

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Борис С. Томанић

**ЈУГОСЛАВИЈА И БУГАРСКА 1941–1945:
ИЗМЕЂУ СУКОБА И САВЕЗА**

Докторска дисертација

Београд, 2022

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Boris S. Tomanić

**YUGOSLAVIA AND BULGARIA 1941–1945:
BETWEEN CONFLICT AND ALLIANCE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

МЕНТОР

Проф. др Александар Животић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Академик Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Бојан Димитријевић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд

Др Петар Драгишић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд

Др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије, Београд

Датум одбране _____

ЈУГОСЛАВИЈА И БУГАРСКА 1941–1945: ИЗМЕЋУ СУКОБА И САВЕЗА

САЖЕТАК: Докторска дисертација „Југославија и Бугарска 1941–1945: између сукоба и савеза“ заснована је на необјављеној архивској грађи похрањеној у Архиву Југославије, Војном архиву у Београду, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, Државном архиву Србије, Историјском архиву Београда, Државном архиву Републике Северне Македоније, Централном државном архиву у Софији, Државном војноисторијском архиву у Великом Трнову, као и у бројним регионалним архивима у Бугарској. Поред необјављене архивске грађе, рад је заснован на објављеним документима, дневничкој и мемоарској литератури, штампи и периодици и релевантној домаћој и страниј литератури.

Основни циљ дисертације је да се у целини сагледају односи између Југославије и Бугарске током Другог светског рата. Писан на тематско-хронолошком принципу, рад обухвата период од отпочињања преговора за приступање Југославије и Бугарске силама Осовине и почетка немачке агресије на Балкану 1940/1941 до доласка на власт нових политичких чинилаца у Југославији и Бугарској и завршетка Другог светског рата 1944/1945. Сложен и компликован ток догађаја који је доносио Други светски рат наметнуо је, поред основног, још различитих циљева истраживања. Посебно је обрађено питање бугарске окупације делова Југославије у периоду 1941–1944. године. Њен карактер и интензитет појављивао се у разним деструктивним облицима од бугаризације која је спровођена путем разних пропагандних и просветних установа до злочина масовног убијања цивила. Бугарска окупација била је специфична због двојачке улоге коју је имала на простору Југославије, па је том питању, као и разним другим сличним питањима која су била везана за војску, економију и привреду, културу и друштво дата нарочита пажња.

Однос између две земље, односно бугарску окупацију делова Југославије немогуће је сагледати без увида у деловање великих сила. Тако је ангажовање САД, Велике Британије, Совјетског Савеза, Немачке и Италије по овом питању представљало још један циљ истраживања. Утицај великих сила посебно се одражавао на делатност равногорског и народноослободилачког покрета и Југословенске владе у избеглиштву. Анализа деловања ових чинилаца у контексту односа Југославије и Бугарске такође представља један од циљева истраживања. Завршна фаза Другог светског рата донела је промену односа снага у војном и политичком смислу, а тако и нове циљеве истраживања. Доласком на власт просовјетски оријентисаних влада у Југославији и Бугарској у завршним месецима рата стекли су се услови да две суседне земље поново крену путем зближавања. У том смислу, посебна пажња посвећена је анализи заједничког деловања две земље на војном, културном, привредним и дипломатском пољу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Бугарска, Други светски рат, окупација, ратни злочини, силе Осовине, Савезници.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја Југославије

УДК: 327(497.1:497.2)"1941/1945"(043.3)
94(497.1:497.2)"1941/1945"(043.3)

YUGOSLAVIA AND BULGARIA 1941–1945: BETWEEN CONFLICT AND ALLIANCE

ABSTRACT: Doctoral dissertation "Yugoslavia and Bulgaria 1941–1945: Between conflict and alliance" is based on unpublished archival materials stored in the Archives of Yugoslavia, the Military Archives in Belgrade, the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, the State Archives of Serbia, the Historical Archives of Belgrade, the State Archives of the Republic of North Macedonia, the Central State Archives in Sofia, the State Military Historical Archives in Veliki Trnovo, as well as in numerous regional archives in Bulgaria. In addition to unpublished archival materials, the work is based on published documents, diaries and memoir literature, press and periodicals, and relevant domestic and foreign literature.

The main goal of the dissertation is a comprehensive overview of the relations between Yugoslavia and Bulgaria during the Second World War. Written on a thematic-chronological basis, the work covers the period from the beginning of the negotiations for the accession of Yugoslavia and Bulgaria to the Axis Powers and the beginning of the German aggression in the Balkans in 1940/1941 until the coming to power of new political actors in Yugoslavia and Bulgaria and the end of the Second World War in 1944/1945. The complex and complicated course of events in the Second World War imposed, in addition to the basic one, other different research objectives. The issue of the Bulgarian occupation of parts of Yugoslavia in the period 1941–1944 was analyzed in particular. Its character and intensity appeared in various destructive forms, from Bulgarianization carried out through various propaganda and educational institutions to the war crimes against humanity. The Bulgarian occupation was specific because of the dual role it had on the territory of Yugoslavia, so special attention was paid to that issue, as well as to various other similar issues related to the army, economy, culture and society.

The relations between the two countries, as well as the Bulgarian occupation of parts of Yugoslavia, is impossible to see without an insight into the actions of the great powers. Thus, the involvement of the USA, Great Britain, the Soviet Union, Germany and Italy in this matter represented another goal of the research. The influence of the great powers was particularly reflected in the activities of the Royalist and National Liberation movement and the Yugoslav government-in-exile. The analysis of the action of these factors in the context of the relations between Yugoslavia and Bulgaria is also one of the objectives of the research. The final phase of the Second World War brought a change in the balance of power in the military and political sense, as well as new research goals. With the coming to power of the pro-Soviet-oriented governments in Yugoslavia and Bulgaria in the final months of the war, the conditions were created for the two neighboring countries to start again on the path of rapprochement. In this sense, special attention was given to the analysis of the joint action of the two countries in the military, cultural, economic and diplomatic fields.

KEY WORDS: Yugoslavia, Bulgaria, Second World War, occupation, war crimes, Axis Powers, Allies.

SCIENTIFIC FIELD: History

SCIENTIFIC SUBFIELD: History of Yugoslavia

UDC: 327(497.1:497.2)"1941/1945"(043.3)
94(497.1:497.2)"1941/1945"(043.3)

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	I
УВОД	1
1. ОКУПАЦИЈА	14
1.1. Приступање Југославије и Бугарске Тројном пакту и немачки продор на Балкан	14
1.1.1. Немачка инфилтрација у Бугарској – пут ка укључивању Бугарске у Тројни пакт	15
1.1.1.1. Ојачавање војске и полиције	15
1.1.1.2. Привредна потчињеност	19
1.1.1.3. Прво остваривање бугарских територијалних аспирација – Јужна Добруца	21
1.1.1.4. Коначно везивање Бугарске за Немачку	23
1.1.2. Британско и америчко безуспешно позиционирање на Балкану	29
1.1.3. Бугарско-турски односи у предвечерје немачке агресије на Балкану	36
1.1.4. Покушаји Коминтерне да спречи немачки продор на Балкан	40
1.1.5. Бугарско кварење односа са Југославијом	48
1.1.6. Приступање Бугарске Тројном пакту и преломни мартовски догађаји	56
1.2. Подела Југославије и успостављање бугарског окупационог режима (1941–1942).....	62
1.2.1. Подела Југославије	62
1.2.1.1. Немачка агресија на Југославију и улога Бугарске	62
1.2.1.2. Судбина Југословенског посланства у Софији	70
1.2.1.3. Конференција у Бечу и утврђивање граница током 1941.	77
1.2.2. Организација окупационог система на анектираном подручју	90
1.2.2.1. Административна подела и цивилна управа	90
1.2.2.2. Црквена подела	95
1.2.2.3. Полицијска и војна управа и први отпори становништва	96
1.2.3. Институционализација бугарске управе	103
1.2.3.1. Установе за рад на бугаризацији становништва и друге пропагандне организације	103
1.2.3.2. Просветна и издавачка делатност	109
1.2.3.3. Националистичке организације	115
1.2.3.4. Законодавство и судови	124
1.2.4. Друштвене околности на анектираном подручју	126
1.2.5. Осигуравање железничког саобраћаја и појава бугарских војних структура у југоисточној Србији крајем 1941.	137
1.3. Проширење окупационе зоне (1942–1943)	141
1.3.1. Прво проширење бугарске окупационе зоне и размештај јединица	141
1.3.1.1. Припреме за проширење окупационе зоне	141
1.3.1.2. Долазак бугарских јединица, њихов размештај и задаци	144
1.3.2. Законодавне и друге сличне мере за пацификацију становништва	154
1.3.3. Друштвене околности на окупираним подручјима	158
1.3.3.1. Пропагандна и просветна активност окупаторских установа	158
1.3.3.2. Положај становништва под бугарском окупацијом	162
1.4. У сусрет променама и нова окупациона улога (1943–1944)	170
1.4.1. Промене у војно-окупационог систему и његова реорганизација од почетка 1943. до средине 1944.	170
1.4.1.1. Проширење окупационе зоне почетком 1943.	170
1.4.1.2. Последње проширење бугарске окупационе зоне у Србији и долазак нових јединица	173

1.4.1.3. Организација и деловање контрачетника, жандармерије, полиције и других специјалних јединица	180
1.4.2. Организација окупационог система током 1943. и 1944.	186
1.4.2.1. Мере за умиривање становништва и наређења за борбу против „разбојника“	186
1.4.2.2. Оснивање и рад Универзитета у Скопљу и друга просветна и пропагандна деловања	193
1.4.3. Друштвене прилике на окупираним територијама и ставови Југословенске и Бугарске владе	200
1.4.4. Повлачење и разоружавање бугарских јединица	207
2. ТЕРОР И ЗЛОЧИНИ	220
2.1. Масовно убијање становништва	230
2.1.1. Први злочини масовног убијања становништва	231
2.1.2. Бојник и околна села, 13–18. фебруар 1942.	233
2.1.3. Масовни злочини током прве половине 1942. (Горња Стражава, Гаџин Хан, Југовац)	240
2.1.4. Злочини Бугара приликом Јунске офанзиве у југоисточној и источној Србији	243
2.1.5. Бугарски злочини у другој половини 1942.	248
2.1.5.1. Издвојени злочини (Крива Феја, Гоч, Мрамор)	248
2.1.5.2. Злочини приликом Бабунске офанзиве у Македонији, септембар 1942–јануар 1943.	250
2.1.5.3. Крива Река, 12. октобар 1942.	252
2.1.5.4. Злочини у југоисточној Србији крајем децембра 1942.	254
2.1.6. Масовно убијање цивила током зиме и пролећа 1943.	257
2.1.6.1. Витковац/Церово, 9. јануар 1943.	257
2.1.6.2. Јануар 1943. (Бањски срез, Дупљане и Гњилански срез)	260
2.1.6.3. Фебруар 1943. (села око Владичиног Хана, Миоковци)	262
2.1.6.4. Март и април 1943. (села око Црне Траве, Владичиног Хана, Предејана, Јабланице и Прокупља)	267
2.1.7. Интензивирање злочина – масовно убијање цивила од друге половине до краја 1943.	273
2.1.7.1. Злочини приликом извођења већих операција („Шварц“, „Круг“, Јунска офанзива)	273
2.1.7.2. Убијање цивила у западној и централној Србији у другој половини 1943.	276
2.1.7.3. Убијање цивила у југоисточној и источној Србији, на Косову и у Македонији у другој половини 1943.	283
2.1.7.4. Акција по пиротским селима у првој половини октобра 1943. (Заглавски, Лужнички и Нишавски срез)	288
2.1.8. У последњој години окупације	293
2.1.8.1. Злочини приликом операција „Бура“, „Радан“ и током зимских и пролећних месеци 1944.	293
2.1.8.2. Злочини приликом извођења Мајске (пролећне) офанзиве и последњи месеци под бугарском окупацијом	297
2.2. Злочини у логорима, хапшења и убијања талаца	303
2.3. Прогони из расних и верских разлога и мере за однорођавање становништва	315
2.3.1. Прогони Срба и другог „небугарског“ становништва и бугаризација на анектираним територијама	315
2.3.1.1. Исељавање српског и колонизација бугарског становништва	315
2.3.1.2. Методи бугаризације	322
2.3.2. Решавање јеврејског питања	333

2.3.2.1. Бугарска подлеже немачкој расној политици	333
2.3.2.2. Антисемитска политика на анектираном подручју и даље поштравање мера	336
2.3.2.3. Радикализација мера	342
2.3.2.4. Депортација Јевреја	351
2.3.2.5. Одјек депортација	369
2.4. Ратни заробљеници	373
2.5. Принудни рад и депортација грађана	382
2.6. Уништавање насеља, пљачка јавне и приватне имовине	394
2.6.1. Уништавање насеља	394
2.6.2. Пљачка јавне и приватне имовине	403
2.7. Ратна штета	409
3. СИЛЕ ОСОВИНЕ И ЊЕНИ САТЕЛИТИ	417
3.1. Односи између Бугарске и Италије – стални проблеми око Македоније	417
3.1.1. Бугарско-италијанске противречности у првој половини 1941.	417
3.1.2. „Латентно незадовољство“ – Бугарско-италијански односи у Македонији у другој половини 1941.	421
3.1.3. Италијанска пропаганда и огорченост Бугара – стални сукоби у првој половини 1942.	425
3.1.4. Неуспешни покушаји за смиривањем страсти – односи у Македонији до почетка 1943.	431
3.1.5. Бугарско-италијански односи у позадини капитулације Италије	436
3.2. Хитлеров „балкански полицајац“ – немачка политика према окупираним деловима Југославије и Бугарској.....	442
3.2.1. Позиционирање Немачке на Балкану у периоду разраде и извођења операције „Барбароса“	442
3.2.1.1. Немачко осигуравање позиција после агресије на Балкану	442
3.2.1.2. Сарадња између Абвера и бугарске војно-обавештајне службе	444
3.2.1.3. Војно-привредне мере на југословенској територији која је припала Бугарској и њена улога у заштити немачких привредних интереса (1941–1943)	445
3.2.1.4. Улога Бугарске у осигуравању позиција према Турској	451
3.2.1.5. Учвршћивање немачко-бугарских односа	454
3.2.2. Бугарска подређеност Трећем рајху – однос у 1942.	457
3.2.2.1. Војна потчињеност и дипломатски притисци Немачке на Бугарску	457
3.2.2.2. Југословенско питање у оквиру бугарско-турских односа (1942–1943)	464
3.2.3. Преломни период (1943–1944)	467
3.2.3.1. Нови задаци и масовније наоружавање бугарске војске	467
3.2.3.2. Почети бугарског лавирања и немачки одговори	471
3.2.3.3. Смрт краља Бориса и немачко овладавање бугарским политичким простором	475
3.2.3.4. Немачко осигуравање позиција у Македонији и Албанији у тренуцима капитулације Италије и питање бугарских претензија на читаву Македонију	478
3.2.4. Ка прекиду дипломатских односа и ратном стању	485
3.2.4.1. Хлађење и прекид односа	485
3.2.4.2. У ратном стању. Немачко хватање за сламку – Александар Цанков	490
3.3. Влада Милана Недића и бугарска окупација делова Југославије	493
3.3.1. Однос Савета комесара/влада Милана Недића и бугарске владе – између сарадње и неповерења	494
3.3.1.1. Назнаке спољнополитичког деловања	495
3.3.1.2. Проширење бугарске окупационе зоне и реакције српске владе	497

3.3.1.3. Инцидент око Љуберађе	500
3.3.2. Инциденти између бугарских окупационих снага и установа и војних формација владе Милана Недића	503
3.3.3. Бугарско конзуларно представништво у Београду	517
3.4. Више од дипломатских односа – Независна Држава Хрватска и Бугарска	520
3.4.1. Успостављање, рад и прекид рада дипломатског представништва НДХ у Софији	522
3.4.2. НДХ и Бугарска у заузимању заједничког спољнополитичког става	533
3.4.3. Војна, привредна и културна сарадња	540
3.4.3.1. Војна сарадња	540
3.4.3.2. Привредна сарадња	544
3.4.3.3. Културна сарадња	547
3.4.3.4. Односи у осталим сферама	560
3.4.4. Иван–Ванча Михајлов, НДХ и Бугарска	564
3.4.4.1. Деловање у новим околностима	564
3.4.4.2. У немачкој интересној сфери	572
 4. АНТИХИТЛЕРОВСКА КОАЛИЦИЈА И ЊЕНИ САВЕЗНИЦИ	581
4.1. Политика Западних савезника према Југославији и Бугарској	581
4.1.1. Од немачке агресије на Балкану до бугарског објављивања рата Великој Британији и САД	581
4.1.2. Поглед из Лондона и Вашингтона – савезничка штампа о бугарској окупацији Југославије и реакција на бугарску објаву рата	587
4.1.3. Бугарске/македонске емигрантске групе у САД и Канади	592
4.1.4. Неуспешни покушаји да се уздрма Бугарска	599
4.1.5. Савезничко бомбардовање Бугарске и територија које су анектиране	606
4.1.6. Питање Македоније	615
4.1.7. Покушаји Бугарске да изађе из осовинског табора и безуспешно склапање примирја са Западним савезницима	618
4.1.7.1. Почети преговора	618
4.1.7.2. Интензивирање преговора и пропаст политике Западних савезника	627
4.1.7.3. Реакција југословенске и грчке стране на примирје са Бугарском	634
4.2. Југословенска влада у избеглиштву и однос према Бугарској	638
4.2.1. Прекид дипломатских односа са Бугарском и осуда бугарске окупације делова Југославије	646
4.2.2. Питање Балканске федерације током 1941.	652
4.2.3. Развијање идеје балканске заједнице у светлости југословенско-грчке Балканске уније	661
4.2.4. Покушаји за заузимањем става према званичној Бугарској и продубљивање односа са бугарском емиграцијом	672
4.2.5. У сенци опипљиве совјетске опасности и продора на Балкан	677
4.3. Отворени сукоби и прикривена сарадња – равногорски покрет и Бугарска	684
4.3.1. Покушаји да се да отпор бугарском окупатору	684
4.3.2. Сарадња равногорског покрета са бугарским војним и политичким структурама	697
4.3.2.1. Зачеци сарадње (1941–1942)	699
4.3.2.2. озбиљнији резултати у повезивању (1942–1943)	709
4.3.2.3. Последњи покушаји да се направи сарадња (1944)	720
4.4. Страх и нада – Југославија и Бугарска у спољној политици Совјетског Савеза	730
4.4.1. Совјетски Савез и Бугарска у латентном сукобу	731
4.4.2. Преломне године – СССР преузима иницијативу	739
4.4.3. Совјетско спуштање на Балкан	751

4.4.4. Преговори и закључивање примирја са Бугарском	762
4.5. И сукоб и сарадња – народноослободилачки покрет и Бугарска	771
4.5.1. Однос између југословенске и бугарске комунистичке партије	771
4.5.1.1. Организациони проблеми КПЈ у Македонији и Методије Шаторов–Шарло	771
4.5.1.2. Однос КПЈ и БРП током 1943. и рад Светозара Вукмановића–Темпа у Македонији	784
4.5.1.3. Однос БРП и КПЈ током 1944.	797
4.5.2. Оружане борбе партизана са бугарским јединицама	805
4.5.2.1. Борбе у Србији 1941–1942.	805
4.5.2.2. Борбе у Србији током 1943.	816
4.5.2.3. Бугарске јединице приликом извођења операције „Шварц“	822
4.5.2.4. Покушај преласка партизанских снага у Србију новембра и децембра 1943. и улога бугарских јединица у њиховом спречавању	825
4.5.2.5. Борбе партизанских и бугарских јединица у југозападној Србији јануара 1944.	828
4.5.2.6. Борбе у јужним деловима Југославије – Јануарска (Тотална) офанзива, офанзиве „Бура“ и „Радан“ и остали окршаји од јануара до марта 1944.	830
4.5.2.7. Покушај партизанских јединица да пређу у централну Србију од марта до маја 1944. и улога бугарских јединица у акцијама спречавања продора	837
4.5.2.8. Борбе партизана са бугарским јединицама у југоисточној Србији од априла до септембра 1944.	841
4.5.2.9. Коначан продор партизанских јединица у централну Србију и улога бугарских јединица у њиховом спречавању (јул–септембар 1944)	849
4.5.2.10. Борбе у Македонији	850
4.5.3. Злочини Бугара над припадницима НОП-а	866
5. САВЕЗНИШТВО	875
5.1. Од окупатора до савезника	875
5.1.1. Стање у Бугарској након деветосептембарског преврата	875
5.1.2. Сарадња југословенских партизана и бугарских јединица до споразума у Крајови	881
5.1.2.1. Успостава садејства – састанак у Пехчеву и Московска одлука	881
5.1.2.2. Прве заједничке акције	887
5.1.3. Споразум у Крајови и заједничке војне операције	893
5.1.3.1. Нишка офанзива и акције у југоисточној Србији	897
5.1.3.2. Косовска офанзива	902
5.1.3.3. Страцинско-кумановска офанзива	904
5.1.3.4. Брегалничко-струмичка офанзива	906
5.1.4. Заједничко деловање на Сремском фронту и завршне операције у Југославији	912
5.1.4.1. Заједничко наступање	912
5.1.4.2. Иза фронта	919
5.2. У сенци идеје о Балканској федерацији	922
5.2.1. Успостављање односа на крају Другог светског рата	922
5.2.1.1. Почети сарадње између Југославије и Бугарске	922
5.2.1.2. Суђење бугарским ратним злочинцима и њихов одјек у Југославији	930
5.2.1.3. Прихват југословенске деце у Бугарској	941
5.2.1.4. Учвршћивање односа у првој половини 1945.	955
5.2.2. Пројекти Балканске федерације	973
5.2.2.1. Први пројекти	974
5.2.2.2. Каснији пројекти и директни утицаји великих сила	984
5.2.3. Питање Македоније	992

5.2.3.1. Отварање питања	992
5.2.3.2. Британски и амерички ставови и затварање македонског питања	999
5.2.3.3. Царибродски и Босиљградски срез – још једно место спорења	1007
5.3. Крај рата – Париска мировна конференција	1008
ЗАКЉУЧАК	1018
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	1027
БИОГРАФИЈА АУТОРА	1059

ПРЕДГОВОР

Други светски рат је један од најважнијих догађаја у историји човечанства. О њему је у протеклим деценијама написано и објављено на хиљаде монографија, студија, чланака већег и мањег обима, расправа, објављено је мноштво докумената, направљено је безброј изложби и телевизијских емисија, спроведена су многобројна истраживања итд. Његова сложеност и структуралност је таква да захтева стално доношење нових закључака и редефинисање и продубљивање изнетих чињеница. Предмети истраживања везани за овај велики догађај могу се поделити у неколико група: политички и дипломатски догађаји; планирање рата и војне операције; друштва и економије; покрети отпора и колаборација; форме насиља и ратни злочини; етнички проблеми; Холокауст; идеологија и пропаганда; меморизација и наслеђе; културна активност.

Период Другог светског рата на Балкану доноси посебну сложеност. Рат није само светски, него је и грађански и међубалкански рат. Прожет идеолошким, расним, верским и политичким супротностима рат је на Балканском полуострву добио посебне видове бруталности и непоштовања међународно-правних норми. Догађаји који су се десили од 1941. до 1945. испуњени су радикалним заокретима, установа, покрета и организација и појединача. Промене су приметне и у државној политици балканских земаља, што отежава методолошки приступ овом периоду.

На ово треба додати да је од краја Другог светског рата па до средине 80-их година прошлог века утицај комунистичке идеологије у науци био више него присутан, нарочито у Југославији и Бугарској. Парола је била квантитет, а не квалитет. Стога смо у обавези да у прошлости насталу литературу о Другом светском рату изнова критички преиспитамо и садржаје који имају историографску вредност уградимо у нашу дисертацију. Додуше, постоји и доста студија које су продукт темељних истраживања, а добијени резултати су незаобилазни за данашње историчаре. Са друге стране, добар део литературе који се појавио у Југославији и Бугарској током 90-их година XX века, услед друштвених и политичких промена, настојао је да „на силу“ промени слику догађаја из Другог светског рата и представи је у другачијем светлу.

Завршетком Првог светског рата и разарањем четири царства, европска политичка мапа значајно је измењена, нарочито у Средњој и Источној Европи. Одлуке Париске мировне конференције које су јасно дефинисале статус земаља победница и побеђених драстично је утицао на догађаје у међуратном периоду. Реваншизми и ревизионизми који су бујали у земљама које су се у Великом рату налазиле на страни Централних сила, као и у земљама које су мислиле да су оштећене за територијална проширења после 1918. најзад су почеле да се конкретизују, прво доласком Мусолинија на власт у Италији и најзад устоличењем Хитлера за канцелара Немачке 1933. године. У добро познатој немачкој експанзионистичкој формули „Drang nach Osten“, прилику за ревизију својих граница, под покровитељством Рајха, тражиле су земље југоисточне Европе: Мађарска и Бугарска.

Једна од најнезадовољнијих држава током међуратног периода управо је била Бугарска. Њене јасно профилисане тежње за Јужном Добруцом, западном Тракијом и Вардарском Македонијом често су биле предмет не тако добрих односа са суседним земљама. Односи са Југославијом били су с времена на време оптерећени: акцијама Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО) у Македонији, несигурној граници, покушајима наоружавања бугарске војске, потенцирањем мањинског питања у источним деловима Југославије од стране Бугарске итд. Ипак, дипломатски односи били су коректни, па је тако 1937. потписан Пакт о вечном пријатељству. Доласком Богдана Филова за председника владе 1940, Бугарска је чвршће кренула да се везује за Немачку. Прво је без „капи проливане крви“ добила Јужну Добруцу, а по приступању Тројном пакту и завршетком немачке агресије на Балкану, без коришћења својих војних јединица, присвојила је западну Тракију, већи део

Вардарске Македоније и делове источне и југоисточне Србије. Померањем немачких снага на Источни фронт, али и због спољнополитичких разлога, Бугарска је ускоро добила улогу „немачког балканског полицајца“. Њене обавезе у окупираним деловима Југославије и Грчке постајале су све веће. Условљена унутрашњополитичким проблемима (сукоби са покретима отпора и грађанском опозицијом) и спољнополитичким факторима (утицаји и притисци великих сила), она нити је могла, а од промена на европском и светском ратишту (Африка, Стаљинград) још мање желела да се избори са овом улогом. Прве пукотине настале у Хитлеровој европској тврђави, Бугарска је стидљиво, а касније све отвореније користила како би изашла из рата, али по цену задржавања добијених територија. Иза званичних покушаја, лидери грађанских и демократских покрета (бугарски емигранти, припадници Бугарског земљорадничког народног савеза (БЗНС, „земљорадници“), чланови политичког круга „Звено“ („звенари“) и Војне лиге и др.) одржавали су везе са равногорским покретом и Југословенском владом у избеглиштву, а Бугарска радничка партија (БРП) индиректним и директним путем са Комунистичком партијом Југославије (КПЈ), све у циљу осигуравања што боље позиције Бугарске на крају рата. Догађаји од почетка септембра 1944. када је Бугарска „преко ноћи“ променила страну и када су се њене јединице до тада као окупатори, у Југославији појавиле као ослободиоци, представља један од изненађујућих и недовољно објективно истражених момената у историји Другог светског рата на подручју Југославије и Балкана.

*

Постоје разлози због чега је узет хронолошки оквир у овом раду од 1941. до 1945. године. Почетна граница предмета истраживања је постављена у 1941. годину. Иако се велики број питања везаних за ову тему отворио 1938, или још конкретније 1940, 1941. година се наметнула као логична хронолошка граница из разлога немачког напада на Југославију и Грчку, окупаторске поделе Југославије и почетка бугарске окупације у Вардарској Македонији, источној и југоисточној Србији. Такође, бугарске тежње за проширењем добиле су коначну димензију 1941. године. Више бриге, задавало нам је питање где подвући горњу границу, да ли у 1944. када је Бугарска, почетком септембра, услед политичких промена, изашла из Хитлеровог табора и придружила се Савезницима или у 1945. години када је Други светски рат завршен како на Балкану, тако и у Европи. Преовладало је друго мишљење из више разлога. Период септембар 1944.–мај 1945. важан је као полазна тачка југословенско-бугарских односа у послератним годинама, али он представља и завршено поглавље Другог светског рата у коме се Бугарска сада на страни савезника борила против Немачке. Деветосептембарски преврат, улога бугарских трупа у ослобађању Југославије, питање Балканске (Јужнословенске) федерације, као и остала недовољно обрађена питања инспирисала су нас да и ово раздобље укључимо у наш рад. Низ догађаја који су се синхронизовано дешавали у обе земље такође је повећао наше мотиве за укључивање овог периода у дисертацију.

Наслов рада такође је узет са разлогом. Иако се може претпоставити да су Југославија и Бугарска прошле кроз период Другог светског рата „од сукоба до савеза“, низ догађаја који су се дешавали у Европи, на Балканском полуострву, Југославији и Бугарској натерали су нас да размишљамо другачије. У међуратном периоду односи између две земље обележени су сталним успонима и падовима. Слично је и у Другом светском рату. Бугарска јесте извршила окупацију делова Југославије и бројне злочине и њена политика у периоду 1941–1944. била је јасно окупаторска, али такође постојала су настојања разних организација и покрета како југословенских, тако и бугарских за успостављањем и одржавањем односа. Георги Димитров–Гемето, првак БЗНС одржавао је везе са Југословенском владом у избеглиштву, остали лидери левог крила БЗНС („Пладне“), политичког круга „Звено“ и Војне лиге покушавали су да остваре контакте са Драгољубом Михаиловићем, односи између КПЈ и БРП већ су општепознати. Такође, бугарска је у првим недељама по окупацији успоставила дипломатске односе са Независном Државом Хрватском (НДХ). С тим у вези, рад и утицај Ивана Михајлова, лидера ВМРО, такође је незаобилазан. Важан је и однос установа и војних

јединице српске колаборационистичке владе према бугарској окупацији. Сви ови, као и други разлози навели су нас да назив рада буде „између сукоба и савеза“.

*

Основни циљ дисертације је да у целини сагледамо односе између Југославије и Бугарске током Другог светског рата. Како је предмет нашег истраживања до сада био недовољно истражена и идеолошки обојена тема, како југословенске (српске, македонске, хрватске), тако и бугарске историографије, један од главних задатака нашег истраживања биће продубљивање и преиспитивање датих чињеница и доношење нових закључака. Иза овог односа крије се низ различитих питања везаних за: окупацију делова Југославије, рад и деловање бугарских установа на анектираним и окупираним територијама, ратне злочине, војне операције већег и мањег обима, сукоб између Бугарске и Италије око Македоније, дипломатске везе Бугарске и НДХ, политику великих сила на Балканском полуострву итд. Сматрамо да ће овим истраживањима бити попуњена празнина настала једностраним погледима на нека од поменутих питања, како у хронолошком, тако и у просторном смислу.

Један од главних циљева истраживања је проучавање бугарске окупације југословенских територија у периоду 1941–1944. година. Бугарска је одмах по распарчавању Југославије ушла у делове источне и југоисточне Србије присједињавајући тако, између осталог и „западне покрајине“ (Царибродски и Босиљградски срез), скоро целу Вардарску Македонију и источни део Косова. Одмах по окупацији завела је свој административни и управни апарат, започела мере за однорођавање истовремено спроводећи и бугаризацију становништва, вршећи злочине над становништвом, убијајући цивиле, палећи села и вршећи пљачку јавне и приватне имовине. Ратни заробљеници добијали су бугарска имена како би били враћени из заробљеништва и стављени под бугарску команду. Ипак, бугарска окупација у Другом светском рату, није била толико брутална колико она у Првом светском рату. Већина извора различите провенијенције нам говори да је број убијених и злостављаних грађана од стране бугарских јединица мањи у односу на остале окупаторске и квислиншке јединице које су деловале на простору Југославије, иако се начин извршења злочина није разликовао од осталих, па је у бројним случајевима по бруталности био и гори од оних које су вршиле остале окупаторске и квислиншке формације. У главном тексту смо покушали да одговоримо на разна питања везане за злочине која су укључивала квантитет, интензитет и типологију. Изнесена је и анализа размештаја бугарских окупаторских трупа на простору Југославије, деловања бугарског административног и управног апарата, свакодневног живота под окупацијом као и акција које су предузимане и борби које су вођене против народноослободилачког и равногорског покрета.

Други циљ је анализа односа између организација, установа, органа власти и појединаца и политичких лидера са територија предратне Југославије и Бугарске и анализа односа ових структура према бугарској окупацији делова Југославије. Важан део представља и истраживање везано за однос великих сила (Италија, Немачка, Велика Британија, САД и СССР) према Бугарској у форми југословенске проблематике у периоду Другог светског рата. „Обједињена“ Бугарска, која је настала на рушевинама Југославије и Грчке, имала је важну улогу у спољној политици Трећег рајха. Немачка је током рата издала неколико важних наређења Бугарској које су директно утицале на преобликовање предратног стања у Србији и Македонији. Бугарско необјављивање рата Совјетском Савезу и задржавање дипломатских односа није значило да је претња уклоњена. СССР је водио политику подривања против бугарске владе из двојаког разлога: обарања владе која је на страни нацистичке Немачке и довођења људи оданих совјетским начелима. Са Италијом (до њене капитулације 1943.) постојали су затегнути односи по питању Вардарске Македоније. Присутност војних представника Велике Британије и касније у току рата САД на Балкану били су од великог значаја и проузроковали су интензивирање односа између југословенских и бугарских покрета отпора. Бомбардовање Бугарске од стране Западних савезника и стални притисци да Бугарска напусти осовински табор константно су оптерећивали односе између САД и Велике Британије са једне и Бугарске са друге стране, који су званично били прекинути децембра 1941. године.

Односи равногорског покрета са бугарским појединцима, групама и организацијама, везе КПЈ и БРП које су биле директне или ишле преко Москве, став српске владе и Југословенске владе у избеглиштву према бугарској окупацији и њихово деловање у том аспекту, као и успостављање дипломатских односа између НДХ и Бугарске додатно су усложњавале ситуацију и стање на терену.

Трећи циљ ове теме је анализа периода септембар 1944.–мај 1945. године. Бугарска је почетком септембра прекинула дипломатске односе са Немачком и осталим квислиншким творевинама (НДХ, Словачка, Италијанска Социјална Република). Њена улога у међународно-политичком систему се из корена променила, а војска која је сада кренула у ослобађање Југославије, налазила се под директном контролом Совјетске армије. Велике унутрашње и спољне промене које су задесиле Југославију, Бугарску и уједно Балкан у задњим месецима рата такође представљају циљеве ове теме. У епицентру проучавања налазе се југословенско-бугарско војно садејство на југословенском фронту, бугарска помоћ Југославији, заједничка културна политика, зачеци дипломатских односа, рад на идеји Балканске (Јужнословенске) федерације која је диктирана из Москве и поновно отварање македонског питања. Анализом горе наведених аспеката могу се добити прецизнији и свеобухватнији одговори на питања бугарске окупације делова Југославије, ратних злочина почињених против југословенских грађана, политике великих сила, као и односа Југославије и Бугарске од јесени 1944. године.

*

Рад је заснован на основним методолошким начелима историјске науке, односно на хеуристичком поступку, који подразумева анализу, синтезу и експозицију. Такође, темеље рада чини архивска грађа (махом необјављена) која је прошла кроз систем валоризације, класификације и систематизације и напослетку тако критички вреднована уграђена у сам рад. Основу рада чини и објављена архивска грађа, дневници, мемоари и сећања савременика, штампа и периодика. Поред историјских извора, рад је ослоњен на многобројну домаћу и страну, релевантну литературу.

За потребе писања рада обављено је истраживања у неколико значајних архивских установа у Србији, Северној Македонији и Бугарској. Један од значајнијих архива за нашу тему је Архив Југославије где смо и започели истраживање на ову тему. Као релевантне коришћене фондове издвајамо: фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача; фонд 54 – Репарациона комисија при влади ФНРЈ (1945–1954); фонд 103 – Емигрантска влада Краљевине Југославије; фонд 112 – Новинска агенција “Танјуг”; фонд 341 – Посланство Краљевине Југославије у Енглеској–Лондон, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Турској–Цариград, Анкара; фонд 371 – Посланство Краљевине Југославије у САД–Вашингтон итд.

Војни архив у Београду садржи грађу која је од велике важности за наш рад. У овој установи прегледани су следећи фондови: Архива Емигрантске владе; Архива НДХ; Архива НОВЈ; Бугарска архива; Недићева архива; Немачка архива; Пописник 17 (Архива Војске Краљевине Југославије), Четничка архива. У Државном архиву Србије у Београду налазе се фондови такође важни за нашу тему. Издвајамо фонд Безбедносно информативне агенције (БИА) који нуди мноштво значајних података и садржи бројне документе настале радом бугарских окупаторских органа и установа. Малобројне, али вредне податке добили смо и из Историјског архива Београда, нарочито из фонда Управа града Београда, Одељење специјалне полиције и из Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије (политичка архива строго поверљива архива).

Истраживања су обављена и у иностранству. У Државном архиву Републике Северне Македоније похрањен је велики број фондова и микрофиломова који се односе на нашу тему. Међутим због специфичне политике према страним држављанима успели смо да прегледамо само неколико фондова, али по нашем мишљењу, оних најважнијих. Издвајамо следеће фондове: фонд 127 – Обласна дирекција Битола; фонд 128 – Обласна дирекција Скопје; фонд 129 – Обласна полицијска управа Битола; фонд 130 – Обласна полицијска управа Скопје; фонд

324 – Универзитет Цар Борис Трети; фонд 371 – Македонска патриотска организација (МПО) во САД.

Такође, истраживање је обављено и у Софији у Централном државном архиву. Неколико фондова из ове установе је искоришћено за писање рада. Од нарочитог значаја су следећи фондови: фонд 176к – Министерство на вншните работи и изповеданијата (МВРИ) (Министарство иностраних послова и вера); фонд 264к – Министерство на внтрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) (Министарство унутрашњих послова и народног здравља); фонд 284 – Министерски совет (МС); фонд 1484 – Парижка мирна конференција (Париска мировна конференција) итд. Истраживање олакшава чињеница да је велики број докумената који се тиче теме дигитализован и постављен „онлајн“ на званичне сајтове бугарских историјских архива. Тако смо успели да искористимо архивску грађу из историјских архива у Благоевграду, Бургасу, Видину, Габрову, Добричу, Јамболу, Крцалију, Ловечу, Монтани, Пазарцику, Пернику, Плевену, Разграду, Смољану, Софији, Шумену и у Државном војноисторијском архиву у Великом Трнову.

Од објављених извора издвајамо зборнике докумената са грађом из бугарских архива и руских архива: *БКП, Коминтернът и Македонският въпрос (1917–1946). Том први–том втори*, сѐс. Цочо Биљарски, Ива Бурилкова, Софија 1998–1999; *България–непризнатијат противник на Третия райх*, сѐс. Витка Тошкова, Софија 1995; *България и Неѡависимата хърватска држава (1941–1944). Дипломатически документи*, Милена Тодоракова, сѐс. Софија 2004; *Българското управление във Вардарска Македонија (1941–1944). Документален сборник*, сѐс. Александър Гребенаров, Надя Николова, Софија 2011; *Великите сили и България 1944–1947 г. Том I. Примирието между СССР, Великобританија, САЩ и България (јануари–октомври 1944 г.). Документи*, сѐс. Луиза Ревјакина, Витка Тошкова, Татјана Волокитина, Софија 2014; *Великите сили и България 1944–1947 г. Том II. Съзната контролна комисија в България (ноември 1944–декември 1947 г.). Документи. Пѡва част*, сѐс. Луиза Ревјакина, Татјана Волокитина Софија 2018. Од домаћих објављених извора кратко скрећемо пажњу ка следећим насловима: едиција *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа; Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumneti*, прир. Bogdan Krizman. Zagreb 1981; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945. Dokumneti*, прир. Branko Petranović. Beograd 1981; као и на документа које је Константин Павловић током десет година (1981–1991) објављивао у Војноисторијском гласнику. Коришћено је и неколико зборника који су продукт македонске историографије: *Германски документи за Македонија. Том I. Книга I. Обидот на Третиот райх за создавање „Независна Македонија“ во 1944*, прир. Марјан Димитријевски, Скопје 2001; Жамила Колономос, Вера Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941–1945). Зборник на докумнети. I–II*, Скопје 1986; *Методија Шаторов–Шарло. Документи и материјали*, ур. Зоран Тодоровски, Ристе Бунтески–Бунте, Скопје 2012. Издвајамо још један зборник докумената који је јако важан за нашу тему: *Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941-1945, svezak 1–2*, прир: Nada Kisić Kolanović, Zagreb 2003.

За појашњење одређених догађаја током Другог светског рата и југословенско–бугарских односа служили смо се и периодиком. Листови *Ново време* и *Понедељак* који су излазили током окупације доносили су разноврсне чланке везане за период од 1941. до 1944. године. Док су листови *Политика* и *Борба* послужили да се одређена дешавања од друге половине 1944. додатно продубе и уобличе.

За наше истраживање важан део представља мемоарска литература, дневници, сећања и мемоари савременика. Овде издвајамо неколико њих: Svetozar Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga druga–Knjiga treća*, Zagreb 1982; Милан Гавриловић, *Лондонски дневник*, Београд 2013; Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990; Георги Димитров, *Дневник (9 март 1933–6 фебруари 1949)*, Софија 1997; Edvard Kardelj *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana–Beograd, 1980; Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945*, Novi Sad 1998; Коста Павловић, *Ратни дневник 1941–1945*, Београд 2011; Моша Пијадe, *Izabrani*

spisi, I tom, 4–5 knjiga, Beograd 1966; Петър Тодоров, *Лични свидетелства*, София 1999; Милош Трифуновић, *Емигрантске успомене*, Земун 1998; Богдан Филов, *Дневник*, София 1990; Бранко Чубриловић, *Записи из туђине*, Сарајево 1946.

У раду смо се послужити обимном домаћом и страном литературом. Наводимо неколико монографија: Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb 1978; Георги Даскалов, *Българо–югославски политически отношения 1944–1945*, София 1989; Petar Dragišić, *Jugoslovensko–bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd 2007; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1985; Nada Kisić-Kolanović, *Zagreb-Sofija. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941–1945*, Zagreb 2003; Николай Кочанков, *От надежда към покруса. Западна Македонија в Българската вџнина политика 1941–1944*, София 2007; Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, Београд 1992; Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944. Злочини геноцида Првог бугарског окупационог корпуса у Србији. Том други*, Београд 1993; Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Deo 2–Deo 3, 1937–1941, 1941–1945*, Beograd 1982, 1987; Kaloyan Matev, *Red Wind over the Balkans. The Soviet offensive south of the Danube, Spetember–October 1944*, Warwick 2019; Boro Mitrovski, Venceslav Glišić, Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 1971; Slobodan Nešović, *Jugoslavija–Bugarska, ratno vreme 1941–1945*, Beograd–Sarajevo, 1978; Slobodan Nešović, *Na žeravici. Pokušaj Bugarske da se povuče iz rata (1943–1944)*, Beograd 1983; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1989; Ванче Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем во Македонија 1941–1944*, Скопје 1996.

*

Структура докторске дисертације је подељена на: предговор, увод, пет поглавља, закључак. На крају рада налази се библиографија са списком коришћених извора и литературе. Предговор садржи предмет научног истраживања, методе и главне циљеве истраживања, кратки осврт на коришћене изворе и досадашњу објављену литературу у дисертацији.

Увод је састављен од кратке анализе српско-бугарских односа од прве половине 19. века до почетка Првог светског рата, затим је дат осврт на бугарску окупацију током Првог светског рата и на југословенско-бугарске односе до Другог светског рата. Факторима нестабилности између две земље посвећено је више пажње.

У првој глави се на почетку говори у све јачем притиску Немачке на Балкан и њеног успешног придобијања Бугарске, а затим за кратко и Југославије за потписивање Тројног пакта, улози Бугарске у немачкој агресији у југоисточној Европи. Затим је анализирана окупаторска подела Југославије, утврђивање демаркационе линије између територије коју је Бугарска анектирала и остатка распарчане Југославије и почетак бугарске окупације у источним и јужним деловима Југославије. У овој глави посебно су анализирани бугарске војне, полицијске, административне и управне власти у Југославији и њихово деловање. Изнесени су и подаци о свакодневном животу под бугарском окупацијом. Окупација Бугарске је, по наређењима из Немачке, добијала све већи обим, па се тако 1944. скоро читава Србија, осим Мачве и Ваљевске подгорине, нашла под бугарским војним јединицама. Неколико пута је бугарска окупациона зона померана, па тако, најзначајнија проширења окупационе зоне представљају граничнике поглавља у овој глави које ће имати хронолошку основу.

Друга глава има за циљ да прикаже ратне злочине и ратну штету које је Бугарска починила у окупираним деловима Југославије од 1941. до 1944. године. Глава је организована по тематском, а поглавља по тематском и хронолошком моделу. Посебно смо размотрили масовна убијања становништва, злочине у логорима, хапшења и убијање талаца, принудни рад грађана, депортацију грађана, уништавање насеља, пљачку јавне и приватне имовине, мере за однарођавање становништва, прогоне из расних и верских разлога. Посебна поглавља посвећена су ратним заробљеницима и ратној штети.

Трећа глава анализира односе Бугарске са силама Осовине (Немачка, Италија) у контексту југословенског питања. Акцентат је стављен на однос Немачке према Бугарској и њеној окупацији Југославије и проблемима у бугарско-италијанским односима око Македоније. Два последња поглавља тичу се веза које је НДХ остварила са Бугарском у

периоду 1941–1944. и односа српске колаборационистичке владе и њених подручних органа према бугарској окупацији делова Србије. Нагласимо да је део поглавља који се тиче односа НДХ и Бугарске посвећен деловању Ивана Михајлова током Другог светског рата и његових блиских сарадника.

Четврта глава усмерена је према политици Антихитлеровске коалиције (Велика Британија, САД и СССР) према Југославији и Бугарској. Такође, предмет анализе је и рад и деловање Југословенске владе у избеглиштву и појединачна у емиграцији и њихов однос према бугарској окупацији и будућем уређењу Балкана. У овом делу докторске дисертације испитали смо и однос два најзначајнија југословенска антифашистичка покрета, партизанског и равногорског, према организацијама и установама и према појединцима званичне и незваничне Бугарске. У поглављу које се тиче односа КПЈ према бугарској окупацији и према БРП, издвојене су појединачне борбе и операције у које су биле укључене партизанске и бугарске јединице и дат је преглед злочина бугарског окупатора над припадницима народноослободилачког покрета (НОП). Поглавље садржи два главна тематска дела. Први тематски део је ослоњен на Западне савезнике, Југословенску владу у избеглиштву и равногорски покрет, а други део је ослоњен на Совјетски Савез и југословенску и бугарску комунистичку партију.

Пета глава обухвата период од септембра 1944. до маја 1945. године. Анализом су подвргнути догађаји који су довели до деветосептембарског преврата. Кратак осврт био би усмерен ка идејама о Балканској (Јужнословенској) федерацији, македонском питању и питању „западних покрајина“, односима између Југославије и Бугарске и учешћу бугарских трупа у ослобађању Југославије. На крају, дат је поглед на Париску мировну конференцију и решење питања која су била везана за југословенско-бугарске односе.

Закључак обухвата сажетак изнетих података и анализу из главног дела текста, поређење добијених са постојећим закључцима и коначно обликовање нових и измену старих решења.

УВОД

Успостављање бугарског окупационог система у деловима Југославије током Другог светског рата и његово функционисање представљало је један од покушаја остваривања великобугарских идеја чији су темељи постављени у другој половини 19. века од стране бугарске егзархије 1870. и преко Санстефанског уговора 1878. године. Како би се разумели процеси који су Србију, односно Југославију и Бугарску увукли у сукоб током Другог светског рата морају се у кратким цртама анализирати догађаји везани за српско/југословенско–бугарске односе и за спољнополитичку делатност двеју земаља ослоњену на велике силе.

Буђење националних идеја и стварање националних држава које су проузроковане индустријским револуцијама, нису заобиле ни српски ни бугарски народ. У борби за ослобађање од Турака и признавање независности Србија и Бугарска су се у почетку налазиле на истом колосеку. Временом, упоредо са слабљењем Османског царства и јачањем утицаја великих сила на Балкану, повећавао се простор за шире маневрисање, па је малим балканским државама „растао апетит“ и њихове аспирације кренуле су да се сударају што је доводило до погоршања односа, нарочито након добијања независности. С тим у вези, српске и бугарске аспирације кренуле су да се укрштају у централном делу Балканског полуострва.

Због повољнијег економског положаја, традиције устанака из 1804. и 1815, изборене аутономије, мање социјалне и верске раслојености, развијања већег броја културних установа, бржег стварања интелектуалних слојева национално опредељених, оштријем ставу политичких лидера према Порти, али и других разлога, Србија је од средине 19. века постала водећа земља у југоисточној Европи која је радила на идејама ослобађања Јужних Словена од „турског ропства“. Већ у „Начертанију“ Илије Гарашанина од 1844. постављен је задатак проширења Кнежевине Србије и привлачења свих народа „српских који је окружују“. Истакнуто је и начело „Балкан балканским народима“ којим је јасно стављено до знања великим силама да балкански народи желе да главна национална и регионална питања решавају самостално. Српско–бугарска сарадња до Берлинског конгреса досегла је врхунац за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића када се развила жива акција и дипломатска активност у вези ослобађања балканских народа од Турака. У том циљу вођени су преговори са бугарским емигрантима, најпре са групом окупљене око Георги Раковског, а касније са представницима организације „Добротворна дружина“. Године 1867. ово удружење је у свом програму изнело идеју стварања Јужнословенског царства на челу са Михаилом Обреновићем. Променом односа великих сила и убиством кнеза Михаила, ови планови, који су се и онако налазили у почетној фази, дефинитивно су напуштени.¹

Тежње балканских народа, који су били под турском влашћу, у наредним годинама су се уобличавале и добијале озбиљније правце. Нов почетак у односима српског и бугарског народа започео је устанком у Босни и Херцеговини 1875. који је поново отворио Источно питање. Године 1876. Србија је са Црном Гором склопила савез и отпочела рат са Турском који је завршен потписивањем мира следеће године на бази „*status quo ante bellum*“. Још неславније се завршио тзв. Априлски устанак у Бугарској 1876, који су Турци брутално угушили. Уласком Русије у рат и започињањем Руско–турског рата 1877. положај балканских држава се у односу на Турску поправио. Иако Русија у рату није испунила крајње циљеве, она је принудила Турску на потписивање тзв. Санстефанског мира 3. марта 1878. којим је створила тзв. „Велику Бугарску“ или „Санстефанску Бугарску“. Оваква Бугарска требала је да одигра улогу руског сателита и полигона са којег је требало освојити Цариград. Према одредбама овог мировног уговора, Бугарска је требало да се простире од Црног мора на истоку до српске границе и Охрида на западу и од Дунава на северу до Егејског мора на југу. Србија је, са друге стране, добила мала

¹ Више: *Историја српског народа. Пета књига. Први том. Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878*, Београд 1981, 25–158, 251–301; Радош Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993; Димитар Попов и др, *Историја Бугарске*, Београд 2008, 171–226; Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804–1878*, Београд 1988.

територијална проширења око Ниша и предео око Новог Пазара и Митровице, што је изазвало велико незадовољство код кнеза Милана који је одбио да своју војску повуче из Пирота, Трна и Врања што је постало узрок сукоба између Србије и новостворене бугарске државе. Поред Србије, незадовољне Санстефанским мировним уговором биле су велике силе које су приморале Русију да поново седне за преговарачки сто, овога пута у Берлину. На конгресу који је одржан од јуна до јула 1878. Србија је добила независност и територијална проширења (Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски округ), док је од бугарске територије створена Кнежевина Бугарска, од Дунава до Балкана која је остала у вазалном положају према Порти и Источна Румелија која је добила статус аутономне провинције у оквиру Османског царства.²

Одлукама Берлинског конгреса постали су незадовољни и Срби и Бугари. Иако су званични дипломатски односи успостављени јануара 1879. (отварањем дипломатског заступништва Србије у Софији), односно септембра 1879. (уручивањем акредитива српског и бугарског посланика) развијање пријатељских и добросуседских веза није могло да се оствари нарочито због сукубљених територијалних аспирација које су биле усмерене ка Македонији. Релативно добри, али несигурни односи нарушени су 1883. пропашћу Тимочке буне и склањањем дела устаника на бугарску територију, а затим и отварањем тзв. „бреговског питања“ 1884. (захтеви Бугарске за мењањем границе код Брегова на Тимоку) када су дипломатски односи званично прекинути. Уједињење Источне Румелије и Кнежевине Бугарске септембра 1885. тзв. „Пловдивски преврат“ довело је до великог страха код српске стране од стварања „Санстефанске Бугарске“. Охрабрен држањем Аустроугарске, краљ Милан је објавио рат Бугарској 1885. године. У краткотрајном рату, Србија је претрпела пораз и само је због интервенције Беча мировни уговор потписан по принципу „*status quo ante bellum*“ 1886. у Букурешту. Пошто је Бугарска и даље била „*de jure*“ под турском влашћу, мировни уговор потписан је од стране заступника Порте. Убрзо су обновљени и дипломатски односи 13. октобра 1886, чиме је Србија признала уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије.³

Од тада српско-бугарски односи преламали су се у борби за остваривање културне хегемоније у Македонији у којој је бугарска пропаганда имала предност у односу на српску, али и у односу на грчку пропаганду. Своју предност Бугари су постигли преко Бугарске егзархије која је основана 1870. године. На руку су им ишле и турске власти које су Србе у Македонији убрајале у Бугаре чак и у званичним списима. Услед српско-турских ратова, српски учитељи из Македоније морали су да се повуку у Србију и да затворе српске школе. Након тога је само неколицина учитеља успоставила однос са српском владом која ништа није предузимала у Македонији до 1885. године. Од средине осамдесетих година 19. века Србија је кренула да улаже више напора у свој пропагандни и субверзивни рад у Македонији страхујући

² Више: Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999, 8–18; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995; *Историја српског народа. Пета књига. Први том...*, 305–421, 449–526; Д. Попов и др, *н. д.*, 229–241; Momčilo Stefanović, Milisav Krstić, Mihailo Apostolski: *Velikobugarske pretenzije od Sanstefana do danas*, Београд 1978; Сава Пенков, *Берлинският договор и Балканите*, Софија 1985; Васиљ Поповић, *Источно питање. Борбе за опстанак Османлијске царевине на Леванту и на Балкану*, Београд 2007. Санстефански уговор одредио је будућу спољну политику и територијалне тежње Бугарске. У једном реферату који је за време Другог светског рата састављен од стране бугарског новинара Васила Сеизова (о којем ће касније више бити речи), а који је требао да покаже бугарско вишевековно присуство у Македонији дат је и статистички преглед Бугара у Македонији која је послата још 26. јуна 1878. аустроугарском посланику у Цариграду и аустроугарском министру иностраних послова. Према овој статистици у Једренском вилајету било је 182.493 Бугара од укупно 285.857 становника; У Солунском вилајету 232.715 Бугара од укупно 411.045 становника; у Битољском вилајету 152.434 Бугара од укупно 215.521 становника. Треба напоменути да су у овим статистичким прегледима набројани као групе, осим Бугара: муслимани, Грци, Албанци, Цигани, Черкези, Куцовласи, Помаци, Јевреји, али да није било Срба. Централен државен архив, фонд 176к – Министерство на вншните работи и изповеданията (МВРИ), опис: 1ш, архивна единица: 203, лист: 1–3, (даље: ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 203, л. 1–3). Видети: Милан Скакун, *Југословенско-бугарски односи*, Београд 1984, 31.

³ Више: *Историја српског народа. Шеста књига. Први том. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд 1983, 7–94; Момир Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад 2008; Д. Попов и др, *н. д.*, 241–253; Елена Стателова, *Дипломатијата на кнежевство Бугарска 1879–1886*, Софија 1979; Елена Стателова, Стојчо Грњчаров, *Том III. Историјана нова Бугарска 1878–1944*, Софија 1999, 10–88.

од тоталног територијалног затварања – од Аустроугарске на северу и западу и од Бугарске на истоку и југу. Србија је своје конзулате отворила у Солуну и Скопљу 1887 и у Битољу и Приштини 1889. године. Ситуацију је додатно компликовао споразум склопљен између Русије и Аустроугарске 1897. о одржавању „*status quo*“ на Балкану, али и Критска криза и избијање Грчко-турског рата 1897. године. Крајем 19. и почетком 20. века пропагандни рат у Македонији све више је почео да прераста у рат малих, али добро наоружаних и лако покретљивих чета које су опремане и убациване са територија Србије, Бугарске и Грчке. Од почетка 1904. почела се организовати српска четничко-комитска акција у Македонији. Деловање чета имало је чист политички карактер. Чете су водиле борбе против редовне турске војске, албанских башибозука и бугарских комитских чета. После младотурске револуције у јулу 1908. и прокламовања да су „сви Отомани браћа“ дошло је до обуставе четовања и распуштања чета. Пред почетак балканских ратова започело је поновна мобилизација четника.⁴

Са друге стране, још 1893. у Солуну је формирана Унутрашња македонско-једренска револуционарна организација (ВМОРО) чији је званични циљ био добијање политичке аутономије за македонску и једренску област. Временом организација је врло брзо постала оруђе у рукама бугарске државе, а променила је и име у Унутрашња македонска револуционарна организација. Године 1895. бугарски званични кругови формирали су од македонских емиграната Врховни македонски комитет (ВМОК). Његови чланови били су познати као „врховисти“. Током историје, постојала су различита тумачења сврхе ове организације и гледишта које је она заузела, а несугласице су се протегле и до данашњих дана. И поред различитих тумачења које постоје у историографији, несумњиво је да је ВМОРО, односно ВМРО била пробугарски оријентисана. Њена терористичка активност видљива је од почетка 20. века, а своју пуну активност припадници ове организације развиће у међуратном периоду. Важну улогу припадници ове организације одиграће и у годинама Другог светског рата. Управо су ове две организације ВМОРО и ВМОК биле заслужне за организовање Илинденског устанка који ће заједно са тзв. „реформном акцијом великих“ сила изнети македонско питање на европску позорницу.⁵

Почетак 20. века довео је нова искушења балканским народима, нарочито Србији, која се нашла на политичком и економском удару Аустроугарске иза које је стајала Немачка. Преко давања зајмова и отварања железничког питања Аустроугарска и Немачка покушавале су да економски и политички подреде балканске земље и Турску, угрозе саобраћани примат Суецког канала и тако истисну Велику Британију и Француску и спрече продор Русије на Балкан и у Малу Азију. Услед опште политичке и економске ситуације дошло је до склапања неколико уговора између Србије и Бугарске. Најважнији међу њима – Уговор о царинском савезу из 1905. није ни заживео због великог притиска Аустроугарске који је кулминирао тзв. „Царинским ратом“. Прилике за Србију постале су још неповољније 1908. када је Аустроугарска извршила анексију Босне и Херцеговине. Од тада за Србију постаје приоритетна политика балканског споразума нарочито са Бугарском која је прогласила независност 1908. (анексија Босне и Херцеговине и проглашење независности Бугарске били су директно везани). У суштини, питање независности Балкана на почетку 20. века зависило је од српско-бугарских односа. Руковођена, одржавањем самосталности, Србија је од 1903. постепено, а од 1908. ужурбаније припремала терен за споразум са Бугарском и Црном Гором

⁴ Више: М. Војводић, *н. д.*, 90–106; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд 2006; *Историја српског народа. Шеста књига. Први том...*, 276–278, 281–282; Наум Кайчев, *Македонијо вџжелана... Армијата, училиштето и градежџд на нацијата в Събия и Бџлгария (1878–1912)*, Софија 2003; Д. Попов и др, *н. д.*, 253–265.

⁵ Више: *Историја српског народа. Шеста књига. Први том...*, 148–150; Дмитар Тасић, „Војно-политичка акција ‘македонствујушчих‘ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године, *Архив*, 1, (2002), 93–94. Видети: Иван Катарциев, *Сто години од формирањето на ВМРО, сто години револуционарна традиција*, Скопје 1993; Duncan Perry, *The Politics of Terror. The Macedonian Liberation Movements 1893–1903*, Durham-Duke University 1988; Aleksandar Trajanovski, „Bugarska egzarhija i ilindenski ustanak u Makedoniji“, *Jugoslovensko istorijski časopis*, 1–2, (1980), 45–56.

ради одбране са севера и напада на Турску. Политику балканског споразума препоручивале су у тим тренуцима Француска и Италија.⁶

Албански устанци, отоманизација и нереди у Македонији, привредни сукоби Грчке и Бугарске са Турском створили су напетост стање на Балкану које је кулминирало италијанском изненадном објавом рата Турској које је поново отворило источно питање. Озбиљност стања које је настало овим ратом навело је нову бугарску владу, која је била присталица балканског споразума да поведе разговоре са Србијом. Преговори су вођени у октобру 1911. године. Обе државе су се споразумеле у вези офанзивно-дефанзивног дела уговора не улазећи у појединости разграничења. Уговор је најзад потписан 13. фебруара 1912, а састојао се из уговора о савезу и посебног тајног уговора. Линија разграничења требала је да иде од Криве Паланке до Охрида. Маја 1912. потписан је и војни споразум. Када су и друге балканске државе потписале међусобне уговоре и када су ударени темељи Балканском савезу балканске државе су објавиле рат Турској октобра 1912. године, упркос противљењу великих сила (Аустроугарске и Русије). Краткотрајни сукоб завршио се поразом Турске. Пошто је због ултиматума Беча била приморана да напусти јадранску обалу, Србија је одлучила да Бугарској не преда уговором одређену територију коју је војно запосела. Српска влада је већ у фебруару 1913. наговестила бугарској влади да је потребно извршити измене уговорних клаузула споразума из 1912. године. Због несугласица и са другим балканским државама, Бугарска је усмерила Србију, Грчку и Румунију на формирање заједничког блока. Изненадним нападом бугарске војске на српске положаје на Брегалници 29. јуна 1913. почео је Други балкански рат у који су против Бугарске ушле Црна Гора, Грчка, Румунија и Турска. Након месец дана, бугарска влада је затражила примирје. Мир је потписан у Букурешту 10. августа 1913. године. Србија је добила територије запоседнуте 1912, док је предео око Струмице припао Бугарској. Такође су и Грчка, Румунија и Турска добиле територије које је до тада држала Бугарска.⁷

Као последица пораза у Бугарској су се јавиле реваншистичке тежње према Србији помешане са жељом за осветом, а уједно је формирано и гледиште да је Бугарска издата од својих савезника и да јој је учињена огромна неправда. Односи ова два народа преломиће се у најгорем могућем облику током Првог светског рата у којем су почињени бројни злочини. Након Великог рата, у српској колективној свести сусед је представљен у јако негативном светлу, док је у бугарском колективном сећању сусед кренуо да се појављује у такође негативном тону, али не толико радикално. То је било и логично пошто су злочини Бугара у Првом светском рату остали код српског народа дубоко урезани и запамћени до данас добијајући „култни статус“. Бугарин је представљен као особа којој се не може веровати и која ће првом приликом ударити на Србе са леђа. Први светски рат представљао је најважнији догађај у српско-бугарским односима, а његове последице биће директно пренете и на Други светски рат.

*

Бугарска је све до агресије на Србију октобра 1915. године водила преговоре и са Централним силама и са силама Антанте, а представници оба савеза нудили су јој територијалне уступке на штету Србије. Током лета 1915. Бугарска је коначно преломила да уђе у рат на страни Централних сила, а главни разлог да беспоговорно уђе у сукоб са Србијом представљали су територијални добици у источној Србији и заузеће Македоније. Већ од краја 1914, бугарска штампа се све више посветила писању о „бугарској браћи у Македонији“ под

⁶ *Историја српског народа. Шеста књига. Први том...*, 150–173. Више: Andrej Mitrović, „Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom aneksione krize (jesen 1908 – proleće 1909)“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1982, 57–90; Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981; Д. Попов и др, н. д., 265–281.

⁷ *Историја српског народа. Шеста књига. Први том...*, 182–196. Више: Димитрије Ђорђевић, „Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912 године“, *Историјски часопис*, 9–10, (1959), 467–486; Д. Попов и др, н. д., 282–292; Борислав Ратковић, *Први балкански рат 1912–1913*, Београд 1975; Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972; Savo Skoko, „Stvaranje i raspad Balkanskog saveza 1912–1913. godine“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1982, 91–118; Petar Stojanov, „Makedonija za vreme balkanskih ratova“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1980, 37–59.

наводним српским јармом, јављајући истовремено о „масовним дезертерствима у српској армији“ и „примерима“ злочина српских власти на поменутом подручју.⁸ Кроз ту кампању градио се утисак да су несрпски цивили у опасности и пред истребљењем, уколико се Бугарска не укључи у рат и војно не интервенише. У исто време, бугарски комити извели су неколико операција у циљу прекидања транзитне линије између Србије и Солуна. Кључна акција десила се 3. априла 1915. када је око 1.000 добро наоружаних комита из Струмице напало железничку станицу у Валандову. Око 200 српских војника је погинуло у борби, а многи су након предаје убијени на најбруталније начине.⁹

Месец дана уочи агресије, 6. септембра 1915, Бугарска је потписала уговор са Централним силама. За узврат томе што је приступила савезу и плановима за удружени напад на Србију, гарантоване су јој територије српске Македоније, јужне и источне Србије, али и Добруца, Егејска Македонија и источна Тракија, коју је изгубила после пораза у Другом балканском рату 1913. године. Дана 6. октобра 1915. немачке и аустроугарске трупе под командом генерала Аугуста фон Мекензена започеле су инвазију на Србију са севера и запада, а у ноћи 13. на 14. октобар исто је учинила и Бугарска са истока.¹⁰ Током војне агресије, која је трајала до краја новембра, па и пре него што су бугарске снаге отпочеле војне операције против Србије, учињени су бројни злочини над заробљеним српским војницима, рањеницима, па и цивилима. Познати су покољи српских војника код Лисице и Мутне Воде 27. новембра 1915, и код села Љуботен, недалеко од Штипа, 26. октобра 1915. године.¹¹

Овог пута, бројчано надјачана и ратом ослабљена, Србија није могла да се одупре агресору који ју је напао из два правца. Влада и Врховна команда донели су одлуку о повлачењу до Јадранског мора, преко Албаније. Током мукотрпног марша, познатијег у јавном мњењу као „Српска голгота“, више од стотину хиљада војника поумирало је од хладноће, глади, изнемоглости, болести или су гинули у нападима припадника албанских племена. С друге стране, више од четири милиона српских цивила нашло се под непријатељском окупацијом. За мање од месец дана непријатељске снаге преузеле су контролу над целокупном територијом Краљевине Србије. Према договору од 6. септембра Бугарска је окупирали источну и јужну Србију, односно територије између српско-бугарске границе до Велике Мораве на западу, на северу све до Дунава, а на југу уз Велику Мораву до Сталаћа; потом је разграничење између аустроугарске и бугарске окупационе зоне ишло линијом Крушевац – Вукања – Злата – Лебане – Липовица – Огоште – Гњилане – Бетина – Шар планина – албанска граница. Тако је, поред источне Србије, Бугарска окупирали делове Косова и Метохије и јужну Србију, то јест Македонију. Аустроугарска је запосела остатак Србије, док је Немачка присвојила неколико пунктова ради контроле железнице и осталих комуникација са Солуном.¹² Територију коју су заузеле њене јединице Бугарска је поделила у две зоне:

⁸ Видети брошуре које су специјално штампане у пропагандне сврхе: Г. Занетовъ, *Българи на Морави. Исторически и етнографически скици*, Софија 1914; С. Parlitcheff, *Les atrocités Serbes en Macédoine (1912–1915). Avec 20 portraits joints au texte*, Sofia 1917.

⁹ О Првом светском рату и бугарској окупацији делова Србије видети: Živko Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918*, Beograd 1985; Milan Grahovac, „Bugarske snage u trojnoj agresiji protiv Srbije 1915. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1985), 145–173; Милош Јагодић, „’Рат‘ између ратова: упади бугарских комита у нове крајеве Србије 1913–1915“, *Лесковачки зборник*, LVI, (2016), 37–54; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Milovan Pisarri, „Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War“, *Balkanica*, XLIV (2013), 357–390; Nikola Popović, „Antanta i srpsko-bugarski odnosi (1914–1918)“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1980, 101–125; Никола Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд–Нови Сад 2000; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*, Београд 2014.

¹⁰ Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918. Документи*, Београд 2000, 207; Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987, 28.

¹¹ Архив Југославије фонд 334/5 – Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије – Административно-правно одељење (даље: АЈ, МИП КЈ–334/5), (фонд је у фази архивистичке обраде), Нач. ок. Брегалничког, 15.3.1919; Канц. ср. Беличког, 5.3.1919, испит сведока; М. Pisarri, „Bulgarian Crimes...“, 373–374; Арчибалд Рајс, *Злочини над Србима у Великом рату*, Београд 2014, 91–99.

¹² А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 335–337; Н. Поповић, *Срби у Првом светском рату...*, 61.

Војно–инспекцијска област Морава са седиштем у Нишу и Војно–инспекцијска област Македонија са седиштем у Скопљу. Убрзо је Бугарска испољила нове претензије на Косово, Албанију и територије на левој обали Мораве, па је долазило до озбиљних криза у односима између Бугарске и Аустроугарске.¹³

На окупираној територији, јединице бугарске редовне војске преузеле су контролу над освојеном територијом. Председници општина и сеоски кметови су смењени и на њихова места постављани су или „плашљиви“ сељаци, симпатизери бугарске револуционарне организације или бугарске комите. Ови последњи задржавали су контролу над целокупном полицијском структуром и долазили су директно из Бугарске. Свако веће место контролисао је вођа комита тзв. „војвода“. Последице таквог устројства најбруталније су се испољавале у Македонији, где су се војводе са својим комитама чинили све да елиминишу српско присуство са тих територија. Прекомерни изливи бруталности нарочито су били изражени у околини Велеса, Прилепа и Пореча. Такође, по ослобођењу Битоља 19. новембра 1916, Бугари су неколико месеци тај град беспштедно бомбардовали. Том приликом страдало је више од 1.000 грађана.¹⁴

Бугарска је одмах по окупацији делова Србије на запоседнутој територији укинула право припадницима српског народа на националну индивидуалност, истовремено их проглашавајући „моравским Бугарима.“ На окупираној територији увела је систем карактеристичан по беспштедној пљачки народа, као и природних и привредних богатстава. Бугарске окупационе снаге са својим подручним органима спроводили су колективне масовне злочине. У оквиру тих злодела издваја се и насилна бугаризација српског становништва. На удару су се најпре нашли српски језик, традиција и књиге, посебно споменици од националне и културне важности. Спроводећи насиље над српским народом забрањивали су употребу речи Србин. Та реч је требало да се „потпуно изгуби и нико није смео да је изусте; сви су морали да је сасвим забораве“. Окупатор је састављао спискове српских политичара, интелектуалаца, учитеља, свештеника, привредника, јавних радника, чиновника и других значајних личности. На удару су се наша чак и деца српских официра и војника. Крајња намера је била да сви виђенији Срби буду уклоњени, као потенцијална претња великобугарских претензија.¹⁵ У неким местима, рецимо у Врању, пробугарски елементи сачињавали су спискове значајнијих Срба и пре инвазије Бугарске на Србију.¹⁶ Операције у циљу њиховог елиминисања одмах су узеле маха. Примера ради, на овом месту издвајамо масовно убијање свештеника у Крменици близу Беле Паланке 12. новембра 1915. године.¹⁷

Распрострањен је био још један вид искорењивања српског становништва на запоседнутим територијама–депортација. Дана 14. децембра потврђено је наређење да се сви војници између 18 и 50 година, официри, учитељи, новинари, представници српског парламента, генерално све „сумњиве особе“ морају депортовати у „стару“ Бугарску. Они су у

¹³ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 338–339. Видети: Živko Avramovski, „Bugarske pretenzije na aneksiju delova Kosova u Prvom svetskom ratu (1915–1916.)“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1982, 119–151.

¹⁴ М. Pisarri, „Bulgarian Crimes...“, 374–375; А. Рајс, *н. д.*, 109–121, 219–231.

¹⁵ А. Рајс, *н. д.*, 250–252, 370–373. О насилно примењеној бугаризацији и страдању српског народа од Бугара видети још: Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Нови Сад 1922; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд 1921; Milan Koljanin, „Zločini Bugarske u Srbiji 1915–1918. Prilog istraživanju bugarske okupacije u Prvom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka*, 2, (2014), 39–52; Миљивоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971, 28–56; Милован Пизари, *На Балканском фронту. Рат и злочини против цивилног становништва у Србији од 1914. до 1918*, Нови Сад 2021; Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара–Бугара–Немаца у Србији 1914–1918: *изабрани радови*, прир. Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Београд 1997; Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације*, Лесковац 1988, 49–56, 65–75; Борис Томанић, „Бугарски злочини почињени у Србији током Првог светског рата (1915–1918): примери који потврђују правило“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, (2018), 35–63; Добросав Туровић, Небојша Ивановић, *Лесковац и Лесковачки крај 1915–1918*, Лесковац 2006, 65–327; Добросав Туровић, „Злочини бугарских контрачета и сабирни логори. (Поводом 100 година од Топличког устанка)“, *Лесковачки зборник*, LVIII, (2018), 133–156.

¹⁶ М. Pisarri, „Bulgarian Crimes...“, 377.

¹⁷ АЈ, МИП КЈ–334/5, „Мучко убиство“, *Пиротски гласник*, 1.1.1919, 1–3.

Бугарску транспортовани железницом или су још чешће спровођени пешице. Процењује се да је тада у Бугарску депортовано више од 100.000 људи, од којих је половина умрла због неподношљивих услова живота.¹⁸ У највећем броју случајева интернирци су морали да прођу кроз градић Сурдулицу где су о њиховој даљој судбини одлучивали чланови специјалне комисије. У тренуцима када је већина виђенијих Срба депортована из Моравске области у пролеће 1916, Сурдулица је постала поприште масовних злочина убијања цивила. Процењује се да је од новембра 1915. до априла 1916. убијено између 2.000 и 3.000 Срба.¹⁹ Током окупације бугарске власти затвориле су све српске школе. Уместо њих отворене су бугарске, са бугарским наставним особљем. Учитељи и наставници српске националности избачени су из наставе, а често су убијани или интернирани у бугарске логоре. У појединим местима у Бугарској организовани су течајеви бугарског језика за особе које су желеле да се запосле у одређеној државној или општинској служби; ђацима је у сведочанствима стајало да су бугарски поданици, а имена су им побугарена и тсл.²⁰

Најсуровији обрачун бугарских окупационих власти у Србији био је усмерен на српску цркву и њено свештенство. Интернирани српски свештеници могли су да се врате у службу једино под условом да науче бугарски језик, да носе верска обележја и одежде бугарског свештенства и да, најједноставније речено, у потпуности постану Бугари. Намерени да униште трагове постојања Срба у Македонији, посебно из средњовековног доба, Бугари су из српских храмова и цркава уклањали старе натписе, иконе са ликовима српских владара и светаца, а уместо њих стављали су текстове на бугарском језику и ликове својих владара. Књиге на српском језику су спаљиване, укључујући и судске, административне и црквене архиве. Остављане су нетакнуте само црквене књиге рођених које су требале да полсуже током присилне регрутације младића.²¹

Тежак живот под окупацијом постајао је за српско становништво све гори под тортуром екстремно насилног и корумпираног бугарског војног и цивилног апарата. Бележена су свакодневна насиља над мирним становништвом којем су одузимани новац, храна, стока, па и покућство. Народ је живео у бедним условима подједнако и у Моравској и у Македонској области. У том периоду веће групе бивших српских војника крили су се по планинама од бугарске војске. Неки од њих организовали су се у четничке и комитске јединице или хајдучке дружине борећи се против окупатора. Прилика за већи отпор указала се почетком фебруара када је у Моравској области започета присилна мобилизација мушкараца од 18 до 45 година. Многи мушкарци су успели да избегну мобилизацију и да се прикључе устаницима по шумама, па је тако покрет отпора омасовљен. Коначно, у ноћи 21. на 22. фебруар 1917. подигнут је устанак под вођством војводе Косте Војиновића на територији Топлице. Иако су ослобођени градови Куршумлија, Прокупље и Лебане, устанак је већ крајем марта угушен. У тим окршајима Бугари су се поново истакли суровошћу и деструктивношћу: на десетине села је спаљено и савњено са земљом, хиљаде људи је убијено, док су пљачка приватне имовине и силовања српских жена представљали свакодневне појаве. Злочини Бугара настављени су несмањеном жестином и после слома устанка. Последице су биле запрепашћујуће: око 20.000

¹⁸ J. Хаџи Васиљевић, *н. д.*, 13–15; А. Рајс, *н. д.*, 31; М. Pisarri, „Bulgarian Crimes...“, 377–378. Видети:

¹⁹ J. Хаџи Васиљевић, *н. д.*, 71–98; С. Динић, *н. д.*, 62–66; Родолф Арчибалд Рајс о злочинима..., 103–109.

²⁰ С. Динић, *н. д.*, 86–87; А. Рајс, *н. д.*, 282, 341, 361. Видети још нпр: Александар Динчић, „Страдање српских школа и учитеља у јужној Србији за време окупације (1915–1918)“, у: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем Сурдулица–Лесковац 29–30/31. октобар 2015*, ур. Верољуб Трајковић и др., Лесковац 2016, 137–156; Момчило Исић, „Разарање основних школа у Врањском и Топличком округу за време Првог светског рата“, у: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем Сурдулица–Лесковац 29–30/31. октобар 2015*, ур. Верољуб Трајковић и др., Лесковац 2016, 77–94.

²¹ А. Рајс, *н. д.*, 25, 361. О жртвама према свештенству и монаштву Српске православне цркве за време Првог светског рата, видети: Радмила Радић, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату*, Београд–Гацко 2014; Александар Растовић, „Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату“, у: *Алексинац и околина у прошлости, 500 година од првог писаног помена 1516–2016. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексинцу*, ур. Сузана Рајић, Алексинац 2016, 407–420.

Срба је убијено и више од 80.000 депортовано.²² Политика насилне бугаризације, појединачна и масовна убијања цивила, као и други ратни злочини спровођени су све до краја Првог светског рата, али они нису попримили интензитет какав су имали током периода од 1915. до 1917. године.

*

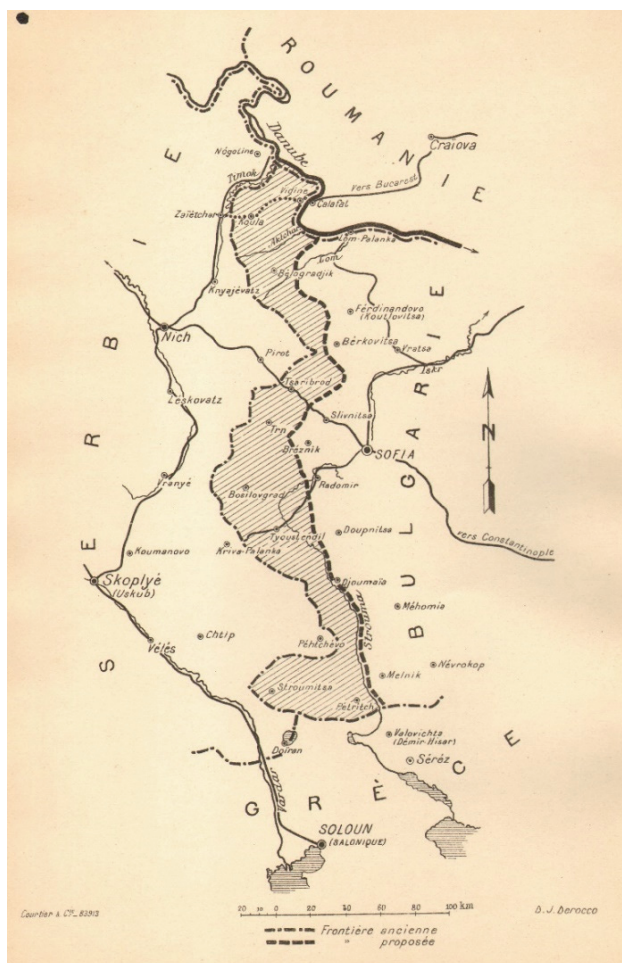
Након завршетка Првог светског рата у новим околностима, стари проблеми, сада између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Бугарске, почели су поново да се јављају. Југословенско–бугарски односи током међуратног периода били су оптерећени наслеђеним нерешеним питањима између односа Србије и Бугарске. Сви проблеми, врло брзо су генерисани у два већа проблема: македонско питање и мањинско питање. Са југословенске стране је сматрано да активности ВМРО представљају главну препреку успостављању бољих односа, док је са бугарске стране као кључан проблем истицан положај дела југословенских грађана у тзв. „западним покрајинама“ и у Македонији које су Бугари сматрали својим сународницима. Ова питања нашла су своје место и приликом уређивања разграничења које је решено на Мировној конференцији у Паризу. Мировним уговором који је потписан у Нејиу. Краљевина СХС добила је исправку границе на Тимоку и пределе око Струмице, Босилгада и Цариброда. Године 1922. ово питање је затворено дефинитивним уређењем границе. Бугарска је одредбама мировног уговора била дужна да плати ратну одштету победницима, а њене завидне оружане снаге биле су драстично смањене, док је општа војна обавеза била укинута.²³

Питање бугарске мањине у Краљевини СХС/Југославији било је уско везано за македонско питање, наслеђе Првог светског рата и сукобљене српске и бугарске територијалне аспирације које су се сударале у централном делу Балкана. Повезано са овим питањем било је и „комитско питање“, односно проблем упада наоружаних група из Бугарске на југословенску територију, као и проблем признавања македонске народности, које су форсирале поједине антидржавне организације и које је током међуратног периода постајало све компликованије. Бугарска национална мањина није била званично призната у Краљевини СХС/Југославији, па се не може са сигурношћу рећи колико је Бугара живело на југословенској територији. Одређени научници износе податак да је у Краљевини СХС/Југославији живело 95.000 Бугара (око 92.000 Бугара живело је у „новоприсаједињеним крајевима“, око 4.500 у предратној Србији, док се неколико хиљада одселило у Бугарску, након Првог светског рата). Са друге стране, бугарска наука и пропаганда активирала се у одбрану свог становништва, покушавајући да докаже историјско право и бугарски етнички карактер ових крајева. Проглашавајући све Македонце за Бугаре и не скривајући амбиције за враћањем изгубљених „западних покрајина“, Бугари су тврдили да је у Југославији живело између 630.000 и 800.000 Бугара. Бугарски карактер ових територија (Царибродски и Босилградски срез) био је уочљив и у „Елаборату о бугарској националној мањини“ у којем је стајало да је локално становништво било опозиционо расположено, али не из идеолошких разлога, него као „резултат великобугарског шовинизма антијугословенског карактера“. Због тога су

²² А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 409–486. Видети још: А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији...*; Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917*, Београд 1996; М. Перовић, н. д.; Милован Писари, „Гушење Топличког устанка: ВМРО на челу репресије“, *Војно-историјски гласник*, 2, (2011), 28–49; В. Стојанчевић, *Србија и српски народ...*, 57–64. Видети: Ангел Джонев, *Погромът в Босилеградско, 15–16 мај 1917 г.*, Кюстендил 2016.

²³ Више: Тома Milenković, „Državne granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca“, *Istorija 20. veka*, X, 1–2, (1992), 9–25; Бранко Павлица, „Југословенско–бугарска државна граница“, *Лесковачки зборник*, XXXVIII, (1998), 33–49; Бранко Павлица, „Нејски уговор и разграничење Југославије са Бугарском“, *Лесковачки зборник*, XL, (2000), 29–45; Branko Pavlica, „Razgraničenje Jugoslavije sa Bugarskom (1919–1922)“, *Tokovi istorije*, 1–2, (2002), 7–23; Иван Ристић, „Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2017), 41–82; Димитар Тасић, „Присаједињење Цариброда и Босилграда Краљевини СХС“, *Токови историје*, 3, (2007), 121–131; Desanka Todorović, „Pitanje jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine“, *Istorija XX veka*, IX, (1968), 63–132.

југословенске власти константно прибегавале „србизацији“ ових крајева кроз просветну политику, изоловање локалних политичара, мењање презимена итд.²⁴

Слика бр. 1: Територије које је Влада СХС тражила од Бугарске на Мировној конференцији у Паризу (АЈ, фонд 335– Војслав Јовановић–Марамбо, фасцикла: 84, архивска јединица: 1 (даље: АЈ, 335–84–1)

На Мировној конференцији у Паризу, питање бугарског становништва у Македонији покренуто је кроз мањинско питање преко Комисије за нове државе и заштиту мањина која је формирана почетком маја 1919. и која је вршила притисак на Београд да прихвати решење о заштити мањинских права. Краљевина СХС стајала је на становишту да је македонско питање решено, па се трудила да предратну територију Србије, посебно Македонију, изузме из примене одредаба о заштити мањина које је Конференција намеравала да наметне пораженим и новим државама. Међутим, притиснути од стране великих сила делегати Краљевине СХС потписали су 5. децембра мировни уговор са Аустријом заједно са Конвенцијом о заштити мањина. У годинама које су следиле било је много покушаја од стране различитих бугарских и македонских организација у Бугарској и иностранству, као и од стране бугарске владе да се ово питање поново покрене. Основни проблем био је у томе што југословенске владе нису признавале постојање „бугарске мањине“ у Вардарској Македонији, али ни у тзв. „западним покрајинама“. У првом случају, то су били Срби, чији је говор био дијалекат српског језика, а

²⁴ Више: *Българиите от Западните покрайнини (1878–1975)*, със: Елена Бугарчева, Людмила Зидарова, София 2005; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005, 17–19 Branko Pavlica, „Bugari u Jugoslaviji“, u: *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukturu EU – balkanska raskršća i alternative*, priir. Ljubiša Mitrović i dr, Niš 2004, 177–200; Методи Петров, *Въртоп – револуционна организация за освобождение на Западните покрайнини*, София, 2003; Стоян Райчевски, *Нишавските българи*, София 2004; И. Ристић, „Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца...“, 73–77; Видети: Државни архив Србије, фонд: Безбедносно информативна агенција, досије III/74 (даље: ДАС, БИА, III/74)

вера православна, те није било разлике „по вери, раси или језику“ од већинског народа. У другом случају, то су, такође, били етнички Срби, који су добрим делом бугаризовани, услед вишедеценијске бугарске управе. Дакле, према тумачењу Београда, одредбе конвенције се на њих нису односиле.²⁵

Политика реваншизма бугарских влада била је у директној вези са деловањем ВМРО. У Бугарској су постојале бројне организације легалног или илегалног карактера од којих ваља издвојити Македонски национални комитет иза којег се крио ВМРО, „Бугарски народни савез Отец Пајсиј“, тајна официрска организација „Кубрат“, те разне организације резервних официра и подофицира. Веома утицајна у „западним покрајинама“ била је Унутрашња западно-покрајинска револуционарна организација или „Вртоп“ која је почела са радом 1924. године. Најважнија оваква група током међуратног периода била је ВМРО која се током времена раслојавала, али је главни огранак предвођен Иваном Михајловим остао на становиштима разбијања Југославије и пробугарског карактера становништва Македоније. Њена, као и делатност других сличних организација зависила је од тога на ком нивоу су се налазили југословенско-бугарски односи, па је с тим у вези појачавала или смањивала своју акцију која је диктирана из Софије, али и из других центара, пре свега Рима на који су се касније лидери ВМРО сасвим ослонили. ВМРО је већину својих терористичких акција у Југославији вршила из Пиринске Македоније. У њој су „македонствујушчи“ владали више од деценију с обзиром да су бугарске власти после убиства председника владе Александра Стамболијског прећутно препустиле припадницима ВМРО овај крај. Временом су упади на југословенску територију и комитске акције уступиле место политичком тероризму, нарочито после доласка Ивана Михајлова на чело ВМРО 1928. и обрачуна са другим крилима ВМРО „федералистима“ и „протогеровистима“. Најважнија година за деловање и рад ВМРО била је 1934. када су у сарадњи са усташама и потпомогнути италијанском и мађарском владом извршили атентат на краља Александра. Међутим, исте године због преврата у Бугарској били су приморани да пређу у илегалу; већина лидера тада је прешла и у емиграцију.²⁶

Иако су две државе имале доста нерешених питања што је отежавало успостављање срдачнијих дипломатских односа, први покушаји југословенско-бугарског зближавања дошли су од стране Бугарске за време владе пројугословенски оријентисаног Александра Стамболијског, вође БЗНС.²⁷ Рад на зближавању крунисан је марта 1923. када је у Нишу

²⁵ Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Београд 1969, 205; И. Ристић, „Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца...“, 158–171.

²⁶ Видети нпр: „Бугарска на сцени“, *Правда*, 8.2.1927, 1; „Бугарска помаже акцију ВМРО“, *Време*, 29.9.1939, 1; Суђење члановима организације „Вртоп“, *Правда*, 21.11.1926, 3; „Ухапшени сарадник Ванче Михајлова, Иван Ђошев, наредио је агентатору Асену Николову да изврши познати атентат на београдски официрски дом“, *Време*, 5.11.1934, 5. О ВМРО видети: Васил Атанасов Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българи-југославските отношения*, Софија 1991; *ВМРО (Обединета). Документи и материјали, книга 1*, прир. Иван Катарциев, Скопје 1991; *ВМРО (Обединета). Документи и материјали, книга 2*, прир. Иван Катарциев, Скопје 1992; Ђорђе Васиљевић, *ВМРО завера против Срба*, Београд 1990; Иван Ристић, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): спољнополитички и безбедносни аспект“, *Зборник Матице српске за историју*, 96, (2017), 91–108; Димитар Тасић, „Војно-политичка акција...“, 95–107; Богумил Храбак, „Бугарске комите у источној Македонији и Србији, као и са Арбанашке стране 1918–1920. године“, *Лесковачки зборник*, XXXVIII, (1998), 19–31. О Вртопу видети: Румен Евтимов, *Годен за терористически акцији. ВЗРО „Вртоп“ 1924–1944 съдби и атентати*, Софија 2017; Методи Петров, *Вртоп...*; Иван Ристић, „Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца...“, 80–82, 256–257. О македонском питању видети: Živko Avramovski, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarским odnosima od 1918. do 1925 godine“, u: *Jugoslovensko-bugarски odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Živko Avramovski, Београд 1980, 147–178; Никола Жежов, „Македонското прашање во југословенско-бугарските односи (1918–1941)“, (докторска дисертација, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филозофски факултет Скопје, Институт за историја, 2006); Любомир Панайотов, Костадин Палешутски, Добрин Мичев, *Македонија и българи-југославските отношения*, Софија 1991.

²⁷ БЗНС је представљао је најјачу странку у Бугарској, упркос чињеници да се после убиства Стамболијског поделио у неколико фракција. Најутицајнија била је група „Пладне“ („Подне“) лево оријентисана под вођством Георги Димитрова–Гемета и Николе Петкова (још Христо Стратев, Димитар Мацанкијев), а после ње „Врабча“ („Врабац“) десно оријентисана фракција коју је водио Димитар Гичев (још Вергил Димов, Константин Муравјев). Подела је била више личне и историјске природе, него идеолошке, мада је Врабча била спремнија него Пладне на компромис са грађанском левицом. Поред ове две најјаче групе издвајало се и неколико мањих:

потписан југословенско-бугарски споразум. Изгледало је да ће односи две балканске државе остварити наде поборника њиховог зближавања и сарадње. Спорна питања су углавном уређена, а поред тога „по први пут једна бугарска влада у својој националној политици није у први план ставила Македонију, већ Тракију. Само неколико месеци касније у државном преврату који су извршиле снаге Александра Цанкова и Војне лиге, познатијем као „деветојунски преврат“ убијен је Александар Стамболијски, као и многе његове присталице, а југословенско-бугарски односи поново су запали у кризу.²⁸ Овај догађај изазвао је велико незадовољство у Југославији, а нарочито код опозиционих политичара који су захтевали оружану интервенцију, али је Краљевина СХС била далеко од такве могућности. Ипак, готово јавно, почела је да пружа помоћ помоћ људима Александра Стамболијског, а потом и учесницима неуспелог устанка бугарске опозиције из септембра 1923. године. Према писању штампе, у Нишу се тада окупило око 700 бугарских емиграната, што је био зачетак стварања бугарске политичке емиграције у југословенској држави. Већи део бугарских емиграната окупио се око Константина–Косте Тодорова, бившег бугарског посланика у Београду и блиског сарадника Александра Стамболијског. Ту су били бивши министри: Недељко Атанасов, Александар Обов, Христо Стојанов; уметници: Илија Бешков; војна лица и револуционари: Дамјан Велчев, Неша Тумангелов, али и Георги Димитров–Гемето, идејни

1) група чије су вође биле Недељко Атанасов и Христо Стојанов, десно оријентисана, мање од „Врапче“ 2) група предвођена Александром Обовим и Костом Тодоровим лево оријентисана 3) група предвођена Димитром Драгијевим. Поделе су ослабиле Земљораднички савез који је поред тога имао и финансијских проблема. Проблеми су постојали и на политичком плану, јер ретко која грађанска странка била спремна да сарађује са њима. Ипак, БЗНС је имао велики потенцијал захваљујући својој прошлости и добро разгранатој мрежи локалних одбора. АЈ, фонд 507 – Савез комуниста Југославије/Централни комитет КПЈ–СКЈ. Комисија за међународне односе и везе, фасцикла: 12, сигнатура: IX, 15/IV–8 (даље: АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8); Драгољуб Јовановић, *Медаљони. Књига II*, Београд 2008, 137–140; Ричард Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003, 82–83.

²⁸ Војна лига била је официрска организација чије корене налазимо у 1914. години. Године 1919. услед страха од комунизма, али и због боље заштите официра Војна лига је основана на конгресу на којој су припремљени статут и други оснивачки документи. Најактивнији по том питању били су Дамјан Велчев, Кимон Георгијев и Никола Рачев. Двадесетих година, нарочито за време владе Александра Цанкова, Војна лига је толико ојачала да је практично преузела водеће позиције у земљи, учествујући у политичком терору који је настао после „деветојунског преврата“. Насиље у којем је учествовала Војна лига условило је њену раслојавање које је кулминирало 1928. отпуштањем из војске једног од лидера Војне лиге Дамјана Велчева и распуштањем организације. Уз његово залагање рад Војне лиге је обновљен 1930, а недуго затим организација се прикључила коалицији окупљеној око групе „Звено“ која је почела да се формира 1927. око истоименог часописа, а све јасније обресе добијала је током 1931. и 1932. године. Састављена од истакнутих интелектуалаца из редова десничарских политичких партија, затим од блиских сарадника бившег социјалдемократског лидера Диме Казасова који је и сам приступио и групе официра на челу са Дамјаном Велчевим. Група је 19. маја 1934. извршила државни удар и преузела власт тзв. „деветнаестомјаски преврат“. Руководне идеје ове групе биле су следеће: 1) Ликвидација партијског живота и партија које су активно деловале у предвечерје преврата; 2) Ликвидирање терористичке групе Ивана Михајлова; 3) тесне везе са Југославијом које би довеле до стварања „интегралне Југославије“; 4) ликвидирање монархије; 5) успостављање дипломатских односа са СССР; 6) политика добрих односа са Британијом и Француском; 7) Завођење беспартијског система и укидање парламента. Групи се приближила и македонска емиграција тј. протогеројевисти на челу са Пером Шандановим, Пецом Трајковим и Левом Главинчевим. Ова група, због сукоба са Иваном Михајловим, остала слабија, па се повезала са комунистима, али и са „звенарима“, учествујући у преврату из 1934. године. На место председника владе дошао је Кимон Георгијев, који је на челу „Звена“ заменио Диму Казасова који је пришао Александру Цанкову, а министар војске постао је генерал Пенчо Златев. Растурен је парламент и група око Ивана Михајлова чиме су се односи са Југославијом моментално поправили. Успостављени су односи и са СССР. Тако се завршила „безкрвна револуција“. Ипак, након осам месеци, краљ Борис је извршио контраудар и претворио диктатуру „звенара“ у своју личну диктатуру. Дамјан Велчев вођа преврата побегао је у Југославију, а у одсуству је осуђен на смрт. Од тог момента почела је диктатура краља Бориса, која је трајала до његове смрти. Један део „звенара“ пришао је режиму краља Бориса, док је други, мањи део, отишао у опозицију и током 1941. и 1942. повезао се у опозиционом блоку, из којег ће касније настати Отачествени фронт. АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8; Rumjana Bogdanova, „The Political Platform of the 'Zveno' Popular Alliance and the People's Democratic Revolution (September 1944–September 1945)“, *Bulgarian Historical Review*, 2, (1983), 3–4; Валентина Задгорска, „Крџгџт 'Звено' и неговата идеологија, *Исторически преглед*, LXV, 1–2, (2009), 112–130; Недељко Недев, *Три државни преврата или Кимон Георгиев и неговото време*, Софија 2007.

наследник Александра Самболијског, који је дуже времена боравио у Југославији, завршивши у Београду студије медицине.²⁹

Од тада су југословенско-бугарски односи нагло захладнели, па су и поред неколико покушаја за њиховим побољшањем они остали затегнути константно пропраћени аферама и инцидентима на граници, док је ревизионистичка политика нове бугарске владе, предвођене Александром Цанковим (1923–1926.) наишла је и на подршку Италије у којој су 1922. фашисти на челу са Бенитом Мусолинијем дошли на власт. Назнаке бољих односа видљиви су од средине двадесетих година 20. века, а свој врхунац досегли су споразумом у Пироту који је потписан 16. марта 1929. године. Међутим, због одређених несугласица питање ратификације споразума се отегло, а истовремено је погоршењу односа допринело и мањинско питање и гранични инциденти. Уз уплитање великих сила, нарочито Велике Британије, спорна питања су решена усвајањем два документа 14. фебруара 1930: Конвенције о ликвидацији двовласничких имања и Споразума о одржавању реда и сигурности на граници.³⁰

Даљи односи две државе одвијали су се у светлу потенцијалног склапања Балканског пакта, балканских конференција и разговора између два монарха, краља³¹ Бориса и краља Александра у другој половини 1933. године. Подлежући притиску Турске, Грчке и Румуније, али желећи и да се више ангажује у својој балканској политици, Југославија је убрзала преговоре са ове три земље око закључивања Балканског пакта који је потписан у Атини 9. фебруара 1934. године. Ипак, југословенски државни врх, сматрајући разговоре два монарха за врло конструктивне, послао је поруку Софији да ће Југославија водити политику на два колосека: у оквирима Балканског пакта и у билатералним односима са Бугарском. „Деветнаестемајски преврат“ и завођење личне диктатуре краља Бориса, убиство краља Александра, али и све већа немачка експанзија довели су до неизвесности на Балкану, али нису утицали на југословенско-бугарско зближавање. Бугарска од тада за кратко напушта политику територијалне експанзије на Македонију која је важила за примарни спољнополитички концепт, покушавајући да пробије изолацију у којој се тренутно налазила. Влада Георги Кјосеиванова (1935–1940), бившег бугарског посланика у Београду, окреће свој спољнополитички курс ка ревизији Нејског уговора и промени граница ка Грчкој и Румунији.³²

²⁹ Видети: Živko Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine“, *Istorija XX veka*, IX, (1968), 133–186; Тома Миленковић, *Политичка емиграција из Бугарске у Југославију 1923–1944*, Београд 2018; Душан Петковић, „Др Георги Димитров 1903–1972“, *Гласник СИКД „Његош“*, свеска 30, (јуни 1973), 141–142; Ivan Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, *Istorija 20. veka*, 2, (2012), 41–61; И. Ристић, „Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца...“, 171–252; Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd 1979; Desanka Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. godine“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ур. Živko Avramovski, Beograd 1980, 179–197.

³⁰ Živko Avramovski, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1984), 87–113; Димитър Косев, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926–1931*, София 1995; Срђан Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925. године“, *Војноисторијски гласник*, 1, (2014), 203–232; Срђан Мићић, „Рад Бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)“, *Зборник Матице српске за историју*, 93, (2016), 89–104; Иван Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, *Архив*, 1–2, (2014), 79–94; И. Ристић, „Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца...“, 347–470; Иван Ристић, „Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године“, *Токови историје*, 2, (2013), 75–95.

³¹ Бугарска држава је приликом проглашења независности, 1908, добила двојак статус. На унутрашњем нивоу је била царство, а на међународном краљевство. Стога су владари имали титулу цара у унутрашњој политици, а титулу краља у спољној политици. Будући да се у раду говори о међународним односима, коришћена је титула краљ за бугарског монарха.

³² Živko Avramovski, *Balkanska antanta 1934–1940*, Beograd 1986; Živko Avramovski, „Bugarska i Balkanski sporazum 1933–1934“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ур. Živko Avramovski, Beograd 1982, 193–219; Душан Марковић, Срђан Мићић, „Сусрети краља Александра и краља Бориса од септембра до децембра 1933. године“, *Токови историје*, 1, (2017), 175–198; Срђан Мићић, „Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925–1938)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2017), 783–836; Людмил Спасов, *България, великите сили и балканските држави 1933–1939 г.*, София 1993.

Одлуке немачке владе да одбаци део одредби Версајског мировног уговора и поново уведе општу војну обавезу 1935, а онда да откаже Локарно пакт и поново милитаризује Рајнску област 1936. изазвала је дипломатску реакцију великих сила које су разматрале да поново допусте наоружавање Аустрије, Мађарске и Бугарске, али и разбудила реваншистичке тежње код Мађарске и Бугарске и освајачке тежње код Италије. Водећи политику удаљавања од Мале Антанте и напуштајући подунавски спољнополитички концепт, Југославија је потписала споразум са Италијом о ненападању и пријатељству 25. марта 1937. и Пакт о вечном пријатељству са Бугарском 24. јануара 1937. године. Директан наставак догађаја било је потписивање Солунске нагодбе 31. јула 1938. којом су чланице Балканског пакта допустиле Бугарској да се наоружава и да поново окупира демилитаризовану зону ка Грчкој.³³

Поремећајем европског „*status qua-a*“ положај две државе почео је да бива све неповољнији, а југословенско-бугарски односи све комплекснији. Аншлус Аустрије и немачко разбијање Чехословачке, као и отпочињање Другог светског рата нападом Трећег рајха на Пољску ставило је југословенско-бугарске односе на нови тест који је прошао катастрофално. Две државе су се поново нашле на супротним странама у рату. У немачкој агресији пролећа 1941, Југословенска територија је распарчана, дипломатски односи су прекинути, Бугарска је анектирала јужне делове Југославије, учествујући и у окупацији скоро читаве Србије и Македоније од 1941. до 1944. починивши за то време бројне злочине. Односи између две државе биће поново успостављени на концу Другог светског рата, али у околностима новог светског и европског поретка.

³³ Živko Avramovski, „Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2, (1965), 3–20; Войн Божинов, „Пактът за ’Вечно пријателство‘, или осъществили се българо-югославското сближение“, *Токови историје*, 1–2, (2008), 38–55; С. Мићић, „Балкански и подунавски концепт...“, 836–868.

1. ОКУПАЦИЈА

1.1. Приступање Бугарске и Југославије Тројном пакту и немачки продор на Балкан

Иако је Бугарска на почетку Другог светског рата 15. септембра 1939. прогласила неутралност и имала декларативно усаглашене односе са Југославијом чиме је допринео и Уговор о вечном пријатељству, односи са западним суседом и нису били тако пријатни.³⁴ Бугарске ревизионистичке тежње порасле су снажењем Немачке, па је она све више кренула да се везује за Трећи рајх, посредством Двора, али и новог председника владе Богдана Филова.³⁵ Како би оснажио свој положај бугарски монарх је прво 13. марта 1938. расписао ванредне изборе и распустио опозиционе партије. Краљ Борис није био задовољан ни изборима 1939. године. Георги Кјосеиванов успео је да оствари минималну предност и да формира владу 23. октобра 1939, али је бугарски монарх распустио Народно собрање одмах сутрадан и следеће изборе расписао за 24. децембар, 14. 21. и 28. јануар 1940. године. Дана 15. фебруара 1940. формирана је „беспартијска влада“ Богдана Филова коју је краљ у потпуности контролисао. Исто тако, функције и делатност Народног собрања сведени су на минимум. Једину опозицију представљало је 17 посланика (10 комуниста, пет „земљорадника“ из „Пладне“, као и Никола Мушанов и Петко Стајнов). Затим је Закон о заштити нације допуњен и поштрен у ауторитативном духу и ступио је на снагу 21. јануара 1941. године. Закон је садржавао веома репресивне одредбе и био усмерен према Јеврејима и „тајним међународним организацијама“. Заправо је допуштао држави да се обрачуна са било којом политичком или друштвеном групом.³⁶

Закон о државној полицији из 1937. учинио је полицију свемоћном и поштрио је репресивне мере у држави. Средином 1938. Народно собрање је донело још два закона: Закон о надзору над штампом и Закон о државној контроли над свим видовима удруживања. Слично немачком законодавству Народно собрање је усвојило 18. децембра 1940. Закон о организовању омладине. Поред наведених закона у процесу „изједначавања“ немачког и

³⁴ Николай Генчев, *Външната политика на България (1938–1941)*, София 1998, 62; Димитар Сирков је наводио да су се у бугарској историографији развиле две струје. Једна је заступала тезу да је Бугарска била званично неутрална, док је са друге стране, водила политику приближавања Немачкој. Друга струја заступала је гледиште да је Бугарска водила политику пуне неутралности. Dimitar Sirkov, „Bulgaria’s Foreign Policy 1938–1941“, *Bulgarian Historical Review*, 4, (1979), 3–5, 21–22. Погледати и радове који говоре о немачкој „окупацији“ Бугарске у периоду 1941–1944. Евгений Г. Каменов, „Характерни черти на германо-фашистиката окупация на България през 1941–1944 г.“, *Исторически преглед*, XXII, 1, (1966), 3–21. Видети још: Димитър Сирков, „Международните отношения на България (1 март–22 јуни 1941)“, в: *Външната политика на България 1878–1944*, със. Васил Василев, София 1978, 387–419.

³⁵ Унутрашња политичка ситуација у Бугарској променила се након државног удара 19. маја 1934. све странке су званично распуштене (иако нису нестале са политичке арене и њихови представници су у већој или мањој мери учествовали у јавном животу). Од краја 1935. Борис III концентрисао руковођење земљом у своје руке и Владе су постављене директним налогом из Двора и нису представљале ставове одређених странака. Уочи рата, опозиционе странке долазиле су са свих страна социјално-политичке палете. Ту су били комунисти и либералне и грађанске групе. Најрадикалније опозиционе снаге били су БРП, БЗНС (лево крило „Пладне“), леви социјалисти, политички лидери из „Звена“ итд. Против пронемачке владе делује и тзв. „буржоаска-демократска опозиција“. Ту су били лидери Демократске странке, Либералне странке и Народне странке, као и БЗНС (десно крило „Врабча“) и десни социјалисти. У Бугарској је током рата постојала тзв. фашистичка опозиција влади. У њу су улазиле разне организације, углавном националистичке природе које су се залагале за активније и директније учешће Бугарске на страни сила Осовине. Предњачио је у том погледу Александар Цанков. Међутим, притисак на бугарску владу био је много јачи са леве стране. Елена Любомировна Валева, „Болгария в годы второй мировой войны“, в: *Болгария в XX веке. Очерки политической истории*, ред. Елена Любомировна Валева, Москва 2003, 263, 265–266.

³⁶ О мотивима доношења закона видети: ЦДА, ф. 538к (Петър Христов Габровски (1898–1945)), оп. 2, а.е. 19, л. 16–19.

бугарског законодавства у циљу стварања позитивне атмосфере код јавности за приступање Бугарске Тројном пакту, њена влада донела је почетком 1941. низ такозваних „социјалних и реакционарних“ закона. Формиране су разне националистичке организације и омладинске организације по угледу на „Хитлерјугенд“. Краљ Борис истовремено је покушавао да земљу извуче из спољнополитичког, а самим тим и из привредног, изолационизма. То је довело до промене у спољној политици, коју је Ванче Стојчев назвао политика „мирног ревизионизма“. Основни задатак овакве спољне политике био је да се ликвидира Нејски уговор, а стратегијски циљеви су степеновани према важности: повратак Јужне Добруце, затим западне Тракије и по могућности Македоније и тзв. „западних покрајина“. Овакве идеје садржане су у директиви бр. 19 Министарства иностраних послова³⁷ од 19. априла 1939. у којој је стајало да је циљ бугарске дипломатије да врати границе из 1912. године мирним путем. Након Минхенског споразума, бугарска влада почела је да заузима нов спољнополитички правац тврдећи да се њене аспирације могу остварити само уз помоћ Немачке.³⁸

1.1.1. Немачка инфилтрација у Бугарској – пут ка укључивању Бугарске у Тројни пакт

1.1.1.1. Ојачавање војске и полиције

Политичка позиција Бугарске уочи Другог светског рата била је оптерећена наслеђем Првог светског рата и реваншистичким тежњама те земље. Узрок таквој ситуацији било је потписивање Балканског пакта 9. фебруара 1934. године. Позиције Бугарске су се погоршале када је најагилнији заговорник Балканског пакта, Турска, потписала одбрамбени уговор са Великом Британијом 12. маја 1939, а затим са Француском и Великом Британијом Уговор о узајамној помоћи 19. октобра 1939. године. Ипак, позиције Бугарске су се мало поправиле потписивањем Уговор о вечном пријатељству са Југославијом 24. јануара 1937. и Солунске нагодбе са чланицама Балканског пакта 31. јула 1938. године. Овај уговор омогућио је Бугарској да се поново јавно наоружава и да поново окупира демилитаризовану зону ка Грчкој, пошто је бугарско Министарство војно кренуло још од 1934. и 1935. делимично да се снабдева од Пољске, Чехословачке и Италије, мада је Немачка била главни извозник наоружања,³⁹ након постављања Првана Драганова за војног аташеа у Берлину.⁴⁰

Тако је Бугарска почела да ојачава своју војску. До 1939. десет пешадијских и две коњичке дивизије груписане су у три армије. Касније, током јула 1940. формирана је и 4. армија у југоисточним деловима земље као директан одговор Турској која је константно спроводила војне вежбе ка бугарској граници и довлачила војску у европски део земље. Поред

³⁷ Пун назив овог Министарства било је Министарство иностраних послова и вера. У раду је коришћен назив Министарство иностраних послова, осим у случајевима када се говорило о верским питањима када је коришћен пун назив Министарства.

³⁸ Ванче Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх (1939–1941 година)“, *Гласник*, XXXV, 1–2, (1991), 57–61; Ванче Стојчев, „Бугарска и припремама за окупацију Југославије (прилог истраживању ’великобугарске идеје’ 1939–1941)“, *Историја 20. века*, XII, 1, (1994), 177–182. Димитар Сирков сумира немачко-бугарске односе у лето 1940. у неколико тачака. Бугарска влада преузела је обавезу: 1) да повећа извоз за Немачку што је било у супротности са британским покушајима да забрани или умањи извоз у циљу вођења економског рата са Немачком; 2) да се не придружи Балканском пакту или било ком другом блоку под изговором неутралности. Немачка влада је примила обавезу: а) да Бугарску снабдева наоружањем; б) да у случају избијања рата на Балкану помогне бугарску војску у људству и материјалима; в) да подржи бугарске територијалне аспирације након што Немачка добије рат. D. Sirkov, „Bulgaria’s Foreign Policy...“, 16. Видети још: Емил Александров, „Дипломатическоправна практика на Бълхарија (1935–1944 г.)“, *Исторически преглед*, XLV, 6, (1989), 18–26.

³⁹ Према Нејском уговору, Бугарска војска могла је да има највише 33.000 припадника и то: армија – 20.000, жандармерија – 10.000, гранична стража – 3.000 припадника. Притом је систем попуне био на добровољној основи. В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 61; V. Stojčev, „Bugaraska u pripremapa za okupaciju Jugoslavije...“, 181.

⁴⁰ Živko Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, *Istorija XX veka*, II, (1961), 86–104; V. Stojčev, „Bugaraska u pripremapa za okupaciju Jugoslavije...“, 184.

пешадије, бугарска војска у свом саставу имала је Војно ваздухопловство (ВВС) и Ратну морнарицу (ВМФ).⁴¹ Бугарска је на почетку рата, 15. септембра 1939. прогласила неутралност.⁴²

Упоредо са тим, цивилна и војна администрација издавала је низ саопштења са отвореним војним садржајем. Тако је већ 28. новембра 1938. сеоска општинска управа Батановци код Перника одлучила да из буџета издвоји новчани износ за куповину гас маски за становнике општине;⁴³ Министарство унутрашњих послова⁴⁴ кренуло је да издаје формуларе за грађанску мобилизацију 3. фебруара 1939⁴⁵; Министарство војно је затим, 18. марта издало наређење за реорганизацију утврђења у Бургасу и Варни;⁴⁶ околицки управник Трнске околије послао је писмо 25. марта 1939. околицком агроному, пореском начелнику и кмету града да се јаве околицкој управи ради формирања реквизиционе комисије;⁴⁷ Дирекција за трговину и индустрију при Министарству трговине, индустрије и рада обавештавала је 13. марта 1940. фабрику „Кајлашку долину“ у Плевену да треба да изради одређене текстилне материјале које би држала на располагању Министарству војске;⁴⁸ Министарство пољопривреде и државне имовине обавештавало је 15. марта 1940. обласне пољопривредне директоре, околицке агрономе, намеснике и кметове за припрему пољопривредних газдинстава за случај мобилизације и рата.⁴⁹ Уједно су појачаване репресивне мере у држави, а закони су постајали радикалнији. Приметно је и да је Бугарска кренула оштрије да се понаша према својим суседима. Министарство иностраних послова обавештавало је Саву Кирова, бугарског посланика у Анкари, 23. маја 1940. да су турски авиони прелетали над Момчилградом и Цебелом и да ће убудуће у таквим инцидентима на турске авионе пуцати бугарска противваздушна одбрана.⁵⁰

Иако је Бугарска прогласила неутралност, идеја „Обједињене Бугарске“ није престала да буде национални идеал, па је током јуна 1940. у Народном Собрању изгласан „Закон о војној сили у бугарском царству“. Законом је успостављена војна дужност, а опсег година људи који су потпадали под војну обавезу кретао се од 18 до 45 година. Војска је подељена у родове: пешадија, артиљерија, коњица, ваздухопловство, морнарица, инжењерија, помоћне јединице (интендантске, транспортне и радничке), а касније су придодате оклопне јединице. Формирана је и Војна академија, војне училишта и Школа за резерве официре. Предвиђено је да армија у мирнодопском времену броји између 72.000 и 100.000 људи, а приликом војних операција требала је да нарасте до 650.000 људи.⁵¹

⁴¹ Ванче Стојчев је писао да је средином јула 1939. формирана Прикривена армија за заштиту јужних и југоисточних граница. Ову армију сачињавале су 2, 3, 8, 10. и 11. пешадијска дивизија и једна брза дивизија. Тај састав ојачан је ускоро 2, 3. и 8. граничним пуком и 3. ваздухопловном армијском ескадрилом са укупном јачином 100.000 људи. Јединице су запоселе граничну линију 18. јула 1939. године. V. Stojčev, „Bugaraska u pripremanama za okupaciju Jugoslavije...“, 185–186. Видети: В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 71–77.

⁴² Людмил Петров, „Воружаване и материјално-техническоосигуравање на бугарската армија през Втората световна војна“, *Известия*, том 28, (1979), 38. О немачком утицају на потписивање Пакта о вечном пријатељству видети: Душан Лукач, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo, 1937–1941*, Београд 1982, 56–72. О Солунској нагодби видети: D. Lukač, *Treći rajh... Drugi deo...*, 240–242; D. Sirkov, „Bulgaria’s Foreign Policy...“, 6–7.

⁴³ Државен архив Перник (даље: ДА – Перник), ф. 166к (Селско општинско управление – с. Батановци), оп. 1, а.е. 11, л. 1.

⁴⁴ Пун назив овог министарства било је Министарство унутрашњих послова и народног здравља. У раду је коришћен назив Министарство унутрашњих послова, осим у случајевима када се говорило о здравственим питањима када је коришћен пун назив министарства.

⁴⁵ ДА – Монтана, ф. 5к (Околицко управление – Лом), оп. 1, а.е. 74, л. 21.

⁴⁶ ДВИА, ф. 22 (Генерален штаб), оп. 1, а.е. 106, л. 45.

⁴⁷ ДА – Перник, ф. 205к (Околицка реквизиционна комисија – Трњ), оп. 1, а.е. 1, л. 7.

⁴⁸ ДА – Плевен, ф. 45к (Текстилна фабрика „Кайлъшка долина“ Акционерно дружество (АД) – Плевен), оп. 1, а.е. 21, л. 48–49.

⁴⁹ ДА – Монтана, ф. 5к, оп. 1, а.е. 77, л. 86.

⁵⁰ ЦДА, 321к (Бугарска легација в Цариград – Анкара), оп. 1, а.е. 3248, л. 96.

⁵¹ Димитър Зафиров, „Бугарската армија – монархически и републикански образ“, *Исторически преглед*, LVIII, 1–2, (2002), 198. Према Ванчи Стојчеву план о мобилизацији крајем 1939. требао је да омогући мобилизацију 641.390 лица, а током септембра 1940. мобилисано је 170.000 лица. Почетком 1941. Бугарска је створила армију

Поред реорганизације војске спроведена је и реорганизација полиције. Поменути Закон о државној полицији од 23. јула 1937. полиција је централизована и била је сачињена од три дела: 1) Општа државна полиција, која је укључивала полицијске органе у Дирекцији полиције, општинама, аутономним удружењима, финансијску полицију у банкама итд; 2) Посебна државна полиција која се састојала од специјализованих државно-полицијских органа у различитим државно-административним службама (пореска, шумска, гранична итд.); 3) Приватне службе са полицијским циљевима (приватни полицијски биро, агентура итд). Дирекција полиције била је врховни централни орган, а на њеном челу се налазио директор. За њим су ишла два полицијска инспектора, затим секретар Дирекције, а њему раван по дужности био је начелник одсека Државне сигурности. У Дирекцији полиције били су самостални следећи одсеци: државна сигурност, униформисана полиција, школскоприпремни, криминалистички и административни одсек, као и снабдевачко одељење. Доношењем Закона о администрацији и полицији још више се централизовала управа полиције и стекла већа овлашћења, а нарочито одељење „А“ Државне сигурности које је за циљ имало „пратњу и борбу против комунистичких организација“. Поред одељења „А“, при Државној сигурности функционисала су и радила следећа одељења: Одељење „Б“ – праћење и прсмотрра емигрантских и национал-револуционарних организација, шпијунажа и контрашпијунажа; Одељење „В“ – контрола над бившим партијама, „родољубивим“ организацијама, професионалним савезима и организацијама, штампом итд. Сва три одељења вршила су интернацију. Током 1941. формирано је одељење „Г“ за контролу штампе и одељење „Д“ за контролу разних удружења.⁵² На челу сваког одељења стајао је начелник одељења директно потчињен начелнику државне сигурности, а под његовим руководством било је 8–10, некад и више обавештајаца који су радили по одређеним секторима. Поред ових лица свако одељење имало је и дактилографе и чиновнике, а Државна сигурност имала је и централизовану картотеку и архиву коју су водили и одржавали чиновници. Оваква мрежа пренесена је и на околије, односно срезове, али не све, него само на оне у којима се то „захтевало“. Током окупације околијска мрежа била је установљена у Куманову, Прилепу и Штипу. У оним околијама где није било Државне сигурности, обавештајни рад је обављан преко околијског полицијског начелника и његове мреже састављене од кметова, кметских намесника и „бугарских поузданих елемената“.⁵³

Од 1939. Немачка је постала главни извозник наоружања у Бугарску. Још током 1935. почео је извоз разних врста наоружања у државе које су биле савезнице Немачке из Првог светског рата и у неутралне државе. Уз Кину, најзначајније увознице биле су Мађарска, Бугарска и Турска. У наредној 1936, опао је извоз за Кину, али се повећао за поменуте три државе. У циљу још ширег покривања овог тржишта Немачка је давала дугорочне кредите за куповину оружја од стране немачких фирми. Бугарска је тако 1938. добила петогодишњи кредит у износу од 30 милиона марака са роком испоруке од једне године. Априла 1939, у време најјачих притисака да се зближи са земљама Балканског споразума Бугарска је добила од Немачке нов кредит у износу од 45 милиона марака за набавку наоружања. Овај споразум потписан је 21. априла 1939. године. Главни преговарачи са бугарске стране били су Добри Божилов, Прван Драганов и генерал Руси Русев, а са немачке стране Карл Клодијус (Karl Clodius). Примера ради Југославија је у тим тренуцима склопила уговор односно први аранжман о испоруци осам моторних торпиљерки у вредности од 3,8 милиона марака.⁵⁴ Након победе над Француском, Немачка је напустила систем тактизирања и надмудривања и завела је

од 295.000 припадника, 25.000 у „трудовацима“ (радним јединицама) и 28.250 људи у саставу бугарских државних железничких јединица. V. Stojčev, „Bugarska u pripremanju za okupaciju Jugoslavije...“, 186.

⁵² Државен архив на Република Северна Македонија, фонд 130 – Обласна полицијска управа Скопје, кутија: 2, архивска единица: 1, лист 1–8 (даље: ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 1, л. 1–8); ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 5, л. 13–31; ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 32–52; ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 7, л. 53–58; ДАС, БИА, IV/42; В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 77–82; V. Stojčev, „Bugarska u pripremanju za okupaciju Jugoslavije...“, 187–189.

⁵³ ДАС, БИА, IV/42.

⁵⁴ D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 9. Видети: V. Stojčev, „Bugarska u pripremanju za okupaciju Jugoslavije...“, 184–185.

једностранни систем натуривања своје воље свим земљама југоисточне Европе.⁵⁵ У следећој табели приказана је набавка ситног наоружања, артиљерије, моторних возила и специјалне опреме од 1. јула 1938. до приступа Бугарске Тројном пакту. У загради се налази број наоружања и добављач.⁵⁶

Табела бр. 1: Бугарска набавка наоружања од Немачке од средине 1938. до 1. марта 1941.

Достављено од 1. јула 1938. до 30. јуна 1939: 7,5 cm брдски топови Круп-Бофорс М34 (56, Круп); 15 cm пољске хаубице Д/30 Круп М18 (20, Круп), 10,5 cm пољске хаубице Д/30 (60, Рајнметал); 20 mm противвадушни топови М30 (162, Рајнметал); 7,5 cm противвадушни топови Д/59 (моторизовани) (20, Рајнметал); 8 cm минобацачи М34 (160, Рајнметал); брзи торпедни чамци (Schnellboot) (2, Лурсен).
Достављено од 1. јула 1939. до 31. децембра 1939: 15 cm пољске хаубице Д/30 Круп М18 (4, Круп); Артиљеријска возила: бхб МАН Г2 (160, МАН).
Достављено од 1. јануара 1940. до 30. јуна 1940: Тенкови: Шкода ЛТ вз. 35 (26, X); ловци: Месершмит Бф 109 Е (10, Месершмит); Авиони: бивши француски (6), бивши чехословачки (147); 7,5 cm брдски топови Круп-Бофорс М34 (40, Круп); 37mm противтенковски топови М36 (60, Круп); 8 cm минобацачи М34 (160, Рајнметал); Пушке: Манлишер (49.000, X); лаки митраљеци (3.000, X); мобилне радионице (5, Хан и Колб); тенкови: Шкода Т-11 (7, Шкода); Бомбардери: Дорнијер До 17 (10, X); Авиони: Арадо Ар 96 (4, X); 15 cm пољске хаубице Д/30 Круп М18 (20, Круп); 10,5 cm пољски топови Д/56 (30, Круп); 37 mm противтенковски топови М36 (40, Круп); Камioni: Опел Блиц (330, Опел); Амбулантна кола: Фаномен Гранит 25 (130, Фаномен); специјална моторна возила за ваздухопловне јединице (25, X); возила за везе: Лоренц (4, Лоренц).
Достављено од 1. јула 1940. до 31. октобра 1940: Бомбардери: Дорнијер До 17 М (1, X); Авиони: Арадо Ар 96 (5, X); Бомбардери: Авиа Б-71 (8, X); Ловци: Авиа Б-534 (12, X); Авиони: Авиа Б-122 (12, X); Авиони: ПЗЛ П.43 (2, X); 10,5 cm пољске хаубице Д/30 (24, Рајнметал); 10,5 cm пољски топови Д/56 (4, Круп); Пушке: Манлишер (25.000, X); Лаки митраљеци (500, X); Моторна возила: Стејир 640 (200, Стејир); Мобилне радионице Опел Блиц (5, Хан и Колб).
Достављено од 1. јануара 1941. до 1. марта 1941: Тенкови: Шкода Т-11 (3, Шкода); Артиљеријска возила: Бисинг НАГ БН96 (5, Бусинг НАГ); Камioni: Опел Блиц (20, Опел).

Поред тога, Немачке је преко своје војно-обавештајне службе Абвер још од средине тридесетих година кренула све активније да ровари на Балкану у циљу обезбеђивања привредних богатстава и обезбеђивања овог простора од совјетског утицаја.⁵⁷ Крајем 1936. Абвер 1 (за шпијунажу) поделио је свој рад у три групе: 1) земље које представљају главни интерес (Чехословачка, Пољска, Велика Британија, Русија, Француска, Шпанија (Шпански грађански рат); 2) земље које представљају другоразредни интерес (Белгија, Швајцарска, Југославија, Румунија, САД), 3) земље против којих је обавештајни рад забрањен (Аустрија, Италија, Мађарска, Финска, Естонија, Јапан, Бугарска). Међутим земље Југоисточне Европе

⁵⁵ D. Лукач, *Treći rajh...Drugi deo...*, 40, 280; Л. Петров, *н. д.*, 41–42.

⁵⁶ Видети: Мария Колева, „Германско–българската търговия и германските оръжейни доставки (1933–1939)“, в: *Призвание и всеотдайност. В чест на 70-годишния юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*, със. Луиза Ревякина и др, София 2011, 73–79; Kaloyan Matev, *Red Wind over the Balkans. The Soviet offensive south of the Danube, Spetember–October 1944*, Warwick 2019, 64–66; Л. Петров, *н. д.*, 48–49. Упоредити: Димитрије Кулић, *Бугарска окупације Србије 1941–1944*, Београд 1992, 54.

⁵⁷ Сарадња између бугарских и немачких обавештајних установа успостављена је још током Првог светског рата, а сарадња је настављена и у међуратном периоду. Јаке везе остваривали су пуковник Кирил Киселички као бугарски војни аташе у Прагу, као и пуковник Ничо Георгиев, начелник Обавештајне службе. За време Првог светског рата, а и у годинама после њега блиски немачкој обавештајној служби били су пуковник, касније генерал Иван Тангилов који је служио као веза са немачким и аустроугарским обавештајним установама током Великог рата, а седиште му је било у Женеви и његов помоћник Симеон Бурев. Њихова имена везивала су се за немачку обавештајну службу и током међуратног периода. Сарадњу и рад између обавештајних служби ове две земље у годинама после Првог светског рата диктирали су мировни споразуми, односно ограничења која су се тицала војске, па и војно-обавештајне службе. Стратегија обе земље била је усмерена само ка дефанзивним карактеристикама и одбрани земље, па су самим тим задаци војно-обавештајних служби биле умањене и ограничене. Ситуације је почела да се мења првих дана 1935. када је 1. јануара на чело Абвера дошао Вилхелм Франц Канарис (Wilhelm Franz Canaris). Од тог момента, па до покушаја атентата на Хитлера 1944. Немачко обавештајна служба везана је за његово име. Приближавањем рата 1938. Абвер је потпао под Врховну команду Вермахта. Иван Тодоров Иванов, *Българското военно разузнаване през Втората световна война* София 2016, 226–232.

нису толико биле ван видокруга немачке војно-обавештајне службе како се то чинило кроз поделу рада Абвера 1. До 1936. за њих је био одговоран пуковник Ервин Шолце (Erwin Scholze). У његову сферу улазиле су: Чехословачка, Мађарска, Румунија, Југославија, Бугарска, Грчка и западне области Совјетског Савеза. Напоменимо да је у хронологији о војно-обавештајном деловању, састављеном од стране Јулијуса Мадера каже се да је Абвер током 1935. основао тајне базе у Мађарској, Бугарској, Румунији, Турској, Ирану, Авганистану, Кини и Јапану за деловање против Совјетског Савеза.⁵⁸

1.1.1.2. Привредна потчињеност

Немачка је, поред војне привреде, обезбедила водећу улогу у трговини са Бугарском, Југославијом и свим земљама југоисточне Европе. Нацисти су одмах по доласку на власт успели, користећи повољне међународне прилике да успоставе и ојачају сарадњу и везе са свим режимима на овом подручју. У кампању изучавања југоистока, у циљу што боље привредне инфилтрације и експлоатације укључиле су се научне институције, новине, велики број привредних и других стручњака и др. Уз постојеће институције као што су биле Институт за Југоисток у Минхену, Институт за средњоевропско и југоисточноевропско привредно истраживање у Лајпцигу, оснивали су се и нови, међу којима Институт за Немце на југоистоку у Грацу, Друштво за југоисточну Европу у Бечу итд. У овим институцијама путем научних часописа објављен је велики број научних радова током периода 1937–1939, нарочито из привредних, економских и политичких области. Циљ радова било је показати економску повезаност овог подручја са Немачком.⁵⁹ Поред ових институција ваља поменути и Управу за војну економију и наоружање при Врховној команди Вермахта (ОКВ) за чијег начелника је 1939. изабран Георг Томас, особа која је била доста заслужна за бугарско привредно везивање за Немачку. Важну улогу у немачкој привредној офанзиви на Балкану одиграла је и организација под називом „Средњоевропски привредни свет“ настала у Бечу 1924. године.⁶⁰ Културно, односно привредно везивање извршено је и преко новооснованог Немачко–бугарског културног института у Софији који је почео са радом 18. јуна 1940. и Немачког научног института у Софији основаног септембра 1940. године.⁶¹

Оно што је било карактеристично за Бугарску у немачким привредним плановима било је подстицање да ова држава развија аграр и другу „екстензивну привреду“; да производи оно што је недостајало немачком тржишту. Поред тога склопљен је и клириншки споразум између Бугарске народне банке и Немачке банке, па је тако обухваћен трговачки и финансијски капитал, чиме је Бугарска постојала све зависнија од Немачке. Године 1940. Бугарска и Немачка пописале су и културну конвенцију чиме је немачки утицај у овој балканској земљи додатно оснажен.⁶² Немачки монополисти су постепено заузели доминантан положај у бугарској индустрији и банкама. Спољна трговина Бугарске је све више била потчињена интервенцијама Трећег рајха. Као резултат већег броја економских споразума који су неповољни утицали на Бугарску, земља је постала поуздан извор јефтених пољопривредних производа за Трећи рајх. Због неуравнотежености трговине купо-продајни дисбаланс развијао се на штету Бугарске.⁶³

⁵⁸ И. Т. Иванов, *н. д.*, 231–234, 237.

⁵⁹ Видети: Марјан Димитријевски, „Интересот на Третиот рајх кон југоисточна Европа и Македонија во периодот 1933–1945 година“, *Гласник*, XLIII, 1, (1999), 47–55; D. Лукаџ, *Трећи рајх... Други део...*, 22–32; Румен Николов, „Организација, напавления и методи на хитлериската военоикономическата дейност в Българија през периода май 1941–септември 1944 г“, *Известия*, том 48, (1989), 109–110.

⁶⁰ V. Stojčev, „Bugarska u pripremanama za okupaciju Jugoslavije...“, 183. Видети: Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 2005, 117–149.

⁶¹ Вера Весковиќ–Вангели, „Германски документ за заземањето на Радио–Скопје во 1941 година“, *Гласник*, XXV, 1, (1981), 260–261. О немачко–бугарским културним везама видети: Елена Бояджиева, „Активизиране на германското културно–политическо влијание в Българија (1937–1939 г.)“, *Исторически преглед*, XL, 6, (1984), 57–69.

⁶² V. Stojčev, „Bugarska u pripremanama za okupaciju Jugoslavije...“, 183.

⁶³ Е. Л. Валева, *н. д.*, 263.

Бугарска је више од половине свог увоза везивала за Немачку. Тако је 1938, 58,9% бугарског увоза било из Немачке, док је 52% целокупног бугарског извоза било усмерено ка Немачкој. Године 1939. Бугарска је повећала како увоз у Немачку, тако и извоз из ње. Немачки увоз у Бугарску чинио је 65,5 % целокупног бугарског увоза, док је бугарски извоз у Немачку чинио 67,8% целокупног бугарског извоза.⁶⁴ У спољној трговини 1941, како је јављало Посланство НДХ у Софији, Трећи Рајх имао је 70,5% вредности извоза и 71,5% вредности увоза. Увоз из Немачке износио је готово 300.000 тона у вредности од преко 7.300.000 лева, док је извоз у Немачку износио 288.000 тона у вредности од 6,5 милијарди лева. На Италију је отпадало, 4,4% увоза и 8,5% извоза. На чешки протекторат отпадало је 8,1% увоза и 2,5% извоза. На Швајцарску 4,4% увоза и 3,8% извоза. На Румунију 2,7% увоза и 1,2% извоза. У увозу је учествовао и Јапан са 0,1%.⁶⁵

Душан Лукач је у својој обимној тротомној монографији о Трећем рајху и југоисточној Европи одрадио табеларни преглед на основу „огромног броја архивских извештаја – прегледа, статистичких извештаја и података“. Табела приказује пораст трговинске размене Немачке са земљама југоисточне Европе, а ми овде приказујемо однос са Југославијом и Бугарском.⁶⁶

Табела бр. 2: Пораст трговинске размене Немачке са земљама југоисточне Европе (случај Југославије и Бугарске) (D. Лукач, *Treći rajh... Drugi deo...*, 39).

ЗЕМЉА	ВАЛУТА	ВРСТА РАЗМЕНЕ	%	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.	1940.
				МИЛ.	20,2	36,3	32,7	60,3	95,8	111,4	128,6
ЈУГОСЛАВИЈА	НЕМАЧКА МАРКА	УВОЗ	%	13,4	15,4	16,0	26,8	32,7	39,5	47,6	53,7
			МИЛ.	25,1	31,5	42,6	58,8	77,6	120,8	100,0	136,1
		ИЗВОЗ	%	13,9	13,9	18,7	23,7	21,7	42,0	31,8	36,0
			МИЛ.	25,6	33,7	49,0	59,2	82,3	78,2	103,8	149,1
БУГАРСКА	НЕМАЧКА МАРКА	УВОЗ	%	38,2	42,7	53,4	61,6	58,6	52,0	65,5	69,6
			МИЛ.	31,3	19,3	47,6	56,7	66,0	100,2	125,4	214,1
		ИЗВОЗ	%	36,0	40,1	48,0	47,9	43,1	58,9	67,8	59,2
			МИЛ.	31,3	19,3	47,6	56,7	66,0	100,2	125,4	214,1

Бугарски Биро за међународну трговину при Министарству трговине израдио је преглед економског живота у Бугарској према извештајима Америчког представништва и статистичких података. Према овом реферату спољна трговина Бугарске за првих осам месеци 1940. износила је 3.845.857.000 лева према 3.316.183.000 за исто време у 1939. години. Извоз за иста времена био је 3.632.933.000 према 2.570.628.000. количина извоза за ова времена била је 686.947 метричких тона према 252.341 у 1939, а увоз 230.591 према 264.160. увозни баланс био је спао 1940. са 745.555.000 на 212.924.000 лева. Немачка је задржала водећи положај у бугарској спољној трговини: 1939 извоз у Немачку износио је 67,8% према 57% 1938. и 43% 1937. године. Увоз из Немачке 65,5% према 50% у 1938. и 55% у 1937. години. За њом је долазила Италија са 6,9%, затим Пољска, Бохемија-Моравија, Румунија и САД. Италија је такође друга у бугарском извозу са 6,1%, а затим долази Пољска и Бохемија-Моравија.⁶⁷

Према немачком привредном плану земљама југоисточне Европе, првенствено Румунији, Југославији, Бугарској и Мађарској намењена је улога одбрамбеног привредног простора, а предвиђена је и одговарајућа функција посебно у области снабдевања немачке привреде сировинама и немачке војске животним намирницама. Југославија је требало да снабдева Рајх бакром, оловом, хромом, антимоном, железом и бокситом; док је Бугарска, у којој у том

⁶⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупације Србије...*, 53; К. Matev, *n. d.*, 64–66; Л. Петров, *n. d.*, 39.

⁶⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941–1945. Svezak I*, prir. Nada Kisić Kolanović, Zagreb 2003, 705.

⁶⁶ D. Лукач, *Treći rajh... Drugi deo...*, 39. Ванче Стојчев је у свом раду дао табеларни преглед у коме је дат пораст трговинске размене између Немачке и Бугарске од 1939. до 1941. Упоредити: V. Stojčev, „Bugarska u pripremanju za okupaciju Jugoslavije...“, 183. Видети и табеларни преглед трговине земаља југоисточне Европе са Немачком, Великом Британијом и Француском 1938. M. Ristović, *Nemački novi poredak...*, 19. Више: Živko Avramovski, „Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1972), 61–88; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke...“, 8–26.

⁶⁷ АЈ, фонд 371 – Посланство Краљевине Југославије у САД – Вашингтон, фасцикла: 40, јединица описа: 53 (даље: АЈ, 371–40–53) Konstantin Fotić Ministarstvu inostranih poslova Kulturno-privrednom odeljenju, 22. januar 1941, pov. br. 40.

тренутку још нису била истражена рудна богатства, требала је да помогне извозом радне снаге. Слично су послератну Европу у привредном и политичком смислу замишљали двојица немачких привредних стручњака Карл Клодијус и Карл Ритер (Karl Ritter).⁶⁸

1.1.1.3. Прво остваривање бугарских територијалних аспирација – Јужна Добруца

Временом поред економских и војних инјекција, Немачка је Бугарској помогла и у остваривању територијалних аспирација. Немачке експанзионистичке тежње и њихово остваривање одразиле су се и на друге земље које су такође тражиле прекрајање европске карте, пре свега на Мађарску и Бугарску. Бугари су у првом реду тражили Јужну Добруцу која је припала Румунији после Другог балканског рата, али је била у националном смислу више бугарска него румунска. Бугарима је ишло на руку и што су западне силе покушавале да привуку Бугарску на своју страну нуђењем Јужне Добруце.⁶⁹ Отворене аспирације ка територијама суседа показане су на састанку у Софији 4. априла 1940. на којем су присуствовали бугарски председник владе Богдан Филов, министар иностраних послова Иван Попов, и посланици у Берлину и Лондону Прван Драганов и Никола Момчилов. Током разговора уобличена је спољна политика („политика мира и строге неутралности“), али су проучене и могућности показивања израженијих аспирација према суседима. Дана 14. маја 1940. Политичка дирекција Министарства иностраних послова наложило је свим својим дипломатским представницима у иностранству да заузму став о строгој неутралности Бугарске и да истакну да „Бугарска као лојалан члан балканске породице неће урадити ништа што би угрозило положај њених суседа“.⁷⁰

Неколико месеци пре тога територијалне жеље, нарочито за Јужном Добруцом и Западном Тракијом (не и за деловима Југославије), показане су и од стране председника владе Георги Кјосеиванова у његовој посети Берлину 5. јула 1939,⁷¹ али и приликом посете краља Бориса приликом посете Адолфу Хитлеру 14. јула 1939. године. Бугарски врх тада је дефинитивно одбацио политику прикључења Балканском споразуму путем добијања територијалних концесија од стране Румуније и Грчке посредовањем Велике Британије и Турске и оријентисао се на постизање ових циљева уз помоћ сила Осовине. То је утицало на измену политичких прилика на Балкану у корист Немачке, а то је значило практично пропаст британске политике формирања јединственог блока од балканских држава.⁷²

У обликовању коначних бугарских територијалних аспирација према Јужној Добруци треба поменути и следећи догађај који је утро пут ка остварењу ових претензија. Бугарски

⁶⁸ D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 41–43.

⁶⁹ Исто, 278–279. Видети: АЈ, фонд 341 – Посланство Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон, фасцикла 4, јединица описа 16 (даље: АЈ, 341–4–16), Министарство иностраних послова Посланику, Београд, 25. септембар 1939, стр. пов. бр. 2082; АЈ, 341–4–16, Министарство иностраних послова Посланику, Београд, 10. октобар 1939, стр. пов. бр. 2292-XI; Elizabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb 1978, 28–35.

⁷⁰ Витка Ив. Тошкова, „Присъединяването на България към Тристрания пакт“, *Исторически преглед*, XXV, 4, (1969), 58–59.

⁷¹ По повратку из Немачке председник владе Кјосеиванов састао се са југословенским министром иностраних послова Александром Цинцар-Марковићем на Бледу. У разговорима који су вођени 9. и 10. јула 1939. формиран је заједнички став који је изнет преко коминикеја у којем је наглашено да „политика независности и неутралности највише одговара интересима Бугарска и Југославије као и мира на Балкану“. Овако изнесено мишљење није наишло на позитивне реакције у Турској, а нарочито у Грчкој и у Великој Британији која је радила на организовању „неутралног блока“. Незадовољан је био и Кјосеиванов који је још током свог боравка у Берлину изразио негодовање због солидарног става Југославије према Румунији. Том приликом Рибентроп је уверавао бугарског председника владе да Југославија, због унутрашњих проблема и заокружености територије од страна земаља осовинског табора, нема снаге да ишта предузме против Бугарске. Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke...“, 141. Душан Лукач је писао да Александар Цинцар-Марковић није тада добио потврду кнеза Павла да преговара по овом питању, чак штавише политика кнеза намесника „сарадња са свима“ и његов одлазак у Лондон почетком августа 1939. додатно су утицали на неповерење и сила Осовине и бугарске владе. D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 280–282.

⁷² Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke...“, 137–145. Видети: Živko Avramovski, *Pokušaj formiranja neutralnog bloka na Balkanu* (septembar–decembar 1939), *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1970), 153–184.

посланик у Немачкој Прван Драганов у разговору са државним секретаром немачког Министарства иностраних послова Ернестом фон Вајцзекером (Ernst von Weizsäcker) 23. марта 1940. изјавио да Бугарска покушава да своју спољну политику усклади са немачком балканском политиком и да приликом изградње „нове Европе“ Бугарска не жели да буде забрављена од Трећег рајха. Вајцзекер је изјавио да Немачка подржава бугарске захтеве за исправкама границе које су јој „натурене“ после Првог светског рата, нарочито захтеве за Јужном Добруцом, уколико они не би подстакли захтеве Мађарске и СССР. У вези овог разговора бугарско Министарство иностраних послова издало је 19. априла 1940. посебну директиву о деловању у циљу исправке бугарских граница према Румунији и Грчкој.⁷³

После немачких војних победа на западу против Француске, бугарска влада донела је одлуку да отвореније изађе са својим захтевима пред Немачку. Посланик Драганов посетио је немачко Министарство иностраних послова у Берлину припремивши географске карте балканских земаља отворено тражећи за Бугарску Јужну Добруцу, излазак на Егејско море и мање коректуре границе према Југославији. После стицања вести да Совјетски Савез од Румуније тражи Бесарабију, бугарски захтеви за Јужном Добруцом постали су још отворенији. Све јачи притисци и отворено одобрење СССР и Велике Британије покренули су и Румунију, па су Немци средином јула 1940. повели разговоре са румунским краљем Каролом који је пристао на преговоре о мирном решењу судбине Јужне Добруце. О томе је немачко Министарство иностраних послова обавестило бугарску владу 16. јула 1940. године.⁷⁴

Заокруживање територијалних аспирација уследило је недуго затим – први пут у говору тадашњег бугарског министра финансија са немачким државним секретаром 22. јула 1940. године. Заступајући мишљење своје владе бугарски министар је поставио питање враћања Јужне Добруце Бугарској, излазак на Егејско море код Александропоља и исправку југословенско-бугарске границе тражећи Цариброд, Босиљград и Струмицу.⁷⁵ Након неколико дана, Хитлер је позвао у Салцбург председнике влада и министре иностраних послова Бугарске и Румуније. На састанку који је одржан 26. и 27. јула 1940. питање Јужне Добруце практично је било решено.⁷⁶

Прелиминарни преговори између Румуније и Бугарске вођени су од прве половине августа 1940. године. У мукотрпним дипломатским надмудривањима круцијално је било писмо послато из Берлина 5. септембра 1940. новом румунском премијеру генералу Јону Атонескуу у којем је тражено да се без одлагања приступи „преговорима и споразуму“. Граница је одређена Уговором у Крајови који је потписан између Бугарске и Румуније 7. септембра 1940. године.⁷⁷ У ствари радило се о куповини територије. Бугарска се обавезала да плати Румунији једну милијарду леја, што је и учињено до јула 1943. године. Прва војна акција бугарске војске после Првог светског рата била је окупација Јужне Добруце јесени 1940. године. Задатак је поверен 3. армији која је свој посао обавила од 21. септембра до 1. октобра 1940. године. Крај операције прослављен је војном парадом у Добричу 3. октобра 1940. године.⁷⁸ Улазак бугарских трупа у Јужну Добруцу енергично је поздрављен од стране јавности. У разним бугарским градовима народ је изашао на улицу и узвикивао имена Хитлера и Мусолинија.⁷⁹

⁷³ D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 366–367.

⁷⁴ D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 369–372; Konstantin Pavlović, „Zabeleška o razgovoru Adolfa Hitlera i bugarskog predsednika vlade Bogdana Filova, 27. jula 1940. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1981), 165–168.

⁷⁵ Јован Павловски, *Судењата како последен пораз*, Тетово 1977, 22.

⁷⁶ В. И. Тошкова, „Присъединяването на България към Тристрания пакт“, 59.

⁷⁷ Цео текст Крајовског споразума који је потписан 7. септембра 1940. налази се у Централном државном архиву у Бугарској: ЦДА, 284к (Министерски съвет (МС)), оп. 2, а.е. 100, л. 2–22.

⁷⁸ Војни архив, Архива Независне Државе Хрватске, кутија: 302, фасцикла: 2, документ: 31 (даље: ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 31); Николай Генчев, „Възвращане на Южна Добруджа към България през 1940 г.“, *Исторически преглед*, XXV, 6, (1969), 58–73; D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 372–375; Ситуација око Јужне Добруце, ипак је била далеко од решене. Дана 23. јуна 1941. румунска делегација је на састанку румунско-бугарске комисије за спровођење Споразума из Крајове поднела низ жалби које су се односиле на плаћања трошкова, телефонске инсталације, потраживања из узајамних фондова, закупнина која је требала да се плаћа за државне зграде, жетве румунских власника и одређена потраживања румунских држављана у Јужној Добруци. ЦДА, ф. 1268к (Александър Радев Моллов (1888–1957)), оп. 1, а.е. 16, л. 1–7.

⁷⁹ Михаел Бар–Зоар, *Извън хватката на Хитлер. Героично спасяване на българските Евреи*, София 2011, 40.

Поред разних унутрашњих и спољних струја које су деловале да се Бугарска приближи силама Осовине, појављивале су се и неке нетипичне, али исто тако конкретне акције. У том смислу треба обратити пажњу на деловање јапанског посланства у Финској чији рад заслужује мали увод. Југословенски генерални конзулат у Финској неколико пута, у месецима пред почетак Другог светског рата, јављао је о улози Јапанског посланства које је било „снабдевано јаком апаратом за рад у корист немачке политике и немачких интереса у овим крајевима. Особито је много коришћена идеја „једнакокрвности“ и „братства“ финског и јапанског народа. Нарочито се у том смислу радило на омладини путем одређених виђенијих представника финске интелигенције који су били специјално ангажовани за ту прилику. Сав тај рад био је прожет намерама да се у финском друштву оснажи мржња према СССР. Јапански представници имали су задатак да у истом смислу, као и у Финској делују у Бугарској, оперишући и тамо са идејом бугарско-јапанског „крвног сродства“ и „братства“, ослањајући се на монголско порекло Бугара. Само у том смислу радило се у то време на оснивању јапанског посланства у Софији.⁸⁰

1.1.1.4. Коначно везивање Бугарске за Немачку

Од момента када је Бугарској обезбедила Јужну Добруду до почетка 1941. Немачка је латентно, а потом све отвореније радила на томе да се Бугарска прикључи силама Осовине. Преломни догађај у директном увлачењу земаља југоисточне Европе у немачки, а потом италијански политички и привредни систем било је потписивање Тројног пакта 27. септембра 1940. у Берлину. У Софију су 16. октобра стигли представници немачког Министарства иностраних послова, а главна тема разговора била је да би Немачка желела да се Бугарска придружи њиховом табору. Додатни притисак је тог дана извршио немачки посланик у Софији Херберт фон Рихтхофен (Herbert Freiherr von Richthofen) који је пренео телеграм Рибентропа у којем је стајало да се Бугарска мора изјаснити кроз три дана о свом спољнополитичком курсу. Иако је краљ Борис тада остао уздржан, он је 21. октобра у личном писму које је послао Хитлеру веома афирмативно поставио према немачким тражењима апострофирајући неповољан бугарски војни положај на Балкану и алудирајући да би Немачка у циљу приласка Бугарској могла ту земљу да помогне у наоружавању и бољем војничком оспособљавању. Приватно, краљем Борисом је у тим тренуцима овладало неспокојство. Он је био „загледан“ у Румунију. Пад краља Карола и непрекидна борба Гвоздене гарде за власт дали су му лоша предосећања о судбини династије Кобург. Ускоро, након немачког уследио је и италијански притисак. Италијанска спољна политика која је од почетка Другог светског рата настојала да чврсто веже Мађарску и Бугарску за себе у јесен 1940. појачала је своје деловање, нарочито на Бугарску. Дана 17. октобра Мусолинијев лични изасланик Анфузо обавестио је бугарског монарха да је Италија решила да ликвидира Грчку, а то би омогућило Бугарској да добије Тракију. Краљ Борис био је резервисан према оваквим понудама, па је до краја октобра покушао да задржи политику лавирања између СССР и Немачке, што је видљиво из писама упућених фиреру и бугарском посланику у Немачкој Првану Драганову.⁸¹

Ипак, краљ Борис имао је и више него пријатељске односе са Италијом, па је преко бугарског дипломатског представника у Риму Дечка Карацова покушавао да „опипа пулс“. С тим у вези, бугарски дипломатски представник у Италији и министар пољопривреде и државне

⁸⁰ АЈ, фонд 382 – Посланство Краљевине Југославије у Шведској – Стокхолм, фасцикла: 2, јединица описа: 12 (даље: АЈ, 382–2–12), Генерално конзулат Краљевине Југославије Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Хелсинки, 31. мај 1939, стр. пов. бр. 6.

⁸¹ *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb 1948, 194, 212, 213. На резервисани став Бугарске према Италији утицали су, између осталих чинилаца, и извештаји „бугарских братстава“ у Македонији који су били упућивани водећим личностима Бугарске. У једном таквом извештају од 10. октобра 1940. Дебарско добротворно братство извештавало је Богдана Филова и Ивана Попова да би Италија могла да повреди „западне географске границе Македоније“ прилажући мапу историјског, економског, културног развоја и демографског састава дебарског краја. ЦДА, ф. 771к (Колекција „Спомени, снимки и други документи за учесници в национално-освободителните борби в Македония и Тракия“), оп. 1, а.е. 17, л. 1–6.

имовине Иван Багрјанов водили су разговор 16. октобра 1940. са грофом Ђаном и Бенитом Мусолинијем у вези политичке помоћи коју би Италија пружила Бугарској у Добруци, о односу снага на почетку рата, о жељи Италије да помогне Бугарској да изађе на Егејско море итд.⁸² Истог месеца Багрјанов је посетио и Немачку што се у бугарској историографији сматрало као увод за немачко-бугарске преговоре о приступу Бугарске Тројном пакту.⁸³ Изгледало је тада да је Бугарска одлучила да се придружи Тројном пакту. Требало је још само неколико појединости довести у ред. У том смислу ваља поменути преписку између Ивана Попова и Првана Драганова. Министар иностраних послова телеграфисао је Драганову 17. октобра следеће: „Мислите ли да Берлин добро разуме наш положај поготово ако зна за наш недостатак наоружања?“ Бугарски посланик одмах је одговорио: „Ако немачка заиста жели мир на Балкану, имамо све основе и доказе, да је наш квазинеутралитет апсолутна предност за њих, коју она неће имати, ако се присајединимо Тројном пакту...у сваком случају не можемо се слепо придружити Тројном пакту, који ће сигурно провоцирати рат на Балкану... Пре него што се да било какав одговор, неопходно је да знамо праве намере сила Осовине...“⁸⁴

Напад Италије на Грчку 28. октобра, изазвао је нову nelaгоду у бугарским владајућим круговима, али не и брзоплетост. Краљ је и даље покушавао да, ако ништа друго, одложи што је више могуће приступање Бугарске Тројном пакту, правдајући се могућим совјетско-турским пактом који би угрозио његову земљу. Пошто се бугарско приступање Тројном пакту одужило, немачки министар иностраних послова је 14. новембра реаговао и пред Драгановим исказао жаљење што Бугарска не жели да се прикључи Немачкој. Притисак немачког министра иностраних послова уследио је одмах након разговора између Молотова и Хитлера у Берлину 13. и 14. новембра 1940. године. Наиме, на овом састанку, совјетски дипломата нагласио да Бугарска има стратешки значај за његову земљу и да Москва не би гледала благонаклоно на приступање Бугарске Тројном пакту.⁸⁵

Крај новембра 1940. донео је нове моменте који су убрзали акцију Берлина да се отпор у Софији и у Београду што брже сломи и да се Бугарска и Југославија и формално укључе у Тројни пакт. Био је то пораз италијанских трупа у Грчкој и Албанији и слабљење немачког утицаја првенствено у Југославији и Турској, али по мало и у самој Бугарској. Због тога је Немачка извршила још један дипломатски маневар. Прво је краљ Борис позван у Салцбург. На том састанку који је одржан 17. новембра 1940. Адолф Хитлер је директно понудио да Бугарска приступи Тројном пакту, за сваки случај упознавајући га са совјетским претензијама на Бугарску истовремено му нудећи излазак на Егејско море. И тада је краљ Борис одбио понуду, напомињући да ће Немачка имати веће корити ако Бугарска остане неутрална.⁸⁶

⁸² ЦДА, ф. 3к (Монархически институт в България (1879–1946)), оп. 12, а.е. 1673, л. 1–2; В. И. Тошкова, „Присъединяването на България към Трестранния пакт“, 60–61.

⁸³ D. Sirkov, „Bulgaria’s Foreign Policy...“, 18.

⁸⁴ Н. Генчев, *Външната политика на България...*, 123–124; В. И. Тошкова, „Присъединяването на България към Трестранния пакт“, 60.

⁸⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 17, л. 73–81. Након неуспешних преговора са Молотовим, Хитлер је дефинитивно донео одлуку да нападне Совјетски Савез, али је Немачка прво морала да пацификује или освоји југоисточну Европу. У тим тренуцима приступ Румуније и Мађарске Тројном пакту сматрао се сигурним, а Бугарске врло могућим. Хитлер је тврдио да ће Турска остати неутрална, чак и при немачкој агресiji на Грчку (Немачка одлучила 12. новембра 1940. да помогне Италији). Након тога, немачки притисак на Југославију и Бугарску постао је још већи. Немачка је овим земљама понудила делове Грчке, ако се придруже силама Осовине. Уз то, Хитлер је испланирао да обави састанке са представницима земаља југоисточне Европе, а Врховна команда Вермахта кренула је да планира операцију „Марита“. Почетком децембра, Хитлер је сазвао састанка у Главном штабу копнене војске где је присутне упознао са првобитним планом напада на СССР под шифрованим називом „Ото“. Према његовим речима главни задатак Немачке био је да уништи виталне снаге Русије ослањајући се на Финску и Румунију. Стоян Ранчев, „Трестранният пакт и државите от југоизточна Европа (септември 1940–март 1941 г.), *Известия*, том 47, (1989), 9, 12.

⁸⁶ ВА, Архива Емигрантске владе, кутија: 2796, фасцикла: 1, документ: 11 (даље: ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 11); Војмир Кљаковић, „Србија и Македонија у њемачко-бугарским односима 1940–1941. године“, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945. научни скуп посвећен 30-годишњици устанка, одржан на Златибору 25–26. септембра 1941*, ред. Јован Марјановић, Венцеслав Глишић, Милан Борковић, Београд 1972, 478; D. Лукаћ,

Хитлерова понуда економског уговора на 10 година по коме би Немачка преузела целокупан бугарски извоз, такође је одбијена.⁸⁷

У вези овог састанка, бугарски министар иностраних послова Попов саопштавао је Цинцар-Марковићу да је Хитлер на састанку у Берхтесгадену са краљем Борисом „категорички поновио да Немачка нема никаквих територијалних претензија на Балкану. Она на тој страни жели само мир и хармонију и да цело балканско подручје туда врши трговинску размену. О Југославији се изражавао са симпатијама, као и о Турској према којој нема никаквих претензија и жели да са њом одржава најбоље односе“.⁸⁸ Америчка штампа позитивно је оценила посету краља Бориса Хитлеру подвлачећи значај што Бугарска није приступила Тројном пакту. Штампа је писала и о југословенско-бугарском уговору о вечном пријатељству наводећи да је уговор остао „мртво слово на папиру“ и то југословенском кривицом.⁸⁹ Са друге стране, Стејт Департмент је оцењивао да је ова бугарска одлука привремена и приписују је на првом месту томе што Бугарска не жели да се ангажује док не буде уверена да је немачка војска у Румунији довољно јака да спречи сваку акцију Турске, а евентуално и Југославије против ње.⁹⁰

У међувремену, реаговао је Совјетски Савез нудећи Бугарској разне погодности у територијалном и политичком смислу. Немачки амбасадор у Турској Франц фон Папен на пролазу за Немачку задржао се у Софији 22. новембра 1940. где се сусрео са краљем Борисом. О разговору са њим он је одмах обавестио Јоакима фон Рибентропа. Папен је јављао да му је краљ Борис рекао да су му Совјети обећали Санстефанске границе и подршку у свим захтевима против Румуније, Грчке и Југославије. О совјетској понуди о којој ће касније бити речи (долазак Собољева) председник владе Филов упознао је немачког посланика у Софији који је одмах обавестио Берлин 26. новембра 1940. године. Информација која је стигла у Берлин гласила је отприлике овако: ако бугарска влада прихвати предлог о међусобној совјетско-бугарској помоћи, совјетска влада је спремна да без приговора прихвати бугарско приступање Тројном пакту. Спремност совјетске владе да подржи бугарске територијалне аспирације потврдио је и помоћник совјетског комесара за иностране послове Владимир Деканозов, бугарском посланику у Москви.⁹¹

Немачка није попустила и кренула је све јаче да притиска. Бугарски посланик Драганов позван је на састанак код Хитлера 23. новембра 1940, а онда и 3. децембра 1940. на којем је тражено да Бугарска и формално приђе Тројном пакту. Драганов је, правдајући се лошим и изолационистичким положајем Бугарске успео поново да одгоди неизбежну судбину своје земље, притом обезбедивши ефикасније наоружавање бугарске војске.⁹² Према записима грофа Ђана, Драганов је тада саопштио Хитлеру да је, према договору краља Бориса са председником владе, министром иностраних послова и министром војске, Бугарска спремна да потпише Тројни пакт, али да се сам тај чин пролонгира. Драганов је навео следеће разлоге за ову одлуку: 1) настојање Совјета да се приближе Балкану; 2) постојање Балканског пакта; 3) страх од Турске; 4)

Treći rajh...Drugi deo..., 445; В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 63; В. И. Тошкова, „Присъединяването на България към Тристания пакт“, 62–63.

⁸⁷ АЈ, 371–39–52, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, Vašington, 23. novembar 1940, str. pov. br. 152; С. Ранчев, *и. о.*, 6–7, 9–10; В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 62–63. Видети: АЈ, 371–39–52, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, Vašington, 22. novembar 1940, str. pov. br. 151.

⁸⁸ АЈ, 371–39–52, Cinacar-Marković Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu, Beograd 24. novembar 1940, str. pov. br. 3513.

⁸⁹ АЈ, 371–39–52, Fotić Ministarstvu inostranih poslova Beograd, Vašington, 28. novembar 1940, str. pov. br. 156.

⁹⁰ АЈ, 371–39–52, Fotić Ministarstvu inostranih poslova Beograd, Vašington, 28. novembar 1940, str. pov. br. 157.

⁹¹ В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 480.

⁹² ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 11; D. Лукач, *Treći rajh...Drugi deo...*, 445. Данчо Зографски је писао да је Драганов на састанку са Хитлером иницирао да Бугарска приђе Тројном пакту. Уследио је притисак бугарског дипломате 3. децембра у вези Македоније. Хитлер тада није дао јасан одговор. Данчо Зографски, „Виенската спогодба Рибентроп–Кано 1941 (Во светлоста на автентичини извори и документи), *Гласник*, XXIV, 3, (1980), 27; В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 63–65. Слично је писао и Војмир Кљаковић који је наводио да је Драганов рекао Хитлеру 23. новембра 1940. да је Бугарска начелно спремна да потпише Тројни пакт, али да датум потписивања треба одложити. В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 481–482.

Британско присуство у Бугарској; 5) претходно обезбеђивање одбране земље. Потом је Драганов извадио једну карту и показао бугарске аспирације према Грчкој – на Тракију и Македонију. На састанку је било разговора и о могућем приступању Југославије Тројном пакту. Драганов је рекао да ће његова држава то поздравити, али да у Македонији постоји „мањински проблем“. Износећи македонско питање на талон бугарска дипломатија је покушавала да га закомпликује представљајући га као „македонски проблем“ показујући нескривене аспирације према овом делу Југославије. Покушавајући да ублажи ове аспирације Хитлер је одговорио да је „мањински проблем“ постоји на читавом Балкану, али да се коначно решење не може очекивати у скорије време. Ванче Стојчев је износио тврдњу да Хитлер у тим тренуцима није знао како да реши „македонски проблем“, па је сматрао да држава која би прва приступила Тројном пакту имала право решавања овог питања. У својим идејама прављења „новог поретка“ планирао је и да изгради „независну Македонију“ са Иваном Михајловим на челу.⁹³

Прван Драганов није одустајао, па је 10. децембра 1940. обавестио Политичко одељење немачког Министарства иностраних послова да има у виду македонско питање и његов значај за Бугарску исказујући бојазан за потенцијалним уступањем Солуна Југославији чиме би македонско питање практично било решено.⁹⁴ Преговори да се Бугарска придружи Тројном пакту били су уско везани и подударали су се са сличним преговорима које је Немачка водила са Југославијом. У вези тога, Драганов је јавио из Берлина 12. децембра 1940. да је разговарао са одређеним немачким дипломатским представницима који су му рекли да преговори са Југославијом успешно напредују и да би они могли ускоро да резултирају приступањем Југославије Тројном пакту и то пре Бугарске, што би бугарске територијалне аспирације ставило у други план.⁹⁵

Док су Бугарска и Југославија покушавале да се позиционирају што боље у разговорима са Немачком, Хитлер је 13. децембра издао директиву за операције против Грчке у којој се предвиђало да немачке снаге из Румуније током марта уђу у Бугарску. Ова одлука додатно је оснажена у нацрту припрема немачке Врховне команде од 21. децембра 1940. године. Дана 16. децембра Драганов је послао поруку немачког министарства иностраних послова у којем је стајало да је Хитлер био спреман да Југославији преда Солун. Балканско питање се компликовало. Како би ублажио незавидну спољнополитичку ситуацију грчки председник владе Јоанис Метаксас саопштио је немачком амбасадору у Атини 20. децембра 1940. да је Грчка спремна да Бугарској одобри економски излаз на Егејско море. Почетком јануара све је било јасно око приступања Бугарске Тројном пакту. Галеацо Ћано записао је у свом дневнику 2. јануара да се „изгледа Бугарска одлучује за Осовину“.⁹⁶ Уследио је разговор Богдана Филова у Салцбургу са Рибентропом, а потом и са Хитлером 4. јануара 1941. у Оберсалцбургу. По повратку у Софију 7. јануара бугарски премијер обавестио је краља Бориса да не постоји други пут осим да Бугарска потпише Тројни пакт.⁹⁷ У међувремену, бугарска влада донела је правилник о грађанској мобилизацији и демобилизацији 25. децембра 1940, који је Борис III потписао 16. јануара 1941. године.⁹⁸

⁹³ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, ur. Ive Mihovilović, Zagreb 1952, 433; В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 483; В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 63–65. Видети: Konstantin Pavlović, „Zabeleška o razgovoru Adolfa Hitlera sa bugarskim poslanikom Parvanom Draganovim 23. novembra 1940. i 3. decembra 1940. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1981), 169–177.

⁹⁴ В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 478–484–485. Видети: Н. Генчев, *Външната политика на България...*, 129–130, 153–154.

⁹⁵ В. И. Тошкова, „Присъединяването на България към Трестранния пакт“, 65.

⁹⁶ *Dnevnik grofa Ciana*, 231.

⁹⁷ ЦДА, 1870к (Любен Стоянов Златаров (1900–1988)), оп.1, а.е. 137, л. 1; Konstantin Pavlović, „Zabeleške o razgovoru između Firera i bugarskog predsednika vlade Filova na Oberzalbergu 4. januara 1941, razgovor Firera sa bugarskim poslanikom 27. marta 1941; prijem bugarskog ministra inostranih poslova kod Firera 27. novembra 1941.“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1981), 307–314; Спиридон Благов, „Дипломатските активности на грчката емигрантска влада за иднината на окупираниите од Бугарија делови не Егејска Македонија (1941–1944)“, *Гласник*, XXVIII, 3, (1984), 118; В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 65–66; В. И. Тошкова, „Присъединяването на България към Трестранния пакт“, 67.

⁹⁸ ДВИА, ф. 1 (Кабинет на Министъра (1878–2000)), оп. 5, а.е. 590, л. 12–13, 17–44;

Бугарска се због „питања Македоније“ којег је актуализирао италијанско-грчки рат, тотално оријентисала ка Немачкој. Дана 20. јануара бугарска влада је одлучила да се придружи силама Осовине.⁹⁹ Дана 19. јануара у састанку лидера Немачке и Италије и њихових министара иностраних послова, Рибентроп је казао Ђану да су све потешкоће око Бугарске отклоњене. Затим је у Предеалу у Румунији на састанку одржаном 22. и 23. јануара између делегације бугарског Штаба војске и штаба немачке 12. армије, одређене за улазак у Бугарску, постигнут споразум о одбрани Бугарске коју је на себе преузела немачка војска.¹⁰⁰ Неколико дана касније, 28. јануара Хитлер је наредио Врховној команди да се изврше припреме за улазак немачке војске у Бугарску, мада је истакнуто „што је могуће касније“, јер се у тим тренуцима преговарало са југословенском владом око придруживања Тројном пакту.¹⁰¹

Треба напоменути да су се одређене специјалне војне формације и извиђачке јединице налазиле у Бугарској већ од средине 1940. године. Како би заштитио румунску нафту током 1940. Абвер је инфилтрирао мноштво агената у Румунију, па је 30. августа адмирал Канарис, шеф Абвера, обавештавао Оперативни штаб Вермахта да је Абвер располагао са око 150 агената у Букурешту и Плоештију и са око 150 лица у Русеу на Дунаву, имајући завидну логистику на овој реци и обезбеђујући лица за заштиту сваке немачке компаније која се бавила румунском нафтом. Бугарска влада дала је зелено светло немачком присуству у Русеу. Директно спровођење инфилтрације поверено је шефу Абвера у Бугарској потпуковнику Оту Вагнеру (Otto Wagner)–др Делиусу.¹⁰² Од бугарских институција директно су били укључени органи Министарства војног и Министарства унутрашњих послова. То су били Војно-обавештајна служба и Одељење за странце при Дирекцији полиције. Требало је уредити и документе немачких војника, за које је предвиђено да остану у Бугарској, прикривени као туристи, имајући право да посете Русе, Варну и Трново. Начелник Бугарске обавештајне службе заједно са Отом Вагнером водили су рачуна о војницима Абвера, оружју, опреми и њиховом смештају. Само је Обавештајна служба са својим сарадницима имала право да прати њихово понашање.¹⁰³ Дана 23. јула 1940. рано ујутру на аеродром Враждебна слетело је пет транспортних авиона из којих је изашао мањи број немачких војника у цивилу. Они су пратили оружје и муницију коју су авиони превозили немачкој команди у Русеу. Сандуци муниције су натоварени на немачке камионе који су ускоро кренули ка овом бугарском граду. Камииони су стигли у вечерњим сатима, а мало касније дошли су и припадници Абвера. Договорено је да се војници сместе изван града и да се не показују као организована војна јединица. Међутим они су се настанили у хотелима у самом граду, не кријући да су наоружани и понашајући се као регуларна војна јединица. Ото Вагнер се оправдавао да не може да извуче групу из града, јер смештај за ово људство још није постављено.¹⁰⁴ Крајем 1940. немачка Врховна команда копнене војске послала је пуковника Еберхарда Кинцела (Eberhard Kinzel), специјалисту за армије држава на Истоку како би проучио климатске прилике и састав терена куда је требало

⁹⁹ На седници бугарске владе 20. јануара 1940. дуго је разговарано о три питања: да ли се може спречити пролаз немачких трупа преко Бугарске; да ли је потребно да тај пролаз буде пропраћен и прихваћен споразумом; да ли је у интересу Бугарске да се у датим тренуцима и под датим околностима прикључи Тројном пакту. На крају влада је прихватила позив Берлина. D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 452.

¹⁰⁰ Видети: В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 486–489.

¹⁰¹ D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 449–451.

¹⁰² Дана 1. марта 1940. Адмирал Канарис именовано је потпуковника Ота Вагнера да изгради у Бугарској тајну антисовјетску „војну организацију“ (претпоставља се да је Симеон Иванов Бурев водио Немачку обавештајну службу). Потпуковник Вагнер, испрва је био скривен као војни саветник немачког војног аташеа у Софији, а од септембра већ је именован за официра за везу при бугарском генералштабу. Дана 5. априла 1940. Абвер 2 (контрашпијунажа) је успео да осујети британски покушај да изврши минирање Ђердапа и тако паралише превоз Дунавом, поготово румунске нафте. Британци су пак, имали успеха у саботирању, дижући у ваздух вагоне који су превозили нафту. И. Т. Иванов, *н. д.*, 238, 239, 248–253. Видети: AJ, 371–40–53; Cincar-Marković Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu Vašington, Beograd, 12. januar 1941, pov. br. 701; AJ, 371–40–53; Fotić Ministarstvu inostranih poslova Beograd, 14. januar 1941, pov. br. 18; AJ, 371–40–53; Fotić Ministarstvu inostranih poslova Beograd, 25. januar 1941, pov. br. 51.

¹⁰³ И. Т. Иванов, *н. д.*, 238–239, 253–254.

¹⁰⁴ Код Тодорова се помиње да је у питању било десет немачких војника. Исто, 255.

да се креће немачка војска. Дана 13. децембра из Беча је кренула петнаесточлана екипа под вођством пуковника Курта Цајцлера (Kurt Zeizler) тзв. „обавештајни штаб Софија“ која се у Бугарској одмах повезала са малобројним представницима Абвера, али и обавештајним одељењима ваздухопловних и поморских јединица. Циљ Цајцлера и његове групе било је осигуравање и евидентирање истрошених транзитних линија кроз Бугарску, како би се они у догледно време обновиле.¹⁰⁵ Од јануара до марта 1941. Вермахт је организовао тајне војне штабове по Бугарској како би припремио напад на Грчку. Румунско-бугарску границу прешло је од јануара на стотине немачких официра и стручњака у цивилу који су ишли на рад у разне бугарске јединице у разним местима Бугарске.¹⁰⁶

Немачко Министарство иностраних послова и бугарска влада договориле су се о обавештавању међународне јавности о приступању Бугарске Тројном пакту. Бугарска влада је тако, упоредо са немачком владом 28. јануара обавестила владе СССР, Турске и Југославије да ће 1. марта потписати приступање Тројном пакту, уз напомену да овај чин неће утицати на односе између Бугарске и земаља које су обавештене, које су сматране за пријатељски настројене према Бугарској и Немачкој и које је овај корак највише интересовао. Потписивање Пакта у Бечу није представљао изненађење за поменуте земље, иако је сам чин наишао на осуде антифашистичке јавности.¹⁰⁷

Ускоро, 1. фебруара између Немачке и Бугарске потписан је тзв. споразум „Нојбахер“ који је регулисао снабдевање и издржавање немачке војске која је требала да прође кроз Бугарску. Споразумом је предвиђено да средства за издржавање немачких војника обезбеђује Бугарска народна банка (БНБ) на рачун финансијских дугова, а уколико таквих нема, БНБ ће се задужити код немачких кредитних каса у Берлину. Правна питања немачке војске на територији Бугарске такође су регулисана овим споразумом. Главни преговарач био је Херман Нојбахер, опуномоћеник за питања нафте на Југоистоку који је преговоре са бугарском владом водио од 23. јануара до 1. фебруара 1941. године.¹⁰⁸ Сутрадан генерал фелдмаршал Лист и генерал Васил Бојдев потписали су протокол о евентуалном преласку немачке војске преко Бугарске за дејствовање против Бугарске и евентуално против Турске. Бугарска војска према договору није требала да никаква нападачка дејства против обе државе. Само је требало на бугарско-турску границу поставити шест дивизија, на бугарској-грчкој граници већ је било довољно снага које су чиниле граничну безбедност, док је на бугарско-југословенској граници требало појачати граничну безбедност. Мобилизација је требала да уследи одмах. Поред разних других одредби, протокола је регулисао улогу немачке Врховне команде у случају да нека од суседних држава нападне Бугарску. У случају напада Југославије заштиту на западу ће преузети наступајући ешалони на десном крилу колоне немачких пешадијских дивизија. Друге немачке јединице напашће Југославију са друге стране.¹⁰⁹

Хитлер је 13. фебруара издао наредбу о уласку немачки трупа у Бугарску. Убрзо, након низа аката о припремама уласка немачких трупа у Бугарску, Јоаким фон Рибентроп обавестио је бугарску владу преко немачког посланика у Софији да је Немачка дала „зелено светло“ за приступ Бугарске Егејском мору.¹¹⁰ Након мартовског пуча 27. марта 1941, немачка обећања Бугарској су знатно проширена. То је потврђено на састанку Хитлера и бугарског посланика у Берлину Драганова који се десио истог дана.¹¹¹ Одлуци је претходила посета генерала Русева

¹⁰⁵ Д. Кулић, *Бугарска окупације Србије 1941 -1944*, 56–58; Р. Николов, „Организација...“, 110–111. Видети: Д. Зографски, „Виенската спогодба...“, 27.

¹⁰⁶ D. Лукач, *Treći rajh...Drugi deo...*, 449.

¹⁰⁷ D. Лукач, *Treći rajh...Drugi deo...*, 455; В. И. Тошкова, „Присъединяването на България към Тристагния пакт“, 71. Упоредити: Mihailo Apostolski, *Pogledi na jugoslovensko-bugarske odnose u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1980, 27–28.

¹⁰⁸ Herman Nojbaheer, *Specijlani zadatak Balkan*, Beograd 2008, 36, 72; V. Stojčev, „Bugarska u pripremapa za okupaciju Jugoslavije...“, 191.

¹⁰⁹ Видети: Васил Бојдев, „От юнкер до генерал. Това, което малцина знаят“, *Летописи*, 7/8, (1994), 93–103; *Македонија во меѓународните договори. Том II (1941–1991)*, ур. Михајло Миноски, Скопје 2008, 29–33.

¹¹⁰ *Македонија во меѓународните договори. Том II (1941–1991)*, 34–35.

¹¹¹ D. Лукач, *Treći rajh...Drugi deo...*, 451–455.

Берлину која се одиграла између 8. и 14. јануара 1941. године. Генерал Русев тада је уговорио доставу још немачког наоружања и друге војне опреме. Било је говора и о додатној набавци уколико би Бугарска активно ушла у рат. Немачке трупе су ушле 21. фебруара у Бугарску и то 277 немачких војника из диверзантске јединице „Бранденбург“ пресвучених у бугарску униформу. Крајем фебруара, још 178 немачких војника предузели су ваздушно-извиђачку службу на јужној граници Бугарске. Након приступања Бугарске Тројном пакту на бугарску територију упућени се делови 12. армије, 1. оклопне групе и 8. ваздушног корпуса (46, 50, 72, 73, 76, 164, 198. и 294 пешадијска дивизија; 4, 6. и 8. планинска дивизија; 60. моторизована дивизија; 2, 5, 8, 11. и 16. тенковска дивизија; СС дивизија „Адолф Хитлер“; 125. пешадијски пук и око 280 авиона) – укупно 680.000 људи. За непуних осам дана главнина ових снага распоређена је на јужним границама Бугарске.¹¹²

Вести о уласку немачке војске у Бугарску дуго су циркулисале у читавој светској штампи. Међутим, инострани дописници видели су неколико недеља пре тога јасно сакупљање немачке војске на румунској страни. Те масе војске нису се кретале, док се Дунав није очистио од леда. Током читавог фебруара бугарска штампа стално је демантовала присуство немачке војске у Бугарској. Дана 13. фебруара 1941. бугарски листови енергично су демантовали да се бугарски аеродроми налазе у немачким рукама. Дана 27. фебруара 1941. тврдила се да уопште није истина да су 12.000 немачких војника већ ушли у Бугарску. Само неколико дана касније новине су престале да демантују. Увече 1. марта владе Бугарске и Немачке обавестиле су јавност да су немачке трупе започеле наступање преко бугарске територије.¹¹³

1.1.2. Британско и америчко безуспешно позиционирање на Балкану

Уочи Другог светског рата Велика Британија није имала јасно дефинисану политику према југоисточној Европи. Они су били заокупљени немачким претњама Пољској и италијанским претњама у Средоземљу који су могли пресећи британске путеве ка њиховим колонијама на Истоку. Британцима је најважнија у овом делу Европе била Турска која је представљала стратегијски бедем немачким, италијанским, па и совјетским инфилтрацијама у подручје Блиског истока. На Балкан, изузимајући Грчку, се из Лондона гледало као на привредно и друштвено заостао простор и политички нестабилан. Тек од априла 1939. због све јачег уплитања Немачке, Велика Британија одлучила је да се више ангажује, па се заједно са Француском обавезала Грчкој и Румунији на „сваку потпору што је у њиховој моћи“ коју би те две државе сматрале, у случају очите претње њиховој независности.¹¹⁴

У циљу што бољег позиционирања у југоисточној Европи, Британци су покушали да се ослане на одређене кругове елите и поједине политичаре, особито у редовима сељачких и земљорадничких странака. Када је избио рат, Западни савезници су разматрали две опције: војну акцију стварањем Солунског фронта коју је подржавала Француска и политичку акцију стварањем Балканског блока коју је подржавала Велика Британија. У преговорима око стварање Солунског фронта, Британија, иако се ангажовала, показивала је доста мање активности него Француска. Француска је највише нада полагала у Србе и Грке, па су вођени тајни преговори са Југославијом и Грчком. Од друге половине 1939. услед започињања Другог светског рата, Велика Британија је напустила политику Солунског фронта. Са тим у вези, британска политика је кренула све више да потенцира „неутрални балкански блок“ подвлачећи да је Бугарска „кључ за Балкан“. Британија је у својим плановима прављења Балканског блока

¹¹² В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 84–87; V. Stojčev, „Bugarska u pripremanama za okupaciju Jugoslavije...“, 191–192.

¹¹³ АЈ, фонд 103 – Емигрантска влада Краљевине Југославије, фасцикла: 55, јединица описа: 262 (даље: АЈ, 103–55–262), *Opravnik poslova Kraljevskom ministarstvu inostranih poslova*, Stockholm, 14. april 1942, пов. бр. 108.

¹¹⁴ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke...“, 74–82; E. Barker, *Britanska politika...*, 21–24; D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 239–240. Видети: АЈ, 341–4–16, *Opravnik poslova Ministarstvu inostranih poslova* Политичком одељењу, Лондон, 2. мај 1939, пов. бр. 462. Више о бугарско-британским односима у предвечерје и на почетку Другог светског рата: Илчо Димитров, *Англия и Българија 1938–1941. Навечерјето и началото на Втората световна војна*, Софија 1996.

полагала наде у Румунију или Турску које би могле Бугарску привући Балканском блоку; расправљало се и о уступању Јужне Добруце Бугарској, али та идеја је у том тренутку напуштена пошто се сматрало да би овај поступак отворио пут руским и мађарским територијалним захтевима. У заузимању што бољих позиција балканских земаља и великих сила на полуострву, Бугарска се и даље држала подаље. Њен министар иностраних послова изјавио је: „Пре завршетка рата нећемо предузети ништа што би могло отежати положај наших суседа“. О Бугарској је говорио као о оданом члану „балканске породице народа“. Међутим немачке победе на Западу, пољуљале су британске идеје о Балканском, односно неутралном блоку. Нада у „неутрални балкански блок“ коначно је напуштена падом Француске. Британци су своју политику од тада усмерили да оснују одбрамбени савез у којем би учествовале четири, три или барем две државе, а од тога се најзад одустало априла 1941. године.¹¹⁵

У 1939. Британци су веровали да је привредни рат смртоносно оружје и да је југоисточна Европа судбоносна за немачки ратни напор као извор нафте и руда. Надали су се да ће ову спону прекинути на разне начине од предкуповине којом би Немачкој били одузети најважнији производи до саботаже и напада из ваздуха. Но, искрсле су многе тешкоће. Када је рат избио, државе у југоисточној Европи биле су неутралне, па је са њима ваљало поступати опрезно. Даље, тешкоће су произилазиле и из тога што Британија није пре рата показивала готово никакво занимање за трговину са југоисточном Европом. Питање робне размене или било какве гаранције у замену за сировине такође је за Британце представљало велики проблем. Да би британској предкуповини роба дала прихватљивији облик, влада је децембра 1939. одлучила да формира Трговинску корпорацију Уједињеног Краљевства (United Kingdom Commercial Corporation) која је почела пословати пролећа 1940. године. Представници ове корпорације извештавали су како Бугари сумњају да је делатност Корпорације искључиво антинемачка, те су се залагали да та организација поради на „заснивању нормалних трговачких односа на трајном темељу“. Корпорација је требала да оствари монопол у Мађарској, Грчкој, Југославији, Румунији и Бугарској у трговини каучука, конопље, памука, чаја и кафе. Међутим, Корпорација није успела навести Бугарску да соју прода Британији, уместо Немачкој, упркос томе што је била кадра ускратити коситар и каучук. Када су Немци ушли у Румунију, а бугарска полиција отпочела полако да прогони службенике Корпорације, чланови британске организације октобра 1940. повукли су се из Румуније и Бугарске.¹¹⁶

Све јаче снажење Немачке и немогућност европске дипломатије да умири огромне територијалне аспирације Хитлера, подстакло је Велику Британију да оснује неколико установа, специјално за ову прилику. Поред сталних установа на које је падало изношење рата, као што су биле Форин Офис (Foreign Office), Министарство финансија и обавештајна служба (Secret Intelligence Service) (СИС, познате као и МИ6 или „Ц“), основане су и друге, као што је било Министарство за привредно ратовање (MEW). Постојао је и Одсек Д, установљен након анексије Аустрије када су отпочеле тајне акције усмерене ка румунској нафти и ка шведском гвожђу. Одсек Д формално је остао у склопу СИС до краја лета 1940. године. Постојало је затим Тајно одељење МИ(Р) установљена у склопу Министарства рата крајем 1938. да би се планирало нерегуларно ратовање. Ту је била и установа ЕХ (Electra House). Одељење МИ(Р) проучавало је герилски рат, Одсек Д специјализовао се са саботаже и друге субверзивне акције, а ЕХ водио је црну, тзв. субверзивну пропаганду. У јесен 1940. МИ(Р) и Одсек Д најзад су се стопиле у СОЕ (Special Operations Executive), под Министарством за привредно ратовање. Првих ратних месеци обе су организације деловале упоредо са Војном и Морнаричком обавештајном службом (Naval Intelligence i Military Intelligence).¹¹⁷

¹¹⁵ AJ, 341–4–16, Министарство иностраних послова Посланику, Београд, 25. септембар 1939, стр. пов. бр. 2082; AJ, 341–4–16, Министарство иностраних послова Посланику, Београд, 10. октобар 1939, стр. пов. бр. 2292–XI; Ž. Avramovski, *Pokušaj formiranja neutralnog bloka na Balkanu...*, 153–184; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke...“, 66–74; E. Barker, *Britanska politika...*, 28–35; Н. Генчев, *Външната политика на България...*, 65–67, 77–78; D. Sirkov, „Bulgaria’s Foreign Policy...“, 14–15.

¹¹⁶ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke...“, 26–66; E. Barker, *Britanska politika...*, 43–47.

¹¹⁷ E. Barker, *Britanska politika...*, 45; Тодор Чепреганов, *Судирот на британските и германските интереси на Балканот во текот на Втората светска војна*, Скопје 2000, 103–115; F. V. D. Dikin, *Vojovna planina*, Beograd

Поред Велике Британије, сличне установе кренула је да формира и САД. Информације до Стејт Департамента долазиле су првенствено преко обавештајних служби: Канцеларије за поморску обавештајну службу (ОНИ) и Војног одељења војно-обавештајне службе, познате као и Г-2. Канцеларија за координацију информација (ЦОИ) основан је 11. јула 1941. и представљала је први покушај од стране САД да централизује сакупљене обавештајне информације. Касније, наредбом Френклина Делана Рузвелта формирана је Канцеларија за стратегијску службу (ОСС) 13. јуна 1942. године. Најзначајније одељење ове службе Тајно обавештајно одељење (СИ). Пуковник Вилијам Донован (William Donovan) био је руководилац и ЦОИ и ОСС. Како би своју мрежу проширили и на Балкан, Вашингтон је решио да формира мисију ОСС у Каиру одакле су официри за везу требали да се шаљу у Врховни штаб НОВ и ПОЈ и у Врховну команду ЈВуО. Личност која је била одговорна за операције ОСС у Каиру био је мајор Луис Хот (Louis Hout), а заједно са њим мисију у Каиру формирали су пуковник Елери Хантингтон (Ellery C. Huntington) и потпуковник Густав Гентер (Gustav Genter). Њихово деловање било је уско везано са деловањем британске обавештајне службе (СОЕ). Прве мисије спуштене су у Југославију у другој половини 1943. године.¹¹⁸ Самосталнији рад ОСС приметнији је од Московске конференције на којој је 23. октобра 1943. америчка делегација изнела мишљење о појачавању субверзивних делатности на Балкану и да би САД то хтеле постићи самостално, преко своје обавештајне службе ОСС.¹¹⁹

*

Све јачи притисци Немачке и Италије на земље Балканског полуострва проузроковали су веће уплитање Велике Британије на овом простору, која је своје потезе на Балкану вукла „ужурбано и непромишљено“, најчешће као одговор на одлуке Берлина и Рима, али и због пожуривања француског савезника.¹²⁰ Ипак, према извештају југословенског Министарства иностраних послова од 17. марта 1939. Британци су током 1938. развили „живу активност на Балкану“ нарочито у Бугарској где су већ наишли на сондиран терен који им је припремио њихов амбасадор у Анкари. Британске јавне личности попут пуковника Џорџа Кросфилда, секретара Међународног савеза ратника и Харолда Никлсона (Harold Nicolson), познатог британског политичара држали су предавања и вршили посете бугарским политичарима и Двору. С тим у вези, и новопридошли британски посланик у Софији Џорџ Рендел (George William Rendel) имао је задатак да путем форсирања одређених група и радом на међународном повезивању отргне Бугарску од Немачке. Приватна посета краља Бориса Великој Британији такође је требала да користи политици „Гордог Албиона“ у југоисточној Европи. Знак пријатељских односа било је и отказивање војних клаузула из Нејског уговора.¹²¹

Када су Британци 1939. „улетели у своје обавезе“ према југоисточној Европи ускоро су били увучени у игру реваншистичких тежњи задобијања туђих територија и већ су се нашли у неприликама. У југоисточној Европи накупило се доста територијалних спорова које су ишле на руку Хитлеру. Обавезе Британије према Румунији спречавале су активнију спољну политику према Бугарској и њеним територијалним жељама, нарочито према Јужној Добруци. Британски посланик у Букурешту, сер Региналд Хоар (Reginald Hoare) говорио је да је „Трансилванија далеко осетљивије место него Добруца“. Током фебруара 1939. Југославију је посетио британски вицеадмирал Осборн који је затим отпутовао за Букурешт, а Бугарску британски генерал Несбит који је крајем фебруара отпутовао у Анкару. Генерал Несбит у разговору са бугарским председником владе Кјосеивановим оставио је отворено питање

1973, 149–150; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига трећа*, Београд 1999, 7–8; Marietta Stankova, „Bulgaria in the British Foreign Policy 1943–1949“, (doktorska disertacija, London School of Economics and Political Science, 2014), 56–58.

¹¹⁸ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија (1944–1945). Документи, Т. 1*, ур. Тодор Чепреганов, Скопје 2008, 13–23; Војислав Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941–1945)*, Београд 1998, 118–128.

¹¹⁹ E. Barker, *Britanska politika...*, 123–124.

¹²⁰ О британској политици према Југославији и Бугарској уочи Другог светског рата видети: Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke...“, 82–85, 104–119.

¹²¹ AJ, 341–4–16, Jurišić-Šturm Ministru, Sofija, 8. mart 1939, str. pov. br. 255.

Добруце, док питање изласка Бугарске на Егејско море није ни поменуо јасно стављајући до знања какав је британски став по питању Медитерана.¹²² Британци, међутим, своје мишљење нису јавно изразили, па једва да су стекли неку наклоност Бугара, чак је и питање трговинских односа, било више церемонијалне природе, како је показивао извештај југословенског посланика из Бугарске 8. марта 1939. године.¹²³

Сличне покушаје, додуше у мањем обиму, вршиле су и САД. Посета америчког представника Велса који је лично послат од стране председника САД у Бугарску требало је да спречи или успори бугарски прилазак силама Осовине. Његово мишљење базирало се на основу неутралности САД која је требала око себе да окупи све неутралне државе „и да се отпочне са припремама за будућност“. По мишљењу Американаца ово је једино могло да се постигне образовањем „једног међународног економског система“. Овакви покушаји обезбеђивања политичког и привредног система на челу са САД никога није заинтересовало, па су се САД, а и Велика Британија у другој половини године све више окретали субверзивним делатностима на балканске земље.¹²⁴ Покушај даљег и дубљег инфилтрирања САД у Бугарску представљало је и наименовање новог америчког посланика у Софији Џорџа Ерла (George Howard Earle III) 4. априла 1940. године.¹²⁵

Почетак Другог светског рата, убрзао је деловање Западних савезника на Балкану. Британски ваздухопловни аташе у Београду и Софији писао је у јануара 1940, како је Немцима најважније да из дунавског басена и са Балкана добију што више хране и сировина, те да та добра замене за наоружање, првенствено авионе. Он је на крају закључио како „нема ни једне балканске државе (укључујући и Грчку) коју Немачка у овоме часу не опскрбљује авионима“. Немци су, према Британцу, имали још једно оружје, а то је био страх. У другој половини јануара 1940. британски посланик у Софији, Џорџ Рендел, обавештавао је Форин Офис о захлађењу југословенско-бугарских односа. Фебруара 1940. британски посланик у Београду Роналд Кембел (Ronald I. Cambell) писао је о југословенској забринутости због могућег „немачког напада на Балкану, изазваног савезничким настојањима да спрече или ометају извоз“.¹²⁶

Неуспешни покушаји да се привредно и војно деловање Немачке на Балкану уздрма, навело је Велику Британију да покуша са другим мерама. Поред блокирања Дунава, односно Ђердапа који је за Одсек Д и МИ(Р) био од примарног значаја, Британци су припремали саботаже против немачке железнице у Аустрији преко словеначких либерала, против бродова на далматинској обали у које је био уплетен Д. Т. (Бил) Хадсон (D. T. (Bill) Hudson), који ће потом бити први официр за везу у окупираној Југославији; против рудника у Трепчи и Алтину итд. Због тих делатности југословенска влада протерала је капетана Мелколма Бура (Malcolm Burr) и Џулијуса Ханана (Julius Hanau) из Одсека Д априла 1940. године. За пропаганду је неким југословенским новинама давана новчана помоћ. У децембру 1939. отпочела је рад новинска агенција Британова. Привидно независна, ова агенција је припадала британској влади која ју је преко службених британских канала снабдевала информацијама. Седиште агенције било је у Београду, а огранке је имала у Будимпешти, Букурешту, Софији, Атини и Цариграду.¹²⁷

¹²² АЈ, 341–4–16, Министарство иностраних послова Краљевском посланству, Београд, 3. март 1939, пов. бр. 3466.

¹²³ АЈ, 341–4–16, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Sofija, 8. mart 1939, pov. br. 264; E. Barker, *Britanska politika...*, 25–26.

¹²⁴ АЈ, 371–39–52, Посланик Јуришић-Штурм Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Софија, 15. фебруар 1940, пов. бр. 319.

¹²⁵ АЈ, 371–39–52, Министарство иностраних послова Краљевском посланству Вашингтон, Београд 9. април 1940, пов. бр. 8837/Г.

¹²⁶ *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919–1941 г.). Том II (1934–1941 г.)*, със. Дмитър Митев, София 2007, 291–292; E. Barker, *Britanska politika...*, 44. Видети: *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция...*, 242.

¹²⁷ Југословенски посланик у Атини доставио је Министарству иностраних послова 28. априла обавештења која је добио од румунског амбасадора. Према службеном обавештењу из Букурешта биле су тачне вести о британским припремама да експлозивом разруше Ђердап. Експлозиви су стигли бродом „Дардаријан“ у Сулину, где међутим услед буре нису могли бити претоварени, па је зато претовар требао да се изврши у

Са друге стране, Британија је као главни задатак себи поставила да упозорава Бугарску каквим се све опасностима излаже ако би пришла Хитлеру. Први ратних месеци за време владе Кјосеиванова у томе се донекле успевало. Ипак, када је ту владу заменила влада Богдана Филова наклањена Трећем рајху, Британија се постепено окренула краљу Борису. Покушало се и са стварањем стварне неутралности. Због тога је као помоћ британском посланику у Бугарској Ренделу дошао у помоћ колега из Турске Хугесен (Hughe Knatchbull-Hugessen). Почетком 1940. услед упорних настојања британског посланика у Софији, Форин Офисје формирао специјалну везу преко које је у Бугарску убацивао разни пропагандни материјал. Крајем фебруара први седмични билтен на бугарском језику био је спреман за коришћење. Отприлике у исто време формирана је Служба (Биро) за информације при британском посланству у Софији; отворен је Британски институт у Софији; а од 7. фебруара 1940. започела су предавања на Би-Би-Сију за Бугарску.¹²⁸ Међутим, инфилтрација Немачке у Бугарској је била у потпуности завршена, па она да је и желела стварну неутралност није ни могла да је изведе. Немачки представник Карл Клодијус по задатку шефа привредно-политичког одељења Министарства иностраних послова, ускоро је допутовао у Софију и анулирао британске акције.¹²⁹

Због тога се британска вешта дипломатија окренула другим понудама. Када је јула 1940. Румунија отказала јамство, Британија се осетила слободније да се и директно послужи територијалним мамцем (Јужном Добруцом) како би Бугарску прикувала на своју страну. Британски потез, међутим, био је дошао сувише касно, пошто се Румунија споразумом у Крајови мирно одрекла Јужне Добруце. Лорд Халифакс је 5. септембра обратио Горњем дому: „Британска влада није никада потпомагала једну политику која би била базирана на стриктном одржавању *status quo*. Напротив, она је подржавала принцип о могућности измене *status quo* под условом да такве измене буду праведне и правичне и да се до њих дође мирним путевима и слободним преговорима и споразумима између заинтересованих страна...Због тога британска влада је са задовољством пратила румунско-бугарске преговоре односно Јужне Добруце...“. Изјава Черчила у Доњем дому додатно је учврстила став Велике Британије: „Ја сам увек сматрао да Јужна Добруца треба да буде враћена Бугарској и нисам никада био задовољан начином којим се поступало према Мађарској...“.¹³⁰ Британски државник је тако наставио да отворено гаји симпатије према Бугарској које је показао још у својој књизи „Светска криза“ („World Srisis“) која је говорила о Првом светском рату.¹³¹

Ђурђеву где су у ту сврху тамо чекала три британска шлепа. Међутим, румунске власти су у присуству британског конзула установиле да се у товару налази експлозив, а не аутомобилски делови и конзерве како је стајало у званичном саопштењу. На основу тога следовали су предлози румунске владе о сарадњи подунавских држава у циљу сузбијања саботажа на Дунаву. АЈ, 341–5–17, Министарство иностраних послова Краљевском посланству Лондон, Београд, 24. април 1940, пов. бр. 10841/III; Е. Barker, *Britanska politika...*, 57.

¹²⁸ Видети: Христо Милков, „Европската пропаганда и Бугарија през први период на Втората световна војна“, *Исторически преглед*, LXV, 5–6, (2009), 99–107. Значајне промене на Балкану које су се дешавале у јесен 1940. подстакле су британски војни кабинет да одобри идеју о формирању бугарске службе при Би Би Сију. Редовно извештавање Радио Лондона на енглеском језику започело је септембра 1940. године. Теменушка Савова, „Британската информационно-пропагандна дејност в Бугарија (1943–1944)“, *Исторически преглед*, LII, 3, (1996), 42–43.

¹²⁹ Е. Barker, *Britanska politika...*, 68; D. Лукаћ, *Treći rajh...Drugi deo...*, 368.

¹³⁰ Видети: АЈ, 341–5–17, Посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Лондон, 7. септембар 1940, пов. бр. 1266; Видети: АЈ, 341–5–17, London, 19. septembar 1940, pov. br. 1291; Е. Barker, *Britanska politika...*, 68–69; Христо Милков, „Британската пропаганда към Бугарија през први период на Втората световна војна (по документите от Архива на Министерството на вътрешните работи)“, в: *Великите сили, Балканите и Бугарија през Втората световна војна. Международна научна конференција 21–23 април 2015, Софија*, сџс. Александър Гребенаров, Софија 2016, 348. Треба напоменути да је Џорџ Рендел у разговору са Илијом Јукићем, помоћником министра иностраних послова у влади Душана Симовића истакао неколико разлога за неуспех британске политике на Балкану: Неспремност Румуније, Турске и Грчке да Бугарској дају територијалне концесије; неповерење између кнеза Павла и краља Бориса; неспремност Француске, која је веровала у идеју Солунског фронта, да се обавезе на поштовање бугарске неутралности; утицај пораза Француске на бугарске државнике итд. Видети: *Jugoslovenske vlade u izbještvi 1941–1943. Dokumenti*, priг. Bogdan Krizman, Zagreb 1981, 248–249.

¹³¹ Miloš Crnjanski, *Embahade IV*, Beograd, 1983, 149–152.

Велика Британија је поред субверзивних активности и нуђења разних аранжмана, покушавала да свој утицај оствари и преко финансирања разних партија и странака Одсек Д је успоставио контакт са левим крилом Земљорадничке странке, које је водио Георги Димитров–Гемето, са скупиним официра и десно оријентисаних интелектуалаца предвођеним пуковником Дамјаном Велчевим тзв. „звенарима“, те са припадницима левог крила Македонске револуционарне организације, коју су се називали „протогеровистима“. Године 1940. састали су се представници Форин Офиса и СОЕ да би поново протумачили антиосовинску делатност у југоисточној Европи. Расправљало се и о томе да се „у Југославији и Бугарској нашироко примени поткупљивање“. Из те је замисли вероватно потекла, почевши од јула 1940, припомоћ од 5.000 фунти месечно југословенској Земљорадничкој странци, као и мања помоћ Самосталној демократској странци и Народној одбрани, а такође и неким бугарским скупинама.¹³² У британским круговима планиран је и државни удар услоњен на набројане југословенске групације. Тим ударом кнез-намесник био би уклоњен, али би се династија са младим краљем Петром одржала. Исто тако би у Бугарској био извршен удар, краљ би био уклоњен, а две државе би се ујединиле у једну форму балканске федерације/конфедерације под британским патронатом. Државни удар у Југославији, ако је судити по извештају Џулијана Ејмерија (Julian Amery), био је у плановима Јована Ђоновића, српског политичара и бившег посланика у Тирани, затим Милана Гавриловића и Милоша Тупањанина из Земљорадничке странке и Илије Трифуновића–Бирчанина који је био на челу Народне одбране. Планирано је да се путем државног удара југословенска влада замени војном владом. Те идеје нарочито су оживеле после уласка немачких трупа у Румунију октобра 1940. године.¹³³

СОЕ је ненадано у својим плановима с краја 1940. рачунао и на ВМРО и његовог лидера Ивана Михајлова. Идеја је настала на састанку британске обавештајне службе у Истанбулу 26. и 27. августа 1940. године. Преко својих агената СОЕ је успео уз мноштво информација и дезинформација да створи слику почетком 1941. о „михајловистима“ и „протогеровистима“ и да одлучи да „подгреје“ македонско питање како би успорио немачко напредовање. Међутим, британски обавештајци никако нису успевали да утврде где се тачно налазе вође ВМРО. Приступањем Бугарске, а затим Југославије Тројном пакту и потом нападом Немачке на Југославију и Грчку, ово питање изгубило је на актуелности.¹³⁴

Напад Италије на Грчку октобра 1940. и приступање Мађарске и Румуније Тројном пакту приближиле су рат Југославији и Бугарској као никад раније. Велика Британија која је у тим тренуцима подржавала југословенску неутралност, због тога што је веровала да би потенцијални југословенско-италијански сукоб довео и немачку на Балкан, није предузимала никакве конкретне мере како би ојачала позицију Југославије. Стизала су само писма подршке краља Џорџа VI. Страхујући и од српско-хрватског сукоба, Британци су прибегавали разним алтернативним решењима, као што је било скраћивање фронта. Британце је ипак више забрињавало што није било сигурно хоће ли Срби чврсто остати на својој територији и бранити је или ће узмаћи и борбу наставити на „страном тлу“ као у Првом светском рату. Британски морнарички аташе, капетан Депард (Depard) известио је 22. новембра како „тајни владин одбор“ проучава то питање, те да је дао упутства прваку Земљорадничке странке, Милошу Тупањанину да сазна да ли би Британија могла намакнути „барем део потребног бродовља и опремити локалне бродове“ за евакуацију око 300.000 војника, вероватно преко Солуна или Кавале“. Догађаји од почетка 1941. навели су Велику Британију да постави даље захтеве у вези са неутралношћу Југославије, што је довело до заоштравања односа са кнезом Павлом и на крају до њиховог прекида.¹³⁵

¹³² E. Barker, *Britanska politika...*, 57–58; Milan Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović i bugarska građanska opozicija (1941–1944)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1984), 183, 194.

¹³³ E. Barker, *Britanska politika...*, 92–94; D. Лукач, *Treći rajh... Drugi deo...*, 506–507.

¹³⁴ Тодор Чепреганов, „ВМРО и Иван Михајлов во плановите на британската разузнавачка служба (СОЕ) 1940–1941 година“, *Гласник*, XLVIII, 1–2, (2004), 111–117.

¹³⁵ E. Barker, *Britanska politika...*, 89–90, 92; С. Ранчев, *н. д.*, 6. О британској политици према Бугарској у првој фази Другог светског рата видети: Т. Чепреганов, *Судирот на британските и германските интереси...*, 144–161.

Поред тога, Черчил је радио на придобијању САД како би изградио заједничку платформу у борби против Немачке и Италије. Несумњиво, он је у том погледу одиграо важну улогу, па је Рузвелт све јасније напуштао своју политику изолационизма. Међутим, Британци су инсистирали да САД активније интервенишу на Балкану како би спречиле или одгодиле придруживање Југославије и Бугарске Тројном пакту. У јануару 1941. амерички председник је на Балкан послао пуковника Вилијама Донована. Његов задатак био је да посети престонице балканских земаља како би охрабрио Грчку и Турску у њиховој борби против фашистичке агресије на Балкану, као и да упозори Бугарску и Југославију на опасности преласка на страну агресора, снажно иницирајући подршку САД и Велике Британије овим земљама. Донован је у разговорима које је водио крајем јануара 1941. са југословенским и бугарским представницима, могао само да закључи тоталну подређеност Бугарске Трећем рајху и југословенску неодлучност која је полако водила земљу ка приступању Тројном пакту. САД које се остале по страни, одлучиле су само да блокирају бугарску имовину у САД 4. марта 1941. године.¹³⁶

Приступање Бугарске Тројном пакту, допринело је хлађењу односа између Велике Британије и Бугарске. Изјава Декера Патмора (Deker Patmore), доброг познаваоца балканског питања, да је Бугарска „увек била неугодан елемент у балканским односима“ показивала је нову политику Велике Британије према Бугарској.¹³⁷ Особље при британском посланству полиција је шиканирала, а један чиновник Уреда за издавање пасоша нестао је без трага, па је Џорџ Рендел изјавио да је куцнуо час да се прекину односи са Бугарском. Дана 3. марта пошао је у опроштајну посету краљу Борису. Рендел је известио како је „краљ лично био веома пријатељски расположен...но разговор је био врло мучан“. Ренделов последњи разговор са Филовим није протекао у тако пријатној атмосфери. На речи британског дипломате да жали што Британија није успела у настојању да сачува независност Бугарске, Филов је узвратио да је бугарска влада кадра да се носи са тим питањем и без британске помоћи.¹³⁸ Велика Британија прекинула је дипломатске односе са Бугарском 5. марта 1941, а САД су преузеле заштиту британских интереса у Бугарској.¹³⁹ Уласком немачких јединица у Бугарску, преко СОЕ избегли су главни опозиционари: Георги Димитров, Димитар Мацанкијев, Коста Годоров и др. Особље британског посланства напустило је Бугарску 12. марта, али због подметнуте бомбе у њихов пртљаг страдале су две писарице у цариградском хотелу у којем су одселе. Министар иностраних послова, Ентони Идн је због тога, али и због других разлога, препоручио да се Софија бомбардује, али томе се супротставио заповедник британских ваздухопловних снага Блиског истока.¹⁴⁰

Ускоро је попустила и Југославија, па је коначно потписала приступање Тројном пакту 25. марта 1941. што је британска дипломатија доживела као лични ударац. Оваква југословенска политика навела је Британију да све енергичније планира извршење државног удара. СОЕ је 18. марта закључио како ће готово сигурно бити нужно срушити владу Драгише Цветковића. Улога британске обавештајне службе у Државном удару од 27. марта није до краја расветљена, али се са сигурношћу може рећи да су пучисти били ослоњени на своје снаге. Почетно одушевљење британске владе убрзо је спласнуло када је схваћено да нова влада Душана Симовића нити је раскинула Споразум, нити је понудила помоћ Грчкој.¹⁴¹ Слично као и Велика Британија, али доста умереније САД се устручавала да да било какве друге гаранције југословенској влади, сматрајући да је Југославија донекле изиграла америчко поверење у преломним мартовским догађајима. Међутим, врло брзо, америчка влада се уверила да влада Душана Симовића стоји на „антифашистичким ставовима“, али да жели да очува неутралност

¹³⁶ С. Ранчев, н. д., 14–15. Видети: *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция...*, 355–356; В. Павловић, н. д., 9–20; Витка Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, Софија 1985, 45–100.

¹³⁷ Slobodan Nešović, *Svet o nama 1941–1945. Tom 1*, Beograd 1983, 62–63.

¹³⁸ *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция...*, 370–374; E. Barker, *Britanska politika...*, 72; D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 456.

¹³⁹ В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 490; В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 101–102.

¹⁴⁰ E. Barker, *Britanska politika...*, 72.

¹⁴¹ E. Barker, *Britanska politika...*, 98–100, 108–110; D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 512–514.

земље. САД су биле сигурне да ће немачка агресија на Југославију ускоро уследити што је потврђено преко њеног дипломатског представништва из Берлина 4. априла 1941. године.¹⁴²

После напада Немачке на Југославију 6. априла и њеног убрзаног слома у Лондону се појавило неколико заједљивих коментара. Черчил је поручио 13. априла да не увиђа због чега југословенски краљ и влада напуштају земљу „која је велика, брдовита и пуна наоружаних људи“. Наглашено је да борба мора да се настави. То би условило да Немачка доведе пешадију, а то је била згодна прилика да се „Немци уништавају“. Ипак, краљ и влада су убрзо након тога напустили Југославију.¹⁴³

1.1.3. Бугарско-турски односи у предвечерје немачке агресије на Балкану

Турско-бугарски односи (успостављени 1925.) током међуратног периода били су оптерећени низом питања. Константно и традиционално неповерење између две земље добило је већу димензију када су Југославија и Бугарска потписале Пакт о пријатељству. Осећајући страх од велике словенске државе и федерације на Балкану Турска је заострила донекле односе са Југославијом, а поготово са Бугарском према чијој граници је кренула да гомила војску, истовремено изазивајући разне дипломатске притиске најчешће везане за питање турске мањине у Бугарској (Источни Родопи). Овакво стање посебно је било деликатно за југословенску владу која је имала уговорне обавезе према обе земље.

Турска је почетком тридесетих година предузела милитаризацију европског дела државе премештањем 3. армијског корпуса у Чорлу и завршетком концентрације турских трупа у Тракији. Турска влада предузела је и друге мере административне и економске природе: отварање канцеларије специјалног инспектора у Једрену, смештање избеглица из Бугарске и Румуније, грађење друмова, експлоатацију петролеја, рудника гвожђа, производњу дувана итд.¹⁴⁴ Због милитаризовања турског дела Тракије, која је била усмерена и на одбрану малоазијске обале и мореуза, Бугарска је реаговала у Друштву народа. Ову бугарску интервенцију турска полузванична штампа дочекала је „на нож“.¹⁴⁵ Од почетка 1939. како је јављало југословенско посланству у Софији, Турци су из Тракије почели да протерују становнике бугарске народности. Турске власти нарочито су се окомиле на бугарско свештенство.¹⁴⁶ У неколико процеса који су вођени 1939. и 1940. осуђено је неколико бугарских држављана и грађана бугарске народности који су живели у Турској за шпијунажу.¹⁴⁷ Истовремено, даља милитаризација и концентрација војске у Тракији је настављена. Југословенском Министарству иностраних послова писало је Генералном конзулату у Цариграду 20. септембра 1939. следеће: „Од путника који долазе из Цариграда

¹⁴² В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 102–103.

¹⁴³ Е. Barker, *Britanska politika...*, 98–100, 108–110, 112; D. Лукач, *Treći rajh...Drugi deo...*, 512–515.

¹⁴⁴ Видети нпр: АЈ, фонд 411 – Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду, фасцикла: 1, јединица описа 1 (даље, АЈ, 411–1–1), Генерални конзулат у Турској, Министарству иностраних послова политичком одељењу, 3. јануар 1935, пов. бр. 3; АЈ, 411–1–1, Генерални конзул у Турској Министарству иностраних послова Политичком одељењу 18. јул 1934. Видети: АЈ, 411–1–2.

¹⁴⁵ АЈ, 411–1–1, Генерални конзул Министарству иностраних послова, Политичком одељењу, Цариград, 14. март 1935, пов. бр. 74. Генерални конзулат Југославије у Цариграду обавештавао је Министарство иностраних послова 25. септембра 1935. да је „у последње време Турска набавила од СССР 70 тенкова, од којих је 40 упућено у турску Тракију, а 30 на стратегијском правцу Анталије. АЈ, 411–1–1, Генерални конзул Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Стамбул, 25. септембар 1935, пов. бр. 217.

¹⁴⁶ АЈ, 411–1–2, Министарство иностраних послова Краљевском генералном конзулату Цариград, Београд, 26. јануар 1939, пов. бр. 1262.

¹⁴⁷ Касациони суд потврдио је пресуду Измирског суда почетком маја 1940. по делу бугарске шпијунаже у Тракији. Оптужена су три грађанина бугарске народности и сваки је осуђен на по 10 година затвора и губитак грађанских права. Још једно свештено лице осуђено је на осам и по година затвора. Ова „шпијунска афера“ која је у своје време привукла пажњу турских политичких и јавних кругова, завршена је „релативно благом казном“. АЈ, 411–1–2, Генерални конзул Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Цариград, 11. мај 1940. Видети о „групи Генчев“: АЈ, 411–4–9, Министарство иностраних послова Краљевском Генералном конзулату Цариград, Београд, 18. март 1940, пов. бр. 6601.

сазнаје се да се на прузи од Цариграда до Једрена крећу свакодневно пуни возови војника, који иду према бугарско-турској граници...“¹⁴⁸ Од 12. маја 1939. када је Турска склопила одбрамбени уговор са Великом Британијом, Британци су бродовима константно снабдевали Турке са наоружањем, што је у Софији изазвао још већи страх.¹⁴⁹ Поред Британаца и Немци су помагали Турке у наоружавању и то нарочито преко својих инжењера. Немачке компаније, као што је „Круп“ градили су подморнице за турску морнарицу.¹⁵⁰ Ипак, Велика Британија одржала је примат у снабдевању Турске наоружањем, иако је Немачка са Турском потписала трговински споразум 13. јуна 1940. године.¹⁵¹

Од почетка 1940. Турска је покушала разним дипломатским маневрима да некако Бугарску покуша да удаљи од сила Осовине и приближи је Великој Британији и Француској. Турски секретар министарства иностраних послова Нуман Менемендоглу (Hüseyin Numan Menemencioglu) разговарао је са Кјосеивановим приликом његовог проласка кроз Софију на путу за Београд 11. јануара где је требао да узме учешћа на састанку Сталног савета Балканског споразума 12. јануара 1940. године. Колико је турска дипломатија желела на неки начин да „пацификује“ Бугарску говори и податак да је Нуман Менемендоглу посетио Софију и приликом повратка у Турску, а овог пута је поред председника бугарске владе разговарао и са краљем Борисом. Он је тада од бугарских званичника добио изјаву да ће Бугарска остати неутрална, да неће напасти своје суседе и да ће одбити сваки захтев неке друге силе за прелазак трупа преко бугарске територије.¹⁵²

Већ октобра 1940. Турска влада сматрала је да је Бугарска потпуно потпала под утицај Осовине.¹⁵³ Сукоб између Грчке и Италије заоштрио је ситуацију на Балкану. Бугарска се није припремала за рат, али је краљ Борис у престоној беседи у увијеној форми задржао право да иступи са бугарским захтевима према Грчкој.¹⁵⁴ Турска се крајем 1940. и почетком 1941. већ увелико спрема за рат. Босфор је био затворен и приступи су минирани, кренуло се са мобилизацијом резервиста; приличан број богатих Јевреја и Турака напустио је Цариград; у

¹⁴⁸ АЈ, 411–1–2, Министарство иностраних послова Краљевском генералном конзулату Цариград, Београд, 20. септембар 1939, пов. бр. 20017.

¹⁴⁹ Видети: АЈ, 411–1–2. Тако је на пример југословенски Генерални конзулат у Цариграду јављао Министарству иностраних послова 16. јануара 1940. да су 14. јануара у Цариград стигла два енглеска брода „Кајлглен“ и „Ел Хак“ које су биле натоварене ратним материјалом за Турску. Један брод допремио је противавионске топове, а други митраљезе и муницију. Истовар се вршио ноћу, а преко дана су бродови упућивани на пучину. АЈ, 411–1–2, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Carigrad, 16. januar 1940, pov. br. 50.

¹⁵⁰ АЈ, 411–1–2, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Carigrad, 2. februar 1940, pov. br. 74.

¹⁵¹ АЈ, 411–1–2, Генерални конзул Министарству инострани послова Политичком одељењу, Цариград, 14. јул 1940, пов. бр. 496. Више: Евгения Калинова, „България и Турция в навечерието и началото на Втората световна война, 1939–1941 г.“, в. *Втората световна война. 70 години по-късно*, със Искра Баева, София 2018, 289–308.

¹⁵² D. Лукач, *Treći rajh... Drugi deo...*, 364. Састанак је био договорен од стране британског посланства у Софији. Говорећи о евентуалном проширењу сукоба на Балкан, Нуман је углавном на првом месту указао на опасност која би могла наступити спуштањем Немачке на Балканско полуострво. На конкретно постављено питање како би било држање Бугарске у том случају Кјосеиванов је одговорио да ће Бугарска чувати строгу неутралност и уздржати се сваког акта агресије против својих суседа. Бугарски председник владе изјавио је да би Бугарска исто поступила и при совјетском или италијанском нападу. Са друге стране, Бугарска је била спремна да брани неутралност, на шта је Нуман одговорио да Бугарска не мора да се боји повреде њене неутралности „са југа“, мислећи на Турску. Нуман је даљим разговорима подвукао потребу појачавања веза између Бугарска и Турске на бази постојећег пакта о пријатељству. Кјосеиванов је по овом питању остао резервисан не желећи једном јачом манифестацијом да компромитује неутралност Бугарске, знајући да иза ове нагодбе стоји Велика Британија. Између Нумана и Кјосеиванова нису вођени разговори око уласка Бугарске у Балкански споразум, а питање измене граница само је додирнуто, тако што је Кјосеиванов нагласио да би Бугарска желела да реши одређена питања, али у границама могућности и мирним путем. АЈ, 371–39–52, Министарство иностраних послова Краљевском посланству Вашингтон, Београд, 15. јануар 1940, стр. пов. бр. 118/І. Видети: АЈ, 371–39–52, Министарство иностраних послова Краљевском посланству Вашингтон, Београд, 18. јануар 1940, стр. пов. бр. 154/І; АЈ, 371–39–52, Министарство иностраних послова Краљевском посланству Вашингтон, Београд, 18. јануар 1940, стр. пов. бр. 155/І.

¹⁵³ АЈ, 371–39–52, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, Vašington, 19. oktobar 1940, str. pov. br. 124.

¹⁵⁴ АЈ, 371–39–52, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, Vašington, 29. oktobar 1940, str. pov. br. 129.

Свиленграду, у Бугарској, већ се налазила немачка војска итд.¹⁵⁵. У разговору између југословенског посланика и британског отправника послова у САД, Британац је изјавио да је турски Министар иностраних послова ставио до знања британском амбасадору у Анкари да ће Турска сматрати прелаз немачких трупа у Бугарску као „*casus belli*“.¹⁵⁶

У Турској је посебно анализиран југословенско-бугарски пакт о ненападању из 1937. године. Део турске јавности био је мишљења да овај пакт није сличан са турско-бугарским и не иде у прилог пријатељства и одржавања мира на Балкану. Циљ пакта био је, по мишљењу Турака, да се уједине сви Јужни Словени, који сачињавају већину на Балкану.¹⁵⁷ Две недеље пре приступања Тројном пакту Бугарска је са Турском, 17. фебруара потписала уговор у ненападању, добросуседским односима и трговини.¹⁵⁸ Овај уговор о ненападању имао је кратку, али бурну предисторију. Грчки амбасадор обавештавао је крајем јануара 1941. југословенског амбасадора у Турској са видном забринутошћу да је у турским дипломатским круговима владало извесно бугарофилство. Турски министар иностраних послова Шукру Сарацоглу (Şükrü Saracoğlu) је боравећи у Софији изјавио да би било потребно да се изда једна заједничка бугарско-турска декларација која би садржавала следеће: „алузију на изјаве које је Кјосеиванов дао Нуману у јануара прошле године у Софији, а које је Нуман назвао вербалним споразумом; изјаву да агресија није и не може бити инструмент бугарске политике и најзад жељу да се продубе економски и политички односи и да бугарска и турска штампа заузму пријатељски став“. Касније је Сарацоглу у турској престоници смиривао грчког амбасадора, да овај уговор има једино за циљ да одвоји Бугарску од Немачке.¹⁵⁹ Бугарски министар иностраних послова Иван Попов, у разговорима са Турцима није могао пристати да се предвиде формалне обавезе о ненападању и одбацио турску сугестију да се дају гаранције Грчкој за ненападање. Постигнута је, ипак, начелна сагласност да се са обе стране учини ускоро декларација да ни једна страна нема нападачке намере. Попов је имао утисак, да Турска иако је са Великом Британијом била везана савезом, жели да сачува земљу од рата.¹⁶⁰

Циљ ка потписивању уговора кренуо је све јасније да се оцртава у првој половини фебруара 1941. године. Турска влада одобрила је предлог одговора који је предат бугарском посланику. Пасус који се односио на састанак Кјосеиванов – Нуман избацивао се и замењивао се следећим текстом: „Обе владе верне своме пакту пријатељства којим се потврђује да постоји неповредни мир и вечито пријатељство између Турске и Бугарске. Такође реченици „сложиле су се са следећим констатацијама“ додавало се: „не одричући се својих уговорних обавеза према другим државама“.¹⁶¹ Као главне тачке уговора истакнуте су: „1) Турска и Бугарска сматрају као непроменљиву основу своје спољне политике уздржати се од сваког вида агресије; 2) Обе владе надахнуте су једна према другој најпријатељским намерама и решене су да одрже и још више продубе узајамно поверење у својим односима доброг

¹⁵⁵ АЈ, 411–1–2, Генерално конзул Министарству иностраних послова, пов. бр. 203, 5. март 1941. (дописано руком).

¹⁵⁶ АЈ, 371–39–52, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, Vašington, 21. novembar 1940, str. pov. br. 149.

¹⁵⁷ АЈ, 411–1–2, „Турска и Балкан. Куда иде Турска? Отворено писмо турском народу“, Цариград, 24. септембар 1937.

¹⁵⁸ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара, фасцикла: 26, јединица описа: 76 (даље: АЈ, 370–26–76), Анкара, 17. фебруар 1941, пов. бр. 207. Дана 2. марта бугарски посланик у Турској званично је обавестио Сарацоглуа о уласку немачких трупа у Бугарску инсинуирајући да је Бугарска то учинила под пресијом Немачке и да би избегла веће зло. Посланик је у исто време дао уверавања мирољубивости према Турској. У разговору између Сарацоглуа и Шуменковића, Сарацоглу је изјавио да је председник бугарске владе Филов рекао турском посланику у Софији да је Бугарска тражила од немачке да немачка акција са бугарске територије не буде усмерена против других балканских народа. Ово је пак, како је пренесено, речено у непрецизној форми. Иначе, Филов је био прецизан када је турском посланику у Софији рекао да даје потребна уверења Турској и Југославији, на основу чега би се могло рећи да је Грчка изузета из овога. Сарацоглу је изјавио да ово није тачно и да су се немачке трупе упутиле ка Турској и да су се већ налазиле у Бургасу. АЈ, 370–25–74, Анкара, 2. март 1941, пов. бр. 327; Ankara, 3. mart 1941, str. pov. br. 329; Анкара, 4. март 1941, стр. пов. бр. 336; АЈ, 370–26–76, Анкара, 2. mart 1941, pov. br. 327.

¹⁵⁹ АЈ, 370–26–76, Анкара, 24. јануар 1941, пов. бр. 62.

¹⁶⁰ АЈ, 370–26–76, Beograd, 26. januar 1941, str. pov. br. 187; Ankara, 29. januar 1941, pov. br. 86.

¹⁶¹ АЈ, 370–26–76, Ankara, 13. februar 1941, pov. br. 177.

суседства; 3) Развијање до максимума трговинске размене; 4) Обе владе се надају да ће се штампе обеју земаља инспирисати у своме писању пријатељством и поверењем чију нову констатацију представља ова декларација“.¹⁶²

Декларација је убрзо после датих измена и допуна потписана, а већ 19. фебруара, два дана након потписивања декларације, на банкету у немачкој амбасади, немачки амбасадор Франц фон Папен изјавио је у име владе и у своје име, да је „Немачка увек била за одржавање мира на Балкану“ и пожелео да се и друге државе угледају на Бугаре и на Турке, а онда обраћајући се америчком војном изасланику рекао како би и Американци требали да следе овај пример.¹⁶³ Такође и италијанска влада је јако позитивно реаговала на потписивање овог уговора.¹⁶⁴ Са друге стране, грчки посланик из Софије сматрао је да је Турска учинила „*volte face*“ и да је Грчка сада дошла у врло тежак положај.¹⁶⁵ Југословенска дипломатија била је мишљења да се „турско-бугарска декларација“ може тумачити као промена досадашњег става Турске према главном проблему који данас интересује Балкан, односно према акцији Немачке. Министарство иностраних послова било је мишљења да је уговор закључен под утицајем Немачке и Совјетског Савеза.¹⁶⁶ Ово и није било сасвим тачно. Турски министар иностраних послова рекао је југословенском амбасадору Шуменковићу да су за припремање споразума знале југословенска, грчка и британска влада, јер их је Турска влада обавештавали о томе, а да су Немци сазнали највероватније посредством Бугара. Совјетска влада уопште није била обавештена од турске или бугарске владе. Сараџоглу је сматрао да је овим уговором Бугарска онемогућена да нападне било коју балканску државу. Ипак, он није искључивао могућност да Бугарска погази одредбе уговора, нарочито да се „уздржи од сваке агресије“. По дефиницији међународног права, као и по дефиницијама Друштва народа, сматрало се да је једна држава извршила агресију против друге државе, „ако је преко своје територије пропустила непријатељске трупе, које иду да нападну ту другу државу“. Питање агресије је, због оваквог концепта, остајало поприлично отворено. Сараџоглу је био убеђен да ће Бугарска пропустити немачку војску, само ако Рајх то затражи.¹⁶⁷ Такође, турски министар је изјавио да његова држава „није променила своју политику и да остаје верна својим савезима“.¹⁶⁸ Након потписивања уговора југословенска влада је инсистирала на југословенско-бугарском зближавању иза којег би стајала Немачка, нарочито након састанка представника југословенска владе са Рибентропом и Хитлером средином фебруара 1941, па је обновила предлог да Цинцар-Марковић посети Софију. Међутим, на иницијативу немачког Министарства иностраних послова до посете није дошло.¹⁶⁹

Након потписивања уговора, турска штампа је неколико дана своје ступце посвећивала овом догађају. Турски лист „Акшам“ писао је да кључ целог питања лежи у томе колику ће чврстину показати Бугарска у својој одлуци да не дозволи страним трупама да пређу преко њене територије и колику ће отпорну снагу супротставити свакој опасности која би долазила са севера. Лист „Икдам“ писао је да је Балкан после ове декларације безбедан, али се држао резервисано у случају немачког напада на Балкан. Сличан текст дао је и лист „Тану“ који је

¹⁶² АЈ, 370–26–76, Анкара, 14. фебруар 1941, пов. бр. 191.

¹⁶³ АЈ, 370–26–76, Анкара, 19. фебруар 1941, пов. бр. 219. Видети: АЈ, 411–6–15, Цариград, 25. фебруар 1941, пов. бр. 190. О делатности фон Папена у Турској видети: И. Н. Чемпалов, „Из дейността на хитлеристкия послани в Анкара Франц фон Папен в навечерието и в началото на Втората световна война (април 1939 г.–јуни 1941 г.), *Исторически преглед*, XVIII, 2, (1962), 54–59.

¹⁶⁴ АЈ, 370–26–76, Београд, 20. фебруар 1941, пов. бр. 4407.

¹⁶⁵ АЈ, 370–26–76, Београд, 23. фебруар 1941, пов. бр. 4663. Видети: АЈ, 370–26–76, Анкара, 23. фебруар 1941, пов. бр. 260. Грчки посланик у Турској био је мишљења да ако је Турска била решена да испуни своје савезничке обавезе према Грчкој и Великој Британији, онда је турска влада турско-бугарском декларацијом „несумњиво направила велики гаф“. Грчки дипломата био је убеђен да немачким продором на Балкан Турска неће моћи да избегне рат. АЈ, 370–26–76, Београд, 28. фебруар 1941, пов. бр. 5214.

¹⁶⁶ АЈ, 370–26–76, Београд, 19. фебруар 1941, стр. пов. бр. 415. Видети: Н. Генчев, *Външната политика на България...*, 165–166.

¹⁶⁷ АЈ, 370–26–76, Анкара, 20. фебруар 1941, стр. пов. бр. 229.

¹⁶⁸ АЈ, 370–26–76, Анкара, 24. фебруар 1941.

¹⁶⁹ Н. Генчев, *Външната политика на България...*, 166.

писао следеће: „...Кад узмемо у обзир и упорне покушаје Немачке да својим посредовањем доведе до мира између Грчке и Италије, онда видимо да Немачка показује једну широко засновану политичку активност на Балкану и жељу да утврди овај утицај на југоистоку Европе. Ако ова акција буде уродила плодом, она можда неће сматрати за потребно да и војнички интервенише на Балкану. С друге стране, пошто је британски посланик у Софији изјавио да његова влада тражи од Бугарске, да она очува своју неутралност и независност, значило би да су две противничке стране сложне у томе да не ремете мир на Балкану...“ Супротно овим мишљењима, лист „Ватан“ доносио је чланак под насловом „Један сан о миру“ у коме се аутор пита да ли је споразум између две државе довољан за мир на Балкану и да Бугарска и Турска неће дозволити да се њиховом територијом послужи ни једна страна сила. Веровање у то, одговарао је аутор, није ништа друго до један „пријатан сан“.¹⁷⁰

Неколико дана касније у турском листу „Думухуријет“ појавио се одговор на чланак из бугарског листа „Зорја“ у којем је стајало да Турска не би требала да има ништа против, ако би се Бугарска једног дана спустила на Егејско море без рата. Турски лист је нагласио да је термин „сићи без рата на Егејско море“ врло мутан и против духа бугарско-турског уговора. У наставку текста изражено је задовољство што је „Анкарска декларација“ примљена позитивно и у Атини и у Београду. Закључено је на крају да би „сада могла још само нека велика сила пореметити мир на Балкану“. Лист „Ватан“ донео је чланак 21. фебруара који је изазвао велику пажњу турске јавности: „Пријатељство – да, најсолидније пријатељство. Али капитулација? Никада!“ Садржај чланака био је усмерен на оштар напад према британској компанији „Бритиш Корпорација“ („British Corporation“).¹⁷¹

Изненађеност турске дипломатије није могла бити скривена после бугарског приступања Тројном пакту. Министар иностраних послова Сараџоглу питао је бугарског посланика у Турској, зашто Бугарска није у току држала Турску, на шта је овај одговорио да га је бугарска влада тек пре 48 сати могла обавестити о овим стварима. Сараџоглу је онда приметио да је њему фон Папен казао да је споразум између Немачке и Бугарске постигнут одавно, а да се у том тренутку радило само о „датуму и модалитету извршења тога споразума“.¹⁷² Приступање Бугарске Тројном пакту, а затим и Југославије, а онда и војног пуча који се десио у Југославији алармантно је утицао на Турску, која је очекивала скори војни силазак Немачке на Балкан. Југословенски генерални конзулат у Цариграду јављао је 31. марта 1941. да су Турци чинили велике ратне припреме. У зони Једрена предузете су мере за евакуацију цивилног становништва ради лакшег кретања и снабдевања трупа. Пuteви су се хитно довршавали и оправљали. Такође су се спремале и пољске болнице. Довршена су и два подземна хангара за авионе, један у Чорлу, а други код Јешилкеја, недалеко од Цариграда. Сваки је могао под земљу да прими 10 авиона, а над земљом око 50. Две војне фабрике у близини Цариграда радиле су пуним капацитетом, даноноћно. Код Дарданела, британски стручњаци радили су на новом пристаништу које ће бити везано директним путевима без претоваривања.¹⁷³

1.1.4. Покушаји Коминтерне да спречи немачки продор на Балкан

Удруживање лево оријентисаних странака и партија у одређеним државама које би служиле као противтежа фашистичким покретима била је идеја Коминтерне још од двадесетих година. Значајну улогу у развијању ове идеје имао је Георги Димитров који је своје деловање на овом пољу црпео из искуства руководиоца Западноевропског бироа Извршеног комитета Коминтерне (ИККИ) (1929 – 1933). Од када је постао члан Президијума ИККИ маја 1934, а касније и генерални секретар ИККИ, Димитров се залагао за удруживање лево оријентисаних странака и партија у тзв. „народне фронтове“ у борби против фашизма што је и прихваћено као званична линија на Седмом конгресу Коминтерне (25. јул – 20. август 1935). Одлуке донете на

¹⁷⁰ АЈ, 411–6–15, Цариград, 20. фебруар 1941, пов. бр. 170. Видети: Цариград, 21. фебруар 1941, пов. бр. 174.

¹⁷¹ АЈ, 411–6–15, Цариград, 22. фебруар 1941, пов. бр. 187.

¹⁷² АЈ, 370–26–76, Анкара, 4. март 1941, стр. пов. бр. 336.

¹⁷³ АЈ, 411–1–2, Цариград, 31. март 1941.

овом конгресу пасивизирани су потписивањем пакта Рибентроп-Молотов, да би се поново активирале нападом Немачке на СССР. Истог дана када је Немачка започела агресију 22. јуна 1941, Стаљин је позвао Димитрова у кабинет. О ономе о чему су причали сазнајемо из Димитровљевог дневника: „Договорили смо се око нашег рада. За сада Коминтерна не сме да изађе у јавност. Локалне партије да развију покрет у одбрану СССР. Да не буде говора о социјалистичкој револуцији... него нека се говори о поразу фашизма који је поробио један број народа и припрема се да пороби и друге народе“. Истог дана сличне инструкције послате су свим комунистичким партијама укључујући БРП¹⁷⁴ и КПЈ.¹⁷⁵

Директније уплитање Коминтерне на Балкану везано је за италијанску интервенцију у Албанији априла 1939. и све веће привредно потчињавање балканских земаља Немачкој. Дана 2. јуна 1939. на састанку са представницима комунистичких партија Бугарске, Грчке, Турске и других земаља, Георги Димитров је разматрао питање израде заједничког документа у којем би се формулисала идеја о изградњи балканског одбрамбеног блока. Убрзо након тога Секретаријат ИККИ одобрио је платформу за изградњу овог блока, а задаци сваке партије су тачно одређени. У писму Георги Димитрова ЦК Грчке комунистичке партије (ГКП) од јула 1939. наведено је следеће: „Главни задатак ГКП је заштита националне независности земље. Све док се влада Метаксаса бори против ове опасности (италијанског фашизма – Б. Т.), нема разлога да се тежи њеном паду“. Кроз ово писму практично је дефинисан однос комунистичких партија према грађанским партијама и појединцима које су биле на власти у балканским земљама.¹⁷⁶ Поред тога, Коминтерна је кренула да чешће и више финансира комунистичке партије на Балкану. Тако је преко свог повереника из Шведске комунистичке партије који је отпутовао у Софију 19. новембра 1940. послала БРП 6.000 долара.¹⁷⁷ Његова мисија није била чисто курирске природе. Он је највероватније радио и на што бољем умрежавању Коминтерне и БРП и даљем продубљивању совјетског утицаја на Балкану што је видљиво и из истовремене мисије Соболева у Бугарској. Швеђанин се вратио 9. децембра 1940. у Москву.¹⁷⁸

Коминтерна се није зауставила само на овоме. У предвечерје Другог светског рата и у почетним годинама до немачког напада на Совјетски Савез, она је активирала своју пропаганду на читавом низу својих пропагандних шаблона. Једна од таквих била је идеја Балканске комунистичке федерације. Као противтежа идеја Балканске федерације које су се јавиле код српских социјалиста крајем 19. века, а потом и код осталих лево оријентисаних покрета, осмишљена је идеја Балканске комунистичке федерације.¹⁷⁹ Балканска комунистичка федерација

¹⁷⁴ Социјалистички покрет у Бугарској кренуо је да се развија током деведесетих година 19. века. Подељен је 1903. на оне који су били спремни да сарађују са грађанским странкама и на оне који су остајали верни марксизму. После Октобарске револуције, друга група основала је Бугарску комунистичку партију (БКП), а прва група Социјалдемократску партију. БКП је и поред велике популарности, забрањена 1923, али се поново појавила 1927. Партија је 1938. променила име у Бугарска радничка партија (БРП). Р. Кремpton, *н. д.*, 83–84.

¹⁷⁵ Георги Димитров, *Дневник (9 март 1933–6 фебруар 1949)*, Софија 1997, 235–236; Евгения Калинова, „Възникване на Отечествения фронт в годините на Втората световна война“, в: *История на Отечествения фронт/Съюз в България. Том 1*, със. Искра Баева, Софија 2012, 11–13. Сличне поруке јављале су се и раније, након немачке агресије на Пољску. Видети: Г. Димитров, *н. д.*, 184; Людмил Йорданов Спасов, *България и СССР 1917–1944 г.: (политико-дипломатически отношения)*, Велико Търново 2008, 351. На заседању секретаријата Извршеног комитета Коминтерне у другој половини септембра 1939. изложен је реферат под називом Империјалистички рат и Балкан. У реферату, пуном општих места, се констатује да је почео рат и да он утиче на балканске народе којима прети „непосредна опасност“. Борба комунистичких партија мора да буде управљена у првом реду према „капиталистичкој и војно-монархистиној реакцији“ у целини и у свакој балканској земљи посебно. *Коминтерн и Вторая мировая война. Часть I, до 22. июня 1941 г.*, сос. Н. С. Лебедева, М. М. Наринский, Москва 1994, 122–126.

¹⁷⁶ Йордан Баев, „Георги Димитров и някои въпроси за тактиката на комунистическите партии в началто на Втората световна война (1939–1941 г.)“, *Известия*, том 39, (1985), 99.

¹⁷⁷ Г. Димитров, *н. д.*, 202.

¹⁷⁸ Г. Димитров, *н. д.*, 205.

¹⁷⁹ Балканска федерација је идеја стара скоро два века. Код социјалиста, као на пример код Светозара Марковића ова идеја је добила јаснију политичко-социјалну основу, заснивајући се на федерацији локалних јединица елиминацијом савеза националних држава. Балканска социјалистичка федерација заокупљивала је и најистакнутије представнике југословенских социјалиста, а нарочито Димитрија Туцовића. Самим тим,

издала је 10. августа 1920. манифест под називом „Манифест радничкој класи у балканско-понунавским земљама“ који су потписале комунистичке партије Југославије, Грчке и Бугарске. Георги Даскалов је писао у својој монографији да су грчки и југословенски комунисти признали да у Македонији, Тракији и Добруци живе Бугари.¹⁸⁰ У том циљу Коминтерна је инсистирала на сарадњи балканских комуниста и ВМРО, што је грчким и југословенским комунистима веома тешко падало. Због тога је у Бечу октобра 1925. основана ВМРО (обединета). Њени лидери Панко Брашанов, Димитар Влахов и Владимир Поптомов постали су касније истакнути чланови комунистичких партија. Рад ове организације обустављен је 1936. након Седмог конгреса Коминтерне када је кренула да се форсира идеја о „народним фронтима“. У међувремену Коминтерна је покушавала да реши македонско питање испрва обустављајући, а потом враћајући се на идеје Балканске комунистичке федерације и уједињене и независне Македоније. Најзначајнији догађај десио се фебруара 1934. када је Балкански земаљски секретаријат дао изјаву о постојању македонског језика и македонске нације. Ову линију КПЈ је потврдила на својој Четвртој земаљској конференцији децембра 1934. године. Ситуација је постала мало јаснија доласком Јосипа Броза на чело КПЈ 1937. године. Како би отклонио одређене тенденције код одређеног броја чланова, он је иницирао оснивање националних огранака КПЈ у Словенији и Хрватској, али не и у Македонији, иако је исправа и то планирано. Ово се поклапало са новим правцем Коминтерне која је због фашистичке опасности обуставила акције за разбијање Југославије. До почетка немачке агресије на Балкану КПЈ је у главним цртама уобличио ставове о засебном македонској народности.¹⁸¹ Са друге стране, БКП је своје ставове кренула да мења током „левосекташког периода“ (1929 – 1934), и истакла пароле за македонски, тракијски и добрудански народ. Бугарски комунисти успели су да своје ставове донекле промене до почетка Другог светског рата, али став о самосталној и независној Македонији је преовладао.¹⁸²

Као главни задатак Балканске комунистичке федерације априлирана је мобилизација „широких народних маса против ратне опасности“, „масовна борба против припрема антисовјетског и контрареволуционарног рата“. У извршењу овог задатка балканске комунистичке партије требале су да се руководе тезама о „борби против рата“ које су донете на Шестом конгресу Коминтерне. У погледу Македоније комунистичке партије, чланице Балканске комунистичке федерације истакле су пароле „о независној и уједињеној Македонији“¹⁸³; што се тиче Тракије истакнута је парола „о независној и уједињеној Тракији“. Иста парола истакнута је и по питању Добруце. У погледу Бесарабије и Буковине истакнута је парола о њиховом уједињењу са Совјетском Молдавијом и Совјетском Украјином. Као још један од важних задатака наведено је разобличавање Мале Антанте и „демаскирање идеје српске буржоазије о

комунистичка концепција балканске федерације, настала између два светска рата није била без корена, али је попримила другачију сврху: револуционарног пробоја, налазећи се у служби Коминтерне и светске револуције; са тим у вези формиран је и Балкански секретаријат у оквиру Коминтерне. У новим околностима и под новим патронатом временом су почели да се појављују на површини нови заговорници и спроводници ове идеје: Стаљин, Броз и Димитров. Тешко је ову идеју федерације разумети без Стаљинових планова и светске политике СССР, и касније тежње за рехабилитацијом Бугарске која је ратовала на страни сила Осовине и Бровових амбиција да буде на челу једне велике балканске творевине. Živko Avramovski, „Devet projekata ugovora o jugoslovensko-bugarskom savezu i federaciji (1944–1947)“, *Istorija 20. veka*, I, 2, 1983, 91–92; Edvard Kardelj, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana–Beograd, 1980, 103–104; Branko Petranović, *Balkanska federacija: 1943–1948*, Beograd 1991, 9; Slavoljub Cvetković, „Balkanska komunistička federacija i makedonsko nacionalno pitanje“, *Istorija 20. veka*, XII, 2, (1994), 49–59.

¹⁸⁰ Георги Даскалов, *Българо–югославски политически отношения 1944–1945*, София 1989, 27–28.

¹⁸¹ Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 28–29; Paul Shoup, *Communism and Yugoslav National Question*, New York 1968, 31–33, 52.

¹⁸² Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 30.

¹⁸³ Македонско питање кроз комунистичку призму уобличено је на Петом конгресу Коминтерне (17. јун – 8. јул 1924.) када је југословенским комунистима наложено да се „општа парола права народа на самоопредељење мора изразити у форми издвајања Хрватске, Словеније и Македоније...и стварања независних република“. Са друге стране, бугарски комунисти имали су идеју да подупирањем идеје о независној Македонији одвоје њу од Југославије и у одређеном тренутку прикључе Бугарској. Пошто су сличне идеје имали и припадници ВМРО, одржано је неколико састанака између њих који нису уродили дубљом сарадњом, а негативно су утицали југословенске комунисте. P. Shoup, *n. d.*, 19–23.

стварању југословенске федерације са укључењем Бугарске у оквире садашње Југославије под скиптром династије Карађорђевића“. Балканска комунистичка федерација имала је задатак да координира акције балканских комунистичких партија у „области националнореволуционарног покрета“, да обезбеђује везу и сарадњу између балканских комунистичких партија са организацијама као што су ВМРО (обединета), Добруцанска револуционарна организација, Тракијска револуционарна организација, Бесарабијски савез револуционарних сељака и др. Коминтерна је предпочила да је становништво области као што су Македонија, Косово, Црна Гора, Тракија, Бесарабија, Добруца у друге учествовало у „националним устанцима“, стога су балканске комунистичке партије морале истаћи парољу „партизанске борбе у поменутиим областима у циљу развијања националнореволуционарног устанка“.¹⁸⁴ Из приложеног, јасно је било да балканске комунистичке партије нису деловале кроз пролетерски интернационализам, него совјетски империјализам. Иако је македонско питање постепено продубљивало разлике између БРП и КПЈ до почетка Другог светског рата између две партије владало је поверење и вера да ће постојећи територијални проблеми бити решени након рата. Тако је сарадња између југословенских и бугарских комуниста била очигледна још пре немачке агресије на Балкану и потом напада на СССР. О томе сведочи још један документ у коме ЦК КПЈ честита ЦК БКП „сјајан успех на изборима за Народно собрање“ На којима су бугарски комунисти добили 166.000 гласова и 32 посланика.¹⁸⁵

*

Падом Француске, Југославија је изгубила свог традиционалног савезника. Трпећи све већи притисак, она је почела полако да се окреће СССР, нарочито од немачко-совјетске агресије на Пољску, са којим до тада није имала службене дипломатске односе. У првом месецима Другог светског рата, совјетска дипломатије је кренула активније да се бави Балканом, што је нарочито утицало на британске и италијанске обавештајне кругове који су кренули да више роваре против совјетске политике у Југославији, а нарочито у Бугарској. Совјети су као директну последицу оваквог роварења оцењивали наступање Југославије у тим тренуцима која је активно радила против јачања бугарско-совјетских односа иако је југословенска влада истовремено слала сигнале да је спремна са да СССР успостави редовне дипломатске односе.¹⁸⁶

Први корак направљен је марта 1940. године. Затим је југословенска делегација отишла у Москву и преговарала о трговинским односима који су успостављени 11 маја 1940. потписивањем трговинског уговора. У свом првом додиру са југословенском делегацијом 8. маја 1940. совјетски комесар за иностране послове, Вјачеслав Молотов, истакао је тезу о значају зближавања јужнословенских народа у циљу супротстављања Немачкој и Италији на Балкану, предлажући неку врсту савеза између Југославије и Бугарске под контролом СССР. Према Молотову Бугарска је била главна у совјетским геополитичким плановима. Један од чланова делегације Рудолф Бичанић, известио је како је Молотов изјавио да Југославија мора да тежи јачању своје војне и политичке моћи, те да Русија жели у томе бити „корисна“. Дана 24. јуна 1940. су успостављени дипломатски односи и Милан Гавриловић, вођа Земљорадничке странке, који је био чврсто повезан за британским посланством и Одсеком Д/СОЕ отишао је као посланик у Москву. Југославија се од СССР надала првенствено оружју.¹⁸⁷ Успостављање дипломатских односа, бугарска влада је пропратила са неповерењем, страхујући да се овим потезом њене територијалне аспирације преко СССР неће остварити. Бугарски посланик у Београду покушавао је разним интригама и сплеткарењем да поквари тек успостављање односе.¹⁸⁸

¹⁸⁴ АЈ, фонд 790/16 – Збирка докумената ЦПА БКП (Софија), фасцикла: 2, сигнатура: 120 (даље: АЈ, 790/16–2–120).

¹⁸⁵ АЈ, 790/16–2–126.

¹⁸⁶ Александар Животић, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938–1941*, Београд 2020, 194–195.

¹⁸⁷ Е. Barker, *Britanska politika...*, 88; Леонид Гибианский, „Советский Союз и Югославия в начале Второй мировой войны (1940–1941)“, в: *Призвание и всеотдайност. В чест на 70-годишния юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*, със. Луиза Ревякина и др, София 2011, 213–214. Више: А. Животић, *Московски гамбит...*, 229–317.

¹⁸⁸ А. Животић, *Московски гамбит...*, 322.

У прерачунавању и заузимању позиција СССР је понудио Југославији оружје. Совјетске војне власти изјавиле су југословенском војном аташеу да је СССР вољан сместа снабдети Југославију „свом потребном ратном спремом, по цени коју она одреди“. Совјети су још рекли како би авиони, које би до краја августа могли послати, неће бити ни најсавременији, ни веома брзи. Предложили су да Југославија пошаље тегљаче низ Дунав да преузме оружје, које је требало да се сакрије испод товара жита како га Немци не би приметили. Саветована је строга тајност.¹⁸⁹ Након успостављања дипломатских односа, југословенски војни аташе Жарко Павловић примљен је већ у септембру од стране народног комесара за одбрану Семена Тимошенка који је такође изразио жељу да се подмире југословенске потребе у погледу набавке наоружања, али је са друге стране задржао резервисаност које је било типично за Москву према југословенском руководству.¹⁹⁰

Ипак, Совјетски Савез није ништа предузео да испуни своју „великодушну понуду“. Посланик ове земље у Београду је у неформалном разговору са неколицином југословенских министара почетком децембра 1940. изјавио је да би СССР могао да пошаље између 150 и 500 авиона. Када је упитан да ли совјетску владу више занима рат или мир на Балкану, одговорио је: „Обоје“. Према британским изворима совјетска влада се надала да ће се са Хитлером нагодити у југоисточној Европи и да је та околност у њеној спољној политици била важнија него јачање Југославије. Овакве одлуке СССР допринеле су слабљењем положаја Југославије и сужавању спољнополитичког маневрисања. То се посебно осетило када је у фебруару и марту 1941. притисак Берлина нагло порастао и достигао критични ниво у виду ултиматума Београду о брзом приступању тројном пакту.¹⁹¹

Бугарска је слично као и Југославија није имала успостављена односе са Совјетским Савезом све до 23. јуна 1934. године. Немачком агресијом на Пољску започео је Други светски рат у којем је Бугарска на почетку прогласила независност 15. септембра 1939. године.¹⁹² Од почетка немачке агресије на Пољску до средине 1940. Совјетски Савез предузео је неколико корака како би учврстио своје позиције у Бугарској. Током новембра 1939. смењен је дотадашњи совјетски посланик у Бугарској И. И. Прасолов и назначен је Анатолиј Јосифович Лаврентијев; током децембра 1939. потписана је ваздушна конвенција; током јануара 1940. постигнут је договор о трговини и пловидби са роком важења од три године и споразум о размени робе и плаћању за 1940, током априла 1940. отворен је совјетски конзулат у Варни.¹⁹³

У покушајима да нађе своје место између зараћених страна, оптерећена идејама велике Бугарске и покушајима да наоружа војску, краљ Борис је покушао да преко Москве набави одређену дозу наоружања желећи тако да делимично потисне немачки утицај који је већ у привредном и војном смислу однео превагу. У совјетску престоницу је крајем септембра упућен пуковник Васил Бојдев (боравио у Москви од 23. септембра до 18. октобра 1939), командант бугарског ваздухопловства, који је покушао да закључи ваздухопловну конвенцију са Аерофлотом, али и да набави одређено наоружање које се налазило на списку жеља који су израдили генерали Теодоси Даскалов, министар војни и Никола Хаципетков, начелник Штаба војске. Пошто је ово питање било не само војног, него и политичког карактера у њега су били умешани председник владе Кјосеиванов и краљ Борис. На крају, Совјети су први реаговали износећи као услов потписивање Пакта о пријатељству или Уговора о узајамној помоћи (које

¹⁸⁹ E. Barker, *Britanska politika...*, 90. Видети: D. Лукач, *Treći rajh...Drugi deo...*, 515.

¹⁹⁰ Л. Гибианский, *н. д.*, 214–215.

¹⁹¹ E. Barker, *Britanska politika...*, 90; Л. Гибианский, *н. д.*, 220–221.

¹⁹² Југословенски дипломатија оцењивала је да званична Бугарска и поред неутралности позитивно гледа на совјетску политику у Пољској, јер се она поново појавила у Европи као национални, а не као бољшевички фактор. Приметан је био и раст словенофилског фактора, очекивања да ће СССР побољшати положај Бугарске у односу на Турску и Румунију, па чак и да ће Румуне приморати на територијалне уступке Бугарској. На прелазу из 1939. у 1940. бугарска влада је одбила да ступи у Балкански пакт, правдајући се да би такав потез био директна увреда за СССР. А. Животић, *Московски гамбит...*, Београд 2020, 195–196.

¹⁹³ Лина Жила, „Някои аспекти от политиката на СССР към България (1935–1940)“, *Исторически преглед*, ЛП, 4, (1997), 127. Више: Л. Й. Спасов, *България и СССР 1917–1944...*, 361–367.

је форсирао Георги Димитров), што је бугарски монарх одбио. На крају, током пролећа Совјети су испоручили Бугарима само сировине за потребе Министарства војног.¹⁹⁴

*

Крајем 1940. када се ситуација на Балкану све више компликовала, Совјетски Савез одлучио је да се још директније умеша на Балкану. Још од маја СССР је подстицао југословенску владу, додуше само вербално да се одупре притиску Осовине. Ипак, Москва се много више занимала за Бугарску него за Југославију. Будући да је влада Филова отворено била наклоњена Немачкој, Совјетски Савез послужио се комунистичком партијом. Британски дипломатски представник у Софији Џорџ Рендел, пажљиво је пратио шта пише у комунистичким лецима. Централни комитет је у априлу оштро напао „енглеско-француске ратне хушкаче“. Речено је да Бугари не желе постати крвници „совјетских и немачких радника“. Манифест БРП напао је августа „оне који се залажу за то да Бугарска активно учествује у рату на страни Осовине Берлин-Рим“. Чак је и долазак совјетске фудбалске екипе на софијски аеродром БРП искористио организујући демонстрације у којима је учествовало 70.000–100.000 људи; због тога је 500 људи било ухапшено. Средином октобра, Рендел је јављао да се у комунистичким лецима „све јаче осећа антинемачки став“.¹⁹⁵

Москва је преко Коминтерне вршила притисак и на друге земље на југоистоку Европе. Прво је Румунску комунистичку партију саветовала августа 1940. да изради платформу за уједињење свих „антифашистичких сила“ у земљи. Даље је у писмима које је слала КПЈ током октобра и новембра 1940. такође тражила да југословенски комунисти такође „консолидују народне снаге“ за одупирање евентуалној „спољној агресији“. У писму од 25. октобра Коминтерна је предлагала успостављање сарадње са одређеним „буржујским опозиционим круговима“ и са војском у циљу пасивизирања истих у случају окупације (неповезивања са окупатором). Сличну ангажованост Коминтерна је показала и према грчким и мађарским комунистима.¹⁹⁶

Совјетски Савез упорно је због тога појачавао притисак на Бугарску. Средином октобра 1940. Молотов је посетио Берлин. У разговору са Хитлером, совјетски комесар упитао је како би Немачка реаговала да СССР да Бугарској гаранције какве је Немачка дала Румунији; такође и да дају Бугарској излаз на Егејско море. Хитлер је избегавао да директно одговори на ово питање, тврдећи да њему није познато да би Бугарска икада затражила гаранције. Након састанка размењени су нацрти докумената о приступању Совјетског Савеза силама Осовине. У немачком нацрту се не спомиње ниједна југоисточна земља осим Турске. Совјетски нацрт, међутим, садржи тајни протокол у којем се „утврђује како је политички потребно да се између Совјетског Савеза и Бугарске склопи споразум о међусобној помоћи јер је Бугарска географски смештена унутар сигурносног подручја црноморских граница Совјетског Савеза; но тај споразум неће ни на који начин утицати на унутрашње уређење Бугарске, на њен суверенитет или њену независност“.¹⁹⁷

Ускоро после састанка Молотов-Хитлер средином новембра, краљ Борис је 17. новембра допутовао у Берхтесгаден. Британски дипломатски представник у Софији је известио 21. новембра, позивајући се на неслужбене изворе, да је Бугарска позвана да приступи Тројном пакту, али краљ Борис је одговорио како „не може приступити, ако не приступи и Совјетски Савез“. Хитлер је апострофирао питање изласка Бугарске на Егејско море, али бугарски монарх није директно одговорио на то питање, изјавивши да се Бугарска неће послужити силом.¹⁹⁸ Одлазак краља Бориса у Немачку, деловао је узнемирујуће на совјетску дипломатију

¹⁹⁴ *Коминтерн и Друга светска ратна војна. Част 1...*, 343; Е. Александров, *н. д.*, 23; Л. Петров, *н. д.*, 41. Л. Ђ. Спасов, *Бугарска и СССР 1917–1944...*, 354–359. Видети: Васил Бойдев, „От јунак до генерал. (Спомени)“, *Летописи*, 5/6, (1994), 34–43; В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 479–450.

¹⁹⁵ Е. Barker, *Britanska politika...*, 69–70.

¹⁹⁶ Ђ. Баев, *н. д.*, 107–108.

¹⁹⁷ Е. Barker, *Britanska politika...*, 70; А. Животић, *Московски гамбит...*, 369–382.

¹⁹⁸ Још док је краљ Борис био у Немачкој, народни комесар за иностране послове Вјачеслав Молотов казао је бугарском посланику у Москви Ивану Стаменову, да совјетска влада нуди Бугарској војну мисију. Ако је бугарска влада добила одређене гаранције од Италије, совјетска влада је инсистирала да и она исто тако пружи

која је одлучила одмах да делује и то у два правца. Прво је Молотов преко немачког амбасадор у Москви послао поруку у Берлин са је Совјетски Савез спремна да се придружи Тројном пакту који би прерастао у четворни савез, али под условом да се Совјетима испуни читав низ услова: обезбеђивање совјетских интереса у области Босфора и Дарданела, потписивање уговора о узајамној помоћи између Бугарске и СССР и потписивање уговора са Турском о изградњи совјетске базе у области мореуза. Друга акције сводила се на упућивање посебног изасланика СССР, генералног секретара НКВД-а Аркадија Собољева у Софију.¹⁹⁹

Четири дана након повратка краља Бориса из Немачке, 25. новембра 1940. у Софију је стигао Аркадиј Собољев, и предложио, у сусретима са Филовим, Поповим и краљем Борисом, склапање совјетско-бугарског споразума о узајамној помоћи. Рендел је начуо како је Собољев затражио да се допусти успостављање совјетских војних база у Варни и Бургасу, као и аеродром у Пловдиву. Овај споразум, како су Британци доцније сазнали, Совјети нису уперили директно против Немачке, него против Турске. Они су понудили Бугарској и део Тракије до линије Енос–Мидија. Совјетска дипломатија је тако избегавала директну конфронтацију са Хитлером, а са друге стране, јасно је показивала њено присуство на Балкану и демонстрирала ореол велике силе. Лист „Тајмс“ („Times“) јављао је да су комунисти предузели широку кампању како би се совјетски предлози прихватили. На крају је Филор 30. новембра уљудно одбио совјетску понуду, али је Софија од тада била у нешто повољнијем положају да се одупре немачким притисцима. Већ почетком 1941. водећи људи Совјетског Савеза примећивали су да је Бугарска на корак о приступању Тројном пакту. Коминтерна је примећивала честе узајамне посете, а Димитров је предлагао да БРП приступи радикалнијим решењима.²⁰⁰ Југословенски амбасадор у Турској Илија Шуменковић је јављао министру иностраних послова 4. јануара 1941. да је турски посланик у Софији у разговору са краљем Борисом додирнуо питање посете Собољева. Бугарски монарх је овом приликом напоменуо да Бугарска ни на који начин није угрожена, чиме је хтео дати на знање да је оваквим одговором отклоњен предлог Москве за закључење пакта између СССР и Бугарске. Краљ је нарочито наглашавао да се не знају ратни циљеви зараћених страна и да из тог разлога мале државе треба да учине све да би остале ван сукоба.²⁰¹

Почетком фебруара 1941, југословенској дипломатији се већ чинило да је ствар око приступања Бугарске Тројном пакту решена. Министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић јављао је Илији Шуменковићу 12. фебруара да је совјетски посланик у Софији 10. фебруара имао један дужи састанак са бугарским министром иностраних послова Поповим, а да се тај разговор чинио као последњи покушај да се Бугарска одврати од приступања Тројном пакту. Цинцар-Марковић је био убеђен да је разговор више требао да створи ефекат на бугарски народ, него на бугарску владу. Југословенски министар, у кратком телеграму на крају је закључио: „...Утисак је мој и после последњих вести, ако су Немци решени, могу ући у Бугарску, јер ће Руси остати мирни и чекати развој догађаја“.²⁰² Шуменковић је убрзо, 13. фебруара, одговорио Цинцар-Марковићу да му је још јуче, 12. фебруара, Сарацоглу рекао да ће СССР остати неутралан у случају силаска Немачке на Балкан.

гаранције Бугарској. Молотов је обећао Бугарској и територијалне промене у њену корист ако би она прихватила совјетске понуде, али је исто тако додао да Москва неће толерисати претварање Бугарске у „легионарску државу“ по узору на Румунију. В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 479.

¹⁹⁹ А. Животић, *Московски гамбит...*, 390–391.

²⁰⁰ *Коминтерн и Друга светска ратна војна. Част I...*, 454–455; Е. Варкер, *Британска политика...*, 71; Г. Димитров, *н. д.*, 202–203, 209–211; А. Животић, *Московски гамбит...*, 405–407; С. Ранчев, *н. д.*, 11; Л. Ђ. Спасов, *Бугарска и СССР 1917–1944...*, 391–394. Видети: АЈ, 370–25–74, Анкара 12. фебруар 1941, пов. бр. 159.

²⁰¹ АЈ, 370–26–76, Анкара, 4. јануар 1941, стр. пов. бр. 6; Д. Лукач, *Трећи рајх...Други део...*, 447–448. „Игра“ великих сила на југоистоку Европе, у овом случају СССР, око утицаја у балканским земљама била је оличена и у следећем примеру. Наиме литвански посланик жалио се југословенском посланику у Ватикану како је његовом колеги у Аргентини бугарски посланик саопштио да је од своје владе добио упутства да преузме, у име совјетске владе, литванско посланство у Аргентини. Литвански посланик енергично је ово одбио изјављујући да не признаје совјетску окупацију своје земље. АЈ, фонд 372 – Посланство Краљевине Југославије у Ватикану, фасцикла: 16 (даље: АЈ, 372–16, Краљевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Рим, 23. јануар 1941, пов. бр. 13. (несрећен фонд).

²⁰² АЈ, 370–25–74, Краљевска амбасада пов. бр. 3538.

Додао је да би Москва волела да види да се балкански народу одупру Немачкој, јер би то закомпликовало ситуацију и у извесној мери истрошило Немачку, што је све ишло у прилог општим циљевима совјетске политике.²⁰³

Доведена у неприлику Хитлеровим одбијањем да пристане на њихове захтеве и све више забринута због немачког напредовања и пенетрације на Балкану, совјетска влада је почетком 1941. предузела низ корака који су Хитлера раздражили, а да га нису одвратили од одлуке да потчини југоисточну Европу. У облику оповргавања извештаја у страним новинама, совјетска влада је неслужбено објавила низ изјава намењених да потврде совјетско негодовање због немачких планова да уђу са војском у Бугарску (12. јануар); због бугарско-турског уговора о ненападању (17. фебруар); због пристанка бугарске владе да у Бугарску уђе немачка војска (1. март). Овоме треба придодати и совјетски корак који се састојао у потписивању уговора са Југославијом 5. на 6. април, уочи немачког напада на Југославију. Елизабет Баркер писала је да су „сви кораци учињени без саветовања са западним савезницима, првенствено Британијом, а ни Хитлера нису зауставили у напредовању кроз југоисточну Европу“. Међутим, план совјетске дипломатије био је више да испита облике и дубину немачке пенетрације на Балкану, не желећи никако да директно изазове свог ривала. Она је и даље код словенских држава на Балкану имала ореол „великог брата“. Леонид Гибианскиј писао је да су британски амбасадор и југословенски посланик (без знања Београда) упитали заменика народног комесара за иностране послове Андреја Вишинског 22. марта да ли влада СССР може некако да се супротстави приласку Југославије Тројном пакту. Након саветовања са совјетским руководством Вишински је сваку даљу дискусију по овом питању је одбијена. Међутим, истог дана, ИККИ упутио је телеграм Јосипу Броз са директивом да „заузме чврсте позиције“ против капитулације Југославије пред Немачком, да подржи покрет „општенародног отпора“ и да ради на успостављању пријатељства са СССР. Према мемоарима Павла Судоплатова, тадашњег заменика обавештајног одељења НКГБ, Москва је већ тада почела да планира војни удар у Југославији.²⁰⁴

Димитров је у следећем радиограму који је уследио врло брзо допунио претходно наређење: „Сада нема потребе за панбалканском декларацијом и нема потребе да се истиче македонско питање. Да се истакне слоган за борбу против националног угњетавања и ослобађања национално потлачених народа“. Након пуча од 27. марта, Димитров је у новом радиограму од 29. марта исткао потребу да се пажљиво сагледавају догађаји након доласка на власт владе Душана Симовића, истичући опасност од исхитрених радњи и истовремено саветујући КПЈ да се фокусира на организовање радничке класе, да прошири утицај партије у војсци и међу омладином и да припрема масе за предстојеће борбе. Коминтернине инструкције допуњене су започињањем немачке агресије на Југославију када је КПЈ организовао војне комитете и издао саопштење да се појача антифашистички отпор (15. априла).²⁰⁵

Приступање Бугарске Тројном пакту није могло да прође без реакција у Москви, па је бугарска влада у наредним данима покушала да донекле умири Совјетски Савез дајући изјаве о миру и неутралности. Кроз ту призму може се тумачити телеграм који је министар иностраних послова и вера Иван Попов послао бугарском посланству Москву одмах након приступања Тројном пакту 1. марта 1941. године. Главна порука је била да Бугарска жели и даље да одржи дипломатске и пријатељске односе са СССР и поред потписивања Тројног пакта.²⁰⁶ Неколико дана касније 4. марта, секретар краља Бориса, Шишманов, разговарао је са секретаром совјетског посланства Киреевим о пропуштању немачке војске кроз Бугарску, приступању Бугарске Тројном пакту и спољнополитичкој позицији Турске. Шишманов је убеђивао совјетског дипломату да Бугарска није променила своју политику мира и да држи до својих пријатељских односа са СССР. Киреев се интересовао да ли ће Бугарска узети активног учешћа у рату на страни Немачке и ако га буде узела да ли ће то да промени односе са Совјетским Савезом. Интересовао се и да ли ће после немачке кампање на Балкану, Немци

²⁰³ АЈ, 370–25–74, Анкара, 13. фебруар 1941, пов. бр. 173.

²⁰⁴ Е. Barker, *Britanska politika...*, 42. Видети: Л. Гибианский, *н. д.*, 221–228.

²⁰⁵ Ђ. Баев, *н. д.*, 109–110.

²⁰⁶ ЦДА, ф. 176.к, оп. 8, а.е. 137, л. 1.

кренути за Ирак, односно Мосул. Конкретни разлог због којих је совјетски дипломата водио разговор било је питање совјетских држављана у Драгоману и Варни којима су бугарске власти одузеле пасоше и који су чекали у Варни да се бродом врате у СССР. Такође је постављено питање забране приказивања совјетских филмова. Бугарски секретар није конкретно одговорио на постављена питања и изложио је став кроз питање да ли СССР жели на Балкану једну јаку и запажену Бугарску или слабу и истрошену Бугарску.²⁰⁷

Приступање Бугарске Тројном пакту изазвао је даље реакције Кремља. Радио Москва дала је коминике „Тассу“ 3. марта 1941. у коме стоји да је бугарска влада обавестила 1. марта совјетско посланство у Софији да је одобрила улаз немачких трупа на територију Бугарске. Уследио је одговор совјетског посланства које је саставио Вишински: 1) да совјетска влада не дели мишљење бугарске владе о оправданости уласка немачких трупа у Бугарску. Тим се не осигурава мир, већ се Бугарска увлачи у ратну зону; 2) совјетска влада се ограђује од нетачног приказивања, нарочито у бугарској штампи. Ту се мислило и на демантовање вести једног немачког листа у којем је стајало да је приступање Бугарске Тројном пакту учињено са знањем и одобрењем Совјетског Савеза. Совјетска влада изјавила је да не може дати подршку Бугарској у овој њеној политици.²⁰⁸

У разговорима који су се убрзо догодили у Анкари, совјетски амбасадор у Турској отворено је исказао незадовољство против Бугарске у разговору који је водио са Илијом Шуменковићем. Он је изјавио да Бугарска води „макијавелистичку политику“, али да јој то неће помоћи, као „што уопште ником таква политика није помогла“. Њему је бугарски посланик у Турској тврдио да ништа није знао о решењу његове владе да приступи Тројном пакту и да пусти немачку војску у Бугарску. Амбасадор Виноградов отворено је рекао да не верује да бугарски посланик Сава Киров говори истину.²⁰⁹ Неколико дана касније, 11. марта 1941, југословенски министар иностраних послова обавештавао је свог абасадора у Анкари да је имао обавештење да је немачки амбасадор после објављивања совјетског комуникаа покушао да објасни Молотову акцију Немачке на Балкану која је уперена само против Велике Британије и никако против неке друге државе. Молотов је примио на знање ову изјаву, али је додао да је не сматра задовољавајућом, већ је „прима ради личне информације“.²¹⁰

Промена бугарског става према „великом словенском брату“ о којем је афирмативно писала током Совјетско-финског рата, могла се наслутити у говору бугарског председника владе 28. марта 1941: „Благостање наше земље не може се стварати одвојено од новог европског поретка. Први услов за стварање тог поретка јесте уништавање болшевизма“. Само годину дана пре ове изјаве које су пренеле бугарске новине, могао се наћи чланак у којем је записано следеће: „Бугарска види у Русији ону државу која је прва дала нашој земљи помоћ за духовни преображај, која ју је ослободила после крвавог ратовања. Русија ће увек остати за све Бугаре моћна ослободитељка и то за сва времена и без разлике режима“.²¹¹

1.1.5. Бугарско кварење односа са Југославијом

Подупирање бугарских аспирација требало је да делују и на Југославију како би се што брже прикључила силама Осовине. Из Берлина су током септембра 1940. стизале вести од стране разних новинских дописника да ће доћи до ревизије границе између Југославије и Бугарске подвучене Нејским уговором. Јављено је да је у том смислу Софија већ упутила захтев Београду и да неће приступити Тројном пакту уколико не добије тражене територије од Југославије. Јављано је чак да је требало да се очекује потписивање једне југословенско-

²⁰⁷ ЦДА, ф. 3к, оп. 12, а.е. 1684, л. 1.

²⁰⁸ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945*, Novi Sad 1998, 306, 351.

²⁰⁹ АЈ, 370–25–74, Анкара, 9. март 1941, пов. бр. 369.

²¹⁰ АЈ, 370–26–76, Београд, 11. март 1941, стр. пов. бр. 631.

²¹¹ АЈ, 103–55–262, Отправник послова Краљевском министарству иностраних послова, Stockholm, 14. април 1942, пов. бр. 108.

бугарске декларације. Одређени кругови у Берлину сматрали су да Југославија мора увидети оправданост бугарских захтева.²¹²

Иако се пописивањем Уговора о вечном пријатељству 1937. и доласком на власт проосовинских настројених влада Кјосеиванова и Стојадиновића 1935. могло претпоставити да ће сарадња између Југославије и Бугарске ићи узлазном путањом, неколико примера очигледно је показивало супротно. Један од таквих примера везан је за прославу педесетогодишњице Софијског универзитета „Климент Охридски“ маја 1939. године. На овој прослави присуствовали су многобројни представници скоро свих европских универзитета, међу којима су југословенски универзитети, поготово београдски, били нарочито заступљени (око 300 југословенских студената пристигло је у Софију). Том приликом Софијски универзитет изабрао је 99 страних професора и научника за своје почасне докторе, међу којима ниједног југословенског држављанина. Примера ради, 32 Немаца је изабрано за почасне докторе. Чак је и Академско певачко друштво „Обилић“ са Београдског универзитета дошло да увелича свечаност, али његовом концерту није присуствовао, не само ниједан члан бугарске владе, него ниједан представник Софијског универзитета. Ваља додати да је тада на чело Софијског универзитета доведен за ректора антијугословенски расположен Александар Станишев, један од интелектуалних вођа распуштене ВМРО. Хладно је дочекано и око 7.000 југословенских Сокола на слету „Бугарских јунака“ у Софији 1939. године. Иако је секретар југословенског посланства у Софији, Душан Петковић овако оценио пријем југословенских грађана у свом извештају, новинама је наложено да донесу вести у позитивном светлу о овом догађају, па су тако београдски листови „Самоуправа“ и „Политика“ оценили боравак југословенске делегације и певачког друштва „Обилић“ као „манифестацију југословенско-бугарског пријатељства“.²¹³

Поред тога, влада Кјосеиванова је штавише и јавно толерисала рад легалних македонских организација (Македонски научни институт у Софији, Савез македонских благотворних и културних братстава у Бугарској, Иленденска организација, Македонско-одринско оплеченије, Македонски женски савез) које нису криле своје непријатељство према Југославији. Чак и професионалне убице из редове ВМРО као и њихове поједине вође из Централног комитета (Кирил Дрангов, Асен Аврамов, Димитар Цилев, Асен Татарчев, Димитар Ацков) уживали су пуну слободу кретања што им је омогућавало да несметано наставе са својим радом, иако је организација стављена ван закона 1934. године. Све ове организације заједно са многим другим установама сличног типа у Бугарској („Свебугарски савез“, „Отец Пајсиј“, „Бугарски национални студентски савез“, „Савез ратника за напредак бугарства“, „Савез бугарских националних легиона“ и др) биле су носиоци ревизионистичког покрета у Бугарској и узеле најживљег учешћа у познијој ревизионистичкој кампањи.²¹⁴

Због пораста ревизионистичке еуфорије у јавности, а не желећи да поквари добре односе са владом у Београду, бугарска влада имала је највише мука да савлада све насртљивије покушаје македонске емиграције у ВМРО. Још раније у огромној већини пробугарски оријентисана, уочи Другог светског рата ова организација се раслојава. Њен већи део прелази у службу сила Осовине, прво Италије, а затим Немачке. У Бугарској су се територијалне аспирације према југословенским територијама обновиле или боље речено појачале после пада влада Милана Стојадиновића, односно после седнице Сталног савета Балканског споразума

²¹² АЈ, 382–9–31, Straznicki Ministarstvu inostranih poslova, 11. septembar 1940; АЈ, 382–9–31, Straznicki Ministarstvu inostranih poslova, 28. novembar 1940; АЈ, 382–9–31, Straznicki Ministarstvu inostranih poslova, 20. februar 1941.

²¹³ АЈ, 103–55–262, „Spoljnopolitička aktivnost Bugarske“ Dušan Petković, sekretar kraljevskog poslanstva u Sofiji, Jerusalem, 12. jun 1941; Мария Златкова, „Педесетгодишният юбилей на Софийския университет през 1939 г.“, *Исторически преглед*, XLIV, 10, (1988), 49–60. На овој прослави могло се лако видети колико је већ Бугарска постала потчињена Немачкој. Наиме, у говору Александра Станишева који је одржан касније 10. септембра 1942. у Народном позоришту у Скопљу саопштено је да је 22 државе имало представнике на овом догађају и да је Немачка имала чак 65 делегата. Примера ради на другом месту је била Француска са 15, потом је следила Југославија са 12, а остале земље биле су заступљене са једним до шест делегата. ВА, НДХ, к. 257, ф. 4, д. 30.

²¹⁴ АЈ, 103–55–262, „Spoljnopolitička aktivnost Bugarske“ Dušan Petković, sekretar kraljevskog poslanstva u Sofiji, Jerusalem, 12. jun 1941.

крајем фебруара 1939. када је донесена одлука да се стриктно чувају постојеће границе и да се одбија свака дискусија о бугарским територијалним захтевима. Тада је поред ВМРО и један део бугарске опозиције све више почео да тражи територије од бугарских суседа. Ипак, Кјосеиванов, знајући да ће нова југословенска влада задржати ранији спољнополитички курс некако је упео да спречи да се ревизионистичке тежње у погледу Југославије рашире.²¹⁵

Јачање морала у редовима „македонствујушких“, а нарочито међу „михајловистима“ запажено је и од стране југословенског Министарства иностраних послова током 1939. године. Међународни догађаји и пасивно држање полиције и званичних кругова приликом одређених националистичких манифестација у Бугарској дали су повода њиховим присталицама да наставе несметано своју активност у свим правцима. У њиховим разноврсним активностима посебно је „падала у очи“ акција на популисању идеје о аутономији Македоније у границама Југославије. Министарство иностраних послова скренуло је пажњу и на појачану активност левог крила македонствујушких, које је одржавало сталну везу са комунистима.²¹⁶

Поред тога приближавање Југославије и Бугарске утицало је да чланице Балканског пакта Грчка и Турска, које су страхујући од великог словенског блока на Балкану, кренуле да појачавају међусобне везе истовремено слабећи односе са Југославијом. Један од знакова сарадње било је пуштање из интернације у Турској Ивана Михајлова који је из Бугарске побегао од прогона које је организовала влада Кјосеиванова у време успостављања добрих односа са Југославијом. Опасност од словенског блока којим би господарила Немачка и територијалних аспирација на рачун Грчке и Турске, уз остале чиниоце допринели су од 1938. јачању британског утицаја у најјужнијим земљама Балканског полуострва.²¹⁷

С тим у вези, Министарство иностраних послова обавештавало је Посланство у Стокхолму 16. октобра 1940. да је пропаганда македонских кругова у Бугарској „почела у последње време узимати маха“, што се поклапало са добијањем Јужне Добруце. Та агитација поведена је кроз штампу, растурањем летака и путем организовања јавних манифестација. На бугарску владу покушавали су да утичу посеђујући истакнутије њене чланове и тражећи од њих да се залажу за њихов програм. Покушавали су да свој утицај развију и код краља Бориса тражећи аудијенције да би му изложили своје потребе. Најзад њихова активност спроводила се и изван граница Бугарске, нарочито у Немачкој, Италији и донекле у СССР.²¹⁸ У својим настојањима македонски кругови у Бугарској ишли су да измене тадашњи међународно-правни положај територија. Југословенско Министарство иностраних послова разликовало је у том погледу неколико струја. Прва је струја легалне македонске организације у којој су

²¹⁵ D. Лукаћ, *Treći rajh...Drugi deo...*, 277. Видети: Цветана Мичева, „Идејно развитие на ВМРО след Първата световна война (1919–1944). Част втора: 1928–1944 г.“, *Исторически преглед*, LVII, 5–6, (2001), 80–112.

²¹⁶ Видети: АЈ, фонд 449 – Генерални конзулат Краљевине Југославије у Њујорку, фасцикла: 1, јединица описа: 3 (даље: АЈ, 449–1–3), *Poslanik Konstantin Fotić Kraljevskom generalnom konzulatu Njujork, 3. oktobar 1939, pov. br. 754*. Југословенско Министарство иностраних послова реаговало је на све јачу агитацију „македонствујушких“ тако што је својим дипломатским представништвима наредило априла 1940. да не издају ни улазне ни транзитне визе „југословенским непријатељима“, нарочито не „михајловистима“. Као један од таквих означен је Никола Константинов Колраов, сарадник софијског листа „Зора“. АЈ, 372–16, Начелник конзуларно-привредног одељења Краљевском посланству Ватикан, 16. април 1940, К. П. бр. 3926–317, циркула бр. 27 (несређен фонд); АЈ, фонд 387 – Посланство Краљевине Југославије у Бразилу – Рио де Жанеиро, фасцикла: 1 (даље: АЈ, 387–1), Начелник конзуларно-привредног одељења Краљевском посланству Рио де Жанеиро, Београд, 16. април 1940, К. П. бр. 3926–317, циркулар бр. 27 (несређен фонд). Видети: АЈ, фонд 385 – Посланство Краљевине Југославије у Аргентини – Буенос Ајрес, фасцикла: 12, јединица описа: 61 (даље: АЈ, 385–12–61), Министарство иностраних послова, Београд, 27. јун 1939, пов. бр. 12535 IV.

²¹⁷ D. Лукаћ, *Treći rajh...Drugi deo...*, 245–249.

²¹⁸ У једном чланку шведског новинара Ајнара аф Вирсена (Einer af Wirsén) објављеног у једним гетерборшким новинама 19. фебруара 1940. под насловом „Југославија и њени суседи“ анализиран је и југословенско-бугарски однос: „Односи са бугарском оптерећени су македонским проблемом. Србија је присвојила једну територију, углавном јужно од Скопља, која је несумњиво бугарска. Владари обе земље састали су се у своје време, а 1937. закључен је пакт о пријатељству. Постоје људи који се надају будућем уједињењу између оба сродна народа. Међутим, ништа не може спречити Бугарску да у згодном тренутку оживи планове за реванш и да покуша да оствари своје старе аспирације на Јужну Македонију“. АЈ, 382–9–31, *Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova Odeljenje za štampu, 20. februar 1941, pov. br. 103*.

заступљени Савез македонских културних, просветних и благотворних братстава; Илинденска организација; Македонски научни институт; Македонско-одринско оплеченије и Македонски женски савез. Ови македонски кругови тражили су присаједињење македонских територија Бугарској и у том смислу донели су резолуцију коју су предали немачком, италијанском и совјетском посланству у Софији. Другу струју представљала је група илегалне ВМРО у којој су окупљене присталице Ивана Михајлова и која је тражила самосталну и независну македонску државу, евентуално под протекторатом Италије. Трећа струја била је комунистичка и она се залагала да се све балканске државе, између осталих и независна македонска држава, уједине у Балканску федерацију. Најзад постојала је и струја „протогеровиста“ чија је тенденција била аутономна Македонија у оквиру Југославије.²¹⁹

Крајем 1940. примећено је константно хлађење југословенско-бугарских односа кроз бугарску штампу. Изрази као што су били „братска Југославија“ или „братски југословенски народ“ замењени су изразима „суседна Југославија“ и „суседни југословенски народ“. У листу „Днес“ појављивали су се термини за Југославију као што је био „мозаичка држава“, а занимљив је и наслов једног чланка „Вечно пријатељство почиње полако да се гаси“. Све више су се јављали термини „спорна питања“ итд. Касније, средином јануара 1941, када је шеф југословенског Централног пресбиороа разговарао са бугарским аташеом за штампу да се договоре како ће прославити годишњицу Пакта пријатељства, овај му је рекао да се у Бугарској охладило расположење према Пакту.²²⁰

Поред тога лист „македонствујушчих“ који су деловали из САД „Македонска Трибуна“ кренуо је са све оштријим чланцима који су за циљ имали да прикажу Београд у најнегативнијем светлу. Тако је две недеље после приступања Бугарске Тројном пакту, 13. марта, изашао чланак под називом „Нечувен терор у Македонији. Београдски тирани интернирали 500 македонских Бугара у Босну“.²²¹ Такође и хрватски листови у САД „Хрватски Лист“ и „Даница Хрватска“, близак „Македонско Трибуни“, који је често знао „да удари“ по Србима или „српским шовинистима“ и „београдској чаршији“ писао је у једном свом чланку у броју од 2. јануара 1941. о македонском питању у чланку под називом „Срби, Бугари и Македонија“. Ови емигрантски хрватски листови примећивали је да је и поред Уговора о вечном пријатељству, Бугарска није заборавила да је „Македонија њихова и да је треба ослободити“. Са тим у вези, у Бугарском Собрању су се све чешће могли чути говори о бугарским аспирацијама на Македонију. На својатање Македоније од стране Бугара, српска штампа је одговарала да су Срби Македонију добили својом крвљу и да ће крвљу бранити, што је другим речима значило да ако Бугари не одустану од Македоније да би опет могло доћи до рата између Бугарске и Србије, односно Југославије, па је констатовано како би у том случају „морали и Хрвати проливати своју крв за неоправдане интересе српских шовиниста. У ствари Македонија није ни српска ни Бугарска и њу немају права својатати ни једни ни други“.²²²

Припремајући се за приступање Тројном пакту током децембра 1940. и пропуштања немачких трупа преко своје територије, влада у Софији покушавала је да обезбеди територијална проширења на рачун суседних земаља. Већ је поменуто деловање Првана Драганова по том питању. Његове тврдње да у Вардарској Македонији живи чак милион Бугара и да их има још 500.000 из тих крајева који су избегли и који су у том тренутку живели у Бугарској јасно су говорили где су бугарске аспирације усмерене. Бивши социјалиста Сотир Јанев који се налазио на позицији председника комисије за спољне послове и који је скоро одликован од стране југословенске владе, почео је јавно да „сахрањује“ Југославију, називајући је бившом, негативно се изражавајући и о југословенско-бугарском пријатељству.

²¹⁹ Министарство иностраних послова је на основу статистичких годишњака који су само показивали одређеност у смислу вероисповести, али не и народности, закључили да је македонска пропаганда „о постојању два милиона Македонаца“ у „Јужној Србији“ „апсурдна“. Исто тако, Министарство и југословенска влада били су става да у грчкој Македонији живе Грци из Мале Азије. АЈ, 382–1–3, Министарство иностраних послова, Милораду Стражинском краљевском посланику Стокхолм, Београд, 16. октобар 1940, стр. пов. бр. 3072.

²²⁰ В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 481.

²²¹ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Odeljenju za štampu, 22. mart 1941, str. pov. br. 18.

²²² АЈ, 449–14–28, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Odeljenju za štampu, 15. februar 1941, str. pov. br. 10.

Такође је и посланик Љубен Дукменџијев одржао у Народном собрању један говор у којем је упућивао „најодвратније поруге“ против Срба и тврдио да је куцнуо час када треба спасавати Македонију и македонске Бугаре који су били под српским ропством. У свом говору осврнуо се на Тимок као на некадашњи бугарски крај који је србизован, па су одатле долазили највећи српски шовинисти. Христо Брзицов бивши уредник „Мира“ који је важио за пријатеља Југославије у предвечерје рата прво је увијено, а потом све отвореније писао у листу „Мир“, али и у владином листу „Днес“ германофилске и антисрпске текстове. Вести о преговорима између Берлина и Београда о уласку југословенских трупа у Солун крајем децембра 1940. и почетком јануара 1941. узбунили су духове у бугарској престоници. Владајући бугарски кругови пожуривали су са одређењем Бугарске за Тројни пакт како би се добила подршка Немаца да Тракија и Егејска Македонија што пре припадну Бугарској.²²³

Пред Други светски рат у Бугарској су се вршиле и конкретне припреме ради „уједињења“ југословенских области са Бугарском. У Софији је ради тога формирано једно посебно тело под називом Врховистички комитет који је уз помоћ бугарске владе вршио припреме у свим културним областима како би делове југословенске територије што лакше и брже интегрисао у Бугарску након окупације. Комитет је у том циљу издавао више листова у којима је отворено заступао великобугарске аспирације: „Морава“, „Западни ехо“, „Нишава“, „Западне покрајине“, „Цариброд“ итд. ови листови су илегално убацивани у Југославију, али су наилазили на слаб и врло мали одзив.²²⁴

*

Веће везивање Бугарске за Немачку било је оличено и у посети Кјосеиванова Хитлеру од 5. до 7. јула 1939. године. На састанку, у којем се највише разговарало о даљем војном везивању Бугарске, поменуто је и југословенско вођство, нарочито кнез Павле у кога ни бугарски председник владе ни немачки фирер нису имали поверења, јер је овај етикетиран као британски човек.²²⁵ Разговор о Југославији и сумња у њено држање допринели су јачим настојањима Немачке и Бугарске да се југословенска влада дефинитивно определи и јаче веже за силе Осовине. Међутим, како би у тим тренуцима сачувао статус неутралне земље, бугарски краљ је приликом путовања Кјосеиванова у Берлин у Лондон у исто време упутио председника Народног собрања Стојчу Мошанова, једног од заговорника бугарске оријентације према западним силама. Међутим, у Берлину је овај пут бугарског политичара био познат и Хитлер се није превише бринуо. Ценећи стабилност спољнополитичког курса Бугарске, он је уочи избијања Другог светског рата сматрао Бугарску својом „најсигурнијом базом на простору Балканског полуострва“.²²⁶

Дана 15. фебруара 1940. Бугарска је одлучила да направи заокрет у спољној политици. На место Кјосеиванова дошао је Богдан Филов. Иако је нова влада Богдана Филова изјавила да ће се држати политике неутралности, временом, Бугарска је постепено, а потом све више

²²³ АЈ, 103–55–262, „Лице и Наличје Борисове Бугарске и бугарско вечно пријатељство са Југославијом“; Д. Зографски, „Виенската спогодба...“, 27–29; Д. Лукач, *Treći rajh...Drugi deo...*, 449.

²²⁴ Danilo Kilibarda, „Bugaraska politika u oblasti prosvete i kulture na okupiranom delu Srbije za vreme Drugog svetskog rata“. *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1986), 76.

²²⁵ Са друге стране, ни кнез Павле није имао поверења у краља Бориса. Он се у разговору са британским званичницима 18. новембра 1939. питао како се Британци могу надати побољшању односа између Југославије и Бугарске у светлу немачког наоружавања Бугарске и планова које је СССР имао на Балкану, а у које је улазила Бугарска. На одговор Британаца да је Бугарска у том тренутку „кључни фактор“ на Балкану и да су убеђени у мирољубиву политику бугарске владе и двора принц Павле је одговорио да Лондон са Бугарском само губи време, јер се не може веровати ни једној речи коју су изговорили краљ Борис и његова влада. Принц намесник остао је при убеђењу да Немачка врши наоружање Бугарске како би у једном тренутку искористила њену територију за даље деловање, додајући да је, из поузданих извора, добио информације да су се Немци и Совјети договорили у Москви о организовању ваздушног моста линијом Москва – Варна и Бургас – Софија и градње аеродрома у Бургасу. О затегнутим односима на релацији принц Павле – краљ Борис разговарали су и дописник „Тајмса“ за Балкан и представник Форин Офиса у Лондону 14. новембра 1939. године. Дописник „Тајмса“ изнео је предлог да спољна политика Велике Британије мора да се усмери ка изграђивању јужнословенског јединства како би на Балкану спречила совјетску политику панславизма. *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденција...*, 267–269, 275–276.

²²⁶ Д. Лукач, *Treći rajh...Drugi deo...*, 280–282.

заузимала пронемачки курс. Ипак, како би се сачували добри односи са Југославијом за министра иностраних послова изабран је дотадашњи бугарски посланик у Београду Иван Попов. Прихватање југословенско-бугарског трговинског споразума од стране Народног собрања требало је такође да послужи ојачавању веза између две суседне земље.²²⁷

У наступајућој балканској кризи (после слома Француске јуна 1940.) односно упорном настојању Немачке да балканске земље приволи да приступе Тројном пакту, а на другој страни британским и совјетским напорима да немачки продор, иако са различитих позиција, осујете, Милоје Смиљанић, помоћник министра иностраних послова, јављао је у свом извештају упућеном Илији Шуменковићу, југословенском амбасадору у Анкари да је 18. јула 1940. Молотов водио разговор са Миланом Гавриловићем, по његовом доласку у Москву (6. јула 1940). Совјетски комесар за иностране послове изјавио је да се Бугарска осећала „увређена“, због чега је „природно...да жели да се целокупно њено стање у извесној мери поново размотри и ревидира“. Из онога што му је речено Гавриловић је стекао утисак да ће „Совјети помоћи можда извесне бугарске ревандикације, мада су потпуно свесни држања званичне Бугарске. Изгледа да верују да ће том помоћи придобити још више бугарски народ, а против званичне Бугарске. У томе ће се“, како је примећивао Гавриловић преварити: „зато што ће бугарска влада то представити као свој успех и тако ће учврстити режим који они не желе“.²²⁸

Преговори између Румуније и Бугарске око Јужне Добруце и на крају њено добијање септембра 1940. допринеле су јачању ревизионистичких тежњи у Бугарској и истицању територијалних захтева према осталим суседима у Бугарској. Пред председништвом бугарске владе током манифестација у Софији од 8. до 10. октобра 1940. истакнуте су пароле као што су: „Хоћемо Тракију!“, „Дајте нам Македонију!“. Говорницу су узвикивали да је добијање Јужне Добруце само почетак прекрајања граница на Балкану, а на софијским улицама били су запажени и дипломатски представници Немачке, Италије и Мађарске. Југословенско посланство у Софији тражило је због овога од немачког посланства оцене на овакав развој догађаја у Бугарској. Немачки посланик у Бугарској Херберт фон Рихтхофен обавестио је југословенске представнике да не брину, јер Бугарска нема територијалних аспирација према њиховој земљи. Југословенско посланство само је делимично прихватило овакав став посланика Рихтхофена знајући да су на софијским „манифестацијама“ место узели и представници бугарске владе.²²⁹ У међувремену, већ 1. октобра југословенски Генералштаб добио је информације од свог војног изасланика у Софији пуковника Дмитрија Путника да је Бугарска близу да приђе Немачкој. Са друге стране, у Бугарској су се око БЗНС и групе „Звено“ окупљале присталице очувања неутралне позиције, као и они који су били за стварање балканског фронта у случају немачког напада на европски Југоисток. Најангажованији међу њима Георги Димитров–Гемето сматрао је да је један од битнијих услова у заокрету бугарског спољнополитичког правца збацивање краља Бориса са власти. Половином новембра секретар југословенског посланства у Софији се сусрео са Димитровим који је изјавио да је план за збацивање бугарског монарха спреман. О овоме је посланик у Софији Владимир Милановић обавестио државни врх Југославије који и поред жеље да у Бугарској на власт дође струја која би била за активну сарадњу, није могао да уради готово ништа.²³⁰

У данима када су Мађарска (20. новембар 1940.) и Румунија (23. новембар 1940.) прилазиле Тројном пакту у Београду је владала тешка атмосфера. Размишљало се о даљим крацима; да ли и када треба приступити Тројном пакту; шта ће по том питању урадити Бугарска. Додатну нервозу, како је јављао немачки посланик у Београду Рибентропу 25. новембра изазивала је дебата у Народном собрању.²³¹ У свом дневнику Михаило

²²⁷ AJ, 103–55–262, „Spoljnopolitička aktivnost Bugarske“ Dušan Petković, sekretar kraljevskog poslanstva u Sofiji, Jerusalem, 12. jun 1941; D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 365–366.

²²⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 46–47; Мира Радојевић, „Милан Гавриловић о идеји Балканске заједнице 1941–1945“, *Наша прошлост*, 13, (2012), 179.

²²⁹ D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 374.

²³⁰ А. Животић, *Московски гамбит...*, 366–369.

²³¹ В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 478–482.

Константиновић, професор Правног факултета у Београду и министар у влади Драгише Цветковића, записао је да је совјетски посланик у 12 часова, расположен, изјавио да Бугарска не иде у Тројни пакт и да је Југославија изван ратне опасности. Михаило Константиновић није се сложио са том изјавом, потенцирајући несигурност бугарског фактора. Указао је и на опасност која прети Совјетском Савезу, ако Немачка успе да се спусти на Босфор.²³² Извештај посланика Милана Гавриловића од краја децембра 1940. говорио је да СССР жели пошто-пото да задобије Дарданеле са што већом позадином, па су због тога тражили што већу Бугарску. Према записима Михаила Константиновића, Хитлер је рекао Цинцар–Марковићу, на састанку 29. новембра 1940. у Бергхофу да је Румунија гурнула Бугаре на Македонију. Фирер је потом вешто умиривао југословенског министра иностраних послова да је опстанак Југославије веома важан за Немачку и да њен територијални интегритет неће бити повређен. Немачка је штитила бугарске територијалне аспирације које су биле усмерене само на Грчку.²³³

Почетак 1941. донео је нова страховања и отворио нова питања код југословенског вођства. Кнез Павле, који је сматрао да ће се „догодити нешто крупно“ у следећа два–три месеца, питао се да ли ће Немци ићи преко Бугарске или Југославије. Шта ће урадити ако затраже пролаз преко Југославије, да ли треба заузимати Солун, како би се у том случају држала Турска итд. Разговори о могућем правцу немачког напредовања на Балкану били су заокупљена различитим мишљењима и гледиштима министара и Двора. У једном од таквих разговора, 17. јануара 1941, Јурај Шутеј, министар финансија, је рекао Кнезу да Југославија не може ништа, ако Немачка крене кроз Бугарску и да је он за отпор. Михаило Константиновић је приметио да је Југославија онда у клопци и да се мора одупрети, ако Турци ступе у акцију. То је отварало и питање повлачења или пружања отпора.²³⁴

Бугарска обећања Хитлеру почетком 1941. да ће ући у Тројни пакт донели су до наглог пада расположења у Југославији. Лични изасланик представника САД, пуковник Вилијам Донован, после састанка са кнезом Павлом 25. јануара 1941. могао је да обавести своје претпостављене да је атмосфера страха и депресије обузела и владајуће кругове у Београду. Донован је добио обећање од кнеза Павла да ће се Југославија бранити од било ког агресора, али је амерички представник јасно видео још већа колебања и попуштања Немцима.²³⁵

Почетком фебруара ратна опасност све више се приближавала Југославији. Влада и Двор морали су да делују компактно. Већина је била за то да се Немцима ускрати пролаз преко земље, али се онда постављало питање шта ако пођу преко Бугарске. Према Михаилу Константиновићу све је зависило од Турака и Руса. Председник владе Драгиша Цветковић подвукао је да је веома важно да се Тројном пакту одупру Турци и Бугари, али се на источном суседа „не може рачунати“. Био је убеђења да ако Турци не пођу против Немаца, да влада мора ићи из земље. Влатко Мачек, потпредседник владе, био је више за отпор, нарочито када му је постало јасно да Југославија не може да се извуче као Мађарска. Југославију би одобрење проласка немачких и италијанских трупа довело пред свршени чин будућег распарчавања земље. Уосталом спољнополитичке позиције Југославије и Мађарске биле су у оштрој супротности кроз читав међуратни период. Такође и излазак на Јадран који је Југославија имала био би блокиран потенцијалним немачким запоседањем Солуна и касније Албаније. Додатну конфузију код југословенске владе изазивали су извештаји Данила Грегорића, секретара Југословенског–немачког друштва који је почетком фебруара 1941. разговарао са Рибентропом, као и изјаве председника бугарске владе Богдана Филова о делимичном уласку немачких трупа у Бугарску од 11. фебруара 1941. године.²³⁶

Како би своје позиције пред налетом Немачке некако осигурала, југословенска влада се у првој половини фебруара припремала за одлазак у Берлин. У меморандуму који је Михаило Константиновић предао председнику владе Цветковићу 13. фебруара 1941. пред његов полазак

²³² М. Konstantinović, *n. d.*, 236.

²³³ М., Konstantinović, *n. d.*, 259–260. Видети: В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 482.

²³⁴ М. Konstantinović, *n. d.*, 271–272, 276–278.

²³⁵ D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 466.

²³⁶ М. Konstantinović, *n. d.*, 288, 292–295.

на састанак са Хитлером образложени су одговори на питања преласка немачких трупа преко југословенске територије, приступања Тројном пакту, Пакту о ненападању између Немачке, Италије и Југославије и Пакту са Немачком о пријатељству и ненападању. У закључку, Константиновић је изнео старе стрепње силаска Немаца на југ преко Бугарске: „За нас је боље да нас директно нападну него да нас изоловане мрцваре.“²³⁷

Дана 14. фебруара 1941. Драгиша Цветковић и Александар Цинцар-Марковић, заједно са генералним секретаром Југословенско-немачког друштва Данилом Грегорићем састали су се прво са Рибентропом у Фушлу, а затим са Хитлером у Берхтесгадену. На састанку је изложено да Југославија жели да живи у добрим односима са Немачком и да је спремна да учини све економске уступке како би остала ван конфликта. Након овог разговора одређени југословенски лидери започели су разговоре са бугарским послаником у Београду у циљу изградње „општебалканског становишта“. Заменик министра иностраних послова поставио је питање и укључивања Бугарске у балкански пакт, пројектујући и сусрет југословенског и бугарског министра иностраних послова у Софији. Међутим, Бугарска је добила инструкције од Берлина да не уговарају овај ни сличне састанке. Заступајући Немачку у разговору Карл Ритер је рекао Првану Драганову у Берлину да је Југославија задње четири године водила веома „разумну политику“, али задње две недеље њена политика је постала „неразумна и носила је последице“.²³⁸

Позиционирање Бугарске разматрано је и у Анкари. Југословенски амбасадор у Анкари Илија Шумнековић водио је почетком фебруара 1941. разговор са пуковником Донованом у турској престоници. О томе је обавештен и југословенски министар иностраних послова 8. фебруара 1941. године. Састанак је био уговорен преко британског амбасадора у Турској. Донован је био мишљења да је став Бугарске обузет жељом да се помоћу немачке победе остваре територијалне претензије. Ипак, бугарска страна је веровала да ће добијање територија Немачка скупо наплатити и да ће рат постајати све неизвеснији што Бугарску може ставити у веома лош положај. Бугари су веровали да се могу извући из ових тешкоћа, ако Британцима обећају да се неће везивати за Немачку и да неће дати пристанак за прелаз немачких трупа преко њихове територије, додајући да су слаби да се одупру, ако немачка силом изврши прелазак трупа. Са друге стране, што се тиче Немачке, Бугари су се надали да ће сачувати њену „благонаклоност“, ако се не одупру њеном покушају да силом пређе преко бугарске територије. Бугари, са овим држањем очекују у случају немачке победе територијалну награду, а у случају победе Велике Британије опроштај, јер са само „под силом попустили“. Да би спречио овакву политику, Донован је у Софији изјавио да ако се Бугарска одлучи на овакву политику на може очекивати опроштај, не само од Велике Британије, него и од САД, као што не може од ове две велике силе очекивати подршку на конференцији мира. Донован је поред тога 22. јануара 1941, у Софији изјавио, да ће САД до краја и у потпуности подржавати Велику Британију и Грчку. Приметио је и да је немачка инфилтрација у Бугарској непријатна бугарској влади и да је она трпи „из страха и зато што хоће да добије на времену“. Према Доновану, главни разлог због којег је Немачка намеравала да се спусти на Балкан била је елиминација сваке могућности британског инсталирања у Грчкој. Постојао је још један разлог, а то је окупација што већег броја држава од стране Немачке, како би преко њих приликом закључивања мира могла да врши уцене. Американац је такође приметио, посећујући Југославију, да су сви сложни одупрети се „директном нападу“. Био је и мишљења да ако би се Бугарска и Југославија успеле одупрети немачком притиску, Трећи рајх не би покушао да продре на Балкан. Такође је био убеђен да ће Немачка, у случају успеха у рату с Великом Британијом, сигурно напасти Совјетски Савез. Неколико дана касније Илија Шумнековић је изложио ова запажања совјетском амбасадору, без назначивања да је причао са Донованом, који се сложио око питања бугарског држања.²³⁹

²³⁷ Исто, 297–298.

²³⁸ В. И. Тошкова, „Присъединяването на България към Тристания пакт“, 70–71.

²³⁹ АЈ, 370–25–74, Анкара, 2. фебруар 1941, стр. пов. бр. 105; Анкара 8. фебруар 1941, стр. пов. бр. 136. Видети: АЈ, АЈ, 371–40–53; Cincar-Marković Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu Vašington, Beograd, 23. januar 1941, pov. br. 1731; АЈ, 371–40–53; Cincar-Marković Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu Vašington, Beograd, 23. januar 1941, pov. br. 1732. Више: Ilčo Dimitrov, „Colonel Donovan’s Mission in Sofia“, *Bulgarian Historical Review*, 4, (1978), 3–14.

Да је Немачка већ јасно „ставила шапу“ на Бугарску било је јасно и из разговора између грчког и југословенског амбасадора у Анкари 23. фебруара 1941. године. Грчки амбасадор изнео је неколико важних информација југословенском колеги: 1) У Бугарску је пре неколико дана стигло неколико генералштабних официра са генералом Хорстенауом на челу; 2) у софијском и плевенском округу, као и у још једном округу школе су затворене, а кревети су постављени; 3) све мостове у Бугарској прегледали су и контролисали немачки техничари; 4) Немаца у Бугарској у цивилу било је 20.000, од којих 5.000 у Софији. Око 1.000 немачких војника у цивилу било је смештено у софијском семинару, а остатак је био смештен, највећим делом, у Шумену, Трнову и Рушчаку; 5) Немци су вршили припреме у Горњој Ораховици, где је требао да буде центар немачке интендантуре; 6) Дуж целе северне стране Балкана Немци су поставили противавионске батерије и станице за ослушкивање, 7) Немци су градили телефонску везу између Софије и Свиштова; 8) на аеродрому код Певена у селу Телишу, Немци су увежбавали Бугаре у ноћном летењу. Такође су се журно градили аеродроми у Петричу и Светом Врачу. Модернизовао се аеродром у Горњој Џумаји. У Пловидву се налазио највећи аеродром на коме су се налазили немачки бомбардери; 9) Угаљ је престао да се лиферује приватним предузећима и стокирао се на свим железничким станицама. Исто тако, код свих железничких станица градила су се склоништа против напада из ваздуха; 10) У Балчик је стигло 500 немачких војника за обалску одбрану; 11) Мобилизацију 4. армије према северу Бугари су обуставили 24 сата после издате наредбе из Немачке; 12) у Чамкорији требао је да се инсталира стан Врховне команде. Пре неколико дана цела област око Чамкорије оглашена је за опасну војну зону и тренутно се вршила евакуација села из те области.²⁴⁰

1.1.6. Приступање Бугарске Тројном пакту и преломни мартовски догађаји

Бугарска је приступила Тројном пакту 1. марта 1941 године. Бугарски председник владе потписао је уговор у дворцу Белведере у Бечу.²⁴¹ Истог дана, делови немачке 12. армије која се налазила на Дунаву прешла је румунско-бугарску границу и упутила се ка Грчкој. Немачке јединице такође су се сконцентрисале на југословенско-бугарској граници до краја марта 1941. године.²⁴² Народно собрање одобрило је протокол приступању Бугарске пакту 2. марта 1941. године (20 од 150 посланика било против приступања Бугарске Тројном пакту).²⁴³ Бугарски дипломатски представник у Београду Јордан Стратијев обавестио је помоћника Министра

²⁴⁰ АЈ, 370–25–74, Ankara, 23. februar 1941, str. pov. br. 267.

²⁴¹ Загребачки лист „Хрватски дневник“ посветио је свој уводник од 2. марта 1941. приступању Бугарске Тројном пакту где се каже да се том чину придавала особита важност, иако тај корак Бугарске није дошао изненада. У закључку чланка каже се да приступање Бугарске Тројном пакту само по себи не значи улазак Бугарске у рат против Велике Британије и њених савезника, јер ни Мађарска ни Румунија нису у рату, иако су приступиле Тројном пакту: „Овај важан догађај није изазвао изненађење у Југославији, чији су државници недавно посетили Немачку, којом приликом су изменили мисли са вођом Рајха о развоју догађаја на Балкану...“ АЈ, 341–8–28, Посланство Краљевине Југославије у Лондону, 22. март 1941, пов. бр. 279. Став шведске јавности по приступању Бугарске Тројном пакту, између осталог осликава и писање „Стокхолмс Тиднингена“ („Stockholms Tidningen“) за који прилаз Бугарске Тројном пакту није представљао никакво изненађење. Могло се очекивати да је Бугарска са реваншистичким тежњама као Мађарска много раније пришла Осовини. То је према писању шведског листа само доказивало њену жељу да остане неутрална и да избегне рат, али она није могла дуго да издржи притисак Немачке, тим пре што јој друга страна није могла дати довољне гаранције против насилне инвазије. Видети: АЈ, 382–9–31, Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova, 7. mart 1941, pov. br. 140.

²⁴² Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупације Србије 1941-1944*, 53. Уговор о приступању Бугарске Тројном пакту налази се у Централном државном архиву у Софији. Видети: ЦДА, ф. 284к, оп. 2, а.е. 216, л. 1–40. Димитар Сирков издвајао је главне догађаје који су Бугарску довели до потписивања Тројног пакта: Посета Багрјанова Немачкој и Италији октобра 1940; посета краља Бориса Хитлеру 17–18 новембар 1940; интервенција совјетске дипломатије и понуда за уговор од 25. новембра 1940; посета Богдана Филова Хитлеру и Рибентропу јануара 1941; одлука бугарске владе да приступи Тројном пакту 20. јануара 1940; бугарско-немачки економски, политички и војни преговори током јануара и фебруара 1941; бугарско-турски Уговор о ненападању 17. фебруара 1941. D. Sirkov, „Bulgaria's Foreign Policy...“, 18–19.

²⁴³ Konstantin Pavlović, „Из ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1986), 295; В. И. Тошкова, „Присьединяването на България към Тристапния пакт“, 71.

иностранних послова Смиљанића (пошто је Цинцар-Марковић био у Будимпешти) да је Бугарска приступила Тројном пакту како би сачувала „мир и добре односе са својим суседима“ и да је бугарска влада дозволила улазак немачких трупа у земљу у циљу „одржавања реда“. Смиљанић је ово саопштење примио „резервисано и хладно“, покушавајући свог саговорника да „пољуља“ отварањем питања Солуна у вези југословенске и бугарске војне ангажованости и немачке искрености дајући пример повреде југословенског ваздушног простора од стране немачких авиона који су летели од Тустендила ка Скопљу. Ови авиони пресретнути су од стране југословенских ловаца и вратили су се у Бугарску.²⁴⁴

Бугарске установе и институције покушавале су да немачкој војсци укажу гостопримство и да им осигурају све што им је било неопходно. У извештају полицијског команданта у Пернику од 1. априла 1941. полицијском начелнику у Софији говорило се између осталог и о смештају немачких јединица у овом граду. Једна бугарска јединица је током марта дошла у Перник. Она је дочекана „радосно од становника и указана им је велико гостопримство“. Дана 28. марта увече у част немачке војске била је приређена забава и приредба на којој су учествовали музички ансамбл и гимнастичка група. Такође је била приређена и вечера.²⁴⁵

Поред срдачних дочека немачких војника у писму министра унутрашњих послова и народног здравља од 3. марта 1941. околицким управницима и кметовима у земљи дате су инструкције како локално становништво треба да се понаша и шта да реди приликом снабдевања и исхране немачке војске. Ове инструкције нису биле строго експлицитне. Речено је само да се немачким јединицама излази у сусрет док год то не угрози животну егзистенцију становништва.²⁴⁶ Такође је и Главна дирекција за народно здравље послала је допис 14. марта 1941. управницима и главним лекарима државних медицинских установа у којем су прописани услови за лечење болесних немачких војника који су пролазили кроз Бугарску. За такве случајеве требало је обезбедити само лежај, док су медицинску помоћ и храну обезбеђивале немачке војне власти.²⁴⁷ Немачки војници обично нису користили ове услуге, али и када би их користили задржавали су се врло кратко у болницама и то најчешће због сезонских болести (грип, запаљење плућа итд.). Из списка немачких војника који су боравили у Државној болници у Луковиту видимо да их је до почетка априла 1941. боравило свега 25 војника и то по највише четири дана.²⁴⁸

У вези пролаза немачких јединица кроз Бугарску и регулисању тог питања огласила се 14. марта Главна реквизициона комисија у Софији. Она је обласним реквизиционим комисијама издала наређења да раде у складу са законом. Поготово је нагласила да ће закупнина бити плаћена од стране немачких војних власти и то директно власницима, али са знањем представника и начелника бугарске цивилне и војне управе.²⁴⁹ Ипак, изгледа да Немци често нису плаћали трошкове живота и становања. У писму директора Популарне банке из Берковице које је упућено 20. марта 1941. околицком управнику наведено је да Немци нису платили трошење струје у три основне школе и у гиманзији у овом граду где су били смештени.²⁵⁰ Такође и кмет општине Пლოსки јављао је околицком управнику у Светом Врачу (Сандански) да су Немци у овом селу истерали ученике из школе и заузели је за своје потребе.²⁵¹

²⁴⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 21, а.е. 2614, л. 52. Месец дана раније, у разговору Смиљанића и Стратијева 17. јануара 1941, помоћник југословенског министра изјавио је да његова земља не жели да Бугарска пропушта немачке трупе преко своје територије и да је југословенска влада одлучила да сачува своју независност у покушају инвазије. Бугарски дипломата одговорио је да је ова идеја добра, али само као теорија и да у пракси ниједна балканска земља није могла да одоли Немачкој, додавши да отаџбину није разумно излагати уништењу. Н. Генчев, *Външната политика на България...*, 157–158.

²⁴⁵ ДА – Перник, ф. 206к (Полицейско коменданство – Перник), оп. 1, а.е. 62, л. 3.

²⁴⁶ ДА – Монтана, ф. 34к (Околийско управление – Берковица), оп. 2, а.е. 46, л. 10.

²⁴⁷ ДА – Ловеч, ф. 10к (Државна третостепенна болница – Луковит), оп. 1, а.е.16, л. 6.

²⁴⁸ ДА – Ловеч, ф. 10к, оп. 1, а.е.16, л. 12–13.

²⁴⁹ ДА – Монтана, ф. 234к (Околийска реквизиционна комисија – Берковица), оп. 1, а.е. 5, л. 83.

²⁵⁰ ДА – Монтана, ф. 34к, оп. 1, а.е. 89, л. 210.

²⁵¹ ДА – Благоевград, ф. 6к (Околийско управление на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) – Сандански (Свети Врач)), оп. 1, а.е.20, л. 56. Видети: ДА – Благоевград, ф. 6к, оп. 1, а.е. 20, л. 40–41.

Приступање Бугарске Тројном пакту носило је са собом и разне дипломатске маневре. Међутим појединим бугарским дипломатама није се свидео поступак бугарске владе да приступи Тројном пакту. Тако је бугарски посланик у Лондону Никола Момчилов поднео оставку 3. марта 1941. године.²⁵² Вредно помена су и иступања Николе Мушанова у Собрању 2. марта 1941, као и Александра Малинова 20. марта и Јанка Сакзова 22. марта 1941. године. Након догађаја који су се десили у Југославији 25. и 27. марта бугарска грађанска опозиција је мало живнула, па су у Собрању поново могле да се чују критике овог пута од стране Николе Мушанова и Петка Стајнова 28. марта 1941. године. Током трајања Априлског рата, од „земљорадника“ (БЗНС – „Пладне“) могли су да се чују апели за помоћ југословенској војсци у виду саботажа у Бугарској. На овим мањим апелима и покушајима деловање бугарске опозиције је и стало, па се може слободно констатовати да је њихов удео у опирању да Бугарска приђе Тројном пакту и касније током немачке агресије на Балкану био занемарљив.²⁵³

Међутим, деловање лидера БЗНС – „Пладне“, Георги Димитрова–Гемета, пред почетак немачке агресије на Балкану, заслужује посебан осврт. Према његовим речима, БЗНС је уочи Другог светског рата преузео улогу окупљања свих демократских и антифашистичких снага у Бугарској, а представници бугарске војске радили су на организацији и припреми потенцијалног народног отпора у приступању земље Тројном пакту. Као један од главних организатора Гемето је преговарао са југословенским представницима који су подржали основна „програмска начела“: формирање народне власти која би обезбедила неутралност Бугарске у случају великог европског рата и споразум о балканској акцији за случај немачке агресије на Балкану. Да би се ово спровело и остварило планирано је подизање народног устанка и збацивање пронемачког режима пре него што немачке трупе уђу у Бугарску. Од југословенске стране очекивано је да, по потреби, пружи војну помоћ. Неколико дана пре уласка немачких трупа у Бугарску, крајем фебруара, представници уједињене бугарске опозиције упутили су писмо краљу Борису, тражећи аудијенцију у којој би изразили жељу за очувањем бугарске неутралности. Режим је одговорио тако што је покушао да ухапси Георги Димитрова–Гемета, који је бекством успео да стигне у зграду Југословенског посланства. Залагањем посланика Владимира Милановића и секретара Душана Петковића, Гемето је пребачен у Југославију где је боравио код свог пријатеља Милоша Тупањанина. Он је могао да се ослони на многобројну бугарску емиграцију која се у Југославији налазила након убиства Александра Стамболијског а која се уочи рата повезала са југословенском Народном одбраном. Они су покушали да своје позиције остваре преко тек пристиглог Гемета, али и првака Народне одбране Јована Ђоновића и Душана Димитријевића. Наредних дана лидер левог крила „земљорадника“ разговарао је неколико пута са председником владе Драгишом Цветковићем, министром иностраних послова Александром Цицнар-Марковићем и министром Двора Миланом Антићем, док је сталну везу одржавао са Милојем Смиљанићем, помоћником министра иностраних послова. Драгиша Цветковић током ових разговора понудио му је лично покровитељство, средства за издржавање, смештај у његовој старој вили и улазак у владу која би одмах била представљена као „привремена општа југословенско-бугарска влада“. У њу би касније ушли и други бугарски опозициони представници, а влада би радила у име „два братска народа“ повезујући се и са осталим балканским народима. Реалнији у процени ситуације био је кнез Павле који је предложио Гемету да напусти Југославију и емигрира. Желећи, међутим да се врати у земљу, он је уз помоћ Драгише Цветковића, као и још неких југословенских представника и својих личних пријатеља, наставио пропагандни рад, успевши да организује и две „борбене групе“ чији је задатак био да илегално пређу југословенско-бугарску границу. Први одред на челу са Нешом Тумангеловим, сукобио се са немачким јединицама рано ујутру 6. априла 1941, а други који је требао да предводи лично Гемето, није ни успео да ступи у било каква дејства. Пошто није успео, Гемето је емигрирао линијом

²⁵² АЈ, 371–40–53, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije London Kraljevskom poslanstvu Vašington, London, 7. mart 1941, pov. br. 225; АЈ, 371–40–53, Poslanik, London, 7. mart 1941.

²⁵³ Димитър Сирков, „Антифашисткото движение в България след присъединяването и към Трестранния пакт (март–юни 1941 г.), *Исторически преглед*, ХХІХ, 3, (1973), 4–5.

Сарајево-Цетиње-Бока Которска, а одатле је једним британским бродом стигао у Јерусалим (слична линија којом је извучена југословенска влада из земље), где се састао са представницима југословенске владе.²⁵⁴

Са друге стране, представници бугарске владе и Двора оштро су бранили Пакт. У том смислу треба поменути говор Богдана Филова који се десио знатно касније. Он је пред Народним собрањем прокоментарисао приступање Бугарске Тројном пакту на следећи начин: „Преношењем рата на Балкан додирнути су интереси нашег народа, а на то смо морали пазити. Сви ти догађаји подстакнули су владу да приступи Тројном пакту, чије је потписивање, како вам је познато, извршено 1. марта 1941. у Бечу. На заседању Народног собрања које је било другог дана сви ви сте једнодушно одобрили приступање Бугарске Тројном пакту и показали ваше задовољство једнодушном манифестацијом. На тај начин, Бугарска је коначно стала на страну сила осовине и њихових савезника. Она ће до краја бити верне предузетим обавезама и увек ће исказати према својим могућностима, најискренију сарадњу“.²⁵⁵

*

Приступање Бугарске Тројном пакту 1. марта 1941. скоро у потпуности је окружило Југославију осовинским сателитима. У таквом, напетом, стању у којем је и Југославија тражила најбоље могуће решење, покушало се да се преко југословенског посланства у Софији сазна нешто више о могућим плановима Трећег рајха. О томе сведоче и честа курирска путовања на релацији Софија – Београд чланова југославенског посланства. Путовања је било четири, а обављена су током марта 1941. године. Прво путовање десило се 8. марта 1941, а путовање је извршио секретар Посланства Душан Петковић. Следеће путовање секретар Петковић извршио је 15. марта 1941. године. Затим је 22. марта у Београд и натраг у Софију путовао секретар Миливоје Ненадовић. На крају се десило још једно путовање и то 31. марта 1941. године. Овом приликом за Београд и натраг за Софију ишао је протоколиста Ратко Зиндовић.²⁵⁶

Након приступања Бугарске Тројном пакту сва пропагандна како Немачка тако и земаља у окружењу била је усмерена ка Југославији.²⁵⁷ Прво је кнез Павле позван на састанак са Хитлером 4. марта, да би након још јачег притиска немачки посланик у Београду јавио 7. марта да је југословенска влада поставила следеће услове за приступање Тројном пакту: 1) Поштовање суверенитета и територијалног интегритета Југославије; 2) Никаква војна помоћ неће бити затражена од Југославије, а такође за време рата кроз југословенску територију неће проћи нити ће боравити транспортне трупе; 3) У будућој реорганизацији Европе у обзир ће се узети југословенски интереси за излазак на Егејско море преко Солуна. Након кратке расправе у Берлину су усвојени ови предлози.²⁵⁸

Све јачи притисци Немачке, спољнополитички и унутрашњи проблеми довели су Југославију у безизлазну позицију. У ратном дневнику Врховне команде Вермахта записано је за 17. марта да је приступање Југославије Тројном пакту 99% вероватно.²⁵⁹ Југословенски Крунски савет заседао је 20. марта 1941. и након дуге и бурне дискусије одлучено је да се Влади препоручи да потпише Тројни пакт.²⁶⁰ Одмах након тога, у ноћи између 20. и 21. марта заседала је влада Краљевине Југославије. Од 17 министара на крају су тројица остала против Пакта. Влада је запала у кризу, а Немачка је поново извршила ултимативни притисак. На крају је кнез Павле

²⁵⁴ E. Barker, *Britanska politika...*, 57–58; Alan Ogden, *Through Hitler's Back Door. SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria 1939 – 1945*, Barnsley 2010, 129–131; М. Радојевић. „Милан Гавриловић...“, 178–179; М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 183, 194. Видети: Георги Димитров, „Кроз бомбе и куршуме ка братству и јединству“, *Гласник СИКД „Безгош“*, свеска 21, (јуни 1968), 48–61; Д. Петковић, „Др Георги Димитров...“, 141–142; Душан Петковић, „Уз чланак др. Георги Димитрова“, *Гласник СИКД „Безгош“*, свеска 21, (јуни 1968), 61–63.

²⁵⁵ Д. Кулић, *Бугарска окупације Србије 1941–1944*, 56.

²⁵⁶ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 1. Видети: АЈ, 103–151–536, *Savetnik ambasade, Ankara*, 26. oktobar 1943.

²⁵⁷ Видети: ЦДА, ф. 176к, оп. 21, а.е. 2614, л. 23.

²⁵⁸ В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 490–491.

²⁵⁹ К. Pavlović, „Из ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1986), 302.

²⁶⁰ Према немачком војном аташеу, Крунски савет је 17. марта 1941. одлучио да Југославија приступи Тројном пакту. Исто, 304.

пресекао и одлучио да Југославија иде на потписивање Пакта. По његовом налогу председник владе Цветковић обавестио је немачког посланика у Београду Виктора фон Херена (Viktor von Heeren) 23. марта да делегација за потпис Пакта стиже у Беч 25. марта 1941. године.²⁶¹

Међутим, војни пуч од 27. марта, формирање нове владе и проглашење краља Петра пунолетним променили су ток догађаја. Истог дана, Адолф Хитлер, добивши и вести да је Велика Британија спремна да интервенише у Грчкој, одлучио је на састанку Врховне команде да војнички „разбије“ Југославију. У том смислу издата је „Директива 25“, а немачки генерали израдили су до 30. марта детаљан оперативан план за нападачке војне операције. Новонастала ситуација утицала је на Хитлера да коначно реши „македонско питање“ у корист Бугарске. Он је ову одлуку саопштио бугарском дипломатском представништву у Берлину 27. марта, бесно наглашавајући да ће се у Југославији створити бура са таквом брзином „да ће тамошња господа бити лишена слуха и вида“.²⁶² Већ 28. марта у главни стан немачке 12. армије који је био смештен у Чамкорији, у Бугарској, стигла је наредба о нападу на Југославију и Грчку.²⁶³

Уз политички долазио је пропагандни притисак који се нарочито осетио након 1. марта 1941. године. Бугарска штампа писала је да Југославија одбија америчку помоћ и да Велика Британија дефинитивно губи корак у Југославији. Са друге стране, писано је да је регулисање односа Немачке и Југославије постало неизбежно после приласка Бугарске Тројном пакту. Тон ових чланака кретао се од благонаклоних савета до недвосмислених претњи и опомена. Уласку немачке војске у Бугарску поклањана је нарочита пажња. Листови од 7. марта 1941. преносили су циркуларно наређење министра унутрашњих послова Петра Габровског у коме се објашњавало становништву да је долазак Немаца у складу са највишим животним интересима земље и препоручивало се пријатељско опхођење према немачкој војсци. Поред тога, бугарски листови доносили су мноштво вести у заједничким немачко-бугарским војним манифестацијама. У истом тону кретали су се новински чланци који су немачку војску приказивали као револуционарну, несавладиву и најбољу, а у којој је бугарски народ, према писању „Днеса“ видео „витеза у служби општечовечанских идеала“. Лист „Зорја“ писао је 11. марта у уводном чланку о веровању бугарског народа да немачки војници носе правду коју је Хитлер обећао по стварању нове Европе. „Нема силе која је могла да истера немачку војску са Балкана“, била је убеђена „Зорја“. Како се не би схватило да немачка војска остаје за стално у Бугарској, „Зорја“ је 11. марта објавила чланак под насловом „Долазе и одлазе“. Упоредо са тим, листови су стално истицали истоветност идеала између Бугарске и сила Осовине, а нарочито неограничено поверење бугарског народа да ће „у новом европском поретку заузети одговарајуће место, а на Балкану водеће место“. Притом се није крило да Бугарска прилажењем Тројном пакту очекује остваривање својих националних аспирација. С тим у вези, запажа се да у бугарској штампи није више реч само о ревизији Нејског и Букурештанског мировног уговора, већ о остваривању идеала Санстефанске Бугарске, а понекад и о границама егзархата.²⁶⁴

Након приласка Бугарске Тројном пакту бугарска штампа је све чешће у негативном стилу писала о Великој Британији, нарочито о њеној „систематичној антибугарској политици на Балкану“. У том смислу полемисала је „Зорја“ у свом броју од 11. марта 1941. године. У уводнику „Днеса“ од 15. марта антибугарској политици Лондона супротстављена је немачка пријатељска политика, која је Бугарској повратила Јужну Добруцу У погледу Турске, бугарска штампа углавном је наглашавала обазрив и дефанзиван став Турске, као и извесно хлађење њених односа са Британијом и удаљеност од Грчке.²⁶⁵

²⁶¹ Видети: D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 470–478.

²⁶² K. Pavlović, „Iz ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1986), 307–308; Д. Зографски, „Виенската спогодба...“, 32; В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 66–67; *The Ribbentrop Memoirs*, int. Alan Bullock, London 1954, 143–144.

²⁶³ Марјан Димитријевски, *Големите сили и Македонија во Втората светска војна 1939–1945: (политички, воени и економски аспекти)*, Скопје 2018, 46–47.

²⁶⁴ AJ, 382–9–31, Министарство иностраних послова одељење за штампу, Београд, 21. март 1941, реф. бр. 23.

²⁶⁵ Видети: AJ, 382–9–31, Министарство иностраних послова одељење за штампу, Београд, 21. март 1941, реф. бр. 23; Војин Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, *Војноисторијски гласник*, 3, (1952), 22.

Ипак, бугарска штампа поклањала је највећу пажњу међународном положају Југославије и југословенско-немачким односима. Лист „Дневник“ од 10. марта истицао је велики значај посете др Андреса Немачкој, а лист „Слово“ од истог датума, указивао је на врло живе привредне везе између Југославије и Немачке упозоравајући да „није могуће са једнима закључивати политичке савезе, а са другима трговинске уговоре“. Према извештајима објављиваним у бугарској штампи, питање разјашњења односа Југославије и зараћених страна добијало је обележја „горуће актуелности“ после приступања Бугарске Тројном пакту. С тим у вези, објављиване су алармантне и накнадно демантоване вести о узнемиравању у Београду, „грозничавим заседањима“ Крунског савета, немачком ултиматуму итд. Исто тако бугарска штампа давала је места најразноврснијим контрадикторним верзијама, најчешће из наводно америчких извора, у погледу времена, места и начина регулисања односа Југославије и сила Осовине. Тако су Линц, Беч, Берлин и Берхтесгаден били навођени као вероватна места нове посете југословенских државника. Што се тиче датума посете самој Немачкој, бугарски листови су сваког новог дана доносили нове и „сигурне податке“ о томе. Тако је за „Утро“ од 11. марта то било „питање дана“, а за „Дневник“ од истог датума „већ свршена ствар“, а сутрадан „питање часова“. Са сличним нагађањима наставио је „Днес“ од 19. марта када је јавио, преко Њујорка, да ће југословенски државници отпутовати 20. марта 1941. специјалним возом за Немачку, док је „Утро“ од 20. марта јављао да је начелан споразум између Берлина и Београда постигнут и да ће се тај пут обавити 24. марта 1941. године.²⁶⁶

Дипломатски рат у Београду између Велике Британије и Немачке по питању опредељења Југославије привукао је живо интересовање бугарске штампе, која је још 8. марта преко „Нове Вечери“ јавила да је „известан амерички изасланик стигао у Београд ради саветовања југословенској влади да не предузима преурањене одлуке“. Сутрадан су сви листови пренели саопштење осовинске штампе о „открићима“ „Мађаршага“ поводом понуде Рузвелта, као и вести о југословенском одбијању те понуде. Листови од 10. марта јављали су да је Немачка задовољна држањем Југославије, а нарочито њеном брзом реакцијом на савезничке понуде. Средином марта листови су јављали о хладном пријему интервенције Велике Британије у циљу привлачења Југославије на страну Западних савезника, као и о неуспеху „поновљеног покушаја Рузвелта код шефова југословенских опозиционих странака да изазове борбу опозиције и владе“.²⁶⁷

Иако је бугарска штампа од приласка Бугарске Тројном пакту нагло прекинула са до тада уобичајеним објављивањем топлих чланака о југословенско-бугарском пријатељству, нашао се ипак један лист и то „Слово“ од 20. марта који је доносио чланак у којем је нарочито наглашено да је са нестанком узајамног подозрења и југословенско-бугарска привредна сарадња дала реалне резултате у 1940. како у погледу повећања међусобних трговинских размена, тако и у погледу спречавања међусобне конкуренције на страним тржиштима. Супротно томе, бугарска штампа дала је широк публицитет ревизионистички обојеном говору председника владе Филова од 16. марта на конгресу бугарских железничара. Поред тога, листови од 10. марта истицали су у уводницима, писаним у ревизионистичком духу, потребу једнодушности бугарског народа „у данашњим судбоносним часовима“.²⁶⁸

Приступање Југославије Тројном пакту примљено је са великом пажњом у Бугарској. Дописник југословенског Централног пресбиороа јављао је 26. марта из Софије да је нота којом се гарантовала југословенска независност изазвала „крајње неповољан утисак и усмено се коментарише са неприкривеним негодовањем“. Даље је записано: „...Јутрошњи листови нарочито подвлаче у преводу да се нота тиче поштовања а не гарантовања југословенског територијалног интегритета. Тако ’Зарја‘ и ’Утро‘ у свом преводу ноте фон Рибентропа кажу на дотичном месту, да ће силе Осовине ’поштовати у сваком моменту целину и територијални интегритет Југославије‘. У усменим коментарима нарочито се настојава на томе да се докаже да поштовање интегритета не значи исто што и гаранција интегритета“.²⁶⁹

²⁶⁶ АЈ, 382–9–31, Министарство иностраних послова одељење за штампу, Београд, 21. март 1941, реф. бр. 23.

²⁶⁷ Исто.

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 492.

Пуч у Београду изазвао је одушевљење у Бугарској. У почетку штампа и радио били су уздржани од коментарисања ових догађаја.²⁷⁰ Једино је лист „Слово“ 27. марта тражио Македонију и границе Санстефанске Бугарске. Већ два-три дана након извршеног пуча у Југославији, штампа је кренула да доноси наслове као што су „Немачки ултиматум Београду“, „Блиски дани носе велика изненађења“ итд. Увече 1. априла у центру Софије, пред Официрским домом, приређене су манифестације за бугарску Македонију. Ношени су разни натписи који су говорили да је дошао час да се Македонија ослободи.²⁷¹

Југословенска влада се касније на годишњицу мартовског пуча, 27. марта 1942, присетила догађаја од пре годину дана, али у контексту бугарског приласка Тројном пакту и започињању непријатељства са Југославијом које је кулминирало прекидом дипломатских односа и ратним стањем између две земље. У билтену под насловом „27. март у Софији. Бугарски народ да је на нашој страни створио би свој 27. март“ писац П. Иванковић се позабавио питањима како се Бугарска определила за Немачку и како су се на крају Југославија и Бугарска нашле на супротним странама. Износећи податке који су за циљ имали да прикажу Бугарску као „вечног непријатеља Југославије“ писац се осврнуо на позитивно мишљење јавности и писање бугарске штампе по питању придруживања Југославије Тројном пакту. Објашњење за овакво држање, писац билтена, видео је једино у томе што су краљ Борис и бугарска влада „очигледно добили тајне обавезе Берлина да ће се и поред поменуте тобожње гаранције натерати Југославију да путем неке нове Бечке арбитраже уступи Бугарској своје територије“. Догађаје од 27. марта, тврдио је писац хвалећи пучисте, софијска штампа није пропратила због своје „импресионираности овим догађајем“. Она је уместо тога „своје ступце потпуно ставила у службу немачке пропаганде“, па су практично „преко Берлина“ доношена вести. У почетку су софијски листови писали да Берлин задржава „ледено спокојство“ у процени београдских догађаја. Затим су преувеличавани извештаји о демонстрацијама и насиљима над Немцима у Југославији. Писало се да Немачка неће дозволити овакве српске провокације итд. Све више се писало да Срби организују читав терор против свега што је немачко, као и да то представља озбиљно угрожавање немачког престижа истичући да „немачко стрпљење има краја“. Листови су затим писали да Србија „стрмоглаво јури у провалију“ и да ће „Срби дочекати своју казну. Иванковић појачава негативан став према Бугарској дајући један пример. У југословенском посланству у Софији била је истакнута књига за уписивање поводом ступања на престо краља Петра. Та књига стајала је отворена у згради посланства све до 6. априла, али се у њу није уписала ниједна бугарска личност, како званична, тако и незванична.²⁷²

1.2. Подела Југославије и успостављање бугарског окупационог режима (1941–1942)

1.2.1. Подела Југославије

1.2.1.1. Немачка агресија на Југославију и улога Бугарске

Припреме за напад и планови за поделу Југославије. Одлука Адолфа Хитлера од 27. марта 1941. да нападне Краљевину Југославију није предвиђала само уништење југословенске територије, већ и разбијање Југославије као државе. После њеног војног пораза, како је примећивао Бранко Петрановић, Немачка, Италија, Мађарска и Бугарска „ишле су на насилно правно стицање поседнуте територије, засновано на схватању дебелације, запостављајући не само чињеницу да је принудно окончање државности неодрживо са становишта међународног

²⁷⁰ У том смислу видети разговор између краља Бориса и његовог саветника Љубомира Лулчева у којем је бугарских монарх добио савете да по питању Југославије ради корак по корак. Любомир Лулчев, *Тайните на дворцовия живот. Дневник (1938–1944)*, Софија 1992, 274–276.

²⁷¹ В. Кљаковић, „Србија и Македонија...“, 493.

²⁷² АЈ, 103–55–262, Р. Ivanković „27. mart u Sofiji. Bugarski narod da je na našoj strani stvorio bi svoj 27. mart“, 27. mart 1942.

права већ и да је влада Краљевине Југославије објавила да наставља рат“.²⁷³ Оваквом мишљењу склон је и Фердо Чулиновић. По њему окупација јесте имала ту улогу и својство да она фактички суспендује „могућност вршења аката власти од стране органа државног апарата запоседнуте земље“. Овоме Чулиновић супротставља „двоструку конотацију“. Чињеница је „да су власти Краљевине Југославије продужиле вршење својих функција и у емиграцији, а на крају и један део избегличке војске продужио је своје деловање у избеглиштву“. Такође и спољна улога југословенске државе остала је неизмењена.²⁷⁴

За војне операције у Југославији и Грчкој, силе Осовине издвојиле су 34 немачке, 44 италијанске и 4 мађарске дивизије. У извршењу агресије на Југославију Бугарска је требала да одигра улогу војног полигона. У „Директиви бр. 25“ стајало је „... ц) За нападе који треба да уследе са простора око Софије у северозападном и са простора Ђустендил – Горња Цумаја у западном правцу могу се употребити све у Бугарској и Румунији расположиве снаге, с тим да као осигурање нафтоносних подручја Румуније, против противавионских снага, треба да остану и снаге у јачини око једне дивизије. Осигурање на Турској граници, за сада има да се пусти Бугарима. Позади њих као ослонац поново припремити једну немачку јединицу, по могућству једну тенковску дивизију...“²⁷⁵ Даље, у Упутству Врховне команде немачке сувоземне војске од 30. марта 1941. о извршењу напада на Југославију планирано је и евентуално војно ангажовање Бугарске: „У случају да бугарске снаге буду активно учествовале у нападу на Југославију, споразумеће се Врховна команда 12. армије са бугарским војним руководством. Бугарске снаге ангажоване против Југославије потчиниће се немачким командантима“.²⁷⁶

Већ 2. априла командант 12. армије, фелдмаршал Вилхелм Лист издао је наређење за напад на Југославију. У армијској заповести број 4 стајало је: „Развој политичке ситуације довео је до одлуке да се Југославија покори. Истовремено извршиће се напад и на Грчку. Напад на Југославију изводиће се са бугарске и румунске територије и са југоисточне немачке и суседне мађарске територије“.²⁷⁷ Истовремено се на бугарској и румунској граници почело са изградњом пољских утврђења.²⁷⁸ Бугарским трупама било је забрањено наступање на подручју северно од друма Ортокај – Дидимотика.²⁷⁹ Са друге стране, Бугарима је дозвољено да врше даљу мобилизацију у циљу појачавања коридора према Турској, а из политичких разлога бугарској војсци је наређено да не прекорачује југословенску, односно грчку границу, ни после преласка 12. армије.²⁸⁰

Да је било јасно да се са бугарске територије спрема напад на Југославију и да би потенцијални, нарочито ваздушни рат, могао да се пренесе на Бугарску може се закључити из разних наредби које су важиле за бугарско становништво и војску приликом напада из ваздуха.²⁸¹ Слично, требало је становништву обезбедити основне потребе у случају рата. У писму софијске Пољопривредне и Кооперативне банке филијали у Крџалију од 5. априла 1941. стајало је да је општини Крџали одобрен зајам у износу од 1.000.000 лева за снабдевање становништва.²⁸² Бугарска је била у приправности. О томе сведочи и Уредба бугарске владе од 5. априла 1941. која је упућена министарству пољопривреде и државне имовине, Дирекцији за шумарство и лов и Дирекцији за грађанску мобилизацију о количини, начину испоруке и

²⁷³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988, 25.

²⁷⁴ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, 75.

²⁷⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 2*, Beograd 1954 (даље: *Zbornik II/2*), 476; *Hitler's War Directives 1939–1945*, ed. H. R. Trevor-Roper, London 1966, 107–110. Видети: D. Лукач, *Treći rajh... Drugi deo...*, 520–521.

²⁷⁶ *Zbornik II/2*, 502. Видети: *Zbornik II/2*, 510; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 23.

²⁷⁷ *Zbornik II/2*, 519.

²⁷⁸ Исто, 521.

²⁷⁹ Исто, 523.

²⁸⁰ Исто, 525.

²⁸¹ ДА – Јамбол, ф. 47 (Градски општински народен съвет (ГОНС) – Елхово), оп. 1, а.е.20, л. 20–23; ДА – Пазарджик, ф. 16к (Околийско управление – Панагюрище), оп. 1, а.е. 54, л. 59; ДА – Софија, ф. 548к (Селско општинско управление – с. Долна баня, Софийско), оп. 2, а.е. 5, л. 2.

²⁸² ДА – Кърджали, ф. 153 (Българска земеделска и кооперативна банка – Кърджали), оп. 1, а.е. 38, л. 21.

плаћању огревног дрвета за војне јединице смештене у областима око Бургаса, Хаскова, Сливена, Старе Загоре и око планине Странца.²⁸³

Са друге стране, преко дипломатије су слате дезинформације. Југословенски посланик у Берну Момчило Јуришић-Штурм јављао је 5. априла 1941. Министарству иностраних послова у Београду да је у разговору са бугарским послаником увидео да он верује да у случају југословенско-немачког сукоба Немци не би тражили да Бугарска узме учешћа у нападу. Даље је говорио да је држање „народних маса“ у Бугарској, Румунији и Мађарској неизвесно и да би СССР могао ускоро да развије своју активност на Балкану. На крају је закључио да би можда само један покушај искрцавања руских трупа на бугарској обали довео до комунистичке револуције у Бугарској.²⁸⁴ Међутим у разговору краља Бориса са генерал-фелдмаршалом Вилхелмом Листом 5. априла бугарском монарху је наређено да до 15. априла држи само пет дивизија на граници према Турској и да се не ангажује против Југославије.²⁸⁵ О сигурном нападу Немачке на Југославију обавештен је и бугарски министар иностраних послова од стране Јоакима фон Рибентропа 5. априла 1941. године. У овом допису је наведено да је Југославија била већ дуже време у савезу са Савезницима и да Немачка неће трпети да Југославија и Грчка постану полигон одакле ће Британци нападати Немачку.²⁸⁶

Немачка као водећа сила осовине и најзаинтересованија за овај простор, давала је иницијативу за деобу и државно уништење Краљевине Југославије. Тако је у установама Трећег рајха 6. априла 1941. донет тзв. „Генерални план“ („Опште смернице“), а 12. априла 1941. донесене су према Хитлеровој директиви „Привремене смернице“ које је потписао фелдмаршал Вилхелм Кајтел. Смернице су предвиђале да се Горењска, Доња Штајерска и словеначки део Корушке прикључе Трећем Рајху; да Бачка, Барања, Прекомурје припадну Мађарској; да Банат, подручје рудника Бора са околином и Стара Србија потпадне под немачку војну управу, да се Македонија припоји Бугарској и да Хрватска постане независна држава. Политичко уобличавање Босне и Црне Горе препуштено је Италији. Коначном поделом Бугарска је посела 28.250 km² што је чинило 11,4% југословенске територије. На тој територији живело је 1.260.000 становника, што је, по немачким проценама из 1941. било 7,9% од укупног становништва Југославије.²⁸⁷

Нови лист покренут у Скопљу 24. маја 1941. „Целокупна Блгарија“ писао је у свом уводнику 19. новембра 1941. да је Бугарска своју територију на рачун Бугарске и Грчке увећала за 62.454 km² и створила „Велику Бугарску“ са површином од око 165.000 km². Истовремено је број становника порастао са 6.340.000 на око 9.500.000. Са друге стране, посланик Сотир Јанев је у Народном собрању износио другачије бројке. Он је тврдио да површина проширене Бугарске износила 151.998 km², а да је број становника био 8.685.000.²⁸⁸ Сигурно је да ни једна ни друга бројка не показују стварно стање, пошто нису засноване на дубљим истраживањима простора и становништва, а у обзир треба узети и миграциона кретања (добровољна и насилна).

Напоменимо још да се и у једном реферату израђеном крајем августа 1942. од стране југословенске владе нашао податак да је Бугарска посела 30.173 km² и да је на тој територији живело 1.331.000 становника.²⁸⁹ Према истраживању мађарског емигранта у Шведској Стефана

²⁸³ ДА – Ловеч, ф. 50к (Административно лесничейство – Тетевен), оп. 1, а.е. 22, л. 1.

²⁸⁴ АЈ, фонд 374 – Посланство Краљевине Југославије у Швајцарској – Берн, фасцикла: 23 (даље: АЈ, 374–23), Јуришић Etrangères Београд, 5. април 1941, пов. бр. 346. (несрећен фонд).

²⁸⁵ К. Pavlović, „Из ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1986), 313.

²⁸⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 175, л. 2–3.

²⁸⁷ Видети: D. Lukač, *Treći rajh...Drugi deo...*, 526; Slobodan Milošević, „Okupatorska podela Jugoslavije 1941–1945.“, *Istorija 20. veka*, X, 1–2, (1992), 125–127; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga...*, 25, 30; Miroslav Stojiljković, „Bugarska kao saveznica sila Osovine u okupaciji Srbije 1941–1944“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova* 2, ur. Živko Avramovski 1982, 249.

²⁸⁸ *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Том II. H–Я*, София 1966, 485; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Београд 1989, 81.

²⁸⁹ АЈ, 103–114–425, „Division of Yugoslavia“, (без датума); ВА, ЕВ, к. 279ц, ф. 1, д. 5. Видети: АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 3.

Сендеа (Stephan Szende) Бугарска је 1938. имала 103.000 km² и 6,3 милиона становника, а 1942. 152.000 km² и 8,5 милиона становника. Писац текста се оградио да овај поглед не полаже право на апсолутно тачност, јер је цео Балкан ратом и глађу, казним експедицијама као и пресељавањем становништва у великом обиму претрпео велике губитке у људским животима.²⁹⁰ Према подацима бугарске администрације, састав становништва у Македонији који је припао Бугарској био је следећи: 625.941 Бугара, 185.457 Турака, Албанаца, Цигана итд; 248.663 Срба, 8.000 Јевреја и 5.000 Цинцара – укупно 1.073.061 становника.²⁹¹

У једном опширном статистичком прегледу Географског института од 28. јануара 1942, дати су подаци о територијама које су након немачке агресије на Балкану припале Бугарској. Бугарска је од Југославије одузела територије са следећом површином: Македонија – 22.085 km²; Србија – 3.842 km²; Струмица – 875 km²; Босиљград – 839 km²; Цариброд – 597 km²; Тимок – 151 km²; укупно 28.389 km² (11,47% од укупне југословенске територије). Број становника на територији коју је Бугарска одузела од Југославије био је следећи: Присаједињених пет нових околија Софијској области – 141.688; Скопска област – 737.536; Скопска градска општина – 80.777; Битољска област – 234.307; град Пирот – 11.238; Смиловска сеоска општина (Цариброд) – 4.380; Царибродска градска општина – 5.462; укупно – 1.215.388 (недостајали су подаци за пет сеоских општина у Скопској области и осам насељених места присаједињени Врачанској општини, па је заокружено на 1.300.000 (8,38% од укупног броја становника). Према подацима Главне дирекције за државне дугове број становника на анектираном подручју био је следећи: Битољска област – 227.901; Скопска област – 832.116; део Софијске области – 1.186.172.²⁹² У сваком случају анексијом делова југословенске и грчке територије Бугарска је постала највећа балканска земља.

*

Априлски рат. Реваншистичке и ревизионистичке тежње водећих кругова у Бугарској биле су међу главним чиниоцима везивања Бугарске са силе Осовине. Напад сила Осовине на Краљевину Југославију те снаге су дочекале са одушевљењем, а одређене личности су биле спремне и да се одазову Хитлеровом позиву да у агресији и учествују. Међутим, низ чинилаца унутрашње политичког, спољнополитичког, стратегијског и историјског карактера онемогућило је ангажовање бугарских снага у Априлском рату. Како је примећивао Душан Лукач, знатан део бугарског становништва није подржавао рат против Југославије због болних искустава из претходних ратова у XX веку. Напад на земљу са којом је Бугарска имала Пакт о вечном пријатељству, лоше би одјекнуо у светској јавности, а поготову у СССР. Са друге стране, концентрација турске армије на граници са Бугарском и постојање савезништва са Југославијом и Грчком у виду Балканског пакта одвраћало је Бугарску од било каквог напада. Најзад, поред Велике Британије која се налазила у рату и две највеће неутралне земље света САД и СССР биле су против ангажовања Бугарске у нападу на Југославију. Такође и на немачкој страни владало је мишљење о томе да Бугарска током Балканске кампање треба да остане неутрална, највише због турског фактора, али и због чињенице да њене снаге у агресији не би играле битнију улогу; бугарске трупе требале су да буду употребљене као заштита залеђа Немаца у време њиховог похода према Југославији и Грчкој.²⁹³

²⁹⁰ Важно је истаћи и гледиште Стефана Сендеа по питању исхране на Балкану: „Оброк хлеба у Грчкој мења се из недеље у недељу креће се између 100 и 150 грама дневно, али се често дешава да се пуни оброк не може добити данима, неки пут и недељама. У Бугарској оброк хлеба износи 1.800 грама недељно, а у Мађарској 200 дневно, при чему треба додати 2 килограма брашна месечно. У Хрватској дели се 200 грама хлеба дневно и 300 грама хлеба месечно. У Словачкој оброци су изванредно мали – 133 грама хлеба дневно и 1 килограм брашна месечно. У житници Румунији главни град је морао да заведе ограничење потрошње хлеба – дели се 1.500 грама недељно“. АЈ, 382–9–31, *Отправник послова Министарству иностраних послова*, 27. мај 1942, пов. бр. 147.

²⁹¹ Dimităr Sirkov, „Bulgaria’s National Territorial Problem during the Second World War“, *Bulgarian Historical Review*, 3, (1991), 13.

²⁹² ЦДА, ф. 258к (Главна дирекција на државните и на гарантираните от државата дџгове), оп. 2, а.е. 3499, л. 1–2, 37–38. Видети: ЦДА, ф. 258к, оп. 2, а.е. 3499, л. 1–34. Упоредити: Vlado Strugar, „Sistem bugarske okupacije u jugoslovenskim oblastima 1941–1944. godine“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1* ур: Živko Avramovski, Beograd 1980, 253–254.

²⁹³ Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Treći deo. 1941–1945*, Beograd 1987, 32–33.

Немачка кампања на Балкану која је започета 6. априла имала је за циљ да у што скоријем року зада брз и коначан ударац Југославији и Грчкој и примора их на капитулацију. У одбрамбеним акцијама које је југословенска војска преузела 6. априла бомбардован је Ћустендил; било је и жртава. Из мемоарских записа бугарских званичника и архивске грађе примећује се да је истог дана бомбардована и Софија. У кварту „Булина ливада“ било је разрушених кућа и осам погинулих. Тим поводом Богдан Филов је у свом дневнику записао да је краљ Борис био силно узбуђен „али и задовољан што су Срби започели напад на нас, иако ми не учествујемо у рату“.²⁹⁴ О овим догађајима бугарско Министарство иностраних послова и вера обавестило је 7. априла 1941. бугарско посланство у Берну. Министар Попов обавестио је Посланство о разговору са југословенским послаником у Софији у којем је рекао поводом отпочињања немачке агресије на Југославију да Бугарска неће учествовати у операцијама. Упркос томе, југословенска авијација је бомбардовала одређене градове у Бугарској под изговором да бомбардују немачка војна постројења и руте кретања немачких јединица. Бугарска влада описала је ову југословенску акцију као „братоубилачки акт“.²⁹⁵

Бугарске информативне агенције преносиле су 7. априла да у војним операцијама између Немачке и Југославије бугарске трупе нису учествовале и да се Бугарска надала да ће ова чињеница „бити довољно цењена од владе у Београду“. „Напротив, југословенске ваздушне снаге предузеле су акцију против бугарске територије, не против немачких објеката, него против отворених вароши и мирног бугарског становништва“. Поводом овог бомбардовања које је извршено 6. априла, бугарска влада дала је упутства свом посланству у Београду да протестује код југословенске владе због овог поступка. Југословенски посланик Владимир Милановић је такође упознат са протестом, али протест никада није добио званичну форму, због поремећаја комуникација. Истовремено је и команда бугарских ваздушних снага публиковала један комунике: „Југословенски бомбардери извршили су јуче нападе против отворених вароши Софије и Ћустендила. Напади су били извршени са велике висине против немачких објеката у Ћустендилу, у центру вароши и у Софији у западним предграђима- жртве чине више жена и деце. Штете су незнатне и одмах се приступило њиховој поправци“.²⁹⁶ Изјава председника владе Филова 8. априла у Народном собрању такође се може посматрати као дипломатски притисак на Београд. Он је у свом говору, поред похвала упућених силама Осовине, осудио напад југословенских јединица на Бугарску: „...Југословенске ваздушне снаге бацале су у више махова бомбе на територију Бугарске и то не на војне објекте него на куће за становање, на становништво у центру Софије, где има међу убијенима и рањенима жена и много деце. Независно од ове чињенице југословенске трупе нападе су наше граничне карауле, иако није било ни најмање провокације са наше стране које би оправдале ове нападе...“²⁹⁷

У међувремену бугарска држава стављала се на располагање немачким трупама. Дана 8. априла 1941. директор државних рудника „Перник“ дао је наређење за организацију смештаја немачких трупа које су пролазиле кроз овај град.²⁹⁸ Истог дана, командант 4. армијског теретног одељења упутио је писмо околијског управу у Берковици да дозволи немачкој војсци да добије још 600 волова за своје потребе.²⁹⁹

Софија је увек на време била обавештена о немачким акцијама на простору Југославије, нарочито Македоније. Дана 7. априла примљени су први извештаји који говоре о томе да су Струмица и Куманово заузети; касније увече сазнало се да су Немци ушли у

²⁹⁴ Богдан Филов, *Дневник*, Софија 1990, 302; Николай Кочанков, *От надежда към покруса. Западна Македонија в Българската вџнина политика 1941–1944*, Софија 2007, 40. Упоредити: В. Бойдев, „От юнкер до генерал. Това, което малцина знаат“, 89.

²⁹⁵ ЦДА, ф. 317к (Българска легация в Берн), оп. 1, а.е. 230, л. 43.

²⁹⁶ АЈ, 103–55–262, „Bugarska izjava o bombardovanju jugoslovenkih aviona“, Софија, 7. април 1941.

²⁹⁷ АЈ, 103–55–262, „Izjava g. Filova u Narodnom собранju“, Софија, 9. април 1941. Видети: „Бугарска прекида дипломатске односе са Југославијом“, *Ново време*, 16.5.1941, 5.

²⁹⁸ ДА – Перник, ф. 148к (Държавни мини „Перник“ – Перник), оп.1, а.е. 73, л. 74–75. Начелник немачког војног стана у Пернику захвалио се 10. јуна 1941. директору државних рудника „Перник“ на смештају. ДА – Перник, ф. 148к, оп. 1, а.е. 73, л. 140.

²⁹⁹ ДА – Монтана, ф. 34к, оп. 2, а.е. 46, л. 7.

Скопље итд.³⁰⁰ За разлику од Софије југословенска влада и њена дипломатска представништва нису била тако добро обавештена. Информације су стизале касно и биле су конфузне. Југословенски амбасадор у Анкари Илија Шуменковић је од свог Министарства тражио 8. априла податке и доказе о учешћу бугарских трупа у нападу на Југославију за случај да „евентуално дође до дискусије са турском владом о том факту“.³⁰¹

Немачка војска брзо је напредовала кроз Југославију, а немачка дипломатија правила је кораке, који су имали пропагандни и војно-стратегијски карактер и које су њеним савезницима требали да осигурају територије приликом распарчавања Југославије које је требало да ускоро уследи. Дана 7. априла немачки шеф дипломатије фон Рибентроп је замолио бугарског посланика у Берлину Првана Драганова да одлети за Софију и чује жељу Фирера да три бугарске дивизије уђу у Македонију као окупационе трупе и преузму администрацију и ослободе немачке трупе.³⁰² Драганов није могао да полети са авионом због лошег времена, али је порука ипак стигла у Софију.³⁰³ Немачки предлог проучен је од стране политичког врха. На предлог краља Бориса улазак у Македонију је формулисан као чин очувања „реда и спокојства“, а не као „окупација“.³⁰⁴ Бугарска влада одобрила је овај Хитлеров предлог 9. априла 1941. године.³⁰⁵ Министар иностраних послова Попов чврсто се противио немачком предлогу, док се министар рата Теодоси Даскалов сложио са предлогом краља, али је инсистирао да једна немачка дивизија осигура позиције према Турској. Обојица су се ипак сложила да не треба журити и да треба сачекати Драганова да дође из Берлина.³⁰⁶

Разлози оваквог Хитлеровог става нису до краја најјаснији, али вероватно је ова одлука везана за удаљавање Бугарске од СССР и Велике Британије, покушаја деловања на Турску да се веже за силе Осовине, али и да се онемогуће италијанске аспирације за већим делом Македоније. У Бугарској је оцењено да би им оваква журба више штетила него користила.³⁰⁷ Међутим, брзим напредовањем немачких трупа, Трећи рајх је успео да овлада већим делом Македоније и уопште јужним деловима Југославије до 9. априла 1941. године. Код министра иностраних послова Попова је овај догађај изазвао промену става и жељу да се убрза окупација Македоније, „посебно с обзиром на то да би касније могли да имамо проблеме са Италијанима“.³⁰⁸

Јоаким фон Рибентроп је већ сутрадан, 10. априла, известио Богдана Филова да ће појединости о ангажовању три бугарске дивизије бити решене између Немачке врховне команде и руководећих бугарских војних установа, а не путем директних бугарских преговора са генерал-фелдмаршалом Листом. Ове три бугарске дивизије нису учествовале у операцијама против Југославије, будући да су предвиђене за окупацију „јужне Србије“. Према предлогу бугарског Министарства војске једна дивизија требало је да буде стационирана око Призрена, а друга у рејону Врања, са образложењем да наведена подручја припадају македонском простору. Посланик Феликс Бенцлер (Felix Benzler) при Штабу 12. армије ставио је до знања Министарству иностраних послова Трећег рајха да се поменута места траже за Македонију од „македонских максималиста“.³⁰⁹ Истог дана, 12. априла, у Софију је слетео бугарски посланик из Немачке Прван Драганов који је објаснио краљу Борису и Филову да је после преврата у

³⁰⁰ Б. Филов, *н. д.*, 303.

³⁰¹ АЈ, 370–26–75, Ankara, 8. aprila 1941, str. pov. br. 519. Већ првих дана рата, немачка војска заробила је огроман број југословенских војника и официра. Лист „Зора“ јављала је 9. априла 1941. да је у Горњу Цумају доведено око 1.000 заробљених војника, већина „Бугара из Македоније која се предала немачким трупама“. „У разговору са њима сви су изразили радост што Бугари у Македонији поздрављају немачку војску. Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 40.

³⁰² ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 8, л. 50; Mihailo Apostolski, Aleksandar Hristov, Rastislav Terzioski, „Položaj okupirane Makedonije u Drugom svetskom ratu (1941–1944)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3, (1963), 46; F. Čulinović, *н. д.*, 593.

³⁰³ Б. Филов, *н. д.*, 303, 304.

³⁰⁴ Витка Тошкова, *България и Третият райх (1941–1944), (политически отношения)*, София 1975, 52.

³⁰⁵ D. Sirkov, „Bulgaria’s National Territorial Problem...“, 9.

³⁰⁶ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 42.

³⁰⁷ D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 33.

³⁰⁸ Б. Филов, *н. д.*, 305; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 43.

³⁰⁹ M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 42.

Београду позван од стране Хитлера који му је рекао „да му је лакнуло“ и да „сада и македонско питање може да се разреши“.³¹⁰

Очекивани улазак бугарских трупа у Македонију изазвао је дипломатски отпор. Бугарски посланик у Анкари Сава Киров упознат је од турског државног секретара Нумана Менеменџоглуа са једном југословенском нотом која је пристигла до турске владе, а у којој се тврди да бугарске трупе учествују у војној акцији против Југославије. Интервенција је изостала јер је турски државни секретар објаснио Кирову да је Бугарска дала експлицитно уверење да бугарске трупе не учествују у војним акцијама на територији Југославије.³¹¹ Чекао се погодан тренутак да Немачка дозволи улазак бугарских трупа у Југославију. Вајцзекер је 16. априла умиривао Драганова рекавши му да ће бугарске трупе ускоро ући у Југославију, али се мора пазити да тај чин не изазове реакцију Турске.³¹²

Однос између Југославије и Турске током трајања Априлског рата могао се описати на следећи начин: Турска је била свесна агресија Немачке на њене савезнице Југославију и Грчку, али је покушавала на све могуће начине да ублажи ситуацију, не желећи да испуни обавезе дате при закључивању Балканског пакта и конвенција између ове две земље. Ниво приправности је досегао врхунац, али главна политичка линија је била да се Немачка не „расрди“ и да се сачува неутралност, остајући веран савезу са Великом Британијом. Са друге стране, југословенска влада је преко свог посланика Илије Шуменковића покушавала да изазове реакцију Турске, макар се она односила и на осуду уласка бугарске војске у Југославију, прекид дипломатских односа и тсл. Југословенски посланик је покушавао безуспешно у више наврата, 6, 8, 10, 13. и 16. априла, да тражи од турске владе интервенцију.³¹³

У данима док су службеници југословенског посланства у Софији трпели понижавање, југословенски посланик у Турској је, још отвореније, на основу Балканског пакта и бугарско-турског уговора тражио од Сараџоглуа да се турска влада изјасни о чину агресије коју је бугарска влада учинила Југославији. То исто је тражио и грчки дипломата. И поред, сталних, али благих притисака, реакција је, у неку руку логично и изостала. Турска није просто имала војну снагу и истанчане дипломатске маневре да се одупре немачкој експанзији. Из страха да Немачка не удари на њих, а остајући верна савезу са Британијом, Турска је повукла своју војску из Тракије и померила је ближе мореузима. Немци су, пак, већ заузели острва Самоатрас и Имброс и исказивали намеру да се искрцају на острва Хиос, Митилена и Лемнос, заокруже Турску и доведу је у још деликатнију ситуацију.³¹⁴

Турска влада је одмах по отпочињању немачке агресије на Балкану одлучила да се не меша. О томе је Сараџоглу известио Илију Шуменковића 8. априла 1941. године. Турску владу свакако су забрињавале немачке акције близу турске границе нарочито на сектору Места–Марица и заузимање Ђумурђине, али је Турска, према речима Шуменковића заузела став „*de non belligerance*“. Велика Британија је такође јавно исказала незадовољство држањем Турске преко свог амбасадора у Анкари. Британци су уз то захтевали повлачење турске војске на линију Булаир–Чатлаца, а већим делом на азијску обалу мореуза. Југословенски посланик у томе је видео шансу, па је од британског амбасадора тражио пристанак Велике Британије, да Турска у повлачењу изврши са два корпуса напад на бугарску и немачку војску како би тиме олакшала пресију на Југославију. Тај захтев одбијен је 12. априла. Турска влада такође је одбила овај предлог 13. априла 1941. године. Следећег дана, Турска је одбила било какву војну сарадњу или интервенцију: „разлози су правне природе, али од политичких последица“, закључено је на крају.³¹⁵

Шуменковић је такође покушао да побије изјаве Саве Кирова обавештавајући још 8. априла Сараџоглуа да је Бугарска напала Југославију. Он је 11. априла 1941. обавештавао

³¹⁰ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 45.

³¹¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 8, л. 67; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 43.

³¹² ЦДА, ф. 176к, оп. 21, а.е. 2614, л. 78.

³¹³ АЈ, 430–2–9, Анкара, 18. април 1941, стр. пов. бр. 589; АЈ, 430–2–9, Анкара, 21. април 1941, стр. пов. бр. 613.

³¹⁴ АЈ, 370–26–76, Анкара, 25. април 1941, пов. бр. 63; АЈ, 430–2–9, Анкара, 8–11. април 1941, стр. пов. бр. 589.

³¹⁵ АЈ, 430–2–9, Анкара, 8–11, 18. април 1941, стр. пов. бр. 589; АЈ, 430–2–9, Анкара, 3. јун 1941, стр. пов. бр. 836.

југословенску владу да је Бугарска одмах демантовала учешће у агресији на Југославију преко Анадолске агенције. Међутим, Богдан Филов је већ истог дана причао у Народном Собрању да Бугарска има своје ревандикације, да будно прати војне операције у Македонији и да је готова да учини што је потребно у интересу бугарског народа. Истовремено агенција Стефани из Софије јављала је како су дуж југословенско-бугарске границе српски војници терорисали бугарску мањину.³¹⁶

При крају војних операција на подручју Југославије, питање Македоније је још било отворено и проблематично. Јоаким фон Рибентроп је 14. априла саопштио немачком посланству у Софији да ће судбина различитих области које припадају Југославији бити решена тек након потписивања мировног уговора. Као резултат тога у том моменту нису се могле дати никакве гаранције о будућим границама и статусу Македоније. Ту пре свега треба узети италијанске претензије на југословенске територије које су насељене Албанцима и чињеницу да ће се решавање питања везаних за Македонце који живе на грчкој територији одгодити. Било је јасно да ће око западних делова Македоније, нарочито око Охрида и Преспе, бити проблема између Бугара и Италијана. Због тога је 15. априла реаговао бугарски председник владе који је од краља Бориса тражио састанак са Хитлером. Министар иностраних послова Попов је инсистирао да састанак са Фирером прате и састанци са Мусолинијем и италијанским краљем. У том циљу надлежним бугарским установама наложено је да саставе један извештај о македонском питању који би се користио приликом ових састанака.³¹⁷

Питање поделе Македоније кренуло је да се заоштрава. Бугарски посланик у Немачкој Прван Драганов обавештавао је Софију о подели Југославије, забринут да Бугарска неће добити оно што је наумила. Он је 15. априла саопштио да ће Македонија добити арбитражну одлуку која ће у ствари бити споразум између Мусолинија и Хитлера. О интензивирању ситуације у региону сведочио је и телеграм бугарског генералног конзула у Тирани, Ивана Сливенског, послатог преко Рима. Бугари су били озбиљно забринути телеграмом „македонских Албанаца који живе у Тирани“. Овај телеграм је послат краљевом намеснику у којем траже да их Италија ослободи. Забринутост је такође појачана посетом краљевог намесника Дебру 11. априла, када је затражено приступање овог града Албанији.³¹⁸

Није само Италија имала сличне жеље као и Бугарска по питању претензија на одређене југословенске територије. Бугарски аташе за штампу у Румунији пријавио је 16. септембра у свом извештају тежње Румуније за првенствено Банатом, али и осталим територијама где живе Румуни, односно „Власи“. Ове акције против бившег савезника и пријатељске земље оправдане су тврдњом да Југославија није дала никаква права Румунима који живе у Банату, Македонији и Тимочној долини. У румунским новинама се појавила и „статистика“ према којој је румунска мањина распоређена на следећи начин: у грчкој Македонији 200.000, у области око Солуна 100.000, у српској Македонији око 150.000, неколико стотина хиљада у долини Тимока и у Банату, у бугарској Македонији 50.000, у Албанији и Епиру 150.000.“³¹⁹

Бугари су постајали све забринутији што је изазивало даље нестрпљење и неспокојство. Према немачким забелешкама, бугарски посланик Прван Драганов описао је фон Вајцзеру које области „Јужне Србије“ треба да буду окупиране и како треба да буду окупиране од стране бугарских дивизија: једна дивизија северозападно од Скопља, друга дивизија око Скопља и трећа дивизија источно и североисточно од Скопља. Драганов је додао да су зоне на којима би се налазиле бугарске трупе постављене по чисто војној основи. Није било претходне одлуке о будућим границама. Бугарске трупе неће предузимати било какав покрет без пристанка

³¹⁶ АЈ, 430–2–9, Анкара, 13. април 1941, стр. пов. бр. 589.

³¹⁷ Б. Филов, *н. д.*, 309–311; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 45–46.

³¹⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 9, л. 20; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 47.

³¹⁹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 48–49; Етнографско питање које је румунска влада претварала у политичко било је присутно све време рата. Где год су живели Власи, Румуни су тврдили да је то њихова национална мањина и преко тога покушавала да оствари право на ту територију. У разговору румунског посланика и посланика НДХ у Софији 22. октобра 1941, румунски посланик Каранфил говорио је о не тако добрим односима између Румуније и Бугарске, између осталог и због „Румуна“ који живе у Македонији, поред Дунава итд. Поред тога, румунски посланик истакао је и проблем Јужне Добруце. ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 42.

немачких војних власти, надајући се да ће ускоро добити позив за улазак у Македонију. Као последица, бугарској војсци дата је дозвола за заузимање Македоније, али не даље од линије Пирот-Врање-Скопље. Ипак, фон Рибентроп је наредио фон Рихтхофену да информише бугарску владу да је поменута линија за Македонију привремена. Очекивало се да ће врло брзо преговори са бугарском владом о решавању територијалних питања бити резултат распада југословенске државе. Избијање италијанских трупа на Охридско језеро и потенцијално напредовање кроз Македонију још више су узбунили водеће кругове у Бугарској. Немачки посланик у Софији јављао је 16. априла да је страх од италијанских претензија у Софији изазвао праву пометњу. Уследила су конкретна обећања да ће бугарске јединице ускоро кренути у Вардарску Македонију, а истог дана је бугарска влада преко свог посланства у Берлину замолила да краљ Борис буде примљен код Хитлера.³²⁰ Коначан улазак бугарских трупа на југословенску територију уследио је након капитулације Југославије.

За време напада немачких и италијанских трупа на Југославију и Грчку, Бугарска је мобилисала 10% свог становништва и главнину својих оружаних снага концентрисала на граници према Турској. Поред непосредне војне помоћи, Бугарска је Немцима омогућила да на самој југословенској и грчкој граници потпуно неометано изведу припрему својих трупа. На састанку одржаном 5. јануара 1943. између Хитлера и бугарског министра војног генерала Николе Михова, Хитлер је, говорећи о Априлском рату против Југославије и Грчке, одао признање Бугарској и њеним оружаним снагама.³²¹

За скоро све време Априлског рата бугарско посланство у Београду обавештавало је своју владу и Министарство иностраних послова о тренутној ситуацији у Југославији. Тако је Јордан Стратијев, отправник послова бугарског посланства у Београду, који је заменио преминулог Стоилова, обавештавао Министарство иностраних послова и вера 16. априла 1941. о конфузној ситуацији у Југославији која је почела демонстрацијама 27. марта 1941. године. Дана 4. априла југословенски представници протествовали су код Стратијева због писања бугарских новина око неслагања Хрвата и Срба. Најгласнији у критици био је Милоје Смиљанић, због кога је касније Момчило Нинчић морао да се извијава. У хаотичној ситуацији ускоро је уследило бомбардовање Београда које Стратијев пореди са злочиначким бомбардовањем Ковентрија у којем је по његовим речима рањено и контузовано око 80 бугарских студената. Описујући бомбардовање Београда, бугарски посланик је на крају писао и о „ослобођењу Македоније: „... И упркос свом бесу и бризи доживео сам то као велику радост, да ми је душа пуна: укључење радио Скопља у нашу радио мрежу – ослобођење Македоније. Немци нису осећали ништа мање радости и олакшања, када су ми чак и пре почетка рата једни за другим рекли: 'Сада ће цела Македонија бити ваша!' Било је то као да су се ослободили кајања. Ако Гусен није пренаглио (рекавши)– наша ће бити цела Грчка Македонија, заједно са Солуном. Уста му се позлатила. На крају не остаје ми ништа друго осим да вам честитам најсрдачније и поздравим велики успех без капи проливане крви. Дај Боже да и Турци погреше и да и са њима завршимо једном за свагда. Најзад је и за нас изгрејао сунчан дан“.³²²

1.2.1.2. Судбина Југословенског посланства у Софији

Током трајања Априлског рата бугарска влада преко својих подручних органа веома грубо је поступила према особљу југословенског посланства у Софији.³²³ Одласком посланика

³²⁰ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 33–34, 48.

³²¹ О распореду бугарских јединица у земљи и на окупираном подручју током 1941, 1942, 1943 и 1944. видети: Boro Mitrovski, Venceslav Glišić, Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 1971, 19–20, 54–56, 58.

³²² *Българското управление във Вардарска Македония (1941–1944). Документален сборник*, със. Александър Гребенаров, Надя Николова, София 2011, 19–20. О укључивању радио Скопља у бугарску радио мрежу видети: В. Весковиќ–Вангели, *н. д.*, 262–264. Видети: ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 4, д. 6.

³²³ Преко платног списка за месец април 1941, можемо добити увид ко је био на служби у Посланству Краљевине Југославије у Софији на почетку немачке агресије на Југославију: посланик Владимир Милановић, саветник Драгош Драгутиновић, саветник Владимир Соколовић, секретар Душан Петковић, секретар Миливоје Ненадовић, писар Драгован Шепић, протоколита Ратко Зиндовић, помоћник Недељко Кленак, служитељ

Владимира Милановића, дужност отправника послова од 11. априла, вршио је саветник посланства Владимир Соколовић. Уз отправника послова Соколовића у Софији су остали још писар Драгован Шепић, протоколиста Ратко Зиндовић, док су од „момака“ остали Селим Велеагић и Витолд Красовски.³²⁴

Убрзо затим, 13. априла, одржане су велике манифестације „поводом ослобођења Македоније и западних крајева“. Одржани су и говори захвалности испред немачког и италијанског посланства, а поворка је прошла и задржала се код двора кличући краљу Борису. У тим тренуцима забележена је и једна веома „ревизионистичка“ изјава министра иностраних послова Попова. Већ сутрадан, 14. априла, на путу ка турском посланству, полиција је ухапсила на улици опуномоћеника Владимира Соколовића и чиновника Ратка Зиндовића, највероватније по налогу Гестапоа. Они су одведени у полицијску станицу и после краћег саслушања притворени. Забринут за њихов нестанак, једини члан посланства на слободи, Драгован Шепић, обратио се шефу протокола Министарства иностраних послова Белинову тражећи помоћ. Одговор је стигао касно у ноћ око 23 часа. Белинов је саопштио Шепићу да се двојица југословенских грађана налазе негде у „луповању“.³²⁵

Рано ујутру 15. априла, Шепић је телефонирао турском, америчком, совјетском, швајцарском и француском посланику, молећи да пошаљу своје секретаре у југословенско посланство, ради хитног саопштења. Апеловао је да се поменуте дипломате заузму код бугарског министра Попова да се ухапшени југословенски представници пусте из затвора. Том приликом сви посланици су се енергично заузели, али посебно се заузео амерички посланик, упозоравајући Попова „да ће овај случај врло лоше одјекнути у америчком јавном мњењу“. Убрзо затим у југословенско посланство је дошао шеф протокола Белинов, обавестивши Шепића о прекиду дипломатских односа, уручивши му том приликом и ноту.³²⁶ Истовремено је саопштио да особље посланства мора да напусти Бугарску и то истог дана увече преко територије Румуније, напоменувши да су у ту сврху већ резервисана места у возу. Том приликом Белинов је изјави следеће: „Доносим добру вест. Господа Соколовић и Зиндовић били су у затвору и биће одмах пуштени“, а онда је Шепићу пружио вербалну ноту: „А овде вам је нота о прекиду дипломатских односа између Бугарске и Југославије.“³²⁷ Истог дана, Југословенско посланство обавестило је бугарско Министарство иностраних послова да ће њене интересе у Бугарској заступати посланство САД и да ће као чувар зграде Посланства у Софији остати Витолд Красовски са супругом.³²⁸ О томе је бугарског Министра иностраних послова информисао и амерички посланик у Софији 15. априла 1941. године.³²⁹

Бугарско Министарство иностраних послова у вербалној ноти предатој југословенском посланству назначило је да Бугарска прекида дипломатске односе са Југославијом наводећи три разлога: 1) југословенска војска је напала бугарске пограничне карауле без икаквог разлога током априла 1941; 2) југословенска авијација напала је бугарске градове и при том нападу убили грађанска лица, првенствено жене и децу иако се Бугарска није ангажовала у рату;³³⁰ 3) чланови југословенског посланства били су у вези са антидржавним елементима који су припремали државни преврат и били послати из Југославије. Трећа тачка је означена као најважнија за прекидање дипломатских односа.³³¹ По том питању бугарска Дирекција полиције

Селим Велеагић, служитељ Витолд Красовски; служитељ Живојин Урошевић; служитељ Борисав Качаревић; служитељ Родољуб Радуловић. АЈ, 103–151–536, Краљевски посланик, Софија, 11. април 1941, к. б. бр. 322/41; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 1.

³²⁴ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 6; ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 175, л. 13.

³²⁵ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 6.

³²⁶ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 3; ЦДА, ф. 317к, оп. 1, а.е. 230, л. 43. Видети: ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 10.

³²⁷ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 3; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 6.

³²⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 175, л. 4.

³²⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 175, л. 10.

³³⁰ У писму које је Министарство иностраних послова примило 14. априла од стране Министарства војног-Штаб војске саопштио је да су погранични инциденти који су се десили 2. и 3. априла дело Југословена. ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1013, л. 1.

³³¹ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 3; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 6; ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1013, л. 2; ЦДА, ф. 284к, оп. 1, а.е. 7640, л. 1. „Бугарска прекида дипломатске односе са Југославијом“, *Ново време*, 16.5.1941, 5.

обавестила је 15. априла Министарство иностраних послова да су чланови југословенског посланства били у вези са људима који су ширили манифест са антидржавним садржајем и да су одређени људи ухваћени у Старој Загори са компромитујућим материјалом. Због овог разлога, неки од чланова југословенског посланства су ухапшени и спроведени у Дирекцију полиције.³³² У вези са поступцима од стране фон Рихтхофена по питању да се и Берлин усагласи, министар Попов је објаснио да је бугарска влада морала да делује брзо због опасности од појаве инцидента и немогућности да гарантује сигурност персонала југословенског посланства који је и даље задржан, „ради заштите“. Као дипломатски разлог прекида односа, бугарски министар иностраних послова је навео да је признање Независне Државе Хрватске од стране Трећег рајха, које је најављено раније тог дана, југословенска држава фактички престала да постоји.³³³

Драгован Шепић није прихватио такав захтев истичући да особље посланства нема намеру да се врати у Југославију планираном рутом и да он, као писар, не може да прими ноту ни да поступи по њој. Ускоро, после 24 часа проведених у затвору двојица југословенских дипломата су пуштени, а отправник послова Соколовић упознао се са нотом. Затим је у пратњи секретара посланства САД, посетио министра Попова и енергично протествовао против хапшења захтевајући узимање криваца на одговорност. Соколовић је такође одлучно одбијао наводе тачке 3. у бугарској вербалној ноти. Том приликом предао је ноту којом је бугарско министарство обавештено да ће југословенске интересе провизорно заступати посланство САД. Бугари су усвојили захтев да особље југословенског посланства путује преко територије СССР. Коначно у 22 часа особље посланства је напустило Софију и отпутовало у Варну, а отуда совјетским бродом за Одесу.³³⁴ С тим у вези, бугарско Министарство иностраних послова затражило је од Министарства војног и Штаба војске да изда зелене карте члановима југословенског посланства који су напуштали Бугарску. У питању су била следећа лица: Владимир Милановић, посланик; Драгош Драгутиновић, саветник; Душан Петковић, секретар; Миливој Ненадовић, секретар; Недељко Кленак, чиновник; Димитрије Путник, војни аташе; Петар Иванковић, аташе за штампу; Живојин Урошевић, служитељ; Борисав Качаревић, служитељ; Радољуб Радуловић, служитељ; Лео Пукл, помоћник војног аташеа; Синиша Пауновић, дописник „Политике“.³³⁵

Увече у 21:50 часова 15. априла 1941. бугарска влада је службеницима југословенског посланства ставила на располагање специјални вагон којим су имали отпутовати до Варне. Приликом одласка од стране бугарског Министарства иностраних послова дошао је Белинов да се опрости од чланова југословенског посланства, а на станици је био и први секретар америчког посланства. На путу до Варне југословенске грађане пратио је секретар бугарског министарства иностраних послова Атанасов и шесторица полицајаца који су 14. априла ухапсили Владимира Соколовића и Ратка Зиндовића. Од железничке станице у Варни до луке југословенски држављани дочекани су и допраћени од стране совјетског конзула и вицеконзула у Варни који су показали велику предусретљивост. Из Варне у коју су чланови југословенског посланства стигли 16. априла у 22 часа брод „Сванетија“ је кренуо за Одесу у коју је стигао 17. априла у 3 часа ујутру. У Софији је са својом супругом остао служитељ Витолд Красовски као чувар зграде Краљевског посланства.³³⁶

Бугарске власти су и после одласка чланова југословенског посланства наставиле са малтретирањем јединог преосталог члана који је чувао зграду. Витолд Красовски био је крајем

³³² ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 175, л. 11–13.

³³³ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 46.

³³⁴ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 4; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 6; М. Stojiljković, *Bugaraska okupatorska politika...*, 47–49.

³³⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 175, л. 14–15.

³³⁶ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 6. Плац и зграду југословенска влада је од стране бугарске државе купила 20. октобра 1939. године. Уговор о купопродаји потписан је у канцеларији бугарског министра трговине, индустрије и рада Илије Кожухарова. Купопродајни уговор су потписали са бугарске стране поменути министар и Христо Иванов Герциков, софијски обласни директор, а са југословенске стране посланик Момчило Јуришић-Штурм. Наиме радило се о имовини коју је бугарској држави поклонио Димитар Ценов 1920, а налазила се у улици Велико Трново број 3. Плац од 3.053 m² продат је за тадашњих 6.500.000 лева. Видети: АЈ, 103–151–536.

априла ухапшен и провео је четири дана у затвору, а за то време посланство је три пута претресано од стране бугарске полиције. На приговоре америчког посланства, бугарска влада је одговорила да још није дала пристанак да САД заступа интересе Југославије. О овоме је југословенски посланик у САД Константин Фотић обавестио југословенску владу 23. маја 1941. године.³³⁷ Амерички посланик у Софији, Џорџ Ерл који је на себе преузео заштиту југословенских интереса у Бугарској обратио се поводом овог случаја бугарском министру иностраних послова Попову 1. маја 1941. године. Он је написао да је Красовски ухапшен 26. априла и да је био у затвору до 30. априла и да је бугарска војска претресла зграду Југословенског посланства запленивши притом одређену документацију, скрећући пажњу притом да америчко посланство као заштитник интереса није било обавештено о овоме нити је дало дозволу. На крају своје ноте амерички посланик тражио је детаљна објашњења.³³⁸ Одговор је уследио 10. маја 1941. у форми вербалне ноте у којој је бугарско Министарство иностраних послова довело у питање заштиту југословенских интереса од стране САД тврдећи да бугарска влада још није одобрила америчком посланству да штити југословенске интересе у Бугарској.³³⁹

Према телеграму југословенског амбасадора у Турској Илије Шуменковића, од 18. априла 1941. бугарски краљ је био јако изненађен поступком бугарске полиције према службеницима југословенског посланства: „Југословенски посланик и војни изасланик напустили су Бугарску не обавештавајући претходно власти. То је толико разбеснело Гестапо и бугарску полицију, која је под њеном контролом да су они ухапсили отправника послова и једног чиновника и то због шпијунаже. Бугарски краљ чим је за то сазнао био је необично шокиран таквим поступком бугарске полиције противном међународним обичајима и лично је интервенисао у циљу ослобођења и одласка отправника послова и чиновника. Из страха да им се од полиције не десе још какве непријатности, краљ је удесио тако да наше особље напусти земљу у року од три сата“.³⁴⁰ Особље посланства кренуло је 27. априла из Одесе заједно са колегама из Будимпеште бродом за Цариград.³⁴¹

Извештавајући Министра иностраних послова Момчила Нинчића о догађајима у Софији 6. маја 1941. и садржају вербалне ноте о прекиду дипломатских односа, посланик Владимир Милановић истицао је да је приликом састанка са министром Поповим, 5. априла, узгред напоменуо да је дошло до пушкарања између југословенских и бугарских патрола код Цариброда. После инцидента одржан је састанак између југословенских и бугарских официра и инцидент је решен у пријатељском тону. Међутим, није постигнута сагласност око тога ко је први пуцао. Сутрадан, 6. априла, у Председништву владе посланик Милановић поново је примљен код Попова који га је обавестио да су четири југословенска авиона бомбардовала Ћустендил и да је том приликом погинуло око 30 особа. Такође је један југословенски авион бацио бомбу у предграђе Софије и на тај начин убио четири особе. Бугарски министар је замолио југословенског посланика да ово саопштење пренесе југословенској влади, истакавши како бугарска влада улаже „значајне напоре“ да сачува пријатељске односе са Југославијом и спречи „проливање братске крви“. Милановић је договорио да није постојала намера да се бомбардује цивилно становништво, али је истакао да је бугарска територија, нарочито према Југославији, пуна немачке војске, а поготову Ћустендил и Софија истакавши да је тешко са велике висине правити „математичку селекцију“. Говорећи о бомбардовању, Милановић је истицао да располаже веродостојним подацима да су југословенски авиони бомбардовали Ћустендил у тренуцима када су кроз град пролазиле моторизоване колоне немачке војске које су грађани масовно посматрали са тротоара. Милановић је закључио да су штете проузроковане овим бомбардовањем биле велике, а да су жртве међу грађанством дошле услед

³³⁷ AJ, 370–26–75, Ankara, 18. april 1941, pov. br. 592; AJ, 371–6–9, Fotić Kraljevskoj vladi Jerusalem, 23. maj 1941, pov. br. 2828; BA, EB, к. 2796, ф. 1, д. 15.

³³⁸ AJ, 371–6–9, George H. Earle III to. Mr. Popoff, Sofia, May 1, 1941; ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 175, л. 6–9.

³³⁹ AJ, 371–6–9, Ministry of Foreign Affairs to the Legation of the United States of America, Sofia, May 10, 1941.

³⁴⁰ AJ, 370–26–75, Ankara, 19. april 1941, pov. br. 601; BA, EB, к. 2796, ф. 1, д. 5; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika*..., 50.

³⁴¹ BA, EB, к. 2796, ф. 1, д. 8.

тога што је оно са тротоара посматрало пролазак немачке војске. Бомбардовање Софије извршено је из разлога што су са њеног аеродрома константно узлетали немачки авиони, али је Милановић закључио да бомбе нису пале ни близу аеродрома. Говорећи о тачки три вербалне ноте Милановић је истакао да бугарска влада није могла навести никакве чињенице које би југословенско посланство инкриминисале и третирали га као антидржавни елемент. Милановић је Попову посебно скренуо пажњу на велику одговорност Бугарске у нападу на Југославију, као и на чињеницу да је југословенско посланство четири дана било одсечено прекидањем телекомуникационих веза.³⁴²

О томе да су САД преузеле заштиту југословенских интереса у Бугарској, од протеривања југословенског посланства 15. априла, Југословенску владу обавестио је југословенски посланик у САД Константин Фотић, нагласивши да је ову дужност америчка влада примила на себе 21. априла 1941. године.³⁴³ Ову информацију послао је југословенској влади у Јерусалим 29. априла 1941.³⁴⁴ Ипак, заштиту интереса посланство САД обављало је само фактички, пошто бугарска влада то још није званично прихватила. О томе је Фотић обавестио Југословенску владу 9. октобра 1941. године.³⁴⁵ Заштита југословенских интереса у Бугарској, Мађарској и Румунији од стране америчке владе имала је и свој финансијски део. Наиме, амерички државни секретар обратио се 20. фебруара 1942. југословенском Министарству иностраних послова обавештавајући га да је југословенска влада дужна да исплати америчкој влади 11.000 долара на основу заштите југословенских интереса у поменути три земље. Због разних дипломатских препрека и заврзлама које је са собом доносио рат, влада САД тражила је да југословенска влада у 1942. обезбеди 5.000 долара за заштиту интереса у Бугарској. Ипак, престанак заштите југословенских интереса од стране САД у Бугарској, због бугарске објаве рата САД довело је до тога да ова исплата није више била потребна.³⁴⁶

*

Иако су се чланови југословенског посланства одавно повукли из Бугарске, проблеми су се настављали. Још од успостављања свог посланства у Софији, влада НДХ „бацила је око“ на зграду југословенског посланства. Посланик НДХ Владимир Жидовец писао је Министарству иностраних послова 3. децембра 1941. да је по овом питању водио разговор дан раније, 2. децембра, са новим немачким послаником у Софији Адолфом Хајнцом Бекерлеом (Adolf Heinz Beckerle) који је обећао да ће се по овој ствари заузети у Берлину.³⁴⁷ Међутим, немачки посланик је нагласио да је за решење ове ствари надлежна тзв. мешовита комисија које је надлежна за преузимање активе и пасиве „бивше Југославије“ по државним „наследницима“,

³⁴² ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 10; ; М. Stojiljković, „Bugarska kao saveznica...“, 254–255; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 49–50.

³⁴³ АЈ, 370–26–75, Москва, Букурешт, Лондон, Виши, Јерусалим, 21. април 1941, пов. бр. 616; АЈ, 371–6–9, Subotić Kraljevsko poslanstvo London Kraljevskom poslanstvu Vašington, London 22. април 1941, пов. бр. 394; АЈ, 371–6–9, Adžemović Kraljevsko poslanstvo Kairo Kraljevskom poslanstvu Vašington, Kairo, 25. април 1941, пов. бр. 81; АЈ, 371–6–9, Fotić Konzulatu Jerusalem, 30. април 1941, пов. бр. 207. О заштити југословенских интереса у Мађарској, Грчкој и Италији видети: АЈ, 371–6–9, Department of State, Washington, April 29, 1941.

³⁴⁴ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 2.

³⁴⁵ АЈ, 371–6–9, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, 9. oktobar 1941, пов. бр. 613; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 28. Југословенска влада замолила је посланство у САД да провери да ли америчко посланство у Софији врши заштиту југословенских интереса још 10. септембра 1941. године. АЈ, 371–6–9, Ninčić Poslanstvu u Vašingtonu, London, 10. septembar 1941, пов. бр. 6277.

³⁴⁶ АЈ, 371–6–9, Department of State, Washington, February 20, 1942.

³⁴⁷ Адолф Хајнц Бекерле (1902–1976). Рођен у Франкфурту на Мајни. Од 1922. био је члан Нацистичке партије (НСДАП) из које је годину дана касније избачен, да би опет био примљен 1928. године. Од 1932. био је члан Рајхстага, од 1933. на дужности шефа полиције у Франкфурту на Мајни до 1939, када је постављен за шефа полиције у окупираном Лођу. Дана 8. јуна именован је за немачког посланика у Бугарској (акредитиве предао 6. јула 1941.) и на тој дужности остао је до 9. септембра 1944, када су га Руси заробили. Године 1955. ослобођен је на бази уговора Хрушчов–Аденауер, али је 25. септембра 1959. против њега поново поведен кривични поступак. Ослобођен је, јер није доказано да је активно учествовао у изгону Јевреја из Македоније, Тракије и Пирота. Године 1968. поново је изведен пред суд у Франкфурту, али је опет ослобођен на основу сведочења тадашњег немачког канцелара Георга–Курта Кизингера. Умро је као слободан човек априла 1976. године. „Нови немачки посланик у Бугарској“, *Ново време*, 7.7.1941, 2. Ženi Lebl, *Jevreji u Pirotu*, Beograd 1990, 53.

па да би било потребно да хрватски чланови те комисије предузму све потребне кораке како би се ово питање решило у корист НДХ и да се од пролећа 1942. крене са надоградњом ове зграде и смештањем посланства НДХ у њу.³⁴⁸ Међутим, одељење рачуноводства бугарског министарства иностраних послова обавестило је посланство НДХ у Софији 23. октобра 1941. о ставу Државне ризнице од 9. октобра 1941. да се хрватском предлогу не може удовољити правдајући свој став тиме да у том тренутку није било средстава, па се са градњом односно наставком радова може почети тек следеће прорачунске године. Бугарска је у ствари чекала мишљење немачке владе које није ни стигло због преокупираности другим пословима.³⁴⁹

Окупација која је наступила у Југославији и све што је она са собом носила – глад, несигурност, интернирања, убијања; приморавала је појединце да емигрирају из земље. То су обично били људи на „позицијама“ у војном или чиновничком сектору који су често по доласку у емиграцију давали изјаве установама југословенске владе о стању у земљи које су биле веома корисне. Често су ти људи који су били настањени у Србији или Македонији бежали преко „несигурног“ бугарског терена, где су тамошње власти могле у сваком тренутку да их зауставе. Због тога су се њихови тајни пролази ослањали на америчка и британска дипломатска представништва које су чиниле скоро све да помогну овим људима. Било је случајева када су ове установе помагале у слању одређених реферата и изјава за Лондон. Из Софије се тако 1. августа 1941. обратио Илији Шуменковићу саветник југословенске амбасаде у Турској Стеван Ћирковић који је са својим братом – официром стигао 31. јула тајно у Софију. Чим су стигли њих двојица су се упутили у америчку амбасаду где су успели да предају врло важан материјал о актуелном стању у Југославији с молбом да га експедује са дипломатском поштом. Други циљ браће Ћирковић био је да пређу бугарску границу и побегну у Турску, па су тражили помоћ америчког и турског посланства. Турски саветник их је лепо примио, али им је рекао да нема пуно наде за њихов прелазак у Турску и то „због бугарске стране“. На крају у писму Стеван Ћирковић износио је кратак резиме стања у земљи у коме говори да је живот постао немогућ, да су Немци кренули да масовно врше злочине у циљу одмазде и да се доста људи одметнуло у шуму.³⁵⁰

Пешадијски потпоручник Рајко Иветић, водник 32. пешадијског пука, после априлског слома нашао се у Црној Гори одакле је 5. маја 1941. са још неколико југословенских официра покушао да се преко посланства САД у Софији пребаци за Африку. Ипак, после краћег задржавања у згради америчког посланства, 12. маја, где му је обећана помоћ, ухапшен је од стране бугарске полиције. У полицији је саслушаван, а бугарска полиција стално је постављала три питања: 1) каква је писма носио у америчку амбасаду; 2) који се српски пуковник крије на Цетињу; 3) да ли је припадао Црној или Белој Руци. После вишедневног мучења предат је немачкој команди у Софији, која га је спровела у софијски логор са југословенским ратним заробљеницима. Затим је пребачен за Београд, одакле је успео да побегне за Панчево. После отпочињања напада Барбароса, Немци су у Панчеву кренули са рацијом, што је Иветића натерало да поново проба да се пребаци у Софији, па затим у Турску. Опет је био ухваћен и пребачен у софијски логор. Одатле је успео тек почетком августа 1941. да побегне и да се средином истог месеца пребаци преко бугарско-турске границе.³⁵¹

Треба истаћи да је током лета 1941. у Софији покренут кривични поступак против Георги Димитрова–Гемета и његове „завереничке групе“. На удару су се нашли и чланови бившег Југословенског посланства у Софији. Ова група оптужена је да је вршила шпијунажу у корист Велике Британије и Југославије. За 35 оптужених тражила се смртна казна – вешањем. Поред бугарских држављана оптужени су следећи страни држављани: Норман Џејмс Дејвис, агент из

³⁴⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 20.

³⁴⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 7.

³⁵⁰ У допису од 18. новембра 1941. америчко посланство није знало да одговори где се Стеван Ћирковић налазио. ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 3, д. 6.

³⁵¹ АЈ, 411–4–10, писмо Рајка М. Иветића, пешадијског потпоручника, наредника 32. пешадијског пука у Мостару генералном конзулу, Једрене, 24. август 1941. Слично се десило и артиљеријском капетану I класе Рајку Гоговићу који се повукао преко Београда, Скопља, Софија до Александропоља, одакле је чамцем, веслајући прешао на турску територију. ВА, ЕВ, к. 279ц, ф. 4, д. 9.

Велике Британије који је био у тесној сарадњи са Аленом Џејмсом Метвеном, секретаром британског војног изасланства пуковника Александра Роса и чланови југословенског посланства у Софији: Душан Петковић, Владимир Соколовић, Драгован Шепић и Миливој Ненадовић.³⁵² Почетком 1942, Југословенска влада је сазнала за пресуду Софијског окружног суда Георги Димитрову и осталим оптуженима, међу којима су се налазили и чланови југословенског посланства у Софији. Југословенска влада пратила је колико је могла преко својих дипломатских представништва ово суђење и била је негативно изненађења његовом пресудом. Чланови посланства Владимир Соколовић, Душан Петковић, Драгољуб Шепић и Миливоје Ненадовић осуђени су у одсуству на смрт вешањем. Са њима су осуђени на смрт вешањем Георги Димитров, Иван Костов и остали земљораднички прваци.³⁵³

Чланови ове групе оптужени су да су подметнули експлозив на железничкој прузи Драгоман – Цариброд 10. фебруара 1941, којом приликом је уништена локомотива и 40 вагона цистерне, а том приликом је живот изгубило 10 железничара. Последњих дана фебруара откривен је покушај исте групе да уништи Бојански водовод. Крајем истог месеца, по налогу Георги Димитрова организован је канал између Југославије и Бугарске којим су се кретали „завереници“. Група је финансирана од стране британског и југословенског посланства, преко Димитрова и преко појединаца: Марије Димитрове, Илије Млечкова, Ивана Костова, Мишела Михајлова и др. Почетком априла у Старој Загори означени су за напад објекти у којима су се налазили немачки војници. Преко британске везе чланови ове организације су се снабдели радио апаратима. Њима су наводно управљали Антон Влчев и Борис Рангелов Дамјанов. Радиостанице су биле смештене у неколико различитих станова у Софији, да би најзад биле пренесене у Пловдив у стан „завереника“ Христа Кафалова. Чланови југословенског посланства оптужени су да су примали и растурали материјал који је Георги Димитров штампао у Србији и у којем је народ позиван на општи устанак. Завера је наводно припремана 12. и 13. априла 1941. године.³⁵⁴

*

Након Бугарске објаве рата САД и Великој Британији 13. децембра 1941. САД је привремено предала заштиту југословенских интереса швајцарском посланству у Софији. О томе је владу у Лондону обавестио Константин Фотић 16. децембра 1941. године.³⁵⁵ Међутим, бугарска влада није пристала да швајцарско посланство штити југословенске интересе. САД су затим замолиле швајцарску владу да затражи од Бугарске дозволу за назначено вршење заштите док југословенска влада не донесе одлуку по овој ствари. О томе је југословенски посланик у САД обавестио Министарство иностраних послова 21. децембра 1941. године.³⁵⁶ Неколико дана касније, 24. децембра 1941, министар Нинчић писао је Фотићу да би швајцарска влада примила заштиту југословенских интереса у Мађарској, Румунији и

³⁵² Од бугарских држављани оптужени су поред осталих: Георги Димитров, Борис Николов Миланов, Славе Игнатов, Георги Стефанов Стојанов, Никола Гинчев Петров, Милан Дренчев Лазаров, Антон Минев Влчев, Димитр Најданов, Керимџијев, Христо Костов Радев, Героги Атанасов Хлчев, Никола Атанасов Грнев, Серги Георгијев Тлатанов, Ценко Василев Барев, Илија Петков Млечков, Иван Костов, Страти Тодоров Димитров и Марин Адамов. ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 34; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 45; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 46. Видети: ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 48.

³⁵³ АЈ, 103–55–262, Генерални конзул Министарству иностраних послова, Цариград, 6. јануар 1942, пов. бр. 15; АЈ, 103–55–262, *Отправник polsova Ministarstvu inostranih poslova, Stockholm*, 27. мај 1942, пов. бр. 147; АЈ, 411–6–15, Генерални конзул Министарству иностраних послова, Цариград, 6. јануар 1942, пов. бр. 15. Пресуду су пренели и шведски листови: АЈ, 382–9–31, *Отправник poslova Ministarstvu inostranih poslova*, 27. мај 1942, пов. бр. 147. Такође су пресуду пренели и листови НДХ. Лист „Хрватски народ“ доносио је ову вест под насловом „Осуђени уходе у Софији који су радили за рачун Београда“. Видети: АЈ, 103–49–244, *Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova, Cirihi*, 23. фебруар 1942, пов. бр. 41.

³⁵⁴ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 34.

³⁵⁵ АЈ, 371–6–9, *Fotić Ministarstvu inostranih poslova*, 16. decembar 1941, пов. бр. 910; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 27. Посланик НДХ у Софији Владимир Жидовец обавестио је своју владу да би због објаве рата Бугарске Великој Британији и потенцијално САД, требало предузети конкретне мере и заузети енергичнији став по питању зграде југословенског посланства у Софији и уселења Посланства НДХ у њу. *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 242.

³⁵⁶ АЈ, 103–55–262, *Fotić, Vašington*, 21. decembar 1941, пов. бр. 923; АЈ, 371–6–9, *Fotić Ministarstvu inostranih poslova*, 21. decembar 1941, пов. бр. 923.

Бугарској, али Румунија и Мађарска нису пристајале на званичну заштиту, што се тиче Бугарске, она није прихватала ни незваничну заштиту југословенских интереса.³⁵⁷

Министар иностраних послова упутио је посланику у Берну по овом питању телеграм 29. јануара 1942: „По ступању у рат са Бугарском, влада Сједињених Држава Америке замолила је швајцарску владу да се прими и заштите наших интереса. Швајцарска влада одбила наводећи да бугарска влада на ово не пристаје. Молим настојите да Швајцарска штити наше интересе макар и незванично, као што чини у Италији“.³⁵⁸ Неколико дана касније, 5. фебруара 1942, југословенски посланик у Швајцарској јавио је да је швајцарска влада пристала да штити југословенске интересе незванично и наравно ако на то пристане бугарска вада.³⁵⁹ Тако је швајцарско посланство само фактички заступало југословенске интересе до даљњег.

Проблеми који су задесили бивше службенике југословенског посланства као и саму установу нису се зауставили на претходним догађајима. Швајцарско Министарство иностраних послова саопштило је крајем августа 1942. југословенском посланству у Берну да је, према информацијама које им је доставило посланство у Софији, извршен још један у низу инцидената. Дана 5. августа два чиновника немачког посланства дошла су до зграде југословенског посланства захтевајући од чувара Витолда Красовског да им покаже зграду, јер немачке власти желе исту реквирирати ради инсталације радио-станице у згради. Красовски се опирао, али је ипак зграду показао Немцима, скренувши им претходно пажњу да је то зграда посланства, да су у њој држане службене ствари, као и приватне ствари чиновника Посланства. Немци су одговорили да их се то уопште не тиче, те је Красовски хитно реаговао и цео случај испричао швајцарском отправнику послова који му је наредио да кључеве зграде одмах преда швајцарском посланству, што је Красовски и урадио. Швајцарски отправник послова предузео је све што је потребно да се ствари из југословенског посланства пренесу у зграду британског посланства где су смештене у једну собицу. Швајцарско министарство иностраних послова одобрило је поступак свог дипломате и наложило му да кључеве не предаје Немцима, али да преда бугарској влади, ако она то затражи. Бугарска влада предузела је зграду југословенског посланства 9. априла 1943. године. Швајцарско посланство предузело је мере ради обезбеђивања намештаја и преостале архиве.³⁶⁰

1.2.1.3. Конференција у Бечу и утврђивање граница током 1941.

Улазак бугарских трупа у Југославију и Бечка конференција. У Београду је 17. априла 1941. потписана капитулација изасланика Врховне команде Краљевине Југославије. Како је немачка влада, а са њом и владе осталих агресорских земаља видела у томе коначну потврду „дебелације југословенске државе“ узело се то као основни повод коначно спровођење претходно донесене одлуке у комадању Југославије. Конференција на којој су требала да се расправљају ова питања требала је да се одржи у Бечу, у којем су се већ налазили мађарски и бугарски представници. Владе ових земаља позване су већ раније како је показивала депеша немачког Министарства иностраних послова упућена немачком посланству у Београду 17. априла 1941. године.³⁶¹

³⁵⁷ AJ, 371–40–53, Ninčić Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu Vašington, London, 24. februar 1942, pov. br. 830.

³⁵⁸ AJ, 374–19, Ninčić, šifrovan telegram, London, 29. januar 1942, pov. br. 291 (несређен фонд). Југословенски генерални конзул у Јерусалиму јављао је 20. јануара 1942. да је америчко посланство у Софији, због успостављања ратног стања између Бугарске и САД тражило од швајцарског посланства да предузме заштиту југословенских интереса у Софији. Пошто бугарска влада није пристала на ово, швајцарска влада одлучила је да преко свог посланства само исплаћује чувару југословенског посланства 55 долара месечно. Уз то генерални конзул је јавио да је у Софији извршен „безобзиран претрес“ зграде југословенског посланства, да је чувар посланства био ухапшен и да су још у августу полупани прозори посланства. AJ, 103–55–262, Dragutinović, Jerusalem, 20. januar 1942, pov. br. 17.

³⁵⁹ AJ, 103–55–262, Jurišić, Bern, 5. februar 1942, pov. br. 109. Југословенски посланик у Берну јавио је 18. фебруара да бугарска влада није пристала ни на незваничну заштиту југословенских интереса од стране швајцарског посланства. AJ, 103–55–262, Jurišić, Bern, 18. februar 1942, pov. br. 109.

³⁶⁰ Видети: AJ, 374–19, (несређен фонд), грађа у вези Бугарске 1941–1944.

³⁶¹ F. Čulinović, *n. d.*, 60. Страхујући да ће Немачка можда ускратити њихове аспирације, бугарска влада наложила је Министарству иностраних послова да преко својих дипломатских представништва у Анкари и

Да би умањила или ограничила бугарске претензије, истовремено задржавајући за Немачку главне транзитне линије, важније изворе ресурса и улогу врховног арбитра, Врховна команда Вермахта је у захтеву од 18. априла министру иностраних послова фон Рибентропу јасно дала до знања да немачким „сателитима“ каже на које територије могу да рачунају приликом распарчавања Југославије. Тако је речено да област коју настањују „Бугари и бугарски Македонци треба да припадне Бугарској саобразно граници народности“, док пруга Зајечар – Ниш треба да остане у „остатку Југославије“. Немачка је предложила да граница буде планински ланац између Ниша и Пирота. Назначено је да Ниш у „сваком случају“ треба да припадне Србији.³⁶² Ипак, Трећи рајх није могао формално да обезбеди да сва важнија налазишта и комуникације остану на територији будућег протектората. Жеља немачке Управе за војну привреду и наоружање за облашћу молибдена код Црне Траве, није испуњена у том смислу, али је назначено да ће Немачка вршити „привредно обезбеђење“.³⁶³ Исто тако, експлоатација хрома у околини Скопља (припало Бугарској) Немачка је обезбедила за себе, као и друге испоруке и концесије са територије коју је добила Бугарска.³⁶⁴

Истог дана, 18. априла, фон Рибентроп је у писму упућеном у Софију дао „наређење-сагласност“ да бугарска војска уђе у Грчку и у Југославију.³⁶⁵ Овај део, који је окупиран није прејудуцирао питање коначног територијалног увећања Бугарске, за које је требало водити посебне разговоре.³⁶⁶ Исто је јавио и бугарски посланик Прван Драганов Министарству иностраних послова.³⁶⁷ С тим у вези, начелник штаба 12. немачке армије издао је 18. априла оперативно наређење бр. 990 Штабу бугарске војске у вези са уласком бугарских јединица у Тракију и у Југославију. По предлогу немачке Главне команде Хитлер се сагласио да бугарске војне трупе уђу у Тракију у област између реке Струме и линије Свиленград – Александропољ, док су полицијске и војне јединице могле да уђу у Југославију, али само до линије Пирот – Врање – Скопље и до реке Вардар и до грчке границе на југу и западу. Док год су трајале војне операције немачких јединице у Југославији дотле су Бугарске јединице морале да буду потчињне команди 12. армије. У складу са главним делом наређења стајала су и појашњења с обзиром на операције које су још увек трајале: 1) Путеви Ћустендил – Скопље – Горња Цумаја – Велес и Скопље – Велес стајали су „до даљњег“ на располагању у првом реду немачкој војсци; 2) Бугарске трупе снабдевале су се саме; 3) Заробљеници и војнички плен који се нађу у поменутих областима без изузетака припадају немачкој војсци. Бугарске трупе биле су обавезне да помажу немачким трупама у прикупљању и отпремању овог плена. 4) Одређена је и веза у местима: командовање бугарске окупационе војске у Македонији – команда 50. армијског корпуса у Скопљу; командовање окупационе војске у Тракији – команда 30. армијског корпуса у Кавали; 5) Штаб бугарске војске умољавао се да јави Штабу 12. армије: а) ко је задужен за окупационе области Тракије и Македоније; б)

Берлину утичу на Немце да убрзају распарчавање и поделу југословенске територије. Тако је бугарско министарство већ 17. априла наредило свом посланику у Анкари да се потруди да фон Папена убеди да се сметње не праве барем за окупацију Македоније и да фактичким нестанком Југославије престају сви уговори које је она имала са Турском. „...Скрените му пажњу да задржавање окупације почиње да изазива нервозу код нас“, закључено је у телеграму. М. Apostolski, А. Hristov, R. Terzioski, *n. d.*, 46.

³⁶² Још пре Априлског рата Мусолини је покушавао да придобије Бугарску нудећи јој делове Македоније. Идеју је изнео средином октобра 1940. у Венецијанској палати на конференцији на којој су присуствовали и његови ратни команданти. S. Milošević, „Okupatorska podela Jugoslavije...“, 136.

³⁶³ *Zbornik XII/1*, Beograd 1973, 10–11.

³⁶⁴ На састанку поткомисије за привредна питања у Берлину 19. априла 1941. на којој су присуствовали пуковник Браумилер (Braumüller), државни секретар Ландфрид (Landfried), државни секретар Кетлер (Kettler) и мајор Руделсдорф (Rudelsdorf) закључено је и следеће: „У областима које су поселе немачке оружане снаге, а у којима су преузеле окупацију мађарске и бугарске јединице копнене војске мора да ступи на снагу, односно да се задржи немачка принудна управа над непријатељском имовином...“ Узгред, државе наследнице морале су да војна постројења која су се налазила на задобијеним територијама ставе на располагање Вермахту. Исто, 39–40.

³⁶⁵ Према ратном дневнику Врховне команде Вермахта, Фирер је 15. априла наредио да бугарске јединице уђу у подручје Цариград и Босилграда и да су оне то учине 17. априла 1941. године. K. Pavlović, „Iz ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1986), 317–318.

³⁶⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 9, л. 6.

³⁶⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 21, а.е. 2614, л. 7.

путеви и пунктови којима ће се кретати и где ће боравити бугарска војска; в) свакодневно јављање о уласку у војне пунктове.³⁶⁸

У шифрованом телеграму од 18. априла бугарски посланик Прван Драганов обавештавао је Министарство иностраних послова о новим границама на Балканском полуострву. Закључио је да источне и јужне границе „уже“ Србије нису јасне и да би Бугарска требала да затражи немачку помоћ у остваривању претензија на Македонију по српско-бугарском договору из 1912. године.³⁶⁹

Иако је у перспективи најављивано даље продирање Бугара на запад, директива од 18. априла изазвала је велику пометњу у Софији, па је у том циљу у време припремања конференције у Бечу Хитлер примио, најављиваног краља Бориса 19. априла 1941. године. Његова посета је највероватније имала удела у Хитлеровој одлуци да помакне линију бугарске окупације на запад.³⁷⁰ Из Хитлеровог говора било је јасно да ће Немачка анектирати одређене делове северозападне Словеније, док ће Бачку дати Мађарима, Босна и Херцеговина требала је да уђе у састав НДХ, а Далмација да припадне Италији. У вези Македоније краљу Борису је обећано да ће Охрид бити предан Бугарима, највероватније и цела Македонија, после преговора са Италијанима. Пирот и Врање су обећани, без даљих компликација. Краљ Борис је изјавио да би велика грешка била да се Румунији додели источна Србија од Дунава до Неготина.³⁷¹

У телеграму од 19. априла министар Попов саопштио је бугарском посланику у Риму Дечку Карацову, да су Бугарске војне јединице започеле са уласком у Тракију и да су заузеле Македонију, али само до Вардара. Карацову је поручено да сазна какви су италијански ставови по питању Македоније. Такође је пријављено да у Софији траже сву Македонију, а нарочито Охрид. Одговор је уследио 22. априла. Карацов је напоменуо да је један од главних разлога стратешки значај обезбеђивања залеђине Јадранског мора.³⁷²

Бугарска војска ушла је у Македонију 18. априла, али и на територију тзв. „западних покрајини“. Бугари су најпре ушли у Пирот и у околна места са својом 1. армијом, а затим у Врање и у источну Македонију са својом 5. армијом. Сутрадан, 19. априла је наставила са окупацијом Вардарске Македоније. Дана 20. априла ушли су и у Тракију. Генерал-лајтнант Никола Петков Хаципетков наредио је генералу Николи Михову, команданту 5. армије у чијем саставу су биле 6. и 7. пешадијска дивизија и 1. брза дивизија да 19. априла у 8 часова ујутру наступи са заузећем Македоније и то: 1. брза дивизија до линије Сливница – Цариброд – Пирот – Власотинце и Трн – Клисуре – Сурдулица ка линији Врање – Куманово, као и да до 24. априла окупира територију северно од линије Крива Паланка – Куманово – Качаник. Штаб дивизије требао је до 23. априла да се стационира у Врању.³⁷³

Седма пешадијска дивизија требала је да напредује јужно од 1. брзе дивизије и то: појачани 39. пешадијски пук до линије Трн – Клисуре – Сурдулица – Врање – Куманово и до 26. априла изађе на линију Скопље – Куманово. Штаб је требао да се смести у Скопље. Ојачани 13. пешадијски пук требао је да скрене од Тустендила и наступи линијом Крива Паланка – Кратово – Велес и да до 26. априла дође у рејон Велес – Кратово. Штаб је требао да се смести у Велес. Ојачани 14. пук требао је да наступи преко Пехчева и Берова ка линији Струмица – Радовиш – Штип и да до 25. априла дође у рејон Штип – Радовиш. Извесне јединице овог пука требале су да заузму места на линији Ђевђелија – Дојран. Штаб пука требао је да се смести у Радовиш. Штаб дивизије требао је да се смести у Штип. Бугарска 6. пешадијска дивизија требала је да настави концентрацију на запоседнутом подручју и чека

³⁶⁸ ДВИА, ф. 24 (Оперативен одел – (35420) 24190), оп. 3, а.е. 156, л. 123–124; *Zbornik XIV/1*, Beograd 1981, 21–22. У извештају Генералштаба Кошнене војске од 20. априла 1941. писало је: „На територији корпуса бугарске трупе ушле су у Пирот. Припрема се пребацивање и реорганизација 11. армијског корпуса“. *Zbornik XIII/1*, 50.

³⁶⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 9, л. 8–9; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 50.

³⁷⁰ Д. Лукач, *Treći Rajh... Treći deo...*, 34. Видети: М. Стојиљковић, *Bugarska okupatorska politika...*, 43; V. Strugar, *n. d.*, 252.

³⁷¹ Б. Филов, *н. д.*, 313, 314.

³⁷² *Българското управление във Вардарска Македония...*, 23; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 50–51.

³⁷³ *Българското управление във Вардарска Македония...*, 5, 21. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 79–80; *Zbornik XIV/1*, 21–22.

додатна наређења. Штаб 5. армије требао је да врши координацију наступања јединица нарочито на линији Трн – Сурдулица – Врање – Куманово куда је наступао 39. пешадијски пук. До краја извођења ове операција 5. армија била је директно потчињена Штабу армије, а након тога требала су да уследе нова упутства. Штаб 5. армије имао је до 20. априла да се измести из Ћустендила и да се до 26. априла лоцира у Скопљу.³⁷⁴

Наступање је требало да се врши са великом дозом опрезности због могућих заосталих и непредатих јединица „српске војске“. У случају наиласка на овакве одреде наређивала се борба која је требала да се води до „потпуног уништења или хватања непријатеља“. Слабе групе или заостали појединци требало је што је брже могуће очистити. Пролазак кроз насеља вршен је тек после обавештајних информација да је место или град чист и након осигуравања улица. Колоне народа које би поздрављале бугарске војнике не би требале да врше успоравање напредовања. У случају наиласка на оштећене саобраћајнице које је било немогуће прећи требало је искористи локална средства и становништво за оправку. Није било дозвољено држати заробљенике и дезертере и кретати се са њима. Њих је требало оставити у великим сабирним центрима у Драгоману, Брезнику и Ћустендилу.³⁷⁵

Дана 22. априла 1941, након одлука Бечке конференције бугарски начелник Штаба војске наредио је команданту 5. армије да предузме окупацију Македоније и то са 6. пешадијском дивизијом на следећи начин: а) 15. пешадијски пук требао је да се превезе железницом тако што ће оставити по једну јединицу у Велесу, Прилепу и Битољу и на крају осигурати линију оивичену овим градовима. Штаб пука је требао да се смести у Битољ; б) остале јединице ове дивизије да наставе да се крећу пешке у две колоне путем Радомир – Ћустендил – Крива Паланка – Куманово – Скопље и Радомир – Дупница – Горња Цумаја – Царево Село – Штип – Велес и да постави по један пешадијски пук са артиљеријом у Скопљу и Велесу. Штаб дивизије требао је да се смести у Велес.³⁷⁶ Према бугарској историографији „жители Скопља и осталих градова са радошћу су поздрављали своју браћу“. Територија источно од реке Вардар окупирана је од стране бугарских трупа до 24. априла. Три дана касније, Намачка је дозволила улазак и западно од реке Вардар. Међутим, градове у западном делу Македоније: Струга, Тетово, Дебар, Кичево, Гостивар и др. заузеле су италијанске јединице након повлачења немачке војске.³⁷⁷

За операције у Југославији била је реорганизована бугарска 5. армија у чијем саставу су биле 6. и 7. пешадијска дивизија и 1. брза, односно коњичка дивизија, као и друге мање јединице. Југословенску границу су најпре прешле 1. брза дивизија и 7. пешадијска дивизија, али је Штаб немачке 2. армије вратио 1. брзу дивизију на правац Пирота зато што му Штаб немачке 12. армије није одмах саопштио Хитлерово наређење. Бугари су тек 22. априла почели да окупирају делове Македоније и југоситочне Србије, јер су тог дана 1. брза дивизија налазила на маршу ка Врању, а 7. пешадијска дивизија на маршу ка Скопљу, Велесу и Струмици, док је Штаб бугарске 5. армије стигао у Скопље. Тако је 1. брза дивизија 23. априла посела простор Пирот – Струмица – Крива Феја са деловима у Скопљу, 7. пешадијска дивизија простор Врање – Радовиш, а делови 6. пешадијске дивизије Велес (главнина као армијска резерва се налазила југоисточно од Софије).³⁷⁸

Бугари су у почетку покушали да успоставе своју власт на читав Нишавски срез, све до Беле Паланке и скоро по свим општинама овога среза били су поставили своје кметове које су довели из Бугарске. После неколико дана Немци су их вратили на једну линију која је договорена, а која је од Пирота била удаљена свега два до три километра. То је углавном била она гранична линија до које су у Српско-бугарском рату од 1885. Бугари дошли са својом војском и задржали се око 20 дана. Немци су вратили Бугаре из суседног Бабушничког среза, који су Бугари такође хтели да целокупног поседну са својим установама.³⁷⁹

³⁷⁴ *Българското управление във Вардарска Македония...*, 21.

³⁷⁵ Исто, 21–22.

³⁷⁶ ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 395, л. 17.

³⁷⁷ *Zbornik XIII/1*, 64; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 50, 64; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 27–28.

³⁷⁸ К. Matev, *n. d.*, 67; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 47.

³⁷⁹ АЈ, 103–160–582, „Стање у Пироту и околини под бугарским окупаторским властима“, 27. мај 1941, Београд.

Питање поделе Македоније и делова Грчке између Италије и Бугарске доминирало је на конференцији у Бечу. Ћано се на конференцији упорно заузимао за остварење плана велике римске империје, док је фон Рибентроп, кочио те намере у корист велике Бугарске, која је Хитлеру ипак више изгледала наклоњенија од Италије. Италијански министар иностраних послова покушавао је да претензије објасни стратешким, етнографским и саобраћајним чиниоцима, али је на крају ипак морао пристати на предлог Немаца да се Бугарима препусти део Охридског језера.³⁸⁰ Немачка је више штитила интересе Бугарске и из разлога што су на слабијег партнера лакше могли да утичу како би остварили сопствене интересе, нарочито у погледу експлоатације рудних богатстава.

Наиме, први разговор двојице министара иностраних послова вођен је 21. априла („Први бечки састанак“) и на њему је поред бројних питања поделе територија Југославије постављено и оно које се тиче проширења границе Албаније на исток, северно од Преспанског језера. У вези са тим фон Рибентроп је додао да Бугари желе целу Вардарску Македонију до старе југословенско-албанске границе, што је подржао и Фирер. На то је Ћано одговорио да је исправка граница могућа, нарочито за Охрид који би био организован као нека врста енклаве; ипак је инсистирао да албанска граница иде далеко на исток, како због економских тако и због стратешких разлога. У прилог овој жељи наглашен је и етнички састав становништва. На крају састанка закључено је да Немачка и Италија имају сличне ставове о подели Југославије. Постојеће „мале“ разлике у ставовима биле би усаглашене са Фирером.³⁸¹

Дана 22. априла разговори су настављени („Други бечки састанак“). Фон Рибентроп је изнео ставове Фирера о важности сировина на простору Југославије за Рајх. Стога је инсистирао да рудници хрома и олова код Љуботена остану на бугарској територији са правом Немачке да експлоатише руду. На исти начин желео је да уреди оловна налазишта у близини Косовске Митровице који би остали на територији Србије. У замену за то Немачка је била спремна да преузме кораке како би убедила Бугарску да направи уступке што се тиче западне Македоније. Даље током разговора фон Рибентроп је напоменуо да краљ Борис жели да Солун припадне Бугарској, за коју немачка страна није дала никакву обавезу. Гроф Ћано је изразио жаљење што не може да узме став по овом питању, али ако би се то којим случајем десило Италија би присајединила Грчку.³⁸² Италијански шеф дипломатије је у својим забелешкама пренео овакве ставове Немачке: „...Упркос обавезама према бугарском краљу, Фирер је хтео изаћи у сусрет нашим захтевима у погледу подручја Косова. Ипак, жели да задржи избочени сектор Љуботена за Бугарску, а Митровицу у корист Србије, јер се на тим секторима налазе рудници који су немачко власништво...“³⁸³ Тог дана завршени су главни разговори у Бечу између фон Рибентропа и Ћана који су своју кулминацију доживели 21. и 22. априла 1941. године. Потписивањем споразума Југославија и Грчка су распарчане. Између италијанске (албанске) и бугарске зоне повучена је демаркациона линија тзв. Бечка линија.³⁸⁴

Гранична линија простирала се од ушћа Тимока у Дунав до Орловог кама (к. 1696), настављала се старом српско-бугарском границом од пре Првог светског рата, па линијом планина Бабуна (к. 1163), западно од села Бабушнице, а потом источно од Власотинца преко Влајне (к. 1441), Орлове чуке (к. 1274) до села Доморовце где је тромеђа Бугарске, „Велике Албаније“ и Србије. Граница се даље настављала од Мицора на Старој Планини, источно од Темске, Оревице и Сопота, реком Лужницом и Власином до близу Власотинца и Грделице. Даље је ишла преко Влајне и Кукавице, Лисја, Осоја, Гере, Раног Луга, Кленка и Пожарања

³⁸⁰ *Zbornik XII/1*, 37–38; Д. Зографски, „Виенската спогодба...“, 34–54; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 34–35; Ф. Ćulinović, *n. d.*, 62–63.

³⁸¹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 53–54; Ф. Ćulinović, *n. d.*, 62–64.

³⁸² *Zbornik XII/1*, 57; *Tajni arhivi grofa Ciana...*, 461–462; У наређењу команданта 12. армије генерал-фелдмаршала Вилхелма Листа од 22. априла 1941. стајало је следеће: „Чим Италијани евакуишу Гостивар, Кичево и Ресен предвиђен је долазак бугарских трупа у општи рејон Тетово – Гостивар – Кичево – Ресен. Наређење у вези са овим следи чим одобри команда Копнене војске“. *Zbornik XII/1*, 50.

³⁸³ *Tajni arhivi grofa Ciana...*, 461–462.

³⁸⁴ *Българското управление във Вардарска Македония...*, 7.

захватајући Кочане, Прешево и Биљачу. Граница између италијанског окупационог подручја, односно „Велике Албаније“ и окупационе територије Бугарске ишла је даље према југу од места Доморовце источно од Призрена, да би се спустила до Тетова па даље: Гостивар – Кичево – Дебар – Охрид, затим североисточно од Преспанског језера ка Југоистоку и спуштала се на грчку границу.³⁸⁵

У разговорима 24. априла 1941. донесена је одлука да „бугарско светилиште“ Охрид и рудник хрома на Љуботену, који ће радити као врста немачког предузећа, припадну Бугарској.³⁸⁶ Прецизнији подаци о резултатима састанка Рибентроп–Тано налазили су се у ноти од 24. априла, која носи потпис главног преводиоца немачког министарства иностраних послова Паула О. Шмита. Поред хрватског, словеначког, српског, црногорског нота је предвиђала и решење македонског питања. Територија Македоније као и делови источне Србије („западне покрајине“) дате су Бугарској, док је на западу један широк појас са градовима Струга, Гостивар и Тетово припао Албанији. Бугарска жеља за Солуном као и за решењем судбине Грчке требала је да буде решена у разговору између Хитлера и Мусолинија након рата.³⁸⁷

*

Конкретизација бугарских аспирација. Дан након састанка у Бечу из немачког Министарства иностраних послова стигло је објашњење Првану Драганову да се разговори нису завршили коначном одлуком, али је присједињавање Охрида, требало да буде одобрено. Међутим, за Солун није било решења. Бугари су били посаветовани у поверењу да се не баве италијанским претензијама ка Косову, које иначе немачка страна није одобрила.³⁸⁸ Ћутање Бугара по питању стварања велике Албаније збунило је Италију која је у томе видела неодобравање.³⁸⁹

Како би се питања поделе Југославије коначно уредила, али и договорила економска експлоатација, 23. априла у Софију је допутовао опуномоћеник Карл Клодијус заменик начелника одсека за економску политику послат од фон Рибентропа. Један од главних циљева његовог доласка био је да са Бугарима поведе разговор око Македоније са чијом су поделом ови били незадовољни. У разговору са краљем Борисом, Клодијус је уверавао бугарског монарха да ће се немачка заузети по питању западне Македоније. Немачки емисар такође је покренуо низ пословних захтева углавном за концесије рудника источно од Шар-планине. Од Бугарске је затражено да једним делом преузме и југословенски спољни дуг. О овим питањима Клодијус је разговарао и са министром Поповим.³⁹⁰

Сутрадан, 24. априла, бугарска влада примила је предлоге Клодијуса, а касније је потписан споразум тзв. споразум Клодијус – Попов.³⁹¹ У разговорима са председником владе, министром иностраних послова, министром војске, као и са монархом претходног дана, Клодијус је закључио да је бугарски народ прожет осећањем искреног пријатељства и захвалности према Немачкој и Фиреру. Ако се одређивање граница са Албанијом не поклапа у потпуности са бугарским жељама, „то неће бити од суштинског значаја у смислу укупног

³⁸⁵ S. Milošević, „Okupatorska podela Jugoslavije...“, 137; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 26–28.

³⁸⁶ *Zbornik XII/1*, 74.

³⁸⁷ *Zbornik XII/1*, 74; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 55–56; F. Čulinović, *n. d.*, 71.

³⁸⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 9, л. 33–34.

³⁸⁹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 56–57.

³⁹⁰ Исто, 58; Касније се министар иностраних послова Попов жалио у Посланству НДХ у Софији почетком марта 1942. да је Бугарска добила велики део југословенског спољњег дуга. Немци су отворено говорили бугарским надлежним органима да они морају платити те дугове, пошто су сва проширења добили без борбе. Једна посебна бугарска комисија ишла је у Берлин како би утврдила висину дуга који је требао бити отприлике 8% односно између три и четири милијарде лева. Попов је био мишљења да би Србија требала да преузме целокупни југословенски спољни дуг. Наравно, Немци су ово одбили. ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 12.

³⁹¹ Немачко-бугарски споразум, познатији као „Клодијус“ или „Клодијус–Попов“ „бавио се немачким пословним интересима на новоприсједињеним крајевима Бугарске. У члану 1 споразума бугарска влада је била дужна да Немцима преда залихе хрома које се налазе западно, северно и северозападно од Скопља. *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 7; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 59; D. Sirkov, „Bulgaria’s National Territorial Problem...“, 9–10.

расположења и укупног испуњења старог бугарског сна“. Према Клодијусу одлучујући политички значај и важност придавани су Охриду. Са друге стране, не толико Гостивар, колико Струга и Тетово представљали су битне градове за Бугаре. Струга се чинила важна по „етнографском и сентименталном карактеру“, док је Тетово било географски, економски и комуникациони центар и као такав није сме да буде одвојен од Скопља. Поред тога, у Тетову је постојала електрана, која ће на основу уговора закљученог са Бугарском снабдевати електричном енергијом руднике које су предати Немачкој. У инструкцијама које је добио од фон Рибентропа, Клодијус је добио задатак да у поверљивом разговору информише Бугаре о састанку и преговорима у Бечу. Пошто скоро сигурно не би добили читаву Вардарску Македонију, фон Рибентроп је преко свог изасланика поставио питање да ли би Бугарска била задовољна надокнадом у виду добијања области у Горњем току Јужне Мораве (око Врања) и да ли би та област поговодала њеним аспирацијама као и област око Пирота.³⁹²

У одговору краљ Борис је навео да Бугарска придаје важност клисури св. Никола и да граница треба да прође југоисточно од Беле Паланке и Лесковца, пређе преко Мораве и одатле да се висовима спусти до Љуботена. „Бугарска је одустала од Беле Паланке и Лесковца, јер су та места, која су раније била Бугарска, сада чисто српска“, наводио је бугарски краљ.³⁹³ Такође, Бугарска, како је тврдио министар иностраних послова Попов, одбацивала је и присаједињење Ниша својој држави. По његовим речима то би ослабило бугарску државу узимањем „туђег елемента“: „Ниш је некада био бугарски крај, али Србија је успело да га однароде и посрбе“, тврдио је бугарски министар.³⁹⁴ Што се тиче Грчке, Бугарска је „бацила око“ на долину јужно од Битоља, као и на место Кукуш, 40 km северно од Солуна. Ипак, бугарски краљ је нагласио да би ове жеље биле оствариве, само ако нису у супротности са плановима Немачке.³⁹⁵

Територијалне аспирације и подела територија била је тада у центру интересовања бугарске владе, па је и јавност требало пропагандно уобличити по том питању. Бугарски лист „Зорја“ редовно је извештавао о догађајима на Балканском полуострву и о питањима поделе територија Југославије. Дана 24. априла изашао је чланак „Перспективе за проширење Албаније“. У њему се анализирају национални проблеми Бугара и Албанаца. Док су Бугари живели у неколико земаља, Албанци су осим у својој земљи живели и у грчком Епиру и Тесалији, али и у Југославији, у пределима Косовског и Новопазарског санџака. Следећи број „Зорје“ од 25. априла донео је чланак под називом „Успостављање новог поретка на Балкану“ у којем се анализира читава проблематика прерасподеле југословенске територије. Наглашава се да је Немачка имала само један интерес на Балкану, а то је како да задовољи своју националну и економску нужност. Међутим, због сложености проблема, могло се говорити само о зонама окупације.³⁹⁶

Док се бугарска штампа бавила новим границама на европском југоистоку, Врховна команда Вермахта је 27. априла саопштила да је Фирер решио да дозволи Бугарској да окупира додатне територије ограничене местима од Врања у југозападном правцу дуж јужне обале Биничке Мораве – Стари Качаник – Штрпце (места укључно) – Мушниково (искључно) – к. 2587 (искључно) – Лешак (укључно) – к. 1748, 30 km југоисточно од Тетова (искључно) – обала Охридског језера 5 km северно од Охрида до 5 km јужно од Охрида – Ресен (укључно) – к. 2600 (укључно) – одатле у југоисточном правцу до грчке границе јужно од Битоља, затим у потезу старе грчке границе. Фирер је одлучио да се од овако означене територије Бугарској најпре преда територија која је ограничена местима Бујановац – Качаник – северна падина Љуботена – Лешак (северно од Тетова) – Групчин – Здуње – Брод – Битољ – укључујући ова места све до границе предвиђене за Бугарску. Област западно од линије Брод–Битољ, специјално град Охрид, привремено су искључени да би се избегао потенцијални сусрет италијанске и бугарске војске. О овим одредбама требало је, према немачкој команди, што пре обавестити бугарског министра

³⁹² Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 59–60.

³⁹³ Исто, 60.

³⁹⁴ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 156.

³⁹⁵ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 60.

³⁹⁶ Исто, 61–62.

иностраних послова путем немачког посланства у Софији које је примило ово обавештење 28. априла 1941. године.³⁹⁷ Ипак, обавештење је дошло убрзо са друге стране. Прван Драганов, већ сутрадан је информисао Министарство иностраних послова да је Немачка наредила да бугарска војска окупира област западно од реке Вардар до линије Битољ–Брод–Тетово–Качаник.³⁹⁸ Што се тиче западних делова Македоније, бугарски посланик Драганов је 6. маја обавештен да се Рибентроп „дуго борио са Ђаном“, али је успео да за Бугарску обезбеди само Охрид, док су Тетовска долина, Струга и Кичево остајали Италијанима. Хитлер није хтео да игра улогу арбитра него је спорна питања оставио да реше Италија и Бугарска. Као малу компензацију дао је Бугарима територију западно од Пирота.³⁹⁹ Дана 10. маја стигло је обавештење од Драганова да је немачка војна команда дала дозволу да бугарска војска дође до линије Свети Никола, југоисточно од Беле Паланке – Врање (укључно).⁴⁰⁰

Генералштаб Врховне команде Вермахта је у складу са Министарством иностраних послова званично издао обавештење 11. маја 1941. потчињеним управама и командама да се Бугарима допушта да окупирају подручје Пирот – Врање до следеће линије: Тачка 1602 (32 km северно од Пирота) - Кална (припада Бугарској) – раскрсница путева 2 km западно од Калне (припада Бугарској), потом у југоисточном правцу тако да се Нишава пресеца 10 km северозападно од Пирота - Понор (припада Бугарској) - Бабушница (Бугарској) - Своде (припада Србији) - Предејане (Бугарској) - југоисточни огранак планине Влајне паралелно са Јужном Моравом до коте 1270. Одатле југозападним правцем по наређењу Врховне команде Вермахта од 27. априла 1941. године.⁴⁰¹ Међутим, Бугари, стално незадовољни, покушавали су назначену демаркациону линију да стално помере на запад нарочито око Беле Паланке, Бабушнице, Власотинца и гребена планине Кукавице највише из „стратешких разлога“. Према извештају Моравске банске управе у Нишу од 27. маја Бугари су присвојиле остатак Нишавског среза, Бабушницу, низ села око Власине и целу територију Пољаничког среза. На руку Бугарима ишла је и посета СС официра и шефа Управног штаба војно-управног команданта Србије др Харалда Турнера (Harald Turner) Софији који је након тога кренуо да заступа ставове да се Бугарској уступе нека насеља и да се граница помери ка северозападу, па је сходно томе убрзо стигло и његово наређење. Овоме се успротивио фелдкомандант у Нишу код војно-управног команданта Србије, сматрајући да оваква наређења може да изда само немачка Врховна команда или војно-управни командант Србије, јер се радило о смањивању Србије под „немачким протекторатом“.⁴⁰²

Бугарска је такође без сметњи, још раније, запосела тзв. „западне покрајине“ са градовима Цариградом и Босилградом. Међутим, приликом запоседања, узаног појаса код

³⁹⁷ *Zbornik XII/1*, 87–88; Упоредити: Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 62. У наређењу бугарског начелника Штаба војске команданту 5. армије од 28. априла стајало је да ова армија приступи окупацији Македоније линијом северни део Качаничке клисуре – село Стари Качаник (искључно) – најсеверније падине Љуботена (к. 2510) – врх Чаушица – Цепчиште (искључно) – Добриче – врх Локва – Битово (укључно) – Папрачиште (искључно) – Ижица (искључно) – Плашница (укључно) – Прибилци (укључно) – Лпатице (укључно) – Братин Дол (укључно) – Кишово (укључно). Наређено је да се линије никако не прелази, јер би то највероватније довело до сукоба са италијанским јединицама. ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 155, л. 1.

³⁹⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 9, л. 44; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 62.

³⁹⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 21, а.е. 2614, л. 54.

⁴⁰⁰ ЦДА, ф. 176к, оп. 21, а.е. 2614, л. 48.

⁴⁰¹ *Zbornik XII/1*, 126–127.

⁴⁰² *Zbornik XII/1*, 127; Иван–Цина Глигоријевић, „Демаркациона линија кроз јужну Србију“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 64–65; Вјенцеслав Глишић, „Успостављање окупационог система и бугарско-немачки спорови око демаркационе линије у лесковачком крају 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XXII, (1982), 12–13. У писму генерала Димитра Станчева, бугарског официра за везу код Немаца у Београду од 29. августа 1941. Министру војном детаљно се описивало стање у Србији. Између осталог, у писму се говори о успостављању владе Милана Недића и њеним захтевима упућеним немачкој команди. У захтевима се тражио да се исправи југоисточна граница, укључивањем Пирота и Скопља. Шеф управног штаба војно-управног команданта Србије др Турнер обавестио је генерала Станчева о овим захтевима, на шта му је овај одговорио да је постављање таквог питања исцрпно и да би његово актуелизовање било превише болно. У даљем делу писма генерал Станчев извештава да је немачки захтев да бугарске трупе преузму железничку пругу Зајечар–Књажевац само информативан. И. Т. Иванов, *н. д.*, 260–262.

Неготина, успротивио се немачки комадант места који бугарској војсци није дао да пређе границу. Због тога је бугарско Министарство иностраних послова наложио 3. маја 1941. Првану Драганову да интервенише код немачког Министарства иностраних послова и да објасни да су села око Тимока била чисто бугарска и да их је она изгубила Нејским мировним уговором.⁴⁰³ Немачки државни секретар Ернест фон Вајцзекер је поводом протеста бугарског посланика, одговорио 5. маја 1941. да му је било познато да се Бугарској препуштају Цариброд и Босилеград, али не и узани појас источно од Тимока. Вајцзекер је у сваком случају обећао да ће се заузети да Бугарска добије и ово проширење.⁴⁰⁴ Са тим у вези, месец дана касније, 6. јуна 1941. Врховна команда Вермахта обавестила је своје потчињене команде: „Према саопштењу Министарства иностраних послова Бугарске треба, према уговору у Нејиу, да поново задржи земљишни појас источно од реке Тимока од ушћа у Дунава до западно од Халова, а од ове тачке према југоистоку до досадашње југословенско-бугарске границе. Одобрава се поседовање ове области од стране бугарских трупа. Све остало око предаје територије регулисаће Команда копнене војске“.⁴⁰⁵

Због проблема са разграничењем формирана је мешовита бугарско–немачка комисија. Комисија за разграничење немачких и бугарских окупационих снага састале су се у Врању 11. јуна 1941. и договориле се о заједничкој граници. Граничну линију на подручју Пирот – Врање Команда копнене војске прихватила је 9. јуна 1941. године. Међутим, поново су се јавили проблеми око утврђивања демаркационе линије и то око тога коме ће припасти Грделица и Ораовица и пут Грделица – Бабушница. Како би решили ова питања у Нишу су се 25. јуна сусрели пуковник Фрајхер фон Ботмер командант Фелдкомандантуре у Нишу и командант Стаматов командант 1. брзе дивизије из Врања. Према тадашњим решењима гранична линија је постављена код Чифлика, Бабушница је остављена Бугарима, а Лужнички срез у Србији је своје седиште преместио у Љуберађу. Ситнија исправка је направљена и 21. јула када је демаркациона линија установљена на реци Лужници, све до њеног ушћа у Власину. Власотиначком срезу су тада биле прикључене општине Богдановац и Велико Бојинце, а у Грделици је била постављена царинарница.⁴⁰⁶ Дан раније, 20. јула 1941, Штаб 5. армије послао је Обласној дирекцији у Скопљу наређење Министарства војног по коме су одређене пограничне страже за пропуштање и кретање двовласника.⁴⁰⁷

Ипак, обе стране остале су незадовољне оваквом демаркационом линијом. Бугарска из чисто територијалног, али и из стратешког угла, а Немачка из привредног, констатујући да су многи ресурси остали на територији која је припала Бугарској, уместо на територији војно-управног команданта Србије одакле би се несметано експлоатисали. Већ крајем јула 1941, Бугари су испољавали незадовољство добијеним територијама око Врања и Власотинца. Преко извештаја војно-управног команданта Србије од 25. јула 1941. команданту Југоистока⁴⁰⁸ јасно се

⁴⁰³ ЦДА, ф. 176к, оп. 21, а.е. 2614, л. 28.

⁴⁰⁴ *Zbornik XII/1*, 102–103. У акту Моравске бановине од 28. маја 1941 стајало је следеће: „Границе према Бугарској, а према подацима добивеним од г. Фелдкоманданта са даном 27. мајом знатно су измењене у корист бугарске окупаторске власти, тако да је сада под бугарску власт дошао и остатак среза нишавског, варош Бабушница и цела територија среза пољаничког“. Ф. Ćulinović, *n. d.*, 72.

⁴⁰⁵ *Zbornik XII/1*, 103.

⁴⁰⁶ ВА, Немачка архива, сигнатура: НМА, НАВ-Н-Т-501, 254/506, 25.7.1941, бр. 19/41 (микрофилмована грађа) (даље: ВА, НМА, НАВ-Н-Т-501, 254/506, 25.7.1941, бр. 19/41 (регеста)); *Zbornik XII/1*, 127; И. Цина Глигоријевић, „Демаркациона линија...“, 64–65; В. Глишић, „Успостављање окупационог система...“, Видети: *Zbornik XII/1*, 267. Немачку су на састанку представљали пуковник фон Ботмер Фелдкомандант у Нишу и виши саветник за војну управу др Ханке, а бугарску – пуковник Стаматов командант 1. бугарске дивизијеу Врању и потпуковник Мотицаров. Том приликом су закључили „да као линија разграничења важи северна граница среза Врање до к. 1044, а да одатле важи даље ка западу преко к. 1181 до к. 1154 (Китка) где се достиже граница са италијанским оружаним снагама. Од к. 1044 до к. 1154 граница треба да иде северном ивициом пута“. *Zbornik XII/1*, 164.

⁴⁰⁷ ВА, Бугарска архива, сигнатура: СУП Скопље 2/187 и 188, 20.7.1941 (даље: ВА, БА, СУП Скопље 2/187 и 188, 20.7.1941, (регеста)).

⁴⁰⁸ Када је немачка агресија на Балкану била завршена са освајањем острва Крита и када је предстојао оружани поход на СССР, Хитлер је именовао, 9. јуна 1941, команданта 12. армије генерал-фелдмаршала Листа за команданта Југоистока. Он је био непосредно подчињен Фиреру, односно Врховној команди Вермахта. Као врховни заступник

види да су тражени територијални уступци северно и југоисточно од Врања и исправка границе у околине Власотинца. Бугари су та потраживања правдали економским и транзитним разлозима. Немачка том приликом није удовољила захтевима Бугарске „у пуном обиму“.⁴⁰⁹ Незадовољство су исказали и приликом сахране Хортијевог сина, Иштвана, 27. августа 1942. који је страдао у авионској несрећи на Источном фронту. Бугари су тражили дефинитивно уређење границе према Србији. До отворене расправе тада није дошло, само захваљујући вештом маневрисању немачког министра иностраних послова.⁴¹⁰ Поред тога постављена су питања и у ситнијим исправкама. Преко немачких извора сазнајемо да је срески начелник Заглавског среза изјавио да је само 12 кућа у селу Алдине Ливаде било на српској територији и да би било најбоље да се читаво село нађе у Бугарској. Са друге стране, предложено је да се читаво село Јаловик Извор, чији је мањи део ушао у Бугарску, нађе у српској зони.⁴¹¹ Немци су стајали на становишту да повлачење постојећих демаркационих линија (осим у њиховом случају) су само привремена и важе само током трајања рата. Немачка је стајала на становишту да не треба преузимати улогу арбитра, а поготово не фаворизовати ни једног од савезника.

Разговори о протезању демаркационе линије настављени су у августу 1941. и они су текли све до 23. октобра када је опуномоћени командант Србије генерал Беме обавестио штаб немачке 717. пешадијске дивизије и Фелдкомандантуру 809 у Нишу да се бугарски Штаб војске сложио са његовим предлогом о протезању границе, па је тим путем замолио Штаб 717. дивизије и Фелдкомандантуру 809 да пошаљу своје представнике у мешовиту комисију. Већ 27. октобра генерал Беме обавестио је бугарског официра за везу код војно-управног команданта Србије у Београду, генерал-мајора Димитра Станчева, да је наименовао немачке представнике у мешовиту комисију за разграничење на простору Пирот – Врање. Бугарско-немачка комисија за одређивање нове демаркационе линије која је радила од 29. октобра до 1. новембра 1941. у Нишу такође није пронашла решење са којом би обе стране биле задовољне⁴¹², највише због немачког непопустљивог става.⁴¹³ Бугарски официр за везу ставио је 10. новембра 1941. приговор на рад комисије по питању одређивања демаркационе линије према Бугарској истовремено молећи за исправку исте.⁴¹⁴ Он је поново реаговао 13. децембра, по налогу бугарског војног руководства, тражећи поново исправку демаркационе линије, нарочито на сектору Пирот – Врање.⁴¹⁵

У међувремену, Штаб бугарске 5. армије известио је 9. јула 1941. обласне директоре у Скопљу и Битољу о формирању граничних постова на територији 5. армијске области. Отварање ових граничних постова требало је извршити најкасније до 20. јула 1941. године. Према овој наредби требало је организовати 17 постова и то на следећим путевима: 1) Пирот – Књажевац, 2) Пирот – Бела Паланка (поред железничке станице), 3) Пирот – Бела Паланка – Ниш, 4) Бабушница – Бела Паланка, 5) Љуберађа – Власотинце, 6) Владичин Хан – Лесковац, 7) Врање – Лесковац, 8) Бујановац – Гњилане, 9) Пашане (!?) – Гњилане, 10) Качаник –

оружаних снага на Балкану имао је извршну власт искључиво у оним деловима Југоистока који су били окупирани од немачких трупа. Њему су били непосредно потчињени: војно-управни командант Србије војно-управни командант Солуна - Егеја, војно-управни командант јужне Грчке, адмирал Егеја и генерал немачке војске при Главној команди бугарске војске. Немачки генерал у Загребу, генерал-мајор Глез фон Хорстенау (Glaise von Horstenaу) био је упућен на сарадњу са командантом на Југоистоку. *Zbornik XII/2*, Београд 1976, 988.

⁴⁰⁹ Исто, 237–238.

⁴¹⁰ S. Milošević, „Okupatorska podela Jugoslavije...“, 137.

⁴¹¹ M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 68.

⁴¹² Комисија је радила у следећем саставу: са бугарске стране – генерал-мајор Станчев, пуковник Стаматов и капетан Петров; са немачке стране: пуковник фон Ботмер, др Ханке и мајор Фрике из 717. пешадијске дивизије. M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 73.

⁴¹³ ВА, НАВ-Н-Т-501, 254/480, 27.10.1941, бр. 237/41, (регеста); В. Глишић, „Успостављање окупационог система...“, 14. У том контексту карактеристичан је став Харолда Турнера да се Бугарима не излази више у сусрет: „Бугари имају све разлоге да жеље немачке армије сматрају за заповест, пошто је Немачка освојила територију, а не бугарска армија. Бугари не смеју да се супротстављају нормалним жељама оних чијом су помоћу уопште дошли у посед повећања територије“. M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 74.

⁴¹⁴ ВА, НМА, НАВ-Н-Т-501, 254/372–375, 10.11.1941, бр. 270/41, (регеста).

⁴¹⁵ ВА, НМА, НАВ-Н-Т-501, 254/371, 13.12.1941, бр. 371/41, (регеста).

Урошевац, 11) Скопље – Тетово, 12) Брод – Кичево, 13) Охрид – Струга, 14) Ресен – Царв Двор, 15) Битоља – Лерин, 16) Ђевђелија – Солун, 17) Дојран – Солун.⁴¹⁶

На заседању Народног собрања 14. маја председник владе Богдан Филов клицао је новим бугарским границама и победоносној немачкој војсци: „...Цео бугарски народ види данас да је остварена слобода целе Бугарске, Бугарске од Дунава до Егејског мора и од Црног мора до Охрида. Ми никада нисмо престајали да се боримо за једно овакву Бугарску. Бугарски народ је водио три тешка рата за остварење овакве Бугарске дајући притом огромне жртве“.⁴¹⁷ Убрзо затим, ова бугарска установа, која је од доласка Филова на власт, изгубила скоро сваку функцију, додатно је минимализована доласком Христе Калафова за председника 16. маја 1941. године. Овај бивши краљев ађутант остао је на функцији све до 23. августа 1944. године.⁴¹⁸ На овом заседању, бугарска влада предложила је Народном собрању низ закона међу којима су били предлог закона о нарочитом кредиту за Министарство унутрашњих послова у висини од 20 милиона лева, као и нарочити кредит за министарство саобраћаја у висини од 507,8 милиона лева. Ови нарочити кредити били су у вези са увођењем бугарске администрације у „новоослобођеним крајевима“.⁴¹⁹ Неколико дана касније бугарски министар правде поднео је Народном собрању, у циљу одржавања реда и мира у „новоослобођеним крајевима“, предлог закона који је за све преступе у служби предвиђао врло строге казне. За примање мита, подстицање на неред, ремећење мира и тсл. предвиђала се, овим предлогом закона, смртна казна.⁴²⁰

Вести о распарчавању Југославије стизале су и до Југословенске владе. Илија Шуменковић је јављао Генералном конзулату у Јерусалиму 17. маја 1941. да је на основу саопштења о „ослобођеним крајевима“ као и на основу наименовања бугарских чиновника у тим крајевима, Бугарска заузела на десној обали Вардара Прилеп и Битољ; на левој све, а поред тога и Пирот, Врање, Цариброд и Босилград. Заузете територије подељене су на две области. На крају је руком дописано следеће: „Талијанске трупе окупирале су Тетово, Гостивар, Кичево пре два дана. Бугарске трупе ушле су у Охрид где се налазе немачке војне власти“.⁴²¹ Пола месеца касније, 30. маја 1941, Шуменковић је послао извештај Америчкој амбасади у коме је стајало да пошто границе још нису службено утврђене на Балкану, Бугари су на своју руку оснивали царине у следећим местима: Порто–Лагос, Битољ, Охрид, Скопље, Врање и Пирот.⁴²²

Питање дефинитивног анектирања југословенске територије од стране Бугарске бринуло је Југословенску владу. Министар иностраних послова Момчило Нинчић тражио је проверу тренутног стања 1. јуна 1941. преко амбасаде у Турској и 2. јуна преко посланства у САД. Дана 3. јуна Константин Фотић је одговорио да америчко Министарство иностраних послова нема извештаје нити верују да је Бугарска извршила анексију окупираних територија. Ускоро је уследио одговор амбасадора у Турској 4. јуна који је објаснио да разграничења нису још дефинитивна и да је Немачка оставила то питање да се решава после рата. Шуменковић је замолио америчког посланика у Софији да се распита о границама бугарске окупације у Југославији и о држању Бугара. Амерички дипломата је једино могао да установи преко вести из новина о постављању чиновништва и о степену окупације, пошто званични коминике није био издат. Сличног мишљења је био и посланик у САД Фотић који је послао телеграм са одговором 3. јуна 1941. године. Неколико дана касније, 12. јуна,

⁴¹⁶ ДАРСМ, фонд 128 – Обласна дирекција Скопје, кутија: 1, архивска единица: 176, лист: 338 (даље: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 176, л. 338).

⁴¹⁷ АЈ, 103–55–262, Jugoslovenski odbor za propagandu, radio servis, Bilten br. 3 „Radio stanica srednjih talasa u Sofiji. Prenos sednice Narodnog Sobraња od 14 o. m.“, Jerusalem, 15. мај 1941; „Захвалност др. Филова Немачкој и Италији“, *Ново време*, 16.5.1941, 1. Видети: АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 5; „Г. Божилов захваљује силама осовине“, *Ново време*, 24.5.1941, 3.

⁴¹⁸ Е. Александров, *н. д.*, 24.

⁴¹⁹ „Нови предлози закона у Бугарској“, *Ново време*, 16.5.1941, 1.

⁴²⁰ „Мере за одржавање реда и мира у новим бугарским областима. Казне за ремећење реда изрицаће ратни судови“, *Ново време*, 22.5.1941, 2.

⁴²¹ АЈ, 370–26–75, Анкара, 17. мај 1941, пов. бр. 755.

⁴²² АЈ, 370–26–75, Ankara, 30. мај 1941.

Шуменковић је Југословенској влади у Јерусалиму јављао да је преко софијских листова закључио да је Бугарска узела и Сурдулицу.⁴²³

Месец и по дана касније Шуменковић је јављао Југословенској влади у Лондону 21. августа 1941. да је амерички амбасадор доставио југословенском посланству у Турској бугарска званична акта која су се односила на заузеће делова Југославије. То су уредбе, односно декрети који су изашли у бугарским службеним новинама од 31. јула 1941. године.⁴²⁴ Фотић је 18. септембра јављао Југословенској влади да је амерички посланик у Софији сматрао да је анексија само „привремена“ зато што Немачка не дозвољава дефинитивне анексије, како би на тај начин држала своје савезнике под контролом.⁴²⁵ Неколико дана касније, 24. септембра 1941, Фотић је јављао Министарству иностраних послова да је према информацијама америчког Министарства иностраних послова Бугарска до сада није званично објавила анексију територије коју је окупирала од Југославије.⁴²⁶ Додатну забуну и стрепњу југословенских дипломатских кругова унео је протест грчке владе код совјетске владе новембра 1941. због поступака Бугарске. Грци су протествовали због оснивања аутономне Егејске области од Тракије и источне Македоније; насељавања Бугара између Месте и Струме; регрутовања у радничке батаљоне мушкараца од 15 до 60 година.⁴²⁷ Југословенска влада обавештавала је амбасаду у Турској 6. новембра 1941. да су југословенске источне и јужне крајеве Бугари третирали на исти начин. Према америчким обавештењима формална анексија није проглашена само зато што Немци то нису дозвољавали, па је на крају закључено да „због тога немамо рачуна инсистирати на правном карактеру бугарских поступака“.⁴²⁸ Скоро месец дана касније, децембра 1941, грчка влада је предала нов протест поново совјетској влади због изјава бугарских државника да је дошао тренутак да се дефинитивно реши етнографски проблем окупираних области.⁴²⁹

Питање се протегло и на 1942, па је Југословенско посланство у Ватикану јављало 5. јуна 1942. да није могло да удовољи захтеву од 6. марта по питању обавештења о формалној анексији коју је спровела Бугарска. Стајало је да ни атласи у задњим издањима нису повукли нове границе између Албаније и Бугарске. Међутим, пренета је изјава грофа Ђана од краја маја 1942. о увећању Албаније на рачун југословенских територија на Косову и Метохији и Македонији за 800.000 становника и 15.000 km².⁴³⁰ О томе да дефинитивна формална анексија није спроведена говорио је и немачки лист „Нојс Винер Тагблост“ („Neues Wiener Tagblatt“) од 16. јануара 1943: „Иако су Егејске провинције и северна Македонија (која је припадала Југославији од 1913.) стављене под бугарску администрацију...свако дефинитивно владање остављено је за будућност“.⁴³¹

Целокупно држање и понашање бугарских власти у запоседнутим крајевима јасно је указивало да бугарска влада није сматрала ове крајеве као окупиране, већ као дефинитивно

⁴²³ АЈ, 370–26–75, Jerusalem, 1. јуни 1941, пов. бр. 693, Анкара, 2. јуни 1941, пов. бр. 825; , Jerusalem 7. јуни 1941, пов. бр. 815, Ankara, 12. јуни 1941, пов. бр. 884; АЈ, 371–40–53, Ninčić Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu Vašington, Jerusalem, 2. јун 1941, пов. бр. 693; АЈ, 371–40–53, Fotić Kraljevskoj vladi Jerusalem, 3. јун 1941, пов. бр. 321; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 19; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 20; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 21; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 22.

⁴²⁴ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 43. Видети: ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 49. Видети и документ од 1. септембра 1941. где се и даље поставља питање формалне анексије југословенских територија од стране Мађарске, Бугарске и Албаније. ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 51.

⁴²⁵ АЈ, 371–40–53, Ninčić Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu, London, 2. септембар 1941, пов. бр. 5853; АЈ, 371–40–53, Fotić Ministarstvu inostranih poslova London, 18. септембар 1941, пов. бр. 596; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 12; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 2.

⁴²⁶ АЈ, 371–40–53, Fotić Ministarstvu inostranih poslova London, 24. септембар 1941, пов. бр. 639. Насупрот бугарској политици по питању добијених територија при комадању Југославије мађарски парламент изгласао је анексију 12. децембра 1941. тзв. Закон о анексији Бачке и Барање. АЈ, 372–17, Poslanik Kraljevskom poslanstvu pri Svtoj Stolici, Bern, 7. фебруар 1942, пов. бр. 138. (несређен фонд).

⁴²⁷ АЈ, фонд 378 – Посланство Краљевине Југославије у СССР – Москва, Кујбишев, фасцикла: 2 (даље, АЈ, 378–2), Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 19. новембар 1941. (несређен фонд).

⁴²⁸ АЈ, 370–26–75, London, 6. новембар 1941, попов. Бр. 7340.

⁴²⁹ АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 3. децембар 1941.

⁴³⁰ АЈ, 372–17, Краљевско посланство при Светој Столици Краљевском посланств Берн, Ватикан, 5. јун 1942, бр. 74. (несређен фонд).

⁴³¹ Elisabeth Barker, *Macedonia. It's Place in Balkan Power Politics*, London–New York 1980, 78.

анектиране Бугарској. То је произилазило не само из општег става окупаторских власти, већ и из извесних конкретних аката бугарске владе, које су по својој природи прелазиле границе права окупаторских власти и из основа мењали, и у материјалном и у формалном погледу, правни статус запоседнутих области. У ред таквих аката супротно правима окупаторских власти спадали су између осталих: 1) званична подела окупиране територије на нове области; 2) регрутовање становништва способног за војску; 3) поступак са југословенским просветним и црквеним властима и њихово протеривање и касније 4) Уредба о поданству од 10. јуна 1942. по којој југословенски грађани постају аутоматски бугарски држављани, ако се у прописаном року не иселе са окупиране територије или не оптирају за друго старано поданство. Осим ових наведених аката бугарске владе, који представљају нескривену анексију запоседнуте територије, постоје и изјаве бугарских чланова владе и двора и осталих одговорних фактора из којих се јасно видело да Бугари сматрају ове крајеве као дефинитивно анектиране Бугарској.⁴³²

Бугарска ревизионистичка политика тако је успела да оствари скоро све територијалне жеље. Поред тога водећи бугарски политичари испољили су и реваншизам, нарочито кроз изјаве које су давали у другој половини 1941. године. „Нови Лист“ од 30. септембра 1941. преносио је изјаву министра иностраних послова Ивана Попова који је дао за лист „Днес“. У чланку под називом „Српска трагедија и њени узроци“, Попов је анализирао „мит“ о непобедивости српске војске и „задојеност народа“ у ову врсту политике. У једном делу текста, бугарски министар пише следеће: „Србизам је после прошлог рата постигао велику државу не узимајући у обзир националне принципе и прецењујући своју асимилаторску снагу... Његов историјски задатак био је премален за оно 20 година које су му доделили његови савезници, који су без икаквих обзира предали богати плен у руке београдских мегаломана. Грабежљивост и амбициозност народа који је сматрао да је изабран за историјску мисију били су узрок поразу Београда“.⁴³³ У истом светлу треба посматрати и говор бугарског краља Бориса у Собрању 28. октобра 1941. године. Он је у престоној беседи изјавио следеће: „Македонија и Тракија, ове две области, тако верне Бугарској, које су од ње неправедно отргнуте и за које (је) Бугарска дала безбројне жртве у току три узастопна рата враћене су у оквир мајке отаџбине Бугарске“.⁴³⁴

На ове ставове надовезао се и говор Димитрија Пешева, бугарског народног посланика који је 11. новембра у Собрању причао о свом обиласку Македоније. Иако је Македонија била „неоспорно“ бугарска земља, становништво је било „прогањано“, па се бугарска држава налазила пред проблемом чије решење не може бити „лако и брзо“. Како би се што боље спровела бугаризација, односно по тврдњама Пешева како би се становништву вратио „бугарски дух“ предлагано је да се Македонија одели у засебну административну јединицу на челу са једним вишим представником бугарске државе, директором или управником“, који би „сјединио све власти и имао велика права и пуномоћја да успостави хармонију у функцији управних органа“. „Бугарска интелигенција у Македонији требала је бити упрегнута у посао“. Пошто је видео доста људи који нису довољно добро схватили бугарску управу и која им се чинила страна, Пешев је предлагао да се то становништво пошаље на извесно време у „старе“ крајеве Бугарске, да би се саживели са бугарским „духом и методама“.⁴³⁵ Вредна помена била је изјава народног посланика Сотира Јанева које је објавило „Утро“ 14. новембра 1941. године. Главна ставка у овој изјави био је Пакт о пријатељству са Југославијом. Извлачећи из контекста разне ставове Србије и Југославије који су били уперени против Бугарске, Јанев закључује да су Срби, односно Југославија својим „шовинистичким ставовима нарушила“ пакт. На крају је закључио да је Србија постала жртва своје мегаломаније и такође негативно се изразио о СССР и Грчкој.⁴³⁶

⁴³² АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 4. Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga...*, 42.

⁴³³ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 29.

⁴³⁴ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 5. Сличне ставове краљ Борис је изнео 21. децембра 1941. пред изасланством које је било овлашћено да преда одговор на краљеву престону беседу. „Њ. В. краљ Борис о спољној политици Бугарске“, *Понедељак*, 22.12.1941, 1. АЈ, 370–26–75, Анкара, 30. октобар 1941; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 51.

⁴³⁵ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 3. Видети: ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 4.

⁴³⁶ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 26.

1.2.2. Организација окупационог система на анектираном подручју

1.2.2.1. Административна подела и цивилна управа

Одмах по анектирању југословенских територија, Бугарска је део Македоније, који је добила, крајем априла поделила на Скопску и Битољску област с подручним околијама (срезовима) и општинама. Делови југоисточне Србије око Врања и део Косова (Качанички срез) ушли су у Скопску област. Пирот и околина и рејон код Зајечара припојени су Софијској области.⁴³⁷ Оваква административна подела промењена је само октобра 1943. када су новоформираној Горњоцумајској области придодата три среза у источној Македонији (Струмица, Берово, Царево Село).⁴³⁸ Подела је озваничена и озакоњена уредбама, односно декретима који су се појавили у бугарским службеним новинама под бројем 166 од 31. јула 1941. године.⁴³⁹ Неколико дана касније, 2. августа, бугарска влада је публиковала декрет о „привременој административној подели новоослобођених области“.⁴⁴⁰ Директор битољске области постао је Тодор Павлов, бивши бугарски посланик у Анкари и Прагу, родом из Скопља, а Скопске области Антон Козаров, бивши директор Бургаске области.⁴⁴¹ Скопска област имала је око 800.000 становника, а Битољска област око 250.000 становника.⁴⁴²

Битољску област сачињавали су следећи срезови, односно околије: Битољ, Брод, Крушево, Прилеп, Охрид и Ресен. (Уредба 2618) Скопску област сачињавали су срезови: Берово, Бујановац, Врање, Велес, Ђевђелија, Качаник, Кратово, Крива Паланка, Куманово, Неготино, Радовиште (Радовиш), Скопље, Св. Никола, Кавадарци, Струмица, Сурдулица и Штип (Уредба 2620). Софијској области прикључени су: Цариброд, Босилград, Пирот и Бабушница (Уредба 2619).⁴⁴³ Кавадарски, Неготински и Ђевђелијски срез изузети су из Битољске области и прикључени Скопској области 9. августа 1941. године.⁴⁴⁴

⁴³⁷ О томе је „ДНБ“ јављао 9. маја 1941. „Према једном саопштењу Министарства унутрашњих послова, нове територије окупирани у Македонији и Тракији подељене су у три управне области: Егејску област са главним градом Ксанти, Скопску област са Скопљем и Битољску област са Битољем као главним градом. Цариброд и Босилград чине део Софијске области“. АЈ, 103–55–262, „Relazioni Internazionali“, 17. мај 1941. *Upravna podela teritorija okupiranih od strane Bugarske.*

⁴³⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 116–117; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 30. Историчар Ванче Стојчев писао је да је успостављање бугарског окупационог система текао у три фазе: Прва фаза започела је уласком војне силе и успостављањем војне власти. У другој фази успостављена је полицијска власт чије су установе отпочеле са увођењем низа мера. У трећој фази успостављена је цивилна и „државноадминистративна“ власт. Ванче Стојчев, „Македонија во Втората светска војна (1941–1945)“, в: *Историја на македонскиот народ*, ур. Тодор Чепреганов, Скопје 2008, 259. Владо Стругар писао је да је Врање са својом околином које је свакако припадало Скопској области на лето 1943. издвојено, па је формирана Врањска област са седиштем у Врању. V. Strugar, *n. d.*, 256.

⁴³⁹ АЈ, 370–26–75, Анкара, 21. август 1941; АЈ, 371–6–9, Ninčić Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu, London, 27. oktobar 1941, пов. бр. 7136; АЈ, 378–2, Ninčić, London, 27. oktobar 1941, пов. бр. 7136; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 43; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 37; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 38.

⁴⁴⁰ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 12; АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 3.

⁴⁴¹ АЈ, 370–26–75, Анкара, 17. мај 1941, пов. бр. 755; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 54–55. Следећа лица били су управници Битољске области: Тодор Павлов, Христо Гуцов, Антон Козаров, Христо Миладинов, Сотир Нанев; Док су у Скопској области то била следећа лица: Антон Козаров (28. април 1941.–1. јануар 1942); Димитар Рајев (до тада Обласни директор у Русеу) (1. јануар 1942.–19. јануар 1944.), Тома Петров (10. јануар 1944.–8. септембар 1944). ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 171, л. 333; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 158–159. Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 128, л. 168. Видети и списак назначених околијских управника и кметова у Македонији: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 168, л. 308–310; ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 169, л. 311; ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 312–332.

⁴⁴² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 117.

⁴⁴³ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 3–4; АЈ, 370–26–75, Анкара, 21. август 1941, Лондон, 27. октобар 1941; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 43. Видети: АЈ, 411–5–12, Цариград, 31. јул 1941, пов. бр. 371; ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е.32, л. 42–44; ДАРСМ; ф. 128, к. 1, а.е. 123, л. 163. Упоредити: М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 55. Уредбом 2621 административно је подељена Егејска област на следеће околије: Комотини, Александропољ, Драма, Дамир-Хисар, Кавала, Правиште, Ксанти, Сер, Елефторопуљ (Правиште), Силјаново, Сара-Шабан и острво Тасос. АЈ, 370–26–75,

Управо је скопски обласни директор Антон Козаров издао Наредбу бр. 1 од 26. априла 1941. којом је објављена и регулисана бугарска управа у овој области. У наредби се каже да се од тога дана уводе сви цивилни и управни закони краљевине Бугарске. Становништво је позвано да остане мирно, да поштује ред и да настави са својом привредном делатношћу, пружајући пуну и безрезервну подршку бугарским грађанским, полицијским и општинским установама.⁴⁴⁵ Наредбом бр. 2 од истог дана објавио је да су органи бугарске државе почели нормално да обављају своје функције у овој области. Сви грађани били су дужни да се потчине новој власти, у супротном следиле су „најстрожије казне“; забрањивало се ширење било каквих гласина које би узнемириле спокојство становништва; забрањивало се и скривање стоке, дизање цене стоке; сви трговци, занатлије и др. позивали су се да отворе своје радње и започну нормалну свакодневну трговину итд.⁴⁴⁶

Расписом Обласне дирекције у Скопљу од 14. априла тражено је преко околијских управника да нареду свим државним чиновницима бугарске и руске националности да се пријаве и одмах почну са радом.⁴⁴⁷ Декретом Скопског обласног директора од 3. маја 1941. бугарски језик проглашен је званичним језиком у Македонији.⁴⁴⁸ Расписом од 28. маја државним чиновницима је саветовано да не купују више од својих потреба,⁴⁴⁹ а расписом од 30. маја Скопска обласна дирекција наредила је постављање табли са именима насељених места.⁴⁵⁰ Неколико дана касније, 21. јуна 1941. Обласна дирекција у Скопљу наредила је свим околијским управницима и кметовима да преузму мере за „нормализацију живота у новоослобођеним земљама“. У том смислу требало је организацијама и установама пробугарског карактера дати „одрешене руке“ ради омасовљавања њихових редова; наређења је строго поштовање наредби и вођење једнообразне политике од стране државних службеника. Поред постојећих друштава и организација тражило се формирање читалишта, ратних и јуначких друштава, спортских организација, одељака Црвеног крста, друштава за помоћ незбринутима и деци, женских друштава, организација различитих професија (лекара, агронома, инжењера и тсл), кредитних и националних организација.⁴⁵¹

Како би привукла државне службенике да раде у „новоослобођеним“ крајевима, Министарство унутрашњих послова донело је одлуку 3. јуна 1941. да се свим службеницима који су радили у „новоослобођеним областима“ подигну плате за 20%, а онима са службом у Охриду, Битољу и Скопљу за 30%. Службеници у градским општинама Скопље и Кавала изједначавали су се према дужностима и примањима са градским општинама Пловдив и Варна, а општине Битољ и Драма са општинама Русе и Бургас.⁴⁵² Народно собрање је на изванредном заседању 11. јула 1941. усвојило буџет за окупиране крајеве којим су регулисане плате свих чиновника запослених у јавним управама.⁴⁵³

Најважнију јединицу у бугарском административном систему на анектираној територији представљала је околијска управа која је могла да се упореди са југословенском среском управом. Све важније одлуке које је прописивала бугарска влада требало је применити на анектираној територији преко ових установа. Околијска управа давала је смернице за рад свих потчињених органа у првом реду селима и општинама која су се налазила на њиховој територији. Сви службеници који су били везани за околијску управу били су Бугари који су

Establishment of Administrative Districts in Macedonia and Thracian territories of Yugoslavia and Greece now occupied by Bulgaria.

⁴⁴⁴ ВА, БА, СУП Скопље 5/337, 9.8.1941, (регеста).

⁴⁴⁵ ВА, БА, СУП Скопље Б 2/753, 26.4.1941, (регеста); ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 115, л. 155; *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 25; Ј. Павловски, *н. д.*, 60–61.

⁴⁴⁶ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 116, л. 156.

⁴⁴⁷ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 1, л. 1.

⁴⁴⁸ АЈ, 103–55–262, „Relazioni Internazionali“, 17. мај 1941. Бугарски – званични језик у Јужној Србији.

⁴⁴⁹ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 2, л. 2. Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 1, л. 2.

⁴⁵⁰ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 3, л. 3.

⁴⁵¹ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 10, л. 11–12.

⁴⁵² ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 122, л. 162.

⁴⁵³ V. Strugar, *н. д.*, 265–266.

специјално из унутрашњости Бугарске упућени на анектирану територију.⁴⁵⁴ У околијама се налазила и специјална бугарска установа за расподелу прехранбених и индустријских производа под називом „комесарство“. Ова установа је издавала купоне односно „дажбе“ на којима је било прописано следовање за сваког становника. Комесарство се старало о организованом увозу робе из Бугарске, нарочито шећера, дувана, ексера и сапуна који скоро да нису могли да се набаве на анектираном подручју. Несташица ових као и неких других важних прехранбених производа погодовала је развоју „црне берзе“. Њени главни носиоци били су бугарски војници, а нарочито је било развијено кријумчарење дувана. Поред ове установе у околијама су постојале и „митнице“ односно финансијска контрола. Ту контролу су вршили „митничари“, односно цариници, који су се препознавали по униформама тамнозелене боје. Они су контролисали печење ракије, продају дувана и гонили шверцере и црноберзијанце. Митничари су често на коњима крстарили срезом, али њихово деловање често се завршавало пребијањем или малтретирањем невиних грађана. Напоменимо да се у околијама налазио и „храноизнос“ односно складиште реквирираних ствари. Само стока није дотеривана у храноизнос, него је директно транспортована у Бугарску. У храноизносу су искључиво радили бугарски службеници.⁴⁵⁵ Дирекција за храноизнос замишљена је да узима вишкове од богатијих сељака и врши прерасподелу на сиромашнија домаћинства. Она је имала монопол над прехранбеним сировинама као што су пшеница, јечам, раж, кукуруз, маково семе, опијум и др. Међутим, због разних проблема, највише због корупције, овакав систем никад није заживео.⁴⁵⁶

Поред овога, као једна од првих мера бугарских окупаторских власти било је и оснивање привредних руководстава почев од општинских, па преко околијских и обласних. У оваквој расподели најважнији су били „околијски привредни савети“. Ови савети су имали задатак да окупе богатије и виђеније трговце, занатлије и земљораднике на територији једног среза који би радили на што чвршћем повезивању Бугарске и анектираних крајева, али и на плановима бугарске државе по питању производње, трговине и угоститељства.⁴⁵⁷ У циљу што бољег привредног етаблирања у Македонији, у Софији је средином октобра 1941. донесена одлука о образовању комесаријата за жито у Скопској и Битољској области. Ове установе требале су да организују сакупљање вишкова жита и његову поделу међу становништвом, нарочито у оним деловима Македоније где се ова култура не производи.⁴⁵⁸

Дана 10. маја 1941. наређено је оснивање још једне установе на околијском нивоу – околијског савета. Ово наређење тек је спроведено у делу у Скопској области 10. октобра 1941. године. Околијски савет био је нека врста саветодавног тела који је давао мишљења по привредним, здравственим, административним, културно-просветним, социјалним и осталим питањима. Такође је служио и као тело које координише између околијских служби и које је веза између њих и локалног становништва.⁴⁵⁹ Сличну функцију обављали су и обласни савети.⁴⁶⁰

У анектиране делове Србије и Македоније, Бугари су веома брзо пристизали са главним циљем – да успоставе своје организације у општинама. Пре формирања општина, у седишта где је требало да се оснују долазили су специјални инспектори из Бугарске у циљу припрема. Општине су кренуле да се формирају већ током јуна 1941. године. Преко општине су се издавале личне карте за сва лица од 18 до 55 година. Издавали су се и листови за слободно кретање на окупираној територији. Свако лице које би напустило територију своје општине без овог лица могло је бити притворено и кажњено. Општина је такође резезивала и реквирирала животне намернице од становника за потребе бугарске војске. Издавала је и одобрења за млевање жита. Такође је резезивала и убирала порез. У саставу општина или на више њих

⁴⁵⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 120–121.

⁴⁵⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 25; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 125–126; Растислав Терзиоски, „Економската ситуација и материјалните штети во окупирана Македонија 1941–1944 година“, *Гласник*, XXV, 2–3, (1981), 40.

⁴⁵⁶ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 104, л. 136.

⁴⁵⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 202.

⁴⁵⁸ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 13.

⁴⁵⁹ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 53, л. 71.

⁴⁶⁰ Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 54, л. 72.

долазило је тело под називом „даначно управление“ које је представљало одређену врсту пореске управе, која је на ширем подручју водила пореску политику, одређивала пореске стопе и наплаћивала порез. Општина је издавала и наређења за кулук – обавезан бесплатан рад. Он је био обавезан за све пунолетне грађане. Они који су били одведени на принудни рад најчешће су радили на оправци путева, али било је и других примера, као што је зидање бугарских цркава. Службенике у општинама сачињавали су Бугари који су најчешће долазили из унутрашњости Бугарске.⁴⁶¹

На челу сваке општине био је „централни кмет“. Његова права и обавезе регулисане су још 1. априла 1941. кроз „Упутство за кметове у новоослобођеним земљама“ које је издало Министарству унутрашњих послова. Његова три главна задатка била су следећа: 1) Формирање бугарске општинске власти; 2) Појашњење главних карактера бугарског политичке управе и рад на националном оживљавању код локалног становништва; 3) Организовање и започињање нормалног рада општинских служби.⁴⁶² Он је имао четири кметска помоћника и четири кметска намесника. Кмет је имао месечну плату од 9.900 лева; његов помоћник примао је 7.425, док је кметски намесник имао знатно мања примања. Поред њега постојао је и „бирник“ као секретар или деловођа. У свакој општини по списку је требало бити и два писара и још пет до шест људи у административном апарату. Као стално обезбеђење, при свакој општини било је распоређено по два–три бугарска полицајца. Они су најчешће привођили људе који се на позив општине, односно централног кмета или бирника нису одазвали или су се противили њиховим наредбама. Општина је имала право да кажњава одређена лица због прекршаја и да доноси одлуке о хапшењу. Неретко су се дешавали случајеви да су људи хапшени са намером да би се од њих изнудио новац или неке друге покретности, иако нису имали никакве кривице. Бугарске општине су готово по правилу биле смештене у зградама старих општина.⁴⁶³

У саставу сваке бугарске општине на анектираном делу Југославије било је једно или више села. Ради обезбеђивање пуне контроле над становништвом у селима био је постављен „кметски намесник“. Он је представљао извршни орган општине за одређено село. Сва наређења у вези кулука, пореза, реквизиција, глобе и саопштења он је спроводио је у дело. У почетку окупације, сви кметски намесници су били Бугари. Међутим, касније су чињена извесна одступања, па су на та места често постављани југословенски држављани у које су Бугари имали поверење. Димитрије Кулић тврди да ова лица нису добијала плату и да су своју службу обављала бесплатно.⁴⁶⁴

Министарство унутрашњих послова одредило је критеријуме за постављање кметских намесника у „новоослобођеним крајевима“ својим расписом од 31. јула 1941. тражено је хитно слање око 350 кметских намесника у области Тракију и Моравску из „старих крајева“ Бугарске, пошто у овим крајевима није могло да се нађе довољан број „одговорних“ лица за кметске намеснике из два главна разлога: насеља су била далеко од центра среза и састав становништва био је небугарске народности. Из тих разлога наређена је строга централизација власти. Како би дотична лица што боље обављала улогу кметског намесника она су требала да имају „добре особине“: „да буду сразмерно интелигентни, да буду здравог духа, добри патриоти, са високом националном свешћу, да су беспрекорно часни и морални и да имају осећај према заједници“. Кандидати су требали да испуне следеће услове: 1) да имају средњошколско образовање и да су испунили војну обавезу или да су завршили шести разред, да имају једну годину проведenu у општинској управи и да су одслужили војни рок са чином редова или да имају најмање

⁴⁶¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 121–122; Vanče Stojčev, „Bugarски okupacioni sistem u Jugoslaviji“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–3, (1992), 64.

⁴⁶² Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 138, л. 181–213. Деловање и рад кметова, кметских намесника и других општинских органа поново је устројено од стране Министарства унутрашњих послова 25. новембра 1943, али без значајних промена. Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 139, л. 214–220.

⁴⁶³ М. Apostolski, А. Hristov, R. Terzioski, *n. d.*, 56; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 122–123; Ѓорѓи Чакарјаневски, „Некои моменти од воспосовањето на бугарската администрација во Макеоднија 1941. година“, *Гласник*, L, 1, (2006), 89.

⁴⁶⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 123–124.

полуматуру и да су завршили војну обавезу у чину подофицира; 2) да су бугарски поданици и бугарске народности; 3) да су ожењени и физички здрави и да су старости између 30 и 50 година. Кандидати су уз то били дужни да су у року од два месеца од добијања функције преселе са целокупном породицом из места пребивалишта у место службовања. Предност су имали лица из сеоских породица који су упознати са земљорадњом. За Моравско (Врањска, Сурдуличка, Бабушничка, Прешевска и Пиротска околија) предност су имала лица из „западних покрајина“.⁴⁶⁵ Примера ради са царибродског подручја за кметске намеснике постављани су углавном официри и подофицири из Првог светског рата, као и припадници или сарадници организације Вртоп. Од 44 кметска намесника у Царибродској околији, седам их је било из унутрашњости Бугарске, а 37 са ове територије, од којих су 28 били учесници у Првом светском рату.⁴⁶⁶

Постављени на дужност примали су 1.500 лева месечне плате за она места која су мања од 1.000 становника; 1.800 лева месечне плате за она места која су имала више од 1.000 становника. Поред тога, изабрани кметски намесници примали су додатке која су им припадала по буџету и процентуално повећање за „новоослобођене крајеве“ од 20%. Следило им је и бесплатан стан за целу породицу и евентуално додељивање земље ради стварања мањег газдинства. Кандидати су подносили молбе околијским управницима преко општинских кметова из места где су настањени до 14. августа 1941. године. Изабрани кандидати требали су да се јаве до 28. августа у Софији или Пловдиву где је за њих био припремљен краткотрајан курс.⁴⁶⁷

Убрзо по доласку Бугара, југословенски представници општина морали су да напусте прво своје функције, а онда места становања, да би на њихова места дошли бугарски кметови. У општини Лопушња (села: Горња Лопушња, Равна Гора, Острц, Ћелиште, Самарница, Стерешковац) тадашњи председник општине Драгутин Филиповић под претњом покупио је сво оружје од народа и однео Немцима у Власотинце, а архиву је предао Бугарима. У Лопушњу је убрзо уведен бугарски административни систем. Бугари су поставили свог кмета и стационирали један батаљон у Лопушњи, док је седиште општине пренето у село Ораовица. Због тешких услова, многи становници су бежали преко демаркационе линије на подручје војно-управног команданта Србије. Са друге стране, одређена лица као што је био Љуба Живковић, председник општине Брестовац (Власотиначки срез) одмах се ставио „у службу окупатора“.⁴⁶⁸

Поред административне, следила је и црквена подела на две епархије и подручне парохије, а успостављен је и полицијски апарат са полицијским рејонима. Међутим, како је јављало Обавештајно одељење команданта на Југоистоку 12. јула 1941, поштанска служба, школство, здравствена служба, банкарство и судство нису били довољно организовани, док је образовање цена било „нездрово“. Велике потешкоће причињавала су и питања саобраћаја, исхране, незапослености. Цивилна управа, којом се руководило из Софије, била је потчињена команданту Македоније.⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 29, л. 34.

⁴⁶⁶ Србислав Златковић, Цветан Васев, Гаврило Видаковић, *Димитровград 1877–1945*, Београд 1989, 185. О организацији власти у Лужници видети: Ђура Златковић–Милић, *Зла времена. Монографија Лужнице (1876–1945). Прилози за историју*, Бабушница 1967, 150–158.

⁴⁶⁷ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 29, л. 34–35. Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 38, л. 53–54.

⁴⁶⁸ Након ослобођења нове власти саставиле су списак од 55 лица из Власотиначког среза која су оптужена да су сарађивала са бугарским окупатором. ДАС, БИА, I/58. Било је и примера у Пироту и његовој околини у ступању грађана у бугарску цивилну службу. Такав случај је био са Николом Николовим из Цариброда, који је пре рата био кондуктер у Југословенским железницама. Дана 29. новембра 1941, по повратку у Цариброд, тражио је од бугарске општинске управе уверење о владању да би ступио у службу. Неколико месеци касније, 16. фебруара 1942. железничка станица у Пловдиву обавестила је преко царибродске општине Николова да је примљен у службу на место кондуктера. Бугарског централног кмета зачудило је како је Николов успео да добије уверење о примању на посао пошто је изражавао нетрпељивост против Немачке и што је био против завођења бугарске власти у овом крају говорећи како не може да „трпи ту бугарску фашистичку тиранију“. Бугарске власти у Цариброду и Пироту посебно су обраћале пажњу на лице која су прелазила у Србију као и на чланове њихових породица, сматрајући их нарочито сумњивим, пошто је прелазак био забрањен. Бугарске цивилне и полицијске власти сакупљале су податке о становништву овог краја, а посебно за оне за које су претпостављали да су комунисти. ДАС, БИА, IV/42. Видети: Горан Николић, „О досадашњим истраживањима покрета отпора у пиротском крају током Другог светског рата“, *Пиротски зборник*, 42, (2017), 132–133.

⁴⁶⁹ *Zbornik XII/1*, 203–204. Видети: Исто, 581.

1.2.2.2. Црквена подела

Према Записнику бугарског Светог синода од 29. априла 1941. извршена је и црквена подела на „новоприсаједињеним“ земљама. Два дана раније, 27. априла намесници Светог синода сусрели су се са представницима Министарства иностраних послова и вера где је усаглашена подела и инкорпорирање анектираних територија. Дана 30. априла Свети синод је изразио захвалност владама Италије и Немачке на томе што су допринели да се ови крајеви нађу у оквиру Бугарске. Основане су четири нове епархије: Маронијска епархија са градовима Комотини, Александропољ, Дидимотика, Ксанти, Соуфли, Ферес; Охридско-битољска епархија са градовима Битољ, Дебар, Кичево, Костур, Крушево, Лерин, Охрид, Прилеп, Ресен, Струга; Скопско-велешка епархија са градовима Велес, Врање, Гостивар, Кочане, Кратово, Куманово, Лесковец, Паланка, Скопље, Тетово, Штип; Струмичко-драмска епархија са градовима Баракли Џумаја (Доња Џумаја), Демир Хисар, Драма, Кавала, Пехчево, Сер, Струмица. Софијској епархији присаједињени територије које су „Срби отели за време 1919“ око Цариброда и Босилграда, као и град Пирот.⁴⁷⁰ Почетком 1943. црквена подела делимично је измењена када је Струмица изашла из Струмичко-драмске епархије и припала Скопско-велешкој епархији. Остали градови у Струмичко-драмској епархији (Драма, Демир Хисар, Сер) ушли су у новоформирану Драмску епархију.⁴⁷¹ Уследило је наименовање управника епархија: За управника Маронијске епархије постављен је пловдивски митрополит Кирил; за управника Струмичко-драмске епархије назначен је неврокопски митрополит Борис; за управника Охридско-битољске епархије постављен је митрополит ловчански Филарет и за управника Скопско-велешке епархије постављен је трновски митрополит Софроније.⁴⁷²

Поред ових одлука, епархијски архијереји морали су да одреде један број „достојних и способних“ свештеника, сваки из своје епархије, најмање 5% од укупног броја пароха и да у најскорије време доставе списак са њиховим именима Светом синоду. Са овог списак управници епархија требали су да изаберу погодне људе који би пошли са њима у Македонију и Тракију. Из Варнанске, Преславске, Доростолске (Силистријске) и Червенске епархије нису смели да се узимају свештеници за Македонију и Тракију зато што нису могли са својим људством да покрију своје надлежне територије, нарочито од када су морали да „покривају“ Јужну Добруцу.⁴⁷³ Ускоро је донесена одлука о обавезном премештају свештеника до 45 година старости. За случај да неко од предложених свештеника одбије да се прими нове дужности, сматраће се као да је напустио своју редовну дужност.⁴⁷⁴ Број свештених лица и службеника при епархијама познат нам је преко платног списка – четири управника епархија, четири помоћника управника епархија, четири протосинђела, четири секретара, четири благајника (рачуновође), четири архивска службеника, осам слуга, 30 архијерејских намесника, 30 секретара-службеника архијерејских намесништава, 30 писара-слуга, 500 парохијских свештеника.⁴⁷⁵

Скоро целокупно православно становништво које се експлицитно није изјаснило да припада другој народности сматрано је за бугарско. Ипак, на анектираном подручју живели су и муслимани, Јевреји, римокатолици и католици. Штитећи своје вернике, али више своје интересе Католичка источна митрополија у Софији обратила се писмом 26. маја 1941. Министарству иностраних послова и вера са приложеним списком броја католика источног обреда у Бугарској и на анектираним крајевима. У Бугарској је укупно било 5.305 ових верника, а на анектираном подручју 2.811 распоређених на следећи начин: 1) град Струмица –

⁴⁷⁰ *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 30–31, 33–37. Видети: Ваня Стоянова, „Българската православна църква в Беломорската област 1941–1944 година“, *Исторически преглед*, XLIX, 4–5, (1993), 141–142; Vanja Stojanova, „Bulgarian Orthodox Church and Bulgarian National Question (1941–1944)“, *Bulgarian Historical Review*, 2–3, (1997), 99–100.

⁴⁷¹ V. Stojanova, „Bulgarian Orthodox Church...“, 102.

⁴⁷² *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 30–31; V. Stojanova, „Bulgarian Orthodox Church...“, 101.

⁴⁷³ *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 31.

⁴⁷⁴ AJ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 13.

⁴⁷⁵ *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 31–32.

1.879, град Ђевђелија – 145, село Богданци (Ђевђелија) – 145, село Стојаково (Ђевђелија) - ?, село Нова Михала (Струмица) – 216, село Радово (Струмица) – 370.⁴⁷⁶

Крајем септембра 1942. Бугарски Свети Синод у споразуму са бугарском владом решио је да 4. октобра 1942. изврши изборе за епархијска већа и на анектираној територији. Чланови ових већа узели су касније учешћа у избору епископа која је бугарска црква споразумно са бугарском владом поставила на место протераних српских православних епископа на југословенској територији коју је анектирала бугарска војска.⁴⁷⁷ Овим је питање инкорпорирања становништва и територије у верском смислу практично било решено.

1.2.2.3. Полицијска и војна управа и први отпори становништва

Бугарска је приликом отпочињања операције „Барбароса“ добила нову улогу заштите успостављеног стања на Балкану. Да би удовољила захтевима Трећег рајха, бугарска Врховна команда мобилисала је нове снаге и у јулу и августу реорганизовала постојеће јединице. Формиран је „мирнодопски“ састав 5. армије од 14. и 15. пешадијске дивизије и 1. коњичке бригаде. Формирање је завршено 1. августа 1941. године. Са поседнуте територије повучене су 6. и 7. пешадијска дивизија и 1. брза дивизија.⁴⁷⁸ Бугарска 5. армија је била под командом генерала Николе Михова до 12. августа 1941. године. Након његовог премештања командант је постао генерал Васил Бојдев. Макеоднија је са околином Врања проглашена као 5. армијска војна област у чији су састав улазиле 14. и 15, а од 1943. и 17. дивизијска област. Команде су се налазиле у Скопљу, Битољу и касније у Штипу. У оквиру дивизијских области било је седам пуковских војних округа. Командни кадар био је из Бугарске.⁴⁷⁹ Поред копнене војске Бугари су до краја 1941. оформили ваздухопловну базу у Скопљу са променљивим бројем ескадрила, док је морнарица била састављена од мањих јединица и лучке капетаније на Охридском и Преспанском језеру. Овакав распоред и снага бугарске морнарице и ваздухопловства на анектираном подручју остао је скоро исти за све време окупације. Једино је маја 1944. формирана ваздухопловна база у Нишу са једном ескадрилом (8 – 12 авиона).⁴⁸⁰ У следећој табели приказан је састав и распоред бугарске 5. армије.⁴⁸¹

Табела бр. 3: Састав и распоред јединица 5. армије.

14. пешадијска дивизија	Штаб у Скопљу; 51. пеш. п. у Скопљу; 52. пеш. п. у Врању; 53. пеш. п. у Куманову; 56. пеш. п. у Велесу; 14. арт. пук. у Скопљу
15. пешадијска дивизија	Штаб у Битољу; 45. пеш. п. у Прилепу; 54. пеш. п. у Битољу; 55. пеш. п. у Охриду; 15. арт. пук у Прилепу
1. коњичка бригада	Штаб у Скопљу; 1. коњ. пук у Штипу; 2. коњ. пук у Скопљу

На осталим деловима анектиране територије организација бугарских јединица била је спроведена на следећи начин. Окупацију Пирота 18. априла 1941. извршио је 25. пешадијски пук из Сливнице. Међутим, овај пук убрзо је напустио Пирот. Један део био је упућен током јесени 1941. у околину Лесковца и Врања ради борбе против покрета отпора. Други део пука под командом капетана Горчилова остао је у Пироту. Ипак, 25. пешадијски пук није дуго остао у Пироту. На анектирано подручју су поред ових снага распоређене: 50. пешадијски пук који се налазио у Пироту, а који је припадао 1. пешадијској дивизији 1. армије. Поред њих биле су распоређене и две граничне бригаде, које су обезбеђивале демаркациону линију. Такође су у сваком пешадијском пуку формиране „ловне роте“ односно „потерне чете“ за герилску борбу. Дуж демаркационе линије налазиле су се бугарске граничне јединице, јачине две бригаде.

⁴⁷⁶ ЦДА, ф. 166к (МВРИ – Дирекција на вероизповеданијата), оп. 4, а.е. 62, л. 5–6.

⁴⁷⁷ АЈ, 371–40–53, Ninčić Kraljevskom poslanstvu Vašington, London, 30. septembar 1942, pov. br. 5276.

⁴⁷⁸ К. Matev, *n. d.*, 67; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 27.

⁴⁷⁹ V. Stojčev, „Bugarски okupacioni...“, 63.

⁴⁸⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 55; М. Stojiljković, *Bugarска okupatorska politika...*, 124; *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 6. Nauloh – Podvodni*, Beograd 1973, 373–374.

⁴⁸¹ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 27; „Nemačke, italijanske, bugarske i mađarske snage na teritoriji Jugoslavije u toku NO rata. 1941. godina“, *Vojnoistoriski glasnik*, 1, (1952), 107–108.

Упоредо са запоседањем југословенских територија, бугарске окупационе власти организују и „војно-територијалне“ јединице, установе и органе преко којих започињу регрутацију и мобилизацију.⁴⁸²

Нагласимо да је и поред уласка бугарских трупа у источне делове Македоније и југоисточне делове Србије и почетка стварања административног и управног апарата, Немачка задржала одређене јединице на овој територији. Тако је задржана контрола над скопским аеродромом. Такође су постојале и полувојне железничке јединице. У Скопљу је била стационирана Тајна испостава специјалне полиције (ГФП (510)) која је у свом саставу имала три секретаријата, од којих је један имао задатак да прати развој политичких прилика у Македонији.⁴⁸³

Бугарска влада је пред почетак Другог светског рата донела Закон о војсци којим је било предвиђено да се регрутација врши по територијалном принципу.⁴⁸⁴ Локално становништво на анектираном подручју ушло је под војну обавезу, али и под неку врсту полувојне мобилизације. Одрасли људи су наине без изузетка, од 18 година па навише, били распоређени по десетинама. Кметски намесници су имали своје десетаре, а они своје десетине. Десетари су били обични сељаци који су морали да се прихвате ове дужности, у супротном би били позивани на одговорност. Они су покривали територију једног села. У оваквој организацији десетине су представљале основне радне јединице. Такође оне су биле погодне и за једноставнији полицијски увид и лакше пропагандно деловање међу становништвом.⁴⁸⁵ Бугарске окупаторске власти издале су наређење да се сви младићи, рођени 1920. и 1921. имају одмах јавити ради ступања у бугарску војску. То су били годишта која су нешто раније регрутована од стране југословенских власти, али још нису ступила на одслужење војног рока. Наређење у овом смислу објављено је 28. јула 1941. године. Сви регрути, пореклом из запоседнутих крајева, одведени су у касарне почев од 18. септембра 1941. и распоређени искључиво у гарнизонима у Бугарској. Осим тога, Бугари су позвали на преглед све мушкарце до 30 година старости, који из разних разлога нису служили у југословенској војсци.⁴⁸⁶ Током 1942, према речима Ивана Маринова, тада команданта 15. пешадијске дивизије, у саставу 5. армије било је између 40% и 60% мобилисаних младића са анектиране територије.⁴⁸⁷

Према Ванчи Стојчеву, попуњавање бугарске армије становништвом са запоседнутих области вршено на следеће начине: а) ослобађањем ратних заробљеника „бугарског порекла“; б) редовном регрутацијом; в) присилном мобилизацијом.⁴⁸⁸ Поред мобилизације становништва,

⁴⁸² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 86–87, 94; В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 27–28; „Немачке, италијанске, бугарске и мађарске снаге...“, 107–108. Према истраживању Војноисторијског института командни кадар ових јединица био је следећи: 14. пешадијска дивизија – командант генерал Никола Панов, а касније генерал Александар Поп-Димитров (51. пешадијски пук – командант пуковник Бахчејевски; 52. пешадијски пук – Х; 53. пешадијски пук – командант пуковник Димчев; 56. пешадијски пук – командант пуковник Апостолов; 14. артиљеријски пук – командант пуковник Кондаков). 15. пешадијска дивизија – командант генерал (пуковник – Б. Т.) Иван Маринов (45. пешадијски пук – командант пуковник Христов; 55. пешадијски пук – командант пуковник Иван Дрински; 15. артиљеријски пук – командант пуковник Спас Спасов). 1. коњички пук – командант пуковник Нанев, касније потпуковник Локов; 2. коњички пук – командант пуковник Кафеџијев. „Бугарска окупација Македоније и кратак преглед развоја народноослободилачке борбе у Македонији до новембра 1943 године“, *Војно-историјски гласник*, 1, (1950), 7. Према речима Ивана Маринова, он није командовао 15. пешадијском дивизијом, него 6. пешадијском дивизијом и то приликом заузимања Македоније (11. април–8. август 1941) када је своју дивизију вратио у Врацу и демобилисао је, па је затим поново активирао када је 6. пешадијска дивизија послата да окупира Србију (1. јануар–12. јун 1942). Маринов је постао командант 15. пешадијске дивизије тек 18. јуна 1942. и на њеном челу се задржао до 3. септембра 1944. године. Иван Маринов, „Пет дни в правителството на К. Муравиев“, *Исторически преглед*, XXIV, 3, (1968), 82–83.

⁴⁸³ Током 1944, Немци су у Велесу и Ђевђелији формирали посебну тајну полицију, чија је команда била смештена у Солуну. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 99.

⁴⁸⁴ Ванче Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем во Македонија 1941–1944*, Скопје 1996, 191–192.

⁴⁸⁵ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 23; ДАС, БИА, I/60; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 124.

⁴⁸⁶ АЈ, 103–160–582, „Стање у Пироту и околини под бугарским окупаторским властима“, 27. мај 1941, Београд; АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 23.

⁴⁸⁷ И. Маринов, „Пет дни...“, 83.

⁴⁸⁸ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 192–195.

бугарске јединице снабдевале су се стоком коју су најмили од сеоског живља. У списку који је саставио кмет села Борисово (Русенска околија) стоји да су од 14 сељака унајмљени коњи за 1. коњички пук у Софији и да полумесечна сума узајмљивања износи 668 лева.⁴⁸⁹

Вести о мобилизацији југословенских држављана стизале су убрзо и до Анкаре одакле су вести преко југословенског посланства упућиване у Лондон. Дана 23. септембра 1941. јављано је да су међу војницима који су позивани у бугарску војску били и грчки и југословенски грађани са окупираних територија. Бугарски лист „Слово“ доносио је следећи наслов средином септембра: „Млади бугарски регрути из ослобођених крајева стигли су јуче у касарне. Овом приликом у појединим македонским градовима приређене су велике прославе. Средином октобра према извештајима из Цариграда и Анкаре мобилизација у Бугарској вршила се делом и у циљу да нови одреди бугарских трупа упуте у Југославију и Грчку и да тамо замене као полицијске снаге садашње немачке граничаре.⁴⁹⁰ Питање мобилисања становништва са анектиране територије забрињавало је не само југословенску владу, већ и совјетску. Југословенски посланик у Москви Милан Гавриловић скренуо је пажњу Вишинском у једном њиховом разговору на овај проблем. Совјетски дипломата је одговорио да од свог посланика из Софије није добио никакве информације по овом питању и да је то врло важна ствар. Гавриловић је додао да је разлог регрутовања попуњавање снага на источном фронту или спречавање прилива регрутованих младића у југословенске покрете отпора. Вишински се сложио и закључио: „Ствар има за нас велики практични значај“.⁴⁹¹

*

Иако је Бугарска припајање Македоније прогласила својим успехом, бугарска власт на овом подручју морала је да организује јаку полицијску управу. Кроз полицијску управу у Скопљу, Битољу, Прилепу и још 21 месту, влада је већ на почетку ангажовала 2.750 бугарских полицајаца, а број се врло брзо повећао. Одређени дипломатски представници, као румунски посланик у Софији већ је крајем 1941. закључио да је Бугарска проширењем на Вардарску Македонију сузила зону своју сигурности.⁴⁹² Постојале су две обласне (Скопље, Битољ)⁴⁹³ и три градске полицијске управе (Скопље, Битољ, Прилеп) и 21 средња (околијска) полицијска управа са преко 4.000 полицајаца.⁴⁹⁴ На захтев Немаца, Бугари су формирали и посебну рударску полицију са задатком да обезбеђује и брани руднике над којима је Трећи рајх вршио експлоатацију. Ова полиција била је под немачком командом. Поред овакве полицијске мреже, Бугари су формирали и мобилне полицијске одреде: бојне полицијске чете, моторизовану полицију и коњичке полицијске ескадроне који су били намењени за герилски тип борбе. Као резерва, бугарској полицији служили су питомци Полицијске школе отворене 1943. у Скопљу.⁴⁹⁵ У Битољ је бугарска полиција стигла 3. маја 1941. у виду једне моторизоване колоне и одмах се повезала са немачким јединицама које су се налазиле тамо и које су бугарској полицији уступиле просторије Битољске митрополије.⁴⁹⁶ Бугарска полиција је, по

⁴⁸⁹ ДА – Разград, ф. 5к (Околийско управление – с. Кубрат), оп. 1, а.е. 9, л. 43.

⁴⁹⁰ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 13.

⁴⁹¹ АЈ, 378–2, Gavrilović Ministarstvu inostranih poslova, 10. novembar 1941.

⁴⁹² Nada Kisić Kolanović, *Zagreb–Softja. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941–1945*, Zagreb 2003, 239.

⁴⁹³ Према Димитрију Кулићу следећа лица су били полицијски начелници у Скопској области: Иван Антонов (30. Април 1941–1. јул 1941); Стефан Шишков (1. јул 1941.–1. септембар 1941); Стефан Симеонов (1. новембар 1941.–1. јануар 1943.); Асен Богданов (1. јануар 1943.–5. септембар 1944). АЈ, 110–300–269, дос. бр. 2873; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 157.

⁴⁹⁴ Код Димитрија Кулића се помиње број од 5.000 полицајаца: 2.300 у Македонији и 2.750 у Србији. Исто, 96–97. Према Милану Обрадовићу подручје које је Бугарска анектирала покривала је густа мрежа Бугарске државне сигурности, као и органа обавештајне службе. Испоставе обавештајног одељења биле су спуштене у батаљоне и пукове. Осим тога, свака полицијска испостава имала је у свом саставу и Државну сигурност и униформисану полицију. Цариградски и Босилградски срез били су припојени Софијској полицијској области, док су остали срезови у Јужној Србији припојени Обласној полицијској управи у Врању. Милан Обрадовић, „Обавештајна служба и систем безбедности НОР-а на југу Србије за време другог заседања АВНОЈ-а“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 42.

⁴⁹⁵ V. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 29.

⁴⁹⁶ ДАРСМ, фонд 129 – Обласна полицијска управа Битола, кутија: 1, архивска единица: 31, лист: 111–113 (даље: ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 31, л. 111–113).

свему судећи, у Скопље стигла 23. априла 1941. године.⁴⁹⁷ У Скопљу је Обласни полицијски начелник прво наредио 27. јуна 1941. увођење полицијског часа (24h – 4:30h), сакупљање радиоапарата „небугарских елемената“ до 3. јула и забрану скупова (више од троје људи) без дозволе војних или полицијских власти.⁴⁹⁸ Дана 14. јула 1941. Обласни полицијски начелник у Скопљу наредио је формирање Скопске полицијске области.⁴⁹⁹ Бугарска полиција по свом доласку почела је са организовањем својих одсека и одељења.

У Обласним полицијским управама постојала су три одсека: 1) Одсек државне сигурности; 2) Одсек криминалистичке службе; 3) Одсек административне службе. У сваком срезу постојала је „Околијска полицијска управа“. Руководиоци ових полицијских установа били су искључиво бугарски официри. На челу обласне полиције управе био је обласни полицијски начелник. Дирекција бугарске полиције по околијама имала је четири одељења и један одсек: 1) Политичко одељење (одељење Државне сигурности); 2) Криминалистичко одељење; 3) Административно одељење; 4) Одељење униформисане полиције; 5) Одсек за снабдевање.⁵⁰⁰

Због недостатка полицијског кадра Министарство унутрашњих послова расписало је 31. октобра 1941. пријем лица за полицијске стражаре (општинске полицајце) и пољске чуваре на припремне курсеве. Лоше стање у Тракији навело је бугарско Министарство да оснажи полицијске јединице и у другим крајевима које је Бугарска присвојила од Југославије, као и у старим границама земље па је тако расписала припремне курсеве који су требали да се одрже у Софији за 150 (160) полицијских стражара и 210 пољских чувара.⁵⁰¹ Из „стarih предела“, укључујући Царибродску и Босилграску околију („западне покрајине“) требало је обезбедити по 15 полицијских стражара и 15 пољских чувара – све укупно укупно по 90; из Битољске области требало је обезбедити 25 полицијских стражара и 45 пољских чувара; а из Скопске области 35 полицијских чувара и 75 пољских чувара. Од лица које су конкурисали за полицијске стражаре тражило се да имају трокласно образовање, да су завршили војну службу и да су млађи од 32 године. подофицири и кандидати за подофицире могли су такође да буду примљени, али уз мало измењену школску спрему и морали су да буду млађи од 35 година. Од лица која су конкурисала за пољске чуваре тражило се да имају основно образовање (четири разреда), да су одлучили војни рок и да буду млађи од 42 године. уз то, се од кандидата тражило да буду часни, поуздани и добре патриоте“. Курс је трајао 15 дана, а они који буду примљени добијали су плату од 1.380 лева (полицијски стражари), односно 1.200 лева (пољски чувари). Плата је врло лако могла бити већа уз разне надокнаде и бонусе.⁵⁰²

У циљу стварања што веће полицијске мреже и полицијских кадрова 1. јануара 1942. у Скопљу је отворена Државна полицијска школа. Школа је имала задатак да ствара полицијске кадрове од становништва које је живело на анектираној територији.⁵⁰³

Смештај, рад и боравак припадника полиције на анектираном подручју није био на највишем нивоу. Начелник моторизоване полицијске јединице, Георги Ценов Петров, је у свом извештају од 15. јануара 1942. писао је Обласном полицијском начелнику у Битољу да његовој јединици недостаје људства, нарочито шофера и механичара, да има мањак моторних возила, да нема скоро уопште горива, да су гараже мале и несврсисходне и да јединица скоро уопште није наоружана. Било је неопходно набавити муницију, пиштоље, футроле, ранце, појасеве, реденике, ножеве за карабине и тсл. Јединица је имала само 50 карабина од југословенске војске и 15 пиштоља. Исхрана је била добра, али је јединица стојала лоше у финансијском смислу. Није било ни довољно униформи, па су појединци носили већ излизане панталоне и блузе. Са друге стране, јединица је била добро опремљена постељином, али је било потребно

⁴⁹⁷ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 5, л. 13–31; ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 32–52, ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 7, 53–58.

⁴⁹⁸ ВА, БА, СУП Скопље Б 3/32, 27.6.1941, (регеста); ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 31, л. 71.

⁴⁹⁹ ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 32, л. 72–73.

⁵⁰⁰ ДАС, БИА, IV/42; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 140–141. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 159–161.

⁵⁰¹ У оригиналу стоји 160, али ако се саберу сви бројеви појединачно добија се 150. ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 55, л. 73.

⁵⁰² ДАРСМ; ф. 128, к. 1, а.е. 55, л. 73.

⁵⁰³ V. Strugar, *n. d.*, 259; Растислав Терзиоски, *Денационализаторска дејност на бугарските културно-просветни институции во Македонија (скопска и битолска окупациона област) 1941–1944*, Скопје 1974, 32.

набавити још сламарица, јер и оне које су користили били су власништво југословенске полиције. Простор где су припадници ове јединице живели и спавали оцењени су као добри. Они су припадали Битољској митрополији, али је било неопходно организовати касарну уз повећани број кревета.⁵⁰⁴

*

Овако наметнута власт проузроковала је незадовољства која су у бројним случајевима израсла у демонстрације. Већ 19. априла у Струмици одржане су демонстрације против уласка бугарских трупа у јужне делове Југославије. Ношене су пароле „Македонија Македонцима!“ и транспаренти са георгафском и етничком картом Македоније. У Струмици су такође одржане демонстрације и 21. маја 1941. године. Повод је било преношење „свете ватре“ из Преслава у Охрид како би се показало недељивост бугарске и македонске територије. Демонстрације су одржане и приликом прославе „Илиндена“ 2. августа 1941. године. У јесен 1941. у Скопљу су одржане мање демонстрације. Група жена из Дебар мале демонстрирало је са паролама „Тражимо хлеб“, „Тражимо рад“. Сличне демонстрације одржане су у Струмици 25. децембра 1941. године и поново у Скопљу 11. маја 1942. када је протествовало 150–200 жена.⁵⁰⁵ У Велесу је дошло до оштрог сукоба између становништва и бугарских власти. Приликом свечаности које су биле посвећене револуционарном песнику Христу Ботеву, велешки студенти су изашли на улице узвикујући пароле за слободну Македонију. Интервенисала је бугарска полиција и ухапсила шест лица од којих је један био „познати комуниста“ Коста Солевић–Раџин.⁵⁰⁶

Повод за штрајкове и демонстрације имали су и радници у дуванској индустрији чији се статус током окупације само погоршавао. У штрајку у Струмици учествовало је 400 радника. Након исплата заосталих зарада, штрајк је обустављен. У првој половини јуна 1941. дувански радници у Велесу извели су демонстрације испред зграде општине. Разлог је био тај што им је давана мања количина хлеба него што је било следовање. Поред тога, радници су покренули захтев за повећањем надница. На крају је и овај штрајк окончан, када су бугарске власти испуниле услове.⁵⁰⁷

Штрајкове и демонстрације организовали су и ученици. Један од првих организованих штрајкова био је штрајк ученика кумановске гимназије од 27–29. септембра 1941. године. У њему су учествовали сви ученици виших разреда, од 4. до 8. Издата је и резолуција са следећим захтевима: да се не плаћа школска такса, да се не носе униформе, да се ученици не шишају, да се дозволи оснивање разних друштава, да се отвори ученичка трпезарија за сиромашне ученике, да се не уништавају књижевна дела на српском језику итд.⁵⁰⁸ Штрајк је убрзо био угушен. Више ученика је претучено, затворено и сви су били саслушавани и малтретирани. Ипак, ученици су донекле извојевали победу. Сиромашни ученици су били ослобођени плаћања таксе, а све

⁵⁰⁴ ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 27, л. 79–83. Видети и рад административне службе при Обласној полицијској управи у Битољу за период мај 1941 – јануар 1942. ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 28, л. 84–89. Видети још структуру полиције у Битољској области током 1941: ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 29, л. 90–101; ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 30, л. 102–110. О саставу и деловању административне службе Битољске обласне полицијске управе у периоду од 1. јануара до 31. децембра 1943. видети: ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 37, л. 119–123; ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 40, л. 135–136; Исто видети и за деловање и рад криминалистичке службе: ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 38, л. 124–132. Видети планове за рад административне службе при Обласној полицијској управи у Скопљу: ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 47, л. 159–169.

⁵⁰⁵ Mile Todorovski, „Masovni otpor protiv bugarskog okupatora u Makedoniji 1941–1944. godine“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1980, 228, 230–231, 235–236.

⁵⁰⁶ ВА, НдА, к. 20А, ф. 2, д. 7.

⁵⁰⁷ М. Todorovski, „Masovni otpor...“, 246.

⁵⁰⁸ За ученика гимназија уведени су вечерњи часови кретања који су у току лета били ограничени до 20, а током зиме до 18 часова. Ученицима је између осталог било забрањено и следеће: да организују и посећују журеве; да без одобрења посећују јавне скупове, предавања, изложбе и др; да штрајкују или протестују против школског реда и наредби школских власти; да растурају слике или литературу са неморалном садржином; да посећују библиотеке и читаонице и да из њих узимају књиге без одобрења разредног старешине; да пишу у новинама без знања директора; да између себе прикупљају новац за било какве циљеве; да одсуствују са свечаности које су организовале бугарске власти и тсл. Rastislav Terzioski, „Bugarska politika denacionalizacije makedonskog naroda u toku Drugog svetskog rata“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1980, 206.

изречене казне биле су смањене од стране бугарског министра просвете. Слични штрајкови са мањим обимом десили су се и у Првој мушкој гимназији у Скопљу, у Трговачкој гимназији у Скопљу, у гимназијама у Битољу, Прилепу и Струмици итд. Штрајк гимназијалаца у Прилепу 8. новембра 1941. пратиле су и паролe: „Смрт немачком и бугарском окупатору“, „Живела Македонија“, „Живео СССР“ итд. У првој и Другој мушкој гимназији у Скопљу организовани су штрајкови против обавезног уписивања у организације „Браник“ и „Отец Пајсиј“.⁵⁰⁹

За врло кратко време штрајкове је преузела комунистичка партија, па су они постали учесталији и за нијансу радикалнији, уз обавезно присуство агитације. Комунисти су делили и летке, па је бугарска полиција организовала масу претреса, тражећи комунистички материјал. Овакви претреси били су типични за Скопље. Поред тога, од августа 1941. Одељење А при Државној сигурности забележило је да су комунисти одржавали и састанке ван градова на којима се говорило о организовању омладине, извођењу акција и саботажа, организовању штрајкова и тсл. Тада су извршена и прва хапшења која су изазвали другачије поставке у деловању комуниста који су кренули да се одмећу у шуме. Овакве појаве забележене су највише у околини Врања.⁵¹⁰

Поред комунистичке делатности које је пратило Одељење А, забележено је деловање четничких друштава и „србоманске“ пропаганде од стране Одељења Б Државне сигурности. Најјаче четничко друштво у Македонији било је „Четник за част отаџбине“ које је бројало 400 људи и које је одмах растурено по доласку Бугара. Даља делатност ових људи одвијала се махом појединачно, а прве акције забележене су током августа 1941. када се војвода Иван Каламатејевић са својим помоћником Василом Сеизовим, бившим кметом града Скопља повезао са Грцима који су боравили у Скопљу и преко којих је добијао информације и одређена материјална средства. Током септембра запажено је да се један четнички одред појавио око Прохора Пчињског, а коју је организовао српски официр Јордан Кимић. Ова чета кретала се углавном у околини Куманова. Касније се пребацила у Србију када је Коста Пећанац пришао Немцима. Појава четника забележена је и у околини Велеса и Кратова, али су до краја године све ове групе престале да постоје посредством рада бугарске полиције или су се саме растуриле због мањка људства, наоружања и ентузијазма.⁵¹¹ Бугарске власти далеко боље су се „носиле“ са „србоманском“ пропагандом. Сва лица која су припадала одређеним српским и југословенским организацијама протерана су. На удару су нарочито били чланови Српског културног клуба. Поред ових друштава и клубова, на удару бугарских власти нашле су се и разне установе савезничких земаља које су деловале на овом простору. У томе се највише истицао Енглески клуб у Скопљу који је био доста активан. Његово чланство бројало је 400 људи, од којих су већина били Срби.⁵¹² Такође су разбијене и све југословенске странке и партије на окупираном подручју, а чланство је отишло за Србију.⁵¹³

У септембру деловање комуниста, односно партизанског покрета још више се појачао, па је почетком септембра 1941. Министарство унутрашњих послова и народног здравља приступило је формирању специјалних плаћених одреда за борбу против „комуниста“. У том смислу издата су наређења среским начелницима да доставе спискове „националистички експонираних лица“, познавалаца планинских терена. За команданта ових одреда, чији је основни задатак било запоседање и контрола планинских теснаца, постављени су срески начелници.⁵¹⁴ Министар унутрашњих послова послао је телеграм свим обласним директорима у којем је објавио да акција против комуниста треба да почне првих дана октобра и да се полицијске и административне власти ставе у приправност.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ Растислав Терзиоски, „Неколку необјавени извештаи на бугарските просветни власти по повод штрајкот на учениците од Кумановската гимназија во септември 1941“, *Гласник*, XIII, 3, (1969), 204–218; М. Todorovski, „Masovni otpor...“, 237–241. Видети: R. Terzioski, „Bugarska politika denacionalizacije...“, 207–210.

⁵¹⁰ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 5, л. 15–18.

⁵¹¹ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 38–39.

⁵¹² ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 46–47.

⁵¹³ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 7, л. 53–55.

⁵¹⁴ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 115

⁵¹⁵ ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 71, л. 267.

Настојећи да спречи нарастајуће незадовољство и акције покрета отпора Министарство унутрашњих послова и народног здравља издало је наредбу 22. септембра 1941, да се прати кретање сумњивих лица уз широка овлашћења полицијским органима, председницима општина и сеоским кметовима. Задатак ових органа је био да строго мотре лица која долазе у насељена места, да проверавају њихов идентитет и да сумњива лица приводе. Локалном становништву наређено је да општинским или полицијским властима пријаве долазак сваког лица у насељено место. Домаћин је на преноћиште могао да прими госте само уз одобрење председника општине или сеоског кмета. За кршење ових наредби предвиђена је казна затвора од пет година.⁵¹⁶

Скопски обласни директор тражио је 1. октобра 1941. преузимање мера у борби против комуниста.⁵¹⁷ Посебно обазрив био је Скопски обласни полицијски начелник који је у својој наредби од 2. октобра 1941. нагласио да је присједињавањем нових области у нове државне границе ушао и „известан број туђих елемената“, пре свега, „српски и грчки националисти“. Он даље пише да је нарочито српски елемент почео да ствара „разбојничке групе, било из комунистичких било из шовинистичких средина“. Највећа претња, како је забележено, односила се на ратне заробљенике који су се вратили у земљу и комунистичке емигранте који су долазили из СССР. Према подацима са којима се располагало, „комунистичких емиграната“ је било око 35, па је предложено да се ове групе ставе под ригорозне законе, да се направи мрежа доушника по локалним срединама, да се ставе под тајну присмотру сва сумњива лица („дошљаци“, „беспосличари“ и др.), да се полицијски апарат упозна са средином у којој је надлежан, да се штампа и остала средства информисања искористе у пропагандне сврхе итд.⁵¹⁸ Слична наређења и упутства издао је и обласни полицијски начелник Битољу. У једном таквом распису од 10. децембра 1941. до свих околијских управника наређивао је да локални службеници ураде све што је у њиховој моћи како би прекинули канале за снабдевање оружјем комунистичке партије.⁵¹⁹

Сличне садржине, али са „бруталнијим“ објашњењима, било је и упутство команданта 5. армије, генерал-мајора Бојдева од 6. октобра 1941. у којој је до детаља разрађен план борбе са четима и падобранцима. У једном делу текста износи се следећи став „...Налаже се безобзирна бруталност при њиховом уништавању... Закони земље у вези са Женевском конвенцијом не важе у борби против чета. Они остају на снази само против падобранаца. Поштеђује се живот само оним четницима који се буду добровољно предали пре него што је дата било каква жртва са наше стране. Сви ухваћени при покушају бекства из обруча или при отпору убијају се...“ У упутству је стајало и објашњење уколико је читаво село давало отпор: „...Села чији су становници заједно са четницима давали отпор спалити, пошто се женама, деци и старцима да рок не већи од два часа да напусте село са оним што могу да узму са собом...Сви они који су напустили село сакупљају се на једном месту, а мушкарци који су се предали задржавају се под стражом. Они који су ухваћени са оружјем стрељају се одмах. За препоруку је да се 'паљење' изврши за време дејства, авионским запаљивим бомбама. Ако село није било спаљено за време дејства, може се прибећи и 'исељавању' свих становника по одобрењу владе... У случајевима када су при гоњењу са наше стране дате жртве, наређиваћу контрибуције селима преко чијег је рејона чета прошла, ради обештећења родбине убијених и ради награђивања војника и милиционера који су се истакли, на основу извештаја који ћу добити о дејствима против те чете...“⁵²⁰ Ускоро је уследило писмо Министарства унутрашњих послова и народног здравља од 20. октобра 1941. свим обласним директорима, околијским управницима и кметовима општина о формирању и обучавању специјалних противваздушних јединица због честих падобранских напада на земљу.⁵²¹

Овакве мере и акције бугарског окупатора довеле су до слабљења партизанског покрета. У том погледу треба истаћи рад и деловање бугарске полиције која је успела у бројним

⁵¹⁶ *Зборник VII/1*, Београд 1952, 417–418.

⁵¹⁷ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 108, л. 140–142.

⁵¹⁸ ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 3, л. 11–15; *Зборник VII/1*, 420–424.

⁵¹⁹ ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 2, л. 3.

⁵²⁰ *Зборник VII/1*, 424–429.

⁵²¹ ЦДА, ф. 264к (Министерство на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ)), оп. 1, а.е. 124, л. 162.

акцијама да похапси велики број комуниста чиме је покрет практично био обезглављен. У овоме се највише истакло Одељење А при Државној сигурности које је за циљ имало гоњење комуниста. У сумарном извештају за 1941. Обласни полицијски начелник у Скопљу записао је да је кроз ово одељење прошло 203 затвореника, од којих је 116 ослобођено, 77 предато јавном тужиоцу, пет је упућено околијским полицијским начелницима, једно лице је предато одељењу Б, двојица су интернирана, један је упућен Дирекцији полиције, а један је предат Одсеку Криминалистичке службе.⁵²² Одељење Б до краја године ухапсило је 62 четника и 31 јатака.⁵²³

1.2.3. Институционализација бугарске управе

1.2.3.1. Установе за рад на бугаризацији становништва и друге пропагандне организације

Бугарска влада није изричито законом објавила присједињавање југословенских територија. Анексију је практично озаконило бугарско Народно собрање тиме што је донело више закона у погледу делова Македоније и југоисточне Србије као саставног дела Бугарске. Поред тога, у исто време кренуло се са насилним исељавањем становништва.⁵²⁴ У извештају Обавештајног одељења команданта Југоистока од 12. јула 1941. дат је кратак приказ понашања бугарског окупационог апарата према осталим народима на анектираном подручју Македоније. Свим Србима, који су настањени у Македонији после 1918, наређено је да напусте „бугарску државну територију“, најчешће у року од три дана: „...Акција исељавања спроводи се безобзирно и тренутно је ограничена само због транспортних тешкоћа“. Према Албанцима се показивала резервисаност. Пошто су они били под италијанским утицајем, Бугари су избегавали оштрије заузимање става како не би уследили немири у околини Тетова, Гостивара и Струге, на које су Бугари енергично полагали право. Са Турцима и Јеврејима се поступало на најгрубљи начин. За Македонце је речено да су за Бугарску, а да је само један мањи део био за Србију. Није било таквих који су се добровољно пресељавали; најчешће су чиновници били ти који су се принудно премештали.⁵²⁵

Још током априлског слома Краљевине Југославије, заједно са немачким трупама које су продрле у Македонију, у Скопље је стигла група македонских политичких емиграната, који су одмах по доласку основали „Централни бугарски акциони комитет“ („Бугарски централни акциони комитет у Македонији“) са седиштем у Скопљу.⁵²⁶ Стари и проверени припадници ВМРО, пријатељи Ивана Михајлова, као што су Симон Андрев, Исак Калајџијев, Никола Коларов, а мало касније и Стефан Стефанов и Васил Хаџи Кимов и др. стигли су у Македонију.⁵²⁷ Идеју о формирању овакве устане дали су Павел Шатев и његови сарадници.

⁵²² Видети акције које је предузимала бугарска полиција: ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 5, л. 18–31.

⁵²³ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 39–41.

⁵²⁴ F. Čulinović, *n. d.*, 602.

⁵²⁵ *Zbornik XII/1*, 204. Видети: *Zbornik XII/1*, 581.

⁵²⁶ Према подацима Југословенске владе Комитет су сачињавала следеће лица: председник комитета је био Стефан Стефановић, а чланови су: Благоје Поповић, адвокат; Крум Органџијевић, адвокат; Јован Стојковић, бивши трговац; Панта Димитријевић, инжењер; Панче Крстић, занатлија; Крста Васиљевић, трговац; Благоје Благојевић, правник; Методије Бошковић, судија; Бора Петровић, хотелијер; Александар Ђорђевић, лекар; Јанко Серафимовић, предузимач; Панче Богојевић, кафеџија; Петар Здравковић, лекар; Михајло Михајловић, приватни чиновник; Петар Прокопијевић, апотекар; Борис Стојановић крчмар; Зафир Џизовић, приватни чиновник; Александар Прокопијевић, директор банке; Димитрије Ђузеловић, професор; Крум Здравковић, инжењер; Спира Катинчевић, економ; Тодор Митковић, ветеринар. АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 16. Илија Шуменковић писао је Генералном конзулату у Цариграду да је створен Акциони комитет у Битољу и да се у њему налазе др Светијевић, адвокат Сотир Пренчевић, апотекар Робев, Петар Михајловић (капетан југословенске војске) итд. АЈ, 370–26–75, Анкара, 17. мај 1941, пов. бр. 755.

⁵²⁷ Према бугарској историографији оснивање овог Комитета био је логичан след догађаја на деловање „шовинистичке српске буржоазије која је у Вардарској Македонији после Балканских ратова завела „политички терор и национално угњетавање“ над македонским Бугарима који су терани да се изјашњавају као „прави Срби“ или „истински Срби“. Георги Даскалов, „Българските акционни комитети във Вардарска Македонија (април–август 1941 г.)“, *Исторически преглед*, XLVII, 8, (1991), 59.

Током трајања Априлског рата, чланови ВМРО (Обединета) оформили су два становишта по питању будућности Македоније. У случају да се Бугарска не ангажује предвиђало се формирање аутономне или самосталне македонске државе под окриљем Трећег рајха. У случају да не дође до овога, предвиђало се самоопредељење народа за присједињавањем Бугарској, Србији, Грчкој или Албанији. Током ноћи 8. априла 1941. сарадници Шатева, Стефан Стефанов и Васил Хаџи Кимов, упутили су се из Софије за Скопље где су стигли следећег дана. У Скопљу су се повезали са адвокатом Благојем Попанковим, трговцем Илијом Атанасовим и доктором Дончом Зографским. Истовремено су органи Трећег рајха ступили у контакт са Спиром Китинчевим, Димитром Чкатровим, Димитром Ђузелеловим, Томом Кленковим и Иваном Пиперковим који су се залагали за проглашење слободне Македоније под немачким протекторатом. У ту сврху требало је формирати посебан комитет. Дана 11. априла, након расправе Китинчев – Стефанов донесена је одлука да се оформи једна установа која је требала да ради на присаједињењу Македоније Бугарској.⁵²⁸

Према речима Васиља Хаџи Кимова које је изрекао на суђењу у Скопљу 20. и 21. фебруара 1946. бугарски министар унутрашњих послова Петар Габровски практично је руководио овим људима. То потврђује и извештај бугарске Дирекције полиције, одељења за Државну сигурност о раду одељења В и Г током 1941, где стоји да су чланови овог комитета имали задатак да сарађују са бугарским властима, како би на тај начин „својом делатношћу били корисни у првим данима ослобођења Македоније, до успостављања бугарских власти, надлештава и организација“.⁵²⁹ Централни бугарски акциони комитет формирали су 13. априла 1941. Стефан Стефанов и Васил Хаџи Кимов који је уједно био и Акциони комитет за град Скопље. Комитет је имао 32 члана. На састанку је изабран извршни комитет од осам чланова са председником Стефаном Стефановим и потпредседником Спиром Китинчевим. Секретар је био Васил Хаџи Кимов. Основни циљ овог Комитета био је да прикаже бугарску окупацију као чин ослобођења. Како би што боље извршили зацртани циљ Централни бугарски акциони комитет покренуо је гласило „Македонија“, 15. априла, чије је власник био Стефанов, а уредник Хаџи Кимов. У првом броју „Македоније“ објављена је Декларација Комитета који је требао да оправда бугарску окупацију износећи низ догађаја из прошлости који су требали да „потврде“ да Македонија припада Бугарској.⁵³⁰ До почетка маја формирано је 25 месних комитета.⁵³¹ Дана 30. априла формиран је Женски савез при овом Комитету.⁵³²

Овај комитет вршио је одређену врсту власти, до доласка бугарског регуларног административног и управног апарата. Права улога овог Комитета није до краја најјаснија, пошто се Филов оградио од њега. Он је 11. априла обавештен да „неки“ комитет у Скопљу жели да прогласи присједињавање Македоније Бугарској.⁵³³ Комитет је истакнуо да му је циљ да уведе „ред и мир“ и „прикључење Македоније Бугарској“.⁵³⁴ У писму упућеном председнику владе Богдану Филову 26. маја 1941. тражена је помоћ у храни, брашну или житарицама у најмањем износу од 10 милиона kg, као и веће количине шећера и брашна. Тражено је и увођење купона за плаћање, давање аванса чиновницима и учитељима, увођење

⁵²⁸ Г. Даскалов, „Българските акционни комитети...“, 60–61; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 127–128; Видети: ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 203, л. 24–28; Димитър Минчев, *Българските акционни комитети в Македонија–1941*, Софија 1995.

⁵²⁹ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 7, л. 55; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 128–129. Више: Ѓорѓи Малковски, *Политичките партии, организации и групи во Македонија во Втората светска војна 1941–1944 година*, Скопје 2002, 63–81; Ѓорѓи Малковски, *Профашистичките и колаборационистичките организации и групи во Македонија 1941–1944 година*, Скопје 1995, 14–23.

⁵³⁰ Видети: ДАРСМ, фонд 1265 – ВМРО (Бугарија), кутија: 2, архивска единица: 24, лист: 782–787 (даље: ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 24, л. 782–787); Г. Даскалов, „Българските акционни комитети...“, 62–64; Ј. Павловски, *н. д.*, 29–45.

⁵³¹ Г. Даскалов, „Българските акционни комитети...“, 64–65, 67–69; В. Стојчев, „Македонија во Втората светска војна...“, 260–261.

⁵³² ДАРСМ, ф. 1265, к. 3, а.е. 57, л. 690–694.

⁵³³ Б. Филов, *н. д.*, 306–307; Г. Даскалов, „Българските акционни комитети...“, 62; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 44.

⁵³⁴ F. Čulinović, *н. д.*, 595.

граѓанске мобилизације, активирање граѓанства у пропагандне сврхе и тсл. Бугарски акциони комитет апеловао је и да се смисли и што боље спроведе план за изгон Срба са анектираног подручја и да се њихове покретности конфискују.⁵³⁵

Пре распуштања, Комитет је отпочео организовање своје власти на читавом подручју Вардарске Македоније. У бившим окружним начелствима организовани су регионални комитети, где је цивилна управа била поверена људима који су били пронемачки оријентисани. Надзор над овим људима спроводио је Комитет, али под контролом немачке војно-окупационе команде. Подручни комитети оснивали су даље своје месне комитете, тако да је ускоро читава Вардарска Македонија била обухваћена мрежом таквих провизорних органа власти.⁵³⁶ Међу организованијим комитетима били су они у Велесу, Ресену, Битољу, Кочанима, Штипу, Прилепу.⁵³⁷ Комитет је за време свог рада објавио „Проглас о ослобођењу Македоније испод српског јарма за вечна времена“. Истовремено, припадници Комитета забранили су митрополиту Јосифу, који је касније под притиском напустио Скопље, да буде у Саборној цркви од 18. до 23. априла, јер је у том времену литургију требао да служи митрополит из Софије. Агенти комитета захтевали су да се истакну бугарске заставе, како би град добио бугарски карактер итд.⁵³⁸ Комитет је распуштен 7. августа 1941. од стране начелника скопске области.⁵³⁹

Распуштање Комитета донело је до подела у њеним редовима у две групе. У првој групи најистакнутије личности биле су Димитар Чкатров, Спирос Китинчев, Димитар Ђузелов и др. Другу групу чинили су углавном поборници идеја Ивана Михајлова, међу којима су се највише истицали: Васил Хаџи Кимов, Стефан Стефанов, Кирил Дрангов, Борис Огњенов и др. Обе групе биле су пробугарски оријентисане и прихватале бугарски карактер македонског народа, али су се разликовале по другим стварима. Први су будућу македонску државу видели као аутономну или независну под протекторатом Трећег рајха са бугарским карактером и бугарским књижевним језиком. Други су се залагали за уједињену Македонију у оквиру бугарске државе. Временом и група око Ђузелова и Чкатрова се поделила, па су се једни залагали за присаједињење Македоније Бугарској, а друга у којој су била поменута двојица остала је при идеји аутономне или независне Македоније под протекторатом Трећег рајха.⁵⁴⁰

Након укидања Бугарског акционог комитета, а како би попунила празнину његовим распуштањем, бугарска влада се одлучила на оснивање тзв. „јавних клубова“. Ови клубови нису заживели, али је на иницијативу групе Чкатров–Ђузелов, а на одобрење бугарске владе

⁵³⁵ ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 6, л. 744–745).

⁵³⁶ ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 7, л. 746–747; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 11, л. 752–753; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 12, л. 754–756; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 15, л. 760; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 19, л. 769–773; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 20, л. 774; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 25, л. 788; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 26, л. 789–790; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 27, л. 791–792; Никола Жежов, *Под заклетва на ВМРО: Кирил Дрангов*, Скопје 2021, 147; Ф. Ćulinović, *n. d.*, 596.

⁵³⁷ ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 13, л. 757–758; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 14, л. 759; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 21, л. 775–777; ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 28, л. 793–796; Ј. Павловски, *n. d.*, 37.

⁵³⁸ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 47.

⁵³⁹ Г. Даскалов, „Българските акционни комитети...“, 73. Упоредити: М. Apostolski, А. Hristov, R. Terzioski, *n. d.*, 53–55; Рагислав Терзиоски, „Соработка на ВМРО–михајловисти со германскиот окупатор 1941–1944 год“, *Гласник*, XVIII, 3, (1974), 32–34. Упоредити са: ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 7, л. 55; В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 24. Према Чулиновићу оснивање и рад овог Комитета могуће да је било повезано са одређеним плановима Рајха у вези Македоније (независна, протекторат итд), поготово, ако се има на уму да Филов није до краја био обавештен о деловању овог комитета што самим тим казује да оснивање Централног бугарског акционог комитета није било дело бугарске владе. Ф. Ćulinović, *n. d.*, 595. Видети још: V. Strugar, *n. d.*, 255–256.

⁵⁴⁰ Милица Бодрожиќ, „Прилог кон проучувањето на проокупаторските групации во текот на НОВ“, *Гласник*, XVIII, 1, (1974), 141; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 103–104; В. Стојчев, „Македонија во Втората светска војна...“, 260–262; Ѓорѓи Чакарјаневски, „Активноста на групата Чкатров–Ђузелов во Македонија под бугарската окупација во текот на Втората светска војна (1941–1942)“, *Гласник*, LI, 1–2, (2008), 52. Групу око Чкатрова и Ђузелова чинили су разни интелектуалци и политичари у највећем броју окупљених око Македонског народног покрета (МАНАПО) од 1934. до 1940. Ова група није признавала посебност македонског народа. В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 143. Више о деловању ове групе: Ѓ. Малковски, *Политичките партии...*, 185–197; Ѓ. Малковски, *Профашистичките...*, 23–29.

основана мрежа „културних клубова“ (комитета). Септембра 1941. ови клубови преименовани су у „Грађанске националне клубове“. Главни циљ клубова била је контрола бугаризације.⁵⁴¹

На иницијативу директора Скопске области Антона Козарова и његових људи од поверења Димитра Чкатрова и Димитр Ђузелова, одржана је у Скопљу 8. јуна 1941. у сали Народног позоришта оснивачка скупштина Удружења интелектуалаца-македонских Бугара. Козаров и његови помоћници замислили су да се на овој скупштини формира један „културни клуб“. Учесћа су узели Никола Андонов, Борис Андрејев, Христо Зографов и Апостол Апостолов, приврженици идеја ВМРО. Скупштину је отворио Козаров који је у својој уводној речи истакао потребу оснивања таквог удружења које би имало за циљ да одржи високу бугарску националну свест у Македонији. На оснивачкој скупштини дошло је до сукоба мишљења између Козарова, Александра Попова директора „Балканске федерације“ у Бечу и југословенског емигранта од 1928. и Благоја Поппанкова адвоката (раније познатог као Благоје Поповић), који је предложио Глигора Анастасова за председника, адвоката који је из Југославије својевремено побегао у Бугарску, а почетком окупације се вратио у Скопље. Иако је скупштина ово дочекала са једногласним одобравањем, Козаров је предложио своје сараднике Чкатрова и Ђузелова. На скупштини је дошло и до сукоба између ове тројице и свих осталих присутних око правила удружења. На крају је клуб ипак формиран под називом „Свети Климент Охридски“. Главни циљ културног клуба било је имплементирање анектираних крајева Македоније у Бугарску, пре свега у културном смислу.⁵⁴²

Након тога, Ђузелов и Чкатров покренули су иницијативу за формирањем „грађанских националних клубова“. Септембра 1941. група скопских „михајилувиста“ дошла је на идеју за формирањем скопског националног клуба. Иницијативу су дали браћа Тома и Иван Петров, Димитар Шалев, Коста Ципушев, Коце Миов, Никола Грнев и др. Оснивачка скупштина одржана је 14. септембра 1941. у Скопљу у биоскопу „Балкан“. За председника је изабран Тома Петров, а за потпредседнике Благој Панчев, Коце Черваров и Иван Пиперков. Иако су желели да избегну сукоб као што је био онај при оснивању „културног клуба“ ипак је дошло до несугласица. Даље заостравање избегнуто је тако што су сви присутни добили одређене функције. Прва акција „грађанског националног клуба“ из Скопља била је посета делегације на челу са Томом Петровим Богдану Филову од кога су тражили повраћај имовине за сваког који ју је изгубио током међуратног периода. Циљ ових клубова је било прикупљање „здравих националних елемената“ око себе и да на тај начин створи од себе један политички фактор који би дејствовао међу народом. Будући да су у Бугарској партије и странке биле забрањене овакво деловање преко оваквих или сличних установа итекако је погодновало бугарској влади. На овај начин група Чкатров–Ђузелов је успела преко ове установе да наметне своје мишљење што није успела преко културног клуба.⁵⁴³

У Куманову је такође основан бугарски „национални клуб“ на челу са војводом Крстом Лазаровом Кумановским. Како је јављала „Македонска Трибуна“ он је уживао симпатије „целог кумановског краја и има име скромног и честитог борца у прошлим ослободилачким ратовима у Македонији. На организационом збору коме је председавао отац Јордан Џимров, говорили су такође Димитар Чкатров и Димитар Ђузелов. У својим говорима истакли су значење Куманова „као центра бугарштине и изразили наду да ће Куманово остати гранитна стена...“⁵⁴⁴

Маја 1941. у Софији је основан Комитет за Поморавље у циљу спровођења што успешније пропаганде у источној и југоисточној Србији. Председник Комитета, резервни генерал Георги Христов објавио је у софијском листу „Днес“ од 5. јуна чланак под насловом „Израђивање духа Поморавља. Задаци Поморавског комитета“. Примарни задатак Комитета био је да заврши „национално уједињење и испуњење историјске мисије бугарског народа на Балкану“. Христов је даље писао да долина реке Мораве игра важну улогу: „Ова река почиње између Скопља и

⁵⁴¹ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 144.

⁵⁴² ВА, Недићева архива, кутија: 20А, фасцикла: 2, документ: 7 (даље: ВА, НДА, к. 20А, ф. 2, д. 7); Ј. Павловски, *н. д.*, 337–340.

⁵⁴³ Ј. Павловски, *н. д.*, 348–355.

⁵⁴⁴ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 27. decembar 1941, str. pov. br. 42.

Качаника и код Врања Морава улази у Поморавље и зове се бугарска Морава док се не споји са српском Моравом у близини Шумадије, а најинтересантније је да се после не зове ни бугарска ни српска Морава већ само Морава и тече источном границом Шумадије ка Смедереву“. Пишући даље о историји српских земаља, Христов је тврдио да оне нису биле ништа друго него вазалске државе, па је и краљ Душан био нека врста вазала бугарском монарху Ивану Александру. Пишући на крају о новом светском поретку, писац чланка се вратио на питање Поморавља тврдећи да је то западни крај Бугарске и да је њен центар Пирот изгубио економску, верску и културну улогу када је припао Србији и изгубио везу са „мајком отаџбином Бугарском“, а на крају се читав простор између Тимока и Мораве посматра као бугарски.⁵⁴⁵

У Скопљу је 26. маја 1941. основано Народна читаоница (Друштвени центар) („Народно читалище“). За председника је изабран Димитар Ђузелов, који је по професији био гимназијски професор; потпредседник је био Илија Иванов, учитељ; секретар, инжењер Кирил Жерновски; благајник, трговац Илија Прокопијев; библиотекар, електроинжењер Иван Петров; док су саветници били чиновник Коце Кратовлијев и инжењер Димитар Чкатров. Већина лица била су позната из Скопског процеса из 1927. када им је суђено за антидржавну делатност. До краја 1942. по Македонији је отворено укупно 90 читаоница.⁵⁴⁶

Јуна месеца 1941. обновљена је у Куманову стара „Народна читаоница Екатарина Симитчијева“, која је ранијих година „крепила живи дух македонских Бугара“. За председника читаонице изабран је војвода Крста Лазарев Кумановски. Крста Лазарев налазио се и на челу „Националног клуба“ у Куманову који је основан од стране „Централног акционог бугарског комитета“. На оснивачком збору говорили су Чкатров и Ђузелов и обојица су у својим говорима истакли значај Куманова као „центра бугараштине“.⁵⁴⁷ У Прилепу је 9. јуна 1941. основана читаоница „Надежда“.⁵⁴⁸ Дана 19. јуна отворена је и читаоница у Битољу.⁵⁴⁹

При Министарству народне просвете формирана је маја 1941. специјална комисија која је имала задатак да у року од шест месеци изврши промену имена људи, река, планина, градова, установа, „водећи рачуна о историјској прошлости бугарског народа“ Комисија је била састављена од представника Министарства просвете (заменик министра, главни инспектори за историју, географију и бугарски језик), Бугарске академије наука и уметности и представника цркве. Сав посао комисија је завршила до половине 1942. године.⁵⁵⁰

*

Одмах по присједињавању југословенских територија бугарска влада организовала је широку пропаганду спровођену кроз штампу, радио, позориште, културне установе и бројне организације образоване са циљем да пробугарски утичу на македонско становништво. У анектирано подручје, нарочито у Македонију, долазиле су многобројне делегације и мисионари, организовала су се разна предавања и свечаности са намером да у македонском народу побуде сазнање о заједничкој историји и јединственој борби за национално ослобођење

⁵⁴⁵ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 22–23; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 28; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 30.

⁵⁴⁶ *Българското управление във Вардарска Македония...*, 43–44, 262.

⁵⁴⁷ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 20.

⁵⁴⁸ Према писању Милета Тодоровског на оснивачкој седници ове читаонице учешћа су узели и комунисти где је дошло до „отвореног сукоба“ са пробугарским члановима. Такође је до таквих сукоба долазило приликом оснивачких седница читаоница у Струмици и Штипу у којима је КПЈ остварила свој утицај. У Прилепу су комунисти однели превагу, али нису успели да промене име читаонице у „Гоце Делчев“. Председник друштва постао је Методије Андонов-Ченто, који у бугарски документима није назначен као комуниста, али је за њега речено да је „аутономиста“ и да је често водио борбе са комунистима. Због тога је, између осталог завршио у затвору у којем је остао до лета 1943. Тек након изласка из затвора Андонов је постао члан КПЈ октобра 1943. М. Todorovski, „Masovni otpor“, 233–234. Видети: *Методија Андонов-Ченто. Документи и материјали*, ур. Марјан Димитријевски, Зоран Тодоровски, Ристо Бунтески-Бунте, Скопје 2002, 67–73.

⁵⁴⁹ Боро Митровски, „Бугарската документација за организацијата на окупаторскиот систем и мерките за задушвање на народноослободително движење во Битола и битолско 1941 година“, во: *Битола и битолско во НОВ 1941 и 1942. (Материјали од симпозиумот одржан на 11, 12 и 13 април 1977 година). Книга прва*, ред. Дојчин Апчевски и др, Битола 1978, 298–299.

⁵⁵⁰ D. Kilibarda, *n. d.*, 78.

Бугарска пропаганда на анектираним територијама била је један од основних облика бугаризације. Због тога она није била ни стихијска ни неконтролисана, већ срачунато вођена од стране највиших државних инстанци. Ово „оружје“ попримило је у анектираним крајевима институционални статус оснивањем Дирекције за националну пропаганду са седиштем у Софији и главним огранком Скопљу која је била у склопу Министарства унутрашњих послова и народног здравља до 1944. када је дошла у надлежност Министарства просвете.⁵⁵¹ Дирекција је имала следећа одељења: Савет за националну пропаганду; Централну управу (директор и администрација); одељење за печат; одељење за позориште, биоскоп и уметност; одељење за издаваштво; одељење за радио и усмену пропаганду. На анектираној територији Дирекција је имала и свог главног инспектора. Ту функцију обављао је Никола Коларов који је био главни организатор деловања Дирекције. Као посебан орган у овој установи издвојени су обласни административни инспектори који су од 1942. носили назив помоћници обласног директора или околицког управника. Дирекција је имала и свој саветодавни орган који се звао Савет за националну пропаганду. У њега су улазили политичари и истакнуте личности из јавног живота.⁵⁵²

Свуда на анектираном подручју Дирекција је имала своје истурене пунктове преко којих је остваривала свој програм. Она је своје деловање учвршћивала током друге половине 1941. године. Величајући бугарску монархију и „обједињену Бугарску“, своје деловање на анектираним територијама Дирекција за националну пропаганду је приказивала као неопходност остварења „национално препорода“.⁵⁵³ У једном циркулару од 19. септембра 1941. које је упућено среским начелницима у „Македонији и Моравском крају“ Дирекција је тражила да се евидентирају сви Бугари који су у „току српске владавине чували бугараштво и достојно бранили бугарску клаузулу“. Овим „Бугарима“ Дирекција је желела да пошаље њена издања у циљу повезивања овог становништва са „државном управом“, „народном културом“ и саображавања „према потребама и интересима бугарске државе“.⁵⁵⁴

У оквиру Дирекције формирана је Служба за новоослобођене земље са својим подружницама у свим среским и општинским местима. Први задатак ове Службе био је био је да ради на неговању бугарских песама, националних традиција, обичаја, бугарског језика итд. У инструкцијама је стајало да тактички треба поступати са масама које се не осећају бугарским, ради њиховог враћања „мајци Бугарској“. Садржај рада Службе обухватао је предавања из различитих области, затим књижевне вечери, разне врсте течајева из појединих културних делатности, читалачке часове, заједничко слушање радио емисија и тсл.⁵⁵⁵

Што се тиче радија становништво анектираних делова Југославије имало је право да слуша једино програм радио Скопља и Радио Софије. Радио Софија, поред редовних емисија националистичког садржаја, имала је задатак да даје курсеве из појединих области друштвеног

⁵⁵¹ Код Ђорђија Чакарјаневског може се прочитати да је Дирекција била директно потчињена бугарској влади, а да је Министарство унутрашњих послова објавило наредбу о организацији и задацима Дирекције у „Државном веснику“ 5. априла 1941. године. Ђ. Чакарјаневски, „Активност на групата Чкатров–Ѓузелов...“, 44.

⁵⁵² Ђорђи Чакарјаневски, „Некои пропагандни активности во Македонија под бугарска окупација (1941–1942 година), *Гласник*, LIV, 1–2, (2010), 111–112.

⁵⁵³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 232–233, 235, 237–238; R. Terzioski, „Bugaraska politika denacionalizacije...“, 211. Програм ове пропагандне установе био је оличен у говору бугарског председника владе: „Грађанско и национално васпитање широке народне средине у Македонији треба да се постигне преко изградње руководстава професионалних организација, преко којих треба остварити учешће народа у свеобухватни политички живот Македоније. Влада ће преко Дирекције за националну пропаганду водити контролу над њиховом културно–просветном делатношћу, како би преко њих дошло до одстрањивања туђинских елемената према Бугарској, разних међународних и домаћих организација, удружења и група, који су туђи интересима бугарског народа и његове постојаности“. Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 217.

⁵⁵⁴ На сличан начин и циркулар од 18. фебруара 1943. говорио је о карактеру и циљевима Дирекције за пропаганду. У акту је поменуто да је већ почело спровођење пропаганде и да је најпре требало омогућити следеће: „...да се код народа осветли унутрашња и спољна политика земље; да се да одговор комунистичкој, Енглеској и уопште страном непријатељској пропаганди; да се подвуче тежња према јединству и заједничком дејству свих националних снага Бугарске и да се одстране раздори и заблуде; да се истакне потпуна приврженост према Силама осовине, јер пут који је изабран у потпуности обезбеђује јединство народа. Све друго је ропство и превара. Другог пута нема и не може га ни бити“...“ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 239.

⁵⁵⁵ D. Kilibarda, n. d., 92.

живота за „новоослобођене крајеве“. Курсеви су били организовани из пет области у трајању од осам месеци. Исти програм емитовала је и радио станица Скопље која је започела да емитује емисије већ 11. априла 1941. године. Поред радија, важно место у пропагандном деловању имали су позоришта, биоскопи и музеји. Због тога су организоване честе међусобне посете и гостовања између позоришта у Скопљу и позоришта у Софији. нарочито велики број представа приказан је 1941/42. године. Завидан рад показивали су и биоскопи. Они су често пуштали немачке филмове, као на пример: „Пад једне жене“, „Невин у греху“, „Задња улица“, „Подморница на западу“, „Љубавна ноћ у Трансилванији“ итд. Бугари су оснивали и музеје у неким среским местима, као у Пироту, Босилграду и Цариброду. У оквиру музеја формирана су одељења: ликовно, историјско, етнографско, архивско, фототека и одељења о прошлости града.⁵⁵⁶ Велику улогу у бугаризацији становништва имало је Народно позориште у Скопљу. Захваљујући помоћи Министарства просвете, позориште је кренуло да се сређује у августу 1941. и 3. октобра 1941. свечано је отворено. Почетком 1942. основан је и Дом за уметност и штампу.⁵⁵⁷

1.2.3.2. Просветна и издавачка делатност

Бугарска влада је у првим данима окупације дала је свом Министарству просвете посебни задатак за дејствовање у Македонији. У Македонију су послати посебне комисије и људи који су имали задатак да изврше тачан увид у бивше југословенске школе, да установе број ученика, да напишу имовину школа и да одреде колико је учитеља потребно да се из Бугарске пошаље за Македонију. Након послатог извештаја Министарства просвете направљен је програм за културну пропаганду које се имала спроводити преко школа. Дирекција за школство Министарства просвете добила је следеће задатке: 1) администрирање школа; 2) регулисање положаја наставног кадра; 3) регулисање положаја ученика; 4) подизање бугарске народне свести код ученика и рад на стварању присних веза између бугарских и македонских ученика; 5) давање стипендија одличним ученицима бугарског порекла; 6) отварање читаоница и одашиљање наставног кадра из Бугарске; 7) оправка старих школа и изградња нових и набавка школског инвентара.⁵⁵⁸

Непосредно после увођења бугарских органа власти, пажња је посвећена реорганизацији школства. Бугарско министарство просвете је школе са редовном разредном наставом поделило у три категорије: 1) Народне основне школе, 2) прогимназије (седмолетке), 3) гимназије. Поред њих постојале су у категоризацији установа: 1) институти за следе и глувонеме, 2) васпитни, учитељски и медицинско-педагошки институти, 3) народни музеји и библиотеке, 4) музичке академије, 5) уметничке академије, у рангу средњих школа. Оваква подела извршена је и на анектираним подручјима. Сви ученици „бугарског порекла“ на анектираној територији имали су у школској 1941/42. да добију часове из бугарског језика и литературе, бугарске историје и певања. Такође сви „бугарски ученици“ који су се затекли у бугарским школама прелазили су у виши разред без обзира на постигнути успех у 1940. и 1941. години. Сви ученици морали су од октобра 1941. да на видном месту носе знак победе „V“.⁵⁵⁹

Окупирана територија подељена је на школске области које су пратиле административну поделу. На челу обласних школских области налазили су се обласни школски инспектори, а потом се структура спуштала преко околија и општина. Према извештајима Скопског и Битољског школског обласног инспектора области су се састојала од следећих школских околија: 1) Битољска школска област имала је 243.739 житеља. Била је подељена на шест школских околија: а) прва битољска, б) друга битољска, в) крушевска, г) охридска, д) прилепска, љ) бродска. 2) Скопска школска област бројала је 811.293 становника. Била је подељена на 11 школских околија: а) велешка, б) врањска, в)

⁵⁵⁶ В. Весковиќ–Вангели, *н. д.*, 262–264; Д. Kilibarda, *н. д.*, 94–95; R. Terzioski, „Bugarska politika denacionalizacije...“, 212; Ѓ. Чакарјаневски, „Некои пропагандни активности...“, 120–121.

⁵⁵⁷ *Българското управление във Вардарска Македония...*, 262.

⁵⁵⁸ Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 21–22.

⁵⁵⁹ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 13; Р. Терзиоски, *Денационализаторската дејност...*, 28. Видети: Д. Kilibarda, *н. д.*, 77.

ђевђелијска, г) кавадарска, д) кочанска, љ) кривопаланачка, е) прва скопска, ж) друга скопска, з) струмичка, и) сурдуличка, ј) штипска.⁵⁶⁰

У циркулару Дирекције за основно образовање при Министарству просвете од 30. априла обласним и околијским школским инспекторима дате су инструкции за избор учитеља у „западним крајевима“, Македонији и Тракији. У изградњи бугарског система на заузетим територијама, бугарски учитељи требали су да буду међу првима послати у ове крајеве. Са друге стране, бугарски школски инспектори требали су да проберу међу локалним учитељима људе који су „национално свесни, активни, просвећени, достојни имена бугарског учитеља“. Свака општина морала је да предложи најмање два учитеља. Из спискова који би се саставили требало је разврстати учитеље и професоре који ће предавати у основним школама, прогимназијама и у гимназијама. Поред сваког имена учитеља требале су да стоје ближе одреднице: 1) пребивалиште, 2) породични статус, 3) године старости, 4) године радног стажа, 5) група предмета ако је професор у гимназији, 6) успех за време претходне школске године, 7) да ли је кажњаван и ако јесте због чега. Такође је тражено да се састави и списак учитеља који су у пензији и који би могли поново да се врати у службу.⁵⁶¹ Слични захтеви дати су и школским инспекторима у унутрашњости Бугарске. Тако из списка који је саставио Видински околијски школски инспектор 30. септембра 1941. видимо да је 26 учитеља из основних школа премештено на новоосвојене територије. Они су распоређени по селима и градовима на анектираним територијама у Југославији и то: три учитеља послата су у Беровску околију, шест у Сурдуличку околију, седам у Крушевску околију, два у Видинску околију, један у град Пирот, седам у Бродску околију.⁵⁶²

Укупно је у школској 1941/42. само на територији Македоније из Бугарске доведено 1.608 наставника, професора и учитеља, од којих 87 за рад у гимназијама, 226 у прогимназијама и 1,295 за рад у основним школама. Број локалних наставника био је следећи: 76 у гимназијама, 46 у прогимназијама и 305 у основним школама. Са још неким учитељима укупан број учитеља је био 2.163 распоређених на следећи начин: 187 у гимназијама, 287 у прогимназијама и 1.689 у основним школама. Број школа кретао се на следећи начин: 800 основних школа, 152 прогимназија и 17 гимназија У школској 1942/43. тај број је повећан за 102, а у школској 1943/44, за још 110.⁵⁶³ Главна разлика између професора и наставника који су предавали у југословенским областима и оних који су предавали у унутрашњости Бугарске била је разлика у плати. Они који су предавали на анектираној територији имали су у школској 1941/42. за 50% већа примања. Поред тога, они су имали и посебан породични додатак, могли су да купују по веома повољним ценама куће Јевреја и Срба; године проведене у Србији увођене су у решења за пензијски стаж у дуплом трајању; после једне године проведене у Југославији, зависно од успеха, могли су да бирају место где ће предавати; имали су бесплатна путовања железницом, професорска служба изједначена је са војном службом.⁵⁶⁴

Са друге стране, било је случајева да су бугарски учитељи и наставници бежали из српских села или јако негативно реаговали због боравка у истим. На пример, учитељ Кунчо Кунчев из Козјег Дола (Трговиште) стрељан је због демонстративног напуштања службе 1943. године. У листу „Педагошко јединство“ у чланку „Једно писмо из Моравско“, учитељица Зора Иванова писала је својим ученицима: „Ево ме поново на свом послу, далеко од родног и блиског краја, спремна да се борим са суровом стварношћу непознатој већини где смо упућени да радимо“.⁵⁶⁵

⁵⁶⁰ ЦДА, ф. 177к (Министерство на народната просвета (МНП)), оп. 2, а.е. 1.600, л. 23, 107; Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 28–29, 299.

⁵⁶¹ ДА – Монтана, ф. 329к (Околийска училишна инспекција – Берковица), оп. 1, а.е. 11, л. 5.

⁵⁶² ДА – Видин, ф. 23к (Околийска училишна инспекција – Видин) оп. 1, а.е. 45, л. 2. Видети: ДА – Видин, ф. 23к, оп. 1, а.е. 45, л. 3.

⁵⁶³ *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 260; Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 55–56; Растислав Терзиоски, „Некои аспекти од отпорот на македонскиот народ против денационализаторската политика на бугарскиот окупатор во окупирана Македонија (1941–1944)“, *Гласник*, XV, 3, (1971), 72–74.

⁵⁶⁴ D. Kilibarda, *n. d.*, 81.

⁵⁶⁵ D. Kilibarda, *n. d.*, 97. Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 55–56.

Према одлуци Министарства просвете, просветни радници, пре свега учитељи и професори средњих и стручних школа који су и даље желели да држе предавања били су обавезни да претходно заврше шестомесечни курс у Скопљу, а кад то није дало резултате, морали су да курс заврше у Софији како би научили бугарски језик и књижевност и упознали се са системом школовања. Почетком маја 1941. организован је курс бугарског језика у Скопљу који је посећивало 95 учитеља основних школа и 43 гимназијских професора. Предавачи су били доведени из Софије. Убрзо је и по другим градовима организован овакав вид курсева. Овакви курсеви организовани су у 15 македонских градова. Мали одзив и жеља бугарских установа за што бржом бугаризацијом скратили су трајање курсева на два месеца и преместили место одржавања у Софији, проширивши их и на учитеље из анектираних подручја Србије. Курс је требао да обухвати 600 учитеља из Југославије и отпочео је 12. јула 1941, а завршио се 23. августа 1941. године.⁵⁶⁶ Из представке удружења Пироћанаца у Београду видимо да ни један учитељ српске националности са пиротског подручја није отишао на курс у Софију. Поред овакве редовне наставе, програм курса предвиђао је групне посете софијским музејима, градским библиотекама и другим историјским институцијама у Софији и околини.⁵⁶⁷

Већина српских учитеља због тога што није хтела да пристане на овакве услове морала је да напусти своја места и да их уступи бугарским учитељима.⁵⁶⁸ Поред просветне улоге, преко које је вршена бугаризација становништва, бугарски учитељи су имали и обавештајну и пропагандну улогу. Они су заједно са председницима сеоских општина и сеоским кметовима били носиоци политичко-пропагандне делатности. „Македонска Трибуна“ писала је у свом броју од 9. октобра 1941, у чланку под насловом „Бугарски професори у Македонији“, да су бугарски универзитетски професори из Софије у јуну и јулу 1941. посетили Криву Паланку, Скопље, Велес, Прилеп, Ресен и Охрид где су одржали предавања и били „предмет великих дочека од стране месног становништва“. Са друге стране, „Македонска Трибуна“ писала је и о професорима и учитељима који су завршили курс до краја септембра 1941. године и који су након тога послати на анектиране територије у Југославију: у Скопље је послат 21 учитељ, у Прилеп 13, у Битољ 8, у Охрид 3, у Кавадар 4, у Ресен 2, у Струмицу 1, у Штип 1, у Врање 1, у Кочане 1, у Пирот 1 и у Ђевђелију 1. Сви ови учитељи су и пре рата предавали у Југославији, али су морали да одслушају курсеве, како би их бугарске власти евидентирале и дале им дозволу да врше предавање. Месечна плата ових учитеља износила је 3.340 лева.⁵⁶⁹ Из „Македонске Трибуне“ од 18. октобра сазнајемо и ко је водио курсеве у Софији. Предавачи су били следећи: Емануил Димитров за бугарску историју; Светан Минков за бугарски језик и Станју Петров за бугарску географију. Ипак, овако замишљена акција ускоро је пропала, пошто се недовољан број учитеља из Србије и Македоније јавио да похађа овај курс.⁵⁷⁰

Бугарска влада покушала је да прикаже окупацију Македоније као враћање националне територије матици. У ту сврху, поред административно-управног, створен је и велики пропагандни апарат. За разлику од слабо развијеног школског система у овом делу Југославије, Бугарска је одмах приступила оснивању широке мреже школских установа и институција. Поред тога мењани су и називи школама, па је тако основној школи „Свети Сава“ у Битољу промењен назив „Отец Најдиј“.⁵⁷¹ Бугарска је у моменту окупације Македоније

⁵⁶⁶ Према другим изворима курсеви су трајали од 15. јула до 25. августа 1941. године. *Българското управление във Вардарска Македония...*, 259.

⁵⁶⁷ АЈ, 103–160–582, „Стање у Пироту и околини под бугарским окупаторским властима“, 27. мај 1941, Београд; М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 83; Р. Терзиоски, *Денационализаторската дејност...*, 26–27.

⁵⁶⁸ АЈ, 103–160–582, „Стање у Пироту и околини под бугарским окупаторским властима“, 27. мај 1941, Београд; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 13; М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 83.

⁵⁶⁹ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 21; АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 18. oktobar 1941, str. pov. br. 36. Упоредити: ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 40.

⁵⁷⁰ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 20. oktobar 1941, k. str. pov. br. 36; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 39.

⁵⁷¹ АЈ, фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцила: 740, фолијација: 2 (даље: АЈ, 110–740–2), злочини који нису ушли у Дос. или Инв. број.

затекла 462 школске зграде, од тога 157 су имале више од две просторије, 230 две собе, а 106 по једну собу. У извештају Скопског школског инспектора стајали су следећи подаци. У школској 1941/42. имало је 615 школских зграда (43 у градовима и 572 у селима).⁵⁷² У школској 1941/42. на анектираном простору (Македонија и Србија заједно) отворено око 1.000 основних школа, 200 прогимназија, 15 мешаних гимназија, једна женска и две мушке гимназије. У периоду 1941–1942. на територији Македоније било је основано 800 основних, 180 прогимназија, 10 пуних и 7 непотпуних гимназија. Само у првим месецима окупације на анектираној територији започело се са изградњом 19 школа.⁵⁷³

Међутим, ове школе нису биле отворене за јеврејску децу. Закон о заштити нације и још неки антијеврејски закони предвиђали су да се деца јеврејског порекла у школској 1941/42. не уписују у школе или у најбољем случају да чине 2% ученика. Чак и кад би уписали школу јеврејској деци било је забрањено да се друже са другим ученицима, да учествују у јавним манифестацијама, приредбама и др. Слично, забележен је дискриминаторски однос према деци турског и албанског порекла. Иако су у појединим селима опстале школе у коју су ишла албанска и турска деца, оне су ипак имале етикету верских или сасвим приватних школа. Према подацима бугарских власти, у школским годинама за време окупације удео албанског и турског становништва у школама чинио је 2%, а у осмогодишњим школама 3%. Јединствена школа отворена под покровитељством државе била је Исај-бегова медреса у Скопљу. За директора медресе постављен је учитељ из Бугарске, док је наставни кадар био делом из Бугарске, а делом из старе медресе. Званично, у школи је био у употреби бугарски језик, а незванично турски језик. Школа је била осмогодишња у рангу прогимназије са интернатом и смештена у просторијама Исај-бегове џамије, док се издржава из буџета софијског главног муфтије.⁵⁷⁴

Како се не би „губило време“ бугарско Министарство просвете је у анектираним деловима организовало провизорну наставу за ученике који због војних операција нису завршили школску годину. Ови курсеви започели су у мају 1941. у скоро свим већим градовима у Македонији. Програм је подразумевао учење бугарског језика и бугарске историје. Међутим, јуна 1941, Министарство просвете послало је у Македонију учитеље који су требали да започну са предавањем следећих предмета: бугарски језик и литература, бугарска историја и бугарска географија.⁵⁷⁵

Бугарска влада је поред наведеног приступила оснивању једне немачке школе у Скопљу која је имала задатак да велича немачки Рајх и да шири нацистичку идеологију међу омладином. Ова школа отворена је јесени 1941. године. Немачка школа је у 1941/42. требало да има: 1) припремно одељење за децу рођену 1935; 2) прво одељење деце рођене 1934; 3) специјално одељење деце која су претходне године завршила основну школу. Ти ученици који су завршили основну школу имали су право да у школској 1942/43. упишу прогимназију. Од 1945. предвиђало се да се развије и гимназија. Поред немачке у Скопљу је организована француска школа у коју су ишли махом деца грчке и влашке народности. Међутим, бугарска власт није гледала са симпатијама на рад ове школе и покушавала је на разне начине да је затвори. Школа није била призната за равноправну са осталим школама. Поред тога, бугарске власти су у Скопљу током 1941. организовали курсеви немачког језика и нацистичке идеологије који су трајали шест месеци. Слични курсеви отворени су и у неколико других македонских градова, а најбољим полазницима Минхенска академија наука давала је награде.⁵⁷⁶

Бугарска влада донекле је успела да организује вођење наставе и школовање и основним и средњим школама, али је постављена пред проблем по питању трећег степена школовања. Академски савет при Софијском универзитету дозволио је студентима са анектираних подручја да наставе своје студије, али на факултетима при Софијском универзитету и то само уз

⁵⁷² ЦДА, ф. 177к, оп. 2, а.е.1603, л. 15; Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 299.

⁵⁷³ Ženi Lebl, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Gornji Milanovac 1990, 299–300; Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 29; R. Terzioski, „Bugarska politika denacionalizacije...“, 200.

⁵⁷⁴ Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 34–35.

⁵⁷⁵ Исто, 22.

⁵⁷⁶ Исто, 33, 35, 43–44.

декларацију која је говорила да су „бугарског порекла“. С тим у вези, 4. јуна 1941. организована је свечаност у Софији поводом преласка 150 студената из Јужне Србије и Македоније на Софијски универзитет. Међутим то није задовољавало аспирације које су се тикале бугаризације становништва, па је тражено решење у отварању Историјског-филолошког факултета у Скопљу који би припремао учитељске кадрове за прогимназије и средње школе. Софијски универзитет се носио мишљу и за отварањем једног факултета у Охриду из јасних разлога. На тим почетним идејама стало се све до краја 1942, када ће се кренути у реализацију.⁵⁷⁷

Према подацима из Месечних извештаја Главне дирекције Скопске области у школској 1941/42. било је уписано 67.346 ученика и то у основним школама 56.091, у прогимназијама 8.413 и у гимназијама 2.125. У Битољској области у исту школску годину било је уписано укупно 28.233 ученика од којих 22.845 у основне школе, 3.906 у прогимназије и 1.032 у гимназије. Од тога у Егејској Македонији било је 111 ученика. У специјалним и професионалним школама који је било осам (од тога три средње) било је уписано 450 ученика. Број студената који се налазио на студијама у Бугарској износио је 211. школска година почела је 15. септембра 1941. године.⁵⁷⁸ Према истраживањима Данила Килибарде у „западним покрајинама“ отворено је 167 основних школа (уписано 13.124 ученика са 323 наставника), 40 прогимназија (уписано 2.741, са 70 наставника), 3 гимназије (уписано 714, са 32 наставника). Терзиоски је записао да је на подручју Македоније настава држана за 88.715 ученика (73.594 у основним школама, 10.060 у прогимназијама и 3.061 у гимназијама).⁵⁷⁹

Како би што више деце привукли у школе, бугарска управа је смањила цене такси при упису у школу на анектираним подручјима, а ученици су такође добијали стипендије и друге видове помоћи. Разни трговци и други богатији грађани давали су помоћ. Поред тога током 1942. отворено је 500 бесплатних ученичких мензи, 28 дневних боравака и др. Према изјави обласног директора Скопске области држава је до фебруара 1942. на овакве и сличне иницијативе потрошила 44.500.000 лева.⁵⁸⁰

Бугарска национална пропаганда схватала је да преко школа не може да се спроведе бугаризација становништва у општем и тоталном смислу. Због тога су у Македонији организовани вечерњи курсеви, тзв. „курсеви за описмењавање“. Током 1941. при редовним школама отворен је велики број оваквих курсева који су били подељени у две групе: 1) елементарно описмењавање (читање и писање); 2) допуна основног знања за она лица која су ишла у бивше југословенске школе. Пошто су се ови курсеви махом одржавали у селу, бугарске власти су имале у виду да се сељаци у пролећним и летњим месецима заузети пољским радовима, па су тако курсеви трајали између 15. новембра и 31. марта. Настава се одржавала четири пута недељно, са по два часа дневно; укупно осам часова недељно. Учитељи, који су иначе држали редовну наставу, су били дужни да имају 16 радних недеља, са 64 радне вечере и 128 радних сати. Поред курсева који су одржавани на селу, постојали су курсеви и за градску популацију, а поред описмењавања постојали су и „национални предмети“: бугарски језик, бугарска историја и бугарска географија. Курсеви у градовима започели су крајем јула 1941. године. Такође, поред ових курсева током 1941. отворани су курсеви за хигијену и домаћинство, а треба споменути и вечерње занатске курсеви. Током новембра 1941. основани су народни универзитети у Прилепу, Кавадарцима, Скопљу, Серу, Неготину, Куманову, Велесу, Драчеву, Штипу, Струмици, Кочанима и др, који су се развили из курсева за описмењавање. Учитељи су држали предавања из националне историје, литературе и географије, о устројству бугарске државе и тадашњим задацима, о питањима из пољопривреде, хигијене итд. Поред тога, бугарски учитељи обилазили су домове локалног становништва дајући му разне корисне савете. На овај начин локални сељак почео је да се везује за бугарског учитеља, а самим тим и за бугарску државу.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Исто, 36–37.

⁵⁷⁸ Исто, 48.

⁵⁷⁹ D. Kilibarda, *n. d.*, 82.

⁵⁸⁰ Видети: P. Terziоски, *Денационализаторска дејност...*, 48–51.

⁵⁸¹ *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 263; R. Terziоски, „Bugarska politika denacionalizacije...“, 200–201; P. Terziоски, *Денационализаторска дејност...*, 38–40.

Бугарска пропаганда није се ограничавала само на просветну делатност. Она је у циљу бугаризације становништва у свој апарат укључивала и разне научне институције – институте и факултете. Запослени у овим престижним бугарским научним установа требали су са „научног становишта“ да докажу историјску припадност делова Србије и Македоније Бугарској, а да становништво на овим просторима прикажу као Бугаре. У том циљу, Бугарска је од почетка своје окупације присегнула посебном издавачком плану чији је главни опус био „великобугарски концепт“. У том смислу Дирекција за националну пропаганду организовала је и посебну библиотеку под називом „Блгарска книга“.⁵⁸² Поред „Блгарске книге“ у Македонији је била установљена и библиотека „Нова Европа“. Ова едиција је имала шест издања и углавном је величала Хитлеров нови поредак у Европи, а морала је да је поседује свака бугарска библиотека, као и едицију „Зашто је понос бити Бугарин“.⁵⁸³ Књиге које су посебно слате у Југославију биле су између осталих, велики зборник под називом „Родни слова“ у издању бугарског Министарства просвете и књига „Санстефанска Бугарска“ у издању издавачке куће „Хемус“.⁵⁸⁴

Поред тога, надлежне бугарске установе у Македонији кренуле су са издавањем неколико новина. Први лист које се појавио носио је назив „Македонија“. Међутим овај лист, у форми недељника, излазио је само од априла до јула 1941. (изашло само пет бројева).⁵⁸⁵ Лист је поново покренут септембра 1944. као неформално гласило Месног комитета за град Скопље и околину који су основали Немци.⁵⁸⁶ Најтиражнији лист на анектираном подручју „Целокупна Блгарија“ излазио је у Скопљу од 21. маја 1941. до 31. августа 1944. године. Лист је излазио свакодневно. Тираж је био 5.000 примерака. Директор је био Никола Коларов⁵⁸⁷, а уредници Стојан Бојацијев (уредник спољне политике и идеолошких тема), Аспарух Миников (уредник унутрашње политике), Стојан Марков Бојацијев (уредник културног одељка) и Георги Георгијев. Године 1942. Стојан Бојацијев напустио је лист. Од броја 895 (1944 године) Георги Георгијев је потписиван као главни уредник. Укупно је изашло 972 броја. Лист је подржавао линију бугарског двора и био близак ВМРО (михајловисти).⁵⁸⁸ Ширење ових листова обављало је друштво „Стрела“.⁵⁸⁹

Поред овог, листа који је био најтиражнији, али и најважнији за бугарску политику на овим просторима, на анектираној територији растурали су и остали листови као што су „Зорја“, „Утро“, „Блгарски запад“ итд. Због растурања новина и других писаних средстава пропаганде, Бугари су основали посебно друштво „Стрелу“ која се бавила овим послом.⁵⁹⁰ Почетком 1942. појавили су се листови локалног карактера. У Битољској области 1. јануара 1942. кренуо је, једном недељно да излази лист „Пелистерски ехо“. Лист је штампан у 1.500 примерака, а престао је да излази 28. марта 1944. године. Крајем јануара 1942. изашао је први број весника „Тиквеш“. Због слабе продаје изашло је свега седам бројева. Јануара 1943. покренут је часопис „Македонија“ који је замишљен као уметничко и научнопопуларно гласило. Часопис је требао да излази једном месечно, али је због слабе продаје ускоро престао да се штампа.⁵⁹¹ У тзв. „западним покрајинама“ излазио је од 21. марта 1942. до 7. августа 1944. недељник „Блгарски запад“. Седиште листа било је у Пироту, а лист је излазио у 2.500 примерака. Уредник листа био је Каран Дончев. Од броја 13 у заглављу наслова стајало је „Весник за Пиротску, Царибродску, Трнску, Босилеградску и Бабушничку околију“. Теме које

⁵⁸² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 234.

⁵⁸³ D. Kilibarda, *n. d.*, 93–94; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 259.

⁵⁸⁴ Р. Терзиоски, *Денационализаторската дејност...*, 27.

⁵⁸⁵ Ѓ. Чакарјаневски, „Некои пропагандни активности...“, 118.

⁵⁸⁶ Марјан Димитријевски, *Политиката на Третиот рајх кон Македонија 1933–1945 година*, Скопје 2001, 111.

⁵⁸⁷ Тешко рањен је од стране партизана из Другог партизанског одреда Прве оперативне зоне уочи 2. августа 1943. године. *Зборник VII/1*, 388.

⁵⁸⁸ *Блгарски периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Том II. Н–Я*, 485; R. Terzioski, „Bugaraska politika denacionalizacije...“, 212.

⁵⁸⁹ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 7, л. 57.

⁵⁹⁰ D. Kilibarda, *n. d.*, 92.

⁵⁹¹ Ѓ. Чакарјаневски, „Некои пропагандни активности...“, 119.

су биле најзаступљеније тичале су се културног живота у овим крајевима, националних празника, потврда бугарског „духа и идентитета“, рада бугарске администрације у овим крајевима итд. Укупно је изашло 88 бројева овог листа.⁵⁹²

На крају, ваља напоменути да је бугарско Министарство просвете је преко посебног закона за издавање уџбеника установило цензуру у издавачкој делатности. Указом од јула 1942. било је забрањено издавање научних, образовних и уметничких дела ако су против „националне политике“ и „непријатељске садржине“.⁵⁹³

1.2.3.3. Националистичке организације

Велику улогу у циљу бугаризације становништва и етаблирања бугарске власти на анектираној територији имале су разне националистичке организације. Према евиденцији Одељења В Државне сигурности до краја 1941. на окупираном подручју регистровано је укупно 41 добротворна, културно-просветна, спортска, родољубива, професионална, кооперативна и добровољна организација. Према свом раду у друштвено-културном и добротворном погледу међу овим друштвима предњачила су: мешовити хор „Борис Дрангов“, „Скопски јунак“, бициклички клуб „Вардар“, женско добротворно друштво „Марија Лујза“, музичко добротворно друштво „Македонија“, „Шар“, „Христо Ботев“ и „Кавал“, спортски клубови „Македонија“ и „Вардар“.⁵⁹⁴

Снажном притиску нарочито је била изложена омладина. Целокупни школски систем био је подешен за што брже спровођење денационализације и однарођавања. Просветни кадар доведен је из Бугарске, док се настава одвијала под специјално сачињеним програму за школе на анектираном подручју. Изучавање бугарског језика и историје сачињавали су окосницу наставе. Међу школском омладином створене су пробугарске организације: „Браник“, „Отец Пајсиј“, „Легионери“, „Ратници“ и др. Припадност ученика организацији „Браник“ омогућавала је стицање посебних привилегија у школи. Ваншколска омладина и грађанство могли су радити у организацијама попут: „Бојци од фронта“, „Ополченици“, „Сојуз на запасните официри“, „Илинденци“, „Јунак“, „Труд и радост“ и др. Руковођење овом организацијама поверено је Министарству унутрашњих послова и народног здравља које је организовало и усмеравало дејства ових организација. Међутим, главна сврха ових организација није постигнута. Већина организација скоро и да није имала чланова, нити је за време окупације испољавала активности. Неке од њих као „Ополченици“, „Запасни официри“ и „Бојци са фронта“ постепено су се осипале и престале да постоје.⁵⁹⁵

Било је организација као што је била „Труд и радост“ која је основана по угледу на сличне профашистичке организације у Италији и Немачкој и која је била под Министарством индустрије и рада и под Министарством трговине. Подружнице ове организације основане, током окупације, у скоро свим градовима и у већем броју села. Рад и деловање организације уобличени су преко њеног одељења „Професионална просвета“ 1. јуна 1942. која је објавила упутства за рад. Организација која је „покривала“ спортски сектор јавног живота била је организација „Јунак“ која се у Македонији током окупације звала „Македонски Јунак“. Сличну организацију, која је имала „протоколаран и манифестациони“ карактер била је организација „Илинденци“ у коју су улазили учесници Илинденског устанка 1903. године. Током окупације подружнице организације формиране су у свим већим градовима. Слична организација била је „Ополченици“ (Македоно-одринци) која је гајила традиције из Првог светског рата. Организација „Сојуз на запасните официри“, односно Савез резервних официра била је

⁵⁹² Зденка Тодорова, „Приносът на българската администрация в културно-просветното възстановяване на западните покрайнини в периода 1941–1944 г.“, в: *Великите сили, Балканите и България през Втората световна война. Международна научна конференция 21–23 април 2015, София*, с.с. Александър Гребенаров, София 2016, 425–426.

⁵⁹³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 258–259.

⁵⁹⁴ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 7, л. 55–56.

⁵⁹⁵ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е.47, л. 64; Ѓ. Малковски, *Политичките партии...*, 197–198; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 33.

политичка организација формирана још 1908. године. Иако је имала озбиљну улогу у међуратној Бугарској, она није могла да направи већи помак у формирању својих подружница на анектираној територији. Слична организација била је „Сојуз на запасните подофицири“ основана 1910. године. Веома блиска овим организацијама била је и национална организација „Бојци од фронта“ која је формирана у међуратном периоду, а гајила је идеологију сличну фашизму, као и великобугарске идеје. У анектираним крајевима организација је основала подружнице током 1941, али није имала никакву озбиљнију улогу. Њена активност базирала се у учешћу у разним прославама и у ширењу бугарске пропаганде међу локалним становништвом.⁵⁹⁶

Обласна дирекција у Скопљу издала је 21. јуна 1941. упутства о успостављању и раду ових друштава на анектираној југословенској територији. Све организације и друштва имале су задатак да организују „омладину у духу јединства“. Вође су имале задатак да омасове своје организације и да оне буду „у служби државе и да служе њеним циљевима и идеалима“. Планирано је и организовање одређених установа при организацијама. У првом реду требало је оснивати читаонице. Саветовано је да избор лица који би радили у читаоницама буде „врло пажљиво размотрен“, тако да претходно буду одстрањени сви који су „за време спрске владавине били оруђе против бугараштва“. У новооснована „јуначка удружења“ требало је привући сву школску и ваншколску омладину, с тим да се што пре ступи у везу са „Савезом јунака“ у Бугарској.⁵⁹⁷

По начину, ширини дејстава и организацији и по својим циљевима централно место у окупаторском систему имала је организација „Браник“ („Бугарска омладинска организација Браник“). Организација „Браник“ добила је законску форму 29. децембра 1940. када је донет Закон о организовању бугарске омладине.⁵⁹⁸ „Браник“ је имао програм готово истоветан као програм нацистичке омладинске организације „Хитлер југенд“. Организација је била до краја инкорпорирана у школски систем на анектираном подручју Југославије, а главна функција јој је била да буде политички контролор наставног процеса у школском систему. Она је деловала као полувојничка формација, а њених чланови били су униформисани. Специјалном наредбом од 20. септембра 1941. вођа организације „Браник“ дао је задатак свим самосталним организацијама, друштвима, клубовима и савезима, организацијама за телесно васпитање и спорт у чијем се саставу налазила омладина узраста од 10 до 21 године старости, као и студената до 30 година да се имају регистровати у организацији „Браник“. У јесен 1941. 60 „омладинаца“ из Скопља, Велеса, Штипа, Кочана и Берова послато је у Софију ради ступања у организацију „Браник“. У градовима југоисточне Србије који су дошли под бугарску окупацију, организација „Браник“ остваривала је своје циљеве кроз формиране батаљоне. Тако је рецимо у Пироту формиран батаљон „Момчил Војвода“, а у Цариброду „Нишавски батаљон“. „Браник“ је практично био покровитељ свим другим организацијама, јер ниједно друго удружење или слична организација није могла да добије дозволу за рад, ако претходно није добила потврду да је приступила организацији „Браник“.⁵⁹⁹

Председник владе Филов у свом говору пред Народним собрањем 19. новембра 1941. изнео је податак да је „Браник“ имао око 30.000 чланова и да је циљ владе да привуче „сеоску и ваншколску омладину“. Почетком 1942. Посланство НДХ у Софији давало је податак о 40.000 чланова „Браника“.⁶⁰⁰ Чланство је махом регрутовано из десничарске организације

⁵⁹⁶ Ѓ. Малковски, *Политичките партии...*, 198–201, 207–214.

⁵⁹⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 242–243.

⁵⁹⁸ Ванче Стојчев у свом раду је наводио да је Народно собрање усвојило овај Закон 18. септембра 1940. године. В. Стојчев, „Бугарија и Третиот Рајх...“, 59.

⁵⁹⁹ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 21–22; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 29; ДАС, БИА, IV/42; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 243–244; М. Стојилковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 99; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 91–95; Р. Terzioski, „Бугарска политика денационализације...“, 215–217. О организацији „Браник“ видети и: С. Златковић, Ц. Васев, Г. Видаковић, *н. д.*, 196–197. Д. Kilibarda, *н. д.*, 88–92; Ѓорѓи Малковски, *Бугарската фашистичка организација „Браник“ во Македонија (1941–1944)*, Скопје 1992, 23–111; Ѓ. Малковски, *Политичките партии...*, 93–107; Ѓ. Малковски, *Профашистичките...*, 35–44.

⁶⁰⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 10.

„Легионари“, а вођство је поверено Стефану Кљечкову. Десна опозиција је оптуживала да се влада сакривала иза „Браника“ како би манипулисала јавним мњењем и „разводнила и онемогућила“ „Савез легионара“.⁶⁰¹ Крајем јуна 1943. Стефан Кљечков је постављен за обласног директора у Тракији, а на његово место дошао је Георги Караиванов, директор високе школе за телесни одгој, што је изазвало револт код осталих вођа „Браника“. Најгласнији је био Захари Стоилков, заменик главног вође, који је очекивао да он постане вођа „Браника“.⁶⁰² Пропагандна делатност организације „Браник“, али и осталих омладинских организација поред великобугарског карактера, била је усмерена и ка глорификацији Трећег рајха и Хитлеровог новог поретка.⁶⁰³

Реконструкција ове организација у националсоцијалистичком духу уследила је након говора Богдана Филова у Собрању средином децембра 1941. године. Реорганизација „Браника“ поклапала се са све већим утицајем Немачке на Бугарску у првом смислу притисцима да прошири своју окупацију у Србији. Бугари су мислили да ће уступцима одобривољити Немце да им дефинитивно признају нове границе и да им услише молбе за околином Солуна и западном Македонијом. Међутим, даље „фашизирање“ установа и организација доприносило је само Трећем рајху. По нацистичком принципу, да је најважније „у руке“ добити омладину, Бугарска је основала филијале „Браника“ у свим, па и у најмањим местима. Повремено су у групама од 125, ови омладинци одлазили у Немачку где су били смештени у логорима „Хитлер југенд“ и где су примали васпитање нацистичке омладине. На исти начин у Немачку је одлазила и женска омладина која се после примљеног васпитања враћала у Бугарску ради спровођења нацистичке доктрине међу осталом омладином.⁶⁰⁴ На курсу који је био одржан у Немачкој на јесен 1941. били су присутни и гимназијалци из Скопља, Битоља и Охрида. Касније крајем 1943. и почетком 1944. у Битољу је био организован курс за руководиоце „Браника“ специјално за Битољску област, а током 1943. у Скопљу је био отворен тзв. „Бранички санитарски курс“. Курс је служио да се омладинци из ове организације из Скопске области оспособе на овом курсу како би служили по санитарима у војним јединицама.⁶⁰⁵ Са друге стране, на позив „Браника“ дошла је средином августа 1942. једна група „Хитлер југенд“ (углавном деца, стари припадници „Хитлер југенд“ били су већ мобилисани).⁶⁰⁶

Поред Немачке, чланови организације „Браник“ путовали су и у Италију. На једном таквом путовању које се десило фебруара 1942. омладинци „Браника“ задржали су се на повратку у Загребу. Њихов боравак средином марта 1942. имао је чисто пропагандну улогу.⁶⁰⁷ Дана 5. августа 1942. скупина од 156 чланова „Браника“ отпутовала је за Италију где су били гости италијанске „ликторске омладине“. Са друге стране 6. августа 1942. 274 чланова „ликторске омладине“ стигло је у Софију (углавном момци од 18 до 20 година).⁶⁰⁸

Програм ове организације састојао се у неколико јасно дефинисаних тачака: 1) програм за лично и религиозно-морално васпитање; 2) програм за грађанско васпитање; 3) програм за национално васпитање; 4) програм за здравствено васпитање; 5) програм за организационо дејство; 6) програм за телесно васпитање; 7) програм за предвојничку обуку. Чланови „Браника“ због привилегованог статуса добијали су стипендије, имали су приоритет у добијању станова, у одслужењу војног рока, код примања у школу резервних официра. Организација је такође уживала пуно поверење и подршку управних и полицијских власти на анектираној територији. Главни штаб организације „Браник“ налазио се у Софији. У својој структури, ова организација је била издељена на „војводства“, те је на челу сваког „војводства“ био „војвода“. „Војводства“ су се даље делила на „Браничке дружине“, а ове су се даље делиле

⁶⁰¹ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 87; M. Stojiljković, *Bugaraska okupatorska politika...*, 99.

⁶⁰² ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 25. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 26; *Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941–1945. Svezak 2*, prir. Nada Kisić Kolanović, Zagreb 2003, 408.

⁶⁰³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 234.

⁶⁰⁴ АЈ, 370–25–74, Анкара, 26. новембар 1941, пов. бр. 1492; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 41.

⁶⁰⁵ Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 43.

⁶⁰⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 35.

⁶⁰⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 10. Видети: ВА, НДХ, к. 241, ф. 3, д. 26.

⁶⁰⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 33.

на „чете“. „Чете“ су имале своје командире и 30 до 50 чланова. Командири су обично били великобугарско надахнути учитељи тзв. „даскали“.⁶⁰⁹

Иако је „Браник“ формално био добровољна организација, она је по свом карактеру била обавезна, јер ниједан младић или дечак није могао да похађа школу ако није био члан ове организације. Већ је поменуто да је сваки члан „Браника“ морао да буде униформисан. Младићи су носили униформу сличну оној коју су носили бугарски војници, а бугарска шапка и војнички опасач били су обавезни. Девојке су обавезно морале да носе црну кецељу са специјалним знаком – кукастим крстом и беле капе. Активни чланови организације били су у првом реду ангажовани на припремању и организацији бугарских националних празника на анектираној територији, пропагандној борби усмереној против Срба и Србије, организовање антибољшевичких изложби, ширење пропагандних летака и др. У свом пропагандном деловању „Браник“ се служио и својим новинама „Победа“ и „Новине“. Такође су током окупације Радио Софија и Радио Скопље уступали термине „браничкој“ организацији ради ширења пропаганде.⁶¹⁰

Организација „Орле“ била је устројена као нека врста организације за најмлађе као одељак „Браника“. У „Орлеу“ су се налазила деца из основних школа од 7 до 14 година. Као организација која је баштинила великобугарске идеје „Орле“ је радио на васпитавању деце у том духу. Деца су носила специјалну одећу са специјалним ознакама.⁶¹¹

Организација „Отец Пајсиј“ такође је баштинила великобугарске и санстефанске идеје. На њеном челу био је Георги Генов. По структури свога чланства, ова организација је била састављена од старијих бугарских „угледних“ и „просветарских“ личности, међу којима су се у првом реду налазили бугарски црквени великодостојници, официри, бугарски историчари и ратници и други. Организација је основана 1925. и 1926. под пуним називом „Бугарски народни савез Отец Пајсиј“. У почетним годинама организација је оформила своје великобугарске идеје, додуше не тако милитантне какве су оне постале по доласку Другог светског рата на Балкан. Организација се у почетку сматрала за просветну групу у коју су пре свега улазила лица из вишег друштва. Прва активност ове организације после окупације Југославије, односно после уласка бугарске војске у Србију и Македонију, била је усмерена на наводно постизање „јединства и мисли међу свима Бугарима“. У издању ове организације брзо су биле издате две публикације националистичко карактера: „Нејски договор и Бугарска“ и „Отец Пајсиј“. Током 1941. и 1942. организација је растурила преко 20.000 бугарских књига у Македонији и у окупираним деловима Србије, а већ у 1943. години само у Македонији је било растурено преко 100.000 бугарских књига.⁶¹² Организација је, као и Македонски научни институт и др, организовао посебна предавања за учитеље који су долазили у Скопље, а потом у Софију на учитељске курсеве. Године 1942. ова организација добила је свој омладински део под истим називом (постоје подаци да је омладински део постојао од 1933). Вођа ове организације у Македонији био је Иван Шалев–Ванчо из Скопља, док је према другим изворима архимандрит Стефан из Скопско-велешке епархије био председник ове организације за целу Македонију. За потпредседника изабран је Никола Коларов, директор Дирекције за националну пропаганду и Георги Киселинов, директор женске гимназије у Скопљу. Организација је у Македонији успела да продре у део омладине по гимназијама, али без већих успеха, док у анектираним деловима Србије нису имали готово никаквог успеха, осим у Цариграду. „Отец Пајсиј“ успео је да оснује своја одељења само у Скопљу и Куманову.⁶¹³ У Куманову је подружница ове организације

⁶⁰⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 244–245.

⁶¹⁰ ВА, НДХ, к. 258, ф. 5, д. 4; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 245–247.

⁶¹¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 252–253.

⁶¹² Дирекција за националну пропаганду је преко ове и сличних организација слала разне националистичке и великобугарске књиге у локалне читаонице и библиотеке. Тако је 11. августа 1941. до околијског школског инспектора у Велесу стигло мноштво књига са очигледним пропагандним карактером као што су „Наш Цар“, „Македонија и македонски Бугари“, „На страни Хитлера“ итд. П. Стојанов, „Бугарската денационализаторска политика во Македонија и посебно во Велешка околија во 1941–1942 година и нејзиниот крах“, *Историја*, VI, 1, (1970), 74–75.

⁶¹³ С. Златковић, Ц. Васев, Г. Видаковић, н. д., 197; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 247–250; Ѓ. Малковски, *Политичките партии...*, 108–119; Ѓ. Малковски, *Профашистичките...*, 44–51; Николай

основана лета 1941. године. Међутим, она је привукла само неколицину „љотићеваца“ и других десно оријентисаних појединаца, као и неколико бугарских ђака у Кумановској гимназији која су била деца бугарских чиновника. Крајем августа 1941. и у Скопљу је основана подружница организације „Отец Пајсиј“. Током 1942. подружнице су основане у Струмици, Ђевђелији, Битољу и др. Такође ни Бугарски омладински савез „Отец Пјасиј“ није имао пуно успеха Југославији. Основане су само две подружнице у Куманову и селу Драчево. Пошто главна управа омладинске организације „Отец Пјасиј“ није прихватила да се укључи у организацију „Браник“, формално је од стране бугарских власти 1942. распуштена, мада је она у једном полулегалном облику наставила да ради.⁶¹⁴ Југословенски Генерални конзулат у Цариграду послао је 24. јануара 1944. тадашњем председнику владе Божидару Пурићу списак чланова друштва „Свебугарски савез Отац Пајсије“ које је у Скопљу основано 26. децембра 1943. године. Списак је садржавао 18 имена, а још 9 лица је придодато и означени су као говорници на конференцији приликом оснивања друштва.⁶¹⁵

Организација „Легионер“ наступала је са „полулегалних“ и „илегалних“ позиција (организација је била формално забрањена), пошто није хтела да се прикључи организацији „Браник“, а у свом програму отворено је заступала идеје фашизма и националсоцијализма уграђене у великобугарски концепт. Оснивање ове организације поклапало се са доласком Адолфа Хитлера на власт у Немачкој, мада је ова организација више нагињала фашистичкој државној концепцији. Организација је проистекла из „Родне заштите“ која је настала за време владе Александра Стамболијског и организације „Кубрат“ која је настала још пре „Родне заштите“, а имала је антијугословенски и антикомунистички карактер. Организација се урушила 1932, а из ње су прво настали „Легионери“, а потом „Ратници“. Између ове две организације често су избијале несугласице вођене личним жељама њихових вођа.⁶¹⁶ „Легионери“ су почетком Другог светског рата претрпели корекције у својој структури и идеолошком и у милитаристичком духу. Распуштањем ове организације 27. септембра 1939. њени ставови су се радикализовали. Њена идеологија у годинама Другог светског рата јасно је означена књигом „Осам година легионске борбе“.⁶¹⁷

Пуно име организације је гласила „Савез бугарских националних легиона“ (СБНЛ) („Савез омладинских националних легиона до 1935 године“), тако да су се често по већим градовима Бугарске и анектираних подручја могло видети по зидовима исписани иницијали ове организације. Иако његово деловање није било легално, организација није наилазила на већи отпор власти, бар у почетку, из разлога што су се њене политичке и идеолошке концепције отприлике поклапале са великобугарском политиком режима. У том смислу треба посматрати и писање Богдана Филова који је био става да борба против „легионара“, „ратника“ и „пајсијеваца“ није иста као борба против других тајних организација. Борба против ових организација требала је, по мишљењу бугарског председника владе да се води на њиховом присједињавању, а не уништавању.⁶¹⁸ Организација је током 1941. претрпела мању кризу, али је почетком 1942. уједињењем њених фракција даље разједињавање, бар у блиској будућности, избегнуто. На чело ове организације тада се ставио генерал Христо Луков који је био мишљења да се сарадња са организацијом „Ратници“ продуби, па чак и да дође до уједињења

Поппетров, „Организациите ‘Отец Паисий‘ и ‘Българска Орда‘ прет Втората световна война“, *Исторически преглед*, XLIII, 9, (1987), 32–49; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 86–87; Р. Терзиоски, *Денационализаторската дејност...*, 27. Видети: АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 29. novembar 1941, k. str. pov. br. 40; АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 27. decembar 1941, str. pov. br. 42. О антисемитским ставовима организације „Отец Пјасиј“ видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 24.

⁶¹⁴ Ѓ. Малковски, *Профашистичките...*, 46–47, 49–51.

⁶¹⁵ Видети: АЈ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 24. januar 1944, p. pov. br. 36.

⁶¹⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 11; ДАС, БИА, IV/42. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 20.

⁶¹⁷ Николай Поппетров, „Идейно-политическите схваќания на ‘Съюз на българските национални легиони‘ и ‘Ратници за напредька на българщината‘ в годините на Втората световна война“, *Исторически преглед*, XLVII, 6, (1991), 57–58; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 89–91. Више: Ѓ. Малковски, *Политичките партии...*, 119–131; Ѓ. Малковски, *Профашистичките...*, 51–58.

⁶¹⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 250–251.

две блиске организације.⁶¹⁹ Такође, покушало се и са убацивањем својих људи у организацију „Браник“ како би је ова организација могла после извесног времена добити у „своје руке“.⁶²⁰ Они су били нарочито организовани и јаки у Варни. Држали су Хрватско-бугарско академско друштво које је основано 2. маја 1942. у Варни. Исто су и два гласила „Варненски новини“ и „Варненска пошта“ били у рукама „легионара“.⁶²¹

Међутим однос између ове организације и бугарске владе није увек био најсрдачнији. Необузданост и неорганизованост ове десничарске организације утицала је на владу да поштри надзор над њом. То је засметало „легионарима“, па је дошло до сукоба почетком априла 1942. који се проширио на читаву 1942. годину.⁶²² Краљ Борис такође је био негативно настројен према „легионарима“ и „ратницима“ називајући их „националистичким екстремистима“ који нису могли да разумеју „како се политика води“.⁶²³

Октобра 1942. у свом прогласу „Ко разједињује националне снаге“ „Легионари“ су директно напали председника владе Богдана Филова.⁶²⁴ Уследио је и из истог месеца летак „Пажња грађани“ где су такође нападнути влада и председник Богдан Филев.⁶²⁵ Да нешто озбиљно „не штима“ на релацији бугарска влада – „легионари“ могло се видети и из реакције министра унутрашњих послова Габровског крајем 1942. гада је његово министарство забранило излазак једног „националистичког књижевног женског часописа“ под уредништвом Фани Мустафове Попове након првог броја. Часопис је оцењен као „легионарски“ и забрањен је.⁶²⁶ Истовремено, и друга националистичка организација „Ратници“ напали су преко својих летака владу Богдана Филова.⁶²⁷

Ипак и поред ових несугласица ова организација наставила је, мање-више, несметано да делује. Ставови „легионара“ остали су и даље радикални. Током јануара 1943. чак је организовано и неколико судских процеса против њих.⁶²⁸ Приликом погребне поворке генерала Лукова фебруара 1943, који је убијен 13. фебруара од стране бугарских комуниста, организација је делила летке, а један примерак имао је следећу садржину: „Издајнице ликујте! Масони убише вођу генерала Христу Лукова – ослон Бугарске требао је бити макнут! Ужасно злодело! Крв тражи крв! Легионери! Рукавица је бачена! Одлучна борба је започела! Дух вође нас зове! Победа или смрт! За вођу!“⁶²⁹ Након смрти Лукова, организацију „Легионер“ преузео је генерал Никола Жеков и њему блиски људи (Паприков и Иван Дочев) који су били за веће зближавање, па чак и за уједињење са „ратницима“.⁶³⁰ Међутим, након смрти генерала Лукова, а потом и краља Бориса, активност „легионара“ почела је да се смањује, а организација да се цепа.⁶³¹

„Легионер“ је своју активност у Македонији започео нешто касније од организација „Браник“ и „Отец Пајсиј“. У Скопљу су биле формиране две организације, односно два региона: један „Христо Ботев“ и други под називом „Полковник Борис Драганов“ новембра 1941. Свака ова организација (регион) имала је по 20 чланова. „Легионеру“ су приступали поједини великобугарски настројени Македонци, неколико бивших припадника Љотићевог „Збора“, као и поједини ученици који су у Скопље дошли из Бугарске. Главни у организацији „Легионера“ на територији Македоније био је Димитар Галабов, књижевник из Скопља, док је ученике организовао

⁶¹⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 8; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 14; *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 275–276; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 197.

⁶²⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 10.

⁶²¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 22.

⁶²² ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 16.

⁶²³ *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 25.

⁶²⁴ ВА, НДХ, к. 252, ф. 1, д. 22; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 43.

⁶²⁵ ВА, НДХ, к. 252, ф. 1, д. 23; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 43; *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 648–649.

⁶²⁶ ВА, НДХ, к. 253, ф. 2, д. 41. О отказивању поверења Фани Мустафовой Поповој од стране „легионара“ видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 49; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 57; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 58.

⁶²⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 43.

⁶²⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 6.

⁶²⁹ ВА, НДХ, к. 259, ф. 2, д. 15; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 7. О писању Посланства НДХ о лику и делу генерала Христе Лукова видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 8.

⁶³⁰ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 10; Н. Поппетров, „Идейно-политическите схващания...“, 62.

⁶³¹ Н. Поппетров, „Идейно-политическите схващания...“, 61.

Георги Иванов Божинов из Пловдива, иначе ученик Друге мушке гимназије у Скопљу. Крајем децембра централа СБНЛ послала је у Скопље своје људе који су за циљ имали да боље организују тамошње чланство. Међутим, између „легионара“ долазило је често до неслагања, па и туче, па до боље организације није дошло.⁶³² У анектираним деловима југоисточне Србије, због својих ставова, овој организацији прикључио се врло мали број лица.⁶³³

Бивши председник владе и министар Александар Цанков, који је био пронацистички оријентисан, сматрао је вођу „легионара“ Христу Лукова и вођу „ратника“ Асена Кантарџијева „епигонима“, а њихове покрете обичним опонашањем немачког режима. „Њихов углед, а нити озбиљност рада није доста велики“, закључивао је Цанков.⁶³⁴ Међутим, иако није благонаклоно гледао на њихове вође, Цанков је као политички и идеолошки близак идејама ова два покрета осуђивао мере које је влада доносила против „ратника“ и „легионара“.⁶³⁵

Однос ове националистичке организације према Србима био је негативан. Њихов став најбоље одражава генерал Луков који у разговору са Послаником НДХ у Софији 23. децембра 1941. истакао следеће: „...Срби су наши заклето непријатељи били и биће, тако да никада неће моћи бити сарадња између два наша народа. Срби управљају своје аспирације према Македонији тек након 1903. године, тј. након неуспелог Илинденског устанка. Срби се понашају издајнички према нама у год.(ини) 1885. и 1913, а у светском рату ми смо од 1915. њихови противници. Након светског рата македонски проблем те ВМРО спречавали су да ипак дође до приближавања тј. до истинског приближавања између нас и Срба, макар су то покушавали и Стамблијски и његови „земљорадници“ и комунисти, као и ’Зелена интернационала‘ која је била подржавана и плаћена од Прага, као и плаћеници из Београда и поузданици ’Црне и Беле руке‘, тј. код нас војничка клика са Дамјаном Велчевом, као и ’Звенари‘ и ’Пладненци‘“.⁶³⁶

Слично устројена као „Легионер“ била је организација „Ратници“ (пуно име „Савез ратника за напредак бугарства“, „Ратници за напредак Бугарске“, „Ратници за напредак бугарства“, „РНБ“ у другим изворима „Ратници независне Бугарске“). Настала је из рушевина „Родне заштите“ 1936, а била је нијансу екстремнија у својим погледима од организације „Легионер“, нарочито у свом антисемитизму и антимонархизму. Посебно треба истаћи везе ове организације са првацима ВМРО које су у почетку биле солидне да би се временом, до почетка Другог светског рата погоршале. Међутим током рата, нарочито од 1942, вођа „ратника“ Асен Кантарџијев, професор на Агрономском факултету, радио је на приближавању ВМРО (који је био ослабљен) посебно са Иваном Михајловим имајући за циљ да ову организацију имплементира у своју.⁶³⁷

ВМРО и Ивана Михајлов нису били на добром гласу у Бугарској. Вођа „ратника“ Кантарџијев је писао Михајлову да је ВМРО у Бугарској оставила „рђаве успомене и непријатеље“. Испрва добри односи између Кантарџијева и Михајлова покварили су се након њихове размене писама. ВМРО је мислио да је Кантарџијев „италијански човек“, док су „ратници“ вршили пропаганду како ВМРО нема више присталица и да Иван Михајлов нема никаквог утицаја у НДХ.⁶³⁸ Иван Михајлов предложио је да он буде вођа, па због тога наводно није дошло до споразума,⁶³⁹ иако је потенцијална заједничка сарадња наишла на одобрење Немаца.⁶⁴⁰ „Ратници“

⁶³² ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 7, л. 56–57; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 251–252. Ѓ. Малковски, *Профашистичките...*, 56–58. Видети: ВА, НДХ, к. 258, ф. 5, д. 35.

⁶³³ ДАС, БИА, IV/42.

⁶³⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 2.

⁶³⁵ Недю Недев, *Александър Цанков: легиона, ратник, правителството във Виена, смърт в Аржентина*, Пловдив 2015, 146. О везама Александра Цанкова са „ратницима“ и „легионарима“ видети: Н. Недев, *Александър Цанков...*, 159–221.

⁶³⁶ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 269.

⁶³⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 53, 266–267; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 103–116; Н. Поппетров, „Идейно-политическите схваќањия...“, 62–66; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 87–89.

⁶³⁸ *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 108, 130, 416.

⁶³⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 50.

⁶⁴⁰ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 222.

нису ценили ни бугарске прваке из Македоније познате по Скопском процесу. Чкатров и Ђузелов окарактерисани су као „опасни сплеткари“.⁶⁴¹

Ипак, и поред већег ангажмана организација је имала знатно мање приврженика од „легионара“.⁶⁴² Софијски Немци покушали су ову организацију да натерају и на антијеврејске погроме, али је то у последњем моменту опозвано. Организација „ратници“ у једном тренутку повела је једну ширу агитацију за прикупљање добровољаца који су се имали упутити на Источни фронт. „Ратници“ су сакупили око 5.000 добровољаца, али је даљи рад по овом питању забранила бугарска влада, јер су се у ове легије почели пријављивати комунисти у намери да тим путе стигну у СССР.⁶⁴³ Вођа „ратника“ Кантарџијев успевао је да одржи везе са вођама разних националистичких организација у окружењу. Најпознатија веза била је са „легионарима“ Симона Хоре из Румуније.⁶⁴⁴

„Ратници“ формално нису били признати од стране бугарских власти. Међутим, пошто су били националистичка организација чија се идеологија махом поклапала са нацистичком, „ратници“ нису протеривани у толиком обиму као комунисти, приврженици Стамболијског или остали лево оријентисани појединци и организације. Оно су и поред забране свог рада одржавали скупштине. Једном приликом изведена је рација; бугарска полиција је упала на једно заседање, а присутни су похапшени. Пошто је утврђено да је већина похапшених радила у министарствима и у другим државним управама, сви су следећег дана пуштени.⁶⁴⁵

Немачки посланик у Бугарској Бекерле упоредио је две националистичке организације у Бугарској „легионаре“ и „ратнике“. За „Легионаре“ је рекао да су бројчано доста јаки, али немају никакву организацију. Ратници су пак били доста боље организовани, али бројчано слабији. Ове две организације заједно са ВМРО су према Бекерлеу имале изгледа за успех једино ако се уједине.⁶⁴⁶ У једној другој анализи немачки посланик рекао је за „легионаре“ да су благи према Јеврејима, али оштри према масонима насупрот њих „ратници“ су били оштри према Јеврејима, али благи према масонима. Немачки представници, иако су гајили симпатије, нису имали поверења према националистичким организацијама у Бугарској. На њихово деловање осврнуо се помоћник аташеа за штампу код немачког посланства у разговору са послаником НДХ у Софији 12. децембра 1941: „... Све вође националистичких група и групица гледају у наше посланство и очекују да ћемо их ми довести на власт. Они би хтели да немачка влада ултимативно затражи промену владе. Ја сам им више пута истакнуо као пример рад легионара у Румунији који су изашли на улицу и тамо гинули. Код бугарских националиста нема спремности за жртве. Све је млитаво и слабо. Њихове вође један другоме завиде, један другога оговарају, пребацују да су били масони, пријатељи Енглеске и да у народу ништа не значе“.⁶⁴⁷

Однос „ратника“ према Србима и српству јасно је дефинисан у разговору Кантарџијева са људима из Посланства НДХ 28. фебруара 1942. године: „Срби су заклетии непријатељи Бугара. Данас су они додуше поражени, али ми ћемо у будућности имати увек нових брига о

⁶⁴¹ Видети: ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 11.

⁶⁴² ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 15. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 252. Димитрије Кулић је писао да су „Ратници за напредак бугарства“ била мања организација која је почела свој рад у Скопљу. Главна личност био је Никола Андонов око кога су се прикупили: Благоје Михајлов, Михо Михајлов, др Железаров, др Благој Пенчев, Васил Кумов. Ова група је поред поменуте организације основала и бугарско-немачко друштво. Главна делатност ове организације се састојала у прикупљању и ширењу пробугарске литературе и омасовљавању својих редова. Видети: Исто, 253.

⁶⁴³ АЈ, 103–55–262, Момчићу Нинчићу Министру иностраних послова, 10. јануар 1942; АЈ, 370–25–74, Анкара, 23. децембар 1941, пов. бр. 1494; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 10; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 11; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 29. О даљим сукобима између бугарске владе са једне и „легионара“ и „ратника“ са друге видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 50; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 51; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 52; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 57; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 58; *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 180–187. У време спровођења антисемитских мера „ратници“ су енергично били да се мере још више поопштре. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 15; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 22; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 23.

⁶⁴⁴ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 24.

⁶⁴⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 29.

⁶⁴⁶ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 14. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 20.

⁶⁴⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 222, 248.

њима, па већ сада треба мислити како да се то спречи. Природно је дакле да се Бугарска ослони на Хрватску, којој се Срби исто тако заклету непријатељи, те да се наша два народа заједнички брину да се Србија никада више не подигне. Мисао да се Срби преселе негде у Сибир била би свакако најбоља и коначно решење српског питања...“ Међутим, вођа „Ратника“ означио је Италијане као главне непријатеље Бугара и Хрвата: „То је народ уметника и музичара који је постао врло несимпатичан кад жели приповедати некакву велику политику за коју није способан...“ Заједнички „непријатељи“ које је Кантарџијев означио у његовим идејама везивали су Бугарску и НДХ у најприсније савезнике који су требали да постану главне земље на Балкану.⁶⁴⁸

Организација је своју филијалу у Скопљу успела да оснује преко Јордана Андонова, парфемисте из Скопља који се приликом гостовања фудбалског клуба „Македонија“ екипи „Левског“ у Софији током маја 1941. сусрео са Виктором Григоровим окорелим присташом „ратника“. Јордан Андонов по повратку у Скопље веома лако је убедио свог брата Николу, а овај инжењера Крума Здравева за ову идеју. Њих двојица отпутовали су током лета у Софију где су од вође „ратника“ Кантарџијева „миропомазани“ добивши пропагандни материјал и инструкције, али и упуте да ступе у везу са Асеном Тодоровим, који је важио за једног од највернијих људи Кантарџијева и који је живео у Скопљу. Он је требао да руководи организацијом. Први „ратници“ у Скопљу били су блиски људи браће Андонов и Здравева: Божидар Христов, Петар Салов, Страхил Георгијев, Бојан Димитријев, Коце Лазаров, Драган Блажев, Борис Ђеоргијев и на крају Благој Панчев, помоћник скопског кмета и председник Немачко-бугарског друштва у Скопљу. Убрзо је извршена и расподела: Никола Андонов – помоћник за Македонију и Скопље; Крум Здравев – руководилац ударног дела; Божидар Христов – руководилац дела пријатеља и симпатизера; Димитар Железаров – благајник. Просторије где су били смештени „ратници“ биле су заједничке са Бугарско-немачким друштвом које је деловало као софијска подружница у Скопљу. После једна мање афере немачки конзул у Скопљу Артур Вите (Artur Vitte) забранио је да се „ратници“ налазе у истом просторијама као и чланови Бугарско-немачког друштва.⁶⁴⁹

Начин организовања „ратника“ у једном месту или реону било је следећи. Два до три члана правила су „групу“ на челу са „групним ратником“. Затим су две до четири групе формирале „јато“ којим је руководио „јатов ратник“. Онда су два до четири јата формирале „орљака“, а њим је руководио „орљаков ратник“. „Ордат“ су сачињавала два до четири „орљака“ на челу са „ордовим ратником“. Цела организација у једном месту вођена је од стране „помоћника“ који је повезивао ћелије. Организација је имала и свог благајника, као и руководиоца службе „симпатизери и пријатељи“. Свечаности, манифестације и друге приредбе завршаване су на тај начин што би руководилац догађаја узвикнуо „Борба!“, а присутни би са десном испруженом руком у стилу фашистичког поздрава узвикнули „Победа!“. Главна филозофија „ратника“ је била тврдња да Бугари нису Словени него „Хунотатари“.⁶⁵⁰

Поред ових организација ваља поменути и женско удружење „Марија Лујза“ које је такође баштинило великобугарске идеје. У Скопљу је основано још 1941, а као главни организатор и председник удружења помиње се удовица Атанаса Албанског. У удружење су ушле и супруге виђенијих људи у Скопљу – адвоката Димитра Шалева, печаторезаца Васила Пупкова, трговца Павла Васева и др, углавном су то биле супруге већ осведочених бугарофила и представника власти. Слично као и удружење „Марија Лујза“ у Куманову је основано женско просветно добровољно друштво „Царица Јоана“ у којем је било регистровано 130 чланица. Слична друштва формирана су још у Прилепу, Велесу, Битољу, Охриду, Кавадарцима, Неготину, Радовишу итд.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 11.

⁶⁴⁹ Видети: Ѓ. Малковски, *Политичките партии...*, 131–144; Ѓ. Малковски, *Профашистичките...*, 59–67; Ј. Павловски, *н. д.*, 171–190.

⁶⁵⁰ Ј. Павловски, *н. д.*, 174–175.

⁶⁵¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 254; Ѓ. Малковски, *Политичките партии...*, 201–202. Према Милету Тодоровском у друштву „Марија Лујза“ иницијативу су преузеле „жене антифашисти“ које су до

1.2.3.4. Законодавство и судови

Бугарска је на анектираном подручју примењивала свој правни систем, који је давао приоритет припадницима бугарске националности. Како је примењивао историчар Мирослав Стојиљковић законодавство примењивано на подручју анектираном од стране Бугарске служило је учвршћивању анексије и денационализацији Срба. За ову законодавну активност било је карактеристично, са једне старане, што је била веома интензивна, а са друге што је вођена преко владе и њених установа. Једно од обележја ове законодавне активности састојало се у доношењу прописа са снагом закона. Један од првих закона донет је у првој половини 1941. и носио је назив „Закон за брзо решавање питања у ослобођеним земљама“. „Закон за осигурање реда у новоослобођеним земљама“ донет је 21. маја 1941. године. Преступе предвиђене овим законом разматрали су војни судови. Закон о осигуравању реда је убрзо проширен услед герилских активности покрета отпора.⁶⁵² Поред ових закона током 1941. донесени су и други од којих су се издвајали: Закон за допуну Закона о војној сили; Закон за допуну војносудског закона; Закон за допуну Закона за поштовање моралне и материјалне војне силе; Закон за реквизицију; Закон за допуну војносудског кривичног закона итд.⁶⁵³

У септембру 1941. допуњен је већ поменути „Закон о заштити нације“ који је модификован проширивањем клаузула и поштравањем мера. На пример, за тежу телесну повреду лица које је на дужности предвиђала се смртна казна; за ширење непријатељске пропаганде летака непријатељске садржине – доживотна робија; а за слушање радио-станица непријатељских земаља и установа – 5 до 10 година робије. Овај закон био је претеча другом закону по коме свим преступницима суде преки војни судови. Указом бугарске владе од 19. септембра 1941. ступио је на снагу и „Закон за ратно стање“ који је предвиђао смртне казне и за „ситније“ кривице.⁶⁵⁴

Бугарско Министарство правде наговестило је јула 1941. да ће се од 1. августа 1941. формирати срески судови, с тим што ће стварање виших, обласних и апелационих судова почети од 15. септембра и завршити почетком 1942. године. Према овом распису среске судије требало је именовати до краја јула, а среске и апелационе до краја „летњег одмора“. Кандидати за окружне судове, нотари и судије извршиоци били су обавезни да служе годину дана у обласним судовима да би се упознали са бугарским правосуђем.⁶⁵⁵

По узору на већ постојећи систем у Бугарској, на анектираном подручју успостављена је следећа мрежа судова: Околијски (Срески) суд, Обласни суд, Апелациони суд. То је био систем редовних судова установљен по принципу првостепених, другостепених и апелационих судова. У том смислу установљени су: Апелациони суд у Скопљу; Обласни судови у Скопљу, Битољу, Прилепу, Струмици и Велесу; Околијски (Срески) судови у свакој околији. Последња инстанца у судском систему био је Касациони суд који се налазио у Софији. Као специјализовани судови постојали су војни судови који су функционисали отприлике као преки војни судови. Судови су успостављени по територијалном принципу, односно били су везани за веће војне јединице. Тако је при бугарској 5. армији постојао Војни (преки) суд 5. бугарске армије, а у Софији и Скопљу функционисали су ратни војни судови. Међутим, за

Априлског рата биле чланице „Женске потрошачке задруге“. Бугарска полиција је увидела делатност овог друштва и забранила њен рад јула 1941. Своје иницијативе ове жене су остваривале и преко женске организације која је основана у „Свежи струи“ септембру 1941. Под снажним утицајем КПЈ било је и друштво „Кнегиња Надежда“ основано у лето 1941. у Велесу. М. Todorovski, „Masovni otpor...“, 234.

⁶⁵² М. Apostolski, А. Hristov, R. Terzioski, *n. d.*, 58–59; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 87; Р. Терзиоски, *Денационализаторската дејност...*, 25.

⁶⁵³ Ѓ. Чакарјаневски, „Некои моменти...“, 93.

⁶⁵⁴ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 30–31. Видети: М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 87. Према Димитрију Кулићу „Преки војни суд“ постојао је од 21. априла 1941. до 8. септембра 1944. Овај суд имао је два састава. У првом саставу од 21. априла 1941. до 30. априла 1942. председник суда био је пуковник Иван Ванев, тужилац потпуковник Цумалијев и заменик тужиоца капетан Лановски. У другом саставу од 1. јануара 1943. до 8. септембра 1944. Суд имао је следећи састав: председник суда пуковник Цумалијев, тужилац мајор Петар Најданов, заменик тужиоца капетан Стојев. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 92–93, 114–115.

⁶⁵⁵ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 87.

целокупну, од бугарске окупирану територију Македоније постојао је Ратни војни суд у Скопљу, по угледу на Ратни војни суд у Софији.⁶⁵⁶

Фердо Чулиновић је писао да је судство које су увели бугарски окупатори било одвојено од управе, али да се из тога не сме закључити да су постојали неки модерни елементи у правосуђу. Напротив, нови судови који су „искључиво били у окупаторским рукама, деловали су као инструменти те нове власти и били су врло строги“. Право је било углавном бугарско. Ипак се повремено „признавала супсидијарна важност старог права, али само под условом да становита правна норма није у супротности са бугарским системом“. Примарни правни извор били је бугарско право, како у кривичном тако и у цивилном смислу; „важило је то за материјално, као и за формално право, односно за поступање судова и власти у цивилним стварима“.⁶⁵⁷

Бугарске власти су одмах на запоседнутој територији извршиле ревизију аграрне реформе које је југословенска влада спровела у међуратном периоду тзв. „оземљавање“. Основни законски акт преко којег је спроведена бугарска аграрна реформа био је Закон о раду пољопривредних газдинстава. Највећи део посла извршен је током 1942. године. Посао „оземљавања“ припао је „Служби за оземљавање и пресељење“ при Министарству пољопривреде и државне имовине.⁶⁵⁸ Наиме, на подручју Македоније и на Косову одузета је земља Србима – колонистима и свима онима који су је добили аграрном реформом. Ова акција извршена је у 16 околија и притом је направљен фонд у који је ушло 80.780,44 хектара земље. Са овом земљом бугарски окупатори су поступали као са државном земљом. Затим је наређено да се сачини картотека за сва домаћинства што је послужило бугарским властима приликом организације принудног откупа. Новим законима који су се тицали привреде пре свега су санкционисане разне шпекулације и кривотвор, али је сређивање привреде пре свега значило укључивање добијених територија у бугарски привредни систем. Строге мере служиле су за стабилизацију привредне ситуације, али су користиле и интензивнију експлоатацију. Ради тога је Министарство за земљорадњу почетком јуна објавило грађанску мобилизацију свих радника старијих од 17 година.⁶⁵⁹

Бугарска влада је најпре донела одлуку о реквизицијама. На основу параграфа 264 – 274 Закона о реквизицијама донесен је правилник о оснивању реквизиционих комисија. Уз то, донесено је низ наредби, али је за реквизицију имовине, нарочито пољопривредних и прехранбених артикала, била најважнија наредба Министарства пољопривреде и рада број 456 од 7. маја 1941. као и допуна члана о реквизицијама. Овим одредбама реквизиционе комисије добиле су овлашћења да уз помоћ власти организују преглед свих домаћинстава на терену у циљу утврђивања покретности и непокретности. На основу нађених количина одређивана је количина коју је требало оставити за прехрану породице, а за остатак је даван предлог да се реквирира. Реквирирани део производње дељен је на два неједнака дела. Један, мањи део, остављан је за потребе окупационог система, док је други транспортован у Немачку.⁶⁶⁰ Даље устројство ових установа уследило је након наредбе Скопског обласног директора од 6. септембра 1941. у којој је од реквизиционих околијских комисија и општинских извршених комисија тражено да се одмах формирају и започну свој рад. У ту сврху општински кметови требали су да оснују неколико извршних комисија у својим општинама, зависно од броја села. Њихов главни задатак је био да одреде количину хране за

⁶⁵⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 166; V. Stojčev, „Bugarски okupacioni...“, 64.

⁶⁵⁷ F. Čulinović, *n. d.*, 597–598.

⁶⁵⁸ Поред ове установе, Бугари су основали Дирекцију за увећање и побољшање земље која је 1942. променила име у Дирекција за земљу и државну имовину. У овој установи била су организована и радила разна одељења за ревизију, за оземљавање, за пресељење и др. током 1943. ова установа је поново променила име па се звала Дирекција за земљу и имала је седам одељења. Главна компетенција ове установе била је брига о земљишном фонду давање земље беземљашима или онима који нису имали довољно земље, побољшање земље, увођење у катастар итд. Виолета Ачкоска, „Некои карактеристики на бугарското ’оземјување‘ во Македонија 1941–1944 година“, *Гласник*, XLI, 1–2, (1997), 88.

⁶⁵⁹ Виолета Ачкоска, „Аграрното прашање во Македонија во 1941 година“, *Гласник*, XXXVII, 1–2, (1993), 106–107; В. Ачкоска, „Некои карактеристики...“, 88–96; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1985, 118; M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 88; V. Strugar, *n. d.*, 266.

⁶⁶⁰ N. Živković, *Ratna šteta...*, 117–118.

исхрану сваког домаћинства и то по 900 g по човеку дневно до 20. јула 1942. године. Нужна количина семена била је по 200 kg пшенице и по 18 kg ражи, а у местима где се не сеје остављано је по 24 kg пшенице. У случају да домаћинство није производило брашно, остављано је по 750 g дневно. Реквиреване производе, извршна комисија је слала Дирекцији за храноизнос или њеним агентима.⁶⁶¹

1.2.4. Друштвене околности на анектираном подручју

Бугарске власти чиниле су готово све да анектиране територије имплементирају у бугарске границе. Тек је током јуна 1941. Бугарска почела да примењује свој монетарни систем, а током августа формирана је Македонска народна банка са капиталом од 40 милиона лева.⁶⁶² Уместо курса 100 динара = 270 лева, уведен је нови курс по коме је лев изједначен са динаром. То је омогућило бугарским трговцима да са мало утрошеног новца у Бугарску одвуку огромне количине робе. Такође, као неизбежна последица рата појавила се незапосленост.⁶⁶³ Дана 16. јуна 1941. у наређењу бугарског Министра финансија које је упућено обласном директору у Скопљу и околијским управницима у области тражено је хитно сабирање свих банкнота у динарима и драхмама од сто, па навише.⁶⁶⁴ Бугарска земљоделска банка направила је своје подружнице по Македонији средином 1941. у Скопљу, Велесу, Прилепу, Битољу, Ресену, Охриду, Ђевђелији и Кавадарцима.⁶⁶⁵ У писму генералног секретара бугарске владе Министарству финансија, са копијом Министарству унутрашњих послова од 24. септембра 1941. објављена је ликвидација филијала у Скопљу и Битољу Југословенске државне хипотекарне банке коју је обавила Бугарска народна банка.⁶⁶⁶ Бугарска народна банка још раније, крајем маја 1941, донела је одлуку о затварању свих филијала Југословенске народне банке и отворила је своје филијале. До краја године филијале су отворене у Скопљу, Штипу, Велесу, Прилепу, Охриду, Врању и Пироту. Поред банака важну улогу у новчаној привреди одиграла је и Бугарска трговинско-индустријска комора која је у јуну 1941. основала своје представништво у Скопљу које је имало надлежност на целом анектираном подручју. Бугарске власти ликвидирале су и све филијале југословенског „Уреда за осигуравање радника“, а на њиховом месту отвориле су агенције „Института за општествено осигурање“ и „Дирекције труда“ из Софије. Преко ових агенција организована је наплата социјалног осигурања. Истовремено, бугарска влада је донела одлуку о одузимању предузећа на окупираном подручју која су требала „да послуже за општу корист“, тј. за „потребе ратне привреде“. У циљу што боље организације и експлоатације, представници бугарског Министарства трговине посетили су два пута Македонију, једном крајем јула, а други пут крајем септембра 1941. године.⁶⁶⁷ У сусрету са локалним привредницима, занатлијама и трговцима, министар је захтевао да се сва привреда окупираних крајева укључи у бугарски државни план. Након разговара који су обављени у Берлину новембра 1941. око извоза жита и других пољопривредних сировина у Немачку анектирани крајеви осетили су незамислив притисак који су се поготово одразили у Македонији у лето 1942. године. Бугарска влада је због тога кренула да спроводи реквизицију жита, воћа, поврћа и стоке, делом за исхрану војске и чиновништва у анектираним областима, а делом за одвоз у Бугарску и даље за Немачку.⁶⁶⁸

⁶⁶¹ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 105, л. 136.

⁶⁶² Ѓ. Чакарјаневски, „Некои моменти...“, 94.

⁶⁶³ АЈ, 103–160–582, „Стање у Пироту и околини под бугарским окупаторским властима“, 27. мај 1941, Београд; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 34. Видети: М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 89. Димитрије Кулић, Растислав Терзиоски и Никола Живковић пишу о односу 1 динар = 1,60 лева. Према немачкој марки динар је пре рата био у односу 1 динар = 14 марака, да би одмах по окупацији скочио 1 динар = 20 марака. Видети: N. Živković, *Ratna šteta...*, 150; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 203; Р. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 11.

⁶⁶⁴ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 7, л. 7.

⁶⁶⁵ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 34.

⁶⁶⁶ ЦДА, ф. 264к, оп. 1, а.е. 119, л. 22–23.

⁶⁶⁷ N. Živković, *Ratna šteta...*, 147–148, 150; V. Strugar, *n. d.*, 263.

⁶⁶⁸ V. Strugar, *n. d.*, 264–265.

У анектирана подручја Македоније, поред трговинских представника долазили су и бугарски списатељи, као што су Добри Немиров и Јелисавета Багрјана који су одржали књижевне вечери. У јулу су бугарски универзитетски професори посетили Криву Паланку, Скопље, Велес, Прилеп, Ресен и Охрид. Са друге стране, скопски хор „Борис Дрангов“ и балет „Рашчак“ посетили су Софију. Концерт овог хора и балета одржан је августа 1941. године.⁶⁶⁹ Указом председника владе и министра народне просвете Богдана Филова од 1. септембра 1941. у Скопљу је основана народна библиотека са читаоницом за 400 лица и Народни музеј који је отворен 24. октобра 1941. године. Народни музеј имао је три одељења: старовековни, средњовековни и етнографски. Поред музејских задатака, новоосновани Народни музеј имао је задатак да „правилно крене са изучавањем историјских и етнографских питања“ који су до тад били лоше презентовани од стране „непријатељске српске науке“.⁶⁷⁰ За Музеј је бугарска држава до краја 1942. издвојила 648.872 лева.⁶⁷¹ Библиотека је била смештена у згради реформираног Филозофског факултета, а за директора је одређен Георги Шоптрајанов из Велеса. Крајем 1942. библиотека је проширена и поседовала је фонд од 20.000 књига. Задатак ове библиотеке, као и других мањих које су формиране у Битољу, Охриду, Прилепу и Велесу био је да са књигама писаним бугарским језиком докаже бугарско порекло локалног становништва.⁶⁷²

У Скопљу је тих дана, 30. септембра одржан велики спортски слет на коме су учествовали „сви спортисти из слободне Македоније“. Почасни председници су били обласни директор Козаров и кмет вароши Скопље Спиро Китничев, док је председник збора био Димитар Чкатров.⁶⁷³ У исто време дизана су спомен обележја. На тргу у селу Дивле откривена је спомен-чесма са рељефом „легендарног скопљанског војводе“ Лазе Дивљанца који је „погинуо од српске жандармерије“ 1924. године. Истовремено вршена је експлоатација пољопривреде. Из околине Ресена планирано је да се извезе преко 400 тона јабука у Бугарску. „Македонска Трибуна“ лист који су издавали „македонствујушчи“ у САД писао је да би овакав извоз „многа помогао економском оздрављењу ресенске околине после пљачке коју су Срби у бекству извршили“.⁶⁷⁴ Поменути Чкатров је у пропагандном смислу представљао једног од ангажованијих људи. У октобру одржао је говор у Асеновграду на конгресу студената у коме је истакнуо да треба ослободити све Бугаре. Присутни су „нарочито одушевљено“ поздравили захтев за повратак македонских крајева који су се у том тренутку налазили под Италијом. Од стране Посланства НДХ у Софији, Чкатров је оцењен као „један од најјачих бугарских интелектуалаца и политичара који тражи потпуну оријентацију да десно и ослон на Немачку“.⁶⁷⁵ Поред тога, вођа хрватских студената у Бугарској и Владимир Жидовец, посланик НДХ у Софији одржали су говоре на овом конгресу. Конгресу је присуствовао је министар унутрашњих послова Габровски.⁶⁷⁶

Бугарске власти предузимале су скоро све да народ бугаризују. Вести из анектираног дела Македоније су се ређала. Тако из бугарских новина сазнајемо да је у Скопљу извршена свечана сахрана инжењера Атанаса Атанасова. Покојни је, како је писала бугарска штампа, био ношен на рукама „од својих другова и сарадника у борби против Југославије“. На погребу су говоре одржали бивши председник општине Спира Стипа (Стипов) и Димитрије Карацов (пређашње Караџић). Сахрани је присуствовао и председник скопске општине Спира Китничев. „Зорја“ од 20. новембра је доносила вест да је у Скопљу образован одбор за подизање споменика Мари

⁶⁶⁹ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 20. oktobar 1941, k. str. pov. br. 36; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 34.

⁶⁷⁰ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 51, л. 69.

⁶⁷¹ *Българското управление във Вардарска Македония...*, 262.

⁶⁷² АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 29. novembar 1941, k. str. pov. br. 40; N. Živković, *Ratna šteta...*, 169.

⁶⁷³ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 27. decembar 1941, стр. пов. бр. 42.

⁶⁷⁴ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 20. oktobar 1941, k. str. pov. br. 36; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 34.

⁶⁷⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 21.

⁶⁷⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 39.

Буневој, убици Велимира Прелића. На челу овог одбора налазио се архимандрит Стефан, администратор скопске митрополије. „Целокупна Блгарија“ у свом броју од 17. августа 1941. објавила је да су у Скопљу налазио председник Илиндеснке организацје Лазар Томов и уредник „Илустрације Илинден“ Кирил Христов. Томов је изјавио за поменути лист да су у Македонији у многим местима одржане прославе Илинденске организације, као и да је он лично обишао све крајеве и циљу обнављања дотичних организација у појединим местима. Бугарска штампа посветила је специјалну пажњу свечаној прослави „двогодишњице ослобођења Македоније“ која је одржана у Скопљу. Свечаности је присуствовао и немачки посланик у Софији Бекерле. Специјална делегација „македонствујушчих“ отишла је у Софију да формално позове немачког посланика. Председник општине Скопље у свом говору изразио је немачком посланику захвалност „македонског народа пријатељском и савезничком немачком народу за војничку помоћ приликом ослобођења Македоније. Овом приликом Бекерле је постао почасни грађанин Скопља и одликован је златном медаљом „Града Скопља“.⁶⁷⁷

Поред тога, бугарска влада трудила се да у све веће градове Македоније пошаље бугарске научнике, професоре и учене људе који би причали на трибинама о историји и борби македонских Бугара покушавајући да кроз предавања докажу бугарски национални идентитет Македоније. Јуна 1941. у Велесу је обављен помен Христу Ботеву „великом бугарском револуционару и песнику“. Млади велешки уметник Петар Корбаров израдио је слику Ботева са натписом: „Ко падне у борби за слободу тај не умире. У Велесу је тада одржан и помен „изгинулим борцима за слободу Македоније“. Симеон Радев одржао је предавање у Прилепу са темом: „Македонија у развићу бугарског народа“. Предавању су присуствовали директор гиманзије, варошки кмет и представници разних организација. У Кавадару је основан одбор за подизање споменика „легендарном пуковинку Борису Драганову, чија је песма одржала бугарски дух у Македонији“.⁶⁷⁸

У другој половини 1941. основано је у Скопљу и Друштву архитеката и инжењера, чији је председник био, у то време незаобилазни, Димитар Чкатров. Потпредседник је био Кирил Хаџи Томов, а секретар Клемент Стефанов.⁶⁷⁹ Димитар Чкатров је предводио почетком новембра 1941, делегацију „македонских интелектуалаца“ која је посетила виђеније софијске „јавне раднике“ како би им захвалила „за све оно што су они учинили у прошлости за македонску ствар“. Делегација је прву посету учинила председнику друштва „Зора“ Данилу Крапчеву, а затим председнику Бугарско-хрватског друштва Константину Станишеву. Трећа посета учињена је Симеону Радеву „пуномоћном министру, политичару и историчару“. Делегација је најзад посетила и председника Македонског научног института Николу Стојанова.⁶⁸⁰

Бугари су такође делили зиратну земљу под зајам која је припадала Југославији. Примали су у службу југословенске чиновнике који би упутили молбу за бугарску припадност или поданство, наравно, после политичке селекције. Примера ради јула 1941. било је 960 ранијих чиновника у Скопљу који су упутили молбе за запослење. Крајем јула 1941. министар унутрашњих послова и народног здравља Габровски издао је наређење обласним полицијским начелницима да за Врањски, Сурдулички, Прешевски, Бабушнички и Нишавски срез предложе кандидати са подручја западних покрајина пре Априлског рата.⁶⁸¹

⁶⁷⁷ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 19. Према Владу Стругару немачки посланик у Бугарској дочекан је у Скопљу први пут 9. новембра 1941. године. Пола године касније немачки генерал Кунце посетио је Битољ (12. април 1942). Скопље и друге градове Македоније посећивали су и немачки новинари, а у овом граду је боравила краће време и група немачких рањеника са афричког фронта. Забележено је да је Скопље посетио и директор Лајпцишког сајма итд. V. Strugar, *n. d.*, 277.

⁶⁷⁸ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 21.

⁶⁷⁹ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 6. novembar 1941, str. pov. br. 40.

⁶⁸⁰ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 17–22; АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 10. novembar 1941, k. str. pov. br. 40.

⁶⁸¹ M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 55, 86.

Након окупирања делова Македоније од стране бугарских власти једна делегација омладинаца из Галачника, Тресонча, Лазарпоља и Гостивара отпутовала је у Софију да тражи присједињавање Бугарској и осталих крајева Македоније. Међу овим делегатима налазио се и Танасије Грујев–Ташко из Тресонча, рођак познатог македонског револуционара и комитског војводе Дамњана Грујева из Смиљева. Ташко Грујев се још током међуратног периода изјашњавао јавно као Бугарин. Делегација је у Софији разговарала са председником владе Филовим, који се задржао само на обећањима. Делегација је молила да се бар пошаље храна у Галички крај, „јер свет у тим крајевима буквално гладује и забележени су смртни случајеви од глади“. Филов је делегацију упутио на Обласног директора у Скопљу Козарова и на обласног начелника за исхрану. Делегација је потом у Скопљу чекала преко 20 дана, али је нико није примио. Наводно је Ташко Грујев испред бивше кафане „Југославија“ на тргу краља Петра у Скопљу, револтиран понашањем бугарске владе узвикнуо: „До 6. априла ове године био сам Бугарин, до пријема код господина Филова био сам Македонац, а после свега тога и у будуће остајем само Србин, јер видим тек сада да смо под Србима уживали сва грађанска права и потпуну заштиту свих власти. Срби нас ни једног тренутка нису остављали да гладујемо, а Бугари налазе да имају пречих послова, као што су разне манифестације и параде са заставама и музикама, него да нас спасавају од глади“.⁶⁸²

*

Тешко је реконструисати у каквом стању се налазило становништво у првој години бугарске окупације. Југословенска влада добила је неколико пута податке о стању становништва под бугарском окупацијом који је био јако тежак што сведоче следеће реченице: „Од пре две недеље (средина јула 1941. – Б. Т.) стање нашег народа у источној Србији под бугарском окупацијом много се погоршало. Подједнако у Пироту као и у Врању, бугарске окупаторске власти постале су много строжије и по свему судећи потпуно су напустиле на изглед благе методе управе са којима су првобитно оперисале у циљу да српски народ тих крајева придобију за бугарску ствар. Сада су почели да туку, хапсе и интернирају, као што су то радили и за време светског рата. Слобода кретања грађана сасвим је ограничена тако да се из варош ни у оближња села не може да иде без „откритог листа“ и личне легитимације коју свако мора да набави и са собом да носи. Код станице Чифлика (прва станица од Беле Паланке ка Пироту) где је сада граница са Бугарском, Бугари су границу скоро херметички затворили. Из Пирота више скоро нико не долази до Ниша..., а сваки из Србије, који макар и са уредним исправама одлази за Пирот, затвара се и сутрадан стражарно из Пирота пребацује у Србију код Беле Паланке.“⁶⁸³

Најбољи преглед стања од почетка окупације до августа 1941. о томе како је становништво Македоније дочекало бугарску окупацију дају извештаји сеоских намесника и општинских кметова из околине Куманова који су слати у Скопље. Дана 10. јула 1941. кмет општине Клечевце обавештавао је да је становништво према садашњој власти равнодушно, без појаве „неког посебног задовољства“. Неколико недеља касније, 24. јула уследио је извештај у којем је становништво описано као „резервисано“. Примећена је и „антидржавна пропаганда“ спровођена од стране „комуниста“ и „српских агената“. Равнодушност, па потом резервисаност почетком августа претворила се у незадовољство. Кмет општине Градиште писао је 10. августа о незадовољству због несташице намирница и високих цена.⁶⁸⁴ Са дуге стране, изгледа да су Бугари у „западним покрајинама“ дочекани са много више радости. У једном извештају који се чува у фонду Безбедносно информативне агенције, а који се тиче окупације у Цариброду стајало је следеће: „...Како долазак Немаца, тако и долазак Бугара

⁶⁸² ВА, НДА, к. 20А, ф. 2, д. 7.

⁶⁸³ АЈ, 103–160–582, „Наши крајеви под Бугарима“, 25. јул 1941. Видети: АЈ, 103–160–582, Председник Министарског савета и заступник Министра војске, морнарице и ваздухопловства Министру иностраних послова, 30. јун 1942, стр. пов. V. К. Br 575; АЈ, 103–160–582, Председник Министарског савета и заступник Министра војске, морнарице и ваздухопловства Министру иностраних послова, 23. август 1942, стр. пов. br. 758; АЈ, фонд 383 – Посланство Краљевине Југославије у Египту – Каиро, фасцикла: 9, јединица описа: 5 (даље: АЈ, 383–9–5), Изјава артиљеријског капетана I класе г. Гоговића Ф. Трајка о току Југословенско-немачког рата, као и о времену после овога. Више о стању у Пироту: Г. Николић, *н. д.*, 120–128.

⁶⁸⁴ Ј. Павловски, *н. д.*, 56–57.

становништво је примило са одушевљењем. Од стране масе Димитровграђана (тада Цариброђана) организован је свечани дочек бугарских јединица... Велики број Димитровграђана тих дана приређивао је ручкове и разне гозбе и позивао групе бугарских војника својим кућама...“ Ваља напоменути да је 202 становника Цариброда учествовало у окупацији Југославије и то: 190 у 1. окупационом корпусу⁶⁸⁵, двоје у контрачетницима и 10 у полицији. Око половина ових људи се после ослобођења склонила у Бугарску. Поред тога, у Цариброду су током окупације функционисала разна војна, трговачка и културна и спортска друштва пробугарског карактера, као и организација „Браник“.⁶⁸⁶ Слично се може прочитати и у чланку Зденке Тодорове која је писала да су становници Цариброда дочекали Бугаре са паролама „Добро дошли, ослободиоци!“, „Да живи цар Борис!“, „Да живи мајка Бугарска!“ итд. Становништво је поздрављало бугарске трупе са цвећом и бугарски заставама, а коњи бугарских официра су при доласку украшени исплетеним венцима.⁶⁸⁷ Драгољуб Петровић је у својој монографији писао да је ситуација у селима на десној обали Тимока, северно од Зајечара, која су припала Бугарској, била другачија. Бугарски документи из тог времена говорили су да становништво никако није прихватало идеју „иреденте у девет села у западном делу кулског среза“. Полицијски начелник Врачанске области у својим извештајима редовно се жалио на ситуацију у овим селима где је, по њему, „србоманство“ било „неискорењено“.⁶⁸⁸

Било је и другачијих примера. У једном писму од 4. децембра 1941. које је потписано са „Пироћанци на територији војног заповедника Србије“ говорено је о тешкој окупацији која је задесила Пирот, суровој денационализацији коју је спроводио бугарски окупатор. Писци ових редова, који су родом били Пироћанци, а који су се нашли на територији војно-управног команданта Србије писали су својим суграђанима да чине све како би се и Пирот са околином нашао у границама Србије. Тако је у једном делу истицан и проблем регрутовања младића и слања деце у школу: „Меродавни фактори, и наши и страни, упозорени су на регрутовање наших младића, рођених 1920/21 г.(одине) и на принудне мере којима се служе бугарске власти да би приморали родитеље да шаљу своју децу у бугарске школе... Треба настојати да оправдани гнев народа, претекне без већих последица, да све ово не би послужило Бугарима као повод за масовна хапшења и убијања... Они пак који би, поред свих покушаја ослобођења, морали ипак да се одазову позиву бугарских власти нека имају увек на уму да су Срби и нека се старају да остану такви до краја...Што се тиче похађања бугарских школа то се препоручује родитељима да не шаљу своју децу у школу, ако не морају или ако се ма на који начин могу ослободити те обавезе... Они родитељи пак, који силом прилика морају да шаљу своју децу у бугарске школе, нека не забораве да су Срби и да је њихова света дужност да своју децу у домовима својим васпитавају у српском светосавском духу“. У писму се даље наводи да су предузети потребни кораци да се „нашим људима“ из Пирота омогући несметан прелаз границе.⁶⁸⁹ Писмо сличне садржине које је потписало 48 лица упућено је Милану Недићу јануара 1942. с тим што се више дотакло особености бугарске окупације за коју је између осталог речено: „У целом Српском Југоистоку забрањена су услед тога најелементарнија народна права као: српско име, српски обичаји, српска национална школа и црква. Српске књиге свих врста биле су конфисковане, а српски учитељи и свештеници протерани. Сем тога окупационе власти приморале су ђачке родитеље, претњама и казнама, да шаљу своју децу у новоосноване бугарске школе и извршиле регрутовање младића рођених 1920/21 г.“⁶⁹⁰

У извештају Димитра Панова, струмичког околицког управник од 29. августа 1941. обласном директору у Скопљу дати су подаци о општем стању у околији, здравству,

⁶⁸⁵ У бугарским изворима устаљен је назив 1. армијски корпус, док је у југословенској историографији одомаћен назив 1. окупациони корпус. Како не би долазило до забуне у раду смо користили други назив ове јединице.

⁶⁸⁶ ДАС, БИА, IV/42.

⁶⁸⁷ З. Тодорова, н. д., 421. Видети још: С. Златковић, Ц. Васев, Г. Видаковић, н. д., 188–190.

⁶⁸⁸ Драгољуб Петровић, *Народноослободилачки рат и револуција у источној Србији 1941–1944*, Београд 1983, 31.

⁶⁸⁹ ВА, НДА, к. 19, ф. 6, д. 19. Видети још неколико писма и апела сличне садржине: Миљан Манић, *Равногорски покрет у округу пиротском*, Пирот 2012, 46–49.

⁶⁹⁰ ВА, НДА, к. 20, ф. 2, д. 48.

образовању, економској ситуацији и политичком стању. Од успостављања бугарских цивилних и војних власти све службе функционисале су нормално у околији. У извештају је скренута пажња да „српска управа“ за разлику од бугарске, која је устројена пре само пет месеци ништа није урадила и да су бугарске установе кренуле са оправком путева, побољшањем водоснабдевања итд. Нарочито је истакнута чињеница да је основана основна школа у селу Куклиш у Муриној општини. Ипак, од маја месеца у овој околији владала је маларија која је попримила „масовне размере“. У сваком домаћинству било је болесно по три или више чланова. Због нехигијене, предпостављало се да ће ситуација бити још гора. Остале болести, које су пратиле рат и окупацију, као што су туберкулоза и сифилис забележене су само у појединачним случајевима. Забележено је да је употреба алкохолних пића била на високом нивоу, па чак и код малолетника. Смртност одојчади је била на нижем нивоу од бугарског просека („142% – 150%“). Просечна старост је била између 48 и 55 година, а општа смртност износила је „17% – 18%“. У околији је било 7.377 деце подложне основном образовању и 3.946 деце која похађају гимнзију. Школска мрежа је била на завидном нивоу. Свако веће село имало је основну школу, а у Струмици је наложено да се изграде још две основне школе и једна прогимназија. Расписани су и популистички курсеви бугарског језика у Новом Селу и Струмици. Планирано је и оснивање читаонице „Гоце Делчев“ која је требала да буде попуњена књигама које су стизале из Бугарске.⁶⁹¹

Дмитар Панов, поднео је извештај обласном директору у Скопљу и 6. децембра 1941. године. Овог пута донесена је и административна подела у којој стоји да је околија састављена од девет општина – три градске (Струмичка, Валандоњска, Дојранска) и шест сеоских (Удовска, Новоселска, Босиловска, Василевска, Попчевска и Муртинска) општина. Број насељених места износио је 110 (107 села и три града). Број људи који је живео у околији износио је 60.000 и то: 11.864 Турака, 1.360 Срба (прецртано 1.363 Срба – Б. Т.) и 46.776 Бугара и још 43 Јевреја и др. (прецртано Јевреја и др. – Б. Т.). Највећи проблем била је прехрана становништва. Околијски управник известио је да у складиштима на дан 6. децембра има: кукуруза – 45 тона, пшенице – три тоне, ражи – 25 тона, јечма – 35 тона и брашна – три тоне. Према процена у складиштима је остало сировина за један месец. У Струмици такође није било ни соли, а процена је била да је неопходно 60 тона соли на месечном нивоу. Шећера такође није било. Отприлике је остало 10 тона, а било је неопходно 25 тона на месечном нивоу. Није било ни гаса, а било је потребно 30.000 литара на месечном нивоу. Сапуна такође није било, а било је неопходно 5.000 килограма на месечном нивоу. Уз то је и живот постао скупљи. Панов је извештавао да чиновници са платом од 4.000 лева једва преживљавају. Здравство је такође било на јако лошем нивоу. Маларија није искорењена, а становништво није уопште водило рачуна о хигијени, па се појавио страх од појаве тифуса. Слично су се и код животиња јављале болести. Запажено је да се код свиња појавила „чума“ (куга), па је због тога тражено да се у Новом Селу оснује што је пре могуће, једно Ветеринарско-лекарско одељење, због тога што је у овом селу био сточни вашар, а радило је и неколико кланица, па је било неопходно, између осталог, вршити редовне прегледе стоке и меса. Што се тиче просвете околија је била покривена добром мрежом. У Струмици је отворен и један дечији дом за сиромашну децу из радничких породица. На крају извештаја у одељку „политички и национални састав“ речено је да је становништво махом било бугарске народности и да „србизам“ уопште није утицао на народне масе. Политички гледано становништво је било једнообразно, осим једне мале групе од око 15 младића који су етикетирани као комунисти.⁶⁹²

Проблем маларије у Македонији био је општеприсутан и нове бугарске власти нису могле да се изборе са овом опаком болешћу. Лист „Ново време“ јављао је у свом броју од 21. септембра 1941. да је 1. октобра 1941. требао да почне курс за лечење маларије у Бургасу. На челу овог курса налазили су се немачки доктори.⁶⁹³ Исти проблем јавио се и у Тракији „Македонска Трибуна“ у свом броју од 25. децембра 1941. доносила вест из Драмe од 10. октобра у којој се каже да је

⁶⁹¹ ЦДА, ф. 660к (Струмичко околијско управление), оп. 1, а.е. 6, л. 7–11.

⁶⁹² ЦДА, ф. 660к, оп. 1, а.е. 6, л. 12–17.

⁶⁹³ „Борба против маларије у Бугарској“, *Ново време*, 21.9.1941, 9.

Дирекција народног здравља приступила мерама за сузбијање маларије у Македонији и Тракији. Главне здравствене станице су у Драми и у околним градовима разделиле народу свега 300 kg кинина. Мање здравствене станице биле су саграђене и у Серезу, Кавали и Ксангију.⁶⁹⁴ Проблем са маларијом проширио се и на 1942. годину. Бугарски „Црвени крст“ тражио је почетком 1942. од португалског „Црвеног крста“ да хитно пошаљу из Лисабона 500 kg кинина и 50 kg јода. Међутим, Португалци су послали само јод, док се у погледу кинина није могло изаћи у сусрет, с обзиром на потребе за кинином у самој Португалији.⁶⁹⁵

Узрок оваквог проблема, треба између осталог тражити и у томе, што бугарски окупатори нису на време и у пуном обиму организовали здравствену мрежу на анектираном подручју. Бугарска здравствена мрежа ни издалека није била постављена као што је медицинска служба функционисала у Краљевини Југославији, иако ни она није била на завидном нивоу. Као и учитељи и лекари из „новоослобођених крајева“ морали су да оду у Бугарску на „додатни курс“. Курс је започео 15. новембра 1941. и трајао је шест месеци. Током трајања окупације све болнице биле су рангиране као првостепене, другостепене и тећестепене болнице; и све су биле проглашене за државне. Првостепена болница постојала је само у Скопљу и имала је седам одељења, а на располагању је имала 500 болничких кревета.⁶⁹⁶

Проблеми бугарског окупатора само су се нагомилавали. Утиске из Македоније пренео је и члан Буџетске комисије при Народном собрању Андри Лулчеву 9. септембра 1941. године. Први град који је посетио био је Крива Паланка за који је рекао да је под јаким српским утицајем и да српским језиком нису причали само млади, већ и старији људи. У Куманову је стање било „још горе“, јер је српски елемент био још присутнији. У Скопљу је такође јако био изражен српски утицај, али не као у Куманову. Речено је да су међуратном периоду изграђене лепе зграде као што су зграда народне банке, станица, зграда бановине, зграда војног клуба итд. У разговору са неким грађанима примећено је да су они антибугарски настројени и да навијају за што скорију победу Савезника. Старији људи су говорили језиком који је био сличнији српском него бугарском, док је омладина око 30 и 35 година говорила чисто српским језиком. У разговору са једном групом младића који су седели на кафи речено је бугарском службенику да нису „они криви, што нико није имао да их научи бугарском језику“. Био је негативно изненађен и поруком већине Скопљанаца која се састојала у фрази: „Македонија – Македонцима“. У Велесу „Срби нису направили ништа, нити је камен на камену постављен“. Иако је српски елемент могао да се осети, он није био толико јак као у Скопљу. На бугарског чиновника највећи утисак је оставио разговор са једним бугарским пуковником који је критиковао бугарске војне и цивилне установе, али и сам град који је био доста оштећен од бомбардовања. Прешавши у Прилеп закључио је да у овом граду „све говори о једном јаком бугарском духу“. Говорио се бугарски језик, а македонско наречје није било изражено у потпуности. Становништво је живело лоше. Привреда је била неразвијена, али је ипак из овог краја могло да се добије од четири до пет милиона килограма лепог дувана. По приспећу у Битољ, бугарски чиновник је закључио да је град етнографски шаролик, али да је највише у њему били људи који су се изјашњавали као „македонски Бугари“. Ипак, Битољски обласни директор имао је доста проблема да некако подигне пауперизоване крајеве и села. Проблеми са Софијом су били константни. Прво је једва добио обећање да ће добити храну и још неке неопходности, а затим је проблем наступио око транспорта, јер није било довољно камиона, чак ни при војним јединицама. Слично стање владало је у Охриду и Ресену где је владала несташица хлеба и где је економско стање било још горе, нарочито у Охриду, где је због повлачења демаркационе линије, град привредно и економски осуђен на пропаст. У етнографском смислу назначено је да су ова два града била

⁶⁹⁴ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 27. decembar 1941, str. pov. br. 42.

⁶⁹⁵ АЈ, фонд 380 – Посланство Краљевине Југославије у Португалији – Лисабон, фасцикла: 1, јединица описа: 9 (даље: АЈ, 380–1–9), Отправник poslova savetnik poslanstva Ministarstvu inostranih poslova političkom odeljenju, 19. mart 1942, pov. br. 307.

⁶⁹⁶ ЦДА, ф. 372к (Главно управление на народното здраве), оп. 1, а.е. 1953; Верица Јосимовска, „Болничко-превентивни установи во вардарскиот дел на Македонија под бугарска управна власт (1941–1944)“, *Гласник*, LIX, 1–2, (2015), 178–183.

насељена преваходно Бугарима који су се јако радовали доласком бугарске власти у њихове крајеве. Бугарски чиновник је одатле прешао у Грчку, посетивши Лерин и Воден, затим Солун, да би на крају своје путовање завршио у Тракији.⁶⁹⁷

У извештају војног аташеа НДХ у Софији Адама Петровића од 21. октобра 1941. описане су прилике у Скопљу и Македонији у првим месецима после бугарске анексије ових територија. Петровића је његов пријатељ из Скопља, који је боравио код њега у Софији, известио о стању, а он је то пренео Министарству хрватског домобранства: „Унутарње прилике у дијелу Македоније који је припао Бугарској доста су нејасне. Изразити Македонци показују извјесно незадовољство према новом режиму у Бугарској. Исто тако и од Бугаро-становника Македоније добрих 30% не одушевљавају се бугарском Управом, јер немају сва она права која имају Бугари у самој Бугарској. Нарочито разочарење влада међу млађом интелигенцијом која је студирала у Београду и била у државној служби у доба бивше Југославије. Према њима нема се повјерења и ти су људи без посла. А има их који су у прво вријеме били примљени и у државну службу Бугарске, али је досад већи број отпуштен и тако остао без посла. Арнаути су такођер веома незадовољни новим господаром и тугују за Југославијом. Они, пак, Арнаути који се налазе под талијанском окупацијом задовољни су јер су им Талијани дали власт у руке... По свему судећи, изгледа да у Бугарској Македонији постоји јака струја за ослобођењем и стварањем самосталне Македоније“.⁶⁹⁸

Сличан извештај поднео је 7. октобра 1941. Министру унутрашњих послова, извесни Ив. Ил. Манев из Горње Цумаје, иначе родом из Кавадараца тврдећи да је тиквешки крај чисто бугарски, са изузетком неколико просрпских интелектуалаца који су врло живо утицали на остатак интелигенције, коју је Манев оценио као „покварену“, тако да није постојала „веза“ између интелигенције и народа. Манев је такође оценио да је доста „србомана“ и даље било у врху локалних установа.⁶⁹⁹ У извештају Кавадарске околијске управе Министру унутрашњих послова од 3. новембра 1941. такође се тврдило да је цела околија насељена бугарским становништвом. Међутим, код становништва, нарочито оног које је живело у Кавадарцима, појавило се незадовољство, највише због недостатка хлеба. Других незадовољстава и „антидржавне делатности“ није било, осим код једног броја омладине која је са симпатијама гледала на Совјетски Савез.⁷⁰⁰

Своје мишљење дао је и Иван Томас, секретар римокатоличког бискупа Станислава Чекаде у Скопљу. Он је 4. септембра 1941. у разговору који је водио у Посланству НДХ у Софији истакао следеће: „У Македонији влада незадовољство са садашњим бугарским режимом те се све више јављају гласови за аутономну или самосталну Македонију. 'Далеко од Срба и од Бугара', то би могло бити гесло тих људи. Недавно се је у Скопљу за вријеме шетње десио инцидент на шеталишту. Неки младићи почели су викати: 'Доље централистичка Бугарска, живјела слободна Македонија'. Полиција их је позатварала, а што се је с њима догодило, то не знам. Разлог таквом расположењу држим у том је што бугарске власти, нарочито нижи чиновници, поступају вексаторно и траже безброј сувишних и досадних формалности (много горе него за време српског режима). Затим разне полицијске мјере те систем доушкивања неподношљив је“.⁷⁰¹

⁶⁹⁷ ЦДА, ф. 95к (Любомир Христов Лулчев (1886–1945)), оп. 2, а.е. 21, л. 1–5.

⁶⁹⁸ Занимљиво је и даље тумачење овог исказа нарочито по питању немачко-бугарских односа у коме се види да Немци нису најбоље разумели националне карактере на Балкану: „...Прије извјесног времена догодио се један инцидент политичке нарави у једном ноћном локалу у Скопљу, при коме су и неки њемачки часници и дочасници интервенирали. У том истом локалу гласба је одсвирала Македонску химну, на што им је један бугарски дочасник аплаудирао. У исто вријеме том дочаснику пришао је један бугарски часник и упитао га зашто је аплаудирао, на што му је овај одговорио: „Оно што је македонско и бугарско је“. На ове ријечи, бугарски часник ударио је дочасника једним шамаром. То су примијетили неки њемачки дочасници, који су се такођер ту налазили, те су упитали бугарског часника зашто је ударио дочасника, али је овај, не одговоривши ништа, одмах напустио локал; но тамо су га сустигли ови њемачки дочасници и добро изударали. Тај инцидент изазвао је извјесно негодовање код свих оних који су били присутни а одушевљавају се Македонијом...“ *Зборник VII/1*, 430–432.

⁶⁹⁹ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 141, л. 224–225.

⁷⁰⁰ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 142, л. 226–227. Сличне утиске преносио је у свом извештају и управник Неготинске околије 30. септембра 1941. и 1. децембра 1941. године. ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 144, л. 232–233.

⁷⁰¹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 28.

Ситуација око исхране становништва била је толико озбиљна да је бугарска влада 27. октобра 1941. обавестила Министарство трговине, индустрије и рада за осигуравање хране за непродуктивно становништво и војску и додељивање Министру војном реквизиција најмање 200.000 тона пшенице и ражи и њихово складиштење преко Дирекције за откуп и извоз житарица одредивши цену: за жито 1 kg – 6.20 лева, за раж 1 kg – 5.20 лева.⁷⁰² У Скопљу је у току девет месеци (1941 – 1942) само у два маха добијено по 150 g масти и по 250 g шећера по човеку. У Куманову шећера није било од новембра 1941. до марта 1942. године. у унутрашњости Македоније стално се осећао недостатак хлеба, соли, шећера, опанака, гаса и др.⁷⁰³ Због тога је влада кренула веома озбиљно да надзире снабдевање становништва. У Скопљу је успоставила Главно комесарство за Македонију, а до краја 1941. увела је снабдевање грађана преко потрошачких карата. Овакво стање на подручју које је анектирано изазвало је повећање шпекулације и црне берзе.⁷⁰⁴

Трнски околијски управник извештавао је 1. октобра 1941. Министарство унутрашњих послова о реакцијама становништва на нову административну организацију у анектираним крајевима нарочито подвлачећи негодовање локалног живља што су све шуме проглашене за државну имовину док год власници не доставе писмену документацију о власништву. Због тога је реаговао Софијски обласни директор који повукао ову одредбу, па се тако народ смирио. Становништво је било незадовољно и Дирекцијом за храноизнос због тога што није имало за продају брашно и зрнасту храну. Жетва је била испод сваког нивоа тог лета, па је становништво било додатно огорчено. Незадовољство код становништва појавио се и због недостатка обуће на пазарима и пијацама. Због тога је Трнски околијски управник молио за помоћ нарочито у обући и брашну. Такође је забележено да, осим појединачних случајева, није било комунистичке и антидржавне делатности.⁷⁰⁵

Треба скренути пажњу и на изјаве пешадијског мајора Владете Богдановића и резервног ваздухопловног поручника Драгомира Николића. Они су стигли у Каиро 9. октобра 1941, а изјаве су дали у канцеларији Обавештајног одељења Штаба Врховне команде југословенске војске од 10. до 14. октобра 1941. године. У веома исцрпном извештају, двојица официра описали су и бугарску окупацију у Југославији дајући јој епитет „најблаже окупације“ на југословенској територији исто тако апострофирајући позитиван став бугарског становништва према Србима: „...Изузев појединих случајева македонствујушких. Злочина и већих прогона на овој територији није било“. У виду треба имати да ови официри нису имали прилику да виде право стање на територији коју је окупирала Бугарска, као и њихов кратак боравак у земљи. Наиме у период од априла до октобра још нису почели масовни злочини бугарског окупатора у виду убијања цивила.⁷⁰⁶ Много више информација дао је артиљеријски капетан I класе Трајко Гоговић који је своји изјаву дао пред Обавештајним одељењем Врховне команде 23–26. октобра 1941. године. У детаљном опису, капетан Гоговић причао је да се на територији коју је окупирала Бугарска прво појавила полиција и то у „врло великом броју“ која је послата у „најзабаченија села“. За њима су дошли кметови, а после њих туристи, затим разне групе ђака који су учествовали у манифестацијама у Скопљу. Истовремено су дошли и групе „старих бораца“, „пајсијеваца“ и других националистичких група. На крају је дошла и бугарска војска. Бугарска власт на окупираном подручју, према речима Трајка Гоговића била је привидна и они су само извршавали вољу Немаца. По доласку, Бугари су се „добро понашали“, али то их није спречило да из Штипа, Скопља и Струмице иселе све српске досељенике у Србију. Тада се говорило: „Иселићемо Србе, а затим ћемо у Македонији да мешамо и кувамо“ или „Ако је он Србин, нека иде за Србију. Земља је наша“. Појам аутономије или самосталне Македоније, Бугари су гушили у корену. Ако се неко изјашњавао

⁷⁰² ЦДА, 264к, оп. 1, а.е. 119, л. 91. Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 5, л. 5.

⁷⁰³ М. Todorovski, „Masovni otpor...“, 245.

⁷⁰⁴ V. Strugar, *n. d.*, 265.

⁷⁰⁵ ДА – Перник, ф. 152к (Околийско полицейско управление – Трџн), оп. 1, а.е. 36, л. 28.

⁷⁰⁶ АЈ, 383–9–5, Изјава пеџадиског мајора г. Богдановића Владете и резервног ваздухопловног поручника г. Николића Драгомира који су стигли у Каиро 9. октобра 1941. године.

као Македонац, одмах је стављан под присмотру. Гоговић је на крају закључивао да су почетне мере бугарског окупатора увод у још већи терор који очекује становништво овог подручја.⁷⁰⁷

Важно је пропатити и став бугарских посланика и главних бугарских листова поводом стања у окупираним деловима Југославије. Готово сви посланици који су у Собрању говорили у дебати о престоној беседи изразили су нерасположење због стања у окупираној Македонији. Један од посланика, Николајев говорио је између осталог: „У Македонији се налазимо пред другим задацима. Враћа се Македонија у домовину Бугарску ослабљена и болна као син који је дуго у ропству био. У том погледу је у Добруци боље и више у нашу корист, јер је Добруца до Балканског рата живела у границама Бугарске. Лист „Зорја“ од 14. новембра је писала: „Чека на решење проблем унутрашњег уређења Тракије и Македоније и захтева неуморну бригу за душевну и економску поправку. Утицала је акција туђег насилничког режима на душу македонских Бугара много. Највећи је проблем омладине, јер су дошљаци у омладини хтели убити бугарски осећај. У листу „Утро“ од 14. новембра на једном месту се каже: „Мислим да је потребно да се од Македоније створи административна аутономна јединица са шефом бугарске власти на челу. Тај шеф треба да има широка овлашћења да може сва питања решавати и координирати напоре за остварење општих идеала бугарских“.⁷⁰⁸

Посланство НДХ у Софији послало је 4. марта 1942. Министарству иностраних послова НДХ допис о приликама у Македонији који је 20. новембра 1941. Димитар Чкатров поднео краљу Борису III. У извештају се писало афирмативно о доласку бугарске војске у Македонију и да је „бугарско становништво“ раздрагано дочекало уједињење.⁷⁰⁹ Ипак, неке мере бугарске владе оцењене су као негативне. У извештају је стајало да се становништво Македоније ретко када питало када су доношене одређене уредбе, нарочито приликом решавања аграрног питања. Наглашено је да су лоше одлуке донесене и приликом реформе школства и да незапосленост није одстрањена, као ни да чиновништво није очишћено од просрпских елемената. У извештају Чкатрова, комунистичка акција није представљала „велики проблем“, али је саветовано да бугарске власти приликом гоњења комуниста имају више такта, јер су се дешавала и хапшења „најродољубивијих елемената“. Такође је оцењено да Срби, који још нису протерани, представљају најјачу опозицију и „гнезда комунизма“.⁷¹⁰

Пред крај године, Југословенска влада у избеглиштву успела је да добије одређене информације о стању у Бугарској и то путем два новинара (Пајдева и Григорова) који су крајем новембра 1941. побегли из Бугарске у Турску.⁷¹¹ До њих је успела да дође Југословенска амбасада у Турској које је њихове изјаве сумирало у један извештај који је послат у Лондон 23. децембра 1941. године. Између осталог, анализирана је политичка ситуација у Македонији. Македонци, присталице Ивана Михајлова су „највероватније“ биле присталице Немачке и они су „добили велики утицај“ и у Бугарској и у Македонији. Према саопштењу шефа девизне полиције у Софији, у софијској народној банци од 1.000 чиновника било је 317 Македонаца. Када је Народна банка отворила у разним местима у Македонији своје филијале, гувернер Народне банке упутио је апел у којем је позивао чиновнике пореклом из Македоније да се јаве на службу у тим филијалама, али се ниједна особа није добровољно јавила. Они су

⁷⁰⁷ АЈ, 383–9–5, Izjava artiljerijskog kapetana I klase g. Gogovića F. Trajka o toku Jugoslovensko-nemačkog rata, kao i o vremenu posle ovoga.

⁷⁰⁸ АЈ, 103–5–53, Ankara, 24. novembar 1941; АЈ, 103–32–186, Šumenković, Ankara, 24. novembar 1941, pov. br. 1408.

⁷⁰⁹ О томе је, на основу дневника војних јединица које су ушле у Македонију, писао и Димитар Сирков. Становништво је изашло спонтано на улице, певало бугарске песме и давало цвеће бугарским војницима. У многим насељима црквена звона су се оглашавала, играла су се бугарске народне игре на улици и свуда се могло чути „ура“. D. Sirkov, „Bulgaria's National Territorial Problem...“, 13.

⁷¹⁰ ВА, НДХ, к. 241, ф. 3, д. 30.

⁷¹¹ Пајдев и Григоров били су сарадници познатих софијских листова. Пајдев је био сарадник „Слова“, а доцније дописник „Тајмса“. После прекида односа између Велике Британије и Бугарске, Пајдев је био приморан да се пресели у унутрашњост Бугарске. Он је иначе био лични пријатељ и протеже Јордана Мечкарова, ранијег директора бугарског пресбирора, а у том тренутку бугарског посланика у Загребу. Уз помоћ Мечкарова, Пајдев је успео да из Бугарске емигрира у Турску. Шумнековић је њихов извештај оценио као тенденциозан, јер према Пајдеву ни бугарски народ ни познати прваци опозиционих странака и група нису за Осовину, већ симпатишу СССР и Велику Британију. АЈ, 370–25–74, Анкара, 23. децембар 1941, пов. бр. 1494.

највероватније ситуацију у „новим крајевима“ сматрали као сасвим провизорну, чак и лично опасну, „мада су им стара места остајала сачувана“. Међу Бугарима, ово држање Македонаца изазивало је реакцију. Протогеровисти, који су заступали идеју аутономне Македоније у границама Југославије, као Лав Главинчев, Пера Санданов и др. били су неколико месеци интернирани у једном логору 16 km од Асенова заједно са левим „земљорадницима“ и комунистима. Исхрана у Македонији била је очајна. У Софију су стално наилазиле депутације из свих „могућих македонских места“ које су тражиле жита и осталих намирница. Немци су из Македоније све однели, а нарочито су покрали обућу.⁷¹² Такође је југословенска амбасада преко Сарацоглуа успела да добије информације о стању у „Јужној Србији“ за коју је речено да је у „потпуном хаосу“: „Извесни представници народа отворено изјављују да нису Бугари и да су само Македонци. Постоји велико нерасположење што је бугарска влада довела Бугаре из Бугарске и поставља их готово на свим великим положајима...Ту скоро је по Јужној Србији растуран један проглас у коме се показује солидарност народа са Совјетском Русијом и тражи слобода за Македонију.“⁷¹³

Преко лекара и члана Земљорадничке странке Милоша Секулића који је крајем 1941. југословенској влади дао разне изјаве и документа, између осталог и представку Српске православне цркве и „Апел српском народу“ из „Новог времена“, светска јавност и југословенски представници у емиграцији упознали су се са стањем у областима окупираним од стране Бугара. Бугари су, према речима лекара Секулић сматрали да је рат са Југославијом завршен и кренули су да спроводе политику тако „као да су окупирани делови дефинитивно припали њима“. Сви досељеници после 1918. „већином добровољно, а мањином насилно“ напустили су своје домове. Једни су бежали из бојазни од бугарских репресалија, а други су веровали да се у Србији боље живи. Бугари су одмах по доласку на ове територије кренули са састављањем спискова у циљу хапшења. Масовна хапшења нису изведена, али су спискови остали и они су служили као подаци бугарским властима преко којих су лакше евидентирали хапсили потенцијалне „непријатеље“ Бугарске. Секулић је писао да убистава није било: „Неколико појединачних случајева не представљају ништа друго него што се иначе дешавало у сукобу између Арнаута и Срба или арнаута и македонског живља“. Свакодневни живот на овим просторима постао је „јакко загашен“. Привреда је редуцирана на минимум, трговина је замрла, а у Скопљу је остало свега 25.000 становника: „Скопље од бомбардовања не изгледа лепо, али сада, с обзиром на замрлост представља жалосну слику“. Југословенски лекар био је мишљења да ће враћање македонског живља из заробљеништва одиграти улогу дизања морала. Долазак многих бугарских личности из власти требало је да задобије ове људе за Бугарску, али је народ био, по сопственим речима „несрећан, јер осећа да му је раније било боље. Чак и они што су се бунили што Македонце, Срби називају Србима, сад почињу да се буне због тога што их сада третирају као Бугаре. Они не могу да схвате како је то испало да побеђени динар вреди два пута више него победнички лев“.⁷¹⁴

Југословенски Генерални конзулат у Цириху, према швајцарским вестима које су стизале из Софије, доносио је информације Министарству иностраних послова 19. децембра 1941. да је у Бугарској владала потиштеност. Рационирање хлеба (150 грама дневно), скупоба, реквизиције немачких војника, све то је само повећавало општу потиштеност. Што се тиче „Јужне Србије“

⁷¹² АЈ, 103–174–609, Шуменковић Министру, Анкара, 23. децембар 1941, пов. бр. 1494; АЈ, 103–174–609, „Stanje u Bugarskoj do 10. decembra 1941“; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министру, Анкара, 23. децембар 1941, пов. бр. 1494; АЈ, 370–25–74, „Stanje u Bugarskoj do 10. decembra 1941“.

⁷¹³ У разговору који се повео између Сарацоглуа и Шуменковића, југословенски дипломата је рекао да су „широке народне масе“ остале „лојалне према Југославији“ и да је могло бити речи само о извесном делу варошког, старијег становништва који је за време турске владавине, услед бугарске пропаганде, почео себе да сматра Бугарима. Са друге стране, један део млађих људи, почео је у „последње време“ да проповеда „македонство“. Међу њима су се налазили и комунистички настројени младићи. АЈ, 103–5–53, Илија Шуменковић министру иностраних послова, Анкара, 15. новембар 1941, стр. пов. бр. 1390; АЈ, 103–32–186, Шуменковић Министру иностраних послова, Анкара, 15. новембар 1941, стр. пов. бр. 1390.

⁷¹⁴ АЈ, 103–5–51, šef kabineta predsednika vlade Komitetu ministara za propagandu, London, 19. novembar 1941, pov. br. 257.

опажало се да тамо бугарска влада нема довољно чиновника са добром административном спремом. У Скопљу и Битољу забележени су случајеви саботаже. Војни суд у Скопљу осудио је пет Срба на робију, а 9. децембра Војни суд у Битољу осудио је 15 Срба на робију, док су тројица били обешени на основу пресуде истог војног суда. Са друге стране, Бугари су у „Јужној Србији“ почели да граде друмове и пруге, па је због тога Собрање усвојило изванредан кредит од 2.700.000 лева за развијање железничке мреже у запоседнутим крајевима. О односу између Срба и Бугара, бугарски листови су нарочито писали. Софијска „Зорја“ донела је чланак Васила Сеизова у коме је писац износио своја запажања на основу разговора који је имао са Србима у Београду запажајући да је однос Срба према Бугарима: „остао исто онако непријатељски какав је увек био. Срби и данас у неким деловима Македоније који су остали изван граница Бугарске развијају противбугарску пропаганду. Према томе, што се тиче односа Срба према Бугарима, нема разлике између Срба били они уз генерала Симовића или уз генерала Недића“.⁷¹⁵ Потом је југословенски генерални конзул писао 2. јануара 1942. да је бугарска влада већ утрошила 13.700.000 лева за подизање „Јужне Србије“. У вези ратне штете сазнало се да је у Скопљу оштећено 338 приватних кућа чије поправљање кошта 4 милиона лева. Поред тога оштећено је 137 салаша, за које је већ употребљено 4.300.000 лева. У области Штипа је поправљено 441 разорених кућа за суму од 2 милиона лева. У Велесу је направљено штете за 3.400.000 лева у 336 поседа. У ове броје нису урачунате штете нанете државним зградама.⁷¹⁶

1.2.5. Осигуравање железничког саобраћаја и појава бугарских војних структура у југоисточној Србији крајем 1941.

Војне снаге немачких сателита: Мађарске, Румуније и Бугарске нису могле да буду коришћене у операцијама на подручју Југославије без дозволе главног команданта немачких оружаних снага. О томе говори и Хитлерова наредба команданту Југоистока фелдмаршалу Листу о гушењу устанка на територији Балкана од 16. септембра 1941. године. У наредби је између осталог стајало да се бугарске сувоземне и ваздухопловне трупе не могу употребити за операције без претходног одобрења немачке Врховне команде.⁷¹⁷

Новом војном ситуацијом заоштравало се питање осигурања железничких пруга, нарочито на линији Бела Паланка – Грделица, коју су до тада штитили и „бугарски домобрани“. Смењивањем ове јединице, крајем јула 1941. заштиту је преузео артиљеријски дивизион са четири чете са укупно 400 војника. Немачке окупационе власти нису биле задовољне ни оваквим степеном заштите, јер се на сваких 3–6 km налазио по један стражар, док су ноћу употребљаване удвојене патроле.⁷¹⁸

У вези са обезбеђењем пруге Београд – Ниш, опуномоћени опуномоћени војно-управни командант Србије, генерал Беме, наредио је да се предузму хитне мере за обезбеђење ове пруге. Нарочито је било важно обезбедити осигурања на следећим стајалиштима: Београд – Смедеревска Паланка – Велика Плана; Београд – Осипаоница – Велика Плана – Јагодина – Ниш. Пруге Ниш – Солун и Ниш – Софија имале су током целог трајања рата изванредан значај у стратегијском и привредном смислу за Трећи рајх. Фелдкомандантура 809 у Нишу је од почетка устанка непрестано предлагала да се осигура железничка пруга Ниш – Зајечар – Неготин – Прахово, која је октобра 1941. на више места била прекинута. У званичним немачким круговима сматрало се да оправка ове пруге нема смисла, ако се не спроведе њено осигурање. У том смислу предложана је и успостављање авионске везе између Београда и Зајечара.⁷¹⁹

Због ширења устанка чак је и крајскокомандантури I/867 у Лесковцу било јасно да је тадашње бугарско железничко осигурање недовољно да спречи саботаже на овим

⁷¹⁵ AJ, 103–55–262, Generalni konzul Ministru, Ciri, 19. decembar 1941, pov. br. 162; AJ, 103–55–262, v. d. načelnik političkog odeljenja Predsedništvu Ministarskog saveta, Odeljenju za štampu, 29. januar 1942, pov. br. 413.

⁷¹⁶ AJ, 103–55–262, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova, Ciri, 2. januar 1942, pov. br. 4.

⁷¹⁷ Zbornik I/1, Beograd 1949, 427–430.

⁷¹⁸ M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 76.

⁷¹⁹ Исто, 77–78.

саобраћајницама. Тако је ова командантура процењивала да, због појачаних акција покрета отпора, бугарска железничка заштита неће моћи да спречи саботаже на железничким пругама Ниш – Солун и Ниш – Софија, пошто су страже сувише слабе и постављене у великим размацама. Због тога је крајем септембра 1941. покушано да преко бугарског официра за везу оствари појачања, али безуспешно, пошто је бугарска дивизија у Скопљу, по упутствима бугарског Министарства одбила давање појачања. По том питању морао је да се умеша и опуномоћени војно-управни командант Србије генерал Беме 1. октобра 1941. године.⁷²⁰

Изгледа да је интервенција била успешна. Генерал Беме издао је 23. октобра 1941. наређење у којем је речено да за појачање заштите железничког саобраћаја на прузи Ниш – Софија и Ниш – Врање морају „поново“ бити ангажована два бугарска батаљона. Ипак, људство ових батаљона није било довољно извежбано, а просечна старост била је 40 година.⁷²¹ Због тога је предложено преко немачког војног аташеа у Софији замена бугарске железничке заштите „борбенијим трупима“. Неколико дана касније, 10. новембра 1941. Оперативно одељење опуномоћеног војно-управног команданта у Србији јавило је команданту Југоистока да је на бугарски предлог, а због учесталих препада на железничку пругу источно од Ниша, укинута ангажовање бугарских снага у борбама са устаницима у непосредној близини пруга Ниш – Софија и Ниш – Врање.⁷²²

Дана 12. новембра у Ниш је стигао штаб бугарског 1. етапног пука и једна композиција. Такође је наређено да немачка 717. пешадијска дивизија успостави везу са Бугарима и да ће бугарске трупе у Србији у свим правима и дужностима бити равноправне са немачким трупима (ношење оружја, однос према Пећанчевим четницима, железничком особљу итд.).⁷²³ Штаб 1. етапног пука био је смештен у Нишу, у улици Павла Орловића, у кући тада ухапшеног Јеврејина Берахе преко пута хотела „Парк“. У свом саставу штаб је имао 45 лица. Војска 1. етапног пука била је смештена у касарнама бившег 16. пешадијског пука у близини железничке станице у Нишу. Међутим, убрзо по доласку овај пук је добио наређење да се повуче из Ниша за Пирот.⁷²⁴ Са 1. етапним пуком дошла су и два припадника бугарске војнообавештајне службе који су исто морали да се врате у Пирот као и поменути пук. Међутим, бугарски обавештајци су за то врло кратко време ступили у контакт са бројним људима и успоставили низ познанства од којих се издваја веза са агентом Гестапоа, Бранком Николићем, који ће касније радити за бугарску обавештајну службу. Ови обавештајци касније су се вратили у Ниш када су у овај град крајем новембра 1941. дошле друге бугарске јединице. Њихов главни рад до доласка 1. бугарског окупационог корпуса састојао се у лоцирању и хватању бугарских војника и официра који су дезертирели. Ову малу групу предводио је пуковник Крум Васмаџијев. Група се сместила у Берахину кућу.⁷²⁵

Командант Југоистока известио је 14. новембра Врховну команду Вермахта о стању ствари у југоисточној Србији предлажући да бугарски батаљони остану ангажовани, али да се боље наоружају и да им се прикључи још један батаљон. Уз то саветовано је да се на главним путевима и железничким пругама створе слободне зоне широке 500 метара и да се заврши израда стражарских кула на прузи Београд – Ниш. Тако су бугарске јединице добијале задатак да поред чувања пруге дејствују против устаника са обе стране железничке пруге Ниш –

⁷²⁰ *Zbornik XIII/1*, 464.

⁷²¹ ДАС, БИА, IV/43; ДАС, БИА, IV/44. Устаници су почетком новембра извршили три препада на бугарску железничку заштиту: 1) 4. новембра партизани су код Тулова (14 km југоисточно од Лесковца) убили четири Бугарина; 2) 5. новембра код Виљекала (10 km југоисточно од Лесковца) убијено је шест Бугара; 3) 7. новембра „једна банда“ извршила је напад на железничку станицу Сићево, разоружала Бугаре и одвела их са собом. О нападу код Виљекала видети: *Zbornik XIII/1*, 607.

⁷²² Исто, 610–611, 613.

⁷²³ Исто, 529, 616. Видети: Исто, 558.

⁷²⁴ ДАС, БИА, IV/43; ДАС, БИА, IV/44; Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944. Злочини геноцида Првог бугарског окупационог корпуса у Србији. Том други*, Београд 1993, 43.

⁷²⁵ ДАС, БИА, IV/44.

бугарска граница. Бугарски батаљони односно бугарска железничка заштита јесте појачана, али се није показивала, према немачком мишљењу, „позитивном“.⁷²⁶

Према извештају командног штаба војно-управног команданта у Србији од 27. новембра 1941. опуномоћеном војно-управном команданту у Србији на подручје Фелдкомандантуре 809 у Нишу стигли су 21. новембра 1941. Штаб бугарског 2. пешадијског пука који је распоређен у Ниш у просторије где је био смештен и 1. етапни пук;⁷²⁷ и три пешадијска батаљона распоређена у Ниш, Лесковац и Белу Паланку, као и једна до две батерије које су распоређене у Ниш. На подручју Фелдкомандантуре 809 већ су се налазила два батаљона за заштиту железнице у Белој Паланци и Дољевцу. Први батаљон 9. етапног пука који се налазио у Белој Паланци био је распоређен на следећи начин: 1. чета у Нишко Бањи, 2. чета у Светој Петки, 3. чета у Пироту, 4. чета у Белој Паланци. Други батаљон 6. етапног пука који се налазио у Дољевцу био је распоређен на следећи начин: 1. чета у Белотинцу, 2. чета у Грделици, 3. чета у Печењевцу, 4. чета у Дољевцу. Крајем децембра укупно је у Србији било пет батаљона и једна до две батерије.⁷²⁸ Бугарски официр за везу при команди Југоистока доставио је 24. новембра 1941. шему о формирању јединица за осигуравање железничке пруге Софија–Ниш и Ниш–Ђевђелија.⁷²⁹

Сличан извештај послао је 28. новембра 1941. немачки војни изасланик: „...три батаљона бугарске пешадије који су имали задатак да чувају пругу Ниш–Лесковац остале су и даље на тој дужности будући са се пак немири у Србији још увек не стишавају то су ова три батаљона под заповедништвом једног бугарског генерала појачане са једним ојачаним пешадијским пуком пуног ратног састава и наоружања. Један батаљон тог пука налази се у Нишу, један у Белој Паланци, један у Лесковцу... на самој граници између Србије и Бугарске, а иза те области која је запоседнута од тог пука, налазе се још четири батаљона бугарске војске, са нешто артиљерије из састава II и IV пешадијске дивизије. Других бугарских трупа у Србији нема“.⁷³⁰

О доласку бугарских јединица у Србију војни изасланик НДХ у Софији саставио је извештај у којем је између осталог стајало: „...Према најновијим подацима из поузданог извора у Србији се налазе следеће снаге бугарске војске: три етапна батаљона још одавно чувају пругу Ниш – Бела Паланка – Пирот и Ниш – Лесковац. Пошто се у току времена показало, да су те снаге недовољне за извршење поменутог задатка, то су Бугари за исти задатак појачали поменуто област са једном ојачаном моторизованом пуком и то следећег састава: ојачани пук носи назив 'II моторизовани пук', а из састава је II батаљон у Белој Паланци, III-ћи у Лесковцу. Код сваког батаљона налази се и одговарајућа база са потребним парком теретних возила за превоз моторизоване јединице. Овај ојачани моторизовани пук има у свом саставу и две моторизоване хаубичке јединице лаких оружја. Задатак ових снага у Србији је осигурање поменутих железничких пруга и станичних постаја од саботаже спрских-комунистичко-четничких банди. На граничном фронту према том окупираном делу налази се још четири пешадијска батаљона бугарске војске са нешто митраљеза и артиљерије, са задатком, да чувају границе и спречавају пребацивање четничких делова у Бугарску“.⁷³¹

Све ове бугарске јединице требале су да смене претходне, али до тога није дошло тако лако. Наиме, бугарски војни и политички врх рачунао је да ће у скорашњим преговорима са Немцима, доћи до позитивних реакција Трећег рајха и да ће се бугарска окупациона зона проширити у унутрашњост Србије. У том циљу припадници ових бугарских јединица ширили су гласине међу локалним становништвом да су трупе бугарске војске дошле да запоседну

⁷²⁶ *Zbornik XII/1*, 625, 657.

⁷²⁷ На другом месту, у документацији Безбедносно информативне агенције појављује се податак да је ова јединица носила име 2. летећи пук или 2. стрељачки пук и да је дошла из Сливена 25. новембра 1941. године. Командант јединице био је пуковник Иван Константинов. ДАС, БИА, IV/44.

⁷²⁸ ДАС, БИА, IV/44; *Zbornik XII/1*, 674 – 675. Видети: *Zbornik XII/1*, 693, 720. Димитроје Кулић је писао о доласку 13. пешадијског пука у Лесковац септембра 1941. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 43; Димитрије Кулић, „Бугарски окупациони систем на југу Србије 1941–1942“, *Лесковачки зборник*, XXII, (1982), 19–22.

⁷²⁹ ВА, НМА, НАВ-Н-Т-312, 452/803747-53, 24.11.1941, пов. бр. 379 и 378, (регеста).

⁷³⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 43.

⁷³¹ Исто, 42.

читавау територију југоисточне Србије и да ће се Немци повући. Још од првих дана по доласку, ове бугарске јединице кренуле су са хапшењима и малтретирањима, а нарочито су се окомиле на четнике Косте Пећанца. Њихово понашање није толерисано од стране Немаца, па је често долазило до сукоба између ових бугарских јединица и представника немачке фелдкомандантуре у Нишу. Један од таквих сукоба десио се почетком децембра када је у нишку железничку станицу дошао воз са југословенским ратним заробљеницима. Приликом изласка ратних заробљеника из воза, дошло је до неколико напетих сцена, а све је кулминирало када је један бугарски стражар убио заробљеног југословенског официра⁷³²

Поред обезбеђивања пруге, Немци су од средине новембра 1941. користили бугарске трупе у борбама са покретима отпора користећи их самостално или у садејству са деловима 717. пешадијске дивизије. Бугарске јединице дејствовале су против Кукавичког партизанског одреда. Партизански одред се повукао крајем новембра 1941. из Вучја крај Лесковца, док је немачко-бугарска казнена експедиција спалила више од 200 домова у лесковачком крају. На анектирану територију покушао је да дође и Врањски партизански одред. Приликом логоровања у Сибињској шуми током ноћи 20. децембра 1941, Бугари су открили одред и тотално га разбили.⁷³³

Од почетка 1942, односно од проширења бугарске окупационе зоне, бугарске окупаторске власти у сагласности са немачком командом прибегле су тзв. „проширеном обезбеђењу“, па су дуж целе пруге вршене принудне мобилизације и организоване принудне страже од локалног становништва, које су заједно са људима који су „ангажовани“ преко установа колаборационистичке српске владе заједно и наизменично „држали стражу“ поред пруге. Дежурства су била обавезна, а не одазивање је изазивало репресалије, док се особа која није дошла сматрала саботером и сарадником или припадником покрета отпора. Мушкарци скоро свих узраста (од 18 до 60) година могли су да потпадну под ову врсту мобилизације. Ипак, сагледавајући начин мобилизације у ширем контексту може се закључити да су Бугари узимали ове мушкарце практично за таоце: „Основни смисао ове страже је био у томе што је санкција за одговарајућу диверзију била примењена према оним сељацима на чијој је деоници била извршена диверзија“, закључивао је у својој монографији Димитрије Кулић. Ваља напоменути да су бугарске јединице вршиле обезбеђење пруге тако што су биле распоређене по пунктовима на важнијим железничким стајалиштима и чвориштима. Поред тога по десетак бугарских војника било је распоређено по бункерима који су се обично налазили на местима одакле је претила највећа опасност од герилских напада (у близини мостова, на непрегледним деоницама итд). Бункери су били опремљени аутоматским оружјем: митраљезима, пушкомитраљезима и пушкама и увек добро снабдевени муницијом и ручним бомбама. У писму команданта друге чете 14. батаљона бугарске војске у Бујановцу, које је упућено бугарском околијском управнику у Куманову дато је упутство како треба одређивати страже и како треба градити специјалне колибе поред пута у циљу њеног обезбеђења. Требало је поставити ноћно цивилно обезбеђење, на сваких 200 метара требало је изградити колибе распоређене „шахматно“ поред пруге. Свака колиба требала је да има обезбеђење од четири човека који ће бити распоређени на стражи у две смене. Са њим је требало да буде и један пас који би дежурао поред колибе. Сваки дежурни део страже треба да има звоно за давање узбуне. Сваком селу које је поред пруге давала се једна, две или три колибе. Људе је одређивао председник општине дан пре њиховог дежурања. Колибе је требало изградити најкасније до 5. августа 1942. године.⁷³⁴

⁷³² ДАС, БИА, IV/44.

⁷³³ Миливоје Перовић, *Јужна Србија*, Београд 1961, 55, 115.

⁷³⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 394–397, 399.

1.3. Проширење окупационе зоне (1942 -1943)

1.3.1. Прво проширење бугарске окупационе зоне и размештај јединица

1.3.1.1. Припреме за проширење окупационе зоне

Ситуација на Источном фронту диктирала је промене и на Балканском полуострву. Немачка Врховна команда имала је намеру да све расположиве снаге пребаци на Исток у борбу против СССР, па се у вези са тим постављало питање контроле Балкана, након извлачења немачких јединица. Немачки генералштаб је у својој директиви од 16. децембра 1941. разматрао ово питање и дошао до закључка да у првом реду, за обезбеђење југословенског простора, долазе у обзир бугарске снаге за Србију и италијанска 2. армија за Хрватску. Индустријске области које су биле важне за немачко снабдевање нису смеле да запоседну друге јединице, сем немачких, а исто тако је процењено да је за обезбеђивање области које су биле важне за немачко снабдевање није потребно више од две дивизије.⁷³⁵ Неколико дана касније, командант Југоистока предложио је 20. децембра 1941. немачкој Врховној команди да би бугарске трупе биле најпогодније да дођу у Србију, па је тражио да оне преузму осигуравање југоисточне Србије „од старе српске границе до линије која води од Приштине (закључно), преко Митровице (закључно), затим источно од Ибарске долине, преко Трстеника на Крагујевац (закључно), Лапово (искључно) и даље источно преко Златибора и Рготине“.⁷³⁶

У дипломатским круговима у Софији већ се отприлике знало за немачке намере да бугарској војсци препусти окупацију дела Србије. Крајем новембра 1941. Васил Сеизов, бугарски новинар и човек од поверења нове усташке владе, саопштио је посланику НДХ у Бугарској да су почеле припреме за окупацију „Ниша и околине“, па да је бугарско Министарство унутрашњих послова кренуло да поставља и одређује чиновнике који би требали да се упуте у ове српске крајеве. Бугарски министар унутрашњих послова и његов колега, министар иностраних послова, категорички су одбијали овакве тврдње. Потврда о скорој окупацији делова Србије од стране бугарске војске дошла је и од Димитара Орешкова, трговца из Пловдива који је у разговору са Стјепаном Моснером, изаслаником за новинарство и културне везе Посланства НДХ, од 19. новембра 1941. потврдио да је бугарска војска повећала број мобилисаних војника и да се у Пловдиву већ нашироко причало да је главни разлог окупација дела Србије.⁷³⁷

Југословенска влада у избеглиштву сазнала је преко свог амбасадора у Турској да је овакав сценарио могућ још крајем новембра 1941. године. Шуменковић је у телеграму од 20. или 21. новембра обавестио владу о разговорима са Сарацоглуом који је веровао да су Немци тражили од Бугара да прошире своју окупацију све до Ниша због ширења устанка.⁷³⁸ Телеграм са сличним садржајем стигао је и из Јерусалима 5. децембра 1941. одакле је тамошњи југословенски генерални конзулат јављао да су, према „добијеним информацијама“ од Британаца, Немци оставили Бугарима да окупирају трећину Србије. Бугари су, према овим информацијама, већ у својим рукама држали контролу железничке пруге Софија – Ниш – Скопље.⁷³⁹ Да се проширење бугарске окупационе зоне озбиљно спремало потврђивао је и телеграм Шуменковића одаслат у Лондон 6. децембра 1941. године. Према информацијама турске владе, Немачка је тражила од Бугарске да прошири окупацију Србије „далеко више од

⁷³⁵ *Zbornik XIII/1*, 786. Нетачни наводи: В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 37–38. Видети: *Hitler's War Directives...*, 165–170. Према Мирославу Стојиљковићу одлука о проширењу бугарске окупационе зоне донета је 15. децембра 1941. и позната је као Хитлерова директива 39а, а упутство за њено спровођење дао је командант Југоистока 20. децембра 1941. године. ; М. Stojiljković, „Bugarska kao saveznica...“, 249. Упоредити: *Hitler's War Directives...*, 165–170.

⁷³⁶ В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 36–37.

⁷³⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 174.

⁷³⁸ АЈ, 370–26–75, Анкара, 20. новембар 1941, пов. бр. 1406; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 8.

⁷³⁹ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 16.

Ниша“ Бугари су том приликом одбили немачку молбу сматрајући да су дешавања у Србији унутрашња ствар и да не желе да се мешају. Турски дипломатски представник у Софији је по овој ствари питао Богдана Филова који је демантовао немачки предлог упућен Бугарској, додајући да се Бугарска не би мешала у „ово међусобно истребљивање Срба“. ⁷⁴⁰ Према информацијама које су стизале из Турске било је очигледно да су совјетско, британско и америчко дипломатско представништво приметили померања немачких и бугарских јединица. Вероватно је због тога реаговало немачко Министарство иностраних послова које је свог посланика у Софији обавестило да се о окупацији једног дела Србије од бугарских јединица ништа не објављује у бугарској штампи, те да се бугарска цензура усмери у правцу спречавања отицања извештаја у иностранство. ⁷⁴¹ Илија Шумнековић је 17. децембра, поводом очекиване прерасподеле окупационих трупа у Југославији преносио Југословенској влади у Лондону обавештења савезничких посланстава по овом питању. Совјетска амбасада имала је обавештења да се у Бугарској припрема долазак још немачких трупа, док је британска амбасада имала извештај да су извесне немачке трупе, неколико дивизија, упућене у источну Србију у циљу акције против покрета отпора. ⁷⁴²

Почетком године, 12. јануара 1942. Шуменковић је телеграфисао Министарству иностраних послова да га је Сараџоглу обавестио из сигурних извора да је Немачка решила да бугарске трупе окупирају Србију и да је Бугарска пристала. Немачке трупе већ су почеле да се повлаче из Србије, а три спремљене бугарске дивизије већ су биле у покрету. Немачка војска требала је да остане у Београду и још неким местима. Врховна команда у Србији стајала је у немачким рукама. ⁷⁴³

*

У међувремену, Немачка је припремала терен за слање бугарских трупа у Србију. Министарство иностраних послова Трећег рајха обавестило је свог посланика у Софији 23. децембра 1941, да је одлучено да се бугарско војсци у Србији препусти подручје за војну окупацију ограничено на северу линијом јужно од Бора, западним правцем према Лапову, а одатле преко Крагујевца јужним правцем до „српске државне границе“. У основи оваквог договора била је немачка одлука да рудници Трепча и Бор остану изван ове линије. Договор је лимитирао бугарска овлашћења на запоседнутој територији. Радило се искључиво о осигуравању овог простора под немачким руководством; општа управа и транспорт остајали су у немачким рукама. Команданту Југоистока наређено је да се о осталим стварима договори са бугарском Врховном командом. ⁷⁴⁴

⁷⁴⁰ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 18. Видети: ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 19.

⁷⁴¹ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 121.

⁷⁴² АЈ, 411–6–15, Ankara, 17. decembar 1941, pov. br. 1467. Јасан и све већи притисак који је Немачка вршила на Бугарску био је видљив и у говору Богдана Филова средином децембра 1941. који је потврдио индикације да Немачка врши пресију на Бугарску у погледу унутрашње политике. Организацију „Браник“ је очекивала реорганизација у још већем националсоцијалистичком духу, а Филов је свој говор завршио фашистички узвиком: „Један народ, једна држава, један Цар“. Шуменковић је у свом телеграму од 15. децембра закључио да је видљив покушај Немачке да у Бугарској спроводи своју „камуфлирану методу анексије“ и да Бугари маневришући чине концесије које им се чине безопасне и самим тим избегавају „ићи до краја“. Главна одбрана, по Шуменковићу, састојала се у томе што су бугарског краља представљали као фирера. Југословенски амбасадор у Турској је истог дана послао и други телеграм са истим говором Филова. Председник бугарске владе био је приморан да у Собрању у дебати о престоној беседи призна бугарске тешкоће у Македонији: „Нећу прећутати да смо новоослобођеним земљама имали неке немиле појаве с обзиром на ситуацију у којој су се налазиле те земље није било могуће избећи такве нежељене појаве; било би најбоље да се при том стању ствари не манифестује ни једна негативна појава; где су се такве појаве манифестовале, Влада је предузела најенергичније мере и извршиће поправке“. ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 28; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 29. Видети: АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 24–25; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 40.

⁷⁴³ АЈ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 12. januar 1942, pov. br. 23. Видети: АЈ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 17. januar 1942, pov. br. 23. Видети даље: АЈ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 24. januar 1942, pov. br. 78; АЈ, 103–55–262, Hadži Đorđević, Carigrad, 13. januar 1942, pov. br. 22; АЈ, 103–55–262, Hadži Đorđević, Carigrad, 15. januar 1942, pov. br. 28; АЈ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 24. januar 1942, pov. br. 82.

⁷⁴⁴ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 121.

Немачки командант Југоистока је 24. децембра 1941. пренео бугарском официру за везу при штабу војно-управног команданта Србије Димитру Станчеву, као и самом војно-управном команданту Србије да је Хитлер наредио да се бугарско војно министарство замоли да са својим јединицама поседне делове територије југоисточне Србије, са задатком да се на том простору одржава мир и поредак. У вези са тим, командант Југоистока наредио је да команду на целој територији Србије задржава војно-управни командант Србије. Бугарске снаге (око три дивизије) стајале су, према наредби, под општом командом и потчињавале су се, у тактичком смислу, војно-управном команданту Србије. За седиште бугарских снага предложен је Ниш. Комадант Југоистока сматрао је да немачке снаге у Јагодини, Ћуприји, Крушевцу, Лесковцу, Књажевцу и Зајечару треба сменити бугарским трупама најдаље закључно са 5. јануаром 1942. године.⁷⁴⁵ Споразум између немачког команданта Југоистока, генерала инжењерије Валтера Кунцеа (Walter Kuntze) и бугарског Министарства војног о томе да бугарски 1. окупациони корпус поседне југоисточни део Србије постигнут је 27. децембра 1941. у Софији.⁷⁴⁶

Истог дана, 27. децембра 1941, издата је наредба начелника 1. одељења при бугарском Штабу војске начелнику 2. дивизијске области у Пловдиву за формирање штаба 1. окупационог корпуса који је требао да се стационира у Србији. Копије су послате начелнику 2. армијске области и начелницима 2. и 3. одељења Штаба војске. Назначен је командни кадар окупационе војске: За команданта је именован генерал Асен Николов, за начелника штаба потпуковник Стојко Иванов, начелник обавештајне секције капетан Никола Чолаков, начелник снабдевачко-превозне секције Георги Д. Петров, помоћник начелника снабдевачко-превозне секције капетан Тодор Цонев. Остали састав имао се наименовати од чланства штаба 2. армије и штаба 2. пешадијске дивизије. За датум окупљања означен је 3. јануар 1942, а за датум покрета 7. јануар 1942. године. Бугарска 21. дивизија предузела је, за почетак, снабдевање храном војника окупационе војске.⁷⁴⁷

Неколико дана касније, 29. децембра 1941, немачки командант Југоистока известио је Врховну команду Вермахта да Бугари поседају предвиђену територију почев од 31. децембра и да први делови могу сменити немачке трупе у Лесковцу, Нишу, Књажевцу, Ћуприји, Јагодини, а да би до 15. јануара цела територија требала да буде поседнута од стране бугарских снага. Почев од 31. децембра све снаге немачке 717. дивизије које се ослободе смењивањем бугарским снагама употребиће се за смењивање немачке 113. дивизије која је одређена за Источни фронт.⁷⁴⁸

Истог дана, 29. децембра, немачки војно-управни командант Србије саопштио је генералу Милану Недићу да предстоји запоседање југоисточне Србије, која је до тада била под немачком окупацијом, од стране бугарских трупа.⁷⁴⁹ Оперативно одељење команданта оружаних снага на

⁷⁴⁵ *Zbornik XII/1*, 817. Видети: *Zbornik XII/2*, 1058–1059. Упоредити: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 38.

⁷⁴⁶ *Zbornik XII/2*, 41. Видети: *Zbornik XII/2*, 1060. У једном немачком извештају под називом „Борба против устаничког покрета у Југоисточном простору стајало је: „... Међутим, већ 25. децембра је бугарски официр за везу генерал Жилков (при немачкој команди за Југоисток – Б. Т.), праћен генералштабним официром 12. армије капетаном Леебом, отпутовао из главног стана за Софију где је још истог дана пренео бугарском министру војске предлог заповедника оружаних сила за Југоисток (команданта Југоистока – Б. Т.) о замољеном уласку бугарских трупа у Стару Србију. Бугарски генералштаб (Штаб војске – Б. Т.) изјаснио се одмах приправним да одговори свим предлозима и жељама заповедника оружаних снага за Југоисток (команданта Југоистока – Б. Т.). Већ 27. децембра у Софији су завршени преговори са потпуном сагласношћу. Три бугарске дивизије (6, 17. и 21.) биле су стављене у покрет за улазак у Србију под командом генерала Николова. За умољену хитну смену првих делова 717. пешадијске дивизије од стране заповедника оружаних снага за Југоисток (команданта Југоистока – Б. Т.), ставила је бугарска команда на располагање три батаљона и бугарска железничка осигурања која су се већ у простору Ниша налазила“. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 52.

⁷⁴⁷ ДВИА, ф. 318 (1 бугарски окупационен корпус), оп. 1, а.е. 2, л. 1. Један од главних агената бугарске војно-обавештајне службе при 1. окупационом корпусу, Ангел Попов дао је његово виђење и кратке биографије командног кадра корпуса приликом ислеђивања испред југословенских безбедносних органа након рата. ДАС, БИА, IV/44.

⁷⁴⁸ У вези са прегруписавањем немачких снага, начелник штаба војно-управног команданта Србије, пуковник Јозеф Киблер (Joseph Kübler) издао је наређење у којем је навео да 113. и 342. дивизију на њиховом подручју треба да замене 704, 714. и 717. дивизија. Подручје које је предато бугарским трупама остаје војно-управно подручје. Немачка, односно српска управа, требала је да спроводи, према наређењу, своју делатност, као и раније. *Zbornik XII/1*, 818.

⁷⁴⁹ *Zbornik I/1*, 650–651. О реакцији владе Милана Недића видети у посебном поглављу.

Југоистоку обавестило је 31. децембра 1941. Врховну команду Вермахта да су први делови бугарских јединица који треба да се пребаце у југоисточну Србију већ стигли на то подручје.⁷⁵⁰

1.3.1.2. Долазак бугарских јединица, њихов размештај и задаци

Дана 31. децембра, немачки комадант на Југоистоку саопштио је војно-управном команданту Србије да се споразумео са бугарским војним властима о транспорту бугарских јединица и заузимању позиција. Дана 30. децембра већ је почело пребацивање железницом 1. батаљона 15. пешадијског пука 6. дивизије у Јагодину; штаба пука и 1. батаљона 35. пешадијског пука 6. дивизије у Ћуприју; марш 3. батаљона 13. пешадијског пука 17. дивизије од 30. децембра из Свођа (источно од Лесковца) у Лесковац где је требао да смени 2. батаљон 2. пешадијског пука који је 4. јануара требао да крене за Ниш. Затим је 2. батаљон 6. пешадијског пука 21. дивизије од 5. јануара са деловима требао да се размести у Књажевцу и Зајечару.⁷⁵¹

Од 7. јануара покрет су требале да изврше главни делови 6, 17. и 21. пешадијске дивизије. Наредило је да 21. дивизија заузме положај Рготина – Злот – Луково – к. 1482 – јужно од Ниша – Бела Паланка; 6. дивизија требала је да се распореди северозападно од нове бугарске територије у околини Крушевца; 17. пешадијска дивизија имала је задатак да запоседне рејон јужно од нове бугарске територије, јужно од линије Јошаничка Бања – Разбојна – к. 1482, даље дуж границе 21. дивизије. Такође су бугарске јединице које су до тада биле ангажоване на заштити пруге ојачане доласком батаљона у Јагодину, Ћуприју, Лесковац и Књажевац, специјално за ову намену. Њихов долазак и смештај протекао је без сметњи. Отпремање јединица вршено је железницом од два до три воза дневно и маршом. Места одређења одређивао је војноуправни комадант Србије у непосредној сарадњи са бугарским одељењем за везу и Испоставом транспортне команде Југоисток у Београду.⁷⁵² Пребацивање бугарских јединица трајало је од 27. децембра 1941. до 20. јануара 1942. године.⁷⁵³

Истог дана, 31. децембра 1941, стигло је обавештење управног штаба војно-управног команданта Србије потчињеним фелдкомандантурама и крајскокомандантурама да су бугарске јединице заузеле подручје: Стара граница – Рготина – Лапово (искључно) – Крагујевац (закључно) – ж. завој источно од Краљева (искључно) – Ибарска долина (искључно) – Косовска Митровица (искључно) – Приштина (закључно). Бугарске јединице биле су потчињене војно-управном команданту Србије и морале су да поштују заповести фелдкомандантура и крајскокомандантура, које су се односиле на управне односе, као и немачке и српске законе и одредбе издате немачким одобрењем. Бугарске јединице снабдевале су се од стране бугарског министарства војног.⁷⁵⁴ Ово питање регулисано је посебним прописима и мерама између Врховне команде Вермахта и Министарства војске Бугарске. Према овом споразуму Вермахт је сносио трошкове мобилизације и ангажовања бугарских трупа у југоисточној Србији. Бугарски војници су, према споразуму, примали новчани додатак као и немачки војници. Даље, бугарске јединице су се снабдевале из Бугарске, осим свежег воћа, поврћа и меса за мање јединице, а од друге половине 1942. и сено и сламу обезбеђивала је немачка управа и то путем реквизиција. Део већих трошкова исплаћивала је бугарским јединицама искључиво у динарима Централна благајна Вермахта за Србију, а целокупне трошкове у рајхсмаркама. У првој половини јануара 1942. била је означена сума од два пута по 5 милиона динара, а најављено је уплата још 6 милиона динара; рачунато је 120 динара по војнику. Превоз српском железницом и коришћење веза било је бесплатно, док припадници бугарског окупационог корпуса и бугарски војни транспорти нису били подложни војној царини.⁷⁵⁵

⁷⁵⁰ *Zbornik XII/1*, 814.

⁷⁵¹ Исто, 815.

⁷⁵² Исто, 815–816, 821. Видети: *Zbornik XII/2*, 1060.

⁷⁵³ ВА, НМА, к. 70-А/VI, ф. 1, д. 2.

⁷⁵⁴ *Zbornik XII/1*, 818. Видети: *Zbornik XII/2*, 1055, 1058. О снабдевању бугарских јединица видети и наредбу војно-управног команданта Србије од 16. јануара 1942. Исто, 44.

⁷⁵⁵ *Zbornik XII/2*, 1132; В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 46.

Саобраћај бугарских трупних команди са српским властима требало је да се врши само преко фелдкомандантура и крајскокомандантура, односно преко штаба војно-управног команданта Србије. Генерал Паул Бадер (Paul Bader) увидео је да ће овај догађај изазвати потешкоће, па је саветовао промишљеност командантурама у објашњавању српском становништву да се ради чисто о војничкој, а не о политичкој управној мери.⁷⁵⁶ Уз то, командант 1. бугарског окупационог корпуса био је дужан да обавештава војно-управног команданта Србије и команданта Југоистока о прегледу стања на територији Србије коју је посео корпус и мере које су бугарске јединице предузимале.⁷⁵⁷ Запоседање нових територија од стране бугарских трупа имао је негативан ефекат по српско становништво. Војно-управни командант Србије оставио је 10. јануара 1942. записано да је „уласком бугарских јединица ауторитет Недићеве владе јако окрњен“: „Становништво је јако потиштено. До сада није дошло до отворених непријатељстава против окупационих снага“.⁷⁵⁸

Долазак бугарских јединица у југоисточне, источне и централне делове Србије крајскокомандант у Крагујевцу командант места у Крагујевцу су образлагали потребом јачања окупаторских трупа како би се спречила могућност поновног „комунистичког устанка“. Како је Крагујевац са околином планиран да запоседне бугарска војска, грађани су опомињани да не шире лажне вести. Наглашено је да Бугари долазе као савезници немачке војске и због тога је сваког бугарског војника требало поштовати као и немачког: „Свако нелојално држање према бугарској војсци биће кажњено, као испад против немачке војне силе“.⁷⁵⁹

Бугарски министар иностраних послова Попов у разговору са послаником НДХ у Софији 12. јануара 1942. такође је показивао забринутост, говорећи и о стању на терену распореду бугарских јединица итд. Он је у разговору истакао следеће: „Бугарске чете улазе у реду у Србију, а хвала Богу до сада нема никаквих инцидената. Надам се да их неће ни бити. Колико чујем Коста Пећанац је побегао из краја којег ми имамо окупирати. Ми му додуше не би ништа учинили, највише би га пребацили из тог краја... Исто тако још није сасвим тачно утврђена линија него ће се то тек на терену утврдити. Отприлике та линија иде овако: од северне наше границе на Тимоку преко Зајечара, изнад Јагодине до Крагујевца, па онда равно на југ до Лесковца. Дакле облик троугла који захвата отприлике $\frac{1}{4}$ српске земље. Дакако тиме се не дира у суверенитет, који остаје српски, нити у управу окупације, која остаје у немачким рукама. Немачки захтев да наше чете проведу ову окупацију дошао је изненада. Из Берлина обавештено је нем.(ачко) војно заповедништво да се позове Бугарска на тај корак, па су у Солуну обавестили о томе наше тамошње војно представништво, те је тим путем овај немачки позив достављен нашој влади. Наша влада одмах је већала о томе, па смо ми одлучили да то учинимо кад то Немци траже. Могуће је да ће Немци тражити с временом да ми и даље у Србију идемо, али за сада не знамо како ће то бити“.⁷⁶⁰

Конечно одређивање граница запоседнутог подручја, организација командовања, задаци и односу са немачким и Недићевим војним и управним органима на територији Србије налазили су се у наређењу генерала Бадера од 16. јануара 1942. бугарском 1. окупационом корпусу. На основу утврђеног споразума између бугарског Министарства војног и немачког команданта Југоистока од 27. децембра 1941. бугарске трупе у јачини од три дивизије (1. окупациони корпус) преузимале су војно обезбеђење на следећем подручју: на истоку: немачко-бугарска демаркациона линија; на северу река Тимок код Вражогрнца (искључно) –

⁷⁵⁶ *Zbornik XII/1*, 819, 823. Видети: *Zbornik XII/2*, 42.

⁷⁵⁷ ВА, НМА, НАВ-Н-Т-312, 466/8055278-87, 6.1942, (регеста); ВА, НМА, НАВ-Н-Т-312, 466/8055273-77, 6.1942, (регеста).

⁷⁵⁸ Војно-управни командант Србије јављао је 20. јануара 1942. команданту Југоистока: „...Улазак Бугара и даље се одвија без трвења. Држање јединица српске помоћне полиције и четника Косте Пећанца према Бугарима до сада лојално...“ Генерал Бадер је чак јављао да је Коста Пећанац лично ступио у везу са бугарским 1. окупационим корпусом и изразио спремност за сарадњу. Пристизањем Бугара код Немаца се јавила и бојазан да би одређени припадници СДС, због невољног држања према проширењу бугарске окупационе зоне, могли да приступе покретима отпора. *Zbornik XII/2*, 38, 51, 99. Видети: Исто, 56, 89.

⁷⁵⁹ ВА, НМА, к. 44-Е, ф. 1, д. 2/14589.

⁷⁶⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 6.

257 Рујиште – 454 – 445 – 376 – 542 Руђина – 526 – 909 Котол – Кот – 878 – 910 – 822 – 1040 Лучјак – 998 Лабред – поток Ресава до Свилајнца (искључно); на западу Морава до Лепенице – железничка пруга (укључно) – Ресник (укључно) – Десиминовац (укључно) – 320 северно од Дивостина – узвишење 486 – Рујевица (6,5 км северно од Мајдана) – ланац висова непосредно источно од цесте и пруге Крагујевац – Краљево (искључно висови) – до Мораве код железничке кривине Чукојевац – планински гребен 1237 – Љуктен (19 km јужно од Чукојевца) – 1100 Лисац – 1399 Нерађе – 1599 Палеж – 1456 Огледна – 1139 – 1341 – 1626 – 1624 – 1789 – Оштро Копље – Качандол – цеста за Приштину (укључно); на југу: границе немачког интересног подручја према Италији.⁷⁶¹

Нешто више него у претходном обавештењу генерала Бадера од 31. децембра 1941, објашњени су задаци бугарског Окупационог корпуса.⁷⁶² Он је требао са својим дивизијама да осигурава на додељеном подручју железничке пруге и важне прометне путеве, нарочито је било значајно заштити пругу Београд – Ниш – Софија и Ниш – Скопље. Осматрачнице поред пруге Београд – Скопље, које су већ биле у завршној фази изградње, требале су да се предају бугарском окупационом корпусу након завршетка радова. Железнички погони и одржавање железничких постројења остајало је у рукама српске железничке управе и бугарске и немачке трупе нису смеле да ометају одржавање ових постројења. Бугарске јединице могле су да користе телефонску мрежу и железничке објекте само у случају велике нужде. Све жеље бугарског корпуса по овим и сличним питањима обрађивала је немачка Транспорткомандантура у Београду.⁷⁶³ Обезбеђење важних индустријских постројења, позадинских објеката и одржавање јавног реда задржавала је српска управа и њени извршни органи. Једино, ако те снаге не буду биле довољне, немачке командантуре тражиле су помоћ од месних бугарских трупних команди. Ухапшена лица и одузето оружје Бугари су предавали надлежној немачкој командантури. Свака акција коју поведе бугарски окупациони корпус против покрета отпора морала се пријавити војно-управном команданту Србије (од јачине батаљона па навише).⁷⁶⁴

Поред овога, у наређењу од 16. јануара објашњен је и однос бугарског окупационог корпуса према немачким војним властима. Политичка власт на српском подручју које је

⁷⁶¹ *Zbornik XII/2*, 41–42. Наређење генерала Бадера од 24. септембра 1942. потчињеним дивизијама о одређивању граница дивизијских зона у Србији и НДХ потврдило је зону деловања 1. окупационог корпуса. Граница је изгледала овако: *на северу*: река Тимок код Вражогрнца (насељено место искључно) — 257 Рујиште — 454 — 445 — 376 — 542 — Рудина — 526 — 909 — Котол — Кот — 878 — 910 — 822 — 1040 — Лучјак — 996 — поток Ресава код Свилајнца (насељено место искључно) — мост на Морави 4 км западно — југозападно од Свилајнца; *на западу*: Река Морава до ушћа потока Лепенице — железничка раскрсница непосредно јужно од железничке станице Лапово — 197 — 233 — 263 — 322 Котућа — Ресник укључно — путна раскрсница 2 km северозападно од Десиминовца (спојна тачка линије разграничења 704. пешадијске дивизије/СС дивизије „Принц Еуген“) — 320 северно од Дивостина — 486 — 475 Рујевица — 399 — Мајдан — 513 (Столица) — 769 (Кречане) — 822 Брзак — 361 (Главица) — 324 ушће реке Груже у Западну Мораву — 355 — 1237 Љуктен — 1100 Лисац — 1399 Нераде — 1559 Палеж — 1456 Огледна — 1139 — 1341 — 1430 Треска — 1705 Пилатовица — 1626 — 1624 — 1789 Оштро Копље — Качандолска река до утока у Лаб — пут за Приштину (укључно) до пресека са демаркационом линијом за италијанску интересну област; *на југу*: демаркациона линија за италијанску интересну област; *на истоку*: демаркациона линија за Бугарску. Исто, 737.

⁷⁶² У кратком наређењу од 15. јануара Бадер је назначио да је главни задатак бугарских трупа одржавање „реда и спокојства“ и закључио: „...Убеђен сам да ће бугарска војска извршити овај задатак са одличном дисциплином“. ДВИА, ф. 318, оп. 1, а.е. 2, л. 32.

⁷⁶³ Посланство НДХ у Софији у свом недељном извештају од 21. марта 1942. јављало је свом Министарству иностраних послова да је заштита железничке пруге Београд – Софија била у том тренутку потпуна: „Путници причају да су свуда подигнуте заштитне куле да су сви колодвори заузети бугарском или немачком војском, да дуж пруге пролазе јаке страже. Сви путници који прелазе преко Србије потврђују ове вести, па се сада промет одвија сасвим редовно и без закашњења“. ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 13. Међутим, у недељном извештају од 4. априла стајало је да је кроз Србију поново отежано путовање. Наиме, Немци су увели нов систем код путовања преко Србије из разлога што су Бугари полако преузели чување пруге и окупацију територије кроз коју је пруга пролазила. За улазак у Србију била је потребна службена виза на коју се морало чекати 14 дана. Приватна лица уопште нису могла да добију улазну визу у Србију. Треба истаћи да се виза уопште није односила на Србију него на земљу у коју се путовало. ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 15.

⁷⁶⁴ *Zbornik XII/2*, 42–43.

запосео 1. окупациони корпус остајао је искључиво у рукама немачких војних власти и то у рукама командантура: Фелдкомандантуре 809 у Нишу са Крајскокомандантуром 838 у Косовској Митровици, Крајскокомандантуром 867 у Лесковцу и Крајскокомандантуром 857 у Зајечару, као и Фелдкомандантуре 610 у Врњачкој Бањи са Крајскокомандантуром 833 у Крушевцу, 834 у Јагодини и Крајскокомандантуром 832 у Крагујевцу. Командантуре су такође водиле надзор над српском цивилном влашћу. Немачким командантурама је наређено да у сваком погледу пружају подршку трупама Окупационог корпуса. Ради тога се тражило да се бугарске трупе, у свим управним случајевима, обраћају надлежним немачким командантурама. Расправљања са српским службеним органима без учешћа надлежних немачких командантура морала су да се избегавају. Разни прогласи цивилном становништву могли су се вршити само преко немачких војних власти. Мере одмазде (хапшење талаца, стрељање и контрибуција) на територији коју је запосео Окупациони корпус биле су везане као и до тада за претходно одобрење немачког војно-управног команданта Србије. Суђења по прописима ратног суда за кривична дела Срба која су починили против припадника и својине бугарског Окупационог корпуса припадали су надлежним немачким судовима у фелдкомандантурама.⁷⁶⁵ Додатне смернице договорене су на састанку Паула Бадера и Асена Николва у Београду истог дана 16. јануара 1942. године.⁷⁶⁶

Ради сталног одржавања везе са штабом војно-управног команданта Србије, Окупациони корпус је замољен да у Београд упути по једног стручњака за питање транспорта, официра за везу и интендантског службеника. Генрал Бадер је одредио капетна Фрезеа (Frehse) као официра за везу у Штабу бугарског 1. окупационог корпуса. Са Фрезеом су ускоро стигли и мајор Егерс и подофицир Волфарт, па је око њих настао немачки штаб за везу. Бугарском корпусу је такође наложено да свакодневно до 11 сати јавља телеграфским или радио путем следеће: ситуација код непријатеља, борбена активност сопствених трупа, измештај у смештају и сопствене намере.⁷⁶⁷

На горе поменуто наређење генерала Бадера од 16. јануара 1942. надовезао се комадант Југоистока. Очигледно незадовољан, он је својим смерницама („Смернице у односу бугарских окупационих трупа у Србији према установама Вермахта“) од 17. јануара 1942, проширио ингеренције бугарског окупационог корпуса, али исто тако потврдио супремацију војно-управног команданта Србије и немачких војних и управних органа у односу на бугарске. Кроз његове смернице јасно је могла да се уочи градација немачка управа – бугарска управа – српска управа. У једној реченици својих смерница он о томе јасно говори: „... Немачки војно-управни комадант у Србији може затражити укидање наређења која су издата са бугарске стране, ако су немачки интереси угрожени или су пак повређени...“⁷⁶⁸

Извршну власт у деловима Србије које су окупирале бугарске снаге вршио је војно-управни командант Србије, према упутствима команданата Вермахта на Југоистоку у сагласности са бугарским Министарством војске од 17. јануара 1942. године. Његов задатак је по том питању био да буде обавештен о снабдевању и материјалној опремљености бугарских јединица. Предлози и иницијативе у односу на ове снаге упућивале су се војном изасланику у Софији, али се о истим тим стварима обавештавао командант Југоистока.⁷⁶⁹ Генерал Кунце је, уз ово, додао да војно-управни комадант Србије може употребити бугарске трупе и за друге тактичке задатке (не само за чување пруга и цести) и да их може ангажовати у акцијама и изван запоседнуте области, али само по његовом одобрењу и превасходно, одобрењу бугарског Министарства војног. Додато је да су за преступе становништва против бугарских јединица надлежни бугарски ратни судови, а за репресалије у таквим случајевима бугарски трупни команданти. Начин кажњавања био је исти као код преступа против

⁷⁶⁵ Исто, 43–44.

⁷⁶⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 106–107; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 43.

⁷⁶⁷ *Zbornik XII/2*, 44–45; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 47; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 40.

⁷⁶⁸ *Zbornik XII/2*, 47. Видети: В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 43–44. Бугарски министар војни генерал Даскалов одредио је задатке бугарских јединица на окупираном подручју у реченици: „Задатак им је одржавање реда и спречавање илегалне акције четничко-комунистичких банди“. ВА, НДХ, к. 89, ф. 4, д. 12.

⁷⁶⁹ *Zbornik XII/2*, 98, 100.

Вермахта. Бугарски трупни команданти морали су, са друге стране, да потпомажу немачке установе и јединице у спровођењу казних мера против „преступа“ становништва који су били уперени против Вермахта. „Преступе“ становништва који нису били директно уперени против бугарске или немачке армије, кажњавали су бугарски трупни команданти ако су се они десили у току борбених операција (које су водили Бугари).⁷⁷⁰ У свим осталим случајевима били су надлежни немачки ратни судови и установе немачке војне управе.⁷⁷¹ Даље је наведено да бугарске и српске царинске власти остају на својим местима и да припадници бугарске армије и бугарски војни транспорти не подлежу царинској контроли при доласку из Бугарске на окупирану област и обрнуто. Расписан је и војни курс: 1 лев = 0.66 динара = 3, 25 немачких фенинга итд.⁷⁷²

Командант Југоистока предлагао је да, због померања немачких јединица на Балкану, односно главнине 717. дивизије која је из Србије премештена ка Солуну остаје празнина коју је требала да попуни новоформирана СС јединица. У случају да она не буде спремна за употребу до фебруара, генерал Кунце је предлагао да то подручје поседну бугарске трупе. То је подразумевало читав простор јужно од линије Крагујевац – Рогатица, без области Митровице и Ивањице (који су за Немце били важна ратна индустријска постројења).⁷⁷³

Генерал Бадер, који је боље разумео унутрашњу ситуацију у Србији изнео је своје мишљење поводом смерница генерала Кунцеа и упутио их му 19. јануара 1942. године. Он је сматрао да кључ у одржавању реда и мира у Србији и извлачењу што више користи лежи у сарадњи немачких власти и владе Милана Недића. О њој се генерал Бадер изражавао у најпозитивнијем смислу наводећи: „... Први улазак бугарске војске још је издржала (влада Милана Недића) и упркос томе јаком оптерећењу на нашој је страни...“ Пошто је изнео мишљење да српска колаборационистичка влада неће моћи поднети даље ширење бугарске окупационе зоне и да је изричито против проширења бугарског подручја, јер би то за последицу имало „хаос у Србији“, генерал Бадер, је предложио да одговорност за одржавање сигурности и реда, због слабих немачких снага, треба пренети на српску владу с претњом „да ће Бугари проширити посадно подручје ако не наступи мир у земљи“.⁷⁷⁴

*

Бугарска влада је преко немачког посланика у Софији замолила да се објави комунике о уласку 1. бугарског окупационог корпуса у Србију: „На предлог немачке Врховне команде наређено је бугарским трупама да у садејству са немачким окупационим трупама одржавају мир и ред у југоисточном подручју Србије. Овај задатак је временски ограничен и ни у ком случају није могао мењати управу горе наведеног подручја остајући у оквирима регулисаних односа“.⁷⁷⁵

Средином јануара око половине бугарских јединица стигло је у југоисточну Србију. Ускоро, немачке надлежне установе одлучиле су да бугарске трупе неће проширити своју

⁷⁷⁰ Почетком марта 1942. наилазимо да је Бугарски војни суд у Нишу осудио двојицу Срба на смрт због саботаже. Посланство НДХ у Софији, које је и доносило овај податак, додавало је да је према споразуму између немачких и бугарских војних власти постигнут споразум у Солуну да они Срби који нападну бугарске објекте или се огреше о бугарске чете спадају под бугарски војни суд, а не немачки. ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 12.

⁷⁷¹ Даље о кажњавању разних „преступа“ и питањима надлежности видети: *Zbornik XII/2*, 45–47.

⁷⁷² Исто, 47–48.

⁷⁷³ Исто, 102. Бугарски официр за везу при немачкој команди Југоисток обавештавао је 22. јануара 1942. Штаб војске у Софији да су Немци забринути због повећања британских поморских јединица у Средоземном мору и да су кренули да утврђују Крит и Солун због евентуалног искрцавања британских војника, довлачећи још трупа на југ Балкана. Подручје западне Србије због премештаја немачких јединица остајало је празно, па је бугарски официр преносио жељу немачке 12. армије да бугарске јединице окупирају Србију „све до Ужица“. Бугари нису желели да пристану на евентуално проширење окупационе зоне у том тренутку, наводећи да је бугарска војска већ у тим тренуцима била скоро у пуном ангажовању. О томе је начелник Штаба војске генерал-лајтнант Лукаш обавестио бугарског официра за везу при команди за „Југоисток“ генерал-лајтнанта Жилкова 5. фебруара 1942. године. ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 404, л. 547–548.

⁷⁷⁴ *Zbornik XII/2*, 49–51. О сарадњи немачке војно-обавештајне службе са 1. окупационим корпусом видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 92–95.

⁷⁷⁵ М. Stojiljković, *Bugaraska okupatorska politika...*, 144.

окупациону зону. О томе је писано у месечном извештају немачког команданта на Југоистоку од 28. фебруара 1942: „... Бугари за сада неће посети шире области...“⁷⁷⁶ Ова одлука, донесена је делом и због тога што између Бугара и Немаца нису успостављене најсјајније везе. Бенцлеров телеграм од 28. јануара 1942. управо је говорио о лошој интеракцији између немачких и бугарских команди по питању снабдевања бугарских јединица. У телеграму је између осталог стајало: „Министар иностраних послова објаснио ми је јуче да ја морам на непријатељско држање неких немачких групација у Србији према бугарским окупационим трупима. Тако је један капетан у Нишу забранио ширење бугарског плаката... немачке војне групације морају Бугарима да дају месо, сено и дрва. Немачке постаје су одбиле ово испоручивање и приморале Бугаре да дрва узимају у планинама. Бугарским трупима није било могуће да купују месо пошто становништво није хтело да га даје, па су трупе у ово време остале без меса. Мислило се тада да се формирају посебне кантине, али тешкоће су учинили обрачуни, пошто се роба купљена у Бугарској левовима морала продавати у Србији у динарима. Бугарске трупе су изгубиле додатне купоне које су добијали немачки војници. Бугарски министар рата предложио да се исплати као солда 15 динара за војнике и подофицире и 60 до 100 за официре. Немачка служба је за официре и особље понудила 12 динара. Овај предлог је био за бугарску владу неприхватљив, јер су немачке трупе добијале 25 до 150. Најзад, бугарским трупима је онемогућено лифровање бензина...“ Бенцлер је ипак на крају закључио да ће се односи „брзо средити и разјаснити“.⁷⁷⁷

Поред тога, многи бугарски војници гајили су јаке емоције према Русији и анимозитет према Немачкој. Њихова стремљења описао је Михајло Урошевић из Параћина који је створио присне везе са бугарским војницима из 6. пешадијске дивизије. Он је у свом дневнику закључио да су међу Бугарима постојале две струје: англофилска и русофилска, а да германфила скоро да није ни било. Урошевић се током окупације дружио са бугарским војником Гоце Гоцевим који је био студент медицине и један од вођа русофила. Они су имали и своју организацију међу војницима, али је крајем априла 1942. дошло до хапшења војника који су нагињали Русији. Гоцев је одмах чим су из Софије стигле вести о хапшењу извршио самоубиство 1. маја 1942. године. Остали чланови отерани су у Бугарску где им суђено.⁷⁷⁸

Након доласка, Штаб 1. окупационог корпуса је јануара 1942. изгледао овако: командант генерал лајтнант Асен Николов; пуковник Иван Маринов, комадант 6. дивизије; пуковник Сапунџијев, комадант 17. дивизије (доцније Рафајлов, а затим пуковник Антон Балтаков, комадант 21. дивизије); генерал Манев, командант 21. дивизије. Штаб 1. окупационог корпуса био је смештен у вили „Ристић“ у Нишкој Бањи.⁷⁷⁹ Уследио је размештај јединица бугарског 1. окупационог корпуса који је на дан 28. фебруара 1942. изгледао на следећи начин:⁷⁸⁰

⁷⁷⁶ *Zbornik XII/2*, 106, 178.

⁷⁷⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 60. Видети: Исто, 58.

⁷⁷⁸ Исто, 494.

⁷⁷⁹ АЈ, 110–81–790–791, Одлука за Николова, ф. бр. 481; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 55; М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 124.

⁷⁸⁰ *Zbornik XII/2*, 197–201. Из сумарног прегледа који је Војно историјски институт урадио 1952. сазнајемо како су дивизије биле распоређене. Међутим, постоје неслагања са датим табеларним прегледом. Наиме, према овом прегледу 6. пешадијска дивизија стационира се на подручју Деспотовац, Крагујевац, Крушевац, Ћуприја. У свом саставу имала је 3, 15. и 35. пешадијски пук и 2. артиљеријски пук. Штаб дивизије, 2. артиљеријски пук и приштапски делови сместили су се у Ћуприју; 3. пешадијски пук у Горњем Милановцу; 15. пешадијски пук у Крушевцу; 35. пешадијски пук у Параћину. Бугарска 17. пешадијска дивизија заједно са својим 14. пешадијским пуком и 7. артиљеријским пуком сместила се у Прокупље; 13. пешадијски пук сместио се у Лесковцу; поједини батаљони ових пукова били су смештени у Бојнику, Житном Потоку, Лебану и дуж железничке пруге Ниш – Лесковац – Власотинце. Бугарска 21. дивизија сместила се у Нишу заједно са 2. моторизованим пуком и једним непотпуним артиљеријским пуком; 6. пешадијски пук налазио се у Књажевцу са деловима распоређеним у Алексинцу, Соко Бањи; 61. пешадијски пук стационирао се у Белој Паланци. „Mađarske i bugarske snage na teritoriji Jugoslavije u toku rata. 1942. godina“, *Vojnoistoriski glasnik*, 4, (1952), 76; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 38. Видети још: ДАС, БИА, I/60; ДАС, БИА, IV/42; ДАС, БИА, IV/44.

Табела бр. 4: Размештај 1. бугарског окупационог корпуса (Zbornik XII/2, 197–201).

Нишка Бања	Штаб корпуса; 7. батаљон везе; 3. чета везе; 1/15. пеш. п.
Ниш	7. дивизијски војни суд; 11. арм. вој. болница; 11. арм. интендант. складиште; арм. база за снабдевање; арм. аутопарк; арм. ремонтне радионице; одељ. за прикупљање трофеја; 21. пешадијска дивизија: Штаб дивизије; пекарски вод; трансп. одељ; чета везе; Штаб 2. пеш. п; два пеш. батаљона; 2. вод минобацача; два пт вода; 2/2. дивизиона пољ. арт; једна мотор. батерија; Штаб 4/2. арт. дивизиона; једна батерија арт. див; 1/35. пеш. п. без једне чете; један вод минобацача; један пт вод.
Пирот	1/50. пеш. п; 4/2. арт. батерија
Бела Паланка	1/15. пеш. п. без једне чете; један вод минобацача; 3/2. пеш. п. стража на прузи Чифлик – Ниш; 7. чета у Сићеву; 8. чета у Светој Петки; 9. чета у Белој Паланци.
Жел. ст. Грејач	1/6. етап. пука као стража на прузи Ниш Корман: по једна чета у Житковцу, Мезграји и Топоници.
Књажевац	2/6. етап. бат. као стража на прузи Ниш – Зајечар: две чете у Књажевцу и једна чета у Палилули.
Жел. ст. Света Петка	Вод тврђав. артиљерије са рефлекторима.
Дољевац	Армијска база за снабдевање.
Ћуприја	Штаб 6. пешадијске дивизије: Интендантура; Војни суд; Војна пошта; Штаб 2. арт. п.; 1/2. арт. дивизиона (две пољске и једна брд. батерија); 2/35. пеш. п; један вод минобацача; један пт вод; пекара; 6. коњички жандарм. дивизион; 6. див. ветер. станица; 6. батаљон везе; 6. дивизијско санит. одељење.
Крагујевац	6. пешадијска дивизија: Штаб 15 пеш. п; два вода минобацача; два пт вода; 2/15. пеш. п. од тога једна чета за обезбеђење пруге Краљево – Јагодина; 3/2. хаубички арт. див; један пекарски вод; један месарски вод; једно одељење дивиз. болнице; један вод везе; једна радио станица.
Багрдан	3/15. пеш. п; један вод минобацача.
Јагодина	Један вод минобацача; један пт вод; возарска чета; кланица
Параћин	Штаб 35. пеш. п; 6. див. хируршка болница; један пт вод; 6. транспортни вод; 6. пеш. бат. без једне чете; једно одељење див. болнице; 6. интендант. батаљон без три пекарска вода, Штаба месарске чете и три месарска одељења; 25. арм. база за снабдевање.
Сталаћ	3/35. пеш. п; један вод минобацача; једна чета и један митраљески вод за обезбеђење пруге Параћин – Браљина.
Церово	Једна чета 35. пеш. п; једна митраљ. вод за обезб. Пруге Браљина – Корман
Крушевац	Штаб 3. пеш. п; 1/3. пеш. п; два вода минобацача; један пт вод, пекарско и месарско одељење; једно одељење див. болнице; један вод везе; једна радио станица.
Трстеник	6. коњички дивизион; један пт вод
Врњачка Бања	2/3. пеш. п; један вод минобацача
Прокупље	17. пешадијска дивизија: Штаб; 17. див. болница; 17. див. хируршко одељење; 17. див. интенд. батаљон; један транспорт. вод; један коњички жандарм. вод; војна пошта; једна чета везе; две радио станице; 4/7. арт. дивизион без једне батерије; 6. див. митраљески батаљон; 3/3. пеш. п. без једне чете; један митраљески вод; један вод минобацача; један пт вод 6. пд.
Лесковац	Штаб 13. пеш. п; 2/13. пеш. п; један вод минобацача; један арт. батерија; Штаб 1/13. пеш. п. без једне чете; један митраљески вод; једна инж. чета 6. инж. батаљона; пекарски вод; возарски вод; једна радио станица.
Житорађа	Једна пеш. чета 3/3. пеш. п; један митраљески вод за обезбеђење пруге Дољевац - Прокупље
Власотинце	1 пеш. чета 1/13. пеш. п; један митраљески вод; један вод минобацача
Брестовац	3/13. пеш. п; један вод минобацача за обезбеђење пруге Ниш – Грделица (по једна чета у Белотинцу и Грабовници
Мост на Морави	Један пеш. вод за обезбеђење моста
Кочане	Возарски вод пекара

Сваки штаб дивизије, поред команданта са ађутантом у свом саставу је имао начелника штаба и четири секције при штабу дивизије. Своје секције имао је и сам штаб корпуса, преко

којих је организован целокупан рад и активност корпуса, односно његових дивизија. Секције су биле следеће: оперативна, организациона, обавештајна и снабдевачка.⁷⁸¹

Посебну пажњу заслужује обавештајна секција. Први кораци у оснивању ове секције направљени су када су са штабом 1. окупационог корпуса у Нишку Бању дошла четири агента полиције предвођених поручником Атанасом Малинковим. По доласку сви су добили војничке униформе и потпали под заповедништво начелника обавештајне секције при 1. окупационом корпусу капетана Николе Чолакова. Током марта 1942. из Софије је у штаб корпуса послата још једна група од четири обавештајца из војнообавештајне службе предвођена Ангелом Поповим и још двојица агената из Дирекције полиције. Њихов рад и деловање уобличено је на саветовању 28. марта 1942. које је одржао Никола Чолаков. За врло кратко време, бугарски обавештајци су заврбовали неколико грађана Ниша, где су организовали свој обавештајни центар.⁷⁸²

Дејства обавештајних секција бугарских дивизија заснивала су се на наређењу штаба 1. окупационог корпуса, којим је био регулисан начин организације и рада ових установа. Централно тело представљао је Главни централни биро који се налазио при штабу 1. бугарског окупационог корпуса. Исто тако, свака дивизија имала је своје централне дивизијске бирое. Такође, и при штабовима пукова, батаљона и чета, као и гарнизонима у насељеним местима, где су према проценама биле потребне обавештајна одељења, организовани су самостални или покретни обавештајни бирои.⁷⁸³ Једна од најуспешнијих акција бугарских обавештајаца при 1. окупационом корпусу било је откривање „организације Д.М.“ у Пироту априла и маја 1942. године. Четници у Пироту, откривени су преко равногорског покрета у Нишу (Горски штаб 43) тако што је сарадник Гестапоа новинар из Ниша Мирослав Зотовић дао податке немачким властима о кретању четника и партизана. Подаци су достављени команданту бугарске 17. дивизије у Нишу који је имао исте податке, јер је бугарска обавештајна секција у Нишу такође била у вези са нишком новинаром.⁷⁸⁴ На сличан начин, преко Мирослава Зотовића, пала је малобројна, али добро организована комунистичка група у Пироту,⁷⁸⁵ али и група верна идејама Драгољуба Јовановића лидера Народне сељачке странке.⁷⁸⁶ Према извештају граничног одреда СДС Нишког округа пов. бр. 228 од 5. маја 1942, дана 29. априла 1942. похашшени су у Пироту резервни потпуковник Чедомир Милошевић, артиљеријски капетан Милорад Мијалковић, ваздухопловни капетан Добривоје Аранђеловић и поручник Мирко Ћирковић са још седам подофицира, који су се након Априлског рата затекли у Пироту. У извештају се даље наводи да се услед ових хапшења на територији војно-управног команданта Србије појавио велики број избеглица из Пирота и околних места, те да је овакав поступак бугарских власти појачао бројно стање партизана. Поводом овог случаја предочено је бугарским и немачким војним властима да овакав поступак иде у прилог јачању комунистичких редова.⁷⁸⁷

Комунистичка група је после истраге интернирана у унутрашњост Бугарске, док су четници предати Немцима. За комунисте се зна да су пуштени релативно брзо, 5. јануара 1943, али су 21. фебруара 1943. поново враћени у логор у којем су боравили многи бугарски комунисти.⁷⁸⁸ Међутим, током истраге, Бугари су установили да су неки од четника добили од Немаца документа за слободно прелажење границе, па су односи између бугарске војно-обавештајне службе и Гестапоа помућени. Од тада су односи трајно захладнели, па су бугарски обавештајци, сем неколико пронацистичких припадника, љубоморно чували своје доушнике. Августа месеца

⁷⁸¹ Више о секцијама: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 65–67.

⁷⁸² ДАС, БИА, IV/44.

⁷⁸³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 451–452.

⁷⁸⁴ Бугарски агенти у Нишу покушавали су на разне начине да се убаце или да онеспособе равногорски покрет. Априла 1942. два бугарска полицијска агента тражили су од печаторесца да им изради штамбил следеће садржине: „Југословенска војска у отаџбини. Горски штаб. Положај“. Печаторезац је одбио, па су се бугарски агенти обратили управи полиције, али су они одбили да нареду израду печата. Бугари су ипак после неколико дана успели у својој намери. ВА, НДА, к. 59, ф. 5, д. 10.

⁷⁸⁵ ДАС, БИА, IV/42; ДАС, БИА, IV/44. Упоредити: М. Манић, *н. д.*, 55–56.

⁷⁸⁶ М. Манић, *н. д.*, 62–63.

⁷⁸⁷ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 2.

⁷⁸⁸ Г. Николић, *н. д.*, 128–129.

1942. рад бугарске војно-обавештајне службе делимично је пољуљан када је откривено да је извесни број лица препродавао калај. Већина обавештајаца је смењена и упућена у Софију, а на њихово место дошли су други људи, а за начелника је постављен капетан Александар Дочев, уместо Чолакова.⁷⁸⁹ Поред тога, забележено је и неколико неуспеха,⁷⁹⁰ али и један мањи успех, бугарских обавештајаца. Обавештајни вод при 1. окупационом корпусу јављао је о пуковнику Влаеву, начелнику погонског материјала и превозних средстава при корпусу да је његова метреса, Мирослава Вељић, Српкиња из Нишке Бање, чији је муж био у заробљеништву, снабдевала бугарске официре цивилним оделима да би лакше побегли у Бугарску.⁷⁹¹

Поред рада обавештајног одељења, ваља истаћи да је у 1. окупационом корпусу било предвиђено да свака дивизија у свом саставу поседује по три пешадијска пука и по један артиљеријски пук. Међутим, због мањка људства, неке од дивизија имале су по два пешадијска пука. Баш због мањка људства, бугарска је прибегла мобилизацији старијих годишта, тзв. другопозиваца. Пукови су у свом саставу имали по три батаљона, а батаљони су у свом саставу имали по три пешадијске и једну пратећу чету. У састав штабова бугарских дивизија и пукова биле су и штабне јединице за везу, за снабдевање, за извиђања, као и полицијске и заштитне штабне јединице. Ради што бољег одговора на герилски начин ратовања покрета отпора, команда 1. окупационог корпуса издала је наређење за формирањем „ловне роте“ (потерне чете) при свакој од дивизија. „Ловне роте“ обично су се налазиле у седишту гарнизона дивизије, најчешће при штабу дивизије, да би биле увек при приправности командама дивизија. Свака „ловна рота“ била је потчињена команданту дивизије.⁷⁹² Средином марта 1942. бугарски окупациони корпус је добио појачања у виду једног пешадијског пука, једног моторизованог батаљона војне жандармерије и два вода за везу. Јединице су пристигле у Србију 16. марта 1942. године.⁷⁹³

Табела бр. 5: Распоред људства 1. окупационог корпуса из јануара 1942. (ДВИА, ф. 318, оп. 1, а.е. 2, л. 67).

Јединица	Официри	Подофицири	Војници	УКУПНО
Команда корпуса са штабом корпуса четом за везу и обавештајним одељењем	1		414	415
6. пешадијска дивизија	338	1.141	10.077	11.556
17. пешадијска дивизија	166	489	4.285	4.870
21. пешадијска дивизија	156	454	4.150	4.689
УКУПНО	661	2.084	18.512	21.260

*

У разговору на конференцији немачких генерала у Сарајеву 6. маја 1942. о војно-политичкој ситуацији дата је кратку врло јасна констатација у вези бугарских трупа и владе: „Најбољи пример су Бугари. Беспрекорна сарадња“.⁷⁹⁴ С тим у вези, планирано је проширивање сарадње у Србији, па су током јула 1942. немачке и бугарске јединице претрпеле дислоцирања. Немачка 714. пешадијска дивизија премештена је у западну Босну, 717.

⁷⁸⁹ ДАС, БИА, IV/44.

⁷⁹⁰ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 43.

⁷⁹¹ ДАС, БИА, IV/44.

⁷⁹² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 61–65.

⁷⁹³ *Zbornik XII/2*, 232, 254, 259.

⁷⁹⁴ Исто, 391. Мишљење немачке команде према члановима 1. бугарског окупационог корпуса веома брзо се променило. Начелник Оперативног одељења командујућег генерала и војног команданта у Србији у својој забелешки од 28. августа 1942. дао је своје мишљење о бугарским војницима: „Бугари већином млади војници, командовање није нарочито активно. Угњетавају земљу, неовлашћене реквизиције. Веома осетљиви на приговоре...“ Исто, 674. Мишљење Немаца о спремности јединица 1. бугарског окупационог корпуса временом се погоршавало. Тако у дневнику Врховне команде Вермахта наилазимо на податак да је немачки командант Југоистока споменуо у свом извештају од 13. новембра 1943. да је бугарска 24. дивизија отказала послушност. Начелник Оперативног штаба Вермахта указао је војном аташеу у Софији да поведе разговор са бугарском Врховном командом по овом питању. Посебно је наглашено да се радило о комунистичким превирањима, па се догађај, у немачким круговима, сматрао као знак забринутости за борбену вредност бугарске војске. Konstantin Pavlović, „Dnevnik Vrhovne komande Vermahta (1–30. novembar 1943)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1991), 295.

пешадијска дивизија премештена је у рејон 714. пешадијска дивизије, док је СС дивизија „Принц Еуген“ заузела рејон 717. пешадијске дивизије. Бугарски 1. окупациони корпус и 704. пешадијска дивизија задржали су се у својим рејонима. У бугарској окупационој зони смењене су 6. и 17. пешадијска дивизија, а на њихово место дошле су 9. и 7. пешадијска дивизија. Девета пешадијска дивизија заузела је позиције 6. пешадијске дивизије (штаб у Ћуприји), док је 7. пешадијска дивизија заузела позиције 17. пешадијске дивизије (штаб у Прокупљу).⁷⁹⁵ Средином 1942. Штаб корпуса претрпео је ситније промене због замене дивизија, па је изгледао овако: пуковник Борис Богданов, командант 7. дивизије; пуковник Васил Јанчев, командант 9. дивизије и пуковник Антон Балтаков, командант 21. дивизије.⁷⁹⁶

Према истраживањима Војноисторијског института од 1952. 7. пешадијска дивизија, била је дислоцирана на следећи начин: штаб дивизије, 14. пешадијски пук, 7. артиљеријски пук, 3/6. етапни батаљон, 7. коњички дивизион, дивизијска чета за везу, 7. интендантски батаљон, 7. возарска чета и 7. дивизијска хируршка болница у Прокупљу; 39. „солунски“ пешадијски пук и дивизијска болница у Лесковцу; 7. дивизијски митраљески батаљон у Куршумлији и 29. армијско складиште у Дољевцу. Бугарка 9. пешадијска дивизија дислоцирана је на следећи начин: Штаб дивизије, 4. пешадијски пук, 9. артиљеријски пук и приштапске јединице у Ћуприји (вероватно се у Ћуприји налазио и 30 армијски „склад“ који је снабдевао ову дивизију; у другој половини године дивизија је преместила своје седиште у Краљево); 34. пешадијски пук у Параћину; 36. пешадијски пук у Крушевцу, поједини батаљони били су дислоцирани у Крагујевцу, Горњем Милановцу, Сталаћу. Бугарска 21. пешадијска дивизија остала је и даље у истом распореду, само је на место генерала Васила Манева за команданта ове дивизије дошао начелник штаба 1. армије, пуковник, а затим генерал Балтаков.⁷⁹⁷ Августа 1942. „због долетања три непријатељска авиона у јужну зону Србије“, бугарско министарство војно је ставило на располагање, ради заштите рудника у Бору, једну противавионску батерију, која је била спремна за употребу крајем августа.⁷⁹⁸

Због све чешћих акција и већих дејстава покрета отпора током децембра издат је низ наредби од стране Врховне команде Вермахта о премештању потчињених јединица на територији Југославије. Тако је командант Југоистока у свом месечном извештају од 31. децембра 1942. записао под датумом 12. децембра да се бугарско министарство војске изјаснило сагласним са привременом употребом борбених ешалона бугарског окупационог корпуса ван његове окупационе зоне. Генералу Бадеру је у том смислу наређено да што пре изврши формирање борбених ешалона у смислу наређења издатог 7. децембра 1942. године. Највећа јачина бугарских борбених ешалона могла је бити следећа: један дивизијски штаб, четири пешадијска батаљона, четири батерије, једна инжењерска чета, одговарајуће јединице везе. Командант Југоистока захтевао је од Врховне команде Вермахта што брже опремање бугарских јединица најсавременијим наоружањем. Разговори немачког војног опуномоћеника са бугарским министром војним у Софији дали су за резултат бугарско ангажовање по овом питању. Бугари су били споразумни и за ангажовањем на већим удаљеностима.⁷⁹⁹

⁷⁹⁵ *Zbornik XII/2*, 588–589, 602, 674; Војин Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, *Војноисторијски гласник*, 4, (1952), 37–38.

⁷⁹⁶ АЈ, 110–81–790–791, Одлука за Николова, ф. бр. 481; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 55; М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 124.

⁷⁹⁷ „Мађарске и бугарске снаге...“, 77; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 38. Према одлуци за Асена Николова 7. дивизија имала је у свом саставу 37. и 39. пешадијски пук, а не 14. и 39. пешадијски пук. Слично је стајало и за 9. дивизију која је наводно у свом саставу имала 4, 33. и 34. пук, а не 4, 34. и 36. пешадикси пук и 9. артиљеријски пук. АЈ, 110–81–790–791, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

⁷⁹⁸ *Zbornik XII/2*, 644. У месечном извештају немачког команданта на Југоистоку од 29. новембра 1942. наведено да је ова противавионска батерија ступила једном у дејство против надлетања једног британског авиона, али без успеха. Даље је наведено: „... Већ је више пута тражено довлачење бугарских рефлектора, ово је веома хитно с обзиром на важност овог постројења...“ Видети: Исто, 900.

⁷⁹⁹ *Zbornik XII/2*, 974, 976.

1.3.2. Законодавне и друге сличне мере за пацификацију становништва

Даља инфилтрација и организација војног и цивилног апарата на анектираном подручју, бугарска влада вршила је, између осталог и путем цркве. Бугарски Свети Синод је у споразуму са бугарском владом почетком септембра 1942. одлучио да се 4. новембра 1942. одрже избори за мешовите црквене савете (три грађанина и три свештеника). Чланови овог већа, на основу правилника Егзархата требали су да узму учешћа у избору митрополита у „новим крајевима“. Тако изабрани свештеници имали су да изврше изборе за владике у Софији ради постављања владика у југословенским и грчким покрајинама. Поводом расписаних избора за бугарски Свети Синод на југословенској окупираној територији, Југословенска влада није могла ништа да учини и само је упутила протесну ноту Форин Офису крајем септембра 1942. године.⁸⁰⁰

Обласни директори у Скопљу и Битољу добили су у циљу спровођења владине политике специјална овлашћења. Њихова права и ингеренције су повећани. Ова мера била је последица незадовољства на подручјима које је анектирала Бугарска. Обласни директори могли су од почетка августа 1942. да постављају и смењују чиновнике, да врше надзор над свим врстама послова, а не само управним (дакле врше надзор над стварима која потпадају под разна министарства, а не само под министарство унутрашњих послова).⁸⁰¹ Према подацима Југословенске владе која је објавила у једном билтену од 13. априла 1942. у којем су сакупљени подаци из бугарских новина питање председника општина у „Јужној Србији“ изгледало је овако: Бугари држе 31, а „Јужносрбијанци“ 26 општина. Бугари су одређивани већином по градским, док су „Јужносрбијанци“ одређивани по сеоским општинама.⁸⁰²

Међутим, бугарска административна управа имала је у другој половини 1942. доста проблема са својим службеницима, нарочито са појединим председницима општина у Велешкој околији. У извештају Велешког околијског полицијског начелника од септембра 1942. стајало је да су председници општина Долно Чичево, Згрополци, Извор, Чашка и Лисиче прекинули свој рад, напустили општине и повукли су у Велес из страха од „илегалаца“. Надлежни органи процењивали су да је страх неоправдан и предлагали да се ови људи замене са млађим и амбициозним лицима.⁸⁰³ Васил Сеизов је писао да „унутрашњи положај у Македонији још увек није онакав какав би требао бити“. Владало је велико незадовољство према полицији која је поступала врло грубо и у многим случајевима је тукла људе, за које се после испостављало да су невини. Слично стање забележено је и у битолском крају. Примећивало се напротив, да је у оним крајевима Македоније где су на водећим местима били Македонци, положај становништва није био толико лош „пошто су разумевали прилике“.⁸⁰⁴

Проширивање бугарске окупационе зоне и запоседање великог дела југословенске територије, није смањило оружане акције покрета отпора у јужним и источним деловима Југославије. Чак и у тренуцима када је вршен размештај јединица, бугарска Дирекција полиције морала је да реагује и да у свом упутству од 15. јануара 1942. обласним полицијским начелницима нареди „већу будност и контролу“, услед појачавања комунистичких акција.⁸⁰⁵ Са тим у вези, стигла је и наредба обласног полицијског начелника у Битољу од 24. фебруара 1942. о врбовању обавештајца. Он је среске полицијске начелнике обавестио, „према сигурним подацима“ да је Ниш центар из кога се руководи акцијама „комунистичких чета“ у овом делу Србије.⁸⁰⁶

⁸⁰⁰ AJ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 8. septembar 1942, pov. br. 738; AJ, 103–55–262, v. d. načelnik političkog odeljenja Ministarstvu pravde, London, 11. septembar 1942, pov. br. 5012; AJ, 103–55–262, Краљевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Лондон, 4. септембар 1942; AJ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 24. septembar 1942, pov. br. 800; AJ, 103–55–262, v. d. načelnik političkog odeljenja Ministarstvu pravde, London, 30. septembar 1942, pov. br. 5276.

⁸⁰¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 34.

⁸⁰² AJ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, London, 13. april 1942.

⁸⁰³ *Зборник VII/1*, 491–497.

⁸⁰⁴ *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 748.

⁸⁰⁵ *Зборник VII/1*, 436–437.

⁸⁰⁶ Исто, 438–439. Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 18, л. 143–145.

Због тога је припаднике полиције требало је и на друге начине стимулирати да уђу жуприје у борбу против „илегалаца“, па су они преко Дирекције полиције добијали новчане награде, ако би се истакли у борби са припадницима покрета отпора. У документима о премештању које су тражили одређени бугарски полицајци или која су им била додељена налазимо податак да је Љубен Стојанов Илијев-Калојанов, рођен 1917, у селу Игралшту близу Петрича после завршетка бугарске полицијске школе 28. фебруара 1942. дошао на службу у Пирот. Он је у једној полицијској акцији убио партизана Недељка Сотирова Раденкова и за то је награђен са 3.000 лева. Вероватно је био са службом у станици Темска. Такође је и Атанас Марков Тодоров, родом из села Григорево (Новоселски срез) који је премештен 18. фебруара 1942. у Пирот награђен са 2.000 лева због „активног учешћа у откривању илегалне саботерске групе у околини Пирота“. Након неколико месеци 10. децембра 1942. премештен је у Новоселце.⁸⁰⁷ Слично је и полицајац Илија Стојев, како је јављала обласна полицијска дирекција у Битољу, награђен је са 1.000 лева за убиство партизана.⁸⁰⁸

У циљу да се територије под окупационом управом, као и оне анектиране, држе што боље под контролом, бугарски министар војске издао је наредбу 17. марта 1942. у којој стоји да се у сваком насељеном месту мора поставити полицијски или војни командант, чија је дужност да предузме мере ради осигуравања реда и безбедности у насељеном месту и на додељеном терену. У насељеним местима где није било војних јединица за команданте су постављани околицки полицијски начелници, председници општина или њихови намесници. Наредба је такође регулисала улазак у забрањену зону, прописујући коме је све, по овом питању, могла да се изда пропусница. Улазак лица „страног порекла“ у забрањену зону (Јевреји, Јермени, Турци, Грци и др) укључујући ту војна и цивилна лица бугарских савезника било је дозвољено само са пропусницама.⁸⁰⁹

Јачање партизанске делатности у Битољској области навело је локално полицијску администрацију да озбиљније приступи читавом проблему. Ради лакшег сналажења израђене су разне шеме и прикази у којима је представљена комунистичка организација. Једна од таквих шема израђена је 27. априла 1942, а у њој је представљена структура комунистичке партије у Битољу.⁸¹⁰ Слично је и Служба државне сигурности Обласне полицијске управе у Скопљу у свом распису од 9. маја 1942. тражила свим околицким полицијским начелницима да саставе спискове свих активних комунистичких руководилаца у њиховим околицама и да укратко прикажу у чему се састоји њихово деловање.⁸¹¹ Поред партизанске делатности, евидентирано је и јачање четника у Скопској области. Обласна полицијска управа евидентирала је једну групу током пролећа 1942. у рејону Криве Паланке сачињену од бивших припадника четника Косте Пећанца и неколико људи који су успели да побегну из заробљеништва, па је околицким начелницима издала распис 15. јуна 1942. у хватању ових људи.⁸¹²

Дана 1. априла 1942. командант 15. пешадијске дивизије 5. армије издао је наредбу за постављање ноћних стража због тога што су се у „последње време појавиле крађе у насељеним местима“. Због сталних упада наоружаних банди преко демаркационе линије наређено је да се сва упражњена места кметских намесника попуне и да на та места буду изабрани људи који нису били „србофили, гркофили или комунисти“. Сви путари и чланови ноћне страже такође су требали да буду Бугари, „честити и свесни људи“. Ноћну стражу требало је плаћати у природи добровољним прилогом који би давала домаћинства. Кметски намесници и ноћна стража морали су да буду наоружани, а по потреби је патроле требало ојачати са једним полицајцем или војником.⁸¹³

⁸⁰⁷ ДАС, БИА, IV/43.

⁸⁰⁸ ВА, БА, СУП Скопље 5/556, 20.5.1942, (регеста).

⁸⁰⁹ *Зборник VII/1*, 439–442.

⁸¹⁰ Видети: ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 48, л. 149.

⁸¹¹ ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 7, л. 20.

⁸¹² ВА, БА, СУП Скопље 1/520, 23.4.1942, (регеста); ВА, БА, СУП Скопље 4/662, 30.6.1942, (регеста); ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 9, л. 23. Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 28, л. 171.

⁸¹³ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 98, л. 324–325.

У другој половини године бугарске власти приметиле су све чешћа деловања партизанског покрета. Битољски обласни директор Антон Козаров је 12. августа 1942. указао да су резултати, по издатим ранијим наређењима, у вези разних мера за борбу против партизана врло слаби.⁸¹⁴ Због тога је Козаров издао низ наредби у другој половини августа 1942. године које су се тицале развијања пропаганде против комунистичке делатности, организовања наоружаних група од локалног становништва за борбу против партизана, увођењу полицијског часа и другим сличним мерама.⁸¹⁵ Поред ових мера, у наредби од 27. августа 1942. стајало је да се у градове и сеоске општине у којој су евидентирани партизански одреди упуте бугарске војне јединице.⁸¹⁶ У наредби од 28. августа 1942. требало је извршити садејство административне власти, војске и полиције при гоњењу партизана.⁸¹⁷ Ове наредбе пратила су и друга слична документа. Тако је заменик директора Битољске области издао наредбу од 1. септембра 1942. у којој је стајало какве мере треба предузети према породицама чији се чланови нису одазвали у војску или се нису вратили са одсуства; оне су се углавном сводиле на ускраћивање разних повољности за набавку прехранбених производа.⁸¹⁸

Упутства и наредбе Битољске обласне дирекције пратила је и наредба Крушевског околицког полицијског начелника од 30. августа 1942. о организовању обавештајаца и борбе против партизана: „...2. Обавештајац и униформисани полицајци при одељењима војске организују потпуно обавештајну службу у рејону, при чему за руководиоца обавештавања у селу остаје обавештајац, а тамо где нема таквог да се постави једно лице са доказаним квалитетима и осећањима према Бугарској да би испуњавало ту дужност. Полицајци придати одељењима војске су у потпуној потчињености војном руководиоцу. Сви подаци добијени на основу обавештења разрађују се на лицу места и, ако је неопходно, са њима се неодложно упознаје руководилац војске, а у свим случајевима, без изузетка, полицијски начелник, који даје даља упутства. 3. У обавештајну службу упућивати и све националне и родољубиве Бугаре, првенствено илинденце...“⁸¹⁹ Обласни полицијски начелник у Битољу издао је 5. септембра 1942. упутства свим потчињенима у вези садејстава авиона и војних јединица у борби против комуниста.⁸²⁰ Слична наредба, ради очувања реда и мира у, издата је и од стране Велешког околицког полицијског начелника 14. септембра 1942. године. Наредба се односила на ограничење кретања и увођење полицијског часа.⁸²¹ Пола месеца касније огласио се и министар Габровски који је у свом распису 1. октобра 1942. тражио од обласних полицијских начелника, околицких начелника, обласних директорка и других да предузму мере за разбијање комуниста.⁸²²

Могућност отварања фронта на турској граници узнемиравала је Бугарску не само због отвореног сукоба са источним суседом него и због потенцијалног устанка већих размера који би дигао покрет генерала Михаиловића у Србији. У разговору посланика НДХ Владимира Жидовца са бугарским министром војним, генералом Николом Миховим 5. новембра 1942. Бугарин је на питање о опасности коју би могао да изазове тај устанак одговорио: „Ми Бугари врло добро познајемо Србе, те рачунамо с тиме да ће Срби у том часу подићи општи устанак. Међутим коликогод је наша војска у Србији сада умерена, јер нема разлога за обратни

⁸¹⁴ ВА, БА, СУП Скопље 5/648, 12.8.1942, (регеста).

⁸¹⁵ ДАРСМ, фонд 127 – Обласна дирекција Битола, кутија: 1, архивска единица: 21, лист: 28 (даље: ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 21, л. 28); ДАРСМ; ф. 127, к. 1, а.е. 24, л. 32; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 25, л. 33; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 26, л. 34; *Зборник VII/1*, 450–463.

⁸¹⁶ Истог дана, обласни полицијски начелник у Битољу обавестио је полицијске начелнике и околицке управнике да су се у области појавиле три партизанске чете. У ту сврху наредио је формирање специјалних војних одељења која су била ојачана са два униформисана полицајца и једним обавештајцем. Ова одељења требала су да обезбеде сва места у којима је евидентирана појава партизана и да „врло строго“ спроведу „наређења о уништавању банди“. Видети: ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 8, л. 9–10.

⁸¹⁷ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 28, л. 36; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 27, л. 35; *Зборник VII/1*, 463–466.

⁸¹⁸ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 29, л. 37.

⁸¹⁹ *Зборник VII/1*, 466–468.

⁸²⁰ ВА, БА, СУП Скопље 5/526 и 527 и 672, 5.9.1942, (регеста).

⁸²¹ *Зборник VII/1*, 485–490.

⁸²² ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 11, л. 16.

поступак, ми ћемо се спремити већ за ову могућност и ако дође до рата са Турском ми ћемо најпре онемогућити Србе, а ако се они ипак побуне ми ћемо их уништити“.⁸²³

*

Строге мере на анектираном подручју биле су уобличене и трасиране путем низа ригорозних закона и уредби. Уредба о држављанству у ослобођеним крајевима донета је 5. јуна 1942, а ступила је на снагу 9. јуна 1942. на основу „Закона за брзо решавање питања у ослобођеним земљама“. Прописаним члановима предвиђало се да сви југословенски и грчки држављани „бугарског порекла“ стичу по праву бугарско држављанство даном ступања на снагу ове уредбе, ако су на тај дан имали место становања у земљи „ослобођеној“ 1941. или у старим крајевима Бугарске. Сви југословенски и грчки држављани који су становали ван нових граница Бугарске могли су да стекну бугарско држављанство, ако би у року од годину дана од ступања на снагу ове уредбе затражили држављанство преко Министарства правде непосредно или преко бугарских дипломатских и конзуларних власти. Избеглице бугарског порекла које су после 1. септембра 1939. напустиле домове и настаниле се у границама које су настале после распарчавања Југославије могле су добити држављанство у року од шест месеци.⁸²⁴

Сви југословенски и грчки држављани који су били „небугарског“ порекла и који су имали место боравка у новим границама бугарске аутоматски су постајали бугарски држављани. У супротном, ако су желели да сачувају дотадашње држављанство, онда су морали да поднесу изјаву до 1. априла 1943. године. Они су могли да сачувају дотадашње држављанство или да стекну страном држављанство и у истом року да се иселе из Бугарске. Овај члан није се односио на лица јеврејског порекла; удате жене јеврејског порекла следиле су држављанство мужа.⁸²⁵

Имаоци „нанзеновог пасоша“ руског или јерменског порекла који су се населили у земљи „ослобођеној 1941“ могли су да стекну бугарско држављанство, ако су то затражили у року од годину дана од ступања на снагу ове Уредбе. Лица која нису бугарског порекла, а стекла су бугарско држављанство, по овој Уредби уколико се покажу опасни или недостојни могла су решењем Министра унутрашњих послова бити приморана да напусте Бугарску и тиме изгубе држављанство. Решење о примању у држављанство објављивало се у „Државном веснику“.⁸²⁶

Крајем 1942. бугарска влада донела је Закон о признавању права на пензију лицима бугарске народности у земљама анектираним 1941. године. Пензије се нису смеле давати лицима оптуженим за антибугарску делатност. Закон није дозвољавао пензионерима, југословенским и грчким држављанима који су живели на подручју анектираних земаља, да примају пензије из Србије односно Грчке.⁸²⁷ Бугарска влада донела је и Закон о принудној грађанској мобилизацији свих лица на окупираној територији. Према одредбама овог закона, објављеног у бугарски службеним новинама од 2. фебруара 1943, сва мушка лица, уколико нису регрутована и узета у војску, мобилисала су се на принудне радове на изградњи друмова, војних објеката и тсл.⁸²⁸ Дана 6. фебруара 1942. Министарство унутрашњих послова послало је инструкције обласним директорима за организацију и рад са установама при поменутом Министарству у вези Закона за грађанску мобилизацију и Правилника за грађанску мобилизацију и демобилизацију. Главна инструкција тицала се формирања служби за

⁸²³ ВА, НДХ, к. 276, ф. 1, д. 37.

⁸²⁴ АЈ, 103–49–244; *Уредба о држављанству у ослобођеним крајевима*, 10. јун. 1942; АЈ, 103–55–262, „Решавање питања поданства бивших југословенских држављана у Бугарској“, *Ново време*, Софија, 12. јун 1942; ЦДА, ф. 264к, оп. 1, а.е. 180, л. 5; „Решавање питања поданства бивших југословенских држављана у Бугарској“, *Ново време*, 12.6.1942, 3. Видети: АЈ, 411–6–15, „Питање држављанства југословенских и грчких држављана на територијама окупираним од Бугарске“, Анкара, 16. август 1942; Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941–1945)*. Зборник на документи. I, Скопје 1986, 449–450.

⁸²⁵ АЈ, 103–49–244; *Уредба о држављанству у ослобођеним крајевима*, 10. јун. 1942; ЦДА, ф. 264к, оп. 1, а.е. 180, л. 5.

⁸²⁶ АЈ, 103–49–244; *Уредба о држављанству у ослобођеним крајевима*, 10. јун. 1942; ЦДА, ф. 264к, оп. 1, а.е. 180, л. 5–6.

⁸²⁷ М. Стојиљковиќ, *Бугарска окупаторска политика...*, 86.

⁸²⁸ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 23. Видети: ВА, БА, СУП Скопље Б 3/235 и 236, 23.9.1943, (регеста).

грађанску мобилизацију преко којег је требало координисати рад на линији обласни директори – Министарство унутрашњих послова.⁸²⁹ Штаб 15. дивизијске области у Битољу издао је 1. септембра 1942. наређење о примени економских репресалија поред породица војних дезертера због учесталих случајева не јављања регрута и војних обвезника на војне позиве.⁸³⁰

1.3.3. Друштвене околности на окупираним подручјима

1.3.3.1. Пропагандна и просветна активност окупаторских установа

„Консолидацију“ окупационог система и рад на оправдавању бугарске политике према Југославији у предвечерје и током трајања Априлског рата пратила је организована пропагандна делатност. Југословенски генерални конзул у Цариграду Хаџи Ђорђевић јављао је Министарству иностраних послова 26. августа 1942. да је бугарска недељна ревија „Илустрована политика“ почела да доноси од 15. августа серију чланака о 27. марту и догађајима који су следили у Југославији на врло „сензационалан начин“. Неки од натписа били су: „План ђенерала Симовића да објави општу мобилизацију и да српска војска у Бугарску упадне“; „Пробна мобилизација у бившој Југославији и како је преврат организован“; „Саветовање на Двору на Дедињу између кнеза намесника Павла, Министра Двора Антића и ђенерала Симовића“ итд. Југословенски генерални конзул уз то је још јавио да су прва два броја „разграбљена“. У вези са овим догађајима, софијски биоскоп „Балкан“ кренуо је да приказује филм немачке фирме „Тобис“ „Бура над Београдом“ са сличним садржајем као и што су били чланци у „Илустрованој политици“. Из реклама објављених у софијским листовима за овај филм виде се немачки војници у југословенским војним униформама.⁸³¹ Пропаганда је била усмерена и ка томе да се докаже историјско и етнографско право Бугара на Македонију. У часопису Војно-научног института у Софији „Бугарска војна мисао“ од септембра 1942. нашао се чланак „Македонија и Македонци (процене једног Француза током 1918 г.)“ који је потписао др И. С. Пенаков. Текст је у ствари приказ књиге Едмонда Бушијеа де Бела (Edmond Boushier de Bel) „Македонија и Македонци“ која се појавила 1922, а која у ствари представља сећања писца на време проведено у Македонији током 1918. године.⁸³² Слично је могло да се тумачи и писање бугарског листа „Ла Пароле Булгаре“ (La parole Bulgaré) од 10. октобра 1942. у коме се саопштавало о доласку краља Бориса у Скопље и Куманово. Југословенски генерални конзул у Цариграду у извештају Министарству иностраних послова од 22. октобра 1942. закључивао је „да је сувишно свако коментарисање говора цара и дочека у Скопљу и Куманову“.⁸³³ Поред доказивања да је Македонија одувек требала да припада Бугарској, новине су писале и о највећим непријатељима Бугара – Србима. У новинама „Весник на весницима“ („Вестник на вестниците“) појавио се чланак 19. јануара 1942. под називом „Асимилаторска и противбугарска делатност Срба у Македонији. Целати бугарштине у Штипу и Овчеполу: Добрица, Марковић, Михајловић и генер(ал) Ковачевић“. Чланак је говорио о „погубној делатности“ Срба у овом крају.⁸³⁴

До југословенског Министарства иностраних послова долазиле су силне информације и од других југословенских дипломатских представника. Југословенски посланик у Шведској јављао је Министарству иностраних послова 8. јануара 1943. о писању часописа „Славјане“. Поред многих натписа о Југославији, пажњу југословенског дипломате привукао је чланак „македонског дејца“ Влахова о „Јужној Србији“ и статистика коју он помиње у прилог своје

⁸²⁹ Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 71, л. 90–96.

⁸³⁰ ВА, БА, СУП Скопље 5/671, 1.9.1942, (перегста).

⁸³¹ АЈ, 103–49–244, Hadži Đorđević, Carigrad, 26. avgust 1942, pov. br. 367.

⁸³² ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 32, л. 115.

⁸³³ АЈ, 103–49–244, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova, 22. oktobar 1942, pov. br. 268. Видети и чланак Сеизова о приликама у Србији који је објављен у „Зорји“ септембра 1942. године. ВА, НДХ, к. 251, ф. 4, д. 1.

⁸³⁴ *Македонија во странскиот печат. Том I*, ред. Теон Џинго, Филип Петровски, Игор Сотиров, Скопје 2016, 271–273.

тезе. По њему је у Македонији основна националност била македонски Словени којих је било 1.220.000. У ту групу он није рачунао Србе које помиње у другој групи са Турцима, Албанцима, Јеврејима итд, дакле са мањинама.⁸³⁵

Пропагандна делатност спроводила се и преко предавања и говора одређених бугарских научника, професора и виђенијих људи који су држани у скоро свим македонским градовима. Петар Завојев, бугарски новинар, писац и истраживач, одржао је у Штипу, 28. септембра 1942. „скаску“ са темом: „Народни будитељи, учени људи и револуционари родом из Штипа“. Овом предавању присуствовали су поред осталих и сви представници црквених власти. Сутрадан, варошко друштво приредило је један састанак на коме је говорено о „Македонкама у ослободилачкој борби“. Поводом седамнаестогодишњице смрти „легендарног македонског вође“ Тодора Александрова обављена је у Штипу „голема панихада“ том приликом говорили су о животу и делима Тодора Александрова, штипски кмет Санрев, „илинденец“; Димитри Георгијев и Тодор Дуков. У име штипских резервних официра одржао је говор и положио венац Васил Кимов.⁸³⁶ Поред Штипа и у Битољу су приређиване разне свечаности и држани многи говори. Дан оца Пајсија прослављен је у Битољу на свечан начин 28. септембра 1942. у цркви свете Богородице одржане су задушнице, а сутрадан 29. септембра одржана је свечана академија на којој је говорио Кирилов, професор софијске Трговачке школе који је у свом говору нарочито истакао значај оца Пајсија.⁸³⁷

У овом контексту треба поменути извештај кумановског околијског управника које је упућено Министарству унутрашњих послова 1. јуна 1942, а које говори о низу гостовања која су се десила у овом граду: „У Куманову су била одржана следеће предавања: писац Г. Константинов је говорио на тему 'Македонија и бугарска књига'. Писци Стефан Марков, Дим. Сидов и Хр. Капитанов читали су своје радове. Скопско народно позориште гостовало је у граду 29, 30. и 31. маја о.(ве) г.(одине) и изводило је представе пред публиком. Организација Браник је изводила представу 'Оптерећују ме мајко окуви'. Скопски хор 'Борис Драганов' приредио је концерт. Директор Скопске земљоделске кредитне банке – филијала Куманово одржао је предавања 'Кооперативно дело Бугарске и улога Популарне банке у Бугарској у изградњи општег привредног живота'. Госпођа Вела Панева из Софије у име женског друштва „Царица Јоана“ одржала је предавање на тему 'Учешће жена у револуционарној борби бугарског народа'. Од школских власти организована је изложба књига“.⁸³⁸

У функцији пацификације средином априла 1942. издвојена је једна недеља у којој су одржане велике свечаности у Македонији поводом годишњице припајања Бугарској. У свечаностима су учествовали немачки војници, а неколико места посетио је и немачки посланик у Бугарској Бекерле. Дана 12. априла 1942. у Софији је приређено богослужење поводом овог догађаја у цркви св. Александра Невског.⁸³⁹

Неколико месеци касније, како је већ речено, краљ Борис, у пратњи кнеза Кирила, посетио је Скопље и Куманово почетком октобра 1942. године, након, како је истицала бугарска штампа, 24 године. Такође је и министар Габровски у септембру 1942. посетио Скопље и низ места у Македонији. Како би се ситуација у Македонији приказала безбедна, а становништво као идентично са бугарским, бугарска власт је решила да годишњицу Илинденског устанка обележи на најсвечанији начин. У Битољу и Охриду су организоване помпезне приредбе, а њих је посетио између осталих и бугарски министар унутрашњих послова. Приликом његовог доласка у Битољ основана је у овом граду организација „св. Климент Охридски“ која је требала да ради на привредном и културном подизању народа у

⁸³⁵ АЈ, 103–49–245, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Stokholm, 8. januar 1943, pov. br. 21.

⁸³⁶ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 20.

⁸³⁷ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 21.

⁸³⁸ Ѓ. Чакарјаневски, „Некои пропагандни активности...“, 114–115.

⁸³⁹ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 17. Треба поменути и свечани дочек немачких војника који су учествовали у Стаљинградској бици. Ове свечаности које су одржане у Македонији априла 1943. биле су једне од највећих које су показивале бугарско-немачко војно пријатељство. Околијско полицијско начелство у Велесу јављало је да је свечаност завршена „мирно“ и да није било „антидржавних иступа“. ВА, БА, СУП Скопље 4/693, 12.4.1943, (регеста).

овом крају.⁸⁴⁰ Током 1942. Македонији је посетио бугарски министар војске генерал Михов, који је разговарао са командантом 5. армије генералом Бојдевим, као и са другим војним руководиоцима.⁸⁴¹

Чланови Македонског научног института из Софије такође су планирали да посете Македонију. Због тога се председник Института Никола Стојанов обратио главном инспектору за националну пропаганду у Скопљу 1. септембра 1942. са молбом за помоћ приликом посете чланова Института. Пут је планиран 9. септембра 1942, а свечаности је требало организовати уз што јаче пропагандно деловање. Чланови Института планирали су да посете и друге градове у Македонији: Охрид (доношење сребрног триптиха у храм св. Климента), Прилеп, Велес и Куманово, где је требала окончати обилазак 18. септембра 1942. године.⁸⁴²

Пропагандни утицај на становништво спроводио се кроз све културне токове укључујући и позориште, театре, биоскопе итд. Иван Балканов, начелник Одељења за надзор при Дирекцији за националну пропаганду послао је 24. јула 1942. указ свим кметовима Струмичке околије да се у одобреним годишњим програмима које је израдило Министарство просвете даје посебно место „темама националног садржаја“ и да се врши константна провера репертоара свих позоришта и театара. У указу се предвиђало да се на местима где је постојала музика или хор свако вече и јутро пуштају или свирају песме „Шуми Марица“ и „Химна Њ. В. Цара“. Сви околијски управници или представници Дирекције за пропаганду морали су да шаљу месечне извештаје у којима су практично требали да опишу сва дешавања у јавном животу места где су боравили.⁸⁴³

*

Посебно место у пропагандној делатности, али и средство за бугаризацију становништва представљала је школа. Циљеви бугарских окупатора у смислу тзв. „националног освешћивања преко наставних предмета у школама“ сматрани су недовољним, па је планирано да се истовремено у том смеру учине и посебни напори кроз „морално васпитање“ ученика чији су часови уведени у школској 1942/43. години. Оцене из „моралног васпитања“ биле су најважније за даљи развој ученика и њихово место у бугарском друштву. Од сваког часа одвајано је десетак минута за „морално васпитање ученика“. Ове часове одржавали су сви наставници наизменично, а извођени су у виду разговора. Најчешће теме ових разговора биле су: породица као основа државе, бугарски језик као матерњи језик становништва у Македонији и др. Разматрана су и питања као што су стварање Санстефанске Бугарске, дужности ученика према бугарској држави и месту омладине итд.⁸⁴⁴ Током школске 1942/43. формирана су „родитељско-учитељска удружења“ која су организовала повремен сусрете ученика и родитеља, а на крају школске године сазивана је учитељско-родитељска седница на којој су учествовали и највиши војни и цивилни представници у том месту. На овим састанцима прављена је рекапитулација школске године и изношене су разне непожељне појаве код ученика.⁸⁴⁵

Повећањем репресивних мера на анектираној територији повећавао је и број школа, нарочито прогиманзија. Тако је рецимо током школске 1941/42. број школа у Бабушничком срезу био је 22, а у Пиротском срезу 70, да би у школској 1942/43. повећали број школа за 13. Број ученика у прогиманзијама у односу на 1941/42. повећао се за 78,46%. Такође је и структура часова модификована па је број часова и групе предмета „бугарознанија“ знатно повећан, док су страни језици тотално занемарени. У групу предмета који су чинили темељ васпитања и образовања спадали су: бугарски језик, национална историја, географија, певање, ручни рад и цртање. Бугаризација становништва спроводила се и кроз већ поменуто „морално васпитање ученика“, онда кроз дописивања са ученицима из унутрашњости Бугарске, кроз школску дисциплину итд. На ученике се деловало тако и што су организоване екскурзије у

⁸⁴⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 34.

⁸⁴¹ R. Terzioski, „Bugarska politika denacionalizacije...“, 219–220.

⁸⁴² *Българското управление във Вардарска Македония...*, 218, 219–232.

⁸⁴³ ЦДА, ф. 660к, оп. 1, а.е. 3, л. 476–477.

⁸⁴⁴ R. Terzioski, „Bugarska politika denacionalizacije...“, 203.

⁸⁴⁵ D. Kilibarda, *n. d.*, 86–87; R. Terzioski, „Bugarska politika denacionalizacije...“, 206.

Бугарску, посете историјским местима, часови на којима су говорили бугарски „револуционари“ итд.⁸⁴⁶ Бугарски учитељи и наставници организовали су и преписку између ученика у Бугарској и ученика на анектираном подручју. Под сугестијом учитеља, овим писмима су деца из Бугарске „изражавала радост“ што су деца из Србије и Македоније „ослобођена“ и дошла у састав бугарске државе.⁸⁴⁷

Слично, пошто је Министарство просвете сматрало да је изучавање бугарског језика у оваквим оквирима недовољно у већим градовима у Бугарској основани су станови који су за циљ имали да сместе већи број ученика из „ослобођених“ крајева. План је био да се ови ученици за време летњег распуста друже са бугарским вршњацима и тако уче бугарски језик. Бугарска влада применила је сличан модел и на матуранте који су одмах по завршетку матурских испита имали да се позову у бугарску војску.⁸⁴⁸

Са друге стране, по школама је забележено и неколико организованих отпора бугарском окупатору. Штрајкови ђака гимназија од краја 1941, пренели су се и на почетак 1942. године. Један од масовнијих и дуготрајних штрајкова био је изведен у Велешкој гимназији. На притисак да се ученици учлањују у организацију „Браник“, гимназијалци су организовали бојкот, па је убрзо искључено пет ученика 7. разреда из школе. На дан саопштења казне, 14. марта 1942. око 400 ученика је ступило у тродневни штрајк. Истовремено је дошло до демонстрација ученика и родитеља испред зграде Велешке општине. Против штрајкача и демонстраната употребљене су војне и полицијске јединице, као и обласна служба сигурности из Скопља. Након три дана штрајк је угушен.⁸⁴⁹

Штрајкови и демонстрације настављени су и у 1942, али у тежим условима пошто је репресивни апарат постао доста оштрији. Као већи издваја се штрајк дуванских радника у Струмици 3. јуна 1942. због општих радних услова. Штрајк је трајао само неколико часова, пошто су га бугарска војска и полиција угушиле најбруталнијим средствима. Срески полицијски начелник у Струмици извештавао је да прави мотив штрајка није био у томе „што радницима није дозвољено да обављају физиолошке потребе у радно време“, већ да је он дело комуниста. Брутално је угушен и штрајк радника у радионици за израду ћилима у Крушеву.⁸⁵⁰ Незадовољство које су југословенски грађани исказивали бугарском окупацијом десило се и 22. марта 1942. у Скопљу када су на фудбалској утакмици између „Македоније“ из Скопља и „Славије“ из Бугарске гледаоци насрнули на бугарску полицију. Како је јављала „Слободна Југославија“ кошкање се претворило у општу тучу и демонстрације против бугарског окупатора.⁸⁵¹

Отпори у фабрикама и у школама утицали су на просветни систем у којем су почеле да се назиру прве веће пукотине. Настава је у многим случајевима била импровизирана и сводила се са на часове „бугарознанија“. Наставни кадар је бежао, нарочито из села. Рецимо у школи у Класурици код Врања је од 239 ученика школску 1942/43. похађало само 18 ученика; у Брезовици крај истог града од 116 ученика наставу је похађало 14; у самом Врању од 880 ученика наставу је похађало 701; у Шаинцу поред Бујановца школу је од 255 ученика похађало 37; у Крупцу поред Пирота од 189 ученика, 66 је похађало наставу итд.⁸⁵² Бугарски околијски школски инспектор у Велесу регистровао је у свом извештају од 8. септембра 1942. који је послат Обласном школском инспектору у Скопљу да је услед напада „нелегалних“ живот учитеља „изложен опасности“, па је замолио да се у околији затвори 25 школа, од укупно 49 колико је имало у околији. Истог дана, добијено је одобрење за затварањем девет школа, а

⁸⁴⁶ D. Kilibarda, *n. d.*, 83–88.

⁸⁴⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 193.

⁸⁴⁸ Р. Терзиоски, *Денационализаторската дејност...*, 25.

⁸⁴⁹ М. Todorovski, „Masovni otpor...“, 239–240.

⁸⁵⁰ Исто, 246–247.

⁸⁵¹ Радио „Слободна Југославија“ основан је 11. новембра 1941. и радила је из Уфе. Након померања фронта на запад радио станица се сместила у Москву априла 1942. године. Редакцијом је руководио Вељко Влаховић. Миле Тодоровски, „Ослободителната борба на македонскиот народ во емисиите на 'Слободна Југославија'“, *Гласник*, XV, 3, (1971), 85.

⁸⁵² D. Kilibarda, *n. d.*, 96.

онда и осталих 16.⁸⁵³ У свом извештају из 8. октобра 1942. велешки инспектор је обавестио Министарство просвете да се у великом броју села родитељи супротстављају раду учитеља и одбијају да дају стан и храну учитељима. Чак су се дешавала и претње убиством. У извештају од 11. новембра 1943. исти инспектор је закључивао: „Деца се у школе сакупљају силом“.⁸⁵⁴

Бугарске локалне власти плашила је и све чешћих појава „банди“. Обласни школски инспектор у Битољу саопштавао је министру просвете 14. новембра 1942. да је и поред честих напада ситуација у Битољској области мирна и да се школска 1942/43. одржавала у већини околија без прекида. Изузетак су представљале Крушевска и Бродска околије где је настава почела да касни од новембра. Бродска околија је подвучена у извештају као „србоманска“, па школског инспектора није толико чудило стање у овој околији, али јесте у Крушевској која је проглашена за једну од „најбугарскијих околија“. У Прилепској околији ситуација је била слична нарочито у „србоманским селима“, па су бугарске власти вршиле честе оружане акције у овом делу околије. Удари су се осећали и у Ресенској и Охридској околији које су такође оцењене као бугарске, па је инспектор закључио да неред праве „комунистичке и противдржавне организације“.⁸⁵⁵ У свом извештају од 17. децембра, обласни школски инспектор у Битољу писао је да има 90 упражњених места у основним школама и прогимназијама. Ако се има у виду да је у читавој области било 1.700 учитеља, овај број представљао је свега 5% упражњених места. Такође је означено да се у Неготинској и Кавадарској околији настава одвијала без проблема, због тога што су ови крајеви били насељени углавном Бугарима. У осталим околијама, школска настава се одвијала, мање-више без проблема, али је подвучено велико сиромаштво које је владало код ученика (већина није имала обућу, док су у незавидном положају били и по питању одеће).⁸⁵⁶

1.3.3.2. Положај становништва под бугарском окупацијом

Положај становништва под бугарском окупацијом није се променио ни током 1942. године. Адвокат из Скопља Стефан Штефанов у поверљивом разговору који је водио са повереницима Посланства НДХ у Софији 27. јануара 1942. изјавио је да стање у Македонији катастрофално и да је народ незадовољан због лоше управе бугарске власти. Слично је причао и Димитар Чкатров 29. јануара у посети Посланству НДХ у Софији, као и Сотир Јанев.⁸⁵⁷ Штефанов је готово стално био у контакту са Посланством НДХ у Софији дајући им информације о стању у Македонији. У једном разговору од 1. априла дао је још гори опис говорећи да бугарске власти праве небројене грешке, тако да је било све више људи које је жалило и прижељкивало српску управу. Италијанска пропаганда је по њему, управо због лошег односа бугарских власти према локалном живљу била све јача и конкретнија. Процеси који су организовани против, наводно, комуниста такође су остављали горак дојам у јавности.⁸⁵⁸ Тако је у првој половини године, током марта 1942, било организовано суђење пред Војним судом у Пироту на којем је осуђено 17 Срба на смрт због „саботаже“.⁸⁵⁹ Слично се могло закључити из поверљиве окружнице бугарске војске из марта 1942. у којој је констатовано да „разорна делатност српске управе на младеж у Македонији још није потпуно савладана“ и да „италијанска пропаганда узима под своју заштиту Србе, бегунце из Македоније“.⁸⁶⁰

⁸⁵³ П. Стојанов, *н. д.*, 78–79.

⁸⁵⁴ М. Apostolski, А. Hristov, R. Terzioski, *н. д.*, 62.

⁸⁵⁵ Видети: Растислав Терзиоски, „Неколку извештаи на бугарските окупаторски власти за приликите во Битолско–Прилепскиот регион 1941–1943 година, *Гласник*, XXIII, 2–3, (1979), 183–190.

⁸⁵⁶ Видети: *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 252–256.

⁸⁵⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 8.

⁸⁵⁸ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 15.

⁸⁵⁹ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 12. Видети: ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 13.

⁸⁶⁰ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 239. Политику сваљивања кривице на Италију за лоше стање у Македонији, Бугарска је водила све до италијанске капитулације када више није имала кога да окриви. У том смислу треба поменути чланак Д. Крапчева „Положај у Македонији“ који је изашао у листу „Зорја“ 17. јануара

Симеон Радев, спољни сарадник бугарског Министарства иностраних послова и Сотир Јанев, агент у новинарској служби, поднели су 1942. Министру унутрашњих послова извештај о сигурносној ситуацији у Македонији у коме је доминирао негативан став. Такође је и Васил Сеизов потврдио крајем 1942. да унапредовала репресија бугарске полиције и да у Македонији влада „велико незадовољство“ према бугарским службама које у многим случајевима поступају „грубо“ и „туку људе за које се после установи да су невини“. Овакве вести стизале су и до Посланства НДХ у Софији па је закључено да је притисак бугарских власти у Македонији такав „да се може рећи да прети устанак“. Расположење млађег становништва описано је као „сасвим комунистичко“, док су „одрасли за аутономију Македоније под вођством Ванче Михајлова“.⁸⁶¹ Управо због оваквог стања реаговала је Скопска обласна дирекција која је 2. јула 1942. тражила од околијских управника и кметова проверу свих омладинаца који су побегли од куће и састављање списка са личним подацима. Затим је требало ступити у контакт са члановима породица одбеглих лица. Њих је требало убедити да уђу у контакт са одбеглим лицима и да их убеди да се врате својим кућама најкасније до 25. јула 1942. године. Уколико се лица не врате својим домовима, Обласни директор је наређивао исељавање њихових породица и конфисковање целокупне имовине.⁸⁶²

Македонија је била предмет и жестоких свађа у бугарском Собрању. Совјетска штампа сензационално је преносила бурну дискусију по престоној беседи. Никола Мушанов, бивши председник владе и министар критиковао је владину политику, протествовао је против диктатуре и многобројних хапшења. Министар унутрашњих послова Габровски запретио му је да ће он и други политичари који су слично причали одговарати. На то је Мушанов наводно узвикнуо: „Господине млади министре нећете ме ућуткивати. Ви говорите да зацељујете ране у нашим земљама, а у Македонији убијају полицајце, дејствују партизани“. Мушанов је даље говорио са огорчењем о антисовјетској изложби у Софији. на крају је завршио: „Дај боже да ваш режим не будемо тражили испод рушевина Бугарске“.⁸⁶³

Иако је 25. маја 1942. бугарски министар просвете у Скопљу отворио народни музеј и библиотеку уз „велике свечаности“ и најавио скоро отварање универзитета, стање у Македонији по бугарску владу никако није могло да крене у позитивном правцу. Постојале су назнаке да је влада најзад почела да увиђа да су мере, нарочито полицијске које су уведене у Македонији биле лоше. Тако је обласни директор у Битољу тражио премештање битољског обласног полицијског начелника који је постао врло омражен међу локалним становништвом својим престрогим и нечовечним мерама. Обласни директор Битољске области издао је због лошег стања и сталних притужби грађана почетком јула 1942. „књигу за притужбе“ у којој је сваки грађанин „могао изнети своје жалбе о чему се у најкраћем року обавештавао обласни директор“.⁸⁶⁴ Такође је и Сотир Јанев у свом извештају Габровском по повратку из Македоније нагласио да се у Македонији доста ствари мора поправити: „Потребна је пропаганда у народном духу, потребно је поправити привредне прилике, дати посла радницима, повећати цене сељачким производима, повећати плате чиновника (Срби су много боље плаћали чиновнике)“. Сотир Јанев је на крају закључио да је комунизам у опадању у Македонији, „а за време Србије комунизам је у тим крајевима имао национално бугарско значење у борби против Срба“.⁸⁶⁵

Слично стање било је и у Велшкој околији. Тамошњи управник писао је Министарству унутрашњих послова 30. јануара 1942. да становништво није показивало никакво незадовољство нити је износило критике. Међутим из извештаја од 28. фебруара 1942. стање је опасано као „бедно“. Околија је имала доста проблема како да распореди новац који је

1943. и извештаја од људи на терену који су тврдили да италијанска пропаганда непрестано потхрањује идеју „аутономне Македоније“. *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 663; N. Kisić Kolanović, *Zagreb-Sofija...*, 120–121, 240–241.

⁸⁶¹ N. Kisić Kolanović, *Zagreb-Sofija...*, 120–121, 239.

⁸⁶² ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 73, л. 98–99.

⁸⁶³ AJ, 103–174–609, Krajšumović *Etates Yugoslav London*, Kujbišev, 20. novembar 1942, broj 15; AJ, 378–3, *Etates Yugoslav London*, Kujbišev, 20. novembar 1942, broj 15. (несрећен фонд).

⁸⁶⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 25.

⁸⁶⁵ Баш због оваквих негативних ствари, бугарска влада је убрзо реаговала и у „новоослобођеним крајевима“ са седиштем у Скопљу поставила за шефа народне пропаганде Николу Коларова. ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 25.

добијала од Министарства. Такође су се јавили проблеми и са учитељима којих није било у трећини насељених места где деца уопште нису ишла у школу. Уз то, услови у школама су били лоши, а хигијена је била на јако ниском нивоу. Лоши хигијенски услови, који нису били видљиви само у школама, проузроковали су епидемије и појаве шуге, маларије и туберкулозе. Саобраћајне и телефонске везе исто су биле лоше. Обрада земље обављала су у јако примитивној форми, па иако је крај био познат по гајењу житарица, становништво је готово стално гладовало.⁸⁶⁶

Ништа боље није било ни на окупираној територији. У дописима која су стизала начелнику штаба 1. окупационог корпуса о понашању цивила на територији под бугарском окупацијом највише је притужби било у вези недозвољеног наоружања, непостојања пропусница и друге документације, разних осталих прекршаја и тсл. У једном извештају од 11. новембра 1942. начелник штаба је обавештен да је „међу Србима“ раширена вести да су Немци претрпели велике губитке на Афричком фронту. Због тога се код њих развило уверење да се дан ослобођења приближава. Већина њих је имала радио-апарате и могла је слушати вести из Лондона и Москве, па су бугарски дошници били убеђени да су одатле потекле вести о скором слому Немачке.⁸⁶⁷

Још један вид незадовољства био је оличен у протесном писму које је упућено бугарском министру унутрашњих послова, а у којем су потписници тражили да се реши питање југословенских чиновника из Вардарске бановине. Поред тога саопштено је да су у Скопљу уведене карте за исхрану. Приликом реквизиције жетве из 1941. сељаци из окупираних области под Бугарском били су приморани да пријаве чак и број снопова пшенице, јечма, ражи и овса. Опијум и пиринач још раније су узети под државни монопол, али су тада одређене нове цене. Цена опијума одређена је на 90 лева за један од сто морфина у 1 килограм опијума. Цена дувана је одређена је на 9 до 12 лева по један килограм, што је износило 6 до 8 динара. С обзиром на цене под Југославијом, цене бугарског монопола су биле мање за 50 посто.⁸⁶⁸ Стање по питању исхране је било толико лоше да је кмет града Крушева јављао 1942. да је снабдевање насеља хлебом било толико тешко, да се становништво хранило јечменим брашном и сличним сировинама.⁸⁶⁹ Са друге стране, неготински околијски управник јављао је 1. априла 1942. да је стање, што се тиче исхране, кренуло да се стабилизује.⁸⁷⁰

Тешко стање било је видљиво и из извештаја који је Обласни школски инспектор из Битоља упутио Обласном директору 1. јула 1942. записавши да село Мариово није могло да да 40.000 kg жита од прошле године, а пошто је село предстојала реквизиција и од нове жетве, стање је постало доста озбиљно. Мариово је у турско време било највише изложено грчкој пропаганди, па је школски инспектор саветовао опрезан, али упоран рад са сељацима. У том циљу предлагао је и коришћење полиције. Такође је пријављена и туча жена и стараца од стране полицијских органа у селу Градешница због тога што је неколико младића из околног села „украло девојку“.⁸⁷¹

У другој половини новембра 1942. Васил Сеизов, који је био на одслужењу војног рока у Србији, послао је извештај Посланству НДХ у Софији у којем је писао о равногорском и партизанском покрету. У кратким цртама које су већ познате у историографији важно је скренути пажњу на виђење привредне ситуације у Србији од стране Сеизова. Цене намирница су расле, одела и ципела уопште није било; поготово се оне нису могле купити за новац: „Сељаци се туже да не могу добити жито за сетву, а против Недића износе приговоре да им је обећао да Немци неће извозити жито, док су фактички Немци све однели“. Према Сеизову, цене основних намирница су знатно порасле. Тако је 1 kg свињске масти до „недавно“ коштао 400–500 динара, док је тренутна цена била 600 динара; 1 kg шећера коштао је 200–300 динара,

⁸⁶⁶ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 143, л. 228–231.

⁸⁶⁷ ДАС, БИА, IV/42.

⁸⁶⁸ АЈ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, London, 13. april 1942.

⁸⁶⁹ Р. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 39.

⁸⁷⁰ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 144, л. 236.

⁸⁷¹ Р. Терзиоски, „Неколку извештаи...“, 181–182.

а тренутна цена износила је 400–500 динара; 1 kg риже коштао је 200–300 динара, а цена се, док је Сеизов боравио у Србији, попела на 400–500 динара итд. На крају Сеизов је истицао да су према наредбама команданта 1. окупационог корпуса бугарски официри имали инструкције да бугарским војницима прикажу Србе „као највеће, као вечне и као крвне непријатеље бугарског народа“.⁸⁷² Бугарски новинар слао је константно информације Посланству НДХ у Софији које су своје место налазили у недељним извештајима Министарству иностраних послова НДХ. Описујући економско стање као катастрофално, Сеизов се позивао и на разговор са једним командиром Српске државне страже у Белој Паланци. Сретнувши се у Нишкој Бањи командир је нагласио да је стање чиновништва и уопште становника у Србији „очајно“. Један чиновник, примера ради примао је плату од 2.000 динара, а један килограм брашна коштао је 100 динара. Свињска маст коштала је 400–500 динара, а у Београду и 600 динара. Купона за храну је било, али су били практично неупотребљиви.⁸⁷³

Недостатак животних намирница или основне робе изазивао је појаву разних шпекуланата и контрабанде која је временом била све већа. Шверцарски канали у зајечарском и књажевачком подручју ишли с преко Старе планине и њених огранака из Бугарске је у ове крајеве су пребацивана со, шибице, петролеј, шећер итд. и то из Белоградичког и Берковичког среза. Касније је петролеј стизао из Румуније преко Кључа и Крајине.⁸⁷⁴ Једна домаћица из Ниша у том смислу говорила је: „Скоро све што је неопходно потребно за живот купујемо на црној берзи, која цвета упркос свим најстрожим мерама, којима се она забрањује. Та су наређења бесмислена, јер да није било црне берзе до сада би маса народа помрла од глади. У нашој колонији већ месецима нико ништа није добио купонима. Цене на црној берзи јесу: 1 kg брашна 100 динара, 1 kg уља 350 динара, 1 kg шећера 200 динара, 1 kg масти 500 динара, 1 kg риже 300 динара, 1 kg сапуна за прање 350 динара, 1 kg свињског меса 140 динара, (1 kg) телетине 80 динара, (1 kg) овчетине 80 динара, 1 јаје 5 динара, 1 литар млека 15 динара, 1 kg кромпира 25 динара. Одећа и обућа се не могу купити новцем, могу се наћи само за брашно и друге животне намирнице“.⁸⁷⁵ Један пензионер из Нишке бање додавао је: „Неколико пута већ залазим кроз села за брашно и враћам се празних руку. Сељаци не продају за новац. Траже одећу, а ја је немам. Претворио сам се у просјака, молио сам их за комад хлеба. Ни то није помогло. Код куће гладујемо. Не знам како ћемо даље“.⁸⁷⁶

Овакво расположење на анектираном подручју иницирало је одлазак неколико делегација из Македоније у Софију у циљу тражења разних олакшица и повлашћења. Једно изасланство Македонаца посетило је 6. марта 1942. бугарског председника владе и предало му представку у којој је приказано веома тешко имовинско стање Македонаца пострадалих од стране „српског терора“. У представи се тражило да бугарска влада што пре изради закон, којим би се уредило стање оних лица која су „пострадала од стране српске власти“, да им се даље дозволи дугорочна исплата дугова код „бивших српских државних и осталих новчаних завода“. Такође су тражене велике олакшице за оне дужнике који дугују приватним лицима и да се имања које је „одузела српска држава или српске банке“ врате претходним власницима, а ови су требали да плате свој дуг држави дугорочним и бескаматним отплатама.⁸⁷⁷

⁸⁷² ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 52. Сеизов је Посланство НДХ извештавао и почетком јануара 1943. године говорећи о немачким репресалијама стању партизанских и четничких јединица, те јединица владе Милана Недића. ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 2.

⁸⁷³ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 620–623.

⁸⁷⁴ Драгољуб Петровић, „Народноослободилачки рат и револуција на књажевачком подручју 1941–1942. године, *Токови револуције*, XIV–XV, (1981), 364.

⁸⁷⁵ Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 620–623.

⁸⁷⁶ Исто, 621–622. Своја запажања из Србије, Сеизов је преточио у чланак који је објављен у „Зорји“ о приликама у Србији који је у бугарској политичкој јавности изазвао велико незадовољство. Наиме Сеизов је писао о великом јазу и борбама који су вођени између партизана и четника, у којем је сва кривица сваљена на партизане, док су четници приказани у „прилично безазленом светлу“, те се још каже да између њих и војних одреда Недићеве владе постоји „нека тиха сарадња против партизана“. Исто, 641. Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 298.

⁸⁷⁷ ВА, НДХ, к. 244, ф. 1, д. 37.

Средином године огласио се и римокатолички бискуп из Скопља. Он је 19. јуна 1942. Посланству НДХ у Софији говорио о катастрофалном стању у Македонији: „...Македонци (се) не осјећају нити Бугарима нити Србима, него само Македонцима. Језик им је нека мјешавина, која је ближа бугарском. Да је Србија остала у овим крајевима још 20 – 30 година, јамачно би јој успјело посрбити људе. Ако Бугарска успије задржати ову земљу, за 20–30 година бит ће то Бугари. Међутим, данас Македонци још не вјерују у трајност овога стања. Они су преживјели толике промјене и толико су морали пропатити тако да су постали врло сумњичави. Македонци данас не просуђују нити једну владу по националним осјећајима, него само с обзиром на господарски моменат и њихову добробит. Пошто је данас у ратно вријеме економски положај гори него за вријеме бивше Југославије, Македонци ту околност узимљу на роваш новој држави. Надаље се у Македонији приговара да су бугарске власти врло сурове и нетактичке, те много горе од српских власти у последијне вријеме. Приговара се надаље великој корупцији... Тако нпр. бугарски се војници и бугарске се власти на велико баве кријумчарењем робе у Грчку. Чекада каже да се тиме баве такођер и њемачки војници...“⁸⁷⁸

Бугарска влада по овим и сличним питањима није предузимала готово ништа, па је стање и даље остало врло тешко. Незадовољни својим положајем у новој бугарској држави група Чкатров – Ђузелов је на састанку 4. маја 1942. донела Устав и Статут тзв. „бугарског националног клуба“ којима је истакнуто право да ова група има највеће право да управља македонским народом. Како би се пред македонским народом и пред бугарском владом представили као најагилнији и најсвеснији елемент у Македонији, група је константно слала извештаје и делегате у Софију, правила разне састанке, конференције, предавања и тсл. Један од таквих састанака, о којем ће касније бити више речи, одржан је у Скопљу 5. јула 1942. године. На састанку је одлучено да се формира петочлани руководећи тим који је имао задатак да мотивише клубове по унутрашњости и да се организује манифестација „Недеља Илинденског устанка“.⁸⁷⁹

Дана 7. јула 1942. у Скопљу је одржан „тајни састанак“ 23 „македонских бораца“. На састанку је закључена једногласно „врло оштра декларација“. У тој декларацији изјављено је следеће: „а) Владина политика у Македонији најоштрије се осуђује; 2) неодређена политика владе уопште такође се оштро осуђује и тражи се да се Бугарска сасвим приклони уз Немачку; в) износе се опште оптужбе лично против Габровског и против Филова; г) дају се пуна овлашћења и признаје вођство Димчи Чкатрову“.⁸⁸⁰

У другој половини године група Чкатров – Ђузелов предлагала је бугарској влади да као противтежу све јачим активностима НОП формира један широки „народни фронт“. Влада је преко Министарства унутрашњих послова одбацила ову одлуку, оштрије него иначе, па је група Чкатров – Ђузелов кренула да се удаљава од бугарске владе не либећи се да је јавно критикује. Мислећи да имају ауторитет у македонском народу Чкатров и Ђузелов су тражили да краљ Борис спроведе у Македонији „демократске изборе“. Њихова активност доживела је зенит на састанку 1. и 2. маја 1943. када је донесена Резолуција потписана од 30 лица у којем је тражено равноправно третирање Македоније са „старим крајевима“ и подупирање „здравих снага“ како би се цела Македонија присајединила „мајци Бугарској“. Децембра 1943. група је тражила од бугарске владе формирање „народне милиције“, што је у ствари значило наоружавање народа. Овим се ова група до краја компромитовала, а за узврат од бугарске владе није добила практично ништа, па је од тада следио њен лагани пад.⁸⁸¹

*

О стању у „Јужној Србији“ сазнајемо и из обавештења бившег француског посланика Блондела у Софији које је Југословенска влада у Лондону могла да анализира почетком октобра 1942. године. Према њему у Бугарској више нико није веровао у победу Немачке. Исто тако, нико није веровао да ће Бугарска задржати територије које је посела. Главна брига била је да ли

⁸⁷⁸ *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 523.

⁸⁷⁹ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 145–146.

⁸⁸⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 46.

⁸⁸¹ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 144–148.

ће уопште успети да сачувају и предратне границе. У Софији су били сигурни да ће им највећа тешкоћа бити споразумевање са Грцима и Турцима, али очекивали су да ће моћи „да се споразумеју са Србима“ и у том погледу су „све чинили да се досадашњи односи међусобне толеранције на окупираној територији одрже до краја рата“. Француски посланик, тврдио је, исто као и амерички, да је бугарска влада издала најстрожије инструкције окупаторским трупима у Србији да се према становништву „понашају најкоректније“, „пошто је та окупација привремена, а Бугарска не претендује ни на какве територије од старе Србије“. Бугари су погрешили у погледу администрације у „Јужној Србији“. Чиновништво које је тамо послато брзо се компромитовало. Изузев неких кругова који желе независну Македонију, „сав остали свет жели повратак у Југославију“. Француски посланик описао је и стање опозиције у Бугарској: „Већина политичких личности које су раније биле оријентисане према Југославији, Француској или Русији, увек се добро држе. Стари Михаило Маџаров, његов зет Петко Станков и њихов лист „Мир“ увек су центар русофилске политике. Буров, некад највећи франкофил, мало је попустио и пред краљем Борисом и пред Немцима. Напротив Никола Мушанов и Цветко Богошевски увек су противници Немаца. Митрополит Стефан увек се сјајно држи; он отворено свима говори да се сваког дана моли Богу за победу Совјетске Русије. Покушаји владе и неких владика да митрополита Стефана уклоне из Софије нису до сада успели“.⁸⁸²

Изјава бившег француског посланика Блондела била је и предмет телеграма који је министар иностраних послова Нинчић упутио југословенском амбасадору у Вашингтону Фотићу 8. октобра 1942. године. Информације су до владе у Лондону стигле преко Каира 5. октобра 1942. године. Блондел је известио Нинчића о следећим стварима: „Нисам никада ишао у вашу Македонију, јер нисам никако хтео показати одобравање бугарске окупације. У Софију је, међутим, често долазио француски конзул из Скопља г. Гиз. Он је велики пријатељ Југославије и подаци доказују вам да су аутентични. Било је Македонаца који су у прво време дочекали Бугаре са задовољством, а неки и са одушевљењем, јер им је говорено да ће им Бугари донети ослобођење. Данас нико не жели и даље остати под бугарском влашћу. Врло мали број тражи неку независну Македонију, а огромна већина жели повраћај Југославији. У Бугарској нико више не верује у победу Немачкеници ко мисли да Бугарска може задржати окупиране територије. Бугари данас само желе сачувати оно што су имали пре рата“.⁸⁸³ Неколико дана касније, 16. октобра 1942, Нинчић је јављао Фотићу о стању на анектираној територији од стране Бугарске поново се позивајући на Блондела. Извештавајући о стању у Македонији, Блондел се дотакао и антагонизма који је владао између Бугарске и Италије у погледу Македоније, апострофирајући да Италија не жели присутност Бугарске на обалама Егејског мора. Бивши француски посланик говорио је да је бугарска војска добила од Немачке заплењено југословенско наоружање, да се на окупираним територијама налази 20 бугарских дивизија и да постоји могућност немачко-бугарског напада на Турску.⁸⁸⁴

Питање послератног уређења Балкана које је отварало питање Македоније било је предмет интересовања не само земља које су се налазиле у рату него и оних неутралних. Шведски часопис „Ну“ доносио је чланак од 16. октобра 1942. под називом „Виновници

⁸⁸² АЈ, 371–40–53, Министарство иностраних послова Кралјевској амбасди Ваџингтон, Лондон, 12. новембар 1942, пов. бр. 6014; АЈ, 371–40–53, Посланик Министарству иностраних послова, Каиро, 10. октобар 1942, пов. бр. 576; АЈ, 411–6–15, Посланик Министарству иностраних послова, Каиро, 10. октобар 1942, пов. бр. 576.

⁸⁸³ АЈ, 103–27–172, Парафраза via telegram Кралјевски посланик у Кайру Министарству иностраних послова, 5. октобар 1942, пов. бр. 546; АЈ, 371–40–53, Нинчић Фотићу, Лондон, 8. октобар 1942, пов. бр. 5500. Видети: АЈ, 103–55–262, Ђуменковић, Анкара, 23. септембар 1942, пов. бр. 796.

⁸⁸⁴ АЈ, 371–40–53, Нинчић Фотићу, Лондон, 16. октобар 1942, пов. бр. 5650. Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 133–134. Са Блонделом је разговарао у Лондону и помоћник министра Владимир Милановић 3. децембра 1942. године. Бивши француски посланик у Софији био је уверења да ће Савезници извршити офанзиву или преко Сицилије или преко Балкана. Он није искључивао могућност да Британци и Американци постигну неку врсту тајног споразума са краљем Борисом који би под „релативно врло јефтиним условима могао да учини Савезницима велике услуге“, додајући да 50% бугарског становништва верује у победу Савезника. АЈ, 103–55–262, Zabeleška o razgovoru pomoćnika ministra g. VI. Milanovića sa g. Blondelom, bivšim francuskim poslanikom u Sofiji 3. decembar 1942.

немира на Балкану“ директно упирући прст на Бугарску.⁸⁸⁵ У једној подужој анализи скренута је пажња читаоцима и на положај Македоније: „Као што је познато Југословени су тврдили да су у питању ’Јужни Срби’, Бугари су увек сматрали Македонце Бугарима, док су Грци називали оне Македонце који станују на њиховој територији ’пословењеним Грцима’. А како о томе мисле сами Македонци? Они су увек веровали да су Македонци и као такви сневали су једино о независној Македонији. Извесни активистички и терористички елементи склапали су често савезе са Бугарима и другим непријатељима Југославије којој је после 1918. године већина Македонаца припадала и у којој су били изложени бруталном посрбљавању. Сарадња између Македонске терористичке организације и званичне Бугарске постојала је 20 година и она је била главни узрок сталних немира на Балкану. Али из стога не треба закључити да Македонци желе да постану Бугари и да су 1941. године дочекали бугарске војнике као ослободиоце...“ У тексту су доста претенциозно анализирана дејства македонских партизана: „...Македонски партизани сада се боре само за слободу Македоније. Нападају окупаторе чак и у градовима. Руше мостове, нападају возове и друге војне транспорте, врше многе саботаже итд. Али они не одржавају контакт са југословенским трупама ђенерала Михаиловића. Они нису пројугословенски већ сасвим просто противници свих окупатора. Три пута у току прошле године у три разна града била је проглашена Независна Македонија“.⁸⁸⁶

Од дипломатских представништва у иностранству стизало је још важних информација које су говориле о југословенским крајевима које је анектирала Бугарска. Тако је до Југословенске владе у Лондону стигла поверљива, али не тако поуздана информација да су Бугари повели разговоре са Совјетима о пресељењу Бугара из Бесарабије у Македонију. Како је говорио овај извор Бугари нису тражили никакве накнаде за остављене непокретности, јер су мислили да имања југословенских сељака приграбе и разделе својим новим досељеницима.⁸⁸⁷ Југословенско посланство у Шведској преносило је информације Министарству иностраних послова у Лондону 18. новембра 1942. од „особе која је крајем октобра ове године обишла неколико места у Србији“. Поред описа стања у Београду, ова особа описала је и став становништва у „Јужној Србији“: „Путнику је пало у очи у Јужној Србији (Скопље) да су му мештани у више места отворено говорили да жале за Југославијом, да једва чекају да Бугари буду уклоњени. Он је добио јасан утисак да је тамошње становништво врло незадовољно стањем у коме се налази“.⁸⁸⁸

Поред ових информација, Илија Шуменковић послао је председнику владе из Анкаре 13. новембра 1942. опширан извештај журналисте Крума Јевремовића из Кочана блиског југословенској Демократској странци. Крум Јевремовић упутио се за Анкару само да би посетио Илију Шуменковића, као доброг друга и пријатеља породице. Њих двојица су се састали у Анкари, а оно што је Јевремовић испричао прерађено је у извештај од стране амбасаде у Турској. Јевремовић је био мишљења да је расположење код становништва у „Јужној Србији“ „врло добро“. Народ је у огромној већини био против Бугарске. Нарочито је подвукао да је ово важило за оне Македонце који су се раније сматрали за Бугараше. Био је уверен да је 80% Македонаца против Бугарске. Јевремовић, али и неколицина других појединаца са којима је Шуменковић водио разговор, као што је био некадашњи турски конзул у Скопљу, тврдили су да оно што Југославија није успела за 20 година, то су Бугари са Немцима успели за неколико месеци, вероватно алудирајући на бугаризацију становништва.

⁸⁸⁵ Часопис „Ну“ излазио је у Шведској сваког петка. Издавало га је највеће шведско издавачко предузеће „Бониерс“ (Bonniers). „Ну“ се углавном бавио спољнополитичким, економским и културним проблемима. Правац им је био либералан. Био је отворено наклоњен савезничким силама, нарочито Западним савезницима. О Југославији је писао скоро увек повољно. Од писаца текстова издвајао се мађарски емигрант Стефан Сенде (Stefan Szende), који није припадао редакцији, али је доста текстова писао о Југославији, нарочито о борбама генерала Михаиловића. АЈ, 382–9–31, Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova, 16. oktobar 1942, pov. br. 383.

⁸⁸⁶ АЈ, 382–9–31, Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova, 16. oktobar 1942, pov. br. 383.

⁸⁸⁷ АЈ, 411–6–15, Хаџи-Ђорђевић, пов. бр. 319, без датума.

⁸⁸⁸ АЈ, 382–5–22, Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 18. novembar 1942, pov. br. 531.

Истакнуто је и да су млађи македонски интелектуалци, познати из Скопског процеса 1927, оријентисани према југословенској идеји, осим Чкатрова и Ђузелова. Омладинци који су окупљени око ове двојице били су малобројни и сматрали су да је национално питање решено присједињавањем Бугарској. Остали су незадовољни што су Бугари према Македонцима остали неповерљиви и што се сва администрација налазила у рукама Бугара, који су уз то још били неквалификовани. Ипак, најгоре су се према југословенском питању односили припадници и присталице групе Ванче Михајлова. Његова организација и мрежа и даље је постојала у скоро свом македонским местима.⁸⁸⁹

Према Круму Јевремовићу, постојао је и оружани покрет народа. У скоро свим крајевима постојали су партизански одреди који су већ започели активну борбу са бугарском полицијом и војском. Током лета убијено је неколико председника општина по Велешком и Кривопаланачком срезу. У неколико наврата нападани су чланови реквизиционих комисија, а њени чланови су премлаћивани и убијани. Јевремовић је подвукао да су партизанске одреде сачињавали сви елементи који су желели да се боре, али су због команданата, одреди били комунистички оријентисани и да уопште нису имали везе са одредима Драгољуба Михаиловића. Шуменковићев повереник говорио је и о томе да је у Скопљу, у циљу дириговања покрета отпора, створена тзв. „Југословенска македонска унутрашња револуционарна организација“. Организација је имала 14 чланова, од тога тројицу комуниста, а сам Јевремовић је био генерални секретар. Циљ организације је био да дође у додир са Југословенском владом и да оствари сарадњу са њом. Организација је била мишљења да још није дошло време за веће и отвореније сукобе и да је акције требало задржати на нивоу саботажа и атентата. Сматрало се за потребно да треба извршити атентате на представнике Ивана Михајлова.⁸⁹⁰

Југословенска амбасада у Турској, како би проценила веродостојност ових података, извршила је процену личности Крума Јевремовића. Шуменковић је уз овај извештај послао процену која је била негативна. Изјава је процењена као искрена, али је задржан одређен проценат сумње, јер је дотични сматран за македонског аутономисту и сарадника комунистичке партије.⁸⁹¹ Уз рад са Јевремовићем код чланова Југословенске владе расло је и поверење. Како би видео да Јевремовић ради у пуној сагласности и по инструкцијама установа Југословенске владе, Шуменковић је тражио да се из Македоније у Турску пошаље лице које Југословенска влада добро познаје, па је сугерисано да се упути Милан Поп-Димитријевић који је био у добрим везама са Миланом Гролом и Божидаром Влајићем и који је требао да дође јануара 1943. године.⁸⁹² Са таквим, половичним проценама, Југословенска влада ушла је у 1943. годину. Међутим, ова установа није била једина са подвојеним мишљењима. Појачане репресивне мере бугарског окупатора у 1943. и промене које су се десиле у последњој години бугарске окупације измениле су трајно политичку и националну слику на Балканском полуострву.

⁸⁸⁹ АЈ, 103–158–574, Плија Ђуменковић Председнику владе, Анкара, 13. новембар 1942.

⁸⁹⁰ АЈ, 103–158–574, Плија Ђуменковић Председнику владе, Анкара, 13. новембар 1942.

⁸⁹¹ У међуратном периоду крајем 20-их година постао је политички емигрант и бегунац. Живео је највише у Бечу. У септембру 1941. ухапшен је у овом граду наводно због оптужби да је припремао одређене нападе и атентате. Провео је у немачким затворима девет месеци. Пуштен је на слободу тек када су Немци добили уверења од Кочанске општине да је Јевремовић био политички противник Југославије. Бугарским властима дао је као разлог свог путовања у Цариград изучавање улоге егзархата у националној борби Бугарске, а отпутовао је под пасошем на име Крум Александров Ефремов. У Цариграду је провео десет дана, где је имао контакт само са секретаром бугарског егзархата. Иако оцењен као политички бегунац, био је у додиру са југословенским званичницима у Бечу и дао им податке о сарадњи Бугарске владе са Трећим рајхом и о слању немачког наоружања Бугарској. АЈ, 103–158–574, Плија Ђуменковић Председнику владе, Анкара, 13. новембар 1942.

⁸⁹² АЈ, 103–158–574, Плија Ђуменковић Председнику владе, Анкара, 13. новембар 1942. Почетком 1943. посланик Авакумовић је јављао Министарству иностраних послова да се турски посланик састао са једним Бугарином из Софије који је пре око пола месеца боравио у Скопљу. У разговору који је вођен Бугарин се осврнуо на стање у Македонији које је владало у другој половини 1942: „Срби у Скопљу тако су тврдоглави и заслепљени да са њима имамо невероватне тешкоће. Они су тесно повезани, слушају ђенерала Михаиловића и слепо верују у победу Савезника. Бугарска пропаганда нема никаква успеха на те људе. Напротив, реакција Срба је таква да морамо да применимо строго крваве казне као на пример спаљивање села“. АЈ, 103–6–58, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političko odeljenju, 27. januar 1943, pov. br. 116.

1.4. У сусрет променама и нова окупациона улога (1943–1944)

1.4.1. Промене у војно-окупационом систему и његова реорганизација од почетка 1943. до средине 1944.

1.4.1.1. Проширење окупационе зоне почетком 1943.

Веће операције које су немачке јединице спроводиле против партизанског покрета у западној Југославији условиле су и ангажованост СС дивизије „Принц Еуген“ на простору НДХ. Са тим у вези, уследило је наређење војно-управног команданта Србије од 2. јануара 1943. потчињеним установама за премештање бугарске 9. пешадијске дивизије у југозападну Србију у циљу смењивања СС дивизије „Принц Еуген“. Транспорт СС дивизије извршен је од 6. до 16. јануара 1943. ван окупиране Србије.⁸⁹³ Замена немачких јединица бугарским позитивно је утицала и на Хитлера, који је у разговору са генералом Миховим, бугарским министром војним, изјавио 5. јануара 1943. да је веома „захвалан бугарској главној команди која је заменила немачку СС дивизију „Принц Еуген“ и помогла у акцијама против партизанских јединица. Генерал Михов изразио је спремност у име Бугарске да се са свим снагама бори на страни сила Осовине, ако непријатељ нападне на Балкан. Бугарска је такође била спремна да у случају повреде турске неутралности офанзивним дејствима у Тракији овлада Босфором и Дарданелима.⁸⁹⁴

За проширење бугарске окупационе зоне у дипломатским круговима у Софији знало се још у децембру 1942. године. Посланство НДХ у Софији сазнало је преко свог повереника Христе Статова 31. децембра 1942. да ће бугарска војска заузети и „преостале крајеве Србије“ што је значило да ће избити на Саву и Дрину. Банат није требао да буде заузет од Бугара. Појединости још нису утврђене, па је ради тога генерал Михов и бораво у Немачкој, али и ради договора око добијања одређеног наоружања од стране Трећег рајха. Проширење бугарске окупационе зоне у Србији потврдио је Посланству НДХ и Александар Цанков.⁸⁹⁵ Извршну власт у деловима Србије које су окупирале бугарске снаге и даље је вршио командант Југоистока, како је наглашено у упутствима од 17. јануара 1942. године. Делови бугарске 9. пешадијске дивизије требали су да на нове положаје стигну до 7. јануара, односно 10. јануара 1943. године. У следећој табели дат је редослед доласка делова 9. дивизије у југозападне крајеве Србије:

Табела бр. 6: Редослед доласка делова 9. дивизије на територију коју је држала СС дивизија „Принц Еуген“ и њен распоред (Zbornik XII/3, 13, 98, 100).

Јединице које су морале да стигну до 7.1.1943.		
јединица	из ког места	за које место
1/34. пеш. п.	Ниш	Рашка
2/34. пеш. п.	Ниш	Косовска Митровица
Штаб са штабном четом 34. пеш. п	Ниш	Рашка
Штаб 9. пеш. д. 1. ешалона	Ћуприја	Краљево

⁸⁹³ Zbornik XII/3, Beograd 1978, 12.

⁸⁹⁴ За припрему одбране Балканског полуострва договорена је и надлежност у командовању копненом војском. Утврђено је да ће наређења за територију под бугарском контролом издавати команда Југоистока преко немачког војног аташеа у Софији; Такође је утврђено да ће бугарској ратној морнарици нацрте наређења припремати немачка Група морнарице „Југ“, а бугарском ваздухопловству немачки 10. ваздухопловни корпус преко команде Југоистока. У случају непријатељског напада, бугарске трупе које су ангажоване на егејској обали стављале су се без икаквог наређења под команду команде Југоистока. На састанку је посебно истакнуто активно ангажовање бугарске војске у смиривању запоседнутих области. Одлучено је и да се хитно опреми и наоружа модерним наоружањем бугарских десет пешадијских, једна коњичка и једна тенковска дивизија, како би се оспособиле за „ударна дејства и за ефикасно супротстављање“. Договорено је да се један број бугарских официра, подофицира и војника пошаље у немачке војне школе у циљу обучавања на новој техници којом је требало опремити бугарску војску. В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n. d., 48–49, 55.

⁸⁹⁵ Poslanstvo NDH u Sofiji...2, 161.

Јединице које су морале да стигну до 10.1.1943.		
јединица	из ког места	за које место
1/36. пеш. п.	Крушевац	Пожега
2/36. пеш. п.	Врњачка Бања	Ужице
Штаб и штабна чета 36. пеш. п.	Крушевац	Ужице

Проширење бугарске окупационе зоне према војно-управном команданту Србије није скроз негативно утицало на српску владу. Он је команданту Југоистока писао да је српска влада прихватила, „иако преко воље“, да бугарске јединице „поседну даље делове Србије“: „...Није примећен пораст непријатељства у круговима владе и управе, као и у народу...“ У вези смена јединица такође је у истом документу стајало: „... (Дана) 17.1. је завршено транспортовање СС дивизије „Принц Еуген“ коју је без сметњи сменила 9. п(ешадијска) д(ивизија). Први бугарски окупациони корпус је после премештања 9. п(ешадијске) д(ивизије) из досадашњег подручја распоредио снаге на подручја 7. п(ешадијске) д(ивизије) и 21. п(ешадијске) д(ивизије). Због многих задатака у вези са стражарењем и обезбеђењем, везане су све снаге тако да сада 1. бугар.(ски) окуп.(ациони) корпус има на располагању као резерву само 1 1/2 чету у Нишу. Такође су, због великог подручја осигурања, везане и снаге 704. п(ешадијске) д(ивизије). За случај да на угроженом месту буде потребно ангажовање појачања, предвиђени су борбени ешалони од 3 немачка и 4 бугарска батаљона и 4 батерије. Транспортовање тих јединица свакако би довело до напуштања извесних задатака осигурања...“⁸⁹⁶

Проширивање бугарске окупационе зоне у Србији испратио је и војни аташе НДХ у Софији који је 10. фебруара 1943. саставио извештај у којем је између осталог стајало: „...После дефинитивне окупације ¾ Србије, у првој половини прошлог месеца, по бугарским трупима које су избиле чак до наше источне границе и на реци Дрини, не би требало више сумњати у могућност реализовања такве једне одлуке, ради коначног успостављања реда и мира и на том делу позадинске просторије европског ратишта, нарочито сада, када се воде судбоносне војничке операције на далеким бојиштима тј. ратиштима. Први корак у том погледу извршила је бугарска војска по инструкцијама Немачке са ове стране Дрине, на сличан начин, као у једној генералној акцији чишћења на подручју наше државе све до линије обале поменуте реке. Зону, окупирану, по бугарским трупима, обухвата линија Зајечар – Топола – Бачевица на северу, река Дрина на западу, италијанско-српска међа на југу и српско-бугарска граница на истоку. На подручју: Зајечар – Крагујевац – Копаоник – Врање – Бела Паланка налазе се још од раније бугарске снаге и то: 9, 17. и 21. пешадијска дивизија. Од њих је формиран окупациони корпус са седиштем у Нишу. Резервама тог стратегијског тела извршено је поседовање или заузимање нових области све до реке Дрине. Са ове уже просторије у правцу севера, запада и југа, превозењем, а и трупним средствима извршен је покрет и поседовање поменутог подручја. Гро окупационе снаге спроведен је долином Западне Мораве ка хрватској граници. Та операција завршена је половином прошлог месеца. Како је поменути корпус од наведене три дивизије сувише слаб за овако велику територију то се појачава новим снагама, које још увек појединим деловима пристижу из Бугарске. Поседовање десне обале реке Дрине по бугарским трупима, обуставиће се у скорој будућности и то потпуно, даље пребацивање пљачкашких хорди и герилских чета Драже Михаиловића на хрватској територији, а што се тиче карактера даље акције бугарских окупационих снага видеће се у скорој будућности...“⁸⁹⁷

Бугарски 1. окупациони корпус није могао са својим јединицама да држи под окупацијом оволики део територије, па је 11. марта 1943. поново извршена смена дивизија и реорганизација корпуса: 22. дивизија сменила је 21 дивизију; 24. дивизија сменила је 9. дивизију, а 27. дивизија сменила је 7. дивизију.⁸⁹⁸ Пре тога, средином фебруара 1943. одбрана Борског рудника је ојачана доласком још два вода немачке 12. оклопне чете за посебну намену,

⁸⁹⁶ *Zbornik XII/3*, 61–62.

⁸⁹⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 79–80.

⁸⁹⁸ К. Matev, *n. d.*, 75; В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 48.

помоћног оклопног воза и борбеног ешалона штаба, као и два батаљона 724. пука.⁸⁹⁹ Састав Штаба корпуса тако је поново промењен марта 1943.; сачињавали су га пуковник Антон Балтаков, командант 22. дивизије; пуковник Симеон Симов, командант 24. дивизије, пуковник Христо Козаров, командант 27. дивизије.⁹⁰⁰

Распоред и дислокација нових бугарских дивизија извршена је на следећи начин: Бугарска 22. дивизија имала је у свом саставу, поред дивизијских служби и штабних делова, 63. пешадијски пук у Нишу, 62. у Књажевцу и 66. у Белој Паланци. Бугарска 24. дивизија била је од марта до септембра 1943. са штабом у Краљеву, када је услед проширења бугарског окупационог простора све до реке Дрине преместила своје седиште у Ужице, где је остала до свог повлачења из Србије августа 1944. године. Она је у свом саставу имала 61. пешадијски пук са штабом и 3. батаљоном у Пожеги, 1. батаљоном у Ивањици и 2. батаљоном у Ужицу; затим 64. пешадијски пук са штабом и 1. батаљоном у Кремни, 2. батаљоном у Бајиној Башти и 3. батаљоном на Мокрој Гори (распоређен на линији Вардиште – Ужице у циљу обезбеђивања саобраћаја). Ова дивизија је у свом саставу имала један некомплетан артиљеријски пук који је као и приштапски делови и службе био са седиштем прво у Краљеву, а потом у Ужицу. Бугарска 27. пешадијска дивизија имала је са штабом, приштапским јединицама и службама у Прокупљу у свом саставу 65. и 67. и 122. и 123. пешадијски пук. Јединице ове дивизије биле су распоређене на следећи начин: У Прокупљу, поред штаба дивизије, налазиле су се 1. чета 122. пука, 4. чета 123 пука, 27. дивизијска ловачка чета, 27. дивизијски ескадрон, дивизијска чета за везу, штаб 2/1 артиљеријског одељења, 27. интендантска чета, хируршка болница, санитет, ветерина и интендентура; у Крушевцу се налазио штаб 122. пешадијског пука, а 3. батаљон овог пука био је једно време пред крај 1943. упућен у Ужице, као ојачање 24. дивизији; 123. пешадијски пук био је распоређен са штабом пука и 3. батаљоном у Лесковцу, 1. батаљоном у Лебану, а 2. батаљоном у Белољину; 67. пешадијски пук био је распоређен са својим 1. батаљоном у Брестовцу, а остала два батаљона вероватно по мањим деловима дуж железничке пруге од Грделице до Ниша. Осим ових снага 27. дивизија имала је један или два противтенковска лака вода у Дољевцу и 5. корпусну заштитну чету у Житорађи. Дивизијска болница била је у Лесковцу. Бугарски 65. пешадијски пук ушао је у састав ове дивизије у мају 1944. године када је и дошао у Србију.⁹⁰¹

У наређењу команданта 1. бугарског окупационог корпуса од 21. марта 1943. дати су задаци и извршен је распоред потчињених јединица. Због умножавања „нелегалних група“ „комуниста и Д. М.“ бугарске јединице добиле су задатак да обезбеђују железнички транспорт и пруге и то главне линије: Софија – Београд и Солун – Београд и да „установе неопходну спокојност за развијање нормалне привредне делатности на окупираној територији“; такође и да „брзо делују“ на евентуалну појаву саботажа. У том смислу деловање су требале да врше 22, 24. и 27. пешадијска дивизија у граничним линијама које су почињале да важе од 1. априла 1943. и то на следећи начин:

- 22. пешадијска дивизија – у рејону Бела Паланка – Равна Дубрава и у сектору северно од линије Параћин – Бољевац – Зајечар. Обезбеђење пруге дивизија је вршила на следећи начин: Лапово (укључно) – Корман (искључно) – Параћин (искључно) – Бољевац – Звездан (укључно), под командом команданта 3. етапног пука.
- 24. пешадијска дивизија – у рејону Ужице – Чачак – Гуча – Ивањица. Обезбеђење пруге дивизија је вршила на следећи начин: Лапово (искључно) – Крагујевац – Краљево, под командом команданта 3. безбедносне чете 1/8 етапне безбедносне батаљона; Краљево (искључно) – Чачак – Ужице (укључно), под командом команданта 4. безбедносне чете 1/8

⁸⁹⁹ *Zbornik XII/3*, 118.

⁹⁰⁰ АЈ, 110–81–790–791, Одлука за Николова, ф. бр. 481; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 55; М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 124.

⁹⁰¹ В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 51. У одлуци за Асена Николова стоји да је 22. дивизија у свом саставу имала 56, 63. и доцније 103. пук, а не 63. артиљеријски, 62. и 66. пешадијски пук. Слично је и за 27. дивизију стајало да је у свом саставу имала 65. и 67. пешадијски пук, а доцније 122. и 123. пешадијски пук. Упоредити: АЈ, 110–81–790–791, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

етапне безбедносног батаљона; Краљево (искључно) – Рашка – Митровица (укључно), под командом команданта 3. руског заштитног пука.

- 27. пешадијска дивизија – у рејону Велики и Мали Јастребац и у сектору југозападно од линије Куршумлија – планина Радан – село Вуче. Обезбеђење пруге дивизија је вршила на следећи начин: Дољевац (искључно) – Куршумлија (укључно) под командом 2/67. пешадијског батаљона; Малошиште (укључно) – Грделица (укључно) под командом 3/67. пешадијског батаљона којом је командовао командант 67. пешадијског пука.⁹⁰²

Поред тога свака дивизија морала је да изврши обезбеђење „војнички важних субјеката“ у свом реону (рудници, фабрике, мостови). У том смислу наређено је следеће: каменолом североисточно од Ћуприје обезбеђивала је 4. чета 2/3. етапне безбедносног батаљона; рудник „Добротић“ обезбеђивала је 4. чета 2/67. безбедносног батаљона; мост на Јужној Морави код Гложена обезбеђивала је једна чета 3/67. безбедносног батаљона која се стационира у Власотинцима; противваздушна одбрана рудника „Бор“ поверена је 6, 7, 8, 9. и 10. противваздушним водовима „Хочкис“ 20 mm (у оперативном смислу водови су потчињени команданту 704. немачке пешадијске дивизије, а у сваком другом погледу команданту 22. бугарске пешадијске дивизије).⁹⁰³

У случају већих саботажа или напада свака дивизија морала је да ангажује оперативне резерве које су биле издвојене на следећи начин: од 22. пешадијске дивизије – 1/63. пешадијског батаљона, 3/3. етапног батаљона (који се скидао за обезбеђења железничке пруге Параћин – Звездан) и две батерије из Ниша; од 24. пешадијске дивизије – 3/63. пешадијског батаљона; од 27. пешадијске дивизије – 2/67. пешадијског батаљона, три чете (које су се скидале за обезбеђења пруге Дољевац – Куршумлија и једна батерија из Крушевца).⁹⁰⁴

1.4.1.2. Последње проширење бугарске окупационе зоне у Србији и долазак нових јединица

У лето 1943. очекивао се слом Немачког најважнијег савезника – Италије. Због тога се као главни проблем појавило питање војног попуњавања ранијег италијанског окупационог простора. У прегруписавању снага на Балкану главну улогу одиграле су бугарске јединице. Бугарска је поред Југославије, проширивала своју окупацију и у Грчкој до Вардара, затим јужно од Битоља, Флорине и Костура. Немачка је на тај начин ослобађала своје трупе које су требале да пруже главни отпор десанту који су припремали Западни савезници. У таквој ситуацији, појавиле су се приче, нарочито у иностранству које су стигле и до Југословенске владе у избеглиштву. Главна вест је била да ће Бугарска проширити окупацију скоро на читаву Југославију. Ипак, касније се увидело да је реч била „само“ о окупацији скоро читаве Србије. Светски догађаји, као што је конференција у Казабланки, пораз Осовине у Тунису и очекивана инвазија Западних савезника на северним обалама Средоземног мора, натерали су Трећи рајх да што чвршће, војно и политички, веже своје савезнике на Балкану. У том светлу треба посматрати боравак начелника бугарског Штаба војске генерала Константина Лукаша који је 18. маја 1943. боравио у Будимпешти. У његовој пратњи били су пуковник Банов, шеф наставног одељења; потпуковник Братанов, бивши војни изасланик у Будимпешти и пуковник Рац, мађарски војни изасланик у Софији. Министарство војске морнарице и ваздухопловства обавестио је председника југословенске владе у Лондону о овом догађају наводећи да су у разговору доминирала војна, политичка и информативна питања. Наиме, сматрало се да је фелдмаршал Ервин Ромел (Erwin Rommel) одређен да прими команду над снагама Осовине у југоисточној Европи, с тим што је Будимпешта била одређена за седиште његовог Главног стана. С тим у вези, Берлин је сматрао да је мађарско-бугарска војна сарадња на Балкану неизбежна и да се одбрана овог европског полуострва мора појачати мађарским трупама које би се вратиле са Источног фронта и које би се бориле са бугарским јединицама. Команда би у том смислу била јединствена.⁹⁰⁵

⁹⁰² ДВИА, ф. 318, оп. 2, а.е. 7, л. 14–15.

⁹⁰³ ДВИА, ф. 318, оп. 2, а.е. 7, л. 15–16.

⁹⁰⁴ ДВИА, ф. 318, оп. 2, а.е. 7, л. 17.

⁹⁰⁵ АЈ, 103–3–33, Министарство војске, морнарице и ваздухопловства Краљевине Југославије, генералштабно одељење, Председништву Министарског савета, London, 17.8.1942.

Вести о поновном проширењу окупационе зоне које су покривале бугарске јединице стигло је и до Југословенске владе, која је на овакав потез гледала са великом забринутошћу. Та забринутост ометала је прављење ваљаних закључака, па су се често у кореспонденцији јављале дезинформације. Амбасадор у Анкари Илија Шуменковић јавио је телеграмом од 31. јула 1943, позивајући се на турског министра иностраних послова, да информација о окупацији целе Југославије од стране Бугарске није била тачна. Радило се наиме о окупације читаве Србије. Помоћник турског министра иностраних послова доставио је Шуменковићу две забелешке поводом проширења бугарске окупационе зоне. У првој, датираној 17. јула 1943, стајало је да бугарске трупе врше окупацију зоне између Вардара и Струме, осим Солуна и околине. У забелешци је додато да ће Немци, према обавештењима из других извора, држати прве позиције у областима које је окупирао бугарска војска у случају искрцавања Американаца и Британаца и да ће цела Србија, сем Београда и околине бити окупирана од стране Бугара, што ће Немцима омогућити слободно располагање свим трупама које су се ту налазиле. У другој белешци, датираној 22. јула 1943. говорило се да је немачка војска тренутно стационирана само у Београду, његовој околини и у Банату, док је последњих дана бугарска окупација која је до тада обухватала само територију јужно од линије Зајечар – Крагујевац – Ужице проширена на целу Србију. У белешци је још додато да је због ове окупације „реконструисано 26 бугарских резервних дивизија под командом генерала Рафаилова“.⁹⁰⁶

Уочи савезничког десанта на Сицилију на састанку између немачких и бугарских представника разматрана је опција проширења бугарске окупационе зоне у области Београда и самим тим замена немачких окупационих трупа на том подручју. На заседању између генерала Михова и генерала Булеа које се десило 18. јуна 1943. разматрана су и питања осигурања путева и линије снабдевања које су пролазиле преко бугарске окупационе зоне. Сутрадан, 19. јуна 1943, генерал Михов је изразио захвалност немачким представницима на досадашњој сарадњи и спремност бугарских јединица да помогну у „осигуравању“ подручја. Михов је даље образложио да се у тренутној ситуацији, пред бугарску војску постављају нова три задатка: 1) да се реши до Дунава окупација Србије, 2) да се потпуно осигура железничка пруга и линија Београд – Солун, 3) да се брани фронт Солунског залива од Струме до Катеринија. На крају је бугарски генерал изнео закључак: „Што се тиче рејона око Београда, молим ако је могуће да западно од Колубаре буде заузето од немачких полицијских јединица. Тако немачка дивизија која ће бити смањена, неће бити расцепљена, већ ће бити потпуно ослобођена, а у том малом другостепеном делу западно од Колубаре да се поставе јединице из њихове полиције“.⁹⁰⁷

Због концентрације делова немачке 297. пешадијске дивизије, која је требала да буде ангажована у западној Србији и на Руднику против јединица ЈВуО, бугарска окупациона зона је поново измењена и проширена. Договор је постигнут 25. јуна 1943. у бугарском Министарству војном у Софији у присуству пуковника фон Гајтнера и Гедеа са немачке и генерала Лукаша и Николова, контраадмирала Иванова и пуковника Попова и Харизанова са бугарске стране. Према постигнутом договору бугарска 25. пешадијска дивизија (69. и 70. пешадијски пук) требала је да изврши смену. У наређењу војно-управног команданта Србије од 29. јуна 1943. стајало је да ће од 6. јула 1943. бугарска 25. пешадијска дивизија сменити делове немачке 297. пешадијске дивизије у њеном источном и средњем сектору до следеће линије: ток Колубаре (Обреновац искључно), ток Љига до моста западно од железничке станице Кадина Лука – 700 – Грађеник – 857 – Рајац – 816 – 529 – 703 – Галић – 628. Бугарска дивизија преузимала је задатке 297. пешадијске дивизије, са изузетком обезбеђења Бора и стављала се под команду бугарског 1. окупационог корпуса. Са по једним батаљоном требало је према наредби посетити места: Гвоздена врата, Неготин, Кучево, Петровац, Младеновац. Два остала батаљона смештена су у Смедеревској Паланци и Крагујевцу, а касније су упућени на простор Тополе, Аранђеловца и Горњег Милановца. Делови ове дивизије су поред запоседања места и задатих наређења били ангажовани и у акцијама са немачком 297. пешадијском

⁹⁰⁶ АЈ, 103–3–33, виа телеграм амбасадора у Анкари Шуменковића, 31. јул 1943, пов. бр. 613

⁹⁰⁷ М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 210–211.

дивизијом које су вођене против јединица ЈВуО.⁹⁰⁸ Остатак 297. дивизије пребачен је у Банат.⁹⁰⁹ Дакле од тог момента 1. бугарски корпус састојао се од 22, 24, 25. и 27 дивизије. Према генералу Асену Николову седиште 25. дивизије било је у Пожаревцу. Њен командант је испрва био генерал Иван Рафаилов, а њега је почетком 1944. сменио генерал Никола Грозданов. Он је на челу дивизије остао врло кратко време, па је уместо њега дошао Кирил Велевичарски. У саставу ове дивизије био је 69. пук у Пожаревцу под командом пуковника Бориса Калајџијева и 70. пук у Аранђеловцу под командом Димитра Колева.⁹¹⁰

Бугарске јединице у Србији још једном су претрпеле реорганизацију када је 65. пешадијски пук са једном брдском артиљеријским батаљоном стигао маја 1944. и ушао у састав 27. дивизије, а потом августа 1944. када је 6. бугарска дивизија (15. пешадијски пук и 35. пешадијски пук) у рејон Прокупља и ушла у састав 1. окупационог корпуса.⁹¹¹ Бугарске дивизије претрпеле су тада померања због доласка 6. дивизије па је 27. пешадијска дивизија померена у рејон Ниш, Клисурска (Грделица), Лесковац.⁹¹² У следећој табели дат је приказ бројног стања и промена дивизија 1. окупационог корпуса од доласка у Србију до коначног повлачења августа 1944. године.⁹¹³

Табела бр. 7: Приказ бројног стања и промена дивизија од доласка 1. окупационог корпуса у Србију и његовог размештаја фебруара 1942. до одласка августа 1944.

Датум	Људство дивизије		Бројност корпуса	Састав корпуса
	Минимално	Максимално		
Јануар 1942.	4.200	11.800	21.260	6, 17, 21. пешадијска дивизија
Јул 1942.	5.500	11.400	26.810	7, 9, 21. пешадијска дивизија
Март 1943.	5.800	7.700	28.659	22, 24, 27. пешадијска дивизија
Јул 1943.	3.000	9.700	31.484	22, 24, (25), 27. пешадијска дивизија
Август 1944.	3.000	11.400	34.508	(6), 22, 24, 25, 27. пешадијска дивизија

Табела бр. 8: Приказ наоружања бугарског окупационог корпуса на дан 1. августа 1944. (К. Матева, *n. d.*, 76–77).

Врста наоружања	Штаб и пришт. јед.	22. п. д.	24. п. д.	25. п. д.	27. п. д.	Укупно
Пешадијско наоружање:						
Пушке	881	5.385	4.734	1.781	6.080	18.861
Карабини	925	2.220	2.242	918	3.303	9.608
Машинке	44	98	189	87	358	776
Тешки митраљеви	5	125	122	28	148	428
Лаки митраљеви	33	256	179	54	310	832
Лаки минобацачи	-	6	20	9	12	47
Минобацачи	-	4	23	8	56	91
Бацач граната	6	-	-	-	-	6
Пушке са тромболом	-	-	27	-	53	80
Бацачи пламена	1	-	-	-	-	1

⁹⁰⁸ Видети: *Zbornik XII/3*, 508–509.

⁹⁰⁹ Исто, 407–408, 454–455. На делу територије коју је посела бугарска 25. пешадијска дивизија остали су ангажовани делови немачке 297. пешадијске дивизије и то: инжењеријски батаљон 297 на Гвозденим вратима, један батаљон гренадирског пука 523. ради ојачања железничког обезбеђења на прузи Београд – Лапово. Исто, 455.

⁹¹⁰ В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 55. Војин Поповић је наводио сведочење Асена Николова, али је према нашем увиду у сведочење Николов рекао да је 25. пешадијска дивизија имала 59. пешадијски пук у Петровцу и 40. пешадијски пук у Аранђеловцу. АЈ, 110–81–790–791, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

⁹¹¹ К. Матева, *n. d.*, 75; В. Митровски, В. Глишић, Т. Ристовски, *n. d.*, 58.

⁹¹² В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 68.

⁹¹³ Табела је дата на основу монографије Калојана Матева уз исправке. Видети: К. Матева, *n. d.*, 76. Упоредити: У југословенској и српској историографији важи број 31.934 (27.239 војника, 1.032 официра и 2.863 подофицира) од јула 1944. Са овим бројем међу првима су изашли Боро Митровски, Венцеслав Глишић и Томо Ристовски у својој монографији, а касније је тај број преузимао и од осталих аутора који су се бавили сличним темама. В. Митровски, В. Глишић, Т. Ристовски, *n. d.*, 49. Према истраживању Калојана Матева 1. окупациони корпус бројао је 33.363 официра, војника и подофицира августа 1944. Они су били распоређени на следећи начин: Штаб и приштапске јединице – 2.055; 22. пешадијска дивизија – 9.004; 24. пешадијска дивизија – 8.020; 25. пешадијска дивизија – 2.970; 27. пешадијска дивизија – 11.314. К. Матева, *n. d.*, 76.

Противтенковска артиљерија:						
37 mm противтенковски топови	-	2	-	-	2	4
Противавионска артиљерија:						
ПА митраљеви високог калибра	-	2	-	-	-	2
20 mm ПА топови	3	6	-	-	-	9
7,65 cm ПА топови Шкода	-	12	-	-	-	12
Дивизијска и корпусна артиљерија:						
7,5 cm пољски топови	-	10	9	6	9	34
7,5 cm брдски топови	-	2	14	-	12	28
10,5 cm пољске хаубице	-	-	-	-	3	3
10,5 cm брдске хаубице	-	2	-	-	-	-
Борбени авиони:						
Авиа Б534	4	-	-	-	-	4
Летов Ш-328	4	-	-	-	-	4
Моторна возила:						
Путнички аутомобили	5	4	3	3	3	18
Двоосовински камион	52	14	20	15	21	122
Амбулантна кола	2	9	6	5	6	28
Кола за дезинфикацију	2	-	6	3	1	12
Мобилна купитала	1	-	3	3	1	8
Мобилне радионице	3	-	-	-	-	3
Мотоцикли	16	4	7	13	7	47
Оклопна борбена возила:						
Тенкови	-	2	-	-	-	2

Током 1943. 1. бугарски окупациони корпус систематизовао је свој обавештајни рад. Он је током 1942. имао обавештајне секције, а од септембра 1942. обавештајни вод, да би у првој половини 1943. проширио свој обавештајни рад стварајући обавештајну службу. У току јула и августа оформљено је 37 сталних и повремених обавештајних бироа: на територији 22. дивизије – 12; на територији 24. дивизије – 11; на територији 27 дивизије – 14 бироа.⁹¹⁴ Бугарска обавештајна служба постигла је највећи успех у Крушевцу и његовој околини. Позната „мартовска провала“ која се десила марта 1943. у Крушевцу је највећим делом била последица обавештајног рада бугарске службе. Сличне провале десиле су се истог месеца у Нишу и Лесковцу. Ухапшени су предати Немци који су сва лица интернирали. Том приликом, одељење обавештајне службе 1. бугарског окупационог корпуса у Крушевцу успело је да открије целокупну мрежу партијских организација КПЈ у овом граду. Успешне акције бугарске обавештајне службе везују се за лик и дело Ангела Попова који се после рата укључио у обавештајни рад нове бугарске владе. Ипак, југословенска влада је тражила његово изручење што је и учињено. Попов је осуђен на казну смрти 1949. пред Окружним судом у Нишу.⁹¹⁵ Крајем 1943. Ангел Попов радио је и на откривању илегалног канала Београд – Ниш – Софија и Скопље – Софија којим су пребацивани људи за Бугарску, а одатле за Турску. Овај канал организовали су и водили британски обавештајци и њим је извршен број Јевреја пребачен у Бугарску, а одатле за Турску. Међутим, резултати ове акције која је вођена директно из Софије, нису нам познати. У то време Ангел Попов се упознаје са бившим председником владе Драгишом Цветковићем који је преко ове везе и преко начелника штаба 1. бугарског окупационог корпуса потпуковника, касније пуковника, Стојка Иванова успео касније да се пребаци у Бугарску, а затим и Турску. Према документацији које су саставиле југословенске службе безбедности након рата саслушавајући Ангела Попова и његову супругу (Мирослава Јанковић–Попов) састављено је 80 образаца за лица за које се сумњало да су била врбована и да су радила за бугарску војно-обавештајну службу.⁹¹⁶

⁹¹⁴ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n. d., 47.

⁹¹⁵ ДАС, БИА, IV/44; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 452, 454–455.

⁹¹⁶ ДАС, БИА, IV/44. Августа 1944. када је спољнополитичка ситуација била јаснија, Цветковић је покушавао да се преко Бугарске пребаци у Турску. Због разних компликација, Цветковић је одустао од помоћи Попова. Пошто је био убеђен да има све мање времена за деловање почетком септембра је пешке из Нишке Бање дошао у Белу

Из рапорта које су бугарски обавештајци подносили са терена, покушавајући да уђу у траг „субверзивним елементима“, јасно се видео и став јавног мњења у Србији, обликован тренутним догађајима. У рапорту капетана Ивана Проданова од 3. октобра 1943. стајало је да у Нишу „међу грађанством (влада) велико уверење, да ће скоро бити у Софији и да се ми (Бугари) повучемо из Србије“. Други обавештајац Тома Караиванов јављао је истог дана о стању у југословенској престоници: „...У Београду сам стекао утисак да је код становништва силно подигнут морал последњим успесима Англосаксонаца... У гр.(аду) Нишу влада исто расположење, само грађани не смеју јасно да се изражавају...“. Обавештајна служба је крајем 1943. посебно пратила кретање „партизанског одреда Живојина Николића–Брке“.⁹¹⁷

Такође крајем 1943. ради одржавања борбеног духа бугарско министарство војске почело је да шаље „специјалне пропагандистичке мисионаре“ који су јединцима из састава 1. окупационог корпуса држали предавања из разних области. У својој изјави на саслушању пред Окружним судом у Нишу на дан 7. априла 1949, оптужени Александар Дочев изјавио је по овом питању следеће: „...У касну јесен 1943. године, од Главног штаба војске из Софије били су послати специјални предавачи...који су обилазили све гарнизоне у Србији где су држали већ припремљене говори, сваки по својој линији и сектору. Једни по томе, да је бугарске привреда на вишој развијености од српске, да је развијенија индустрија, сточарство. Други по томе да је просвета, писменост, култура већа од културе српског народа. Такође постојала је наредба, још пре мог доласка да се забрањује бугарским војницима да се друже са српским народом. Јасно је, да све те мере нису имале за циљ да омогуће братство српског народа са бугарским. Свакако су ти „лектори“ имали задатак од врховног руководства из Софије да појачавају мржњу између српског и бугарског народа, но то мени није тачно познато“.⁹¹⁸

Како би своје јединице задржала у што бољој психичкој форми, бугарска команда је заједно са немачком командом у Београду 24. маја 1943. покренула недељник „Устрем“ који је излазио не немачком и бугарском језику. Лист је излазио у Београду, а главни уредник био је Васил Сеизов (до 46 броја), а након њега др Иван Грчев. Укупно је изашло 66 бројева, а последњи број изашао је 20. августа 1944. године. Лист је био намењен, како је стајало испод имена новина, „официрима и подофицирима Првог бугарског корпуса“, али је од осмог броја стајало да је намењен „борцима Првог бугарског корпуса“. Лист је за циљ имао да прикаже немачко-бугарску војну сарадњу, немачке и бугарске победе на свим фронтovima, нарочито у Југославији. „Устрем“ је још доносио унутрашњополитичке и спољнополитичке вести, разне рубрике и приче које су се односиле на свакодневни живот бораца бугарских јединица итд.⁹¹⁹

*

Промена и реорганизација није задесила само 1. окупациони корпус, него и 5. армију. Њој су биле подређене 14, 15. пешадијска дивизија и 1. коњичка бригада, као и новоформирана 17. пешадијска дивизија која је прикључена 5. армији у јесен 1943. године. Пошто је армија и

Паланку, одакле је успео да се пребаци у Софију. Затим је преко турског посланства, сопственим везама, добио визу за Турску као „Бугарин“ са именом „Драгољуб Јованов Цветков“. Пошто је нова бугарска влада инсистирала на његовом лоцирању, његов стари „пријатељ“ Ангел Попов био је највише од свих ангажован у овој потрази. Попов се коначно сусрео са Цветковићем у Цариграду у хотелу „Токатљан“ где је овај и одсео. У поверљивом разговору Попов је Цветковићу уручио писмо митрополита Стефана, једног од главних људи који су радили на склањању припадника грађанских партија из Југославије и Бугарске пред новим комунистичким властима. У писму је стајало да Цветковић ни у ком случају није смео да се враћа или да долази у Југославију и Бугарску. Са Цветковићем у том тренутку се налазило још неколико југословенских грађана који су због сличних разлога напустили земљу. ДАС, БИА, IV/44; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 686–694.

⁹¹⁷ ДАС, БИА, IV/42.

⁹¹⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 91.

⁹¹⁹ Као сарадници препознају се: Тодор Кожухаров, Ненчо Илијев, Фани Попова Мустафова, Рајко Алексијев, професор Г. П. Генов, Д. Талев, др Л. Владикин, Ас. Цанков, Хр. Капитанов, Ал. Ганчев, Ив. Дујчев, Дамјан Калфов, Емил Коралов, Георги Рајчев, Панчо Михајлов и др. *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Том II. Н–Я*, 440. Видети „Устрем“ број 2 од 30. маја 1943. ВА, НДХ, к. 261, ф. 5, д. 6. Нетачно навођење код Драгољуба Мирчетића. Драгољуб Мирчетић, „Непријатељска штампа и пропаганда о устанку 1941. године на југу Србије (мај 1941–март 1942. године)“, *Лесковачки зборник*, XXII, (1982), 121.

са овим променама једва одржавала ред, нарочито од почетка 1944, априла исте године придодата јој је новоформирана 29. пешадијска дивизија. Нова дивизија окупира је југоисточне делове Србије, односно рејон Пирот – Бабушница – Врање – Бујановац.⁹²⁰ Седиште ове дивизије било је у Врању. У свом саставу дивизија је имала 52. пешадијски пук, који се са штабом дивизије и приштапским деловима налазио у Врању, затим 50. пешадијски пук у Пироту, 4. етапни пук који је био дислоциран дуж комуникација у долини Јужне Мораве, по неким подацима у саставу је био и 3. пешадијски пук, а у августу у састав дивизије ушао је и 36. пешадијски пук и 4/9 ТАО.⁹²¹

Табела бр. 9: Приказ бројног стања по дивизијама 5. армије из фебруара 1942. и априла 1944. (пре доласка 29. дивизије); такође је приказана разлика у људству (К. Матеv, n. d., 78)

Дивизија	2.1942.	4.1944.	Разлика
14. пеш. дивизија	8.678	20.873	+12.195
15. пеш. дивизија	5.686	14.946	+9.260
17. пеш. дивизија	-	7.117	-
Укупно	14.364	42.936	+28.572

Повећање броја људства пратио је и повећање наоружања, нарочито ситног наоружања и артиљерије у 5. бугарској армији.

Табела бр. 10: Нумеролошки приказ наоружања 5. армије (1943. и 1944.) и разлика у наоружању (К. Матеv, n. d., 78).

Тип наоружања	1943.	1944.	Разлика
Пешадијско наоружање:			
Пушке	17.015	35.802	+18.787
Пиштољи	2.533	6.706	+4.173
Машинке	-	1.160	+1.160
Лаки митраљеви	597	953	+356
Тешки митраљеви	262	424	+162
20 mm противтенковске пушке	26	58	+32
Минобацачи и бацачи граната:			
Минобацачи	36	255	+219
Пушке са тромболом: Маузер	-	267	+267
Бацач граната М.39	-	27	+27
5 cm лаки минобацачи	-	243	+243
Противтенковска артиљерија	-	?	?
37 mm противтенковски топови	-	60	+60
5 cm противтенковски топови Рајнметал	-	36	+36
7.5 cm противтенковски топови: Рајнметал 40	-	18	+18
Противавионска артиљерија:			
20 mm противавионски топови: Рајнметал	-	45	+45
Дивизијска и армијска артиљерија:			
7.5 cm топови	20	48	+28
7.5 cm брдски топови	16	26	+10
10.5 cm хаубице	4	36	+32
10.5 cm брдске хаубице	2	8	+6
12 cm хаубице Д/13 Шнајдер	-	24	+24

⁹²⁰ К. Матеv, n. d., 77. Према истраживању Војноисторијског института командни кадар новопридошлих бугарских јединица био је следећи: 17. дивизија – командант генерал Никола Алексијев са штабом у Штипу (48. пешадијски пук у Струмици – командант пуковник Сарафов; 49. пешадијски пук у Штипу – командант пуковник Тома Ангелов; 17. артиљеријски пук у Штипу – командант потпуковник Нанков). 29. дивизија – командант пуковник, касније генерал Иван Попов са штабом у Врању (52. пешадијски пук у Врању – командант пуковник Попов, а касније потпуковник Каролијев; 50. пешадијски пук у Пироту и 3. пешадијски пук у Владичином Хану, Сурдулици и Прибоју – командант пуковник Тодор Живков (ојачан једним водом тенкова). „Бугарска окупација Македоније...“, 7–49.

⁹²¹ В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 67.

Врховна команда Вермахта у допису од 28. августа 1943. команданту Југоистока налагала је да се у случају капитулације Италије (операција „Аксе“ („Осовина“)), а у циљу растерећења немачких трупа, прошири бугарска окупациона зона и на територије Косова и Црне Горе. Са тим у вези, команданту Југоистока достављен је истог дана преглед распореда бугарских оружаних снага у Македонији са следећим распоредом: 5. *армијски корпус*, начелник генералштаба генерал Васил Бојдев, командно место Скопље; 14. *пешадијска дивизија*, командант генерал-мајор Александар Поп-Димитров, Скопље, са потчињеним јединицама: 51. пешадијски пук, Скопље; 52. пешадијска пук, Врање; 53. пешадијски пук, Куманово; 14. артиљеријски пук, Скопље; 1. коњички 14. артиљеријског пука, Скопље; 5. брдски артиљеријски дивизион, Штип; 1. коњичка бригада, Скопље; 1. коњички дивизион, Штип; 2. коњички дивизион, Скопље; 14. инжењеријски батаљон, Скопље; 14. позадински батаљон, Скопље; 4. радни пук, Скопље; 9. радни батаљон, Скопље; 12. радни батаљон, Кочане; 4. гранични батаљон, Владичин Хан; 5. гранични батаљон, Бујановац; 6. гранични батаљон, Жегра; 7. гранични батаљон, Качаник; 8. гранични батаљон, Групчин; 15. *пешадијска дивизија*, командант генерал-мајор Манков⁹²², командно место Битољ, са потчињеним јединицама: 54. пешадисјки пук, Битољ; 3/54. пешадисјког пука, Прилеп; 55. пешадијски пук, Охрид; 2/55. пешадијског пука, Ресан; 56. пешадијски пук, Велес; 15. брдски артиљеријски дивизион, Прилеп; Позадински батаљон.⁹²³ Треба посебно нагласити да је генерал Константин Стојанов сменио током јуна 1944. генерала Васиља Боједева као командант 5. армије, али је дуго времена био одсутан из Скопља.⁹²⁴

Капитулацијом Италије улога бугарске војске у окупацији делова Југославије није драстично измењена. Ипак у заповести немачке 2. оклопне армије задужене за југословенски простор од 9. септембра 1943. наређено је да војно-управни комадант Србије преузме са снагама бугарског 1. окупационог корпуса обезбеђење железничке пруге до албанске границе.⁹²⁵ У циљу обезбеђивања железничке пруге, 14. октобра 1943. у Скопљу је одржан састанак између немачких и бугарских војних и цивилних представника на којем је договорено да се појача обезбеђивање железничке пруге на линији Скопље – Велес и ангажовање немачких железничких композиција и немачког помоћног персонала у „новој Бугарској“ итд. У наредном периоду у Македонији је био ангажован и један бугарски железнички батаљон. У циљу што бољег снабдевања немачког XXI брдски армијског корпуса, који се након капитулације Италије, налазио на простору „Велике Албаније“, крајем децембра 1943. у Скопљу је боравио командант 2. оклопне армије генерал Лотар Рендулиц (Lothar Rendulic). У разговору са командантом бугарске 5. армије генералом Васиљем Боједвом договорене су одређене мере експлоатације у оперативном подручју 5. армије и регулисање привремене концентрације јединица из састава 2. оклопне армије. У циљу задовољавања ових потреба при бугарској 5. армији Немци су основали установу „Командант немачког штаба за везу при бугарској 5. армији“. Штаб је био састављен од команданта штаба (резервни капетан Хелвиг), његовог помоћника, шест возача, пет војника за везу и једног подофицира. Штаб је био потчињен немачком војном аташеу у Софији. Крајем априла 1944. ова установа је преименована у „Немачка команда за везу 31“. Поред тога, 20. априла 1944, због евентуалног искрцавања Савезника на Балкану, Немци су назначили генерала Вилхелма Шнекенбургера (Wilhelm Schneckenburger) на новоосновану функцију „Немачки генерал при врховној команди бугарске војске“. Дана 22. маја ова команда преименована је у „Немачка војна мисија у Бугарској“.⁹²⁶

Међутим, колико се може претпоставити из доступних извора, наоружање бугарских јединица и њихова спрема остали су на ниском нивоу. Крајем септембра 1943. Штаб 2. пролетерске бригаде послао је обавештајни извештај Штабу 2. ударног корпуса НОВЈ који је говорио о стању у Србији. Између осталог анализирано је и опште стање бугарских јединица,

⁹²² Тада је командант био генерал-мајор Иван Маринов.

⁹²³ *Zbornik XII/3*, 527.

⁹²⁴ В. Бойдев, *От јункер до генерал. (Спомени)*“, 78–79; И. Маринов, „Пет дни...“, 85.

⁹²⁵ *Zbornik XII/3*, 545.

⁹²⁶ Роберто Трајковски, *Вермахтот и Македонија (1943–1944 година)*, Битола 2018, 84–87, 142–143.

као и њихов став према партизанским симпатизерима и припадницима НОП: „... Има их од Обреновца до Ужица у свим већим мјестима. Према нашим симпатизерима односе се добро, према партизанима такођер добро, кад нису под њемачком контролом. Нису нарочито борбени. У четнике немају повјерења, боје се да би их ови поклати ако их ухвате. Наоружање им је слабо, располажу са мало аутоматског и тешког оружја. Моторизације немају...“⁹²⁷

1.4.1.3. Организација и деловање контрачетника, жандармерије, полиције и других специјалних јединица

Бугарска окупаторска управа стално је имала проблема са недовољно опремљеним војним и полицијским јединицама које су карактерисале мањак борбеног дуга и људства. Због тога се прибегло стварању специјалних полицијских и војних формација са наменом разбијања антифашистичких група. Ове групе биле су познате по лошој организацији, али и по бруталним методама које су користили у обрачунавању са непријатељем. Обласни полицијски начелник у Битољу доставио је 20. маја 1942. извештај обласној дирекцији у Битољу у којем је изнео да је услед недостатка полицијских снага, потребно ангажовати контрачетнике из редова пробугарски настројених група. Међутим, тада од формирања контрачетничких јединица није било ништа.⁹²⁸ Наредбом од 22. августа 1942. обласни директор Битољске области Антон Козаров, наредио је својим околицким управницима да у сваком граду или општини преко својих подручних органа издвоје од 15 до 20 „младих, здравих и верних људи из средине илинденана, бивших војвода и четника, резервних официра и подофицира“. Они су требали да представљају „здро, национално језгро у општини“ и да буду веза између државних органа и становништва. Из тих група требало је издвојити од три до четири „верних људи“ којима је требало поверити извештавање на локалу. Њихов задатак је био да они сами или преко лица од поверења прате и откривају наоружане појединце или групе и њихове јатаке и евидентирају која су се све лица одметнула. Они су у свакој општини требали да организују једну наоружану групу коју би чинило између 15 и 20 лица. Ова група требала је да „штити село од напада и да гони разбојнике“⁹²⁹ Према речима обласног полицијског начелника у Скопљу, Асена Богданова, формирање контрачетника имало је двојаку улогу: борбу против партизанских јединица и бугаризацију локалног становништва.⁹³⁰

Ово је био зачетак идеје која је добила коначну форму лета 1943. када су формирани контрачетници „од Македонаца или од већине њих“. Циљ је било гоњење партизана, откривање њихових сарадника и уништавање истих, ако би се указала могућност. Међутим, прве групе формиране су самоиницијативно крајем 1942. године. Убрзо су ове групе путем давања плата од стране државе везане за њу, па су одреди постали фактички, па формално државни. У Велесу је крајем 1942. формирана чета од 17 људи (у неким изворима 23), а до 1944. нарасла је на 44 људи. У Битољу је формирана чета 1. јуна 1943. од 25 до 35 људи на челу са Наумом Делевим. Због злочина које су припадници ове контрачете брутално вршили, она је неколико пута расформирана, па формирана.⁹³¹ У Скопљу је формирана чета од око 50–60 контрачетника. Њена бројност се повећала током 1944. на око 200 људи. Ђевђелијска чета имала је лета 1944. 60 контрачетника, Кочанска чета имала је 200 људи током 1944. године. У Прилепу је прва контрачета формирана јесени 1942, а бројала је 15 људи. Она се убрзо

⁹²⁷ *Зборник I/16*, Београд 1958, 102.

⁹²⁸ ВА, БА, СУП Скопље 5/555, 20.5.1942. (регеста).

⁹²⁹ Ѓорѓи Малковски, „Организационата поставеност и дејствувањето на контрачетниците во Велешко во Втора светска војна (1942 – 1944)“, *Историја*, LIV, 1, (2019), 56; Ј. Павловски, *н. д.*, 193. Видети: М. Apostolski, *Pogledi na jugoslovensko-bugarske odnose...*, 50. Више: Ѓорѓи Малковски, *Политичките партии...*, 144–167; Ѓ. Малковски, *Профашистичките...*, 67–79.

⁹³⁰ Ѓ. Малковски, „Организационата поставеност...“, 57.

⁹³¹ ВА, НМА, СУП Скопље 1/320, 3.2.1944, бр. 400, (регеста); ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 53, л. 183–187; ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е.55, л. 91–94; Ѓ. Малковски, „Организационата поставеност...“, 59–66. О постављању и отпуштању контрачетника у Велешкој, Скопској, Кавадарској и другим околицјама видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 41, л. 111–130; ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 118, л. 492–498; ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 122, л. 545.

распала. Њен рад је ускоро обновљен 18. маја 1943. због појаве већег броја партизана са којима локална полиција није могла да се носи.⁹³²

Скопски обласни директор Димитар Рајев изјавио је да је у разговору са Стефаном Симеоновим, скопским обласним полицијским начелником током 1942. добио идеју за формирање контрачетника сагледавајући две брошуре где су се помињале борбе контрачетника у борбама између Бугара и Срба у Македонији. Нарочито је подвучена делатност Михаила Каламанџијевића бившег сенатора Краљевине Југославије и жандармеријског капетана Мине Станковића. Симеонов је саопштио Рајеву да је идеја стварања контрачетника веома прихватљива и да би могла да се реализује тако што би ове групе биле финансиране од стране полиције. Рајев је предлог о оснивању оваквих група упутио бугарском министру унутрашњих послова Габровском који је позитивно реаговао и одмах упутио одобрење. Формирање ових група ишло је спорије него што се мислило, па се Стефан Симеонов, а касније и његов наследник Асен Богданов (од 1. јануара 1943.) повезао са старим „михајловистом“ Трајком Чундевим који је требао да обезбеди људе који би чинили језгро контрачетништва, предлажући Пана Николова Манева, такође „михајловисту“, као војводу велешке контрачете која је требала да буде прва формирана. Чундев, члан ВМРО од 1925, био је у добрим везама са бугарским министром унутрашњих послова, а Маневом су га везивале, поред чланства у ВМРО, и разне заједничке акције, као што је било минирање железничке пруге Скопље – Велес 1927. године. Обојица су кренула убрзано да раде на формирању контрачетника ступивши у контакт са познатим „михајловистима“ и терористима, као што су били Георгије Зафиров Хаџи Митров који је формирао Ђевђелијску контрачету и са Атанасом Калчевим који је формирао злогласну Кавадарску контрачету на лето 1943. која је починила злочин у Ваташи, о којем ће касније бити више речи. Чундев и Манев ослонили су се приликом врбовања људи и на тзв. саветодавне групе које су биле сачињене од старих „михајловиста“.⁹³³ У скопској области, преко саветодавних група, истицали су се Кирил Дрангов, Димитар Ачков, као и сам Трајко Чундев, али и један „протогеровиста“ Ангел Узунов. У Битољској области били су „михајловисти“: Ђошо Атанасов, Димко Василев, Димитар Илијев и „протогеровиста“ Ђорџи Поп Христов. Поред контаката са „михајловистима“ Стефан Симеонов, а касније и Асен Богданов ступили су у везу са локалним албанским старешинама. Први међу њима био је Исмаил Хоџа из Качаника који је први организовао одред контрачетника који је понео назив Качаничка контрачета. Контрачете у Качаничкој, Кумановској и Бојановској околији, као и једна мала група у Скопској Црној Гори биле су формиране првенствено од Шиптара. Њихове вође познајемо само по имену: Бајрам – Качаничка контрачета; Алијата – Бојановска контрачета, Тефик – Скопска контрачета; Сулју (Суљо) – Кумановска контрачета.⁹³⁴ Ове чете бројале су између 12 и 24 припадника.⁹³⁵

Како би људи што брже прихватили дати позив обезбеђена су и висока месечна примања која су била у рангу начелника полиције (начелници полиције у Скопљу Љупчо Јорданов и Христо Стоилов примали су 3.800 лева месечно, а велешки контрачетници примали су 116 лева дневно или 3.480 лева месечно. Касније се плата повећала па су примали 4.500, а војводе још по 500 лева месечно стигавши тако и примања обласног полицијског начелника Стефана Симеонова који је примао 5.750 лева месечно. Изузетак је чинио контрачетник Атанас Калчев који је примао 10.000 лева месечно). Примања су исплаћивана као наднице тако да су обични контрачетници примали на дневном нивоу између 150 и 200 лева. Међутим, из списка

⁹³² ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 36, л. 118. Јован Павловски је писао да је Прилепска контрачета обновљена тек током 1944, али да је у њен састав ушло само 10 лица, па је након три месеца поново расформирана. Ј. Павловски, *н. д.*, 204.

⁹³³ О контрачетницима у Кавадарцима и Тиквешу видети: Ѓорѓи Лазаревски, „Формирање и активност на контрачетите во Тиквешијата за време на НОВ“, во: *Тиквешијата во НОВ 1941–1945. (Материјали од научниот собир одржан на 21 и 22 јуни 1982 год. Во Кавадарци). Книга петта. Окупарскиот систем, селата во НОВ и НОБ во песните*, ред. Ристо Џунов и др, Кавадарци–Неготино, 1984, 131–141.

⁹³⁴ АЈ, 110–300–269, дос. бр. 2873; АЈ, 110–300–278, дос. бр. 2873; Ј. Павловски, *н. д.*, 193–202, 219–220.

⁹³⁵ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 121–122, 124; Ванче Стојчев, „Формирањето и соработката на колаборационистичките организации во Македонија 1941–1944 година“, *Гласник*, XLVIII, 1–2, (2004), 78.

припадника Велешке контрачете, видимо да њихове плате нису биле редовне и често су касниле. Поред тога за врбовање четника коришћене су и насилне методе, као што је на пример била уцена.⁹³⁶ Из радиограма Дирекције полиције у Софији од 29. новембра 1943. Обласној полицијској управи у Битољу сазнајемо да је упућена сума од 294.600 лева намењена за исплату плата контрачетника.⁹³⁷

Лоша логистика, недовољна обученост, раслојеност у редовима и непридржавање наредби код контрачетничких јединица били су примећени код Министарства унутрашњих послова које је још додало на то да није одрађено коначно устројство у финансијском и административном смислу. Припадници контрачетничких јединица су према донетом буџету за 1943. и 1944. плаћани као надничари. Међутим, исплаћивање надница одређене управе вршиле су преко произвољних платних спискова, друге преко надничних листова, а треће преко расписа или других докумената. Поред тога, вођење архиве по овом питању било је нередовно и на ниском нивоу. Некада су то водиле обласне управе, а некад околијске, па су извештаји често каснили и по неколико месеци. Због тога је директор полиције у Софији наредио 18. марта 1944. да лица која су ступала у контрачетнике треба прво да буду назначена од њега и да му се тачно одреди надница преко надничних листова у којима је требало тачно приказати рад одређеног лица. Надничне листове требало је обрађивати и слати на месечном нивоу, без закашњења.⁹³⁸

Анализирајући извештаје скопског обласног полицијског начелника који су упућивани крајем јула и почетком августа директору бугарске полиције јасно се види да су полицијски одреди и контрачете појачани у Скопској области. У првом документу од 23. јуна 1943. обласни полицијски начелник јављао је да располаже са 1.478 млађих и 204 старијих стражара и 74 командира (пешадијских, моторизованих, коњичких). Ипак, пун капацитет није постигнут, јер је било слободно 142 места за млађе и 52 места за старије стражаре и 13 места за командире. Поред тога формиране су контрачете са следећим распоредом и саставом: Велешка околија – једна контрачета од 20 људи; Скопска околија четири контрачете од 66 људи; Качаничка околија – три контрачете од 40 људи; Прешевска околија – једна контрачета од 16 људи; Сурдуличка околија – један контрачета од 25 људи. Укупно 167 контрачетника.⁹³⁹ Према једном извештају бугарског Министарства унутрашњих послова било је осам контрачета, јачине од 30 до 50 људи. Контрачете биле су према овом документу попуњене добрим делом од припадника ВМРО, од декларисаних Бугара и од Шиптара.⁹⁴⁰

Наоружање контрачета било је јако слабо. Приликом оснивања Велешке контрачете припадници су имали по једну пушку (карабин) и 50 метака. Контрачетници нису имали ни пригодну одећу и обућу. Тек су фебруара 1943. добили пригодну одећу и обућу за зимске услове. Из списка припадника ове контрачете из априла 1943. видимо да је сваки од њих био задужен за један огртач (за кишу и снег), једну бритву, једну капу, један пар ципела, једну пушку са 50 метака и за још неке ситнице. Вођа једне контрачете Милан Панов Завков био је задужен за један шмајсер са 100 метака.⁹⁴¹

Мање контрачетничке групе биле су мобилније од већих војних и полицијских јединица, па су скоро стално служиле за гоњење мањих непријатељских група. Према сведочењу контрачетника Диме Сребра коме је суђено у Велесу јануара 1945. при Војним судом Велешког подручја он је у одред контрачетника на челу са Христом Мајсторовим приступио у Велесу у

⁹³⁶ ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 25, л. 42–77; ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 36, л. 118; Ѓ. Малковски, „Организационата поставеност...“, 62; Ј. Павловски, *н. д.*, 193–202, 219–220; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 122–123.

⁹³⁷ ВА, БА, СУП Скопље, 1/302, 29.11.1943, (регеста).

⁹³⁸ ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 16, л. 31.

⁹³⁹ *Зборник VIII/4*, Београд 1954, 346–347.

⁹⁴⁰ Према подацима Асена Богданова у исказу пред истражним властима постојале су следеће контрачете: У рејону Качаника, 15 људи, вођа Бајрам; у рејону Куманова, 24 човека, вођа Суљо; у рејону Скопске Црне Горе, 12 људи, вођа Тефик; у рејону Кочана, 50 људи, вођа Медаров; у рејону Кавадарци, 40 људи, вођа Калчев; у рејону Кратова, 60 људи, вођа Х; у рејону Ђевђелије, 30 људи, вођа Х; у рејону Велеса, Х људи, вођа Х. М. Apostolski, A. Hristov, R. Terzioski, *н. д.*, 50–51.

⁹⁴¹ Ѓ. Малковски, „Организационата поставеност...“, 60–66.

јесен 1942. године. Одред је имао 20 људи, а припадници су наоружани и обучени у Скопљу. Прва акција овог одреда била је у селу Лисиче где су убили два партизана. Почетком месеца јануара у селу Фојница опкољено је и убијено седам партизана од стране овог одреда. Поред тога, ови контрачетници извршили су низ злочина пљачке и туче у селима око реке Вардар.⁹⁴²

*

Ради успешније борбе са партизанским јединицама на терен Скопске области послата су два одреда „Бенковски“ и „Вардар“. Одред коњичке полиције, односно „бојни одред“ „Бенковски“ био је формиран по окупацији, а био је концентрисан у Пироту. Командант одреда био је Стефан Камбуров.⁹⁴³ Као специјална јединица био је усмерен на борбу против покрета отпора. Деловање овог одреда нарочито се развило од друге половине 1943. када се партизански покрет нагло проширио у деловима Југославије које је анектирала Бугарска, након капитулације Италије.⁹⁴⁴ Одред „Бенковски“ био је распоређен на следећи начин: I вод – село Кленике, III вод – село Горње Романовце, IV вод – село Крива Феја, V вод – Кавадарски срез, VI вод – село Кленике, II вод је расформиран и придодат IV и VI воду.⁹⁴⁵ Укупно је било шест командира, 17 старијих и 179 млађих стражара. Одред „Вардар“, који је имао сличан историјат као и одред „Бенковски“, био је распоређен на следећи начин: I вод – село Кленике, II вод – село Бело Поље, III вод – село Трговиште. Укупно је било три командира, 12 старијих стражара и 114 млађих стражара.⁹⁴⁶

Поред ових јединица, у првој половини 1943. формиран је, у сарадњи између Немаца и Бугара, одред „Бирман“, назван по његовом команданту немачком поручнику Бирману („доктор“). Одред је био познат и под именом „Бојни и извиђачки одред“ или „Одред поручника Бирмана“, а имао је свој штаб у Скопљу (касније се помиње и да је седиште било у Врањској Бањи). Његов командант је имао „неограничено овлашћење да предлаже бугарским властима и предузима разне облике терора и насиља над становништвом по насељима и рејонима појединих рудника“. Идејни творци одреда са немачке стране били су немачки генерални конзулу Скопљу Артур Вите и шеф Абвера у Бугарској Ото Вагнер–Др Делијус, а са бугарске стране Асен Богданов. Важног удела у оснивању и функционисању одреда имао је Роберт Деригел (Robert Deuerrigel). Који се налазио на челу Дирекције за експлоатацију рудника у Македонији. Родом из Беча, Деригел се посебно разумео у рударска питања у овом делу Југославије, јер је током међуратног периода био директор једног од рудника у Македонији. Одред је имао специјални задатак обезбеђивања рудника. У одред је ушло и 60 лица као „контрачетници“ и то 30 Руса из Власовљеве армије (генерал Андреј Власов) које је поручник Бирман директно довео из Софије и 30 Албанаца из Качаника и Прешевске долине које је лично бирао бугарски потпуковник Асен Богданов. Лица су наоружана немачким наоружањем и дате су им немачке униформе. Такође су Немци финансирали одред. Истовремено је Богданов позван у Софију од стране директора бугарске полиције где је добио инструкције за обезбеђивање рудника у Скопској области и то: за Бело Поље 60 људи; за Радушу 60 људи; за Лојане 40 људи; за Трново 10 људи и за Злетово око 40 људи.⁹⁴⁷ Богданов

⁹⁴² „Бугарска окупација Македоније...“, 20–21.

⁹⁴³ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 40, л. 286–287.

⁹⁴⁴ Начелник бојног одреда „Бенковски“ Мирчо Ценков упутио је строго поверљив извештај начелнику одељења униформисане полиције у Софији 5. новембра 1943. поводом напада који су партизани извршили 2. новембра 1943. на граничну караулу код села Крушевице и убили једног бугарског стражара, а једног бугарског подофицира лакше ранили. У поменутом писму начелник одреда је тражио акцију, а за неколико дана је добио потврду, па је одред „Бенковски“ спровео једну дводневну акцију у реону Црне Траве. Акција је била неуспешна, а начелник одреда „Бенковски“ оценио је читаво стање на овом простору као неповољно. Терен је био повољан за герилце, а бугарска власт је била слаба, док су полицијски одреди били лоше наоружани. Ценков је поменуо да, ако би његови водови остали и даље на овом простору, они би практично били осуђени на смрт. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 151–153.

⁹⁴⁵ Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е.93, л. 295.

⁹⁴⁶ *Зборник VII/4*, 347.

⁹⁴⁷ Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 95, л. 299. Марин Крстев из села Дерманци близу Ловеча који је био активни учесник и Првог светског рата описао је у својим сећањима како је изгледало обезбеђење рудника Радуша. По отпочињању Другог светског рата на Балкану, Крстев је обављао функцију кмета у два места

је требао да обезбеди људе, а Дирекција немачких рудника у Скопљу наоружање.⁹⁴⁸ Одред „Бирман“ био је у сталној вези са Асеном Богдановим који је као свог човека за везу у одреду имао агента државне сигурности Бориса Христова Жуглова, (уједно био и ађутант одреда). Временом, одред је поред функције обезбеђивање рудника слат на „специјалне задатке“ у борбе против покрета отпора или у „казнене експедиције“, највише у рејону Бујановца и Прешево – Врање.⁹⁴⁹ Једна од првих акција одреда „Бирман“ била је везана за кумановски рејон. У селу Матејче, по наредби самог Бирмана убијено је 10 сељака.⁹⁵⁰

*

Поред ових специјалних одреда, заштита реда и мира на анектираној територији била је поверена полицији као и раније. У документу од 6. августа 1943. дат је детаљан приказ бројног стања, наоружања и распореда полицијских снага на територији Скопске области. У Среској полицијској управи Велес било је 70 људи, док је по формацији требало да буде 76. Среска полицијска управа Радовиш бројала је 34 људи, по формацији 38. Среска полицијска управа Тевђегија бројала је 66 људи, 75 по формацији. Среска полицијска управа Неготино бројала је 41 човека, 44 по формацији. Среска полицијска управа Куманово бројала је 67, по формацији 82. Среска полицијска управа Скопље бројала је 85, по формацији 93. Среска полицијска управа Берово бројала је 35, по формацији 38. Среска полицијска управа Бујановац бројала је 66, по формацији 76. Среска полицијска управа Штип бројала је 53, по формацији 57. Среска полицијска управа Качаник бројала је 65, по формацији 76. Среска полицијска управа Кавадарци бројала је 49, по формацији 57. Среска полицијска управа Св. Никола бројала је 38, по формацији 44. Среска полицијска управа Струмица бројала је 54, по формацији 62. Среска полицијска управа Крива Паланка бројала је 46, по формацији 52. Среска полицијска управа Кратово бројала је 39, по формацији 46. Среска полицијска управа Кочани 50, по формацији 53. Среска полицијска управа Владичин Хан бројала је 74, по формацији 82. Среска полицијска управа Врање бројала је 78, по формацији 83. Полицијска команда Скопље бројала је 233 људи, по формацији 243. Коњички полицијски ескадрон у Скопљу бројао је 108, по формацији 138. Моторизована полицијска чета у Скопљу бројала је 73, по формацији 153. Наоружање полицајаца није било на завидном нивоу. Они су били наоружани српским карабинима са по 10 метака на сваки карабин и пиштољима „Валтер“ са по 10 метака на сваки пиштољ. У појединим сеоским и општинским станицама није било довољно оружја за све полицајце. Одело државне и општинске страже било је у добром стању, али се осећао недостатак у чизмама и другој обући.⁹⁵¹

У Битољској области стање је било слично. Према документацији од краја јула 1943. припадника „државне страже“ било је 776, а по формацији је требало да их буде 961. Они су били распоређени на следећи начин: Битољска околија – 380, Прилепска околија 72, Крушевска околија 58, Бродска околија 52, Охридска околија 42, Ресенска околија 43. Ту је

(Голема Желјезна и Торос). Фебруара 1944. он напушта овај позив и добровољно ступа у војску (пошто кметови нису подлежали мобилизацији). Априла 1944. бива прикључен 36. пешадијском пуку чији је командант био Павел Миков Панов. Због познанстава са командантом убрзо је постао командир чете која је добила задатак да обезбеђује рудник „Радуша“. На путу до рудника од Софије до Скопља линијом Драгоман – Ниш – Куманово, Крстев је у својим сећањима писао о тмурној атмосфери која је захватила села у околини ових градова највише због терора који је вршен од стране Немаца, али и од Бугара. У руднику „Радуша“ радили су француски, чешки, пољски и југословенски заробљеници. Руду су копали локални Албанци и заробљеници. Поред бугарске чете, рудник су чували и Немци, углавном лакши рањеници са великих фронтвова који су повучени. Бугари су често имали несугласице са командиром ове немачке јединице, највише због хапшења бугарских војника који су држани у нехуманим условима. ДА – Ловеч, ф. 1236 (Марин Крџев Иванова (1894–1990)), оп. 2, а.е. 7, л. 60–73.⁹⁴⁸ АЈ, 110–300–271, дос. бр. 2873; М. Apostolski, А. Hristov, R. Terzioski, *n. d.*, 69; Ј. Павловски, *n. d.*, 233–234; В. Стојчев, „Формирањето и соработката...“, 78.

⁹⁴⁹ АЈ, 110–300–168, дос. бр. 2873.

⁹⁵⁰ АЈ, 110–300–270, дос. бр. 2873. Евидентирали смо два злочина у селу Матејче. Један се десио априла 1943. када је убијено седам партизана и други који се десио 23. јула 1943. када је убијено 12 особа у селу. АЈ, 110–86–45, одлука за Асена Богданова ф. бр. 781; АЈ, 110–222–410, одлука за Станиуа Илијева Станева ф. бр. 22653. Још једна борба евидентирана је 31. јула 1943. Видети: *Зборник VII/2*, Београд 1952, 376.

⁹⁵¹ *Зборник VII/4*, 351–380.

била и „општинска стража“ са 40 припадника и „стража на граничним пунктовима“ са 165 припадника (на другом месту пише 208). Полицијска команда бројала је 120 припадника распоређених у 1, 2. и 3. полицијско одељење јачине 40 припадника по формацији 40 припадника. Ж. П. Етапна полицијска команда имала је 15 припадника, по формацији 15. Одећа и обућа оцењена је као добра. Такође су 2. и 3. полицијско одељење имали леп смештај, док је смештај 1. одељења оцењен као неудобан и нехигијенски. Слично је оцењена и зграда Команде полиције. Уопштено полиција није располагала са довољним бројем кревета. Исто се оскудевало и у наоружању, нарочито у муницији, али не као претходних година. Храна је оцењена као много добра, а њен квалитет додатно је побољшао од када је Полицијска команда добила 17 декара баште.⁹⁵²

Како би донекле оснажила полицијске редове, Министарство унутрашњих послова организовало је 1. марта 1944. Инспекторат.⁹⁵³ Почетком 1944. према речима Асена Богданова на територији Македоније анектиране од стране Бугарске било је ангажовано 4.797 агената и полицајаца који су сачињавали полицијски апарат. Од тога у Скопској области било је ангажовано 2.479 људи и то: 86 агената у државној сигурности, 35 у криминалистичкој служби, 32 у администрацији, 95 као полицијски службеници, 1.149 као полицајци у униформи, 190 као полицајци у рудницима, 227 у бојним полицијским четима, 400 у жандармерији и 226 као контрачетници. У Битољској области било је 2.088 агената и полицајаца, а у Струмици, Берову и Делчеву који су припадали Горњоцумајској области било је ангажовано 230 агената и полицајаца.⁹⁵⁴

Полицијске јединице ојачаване су и у југоисточној Србији. Полицијска дирекција у Софији издала је наређење 26. јануара 1944. о прекомандовању, са правом на путне трошкове, 74 млађих полицијских стражара који су привремено вршили дужност у новоформираним „борбеним полицијским одредима“ за чишћење „Моравске области“. Њихова прекоманда рачунала се од ступања на дужност, па све до постављеног им задатка „при Врањској области“. Стражари су били из следећих места: Трн, Ихтимен, Годеч, Самоков, Ћустендил, Ботевград, Брезник, Цариброд и Пирот.⁹⁵⁵

Сталним допунама и реорганизацијама полицијског кадра расла је и архива бугарске полиције. Из прегледа картотеке бугарске полиције у Пироту можемо закључити да се предмети могу поделити у четири групе: лоцирање и извештаји о илегалним покретима, првенствено партизанском покрету; допусти за отварање разних радњи, првенствено кафана и провере тих личности; допусти и наређења о премештању полицијских службеника и њихова упућивања првенствено у Пирот и околину; крађе, најчешће ситне крађе. Већина предмета односила се на град Пирот.⁹⁵⁶ Из ових случајева може се закључити да бугарске власти нису могле да национално асимилују становништво овог краја, да је становништво осиромашило, па је прибегавало све чешћим крађама, да је репресија полицијског апарата била на високом нивоу, због чега су људи, првенствено младићи напуштали своје домове и одлазили у покрете отпора; да су се на службу у присаједињене крајеве упућивали млађи полицајци или се упућивала одређена лица због казне на „немирне територије“. Са друге стране, репресије су произвеле да је сваки становник који је полицијској служби подносио пријаву морао да се изјасни као Бугарин. Занимљив је један такав случај ученика из Сарајева који је похађао школу у Пироту. Ипак, Пирот је наставио некако да функционише, а о томе у прилог говоре бројне пријаве за отварање кафана, што се може тумачити и као пропагандни маневар бугарских власти. У документацији бугарске полиције у Пироту такође наилазимо на доста случајева који говоре да су младићи из

⁹⁵² Видети: ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 51, л. 154–180; Боро Митровски, „Битола и Битолско низ бугарската управно-полицијска документација (1943–1944), во: *Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора*, ред. Трајче Грујоски и др, Битола 1982, 693.

⁹⁵³ Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 88, л. 115–117.

⁹⁵⁴ Ј. Павловски, *н. д.*, 141–142.

⁹⁵⁵ ДАС, БИА, IV/42.

⁹⁵⁶ Околијска полицијска управа у Пироту била је везана за обласну полицијску управу у Софији. Ипак, због величине Софијске области и укључивања „новоослобођених крајева“ у област околицка полицијска управа у Пироту била је фактички везана за Врање. ДАС, БИА, IV/42.

пиротског краја ступали у партизанске редове. Примери су се кретали од оних најобичнијих, где је у белешкама просто стајало да је ступио у партизанае, до нетипичних прилика чак и за ратно време. Такође било је случајева, додуше мање, да су младићи ступали и у редове ЈВуО.⁹⁵⁷

Крајем 1943. бугарско Министарство унутрашњих послова приступило је организовању жандармерије на окупираној југословенској територији. Значајнији обриси били су видљиви од 1. јануара 1944. када је донет специјални закон у вези оснивања жандармерије. Главни циљ ове организације била је борба против покрета отпора, али пошто су се жандармеријске јединице показале недовољне способне, 21. јуна 1944. донета је одлука о установљењу посебних одреда бугарске жандармерије. У тој одлуци министар унутрашњих послова Александар Станишев главни задатак у сламању антифашистичких јединица поверио је жандармерији. Главни сарадници и помоћници жандармерији требали су да буду полиција (тајна и униформисана) и администрација. У том смислу директори полиције и обласни директори имали су дужност да своје потчињене ставе на располагање жандармерији, ако она то затражи. Уз то полиција је морала да развије свој обавештајни рад, да открива конспиративне групе и да даје све податке жандармерији. Војска је такође морала да пружи помоћ у овој борби, али само ако услови и потребе то буду исказивале. Поред тога спремљена је нова тактика за вођење борби против „илегалаца“. Илегалне групе у сукобима морале су да се „уништавају немилосрдно и потпуно“; откривени јатаци и њихови помоћници морали су да се убудуће предају војном суду, „који ће деловати брзо и по скраћеном поступку“. Војном суду требало је предати и „чланове конспиративних и антидржавних организација“. Забрањивано је паљење имовине, батинање и туча цивила, односно „окрутност према било коме“. Сумњива лица и родбина осумњичених требала су да се држе под присмотром, а не као раније да се интернирају. Ислеђивање је вршио војни изасланик који је био придодат жандармерији. Војни изасланик „ће слеђивати на самом месту... Невине ће издвајати и ослобађати, а кривце ће предавати одмах војном суду“.⁹⁵⁸

Према исказу обласног полицијског начелника у Скопљу Асена Богданова на суђењу у Скопљу 24. новембра 1948. жандармерија је формирана специјалним законом 1. јануара. За Скопску област формиран је један жандармеријски батаљон чији је главни задатак био да води борбу са герилцима и да гони њихове одреде. Сви полицајци из моторизоване полиције, коњичког ескадрона и пешадијске полиције изнад 30 година старости били су опуштени из полиције и прикључени жандармерији. Жандармеријски батаљон у Скопљу бројао је 400 људи, а његов командант био је капетан Кочков, официр бугарске војске. Он је за снабдевање био прикључен дивизији, а у командном погледу био је потчињен штабу жандармерије.⁹⁵⁹

Треба напоменути и везу Асена Богданова и немачког мајора Гантера, шефа немачке обавештајне службе у Скопљу коме је Богданов давао разне информације о партизанском покрету и његовим члановима на овом простору. Веза је ишла преко Гантеровог помоћника Рудија Милера, родом из Софије, који је одлично знао бугарски језик. Одласком Гантера, ове везе нису прекинуте, јер је нови шеф мајор Кустус такође имао одличне везе са Богдановим. Везе су одржаване и са немачком војно-обавештајном службом на чијем челу је био потпоручник Алфред Фидлер. Полицијски начелник у Скопској области имао је везе и са генералом Грунтом који је био задужен за ваздухопловне јединице у Македонији.⁹⁶⁰

1.4.2. Организација окупационог система током 1943. и 1944.

1.4.2.1. Мере за умиривање становништва и наређења за борбу против „разбојника“

Након великог узбуђења које је завладало међу пробугарским становништвом 1941, у следећој 1942. наступило је велико разочарење из два разлога. Понајпре због нерешеног македонског питања и због тога што је западна Македонија остала под италијанско-албанском

⁹⁵⁷ ДАС, БИА, IV/43.

⁹⁵⁸ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 137, л. 177–180; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 162–165.

⁹⁵⁹ „Бугарска окупација Македоније...“, 33.

⁹⁶⁰ АЈ, 110–300–271–300–272, дос. бр. 2873.

окупацијом. Други разлог тицао се грешака бугарске власти које нису знале да успоставе контакт са локалним становништвом. Међутим, расположење се током 1943. знатно поправило. Под бугарску власт дошла су два села која су била под италијанско-албанском окупацијом. Становништво је веровало да ће се и остало вратити „само треба чекати“. Док су током 1941. и 1942. официри и команданти војних јединица стационираних у Македонији били из Бугарске, у 1943. командни кадар махом је састављен од људи који су рођени у Македонији. Слично се дешавало и у цивилној управи. Нарочито је стање промењено у општинама где су „старе заслужне борце“ постављали на одговорне функције. Такође је појачан рад у школама и школска мрежа. Пропагандна делатност такође је подигнута на виши ниво, па су организоване разне манифестације, предавања, свечане поворке, грађени су споменици и друга спомен обележја. Према речима, Стјепана Моснера из Посланства НДХ у Софији, „народ је у масама узимао учешће“. За поправљање мишљења јавног мњења, Моснер је означио и чишћење Македоније од Срба и Јевреја.⁹⁶¹

Међутим, овакво стање било је кратког даха. Од пролећа 1943. појављивале су се нови и продубљивали стари проблеми, везани како за унутрашње прилике у Бугарској тако и за спољнополитичке и војне промене. Како би осигурала своју власт на окупираном подручју, бугарска влада морала је све више да се ослања на репресивне мере.⁹⁶² У наређењу министра унутрашњих послова Габровског од 10. априла 1943. стављено је до знања полицијским установама и обласним и околицким управницима да борбу против герилаца треба да води Дирекција полиције, специјално главни инспектор Државне сигурности Александар Цанков, кога је помагао Иван Фичев. Они су, док су вођене операције, били ослобођени осталих службених функција. При спровођењу операција, одсеци и органи униформисане полиције и Државне сигурности требали су да буду у сталној вези и заједнички да дејствују. У свакој области борбом је руководио обласни директор, кога је помагао обласни полицијски начелник.⁹⁶³ Поред тога, бугарски апарат ослањао се и на немачке војне и полицијске јединице. Оне су помагале Бугарима како у акцијама на простору Југославије тако и у гоњењу припадника покрета отпора у Грчкој. Њихова помоћ нарочито је била очигледна у местима која су се налазила близу комуникације Београд – Солун. У том смислу, немачка полицијска управа формирала је своју службу у Велесу и Ђевђелији крајем јануара 1943. године. Јединице су биле везане за немачки штаб у Солуну.⁹⁶⁴

Борбе против „разбојника“ требало је да се води са постојећом стражом у свакој околији, попуњеном и ојачаном униформисаном полицијом и обавештајним групама из других срезова и области, а по потреби и специјалним одредима, састављених и од полицајаца мобилисаних у грађанству и контрачетама чије језгро је требало да буде од активних униформисаних полицајаца итд. У наређењу је прописано и понашање јединица према мирном становништву приликом извођења акције, начину снабдевања, прављењу мреже доушника од локалног становништва, пропагандној делатности и тсл.⁹⁶⁵ Прописане су и нарочите мере – породице илегалца који би одбили да се предају требало је раселити по другим местима, нарочито ако је у првобитном месту боравка било доста лица који су радили илегално. У закључку је између осталог стајало: „... За време од највише месец дана треба потпуно ликвидирати све разбојничке групе и одстранити све услове који би дозволили формирање таквих...“⁹⁶⁶

Са акцијама се започело одмах. Скопски обласни полицијски начелник Асен Богданов обавештавао је директора полиције 3. маја 1943. о предузетим мерама: „...Осим постојећих стража, угрожена места су ојачана специјалним одредима и деловима формираним из неугрожених места. У области дејствују 8 контрачета, које су постигле добар резултат за

⁹⁶¹ Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 352–354.

⁹⁶² Видети: ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 24, л. 40–41.

⁹⁶³ ЦДА, 660к, оп. 1, а.е. 15, л. 3–10; *Зборник VII/1*, 504–505. Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 24, л. 43–56.

⁹⁶⁴ ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 86, л. 286.

⁹⁶⁵ *Зборник VII/1*, 505–510. Обавештајце је требало ангажовати из редова локалног становништва, нарочито резервне официре и подофицире, ако их је било у месту. У том смислу Директор полиције издао је наредбу 29. марта 1943. ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 22, л. 41. Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 23, л. 42; ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 25, л. 57–59.

⁹⁶⁶ *Зборник VII/1*, 510–511. Видети: ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е.1, л. 34; *Зборник VII/1*, 512–513.

најкраће време, те намеравам да исте повећам. У угроженим местима не може се рачунати на резервне официре и подофицире, јер су несигурни. Врбовани су тајни сарадници, који нам дају важне податке. Исхрана је осигурана...“ Осим тога у Извештају је стајало да је један део моторизованих чета услед појачаних активности партизана, пребачен ка Врању и Владичином Хану. За њихово пребацивање искоришћени су камиони немачких рудника. Ипак, није све ишло како су се бугарске службе надале: телефонске везе су често биле у прекиду, а мобилисани полицајци и они старији од 35 година лоше су се показивали у потерама; тајни сарадници су врбовани, али њих је било недовољно; оружја је било недовољно (најбоље су наоружаване контрачете и страже).⁹⁶⁷ Колико је ситуација за бугарске полицијске власти била озбиљна у вези развитка и деловања партизанског покрета говори и наредба од 10. јуна 1943. за деловање полицијских органа у случају блокаде Скопља. Блокаду града требала је да изврши војска, а становништво да напусти улице, да уђе у куће и затвори сва врата и прозоре (уз специјалне изузетке). Претрес су вршиле специјалне полицијске групе, распоређене по четатама. Група се састојала од једног обавештајца и три униформисана полицајца. У претресу је могла да учествује и цивилна полиција снабдевена од начелника Државне сигурности са специјалним дозволама. Главни задатак полицијских група био је проналазак и хапшење комуниста.⁹⁶⁸ Истог дана издата је и наредба обласног полицијског начелника у Скопљу за мере против партизана у виду ограничења кретања локалног становништва. Уведен је од 11. јуна полицијски час за градове од 22 часа (за Скопље од 1 час после поноћи), а за села од 21 час. Свако лице могло је да напусти насељено место најраније у 5 часова ујутру, и то само кроз излазне тачке које су одредили полицијски начелници за градове и претседници општина, односно централни кметови за села. Лице које се буде кретало из једног села у друго требало је да буде снабдевено дозволом („открит лист“) потписаном од стране претседника општине или сеоског кмета и она је важила 10 дана од дана издавања. Сва лица која одлазе на рад изван насељених места, као и она чији је рад везан са пољем, могли су да носе храну само за један дан и то лично за себе. Онај који би био ухваћен да носи више хране, сматран је „јатаком разбојника“ итд.⁹⁶⁹

Проблеми у организацији окупационог система настављени су и у другој половини 1943. године. Ђевђелијски околијски управник јављао је 21. августа обласном директору у Скопљу да су из среза побегли 34 лица (31 мушкарац и 3 жене). Ради што боље контроле терена формирана је у селу Сермени станица од полицајаца и 15 војника, ојачана полицајцима врбованих од локалног становништва. За гоњење формирана је једна контрачета од 16 људи под командом Георгија Ђевђелијског и под општим руководством војводе Кавадарског Колчева. У извештају је предлагано да је потребно да се чета ојача на 40 људи, ради извођења успешних акција. Поред мањка људства, истакнути су и проблеми са снабдевањем и лоша комуникација између контрачета.⁹⁷⁰ Стање у читавој Македонији је било доста лоше. Највише је страдала инфраструктура, па је Министарство војно морало 8. октобра 1943. да Обласној дирекцији у Скопљу достави око 80 примерака правилника за брзу поправку објеката на железничким пругама и путевима који је требао да се раздели свим већим општинама.⁹⁷¹ Упади „илегалних група“ у насељена места и напади на полицијске станице били су константна појава, а ови одреди служили су се приликом извршења акција и бројним лукавствима. Тако је бугарски Штаб војске 30. новембра 1943. упозоравао 17. пешадијску дивизију у Штипу, а она околијска начелства да се „илегална лица“ облаче у полицијску и војничку униформу и наоружани нападају полицијске станице.⁹⁷²

⁹⁶⁷ ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 26, л. 60–65; *Зборник VII/1*, 514–516. Ово је важило само за Скопску област. Примера ради Ђевђелијско околијско начелство није имало довољно пушака и муниције ни за контрачете. *Зборник VII/1*, 517.

⁹⁶⁸ ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 27, л. 66–67.

⁹⁶⁹ Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 40, л. 107–110; *Зборник VII/3*, Београд 1954, 381–384. Овакве мере увођене су и касније као рецимо наредба обласног полицијског начелника 31. маја 1944. године. ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 44, л. 153–154.

⁹⁷⁰ *Зборник VII/1*, 525–528.

⁹⁷¹ ВА, БА, СУП Скопље 2/176, 8.10.1943, (регеста).

⁹⁷² ВА, БА, СУП Скопље 2/303, 30.11.1943, (регеста).

Слично стање било је и у југоисточној Србији. Партизани су, према извештајима околијских и општинских надлежних органа упадали и у остала села Пиротског и Врањског краја, најчешће претећи одређеним лицима на положају који су заузимали позиције кмета села, благајника итд да не раде више за Бугаре, да не скупљају реквизицију, док су учитељима који су радили у школа учећи децу бугарски, наређивали да напусте села у којима су предавали. Поред тога, неретко су се дешавале и ликвидације, које бугарске власти у својим депешама најчешће помињу новембра и децембра 1943. године. Такође је бележено и кретање припадника ЈВуО. Дана 25. октобра 1943. начелник гарнизона из Пирота саопштио је да је Влајко Милчев, командант четника намеравао да истог дана са око 300 бораца нападне 6, 7. и 8. граничну караулу да би се касније усмерио у правцу Калне како би је заузео. Овај четнички командант је упозорио и становнике Пајежа да вежу псе како не би лајали како би лакше провукао своје људе. Начелник гарнизона у Пироту је због тога молио инспектора коњичке полиције у овом граду да се упуте полицијска појачања у Калну. Неколико недеља касније, 2. новембра 1943. млађи полицијски стражар из полицијске станице Кална-Књажевац саопштавао је да је четнички командант Влајко Илић кренуо да мобилише по селима: Пајеж, Кална, Јаловик Извор, Шести Габар и др. и да се тренутно налазио у Свештенику. У извештају је такође стајало да се Илић кретао са око 800 четника од Књажевца и да су већ дошли до Шестог Габара. Следио је извештај од 16. децембра 1943. у коме се каже да се вођа четника Душан Петровић налазио у селу Габровници близу Књажевца са око 5.000 људи и да „се спрема за акцију“. „Од Књажевца до Габровнице све је мобилисано“, закључено је у овом извештају.⁹⁷³

Крајем године у упутству бугарског министра унутрашњих послова Доча Христова од 13. новембра 1943. примећено да је слабост у борби против „илегалаца“ резултат „безвољности и страха неких месних власти и нарочито председника општина“. Констатована је и „малодушност, страх или недостатак умешности у командовању“. Како би акције дале боље резултате наређено је председници општине организују бојне групе односно „сеоске страже“ за општину и за већа села са сеоским кметом. Такође требало је организовати локалну мрежу доушника и припремити локално становништво које је требало да више не даје храну и не уступа преноћиште „илегалцима“.⁹⁷⁴

Неготински околијски управник такође је имао проблема. Он се у извештају министру унутрашњих послова од 2. децембра 1943. жалио да је полицијска стража у управи мала и да је са 34 полицајца, колико их је било у служби, „апсолутно немогуће“ да се очува ред и мир. Тако је наведено да околијска управа није могла да уради ништа у тренуцима када је једна група „илегалних бандита“ четири дана, средином децембра, боравила у селима Неготинске околије, вршећи пропагандну делатност и ликвидирајући поједина лица. Околијски управник, поред тога констатује, да државни и општински службеници, сем појединих случајева, врше своју дужност „веома добро, са осећањем одговорности“. Сличне проблеме имао је и Ђевђелијски околијски управник који је располагао са 64 полицајца који су били распоређени у две сеоске станице и са 20 полицајца у граду.⁹⁷⁵

Анализирајући извод из годишњег извештаја Скопске обласне дирекције од децембра 1943. који је послат министарству унутрашњих послова, а који је говорио о активностима илегалних група у периоду јануар – децембар 1943, стиче се утисак да су бугарске окупационе снаге имале великих проблема, иако ни партизански, а поготово равногорски покрет нису били развијени у овим крајевима Југославије. Акције, саботаже и окршаји бивали су све чешћи како је година одмицала, а највише борби забележено је од септембра 1943. што се поклапа са јачањем партизанског покрета. Ипак, у борбама је учествовао мали број људи (до 100), а број погинулих обично није прелазило једноцифрени број. Често се дешавало да је у извештају навођено како су Бугари у одређеној борби побили велики број партизана. То су углавном били обични људи, сељаци, које би Бугари, након борбе са партизанима побили, и касније у извештају, те бројке приказали као партизанске жртве. Иако на први поглед не делује да је партизанско заплашивање

⁹⁷³ ДАС, БИА, IV/42.

⁹⁷⁴ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 86, л. 112–113; *Зборник VII/2*, 332–338.

⁹⁷⁵ *Зборник VII/2*, 338–341, 350–351. Видети: Исто, 344–349.

председника општина и сеоских кметова било сврсисходно, њихов страх и бежање у већа насељена места и градове отварао је партизанима могућност да слободније делују у унутрашњости истовремено стварајући код бугарских управних власти немоћ да „чвршће“ делују у основним ћелијама административног система, односно селима и општинама.⁹⁷⁶

Поремећен административни систем био је потврђен и у наредби команданта гарнизона Демир Капија од новембра 1943. у које је стајало следеће: „Већ десетак дана банда шумаца обилази рејоне Ваших општина, сакупљајући без икаквог отпора оружје којим располажу општине, остају по читаве дане по неким селима, спаљују општинску архиву и, пошто постигну свој циљ, по жељи напуштају села и одлазе у непознатом правцу, да би се још исте ноћи јавили у другом селу. Досада ниједна општина није дала било какав отпор и није саопштила на време да би се могле предузети мере ради њиховог блокирања или уништавања...“ Следила је и конкретна наредба да локално становништво мора да чим примети „шумце“ у свом месту то пријави председнику општине или кмету села. Они који то не буду урадили сматрали су се њиховим сарадницима и јатацима. Председници општина одмах су требали да обавесте Штаб бугарске војне јединице у Демир Капији или најближе војно одељење. Од председника општина тражено је и да успоставе мрежу поверљивих људи који би јављали кретање „шумаца“ и који би могли да што брже шаљу дојаве. Свако насељено место чији становници добровољно сарађују са „шумцима“ и не извршавају наредбе требало је према наређењу да буде спаљено.⁹⁷⁷

Због оваквих и сличних ситуација у новембру је бугарски министар правде Константин Партов је добио нову позицију „Комесар нових земаља“. Задатак му је био да административни систем у „новим земљама“ доведе у ред што је могуће брже. У марту 1944, Патров је саопштио да ће се избори за Народно собрање одржати у Македонији, али због добро познатих околности то се никада није догодило.⁹⁷⁸

У међувремену настављено је са мерама за пацификацију становништва. Из извештаја помоћника политичког комесара батаљона „Јордан Николов“ од 7. јануара 1944. сазнаје се да су Бугари крајем године покушали репресивним методама да донекле учврсте свој окупациони систем у Македонији. Запажена је концентрација бугарских трупа у области Куманова, Врања и Криве Паланке. Бугари су 30. децембра бацали летке из авиона у којима су позивали сељаке од 18 до 50 година да се јаве најближој управи. У противном случају сматраће се партизанима и комунистима, па ће бугарска војска предузети мере за „истребљење“. Бугарска војска је пошла из Куманова, Криве Паланке, Кленике, Прешева, Младог Нагоричана и Страцина. Војска се углавном сконцентрисала око Кленике: „...У скоро сваком селу (нарочито у дражиновским базама) Бугари су запалили по неколико кућа и стрељали по неколико сељака или сељанки. Остале сељаке од 18 до 50 година, уколико се они нису сами пријавили властима, покупили су и отерали у градове, одакле их, како чујемо, терају у Бугарску...“⁹⁷⁹

Главни удар претрпеле су снаге ЈВуО. У горе поменутом извештају стајало је да је Жеглиговска бригада распуштена и да се велики број четника предао Бугарима са оружјем: „...Један део је похватан од војске на терену и неки су већ стрељани. Остали који се нису предали, нити су похватани, крећу се сада у мањим групама и, како видимо последњег дана, покушавају да се сконцентришу...“ У закључку је стајало да су „дражиновцима овом реакцијом нанесени велики губици и они никад на овом терену неће бити оно што су били“. Партизани су, како се наводи, добрим маневрисањем успели да избегну отворену борбу са бугарским снагама и успели да их заобиђу без губитака.⁹⁸⁰

Хаотично стање на терену повећавало је број криминалних радњи. Према извештају криминалистичке службе Обласне полицијске управе у Битољу за 1943. извршено је 38 убистава, откривених убистава било је 19, неоткривених 19. Покушаја убиства било је 22

⁹⁷⁶ Исто, 356–392.

⁹⁷⁷ Зборник VII/3, 319–322.

⁹⁷⁸ Е. Barker, *Macedonia...*, 79.

⁹⁷⁹ Зборник VII/3, 19, 20–21. Видети: Исто, 31.

⁹⁸⁰ Исто, 21.

(откривено – 14, неоткривено – 8). Већина убиства приписана је политичком карактеру, а мањи део криминалистичком карактеру и та убиства су углавном починили Албанци. Током 1942. извршено је 55 убиства, а током 1941. 38 убиства. Што се тиче пљачке констатовано је да је извршено 12; од тога су четири откривене, а осам је остало неоткривено. Располажући са овим бројкама констатовано је да су пљачке ретка појава и да је само једна пљачка извршена од стране локалног становништва, три пљачке су извршене од Албанаца који су прешли демаркациону линију, а осталих осам од стране комуниста. Током 1942. извршено је 24 пљачке, а током 1941. 12 пљачки. Број крађа током 1943. износио је 258 (откривених – 159, неоткривених 99). У ову категорију улазиле су крађе покретности, а констатовано је као и код пљачки да су оне у већини случајева извршене од људи „са старане“. Евидентирано је 28 кријумчарења; све су откривене и ухваћено је 56 извршитеља. Кријумчарење је било најкарактеристичнији облик престапа у Битољској области, а нарочито је вршена на грчку територију и то је вршено кријумчарење стоке. Капитулација Италије допринела је већем кријумчарењу и на албанску територију. У њој су предњачили немачки војници који су са собом носили велике количине аутомобилских гума, обуће, одеће итд. са друге стране у Битољску област највише су доношене цигаре. Поред тога, криминалистичка служба евидентирала је и ситније прекршаје као што су изнуде (укупно 4), преваре (4), паљења (7), разне незгоде (61), самоубиства (5), покушаји самоубиства (6), шпекулације (45) итд.⁹⁸¹

*

Нарастањем јединица партизанског покрета, проблеми за бугарску власт су се умножавали. Због тога су у наређењима које су издавали надлежни бугарски органи, мере биле све ригорозније. Такође се због неповољних услова за партизане током зимских месеци претпостављало да ће задаци пред бугарском полицијом бити повољнији и лакши. У том смислу, директор бугарске полиције Антон Козаров је 21. фебруара 1944. наређивао је начелнику Државне сигурности да он руководи борбом против „илегалаца“, уз помоћ двојице начелника службе његовог одељења и начелника униформисане полиције. Приликом „акција уништења“ требало је користити, не само полицију, него такође и локално наоружано становништво. Посебно је требало обратити пажњу на мрежу јатака, који су требали да се предају или суду или да буду интернирани.⁹⁸² Уз то, у првој половини 1944. извршене су промене и у цивилној управи, па је одређени део околицких начелника промењен.⁹⁸³

Међутим, у већем броју случајева због лошег стања у полицијским и војним редовима и недисциплине акције нису узеле жељеног маха. Командир 6. полицијске чете јављао је помоћнику Скопског обласног директора да му је група полицајаца отказала послушност 9. априла 1944. године. Укупно 16 полицајаца из одреда „Пуковник Пантев“ који су били прекомандовани и још два полицајца из VI вода говорили су да их је остало мало и да у случају напада не могу дати никакав отпор. Они су демонстративно напустили положај вративши се у своју јединицу.⁹⁸⁴

Бугарска полиција није имала само проблеме у виду непослушности људства. Од пролећа 1944. примећено је да се број партизана умножавао, чак и у оним местима која су до тада важила као мирна. У документацији бугарске полиције у Пироту налазе се бројни примери „грађанске непослушности“, али и ступања младића у партизанске редове. Тако је Љубомир Тодоров Манов из Пирота рођен 1917, по занимању рабација оптужен од стране бугарске полиције да је 18. априла 1944. својим колима пребацивао људе преко границе, па је због тога интерниран у

⁹⁸¹ Видети: ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 38, л. 124–132; ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 39, л. 133–134.

⁹⁸² *Зборник VII/3*, 344–346.

⁹⁸³ Видети делимичан списак среских начелника и председника општина у Македонији са којим је располагала Југословенска влада у избеглиштву. АЈ, 103–160–582, Sekretar Kraljevska ambasade, Mladenu Žujoviću pešadijskom potpukovniku, odeljak Vrhovne komande, Carigrad, 18. maj 1944, p. pov. br. 108; АЈ, 103–160–582, v. d. načelnik političkog odeljenja Ministarstvu unutrašnjih poslova, Kairo, 12. jun 1944, pov. br. 1994. Генерални конзулат у Цариграду доставио је 8. априла списак бугарских среских начелника и других функционера у „Јужној Србији“ односно Македонији. Видети још: АЈ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 8. april 1944, p. pov. br. 90.

⁹⁸⁴ *Зборник VII/3*, 351.

Симитлију у Бугарској. Код полиције је био регистрован и као комуниста. Радован Иванов Николов из Пирота рођен 1924. нестао је 5. марта 1944, а нестанак је бугарској полицији пријавила његова мајка. Радован је оставио цедуљицу на којој је стајало да је преко немачких војника уговорио да отпутује за Ниш, а одатле за Немачку на рад и студије. Међутим, полиција је регистровала да је Радован ступио у партизане. Слично је и Драгољуб Станков, рођен 1925, из Пирота оставио цедуљу на којој је писало да је отишао на рад у Немачку, али бугарска полиција регистровала га је у једном партизанском одреду који је оперисао у близини Пирота под надимком „Гагола“. Неретко је бугарска полиција улазила у траг комунистима и хапсила их. По наредби обласне полиције у Софији, четворо људи из Гњилана, који су били настањени у Никополу, осуђено је 8. јуна 1943. на три месеца затвора. Младићи су у партизане одлазили бежећи од регрутације. Драгољуб Станков и његов рођак Александар Иванов Гацев, обојица из Пирота побегли су уочи одслужења војног рока 20. априла 1944. од куће.⁹⁸⁵

Због таквог стања реаговао је бугарски министар унутрашњих послова који је 4. маја 1944. издао наређење свим полицијским и административним органима да пружају свестрану помоћ војним јединицама у борби против партизана. Веза на релацији помоћници обласних директора, управници полиције, команданти месних војних јединица, команданти жандармеријских батаљона морала је да буде стална и потпуна. У свим случајевима када су заједнички дејствовала полицијска и жандармеријска одељења командовао је жандармеријски командант коме се потчињавају сви полицијски и административни органи. Када заједнички дејствују војне, жандармеријске и полицијске јединице, опште командовање припада најстаријем по чину; у случају када су једнаки чиновни, најстаријем по дужности; у случају када су и чиновни и дужности једнаке, онда војном команданту. У свим случајевима када се намећу акције самосталне или заједничке са војском или полицијом, не чека се наредба или одобрење одозго, већ се дејствује по иницијативи дотичног команданта, или по споразуму између војних, полицијских и жандармеријских команданата, при чему се о свакој предузетој акцији одмах обавештава по утврђеном реду; исто тако требале су да делују и општинске власти. Месне власти приликом гоњења илегалних група и лица увек су требале да траже сарадњу свих друштвених организација и нарочито народних дружина „Бугарског народног савеза“ односно „Општествене силе“. Све власти, друштвене организације и приватна лица била су обавезна да најближем службеном месту саопштавају о свему у вези са „илегалцима и њиховим скривачима“, у противном они ће се сматрати „скривачима“ (јатацима).⁹⁸⁶

У сличном тону и са истим задатком и бугарски министар просвете издао је наређење 5. маја 1944. школским властима за борбу против „илегалаца“. Сви чиновници Министарства просвете требали су да прате колико школске власти и „школска омладина“ спроводи „борбу против илегалца“. Обласни школски инспектори требали су да ступе у везу са околијским школским инспекторима и да обавештавају о сваком учитељу или ученику који се буде истакао у овом погледу. Сваки бугарски учитељ, студент или ученик морао је да одмах пријављују сумњива лица најближим војним или цивилним властима.⁹⁸⁷

Почетком маја бугарске власти у Скопљу предузеле су велику рацију у којој је похапшено неколико стотина грађана (комунисти, Срби, Власи). Члан Главног штаба НОВ и ПО Македоније, Љупчо Арсов је 10. маја 1944. извештавао представника КПЈ у Македонији, Добривоја Радосављевића да су бугарски официри отпочели са држањем предавања војницима како македонски народ не воли Бугаре и да они буду готови да пуцају на сваког Македонца.⁹⁸⁸ Следиле су и друге репресивне мере. У првој половини јуна 1944. „да би се одржао мир у области како би се предухитриле евентуалне акције разбојника“ Дирекција полиције издала је 14. јуна 1944. распис до свих обласних полицијских начелника у којем се утврђује да руковођење борбе против „илегалних група“ преузима Министарство унутрашњих послова. Међутим, остављен је простор и за деловање војске. У распису Министарства војске који је

⁹⁸⁵ ДАС, БИА, IV/43.

⁹⁸⁶ *Зборник VII/3*, 358–363. Видети: Исто, 366–371.

⁹⁸⁷ Исто, 363–365.

⁹⁸⁸ Исто, 166.

средио 19. јуна 1944. саопштено је да ће војска и даље узимати активног учешћа „у борби са унутрашњим непријатељем тамо где се налаже“, али да ће у „обичним случајевима“ жандармерија и полиција водити борбу са „илегалцима“. Истрагу и евентуално ликвидирање „илегалаца“ и „скривача“ (јатака) требало је да врше органи министарства унутрашњих послова.⁹⁸⁹ Устројавањем Жандармерије 21. јуна 1944. главну улогу у гоњењу и уништавању непријатеља преузела је ова јединица што се види из наредбе Министарства унутрашњих послова од истог дана. Главна помоћ требала је да дође од полиције (тајне и униформисане) и локалне администрације, а улога војске остала је иста као што је расписано наредбом од 19. јуна 1944. године. Акцију против „илегалних група“ водио је командант одређене жандармеријске јединице. Борба против ових група и њихово уништавање требало је да буде „беспоштедно и потпуно“. Ухваћеним лицима, члановима конспиративних организација и њиховим помоћницима судио је Војни суд по „скраћеној процедури“. Суровост и паљење имовине у наступању Жандармерије било је забрањено. Родбина и људи који су били блиски „илегалним лицима“ нису требали да се интернирају, али су морали да буду под присмотром. Истрага је вршена од војних истражитеља који су били при свакој жандармеријској јединици. Они су на лицу места ослобађали невинне, а кривце предавали даље војним судовима.⁹⁹⁰

Врховна команда ЈВуО била је 20. јуна 1944. обавештена преко својих људи да су се Бугари повукли из Крушевца. Претпостављало се да то немачка команда ради намерно, нарочито у крајевима где је била живља акција покрета отпора, због тога што није имала поверење у бугарске јединице. Напротив, у Краљеву је примећена велика концентрација окупаторске војске. Ипак, због претње напада из ваздуха, направљене су групе од по 20–30 војника које су распоређене по јавним зградама, кафанама, радњама, магацинима, већим кућама итд. У Краљеву се сместила и једна бугарска дивизија преко пута парка до саме цркве. Војници су били распоређени по граду и дуж железничке пруге.⁹⁹¹ Бугарске јединице концентрисале су се у југозападној Србији очекујући скори покушај пробоја партизанских јединица у централну Србију.

1.4.2.2. Оснивање и рад Универзитета у Скопљу и друга просветна и пропагандна деловања

У међуратном периоду као део Београдског универзитета у Скопљу је радио Филозофски факултет који су Бугари одмах по свом доласку затворили. Уништили су библиотеку и семинаре, а факултет опремили књигама на бугарском језику. Професори, наставно и помоћно особље такође се нашло на удару. Они су одлуком Савета комесара Милана Аћимовића од 19. јула 1941. могли да се пријаве и да се приме на Универзитету у Београду.⁹⁹²

Декретом бугарске владе од 6. јануара 1943. отворен је Универзитет у Скопљу.⁹⁹³ Новоотворени универзитет звао се Историјско-филолошки факултет. Иако је то био само један факултет он је 1943. понео назив Државни универзитет „Цар Борис III обединитељ“ у Скопљу. Уследио је 3. априла 1943. извештај Георги Веселинова помоћника начелника Одељења за средње и више образовање до Министра народне просвете Бориса Јоцова за смештај и опремање Универзитета у Скопљу. Георги Веселинов је по том питању боравио у Скопљу од 16. до 20 марта 1943. оценивши зграду у коју је требао да се смести Универзитет као веома добру истовремено правећи распоред канцеларија и учионица, додајући шта је још потребно да би се зграда опремила за потребе Универзитета, како што боље повезати Скопску народну библиотеку и зграду Студентског дома са зградом Универзитета итд.⁹⁹⁴

После тога Софијски универзитет је расписао конкурс за професоре у Скопљу 21. јуна 1943, а када је завршен конкурс 15. септембра 1943. извршен је избор и тада је изабрано шест

⁹⁸⁹ ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 20, л. 37–39; *Зборник VII/3*, 395–401.

⁹⁹⁰ ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 45, л. 155.

⁹⁹¹ ВА, Четничка архива, кутија: 123, фасцикла: 6, документ: 27 (даље: ВА, ЧА, к. 123, ф. 6, д. 27).

⁹⁹² *Службене новине*, бр. 96, 8.8.1941, 12.

⁹⁹³ ДАРСМ, фонд 324 – Универзитет „Цар Борис Трети“, кутија: 1, архивска единица: 36, л. 423 (даље: ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 36, л. 423); *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 264.

⁹⁹⁴ *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 306–309, 318–319.

професора који су на своје нове функције назначени 12. октобра 1943. године када је и факултет, односно универзитет почео са радом.⁹⁹⁵ Министарство народне просвете одобрило је 1. новембра пријем нових студената у школској 1943/44. години. Царским указом од децембра 1943. на Историјско-филолошком факултету у Скопљу постављено је девет професора, од којих су седам били Бугари, а двојица бивши југословенски држављани. Ректор Универзитета постао је Атанас Илијев који је држао филозофију. Поред предавања, које је похађало 120 студената, професори су имали задатак да обилазе све веће градове и да тамо држе пропагандна предавања.⁹⁹⁶ Универзитет је свечано отворен 19. децембра 1943. године.⁹⁹⁷

У писму ректора Атанаса Илијева до Министра просвете од 13. новембра 1943. стајало је да да је до краја рока за подношење пријава пристигло 130 пријава које испуњавају критеријуме. Од тога 40% њих је од кандидата из унутрашњости Бугарске, остатак из „југозападних ослобођених земаља“, а само 20 пријава је пристигло из града Скопља.⁹⁹⁸ Приликом уписа нових и старих студената 15. маја 1944. заведено је 178 студената и то 94 мушкараца и 84 жене. Као стари заведено је 114 студената, док је нових било 62 и два страна држављана (један Хрват и један Рус).⁹⁹⁹ Универзитет је имао три „главне“ групе („специјалности“): словенска филологија, историја и географија, да би се касније како се види из поделе предавања за школску 1943/44. и 1944/45. издвојила и следеће „друге“ групе („специјалности“): филозофија, педагогија, римска филологија и германска филологија.¹⁰⁰⁰ Установа је била директно везана за Софијски универзитет „Свети Климент Охридски“.¹⁰⁰¹ Имајући у виду, пре свега, великобугарске циљеве које је требао да остварује овај Универзитет бугарске власти нису биле много заинтересоване за отварање других факултета.¹⁰⁰²

Из „услова за пријем студената“ које је расписао Универзитет у Скопљу сазнаје се да је ова установа примала „неограничен број“ студената. Кандидати су морали да имају завршену реалну гимназију. Ако би уписали историју или словенску филологију са курсем у трајању од две године требали су да поднесу диплому класичног образовања, а ако би уписали географију са курсем у трајању од једне године требали су да поднесу диплому полукласичног образовања, односно нису морали да имају положене испите из старих језика. Будући студенти који су хтели да упишу историју или словенску филологију са полукласичним образовањем морали су да поднесу диплому класичне гимназије која је трајала две године. Кандидати који су имали диплому класичног образовања нису морали да полажу никакве допунске испите. Због оваквог система, студената географије је било три пута више него других студената.

⁹⁹⁵ Тада су именована следеће лица: Александар Бурмов, асистент при служби за бугарски речник при Академији наука назначен је за катедру за средњу и нову историју (протокол од 27. септембра 1943); др Христо Данов, доцент на катедри за историју источних и класичних народа на Софијском Историјско-филолошком факултету назначен је за катедру за стару историју и археологију (27. септембар 1943); Цвјатан Тодоров Белчев, професор бугарског језика у Петој софијској мушкој гимназији назначен је за катедру за бугарски језик (27. септембар 1943); Димитар Крнцалов, редовни асистент при катедри за историју Источне Европе при Софијском Историјско-филолошком факултету назначен је за катедру за бугарску историју (27. септембар 1943); Георги Шоптрајанов, директор Скопске Народне библиотеке назначен је за катедру за литерарну историју римских народа (27. септембар 1943); Атанас Илијев, директор Института за обуку дечијих учитеља назначен је за катедру за филозофију. ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 36, л. 412, 415.

⁹⁹⁶ ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 34, л. 375; ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 36, 409–412; Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност...*, 92–93.

⁹⁹⁷ *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 319–320.

⁹⁹⁸ Исто, 338–339.

⁹⁹⁹ ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 4, л. 45.

¹⁰⁰⁰ ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 40, л. 535–536. Према овом попису можемо да реконструиремо списак професора на Универзитету. На групи за словенску филологију налазили су се: Цвјатан Тодоров Белчев, Емил (Емануил) Георгијев, Велчо Велчев и Кирил Мирчев, Георги Шоптрајанов; на групи за историју налазили су се: др Димитар Крнцалов, др Христо Данов, Александар Бурмов, а на групи за филозофију Атанас Илијев. За групу географија нема података ко је држао предавања. На Универзитету су још били запослени Борис Пантов, Асен Киров, Никола Коцев, Илија Гогов Цвјатанов, Вера Пршева, Цвјатанка Франгова-Тодорова, Љубомир Котев и још седам прислужника. Видети: ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 1, л. 4, 15, 24.

¹⁰⁰¹ ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 36, л. 412.

¹⁰⁰² R. Terzioski, „Bugarska politika denacionalizacije...“, 200.

Ректор Универзитета јављао је Министру народне просвете 5. јула 1944. да је студената географије било 94, студената историје 36, а словенске филологије 27. Студенти су при упису морали да плате разне таксе у износу од 1.250 лева. Деца чији су се очеви били у активној војсци или одликовани за храброст плаћали су умањено таксе. Такође су и деца из вишечланих породица плаћали мање него што је било прописано. Најсиромашнији студенти, сирочад или они који су пострадали од рата нису плаћали никакве таксе.¹⁰⁰³

Основни циљ овог Универзитета имао је пропагандни карактер; он је требао да ради на што већој бугаризацији становништва. Академски савет Универзитета у Скопљу одлучио је био да предузме велику „национално-просветну акцију у Јужној Србији“ како је закључивала Југословенска влада.¹⁰⁰⁴ Предавања су започела 16. марта, а завршена су 6. априла 1944. године. Прва предавања одржана су у Велесу и то следећим редом: 16. марта одржано је предавање „Интелигенција и народ“ од стране Атанаса Илијева; 17. марта Цвјатан Тодоров одржао је предавање „Јединство бугарског језика“, а 18. марта наступио је Игњат Пенков са предавањем „Етнографски облик бугарских земаља“. У Прилепу су одржана три предавања и то: 20. марта „Македонија као бугарска земља“ од стране Димитра Крнцалова; 21. марта „Бугарска народна песма“ од стране Емила Георгијева и 22. марта „Географско јединство бугарских земаља“ од стране Васила Маринова. Предавања су се наставила у Битољу где су такође одржана три предавања: 24. марта „Македонски Бугари у формирању бугарске народности“ од стране Велча Велчева; 25. марта „Древна борба за Црно море и мореузе“ од стране Христе Данова и 26. марта „Народност и култура“ од стране Атанаса Илијева. Потом је група професора стигла у Ресен где су одржана два предавања: 28. марта одржано је предавање „Св. Ђирило и Методије – борци за бугаро-словенску културу“ од стране Велча Велчева и 29. марта „Географско јединство бугарских земаља“ од стране Васила Маринова. Крајем марта и почетком априла одржана су предавања у Охриду: Цвјатан Тодоров одржао је предавање „Св. Климент Охридски“ 31. марта; Емил Георгијев наставио је 1. априла са предавањем „Македонија – колевка бугарске и словенске писмености“; на крају је 2. априла предавање одржао Игњат Пенков под називом „Етнографски облик бугарских земаља“. Серија предавања завршила се у Скопљу где су одржана следећим редом: 4. априла одржано је предавање „Бугарска као културно средиште југоисточне Европе“ од стране Димитра Крнцалова, 5. априла говорио је Христо Данов на тему „Странице из старе историје Макеодније“, а серију је завршио Христо Вакарлески 6. априла са предавањем „Општебугарско у македонским обичајима“.¹⁰⁰⁵ На жалост, у извештају који је ректор Универзитета, Атанас Илијев, поднео 24. априла 1944. Министру народне просвете не може се закључити какав је био пријем ових предавања од стране локалног становништва и колико су она била посећена. Дат је само

¹⁰⁰³ ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 1, л. 3; ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 40, л. 535.

¹⁰⁰⁴ У извештају генералног конзула у Цариграду наведено је грешком да су предавања почела 10. марта и да је 11 професора са Универзитета у Скопљу одржало низ предавања по унутрашњости Македоније. Предавања су одржана у следећим местима: Скопље, Прилеп, Велес, Битољ, Ресен, Охрид, Неготин, Кавадар, Ђевђелија, Струмица, Радовиште, Штип, Кочани, Куманово, Крива Паланка, Кратово. Теме предавања и предавачи били су следећи: Александар Брумов – „Свети Климент Охридски“, „Борба бугарског народа за уједињење и ослобођење“; Велчо Велчев – „Свети Ђирило и Методије, борци за словенско-бугарску културу“, „Македонски Бугари у улози стварања бугарске народности“, „Македонија у машти бугарских писаца“; Димитар Крнцалов – „Македонија као бугарска земља“, „Бугарска као културни центар југоисточне Европе“; Христо Данов – „Странице старе историје Македоније“, „Историјске борбе за Црно море и мореузе“; Георги Шоптрајанов – „Бугарски научници из Македоније“, „Задаци књижевне критике“; Цвјатан Тодоров – „Јединство бугарског језика“, „Истраживачи и истраживања македонских Бугара“; Атанас Илијев – „Интелигенција и народ“, „Језик и народност“; Емил Георгијев – „Књижевни живот у Македонији у Средњем веку“, „Народна песма у Македонији“; Христо Вакарлески – „Општебугарска идеја у историји Македоније“, „Краљевић Марко у народној песми“; Васил Маринов – „Географска целина бугарских територија“; Игњат Пенков – „Етнографски облик бугарске земље“. АЈ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 27. mart 1944, p. pov. br. 67.

¹⁰⁰⁵ Видети: ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 37, л. 434–439. Крајем месеца маја 1944. одржано је низ предавања у Битољу. Уз помоћ Народног универзитета у Битољу и Природњачког музеја у Скопљу, запослени на Универзитету у Скопљу одржали су три предавања 24, 26. и 28. маја на следеће теме: „Интелигенција и народ“, „Психолошке основе образовања“ и „Цар Борис III и његов утицај на развитак бугарске науке и културе“. ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 39, л. 476.

сумаран преглед предавања и описане су екскурзије професора – шта су видели и посетили приликом путовања итд.¹⁰⁰⁶

Иако је Бугарска проширила своје просветно деловање оснивањем високошколске установе, школство је на анектираном подручју било у јако лошем стању. Почети пропадања школства на анектираном подручју који су започели у школској 1942/43. били су још видљивији у школској 1943/44. години. Само у Врањској школској околији (где је спадала и Сурдулица) настава је извођена у осам школа (33 наставника); у Пиротској школској околији (и Бабушница) у 34 школа (95 наставника); у Босиљградској школској околији у 28 школа (49 наставника) итд. Према истраживању Данила Килибарде ови подаци упоређени са подацима из 1941/42. говорили су да се број школа смањио за 56,65%, а број наставника за 56,98%.¹⁰⁰⁷ У Македонији, ситуација је била слична. У школској 1943/44. скоро ни у једној околији Скопске области бугарски окупатор није могао да одржи просветну власт. Деловање партизанских јединице које се посебно осетило након капитулације Италије утицали су да многи учитељи напусте своје службе. Због тога су локални службеници из Велеса предлагали бугарском министру просвете да обустави школство у читавој околији осим у самом граду.¹⁰⁰⁸ Међутим, у Битољској области, бар почетком школске године ситуација је била донекле другачија. Из извештаја мешовите гимназије у Битољу „Даме Груев“ од 9. октобра 1943. који је послат за просветну конференцију која је требала да се одржи у Скопљу стајало је да је гимназија у школској 1942/43. имала 635 ученика (437 мушких и 198 женских) од тога 110 ученика су биле избеглице из Албаније и Грчке. У школској 1943/44. број ученика износио је 763, од тога су 156 ученика биле избеглице. Са свим ученицима радило „се непрекидно и са свим средствима“. Обележавани су сви празници, ученици су писали и расправљали о „општебугарским питањима“, прављене су разне екскурзије у унутрашњост Бугарске, организовани су антикомунистички часови итд. Слично је и организација „Браник“ развила јаку делатност, па је у његовим редовима било 153 ученика и 78 ученица.¹⁰⁰⁹

Иако је бугарски окупациони систем слабио и његово урушавање почело да бива све очигледније, пропагандна делатност, као у свим сличним режимима, није посустајала, него је како то обично бива са кризом режима бивала све радикалнија. Потребно је само анализирати наслове и чланке бугарских новина из маја 1944. године. „Целокупна Блгарија“ од 13. маја доносила је уводник под насловом „Сомнамбули“ у којем је оштро нападала оне који су се заносили идејама партизана или који су сањали да им спас може доћи са спољне стране. На крају се говорило да „српски краљ, Симовић и Тито“ јесу тројка са којом могу имати везу само две категорије људи: „заклети непријатељи наше (бугарске) домовине и друго политички сомнамбули. И једни и други су штетни за наш народ и нашу државу, те стога наш однос према њима може бити само један – презир и отворена борба“. „Устрем“ је од 14. маја доносио уводник под насловом „Партизанство на Балкану иде према своме распадању“. Такође су се и остале новине бавиле југословенским покретима отпора. „Беломорска Блгарија“ која је излазила у Ксантију у свом броју од 19. маја доносила је вест под насловом „Тито – Дража Михаиловић“. „Утро“ од 23. маја писало је о оставци владе Божидара Пурића и о именовању нове владе из које је испао Михаиловић под насловом „Бивши краљ Петар не признаје Тита“. Софијска „Дума“ доносила је вест о акцијама партизана под насловом „Банде у Србији, Босни, Херцеговини и Хрватској притиснуте са свих страна“. У поднаслову се истицало да се борба против партизана у НДХ примицала крају.¹⁰¹⁰

Бугарске новине су уједно писале и против Срба. „Устрем“ од 28. маја доносио је уводник под насловом „Југославија је коначно покопана“. „Целокупна Блгарија“ од 12. маја доносила је вест под насловом „Српске спекулације о идејама“ у којем се истицало да су Срби у различита времена истицали разне идеје да њима омаме друге народе, а иза њих је увек био „једносрпски шовинизам и његове пљачкашке намере“. У истим новинама 27. маја изашао је

¹⁰⁰⁶ ДАРСМ, ф. 324, к. 1, а.е. 37, л. 436–439.

¹⁰⁰⁷ D. Kilibarda, *n. d.*, 96.

¹⁰⁰⁸ Р. Терзиоски, „Некои аспекти...“, 80.

¹⁰⁰⁹ Р. Терзиоски, „Неколку извештаи...“, 199–201.

¹⁰¹⁰ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 17. Видети: ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 27.

чланак под насловом „Зашто је пала Србија“ у којем је писано кроз које је све фазе прошла српска држава и међуратна Југославија, а између осталог је стајало: „Бивша српска држава умрла је у Марсеју 1934... Коначно ће Срби схватити да им је боље седети код куће него тражити да уреде туђу кућу...“¹⁰¹¹

Упоредо са жељом да се бугарске трупе повуку из Србије што је требало да одобровољи Савезнике и Бугарску смести у што бољу позицију за преговарачки сто, бугарска влада повела је ширу пропагандну делатност путем новина, отворено исказујући бугарско право на анектиране територије. У тим тренуцима бугарска влада се надала да ће успети да задржи добијене територије, ако буде добро маневрисала у преговорима за излазак из рата. У овом периоду бугарске новине објавиле су низ чланака о Македонији доказујући њено бугарско лице углавном „противничким“ доказима: енглеским, српским и грчким. Предњачили су „Зорја“, „Устрем“ и „Целокупна Блгарија“. Треба истаћи да су се у недељном прегледима, који су се давали преко радија Софије на страним језицима, објављивачи бавили сличним питањима „чија је Македонија“, наводећи углавном „непријатељске доказе“.¹⁰¹² Кроз новине је изгледало да се увеличана Бугарска сматрала већ као готова ствар, па је било потребно да се становништво за тај нови „сјајни положај“ што пре и што боље припреми. По том питању у Бугарској се у том тренутку кренуло са издавањем разних историјских докумената и књига о историји Бугарске. Једну од таквих књига написао је „на научној основи, са дубоком мишљу и одличним језиком“ професор Мутафџијев. Другу књигу написало је једно „мање познато лице“ Николај Станишев. У листу „Зорја“ од 17. јануара 1943. објављен је врло похвалан приказ те књиге, која је „попунила потребу да бугарски народ добије најзад једну одушевљавајућу историју“.¹⁰¹³ Бугарски лист „Време“ од 17. јануара у свом броју објавио је чланак Данила Крапчева под насловом „Положај у Македонији“. Крапчев је писао да у Западној Македонији постоје покушаји да се наруши унутрашњи поредак. Покрет је долазио споља, највероватније и Совјетског Савеза. Како главног кривца за спољне деловање у Македонији, Крапчев је означио југословенског политичара Милана Гавриловића за кога је веровао да се још налази у Москви у својству југословенског посланика. Писац чланка жалио је што се увођење цивилне управе у Македонији компромитовало у Москви. Крапчев је затим показивао да огромну наду полаже у учитеље и свештенике, којима даје савете да искористе дубоку религиозност народа у Македонији у циљу бугаризације: „Ако бугарски свештеник само усхте, постићи ће на томе тлу одлучну ствар“.¹⁰¹⁴ Крапчев је месец дана касније објавио чланак у листу „Зорја“ од 27. или 28. фебруара 1943. под насловом „Хаос у српству“. Крапчев, разликује три струје које су се створиле у српству: Југословенску владу у Лондону и генерала Михаиловића, Недићеву владу и војне снаге које је организовала његова влада и комунисте. У чланку је Крапчев, критиковао је Југословенску владу у Лондону, док је председник „легалне владе“ Милан Недић хваљен називан „јасним и категоричним“.¹⁰¹⁵

¹⁰¹¹ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 17.

¹⁰¹² Недељник „Устрем“ у свом броју од 9. јуна 1944. доносио је чланак под називом „Присутност бугарске војске од велике је користи за Србију“. У том чланку се доноси изјава „једног српског државника који је до скорих дана водио судбину српског народа“ (вероватно Драгиша Цветковић – Б. Т.). На питање шта мисли о присутности бугарске војске у Србији, овај политичар је одговорио следеће: „Ниједан народ не жели бити под туђинском окупацијом, па према томе и присутност бугарске војске не може бити пријатна Србима. Ако међутим разгледамо стање које је наступило међу Србима након распада Југославије...тада је приспеће бугарске војске у Србији од велике користи за наш народ...Ако би се сада повукле бугарске војске, у Србији би без сумње наступио хаос, којег са нестрпљењем очекују комунисти и за који они неуморно раде. А то би се стање морало одразити и у суседној Бугарској. Зато су интереси не само српског народа, него и бугарског у томе да бугарска војска остане у Србији...“ Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 627–629.

¹⁰¹³ Пишући о монголској традицији Бугара, писац приказа присећао се да је још 1889. српски државник Аћим Чумић писао Владану Ђорђевићу да су Бугари јачи од Срба, јер примеса у њиховој татарској крви чини их способнијим од Срба да створе јаку државу“. 103–170–601, *Poslanik Avakumović Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, 3. februar 1943, pov. br. 139; *AJ*, 382–9–31, *Poslanik Avakumović Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, 3. februar 1943, pov. br. 139.

¹⁰¹⁴ *AJ*, 382–9–31, *Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, 3. februar 1943, pov. br. 140.

¹⁰¹⁵ *AJ*, 382–9–31, *Kraljevski poslanik Kraljevskom ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, 10. mart 1943, pov. br. 319. О деловању комуниста у Србији писао је и „Дневник“ у свом броју од 26. фебруара 1943: „Нелегалне и терористичке групе у Србији дејствују не само по заповести од стране совјетске команде и од

Бугарска влада основала је средином 1943. је „Општествену силу“ (Друштвена сила, Јавна сила) организацију која је требало да се организује у „грађанству“ и која је имала формално добровољни карактер. Организација је замишљена да окупи чиновништво, јавне и културне раднике, те да консолидује јавно мњење. Главна улога ове организације било је окупљање свих националних снага у једну ширу коалицију која је у тренуцима коју су били неповољни за осовински блок, требала жустрије да ради на пробугарској политици у анектираним крајевима. Та политика видљива је и у распису који је штампала ова организација. У њему стоји да „професионалне организације, организације резервног војништва, Браник, све службене организације, националистичке организације студената, ловачка, јуначка и спортска удружења и све културно-просветне организације“ треба да се што боље повежу и да се њихове везе ојачају. Повезивање свих ових организација поверена је Министарству унутрашњих послова, обласним директорима, околијским намесницима и осталим административним службеницима. Начин рада требао је да буде усмерен преко нарочитих комитета.¹⁰¹⁶ Међутим, ова организација пројектована од бугарске владе, није имала подршку „националистичких елемената“ који нису хтели да са њом сарађују.¹⁰¹⁷

Према правилнику о оснивању „Општествене силе“ она је требала да служи као ослонац државној власти. У организацију су могли да уђу сва лица бугарске народности старија од 18 година. Идеолошка оријентација нове организације била је видљива и кроз писање владиних новина. У листу „Целокупна Блгарија“ појавио се наслов: „Ствара се широки народни покрет за борбу против рада народних изгредника који ремете мир у држави и народу“.¹⁰¹⁸ Скопски обласни полицијски начелник Асен Богданов говорио је о оснивању „Општествене силе“ и улози чланова ВМРО у изјава коју је дао органима ОЗНЕ након ослобођења подвлачећи да је примарно деловање ове организације било усмерено ка борби против „герилаца“. Врбовања су вршена преко околијских полицијских управа, а људи на које је требала да се ослони ова организација били су, између осталих, и чланови ВМРО. Довољно је видети списак лица која су ушла у Обласни комитет у Скопљу ове организације. Као најзвучнија имена помињу се Димитар Ђузелов, Димитар Чкатров, Кирил Дрангов, Коста Ненов, Спиро Китинчев, Борис Бунев, Трајко Чундев и др. Касније су Чкатров и Дрангов изашли из ове организације.¹⁰¹⁹ Група Ђузелов–Чкатров, реаговала је и пре организовања „Општествене силе“, па је бугарској влади маја 1943. поднела Резолуцију (20 тачака) у којој су доминирала великобугарска схватања, тражећи стварање ове организације за борбу против нарастајућег партизанског покрета.¹⁰²⁰ Независно од тих комитета, руководство „Општествене силе“ у сваком насељеном месту одржавало је везе са управним телима тих организација. Од чланова тих организација било је бирано неколико људи који би били организовани у посебне групе које су се бавиле обавештајним радом, шириле пропаганду, али и требале да се боре против „герилаца“. Људи који су спроводили ове замисли у дела били су некадашњи блиски сарадници Ивана Михајлова.¹⁰²¹

Бугарска влада донела је одлуку 2. августа 1943. о формирању „Општествене силе“.¹⁰²² С тим у вези, требало је формирати комитете по околијама и општинама на које би се ослањала Општествена сила. Задаци тих комитета били су следећи: 1) да се локално становништво придобије за владу; 2) да се чланови комитета супротставе противницима власти; 3) да се међу становницима спроводи пропаганда како је бугарска влада дала слободу народу у Македонији;

стране Треће интернационале, већ оне представљају делове црвене војске...“ АЈ, 382–9–31, Kraljevski poslanik Kraljevskom ministarstvu inostranih poslova, 15. mart 1943, pov. br. 341.

¹⁰¹⁶ *Зборник VIII/3*, 360–362; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 259–260; Ј. Павловски, *н. д.*, 94–95; R. Terzioski, „Bugarska politika denacionalizacije...“, 219.

¹⁰¹⁷ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 175.

¹⁰¹⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 267–268.

¹⁰¹⁹ Н. Жежов, *Под заклетва на ВМРО...*, 155–156; Ј. Павловски, *н. д.*, 97–98.

¹⁰²⁰ М. Бодрожић, *н. д.*, 144–146.

¹⁰²¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 261–262. Видети: М. Apostolski, А. Hristov, R. Terzioski, *н. д.*, 66–67.

¹⁰²² Г. Малковски, *Политичките партии...*, Скопје 2002, 204.

4) да се спроведе борба против „герилца“; 5) да се претресају економска питања. Комитети су давали мишљења о мерама већих размера, исељавању или интернацији и др.¹⁰²³ Поред тога, формиран су и градски комитети који су обично бројали између шест и седам чланова. Разним каналима ови комитети прикупљали су податке о лицима која су означена као противници бугарске власти у циљу њиховог интернирања. Околијски комитети били су одговорни да дају предлоге за предузимање одговарајућих мера у околији када би запретила опасност и да формирају сеоска језгра, наоружане страже и групе које би помагале војсци и полицији у гоњењу и обрачунавању са непријатељем.¹⁰²⁴ Овакве сеоске оружане борбене групе формиране су у Битољској области након састанка свих околијских управника у Битољског обласног директора Христе Миладинова у Битољу. Број лица у овим групама кретао се од 10 до 30. У ове групе бирани су „поверљиви људи“ – приврженици бугарске власти, учесници Илинденског устанка, резервни подофицири и војници који су служили у старој бугарској војсци. Њих су бирали централни кметови, заједно са кметским намесницима. Главни задаци су им били: борба против герилца и откривање места где су они боравили. Ове групе биле су дужне да одмах по откривању места где су се партизани налазили обавесте кмета. Затим је кмет путем телефона или курира извештавао околијског управника који је упућивао на то место полицијску јединицу, а по потреби и војску.¹⁰²⁵

Бугарска влада покушала је у другој половини 1943. да осигура своје, све климавије позиције у Македонији. Мере које је у тим тренуцима спровела бугарска влада имале су за циљ да прекину везу између покрета отпора и локалног становништва. У том смислу бугарска влада издала је директиву команданту 5. армије да сви јатаци буду стрељани. Требало је применити и масовне интернације свих који су били осумњичени да помажу покрет отпора или учествују у његовом раду. Лица која су требала да буду интернирана означавали су кметови по селима, околијски намесници по градовима и Служба државне сигурности у Скопљу. Ова установа одређивала је свим интернираним лицима и место интернације у Бугарској, док је обласни директор давао наредбу о интернирању одређујући и рок интернирања, који није требао да буде већи од шест месеци. Мишљење о интернирању давали су комитети „општествене силе“. Поред тога, прибегло се и исељавању читавих породица, па чак и целих села која су била „угрожена од партизанског деловања“. Тиме се циљало да ови одреди буду лишени снабдевања и јатака. Ова мера највише је спровођена у Кавадарском и деловима Ђевђелијског среза. Међутим, мере су изазивале контрадејство, па су многи људи револтирани интернирањима и пресељењем отишли у шуму и брда да би се придружили герилским покретима. Као репресалија за бежање у планину, бугарске надлежне власти предузеле су једну веома оштру меру. Наиме, у селима где је бежање било учестало, сво мушко становништво од 18 до 50 година, нарочито они за које се рачунало да се могу прикључити покрету отпора, одвођени су у унутрашњост Бугарске у тзв. „трудошке дружине“ Ова мера највише је спровођена у Кумановском, Кривопаљаначком и Бујановачком срезу. Кметови сеоских општина давали су имена која је требало послати у те радне групе, тако да су исти били позивани у околијску управу, где су остајали по неколико дана, па су били упућивани возом за Софију. Такође, бугарска влада издала је и наредбу да се конфискује имовина свих оних који су се придружили покрету отпора. Конфискације су се вршиле тако да је околијска управа слала податке и обавештења о имању које је требало конфисковати, а затим је издавана наредба којом се конфисковано имање предавало на управу надлежној општини. Формирани су и специјални комитети, пре „Општествене силе“, који су вршили пропаганду међу млађим људима и њиховим породицама да не одлазе у шуму и да се врате кућама. У те комитете улазила су лица која су имала ауторитет међу извесним делом становништва, а били су блиски властима. Формирање ових комитета наређивао је обласни директор, а лица која су улазила означавао је околијски управник. Тек након тога што је утврђено да ови комитети нису постигли никаквог успеха створена је „Општествена сила“ са

¹⁰²³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 265; Ј. Павловски, *н. д.*, 97–98.

¹⁰²⁴ R. Terzioski, „Bugaraska politika denacionalizacije...“, 219.

¹⁰²⁵ Б. Митровски, „Битола и Битолско...“, 703–704.

циљем да ангажује већи број становништва у борби против „герилаца“.¹⁰²⁶ Исељавање становништва и његово пребацивање из места у место настављено је и током 1944. године. Средином јуна наредбом бугарског команданта у Тиквешу расељено је 30 села, а становништво је распоређено по селима у општинама Кавадарци, Краљево, Мрежичко и Дреново. Становници ових расељених села, па и села читавог Тиквеша толико су терорисани да се један део и сам иселио, док су се други сакрили по збеговима или се придружили покретима отпора.¹⁰²⁷

Формирање „Општествене силе“ у Македонији и анектирани деловима Србије остало је на почетном нивоу. Пукотине у Осовинском блоку и изгубљене борбе на светским ратиштима оставиле су великог трага на Трећем рајху, као и на његовим сателитима који су већ ступили у контакт са Савезницима као би изашле из рата. Опадање бугарске власти у анектираним деловима Југославије било је очигледно, а то је допринело и ширењу партизанског покрета отпора. Околијски управник у Цариброду обавестио је начелника Софијска области 13. јуна 1944. о раду на формирању месних комитета организација „Блгарски народни сојуз“. Према овом извештају види се да је у овој околији формирано само неколико група и указује се на тешкоће при формирању због присуства и деловања покрета отпора.¹⁰²⁸

1.4.3. Друштвене прилике на окупираним територијама и ставови Југословенске и Бугарске владе

Проширење бугарске окупационе зоне у Србији поклапало се са све учесталијим чланцима у бугарским новинама који су говорили о стању у Србији. У другој половини марта 1943. могло се наићи на све више и више текстова од бугарских ратних дописника из Србије. Код бугарске војске је у том смислу основана и посебна пропагандна чета. Бугарским новинама у почетку уопште није било дозвољено да било шта пишу о бугарској војсци у Србији иако су њене јединице окупирале делове Србије још почетком 1942. године. Бугарска пропаганда очито је желела да још више заостри однос са Србима, па је кроз чланке приказивала западне суседе у јако негативном светлу.¹⁰²⁹ У једном таквом допису које је Посланство НДХ у Софији примило почетком априла 1943. од њиховог пријатеља „К. Б“, Срби су приказани као заостали народ који је на све могуће начине покушавао да пропагандном окрене бугарске јединице. Бугарске јединице које су наводно у почетку биле благе према локалном становништву, после неколико напада од стране четника и партизана заостриле су став, па су кренуле са паљењем села и убијањем мушког становништва. Овај извор Посланства НДХ описао је привредно и друштвено стање у Србији као доста лоше. На једном месту „К. Б.“ говори: „...Људски материјал у Србији знатно је ослабљен, па ће то и у будућности имати тешке последице за српство. Читав привредни живот сасвим је запео, нема посла, нема уопште промета, а мизерија и глад свугде владају... Иначе грађани морају продавати сељацима одећа, покућство и остале ствари које имају у кућама. За замену добијају храну. Динар нема никакву вредност и свако избегава да га прима...“¹⁰³⁰ Лист „Днес“ од 9. априла 1943. доносио је наслов „Непоправљиви“ поводом давања имена „Македонија“ једној улици у Београду.¹⁰³¹ Бугарска пропаганда није престајала да буде активна ни почетком 1944. године. У листу „Целокупна Блгарија“ објављено је током јануара неколико чланака у коме је покушавано да се објасни како су јужни делови Југославије били бугарски и да су они под Југославијом били само једна поробљена бугарска територија. Ови чланци „Целокупне Блгарије“ имали су за циљ да нападају Србе и да код локалног становништва стварају мржњу према Србима. Нарочито се издвајао чланак од 28. јануара 1944. под насловом „Учитељи и школе у Македонији“.¹⁰³²

¹⁰²⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 263–264; Ј. Павловски, *н. д.*, 94–96.

¹⁰²⁷ N. Živković, *Ratna šteta...*, 59.

¹⁰²⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 270; Ј. Павловски, *н. д.*, 103.

¹⁰²⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 12.

¹⁰³⁰ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 14.

¹⁰³¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 15.

¹⁰³² ВА, ЕВ, к. 279ц, ф. 4, д. 28.

Овакав наратив, где се кривица сваљивала на „оног другог“ имала је за циљ да покаже како је бугарска власт и поред лошег стања које је затекла 1941, радила све што је у њеној моћи да побољша услове живота. Напротив, катастрофални услови живота погодили су и становнике на анектираним територијама. Сваки околијски управник у свом месечном извештају, морао је да одговори на низ питања који су били установљени по једном обрасцу. Под тачком 1. требао је да обради питање административног кадра у околији; под 2. да изложи рад потчињених службеника на функционалним дужностима; под 3. да ли има антидржавне делатности међу службеницима; под 4. да ли постоји подмићивање службеника итд.¹⁰³³

Из таквих и сличних извештаја може се добити доста података о стању на југословенским територијама које су потпале под бугарску власт. Кмет насеља Дојран извештавао је 16. марта 1943. околијског управника у Струмици о низу проблема. Прво су незадовољство исказали сељаци – земљорадници који нису хтели да предају реквизицију у кукурузу по цени од 4,30 лева; забележено је преко 20 оваквих случајева. Незадовољство су показивали и рибари ниском ценом рибе. Због тога је у једном тренутку престало допремање рибе у околна места; највише је због тога била погођена Ђевђелија. Поред тога, кмет Дојрана јављао је о појави пропагандне делатности комуниста, која је по њему била врло слаба и била је усмерена сам на економско пропадање лоланог сељаштва. Осим тога, деловање јединица покрета отпора није се осећало.¹⁰³⁴ Слично је писао и бугарски лист „Зорја“ у свом броју од 27. јуна 1943: „После три покушаја побуне који су у последње две године извршене у Македонији и који су угушени на начин трагичан за побуњенике, може се казати да данас влада мир у целој Македонији. Побуњеничке формације Михаиловића и Тита угушене (су) у Босни, Херцеговини и Црној Гори, изузевши неколико мањих формација у Србији. Савезничка претходница на Балкану не постоји више.“¹⁰³⁵

Међутим, огорченост народа струмичког краја и даље је постојала и била је све већа. Околијски управник у Струмици извештавао је 12. септембра 1943. главног комесара за ратну привреду да је локално становништво, оправдано, било незадовољно расподелом меса. Овај комесаријат је давао на месечном нивоу 6.000 kg меса Струмичкој околији што је било недовољно. Полазећи да је Комесаријат расписао да сваки грађанин може да тражи 100 g меса за сваког члана домаћинства, Струмичкој околији би тиме требало да следује 96.000 kg меса. Локално становништво је било још незадовољније, јер је сазнало да је Петричка околија која је била мало већа од Струмичке и налазила се у „старим границама“ Бугарске добијала много више меса по глави становника. Како би умирио све веће незадовољство људи, околијски управник тражио је од Комесаријата да се следовање меса повећа барем на 25.000 kg.¹⁰³⁶

У извештају Неготинског околијског управника од 2. децембра 1943. који је поднет министарству унутрашњих послова сазнаје се доста о друштвеним околностима у овој околији, као и о пропаганди бугарског административног апарата која је била очигледна: „...Неготински срез је насељен искључиво бугарским становништвом и једним малим делом Бугаро-мухамеданцима. Становништво је здравог националног духа. На политичке и војне догађаје гледа са извесним поверењем у коначну победу наше стране...Школска и ваншколска омладина има добро држање. Учитељи су на висини својих положаја и заиста раде на васпитању и образовању школске омладине. Ван школе, омладина је окупљена и организована у спортска и патриотска удружења, на чијем челу стоје добри и испробани патриоти, који стално усмеравају омладину у националном духу. Професионална, родољубива и хумана друштва и организације показују задовољавајућу националну и патриотску активност. Одјек те делатности међу становништвом је веома добар. Националне празнике и свечаности становништво посећује и празнује масовно и спонтано, с радошћу и задовољством. (Дана) 28.

¹⁰³³ Зборник VII/3, 356.

¹⁰³⁴ ЦДА, ф. 660к, оп. 1, а.е. 5, л. 152–153.

¹⁰³⁵ АЈ, фонд 439 – Посланство Краљевине Југославије у Канади – Отава, фасцикла: 1, јединица описа: 2 (даље: АЈ, 439–1–2), Акције генерала Милаиловића у светлости непријатељских и neutralних izvora, London, 25. avgust 1943.

¹⁰³⁶ ЦДА, ф. 660к, оп. 1, а.е. 21, л. 114.

XI ов.(е) г.(одине) у овдашњој цркви одржан је тромесечни помен блаженопочившем цару ујединитељу Борису III. Црква је била препуна људи и жена...¹⁰³⁷

Неколико месеци касније, слика је била доста другачија. У извештају неготинског околијског управника од 1. августа 1944. који је поднет министарству унутрашњих послова описано је стање у околији у јулу месецу које је, како се каже, доста измењено као резултат догађаја „на фронтovima, као и пропаганде и утицаја илегалних група“: „...Јавно се осећа да је сеоско становништво скоро потпуно, такође и градско, под утицајем идеје о отцепљењу Македоније и њеном проглашењу за аутономну и независну. У овом тренутку свима је овладала једна психоза, која се јавно осећа, да је сазрео тренутак и да се сваког момента очекује да букне устанак против бугарске власти и војске и против немачке војске. Један од разлога за погоршање стања је и ослобођење интернираних лица, која су затекла све припремљено и дала му нови подстрек...“¹⁰³⁸

Октобра 1943. обавештајна служба НОП писала је о неодређеном курсу који је бугарски врх имао по питању Македоније: „... Један део скопске чаршије, поводом изгубљених нада у немачки успех и могућности доласка Енглеза у Македонију, а плашећи се истовремено да власт не преузме народ (комунисти), отишао је код Чкатрова и жалио се да нема никога који би га водио те је тражио вођу. Чкатров је, мислећи да га моле да им буде вођа, рекао: где сте били раније. Чкатров је био мишљења да би три (две – Б. Т.) македонске обласне дирекције требало да буду једна супер-дирекција, те да један такав супер-директор има права једног министра да отпушта, поставља обл.(асне) начелнике, председнике општина, полициске начелнике и др. Он би у том случају помагао супер-директора, свога брата Јордана Чкатрова...“¹⁰³⁹

О стању на Косову под бугарском окупацијом сазнајемо из извештаја ПК КПЈ за Косово и Метохију 31. јануара 1944. ЦК КПЈ: „... (На Косову) под бугарском окупацијом, влада страх од Бугара, јер су они одмах по свом доласку спровели страховит терор и стријељања, да се народ страшно боји, како Шиптари, тако и Срби. На тај начин овај народ на свом терену је у покорном ставу према Бугарима. Те масе мрзе Бугаре и шовинистичка је мржња нешто мања него на осталим дјеловима Космета. На позив Бугара и једни и други одлазе у потјере за партизанима. Тај дио терена је углавном планински — Шара и Скопска Ц.(рна) Гора...“¹⁰⁴⁰

Слично се може прочитати и у белешкама извесног Немца др Ројтера који је живео у Београду. Он је на дан 28. септембра 1943. забележио да је Немачка у Македонији изгубила престиж, да постоји огромно непријатељство према Бугарима и симпатије према Србима и да је примећена појава „македонства“ и „комунистичких стремљења“. Др Ројтер приметио да су ове појаве почеле да се испољавају од победе Савезника код Ел Аламејна 9. октобра 1942. и да су се временом појачавале, поготово након слома Италије. Одбојност према Бугарима произилазила је из тога што су сва важна места у управи држали Бугари, рођени у старим границама Бугарске, док је локално становништво постављано на подређена места, често понижавано, па је народ практично изгубио идентификацију са термином „ослобођење Македоније“. Иако ни „српска“ међуратна управа није похваљена, бугарска, као и њена директна пропаганда, је по свему судећи била гора.¹⁰⁴¹

*

У једном опширном извештају о стању у земљи које је стигло до Југословенске владе у избеглиштву јануара 1944. описано је кратко и „расположење према Бугарима“, од једног лица које је изашло из Југославије половином децембра 1943: „Бугари се држе далеко боље него прошлог рата. Било је ту и тамо немилых појава, али се Бугари углавном држе добро. О некој заједници са њима уопште се не говори. Ваља разумети овде да је нама сада једини задатак

¹⁰³⁷ Даље су у извештају описани и привредни услови. Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 151, л. 254–258; *Зборник VII/2*, 341–343.

¹⁰³⁸ *Зборник VII/3*, 410–411.

¹⁰³⁹ *Зборник VII/2*, 149.

¹⁰⁴⁰ *Зборник I/19*, Београд 1969, 417–418.

¹⁰⁴¹ Видети: *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1. Обидот на Третиот рајх за создавање „Независна Македонија“ во 1944*, прир. Марјан Димитријевски, Скопје 2001, 57–64.

морални и национални препород српства, да свако гледа свој посао и како да сачува живот. Ником није до политизирања и прављења политичких комбинација“.¹⁰⁴²

Са друге стране, Југословенска влада, односно њено Министарство иностраних послова оперисало је са другим информацијама. У једном извештају који је послат амбасади у Лондону 17. децембра 1943. описане су прилике у Скопљу. Подаци су добијени од Муселема Кехаловића, трговца из Скопља и власника радње „Базар Албанија“ који је почетком новембра 1943. дошао у Цариград и доставио податке Генералном конзулату у Цариграду који их је „преточио“ у извештај. Кехаловић је био Сиријац из Дамаска, француски држављанин, који је од 1912. живео у Скопљу. Југословенски Генерални конзулат оценио га је као образовану особу, али не толико склону откривању података из разлога да не буде компромитован. Једва је пристао и на састанак на коме је дао ове драгоцене податке. Срба из Србије такорећи у Македонији више није било. Они су према извештају протерани још 1941, а њихова имовина је конфискована. Доцније су та имања давана Македонцима који су настањени у Бугарској или оним елементима који су побегли из делова Македоније који су припали Албанији. Начин на који су српске породице протериване није био „нимало хуман“. Можда би био и гори да их немачке војне власти нису делом узимале у заштиту. Са Јеврејима је поступано још горе. Скоро сви су депортовани за Пољску, а сву њихову имовину, покретну и непокретну, узела је бугарска држава. У Скопљу је остало свега пет-шест јеврејских породица. Расположење становништва оцењено је двојако. Сви муслимани и добар део осталог грађанства је за Југославију, док је други део грађанства, потомци егзарских породица за Бугарску. Страхovalo се ипак да је највећи део скопског становништва „комунистички настројен“. Бугарске власти су се углавном држале добро. Једино су „страшно коруптивне“. Живот је углавном био тежак, али подношљив. У поређењу са ценама животних намирница у Цариграду, живот у Скопљу је јефтинији. Могло се све, мање више набавити, нарочито на црној берзи, која је и поред све строгости власти, радила „пуном паром“. Редовним путем све се набављало само уз помоћ купона. Обућа је на пример коштала 3.000 лева пар, килограм меса био је 50 – 60 лева. Поврће је било знатно јефтиније и било га је у довољној мери на пијацама. До краја октобра 1943. становници Скопља могли су да кришом слушају све савезничке радио станице, нарочито Лондон. Међутим, власти су крајем године пломбирале кратке и дуге станице на радио апаратима, тако да су се од тог момента могле слушати само станице на средњим таласима (Софија, Београд, Берлин итд).¹⁰⁴³

Веома важан документ за схватање прилике који су владали на југословенским територијама које је Бугарска анектирала представља и дугачак исказ Михаила Марковића, бившег дописника „Политике“ у Цариграду, који је секретар југословенске амбасаде у Анкари доставио председнику југословенске владе у избеглиштву 24. јануара 1944. године. Марковић је касније, по налогу секретара југословенске амбасаде водио разговоре и са још неколицином особа који су били упућени у збивања у Македонији, представљајући се скоро стално као присталица „аутономне Македоније“ покушавајући да тако извуче што више може од својих саговорника. Југословенски званичници из Турске водили су разговоре и са још неколико лица који су из Македоније дошли у Турску. Један од таквих био је и Страхиња Арсић, бивши чиновник Народне банке у Загребу¹⁰⁴⁴ и који је касније у преписци између југословенске владе

¹⁰⁴² AJ, 103–160–582, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću predsedniku Ministarskog saveta Ministru inostranih poslova, Carigrad, 10. februar 1944, p. str. pov. br. 42; AJ, 103–186–650, v. d. načelnik političkog odeljenja Ministarstvu unutrašnjih poslova, Kairo, 28. januar 1944, str. pov. br. 32; AJ, 341–9–31, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskoj ambasadi London, Kairo, 28. januar 1944, pov. br. 32; AJ, 382–1–3, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskom poslanstvu Stockholm (bez datuma); AJ, 385–9–54, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskom poslanstvu Buenos Aires, Kairo, 28. januar 1944, str. pov. br. 32; AJ, 430–1–6, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskom generalnom konzulatu, Kairo, 28. januar 1944, pov. br. 32; AJ, 449–1–2, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskom generalnom konzulatu, Kairo, 26. januar 1944, pov. br. 32.

¹⁰⁴³ AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću predsedniku ministarskog saveta, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 26. novembra 1943, p. pov. br. 6; AJ, 103–174–609, v. d. načelnik političkog odeljenja Kraljevskoj ambasadi London, Kairo, 17. decembar 1943, pov. br. 6586.

¹⁰⁴⁴ Страхиња Арсић у једном разговору који је вођен у Генералном конзулату у Цариграду отворено признао да је желео да оде у СССР и одатле да „идеолошки ради“ за Македонију. Са тим у вези, посетио је совјетски

и њене амбасаде у Турској означен као „комуниста и титофил“. Сви ти искази и изјаве ушли су у један свеобухватни реферат.¹⁰⁴⁵

Народ „Јужне Србије“ није са највећим одушевљењем прихватио бугарску окупацију, како се говорило у овом реферату. Једино су македонски Бугари срдечно прихватили долазак Бугара. Њихове породице су за време турске владавине припадале бугарских егзархијској цркви, па и не чуди што су током 19. века практично „преобраћени“ у Бугаре. Окупацију са великим одушевљењем прихватили и „бугарски прваци“ и чланови разних пробугарских организација које су деловале у Југославији. Народ који је живео у овим деловима Југославије није манифестовао одушевљење, али је „послушно приклонио главу и окупацију од стране Бугара примио, а да се скоро нигде није одупрео бугарски окупаторским властима“: „Однос народа према бугарским властима може се рећи да је врло коректан и народ најпослушније прима и извршује све што му се од стране власти наређује. Наравно, да у овоме има извесних изузетака. Лојалност народа допринела је да данас сваки Бугарин, односно бугарски функционер у Јужној Србији подигне глас и злоупотребљава своју власт... Овакво држање бугарских власти према народу, наравно стварало је постепено нерасположење народа према властима, а са тим и према Бугарској уопште...“ Стога закључивало се у реферату „Јужна Србија“ била је „стопоцентно“ опредељена за Југославију. Главни чинилац у деловању Бугарске на анектираном подручју била је бугаризација које се спроводила преко исељавања Срба и просрпских и пројугословенских елемената и досељавања Бугара, постављањем бугарских чиновника, учитеља и црквених великодостојника на одговарајуће функције, а затим преко писања штампе, научних полемика, расправа, монографија и др: „Бугарска пропаганда у Јужној Србији доста је енергична. Данас (почетком 1944.) готово и свако веће село има своју читаоницу са библиотеком 'народно читалиште' које су снабдевене различитим бугарским књигама, првенствено пропагандног карактера. Исто тако, основани су и народни универзитети, на којима се држе разна предавања од стране професора, који се нарочито у том циљу шаљу из Бугарске у Јужну Србију“.¹⁰⁴⁶

Слично стање владало је и у старим границама Бугарске. Због смрти краља Бориса и неодређеног спољнополитичког курса политичко стање у Бугарској крајем 1943. било је конфузно са тенденцијом даљег погоршавања. Намесништво и влада су захваљујући и даље неорганизованој опозицији могли да управљају државом. Међутим, све гласније иступање „земљорадника“ и „звенара“, субверзивни рад комуниста који су извршили атентате на генерала Христу Лукова, народног посланика Сотира Јанева и бившег директора полиције пуковника Пантева, те иступања у Собрању Николе Мушанова и Дмитра Гичева наговештавали су јаче деловање опозиције и могуће политичке заокрете. Иван Иванов, председник комитета за јеврејска питања у Софији допутовао је крајем новембра 1943. у Цариград. Његово путовање било је спојено са преговорима који су требали да се поведу са Савезницима. Они су ту сарадњу тада одбили, сматрајући, на основу прикупљених података да је Иванов сумњив. Међутим, Иванов се у Цариграду сусрео са људима блиским југословенском Генералном конзулату и дао им податке о тренутном политичком стању у

Генерални конзулат у Цариграду четири пута, али је наишао на врло резервисан пријем. Потом је ступио у разговоре са Британцима и Американцима, али ни код њих није наишао на „разумевање“ и „потпору“. АЈ, 103–170–600, v. d. načelnik političkog odeljenja, Kairo, 8. mart 1944, pov. br. 926; АЈ, 103–170–600, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku kraljevske vlade, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 22. februar 1944, p. pov. br. 52.

¹⁰⁴⁵ АЈ, 103–160–582, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku kraljevske vlade, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 24. januar 1944, pov. br. 30; АЈ, 103–160–582, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku kraljevske vlade, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 31. januar 1944, pov. br. 38; АЈ, 103–160–582, Luković, Carigrad, 22. februar 1944, pov. br. 92; АЈ, 103–160–582, Purić Kraljevskom Generalnom konzulatu Carigrad, Kairo, 18. februar 1944, pov. br. 677.

¹⁰⁴⁶ АЈ, 103–160–582, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku kraljevske vlade, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 24. januar 1944, pov. br. 30. Видети: АЈ, 103–160–582, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku kraljevske vlade, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 31. januar 1944, pov. br. 38.

земљи за које је рекао да је дезоријентисано. Намесништво није имало политичку снагу коју је имао краљ Борис. На владу се гледало као на обично оруђе Немаца, а на Народно собрање као на скуп полицијских, а не народних представника. Политичке партије практично нису постојале. Иванов је издвојио илегални рад комуниста и деловање „земљорадника“. Ипак, на земљорадничке емигранте у Бугарској није се гледало са великим поверењем. За Георги Димитрова–Гемета је рекао да је сувише уверен у своју снагу, али му се одриче способност. Коста Тодоров био је „професионални предател“ (издајник), док Иван Костов није могао да буде вођа. Изузетак је чинио адвокат Димитар Мацанкијев чије се реч преко лондонског радија „увек пажљиво слушала“. Људи за које се веровало да ће „сутра“ играти главну улогу били су Дамјан Велчев и Кимон Георгијев. Иванов је затим причао о бугарској војсци за коју је рекао да је одлично опремљена и да је већина активних официра германофилски оријентисана. Тврдио је да је германофилско опредељење долазило од отуда што су скоро сви млађи официри, за последње четири године, слати у Немачку на разне курсеве, са којих су се враћали „дубоко импресионирани немачком војном снагом, дисциплином и организацијом“. Сматрао је да је морал бугарске војске био јако висок и да би се она борила против сваког противника. Као резервни официр у Прокупљу врло се похвално изражавао о држању бугарских трупа у Србији, пребацујући бугарске злочине на немачке СС трупе. Насупрот војске „бугарски народ мрзео је Немце“. Бугарски емисар изнео је став да би Савезници могли придобити Бугаре гарантујући им предратне границе укључујући и Јужну Добруцу и евентуални излазак на Егејско море. Македонија је требала да остане Југославији; по његовим речима „Македонија је била гробница бугарског народа“. На крају, Иванов се окренуо и на економске прилике у Софији за које је рекао да су тешке. У продавницама није било ни киселог млека, а сир се добијао једном у четири месеца и то по 250 грама. Млека има само за деци и за страна посланства. Једно одело коштало је 12.000 лева и обућа између 3.500 и 4.000 лева.¹⁰⁴⁷

Југословенска влада у избеглиштву направила је и један списак лица из „Јужне Србије“ који су се истицали као велики „бугарофили“. Министарство иностраних послова обавестио је 29. фебруара 1944. Министарство унутрашњих послова да је таквих лица из Скопља било 11, из Кочана троје, из Криве Паланке двоје, из Тетова троје и из Штипа, Кавадара и Радовишта по једно лице.¹⁰⁴⁸ Потом је стигло обавештење од 16. марта 1944. у којем је набројано 12 лица из Скопља, шест лица из Куманова, 11 лица из Охрида, шест лица из Штипа, четири лица из Струмице, 11 лица из Велеса, два лица из Кавадара, два лица из Кочана, једно лице из Ђевђелије, три лица из Царевог Села, једно лице из Тетова, једно лице из Светог Николе, два лица из Крушева.¹⁰⁴⁹ Преко Југословенског Генералног конзулата у Цариграду стигао је 27. марта 1944. још један списак лица који су „активно радили на ширењу бугарске идеје у Јужној Србији“. Списак је садржао седам лица из Скопља, шест лица из Неготина, четири лица из Кочана, три лица из Сурдулица, два лица из Велеса, три лица из Битоља, једно лице из Прилепа, једно лице из Струмице, једно лице из Берова, једно лице из Демир Капије, једно лице из Штипа, три лица из Охрида, три лица из Крушева, два лица из Тетова, једно лице из Светог Николе, два лица из Кратова и пет лица из Радовишта.¹⁰⁵⁰ Истог дана, Генерални конзулат донео је допунски списак. По једно лице назначено је из Струмице, Битоља и

¹⁰⁴⁷ АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасаде Боџидару Пурџу председнику Министарског савета, Министру иностраних послова, заступнику Министра војска, морнарице и ваздухопловства, Цариград, 7. децембар 1943, р. пов. бр. 10; АЈ, 103–174–609, в. д. начелник политичког оделjenja Министарству иностраних послова, Штабу оделjка Врховне команде, Кралјевској амбасади Лондон, Каиро, 3. јануар 1944.

¹⁰⁴⁸ Видети: АЈ, 103–170–600, в. д. начелник политичког оделjenja Министарству унутрашњих послова, Каиро, 29. фебруар 1944, пов. бр. 821. Видети: АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасаде Боџидару Пурџу, председнику кралјевске амбасаде, министру иностраних послова, заступнику министра војске, морнарице и ваздухопловства, Цариград, 13. јануар 1944, р. стр. пов. бр. 26; АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасаде Боџидару Пурџу, председнику кралјевске амбасаде, министру иностраних послова, заступнику министра војске, морнарице и ваздухопловства, Цариград, 24. јануар 1944, р. пов. бр. 35.

¹⁰⁴⁹ Видети: АЈ, 103–160–582, Секретар Кралјевске амбасаде Боџидару Пурџу, председнику кралјевске владе, министру иностраних послова, заступнику министра војске, морнарице и ваздухопловства, Цариград, 4. март 1944, р. пов. бр. 59.

¹⁰⁵⁰ Видети: 103–170–600, Секретар Кралјевске амбасаде Боџидару Пурџу, председнику владе, Цариград, 27. март 1944, р. пов. бр. 64.

Куманова и седам лица из Скопља.¹⁰⁵¹ Лица која су означена као „велки бугарофили“ налазила су се на још два списка које је Генерални конзулат послао Југословенској влади у избеглиштву. У Првом списку од 8. априла 1944. означено је два лица из Скопља и четири из Ђевђелије.¹⁰⁵² Посебно је истакнут рад бугарског „Инвалидског удружења“ у Скопљу као веома важне организације која је коришћена у пропагандне сврхе.¹⁰⁵³ Слично је оцењена и Народна читаоница у Кочанима,¹⁰⁵⁴ у Куманову,¹⁰⁵⁵ у Охриду.¹⁰⁵⁶

*

Иако је Бугарска у тим тренуцима већ покушавала преко разних својих емисара да код Савезника издејствује што боље услове примирја, са друге стране, министри у влади и чиновници на анектираној територији вршили су посете многим насељеним местима по Македонији заговарајући и даље великобугарске тежње. Бугарски министар правде посетио је током марта многе градове у Македонији где је одржао политичке говоре. На дан 9. марта 1944. одржао је говор у Прилепу где је између осталог рекао и ово: „Наш идеал био је уједињење бугарског народа. Ако непријатељ покуша да наруши нашу земљу, ми ћемо се окупити да најенергичније бранимо целину бугарског народа. Жеља наше владе је да ускоро, када прилике буду дозволиле, ви пошаљете ваше представнике у бугарско Народно собрање, преко којих ћете учествовати у бугарској државној управи. У Народном собрању ви ћете моћи, преко ваших представника да изложите ваше потребе као и мере које би требало предузети да се те потребе задовоље“.¹⁰⁵⁷

Сличан је био говор и Томе Петрова, обласног директора Скопске области који је одржао 9. фебруара 1944. у Кавадару, а који је пренела „Целокупна Блгарија“ од 12. фебруара 1944. године. Тома Петров био је Скопљанац, који је после познатог Скопског процеса који је после тога емигрирао. Он се у говору дотакао и Македоније изложивши историју дугогодишње борбе македонских Бугара за слободу и уједињење, истакавши да су се ове борбе водиле, од оснивања ВМРО, па све до „ослобођења Македоније“ 1941, у име „бугараштине“, када се увек истицало да ће револуционарна делатност престати само онда када се да пуна слобода бугарским црквама и школама и када се призна локалном становништву бугарски национални идентитет.¹⁰⁵⁸

„Целокупна Блгарија“ од 15. марта објавила је говор бугарског министра пољопривреде Ивана Бешкова у селу Сладово (Луковитско) одржаног на дан 14. фебруара 1944. године. Између осталог, министар је говорио о Македонији и рекао: „Ми не тражимо туђу територију.

¹⁰⁵¹ Видети: 103–170–600, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku vlade, Carigrad, 27. mart 1944, p. pov. br. 66.

¹⁰⁵² Видети: 103–170–600, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku Ministarskog saveta, Carigrad, 8. april 1944, p. pov. br. 91; 103–170–600, v. d. načelnik političkog odeljenja, Kairo, 19. april 1944, pov. br. 1443. Видети и списак од 18. мај 1944: AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade pešadijskom potpukovniku Mladenu Žujoviću, odeljak Vrhovne komande, Carigrad, 18. maj 1944, p. pov. br. 107.

¹⁰⁵³ Видети: AJ, 103–170–600, v. d. načelnik političkog odeljenja, Kairo, 29. februar 1944, pov. br. 828; AJ, 103–170–600, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku ministarskog saveta, ministru inostranih poslova, zameniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 15. februar 1944, p. pov. br. 47.

¹⁰⁵⁴ Видети: AJ, 103–170–600, v. d. načelnik političkog odeljenja Ministarstvu unutrašnjih poslova, Kairo, 1. mart 1944, pov. br. 822; AJ, 103–170–600, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku ministarskog saveta, ministru inostranih poslova, zameniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 16. februar 1944, p. pov. br. 49.

¹⁰⁵⁵ Видети: AJ, 103–160–582, v. d. Načelnik političkog odeljenja Ministarstvu unutrašnjih poslova, Kairo, 16. mart 1944, pov. br. 1118; 103–170–600, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku vlade, Carigrad, 4. mart 1944, p. pov. br. 60.

¹⁰⁵⁶ 103–170–600, Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku Ministarskog saveta, Цариград, 27. март 1944, п. пов. бр. 68.

¹⁰⁵⁷ AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 27. mart 1944, p. pov. br. 69.

¹⁰⁵⁸ AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 27. mart 1944, p. pov. br. 71. Видети: AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 27. mart 1944, p. pov. br. 70; AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 27. mart 1944, p. pov. br. 78; AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 29. mart 1944, p. pov. br. 80; AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 29. mart 1944, p. pov. br. 81; AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 31. mart 1944, p. pov. br. 85.

Македонија је за нас света земља, јер је она колевка наше националне свести и као таква она нам је била отргнута из наших руку пре 25 година. На ову нашу земљу ми имамо историјска права. Ниједан кутак не постоји у Македонији који није натопљен бугарском крвљу. Туђе не тражимо, а своје не дамо. Македонију ћемо чувати по цену свих жртава, јер је она била и остаће Бугарска“.¹⁰⁵⁹

Треба издвојити и чланак Ивана Градинарова „Не дамо је“ који се појавио у „Целокупној Блгарији“ 23. марта 1944. У једном императивном тону, Градинаров пише: „Да напустимо Македонију и Тракију? Да се наша војска добровољно повуче са тих територија где је пре три година ушла обасута цвећем и сузама радосницама? То је крајња цинична подлост наших заклетих непријатеља који још нису заборавили Криволак, завој код Чарне, Дојран. То су претње оних који и сада сипају ватру и гвожђе над незаштићеним и невиним бугарским женама, децом, старцима и то све у име ’демократије‘ и ’цивилизације‘“.¹⁰⁶⁰

По питању бугарске окупације југословенских и грчких територија веома важно је скренути пажњу и на говоре народних посланика, истакнутих бугарских политичара у Собрању почетком 1944. у којима су износили своја гледишта по питању Македоније и Тракије. Петко Стајнов у оштром говору подвукао је да су ове територије бугарске земље и да се бугарске војска у Македонији и Тракији налази у границама Бугарске. У сличном тону причао је и Никола Мушанов који је говорио да су право Бугарске на Македонију и Тракију признали и њихови непријатељи. Посебно истакнувши: „Онде где је наше право тамо ћемо остати“. Сличан говор, али дужи, одржао је прекаљени, десно оријентисани политичар Александар Цанков. Он је између осталог изјавио следеће: „Веома сам задовољан што сте ви признали да су Македонија и Тракија наши животни простори и да ми тамо нисмо туђинци, због чега наша војска не би имала зашта да напусти те територије. Мене сматрају за шовинисту, али то никада нисам био. Био сам Бугарин и имао сам смелости, излажући један историјски факт, да кажем господину Стојадиновићу: ’господине Стојадиновићу, ако ви мислите да са вашом интегралном политиком прогутате Бугарску, знајте да је она кост која ће вам одрати грло‘. Ја онда нисам био за ту политику. Ја сам рекао господину Стојадиновићу: ’Ви правите погрешне рачуне. Ми ништа не захтевамо од вас. Ви имате и Македонију у вашим рукама. Ми, и када бисмо хтели, немамо силу да ратујемо. Оставите нас на миру и не потпомажите оне који праве атентате против држава и њених граница‘. То су Бугари, издајнице. Реч је била о емигрантима. Ово сам у своје време рекао и господину Нинчићу. Мислим да се неће наћи ни један разуман Бугарин, који би поставио захтев за педаљ српске земље. Тамо ми нисмо. Ми бранимо само и тражимо наше. Ја одобравам декларацију господина министра председника, коју сам чинио као председник и министар и јавни радник у прошлости да Бугарска нема никакве захтеве нити ма какве претензије према Србији. Факат је да на постоје никакве жалбе против наше војске у Србији доказ је да је наша војска тамо добро примљена, јер треба да се зна да може да буде и горе. Ми чак чувамо српски образ од догађаја који би могли да наступе“.¹⁰⁶¹

1.4.4. Повлачење и разоружавање бугарских јединица

Офанзива савезника на Источном фронту, у Африци и искрцавање у Нормандији, проузроковали су све већа цепања у Осовинском блоку. Владе Мађарске, Румуније и Бугарске покушавале су у почетку стидљиво, а после све отвореније да склопе одређене аранжмане са Западним савезницима како би се повукле из рата. У том контексту треба посматрати и долазак за председника владе Бугарске Ивана Багрјанова 1. јуна 1944. године. У каквој деликатној ситуацији се у тим тренуцима налазила Бугарска описао је сам Багрјанов на суђењу њему и другим министрима у Софији крајем 1944. и почетком 1945. године. Бивши председник владе говорио је, пред судом, да се Намесништво нашло у незавидној ситуацији,

¹⁰⁵⁹ АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасаде Председнику владе, Carigrad, 31. mart 1944, p. pov. br. 87.

¹⁰⁶⁰ АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасаде Председнику владе, Carigrad, 31. mart 1944, p. pov. br. 86.

¹⁰⁶¹ АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасаде Председнику владе, Carigrad, 16. februar 1944, p. pov. br. 50; АЈ, 371–41–54, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskoj ambasadi Vašington, Kairo, 1. mart 1944, pov. br. 844.

јер је Калафов, који је првобитно одређен као мандатар одбио да састави владу, а такође су и одређене личности одбиле да буду у новој влади. Намесници који су водили разговор са Багрјановим крајем маја дали су му „одрешене руке“ уколико се прими мандата истовремено му саопштавајући да се Бугарска налази пред неизбежним ратом са СССР-ом. Следећег дана поново су вођени разговори. Намесник Богдан Филов највише је инсистирао да Багрјанов преузме позицију председника владе. Пошто је прихватио ту позицију „покушавајући да маневрише како би изгледало“ да Бугарска није крива „у случају да избије рат“, Багрјанов је тражио да се бугарске трупе повуку из Србије, што је Намесништво одбило због великог притиска Немачке. Фелдмаршал Кајтел одговорио је Багрјанову и министру војске генералу Русију Русеву да није сагласан са повлачењем 1. бугарског окупационог корпуса. Ипак, од тог момента бугарска влада је покушавала на разне начине да повуче трупе из Србије (не и из Македоније) због јасних политичких и дипломатских циљева.¹⁰⁶²

Поред тога, у редовим бугарски јединица, међу војницима појавила се велика неангажованост и недисциплина што је нарочито било приметно од половине 1944. године. У заповести генерала Ивана Маринова од 27. јуна 1944. стајало је следеће: „Вод, чета, батаљон, пошто је одбацио непријатеља испред себе, не продужава брзо и енергично да испуњава свој задатак већ сви људи губе време око ухваћених партизана и нађених ствари, којима почињу да се занимају (мада се то ничим не може оправдати), расправљају се, присвајају ствари, задржавају папире итд, а већ је много пута и јасно наређено, да се сви ухваћени партизани убију на лицу места. Неки од њих који због интелигентности или страног порекла изгледају одговарајућим командирима важни за испитивање, шаљу се одмах каналним редом штабовима дивизије за испитивање...“¹⁰⁶³

Први званичан корак бугарска влада начинила је 25. јула 1944. када је донела Уредбу број 1 о повлачењу бугарске војске са „територија на које Бугарска не претендује“ и да се оставе само и то „привремено“ јединице у оним пунктовима који су били неопходни за заштиту железничког саобраћаја и „других ствари како у земљи тако и на страни“.¹⁰⁶⁴ Уследио је притисак опозиције на бугарску владу међу којима су били Кимон Георгијев, Добри Терпешев, Димо Казасов, Петко Стајнов, Тодор Павлов и др. августа 1944. године. Они су потписали апел у којем су тражили излазак Бугарске из рата, повлачења објаве рата САД и Великој Британији, јаснију политику према Совјетском Савезу, повлачење окупационих јединица из Југославије, излазак Бугарске из савеза са Немачком, затварање концентрационих логора, као и повлачење бугарске војске из Србије, Босне, Црне Горе и Грчке.¹⁰⁶⁵ Апел се слагао са прогласом Отечественог фронта од средине августа 1944, нарочито једна од ставки (4. од 12. тачака у апелу), која је натерала Југословенску владу у избеглиштву, али и вођство КПЈ да протестују, пошто се није помињало повлачење бугарске војске из Македоније.¹⁰⁶⁶

Почетком августа 1944. ситуација око повлачења Бугарске из осовинског табора се искристалисала. Бугарски кнез Кирил упутио је писмо Адолфу Хитлеру, боље речено молбу у којој је стајало следеће: „Наше повлачење из рата у неутралност пружа нам једину могућност да очувамо вековни сан Бугарске и моје династије, Велику и уједињену Бугарску, коју су нам омогућиле ваше херојске трупе и политика Великог Рајха“. Кнез Кирил је такође тражио и повлачење немачких трупа из Бугарске како би се могло удовољити Савезницима. Министар иностраних послова и биши посланик Прван Драганов је после рата пред Народним судом у Бугарској говорио да када је уручио писмо Бекерлеу, а овај Хитлеру, Фирер доживео један од

¹⁰⁶² „Бугарски министри пред народним судом. 'Не сећам се!' - 'Не знам', одговара претседник владе Иван Багрјанов на питања о злочинима које је починио“, *Политика*, 1.1.1945, 3; „Бугарски издајници пред народним судом. Фашистички слуга Иван Багрјанов, претседник владе, одговора што није повукао окупациони корпус из Србије“, *Политика*, 4.1.1944, 2.

¹⁰⁶³ М. Стојиљковић, *Bugarska okupatorska politika...*, 252.

¹⁰⁶⁴ ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 403, л. 96.

¹⁰⁶⁵ ЦДА, ф. 1303к (Никола Стойчев Мушанов (1872–1951)), оп. 1, а.е. 92, л. 1–5.

¹⁰⁶⁶ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–5; Војмир Кљаковић, „Југословенско-бугарски односи у периоду август-октобар 1944. године у светлу споразума у Крајови“, *Војноисторијски гласник*, 3, (1981), 44–45.

његових познатих напада беса изјавивши са подсмехом и огорченошћу: „И ове смо Бугаре звали. Пруси са Балкана – јадно!“¹⁰⁶⁷

Осећајући да долази до пуцања осовинског блока и на Балкану, Трећи рајх је настојао јула 1944. да преко бугарског Штаба војске подстакне повећање борбених снага војних јединица 1. бугарског окупационог корпуса. Са тим у вези, требало је урадити следеће: 1) појачати активност официрског кора; 2) спровести опште подмлађивање и јачање подофицирског кора; 3) спровести генерално подмлађивање војске; 4) повезати боље јединице и радити честе територијалне промене због предности непријатеља у вођењу герилског рата; 5) набавити бољу опрему са брдско покретним коморама. Командант Југоистока сматрао је 15. августа 1944. да се ситуација око 1. бугарског окупационог корпуса неће променити без сагласности Немачке. Ипак, и поред овакве политике у врховима немачке војске почеле су полако да се уобличавају идеје и планови који би кренули да се извршавају уколико Бугарска изађе из рата. Основа тих планова било је покривање територије које су до тада држале бугарске јединице, али и извлачење бугарских војника и официра са територије Бугарске, којих је према немачким извештајима било укупно 22.021, од тога 9.425 старешина.¹⁰⁶⁸ У том смислу, 18. августа командант Југоистока издао је директиву за предузимање мера обезбеђивања железничке пруге и других железничких постројења од Београда до Ниша, Скопља и Солуна и од Ниша до Пирота.¹⁰⁶⁹

Бугарска команда је тражила од немачке команде на Балкану, августа 1944. да смањи окупациони простор који је покривала бугарска војска.¹⁰⁷⁰ У извештају штаба партизанске 22. дивизије од 9. августа 1944. стајало је да су се бугарске јединице (53. пешадијски пук и 2. коњички пук) започеле повлачење од Светог Илије и Мотина и да су притом запалиле села Барбарушницу, Копањане и Лепчинце. Концентрација бугарских трупа у југоисточним деловима Југославија такође је била пропраћена бројним злочинима.¹⁰⁷¹ Распоред бугарских снага је од средине до краја августа 1944. изгледао овако:¹⁰⁷²

Табела бр. 11: Састав 1. окупационог корпуса (пре доласка 6. дивизије) и 5. армије и распоред јединица августа 1944.

	Састав корпуса/армије	Састав дивизије
Први бугарски окупациони корпус (генерал Николов) (Нишка Бања, Ниш)	22. пеш. дивизија (пуковник Балтаков) (Ниш)	63. пеш. п. (Ниш); 66. пеш. п. (Бела Паланка); 102. пеш. п. (Зајечар); 22. арт. п. (непознато)
	24. пеш. дивизија (генерал Симов) (Ужице)	61. пеш. п. (Пожега); 64. пеш. п. (Кремна); 24. арт. п. (непознато). Јединице распоређене у Пожаревцу, Јагодини, Параћину и Сталаћу. Коњички ескадрон у Пожаревцу.
	25. пеш. дивизија (пуковник Иванов) (Пожаревац)	68. пеш. п. (Пожаревац); 69. пеш. п. (Петровац на Млави); 70. пеш. п. (Аранђеловац); артиљеријски пук (две батерије у Петровцу на Млави). Делови ове дивизије налазе се у Пожаревцу, Јагодини, Параћину и Сталаћу. Коњички ескадрон у Пожаревцу.
	27. пеш. дивизија (генерал Козаров) (Прокупље)	65. пеш. п. (Прокупље); 122. пеш. п. (Куршумлија, па мобилисан у Бугарској) као 12. пеш. п.; 123. пеш. п. (Лебане, па мобилисан у Бугарској) као 11. пеш. п.; 29. пеш. п. (један батаљон у Белољину)
Пета бугарска армија (генерал Бојдев до јуна)	14. пеш. дивизија (генерал Поп-Димитров) (Скопље)	56. пеш. п. (Скопље); 53. пеш. п. (Велес); 51. пеш. п. (Куманово); 14. арт. п. (непознато)

¹⁰⁶⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 671.

¹⁰⁶⁸ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 253–254.

¹⁰⁶⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 641.

¹⁰⁷⁰ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 253.

¹⁰⁷¹ *Зборник VII/4*, 19.

¹⁰⁷² *Зборник I/11*, Београд 1955, 32–35; Михаило Апостолски, *Завршне операције за ослобођење Македоније*, Београд 1953, 37–38. Постоје извори које говоре да је 103. пешадијски пук 25. дивизије био стациониран средином августа у Зајечару и да је 69. пешадијски пук 27. дивизије био стациониран средином августа јужно од Прокупља. Све остале недоумице решене су упоредном анализом и допуњене у табеларном прегледу. Видети: *Zbornik XII/4*, Београд 1979, 543.

1944, затим генерал Стојанов (Скопље)	15. пеш. дивизија (генерал Мартов) (Битољ)	45. пеш. п; 54. пеш. п; 55. пеш. п. и 15. арт. п.
	17. пеш. дивизија (пуковник Алексејев) (Штип)	48. пеш. п; 49. пеш. п. и 13. пеш. п.
	29. пеш. дивизија (пуковник Помов) (Врање)	41. пеш. п; 52. пеш. п. (Владичин Хан)

Према подацима обавештајног одељења ВШ НОВ и ПОЈ, наоружање пешадијских батаљона је било следеће: свака десетина имала је по један пушкомитраљез, док су остали војници у десетини наоружани пушкама. Официри су били наоружани пиштољима, водни официри пиштољима и машингеверима. Према неким обавештењима и изјавама заробљеника, уз сваки вод био је по један лаки бацач. Бројно стање чета у том тренутку кретало се, у највећем броју случајева, од 60 до 90 бораца, а врло ретко до 120. Раније су чете бројале по 180 бораца (ово се односило на бројно стање чете 1. окупационог корпуса). У току борби на овој територији, током августа, узели су учешће сви пукови 27. пешадијске дивизије, делови 25. пешадијске дивизије, делови 24. пешадијске дивизије и један пук 22. пешадијске дивизије, који је 12. августа стигао у Прокупље из Зајечара. Све ове јединице су претрпеле осетне губитке, а највеће губитке су имали 122. и 123. пешадијски пук 27. пешадијске дивизије, чији је већи број чета био јачине око 60 бораца. Утврђено је да је морал бугарске војске је доста слаб, што углавном долази од претрпљених великих губитака, а и због опште међународне ситуације.¹⁰⁷³

*

Јединице 1. окупационог корпуса после декларације владе Бугарске од 17. августа 1944. о повлачењу ових јединица из оних делова окупиране територије Србије на које Бугарска није претендовала почеле су да се прикупљају у Поморављу и југоисточној и јужној Србији. Планом је било предвиђено да се до 25. августа све снаге концентришу на простору Ниша, а затим да се пребаце источно од демаркационе линије са Србијом. Пошто су се прикупиле на простору Лапова, Ћуприје и Сталаћа, 24. и 25. пешадијској дивизији је 29. августа наређено повлачење на простор Ћупрене — Белоградчик, док су остале три дивизије и самосталне јединице 1. окупационог корпуса имале да се концентришу на простор Ниша, Лесковца и Беле Паланке задржавајући и даље улогу окупационих трупа. Сматрајући Македонију бугарском територијом и у тежњи да је задржи, бугарска влада није планирала повлачење своје 5. армије из окупиране Македоније већ јој је наредила да у сарадњи са немачким трупама тамо одржава ред и мир.¹⁰⁷⁴

Бугарска 24. пешадијска дивизија добила је наређење 26. августа 1944. да напусти зону где је вршила окупацију и да се повуче на исток у Пирот. Повлачење ове бугарске дивизије било је директно везано са одлуком бугарске владе о неутралности која је донесена истог дана. Остале пешадијске дивизије 1. бугарског окупационог корпуса добиле су сличне наредбе 29. августа, али убрзо наредба је исправљена 3. септембра, па је бугарски Штаб војске наредио да се читав корпус повуче на следећи начин: 6. дивизија – за Пирот; 22. дивизија – за Трн; 24. дивизија – за Драгоман (уместо за Пирот); 25. дивизија – за Белоградчик; 27. дивизија – за Цариброд; Штаб корпуса са приштапским јединицама – за Сливницу.¹⁰⁷⁵ Бугарска влада наредила је 29. августа повлачење 7. дивизије из Грчке (Тракије) ка Струми и Дорјану, али не и 5. армије и гломазног полицијског апарата из Македоније.¹⁰⁷⁶ На ове одлуке бугарске владе, одмах је реаговао командант Југоистока директивом од 26. августа 1944. упућене немачкој команди 2. оклопне армије за предузимање мера у случају „неповољног развоја ситуације у

¹⁰⁷³ Зборник I/11, 32–35.

¹⁰⁷⁴ Видети: *Zbornik XII/4*, 538–543, 561–566.

¹⁰⁷⁵ К. Matev, *n. d.*, 81. Видети: В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 69.

¹⁰⁷⁶ *Zbornik XII/4*, 543. Бугарска 7. дивизија је наређењем од 29. августа требало да се повуче са свим својим јединицама источно од линије Порна – Сер – Демир Хисар. ДВИА, 319 (2 бугарски окупационен корпус), оп. 2, а.е. 76, л. 115.

Бугарској“ наредивши да јединице буду у приправности и да у најскорије време заузму Скопље и железничку пругу Грделица – Скопље – Ђевђелија (операција „Trojbruh“ („Вероломство“)).¹⁰⁷⁷

Бележећи бугарске напоре да дође до мира са Великом Британијом и САД, португалска штампа донела је 23. и 24. августа 1944, вест агенције „Јунајтед Прес“ („United Press“) из Анкаре о изјави бугарског министра иностраних послова Драганова, у којој је овај говорио да се бугарске трупе већ повлаче са окупираних територија Југославије. Иста агенција давала је вест из Каира од 25. августа 1944. да се „званично објављује да је бугарска војска почела да се повлачи из Југославије“. Међутим, португалски листови доносили су 29. августа 1944, опет као вест „Јунајтед Преса“ и званично саопштење Јосипа Броза у којем се каже да се бугарске трупе у Југославији и даље боре и поред тога што је бугарска влада изјавила пре кратког времена да жели да остане потпуно неутрална.¹⁰⁷⁸

ГШ НОВ и ПО Србије дао је Директиву својим јединицама 27. августа 1944. за преговоре о предаји са бугарским јединицама. Наглашено је да су главни циљеви разбијање „недићевско-четничких снага“ и „окупаторске-недићевско-четничке“ власти, као и спровођење опште мобилизације. У вези ситуације у Бугарској требало је одмах ступити у везу са свим бугарским гарнизонима, захтевајући долазак „парламентарца“ у најкраћем року. „Парламентарцима“ је требало дати следеће задатке: а) у садејству са партизанским снагама одмах приступити ликвидирању немачких, четничких и јединица владе Милана Недића, уколико их је било у гарнизону; б) у случају непрестанка били су дужни да партизанима предају оружје и спрему. Предлагала се и заједничка борба партизана и бугарских јединица уз врховну команду партизанског кадра или приступање бугарској НОВ. Уколико поједине јединице или бугарски војници одбију овакву врсту сарадње, требало је да им се обезбеди, уз предају оружја и спреме, слободан повратак кући.¹⁰⁷⁹ Први кораци у повезивању са бугарским јединицама прављени су у пиротском крају, Лесковцу и Прокупљу преко локалних партизанских јединица и јединица које су у том тренутку оперисале у том крају.¹⁰⁸⁰ Одељење за државну заштиту Недићевог Министарства унутрашњих послова доносило је податак од 27. августа 1944. године. Наглашено је да се Српска гранична стража (СГС) налазила у огорченим борбама са партизанима у Власотиначком срезу: „Грделица је такође угрожена од комуниста. Бугари помажу комунисте у току ових напада“.¹⁰⁸¹ Међутим, треба истаћи да ни приликом повлачења, као ни током целе окупације на страну НОП-а није прешла ни једна комплетна бугарска јединица од одељења па навише. Једини већи резултат било је заробљавање двеју чета 1. батаљона 123. пука код Прекопчелица.¹⁰⁸²

Крајем августа партизани су разоружали групу од 80 Бугара која се налазила на положајима села Доња Лопушња близу Власотинца¹⁰⁸³, док су четници разоружали мање групе Бугара и посаду на делу пруге Брестовац - Лесковац.¹⁰⁸⁴ Разоружавању Бугара у Нишу тежили су и Немци и партизани, али је ГШ НОВ и ПО Србије имао мишљење да су Бугари желели да се само повуку у своју домовину без борби и да су у Нишу чекали прикупљање осталих

¹⁰⁷⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 641–642.

¹⁰⁷⁸ С тим у вези, бугарско посланство у Португалији дало је 29. августа 1944. португалској штампи саопштење које је гласило: „Придржавајући се свог става неутралности у рату између Немачке и Совјетске Уније, бугарска влада наредила је разоружавање немачких јединица и појединачних војника који, долазећи из Румуније, улазе на бугарску територију. У сагласности са овим наређењем, разоружано је много хиљада немачких војника који су прешли бугарску границу у Добруци“. АЈ, 103–174–609, *Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Lisabon, 29. avgust 1944, pov. br. 612.*

¹⁰⁷⁹ *Зборник I/11*, 121–122. Видети: Исто, 127–128, 145–148.

¹⁰⁸⁰ Исто, 129–131, 143–144. О моралу бугарских јединица тих дана Фицрој Меклин је записао: „Све до недавно полазило би партизанима за руком да заробе мало бугарских војника, јер су се Бугари борили са једнаком упорношћу као и Немци. Међутим сада више не показују тако мало воље за предају“. Јордан Јовић, „Завршне борбе за ослобађање Јужног Поморавља“, *Лесковачки зборник*, IV, (1964), 7.

¹⁰⁸¹ *Зборник I/21*, Београд 1965, 764.

¹⁰⁸² В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 72.

¹⁰⁸³ *Зборник I/11*, 160. Видети: Исто, 162–163, 166, 174, 286–287, 503.

¹⁰⁸⁴ Исто, 437.

бугарских јединица.¹⁰⁸⁵ То је потврђено и у Операцијском дневнику ГШ НОВ и ПО Србије за време од 21. августа до 10. септембра 1944. године: „... На свим секторима став Бугара исти – неће борбу ни са ким: воде борбу против сваког ко их омета у одласку за Бугарску...“¹⁰⁸⁶ Тако су, партизанске снаге морале да воде борбе са Бугарима код Блаца и Сврљига.¹⁰⁸⁷ Са Бугарима у Сврљигу су у међувремену вођени разговори о предаји између 30. августа и 2. септембра 1944. године. Бугари су на крају пристали да се предају. Укупно их је било 62 у Сврљигу и 55 на Грамади. Они су спроведени до Књажевца и даље ка граници.¹⁰⁸⁸ У другом документу се пак наводи да је у Сврљигу заробљено 170 Бугара.¹⁰⁸⁹

Руководство НОВЈ покушавало је да искористи тренутно стање и да разоружа што више Бугара истовремено настојећи да бугарско повлачење не искористе равногорци. У том смислу стигло је изричито наређење Коче Поповића штабу 2. пролетерске дивизије од 28. августа 1944. у коме је стајало: „Јавите шта сте предузели за прихват Бугара из Куршумлије, а нарочито Прокупља. Обавезно имајте истакнуте делове према њима. Интервенишите и непосредно на гарнизоне, ма и мањим, дрским снагама. Вероватно је процес разоружавања Бугара од Немаца, недићеваца, а нарочито четника свуда у току. Имамо такве извештаје о Лесковцу и Нишу. Главно је спречити да четници разоружају Бугаре и овладају гарнизонима. Зато се не треба упуштати у дугачке преговоре са Бугарима него а) дејством и присуством наших снага омогућити прихват и садејство Бугара; б) у условима за Бугаре бити веома еластичан; в) тежити овладавању гарнизонима пре него се Немци колико-толико среде. Трећа српска бригада изгледа да је према Лесковцу“. Истог дана упућено је наређење Штабу 3. српске бригаде 2. пролетерске дивизије. Коча Поповић је наредио да се што пре успостави веза са бугарским гарнизonom у Прокупљу тако што би се у овај град упутило једно одељење под командом „искусног руководиоца“. Напоменуо је да у погледу успостављања везе треба бити „брз и одлучан“. Саветовао је да се не губи време „у слању сељака и прикупљању обавештења, већ све ове податке прикупљати путем наших патрола и одељења“. Поповић је поново скренуо пажњу да се не дозволи да мале групе Немаца, четника и „недићеваца“ разоружају Бугаре пре партизана.¹⁰⁹⁰

Покушаји да се Бугари разоружају стварају многе замршене ситуације. Типичан пример овакве конфузне ситуације десио се у када је у ноћи 28/29. августа, дошло до борби између Немаца и Бугара. ГШ НОВ и ПОЈ је јављао да су Немци покушали да разоружају бугарски гарнизон. Партизански команданти који су се налазили у близини брзо су реаговали и не само што су разоружали бугарску посаду него су је и „прихватили“.¹⁰⁹¹ У тим борбама Бугарима из 27. дивизије је покушала да помогне партизанска 24. НО дивизија. У почетку је командант ове бугарске дивизије наредио да се туче по партизанима желећи да покаже Немцима доследност као би им ови дозволили да се повуку за Бугарску.¹⁰⁹² Но упоредо с тим, одређене бугарске јединице су и даље деловале са Немцима у борби против јединица НОВЈ. Тако је 4. септембра 1944, у селу Печењевцу, 24. НО дивизија имала тешку борбу са бугарским јединицама.¹⁰⁹³ Било је још оваквих ситуација. Услед повлачења бугарских трупа из Србије и Грчке, али не и Македоније, повереник КПЈ у Македонији, Светозар Вукмановић је 29. августа наредио партизанским јединицама у Македонији следеће: „Наређујем свим јединицама да се, у вези са ситуацијом у Бугарској, повежу са свим бугарским гарнизонима и штабовима и да захтевају

¹⁰⁸⁵ Исто, 223–224. Видети: Исто, 328.

¹⁰⁸⁶ Исто, 440.

¹⁰⁸⁷ Исто, 238, 240–242, 441. Видети: *Зборник I/12*, Београд 1956, 447; *Зборник I/13*, Београд 1956, 17.

¹⁰⁸⁸ ВА, архива Народноослободилачке војске Југославије, кутија: 1067, фасцикла: 3, документ: 6 (даље: ВА, НОВЈ, к. 1067, ф. 3, д. 6).

¹⁰⁸⁹ *Зборник I/11*, 441.

¹⁰⁹⁰ Исто, 142–144. С обзиром на скору капитулацију Бугарске и повлачење бугарских трупа, а истовремени развој партизанског покрета на југу Србије, уследило је наређење о подели на оперативна подручја. Исто, 264–265.

¹⁰⁹¹ АЈ, фонд 112 – Новинска агенција „Танјуг“, фасцикла: 1065, јединица описа: 1066 (даље: АЈ, 112–1065–1066), Танјуг, Дневни билтен. Видети: Венцеслав Глишић, „Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXXV, (1995), 144–145.

¹⁰⁹² Ј. Јовић, *н. д.*, 7; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 70.

¹⁰⁹³ *Зборник I/21*, 764–765.

прикључење нашим јединицама, или да предаду оружје. Даље (наређујем) да смелим нападима овладају свим градовима и комуникацијама које држе Бугари...“¹⁰⁹⁴

Очигледно да бугарске трупе нису желеле да напусте Македонију. О томе је Светозар Вукмановић извештавао ВШ НОВ и ПОЈ истог дана: „... Никаквих знакова нема да Бугари намеравају да напусте Македонију. Ми смо покушали да дођемо у додир са бугарском војском, али Бугари су похапсили наше сељацима који су им однели писма. Бугари врше непрестане блокаде градова и продужавају са масовним хапшењем. По мањим гарнизонима бугарска војска се колеба и прелази на нашу страну“. Такође су примећени покрети бугарских и немачких трупа нарочито око Врања и Куманова. Истог дана, у ГШ НОВ и ПО Македоније пристигло је кратко упутство члана ВШ НОВ и ПОЈ Сретена Жујовића: „Ако Бугари који су окупатори у Македонији, не узму одмах активног учешћа у борби против Немаца, разоружајте их, користећи разне начине и водећи рачуна о разноврсним конкретним приликама“. Светозар Вукмановић је истог дана, 29. августа, одговорио Сретену Жујовићу: „Бугари су окупатори у Македонији и не мисле да напуштају Македонију. Напротив: они за сада сарађују са Немцима...“¹⁰⁹⁵

Питање разоружавања бугарских јединица постављано је и од стране ОК КПЈ за Врање. Чланови комитета извештавали су 30. августа 1944. ПК КПЈ за Србију да због слабости партизанских јединица на терену нису успели да изврше разоружавање бугарских јединица. До момента писања извештаја предало се 150 војника (укључујући и 3 официра). Убрзо је члан Оперативног штаба Софијске области од разоружаних бугарских војника одабрао 90 који су ступили у бугарску бригаду. Због овога је и избио спор између ОК КПЈ за Врање и бугарских комунистичких органа који су врбовали бугарске војнике. Уследила је и жалба ПК КПЈ за Србију у којој је стајало да је боље наоружати „омладинце и раднике“ који ступају у партизанске одреде, него бугарске војнике из 29. пешадијске дивизије, који су „до јуче“ палили села и водили борбе са НОП.¹⁰⁹⁶

На овакво стање жалили су се и водећи људи КПЈ у Москви. У разговору са Вишинским 31. августа 1944. Велимир Терзић и Моше Пијаде тражили су од СССР да изврши притисак на Бугарску у циљу што бржег повлачења бугарских јединица са југословенске територије.¹⁰⁹⁷ Одбијање владе СССР да интервенише, навело је Јосипа Броза да нареди ГШ НОВ и ПО Македоније и Србије 2. и 3. септембра 1944 да заузму оштар курс према бугарским јединицама и затражио од српских јединица чвршћи став према бугарским јединицама, тражећи да се оне нападају и разоружавају.¹⁰⁹⁸ У наредби Броза ГШ НОВ и ПО Србије од 2. септембра стајало је: „Некако нам изгледа мекан ваш став према Бугарима. Мислили смо да ћете искористити њихову капитулацију и добро се наоружате. Они штите немачко извлачење и оклевају са напуштањем Југославије. Нападајте их и разоружајте“.¹⁰⁹⁹

У извештају штаба 22. НО дивизије од 4. септембра 1944. стајало је да дивизије водила борбе са бугарским јединицама у југоисточној Србији са „неомањеном жестином“ и да је према локалном становништву настављен терор: „...Пљачкају и пљачку односе за Бугарску. Од Грделице јужно дуж пруге имају велике снаге – требало би их жестоко бомбардовати...“¹¹⁰⁰ Већ 8. септембра 1944. Штаб 24. НО дивизије извештавао је да су бугарске јединице од Грделице до Ниша напустиле пругу и гарнизоне и повукле се преко Суве планине у Бугарску.¹¹⁰¹ Делови 22. дивизије предузимали су нападе на ове бугарске јединице.¹¹⁰² У ноћи 7. на 8. септембар разоружано је 3.000 Бугара.¹¹⁰³ Партизанска 14. дивизија је у рејону Сокобање од разоружаних Бугара формирала 1. добровољачки батаљон у саставу дивизије и

¹⁰⁹⁴ *Zbornik II/13*, Београд 1982, 863.

¹⁰⁹⁵ Исто, 873–874.

¹⁰⁹⁶ *Зборник I/20*, Београд 1965, 681–683.

¹⁰⁹⁷ Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Београд 2007, 23.

¹⁰⁹⁸ *Zbornik II/14*, Београд 1981, 26–28; P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 23.

¹⁰⁹⁹ *Zbornik II/14*, 26.

¹¹⁰⁰ *Зборник I/11*, 273–274.

¹¹⁰¹ Исто, 360.

¹¹⁰² Исто, 393.

¹¹⁰³ Исто, 447.

радни батаљон за оправку путева; осталих 2.500 Бугара спроведено је до границе.¹¹⁰⁴ Према другим изворима, дана 7. септембра јединице 45. дивизије на положају Лесковик – Оштра Чука – Големи Дел дочекале су једну групу Бугара у јачини од око 3.000 људи која је наишла из правца Сокобање. После краћих препирки и преговора, Бугари су један део наоружања предали, док је други отет у нападу између 7. и 8. септембра на њих. Од разоружаних Бугара јавило се њих 300 да се боре на страни партизана.¹¹⁰⁵ Такође, почетком септембра 9. македонска бригада, 41. дивизије разоружала је у рејону Кавадараца 1.300 бугарских војника и запленила је доста оружја.¹¹⁰⁶ „Слободна Југославија“ је јављала 10. септембра 1944. да је у борбама у долини Јужне Мораве разоружано око 3.600 бугарских војника. На сектору Куманово – Крива Паланка јављено је да су вођене борбе са 18. и 29. дивизијом, где је разоружана 29. бугарска дивизија.¹¹⁰⁷

Штаб 14. корпуса НОВЈ у свом извештају од 1. октобра 1944. оставио је записано под датумом 6. септембар следеће: „... Бугарске јединице које су се повлачиле из Западне Србије у јачини око 15.000 хтеле су да прођу правцем Сокобања – Књажевац за Бугарску. Пошто нису хтели пристати да се са нашим јединицама заједнички боре против Немаца, није им дозвољен пролаз без борбе, нити су хтели да предају оружје, него су кренули према Нишу, где су према обавештењима делом разоружани од Немаца, а остатак успео да се са оружјем пробије у Бугарску“.¹¹⁰⁸ У извештају Штаба 9. српске ударне бригаде од 24. септембра 1944. стајало је да су се бугарски гарнизони у Нишу, Књажевцу, Зајечару, Бору и Неготину повукли у времену од 1. до 5. септембра 1944. године.¹¹⁰⁹

Нагле промене које су се дешавале почетком септембра 1944. у бугарској државној структури захватиле су и бугарске јединице које су се налазиле на подручју Југославије. Примера о предаји немачким или партизанским јединицама било је више. ПК КПЈ Србије јављао је 4. септембра 1944. Светозару Вукмановићу да су бугарски „полицајци и многи зликовци“ побегли из Врања преко Куманова и Страцина. Из Владичиног Хана и Сурдулице пребацивали су се за Црну Траву, а повећа колона Бугара кренула је за Врлу Реку; наоружање су предавали Немцима.¹¹¹⁰

У моментима капитулације Бугарске комадант ГШ НОВ и ПО Македоније Михаило Апостолски послао је телеграм 8. септембра партизанским јединицама у којем је стајало следеће: „Бугарска је објавила рат Немачкој. Наређујем свим јединицама да одмах поседну градове и преузму власт од Бугара. Бугарске јединице употребити за борбу против Немаца. Оне који не желе да се боре, разоружати и пустити; оне који пружају отпор, уништити. Никако не допуштати пролаз немачких јединица преко Македоније“. Такође су заменик политичког комесара ГШ НОВ и ПО Македоније Страхаил Гигов и члан ГШ НОВ и ПО Македоније Димче Туриманцовски обавештени да одмах ступе у везу са бугарским трупама и да траже од њих да предају оружје или да ступе у борбу са Немцима.¹¹¹¹

Са друге стране, четници су били у најнезавиднијем положају разоружавања Бугара. Такође били су и најмање обавештени о операцијама на Балкану крајем августа 1944. године. У једном документу од 28. августа 1944. стајало је, по сазнању четничких бораца из Косовског корпуса, да су Немци у Бугарској приступили разоружавању бугарских јединица. Допуна је уследила ускоро. У телеграму који је отправник послова југословенске амбасаде у Вашингтону послао Министарству у Лондон 3. септембра 1944. стајало је да, према обавештењима „Михаиловићевог комитета“ Бугари нису кренули у разоружавање Немаца и да су немачке јединице кренуле да се повлаче ка северу. Према пресретнутим вестима са партизанских радио

¹¹⁰⁴ Исто, 449.

¹¹⁰⁵ *Зборник I/13*, 19.

¹¹⁰⁶ ВА, НОВЈ, к. 1308, ф. 8, л. 1–5.

¹¹⁰⁷ АЈ, 507–18, IX, 15/V–72.

¹¹⁰⁸ *Зборник I/13*, 18; *Зборник I/15*, Београд 1957, 21.

¹¹⁰⁹ *Зборник I/12*, 337.

¹¹¹⁰ *Зборник VII/4*, 63–64.

¹¹¹¹ Исто, 75. Видети: Исто, 76, 84.

станица сукоби између Немаца и Бугара десили су се у Нишу и Лесковцу.¹¹¹² Констатовано је такође да се две „дивизије“ Бугара налазе у „Белољину и Плочнику“ и да је командант артиљерије у Куршумлији говорио „да никога не познаје осим одреде Драже Михаиловића, односно само Дражу“. Ипак, ситуација на терену није дозвољавала јединицама ЈВуО да изврше озбиљније разоружавање бугарских јединица и војника.¹¹¹³ Отправник послова у Вашингтону обавештавао је министарство иностраних послова 3. септембра 1944. да је примио телеграм „Михаиловићевог комитета“ у којем је стајало да је Златиборски корпус пресрео воз на линији Ужице – Пожега у којем су били бугарски војници и да је њих око 700 разоружано. Такође, бугарски војници су разоружани близу Пожаревца, док су мање бугарске јединице разоружане близу Чачка, Зајечара и Жагубице.¹¹¹⁴ У немачким документима наилази се на податак да су четнички одреди разоружали бугарске јединице у источној Србији и запленили неколико десетина митраљеза и пушкомитраљеза, десетак минобацача и неколико стотина пушака. То им је помогло да овладају реоном Петровац – Жагубица – Кучево.¹¹¹⁵

Било је примера и да Врховна команда ЈВуО није дозвољавала разоружавање бугарских јединица. У извештају официра обавештајног одељења Врховног штаба ЈВуО од 29. августа 1944. који је упућен начелнику одељења сазнаје се да је према наређењу Врховне команде био одређен да донесе и преда наређење капетану Миломиру Коларевићу из Златиборског корпуса да обустави разоружавање Бугара у Пожеги. Због немогућности да уђе у Пожегу писмо је предао редову Милену Јотићу који га је предао Коларевићу. Касније је обављен разговор између бугарског командујућег официра и четничког официра у Пожеги. Из њиховог разговора сазнајемо само да је вођен један мањи окршај код Ужица где су припадници ЈВуО напали Бугаре. Касније је вођен разговор и са генералом Симеоном Симовим, командантом 24. пешадијске дивизије, који је сугерисао да се оружје и остала спрема врати бугарским официрима и војницима који су од стране четника разоружани приликом повлачења, у возу којим су се враћали. Ускоро се изашло у сусрет бугарским захтевима. На самом месту разоружавања утврђено је да су сељаци носили брашно, муницију, одећу и др; бугарски војници су на самом месту догађаја седели покрај пута, униформе су им биле скинуте; вагони су били потпуно празни, изузев вагона у којима су се налазили лешеве бугарских војника, који су пре неколико дана изгинули у борби са партизанима; разоружавање је извршио Коларевић на интервенцију немачке команде из Ужица. По повратку утврђено је да је Бугаре разоружао део Рудничког корпуса, али да их је у потпуном разоружавању спречио партизански напад на Бугаре или напад Златиборске бригаде.¹¹¹⁶

Сличну садржину имало је и наређење штаба команде Србије од 30. августа 1944. команданту Параћинског среза о забрани разоружања бугарских окупационих трупа и њиховом несметаном одласку у Бугарску. Генерал Мирослав Трифуновић сугерисао је да се писмо најхитније дотури бугарском команданту код Ћуприје и наставио: „...Ако би бугарски командант (одредио) какво лице своје са жељом да дође до мене, нађите начина да га најхитније тереном упутите у мој штаб преко с.(ела) Витошевца. Ради се о врло важном, уз то врло хитним стварима, које су од пресудне важности...“¹¹¹⁷

Међутим, због сложености ратне ситуације и окупационе политике у Србији, као и због кратког временског периода, разоружавање су у највећем броју случајева извршиле немачке јединице, док је само над појединим бугарским јединицама разоружавање извршили партизани и четници. Према извештају команданта Југоистока од 2. септембра у Ћуприји се тада налазила бугарска 25. дивизија, а 24. у рејону Сталаћа. Према непотврђеним информацијама које је поседовала немачка команда, 24. и 25. дивизија намеравале су да се преко Књажевца и

¹¹¹² АЈ, 371–22–32, Franges Etrangeres Yugoslave Lodon, September 3, 1944. Ј. Јовић, *н. д.*, 7; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 70.

¹¹¹³ ВА, ЧА, к. 128, ф. 8, д. 6.

¹¹¹⁴ АЈ, 371–22–32, Franges Etrangeres Yugoslave Lodon, September 3, 1944.

¹¹¹⁵ *Zbornik XII/4*, 556.

¹¹¹⁶ ВА, ЧА, к. 18, ф. 7, д. 34; *Zbornik XIV/4*, Beograd 1985, 169–170.

¹¹¹⁷ *Zbornik XIV/4*, 171.

Зајечара врате у Бугарску (с обзиром на земљиште овакав потез био је мало вероватан). Као против дејство у овај рејон кренула је немачка 1. брдска дивизија.¹¹¹⁸

Дана 2. септембра, влада Ивана Багрјанова поднела је оставку, а дужност председника владе поверена је Константину Муравјеву, који је 4. септембра поново прогласио неутралност Бугарске. Истог дана, министар правосуђа Борис Павлов у свом циркуларном телеграму окружним тужиоцима у земљи тражио је да дају информације о извршењу смртних казни па разним законима истовремено наређујући обуставу извршења смртне казне по Закону о заштити нације.¹¹¹⁹ Ова дешавања изазвали су огорчење у војним и политичким круговима Трећег рајха. У наређењу Адолфа Хитлера команданту Југоистока од 3. септембра 1. брдској дивизији поверено је разоружавање 1. бугарског окупационог корпуса. У наредби је стајало: „Држање бугарске владе присиљава нас да предузмемо репресалије. У том циљу ће 1. брд.(ска) див.(изија) у ноћи 3/4. 9. притворити генерала Николова и његов ужи штаб, а по могућству команданте 22, 27. и 6. буг.(арске) див.(изије)...“ Планирано је да команданти и штабови буду пуштени тек онда када немачка материјална добра и јединице буду евакуисани из Бугарске. Свака веза наведених штабова са Софијом требала је да се прекине. Иначе, са заробљеницима је препоручивано да се поступа коректно. Одлазак бугарских јединица у Бугарску требало је спречити употребом „по једне борбене групе“ код Беле Паланке и Зајечара. Уколико се располагало са довољно снага планирано је блокирање бугарских интендантских складишта у Нишу, Нишкој Бањи, Прокупљу, Краљеву и Дољевцу. Додато је да је притварање команданта 25. пешадијске дивизије спадало у задатак команданта Југоистока. Немачка 1. брдска дивизија извршила је овај задатак 4. септембра притворивши генерала Николова, док су 5. септембра притворени штабови 6. и 22. и 24. дивизије.¹¹²⁰ Акција је носила шифровани назив „Слон“ („Elefant“). Разматрана је и акција продора на Софију под шифрованим називом „Кучкин син“ („Hundessohn“). Акцију је требало да изведе 11. ваздухопловна пољска пешадијска дивизија, а наређење је издато 4. септембра да јединица буде у приправности. До ове акције није дошло пошто су Бугари допустили да се Немци несметано повуку из Бугарске.¹¹²¹

Након заробљавања команданата и чланови штаба 1. окупационог корпуса и 6. 22. и 24. дивизије, Немцима је постало лако да разоружају бугарске војнике и остале официре. О овоме је командант корпуса Асен Николов обавестио министра војске истог дана прилажући свом извештају и наређење команданта 1. немачке брдске дивизије, називајући читав чин разоружавања „подлом обманом“. Генерал Николов је морао да нареди да колоне које су се повлачиле северно и јужно од пута Ниш – Бела Паланка – Пирот морају да одступе и да крену да се концентришу у Пиротском пољу. Тамо је требало да се назначи друга команде за све прикупљене јединице, а командант 1. брдске дивизије тражио је тотално разоружавање (официри су могли да задрже ручно наоружање и сабље). Командант 1. бугарског окупационог корпуса тражио је од свог министарства да ургира код немачких надлежних војних установа како би се слобода командовања вратила његовом штабу.¹¹²²

Генерал Симеон Симов, командант 24. пешадијске дивизије дао је драгоцене податке о повлачењу његових јединица на саслушању пред Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (Државна комисија). Саслушање је обављено 6. септембра 1945. у Београду у просторијама Главне железничке станице. Симов је између осталог изнео следеће:

¹¹¹⁸ *Zbornik XII/4*, 556–557

¹¹¹⁹ ЦДА, ф. 1303к, оп. 1, а.е. 91, л. 6.

¹¹²⁰ *Zbornik XII/4*, 561–562. У извештају команданта Југоистока од 9. септембра Врховној команди Вермахта стајало је да је заробљен командант 1. бугарског окупационог корпуса са тројицом команданата дивизија и њиховим штабовима, као и делови 24. бугарске дивизије. Исто, 577.

¹¹²¹ *Германски документи за Македонија. Том 1. Књига 1...*, 95–96; *Zbornik XII/4*, 565.

¹¹²² У документима Војног архива у Бугарској јасно се види да командант 24. пешадијске дивизије није ухапшен тада. Међутим, према сведочењу самог команданта, али консултујући и релевантну литературу допли смо до закључка да је и он тада био ухапшен од стране Немаца. АЈ, 110–113–54–55, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710; ДВИА, ф. 318, оп. 2, а.е. 19, л. 208–209; К. Матеј, *n. d.*, 81–82. Видети: *Zbornik XII/4*, 941; Boro Mitrovski, „Povodom članka Dimitra Radulova Sadejstvo između Bugarske narodne armije i Jugoslovenske armije u prvom periodu Otadžbinskog rata (IX–XI 1944. god.)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1982), 248.

„... (Дана) 26. августа 1944. добио сам телефонско наређење лично од генерала (Асена) Николова да своју дивизију повучем и упутим је у Бугарску. Због губитка војника на Палисаду желео сам да их пренесем у Бугарску, одгодио сам покрет за 27. август. (Дана) 27. августа увече око 9 сати кренуо сам колоном пут Пожеге. Уз пут на неколико места сусретали су ме Дражини официри и захтевали да им предам оружје, међутим ја сам ово одбио. Код Соко Бање сусрео сам се са два партизанска представника. Са њима сам повео преговоре да ми пропусте дивизију, али су ми они тражили предају свог тешког оружја, камиона, кола. Међутим, ја сам одбио и због тога сам морао да се са целом дивизијом враћам на пут према Нишу. Пред Нишом ме је сусрео делегат генерала фон Штетнера, командантом 1. немачке брдске дивизије и замолио ме је да дођем у Нишку Бању на преговоре са фон Штетнером у погледу пролаза наших трупа. Ја сам одбио мада ми је немачки делегат давао часну реч да се само ради о овим преговорима. Упутио сам га на генерала Николова и тражио сам везу са њим, јер сам сумњао да Немци неисправно наступају и да желе да ме одвоје од трупа. Међутим, по савету својих официра и даљем настојању немачког делегата отишао сам у Нишку Бању. Чим сам ступи пред генерала фон Штетнера он ми је саопштио да сам од тог момента задржан. Сви моји протести нису ми ништа помогли. Затражио сам да се састанем са генералом Николовим и то ми је допуштено, те сам сазнао да је и он, као и генерал Балтаков такође задржан. Како сам на преговоре дошао без ичега замолио сам генерала фон Штетнера да допусти мом ађутанту да се врати у дивизију како би ми донео личне потребе ствари. Пошто ми је то допуштено, ја сам по свом ађутанту послао писму пуковнику Валевићарском у коме сам му објаснио да сам приведен и задржан. Наредио сам му да сво тешко оружје и камионе остави на путу, а да са осталим лаким оружјем и војском крене за Бугарску и да се узпут споразуме са партизанима...“¹¹²³

Симов је даље причао о томе како је немачка команда одвела у заробљеништво бугарске официре: „... (Дана) 8. септембра заједно са генералом Николовим, Балтаковим и Бановим одведен сам у заробљеништво, одакле се сада враћам. Од нас четворице Банов је приликом надирања Руса услед операције остао у логору и шта је са њим било не знам, док је Балтаков после ослобођења од стране Англоамериканаца одбио да се врати у Бугарску и сада се налази у селу Докум, 42 километра западно од Хановера. После ослобађања од стране Американаца предати смо Енглежима. Пре него што сам кренуо за Бугарску Енглези су све нас питали ко жели да иде тамо наглашавајући да у Бугарској није добро. Међутим, ја и генерал Николов и поред овог предочавања волели смо пре да дођемо у своју земљу и да се ставимо на расположење него да останемо тамо...“¹¹²⁴

Слична ситуација десила се и при повлачењу 5. армије из Македоније која је због близине Црвене армије, али и притиска Западних савезника на крају ипак морала да се повуче. Бугарска врховна команда издала је наредбу 6. септембра 1944. за повлачењем јединица следећим редом: 14. дивизија – из рејона Скопље – Куманово – Страцин у рејон Страцин – Кратово – село Конопница; 15. дивизија – у рејон Штип–село Џумали – село Хаџи Реџепли; 17. дивизија – у рејон село Конче – Струмица – Ново Село - Доброшинци; 29. дивизија – из рејона Врање – Босиљград и Куманово – Ћустендил у рејон Босиљград – Крива Паланка; Штаб армије и приштапске јединице требале су да се повуку са 14. дивизијом.¹¹²⁵ Немци су успели да разоружају већину јединица, али и да се утаборе у Скопљу, држећи и важну саобраћајницу – железничку пругу од Солуна која се кретала вардарском долином. Бугарске 14. и 29. дивизија разоружане су од стране Немаца 6. септембра 1944, док је 15. дивизија једина дала отпор у борби код Битоља и Прилепа уз помоћ бугарске авијације. Након борбе повукла се у малим групама у Бугарску. Јединице које су биле најближе старој бугарској граници, 17. дивизија и 1. коњичка бригада, успешно су се вратиле у Бугарску, уз незнатне губитке.¹¹²⁶ На крају само 17. бугарска дивизија и 56. пук 14. дивизије 5. армије нису разоружане од Вермахта, односно вратиле су се под оружјем у Бугарску.¹¹²⁷

¹¹²³ АЈ, 110–113–54, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710.

¹¹²⁴ АЈ, 110–113–54–55, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710.

¹¹²⁵ ДВИА, ф. 51 (5-та отделна армија), оп. 2, а.е. 60, л. 204.

¹¹²⁶ К. Матеv, *n. d.*, 82.

¹¹²⁷ И. Маринов, „Пет дни...“, 87–92; Б. Митровски, В. Глишић, Т. Ристовски, *n. d.*, 231.

Немачка посада у Битољу после краће борбе разоружала је и заробила 5.500 (према другим изворима од 5.000 до 8.000) бугарских војника и официра из састава 54. и 55. пешадијског пука, 15. дивизије 5. бугарске армије Разоружање овог дела бугарске 5. армије је обавила мања група из јединице генерала Хајна Шоерлена (Hein Scheuerlen) из 279. дивизије који је на овај простор стигао 8. септембра у својству војног команданта Македоније. Германофилски настројен комадант бугарске 5. армије Константин Стојанов наредио је својим јединицама да предају оружје. Један мањи део 55. пешадијског пука избегли су разоружавање од стране Немаца, али су на планини Баба разоружани од стране партизана.¹¹²⁸

Посебан осврт захтевају борбе у Прилепу и разоружавање Бугара којем су тежили припадници НОП и Немци.¹¹²⁹ У Прилепу су се, од бугарских јединица, налазили: један батаљон 45. пука 15. дивизије, два артиљеријска дивизиона 15. артиљеријског пука и делови 10. граничног одсека. Пуковник Димитар Младенов, командант пука, стално се колебао по питању заједничке борбе са партизанским јединицама против Немаца. Дана 1. септембра скренуо је пажњу 41. НОУ дивизији да обустави нападе на бугарску војску, рушење пруга, мостова, јер је бугарска јединица била спремна на сарадњу.¹¹³⁰ Међутим, пошто у преговорима, и поред настојања штаба 41. НОУ дивизије, није дошло до жељених резултата (прелазак на страну НОВ или предаја наоружања и опреме), 2. и 10. бригада 41. НОУ дивизије кренуле су у напад на Прилеп 8/9. септембра 1944. године. Бугари су на партизанске јединице отворили ватру, а после кратког времена тражили су да се поново преговара, на шта је Штаб дивизије пристао. На састанку у Прилепу између команданта дивизије Тихомира Милошевског и политичког комесара Наума Наумовског, на једној страни, и пуковника Младенова, на другој, решено је да партизанска дивизија нападне Прилеп 9. септембра у 14 часова и очисти га од Немаца, а да за то време бугарска војска буде у касарнама. Међутим, обавештени од својих агената у бугарској војсци, Немци су 9. септембра у 7 часова отворили артиљеријску ватру на касарне у којима су били Бугари, с намером да створе пометњу у бугарској војсци и да је разоружају.¹¹³¹ У међувремену, због јаким борби Немци су у рејон Битољ – Прилеп довели из Скопља 2. батаљон 22. пука 11. ваздухопловне пољске дивизије у циљу затварања теснаца код Криве Паланке. Делови ове немачке дивизије у ноћи 10. на 11. септембар сменили су последње делове 4. СС полицијске оклопне гренадирске дивизије који су били ангажовани на заштити железнице. У борбама код Прилепа Бугари су користили и авијацију.¹¹³² Том приликом је од артиљеријске ватре погинуло око 150 Бугара, због чега је настало панично бекство бугарских војника из Прилепа. Дознавши за ово, штаб 41. НОУ дивизије наредио је јединицама које су биле око Прилепа да изврше напад на град. Тиме је спречено потпуно разоружање Бугара. Од преосталих бугарских војника формиран је један пешадијски батаљон и непотпун артиљеријски пук. Они су учествовали у борбама за Прилеп и око Прилепа, све до 20. септембра 1944, када коначно одбијају сарадњу и под заштитом македонских јединица прелазе у Бугарску, пошто су претходно разоружани.¹¹³³ У дневнику борбених дејстава Групе

¹¹²⁸ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 281, л. 61–63; *Zbornik XII/4*, 574, 583–584; Б. Митровски, В. Глишић, Т. Ристовски, *н. д.*, 231; Александар Литовски, Роберто Трајковски, „Воените операции за ослободување на Битола и Битолско во 1944 година“, *Историја*, LV, 1, 2020, 82–83. Видети: Р. Трајковски, *н. д.*, 222–229.

¹¹²⁹ Видети: ВА, НОВЈ, к. 234, ф. 1, д. 20; *Зборник VII/4*, 51–53, 72 101–103. Више: М. Апостолски, *Завршне операције...*, 39–46; Данчо Зографски, „Преговорите со бугарскиот и германскиот гарнизон во Прилеп 1944“, во: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1944–15 мај 1945 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 14, 15 и 16 март 1983 година)*. Книга I/1, ред. Борко Темелкоски Лилјак и др, Скопје 1985, 329–338; Slobodan Nešović, *Jugoslavija–Bugarska, ratno vreme 1941–1945*, Beograd–Sarajevo, 1978, 61–63.

¹¹³⁰ ВА, НОВЈ, к. 1308, ф. 5, д. 1; ВА, НОВЈ, к. 1308, ф. 5, д. 3.

¹¹³¹ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 281, л. 61–63; *Зборник VII/4*, 61–62; Игнат Лалов, Вълко Яначков, „Бойната дружба между 15-а пехотна дивизија и Народноосвободителните войски на Македонија“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 194–213.

¹¹³² ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 281, л. 61–63; *Zbornik XII/4*, 574, 583–584; Б. Митровски, В. Глишић, Т. Ристовски, *н. д.*, 231; А. Литовски, Р. Трајковски, *н. д.*, 82–83.

¹¹³³ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 281, л. 61–63; *Зборник VII/4*, 61–62; И. Лалов, В. Яначков, *н. д.*, 194–213. Видети: *Зборник VII/4*, 73–74; М. Апостолски, *Завршне операције...*, 53–62; Р. Трајковски, *н. д.*, 231–237. Упордiti: В. Mitrovski, „Povodom članka...“, 248, 249–250.

армија „Е“ записано је за дан 10. септембар да су сви мостови на „Струмском фронту“, куда су се повлачиле немачке јединице, дигнути у ваздух, све од ушћа реке до пута Солун – Сер. Ту је и бугарска 7. пешадијска дивизија 2. окупационог корпуса напала немачки 91. армијски корпус отворивши на њих артиљеријску ватру. То је био први напад бугарске војске на немачку, од успостављања владе Отечественог фронта.¹¹³⁴

Потпоручник Владимир Матев, командир противавионске артиљеријске чете 5. армије присећао се у својим мемоарима повлачења из Македоније које је по његовим речима било смушено и неочекивано: „...натоварили смо на једна коњска запрежна кола све продукте које смо имали, а које смо користили од 51. пешадијског пука. Имали смо око 15 машинки које смо узели. Били смо наоружани старим пушкама које су биле дуге, тешке и неудобне. Пошто смо били противавионска артиљерија, дато нам је старо наоружање, које пешадија више није користила...“ Бугарска 5. армија започела је повлачење 6. септембра у 6 часова, док је јединица потпоручника Матева кренула са повлачењем тек у 11 часова. Излазећи из Скопља и крећући се долином Вардара ка Куманову наишли су на два немачка тенка који су препречили један мост и који су уперили цеви у бугарске јединице које су туда пролазиле. Уз помоћ преговора и дозвола за прелазак бугарске трупе су наставиле повлачење пролазећи немачке пунктове. Грађани, клер и полиција, односно читав бугарски апарат повлачио се са војском. Дана 7. септембра немачки војници одбили су даље преговоре и поставили ултиматум пред команданте бугарских јединица. Уз помоћ густе магле која је пала то вече, потпоручник Матев и неколицина осталих официра прегруписала је своје војнике и дала се у бекство ка реци Пчињи. Многи војници покушали су и самостално да пређу стару југословенско-бугарску границу. Од 150 војника колико је бројала чета Владимира Матева, само око 50–60 војника је остало са њим. У једном тренутку ова група бугарских војника и официра наишла је на партизане којих је било троструко више. Бугарски војници су разоружани и пуштени док је потпоручник Матев заробљен. После низа догађаја који су били типични за окупацију, бугарски потпоручник успео је да побегне и да поново пронађе бугарске војнике близу Криве Паланке.¹¹³⁵

Бугарске јединице приликом повлачења оставиле су одређени број лаког и тешког наоружања, моторних возила и остале војне опреме. У следећој табели дат је приказ моторних возила и моторцикала који су остали за бугарском 5. армијом у Македонији и 1. бугарским окупационим корпусом у Србији, према извештају од 12. децембра 1945:

Табела бр. 12: Нумеролошки приказ моторних возила која су остала за бугарском војском у Југославији (К. Матев, *n. d.*, 338.)

Моторно возило	Број возила
Тренажно возило	1
Аутомобил	18
Двоосовински командно-извиђачки аутомобил	21
Камион	141
Троосовинско возило	17
Артиљеријско возило	59
Абулантна кола	8
Мобилна радионица	1
Моторцикл без бочне приколице	117
Моторцикл са бочном приколицом	55
УКУПНО	438

На крају, обавезно је поменути и број жртава које су бугарске окупационе јединице претрпеле на подручју Југославије. Према подацима које је скупио бугарски Народни суд, највероватније почетком 1946. бугарски 1. окупациони корпус имао је 4.628 избачених из строја и то: 968 убијених, 384 рањених 3.276 несталих. Бугарска 5. армија у Македонији имала је 3.912 избачених из строја и то: 698 убијених, 934 рањених и 2.280 несталих.¹¹³⁶

¹¹³⁴ Видети: *България–непризнатият противник на Третия райх*, със. Витка Тошкова, София 1995, 25–27.

¹¹³⁵ К. Матев, *n. d.*, 82–85.

¹¹³⁶ ЦДА, ф. 1476 (Васил Петров Коларов (1877–1950)), оп. 3, а.е. 1661, л. 1.

2. ТЕРОР И ЗЛОЧИНИ

Водећи савезнички политичари и државници већ су на почетку рата упозоравали политичко и војно вођство Трећег рајха и њихових савезника на почињене злочине, али се силе Осовине нису обазирале на то. Потреба да се скрене пажња да такви злочини на могу остати некажњени, нашла је израза још 14. августа 1941. у Атлантској повељи, уговореној између британског премијера Винстона Черчила и америчког председника Френклина Делана Рузвелта. Повеља је представљала званичну опомену извршиоцима злочина да ће их међународна заједница позвати на одговорност.¹¹³⁷ Амерички председник је још једном јавно, декларацијом од 27. октобра 1941. осудио немачке ратне злочине, првенствено убијање талаца. Британски премијер Винстон Черчил придружио му се у осудама такође декларацијом од 27. октобра 1941, а влада СССР је нотом Молотова од 27. новембра 1941. прихватила ове ставове.¹¹³⁸ У децембру 1941. Рузвелт и Черчил су на Првој Вашингтонској конференцији (22. децембар 1941. – 14. јануар 1942.) припремили текст уговора, познатији под називом „Изјава 26 нација“, који су затим потписали опуномоћеници низа држава чланова блока савезничких сила. Овај уговор озваничио је изјаве које су направили савезнички државници раније исте године поводом нацистичких злочина.¹¹³⁹

Изјави 26 нација следила је Декларација о кажњавању ратних злочинаца потписана у палати Св. Џејмса у Лондону 13. јануара 1942. године. Ту Декларацију потписали су представници девет европских држава.¹¹⁴⁰ У њој, потписници Белгије, Холандије, Луксембурга, Пољске, Чехословачке, Француске, Норвешке, Грчке и Југославије позивају на међународну солидарност како би се избегла освета као реакција за учињена злодела. У изјави се истиче да је један од главних циљева савезника кажњавање одговорних за злочине путем суда.¹¹⁴¹

Следећи неформални корак ка успостављању међународне институције за кажњавање ратних злочина и оних који су их починили био је споразум америчког председника Рузвелта и британског лорда канцелара Сајмона из 7. октобра 1942. да заједно са другим савезничким владама формирају комисију Уједињених нација за испитивање ратних злочина. Овај споразум је најзад остварен 20. октобра 1943. када је створена комисија Уједињених нација за ратне злочине (КУН) коју су сачињавале 17 држава и то: Белгија, Холандија, Луксембург, Чехословачка, Пољска, Норвешка, Француска, Грчка, Југославија, Велика Британија, Јужноафричка Унија, Канада, САД, Кина, Индија, Аустралија и Нови Зеланд.¹¹⁴²

Међутим, са становишта међународног кривичног права, од највећег је значаја Московска декларација потписана од стране влада САД, СССР и Велике Британије 30. октобра 1943. године. Декларација, са једне стране, одређује да ће ратни злочинци бити послати на суђење у оне земље где су починили недела да би били кажњени по законима тих земаља, а са друге стране, да ће они нацистички ратни злочинци, чији злочини немају географску одређеност, бити кажњени заједничком одлуком савезничких влада.¹¹⁴³ Најзначајнија ставка у Московској декларацији је та да ће злочини, који прелазе географске оквире једне земље, бити

¹¹³⁷ Љубиша Јовановић, „Кривична одговорност појединаца у међународном праву“, у: *Међународно кривично право*, прир. Ђорђе Лопичић, Београд 2006, 29. Видети: Венцеслав Глишић, „Злочини у Другом светском рату у светлу историје и правља (с посебним освртом на Србију)“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 5–9.

¹¹³⁸ Владан Василијевић, „Враћање једном раскршћу међународног кривичног права“, у: *Међународно кривично право*, прир. Ђорђе Лопичић, Београд 2006, 114; Airey Neave, *Nurnberg: Osobno svjedočanstvo o suđenju glavnim nacističkim ratnim zločincima 1945–1946. godina*, Zagreb 1980, 5.

¹¹³⁹ A. Neave, *n. d.*, 5.

¹¹⁴⁰ В. Василијевић, *н. д.*, 114.

¹¹⁴¹ A. Neave, *n. d.*, 5.

¹¹⁴² AJ, 103–114–425, „Dokumenti. Izveštaji o osnivanju i radu Komisije ujedinjenih naroda za istraživanje ratnih zločina“.

¹¹⁴³ AJ, 103–114–425, Savetnik ministarstva inostranih poslova Ministarstvu spoljnih poslova Političkom odeljenju, 17. decembar 1943, pov. br. 1000; *Nirnberška presuda*, Beograd 1948, 5. Видети: AJ, 110–10–1128–1131.

третирани као међународни злочини. Кримска декларација од 11. фебруара 1945. исто тако подвлачи нужност кажњавања нацистичких ратних злочинаца.¹¹⁴⁴

За време одржавања оснивачке скупштине Уједињених нација у Сан Франциску представници влада Велике Британије, Француске, САД и СССР су почетком маја 1945. разматрали предложене планове о оснивању међународног војног суда који ће судити главним нацистичким ратним злочинцима. Са тим у вези, донесене се одлуке на Потсдамској конференцији одржаној од 17. јула 1945. до 2. августа 1945. године. Тада је одлучено да се што пре установи један међународни војни суд.¹¹⁴⁵

За време Другог светског рата, још приликом Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу 30. новембра 1943. прихваћена је идеја о међународној кривичној одговорности, изгласано је приступање Московској декларацији од 30. октобра 1943. и стварање Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Исто тако, Југославија, односно Југословенска влада у избеглиштву је била потписник свих изјава и декларација током Другог светског рата које су утрле пут ка оснивању Међународног војног суда у Нирнбергу.¹¹⁴⁶

Одлука АВНОЈ-а о оснивању Државне комисије ставила је у задатак новој установи утврђивање одговорности и проналажење и привођење свих лица одговорних за ратне злочине у Југославији које су починили или и даље чине и одредила је да она буде при Председништву Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), касније Председништву владе ФНРЈ, који ће именовати чланове и прописати правилник о њеном раду. Ипак, Државна комисија није добила задатак да врши директне функције оптуживања, суђења и кажњавања. Ти су задаци и даље остали у надлежности других војних и цивилних органа.¹¹⁴⁷

Државна комисија и њене подручне организације су сакупиле преко 900.000 пријава о ратним злочинима и ратним злочинцима које су им поднели оштећеници, преживеле жртве, породице настрадалих или други грађани. У границама могућности, код свих пријава је извршено проверавање у погледу њихове вредности и веродостојности. Записника о саслушањима сведока има близу 550.000, а поред тога велики је број записника о саслушањима самих криваца, записника о увиђају на лицу места, о ископавању масовних и појединачних гробница и сл. Огроман материјал представљају и документи из непријатељских извора, њих је прикупљено око 20.000. У рад истраживања треба уврстити још и израду елабората и тематских реферата који су обрадили нека посебна питања, нарочито неке масовне злочине. Укупно је израђено 170 елабората. Важан посао била је и израда структурних шема окупаторских организација, војних организација и других формација. У току свог рада подручне комисије су донеле око 120.000 одлука којима је утврђено око 65.000 ратних злочинаца, издајника и народних непријатеља. Када су у питању били ратни злочинци или издајници за које се знало или претпостављало да су у иностранству рад Државне комисије добијао је сложенију функцију. У таквим случајевима се приступало тражењу изручења, било преко делегација Државне комисије у иностранству, било преко Министарства иностраних послова. Уколико су били у питању злочинци који су били страни држављани, тражењу изручења је најчешће претходило регистровање таквих злочинаца код КУН. Ово регистровање вршено је преко Делегације при КУН. Југославија је затражила регистровање близу 5.000 важнијих окупаторских ратних злочинаца као и неколико најважнијих домаћих ратних злочинаца и издајника. КУН је прихватила и унела у своје записнике мање од 2.700 злочинаца. Све укупно изручено је мање од 200 окупаторских ратних злочинаца и 171 домаћих ратних злочинаца.¹¹⁴⁸

Када су у питању били бугарски ратни злочини, Државна комисија поступала је за нијансу другачије у светлу изграђивања добросуседских односа, организовања идентичне

¹¹⁴⁴ *Nirnberška presuda*, 5.

¹¹⁴⁵ A. Neave, *n. d.*, 6.

¹¹⁴⁶ Милан Бартош, „Стварање Међународног кривичног суда“, у: *Међународно кривично право*, прир. Ђорђе Лопичић, Београд 2006, 438.

¹¹⁴⁷ Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, 1–2/3–4, (1961), 388. АЈ Фонд 110, ф. 1, *Izveštaj Dr Nedeljковића о раду Државне комисије*, 40.

¹¹⁴⁸ А. Вајс, *n. d.*, 394–397, АЈ, Фонд 110, ф. 1, *Izveštaj Dr Nedeljковића о раду Државне комисије*, 21–29, 47–54.

идеолошке платформе и стварања потенцијалне Балканске федерације. Иако су саопштења публикована у вези свих важнијих ратних злочина на територији Југославије и над грађанима Југославије индикативно је да ниједно „Саопштење“, или елаборат у вези бугарских ратних злочина није објављен, односно публикован. Ипак, она су израђена и налазе се у документацији ове установе.¹¹⁴⁹ Израђена су четири елабората: „Злочини Бугара у срезovima: прокупачком и јастребачком“; „Злочини Бугара почињени у срезу Пољаничком – Владичин Хан“ и два која не носе никакав специфичан назив. Једно Саопштење давало је опште бројеве убијених, интернираних, опљачканих, упућених на принудан рад и др, а друго Саопштење тицало се масовног злочина у Бојнику.¹¹⁵⁰ У Саопштењу који је Државна комисија саставила за злочине Бугара у Пољаничком срезу стајало је да је главни организатор злочина био потпуковник Александар Апостолов, командант 4. граничног отсека у Владичном Хану. Још су као важнији организатори обележени полицијски начелници Петар Душков и Иван Ценов.¹¹⁵¹ У Саопштењу које се тицало злочина у Прокупачком и Јастребачком срезу као главни наредбодавац означен је пуковник Ханџијев, командант бугарске војске у Лесковцу и генерал Николов командант 1. бугарског окупационог корпуса.¹¹⁵²

Поред тога, Државна комисија израдила је и шематизме. За злочине Бугара израђено је седам шематизама, од којих три дају приказ структуре 1. бугарског окупационог корпуса; појединих дивизија и пукова и полиције на окупираном делу Србије. Остала четири шематизма дају графички приказ 5. бугарске армије, цивилних и полицијских власти за Скопску област и полицијских власти за Битољску област. Поред тога бугарски злочини су „покривени“ шематизмом под називом „Контрашка организација у Македонији“.¹¹⁵³ Са друге стране, број бугарских држављана који је Државна комисија завела као ратне злочинце износио је 1.568, док је код КУН регистровано 178.¹¹⁵⁴ Касније, током 1945. одустало се од регистрације бугарских ратних злочинаца код КУН из „разлога што бугарске власти нису услове регистрације за изручење ни поставиле“. У наставку је даље писало: „Маја месеца 1946. доставили смо Генералном секретаријату Владе ФНРЈ списак од 1.052 бугарска ратна злочинца, за које смо претпоставили да се налазе у Бугарској, те имамо извештај да их по проналаску бугарске власти приводе судовима на поступак“.¹¹⁵⁵

У једном елаборату Државна комисија је изнела број злочина почињени од стране бугарског окупатора: „Лишено је живота стрељањем 3.851 лице, вешањем 42 лица, клањем 122 лица, пребијањем 4.445 и разним другим начинима 969 лица, укупно 9.429 људи, жена и деце. Интернирано је 12.149 лица. Одведено је на принудне радове и у логоре ван земље 24.093 лица. Ухапшено је 23.753 лица. Принудно је пресељено 2.446 лица. Силовано је 904 жене. Осакаћено је и рањено 1.570 лица. Мучено је на разне начине 26.892 лица. Осим тога спаљено је 25.049 кућа, док је 2.319 разорено, а опљачкано је 61.842 грла стоке, 7.452.487 килограма хране, 3.258

¹¹⁴⁹ Видети: АЈ, 110, фасцикла 31.

¹¹⁵⁰ АЈ, 110, фасцикла 31. Државна и земаљске комисије израдиле су: 52 тематска елабората и реферата за Немце, 47 за Италијане, 13 за Мађаре, 16 за усташе, два за „Четнике ДМ“, један за „Емигрантску владу“, 15 за „логоре у земље и ван ње“, три за „Кажњавање и неизручивање ратних злочинаца“, два за „фашисти Бугари“, један за „Шиптаре“. Израђено је 12 реферата по окрузима Србије и израђено је 10 тематских реферата и елабората од Земаљске комисије Словеније. АЈ, 110, фасцикла 31. Упоредити: Miodrag Zečević, Jovan Popović, *prig. Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*. Beograd 1996, 47–53.

¹¹⁵¹ АЈ, 110–31–56.

¹¹⁵² АЈ, 110–31–65.

¹¹⁵³ М. Зећевић, Ј. Поповић, *n. d.*, 53–54.

¹¹⁵⁴ Укупан број у Државној комисији и земаљским комисијама утврђених и регистрованих износи: окупаторских ратних злочинаца 17.175; домаћих издајника ратних злочинаца 49.245. У самој Државној комисији регистровано је: Немаца – 4.071, Аустријанаца – 1.223, фолксдојчера – 2.560, Италијана – 3.618, Мађара – 3.325, Бугара – 1.568, Албанаца (Шиптара) – 247, Чеха – 17, Француза – 21, Норвежана 88, Словака – 22, Руса емиграната – 388, Данаца – 4, Пољака – 17, осталих – 6, домаћих издајника – 8.700. Све укупно 25.875. У КУН је регистровано, по предлогу Државне комисије: Немаца – 1.711, Италијана – 923, Мађара – 54, Бугара – 178, Албанаца – 2. Све укупно 2.868. М. Зећевић, Ј. Поповић, *n. d.*, 44–46.

¹¹⁵⁵ АЈ, 110–11–22; М. Зећевић, Ј. Поповић, *n. d.*, 60.

фабрика и радњи, 18.791 намештаја, 5.663 пари одела и 35.003 готовог новца у предратним динарима. У ове бројке нису урачунати злочини у Санцаку, Црној Гори, Босни и другим крајевима за време велике офанзиве које су вршиле удружене бугарске, немачке и италијанске трупе против ослобођене територије и народноослободилачке војске Југославије“.¹¹⁵⁶

*

Поред оснивања и рада Државне комисије, на утврђивању бугарских ратних злочина у Југославији, Југословенска влада у Лондону, још током рата, започела је рад на евидентирању и систематизацију злочина које су починиле бугарске војне и полицијске власти у Југославији. Југословенска влада је у мају 1942. формирала посебан одбор под председништвом министра иностраних послова за припремни рад за конференцију мира, а средином 1942. приступила је прављењу евиденције о злочинима. Да би координирала ову нову активност, влада је на седници од 21. децембра 1942. формирала посебно тело које су сачињавали представници Министарства правде, Министарства иностраних послова и представник на међународним правним саветима, Божидар Влајић. „Због дугих међународних консултација“, рад на прикупљању и систематизацији злочина није текао брзо. Влада је тражила да се злочинци идентификују уз помоћ постојећих веза са земљом, односно да се за прикупљање података ангажује становништво, а затим се одлучила и за именовање једног представника при Хашком суду који је могао бити одређен и за судију међународног суда.¹¹⁵⁷

Рад на систематизацији злочина није био толико активан, па је Југословенска влада издвојила у 1944. свега 7 немачких, 13 италијанских и 33 мађарска лица и означила их као ратне злочинце, а поред тога је поднето четири пријаве против немачких злочина, девет пријава против италијанских злочина и једна пријава против мађарских злочина. Документација је предата Међусавезничкој комисији за истраживање ратних злочина при Уједињеним нацијама.¹¹⁵⁸ Дана 11. фебруара 1944. предат је један опширан реферат који је говорио о бугарским злочинима на окупираној територији Југославије. Први део реферата носио је назив „Непријатељ Велике Британије и немачки саучесник у нападу на Југославију (6. април 1941)“, а други део „Бугарска окупација Југославије“.¹¹⁵⁹ Доласком Ивана Шубашића за председника владе почела је сарадња са НКОЈ-ем, што је омогућило да се рад оба политичка центра по овом питању обједини. У том циљу крајем 1944, председник Краљевске комисије за ратне злочине отпутовао је у Београд да поднесе извештај Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача која је наставила свој рад на много систематичнији начин.¹¹⁶⁰

Први подаци о злочинима Бугара у Југославији стигли су до Југословенске владе у избеглиштву крајем 1941. и то преко меморандума о бугарским насиљима у Македонији и Тракији које је грчко свештенство предало окупационим властима у Грчкој. Меморандум је стигао до југословенског посланства у Шведској, а предао га је бивши шведски војни аташе у Атини који је 4. октобра 1941. напустио грчку престоницу. Приликом предаје Швеђанин је рекао да је у Атини са разних страна чуо да Бугари врше слична зверства и у окупираним деловима Југославије као што је наведено у меморандуму.¹¹⁶¹ Затим је преко југословенског лекара Милоша Секулића децембра 1941. стигла представка Српске православне цркве упућена још током лета и предата војноуправном команданту Србије. О злочинима Бугара није се пуно писало, али је речено да су се они ограничили на присилну евакуацију Срба, након што им је свима одузета државна служба. Присилњен је био да се исели и српски митрополит Јосиф, а српски језик и српска презимена уклоњена су из јавног живота.¹¹⁶²

¹¹⁵⁶ АЈ, 110–31–5.

¹¹⁵⁷ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti 1941–1944*, Beograd 1983, 97, 99.

¹¹⁵⁸ АЈ, 103–114–425, Rad Živković Predsedništvu Ministarskog saveta (без датума).

¹¹⁵⁹ АЈ, 103–114–425, Komisija za istraživanje ratnih zločina, 11. februar 1944, br. 53.

¹¹⁶⁰ Видети: V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 99–100.

¹¹⁶¹ АЈ, 103–56–267, Отправник poslova Ministarstvu inostranih poslova London, 3. decembar 1941, pov. br. 421; АЈ, 382–5–22, Отправник poslova Ministarstvu inostranih poslova London, 3. decembar 1941, pov. br. 421.

¹¹⁶² АЈ, 103–5–51, šef kabineta predsednika vlade Komitetu ministara za propagandu, London, 19. novembar 1941, pov. br. 257, „Његовој екселенцији Главном војном заповеднику у Србији генералу противавионске артиљерије господину фон Шредеру“.

Први кораци које је Министарство иностраних послова предузело код савезничких и пријатељских влада поводом зверстава и насиља бугарских окупаторских власти (где су се они помињали експлицитно) представљало је писмо од 13. новембра 1942. упућено Ентони Идну поводом „зверстава извршених од стране Немаца, Мађара, Бугара и Усташа“, према подацима из акта председништва југословенске владе од 2. новембра 1942. године. Писмо је било на енглеском језику. Подаци о овим зверствима достављени су и југословенским представницима у Вашингтону, Кујбишеву и при Ватикану. Бугари су поменути у вези злочина на Копаонику који су извршени у селу Крива Река.¹¹⁶³

Даље, као основа пропагандне делатности и упознавања европске и светске јавности са бугарским злочинима почињеним у Југославији, израђена су два реферата која су се тичала бугарских злочина. Први реферат покривао је злочине од почетка окупације до краја 1942, а други реферат тичао се злочина од јануара до марта 1943. године.¹¹⁶⁴

Први реферат објављен је на енглеском језику 8. фебруара 1943. и упућен свим савезничким владама и представницима неутралних држава, али и у сва југословенска дипломатска представништва ради даље дистрибуције. У реферату су наведени најкарактеристичнији злочини. Тако су бугарске трупе у селу Бојник (о оригиналу Бојнице) побили „400 људи“. Наведен је злочин у Кривој Реци и Мачковцу. У реферату који је пре свега имао пропагандни карактер на једном месту стајало је: „...У округу Лебане, бугарске трупе убиле су у августу 1942. 280 људи, а у Белој Паланки још 30 људи. У окрузима Расина и Добрић, такође у августу, Бугари су запалили седам села и побили 300 људи свих полова и узраста. Одсецали су ноге и руке са жртава и остављали их да умру у најгорим мукама...“¹¹⁶⁵

Сличну садржину имао је и други реферат објављен 4. јуна 1943. на енглеском језику. Реферат је достављен свим краљевским представништвима на страни 14. јуна 1943. године.¹¹⁶⁶ У

¹¹⁶³ АЈ, 103–162–584, „Registar materijala o koracima koje Ministarstvo inostranih poslova preduzimalo kod savezničkih i prijateljskih vlada povodom zverstava i nasilja okupatorskih vlasti u Jugoslaviji“ (без датума). АЈ, 103–162–584, М. Nintchitch to the Rt. Hon. Anthony Eden, М. С, М. Р, His Majesty's Secretary of State for Foreign Affairs, 13th November 1942.

¹¹⁶⁴ АЈ, 378–2, Наћелник правног оделjenja Министарства иностраних послова Краљевском посланству Кујбишев, Лондон, 11. јун 1943, пов. бр. 3221/43 (несређен фонд); АЈ, 382–5–22, Наћелник правног оделjenja Министарства иностраних послова Краљевском посланству Стокхолм, 11 јун 1943, пов. бр. 3221/43; АЈ, 385–9–54, Наћелник правног оделjenja Министарства иностраних послова Краљевском посланству Буенос Аирес, 11. јун 1943, пов. бр. 3221/43; АЈ, 449–12–26, Наћелник правног оделjenja Министарства иностраних послова Краљевском генералном конзулату Њујорк, Лондон, 11 јун 1943, пов. бр. 3221/43. Одлуци да се реферати саставе претходила, између осталог и изјава, бугарског посланика у Лисабону турском посланику. Наиме, бугарски дипломата се хвалио да у крајевима које је окупирао Бугарска није било никаквих зверстава и да су бугарске власти сва питања решиле на најмирољубивији начин. Треба нагласити да су и одређени телеграми које је Драгољуб Михаиловић слао из земље, а који су говорили о бугарским злочинима, управо слати преко Посланства у Лисабону ка југословенској влади у Лондону. АЈ, 380–1–5, Milovanović, Etrangeres Yugoslave, Lisabon, 12. januar 1943, пов. бр. 49. Видети: АЈ, 380–1–5, Лондон, 11. фебруар 1943; АЈ, 380–1–5, Лондон, 13. фебруар 1943; АЈ, 380–1–5, Лондон, 17. фебруар 1943; АЈ, 380–1–5, Лондон, 12. март 1943.

¹¹⁶⁵ Видети: АЈ, 371–22–32, Лондон, 8th of February 1943; АЈ, 378–2, Лондон, 8th of February 1943 (несређен фонд); АЈ, 380–1–5, Лондон, 8th of February 1943; АЈ, 382–5–22, Лондон, 8th of February 1943; АЈ, 385–9–54, Лондон, 8th of February 1943; АЈ, 430–1–6, Лондон, 8th of February 1943; АЈ, 449–12–26, Лондон, 8th of February 1943. Министарство иностраних послова израдило је на српском језику овај реферат 5. фебруара 1943. и доставило 8. фебруара британском министарству иностраних послова; амбасадама у Турској, САД, Португалији; посланствима у Шведској, Египту, Аргентини, Чилеу, Бразилу, Белгији, СССР; Луксембуршком министарству иностраних послова, Норвешком министарству иностраних послова; затим посланицима при чехословачкој, грчкој и пољској влади и отправнику послова при холандској влади, као и југословенском делегату при француском националном комитету. АЈ, 103–24–163, Министарство иностраних послова, Лондон, 5. фебруар 1943, пов. бр. 760; АЈ, 103–162–584, „Registar materijala o koracima koje Ministarstvo inostranih poslova preduzimalo kod savezničkih i prijateljskih vlada povodom zverstava i nasilja okupatorskih vlasti u Jugoslaviji“ (без датума); АЈ, 103–162–584, „Нота о зверствима и насиљима Бугара достављена свим савезничким владама и представницима пријатељских и неутралних држава у Лондону 5. фебруара 1943 године. Текст ове ноте достављен је у свим краљевским представништвима на страни“, пов. бр. 760/43.

¹¹⁶⁶ У сумарном прегледу Министарства иностраних послова о мерама код савезничких и пријатељских влада поводом злочина у Југославији стоји да је овај реферат, односно нота достављена 7. јуна 1943. године. АЈ, 103–162–584, „Registar materijala o koracima koje Ministarstvo inostranih poslova preduzimalo kod savezničkih i

њему се каже да бугарске новине, као што су биле „Утро“, „Зорја“, „Слово“, „Днес“ и др. нису имале више проблем да прикривају или да прелазе ћутке преко акција и понашања бугарских трупа у окупираним деловима Југославије. Дописници из окупиране Југославије слали су текстове у којима су хвалили бугарске јединице које су имале великог успеха у борби против антифашистичких јединица. У једном тексту отворено је писано да су бугарски војници „палили села која су се усуђивала да сакрију и нахране одметнике“. Реферат, настао на извештајима које је из земље слао Драгољуб Михаиловић говорио је о разним злочинима које су Бугари вршили над цивилима. У једном делу реферата стајало је записано следеће: „...Бугарска казнена експедиција пролазила је кроз округ Бољевац починивши притом разне злочине зверства и акте дивљаштва; све јавне зграде су опљачкане, а велики број кућа је запаљен и уништен, док је 72 људи ухапшено и одведено у концентрациони логор... Да би осветили убиство двојице својих људи, бугарски војници убили су током марта 30 невиних сељака (3 у Јајинцима, 19 у Миковцима, 5 у Врчанима, 1 у Горевници, 1 у Рошцу и 1 у Трбушанима...“¹¹⁶⁷

Поводом бугарских злочина југословенска влада послала је и циркулар својим дипломатским представништвима почетком јуна 1943. године шаљући са њима и два поменута реферата ради даље дистрибуције. У пропратном писму наведено је између осталог следеће: „Зверства и насиља која врше Бугари у знак репресалија над невиним цивилним становништвом у окупираној Југославији, узимају сваким даном све веће размере. Краљевска влада обавестила је о овим зверствима и насиљима све савезничке и пријатељске владе и на тај начин скренула им пажњу на бугарски терор који данас влада у нашој земљи...“¹¹⁶⁸

У међувремену, југословенска влада је послала посланству у Кујбишеву 3. фебруара 1943. допис у којем је нагласила да су се бугарски злочини појачали и да дотадашње савезничке изјаве о будућем кажњавању одговорних за ратне злочине нису утицале на „држање окупаторских власти“. Стога је југословенска влада замолила своје посланство у СССР да у овом погледу замоли Совјете да интервенишу у Софији, јер су се надали да ће ова акција дати одређени резултат.¹¹⁶⁹ Средином марта 1943. израђен је реферат о „немачким и бугарским зверствима у Југославији“. Отправник послова у Португалији доставио је Министарству иностраних послова 17. марта 1943. копију овог реферата – „забелешке“.¹¹⁷⁰

Вредан помена је и телеграм од министра војске и морнарице Драгољуба Михаиловића од децембра 1942. и од 11. фебруара 1943. о зверствима Немаца и Бугара у Југославији.¹¹⁷¹ Шеф војног кабинета мајор Живан Кнежевић послао је Министарству иностраних послова 15. маја 1943. податке о зверствима које је из земље послао Михаиловић. Према обавештењима Михаиловића из земље о зверствима окупатора Југословенска влада је израдила још један реферат о немачком и бугарском терору у Србији. Реферат је израђен на енглеском језику у пропагандне сврхе 19. маја 1943. и дат Ројтеру ради даље дистрибуције.¹¹⁷²

prijateljskih vlada povodom zverstava i nasilja okupatorskih vlasti u Jugoslaviji“ (без датума); АЈ, 103–162–584, „Нота о зверствима и насиљима Бугара достављена свим савезничким владама и представницима свих пријатељских и неутралних држава у Лондону 14. јуна 1943. године. Текст ове ноте достављен је и свим краљевским представништвима на страни“, пов. бр. 3221/43.

¹¹⁶⁷ Видети: АЈ, 371–22–32, London, 4th of June, 1943; АЈ, 378–2, London, 4th of June, 1943 (несређен фонд); АЈ, 380–1–5, London, 4th of June, 1943; АЈ, 382–5–22, London, 4th of June, 1943; АЈ, 385–9–54, London, 4th of June, 1943; АЈ, 430–1–6, London, 4th of June, 1943; АЈ, 449–12–26, London, 4th of June, 1943.

¹¹⁶⁸ АЈ, 380–1–5, Načelnik pravnog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Kraljevskom poslanstvu Lisabon, London, 11. jun 1943, pov. br. 3221/43; АЈ, 449–12–26, Načelnik pravnog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Kraljevskom generalnom konzulatu Njujork, London, 11 jun 1943, pov. br. 3221/43.

¹¹⁶⁹ АЈ, 103–24–163, Jovanović Kraljevskoj ambasadi Kujbišev, London, 3. februar 1943, pov. br. 685.

¹¹⁷⁰ АЈ, 103–24–163, Отправник послова Министарству иностраних послова, Lisabon, 17. mart 1943, pov. br. 372.

¹¹⁷¹ АЈ, 382–1–3, Ministarstvo inostranih poslova Poslanstvu u Stokholmu, London, 26. decembar 1942, str. pov. br. 189; АЈ, 385–9–54, Ambasador Kraljevskom poslanstvu Buenos Aires, 13. februar 1943, pov. br. 86.

¹¹⁷² АЈ, 103–24–163, Шеф војног кабинета Министарству иностраних послова, 15. мај 1943; АЈ, 103–24–163, Načelnik pravnog odeljenja Kraljevskim predstavništvima, 24. мај 1943; АЈ, 103–24–163, Royal Yugoslav Government, 19th May 1943. Ројтеров телеграм објавио је „Њујорк Тајмс“. („New York Times“) Видети: АЈ, 371–81–104, Načelnik pravnog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Kraljevskoj ambasadi Vašington, London, 24. мај 1943, pov. br. 2828; АЈ, 439–1–2, Načelnik pravnog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Kraljevskom poslanstvu Otava, London, 24. мај 1943, pov. br. 2828. О даљој дистрибуцији видети: АЈ, 103–24–163, Cankar, Otava, 21. мај 1943, pov. br. 204; АЈ, 103–24–163,

Министарство иностраних послова израдило је још један реферат општег карактера о зверствима окупатора у Југославији током октобра и новембра 1943. прикупљених од стране Дирекције за информативну службу. Реферат је написан 25. новембра 1943. године. Тај реферат послат је свим југословенским дипломатски представништвима 13. децембра 1943. ради пласирања у штампу и у друге пропагандне сврхе.¹¹⁷³

Комисија за истраживање ратних злочина при Уједињеним нацијама примила је од Југословенске владе једну оптужницу против бугарских ратних злочина тек почетком октобра 1944, у којој је оптужено је 11 лица.¹¹⁷⁴ После тога, Југословенска влада је преко својих установа све чешће прослеђивала Комисији за ратне злочине разне изгреде и злочине Бугара. Дана 11. октобра 1944 достављена је изјава Марка Конфина о злочинима Бугара и Арнауца.¹¹⁷⁵ Даљи рад надлежних установа при Југословенској влади у избеглиштву како се рат ближио крају био је све занемарљивији. Улогу прикупљања и систематизовања злочина и евидентирања злочинаца преузела је у пуном обиму Државна комисија.

*

Приближавањем Мировне конференције у Паризу, обавезе Државне комисије постајале су сложеније. На овом самиту југословенска делегација требала је, између осталог, да презентује као доказ ратне злочине у једном сумарном контексту. Министарство иностраних послова је у том циљу упутило молбу Државној комисији за израду реферата који би показао „колико је жртва претрпео наш народ у овоме рату било услед директних злочина самог окупатора било услед његових индиректних злочина преко издајника“.¹¹⁷⁶

Државна комисија је због тога убрзо реаговала и наредила својим актом израду оваквих прегледа 8. јула 1945. када је од свих земаљских комисија и осталих подручних установа тражила хитно прикупљање „статистичких података о жртвама“. Уз акт су послати и узорци формулара које је требало упутити свим месним народним одборима ради попуњавања. Такође је наређено да сви прикупљени формулари буду допремљени у Државну комисију до 8. августа 1945.¹¹⁷⁷

Табеле које су требало да се попуњавају подељене су у четири категорије – формулара према врсти/типу злочина:

- 1) Лишење живота: бомбардовањем цивилног становништва; стрељањем; вешањем; клањем; мрцварењем (пребијањем); касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем; смрт у логорима.

Poslanik Kraljevine Jugoslavije pri čehoslovačkoj vladi u Londonu Ministru, London, 10. jun 1943; AJ, 103–24–163, Generalni konzul u Kanadi Ministarstvu inostranih poslova, Pravnom odeljenju, 29. jul 1943.

¹¹⁷³ Видети: AJ, 382–5–22, Načelnik političkog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Kraljevskom poslanstvu Stockholm, Kairo, 13. decembar 1943, pov. br. 6523.

¹¹⁷⁴ AJ, 103–114–425, United Nations War Crimes Commission, Royal Courts of Justice, 8. october 1944. to R. Živković. Као оптужени наведени су: Митко Писаров, Рацо Рацев, Петков, Георги Попов, Пушкарев, Бајкушев, Вазаров, Цонев, Енев, Најданов, Горчилов, а под редним бројем 12. наведено је саучесници. AJ, 103–114–425, United Nations War Crimes Commission (без датума). Листа је мало касније допуњена са још четири лица, а код свих је назначена и њихова окупаторска улога. Митко Писаров, окружни управитељ у Пироту до јуна 1942; Рацо Рацев, полицијски начелник у Пироту, помоћник Писарова; Петков, полицијски начелник постављен на место Рацева на служби у Пироту до јуна 1942; Георги Попов, бивши управник поште Народног Собрања, окружни управитељ у Пироту до јуна 1942; Пушкарев, полицијски начелник у Пироту до јуна 1942; Бајкушев, начелник пункта у Пироту; Вазаров, полицијски агент у Пироту; Цонев, полицијски агент у Пироту; Енев, полицијски агент у Пироту; Најданов, полицијски агент у Пироту; Горчилов, капетан, командант бугарских трупа у Пироту; Александар Белев, комесар за Јевреје у Софији; Кристо Бакрцијев, делегат Белева у Пироту; Константинов, председник општине у Пироту; Кртев, командант логора, полицијски наредник. AJ, 103–114–425, „Бугарски ратни злочинци“ (без датума). Видети: AJ, 103–162–584, „Spisak ratnih zločinaca prijavljenih komisiji ujedinjenih naroda za ispitivanje ratnih zločina od 5. oktobra 1944 do 1. decembra 1944 (nastavak spiska pov. br. 402/44)“, pov. br. 499/44.

¹¹⁷⁵ AJ, 103–114–425, v. d. Načelnik političkog odeljenja Komisiji za ratne zločine, London, 11. oktobar 1944, pov. br. 3265. Видети: AJ, 103–114–425, Помоћник ministra Ministarstvu inostranih poslova, London, 31. mart 1945, str. pov. br. 586

¹¹⁷⁶ AJ, 110–49–1. Видети: Небојша Стамболија, Борис Томанић, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12-1, 149–154.

¹¹⁷⁷ AJ, 110–49–10.

- 2) Повреде тела: осакаћење; рањавање; мучење – злостављање (којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено); туча – лака и тешка телесна повреда; силовање.
- 3) Повреде личне слободе: хапшење; интернирање у земљи; одвођење на принудни рад; принудно пресељење; одвођење у логоре ван земље.
- 4) Повреде имовине: спаљене куће и друге зграде; разорене куће и друге зграде; пљачка стоке; пљачка хране; пљачка фабрика и радњи; пљачка намештаја; пљачка одела.

Сваки наведени злочин (осим злочина из четврте категорије) имао је рубрику са поткатегијама у које су разврставани злочини почињени над „људима“ (мушкарцима), „женама“, „децом“ и „старцима“.¹¹⁷⁸

Поред тога сваки од ових формулара имао је и поделу на извршиоце злочина који су били следећи: „Немци у земљи“; „Немци у логорима ван Југославије“; „Мађари“, „Италијани“, „Албанци“, „Бугари“, „усташе“, „Д. М.“ (припадници ЈВуО); „Љотићевци“ (припадници СДК); „Рупниковци“ (из колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији). Касније је у табеле, које су се тичала подручја Србије, дописивано руком злочини „СДС“ или „недићевци“ и „четника Косте Пећанца“ или „Пећанчевих четника“. На појединим местима навођена је и „Муслиманска милиција“ и „Специјална полиција“.¹¹⁷⁹ Статистичке табеле попуњаване су од општина, преко срезова, округа, република, па до савезног нивоа.¹¹⁸⁰

Пошто земаљске, покрајинске и обласне комисије нису могле на време да заврше овако захтеван посао, Државна комисија морала је константно да ургира и пожурује наведене установе. Највише проблема у Србији било је у Чачанском и Новопазарском округу.¹¹⁸¹ Закаслелост у слању формулара, недостатак обучених кадрова, неповезаност надлежних институција су били само неки од разлога који су спречавали брже и стручније обављање посла. Прва статистика коју смо анализирали потиче са краја октобра 1945, када је Земаљска комисија Србије послала Државној комисији статистички преглед.¹¹⁸²

Због нестручности и константног одлагања огласила се 26. јануара 1946. Државна комисија у допису свим подручним установама: „... Приликом проучавања ових података и израде рекапитулације за целу земљу примећено је да су подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални. У великом броју случајева види се да се небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет. Тако у завршеном формулару за 'лишење живота' у рубрици 'смрт у логорима' Земаљске комисије Србије стоји да су изгубили живот свега 23 лица која су упућена у логор од стране Специјалне полиције. Међутим ноторно је да је специјална полиција само из Београда послала у логор на Бањици преко 1.000 лица која су тамо стрељана. У подацима Покрајинске комисије Космета стоји да из среза ђаковачког није нико принудно пресељен итд, итд. Све наводимо примера ради колико су прикупљени подаци непоуздани, нетачни и немарљиво прикупљени...“ Државна комисија је због тога поново наредила да се прикупе сви статистички подаци нарочито да се обрати пажња на формулар број 1 - „лишење живота“ од 6. априла 1941. до ослобађања односне територије.¹¹⁸³ Земаљска комисија Србије је нове податке послала углавном до средине 1946. године. Међутим, проблеми у прикупљању података нису престали. Стога је Државна комисија слала своје дописе земаљским и покрајинским комисијама и током августа и септембра 1946. године.¹¹⁸⁴

Надлежне установе, предвођене Државном комисијом, временом су схватиле да за успешну израду статистичких прегледа мора да предстоји вишемесечни план и израда. По овом питању нарочито спора била је Земаљска комисија Хрватске. Тако је ова подручна установа тек 10. јуна 1947. послала Државној комисији податке „о жртвама фашистичког

¹¹⁷⁸ Видети: АЈ, 110–49 – 110–74.

¹¹⁷⁹ У допису Државне комисије од 8. јула стајало је: „...Ако у којој општини постоје још и други специфични ратни злочини или групе које су вршиле злочине, њих означити у прегледу посебно...“ АЈ, 110–49–3. Видети: АЈ, 110–49 – 110–74.

¹¹⁸⁰ Видети: АЈ, 110–49 – 110–74.

¹¹⁸¹ АЈ, 110–49–7–49–8.

¹¹⁸² АЈ, 110–55–10. Видети још: АЈ, 110–49–5, АЈ, 110–49–11.

¹¹⁸³ АЈ, 110–49–12.

¹¹⁸⁴ АЈ, 110–49–13; АЈ, 110–49–14.

терора на подручју Народне Републике Хрватске и то посебно за сваки округ и скупно за читаво подручје Народне Републике Хрватске“.¹¹⁸⁵

Најважнија карактеристика оваквог рада Државне комисије била је коначна квантификација и систематизација злочина на простору Југославије током окупације. Комисија је понудила разврставање злочина према типологији, интензитету, онима који су извршили злочине, према географском и тематском принципу итд. Ти подаци послужили су касније надлежним установама и институцијама у њиховом раду на екстрадицији и суђењу ратним злочинцима, пописивању ратне штете, одређивању репарација и тсл. Са друге стране, табеларни прегледи представљали су веома дискутабилан извор због начина настанка, кратког деловања Државне комисије и рада на изради табеларних прегледа. Па ипак ако су бројке мање-више упитне, њихови резултати дају веома нијансиран став нових власти према улози и степену чињења злочина припадника одређених непријатељских војних формација током Другог светског рата.

У наставку текста дајемо графичке и табеларне прегледе почињених злочина бугарског окупатора према подацима Државне комисије. Нажалост, због доступности грађе графички прикази су урађени само за територију НР Србије. На хоризонталној оси графичких приказа дате су административне целине (окрузи и области), а на вертикалној оси дат је број жртава/оштећеника. Коришћене су табеле „лишење живота“, „повреде тела“ и „повреде личне слободе“. У анализи нису коришћене табеле „повреде имовине“ због различитог карактера унетих података и несређености.

Пре изношења података треба у неколико реченица објаснити како је текао рад на изради и систематизацији злочина. Већ је и сама Државна комисија подвукла да су се јављали пропусти на разним нивоима, па је аутор као основу за сабирање злочина који су почињени од стране Бугара узео срез, а не општину из два разлога. Велики део табеларних прегледа за општине није сачуван и рачунање на овакав начин захтева посао у који би требало да буду укључено више стручних лица. Такође, није кренуо ни од округа или републике, да би, како се оправдано надао, добио што „верније“ бројке. Тако је преко сабирања злочина „на среском нивоу“ аутор долазио до коначних бројева за округе, који се у већини случајева нису слагали за изнетим бројкама у оригиналним. Бројеве до којих смо ми дошли узимали смо за „коначне“ и тако их даље употребљавали да дођемо до коначног броја одређених злочина. Даље, пошто су постојали пописи из 1945. и 1946. они су кроз графичке и табеларне прегледе давани упоредо.

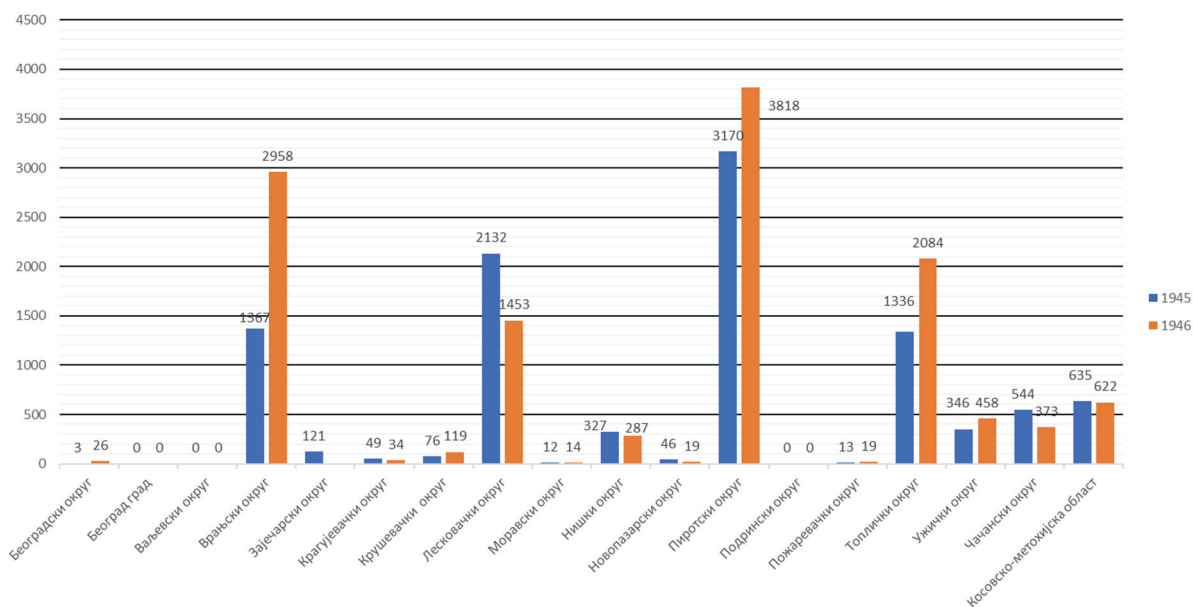
На основу табеларних прегледа које је израдила Државна комисија, аутор је уз минималне преправке и поновна рачунања утврдио да је бугарски окупатор на територији НР Македоније извршио 2.032 „лишавања живота“, 3.710 „повреда тела“, 31.533 „повреда личне слободе“; на територији НР Србије: 10.177–12.707 „лишавања живота“, 31.824–47.941 „повреда тела“, 79.320–97.408 „повреда личне слободе“ (први број настао је сакупљањем података 1945, а други сакупљањем података 1946); у НР Хрватској извршено је 15 „лишавања живота“; у НР Црној Гори 2–3 „лишавања живота“, 65 „повреда тела“, 67 „повреда личне слободе“. Стварне бројке бугарских злочина над југословенским грађанима највероватније треба тражити унутар ових бројки, због већ познатог рада Државне комисије која је скоро увек давала веће резултате него што су они то заправо били.¹¹⁸⁶

¹¹⁸⁵ АЈ, 110–49–24.

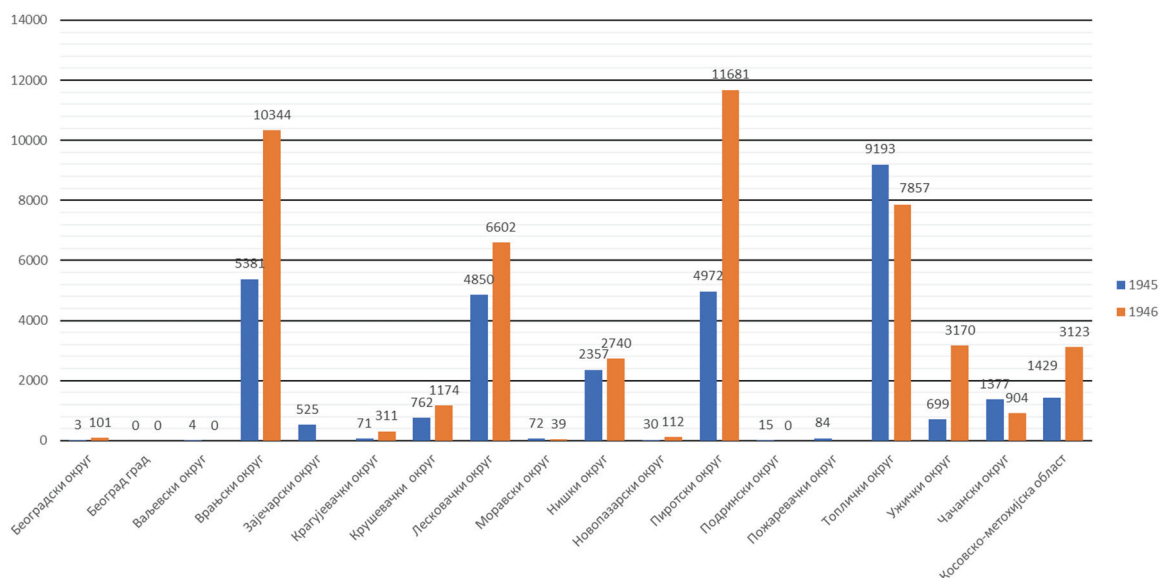
¹¹⁸⁶ Видети: АЈ, 110, фасцикле 49–74. Државна комисија за ратну штету процењивала је средином 1945. да је укупан број жртава у Југославији био 1.401.460, од тога од стране бугарског окупатора страдало је 35.036, па је на тај начин југословенска привреда „оштећена“ 420.432.000 долара. Напоменимо и истраживања Николе Живковића који наводи бројке од 72.036 убијених и 29.375 рањених од стране бугарског окупатора, позивајући се на рад Државне комисије. Живковић даље наводи да се за 9.000 лица није могло утврдити шта је са њима било. У Априлском рату, а и касније заробљено је 11.000 лица; од тог броја више од половине је пуштено кућама, али је 5.030 остало у заробљеништву. У разне логоре у Бугарској и Немачкој интернирано је 14.000 лица; на принудном раду у земљи и ван ње било је ангажовано 19.000 лица; 34.000 људи је расељено, док је 75.000 људи присилно мобилисано у војску и „трудоуе дружине“. Према Војину Поповићу Бугари су у Југославији убили најмање 11.170 људи. Растислав Терзиоски наводио је извештај Земаљске комисије Македоније за војну штету достављен 18. септембра 1945. Државној комисији за ратну штету у којој стоји да је бугарски окупатор на простору ДФ Македоније убио на разне начин 2.032, да је осакатио, повредио, силовао или ранио 3.702, лишио слободе 19.386, принудно преселио 12.150 и насилно мобилисао 60.000 лица. АЈ, фонд

Табела бр. 13: Преглед злочина које су починили Бугари на простору Југославије по републикама (напомена: подаци за Македонију и Хрватску за 1946. нису сачувани).

	Лишавање живота		Повреде тела		Повреде личне слободе	
	1945.	1946.	1945.	1946.	1945.	1946.
НР Македонија	2.032		3.710		31.533	
НР Србија	10.177	12.707	31.824	47.941	79.320	97.408
НР Хрватска	15		0		0	
НР Црна Гора	3	2	1	65	0	67
УКУПНО	12.227		35.535		110.853	

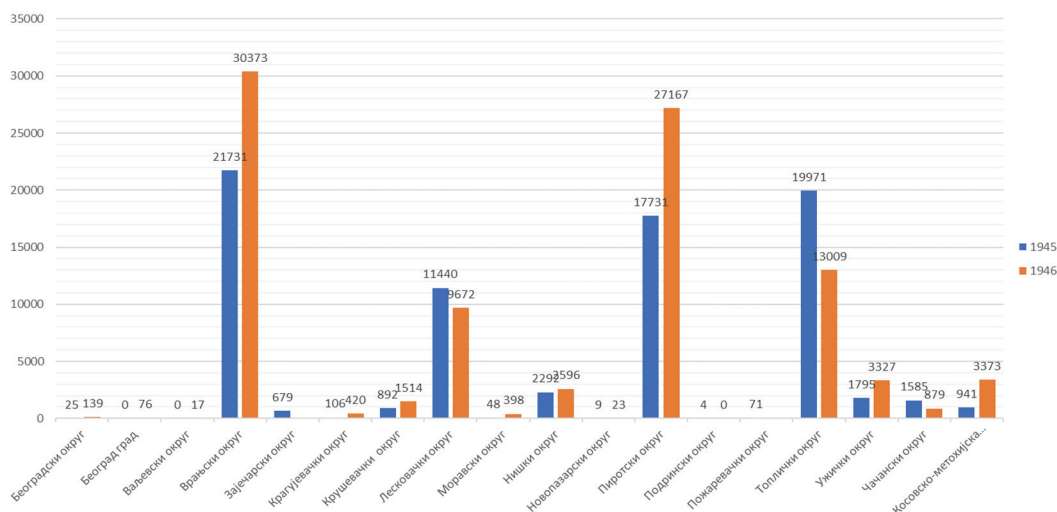

Графикон бр. 1: Графички приказ злочина „лишавање живота“ по окрузима у Србији и за Косовско-метохијску област (напомена: подаци за Зајечарски округ за 1946. не постоје).

Графикон бр. 2: Графички приказ злочина „повреде тела“ по окрузима у Србији и за Косовско-метохијску област (напомена: подаци за Зајечарски и за Пожаревачки округ за 1946. не постоје).

54 – Репарациона комисија при влади ФНРЈ, фасцикла: 6, јединица описа: 18 (даље: АЈ, 54–6–18); N. Živković, *Ratna šteta...*, 63; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 74; Растислав Терзиоски, „Три документи како сведоштво за човечките жртви и материјалните штети во окупирана Македонија 1941–1944“, *Гласник*, XXV, 2–3, (1981), 243–255.

Графикон бр. 3: Графички приказ злочина „повреда личних слобода“ по окрузима у Србији и за Косовско-метохијску област (напомена: подаци за Зајечарски и за Пожаревачки округ за 1946. не постоје).

2.1. Масовно убијање становништва

Масовни злочини убијања становништва били су главни и најкарактеристичнији облик злочина. Масовна стрељања над становништвом „правдана“ су као одмазда због убијених бугарских војника, због „диверзантских акција“ или због било чега другог што се по процени бугарске команде сматрало да заслужује санкцију ове врсте. Масовни злочини убијања становништва вршене су углавном где су боравиле веће и активније снаге покрета отпора. Масовна стрељања Бугари су вршили према целокупном становништву без обзира на узраст и пол. У неколико случајева, бугарски војници или полиција стрељали су све живо што се налазило у месту у којем су вршили одмазду – одрасле мушкарце, старце, жену, децу, па чак и новорођенчад. Масовна стрељања су вршена на свиреп начин. Пре масовног стрељања, по правилу је вршено опкољавање и блокада насељеног места (најчешће ноћу), затим је следило прикупљање становника на зборном месту (најчешће школско двориште или код зграде општине), а потом су вршена испитивања лица уз честа мучења. Након тога су вршена појединачна стрељања једног или неколико људи као метод застрашивања, али и притиска како би се изнудило признање о везама са „шумским“. Групна стрељања од стране бугарских јединица вршена су по унапред прикупљеним подацима од стране обавештајне службе која је информације добијала од локалног становништва бугарске народности, пробугарски оријентисаних или антикомунистичких и античетничких опредељених појединаца. Ова групна стрељања обично су вршена насумично. Бугарска јединице пролазећи путем често су сакупљали људе уз пут или са њива стрељајући их под изговором да су партизани или четници. Групна стрељања Бугари су вршили и над ухваћеним таоцима или рођацима чији су се ближњи налазили у покретима отпора. Појединачна убиства – стрељања, ређе вешања или друга зверска убијања вршена су над појединцима које је бугарска војска специјално хапсила и убијала, најчешће због сумњи да су „шумци“ или да сарађују и активно помажу покрете отпора. Појединачна убиства вршена су са друге стране и из чисте обести.¹¹⁸⁷

¹¹⁸⁷ Видети: Станимир Јовановић, „Селаштво Србије у рату и револуцији 1941–1945.“, *Токови револуције*, 1, (1989), 111–112; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 307–313; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 22–24. Немачки мајор Ото Њехофер у свом саслушању пред војним судом у Нишу осврнуо се на мере одмазде које су бугарске јединице спроводиле према цивилима: „... Мени је познато, а то је и моје мишљење, да је још раније код бугарских фашистичких јединица била развијена велика мржња према свему што је било српско. Због тога су они настојали, где би год за то имали прилике, да врше паљење села, убијање становништва и да чине многобројна зверства, што је у ствари и било, као што је мени познато из извештаја које сам добијао...“ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 94.

Однос бугарских окупаторских трупа и власти према српском становништву на окупираној територији мога се јасно наслутити из наредбе мајора Колева која се односила на обезбеђење пруге Параћин – Зајечар: „Молим да се међу грађанством вашег среза које живи 25 km са обе стране железничке пруге Параћин – Зајечар објави следеће: 1) Да су дужни да ухвате и предају властима сва сумњива лица; 2) Да јављају непосредно и одмах најближим нашим јединицама појављено и неуобичајено сумњиво лице. О задњем да се дају исцрпни подаци – спољни изглед, одело, са чиме су наоружана, откуда су дошла и куда су отишла; 3) за сваки напад на стражу на железничким пругама и за сваку повреду пруге извршену од бандита или саботера одређиваће се контрибуција становништву живећем дуж пруге и предузеће се строге репресивне мере против истог; 4) За сваког рањеног или убијеног бугарског војног службеника тражиће се одмазда по утврђеном реду...“¹¹⁸⁸

На крају уводног дела наводимо и наредбу Крушевског околицког полицијског начелника од 22. новембра 1942. у којој је стајало следеће: „Полиција има сигурне податке да у неким кућама у граду има сакривених четника (мисли се на партизане – Б. Т.), оружја, бојних резерви, илегалне литературе и разног другог комунистичког материјала. Ето због чега се грађанство последњи пут опомиње да одмах саопшти полицији и обавести је о свему ономе што зна о таквим четницима и материјалима који су сакривени. Сваки грађанин који помогне у хватању четника биће награђен, а онима који их прикривају биће куће спаљене и они јавно стрељани. Четници који се буду добровољно предали ослобађају се одговорности и неће бити предати судским властима ради кажњавања“.¹¹⁸⁹

2.1.1. Први злочини масовног убијања становништва

Први забележен случај групног убијања цивила десио се 5. маја 1941. када су бугарски војници из чете поручника Стефанова из јединице капетана Томе Економова (14. пешадијски пук) дошли у село Сушицу близу Струмице и убиле шест лица који су се изјашњавали као Турци.¹¹⁹⁰

Неколико месеци касније бележимо и прво масовно убијање цивила. Почетком новембра у Тулову (јужно од Лесковца), у краткотрајној борби између четворица партизане и бугарске јединице из састава специјалног пука који је чувао железничку пругу у рејону села Ђорђева, погинуло је два или три партизана. Одмах после погибије партизана, бугарски војници су почели из кућа да истерују сво мушко становништво старије од 16 година и да их гоне изван села. Бугари су од мештана тражили да идентификују убијене партизане, али пошто жртве нису биле из тог краја, Туловчани нису могли да одговоре Бугарима на тражена питања. Узрујани бугарски официр, командант ове јединице, почео је да издваја сељаке из групе. Од сакупљених одвојио је њих 30 и то тако што је направио три врсте од по 10 људи, наредивши митраљесцима да се припреме за стрељање. Када је било извесно да ће смрт бити неизбежна, многи сељаци су се дали у бежање. Ипак, Бугари су успели у стихијској пуцњави да убију 17 лица. Један од преживелих, Боривоје Костадиновић из Велике Копашнице описао је овај догађај на следећи начин: „... око 8 часова ујутру (5. новембра) на њихову заседу око села наишла су четири партизана и они су на њих отворили ватру, те су тројица убијена, а један је побегао. После тога су сакупили сељаке из Тулова и из још неких околних села међу којима сам био и ја. У једну десетину био сам одвојен за стрељање, али после тога тај мајор наредио нам је да идемо и донесено ону тројицу партизана. Ми смо отишли и донели. Питао је да ли их познајемо. Ми смо одговорили да их не познајемо. У међувремену, они су већ одвојили 20 других сељака за стрељање и ту су придодали нас десеторицу, те су нас 30 издвојили за

¹¹⁸⁸ Исто, 496.

¹¹⁸⁹ Зборник VII/1, 497–498.

¹¹⁹⁰ АЈ, 110–114–540, одлука за Тому Економова ф. бр. 3847; АЈ, 110–114–543, одлука за Стефанова ф. бр. 3848; Пламен Димитров, „Политиката на бугарската власт спрямо етническите и религиозни малцинства в скопска и битолска област през Втората световна война“, в: *Великите сили, Балканите и Бугарија през Втората световна война. Меѓународна научна конференција 21–23 април 2015, Софија*, с.с. Александър Гребенаров, Софија 2016, 176.

стрелјање. Остале сељаке су одвојили на другу страну, тако да су се они спустили низ брдо на другу страну и нису нас видели. Ја сам онда рекао да ми нисмо сељаци тога села и да немамо никакве везе са партизанима, да сви ови људи нису партизани, те је овај бугарски мајор одвојио нас тројицу...из Велике Копашнице. Остале људе су стрелјали, али су се неки приликом стрелјања спасили“.¹¹⁹¹

Злочин у Тулову помињао се и у извештајима органа Недићеве владе. Генерал Стеван Радовановић, командант Жандармерије, јављао је 12. новембра 1941. да су Бугари прешли демаркациону линију и извршили стрелјање ових људи, али се прави узрок овог злочина није могао утврдити: „...Поводом овог случаја у целом срезу Лесковачком влада велики страх и неповерење. Сељаци из села у близини демаркационе линије ноћу напуштају своје домове и беже по шумама“, закључивао је Радовановић. Начелник Лесковачког среза у свом извештају од 7. новембра био је доста опширнији, па је детаљно образложио како је дошло до злочина. Наиме, бугарски војници дошли су у Тулово из правца Грделице, преко Велике Грабовнице, Загужана и Зољева са два камиона која су вукла два топа. Са овом групом око 9 часова ујутру 5. новембра стигао је један бугарски мајор са још два официра и са собом су довели 10 сељака из Загужана и четири сељака из Зољева. Након испитивања кмета села, сакупљено је сво мушко становништво старије од 16 година. Од ових људи тражено је да идентификују три леша које су Бугари мало раније убили у окршају. На месту „Суви Дол“ оставили су три леша и у једну врсту поређали око 30 сељака из Тулова, а сељаке из околне суседне Велике Копшанице и заробљене сељаке из Зољева и Загужана издвојили и повели их усред села где су били камиони. Затим су осули паљбу на сељаке из Тулова и пострелјали их. Свако ко је још давао знаке живота дотучен је бајонетом или пушчаним метком, а само неколико је успело да се спаси бекством.¹¹⁹²

Бугари су новембра 1941. стрелјали осам лица из Тибужда (југоисточно од Врања) на месту званом „Гумниште“. Један од првих бруталних убистава које се догодило на анектираном подручју десио се пред крај 1941. године. Приликом претреса куће Саве Станојковића нашли су један војнички опасач и шајкачу и због тога га ухапсили и одвели у основну школу у Доњој Жупској где су га тукли кундаком по целом телу. После неколико дана Сава Станојковић је умро од задобијених повреда.¹¹⁹³ Мало касније, 28. новембра једна

¹¹⁹¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 46–48. Венцеслав Глишић је наводио да је убијено 14 лица, а да су три лица рањена. Venceslav Glišić, „Zločini bugarskog okupatora u Srbiji 1941–1944. godine“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1982, 316. Према подацима Министарства унутрашњих послова од 1949. Бугари су убили 13 лица и 3 тешко ранила. ДАС, БИА, IV/52. Према Храниславу Ракићу у Тулово је стрелјано 6. новембра 1941, 19 грађана. Хранислав Ракић, „Масовна стрелјања 11. децембра 1941. године у Лесковцу“, *Лесковачки зборник*, XXI, (1981), 65–66. Видети и: *Zbornik I/1*, 596; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 31.

¹¹⁹² В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 31.

¹¹⁹³ АЈ, 110–85–170, одлука за Ивана Васиља Атанасова ф. бр. 741; АЈ, 110–85–188, одлука за Каролијева ф. бр. 742; АЈ, 110–85–503, одлука за Попова ф. бр. 743; АЈ, 110–90–351, одлука за Дака Маринкова Дакова ф. бр. 1285; АЈ, 110–91–127, одлука за Ванкова ф. бр. 1321; АЈ, 110–96–495, одлука за Тому Лукова Томова ф. бр. 495; АЈ, 110–155–116, одлука за Михаила Михајлова ф. бр. 10658; АЈ, 110–155–138, одлука за Љубомира Васиљова Костова ф. бр. 10661; АЈ, 110–158–336, одлука за Ивана Ганова ф. бр. 11380; АЈ, 110–158–353, одлука за Пенчу Анастасова ф. бр. 11382; АЈ, 110–158–389, одлука за Стојка Богданова ф. бр. 11385; АЈ, 110–158–414, одлука за Антона Борисова Пашова ф. бр. 11386; АЈ, 110–158–428, одлука за Георгија Александрова Бујуклијева ф. бр. 11387; АЈ, 110–158–442, одлука за Христу Цакова Петрова ф. бр. 11388; АЈ, 110–158–456, одлука за Георгија Јорданова Чобанова ф. бр. 11389; АЈ, 110–158–487, одлука за Љубена Дунгерова ф. бр. 11392; АЈ, 110–158–500, одлука за Христу Фићева ф. бр. 11393; АЈ, 110–158–514, одлука за Љубена Генова ф. бр. 11394; АЈ, 110–158–532, одлука за Николаја Петрова Гранчева ф. бр. 11396. Видети још: одлука за Васиља Хебарова ф. бр. 11397; одлука за Симеона Христова ф. бр. 11398; одлука за Јанакијева ф. бр. 11399; одлука за Константина Иванова Казанџијева ф. бр. 11402; одлука за Димитра Колева ф. бр. 11404; одлука за Васиља Косовљанова ф. бр. 11405; одлука за Саву Цанова Крчмарова ф. бр. 11407; одлука за Крстева ф. бр. 11408; одлука за Ивана Георгијева Купринова ф. бр. 11409; одлука за Николу Лисидренског ф. бр. 11410; одлука за Тана Лукова ф. бр. 11411; одлука за Димитра Миладинова ф. бр. 11413; одлука за Кола Крстева Миленкова ф. бр. 11414; одлука за Васиља Стојанова Минкова ф. бр. 11415; одлука за Аврама Николова ф. бр. 11416; одлука за Цветана Томова Панова ф. бр. 11417; одлука за Александра Поп Антанасова ф. бр. 11419; одлука за Јордана Поп Николова ф. бр. 11420; одлука за Кирила Рангелова ф. бр. 11421; одлука за Младена Рангелова ф. бр. 11422; одлука за Емила Ризова ф. бр. 11423; одлука за Александра Семова ф. бр. 11424; одлука за Манчу Станчева ф. бр. 11426; одлука за

бугарска јединица запалила је око 160 амбара и кућа у селу Вучје. Акција је вођена од стране немачке 717. пешадијске дивизије што потврђују немачки извештаји. У једном од њих од 30. новембра 1941. (Извештај војно-управног команданта Србије) стајало је: „Вучје, 14,5 km јужно од Лесковца спаљено је, јер је било поседнуто од комуниста). Злочин је извршен у циљу одмазде, јер су партизани из Кукавичког одреда мало раније преврнули један транспортни воз у којем су се налазили немачки и бугарски војници.¹¹⁹⁴ Командант жандармерије, генерал Стеван Радовановић, писао је Милану Аћимовићу да су Бугари приликом напада на Вучје крајем новембра 1941. „исто опљачкали, вршили разна насиља, силовали жене, па чак и децу старију од 12 година“.¹¹⁹⁵

И злочинима у Вучју сазнајемо и из других докумената проистеклих из рада установа Недићеве владе. У једном таквом документу стајало је да су 8. децембра 1941. Бугари у селу Малој Грабовници и Вучју (Лесковачки срез) извршили разна насиља и злочине. Извршено је једно убиство, једно рањавање, једна особа је претучена и две су опљачкане. У Вучју су бугарски војници извршили силовања над неколико жена.¹¹⁹⁶ Сутрадан бугарски војници су из села Велике Грабовнице одвели седам сељака на железничку станицу Ђурђево. Даља судбина ових људи није позната.¹¹⁹⁷

Последњег дана децембра 1941. извршен је први групни злочин у врањском крају када је бугарска полиција у Бунушевачкој реци убили осам Срба. Месец дана касније, злочини масовног убијања цивила су настављени, па су 7. фебруара у селу Манајле (северно од Владичиног Хана) припадници бугарске полиције заклали су 12 људи.¹¹⁹⁸ Злочин у Манајлу био је само увод у масовна убијања цивила које су Бугари извршили у југоисточној Србији у почетним месецима 1942. године.

2.1.2. Бојник и околна села, 13–18. фебруар 1942.

Масовни злочин у селима Пусте реке фебруара 1942. био је највећи злочин које су јединице 1. бугарског окупационог корпуса починиле на територије Србије, односно које су бугарске јединице починиле на територији Југославије. Процена немачких и бугарских окупационих власти била је да се прву нападну „борци Топличког устанка“ (Топлица, Пуста река и Јабланица). Први, мање успешан напад десио се крајем 1941. и почетком 1942. године. Други напад, фебруара 1942. био је усмерен од стране 21. бугарске дивизије на припаднике Сврљишког (Нишавског) и Бабичког партизанског одреда. Трећи напад, који је требао да заокружи акцију, извршен је крајем фебруара и почетком марта 1942. а био је диктиран од стране 6. пешадијске дивизије. Био је пре свега усмерен на околину Крушевца, односно на Расински партизански одред. Главни удар на Пусту Реку требало је да изврши 17. пешадијска дивизија са својим јединицама. Напад Бугара ишао је из Прокупља (14. и 7. артиљеријски пук)

Симеона Тодорова ф. бр. 11427; одлука за Златана Трандафилова ф. бр. 11429; одлука за Стојчу Узунова ф. бр. 11430; одлука за Недељка Величкова ф. бр. 11431; одлука за Михаила Виткова ф. бр. 11432; одлука за Николаја Вladoва Вladoва ф. бр. 11433; одлука за Александра Константинова Живкова ф. бр. 11434; одлука за Асена Василова Данева ф. бр. 22312; одлука за Ивана Петрова Андова ф. бр. 22313; одлука за Слободана Поп Александрова ф. бр. 22314; одлука за Ивана Николова Коева ф. бр. 22315; одлука за Константина Колева ф. бр. 22316; одлука за Крсту Конишева ф. бр. 22317; одлука за Недељка Копшева ф. бр. 22318; одлука за Танчу Манчева ф. бр. 22319; одлука за Александра Георгијева Околиског ф. бр. 22320; одлука за Иванчу Сарафова ф. бр. 22321; одлука за Дончу Христова Шајлова ф. бр. 22322; одлука за Стефана Таталова ф. бр. 22323; одлука за Татјуа Јорданова Тотова ф. бр. 22324; одлука за Зунева ф. бр. 22325.

¹¹⁹⁴ V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 316; Венцеслав Глишић, „Злочини немачких и бугарских окупатора у јужној Србији 1941–1943.“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 103; Стојан Николић, „Народноослободилачка борба у лесковачком крају у 1941. години“, *Лесковачки зборник*, I, (1961), 58; Стојан Јоле Николић, „Први злочини окупатора у Поречју и Лесковцу 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 25–26.

¹¹⁹⁵ *Zbornik I/1*, 671; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 33.

¹¹⁹⁶ ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 36; ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 37.

¹¹⁹⁷ ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 40; ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 46; ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 48; ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 49; ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 50; ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 51; ВА, НДА, к. 92, ф. 3, д. 38. Видети: ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 47.

¹¹⁹⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 460, 463.

захвативши леву обалу Јужне Мораве у правцу села Бојник. Бугарска 17. дивизија је заједно са 13. пуком наступила из Лесковца. Између 13. и 18. фебруара 1942, 13. пешадијски пук под руководством пуковника Стојанова долазећи из Лесковца извршио је упад у Пусторечки, Добрички и Лесковачки срез да би онемогућили акцију партизанских одреда. Борбе Бугара са партизанским одредима почеле су око Горњег Дреновца и тиме је уједно био отпочет напад на Пусту реку.¹¹⁹⁹ У прегледу партизанских акција за месец фебруар 1942. који су саставили органи Недићеве владе о овим акцијама стајало је следеће: „У борбама које су српски оружани одреди водили од 14. до 19. фебруара у Јабланици убијен је 71 партизан а заробљено 65... На страни одредника било је 10 мртвих и 13 рањених.¹²⁰⁰

Између 13. и 14. фебруара 1942. наишао је у село Ново Момчилово (Добрички срез) 13. пешадијски пук. Партизанске јединице које су боравиле у селу одмах су се повукле. Истовремено, не знајући за повлачење партизана, пет њихових сарадника из села Злата упутило се са муницијом у Ново Момчилово. Дошавши у кућу кмета села, где су се Бугари стационирали, ови младићи били су одмах ухваћени и заједно са кметом села стрељани неколико дана касније, 17. фебруара у Косанчићу.¹²⁰¹

У Горњем Дреновцу Бугари су ухватили 30 становника које су узели за таоце, а затим продужили за Косанчић (Пусторечки срез) 14. фебруара 1942. године. Убрзо је једно одељење бугарске војске које је припадало 13. пешадијском пуку нападнуто од стране Пусторечке чете и Пасјачке чете Топличког одреда, али рањених и погинулих није било. Због опасности да не буду окружени, Бугари су се извукли на оближње брдо и читаву ноћ „тукли“ по Косанчићу, али жртава није било. Ујутру, 15. фебруара, бугарска војска је ушла у Косанчић и наставила ка Бојнику где је одлучила да преноћи, а где се налазио остатак 13. пешадијског пука од 14. фебруара. Тај остатак пешадијског пука, од око 100 људи стационирао се у Бојнику око 15 часова. Бугари су одмах позвали кмета села Милана Марковића, свештеника Милорада Јовановића и једног од најугледнијих људи у селу Зафира Трајковића и питали да ли има партизана у селу, на шта су им присутни одговорили да нема, што је одговарало истини, јер су се партизани налазили на брдима Пасјаче, Гајтана и Петрове Горе, далеко од села Бојника. Осећајући се растерећено Бугари су се поразмештали по кућама тражећи од сељака да им спреме вечеру. Међутим, пред зору 15. фебруара уследио је напад партизана. Они нису успели да Бугаре истерају из Бојника, али су им нанели губитке, како наводе Бошко Крстић и касније Димитрије Кулић, од 73 погинула и 18 рањених. Процене Државне комисије, према сакупљеним подацима, биле су другачије: 26 погинулих партизана и 12 погинулих бугарских војника.¹²⁰² Одмах по завршеној борби, 15. фебруара, бугарски војници су кренули да врше претрес по кућама. Том приликом су убили пет становника и једног ухваћеног, рањеног партизана. Запаљено је пет кућа и школска зграда, а становништво је злостављано и мучено. Увече је 24 људи из Бојника отерано Лесковац. Приликом спровођења једно лице је убијено, а у Лесковцу су убили још 12 особа.¹²⁰³

На дан 16. фебруара предузет је покрет бугарских трупа у циљу опкољавања Бојника и његове околине. Војници 13. пешадијског пука упали су у село Злата и похапсили 34 сељака и петорицу њих одвели у Косанчић где су их стрељали. У селу Злата попаљено је неколико кућа.

¹¹⁹⁹ АЈ, 110–140–396, одлука за Стојанова ф. бр. 7759; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944... том други*, 124–126; АЈ, 110–158–470, одлука за Тодора Доктова ф. бр. 470.

¹²⁰⁰ АЈ, 110–328–75, дос. бр. 3016; *Зборник I/21*, 218.

¹²⁰¹ Милан Миладиновић, „Злочини бугарског окупатора у доњем делу Пусте Реке фебруара 1942. године“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 42–44.

¹²⁰² АЈ, 110–140–397–398, одлука за Стојанова ф. бр. 7759; АЈ, 110–328–195, дос. бр. 3016; ДАС, БИА, I/58; Бошко Крстић, *Јабланица и Пуста Река у НОБ*, Бојник 1978, 108–113; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944... том други*, 126–129; Хранислав Ракић, „Бојник и његова трагедија 17. фебруара 1942. године“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 34–36. Процене страдалих дао је и Војин Поповић. Он наводи да је 13. пешадијски пук имао око 40 мртвих и рањених, док је Пусторечка чета имала 12 мртвих и већи број рањених. Војин Поповић, „Развој устанка у Топлици и Јабланици (јануар–март 1942)“, *Војни историски гласник*, 1–2, (1960), 35. Видети још: Милан Миладиновић, „Борба против Бугара код Косанчића и Бојника фебруара 1942. године“, *Лесковачки зборник*, XI, (1971), 49–62.

¹²⁰³ АЈ, 110–140–398–399, одлука за Стојанова ф. бр. 7759.

Поред сељака из Злата у Косанчић су дотерани ухапшеници из Обилића и из села Каре и Ћуковац, али и из Пасјаче и Дебелог Луга (Пусторечки срез). Сви су они заједно са 115 лица из Косанчића затворени у подрум једне куће. У Косанчићу су читав дан и следећи дан пре подне 17. фебруара саслушавана сва похапшена лица. Том приликом се од сељака тражило да признају сарадњу са партизанима. Готово сваком саслушању следила је немилосрдна туча и мучење. Они који су били одређени за стрељање одвајани су одмах у општинску зграду. Целом организацијом овог злочина руководио је потпуковник Борис Митров, а стрељањем Христо Иванов.¹²⁰⁴

Главни покољ десио се 17. фебруара 1942. у Бојнику где је настрадало више стотина људи из Бојника и Драговца. Укупно у Пустој Реци стрељано је 506. Пуковник Стојанов издао је ујутру 18. фебруара наређење становницима из Придворице да оду у Бојник и сахране побијене. Државна комисија је у својој одлуци за Стојанова језгровито је навела шта се тог дана десило у Косанчићу и Бојнику. У Косанчићу су Бугари на дан 17. фебруара, око 12 часова, почели из општинске зграде да изводе људе на стрељање, њих 38 на броју и то пет из села Злата, шест из села Стубле, два из села Косанчића, девет из села Обилића, једног из Новог Момчилова, 11 из села Кара, два из села Ћуковца, једног из села Пасјаче и једног из села Дубова. Жртве су одведене на губилиште у шест група, везане, а спроводило их је онолико војника колико је и њих било. Након стрељања, које се десило код сеоског гробља и „аеродрома“ жртве су опљачкане. Бугари су 18. фебруара у Косанчићу запалили основну школу и зграду Тренче Михаиловића где се налазила пошта, као и још неколико кућа.¹²⁰⁵

У Бојнику су Бугари рано ујутру 17. фебруара затражили од становника храну, покушавајући да прикажу како се спремају за одлазак. Око 14 часова, након стрељања у Косанчићу у Бојник је дошао потпуковник Борис Митров и командант 13. пешадијског пука Стојанов. Борис Митров је приликом доласка у Бојник свратио са одељењем војника у село Црквице, где је наредио сељацима, који су застрашени побегли из Бојника да се врате кућама, јер ће он у селу запалити сваку кућу у којој не буде нашао мушкарца. Потпуковник Митров је по доласку у Бојник одмах наредио да се село обезбеди једним митраљезом са североисточне стране села. Око 15 часова Бугари су почели да пале село Бојник заједно са Драговцем, који је практично био засеок Бојника. Поред пљачкања истерали су из кућа сво становништво које су затекли. Сво становништво је под оружаном пратњом поведено изван села на место „Здравковске њиве“.¹²⁰⁶

У терању људи на стрељање десио се један нетипичан гест. Код раскршћа пута за Коњувце и Косанчић пришао је пуковнику Митрову Зафир Трајковић један од људи из Бојника који је својим угледом могао, ако ништа друго, а онда да покуша код бугарских официра да не стреља народ. Он је рекао да народ није крив за оно што се догодило и да су Срби и Бугари један народ који би могао у блиској будућности да живи у заједничким границама. На то му је Митров одговорио да су ове молбе безвредне и отерао Трајковића у поворку. Бугарски официр

¹²⁰⁴ АЈ, 110–140–397, одлука за Стојанова ф. бр. 7759; ДАС, БИА, IV/52. Димитрије Кулић писао је у својој монографији да су махом стрељани припадници „помоћних партизанских десетина“ и да је на стрељање изведено око 50 лица. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 154.

¹²⁰⁵ АЈ, 110–140–397–398, одлука за Стојанова ф. бр. 7759; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 136–138, 144, 150, 156. У реферату под називом „Злочини бугарских фашиста на терену среза Добричког за време окупације“ који се налази у фонду БИА стоји да је током фебруара 1942. убијено 13 лица из села Каре, пет из села Злате, два из Пасјаче, два из Новог Момчилова и пет из Ћуковца, четири из Дубова, седам из Орљана. Истом приликом запаљено је 10 кућа у селу Ново Момчилово, пет у Злати, 10 у Коњарнику, пет у Пасјачи, 20 у Белом Камену, 14 у Дубову, 67 у Орљану и 10 кућа у Кару. ДАС, БИА, IV/52. Према другој верзији у походу кроз села бугарске јединице починиле су злочине противправног хапшења: у Горњем и Доњем Дреновцу ухапшено је 33 људи и у Кару је ухапшено 15 људи који су потерани у правцу Дубова. Бугарски војници извршили су злочине мучења и хапшења у Коњарнику, Злати и Пасјачи. У селу Старо Момчилово, Бугари су извршили стрељање одређених ухапшеника из поменутих села. Дана 17. фебруара Бугари су извели на стрељање 14 људи из села Кара. Стрељање је извршено недалеко од села, а само један, тешко рањен, остала су у животу. У другој групи стрељани су сељаци из села Дебелог Луга, Злате и Новог Момчилова код места „Обилићев поток“. Стрељано је укупно седам лица. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 188–192.

¹²⁰⁶ АЈ, 110–140–399, одлука за Стојанова ф. бр. 7759.

Михаилов, који се нарочито истицао у грубом опхођењу према народу добацио је: „Мора тако да буде, јер је и мој брат погинуо 15. фебруара у борби са партизанима“.¹²⁰⁷

Дошавши до „Здравковских њива“, Бугари су издвојили мушкарце од жена и деце које су отерали мало натраг према путу. Док су бугарски војници остали са два митраљеза на једном обронку, мушкарцима је наређено да сиђу у долину на једно 50 метара даље и сви су то учинили газећи Пусту реку на којој се већ ухватила кора од леда. Пошто су мушкарци сишли у долину, Бугари су са обронка довикивали да се разместе како је њима било згодније. У том тренутку су почели да „севају“ први рафали и сви људи на губилишту су попадали. Један бугарски војник је са својим митраљезом гађао у вис, пошто није могао да пуца не ненаоружане људе. Одмах је замењен. Официри који су стајали мало даље од стратишта довикивали су попаданим људима да устану ко је жив, јер ћемо живот бити спасен. Лукавство које ће Бугари и касније примењивати је послужило – људи су устајали, а на њих је поново отворана ватра. Овога пута нису преживели. Неколико је покушало рањено да побегне, али узалуд и њих су стигли митраљески меци. Док су бугарски војници убијали мушкарце из Бојника и Драговца дотле су села већ увелико горела, а жене и деца који су били издвојени посматрали су овај злочин. Поједине жене прилазиле су бугарским официрима и молиле их да им поштеде живот, доказујући да су невине, али без успеха. Судбина је била различита и за две жене које су се породиле тог дана. Девојка која је родила женско дете је пуштена, а она која је родила мушко је задржана. Када је почео да пада мрак до удолине где су стрељани мушкарци доведене су жене и деца, па су бугарски војници и на њих отворили ватру. Још већа несрећа је била што су деца која су остала жива плакала, одајући себе и мајку, тако да су бугарски војници на сваку жену и дете појединачно пуцали. Од деце су остала само у животу она која су заспала или била пригушена од својих мајки. Такав случај био је са Милицом Крстић која је свом детету ставила прст у уста и умртвила се, па је тако спасла и себе и дете. Убијање становништва завршено је у 20 часова.¹²⁰⁸

По завршеном злочину у Косанчићу и Бојнику и Драговцу, један део бугарских војника из 13. пешадијског пука ушао је у село Белановце (Лесковачки срез) 18. фебруара тражећи да сељаци предају оружје и муницију. У центру села сакупљена је група сељака која је пропитивана заједно са кметом села и његовим замеником. Бугари се нису задовољили одговорима да из села нико није побегао у шуму и да нико није свраћао од партизана. Из групе је издвојено 28–30 људи, међу којима и три сељака из Придворице, и стрељано пред осталима. Петорица преживелих из страха да не буду поново стављени пред пушке, потказали су 14 људи и означили их као партизана. Њих су Бугари одмах стрељали. Двојица су пак преживела ово стрељање, иако рањени. По завршеном стрељању Бугари су једну групу сељака повели са собом. Већина људи пуштена је у Горњој Стопањи, осим четворице који су поведени за Лесковац. Тројица од ове четворице се нису вратила. Поред масовног злочина убијања у Белановцу извршени су и злочини паљења, пљачке и злостављања.¹²⁰⁹ Тако су жене чије су мушкарце одвели на стрељање Бугари силовали наочиглед њихове деце. Забележен је и случај силовања девојчице од 12 година, чију су мајку, која је покушавала да је одбрани Бугари толико тукли толико да се онесвестила.¹²¹⁰ Истог дана у Печењевцу спаљено је седам кућа за које се претпостављало да су „партизанске“, а такође је убијен један партизан 19. фебруара 1942. године.¹²¹¹

Такође и у селу Петровац 18. фебруара 1942. потпоручник Сава Цанев, командант једног бугарског батаљона који је био стационаран овом селу наредио је да се на зборно место доведе око 30 мештана који су постројени у два реда. Тражећи међу овим људима партизана, Цанев је наредио једном сељаку да изађе из реда и да покаже прстом на оне који су помагали

¹²⁰⁷ Исто.

¹²⁰⁸ АЈ, 110–140–400, одлука за Стојанова ф. бр. 7759.

¹²⁰⁹ АЈ, 110–140–400–401, одлука за Стојанова ф. бр. 7759; АЈ, 110–328–274–328–279, дос. бр. 3016.

¹²¹⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 176–177. Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 532.

¹²¹¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 182.

или били припадници партизанског покрета. Пошто он није знао или није хтео да поткаже своје суседе, Бугари су га убили, а остале ухапшенике спровели за Лесковац као таоце.¹²¹²

У овом покољу је настрадало 300 лица из села Бојника, Косанчића, Стубла, Злата, Обилића и Туковца (Пусторечки срез); Новог Момчилова, Кара, Пасјаче, Дубља (Добрички срез) и Белановца и Придворице (Лесковачки срез). Овај масакр извршен је углавном стрељањем у четири групе и то у Бојнику, Косанчићу, Белановцу и Лесковцу. Поред тога, извршена су и многобројна појединачна убиства. Државна комисија утврдила је да је 16. фебруара у Бојнику убијено поименично седам лица у Стопањској реци. Дана 17. фебруара 1942. стрељано је поименично 25 лица. Истог дана, наводи се да је у Бојнику на месту „Здравковске њиве“ стрељано поименично 197 лица. У селу Лесковцу убијено је поименично 11 лица. Још неколико стотина лица било је на разне начине злостављано. Неколико њих умрло је од злостављања.¹²¹³

У једном немачком извештају од 23. фебруара 1942. стоји „непријатељ 302 мртва, 403 заробљеника стрељано.“¹²¹⁴ Према бугарским подацима у Бојнику је стрељано 470 лица, од чега 127 мушкараца, 254 жена и 89 деце, од којих 32 до три године старости.¹²¹⁵ Окружни начелник Лесковачког округа својим актом од 25. марта 1943. који је упутио Министарству унутрашњих послова обавештавао је да је стрељано 80 људи, 75 жена и 125 деце. Сава Цанев је на суђењу пред новим режимом у Бугарској признао да је тешким митраљезом убио 360 људи. Оптужница га је, пак теретила за 760 убиства. Димитрије Кулић тврдио је да је на стрељање изведено преко 600 људи.¹²¹⁶ У монографији „Бугарска војска у Југославији 1941 – 1945“ стоји да је у Бојнику стрељано око 400 људи, а да је у селима Косанчић, Стубла, Белановце и Петровац стрељано још 150 лица.¹²¹⁷ Хранислав Ракић је наводио да је у Бојнику и Драговцу 17. фебруара запаљено 164 куће, 182 плевње, 82 амбара и салаша и да је убијено минимум 235 људи. Такође је наведено да је стрељање сигурно преживело 93 становника Бојника и 36 становника Драговца.¹²¹⁸

Миливоје Перовић такође је износио број страдалих уз опис догађаја: „... Ујутру су (Бугари) блокирали село, сатерали све становнике у школско двориште и ту их дуго мучили, малтретирани, претили, одвајали и убијали људе. Најзад су предвече цео народ отерали мало даље од села, поред реке, и прво митраљезима покосили људе, а затим жене и децу. Од око 500 лица стрељаних тога дана само су око стотину били мушкарци, и то махом старији...“¹²¹⁹ Никола Илић је масовном злочину у Бојнику и Драговцу посветио велику пажњу. У својој студији објавио је табеларни преглед страдалих који овде дајемо, у мало измењеном облику:¹²²⁰

¹²¹² Исто, 157–158.

¹²¹³ АЈ, 110–31–70–71; АЈ, 110–81–796–81–798, Одлука за Николова, ф. бр. 481. АЈ, 110–140–396–420, одлука за Стојанова ф. бр. 7759; АЈ, 110–140–424, одлука за Бориса Митрова ф. бр. 7760; АЈ, 110–140–427, одлука за Цветанова ф. бр. 7761; АЈ, 110–140–430, одлука за Петровског ф. бр. 7762; АЈ, 110–140–433, одлука за Н. Н. ф. бр. 7763; АЈ, 110–140–436, одлука за Христифорова ф. бр. 7764; АЈ, 110–140–439, одлука за Русева ф. бр. 7765; АЈ, 110–140–442, одлука за Данчева ф. бр. 7766; АЈ, 110–140–445, одлука за Михајлова ф. бр. 7767; АЈ, 110–140–448, одлука за Ристу ф. бр. 448; АЈ, 110–140–451, одлука за Јордана ф. бр. 7769; АЈ, 110–140–454, одлука за Вора ф. бр. 7770; АЈ, 110–140–457, одлука за Бекташа ф. бр. 7771; АЈ, 110–140–460, одлука за Н. Н. ф. бр. 7772; АЈ, 110–140–463, одлука за Христу Иванова ф. бр. 7773; АЈ, 110–140–466, одлука за Петрова ф. бр. 7774; АЈ, 110–140–469, одлука за Саву Цанкова ф. бр. 7775; АЈ, 110–140–472, одлука за Н. Н. ф. бр. 7776; АЈ, 110–140–475, одлука за Н. Н. ф. бр. 7777; АЈ, 110–140–478, одлука за Н. Н. ф. бр. 7778; АЈ, 110–140–481, одлука за Николу ф. бр. 7779; АЈ, 110–328–87–328–107, дос. бр. 3016; АЈ, 110–328–116–328–120, дос. бр. 3016 Видети: Никола Илић, *Крвави фебруар (13–18.2.1942)*, Лесковац 1977, 43–49; Миливоје Перовић, *Хроника о Пустој Реци*, Београд 1951, 36; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 44–47.

¹²¹⁴ ВА, НМА, НАБ-Н-501/247/872-873 (регеста).

¹²¹⁵ *Зборник I/21*, 218. Видети: *Зборник I/3*, Београд 1953, 187.

¹²¹⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944... том други*, 152–153.

¹²¹⁷ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 98.

¹²¹⁸ Х. Ракић, „Бојник и његова трагедија...“, 38–39.

¹²¹⁹ М. Перовић, *Лужна Србија*, 135.

¹²²⁰ Н. Илић, *Крвави фебруар...*, 116. Видети идентитете жртава: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 158–175.

Табела бр. 14: Старосна и родна структура броја погинулих у селима Пусте реке

СТРЕЉАНИ У БОЈНИКУ И ДРАГОВЦУ			
Старост	Мушкарци	Жене	Укупно
1 година старости (1941 – 1942)	6	6	12
1 – 3 године старости (1939 -1941)	13	14	27
3 – 7 година старости (1935 – 1938)	31	20	51
7 – 15 година старости (1927 – 1934)	20	29	49
15 – 25 година старости (1917 – 1926)	40	15	55
25 – 60 година старости (1882 – 1916)	145	106	251
60 – 80 година старости (1862 – 1882)	31	30	61
УКУПНО	286	220	506

У једном документу који је проистекао из администрације владе Милана Недића записано је следеће: „15. фебруара (1942) у селу Бојнику Округ Лесковачки бугарска војска долази у сукоб са једном комунистичком групом. Том приликом бугарски војници су запалили 20 кућа и стрељали 20 сељака у селу Бојнику иако комунистичка група није била из овог села. Уместо да бугарски војници наставе гоњење за комунистима они после паљења кућа и стрељања сељака враћају се у правцу Лесковца, а два дана после без икаквог разлога долази поново бугарска војска у село Бојник из кога су се партизани већ били повукли и спаљују цело село, стреља око 200 људи, жена и деце на пољани, од којих остаје 50 рањене живе деце, коју доцније органи српских власти склањају и смештају по болницама ради лечења“.¹²²¹

Генерал Стеван Радовановић јављао је у свом извештају од 26. фебруара 1942. Министру унутрашњих послова да су 17. фебруара партизани напали Бугаре и да је у тој борби погинуло 12 бугарских војника, а да је 16 рањено. Даље ја стајало да су Бугари у циљу одмазде у Бојнику упалили око 100 кућа, стрељали око 90 људи и интернирали око 70 људи. У селу Драговцу стрељано је 30 људи, интернирано је 20 људи, а спаљено је око 40 кућа.¹²²² У извештају окружног начелника Лесковачког округа од 25. марта 1943. које је послато Министарству унутрашњих послова стајало је да је после извршене паљевине стрељано око 80 мушкараца, 75 жена и 125 деце (укупно 280) од стране Бугара.¹²²³ Такође је и командант Штаба XI добровољачког одреда капетан Ђура Перовић писао да је бугарског команданта молио да убудуће не предузима стрељање невиних грађана, објашњавајући да су напад извршили партизани који нису из Бојника. Овај добровољачки одред учествовао је у чишћењу терена између Лебана и Бојника, али не и у акцијама које су претходиле овом масовном злочину. Капетан Перовић даље је записао да је у Бојнику стрељано од 150 до 200 људи, старијих мушкараца, жена и деце, рањено је око 40–50 деце које је он сместио по кућама околних села. Теже рањена деца пребачена су у лебанску болницу.¹²²⁴

Злочин који се десио у Бојнику и околним местима описан је и од стране Посланства НДХ у Софији. У недељном извештају који је послан министру иностраних послова НДХ 28. фебруара 1942. стајало је да је дошло до инцидента у селу Бојник. Бугарске чете су између Лебана и Прокупља прогањале „српске комите“ и дошле су у село Бојник где су „лепо дочекане“ од стране свештеника и мештана. Међутим, група од око 120 „српских четника“ напала је Бугаре и том приликом убила 13, а ранила 22 војника. Касније када је Бугарима стигло појачање село је спаљено, а убијено је 150 људи.¹²²⁵ О овом злочину чуло се и до Совјетског Савеза. Лист „Известија“ доносио је у свом броју од 9. априла 1942. текст у коме је између осталог писало: „У насељу Бојник југословенски патриоти су напали и уништили мали бугарски одред од око 20 људи. У знак одмазде, Бугари су потпуно уништили село Бојник и још два суседна села. Становници тих села – жене, старци, деца, били су поубијани ватром из топова и митраљеза“.¹²²⁶

¹²²¹ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

¹²²² Зборник I/3, 354.

¹²²³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 153.

¹²²⁴ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у Лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994, 100.

¹²²⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 10.

¹²²⁶ Rastislav Terzioski, „Sovjetska štampa u fašističkom opredeljenju i okupatorskoj ulozi Bugarske u Jugoslaviji 1941–1944“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1–4, (1978), 513.

Након завршетка бугарске окупације Државна комисија наредила је својим подручним органима Окружном и Среском повереништву да изађу на терен како би обрадили злочин „масовног убиства грађана села Злата, Стубле, Косанчића, Обилића, Кара, Ћуковца, Пасјаче, Новог Момчилова и Дубова“. Комисија у чијем саставу су били члан Окружног повереништва Лесковачког округа Земаљске комисије, секретар Среског повереништва Пусторечког среза и члан НОО у Косанчићу изашла је на терен 5. марта 1945. године. Мотив овог масовног злочина није могао да буде тачно утврђен у том тренутку, али се испитивањем сведока дошло до закључка да су Бугари побили ове људе да би онемогућили развијање партизанског покрета у Пустој Реци, али и због извршеног напада на њих 14. фебруара 1942 године. По доласку у Косанчић, фотограф команде подручја Лексовац, Ратко Глигоријевић из Сливника снимио је спаљену школу, здравствену станицу, пошту и остале зграде, као и место злочина. Извиђањима је комисија утврдила идентитете жртава, њихов број и начин стрељања, а који је већ наведен тексту.¹²²⁷ Нешто раније, почетком фебруара 1945. у Бојник је дошао референт Земаљске комисије Србије Миодраг Станковић који је у сарадњи са представницима среског и окружног повереништва и НОВ власти кренуо у прикупљање доказа масовног убиства, паљења и пљачке који је бугарски окупатор учинио средином фебруара у Бојнику. Према записнику који је састављен 18. фебруара 1945, у договору са присутнима, комисија је обишла село и зграде које су још увек остале од паљења. Обиђено је и стратише „Здравковске њиве“ на коме је побројано 210 хумки са пободеним крстовима. По казивању присутних мештана на дан 17. фебруара стрељани су прво мушкарци који су одвојени од жена, а на месту где су се налазиле крстаче стрељане су жене са децом. Поменути фотограф Ратко Глигоријевић фотографисао је преостале зграде које су биле паљене у Бојнику, место где су жртве стрељане и преживеле са стрељања. Затим су становници Бојника давали сведочанства којих је сакупљено на десетине. Дана 21. фебруара 1945. посао прикупљања доказа је завршен.¹²²⁸

*

Потврду о стравичном злочину бугарске војске у Бојнику и околини налазимо и бројним у сведочењима преживелих. Једно од таквих, богато чињеницама и уједно потресно, било је сведочење Мирка Ђенића из Бојника који је после рата причао о овом догађају: „...Ја нисам био погођен. Око мене је била гомила лешева. Чуо сам команду да устанем. И даље сам лежао на раме и подигао главу на најближи леш. Ћутао сам и држао затворене очи. Осетио сам јак ударац кундака у груди, чуо псовку и наређење да устанем. Устао сам и видео стравичну слику око себе... све нас преживеле терали су да станемо у строј испред гомиле лешева, окренути према митраљезима. Ми нисмо хтели да се постројимо. Поново је пала команда да пуцају. Нисам чуо када је почело да пуца, али утрнула ми је лева рука. Био сам рањен. Пао сам. На мене су пала три мртва човека. Ћутао сам. Пуцали су дуго, дуго. После је било појединачно убијање рањених. Тада сам поново рањен у леђа“.¹²²⁹

Ређала су се даља сведочења преживелих. Драгољуб Стојнаовић из Драговца присећао се: „Мене су Бугари повели са мајком Јевросимом и сестром Драгицом старом 6 година. Када су пуцали на нас мене су ранили у десну руку и она ми је сада укочена у лакту. Мајка Јевросима као и сестрица Драгица су погинули, а деда Петко је био са мушкарцима на стрељању, али је остао жив“.¹²³⁰ Роска Величковић из Драговца потврђивала је масовни злочин бугарских војника својом причом: „Отерана сам била на стрељање и приликом пуцања била сам рањена у дену руку, у десну шаку и десни кук и метак је изашао кроз леви кук, а затим ме је митраљез дохватио преко прса, тако да сам изгубила три ребра. Бугари су накнадно заилазили и дотукли поједине који су давали знаке живота, те су тако и мене пошто сам ја

¹²²⁷ АЈ, 110–328–112, дос. бр. 3016.

¹²²⁸ АЈ, 110–328–189, дос. бр. 3016. У још једном документу који је настао радом југословенских органа Министарство унутрашњих послова ФНРЈ је у свом допису од 8. априла 1949. Управи Државне безбедности за НР Србију кратко презентовала злочин у Бојнику нагласивши да је током акције убијено преко 400 лица и запаљено 214 кућа. ДАС, БИА, I/60.

¹²²⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 139.

¹²³⁰ АЈ, 110–328–222, дос. бр. 3016

лежала на стомаку ударили метком у леђа и исти ми је изашао на десну страну ребара. Како је већ настао мрак Бугари су викнули: 'Не тепајте цео народ на левом крилу', јер су то били грађани из села Драговца, а они су нарочито били кивни на село Бојник...“ Евгенији Маринковић, такође из Драговца, Бугари су у масовном стрељању убили дете, а она је била тешко рањена: „Ја сам била поведена на стрелиште са једним дететом Станиславом старим 3 год.(ине). Сећам се када су људи били стрељани. Бугари су нас жене сакупили на једну гомилу и сећам се како је један фелфебел (фелдвобел – Б. Т.) имао на прсима једну дампу и тукао је све по реду. Када су опалили из митраљеза моје дете Станислава које сам држала у рукама погинуло је, била је погођена у груди, а ја сам била рањена на четири места: један метак ме је погодио у леву страну, близу леве слепоочнице, у леву мишку и у леву бутину. Бугари су тукли из два митраљеза унакрсно, а ја сам по несрећи била близу једног митраљеза. Била сам у несвести и други су ме са овог разбојишта изнели доцније...“¹²³¹

2.1.3. Масовни злочини током прве половине 1942. (Горња Стражава, Гаџин Хан и Југовац)

У офанзиви на простору Топлице и Јабланице коју су предузеле бугарске јединице током фебруара и марта извршени су бројни злочини над цивилима.¹²³² На дан 20. фебруара 1942. у Горњој Стражави, северно од Прокупља (Добрички срез) бугарска казнена експедиција из Прокупља побила је 26 лица, четири теже и четири лакше ранила, док је једна особа остала неповређена. Три бугарска војника на коњима наишла су село око 9 часова пре подне. Када су Бугари ујახали у село ненадано су се сусрели са око десетак партизана. У сукобу који је неминовно морао да се одигра погинуо је један бугарски војник, док су се друга двојица сакрила у селу. Мањи део становништва из села, бојећи се бугарске одмазде напустио је Горњу Стражаву и разбежао се по околним селима. Није прошло много времена од погибије бугарског војника (према више сведочења око сат и по) када је у село дошла казнена експедиција – две до три чете бугарских војника на камионима и коњима из Прокупља. Дошавши пред село Бугари су се поделили у две групе од по 250–300 војника. Једна група је блокирала село, а друга група почела је да хвата сељаке на које је наишла и да врши стрељање. Бугари су улазили у куће, прикупљали све укућане од мале деце до старца и одводили их у јужни део села. Ту су их збили у густу гомилу тако да су људи лежали једни преко других или чучали у блату или снегу, глава нагнутих ка земљи. Људи у гомили били су окружени тешким митраљезима и наоружаним војницима. Према подацима са којима је располагала Државна комисија један бугарски потпоручник Атанасов „Штука“ издвојио је два јача младића из гомиле и одвео их до команданта, потпуковника Пенче Серафова. Он им је наредио да изаберу још 37 сељака, млађих и добро развијених људи. Ових 39 мушкараца је постројене у ред по двоје са рукама везаних на леђима. Четири лица успела су да се извуку из колоне што залагањем сељака што прибегавањем лукавства. Остале везане људе, Бугари су повели путем за Прокупље и код места званог „Теразије“ постројили их испред три тешка митраљеза на растојању од 5–6 метара. Бугари су почели да врше стрељање, али толико непрецизно да неколицина није била ни погођена. Злочинци су се брзо организовали и усправили оне који су још били живи. Овом приликом један бугарски војник је изјавио да неће даље да пуца, јер убија „часне људе“. После испаленог другог рафала, један од официра је довикнуо војницима: „Доста, наши су меци отровни. Сви су мртви“. Други официр је на то додао: „Не, остаће многи живи“, а затим се обратио сељацима који су још били живи: „Устајте ко је жив и идите својим кућама“ (прича се одвијала на бугарском језику). Ипак, бугарски војници послужили су се лукавством. Свако ко је устао био је на месту убијан. Поред тога, Бугари су спалили неколико зграда, школу и два коша.¹²³³

¹²³¹ АЈ, 110–328–223, дос. бр. 3016.

¹²³² ДАС, БИА, IV/52; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 186–187.

¹²³³ Идентитети убијених и оштећених у одлуци за Пенчу Серафова. АЈ, 110–81–786, 81–791, одлука за Николова, ф. бр. 481; АЈ, 110–85–953–972, одлука за Пенчу Серафова ф. бр. 776; АЈ, 110–85–974–979, одлука за Атанасова Штуку ф. бр. 777; АЈ, 110–85–981–986, одлука за Сапунџијева ф. бр. 778; АЈ, 110–85–997–1000,

Причу о овом масовном стрељању и о „бугарском лукавству“ наилазимо и у сведочењу преживелог Стојана Ранковића из Горње Стражаве: „...После стрељања Бугари су чекали да неко од нас устане, па нам је потпоручник који је учествовао у стрељању говорио: 'Хајде, нека устане ко је остао жив и нека иде на к'шта'. Иако сам се осећао здравим, нисам смео да устанем. Тада је он наредио војницима да свакога од нас окрену и ко покаже да је у животу, да се дотуче оружјем. Потпоручник је између осталог рекао: 'Окрећи свакога, мајку му његову, и туци у главу, немој у месо, нека нас запамте, мајку им њихову српску'. Опалио је метак у мене који је прошао поред само коже и опалио у главу леша једног мог сељака, тако да сам ја био окрвављен, па кад је видео да сам погођен, отишли су...“¹²³⁴

Месеца марта, у акцији против Бабичког партизанског одреда, бугарски војници извршили су злочин стрељања 10 сељака из села Дуга Пољана, Горњи Душник, Миљковац, Чагровци и Гаџин Хан. Командант бугарског пука који је предводио потеру био је пуковник Иван Костадинов, а у склопу ове бугарске јединице била је и једна брдска батерија под командом капетана Николова. Село Гаџин Хан је блокирано, а 40 сељака је узето за таоце у случају да се нешто деси некоме од бугарских војника. Међутим, једну бугарску патролу која је извиђала терен напали су партизани код села Дуга Пољана. У пушкарању један бугарски војник био је рањен. По повратку патроле, револтиран овим догађајем, пуковник Костадинов наредио је да се сви људи који се нађу на путу стрељају. Према наређењу бугарског команданта бугарски војници су на путу према Дугој Пољани ухватили десет лица. Њима су придодата још два сељака из Гаџиног Хана и сви су изведени на стрељање поред Кутинске реке у атару села Гаџин Хан, југоисточно од Ниша. Живојин Стојановић из Чагроваца, један од двојице преживелих, био је мучен и изведен на стрељање. Само је пуким случајем остао у животу: „... када су почели да стрељају, ја сам био лакше рањен, и један мој брат. Поклопили смо се ничице и тако смо лежали до пола ноћи. Када су завршили стрељање из митраљеза, онда су зашли редом по лешевима и почели да боду ножевима. Тако су страшно измрцварили лешеве да човек то није могао да гледа. Тада су била стрељана још 10 лица и разних села и то: један из Дуге Пољане, један из Горњег Душника, један из Миљковца, два из Гаџиног Хана и шесторица из Чагровца, само смо нас двојица остали у животу“.¹²³⁵

Бугарски окупатор вршио је злочине и приликом претреса Бабичке Горе који је извршен од 2. до 10. марта 1942. године. Према извештају немачког команданта Југоистока, бугарски војници су тада „уништили“ 136 лица у селима Братишевац, Извор, Ресник, Личје, Драговље и др. Поред тога заробљено је 233 „партизана“ (углавном цивили).¹²³⁶ Државна комисија је утврдила да је у садејству са Немцима, бугарска казнена експедиција у гоњењу партизана починила бројне злочине у Запањском срезу током фебруара и марта 1942. године. Одведено је у Немачку 94 лица, у немачке логоре распоређено је седам лица, у бугарске логоре доведено је 10 лица, злостављано је 10 оштећеника, попаљена је имовина 54 оштећеника, опљачкано је 11 оштећеника и убијено је 21 лице.¹²³⁷

Следећи масовни злочин десио се неколико недеља касније. Дана 11. априла 1942. у село Југовац, северно од Прокупља, дошли су четници Косте Пећанца ради прикупљања оружја. Пошто су партизани покупили сво оружје пре доласка четника, није имало шта да се узме, па

одлука за Александра Манева ф. бр. 779. У монографији Димтрија Кулића стоји да се овај злочин десио 22. фебруара 1942. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 192–193. Венцеслав Глишић и Светислав Савковић су наводили да је убијено 28 лица, док у књизи „Бугарска војска у Југославији 1941–1945“ стоји да је убијено 35 лица. V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 318; V. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 99; Светислав Савковић, „Терор и злочини окупатора и њихових слугу у Топлици (1941–1942)“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 81.

¹²³⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 192–193, 249.

¹²³⁵ Исто, 337–338.

¹²³⁶ Иван Глигоријевић, *Партизански одреди Источне Србије 1941–1944*, Београд 1969, 177–180; V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 318.

¹²³⁷ АЈ, 110–225–646, одлука за Антона Богданова ф. бр. 23276. Видети: АЈ, 110–225–643, одлука за Петрова ф. бр. 23275; АЈ, 110–225–654, одлука за Ивана Козајева ф. бр. 23278; АЈ, 110–225–657, одлука за Чевдарова ф. бр. 23279

је дошло до свађе између четника и сељака. У свађи један четник убио је нехатом једну жену.¹²³⁸ Након неколико дана, у ноћи између 13. и 14. априла 1942. дошли су у кућу Спасе Ристића из Југовца четири партизана из Топличког одреда и ту преноћила. Бугарске окупационе власти сазнале су за случај убиства жене од стране четника, па су упутиле казнену експедицију из Прокупља, не знајући да су партизани у селу. У 3 сата ноћу стигла је бугарска коњица из 17. дивизије и блокирала село, а пред саму зору стигла је и пешадија са два топа. Пешадијске јединице поделиле су се у две групе: једна је са топовима попунила блокаду, а друга група се поделила у патроле на 10 војника. Поред Бугара којих је било око 600, дошао је и један одред СДС под командом поднаредника Бојовића. Читавом акцијом командовао је поручник Тодор Станимиров. Бугарске патроле су улазиле у сваку кућу изводиле све мушкарце старије од 10 година и спроводиле их у двориште Михајла Ристића чија се кућа налазила на југозападној страни села. Последња кућа који су Бугари требали да претресу била је Спасе Ристића. Пошто су се у њој још увек налазили партизани, неминовно је уследио окршај у коме су погинули један бугарски војник и два партизана, док су се двојица предала. После завршене борбе која је трајала неколико сати (од 8 до 15 часова), Бугари су заробљене сељаке одвели у поље између села Горње Трнавe и Југовца и тражили да се добровољно јави свако ко је учествовао у борбама код Блаца и Шиљевогца. Пошто се нико није јавио, један Бугарин, за кога се веровало да је био војни иследник у Прокупљу прочитао је 24 имена. Ова лица, заједно са два заробљена партизана спроведена су за Прокупље, док су остала лица пуштена. Рано ујутру 15. априла 1942, затвореници су спроведени у зграду раније Соколане где је извршено ислеђивање, а потом су враћена у Југовац (23 мештана и два партизана). У Југовац је колона стигла око 10 часова ујутру. Одмах је пуштено на слободу четири лица. Потом су у центру села обешен један заробљени партизан. Бугари су, након тога, кренули са паљењем кућа (укупно запаљено 15 домаћинстава), а потом и са стрељањем. У дворишту Манојла Јоксића испред два тешка митраљеза постројено је њих 19 и стрељано (18 лица убијено испод 25 година). Борисав Лукић, за кога се веровало да је командир партизанске чете, посебно је убијен. Лешеви су потом сахрањени од стране породица на локалном гробљу.¹²³⁹

Милорад Савковић из Југовца, један од очевидаца догађаја сведочио је о овом злочину након ослобођења, наводећи да се стрељање десило 13. априла: „...Сва двадесеторица ухваћених и тако свезаних дотерани су на једну ливаду уз једну омању увалу. Бугарски војници су принели два тешка митраљеза на растојању од пет метара и у таквом положају на свезане људе отворили силовиту митраљеску ватру. Стрељани су били посечени мецима из митраљеза. Некима је од митраљеских рафала била одсечена глава, некима нога, руке и други делови тела. Свако од стрељаних имао је 30 до 40 рана на себи. Од двадесеторице стрељаних њих 18 је био испод 18 година старости. Само су двојица стрељаних имали око 40 година...“¹²⁴⁰

Према Живану Стојковићу од марта до априла 1942. у лесковачком и врањском крају терором је било обухваћено 386 грађана; од тога је убијено 83, ухапшено 262, интернирано 29, суђено 8 и претучено 4. Одмаздом Бугара био је обухваћен највећи број грађана око 225. Априла и маја било је терорисано укупно 197 грађана, од јуна до октобра 94, а у новембру и децембру 95 грађана.¹²⁴¹

¹²³⁸ ДАС, БИА, IV/52.

¹²³⁹ Видети идентитете жртава: АЈ, 110–81–788, 81–791, 81–814–81–816; Одлука за Николова, ф. бр. 481. У другом документу наведени су другачији подаци: АЈ, 110–84–138–159, одлука за Тодора Станимирова ф. бр. 661. Видети: АЈ, 110–84–128–191, одлука за Георги Николова ф. бр. 663; АЈ, 110–84–199, одлука за Русева, ф. бр. 664; АЈ, 110–84–208, одлука за Никифорова ф. бр. 665; АЈ, 110–84–221, одлука за Николу Тодорова ф. бр. 666; АЈ, 110–84–232, одлука за Анева ф. бр. 667; АЈ, 110–85–987, одлука за Сапунџијева ф. бр. 987; АЈ, 110–87–233, одлука за одлука за Станкова ф. бр. 954; АЈ, 110–87–238, одлука за Бојацијева ф. бр. 955. Упоредити: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 100. У монографији Димитрија Кулића такође су наведене жртве стрељања, али се идентитети не слажу: ДАС, БИА, IV/52; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 219. Видети: V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 319; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 53–54; С. Савковић, *n. d.*, 82–83.

¹²⁴⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 218–219.

¹²⁴¹ Живан Стојковић, „Одмазда непријатеља као доказ јачања народноослободилачког покрета у Лесковцу, Врању и околини у другој половини 1942. године“, *Лесковачки зборник*, XXIII, (1983), 136.

2.1.4. Злочини Бугара приликом Јунске офанзиве у југоисточној и источној Србији

Акција чишћења од 20. до 23. јуна 1942. на подручју Великог и Малог Јастрепца извршена је од стране јединица 17. пешадијске дивизије из Прокупља, а под командом пуковника Ханџијева команданта 13. пешадијског пука из Лесковца и заменика команданта дивизије. Акција је обухватила Горњу и Доњу Бресницу, Кончић, Здравине, Велику Плану, Малу Плану, Крњи Град, Горњу Јошаницу, Бресличице, Белогошу, Меровац, Омеровац, Мршељу.¹²⁴² Акција коју су бугарске јединице спровеле против партизанских одреда нису дале жељене резултате. Већи део припадника НОП-а је успео да се извуче тако што су подељени на мање групе од по троје–четворо. Међутим, ову акцију пратили су бројни, масовни и брутални злочини које је бугарска војска починила над цивилима.

Окружно начелство Лесковачког округа обавештавало је Команду Нише области 24. јуна 1942. да је акција Бугара против партизана на Јастрепцу трајала од 15. до 23. јуна 1942. и да бугарске јединице нигде на Јастрепцу нису наишле на партизана. Приликом ове акције у Крајковцу је спаљено преко 30 кућа, а у селима Биљегу, Лепаци, Облачини и Девчи попаљене су само „партизанске“ куће. У селима које чине општине мраморску, александровачку, балајначку, азбресничку, облачанску, петровачку и старобожурску вршени су претреси скоро у свакој кући. Такође је из ових општина одведен знатан број сељака за Ниш. „Недићеве власти“ оцениле су ову акцију као безуспешну. Бугарска војска која је вршила проверу требала је да делом остане на Јастрепцу, а делом да се спусти у подножје планине и на тај начин да онемогући везу партизанских одреда са селима и тако их принуде на предају или борбу, утом пре што су партизани на овом терену бројали око 150 људи: „...Чим се бугарска војска вратила са терена, сељаци из општине петровачке саопштили су ми да су се партизански одреди спустили са Јастрепца и поново загосподарили општинама као и раније“, писао је начелник Добричког среза. По Недићев систем ова акција била је још гора, пошто су Бугари разоружали одред војводе Цигољског у јачини од 150 људи који су налазио у Петровачкој општини. Овај одред није био у служби четника Косте Пећанца, него је представљао паравојну формацију у форми сеоске милиције која је боравила у селима поменуте општине.¹²⁴³

Дана 30. јуна 1942. Команда Нишке области СДС достављала је извештај о завршеној бугарској акцији на падинама Великог и Малог Јастрепца. Према извештају убијено је око 240 људи, међу којима се сматрало да је било и партизана. Сам начелник штаба бугарског корпуса казао је да партизани овом акцијом на Јастрепцу нису уништени и да је међу погинулима највећи број сељака за које је он сматрао да су јатаковали партизанима.¹²⁴⁴

Овим поводом огласио се и Коста Пећанац који је крајем јуна писао Милану Недићу како му је једна већа делегација из Прокупачког среза предала „резолуцију“ у којој стоји да Бугари у Топлици праве „тешка насиља према тамошњем невином становништву“ правдајући се да се у дотичним селима „налазе партизани и да они због тога тако кажњавају српски народ“. Пећанац је на крају писма замолио Недића да он одреди једну српско-немачку инспекцију која би утврдила „право стање ствари“.¹²⁴⁵

Штаб СДК у свом извештају од 3. јула 1942. наводио је да је у Прокупачком, Косаничком и Јабланичком срезу причињена велика штета. У Прокупачком срезу спаљена су села: Велика

¹²⁴² АЈ, 110–31–65–66; АЈ, 110–81–832; Одлука за Ханџијева, ф. бр. 483; АЈ, 110–84–83–137, одлука за Тодора Станимирова ф. бр. 661; АЈ, 110–84–179, одлука за Николаја Петрова ф. бр. 662; АЈ, 110–84–184–187, одлука за Георги Николова ф. бр. 663; АЈ, 110–84–197, одлука за Русева ф. бр. 664; АЈ, 110–84–206, одлука за Никифорова ф. бр. 665; АЈ, 110–84–219, одлука за Николу Тодорова, ф. бр. 666; АЈ, 110–84–230, одлука за Анева ф. бр. 667; АЈ, 110–84–244–246, одлука за Драганова ф. бр. 668; АЈ, 110–84–253, одлука за Мађарског ф. бр. 669; АЈ, 110–84–262, одлука за Галева, ф. бр. 670; АЈ, 110–87–242, одлука за Бојацијева ф. бр. 955; АЈ, 110–129–131, одлука за Љубу Манова ф. бр. 5795; АЈ, 110–129–134, одлука за Данева ф. бр. 5796; АЈ, 110–129–137, одлука за Константина Влахова ф. бр. 5797; АЈ, 110–150–655–660, одлука за Антона Балтакова ф. бр. 9900.

¹²⁴³ АС, БИА, IV/52.

¹²⁴⁴ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 29; *Зборник I/21*, 281–283.

¹²⁴⁵ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 30.

Плана, Горња Јошаница, Доња Јошаница и још нека села. Наводно је стрељано 267 људи, око 200 интернирано. У Јабланичком срезу интернирано је 15 сељака који су 29. јуна 1942. дотерани у Лебане.¹²⁴⁶ Према једном другом документу 22. јуна 1942. у Прокупачком срезу стрељано је више десетина сељака: у Горњој Јошаници 43, у Попову 3, у Приговцима 2, у Претрешњи 2.¹²⁴⁷

О овој акцији и учињеним злочинима говори се и у документацији ЈВуО. Мајор Кесеровић је обавештавао Михаиловића да су од стране Бугара и СДС извршене велике потере против партизана на Јастрепцу: „У селима Велике Планае, Придворица, Јошаница и Претреси, Бугари су убили 700 Срба. Похватају невино становништво са вилама и мотикама, сликају их и онда стрељају под изговором да су напали бугарску војску. За време ове потере, гром је убио 10 Бугара и услед панике Бугари се побили између себе. Има доста мртвих и рањених...“¹²⁴⁸

Такође у једном извештају ОК КПЈ за Крушевац ПК КПЈ за Србију од 3. јула 1942. дати су подаци о извршеној акцији на Јастрепцу. У извештају је стајало да акција „недићеваца и даље траје“, а да су Бугари 18. и 19. јуна организовали велику потеру. До сукоба није дошло, јер су се партизанске јединице свесно повлачиле и избегавале борбу. Погинула су три партизана, а из села Јастрепца одведено је 10 сељака који су касније стрељани у Крушевцу.¹²⁴⁹

Истовремено са стрељањем на Великом Јастрепцу, извршени су и злочини на Малом Јастрепцу у Добричком срезу. У јуну је стрељано око 50 сељака из Бреста, Крајковца, Азбреснице и Дудулајца. Повод за ову одмазду било је што су партизани 18. јуна 1942. пресрели један путнички аутомобил код села Мерочине, који је припадао команданту бугарске дивизије у Прокупљу. Шофер је стрељан, а у циљу одмазде бугарски војници извршили су стрељање. Уз то, за обештећење кола наплаћено је око 2.000.000 динара од становништва из села Облацине, Баличевац, Рожина, Лепаја и Брест.¹²⁵⁰

*

Дана 21. јуна састале су се бугарске јединице на врху Великог Јастрепца. Јединице из Лесковца водиле су преко 200 сељака. Заробљеници су потом стрељани по групама. Прва група од 20 људи стрељана је на месту званом Тисовац, четворо је било тешко рањено.¹²⁵¹ Друга група стрељана је недалеко од места стрељања прве групе. Убијено је 39, један је рањен, а троје је успело да побегне.¹²⁵² У трећој групи стрељано је 44 лица.¹²⁵³ У четвртој групи стрељано је 6 лица, а успело је да побегне 4 лица.¹²⁵⁴ Дана 22. јуна 1942 у склопу исте акције на збору у Великој Плани издвојено је 20 млађих и добро развијених младића, па су са седам сељака успут похватаних, одведени на место изнад сеоске школе код „детелине Даринке Крстовић“ и ту стрељани из митраљеза (убијено 25).¹²⁵⁵ На месту „Глишовска воденица“ у Великом Јастрепцу убијено је једно лице за време исте акције 20. јуна 1942.¹²⁵⁶ У атару села Велике Планае на месту званом „Лазовске воденице“ стрељано је двоје људи 22. јуна 1942. године.¹²⁵⁷ У току исте акције ухваћен је један пастир у Великом Јастрепцу и претучен, да је после три дана умро од задобијених рана.¹²⁵⁸ У Меровцу убијени су од Бугара 22. јуна две особе.¹²⁵⁹ Поред тога стрељано је још четири лица.¹²⁶⁰

¹²⁴⁶ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 34; *Зборник I/21*, 290. Видети: ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

¹²⁴⁷ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132; ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 20.

¹²⁴⁸ *Zbornik XIV/1*, 438.

¹²⁴⁹ *Зборник I/4*, Београд 1954, 9.

¹²⁵⁰ V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 319; С. Савковић, *н. д.*, 84–85.

¹²⁵¹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–795, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁵² За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–794, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁵³ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–795, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁵⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–795–81–796, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁵⁵ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–796, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁵⁶ Видети: АЈ, 110–81–796, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁵⁷ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–796, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁵⁸ Видети: АЈ, 110–81–796, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁵⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–796, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁶⁰ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–796, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

Успело је да се утврди осам стратишта на којима су вршене егзекуције, а који се донекле разликују од горе наведених стратишта: 1) на Јастрепцу на месту „Тисовац“ (18); 2) на Јастрепцу код места „Стовариште“ (73 лица стрељано); 3) на Јастрепцу на месту „Криви Рт“ (62); 4) на Јастрепцу на месту „Поглед“ (9), 5) у Великој Пални код основне школе (35); 6) у Мршељу на путу (1); 7) у Меровцу (1); 8) у Горњој Бресници (1). Убиства су вршена стрељањем, али су жртве и премлаћиване на смрт, тучене моткама, убадане ножевима или су живе бацане у јаму. Преживели су причали да се поједини бугарски официри убијали становништво из „освете“, зато што им је у Првом светском рату на тој територији погинуо брат, отац или неко други близак или је погинуо у борби са Србима на неком другом месту. Поред тога 22. јуна извршено је паљење куће и вршена пљачка у Великој Плани и Горњој Бресници. Број попаљених зграда износио је више од 70.¹²⁶¹

Преко изјава које је сакупила Државна комисија успела је донекле да реконструише начине масовних стрељања. Реконструкција се, „по обичају“ донекле разликује од горе наведених података. У једном таквом опису стајало је следеће: „...Прво је одвојена једна група од 20 људи и предата неком поручнику Тракијанцу, који их је са 40 војника спровео до места зв.(аног) Тисовац на Великом Јастрепцу. Пошто их је спустио у један поток, смешећи се и палећи цигарету, саопштио им је да је у прошлом рату на овом месту погинуо његов брат и да ће ту они бити стрељани. По његовом наређењу војници су отворили ватру из пушака и једног пушкомитраљеца на лица одређена за стрељање. Један од сељака Аксентије Јовановић (Јанковић – Б. Т.) почео је да бежи. Војници су га појурили, сустигли га, изболи на 18 места ножевима, извадили му мозак из лобање и ставили у шешир. Готово сви војници јурили су за Аксентијем. На месту стрељања остала су само двојица, који су дотукли оне за које су приметили да су још у животу. Тако је побијено 16 лица, а четири су преостала у животу рањена“.¹²⁶²

Друга група сељака, њих 74 изведена је на стрељање на (месту) зв.(аном) Стовариште на Великом Јастрепцу. Стрељањем је руководио један бугарски потпоручник из 17. дивизије. Прво их је поделио у две групе, а затим је пришао са упереним револвером Миодрагу Савићу у намери да га убије. Савић је почео да бежи, али су војници припуцали за њим и убили га. Овај инцидент искористила су тројица сељака и побегла. Војници су пуцали за њима, али их нису погодили. Да не би и даље бежали, бугарски потпоручник је наредио да преостали из прве групе легну на земљу. Тако су лежали док је друга група побијена, а затим су војници из пушака отворили ватру и на њих. Из прве групе остала је жива само једна особа. То значи да су Бугари овом приликом убили 73 особе. Стрељање је вршено на тај начин што су групе од 10 лица одвођене на 30 метара даље од осталих и ту су их бугарски војници претходно тукли моткама, а затим стрељали. Мртви и полумртви затрпани су у две раке. Највероватније је овим стрељањима руководио капетан Тодор Станимиров, командант 7. коњичког дивизиона.¹²⁶³

Трећа група од 49 лица издвојена је као група партизанских сарадника и симпатизера и предата бугарској јединици која је припадала бугарској војсци која је била смештена у Крушевцу. Сви су одведени на место звано Криви Рт на Великом Јастрепцу и ту у групама по 10 издвајани и стрељани; тада је побијено 44 лица. Осталих петоро одведено је у крушевачки затвор где су боравили неко време, а потом су пуштени.¹²⁶⁴

Четврта група од 10 сељака одведена је на стрељање на месту званом „Велика Ђулица“ на Великом Јастрепцу. Један официр из 17. пешадијске дивизије наредио је да сви легну, а затим су три војника отворила ватру из пушака на њих. Четворица су се подигла и почела да беже. Бугари су припуцали за њима и притом убили једног бегунца, док су остала тројица побегла.¹²⁶⁵

¹²⁶¹ ДАС, БИА, IV/52. Венцеслав Глишић је писао да је стрељање извршено на два места: изнад Горње Бреснице на пропланку „Стовариште“ где је убијено око 150 људи и изнад Горње Јошанице где је убијено око 100 људи. V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 319.

¹²⁶² АЈ, 110–84–119, одлука за Тодора Станимирова, ф. бр. 661.

¹²⁶³ АЈ, 110–84–120–121, одлука за Тодора Станимирова, ф. бр. 661.

¹²⁶⁴ АЈ, 110–84–121–122, одлука за Тодора Станимирова ф. бр. 661.

¹²⁶⁵ АЈ, 110–84–122, одлука за Тодора Станимирова ф. бр. 661.

У селу Великој Плани 22. јуна 1942. једна бугарска јединица из 17. пешадијске дивизије сазвала је збор у центру села. На збору је командант ове јединице избројао 20 лица, млађих и добро развијених и спровео их са својом јединицом ка сеоској школи. Уз пут су наишли на још два сељака, па је бугарски командант и њих прикључио овој групи. У школи је чекало још пет лица похватаних у пољу око села. Из ове групе од 27 лица, једно лице је успело да побегне, а осталих 26 Бугари су везали и одвели изван сеоске школе на оближње поље и ту су их стрељали митраљезима. После стрељања, војници су преживеле дотукли ножевима. На месту стрељања, пуком срећом, остало је живо само једно лице. Тако је укупно побијено 25 лица.¹²⁶⁶

На месту званом „Лазовске воденице“ у атару села Велика Плана дана 22. јуна 1942. једна бугарска патрола која је припадала 17. пешадијској дивизији стрељала је троје лица. У селу Меровцу убијена су два лица. Бугарски војници приликом чишћења Великог Јастрепца ухватиле су још једно лице, пастира старог свега 17 година, кога су зверски тукли и након три дана младић је подлегао ранама. Два дана раније 20. јуна Бугари су убили још једно лице на Великом Јастрепцу, такође младића од 17 година.¹²⁶⁷ У закључку, Државна комисија је записала да је овом приликом одређено 140 људи за стрељање. Егзекуција је извршена, али је седам сељака успело да побегне, седам је рањено, док су четворица одведени у затвор у Крушевац.¹²⁶⁸

Један од преживелих са масовног стрељања у Великој Плани 22. јуна 1942, Бошко Бараћ из Велике Плана дао је потресно сведочење о овом злочину бугарске војске: „Ми смо падали као плева од оног митраљеза. Пошто су све митраљезом потукли, за њима су војници заредили пушкама и ножевима и почели да боду како су стигли. Мене и рањене, ако су давали знаке живота тукли су из револвера. Био сам рањен на два места у леђа. Али како сам пао међу остале другове, био сам сав испрскан крвљу и парчићима њиховог мозга, те су ови вероватно мислили да сам мртав и у мене нису пуцали по други пут. Очевидац сам ових страшних мучења и геноцида. Мало касније опет су проредили и почели ножевима да боду тако да ме је овом приликом војник ударио бајонетом, пробио ми леву ногу са којом сам сакат. На десној нози такође имам једну рану од митраљеза, а на левој две. Чуо сам кад су бугарски војници псовали мајку српску и говорили: 'Доста је више, сви су мртви'. Други су одговарали: 'Има, има, још по неки мрда'. Псовали су и боли даље ножевима. После неког времена они су отишли, а дошли су сељаци из села и жене. Настала је кукњава и врисак жена. Почели су да нас одвезују, јер смо сви били повезани конопцем. Међу овима био сам једини који је остао жив. Мене су одмах пренели у Прокупље, у болницу где сам се лечио два месеца. Сад сам инвалид са 60 посто. Иначе имам пет рана са овог стрељања...“¹²⁶⁹

Важно сведочење оставио је и генерал-мајор Симеон Симов који је саслушаван 6. септембра 1945. у канцеларији на железничкој станици у Београду. Причајући о злочину на „Кривом Рту“, погрешно га називајући „Криви Рог“, Симов је изјавио следеће: „Трећа група од 49 лица издвојена је на основу некога списка и предата јединици из дивизије у Крушевцу коју је предводио неки п.(от)поручник. Одведени су на место зв.(ано) „Криви Рог“ („Криви Рт“ – Б. Т.), издвојени у групе од по 10, а затим побијени. Групе од по 10 лица одвођене су на 30 метара даље од осталих и ту су их бугарски војници тукли моткама, а затим тако премлаћене поубијали. Мртви и полумртви затрпани су у раке. Тако је побијено 44 лица, 5 сељака је издвојено и они су одведени у Крушевац где су стрпани у затворе, одакле су после дужег времена пуштени на слободу“. Симов је даље причао у истом ритму: „Четврта група од 30 сељака одведена је на стрељање на место зв.(ано) 'Велика Ђулица' („Велика Ђулица“ – Б. Т.)... Војници су затим из пушака отворили ватру на њих. Четворица су скочила и почела бежати. Бугари су припуцали и убили Тимчу Косовца, а остала тројица су успела да побегну. Један од стрељаних остао је случајем жив“.¹²⁷⁰

¹²⁶⁶ АЈ, 110–31–66; АЈ, 110–84–123, одлука та Тодора Станимирова ф. бр. 661.

¹²⁶⁷ АЈ, 110–84–123–124, одлука за Тодора Станимирова ф. бр. 661.

¹²⁶⁸ АЈ, 110–81–783, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹²⁶⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 195, 214–215.

¹²⁷⁰ Исто, 569–573.

Бугарска јунска офанзива имала је две фазе. Прва је предвиђала чишћење у Топлици, Јабланици, Пустој Реци и Власини, а друга ангажовање у источној Србији. У другој фази покренути су делови 21. пешадијске дивизије и 50. пешадијски пук 1. брзе дивизије из Пирота. Акција против партизана у овом делу Србије имала је још мање успеха него она вођена на падинама и у околини Јастрепца. Неуспех, али и злочини могу се најбоље испратити кроз кореспонденцију управних и војних установа Недићеве владе.¹²⁷¹

Један бугарски пук стигао је у околину Књажевца јуна 1942. и блокирао пола среза. Једна група која је отишла у правцу Калне ка бугарској граници почела је да пали све зграде и појате који су се налазили изван села; поред овога спаљене су и куће људи за које се сумњало да помажу партизанима. Највише паљења извршено је у селима Кренти и Миљковцу. У појединим општинама вршено је прикупљање мушкараца од 16 до 60 година.¹²⁷² Крајем јуна Команда Нишке области СДС, поводом ове акције, писала је да су Бугари водили једну акцију чишћења терена Ниш–река Нишава–Бела Паланка–демаркациона линија–Књажевац–село Бања–Алексинац. Акција, која је почела 25. јуна, завршена је 27. јуна 1942, а у склопу бугарске акције учествовали су Крајински и Брзопаланачки четнички одред. Бугарске трупе на овој територији дошле су у додир са партизанима (њих око 30) само једанпут и то код Црвеног Браника западно од села Васиљ. На партизана је прво наишао Крајински четнички одред и одбацио их ка Бугарима. Партизани су успели да промене правац кретања и да се повуку. Пошто је ухваћен само један партизан и четири партизанска јатака и то од стране четника, акција се сматрала неуспешном.¹²⁷³

Мајор Љубомир Јовановић је на основу усменог наређења министра унутрашњих послова од 26. јуна пратио акцију бугарске 21. дивизије која је спровођена 27, 28. и 29. јуна 1942. године. Акција ове дивизије која је почела 26. јуна завршила је „рад“ у Заглавском срезу и зашла у Сврљишки срез. Мајор Јовановић реферисао је из Књажевца пуковнику Марковићу који је податке пренео министру унутрашњих послова. Затим је мајор Јовановић 27. јуна из Тијовца посматрао тужан призор: „Сузних очију посматрао сам лепа српска села обавијена густим димом и пламеном, који се уздизао високо у небо. Лелек жена и писак деце разлегао се о долинама и тужно одјекивао кроз Сврљишке планине. Из оближњих села потмуло је одјекивало пуцкетање суве грађе зграда, рикање говеда и блејање оваца, које су заједно са шталама сагоревале“.¹²⁷⁴

На крају је окружни начелник Нишког округа поднео извештај о почињеним злочинима у селу Тијовац, али и у осталим селима: „...Бугари су у селу Тијовцу запалили једну плевњу, истукли су 11 лица и собом одвели 11 људи. У селу Влахову запалили су 2 дућана, из којих су претходно узели ствари, запалили су једну кућу и 1 обор и са собом одвели 6 људи. У селу Бучуму запалили су 3 куће, 4 плевње и 3 појате, одвели са собом 3 човека. У селу Бурдиму запалили 5 кућа и 7 плевњи, 4 амбара, 5 појата и 5 штала, одвели 5 људи и истукли једну жену. У селу Околишту заплили 22 кућа, 88 плевњи, 2 амбара и 2 штале и одвели 11 људи. У селу Гушевцу запалили 3 појате. У селу Манојлици запалили 6 кућа, 1 плевњу, сеоску задругу са општинским амбаром, одвели 7 људи и побили, који су пронађени мртви. У селу Извору запалили 10 кућа, 8 појата и једну шталу, отерали 3 лица, 8 лица су истукли од којих су тројици одузели новац и друге ствари. У селу Миљковцу запалили 17 кућа, 1 амбар, 3 појате, однели новац, златнике сатове и друге разне ствари и одвели 8 људи. У селу Црнољевици запалили 12 кућа, 18 амбара, 45 плевњи, 13 штала, 16 шупа, 37 појата, одвели 2 човека, од којих су 1 убили. У селу Перишу запалили 4 куће и једну појату, одвели 7 људи, од којих су три нађена мртва. У селу

¹²⁷¹ Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу (1941–1944). Књига 1. Злочиначка активност немачке фелдкомандантуре 809–Ниш и Првог краљевског (бугарског) окупационог корпуса*, Ниш 1994, 101.

¹²⁷² ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 27; ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 29.

¹²⁷³ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 29. Видети: Иван Цина Глигоријевић, „Облици злочина окупатора и њихових помагача у источној Србији 1941–1944. године“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 97.

¹²⁷⁴ ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 13.

Лозану запалили 1 кућу, 1 појату и 1 воденицу, одвели 4 човека, а 6 су истукли...¹²⁷⁵ Бугари су такође 26. јуна извршили паљења у селима Шести Габар, Доња Каменица и Штрбац.¹²⁷⁶

У једном другом документу проишло из кореспонденције органа српске владе стајало је да су 29. јуна 1942. бугарске војне власти стрелале из села Манојлица (Нишки срез) 10 најугледнијих домаћина, а из села Периш 12 такође угледних домаћина. Неколико дана пре тога стрелали су у селу Црнољевици седам виђенијих сељака. После стрелаштва одређени број сељака напустио је своје домове и отишао у шуму.¹²⁷⁷

У једном извештају Обавештајног одсека у Зајечару од 4. јула 1942. стајало је да су Бугари приликом акције чишћења у Сврљишском срезу спалили 118 кућа, два дућана, 70 појата, 27 амбара, 21 шталу и још на десетине помоћних обеката; убили су 12, претукли 27 и одвели 60 лица. У Заглавском срезу запалили су око 30 кућа и већи број помоћних објеката; убили су 10, претукли око 50 и одвели једну особу. Покушали су притом да силују неколико жена, а извршили су и пљачку покућства, намирница, стоке и сточне хране. Акција Бугара одразила се и на Белопаланачки срез, али подаци нису успели да се прикупе. Командант 21. бугарске дивизије пуковник Балтаков изјавио је мајору Јовановићу да је и њему жао што „се овако ради, али да је то немачко наређење, које мора да се изврши“.¹²⁷⁸ Ускоро је 28. јуна на лице места дошао поручник Вулф ађутант крајскоманданта у Зајечару. После подне дошли су делегат Фелдкомандантуре из Ниша и командант бугарског окупационог корпуса генерал Николов. Командант бугарске дивизије реферисао је присутнима да је убијен изванредан број „бандита“.¹²⁷⁹

Из извештаја Белопаланачког четничког одреда од 3. јула 1942. сазнајемо да ова јединица није учествовала у акцији чишћења терена. Такође сазнајемо да су бугарске трупе држале положаје на левој обали Нишаве од 25. до 30. јуна. Четници су морали на наредбу министра Аћимовића и команданта Нишке обласне команде пуковника Боре Марковића да се повуку са блокиране територије. У четничком извештају стоји: „Одмах по удаљавању четника из села, бугарски војници отпочели су зверства...“ Као пример наведено је скрнављење цркве посвећене краљу Александру. У Белопаланачком срезу, према извештају, Бугари су испребијали 38 и стрелали минимум 8 особа; спаљено је 72 објекта (међу којима куће и школе), силовано је шест жена, опљачкано је 106 домова. За све ово време Бугари нису имали ни једну борбу са партизанима.¹²⁸⁰ Срески начелник Белопаланачког среза наводио је 3. јула 1942. следеће бројке страдалих на дане 28. и 29. јуна: осам стреланих, седам одведених; спаљене су 41 кућа, две основне школе у Горњем Рињу и Мирановцу, 121 помоћни објекат.¹²⁸¹ У једном другом документу стајало је да су бугарске војне власти 29. јуна 1942. из села Доњи Рињ и Горњи Рињ одвели шест сељака који су доцније убијени, а запаљено је шест кућа и 80 појата. Потврђено је да је у Горњем Рињу запаљена основна школа.¹²⁸²

2.1.5. Бугарски злочини у другој половини 1942.

2.1.5.1. Издвојени злочини (Крива Феја, Гоч, Мрамор)

Масовна убијања цивила које је забележено у Бојнику и околним селима и у селима на Јастрепцу у првој половини године нису више понављана у тој мери током 1942. године.

¹²⁷⁵ ДАС, БИА, IV/52; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 356–357.

¹²⁷⁶ И. Џина Глигоријевић, „Облици злочина...“, 99. Видети: ДАС, БИА, IV/52.

¹²⁷⁷ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132; ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 20. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 357–358.

¹²⁷⁸ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 31; ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 13; *Зборник I/21*, 292–293; Видети: ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 35; *Зборник I/21*, 293–295.

¹²⁷⁹ ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 13.

¹²⁸⁰ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 32.

¹²⁸¹ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 33. Видети: ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 39.

¹²⁸² Такође је стајало да су Бугари у Белопаланачком срезу стрелали седам људи, 38 је испребијано, спаљено је 72 куће и помоћних објеката, силовано је 6 жена и опљачкано је преко 180 домова. ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132. Видети: ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 20; ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 21.

Међутим, број случајева убијања цивила се појачао и проширио на територије где Бугари до тада нису чинили злочине масовнијег карактера. Међу првима издваја се злочин у Кривој Феји. Дана 18. августа бугарски војници предвођени поручником Константином Колевим блокирали су Ново Село зато што је убијен сеоски кмет од стране партизана. Похватани су сви мушкарци и спроведени су у Криву Феју где су затвореници ужасно тучени, па су неким поломљене руке или ноге. После тога издвојено је десет лица и стрељано.¹²⁸³ Према Живану Стојковићу за време мучења у Новом Селу умрла су четири лица, док је тридесетак преживело батинање. Након тога су их спровели у Криву Феју где је мучење настављено, а на крају је издвојено десет лица од којих је седам стрељано, након страховитог мучења (чупање бркова, браде, забадања клинаца испод ноктију, гашења опушака по лицу и телу). Поред овог злочина, Живан Стојковић је наводио још један стравичнији када су бугарски полицајци палили куће у селу Трстена (Пољанички срез) 30. августа 1942. и у пламен бацили тромесечну бебу. Укупно је убијено седам људи. Стравични злочини настављени су и у септембру 1942. када је бугарска полиција у селу Корбевац убила троје људи. Једна од жртава била је тотално исечена ножевима и избодена бајонетима.¹²⁸⁴

Бугарска јединица у Крушевцу учествовала је од 9. до 11. октобра 1942. у казненој експедицији која је у селу Гочу (Трстенички срез) убила 11 лица, два лица спровела за Краљево где им се изгубио сваки траг, једно лице интернирала за Немачку и седам лица мучила. Поред тога, ова бугарска јединица попалила је 28 кућа, једну радњу, 26 споредних зграда. У кућама је изгорело сво покућство. Опљачкана је сва стока и ствари које су Бугари пронашли. Акција је била диригована и предвођена немачким јединицама, а наређење је издао фелдкомандант из Врњачке Бање.¹²⁸⁵ Према другој верзији Бугари су заједно са Немцима извршили блокаду села и том приликом убили девет лица, запалили 24 куће и 30 кошара, силовали четири девојке (две су имале 16–17 година, једна је била трудна) и извршили пљачку покретности.¹²⁸⁶

У кореспонденцији између установа и органа Недићеве владе наилазимо на податак да је акција трајала 8. и 9. октобра 1942. године. Поред тога, наилазимо на доста података које расветљавају акцију бугарских јединица и бацају „другачије светло“ на злочине који су почињени. Наиме, циљ акције било је хватање припадника Гочког четничког одреда чији је командант Богдан Кордић ухапшен у Београду. Према подацима са којима је располагао командир станице СДС Врњачка Бања није дошло до борбе јер су се четници на време повукли. Дана 9. октобра примећен је пожар на Гочу. Фелдкомандант из Врњачке Бање одржао је истог дана скуп у канцеларији комесара полиције у Врњачкој Бањи на којем је присуствовао и Окружни начелник. Установљено је да је горело село Гоч поред кога се налазио четнички логор и да је погинуло неколико људи. Дана 12. октобра комесар полиције Врњачка Бања Војислав Гоцић тражио је од Фелдкомандантуре одобрење за излазак на планину како би се утврдило колико је људи изгубило живот. Овој молби се није изашло у сусрет, али је сутрадан 13. октобра Фелдкомандантура тражила да се одреди 10 до 15 људи који би са припадницима фелдјандармерије пошли на планину и извршили укопавање лешева. Утврђено је да је стрељано девет лица на месту „Бисерске ливаде“. Спаљено је укупно 18 кућа са осталим помоћним објектима (од тога 13 у потпуности изгорело). Према речима сељака који су успели да се склоне, али и неких бугарских војника још 20 лешева налазило се недалеко од пилане-стругаре Радована Брашића. Укупно 30 мештана је ухапшено и спроведено за Краљево; неки од њих су одмах пуштени.¹²⁸⁷

Поред ових злочина, почињени су и бројни злочини пљачке. Немци и Бугари износили су из кућа све што су могли да понесу. Међутим, немачки војници су брзо отишли из села, док је

¹²⁸³ АЈ, 110–85–171, одлука за Ивана Васиља Атанасова ф. бр. 741 и др (видети фусноту број 1199).

¹²⁸⁴ Ж. Стојковић, „Одмазда непријатеља...“, 134.

¹²⁸⁵ Списак убијених и оштећених лица у одлуци за Христу Симонова. АЈ, 110–173–357–361, одлука за Тончева ф. бр. 13840; АЈ, 110–173–366, одлука за Христу Симонова ф. бр. 13842; АЈ, 110–173–370–372, одлука за Христу Симјонова ф. бр. 13842.

¹²⁸⁶ ДАС, БИА, IV/52.

¹²⁸⁷ ВА, НДА, к. 21П, ф. 5, д. 43.

бугарска војска остала још неколико дана и наставила са пљачком, али са силовањем жена и девојака по селу. Једна жена са иницијалима Љ. Ј. присећала се злочина који су бугарски војници извршили над њом: „Мене лично силовала су два бугарска војника иако сам била у петом месецу трудноће. Том приликом су ми подносили нож под грло још са упереном пушком на мене. Силовању су присуствовали свекар и свекрва, два детета, а и неколико комшија. Силовали су и друге жене из Гоча. После овога бугарске јединице су долазиле још неколико пута, али их народ више није смео да чека код својих кућа, већ је бежао у шуму...“¹²⁸⁸

О овом злочину сведочио је и Михајло Максимовић из Гоча који је изјавио: „Ја сам био напољу када су ми пришли неки подофицири и ударили ме неколико пута, псујући ми мајку српску. Затим, дошао је један капетан и од мене је затражио да му кажем где се налазе шумски људи и од када живим у овом селу. Тада су све нас из куће извели – целу моју породицу...Мало касније наишли су Немци. И они су почели да ме саслушавају. Бугарски официри су стално инсистирали код Немаца да мене и моју породицу стрељају, но, Немци то нису дозволили, рекавши да треба да провере. Затим су мене и моју породицу свезани и отерали за Краљево, где смо били предати СС полицији и задржани око 16 дана.“¹²⁸⁹

За злочин је сазнала и Југословенска влада у Лондону. Она је у једном телеграму послатом 4. децембра 1942. у Југословенско посланство у Москви набројала неколико злочина, укључујући и овај: „Бугари су 11. октобра спалили села Гочице и Деснице у Трстеничком срезу и избрисали им сваки траг, све опљачкали, а међу побијенима има 29 жена и деце. Исто тако 9. октобра опљачкали потпуно село Станишинци, срез трстенички и исекли ножевима на комаде Велисава Радуловића. Бугари убијају без милости и без разлога где год се појаве. У Јагодини бацали летке из авиона, па су по улицама убијали свакога ко је покушао да узме летак“.¹²⁹⁰

Месец дана касније десио се још један у низу издвојених злочина. После борбе код Мраморског моста између партизана из Јастребачког одреда и Бугара у којој су на силу били ангажовани сељаци из Бреста од стране партизана како би чували стражу, ово село морало је да плати свој „данак“. Дана 12. новембра 1942. у село Брст дошла је бугарска војска. Пошто су сакупили мештане, Бугари су у раним јутарњим часовима кренули са прозивком похватаних људи, а затим су их све потоварили у камионе и отерали за Ниш. Након вишедневног мучења да признају везе са партизанима, у ноћи између 23. и 24. новембра, Бугари су из нишког затвора извели 11 људи и то девет из Бреста и двојицу из села Суповац и још петорицу лица. Све ове измучене сељаке бугарски војници повели су у село Мрамор и поубијали их на зверски начин код Мраморског моста, не мести где се пре више од месец дана десила борба између партизана и Бугара. Лешеве измрцварених жртава Бугари су затрпали у раку поред самог мраморског моста. Злочином је, према Државној комисији, руководио бугарски поручник Коњев, који је у Мрамору био командир бугарске посаде из 47. пешадијског пука (овај пук није био у склопу 1. бугарског окупационог корпуса – Б. Т.)¹²⁹¹

2.1.5.2. Злочини приликом Бабунске офанзиве у Македонији, септембар 1942–јануар 1943.

Током пролећа и лета 1942. на територији Македоније организовано је шест партизанских одреда, а до краја године њихов број је порастао на девет. Због развијања покрета отпора нарочито на терену око Велеса и Прилепа, реаговао је бугарски окупатор који је током јесени и зиме предузео офанзиву коју су пратили бројни злочини над цивилима.

Након борбе на Мукосу 14. септембра у којој су Бугари убили 14 партизана, око 100 људи из Прилепа, али и из оближњег села Дабница било је на дан 16. септембра 1942. затворено (рација у Дабници извршена је већ 14. септембра) због сумње да су били сарадници и јатаци партизана. Након изгладњавања и мучења које су претрпели сви затвореници један број је пуштен, око 60 је интернирано у Крстопол код Ксантија, док је 20 поубијано на

¹²⁸⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 468–469.

¹²⁸⁹ Исто, 550–551.

¹²⁹⁰ АЈ, 378–2, Ninčić, London, 4. decembar 1942, pov. br. 6914. (несређен фонд).

¹²⁹¹ ДАС, БИА, IV/52; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 224–226.

најзверскији начин. Све жртве су биле из Прилепа и Дабнице. Злочин је извршен 19. септембра, а у југословенској историографији познат је као „Дабнички масакр“. Жртве су нађене касније након ослобођења, сахрањене у једну заједничку раку близу Прилепа. На лешевима су могле да се примете ране од ватреног оружја, али и од хладног; жртвама су поломљене кости, лобање и тел.¹²⁹²

После неуспешне борбе против Велешког партизанског одреда „Димитар Влахов“ код села Ораов Дол, бугарске јединице из Велеса упале су у село Долно Јаболчиште, сатерали сељаке у гомилу и осморицу убили. Према другој верзији, средином октобра, бугарски војници су у селу Долно Јаболчиште на најзверскији начин убили девет лица. Њихова масакрирана тела Бугари су бацили у ватру која се направила од паљења кућа.¹²⁹³ Неколико дана касније Бугари су стегли обруч око села Азот, ухватили 128 сељака и петнаесторицу убили на свиреп начин. Прво су их натерали да сами себи ископају гробове, а потом изболи ножевима и дотукли аутоматима. Село Габровник спаљено је до темеља, док је у близини Велеса такође извршен тежак злочин. На путу Скопље–Велес, код места званом Пуста Кула, инсцениран је оружани напад партизана на камион са ухапшеним припадницима партизанског покрета и сељацима из села Рудника. Када се „припуцало“, полицајци су поубијали седам ухапшених. Овај злочин десио се 14. септембра 1942. године.¹²⁹⁴ Према Николи Живковићу, из села Дабнице, Стровије, Гостираче, Ораовог Дола, Мокренија, Богомила, Омарана, Чашке, Рудника, Јаболчишта и других места, бугарски војници су 25. новембра 1942. убили по 10 људи само зато што су осумњичени да су сарађивали са партизанским покретом (!?).¹²⁹⁵ Почетком децембра 1942, 3. чета одреда „Димитар Влахов“ сукобила се у селу Папрадиште са бугарском војском и једном контрачетом. При повлачењу, ухаћена је једна тешко рањена партизанка. После мучења, бугарски војници одсекли су девојци главу, набили на колац и неколико дана носили по селима. Убица је за овај чин награђен са 40.000 лева.¹²⁹⁶

Октобра 1942. бугарска полиција из Скопља из такозване групе „А“ при Државној сигурности у Скопљу блокирала је село Мокрени и убила 16 сељака близу села Богомила.¹²⁹⁷ Злочин је извршен у склопу ове офанзиве коју је наредио командант бугарске 5. армије. Акција је вођена од стране команданта 15. артиљеријског пука пуковника Спасова.¹²⁹⁸ Бугари су 16 сељака затворили у богомилској школи где су их прво мучили, а онда их утоварили на воз и истоварили између Богомила и Теова (у неким изворима злочин се догодио код места Сечаница) где су Бугари довели још неке сељаке из Ораовог Дола, Габровника, Теова, Богомила, Бистрице, Капинова и др. Ту су бугарски војници поставили пушкомитраље за око 15–20 метара и стрелјали одређен број цивила 17. новембра 1942. године, док су други били мучени, бодени ножевима, живи закопавани итд. Петар Јованов Тончев, контрачетник који је учествовао у овој акцији да је исказ после ослобођења органима ОЗНЕ: „...Један део њих био је жив закопан...Ова зверства вршили су углавном бугарски војници“. Тончев је

¹²⁹² АЈ, 110–131–455, одлука за Спаса Спасова ф. бр. 6063; Димче Митрески–Јавашо, „Теророт на окупаторот во Прилеп и Прилепско во текот на 1941–1942 година“, во: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1942 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 13, 14 и 15 декември 1976 година). Книга втора*, ред. Борко Темелкоски, Скопје 1978, 258–259; *Отпор и žисата. Сеќања затишенка. Књига прва*, уг. Ivo Frol, Београд 1969, 703–707. Према Димитру Димеском на губилиште је изведено 19 људи, а двоје је преживело, укупно убијено 17. Димитар Димески, „Дабничкиот масакр во 1942 година“, во: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1942 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 13, 14 и 15 декември 1976 година). Книга втора*, ред. Борко Темелкоски, Скопје 1978, 279–303. Видети: Данчо Стојчески, „Дабничкото клање“, во: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1942 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 13, 14 и 15 декември 1976 година). Книга втора*, ред. Борко Темелкоски, Скопје 1978, 305–321.

¹²⁹³ Ј. Павловски, *н. д.*, 163–164.

¹²⁹⁴ О злочину у Пустој Кули о којем ќе бити речи и у наредним поглављима видети: Миле Михајлов, „Еден документ за стрелањето на група затвореници од скопскиот затвор во месноста Пуста Кула–Велешко 1942“, *Гласник*, XXI, 1, (1977), 175–183.

¹²⁹⁵ N. Živković, *Ratna šteta...*, 42–43.

¹²⁹⁶ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *н. д.*, 71–72.

¹²⁹⁷ АЈ, 110–90–496, одлука за Константина Радинова Балканског ф. бр. 1297.

¹²⁹⁸ АЈ, 110–268–13, дос. бр. 1313.

добрио задатак да убије хоџу из Согле. Говорио је да га је испрва убо ножем у врат и да је крв прснула два метра високо, али је хоџа био јак и одбацио свог убицу. Тончев, који је пао на земљу је убрзо приграбио шмајсер и изрешетао хоџу по целом телу, а после га је одрао.¹²⁹⁹ Костадин Радионов Балкански пред Војним судом Скопске војне области у свом исказу од 15. јануара 1945. потврдио је да је полицијски јединица (из полицијске групе „А“) којој је он припадао извршила овај злочин. У извршењу овог злочина учествовали су и бугарски војници. Стрељање је наредио полицијски агент Тодор Ташев, према директивама које је добио од својих надређених, првенствено од начелника Државне службе Васила Цанкова. Костадин Радионов поменуо је да су у стрељању учествовали још Коце Михајлов и Иван Иванов. Један од војника је „оверавао“ са ножем жртве које су још давале знаке живота, док је Иван Иванов, према Радионову, убио поменутог хоџу (напомиње се да је из Согле). Злочинци су се вратили у зору у Богомилу. Да би спречили било какво трагање за убијенима рекли су да су ухапшени сељаци интернирани у Бугарску. Иста група запалила је село Габровник.

У Бабунској офанзиви страдало је још људи. Октобра 1942. бугарска војска блокирала је село Милошево, западно од Прилепа. Ухапсила је девет сељака под сумњом да помажу партизане и после испитивања повела их ка селу Пресил и тамо их убили.¹³⁰⁰ Почетком новембра 1942. бугарска војска дошла је у село Пресил, похапсила осам лица, извела их изнад села и побила.¹³⁰¹ Том приликом велики број лица је испребијан и одведен у затвор. Ариф Јусуф, становник Пресила, сведочио је на суђењу пуковнику Љубену Апостолову да је целу ноћ био „тучен без милости и на најзверскији начин“. Након тога је одведен у затвор у Крушево где је остао седам дана. Горе судбине спасао се тако што је за своју слободу платио 35.000 лева.¹³⁰²

2.1.5.3. Крива Река, 12. октобар 1942.

Један од бруталнијих злочина на подручју Србије током окупације, бугарске окупационе јединице извршиле су у садејству са немачком дивизијом „Принц Еуген“. Ова немачка јединица је почетком октобра пребачена у централну и југозападну Србију из Баната где је формирана и провела почетне месеце у обуци. Прва акција ове дивизије планирана је за 12. октобар 1942. године. У њој је требало у рејону Криве Реке на Копаонику напасти и уништити четнике који су били под командом мајора Драгутина Кесеровића. Пошто приликом ове акције, која је носила назив „Копаоник“, нису наишли ни на једног четника, припадници ове дивизије искалили су се над цивилним становништвом. Према подацима Државне комисије убијено је 320 лица, а спаљено је 100 домова. Бројеви су касније промењени, па је стајало да је том приликом побијено је 130 особа, од којих 30 деце од 1 до 14 година. Један део жртава убијен је минирањем цркве у селу Крива Река у којој се налазило 48 људи. Попаљено је преко 150 домова, сва стока је отерана, а храна и покућство опљачкани. Овај злочин представљен је и на Нирнбершком процесу у склопу оптужног материјала југословенске делегације.¹³⁰³

Приликом злочина у Кривој Реци заједнички су наступале немачке и бугарске трупе, односно 36. пешадијски пук који је надирао од Бруса и Александровца. О томе је извештај поднео командир одреда СДС Копаоничког среза. У извештају је стајало да је 9. октобра кроз Брус прошло шест бугарских камиона и отишли за село Милентију. Следећег дана 10. октобра у

¹²⁹⁹ Ј. Павловски, *н. д.*, 149–150, 162–163.

¹³⁰⁰ АЈ, 110–137–421, одлука за Александра Ивановског ф. бр. 7187.

¹³⁰¹ АЈ, 110–132–127, одлука за Георгија Шарапчијева ф. бр. 6157.

¹³⁰² Видети: Ј. Павловски, *н. д.*, 165–167.

¹³⁰³ АЈ Фонд 110, ф. 809, *Izveštaj Jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu*, 22; Massimiliano Aferio, *An illustrated history. The 7th Waffen-SS Volunteer Gebirgs (Mountain) Division*, Atglen 2016, 17–18; Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево 2020, 112–117; V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 320; Ђорђе Лопичић, *прир. Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2009, 112–113, 497. Војин Поповић је писао да су у овој акцији стрељано преко 273 лица, опљачкано је преко 800 комада крупне и око 3.000 комада ситне стоке. В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 39.

Брус је дошло четири немачка аутомобила са девет војника, а увече им се придружио један батаљон Бугара из Блаца који су са собом довели девет брдских топова. Дана 11. октобра ова група је кренула у село Кочине. Дана 12. октобра започело се са блокирањем и паљењем кућа у Кривој Реци. Приликом паљења кућа настала је експлозија муниције и одмах после тога припадници дивизије „Принц Еуген“ започели су са клањем људи, жена и деце. Злочин је описан на следећи начин: „Тако су овом приликом покупили око 100 људи, жена и деце, па су исте затворили у Криворечкој цркви, а затим кроз прозоре цркве убацили бомбе, од којих је све што је било у цркви поубијано. На другом једном месту (на пропланку) сакупили су такођер око 50 људи, жена и деце и са 3 митраљеза исте поубијали. Од ове групе спасила су се само 3 младића који су лакше рањени. Остали становници села Крива Река поубијани су из пушака или поклани, а оно што је преостало одведено је у правцу Рашке и за њихову судбину се до данас ништа не зна. У целој Кривој Реци остало је свега 6 кућа и школа, а остало је све спаљено (раније је Крива Река бројала 70 кућа)“. Спаљени су и остали помоћни објекти, стока је одведена, општинска зграда је са својом архивом спаљена, а општинско чиновништво такође поубијано. Злочин је почињен и у Мачковцу: „...10 људи стрељали су Бугари и спалили све куће изузев 3...“¹³⁰⁴

За овај злочин чуло се и до Југословенске владе у Лондону. Она је јавила преко Министарства иностраних послова посланству у Кујбишеву 10. новембра 1942. године: „У области Копаоника, у Србији, две до три дивизије састављене од Немаца, Хрвата у немачким униформама и Бугара извршиле су на дан 8. октобра чишћење области Копаоника, Жељине и Гоча. Овом приликом попалили су и опљачкали сва села и поубијали масу невиног становништва. Жртве бацају живе у ватру и силују девојке од 15 година. Само у селу Крива Река, на Копаонику, погинуло је 690 људи, жена и деце. У цркви која је спаљена у том месту изгорело је 120 људи...“¹³⁰⁵

Затим је под датумом 12. и 13. новембар доносила вест у пропагандне сврхе у следећем облику: „Ради упознавања целокупне светске јавности о нечувеним зверствима која Борисова Бугарска спроводи у Србији за рачун Немаца, ово упутити лондонском радију за пропаганду на свим језицима са корисним коментаром. Село Крива Река и Мачковац, срез Копаонички, потпуно су опустошена и претворена у крв, згаришта и рушевине. Сад на тим насељима царује смрт, јер је крвничка рука Бугара затрла сваки траг живота и постојања. Добри људи овог краја мученички су дали своје животе потпуно невино и једино за то што су били Срби. Преко 2.000 Бугара и Немаца прво су блокирали насеља, затим почели крвави посао. Седамдесет домова потпуно су спалили. Напунили су цркву са људима, па затим цркву запалили. Председника општине Радована Трифуновића са целом породицом заклали су. Целу општинску управу побили, а заграду запалили. У школском дворишту испечени су на ражњу Јанко Цветковић и Миладин Риљак. Заклали Борку Симић са четворо деце и Борку Митровић са двоје деце. Мртву децу бацали су на лешеве мајки. Децу Миланку Милић и Михаила Никодијева, Веру Никетић, бацали су у вис и дочекивали на ножеве. По насељима између згаришта и пустоши набројано је 273 леша људи, жена и деце и страшно измрцварених“.¹³⁰⁶ На ово се надовезивао извештај генерала Михаиловића: „... Бугари и даље убијају невино становништво по селима и варошима. У окупационим Сурдуличком, Владичин Хан, Лебане, Врање, Прешево и Прокупље стрељано 600 лица, интернирали 20 и спалили пет села. Бугарски војници приликом покоља у Кривој Реци набили на бајонет Миланку Миличић (?), дете од годину дана, Веру Никетић од шест месеци и Михајла Николића (?) од пет месеци. Бугари спалили 40 кућа у срезу Деспотовац због тога што су у њима раније становали наши четници. Јавно запретили да ће спалити сваку кућу у коју дођу четници...“¹³⁰⁷

¹³⁰⁴ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 9. Видети и извештај начелника Краљевачког округа од 18. октобра 1942. који такође говори о овом злочину. В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 40–41.

¹³⁰⁵ АЈ, 378–1, Ninčić, London, 10. новембар 1942, стр. пов. бр. 561. Видети: АЈ, 378–2, Ninčić, London, 4. децембар 1942, пов. бр. 6914. (несрећен фонд).

¹³⁰⁶ АЈ, 371–22–32, Циркулар Југословенске владе од 12. и 13. новембра 1942, бр. 52, 53, 54, 55.

¹³⁰⁷ АЈ, 371–22–32, Jovanović Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu Vašington, London, 11. фебруар 1943, пов. бр. 879.

2.1.5.4. Злочини у југоисточној Србији крајем децембра 1942.

Трупе 7. пешадијске дивизије дошле су у Добрички срез и починиле страховите злочине. Овом акцијом командовао је потпуковник Тодор Златаров заједно са мајором Цабаровим, који је био руководилац обавештајне службе у 7. дивизији.¹³⁰⁸ Бугарска војска дошла је из Ниша 21. децембра у току ноћи у села Сечаница и Дудулајце, разместивши се потом у Добричу. Ту су бугарске јединице подељене у три колоне: прва колона ишла је у правцу села Лепаја и Девча; њоме је командовао порпоручник Артелчиков. Друга колона је ишла у правцу села Дудулајца, Азбреснице и Крајковца са задатком да избије на Облачину; колону је предводио потпоручник Јордан. Трећа колона коју су предводили потпуковник Златаров и капетан Горунов ишла је према Крајковцу, Кованлуку и Девчи. Концентричним наступањем била су захваћена скоро сва села Добричког среза, испод Малог Јастрепца.¹³⁰⁹

У овом злочиначком походу бугарска војска је прво дошла у село Дудулајце 22. децембра пре подне. Бугарски злочинци су одмах позвали сељаке на зборно место. Похапсили су већи број сељака и око 14 часова, на месту „Хајдучка глава“ стрељали шест сељака.¹³¹⁰

Истог дана у Девчи је стрељано 20 лица. Пре убистава све жртве су страховито мучене. Попаљено је и шест кућа.¹³¹¹ Чим је свануло бугарски војници сакупили су мушкарце у селу ради легитимисања. Прикупљена лица повели су до дворишта сеоске школе где су према списку са којим су дошли издвојили 22 лица. Лица су затворена у школу и појединачно извођена ради саслушања. Двојица сељака Сибил Ђорђевић и Миливоје Ђокић одвојени су у засебну собу и „стављени на струју“. Углавном су постављана следећа питања: „Ко је од сељака из села Девче партизан?“, „Ко помаже партизане?“, „Где се партизани скупљају?“, „Ко им даје хлеба?“, „Ко је у селу славио светог Николу и код кога су о светом Николи долазили партизани?“. Потом су сва лица постројена и око 15 часова спроведена у правцу засеока Чубуре. Када су дошли до „Чубурске стране“ један од бугарских војника пришао је Милети Ђорђевићу, старом 17 година, издвоји га из реда и одвео потпоручнику. После краћег разговора између бугарских војника одлучено је да се Милета Ђорђевић пусти, под претњом да ће га убити ако настави да одржава везе са партизанима. Сви сељаци осим Миливоја Ђокића стрељани су код „Чубурске стране“. Миливоје Ђокић одведен је у Чубуру, а затим у Ниш где је провео 20 дана у затвору. Касније су на лешевима нађени убоди ножа и повреде; неким су биле поломљене кости, а лешеве раскомадани.¹³¹²

У исто време један одред од 200 бугарских војника блокирао је село Лепају и ту стрељао 12 лица. Сва лица су пре стрељања мучена са још шест лица која су преживела масакр.¹³¹³ Одмах ујутру сазван је збор код сеоске бакалнице. Потом је наређено да се издвоје мушкарци од 15 до 60 година. Током легитимисања мушкарци су пропитивани у вези партизанског покрета. Према одговору који је добијао и сопственој процени комадант одреда поделио испитанике у три групе: у прву групу одвојио је све који су помагали партизане, у другу је ставио све оне који знају нешто о НОП-у и у трећу групу који не знају ништа о партизанима. Потом је 12 лица враћено у бакалницу и саслушавано уз мучења и батинања. Након завршеног саслушања Бугари су око 14 и 15 часова одвели све притворенике у правцу села Беличевца и у потоку код места „Шљиваци-поток“ стрељали их, а потом дотукли ножевима. Све побијене сахранили су у једну раку, чак и полумртве. Тако су Христивоја Марковића који је покушао да

¹³⁰⁸ АЈ, 110–81–821, одлука за Богданова ф. бр. 482.

¹³⁰⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 226–227.

¹³¹⁰ За идентитете жртава видети: Исто, 228.

¹³¹¹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–791, 81–800 Одлука за Николова, ф. бр. 481. Идентитети жртава разликују се у монографији Димитрија Кулића. Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 233. Према Светиславу Савковићу у Доњој Девчи је стрељано 22 људи. Исти број помиње се и у документацији БИА. ДАС, БИА, IV/52; С. Савковић, *н. д.*, 84–85.

¹³¹² АЈ, 110–81–799–81–800, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹³¹³ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–791, Одлука за Николова, ф. бр. 481. Код Димитрије Кулића наводе се другачији идентитети жртава. Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 235. Видети још: ДАС, БИА, IV/52. Према Светиславу Савковићу стрељано је у Лепаји осам лица. С. Савковић, *н. д.*, 84.

бежи, ухватили исекли ножевима и бацили у раку. Када су после извршеног стрељања сељаци откопали гробницу, један од стрељаних Милић Радовановић још је давао знакове живота, али је убрзо издахнуо. Узгред су и старешину села Светозара Марковића после мучења одвели у затвор у Ниш, али је после три дана пуштен.¹³¹⁴

Око 3 сата ноћу одред од око 400 војника и официра из блокирао је село Крајковац и похватили 19 грађана које су након најстраховитијег мучења стрељани.¹³¹⁵ На већ уобичајеном збору, које је бугарска казнена експедиција одржавала, похватани су мушкарци од 15 до 60 година код сеоске школе. Бугарски официри тражили су од присутних да признају код кога су партизани преспавали у ноћи између 15. и 16. новембра 1942. године. Пошто је већина становника мислила да Бугари поседују списак људи код којих су припадници НОП-а боравили, из страха, али и из наде за поштедом добровољно су се пријављивали. Ако би неки старији човек признао, Бугари би изабрали његовог сина, а ако није имао синова издвајан је сам старац. Тако је сакупљено више од 20 лица. После мучења у учионици школе, затвореници су, свезани, поведени у правцу села Кованлук. Недуго затим, сва лица су побијена и затрпана у раку. По снегу, бугарска војска је водила испребијане људе до засеока Падина. Све похапшене везали су за стабла у једном шљивару поред самог Падинског потока. За сваку шљиву везана је једна жртва. Пошто су прешли преко потока бугарски војници су отворили ватру из пушака и поубијали ове немоћне људе. Лешеве убијених, одвезујући их од стабала бацали су у вододерину, прекривши из затим танким слојем земље и блата. Поред лица из Крајковца (сва сахрањена у селу), побијена су и лица из Азбреснице и Врћеновице (тела пренесена у наведена села).¹³¹⁶

У селу Кованлуку под изговором легитимисања сељака и тражења партизана Бугари су издвојили три лица одвели их изван села у једну кућу и након страховитог мучења стрељали их у оближњој њиви.¹³¹⁷ Наиме, један део бугарске војске који је кренуо ка Крајковцу скренуо је за Кованлук. По приспећу, бугарски војници су кренули са пропитивањем и легитимисањем локалног становништва у циљу проналажења партизана. Када је дошла и главнина бугарских снага из Крајковца извршено је потпуно легитимисање и издвојена су три лица која су одведена у једну кућу ван села, а одатле до места „Река“. Заробљеници су везани за шљиве и побијени из митраљеза. Након стрељања Бугари су лешеве унаказили и закопали их у заједничку раку. Породице жртава су након одласка Бугара, ископале лешеве и сахраниле их на гробљу.¹³¹⁸

Бугарски војници извршили су злочин и у селу Рожина. Они су са збора насилно доведених људи издвојили четири сељака и повели их ван села. Ови несрећници морали су да сами себи ископају раку. Код „Велике падине“ у близини Мраморског потока стрељана су сва четворица. Међутим, злочинци се нису задовољили са четири жртве. Вративши се у село издвојили су још двојицу сељака које су убили у реци поред цркве у Меровини. У Облачини, десет људи је мучено тако што је „стављано на струју“. Срећом, тада у овом селу нико није убијен.¹³¹⁹

Након извршеног злочина у селу Девчи и осталим селима бугарске трупе прошле су кроз село Дешилово, ухватиле три сељака и заједно их са још двојицом сељака из села Азбреснице стрељали на месту Дебело Брдо на путу Ниш–Прокупље 23. децембра 1942. године. Лешеве су

¹³¹⁴ АЈ, 110–81–800–81–802, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹³¹⁵ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–791–81–792, Одлука за Николова, ф. бр. 481. Димитрије Кулић такође је наводио идентитете жртава. Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 232. Према Светиславу Савковићу стрељано је у Крајковцу 12 лица. С. Савковић, *н. д.*, 84. У реферату под називом „Злочини бугарских фашиста на терену среза Добричког за време окупације“ који се налази у фонду БИА стоји да је убијено 18 лица из Крајковца, два из Азбреснице и два из Враћеновице; укупно 22 (наведени идентитети жртава). ДАС, БИА, IV/52.

¹³¹⁶ АЈ, 110–81–802–81–803, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹³¹⁷ За идентитете жерава видети: АЈ, 110–81–803–81–804, Одлука за Николова, ф. бр. 481. Димитрије Кулић наводио је да је стрељано четворо људи. Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 253.

¹³¹⁸ АЈ, 110–81–803–81–804, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹³¹⁹ За идентитете жртава видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 236. У реферату под називом „Злочини бугарских фашиста на терену среза Добричког за време окупације“ који се налази у фонду БИА стоји да је у Меровини запаљено 8 кућа и убијено 4 лица (сви старији од 75 година). ДАС, БИА, IV/52.

након стрељања унакажени.¹³²⁰ У исто време смрт је нашло четири лица из Азбреснице које су бугарски војници убили одмах када су изашли из Дешилова. Лешеви су остали непокопани; породице су их покупиле и сахраниле на локалном гробљу.¹³²¹ Приликом ове акције мучени су и становници села Облachine. У овим акцијама истакли су се главнокомандујући целом акцијом Тодор Златаров, његов ађутант капетан Горунов и официри Артелчиков и Јордан.¹³²²

По повратку у Ниш, бугарски војници су ухватили тројицу људи у селу Дешиловац. Изнад пута Ниш – Прокупље, код Дебелог брда; сва тројица су убијена. На Дебелом брду смрт су нашла још два сељака из села Арбанасце које је убила друга бугарска колона која се враћала за Ниш. Жртве су измасакрирали бајонетима, а кости су им поломили. Издахнули су од убода бајонета. Бугарски војници, враћајући се из Добричког среза у Ниш, починили су још један злочин, овог пута мучења становништва у селу Градиште када су десет људи затворили у школској згради претукли их и пустили.¹³²³

О злочинима у селима Добричког среза јављали су и установе и органи српске владе. Један одред бугарске војске блокирао је између 21. и 22. децембра 1942. села Сечаница и Дудулајце (Моравски срез). Приликом преласка бугарске војске из села Сечаница у Дудулајце, поведено је шест сељака из Сечанице и на путу поубијано. Слично, поведено је шест сељака из Дудулајца и на путу за Азбресницу (Добрички срез) поубијано ножевима, а лешеви су унакажени.¹³²⁴ Бугарска војска је потом дошла у Азбресницу 22. децембра 1942. године. Сакупила је мушкарце између 15 и 60 година старости и издвојила 4 сељака извела их из села и на путу ка селу Александрово стрељала их.¹³²⁵ Истог дана у Крајковцу је стрељано 20 људи. Из села Кожинце стрељано је шест лица, из села Лепаје 12 лица, из села Девча стрељано је 20 лица. У Девчи су упаљене и 4 куће.¹³²⁶ У месечном извештају Округног начелства Лесковачког округа од 31. децембра 1942. дат је преглед бугарских акција и злочина у овом округу у децембру месецу 1942: „...Бугарске војне власти, преко одреда бугарске војске на терену, извршили су низ стрељања становништва са мотивацијом, да су стрељана лица одржавала извесне везе са партизанима. Детаљнија обавештења по овоме нису се могла прибавити, јер бугарске власти нису вољне да их пруже. Тако број стрељаних лица износи: у селу Рељинци, засеок Шумаровци, среза прокупачког 2; у селима среза добричког, Девча 22, Арбанасци 2. Азбресница 6, Крајковац 19, Рожина 6 и Лепаја 12, укупно 69 лица. Поред тога у селу Мрамору, среза добричког стрељано је 16 лица, као одмазда за напад на бугарску караулу у истом срезу, који се догађај десио још у октобру месецу. У селу Ображде Бугари су убили 4–5 лица приликом претреса а под изговором да су покушала бекство. Према томе од Бугара страдало је 89 лица...“¹³²⁷

Нико од одведених жртава на стрељање није преживео. Ипак, њихови најближи су одмах после извршеног злочина дошли на стратиште, тако да имамо другоразредне изворе. Будимир Денић, чији је брат стрељан, дао је изјаву после рата у којој стоји да су жртве стрељане на 300–400 метара од села: „... Када смо дошли на место где су...поубијани видели смо да су неки од њих избодени ножевима. Брат Велимир био је сав избоден ножевима. Својим очима сам гледао да је Сава Денић био убијен моткама, а сви остали су избодени ножевима. Љуби Михајловићу били су прсти исечени, по чему се види да се исти бранио приликом клања“. Радивоје Стојковић из Дудулајца причао је о томе како су 10 сељака из овог села повели на стрељање, али су уз пут пустили четворицу укључујући и њега. Стрељање је извршено на 100 метара од

¹³²⁰ За идентитет жртава видети: АЈ, 110–81–792, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹³²¹ За идентитете жртава видети. АЈ, 110–81–792, 81–804–81–805, Одлука за Николова, ф. бр. 481. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 230–231.

¹³²² АЈ, 110–81–792, Одлука за Николова, ф. бр. 481. Видети: АЈ, 110–98–489, одлука за Артелчикова ф. бр. 2198; АЈ, 110–132–540, одлука за Јордана Н. ф. бр. 6241; АЈ, 110–132–543, одлука за Горунова ф. бр. 6242. О овом злочину кратко у: В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 104–105.

¹³²³ За идентитете жртава видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 236–237.

¹³²⁴ ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 89; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 412, 417.

¹³²⁵ У реферату под називом „Злочини бугарских фашиста на терену среза Добричког за време окупације“ који се налази у фонду БИА стоји да је у селу Азбресници стрељано седам сељака. ДАС, БИА, IV/52.

¹³²⁶ ВА, НДА, к. 116, ф. 2, д. 1.

¹³²⁷ ДАС, БИА, I/60; *Зборник I/21*, 356–357. Видети: *Зборник I/4*, 251, 421.

села. „Ја сам ишао и молио потпоручника, за кога сам касније чуо да се зове Милојков да их пусти, али је исти на мене извадио пиштољ говорећи: 'Враштај се мамка ти српска, сега ште и тебе да застрелимо'. Када смо извадили лешеве, видели смо да је свакоме ударен по један метак у главу, а и ножевима су били избодени...“¹³²⁸

Поред злочина у Добричком срезу, Бугари су починили крајем децембра још неколико карактеристичних злочина убијања цивила који се нису толико издвајали по броју убијених, него на начин на које су жртве уморене. Дана 27. децембра 1942. у Сурдулици је убијен свештеник Војислав Мицић из Прешева који је био у спреси са Бугарима. Одмах је похапшено више људи из варошице и околних места. Од похапшених издвојена су четири мушкарца и спроведена ка Владичином Хану. Код села Прекодолца сва четворица су убијени, а њихови лешеве постављени су два са једне два са друге стране пута. Убиства су извршена на зверски начин. На два леша евидентирано је више убода ножем, а код два леша трбуси су расечени, један део црева се налазио изван утробе, а главе су биле смрскане, а мозак просут. Остали похапшени, њих 21, отерани су између 27. и 28. децембра у Скопље. Сви су пуштени 4. јануара 1944. и враћени у Сурдулицу. У затвору добијали су врло мало хране и воде, а служили су као таоци.¹³²⁹

Децембра 1942. у Видовачи, јужно од Прокупља, бугарски војници спровели су четири становника у затвор у Прокупље, где су заробљеници провели од седам дана до три месеца. Две жене су претучене, а опљачкана је имовина из шест домаћинстава. Пљачка и хапшења вршена су и у оближњем селу Балчаку. Пријаве су везане за период од јула 1942. до почетка 1943, а односе се пре свега на пљачку покућства, животних намирница, сточне хране и одвођење стоке.¹³³⁰ Поред тога децембра 1942, према наређењу немачког крајскоманданта у Лесковцу, доведено је из лесковачког затвора у село Балчак осам становника овог села и још двојица мушкараца из околних села. Немачки и бугарски војници, који су их спровели за село, наредили су им да ископају раке, а затим су једног по једног стрељали.¹³³¹

2.1.6. Масовно убијање цивила током зиме и пролећа 1943.

2.1.6.1. Витковац/Церово, 9. јануар 1943.

Пуковник Михаило Атанасов био је пуковник једне бугарске јединице у Крушевцу када су 30. новембра 1942. погинула три бугарска војника код Витковца на прузи Ниш–Сталаћ. Бугарски војници убијени су из припремљене заседе коју су направили партизани. Њихови саборци одмах су кренули у чишћење терена, похватавши неколико десетина сељака из Расинског среза. Из групе ухаћених сељака стрељано је 33 лица код Церовачког моста на дан 9. јануара 1943. године. Поред тога, након ослобођења, укупно 119 лица је пријавило да су ухапшена и мучена приликом ове акције, а пет лица је пријавило да су опљачкана. Из села Трубарева било је ухапшено 30 лица. Прво су ови заточеници провели једну ноћ затворени у Ђунису. Око половина је пуштена следећег дана, а остатак је премештен у Крушевац, где су их Бугари задржали између две и три недеље уз константна испитивања и мучења. Истог дана кад су Бугари кренули из Ђуниса за Крушевац поведена су и два лица из тог места која су имала сличну судбину у крушевачком затвору. Највише људи Бугари су ухапсили из села Велики Шиљеговац, укупно 79, а слободе је лишено и неколико сељака из Дворана, Трмчара, Каоника, Мојсиња, Каоника и др. Сва лица су пребачена у Крушевац где су боравила између недељу дана и три недеље. Лица која су одређена за стрељање Бугари су прво пребацили за Параћин, а затим на путу ка Нишу стрељали их у атару села Церово.¹³³²

¹³²⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 412, 417.

¹³²⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–85–572, одлука за Хацијског ф. бр. 744.

¹³³⁰ АЈ, 110–81–827, Одлука за Богданова ф. бр. 482; Списак жртава у Одлуци за Ханџијева, АЈ, 110–81–852–81–854, Одлука за Ханџијева, ф. бр. 483.

¹³³¹ С. Савковић, *н. д.*, 84–85.

¹³³² Државна комисија успела је да идентификује само 14 убијених. АЈ, 110–173–339–343, одлука за Михајла Атанасова ф. бр. 13838; АЈ, 110–217–341–345, одлука за Ивана Димитрова ф. бр. 21671. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 489.

О овом злочину и догађајима који су претходили исцрпно су извештавали управни органи српске владе. Срески начелник Параћинског среза јављао је да су Бугари 2. децембра 1942. дотерали у Параћин око 90 лица из Ражањског и Алексиначког среза због убиства три бугарска војника на прузи код Ђуниса у Витковцу.¹³³³ Наиме, ноћу 30. новембра два „бандита“ наоружани митраљезом спустила су се на железничку пругу код Витковца, успевши да изненаде и заробе стражаре-сељаке који су чували пругу. Затим су припремили заседу и кад су наишли бугарски војници отворили су ватру; двоје Бугара је на месту остало мртво, а трећи тешко рањен убрзо је умро. Затим су опљачкали бугарске војнике и са једним стражаром-сељаком повукли су у правцу Расинског среза. Окружни начелник Нишког округа сумњао је да су стражари-сељаци знали за ову акцију и заједнички са „бандитима“ поставили заседу. То су, по њему, највероватније урадили, јер су бугарски војници често малтретирали стражаре.¹³³⁴ Акцију је извршио Озренски партизански одред. Овај догађај потврђен је и у извештају обавештајне службе штаба 1. бугарског окупационог корпуса од 1. децембра 1942. у коме се каже да је група од око 10–15 лица напала патролу бугарске страже код Ђуниса, при чему су убили једног водника и два редова. Са убијених је скинуто оружје, опрема и шлемови, а једном од војника и одело.¹³³⁵

Случај је кренуо да се „одмотава“, па је срески начелник Алексиначког среза јавио да су бугарски војници који су дошли из Параћина у Делиград разоружали 20 милиционера и повели са собом у Параћин. Са собом су повели још пет грађана. „Униформисано људство није разоружано“. Веће репресалије спречила је немачка фелдјандармерија које се ту „случајно затекла“. У селу Рутевцу и Вукашиновцу где су Бугари извршили претрес станова угрожено становништво из ових села кренуло је да бежи ка селу Мозгову.¹³³⁶ Из Витковца, Бугари су одвели 30 сељака у правцу Ђуниса.¹³³⁷ Становништво из села Витковца и оближњег Љубеша, плашећи се горих репресалија, почело је да бежи на десну обалу Мораве према Алексинцу и околним селима. Бугари, мислећи од њих да су партизани, отворила је ватру на њих, али срећом никог нису успели да погоде.¹³³⁸ Бугари су такође ухапсили старешину среске испоставе у Великом Шиљеговцу, управника поште, председника општине, једног свештеника и преко 100 грађана из Великог Шиљеговца и околних села.¹³³⁹ Уследила је објава да ће због убиства три бугарска војника бити стрељано 125 лица са територије Крушевачког округа.

Окружни начелник Крушевачког округа хитно је реаговао 4. децембра 1942. тражећи од војно-управног команданта Србије да се „одложи стрељање“. У телефонској депеши стајало је између осталог следеће: „Узети таоци, међу којима има и полицијских чиновника (полицијски комесар у Великом Шиљеговцу), свештеника и учитеља итд. Немају никакве везе са убиствима ових бугарских војника, које се десило на територији Лесковачког округа (Нишког округа – Б. Т). Сем ових 125 талаца узето је са територије Лесковачког округа 175 талаца, свега 300“. ¹³⁴⁰ Претрес бугарских војника је настављен и по селима у околини Ниша. Приликом претреса Горњег Матејевца 8. децембра 1942. рањена је једна особа која је убрзо умрла, јер није хтела да стане на наредбу бугарског војника.¹³⁴¹

Због убиства тројице бугарских војника на железничкој прузи код Витковца многи стражари из Јагодине и из Беличког среза који су били распоређени на дежурства на железничкој прузи жалили су се на поступке бугарских војника према њима.¹³⁴² У ствари сви стражари који су били одређени за чување пруге Београд–Ниш, од села Дреновца па до више Параћина били су из дана у дан малтретирани од стране бугарских војника и подофицира. У

¹³³³ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 33.

¹³³⁴ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 37.

¹³³⁵ *Зборник I/4*, 211, 302.

¹³³⁶ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 34.

¹³³⁷ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 35.

¹³³⁸ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 37.

¹³³⁹ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 38; ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 39.

¹³⁴⁰ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 36; ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 39.

¹³⁴¹ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 41.

¹³⁴² ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 42.

Параћину је забележено и неколико инцидента премлаћивања и хапшења стражара од стране Бугара. У извештају је стајало: „Стражари одређени за чување железничке пруге Ниш – Београд (од с.(села) Дреновца па до више Параћина) бивају из дана у дан малтретирани од бугарских подофицира и војника, често их без разлога туку и наређују им да лежу у бару и плато: једни их јуре са железничке пруге и наређују им да остану преко целе ноћи у земуницама дуж пруге, док други, кад их нађу у земуницама, туку их зато што нису на прузи; бугарски подофицир на служби у Дреновцу врши претрес у појединим кућама и наређује да се о томе уопште не сме никоме ништа говорити; неки пак иду кроз села у напитом стању и траже од општина да им дају кола за возњу (случај у Сикирици); насрћу на куће по селима, у којима су жене без мужева и томе слично...“¹³⁴³

Становници Витковца су након овог догађаја и даље трпели бугарски терор. Дана 9. децембра 1942. Бугари су узели као путовођу једно лице из Кормана и на крају дана га убили, масакриравши га. Неколико дана касније 11. децембра пустили су из затвора пет лица из Љубеша и седам из Витковца (од тога двојица испребијани да су једва остали у животу). Према извештају пуштених Бугари су тражили 10.000 динара и свилу да би били ослобођени.¹³⁴⁴

Репресалије због овог злочина вршене су током читавог децембра. Бугарска војска је 22. децембра 1942. блокирала села Балајнац и Градиште (Добрички срез). Сакупили су све сељаке у општинску канцеларију, па су многе тукли, а тројицу су издвојили и повели са собом. Једно лице је успело да побегне, а преосталу двојицу стрељали су у близини Александровца.¹³⁴⁵ У извештају Окружног начелства Моравског округа од децембра 1942. које је упућено шефу СДС стајало је, између осталог, следеће: „После погибије три бугарска војника на железничкој станици код села Витковац...држање бугарских посадних трупа у овом селу се у многим изменило. До тога момента Бугари су се без мало држали коректно према нашем варошком и сеоском живљу, али од тада се њихово држање толико изменило на штету нашег живља, да прети озбиљна опасност, ако се са овим настави, да за све нас у овом срезу наступи катастрофа...“ У извештају је стајало да су бугарски војници из чисте обести пуцали на сељаке у Дреновцу и узнемиривали сељаке и пљачкали их: „...Бугарске патроле често употребљавају од сељака по свим селима среза Параћинског њихова превозна средства, иду из села у село, по селима пију и сељаке узнемиравају, нарочито породице и жене наших заробљеника, којима лупају под прозор, те изазивају врисак, па се по селима ствара паника...“¹³⁴⁶

Почетком јануара Бугари су почели да убијају становништво. У једном извештају СДС стајало је да је 3. јануара 1943. од стране једног рибара пронађено осам лешева на речном острву на Морави, у атару Прасковачке општине (Ражањски срез). Жртве су после убиства на том месту затрпане. Утврђено је да је убијено шест људи из Витковца (Моравски срез), а двоје људи из Ђуниса (Расински срез). У извештају је стајало: „...Сви су припадали сеоској милицији и постоји вероватноћа да су убијени од стране Бугара...Сахрана лешева извршена је 8. овог месеца (8. јануара 1943).“¹³⁴⁷

Злочини бугарске посаде из Витковца настављени су и током фебруара. Према извештају окружног начелника у Нишу од 4. фебруара 1943, бугарски војници у Витковцу су у сеоској цркви поцепали и побацали црквене књиге по поду, као и одежде, јеванђеље и друге светиње. Поред тога, забранили су свештеницима да улазе у цркву, а сељацима су претили да ће запалити цркву. Након интервенције органа српске владе код бугарског окупационог корпуса издато је наређење да се бугарска јединица смени у Витковцу, а да се извршиоци скрнављења цркве „најстрожије казне“.¹³⁴⁸

¹³⁴³ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 86. Видети: ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 91. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 494–495.

¹³⁴⁴ ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 85.

¹³⁴⁵ ВА, НДА, к. 116, ф. 1, д. 29.

¹³⁴⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 492–493.

¹³⁴⁷ Исто, 505.

¹³⁴⁸ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 15.

О овом злочину Драгољуб Михаиловић је обавестио Југословенску владу. У једној краткој реченици стајало је следеће: „У селу Витковцу код Ђуниса Бугари убили 9. јануара (1943) шест сељака због освете за рушење пруге“.¹³⁴⁹

Око 120 бугарских војника блокирало је село Прасковче у циљу трагања за партизанима који су побили бугарске војнике у Витковцу. Према сведочењу Драгомира Михаиловића то се десило 30. новембра 1942. године. По његовом казивању бугарски војници су око 25 сељака одвојили и затворили у један кош, где се сушило жито. Сутрадан су их везане стрпали у камионе и спровели за Параћин. У Параћину су стрпани у један мали и прљав подрум у коме затвореници нису добијали ни хране ни воде. Мучење које су бугарски иследници и њихови помоћници вршили над овим људима било је према Михаиловићевом сведочењу „страшно“: „...Пошто ништа нисмо могли рећи о партизанима и о погибији њихових војника, почели су да нас стављају на струју и тражили да признамо псовајући нам мају српску...Када су све јаче почели да пуштају струју, ми нисмо могли ништа да говоримо, тек кад смо почели да падамо у несвест не знајући ништа за себе, они су на главачки избацивали напоље и узимали друге на испитивање... После ислеђивања и ових мучења од 21 дана пуштени смо из бугарског затвора“. Ови људи су најзад пуштени само из разлога што су успели да поткупе бугарског капетана који је руководио овим „испитивањем“.¹³⁵⁰

Постоје сведочења, додуше малобројна, да су Бугари 33 страдалника живе закопали. Момир Богичевић је сведочио је априла 1949: „Моја мајка је чула од сељака из Трубаревца да их Бугари нису убили, већ да су их живе затрпали и да су они викали на сав глас. Селом се пронео глас да су они сами ископали рупе у некој ранијој кречани, где су их Бугари тукли, да су они запомагали и да се најзад чуо пригушен крик људи“. Сведочење Милике Васиљевић из Буковице надовезивало се на претходну изјаву: „Када смо их раскопавали нашли смо одело на њима и њих још нераспаднуте. На руци мог мужа било је троструко уже. Одело на њима није било поцепано, нити пробушено мецима или ножем. Само су главе мога мужа и девера биле подвојене, те једино могу да посумњам да су их Бугари заклали или да су их моткама убили“.¹³⁵¹

2.1.6.2. Јануар 1943. (Бањски срез, Дупљане, Качанички и Гњилански срез)

Током јануара 1943. Бугари су извршили више злочина масовног убијања становништва. Нарочито су страдала села на Косову (Качанички и Гњилански срез) и села око Владичиног Хана и у Бањском срезу, али и друга села у југоисточној Србији. На самом почетку месеца партизани су у селу Плавцу, изнад Бојника, убили двојицу људи оптуживши их да су бугарски доушници. Недуго затим једна бугарска јединица из Бојника дошла је са групом Немаца из Лесковца у ово село. Након испитивања и мучења оптужених, Бугари су издвојили двојицу сељака и заједно са осморицом доведених талаца из Границе и других села стрељала их.¹³⁵² За време акције у јануару 1943. стрељано је у Прокупачком срезу осам лица, међу којима и председник петрешачке општине.¹³⁵³

Недуго након овог злочина на другом крају Србије бугарске јединице из 21. дивизије дошле су 14. јануара у Бели Поток (Бањски срез) и кренуле да наступају према Шарбановцу (Бањски срез). У наступању, палили су појате, а сељака који су чували стоку или обављали пољске радове на њивама између ова два села, хватали и терали са собом. Код Шарбановачких колиба три ухваћена сељака изболи су ножевима, а затим су их тако унакажене убацили у ватру коју су мало пре тога запалили. У Белом Потоку исто су тако двојицу сељака изболи ножевима и бацили у ватру, па су живи изгорели. У Шарбановцу је одређен број сељака ухапшен и отеран за Ниш, одакле су неки од њих интернирани. Сточна храна је том приликом

¹³⁴⁹ АЈ, 371–22–32, Јовановић Кралјевској југословенској амбасади Ваџингтон, Лондон, 12. март 1943, пов. бр. 1372.

¹³⁵⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 390–392.

¹³⁵¹ Исто, 510–511.

¹³⁵² Бошко Крстић, „Терор бугарске окупаторске војске у Пустој Реци и Јабланици у 1943. години“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 55.

¹³⁵³ АЈ, 110–81–821, Одлука за Богданова ф. бр. 482.

попаљена готово у потпуности, па су сељаци морали да продају стоку.¹³⁵⁴ Ипак, злочин клања сељака и бацања у ватру није остао непримећен. Вељко Рајић из Шарбановца видевши из своје куће да горе појати пошао је у том правцу. Када је дошао до свог појата наишао је на стравичан приказ – избодене сељаке гутао је пламен: „...Приликом вађења лешева“, причао је Вељко Рајић: „делови њиховог тела су остајали у нашим рукама, измрцварени и од ватре сагорели, а нешто и од бодежа ножева. Све ове лешеве смо натоварили на саонице и потерали их њиховим кућама...“ Добривоје Антић из Белог Потока, потврђивао је причу Вељка Рајића: „Сећам се да је овом приликом у наведеним колибама и појатама изгорело седам или девет наших сељака, што су их Бугари прво поубијали, а онда их бацили у ватру...“¹³⁵⁵ Тог дана убијено је шест људи, једна особа је рањена, а 27 је ухапшено и одведено за Ниш. Поред тога запаљено је 40 појата.¹³⁵⁶

О овом злочину јављали су и представници локалне управе српске владе. Дана 14. јануара 1943. бугарска војска дошла је у Шарбановац (Бањски срез) и том приликом попалила око 40 појата, неколико стогова сена, а приликом паљења изгорело је и неколико десетина оваца. Изнад свега убили су шест лица, а једно ранили. Уз то одвели су 27 особа из Шарбановца, Белог Потока и Соко Бање за Ниш.¹³⁵⁷ Истог дана у близини села Ресинца (Прокупачки срез) стрељано је два лица из Ресинца и два лица из Југовића.¹³⁵⁸

У јануару месецу 1943. у селу Мерцелату код Сврљига, убијено је 11 лица (седам из Мерцелата и четири из Нишког среза). Поред тога забележени су бројни случајеви паљења и батинања. Слични злочини десили су се у селу Грбавче где су убијена два лица.¹³⁵⁹

Средином јануара злочини су захватили и пределе око Владичиног Хана. Дана 16. јануара 1943. једна група бугарских војника и полицајаца дошла је у село Дупљане (Пољанички срез), северно од Владичиног Хана. По већ утврђеном правилу село је блокирано, позвани су сви одрасли мушкарци под изговором да им се дају извесна саопштења, па су онда по списковима који су већ унапред припремљени прозивана одређена лица, одвођена изван села близу неког потока, реке, увале или јаруге, па су ту најчешће везани убијани. На такав начин је из овог села побијено 16 лица.¹³⁶⁰ Истог дана у селу Житорађе војници из исте казнене експедиције убили су четворо лица.¹³⁶¹ Према бугарским изворима, у склопу ове акције убијено је 40 људи и спаљено је 32 куће. Највише су страдала села Ружић и Дупљане. Повод за овај злочин био је напад Црнотравског партизанског одреда на рудник „Момин камен“ код Владичиног Хана 15. јануара 1943. године.¹³⁶²

Реферат који је саставила Државна комисија није се слагао са исказима сведока који су тврдили да се злочин стрељања догодио у село Дикава где је око 30 људи поведено из села Дупљана и да је стрељано 10 лица.¹³⁶³ Један од одведених људи био је Андрија Станковић (36 година) који је саслушан пред органима Земаљске комисије: „На дан 17. јануара 1943. год.(ине) дошло је у село Дупљане око 80 бугарских војника и полицајаца. Истог дана изјутра око 9 сати сакупили су из села око 30 сељака међу којима је био и покојни Љубен (Ивковић) а исто тако и ја и одведени у село Дикаву код школе. Ту су почели да нас издвајају. Прво су издвојени ако су били отац и син заједно те су синове оставили, а очеве вратили. За убијање издвојено је њих 10 међу којима је био и покојни Љубен, а нас око 20 вратили су кућама.

¹³⁵⁴ ДАС, БИА, IV/52; На другим местима помиње се да се злочин догодио 16. јануара 1943. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 366. Упоредити: Исто, 380.

¹³⁵⁵ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 375, 378.

¹³⁵⁶ И. Цина Глигоријевић, „Облици злочина...“, 99.

¹³⁵⁷ ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 93.

¹³⁵⁸ ВА, НДА, к. 116, ф. 1, д. 31.

¹³⁵⁹ ДАС, БИА, IV/52.

¹³⁶⁰ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–91–169–172, одлука за Стефана Динчева ф. бр. 1325; АЈ, 110–144–481, одлука за Александра Влчева–Цанка ф. бр. 8743. Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 533–534.

¹³⁶¹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–91–335, одлука за Стојана Н. ф. бр. 1358; АЈ, 110–144–478, одлука за Бориса ф. бр. 8742; АЈ, 110–151–79, одлука за Георгија ф. бр. 9917.

¹³⁶² ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 41, л. 308; *Зборник VII/2*, 356–357.

¹³⁶³ Видети: АЈ, 110–330–83–330–90, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–104–330–105, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–646–330–651, дос. бр. 3042.

Лично нисам видео када су побијени, али сутрадан чули смо да су свих 10 побијени и Дикаву, а после неколико дана породице побијених дотерали су убијене кући ради сахране“.¹³⁶⁴

Дана 19. јануара 1943. у акцији против покрета отпора бугарске снаге сукобиле су се са партизанима на месту „Кољина река – Мечевац“ између села Кабаша, Бинача, Корбулића и Смире. Том приликом заробљено је пет партизана, укључујући и вођу партизанског одреда Љубу Маслешу. Сви су тучени и мучени; један партизан је умро од задобијених рана, а два су предата полицијским властима у Качанику где су стрељани. Истог дана, бугарским војним снагама из „пограничне зоне“ прикључиле су се полицијске снаге из Витине, Качаника и Скопља, као и оружане снаге 2/6 граничног одсека у Витини. Стрељања су вршена по селима: У Врбовцу троје људи, у Биначу једно лице. У селу Витина су из затвора изводили људе и стрељали их по „партијама“. У првој партији стрељано је пет људи, а у другој партији шест људи. Такође је у затвору на зверски начин побијено неколико људи. Стрељана лица била су из Витине и околних села. Лица која су стрељана била су виђенији људи из тих села (кметови села, одборници села и тел).¹³⁶⁵

Током јануара и фебруара месеца 1943. у Гњиланском срезу бугарске полицијске власти појачале су своје присуство са циљем проналаска и разбијања партизанке мреже. Трагање за партизанским јединицама пратио је низ злочина. Тако је забележено да је почетком 1943. почињено 15 убистава и девет хапшења са премлаћивањем. За ове злочине Државна комисија окривила је Тодора Тошева, начелника тајне полиције у Скопљу. Он је јануара 1943. са својим полицијским одредом упао у село Бинач и ухватио четири особе, од тога су двојици бугарски полицајци поломили руке и ноге и изболи их ножевима, остављајући их да се муче неколико сати, док их на крају нису побили, док су другу двојицу одмах стрељали. Потом је у Витини ухапшено једно лице за које се сумњало да је партизански курир. Након одвођења у затвор у Витини мучен је и убијен. Месеца фебруара у селима Кабаш и Врбовац ухваћено је шест људи (четири из Кабаша, једно из Врбовца, једно из Бинача) за које се сумњало да сарађују са партизанима. Лица су тучена и на крају је пет убијено, а једна особа је преминула од последица батинања. Почетком 1943. у селима Врбовац и Грнчаре поново је дошла бугарска полиција. Ухватила је четворо људи, јер је у једној кући нађена пушка и после немилосрдног мучења сва лица су стрељана. Бугарска полиција предвођена Тодором Тошевим залазила је и у села Дробеш, Бузовик и Винач. У тим селима поједина лица су хапшена и затварана у затвор у Витини, а после неколико дана премештана у Качаник, па у Скопље, где су и по неколико месеци остајали затворени. У селима Горње Мораве (Гњилански срез) бугарске снаге су у јануара и фебруару 1943. починиле 21 убиство и интернирале преко 40 грађана.¹³⁶⁶

2.1.6.3. Фебруар 1943. (села око Владичиног Хана и Миоковци)

Почетак фебруара обележили су злочини око Владичиног Хана, али и први злочини масовног убијања цивила у западној Србији. На дан 7. фебруара 1943. у селима око Владичиног Хана и у самом месту бугарска полиција у заједници са војском починила је низ бруталних злочина над локалним становништвом. Напоменимо да су 23. јануара 1943. бугарски војници из Владичиног Хана чији је командант био потпуковник Арабов почели са паљењем села Лебет. Укупно 13 домаћинстава је на овакав начин оштећено. Поред тога, шест становника је ухваћено и поведено из села. На месту званом „Раниделска долина“ у атару села Мачкатица жртве су избодене ножевима и унакажене.¹³⁶⁷ Од средине до краја јануара у Владичином Хану и околним селима извршено је још и на десетине хапшења што је најавило будуће злочине у овом и

¹³⁶⁴ АЈ, 110–330–84, дос. бр. 3042.

¹³⁶⁵ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–95–384–386, одлука за Јордана Поп Јанкова ф. бр. 1818. Видети: АЈ, 110–95–390, одлука за Маркова ф. бр. 1819; АЈ, 110–95–393, одлука за Мирчева ф. бр. 1820; АЈ, 110–95–396, одлука за Манева ф. бр. 1821; АЈ, 110–95–401, одлука за Ивана Христова Иванова ф. бр. 1822; АЈ, 110–95–404, одлука за Илију Костова Крстева ф. бр. 1823; АЈ, 110–95–407, одлука за Стојана Михова ф. бр. 1824; АЈ, 110–95–410, одлука за Андреју Петкова ф. бр. 1825; АЈ, 110–95–413, одлука за Дечка Иванова Дечева ф. бр. 1826.

¹³⁶⁶ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–131–435, одлука за Тодора Тошева ф. бр. 6059.

¹³⁶⁷ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–85–573, одлука за Хацијског ф. бр. 573.

околним местима.¹³⁶⁸ Већина ухапшених људи враћена је 7. фебруара у места одакле су одведена у затвор и ту стрељана.¹³⁶⁹ Као увод у ове злочине треба поменути још један догађај. У току ноћи између 6. и 7. фебруара 1943. похватани су бивши југословенски официри и подофицири. Након једног дана проведеног у затвору, њих десеторица су изведени и побијени хладним оружјем код железничког тунела између Предејана и Грделице. Свим жртвама, Бугари су поломили руке и ноге, размрסקали лобање и повадили утробу.¹³⁷⁰ Према другој верзији, у ноћи између 7. и 8. фебруара убијено је 10 официра и подофицира југословенске војске из Предејана. Злочин се догодио у атару села Палојце.¹³⁷¹

Пред почетак ове акције 7. фебруара, из Скопља је дошло 500–600 Бугара (војска, полиција, агенти). У заједници са војском и полицијом која се већ налазила у Владичином Хану заузета су стратешка места у овом срезу и сутрадан се отпочело са акцијом. Начин на који су вршена убиства био је зверски. Поједини лешеве су нађени са око 20 рана од убода ножевима, са одсеченим рукама или прстима, са поломљеним ногама или избијеним очима, са одсеченим ушима или гађани пушком или пиштољем у уста.¹³⁷²

Једна група бугарских војника, око 40, дошла је у село Јовац, блокирајући село и хапсећи сво мушко становништво. Шест особа је издвојено по списку одведено из села и у атару села Бачвиште стрељано.¹³⁷³ Са њима је стрељано још једно лице из села Белишева. Из Врања је једна група од око 30 бугарских полицајаца дошла у село Прибој, ухапсивши три особе. У селу Мозарић жртве су избодене ножевима, стрељане и затим затрпане камењем.¹³⁷⁴ Бугарски полицајци и војници дошли су у село Белишево, купили 13 људи, одвели их у село Бачвиште и ту их стрељали, изболи ножевима и бацили у заједничку јаму.¹³⁷⁵ У Равној Реци прикупљено је 11 мештана и једно лице из Солачке Сене (укупно 12, на појединим местима наводи се 13). Након тога жртве су одведене до места званог „Шипак“ и ту су их Бугари боли ножевима по лицу и телу, секли уши, прсте и на крају стрељали. Из села Балиновце стрељано је 10–11 људи. Бугари су из села Прекодолац стрељали три особе код сеоске цркве. Из села Кацапун стрељано је једно лице у селу Бачвиште. Три сељака из села Лепеница су такође стрељана, а њихови лешеве бачени су у заједничку јаму. У селу Репинце убијене су три особе. На лешевима су нађени убоди ножевима, а у рукама једне жртве нађен је део бајонета који је сведочио о срчаној, али изгубљеној борби. Два затвореника из Владичног Хана изведена су из затвора и убијена су један изнад затвора, а други код села Алакинца. Три сељака из села Зебинца, двојица из Летовишта и једног сељака из Урвича Бугари су потерали из јастребачког затвора и стрељали их у Цепу, односно Цепској реци.¹³⁷⁶ У селу Доње Јабуково убијено је пет људи,¹³⁷⁷ а у Горњем Јабукову још троје (двојица су одмах убијени, а један је подлегао ранама

¹³⁶⁸ Видети сведочења преживелих: АЈ, 110–330–41–44, дос. бр. 3042.

¹³⁶⁹ Видети: АЈ, 110–330–25–330–57, дос. бр. 3042.

¹³⁷⁰ АЈ, 110–225–342, одлука за Евлогија Арабија ф. бр. 23189; АЈ, 110–225–345, одлука за Ђорђа Шопова ф. бр. 23190; АЈ, 110–225–351, одлука за Марина Димова Маринова ф. бр. 23192.

¹³⁷¹ АЈ, 110–330–424–330–426, дос. бр. 3042.

¹³⁷² АЈ, 110–31–56; АЈ, 110–84–901, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717; АЈ, 110–330–18, дос. бр. 3042.

¹³⁷³ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–84–899, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717.

¹³⁷⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–144–456, одлука за Даку Стефанова ф. бр. 8736; АЈ, 110–144–464, одлука за Ћиру Попова ф. бр. 8738; АЈ, 110–330–484–330–492, дос. бр. 3042.

¹³⁷⁵ Један од учесника ове “казнене експедиције” Костадин Радионов Балкански помиње да се злочин у Белишеву догодио марта или априла 1942. и да је јединица под командом капетана Николаја Петрова Гранчева из 52. пешадијског пука извршила овај злочин уз помоћ локалних Албанаца који су извршили стрељање 12 лица (не 13). Бугари су на крају дана утврдили да су у селима око Врања само тог дана убили 160 људи. АЈ, 110–268–9–268–10, дос. бр. 1313.

¹³⁷⁶ АЈ, 110–84–901–902, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717. Видети: АЈ, 110–330–134, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–293, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–523–330–527, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–780–782, дос. бр. 3042. Димитрије Кулић је наводио да је у Цепској реци стрељано седам људи. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 465–466. Видети и помињање злочина у Равној Реци и Белишеву: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 521, 530–531.

¹³⁷⁷ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–144–478, одлука за Бориса ф. бр. 8742; АЈ, 110–151–79, одлука за Георгија ф. бр. 9917.

за 10 дана).¹³⁷⁸ У селу Алакинце убијена је једна особа из села Калиманце.¹³⁷⁹ Једно одељење казнене експедиције дошло је у село Манојле запалило је преко 40 кућа и других зграда и побило 12 људи.¹³⁸⁰ У селу Дупљане на месту „Буковички поток“ убијено је осам лица. Двојица су били из Дупљана, а остали из околних села, вероватно из Козница.¹³⁸¹ Из села Куново убијено је пет људи који су затим измрцварени. Злочин се догодио на путу између поменутог села и села Репинце.¹³⁸² У Љутену су убијена три лица.¹³⁸³ Сличан злочин се десио у Полому где су убијена два човека.¹³⁸⁴ У селу Бричевље бугарски војници под командом Александра Стојанова 10. фебруара побили су пет људи и запалили два домаћинства где су убијене жртве живе. ¹³⁸⁵ Ово је само један број карактеристичнијих злочина који су се десили приликом акције коју су Бугари предузели почетком фебруара 1943. године.

Број жртава је знатно већи од набројаних (у тексту набројано 115 жртава). Нарочито се у обзир морају узети следеће околности: акција је извршена веома брзо на великом терену; жртве из једног села најчешће су стрељане у другом селу; многа лица умрла су од задобијених рана у затвору у Владичином Хану; убијање становништва вршено је несистематски често уз емотивне побуде; лица су најчешће убијана изван насељених места на неприступачним теренима, па неколико гробница није ни откривено; велики број егзекуција извршен је на једном до три жртве, па такви случајеви често нису ни завођени итд. Све то утицало је на немогућност да се попишу сва места злочина и сви страдали у овој бугарској акцији.

Државна комисија забележила је у својој документацији да је у овом походу убијено 900 људи. Као главни осумњичени наведени су Александар Апостолов командант четвртог граничног одсека у Владичином Хану, његов помоћник потпуковник Арабов, Христо Стоилов, начелник јавне безбедности у Скопљу; Асен Богданов обласни полицијски начелник у Скопљу; Тодоро Тошев начелник тајне полиције у Скопљу; Петар Душков, полицијски начелник у Владичином Хану; Иван Тодоров Ценев полицијски подначелник у Владичином Хану и Љубен Томов шеф агената у Владичином Хану.¹³⁸⁶ Приликом масовног злочина

¹³⁷⁸ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–330–143, дос. бр. 3042.

¹³⁷⁹ АЈ, 110–330–162, дос. бр. 3042.

¹³⁸⁰ АЈ, 110–144–481, одлука за Александра Влчева–Цанкова.

¹³⁸¹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–330–93–330–94, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–207, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–216, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–232, дос. бр. 3042.

¹³⁸² АЈ, 110–330–273, дос. бр. 3042.

¹³⁸³ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–330–306–330–309, дос. бр. 3042.

¹³⁸⁴ АЈ, 110–330–417, дос. бр. 3042.

¹³⁸⁵ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–225–342, одлука за Евлогија Арабија ф. бр. 23189; АЈ, 110–225–345, одлука за Ђорђа Шопова ф. бр. 23190; АЈ, 110–225–351, одлука за Марина Димова Маринова ф. бр. 23192.

¹³⁸⁶ АЈ, 110–84–917, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717; АЈ, 110–90–372–384, одлука за Петра Душкова ф. бр. 372; АЈ, 110–91–143–158, одлука за Арабова ф. бр. 1322. Видети: АЈ, 110–86–39–51, одлука за Асена Богданова ф. бр. 781; АЈ, 110–90–402, одлука за Ивана Ценова ф. бр. 1288; АЈ, 110–90–511, одлука за Љубена Томова ф. бр. 511; АЈ, 110–91–2, одлука за Цана Андонова Панева ф. бр. 1301; АЈ, 110–91–9, одлука за Кирила-Киру Велкова Маринова ф. бр. 1302; АЈ, 110–91–16, одлука за Марина Маринова ф. бр. 1303; АЈ, 110–91–32, одлука за Никифора Петрова Стамова ф. бр. 32; АЈ, 110–91–39, одлука за Марина Василова Георгијева ф. бр. 1306; АЈ, 110–91–46, одлука за Панчу Воденичарова ф. бр. 1307; АЈ, 110–91–49, одлука за Ивана Лебедова ф. бр. 1308; АЈ, 110–91–52, одлука за Петра Јончева Ташкова ф. бр. 1309; АЈ, 110–91–55, одлука за Васила Стојанова ф. бр. 1310; АЈ, 110–91–58, одлука за Нину Пелова Маринова ф. бр. 1311; АЈ, 110–91–65–68, одлука за Георгија Попова Лазарова ф. бр. 1312; АЈ, 110–91–72, одлука за Киру Денкова ф. бр. 1313; АЈ, 110–91–88, одлука за Влајка Илијева Ђорђева ф. бр. 1317; АЈ, 110–91–119, одлука за Ванкова ф. бр. 1321; АЈ, 110–91–159, одлука за Џингарова ф. бр. 1323; АЈ, 110–91–162, одлука за Мутавџијева ф. бр. 1324; АЈ, 110–91–167, одлука за Стефана Динчева ф. бр. 1325; АЈ, 110–91–174, одлука за Владимира Хаџи Танева ф. бр. 1326; АЈ, 110–91–177, одлука за Тодора Ангелова ф. бр. 1327; АЈ, 110–91–182, одлука за Георгија Николова Генова ф. бр. 1328; АЈ, 110–91–185, одлука за Велка Поп Иванова ф. бр. 1329; АЈ, 110–91–190, одлука за Николу Поп Данева ф. бр. 1330; АЈ, 110–91–195, одлука за Стефана Гоцева ф. бр. 1331; АЈ, 110–91–214, одлука за Петкова ф. бр. 1336; АЈ, 110–91–240, одлука за Николу Алексијева ф. бр. 1344; АЈ, 110–91–250, одлука за Георгија Ангелова Хотинава ф. бр. 1346; АЈ, 110–91–253, одлука за Косту Николова ф. бр. 1347; АЈ, 110–91–256, одлука за Елчу Елčkова Николова ф. бр. 1348; АЈ, 110–91–259, одлука за Стојмена Протоколаског ф. бр. 1349; АЈ, 110–91–262, одлука за Шопова ф. бр. 1350; АЈ, 110–91–265, одлука за Илију Бозева ф. бр. 1351; АЈ, 110–114–567, одлука за Христу Антонова Стоилова ф. бр. 3853; АЈ, 110–131–437, одлука за Тодора Тошева ф. бр. 6059.

убијања цивила на дан 7. фебруара 1943. дошао је у радњу Никодија Алексића трговца из Владичиног Хана тадашњи потпуковник, а затим пуковник у Бугарској народној армији, после 9. септембра, Арабов који је, наводно, том приликом рекао: „Потепасмо овчаре, овце сада нека иду саме“. Тада се и хвалио како је под његовом командом побијено од Ристовца до Грделице 900 Срба и да партизани не могу више остати на овом терену, јер им је он побио све јатаке. Државна комисија узела је ову бројку као релевантну, иако је број жртава био далеко мањи, што не оправдава злочине Бугара.¹³⁸⁷

Величко Божиновић из села Балиновце оставио је кратко, али језгровито сведочанство о томе како су му Бугари убили сина: „На дан 7. фебруара 1943. године када је било масовно убиство у целом срезу полицајци из Владичиног Хана довели су и мог сина везаног у село Белановце (ухапшен 27. јануара – Б. Т.). Истог дана изведени су из куће још два сељака од стране војске која је тог дана дошла у акцију и сва тројица убијена су у близини села...“¹³⁸⁸ Удовица Јордана Станојловића сведочила је о убиству тројице сељака у Горњем Јабукову. Када су их Бугари стрелјали, породица је пошла на место где су их Бугари одвели. Двојица су била убијена на месту, а Јордан Станојловић био је тешко рањен: „један погодак кроз врат изашао је на уста са последицама – кривљењем доње вилице, кидањем језика и ломљењем пет зуба и други кроз раме леве руке“. Страдали сељак није могао да преживи и за 10 дана је умро од последица рањавања.¹³⁸⁹ Други стрелјани из Горњег Јабукова, Светозар Анђелковић, имао је 15 рана од метака на телу.¹³⁹⁰

Поред ових злочина, ваља поменути још неколико који су се десили у југоисточној Србији. Злочини су евидентирани преко докумената из „Недићеве архиве“ похрањене у Војном архиву. Према извештају командата СДС Лесковачког округа од 16. фебруара 1943. бугарски војници са граничне карауле „Кључ“ дошли су у село Тумба и запалили неколико кућа, амбара и штала, стрелјавши притом девет сељака. Након стрелјања забранили су да се побијени сељаци сахране, па су се затим вратили у своју караулу. Разлог за паљење кућа и стрелјање сељака биле су акције припадника ЈВуО у овом крају.¹³⁹¹

У извештају окружног начелства из Лесковца од 28. фебруара 1943. шефу Српске државне безбедности (СДБ) Драгом Јовановићу о ситуацији у округу и партизанским дејствима стајало је да су акције Недићевих одреда у фебруара против партизана углавном завршаване неуспехом. После пораза код Игришта где је погинуло 11 стражара, а 9 је рањено, иницијатива је предата бугарским одредима; али „...ни акција бугарских трупа није довела до жељеног циља: уништења комунистичких група. Дошло се само до узимања таоца, паљења домова сумњивих лица, вршењем одмазде и применом осталих строгих мера у случајевима упада партизана, што је све погодило врло мало или нимало оне који су узрочници ових недела...“ Даље се у извештају наводи: „...Бугарске војне власти врше хапшења у Прокупљу и Куршумлији. Не дају се по томе никаква обавештења, док се приватно сазнаје, да је хапшење у вези са акцијом Драже Михаиловића. Бугарске војне власти на терену стрелјале су 18 лица. Ни по томе се не дају никаква обавештења. Извршен је од стране људства бугарске карауле „Кључ“ упад у село Тумбу, среза лесковачког, којом су приликом убили 9 људи (убројених у горњих 18) и попалили неколико кућа. Објашњења по томе нису дата. Појединачно паљење домова по селима вероватно имају за циљ одмазду...“¹³⁹²

*

У циљу одмазде за убиство два бугарска војника у селу Миоковцима бугарске јединице из Чачка и Ужица убиле су преко 20 становника поменутог села и околних села у Љубићском срезу 19. фебруара 1943. године. Такође извршени су злочини пљачке, хапшења и

¹³⁸⁷ АЈ, 110–330–21, дос. бр. 3042.

¹³⁸⁸ АЈ, 110–330–25, дос. бр. 3042.

¹³⁸⁹ АЈ, 110–330–143, дос. бр. 3042.

¹³⁹⁰ АЈ, 110–330–146, дос. бр. 3042.

¹³⁹¹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 17. Упоредити: ВА, НДА, к. 116, ф. 2, д. 33. Видети још: АЈ, 110–158–139–143, одлука за Стојчу Стефанова ф. бр. 11321.

¹³⁹² *Зборник I/21*, 382, 383. Димитрије Кулић је наводио да се злочин у Тумби десио 9. фебруара 1943. и да је том приликом убијено девет људи. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 481.

зостављања.¹³⁹³ Злочин се десио на следећи начин. Дана 15. фебруара 1943. два бугарска војника из одреда који је чувао железничку пругу и тунел на овом месту који је боравио близу Чачка у Овчар Бањи убијена су од стране четника из одреда Жарка Боришића, команданта из 2. равногорског корпуса. Четници су убили Бугаре мислећи да су они у Миоковцима дошли у трагању за четничким радио апаратом који се налазио недалеко од села. Бугари су се ипак у селу појавили ради куповине одређених намирница и боравка у кафани. Из кафане у Миоковцима, где су два бугарска војника боравили, четници су пребацили лешеве и закопали их близу оближњег рудника „Бели камен“.¹³⁹⁴ Након убиства двојице бугарских војника, Штаб 2. равногорског корпуса се истог дана 15. фебруара повукао из Миоковаца у Јанчиће, а командант Предраг Раковић у Доњу Трепчу. Истовремено, Бугари су приметили да им у јединици у Чачку недостају два војника. Судбина села тиме је била запечаћена. Многи житељи су предосетили опасност па су напустили своје домове и почели да одлазе у суседно село Горњу Горевницу.¹³⁹⁵

Сутрадан 16. фебруара коњички ескадрон из Чачка дао се у потрагу за несталим војницима. Трагање је вршено и по суседним селима све до Ракове, а Бугари су тргајући за лешевима све одрасле мушке особе затечене у селу водили са собом. У тим групама било је и малолетних дечака. Откривши трагове крви у кафани, 17. фебруара, Бугари су блокирали село и сво мушко становништво повели у Овчар Бању 18. фебруара где су сељаци тучени и зостављани. У бугарском затвору у Овчар Бањи нашле су се две групе Миоковчана. Једну групу чинили су похватани у селу, а другу становници села који су чували пругу у Трбушанима, који су ту дужност обављали по налогу општинске власти. Укупно је затворено 22 људи из Миоковаца.¹³⁹⁶ Истог дана, бугарска команда у Чачку издала је упозорење у коме се између осталог каже: „Ми смо дошли овде да чувамо живот, безбедност и спокојство мирног српског народа тешко онима који га неће разумети и који га својом подлошћу изазивају. За сваког палог бугарског војника српски ће народ платити 50 српских глава“.¹³⁹⁷

Сутрадан троје људи је пуштено, а остали су 19. фебруара 1943. стрељани у оближњем селу Рошце заједно са неколико сељака покупљених уз пут из околних села (укупно 28 лица). Дана 16. фебруара бугарске јединице стационарне у Ужицу, Чачку и Овчар Бањи започеле су паљење села Миоковца, па је током овог и следећег дана спаљено 140 домова и преко 200 помоћних зграда. Поред тога извршена је пљачка покућства, стоке и остале покретности у вредности око 15 милиона динара. Паљење и пљачка је трајала све док се немачки официри нису умешали 17. фебруара и спречили даље злочине.¹³⁹⁸

¹³⁹³ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–114–189–194, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812. Видети: Милосав Сретеновић, „Бугарска одмазда и цивилне жртве села Миоковци у ратној 1943. години“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсуворском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Миливоје Трнавац, Горњи Милановац 2017, 321.

¹³⁹⁴ Радован Маринковић, „Одмазде окупатора у Љубићким и Трнавским селима у току 1943. године (хронологија)“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсуворском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Миливоје Трнавац, Горњи Милановац 2017, 45; М. Сретеновић, *н. д.*, 318–319.

¹³⁹⁵ М. Сретеновић, *н. д.*, 319.

¹³⁹⁶ АЈ, 110–83–772, одлука за Балабанова ф. бр. 638; АЈ, 110–91–335, одлука за Стојана Н. ф. бр. 1358. У одлуци за Николу Николова стоји да је злочин вршен између 15. и 19. фебруара 1943. Видети: АЈ, 110–114–189, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812; АЈ, 110–174–325, одлука за Радоја Радојева ф. бр. 14025; АЈ, 110–217–366, одлука за Атанасија Ковачева ф. бр. 21676; АЈ, 110–217–376, одлука за Жабарова ф. бр. 21678; АЈ, 110–222–349, одлука за Ивана ф. бр. 22634; АЈ, 110–222–352, одлука за Косту Баја ф. бр. 22635. Видети још: одлука за Ђорђа Белобрадова ф. бр. 22636; одлука за Чужмушијева ф. бр. 22637; одлука за Ивана Донешког ф. бр. 22638; одлука за Пашева ф. бр. 22639; одлука за Алексијева ф. бр. 22640; одлука за Генова ф. бр. 22641; М. Сретеновић, *н. д.*, 319–321.

¹³⁹⁷ Р. Маринковић, „Одмазде окупатора...“, 45.

¹³⁹⁸ АЈ, 110–83–772, одлука за Балабанова ф. бр. 638; АЈ, 110–91–335, одлука за Стојана Н. ф. бр. 1358. У одлуци за Николу Николова стоји да је злочин вршен између 15. и 19. фебруара 1943. Видети: АЈ, 110–114–189, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812; АЈ, 110–174–325, одлука за Радоја Радојева ф. бр. 14025; АЈ, 110–217–366, одлука за Атанасија Ковачева ф. бр. 21676; АЈ, 110–217–376, одлука за Жабарова ф. бр. 21678; АЈ, 110–222–349, одлука за Ивана ф. бр. 22634; АЈ, 110–222–352, одлука за Косту Баја ф. бр. 22635. Видети још: одлука за Ђорђа Белобрадова ф. бр. 22636; одлука за Чужмушијева ф. бр. 22637; одлука за Ивана Донешког ф. бр. 22638; одлука

Генерал Михаиловић извештавао је Југословенску владу у Лондону о овом злочину: „Бугарски војници 14. прошлог месеца (фебруара) опљачкали село Миковце (Миоковце), срез Љубићи, запалили 20 кућа и одвели 60 људи. У селу Врчани стрељали 9 лица“.¹³⁹⁹ Према подацима Министарства унутрашњих послова од 1949. ухапшено је 27 лица и отерано у Овчар Бању. Након неколико дана пет лица је пуштено, а осталих 22 је стрељано у селу Рошцима. Приликом сахране ових лица могло се приметити да су жртве мучене и мрцварене. Поред тога у самим Миоковцима убијено је једно лице.¹⁴⁰⁰

Након извршеног злочина Бугари су наредили су да се лешеве не сахрањују неколико дана. Тако су убијени људи лежали извесно време на гомили у једној јарузи измрцварени и унакажени. Бројни грађани, најближи рођаци стрељаних, запамтили су овај стравичан приказ, али пљачку и паљење у селу и посведочили о њему након ослобођења. Милош Мијатовић из Мијаковца изјавио је поводом тога следеће: „Све што су нашли у кућама, опљачкали су и ложили (спаљивали). Све мушкарце које су нашли водили су са собом. Мучили су их и тукли, а затим пострелили. Стрељали су их у једној јарузи. Била су по двојица везивана жицом. Рачуна се да су тада опљачкали, односно отерали око 300 грла крупне и око 500 грла ситне стоке. Забрањили су сахрану оних које су побили. Поубијани су лежали неколико дана несахрањени. Ја сам сахрањивао те људе. На њима сам видео да су измрцварени још пре него што су поубијани. Убијени Сретен Пауновић није имао главу, него само врат и нешто мало вилице“.¹⁴⁰¹

2.1.6.4. Март и април 1943.

(села Црне Траве, Владичиног Хана, Предејана, Јабланице и Прокупља)

Злочини масовног убијања цивила током марта и априла највише су погодила села у околини Црне Траве, Бољевца, Владичиног Хана, Предејана, Јабланице и Прокупља. Због напада на рудник „Јерма“ у Ракити у ноћи 6. на 7. март када су убијена два бугарска стражара, бугарски војници и полиција извршили су одмазду у рејону Лужнице и Црне Траве. Под командом пуковника Константина Атанасова најпре су почели са терорисањем народа у Црвеној Јабуци. Коњички ескадрон из Брезника под командом капетана Славова стрељао је седам лица, а ухапсио је 200 људи. Неколико кућа и помоћних зграда је спаљено у Црвеној Јабуци и у околним селима, а извршена је и пљачка приватне имовине. Једна друга колона војске и полиције под командом поручника Стојанова из Пирота је преко Бабушнице и Љуберађе упала у села Добровиш и Страњево, где је похапсила 40 људи и одвела их у затвор у Бабушницу. Трећа колона под командом полицијског начелника из Трна, Дикова је преко села Калне и Грацког продрла у село Дарковце 15. марта 1943. где се састала са групом поручника Стојанова, па су у овом селу стрељали 11 лица, а у Црној Трави још три лица. Ова група је продрла и у села Вус и Козило, али није причинила злочине убијања цивила, већ „само“ малтретирања и туче.¹⁴⁰²

Злочини масовног убијања цивила нису заобишли ни источну Србију. Команда СДС Зајечарског округа извештавала је 21. марта 1943. да су бугарске трупе које су дошле као казнена експедиција убиле 11 лица у Валакоњи, једно лице у Савинцу и три у Подгорцу, док су се двоје рањених налазили у Зајечарској болници. Поред тога ухватили су и затворили 20 лица. Овај злочин је извршен због нестанка два бугарска војника, која ни, приликом ове акције, нису пронађена. Наиме, група потпуковника Љубе Јовановића 1. марта одвела је са собом два бугарска војника из села Валакоње од куће Војиновића. Због тога су Бугари у три маха

за Пашева ф. бр. 22639; одлука за Алексијева ф. бр. 22640; одлука за Генова ф. бр. 22641. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 554, 569; Р. Маринковић, „Одмазде окупатора...“, 45, 46.

¹³⁹⁹ АЈ, 371–22–32, Јовановић Кралјевској југословенској амбасади Вашиington, London, 12. март 1943, пов. бр. 1372.

¹⁴⁰⁰ ДАС, БИА, IV/52.

¹⁴⁰¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 556, 557–558.

¹⁴⁰² V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 322; Ђ. Златковић–Милић, *н. д.*, 242–244; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 347–348.

хапсили по 100 људи из Бољевца и околних села и на интервенцију Нишке обласне команде их пуштала. Двадесет лица ухапшених у Валакоњи и Савинцу спровели су за Ниш, па је интервенцијом Нишке обласне команде успело да се издејствује пуштање девет лица (два учитеља и седам земљорадника), а 11 земљорадника предато је од стране Бугара Немцима, ради вођења истраге.¹⁴⁰³

*

Злочини нису заобишли ни села Владичиног Хана и Предејана. Мало касније од ових злочина, средином марта 1943. Александар Стојанов је наредио да се две породице у селу Кораћевцу, северно од Предејана, униште. Том приликом побијено је шест људи и упаљене су куће и све споредне зграде овим породицама.¹⁴⁰⁴ Отприлике у исто време, 19. марта 1943. у ноћи око 1 сат ујутру бугарски војници блокирали су села Богошево, Врбово, Прибој и Превалац и окупили све мушкарце. Потом је издвојено 18 мушкараца и стрељано због тога што су партизани срушили мост на Морави близу села Прибој. Поред тога бугарски војници извршили су неколико пљачки покућства и стоке и претукли две жене.¹⁴⁰⁵ Пре извршеног стрељања, Бугари су окупили више сељака и затворили их у прибојској школи. Над ухапшеницима вршено је испитивање уз константна мучења и батинања. Драгутин Антић из Паневља присећао се мучења које је Димитрије Митић из Прибоја, који је касније стрељан, доживљавао од стране потпоручника Тотева: „...Прво га је тукао једним чворновитим дрветом и то све по глави, тако да је крв на све стране текла, тако да је пао на патос. Затим су га два војника држала а он га је истим оним дрветом ударао по голим леђима. Затим су га окренули и по голим грудима он и један војник који га је (до тада) држао тукли. Када су га опет окренули и почели по леђима ударати био је сав модар тако да када су га ударили почело се месо одваљивати, па како ништа није могао да говори, већ само да лежи онда је потпоручник Тотев извадио револвер и поред саме главе пуцао. Затим је затражио једну везу, увезао за јаја и почео да вуче и једним тањим прутом удара. Мене су после пустили да идем кући и шта је даље било не знам...“¹⁴⁰⁶

Неколико дана касније, 22. марта 1943. у Сурдулицу је по наређењу полицијског начелника Тодора Живодерова похапшено 14 људи који су спроведени у Предејане и тамо стрељани, према наређењу потпоручника Александра Стојанова. У исто време у Предејане су допремљени ухапшеници из Црне Траве, Брода и Рупља (Власотиначки срез); њих 37 је убрзо стрељано.¹⁴⁰⁷

Поред масовног убијања становништва, ваља поменути и одређене злочине појединачног убијања цивила који су осликавали сву бруталност окупатора. На дан 21. марта 1943. дошли су бугарски војници у Јелашницу блокирали село и сутрадан 22. марта позвали све мушкарце код школе, а затим издвојили једно лице тукли га, везали, одвели ван села и над њим извршили гнусан злочин. Поломили су му руке, ноге и вилицу разбили му главу, извадили очи и изболи га 15 пута и тек потом га убили пуцњем у главу. Тада је на истом месту убијено још пет лица из Јелашнице који су најпре били измрцварени, а потом убијени.¹⁴⁰⁸

Ово је био само увод у масовно убијање цивила у овом крају. Дана 23. марта 1943. дошла је бугарска гранична стража и регуларна војска под командом Евгенија Вознинског у

¹⁴⁰³ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 18.

¹⁴⁰⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–225–342, одлука за Евлогија Арабија ф. бр. 23189; АЈ, 110–225–345, одлука за Ђорђа Шопова ф. бр. 23190; АЈ, 110–225–351, одлука за Марина Димова Маринова ф. бр. 23192. Димитрије Кулић је наводио да је злочин у Кораћевцу извршен 23. марта и да је скоро читаво село запаљено и да је стрељано 24 лица. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 474–475.

¹⁴⁰⁵ Непотпун списак у одлуци за Ивана Попова. АЈ, 110–85–171, одлука за Ивана Васиља Атанасова ф. бр. 741 и др (видети фусноту број 1199); Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 532.

¹⁴⁰⁶ АЈ, 110–330–483, дос. бр. 3042.

¹⁴⁰⁷ АЈ, 110–91–347, одлука за Александра-Сашу Стојанова ф. бр. 1360. Радомир Костадиновић је писао да су мартовских дана 1943. Бугари убили око 16 људи из Рупља, Острозуба и Црне Траве, наводећи још један злочин. Дана 15. марта у селу Рашини убијено је 10 људи, а село је спаљено. Костадиновић је записао и да су Бугари 28. јуна у Дејићеву убили три жене, 23. јула 1943. побили седам људи из села Брода итд. Видети: Радомир Костадиновић, „Зверства бугарских фашиста у црнотравском крају“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 69–71. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 466.

¹⁴⁰⁸ АЈ, 110–85–574, одлука за Хацијског ф. бр. 744.

села Јастребачке општине, између Владичиног Хана и Предејана. Код општине су сазвали становништво под изговором прегледа личних карата. Издвојено је више од 200 људи и отерано на „Јелову Главу“ и код „Мердорца“ код села Јастрепца Бугари су почели да их стрељају. Већина је међутим успела да побегне, али су Бугари убили 90 људи и то: из Мртвица – 29 људи; из Теговишта – 29; из Јастрепца – 21; из Зебница – 6; из Урвича 8; из Летовишта – 6.¹⁴⁰⁹ Истог дана Возински је наредио да се спале сва села Јастребачке општине. Том приликом у селу Јастрепцу спаљено је 48 зграда, у селу Мртвици 62 зграде, у селу Теговишту 94 зграде, у селу Урвичу 22 зграде, у селу Летовишту 42, у селу Зебинцу 93 зграде и у селу Рдову 7 зграда; укупно 368 зграда.¹⁴¹⁰

Истог дана бугарски војници поручника Александра Стојанова из 1/4 граничног одсека у Предејану дошли су у село Репиште. Село је блокирано, а свом мушком становништву је наређено да се окупи ради прегледа личних карата. Било је сакупљено између 90–100 људи свих узраста од 16 до 70 година. Тако сакупљене бугарски војници су их потерали до места „Тресизуб“. Ту су жртве издвајане по малим групама и над њима је вршено стрељање. Ипак, током издвајања људи и вршења стрељања у близини се срушио један немачки авион што је створило забуну и пометњу код злочинаца, па је већина људи то искористила и успела да побегне. Бугари су убили 18 људи и више њих ранили при бекству. Осам рањених ипак је успело да побегне услед лакших повреда. Поред тога извршено је паљење кућа и имовине у четири домаћинства.¹⁴¹¹

Неколико дана касније, 25. марта 1943. једна бугарска јединица после борбе са партизанима ушла је у село Завој и на месту „Мртвички мост“ убила шест лица из поменутог села. Лешеви су бачени у ватру која је запаљена недалеко од места где су лица побијена.¹⁴¹²

Зоран Маринковић из Зебинца сведочио о страдању становника на „Јеловој Глави“ и код „Мердорца“: „На дан 23. марта 1943. год.(ине) још рано изјутра дошла је једна група бугарских војника граничара из Владичиног Хана и Преке Воде којих је било преко 30. са њима је био поручник из Преке Воде Евгеније Вознински...Из Зебинца је сакупљено 50...сељака, а из групе поручник је изабрао нас двадесет и наредио да пођемо са њима. На месту званом 'Јелова Глава' доведена су лица из свих села општине Јастребачке тако да нас је било укупно око 80. Чим смо се сакупили сви поручник Вознински издао је наређење подофицирима да нас построје у 5 редова; тада је поручник Вознински наредио да сви клекнемо смирено...(и) да се прекрстимо. Тада је наредио да се поставе митраљеви и пушкомитраљеви и по његовој команди војници су одмах почели да пуцају на гомилу. Чим су почели да пуцају један део почео је да бега, али су војници са свих страна почели да пуцају те је успело свега нас око 20 да избегнемо сигурну смрт испред куршума...“¹⁴¹³

*

¹⁴⁰⁹ АЈ, 110–445–1137–445–1191, дос. бр. 3899. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 461–463, 518–519, 524.

¹⁴¹⁰ АЈ, 110–31–59; АЈ, 110–84–903, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717. Идентитети жртава у одлуци за Александра Константинова Апостолова и Евгена Вознинског. АЈ, 110–84–920–921, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717; АЈ, 110–225–342, одлука за Евлогија Арабија ф. бр. 23189; АЈ, 110–225–345, одлука за Ђорђа Шопова ф. бр. 23190; АЈ, 110–225–351, одлука за Марина Димова Маринова ф. бр. 23192. Видети: АЈ, 110–91–274, 281–282, одлука за Евгена Вознинског ф. бр. 1352; АЈ, 110–91–352–353, одлука за Александра-Сашу Стојанова ф. бр. 1360; АЈ, 110–220–400–405, одлука за Евгенија Вазнитског ф. бр. 22397. Очигледно да је Државна комисија направила две одлуке за једно лице Евгена Вознинског и Евгенија Вазнитског. Видети још: одлуку за Евгенија Вазитског ф. бр. 23185.

¹⁴¹¹ Идентитети су дати у одлуци за Александра-Сашу Стојанова. АЈ, 110–84–906, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717; АЈ, 110–91–343, 110–91–349–351, одлука за Александра-Сашу Стојанова ф. бр. 1360; АЈ, 110–91–363, одлука за Дону Христова Славова ф. бр. 1361; АЈ, 110–144–434, одлука за Дончу ф. бр. 8730; АЈ, 110–144–472, одлука за Зорка ф. бр. 8740; АЈ, 110–225–342, одлука за Евлогија Арабија ф. бр. 23189; АЈ, 110–225–345, одлука за Ђорђа Шопова ф. бр. 23190; АЈ, 110–225–351, одлука за Марина Димова Маринова ф. бр. 23192; АЈ, 110–330–566–330–569, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–574–330–579, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–587–330–590, дос. бр. 3042; АЈ, 110–330–603–330–606, дос. бр. 3042. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 474, 522.

¹⁴¹² АЈ, 110–112–372, одлука за Петра Стоименова Пеичева ф. бр. 3677.

¹⁴¹³ АЈ, 110–445–1139, дос. бр. 3899.

У марту 1943. предузета је акција чишћења под вођством мајора Жекова и бугарских јединица из Лебана у Јабланичком срезу и деловима Добричког, Прокупачког и Косаничког среза. Повод је била борба између 1. јужноморавског одреда и једне бугарске ловне чете из састава 7. дивизије и напада партизана на рудник „Леце“ 13. марта 1943. године. Сутрадан је вођена борба између партизана и Бугара код села Гајтан. У борби, Бугари су имали неколико десетина погинулих. Због немогућности да се акција развије у пуном обиму током њеног трајања прикључиле су се и јединице из Лесковца, Ниша и Прокупља, а руковођење акцијом преузео је пуковник Ханџијев, заменик команданта 7. дивизије, односно 27. дивизије која је тих дана заменила 7. дивизију. Том приликом је, према подацима Државне комисије, спаљено 635 зграда у Јабланичком срезу (у Доњем Гајтану 185, у Горњем Гајтану 150) и са њима изгорело доста људске и сточне хране; убијено је 142 људи, рањено је приликом стрељања пет, са стрељања је успело да побегне седам, у затвор у Крушевцу одведено је четворо људи. Похапшено је још и одведено на рад у Немачку 645 људи из Јабланичког среза. У затвору у Лесковцу задржана је једна група од 70 људи, док је у Прокупљу задржано 120.¹⁴¹⁴ Према допису Министарства унутрашњих послова ФНРЈ од 8. априла 1948. Управи Државне безбедности за НР Србију у склопу ове акције ухапшено је преко 600 лица. Од тога је 229 интернирано за Немачку, 20 лица је убијено (двоје стрељано, 18 заклано), док су остали пуштени кућама. Од интернираних лица вратило се кућама свега 50–60 лица. Поред тога, по селима Бугари су извршили низ злочина убијања становништва: у Брестовцу су убили једно лице; у Магашу – шест; у Бучумету – 10; у Драгом Делу – 12; у Мајковцу – између 7 и 12; у Рујковцу – два; у Бачевини једно; у Гајтану – шест лица. Током акције у Гајтану је запаљено 170 кућа, а у осталим селима 200–300 кућа.¹⁴¹⁵

Дана 14. марта 1943. становништву села Брестовца саопштена је наредба да се у периоду од 15. до 22. марта не удаљавају из села. Бугарска војска је на челу са поручником Черкезовим из 27. дивизије сакупила сва лица старија од 15 година пред школом и одвојила одређен број који је потерала ка селу Ивању на стрељање. У том тренутку је наишао један бугарски официр и преиначио наређење да се заробљеници спроведу у Житни Поток у затвор. Лица су након 14 дана спроведена у Ниш, а затим у Маутхаузен, укупно 28, 12 је претучено, једна особа је стрељана, а двојици су запаљене куће у селу.¹⁴¹⁶ Истовремено је и из села Бублица отерано у Житни Поток 32 лица. Након неколико дана, одређен број је пуштен кући, а остатак је пребачен у Ниш, а потом на принудни рад у Трећи рајх. Већина је отерана у Маутхаузен, а четворица се нису вратила.¹⁴¹⁷ Истовремено, злочини су се десили у Житном Потоку, Ранковој Реци, Власову, Бреговини. Ова бугарска војска предвођена поручником Милијевим, поручником Черкезовим, војним иследником Драгоманом Враговим убила је 18 људи, попалили су имовину 17 људи, интернирали у Немачку 13 (једно лице умрло у Маутхаузену).¹⁴¹⁸ У Ранковој Реци, 15. марта Бугари су убили 18 лица, попаљена је имовина у 18 домаћинстава, а 13 лица је интернирано у Немачку од тога једно лице је умрло у Маутхаузену.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁴ АЈ, 110–81–783, Одлука за Николова, ф. бр. 481; АЈ, 110–81–832–81–836; Одлука за Ханџијева, ф. бр. 483. Упоредити: АЈ, 110–81–837–81–843; Одлука за Ханџијева, ф. бр. 483. Идентитети жртава су у списковима за Ханџијева. Видети: АЈ, 110–81–858, Одлука за Зекова, ф. бр. 484. Видети: Б. Крстић, „Терор бугарске окупаторске војске...“, 56–60.

¹⁴¹⁵ ДАС, БИА, I/60.

¹⁴¹⁶ Осталим лицима су наведени идентитети у одлуци за Ханџијева и Милијева и др. АЈ, 110–81–846–81–848; Одлука за Ханџијева, ф. бр. 483; АЈ, 110–150–546–548, одлука за Милијева ф. бр. 9878; АЈ, 110–150–553–555, одлука за Георги Манева ф. бр. 9879; АЈ, 110–150–560–562, одлука за Драгана ф. бр. 9880.

¹⁴¹⁷ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–150–600–602, одлука за Косту Кочева ф. бр. 9888. Видети: АЈ, 110–150–606, одлука за Ивана ф. бр. 9889; АЈ, 110–150–609, одлука за Ђорђија ф. бр. 9890; АЈ, 110–150–613, одлука за Јанкулова ф. бр. 9891. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 277–278.

¹⁴¹⁸ Идентитети наведени у одлуци за Ханџијева, Черкезова и за Милијева и др. АЈ, 110–81–849–81–851; Одлука за Ханџијева, ф. бр. 483. Видети: АЈ, 110–84–465, одлука за Черкезова ф. бр. 688; АЈ, 110–150–549–551, одлука за Милијева ф. бр. 9878; АЈ, 110–150–556–558, одлука за Георги Манева ф. бр. 9879; АЈ, 110–150–563–565, одлука за Драгана ф. бр. 9880; АЈ, 110–150–577–579, одлука за Драгомана Врагова ф. бр. 9883.

¹⁴¹⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–84–468–470, одлука за Черкезова ф. бр. 688.

Злочини су настављени. Један бугарски батаљон из Лебана је 16. марта 1943. преко села Прекопчелице и Орана истога дана увече стигао у село Мајковац. Село је блокирано, а сутрадан ујутру похватао је неколико људи под сумњом да помажу партизане. Укупно је издвојено пет сељака. Такође, поред њих бугарски војници су издвојили и људе које су дотерали из околних села: четворицу из Мијајлице, једног из Свињарнице и двојицу из Прекопчелица. Потом су бугарски војници отерали ове људе ван села у једну ливаду да их стрељају. Међутим, ухапшеници углавном млађи људи осетили су да ће бити погубљени и почели су да беже на све стране, док су бугарски војници пуцали за њима. Ипак, у том, по Бугаре, конфузном моменту, убијено је седам људи, док је пет успело да побегне. Поред тога, запаљено је 12 кућа, а извршена је пљачка покретне имовине скоро у сваком домаћинству. Иста бугарска јединица мучила је народ и у околним селима: У Ображди, Орану, Слишану, Бачевини, Ивању, Вујанову, Лалиновцу, Бучумету и Рујковцу. Из ових села 16 грађана је преко Ниша интернирано у Немачку. После ослобођења вратила су се само четворица. Остали су поумирали од исцрпљености или су убијени од стране Немаца.¹⁴²⁰

После овог злочина бугарска војска отишла је у правцу планине Радан где се задржала три дана. По повратку истим путем кроз села Јабланичког среза, дошла је у село Драги Део. На збору, који је морао да сазове сеоски кмет, бугарски командант издвојио је шест лица. У Шишинцу ухватили су осам људи и све их стрељали изнад села Слишана. Током ноћи у Бачевини је убијено једно лице из Слишана и закопано у виноград. На путу за Бучумет побијено је још неколико сељака.¹⁴²¹

Бугарски војници вршили су злочине и у оближњем Богујевцу. После једне борбе са партизанима у којој је погинуло неколико бугарских војника, бугарска казнена експедиција отишла је у село Богујевац и као одмазду, почела палити, пљачкати и убијати људе и вршити остале злочине. Државна комисија евидентирала је 24 злочина који су се десили у овом селу између 15. и 17. марта 1943. године. Попаљено је и опљачкано два домаћинства, опљачкано је девет, а само запаљено четири домаћинства. Забележено је и једно интернирање у Немачку, један покушај силовања и једна туча. Поврх свега, Бугари су убили шест лица.¹⁴²²

О овим злочинима јављали су и управни и војни органи српске владе. Командант СДС Лесковачког округа шифрованим извештајем од 19. марта 1943. обавештавао је да су у селу Горњи Гајтан и Доњи Гајтан Бугари запалили „95% кућа, од којих 30% до темеља, 40% само споредне зграде и 20% само куће“. У још неким селима око Гајтана запалили су куће само партизанима. Пронађено је и пет сељака који су убијени од стране Бугара. Одведени стражар са посаде Леце је пронађен, а пронађен је и митраљез који су партизани узели од посаде у Лецеу. Узрок овакве одмазде Бугара био је тај што су партизани упали у Леце и код рудника одвели и разоружали 35 стражара СДС, па су 34 вратили без оружја и одећа, а једног су задржали. После ове партизанске акције, Бугари су се дали у потеру за њима, али недалеко од рудника претрпели су губитке у виду погинула три официра и око 50 војника. Бугарска акција паљења кућа и убијања становника околних села престала је 20. марта 1943. године. У логор је спроведено из Јабланице 1.200 лица, а из околине Прокупља 124 лица је ухапшено и спроведено за Прокупље. На интервенцију Нишке обласне команде, немачке и бугарске војне власти, пристале су да спроведено људство које се налазило у нишком логору транспортују у Немачку на рад, што је извршено након неколико дана. Поводом 124 ухапшених у Прокупљу реаговала је такође поменута обласна команда. Официр команде капетан Мартиновић послат је у Прокупље да лично разговара са начелником штаба бугарског корпуса. На крају је „уредио“ да се ухапшена лица пошаљу у Ниш, а одатле у Немачку, на рад. Тако су похапшена лица спашена „одмазде“.¹⁴²³ Начелник Јабланичког среза својим актом од 29. марта 1943. јављао је да је на територији Јабланичког среза приликом ове акције убијено 33 људи и једно

¹⁴²⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 270–272.

¹⁴²¹ Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 275–277.

¹⁴²² За идентитете жртава видети: АЈ, 110–150–566–568, одлука за Анђела ф. бр. 9881; АЈ, 110–150–570–572, одлука за Стојана Иванова ф. бр. 9882; АЈ, 110–150–574–576, одлука за Драгомана Врагова ф. бр. 9883

¹⁴²³ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 19. Видети и: ВА, НДА, к. 116, ф. 5, д. 3.

дете: „(Бучумет – 7 људи, Лалиновац – 1 дете, Мијалица – 1 човек, Магаш – 3 човека, Оране – 3 човека, Боринце – 2 човека, Горњи Гајтан – 2 човека, Мајковац – 3 човека, Доњи Гајтан – 7 људи, Слишане – 1 човек, Брестовац – 1 човек, Бојник – 1 човек, Голи Рид – 1 човек, Драговац – 1 човек)“.¹⁴²⁴ Одведено је 642 мушкарца и 5 жена. Од својих кућа одбегло је 12 мушкараца, 22 жене и 22 детета. Упаљено је и изгорело 63 куће и помоћних објеката. Више стотина крупне и ситне стоке је нестало или отерано. Више стотина хиљада килограма људске и сточне хране је изгорело.¹⁴²⁵

Дана 19. марта 1943. Прокупачки гарнизон бугарске војске извршио је блокаду села Доња Трнава, Булатовац, Доња Речица и Пашинац (Прокупачки срез) у циљу хватања председника општине Доње Речице, учитеља из Булатовца и осталих виђенијих људи из ових крајева. Приликом блокаде убијено је једно лице из Булатовца, два лица из Доње Речице; једно лице из Пашинца подлегло је ранама које је задобило при батинању. Уз то је извршено неколико батинања, хапшења и паљења кућа.¹⁴²⁶ Начелник Прокупачког среза својим актом 31. марта 1943. доставио је извештај о злочинима Бугара у поменутом срезу. На територији општине Житни Поток убијено је 59 лица, а рањено 11. Запаљено је седам кућа и више помоћних објеката. Интерниран је већи број лица за Лесковац и Прокупље, а 50, док је састављан извештај, се још налазило у затворима.¹⁴²⁷ У општини Крушевица убијено је двоје лица и изгореле су две куће, док је паљењем оштећено 20 кућа. На територији општине Доња Речица убијено је четворо лица, а три су рањена.¹⁴²⁸ Дана 20. марта 1943. један бугарски потпоручник са око 20 војника, путујући из Лебана са коњима и неколико кола, покупио је у селу Грабовац (Јабланички срез) два сељака и повео их за Бојник. У Бојнику су покупили још једног сељака. На путу за Житни Поток убили су сву тројицу у атару села Црквице.¹⁴²⁹

Милун Младеновић из Слишана, присећајући се многих злочина којима је био очевидац говорио је 6. априла 1949. и о злочину у овом селу који се десио марта 1943: „... (Дана) 15. марта 1943. године, после једне битке између партизана и бугарске фашистичке војске, чији је командант такође био мајор Жеков, у суседном селу Гајтан, где су Бугари били потучени од бугарске војске, предузета је једна од акција већег обима. Тај део слободне територије који су држали партизани, био је блокиран неколико дана. Бугарска војска је тих дана крстарила по селима, не дирајући никога, али неколико дана касније, група бугарских војника потерала је један број грађана из села Бучумет кроз наше село у правцу Боринца где су их пострелили. Тада су стрелили, колико се сећам, око шест или седам лица...“¹⁴³⁰

*

Ни у априлу масовно убијање цивила у југоисточној Србији није престало. Бугарски војници и полицајци ухапсили су ноћу између 13. и 14. априла 1943. пет лица из Владичиног Хана одвели их до Калиманске реке и све их на најзверскији начин ножевима убили. О њиховом мучењу говорио је и следећи детаљ. Од затвора одакле су изведени до места њиховог страдања уз пут су нађена поцепана одећа, али и локве крви које су сведочиле бруталности Бугара.¹⁴³¹ Истог месеца на месту „Марково Кале“ код Врања бугарска полиција убила је 11 Срба родом из Црне Траве. Жртве су претходно саслушаване и мучене у врањском затвору.¹⁴³²

Бугарска војска и полиција су од 22. до 24. априла 1943. под командом пуковника Атанасова спалиле 187 домова у селу Доње Гаре и ухапсиле 150 људи, од којих су на лицу места стрелили осам, а 22 је осудио Војни суд у Пироту. Истовремено у том периоду у

¹⁴²⁴ У оригиналном документу се наводи да је убијено 34 људи и једно дете, али када се саберу жртве по датим селима добија се број од укупно 33 људи. ВА, НДА, к. 116, ф. 5, д. 23. Упоредити: ВА, НДА, к. 117, ф. 2, д. 39.

¹⁴²⁵ ВА, НДА, к. 116, ф. 5, д. 23; ВА, НДА, к. 116, ф. 5, д. 50; ВА, НДА, к. 117, ф. 2, д. 39.

¹⁴²⁶ ВА, НДА, к. 116, ф. 5, д. 13; ВА, НДА, к. 116, ф. 5, д. 49.

¹⁴²⁷ Видети: ВА, НДА, к. 117, ф. 1, д. 34.

¹⁴²⁸ ВА, НДА, к. 116, ф. 5, д. 24.

¹⁴²⁹ ВА, НДА, к. 116, ф. 5, д. 2; ВА, НДА, к. 116, ф. 5, д. 44.

¹⁴³⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 281–282.

¹⁴³¹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–31–58; АЈ, 110–84–902, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717.

¹⁴³² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 468.

Бугарску је интернирано 1.270 људи.¹⁴³³ Повод за овај злочин било је убиство бугарског кмета и његовог пратиоца у селу Гаре које су извршили припадници 2. јужноморавског одреда 18. априла 1943. године.¹⁴³⁴

Априла месеца 1943. бугарски полицајци су у Бресници ухватили пет лица и одвели их у Суви Дол где су их стрељали, а потом опљачкали. Током овог месеца убијено је још осам лица из Моштанице, близу Врања, а у суседној Клашници убијено је 21. априла 1943. седам лица. Истог дана у Струганици је убијено троје лица.¹⁴³⁵ Априла месеца 1943. бугарска војска са седиштем у Житном Потоку у јачини од око 300 војника упала је у села Горњи, Средњи и Доњи Статовац и том приликом стрељала 26 лица. У акцији је учествовала и бугарска јединица из Велике Плане. Поред тога извршени су злочини батинања и пљачке имовине.¹⁴³⁶

На дан 29. априла 1943. дошло је у село Стублу око 40 полицајаца из Скопља и Врања и по списку издвојили 20 лица повели их путем за Врање и на путу код места „Раскрсје“ у атару села Суви Дол их стрељали.¹⁴³⁷ Лешеви су нађени измрцварени, избодени ножевима, сваки је на глави имао рану од пушчаног метка, једно жртви била је одсечена лева рука, а на осталима сломљена нога, извађене очи, одсечени прсти. Неки од лешева гађани су у уста.¹⁴³⁸

Сва сведочанства се слажу у генералијама. Издвајамо исказ Милана Спасића из Стубле које је дао 18. јануара 1945. пред органима Земалске комисије: „На дан 29. априла 1943. годи.(ине) дошли су у село Стублу рано изјутра, односно још у току ноћи око 40 бугарских полицајаца и агената. Исти су по причању дошли из Скопља. Рано изјутра они су се распоредили по кућама и шталама и са списковима скупили су из села Стубла 20 сељака и то већином активни и резервни подофицири који су раније били у југословенској војсци и ђаке... када су их потерали из кућа наредили су да сваки понесе све што му треба и новца, јер ће их терати за Бугарску у интернацију. Свих 20 су потерали у правцу Врања и када су дошли до села Сувог Дола које се налази 5–6 километара испред Врања скренули су их ка Морави и на м.(есту) зв.(аном) ’Раскрсје‘ све их побили пушкама и бајонетима и сав новац од свих одузели као и одела и цокуле и опанке који су имали новије. Сутрадан ја сам одмах спремио кола и отишао и убијеног Благоја (Спасића) пренео кући, који је иначе мој рођени брат. Пок.(ојни) Благоје (био је погођен) пушчаним метковима, а био је на два места убуден ножевима, а на грудима је на два места био јако модар, сигурно од удараца кундака. По извршеном убиству чули смо да су се полицајци и агенти вратили за Скопље...“¹⁴³⁹

2.1.7. Интензивирање злочина – масовно убијање цивила од друге половине до краја 1943.

2.1.7.1. Злочини приликом извођења већих операција („Шварц“, „Круг“, Јунска офанзива)

Приликом извођења операције „Шварц“ односно Пете непријатељске офанзиве, бугарске јединице, тачније њен 61. пук из 24. дивизије починио је бројне злочине у Црној Гори. Тако су у селу Палежу крај Жабљака ухватили и стрељали (18) 20 људи под изговором да су помагали

¹⁴³³ V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 322–323.

¹⁴³⁴ *Зборник I/5*, Београд 1954, 173–174; Хранислав Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, *Лесковачки зборник*, XV, (1975), 39.

¹⁴³⁵ АЈ, 110–157–561, одлука за Љубена Илијева Ивановова Васева ф. бр. 11268; АЈ, 110–164–446, одлука за Серафима Крстева ф. бр. 12273. Димитрије Кулић је наводио да је овом приликом убијено шест особа. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 479–480.

¹⁴³⁶ ДАС, БИА, IV/52.

¹⁴³⁷ АЈ, 110–330–697–330–742, дос. бр. 3042.

¹⁴³⁸ АЈ, 110–31–58; АЈ, 110–84–902, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717. Видети: АЈ, 110–91–75, одлука за Милка-Милчу Станојева Димитрова ф. бр. 1314; АЈ, 110–91–80, одлука за Крсту Васова Илијевског ф. бр. 1315; АЈ, 110–91–83, одлука за Николу Крстева Николова ф. бр. 1316; АЈ, 110–91–93, одлука за Новака Спасова Шиндерлова ф. бр. 1317; АЈ, 110–91–98, одлука за Цветана Ивановова Илева ф. бр. 1319. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 524.

¹⁴³⁹ АЈ, 110–330–700, дос. бр. 3042.

партизане.¹⁴⁴⁰ Дана 11. јуна 1943. 61. пешадијски пук спалио је школу у селу Тепца у близини Жабљака.¹⁴⁴¹ Поред тога, Бугари су запленили доста стоке и запалили 124 куће и преко 200 стаја за стоку. У време док су помагали својим савезницима Немцима у борбама на простору Сутјеске око Бродарева, Пријепоља и Ђурђевића Таре, Бугари су запалили 246 кућа, 240 стаја за стоку и велике количине сточне хране, запленили преко 1.000 грла стоке, ухапсили 567 људи, од којих су 160 стрељали (вероватно партизани), а остале ухапшене предала Немцима који су их спровели у разне затворе и концентрационе логоре.¹⁴⁴²

Бројни злочини почињени су у југоисточној Србији јуна 1943. године. Све је почело када је савезничка мисија предвођена капетаном Мајклом Лизом одмах након спуштања код села Округлице упала у бугарску заседу након чега је уследила борба за њено спашавање 2. јуна 1943. године. У тој борби Бугарима се супротставио одред ЈВуО Саве Миловановића, некадашњег Пећанчевог војводе. Након борбе, бугарски 67. пешадијски пук 27. пешадијске дивизије из Лебана и немачки полицијски батаљон из Лесковца су на подручју Косанице и Горње Јабланице започеле операцију са шифрованим називом „Круг“ која је трајала у првој половини јула. Одреди ЈВуО и британска мисија нису пронађени, али су зато почињени бројни злочини над цивилима. Извршена су стрељања и хапшења у Клајићу, Бувцу, Дрводељи, Радевцу, Врашцу, Лебану и другим местима. Око стотину сељака ухапшено је и отерано у логор на Црвеним крсту под сумњом да сарађују са четницима. Неки су били и активни четници, па су одмах по приспећу у лесковачке или нишке затворе стрељани.¹⁴⁴³

У склопу ове операције, између 3. и 13. јуна 1943. убијено је осам лица у бувској општини од стране војника из 13. пешадијског пука, 17. пешадијске дивизије.¹⁴⁴⁴ Злочини су проузроковани акцијом коју је бугарска јединица вршила против партизана у јабланичким селима, односно у пределу Бувца, Пороштице, Дрводеље, Радевца и др.

Дана 3. јуна 1943. блокирано је село Маровце (Јабланички срез) и у основну школу смештено је људство Граничног одреда СДС и сељаци који су се у близини окупали око записа. Сељаци и граничари остали су у школи затворени до сутрадан када је један бугарски капетан са одредом војске и неколико Арнаута дошао у школу. Арнаути су на захтев бугарског капетана издвојили девет лица. Приликом изласка из села Бугари су поред ових девет лица повели још двоје и изван села поред пута их све побили. Поред убијања Бугари су извршили пљачку новца у неколико домова.¹⁴⁴⁵

За време акције која је трајала на територији општине Бања (Јабланички срез) од 3. до 6. јуна 1943. Бугари су у Сијарињи убили шест лица 4. јуна 1943. године.¹⁴⁴⁶ Дана 10. јуна у Сијарињи је убијено још једно лице, а 13. јуна у Реткоцеру (Јабланички срез) још једно. У Тулару 14. јуна запаљено је девет домаћинстава.¹⁴⁴⁷ Из други докумената сазнајемо да је приликом ових акција рањено двоје људи из Бувца и Лепаштице (Јабланички срез).¹⁴⁴⁸ Мало касније, на дан 28. јуна 1943, бугарски војници су дошли у оближње село Стара Бања и стрељали шест људи.¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴⁰ *Зборник III/8*, Београд 1956, 134–141, 149–151; *Zbornik IV/14*, Београд 1956, 313, 330; N. Živković, *Ratna šteta...*, 56–57; Slobodan Milošević, „Učešće bugarskih okupatorskih jedinica u bici na Sutjesci 1943“, *Istorija 20. veka*, I, 2, (1983), 57.

¹⁴⁴¹ *Zbornik IV/14*, 339.

¹⁴⁴² Ове бројке треба узети са резервом, пошто студија Николе Живковића обилује са нереалним бројевима, што је доказиво преко примарних извора. N. Živković, *Ratna šteta...*, 56–57.

¹⁴⁴³ Александар Динчић, „Англоамериканци у Лесковачком и Врањском округу и спасавање ваздухопловаца (1941–1944)“, *Лесковачки зборник*, LVII, (2017), 241.

¹⁴⁴⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–783–784, 81–794, Одлука за Николова, ф. бр. 481; АЈ, 110–84–269, одлука за Христу Козарова, ф. бр. 671. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 264–265.

¹⁴⁴⁵ ВА, НДА, к. 117, ф. 3, д. 39; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 267.

¹⁴⁴⁶ ВА, НДА, к. 117, ф. 3, д. 29. Упоредити: ВА, НДА, к. 117, ф. 3, д. 54.

¹⁴⁴⁷ ВА, НДА, к. 117, ф. 3, д. 46.

¹⁴⁴⁸ ВА, НДА, к. 117, ф. 3, д. 47; ВА, НДА, к. 117, ф. 3, д. 48; ВА, НДА, к. 117, ф. 4, д. 29.

¹⁴⁴⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 267. Према Бошко Крстићу у Маровцу је убијено 15 људи, а у склопу исте акције Бугари су убили у Дрводељи једну особу, у Бувцу и Клајићу по две особе, у Липовици, Поповцу и Рафуни по седам итд. Б. Крстић, „Терор бугарске окупаторске војске...“, 61.

У допису Министарства унутрашњих послова од 8. априла 1949. Управи Државне безбедности за НР Србију записано је да су овом приликом почињени следећи злочини: у Бувцу је стрељано пет лица и запаљено је пет кућа; у селу Дрводељу стрељано је пет лица, а запаљено је девет кућа; у селу Радевце стрељано је девет лица, а запаљено четири куће; у селу Ђулекарџе стрељан је једно лице и запаљено су три куће; у Поповцу је стрељано једно лице; у селу Црквици стрељано је три лица (по једно лице из Голог Рида, Драговца и Бојника); у Шуману стрељано двојица лица; у Сијарињи три лица; у Маровцу 11 лица, у Реткоцеру стрељано четири лица и запаљена једна кућа; у Радиновцу запаљено 10 кућа. Овом приликом интернирано је 10 лица. Поред тога, Бугари су извршили низ пљачки и силовања. Примера ради, у селу Вујанову једну жену силовало је 10 Бугара.¹⁴⁵⁰

Димитрије Денић из Буваца сведочио је 4. априла 1949. како су њега и његовог брата, који је стрељан, Бугари покупили са њиве и са још неколико сељака потерали их на место „Ишљамско појилиште“ у Бувској реци: „Када су нас све сакупили, постројили су нас у строј, изнели су два пушкомитраљеза пред нас и дали нам пет минута рока за предомишљање, да изјавимо и предамо оружје. Како нико није имао оружја, извели су из строја мога брата Стратију Денића и стрељали га... Затим су извели Благоја Јовановића из Лапоштице, који је био врло млад тј. дечак испод 15 година. Наредили су му да иде кући и када је одмакао 20 метара, опалили су из пушкомитраљеза и ранили га тешко у стомак. Пао је на земљу и почео да кука. Затим су отишла два војника до њега и из пиштоља и кундацима га дотукли...“¹⁴⁵¹ Поред злочина убијања цивила, забележени су и злочини туче и пребијања, силовања жена, пљачке покретности и хапшења цивила који су узети за таоце.¹⁴⁵²

*

Јуна 1943. бугарска војска и полиција повеле су једну акцију против партизана на Кожуф планини. Акција позната у социјалистичкој историографији као „Јунска офанзива“ била је предвођена од стране генерала Ивана Маринова. Циљ акције је био да се униште герилски одреди који су деловали на простору Тиквеша. Партизани су се због јачине противника повукли на Кожуф планину. Бугарске јединице пошто нису успеле да акцију приведу крају извршиле су низ злочина паљења и убијања цивила. Том приликом, од 7. до 16. јуна попаљена су села: Шеково, Праведник, Грабец и Дреново и убијено је 64 људи из ових села.¹⁴⁵³ У исто време блокирано је село Ваташа 16. јуна 1943. године. Две чете из 56. велешког пешадијског пука водиле су акције близу Неготина. Са њима је деловао један вод полицијског одреда „Бенковски“ према Ваташи. Том приликом ухваћено је 16 партизана и њихових „симпатизера“ (или 13), а од тога 12 их је убијено (тзв. „Ватошко клање“).¹⁴⁵⁴ У злочину су се истакли контрачетници Кавадарске контрачете предвођени Атанасом Калчевим.¹⁴⁵⁵ Бугари су од лица која су одвели на

¹⁴⁵⁰ ДАС, БИА, I/60. Видети: Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 139.

¹⁴⁵¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 264.

¹⁴⁵² Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 264–267.

¹⁴⁵³ Према другим изворима попаљена су села Шивец, Ресава, Ваташа и притом стрељали 72 лица. У Тиквешу је ухваћено и премлаћено преко стотину људи, док је 47 интернирано. „Бугарска окупација Македоније...“, 32–33; В. Картов, „Формирањето на Гевгелскиот партизански одред ‘Сава Михајлов’ и неговите политички акции од мај до септември 1943“, *Историја*, VI, 1, (1970), 71; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *н. д.*, 77. Према Тодору Џунову у склопу ове акције убијено је 80 лица. Видети: Тодор Џунов, „Карактеристики на бугарскиот окупаторски систем во Тиквешајата 1941–1944 година“, во: *Тиквешајата во НОВ 1941–1945. (Материјали од научниот собир одржан на 21 и 22 јуни 1982 год. Во Кавадарци). Книга петта. Окупарскиот систем, селата во НОВ и НОБ во песните*, ред Ристо Џунов и др, Кавадарци–Неготино, 1984, 30–31. Више: Невена Хаци Јорданова, „Стрелањето на 12-те младици во Ваташа. Монстуозен злостор на бугарскиот фашистички окупатор“, во: *Тиквешајата во НОВ 1941–1945. (Материјали од научниот собир одржан на 21 и 22 јуни 1982 год. Во Кавадарци). Книга петта. Окупарскиот систем, селата во НОВ и НОБ во песните*, ред Ристо Џунов и др, Кавадарци–Неготино, 1984, 143–150.

¹⁴⁵⁴ У другим одлукама Државне комисије стоји да се злочин у Ваташи догодио маја 1943. Пуковник Александар Апостолов командант граничног одсека у Владичином Хану издао је наредбу о блокирању села и стрељању његових становника маја 1943. године. Тог дана убијено је 12 младића. Видети: АЈ, 110–84–913, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717; АЈ, 110–104–26, одлука за Бориса Крстева Жуглова ф. бр. 2704; АЈ, 110–104–67, одлука за Стевана Димитрова Костова ф. бр. 2713; АЈ, 110–251–669, дос. бр. 346.

¹⁴⁵⁵ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 124.

стрелјање оставили у животу само девојке, четири њих (или једну), коју су натерали да гледа извођење злочина. Егзекуцију су извршили, према Државној комисији, људи поручника Костова помоћника полицијског начелника у Кавадарцима и подначелника Петка Опрекова по наредби пуковника Љубена Апостолова команданта 56. пешадијског пука стационираног у Велесу. Овим људима, као и још неким појединцима одговорним за злочин у Ваташи суђено је јануара 1945. у Кавадарцима (Љубен Апостолов је на крају осуђен на смрт вешањем).¹⁴⁵⁶

Методи Јанев Нешков чији је син Панае Методијев Иванов Нешков (17 година) убијен у Ваташи, сведочио је пред истражном комисијом при НО Ваташа 12. априла 1945. да су бугарски војници његовог сина и још 11 младића ухватили у селу као припаднике или симпатизере партизанског покрета и да су их одвели на место звано „Ливаде“ и тамо масакрирали („главе ишчупане, мозгови растурени, руке исечене“).¹⁴⁵⁷ Роса Чикорова Влажева сведочила је истог дана да су Бугари викали: „Исеци те га на комаде!“ док су секли уши њеном сину Димеу Чикареву (19 година).¹⁴⁵⁸ Марија Матакова такође је затекла свог сина Герасима Матакова (17 година) скроз измрцвареног: „Десно уво му је било одсечено, зуби са леве стране избијени, беше ударен у десно раме, цела глава му је била израђавана, на десној страни тела била су му просута црева – цео је био измрцварен“. Стефка Јоцева Илева преживела је стрелјање. На саслушању које се одиграло 12. априла 1945. описала је своје хапшење и испитивање које се по обичају одиграло на већ устаљен начин. Након тога, ухапшеници су поведени на већ поменуто место где су Бугари извршили стрелјање. Међутим, тројицу момака нису успели да убију и они су се дали у бекство. Злочинци су их убрзо стигли и поубијали. Затим је свака жртва додатно „оверена“. Након тога, девојке из групе преживеле су праву психичку тортуру, да би на крају биле врђене у село.¹⁴⁵⁹

У другој половини 1943. кроз „Билтен“ повереништва ГШ НОВ и ПО Македоније забележена су бројна зверства бугарских војника у Тиквешком крају.¹⁴⁶⁰ Злочини који су описани у „Билтену“ извршила је бугарска војска и полиција од 7. до 13. јуна 1943. као одмазду за неуспех у борбама са партизанима и губитке које су претрпели у њима: „...Све торове, плеваре и колибе у Праведничком пољу војска је спалила. Бомбама су разрушене куће у селима Шивец, Ресава, Ваташа и др. Стрелјано је 50–60 сељака (у Шивцу 4, у Мраморцу 5, у Дренову 4, у Србавцу 5 и др.). Поврх тога, на имендан германског цара Бориса, на најзверскији начин је убијено 12 душа у селу Ваташи, међу којима ученици и деца од 14 до 16 година. Они су изрешетани куршумима из митраљеза, па су после и сечени и избодени ножевима, неким су вађене очи, сечене руке (Васо Хаџи Јордановски). У Кавадару је стрелјано 5 лица, међу њима једна жена (50 година) страшно је мучена па после убијена. У Неготину су стрелјана 4 лица. У Кавадару и Неготину вршене су једнодневне блокаде. Кроз полициске испоставе прошло је преко 100 људи, од којих су многи ужасно премлаћени. Ту се ређа свет оба пола и најразличније старости — од 14 до 65 година. Интернирано је 35 лица из Кавадара, Неготина и околних села. Међу интерниранима има мушких и женских од 15 до 65 година...Имовина партизана и интернираних је опљачкана...“ Као главни кривац у „Билтену“ је наведен пуковник Апостолски, односно Љубен Апостолов.¹⁴⁶¹

2.1.7.2. Убијања цивила у западној и централној Србији у другој половини 1943.

Због све већих акција у западној Србији које су предузимале јединице покрета отпора појачан је и број злочина над цивилним становништвом. Бугарске трупе су у највећем броју

¹⁴⁵⁶ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–90–483, одлука за Петка Оприкова ф. бр. 1296; АЈ, 110–104–69, одлука за Стевана Димитрова Костова ф. бр. 2713; АЈ, 110–268–13, дос. бр. 1313. Видети: АЈ, 110–118–142, одлука за Љубена Апостолова ф. бр. 4229; Ј. Павловски, *Судењата...*, 153–161, 167. Имена су наведена и у чланку Невене Хаџи Јорданове. Видети: Н. Хаџи Јорданова, *н. д.*, 143–150.

¹⁴⁵⁷ АЈ, 110–268–29, дос. бр. 1331.

¹⁴⁵⁸ АЈ, 110–268–36, дос. бр. 1331.

¹⁴⁵⁹ АЈ, 110–268–38, дос. бр. 1313.

¹⁴⁶⁰ *Зборник VII/1*, 400.

¹⁴⁶¹ *Зборник VII/1*, 402. Видети: *Зборник VII/2*, 134–135; Ј. Павловски, *н. д.*, 153–158.

случајева вршиле одмазду у селима око Чачка и Ужица. Акције прикупљања и стрељања становништва бугарске јединице су често предузимале са немачким трупима. Под сумњом да становништво Мрчајеваца одржава везе са партизанима и четницима бугарске јединице из Краљева, Крагујевца и Чачка у заједници са немачком војском блокирале село 21. јуна 1943. године. По списку који је направљен издвојено је двадесетак људи и одведено у Краљево. Од тога стрељано је 22. јуна 14 лица. Још двоје људи, радника Војнотехничког завода из Крагујевца убијено је приликом покушаја бекства у Мрчајевцима. Такође је двоје људи интернирано у Бањички логор, па у Немачку, а о њиховој судбини даље се ништа није знало.¹⁴⁶² У склопу исте акције дан раније је блокирано село Бресница. Једно лице је убијено, а два су хапшена.¹⁴⁶³ У реферату Министарства унутрашњих послова од 1949. стајало је да је злочин извршен 20. јула 1943. и да је ухапшено 18 лица. Ова група је заједно са још једном која је бројала осам лица из Бреснице и Бечња одведена је за Краљево. Од ових људи, шест је пуштено кућама, три су отерани у Бањички логор и тамо стрељани, а осталих 17 је одмах сутрадан 21. јула 1943. стрељано у Краљево. У склопу исте акције у Мрчајевцима је убијено још једно лице и запаљене су две куће.¹⁴⁶⁴

У другој половини 1943. ЈВуО је појачао своје акције и водио чешће борбе са окупаторским трупима и јединицама српске владе у западној Србији. Дана 12. августа, нападнути су „љотићевци“ у Ариљу, који су одмах запосели положај око варошице и гробља. Борба је вођена неколико сати када су се четници повукли ка планини Благају, где су се такође вођене борбе. У међувремену, из Пожеге је упућен један камион са 17 добровољаца, који су напали четници код места Вироштак. Том приликом убијено је четири добровољаца, а остали су успели да побегну. Убрзо су на овом месту четници су пресрели један камион у коме је осим путника било седам бугарских војника, од којих су четворицу у краткотрајном пушкарању убили, а тројицу одвели са собом. Тада је у борбама код Вироштака погинуло осам „љотићеваца“, један Немац и неколико бугарских војника; заробљена су 23 бугарска војника. Према извештају команде СДС погинуло је 80 четника, док су бугарски заробљени војници касније пуштени. Сумирајући разне изворе које је сакупио Ђорђе Пилчевић у борбама од Ариља које су трајале од 9. до 12. августа погинуло је око 30 немачких и бугарских војника и преко 20 добровољаца.¹⁴⁶⁵ Због ове четничке акције, Бугари су спремали одмазду.¹⁴⁶⁶

Прво су покренути делови 61. пука 24. дивизије 12. и 13. августа 1943. Бугари су у селу Рупељево (Појешки срез) покупили на десетине људи и убили 16 мештана из овог села у Сврачкову, поपालивши притом велики број кућа, које су претходно опљачкали. Бугарски војници пљачкали су и сточну храну и одводили стоку.¹⁴⁶⁷ Казнена експедиција је пошла из Пожеге у две колоне. Прва колона се кретала правцем Расна – Рупељево – Роге – Сврачково, а друга правцем Годовик – Горобиље – Милићево Село. Злочинци су прву извршили пљачку

¹⁴⁶² За идентитете жртава видети: АЈ, 110–113–374, одлука за Стојанова ф. бр. 3758; АЈ, 110–173–293, одлука за Стојчева ф. бр. 13830; АЈ, 110–173–308, одлука за Мислинова ф. бр. 13833; АЈ, 110–173–327, одлука за Гијечева ф. бр. 13836; АЈ, 110–173–330, одлука за Ценова ф. бр. 13837. Видети: Р. Маринковић, „Одмазде окупатора...“, 46.

¹⁴⁶³ Видети: АЈ, 110–113–374, одлука за Стојанова ф. бр. 3758.

¹⁴⁶⁴ ДАС, БИА, IV/52.

¹⁴⁶⁵ Ђорђе Пилчевић, „Репресалије окупатора у ивањичком и ариљском крају 1943. године“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсуворском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Миливоје Трнавац, Горњи Милановац 2017, 79–80.

¹⁴⁶⁶ Радован Маринковић, „Трагични догађаји ратне 1943. године у Драгачеву“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсуворском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Миливоје Трнавац, Горњи Милановац 2017, 49.

¹⁴⁶⁷ Митровски, Глишић и Ристовски у својој монографији наводили су погрешне податке. Следећа реченица је упитна: Тежак злочин починили су бугарски војници заједно са немачком полицијом јужно од Ариља: због 18 заробљених бугарских и 2 немачка војника из граничне испоставе код Ивањице, побили су 372 сељака, 351 ухапсили, а 460 кућа спалили. V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 323–324; V. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n. d., 109. Димитрије Кулић у својој монографији грешком је наводио да је стрељање обављено у септембру. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 602–604. Упоредити: ВА, НМА, к. 41-Ц, ф. 1, д. 8/1108; ДАС, БИА, IV/52.

покретности, запалили куће и помоћне зграде, а затим издвојили 11 лица које су повели према селу Сврачково. Према сведочењима преживелих, Бугари су уз пут, али и пре доласка у Рупељево покупили преко стотину сељака. Посебно су били окрутни према житељима села Годовик, Горобиље и Милићево Село који су били на раду по њивама и ливадама. Палили су куће, а ухапшено је 71 лице, од којих је 68 предато Немцима у Краљеву, одакле су их одвели у Бањички логор. У близини Сврачковачке школе 13. августа 1943. извели су две групе на стрељање од по 11; у првој групи су стрељали 10 лица, док је једно лице успело да побегне, а у другој групи стрељали су девет лица, док је двоје успело да побегне. Сва лица су после стрељања унакажена и измрцварена ножевима.¹⁴⁶⁸

Убрзавање одмазде проузроковао је и један догађај. Наиме, једна бугарска „тројка“ дошла је у село Граб (Драгачевски срез) и пошла по кућама да пљачка. Међутим у једној од кућа су се налазили четници из одреда Милутина Јанковића. Распламсала се краткотрајна борба у којој је један бугарски војник погинуо. Овог бугарског војника, сељаци из Граба су по наређењу четника одвезли колима до оближњег села Јездина (Трнавски срез) и тамо га оставили на путу који из Чачка води према Гучи на месту „Дубоки поток“. Због тога је покренута једна већа казнена експедиција сачињена од бугарских јединица из Чачка, Краљева и Ивањице, али и од немачки трупа. Млађи и средовечни мушкарци су бежали у шуму како је наилазила бугарска војска, али су старији мушкарци, жене и деца остајали по селима. Тако је ова казнена експедиција дошла у Остру (Љубићски срез) где је похватала 16 сељака и упутила их у логор на Бањицу, од којих је 11 људи стрељано у логору, а пет интернирано у Маутхаузен, где су четворица помрли од злостављања и тешких животних услова. Само једно лице је успело да дође кући, али је и оно убрзо умрло од последица боравка у Маутхаузену. Дана 13. августа ова бугарска казнена експедиција дошла је у село Јездину (Трнавски срез) и ту починила велики број злочина у виду убистава, злостављања, паљевине и пљачке и др, а одатле је кренула у друга села где је извршила сличне злочине. У оближњем Пухову запаљено је 30 кућа и опљачкано 68 зграда; у Грабу је запаљено и опљачкано 20 кућа и 75 зграда; у селу Тијање запаљено је и опљачкано 57 кућа, 91 зграда; у Зеокама запаљено је и опљачкано 53 куће и 136 зграда; у селу Турица запаљено је и опљачкано две куће и три зграде; у селу Лопаш запаљено је и опљачкано шест кућа и пет зграда; у селу Дљин запаљене су две куће и пет других зграда; у Дучаловићима запаљене су две куће и три зграде. Поред овога казнена експедиција вршила је паљења и пљачке у селима: Лисице, Негришори, Придворица, Прилипац у којем су упаљене 2 куће и 9 зграда. Сумирајући списак убијених и оштећених лица долазимо до податка да је у склопу ове акције убијено 69 лица и то: 14 из Јездине, једно из Чачка, једно из Придворице, 16 из Остре, три из Негришора, четири из Дучаловића, једно из Дљина, четири из Зеока, двоје из Тијања, 11 из Граба, три из Турице, једно из Гуче, два из Пухова, два из Рогате, четворо из Ратара. Поред тога Државна комисија је сакупила још 372 пријаве паљења, пљачке и осталих злочина које су појединци из чачанских села пријавили након ослобођења.¹⁴⁶⁹ Даље репресалије су обустављене због интервенције председника чачанске општине Срећка Симеуновића–Хаоса. Током вршења злочина немачке полицијске снаге подстицале су бугарске јединице на жестоке репресалије. У међувремену јединице ЈВуО повукле су се у планине, немајући ни људства ни наоружања да се одупру Бугарима и Немцима.¹⁴⁷⁰

¹⁴⁶⁸ ДАС, БИА, IV/52. За идентитете жртава видети: Милисав Курмазовић, „Бугарска казнена експедиција у Пожешким селима у августу 1943. године (Рупељево, Расна, Сврачково, Годовик, Горибоље и Милићево Село), у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсуворском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Миливоје Трнавац, Горњи Милановац 2017, 244–255.

¹⁴⁶⁹ Тешко је одредити тачан број убијених у овој акцији бугарске војске. Државна комисија у прилогу где је пописала жртве, у одлуци за Јонева, наводи број и сврстава их у неколико подгрупа. АЈ, 110–151–16, одлука за Димитрова ф. бр. 9905; АЈ, 110–151–21–30, одлука за Јонева ф. бр. 9906; АЈ, 110–158–136, одлука за Харалампијева ф. бр. 11320. Видети: АЈ, 110–224–631, одлука за Томчева ф. бр. 23124. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 521–524, 561; Р. Маринковић, „Одмазде окупатора...“, 46.

¹⁴⁷⁰ У чланку Радована Маринковића дат је списак жртава у овим селима наводећи број од 99 убијених. Треба напоменути да је као датум злочина стављен 15. август 1943. Исти датум наводи се и у реферату Министарства

Поводом ових злочина огласило се и Окружно начелство из Краљева које је 3. септембра 1943. обавестило Недићеву владу следеће: „У срезу драгачевском вршена је казнена експедиција од стране бугарских трупа поводом догађаја у Ариљу Округа ужичког. Том приликом је нанета огромна штета становништву паљењем домова и господарских зграда и убијен је велики број лица која су се затекла код куће и нису бежала. Многа села су и данас празна, јер су мушкарци већином одбегли од својих кућа“.¹⁴⁷¹

*

Злочини у ужичким и чачанским селима дешавали су се и током септембра. Дана 12. септембра 1943. у селу Крчагову (Ужички срез) немачки и бугарски војници стрелјали су 25 лица. Становници Крчагова су ухапшени два дана раније, одведени за Ужице и после враћени у село. У међувремену Немци су ископали раку. Жртве су довођене две по две везане жицом. Ови Немци су, према сведочењима, одлично говорили српски, па се може закључити да су били фолксдојчери. Повод за ово масовно стрелјање било је што су четници из 1. рачанске бригаде у близини Бајине Баште налетели на једну немачку патролу која је сакупљала реквизицију. У пушкарању које се десило 1. септембра 1943. рањен је један немачки војник. Стрелјање је обављено на следећи начин. По двојицу везаних Немци су доводили испред ископане раке и жртве окренули лицем према раци и онда су на њих из митраљеза пуцали у леђа и главу, тако да су они смртно погођени рафалом из митраљеза директно падали сами у раку. У случају да је још неко од њих давао знаке живота прилазио би један немачки официр и из револвера пуцао у главу. За време стрелјања бугарски војници блокирали су место стрелјања и чували стражу.¹⁴⁷²

Због напада четника на Немце казнена експедиција сачињена од немачких и бугарских војника из Бајине Баште у селу Луг, Бушинско Поље и Рача извршила је многобројне злочине у виду четири убиства и 20 паљевина 15. септембра 1943. године. У циљу одмазде ова експедиција дошла је прво у село Луг и ту стрелјала једно лице, а затим је убила још једно лице у оближњем селу Пилица. Затим је у селу Бушинско Поље ухваћено једно лице и бачено живо у ватру која се направила од запаљене му куће. У Лугу су упалили девет домова, у Бушинском Пољу три, а у Рачи осам домова. Сем тога, ова казнена експедиција убила је још једно лице.¹⁴⁷³

У првој половини октобра 1943. у југозападној Србији Бугари су у садејству са Немцима или самостално извршили бројне злочине у Златиброрском, Рачанском и Ужичком срезу у виду убистава, мучења цивила, интернирања грађана под нехуманим условима, пљачку и намерна пустошења и рушења имовине. Укупно је извршено 20 убистава, 49 мучења, 31 интернирање, једно мучење које је резултирано смрћу, 693 рушења и пустошења имовине, 403 пљачке.¹⁴⁷⁴ Акција је вођена од стране немачких и бугарских трупа из Ужица. Јединице су, према подацима Државне комисије, биле под командом крајскоманданта потпуковника Ритера фон Даубершмита и пуковника Николе Николова и генерала Симеона Симова. Бугарске јединице биле су из 24. пешадијске дивизије. Највише страха претрпела су села Биоска, Придол, Растиште, Заовина, Обајгора, Вишесава, Пилица, Црвица, Дуб, Бесеровина, Заглавак и др.¹⁴⁷⁵

Повод овакве одмазде био је напад под командом потпоручника Добросава Одрагића команданта 1. рачанске бригаде на једну немачко-бугарску колону која је превозила 20 таоца

унутрашњих послова од 1949, с тим што је наведено да су злочини погодили само села Јездину и Придворице и да је том приликом убијено 19 лица и да је спаљено 17 домаћинстава. Поред тога наведено је да су почињени злочини у Остри 14. августа. Том приликом ухапшено је 29 лица и предато Немцима у Чачку који су их одвели у Бањички логор. Од тога само једно лице је пуштено, 12 је стрелјано, 16 је одведено за Маутхаузен, одакле се вратило свега лица. Р. Маринковић, „Трагични догађаји...“, 51–57. Видети: V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 323. Видети: ДАС, БИА, IV/52.

¹⁴⁷¹ Р. Маринковић, „Трагични догађаји...“, 49.

¹⁴⁷² АЈ, 110–114–231–235, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812.

¹⁴⁷³ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–113–384–386, одлука за Бојчева ф. бр. 3760.

¹⁴⁷⁴ АЈ, 110–113–39, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710. Видети: АЈ, 110–114–158–170, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812.

¹⁴⁷⁵ АЈ, 110–113–39, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710.

26. септембра 1943. из Бајине Баште за Ужице. Четници су том приликом убили седам Немаца и девет Бугара и запалили пет камиона, а такође су успели да ослободе већи број таоца. Такође је заробљено 30 бугарских војника. Напад се десио у близини места Пилица.¹⁴⁷⁶ Због тога је Крајскокомандантура из Ужица издала проглас да ће стрељати по 10 талаца у Ужицу док се одведени бугарски војници не врате. Такође се помињало и да је повод за одмазду било разоружавање 106 бугарских војника од стране четника истог дана на Шаргану и Јатарима. Појачане четничке акције у овом делу Србије повезане су са доласком Драгољуба Михаиловића на Златибор крајем августа 1943. године. Крајем септембра 1943. у село Стубла, где се Михаиловић највише задржао, стигла је и савезничка војна мисија. У том светлу треба посматрати и препад четника 1. рачанске бригаде.¹⁴⁷⁷

Казнена експедиција у селу Придоли извршила је 102 паљевине домова од којих је 98 домова претходно опљачкала, девет лица је похапсила и интернирала у Немачку. Једно лице је лишила слободе и лишила у Бањички логор, једно лице је убијено, а једно лица злостављала и једно лице лишила слободе. После овога је казнена експедиција дошла у село Растиште и извршила 40 паљења домова од којих је претходно 29 опљачкала и једно лице злостављала које је касније умрло. У село Заовине казнена експедиција је извршила 60 паљења домова од којих је претходно 45 опљачкала и једно лице злостављала; једно дете бачено је у ватру, али дечак је успео да неповређен изађе на сигурно. У Обајгори је извршено паљење 90 домова од којих је 53 дома опљачкано; злостављала два лица и најзад лишила слободе три лица и упутила у Бањички логор док је једно лице стрељано. У село Вишесави попаљено је 122 дома од који је претходно 24 опљачкано. Извршена је пљачка у шест домова и једно лице је лишено слободе и упућено у Бањички логор. У селу Пилици где су четници и извршили напад на немачко-бугарску колону похапшено је 10 лица и исте стрељала на мести „Пратњак“ 19. октобра 1943, а затим их покопали у заједничку јаму.¹⁴⁷⁸ Лица која су стрељана била су из села Обајгора и Слотуша.¹⁴⁷⁹ После овога злочина бугарско-немачка казнена експедиција убила је два лица, троје је интернирано, четири су лишена слободе од којих је једно упућено у Бањички логор. Извршено је и 142 паљевине домова, од којих је претходно 80 опљачкано. Истом приликом казнена експедиција је злостављала једно лице. Идући даље, ова експедиција је у селу Црвица спалила једну кућу. Исто тако, није поштеђено ни село Дуб у коме су Немци и Бугари спалили 53 дома, од којих је претходно опљачкано 32. Поред овога, два лица су лишена слободе и интернирана у Бањички логор, а затим у Немачку. Даље, 17 лица је лишено слободе, домови су им попаљени, опљачкана им је имовина и на крају су интернирани за Немачку. Од тога два лица се нису вратила кући (погинули услед англоамеричког бомбардовања). Четири лица овог села била су злостављана и истовремено опљачкана. Такође, домови су им спаљени. Село Бесеровина имало је сличну судбину као и претходна села. Казнена експедиција попалила је 25 домова, од којих је претходно опљачкано 15. У селу Заглавку извршено је 28 паљевина домова од којих је претходно 12 опљачкано. Сем тога, три лица су лишена слободе и упућена су у Бањички логор, од којих су два лица интернирана за Немачку. Једно лице је злостављано. У селу Биоска попаљено је 29 домова. У селу Солотуша извршене су четири паљевине и једна пљачка. У селу Костојевићи извршене су четири паљевине са пљачком, а сем тога стрељана су шест лица.¹⁴⁸⁰ Према документацији насталој радом Министарства унутрашњих послова 1949. бугарска казнена експедиција опљачкала је и попалила села: Заовине, Растиште, Рачу, Вишесаву, Обајгору, Придоли и Пилицу. Том приликом спаљено је 678 кућа и зграда, опљачкано преко 800 домаћинстава и убијено је 41 лице; седам лица је стрељано као одмазда

¹⁴⁷⁶ АЈ, 110–330–9, дос. бр. 3042; АЈ, 110–113–39, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710; Илија Мисаиловић, „Репресалије окупатора 1943. године на Златибору и Тари на примеру села Кремана“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсувоборском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Миливоје Трнавац, Горњи Милановац 2017, 176.

¹⁴⁷⁷ И. Мисаиловић, *н. д.*, 176.

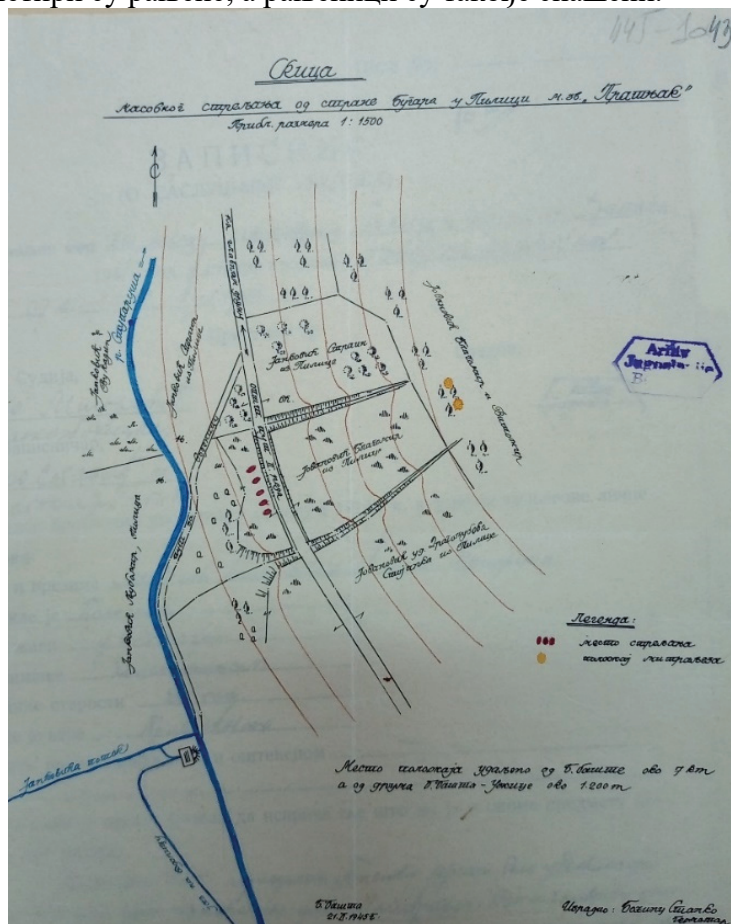
¹⁴⁷⁸ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–114–187, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812.

¹⁴⁷⁹ АЈ, 110–445–1048, дос. бр. 3899.

¹⁴⁸⁰ ДАС, БИА, IV/52; За идентитете жртава видети: АЈ, 110–113–39–51, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710.

за убијене немачке и бугарске војнике, а остали су побијени зато што су бранили да им се не пљачка имовина и не пале куће. Уз то је 45 лица ухваћено и отерано за Бањички логор, а одатле за Немачку, док је забележено 18 случаја силовања.¹⁴⁸¹

Овде се ваља вратити на напад четника 1. рачанске бригаде на немачко-бугарску колону. Наиме, 22. септембра 1943. у Бајиној Башти је ухапшено око двадесетак људи и смештено у локални затвор од стране немачке фелдјандармерије. Након кратког задржавања у затвору, ухапшеници су утворени на камион у повезени за Ужице, али је колона пресретнута од стране четника и убијено је девет Бугара и седам Немаца како је горе наведено. Немци су покушали да побију таоце, али у томе нису у потпуности успели. Захваљујући брзој реакцији четника две особе су убијене, а четири су рањене; а рањеници су такође спашени.¹⁴⁸²

Слика бр. 2: Скица која приказује стрељање лица у Пилици 19. октобра 1943. (АЈ, 110–445–1043, дос. бр. 3899).

Дана 12. октобра 1943. дошла је у село Семегњево (Златиборски срез) казнена јединица формирана од људства 24 дивизије. Командант акције био је потпуковник Богданов. Том приликом бугарска војска опљачкала је скоро сва домаћинства и попалила их.¹⁴⁸³ Поврх тога, убијено је четворо људи из овог села.¹⁴⁸⁴ Бугарске трупе из Ужица ушле су у села Мачкат и Качер (Ужички срез) 11. октобра 1943. и Лубање 12. октобра 1943. (Ужички срез) и извршила злочин паљења и пљачке. Бугарска казнена експедиција из Ужица од око 40 војника чији је командант био пуковник Никола Николов, а која је била потчињена немачкој крајскомандатури у Ужицу у селу Мачкат запалила је 32 дома од тога 10 претходно опљачкала. Такође је извршена једна пљачка. У селу Качер попаљено је 10 домова од тога 10 је претходно опљачкано. У селу Лубање попаљено је 14 домова од којих су 10 претходно опљачкани. Казнена експедиција палила је куће, зграде са намештајем и покућством, затим

¹⁴⁸¹ ДАС, БИА, IV/52.

¹⁴⁸² Видети идентитете убијених: АЈ, 110–114–179, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812.

¹⁴⁸³ АЈ, 110–81–796, Одлука за Николова, ф. бр. 481; АЈ, 110–113–35, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710.

¹⁴⁸⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 608.

споредне просторије, као што су штале, шупе, амбари, салаши и магацини у којима су се налазила сточна и људска храна, пиће, стока, пољопривредни алат. Готово су све зграде и куће изгореле, јер су Бугари држали домаћине све док им имовина није тотално изгорела. Пре паљења кућа и осталих зграда бугарски војници су пљачкали узимајући из кућа све што им се допало, а особито, новац, накит, текстил, људску и сточну храну и стоку. Ова паљења бугарска казнена експедиција је извршила због тога што су четници раскопали пут Ужице – Златибор – Кокин Брод у близини Кокиног Брода.¹⁴⁸⁵ Из осталих извора јасно је да су Бугари вршили злочине и у селу Кремна на дан 13. октобра 1943. године. Наводно је у овој општини запаљено око 250 домова.¹⁴⁸⁶

Бугари су у Семегњевау извели на стрељање петоро људи, од тога је само један успео да се спаси. Вељко Благојевић из Семегњева оставио је кратко, али круцијално сведочење о овом стрељању: „Када смо стигли у Миочевац на место звано Беле Воде извели су на стрељање мене и још четири лица из Кремена које су успут ухватили. Мене је извео један војник на страну, а ону четворицу су побили. Овај који ме је извео, лепо је поступао са мном, а касније сам чуо да је отишао у партизане“.¹⁴⁸⁷

Поред пустошења ових села, у ужичком крају почетком октобра регистровано је још злочина. Дана 2. октобра 1943. четници су код Севојна пресрели воз који се кретао релацијом Ужице – Београд. Жртава није било, али је тај догађај и убиство једног бугарског војника неколико дана раније проузроковао одмазу коју је спровела немачко-бугарска казнена експедиција 2. и 4. октобра у селима Севојну, Горјанима, Потпећу, Крвавцима, Крчагову и Поточанима. Одмах, 2. октобра казнена експедиција из Ужица под командом мајора Кенига дошла је у Севојно (Ужички срез) и попалила 132, од тога седам претходно опљачкала, извршила једну пљачку, лишила слободе и упутила у Бањички логор два лица, једно лице убила и двадесетак лица лишила слободе и спровела за Ужице, а из Ужица у Чачак где их је на дан 9. октобра 1943. стрељала.¹⁴⁸⁸ Након два дана, 4. октобра, ова казнена експедиција дошла је у село Горјане и попалила 20 домова, од којих је један претходно опљачкала, извршила једну пљачку, једно злостављање, три лица упутила у логор на Бањицу и једно лице лишило слободе. У селу Крчагову истог дана запаљено је шест домова, од којих је пет претходно опљачкано. У селу Потпећу извршено је осам паљевина, од којих је пет домова претходно опљачкано и једно лице лишила слободе и упутила у логор. Затим је у селу Поточанима извршила једну пљачку и најзад у селу Крвавци запалила 12 домова. Казнена експедиција је овом приликом палила куће, зграде, споредне просторије, људску и сточну храну. Куће са покућством и намештајем и осталим стварима махом су изгореле, док је веома мали број кућа и ствари спасен. Такође у појединим домовима пљачкано је редом све што се злочинцима нашло под руком, нарочито новац, накит, текстил, стоку, људску и сточну храну и др.¹⁴⁸⁹

Владимир Бојовић из Ужица говорио је после рата да су ухапшене спровели у Ужице где су их Немци кратко саслушавали, подвлачећи да су ухапшени од стране Бугара у шуми као помагачи и активни припадници антифашистичких покрета. Убрзо су премештени у Чачак, где је након шест дана 20 људи изведено на стрељање и убијено. Том приликом немачки „командант затвора“ је нагласио да их је немачки Војни суд осудио према бугарској пријави на смрт и да то „мора бити извршено“. „Нас преосталих осам“, причао је Владимир Бојовић: „су (се) вратили у затвор и након четири дана нас 112 су спровели у логор на Бањицу, одакле сам

¹⁴⁸⁵ АЈ, 110–114–173–178, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812.

¹⁴⁸⁶ АЈ, 110–114–220, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812. Према подацима које је сакупила Команда ЈВуО у срезovima Ужичком, Златиборском и Рачанском од 6. априла 1941. до 29. фебруара 1944. убијено је укупно 303 људи и то: 244 од стране Немаца, 37 од стране Бугара и 22 од стране „љотићеваца“. ВА, ЧА, к. 30, ф. 5, д. 36. Видети: ВА, ЧА, к. 31, ф. 6, д. 1; ВА, ЧА, к. 31, ф. 6, д. 2.

¹⁴⁸⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 608.

¹⁴⁸⁸ Према другом извору том приликом је упаљено 440 зграда и на тај начин оштећено 220 домаћинстава и ухапшено око 30 људи које су предали Немцима у Ужицу. Ова лица су одређена за стрељање. У Чачку је од ових лица стрељано 20 8. октобра, а неколико дана пре је од самих Бугара стрељано 69 лица из Чачка. Остала лица из Севојна одведена су за Бањички логор где су провели око три месеца. ДАС, БИА, IV/52.

¹⁴⁸⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–114–200–202, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812.

после два месеца био пуштен. У поступку са нама у Ужицу и Чачку Бугари су према нама имали груби и строг однос, а поглавито официри, који су нам говорили како ћемо ми Срби да платимо главом“.¹⁴⁹⁰

Месец дана касније, 19. новембра у циљу чишћења терена и обезбеђивања саобраћајница бугарска казнена експедиција поново је дошла у село Кремну. Бугарски војници су тог дана ухватили 37 људи из Кремне и кренули да их муче. Људи су већ ископали своје раке, када је наишао немачки официр, који је од бугарског мајора тражио да се заробљени цивили спроведу у Ужице. Они су увече возом пребачени у Ужице где су их Немци после краткотрајне истраге, утврдивши да немају никакве кривице, пустили на слободу. Код железничке станице у овом селу бугарска казнена експедиција ухватила је четири особе и на најсвирепији начин их убила, избовши их бајонетима. Иста бугарска казнена експедиција убила је још три лица стрељавши их код места званог „Главичница“, близу Мокре Горе. Ту су Бугари запалили и око 30 колиба. Поред тога, након пола месеца, Бугари су стрељали још 15 сељака на месту званом „Ружића брдо“ 5. децембра 1943. године. Лешеви су откривени, откопани и сахрањени тек 11. априла 1944. године. Државна комисија је за ове злочине окривила генерала Симова, пуковника Николова, његовог ађутанта поручника Атанасија Ковачева, капетана Алексијева. Командант бугарског батаљона који је извршио злочине био је мајор Кодеке, а његов помоћник Жељев.¹⁴⁹¹

2.1.7.3. Убијања цивила у југоисточној и источној Србији, на Косову и у Македонији у другој половини 1943.

Ни у југоисточној Србији злочини Бугара нису престали. Почетком јула 1943. бугарске трупе из Прокупља приликом „претреса терена“ у јужним деловима Косаничког среза спалили су преко 70 кућа у селима Трпезе (33) и Добри До (42) као одмазду за једног бугарског потпоручника кога су убили партизани. Укупно су на територији општине доброселске током 2. и 3. јула запалили 97 кућа и већи број помоћних објеката, све укупно око 300 зграда. Уз то у селу Добри До стрељано је шест лица, а у селу Трпези једно лице.¹⁴⁹²

Неколико дана након овог догађаја десио се злочин у Реписној реци који је имао свој кратку предисторију. На дан 20. или 21. априла 1943. дошли су у село Калабовце бугарски полицајци и контрачетници ухапсили су два лица и одвели су их у Сурдулицу, а затим у Владичин Хан. Домови ових људи били су такође опљачкани. Ту су их држали у затвору извесно време заједно са још двадесетак младића који су похапшени из села око Владичиног Хана. Ноћу између 6. и 7. јула 1943. сва ова лица Бугари су на зверски начин поубијали бајонетима и закопали у Репинској долини близу Владичиног Хана.¹⁴⁹³

Током овог месеца бугарски окупатор наставио је са убијањем цивила и у Македонији. Дана 23. јула 1943. 12 особа из села Матејче близу Куманова убијено је од стране припадника одреда „Бирман“, бугарске полиције и контрачетника. Жртве су везане ужетом једна за другу и постројене уза зид једне сеоске куће. Десетак контрачетника је отворило ватру и поубијало

¹⁴⁹⁰ Анализирајући сведочења која је у својој монографији дао Димитрије Кулић, број стрељаних у Чачку од стране Бугара кретао се од 20 до 27. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 615. Према Венцеславу Глишићу од 30 ухапшеника, стрељано је 20. V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 324.

¹⁴⁹¹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–114–220–226, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812; АЈ, 110–214–108, одлука за Алексијева ф. бр. 21077; АЈ, 110–217–350–356, одлука за Михајлова ф. бр. 21673; АЈ, 110–217–364, одлука за Атанасија Ковачева ф. бр. 21676; АЈ, 110–217–369, одлука за Жељева ф. бр. 21677; АЈ, 110–217–372–375, одлука за Жабарова ф. бр. 21678. И. Мисаиловић, *н. д.*, 128–131. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 612–613.

¹⁴⁹² АЈ, 110–81–783–784, 81–794, Одлука за Николова, ф. бр. 481; АЈ, 110–84–269, одлука за Христу Козарова, ф. бр. 671; ДАС, БИА, IV/52.

¹⁴⁹³ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–85–574, одлука за Хаџијског ф. бр. 744. Видети: АЈ, 110–86–41, одлука за Асена Богданова ф. бр. 781; АЈ, 110–91–269, одлука за Илију Бозева ф. бр. 1351; АЈ, 110–114–569, одлука за Христу Антонова Стоилова ф. бр. 3853; АЈ, 110–114–579, одлука за Анту Георгијева Данова Антова ф. бр. 3855; АЈ, 110–144–464, одлука за Ђиру Попова ф. бр. 8738; АЈ, 110–173–363, одлука за Ташева ф. бр. 13841; V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 323. Димитрије Кулић је смештао овај злочин у август 1943. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 479.

људе. Један контрачетник стајао је поред са шмајсером да, ако неко покуша да бежи, одмах отвори ватру. Један контрачетник Албанац са револвером касније је „оверио“ жртве.¹⁴⁹⁴ Лета 1943. партизани су у Великом Трнову убили кметског намесника. Одмах је реаговао околијски намесник из Куманова и околијски полицијски начелник пославши једну казнену експедицију састављену од полицијских снага. Ова бугарска јединица је дошла у село Старо Нагоричане и ухватила шест сељака које је одмах стрелјала. У акцији су учествовали и контрачетници. Након стрелјања куће стрелјаних лица су запаљене.¹⁴⁹⁵

Такође су слични злочини регистровани и на Косову. Јула 1943. бугарски полицајци су у селу Штрпцу (Неродимски срез) стрелјали пет лица.¹⁴⁹⁶ За време окупације бугарске војне и полицијске власти су у Качаничком и Неродимском срезу извршиле бројне злочине стрелјања цивила: На месту „Баздерани“ код Бањице стрелјано је 1943. седам људи из Јажинце (Неродимски срез), у селу Стрбод (?!) (Неродимски срез) стрелјано је 62 људи, у селу Драјковац стрелјано је четворо људи. За ове злочине Државна комисија сматрала је одговорног Спаса Спасова, начелника бугарске полиције у Качаничком срезу.¹⁴⁹⁷ Поред ових убистава, Спасу Писанову, који је био подначелник полиције у Качанику приписано је да је наредио да се убију 20 заробљених партизана у поменутом месту.¹⁴⁹⁸

Почетком августа 1943. немачка противваздушна артиљерија која се налазила у Белом Пољу, поред рудника антимона, успела је да обори један амерички бомбардер који је пао између Владичиног Хана и Сурдулице. Од девет чланова посаде, српски сељаци су успели да пронађу и спасу четворицу које су пронашли између села Полома и Лепенице. Преосталих пет ваздухопловаца није имало среће, па су спустили падобранима код железничке станице коју су држали Бугари. Двојица су предати Четвртом граничном одсеку у Владичином Хану, један је задржан на железничкој станици Прибој, а преосталу двојицу Бугари су предали немачкој организацији ТОТ.¹⁴⁹⁹ Ускоро су бугарска војска и полиција предузели широку потеру у циљу хватања америчких авијатичара. Блокирано је село Полом 9. августа 1943. где су Бугари мислили да се налазе амерички ваздухопловци. Међутим, они су премештени даље у штаб 2. јужноморавског одреда. Дан раније, контрачетници су дошли у оближње село Сувојницу где су похапсили 30 људи. Сутрадан, у Сувојницу дошла је и регуларна бугарска војска и полиција и од 30 сељака, одвојила њих 20 и одвела их у правцу Стајковца. Дана 9. августа дошли су бугарски војници у село Стајковце и убили четири особе, претходно их мучивши. Том приликом стрелјано је 11 или 13 лица из Сувојнице.¹⁵⁰⁰

Један од многих који је био тучен и испитиван био је Владимир Стојановић из Сувојнице који је 31. октобра 1946. у просторијама среског начелства у Масуричком срезу изјавио да су америчке авијатичаре сељаци одмах склонили и предали партизанима 1. августа 1943. године. Ускоро су дошли Бугари који су почели да трагају за њима: „...У току ноћи дошли су бугарски полицајци и блокирали један део села. Ујутру су саслушавали сељаке о томе када су дошли Американци који су пали из авиона... После два дана дошла је бугарска војска и извршила је претрес у шуми Церовац. Они су и том приликом претили сељацима убиством и паљењем.

¹⁴⁹⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–86–45, одлука за Асена Богданова ф. бр. 781.

¹⁴⁹⁵ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–218–617, одлука за Димитра ф. бр. 21959; АЈ, 110–218–669, одлука за Пајчу Накова Митрова ф. бр. 21977.

¹⁴⁹⁶ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–155–22, одлука за Горана Андрејева ф. бр. 10635.

¹⁴⁹⁷ АЈ, 110–131–453, одлука за Спаса Спасова ф. бр. 6063.

¹⁴⁹⁸ АЈ, 110–131–458, одлука за Спаса Писанова ф. бр. 6064.

¹⁴⁹⁹ О овом догађају Штаб 2. јужноморавског партизанског одреда обавестио је ГШ НОВ и ПО Србије 6. октобра 1943: „Извештавамо вас да смо послали за Јабланицу четири Американца који су пали на наш терен после бомбардовања (Масуричког) Белог Поља 2. августа 1943. године...“ Такође и бугарски полицијски начелник у Сурдулици обавестио је о овом случају полицијског начелника у Скопљу и то следеће: „Извештавам вас господине начелниче, да се 1. августа о.(ве) г.(одине) враћала већа група америчких четворомоторних бомбардера у правцу Скопља. Том приликом један бомбардер је пао на терен села Полом и Лепенице... Неколико авијатичара успело је да се сакрије у шуми код села Јелашнице. Авион је сачуван и има осам митраљеза“. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 645–646.

¹⁵⁰⁰ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–85–577, одлука за Хацијског ф. бр. 744. Видети и: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 644–648.

(Дана) 8. августа 1943. године дошли су контрачетници и агенти и блокирали су цело село. Почели су да сакупљају и хапсе сељаке. Похапсили су око 20 људи и исте су целе ноћи тукли, мучили и претили им убиством и паљењем кућа и др...¹⁵⁰¹

У селу Црновце код Трговишта забележен је злочин 13. августа 1943. када су контрачетници убили девет лица, а више зграда је попаљено. Повод за овај злочин било је убиство бугарског бирника од стране партизана.¹⁵⁰²

На дан 20. августа 1943. бугарски полицајци и контрачетници ухватили су две особе из Масурице на сеоском путу. Једно лице је после батинања пуштено, а друга особа, је задржана. Бугари су потом отишли у Масурици и наредили сељацима да им спреме вечеру. Сутрадан 21. августа, Бугари су после богате гозбе које је приређена у кући Станковића, закључали кућу у којој су остали домаћин, његова жена, усвојена ћерка и једна жена из суседства и запалили кућу, те су жртве живе изгореле. Истог дана Бугари су убили још 10 мушкараца и пет жена. Неке од жртава су спаљене заједно са својим кућама, а неке измасакриране.¹⁵⁰³

Неколико дана касније 27. августа 1943. у оближњем Кијевцу дошла је већа група полицајаца и контрачетника и сутрадан похапсила 11 лица извели их мало даље од села стрељали их, изболи ножевима и опљачкали.¹⁵⁰⁴ Иста група је мало касније истог дана у Кијевцу убила још два лица, оца и сина.¹⁵⁰⁵

Марин Костов полицијски начелник у Бујановцу и његови подређени Асен Русимов, Стојан Стојанов, Русим Русимов били су, према Државној комисији одговорни за све злочине које је спроводила бугарска околијска полицијска управа. Тако су 30. августа 1943. по њиховом наређењу полицајци и контрачетници из Бујановца ухапсили из села Лопардинце 17 лица која је кметски намесник Јован Јанковски потказао као сараднике партизана. Ухапшеници су задржани седам дана у бујановачком затвору, а затим су пуштени на слободу. Кмет села и након пуштања ових лица на слободу инсистирао је за стрељање. Разлог је био што су партизани у овом селу спалили архиву дан уочи хапшења 28. на 29. август 1943. године. После шест дана од пуштања на слободу полицајци и контрачетници су поново дошли у Лопардинце ухватили девет људи, отерали их изван села у атар села Раковац и тамо их у једном потоку стрељали, а потом их изболи ножевима.¹⁵⁰⁶

Непуних месец дана након злочина у Масурици ово село је претрпело још један стравичнији злочин. Група бугарских полицајаца и контрачетника је дошла из Сурдулице на дан 13. септембра 1943. у село Масурицу, блокирала село и готово сво становништво затворило у зграду задруге. Уз помоћ кметског намесника, Бугари су издвојили 50 мушкараца и неколико жена и одвели их до њихових кућа. Куће су запаљене, а жртве су бацане живе у пламен или убијане. Том приликом укупно је убијено или у ватри изгорело 48 лица, а запаљено је 56 зграда. Зверства која су тад почињена била су свирепа. Мирко Крстић убијен је тако што су му бугарски „контраши“ наредили да свуче одело, а када је остао у доњем вешу, каишем су му везали руке и кренули да га боду ножевима. Када је пао на земљу пресекли су га у пределу испод стомака, а затим су га заклали. Радован Станковић и Дракче Станковић живи су били бачени у ватру и изгорели. Младенка Ристић жива је бачена у запаљену сламу: „...У једном тренутку искочила је из ватре и трчала по дворишту онако запаљена као луда“. Један Бугарин убио ју је убодом бајонета у стомак, па ју је бацио поново у ватру. Једно дете од пет година старости Бугари су такође бацили у ватру. Када су отишли пожртвовањем неколико сељака дечак је спасен, али је остао умоболан. Такође, још неколико лица је најсвирепији начин убијено тако што су живи

¹⁵⁰¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 647.

¹⁵⁰² ДАС, БИА, IV/52.

¹⁵⁰³ АЈ, 110–85–575, одлука за Хацијског ф. бр. 744; АЈ, 110–102–50, одлука за Петра Цветанова ф. бр. 2515.

¹⁵⁰⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–85–575, одлука за Хацијског ф. бр. 744.

¹⁵⁰⁵ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–85–575, одлука за Хацијског ф. бр. 744.

¹⁵⁰⁶ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–101–436, одлука за Марина Костова ф. бр. 2485. Видети: АЈ, 110–103–418, одлука за Милџа Маринова ф. бр. 2662; АЈ, 110–103–421, одлука за Пљачкова ф. бр. 2663; АЈ, 110–220–394, одлука за Јована Јанковског ф. бр. 22294; АЈ, 110–220–423, одлука за Русима Русимова ф. бр. 22302; АЈ, 110–220–426, одлука за Асена Русимова ф. бр. 22303; АЈ, 110–220–438, одлука за Стојана Стојчева ф. бр. 22307. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 487.

бачени у ватру. Поред убијања људи и паљења кућа и остале имовине, Бугари су извршили и плљачку приватне имовине: стоке, новца и осталих покретности.¹⁵⁰⁷

Иако следећи злочин није био масован, он је био бруталан чак и у поређењу са осталим злочинима који су Бугари починили. Ноћу између 18. и 19. септембра 1943. једна бугарска патрола ушла је у кућу Петронија Стаменковића из Предејана, који је ухапшен још 22. фебруара и интерниран у Крстопољ где је био до 3. јануара 1944. године. У Петронијевој кући Бугари су из кревета извукли његову жену Љубицу и ћерке, осамнаестогодишњу Веру и седамнаестогодишњу Раду, одвели их у команду места где су Раду и Веру силовали, претукли их сво троје и полуживе их затрпали у већ припремљену раку. Петронијеви отац и мајка, Цветко и Николета, доживели су сличну судбину. Мајка је умрла од узбуђења, а отац после кратког времена од глади. Целокупна имовина је опљачкана. Злочин је највероватније почињен, јер се Петронијев син Јован налазио у партизанима, а извршен је по наређењу команданта места у Предејану Александра Стојанова. У злочину су учествовали војници из граничног одсека, између осталих, Славе Славов, Борис Џибровац и др.¹⁵⁰⁸

Након борбе са партизанима у Космачи 18. октобра 1943. у којој је учествовала и СДС, бугарска казнена експедиција дошла је следећег дана у исто село и кренула да врши одмазду због погинулих војника. Овом приликом у Космачи стрељано је осам лица, а запаљено је девет кућа, осам плевњи, 15 штала, девет зграда и осам амбара. Такође је и у селу Маричиће извршено паљење имовине (две куће, осам плевњи, 11 штала).¹⁵⁰⁹

Током истог месеца 1943. казнена експедиција бугарске војске ушла је у село Мали Пупавац, близу Куршумлије. Бугарски војници одмах су кренули да врше претрес по кућама изводећи сељака и терајући их изван села. Седам људи било је издвојено и одведено на стрељање код места „Јеврина ливада“. Од седам људи убијено је пет. Стојадинка Васић из Малог Пупавца била је погођена у десну ногу. Одмах је пала правећи се мртва: „Како сам спасила да ће нас побити, одмах сам легла и први метак ме је погодио у десну ногу. Сви остали који су седели одмах су погинули. Пошто сам чула команду да прекидају са пуцањем, ја сам још један сат ћутала онако рањена и касније када сам видела да нема ниједног Бугарина око нас, где су нас стрељали, придигла сам се и потрубушке вука 20–30 метара док сам се дохватила једног забрана...“¹⁵¹⁰

У источној Србији, бугарски војници који су спроводили акцију чишћења у Нишавском срезу, прешли су 11. октобра 1943. на територију Белопаланачког среза и у засеоку Баравцу (општина Мирановац) убили 11 сељака међу којима је био и деловођа општине.¹⁵¹¹ Истог дана, 11. октобра 1943, бугарска војска утаборила се у селу Периш (Сврљишки срез). Прво су сакупили мушкарце од 14 до 70 година и од њих тражили оружје. Пошто оружје нису добили извршили су претрес свих зграда, али ни тада нису пронашли никакво оружје. Потом су 14 младића одвојили и узели их за таоце док су ноћили у селу. Током ноћи младићи су саслушавани у вези четника и партизана. Бугари су у једном тренутку кренули да пуцају на ове младиће и том приликом убили једног. Леш је бачен у плевњу која је запаљена те је тело изгорело. Овакав поступак унео је панику код осталих који су почели да беже. Злочинци су почели да пуцају за њима и том приликом ранили двојицу младића. Поред тога Бугари су у селу извршили силовање једне девојке, запаљено је између 8 и 12 кућа и основна школа. Поред тога, у селу Периш је стрељано седам сељака који су доведени из Витановца (Белопаланачки срез).¹⁵¹²

¹⁵⁰⁷ АЈ, 110–85–575–576, одлука за Хацијског ф. бр. 744. За идентитете жртава видети: АЈ, 110–85–580, одлука за Хацијског ф. бр. 744. Видети: АЈ, 110–102–50, одлука за Петра Цветанова ф. бр. 2515; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 493–494.

¹⁵⁰⁸ АЈ, 110–84–906, одлука за Александра Константинова Апостолова, ф. бр. 717; АЈ, 110–91–343–346, одлука за Александра Сашу Стојанова ф. бр. 1360; АЈ, 110–91–374, одлука за Салва Славова ф. бр. 1363; АЈ, 110–91–381, одлука за Бориса Џиброва ф. бр. 1364; АЈ, 110–225–342, одлука за Евлогија Арабија ф. бр. 23189; АЈ, 110–225–345, одлука за Ђорђа Шопова ф. бр. 23190; АЈ, 110–225–351, одлука за Марина Димова Маринова ф. бр. 23192.

¹⁵⁰⁹ ДАС, БИА, IV/52.

¹⁵¹⁰ Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 385

¹⁵¹¹ ВА, НДА, к. 24А, ф. 6, д. 33.

¹⁵¹² ВА, НДА, к. 24А, ф. 6, д. 34; ВА, НДА, к. 24А, ф. 6, д. 40.

Почетком октобра 1943. партизани су дошли у село Градиште близу Куманова и ту одржали говор сељацима, запалили архиву и најурили бирника и друге општинске чиновнике из села и поврх свега убили кмета села. Када су се партизани повукли једна група сељака заједно са најуреним чиновницима отишла је у Куманово и тамо пријавили долазак код околијског управника који је одмах послао једну полицијску јединицу у село. Она је убрзо успоставила власт и преко већ направљеног списка издвојила шест лица. Ти сељаци су брутално тучени и на крају убијени. Забележен је и разговор између једне од жртава и општинског кмета. На молбу претученог сељака да му се спаси живот, јер је он ургирао код партизана да не убију кмета, бугарски старешина села му је одговорио: „ту су били твоји пријатељи, а ово су моји!“¹⁵¹³

Истог месеца, услед капитулације Италије и заузимања нових позиција на Балкану и окупираној Југославији, Немци су ушли у Тетово. У спреси са својим савезником Бугарском одлучили су да интернирају у Скопље око 40 виђенијих Срба из овог града. После две недеље издвојено је 10 лица која су спроведена у Владичин Хан. Ту су их бугарски полицајци на најбруталнији начин, тупим предметима побили у подруму затвора. Сведок Милутин Мркоњић из Полома који је био такође затворен у Владичином Хану препричавао је да се њихово потмуло запомагање, пригушено рикање и крклање чуло до његове ћелије.¹⁵¹⁴ У другој половини месеца, бугарске јединице су на јужним падинама Шар планине предузели акцију како би уништили партизана. Као по обичају партизани су се извукли, а злочини су почињени над цивилима. Дана 20. октобра 1943. у селу Доброште у општини Теарце Бугари су убили четири партизана из села Одри под сумњом да су помагали партизана и да су били њихови јатаци. У борбама које су се водиле око ових села током јесени 1943. Бугари су блокирали села Вратница, Беловиште и Одри. Том приликом убијено је четворо лица из села Вратнице, и двоје лица из села Беловиште. Лица су осумњичена да су помагали партизана.¹⁵¹⁵ Према другим изворима, у селу Вратници и суседним селима убијено је преко 15 људи.¹⁵¹⁶

Поред ових злочина, посебну пажњу заслужује онај који се десио у селу Љубојно у Македонији и у околним селима 27. октобра 1943. године. Тога дана између села Љубојно и Штрбово, код Прспанског језера, бугарски војници и полиција убили су 31 становника села Љубојно и околних села код места „Долги Рид“. Људи су били претходно ухапшени и држани извесно време у основној школи у Љубојну. Тек након ослобођења утврђен је тачан број страдалих, када су лешеви ископани из две раке; у једној је било седам, а другој 24 закопаних жртава. Приликом ексхумације утврђено је да су жртве пре стрељања везиване бодљикавом жицом и да су биле страшно мучене. Неки лешеви нађени су без руку или ногу, а на неким су биле видљиве ране од убода ножевима, док су трећи имали размрскане главе.¹⁵¹⁷

Током задња два месеца 1943. очигледан је пад у злочинима масовног убијања цивила, што не значи да их није било. Дана 18. новембра једна бугарска јединица под командом мајора Харалампиева ушла је у село Павловац ухапсила и повела са собом осам мештана. Бугари су ове ухапшенике повели путем према Врању, наводно да их воде у врањски затвор, али испред самог Врања код села Нерадовца сви су побијени.¹⁵¹⁸ У близини Кратова, у Македонији бугарска полицијска јединица из истог места под командом Русија Јаначкова убила је у новембру месецу 1943. десет лица из села Рударе и са њима још једног заробљеног партизана из села Емирица.¹⁵¹⁹

¹⁵¹³ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–221–498, одлука за Костова ф. бр. 22422; АЈ, 110–221–501, одлука за Петрова ф. бр. 22423; АЈ, 110–221–504, одлука за Иванку Николајеву Аврамову ф. бр. 22424; АЈ, 110–222–416, одлука за Симеона ф. бр. 22655

¹⁵¹⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–90–485, одлука за Петка Оприкова ф. бр. 485. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 468–469.

¹⁵¹⁵ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–118–306, одлука за Љубена Александрова ф. бр. 4265.

¹⁵¹⁶ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 77–78.

¹⁵¹⁷ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–118–365, одлука за Ивана Маринова ф. бр. 4279.

¹⁵¹⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 473.

¹⁵¹⁹ Идентитети убијених у одлуци за Русија Јаначкова. АЈ, 110–174–191, одлука за Русија Јаначкова ф. бр. 13990.

Средином децембра 1943. полицијски службеници су заједно са представницима бугарске војске из 52. пешадијског пука у Врању извршили пет убиства над становницима села Радовница (Пчињски срез). Потом су домови жртава опљачкани, а имовина спаљена.¹⁵²⁰ У селу Лужници стрељано је 19 лица, а у Црној Трави спаљена је махала Тодоровце стрељано је више лица, од којих су нека одведена у Предејане и тамо стрељана.¹⁵²¹

Крајем 1943. и почетком 1944. извршено је још неколико злочина убијања цивила везаних за акције интернирања становништва. У Стрелцу је убијено троје људи 30. децембра; 31. децембра код места „Балван“ убијена су четири лица из Камбелевца и једно лице из Радињинца; 2. јануара убијене су две особе из Кривога Дела; истог дана убијено је седам људи у Бердују; 4. јануара у Радосињу убијено је једно лице.¹⁵²²

Бугари су 2. јануара у Радовници стрељали 12 људи и повели са собом неколико десетина мештана у интернацију. Међутим, 2. јужноморавски одред је направио заседу и напао их у пределу села Првонека на Српској Чуки. Након ове борбе 3. јануара иста бугарска јединица је у циљу одмазде у селу Богошево стрељала пет људи. У великој акцији чији је циљ био да се покупи сво мушко становништво од 18 до 55 година, бугарске јединице 52. пешадијског пука из Врања и контрачетници из Прешева су из села Станчева, Старца, Спанчевца и Себрата заклали 42 људи. Почетком јануара бугарски војници извршили су и појединачна убиства у селима Брањевац, Клиновац, Брњаре, Кржинце, Средњи До, Мањак и др. На Старачкој кули контрачетници су 30. јануара заклали четири лица.¹⁵²³ Након неколико недеља 30. јануара 1944. поновио се злочин у Себрату. Контрачетници су тада заклали 12 људи. Истог дана у селу Претина контрачетници су на месту „старачка кула“ заклали четири особе, а у селу Кленике убијено је четири особе.¹⁵²⁴

У периоду од 11. децембра 1943. до 9. јануара 1944. бугарски војници су у селу Конско, у Македонији, запалили имовину у 102 домаћинства. Одређена лица су тучена и интернирана, а троје лица је стрељано. Наиме, Бугари су због сумње да помажу и сарађују са партизанима ухапсили седам лица и одвели их за Ђевђелију. Како су знали да ће бити стрељани ухапшеници су се одлучили на бекство; четворо је успело да побегне, а троје су ухватили Бугари и стрељали. Након тога бугарска војска отишла је у село Негорци и извршила злочин пљачке. Такође у истом селу су на дан 19. децембра 1943. ухапсили четворо сељака одвели их за Ђевђелију и тамо стрељали. Овај злочин је извршен због тога што су партизани неколико дана раније у селу Конско напали жандармеријску станицу. Злочин је извршен од стране одреда мајора Стефана Стојчева из 55. пешадијског пука.¹⁵²⁵

2.1.7.4. Акција по пиротским селима у првој половини октобра 1943. (Заглавски, Лужнички и Нишавски срез)

У селима око Пирота, првенствено у Заглавском срезу бугарска казнена експедиција на челу са капетаном Александром Горчиловим која је била упућена из Пирота почетком октобра 1943. године починила је бројне злочине. Прави повод овог злочина не можемо до краја утврдити, али највероватније се десио због тога што су четници из 1. пиротске бригаде 5.

¹⁵²⁰ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–96–575, одлука за Димитрова ф. бр. 1998; АЈ, 110–96–582, одлука за Тодоса ф. бр. 1999; АЈ, 110–96–585, одлука за Ћиру ф. бр. 2000; АЈ, 110–97–2, одлука за Андреју ф. бр. 2001.

¹⁵²¹ V. Glišić, „Zločini bugarskog...“, 326.

¹⁵²² Ђ. Златковић–Милић, *н. д.*, 317–318.

¹⁵²³ Хранислав Ракић, „Зверства бугарских фашиста на окупираној територији у врањском и лесковачком крају 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXV, (1985), 43–44.

¹⁵²⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 514–515.

¹⁵²⁵ Списак оштећених лица у одлуци код Љубена Апостолова, код Ангела Стојчева, код Николе Среафова, код Стефана Стојчева. За злочин у Негорцима посебно висети одлуку за Стефана Стојчева. АЈ, 110–118–136–139, одлука за Љубена Апостолова ф. бр. 4229; АЈ, 110–118–156–163, одлука за Ангела Стојчева ф. бр. 4231; АЈ, 110–118–165–169, одлука за Николу Сарафова ф. бр. 4232; АЈ, 110–118–174–183, одлука за Стефана Стојчева ф. бр. 4233. Видети: АЈ, 110–118–197, одлука за Марка Давидка Петрова ф. бр. 4235; АЈ, 110–118–203, одлука за Косту Стаматова ф. бр. 4237; АЈ, 110–118–206, одлука за Георгија Семерцијева ф. бр. 4238; АЈ, 110–132–210, одлука за Тодора Петкова Тодорова ф. бр. 6178.

октобра 1943. напали бугарске граничаре у Кални. Напад није успео, јер је граничарима убрзо стигла помоћ из Пирота. Постоји и верзија да је злочин извршен због бројних зборована које су партизани одржавали по овим селима.¹⁵²⁶ Поменимо да је и дан раније, 4. октобра, у селу Валнишу убијено четворо људи, а у селу Радосињу троје људи.¹⁵²⁷ За пет до шест дана колико се ова казнена експедиција задржала у Заглавском срезу почињени су следећи злочини:¹⁵²⁸

Дана 7. октобра 1943. у селу Алдина Река попалили су 26 зграда, док је 10 људи ухваћено затворено у једну колибу побијено и заједно са колибом спаљено.¹⁵²⁹ Упоредном анализом докумената Државне комисије изгледа да је убијено тог дана још 17 лица; укупно 27, на потказивање граничара Крсте Васиљева, Бориса Николва и „Петра „Македонца“.¹⁵³⁰ Недуго затим на дан 7. и 9. октобра у селу Габровница паљене су куће, забрани амбари, колибе итд, па је тако оштећено преко 164 лица и скоро опљачкали свако домаћинство. Том приликом стрељано је 30 лица.¹⁵³¹ Исте трупе су на дан 7, 9. и 11. октобра 1943. у селу Татрасница палиле су куће, воденице, забране итд, па су уништена домаћинства преко 103 лица. Домаћинства су претходно опљачкана. Притом је убијено 12 лица.¹⁵³² У селу Горњој Каменици 9. октобра 1943. запалили су неколико споредних зграда, ранили једно лице и убили двоје лица.¹⁵³³ Истог дана у селу Папратна вршено је паљење домаћинства па је тако оштећено 54 лица. Сва домаћинства претходно су опљачкана. Притом је убијено троје људи.¹⁵³⁴ Паљење и пљачка такође је задесила села Репушницу, Причевце, Градиште, Алдинац, Дејановац.¹⁵³⁵

Дана 7. октобра 1943. једно одељење бугарске војске које је кренуло из Пирота за Вртовац попалило неколико зграда, а затим сакупило све мушкарце од 14 до 60 година и шесторицу од њих одвели до места „Церак“ и ту их побили.¹⁵³⁶ Пљачка и уништавање имовине вршено је тада и у оближњем Шугрину. Укупно је, после окупације, сакупљено 107 пријава оштећеника.¹⁵³⁷

Истог дана у селу Кални село је блокирано, попаљено је неколико кућа и других зграда, а потом стрељано 23 особе. Акцијом је лично руководио потпуковник Тотоманов, док је наредник Васил Тончев лично вршио убиства. Имена лица које је требало побити дао је

¹⁵²⁶ М. Манић, *н. д.*, 70; Г. Николић, *н. д.*, 139–141, 161.

¹⁵²⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 398.

¹⁵²⁸ Видети: АЈ, 110–83–470, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630; АЈ, 110–83–545–562, Одлука за Александра Горчилова, ф. бр. 632; АЈ, 110–112–309, одлука за Љубена Андрејева ф. бр. 3670; АЈ, 110–112–312, одлука да Илију Пунчина-Димитрова ф. бр. 3671; АЈ, 110–112–318, одлука за Крсту Вангелова-Васиљева ф. бр. 3673.

¹⁵²⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–792–81–793, Одлука за Николова, ф. бр. 481. Идентитети жртава и код Одлуке за Александра Горчилова. АЈ, 110–83–545–83–546, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632.

¹⁵³⁰ Упоређујући имена убијених која се налазе у одлуци за Крсту Вангелова Васиљева и оних у одлуци за Александра Горчилова долази се до закључка или да је начињена грешка у идентитетима или да је убијено више људи због неслагања имена. Видети: АЈ, 110–112–320, одлука за Крсту Ангелова Васиљева ф. бр. 3673. Упоредити: АЈ, 110–83–545–83–546, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632. Видети: АЈ, 110–114–463, одлука за Илију Пуншева ф. бр. 3839; АЈ, 110–308–674, дос. бр. 2965; . АЈ, 110–118–417, одлука за Серафима Серафимова ф. бр. 4288. Видети: АЈ, 110–125–219 одлука за Минчу Иванова ф. бр. 5202; АЈ, 110–125–224, одлука за Бориса Младенова Николова Митрова ф. бр. 5203; АЈ, 110–134–462, одлука за Живка Станичког ф. бр. 6609; АЈ, 110–134–465, одлука за Петра Македонца ф. бр. 6610; АЈ, 110–134–468, одлука за Ђорђија Бродарског ф. бр. 6611; АЈ, 110–137–405, одлука за Ивана Кирова ф. бр. 7184.

¹⁵³¹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–793, Одлука за Николова, ф. бр. 481. Идентитети жртава и код Одлуке за Александра Горчилова. АЈ, 110–83–546–83–551, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632.

¹⁵³² За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–793, Одлука за Николова, ф. бр. 481. Идентитети жртава и код Одлуке за Александра Горчилова. АЈ, 110–83–551–83–555, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632.

¹⁵³³ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–83–554, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632.

¹⁵³⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–793, Одлука за Николова, ф. бр. 481. Идентитети жртава и код Одлуке за Александра Горчилова. АЈ, 110–83–554–83–555, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632.

¹⁵³⁵ АЈ, 110–81–793, Одлука за Николова, ф. бр. 481; Идентитети оштећеника и код Одлуке за Александра Горчилова. АЈ, 110–83–555–83–556, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632.

¹⁵³⁶ Идентитети стрељаних налазе се у одлуци за Тотоманова. АЈ, 110–83–495–83–498, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630.

¹⁵³⁷ АЈ, 110–132–21–24, одлука за Воденичарова ф. бр. 6135. Видети: АЈ, 110–132–103–108, одлука за Љубомира Воденичарова ф. бр. 6152.

Христо Горанов, кмет села Калне.¹⁵³⁸ Неколико дана раније, 5. октобра 1943. бугарска казнена експедиција на челу са потпуковником Борисом Мариновим вршила је паљење и пљачку у Кални. Преко пријава које је после окупације сакупила Државна комисија укупно је на овај начин оштећено 89 људи.¹⁵³⁹

Такође између 8. и 10. октобра у селу Балта Бериловац дошла је бугарска казнена експедиција предвођена потпуковником Тотомановим са седиштем у Кални, па пошто су војници претходно запалили неколико зграда у селу, похватили су шест људи, извели их на место звано „Кржинци“ и кренуло да над њима врши стрељање; петоро је убијено, а једна жртва је рањена у главу и остала је жива, јер су Бугари мислили да су га убили. Имена лица које је требало стрељати дао је Димитрије Димитров Иванов секретар (бирник) села одакле су жртве.¹⁵⁴⁰

Једно одељење бугарске војске из Пирота под командом потпоручника Серафима Серафимова 8. октобра 1944. опколило је село Шугрин и после паљења неколико кућа и других зграда у селу, сакупило је све мушкарце старије од 14 године на једној ледини и опколило их са митраљезима. Потом је кметски намесник Рашко Рангелов прозивао једног по једног и лично убијао. Прва два је лично убио, а осталих 15 убили су војници.¹⁵⁴¹ Поред тога бугарски војници извршили су силовање над три девојке.¹⁵⁴²

Истог дана, 8. октобра, казнена експедиција је била упућена у село Базовик. Пролазећи кроз село Црвенчево, запалили су неколико кућа и других објеката. У једној кући налазиле су се две особе. Једна је жива изгорела, а другу су, о искакању из куће Бугари убили.¹⁵⁴³ У селу Ћуштици, једна казнена експедиција под командом потпуковника Тодора Узунова извршила је злочин паљења кућа, појата, осталих помоћних зграда, људске и сточне хране и осталог покућства у 65 домаћинстава.¹⁵⁴⁴

Дана 10. октобра 1943. једно одељење казнене експедиције под командом потпоручника Серафимова, а по наређењу потпуковника Тотоманова похватало је и побило осам лица у селу Мирковац. Једна девојка у овом селу силована је четири пута од стране бугарских војника.¹⁵⁴⁵ У селу Стањанце убијене су три особе 11. октобра 1943.¹⁵⁴⁶

Дана 11. октобра 1943. једна група полицајаца из Пирота на челу са агентом Вожаревим дошла је у село Темску (Нишавски срез) и починила злочине лишења слободе, злостављања и убистава над становништвом овог села. У селу је издвојено сво мушко становништво старије од 14 година. Након испитивања четири сељака је ухапшено. Мало касније 12. октобра у селу Ореовици бугарска полиција на челу са Петром Стоименовим Пемчевим, Стоименом Васовим Блековим и Давидом Георгијевим ухапсила седам лица и повела их у Темску. Уз пут је један старац због изнемоглости убијен. У Темској је издвојено четири сељака из Ореовице и заједно са четворицом сељака из Темске поведено за Пирот. На месту „Свињарштице“ Бугари су ове људе искасапили ножевима, изударали кундацима и стрељали. На дан 13. октобра стрељано је још једно лице и то из села Рудиње. О обести бугарских војника говори и још једно убиство

¹⁵³⁸ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–83–495–83–498, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630. Видети још: АЈ, 110–114–503–504, одлука за Христу Горанова ф. бр. 3843; АЈ, 110–144–400, одлука за Васиља Тончева ф. бр. 8720. Код Димитрија Кулића стоји да је убијено 18 људи. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 388.

¹⁵³⁹ АЈ, 110–131–691–693, одлука за Бориса Маринова.

¹⁵⁴⁰ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–131–738, одлука за Димитрија Димитрова Иванова ф. бр. 738; АЈ, 110–144–403, одлука за Стеву Лозу ф. бр. 8721. Идентитети стрељаних налазе се у одлуци за Тотоманова. АЈ, 110–83–495–83–498, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630.

¹⁵⁴¹ Идентитети стрељаних налазе се у одлуци за Тотоманова. АЈ, 110–83–495–83–498, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630; АЈ, 110–118–425–427, одлука за Серафима Серафимова ф. бр. 4288; АЈ, 110–144–406, одлука за Рашка Рангелова ф. бр. 8722

¹⁵⁴² АЈ, 110–118–425–427, одлука за Серафима Серафимова ф. бр. 4288.

¹⁵⁴³ Идентитети стрељаних налазе се у одлуци за Тотоманова и за Серафима Серафимова. АЈ, 110–83–495–83–498, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630.

¹⁵⁴⁴ АЈ, 110–131–626–627 одлука за Узунова ф. бр. 6107.

¹⁵⁴⁵ Идентитети жртава у одлуци за Тотоманова и Серафима Серафимова, сви из Мирковца. АЈ, 110–83–495–83–498, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630; АЈ, 110–118–426–428, одлука за Серафима Серафимова ф. бр. 4288.

¹⁵⁴⁶ Идентитети стрељаних налазе се у одлуци за Тотоманова. АЈ, 110–83–495–83–498, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630.

које се десило неколико месеци касније на истом месту. Још једно лице из Темске убијено је 24. марта када је један од бугарских војника из чисте обести испалио неколико метака на једног сељака који је чувао стоку и убио га.¹⁵⁴⁷ Истог дана, 12. октобра, бугарске јединице ушле су у Јаловик Извор у трагању за партизанима. У селу су Бугари извршили бројне злочине у виду паљења кућа и помоћних зграда, пљачке покретне имовне и пребијања цивила. Укупно је попаљено и опљачкано 46 домаћинстава и извршено је пребијање 32 лица.¹⁵⁴⁸

Дана 12. октобра 1943. под командом потпоручника Балабанова и потпоручника Попова, једно одељење бугарске војске из Калне дошло је у село Базовик блокирало га и наредило да се пријаве сви мушкарци старији од 16 година. Издвојено је девет лица и одведено у оближњу шуму где су их лично побили Балабанчев и Попов. Исто одељење је истог дана у селу Осмаково побило 10 лица. Имена ко ће бити стрељан у Осмакову дао је Сергије Стоичков кмет села и Годора Николова финанси из Осмакова.¹⁵⁴⁹

Казнена експедиција на челу са мајором Кожухаровим дошла је у Љуберађу 13. октобра 1943. године. По списку бугарског председника општине Петка Цанкова похватани су сумњиви сељаци и код основне школе стрељани. Утврђено је да су стрељана најмање три лица.¹⁵⁵⁰ Истог дана, једна бугарска казнена експедиција на челу са потпуковником Годором Узуновим дошла је у село Орља и тамо извршила злочине паљења и пљачке у 21 домаћинству.¹⁵⁵¹ Сутрадан, поручник Лазарев који је предводио један део бугарске казнене експедиције дошао је у село Радињинац и убио седам лица. Још једна група сељака из Радињинца стрељана је 15. октобра 1943. године.¹⁵⁵² У околним селима Стрелцу и Масуровцима иста казнена експедиција извршила је злочине паљевине и пљачке у 29 домаћинстава.¹⁵⁵³

Дана 14. октобра 1943. у село Стол и у село Кијевац наишла је бугарска казнена експедиција на челу са капетаном Александром Горчиловим и полицијским агентом Александром Младеновим. Списак сумњивих лица (око 90 људи) дао је Веселин Стевкин, кместски намесник у селу Столу. У масовном злочину 46 лица је стрељано, 20 је претучено или израђавано, а девет лица је остало живо срећним случајем, пошто су попадала без примљеног метка, а Бугари нису после тога „оверавали“ жртве. Жртве су прикупљене у самим селима, а егзекуција је вршена на месту званом „Шумје“ у Столу и на месту званом „Зајетница“ у селу Кијевцу.¹⁵⁵⁴ Истог дана, бугарска казнена експедиција предвођена потпуковником Годором Узуновим дошла је у село Камбелевац, али је такође помогла казненој експедицији предвођеној

¹⁵⁴⁷ Идентитети стрељаних налазе се у одлуци за Петра Стоименова Пеичева. АЈ, 110–83–795, одлука за Димитрија Маркова ф. бр. 641; АЈ, 110–112–369, одлука за Петра Стоименова Пеичева ф. бр. 3677. Видети: АЈ, 110–112–375, одлука за Стоимена Блекова Васова; АЈ, 110–112–378, одлука за Давида Георгијева ф. бр. 3679; АЈ, 110–112–381, одлука за Ђорђа-Мишу Дуганџијског ф. бр. 3680.

¹⁵⁴⁸ АЈ, 110–114–498–499, одлука за Христу Горанова ф. бр. 3843; АЈ, 110–132–13–16, одлука за Воденичарова ф. бр. 6135.

¹⁵⁴⁹ Идентитети стрељаних налазе се у одлуци за Тотоманова и Балабанова. АЈ, 110–83–495–83–498, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630; 110–83–745, 110–83–767–768, одлука за Балбанова, ф. бр. 638; АЈ, 110–83–775–780, одлука за Сергија Стоичкова, ф. бр. 639; АЈ, 110–83–782, Одлука за Годора Николова, ф. бр. 640; АЈ, 110–83–872, одлука за Бориса Митова ф. бр. 643; АЈ, 110–84–806, одлука за Европа Димитрова ф. бр. 707; АЈ, 110–101–342, одлука за Станимира Попова ф. бр. 2450. Видети: АЈ, 110–550–144, инв. бр. 1552.

¹⁵⁵⁰ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–112–631, одлука за Лазарева ф. бр. 3700; АЈ, 110–217–361, одлука за Кожухарова ф. бр. 21675; Ђ. Златковић–Милић, *н. д.*, 299.

¹⁵⁵¹ АЈ, 110–131–622, одлука за Узунова ф. бр. 6107.

¹⁵⁵² За идентитете жртава видети: АЈ, 110–112–619, 110–112–621, одлука за Лазарева ф. бр. 3700. Према другом извору који је исто везан за одлуку за Лазарева набројана је такође седам лица који су убијени овом приликом али им се идентитет донекле разликују, па наводимо. Видети: АЈ, 110–112–623, одлука за Лазарева ф. бр. 3700. Упоредити: АЈ, 110–112–631, одлука за Лазарева ф. бр. 3700. Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 383–384, 399.

¹⁵⁵³ АЈ, 110–112–623, одлука за Лазарева ф. бр. 3700.

¹⁵⁵⁴ Идентитети жртава у одлуци за Александра Горчилова, за Веселина Стевкина, за Александра Младенова. АЈ, 110–83–588–83–594, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632; АЈ, 110–83–770, одлука за Балабанова, ф. бр. 770; АЈ, 110–131–704, одлука за Веселина Стевкина ф. бр. 6120; АЈ, 110–131–721–723, одлука за Александра Младенова ф. бр. 6121.

Горчиловим у вршењу злочина у селима Стол и Кијевац. У Камбелевцу је извршено паљење у 114 домаћинстава, а једно лице је убијено. Поред злочина убијања цивила у Столу и Кијевцу још је извршена паљевина у 64 домаћинства у Столу и 36 у Кијевцу.¹⁵⁵⁵

У времену од 15. до 21. октобра бугарска казнена експедиција из Трна на челу са полицијским начелником Диковим извршила је злочине пљачке и паљења у 89 домаћинстава по селима Раков Дол и Радосињ. Неколико месеци касније 19. децембра 1943. бугарска казнена експедиција коју је такође предводио полицијски начелник Диков у истим селима је извршила злочине паљења и пљачке у 10 домаћинстава. Поред тога опљачкана су још шест домаћинстава, рањено је двоје људи и убијено је деветоро.¹⁵⁵⁶ Поред ових злочина у документима Државне комисије наилазимо и на сведочење Зоре Стевановић (26 година) из Раковог Дола дато 20. јула 1945. пред Среским повереништвом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача која је силована 21. октобра 1943. од стране Ангела Пиздарева: „... (Пиздарев) је ушао у моју кућу и тада нареди једном војнику да чува стражу на вратима, а злочинац ме утера у собу и под претњом да ће ме убити, ако не будем пристала на полни сношај. Дуго сам се опирала, али ме је исти ухватио, бацио на кревет и нада мном извршио силовање. За овај случај сазнао је мој муж Божидар који ме је одмах отерао од куће“.¹⁵⁵⁷

Истовремено су злочини убијања цивила настављени. У селу Дучевац дошла је 16. октобра бугарска казнена експедиција предвођена потпуковником Узуновим и одмах кренула да врши злочине паљења и пљачке. Током извршавања ових злочина два лица су рањена, једно лице је мучено и једна девојка је силована.¹⁵⁵⁸

Неутврђеног дана месеца октобра 1943. у село Црни Врх дошла је бугарска казнена експедиција одвојила 21 лице под сумњом да помажу партизане и стрељала их у селу.¹⁵⁵⁹ Октобра 1943. наишла је бугарска казнена експедиција у село Равно Бучје на челу са потпуковником Тодором Узуновим и побили су пет људи. Потом је ова казнена експедиција отишла у село Јања и тамо попалила куће, појате, колибе, људску и сточну храну и остале покретности; нанесена је штета у 13 домаћинстава.¹⁵⁶⁰

Октобра и новембра 1943. 16 особа из Пирота и околних села је ухапшено и допремљено у затвор у Пирот, а затим је интернирано у унутрашњост Бугарске где су боравили између седам и осам месеци.¹⁵⁶¹ И том приликом Бугари су вршили злочине убиства. Тако је Гроздана Ранђеловић из Пајежа 9. априла 1945. пред Среским повереништвом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача дала изјаву како је убијен њен отац: „Октобра месеца 1943. год.(ине) наишла је бугарска казнена експедиција у село Пајеж и сазвала Збор. Том приликом биров је објавио да сви грађани понесу са собом све државне ствари које имају. Мој отац, пошто нам је кућа ван села, није знао да треба да понесе државне ствари, отишао је на збор и када је тамо сазнао да је требало да понесе државне ствари, а пошто је код куће имао једну државну порцију потрчао је кући да исту донесе. Бугари су га приметили и помислили су да бежи, па су послали за њим једног војника. Таман је мој отац стигао кући и узео порцију и потрчао натраг и није био далеко од куће до 30 метара, када га је срео бугарски војник и почео да пуца на њега. Како га је погодио првим метком у грло, мој отац је пао на леђа, овај бугарски војник је пришао и из непосредне близине опали на њега још три метка и то све у главу, тако да му је размрскао целу главу. После тога казнена експедиција је отишла, а ми смо сахранили оца“.¹⁵⁶² Димитрије Кулић је наводио да је још једна особа убијена у Стрелцу (14. октобра) (на

¹⁵⁵⁵ АЈ, 110–131–630–634, одлука за Узунова ф. бр. 6107. Видети: Ђ. Златковић–Милић, *н. д.*, 293–298; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 398.

¹⁵⁵⁶ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–115–33–42, одлука за Дикова ф. бр. 3906.

¹⁵⁵⁷ АЈ, 110–308–739, дос. бр. 2965. Упоредити: Ђ. Златковић–Милић, *н. д.*, 314–315.

¹⁵⁵⁸ АЈ, 110–131–628, одлука за Узунова ф. бр. 6107; Ђ. Златковић–Милић, *н. д.*, 299. Димитрије Кулић је наводио да је овом приликом убијено једно лице. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 398–399.

¹⁵⁵⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–118–413, одлука за Серафима Серафимова ф. бр. 4288.

¹⁵⁶⁰ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–131–620, одлука за Узунова ф. бр. 6107.

¹⁵⁶¹ АЈ, 110–83–705, Одлука за Стаменова, ф. бр. 634.

¹⁵⁶² АЈ, 110–308–700, дос. бр. 2965.

другом месту пише да је убијено пет људи), још једна у Раковом Долу (20. октобра) (запаљено 21 домаћинство, у Радосињу 34 домаћинства) и још троје у Љуберађи (20. октобар).¹⁵⁶³

Табела бр 15: Приказ злочина у горе наведеним местима по датуму извршења злочина, месту где је злочин извршен и броју убијених цивила

УБИЈЕНИ ПО СЕЛИМА ПИРОТСКОГ КРАЈА		
Датум извршења злочина	Место где је злочин извршен	Број убијених
7. октобар 1943.	Алдина Река	27
7. октобар 1943.	Вртовац	6
7. октобар 1943.	Кална	23
7. и 9. октобар 1943.	Габровница	30
7, 9. и 11. октобар 1943.	Татрасница	12
8. октобар 1943.	Шугрин	17
8. октобар 1943.	Црвенчево	2
8. и 10. октобар 1943.	Балта Бериловац	5
9. октобар 1943.	Горња Каменица	2
9. октобар 1943.	Папратна	3
10. октобар 1943.	Мирковац	8
11. октобар 1943.	Стањанце	3
11. и 12. октобар 1943.	Темска и Ореовица	9
12. октобар 1943.	Базовик	9
12. октобар 1943.	Осмакова	10
13. октобар 1943.	Љуберађа	3 (минимум)
13. октобар 1943.	Рудиње	1
14. октобар 1943.	Стол и Кијевац	46
14. октобар 1943.	Камбеловац	1
14. октобар 1943.	Стрелац	5 (минимум)
14. и 15. октобар 1943.	Радињинце	7 (минимум)
20. октобар 1943.	Љуберађа	3
20. октобар 1943.	Раков Дол	1
октобар 1943.	Црни Врх	21
октобар 1943.	Равно Бучје	5
октобар 1943.	Пајез	1
УКУПНО		260

2.1.8. У последњој години окупације

2.1.8.1. Злочини приликом операција „Бура“, „Радан“ и током зимских и пролећних месеци 1944.

Почетак 1944. обележиле су веће офанзиве окупаторских јединица на простору Србије и Македоније. По обичају борбе са покретима отпора пратили су злочини над цивилима. Јануара 1944. предузета је заједничка немачко-бугарска офанзива на партизанске јединице које су се налазиле на Меглену. У тим борбама страдало је и недужно становништво. Током акције спаљене су поједини домови у селима Ноте, Зборско, Ланкадије, Периклеје, Фуштани, Лагунци. У селима Алчак, Догани, Карасинанци, Мајадаг, Купа, Љумница, Ошин, Луганци, Борислав, Ноте су опљачкана и у њима је, наводно, убијено преко 100 људи.¹⁵⁶⁴ Истовремено у градовима су хапшени сви становници за које се сумњало да припадају или помажу партизански покрет. У Битољу је ухапшено 250 људи, у Скопљу 460, у Прилепу 190, у Куманову 160, у Велесу 90, у Ресену 70, у Штипу 90, у Кочанима 40 људи итд.¹⁵⁶⁵ Неутврђеног

¹⁵⁶³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 384–385, 386, 400, 401.

¹⁵⁶⁴ *Зборник VII/3*, 33–37; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 80–82; Томо Ристовски, „Германско-бугарската офанзива во Меглен и на планината Пајак во светлината на најновата германска документација од Архивот ’Вашингтон‘“, *Гласник*, XVII, 1, (1973), 41–44. Видети: Томо Ристовски, „Ofanzivna dejstva nemačkih i bugarskih jedinica u Meglenu i na Pajak planini januara 1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1973), 103–115.

¹⁵⁶⁵ N. Živković, *Ratna šteta...*, 59.

датума 1944. контраченици Суље Отланца и бугарски полицајци из Куманова под командом Љубена (Љубомира) Воденичарова убили су седам лица из села Сушево, близу Куманова. Жртве су поубијане митраљезима од стране контрачетника, али је су поједине жртве уз то и унакажене. Код једне од жртава евидентирани преломи ногу и руку, убоди ножем, одсечен језик и одране руке.¹⁵⁶⁶

Веће рације предузете су и у југоисточној Србији. Дана 14 јануара 1944. бугарска казнена експедиција стрељала је на железничкој станици Грамада (14 km североисточно од Ниша) 13 младића. Бугари нису дозволили рођацима да однесу лешеве стрељаних.¹⁵⁶⁷ У другој половини јануара 1944. бугарска полиција из Владичиног Хана спровела је за Предејане 34 лица, од којих и дечаке од 16 година и одмах сва лица побила у згради команде.¹⁵⁶⁸

Све акције бугарске војске у јужној и источној Србији крајем јануара и почетком фебруара 1944. вођене су под шифрованим називом „Бура“. Акцијом је руководио командант 27. пешадијске дивизије, који је имао наређење да у зони дејствовања поубија све јатаке, а све мушкарце похапси и одведе их у Ниш или Лесковац. Према немачким извештајима резултати ове акције били су следећи: у Лесковцу је 6. фебруара ухапшено 83 лица, у акцији западно од Лебана до 9. фебруара побијено је 206 људи, 165 ухапшено и 138 рањено; северно од Прокупља до 16. фебруара стрељано је 30 лица, 18 ухапшено; у рејону Зајечара до 19. фебруара ухапшено је 60 талаца; у Јабланици 1. батаљон 123. пука спалио је четири села итд.¹⁵⁶⁹

Дана 28. јануара бугарска војска је у Јабланичком срезу почела са вршењем злочина. У селу Гајтану извршени су злочини паљења и премлаћивања; у селу Бојнику стрељано је шест лица, извршено је паљење 18 кућа и извршена је пљачка покућства; у селу Орране убили су једно лице, у Ивању је убијено двоје и запаљено је преко 40 кућа и осталих зграда, док је Брестовцу стрељано четворо лица и запаљено је преко 30 кућа; у селу Слишане извршена је пљачка стокe и запаљена је основна школа и убијено је троје лица.¹⁵⁷⁰ У „партизанским“ изворима о овом злочину стајало је следеће: „... (Бугари) су ухватили 20 старца преко 80 год.(ина) и 10 младића и све су их стрељали код села Брестовца, у коме су упалили неколико кућа и плевњи. У селу Ивању спалили су све плевње и две три куће; има доста случајева да је у шталама погорела стока. Десило се и то да су ухватили једног младића, стрељали га и онда га бацили у ватру, но чим су се они одмакли, жене су успеле да извуку полуспаљени леш из ватре. Бес непријатеља је био до неба зато што није успео да похвата народ...“¹⁵⁷¹

Неколико дана касније, партизани су у једној акцији изведеној 1. фебруара 1944. напали бугарску посаду код села Свраче која је обезбеђивала пругу Дољевац–Прокупље–Куршумлија. У овој акцији партизани су насилно мобилисали сељаке из Сварче, Пребрега и других села како би вршили обезбеђење приликом њиховог напада на Бугаре. После завршене акције, сељаци су се вратили кућама. Међутим, 6. фебруара, бугарска војска из Куршумлије кренула је преко села Лазаревац, Претежана, Доње и Горње Драгуше у правцу села Доње Сварче и почела претрес по кућама. Око 100–150 сељака из поменутих села је том приликом ухапшено и отерано у Велику Плану где су затворени у једну малу собу, тако да су збијени ухапшеници, један до другог, провели целу ноћ у стојећем ставу. Током ноћи затвореници су саслушавани и мучени, најчешће тако што су „стављани на струју“. Ујутру 7. фебруара изведено је четворо људи и стрељано, а затим су Бугари извели сељаке из собе и повели их кроз Велику Плану. У маршу према селу Крњи Граду, један од сељака узвикнуо је: „Браћо Срби, бежите, изгибосмо“. Велики број људи почео је да бежи и да се спасава, док су Бугари пуцали на све стране. Ненад Ђуришић из Пребреге је преживео и касније оставио важно сведочанство о овом догађају: „Приликом нашег бежања у разне правце, Бугари су отварали све жешћу ватру, тако,

¹⁵⁶⁶ АЈ, 110–132–111, одлука за Љубомира Воденичарова ф. бр. 6152.

¹⁵⁶⁷ *Зборник I/21*, 594.

¹⁵⁶⁸ АЈ, 110–225–342, одлука за Евлогија Арабија ф. бр. 23189; АЈ, 110–225–345, одлука за Ђорђа Шопова ф. бр. 23190; АЈ, 110–225–351, одлука за Марина Димова Маринова ф. бр. 23192.

¹⁵⁶⁹ V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 326–327. Упоредити: V. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 117–118.

¹⁵⁷⁰ ДАС, БИА, I/60.

¹⁵⁷¹ *Зборник I/20*, 486. Видети: V. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 116.

да је међу нама падало жртава из наше средине. По неко је могао да утекне у неку падину која се налазила пред нама. У моменту бежања, ја сам се упутио ка селу Крњи Граду и чим сам узео један правац у оној ватри која је жестоко сипала из митраљеза, у оном трчању, мене је погодило у ногу, где сам био рањен и у том моменту сам пао на земљу...Оценио сам да ми је нога још врућа и да ћу моћи да бежим до Крњи Града, што сам и урадио...Онако рањен око 10 сати стигао сам у Крњи Град, где су ми превили ногу и сутрадан сам пренесен у своју кућу у селу Пребрега. Бугари су касније цело стрелиште обишли и рањене су појединачно убијали. Међу нама погинуло је око 50, а око 7–8 нас је било рањено...“ Сутрадан, после стрељања, Бугари су зашли по селима и извршили страховиту пљачку у Драгуши и Сварчи. У Драгуши су вршили и паљевине, док су у Сварчи само пљачкали.¹⁵⁷²

Према писању Начелства Лексовачког округа приликом проласка бугарске казнене експедиције 6. фебруара 1944. кроз села Велику Драгушу, Малу Драгушу, Претежане, Доњу Сварчу и Лазаревац (Јастребачки срез) убијен је већи број мештана („преко 50 људи је убијено“).¹⁵⁷³ О овом злочину извештавало је и Окружно повереништво КПЈ за Топлицу 14. фебруара 1944: „...Стрељано је у ср.(езу) добричком 12, а после завршетка бугарске акције упадају недићевци са Шиптарима и стрељали у два села још 18 људи, укупно 30; у Ср.(езу) јастр.(ебачком) Бугари су потерали преко 150 људи на стрељање из села Драгуше, Претежане и Д.(оње) Сварче. На стрелишту је један сељак узвикнуо: ‘Браћо, зар не видите да ће да нас побију као стоку? Бежите!’ Људи су се сви дали у бекство, те су се тако многи спасли, а погинуло 62 - има и рањених. Међу овим погинулим налазе се две партизанске жене. У овом стрељању суделовали су добровољци из Ниша (сада у Блацу) и они нарочито инсистирали да се масовно стреља, а после стрељања разбијали су мртвацима главе и масакрирали. Тако према досадашњим подацима укупно је стрељано на терену Јастрепца 92, а отерано из Ср.(еза) д.(обричког) 30, за Јастр.(ебац) немамо податке...У већини села су вршили пљачку, у неким много. У Ср.(езу) добричком запаљено је 39 зграда (плевњи и кућа). За Ср.(ез) јастребачки још нема тачних података. Паљено је у више села по нешто. Највеће стрељање, паљење и пљачкање извршено је у Драгуши, где су Бугари и жандарми вршили и силовали...“¹⁵⁷⁴

Према другој верзији, само је неколицина успела да побегне, док је већина изведена на Великопланско брдо и пострелана. Укупно је убијено 53 лица, а рањено је шест лица. Још је требало стрељати 75 лица, али оно су успели да побегну.¹⁵⁷⁵ При повратку из Велике Плане на дан 8. фебруара бугарска казнена експедиција опљачкала је многе становнике из поменутих села. Истог дана запалили су 12 кућа и осталих објеката у Горњој и Доњој Драгуши.¹⁵⁷⁶ У другим изворима помиње се број од 76 стрељаних и то највише из Доње Драгуше, Мале Драгуше, Доње Сварче, Претежана, Међухане и Лазареваца.¹⁵⁷⁷

Приликом наступање бугарске казнене експедиције тешку трагедију доживело је и село Орљане. На дан 6. фебруара бугарска казнена експедиција под командом капетана Кристова блокирала је село. Сазван је збор на коме су Бугари издвојили неколико људи за које су сумњали да су сарадници партизана. Сутрадан, у саму зору, бугарски војници изненада су почели са паљењем села. Ако би случајно нашли неког од сељака да се сакрио убијали су га на лицу места. Тако је убијено двоје људи. Тог дана убијено је још минимум четворо људи. Тим жртвама, Бугари су пребили ноге и руке и потом их стрељали. Запаљено је и 67 домова у Орљану, као и велики број помоћних зграда.¹⁵⁷⁸

¹⁵⁷² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 260–263; С. Савковић, *н. д.*, 85.

¹⁵⁷³ ВА, НДА, к. 91, ф. 4, д. 32.

¹⁵⁷⁴ *Зборник I/20*, 492–493.

¹⁵⁷⁵ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–81–783–784, 81–793–81–794, Одлука за Николова, ф. бр. 481. У монографији Димитрија Кулића стоји да се злочин десио 1. фебруара и да је убијено 86 лица. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 195. Према Светиславу Стефановићу од 150 сељака убијено је 62 и то највише из Доње Сварче 20, из Доње Драгуше 10, из Претежана 11. С. Савковић, *н. д.*, 85.

¹⁵⁷⁶ АЈ, 110–81–793–81–794, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

¹⁵⁷⁷ ДАС, БИА, IV/52.

¹⁵⁷⁸ За идентитете жртава видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 263.

Дана 8. фебруара 1944. бугарски граничари су ушли у једну кућу на обронку села Трешњанца водећи са собом једног старијег човека свог испребијаног. Кућу су опљачкали, а домаћина су повели са собом. На путу према Љубатовици обојицу су убили и измрцварили. Ствари које су узели из куће оставили су поред жртава како би приказали да су убијени мушкарци носили ствари партизанима.¹⁵⁷⁹

Истог дана, 8. фебруара, партизани из Косовског одреда и Јужноморавских бригаде напали су око 200 бугарских полицајаца који су се налазили у основној школи у Биљачи. У борби која је трајала скоро четири сата Бугари су изгубили пет војника, док је 20 било рањено. Са друге стране, партизани су имали двојицу погинулих. Постоји и податак да су партизани имали двоје погинулих и девет рањених, а Бугари осам погинулих и да је борба била краткотрајна. После овог напада, бугарској полицији придружило се 70 бугарских војника који су дошли из правца Букуревца. Заједно су блокирали Биљачу и ухапсили 40 људи 9. фебруара који су саслушавани у основној школи. Од ухапшених људи, пет лица је издвојено и стрељано у школи. Њихови лешеве потом су бачени у школски подрум. Још једно лице умрло је од последица батинања.¹⁵⁸⁰

*

Током марта 1944. бугарске јединице предузеле су офанзиву у југоисточном делу Србије.¹⁵⁸¹ У офанзиви познатој као „Мартовска офанзива“ или операција „Радан“ Бугари су ангажовали бројне јединице које су биле подељене у четири одреда: Трнски, Нишки, Моравски, Власински. У овом походу нарочито је страдало становништво села Калне. Бугари су опколили село и одмах стрељали „виђеније људе“. Многа домаћинства су опљачкана. Креденци, ормари и остало покућство од дрвета је изнесено. У центру села сакупљена је слама. Дрвенарија је набацана на запаљено ватру и убрзо је велики део села био у пламену. Многе особе су тучене, а неколико девојака је силовано. Према сведочењима које је сакупила Државна комисија извршени су следећи злочини: „Попаљено је и опљачкано 70 домаћинстава, само опљачкано 397 домаћинстава, а само попаљено 22 домаћинстава, док је неколико кућа порушено. Убијено је 32 лица, повређено 5 лица, злостављено и тучено 193 лица, лишено слободе 16 лица, а интернирано 55 лица. Осим тога извршено је 12 силовања и 7 покушаја силовања“.¹⁵⁸² Према другим изворима као што је Извештај ОК КПЈ за Врање од 24. марта 1944. само из села Рупља и села Баинца Бугари су убили 57 људи. Такође су запалили села Црну Траву, Златанци и Брод.¹⁵⁸³

Сима Стојановић из Калне оставио је најважнији исказ о овом злочину пред органима Среског повереништва за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Власотиначког среза 5. јуна 1945. године: „... Чим су ушли у поједине куће, (Бугари) су одмах вадили из кревета сламарице, стављали их на под, ломили кревете и на тај начин палили куће. Како је материјал за потпаљивање био сасвим сув, то је пламен одмах захватао целу зграду и претварао је у пожар. Од оних који су били у кући нико није смео да помисли да гаси, а ако је ко то покушао био је одмах бајонетом одстрањен. Призор је био страшан! За трен ока букнуло је цело село у пламен чуло се цвиљење и писка деце, а бугарски војници продужили су свој злочиначки посао, смејући се и добацујући (да) ће ту у будуће патити срне и кошуте, а више људи неће бити, а и српског племена неће бити, а камоли партизана. Сви мушкарци млађих година били су у околним

¹⁵⁷⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–114–465, одлука за Илију Пуншева ф. бр. 3840.

¹⁵⁸⁰ За идентитете жртава видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 206–207; Х. Ракић, „Зверства бугарских фашиста...“, 44.

¹⁵⁸¹ *Zbornik IX/5*, Београд 1969, 660. Видети: АЈ, 110–83–631–637, Одлука за Александра Горчилова, ф. бр. 632.

¹⁵⁸² Идентитети оштећених и убијених налазе се у Одлуци за Александра Горчилова, код Дикова, код Каракашева, код Паунова, код Јанева. АЈ, 110–83–631–637, Одлука за Александра Горчилова, ф. бр. 632; АЈ, 110–115–45–58, одлука за Дикова ф. бр. 3906; АЈ, 110–221–295–308, одлука за Каракашева ф. бр. 22390; АЈ, 110–220–325–338, одлука за Паунова ф. бр. 22392; АЈ, 110–220–340–353, одлука за Јанева ф. бр. 22393. Видети још: одлука за Данила Стојанова ф. бр. 22394; одлука за Стојчева ф. бр. 22395, одлука за Менева ф. бр. 22396; АЈ, 110–445–966–445–989, дос. бр. 3899.

¹⁵⁸³ *Zbornik IX/5*, 660. Видети: Исто, 859–860. Према наводима Димитрија Кулића, Хранислава Ракића и Радомира Костадиновића у овој бугарској офанзиви је погинуло преко 200 људи на црнотрвском подручју. Р. Костадиновић, *н. д.*, 75–76; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 564–571; Х. Ракић, „Зверства бугарских фашиста...“, 46–48. Видети: V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 327.

шумама и гледали овај приказ... (знајући да Бугари долазе млађе мушко становништво се склонило у шуму – Б. Т.) Поред тога све остале куће које су остале Бугари су опљачкали, натоварили на коње и однели. То су махом биле сиромашније куће...“¹⁵⁸⁴

У склопу мартовских акција на дан 29. марта полицијски поднаредник Манасије Илијев похватио је неколико сељака из Модре Стене и предао их капетану Александру Горчилову у селу Свођу. Лица су злостављана, а потом су поведена према Модрој Стени и тамо побијена.¹⁵⁸⁵ У Модрој Стени где је боравио један батаљон из 25. пешадијске дивизије извршено је још неколико убистава које је наредио командант овог батаљона Цоно Цонев. Тако су стрељане три жене из села Дејана. У исто време убијен је један младић из села Дарковце. Затим су стрељани један партизан из села Радињинци и два лица из Црне Траве.¹⁵⁸⁶

Дана 31. марта један пук 27. пешадијске дивизије појачан са немачким војницима „тенкистима“ дошао је у село Горњу Топоницу (Прокупачки срез) и након блокирања извршио је претрес села. Том приликом убијено је девет људи, од тога пет лешева је бачено у запаљене зграде, седам лица је премлаћено, „попаљене су зграде и помоћни објекти и одведена стока, опљачкане ствари и остале покретности“ у 28 домаћинстава; „попаљене су зграде, помоћни објекти и разне покретности у три домаћинства“; „стока и остале покретности опљачкане су у седам домаћинстава“. Лица која су убијена махом су били старије жене.¹⁵⁸⁷

Током априла забележено је неколико злочина масовног убијања цивила. Бугарске јединице из састава 29. дивизије помогнуте полицијом и контрачетницима извршиле су злочин убиства 18 људи у селу Русце близу Трговишта 11. априла 1944. године. Од 18 лица убијено је петоро деце узраста од једне до пет година.¹⁵⁸⁸ Неколико дана касније по наређењу Александра Апостолова извршено је убиство над пет лица у Владичином Хану у ноћи између 13. и 14. априла 1944. године. У извршењу је учествовао и Борис Мачирски, општински кмет у Владичином Хану.¹⁵⁸⁹ Априла 1944. минирана је железничка пруга у селу Павловац (Врањски срез) од стране партизана. Као одмазду бугарски војници из састава 29. дивизије стрељали су осам лица из овог села.¹⁵⁹⁰ Још један злочин већег броја убијања цивила десио се пролећних месеци 1944. године (датум не можемо са сигурношћу утврдити). На пролеће 1944. (март, април) полиција из Скопља блокирала је село Беловиште и под сумњом да помажу партизане стрељала седам лица.¹⁵⁹¹

2.1.8.2. Злочини приликом извођења Мајске (пролећне) офанзиве и последњи месеци под бугарском окупацијом

Мајска или Пролећна офанзива била је највећа војна операција које су бугарске снаге извеле против партизана на територији јужне Србије и Македоније. Главни циљ офанзиве било је обезбеђивање слободног саобраћаја Моравско-вардарском долином. У офанзиви су учествовали делови 14. и 29. дивизије и 1. армијски пешадијски пук доведен из Грчке, као и разне војне и полицијске јединице и контрачете.¹⁵⁹²

¹⁵⁸⁴ АЈ, 110–445–966, дос. бр. 3899. Видети: АЈ, 110–445–981, дос. бр. 3899.

¹⁵⁸⁵ АЈ, 110–83–627, Одлука за Александра Горчилова, ф. бр. 632.

¹⁵⁸⁶ АЈ, 110–84–850, одлука за Цона Цонева ф. бр. 713; АЈ, 110–84–853, одлука за Попова ф. бр. 714.

¹⁵⁸⁷ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–84–301–311, одлука за Христу Козарова, ф. бр. 671; АЈ, 110–84–363, одлука за Косту Златарова ф. бр. 674; АЈ, 110–84–370, одлука за Канчу Канева ф. бр. 675; АЈ, 110–84–382, одлука за Петрова ф. бр. 676; АЈ, 110–134–271, одлука за Бориса Милева ф. бр. 6585; АЈ, 110–134–274, одлука за Бориса Костатова ф. бр. 6586; АЈ, 110–134–279, одлука за Мускарова ф. бр. 6587; АЈ, 110–134–282, одлука за Великова ф. бр. 6588; АЈ, 110–134–285, одлука за Димитрова ф. бр. 6589

¹⁵⁸⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 495–496; Александар Трајковић, *Тако су их учили. Врањски округ у НОБ-у. Злочини окупатора*, Београд 1979, 114–115.

¹⁵⁸⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–91–199, одлука за Бориса Мачирског ф. бр. 1332; АЈ, 110–91–204, одлука за Александра Чемерског ф. бр. 1333; АЈ, 110–91–207, одлука за Кирила Стојанова ф. бр. 1334; АЈ, 110–91–211, одлука за Владимира Христова ф. бр. 1335; АЈ, 110–91–217, одлука за Вању Апостолова ф. бр. 1337; АЈ, 110–91–220, одлука за Машу Апостолову ф. бр. 1338; АЈ, 110–91–247, одлука за Петка Н. ф. бр. 1345.

¹⁵⁹⁰ АЈ, 110–158–128, одлука за Спиру Герасимова ф. бр. 11318; АЈ, 110–158–134, одлука за Харалампјева ф. бр. 11320.

¹⁵⁹¹ АЈ, 110–118–310, одлука за Љубена Александрова ф. бр. 4265.

¹⁵⁹² *Зборник VII/3*, 183–184; Хранислав Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, *Лесковачки зборник*, XVII, (1977), 21. Упоредити: Мирослав Стоиљковић „Борбите на јединице на

Између 12. и 23. маја 1944. делови ових дивизија боравили су на „Црном Врху“ ради чишћења територије Лужничког среза. У овом периоду бугарска војска је у Црвеној Јабуци извршила масовни злочин убијања 48 особа различитог старосног доба и пола. Убијање је углавном вршено стрељањем, али и бацањем живих и полуживих жртава у ватру која је настала од паљења кућа и помоћних објеката. Једна лице је заклано. Државна комисија примила је пријаве 105 оштећеника. Командну одговорност сносио је капетан Недељко Недељков, командир „ловне дружине“.¹⁵⁹³ Половином маја 1944. казнена експедиција под заповедништвом поручника Лазарева дошла је у село Радињинци и извршила убиства, батинање, хапшење паљевину и пљачку. Државна комисија је овом приликом прикупила 91 пријаву. Од злочина који су извршени издваја се убијање цивила. Овом приликом убијено је двоје лица.¹⁵⁹⁴

У два маха и то: 13. и 16. маја и 12. јуна 1944. бугарска казнена експедиција је под вођством водника Ангела Пиздарева у селу Студена и Раљин (Лужнички срез) извршила паљевину кућа, појата, колиба, амбара, као и људске и сточне хране и покретности. Такође је извршена пљачка покретне имовине. Том приликом оштећено је преко 100 лица. Бугари су током паљења и пљачке у селу Студена убили шесторо људи. У Раљину су убили 23 лица.¹⁵⁹⁵ Дана 13. маја, у Раљину је силована Јана Миладиновић (19 година).¹⁵⁹⁶ Она је 9. августа 1945. дала изјаву пред Среским повереништвом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: „На дан 13. маја 1944. год.(ине) бугарска казнена експедиција на челу са фетфебелом (фледвебелом – Б. Т.) Ангелом Пиздаревим дошла је наше село где је вршила разне пљачке, паљевине и убиства. Тога дана три војника упалоше у моју кућу од којих (ме) два војника увукоше у собу и нада мном извршише насиље. Од тог дана осећам јаке болове у стомаку. Вероватно да ти војници нису били здрави“.¹⁵⁹⁷

Према Ђури Златковићу у склопу злочина који су се десили у Црвеној Јабуци, Радињинцима, Студени и Раљину бугарски окупатор извршио је још неколико у околним селима од 12. до 19. маја: у селу Раљину убили су 19 лица; у Валнишу убили су три лица; у Камбелевцу убили су два лица; у Стрелцу су убили 11 лица; у Студени је убијено 13 лица; у Радосињу једно лице. Поред овог треба нагласити да се код Златковића налази податак да је у Црвеној Јабуци 17. и 19. маја убијено 40 лица.¹⁵⁹⁸

Мало раније, 10. маја бугарска казнена експедиција на чијем челу је био потпуковник Тотоманов ухапсила је седам лица која су спроведена у пиротски затвор. Након десет дана, лешеви су пронађени након ослобођења. Свака жртва имала је везане руке.¹⁵⁹⁹ Према другој верзији на потказивање бугарског кмета Љупчета Попова да имају везе са партизанима ухапшени су и спроведени за Пирот четири лица из Блата, једно из Кијевца, једно из Присјана и једно из Обреновца. Након мучења и злостављања које су доживели у пиротском затвору стрељани су након 10 дана. Председник Преког суда које је изрекао пресуду био је потпуковник Тотоманов. Лешеви су пронађени након ослобођења.¹⁶⁰⁰ Постоји и трећа верзија. У фебруару 1944. ухапшено је од стране бугарских војника и једно лице из Присјана код Пирота, па је после злостављања и мучења у затвору изведен је маја 1944. са још седам или

НОВ и ПОЈ на подрачјата на Србија и Македонија против бугарските окупаторски сили во 1944“, *Гласник*, XXXI, 2, (1987), 93–94; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 233. Исто упоредити: В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 84–85.

¹⁵⁹³ Идентитети жртава и оштећеника налазе се у одлуци за Недељкова и за Косту Стојанова. АЈ, 110–83–652–654, Одлука за Недељкова, ф. бр. 633; АЈ, 110–129–772–774, одлука за Косту Стојанова ф. бр. 5855.

¹⁵⁹⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–112–623–625, одлука за Лазарева ф. бр. 3700.

¹⁵⁹⁵ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–112–413, 431–435, одлука за Ангела Пиздарева ф. бр. 3684. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 404.

¹⁵⁹⁶ АЈ, 110–112–425, одлука за Ангела Пиздарева ф. бр. 3684. Видети: дос. бр. 1384.

¹⁵⁹⁷ АЈ, 110–308–740, дос. бр. 2965.

¹⁵⁹⁸ Ђ. Златковић–Милић, *н. д.*, 378–379.

¹⁵⁹⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–83–831, одлука за Димитрија Маркова, ф. бр. 641; АЈ, 110–131–676, одлука за Љупчу Попова ф. бр. 6115.

¹⁶⁰⁰ АЈ, 110–83–466, 83–484, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630; АЈ, 110–83–504, Одлука за Никољу Странског ф. бр. 631; АЈ, 110–83–537, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632.

осам особа и сви су изнад железничког моста на левој обали Нишаве стрељани.¹⁶⁰¹ Радовану Пејчићу из села Присјана Бугари су том приликом убили брата. Након ослобођења 24. септембра 1944. оставио је следеће сведочанство: „Мој пок.(ојни) брат Сретен С. Пејчић из Присјана ухваћен је од стране бугарске војне власти у Пироту месеца фебруара ове год.(ине) (1944) где је у затвору држан под тешким мукама све до неке ноћи почетком маја исте године када је са још 7–8 другова отеран изнад железничке ћуприје више Пирота и ту на левој обали реке Нишаве сва та лица поубијана су без икакве пресуде...“¹⁶⁰²

Слично су пролазил и становници других села. Дана 6. маја (марта) 1944. два бугарска војника убила су седам становника села Орља (Нишавски срез). Према Државној комисији то су учинили Георги Китов Лигурски и Станимир Јашмаков.¹⁶⁰³ Дана 18. маја одред бугарске војске под командом Николе Странског блокирао је село Копривштицу, ухватили су три особе и стрељали их код места „Грчковац“. Након три дана, 21. маја стрељана је још једна особа код „Језера“, Дана 22. маја убијени су код „Крста“ две особе, а 23. маја још једна особа на путу за Сопот.¹⁶⁰⁴ Дана 19. маја 1944. једна бугарска јединица предвођена Николом Странским дошла је у село Добри До. Ухватила је девет становника и после краћег ислеђивања и задржава одвела их изван села до места „Дел“ где је стрељала, све осим једне особе.¹⁶⁰⁵ Бугарска казнена експедиција 24. маја 1944. упала је у село Брлог (Нишавски срез) и попалила помоћне објекте. На овај начин оштећено је 26 лица, док је једно лице убијено.¹⁶⁰⁶

Злочини су захватили и села између Врања, Бујановца, Трговишта, Босиљграда и Сурдулице. На дан 3. маја 1944. бугарски војници који су водили акцију против партизана дошли су у село Коћура у 5 сати ујутру и упали у неколико кућа извели укућане и стрељали их; укупно њих 16, па чак и децу. После овог злочина, Бугари су запалили куће и помоћне зграде и осталу имовину у пет домаћинстава одакле су биле жртве. Током исте акције у селу Лепчинца разрушена је црква са помоћним зградама, док су иконе уништене.¹⁶⁰⁷ На месту званом „Лиска“ између села Шапранце и Лепчинце, недалеко од Трговишта Бугари су 3. маја 1944. на зверски начин побили девет људи из ова два села. Том приликом запаљено је и више кућа у селу Шајинце.¹⁶⁰⁸

Вршена су и појединачна убиства у селима Стара Брезовица, Лева Река, Корбевац, Ратај и Бабина Пољана у којем су поред убијања извршили паљење 42 куће за становање и 131 помоћне зграде. Убијања са паљењем десила су се и у селима: Љиљанце, Црвени Град, Нови Глог, Радовница. У селу Шапранце убијено је седам мештана, а у селу Себеврање 4. маја убијено је такође седам људи. Истог дана у селу Корбул убијено је шест људи. У селу Турковица спаљена је половина сеоских кућа и стрељано је 24 становника села, претежно жене и деца. У селу Чукарки бугарски полицајци ухапсили су 10 чланова СКОЈ-а. У близини Бујановца побили су их све. Убиства су вршена и у селима Црни Врх и у Малом Чемернику. У селу Несврта убијено је око 20 људи, жена и деце. Жртве су бацане у ватру или су бодене ножевима и бајонетима. Случај са породицом Драгутина И. Стошића из села Несврта посебно је бруталан. Једна чета војника са својим командиром 5. маја 1944, пошто му је опљачкала и запалила кућу, побили је све што је

¹⁶⁰¹ АЈ, 110–83–537–544, Одлука за Александра Горчилова, ф. бр. 632; АЈ, 110–83–686, Одлука за Стаменова ф. бр. 634; АЈ, 110–83–745, Одлука за Балабанова ф. бр. 638; АЈ, 110–83–787, одлука за Димитрија Маркова ф. бр. 641.

¹⁶⁰² АЈ, 110–550–123, инв. бр. 1545.

¹⁶⁰³ АЈ, 110–84–801, одлука за Станимира Јашмаков, ф. бр. 706; АЈ, 110–140–334, одлука за Георгија Мангурског Китова ф. бр. 7744.

¹⁶⁰⁴ Идентитети жртава у Одлуци за Николу Странског, Недељкова, Пејчу Крстева. АЈ, 110–83–532–83–533, Одлука за Николу Странског ф. бр. 631; АЈ, 110–83–677–679, Одлука за Недељкова, ф. бр. 633; АЈ, 110–125–201, одлука за Пејчу Крстева ф. бр. 5197.

¹⁶⁰⁵ Идентитети жртава у Одлуци за Николу Странског, Недељкова, Пејчу Крстева. АЈ, 110–83–532–83–533, Одлука за Николу Странског ф. бр. 631; АЈ, 110–83–677–679, Одлука за Недељкова, ф. бр. 633; АЈ, 110–125–201, одлука за Пејчу Крстева ф. бр. 5197.

¹⁶⁰⁶ 110–83–741–742, Одлука за Ивана Петрунова ф. бр. 637.

¹⁶⁰⁷ Имена жртава се налазе у одлуци за Ивана Попова. АЈ, 110–85–176, одлука за Ивана Васиља Атанасова ф. бр. 741 и др. (видети фусноту број 1199) Видети још: Х. Ракић, „Зверства бугарских фашиста...“, 45–46. Димитрије Кулић је наводио да се злочин у селу Коћура десио 6. маја 1944. и да су Бугари убили седам или осам лица из села Барелић. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 452, 478.

¹⁶⁰⁸ ДАС, БИА, IV/52.

нађено живо код куће: оца, мајку, жену, сестру и троје деце испод осам година, од којих је једно старо годину дана. Такође истог дана убили су и Марка В. Ђорђевића старца од 95 година и Станоја А. Милошевића коме су убили и брата, снаху, жену и братанца старог 16 година. Кућа му је такође запаљена. Жртве су махом скупљане у групе и тако стрељане, али су исто тако забележени и случајеви појединачних убистава. Било је случајева да су жртве бодене ножевима и под најтежим мукама умирале или живе бацане у ватру. Такви случајеви у селима Несврта и Доњи Вртогош забележени су чак и 7. септембра 1944. године.¹⁶⁰⁹

У селу Свети Илија 6. маја побијено је осам стараца, жена и деце. У селу Себеврању, бугарска полиција и контрачетници поново су блокирали село и убили осам особа. Поред тога извршено је и неколико паљења.¹⁶¹⁰ Терор је задесио и село Луково. На дан 1. маја 1944. приликом паљења села становништво се разбежало. Старији и немоћнији људи се нису склонили, па су Бугари ухватили њих четворо и мало даље од села их најзверскији начин поклали. Скоро цело село је спаљено. Укупно 33 домаћинства.¹⁶¹¹

*

Последњи месеци боравка бугарских јединица на простору Југославије такође су били обележени бројним и бруталним злочинима убијања цивила. Дана 5. јуна ухваћено је десеторо сељака и изведено на брдо „Градиште“. Ту су постројени и стрељани. Само једно лице је успело да се извуче.¹⁶¹² Средином јуна 1944. једно бугарско потерно одељење предвођено поручником Николом Странским водило је борбе са партизанима у Реовцу на месту „Страшка Чука“ и том приликом погинуо је један бугарски војник. За одмазду је ухваћено 10 пастира из села и стрељано на месту „Равниште“.¹⁶¹³ Након неколико дана у Реовцу се поново десио злочин убијања цивила. Дана 22. јуна 1944 казнена експедиција која је дошла из Пирота похапсила је у Реовцу 11 становника одвела их на Стару Планину и не месту „Копрен“ их стрељала, а потом опљачкала све ствари.¹⁶¹⁴

О злочинима Бугара говорио је и следећи податак. Иван Гјудјулев, окружни управник у Врању саставио је списак лица 17. јуна 1944. из ког се види да су бугарске власти од почетка окупације до 10. јуна 1944. убиле 44 људи из Врања и околине. Списак је насловљен тако да упути да су ова лица били „илегалци“. У ствари радило се о цивилима, углавном земљорадницима из околних села.¹⁶¹⁵

У јуну 1944. бугарска војска повела је офанзиву на Радану, Гајтану и Јабланици. Том приликом неколико села је гранатирано. У току операције стрељано је 47 особа у Бојнику, међу којима и неколико заробљених партизана.¹⁶¹⁶ Током ових акција страдало је и село Негосавље (Јабланички срез). Дана 26. јуна 1944. вођена је борба између партизана и бугарске војске у близини овог села. После завршене борбе бугарски војници ушли су у село и кренули да хватају сељаке. Осморицу људи су тог дана стрељали. Један од преживелих, Ранђел Николић из Негосавља причао је о овом злочину. Сељаци су одвојени и поведени изван села.

¹⁶⁰⁹ Видети списак жртава и оштећеника. Списак садржи само имена жртава и места боравка, без хронолошке одреднице. АЈ, 110–91–113–117, одлука за Каролијева ф. бр. 1320.

¹⁶¹⁰ Х. Ракић, „Зверства бугарских фашиста...“, 48–50. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 477, 485, 496–498, 503.

¹⁶¹¹ АЈ, 110–85–176, одлука за Ивана Васиља Атанасова ф. бр. 741; АЈ, 110–85–194, одлука за Каролијева ф. бр. 742; АЈ, 110–85–509, одлука за Ивана Попова ф. бр. 743; АЈ, 110–90–357, одлука за Дака Маринкова Дакова ф. бр. 1285; АЈ, 110–91–132, одлука за Ванкова ф. бр. 1321; АЈ, 110–96–500, одлука за Тому Лукова Томова ф. бр. 496; АЈ, 110–155–122, одлука за Михаила Михајлова ф. бр. 10658; АЈ, 110–155–144, одлука за Љубомира Васиљова Костова ф. бр. 10661; АЈ, 110–158–176, одлука за Николу Колева ф. бр. 11302.

¹⁶¹² Ђ. Златковић–Милић, *н. д.*, 398.

¹⁶¹³ Идентитети жртава у Одлуци за Николу Странског и Недељкова. АЈ, 110–83–532–83–533, Одлука за Николу Странског ф. бр. 631; АЈ, 110–83–677–679, Одлука за Недељкова, ф. бр. 633; АЈ, 110–112–455, Одлука за Николу Даванџијева ф. бр. 3685.

¹⁶¹⁴ АЈ, 110–83–508, Одлука за Николу Странског ф. бр. 631; АЈ, 110–83–644, Одлука за Недељкова, ф. бр. 633; АЈ, 110–112–401, одлука за Ангела Пиздарева ф. бр. 3684; АЈ, 110–112–445, одлука за Николу Даванџијева ф. бр. 3685.

¹⁶¹⁵ АЈ, 110–104–11–12, одлука за Ивана Гјудјулева ф. бр. 2702. Видети: АЈ, 110–104–21, одлука за Василева ф. бр. 2703.

¹⁶¹⁶ АЈ, 110–81–783–784 Одлука за Николова, ф. бр. 481. Видети: АЈ, 110–84–361, одлука за Косту Златарова ф. бр. 674; АЈ, 110–84–268, одлука за Христу Козарова ф. бр. 671.

После батинања и злостављања, уследио је завршни чин: „...Одмах после тога привели су нас поред пута и појединачно су нас и машингевера стрељали. Мене су погодила два куршума у главу и тако сам пао не знајући за себе. После стрељања Бугари су отишли. Када су касније дошле породице стрељаних на лицу места, поред свих који су били мртви, ја сам једини остао у несвесном стању. Мене су одмах отерали у Лесковац у санаторијум, али успутно ми је прва помоћ указана од партизана у Шилову где је био неки лекар...“¹⁶¹⁷

Бугарска казнена експедиција је 1. јула 1944. у селу Биљачи стрељала 39 људи. У селу Турији убили су осам људи, а у селу Жбевцу, бугарска полиција и контрачетници убили су 20 лица.¹⁶¹⁸ Дана 5. јула бугарска казнена експедиција под командом поручника Николе Странског и Ангела Пиздарева у потрази за партизанима дошла је у село Гостушу. Том приликом попаљене су куће у 20 домаћинства и убијено је двоје лица.¹⁶¹⁹ Истог дана „ловна дружина“ под командом капетана Недељкова убила је шест лица у селу Височкој Ржани. Жртве су биле из околних села Великог и Малог Јовановца и Крупаца; доведена су у штаб „ловне дружине“ који се сместио у Височкој Ржани где су без икакве пресуде у једном забрану, митраљезом побијена.¹⁶²⁰

У акцији која је вршена од 10. до 15. јула 1944. од стране бугарске војске у околини Пирота стрељано је у селу Лесковица 15 особа. Затим је извршено паљење 10–12 зграда и осталих споредних просторија, углавном имовине стрељаних лица. Извршена је пљачка стоке, а три особе су претучене.¹⁶²¹ Забележено је да су 13. јула две жене претучене, а од њих је једна и силована: „... Потом је Патриђија (бугарски војник) истерао Николију (Стојић) из куће и са упереним револвером захтевао од Лепосаве (Стојић) да му се пода. Када је она то одбила, он ју је оборио на земљу и силовао је, запретивши јој после овога злочина да никоме о томе не прича“. Дана 1. августа 1944, поново је наишла једна бугарска експедиција у ово село на челу са Александром Горчиловим и извршила је силовање над две жене, а неколико су претукли. Такође је извршена и пљачка покућства. Бугарски војници силовали су Цвету Ђикић и поново су извршили силовање над Лепосавом Стојић.¹⁶²²

Отприлике у исто време на другом крају Србије на мосту на Растовничкој реци близу Прокупља на путу за Дољевац, Бугари су из камиона извели седам људи повели их на око 100 метара од моста и ту их стрељали 14. јула 1944. године. Локалне српске власти утврдиле су преко народне ношње да жртве нису из тог краја.¹⁶²³

Током августа и септембра услед повлачења јединица 1. бугарског окупационог корпуса, а потом и 5. армије, као и осталих околности које су директно утицале на понашање бугарских војника и официра број злочина масовног убијања цивила је знатно опао и скоро да их више није ни било. Међутим, остали злочини су се и даље понављали. Навешћемо само један пример који је индиректно везан за ово поглавље. Приликом повлачења јединица бугарског окупационог корпуса из Топлице у августу 1944. почињено су бројни злочини пљачке над цивилним становништвом. Тако се бугарска јединица из Куршумлије под командом капетана Бакалова приликом повлачења задржала десетак дана у Јастребачком срезу и за то време у селима Спанце и Чунгула починили злочине у виду 40 пљачки и једног хапшења у селу Спанце и осам пљачки и једног малтретирања у селу Чунгула.¹⁶²⁴

¹⁶¹⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 268.

¹⁶¹⁸ Х. Ракић, „Зверства бугарских фашиста...“, 51.

¹⁶¹⁹ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–83–528, Одлука за Николу Странског ф. бр. 631; АЈ, 110–112–423, одлука за Ангела Пиздарева ф. бр. 3684.

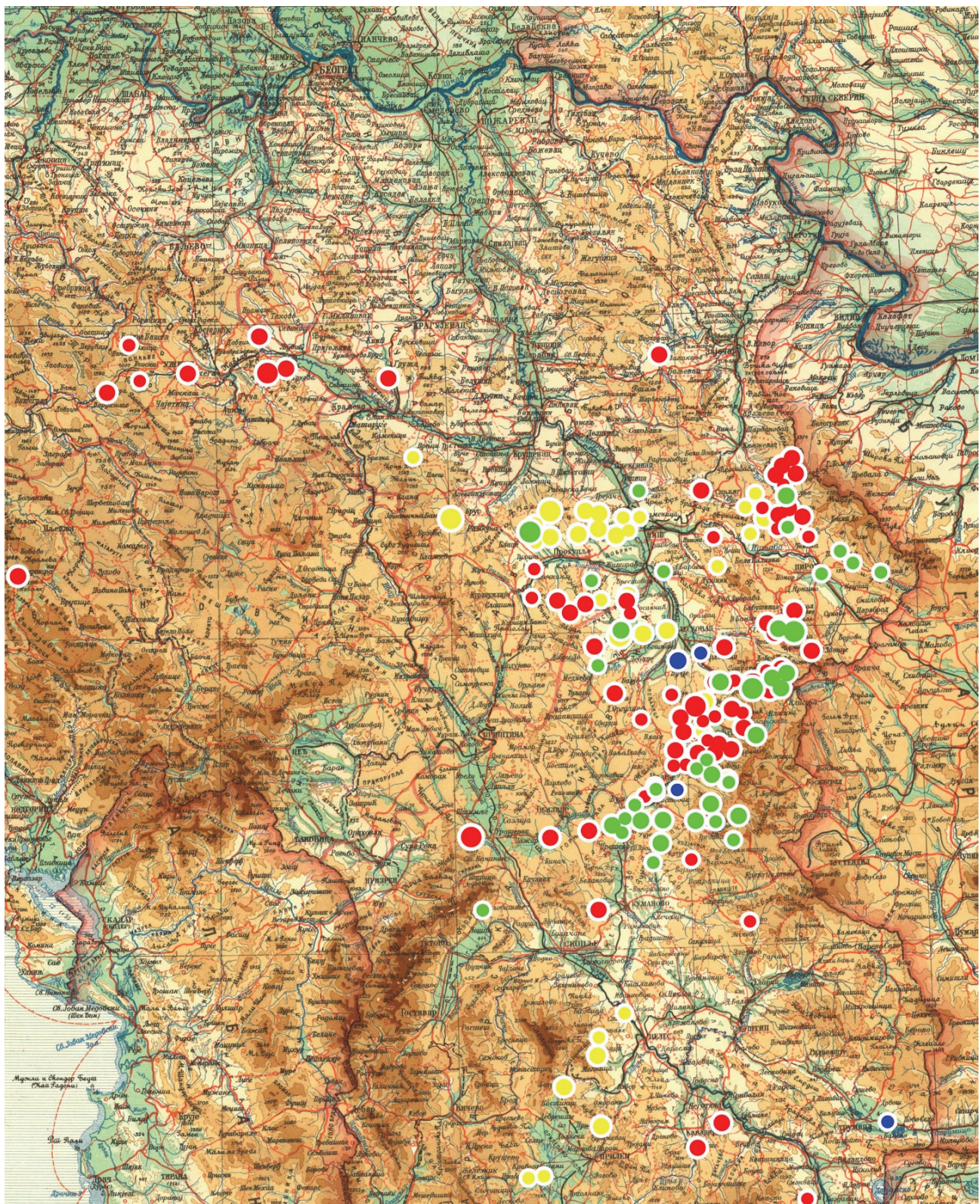
¹⁶²⁰ АЈ, 110–83–642, Одлука за Недељкова, ф. бр. 633. У другом документу који се односи на злочине које је почини Недељков стоји да су особе ухапшене 22. јуна, а да су убијене између 24. и 25. јуна 1944. Упоредити: АЈ, 110–83–675, Одлука за Недељкова, ф. бр. 633. За идентитете жртава видети: АЈ, 110–550–126, инв. бр. 1546. Видети још: АЈ, 110–83–466, Одлука за Тотоманова, ф. бр. 630; АЈ, 110–83–504, Одлука за Николу Странског ф. бр. 631. Димитрије Кулић је наводио да је 3. јула после борбе са партизанима у којој је убијен један бугарски војник, стрељано 10 лица и још два лица из Великог и Малог Јовановца. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 415–416.

¹⁶²¹ Идентитети у одлуци за Александра Горчилова и Косту Стојанова. АЈ, 110–83–575–577, Одлука за Александра Горчилова, ф. бр. 632; АЈ, 110–129–775–777, одлука за Косту Стојанова ф. бр. 5855.

¹⁶²² АЈ, 110–83–603, Одлука за Александра Горчилова ф. бр. 632.

¹⁶²³ ВА, НДА, к. 91, ф. 1, д. 43; ВА, НДА, к. 91, ф. 4, д. 42; ВА, НДА, к. 91, ф. 4, д. 44.

¹⁶²⁴ АЈ, 110–225–293, одлука за Бркалова ф. бр. 23176.

**РАСПОРЕД МАСОВНОГ УБИЈАЊА ЦИВИЛА
ОД СТРАНЕ БУГАРСКОГ ОКУПАТОРА**

■ - 1941. ГОДИНА	● - 5-10 ЖРТАВА
■ - 1942. ГОДИНА	● - 11-50 ЖРТАВА
■ - 1943. ГОДИНА	● - ВИШЕ ОД 50 ЖРТАВА
■ - 1944. ГОДИНА	

Слика бр. 3: Распоред и интензитет масовног убијања становништва од стране бугарског окупатора током окупације (мапе је направљена на основу горе наведених података)

2.2. Злочини у логорима, хапшења и убијање талаца

Формирање специјалних установа за политичке неистомишљенике у Бугарској започело је током 1939. као мера против политичких активиста који су се противили курсу бугарске владе и двора. Интернација је вршена према члановима 124–128 наредбе – закона о полицији. Пошто се ова мера није показала довољном, током 1940, следећи немачка искуства, бугарска влада започела је са организовањем концентрационих логора. Средином 1940. формиран је концентрациони логор „Рибарица“ близу Тетвена, а током јануара 1941. Министарство унутрашњих послова донело је наредбу за формирање тзв. „селишта државне сигурности“, односно концентрационих логора за „антифашисте“. Тако су током 1941. формирани логори близу Асеновграда: „Гонда Вода“ за мушкарце и „Св. Никола“ за жене и близу Бургаса на острву „Св. Анастасија“. Даље уобличавање овог питање десило се 23. јануара када је бугарска влада донела решење у вези са устројством логора, са правилима интернирања итд. Поред тога, влада је формирала специјалне полицијске моторизоване чете, по једна у свакој окупационој области, са задатком спречавања демонстрација и других антивладиних акција и спровођења интернирања у концентрационе логоре.¹⁶²⁵

Поред логора и већ постојећих општинских и среских затвора, бугарску окупационе власти су на окупираном подручју формирале значајан број оваквих и сличних установа у које су доводиле и злостављали све оне који су се на било који начин изјашњавали против њихове власти. Неки од тих логора били су под директном управом бугарских специјалних полицијских органа, док су остали били под командом бугарске војске. Крајем маја 1941. у оквиру већ постојећег судског затвора у Скопљу, основан је Централни затвор у Скопљу, који је у исто време био нека врста сабирног логора за Скопље и његову околину. Налази се на левој обали Вардара, близу тврђаве Кале. Простор овог затвора, односно логора, био је ограђен зидом високим пет метара, на чијој се горњој ивици налазила бодљикава жица. На горњим спратовима налазиле су се мање ћелије у које су затварани осуђеници на смртну казну или они који су чекали пресуду. Ћелије у којима су боравили осуђеници на смрт биле су под строгим затворским режимом, изоловане од осталих затворских просторија, чиме је било онемогућено успостављање контакта ових осуђеника са осталима. Ове ћелије затвореници су звали „мртвачке ћелије“. На првом спрату главне зграде били су смештени управа затвора, затворски суд, а на другом спрату налазили су се осуђени на више година робије. Постојало је и посебно одељење у којем су биле смештене жене. У делу затворског дворишта налазила су се вешала на којима су се извршавале смртне казне. Почетком јануара 1944, због повећања броја затвореника један број затвореника пребачен је у затвор „Идризово“ у истоименом селу који је био удаљен десетак километара од Скопља, а налазио се на путу Скопље – Велес. Овај затвор био је смештен у згради која је изграђен још за време Османског царства баш за ову намену. Имала је велики број мрачних ћелија у којој су затвореници држани под врло строгим режимом и надзором.¹⁶²⁶

У Скопљу се налазио и истражни затвор бугарске Обласне полицијске управе (тзв. истражни затвор) у коме су затвореници углавном подвргаваним саслушањима уз обавезна мучења, а средином 1942. у њему је стрељана и група заробљених партизана. У свим овим затворима, смештај, исхрана и хигијена били су на јако лошем нивоу. У мањим собама смештано је по 50, па чак и по 80 затвореника. Уместо доручка затвореници су добијали топлу воду, а за ручак чорбу од пасуља или кромпира. Затвореници су коришћени за радове у затвору (логору) или изван њега, а према сачуваним подацима, које је износио Никола Живковић, кроз ове затворе је прошло 8.000 људи, од којих су 500 биле жене. Затвор „Идризово“ ослобођен је од стране 3. македонске бригаде, а у тренутку ослобођења 29. августа 1944. у затвору се налазило око 300–350 затвореника. Централни и Обласни затвор у Скопљу ослобођени су кад и сам град.¹⁶²⁷

¹⁶²⁵ В. Стојчев, *Бугарскиот окупационски систем...*, 204–205.

¹⁶²⁶ Nikola Živković, „Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1995), 189–190; N. Živković, *Ratna šteta...*, 64–65; *Otpor u žicama. Sećanja zatičenika. Knjiga prva*, 362, 367.

¹⁶²⁷ N. Živković, *Ratna šteta...*, 65; *Otpor u žicama. Sećanja zatičenika. Knjiga prva*, 362, 365, 382–392..

Један од већих затвора на подручју који је Бугарска анектирала био је у Битољу, смештен у згради који је за те сврхе изграђена за време турске владавине, а са малом адаптацијом коришћена је за исте сврхе и у Краљевини Југославији. Кроз овај затвор током окупације прошло је на стотине људи. Један број је обешен у оквирима затвора, други су стрељани по околним пропланцима и шумарцима, а трећи су пребачени у друге веће затворе. Већи затвори налазили су се још у Прилепу, Охриду, Куманову и другим местима.¹⁶²⁸ У Скопљу је постојао и пролазни логор у које су били смештени Јевреји приликом њиховог сакупљања и депортације. Више о овом логору у посебном поглављу.

Благоје Телевски, секретар Другог обласног комитета КПМ извештавао је 5. априла Добривоја Радосављевића о хапшењу цивила које је бугарски окупатор предузимао у Битољском срезу. У Битољу је 14. марта 1944. обешено троје затвореника. „Истовремено је у читавој Бугарској обешено 23 лица. Око 19. III отпочела су масовна хапшења. Све што је раније било по затворима, а и други који су се и најмање компромитовали, - све је то било изведено ујутру местимичним привременим блокадама. У Битољу је ухапшено (према не баш тачним подацима) око 200–250 људи, међу којима око 60 жена. Већина њих није ништа радила. Од организације има само неколико. Иста хапшења извршена су у Прилепу, Велесу, Скопљу и др... Према вестима из затвора, и поред тога што није било повода за провалу, непријатељ је на зверски начин (пребијањем, електричним столицама и сл.) покушао да инсценира провалу, али није успео. Последњих дана (око 31. III) пустили су из затвора све гимназијалце...“¹⁶²⁹

Хаим Мехухас, Јеврејин који је успео преко Београда и Тетова да дође у Скопље сведочио је о малтретирању и батинању које је доживео од стране бугарске полиције. Бежећи и стално користећи други идентитет у Скопљу је преко Тетовско-гостиварског братства успео да албанску личну карту замени бугарском личном картом, а његово лажно име Мирољуб Панчетовић промењено је у Мирољуб Панчетов. Међутим, полицијски иследници посумњали су у његов идентитет. Кренуло је батинање и пребијање Мејухаса. Он је даље причао о тортури коју су спроводили Бугари: „... Прва ноћ у затвору била је страшна: осим умора од ходања, глади, батина и страха од онога што ме чека појавиле су се и стенице које су ме немилосрдно гризле, па нисам спавао. Идућег јутра су ме поново одвели на саслушање. Била су тројица, везали су ми шаке, а испод колена провукли греду. Греду су подигли на наслоне столица, тако да ми је глава висила надоле, а табани нагоре. Потом су извукли пендрек, ланац и каиш и почели наизменично да ме ударају. Просто је невероватно колико човек може да издржи чак и онда када мисли да је то немогуће. Вриштао сам од болова, падао, пузао, примао ударце, ходао по крвавом трагу од мојих рана и бауљао по кругу, али ме је каиш свугде стижао. То је трајало...до вечности. Оно што нисам могао да верујем десило се: био сам не само физички, него и психички сломљен. Рекао сам своје право име, да сам Јеврејин и одакле сам...“ Хаим Мејухас остао је још две – три недеље у затвору. На крају је протеран преко бугарско-италијанске демаркационе линије и тако се највероватније спасао још горе судбине.¹⁶³⁰

Ристо Поповски који се налазио у партизанским одредима ухапшен је 18. октобра 1942. године. Током истраге над њим су вршена разна мучења: батинање са штапом и бичем, ударање коцем по грудном кошу, пуштање електричне струје кроз главу итд. дана 27. новембра пресудом Војног суда у Битољу био је осуђен на доживотну робију.¹⁶³¹ После пет дана спроведен је у Скопски затвор. У веома живописном опису Поповски је описивао свој боравак у скопском затвору и затвору Идризово, разна психофизичка мучења, али и друштвени живот затвореника. Ристо Поповски је најзад ослобођен самим ослобађањем затвора Идризово.¹⁶³²

¹⁶²⁸ N. Živković, *Ratna šteta...*, 66.

¹⁶²⁹ *Зборник VII/3*, 139.

¹⁶³⁰ *Mi smo preživeli...*, 26–27.

¹⁶³¹ О боравку у Битољском затвору видети и: Мишко Радосављевић, „Бегање од Битолскиот истражен затвор 1943 година“, во: *Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора*, ред. Трајче Грујоски и др, Битола 1982, 835–840.

¹⁶³² Видети: Ристо Поповски, „Сведоштва за животот во бугарските окупаторски затвори“, во: *Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора*, ред. Трајче Грујоски и др, Битола 1982, 757–772,

Према подацима које је наводио Владо Ивановски у другој половини 1941. на територији Македоније почели су политички прогони, масовна затварања и ислеђивања затвореника уз обавезна психофизичка мучења од којих су се издвајала: стављање врућих јаја под пазух у уста, очи, уши, гледање у једну тачку, остављање воде да капље на једну тачку на глави, батинање натопљеним конопцима, ударање по полним органима, бубрезима или табанима, поливање водом и остављање затвореника на зими итд.¹⁶³³

Тада су организовани и први политички судски процеси у Скопљу пред Ванредним војним судом који је био у саставу 5. бугарске армије и под директном надлежношћу Министарства војног. У Македонији је одржано 136 „политичких судских процес“ а и то највише у Битољу (26), у Скопљу (14), Прилепу (14) и Велесу (12). Према доступним подацима у Скопљу је одржано током бугарске окупације 24 „судска процеса“ против 216 људи. На смрт је осуђено 39 људи, на доживотну робију 38 људи, 69 људи осуђено је на краће или дуже временске казне, а ослобођено је 70 људи.¹⁶³⁴ Према писању Ванче Стојчева у Македонији је током 1941. одржано 14 судских процеса на којем је било осуђено 120 лица и то: 23 лица на смрт, једно лице на доживотну робију и 50 лица на временске казне. Током 1942. у Македонији је било организовано 40 судских процеса на којима је 130 лица осуђено на смрт, 50 лица на доживотни затвор и око 300 лица на временске казне; укупно око 480 лица. Следеће, 1943. године организовано је 70 суђења. На њима је било изречено 40 смртних казни, око 30 доживотних казни и око 200 временских казни. Током 1944. бугарски окупатор је у Македонији одржао 20 судских процеса и на њима је око 100 лица осуђено на временске казне.¹⁶³⁵

Према подацима које је наводила Галена Куцуловска кроз скопски затвор је у току окупације прошло 2.460 политичких затвореника (2.220 мушкараца и 240 жена). У истом периоду скопски Трећи војни суд изрекао је 90 смртних пресуда, 80 казни доживотног затвора, 203 од 15 година затвора, 45 пресуда од једне до осам година затвора 35 пресуда до 10 година затвора и друге временске казне. Треба истаћи да су многи затвореници погубљени без судске пресуде.¹⁶³⁶

*

Централни затвор бугарског 1. окупационог корпуса био је смештен у подрумима зграде армије у Нишу. У овим подрумима углавном су боравили заточеници које су изненадним бугарским рацијама похватани и камионима дотеривани у овај затвор ради саслушања које је пратило константно мучење, али и за селекцију ради одвођења на принудни рад или за стрељање у виду одмазде. Централни бугарски затвор у Нишу био је затвор Штаба 1. окупационог корпуса који је био под надзором шефа обавештајне секције 1. окупационог корпуса. Овај затвор припадао је и бугарским обавештајно-полицијским органима 21. и 22. пешадијске дивизије, па су тако и од стране јединица ових дивизија заробљеници довођени у овај затвор. Након сваке истраге бугарска војна полиција вршила је селекцију ухапшеника на следећи начин: 1) најтежи кривци упућивани су у концентрациони логор на Црвеном крсту одакле су неки одвођени на стрељање; 2) Поједини ухапшеници из логора на Црвеном крсту упућивани су у логор на Бањицу; 3) из логор на Црвеном крсту знатан број ухапшеника отеран је у интернацију у концентрационе логоре (Норвешка, Аустрија, Немачка); 4) Мали број ухапшеника уз откуп био је пуштан из затвора.¹⁶³⁷

¹⁶³³ Политичките судски процеси во Скопје за време на бугарската окупација (1941–1944), ред. Владо Ивановски, Скопје 2009, 17.

¹⁶³⁴ Исто, 20–21, 282–295.

¹⁶³⁵ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 217–218. Упоредити: В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 74, 78–79.

¹⁶³⁶ *Отпор и žicama. Sećanja zatičenika. Knjiga prva*, 362–363. Видети: Благоја Тикваровски, „Велешани пред Бугарскиот фашистички воен прек суд за време на окупацијата 1941–1944 година“, во: *Велес и Велешко во народноослободителната војна од 1943 до 15 мај 1945 година. Материјали од научниот собир „Велес и Велешко во НОВ од 1943 до 1945 година“ одржан на 11 и 12 јуни 1976 година во Титов Велес*, ур. Страхил Гигов и др, Титов Велес 1977, 337–347.

¹⁶³⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 24–25.

Поред централног затвора у Нишу, 1. окупациони корпус оформио је затворе у свим већим местима, али и у насељима где су бугарске операције чешће вршене. Тако су настали затвори у Житном Потоку, Корману, Трстенику, Лебану, Ђуницу, Блацу, Великој Плани, Власотинцу итд. Одавде су заточеници одвођени у веће затворе у Прокупљу, Лесковцу, Ђуприји, Краљеву, Ужицу, Пожаревцу, Врању, Пироту или у бугарски централни затвор у Нишу.¹⁶³⁸

Прво стрељање талаца од стране Бугара забележено је септембра 1941. када је похапшен скоро читав Месни комитет КПЈ у Врању, а због акција Врањског партизанског одреда стрељали су 30 талаца из Врањског среза.¹⁶³⁹ Бугари су у јесен 1941. ухапсили неколико људи из Пајежа који су чували пругу и држали их у затвору краће време ради застрашивања осталог становништва. Ппчетком јануара то исто су урадили и са становницима Шпаја.¹⁶⁴⁰

Током фебруара и марта 1942. бугарска војска спровела је једну ширу акцију по селима у југоисточној Србији. Хапшени су родитељи или најближи рођаци лица који су се одметнули у покрете отпора. Таоци су били залог Бугарима да се одређено лице преда или да од најближе родбине извуку информације које би послужиле у евидентирању и хватању лица која су се налазила у партизанима или четницима. Поред бројних затвореника, Бугари су ухапсили и Тодора Бранковића, кројача из Прокупља, заједно са његовом женом и двоје малолетне деце. Поводом његовог хапшења Тодор Бранковић је 5. априла 1949. дао следећу изјаву: „Фебруара 1942. ухапшен сам од Бугара и то због синова који су били у партизанима. Ујутру око 4 сата, фебруара месеца дошли су Бугари и блокирали ми кућу. У кућу су ушла два војника и један потпоручник. Кад су ушли у кућу тражили су ми сина, а затим су извршили претрес. Око 8 сати су ме ухапсили. Ухапсили су и моју жену, сина Божидача од 14 година и сина Војислава од 12 година. Отерали су нас у затвор у ондашњој Соколани. У затвору сам био 20 дана, а остали моји по четири дана. Саслушавали су мене, Божидача и Војислава. Саслушавао ме командант места, неки потпуковник. Бугарин ми је обећавао да ће ме пустити само да му доведем сина из шуме. У затвору сам као и моји укућани трпео гладан. После 20 дана су ме пустили. Пуштање је било уз гаранцију грађана“. Исто тако у току 1942. и 1943. мајор Милчев, командант места у Прокупљу и мајор Манев, његов помоћник, хапсили су грађане Прокупља и околних села. Једном приликом на наређење немачког команданта да пусти одређене људе из затвора у налету беса поцепао је своје еполете и бацио их на под. На крају је ипак поступајући по команди припадника Вермахта.¹⁶⁴¹

Већ је поменуто како су бугарске власти сељаке који су обезбеђивали пруге сматрали за таоце. Тим људима глава је константно била „у торби“, јер је сваког часа је неко могао да изврши диверзију на прузи од покрета отпора, коју они нису могли да спрече немајући ни довољно снаге ни мотива. Такође и сами Бугари су намерно вршили мале диверзантске акције како би вршили репресалије над српским становништвом. Тако је ноћу између 6. и 7. јануара 1943. на железничкој прузи код Белотинца активирана једна бомба и пруга је делимично оштећена. Бугари су одмах ухапсили шесторицу младића из села Белотинца и после ислеђивања стрељали двојицу. Отац једног од убијених младића, Димитрије Стојиљковић био је уверен да су Бугари намерно осмислили ову акцију како би се иживљавали над цивилима. Он је изјавио да те вечери сељаци нису хтели да Бугарима дају ракију, те су ови ставили бомбу испод пруге и активирали је, а после су пронели глас да су то учинили партизани. Димитрије Стојиљковић је изјавио следеће: „У току ноћи ухапсили су сву шесторицу и отерали их у бугарски логор у Нишу. У логору је мој син (Станислав Стојиљковић) био 15 дана а затим, заједно са Цветком Живковићем изведен је од стране бугарских војника на губилиште где је био стрељан...“¹⁶⁴²

¹⁶³⁸ N. Živković, *Ratna šteta...*, 66; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 25.

¹⁶³⁹ V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 315. Упоредити: В. Глишић, „Злочини немачких и бугарских окупатора...“, 103.

¹⁶⁴⁰ Мирослав Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд 1983, 100

¹⁶⁴¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 242, 245–246.

¹⁶⁴² Исто, 401–402.

Августа 1943. бугарски војници блокирали су село Смедовац крај Неготина у потрази за партизанима. У овој акцији помоћ Бугарима стигла је од СДС, чији су припадници први ушли у село, јер су боље познавали терен. Према једном списку издвојено је 15 сељака, који су поведени за Неготин где су испитивани у неготинској основној школи. Посебна врста мучења затвореника је било испитивање у тзв. „мрачној соби“. У њој су ухапшени Срби у тоталном мраку испитивани од стране бугарски иследника често узгред батинани и мучени. Тотални мрак је код ухапшеника стварао додатну психозу и притисак. Станоје Танић из Смедовца јасно се присећао тортуре коју је доживео у бугарском затвору у Неготину: „...Били смо смештени у подруму неготинске основне школе. Изводили су нас једног по једног на горњи спрат ради саслушања. Затим су нас враћали поново доле и тукли нас до изнемоглости. Мене је тукао један бугарски војник. Други је стајао по страни и питао ме где се налазе партизани. Најпре ме тукао по рукама, а касније по листовима ногу, по леђима, по кичми. Ништа нисам хтео да признам. Онда су гуменим цревом са оловом почели да ме туку по плећкама. Под тешким батинама сам се онесвестио. Потом су сипали воду на мене. Ја сам дошао к свести, али поново су наставили да ме туку. Тукли су ме по слепоочницама, па сам поново пао у несвест. Тек ујутру сам дошао к свести. Кад сам излази напоље у клозет, неки бугарски војници су ме исмејавали, говорећи, гледајући како изнемогао тешко ходам, речима: 'Ухватила га маларија, па гледај како иде погрбљен'“.¹⁶⁴³

Почетком јануара 1944. партизани су извршили напад на један од бугарских бункера близу железничке станице у Грамади код Сврљига и том приликом разоружани су сви бугарски војници који су били у том бункеру. Тим поводом, Бугари су из села врело узели таоце и потом их стрељали. У питању је било неколико младића који уопште нису имали везе са партизанским покретом. Према изјавама очева поубијаних синова можемо закључити да су Бугари овом приликом убили четири младића. Отац једног од убијених младића, Сава Живадиновић поводом овог злочина дао је следећу изјаву: „Бугарске војне формације из Ниша стрељале су ми сина покојног Видена С. Живадиновића код њихове касарне у Грамади као таоца. Ухватили су га у возу у Црвеном крсту. Спровели су га у Сврљиг на саслушање, а онда вратили у Грамаду где су га стрељали“. Сличну изјаву дао је и Александар Денић: „Мени су Бугари стрељали сина пок.(ојног) Денић Чедомира (рођен 1924. године) 11. јануара 1944. у Грамади код њихове касарне, као таоца због акције на разоружавању Бугара у Грамади. Он је од стране Бугара отеран од своје куће 10. јануара 1944. године у 12 часова за Сврљиг. После спроведеног саслушања вађен је у Грамаду и том приликом је стрељан. Мој син није припадао ниједној организацији, нити је учествовао у било каквој организацији“.¹⁶⁴⁴

*

Бугарске окупационе власти и војне јединице нису само хапсили људе и одводили их у своје затворе и логоре, него су у великим операцијама хватали и предавали цивиле немачким окупационим властима. Као пример такве сарадње издвајао се логор на Црвеном крст у Нишу. Затварање талаца по разним затворима у југоисточној Србији показало се као неподобно, нарочито после разбуктавања устанка, па се Фелдкомандантура 809 у Нишу одлучила на формирање концентрационог логора за целу јужну и југоисточну Србију. Логор је формиран на периферији града у непосредној близини фабрике дувана и железничке станице Црвени Крст. Зграда подигнута 1930. која је служила као војни магацин адаптирана је септембарских дана 1941. у концентрациони логор. Логор је у почетку био прихватилиште за лакше криве и таоце, а у њему су се од јула 1941. налазили и Јевреји. Праву намену логор добија када су затвореници били принуђени да око зграде поставе бодљикаву жицу септембра 1941. године. У почетку су стражаре чинили немачки војници, да би их, после првог бекства логораша фебруара 1942, заменили припадници Гестапоа и фелдјандармерије. Обе формације ослањале су се на бројну бугарску војску која је била смештена у касарни до логора. Гестаповци су вршили и саслушања и стрељања. Након маја 1942. управа над затворима и логорима прешла је у руке СС. Логорска управа је делила је затворенике на неколико категорија. Прву

¹⁶⁴³ Исто, 623–625.

¹⁶⁴⁴ Исто, 419–420.

категорију су чинила лица која су одређена за стрељање у циљу одмазде. Другу категорију чинили су Јевреји и Цигани који су убрзо били сви стрељани. Трећу категорију чинила су лица која су одвођена на принудни рад у Трећи рајх. Четврту категорију чинили су припадници покрета отпора. Пету групу чинили су лопови, ситнији преступници, проститутке итд.¹⁶⁴⁵

Прво забележено хапшење цивила и одвођење у логор на Црвеном Крсту од стране Бугара забележено је око 14. фебруара 1942. када су у селу Топоници код Житорађе ухапсили 14 сељака одакле су изведени сви на стратише Бубањ и стрељани априла исте године.¹⁶⁴⁶ У дане 21. и 23. фебруара 1942. дошла је у село Братишевац бугарска казнена експедиција на челу са мајорем Христом Димитровим. Осам лица је одмах ухапшено због сумње да сарађују са партизанима и спроведено у логор у Ниш, одакле се седам није више вратило. Три сељака, пак било је ухваћено и одмах стрељано у селу 21. фебруара 1942. године.¹⁶⁴⁷

Истог месеца бугарска војска која се налазила у Житном Потоку ухватила је у селу Пасјачи 13 сељака и одвела их за Ниш где су смештени у логор на Црвеном крсту. Марта месеца сви су стрељани на „Бубњу“. У бугарској офанзиви марта и априла 1942. у југоисточној Србији заробљено је и пребачено у логор на Црвеном Крсту неколико стотина цивила и припадника НОП-а. У Великом Вртопу бугарска казнена експедиција ухапсила је 40 талаца, а у селима Доње Драговље, Сопотница, Овсињинац, Калетинац и Горњи Душник ухапшено је и одведено у логор у Нишу 16 партизана од којих је 13 интернирано у Норвешку, а троје је пуштено. Јуна 1942. након бугарске офанзиве на Велики и Мали Јастребац јуна 1942. у логор је дотерано преко 200 топличких сељака. Средином марта 1943. једна бугарска казнена експедиција је из села Гајтан, Слишане, Бучумет и др. похапсила је неколико стотина људи и спровела их за логор Црвени Крст, а затим су их Немци после извесног времена све интернирали у Маутхаузен и друге немачке логоре где су многи и умрли. Око 25. марта 1943. Бугари су похапсили око 80 грађана из Куршумлије и околине. Сва лица дотерана су у нишки логор, одакле су неки после неколико месеци пуштени, а остали (око 30) су одведени за Немачку где су убијени у логорима.¹⁶⁴⁸

Током 1943. прикупљање талаца је настављено. У наређењу војно-управног команданта Србије од априла 1943. фелдкомандантури у Нишу о извршењу одмазде и прикупљању талаца стајало је следеће: „...Треба се старати да у логорима талаца увек има на располагању довољно талаца. Ако прилив талаца из текућих акција не буде довољан треба да у изразито бандитским подручјима I краљевски бугарски окупациони корпус или полиција припреме акције у циљу прикупљања талаца ...“¹⁶⁴⁹ Тако је сарадња између Немаца и Бугара настављена, а логор на Црвеном крсту се све више пунио. Бугарски потпоручник Никола Вишеганов, по професији адвокат био је командант места у Куршумлији. Као командант наређивао је хапшења грађана Куршумлије, али и околних села под сумњом да су били помагачи партизанског или равнорског покрета. Он је маја 1943. ухапсио 30 лица у Куршумлији. Сва лица су у бугарском затвору мучена и злостављана, а затим су спроведена у немачки логор на Црвеном крсту. Двојица су умрла, један је стрељан, а сви остали отерани су на принудни рад у Немачку.¹⁶⁵⁰ Од почетка 1943. логораши су још чешће коришћен за радове изван града, на које је по 20–30 њих одлазило уз пратњу, махом, бугарских стражара.¹⁶⁵¹

Јуна 1943. бугарска казнена експедиција из састава 22. пешадијске дивизије упала је у Сокобању и извршила хапшења око 60 грађана. Сво су дотерани у логор на Црвеном крсту,

¹⁶⁴⁵ М. Миловановић, *н. д.*, 62–81; 263–271; Драгољуб Мирчетић, „Нишки концентрациони логор и стрељања на Бубњу“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 105–109; *Отпор и žicata. Sećanja zatičenika. Knjiga prva*, 481–488.

¹⁶⁴⁶ У Недићевој архиви која је похрањена у Војном архиву налазимо на податак да је јануара 1942. осам лица из општине шпајске (Белопаланачки срез) ухапшено и одведено у Нишки логор. Сва лица су касније пуштена, осим једне особе која је убијена. ВА, НДА, к. 20Б, ф. 6, д. 4.

¹⁶⁴⁷ АЈ, 110–134–256, одлука за Христу Димитрова ф. бр. 6582.

¹⁶⁴⁸ ДАС, БИА, IV/52; Д. Мирчетић, „Нишки концентрациони логор...“, 110–113. Више: Мирослав Миловановић, *н. д.*, 169–187, 210–212.

¹⁶⁴⁹ ВА, НМА, к. 27, ф. 2, д. 12; *Зборник I/5*, 455.

¹⁶⁵⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 245–246.

¹⁶⁵¹ М. Миловановић, *н. д.*, 75.

одакле су Немци, после два месеца, већину пустили кућама. Ипак, око 20 лица, отерано је у концентрационе логоре у Трећем рајху. Почетком септембра 1943. казнена експедиција под командом потпуковника Најева из 22. пешадијске дивизије блокирала је неколико сокобањских села од 8. до 22. септембра и пошто су убили десетак сељака, попалили много сеоских кућа, похапсили су у Трубаревцу 200, у Врбовцу 200, у Рујевици 90, у Жучковцу 160, у Читлуку 16 и у неком другим местима око 20 људи. У нишки логор отерали су том приликом око 700 људи, а затим су их Немци транспортовали у Муатхаузен и Дахау где је умрло или убијено око 60 логораша. Према једном извештају који је настао после ослобођења, бугарске власти су само из Бањског среза интернирале у логор на Црвени крст 560 људи. Овај број је далеко већи, ако се зна да овде нису урачуната лица која су у логор провела по месец или два дана у логору.¹⁶⁵²

Сарадња бугарских и немачких војно-управних власти на територији Србије била је оличена и на следећи начин. Бугарске јединице су често по селима хапсиле мање или веће групе сељака који су били сумњиви из разних разлога. Затим су након саслушања која су пратила константна батинања предавани Немцима, који су их убијали на лицу места, пребацивали у одређени логор (Ниш, Бањица) или интернирале у Немачку. Дана 18. марта једна бугарска јединица заједно са Немцима блокирала је село Риљац (Трстенички срез) и том приликом пошто је опљачкала разне животне намирнице ухапсила 67 лица кој су касније из Бањичког логора интернирани за Немачку. Од ових лица, 40 је у Немачкој изгубило живот. Током ове акције убијено је једно лице из Мале Дренове (Трстенички срез).¹⁶⁵³ Сличан случај десио се почетком маја 1943. у селима Пресека и Мочиоци, у Ариљском срезу. Тада су у ова два села дошли бугарски војници са једним мањим бројем Немаца. Пошто су блокирали ова два села похватили су 72 сељака и потерали их за Ужице. Затим су их преместили у Краљево, а један део потом отпремили за Београд, одакле се више никад нису вратили. Бугарска војска запалила је у ова два села четири куће, претходно их опљачкавши. Опљачкане су и многе друге куће. Одмазда је извршена због тога што су Немци веровали да локално становништво сарађује са припадницима ЈВуО. О стрељању ових људи из Пресеке и Мочиоца сведочио је Владета Пукавац из Мочиоца: „Тако су из ова два села Бугари ухапсили укупно 72 човека, одвели их на Јасеново, а затим у Ужице. Из Ужица, сви ови људи спроведени су једним делом у Краљево, а другим делом у Београд на Бањицу, где су већ исте године сви поубијани, тако да се ни један од одведених није вратио, нити је ма ко од њих остао жив“.¹⁶⁵⁴

Један од злочина које је починио немачки окупатор, а у коме су активног учешћа узели припадници бугарске 24. пешадијске дивизије била су стрељања изведена на Метиним Брду и Медни близу Крагујевца. У периоду од краја 1941. до јуна 1942. функционисао је логор на Метиним брду у магацинима Војно-техничког завода. Први заробљеници почели су да пристижу од новембра 1941. првенствено из Крагујевачког округа. Логор на Метиним брду имао је пре свега пролазни карактер, мада су у њега често пристизала лица која би касније послужила за одмазду. Масовна хапшења по наређењу крајскомандантуре у Крагујевцу започела су у јесен 1941. и спроводила су се у највећој мери до марта 1942. године. Патроле су константно крстариле по селима хватајући цивиле и припаднике и присталице, пре свега партизанског покрета. Хапшени су и политички радници и одборници, заправо сви они који су немачком окупатору били сумњиви. Поред сталних стрељања мањег обима која су започела 13. фебруара 1942. забележена су и два већа 2. марта 1942. на Метиним брду и 22. марта 1942. на Медни код Доње Сабанте, близу Крагујевца. У ова два масовна злочина убијено је преко 250 људи, а само је неколико успело да се спаси бекством. Последње стрељање на Метиним брду током окупације забележено је 20. јануара 1944. након што је логор расформиран. Од многобројним сведочењима која су настала од очевидаца и сакупљена после ослобођења малобројна су она која помињу Бугаре. Вера Радојевић–Радомировић из Крагујевца помиње да су у стрељању на Метиним брду учествовали и Бугари да су били ангажовани у трагању за

¹⁶⁵² ДАС, БИА, IV/52; Д. Мирчевић, „Нишки концентрациони логор...“, 110–113. Видети: *Отпор и žicama. Сећања затишеника. Књига прва*, 489–521. Више: М. Миловановић, *н. д.*, 228–262.

¹⁶⁵³ ДАС, БИА, IV/52.

¹⁶⁵⁴ ДАС, БИА, IV/52; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 616–617.

одбеглим људима, наводећи једна пример: „...Мој сусед...је показао једног скривеног партизана Бугарима, који су га потом заједно са Немцима вероватно убили...“ Ксенија Петровић из Крагујевца сведочила је да су поред Немаца у стрељању учествовали и Бугари. Даринка Петровић из Крагујевца такође се присећала опште хајке која је наступила за одбеглим људима са стрељања: „...Бугари су тада заједно са Немцима вршили претресе и блокаду. У тој хајци били су гори од Немаца“.¹⁶⁵⁵

Приликом стрељања на Медни, 22. марта, бугарски војници помагали су немачким војницима да жртве утоваре у вагоне. Воз је одвезао жртве недалеко од Метиног брда до места Медна. Ту су Немци извели заробљенике из воза и пострелили више од 120 људи. У стрељању на Медни учешћа су узели и бугарски војници. О томе је говорио Милан Ивановић из Крагујевца пред градским повереништвом Земаљске комисије у Крагујевцу 16. фебруара 1945. године. Доведен од стране Немаца да би вршио укопавање жртава, описао је сам начин егзекуције, агонију жртава приликом стрељања и садизам Немаца, дотакавши се и учешћа Бугара у овом покољу: „...Чим би једна група од 10–15 људи била побијена, одмах би прилазила три бугарска мајора, која су за време стрељања стајали неколико корака (даље) окренути леђима и констатовали загледавајући побијене да ли су мртви. Ако би неко давао знаке живота они су га показивали Немцима и два дебела Немца са наочарима притрчавали би довршавали их мецима из револвера пуцајући у врат“.¹⁶⁵⁶

Са друге стране, постоје и документи који су говорили да су бугарске јединице у неколико случајева одбијале наређења немачке команде у Србији да стрељају таоце. У извештају команданта 1. бугарског окупационог корпуса од 8. фебруара 1942. Министру војске стоји да су делови 6. и 21. дивизије одбили да стрељају 1.004 таоца у Нишу и 80 талаца у Крагујевцу. Иза њих је стао командант, генерал Асен Николов тврдећи да овакве егзекуције у бугарској војној традицији не врши ни војска ни друге специјалне јединице и да ће овај чин, ако се деси, пољуљати морал у његовим јединицама. Такође је нагласио да таоци нису виновници одређене саботаже или акције усмерена против немачких или бугарских војника, па због тога не види разлог овакве казне.¹⁶⁵⁷ Ово потврђује и генерал Иван Маринов, тада пуковник и командант 6. пешадијске дивизије који је 12. јуна 1942. због овога затражио премештај од команданта 1. бугарског окупационог корпуса. Генерал Асен Николов услишио је жеље команданта 6. дивизије и преместио га за команданта 15. пешадијске дивизије 5. армије у Македонији.¹⁶⁵⁸

*

Поред логора и затвора које су бугарске окупационе власти организовале на простору Југославије, југословенски грађани одвођени су и у Бугарску, у логоре где су боравили „трудоваци“ или „политички кривци“. Неке од логора бугарска влада формирала је нешто раније за смештај својих политичких противника и неистомишљеника. Један од већих логора био је поменути Гонда Вода који је формирала бугарска Државна безбедност. Његов званични назив био је „Селиште (насеље) државне безбедности бр. 1“. Налазио се на десетак километара од Асеновграда на Родопским планинама на надморској висини од преко 1.000 метара, а у своје време био је дечије летовалиште. Чиниле су га четири бараке ограђене бодљикавом жицом. Био је под управом бугарске полиције, а у њему је било и 1.130 југословенских држављана који су углавном коришћени за изградњу путева. Командант логора био је мајор Марин Маринов. Затвореници су у случају велике зиме, која је била сурова на овој надморској висини, пребацивани у логор Крстопол или Ени Кеј (Јени Ћој), недалеко од Крстопоља код завоја реке Месте близу Ксантија. Званични назив овог логора био је „Селиште (насеље) државне безбедности бр. 2“. Ово је био највећи бугарски концентрациони логор, а поред

¹⁶⁵⁵ АЈ, 110–393–1–393–730, дос. бр. 3664; Борис Томанић, *Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945*, Београд 2019, 306–318. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 586–588.

¹⁶⁵⁶ Б. Томанић, *Горња Јасеница...*, 315.

¹⁶⁵⁷ ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 404, л. 457.

¹⁶⁵⁸ И. Маринов, „Пет дни...“, 83.

наведених имена био је познат и као Ставропољ и Селиште. Овакво пребацивање десило се септембра 1941. и истог месеца 1942. године. Логор Ени Кеј служио је као војни логор за летње маневре и вежбе грчке војске. Када су бугарске јединице окупирале ово подручје, логор су најпре оградиле бодљикавом жицом, а касније су сами логораша изградили зид висок четири метра. Кроз овај логор прошло је око 2.500–2.700 људи, од тога из Југославије 250–270. Командант логора био је полицијски капетан I класе (касније мајор) Милчо Милчев. Недалеко од Асеновграда код места Свети Никола био је формиран и логор за жене, кроз који је прошло око 1.450 жена са подручја Југославије. Њега је од логора Гонда Вода раздвајала само река Чаја. Услови живота у овим логорима били су сурови, па је један број југословенских затвореника тамо и окончао своје животе.¹⁶⁵⁹

Благоје Аризанков који је ухапшен од стране бугарске полиције у Прилепу као комуниста средином септембра 1942. убрзо је пребачен у логор Ени Кеј. Према његовим речима у логору је било седам павиљона на изглед истих, од којих су три у тим тренуцима били празни. Само један, у којем је био смештен и он сам, био је ограђен бодљикавом жицом. Логораша су били подељени у четири групе и свака је боравила у једном од павиљона. Логораша из прве три групе имали су слободу ограниченог кретања, док су затвореници из четврте групе која је боравила у жици ограђеном павиљону били у најгорем положају. Однос логорске управе и полиције према њима карактерисао се са „много већом строгошћу и бруталношћу“. Логораша из прве три групе постројавани су два пута: ујутру и увече, а они из четврте групе још и у подне. Благоје Аризанков даље је сведочио: „...Слали су нас на најтеже радове у логорском кругу, а кад смо ишли за воду или дрва изван логора, обично на двојицу логораша одређиван је по један полицајац спроводник. Ми смо морали да идемо у строју не само за доручак, ручак и вечеру већ и у клозет“. Поред тога, логораша су исцрпљивани свакодневним радом, нарочито у грађењу зида око логора. Исхрана је такође била веома рђава. Она се састојала од 250 грама „обично недопеченог или препеченог кукурузног хлеба на дан, незаслађеног чаја за доручак, а за ручак и вечеру – мале порције незапрженог чорбастог пасуља или водњикавог пиринча са по неколико ситних неољуштених кромпира“. Фебруара 1943. услови у логору постали су нешто блажи када је четврта група распоређена по осталим групама.¹⁶⁶⁰

Блага Кузмановска сведочила је о свом боравку у логору Свети Никола описујући услове и живот у њему. Логор је био смештен у две приземне бараке у своје време намењене за дечије летовалиште. У две просторије су боравили полицајци – чувари логора, а у осталих пет биле се смештене жене, којих је током 1942. било око стотину. Шума је око логора била разређена како би чувари боље мотрили на кретање логорашаца. Храна је по обичају била слаба: „Уместо хлеба добијало се 200 грама лепљиве недопечене масе, која је најмање личила на хлеб“. Рад у логору био је првенствено везан за градњу путева у околини логора. Са друге стране, логорашаца је био донекле дозвољено вођење друштвеног живота: у логору се налазила библиотека, одржаване су разне заједничке дискусије на којима је могло да се прича и о комунизму, одржаване су приредбе итд. Међутим, сва ова дешавања била су одавно део општих репресивних метода којима је требало затвореницима дати привид нормалног живота, док су са друге стране они израбљивани до крајњих граница.¹⁶⁶¹

Пред Среском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових у Пироту изјаву је дао доктор Јова Ристић из Пирота 27. јуна 1945. године. У веома опширној и за историчаре важној изјави Ристић је описивао суморне пролећне дане 1942. које су захватиле Пирот, али и његов боравак у бугарски логорима. Од 26. априла 1942. започела су масовна хапшења. Дана 5. маја када је и он био ухапшен сви затвори у Пироту, како војни, тако и цивилни били су „пренатрпани“. Хапшења су настављена до 15. маја, а многе ухапшенике отерали су у затвор оформљен у пиротским касарнама где је већина даноноћним мучењима. Након тога, 12. маја,

¹⁶⁵⁹ N. Živković, „Jugosloveni u fašističkim logorima...“, 190; N. Živković, *Ratna šteta...*, 67; Dušan Lukač, „Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, VI, 1–2, (1988), 77; *Otpor u žicama. Sećanja zatičenika. Knjiga prva*, 703–726.

¹⁶⁶⁰ *Otpor u žicama. Sećanja zatičenika. Knjiga prva*, 707–710.

¹⁶⁶¹ Исто, 711–713.

Јова Ристић са неколицином заробљеника бива пребачен у полицијски затвор где су настављена „мучења, батинања и мрцварења“ све до краја маја. Иако је Јова Ристић са својим друговима требао да буде изведен пред Преки суд због веза са покретима отпора. Он је ипак са још 11 другова пребачен 29. јуна у Родопе на принудни рад у Гонда Воду близу Асеновграда. Доктор Ристић описивао је катастрофалне услове у којима су радили и тешке физичке радове на које су терани. Најтежи посао скоро увек је по правилу добијао онај који је био најслабији. Алат са којима су радили био је у јако лошем стању. На располагању су имали „тешке ђускије, тешке тупе пијуке, тупе лопате и ашове, тупе секире, тарге од тешке сирове буковине“. Лекар из Пирота добио је задатак да ради у каменолому. Други су радили на прокопавању путева, ношењу камена итд. Све се то радило са „мизерном храном која није могла давати више од 2.000 калорија. Од куће је могло да се пошаље само један пакет од 5 kg месечно, у којој због тежине амбалаже није могло бити ни 4 kg хране. Уз то, треба узети у обзир да након грабљења онога што је било у пакету од разних старешина и командира, затвореницима није остајало готово ништа. Због нехуманих услова многи затвореници добијали су болести, а неки су и умрли због закаснеле или неуспешне реакције лекара. Неке од болести били су илеус, запаљење зглобова, катар на плућима итд. Због болести Јова Ристић пуштен је на слободу 21. августа 1942. године. Остали Ристићеве другови остали су у Гонда Води до 10. септембра када су пребачени у Ени Кеј где су остали до 3. јануара 1943. године. Након убиства генерала Лукова, бугарске полицијске власти предузеле су низ акција хапшења комуниста и других противника режима, па је Јова Ристић поново ухапшен и пребачен у Ени Кеј. И у овом логору услови су били нехумани. Батинања су била уобичајена појава. Командант логора знао је са мотком да се залети међу затворенике и да их „млати безобзирно“. „Режим Гонда Воде, који сам донекле већ представио“, закључивао је Ристић: „само још поштрен батинањима и карцером, то је био режим концлогора Јени Тој“. Из овог логора Јова Ристић пуштен је 21. новембра 1943. године, али ни тада он није имао мира пошто је стално био под присмотром полицијских агената.¹⁶⁶²

Вероватно најбоље сведочење о боравку у бугарским логорима дао је Милорад Живковић из Пирота који је заједно са осталим пиротским комунистима ухапшен пролећа 1942. у чувеној провали коју је организовала војно-обавештајна служба при 1. бугарском окупационом корпусу. Првих дана јула 1942. када је дотерана група у којој се налазио Милорад Живковић, логор је био празан. Логор је имао четири бараке са каменим темељима, опасан је био бодљикавом жицом, а на ћошковима су се налазила стражарска места. Чуvari логора, њих око 70 становало је у посебној бараци унутар логора. Милорад Живковић даље је описивао боравак у логору: „Храна у логору била је слаба. Терали су нас да радимо на грађењу путева. После доручка (чај, мало хлеба и мармеладе) док стигнемо на радилиште залепи се стомак за леђа. Рад је био тежак... Сваког сата давали су 10 минута одмора. Рад се прекидао тачно после осам сати рада. Али за тих осам сати терали су нас да радимо изнад наших могућности и снага. Између нас Пироћанаца и Софијанаца нису правили никакве разлике и нас и њих терали су подједнако...“ Септембра 1942. Живковић је пребачен у логор Ени Кеј и тамо ушао у четврту групу кроз коју су морали да прођу сви новопридошли затвореници (тада је у логору било 60 југословенских држављана). Његов исказ надовезивао се на сведочење Благоја Аризанкова које је престајало фебруара 1943. године. Зид који је градио Аризанков заједно са другим логорашима, по доласку Живковића већ је био подигнут. Стражари су становали у баракама изван оgrade логора и било их је између 200 и 300. они су се смењивали на свака два–три месеца да не би пали под утицај логораша. Логораша су у тим тренуцима били подељени у групе. Свака зграда представљала је једну групу. Група се делила на шест одељења, колико је било соба у свакој бараци, односно павиљону. Логораша су имали своје одељенске и групне старешине, који су их представљали пред полицијом. У логору је постојао и логорски комитет БРП који је постављао старешине и одређивао људе који могу да иду на спољне радове. Од пролећа 1943. логор се брзо попунио, па је од 1.800 људи, 200 било из

¹⁶⁶² АЈ, 110–269–657–269–661, дос. бр. 1384.

Југославије. Иако је могло да се дискутује о бољим условима живота, храна је и даље остала на јако ниском нивоу: „Дневно следовање било је 7 g шећера, 7 g масти, 200 g кромпира, 70 g пасуља и 250 g кукурузног хлеба. Међутим, хлеб је био пун песка, кромпир су мерили са земљом, а пасуљ са каменчићима...“ логораша су били гладни, па је у неколико случајева забележено да су јели корњаче и мачке. Уз то, командат логора је често упадао ноћу у собе логораша са групом полицајаца и тукао их. Било је и психички мучења када су логораша терани да до изнемоглости певају бугарске родољубиве песме. Систем казни такође је био општеприсутан. Логораше нису заобишле ни разне болести као што је била маларија (током 1942), разни вируси, туберкулоза итд. Са друге стране, као и у логору Свети Никола биле су дозвољене дискусије, трибине, приредбе итд.¹⁶⁶³

У другој половини 1942, полиција је скоро расформирала логор. Многи затвореници су ослобођени, неки су пребачени у друге логоре, док је Милорад Живковић са још двадесетак логораша остао. Већ почетком септембра почело је расформирање логора. Логораша су подељени у две групе. Једна је послата у Асеновград где је био женски логор, а другу у Криву Паланку где је требало градити пругу. Пролеће 1944. логор је поново почео да се пуни уз поштен полицијски надзор. У тим тренуцима у Ени Коју налазило се око 800 затвореника. Логор је коначно расформиран 14. јула 1944. године.¹⁶⁶⁴

*

Методи са којима су се служили органи бугарске полиције ради изнуђивања признања и психичка и физичка мучења која су том приликом примењивана описана су у „Упутству бугарским полицајцима како да поступају са затвореницима у окупираним деловима Србије и Македоније“. Иако је документ већ објављен, ипак га због садржаја преносимо у целисти:

„Батинања

1. Туча затвореника песницама и предметима од дрвета, гвожђа, гумом, боксером и др.
2. Систем 'Прилеп'
3. Ударање затвореника у пределу бубрега
4. Задавање удараца по полним органима
5. Скакање са поткованом обућом по голом телу затвореника
6. Наношење удараца пиштољем по грудном кошу (да би се изазвао процес туберкулозе)
7. Вешање затвореника за руке у истовремено везивање сандука са муницијом (тежина до 50 кг) са сваку ногу и туча батином у том положају

Мучења

1. После батинања натерати затвореника да трчи са отеченим ногама
2. Натерати затвореника да у току дана и ноћи непрекидно стоји непомично
3. Вешање затвореника за ноге са главом наниже
4. Чачкање и боцкање жена у полни орган
5. Забијање палидрваца затворенику испод ноката која се затим запале
6. Везати затвореника тако да не може да се покреће и што дуже га држати у том положају
7. Спаковати затвореника у сандук да непомично лежи и пустити воду да му капље по лицу
8. Силовање жена од већих броја полицајаца и војске
9. Ломљење костију на појединим деловима тела
10. Натерати затворенике да се скину и да што дуже леже на хладном бетону
11. Набијање ломљеног стакла у стражњице затвореника
12. Приликом саслушања везати затвореника за столицу, запаљеном цигаретом пећи га по лицу, гасити цигарете на лицу и гурати му опушке у уста
13. Пре саслушања затвореника, натерати их да слушају јаукање оних који су на мучењу
14. Натерати затвореника да бос скаче по жеравици

¹⁶⁶³ *Отпор и žicama. Сећања затићеника. Књига прва, 718–725.*

¹⁶⁶⁴ Исто, 725–726.

15. Ставити затворенику дрвени шлем на главу и затезати док не почне да пуца лобања по шавовима
16. Електризирање затвореника електричном струјом
17. Мучење гладовањем
18. Принудити затворенике да се напију слане воде и једу со, а затим им не дозволити да пију воду
19. Пећи затвореника врелим гвожђем по лицу, очима, ушима, грудима и другим деловима тела
20. Затворенику ватом запушити уши, ставити електроде око главе и укључити електричну струју
21. Женама ставити електроде у полни орган и на дојке па наизменично укључивати струју
22. Ломљење ребара ланцем (ланац се обавије око грудног коша, па се полугом затеже док се не поломе ребра)
23. Налевање терпентина у чмар затвореника

Убијања

1. Затворенику исећи делове тела: полне органе, дојке, уши, нос и др.
2. Закопати живе затворенике у земљу до врата да би тако умрли
3. Кастрирање пре убиства
4. Силовање жена пре убиства пред мужем и децом
5. Убијање мужа пред женом и њиховом децом
6. Убијање деце пред очима оца и мајке
7. Убијање мајке пред децом и мужем
8. Обично стрељање ватреним оружјем
9. Излагање убијених на јавним местима у циљу застрашивања
10. Обесити затвореника ужетом или га задавити рукама
11. 'Скакање' затвореника са четвртог спрата
12. Убијање сечењем вена затвореника
13. Натерати затворенике да сами себи ископају раку, затим их убијати над њом
14. Закопавати живе затворенике, па их после три дана ископату и вешати за ноге на јавном месту
15. Непосредно после извршеног масакра направити 'пир' (гозбу) и фотографисати се са лешевима¹⁶⁶⁵

У свом раду бугарска полиција је над ухапшеницима примењивала различита средства за мучења како би стигла то жељених признања. Једна од таквих направа био је електрични апарат који је функционисао на принципу телефонског апарата. У апарат су били прикључена два кабла (негативан и позитиван пол). Ухапшеник је прво свлачен да би потом био свезан за овај апарат. Један пол, односно кабл завезали би на једно уво, док би други привезали за мали прст од ноге. На тај начин успостављао се струјно коло. Приликом лаганијег окретања ручице на овом апарату, ухапшеник је по сведочењима, осећао бол као да му неко клештима чупа месо са тела. Приликом тог лаганијег окретања ручице апарата, људи су „поигравали“ од струјних удара. Ако би се ручица брзо окренула, саслушавани је без изузетака падао у несвест, а крв би му кренула на нос и на уста.¹⁶⁶⁶

Поред стављања људи „на струју“, у просторијама где су саслушавани ухапшеници постојала је и једна мотка дужине од 1 до 1,5 m и дебљине 4–5 cm. На једном крају мотке крупним словима на бугарском било је исписано „све зна“, а на другом крају „ништа не

¹⁶⁶⁵ М. Stojlković, *Bugarska okupatorska politika...*, 164–165; Александар Трајковић, *Свитање над Моравом. Врањски округ у НОБ 1941–1945. Збирка докумената*, Београд 1976, 142–144. О начинима ислеђивања и мучења ухапшеника видети и: Методија Соколоски, „Методи на бугарската окупаторска полиција и агентура за изнудување признанија“, во: *Прилеп и Прилепско во НОБ 1944–15 мај 1945 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 14, 15 и 16 март 1983). Книга трета*, ред. Борко Темелкоски Лилјак и др, Скопје 1985, 429–437.

¹⁶⁶⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 142.

признаје“. Ако саслушавани не би хтео да призна тучен је оним делом мотке на којем је писало „ништа не признаје“. Оваквим моткама људима су наношене тешке телесне повреде по глави и телу, па су појединци и умирали од последица батинања. Бугарски полицајци служили су се и разним другим облицима мучења у циљу изнуђивања признања: забијали су клинце испод ноката, затим су увлачили људима суви шевар испод ноктију палили га и на тај начин мучили заробљенике, неким су и пуштали да им вода полако капље на теме или их терали да скачу по ексерима босоноги и др. Бугарска полиција је мучила ухапшенике и коришћењем тзв. „кинеског сандука“. Наиме, свуда на боковима мртвачког сандука, на растојањима од по 10 см били су стављени широки дугачки шрафови почев од главе па до стопала. Изнад главе на сандуку, бугарски полицајци провлачили су ракљу коју су ухапшенику стављали у уста како би му била стално отворена. Уколико би саслушавани од муке крену да се мрда и помера, онда су шрафови притезани те је сваки покрет доводио ухапшеника у све болнији положај.¹⁶⁶⁷

Галена Куцуловска наводила такође је наводила методе мучења и злостављања: батинање дрвеним, гвозденим и гуменим предметима; систем „Прилеп“ – савијање тела у облику лопте; ударање песницама у предео бубрега, ударање туберкулозних болесника по грудном кошу; трчање са отеченим ногама после батинања; непрестано капање воде на главу; чупање крајника; бацање голог затвореника на бетонски под; силовање жена; „ледени споменик“ – затвореник везан остављан напољу на зими и поливан водом како би се следио; стављање ужареног угља на нос, очи, уши и у уста; истезање језика клештима; стезање главе под дрвеним шлемом; разни облици мучења помоћу струје итд. поред ових метода мучења примењивани су и разни облици убистава као: исецање делова тела и присиљавање затвореника да их једе и тсл.¹⁶⁶⁸

2.3. Прогони из расних и верских разлога и мере за однорођавање становништва

2.3.1. Прогони Срба и другог „небугарског“ становништва и бугаризација на анектираним територијама

2.3.1.1. Исељавање српског и колонизација бугарског становништва

По окупацији запоседнутих области бугарска влада приступила је масовном исељавању становништва, нарочито из македонских крајева очигледно у циљу да створи што повољније могућности за инфилтрацију бугарског елемента у овим областима и у исто време спроведе што ефикаснију бугаризацију становништва. Бугарске власти су у том циљу протерале са запоседнутих области све државне службенике са породицама, све српске епископе и свештенике, све насељенике са породицама, велики број интелектуалаца, привредника и других грађана из свих друштвених слојева који су били просрпски оријентисаних.¹⁶⁶⁹ У уводнику првог броја листа „Целокупна Блгарија“, министар унутрашњих послова Габровски, између осталог, је рекао: „Предстоје огромни задаци да се одговори на потребе ослобођених Бугара“. Текст се завршава: „Један народ, једна држава, један цар“. По овоме се види да бугарски окупатор није хтео на анектираној територији друге народе.¹⁶⁷⁰ Према одређеним проценама бугарских власти на територији Србије коју је анектирала Бугарска живело је око 140.000–150.000 Срба, а на територији Македоније око 100.000 Срба, односно по речима Скопског

¹⁶⁶⁷ Исто, 142–145.

¹⁶⁶⁸ *Отпор и џисата. Сећања заточенника. Књига прва*, 363–364. Шеф агената бугарске обласне полиције у Врању, Костадин Балкански, био је познат по примени свих средстава мучења. Почетком 1944. мучио је две девојке из Врањске Бање у затвору у Врању тако што им је чупао косу и терао их да стоје у хладној води. Једна од њих је касније убијена на путу ка селу Прибој. Х. Ракић, „Зверства бугарских фашиста...“, 44.

¹⁶⁶⁹ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Лужна и источна Србија“, стр. 5. Видети: D. Лукаћ, „Денационализација...“, 56–61, 63–66.

¹⁶⁷⁰ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 18–19.

обласног директора Антона Козарова око 8.000–10.000 породица које су поседовале милион декара земље. Исељавање српског становништва почело је крајем маја 1941. године.¹⁶⁷¹

Окупаторске власти биле су безобзирне у својим поступцима према депортованим лицима, нарочито бездушно су поступале са српским насељеницима у Македонији које су Бугари и „македонствујушчи“ „узели на зуб“ још од првог дана окупације. Сви насељеници морали су у врло кратком року (од моменталних селидби до рока од два дана) напустити своја огњишта и заједно са својим породицама прећи у крајеве ван бугарске окупације. Њихова непокретна имовина је конфискована, а стоку, ствари и др. морали су оставити или продати у бесцење.¹⁶⁷² На појединим железничким станицама као и на граници, односно демаркационој линији, насељеници су претресани и поново пљачкани. Приликом протеривања одређен број насељеника је убијен на најзверскији начин од стране бугарских власти, али и од „македонствујушчих“.¹⁶⁷³ Исељавањем ових људи руководило је одељење „А“ Државне сигурности на чијем се челу налазио Љубомир Јорданов. У циљу што бољег спровођења акције формиране су посебне групе од 20 локалних полицајаца и припадника акционих комитета који су добро познавали људе на терену. Најпре су били направљени спискови српских породица, а потом је на њих вршен притисак. Јорданов је позивао главе породица и саопштавао им да морају да се иселе у року од неколико дана. Прво су исељавани полицијски чиновници и жандарми, после тога остали чиновници и најзад Срби слободних професија.¹⁶⁷⁴ Паковању српских ствари у почетку су присуствовали само агенти бугарске полиције, да би потом били присутни и службеници царине и народне банке. Утоваривању у вагоне и одаслању српских породица у почетку су присуствовале немачке власти на железници, а касније је целокупан процес поверен Бугарима.¹⁶⁷⁵

Пошто им је стално смрт висила за вратом исељенике су „чували“ бугарски војници. За овај посао они су наплаћивали 1.000 до 1.500 лева од сваког домаћинства.¹⁶⁷⁶ Срби су се довијали на разне начине, па су тако успевали приликом исељавања да продају прехранбене производе по „већим ценама“ него што је прописано у Дирекцији за храноизнос. Они су на овај начин долазили до малих свота новца, али преко потребних за преживљавање.¹⁶⁷⁷ У застрашивању, терорисању и пљачкању људи у циљу њиховог исељавања предњачиле су нерегуларне бугарске трупе које су још пре успостављања окупационе власти кренуле да врше терор над српским и муслиманским становништвом, највише на територији Кочанског среза. Они су, пре свега терорисали и безобзирно пљачкали део колонизованог српског становништва. Према изјави Стевана Љубенковића из села Карафиола (Штипски срез) у том селу је било 120 досељених Срба, док су остали били староседеоци. Доласком бугарских власти, сви Срби су морали да напусте ово место. Сличан терор претрпели су колонисти који су 1922. насељени у Мариновом селу поред Скопља којима је одузета сва покретна и непокретна имовина, па и готовина у новцу. После тога наређено им је да се у року од два дана иселе са те територије у Србију, у противном запређено им је да ће бити стрељани.¹⁶⁷⁸

Дана 5. јуна 1941. бугарска влада издала је наредбу за писмено изјашњавање националне припадности, под претњом да су сва лица, која су се изјаснила као Срби, имала два дана да се

¹⁶⁷¹ П. Димитров, *н. д.*, 172–173.

¹⁶⁷² У том смислу обласни директор скопске области издао је наређење околијским управницима и кметовима 2. јула 1941. да направе тачан списак исељених породица и имовине која је остала за њима и то у року од пет дана од тражења информација. Они су морали да одговоре на неколико питања: 1) Број исељених домаћинстава са бројем чланова по општинама и насељеним местима; 2) Какве су народности били исељеници; 3) Која покретна и непокретна имовина је остала за њима; 4) Стање имовине; 5) које мере су спроведене за управљање том имовином; 6) које мере су предузете за израбљивање имовине. ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 14, л. 16.

¹⁶⁷³ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 6–7.

¹⁶⁷⁴ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 9, л. 72; В. Ачкоска, „Некои карактеристики...“, 86.

¹⁶⁷⁵ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 72; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 199–200.

¹⁶⁷⁶ В. Ачкоска, „Некои карактеристики...“, 87.

¹⁶⁷⁷ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 104, л. 135.

¹⁶⁷⁸ Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, Beograd 1981, 84; Slobodan Milošević, „Iseljavanje stanovništva iz Makedonije u Drugom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka*, XII, 2, (1994), 102.

иселе. За многе исељенике последња станица је била Ниш. Социјално-економски одбор Моравске бановине, како се види из извештаја од 26. јуна 1941. распоређивала је по местима Моравске бановине избеглице из „Јужне Србије“ који су често без хране, по десетак дана проводили у возовима.¹⁶⁷⁹

Поред насилног исељавања, становништво у Македонији је избегавало у Србију и због страха од бугарских репресалија. Из бугарске документације се јасно види да је до 1. јула 1941. из Македоније у Србију на ове начине исељено 15.690 људи српске националности. До 1. септембра 1941. из Македоније је исељено 19.453 лица, од тога из Скопља 1.650 лица. Укупно су из Македоније биле исељене 704 породице, односно 26.451 људи српске националности према извештају обласног полицијског начелника у Скопљу. Од 704 породице из Скопског среза исељено је 41 породица; из Куманова 61, из Велеса 20, из Штипа 25, из Кочана 30, из Кратова 8, из Светог Николе 8, из Струмице 190, из Ђевђелије 6, из Неготина 178, из Кавадараца 21, из Радовиша 2. Срби су исељавани и из градова у јужној Србији који су анектирани од стране Бугарске. Тако је из Врања исељено 29 породица, из Бујановца 6, из Сурдулице 2.¹⁶⁸⁰ Виолета Ачкоска, позивајући се на Јована Павловског и Ванчу Стојчева бележила је да је из Македоније било исељено између 26.450 и 45.000 лица.¹⁶⁸¹ Према Бори Митровском, после септембра 1941. остало је 11.773 Срба, од тога у Скопљу 2.000.¹⁶⁸² Пламен Димитров у свом раду наводи бројке које су износили разни аутори и оне се крећу између 60.000 и 100.000 исељених Срба са простора Македоније.¹⁶⁸³ Слободан Милошевић наводио је исте бројке, али и додавао да су Буагри са дела Косова које су анектирали иселили 5.000 Срба.¹⁶⁸⁴

Након успостављања демаркационе линије од Копиљака до села Свођа изграђене су граничне карауле или су куће и колибе претворене у карауле. На свакој караули било је од 7 до 18 војника. Седиште команде 4. бугарског граничног батаљона било је у Владичином Хану. Командант овог батаљона био је мајор, касније потпуковник Александар Апостолов, родом из Криве Паланке. Командир граничне чете на Прекој Води био је поручник Евгеније Воздесевски, родом из Габерцика у околини Варне. У Предејану се такође налазила команда граничне чете на челу са Николом Алексијевим, родом из Ћустендила. Ускоро га је заменио Александар Стојанов из Искра, крај Софије, који је код становништва Предејана из околине остао упамћен као „крвави Стојан“. Сви ови команданти, као и граничари учествовали су у масовним злочинима. Они су сматрали да делују на сопственој територији и да ту немају право да се мешају ни немачке ни колаборационистичке јединице. Они су вршили притисак над локалним становништвом и чинили разна ограничења и злостављања, па и стрељања. Злочинима су, поред локалног становништва, били изложене и избеглице које су се склањале са подручја које је анектирала Бугарска. Своје жртве, граничари су са прелаза у Грделици доводили до крауле у Прекој Води где су их пљачкали, а потом убијали. Поред тога, међу бугарским граничарима била је распрострањена и пљачка приватне, али и јавне имовине (сеча и препродаја стабала).¹⁶⁸⁵

Због непријављивања по доласку у Србију, тешко је утврдити број избеглица који су напустили свој огњишта. Већина избеглица из околине Скопља и других места у Македонији долазила је у Скопље пролазивши кроз њега на путу за Србију. Према путним исправама које су им издавале немачке власти у Скопљу може се отприлике утврдити колико је лица

¹⁶⁷⁹ В. Ачкоска, „Некои карактеристики...“, 86–87; Небојша Озимић, Бојана Симовић, „Избеглице у Нишу за време окупације (1941–1944), *Лесковачки зборник*, LV, (2015), 237–238. Видети „Правилник о организацији рада Комесаријата за избеглице и пресељенике и о допуни и обавезном тумачењу уредбе о комесаријату за ибеглице и пресељенике“. *Службене новине*, бр. 134, 19.12.1941, 6–8.

¹⁶⁸⁰ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 9, 72; *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 145–146; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 200; Ј. Павловски, *н. д.*, 287; S. Milošević, „Iseljavanje stanovništva...“, 103. Видети: АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 5.

¹⁶⁸¹ В. Ачкоска, „Некои карактеристики...“, 87.

¹⁶⁸² Исто, 87.

¹⁶⁸³ П. Димитров, *н. д.*, 174.

¹⁶⁸⁴ S. Milošević, *Izbeglice...*, 91–93.

¹⁶⁸⁵ С. Јоле Николић, *н. д.*, 26–27.

напустило ове крајеве Југославије. Према тој евиденцији, до почетка августа 1941. исељено је 45.000 људи што представља минималан број, јер многа лица нису пролазила кроз Скопље или су убијена на почетку окупације или негде приликом пресељења итд. Пошто се исељавање дешавало током читаве окупације овај број се логично повећавао.¹⁶⁸⁶ Према подацима српских колаборационистичких власти на дан 20. августа 1941, само на територији Моравске бановине, било је 54.437 избеглица, а са територија које су окупирали Бугари дошло је 24.087. овај број је ускоро нагло порастао, па је тако на дан 5. септембра број евидентираних избеглица износио 70.090.¹⁶⁸⁷

Насупрот овим бројкама из поверљиве окружнице немачког војног заповедника на Балкану од 4. новембра 1941. године говорило се о 20.000 људи које је напустило своје домове.¹⁶⁸⁸ Тако је из југословенских крајева које је анектирала Бугарска избегло је више хиљада Срба.¹⁶⁸⁹ Бекства су била толико учестала да је државни саветник др Турнер 14. јуна 1941. издао наређење начелнику Фелдкомандантуре 809 да што скорије ступи у контакт са бугарском армијском командом у Скопљу и спречи даље потицање избеглица „од југа ка северу“, а исто тако издејствује одобрење за повратак оних који су избегли у „стару Србију“. Ово питање било је разматрано и у Врању 11. јуна 1941. приликом састанка комисије за разграничење. Бугарски представници су тада негирали масовно исељавање Срба тврдећи да је ствар у појединцима које се исељавају добровољно и избеглицама који беже из италијанске окупационе зоне због деловања Арнаута. Фелдкомандант у Нишу фон Ботмер и виши саветник за војну управу др Хандке после састанка преиспитали су случај установивши да су Бугари делимично управу. Српско становништво бежало је од самовоље Аранута, али је исто тако напуштало Македонију плашећи се бугарских репресалија. На њих је нарочит утисак остављало наслеђе Првог светског рата. Са друге стране, немачки представници нису испољили велико залагање по овом питању, највише из разлога, што се, под њиховом управом, спроводило исељавање Словенаца. Сматрано је да разговори по овом питању морају бити поведени са бугарском владом, никако са војним службеним установама. На крају је фон Ботмер, посредно саветовао др Турнера да се путовање до бугарске армијске команде у Скопљу не изврши или да се бар одложи, док то питање међусобно не регулишу владе Немачке и Бугарске.¹⁶⁹⁰ Питање је поново отворено крајем године. Немци су интервенисали 13. децембра 1941. код бугарског Министарства иностраних послова са хитним захтевом да се заустави „илегално пребацивање Срба преко границе“. Бугарска влада је морала да попусти па је обласним директорима у Скопљу и Битољу наредила да обуставе даље депортације. Заменик обласног директора у Скопљу је овом приликом поднео посебан извештај главном секретару Министарству унутрашњих послова у којем је стајало да је последња група Срба депортована возом 28. августа 1941. године.¹⁶⁹¹

Командант XII немачке армије забележио је у свом извештају 14. јуна 1941. да су сви Срби досељени у Македонију после 1918. морали да напусте „бугарску државну територију, најчешће у року од три дана: „Акција исељавања спровођена је безобзирно и моментално и била је ограничена само због транспортних потешкоћа“. Нешто касније немачки командант писао је да су Бугари кренули са исељавањем Срба и колониста насељених после 1923. само је из Скопске области исељено 26.450 лица, а притом им је одузета целокупна имовина. Дана 20.

¹⁶⁸⁶ S. Milošević, „Iseljavanje stanovništva...“, 104.

¹⁶⁸⁷ Н. Озимић, Б. Симовић, *н. д.*, 235–236.

¹⁶⁸⁸ Примера ради у том тренутку српских избеглица са територије Хрватске било је 110.000, а из Мађарске 37.000. *Zbornik I/1*, 589–590. Сличне бројке помињу се и у реферату др Харолда Турнера, начелника управног штаба војно-управног команданта Србије од 29. августа 1942. који је послат команданту Југоистока генералу Леру. *Zbornik I/4*, 265. Видети: *Zbornik XII/1*, 575.

¹⁶⁸⁹ Насилно исељавање становништва погађало је све делове југословенске територије. Тако је опуномоћеник Министарства иностраних послова Бенцлер 6. маја 1941. у свом обавештењу поднетом немачком МИП-у писао да је војно-управни командант Србије хтео да Италију и Бугарску доведе до тога да приме део исељеника из Словеније. Он је молио за дејство код Бугарске, да у Јужну Србију, односно Македонију, коју је анектирала Бугарска, спроведе 40.000 – 50.000 Словенаца. Наиме, смештај главне масе Словенаца од 120.000 – 150.000 у „сужени простор Старе Србије већ је наилазио на најозбиљније тешкоће“. *Zbornik XII/1*, 112.

¹⁶⁹⁰ *Zbornik XII/1*, 163–165; S. Milošević, „Iseljavanje stanovništva...“, 103–104.

¹⁶⁹¹ П. Димитров, *н. д.*, 173–174.

августа 1941. кмет бедињске општине код Куманова писао је да исељених има из села Умин Дол, Љубодраг, Релица, Долно Коњари и Черкасско. Исељено је око 100 породица са 609 душа. За њима је остало 8.830 декара земље све под пшеницом и другим житарицама. Бугарска држава је обрадила земљу и тако добијених 160.000 kg пшенице, 20.000 kg ражи и 30.000 kg оваса предато је Дирекцији за храноизнос. Општина је за то добила 800.000 лева.¹⁶⁹²

Нерасположење према бугарској окупацији делова Македоније и Србије, а посебно мерама бугаризације које су вршене над локалним становништвом потврђене су и у бројним документима. Један од таквих био је и специјални извештај војног изасланика НДХ у Софији од 7. новембра 1941. у којем је, између осталог, стајало следеће: „У погледу бугарске Македоније, казао ми је (румунски војни изасланик) да тамо народ није задовољан са политиком данашње бугарске владе, а нарочито се осећа незадовољство према министру унутрашњих послова Габровском. У бугарској Македонији постоји струја за стварање самосталне Македоније, коју, изгледа, навелико поздрављају Италијани“.¹⁶⁹³ Бискуп римокатоличке цркве у Скопљу Чекада јављао је Посланству НДХ у Софији, 19. новембра 1941. да су многи Срби из Македоније који су рођени у тадашњим границама НДХ изразили жељу да се врате. Они су вероватно под притиском бугарске администрације, не познајући тренутне прилике у НДХ желели да се врате кућама. Посланство НДХ у Софији јавило је 26. новембра 1941. да је враћање Срба немогуће, јер „су многи Срби, сада живећи у Хрватској одмећу у шуме као четници и комунисти, те тиме стварају неред и непотребне сметње нашој влади“.¹⁶⁹⁴

У једном циркулару који је Југословенска влада у избеглиштву саставила и послала у скоро сва своја дипломатска представништва говорило се о злочинима у Југославији. Највише простора посвећено је злочинима Немаца, али поједини делови овог реферата односили су се и на злочине које су чиниле и остале окупаторске јединице војне и цивилне власти. С тим у вези у неколико пасуса описани су злочини Бугара који се пре свега односили на насилну бугаризацију: „Бугарска влада издала је закон по коме су сви насељеници на анектираном подручју досељени после 1. децембра 1918. морали да се врате одакле су дошли. Око 120.000 је пребачено у Србију. Земља и трговине узете су од стране Бугара. Из цркава и школа су истерани српски свештеници и учитељи, а доведени су бугарски. Српски језик је забрањен у свим школама, док је бугарски језик проглашен за службени. Бугаризација у Јужној Србији узела је маха. У Јужној Србији било је око 100.000 хектара земље која је припадала људима које су Бугари убили или принудно иселили. Ову земљу Бугарска влада поделила је међу бугарским сељацима. Бугари су такође кренули да прате пример својих савезника у убијању и пљачкању Југословена. Близу Прокупља, као одмазду за напад на аутомобил, уништили су 30 кућа“.¹⁶⁹⁵ Касније у једном реферату који је рађен од стране Југословенске владе у пропагандне сврхе стајало је да је бугаризација у „Јужној Србији“ већ узела маха и да је спровођена масовна депортација становништва: „...Преко 100.000 породица депортовано је преко граница анектиране територије. Поред тога протерани су скоро сви свештеници, епископи, професори, директори школа, као и многи интелектуалци и трговци. Само из Скопља протерано је према бугарским новинама 35.000 људи. Када је депортација завршена 1.400.000 хектара земље која је припадала протераним југословенским држављанима, постала је, према бугарским новинама, државно власништво. Бугарске власти поделиле су земљу српских сељака Бугарима и тако систематично кренули да успостављају бугарски елемент. Бугарска влада основала је у Софији посебну Комисију за насељавање окупиране југословенске територије и посебно је давала специјалне привилегије свакој особи која би се населила на овој територији. Поред тога, бугарске власти направиле су спискова свих мушких становника на анектираној територији рођених 1920 – 1921 године. Одлука о мобилизацији донета је 20. јула 1941. и сви регрути

¹⁶⁹² Ј. Павловски, *н. д.*, 285–286.

¹⁶⁹³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 188–189.

¹⁶⁹⁴ ВА, НДХ, к. 236, ф. 1, д. 35.

¹⁶⁹⁵ АЈ, 371–22–32, *Atrocities in occupied Yugoslavia*

спремни за војску послати су на обуку 18. септембра исте године и распоређени су у јединице које су се налазиле у предратним границама Бугарске...¹⁶⁹⁶

Акција на исељавању становништва није завршена у почетним месецима бугарске окупације и трајала је скоро читав рат, али додуше у мањој мери. Бугарски министар унутрашњих послова Габровски у свом говору у Собрању, новембра 1942, нарочито је истакао да се за Бугарску појављује проблем уклањања „нових Срба“ који су се населили у Македонији за време „туђинског режима“.¹⁶⁹⁷ Према Албанцима, којих је било око 130.000 на простору Скопске и Битољске области, био је заузет блажи став због тога што су они углавном уживали наклоност Италијана, док се према Турцима, којих је било око 88.000 поступало грубо. Спречавана им је слобода вероисповести и кретања, а такође им је било забрањено отварање световних школа.¹⁶⁹⁸

Лист „Хавас“ писао је 6. марта 1942. да су у току преговори између влада разних земаља централне и југоисточне Европе ради припрема велике размене становништва између Трећег рајха, Бугарске, Мађарске, Румуније, НДХ, Грчке и Србије. Пребацивање становништва је наводно већ отпочело и завршено је између Бугарске, Грчке и Србије. Бугарска влада сада је радила на томе да у Македонији и Тракији насели Бугаре које су Срби и Грци истерали 1918. године. Репатрирање у Тракији 100.000 Бугара које су Грци били отерали, већ је према писању овог листа, „скоро завршена“.¹⁶⁹⁹

Василије Пурић, избеглица из Јаревог Села дао је изјаву 20. фебруара 1942. у општинској управи у Опирићу где се задржао: „... Као избеглица дошао сам из мог сталног места становања Јаревог Села. Свој дом морао сам напустити из ових разлога: Када је комитет бугарски наишао у Царево село он је издао наредбу да на њиховој територији докле исту држе неће да виде Србина, па чак шта више ни српско куче с претњом смртне казне за истребљење Срба. После издате наредбе задржао сам се још 20 дана у месту под бугарском истрагом и по обављеној истрази дали су ми објаву за одлазак у Србију. Злостављања од бугарске стране према самом мени није било, али је било убијања и злостављања српског живља при исељавању за Србију од стране Македонаца. Не знам баш имена убијених и злостављаних лица, али сам својим очима гледао отеривање истих у затвор...“¹⁷⁰⁰

Исељавање српског становништва из делова југословенске територије које је анектирала Бугарка обављало се и током 1943. године. Посланство НДХ у Софији бележило је да је почетком априла 1943. остало још 360 српских породица у Софији које треба које треба „прогнати“ у Србију, „након бројних неугодних инцидената који су се догодили“. Српски официри из југословенске војске који су били пуштени из немачког заробљеништва, те су се вратили кућама, показали су се као приврженици равногорског покрета, нарочито у Врању. Због тога су бугарски надлежни органи одлучили да их врате у немачко заробљеништво.

¹⁶⁹⁶ АЈ, 371–22–32, London, 8th of February 1943. Са овим подацима треба упоредити извештај генерала Михаиловића који је послао влади у Лондону, а она својим дипломатским представништвима. У њему је стајало следеће: „Према провереним извештајима од Хрвата побијено 600.000 Срба, од Немаца 76.000, од Мађара 30.000, од Албанаца 10.000. регистровано избеглица код комесаријата за избеглице у Београду: из Хрватске 104.518, из Бугарске 38.836, из Мађарске 22.771, из Италије 31.177, из Словеначке 5.842. укупно 230.154. не регистроване избеглице 100.000. У Београду има 29.732, а остали у унутрашњости“. АЈ, 439–3–4, Vladimir Ribar Kraljevskom poslanstvu Otava, 26. avgust 1942, pov. br. 738; АЈ, 449–1–2, Vladimir Ribar Generalnom konzulatu, 26. avgust 1942, pov. br. 738; АЈ, 382–1–3, Ninčić Poslanstvu Stokholm, London, 24. avgust 1942, str. pov. br. 94; АЈ, 385–9–54, Vladimir Ribar Kraljevskom poslanstvu Buenos Aires, 26. avgust 1942, pov. br. 738. Југословенска влада је 13. априла 1942. у једном билтену где је дала кратак преглед бугарске штампе сумирала информације и донела податак да је из Скопља у Србију исељено око 10.000 Срба досељеника, а да је укупно 35.000 Срба исељено у Србију. АЈ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, 13. april 1942; АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 5–6.

¹⁶⁹⁷ S. Milošević, „Iseljavanje stanovništva...“, 102.

¹⁶⁹⁸ П. Димитров, *н. д.*, 175–176; S. Milošević, „Iseljavanje stanovništva...“, 104.

¹⁶⁹⁹ АЈ, 103–55–262, Bilten, 6. mart 1942. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 40; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 51.

¹⁷⁰⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 224.

Иначе, Бугарска је почела примати бивше југословенске официре из Македоније у бугарску радну службу, па су за њих држани посебни течајеви. По том питању издвајао се Пловдив.¹⁷⁰¹

*

У циљу што брже бугаризације донесен је „Закон за брзо решавање питања у ослобођеним земљама“. То је у ствари био први закон који је бугарска влада донела за анектиране територије. Закон је прописивао хитно решавање низа питања везаних за насељавање и добијање земљишта, набавку станова, давања зајмова колонистима и њихово транспортовање, ревизије имања, преношење имања на друга лица, деоба слободних имања без власника и тсл.¹⁷⁰²

Насељавање Бугара у анектираним крајевима отпочело је истовремено да насилним исељавањем. Колонизација се спроводила по једном утврђеном плану који је бугарска влада форсирала свим средствима. Југословенски генерални конзул јављао је Министарству иностраних послова 19. децембра 1941. да је у Софији основан и да функционише „Комесаријат за унутрашњу колонизацију“ и да га Немци зову „Amt fur innere Kolonisation“. Делокруг овог тела био је шири него делокруг обичног комесаријата. Функционисало је као министарство, а руководило је колонизацијом Тракије, Македоније и Јужне Добруце. Бугари који су се селили у ове крајеве примали су од стране бугарске владе разне субвенције. Тако је за купљено земљиште у Тракији, Добруци или Македонији, Бугарин требао да плати само 65% од процењене вредности, а остатак је примао од државе на зајам, који је могао да исплати од 1944. године у току 15 година и то без камата. Ипак, сваки нови сопственик морао је да да писмену обавезу, да у року од десет година неће продати купљено имање.¹⁷⁰³

С тим у вези, Бугарска земљоделска банка, у споразуму са бугарским властима, основала је своју филијалу у Скопљу, Велесу, Прилепу, Битољу, Охриду, Ђевђелији и Кавадару. Оснивање ових филијала по градовима „Јужне Србије“ имало је за циљ да помогне и олакша што бржу инфилтрацију бугарског елемента у овим крајевима. Насељавање Бугара вршило се на земљишту које је било власништво протераних југословенских грађана. Наиме, бугарске власти су конфисковале сву земљу депортованих лица, парцелисале и затим поделиле досељеницима из Бугарске. Према подацима објављеним у бугарској штампи 1.400.000 ha земље, после извршених депортација, прешло је у власништво бугарске државе. Немачки лист „Донао Цајтунг“ („Donau Zeitung“) преносећи ове податке из бугарске штампе у своме броју од 5. септембра 1941. под насловом „Области под бугарском окупацијом“, донео је следећу белешку: „Највећи део од 1.400.000 ha земље којом сада располаже бугарска држава биће враћен бившим сопственицима. Познато је да је бугарска влада у своје време то земљиште конфисковала и највећи део поделила српским насељеницима у Македонији који су сада отишли из те покрајине и тиме је земља постала слободна“.¹⁷⁰⁴

Како је и на који начин извршена подела овог земљишта видело се такође из бугарске штампе која је 16. јануара 1943. донела следећу вест под насловом: „Колонизација Македоније“: „Спровођење колонизације Македоније је при крају. У 1942. органи министарства пољопривреде узели су у посед 63.917 ha земље без власништва парцелисали је и ставили на расположење државном фискусу. Из овог државног поседа подељено је 40.113 ha земље насељеницима у Македонији. За 481 школу и цркву узето је у обзир 1.542 ha. Држава је за себе задржала 2.860 ha, а за сврхе разних општина дато је 4.200 ha, док је 9.070 ha неупотребљиво за обрађивање. Остала земљишта која су затечена без посредника подељена су надлежним општинама и резервисане за друге насељенике“. Сличне податке објавила је и немачка радио станица „Трансосеан“ („Transocean“) у својој емисији од 16. јануара 1943. године.¹⁷⁰⁵

¹⁷⁰¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 14.

¹⁷⁰² М. Стојиљковић, *Bugarska okupatorska politika*, 89.

¹⁷⁰³ АЈ, 103–55–262, Generalni konzul Ministru, Cirihi, 19. decembar 1941, pov. br. 162; АЈ, 103–55–262, v. d. načelnik političkog odeljenja Predsedništvu Ministarskog saveta, Odeljenju za štampu, 29. januar 1942, pov. br. 413.

¹⁷⁰⁴ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 7–8.

¹⁷⁰⁵ АЈ, 103–174–609, Pregled neutralne štampe“ (без датума). У реферату „Стање у крајевима у нашој земљи“ стоји да је 160.000 ha земље без власништва парцелисали је и ставили на расположење државном фискусу. Одатле је и преузет цитат, али се исте бројке појављују и у шведским листовима у „Прегледу неутралне

Егзодус становништва са анектираних територија Југославије и Грчке и истовремена колонизација наставила се и током 1943. године. У једном реферату од 8. јуна 1943. стајало је да је око 120.000 Грка из Тракије и Македоније морало да напусти домове и да пређе на југ, док је бугарска влада на ту територију послала 80.000 Бугара и у скорије време још 20.000 Бугара са Црног мора. Ови насељеници су ускоро морали да се врате због милитаризовања зоне, јер се очекивало искрцавање савезника. Акције бугарских јединица и напади покрета отпора још више су застрашили бугарске досељенике који су панично желели да се врате на своја стара огњишта. Бугарска влада, да би спречила враћање ових људи предузела је разне мере. Посебно важна била је она од 15. маја 1943. да ниједан цивил није смео да пређе стару бугарско-грчку границу без одобрења власти.¹⁷⁰⁶ У другом документу од јула 1943. стајало је да су Бугари из грчке Македоније и Тракије до тог датума насилно уклонили око пола милиона становника и то: у стару Грчку је побегло 300.000; побијено око 120.000, а остатак је депортован у Немачку и Бугарску на принудне радове.¹⁷⁰⁷ Поред тога, софијско „Утро“ у свом броју од 1. маја 1943. доносило је вест о скором објављивању Закона о уређивању питања непокретних добара у Македонији. Лист је признавао да је овај закон „ради олакшања у примени“ морао бити преведен на српски језик.¹⁷⁰⁸

2.3.1.2. Методи бугаризације

Директна бугаризација у југоисточној Србији кренула је одмах по анектирању ових крајева. Почетак је био оличен у прогласу, односно заповести који се појавио маја 1941. под називом „номередно“. У тој заповести српском живљу на анектираној територији било је наређено да се у најкраћем року уклоне сва обележја српске националности, а такође је назначено да ће се строго казнити сви који се не буду придржавали поменуте наредбе.¹⁷⁰⁹ На удару су се у највећем броју случајева налазили српски службеници и чиновници, чланови ратних удружења, носиоци албанске споменице и Карађорђевог звезде и сви они који су по бугарским законима представљали „србомане“ или „великосрпску опасност“.¹⁷¹⁰

Одмах по своме доласку у Пирот Бугари су прво отерали српске власти: среског начелника, председника општине и др и поставили у вароши и по селима које су посели своје представнике и органе власти доведене из Бугарске. Затим су разрешили и грубо отерали и преостало чиновништво: професоре и наставнике гиманзија и наставнике учитељских школа, учитеље и чиновнике свих други надлештава. Сво ово чиновништво морало је да напусти Пирот излажући се великим патњама и понижавањима од стране Бугара. У Пироту, али и у оближњем Врању, Бугари су одмах, као и у Првом светском рату, почели да држе говоре и предавања становништву у етнографском пореклу Бугара у овим крајевима отворене

штампе“. АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 8

¹⁷⁰⁶ АЈ, 370–25–74, Exodus of bulgarian populations from new provinces, june 8th, 1943.

¹⁷⁰⁷ АЈ, 103–3–33, виа Kraljevski poslanik u Kairu, 3. avgust 1943, pov. br. 393; АЈ, 103–175–612, Hadži-Đorđević, Kairo, 3. avgust 1943, pov. br. 393; Југословенска влада писала је 13. априла 1942. да је бугарска влада издала наредбу за насељавање окупираног дела грчке Македоније и Тракије између реке Струме и Месте. Бугарским насељеницима требао је да се обезбеди бесплатан превоз и превоз њиховог инвентара, а обезбедиће им се храна за извесно време. Земља је требала да се исплаћује у року од 15 година почев од 1944. године. Пореза су ослобођени у прве две године. Целокупно бесплатно земљиште проглашено је „бугарском народном својином“ и требало је да се дај под најам. АЈ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, London, 13. april 1942. Треба обратити пажњу и на писање „Булгарише Вохеншауа“ („Bulgarische Wochenschau“), бугарског часописа који је излазио на немачком језику. Овај часопис је писао средином 1942. да је 60.000 Бугара већ пресељено у Тракију, док је 70.000 Грка оставило ову територију и насељено је у Јужној Грчкој. Још 100.000 Бугара тражило је да се насели у новој „Егејској провинцији“. АЈ, 103–55–262, Realazioni Internazionali 25. jul 1942.

¹⁷⁰⁸ АЈ, 103–174–609, Specijalni telegrafski izveštaj, London, 10. maj 1943.

¹⁷⁰⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 190.

¹⁷¹⁰ В. Ачкоска, „Некои карактеристики...“, 86–87.

називајући Пироћанце и Враћанце Бугарима. Затим је одмах, познатим средствима претњи, застрашивања и новчаних казни одмах започела насилна бугаризација.¹⁷¹¹

Непосредно по доласку у Пирот, бугарски председник општине издао је наредбу 1. маја 1941. по којој су грађани морали у року од 10 дана све јавне натписе на српском језику да замене бугарским, уз обавезу да бугарски назив буде „коректан и естетски“. Нешто касније 3. јуна 1941. председник општине у Врању је издао наредбу којом је замена назива улица у граду. Од 105 улица колико их је тада било у Врању, 20 је добило бугарска, као и имена италијанских и немачких државника и политичара, а остале улице су добиле бројеве.¹⁷¹² У Скопљу Улица краља Петра добила је назив Улица цар Борис III; мост цара Душана понео је назив мост цара Бориса III; Вардарски кеј понео је назив пола „Хитлер“, а пола „Мусолини“; Улица краљице Марије прекрштена је у Улицу Краљице Јоане итд.¹⁷¹³ Бугарске власти донеле су наредбу 19. маја 1941. да се на читавом анектираном подручју морају променити имена улица. Највише су била заступљена следећа имена улица: Цар Борис III, Цар Симеон, Цар Крум, Цар Самуило, Цар Иван Асен II, Цар Фердинанд, Цар Аспарух, Царица Јоана, Кнез Симеон Трновски, Кнез Кирил, Кнегиња Марија Луиза, Свети Ћирило и Методије, Отец Пјасиј, Бачо Киро, Гоце Делчев, Тодор Александров итд.¹⁷¹⁴

Најзад, пештански радио, у својој емисији од 5. јуна 1943. објавио је да је у Бугарској образована једна специјална комисија са задатком да нађе бугарска имена за све градове, села и улице који су у том тренутку носили српске називе. Комисији је стављено у дужност да у најкраћем року уклони и измени све оно што је подсећало на „бившу Југославију“.¹⁷¹⁵

Православни свештеници српске националности били су као и учитељи, принуђени да напусте своје парохије, изузев мале групе која је по одобрењу Нишке епархије остала на анектираном подручју, али и они су за врло кратко време морали да се повуку. Масовни долазак бугарских свештеника омогућио је још интензивнији рад на ширењу пропаганде и на денационализацији. Један од примера како је вршена бугаризација од стране свештенства је било давање бугарских имена при крштењу. Списак личних имена су одабрале бугарске власти, а изгледао је овако: Лобен – Љубен; Лопка – Љупка; Којко – Гојко; Ранђел – Чедомир; Чавадар – Часлав итд. било је и случајева када су родитељи одбијали да детету дају „бугарско“ име. У таквим случајевима морали су да одаберу једно од наведених имена, било опште словенско или календарско име. Од поменутих имена, само имена Ранђел и Чавадар нису морала бити промењена, јер су сматрана словенским. Бугарске власти такође су тражиле да се са анектираних територија одмах доставе Министарству унутрашњих писаће машине са српским и грчким словима ради замене.¹⁷¹⁶ Такође су забрањена презимена на „ић“. Свако је морао на крај свог презимена да стави „ов“ или „ев“. С тим у вези све фирме које су имале називе који су се завршавали на „ић“ морале су се преправити на „ов“ или „ев“.¹⁷¹⁷

О каквој се бугаризацији локалног становништва радило можда најбоље говори извештај Обласног учитељског инспектора у Битољу Министру просвете од 18. фебруара 1942. године. Многе књиге и архиви на српском језику, као и географске карте су уништене по наређењу Обласног учитељског инспектора. Констатовано је да су деца која су похађала школе у овој области имала чисто српска имена, па је наређено да им се имена промене: Живан – Живко, Даница – Деница, Радмила – Ратка, Душан – Душко, Милутин – Милко итд.¹⁷¹⁸

¹⁷¹¹ АЈ, 103–160–582, „Стање у Пироту и околини под бугарским окупаторским властима“, 27. мај 1941, Београд.

¹⁷¹² АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 9; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 146; М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 93.

¹⁷¹³ АЈ, 383–9–5, *Izjava artiljerijskog kapetana I klase g. Gogovića F. Trajka o toku Jugoslovensko-nemačkog rata, kao i o vremenu posle ovoga.*

¹⁷¹⁴ Ѓ. Чакарјаневски, „Некои моменти...“, 97.

¹⁷¹⁵ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 10.

¹⁷¹⁶ М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 92–93.

¹⁷¹⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 190.

¹⁷¹⁸ Р. Терзиоски, „Неколку извештаја...“, 175–177.

Ипак, чини се да су чиновници на терену много брже и оштрије деловали него што су то бугарска влада и надлежна министарства желела. Главне државне институције залагале су се за латентнију бугаризацију народа, сматрајући пре свега, да је то становништво у суштини бугарско које је због „туђинског јарма“ заборавило свој прави идентитет. Писмо министарства унутрашњих послова које је упућено обласним директорима 8. августа 1941. мало боље појашњава ову ситуацију. У писму је наглашено да службеници поменутог министарства нису схватили „своју дужност у ново ослобођеним крајевима“ и да су они у неким местима поступали грубо према становништву, „поготово према оним Бугарима, који би нехотично проговорили по неку страну реч“. У даљем тексту стајало је: „... Треба имати у виду да је становништво новоослобођених територија скупо платило данак ропства, не само у материјалном погледу, него и у духовном. Бугарска реч, штиво и писмо били су строго забрањени и скривени од будног ока бугарског. Природно је да је то имало негативних последица у погледу матерњег језика. Особито ово треба подцртати за месну интелигенцију. Па када је тако, не трба да се љутимо према таквим Бугарима и будемо нерасположени према њима...“ Препоручивало се да службеници буду „учтиви, пажљиви и тактични“ и да што брже дођу у контакт са људима који су се изјашњавали као Бугари. Једном службенику, комесару за снабдевање, је чак замерено што је на вратима своје канцеларије ставио таблу са натписом „говорите бугарски“. Од обласних директора је на крају тражено да чиновнички апарат очисте од службеника који су били у служби Краљевине Југославије.¹⁷¹⁹

Други, поверљиви део писма био је оштрији. У њему је бугарским чиновницима и службеницима наређено следеће: 1. Да сви начелници обрате пажњу на своје потчињене и да прате њихов однос према становништву. 2. Најенергичније је забрањено да се употребљава на „бугарско становништво“ израз Србин, или „посрбљен или србофил и тсл“. 3. Забрањено је псовање „македонске мајке“, као и негативни поступци према локалном становништву. 4. Тражено је да службеници делују на становништво као да је бугарско и да орасположе становништво које је требало да гледа бугарску власт као нешто природно. 5. Лица које се не буду придржавала горе поменутих одредби имала су бити најстрожије кажњена.¹⁷²⁰

На читавом анектираном подручју најстроже је било забрањено ношење шајкача. У циљу што бржег увођења административног система на анектираном подручју Бугари су почели да издају њихове легитимације. Прво се почело са издавањем личних карата. На такав начин становништво је одмах принуђено да се изјасни као бугарско, у супротном изјашњавајући се да су Срби, Македонци или припадници неког трећег народа били би одмах подвргнути репресалијама. Уведен је и тзв. „открит лист“, односно дозвола за слободно кретање. Ову дозволу која је омогућавала кретање ван свог среза, односно места боравка, добијали су само они који су се изјаснили да су Бугари.¹⁷²¹ За све бугарске празнике грађани су морали на радњама и на кућама да истакну бугарске заставе. То је важило нарочито за бугарски национални празник Тирила и Методија који се славио 24. маја као слава бугарских учитеља. На свом јавним местима, установама и радњама морале су да буду истакнуте слике бугарског краља Бориса и његове супруге. Грађанима је наређено да учине „све“ како би град изгледао што свечаније. За неиспуњавање задатка предвиђена је казна у износу од 5.000 лева. Такође је забрањено штампање публикација на српском језику. С тим у вези, ради „сигурности“

¹⁷¹⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 110–111.

¹⁷²⁰ Исто, 112–113.

¹⁷²¹ Одређени југословенски држављани узимали су бугарски пасош из страха да не буду депортовани од стране Немаца. Одмах по окупацији југословенских крајева из Париза је бугарски посланик Никола Балабанов послао телеграм Министарству иностраних послова 25. априла 1941. Бугарском посланику су у Паризу рекли да су се многи југословенски држављани из Македоније „бугарског порекла“ јављали посланству у жељи да им се издају бугарски пасоши да их немачке окупационе власти не би слале у концентрационе логоре. Посланство није могло да издаје пасоше, али после темељног испитивања неки од њих су добили папире о њиховом бугарском пореклу. Балабанов је на крају тражио даље инструкције по овом питању. *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 24.

запечаћена су српска слова. Слично томе, лист „Бугарски запад“ одмах је у свом првом броју доносио чланак под насловом „Знате ли свој језик“.¹⁷²²

Бугарске власти су одмах на почетку своје делатности завеле строг режим у настојању да онемогући употребу српског језика. Строге и честе казне изазвале су револт становништва, услед чега је административна дирекција Министарства унутрашњих послова упутила поверљиво наређење захтевајући бољи однос представника власти према локалном становништву, тражећи толерантнији, али и тактичнији однос према „оним Бугарима који би нехотично проговорили по неку страну реч“. Министарство унутрашњих послова је упозорило подређене органе да треба „имати у виду да је становништво новоослобођених крајева скупо платило данак ропства не само у материјалном, него и у духовном погледу“.¹⁷²³

На сваком бугарском уџбенику из кога су деца учила биле су фотографије краља Бориса и његове породице. Ђацима је најстроже забрањена употреба српских речи. На анектираном делу Србије постојало је правило, које је уведено и у школама да се за сваку употребљену српску реч плаћао један лев. У неким школама у Пироту бугарски учитељи су ђацима обрачунавали казне и достављали рачун родитељима за наплату одговарајућег броја употребљених српских речи. На почетку сваког часа било је обавезно да ђаци прочитају на бугарском језику молитву „Оче наш“ и молитву краљу Борису. Ђаци су на улици морали да поздрављају бугарске учитеље, али и бугарске војнике и официре бугарским поздравом „за Блгарија“. Ђацима је било забрањено да се крећу улицама после 19 часова. Постојале су и контролне књижице за ученике који је сваки представник школске управе или бугарских власти могао у свако доба да затражи од ученика. У ову књижицу, одмах је могла да се убележи примедба за владање. Позната је била и специјална писмена оцена ученика у погледу њиховог националног и политичког расположења.¹⁷²⁴ Наредбом од 5. маја 1942. све школе на анектираном подручју морале су да промене име.¹⁷²⁵

Насилно спровођена бугаризација у наметању писма и језика добила је своје одјеке широм Европе. Шведски лист „Стокхолмс Тиднинген“ објавио је 24. маја 1942. две фотографије које су пренете из немачког часописа „Берлинер Илустриертер“. На њима се налазе југословенски грађани – одрасли људи из „Јужне Србије“ у бугарским школама. У тексту, пуном позитивних реакција, објављеном уз фотографије под насловом „Забавишта за одрасле“ каже се: „У малим селима Македоније народ је отпочео да иде у школе. Становници иду у бугарске школе и радују се као деца својим напрецима и учевношћу, иако морају да почну са азбуком... Једна мајка пише своме сину на фронту, он ће бити поносан што је добио писмо, а она поносна на своје ремек-дело у вештини писања. Бугарски учитељ не изгледа тако очаран... Неколико доста зрелих ученика надмећу се у знању и мењају погледе на краснопис и вештину стила“.¹⁷²⁶

¹⁷²² АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 9; АЈ, 103–160–582, „Стање у Пироту и околини под бугарским окупаторским властима“, 27. мај 1941, Београд; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 190–191, 202; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 27–28; М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 94–95.

¹⁷²³ М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 93.

¹⁷²⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 192–193.

¹⁷²⁵ Ѓ. Чакарјаневски, „Некои моменти...“, 97. Нови поредак захтевао је и нове мере и оснивање нових установа које су пре рата биле незамисливе. Тако су Румуни, сматрајући Влахе за припаднике њиховог народа, оснивале установе где су они чинили мању или већу групацију. Такав случај је био са Македонијом. Лист „Букарестер Тегеблат“ (*Bukarester Tageblatt*) јављао је 4. новембра 1942. да је декретом од 3. новембра румунског министра за народну културу основан одбор за надзор рада румунских школа и цркава у Македонији. Тај стални одбор од три члана био је врховна црквено-школска власт за македонске Румуне. Поред тога, дужност Одбора била је да изради нови статут румунских заједница у Македонији и да води евиденцију кретања румунског становништва. Министар културе могао је у будуће да именује наставнике румунских школа у Македонији само по предлогу овог Одбора. За чланове новог одбора постављена су три професора румунске средње трговачке школе у Солуну. АЈ, 103–94–363, *Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, London, 12. novembar 1942, pov. br. 503.

¹⁷²⁶ АЈ, 382–9–31, *Otpравnik poslova Ministarstvu inostranih poslova*, 25. maj 1942, pov. br. 150.

*

Програм однарођивања становништва са територија које су анкетирани од стране Бугарске подразумевао је и широку акцију против Српске православне цркве. У тој свеобухватној акцији која је наступила одмах по окупације југословенских територија бугарске власти су предузеле: 1) избацавање свештеника из цркава; 2) забрану црквених чиновних чинодејстава на црквенословенском и увођење црквених чиновних чинодејстава на бугарском језику; 3) све цркве са анектираног подручја потпале су под бугарску егзархију у Софији; 4) доведено је више стотина бугарских свештеника из Бугарске.¹⁷²⁷ Богослужења бугарских попова обавезно су била пропраћена пропагандном реториком који је за циљ имала денационализацију и бугаризацију локалног становништва.¹⁷²⁸

Чак је и бугарски митрополит Стефан, доскорашњи поборник југословенско-бугарског пријатељства и сарадње, приликом парастоса Дамјану Грујеву једном од оснивача ВМРО одржао говор у цркви Свете Недеље у Софији. Митрополит је у свом говору одао пошту творцу македонског комитета Грујеву величајући његове напоре и заслуге за ослобађање Македоније.¹⁷²⁹ Одмах по окупацији и по успостављању црквене мреже на анектираном подручју бугарски црквени великодостојници учинили су посету немачком и италијанском посланику у Софији предавши им у име бугарске цркве писмо у коме је изражена захвалност Немачкој и Италији. У посети су били видински епископ Неофит, врачански епископ Пајсије и пловдивски епископ Кирил. У исто време председник Светог Синода предао је немачком и италијанском посланику извесну суму новца као „поклон бугарске цркве“ немачки и италијанским рањеницима.¹⁷³⁰

У давању изјава великобугарског карактера предњачио је врачански епископ Пајсије који је за време свог боравка у Берлину у фебруару 1942, дао је једну изјаву немачкој штампи, коју је пренела „Зора“ од 1. марта 1942, а у којој је, између осталог, рекао: „Хвала Богу, снови бугарског народа да се отклони Нејски диктат који је расцепао живу народну снагу и бацио у ропство велики део наше отаџбине благодаревши победи храбре немачке војске испунили су се. После повратка наше славне Добруце данас и Македонија и Поморавље налазе се уједињене Бугарске. То поставља цркви нове задатке. Предстоји нам напоран рад. Црква има да врши своју свакидашњу мисију, да скупи снаге народа и да их збије око престола љубљеног краља да си учврстило народно уједињење. Свети Синод предузима све мере да би црква испунила своју мисију у том правцу“.¹⁷³¹

Бугарска православна црква изнела је свој став у софијском гласилу „Блгарски југ“ од јануара 1942. године. Њихов став остао је непромењен током читаве окупације, а могао се сагледати из следећих речи: „Ми бисмо могли...крстом да постигнемо циљеве око рашчишћавања националних питања...као што је то у домену политике и државе, штавише могли бисмо преко религије да рашчистимо у нашу корист овај национални амалгам...време налаже, као и у другим областима живота, тако и у области религијске управе, да се створи целовит план за постигнуће јасно одређених циљева...“¹⁷³²

Доласком бугарских свештеника и успостављањем бугарске црквене мреже на анкетираним подручјима могло се приступити бугаризацији кроз образовни систем путем цркве. У том циљу бугарски попови у школама оснивају тзв. „христијанска друштва“ као основне ћелије васпитања омладине у бугарском духу. Ова друштва била су организована према узрастима деце: дечја, ученичка, омладинска и студентска. Руководиоци ових друштава били су бугарски учитељи, а у читав програм била је укључена и бугарска полиција, као и бугарско

¹⁷²⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 210.

¹⁷²⁸ Видети: АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 10.

¹⁷²⁹ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 10–11.

¹⁷³⁰ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 11.

¹⁷³¹ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 12.

¹⁷³² F. Ćulinović, *n. d.*, 601.

Министарство просвете.¹⁷³³ Поред тога, у црквама су уклањане фреске српских светаца, нарочито Светог Саве, а на њихово место углавном је стављан портрет краља Бориса.¹⁷³⁴

Нарочито треба скренути пажњу на неколико сачуваних докумената који рефлектују у каквом су се стању нашли српски свештеници и то одмах по отпочињању немачке агресије на Југославију. Изјаве српских свештеника сведоче о томе да су им животи озбиљно били угрожени и да су по наредбама бугарских власти морали да одмах напуштају своје парохије. Живојин Спасић, свештеник из Штипског среза побегао је у Лесковачку парохију је 7. априла 1941. године. По његовим речима побегао је, јер су се Македонци спремали да побију Србе чим југословенска војска напусти своје положаје, а окупаторска војска их заузме. У страху да не буде убијен, он је кренуо да бежи ка грчкој граници, али му је пут био пресечен, па се вратио у унутрашњост Македоније и то у Кавадар. У Кавадару је прочитао „македонску прокламацију“ у којој народ позиван да се Македонија очисти од Срба. Тај позив на линч једног народа га је додатно заплашио и он је већ 12. априла био у Св. Николи. Тома Павличкић свештеник из Црне Горе наговорио га је да што пре побегне у Србију. Причао му је да су по Македонији кренули да убијају све што је српско и да су њега поштедели, јер је био родом из Црне Горе. Ту је и од једног монаха сазнао да су поједине свештенике лично убило локално становништво. Крећући се по унутрашњости Македоније линијама којима се повлачила југословенска војска Живојин Спасић се у једном тренутку обрео и у селу Павлишеву (Овчеполски срез) где је по његовим речима владала општа радост становника овог села, „зато што су ослобођени од Срба“. Дана 13. априла стигао је у Куманово, које је већ било окићено немачким и бугарским заставама. Свештеник се присећао да су у Куманову Срби морали да се крију, јер су сви, у том хаотичном стању, имали „одрешене руке“ да их убију. Сутрадан, пролазећи кроз Прешево, приметио је да су Шиптари („Арнаути“) пљачкали и убијали југословенске војнике. У Врању, наишао је на охолост локалног српског свештенства. Поједине свештенике који су се повлачили кроз Врање „браћа у Христу“ нису хтели да приме на преноћиште. Тек од Владичиног Хана ситуација је била мало повољнија, а Живојин Спасић морао је да чека све до Лесковца где је стигао после 15 дана и добио ручак и постељу. До тад је добијао само хлеба и воде док је спавао по шупама и плевњима.¹⁷³⁵

Поступање бугарских власти према нашим епископима и црквеним установама можда се најбоље види из случаја са митрополитом Јосифом и митрополијом СПЦ у Скопљу. Бугари су забранили митрополиту Јосифу да долази у Саборну цркву. Ова забрана је мотивисана тиме што у цркви Светог Спаса која је припадала СПЦ још у време турске владавине требало да служи архимандрит Стефан из Софије који је у исто време одређен и за старешину цркве. После ове забране бугарске власти су извршиле претрес у митрополији, поставиле стражу пред зградом и онемогућиле сваки контакт са митрополитом Јосифом. На овај начин митрополит је био формално интерниран све док најзад није протеран преко „границе“.¹⁷³⁶

Сагледавајући претходна сведочења може се закључити да се у Македонији пре напада Немачке на Југославију појавио и развио код једног дела локалног становништва који је себе сматрао Бугарима „петоклонашки“ став. Скоро све је инструисано и рађено преко одређених установа у Бугарској. Ипак, рапидно распадање југословенских јединица и конфузија која је завладала скоро да није могла бити праћена. У таквим околностима, долазило је до честих „импровизација“ везаних за одређене појединце, групе или установе. Тако рецимо, у сведочењима избеглог свештенства често можемо наћи да су њихове позиције до коначног доласка бугарских војних и цивилних власти заузимали распопи, који су касније и више него добро послужили бугарској цркви око коначног преузимања епархија. Такав случај забележен је у парохији у Царевом Селу, епархији Злетовско-струмичкој, када је Душану Миловићу, који је активно учествовао у Априлском рату парохију преузео распоп Риста Арсић. Касније је преко њега лако прешла функција на бугарско свештенство.¹⁷³⁷

¹⁷³³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 255–256.

¹⁷³⁴ Р. Костадиновић, *н. д.*, 69.

¹⁷³⁵ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 211–213.

¹⁷³⁶ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 12–13.

¹⁷³⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 222–224.

Бугарски свештеници су већ до половине 1941. преузели места српским. Бугарски митрополит Охридско-битољски Филарет службено је преузео манастир светог Наума у месецу јулу. Пробугарски лист Македонствујућих који је излазио у САД „Македонска Трибуна“ писао је са доста емотивно и субјективно величајући долазак бугарске цркве у ове крајеве: „... Пред манастиром су га (Филарета) дочекали бугарски монаси у црквеним одежама, држећи иконе као и многи Бугари из околних села... Мало доцније стигла су четири велика аутобуса са гимназијским ђацима, који су дошли на поклоњење светим остацима светог Наума... После службе митрополит је одржао говор, а једна учитељица (је) говорила о историји и важности манастира 'за цео бугарски народ и његову културу'. Установљено је, при прегледу манастирске имовине, да су српске власти и калуђери сакрили сва документа, која доказују бугарско порекло манастира и његову историју“.¹⁷³⁸ Слично је „Македонска Трибуна“ писала у свом броју од 15. новембра о посети неврокопског митрополита Бориса свог родног места код Ресена септембра 1941. године. Он је ту провео четири дана а „дочекан је и угошћен од својих сељана и народа из околине“: „... Том приликом митрополит Борис је изјавио да је родно село напустио пре 40 година, а последња његова посета била је 1916. године 'за време великих бојева'. 'Сада сам дошао', рекао је митрополит: 'да се поклоним гробовима својих предака који су погинули као револуционари'.¹⁷³⁹ Митрополит Борис чиновно дејствовао је и приликом свечаности посвећене борцима „за ослобођење Македоније“ у Царевом Селу како је преносило „Утро“ од 1. маја 1943. године.¹⁷⁴⁰

Злочине није избегао ни манастир Студеница, као ни села у његовој близини. Дана 10. марта 1943. четници Машана Ђуровића су испред манастира заробили и одвели са собом 12 бугарских војника. Трагајући за њима, Бугари су малтретирали монахе из Студенице и извршили паљења у околним селима. Том приликом запаљено је између 80 и 110 кућа. Само вештом дипломатијом старешине манастира који је успео да са Машаном Ђуровићем договори пуштање бугарских војника, већа трагедија је избегнута. Међутим, због неколико окршаја између четника и Бугара, монаси су још неколико пута малтретирани. Све је потрајало до 15. марта, током ових дана највише је страдао сам манастир који је опљачкан и полупан.¹⁷⁴¹

Комисија за утврђивање ратне штете утврдила је после рата да је бугарски окупатор потпуно уништио 47 цркава и манастира, а оштећено је 39 цркава и 12 цамија. Из манастира и цркава однесени су опрема, књиге и разни црквени документи и повеље. Код неких манастира оштећени су или однесени иконостаси, свећњаци од сребра и лустери од кристала. Бугарски окупатор није штедео ни гробља. Многи надгробни споменици оштећени су на гробљима у Скопљу, Прилепу, Охриду, Врању, Пчињи, Куманову и другим местима.¹⁷⁴²

*

Веома важно место у бугаризацији било је уништавање историјских и културних споменика на анектираном подручју. Ипак, проширивањем окупационе зоне и доласком бугарске војске у друге крајеве Србије забележени су исто тако, случајеви уништавања културних и историјских добара, што је сведочило не само о државној политици нео и о личним анимозитетима бугарских војних и управних власти према српском народу. На анектираном подручју уништени су споменици културе – зидине старог града у Скопљу, Прилепу, Охриду, Нишу, Белој Паланци, Врању и др. Порушени су и споменици и уметничка дела: споменици краља Петра и краља Александра у Скопљу, рад вајара Антуна Аугустинчића,

¹⁷³⁸ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 48. Видети: АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 12; ДА – Ловеч, ф. 122к (Ловешка митрополија – Ловеч), оп. 1, а.е.295, л. 5а; ДА – Ловеч, ф. 122к, оп. 1, а.е.295, л. 6.

¹⁷³⁹ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 12; АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 29. novembar 1941, k. str. pov. br. 40.

¹⁷⁴⁰ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 12.

¹⁷⁴¹ ДАС, БИА, IV/52. Видети: ВА, НДА, к. 26П, ф. 8, д. 23.

¹⁷⁴² Nikola Živković, „Pljačka i uništavanje prosvetnih, naučnih i zdravestvenih ustanova i spomenika kulture od strane Bugarske na području Makedonije i južne Srbije u Drugom svetskom ratu“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1982, 336–337; N. Živković, *Ratna šteta...*, 171–172.

монументални споменик од Долинара, једна бронзана биста у Скопљу, костурница бораца палих за време Балкански ратова „Зебрњак“ код Куманова и др.¹⁷⁴³

Бугарска војска демолирала је цео иконостас у дуборезу из манастира Поганово код Пирота и однела у Софију. Новембра 1941. Бугари су покушали да минирањем сруше споменик ослободиоцима у Пироту. Споменик је само делимично оштећен. Неколико дана касније бугарски војници су, опет ноћу, поставили скелу уз споменик и скинули са њега орла. У Врању је бугарска војска срушила споменик посвећен борцима у Балканским ратовима тзв. „Чика Митин“ споменик. Споменик је отеран у Софију где је претопљен. Вајар Тома Росандић, који је првобитно радио овај споменик, на захтев Врањанаца поново је направио исти споменик који је постављен на истом месту након Првог светског рата. Поновном окупацијом овог краја 1941, бугарска војска је поново срушила „Чика Митин“ споменик. Након завршетка Другог светског рата „Чика Митин“ споменик поново је постављен на истом месту. На улазу у Врање после Првог светског рата подигнут је споменик родољубима који су на зверски начин убијени од бугарске војске. За време окупације, у Другом светском рату, бугарска војска је до темеља срушила овај споменик. После ослобођења, међутим, Врањанци су исти споменик подигли на истом месту. Штета је начињена и гимназији у Врању. На фасади гимназије постојали су рељефне скулптуре просветитеља и писаца: Вука Караџића, Доситеја Обрадовића, Петра Петровића-Његоша, Јосипа Јураја Штросмајера, Бранка Радичевића, Франца Прешерна и Боре Станковића. Чим је дошла у Врање 1941. бугарска војска је ове скулптуре уништила. Бугари су такође након анектирања територија у југоисточној Србији, како би приметили трагове својих злочина у Првом светском рату срушили спомен костурницу у Сурдулици.¹⁷⁴⁴ У Црној Трави бугарске окупационе власти уништиле су споменик на платоу код општине који је подигнут 1926. године. У питању је била пирамида од белог мермера на чијем врху се налазио црни орао. Споменик је био посвећен „ратницима за ослобођење и уједињење 1912 – 1918“. Споменици су оштећени и у околним селима око Црне Траве: на Тумби, Чобанцу, у Броду итд.¹⁷⁴⁵

Током 1942. и 1943. бугарске јединице из састава 1. окупационог корпуса које су биле стационаране на Опленцу поред цркве нанеле су велике штете: оштетиле су уметнички рад резбаријум „Тајна вечера“, израђен од седефа. Бугарски војници су узели седеф и од њега правили корице за перорезе. Од резбарије су однели највећу фигуру од седефа. Са грба „На престолу“ скинули су златни мозаик. Од овога мозаика бугарски војници су правили украсе за прстење и други накит. У нишкој Тврђави потпуно су порушили спомен-костурницу подигнуту после Првог светског рата Бугарски војници су покушали да сруше и „Ћеле кулу“ у Нишу. Међутим, у томе су их омеле немачке војне власти.¹⁷⁴⁶

Поред тога, бугарске власти формирале су специјалне групе чији је задатак био да прегледају све архивске фондове који су се налазили на анектираној територији и заплене или униште све архивске документе који нису истицали бугарско историјско право на ову територију. Слична судбина задесила је и све библиотеке и њихову опрему. Уништени су и природњачки музеји у Скопљу и Струги.¹⁷⁴⁷ Дирекција за националну пропаганду преко бугарских цивилних власти још почетком 1941. наредила је да сви грађани који располажу књигама и архивским материјалима на српском језику предају све материјале такве врсти најкасније за 15 дана. Дирекција Народне библиотеке у Скопљу издала је наређење 27. августа 1942. по коме је свако лице које је задужило књиге и архивски материјал на српском језику дужно да до 15. септембра исте преда, односно врати библиотеци. Исто наређење важило је за

¹⁷⁴³ N. Živković, „Pljačka i uništavanje...“, 336; N. Živković, *Ratna šteta...*, 170.

¹⁷⁴⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 194–198.

¹⁷⁴⁵ Р. Костадиновић, *н. д.*, 68–69.

¹⁷⁴⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 194–198.

¹⁷⁴⁷ N. Živković, „Pljačka i uništavanje...“, 334–336; N. Živković, *Ratna šteta...*, 168–170.

оне који су држали књиге и списе на српском језику. За лица која се не би одазвала овом позиву одређене су најоштрије казне.¹⁷⁴⁸

Уклањање књига и списа на српском језику било је санкционисано специјалном наредбом бугарског Министарства за трговину. У овој наредби стајало је да се све „српске књиге и архиве бивших српских општинских и аутономних установа“ имају уништити или да се сачувају како би се прерадили у фабрици хартије, осим архива државних установа: „Министарства правосуђа, Министарства железница, Главне дирекције поште и телеграфа, Министарства унутрашњих послова. Спаљивање књига углавном је вршено јавно на трговима у градовима, често у присуству доведених ђака и грађана. Обично су се око запаљених књига певале бугарске националне песме и химна, играло коло и свирала музика. Уз спаљивање књига и списа на српском језику вршено је истовремено давање књига на бугарском језику које су као главну тему имале негирање српске националности.¹⁷⁴⁹

Истовремено за спаљивањем српских књига, библиотеке и читаонице плански су се пуниле бугарском пропагандном литературом. У писму повереничког одбора читаонице „св. Кирил и Методије“ у селу Чепино код Пазарџика од 17. маја 1941. становништво Македоније је замољено да врши поклањање књига, а уједно је објављен списак од 50 поклоњених наслова који су већ смештени у читаоници.¹⁷⁵⁰

У том смислу ваља поменути одређена дела која су због пропагандног карактера налазила своја места на полицама библиотека на анектираној територији. У књизи која се први пут појавила у Атини под називом „Историјске промене у Македонији од најстаријих времена па до данас“ писац, извесни Алмаз, је тврдио да већину македонског становништва представљају Бугари и да су Грци били углавном насељени у јужној Македонији, али да су се разишли по средњој и северној Македонији. Бугари су живели у средњој Македонији, Власи су били мешано расути по целој Македонији, а Арнаути у Албанији, Епиру и Корчи. Турци су имали мала насеља Срби су живели у косовском крају. Хришћанско становништво је према Алмазу било распоређено на следећи начин: Битољ – 8.844 Бугара егзархиста, 6.300 Бугара патријаршиста, 72 Србина, 7.200 Влаха, 100 Грка и 120 Арнаута; Воден – 3.600 Бугара егзархиста, 6.289 Бугара патријаршиста, 100 „србијешчи се“ патријаршиста и 39 Влаха; Лерин – 800 Бугара егзархиста, 3.544 Бугара патријаршиста, 72 Влаха; Струмица – 1.800 Бугара егзархиста, 4.400 „грчешчи се“; Серез – 360 Бугара егзархиста, 2.200 Бугара патријаршиста.¹⁷⁵¹

Југословенски генерални конзулат у Цариграду доносио је информације од почетка 1944. да је о „Јужној Србији“ објављено неколико књига које су за циљ имале да локално становништво представе као бугарско. Тако је у издању библиотеке „Бугарска књига“ у Софији објављена књига под насловом „Македонија и њена чежња за слободом“ од Христа Шалдева. Писац ове књиге био је дугогодишњи учитељ у „Јужној Србији“ као и члан покрета за присаједињење „Јужне Србије“ Бугарској. Још у предговору ове књиге писац истиче да му је циљ био да пружи млађим бугарским генерацијама преглед географско-историјских података о Македонији и њеној тежњи за слободом. Књига је била подељена у 14 глава. Кроз њу се читалац упознаје са границама Македоније, са њеним планинама, језерима, рекама, шумама, минералним богатством, поднебљем, путевима итд. У једној посебној глави, писац је изложио прошлост македонских Бугара и њихову борбу за слободу Македоније, а исто тако она је илустрована фотографијама првака македонског револуционарног покрета.¹⁷⁵²

Југословенки Генерални конзулат у Цариграду обавештавао је током марта 1944. тадашњег председника владе Божидача Пурића и о другим делима које су за циљ имале ширење бугаризације међу локалним становништвом Македоније. Тако је председник владе

¹⁷⁴⁸ АЈ, 103–94–363, v. d. pomoćnik ministra Ministarstvu prosvete, pov. br. 839; АЈ, 380–1–5, 14. septembar 1942, pov. br. 155.

¹⁷⁴⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 257–258.

¹⁷⁵⁰ ДА – Пазарџик, ф. 403к (Народно читалище „Св. Кирил и Методиј“–с. Чепино, Пазарџишко), оп. 1, а.е. 13, л. 2.

¹⁷⁵¹ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 3, л. 39.

¹⁷⁵² АЈ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Božidar Puriću, predsedniku kraljevske vlade, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 13. januar 1944, p. str. ov. Br. 25.

обавештен да је лист „Целокупна Блгарија“ од 12. фебруара објавила чланак под насловом: „Учешће Македоније у бугарском духовном животу – две историје бугарске литературе“. У чланку је између осталог писало следеће: „Последње две-три године објављене су две историје бугарске литературе, једна од Малча Николова под насловом 'Историја бугарске литературе' и друга од Георги Константинова под насловом 'Нова бугарска литература'“. Скопски лист донекле је искритиковао дело Малче Николова, због тога што није донео закључак да су „творци нове и најновије бугарске књижевности“, између осталог и из „бугарских предела“ из Македоније. Са друге стране, иако је и књига Георгија Константинова донекле искритикована, за њу су у генералном смислу дате позитивне оцене. У књизи су разматрани живот и делатност Оца Пајсија, Кирила Пејчиновића, Јоакима Крчовског и др.¹⁷⁵³

Током марта 1944. бугарске новине су објавиле да се у библиотеци у Старој Загори чува неки препис Пајсијеве историје из 1837. године. У овој историји, према писању бугарске штампе, износили су се нови докази о томе да је Македонија одувек била бугарска земља и да су Срби стварали чисто тенденциозну литературу. Аутор ове историје тврдио је да се Бугарска дели на четири дела: Мезија, Тракија, Македонија, Дарданија. Према овој историји која је коришћена у пропагандне циљеве следећи градови сматрали су се чисто бугарским: Дојран, Радовиште, Крива Паланка, Винаца, Струмица, Штип, Кочане, Кратово, Тиквеш, Велес, Скопље, Приштина, Охрид, Битољ, Прилеп, Нови Пазар, Ђаковица, Призрен, Тетово, Дебар.¹⁷⁵⁴

У издању бугарског министарства народне просвете објављена је и књига под насловом „Град Штип“ од стране новинара Петра Завоева. Завоев је рођен у Сплиту, а живео је као емигрант у Бугарској. Завоев је рекао да ова књига представља потпуну историју града Штипа, али да она представља дело са циљем да се код Бугара из старијих крајева и из Македоније учврсти вера у вечну судбину града Штипа, који је „очувао свој национални облик и после проливених потоцима крви за време последњих 50 година у борби својих злих поробитеља“ У овој књизи нарочито су се истицала следећа поглавља: положај Штипа, његов економски положај, његова прошлост, духовно буђење и просвета, револуционарне борбе за политичку слободу итд. Књига садржи „податке“ о историјској припадности Штипа и Овчег Поља Бугарској: писац је посветио пажњу просветној бугарској делатности у Штипу и поменуо је имена просветних радника Јосифа Ковачева, Александра Оручова, Димитри Бељанова, Михаила Ковачева и др. за које каже да служе за углед не само Штипу него и целом бугарском народу. Затим се износила и борба Штипљана за самосталну бугарску цркву и љубав према њој. „Целокупна Блгарија“ је о овој књизи писала следеће: „У Македонији не постоји ни једно село, ни једна паланка или град, који нису дали свој обилни крвави данак за општу бугарску ослободилачку идеју. Ако по величини борбе и датим жртвама треба да се одреди ранг, неоспорно је да Штипу припада прво место. Штип је Јерусалим за ослободилачку борбу македонских Бугара. Ова књига заслужује да буде широко распрострањена и читана од свих слојева у нашем народу, јер она није само дело о Штипу, његовој прошлости и подвизима, него она представља споменик осећања и љубави коју сви Бугари гаје према Штипу, који је, поред Тодора Александрова, дао и Мишу Развигора, бугарског Хуса за веру у ослобођење“. У издању библиотеке „Целокупна Блгарија“ у Скопљу је објављена је и књига Вељка Спанчева под насловом: „Трговачки облик Македоније“. Поред трговачких проблема, које писац третира, он се осврнуо и на политички преглед Македоније изневши бугарску националну црту Македоније, затим њену прошлост, садашњост и будућност.¹⁷⁵⁵

Поред пуњења библиотека и читаоница бугарском пропагандном литературом, бугарска влада и надлежне установе кренуле су у једну ширу кампању евидентирања и уређивања гробних места особа које су се у претходном периоду бориле на страни Бугарске. Министарство унутрашњих послова је у том смислу послало писмо околијским управницима и сеоксим кметовима 21. децембра 1941. у којем је тражено да трагају за гробова „оних који су пали за

¹⁷⁵³ АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасадe Председнику владе, Carigrad, 29. mart 1944, p. pov. br. 82.

¹⁷⁵⁴ АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасадe Председнику владе, Carigrad, 27. mart 1944, p. pov. br. 76.

¹⁷⁵⁵ АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасадe Боžидару Puriću, predsedniku kraljevske vlade, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 13. januar 1944, p. str. ov. Br. 25.

отаџбину“ у „новоослобођеним крајевима“. У трагању најпре је требало интервјуисати старија лица и свештенике, прегледати црквене књиге и архивску грађу. Затим је требало, након проналаска гробова, урадити скице и фотографисати их, а нарочито је требало фотографисати натписе на крстовима. На крају је требало рашчистити гробна места и околину, оградити и уредити гробове. Прво је требало пронаћи гробове бугарских официра, подофицира и војника који су погинули у Балканским ратовима и Првом светском рату. Требало је израдити спискове који су требали да садрже следеће одреднице: чин, име и презиме, место рођења, у којој војној јединици је служио, датум и место погибије. Такође је тражено да се израде списи погинулих немачких војника у Првом светском рату и у текућем рату са следећим одредницама: чин, име и презиме, којој јединици је припадао, када и где је погинуо, где се налазило гробно место, скица и фотографија гробног места или хумке. Кореспонденција је требала да се врши преко Штаба војске и Одељења за војни музеј и споменике.¹⁷⁵⁶

Систем бугаризације био је оличен и у подизању споменика виђенијих људи из бугарске историје. На тргу у селу Дивле августа 1941. откривена је спомен-чесма са рељефом „легендарног скопљанског војводе“ Лазе Дивљанца који је „погинуо од српске жандармерије“ 1924. године.¹⁷⁵⁷ „Македонска Трибуна“ јављала је у свом броју од 6. новембра да је у Кавадару у септембру 1941. основан одбор за подизање споменика „легендарном пуковнику“ Борису Дрангову, „великом сину Скопља и једном од најомиљенијих бугарских личности. Дранговљева песма је одржала бугарски дух у Македонији под српским игом“.¹⁷⁵⁸ Дана 29. новембра бугарска влада одлучила је да подигне споменик „бугарском ратнику“ на Царибродским гробљу и спомен чесму крај споменика која је имала рељефну скулптуру кана Аспаруха.¹⁷⁵⁹ Неколико недеља касније, постављено је још једно обележје бугарским војницима у Србији. Дана 13. децембра Немци су у Нишу поставили спомен плочу на војном гробљу у спомен 50 бугарских војника палих у Нишу за време Првог светског рата. Приликом постављања спомен плоче одржана је бугарско-немачка војничка свечаност.¹⁷⁶⁰ У Цариброду је на градском гробљу током окупације био сахрањен велики број бугарских војника и официра. Бугарске власти обележиле су ове гробове великим спомеником на коме је писало: ови се родише, живеше и умреше за велику Бугарску“. Овај споменик срушен је тек 1953. године.¹⁷⁶¹ Укупно је сахрањено 239 војника, подофицира и официра, од тога је 85 премештено за Бугарску за време окупације.¹⁷⁶²

На крају, Министарство просвете ДФЈ и Државна комисија за ратну штету су до средине септембра 1945. израдили елаборате ратне штете причињене на „територији окупираној од стране Бугарске“. Ефективна и културна вредност штете израчунати су у динарима и доларима за 1938, а у доларима за 1941. годину. У рекапитулацији дате су следеће цифре. Бугарски окупатор је школама нанео штету у износу од 4.372.352 долара (из 1941.) ефективне вредности и 1.657.387 долара културне вредности. Даље је нанео штету културно-научним установама у износу од 1.540.084 долара ефективне вредности и 8.449.148 долара културне вредности. Историјским споменицима и уметничким предметима нанета је штета у износу од 1.702.225 долара ефективне вредности и 7.723.375 културне вредности. Верским установама учињена је штета од 2.158.745 долара ефективне вредности и 10.782.819 долара културне вредности. Установама министарства народне одбране нанесена је штета од 290.530 долара ефективне вредности и 511.830 долара културне вредности.¹⁷⁶³

¹⁷⁵⁶ ЦДА, 264к, оп. 1, а.е.124, л. 210.

¹⁷⁵⁷ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 20. oktobar 1941, k. str. pov. br. 36; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 34.

¹⁷⁵⁸ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 10. novembar 1941, k. Str. pov. br. 40.

¹⁷⁵⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 52; 3. Тодорова, н. д., 419, 426–427.

¹⁷⁶⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 58.

¹⁷⁶¹ ДАС, БИА, IV/42.

¹⁷⁶² Видети: *Българите от Западните покрайнини...*, 595–604.

¹⁷⁶³ АЈ, 54–3–14.

2.3.2. Решавање јеврејског питања

2.3.2.1. Бугарска подлеже немачкој расној политици

Историја Јевреја из Југославије током Другог светског рата оличен је у геноциду који је над њима извршен од стране окупационих снага Немачке и њених сателита – суседних држава и квислиншких творевина створених на подручју Југославије. Милан Кољанин тврди да је од преко 81.000 Јевреја (0,5% југословенског становништва 1941. године), рат преживело 15.000, док је од 3.000 јеврејских избеглица у Југославији преживела само неколицина. Геноцид над Јеврејима спровођен је плански и систематски. Највећи број Јевреја био је настањен у градовима што је било у вези са њиховим занимањима, па је због тога било релативно лако спровести њихово регистровање, контролу, ограђивање и напослетку депортацију. После и у току интернирања Јевреја, уништавани су њихови храмови, културни споменици, гробља, а имовина је бесомучно пљачкана. Јевреји, углавном Сефарди, коју су се на почетку окупације нашли под бугарским законима сматрани су за најсиромашније у Југославији, а уједно и најмање повезане са осталим јеврејским верским заједницама.¹⁷⁶⁴

Антисемитизам није био распрострањен у Краљевини СХС/Југославији и сводио се на појединачне случајеве. „Јеврејски лексикон“ који је излазио у Бечу бележио је 1927. само седам редова о антисемитизму у Краљевини СХС и то махом на простору Хрватске. Антисемитизам испољавао се код појединих политичара и установа у „изради“ нове југословенске идеологије или у чаршији у вези са економским или конкурентним разлозима. Од „минхенског пуча“ 1923. јачао је антисемитизам код Немаца и Јевреја у Југославији. Двадесетих година XX века забележени су и случајеви у јужним деловима Југославије, када су лидери ВМРО присиљавали Јевреје да дају огромне приходе њиховом револуционарном фонду за ослобађање Македоније од „српског и грчког господства. За време владе Милана Стојадиновића антисемитизам је ојачао. Лист „Балкан“ који је био под контролом председника владе скоро за све унутрашње проблеме кривио је Јевреје. Слични текстови појављивали су се и у „Хрватској стражи“, „Младој Хрватској“ и др, али и код неких мањих политичких партија као што је био „ЗБОР“ или „Хрватска странка права“. Антагонизам против Јевреја испољавале су и одређене клерикалне организације, како римокатоличке, тако и оне православне. Институционализовање антисемитских закона у Југославији дошло је због великог притиска Немачке која је већ посредним или непосредним путем утицала на све земље на југоистоку Европе да уведу одређене антијеврејске законе. У „Службеним новинама“ 5. октобра 1940. објављене су две антијеврејске одредбе са законском снагом: Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радња са предметима људске исхране и Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, виших, средњих, учитељских и других средњих школа (*numerus clausus*).¹⁷⁶⁵

*

Антисемитизам у Бугарској није био распрострањен и укоренен. Забележени су само поједини случајеви. Средином тридесетих година XX века ситуација у овој земљи почела је да се мења. У држави су све више почеле да се заступају реваншистичке тежње, а државно уређење почело је да поприма ауторитативан облик. Радикалне заокрети отелотворили су се у оснивању профашистичке организације „Браник“ 1936. која је за крајњи циљ имала стварање „Санстефанске“ или „Велике“ Бугарске. За касније решавање јеврејског питања врло је важно да су лидери „Браника“ у том периоду били су професор Асен Кантарџијев, будући вођа

¹⁷⁶⁴ Видети: Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 2008.

¹⁷⁶⁵ Више: Владимир Јанев, *Историја на Евреите во Македонија (1700–1912 година)*, Скопје 2018; Duško Konstantinov, „Bitoljski Jevreji i VMRO“, *Jevrejski almanah*, (1963–1964), 92–95; М. Кољанин, *н. д*; Љубомир Косијер, *Јевреји у Југославији и Бугарској*, Загреб-Београд-Љубљана 1930; Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918–1941*, Београд 1997; Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, Београд 1998, 23–55; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980, 5–54.

организације „Ратници“ и правници Петар Габровски и Александар Белев.¹⁷⁶⁶ Касније је Габровски постао министар унутрашњих послова и народног здравља у влади Богдана Филова, а Александар Белев водио је Комесаријат за јеврејска питања.¹⁷⁶⁷

Почетком 1939. године у Софији су одржане прве демонстрације под паролом „Не купујте од Јевреја“. Следиле су владине мере, па је маја 1939. донета наредба да сви страни Јевреји морају напустити Бугарску у року од две недеље. Наредба је пролонгирана, па је тек почетком 1940. протерано неколико стотина страних Јевреја. Такође је наређено отпуштање „неаријеваца“ из предузећа која су заступале немачке интересе.¹⁷⁶⁸

Организација „Браник“ као и националистичке и профашистичке организације „легионари“ и „ратници“, али и друге мање организације антисемитског карактера штампали су брошуре и делили књиге које су Јевреје представљале у врло негативном светлу. Оваква литература није нашла дубљи корен у народу. „Ратници“ су 19. на 20. септембар 1939. организовали бугарску „кристалну ноћ“. Полиција се није мешала док су чланови ове групе демолирали јеврејске радње и магацине у бугарској престоници. Нарочито су страдали јеврејски дућани у улицама Дондуков, Марија Лујза, Леге и Трговска. У овој акцији нико није био рањен, а бугарско јавно мњење осудило је овај догађај називајући га скандалом и инцидентом.¹⁷⁶⁹ „Ратници“ и „легионари“ нападали су људе који су јавно критиковали Нирнбершке законе. Тако је 1938. нападнут бугарски биолог Методи Попов велики противник псеудонаучних теорија нациста.¹⁷⁷⁰ Њима су се супротставили комунисти. У својим памфлетима позивали су на борбу против антисемитизма и фашистичких организација какве су биле „легионари“ и „ратници“, али и против „репресивног режима“.¹⁷⁷¹

У складу са Нирнбершким законима и наступајућим агресивним национализмом и расизмом који се у другој половини тридесетих година XX века ширио из Немачке многе земље су донеле антисемитске законе.¹⁷⁷² Такав тренд није мимоишао ни Бугарску. На предлог Министарства унутрашњих послова и народног здравља, 21. јануара 1941. донет је Закон о заштити нације и поред жестоке, и дуготрајне побуне скупштинске мањине.¹⁷⁷³ Два дана касније, 23. јануара Закон је био објављен у Државном веснику. У њему је изражен сегрегациони однос према Јеврејима, односно како се изричито каже „лицима јеврејског порекла“. Као лица јеврејског порекла обележени су сви чији је један родитељ Јеврејин. Међутим, у овом Закону нису јеврејског порекла лица која су примила хришћанство као своју прву религију. Закон је био директно усмерен против Јевреја, захтевала се њихова строга евиденција, јављање властима, ограничење делатности и поседовање имовине.¹⁷⁷⁴ Сваки Јеврејин требао је од ступања закона на снагу да се пријави на регистрацију у року од месец дана и да поднесе папире о поседовању

¹⁷⁶⁶ Александар Белев (1898–1944). Рођен у Лому. Завршио Правни факултет у Софији. Од 1942. на дужности Врховног комесара за јеврејска питања у Бугарској. За време ослобођења Бугарске један Јеврејин га је препознао на железничкој станици у Ћустендилу и о томе је обавестио полицију која га је ухапсила. О томе шта је са њим било после постоје две верзије: да је ликвидиран истог дана и да је одведен у Софију где је ликвидиран у полицијској станици. Народни суд осудио га је марта 1945 на смрт у „одсуству“. ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 13; Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 53.

¹⁷⁶⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 41.

¹⁷⁶⁸ М. Ристовић, *У потрази за уточнителом...*, 41.

¹⁷⁶⁹ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 23; Давид Коен, „Провалът на нацистките планове за унищожаване на българските Евреи“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 62–66.

¹⁷⁷⁰ ЦДА, ф. 173к (Народно събрание (НС)), оп. 8, а.е. 189, л. 558–578; Д. Коен, *н. д.*, 64.

¹⁷⁷¹ ЦДА, ф. 16 (Централен комитет на БКП), оп. 4, а.е. 17, л. 1–4; ЦДА, ф. 1Б, оп. 4, а.е. 38, л. 1–2;

¹⁷⁷² Видети: Martin Gilbert, *The Holocaust. A History of the Jews of Europe during the Second World War*, New York 1985, 19–153.

¹⁷⁷³ Видети: ЦДА, ф. 1303к, оп. 1, а.е. 121, л. 1–12. Видети још: ЦДА, ф. 173к, оп. 6, а.е. 1087, л. 107.

¹⁷⁷⁴ ЦДА, ф. 284к, оп. 1, а.е. 7488, л. 1–9; ЦДА, ф. 371к (Министерство на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) – Дирекција на обштините и обществените грижи), оп.1, а.е. 958, л. 1–13; Д. Коен, *н. д.*, 62; Драгољуб Петровић, „Положај Јевреја у југоисточном делу Србије и Македонији под Бугарском у II светском рату“, *Balkanica*, XXIV, (1993), 240. Код Глигора Тодоровског стоји да је закон донесен 19. јануар 1941. године. Глигор Тодоровски, „Нови податоци за состојбата на Евреите во Македонија во 1941. година (според еден бугарски, строго доверлив документ“, *Гласник*, XXXIX, 1–2, (1995), 73. Закон о заштити нације је објављен у зборнику докумената: Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 327–334.

имовине. Банковни рачуни требали су да буду блокирани и да се дају на коришћење Јеврејима само „у специјалним потребама“. Такође им није дозвољено да им се презимена завршавају на „ов“, „ев“ или „ич“ него да користе само своја крштена имена. Касније, по оснивању Комесаријат за јеврејска питања ова наредба је допуњена, па су Јевреји могли да носе презимена и имена само са списка који је израдио поменут Комесаријат.¹⁷⁷⁵

У другом делу Закона о заштити нације под насловом „За особе јеврејског порекла“ у члану 21 под „а“ стоји да се лицима јеврејског порекла забрањује примање у бугарско подаништво. Ова одредба се односи на будућу неутрализацију и елиминационистичку политику; Јевреји у старим границама Бугарске могли су да сачувају бугарско држављанство. Овај члан сматрао се одлучујућим у прогону јеврејског становништва Вардарске Македоније и Тракије.¹⁷⁷⁶ Јевреји нису могли да бирају и да буду изабрани на изборима, да служе бугарску армију или да обављају било коју јавну службу или да раде било коју „слободну професију“ (занатлије, трговци...). Нису могли да склапају брак са Бугарима, нити да имају послугу коју би представљали Бугари. Такође нису смели да инвестирају у биоскопе, театре, новина, периодична издања, нити да њима руководе. Ове одлуке тек су фактички ступиле на снагу завршетком немачке агресије на Балкану и доласком Адолфа Бекерле, немачког посланика у Бугарској, У очи пада његово негативно изненађење када је видео Јевреје у бугарским униформама, називајући тај приказ у разговору са министром Иваном Поповим, „скандалом“.¹⁷⁷⁷

Наведеном Закону је следио Правилник за примену Закона о заштити нације који је донет 17. фебруара 1941. и други прописи којима се тумачио Закон. На такав начин се у ствари даље ограничавао политички, економски и друштвени положај Јевреја. Проширивањем Бугарске на југословенске и грчке територије након завршетка немачке кампање на Балкану довео је Јевреје ових крајева под бугарско законодавство. Од тада њихов живот постаје све тежи, пошто нису могли да добију бугарско поданство, па су због тога морали да плаћају високе таксе, односно тешка опорезивања.¹⁷⁷⁸

Поводом доношења овог закона бугарски краљевски саветник Љубомир Лулчев оставио је записано у свом дневнику став Бориса III: „Много сам одлагао и нисам желео да то урадим, али сада, након што га имају у Румунији, Мађарској и чак и у Француској, решио сам да је боље да га ми направимо, него да нас приморају. Ово је наравно боље, али нека буде праведан и нека затвори врата неправди“.¹⁷⁷⁹

Због овог закона, али из бог његовог пројекта Јевреји су се побунили.¹⁷⁸⁰ Како би показали свој патриотизам и припадност бугарском друштву Централни конзисторијум у Бугарској послао је Народном собрању крајем 1940. прилог погинулих Јевреја у ратовима које је водила Бугарска, од сукоба са Србијом 1885, преко Балканских, до Првог светског рата. Овај списак потписан је од стране Којумџијева начелника одељења у Министарству војном, Золтовича, шефа Завода за статистику, резервног пуковника Аврама Таџера, председника Друштва бугарских Јевреја који су учествовали у рату и Алфреда Демаја, секретара Друштва. Централни конзисторијум послао је овај документ као прилог број 1. Следио је прилог број 2 у виду писма с краја 1940. резервних подофицира бугарских Јевреја који су били насељени у Тел Авиву до министра војног Теодиси Даскалова са молбом да им се упуте медаље за учешће у ратовима. Конзисторијум је послао и прилог 3 у виду табеле која је давала квантитативни распоред јеврејског становништва у Софији по професији коју су обављали. На крају у виду прилога број 4

¹⁷⁷⁵ М. Бар-Зоар, н. д., 41; Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 23.

¹⁷⁷⁶ Спас Ташев, *Депортацијата на Евреите од Вардарска Македонија. Факти и митове*, Софија 2012, 16–17.

¹⁷⁷⁷ М. Бар-Зоар, н. д., 41, 58.

¹⁷⁷⁸ ЦДА, ф. 264к, оп. 1, а.е. 119, л 2–6; ЦДА, ф. 371к, оп. 5, а.е. 1016, л. 2; ЦДА, ф. 371к, оп. 5, а.е. 1014, л. 1–21; Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 240–241. Текст правилника објављен је у зборнику радова: Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 335–339.

¹⁷⁷⁹ Д. Коен, н. д., 62; С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 15–17; Л. Лулчев, н. д., 263–264, 268–273.

¹⁷⁸⁰ ЦДА, ф. 173к, оп. 6, а.е. 1087, л. 33–37; ЦДА, ф. 1498к (Централна еврейска консисторија в Българија), оп. 1, а.е. 2, л. 210

послат је извод о преступима у Бугарској (крвни деликти, самоубиства, проституција итд) од 1920. до 1935. и учешћу Јевреја у њима у којем се види да је удео био минималан.¹⁷⁸¹

Меморандум краљу Борису поднео је и председник јеврејске општине у Софији Јосиф Герон. Јеврејски лидери тражили су састанке са председником владе и министром унутрашњих послова, али и са другим одговорним министрима. Богдан Филов примао је јеврејске лидере два пута, а разговори су вођени у веома суморном тону. Примера ради један од јеврејских лидера питао зашто су под законом само Јевреји, на шта је бугарски председник владе одговорио: „Доћи ће ред и на друге“.¹⁷⁸² На овај закон реаговала је и Бугарска православна црква. Она је осудила Закон о заштити нације, упутивши пар примедби који су се тicali прекрштавања Јевреја. Временом, највише посредством митрополита Стефана и митрополита видинског Неофита, Бугарска православна црква све негативније се изражавала о Закону.¹⁷⁸³

Са друге стране, Закон је наишао на подршку на десном политичком спектару. Савез бугарских резервних официра и Савез резервних бугарских подофицира, као и Савез војних инвалида ширили су памфлете и листове у циљу пропагирања закона. Десно оријентисана организација „Отец Пајсиј“ такође је подржала закон. Насупрот њима, као главни противници закона појавили су се независни посланици предвођени непоколебљивим професором Петком Стајновим и бившим председником владе Николом Мушановом, који су до апсурда изобличавали закон у Собрању. Препирке у бугарском парламенту добиле су нову димензију када је све више и више Јевреја из Пољске, Чехословачке и Мађарске користило Бугарску као пункт за даље одласке у Палестину.¹⁷⁸⁴

Софи Леон Пинкас (1923. г.) из Видина присећала се живота у њеном родном граду од увођења Закона о заштити нације који је за Јевреје променио све. Пре тог закона, према речима Софи Пинкас, у Бугарској није било ни најмањих назнака антисемитизма. Закон је предвиђао разна ограничења, а ако би неко од Јевреја прекорачио или прекршио одредбе овог закона, позиван је на одговорност или би чешће био малтретиран од локалних чланова „легионара“ и организације „Браник“. Са друге стране, њихове суседи, махом бугарске народности, нису обраћали пажњу на ове антијеврејске мере и гледали су на то као на нешто „ненормално“.¹⁷⁸⁵ И у Македонији по увођењу бугарских антијеврејских закона није примећена велика промена односа код локалног становништва насупрот Јеврејима. Рашела Ноах Конфино из Скопља сведочила је: „...Неких промена у понашању наших суседа, углавном Турака, којима смо били окружени није било, док су се комшије Македонци некако дистанцирали, а Срба није било, јер су доласком Немаца, напустили Македонију...“¹⁷⁸⁶

2.3.2.2. Антисемитска политика на анектираном подручју и даље поопштравање мера

Долазак бугарских трупа и успостављање административног система у деловима Југославије засновано је на већ поменутом споразуму Клодијус – Попов пописаног 24. априла 1941. године. У тачки пет разматрана је могућност да југословенски грађани који су се налазили на територији коју је присајединила Бугарска буду ангажовани као радна снага у Немачкој.¹⁷⁸⁷ Бугарска влада је покушала да прикаже окупацију као враћање националне територије матици. Тако је 3. септембра 1941. штампана серија поштанских марака, на којима су се налазили следећи мотиви: од два лева–лик краља Бориса III и мапа делова бугарске монархије са

¹⁷⁸¹ ЦДА, ф. 173к, оп. 6, а.е. 1087, л. 27–32.

¹⁷⁸² М. Бар–Зоар, *н. д.*, 42–43.

¹⁷⁸³ ЦДА, ф. 166к, оп. 6, а.е. 10, л. 1–10; ЦДА, ф. 166к, оп. 6, а.е. 11, л. 5–16; ЦДА, ф. 371к, оп. 5, а.е. 1573, л. 18–20; ЦДА, ф. 791к (Св. Синод на Българската православна църква), оп. 1, а.е. 65, л. 35–49; ЦДА, Ф. 791к, оп. 1, а.е. 67, л. 11–20, 351–357; ЦДА, ф. 791к, оп. 1, а.е. 68, л. 384–390; ЦДА, ф. 791к, оп. 1, а.е. 69, л. 201–207; ЦДА, ф. 791к, оп. 1, а.е. 70, л. 41–52, 58–64; ЦДА, ф. 791к, оп. 2, а.е. 10, л. 116–119.

¹⁷⁸⁴ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 46–52, 164; Д. Коен, *н. д.*, 66–67, 78–79. Видети: ЦДА, ф. 1303к, оп. 1, а.е. 73, л. 1–9.

¹⁷⁸⁵ Любомила Соленкова, интервју, „Софи Пинкас – за Холокоста, войната, мира и медицината“, *Исторически преглед*, LXXIV, 2, (2018), 141–144.

¹⁷⁸⁶ *Mi smo preživeli...2. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Beograd 2003, 382.

¹⁷⁸⁷ С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 19.

означеним градовима Пиротом, Софијом, Скопљем, Охридом и Битољем; од четири лева–Погановски манастир итд. Званични језик „новоослобођених крајева“ постао је бугарски, целокупна администрација вођена је на том језику, бугарска војска и полиција стациониране су у свим градовима, у школама се предавало на бугарском језику, улице су добиле нова имена.¹⁷⁸⁸

На удару бугарске администрације нашао се пре свега српски елемент, али и јеврејски, албански и турски. Према попису који је спроведен у Југославији 31. марта 1931. У Југославији је живело 68.405 Јевреја. Што се тиче градова и већих места који су дошли под бугарску контролу након окупације Југославије издвајали су се следећи: у Вардарској бановини–Битољ (са 3.780 Јевреја), Скопље (2.641) и Штип (626) и у Моравској бановини Пирот (114). Укупно: 7.161.¹⁷⁸⁹ Број Јевреја, као и осталих народа у Југославији порастао је до Другог светског рата, захваљујући позитивном природним прираштају, иако се не мали број Јевреја почео иселјавати из Југославије за Палестину, нарочито од друге половине 1939. године.¹⁷⁹⁰ Поред тога Југославија и Бугарска служиле су као транзитне земље за бег Јевреја из централне Европе код који је наступила или се већ осећала несрећа. Кроз преписку Конзуларно-привредне дирекција бугарског Министарства иностраних послова са бугарском полицијом и Савеза јеврејских општина у Југославији уочава се да је за 302 мађарска Јевреја која су боравили у Југославији тражена дозвола да преко Бугарске оду за Палестину. Питање које се протезало кроз читав март најзад је срећно окончано по Јевреје почетком априла 1941. године.¹⁷⁹¹ Према попису Јеврејских општина у Југославији од 1940. у Битољу је било 3.146, у Пироту 96, у Скопљу 2.816, у Штипу 588 чланова; укупно 6.647 чланова. Након ослобођења спроведен је нови попис из 1947. који је давао следеће податке. Битољ – 57, Пирот – 12, Скопље – 328.¹⁷⁹²

Према Жамили Колономос и Вери Весковић-Вангели делегат Скопске јеврејске општине на тражење бугарског Комесаријата за јеврејска питања саставио је списак Јевреја са подручја које је анектирала Бугарска. Према подацима који су се односили на 1941. у Скопљу је било 1.181 породица са 3.795 чланова, у Битољу 810 породица са 3.351 чланом, у Штипу 140 породица са 551 чланом, у Куманову седам породица са 17 чланова, у Ђевђелији три породице са 11 чланова, у Велесу две породице са осам чланова, у Кривој Паланци једна породица са пет чланова и у другим местима шест породица са 28 чланова; укупно 2.150 породица са 7.762 члана. Процењивало се да има укупно око 8.000 лица јеврејског порекла.¹⁷⁹³ Бугарски Комесаријат за јеврејска питања процењивао је да је крајем 1942. у Скопској области живело 4.918, а у Битољској области 3.508 Јевреја.¹⁷⁹⁴

¹⁷⁸⁸ Јевреји у Македонији били су још током Априлског рата изложени физичком и вербалном малтретирању. Немачке трупе које су ушле у Скопље 7. априла 1941. започеле су пљачкање јеврејских дућана и уништавање јеврејске имовине. Пљачкање је забележено и у другим градовима на југу Југославије, а трајало је до 9. априла 1941. године. Поједини немачки официри били су се насилно сместили у јеврејске куће, а на појединим дућанима, апотекама, кафанама и тсл. били су истакнути натписи да је за Јевреје, Цигане и псе забрањен улаз. По успостављању бугарске цивилне управе све јеврејске трговачке и занатске радње означене су специјалним картоном на коме се на немачком и бугарском језику било одштампано следеће: „Јеврејски дућан“. Циљ те „опомене“ био је двоструки. Он је са једне стране опомињао Немце и Бугаре да не купују у тим радњама, а са друге стране сугерисао им је да могу да опљачкају те радње које нису припадале „Бугарима“. Занимљиво је да је прва од пљачке настрадала велика кафана „Југославија“ Јакова Ароестија. *Записници од седнице на Македонската еврејска општина во Скопје (1944–1946)*, прир. Александар Манојловски, Скопје 2017, 23; Ж. Колономос, В. Весковић-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 18; *Mi smo preživeli...3. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Beograd 2005, 18; Duško Konstantinov, „Ekonomска likvidacija bitoljskih Jevreja za vreme fašističke okupacije Makedonije (1941–1943)“, *Jevrejski almanah* (1961–1962), 172.

¹⁷⁸⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga II. Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938.

¹⁷⁹⁰ Видети: АЈ, 430–1–4.

¹⁷⁹¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 11, а.е. 2165, л. 10–25.

¹⁷⁹² *Mi smo preživeli...3*, 497–500; *Mi smo preživeli...4. Jevreji o Holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Beograd 2007, 371–374.

¹⁷⁹³ Ж. Колономос, В. Весковић-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 55.

¹⁷⁹⁴ Занимљиво је како поједини бугарски историчари заступају тезу да се доласком Бугара у Вардарску Македонију живот Јевреја поправио и како су Јевреји из Србије долазили на подручје окупирано од стране Бугарске, пошто су Немци већ започели са „коначним решењем“ у Србији. Слично, депортацију Јевреја из

У бугарској спољној политици од 1878. до 1944. важно место заузимале су Македонија и Тракија. Бугарска је прелаз ове две области под њихову администрацију представила као ослобођење. У овом правцу, Јеврејин Аструк Калев писао је да је према попису из 1934. од свих бугарских Јевреја 43.667 (89,92%) рођено у Бугарској, а да је 4.989 (10,08%) рођено у Добруци, Тракији и Македонији.¹⁷⁹⁵ Његов земљак Јосиф Герон, председник јеврејске општине у Софији бележио је да је током 1934. у Бугарској било 45.558 Јевреја, мало више од 0,7%. Према Бар-Зоару у Бугарској је пре Другог светског рата живело око 50.000 Јевреја, што је представљало отприлике 1% укупног становништва.¹⁷⁹⁶ Према подацима које поседује Јад Вашем пре рата у Македонији је живело 7.800 Јевреја.¹⁷⁹⁷ Иван Хацијски износи податке да је у Бугарској током 1926. живело 46.558 Јевреја у Бугарској, током 1934. – 48.398, а током 1946. – 43.335.¹⁷⁹⁸ Најзад, према попису из 1934. Јевреја у Бугарској је било 48.398, укупно 0,8% укупног становништва.¹⁷⁹⁹

Априла 1941. Бугарска служба за државну безбедност при Скопској полицијској управи утврдила је да 3.506 Јевреја боравило у Скопљу, бивших југословенских или страних држављана. Сви Јевреји из Скопља били су регистровани у Бироу за странце при Обласној полицијској управи.¹⁸⁰⁰ У Битољу се број Јевреја у периоду 31. март 1931. – 1. децембар 1939. повећао за 457, рачунајући само природни прираштај. Ипак, у поменутом периоду десила су се масовна иселења: из града је отишло 1.090 душа, од тога 203 породице и 120 појединаца, тако да је број Јевреја у Битољу био мањи 1939, него 1931. године – укупно 3.147.¹⁸⁰¹ Број Јевреја у Пироту током окупације било је тешко утврдити, највише због померања Јевреја из Београда и осталих градова у унутрашњости Србије ка бугарској окупационој зони. Према бугарским изворима који су настали током окупације број Јевреја се кретао између 180 и 200.¹⁸⁰²

Интересантно је пропратити и запажање Аврама Садикарија, Јеврејина из Битоља и члана КПЈ, који је био и члан СКОЈ од 1938. године. Његова запажања односе се на априлске дане 1941. године: „Када су Немци дошли улице су биле пуне, неки људи су се опирали, али су их све побили. Једноставно је тако. Немци су врло кратко време били у Битољу, за њима су дошли Бугари који су окупирали Битољ. Старији Македонци су их поздравили као ослободиоце. Сматрали су Бугаре за свој народ. Млађи људи нису. Већина младих Македонаца била је против овога. Били су против окупације“. Аврам Садикарио је говорио о лошем односу југословенске власти према народу, али и да антисемитизам није био заступљен у Југославији, барем не у јужним деловима земље.¹⁸⁰³ „Први пут када сам осетио антисемитизам било је када

Македоније и Тракије повезују са потенцијалним искрцавањем Савезника на Балкану и страхом Немачке, па је Хитлер притиснут тим страхом јаче притиснуо балканске земље по питању Јевреја. Такође се пише и о искривљавању историјске истине ако се било ко усуди да изостави улогу Немачке у депортацији Јевреја и читава кривицу пребаци на страну Бугарске. Наводимо пример полемике у листу „Данас“ између тадашњег амбасадора Бугарске у Југославији Јанија Милачкова и београдског новинара и публицисте Александра Лебла. Видети: *Danas*, 22–28, 31.3.2005 и 6.4.2005. Спас Ташев, „Българската администрация във Вардарска Македонија през 1941–1944 г. и съдбата на еврејското население“, в: *Евреите в Източна Европа и Съветския Съюз в годините на Втората световна война и Студената война (1939–1989)*, пр. Костадин Грозев, Румяна Маринова-Христиди, Софија 2013, 120–122, 134. Нарочито видети, што се тиче полемике: „Povodom reagovanja dr Jani Milčakova na feļton 'Zlokobni mart'. Ne mogu da ispunim nadu ambasadora“, *Danas*, 6.4.2005, стр. 10.

¹⁷⁹⁵ С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 20.

¹⁷⁹⁶ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 23, 41. Видети: Щелиян Щеринов, „Демографски измерения на еврејското етническо присуство в България през периода 1876–1946. г“, *Епохи*, 1, (2013), 166–175.

¹⁷⁹⁷ Official site of Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206633.pdf, (приступљено 18.12.2018.).

¹⁷⁹⁸ Иван Хаджийски, „Съдбата на Евреите от југозападна България през 1940–1944 година“, *Исторически преглед*, LIV, 3–4, (1998), 95.

¹⁷⁹⁹ М. Кољанин, *н. д.*, 366.

¹⁸⁰⁰ Г. Тодоровски, „Нови податоци...“, 71.

¹⁸⁰¹ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 241–242.

¹⁸⁰² Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 43, 48, 56.

¹⁸⁰³ Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране и Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих, виших, средњих, учитељских и других, стручних школа одразиле су се и на Јевреје који су живели у јужним деловима Југославије. Женска

су Бугари окупирали Битољ. Они су га ширили, али није прихваћен од стране народа. Само га је неколицина прихватила, веома мало њих“.¹⁸⁰⁴

Роза Камхи, Јеврејка из Битоља (члан КПЈ од 1941.) потврђује речи Аврама Садикарија наводећи да је антисемитизам у Македонију дошао путем бугарске окупације: „Било је толико закона против Јевреја почевши од бугарске окупације Македоније 1941 године. Сваки дан доношен је нови закон. О новим законима смо сазнали преко јеврејске заједнице. Не сећам се детаља који су се тицали закона...Носили смо јеврејску звезду. Нисам знала одакле нам, вероватно из јеврејске заједнице. Сви су морали да је носе. Могла се сакрити. Ја сам то често радила: када сам остајала до касно на састанку; овако су морали прво да ме препознају. Звали смо их шатај (библијски термин за бога–Б. Т.) Не знам због чега.“¹⁸⁰⁵

Још један Јеврејин из Битоља, Бено Русо (од августа 1941 члан КПЈ, после рата генерал-мајор у Југословенској армији) говорио је о бугарској окупацији делова Македоније и о антисемитизму који је спровођен на овом простору. „Они су били гори од Немаца. Желели су да се докажу“.¹⁸⁰⁶

*

Одмах по окупацији, Бугари су почели са спровођењем антисемитских мера. Да би имале увид у јеврејску покретну и непокретну имовину, градске општине у заједници са органима полиције и Бугарске народне банке организовале су специјалне пописне комисије за јеврејске домове и радње. Требало је пред комисијом попунити „Декларацију“ тј. банковни образац бр. 17, по члану 26 Закона о заштити нације: о непокретној имовини (куће, магацини, фабрике, радионице, њиве и ливаде, шуме, виногради, рудници и сл.); о покретној имовини (златне монете, новац, новац, накит, драго камење, рачуни у домаћим и страним банкама, намештај и скупочени штофови, кожни производи, превозна средства, машине, роба у складиштима и др.); о наследствима, потраживањима, дуговањима и сл. Комисије су завршиле рад до краја 1941: током пописивања, чланови комисије су се обогатили, тражећи мито. У Битољу је пореска управа објавила наредбу да и сви печалбари, који годинама нису становали у граду, треба одмах да се врате и плате казну од 34 милиона лева. Пошто се нико није појавио њихова имовина конфискована је „легалним“ путем.¹⁸⁰⁷

У Југословенском посланству у Софији 17. јануара 1946. сачињена је изјава која је говорила о страдању југословенских Јевреја у Бугарској за време Другог светског рата. У периоду који је непосредно претходио Априлском рату, југословенским Јеврејима у Бугарској дат је кратак рок за напуштање земље. Пошто је настала општа пометња, већина Јевреја је пожурила да „уреди“ иселења, али је корумпирани систем кренуо са уцењивањем. Чиновници су узимали мито, а одређени Јевреји који нису могли да поднесу ове догађаје извршили су самоубиство. Такав је био случај са босанским Јеврејином Ином Версаном. Након завршетка агресије на Југославију, априла 1941. почело се са јавним уцењивањем и малтретирањем од стране полицијског апарата. Само неколико дана од отпочињања Априлског рата, са бугарског радија се чула објава да југословенски Јевреји имају 5 дана да напуте земљу. Јевреје су, као и остале југословенске држављане, из Софије послали у логор Игнатијево, 20 km од Варне: „...Ту у логору били смо под јаким терором и малтретирање са старане највиших до најнижих чиновника варненске полиције...“ Овде су Јевреји остали три месеца, а затим су враћени у Софију. У логору и касније у Софији истакли су се у раду Сами Алфандари, Александар

гимназија „Краљица Марија“ у Скопљу, Мешовита реална гимназија у Битољу, Женска реална гимназија у Битољу и Реална гимназија у Штипу биле су погођене одредбом *numerus clausus*. У остале реалне и класичне гимназије и реалке које нису поменуте у одлуци министра просвете Антона Корощеца у први разред школске 1940/41. није мога бити уписан ниједан Јеврејин. *Ž. Lebl, Plima i slom*, 295. Видети: *Mi smo preživeli...3*, 39–40.

¹⁸⁰⁴ Avram Sadikraio interview for Centropa, Central Europe Center for Research and Documentation, <http://www.centropa.org/biography/avram-sadikario>, (приступљено 17.12.2018.).

¹⁸⁰⁵ Roza Kamhi interview for Centropa, Central Europe Center for Research and Documentation, <http://www.centropa.org/biography/roza-kamhi>, (приступљено 17.12.2018.).

¹⁸⁰⁶ Beno Ruso interview for Centropa, Central Europe Center for Research and Documentation, <http://www.centropa.org/biography/beno-ruso>, (приступљено 18.12.2018.).

¹⁸⁰⁷ D. Konstantinov, *n. d.*, 173–174; *Ž. Lebl, Plima i slom*, 312–313.

Бацалел и Алберт Алтарац који су добијали донације и осталу помоћ и од југословенских и од бугарских Јевреја у Софији. У Софији су Јевреји морали да се јављају два пута дневно у полицијским станицама, а неколико појединаца послато је у Београд, где су их Немци стрељали у логорима на Бањици или Сајмишту. Са друге стране, неколицина је путем лажних исправа или подмићивања успела да се спаси. „У тим тренуцима почели су да долазе и наши заробљеници из Немачке, који (су) као Бугари или Македонци могли да (се) извуку из тамошњих логора...Прва брига нам је била да нахранимо и обучемо...гладне и голе наше земљаке. Сваки дан наше жене су кувале да би могли послати њима јело. Цигаре и све остало што им је било потребно набављали смо исто ми...“ Рад тројице поменутих Јевреја прекинут је доношењем антијеврејских закона који је све Јевреје иселио у унутрашњост земље. Мушкарци до 46 година мобилисани су за принудни рад, а при иселјавању нико није мога да понесе више од 30 kg ствари. После преврата у Бугарској истакнути Јевреји организовали су тзв. „Ослободилачки фронт Југословена у Бугарској“, а Алберт Алтарац заузео је положај у Београдској јеврејској општини.¹⁸⁰⁸

Мере су даље поопштраване, па је 1. маја 1941. бугарска влада донела одлуку да свака особа јеврејског порекла, старости између 20 и 40 година, може бити регрутована у „трудоваке“. Многи су већ тада послати у јужне делове земље близу грчке границе или у новозадобујену Тракију како би рашчишћавали или градили нове путеве. Након ургирања новог немачког посланика у Софији, Бекерле, „трудовае дружине“ изузете су 12. августа 1941. из војске под коју су до тада потпадале и придодате су Министарству грађевинарства, путева и јавних радова. Одлучено је и да им се одузму војне привилегије, да се старосна граница подигне на 46 година и да буду означени знаком – жутом траком на руци.¹⁸⁰⁹

Уочи напада на СССР, министар унутрашњих послова Петар Габровски издао је заповест 17. јуна о завођењу полицијског часа за Јевреје који „шире узнемирујуће гласине са циљем да ослабе национално јединство и да поколебају дух бугарског народа“.¹⁸¹⁰ Месец дана касније, 26. јула, ова наредба је употпуњена. Министар Габровски донео је наредбу којим је Јеврејима забрањено да саопштавају било какве вести и да покрећу било каква политичка и јавна питања, да се крећу улицама, да посећују јавна места од 21 часа увече до 6 сати ујутру. Неколико дана раније, 13. јула 1941. донесен је Закон за једнократни данак на имања лица јеврејског порекла. Који је представљао један од примера систематске пљачке јеврејске имовине а био је прописан за читаву територију Бугарске.¹⁸¹¹ У овом необичном законском акту прописује се да лица јеврејског порекла са имовином до два милиона лева морају да предају држави 20% вредности своје имовине, а преко два милиона лева да предају 25%. Овом Закону следила је Наредба за примењивање Закона о једнократном данку од 21. јула 1941. године. Њом се, као и другим актима, поопштравају ставови према Јеврејима у односу на Закон о заштити нације. Проширује се појам лица „јеврејског порекла“.¹⁸¹² Дана 4. октобра 1941, бугарске власти су специјалном наредбом забраниле Јеврејима из Македоније и из Врањско-пиротског појаса да се баве трговином и комерцијалним услугама и натерали их да затворе своје радње до краја године. Због кратког рока морали су их продати по знатно нижој цени од њихове стварне вредности. Међутим, новац од продатих трговина и предузећа нису примили, већ је он блокиран у банци.¹⁸¹³

Јеврејска друштва су затварана и распуштана од стране бугарских власти. Њихова делатност била је детаљно проучена, имовина и архива је одузета од стране полиције, а рад друштва у складу са чланом 10 бугарског Закона о заштити државе би је забрањен. У Скопљу

¹⁸⁰⁸ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, строго поверљива архива, 1945/1946, Бугарска, фасцикла: 2, документ: 648 (даље: ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 2, док. 648), Poslanstvu FNRJ u Sofiji, 17.1.1946.

¹⁸⁰⁹ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 55–58; Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 361–362.

¹⁸¹⁰ Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 241.

¹⁸¹¹ ЦДА, ф. 173к, оп. 6, а.е. 933, л. 24–32; ЦДА, ф. 173к, оп. 6, а.е. 1790, л. 1–6.

¹⁸¹² Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 20–21, 340–354 459–461.

¹⁸¹³ Ј. Павловски, *н. д.*, 292–293; J. Romano, *н. д.*, 87; Official site of Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/bulgarian_occupation.asp, (приступљено 18.12.2018.).

су тако забрањена друштва: Женско ционистичко друштво „Вицо“, Женско добротворно друштво, Друштво „Ашеумер Агуаир“, Друштво „Техелет Лаван“, Друштво „Бирит тримпелдорф-националревизионисти“ и др.¹⁸¹⁴

Иако се живот Јевреја у „старим“ границама Бугарске константно погоршавао њихов положај био је далеко бољи него положај Јевреја у Македонији и југоисточној Србији („Моравској“). Управно-полицијски органи Скопске и Битољске области у Македонији, и Софијске области под коју је потпао део Србије (врањски и пиротски крај) доносили су и спроводили мере усмерене на разне начине противу Јевреја. Пошто нису били бугарски поданици могли су доживети разне бруталности без законске заштите. Тако је замена динара левом због нереалног курса давала следећи резултат: бугарска државна банка инкасирала је неколико десетина милиона динара на штету Јевреја Вардарске Македоније и „моравске“ области. Само од Јевреја у Битољу бугарска банка је инкасирала преко 20 милиона динара.¹⁸¹⁵

Јевреји су преко својих општина много пута тражили да буду поштеђени великих намета и казни, што су бугарске власти редовно одбијале или се оглушавале. Они су упорно молили да им се дозволи бугарско држављанство, али узалуд. Тако је скопска јеврејска општина слала допис (без датума) Централном конзисторијуму Јевреја у Софији како би се тамошњи Јевреји заложили код највиших бугарских власти. У допису се тврди да су Јевреји лојални грађани Бугарске, рођени ту у Македонији, увек „пажљиви према македонским Бугарима“. „Јевреја капиталиста“, каже се, „у правом смислу нема“; то су ситни трговци, занатлије, амбулантни трговци и слично. Процент интелигенције је минималан, „општи број македонских Јевреја интелектуалаца не надмашује 8.000 душа“ (?).¹⁸¹⁶

Концентрација и изолација Јевреја такође је била приметна. У Битољу су натерани да се скупе у уском подручју са леве обале реке Драгор. Они који су живели са друге стране реке приморани су да оставе своје покретности. Јеврејски станови обележени су нарочитим картонима на којима је писало „Јеврејско жилиште“. Од маја 1941. јеврејска омладина из Битоља одвођена је на принудни рад. Њихов задатак је био да оружје и муницију преноси из складишта до железничке станице. Преношење наоружања затвореници су искоришћавали како би одвојили низ паковања војне опреме склањајући је поред пута. Током ноћи пакети су сакупљани и склањани по кућама.¹⁸¹⁷ Приликом првих месеци окупације из сенке су почели да излазе разни појединци који су хтели да се додворе новим властима. Један од првих који је то учинио био је адвокат из Битоље С. В. Тренчев који је на врата своје канцеларије истакао таблу: „За Јевреје, Влахе и псе – забрањен улаз!“.¹⁸¹⁸

Бугарско присуство у пролећним и летњим месецима 1941. условило је и прва интернирања и протеривања јеврејског становништва. Августа 1941. десетине Јевреја из Скопља интернирано је у околину Сливена под изговором да су повредили наредбу бр. 422 од 25. јуна 1941. коју је донело Министарство унутрашњих послова и народног здравља.¹⁸¹⁹

У Вардарску Македонију, на окупациону територију Бугарске, често су долазили Јевреји који су бежали из Србије где је већ почеле да се у знацима јавља „коначно решење“. Јевреји из Београда и осталих градова у унутрашњости Србије су се склањали најчешће у Скопље ради прикривања или краћег задржавања. Међутим, одмах по доласку бугарске власти су их затварале и под хитно им је наређивано да напусте Скопље и територију „царства“. Из Приштине је једном приликом дошло 16 Јевреја опремљених са документима издатим од немачких војних и полицијских (били су немачки држављани) власти са циљем да остану у Скопљу. Бугарске власти чак ни њима нису издале дозволу, чак ни привремену. Одмах им је

¹⁸¹⁴ Г. Тодоровски, „Нови податоци...“, 72.

¹⁸¹⁵ Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 241.

¹⁸¹⁶ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 388; Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 243–244.

¹⁸¹⁷ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 301; Official site of Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/bulgarian_occupation.asp, (приступљено 18.12.2018.).

¹⁸¹⁸ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 302.

¹⁸¹⁹ Г. Тодоровски, „Нови податоци...“, 73.

дата наредба да напусте Бугарску, што су они и урадили.¹⁸²⁰ Другом приликом око 50 Јевреја – досељеника из Србије је прогнано новембра 1941, док су њихове породице остале у Скопљу. Тек је средином 1942. до Јеврејске верске општине у Скопљу дошла вест да су се ови људи налазили у Браили (Румунија) где су били ангажовани на јавним радовима.¹⁸²¹

Служба за државну безбедност при Скопској полицијској управи констатовала је у другој половини 1941. године да Јевреји константно долазе у Скопље из правца Београд–Ниш и то са италијанским путним исправама визираним од стране „бугарске амбасаде у Србији“. Установљено је да се Јевреји ка Скопљу крећу и из правца Приштина–Призрен и Тетово–Гостивар. Јевреји, најчешће они који су одлазили из правца Ниша излазили су на железничкој станици у Скопљу и одлазили код своје родбине у граду, кријући се од локалних власти. Око двадесетак Јевреја је било ухваћено и протерано из Скопља. Други Јевреји предупређени од стране железничке полиције и особља железничке станице нису имали могућности да изађу у Скопљу и настављали су пут. Бугарске власти успоставиле су строгу контролу над лицима јеврејског порекла. Чак и Јевреји који су долазили из предратних делова Бугарске, опремљени са прописаном документацијом били су протеривани са територије Вардарске Македоније. Са друге стране, Јеврејима који су живели на окупираним територијама од стране Бугарске, Министарство унутрашњих послова одобравало им је путовање у „старе пределе Бугарске“.¹⁸²²

Познато је да је октобра 1941. у Скопљу било 300 углавном београдских Јевреја, а да је у Пироту дошло око 30–40 породица. Крајем октобра по скопским улицама бугарске власти су излепиле „Наређење за лица јеврејског порекла“ по коме су сва лица која су после 6. априла дошла из друге земље дужна да јаве полицијској управи најкасније до 30 октобра 1941. У Скопљу се властима јавило само 60 лица. Пријављени Јевреји су ухапшени и предати Гестапоу који их је спровео у логор на Бањици 27. новембра, где су стрељани 3. децембра 1941. године.¹⁸²³ Месец дана касније, 25. новембра 1941. из Скопља је протерано 47 Јевреја старијих од 18 година. У пратњи бугарске и немачке полиције они су натоварени на немачки вагон и депортирани.¹⁸²⁴

Представници Бугарске први пут су отвореније упознати са решавањем „јеврејског питања“ 26. новембра 1941. када је Јоаким фон Рибентроп изложио свом колеги Ивану Попову изнео немачки план о ликвидирању Јевреја у Европи. Месец дана касније Рибентроп и Попов поново су разговарали; овог пута о могућностима депортације Јевреја из Бугарске.¹⁸²⁵

Дана 10. децембра 1941. Министар унутрашњих послова и народног здравља Петар Габровски послао је извештај председнику владе Богдану Филову о примени Закона о заштити нације у односу на лица јеврејског порекла, ликвидацији и преносу њихових предузећа и радњи под надзор министра трговине, индустрије и рада. У ту сврху требало је основати посебну комисију састављену од представника из поменутог министарства, министарства унутрашњих послова и министарства финансија. Поред тога донесена је наредба о изменама и допунама члана 25 Закона о заштити нације који се првенствено односио на Јевреје. Према овим изменама и допунама лицима јеврејске народности ограничена су, од 1. јула 1941, примања у јавној служби, њихово запослење, прописано је како се тачно има спроводити ликвидација јеврејске имовине итд.¹⁸²⁶

2.3.2.3. Радикализација мера

Следеће, 1942. године, наставило се са интернирањем јеврејског живља. Маја месеца упућени су скоро сви мушкарци „трудоваци“ из Пирота у „радне чете“, углавном на изградњу

¹⁸²⁰ Исто, 73–75.

¹⁸²¹ Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 454.

¹⁸²² Г. Тодоровски, „Нови податоци...“, 75.

¹⁸²³ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 312; Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 242–243. За Пирот видети: Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 43.

¹⁸²⁴ Г. Тодоровски, „Нови податоци...“, 75.

¹⁸²⁵ ЦДА, ф. 1568к (Колекција „Еврейски документи и старопечатни издания“), оп. 1, а.е. 172, л. 6–7; *Записници од седниците на Македонската еврејска општина во Скопје (1944–1946)*, 22.

¹⁸²⁶ ЦДА, ф. 264к, оп. 1, а.е. 119, л. 2–6.

путева у разне делове старе и „нове“ Бугарске. Највише њих завршило је у припремном логору недалеко од Софије. Одатле је после неколико дана око 300 „трудовака“ пешке дотерано из старе и „нове“ Бугарске у околину Трнске клисуре. Од маја до октобра радили су на припремним радовима за изградњу друма између Перника и Округлице, око 40 km јужно од Пирота. Пошто нису били вични радовима, било је и смртних случајева. Локалне власти често су се зверски понашале према „трудовацима“. Ипак, с времена на време, било им је дозвољено да пишу својима, па су чак добијали понеки пакет. Почетком новембра, када је због временских услова даљи рад постао немогућ, „трудоваци“ су се од Округлице преко Ниша вратили за Пирот. Једна група од 11 Јевреја радила је у Белову Парацијском, а само један од њих успео је да преживи.¹⁸²⁷ Уследио је и поновни удар на јеврејску имовину. Из преписке Јеврејских општина у Скопљу и Битољу од 24. маја 1942, сазнаје се да су сви јеврејски дућани у Скопљу ликвидирани до 28. фебруара 1942. године.¹⁸²⁸

Током 1942. настављено је ограничавање и одузимање права јеврејском народу. Бугарска влада је 5. јуна 1942. донела Уредба о држављанству у ослобођеним крајевима. Сагласно члану 4 ове Уредбе сви југословенски и грчки поданици који нису Бугари, који су на дан ступања Наредбе имали место боравка у „ослобођеним земљама“ сматраће се за бугарске поданике. Ова одлука није се односила на Јевреје.¹⁸²⁹

Неколико дана касније, Управни одбор Скопске јеврејске општине је на свом заседању 7. јуна 1942. донео је одлуке за скопске Јевреје који су морали да стриктно поштују сва наметнута ограничења. Јеврејска општина морала је да изда ову опомену 8. јуна 1942. године. Ограничења су се односила на кретање Јевреја: од 6 сати ујутру до најкасније до 21 часа. Такође без решења Обласне полицијске управе у Скопљу нису смели да напусте место боравка; забрањено је ширење лажних вести и информација. Указом краља Бориса од 4. јула 1942. бугарска влада је овлашћена да може предузимати све мере за уређивање јеврејског питања. Наредбама и решењима бугарске владе могао је да се мења и допуњује Закон о заштити нације, Закон о једнократном данку на имовину лица јеврејског порекла и друга глава Закона против шпекулација са непокретном имовином, а исто тако и други закони који су били везани за јеврејско питање. За овим указом следили су следећи од 28. јула 1942. којим су Закон о једнократном данку на имовину лица јеврејског порекла и Закон против шпекулација на непокретној имовини измењени и допуњени озакоњујући још већу пљачку јеврејског народа. Од тада су Јевреји морали да дају бугарско држави петину вредности покретне и непокретне имовине. Уз то, образована је и посебна комисија за процену јеврејске имовине, која је нетачно вршила процену, па је Јеврејима одузимамо знатно више. На тај начин одузето је само од скопских Јевреја око 45 милиона лева (око 13.000 лева по глави).¹⁸³⁰

Стварање антијеврејске атмосфере спровођено је и кроз пропаганду. Лист „Целокупна Блгарија“ почео је да објављује антисемитске текстове уз већ опробан механизам приказивања Јевреја као крадљиваца али и ковача светске завере. У броју од 25. јануара 1942. донесен је текст у којем је наглашено да САД руководи јеврејска политика, да је председник Рузвелт Јеврејин и да је бољшевичка револуција финансирана од стране америчких Јевреја, при чему је јеврејска банка Кун Лоб одиграла одлучујућу улогу.¹⁸³¹ Није заостајао ни лист „Пелистерски ехо“ из Битоља који се са својим антисемитским писањем покушавао на сваки начин да Јевреје прикаже у негативном светлу. У том контексту писало се да су Јевреји „са америчком

¹⁸²⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 44–45.

¹⁸²⁸ Ж. Колономос, В. Весковић-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 22, 434–435.

¹⁸²⁹ С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 22.

¹⁸³⁰ Ж. Колономос, В. Весковић-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 450–451, 463–465, 471–477; Ž. Lebl, *Plima i slom*, 303; J. Romano, *n. d.*, 87.

¹⁸³¹ Ј. Павловски, *n. d.*, 295. Жамила Колономос и Вера Весковић-Вангели израчунале су да је лист „Целокупна Блгарија“ од 24. маја 1941. до 1. маја 1943. донео 35 чланака који су се односили на Јевреје; од тога 21 наслов био је у вези Закона за заштиту нације и осталих антисемитских закона, док су остали чланци били посвећени Јеврејима у Пољској, САД, СССР, Великој Британији, Турској и Мађарској. Ж. Колономос, В. Весковић-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 18.

политиком, богаташима, масонима, људима без љубазности и осећања, који желе да владају целим светом“.¹⁸³²

Радикализација мера коју је спроводила бугарска влада преко својих органа није остала непримећена за дипломатска представништва у Софији. Посланство НДХ у Софији јављало је у свом недељном извештају од 23. јуна 1942. министарству иностраних послова да су у Бугарској кренуле да се спроводе мере против Јевреја. Процењено је да у читавој земљи има 49.000 Јевреја, док је целокупна јеврејска имовина процењена на око 14 милијарда лева. Посланство је даље јављало: „Прошле године ударен је посебан једнократни намет на жидовску имовину код чега је добивено око 2 милијарде лева. Затим су пописана сва жидовска добра, а она имања која су Жидова код тога покушали затајити конфисцирана су у корист државе. Овом мером добивено је даљних 1,5 милијарда лева. Сада се коначно проводи подузимање жидовских непокретних имања те се рачуна да ће се на тај начин добити даљних 2,5 милијарде лева. Према чему би држава од укупне жидовске имовине добила око 6 милијарди лева. Жидовима се одузимају куће и некретнине, али им се плаћа нека одштета, а ако су куће само за њих онда им се остављају, односно остављају им се станови. Постоји 5–6 повјеренстава (мешовитих повјеренстава састављених од чиновника министарства финансија и министарства правде) која се баве с тим послом. Коначну одлуку у сваком случају одузимања жидовске имовине донашају заједнички министар финансија Божинов, те министар правде Партов. Дакако да на тај начин посао дуго траје, па ми је на пример Божинов ових дана рекао да (ће) тиме бити запослен јамачно још три до четири месеца. Из бугарских националистичких кругова чују се критике о оваквом поступку, те се тврди да су мјере које данашња влада подузимље против Жидова само привидне, исто онако као што су привидне мјере против слободних зидара. Тврди се да Жидови и масони данас још у Европи добро живе односно врше велики уплив, само још у двије земље, а то су Маџарска и Бугарска“.¹⁸³³

Пошто су приликом конфискације јеврејске имовине избијале разне афере, које су се најчешће односиле на корупцију, власт је то искористила да оптужи одређена лица из бивше власти и тренутне опозиције. На „тапету“ су се нашли Кјосеиванов (бивши председник владе), Кожухаров (бивши обласни управник у Тракији), Мошанов (бивши председник Собрања), Трајанов (бивши бугарски посланик у Варшави).¹⁸³⁴

О мерама против Јевреја, Посланство НДХ јављало је поново у свом недељном извештају од 22. августа 1942. преносећи да је бугарска влада наредила да Јевреји носе жуте траке, забрањен им је долазак у летовалишта, могли су да имају приватну имовину највише до 300.000 лева из Софије су морали да се иселе сви они Јевреји који немају право вођења радње, док ће преостали Јевреји становати у посебно ограђеној четврти. Ове мере требале су да се спроведу до 1. октобра 1942. године. Планирано је и увођење посебног Комесаријата за Жидове, а као главни комесар помињао се Александар Белев, „дотадашњи равни савјетник у министарству унутрашњих послова“.¹⁸³⁵

Један од ретких који је био против ових мера био је посланик Никола Мушанов. Он је почетком новембра 1942. у свом говору у Народном собрању изнео став да мере против Јевреја нису потребне, критикујући и стварање Комесаријата за јеврејска питања: „...Ако се већ против Јевреја мора поступати“, говорио је Мушанов: „зар је онда потребно да се Јевреји тако нечовечно терају пред зиму из својих станова и да се тако безобзирно поступа према њиховим

¹⁸³² Жамила Анђела-Колономос, *Движењето на отпорот и Евреите од Македонија*, Скопје 2007, 10.

¹⁸³³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 24.

¹⁸³⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 24.

¹⁸³⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 35. Даље видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 51; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 59. Однос НДХ према јеврејском питању сликовито изражава реакција Посланства НДХ у Софији на објаву која се појавила у часопису „Мир“ од 17. марта 1943. у којој непознати Александар Белев изјављује да нема ништа заједничко са Александром Белевим, комесаром за јеврејска питања. Посланство је закључило: „Дакле тај анонимни Александар Белев, налази за потребно читавом свијету јавити, да нема ништа заједничко са комесаром за жидовска питања, као да је бити такав комесар нешто срамотнога или нешто слично разбојнику“. На крају је подвучено: „Бугарска цензура дозвољава да се нешто такво тиска“ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 12.

женама и деци“. Због ових речи, али и због критике, бугарског краља, председника владе и званичне спољне политике, Мушанов је тог дана жестоко нападнут у Собрању.¹⁸³⁶

Ипак, Бугарска је показивала и одређену дозу попуштања када се радило о „јеврејском питању“. Упркос притиску нациста, бугарска влада је 13. јуна 1942. одобрила Међународном комитету Црвеног крста да конвој од 200 јеврејске деце који је из Мађарске и Румуније ишао за Палестину пређе преко њене територије.¹⁸³⁷ Бугари су и касније дозвољавали прелазак јеврејске деце преко њихове територије. Одбор Јевреја из Југославије јављао је југословенском генералном конзулу у Јерусалиму 25. фебруара 1943. да је десетак деце стигло у Палестину преко Бугарске.¹⁸³⁸

Са друге стране, још у пролећним данима 1942. бугарске власти почеле су са ширим акцијама чишћења гонећи партизане. Априла 1942. ухапшени су одређени комунистички активисти, међу којима и неки јеврејски младићи и осуђени на 15 година затвора. Децембра 1942. већина лидера јеврејских заједница је интернирана по селима у унутрашњости Бугарске у циљу обезглављивања јеврејских заједница приликом будућих депортација.¹⁸³⁹ Августа 1942. недељни лист „Дуга“ кажњен је са две недеље не излажења због тога што је „преурањено“ донео један нацрт законске наредбе против Јевреја, као да је то већ била коначна наредба. Ускоро, 25. септембра 1942. забрањено је свим бугарским новинама да доносе вести о мерама против Јевреја.¹⁸⁴⁰ Било је и других случајева. Бугарски новинар Нестор Малинов написао је у другој половини новембра 1942. за лист „Днес“ чланак уперен против Јевреја. Цензура, ипак, није дозволила да се тај чланак штампа. Директор листа „Днес“ саопштио је Малинову да је бугарска политика према Јеврејима „постепена“, те да се због тога не може дозволити објављивање овог чланка.¹⁸⁴¹

Ново поглавље у решавању јеврејског питања на анектираним деловима југословенске територије започело је средином 1942. када је донесена одлука о оснивању специјалног комесаријата који би се старао о решавању „јеврејског проблема“. Тој одлуци претходило је доношење „Закона о предузимању мера за решење јеврејског питања и питања која су у вези са њим“ 9. јула 1942. године. Законом је предвиђено да бугарска влада може доносити законе и уредбе за решавање јеврејског питања. Још крајем године министар Габровски послао је Александра Белева на специјализацију у Немачку да проучи антијеврејске мере. Он је тамо боравио од 29. децембра 1941. до 14. фебруара 1942. године. По повратку, Белев је оштро критиковао сувише благ Закон о заштити нације и предложио Габровском да поднесе Народној скупштини на усвајање закон који би омогућио Влади да доноси ванредне мере у вези „са решавањем јеврејског питања“. Пошто је знао да Собрање неће тако лако одобрити буџет за једно ново административно тело, Белев је нагласио да ће се средства за нову установу набављати од самих Јевреја, из фонда „Јеврејске општине“. Боравак Белева у Немачкој поклопио се са тзв. „Конференцијом Ванзе“ од 20. јануара 1942. у предграђу Берлина. На конференцији, Немачка је одлучила да од својих сателита (Румуније, Словачке, НДХ, Мађарске и Бугарске) тражи да своје Јевреје евакуишу на Исток, а од Бугарске и Мађарске тражено је да своје антисемитске законе тотално ускладе са Нирнбершким законима. Те мере требало је да се спроведу сагласно са Гестапоом.¹⁸⁴²

¹⁸³⁶ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 49.

¹⁸³⁷ С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 25–26.

¹⁸³⁸ АЈ, 430–3–15, Odbor Jevreja iz Jugoslavije Dragiši Dragutinoviću, kraljevskom generalnom konzulu Jerusalem, 25. februar 1943. О транзиту јеврејске деце кроз Бугарску и уређења питања пасоша постоји читава преписка проистекла из бугарских посланства у Анкари и Будимпешти и румунског и швајцарског посланства у Бугарској. Видети: ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1176, л. 1–77.

¹⁸³⁹ Official site of Yad Vashem https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/bulgarian_occupation.asp, (приступљено 18.12.2018.).

¹⁸⁴⁰ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 604, 647.

¹⁸⁴¹ ВА, НДХ, к. 253, ф. 2, д. 29.

¹⁸⁴² ЦДА, ф. 1568к, оп. 1, а.е. 122, л. 83; М. Бар–Зоар, *н. д.*, 62–64; Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 45; Ž. Lebl, *Plima i srom*, 322; J. Romano, *н. д.*, 87. На конференцији су почеле да се уобличавају идеје о „коначном решењу“ јеврејског питања у Европи. У ту сврху, нацисти су направили списак за сваку савезничку државу посебно. Истовремено, у земљама које је заузео Вермахт, судбину Јевреја једнострано је решио Берлин. Из тог разлога,

Александар Белев обраћао се почетком 1942. министру Габровском једним рефератом, у коме је између осталог стајало: „Радикално уређење јеврејског питања код нас било би исељавање Јевреја и једновремено конфисковање њихове имовине...за сада могућности исељења Јевреја недостају, сем ако се Немачка сагласи да их прими и настани у Галицији или негде другде у Русији...“ Белев је 2. фебруара 1942. даље писао: „...Рајх је спреман да пружи своју сарадњу савезницима за потпуно решење јеврејског питања тиме што би примио јеврејско становништво. Конкретно Рајх је готов да прими јеврејско становништво из Македоније и Беломорја, као и непожељне Јевреје из старих предела у броју који би био назначен од комесарства...После предавања Јевреја немачким властима, ови губе бугарско поданство, ако су га имали и бугарске власти престају да се интересују за њих...“ Белев је даље предлагао да се за Јевреје из Македоније створе два логора у која би могло стати 8.000 Јевреја. Уређено је и како би се легално опљачкала јеврејска имовина.¹⁸⁴³

Истовремено, Немци су почели са „испитивањем терена“ односно прављењем проценама докле су Бугари спремни да иду по питању „коначног решења“. Још почетком фебруара 1942, распуштена је Конзисторијум, односно Савез јеврејских општина Бугарске који је основан 1900. године. Почетком јуна 1942. неколико стотина бугарских Јевреја налазило се на територији Немачке и окупираних области. Бугарска влада дозволила је Немцима да са овим људима учине било шта по свом нахођењу.¹⁸⁴⁴ Уследила је наредба из Берлина од 19. августа 1942. да немачко посланство у Софији започне преговоре са депортацијом бугарских Јевреја, а рок је био везан са депортацијом Јевреја из Немачке, Словачке и Румуније.¹⁸⁴⁵

Комесаријат за јеврејска питања основан је владином одлуком No. 70 (протокол 111) од 26. августа 1942. која је потврђена у владиним новинама 29. августа 1942. године. Наредба о оснивању издата је 27. августа 1942. године. Према наредби Министарство унутрашњих послова бирало је Комесара, док је он бирао и постављао остале чиновнике. За главног комесара постављен је Александар Белев 3. септембра 1942, који је гајио јаке везе са немачким послаником у Бугарској Бекерлеом и Ајхмановим представником СС хаупштурмфирером Теодором Данекером, који је касније стигао у Бугарску.¹⁸⁴⁶ Седиште Комесаријата било је у Софији у булевару „Дондуков“ бр. 51, а Комсаријат се налазио при министарству унутрашњих послова. За заменика главног комесара постављен је Јарослав Калицин, а у све веће градове послати су локални комесари. Белев је убрзо имао 113 службеника углавном антисемитски расположених појединаца, његових бивших колега из дана док је био у „Бранику“ и људи који су били чланови „ратника“. Убрзо је су организована и четири одсека: Административни одсек, Одсек за опште и професионалне делатности, Привредни одсек и агенти и Финансијски одсек.¹⁸⁴⁷ При Комесаријату основан је Савет који је био састављен од једног члана Врховног административног суда, биран од стране Министра правде и од представника Министарства унутрашњих послова, Министарства трговине, индустрије и рада, Министарства финансија, Управе Народне банке и Директора грађанске мобилизације.¹⁸⁴⁸

број Јевреја који је пописан у Бугарској био је 48.000 без „нових земаља“. Д. Коен, *н. д.*, 68–69. С. Ташев, „Българската администрация...“, 124.

¹⁸⁴³ „Како је дошло до исељавања Јевреја из Македоније. Од 8.000 Јевреја спасено је око 350“, *Политика*, 17.5.1945, 4.

¹⁸⁴⁴ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 322.

¹⁸⁴⁵ Д. Коен, *н. д.*, 69.

¹⁸⁴⁶ Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/kev.asp>, (приступљено 18.12.2018.). Упоредити: Александар Манојловски, „Еврејската верска општина во Битола (1945 – 1950)“, *Гласник*, год. LXII, 1–2, (2018), 158. Видети: Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 498–514. Теодор Данекер (Theodor Dannecker) (1913–1945) Рођен у Тибингену. Од 1940. до 1942. служио је у окупираној Француској као саветник–стручњак за јеврејско питање. Положај је напустио због болести. Почетком 1943, 21. јануара, постављен је за саветника полицијског аташеа при немачком посланству у Софији. После обављеног посла у Бугарској, упућен је у Италију, где је требао да употреби своје искуство и на италијанске Јевреје. Непуну годину дана касније упућен је у Мађарску као „стручњак за јеврејско питање“. После рата ухапшен је у Немачкој. Извршио је самоубиство 11. децембра 1945. године. Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 53.

¹⁸⁴⁷ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 64–65; Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 45.

¹⁸⁴⁸ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 499.

Одмах након оснивања, 26. августа бугарска влада донела је „Правилник за организовање и управљање јеврејским општинама“. Овим законом допуњене су одредбе укидања дотадашњих јеврејских верских општина, и оснивања нових које су биле под директном контролом Комесаријата.¹⁸⁴⁹ Према одредбама Наредбе о оснивању Комесаријата, јеврејске општине биле су под надлежношћу ове установе. Сваком општином управљали су конзисторијуми састављени од председника и од четири до шест чланова–Јевреја који су именовани од стране Комесаријата. У Софији се налазио Централни конзисторијум састављен од председника, шест чланова Јевреја и делегата које је такође бирао Комесаријат.¹⁸⁵⁰

Циљеви ове установе били су да се спроведе антисемитско законодавство (уклањање основних права, наметање економских и друштвених ограничења, забрана пословања, конфискација имовине, изрицање казни, успостављање концентрационих логора). Приликом решавања економских питања и питања и ангажовања људи за принудни рад, Комесаријату су помагали полиција и владине институције. Ипак, главни циљ је био да се припреми депортација бугарских Јевреја. У том циљу они су требали да пруже помоћ Немцима и да координирају са њима.¹⁸⁵¹ Наредба о оснивању Комесаријата строго је дефинисала ко се сматрао за особу јеврејског порекла, одредила је место боравка, прописала ношење Давидове звезде, одредила која имена и презимена Јевреји могу да носе, које професије могу да обављају, на који начин и колико имовине могу да поседују и тсл. На овај начин претходне мере против Јевреја су „укалупљене“, али и поопштрене.¹⁸⁵² Потом је следио низ наредби које су издате од стране Александра Белева.

Комесаријат за јеврејска питања донео је наредбу бр. 5 8. септембра 1942. којом је лицима јеврејског порекла забрањено да код себе држе новац или било које друге драгоцености. Све је морало да се депонира у банку. Наредбом бр. 2 од 11. септембра 1942. наређено је да се јеврејски домови од 15. септембра морају обележити са натписом „јеврејско место становања“, док су се дућани и радње морале обележити са натписом „Јеврејско предузеће“.¹⁸⁵³ Наредбом бр. 32 од 29. септембра свим Јеврејима у „царству“ је наређено да носе Давидову звезду. Звезда у Бугарској је била направљена од жуте пластике или платна, налик на значку и била је мања од оних које су се носиле у осталим деловима окупиране Европе. Једна звезда коштала је 20 лева. Ношења звезде била су ослобођена само лица која су ушла у брак са бугарским грађанином пре 1. септембра 1940. или покрштена лица до доношења Закона о заштити нације 21. јануара 1941, као и деца до десет година старости. Знак се носио на левој страни груди, на одећи, реверу, а казне за неношење биле су по обичају ригорозне: строги затвор и још у новцу до 100.000 лева. Волонтери у претходним ратовима, ратни инвалиди, сирочад, удовице и они који су били одликовани војним крстом имали су могућност да Давидову звезду носе у форми дугмета.¹⁸⁵⁴ Лица која су ослобођена да носе шестокраку звезду били су сви покрштени Јевреји до 23. јануара 1941. у источноправославном, западноправославном, католичком, методистичком, баптистичком и јерменогригоријанском

¹⁸⁴⁹ На седницама јеврејских општина увек је присуствовао „делегат“ именован од стране Комесаријата за јеврејска питања. Његове наредбе су морале без поговора бити спровођене од стране јеврејских општина. Активности синагоге у јеврејским општинама биле су регулисане посебним правилником који је донео Комесаријат који је у ствари доносио нова ограничења и забране. Тако су на пример сва добровољна друштва и фондације које су функционисале у оквиру јеврејских верских општина, биле укинуте. Синагоге су могле буду отворене само ако су имале присутних више од 150 верника, док нове синагоге нису могле да се отварају. *Записници од седнице на Македонската еврејска општина во Скопје (1944–1946)*, 23–24.

¹⁸⁵⁰ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 501.

¹⁸⁵¹ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 65–66; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/kev.asp>, (приступљено 18.12.2018.).

¹⁸⁵² Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 501–514.

¹⁸⁵³ Видети: Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 518–521; J. Romano, *н. д.*, 88.

¹⁸⁵⁴ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 22–23, 535–537; Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 244. Према сведочењу Аврама Садикрарија наредба о ношењу Давидове звезде донесена је 24. септембра 1942. године. Avram Sadikraio interview for Centropa, Central Europe Center for Research and Documentation, <http://www.centropa.org/biography/avram-sadikario>, (приступљено 18.12.2018.).

обреду; сви Јевреји који су закључили брак по хришћанском обреду у једном од горенаведених религија до 1. септембра 1940. са лицем бугарског порекла.¹⁸⁵⁵

Крајем септембра немачко Министарство иностраних послова заоштрило је питање бугарских Јевреја након писма које је државни подсекретар немачког Министарства иностраних послова и директор за јеврејска питања при истој установи Мартин Лутер упутио Рибентропу 11. септембра 1942. године. Лутер је изнео своја позитивна запажања по питању антијеврејског законодавства које је спровођено у Бугарској, али је саветовао да Немачка направи одлучујући корак по питању депортације Јевреја.¹⁸⁵⁶ Немачком посланику у том смислу наложено је да са бугарском владом поведе разговор о изгону бугарских Јевреја на исток, у Пољску. Истовремено, Јоаким фон Рибентроп дао је инструкције Мартину Лутеру 24. септембра 1942, да ступи у везу са немачким посланствима у Бугарској, Мађарској и Данској и испита могућност депортовања Јевреја из тих земаља. Бекерле је потом саопштио председнику владе Филову да је Рајх спреман да у Бугарску упути специјалног опуномоћеника–специјалисту за јеврејско питање Теодора Денекера. Филов је поздравио овај предлог. Мартин Лутер, помоћник државног секретара Рајха наредио је Бекерлеу да објасни бугарском премијеру како је Немачка била „спремна да прихвати“ Јевреје који ће бити протерани из Бугарске и да ће имовина изгнаних остати у бугарским рукама уколико Бугарска исплати Рајху издатке око транспорта 250 марака по глави.¹⁸⁵⁷

Већ 31. октобра 1942. Комесар Белев издао је Наредбу којом је утврђен рад јеврејских општина. Он је вршио њихову реорганизацију бринући нарочито за финансијска питања, а следеће године наложено је њихово распуштање. Истог дана издао је Наредбу бр. 225 за састављање и утврђивање прихода и расхода јеврејских општина. Буџете су израђивали делегати Комесаријата „уз помоћ“ чланова конзисторијума и потврду Комесара. Наредбом бр. 362 од 10. новембра 1942. утврђена је висина цена такси и молби који су упућивани до Комесаријата. Широм Бугарске јеврејски мушкарци су одвођени на принудни рад. Међутим, у анектираним подручјима режим према Јеврејима био је неупоредиво строжи и нехуманији. Још од фебруара 1942, јеврејске трговачке и занатске радње су затворене. Тако су људи од почетка 1942. људи били изложени осиромашењу до глади. Јеврејима се забрањивала делатност у професијама од којих су увек живели с коначним циљем да се онемогући њихов опстанак и заплени читава имовина.¹⁸⁵⁸ Битољски и штипски Јевреји, ионако сиромашни, доста су гладовали, али и дотад имућни скопски Јевреји спали су на просјачки штап. Осиромашење је најбоље видљиво из списка сиромашних Јевреја из Скопља од 15. децембра 1942. који су пали на терет Скопске јеврејске општине: укупно 609 душа. Наредбом 351 од 7. новембра 1942. дат је списак имена који је могао да се даје јеврејској деци. Уз све то, Јеврејима је забрањено да поседују аутомобиле, радио апарате (који су ионако били конфисковани од Немаца током 1941), телефоне или да напуштају место боравка. Дана 12. новембра 1942. бугарска влада је преко свог министарства иностраних послова известила немачке

¹⁸⁵⁵ Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941–1945)*. Зборник на документи. II, Скопје 1986, 1083.

¹⁸⁵⁶ ЦДА, ф. 1568к, оп. 1, а.е. 172, л. 9–10.

¹⁸⁵⁷ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 68; Д. Коен, *н. д.*, 69. Бугарска влада дала је пристанак за долазак специјалисте, али је сматрала да је сума од 250 марака висока. У ствар се умешао Адолф Ајхман и изјавио да питање одштете није важно. Лутер је предложио Ајхману да се у Бугарску пошаље СС хаупштурмфирер Дитрих Вислицени, који је у то време био на дужности у Братислави, али је Ајхман тврдио да је он неопходан у Словачкој. На крају је по предлогу Ајхмана у Бугарску послат СС хаупштурмфирер Теодор Данекер који се јеврејским питањем већ бавио у Француској. Данекер је стигао у Бугарску 21. јануара 1943. године. М. Бар–Зоар, *н. д.*, 69–70; Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 45–46; Ž. Lebl, *Plima i slova*, 323. Погрешна хронологија код Ташева. Видети: С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 26–27.

¹⁸⁵⁸ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 550–556, 571; Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 244.

представнике у Софији да је сагласна да уложи сву „своју силу“ за заједничку акцију исељавања Јевреја са њене територије.¹⁸⁵⁹

Бугарске власти су тесно и уз пуно респекта сарађивале са немачким. Договори су највише ишли преко немачког посланика Бекерлеа, који је посебно због „јеврејског питања“ често био у контакту са бугарским функционерима. Бекерле је 22. јануара из Софије послао поверљив извештај Министарству иностраних послова о разговору са бугарским министром Габровским. Он је указао да бугарске власти „савесно“ спроводе имовинско-правне законе противу Јевреја. Међутим, немачког посланика је чудило што обичног Бугарина не брине присуство Јевреја нити му је било блиско „расно питање“. Жалио се и на одговор Габровског у вези једне „антијеврејске изложбе“. Бугарски министар рекао је да је изложба непожељна и да не би оправдала расходе. Уместо тога Бекерле је предложио једну изложбу на којој би била приказана „социјална достигнућа нове Немачке“ која би највероватније опет била у вези са „јеврејским питањем“.¹⁸⁶⁰

Од почетка 1943. Комесаријат за јеврејска питања нестрпљиво је настојао да се то питање реши у духу немачких нациста. Приметно је да највиши бугарски органи и функционери нису пружали отворен отпор тим настојањима, али су пасивним односом и одуговлачењем, изговарајући се материјалним тешкоћама око депортовања Јевреја и слично, фактички успели да заштите јеврејски живаљ у матичној Бугарској. Сам Белев је дрско, рачунајући на заштиту Немачке, тражио од бугарске владе да што већи број Јевреја како из „ослобођених“ крајева тако из предратне Бугарске буде предат на располагање органима Рајха.¹⁸⁶¹

Наредбом Комесаријата за јеврејска питања која је упућена делегату при Јеврејској општини у Скопљу 5. јануара 1943. Јеврејима је забрањен боравак у хотелима. Уследио је поново читав низ наредби којим су основне слободе Јеврејима још више ускраћене. Наредбом бр. 381 од 12. јануара регулисана је контрола јеврејске покретне имовине. Наредбом од 15. јануара 1943. Јеврејима је забрањено да се снабдевају по трговинама и на пијацама пре 10 сати ујутру. Наредбом од 25. јануара 1943. Јеврејима је забрањено посећивање јавних локала и куповина животних намирница у трговинама које се налазе у одређеним улицама. Сем тога, наредбом се прописују дани у које Јевреји могу посећивати паркове и плаже. Наредбом од истог дана Јеврејима је забрањено склањање у јавним склоништима у време ваздушних напада, јер су они „изазвали рат“.¹⁸⁶²

Почетком фебруара, одлуком Комесаријата, Јеврејима је забрањено директно куповати животне намирнице од произвођача. Овом наредбом која је донета 9. фебруара дозвољено је Јеврејима у Софији да смеју куповати само у трговинама од 10 до 11 сати и од 15:30 до 16:30 часова. На пијаци су пак могли да купују од 15:30 до 17 сати.¹⁸⁶³ Наредбом бр. 70 од 12. фебруара 1943. одређена је ликвидација јеврејских занатских радњи с тим да се новац од њихове продаје депонује у банке.¹⁸⁶⁴ У Старој Загори издана је наредба према којима је Јеврејима забрањено да се крећу одређеним улицама у граду, да одседају у бољим хотелима, да посећују паркове и војне клубове, да купују на пијацама пре 11 сати, да купују изван града од сељака итд. Ове мере постепено су кренуле да се спроводе и по осталим градовима у унутрашњости.¹⁸⁶⁵

¹⁸⁵⁹ *Записници од седнице на Македонската еврејска општина во Скопје (1944–1946)*, 24; Д. Коен, *н. д.*, 70; Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 24, 54–55, 563–564; Ž. Lebl, *Plima i slova*, 304–305, 308, 313.

¹⁸⁶⁰ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 724–725; Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 244–245.

¹⁸⁶¹ Д. Петровић. „Положај Јевреја...“, 245. Иницијатива и водећа улога Хитлерове Немачке потврђена је и у саслушању Бекерлеа које је обављено 23. марта 1945. у совјетском затвору Лубјанка. Он је истакао да је по наређењу Химлера од кога је примио телеграм заједно са Данекером и тадашњим министром унутрашњих послова Габровским учествовао у исељењу Јевреја Македоније и Тракије (14.000–15.000) који су према његовом захтеву транспортовани у Пољску“. С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 36.

¹⁸⁶² Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 702, 706–707, 723; Ž. Lebl, *Plima i slova*, 309; J. Romano, *н. д.*, 88.

¹⁸⁶³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 7.

¹⁸⁶⁴ J. Romano, *н. д.*, 88.

¹⁸⁶⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 8.

Питање пресељења бугарских Јевреја почело је јасније да се појављује крајем 1942. године. За исељавање били су и Савезници и Бугарска, али је требало коначно утврдити облике и могућности пресељења. Крајем фебруара 1943. на јеврејском конгресу у САД лорд Халифакс је изјавио да су преговори између Бугарске и Велике Британије о исељавању Јевреја довршени и да ће се према том у најскорије време из Бугарске ислити 4.000 одраслих мушкараца и жена и 5.000 јеврејске деце. Пошто су ову вест објавили готово све веће савезничке новине, код Бугара се јавила нелагодност, пошто су хтели да јеврејско питање задрже у тајности. Тек је 4. марта Дирекција за новинарство објавила службено саопштење да се у се преговори посредством Швајцарског посланства доиста водили, али су због „техничких тешкоћа“ дошли на мртву тачку.¹⁸⁶⁶ Међутим, коначно решење о пресељавању Јевреја није постигнуто. Британци су преко швајцарског посланства и даље настављали преговоре желећи сада да извуку само јеврејску децу и то њих 4.000, док су Бугари желели да пошаљу читаве породице.¹⁸⁶⁷ Било је јасно да преговори неће успети или да ће само делимично успети.¹⁸⁶⁸ У тајности је држано и исељавање Јевреја из Македоније и Тракије. О томе је Александар Белев директно обавештавао министра унутрашњих послова Габровског. „Надзор и усмерење изгнанства морају припадати Комесару“, додавао је Белев. Потврду о овоме налазимо и у листу „Целокупна Блгарија“ која од 9. до 29. марта 1943. није написала ниједан ред о депортацијама Јевреја.¹⁸⁶⁹

Заоштравање јеврејског питања могло је да се констатује и преко пропагандне делатности које су повеле полузваничне установе специфично преко штампања и дељења антисемитских летака. У томе су предњачиле организације као што су биле „Отец Пајсиј“, „Легионери“ и др. Један од њих растуран је маја 1943. а саставио га је Александар Пондарев. Летак који је садржао четири стране био је препун већ уврежених шаблонизираних антисемитских фраза.¹⁸⁷⁰ У јуну се појавило још више летака који су говорили о злу које представљају Јевреји за Бугарску и уопште за људску друштво.¹⁸⁷¹

Мере против Јевреја заоштравале су се из дана у дан, а хапшења уз обавезан откуп била су константна појава. У Битољу је пореска управа објавила наредбу да сви Јевреји који су ван земље, у печалби, дођу у земљу ради плаћања глобе. Пошто се Јевреји овоме нису могли одазвати, њихова имовина је заплењена. Бугарске власти почетком 1943. Ухапсиле су 87 Јевреја у Битољу под произвољним оптужбама. Имовина им је конфискована, а они су пуштени за откуп од 4.350.000 лева. Ово није сметало властима да ускоро те исте људе ухапсе и коначно депортују.¹⁸⁷²

Скопска Јеврејска Рашела Ноах Конфино сведочила је после рата о бугарским мерама против Јевреја: „Македонски Јевреји нису имали право да узму бугарско држављанство. То је учињено да би могла да им се одузме имовина, да им се забрани рад, да им се ограничи кретање, били смо приморани да носимо Давидову звезду. Жуте звезде носили смо у облику броша, као неко дугме. Ја сам морала да је носим већ 1941, чим су ушли Немци, а носила сам је и за време бугарске окупације. Исто тако, Јевреји нису могли да станују у становима у новом делу Скопља, већ су морали да се иселе из тог дела града... Ипак, уз сва та ограничења, све до 11. марта 1943. године, услови живота за Јевреје били су релативно подношљиви, у поређењу са онима који су владали у Србији, Немачкој, Аустрији и другим земљама. Све до тада Бугари нису терали у концентрационе логоре. Било је доста Јевреја избеглица из Србије, који су чули да су у Скопљу, и уопште у Македонији, за њих повољнији услови. Бугарске власти су, међутим, већ 1941. године издале проглас по коме сви који су дошли из других земаља морају

¹⁸⁶⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 10.

¹⁸⁶⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 12; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 13.

¹⁸⁶⁸ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 78; Д. Коен, *н. д.*, 70.

¹⁸⁶⁹ С. Ташев, „Българската администрация...“, 129.

¹⁸⁷⁰ ВА, НДХ, к. 261, ф. 4, д. 17.

¹⁸⁷¹ ВА, НДХ, к. 261, ф. 5, д. 2.

¹⁸⁷² Ž. Lebl, *Plima i slom*, 313; Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 245.

да се пријаве. Томе су насели неки Јевреји из Београда. Они су похапшени приликом пријављивања и одмах враћени у Београд...¹⁸⁷³

2.3.2.4. Депортација Јевреја

Због општег погоршавања ситуације на фронтима, Немачка је убрзала решење „јеврејског питања“. Дана 2. фебруара 1943. састали су се СС хауптшурмфирер Теодор Данекер и полицијски аташе Гестапоа Адолф Хофман са Александром Белевим и опширно разрадили план за изгон Јевреја. Представници Рајха званично су понудили план о примању Јевреја из Македоније. Већ сутрадан, Белев је упутио телеграм свим комесарима и наредио им да без одлагања припреме спискове Јевреја у њиховом делокругу, са назнаком имена, године рођења, занимања и тачном адресом. Одговор је морао да буде у Комесаријату до 9. фебруара 1943. године.¹⁸⁷⁴ Следећег дана, Белев је телеграфисао свим службеницима Комесаријата у земљи да му до 9. фебруара доставе спискове Јевреја са територија за које су надлежни. Следеће седмице, одобрио је да су градовима Радомир, Дупница и Горња Цумаја оснују три сабирна пункта, односно транзитна логора. Ови градови налазили су се у јужној Бугарској и важали су за важна саобраћајна чворишта, па су били најпогоднији за депортовање Јевреја из Тракије и Македоније.¹⁸⁷⁵

Дана 2. фебруара Белев је послао опширан извештај Габровском о посети Данекера и Хофмана и у детаље описао план о изгону Јевреја. Рајх је био спреман да прими јеврејско становништво из Македоније и Тракије „као и непожељне Јевреје из старих предела у броју који одреди Комесаријат“ (практично се односило на све Бугаре, ако се узму бројке о којима се причало на састанку). Исељавање је требало да почне почетком марта, како би се за месец дана могло иселити 10.000–20.000 Јевреја у 10–20 специјалних возова. Јевреји који су се иселјавали требали су да буду предати Немцима на тачно одређеним местима; сабирање Јевреја и њихово довођење у логоре падали су на терет Комесаријата; од предаје Јевреја немачким властима, они су губили бугарско држављанство уколико су га имали и бугарске власти престајале су да се интересују за њих; Јевреји који се иселјавају могли су са собом понети највише 50–60 kg и то само одеће, покривача и хране за пут који ће трајати 10–15 дана; Јевреји ће бити сконцентрисани у логорима близу утоварних станица; у логорима су требали да остану 10–15 дана, можда један месец; сакупљање Јевреја из свих насељених места требало је обавити по могућству истовремено, да би се избегла бекства. Процењено је да треба формирати логоре код Скопља и Битоља. Исто тако је процењено да у Скопљу има око 4.000, у Битољу око 3.000, у Штипу око 800, у Пироту око 300 Јевреја. У осталим градовима Македоније процењивало се да их у Велесу има око 50 и у Ђевђелији око 30. Они су требали бити сконцентрисани у логоре око Битоља и Скопља.¹⁸⁷⁶

Том извештају Белев је додао и своје мишљење, да треба протерати не само Јевреје из Македоније и Тракије, него и из „старих крајева“, јер ће после прогона Јевреја из „новоослобођених предела“, ови Јевреји живети у сталном страху и могу проузроковати разне неприлике. Предложено је и појачање страже око „радних чета“ да би се спречило бежање нарочито у Албанију, за коју се пронео глас да пружа уточиште Јеврејима. Због тога, Бугари су појачали страже дуж границе недељу дана пре почетка акције.¹⁸⁷⁷ Следили су и остали закони и наредбе. Делегат Комесаријата за јеврејска питања у Скопљу Иван Захаријев известио је Скопску јеврејску општину 12. фебруара 1943. о ликвидирању целокупног привредног и економског деловања Јевреја најкасније до 25. фебруара 1943. године.¹⁸⁷⁸

¹⁸⁷³ *Mi smo preživeli...2*, 381, 382–383.

¹⁸⁷⁴ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 73–74; Д. Коен, *н. д.*, 70; *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 46; *Ž. Lebl, Plima i slom*, 323; С. Ташев, „Българската администрация...“, 124.

¹⁸⁷⁵ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 79.

¹⁸⁷⁶ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 71–74; *Ž. Lebl, Plima i slom*, 324–325. Видети: Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 731–734.

¹⁸⁷⁷ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 75; Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 732–733; *Ž. Lebl, Plima i slom*, 323, 324–325.

¹⁸⁷⁸ Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 755–756.

Неколико дана касније, 16. фебруара Бекерле је у свом телеграму који је упутио у Берлин саопштавао својим претпостављенима да је бугарска влада одобрила изгон 20.000 Јевреја из „ослобођених крајева“. Данекера је похвалио да је своју улогу обавио врло марљиво. Истог дана, и Теодор Данекер писао је Главној управи Државне безбедности Трећег рајха да је бугарска влада најзад 12. фебруара 1943. усвојила предлог Комесаријата за јеврејска питања о исељавању Јевреја из Тракије и Македоније и мобилисању Јевреја из Бугарске у „трудоваке“. Данекер, који је у том тренутку био помоћник војног аташеа при немачком посланству у Софији, саопштио је и да је Александар Белев, не чекајући одлуку бугарске владе, већ дао инструкције својим подређенима за испитивања могућности прикупљања Јевреја у логоре.¹⁸⁷⁹

Дана 22. фебруара 1943, Теодор Данекер, који је боравио у Бугарској од јануара до септембра 1943. и Александар Белев пописали су у Софији Споразум о изгнанству 20.000 Јевреја у „источне крајеве“ (Пољску). У Споразуму су детаљно објашњене одлазне станице, број људи које треба депортовати, број возова и ред утварања.¹⁸⁸⁰

Под тачком један стајало је следеће: „После одобрења Министарског савета из нових бугарских крајеве Тракије и Македоније биће депортовано 20.000 Јевреја без обзира на пол и узраст. Немачки Рајх је спреман да прими ове Јевреје у источним крајевима“. Под тачком два одређене су одлазеће железничке станице, тачан број Јевреја који подлежу депортацији, као и број возова: „а) у Скопљу 5.000 са 5 возова; б) у Битољу 3.000 са 3 воза; ц) у Пироту 2.000 са 2 воза; д) у Г.(орњој) Цумаји 3.000 са 3 воза; е) у Дупници 3.000 са 3 воза; ф) у Радомиру 4.000 са 4 воза“. Такође је назначено да транспорт 12.000 Јевреја (сви осим из Скопља и Битоља) мора бити спроведен између краја марта и 15 априла. Јевреји из Битоља и Скопља требали су да буду депортовани после 15. априла 1943. године. Под тачком три Комесаријат за јеврејска питања гарантовао је Немачком Рајху да ће Јевреји бити подвргнути транспорту уз испуњење следећих основних услова: дозвољено је депортовање само Јевреја у транспорту; није дозвољено транспортовање Јевреја из мешаних бракова; у случају да Јеврејима још није одузето држављанство, то се мора учинити при одласку са бугарске територије; Јевреји који су имали заразне болести нису могли бити депортовани; Јевреји са собом нису могли да носе оружје, отрове, девизе, племените метале и др. Тачка четири наређивала је да се направи списак лица у једном транспорту који је требао да садржи име, презиме, датум и место рођења, последње место боравка и занимање. Списак је требао да се ради у три примерка. Два примерка предавала су се немачком пратиоцу транспорта, а један немачком посланику у Бугарској. Бугарска влада обезбеђивала је залихе хране за 15 дана и чисту воду. Питање обезбеђивања транспорта разматрано је у тачки пет. Речено је да би евентуално једна немачка „безбедносна команда“ требала да прати транспорт. Остале тачке регулисале су плаћање транспорта Јевреја по глави, трошкове транспорта (које је требало да сноси Бугарска) и његово регулисање. Споразум је требало урадити у две копије на бугарском и немачком језику. Бугарска влада „ни у ком случају није могла да тражи враћање исељених Јевреја“.¹⁸⁸¹ „Да не би било забуне“, Белев је на уговору у заглављу написао: „из нових бугарских земаља Тракије и Македоније“. Ова „промена“ имала је далекосежне последице.¹⁸⁸²

¹⁸⁷⁹ Ово питање уобличено је Одлуком бр. 113 бугарске владе од 12. августа 1943. према којој су Јевреји коју су требали да одслуже радну обавезу у радним групама формираним од стране Министарства грађевина, путева и јавних радова. Јевреји обвезници требали су да добијају храну и радне униформе и надницу у износу до 60 лева. Током ових обавеза Јевреји су морали да носе посебан знак како би се распознавали као Јевреји. Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 1024–1025. Видети: Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 760.

¹⁸⁸⁰ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 79; *Записници од седниците на Македонската еврејска општина во Скопје (1944–1946)*, 24; Д. Коен, *н. д.*, 71; Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 55–56; Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 765–767; С. Ташев, „Българската администрация...“, 124–125.

¹⁸⁸¹ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 79–81; Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 55–56, 733; Official site of Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/docs/bulgarian_doc.pdf, (приступљено 18.12.2018).

¹⁸⁸² М. Бар-Зоар, *н. д.*, 81.

Након неколико дана бугарска влада је 2. марта 1943. одобрила споразум. Истог дана, бугарска влада је одлучила да ће сви депортовани Јевреји изгубити држављанство (ова одлука се није односила на Јевреје у анектираним крајевима, пошто они нису ни могли имати бугарско држављанство, него на бугарске Јевреје који ће бити депортовани у првој фази). У складу са договором сва јеврејска имовина требала је бити конфискована. Одмах након ових одлука почело се са припремама. Главни у операцијама које су требале да се спроведу у Македонији и у Скопљу био је Закари Велков; за регију која је укључивала Битољ одговоран је био Кирил Стојименов¹⁸⁸³; за регију око Штипа Стојан Бахчеванџијев¹⁸⁸⁴; за Пирот и околину—Христо Бакарџијев.¹⁸⁸⁵ Ови људи упућени су средином фебруара 1943. у одређене им крајеве за задатком да пронађу најзгодније путеве за иселјавање локалних Јевреја.¹⁸⁸⁶

Уз то, Комесаријат за јеврејска питања донео је Правилник за организовање и функционисање привремених концентрационих логора. Правилник је званично искључивао све „нехумане поступке“, међутим у пракси, али и кроз поједине чланове људске слободе и права су итекако кршени. Члан 7 Правилника предвиђао је да се коришћење клозета врши групно уз присуство чувара. Чланом 10 забрањивало се паљење пећи и коришћење огрева. Члан 13 дозвољавао је затвореницима да поседују покривач, одећу и храну, све друго им се одузимало. Члан 18 забрањивао је гледање кроз прозор и његово отварање, писање писама и читање новина. Члан 25 предвиђао је за одрасле особе оброке два пута дневно, а за децу до 10 година три пута дневно.¹⁸⁸⁷

Акција депортације Јевреја започела је ноћи између 3. и 4. марта у Тракији, између 9. и 10. марта у Бугарској и између 10. и 11. марта 1943. у Македонији (највише Јевреја боравило је у Скопљу, Битољу и Штипу).¹⁸⁸⁸ Пиротски Јевреји су сакупљени 12. марта да би били утоварени у сточне вагоне железничке композиције.¹⁸⁸⁹

Бројне претходне акте комесар Белев употпунио је Наредбом бр. 865 од 13. марта „о ликвидацији имовине власништва лица јеврејског порекла иселјених ван граница земље“.¹⁸⁹⁰ Према немачком, строго поверљивом, извештају од 5. априла 1943. који је немачки посланик у Софији упутио Главној управи за безбедност у Берлину, 11.343 Јевреја је депортовано са подручја Македоније, Пирота и Тракије. Од тога 4.221 Јевреја депортовано је бродовима из Лома за Беч и 7.122 Јевреја депортовано је возовима из Скопља (ухапшено 7.341). У немачким круговима сматрало задовољавајућим учинком.¹⁸⁹¹

Дана 11. марта у добро испланираној акцији 7.341 македонских Јевреја је ухваћено и пребачено у дуванска складишта у Скопљу. Одатле су у три конвоја 22, 25. и 29. марта 1943. 7.122 Јевреја, према документу који је потекао од немачког посланика у Софији, пребачено у Треблинку где су касније поморени. Међутим, према подацима које поседује Јад Вашем (документа немачке провенијенције) 7.144 Јевреја је депортовано у три транспорта (први-2.338, други-2.402, трећи-2.404), док према извесним списковима прављеним после рата стоји цифра од 7.148 душа. Ту се наводе Јевреји из Врања, њих петоро и из Прешева, њих четворо. Само око 200 македонских Јевреја је успело да преживи рат.¹⁸⁹² У Македонију су се из Албаније и Италије вратило 116 лица, из разних концентрационих логора 65 лица, из ратног

¹⁸⁸³ Д. Коен, *н. д.*, 71; Ž. Lebl, *Plima i slom*, 331; И. Хаджийски, *н. д.*, 97.

¹⁸⁸⁴ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 327.

¹⁸⁸⁵ Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 45.

¹⁸⁸⁶ И. Хаджийски, *н. д.*, 100.

¹⁸⁸⁷ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 57, 787–790.

¹⁸⁸⁸ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 132–142; С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 31.

¹⁸⁸⁹ Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 247.

¹⁸⁹⁰ Исто, 247.

¹⁸⁹¹ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 156–157; Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 61; Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 865; Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 247. Према евиденцији коју поседује Јад Вашем укупно је депортовано 11.434 Јевреја. Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/kev.asp>, (18.12.2018.).

¹⁸⁹² ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 11; Ž. Lebl, *Plima i slom*, 342–343; Ј. Павловски, *н. д.*, 293; Д., Петровић, „Положај Јевреја...“, 247; С. Ташев, „Българската администрация...“, 126; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/holocaust/this-month/march/1943-2.html>, (приступљено 17.12.2018.).

заробљеништва у Немачкој 15 лица; укупно 196 лица. Такође се 20 лица вратило из партизанских одреда, као и одређен број који је пре 6. априла 1941. отпутовао из земље.¹⁸⁹³

Иако су горе наведени подаци о броју депортованих Јевреја најверодостојнији, кроз изворе и литературу су наведени и други. Командант логора „Монопол“ у Скопљу где су били смештени Јевреји известио је немачког генералног конзула у Скопљу Артура Витеа да је из македонских градова доведено у логор 7.240 душа.¹⁸⁹⁴ Према подацима који нуде бугарски извори укупно је по градовима депортовано 7.358 лица и то: Скопље-3.290, Битољ-3.269¹⁸⁹⁵, Штип-538, Ђевђелија-11, Врање-5, Струмица-4, Велес-4, Удово-2, Тракија-235. Наводи се да је приликом првог транспорта депортовано 2.409, приликом другог 2.399 и приликом трећег 2.315 којима је придодато 235 Јевреја из Тракије (укупно 2.370).¹⁸⁹⁶ Из Скопља је према другим изворима депортовано 3.313 скопских Јевреја.¹⁸⁹⁷ Ову бројку, односно боље речено бројке допуњују Жамила Колономос и Вера Весковић-Вангели, а њихове Спас Ташев и Јаша Романо. Ташев каже да је у „Монополу“ боравило испрва 3.313 Јевреја из Скопља, 3.351 Јевреја из Битоља и 55 Јевреја из Штипа; укупно 7.215 Јевреја. Дана 13. марта 1943. број се увеличао за 25, па је било 7.240 Јевреја, а дана 22. марта 1943. у логор је доведено још 75 лица, па је број Јевреја заточених у „Монополу“ досегао цифру од 7.315.¹⁸⁹⁸ Бројку од 7.215 Јевреја допремљених у „Монопол“ износио је тандем Колономос – Весковић-Вангели дајући и старосну структуру: деца до 3 године – 539; деца од 3 до 10 година – 602; деца од 10 до 16 година – 1.172; одрасли од 16 до 60 година – 3.779; старци преко 60 година – 865; тешки болесници – 250, жене које су се породиле у логору – 4; умрли при приспећу у логор – 4. Сумирајући изнесене бројке Колономос и Весковић-Вангели износе податак да је око 7.320 лица прошло кроз логор „Монопол“.¹⁸⁹⁹

Према Посланству НДХ у Софији у „Монопол“ било је смештено 1.100 јеврејских породица, са око 4.100 чланова.¹⁹⁰⁰ Бар-Зоар пише да је бугарска војска ухапсила 3.493 Јевреја у Скопљу.¹⁹⁰¹ Приметно је да нема Јевреја из Пирота. Они су директно из града одведени до композиције на железничкој станици и депортовани. У званичном бугарском „Списку јеврејског насеља у граду Пироту“ забележено је 187 имена у 52 породичне заједнице, али без година старости. По њему је вршено хапшење пиротских Јевреја. Према коначном извештају Христа Бакарџијева из Пирота је одведено 158 лица,¹⁹⁰² а према извештајима Леона Сиде, Јеврејина који је успео да побегне, одведено је 176 (178) лица.¹⁹⁰³

¹⁸⁹³ Александар Матковски, *Трагедијата на Евреите од Македонија*, Скопје 1962, 94. Видети: АЈ, 430–1–4. У првој половини 1944. чланови Главног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије предузели су акцију пребацивања 173 југословенска Јевреја из јужне Италије у Палестину. Уз помоћ југословенског Генералног конзулата у Јерусалиму, ови људи, који су бежали од покоља у Југославији успешно су пребачени и 2. јуна 1944. нашли су се на обалама Леванта. Из списка лица која су стигла у Палестину издвајају се два Јеврејина из Штипа и један из Скопља. Такође из преписке Генералног конзулата у Јерусалиму и Министарства иностраних послова може се закључити да је још Јевреја из подручја које је анектирала Бугарска успело да се спаси. Њихова имена позната су из спискова фонда за избеглице које је постојало у оквиру југословенског Министарства финансија. Видети: АЈ, 430–1–7; АЈ, 430–3–15.

¹⁸⁹⁴ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 334.

¹⁸⁹⁵ Давид Леви, позивајући се на „Зборник палих бораца у НОБ“, допуњујући га и са неким својим подацима износи да је из Битоља депортовано 3.761 (дата старосна структура), односно 3.013 Јевреја. David-Dale Levi, „Bitoljski Jevreji u Narodnooslobodilačkoj borbi“, *Jevrejski almanah*, (1957–1958), 115–116.

¹⁸⁹⁶ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 340.

¹⁸⁹⁷ Г. Тодоровски. „Нови податоци...“, 71.

¹⁸⁹⁸ J. Romano, n. d., 90; С. Ташев, „Бугарската администрација...“, 126.

¹⁸⁹⁹ Ж. Колономос, В. Весковић-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 58–59, 60–61. У зборнику докумената које су приредиле Колономос и Весковић-Вангели објављен је списак депортованих Јевреја из Македоније у Пољску: Ж. Колономос, В. Весковић-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 1163–1414. Видети и списак Јевреја из Скопља, Битоља и Штипа од 11. марта 1943. који су боравили у логору Монопол и који су били одређени за транспорт у концентрационе логоре у Пољску. ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 117, л. 349–491.

¹⁹⁰⁰ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 11.

¹⁹⁰¹ М. Бар-Зоар, n. d., 135.

¹⁹⁰² Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 48, 56.

¹⁹⁰³ АЈ, 430–1–6, Експозе „Поступак окупаторских бугарских грађанских и војних власти у Пироту и округу питотском“, стр. 6; Допунски извештај Леона Сиде, стр. 1. Видети: АЈ, 103–162–584, v. d. načelnik političkog

Скопље. Иако је у почетку планирано да се македонски Јевреји из Скопља депортују у пет конвоја, убрзо је план промењен. Карактеристично је да су сви извештаји који су се тицали изгона Јевреја у логор Треблинка ишли дипломатским путем, преко немачког генералног конзулата у Скопљу и посланства у Софији у Министарство иностраних послова Рајха. Непосредно пре акције уклањања Јевреја из њихових домова, 7. марта 1943. у Скопље је стигло око 200 немачких војника са Источног фронта како би помогли при извршавању сакупљања и депортовања. Од значаја је било и што су придошли немачки војници углавном били они исти који су у Априлском рату пролазили кроз Скопље, па су махом добро познавали град.¹⁹⁰⁴

Закари Велков који је водио операцију прикупљања и депортације македонских Јевреја, тражио је прикладно место за сабирни и пролазни логор. У почетку су одређена два логора, један у Битољу и други у Скопљу, али због немачког притиска на Бугаре да изведу депортацију у што краћем року, план о два логора је обустављен. Складишта „Монопола“, владине дуванске фабрике, изабрана су као најпогодније решење. У ту сврху зграде су уређене и припремљене за овакву сврху.¹⁹⁰⁵ У „Монополу“ Јевреји су опет били подвргнути претресу, жене у бараци, а мушкарци у дворишту. Сав преостали новац и накит одузети су им. Бугари су им одузели и храну, сапун, лекове, ножеве, маказе, чаршаве, одела, све што је вредело. По хладноће мушкарци су скидани до голе коже. Ако се некоме из комисије свидео неки предмет, задржавали су га за себе; остало је бацано на гомилу.¹⁹⁰⁶

Према правилима логора, заточеницима је било забрањено да разговарају или се срећу са лицима изван логора. Лекарима је био забрањен улаз; болеснима су помагали јеврејски лекари који су такође били заточени. Током привременог боравка, многе забране су проглашаване укључујући: пушење, играње друштвених игара, читање новина, пијење алкохола, примање хране изван логора, чак и гледање кроз прозор, писање одређеној особи и померање из собе у собу. У зградама није било клозета, те су затвореници, које Бугари нису пуштали напоље обављали нужду по угловима просторије. Тек после два дана затвореницима је било дозвољено да користе нужнике само у групама и под стражом. Само 15 нужника било је обезбеђено за 7.300 затвореника. Због тога су се јављале разне болести, па тако није прошао ни дан, а да неко није умро.¹⁹⁰⁷

Док су сви македонски Јевреји били сконцентрисани у „Монополу“, генерални конзул у Скопљу Артур Вите, посредством немачког посланика у Софији упутио је 18. марта извештај Министарству иностраних послова у Берлину. Немачки генерални конзул говорио је о депортацији Јевреја. Према извештају команданта концентрационог логора Пеја Драганова Пејева и „домаћина логора“ Васиља Илијева Атанасова исељено је 7.240 лица, што је представљало 10% мање него што је назначено у званичним бугарским списковима. Претпостављало се да је део тих Јевреја побегао, а да се други део крије. Сугерисано је да власти наставе са трагањем и појачају потере у циљу што бржег проналаaska Јевреја. Планирано је да се Јевреји из Скопља транспортују возовима у групама приближно исте величине, како би касније били предати немачким властима. Тако су четири транспорта требала да крену из Скопља: 22, 25, 29. марта и 1. априла 1943. године. Бугарско-немачка сарадња је такође видљива из овог документа. У њему конзул Вите наглашава да га је Драганов Пејев замолио за помоћ око припреме транспортних листа, које су по жељи немачких власти морале бити састављене на немачком језику. Пошто Драганов Пејев није имао довољно

odeljenja Komisiji za istraživanje ratnih zločina, Kairo, 4. maj 1944, pov. br. 1627; AJ, 103–162–584, „Postupak okupatorskih bugarskih građanskih i vojnih vlasti u Pirotu i okrugu Pirotskom“; AJ, 103–162–584, v. d. načelnik političkog odeljenja Komisiji za istraživanje ratnih zločina, Kairo, 7. jul 1944, pov. br. 2159.

¹⁹⁰⁴ С. Ташев, „Българската администрация...“, 125–126.

¹⁹⁰⁵ J. Romano, *n. d.*, 89; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018).

Магацини дувана „Монопол“ налазили су се на периферији Скопља. Било је тамо пет четвороспратних зграда са великим двориштем и високом оградом а до „Монопола“ стизала је железничка пруга. *Ž. Lebl, Plima i slom*, 333.

¹⁹⁰⁶ *Ž. Lebl, Plima i slom*, 333; J. Павловски, *n. d.*, 293.

¹⁹⁰⁷ *Ž. Lebl, Plima i slom*, 333; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018).

персонала, а ни писаћих машина на немачком језику, Вите је одредио једног тумача и два члана генералног конзулата да листе преведу са бугарског и препишу на немачки језик. Према речима немачког генералног конзула у Скопљу исељавање Јевреја је ишло глатко и без сметњи или отпора од стране Јевреја. „Држање Јевреја у логору све до овог часа беспрекорно. Досад није било покушаја бекства“, записано је на крају.¹⁹⁰⁸

Наглашена је чињеница да о изгону Јевреја, британске новине уопште нису доносиле вести. Полицијски начелник Богданов видео је у томе да је после исељавања Јевреја угрожена англо-америчка обавештајна служба у Македонији. Због тога је био наређен детаљан претрес остављених јеврејских станова у циљу тражења прикривених отпремних станица.¹⁹⁰⁹ Вите је у свом извештају записао да је македонско становништво поздравило интернацију Јевреја и „на своје задовољство констатовало да су од дана интернације животне намирнице свих врста, а пре свега млеко, јаја, маст и месо појефтинили до 50%, да се сада налазе по тржницама у великој мери, као и то да је црна берза престала“: „Треба констатовати са задовољством, да је становништво после уклањања Јевреја одједном открило, какав терет су за њега представљали Јевреји. Пре свега, сазнање да на тржницама више нема преваре изазвало је радост. Тиме је постигнут још један потез, којим је становништву на практичан начин дато на знање шта представља јеврејски проблем у дубљем смислу“.¹⁹¹⁰

Посланство НДХ у Софији у свом недељном извештају од 15. марта 1943. описало је долазак Јевреја у „Монопол“ наглашавајући да су се мере против Јевреја спроводиле на основу споразума са Немачком и да је спровођења мера убрзано због споразума између Велике Британије и Бугарске о исељавању Јевреја. Исељавање Јевреја који су живели „у старим“ границама Бугарске није било изводљиво због њихове везе са „бугарском привредом“, иако је код њих после депортације македонских и тракијских Јевреја завладала „права паника“. Први посао у логору, како је наводило Посланство НДХ било је да се Јевреји поново претраже, па им је том приликом одузет преостали новац и драгоцености: „Жидови ће остати у том привременом логору док се не доведу и Жидови из Тракије, као и из читаве Македоније, те нарочито из Битоља и Штипа гдје их има највише. Сви ће Жидови бити пребачени у Њемачку, односно у Пољску у осебно за то одређене крајеве“. Неколико недеља касније, 27. марта 1943, Посланство НДХ је писало о корупцији којом су се Јевреји служили да би се избавили из логора. Због тога је скопски обласни директор сменио заповедника јеврејског логора Пеју Драганова Пејева, и још неке чиновнике задужене за сакупљање и депортацију Јевреја: „Уобће настала је велика нервоза, а јасно је да је већина оваквих гласина долази од самих жидова као и из извора непријатељске промицбе са сврхом да се створи што горе расположење... Међутим чињеница је да је 22. III о.(ве) г.(одине) из Скопља пошао први транспорт од 2.000 Жидова за Пољску и да током читавог овог тједна одлазе транспорти жидова у Пољску... На тај начин бити ће укупно изтјерано из Бугарске и то из нових крајева Македоније и Тракије свега 16.000 Жидова и то без икакве изнимке, дакле и старци и жене и дјеца и здрави и болесни, тако да у Македонији и Тракији неће остати нити један Жидов“. Посланство НДХ је притом јавило да је посебно задовољан био немачки посланик Бекерле подвлачећи да ово што Бугарска чини „до сада није учинила нити Италија, нити Мађарска, нити Румунија“ (подвучено у оригиналу – Б. Т.).¹⁹¹¹

¹⁹⁰⁸ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 335. Видети: Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 791, 822–826.

¹⁹⁰⁹ Можда британске новине нису доносиле вести, али америчке јесу. Загризнувши немачку пропагандну удицу о коришћењу Јевреја као радне снаге у Немачкој, „Њу Јорк Тајмс“ је 24. марта писао о депортованим „бугарским Јеврејима“. Половина је требала да ради на селу и у пољопривреди, једна четвртина „полуквалификованих радника“ могла је „да се откупи“ кроз рад у војној индустрији у најбомардованијем Руру, а преостала четвртина депортована је у Генерални Гувернман ради послова „директно повезаних са ратом“. С. Ташев, „Българската администрация...“, 131–132.

¹⁹¹⁰ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 337, 338.

¹⁹¹¹ У извештају погрешно стоји да је Пејо Драганов Пејев уклоњен 17. марта 1943. Он је одстрањен између другог и трећег транспорта, односно између 25. и 29. марта 1943. ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 11; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 12.

Међутим, нису све особе које су биле блиско везане за НДХ и њену посланство у Софији били антисемитски настројени. Немачки генерални конзул осудио је став италијанских службеника у Скопљу и бискупа др Смиљана Чекаде. Италијански службеници, према јављању комесара за јеврејска питања и полицијског начелника Богданова, налази ли су се на дан интернације све време у непосредној близини концентрационог логора покушавајући да ступе у разговор са Јеврејима. Закључено је, по њиховом наступу, да су деловали по службеној дужности. Такође је и италијански шеф железничке станице у пратњи једног карабинијера, неколико пута покушавао да уђе у логор. Сви покушаји Италијана, као и слични покушаји још три италијанска војника спречени су од стране бугарске полиције. Што се тиче бискупа Чекаде, он је маркиран због тога што је упутио једно писмо полицијском начелнику Богданову у коме акцију против Јевреја, између осталог назива „болном појавом“. Он је у категоричној форми захтевао да се одмах на слободу пусти 31 Јеврејин, који су у периоду 1941–1943 покрштени од његове стране. Тражио је да лично посети Јевреје у логору или да то учини његов опуномоћеник. Полицијски начелник на ово писмо није му чак ни одговорио.¹⁹¹²

Негодовали су представници римокатоличке цркве, а равнодушни нису остајали и водећи људи Бугарске православне цркве. На састанку Св. Синода 2. априла 1943. митрополит трновски Софроније који је био управник Скопско-велешке епархије био је у Скопљу судбоносни мартовских дана: „У Скопљу, где сам био тада, ухапшени су сви Јевреји – мушкарци, жене, деца, болесни. Сви су били сакупљени у великом складишту дувана. Извесно време држани су под строгом стражом и касније су одведени за Пољску. Због тога завладало је велико узбуђење у народу. Расположење бугарског народа било је наклоњено јеврејској мањини“. Он је због тога предложио да Св. Синод ургира код бугарске владе да се више ниједан „бугарски поданик“ не депортује у страну државу. Такође су и представници ВМРО били против депортација Јевреја. Они су овај догађај користили како би још више заострили односе за Софијом.¹⁹¹³

Дана 21. марта, водећи бугарски и немачки представници стигли су у Скопље. Било је то очи првог транспорта из Скопља, па су желели са се увере у спровођење акције. После „одушевљеног дочека“ који им је приређен у граду, отишли су да обиђу логорске просторије, где су их заточеници дочекали у потпуној тишини, уплашени и измучени. Од Јевреја који су послати у Треблинку, 12 је умрло приликом транспорта. Командант логора захтевао је од логораша новац за путне карте по пуној тарифи за теретне возове. Те карте требало је набавити у Софији, па је Драганов Пејев, док је још био командант логора, послао свог човека у софијски биро „Балкан“ да купи групне карте за Јевреје у једном правцу до станице Малкинија, а за спроводнике возова од Скопља до Катовица повратне карте. Обавештена је Дирекција за националну пропаганду, која је послала своју филмску екипу да сними одлазак возова.¹⁹¹⁴

На крају је из Скопља кренуло три транспорта због уштеде времена и вагона. Приликом првог транспорта 22. марта одређено је 1.600 Јевреја који су требали да буду укрцани у воз. Њима је дато мало хране, али пре него што су кренули, донета је изненађујућа наредба и њима је придодато близу 800 људи. Док је воз чекао да крене ови људи који су били придодати главној групи на силу су угурани у већ дупке пуне вагоне. Воз је имао 40 вагона и на сваком од њих натпис „40 људи или 8 коња“. У сваки је убачена омања канта воде и кибла која је требала да послужи у случају нужде. Сваком од прозваних Јевреја подељена је храна за 15 дана: хлеб за седам дана и двопек за 8 дана, као и комад сушеног меса. То се није односило на 800 придодатих Јевреја „јер је транспорт морао брзо да крене“. Број људи у сваком вагону достигао је 60. Један капетан и 120 војника, сви Бугари, именовани од бугарског министарства унутрашњих послова да надгледају транспорт.¹⁹¹⁵ Пратили су воз до Лапова заједно са трећим

¹⁹¹² Ž. Lebl, *Plima i slom*, 337–338.

¹⁹¹³ С. Ташев, „Българската администрация...“, 130–131.

¹⁹¹⁴ М. Бар–Зоар, н. д., 142; Ž. Lebl, *Plima i slom*, 338–340; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018).

¹⁹¹⁵ Изгледа да су у акцији прикупљања и депортовања Јевреја учествовали и немачки војници. Видети: Ž. Lebl, *Plima i slom*, 339; С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 34–35.

водом чете јачине 35 војника под командом мајора Шуц-полиције Рота. Транспорт је преузет у 15 часова. Одатле је композиција кренула да се креће само у пратњи немачке јединице. Истог дана, достигнут је крајњи циљ—станица Малкинија. Шест дана касније, 28. марта у раним јутарњим часовима, први транспорт од 2.338 Јевреја стигло је у Треблинку, четворо је умрло у путу. У транспорту су били скопски Јевреји.¹⁹¹⁶

Три дана пошто је први транспорт кренуо из Македоније, 25. марта одаслат је други са 2.402 људи. У циљу што бољег утовара и надгледања депортације из Нишке Бање, на телефонску заповест Данекера, дошао је други вод чете јачине 35 људи под командом мајора Шуц-полиције Хандрика 23. марта 1943. године.¹⁹¹⁷ Приликом поласка установљено је да један од вагона уопште није имао прозоре. Покушано је да се вагон замени, али није било времена, па је воз кренуо. Због разарања пруге воз је био упућен преко албанског подручја. Воз је стигао на железничку станицу Малкинија 31. марта. После једног сата 20 вагона је дотерано у Треблинку, остали вагони дотерани су дан касније 1. априла, због тога што је станица у Треблинки могла да прими само 20 вагона одједном. Троје људи умрло је приликом транспорта, па је тако у Треблинки истоварено 2.399 Јевреја. У овом транспорту налазили су се сви штипски Јевреји, једна група битолских и једна група скопских Јевреја.¹⁹¹⁸

Трећи транспорт са 2.404 Јевреја кренуо је из Скопља 29. марта и имао је сличну путању преко Албаније. На телефонску заповест Данекера, слично као и приликом другог транспорта, из Нишке Бање стигао је у Скопље 27. марта први вод чете јачине 30 војника под командом мајора Шуц-полиције Бухнера. Јевреји су стигли у Треблинку 5. априла 1943. године. Транспорт је такође организован од групе немачких полицајаца. Пет људи умрло је приликом транспорта, па је у Треблинки истоварено 2.399 лица. У овом транспорт одаслани су преостали македонски Јевреји као и група тракијских Јевреја.¹⁹¹⁹

Одаслањем Јевреја у прва два транспорта командовао је Пејо Драганов Пејев. После другог транспорта он је „одстрањен“, како је то саопштио обласни директор Рајев, те је пошиликом трећег транспорта командовао Асен Пајташев, подначелник Комесаријата.¹⁹²⁰

Услови у вагонима били су страшни. Пренатрпаност, прљавштина, лоши хигијенски услови, недостатак хране и воде били су главни у низу проблема са којима су се Јевреји суочавали у дупке пуним вагонима. Мартин Гилберт пише у својој обимној студији да су свако јутру путујући ка североистоку возови стајали негде на огромним празним просторима и

¹⁹¹⁶ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 863–864; Ž. Lebl, *Plima i slom*, 339, 340, 342; С. Ташев, „Българската администрация...“, 126–127; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018).

¹⁹¹⁷ На сајту Јад Вашем стоји да је немачка полицијска јединица у саставу од 35 људи била под командом Бухнера (Buchnera). Он је био ангажован приликом трећег транспорта. Упоредити: Ž. Lebl, *Plima i slom*, 342; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018). Видети: А. Матковски, *н. д.*, 127.

¹⁹¹⁸ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 869; Ž. Lebl, *Plima i slom*, 331, 340, 342; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018).

¹⁹¹⁹ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 340, 343; А. Матковски, *н. д.*, 90; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018). Сачуван је и извештај немачког официра задуженог за чување трећег транспорта: „Радни извештај, 12. април 1943. године. Тема: заштита јеврејског транспорта. На основу телефонске наредбе од СС хауптштурмфирера Данекера воз је кренуо из Скопља 23. марта 1943. у 12 часова, под стражом полицијског конвоја из вода бр. 1, који се састојао од 30 људи под командом полицијског наредника Бухнера. Воз је стигао у 23 часа. Дана 29. марта у 6 часова започео је утовар 2.404 Јевреја у товарне вагоне у бившим складиштима дувана. Утовар је завршен у 12 часова, а у 12 и 30 часова воз је кренуо. Воз је ишао преко алабанске територије. Крајње одредиште логор Треблинка достигнут је 5. априла 1943. у 7 часова преко линије Честохова – Поиткров – Варшава. Воз је истоварен истог дана између 9 и 11 часова. Инциденти: Пет Јевреја је умрло на путу. У ноћи 30. марта старија жена у седамдесетим годинама; у ноћи 31. марта, старији мушкарац од 85 година; 3. априла старија жена од 94 године и шестомесечна беба. Дана 4. априла умрла је старија жена од 99 година. Списак транспортног особља: прихваћено је 2.404 особе. На путу је изгубио 5 људи. У Треблинку је испоручено укупно 2.399 људи. Потпис: Карл, поручник војне полиције и командир чете. Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 878–879; С. Ташев, „Българската администрация...“, 128.

¹⁹²⁰ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 340.

лешеви људи који су умрли током ноћи избацивани су напоље. Немци нису дозвољавали никакву форму сахране или уповавања, па су лешеви остајали тако избачени на површини поља и њива.¹⁹²¹ Јаша Романо је износио податак да је већина Јевреја страдало у Треблинки, а да су неки одведени у Аушвиц, Дахау, Берген-Белсен, Мајданек и Лублин и да је у животу остало 166 македонских Јевреја.¹⁹²²

Логор „Монопол“ функционисао је до 29. марта када је последњи транспорт одаслан ка чувеном нацистичком логору смрти. Био је у служби 18 дана. За то време 165 Јевреја је ослобођено у складу са наредбама бугарских власти: 32 доктора и њихове породице, 35 фармацеута и њихове породице.¹⁹²³ Према саопштењу обласног полицијског начелника Асена Богданова, лекари и фармацеути су према захтеву окружног лекара у Скопљу требали бити упућени у градове „северне Македоније“ (Куманово, Врање, Владичин Хан, Сурдулица итд.) где постоји несташница лекара. Поред њих пуштено је 74 шпанска држављана и њихових блиских рођака („рођаци првог реда“)¹⁹²⁴, 19 албанских држављана и њихових блиских рођака и пет италијанских држављана и њихових блиских рођака.¹⁹²⁵ Међу овим лицима, само три члана Битољске јеврејске заједнице је пуштено. Такође пет Јевреја из Битоља успело је да побегне.¹⁹²⁶

Депортације Јевреја изазвале су велике полемике у Народном собрању. Први потпредседник Собрања Димитар Пешев био је сагласан са политиком владе о депортацији Јевреја, али је критиковао поступке власти приликом сакупљања и слања Јевреја у Пољску сматрајући их за „нечовечне“. Због тога је заједно са бившим министром Спасом Ганевим, другим потпредседником Собрања Петром Кјосеивановим и др. израдио један меморандум који је предао влади у којем су тражене човечније мере у поступку исељавања Јевреја. Меморандум је потписан од стране 42 посланика. На седници парламентарне већине 24. марта овај меморандум је осуђен. Након притиска владе на потписнике меморандума сви су изразили жаљење. На седници је изгласано поверење влади, а такође је гласањем у Народном собрању 26. марта Пешев смењен са места потпредседника Народног Собрања.¹⁹²⁷

У разговору Симеона Радева, опуномоћеног министра и познатог бугарског политичког и културног радника са Владимиром Жидовцем 22. марта 1943. истакнуто је да је бугарски народ незадовољан решавањем јеврејског питања. Радев је у духу нацистичке антисемитске политике закључио: „Жидови нису никада у Бугарској играли ову улогу коју су играли у Њемачкој или Хрватској, а осим тога бугарски народ, као сиромашан народ, не схваћа свјетске проблеме жидовства, па је ради тога незадовољан са свиме што се у том правцу чини“.¹⁹²⁸

¹⁹²¹ M. Gilbert, *n. d.*, 541–543.

¹⁹²² J. Romano, *n. d.*, 178–179.

¹⁹²³ Према Жени Лебл овим путем је спасено 21 породица. *Ž. Lebl, Plima i slom*, 377.

¹⁹²⁴ О пуштању Јевреја који су били шпански држављани више: Исто, 379–380.

¹⁹²⁵ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 59; С. Ташев, „Българската администрация...“, 126. Италијански конзулат чинио је све да избави Јевреје, што је са друге стране изазивало гнев код Немаца и Бугара. Радило се углавном о породицама које су се у Скопље доселиле са Косова, највише из Приштине. Италијански конзул тражио је да се из логора пуне „сви у Италији“ рођени затвореници. Пошто је депортација већ почела, италијански конзулат није успео до краја у својој намери. У покушавању спасавања Јевреја истакао се том приликом барон Лука Пјетромарки који је био на челу специјалног одељења Министарства иностраних послова Италије. *Ž. Lebl, Plima i slom*, 381–382.

¹⁹²⁶ *Ž. Lebl, Plima i slom*, 337; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018).

Спас Ташев наводи низ примера како су одређени бугарски појединци и бугарске установе покушавале да спасу Јевреје у циљу доказивања индиректног и посредног учешћа Бугарске у холокаусту над југословенским и грчким Јеврејима. Тако он каже да су се за спасавање македонских Јевреја залагали једино Бугари наводећи примере секретара скопске градске општине Желјазкова, Бугарске православне цркве, водећих личности ВМРО (Димитар Чкатров, Владимир Куртев и Димитар Ђузелов) итд. С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 38–40. Видети: А. Матковски, *n. d.*, 65.

¹⁹²⁷ ЦДА, 173к, оп. 6, а.е. 2608, л. 1; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 13; Д. Коен, *n. d.*, 76. Код Бар-Зоара стоји да је меморандум потписан од стране 43 посланика. М. Бар-Зоар, *n. d.*, 143–152.

¹⁹²⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 13.

Мали број македонских Јевреја спасао се захваљујући ратном заробљеништву. На несрећу појединаца када су Немци пуштали на слободу заробљенике са територија изван Србије, стигли су са „бугарском групом“ својим кућама. Тиме су себи потписали смртну казну, јер су са осталим Јеврејима одведени за Треблинку. Они који су остали у заробљеништву покушали су да ступе у контакт са својим најближима. Успевали су до марта 1943. када су писма враћана са напоменом „Вратити-отпутовао“. Заробљеници су желели да знају куда и зашто су отпутовали њихови драги, па су се због тога обраћали Међународном друштву Црвеног крста. Одговор је по правилу стизао после пола године. У њему је по увежбаном принципу стајало да је према обавештењу од бугарског Црвеног крста одређено лице напустило земљу и отпутовало у непознатом правцу.¹⁹²⁹

Хескија Пијаде из Скопља се присећала: „Није као да нисмо предосећали несрећу. Спавали смо обучени. Ујутру око 5 часова чули смо да је читав град блокиран. Осим досадног топота полицијских цокула, нисмо чули ништа друго. Било је само по неко куче, које као да је предосећало несрећу. Двојица наоружаних полицајаца који су били у пратњи три полицијска агента, грубо су гурнули врата и по списку кренули да узвикују: ’Злато, накит, часовници, новац и све што од вредности имате код себе, понесите са собом, пут је дуг, нека вам се нађе’, рече један од агената. На улици су нас чекала шпедитерска кола и неколико породица које су ухваћене пре нас. Свако је гледао у своју мајку, сестру, брата као да их никада више неће видети. У дворишту Монопола било је неколико гомила, са стране били су агенти и полиција, а на гомилама накит, злато, часовници, а џепови од агената беху надувени. Повадиле смо све што смо понели са собом, а један од агената нешто стављаше у џеп, а нешто је водио у ’записник’: ’Паре, паре, злато вади!’, викао је агент: ’Ако те претресем и нађем нешто, убићу те као пса!’. погледах у суседну собу, а тамо један агент преузимаше накит од моје жене и бабе. Претраживао је све делове тела. Какво понижење!“¹⁹³⁰

Јелена Ишах Хидвеги након ослобођења у свом сведочењу имала је слична запажања и утиске о смештању и боравку у логору „Монопол“. Она се спасила сигурне смрти пошто је по занимању била лекар: „Затворени у вагонима целог претходног дана и сада затворени у згради која није имала клозета, људи су били приморани да врше нужду по ходницима и степеништу, тако да је задах ускоро постао неиздржљив и једва се могло дисати. Тек 13. марта су први пут отворили капију наше зграде и пустили нас да одемо у нужник и да се умијемо. Нас више од две хиљаде душа пустили су да све то обавимо у року од само пола сата, затим су нас поново затворили, тако да ни половина није стигла да се умије. Пуштали су нас напоље свега једанпут дневно, и то зграду по зграду. Они који су били болесни и немоћни нису стизали ни да сиђу, а нису нам давали ни било какву храну. То је тако трајало четири дана, па су логорске власти тек петог дана уредиле кухињу за логор. Међутим, готово нико од нас није имао тањир или зделу пошто нико није мислио на те ствари кад смо полазили. Од онога што смо имали ослободиле су нас групе које су биле одређене за пљачку. Под изговором да врше претрес да би нашли скривен новац и злато, терали су нас да се свлачимо и изувамо. Један претреса, а по шесторица или седморица узимају све оно што им се свиди. Узимали су и лекове од болесника без обзира на то да ли је био у питању срчани болесник или шећераш, а скидали су нам чак и наочари. Кад би код некога и нашли да је нешто успео да сакрије, тога би те ’комисије’ још и добро истукле. После претреса је сваком остало једино оно што је имао на себи...“¹⁹³¹

Један анонимни логораш успео је да побегне из привременог концентрационог логора „Монопол“. Његово сведочанство драгоцено је и из разлога што је присуствовао утовару његових сународника у композиције које су за коначно одредиште имале Треблинку: „...У логор је пристигла прва композиција названа ’композиција смрти’. Око 40 товарних вагона. У сваком се налазила по једна мала бачва са водом, исто тако и кофа за нужду. Дата је и храна за 15 дана, хлеб за 7 дана и пекмез за 8 дана. Исто тако дата је и пастрма, једно суво месо што ни животиње нису хтеле да је једу. Пристигли су и чувари композиције смрти. Око 20 Немаца на

¹⁹²⁹ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 382.

¹⁹³⁰ J. Павловски, *н. д.*, 295–296.

¹⁹³¹ *Mi smo preživeli...*, 353–355.

челу са једним официром. Тако је било свима јасно шта нас очекује. До тог момента смо веровали да можемо бити послати у старе крајеве земље. Жене и мушкарци, чим смо видели Немце разумели су да смо осуђени на смрт. Сви ронише сузе, сви смо били немоћни. Ранојутарња композиција смрти утоварила је своје 'стадо'...Та неколико дана припремио се други ред композиције за „стадо“ на далеку Пољску. Само, ту сам видео једну сасвим другу слику. Последњи вагон на композицији беше без икаквих прозора. Изнутра су се чули узвици: 'помоћ, помоћ', људи су се гушили. Један од присутних је отишао до команданта композиције, једног немачког официра, како би му рекао за гушење људи. Тевтонац није обраћао никакву пажњу и најгрубље је одговорио на немачком језику да је то немогуће. Шта се десило са њима? За два дана решава се и моја судбина. Ја сам опредељен за последњу композицију. Живот или смрт. Сигурно смрт, ако ме одведу у Пољску.¹⁹³²

*

Штип и Битољ. Дана 11. марта у 5 сати ујутру почео је изгон и сакупљање Јевреја из Штипа. Чиновник Комесаријата за јеврејска питања Стојан Бахчеванцијев писао је 7. марта 1943. Александру Белеву као одговор на наредбу бр. 778 од 1. марта 1943. о изгону Јевреја из Штипа. Процењено је да има око 12.000 становника (Бугара, доста Турака и Цигана и око 550 Јевреја смештених у 150 домаћинстава). Према Бахчеванцијеву решавање јеврејског питања требало је спровести брзо, али надлежне бугарске власти нису у том тренутку имале људство које би замисли спровеле у дело. Наиме, касарне су биле ван града, а полицијска управа располагала је са свега 20 стражара, па је успостављена сарадња са 1. коњичким пуком. Назначено је и то да су Бугари лоше наклоњени према Јеврејима. Бахчеванцијев је додао: „Највише породица је са пуно деце, економски стоје лоше, станују у полусрушеним кућама“.¹⁹³³

План од 7. марта извршен је са невероватном тачношћу и прецизношћу. Изабрано је да се у акцију крене у 5 сати ујутру (не раније због недостатка струје). Тада је отпочела блокада и изолација јеврејских домова. У 5 сати и 30 минута, комисија састављена од једног полицајца, једног војника и једног надлежног цивилног лица пошла је истог јутра да јави „главама домаћинства да буду спремни за покрет у 8 сати“. При напуштању станова врата се закључана и пломбирана. Јевреји су сакупљени на тргу у јеврејском кварту и до 9 сати спроведени су на железничку станицу. Тамо су их чекали Стојан Бахчеванцијев, полицијски начелник Игнат Моцев и окружни управник Иван Дилов. Бахчеванцијев је саопштио Јеврејима одлуку бугарске владе о протеривању свих македонских Јевреја. Он је саопштио да ће сви бити привремено сконцентрисани на једном месту, али име места није навео.¹⁹³⁴

Бахчеванцијев није дозволио изгнаницима да понесу више од 30 kg ствари и по 100 лева по особи. После краћег времена променио је мишљење и наредио да им се одузме сав новац, тврдећи да би они удружујући свој новац могли да подмите неког чиновника. Претрес на самој станици извршили су две комисије, једна задужена за мушкарце, а друга за жене. Одређено је 14 сточних вагона у које је натоварено око 40 лица. Вагони су прикључени редовној путничкој линији, а сва лица која су узела учешћа приликом претреса вратила су се у град, где су одмах приступила пописивању и изношењу покућства које је смештано у синагогу. Према Бар-Зоару 546 Јевреја из Штипа је дотерано за Скопље. Љубомир Панев, бивши директор Бугарске народне банке у Штипу био је сведок ових депортација. Слика безобзирног утовара жене, стараца, деце, болесника, па и беба у товарне вагоне по леденом дану остала му је урезана у сећању. Тек када је воз стао на станицу и када су истерани из вагона Јевреји су сазнали да се налазе у Скопљу, а после су сазнали да је зграда у коју су утерани скопски „Монопол“. Одатле су се видели обриси бодљикаве жице око које су кружили коњаници бугарске војске. Понашање бугарских војника било је свирепо, али је достигло врхунац злостављања према

¹⁹³² Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 1126–1127.

¹⁹³³ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 329.

¹⁹³⁴ Исто, 330. Спас Ташев пише да су Бугарима у сакупљању и депортовању Јевреја из Штипа помоћ пружили Немци. Наводно је бугарска полиција извршила блокаду домова, а немачки војници извршили су уклањање Јевреја из домова. С. Ташев, „Българската администрация...“, 125.

младом рабину Меиру Касорли. Према списковима на немачком и бугарском језику у Треблинки је убијено 551 штетских Јевреја.¹⁹³⁵

Изгоном Јевреја из Битоља руководио је већ поменути Кирил Стојименов, од кога је 22. фебруара захтевано да поднесе тачан извештај о стању у граду. Сутрадан Стојименов је упутио Белеву детаљан протокол под бројем 5835. Стојименов је добио и помоћника, Георги Дачева Џамбазова. После акције, Џамбазов је послао детаљан извештај својим претпостављенима.¹⁹³⁶

У Битољу, представници Комесаријата упали су у зору у јеврејске домове и похватили људе, жене и децу. Неколико сати раније стотине људи „од поверења“ окупило се у полицијским постајама широм Македоније. Јеврејска четврт у Битољу подељена је на 20 јединица. За сваку јединицу означен је по један вођа групе–полицијски начелник, један учитељ, шест полицајаца и пет војника. У граду је уведен полицијски час и свако кретање је забрањено. Између 5 и 6 сати ујутру 11. марта 1943, Јеврејима је речено да имају један сат да се спреме заједно са пртљагом и да морају да путују у центар земље. У 7 сати изведени су из својих домова, полицајци су за њима преконтролисали куће како би проверили да ли су сви Јевреји отишли. Све драгоцености су конфисковане. Према Жени Лебл, тачно 739 јеврејске фамилије, односно 3.351 људи депортовано је из Битоља по хладном и снежном јутру 11. марта 1943. године. Са друге стране, према Бар-Зоару 3.342 Јеврејина је дотерано возом за Скопље из Битоља. На крају је у извештају Џамбазова закључено следеће: „Исељавање Јевреја из Битоља примљено је добро од стране грађанства, као појава једне здраве власти, која чини све да реши једном за увек све проблеме везане за елементе који су сметали општем поретку или вређали интересе отаџбине...“¹⁹³⁷

Једна од преживелих, Роза Камхи, која се са својим пријатељицама крила у дућану у центру града посматрала је прикупљање и одвођење Јевреја из непосредне близине. По њеним речима нико није очекивао да ће се тако нешто десити, сматрало се да ће одвести само млађе људе, способне за рад. Њене речи описују напетост и конфузију међу Јеврејима судбоносног дана: „Падао је снег и било је веома хладно. У 5 ујутру блокада је почела и они су почели да прикупљају Јевреје из комшилука. Могли смо да их чујемо како ударају на врата, како позивају људе да изађу, како људи плачу. Многи су окупљени испред продавнице. Продавница је била стара и ми смо могли да кроз даске гледамо како људе избацују из њихових домова. Видела сам своје пријатеље који су одведени. Моји родитељи били су на другом крају града и нису окупљени испред продавнице. Онда је наступила тишина“.¹⁹³⁸

Јаков Ароести у својој изјави од 11. августа 1960. можда даје најбољу слику прикупљања и депортације Јевреја из Битоља. Гласине о депортацији Јевреја појавиле су се у овом граду почетком марта 1943. године. Причало се да ће Јевреје транспортовати у радне логоре у Бугарској и то само способне мушкарце. Међутим постављање композиције од сто празних вагона узнемирило је Јевреје. Дана 10. марта стигло је још забрињавајућих вести: пекаре су располагале са огромном количином пецива у резерви, полицијске патроле су константно вршиле своју дужност, неколико битољских Јевреја пребацило је своје ствари код својих пријатеља који нису били њихове народности. Истог дана, бугарски владика у Битољу Филарет свечано је обећао једној јеврејској делегацији да им се ништа неће десити. Ова изјава, спречила је по мишљењу Ароестија неколико стотина јеврејских младића да побегну из града и да се тако спасу смрти. Ујутру 11. марта Бугари су опколили јеврејски гето извршили су рацију по јеврејским домовима и све Јевреје дотерали до железничке станице и утоварили у вагоне. Истовремено су специјалне групе мобилисаних грађана запечатали су јеврејске домове. Мучне сцене утовара старца, трудних жена и деце у вагоне наставиле су се и

¹⁹³⁵ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 135–136; *Ž. Lebl, Plima i slom*, 330–331.

¹⁹³⁶ *Ž. Lebl, Plima i slom*, 331.

¹⁹³⁷ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 135; *Ž. Lebl, Plima i slom*, 331–332; Грешке на сајту Јад Вашема. Видети: Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018).

¹⁹³⁸ Roza Kamhi interview for Centropa, Central Europe Center for Research and Documentation, <http://www.centropa.org/biography/roza-kamhi>, (приступљено 18.12.2018.).

приликом истовара и смештања у „Монополу“.¹⁹³⁹ Једанаест лидера јеврејске заједнице у Битољу који су децембра 1942. депортирани у Бугарску 11. марта су пребачени возом за Скопље.¹⁹⁴⁰ По приспећу тучени су од полицајаца, а потом су смештени у локални затвор. Следећег дана премештени су у дуванска складишта. Од 3.864 битољских Јевреја, према Ароетију је успело да се спасе свега 115.¹⁹⁴¹

*

Ликвидација јеврејске имовине. Девет дана пре довођења свих Јевреја у логор у Скопљу, на седници бугарске владе 2. марта говорило се о начину ликвидације јеврејске имовине после њиховог физичког уништења. Прва тачка Одлуке бр. 126 гласила је: „Сва непокретна имовина лица јеврејског порекла, који ће бити исељени изнад граница земље, заплениће се у корист државе“. У наставку је објашњен начин ликвидације имовине јеврејских општина на територији Македоније. Што се тиче јеврејских намирница које ће се наћи по јеврејским оставама, одлучено је да се оне поделе командантима полиције. Одмах после одвођења Јевреја у „Монопол“, објавио је Христо Петров, један од руководиоца министарства пољопривреде и државне имовине, наредбу за продају свих непокретних јеврејских имања у градовима Скопље, Битољ, Охрид, Прилеп, Велес, Штип, Куманово. Наредбом Комесаријата за јеврејска питања бр. 865 од 13. марта 1943. почела је да се спроведе ликвидација јеврејске имовине. Са овим поступком се започело док су Јевреји и даље били у логору „Монопол“. Према овој наредби формирана је Комисија у саставу: делегат Комесаријата за јеврејска питања и представници локалних општина и локалних пореских управа. Ова Комисија распечатала је домове исељених Јевреја и извршила тачан попис и опис свих ствари. Сав новац, драгоцености и хартије од вредности упућиване су Бугарској народној банци. Од пописа ствари до њихове продаје оне су предаване на чување чувару који је именован од стране Комесаријата за јеврејска питања, а на предлог делегата. Заплењене ствари су складиштене у једним или неколико магацина. По ослобађању стамбеног простора кључеви су предавани делегату и до његовог отуђивања њиме је управљао Комесаријат. Пре почетка продаје, комисија је вршила избор ствари које су траже од разних државних и општинских установа или преко упутстава делегата Комесаријата, па су предаване на чување делегату до даљњег. Покретности су потом од стране органа Комесаријата стављане на лицитацију према прописима Закона о буџету. Куповина је дозвољавана само лицима бугарског прека и само ако су куповали ствари за личну употребу. У року од три дана од дана извршења продаје, купац који је дао највећу цену био је дужан да уплати суму заједно са осталим трошковима на блокиран рачун сопственика-Јеврејина као и да потврду од банке достави Комесаријату. Након тога Комисија је преко делегата предавала купцу купљене ствари. Комисији за ликвидацију је дозвољена да задржи одређену имовину Јевреја без изношења на лицитацију. Куће и остала непокретна имовина делегат је или издавао у закуп или је предавао полицијским властима као пријемни простор за више чиновнике у односним градовима.¹⁹⁴²

Након ослобођења специјална комисија која је основана ради утврђивања ратне штете установила је, на основу сакупљеног и сређеног материјала, да су Немци и Бугари конфисковали и опљачкали 56 јеврејских кућа, 43 дућана и да су однели сав намештај, готов новац и накит из станова свих 739 јеврејских породица у Битољу, у укупној вредности од 537.937.000 предратних динара. Осим тога злочинци су опљачкали уметничке и верске предмете из пет синагога у вредности од 32.250.000 предратних динара, као и ординацију

¹⁹³⁹ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 1142–1145.

¹⁹⁴⁰ Једана мала група македонских Јевреја “спашена“ је од стране бугарских власти. То су лица која су интернирана у унутрашњост Бугарске како би обављала различите послове. Према Матковском број овако спашених лица износио је 65 А. Матковски, *н. д.*, 94; С. Ташев, *Депортацијата на Евреите...*, 42–43.

¹⁹⁴¹ Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 1145–1146; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018).

¹⁹⁴² Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 62–63, 812–815, 873–874; Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 775–776; D. Konstantinov, *н. д.*, 178–180; Ž. Lebl, *Plima i slom*, 311, 362–363; Упоредити: Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>, (приступљено 17.12.2018).

лекара Давида Баруха. Фашисти су конфисковали и све овце и краве неколико Јевреја који су живели од млекарства. Комисија је констатовала да су 552 лица живела од редовне помоћи битолске Јеврејске верске општине, до дана геноцида, што говори о њиховом тешком социјалном стању.¹⁹⁴³

Посланство НДХ и Софији јављало је у свом недељном извештају од 24. априла 1943. да је у Скопљу започела продаја јеврејских покретности 19. априла. Ове јеврејске ствари имали су право да купују само Бугари по народности и то они којима су те ствари биле потребне за властиту употребу.¹⁹⁴⁴

Образоване су специјалне комисије и само је требало одредити шта ће постати државна својина, а шта ће се продати на лицитацији и која ће бити цена покретности и непокретности. Ликвидација покретних добара извршена по јавним продајама донела је у државну касу преко 83 милиона лева (из Скопља преко 12 милиона, из Битоља скоро 20 милиона, из Штипа око 1,5 милиона итд.). Комисија је била незадовољна, јер је из Скопља очекивала 50 милиона, из Битоља око 40 милиона лева итд.¹⁹⁴⁵

Ликвидација се обављала на исти начин у свим градовима. У Скопљу, где је требало ликвидирати имовину око 600 домаћинстава радиле су четири комисије. Оне су примале кључеве станова и одлазиле на терен. Већ приликом првих прегледа нестајали су сви вреднији предмети. Због тога су неки нижи службеници и полицајци извођени пред суд. Ако је у становима било лепог намештаја, тепиха, сервиса, скупочених инструмената, слика, сервиса и тсл, одношено је у зграде синагоге, да би касније било предато разним установама, која су своја потраживања упућивала писмено (Скопска обласна дирекција, Скопски обласни суд, Прилепски обласни суд, Полицијска управа Ђевђелија, Немачка војна команда, бугарско Министарство просвете, Општи савез резервних официра, Женска занатска школа „Екатарина Симичева“, Немачка школа, Скопски спортски клуб „Македонија“, Скопски универзитет, манастир св. Пантелејмона крај Кочана, полицијске станице у Скопљу, Прилепу, Ђевђелији, „Бугарско дело“ из Битоља, скопски Музеј за природне науке, Народно позориште у Скопљу, Бугарска национална гимнастичка унија, организација „Браник“, организација „Отец Пајсиј“, редакција „Целокупна Блгарија“ и многи други). Молбе су носиле датуме почев од 12 марта. Још се тад знало да се Јевреји никад неће вратити.¹⁹⁴⁶

Према саопштењу специјалне комисије за ратну штету која је основана 1946, у Битољу је од стране немачких и бугарских фашиста конфисковано и опљачкано 56 јеврејских кућа, 46 дућана и да су однели сав намештај, готовину и накит из станова 739 јеврејских породица у укупној вредности од 537.937.000 предратних динара. Осим тога, опљачкани су уметнички и верски предмети из пет синагога у вредности од 32.250 предратних динара.¹⁹⁴⁷

Делегат Комесаријата за јеврејска питања известио је Министарство унутрашњих послова и народног здравља да је продаја јеврејске имовине завршена у Велесу 31. јула, а у Струмици 25. септембра 1943. године. Добијени новац предат је Бугарској народној банци. До краја године ликвидирана је целокупна јеврејска имовина.¹⁹⁴⁸

Крајем маја 1943. одредбом бугарског министра унутрашњих послова позвани су сви софијски Јевреји да у року од три дана напусте град. Они који то не буду учинили имали су да се иселе изван граница Бугарске (односно у Пољску). Као последњи рок за иселавање превиђен је 5. јун. Међутим доста Јевреја остало је у Софији због друге одредбе министарства. Та друга одредба прописивала је да у Софији могу остати „привилеговани Јевреји и они који су грађански мобилисани, као и запослени у војној привреди“. Планирано је да ће у Софији остати око 600 Јевреја, али их је остало више. На крају, већина Јевреја је на силу пресељена,

¹⁹⁴³ D. Konstantinov, *n. d.*, 179–180.

¹⁹⁴⁴ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 296.

¹⁹⁴⁵ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 142; *Ž. Lebl, Plima i slom*, 363.

¹⁹⁴⁶ Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 65–66; Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 887, 890; *Ž. Lebl, Plima i slom*, 363.

¹⁹⁴⁷ *Ž. Lebl, Plima i slom*, 386.

¹⁹⁴⁸ Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 67.

читава ситуација била је мучна, а забележено је и неколико случајева самоубиства. У многим местима у Бугарској, тако где су Јевреји дошли настало је велико незадовољство и то јер су цене одмах скочиле. Од њих су се тражиле веће цене од уобичајених. Тако је на пример избило велико незадовољство у Тустендилу одакле је кренула једна депутација грађана у Софију како би протествовала о даљем доласку Јевреја у њихов крај.¹⁹⁴⁹

*

Пирот. Припреме и извршење акције прикупљања и депортације Јевреја из Пирота најбоље се виде из коначног извештаја Христа Бакарџијева. Већ почетком године 27. фебруара 1943. у Пирот су упућена два лекара Јеврејина др Артур Штернберг (који је једно време боравио у болници) и др Маноах Леви, како би се ставили у службу делегата. За то време Христо Бакарџијев успоставио је везу са бугарским локалним властима: окружним начелником Поповим, кметом Константиновим и замеником кмета Балабановим. По препоруци кмета за управника логора постављен је Сава Панајотов са дневницом у висини 125 лева. После одлагања датума за коначно сакупљање Јевреја, 11. марта уследио је телефонски позив од Белева у коме је наређено да се са акцијом крене 12. марта изјутра. У ту сврху припремљени су већ израђени специјални спискови и дате су инструкције по којима је требало вршити хапшење лица и печашење домова. Одређена је комисија за печашење станова.¹⁹⁵⁰

У 6 сати ујутру 12. марта 1943. полиција је започела хапшење. За сваку кућу био је одређен један полицајац, који је добио опсежне податке о саставу целе породице. Ухапшене су и све породице досељених Јевреја из Софије, међу њима и јеврејски лекари, који су имали задатак да се старају за санитарски преглед ухапшених. Општи број ухапшених требао је да буде 188. При претресу домова све драгоцености и новац су одузети и предати Бугарској народној банци у Пироту. Истог дана, специјална комисија извршила је запечаћивање станова и јеврејске општине.¹⁹⁵¹

Ухапшени Јевреји били су смештени у Соколани, гимнастичкој сали крај гимназије, где су претходно обављене неопходне припреме. Стражу у логору вршила је полиција, а за команданта у самом логору постављен је старији полицајац Крстев. Одвођење из логора било је 19. марта 1943. по наређењу Комесаријата. У међувремену према наређењу Главне дирекције народног здравља ослобођена су три лекара и један апотекар. Према извештају Бакарџијева исељено је 158 Јевреја, док је у Пироту остало 27 душа. По узрасту одведено је: 4 лица узраста до 4 године; 12 лица узраста од 4 до 10 година; 30 лица узраста од 10 до 21 године; 112 лица узраста изнад 21 године. Ликвидацију покретне имовине Јевреја обавила је комисија коју је одредио делегат, у следећем саставу: председник Николов (порески начелник) и чланови Балабанов (заменик кмета), Стојанов (помоћник окружног полицијског начелника. Накнадно је у састав комисије ушао и Кошев (окружни комесар за снабдевање). Продају која је отпочела 28. марта 1943. пратило је велики број малверзација.¹⁹⁵²

Пиротски Јевреји утоварени су у сточне вагоне и отпремљени за Лом. Током пута умрла је једна особа. У Лому приликом отварања вагона 19. и 20. марта десило се неколико случајева покушаја бекства, али само неколицини је то успело.¹⁹⁵³ Тамо су пиротски Јевреји заједно са тракијским Јеврејима из Ксантија, Дrame, Сереса, Демир–Хисара, Комотинија (буг. Тумурцине) утоварени на четири пароброда који су Дунавом пловили десет дана до Беча. Укрцавањем у бродове командовао је лично комесар Александар Белев, који је у Лом дошао специјално за ту прилику. Број бродова, њихов полазак и број утоварених лица био је следећи: брод „Карађорђе“, 20. март у 14:00 са 1.100 душа; брод „Војвода Мишић“, 20. март у 20:30 са

¹⁹⁴⁹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 343.

¹⁹⁵⁰ *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 47.

¹⁹⁵¹ Испрва је одузета сума од 388.647 лева и драгоцености. Накнадно је пронађено и одузето 21.456 и драгоцености. Све је унето у Бугарску народну банку. Исто, 48.

¹⁹⁵² *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 48, 50; И. Хаджийски, *н. д.*, 99–100. Видети: М. Бар–Зоар, *н. д.*, 136, 138.

¹⁹⁵³ *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 57.

877 душа; брод „Сатурнус“, 21. март у 20:00 са 1.256 душа; брод „Цар Душан“, 22. март у 19:30 са 986 душа. Укупно отпремљено 4.219. (Према Бар-Зоару отпремљено је 4.129).¹⁹⁵⁴

На два од четири брода била су укрцана два лекара, „на захтев Црвеног крста“, да прате транспорт до Беча. Др Христо Миндизов који је боравио на пароброду „Сатурнус“, позван пред Народни суд у Софији 16. марта 1945. говорио је да су у Бечу били веома лоше примљени од тамошњих власти и да су се приликом претовара из бродова у вагоне Немци жалили на „лош материјал–само болесни, жене, деца и старци“. Један мајор је стајао и бичем бројао све које су утоварали, да би сваког ко би се попео у вагон бичевао“. Из Беча су Јевреји пребачени у сточне вагоне. Преко станице Малкинија стигли су у логор Треблинка из којег се нико није вратио жив.¹⁹⁵⁵

Жени Лебл евидентирала је 20 пиротских Јевреја који су успели да се спасу депортовања. Један од њих Леон Сид (рођен 1894.) са супругом Милом (рођ. Манојловић), ћерком Стелом и сином Марком дошао је из Београд у Пирот 23. јуна 1941. године. Годину дана касније успео је преко веза у Цариграду да пошаље сина и ћерку у Палестину. Дана 12. марта он и супруга ухапшени су, али су некако успели да се извуку из Соколане. Након вишемесечног скривања 21. децембра 1943. им је успело да пређу бугарско-турску границу, са бугарским пасошима, и стигну у Палестину 11/12. јануара 1944. године. Децу је успео да сакрије и да пошаље за Палестину мало пре него што је отпочело хапшење и депортација Јевреја из Пирота. У Јерусалиму је Сид предао 10. марта 1944. експозе Генералном конзулату Краљевине Југославије у Јерусалиму, под насловом „Поступак окупаторских бугарских грађанских и војних власти у Пироту и округу пиротском“ (написано 7. марта). Леон Сид такође је накнадно предао списак од 152 имена скоро свих депортованих Јевреја.¹⁹⁵⁶

Поред описа насилне бугаризације, протеривања, убијања и пљачке српског живља, која је вршена уз велики притисак и нечувен терор, Леонид Сид дао је и податке о злочинима које је бугарски окупатор починио према пиротским Јеврејима. Још 28. августа 1942. донет је закон који је Јеврејима забранио сваки рад и конфискована им је сва некретнина, а такође „остају“ без држављанства. Због тога су Јевреји морали да плаћају велике таксе као страни држављани: „То је трајало све до 12. марта 1943. године, када су нас тога дана покупили изненада у 4 сати ујутру, извели нас из кућа и стрпали у логор, одакле су 19. марта исто тако у зору отерали 178 душа, људи, жена и деце и отерани у неизвесност или боље рећи смрт... Све наше имање и покућство је распродато на јавној лицитацији у Пироту, јер док сам био сакривен тамо увек су долазили да ми јаве чије су ствари кога дана продате као и ко су купци истих, али већином су то били Бугари из старих граница Бугарске, јер мештанима нису дозвољавали да купују са врло малим изузецима“. На крају експозеа, Леон Сид предложио је надлежним да поднесе списак депортованих Јевреја. Такође је нагласио да ће бити увек на располагању који би Генералном конзулату могли да послуже.¹⁹⁵⁷

Југословенско Министарство иностраних послова је у вези акта Генералног конзулата од 15. априла 1944. на тражење Комисије за истраживање ратних злочина реаговало код Генералног конзулата у Јерусалиму са циљем да се прибаве и пошаљу: списак депортованих Јевреја; имена главних органа бугарске окупаторске власти у Пироту, а по могућству и назив или број бугарских окупаторских војних јединица у Пироту, као и време у којем су се тамо налазиле; ближе податке о логору (поступак власти према интернирцима, имена бугарских органа у логору); сваки други коректан податак којег би се Леон Сид сетио у вези изнетих

¹⁹⁵⁴ ЦДА, ф. 370к (Министарство на втрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) – Дирекција на полицијата), оп. 6, а.е. 1845, л. 1–6; *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 52. Видети: М. Бар-Зоар, *н. д.*, 138–142; И. Хаджийски, *н. д.*, 97–99.

¹⁹⁵⁵ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 142; *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 52.

¹⁹⁵⁶ АЈ, 430–1–6; Јерусалим, 10.3.1944; АЈ, 430–3–15, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova, Konzularno-privrednom odeljenju, Jerusalem, 27. januar 1944; *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 56, 57–58. Видети: *Mi smo preživeli...5. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Beograd 2009, 356–368.

¹⁹⁵⁷ АЈ, 430–1–6, Експозе „Поступак окупаторских бугарских грађанских и војних власти у Пироту и округу питотском“, стр. 6.

тврђњи.¹⁹⁵⁸ Генерални конзулат у Јерусалиму обавестио је Министарство иностраних послова Краљевине Југославије 23. јуна 1944. да је доставило пет примерака извештаја Леона Сиде са молбом да се достави комисији за истраживање ратних злочина, на даљу надлежност.¹⁹⁵⁹

У „допунском“ извештају, Леон Сид изнео је податке о главним органима бугарских цивилних и војних власти и јединица у Пироту. У делу „Ближи подаци у логору у коме су били интернирани Јевреји, како се власт понашала према њима и имена управљача тог логора“, Леон Сид писао је о већ познатим чињеницама, али је износио и нове, до тада непознате податке. У рану зору 12. марта пред сваку кућу где су живели Јевреји дошло је по два жандарма. Јевреји су сакупљени и отерани у двориште гимназије. Дозвољено им је да понесу најпотребније ствари. У дворишту гимназије Јевреји су претресани. Одузимане су им све ствари од вредности: новац и накит. „Са женама су још бестијалније и варварскије поступали... Одузели (су) нам и личне легитимације и казали нам да више њих не требамо јер да више нисмо људска бића... Још првог дана осетили смо круту руку непријатеља и последице нашег интернирања. Хране нам нису дали, а дозволили нам само пола сата времена за све нас да вршимо физиолошке потребе. Ко не би то за пола сата свршио, а то је било немогуће, бивао би бичевањем утеран унутра без обзира да ли су пред собом имали старца, старицу или мајку са дететом од седам месеци као и бреме нити жену... Тек следећег дана почели су нам давати храну али то благодарећи оној храни коју су покупили из наших већ код нашег одласка запечаћених домова“. Дана 19. марта људи, жене и деца су у пратњи полиције, са претњом да ни гласа не смеју пустити отерани у „неизвесност“. „За време ових седам вечери нашег логоровања, полицијски начелник Пушкарев је са жандармом одводио наше младе и лепе женице у канцеларију и вршио над њима пресију, и тако задовољио свој зверски нагон. Но иако их је тукао до изнемоглости, није у томе успео. Ми смо, наравно, морали све то да гледамо беспомоћно...“¹⁹⁶⁰

Леон Сид је при крају свог реферата подвукао главне и одговорне за депортацију: Александар Белев, „комесар за Јевреје из Софије, најгори садиста и крвопија“; Христо Бакарџијев, „делегат Белева, који је у ту сврху био послат у Пирот“; Георги Попов, „окружни управитељ, као месна највиша власт“; Константинов, „председник општине у Пироту, пљачкаш и лопов“; Пушкарев, „полицијски начелник, садиста и прљав тип“; Бајкушев, „шеф агената у Пироту (пунктов начелник)“; Вазаров, „полицијски агент“; Цонев, „полицијски агент“; Енев, „полицијски агент“; Најданов, „полицијски агент“; Крстев, „командант логора, полицијски наредник“.¹⁹⁶¹

¹⁹⁵⁸ АЈ, 430–1–6, Каиро, 2.6.1944. Видети: Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Politickom odeljenju, Jerusalem, 15. april 1944, pov. br. 60.

¹⁹⁵⁹ АЈ, 430–1–6, Јерусалим 23.6.1944.

¹⁹⁶⁰ АЈ, 430–1–6, Допунски извештај Леона Сиде, стр. 3.

¹⁹⁶¹ АЈ, 430–1–6, Допунски извештај Леона Сиде, стр. 3. На основу овог реферата, али и других докумената и сведочења преживелих и очевидаца, Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача означила је укупно 24 бугарска држављана за ратне злочине над Јеврејима. Видети: Одлука за Димитрија Маркова ф. бр. 641 (фасцикла: 83); Одлука за Георгија Попова ф. бр. 642 (фасцикла: 83, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–83–865–83–867); Одлука за Ивана Константинова ф. бр. 644 (фасцикла 83, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–83–893–83–895); Одлука за Најдана Најданова ф. бр. 716 (фасцикла: 84, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–84–890–84–892); Одлука за Јордана Генедијева Бајкушева ф. бр. 725 (фасцикла: 85, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–85–33–85–35); Одлука за Георги Пушкарева ф. бр. 780 (фасцикла: 85, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–85–1031–85–1033); Одлука за Асена Богданова ф. бр. 781 (фасцикла: 86); Одлука за Т. Панова ф. бр. 782 (фасцикла: 86); Одлука за Љубомира Велкова Митова ф. бр. 783 (фасцикла: 86); Одлука за Христу Петрова ф. бр. 784 (фасцикла: 86); Одлука за Ст. Шишкова ф. бр. 785 (фасцикла: 86); Одлука за Кјостебекова ф. бр. 786 (фасцикла: 86); Одлука за С. Петкова ф. бр. 787 (фасцикла: 86); Одлука за Рачева ф. бр. 2929 (фасцикла: 105); Одлука за Бојана Божарева ф. бр. 2950, (фасцикла: 105); Одлука за Ивана Христова Енева ф. бр. 2951 (фасцикла: 106, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–106–3–106–5); Одлука за Пејчу Крстева ф. бр. 3682 (фасцикла: 112, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–112–393–112–395); Одлука за Александра Белева ф. бр. 12943 (фасцикла: 164, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–164–582–164–584); Одлука за Христу Бакрџијева ф. бр. 12944 (фасцикла: 164, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–164–588–164–590); Одлука за Цонева ф. бр. 12945 (фасцикла 164, списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–164–594–164–

Уз додатни извештај приложен је и списак 152 депортованих Јевреја, југословенских држављана из Пирота. На списку се налазе и лица која су успела да побегну из транспорта који је ишао за Лом, укупно пет лица Тога судбоносног јутра када су Јевреје сакупили и отерали у Соколану, успело је да побегне четворо лица. У Пироту су остала два детета, која су заслугом локалног становништва спасена и практично усвојена од стране српских породица. Остали Јевреји натоварени су на бродове у Лому и депортовани „незнано куд“. Леон Сид износи да је примио „дописну карту“ написану од свог млађег брата Јакова који је 19. марта из Лома писао „нервозном руком и са страхом“ како кроз пукотине вагона гледају „шлепове“ који су припремљени за депортацију и моле „браћу Србе“ да их спасу. Писмо сличне садржине дошло је до Леона Сиде 21. марта у Пирот. У њему његов старији брат Хаим моли Саву Радовановића, месара из Пирота да га спасе. На крају, писац из извештаја закључује „нити ја, који сам се крио и живео илегално нити наши пријатељи Срби нису могли ништа у том циљу постићи, јер је било најстрожије и под претњом највећих казни забрањено свако општење и додир са Јеврејима“.¹⁹⁶²

Исцрпни извештаји Леона Сиде натерали су југословенско Министарство иностраних послова да, на тражење Комисије за истраживање ратних злочина, замоли Генерални конзулат у Јерусалиму 18. јула 1944. да прибави изјаве од следећих Јевреја, избеглица у Палестини: Рудија Ј. Абраванела, студента права и Марка Конфина и његове жене Матилде.¹⁹⁶³ Генерални конзул се ускоро писменим путем обратио породици Конфино, са пребивалиштем у Хаифи и Рудију Абраванелу са пребивалиштем у Тел Авиву, са молбом да дају писмену изјаву „о свему ономе што вам је познато о опхођењу окупаторских власти у местима у којима сте се Ви налазили, а у вези ратних злочина“. Тражили су се подаци о непријатељским командантима који су давали наређења за вршење злочина, место и време где су злочини извршени, идентитети жртава, доказ о извршењу.¹⁹⁶⁴

Изјаву Марка Конфина Генерални конзулат у Јерусалиму доставио је Министарству иностраних послова 23. августа 1944. године. Пошто је био из Славонског Брода где је терор над Србима и Јеврејима почео првих дана окупације, Марко Конфин, који је прво побегао из ратног заробљеништва у Драгоману, отишао је из овог града у Београд, а затим одатле у Крагујевац, док најзад није дошао у Пирот. Како наводи: „у Пироту су Јевреје пустили слободне прве године док су наше Србе немилосрдно гањали, тукли и убијали“. Дана 12. марта успео је са женом да побегне (искочили из воза). Прошли су кроз Грчку и дошли до Албаније априла 1943, али пролазећи кроз Урошевац били су ухапшени од стране Италијана и смештени у затвор. Успели су да се извуку и одатле су се касније докопали Палестине.¹⁹⁶⁵

Још један од преживелих Јевреја из Пирота био је Јаков Џиван трговац, који је стигао у Палестину 12. децембра 1944, преко Бугарске са својом женом Мирјамом. Он је своје сведочанство дао и потписао 4. јануара 1945. у згради југословенског Генералног конзулата у Јерусалиму. Између осталог је рекао: „По уласку бугарских окупаторских власти стрпан сам у концентрациони логор заједно са свим осталим пиротским Југословенима мојсијеве вере, који су доцније депортирани за Пољску, а међу којима мој отац, стар 82. године, брат са женом и двоје деце и снаја са ћерком, чији супруг је данас у ропству у Немачкој. Ја сам се логора ослободио само благодаревши сретној околности да ми је жена из Софије, па је тадашњи секретар јеврејске општине Леон Сид успео да ме уведе у списак бугарских Јевреја који су

596); Одлука за Вазарова ф. бр. 12946 (фасцикла 164; списак интернираних Јевреја из Пирота: АЈ, 110–164–602–164–604); Одлука за Георгија Џамбазова ф. бр. 21961 (фасцикла 218); Одлука за Петра Павлова ф. бр. 21983 (фасцикла 218), Одлука за Петра Стојменову ф. бр. 21986 (фасцикла 218).

¹⁹⁶² АЈ, 430–1–6, Допунски извештај Леона Сиде, стр. 1.

¹⁹⁶³ АЈ, 103–162–584, в. д. начелник политичког одељења краљевском генералном конзулату Јерусалим, Каиро, 18. јул 1944, пов. бр. 2196; АЈ, 430–1–6, Каиро, 18.7.1944.

¹⁹⁶⁴ АЈ, 430–1–6, Јерусалим, 28.7.1944.

¹⁹⁶⁵ АЈ, 103–162–584, в. д. начелник политичког одељења Комисији за ратне злочине, London, 11. октобар 1944, пов. бр. 3265; АЈ, 103–162–584, „Изјава Марка Конфина“ стр 1–2, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Konzularno-privrednom odeljenju, 23. avgust 1944, пов. бр. 107; АЈ, 430–1–6, Изјава Марка Конфина, стр. 1–2, Генерални конзул Министарству иностраних послова Конзуларно-привредном одељењу, Јерусалим, 23. август 1944.

били у Пироту и нису били депортирани. По изласку из логора, одмах су мене и жену интернирали у Ћустендил, где сам остао све до ослобођења Пирота од НОВ...“¹⁹⁶⁶

2.3.2.5. Одјек депортација

Одмах након рације у првој половини марта 1943. швајцарски отпражник послова у Софији Шарл-Артур Редар тражио је аудијенцију код председника владе Филова. Редар је сазнао да је око 12.000 тракијских и македонских Јевреја брутално ухапшено и затворено по разним логорима, па је тражио од бугарског премијера да од депортација изузме децу и да их упути за Палестину. У нимало пријатном разговору 11. марта 1943, Филов је одбацио било какве идеје и молбе о транспорту Јевреја у Палестину. Наиме, Редер и предложио му да се састави списак деце која би дошла у обзир за исељавање у Палестину и да се почне са групом од 100 деце, за које је Министарство унутрашњих послова већ дало сагласност: „Дошло је до говора о Јеврејима из нових крајева које исељавамо. Он је предложио да и све њих приме у Палестину. Одговорих му, да је сувише касно, јер ће кроз неколико дана кренути. На његово питање куда иду, одговорих: ’У Пољску’. ’То значи да иду у смрт’, рече он. Одговорих му да је то претерано и да ће бити искоришћени као радници, као и они које ми шаљемо. Он одговори да то није исто и да се са Јеврејима поступа нечовечно. Оштро му приговорих, да у данашње време не можемо говорити о човечности, када се исто тако немилосрдно убија мирно становништво великих градова...Сагласили смо се да рат постаје из дана у дан све жешћи. Рекох му да Јевреји штетно утичу и да ми имамо право да се бранимо, с обзиром да се можемо наћи у центру војних операција. Ми смо увек били најтолерантнији народ, али смо сада принуђени да предузмемо мере, кака у нормална времена никада не бисмо предузели...“¹⁹⁶⁷

Комесаријат за јеврејска питања је након мартовских депортација, покушао да спроведе још две, лета 1943. године. Планови за депортацију су направљени, а возови за утовар су већ били спремни. Иако се све радило тајно, Јевреји су знали шта им се спрема. Око 980 људи у Ћустендилу чекало је када ће отпочети рација и када ће бити депортовани за транзитни логор у Радомиру.¹⁹⁶⁸ Александар Белев је 14. априла 1943. послао циркулар до околијских управника, кметова градских и сеоских општина, као и делегатима при конзисторијумима јеврејских општина о упутствима за попис Јевреја за депортацију и списак јеврејских општина. Према овим упутствима свака глава одређене јеврејске породице требала је Комесаријату да пошаље „породичну карту“ у два примерка са тачним подацима свих чланова породице најкасније до 16. маја 1943. године. Уз то, за извршење овог посла именовани су агенти—по један агент на 200 јеврејских породица. Делегати при конзисторијумима у 40 јеврејских општина у Бугарској (колико их је и било у Бугарској) требали су такође да раде на овим пописима заједно са члановима конзисотријума и са полицијским властима. Прикупљање и депортација Јевреја у Бугарској није могла тако лако да се изведе као у Македонији и Тракији. О томе, између осталог, сведочи и упутство о попуњавању картона са основним подацима од стране Јевреја које је Комесаријат издао својим подручним органима. Ове картоне требало је доставити до Комесаријата најкасније до 15. августа 1943. године.¹⁹⁶⁹

Отпор који се појавио у Бугарској утицао је да се ова идеја не спроведе у дело. Судбина бугарских Јевреја била је боља. Њихова депортација избегнута је укључивањем бугарског естаблишмента: свештенства, политичара и чланова бугарске краљевске породице. Тако је председник владе Богдан Филов оставио записано у свом дневнику 13. априла 1943. да је у

¹⁹⁶⁶ АЈ, 103–160–582, Јаков Циван у Јерусалиму, 4. јануар 1945. Генрални конзулат краљевине Југославије Јерусалим, 5. јануар 1945, бр. 7; АЈ, 430–3–15, Јаков Циван у Јерусалиму, 4. јануар 1945. Генрални конзулат краљевине Југославије Јерусалим, 5. јануар 1945, бр. 7.

¹⁹⁶⁷ ЦДА, ф. 264к, оп. 7, а.е. 251, л. 1–6; М. Бар–Зоар, *н. д.*, 136–138; Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 795; Ž. Lebl, *Plima i slova*, 374.

¹⁹⁶⁸ Јевреји из Бугарске требали су да буду депортовани у Пољску до 30. септембра 1943. године. План је предвиђао депортовање 25.000 Јевреја из Софије и 23.000 Јевреја из провинције. Јевреји су требали да буду предани Немцима у дунавским пристаништима Лом и Сомовит. М. Бар–Зоар, *н. д.*, 19, 178–179.

¹⁹⁶⁹ Ж. Колономос, В. Весковиќ–Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 883–886, 977–979.

разговору са бугарским монархом, Борис III изразио мишљење како би радно способне требало што пре узети у радне групе и на такав начин спасити Јевреје од слања у Пољску.¹⁹⁷⁰ Бугарски монарх био је пре само две недеље притиснут од стране Адолфа Хитлера и Јоакима фон Рибентропа да испоручи и бугарске Јевреје. Неколико месеци касније, 24. јуна 1943. Адолф Хофман и Адолф Бекерле жалили су се из Софији Министарству иностраних послова да је дошло „до привремене стагнације“ у коначном решавању „јеврејског питања“ у Бугарској.¹⁹⁷¹ Вештом игром, уз помоћ одређених државних и црквених институција, он је успео да „јеврејско питање“ не доведе до краја. Са друге стране, депортацијом Јевреја из Тракије и Македоније он се „отарасио“ страног елемента. Сефардски Јевреји махом су били везани за земљу у којој су дуго низ година боравили, па су се тако поистоветили, у овом случају, са српским и грчким етносом. С тим у вези, бугарски Јевреји били су везани за Бугарску, па „није било потребе“ за депортацијом. Ипак, претварањем њих у грађане другог реда, значило је, према расистичком учењу доста, на националним и привредном нивоу. Политика коју је бугарска држава водила када је у питању „јеврејско питање“ у складу је са њеном спољном политиком током Другог светског рата. Он је изашла у сусрет Немачкој, али не до краја, остављајући минималног простора за потенцијално отварање преговора са Савезницима. Неиспоручивање Јевреја из Бугарске могло се гледати позитивно у Лондону или Вашингтону, док је Берлин бар делимично био задовољен депортацијом македонских и тракијских Јевреја. Поред тога, добар део млађих Јевреја био је на овим територијама герилски активан, па је било мишљења у водећим круговима бугарске државе да ће депортација допринети и пацификацији.

Законима бугарске владе од 5. и 8. септембра 1944. измењени су антијеврејски закони, тако да су практично престали да важе. Уласком Црвене армије у Бугарску, сви антијеврејски закони су поништени. Уједно су почеле припреме за одржавање судских процеса против оних који су починили злочине над Јеврејима. Суђења су одржана у периоду 1944–1945. година. Након указа регенства за образовање нове владе 12. октобра 1944. сви антијеврејски закони формално су поништени од стране владе.¹⁹⁷²

Због ових околности релативно мали број Бугара препознат је као „праведан међу народима“ (20 до 1. јануара 2018.). Многи су нападали Јад Вашем сматрајући да је овако мали број Бугара у диспропорцији са великим бројем спасених Јевреја у Бугарској. У Јад Вашем сматрају да је овакав приступ тотално погрешан и да се занемарују одређене историјске околности које се тичу спасавања Јевреја у „старој Бугарској“. Бугарски случај окарактерисан је чињеницом да су Јевреји путем законских мера спасени и да нису морали да се скривају као у већини других европских држава. Због тога су бугарски спасиоци који су награђени титулом „Праведни међу народима“ углавном била лица која су се противила депортацијама (Димитар Пешев из Ћустендила, заменик председника Народне скупштине; Иван Момчилов, Младен Иванов и др.), а само неколико је деловало против антисемитских мера. На пример, Станка Стојчева, крила је породицу Ефраим, након евакуације Јевреја из Софије у унутрашњост. У Македонији још мање лица је препознато и награђено титулом „Праведни међу народима“ (10 до 1. јануара 2018.). Поред осталих, у обзир се мора узети и чињеница да се у Македонији прикупљање и депортација Јевреја одиграла веома брзо и да они који су желели нису стигли да им помогну.¹⁹⁷³

Међутим, било је изузетака као што су биле породице Хаџи-Митков (Тодор и Пандора) и Рибарев (Трајко и Драгица) које су успеле да спасу јеврејску породицу Франсес. Моиз Франсес се са мајком, супругом и двоје мале деце прво крио у кући градског ветеринара Тодора Хаџи-Миткова у Скопљу. Након недељу дана, када се ситуација мало смирила, јеврејска породица је

¹⁹⁷⁰ М. Бар-Зоар, *н. д.*, 155; М. Gilbert, *н. д.*, 547–548; Д. Коен, *н. д.*, 77–79; Б. Филов, *н. д.*, 568–569; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/kev.asp>, (приступљено 18.12.2018.).

¹⁹⁷¹ ЦДА, ф. 1568к, оп. 1, а.е. 172, л. 13.

¹⁹⁷² И. Хаджийски, *н. д.*, 116–117.

¹⁹⁷³ Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/righteous/resources/rescue-in-bulgaria-and-macedonia.html>, (приступљено 18.12.2018.).

од стране домаћина изведена изван града где ју је преузео Пандорин брат, Трајко Рибарев и организовао даље бекство за Албанију. После рата, када се породица Франсес вратила из рата породица Хаџи-Митков их је поново прихватила и помогла им да поново „стану на ноге“. Иако су били под бугарском влашћу и подвргнути прогону две године, македонски и тракијски Јевреји били су потпуно неприпремљени и нису могли схватити истински значај депортације. Недостатак знања видљив је из примера спасавања четворогодишње Бети Бехар. Када је почело окупљање Јевреја у Скопљу, мислећи да се неће дуго задржати, родитељи су је оставили у стану својих блиских пријатеља Тодорових (Александар и Блага). Девојчицу је ово незнање спасло, пошто је у том стану остала скривена до краја рата. Након рата, 1948. отишла је у Израел. Такође Словенкиња Зора Пачулин, дадила у породици Гатењу, спасла је малог Шаула, рођеног 1940. године. Одвела га је у манастир Летнице, где је било скривено још неколико деце чија нам је даља судбина непозната. Након рата Шаул је постао наставник гимназије у Јерусалиму, а Зора Пичулин је наставила да живи у Словенији.¹⁹⁷⁴

Током мартовских дана 1943, власник дуванске радње у Битољу Стојан Богоја Сиљановски успео 11. марта да сакрије пет јеврејских девојака чланова КПЈ (Роза Камхи, Адела Фарађи, Естреја Овађија, Жамила Колономос, Естреја Леви). Касније су у његов дућан дошле још три девојке, такође чланови КПЈ које су сакривене са већ поменутих пет девојака. Његов подвиг био је још већи ако се зна да је преко пута његове радње била бугарска полицијска станица. Након неколико недеља девојке су одлазиле једна по једна и придруживале се партизанском покрету.¹⁹⁷⁵ Борис Алтипармак је са својом женом Васком успео током прикупљања и отпремања битолских Јевреја у Скопље да у својој кући сакрије неколико њих. Након неколико дана Јевреји Соломон и Сами Садикраио и касније Алберт Русо, Алберт Касорла и Давид Калдерон су се, преко веза Бориса Алтипармака придружили партизанима.¹⁹⁷⁶

Један од ретких међу Бугарима који је добио звање „праведни међу народима“ био је доктор Атанас Костов. Када су већ сви Јевреји били у „Монополу“ он је захтевао од бугарских власти да му доделе затворене лекаре, фармацеуте и ветеринаре, како бих послао као грађански мобилисане у забачене пределе. Одлучено је да му се изађе у сусрет у вези лекара и фармацеута, али не и ветеринара. Када је та одлука саопштена затвореницима они су одбили да изађу на слободу без својих породица. Костов је отпутовао у Софију и успео да издејствује ослобађање и њихових ужих породица.¹⁹⁷⁷

Према писању Жени Лебл у Штипу се о предстојећој катастрофи није знало много, у Битољу се нешто осећало, али је потискивано, па и демантовано, али у Скопљу су многи знали о припремама, о чему сведочи и ставка из писма немачког конзула, да је о уређењу концентрационог логора за Јевреје вођена отворена преписка. Немачки конзул је веровао да су они који су то читали обавестили Јевреје, те је због тога исељено 10% мање него што је било предвиђено. Тако је секретар скопске јеврејске заједнице Јосеф–Пепо Алалуф, који је пребегао у Албанију два дана раније пре рације дао је изјаву у којој је рекао да је свакодневно био у контакту са Иваном Захаријевим, делегатом за јеврејска питања у Скопљу. Дана 8. марта 1943. дошао је у Алалуфову канцеларију секретар градске скопске општине Железков и у поверењу му саопштио да њему и Едјисту Ароестију прети опасност од хапшења. Он му је саветовао да побегне, али је такође наговестио да и осталим Јеврејима прети опасност, што је Алалуф схватио да ће мушкарци бити протерани у стару Бугарску. Он је то одмах саопштио

¹⁹⁷⁴ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 375–376; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/righteous/resources/rescue-in-bulgaria-and-macedonia.html>, (приступљено 18.12.2018).

¹⁹⁷⁵ На сајту Јад Вашем стоји да су се Роза Камхи и њене пријатељице сакриле у дуванској радњи 10. марта. Оне су се по сведочењу Розе Камхи криле 10. на 11. март у другом дућану. У овај су прешле након прикупљања и одвођења Јевреја 11 марта. Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/siljanovski.html>, (приступљено 18.12.2018.); Roza Kamhi interview for Centropa, Central Europe Center for Research and Documentation, <http://www.centropa.org/biography/roza-kamhi>, (приступљено 18.12.2018.).

¹⁹⁷⁶ *Mi smo preživeli...* 3, 20–21; Official site of Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/altiparmak.html>, (приступљено 18.12.2018).

¹⁹⁷⁷ Ž. Lebl, *Plima i slom*, 377.

неколицини својих пријатеља. Исто вече, прешао је албанску границу, што су учинили још неки, који су поверовали у речи Железкова.¹⁹⁷⁸

Из данашње перспективе се са сигурношћу може рећи да се у иностранству знало шта се догађа са Јеврејима из јужних делова Југославије, али као и при навођењу осталих познатијих примера, акција је изостала. У телавивском дневнику „Давар“ од 27. јануара 1943. на страни два, веома неупадљиво, ишао је допис Ј. Колара из Истанбула под насловом „Очекује се уништење македонских Јевреја“. Допис је почињао речима: „Јеврејима Јужне Србије, који су се спасли судбине своје браће из старе Србије, предстоји опасност уништења...“¹⁹⁷⁹

Комунистички покрет се преко свог месног комитета у Битољу огласио марта 1943, након хапшења у свом препознатљивом стилу путем летка: „Бугарским поробљивачима било је јасно још од окупације да Јевреје чекају концентрациони логори. Али верни пси Хитлера су крили истину од Јевреја, лажући их како би се добило на времену. А за то време? На један гангстерски начин блокиране су им паре у разбојничким заводима невино крштеним: народне банке. Њима је одузето 25% од вредности кућа и дућана. Затим, истерани су из опорезованих кућа и дућана који су присвојени, а они су сабијени у гето, по цела фамилија у једну собу. Најгоре – забрањено им је да раде, одређен им полицијски час, забрањено да пређу реку Драгор. Поред тога што су их опљачкали до последње паре и исцедили као лимун те су им остали голи животи чопор бугарских фашистичких шакала је извршио и последњу лешинарску задаћу. Прво су блокирали цео град, затворили грађане цео дан по кућама да би се разбојнички приближили јеврејској мали и бацили као дивље звери на незаштићене жене, децу, старце, сакупљајући их да би их послали на милост и немилост Хитлеру...“ У сличном стилу писан је и текст у листу „Народни глас“, веснику комунистичке партијске организације у Штипу.¹⁹⁸⁰

Током 1967. главни тужилац Врховног обласног суда у Франфурту на Мајни окривио је бившег немачког посланика у Софији Адолфа Хајнца Бекерлеа и његовог саветника Франца Гебхарда фон Хана као главне одговорне за депортацију Јевреја. Том приликом саслушани су сведоци, углавном бивши логораши из Треблинке. Сведок Абрахам Голдфарб наводио је да су од есесоваца сазнали да су транспорти дошли из Македоније и да су истог дана када су македонски Јевреји послати у гасне коморе примили цигарете на ћирилици: „Ово никако нису били људи који су долазили из логора. Били су снажни и добро ухрањени“. Зломо Хелеман надовезивао се на речи Абрахама Голдфарба причајући да су дошла три транспорта из Бугарске и да су се ови људи разликовали од оних који су долазили у логор из Пољске: „Били су отхрањени, сити и велики. И остали сведоци присећали су се лепо ухрањених, високих, благо тамнопутих људи који су пролећа 1943. дошли у Треблинку. Са собом су носили дуван, конзервирану храну и димљено месо. Све то подељено је логорашима, када су ови људи моментално одведени у гасне коморе.“¹⁹⁸¹

Након ослобођења, 20. децембра 1944. група Јевреја из Скопља која је успела да избегне депортацију и да преживи терор састала се како би размотрила њихов „правно политички положај“. Шест дана касније, 26. децембра 1944. у Скопљу одржана је прва седница Македонско-јеврејског народноослободилачког одбора на којој је формирана Македонска јеврејска верска општина. На седници су присуствовали Ђорђи Блајер, Бенјамин Колономос, Леон Аладцем, Бора Варон, Јосип Грос, Елена Блајер и Берта Ноах. Поред отварања верских, културних и здравствених питања, Македонска јеврејска верска општина покренула је почетком 1945. и питање судбине њихових сународника који су били током 1943. депортовани у Пољску. Преко Савеза јеврејских верских општина Југославије, одређених англоамеричких мисија, француске и пољске амбасаде, Црвеног крста и веза које су успостављене са италијанским Јеврејима и другим појединцима трагање за коначним одговором шта се десило са македонским

¹⁹⁷⁸ Исто, 372.

¹⁹⁷⁹ Исто, 373.

¹⁹⁸⁰ Д. Петровић, „Положај Јевреја...“, 248. Видети: Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 796–802.

¹⁹⁸¹ С. Ташев, „Българската администрация...“, 132–133.

Јеврејима трајало је око две године.¹⁹⁸² Мало касније обновљен је и рад Јеврејске верске општине у Битољу, 28. јануара 1945. године.¹⁹⁸³ Према Софији Грандаковској у Скопљу је било 328 чланова верске општине, а у Битољу 57. Након оснивања јеврејске државе, у Македонији једино је верска заједница у Скопљу остала активна са око 50 чланова.¹⁹⁸⁴

2.4. Ратни заробљеници

Југословенски ратни заробљеници били су махом распоређени по Немачкој и Италији. У Немачкој налазили су се у тзв. „заробљеничким логорима“ (Kriegsgefangenenlager) који су се делили у неколико група: Офлаг (Ofiziers Kriegsgefangenenlager), Сталаг (Stammlager fuer Kriegsgefangenenlager), Луфтлаг, Марлаг (Marinelager), Дулаг (Durchgangslager).¹⁹⁸⁵

Офлаг је био намењен само за официре. Сталаг, односно стални матични заробљенички логор, био је основни тип заробљеничког логора за војнике и подофицире. Ипак, било је случајева и да су поједини официри завршавали у овим логорима. У овим логорима било је смештено и по неколико десетина хиљада заробљеника, а у појединим случајевима у највећим сталазима било је смештено и о неколико стотина хиљада заробљеника. Међутим, нису се сви заробљеници у исто време налазили у логору. Многи су били распоређени на принудном раду у пољопривреди, индустрији, грађевинској делатности, на приватним газдинствима итд. На радове су извођени само заробљеници из сталага, док заробљени официри нису подвргнути овој обавези. Логор се састојао од огромног броја барака, односно импровизованих станова. У логорима су се налазили заробљени припадници различитих војски и они су били груписани у појединим баракама. У Луфтагу су били смештени заробљени ваздухопловци. У овим логорима владао је бољи третман него у сталазима, а није било података да ли било ко од југословенских ваздухопловаца боравио у овим логорима. Они су највероватније били смештени у сталазима, а ретко који у офлазима. Марлаг је представљао логор за заробљене припаднике морнарице, а Дулаг је био транзитни логор. Поред ових логора, постојала је и група логора Илаг (Interniertenlager) за „заробљенике који нису уврштени у војску“. Сваки логор носио је своју ознаку. Он је био састављен од врсте логора, из једног римског броја који је означавао војни округ на чијој територији се логор налазио и из абecedног слова које је одговарало редном броју тог логора. Никакво географско име нити било која ближа одредница није се појављивала у имену логора. На пример ознака „Сталаг XII Ц“ значило је да је то Stammlager C на територији 12. војног округа. Да се овај логор налазио у месту Виделшејм (Wiedelsheim) није могло да се зна из ознаке логора.¹⁹⁸⁶ Југословенски ратни заробљеници што се тиче Немачке, били су распоређени по читавој територији, а били су смештени у најмање 50 логора типа Сталаг. Највећи број био је смештен на западу Немачке у индустријском подручју басена реке Рајне. Југословенски официри били су смештени у минимум 6–8 логора типа Офлаг.¹⁹⁸⁷

Према информацијама од краја 1941. којима је располагала Југословенска влада у избеглиштву, преко сакупљених података Црвеног крста у Женеви, укупно је кроз заробљеничке логоре прошло 350.000 југословенских ратних заробљеника. До тог броја дошло

¹⁹⁸² Видети: Александар Манојловски, „Јеврејската верска општина во Скопје и прашањето за депортираните Евреи од Македонија“, *Гласник*, LX, бр. 1, (2016), 210–223; *Затписници од седниците на Македонската еврејска општина во Скопје (1944 – 1946)*, 37–311.

¹⁹⁸³ Видети: А. Манојловски, „Јеврејската верска општина во Битола...“, 160–175.

¹⁹⁸⁴ Sofija Grandakovska, „On Holocaust Photography: Or when the memory practice of the victims is empty“, *The Jews from Macedonia and the Holocaust: History, Theory, Culture*, ed. Sofija Grandakovska, Skopje 2011, 652. О оснивању Јеврејских верских општине након ослобођења у Македонији видети: Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...I*, 67–70; Ж. Колономос, В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...II*, 1107–1121.

¹⁹⁸⁵ АЈ, 103–108–403, Delegat Ivan Subbotić Ministru socijalne politike, Nju Jork, 20. decembar 1941, cr. no. 53.

¹⁹⁸⁶ АЈ, 103–108–403, Delegat Ivan Subbotić Ministru socijalne politike, Nju Jork, 20. decembar 1941, cr. no. 53; *Освобождението на българи от Вардарска Македонија – военнопленници от бившата югославска армия през Втората световна война*, със: Милен Михов, Александър Гребенаров, София 2016.

¹⁹⁸⁷ Видети: АЈ, 103–108–403, Delegat Ivan Subbotić Ministru socijalne politike, Nju Jork, 20. decembar 1941, cr. no. 53.

се преко заробљеничких карата југословенских ратних заробљеника које је прикупио Црвени крст у Женеви. То су биле индивидуалне карте којим је, сходно Међународној конвенцији, Црвени крст у Женеви извештавао да је једно војно лице заробљено. Треба имати у виду да је Немачка у своје време известила Црвени крст да један поприличан део ратних заробљеника није могао бити пријављен, јер услед неписмености нису могли испунити заробљеничку карту. Према томе могло се закључити да је број југословенских ратних заробљеника који су боравили у Немачкој и Италији био већи од 350.000. Према информацијама од краја 1941. које је поседовала Југословенска влада, у Немачкој је било 170.000, а у Италији 40.500. Црвени крст је са друге стране имао податке од октобра 1941. да је укупно 215.000 ратних заробљеника боравило у логорима у Трећем рајху. Остатак је пуштен кућама и то на следећи начин: 1) Војници са територије „Јужне Србије“ окупирани од стране Бугарске и тзв. Велике Албаније (ратни заробљеници са територија које је анектирала Бугарска сматрани су за Бугаре. Њихово отпуштање дешавало се само ако си се изјаснили да су бугарске националности); 2) Војници, сем Срба и Јевреја, са територија које су у саставу НДХ; 3) Војници са територије окупирани од Мађарске и са приморја окупирани од Италије; 4) већи део хрватских официра; 5) припадници мањина су такође пуштени.¹⁹⁸⁸ Према подацима које износи Драган Цветковић, 25 ратних заробљеника са територије Ужје Србије страдало је од Бугара од укупно 2.522 колико је наведено да је страдало у заробљеничким логорима од стране Немаца, Италијана, и Бугара. Међу страдалим у бугарским логорима наведено је да је умрло 13, убијено 10 и нестало 2.¹⁹⁸⁹

*

Упутство одељења за позадину немачке 2. армије од 20. априла 1941. потчињеним јединицама о начину прикупљања ратног плена и заробљеника јасно је показивало разврставања ратних заробљеника према народности на Мађаре, Бугаре, Румуне, Хрвате и Грке. Према томе, бугарске и мађарске ратне заробљенике требало је „што пре отпустити“ да иду за Бугарску, односно Мађарску.¹⁹⁹⁰

Одређен број југословенских војника и официра који је био заробљен пребациван је преко бугарске територије, најчешће преко Горње Цумаје, у логоре за ратне заробљенике у Трећем рајху. Питање отварања пролазних логора за ратне заробљенике први пут се појавило 8. априла 1941. када је начелник одељења за снабдевање, потпуковник Николов, послао наредбу начелницима дивизијских области да му саопште да ли још постоје и у каквом су стању логори за ратне заробљенике из претходних ратова. Пошто је очигледно констатовано

¹⁹⁸⁸ АЈ, 103–108–404, Delegat Ivan Subbotić Ministru socijalne politike, Nju Jork, 16. februar 1942, cr. nr. 286; Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, Београд 2021, 92; Према документима немачких јединица, које су учествовале у Априлском рату, на подручју Југославије је до 6. маја 1941. заробљено 268.395 припадника југословенске војске. Према Хитлеровој изјави из априла 1941, у операцијама против Југославије заробљено је 6.298 официра и 337.864 војника. У материјалима Црвеног крста налазе се подаци из којих се види да је на дан 1. маја 1944, у немачким заробљеничким логорима било 130.750 југословенских заробљеника. У архивима Народне банке сачуван је податак, из средине 1942, у којем се помиње око 200.000 југословенских заробљеника у Немачкој. У ревији међународног Црвеног крста, за мај 1942, помињао се број од 207.000 лица. У извештају делегата међународног Црвеног крста од 1. јануара 1945, када је знатан број заробљеника већ био ослобођен или умро, помињала се цифра од 137.406 лица. Венцеслав Глишић заступао је у број од 325.000 заробљеника; Бранко Петрановић је наводио да је заробљено 375.000 војника, од којих су на слободу пуштени Македонци (који су се изјашњавали као Бугари), Хрвати и припадници националних мањина, док су у заробљеништво одведени Црногорци, Срби и Словенци. Јозо Томашевић је, на основу немачких и америчких докумената давао бројку од 181.258 заробљеника у Немачкој у јуну 1941. и још 10.000 у Италији. Велимир Терзић давао је бројке од 200.000 заробљеника у Немачкој и око 10.000 у Италији. Сличну бројку наводио је и Драган Алексић. На Нирнбершком процесу, југословенска делегација заступала је број који се приближно кретао од 350.000 на почетку рата и око 180.000 на његовом крају. Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 313; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970, 36–37; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 108–109; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije. Uzroci i posledice poraza*. 2, Beograd–Titograd–Ljubljana 1982, 271–273; Jozo Tomashevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 78.

¹⁹⁸⁹ Драган Цветковић, „Страдали припадници војске Краљевине Југославије са територије уже Србије у заробљеничким логорима“, *Историја 20. века*, XXII, 1, (2004), 37–48.

¹⁹⁹⁰ *Zbornik XII/1*, 46. Видети: *Zbornik XII/1*, 172.

да су логори у јако лошем стању, уследиле су наредбе потпуковника Николова о њиховом уређивању. Ускоро, од 10. априла кренули су у Бугарску да пристижу први ратни заробљеници, па је потпуковник Николов истог дана дао упутства свим начелницима дивизијских области да састављају и попуњавају спискове ратних заробљеника бугарског порекла. Прикупљање и обезбеђивање затвореника оверено је посебним јединицама. Оне су распоређене на следећи начин: у Петричу – једна чета; у Горњој Цумаји – две чете; у Тустендилу – једна чета; у Драгоману – две чете. Јединице су биле потчињене директно Штабу војске. Поред ових градова, заробљеници су требали да се сместе и у Самовиту и Никополу, како се види из наредби које су се тичале прехране ратних заробљеника бугарске народности.¹⁹⁹¹ Према наредбама, ови заробљеници требали су да уђу у „трудоуе дружине“. Начелник одељења при Штабу дејствујуће војске писао је 18. априла 1941. Дирекцији полиције, тачније њеном одељењу за Државну сигурност, да се сви заробљени Бугари и Турци предају на располагање 1. трудоуој дружини, сви Немци немачком посланству и сви Мађари мађарском посланству. Наредба је допуњена 30. априла. По њој Албанци су требали да се предају италијанском посланству, а Јевреји, Срби, Власи и Цинцари немачком посланству.¹⁹⁹²

Према писању командира 4. и 5. чете за чување ратних заробљеника у Горњој Цумаји до 20. априла 1941. пристигло је 3.815 заробљеника из Штипа и Велеса, од тога 910 Бугара, док су остали били Срби. Бугари су издвојени и послати за Радомир, а до краја дана пристигло је још око 7.000 ратних заробљеника. Ускоро је тако издвојеним Србима забрањено (од 25. марта) да добијају одећу, храну и новац.¹⁹⁹³ Било је случајева да су ратни заробљеници због лоших услова смештаја у Горњој Цумаји често умирали. Светомир Јовановић из Овсишта, поред Тополе, присећао се заробљавања и интернирања преко Бугарске, Румуније и Мађарске у Немачку. У Горњој Цумаји заробљени припадници југословенске војске провели су два и по месеца, у жицом окруженом логору, на отвореном простору, у правој каљузи, јер је киша непрестано падала. Храна је била лоша. Заробљеници су добијали само чорбу, па су због тога јели траву. Након тога су утоварени у сточне вагоне, а у Мађарској је дошло наређење да сви сем Срба могу да се врате кућама. Заробљеници, међу којима је био и Светомир Јовановић, доведени су у логор код Лајпцига. Одмах су распоређени по сеоским фармама. Дању су радили на фарми, а ноћу су боравили у логору. У почетку је храна била скромна, али када је „прорадио“ Црвени крст, почели су да стижу солидни пакети тако да су се заробљеници добро хранили и облачили, а већином су добро савладали и основе немачког језика.¹⁹⁹⁴

У изворима се не налази пуно података о пролазним логорима за ратне заробљенике који су се налазили на територији Бугарске, па се, као бисмо што боље приказали смештај и боравак југословенских војника и официра морамо послужити разним сведочанствима који такође оскудевају. Тако наилазимо на сведочанство пешадијског потпоручника Рајка Иветића, водника 32. пешадијског пука који је покушавао да се преко Бугарске и Турске пребаци за Африку. У томе испрва није успео, јер је ухапшен у Софији. После краћег саслушања у згради софијске полиције, Бугари су кренули са мучењем, које је Иветић описао на следећи начин у извештају који је дао југословенском генералном конзулу у Цариграду: „...Најстарији агент ударио ми је неколико шамара псујући погрдним изразима српске официре, а затим ми је наредио да скинем ципеле, одвео ме у нарочиту собу где сам видео кофу са водом, разне конопце и дрва разне величине чију намеру нисам знао. Потом сам скинуо капут, на што су ми донели дрво дужине три метра на коме је писало 'ја знам све'. Увукли су ми унакрст руке у кошуљу, провукли ово дрво, затим су ми на исто дрво ставили ноге (изглед разапетог човека) и онда ми почели тући штапом и воловском жилом по табанима, а један агент ми је стао ципелом на уста, да не би викао. После неког времена престали су, наредили ми да ставим ноге у кофу са водом, поново ми постављали питања, па су потом по негативном одговору, продужили наведени посао, који је трајао око пола сата. Следећа тачка је била стезање главе са

¹⁹⁹¹ *Ослобождението на българи от Вардарска Македония...*, 11–27, 37.

¹⁹⁹² Исто, 27–28, 33–34, 40, 44.

¹⁹⁹³ Исто, 40, 42.

¹⁹⁹⁴ Владан Јовановић и др., *Овсиште. I део*, Београд 2004, 160–161.

конопцима у комбинацији са дрветом, а потом су ме изнемоглог везали у лисице и однели у ћелију. (Овај) поступак се понављао пет дана и то само ноћу за које време нисам добио ништа за јело, а цело време сам био везан. После пет дана покушали су са лепим начином нудећи ми разне повластице, а када ни то није помогло престали су са даљим пропитивањем. Неколико дана касније одвели су ме везаног пешке кроз Софију два агента до бугарског генералштаба где сам подвргнут испитивањима војне природе, те сам податке дао скроз погрешне. У ове дане добијао сам само хлеб и воду. (Дана) 18. маја опет везан одведен сам у немачку команду места где сам предат са актом где је писано да сам радио у корист Енглеске и Америке у Бугарској и да су ме као опасног шпијуна везали. Немачка полиција ГФФ одвела ме је у логор у Софији где је било око 500 наших заробљеника војника. Ту сам био под засебном бугарском стражом пет дана, и 3. јуна дошао је по мене један немачки официр из Београда и одвео ме возом Београд у управу града Београда, где сам био до 17. јуна у прљавим просторијама, када сам успео уз помоћ кључа да побегнем немачким стражарима. Криво сам се без докумената у Панчеву до 25. јуна када сам морао побећи, јер је почело хапшење свију лица без докумената и стрељање, због започетог немачко-руског рата. Без новца, кренуо сам по други пут за Софију у коју сам дошао 28. јуна на точковима воза, али сам на железничкој станици по други пут ухваћен од стране једног полицајца који ме је познао. У полицији сам лежао пет дана. Овога пута нисам тучен, ваљда зато, што су неки агенти били ван Софије...“ Рајко Иветић је ускоро поново завршио у логору у Софији и то са капетаном Миљком Аћимовићем и мајором Алексом Бољевићем који су такође хтели да оду за Турску, као и са наредником Николом Клеутом, капетаном Младеном Младеновићем и капетаном Душаном Аранђеловићем. Њих шесторица успела су 3. августа да искористе непажњу бугарских чувара и да побегну. Када су прошли Софију поделили су се у две групе. Након неколико дана, 11. августа Иветић је успео да пређе бугарско-турску границу, а 12. августа он и још један његов пријатељ из софијског логора, Никола Клеут, предали су се турским граничарима. Друга група није успела да их стигне. Турски војници спровели су их у Лалапашај, потом Киркларели, а затим у Једрене где су саслушавани. Одатле се Иветић обратио за помоћ југословенском Генералном конзулу у Цариграду 24. августа 1941, са молбом да ургира код надлежних турских власти како би се југословенски грађани пустили на слободу.¹⁹⁹⁵

Битно је и сведочење Марка Конфина које је Југословенска влада у избеглиштву 11. октобра 1944. предала Комисији за ратне злочине у Лондону. Он је 9. априла у Априлском рату био заробљен и спроведен у заробљенички логор у Драгоману. У овом бугарском граду био је направљен пролазни логор за ратне заробљенике, а заробљени југословенски грађани пореклом Немци одмах су ослобођени и они су преузели контролу над осталим и кренули са мучењем изнемоглих људи. Према Конфину у логору је било смештено око 10.000 војника и официра, а ослобођени Немци су све „без обзира на чин и положај малтретирани, псовали и тукли“.¹⁹⁹⁶

Лоши услови боравка који су резултирали смртних исходима видљиви су и из порука и саопштења о преминулим југословенским официрима и војницима болнице за ратне заробљенике у Горњој Цумаји који су слати општинској управи. Тако је 25. априла 1941.

¹⁹⁹⁵ АЈ, 411–4–10, писмо Рајка М. Иветића, пешадијског потпоручника, наредника 32. пешадијског пука у Мостару генералном конзулу, Једрене, 24. август 1941. Поред Иветићевог сведочења у архивима се налази и сведочење наредника Николе Клеута из 2. ескадрона Краљеве гарде, које је дао 10. октобра 1941. у Каиру. Међутим, и поред живописног исказа, не сазнајемо пуно о његовом боравку у Бугарској. Знамо да се Клеут на пут за Каиро одлучио крајем маја и да се после низа недаћа нашао у заробљеничком логору у Софији 17. јуна где је затекао „око 500 југословенских подофицира и војника и два официра лекара“. Однос бугарских чувара логора, како је сведочио Клеут, био је двојак: „Једни су се лепо понашали док су други псовали и грдили све што је српско“. Успео је са још пет официра да побегне из логора 3. августа, што се отприлике поклапало са Иветићевим исказом. Након хапшења од стране турских власти, Клеут је најзад спроведен у југословенски Генерални конзулат у Цариграду 17. августа где је добио потребна документа. У логор Агами стигао је 2. октобра 1941. године. ВА, Пописник 17 (Архива Војске Краљевине Југославије), кутија: 8, фасцикла: 1, документ: 12 (даље: ВА, П17, к. 8, ф. 1, д. 12), *изјава наредника Клеута Ј. Николе*, 1–6.

¹⁹⁹⁶ АЈ, 103–114–425, v. d. Načelnik političkog odeljenja Komisiji za ratne zločine, London, 11. oktobar 1944, pov. br 3265; АЈ, 430–1–6, Изјава Марка Конфина, стр. 1–2, Генерални конзул Министарству иностраних послова Конзуларно-привредном одељењу, Јерусалим, 23. август 1944.

стигло саопштење о смрти поручника Миленка Д. Иванчевића, директора предузећа „Бата“ у Београду. Иванчевић који је био 1903. годиште примљен је у болницу 22. априла због слабог срца. Ускоро је умро и сахрањен је на болничком гробљу.¹⁹⁹⁷ У још једном саопштењу од 27. априла 1941. из болнице за ратне заробљенике јављено је општинској управи у Горњој Цумаји о смрти још једног српског војника – Георгијевић А. Антоновић који је био 1906. годиште и рођен у Багрдану.¹⁹⁹⁸ Болница за ратне заробљенике је јавила 1. маја 1941. да је умро још један југословенски ратни заробљеник – Блашко Наумић, 1907. годиште из Марене поред Кавдараца.¹⁹⁹⁹ Неколико дана касније, 3. маја јављено је да је умро Обрен Незонић, 1901. годиште из Кремана поред Ужица,²⁰⁰⁰ а 5. маја још један војник Баур Милајковић (уписано погрешно име) 1900. годиште из околине Крагујевца.²⁰⁰¹ Истог дана јављено је да је умро Љубомир Јовановић, 1913. годиште из Великог Поповца код Доњег Милановца.²⁰⁰² Саопштења су стизала и касније. Дана 11. маја саопштено је да је умро Драготив Сивковић (Драгутин), 1913. годиште из околине Пожаревца,²⁰⁰³ Митју Ножко (?) 1916. годиште из Борова²⁰⁰⁴ и Милета Илић 1901. годиште из Прањана код Чачка.²⁰⁰⁵ Сутрадан преминуо је још један југословенски ратни заробљеник – Душан Радојевић, 1907. годиште из Пласковца код Тополе.²⁰⁰⁶ Дана 13. маја саопштено је да је умро Владимир Петровић, 1900. годиште из околине Пожаревца.²⁰⁰⁷ Лоши услови смештаја и лоша и недовољна исхрана доводили су до још смртних случајева. До краја маја на десетине југословенских заробљеника, пре свега Срба, умрло је у логору за ратне заробљенике у Горњој Цумаји.²⁰⁰⁸

У међувремену, док су ратни заробљеници прикупљани и слати даље у Италију и Немачку, одређене бугарске и пробугарске установе покушавале су да реше питање југословенских ратних заробљеника „бугарске народности“ које је отворено пролећа 1941. и трајало је све до краја 1943. године. У ову „операцију“ биле су укључене бројне установе и појединци из бугарске војске и бугарске дипломатије, а међу најважнијим било је Одељење „Ратни заробљеници“ при Штабу војске.²⁰⁰⁹ Једна од првих установа која је покренула ово питање био је Централни бугарски акциони комитет. Главно питање које је постављено на заседању ове установе 15. и 16. априла било је ослобађање „бугарских ратних заробљеника“ из бивше југословенске и грчке армије. Формирана је петочлана комисија, а преко немачких власти направљени су и први кораци за ослобађање „бугарских ратних заробљеника“ код италијанских и мађарских власти. Комитет је убрзо створио живу агитацију, па је добијао доста писама од ратних заробљеника који су се изјашњавали као Бугари и који су желели да поврате своју слободу. Установљени су и контакти са Софијом и са Штабом војске који је 28. маја информисао Комитет да је то тада ослобођено 12.669 „бугарских ратних заробљеника“.²⁰¹⁰ Ратни заробљеници ослобођени су следећим редом: из логора у Сливници ослобођено је 3.101 лица; из логора у Софији – 760 лица; из логора у Горњој Цумаји – 2.806 лица; из логора у Никопољу (ослобођени из Румуније) – 2.361 лице; из логора у Ћустендилу – 28 лица; из логора у Русеу (ослобођени из Румуније) – 812 лица; из логора у Видину – 120 лица; из логора у Петричу – 487 лица; укупно – 10.475 лица. Уз то, преко војних аташеа у Атини, Београду, Будимпешти и Риму, бугарско министарство војно успело је да интервенише, па је ослобођено још ратних заробљеника, који су се изјаснили као Бугари. Они су ослобођени следећим редом: из логора у Мађарској ослобођено је 300 лица; из

¹⁹⁹⁷ ДА – Благоевград, ф. 125к (Градско општинско управлење – Благоевград (Горна Джумая)), оп. 1, , а.е. 34, л. 4.

¹⁹⁹⁸ ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 4.

¹⁹⁹⁹ ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 6.

²⁰⁰⁰ ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 8.

²⁰⁰¹ ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 9.

²⁰⁰² ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 10.

²⁰⁰³ ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 11.

²⁰⁰⁴ ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 13–14.

²⁰⁰⁵ ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 15.

²⁰⁰⁶ ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 17.

²⁰⁰⁷ ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 21.

²⁰⁰⁸ Видети: ДА – Благоевград, ф. 125к, оп. 1, а.е. 34, л. 22–42.

²⁰⁰⁹ *Ослобождението на българи от Вардарска Македонија...*, 8,

²⁰¹⁰ ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 8, л. 748–749; Г. Даскалов, „Българските акционни комитети...“, 70.

логора у Темишвару – 1.147 лица; из логора у Нишу – 204 лица; из логора у Панчеву – 36 лица; из логора на Дедињу – 507 лица; укупно 2.194 лица; све укупно 12.669 лица.²⁰¹¹ До Централног бугарског акционог комитета стизало је и мноштво писама од ратних заробљеника који су се налазили у разним логорима. Једно од таквих било је писмо Христе Грујева из Струге од 12. маја 1941. којим је обавештавао о тешком положају заробљеника који су се налазили у италијанским логорима и разним тешкоћама које су се јављале у вези њиховог пуштања, иако су се он и његови пријатељи изјаснили као Бугари.²⁰¹²

Од 1. јула 1941. ратни заробљеници у „старој Србији“ ступали су под команду војноуправног команданта у Србији. Командни штаб војноуправног команданта у Србији је 6. јула 1941. у извештају о ситуацији о раду за јун 1941, поред опште војних питања о јединицама, о питању ратних заробљеника известио команданта позадине за Југоисток да су сви српски ратни заробљеници (око 12.000) транспортовани у Немачку, пошто су претходно хрватски, бугарски, италијански, румунски и др. надлежни органи издвојили и преузели велики број ратних заробљеника својих националности.²⁰¹³

Од почетка окупације Југословенска влада интересовала се за судбину југословенских грађана – ратних заробљеника. На све могуће начине, најчешће преко Црвеног крста покушавала је да их лоцира и да им пошаље најосновнију и адекватну помоћ. Након заробљавања и евидентирања југословенских ратних заробљеника, у највећем броју случајева даље су упућивани и задржавани заробљеници српске и словеначке народности. Према подацима Црвеног крста из Њујорка који су достављени југословенском министарству социјалне политике и народног здравља током децембра 1943. ниједан ратни заробљеник није се налазио на територији Бугарске. Према датим подацима у Немачкој се налазило 123.600, у Норвешкој 1.700, у Грчкој 1.250, у Пољској 1.000, у Швајцарској 300 и у Мађарској 33. У извештају није стајало колико је југословенских ратних заробљеника боравило у Италији.²⁰¹⁴

*

Питање ратних заробљеника „бугарске народности“ и поред наведених корака није било решено. Заменик обласног директора у Скопљу послао је распис 9. јула 1941. свим околијским управницима у Скопској области са извештајем Штаба војске за лоцирањем ратних заробљеника. Заробљеници „бугарске народности“ у почетку су појединачно или, ређе, групно пуштани. Оваква пракса почела је од јула 1941. године.²⁰¹⁵ Тако је међу првим случајевима групног пуштања била група југословенских ратних заробљеника „бугарске народности“ која је пуштена из логора у Грчкој током јуна 1941. године. Укупно је пуштено 38 људи.²⁰¹⁶ Велика група југословенских ратних заробљеника „бугарског порекла“ враћена је средином августа 1941. године. Тада је у првом наврату „репатрирано“ 365 људи, а у другом 188 из италијанских логора.²⁰¹⁷

Лист „Зорја“ од 16. августа 1941. доносила је наслов „Заробљени Бугари из бивше југословенске војске. Како стоји питање њиховог ослобођења“. Према писању бугарског престижног листа, један софијски јутарњи лист донео је два извештаја из Скопља од 13. и 14. августа. Радило се о ослобођењу „6.000 Бугара из Македоније“ заробљених од стране немачке војске као бивших официра и војника Краљевине Југославије. У саопштењу исти лист писао је

²⁰¹¹ ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 8, л. 748–749.

²⁰¹² ДАРСМ, ф. 1265, к. 2, а.е. 10, л. 751.

²⁰¹³ *Zbornik XII/1*, 172. Према телеграму командира 4. и 5. чете у Горњој Цумаји које су се старале о безбедности ратних заробљеника од 13. јуна 1941. у овом логору остало је око 400 Срба који су одређени да раде на поправци и градњи путева и водовода и утовару вагона. Њихов боравак одређен је најмање до краја јуна 1941. У телеграму је тражено 15 војника који су требали да остану ради чувања заробљеника, док је остатак ових чета премештен за Плевен. Однос према овим заробљеницима био је јако лош што говоре чести покушаји бекства. Дана 28. августа пет од укупно 105 заробљеника из овог логора је успело да побегне док је радило у немачкој команди за претовар. Још веће бекство забележено је средином октобра 1941. када је из логора у Горњој Цумаји побегло 29 српских ратних заробљеника. *Ослобождението на българи от Вардарска Македонија...*, 71, 125, 127, 153, 154–155, 160–161, 162–163.

²⁰¹⁴ АЈ, 103–9–79, Министарство социјалне политике и народног здравља Председништву Министарског савета Каиро, 31. 12. 1943.

²⁰¹⁵ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 25, л. 29. Видети: *Ослобождението на българи от Вардарска Македонија...*, 75–100.

²⁰¹⁶ *Ослобождението на българи от Вардарска Македонија...*, 329.

²⁰¹⁷ Исто, 119–120, 122.

14. августа о свечаном дочеку прве групе од 145 људи ослобођених заробљеника приликом доласка у Скопље. Овде се радио о дезинформацији. Наиме, 145 људи је стигло у Софију преко Ниша, а само један војник се вратио у Скопље. Лист „Утро“ писао је 30. септембра да је 500 заробљеника који су били из околине Пирота стигло из Италије и Немачке у Софију. Они су се налазили на хиподрому близу бугарске престонице где су чекали издавање потребних докумената за њихово ослобођење и упућивање кућама. Бугарска влада поводом пуштања ових људи повела је једну широку кампању.²⁰¹⁸

О ослобађању ових заробљеника писала је и „Македонска Трибуна“ орган Македонствујушких који је излазио у Индијанаполису. У броју од 25. септембра 1941. под насловом „Случајно пронађено и ослобођено 50 бугарских заробљеника“ овај лист писао је да је у солунском заробљеничком логору међу југословенским заробљеницима налазио и изванредан број Бугара, Мађара и Хрвата који су служили у југословенској војсци. Бугарске власти откриле су сасвим „случајно“ да се у логору налази и заробљеници бугарске народности тако што је један од заробљеника писао свом оцу, а он обавестио бугарске власти у Струмици. Надлежне бугарске установе су реаговале код Немаца који су после извесног времена 21. маја пустиле бугарске заробљенике као и 140 Хрвата. Недељу дана касније, 28. маја, Немци су са околних острва требали у Солун да превезу још „50 бугарских заробљеника“, али је брод „Св. Елена“ наишао на мину и потонуо. „Македонска Трибуна“ писала је да се подавило неколицина Бугара и да су Немци спремни да ослободе са грчких острва и „остале бугарске заробљенике“.²⁰¹⁹

У циљу лоцирања и пуштања југословенских ратних заробљеника „бугарске народности“ у Трећем рајху се налазила службено по дужности бугарска комисија на челу са бившим директором Народног здравља Русијем Радковим – тзв. Комисија за тражење ратних заробљеника бугарског порекла. Комисији је стављено у задатак да пронађе све заробљенике „бугарског порекла“ и да учини све код немачких војних власти да се они ослободе. Неслужбено је саопштено да је било неколико хиљада „Бугара из Македоније“ и да је тражено њихово ослобађање.²⁰²⁰ Комисија је пристигла у Беч 16. јула, а поред Радкова у Комисији су се налазили др Луканов, помоћник и два техничка лица: Ив. Новаков из Струмице и С. Штаклев из Скопља. Другог дана боравка Комисија се упутила у Берлин одакле се вратила 5. августа када је започела акцију провере и ослобођења прве групе југословенских ратних заробљеника „бугарског порекла“ из заробљеничког логора „Гензерндорф“ недалеко од Беча који је временом претворено у сабирни логор за ратне заробљенике „бугарског порекла“. Комисија је имала доста проблема у мању људства које је често опозивано у Софију. Почетком септембра у Бечу је остао само Штаклев, па је Комисијом фактички председавао бугарски конзул у Бечу. Ово место од 21. септембра попунио је председник бугарског Црвеног крста професор Ораховац.²⁰²¹

У својим покушајима да на слободу пусте што више југословенских ратних заробљеника „бугарског порекла“ Радков се често служио и фразом да су у заробљеничким логорима чести случајеви злостављања „бугарских заробљеника“ од стране Срба, па да се они морају што пре пустити.²⁰²² Међутим, Бугари су приметили да су Немци нерадо и нередовно ослобађали ратне заробљенике правдајући се да је доста њих распоређено по унутрашњости немачке на пољопривредним газдинствима и по фабрикама и да недостају вагони за транспорт пошто је већина железнице анагажована на Источном фронту. Ипак, немачке власти позитивно су реаговале на жељу Бугара да посете логоре близу градова Нирнберг, Меминген, Мозбург и др. у трагању за заробљеницима „бугарског порекла“.²⁰²³

²⁰¹⁸ Видети: Исто, 148–149, 154.

²⁰¹⁹ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 1. oktobar 1941, str. pov. br. 34. Видети: *Ослобођење на българи от Вардарска Македонија...*, 84–87.

²⁰²⁰ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 23; ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 2, д. 32.

²⁰²¹ *Ослобођење на българи от Вардарска Македонија...*, 156–157.

²⁰²² Исто, 130–131.

²⁰²³ Исто, 157–159.

У одвођењу, класификацији и евентуалном пуштању ратних заробљеника југословенске војске често је долазило и до грешака. Посланик НДХ у Софији писао је 28. октобра 1941. Министарству иностраних послова, политичком одељењу, одсек Балкан – Исток да је Боривој Мисита, официр југословенске војске боравио у Софији у заробљеништву одакле је враћен из заробљеништва у Немачкој, јер су Немци мислили да је Бугарин. Изгледа да је овај југословенски официр, родом из Мостара, православац, покушао да се представи као Хрват како би се ослободио, наводећи бројне родбинске везе. Посланство НДХ прилично опрезно је приступило овом питању, испитујући бројне везе које је имао Мисита, сумњајући у његову народност.²⁰²⁴

Боривој Мисита није био једини овакав случај. Бугарска је наиме својатала велики број југословенских држављана са анектираних територија као Бугаре, па је од надлежних установа НДХ тражила да пусти „бугарске ратне заробљенике“ који су служили у југословенској војсци, а који су се налазили у неколико логора на територији НДХ. Упркос договору Хрвата и Бугара, пуштен је релативно мали број људи. Дописом од 2. августа 1941. бугарски Штаб војске апеловао је код Посланства НДХ у Софији да репатрира „бугарске ратне заробљенике“, који су се према доступним подацима налазили у логорима у близини Сарајева, Бања Луке и Загреба. Посланство је одмах реаговало по овом питању код Министарства иностраних послова НДХ. До краја године већина заробљеника која се изјаснила да је бугарског порекла враћена је у родна места.²⁰²⁵

Од јесени 1941. почело је „масовније“ и редовније ослобађање ратних заробљеника који су се изјашњавали као Бугари. Према писању бугарског официра за везу при немачкој команди у Београду генерал-мајора Станчева састављено је 92 списка од стране немачке команде који су достављене преко српског Црвеног крста у Београду крајем септембра 1941. године. Према списковима у немачком заробљеничким логорима налазило се преко 1.000 југословенских заробљеника „бугарског порекла“ и то: 875 из Скопске околије, 199 из Струмичке околије, 97 из Сурдуличке околије, 85 из Царибродске околије, 269 из Кочанске околије, 10 из Удовске околије, 223 из Грачаничке околије. Касније, почетком октобра, спискови су допуњени, па је стајало да је из Призренске околије било 669 заробљеника, из Неродимске околије 224, из Охридске околије 142, из Струшке околије 164, из Гњиланске околије 442, из Пиротске околије 760, из Радовишке околије 92 из Овчеполске–Светониколске околије 111. Дана 25. септембра Комисија за тражење ратних заробљеника бугарског порекла јавила је да је транспорт од 285 војника и 33 официра кренуо из Беча за Софију.²⁰²⁶ Преко Беча у Софију је послато 212 југословенских ратних заробљеника „бугарске народности“ 8. фебруара 1942. године.²⁰²⁷

Југословенска влада је у једном свом билтену од 13. априла 1942, који је настао на основу бугарске штампе, доносила податке да је ослобађање официра и војника из немачког ратног заробљеништва настављено. Утврђено је да је накнадно ослобођено: официра: Јужна Србија 29, Источна Србија 33, Банат 21, Црна Гора 1, свега 84; обвезника: Јужна Србија 67, Источна Србија 104, Банат 1, свега 172. У Софији на Хиподрому чекало је на ослобођење 42 официра, који су водили порекло са територија које нису биле под бугарском окупацијом. Они су задржани од стране немачких војних власти ради утврђивања њиховог „бугарског порекла“. Било је индикација, према Југословенској влади, да ће обвезници југословенске војске из области под бугарском окупацијом, а који су учествовали у рату, бити уведени у бугарску „трудоу војску“.²⁰²⁸

У другој половини 1942. бугарске надлежне власти приступиле су убацивању југословенских ратних заробљеника, који су се вратили или су затечени на анектираним територијама, у бугарски војни систем. Команда 54. војног округа у Прилепу издала је 16. јула 1942. упутство о начину превођења резервних официра, медицинских и ветеринарских лекара,

²⁰²⁴ ВА, НДХ, к. 233, ф. 2, д. 26.

²⁰²⁵ Николай Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, *Исторически преглед*, L–LI, 5, (1994–1995), 103–105.

²⁰²⁶ *Освобождението на българи от Вардарска Македонија...*, 136–137, 145–146.

²⁰²⁷ Исто, 382–385.

²⁰²⁸ АЈ, 103–55–262, *Pregled neprijateljske štampe*, London, 13. april 1942. Видети: *Освобождението на българи от Вардарска Македонија...*, 27–28.

апотекара и зубних лекара „бивше југословенске војске који су затечени на присаједињеним крајевима“.²⁰²⁹ Иста команда је 27. јула 1942. доставила распис среском начелнику у Прилепу у којем се тражило да се до одређеног рока јаве сви активни и резервни официри „бивше југословенске војске“, ради регулисања положаја и превођења истих у резервне официре у бугарској армији.²⁰³⁰

Даље враћање југословенских ратних заробљеника „бугарског порекла“ поново се свело на тражење појединаца или мањих група. Вредно помена је пуштање на слободу једне групе ратних заробљеника из Италије крајем августа 1942. у којој је било 11 официра и 10 војника.²⁰³¹ Ипак, од септембра 1942. предузете су акције великог обима у које су биле укључене и бугарска страна и немачка и италијанска страна. У извештају бугарског генералног конзула у Бечу од 26. септембра упућеном Министарству војном, одељење „Ратни заробљеници“ наведено је да се у логору Сталаг XVII А близу Кајзерштајнбруха налазило 950 југословенских ратних заробљеника „бугарског порекла“. Од тих лица, 75 је чекало транспорт, док је бугарски генерални конзул послао управи наведеног заробљеничког логора списак од 208 људи за које се гарантује да су Бугари, надајући се да ће до краја новембра сви бити ослобођени. Дана 10. и 11. новембра договорено је пуштање свих заробљеника „бугарског порекла“. Међутим, како је јављала управа логора 14 лица је одбило транспорт сматрајући себе Србима и они су остали у логору. Бугарски генерални конзул у Бечу тада је уговорио са капетаном Милкеом, изаслаником Бироа за ратне заробљенике при Врховној команди Вермахта да ће након пуштања ове групе из предратних граница Немачке стићи око 1.300 заробљеника, који ће након провере бити транспортовани у Бугарску у четири узастопна транспорта који ће кретати сваке недеље. Према речима капетана Милкеа ово су били последњи „Бугари“ – ратни заробљеници из „бивше југословенске војске. Ако би их било још у заробљеничким логорима, постепено би им се ушло у траг и сви би били послати у логор Кајзерштајнбрух одакле би, након провере, били пуштани.²⁰³² Почетком октобра 1942. преко Београда је враћена једна велика група југословенских ратних заробљеника турског порекла од 560 лица из Скопске околије.²⁰³³ Са овим транспортом враћено је у Бугарску и шест заробљеника „бугарског порекла“ који су се налазили у војној болници у Београду.²⁰³⁴ Две недеље касније, 15. октобра 1942. пуштено је 74 заробљеника „бугарског порекла“, почетком новембра 413 заробљеника је пуштено из немачких логора и 43 из италијанских логора.²⁰³⁵ Дана 28. новембра кренуо је и велики транспорт из Кајзерштајнбруха преко Београда за Скопље, у којем је било 580 заробљеника. Осигурање и исхрану ових заробљеника требали су да обезбеде делови 9. пешадијске дивизије 1. окупационог корпуса и делови 5. армије.²⁰³⁶ Још једна група из логора Кајзерштајнбрух требала је да крене крајем децембра, али је услед транспортних препрека и надолазећих празника слање ове групе требало да се испуни првих дана јануара. Од 520 заробљеника, провером која је извршена 4, 7. и 16. децембра издвојено је 449 заробљеника за транспорт. Поред ових људи, чекало се са слањем 49 заробљеника који нису транспортовани због бирократских перипетија, као и слање 551 Бугара-муслимана који су тек требали да стигну у Кајзерштајнбрух. Ипак, питање пуштања Бугара-муслимана се

²⁰²⁹ ВА, БА, СУП Скопље, 5/135 и 136, 16.7.1942, (регеста).

²⁰³⁰ ВА, БА, СУП Скопље 5/138 и 139, 27.7.1942, (регеста).

²⁰³¹ *Ослобождението на българи от Вардарска Македонија...*, 228–230.

²⁰³² Исто, 240–241, 246–247.

²⁰³³ Исто, 243–244.

²⁰³⁴ Овакви случајеви дешавали су се и раније, али и касније. Бугарски официр за везу при немачкој команди у Београду, генерал Станчев је у неколико наврата извештавао бугарски Штаб војске о пријему ратних заробљеника „бугарског порекла“ који су били пуштени из заробљеничких логора у војну болницу у Београду или Нишу. Након кратког или дужег задржавања и провере народности, организоване су мање групе које су упућиване у Бугарску. Видети: Исто, 129, 143, 243–244, 266–267, 270.

²⁰³⁵ Исто, 248, 252–253.

²⁰³⁶ Исто, 259, 261, 262.

закомпликовало, тако да они ни до марта 1943. нису пуштени. Након тога, бугарске власти су смислиле нову тактику, па су од Немаца тражили пуштање појединаца или мањих група.²⁰³⁷

Након тога, бугарски Штаб војске послао 30. априла 1943. бугарском Црвеном крсту списак по којем се видело да су се у заробљеничким логорима у Италији и Трећем рајху налазило још 2.000 ратних заробљеника „бугарског порекла“ тражећи њихово ослобађање. Исто тако, Штаб војске је саставио списак од 2.000 ратних заробљеника „турског и алабанског порекла“, али за њих није могло да се тражи ослобађање, пошто је Немачка била изричита у томе да их не пусти. Од 29 пристиглих пријава, бугарски Штаб војске је одлучио да ће на општу листу бити уврштена само лица „доказане бугарске народности“.²⁰³⁸ Неколико месеци касније бугарски Штаб војске обратио се 20. августа 1943. бугарском Црвеном крсту и обавестио га да се пуштање ратних заробљеника „бугарског порекла“ одвија из Италије у мањим групама и да италијанске власти до тада нису правиле никакве сметње и проблеме. Што се тиче ратних заробљеника у Трећем рајху они су требали да се пусте одједанпут; израда списка и сакупљање заробљеника била је у току. Ослобађање ратних заробљеника „турског и албанског порекла“ немачка Врховна команда је одбила.²⁰³⁹ Овим је питање југословенских заробљеника „бугарске народности“ завршено.

На крају треба поменути да слање ратних заробљеника из Трећег рајха и Италије у Бугарску није само подразумевао „враћање“ заробљеника „бугарског порекла“, него и слање заробљеника „српског порекла“ који су били одређени за рад. Дана 29. новембра 1942. увече око 22 часа стигла је један немачки воз на железничку станицу у Софији у теретним вагонима било је смештено око 500 заробљених Срба – поднаредника, каплара и редова са још 10 Срба – наредника и водника и око 30 редова из разних других земаља (Белгија, Француска, Пољска) који су били, према униформама, пешадинци или артиљерци. Они су из вагона истерани и потом одведени у пратњи бугарских војника и официра. Примео их је један стари бугарски пуковник који им је, у одржаном говору, нагласио да се сада налазе у Бугарској да су они овде послати да раде и да ће услед тога уживати одговарајућу слободу. Након тога распоређени су скоро сви на радовима око поправке утврђења.²⁰⁴⁰

2.5. Принудни рад и депортација грађана

Наредбом Скопског обласног полицијског начелника Стефана Симеонова од 7. августа 1941. регулисан је начин слања у интернацију на принудни рад становништва са анектираних територија (у овом случају из Скопске области). Симеонов је у наредби обавестио околијске полицијске начелнике о упућивању лица на принудни рад у радне групе нагласивши да ће се у новоосноване радне групе упућивати лица тако да буду што удаљенија од насељених места. У наређењу дат је и списак радних група Одељења привремене радне обавезе и означене су њихове тачне адресе.²⁰⁴¹

Овакве и сличне наредбе у циљу интернирања на принудни рад су кренуле у већој мери да се примењују од пролећа 1942. године. Тако је априла 1942. мобилисано је из Скопског краја око 2.000 људи због извођења радова на утврђењима око Александропоља, под контролом бугарских војника. Мобилисана радна снага, око 400 људи, коришћена је и на утврђењима између рудника угља Кирка и Дракопулоса. Мобилисани људи су радили и на оправци мостова код Сиври Тепеа, у околини Александропоља.²⁰⁴²

Ради што ефикаснијег изабљивања бугарски окупатор сврставао је ове раднике у принудне, радне батаљоне тзв. „трудоуе дружине“ или како су их обично називали „рудоваке“. „Трудоуе дружине“ сачињене махом од Срба потврђене су и преко извештаја Илије

²⁰³⁷ Исто, 265–266, 277.

²⁰³⁸ Исто, 290–291. Видети: Исто, 300–301.

²⁰³⁹ Исто, 306.

²⁰⁴⁰ АЈ, 380–1–5, (без датума, документи: 438–441).

²⁰⁴¹ Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 1, а.е. 2, л. 7–10; *Зборник VIII/1*, 411–417.

²⁰⁴² АЈ, 103–84–322. Амбасада у Анкари МИП-у у Лондону 11. децембар 1942.

Шуменковића који је послат Министарству иностраних послова 11. децембра 1942. Преко грчких званичних кругова у Анкари, југословенски дипломата обавештен је да је на утврђењима око Александропоља радило 2.002 Срба мобилисаних из скопљанског краја. То су већином били младићи од 19 и 20 година. Локално становништво је сведочио да су сваког дана Срби пролазили улицама Александропоља преносећи камење и други грађевински материјал до места где су се градила утврђења. Грчко дипломатско представништво у Анкари саопштавало је да ће покушати да успостави контакт са овим људима у циљу слања одређене новчане помоћи и њиховог извлачења у Турску. Уколико неко од ових грађана пређе у Турску, југословенска амбасада могла је да их пребаци даље у Палестину. Са друге стране, око неког већег и организованог пребацивања, југословенска влада морала је да издвоји мало већа новчана средства, узимајући у обзир и њихово дуже помагање приликом и током пребацивања у Палестину.²⁰⁴³ Према истраживању Ванче Стојчева само је током 1942. било ангажовано 14.000 људи на принудном раду и то највише у предузећима у Битољу, Скопљу и Пироту и по рудницама у Македонији. Гледано све укупно бугарски окупатор интернирао је на принудни рад, поред наведених лица, још 19.000 људи у Бугарску, Немачку или Италију. Из Македоније је укупно било мобилисано или упућено на принудни рад 75.000 људи.²⁰⁴⁴

Мере које су се тицале интернирања грађана на принудни рад биле су уско везане са појавом и распламсавањем покрета отпора. Бугарски окупатор доносио је овакве и сличне одлуке и као превентиву, али и као казну, а са одлукама о интернирању доносио је одлуке и о депортацији појединаца, па и читавих породица из места у место. Упућивање млађих људи у „трудоу дружине“ или њихово иселјење била је превентивна мера како они не би евентуално ступили у покрете отпора. Пресељавање старијих људи и читавих породица из места у место и, у великом броју случајева конфисковање њихове имовине била је казнена мера која се извршавала због тога што се неко из породице налазио у покретима отпора.

Због тога су мере за депортацију грађана, о којима је било речи и у претходним поглављима поопштрене средином 1942, нарочито над лицима који би побегли приликом мобилизације. Тако у наредби Скопске обласне дирекције од 2. јула 1942. строго санкционисано овакво понашање. У наредби је стајало да се репресивне мере морају предузети према породицама из којих потичу „бегунци“. Међутим, пре него што би се предузимале репресивне мере, средним управитељима и градским председницима области, наређено је да позову „главе породица“ и да на њих утичу како би они своје чланове породица који су побегли убедили да се врате. Ако се „бегунци“ не буду вратили до 25. августа 1942, породице из којих они потичу биће иселене, а имовина конфискована. Ради што боље евиденције требало је саставити списак бегунаца, уносећи у њега стално место боравка, када су побегли и имена и узраст чланова породица из којих потичу.²⁰⁴⁵ Бугарска влада донела је и закон о принудној грађанској мобилизацији свих лица на окупираној територији. Према одредбама овог закона који је објављен у бугарским службеним новинама од 2. фебруара 1943, сва мушка лица, уколико нису регрутована и узета у војску, мобилисала су се на принудне радове на изградњи друмова, војних објеката и итд.²⁰⁴⁶

Током 1943. питање интернирања и депортације је поопштено оснивањем Општествене силе чији су комитети, односно лица блиска бугарском окупационом апарату, давали сугестије кога треба иселити и интернирати. Лица која су требала да буду интернирана означавали су

²⁰⁴³ АЈ, 103–84–322, Пија Шуменковић Момчиљу Нинчићу министру иностраних послова, Анкара 11. децембар 1942, пов. бр. 1022.

²⁰⁴⁴ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 198, 199.

²⁰⁴⁵ *Зборник VIII/1*, 444–445. Видети: *Зборник VIII/3*, 311–313.

²⁰⁴⁶ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 23. Горан Николић у свом раду, наводио је примере који су се доста разликовали о сачуваних сведочанстава. Наиме из разговора са Браниславом Николићем из Пирота 2017. који је са читавом својом породицом интерниран у Јужну Добруцу током окупације, сазнајемо да услови под којима је породица боравила и нису били толико тешки. Оцу Бранислава Николића дозвољено је да обавља свој занатски занат, док су деца чувала овце. Успостављени су добри односи и са локалним бугарским становништвом. Иако породици ни издалека није било као код куће у Пироту, „свакако им није било као у логору“, закључивао је Николић. Г. Николић, *н. д.*, 136.

кметови, околијски намесници и Служба државне сигурности у Скопљу. Ова установа одређивала је свим интернираним лицима и место интернације у Бугарској, док је обласни директор давао наредбу о интернирању одређујући и рок интернирања, који није требао да буде већи од шест месеци (у пракси су постојали примери где су интернирци остајали и дуже). Ове мере изазвале су контрадејство, па су многи младићи револтирани одлазили од кућа да би се придружили партизанском покрету. То је изазвало још веће репресалије, па су бугарске власти предузеле још оштрије мере. Наиме, у селима где је бежање било учестало, сво мушко становништво од 18 до 50 година, па чак и они за које се рачунало да се могу прикључити партизанском покрету, одвођени су у унутрашњост Бугарске у тзв. „трудовете дружине“ Ова мера највише је спровођена у Кумановском, Кривопаљаначком и Бујановачком срезу.²⁰⁴⁷

У саопштењу Ђевђелијског среског управитеља од 27. децембра 1943. претседницима општина стајало је да сви они који не буду давали помоћ бугарској војсци у борби против партизана или буду давали храну и прибежиште партизанима бити депортовани, а њихови домови спаљени.²⁰⁴⁸ Наредбу за депортацију становништва издаје бугарски командант 5. армије почетком јуна 1944. године. на основу те наредбе уследила је наредба околијског управитеља у Кавадарцима 13. јуна 1944. Према овој наредби требало је извршити исељавања на следећи начин: Кавадарска општина – исељавање села Ваташа; Крневска општина – исељавање села Стрмашево, Радња, Страгово, Бохула, Чемерско, Горња и Доња Бошава; Мрежишка општина – исељавање села Клиново, исељавање села Рождан у село Мајдан, исељавање села Бејанчиште и Куманичева у село Конопиште, исељавање села Бегниште, Драгошел, Гарниково, Бобниште, Брушани и Кошани у село Ресава; исељавање села Мрамор у село Фараши; исељавање села Мала и Велика Радобна у село Тројаци. Становништву је дозвољено да могу узети хране у довољној колични, потерати стоку и понети најпотребније ствари.²⁰⁴⁹

Чак и приликом извођења радова мањег обима и радова који су тражили мањи утрошак енергије, Бугари су ангажовали локално становништво. У писму командира друге чете 14. батаљона од 23. јуна 1943. Среском управитељу у Куманову наређено је да се локално становништво Врањске Бање и околних села ангажује у чувању пруге Куманово – Врање. Овим начином Бугари не само да су набављали бесплатну радну снагу него су мислили да могу заштити пругу од потенцијалних напада покрета отпора. У писму је, поред тога како је замишљено да се стражарске колибе изграде стајало и то да је људе који би обављали овај посао одређивао председник општине.²⁰⁵⁰

Јануара 1944. бугарске снаге извршиле су масовну рацију по местима на сектору Куманово – Врање и том приликом је око 3.000 људи одведено за Бугарску на рад. Користећи сваки тренутак непажње власти, становници су бежали својим кућама. Због тога је предвиђено да се сва ухваћена лица која су побегла упућују у радне, односно „дисциплинске“ чете. Тако је у писму Скопског обласног полицијског начелника од 9. јуна 1944. стајало следеће: „Сагласно наредби бр. 5744 од 30.5.1944 год.(ине) г.(осподина) директора полиције, стварају се две дисциплинске чете: прва при команди радних група за обнову престонице при престоничкој великој општини – станица шећерна фабрика – Софија, а друга у насељу Државна сигурност – „Св. Кирјак“ – код Асеновграда. У споменуте чете упућиваће се сви ухваћени радници – моравци (становници у сливу насеља Јужне Мораве – Б. Т.), који су побегли из свог родног места, вратили се у своја села или лутају по Царству с намером да се врате у своја родна места. Независно од места где су ухваћени, предлаже вам се да их упућујете престоничкој полицијској команди. О горњем повести најстроже рачуна и тачно га извршавати“. Одређена лица интернирана су и обављала су принудни рад у Грчкој. Интернирци у логорима по Бугарској су били злостављани, мучени, тучени, терани да раде голи, боси, укидана им је храна, терани су на прековремени рад. У овим злостављањима и мучењима истицали су се

²⁰⁴⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 263–264; Ј. Павловски, *н. д.*, 94–96.

²⁰⁴⁸ *Зборник VII/4*, 387.

²⁰⁴⁹ S. Milošević, *Izbeglice...*, 93–94.

²⁰⁵⁰ *Зборник VII/3*, 313–315.

Петар Бојацијев потпоручник из Сливена и Никола Даскалов наредник из Старе Загоре у логору у Момчиловграду.²⁰⁵¹

Државна комисија успела је да само код неколицине команданата логора где су боравила интернирана лица утврди идентитет и окарактерише их као злочинце. Такав је био случај са Недељком Делчевим, командантом логора за интернирана лица у Пловдиву. Као командант логора, Делчев је често интерниранима одузимао храну, а када су је они за свој рачун куповали, тукао их је и мучио такође им одузимајући храну. Поред тога, смањивао је својевољно одређене наднице за рад интернираним лицима или их уопште није исплаћивао, закинувши тако радницима преко 500.000 лева. Један од интернираних Станоје Живковић сведочио је да се у логору у Пловдиву налазило око 300 Срба.²⁰⁵²

Масовно одвођење људи на принудан рад и њихово интернирање од пролећа 1944. је захватило и друге делове који су били под бугарском окупацијом. Наредбом Асена Богданова, обласног полицијског начелника у Скопљу из разних крајева Македоније интернирано је 900 људи, од којих је 100 испраћено у разне логоре у унутрашњости Бугарске. Из Ђевђелијског рејона интернирано је 100 људи; из Кавадарског и Неготинског – 100; из Велешког – 60 – 70; из Штипског и Кочанског – 100 – 150; из Кумановског – 150; из Скопског – 250 људи.²⁰⁵³

Бугарске окупационе власти су и на други начин принудним путем ангажовали радну снагу за рад у разним предузећима и радњама. Никола Живковић у својој студији пише да је таквих радњи и предузећа било 950 и то 700 у Македонији и 250 у Србији. У питању су била ситна предузећа, практично радионице, које су стално радиле. Само неколико њих је запошљавало 80–100 радника, осим рудника у којима је радило и преко 100 људи. Већином су у питању биле мање радионице са по 10 радника, међу којима је било више калфи и шегрта, а само понеки мајстор. Према сачуваним подацима за 1942. када је и највише коришћена радна снага, радило је на овакав начин 14.000 радника. Највише их радило у Скопљу, Пироту и Битољу. У предузећима која су била посебно важна за окупаторску ратну привреду, један број радника добио је минималну плату или бонове за храну, док су сви остали радили без икакве надокнаде. Према истим условима радили су и они који су били ангажовани на одређено време или су били на издржавању временских казни које је одредио суд.²⁰⁵⁴

*

У одлукама Државне комисије које се тичу бугарских ратних злочинаца наилазимо на податак да је извесни Милнеков, бугарски полицијски намесник у Битољу био одговоран за присилно пресељење двоје мушкараца; један је присилно пребачен у Београд, а други у Бугарску. За обојицу је забележено да су по народности били Срби.²⁰⁵⁵ Такође и за Љубомира Николова, бугарског полицијског начелника у Кавадарцима стајало је да је одговоран за пресељавања становништва које је било много већег обима него оно које је приписивано Миленкову. Он је наине од 15. маја издао наредбу да се житељи села Бегниште, Дабниште, Драгожел, Кошани, Гарниково насилно преселе у село Ресава близу Кавадараца, а житеље села Кумуничево у село Конопише, такође близу Кавадараца преселио је наредбом од 10. јула 1944. године.²⁰⁵⁶

Слично је и Иван Антонов, обласни полицијски начелник, за кога Државна комисија није установила у ком месту и над којом територијом је вршио своју дужност, протерао око 30 породица из Македоније. Иван Антонов је највероватније свој посао обављао у Штипу, јер су протерани људи били из села Таранци и Дољани близу Штипа. У истом тренутку када су ови

²⁰⁵¹ Исто, 380–381. Видети: АЈ, 110–550–138, инв. бр. 1550; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 199.

²⁰⁵² АЈ, 110–83–717, Одлука за Недељка Делчева, ф. бр. 635.

²⁰⁵³ АЈ, 110–300–273, дос. бр. 2873.

²⁰⁵⁴ N. Živković, *Ratna šteta...*, 62–63. О принудном раду у Македонији видети нпр: Александар Стерјовски, „Бугарската пилана во с. Трново, Битолско“, во: *Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора*, ред. Трајче Грујоски и др, Битола 1982, 843–849.

²⁰⁵⁵ АЈ, 110–174–243, одлука за Миленкова ф. бр. 14006. Видети: АЈ, 110–174–243, одлука за Миленкова ф. бр. 14002. Највероватније исто лице. Поред њега Државна комисије је као одговорног означила и Тодора Павлова, „обласног директора“ у Битољу. Видети: АЈ, 110–174–297, одлука за Тодора Павлова ф. бр. 14017.

²⁰⁵⁶ АЈ, 110–174–234, одлука за Љубомира Ивана Николова ф. бр. 14003.

људи протерани, јуна 1941, Антонов је заједно са обласним директором Антоном Козаровим издао наредбу за пресељавањем неколико породица из села Тимјаник, Овче Поље и Радње.²⁰⁵⁷ Било је случајева, нарочито током 1944. да су бугарске управне власти, уз помоћ војске и полиције вршиле депортације и принудна пресељења грађана из једних места у друго. Уз принудна пресељења становништва ишли су и злочини пљачке, батинања, силовања итд. Као један од криваца подвучене је Трене Миладинов, у то време начелник Кичевског округа. Државна комисија му је у одговорност ставила принудно пресељење становника села Лупиште, Звечан, Сушица, Рамно, Брест, Косово, Зркле.²⁰⁵⁸

Према подацима Државне комисије, фебруара 1944, бугарске окупаторске власти интернирале су 74 лица из села Стол (Лужнички срез), па су их заједно са интернирцима из Врања и околине спровеле на рад у Момчиловград у Бугарској. Укупно 246 особа радило је на железничкој прузи код села Петкова под веома тешким условима не добијајући редовно храну, па су се морали сналазити на разне начине, обично купујући или добијајући од куће. Међутим ову храну, бугарски војници и подофицири су им у најчешћем броју случајева одузимали. Често су депортоване лица кажњавана и одузимањем вечере у случају да нису испунили дневне норме. Поред тога, интернирци су често тучени и злостављани. Примера ради бугарске старешине терале су их да гледају у сунце или да усправно држе гвоздене шипке дуге 45 метара. Такође су терани да раде голи и боси. У овоме се истицао већ поменути наредник логора у Момчиловграду Никола Даскалов²⁰⁵⁹ Један од интернираних био је Драгомир Крстић из Стола који је између осталог, о овме рекао следеће: „На дан 1. фебруара ове године (1944.), био сам интерниран од стране Бугарске окупаторске војске ја и још 74 другова из истог села, општине и среза. Интернирани смо сви били на раду у Момчиловом граду – Бугарска, на раду железничке пруге до села Петкова. Приликом тога рада имали смо једног домаћина кујне...по имену Никола Даскалов, родом из села Загора – Бугарска код саме трудове дружине“.²⁰⁶⁰

Државна комисија је као главне кривце у интернирању становништва означавала бугарске представнике цивилних управа. Тако је као злочинца означила Ивана Константинова, централног кмета у Пироту преко којег се вршила интернација Пироћанаца. Поменута југословенска установа је након рата успела да направи списак лица која су интернирана на овакав начин. Укупно је наведено 322 особе, углавном средњих година и младића који су боравили бар по неколико месеци у унутрашњости Бугарске. Такође је сачињен списак од 48 особа из Нове Мале (Нишавски срез) која су интернирана под сличним околностима и још један од 50 особа из истог места, а чије се интернирање везивало за име Ивана Констатинова.²⁰⁶¹ Још једна особа која је обављала функцију централног кмета у Пироту означена је као злочинац. Иван Јанов или Јонев био је задужен за интернацију становника овог града у „трудоваке“. Он је укупно на овакав начин интернирао 189 лица.²⁰⁶²

Многи други кметски намесници постављени у местима на анектираној територији такође су вршили сакупљање становништва за принудни рад, депортацију и мобилизацију. Величко Гугов, кметски намесник у Гњилану, је према документацији Државне комисије интернирао 68 становника Гњилана, три особе су мобилисане у бугарску војску, а још три лица је злостављано, па интернирано у унутрашњост Бугарске. Гугов је на овој позицији био од

²⁰⁵⁷ АЈ, 110–218–585, одлука за Ивана Антонова ф. бр. 21950.

²⁰⁵⁸ Списак оштећених у одлуци за Трена Миладинова. АЈ, 110–118–79–85, одлука за Трена Миладинова ф. бр. 4221.

²⁰⁵⁹ 110–83–722, Одлука за Николу Даскалова ф. бр. 636.

²⁰⁶⁰ АЈ, 110–550–135, инв. бр. 1549.

²⁰⁶¹ АЈ, 110–83–880–884, одлука за Ивана Константинова ф. бр. 644. Видети: АЈ, 110–310–104–310–220, дос. бр. 2977; АЈ, 110–310–224–310–277, дос. бр. 2978.

²⁰⁶² У документацији Државне комисије постоје две одлуке; једна је за Ивана Јанева, а друга за Ивана Јоневу, али је очигледно да се ради о истом лицу, поготово што за обојицу стоји да су обављали функцију кметског намесника, односно централног кмета у Пироту. У одлуци за Јанева стоји да је упутио 11 лица на принудан рад, а у одлуци за Јоневу да је упутио 178 лица; укупно 189. Списак интернираних у одлуци за Ивана Јанева. АЈ, 110–134–525–527, одлука за Ивана Јанева ф. бр. 6627. Списак интернираних у одлуци за Ивана Јоневу. АЈ, 110–137–458–462, одлука за Ивана Јоневу ф. бр. 7193.

1942. до краја окупације.²⁰⁶³ Кметски намесник општине Велико Боџинце у близини Сурдулице оптужен је да је упутио на дан 5. јануара 1944. у интернацију односно на принудни рад 93 особе из ове општине. Мушкарци, углавном млађи људи провели су на раду између 3 и 9 месеци.²⁰⁶⁴ На сличан начин је 20 лица током 1943. интернирано из села Брестов Дол које је улазило у Великобоџичку општину. Према једном другом списку, који је направљен према сведочењу Стојана Станимировића из Свођа, наведено је да је интернирано, односно одведено на принудни рад 67 лица из овог места и то од средине 1943. до краја те године.²⁰⁶⁵

Васил Панев, кмет општине Јелашница, а потом кметски намесник у Ђушници, између Прокупља и Куршумлије, интернирао је 105 лица из Ђушнице и 7 из Јелашнице.²⁰⁶⁶ Кметски намесник у Церову Стојил-Стојимен Стоилков био је одговоран за интернирање 107 мушкараца из Церове. Из Шугрина интернирано је 34 мушкараца. Из Мирковаца 11 мушкараца. Принудни рад трајао је између 3 и 18 месеци.²⁰⁶⁷ Асен Зашов Андонов, кметски намесник у Великој Лукањи интернирао је на принудни рад 49 лица из овог села. „Трудоваци“ су провели између три и осам месеци на раду.²⁰⁶⁸ Државна комисија навела је још једног кметског намесника из Велике Лукање за кога је сматрала да је одговоран за упућивање људи из овог села на принудан рад. Наведено је да је Стоил Димитров Стоилов послао 9 лица у „трудовање“.²⁰⁶⁹

Христо Горанов, централни кмет у Кални интернирао је 528 људи. На принудном раду становници Калне задржавали су се између једног и 22 месеца.²⁰⁷⁰ Анастас Војводов, као кметски намесник у Високом Ржану (Нишавски срез) упутио је током 1942. на принудни рад 11 лица. Као кметски намесник у Сукову (Нишавски срез) упутио је на принудан рад 148 лица.²⁰⁷¹ Сима Рангелов, као кметски намесник у Пољском Ржану упутио је 59 лица.²⁰⁷² Кметски намесник у Дојкинцу (Нишавски срез) Костадин Симов Петров упутио је на присилан рад 43 лица од 1942. до 1944. године.²⁰⁷³ Кметски намесник у Градашници Кирил Петров Анадолски упутио је на принудни рад 45 лица.²⁰⁷⁴ Веселин Стевкин, кметски намесник у Столу упутио је током 1943. и 1944. 232 лице из овог села. Из села Дучевца интернирао је 13 лица. На принудном раду оштећеници су се задржавали од три до 19 месеци.²⁰⁷⁵ Кметски намесник у Нишору, Славко Петков присилно је мобилисао и упутио на принудни рад 68 лица из Нишора. Већина је на раду провела 6 месеци, било је и оних који су провели месец или два мање, али и оних који су се на принудном раду задржали 14, 15 или 16 месеци.²⁰⁷⁶

Из Поклештице је на принудни рад одведено 77 лица који су у унутрашњости Бугарске провели од 4 до 18 месеци. Ипак, већи део провео је на принудном раду 6 месеци.²⁰⁷⁷ Из Базовика, кметски намесник Иван Најден послао је 38 лица на принудни рад, остајало се између једног и 12 месеци, иако је већина остала годину дана.²⁰⁷⁸ Из Станичења је упућено 19 лица. Као одговорни означен је кметски намесник Недељко Чакарев.²⁰⁷⁹ Кметски намесник у Градашници Александар Малчев упутио је 37 сељака.²⁰⁸⁰ Из Раснице (Нишавски срез) упућено

²⁰⁶³ АЈ, 110–84–963, одлука за Величка Гугова, ф. бр. 720.

²⁰⁶⁴ У неким пријавама навођено је погрешно да су одређене лица провела на принудном раду 12 месеци. АЈ, 110–76–82, одлука за Ђорђа Банкова ф. бр. 730.

²⁰⁶⁵ АЈ, 110–85–83–88, одлука за Ђорђа Банкова ф. бр. 730. Видети: АЈ, 110–98–492–493, одлука за Ангелова ф. бр. 2199.

²⁰⁶⁶ АЈ, 110–102–90–98, одлука за Васиља Панева ф. бр. 2526.

²⁰⁶⁷ АЈ, 110–113–483–491, одлука за Стојица-Стојимена Стоилкова ф. бр. 3779.

²⁰⁶⁸ АЈ, 110–114–393–395, одлука за Асена Андонова Зашева ф. бр. 3828.

²⁰⁶⁹ АЈ, 110–140–376, одлука за Стоила Димитрова Стоилова ф. бр. 7755.

²⁰⁷⁰ АЈ, 110–114–489–498, одлука за Христу Горанова ф. бр. 3843. Видети: АЈ, 110–114–501, одлука за Христу Горанова ф. бр. 3843.

²⁰⁷¹ АЈ, 110–118–390–400, одлука за Анастаса Војводовца ф. бр. 4285.

²⁰⁷² Списак интернираних у одлуци за Симу Рангелова. АЈ, 110–140–392–394, одлука за Симу Рангелова ф. бр. 7758.

²⁰⁷³ АЈ, 110–118–432, одлука за Костадина Симова Петрова ф. бр. 4289.

²⁰⁷⁴ АЈ, 110–125–151–153, одлука за Кирила Петрова Анадолског ф. бр. 5188.

²⁰⁷⁵ АЈ, 110–131–707–716, одлука за Веселина Стевкина ф. бр. 6120.

²⁰⁷⁶ Списак интернираних у одлуци за Славка Петкова. АЈ, 110–132–506–508, одлука за Славка Петкова ф. бр. 6232.

²⁰⁷⁷ АЈ, 110–132–510–512, одлука за Милана Н. Пенева ф. бр. 6233.

²⁰⁷⁸ АЈ, 110–134–189, одлука за Ивана Наједена ф. бр. 6570.

²⁰⁷⁹ АЈ, 110–134–192, одлука за Недељка Чакарева ф. бр. 6571.

²⁰⁸⁰ АЈ, 110–134–195–198, одлука за Александра Малчева ф. бр. 6572.

је 186 људи из ових села. Кметски намесник овог села Ненад Пејчев је означен као одговоран за ову врсту злочина. Анализирајући списак интернираних лица јасно је да су на принудни рад упућивани средовечни и млађи људи. Најмлађе лице које је упућено на принудни рад имало је 21 годину, а најстарије 50 година.²⁰⁸¹

Централни кмет у Жељуши Тодор Станулов упутио је осам лица из села Планинице на принудни рад; из Чиниглаваца упућено је 14 лица; из Барја Чифлика 22 лица; из Раснице 13 лица; из Присјана 11 лица; из Пасјаче 5 лица.²⁰⁸² Напоменимо да је из Присјана на принудни рад упућено још 11 лица, за шта је одговоран Димитар Панев, кметски намесник овог места за време окупације.²⁰⁸³ Из Великог Села (Нишавски срез) и Малог Јовановца (Нишавски срез) на принудни рад упућено је 56 Срба. Државна комисија је за овај злочин окривила Николу Медева кметског немсника у Великом Селу за време окупације.²⁰⁸⁴ Тодор Медаров, који је такође од Државне комисије назначен као кметски намесник у Великом Селу, али и у Малом Јовановцу, био је одговоран за слање на принудан рад 34 лица из овог села.²⁰⁸⁵ Из Станичења је 1943. присилно мобилисано у „трудоваке“ 13 сељака, а 1944. 66. Кметски намесник током окупације био је Петар Тотев.²⁰⁸⁶ Из Сопота (Нишавски срез) је у периоду од 1942. до 1944. одведено на присилан рад 73 сељака. У то време кметски намесник био је Лозан Белов.²⁰⁸⁷

Георги (Ђорђе) Кузунски, кметски намесник у Рудињи (Нишавски срез) у периоду од 1942. до 1944. присилно је мобилисао у „трудоваке“ 41 лице из овог села. Најмлађе лице имало је 20 година, а најстарије 34.²⁰⁸⁸ Петар Стоилов Стојанов, као кметски намесник у Темској (Нишавски срез) је од 1942. до 1944. у „трудоваке“ присилно мобилисао 127 Срба.²⁰⁸⁹ Један од оштећеника био је Драго Николић из села Радињиници који је заједно са своја два сина Николом и Славком, одведен на принудни рад у Плевен где је радио на згради државне болнице као зидар. У катастрофалним условима где су људи боравили у бараци, без кревета и покривача, а „исхрана била сасвим слаба“ Драго Николић провео је месец дана.²⁰⁹⁰

Васиљ Георгијев Христов, као централни кмет у Цариброду, присилно је мобилисао на принудни рад 165 Срба и то само током 1943. и 1944. године. Из села Басара током трајања окупације мобилисао је 12 лица; из Великог Села 9 лица, а из Крупца 30 лица.²⁰⁹¹ Кметски намесник у Присјану (Нишавски срез), Бојан Станков упутио је, од 1942. до 1944, на принудан рад из овог места 111 људи.²⁰⁹² Александар Георгијев, кметски намесник у Држини мобилисао је у „трудоваке“ 50 Срба. Мушкарци су били старости између 20 и 40 година.²⁰⁹³

Кметски намесник у Љуберађи, Петко Цанков, био је одговоран за слање на принудан рад 71 лица из Бердуја у периоду од 1942. до 1944. године. У истом периоду је из села Лесковице интернирао 18 лица. У току окупације по његовим наређењима одвођени су становници општине Љуберађа и околних села на принудни рад у Бугарску где су под тешким условима радили разне тешке физичке послове од по више месеци до две године. Поред тога поједини

²⁰⁸¹ Списак интернираних у одлуци за Ненада Пејчева. АЈ, 110–134–213–217, одлука за Ненада Пејчева ф. бр. 6576.

²⁰⁸² Видети списак интернираних у одлуци за Тодора Станулова. АЈ, 110–134–229–237, одлука за Тодора Станулова ф. бр. 6579.

²⁰⁸³ АЈ, 110–140–373, одлука за Димитра Панева ф. бр. 7754.

²⁰⁸⁴ Списак интернираних у одлуци за Николу Медова. АЈ, 110–134–246–248, одлука за Николу Медова ф. бр. 6581.

²⁰⁸⁵ Списак интернираних лица у одлуци за Тодора Медарова. АЈ, 110–134–552–554, одлука за Тодора Медарова ф. бр. 6631.

²⁰⁸⁶ Списак интернираних у одлуци за Петра Тотева. АЈ, 110–134–456–460, одлука за Петра Тотева ф. бр. 6608.

²⁰⁸⁷ Списак интернираних у одлуци код Лозана Белова. АЈ, 110–134–521–523, одлука за Лозана Белова ф. бр. 6626.

²⁰⁸⁸ Списак интернираних у одлуци за Ђорђа Георгија Кутунског. АЈ, 110–134–545–547, одлука за Ђорђа Георгија Кузунског ф. бр. 6629.

²⁰⁸⁹ Списак интернираних у одлуци за Петра Стоилова Стојанова. АЈ, 110–137–436–442, одлука за Петра Стоилова Стојанова ф. бр. 7191.

²⁰⁹⁰ АЈ, 110–309–852, дос. бр. 2976.

²⁰⁹¹ Списак интернираних из Вариброда и Крупца у одлуци за Васиља Гергијева Христова. АЈ, 110–137–444–456, одлука за Васиља Георгије Христова ф. бр. 7192.

²⁰⁹² Списак интернираних у одлуци за Бојана Станкова. АЈ, 110–137–464–475, одлука за Бојана Станкова ф. бр. 7194.

²⁰⁹³ Списак интернираних у одлуци за Александра Георгијева. АЈ, 110–140–361–363, одлука за Александра Георгијева ф. бр. 7751.

сељаци су поред тога што су одведени на принудни рад били истовремено злостављани и опљачкани. У Љуберађи и околним селима, Цанков је био одговоран за интернацију 116 лица: из Љуберађе 51; из Грнчара једно лице; из Радињаца 7 лица (од тога једно лице одведено у два наврата); из села Горчинаца 57 лица (једно лице умро од последица злостављања).²⁰⁹⁴ Како би што боље приказали одвођење на принудни рад, старосну и социјалну структуру људи који су одвођени, систематизацију одвођења, место где су радили и време које су провели на принудном раду, прилажемо табелу интернираних лица из Љуберађе.²⁰⁹⁵

Табела бр. 16: Списак интернираних лица из Љуберађе од стране кметског намесника Петка Цанкова од 1942. до 1944. (АЈ, 110–134–537, одлука за Петка Цанкова ф. бр. 6628).

Презиме и име	Године	Брачно стање	Место интернирања	Време на принудном раду
Интернирани 1. маја 1942.				
Адамовић Александар	37	/	Рила	10 месеци
Адамовић Светозар	/	/	Рила	10 месеци
Антић Сава	35	ожењен	Рила	6 месеци
Виденовић Гојко	35	/	Гара ст. Јана	7 месеци
Денчић Ратко	/	ожењен	Рила	6 месеци
Димитријевић М. Арса	28	/	Рила	7 месеци
Димитријевић М. Милорад	/	/	Сливен	7 месеци
Живковић Ј. Драгољуб	35	/	Гара Реброво, Ботевград	12 месеци
Живковић Ратко	/	ожењен	Рила	12 месеци
Илић Јосиф	/	/	Рила	12 месеци
Јеленковић Миодраг	26	/	Јамбол, Велико Трново	20 месеци
Миленковић М. Милутин	33	/	Рила	6 месеци
Младеновић Ђ. Срећко	36	/	Перник	9 месеци
Николић Тихомир	32	/	Рила, Дупница	18 месеци
Петровић Боривоје	24	/	Јмабол	6 месеци
Ранчић Сима	/	ожењен	Кочариново, Дугичка	12 месеци
Стефановић Чедомир	33	/	Рила, Јазов Вир	24 месеци
Тодоровић Бранко	/	ожењен	Рила	6 месеци
Тодоровић Милорад	/	ожењен	Рила	6 месеци
Цветковић Славко	/	ожењен	Софија	6 месеци
Интернирани 1. јуна 1942.				
Величковић Витомир	/	/	Горња Џумаја	6 месеци
Митић Божидар	/	ожењен	Горња Џумаја	6 месеци
Интернирани 1. августа 1942.				
Милосављевић Ранђел	46	/	Софија	3 месеца
Интернирани 1. јануара 1943.				
Ранђеловић Владимир	/	/	Горња Џумаја	12 месеци
Интернирани 1. априла 1943.				
Ранђеловић Александар	/	ожењен	Јамбол	6 месеци
Интернирани 1. маја 1943.				
Андрејић Тодор	/	ожењен	Пазарцик	8 месеци
Димитријевић Радослав	/	ожењен	Рила	6 месеци
Ђорђевић Урош	23	ожењен	Јамбол	6 месеци
Младеновић Ј. Божидар	31	/	Горња Јана	6 месеци
Младеновић Љубомир	/	/	Горња Јана	6 месеци
Николић Вукашин	25	/	Јамбол	6 месеци
Танић Миодраг	/	ожењен	Рила	12 месеци

²⁰⁹⁴ АЈ, 110–134–529–531, 110–134–534–536, одлука за Петка Цанкова ф. бр. 6628.

²⁰⁹⁵ Чини се да је одлука за Петка Цанкова најбоље сређена одлука која се тичала злочина одвођења на принудни рад, нарочито што су наведена места где су „трудоваци“ радили, па су баш због тога издвојени, најкарактеристичнији прилози који су се тичали овог ратног злочина. АЈ, 110–134–537, одлука за Петка Цанкова ф. бр. 6628. Видети још: АЈ, 110–46–245–251.

Интернирани 20. мај 1943.				
Денчић Станко	33	/	Софија	1 месец
Интернирани 1. јуна 1943.				
Стаменковић Јова	34	/	Гара ст. Беогово	6 месеци
Стојановић М. Маринко	35	/	Гара ст. Беогово	6 месеци
Интерниран 1. септембра 1943.				
Николић Велимир	41	/	Маринопољ	9 месеци
Николић Мирко	23	/	Асеновград	11 месеци
Томић Божидар	/	/	Маринопољ	9 месеци
Томић Стеван	/	/	Рила	9 месеци
Томић Стојан	26	/	Ботевград	9 месеци
Интернирани 13. октобра 1943.				
Јовановић С. Јован	/	/	Перник	10 месеци
Јовановић С. Милорад	43	/	Перник	9 месеци
Миленковић Витомир	/	ожењен	Перник	11 месеци
Интернирани 10. новембра 1943.				
Цветковић Александар	46	/	Маринопољ	9 месеци
Интернирани 1. марта 1944.				
Живковић Божидар	41	/	Карнаботско	6 ½ месеци
Младеновић Светомир	41	/	Сливен, Глумче	6 ½ месеци
Ранђеловић Златко	/	ожењен	Б. Црква, Павликам	6 ½ месеци
Спиридановић Радован	43	/	Карнаботско	6 ½ месеци
Спиридоновић Чедомир	45	/	Сливен, Глумче	6 ½ месеци
Интернирани 8. марта 1944.				
Вељковић Ђ. Милорад	38	/	Сливен	6 ½ месеци
Пејчић Драгомир	46	/	Сливен	6 ½ месеци

Из другог документа који се такође односио на злочине одвођења на принудни рад који је починио Петко Цанков, а до којих је накнадно дошла Државна комисија сазнаје се за још четворо људи из Љуберађе који су претрпели овај злочин. Тако да је укупна број људи из овог места који су одведени на принудни рад 55. Идентитети ових људи дати су у следећој табели.²⁰⁹⁶

Табела бр. 17: *Списак интернираних лица из Љуберађе од стране кметског намесника Петка Цанкова од 1942. до 1944. (АЈ, 110–134–542, одлука за Петка Цанкова ф. бр. 6628).*

Интернирани у пролеће 1942.				
Илић Ратко	20	/	Сливен	6 месеци
Интернирани у јесен 1942.				
Костић Боривоје	/	/	Горња Цумаја	6 месеци
Костић Сретен	/	/	Горња Цумаја	6 месеци
Интернирани јула 1943.				
Јеленковић Богосав	/	/	Гара, Сарајево	6 месеци

Петко Цанков је извршио интернирање сељака и из других села, а такође су надлежне установе за установљавање злочина дошле и до нових података за горепоменућа села. Тако је овај кметски намесник послао на принудни рад лица из следећих села: из Лилова 30 лица; из Дола 20 лица; из Горчинца 5 лица; из Радињинца 1 лице; из села Богдановца 2 лица; укупно 62 лица. У следећој табели дат су идентитети лица који су интернирани из села Лилова, где су одведени на принудни рад и колико су остали.²⁰⁹⁷

Табела бр. 18: *Списак интернираних лица из Лилова од стране Петка Цанкова (АЈ, 110–134–541–542, одлука за Петка Цанкова ф. бр. 6628).*

Презиме и име	Год. старости	Место интернирања	Време на принудном раду
Интернирани 1. маја 1943.			
Голубовић Добросав	25	Горња Цумаја	6 месеци
Јовановић Влајко	42	Перник	9 месеци

²⁰⁹⁶ АЈ, 110–134–542, одлука за Петка Цанкова ф. бр. 6628.

²⁰⁹⁷ АЈ, 110–134–541–542, одлука за Петка Цанкова ф. бр. 6628.

Јовановић Сибин	35	Болово	6 месеци
Крстић Драгомир	/	Горња Цумаја	6 месеци
Маринковић Драгутин	/	Ботевград	6 месеци
Маринковић Методије	/	Горња Цумаја	6 месеци
Митровић Радосав	23	Горња Цумаја	6 месеци
Пејчић Бранко	31	Горња Бања	6 месеци
Пејчић Виден	25	Горња Цумаја	6 месеци
Пејчић Витомир	/	Горња Бања	6 ½ месеци
Рањеловић Александар	26	Горња Цумаја	6 месеци
Рањеловић Живојин	/	Горња Цумаја	6 месеци
Рањеловић Тиослав	33	Горња Бања	6 месеци
Станковић Драгослав	/	Горња Цумаја	15 месеци
Стојановић Славко	26	Горња Цумаја	6 месеци
Интернирани током маја 1943.			
Димитријевић Бошко	35	Ботевград	7 месеци
Димитријевић Виден	37	Софија	10 месеци
Јовановић Трајко	/	Горња Цумаја	6 месеци
Крстић Драгољуб	37	Перник	9 месеци
Маринковић Миливоје	/	Горња Цумаја	6 месеци
Михајловић Александар	25	Горња Цумаја	6 месеци
Пејчић Стојан	/	Горња Цумаја	6 месеци
Станковић Мијалко	46	Свиленград	3 месеца
Пејчић Урош	43	Свиленград	3 месеца
Томић Јеврем	33	Горња Бања	7 месеци
Интернирани 1. октобра 1943.			
Јовановић Витомир	33	Перник	11 месеци
Цветковић Витомир	/	Перник	11 месеци
Интернирани октобра 1943.			
Митровић Стојан	34	Перник	11 месеци
Михаиловић Радосав	23	Мерино Поље	11 месеци
Рањеловић Стојица	37	Перник	1 месец

Александар Караданов, кмет у Бабушници, одговоран је за слање на принудни рад 181 лица: из Калуђерова 41, из Бабушнице 21 лице (четири по два пута), из Драгинца 50 лица (једно два пута), из Извора 68 (једно лице два пута).²⁰⁹⁸ Поред њега, Државна комисија приписала Герову, окружном начелнику из Бабушнице да је на принудни рад послао 113 људи само из села Лесковица, Масуровци, Ваве. Ови људи, углавном млађи и средовечни мушкарци боравили су на раду између 2 и 16 месеци, најчешће се задржававши девет. Од послатих лица, два су по повратку кући врло брзо умрла од изнемоглости и исцрпљености.²⁰⁹⁹ За Герова налазимо још један списак у коме је 96 имена људи које је овај окружни начелник интернирао и то: 66 из Дучевца, два из Камбеловца, 16 из Стрелца и 12 из Александровца. Људи су на принудно раду остајали најчешће девет месеци, мада је било случајева да су појединци боравили 23 или чак 39 месеци.²¹⁰⁰

Такође и војни заповедници су врло често доносили одлуке ко и када треба бити интерниран. Такав је случај био са пуковником Иваном Поповим или Помовим, командантом 52. пешадијског пука у Врању, а потом 29. пешадијске дивизије. Он је после промена у Бугарској и суђења злочинцима почетком 1945. осуђен и стрељан. Државна комисија на његов терет је стављала многе депортације које су се десиле у Пчињском срезу. Његова наредба од 29. децембра 1943. растурана је лецима избаченим из авиона. У тој наредби је стајало да се сва мушка лица од 18 до 50 година старости у року од шест часова јаве бугарским властима, а они који се на одазову наредби сматрани су одметницима и за њих је предвиђена смртна казна. Један број грађана се одазвао и био је депортован, али већина људи се није одазвала позиву.

²⁰⁹⁸ АЈ, 110–151–40–43, одлука за Александра Караданова ф. бр. 9908. Упоредити: АЈ, 110–151–37–39, одлука за Александра Караданова ф. бр. 9908.

²⁰⁹⁹ АЈ, 110–112–614–616, одлука за Гурова ф. бр. 3698.

²¹⁰⁰ АЈ, 110–310–282–310–283, дос. бр. 2978.

Пошто није било могуће све људе који се нису одазвали стрељати, а са друге стране због велике потребе за радном снагом, бугарски војници зашли су по селима и хватали поједине грађане и силом их током 1944. одводили у интернацију.²¹⁰¹ Државна комисија утврдила је да је у Горњу Цумају на овакав начин упућено 43 само из Сурдулице. Истом приликом интернирано је двоје лица који су услед зиме, глади и претераног рада умрли.²¹⁰²

Ни команда 53. пука у Куманову није заостајала са 52. пуком у слању локалног становништва на принудни рад. Тако су јануара 1944. војне власти уз помоћ полицијског апарата из села Огут код Криве Паланке упутиле на принудни рад 67 сељака. У пролеће исте године из села Герман близу села Огут одведено је на принудни рад 20 сељака.²¹⁰³ Такође су војници овог пука на принудни рад упутили 85 сељака из Луке, 80 сељака из села Подржи, 5 сељака из Крстовог Дола и једног сељака из Добровнице.²¹⁰⁴ Потпуковник Димитар Ангелов, командант војног округа у Куманову интернирао је на принудни рад само из Врањског среза од 1942. до 1944. 680 мушкараца.²¹⁰⁵

Уз помоћ полицијских власти из Бабушнице, односно уз помоћ Михајла Меднева, полицијског начелника у Бабушници, велики број лица из овог места и околине упућиван је на принудни рад у Бугарску. Из Студене је упућено седам, па поново 19 лица 31. децембра 1943. и 1. јануара 1944. и још неколико пута, укупно 42; из Радињинца 15 лица, па поново 8; из Стрелца пет лица. Дана 1. јануара 1944. интернирано је и 68 људи из села Сурачева итд.²¹⁰⁶ Такође, начелник за државну сигурност у Качанику, Тодор Манов је издао наређење 7. децембра 1942. за хапшење 100 лица из овог места; пет је осуђено на робију, а остатак је послат на принудни рад у Бугарску.²¹⁰⁷

*

Надлежне установе за прикупљање, евидентирање и систематизацију ратних злочина прикупиле су бројне исказе и сведочанства људи који су одвођени на принудни рад. Изјава Сотира Николића (35 година) из Горњег Гара (Власотиначки срез) која је састављена од стране Среског повереништва за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Власотинцу 22. јула 1945. показивала је нехуман однос према људима који су одвођени на принудни рад. Интерниран у првој половини јуна 1944. на раду се задржао све до 12. септембра; и после преврата у Бугарској. Том приликом поред њега интернирано је још шест лица. Околности и услови његовог хватања, спровођења и боравка били су крајње нехумани и мучни. У неколико живописних реченица, Сотир Николић осврнуо се на овај немили догађај: „На дан 5. јуна 1944. године отишао сам са осталим друговима да купим жито у Близини Пирота. У Модрој Стени наишли смо на 13. пук бугарске војске и стража нас је као сумњиве спровела до Команде где нас је саслушавао један потпуковник. За време саслушања овај потпуковник нам је поставио таква питања као да смо ми били партизани и по саслушању свију нас спровео нас, уз помоћ четири војника, у Љуберађу. У Љуберађи војници су дали акт који им је овај потпуковник дао и један поручник нас је даље спровео у Бабушницу. У Бабушници смо провели четири дана где нисмо добили ни парче хлеба, а за све то време чувала нас је под ведрим небом бабушничка полиција, а после тога ова полиција спровела нас је до Пирота. У Пироту из разних села били смо затворени нас 60 у веома малом подруму и када смо хтели врата да поломимо онда су нас ови зликовци пустили да изађемо напоље. У Пироту смо се задржали свега један дан. Из Пирота спроведени смо до Софије, а од Софије даље до Перника, где смо одмах даље били предати полицији перничкој која нас је исто тако одмах предала трудовој групи у Пернику за

²¹⁰¹ Списак интернираних у одлуци за Ивана Попова. АЈ, 110–85–222–227, одлука за Ивана Попова ф. бр. 743. Видети: *Зборник I/11*, 32–35.

²¹⁰² АЈ, 110–85–576, одлука за Хацијског ф. бр. 744.

²¹⁰³ АЈ, 110–96–456–464, одлука за Н. Н. ф. бр. 1976. Упоредити: АЈ, 110–96–577, одлука за Димитрова ф. бр. 1998.

²¹⁰⁴ Списак оштећених у одлуци за Јордана Лисидренског. АЈ, 110–132–152–155, одлука за Јордана Лисидренског ф. бр. 6160.

²¹⁰⁵ АЈ, 110–155–54, одлука за Димитра Ангелова ф. бр. 10643.

²¹⁰⁶ АЈ, 110–112–477–500, одлука за Михајла Меднева ф. бр. 3689. Видети: АЈ, 110–112–549–555, одлука за Герова ф. бр. 3698.

²¹⁰⁷ АЈ, 110–131–418, одлука за Тодора Манова ф. бр. 6055.

ископавање угља...У руднику смо радили у шахти у дубини преко 60 метара. Сви наши наредбодавци у овом руднику поступали су веома грубо, али је најгрубље поступао... (један) потпуковник, који нам је претио да више нећемо видети своју кућу и да ће нас он ту све пострелјати (непознато име потпуковника, зна се само да је био родом из околине Цариброда и да је у Првом светском рату учествовао на страни Србије, па је после пребегао у Бугарску – Б. Т.) У овом руднику радили смо осам часова дневно за који рад нам је плаћено по 100 лева са храном, али по завршеном раду одмах смо стражарно спровођени у бараке тако да нам је слобода била сасвим ограничена. Хигијенске прилике биле су дивљачке, јер у баракама у којима смо становали толико је било ваши и стеница да нисмо могли да спавамо. Исхрана нам је била веома слаба и добијали смо за овакав напоран рад у шахту само по 600 грама дневно хлеба. На овом раду били смо се сви разболели, тако да је моја барака била због заразе стално под страхом. У бараца је владао пегавцац. И сви ми који смо ухваћени од 13. пука исто тако смо тамо боловали због чега смо добијали инјекције против пегавца...^{“2108}

Велика акција интернирања цивила на принудни рад коју су бугарске војне и цивилне власти предузеле маја 1943. на анектираном подручју није заобишла ни село Градско. Један од интернираних Данило Савић из овог места сведочио је 6. априла 1949. о начину интернирања и времену које је провео у Бугарској на раду: „На три дана пре Спасовдана 1943. године било је наређено да сви мушкарци од 18 до 50 година морају да се јаве и да иду у интернацију, односно на рад у Бугарску. Све нас је интернирала жандармерија из Трна, пошто смо у то време потпадали под Трнску околију. Мислим да је у то време начелник полиције био Диков. У интернацији нас је примио Фркор. Ја сам после био додељен са једном групом на рад у каменолому у селу Величкову – Спазарцијска околија. Начелник нам је био Ђорђе Цанков, родом из Пловдива... Према појединцима је био добар, док је неке тукао мотком без икакве милости... Одавде сам са једном групом одведен у св. Врач, где смо радили на пружи...“ Још један становник села Градско дао је драгоцено сведочанство. Ђорђе Љубеновић био је почетком маја 1943. у Трну где је тражио посао. Ту га је ухапсила бугарска полиција, која је га је отерала у Качариново (Дупничка околија). Полиција из Дупника предала га је водном синдикату у Качаринову. Свој мукотрпни рад описао је на следећи начин: „Посао који сам радио био је необично тежак, јер сам поред изузетно слабе исхране морао да радим врло тежак посао. Морао сам да стојим у води по цео дан, да идем бос и да трпим сталну глад, тако да сам морао да кувам траву, да би остао жив. Надзорник и акордант који је преузео овај посао од водног синдиката, био је неки Васил из Качаринова који нас је терао на рад и није се обазирао на наше молбе да се исхрана побољша...“^{“2109}

Јануара 1944. око 60 људи из села Лички Дол било је интернирано на принудни рад у Бугарску. Већина њих остала је у интернацији све до деветосептембарског преврата. Један од њих, Чедомир Ивковић, сећао се тешких дана које је провео на принудном раду у унутрашњости Бугарске: „На дан 2. јануара 1944. године у наше село – Лички Дол, дошла је цела чета бугарске војске и полиције из Предејана и одмах су у нашем селу покупили 60 људи, не дајући нам ни хлеба да узмемо и отерали нас све у интернацију у Бугарску... Сви смо дотерани на станицу у Предејану и преко Ниша и Пирота отерани у Софију. У Софији су нас све распоредили на принудне радове по целој Бугарској. Ја и једна група од нас били смо одређени на радове на изрази железничке пруге од Перника за Сливник. Целим путем нисмо ништа добијали за храну и у Бугарску смо стигли на Бадње вече (6. јануар 1944. године) и то у Перник. Ту смо били смештени најпре у школе, а одатле смо на терену по радовима премештени по баракама и то све 100 људи у једној бараца. Радили смо веома тешко без одмора целог дана, од јутра до мрака уз слабу храну – парче хлеба и чорбу. Храна је била веома лоша, тако да би сви помрли од глади, да нисмо добијали после пакете и новац од куће. Овде смо били све до 9. септембра 1944. године када је у Бугарску дошла влада Отачественог фронта. Тада смо сви пуштени кући...“^{“2110}

²¹⁰⁸ АЈ, 110–743–118, злочини који нису ушли у Дос. Или Инв. број.

²¹⁰⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 300–301.

²¹¹⁰ Исто, 303–304.

Одвођење на принудни рад није заобишло на становнике села Јабуковик у Власотинчаком срезу. У ово село бугарска полиција је дошла 29. маја 1943. из Горњег Ораха и наредила да сви мушкарци између 18 и 60 година дођу у просторије сеоске основне школе. Сотир Спасић из Јабуковика присећао се да је већина ових људи спроведена за Софију, а одатле за Бошулу (Пазарцијска околија). Сви интернирци радили су у једном каменолому. Тешке услове, описао је Сотир Спасић на следећи начин: „... Услови рада били су необично тешки, јер је рађен напоран посао, а исхрана је била невероватно слаба. Многи су тучени, а у грубостима се нарочито истицао Ђорђе Цанков...јер је многе тукао и оболеле од маларије нагонио на тежак рад. Наша следовања је крао, продавао и незнано куд носио, те смо морали да трпимо гладни...“ Скоро да није постојало насељено место у Власотинчаком срезу, а да одатле није било интернираних људи на принудни рад. Милош Радоичић који је као интернирац био на принудном раду у Пловдиву рекао је следеће: „Радио сам на прузи са осталима претерано, док је исхрана била слаба, а поступак према нама је био необично тежак. У грубостима нарочито се одликовао у нашој групи у логору у Крумову, фетфебел Грозданов... Он је мене ударио каишем неколико пута, док је једног војника наговорио те је овај изломио кундак о мог брата који је био са мном. Приликом рада на прузи преко целог дана нисмо смели да престанемо да радимо, нити да се усправимо...“²¹¹¹

Интернирање становништва на принудни рад није заобишло ни становништво Македоније. Пецо Атанасоски–Думбалот, припадник КПЈ, налазио се од прве половине 1943. у интернацији прво боравећи у селу Храбарско поред Софије где је радио на подизању барака да би потом био пребачен у логор „Чеган“ близу Свиштова који се још звао и „Белане“ по селу у којем се налазио. Логор је био смештен на једном острву у Дунаву, а „трудоваци“ су радили на копању песка. „Трудоваци“ су боравили у баракама у оквиру логора. Радно време је почињало у 4 сата ујутру и радници су били подељени у групе од четворо. На сваку групу је долазио по један чувар. Одмор није био дозвољен. Медицинска помоћ у логору на острву није постојала. Ако група није испунила дневну норму следиле су психофизичке казне, а одређивано је да група ради и недељом. У овом логору, Пецо Атанасоски боравио је од априла до новембра 1943, када су због зиме сви радници пребачени у близину Светог Врача и Петрича, заједно са радницима из оближњег логора „Гега“. Логор под називом „Препечани“ био је смештен у истоименом селу близу Светог Врача. У овом логору владала је много блажа атмосфера, будући да логор није био ограђен и да је било много мање чувара и стражара. Одсуство је једино могло да се добије ако је радник тешко болестан или ако му је неко близак преминуо, па је Пецо Атанасоски успео да оде на петнаестодневно одсуство децембра 1943, уз помоћ дојаве коју су послали чланови КПЈ (наводно ме је деда преминуо). Са овог одсуства Атанасоски се није вратио и отишао је у партизане.²¹¹²

2.6. Уништавање насеља, пљачка јавне и приватне имовине

2.6.1. Уништавање насеља

У претходном делу текста већ је било говора о спаљивању читавих насеља и о масовном убијању становништва тих насеља. Ови злочини су обично извођени истовремено заједно за злочинима пљачке покретне имовине, наношења телесних повреда, силовања, противправног хапшења и др, а за циљ су имали тотално уништавање становништва. Пошто је добар део злочина паљења насеља већ поменути у поглављу „масовно убијање становништва“ овде издвајамо неколико типичних примера.

²¹¹¹ Исто, 313, 315.

²¹¹² Пецо Атанасоски–Думбалот, „Концентрациони логори во Бугарија за време на Втората светска војна: ’Белане’ кај Свиштов и ’Препечани’ кај Петрич“, во: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1944–15 мај 1945 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 14, 15 и 16 март 1983). Книга трета*, ред. Борко Темелкоски Лилјак и др, Скопје 1985, 439–445.

У једном немачком елаборату гебицкомандантуре I у Нишу. каже се да су се акције бугарских трупа у „највећем броју случајева претвориле у грозне пљачке“. У другом једном акту један немачки подофицир наводи у своме извештају „огроман страх“ које је становништво имало од Бугара, тако да се при појави било које војске, држећи се за бугарску, спасавало бежањем у шуму. Даље се говорило о томе да су одређена домаћинства у селима Горњи и Доњи Гајтан била потпуно спаљена. Становништво се састојало, са изузетком од неколико мушкараца преко 70 година, само од жена и деце. Остали мушкарци били су махом одведени од Бугара, а мањи део је пред тим хапшењима побегао у шуму.²¹¹³

Путем паљења кућа, зграда за смештај стоке и одлагање пољопривредних производа, као и других зграда, војници из разних јединица под командом пуковника Ивана Попова извршили су пустошење и рушење имовине грађана Пчињског среза: А) Паљевине извршене од стране војника 13. пешадијског пука: у селу Радовници 34 паљевине; у селу Горњем Стајевцу 5 паљевина; у селу Црвеном Граду 5 паљевина; у селу Пролесју 2 паљевине; у селу Трговишту 1 паљевина. Б) Паљевине извршене од стране војника 53. пешадиског пука: у селу Доњем Стојковцу 20 паљевина; у селу Горњем Стојковцу 13 паљевина; у селу Трговишту 11 паљевина; у селу Сурлици 9 паљевина; у селу Радовници 10 паљевина; у селу Малој Реци 4 паљевине; у Козјем Долу 3 паљевине; у Црвеном Граду 1 паљевина; у Ђеракарцу 1 паљевина. В) Паљевине извршене од стране војника 1. и 2. коњичког и 3. артиљеријског пука: у селу Бабиној Пољани 16 паљевина; у Доњем Стајевцу 4 паљевине; у селу Радовници 5 паљевина. Г) Паљевине извршене од стране војника 41. пука: у селу Бабиној Пољани 3 паљевине.

Бугарска казнена експедиција је на дан 27. и 28. јуна 1942. извршила бројне злочине у селу Извор. Одређени сењаци испитивани су од стране Сврљешког четничког одреда на дан 1. јула 1942. године. Саслушано је 18 сељака који су изјавили да су Бугари извршили паљења њихових кућа и помоћних објеката, претукли одређене чланове породица, извршили пљачку покретне имовине, а у одређеним случајевима и одвели појединце са собом. Слично је било и у селу Бурдимо. Сврљешки четнички одред саслушао је 23 сељака који су укратко препричали злочине Бугара који су били слични са злочинима над становништвом села Извор.²¹¹⁴ Августа 1943. Бугари су починили злочине и у селу Радељево. Они тада дошли из Ивањице и почели редом да пале села како су где наишли. У Радељево запалили су куће и једну малу цркву, па су онда продужили у село Ступчевићи, Прилке, Добраче и у њима извршили неколико паљења кућа и помоћних зграда.²¹¹⁵

Извештаји о паљењу насељених места и пљачки приватне имовине од стране Бугара стизали су и од команданата одреда ЈВуО. У депеши од 26. јуна 1942. мајор Радослав Ђурић је обавештавао генерала Михаиловића да Бугари у околини Ниша пале села и разоружавају све одреде и да је у Прокупље дошла једна бугарска дивизија. Речено је и следеће: „Наш народ под Бугарима потпуно опљачкан. Сад купе јаја. Спремају се да окупирају Лесковачки округ те ће га потпуно опљачкати. Народ врло узнемирен јер има много оружја и већином ће се одметнути у шуму али проблем: издржавање. Неопходно потребно најпогоднија интервенција Лондона“.²¹¹⁶ Мајор Ђурић јављао је генералу Михаиловићу 3. јула 1942. да су Бугари на Јастрепцу предузели потеру за партизанима. У тој акцији спаљено је више села, а у Великој Плани 500 домова. Побили су 670 људи: „Потребне хитне репресалије и објава због зверства“.²¹¹⁷

Један од типичних примера паљења села десио се септембра месеца 1943. када је у потпуности спаљено село Рибаре (Расински срез). Међутим, оно што је допринело спаљивању овог села издвајало је његов случај из великог броја попаљених села од стране бугарских јединица. Старешина испоставе Расинског среза Велики Шилеоговац извештавао је 17.

²¹¹³ АЈ, 110–81–783, 81–791, Одлука за Николова, ф. бр. 481, инв. бр. 1131; АЈ, 110–81–821, Одлука за Богданова ф. бр. 482; АЈ, 110–81–832; Одлука за Ханџијева, ф. бр. 483; АЈ, 110–81–858, Одлука за Зекова, ф. бр. 484.

²¹¹⁴ ДАС, БИА, IV/52.

²¹¹⁵ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 619.

²¹¹⁶ ВА, ЧА, к. 15А, ф. 3, д. 43.

²¹¹⁷ ВА, ЧА, к. 15А, ф. 3, д. 48.

септембра 1943. да је изашао на терен у село Рибаре 16. септембра и утврдио да је поред друма са обе стране на око 2 km дужине све зграде и остали објекти спаљени: „скоро у свакој авлији није ништа остало, па чак ни ограда око дворишта“. Приликом паљења једно лице је убијено, а силовано је осам жена. Такође је претучено девет жена и три стара лица. Када су почели са паљењем кућа, Бугари су прво истерали чланове домаћинства, потом опљачкали покретну имовину, док су зграде заједно са стоком попалили. Тако је једном домаћину изгорело 80 оваца и шест коза. Такође је опљачкано и суседно село Росице где су такође извршени разни злочини (урачунати у горе наведене бројке). Народ из Рибара избегао је у брда, тако да су Недићеве власти прегледом терена установиле да није остало више од 4–5 људи у самом селу.²¹¹⁸

Бугари су овај злочин извршили због тога што су партизани напали једну групу Бугара код Рибара 9. септембра 1943. и највероватније их побили (према саопштењу Окружног начелника Крушевачког округа од 11. септембра убијен је један потпоручник и два војника–пронађени лешеви; укупно је било 11 Бугара; остали су вероватно заробљени).²¹¹⁹ Према другој верзији у питању је била љубавна авантура. Наиме, командант бугарске јединице у Рибарској Бањи био је у вези са једном избеглом Словенком која се настанила у овом месту. Међутим, она је претходно била у вези са једним четничким официром ЈВуО. Љубоморан што је она ипак изабрала бугарског официра, овај четник је наредио да се она закоље што су четници и учинили 5. септембра. Сазнавши за ово, бугарски официр је са својим људима кренуо назад за Крушевац где му се налазила јединица, притом опљачкавши неколико домаћинства у Рибарској Бањи. Међутим, у селу Рибаре четници су им направили заседу и успели да убију овог бугарског официра и још двојицу војника, седам су заробили, а један је успео да побегне. Ово је био повод да Бугари 9. септембра крену да врше злочине у селу Рибаре. Село је изгорело до темеља. Укупно је запаљено 108 домова и побијено је неколико лица.²¹²⁰

Ађутант бугарског пука у Крушевцу наредио је 12. септембра 1943. Окружном начелнику Крушевачког округа да саопшти Среском начелнику Расинског среза да ће село Рибаре и сва суседна села бити уништена заједно са становништвом, ако се нестали Бугари у року од три дана не врате у Крушевац. Окружно начелство је наредило Среском начелству и команданту Пољске страже да путем курира саопшти локалном становништву да наставе са тражењем бугарских војника. У још једном саопштењу које је уследило касније тог дана ађутант бугарског пука известио је Окружно начелство да ако се до 13. септембра не буду вратили одведени бугарски официри и војници, бугарска посада ће сваки дан до краја месеца вршити стрељања по 10 мушкараца у Крушевцу из Рибара и околних села „независно од узетих 500 талаца“. Дана 12. септембра командир станице у Крушевцу упутио је патролу од три војника у село Рибаре како би пренео наређење председнику општине да са осталим сељацима организује потеру за проналазак несталих Бугара. Међутим када је патрола стигла, село је већ било блокирано од стране Бугара и запаљено.²¹²¹

Шеф СДБ, Драги Јовановић, замолио је надлежне да се преко комесаријата за избеглице издејствује пражњење зграде у Рибарској бањи у којима су избеглице и да иста уступи незбринутим породицама из Рибара, а да се избеглице преместе на неко друго место.²¹²² Након извршеног бугарског злочина, Окружно начелство Крушевачког округа у свом извештају рекапитулирало је догађаје који су се тог дана десили у Рибару: „... Када су стигли у Бању испрегли су коње и отишли у кафану где су доста пили. Када су се добро напили почели су изазивачким тоном да траже неку Славку и још неке девојке. Када су видели да девојке не долазе, по наређењу официра ставили су нож на пушку и са бомбама пошли сами да их траже. Целу Бању су испретурали, али девојка није било. Том приликом су из Бање пробрали најбоље

²¹¹⁸ ВА, НДА, к. 24, ф. 2, д. 26; ВА, НДА, к. 24, ф. 2, д. 45.

²¹¹⁹ Видети: ВА, НДА, к. 24, ф. 1, д. 16; ВА, НДА, к. 24, ф. 2, д. 26; ВА, НДА, к. 24, ф. 2, д. 45. Према Венцеславу Глишићу ове Бугаре су напали четници и убили једног бугарског официра, два бугарска војника, а седам заробили. V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 324.

²¹²⁰ ДАС, БИА, IV/52.

²¹²¹ ВА, НДА, к. 24, ф. 2, д. 26.

²¹²² Исто.

ствари, душеке и још др(уге) постељне ствари и напустили Бању око 13 или 14 часова и отишли у правцу Рибара. После једног часа у Бањи се чула нека пучњава. Када је народ из околине Бање и самог села Рибара сазнао за случај напада на Бугаре, полетео је са најнужнијим стварима у правцу Јастрепца. Те вечери у читавој околини није било живе душе. О судбини бугарских војника до данас још се ништа не зна. Што се тиче села Рибара оно је скоро потпуно збрисано. Од улаза у село, па скоро све до цркве, са једне и са друге стране пута, све је спаљено. У селу нема више од 4–5 кућа. Сво живље је избегло са нешто хране и стоке у планину“.²¹²³

Специфичан пример вршења злочина у виду паљења имовине, покретности и кућа десио се у септембру 1943. приликом акције коју је предузела 22. пешадијска дивизија у Бањском срезу. Поред злочина паљења и пљачке извршени су и злочини противправног хапшења, туча, силовања, одвођења на принудни рад и тсл. Циљ деловања бугарских јединица било је разбијање Озренског партизанског одреда, али су се по обичају први и једини на удару нашли цивили. Долазак бугарске војске у сокобањски крај значио је почетак паљевина, туча, крађа и убиства. Потпуковник Нојев, као командант бугарске казнене експедиције у Бањском срезу починио је у септембру 1943. у селима Врбовцу, Николинцу, Трубаревцу, Рујевици, Шарбановцу, Реснику, Језеру, Дугом Пољу, Врмци, Поружници, Блендији и Жучковцу починио злочине у виду 114 злостављања, 30 пљачки, у логор је отерано 71 лице, у Немачку на рад интернирано је 383 лица и убијено је двоје лица. Бугарска казнена експедиција дошла је у Врбовац уочи 21. септембра 1943. одмах по доласку блокирали су село, а ујутру су на збор позвали све мушкарце. Док је један део бугарских војника подвајао мушкарце у мање групе, дотле је друга група мушкараца палила село. Укупно је 52 домаћинстава било „оштећено паљењем“. Поред тога, неколико лица су тукли и злостављали. Једно лице су злостављали на такав начин што су му забијали клинове испод ноката. Три домаћинства су „запаљена и опљачкана“, док су три лица само „опљачкали“. Укупно је запаљено 114 кућа и помоћних објеката. Бугари који су вршили подвајање људи коначно су поделили становнике и млађе способне за рад, којих је било 87, повели до места „Провалија“ испод села Врбовца, где су били сакупљени младићи из Жучковца, Трубаревца и Рујевице, па су их све тако повели до трубаревачког моста, где су их потрпали у немачке камионе и отерали за Ниш. У Нишу су сви натерани да потпишу изјаве за добровољни рад у Немачкој. После недељу дана су транспортовани за Београд, где су преноћили у Берзи рада. Ту су добили радне дозволе и одмах су транспортовани за Дортмунд, где су под врло рђавим условима радили на поправљању фабрика од бомбардовања. После недељу дана, бугарска казнена експедиција се вратила у Врбовац. Чим су дошли у село одвојили су 40 сељака, па пошто су им претходно попалили имовину, одвели су их преко Соко Бање за Ниш, где су их држали у подруму Коњичке касарне. Ту су саслушавани да ли имају везе и да ли су сарађивали са равногорским покретом. Поред тога су злостављани и тучени. Саслушања су трајала месец дана, а након тога су пребачени у логор на Црвеном крсту. После четири дана транспортовани су на Бањицу, где су остали до 20. децембра 1943. када су пуштени кућама. Након прве посете Врбовцу, бугарска казнена експедиција дошла је у Рујевицу истог дана. Процедура је била слична. Тражили су се сарадници и симпатизери равногорског покрета. Осам лица је издвојено и одведено у Ниш на даље саслушање, а имовина им је попаљена. Такође је издвојено, као и у Врбовцу 58 младића и послату на рад у Трећи рајх у Ајзенец у Аустрији где је био рудник гвоздене руде. У Трубаревац су дошли истог дана. Укупно је издвојено 142 мушкарца. Један део је одведен на саслушање у Ниш, али већи део је послат на принудни рад у Трећи рајх у руднике угља у Ајзенецу. Из Жучковца, мушкарци су послати на рад у Дортмунд, али изгледа директно из Ниша и то 30. новембра 1943. године. У село Николинац Бугари су дошли 21. септембра 1943. као и у Врбовац и у остала села. У 59 домаћинстава је имовина попаљена, троје лица је злостављано, два лица су опљачкана, а четири лица су одведена у Ниш где су саслушавани. Једно лице провело је у логору Нишу 105 дана. Једно лице је и убијено због тога што се успротивило паљењу његове куће. У Блендију Бугари су дошли 23. септембра, у Поружницу и Врмцу 27. септембра. У овим местима извршени су злочини паљења и пљачке. У Дугом Пољу Бугари су спалили имовину седам домаћинстава, сељаци су тучени, једно

²¹²³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 501.

лице је отерано у Немачку на рад, једна жена је толико тучена да је после неколико дана умрла од последица пребијања.²¹²⁴

Такође се и у преписци између управних установа српске владе помињу злочини у Вањском срезу од септембра 1943. године. Дана 18. септембра 1943. у селу Лабукову (Бањски срез) убијен је председник општине и попаљено је неколико десетина стогова сена и пљевања са сточном храном. У селу Раденковцу (Бањски срез) упаљено је пет кућа за становање и неколико пратећих објеката. У оба села забележени су случајеви премлаћивања, пљачке покретности и намирница.²¹²⁵ Неколико дана касније 21. септембра 1943. бугарска казнена експедиција блокирала је села у Вањском срезу: Трубаревац, Врбовац, Рујевица и Жучковац и том приликом причинила бројне злочине. У једном табеларном прегледу који је саставило Окружно начелство Нишког округа 29. октобра 1943. пописани су злочини које је бугарска војска починила од 18. до 22. септембра 1943. у селима Вањског среза. У селу Врбовац одведено је 117 људи, 40 је тучено, запаљено је 28 кућа и 102 помоћних објеката. У Рујевици одведено је 72 људи, запаљене су три куће. У Дугом Пољу одведено је пет људи, једно лице је тучено, запаљено је шест кућа и седам помоћних објеката. У Сеселцу је 10 људи тучено и један помоћни објекат је запаљен. У Жучковцу одведено је 107 људи, једно лице је тучено. У Лабукову шест лица је одведено, једно је убијено, пет пребијено, запаљено су четири куће и 39 помоћних објеката. У Шарбановацу убијено је једно лице и претучено је осам лица, запаљено су три куће и седам помоћних објеката. У Реснику одведено је 23 лица, двоје је претучено, запаљена је једна кућа и 4 помоћна објекта. У Николинцу шест лица је претучено, запаљено су три куће и 75 помоћних објеката. У Трговишту једно лице је одведено. У Церовицу три лица су одведена. У Читлуку 16 лица је одведено, запаљено су три куће и два помоћна објекта. У Јошаници једна особа је одведена. У Трубаревцу је одведено 154, запаљено је осам кућа и два помоћна објекта. У Језеру је одведено 10 људи, једна особа је претучена, запаљено је пет кућа и четири помоћна објекта. Поред тога извршене су разне пљачке покретне и непокретне имовине.²¹²⁶

О злочинима који су се десила током септембра 1943. у Вањском срезу, Бошко Јефтић из Трубаревца сведочио је након ослобођења и рекао, између осталог, следеће: „Знам да су овом приликом Бугари упалили село Врбовац и преко 41 домаћинство је изгорело са преко 162 куће. У истом селу упалили су преко 56 појата, много сточне и људске хране. Поред паљевина кућа, Бугари су починили безброј крађа, силовали су жене. Тражили су новац као услов да не пале куће, па кад им жене не дају новац, онда запале куће, тако да су многа домаћинства остала без куће, без новца, без крупне и ситне стоке, без одела и обуће, што су Бугари опљачкали. Поред свега горе наведеног знам да су многе људе тукли и на разне начине мучили. Тако су испребијали у бугарском логору у Нишу, да за недељу дана нисам могао да се кренем са места... Доцније су ми људи причали како су многим из села Врбовац овом приликом Бугари набијали игле и разне клинце испод ноктију“.²¹²⁷

Следећи преглед приказује насељена места у којима су Бугари извршили злочине уништавања насеља. У загради је дат ниво претрпљене штете: неколико кућа спаљено, делом спаљено, већим делом спаљено и спаљено (подаци су извучени из претходног дела текста):

²¹²⁴ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–134–153–161, одлука за Атанаса Нојева Узунова ф. бр. 6561.

²¹²⁵ ВА, НДА, к. 24А, ф. 6, д. 25.

²¹²⁶ ВА, НДА, к. 24А, ф. 6, д. 39. У једном другом документу Окружног начелства Нишког округа од 27. септембра 1943. стајали су следећи подаци. У селу Трубаревцу Бугари су ухапсили председника општине, оба члана управе, благајника и око 200 мушких лица од 18 до 55 година старости; уз то су попалили осам кућа. У селу Врбовцу ухапсили су 200 мушких лица од 18 до 55 година старости и попалили 40 кућа. У сели Рујевици ухапсили су 90 мушких лица од 18 до 55 година старости и упалили три куће. У селу Жуковац ухапсила је 160 мушких лица од 18 до 55 година старости, док паљења није било. ВА, НДА, к. 24А, ф. 6, д. 28. Окружно начелство допунило је свој пређашњи извештај новим од 2. октобра 1943. У извештају је стајало да су Бугари у селу Галибабинац силовали неколико девојака. ВА, НДА, к. 24А, ф. 6, д. 39.

²¹²⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 362–363.

1941:

Април – октобар: X

Новембар: Вучје (спаљено).

Децембар: X

1942.

Јануар: X

Фебруар: Печењевце (неколико кућа спаљено); Злата (неколико кућа спаљено); Косанчић (неколико кућа спаљено); Драговац (већим делом спаљено); Бојник (већим делом спаљено); Белановце (делом спаљено); Ново Момчилово (неколико кућа спаљено); Коњарник (неколико кућа спаљено), Пасјача (неколико кућа спаљено); Белим Камен (делом спаљено); Дубово (делом спаљено); Орљане (већим делом спаљено); Каре (неколико кућа спаљено); Горња Стражава (неколико кућа спаљено).

Март: X

Април: Југовац (неколико кућа спаљено).

Мај: X

Јун: Велика Плана (већим делом спаљено); Горња Јошаница (делом спаљено); Доња Јошаница (делом спаљено); Горња Бресница (већим делом спаљено); Крајковац (делом спаљено); Биљег (неколико кућа спаљено); Лепаја (неколико кућа спаљено); Облачина (неколико кућа спаљено); Девча (неколико кућа спаљено); Крента (делом спаљено); Миљковац (делом спаљено); Бучум (неколико кућа спаљено); Манојлица (неколико кућа спаљено); Извор (неколико кућа спаљено); Околиште (делом спаљено); Периш (неколико кућа спаљено); Црнољевица (делом спаљено) Шести Габар (неколико кућа спаљено); Доња Каменица (неколико кућа спаљено); Штрбац (неколико кућа спаљено); Горњи и Доњи Рињ (неколико кућа спаљено); Бурдимо (неколико кућа спаљено).

Јул: X

Август: Извор (неколико кућа спаљено); Бурдимо (неколико кућа спаљено); више села Белопаланачког среза (по неколико кућа спаљено).

Септембар: Габровник (спаљено).

Октобар: Гоч (делом спаљено); Крива Река (спаљено); Мачковац (спаљено).

Новембар: Стрмостен (делом спаљено); Пањевац (делом спаљено).

Децембар: Девча (неколико кућа спаљено); Меровина (неколико кућа спаљено); Лободер (већим делом спаљено); Мрљак (неколико кућа спаљено).

1943.

Јануар: Дупљане (делом спаљено); Ружић (делом спаљено); Шарбановац (делом спаљено); Бели Поток (делом спаљено).

Фебруар: Лебет (делом спаљено); Бричевље (неколико кућа спаљено); Тумба (неколико кућа спаљено); Миоковци (већим делом спаљено).

Март: Студеница (делом спаљено); Црвена Јабука (неколико кућа спаљено); Кораћевац (спаљено); Јастребац (спаљено); Мртвица (спаљена); Теговиште (спаљено); Урвич (спаљено); Летовиште (спаљено); Зебинце (спаљено); Рдово (неколико кућа спаљено); Горњи Гајтан (спаљено); Доњи Гајтан (спаљено); Житни Поток (делом спаљено); Ранкова Река (делом спаљено); Мајковац (делом спаљено); Богујевац (неколико кућа спаљено); Лободер (већим делом спаљено).

Април: Доње Гарe (спаљено).

Мај: Градиште (делом спаљено); Чиноглавац (делом спаљено); Мочиоци (неколико кућа спаљено); Пресеке (неколико кућа спаљено); Радињинци (спаљено).

Јун: Тепце (Жабљак) (спаљено); Бувце (неколико кућа спаљено); Дрводеља (неколико кућа спаљено); Радевце (неколико кућа спаљено); Ђулекарe (неколико кућа спаљено); Радиновац (неколико кућа спаљено); Туларе (неколико кућа спаљено); Шеково (делом спаљено); Праведник (делом спаљено); Грабец (делом спаљено); Дреново (делом спаљено); Шивец (делом спаљено); Ресава (делом спаљено); Ваташа (делом спаљено).

Јул: Добри До (већим делом спаљено); Трпезе (већим делом спаљено).

Август: Гостуша (делом спаљено); Студена (делом спаљено); Каменица (спаљено); Сврачково (делом спаљено); Јездина (делом спаљено); Пухово (делом спаљено); Граб (делом спаљено); Тијање (већим делом спаљено); Зеоке (већим делом спаљено); Турица (неколико кућа спаљено); Лопаш (неколико кућа спаљено); Дљин (неколико кућа спаљено); Дучаловићи (неколико кућа спаљено); Црновце (делом спаљено); Рогавчина (неколико кућа спаљено); Бабица (неколико кућа спаљено).

Септембар: Луг (неколико кућа спаљено); Бушинско Поље (неколико кућа спаљено); Рача (неколико кућа спаљено); Раденковац (неколико кућа спаљено); Горња Топоница (неколико кућа спаљено); Рибаре (спаљено); Масурица (већим делом спаљено); Сеча Река (већим делом спаљено); Врбовац (већим делом спаљено); Рујевица (неколико кућа спаљено); Николинац (већим делом спаљено); Блендија (неколико кућа спаљено); Поружница (неколико кућа спаљено); Врмца (неколико кућа спаљено); Дуго Поље (неколико кућа спаљено); Лабуково (неколико кућа спаљено); Раденковац (неколико кућа спаљено); Шарбановац (неколико кућа спаљено); Читлук (неколико кућа спаљено); Трубаревац (неколико кућа спаљено); Језеро (неколико кућа спаљено); Губетин (неколико кућа спаљено); Радељево (делом спаљено); Ступчевићи (неколико кућа спаљено) Прилке (неколико кућа спаљено); Добраче (неколико кућа спаљено).

Октобар: Леновац (већим делом спаљено); Шљивар (неколико кућа спаљено); Лубница (неколико кућа спаљено); Лесковац (село код Зајечара) (неколико кућа спаљено); Придоли (спаљено); Растиште (већим делом спаљено); Заовине (већим делом спаљено); Обајгора (већим делом спаљено); Вишесава (спаљено); Пилица (спаљено); Дуб (већим делом спаљено); Бесеровина (већим делом спаљено); Заглавак (већим делом спаљено); Биоска (већим делом спаљено); Солотуша (запаљено неколико кућа); Костојевићи (запаљено неколико кућа); Рача (спаљено); Семегњево (спаљено); Мачкат (већим делом запаљено); Мачкат (неколико кућа спаљено); Лубање (делом спаљено); Кремна (спаљено); Севојно (спаљено); Горјане (делом спаљено); Крчагово (неколико кућа спаљено); Потпеће (неколико кућа спаљено); Крвавци (делом спаљено); Космача (неколико кућа спаљено); Маричиће (неколико кућа спаљено); Бело Поље (неколико кућа спаљено); Трењак (неколико кућа спаљено); Судимље (неколико кућа спаљено); Доњи Левић (неколико кућа спаљено); Мошић (неколико кућа спаљено); Стубла (неколико кућа спаљено); Лазаревац (неколико кућа спаљено); Доња Драгуша (неколико кућа спаљено); Претежане (неколико кућа спаљено); Бабица (неколико кућа спаљено); Шошиће (неколико кућа спаљено); Левићи (неколико кућа спаљено); Периш (делом спаљено); Алдина Река (делом спаљено); Габровница (већим делом спаљено); Татрасница (већим делом спаљено); Репушница (делом спаљено); Причевце (делом спаљено); Градиште (делом спаљено); Алдинац (делом спаљено); Дејановац (делом спаљено); Вртовац (неколико кућа спаљено); Шугрин (неколико кућа спаљено); Кална (делом спаљено); Балта Бериловац (неколико кућа спаљено); Црвенчево (неколико кућа спаљено); Ћуштица (делом спаљено); Јаловик Извор (већим делом спаљено); Орља (делом спаљено); Стрелац (делом спаљено); Масуровци (делом спаљено); Камбеловац (већим делом спаљено); Кијевац (већим делом спаљено); Стол (већим делом спаљено); Раков Дол (делом спаљено); Радосињ (делом спаљено); Дучевац (неколико кућа спаљено); Јања (делом спаљено).

Новембар: Мокра Гора (делом спаљено).

Децембар: Радовница (неколико кућа спаљено); Црна Трава (делом спаљена); Раков Дол (неколико кућа спаљено); Радосињ (неколико кућа спаљено); Конско (спаљено).

Остала села паљена током 1943: Старо Нагоричано (неколико кућа спаљено).

1944:

Јануар: Студена (делом спаљено); Горњи Гајтан (неколико кућа спаљено); Доњи Гајтан (неколико кућа спаљено); Бојник (делом спаљено); Ивање (делом спаљено); Брестовац (делом спаљено).

Фебруар: Горња Драгуша (неколико кућа спаљено); Доња Драгуша (неколико кућа спаљено).

Март: Доња Коњуша (неколико кућа спаљено); Кална (већим делом спаљено); Црна Трава (делом спаљено); Тодоровце (спаљено); Горња Топоница (делом спаљено).

Април: Црна Трава (спаљено).

Мај: Прекопчелице (већим делом спаљено); Црвена Јабука (већим делом спаљено); Радињинци (делом спаљено); Студена (делом спаљено); Раљин (делом спаљено); Брлог (делом спаљено); Коћура (неколико кућа спаљено); Шајинце (неколико кућа спаљено); Стара Брезовица (неколико кућа спаљено); Лева Река (неколико кућа спаљено); Корбевац (неколико кућа спаљено); Ратај (неколико кућа спаљено); Бабина Пољана (неколико кућа спаљено); Љиљанце (неколико кућа спаљено); Црвени Град (неколико кућа спаљено); Нови Глог (неколико кућа спаљено); Радовница (неколико кућа спаљено); Турковица (већим делом спаљено); Себеврање (неколико кућа спаљено); Луково (већим делом спаљено); Крива Феја (делом спаљено); Репиште (неколико кућа спаљено).

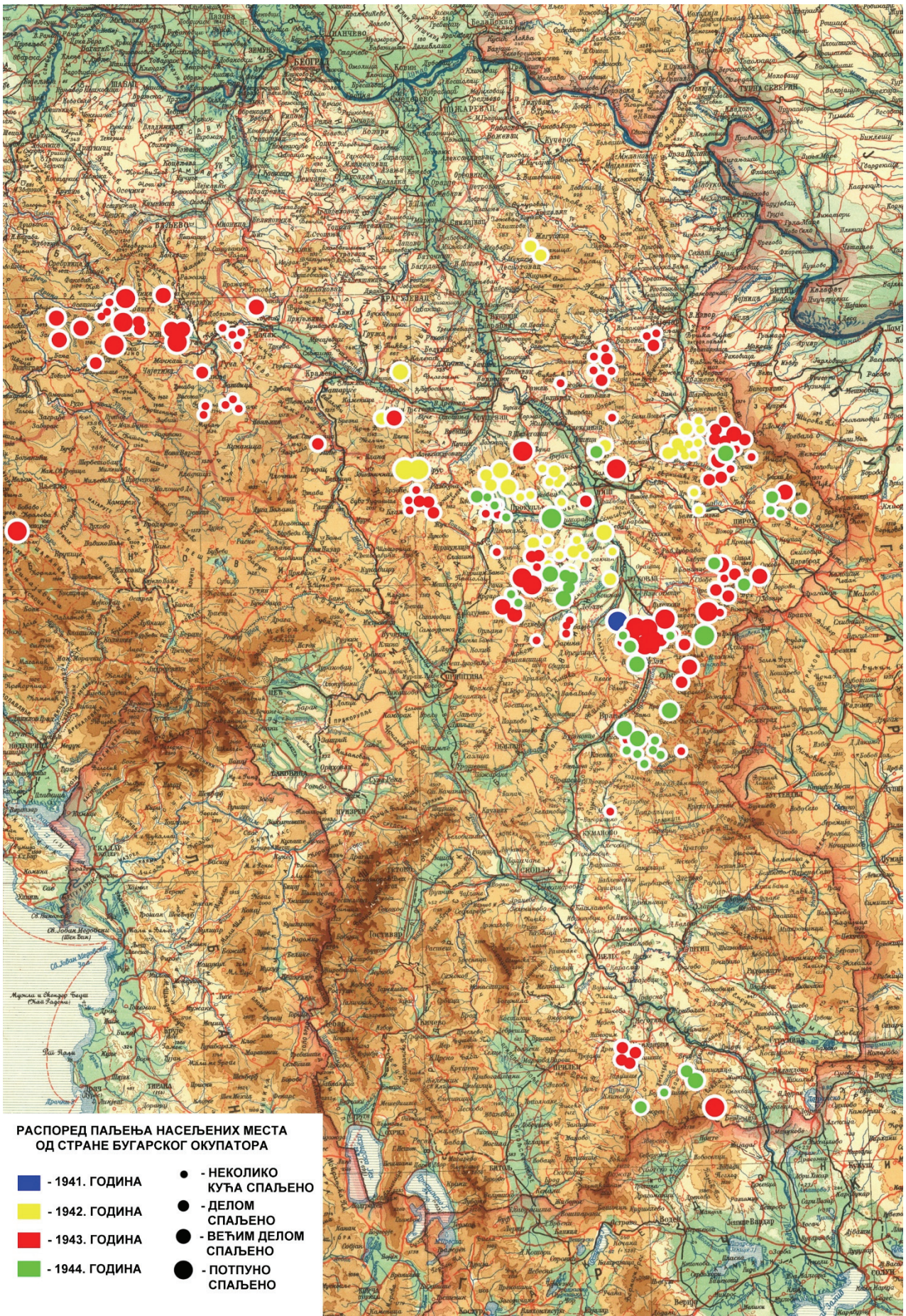
Јун: Раљин (делом спаљено); Студена (делом спаљено); Куново (већим делом спаљено); Копривштица (делом спаљено); Стрмашево (делом спаљено), Радње (већи делом спаљено); Завој (неколико кућа спаљено); Велика Лукања (неколико кућа спаљено); Блаце (делом спаљено); Рдово (неколико кућа спаљено); Зебинце (делом спаљено); Вујаново (већим делом спаљено).

Јул: Рожден (неколико кућа спаљено); Гостуша (делом спаљено).

Август: Крива Феја (делом спаљено).

Септембар: Чемерско (неколико кућа спаљено).

Остала села паљена током 1944: Влахово (спаљено).

Слика бр. 4: Распоред и интензитет злочина паљења насељених места од стране бугарског окупатора током окупације (мапе је направљена на основу горе наведених података).

2.6.2. Пљачка јавне и приватне имовине

Упоредо са паљењем и уништавањем насеља, ишла је и систематска пљачка јавне и приватне имовине. Ова пљачка вршена је на разне начине и у оквиру разних мера. Ми ћемо овде навести само неколико примера пљачке. Пљачка јавне имовине делом је поменута и у поглављу „ратна штета“.

Иако су бугарске управне власти у анектираном делу Македоније основале низ нових школа и подигле просветну мрежу, оне су је искључиво користиле за однарођавање становништва, а многе школе и просветне установе, како је утврдила Државна комисија су опљачкане и нанета им је штета у виду крађе инвентара или оштећења самих зграда. Обично је штета била почињена од стране немачких и бугарских трупа, с тим што је забележено да је штета нанета од стране немачких јединица била доста већа. Тако је утврђено да је на основној школи „Свети Климент Охридски“ у Битољу, која се пре рата звала основна школа „Свети Сава“, а за време окупације „Отец Најдиј“ претрпљена штета од стране Бугара у износу од 279.025 динара. Са друге стране, Немци су нанели штету у износу од 41.030. Штета се углавном односила на крађу и оштећења школског материјала и инвентара. На основној школи „Свети Кирил и Методије“ која се такође налазила у Битољу такође је нанесена штета; на основној школи „Тодор Ангелски Даскало“ која се пре рата звала „Јован Јовановић Змај“ нанета је штета од стране бугарског окупатора у износу од 62.500 динара. У осталим основним школама у Битољу за које је утврђено да су претрпеле одређену пљачку или штету утврђено је да је почињена искључиво од немачких јединица. Ипак, на Битољској гимназији начињена је штета у износу од 295.700 динара од стране бугарских власти. Највећа штета била је везана за крађу и уништавање библиотеке у гимназији. Тако је у протоколу за штету направљену на Битољској гимназији стајало између осталог и следеће: Наставничка српска библиотека, 2.205 књига – штета 200.000 динара; Бачка српска библиотека, 604 књиге – штета 30.200 динара; Библиотека „Бачка литературна дружина“, 1.310 књига – штета 65.500 динара.²¹²⁸

Након ослобођења Прва мушка гимназија, Друга мушка гимназија и Женска гимназија у Скопљу уједињене су у једну општу гимназију под називом „Јосип Броз Тито“. У пријави коју је поднела гимназија 24. маја 1945. налази се списак свих ствари које су оштећене или однете од стране „немачко-бугарског окупатора“. Укупна штета износила је 2.568.650 динара. Овде прилажемо цео списак:²¹²⁹

Табела бр. 19: Штета причињена у Првој мушкој гимназији у Скопљу од стране бугарског окупатора (АЈ, 110–740–69, злочини који нису ушли у Дос. или Инв. број).

Прва мушка гимназија	
Цео намештај и телефон из директорове канцеларија	35.000 дин.
Три зидна часовника	20.000 дин.
30 ћебади	30.000 дин.
12 чаршава	4.800 дин.
Месингани кревети са душецима, чаршавима и др.	20.000 дин.
Гимнастичке справе	500 дин.
Пет фијока	500 дин.
Једно канабе	2.000 дин.
10 катедри	6.000 дин.
Једна клупа	100 дин.
Једна „кјумбинија“	1.000 дин.
Врата и прозори	80.000 дин.
Три ормана	6.000 дин.
Један клавир	15.000 дин.
Огледало	15.000 дин.
Изломљена стакла на прозорима, 480 m ²	20.000 дин.
Скршене клупе (141)	170.000 дин.
Један барометар	1.000 дин.

²¹²⁸ АЈ, 110–740–2–15, злочини који нису ушли у Дос. или Инв. број.

²¹²⁹ АЈ, 110–740–69, злочини који нису ушли у Дос. или Инв. број.

Табела бр. 20: Штета причињена у Другој мушкој гимназији у Скопљу од стране бугарског окупатора (АЈ, 110–740–69, злочини који нису ушли у Дос. или Инв. број).

Друга мушка гимназија	
Три бакарна казана	5.000 дин.
Три каце	6.000 дин.
Шест великих ћебади	6.000 дин.
Шест чаршава	2.400 дин.
Пет фотелја	5.000 дин.
Једно канабе	2.000 дин.
Намештај из директорове канцеларије	35.000 дин.
Четири ормарића	8.000 дин.
Три стола са мушемом	6.000 дин.
70 столица	10.000 дин.
Два огледала	12.000 дин.
Три умиваоника	1.500 дин.
80 клупа	80.000 дин.
Прибор за ручавање	10.000 дин.
Четири „калуме“	40.000 дин.
Један клавир	15.000 дин.
Школска табла	5.000 дин.
Чивилуци	20.000 дин.

Табела бр. 21: Штета причињена у Другој мушкој гимназији у Скопљу од стране бугарског окупатора (АЈ, 110–740–69, злочини који нису ушли у Дос. или Инв. број).

Женска гимназија	
Намештај из директорове канцеларија	50.000 дин.
Три часовника	15.000 дин.
23 сломљена стакла m ²	9.600 дин.
Два зидна чивилука	2.000 дин.
Три школске табле	3.000 дин.
Три катедре	3.000 дин.
Три патоса за катедре	1.500 дин.
Двоје гвоздених врата	2.000 дин.
Разваљен казан за парно грејање	320.000 дин.
58 брава	5.800 дин.
Пет „пешни“	2.500 дин.
28 клупа	28.000 дин.
133 разваљених клупа	16.000 дин.
40 лустера	8.000 дин.
Једна полица од 12 фиока	10.000 дин.
133 радијатора	13.000 дин.
Четири канцеларијска чивилука	3.200 дин.
Четири стола	4.000 дин.
Четири канте	200 дин.
Двоје колица	500 дин.
Једна секира	50 дин.
155 столица	23.000 дин.
Опљачкани физички, хемијски, географски кабинети	1.500.000 дин.
Купатила у Првој мушкој и у Женској гимназији	150.000 дин.

Ни школе у Србији није заобишло демолирање и пљачка коју су чинили бугарски војници. Тако је опљачкана гимназија у Јагодини. Службеник Градског поглаварства у Јагодини, Живојин Ђорђевић био је очевидац пљачке и оштећења зграде у Јагодини у којој је била смештена бугарска војска. Он је изјавио да су бугарске окупаторске трупе биле смештене у три згради у Јагодини: у Дому глумонемих, Гимназији и Учитељској школи. У Гимназији су, приликом напуштања зграде, поскидали све браве са врата, све сијалице и све фасунге, извлачећи целокупни електрични материјал, од инсталација до разних апарата.²¹³⁰

²¹³⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 592.

У 24 основне школе уништени су: 101 географска карта, 3 глобуса, 340 разних уметничких учила и предмета опреме. У 54 основне школе које су се налазиле на територији коју је анектирала Бугарска у потпуности су уништене библиотеке и архива. Укупно је уништено и однесено 24.438 књига, 22 архиве са укупно 49 дужна метра архивског материјала, као и разни други школски материјали и документи. На подручју Македоније делимично је уништено 26 школских зграда, а 82 су потпуно уништене. Демолиране су и опљачкане зграде Женске стручне школе, Женске занатске школе и Трговачке академије у Скопљу. Слична судбина снашла је и гимназије у Берову, Куманову, Царевом Селу и Скопљу.²¹³¹

Проширивање окупационе територије пратила је све већа пљачка јавне имовине. Како би што боље обезбедила снабдевање својих трупа у Србији, због малог броја својих железничких вагона и осталих железничких постројења, бугарска је у великом маху извршила пљачку железничких вагона Југословенских државних железница, али и осталих превозних средстава. Вагони су префарбани и означени са бугарским железничким ознакама. Ипак, ови вагони били су означени тајним жигом који је био утиснут на неприметном месту. Тај жиг омогућио је препознавање и касније враћање југословенских вагона који су за време окупације били од стране Бугарске присвојени.²¹³²

Било је бројних примера крађе и сече јавних шума. У рапорту службеника општине Караорман (Штипски срез) од 18. августа 1943. председник општине обавештен је о крађи коју су бугарски војници вршили у атару поменутог села: „... Извештавам Вас, господине председниче, да су јуче 17. августа 1943. године, око 8 часова увече, дошла троја војничка кола са око 12 војника. Кола су пошла за државни врбљак; тамо су војници насекли јелова дрва, натоварили их на кола и пошли натраг за Штип. Путем су војници сишли с кола и ушли у бостане и у кукурузишта у рејону с.(ело) Караорман. Отпочели су масовно брање и уништавање диња и брање кукуруза...“²¹³³

*

Пљачка приватне имовине био је посебан вид злостављања и економског исцрпљивања становништва, а најчешће се дешавао приликом појединачног претреса домова при блокади насеља. Укућани су обично затварани у једну просторију у кући, док су се бугарски војници неометано кретали и слободно завиривали, тражили и пљачкали разне драгоцености које су могли да нађу. Посебно треба напоменути да су представници бугарске административне управе пљачкали грађане узимајући им животне намирнице. Они су опљачкане жито, кукуруз, вуну и друго задржавали за своје лине потребе или су их продавали и тако се богатали. Неки од њих су се толико осилили да су поједине породице остављали без хране. Било је и случајева да су чланови породице морали да дају бугарским војницима или чиновницима разне поклоне у виду мита како би своје ближње спасили из затвора или интернације. Ипак, често се дешавало да и поред примљених поклона, Бугари нису ни покушавали да изврше оно што су „дародавцима“ обећали.²¹³⁴

Споразумом између Немачке и Бугарске од краја 1941. било је договорено да се бугарске окупационе трупе из састава 1. бугарског окупационог корпуса имају снабдевати из бугарских извора, односно из Бугарске.²¹³⁵ Међутим јединице 1. бугарског окупационог корпуса током свог боравка од 1942. до 1944. своје основно снабдевање остваривале су пљачком локалног становништва. Други облик пљачке односио се на приватну имовину коју су бугарски војници пљачкали за своје личне потребе.

У великој акцији коју су бугарске јединице предузеле октобра 1943. по селима Златиборског, Рачанског и Ужичког среза почињени су бројни злочини. Један о видова злочина била је бесомучна пљачка приватне имовине грађана села Љубиш. Један од мештана, Драгољуб Смиљанић присећао се да су Бугари пљачкали по „читавом селу“. „Тако су опљачкали већину

²¹³¹ N. Živković, *Ratna šteta...*, 166–167.

²¹³² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 21–22.

²¹³³ *Зборник VII/1*, 524–525.

²¹³⁴ С. Златковић, Ц. Васев, Г. Видаковић, *н. д.*, 254–255.

²¹³⁵ *Zbornik XII/2*, 1132.

домаћинстава покупивши им све могуће ствари и отеравши стоку, а затим су извесне грађане који су се противили пљачки ухапсили и повели са собом“. Касније, током 1944, у засеоку Смиљанић села Љубиш поново је извршена пљачка. Бугарски команданти наредили су становништву да се удаљи од својих кућа 10 километара, а затим су војници приступили пљачки. Опљачкано је око 50 домова. Опљачкане ствари бугарски војници су касније продавали другима. Чак је забележено да су покрадене ствари продавали и на пијаци у Ужицу.²¹³⁶

Велика пљачка приватне имовине извршена је 19. октобра 1943. у селу Маће. Наиме четници су тог дана пресрели на путу пастире који су терали стоку Бугарима у Ивањицу. Стоку су запленили, а пастире су пустили кућама. Када су Бугари за ово дознали, њихових 500–600 војника дошло је у село Маће у брезовачкој општини блокирали су село и у свим кућама опљачкали све што им је дошло под руку. Односили су чак и женске мараме, сукње, сточне запреге. Попаљене су ограде, торови за стоку, однесена је ракија и вино у бурадима и бачвама. Остало је забележено да су многим сељацима однели све „до последњег пилета“.²¹³⁷

Пљачка јавне и приватне имовине вршена је током читавог трајања окупације. Доласком 1. бугарског окупационог корпуса у селу Браљина успостављена је стална испостава крај железничке станице у овом месту. Војници који су то боравили, али и остали који су пролазили кроз ово село константно су пљачкали локално становништво, али и у установе у овом селу. Свештеник Јован Милојковић из Браљине био је само један од мештана кога су бугарски војници малтретирали и пљачкали. Јуна 1944. неколицина бугарских војника упала је у његову кућу и на „врло дрзак начин“ кренула да врши претрес. Свештеник се присећао да су му тада Бугари узели златни цепни сат, сребрну табакеру и још неке друге ствари. Узели су му и радио-апарат и још доста покретности. Чак су и чункове од фуруна однели. Поред тога, бугарски војници су неколико пута обили и цркву у Браљини. Свештеник Јован Милојковић оставио је живо сећање и о овом догађају: „... Јуна 1943. године својим разбојничким и пљачкашким радњама они су ишли тако далеко да су три пута обијали Саборну цркву у Браљини, обијали су црквена врата и цркву опљачкали. Узели су новац, неколико пешкира, као и завесе од црквених прозора. Ја сам после овога, као свештеник морао да се жалим, позивао сам се на то да иако су окупатори да по међународном закону морају да поштују цркву, али лично ми је Раде рекао (Раде Радев, бугарски командант) да они имају наређење и да њима нико не може да заповеда шта ће да раде. На моје упозорење одговорио је најпогрднијим изразима, изражавајући се шовинистички према нашем народу, подвлачећи нарочито да ће они (Бугари) уништити Србе...“²¹³⁸

Пљачкање цркви забележено је и у Западној Србији. За време блокаде Овчар Бање од 3. до 6. октобра 1943. бугарски војници су опљачкали манастире Благовештење и Јовање. Поврх тога убили су два калуђера и старешину манастира Јовање. При повратку за Чачак Бугари су запалили једну кућу у Пријевору. Вршећи претрес терена починили су поред пљачке и злочине силовања и туче. Опљачкане ствари су после препродавали.²¹³⁹

И остали становници Браљине били су подвргнути константној пљачки, тучи и уценама које су спроводили бугарски војници. Често се дешавало да су по ноћи киднаповали људе и тражили за њих откуп: „...Ухвате човека, одведу га са собом и породици одмах кажу: 'Ако хоћете да буде жив, можете за паре да га откупите'. Жене и људи страхујући за животе својих најближих, одмах су морали да проналазе новац, да се позајмљују и да откупљују своје најближе“. Тако је ове злочине после рата видео и о њима причао Милисав Николић из Браљине.²¹⁴⁰

У Врњачкој Бањи штаб бугарског пука сместио се у зграду санаторијума краља Александра. Командант овог пука био је мајор Терзински, који је у Врњачкој Бањи остао све до августа 1942. када је дошло до смене јединица у Врњачкој Бањи. Многа сведочанства

²¹³⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 609.

²¹³⁷ Ђ. Пилчевић, *н. д.*, 85.

²¹³⁸ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 463–464.

²¹³⁹ Р. Маринковић, „Одмазде окупатора...“, 47.

²¹⁴⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 464–465.

указују на то да је мајор Терзински са својим људима хапсио и тукао људе. Често је излазио на терен и по околним селима вршио пљачку покућства и покретности. Поред тога лично је наредио да се убију два сељака из села Цолино Поље (Жупски срез). Ови војници најбројније пљачке извршили су у Жупском и Копачком срезу. Узимајући од сељака стоку, месо и маст, док су им вино и ракију просипали. Доласком мајора Петкова на место мајора Терзинског однос према локалном становништву није се променио. Једна од најчешћих ствари које су Бугари узимали били су сатови. Често се служећи лукавством, питајући људе колико има сати, отимали су сатове људима. Боровоје Марковић који није желео да им преда сат био је претучен, а сат су му на крају узели. Бугарски војници често би намерно инсценирали сцену напада, што им је служило за хапшење, малтретирање и пљачку оштећеника. Тако су у зиму 1942. у Врњачкој Бањи инсценирали напад на зграду где им је био смештен пук. Том приликом од пљачке је највише пострадао село Гоч.²¹⁴¹

Пљачке које су вршили бугарски војници спровођене су у највећем броју случајеве из чисте обести, а праћене су најприземнијим појавама. Бугарски војници су тако 13. марта 1943. у Доњој Трнави код Алексинца тражили да им се предају 20 кокошака. Ту се задесио срески начелник кога су Бугари одмах ухапсили, јер се наводно супротстављао пљачки. Неколико дана касније, 26. марта харали су Обреновићевом улицом у Нишу, разбијајући излоге и псујући присутнима српску мајку. Дана 30. марта упали су у двориште једног домаћина у Нишу и узимајући му петла и кокошку претили су му да ће га убити, ако некоме каже о овоме. Још занимљивији је случај када је 12. априла један бугарски војник упао у стан једног Нишлије и узео му 1.000 динара. Када га је овај пријавио његовом надређеном, бугарски војник му је кришом стрпао у џеп узети новац, како би га официр окривио за лажну дојаву што се на крају и десило.²¹⁴²

*

Становништву са анектираног подручја посебно је тешко пало деловање Комесаријата за снабдевање и реквизицију који је основано одмах по окупацији. Комесаријат је имао задатак да јавно контролише и обезбеђује пољопривредне и сточне производе (обезбеђује жито, вуну и тсл) и да снабдева насеље са прехранбеним и индустријским производима кроз систем купона. Овим системом, требало је обезбедити становништву минимално снабдевање најнеопходнијим потребама, док им је „вишак производа“ откупљиван по веома ниским ценама. Уз то, разни службеници су подмићивани, па је ова установа убрзо постала једна од најомраженијих у систему окупаторске власти. Јуна 1941. формиране су околијске реквизиционе комисије, а до јесени формирана је и већина општинских реквизиционих комисија. Реквизиција се обично вршила преко сеоских кметова, уз помоћ полиције или других организација каква је била организација „Браник“, затим су се пољопривредни и сточни производи сакупљали у великим силосима одакле су превожени за Бугарску, а из Бугарске делом за Немачку. За Комесаријат за снабдевање и реквизицију били су уско везани већ поменуте установе: митнице и усмерена складиште за храноизнос.²¹⁴³ Поред ове установе бугарски окупатор је априла 1941. формирао Централну за откуп стоке, меса и масти. Основни задатак ове централе било је обезбеђивање месних продуката за војску, окупаторске власти и локално становништво.²¹⁴⁴

Предмет реквизиција биле су: пшеница, кукуруз, јечам, овас, кромпир, маст, млеко, сир, кајмак, сено, слама, вуна, прерађена конопља, стока, обућа и одећа и све остало што је појединцу било потребно као основа за одржавање сопственог живота. Количина имовине која је одузета народу само у Врањском срезу прелази милионску вредност. За извршење овог задатка, бугарска влада је доводила из Бугарске своје органе и постављала их у поједине општине на окупираној територији. То су били централни кметови и кметски намесници. Њихова надлежност није се ограничавала само на подручја општина у којој је било њихово седиште већ су реквизицију вршили и у другим суседним општинама. Тако је рецимо Георги

²¹⁴¹ Исто, 545–548.

²¹⁴² ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 97; ВА, НДА, к. 24А; ф. 5, д. 99; И. Цина Глигоријевић, „Облици злочина...“, 99.

²¹⁴³ В. Ачкоска, „Аграрното прашање...“, 107–108; Р. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 37–42. Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 44, л. 60; ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 45, л. 61–62.

²¹⁴⁴ В. Ачкоска, „Некои карактеристики...“, 83–84.

Димов, као централни кмет у Врањској Бањи, према подацима које је прикупила Државна комисија извршио на напред описан начин 323 реквизиције над појединцима.²¹⁴⁵

Систем реквизиције, којим је практично легализована пљачка био је опште присутан и законски регулисан.²¹⁴⁶ Тако је Неготинска среска реквизициона комисија поднела извештај Скопској обласној реквизиционој комисији о своме раду 24. јануара 1944. године. У срезу је прво извршена реквизиција вуне на састанку чланова среске реквизиционе комисије и председника општина и кметова села. Реквизицију су вршили чиновници среске управе који су се због безбедности стално кретали у друштву полиције. Напоменуто је да је „стриг извршен на време и правилно, изузев једног сточара...и коме је конфисковано 686 килограма вуне, стриг 1943. године. У неким планинским селима среза добијена је минимална тежина вуне по руну испод 700 грама. То су чланови комисије записнички утврдили, и тамо је реквизиција по руну сведена до 500 грама...“ Закључено је да је реквизиција вуне извршена без сметњи. Укупно је за „1942 годину сакупљено 7.558 килограма од укупно 10.144 килограма за реквизицију, тиме што су сточарима, који је нису пре дали, састављени записници. Од стрига 1943 године скупљено је 37.302 килограма, а такође и 1424 килограма за рачун стрига 1942 године, или укупно од стрига 1943 године предато је 38.726 килограма вуне“.²¹⁴⁷

Бугарске власти нису успели да испуне норме везане за памук. Од расписаних 18.289 kg за 1942. предато је Популарној банци у Неготину односно агенту дирекције храноизноса 17.397 kg памука тј 892 kg мање. У 1943. стање је било још лошије и поред пропагандне политике државе да се сељацима објасне позитивне ствари реквизиције. Једноставно због пауперизације села норме нису могле бити испуњене. До краја 1943. сакупљено је само 140 kg памука. Бугарска је покушала да у непосредној замени памук за тканине приволи становништво да се одазове реквизицији. Међутим, председници општина вршили су провере по сеоским газдинствима у нади да ће наћи скривени памук, али је констатовано да бербе памука 1943. године нема, а да су пронађене мале количине из прошлих година.²¹⁴⁸

Конференције на којима су се одређивала давања које је један срез/околија требала да испуни одређивале су се према средњем приносу и затим се разрезивала висина реквизиције у срезу/околији. Оваква „формула“ највише је погађала локално становништво по питању давања пшенице, ражи, јечма и овса где приноси нису били компактни (величина њиве, број снопова, количина и квалитет зрна итд). Треба узети у обзир да је сама вршидба обављана у скоро немогућим условима. У читавом срезу/околији најчешће је постојала само једна вршалица, па се вршидба обављала мазгама, коњима и магарцима. Тешко је било прикупити и кукуруз због тога што га је део становништва потрошио у исхрани у недостатку друге хране. До краја априла 1943. било је прикупљено 167.691 kg кукуруза од 199.279 kg колико је било предвиђено за реквизицију.²¹⁴⁹

Следећи текст даје тачне податке о извршењу реквизиције: „По наредби бр. 226/1942 године о реквизицији 100 тона сена за потребе војске, реквирирано је 67.879 кг сена у вредности од 183.272 лева. Реквизиција није извршена, јер у срезу није остала никаква друга количина за реквизицију. По наредби бр. 250/1942 године о реквизицији 140 тона сламе за потребе војске, реквирирано је и предато 148.439 кг сламе у вредности од 251.580 лева. Реквизиција је премашена. По наредби бр. 39/1943 године о реквизицији 40 тона сена за потребе војске, количина није испуњена због тога што у срезу нема сена, које је реквирирано наредбом бр. 226/1942 године. По наредби бр. П-7/1943 године о реквизицији 30 комада крупне рогате стоке за потребе војске и становништва, реквизиција је извршена у вредности од 99.801 лев, коју су исплатили закупци. Реквизиција је извршена. По наредби бр. 146/1943

²¹⁴⁵ АЈ, 110–164–435, одлука за Георгија Димова ф. бр. 12271.

²¹⁴⁶ Уредбе које су регулисале организацију и рад реквизиционих комисија биле су следеће: решење бр. 394 од 7. маја 1941. које је донело Министарство унутрашњих послова и народног здравља, наредба бр. 456 Министарства трговине, индустрије и рада и члан 25 Правилника о примени Закона о реквизицији. *Зборник VII/3*, 325.

²¹⁴⁷ Исто, 325–328.

²¹⁴⁸ Исто, 328–329.

²¹⁴⁹ Исто, 329–331.

године о реквизицији 5.000 кг сена за потребе војске у вредности од 22.500 лева, реквизиција је извршена и сено предато војној јединици. По наредби бр. 237/1943 године о реквизицији 13 тона сламе за потребе војске у вредности од 18.065 лева, реквизиција је извршена и војним јединицама је предато 13.174 килограма сламе. По наредби бр. 285/1943 године о реквизицији 180 комада ситне рогате стоке за потребе војске, реквизиција је извршена и стока у тежини од 5.330 кг живе мере у вредности од 146.440 лева предата војној јединици. У вези горњих наредби (без наредбе бр. II-7/1943 године), Среска реквизициона комисија издала је реквизиционе признанице на укупно 621.857 лева. Осим тога, Среској реквизиционој комисији биле су постављене у задатак и следеће реквизиције, које су у припреми: Наредба бр. 158/1943 године о реквизицији 13 комада крупне рогате стоке; Наредба бр. 210/1943 године о реквизицији 8 комада крупне рогате стоке. Горње две количине стоке за реквизицију раздвојене су по општинама и домаћинствима су уручена обавештења по обр. бр. 5. Сагласно пов. писму бр. 936 од 6.VII.1943 године Обласне реквизиционе комисије, срезу је било постављено у задатак да изврши реквизицију 200.000 кг пшенице и ражи. У том погледу до краја године реквирирано је и предато дирекцији Храноизноса 245.337 кг пшенице и ражи. Реквизиција је премашена, а место јечма и овса предата је пшеница и раж. Сагласно пов. писму бр. 937 од 6.VII.1943 године Обласне реквизиционе комисије, срезу је било постављено у задатак да изврши реквизицију 166.070 кг јечма и овса. У том погледу до краја године је реквирирано и предато дирекцији Храноизноса 152.082 кг јечма и овса. Наредба бр. 358/1943 године о реквизицији 2000 кг кукуруза је извршена и кукуруз је предат магацину Дирекције. По наредби бр. 275/1943 године о реквизицији 15 кг пчелињег меда за потребе војске у вредности од 1500 лева, реквизиција је извршена и мед је предат војсци. Наредба бр. 177/1943 године о реквизицији сунцокретовог семена у количини од 500 кг није извршена јер је принос сунцокрета у срезу био потпуно компромитован. Наредба бр. II-270/1943 године о реквизицији 3000 кг свињске масти је спроведена тако да је одређена количина раздвојена по општинама и појединим домаћинствима. Она се сада предаје у магацине Дирекције“.²¹⁵⁰

2.7. Ратна штета

Током новембра и децембра 1945. одржана је у Паризу Међусавезничка репарациона конференција уз учешће представника свих савезничких држава (осим Пољске и СССР) које су учествовале у рату против Немачке и њених европских сателита (Југославија, Индија, Француска, Грчка, Велика Британија, Чехословачка, Холандија, САД, , Белгија, Канада, Албанија, Аустралија, Нови Зеланд, Норвешка, Јужноафричка Унија, Луксембург, Египат, Данска) Према поднетим подацима, 18 земаља изгубиле су у овом рату око пет милиона људи. Југословенска делегација поднела је број, за који се данас са сигурношћу може рећи да је преувеличан, од 1.706.000 што је представљало 34% свих „савезничких губитака“ (без Пољске и СССР), односно 10,8% свог предратног становништва (процењено је да је Југославија пре рата имала 15.800.000 становника. Такође је имала и 425.000 рањеника. Поред тога, југословенски надлежни органи израчунали су да је допринос југословенске војске у рату износио око 4 милиона радних година, што је значило да је сваки четврти грађанин Југославије дао једну радну годину. Војни губици износили су 305.000 палих бораца или 2% од укупног становништва. Репарациона комисија при влади ФНРЈ подвукла је да је Југославија имала 170.000 ратних заробљеника, 320.000 интернираца, 530.000 присилно расељених лица, 270.000 лица на принудном раду, 320.000 принудно мобилисаних – укупно 1.610.000 или 10,2% од укупног броја становника.²¹⁵¹

²¹⁵⁰ Исто, 331–333.

²¹⁵¹ АЈ, 54–1–3, *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941 – 1945*, стр. 5–10. Према подацима Државне комисије за ратну штету од средине 1945. број лица који је лишен живота износио је 1.401.460, од тога је бугарски окупатор убио 35.036 људи. Поред тога од 1.325 људи направио је инвалиде са 100% смањеном радном способношћу, 2.950 са 50% и 5.100 са 25% са смањеном радном способношћу. Упоредити: АЈ, 54–6–18; Nikola Živković, „Ratna šteta učinjena Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2, (1994), 171–175.

У материјалном погледу Југославија је из рата изашла „економски парализована и растројена“. Према подацима Париске репарационе конференције материјални губици 18 земаља процењени су 53,4 милијарде америчких долара, од тога Југославија је пријавила губитке у износу од 9,145 милијарди долара или 17% од укупног губитка свих 18 савезничких земаља. Укупни окупациони трошкови које су европске земље (осим Пољске и СССР) платиле Немачкој и њеним сателитима, износили су преко 25 милијарди америчких долара; од тога Југославија је платила 59 милиона долара, односно 0,24%.²¹⁵² Репарациона комисија установила је да је Југославија пре рата имала 2.436.534 куће. За време рата утврђено је да је спаљено, срушено или теже оштећено 504.160 зграда у градовима и селима, односно 20,7% од укупног броја предратних зграда. На тај начин лишено је крова и покућства 3,3 милиона становника Југославије.²¹⁵³

После завршеног рада, репарациона комисија утврдила је ратну штету Југославије на 46,9 милијарди америчких долара, према ценама које су важиле у 1938. и према обрачунском курсу 44 динара за 1 долар. Од ове штете причиниле су: Немачка – 35.858.000.000 долара; Италија – 9.850.000.000 долара; Мађарска и Бугарска – 1.192.000.000 долара. Само директна материјална штета, губитак националног богатства износио је 9.145.000.000 долара од чета отпада на: Немачку – 7.120.000.000 долара; Италију – 1.449.000.000 долара; Мађарску и Бугарску – 575.000.000 долара.²¹⁵⁴

Након завршетка Другог светског рата рад на лоцирању и попису опреме и наоружања Југословенске војске која је у периоду 1941–1944. завршила у Бугарској поверена је специјалној мешовитој војној комисији састављеној од југословенских и бугарских војних лица која је до танчина пописала имовину југословенске војске коју је бугарски окупатор изнео из Југославије. Из протокола састављеног 22, 23. и 24. новембра 1945. у Старој Загори види се да се у бугарском Војном заводу у Казанлуку налазило разно наоружање и логистика које су бугарске јединице опљачкале и однеле у Бугарску за време рата. Од ствари које су се налазиле у војном заводу издвајало се 19 топова разних калибара и намене за које је установљено да су сви били неисправни, јер су са њих скинути или пак оштећени најважнији делови за нормално функционисање. Према мишљењу неких од чланова комисије то је учињено непосредно пред почетак рада ове установе. Након неколико недеља, 15. децембра, састављен је протокол од стране мешовите комисије у Разлогу према коме је југословенским представницима предат материјал које су бугарске јединице однеле из Југославије. Радило се о материјалу безначајног карактера. Анализирајући записнике ове комисије од 22. јануара 1946. у Ћустендилу и од 30. јануара и 5. фебруара 1946. у Софији, види се да је бугарска влада вратила још војног материјала Југославији. Списак је био разноврстан, али не толико импозантан. Уз то, бугарски окупатор тотално је опљачкао аеродром у Скопљу и друге мање аеродроме, војне намене на подручју који је њена војска окупирала. Бугарске јединице су на Охридском и Преспанском језеру, као и на Дунаву заплениле 12 већих и 40 мањих војних бродова. Поред пљачке наоружања и опреме страдали су и војни објекти. Најпре су страдали објекти који су били одређени за оперативне сврхе, полигони за извођење војне обуке, као и војне зграде. Порушено је и опљачкано 16 полигона и то у: Пироту, Врању, Скопљу, Битољу, Прилепу, Охриду, Ђевђелији, Кичеву, Кочанима, Овчем пољу, Куманову, Штипу, Велесу, Бујановцу, Лебану. Током рата је порушено 18 једносратних зграда, 24 је потпуно демолирано, а 36 делимично оштећено. Бугарске окупационе јединице у сагласности са немачком командом за Југоисток заплениле су и неколико авиона са аеродрома у Скопљу. Ове авионе је најпре користио Луфтвафе, а онда их је 1942. уступио бугарском ваздухопловству. На територији коју је покривала 5. армија југословенске војске нанета је штета од 87.433.173 динара од тога бугарски окупатор нанео је штету у износу од 81.679.038 динара.²¹⁵⁵

Индустрија и рударство су у Југославији током међуратног периода били слабо развијени. Њена заосталост огледала се и у малом броју запослених радника. Према попису од 1931. укупно

²¹⁵² АЈ, 54–1–3, *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941 – 1945*, стр. 10–12.

²¹⁵³ АЈ, 54–1–3, *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941 – 1945*, стр. 15.

²¹⁵⁴ АЈ, 54–1–3, *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941 – 1945*, стр. 12–13.

²¹⁵⁵ АЈ, 54–3–9; АЈ, 54–19–44; N. Živković, *Ratna šteta...*, 20–30.

3.254 индустријских предузећа запошљавало је 10,7% становника Југославије. Према подацима из 1939, на које се ослонила Репарациона комисија, на подручју које је окупирао/анектирала Бугарска било је 111 предузећа која је запошљавала више од по 30 радника. Међутим, на овом подручју налазило се и доста радионица у којима је радило од два до седам радника. Од већих предузећа највише их је било у прехранбеној индустрији – око 28, у електропривреди – 31, у индустрији грађевинског материјала – 12, у хемијској индустрији – 6, у индустрији неметала – 5, у индустрији обојених метала – 4, у металној индустрији – 4, у графичкој индустрији – 4, у кожарској индустрији – 2, у експлоатацији угља – 2, у експлоатацији шума и у преради дрвета – 1 предузеће. То је у ствари представљало 3,98% од укупног броја индустријских предузећа, а 2,99% од укупног капитала у индустрији Краљевине Југославије. Радило се о предузећима која су углавном била мала и која су у просеку запошљавала 65 радника, осим неколико њих као што је било предузеће за прераду гуме у Пироту и нека текстилна предузећа у Скопљу. Индустрија се углавном развијала на занатским основама и то у већим насељима и градовима. На подручју Македоније највише индустријских постројења је било у Скопљу и то 40,5% од целокупне индустрије у Македонији, затим у Битољу, Велесу, Куманову и Кочану, а у Србију у Пироту и Врању. Од укупно 111 предузећа колико је радило на овом подручју, 27 их је сасвим онеспособљено за даљу производњу, а остала су делимично и скоро у потпуности оштећена. Према истраживању Николе Живковића предузећа прехранбене индустрије оштећена су за 35,4%, предузећа за израду и прераду текстила за 45%, предузећа грађевинског материјала за 76%, предузећа металне индустрије за 96%, предузећа хемијске индустрије за 28%, предузећа за израду и прераду гуме за 78%.²¹⁵⁶

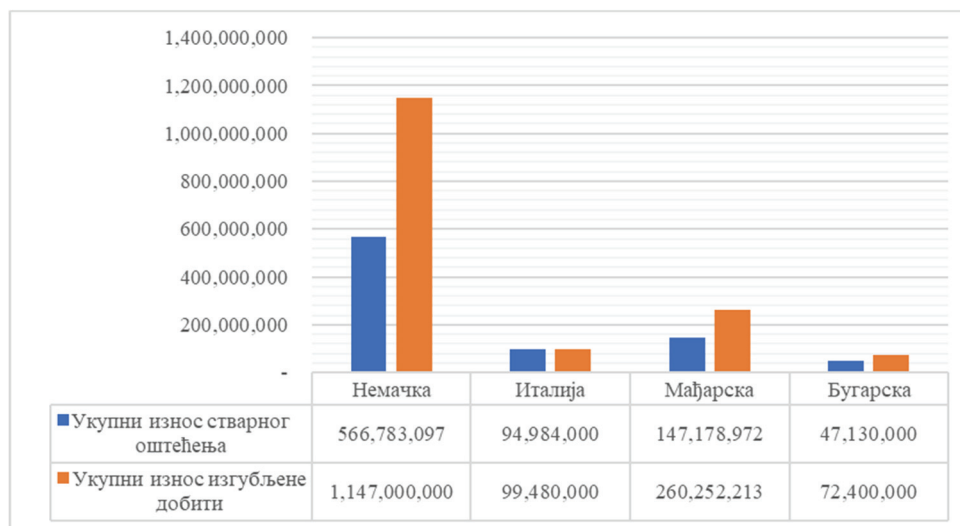
У електроиндустрији, Бугари су опљачкали и делимично уништили постројења електричне централе у Скопљу и хидроцентрале на реци Трески, као и друге електричне централе у већим градовима. Штета у електропривреди, на основу сакупљених података Комисије за утврђивање ратне штете износила је 168.117.000 динара према ценама из 1939. године. Штета је начињена и у текстилној индустрији. Нарочито је страдала фабрика текстила „Ароести“ чије су акције углавном поседовали Јевреји. Бугарске власти су већ на почетку окупације откупили све акције за врло малу цену, постројења демонтирали и целу фабрику преселили у Габрово. Према записнику који је састављен 1948. од стране специјалне стручне комисије, већи део машина које су однете у Бугарску био је готово неупотребљив. Читава ствар није могла да се помери са мртве тачке, највише због тога што су представници бугарске владе склопили уговор о купопродаји са лицима која у већини случајева нису преживела рат. Штета је начињена и радионицама и фабрикама за прераду памука и коже. Из пиротске фабрике гума „Тигар“ прво су Немци однели скоро све резервне делове, материјал, сировине и алате, да би после њих Бугари однели оно што је преостало у фабрици. Бугарски окупатор нанео је штету и најзначајнијој прерађивачкој грани на овом подручју – прехранбеној индустрији. На удару су били млинови, љуштионице пиринча, радионице и фабрике за производњу уља и масти, пиваре итд. Иако су током 1942. отворили фабрику тестенина у Скопљу и две сушионице вођа и поврћа у Скопљу и Кривој Паланци, представници бугарских окупационих власти мало пажње су посвећивали раду машина и постројења. Њих је само интересовао квантитет. Маchine су радиле готово без престанка, нарочито у млинарској индустрији. Оне су биле толико израбљене да је после рата над њима извршена детаљана реконструкција. Поред тога порушене су или оштећене зграде у којима су била смештена индустријска постројења и то за 36%.²¹⁵⁷

У војној металној индустрији, према подацима Репарационе комисије, Бугари су начинили штету од 704.875.000 динара, што је представљало 5% од укупне штете коју је окупатор починио у Југославији. У цивилној металној индустрији Бугари су направили штету од 349.500.000 динара, што је исто представљало око 5% укупне штете. У текстилној индустрији начињена је материјална штета од 176.967.536 динара, док је изгубљени национални доходак износио 78.874.284 динара. Обе цифре представљале су око 4% укупне

²¹⁵⁶ АЈ, 54–2–7; АЈ, 54–19–44; АЈ, 54–20–46; Н. Živković, *Ratna šteta...*, 101–103, 113.

²¹⁵⁷ Више: АЈ, 54–2–7; АЈ, 54–19–44; Никола Живковић, „Коришћење економског потенцијала југа Србије од стране окупатора 1941. до 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXV, (1985), 134; Н. Živković, *Ratna šteta...*, 103–113.

штете коју је проузроковао бугарски окупатор. Бугари су у прехранбеној индустрији направили штету 47.130.000 динара (укупни износ стварног оштећења) и 72.400.000 динара (укупни износ изгубљене добити), што је износило 6%, односно 5%. Ни у осталим индустријским гранама Бугари нису предњачили: у индустрији дрвета начињена је штета од 490.000.000 динара (5%); у индустрији цемента – 28.000.000 динара (3%); у цигланој индустрији – 50.000.000 динара (8%); у индустрији камена – 18.600.000 динара (13%); у индустрији креча – 7.940.000 динара (13%).²¹⁵⁸

Графикон бр. 4: Материјална штета у прехранбеној индустрији у динарима према укупном износу стварног оштећења и укупном износу изгубљене добити и према проузроковачима (АЈ, 54–2–7).

У делу текста, у поглављу о немачко-бугарским односима, биће објашњено како су Немци обезбедили право ископавања руда на југословенској територији коју је анектирала Бугарска. Овде напомињемо да је експлоатацијом рудника у бугарској окупационој зони, Трећи рајх успевао да обезбеди извоз више од 155.000 тона руде и угља, од тога 115.850 тона хромне руде, 6.000 тона руде молибдена, 25.000 олово-цинкове руде, 1.100 тона руде антимона, 2.400 тона азбеста, 4.800 тона каменог угља и 80 тона разних других руда. Поред тога што су вршили експлоатацију руда, окупатори су нанели штету инсталацијама и другим уређајима у рудницима. Највише су страдале зграде. На пример у рудницима „Радушa“ и „Орашје“ оштећено је 115 стамбених и канцеларијских зграда. Према подацима које је прикупила Комисија за утврђивање ратне штете, окупатори су са територије која је била под Бугарима однели следеће количине руде: хромова руда прве врсте – 168.000 тона; хромова руда за прање – 149.000 тона; руде олова – 134.180 (од чега 19.061 тона концентрата); лискуна – 120 тона; лигнита – 52.000 тона; угља – 686.764 тона. Такође су експлоатисани каменоломи. Читав покретни инвентар рудника „Момин камен“ завршио је у Бугарској у каменолому „Јабуково“.²¹⁵⁹

У свим рудницима метала на подручју окупираном од стране Бугарске било је упуслено 5.700 радника и 200 намештеника. Просечна радничка надница износила је око 100 лева, што је значило губитак од сваке наднице по 20 предратних динара. Ако се рачуна да су окупатори експлоатисали руднике три и по године, онда је само тај губитак износио 119.700.000 динара. Губитак на службеничким плата такође је био велики и износио је 21.000.000 динара поред ових губитака, било је још неколико, па је специјална група Комисије за ратну штету израчунала да је укупан губитак био 995.871.000 динара. Према подацима које је сачинила специјална група причињена је велика штета на тзв. пратећим објектима уз руднике, као и индустријским постројењима. Штета у рудницима хрома процењена је на 37.188.892 динара; у

²¹⁵⁸ АЈ, 54–2–7. О причињеној штети у индустрији на подручју Македоније видети: В. Стојчев, *Бугарскиот окупациони систем...*, 188; Р. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 22–24.

²¹⁵⁹ Више: АЈ, 54–3–15; АЈ, 54–20–46; N. Živković, *Ratna šteta...*, 91–99.

рудницима олово-цинкове руде штета је износила 68.386.688 динара; у рудницима антимона – 4.375.000 динара; у осталим рудницима металне руде – 47.499.839 динара.²¹⁶⁰

Југославија је у међуратном периоду била изузетно аграрна земља. Њен пољопривредни развитак условљавали су уситњеност земљишног поседа, недовољна техничка опремљеност, недовољна специјализација и хемизација, веома ниска продуктивност и пренасељеност села. У делу Југославије које је анектирала Бугарска у ратарству највише је била заступљена производња пшенице, јечма, ражи, оваса, кукуруза, проса и др, а од индустријских биљака највише је произвођен дуван. Развијано је и повртарство. Гајени су пасуљ, паприка, кромпир, купус и разне врсте лука. На целом овом подручју било је развијено воћарство и виноградарство. Сточни фонд био је посебно богат. Највише су гајене овце, затим козе, говеда, коњи, магарци и разноврсна живина. Шумарство није било у овим деловима развијено толико као у другим деловима Југославије, али је бугарски окупатор успео да исече огромне количине огревног и грађевинског дрвета. Бугари су посекали 321.709 m² огревног дрвета и 27.000 m³ техничког дрвета. Поред тога, окупаторски војници уништили су и опљачкали сву техничку опрему, зграде и приручни алат који је употребљаван у свим пољопривредним гранама.²¹⁶¹ Бугари су на зградама које су служиле за управу и чување шума и за манипулацију у шумама и над шумским саобраћајним средствима начинили штету од 221.186 долара, што је представљало 1,5% укупне ратне штете. У штети услед делимичног или потпуног рушења шумско-индустријских предузећа, Бугари су учествовали са 0,13%, односно са 17.840 долара. Ни у осталим рубрикама, бугарски окупатор није прелазео 2% укупних вредности.²¹⁶²

Иако је према споразуму између Немачке и Бугарске, део пољопривредних производа са територије анектиране од стране Бугарске убирала Немачка, главну реч у директној експлоатацији имали су Бугари. Према подацима које је непосредно после рата сакупила Комисија за утврђивање ратне штете почињене од стране окупатора и њихових помагача, уништене су следеће количине житарица: пиринча – 1.000.000 kg; оваса – 700.000 kg; кукуруза – 1.500.000 kg; јечма 1.200.000 kg; ражи – 1.500.000 kg; пшенице – 4.000.000 kg. У Бугарској иако је она била богата воћем, због извоза у Немачку осећале су се јаке потребе за њим. Бугарске окупационе власти организовале су откуп грожђа и воћа под посебним условима. У 1941. откупљено је 340 вагона сувих и 300 вагона сирових шљива и око 140 вагона грожђа; у 1942. откупљено је 280 вагона разних шљива и 80 вагона грожђа; у 1942. откупљено је 190 вагона шљива и 114 вагона грожђа и у 1944. откупљено је 75 вагона разних шљива. Сличан случај је био и са повртарством. Реквизицијом или принудним откупом Бугарска је са анектираног подручја прикупила 1.140 тона пасуља, 98.000 тона паприка, 56.000 тона парадајза, 42.000 тоне лука, 38.000 тона разних врста другог поврћа. Комисија за утврђивање ратне штете успела је да утврди само за 1943. и 1944. годину колико је дувана произведено, откупљено и транспортовано за Бугарску. За 1943. транспортовано је 7.980.000 kg, а за 1944. 2.640.000 kg дувана. Велика штета начињена је и сточарству. Праве вредности тешко је утврдити, због различитих мера које су даване у документима (комада, килограма, литара, динара итд.). У ратну штету урачунате су и пољопривредне школе, заводи за унапређење пољопривреде и сточарства. Оштећено је седам пољопривредних школа: две средње и пет нижих.²¹⁶³

На подручју које је анектирала Бугарска железнички саобраћај је био најразвијенији, па је самим тим на њему начињена највећа штета: 85 локомотива нормалног колосека је однесено у Бугарску, а оштећено је 34, док је 35 локомотива уског колосека однесено у Бугарску, а 24 је оштећено. Подаци у однесеним и уништеним вагонима нису доступни, али се зна да је

²¹⁶⁰ Више: АЈ, 54–3–15; АЈ, 54–20–46; Н. Живковић, *Ratna šteta...*, 97–99; Р. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 22–24.

²¹⁶¹ АЈ, 54–6–20; АЈ, 54–19–44; АЈ, 54–20–46; Никола Живковић, „Коришћење економског потенцијала...“, 134–135; Н. Живковић, *Ratna šteta...*, 115–116, 124, 132.

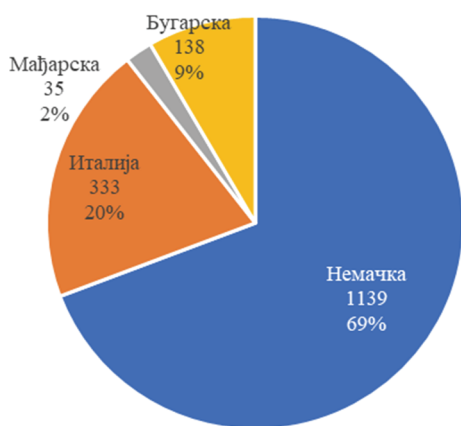
²¹⁶² Видети: АЈ, 54–6–20; АЈ, 54–19–44; АЈ, 54–20–46

²¹⁶³ Више: АЈ, 54–3–11; АЈ, 54–19–44; Никола Живковић, „Коришћење економског потенцијала...“, 135–137; Н. Живковић, *Ratna šteta...*, 115–132. О штети начињеној у пољопривреди на подручју Македоније видети: В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 188–189; Р. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 24–30.

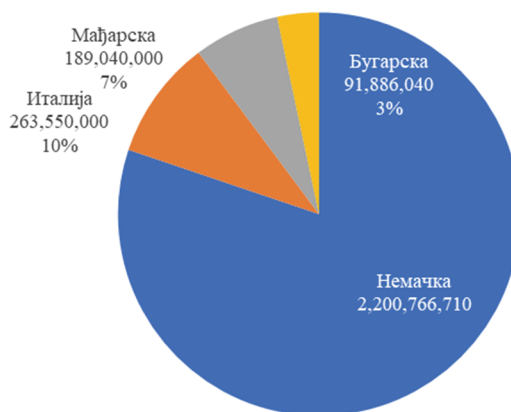
Бугарска од целокупног броја вагона у Југославији користила чак 30%. Питање враћања локомотива и вагона постављен је од стране Југославије почетком 1945, а бугарска држава враћала је узете ствари, и то не све, до краја 1946. године. Бугарска је деобом југословенских вагона августа 1941. у Бечу добила 3.079 вагона, од којих је 2.894 пренумерисала и ставила на њих знак БДЖ (бугарске државне железнице), док је осталих 185 остало са југословенским бројевима, али са бугарским знаком сопствености–БДЖ.²¹⁶⁴

Са друге стране, друмски саобраћај на овом подручју није био развијен, али и такав уништен је од стране окупатора. Главна путна мрежа која је спајала већа насељена места углавном су били са макадамском подлогом, па су због пролаза војних јединица врло брзо уништени. Поред тога, уништене су и улице у већим градовима (Ниш, Скопље, Врање, Пирот, Прилеп, Куманово). На путу Ниш – Скопље – Ђевђелија порушено је осам мостова од армираног бетона, два камена моста и девет дрвених мостова; на путу Ниш – Бела Паланка – Пирот и Бела Паланка – Бабушница – Пирот – Цариброд порушено је 12 мостова од бетона, 18 пропуста и пет мостова изграђених од дрвета итд. Процењено је да је за поправку свих путева у дужини од 6.000 km на подручју Македоније било потребно 242.213.674 динара. Поред путева уништава су и средства за превоз (коњска запрега, аутомобили итд). Ратна штета учињена је и поштама, телеграфима и телефонима. Оштећено је 34 зграде у којима су биле смештене поште.²¹⁶⁵ Државна комисија за ратну штету доставила је Председништву министарског савета 9. јануара 1946. списак ратне штете учињен Министарству пошта, телеграфа и телефона. У табеларном прегледу приказана је ратна штета према проузроковачима у динарима. Урачуната је штета настала на: „међуградској телефонској мрежи“, „градској мрежи“, „телефонским централама“, „телефонским апаратима“, „високо фреквентним уређајима“, „телеграфским линијама“, „телеграфским уређајима“, „електричним изворима“, „радио станицама“, „резервним деловима“, „лабораторијским уређајима и апаратима за мерење“, „библиотекама“, „техничким слапалиштима“, „секцијским аутомобилима и камионима“, „алатима за изградњу т. т. линија“, „поштанским вагонима“, „аутомобилима и колима“, „поштанском инвентару“, „државним зградама“, „гаражама и радионицама“, „намештају и канцеларијском материјалу“, „складиштима“, „касеним готовинама“, „изгубљени национални доходак“. Тако се из табеле види да је Немачка починила штету у износу од 1.808.420.345 динара (59%), Италија – 683.319.007 динара (22%), Мађарска – 412.024.049 динара (13%), Бугарска – 175.725.378 динара (6%).²¹⁶⁶

У следећим графиконима дат је сумаран преглед ратне штете на мостовима „савезних путева“ према проузроковачима. Вредности у првом графикону су у комадима, а у другом је дата штета у динарима.²¹⁶⁷

Графикон бр: 5: Уништени мостови од стране окупатора (у комадима)

Графикон бр: 6: Уништени мостови од стране окупатора (штета у динарима)

²¹⁶⁴ N. Živković, *Ratna šteta...*, 133–138.

²¹⁶⁵ AJ, 54–2–6; AJ, 54–2–12; AJ, 54–19–44; N. Živković, *Ratna šteta...*, 139–145.

²¹⁶⁶ AJ, 54–2–12. О штети у саобраћају на подручју Македоније видети: Р. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 31–32.

²¹⁶⁷ AJ, 54–2–6.

Бугарске окупационе власти у својој пљачки нису заобишла ни трговинска предузећа. Оштећени су Управа за туризам (714.000.000 динара), Контроле мера и буради (928.510 динара), Привилеговано АД за силосе (666.407), Централно прометно АД „Призад“ (30.016.220). Државна комисија за ратну штету проценила је штету коју је нанео бугарски окупатор трговини на 8.692.989.381 динара, односно 158.054.352 долара. Овако утврђеном износу ратне штете може се евентуално додати 3,5% на име нормалног повећања обима трговине и националног дохотка из трговине и повећања залиха робе. За 3,5 године окупације дошло је до повећања од 12%. Тако се добијала ратна штета у износу од 1.043.158.726 динара, односно све укупно – 9.736.148.107 динара или 177.019.056 долара, што је представљало 8% укупне ратне штете. Ове бројке заслужују накнадно појашњење. Наиме, као губитак националне имовине у трговини узето је само смањење лагера робе и инвентара у трговачким радњама у годинама окупације. У елаборатима за трговину нису били изражени сви они губици материјалних добара који су за време окупације кроз трговину отишли у корист окупатора. Тако је поступано да не би дошло до двоструког изношења штете.²¹⁶⁸

Услови у којима се развијала међуратна југословенска привреда показивали су повољни развој банкарства. У привреди земље банке су имале веома важну улогу. Ако се остави по страни зајмови које су банке давале сељацима, што је износило више од 2.246.000 динара, финансирање југословенске привреде процењивало се на 27.000.000.000 динара. Однос понуде и потражње, оснивање многобројних ситнијих индустријских и пољопривредних предузећа, као и општи полет у привреди после рата довели су до велике потражње кредита код банака и до повећања обима улога на штедњу. Поред банака у области новчане привреде деловали су и осигуравајући заводи, а у промету капитала учествовале су и кредитне задруге.²¹⁶⁹

Према подацима које су сакупили специјалне комисије за процену ратне штете из Југословенске народне банке у Скопљу однет је југословенски стари новац у никлу у износу од 17.334.458 динара. Бугарске окупационе власти су присвојиле новац и од продаје разних производа. Поред осталог, заплениле су 235.000.000 динара који су били депоновани код Народне банке у Скопљу и Битољу; затим 49.000.000 динара које је Бугарска народна банка (БНБ) прикупила у току рата као потраживања Хипотекарне банке у Скопљу и Битољу; 27.000.000 динара који су добијени као разлика при замени новца; 450.000.000 лева које је добила БНБ са порастом инфлације; 52.000 динара који су се затекли у разним банкама Македоније и јужне Србије, као и 49.000.000 динара колико је процењена штета начињена разним зградама и другим објектима. Даље је нанета штета од 82.000.000 динара због тога што није убирана зарада од новчаних завода и није плаћана кирија за зграде које су дате на услугу Народној и Хипотекарној банци у Скопљу и Битољу. Из трезора филијала Народне банке у Скопљу, Битољу, Прилепу, Врању, Пироту и др, бугарске окупационе власти однеле су све резерве у злату и другим драгоценостима. Укупно је однето 1.500 комада златника и 1.000 златних наполеондора и др. Поред новца окупатори су носили и хартије од вредности: менице, признанице, чекове, штедне књижице и др. Пљачка није заобишла ни наставне, просветне и васпитне установе, као ни Поштанску штедионицу у Скопљу и њене филијале. Представници бугарске окупационе власти преузели су сву имовину ове установе 14. маја 1941. и однели је у Бугарску (остао само крупан и безвредан инвентар), а у згради где се она налазила, окупатор је сместио Бугарску поштанску штедионицу из Скопља. Велику финансијску и материјалну штету претрпеле су и остале установе, као што су били приватни новчани заводи и осигуравајућа друштва.²¹⁷⁰ Југословенска влада је у више махова после рата постављала питање враћања опљачканог новца и других хартија од драгоцености. Од средине 1945. бугарска влада је кренула са враћањем, али скоро стално је долазило до компликација. Како

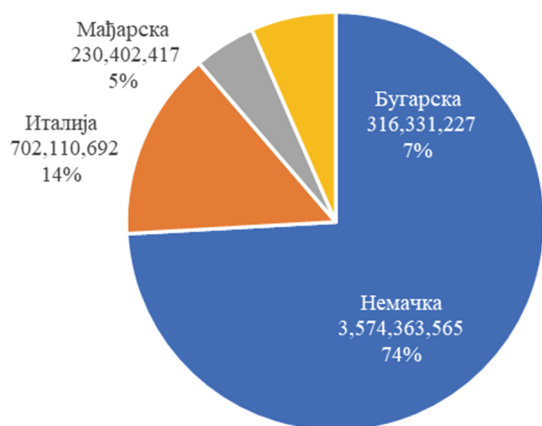
²¹⁶⁸ АЈ, 54–6–19. Видети за подручју Македоније: АЈ, 54–19–44. Видети на подручју Србије: АЈ, 54–20–46.

²¹⁶⁹ N. Živković, *Ratna šteta...*, 147. О уништавању здравствених и хигијенских установа видети: АЈ, 54–3–10; АЈ, 54–19–44; АЈ, 54–20–46.

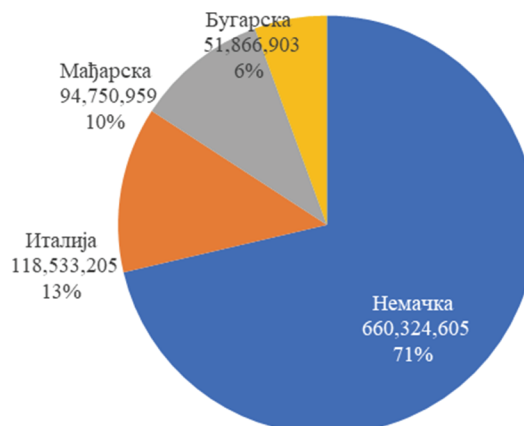
²¹⁷⁰ АЈ, 54–2–5; Више: N. Živković, *Ratna šteta...*, 150–163. Видети и: Никола Живковић „Користењато и пљачкањето на југословенското злато, парите и хартиите од вредност од страна на фашистичка Бугарија во Втората светска војна“, *Гласник*, XXXI, 1, (1987), 37–58; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 189.

видимо из вербалне ноте бугарског Министарства иностраних послова од 19. октобра 1945. већи део опљачканог новца је још током рата претопљен, а тако добијени материјал искоришћен је за израду бугарског новца за емисију која је пуштена 1943. године.²¹⁷¹

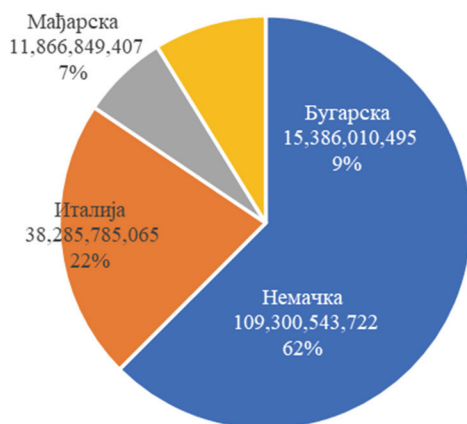
У следећим графиконима дат је преглед ратне штете учињен новчаној привреди (Министарство финансија са подручним установама, Народна банка, државне новчане штедионице, приватни новчани заводи, осигуравајућа друштва у Управа државног монопола) по проузроковачима. Због разних неслагања у коначном обрачуну дати су подаци од 10. августа 1945. и 20. маја 1946. који се доста разликују. Такође, обрачун је рађен у две категорије: губитак националног богатства и губитак националног дохотка. Први обрачун из 1945. представљен је у доларима, а други из 1946. у динарима.²¹⁷²

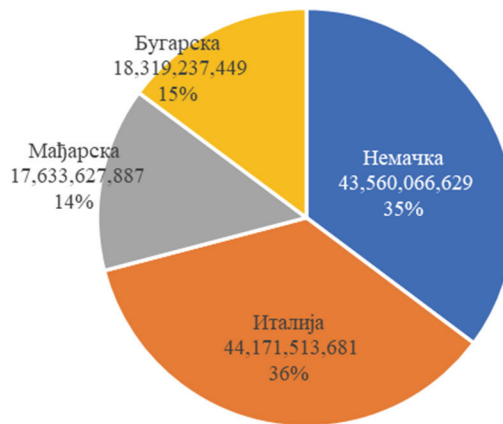
Графикон бр. 7: Губитак националног богатства - подаци из 1945. (у доларима)

Графикон бр. 8: Губитак националног дохотка - подаци из 1945. (у доларима)

Графикон бр. 9: Губитак националног богатства - подаци из 1946. (у динарима)

Графикон бр. 10: Губитак националног дохотка - подаци из 1946. (у динарима)

²¹⁷¹ АЈ, 54–19–44; Никола Живковић је у својој студији закључио, да Бугарска није вратила Југославији око 100.000.000 динара у хартијама од вредности; нису наплаћена потраживања Народне банке Југославије и Државне хипотекарне банке у износу од 60.270.000 динара; није реализована разлика по курсу од стране Бугарске при размени динара за леве у износу од 332.100.000, као и смањена вредност лева због инфлације од 1941. до 1. септембра 1944. у износу од 184.500.000; затим 5% државног зајма емитованог 1941. у износу од 92.250.000 и 4% народног зајма емитованог 1943. у износу од 98.400.000; улози текућих рачуна, фондови и депозити у износу од 52.000.000 динара, наплаћени и искоришћени порези и таксе од стране пореских власти пре рата и током рата у износу од 648.450.000; опљачкани државни монопол у износу од 182.006.000; средства из царинских установа у износу од 14.275.000 динара. N. Živković, *Ratna šteta...*, 151–163. О штети у новчаној привреди на подручју Македоније видети: Р. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 32–33. О штети коју је начинио бугарски окупатор у Македонији видети још: Р. Терзиоски, „Три документи...“, 243–260.

²¹⁷² Видети: АЈ, 54–2–5.

3. СИЛЕ ОСОВИНЕ И ЊЕНИ САТЕЛИТИ

3.1. Односи између Бугарске и Италије – стални проблеми око Македоније

3.1.1. Бугарско-италијанске противречности у првој половини 1941.

Италија је стално тежила да прошири „Велику Албанију“ на рачун Бугарске у Македонији, као што је, са друге стране, Бугарска желела да завлада читавом Македонијом. Њихове некада прикривене, а некада сасвим отворене амбиције, кретале су се у периоду од 1941. до 1943, од дипломатских маневара до ситнијих и крупнијих оружаних инцидената и пропагандног деловања. Пошто су обе државе биле у истом табору током Другог светског рата отворени сукоб био је немогућ, па су и једна и друга страна задржале у тихом међусобном сукобу. Прве чарке већ су забележене током трајања Априлског рата и у другој половини априла 1941. за време Бечке конференције и војног овладавања Италије западном Македонијом. Бугарски политичари били су убеђени да Италија појачава пропаганду у Албанији на рачун Бугарске. Италијанском посланику у Бугарској Масиму Магистратију дато је до знања у априлу 1941. да Бугарска рачуна на анексију целе Македоније, поготово Охрида. Бугарска је сматрала да Албанији треба припојити Косово и Епир, а можда и Нови Пазар, али никако делове Македоније. Крајем априла 1941. немачки посланик у Софији Херберт фон Рихтхофен упозорио је Магистратију да је питање Охрида само на око „ситно“, јер за Бугаре има велики емоционални значај, те да због тога не треба стављати „на коцку“ добре односе између Бугарске и сила Осовине.²¹⁷³

О подели Македоније и успостављању демаркационе линије на Бечкој конференцији већ је било речи. Пошто Бугарска била незадовољна оваквом поделом Македоније, она је у западним деловима које је окупирали Италија покушала да развије што ширу пропаганду. Бугарска влада истовремено се ослањала на људе са терена блиске бугарском режиму и на управни апарат који је заведен у деловима Македоније који је припао Бугарској. Бугарски председник владе Богдан Филев у тим тренуцима највише је добијао информација од резервног генерала К. Николова, председника Управног савета Македонског културно-просветног и добротворног братства. Генерал Николов наводио је да су Италијани од 3. маја у Струги започели са организовањем локалне милиције која је попуњавана са Турцима и Албанцима и да је 9. маја италијанска војска ушла у Тетово. Иако је испрва изашла у сусрет жељама локалног бугарског акционог комитета за равноправност бугарског језика и о поштовању бугарских просветних и културних установа ускоро су дата обећања погажена, па је италијанска команда започела са употребом италијанског језика, остављајући у употреби српски и албански језик. Како се наводи у документацији Министарства иностраних послова и вера, 11. маја је у Тетову организован један велики скуп на коме је учествовало око 10.000 „Бугара“. Иако је скуп требао да буде мирног карактера и да покаже да су Бугари у овој области чинили множину, присутни су нападнути од стране 100–150 наоружаних Турака, „подстакнутих од Срба–колониста и прећутно и од италијанских официра“.²¹⁷⁴²¹⁷⁵

Са друге стране, италијански пропагандни апарат уз помоћ свог конзулата у Скопљу организовао је маја 1941. у овом граду демонстрације са циљем да се Скопље прикључи „Великој Албанији“.²¹⁷⁶ Поред свог конзулата у Скопљу, Италија је имала конзулат и у

²¹⁷³ N. Kisić Kolanović, *Zagreb – Sofija...*, 142–143.

²¹⁷⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1122а, л. 52–53; ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 10, л. 24.

²¹⁷⁵ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 66–67.

²¹⁷⁶ S. Milošević, „Okupatorska podela Jugoslavije...“, 138. Видети: Глигор Тодоровски, „Нека питања из окупације западне Македоније 1941–1944. године“, *Војноисторијски гласник*, 2, (1964), 26–27; Gligor Todorovski, „Neke karakteristike okupatorskog sistema u zapadnoj Makedoniji 1941–1944. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, (1970), 130–140.

Битољу. Ове конзулате она није тада отворила, него их је само прилагодила постојећим приликама, пошто су они постојали од 1909, односно 1910. године. Конзулат у Битољу правио је живу активност у овој области покушавајући бугарску власт да уздрма, преко увек незадовољних Албанаца, али и преко Института за италијански језик и културу који је постојао у овом граду.²¹⁷⁷ Италијански конзул у Скопљу, Роберт Вентурини развио је живу делатност у овом граду посредством секретара у конзулату Албанца Хамида Кокаларија и Алда Мортана преводиоца при конзулату. Италијански конзулат ослањао се на Албанце, којих је у Скопљу, према бугарским проценама, било око 3.800.²¹⁷⁸ Италијани су свој утицај покушавали да остваре и преко Италијанске школе, Италијанско-бугарског друштва и Италијанског културног института у Скопљу.²¹⁷⁹

Када су се ствари на Балкану мало стишале након немачке агресије на Југославију и Грчку, Бугари су, не желећи да одустану од целе Вардарске Македоније, а нарочито после низа инцидената, заострили питање код немачких представника. Не желећи да улази у даље конфликте, немачки министар иностраних послова Јоаким фон Рибентроп дао је сагласност 15. маја да бугарске трупе могу да уђу у Охридску област. Командант немачке војске у Македонији генерал Линдеман изјавио је том приликом да је срећан што бугарском краљу Борису може да поклати стару бугарску престоницу Охрид, „бугарски Јерусалим“.²¹⁸⁰ Гроф Ђано је у телеграму који је послао у Софију говорио о брзини којом су Италијани испразнили Охрид како би га предали бугарским властима узимајући у обзир њихов интерес за тај важан историјски и верски центар. Обећао је да ће Италија предузети посебне мере ради чувања манастира „св. Наум“ на Охридском језеру који је остао на албанској територији.²¹⁸¹ Овакве одлуке италијанске владе треба посматрати као двоструку игру, нарочито ако се узме у обзир Мусолинијев декрет од 17. маја 1941. са којим је установљена војно-административна власт са италијанским краљевим намесником у „Великој Албанији“. Овим декретом прописано је да ће на територији Југославије која је припала „Великој Албанији“ цивилну власт обављати цивилни комесари које ће именовати Врховна војна италијанска команда. За седиште главног цивилног комесара одређен је Призрен.²¹⁸²

Уласком бугарске војске у Охрид бугарске аспирације нису биле задовољене. Да би обезбедили залеђину Битоља, Бугари су, прво 21. маја преко немачког министарства иностраних послова тражили Лерин, а онда 28. маја у разговору министра иностраних послова Ивана Попова и немачког опуномоћеника Карла Клодиуса у Русеу, проширили своје захтеве и тражили грчке градове Лерин, Воден и Костур. Постављено је поново и питање Солуна. Немачки емисар са симпатијама је гледао на бугарске захтеве, али Немачка у том тренутку није могла активније да се укључи у разрешавање македонског питања, због припреме напада на СССР. Касније, 4. јуна 1941. Бугари су поново показали аспирације за читавом Македонијом приликом доласка мајора Шнауца (Schnause) и капетана Фалкенберга из немачке новоосноване установе „Немачки официр за војноекономска питања – Софија“. Тада је мајор Шнауце извршио обилазак Македоније у тргању за рудницима, па су Бугари, са тим у вези, указивали да су области које желе „чисто земљораднички крајеви, без икакве индустрије“, желећи да, на такав начин, погурају ово питање.²¹⁸³

²¹⁷⁷ Ѓеорѓи Малковски, „Активност на италијанскиот конзулат во Ватарата светска војна 1941–1944. година“, *Историја*, XXXIV/XXXV, 1–4, (1998/1999), 75–80.

²¹⁷⁸ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 41–44, 46.

²¹⁷⁹ Видети: ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 19, л. 149.

²¹⁸⁰ Д. Минчев, *н. д.*, 60–61.

²¹⁸¹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 68. Видети: Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, Софија 1996, 344–345.

²¹⁸² В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 97; Глигор Тодоровски, *Западна Македонија за време на окупацијата (1941–1944)*, Скопје 1998, 10.

²¹⁸³ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 11, л. 31–34; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 69–70; Б. Филов, *н. д.*, 335; Ѓорѓи Чакарјаневски, „Македонија во италијанско-бугарската сфера на влијание во 1941. година“, *Гласник*, XLVIII, 1–2, (2004), 54.

Разговори бугарских и немачких званичника и пропагандна делатност Бугарске изазвали су реакцију Италије. Бугарски посланик у Италији, Дечко Караџов је 28. маја позван од стране грофа Ћана на састанак са њим и Мусолинијем. Бугарском представнику речено је да је Италија незадовољна писањем бугарске штампе. Такође је речено да је Италија направила велику жртву даривајући Бугарској Охрид и да тренутне границе између „Велике Албаније“ и Бугарске не треба узети као коначне. Након оштрог разговора вођеног са италијанским лидерима, Дечко Караџов извео је одређене закључке. О будућој италијанско-немачкој граници у Грчкој није расправљано. Међутим, италијанске намере за проширењем према југу биле су јасне: задржавање Јонских острва, Превезе, Мисолонгија и Јањине, као и Коринтског залива и осталих канала широм Грчке. Што се тиче граница Албаније – границу са Бугарском на северу од Охрида Италијани сматрају установљеном. Међутим, граница која је требало да иде јужно од Охрида није била најјаснија. Овде Караџов подсећа да чак и у „најшовинистичкијим“ албанским захтевима у које се убрајају градови: Воден, Острово, Бер (Верџа), као и читав ток Бистрице до Сијатисте остају изван тражених граница, док су, са друге стране, Костур и Лерин укључени у Велику Албанију. Караџов наглашава да се италијанске претензије пре свега базирају на огромним жртвама које је Италија дала у рату са Грчком, као и албанским захтевима, иза којих стоји Италија, за границама од Скопља на северу до Лерина на југу у циљу контролисања Вардарске долине, залеђа Солуна и читаве Македоније. Караџов спомиње и фактор италијанског неспокојства да је „на месту разрушене, нехомогено националне Југославије, створена јединствена и снажна Бугарска“.²¹⁸⁴ Италијанско-бугарски односи по питању Македоније претили су да ескалирају. Италијански дипломатски представник у Софији предлагао је 7. јуна један пројекат који је од Бугарске тражио да „Великој Албанији“ призна право на цело Охридско језеро.²¹⁸⁵ Мусолинијев говор поводом прве годишњице уласка Италије у рат изазвао је код Бугара нову забринутост. Дуче је изјавио да ће Италија у будућности бити доминантна сила на целом Балканском полуострву, а да су њени блиски односи са Мађарском, Хрватском и Румунијом допуњени укључивањем целе Грчке у „италијански животни простор“.²¹⁸⁶

Међутим, и поред затегнутих односа у Македонији, обе владе покушавале су да тензије смире културним зближавањем. Био је потписан заједнички протокол за оснивање Бугарског културног центра у Риму и за размену студената на универзитетима у Риму и Софији. Затим је било договорено и изучавање италијанског, односно бугарског језика у школама обе земље итд. Тих дана састала се и Бугарско-немачка комисија за разграничавање. Разговори су вођени 11. јуна 1941. у Врању. Поред питања која су била директно или индиректно везана за Немачку, било је постављено и питање бугарско-италијанског разграничења у Македонији што је схваћено као корак напред у решавању проблема између Италије и Бугарске.²¹⁸⁷ Два месеца касније постигнут је и договор између Бугарске и италијанског ваздухопловног друштва „Ала Литорија“ за експлоатацију линије авионског саобраћаја преко јужних делова Југославије.²¹⁸⁸

Да би се тензије смириле краљ Борис је 9. јуна 1941, по повратку из Оберсалцбурга где се састао са Хитлером и Мусолинијем, посетио Рим.²¹⁸⁹ У разговору са Мусолинијем, који је вођен 12. јуна, италијански лидер причао је о нужности његових трупа да буду на Балкану и да

²¹⁸⁴ ЦДА, ф. 176, оп. 15, а.е. 11, л. 12, 29; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 71–72.

²¹⁸⁵ И. Димитров, *Българо-италиански...*, 346; Ѓ. Чакарјаневски, „Македонија во италијанско-бугарската сфера...“, 54–55.

²¹⁸⁶ И. Димитров, *Българо-италиански...*, 346.

²¹⁸⁷ Ѓ. Чакарјаневски, „Македонија во италијанско-бугарската...“, 55. Као важну личност која је радила на културном зближавању два народа треба поменути Жоржа Нурижанина (Жоржџ Нурижанинџ) који се истакао у писању многих брошура и бугарско-италијанских речника. Истичу се „Италијанско-бугарски речник“ (Лајпциг, 1921); „Италијанска граматика“ (Хајделберг, 1921); „Бугарско-италијански речник“ (1926); затим „Македонска трагедија гледана из Рима (Софија, 1933), „Рим кроз векове“ (Софија, 1941); „Ѓузепе Мацини и његово доба“ (Софија, 1942); „Франческо Криспи (Софија, 1943); „Камило Кавур“ (Софија, 1943). Истиче се највише дело „Иза кулиса политике“ („Задџ кулисат на политиката“) (Софија 1943) у коме писац говори како је упознао Мусолинија, али пише и о активном раду у Македонији. ДАРСМ, ф. 1265, к. 6, а.е. 20, л. 406–482.

²¹⁸⁸ *Македонија во меѓународните договори. Том II (1941–1991)*, 40–52.

²¹⁸⁹ „Краљ Борис у Италији“, *Ново време*, 12.6.1941, 2; И. Димитров, *Българо-италиански...*, 346

ће настојати да Солун буде бугарски. Бугарски монарх је усмерио причу о питању западне Македоније наглашавајући да Бугарска не жели да квари односе са Италијом, али да су Албанци превише протежирани. Упркос очигледном незадовољству, Мусолини је обећао да ће проучити бугарска становишта. Краљ Борис је имао утисак да Мусолини није добро познавао македонско питање и албанске прохтеве, који су очигледно били усмеравани и дириговани од стране грофа Ђана.²¹⁹⁰

Међутим, Италија није одустајала од својих претензија. Неколико дана после састанка, 18 јуна, бугарски посланик Карацов је информисан од стране грофа Магистратија, који је тада боравио у Риму, да је италијанска страна дискутовала о ревизији граница у околини Качаника, а у циљу осигуравања транспортне везе са западном Македонијом. Очигледно да је постојала и тежња, како тврди Карацов, за контролом Скопља и вардарске долине и са севера.²¹⁹¹ Крај јуна и прва половина јула обележени су јачим настојањима Италије да ревидира границу у Македонији. У средишту размирица између Италије и Бугарске била је демаркациона линија установљена на Бечкој конференцији, рудници хрома око Љуботена, границе око Тетова и Охрида итд.²¹⁹²

Након окупације западне Македоније, Мусолини је својим Декретом од 29. јуна 1941. прогласио „Велику Албанију“. Почетком јула 1941. декретом италијанског краљевског намесника у Албанији објављено је да је успостављена албанска цивилна управа на подручју Косова, Дебра и Струге и да је читаво подручје ушло у састав „Велике Албаније“. У Тирани је 10. јула бучно прослављен тај догађај. Фејзи Азилоти постављен је за цивилног комесара анектираних крајева што је у Софији дочекано са негодовањем. На заседању Народног собрања 12. и 13. јула скупина бугарских посланика отворено је затражила да се цела Македонија припоји Бугарској.²¹⁹³ Они су опомињали да су „снаге новог поретка створиле само услове за политичко уједињење македонског народа, али не и за стварање Велике Бугарске“. Ово је „задатак који је требало да се постигне, а влада је по њима била дужна да га изведе“.²¹⁹⁴ Извештај директора Скопске области од 2. јула 1941. само је додавао „уље на ватру“. У овом документу који је послат Министарству унутрашњих послова дати су многобројни примери злостављања „бугарског становништва“ у западним деловима Македоније од стране Албанаца.²¹⁹⁵ Слично је деловао и извештај заменика директора Скопске области који је послат министру унутрашњих послова 28. јуна 1941, а који се бавио проблемима исхране „бугарског становништва“ у деловима Македоније под италијанском окупацијом.²¹⁹⁶

Тежње Италије и Бугарске да границу у Македонији помере даље на исток односно запад доживеле су свој врхунац у јулу 1941. кад је дошло до познатих сукоба код рудника Језерина и Островица.²¹⁹⁷ Како би се отклониле одређене нелагодности у вези разграничења у Риму су 21 – 23. јула одржани италијанско-бугарски преговори. На бугарској страни учествовали су Богдан Филов и Иван Попов, а са италијанске стране били су присутни Бенито Мусолини и Галеацо Ђано.²¹⁹⁸ Мусолини је прво дао Бугарима прилику да изнесу своје ставове на граници

²¹⁹⁰ „Краљ Борис код Дучеа“, *Ново време*, 14.6.1941, 1; Б. Филов, *н. д.*, 340–342; И. Димитров, *Българо-италијански...*, 346–347; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 75.

²¹⁹¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 12, л. 15; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 75;

²¹⁹² ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 21; Више: Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 76–80.

²¹⁹³ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 143–144. Бугари су сматрали да имају неоспорно право на западну Македонију и да је већина локалног становништва бугарско. Пошто су били немоћни да ишта промене почели су да користе разне приче које су имале чист пропагандни карактер. Једна од таквих била је да су Италијани по окупацији Струге оставили за начелника Србина уз услов да он фалсификује статистику. У Струшком срезу према Бугарима било је 25.000 Бугара, 11.000 Турака, Албанаца и осталих, према Србима било је 25.000 Срба, а према Албанцима 25.000 Албанаца. Како би показали да ова територија не припада Бугарима, Италијани су наводно прихватили албанску статистику. *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 344. Упоредити: В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 97, 151.

²¹⁹⁴ V. Strugar, *н. д.*, 252.

²¹⁹⁵ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 174, л. 336.

²¹⁹⁶ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 173, л. 335.

²¹⁹⁷ Boro Mitrovski, „Окупација и оружани устанак у Македонији 1941. године“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1971), 131.

²¹⁹⁸ „Бугарски државници отпутовали за Рим“, *Ново време*, 21.7.1941, 1; „Дуче примио Филова и Попова“, 22.7.1941, 2; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 98.

са Албанијом. Они су признали да је граница већ дефинисана у Бечу. Међутим, они су истакли да се исправке могу направити у светлу локалних услова, истичући две посебно болне тачке за Бугарску: Тетово и Охрид. Дуче није дозволио никакву дискусију у вези Тетова, али по питању Охрида и Ресена саслушао је бугарске аргументе који се нису сводили само на националне, него и на економске, па чак и егзистенцијалне интересе. Објашњено је да Охрид и Ресен не могу да постоје са тренутним границама, јер је становништво лишено прехранбене основе у виду риболова. Жустра полемика се водила око манастира св. Наум за кога је гроф Ђано тврдио да је албански. Бугарска делегација је оштро реаговала желећи да га види у својој земљи. Филов је изјавио да бугарска делегација може одмах да одступи, ако би Италијани могли да наведу само један документ који је говорио у прилог тврдњи да је манастир био албански. Са друге стране, и Италијани су имали своје захтеве у вези исправке демаркационе линије, нарочито у рејону Љуботен – Качаник. У закључку разговора Мусолини је сумирао да ће Бечка линија бити основа границе. У одлукама је било и оснивање једне мешовите комисије која ће поставити границу тако што ће извршити одређена прилагођавања. Ово је требало да се деси у наредних неколико недеља, а комисија је морала бити састављена од Италијана, Албанаца и Бугара. У року од неколико месеци, требало је са радом да почне и једна друга комисија која је требала да се бави питањем размене становништва као једини начин за успостављањем трајне границе.²¹⁹⁹

Преговорима између једне бугарско-италијанске граничне комисије у Призрену од 28. до 30. јула 1941. првобитно стање које је владало у овој области било је углавном поновно успостављено. Од тада је на демаркационој линији, за кратко, завладао мир са италијанске стране, док су се Бугари строго уздржавали од било каквог прекорачивања и напада.²²⁰⁰ Лист „Днес“ писао је о успешним бугарско-италијанским преговорима у Риму, подвлачећи изјаву Мусолинија да пријатељство између Италије и Бугарске „никада неће ишчезнути“.²²⁰¹

3.1.2 „Латентно незадовољство“ – Бугарско-италијански односи у Македонији у другој половини 1941.

Декретом краља Италије од 12. августа 1941. територије бивше Југославије које су припале „Великој Албанији“ дефинисане су као њен саставни део. За сваки случај, да би на неки начин одобровољили Бугаре, Италијани су направили малу корекцију границе код Охрида и Ресена која је укључила рибарско село Пештани.²²⁰² Италијанско посланство у Софији информисало је тек 1. септембра једном нотом бугарско министарство иностраних послова о овим мерама.²²⁰³ Министар Иван Попов објашњавао је посланику НДХ у Бугарској

²¹⁹⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 14, л. 87, „Бугарски државници код италијанског краља и г. Мусолинија“, *Ново време*, 22.7.1941, 2; „Мусолини и др. Филов за присну сарадњу Италије и Бугарске“, *Ново време*, 23.7.1941, 2. *Dnevnik grofa Ciana*, 262–263; Б. Филов, *н. д.*, 371–376; Илчо Димитров, *Българо-италијански...*, 348–352; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 84–88; S. Milošević, „Окупаторска подела Југославије...“, 138; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 98; Ѓ. Чакарјаневски, „Македонија во италијанско-бугарската сфера, 55–56, 58. Интересантне су биле реакције по овом питању и разговори који су уследили. У разговору председника Народног собрања са италијанским генералима током августа, бугарском представнику је објашњено да је Мусолини рекао да манастир св. Наум ни у ком случају не може да се уступи. Преспа је могла да се уступи само ако би Бугарска била вољна за измене границе на северу, на пример предео источно од Кичева или нешто друго. Ово је био и крај разговора, пошто председник Народног собрања није пристао ни на какве компензације. Мишљење о читавој ситуацији дао је и Иван Михајлов. Он је у разговору са бугарским послаником у Загребу споменуо да је најважније да се Македонија не разбија. Нагласио је да би озбиљан губитак био ако би Бугари изгубили „лепе и здраве бугарске крајеве“ као што су Тетово, Струга, Гостивар, Кичево, Лерин, Воден и Костур. Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 86, 89.

²²⁰⁰ *Zbornik XIII/1*, 675–676.

²²⁰¹ „Бугарски државници напустили Рим“, *Ново време*, 24.7.1941, 2; „Бугарска штампа о римској посети“, *Ново време*, 24.7.1941, 2. Видети: „Италијанско-бугарски односи. Изјаве грофа Ђана и г. Филова“, *Ново време*, 25.7.1941, 2; „Њ. В. краљ Борис примио Филова и Попова“, *Ново време*, 29.7.1941, 1.

²²⁰² ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 18; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 41; Б. Филов, *н. д.*, 392.

²²⁰³ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 95.

Владимиру Жидовцу како су италијанско-бугарски односи тешки. Ако би Италијани предали само манастир св. Наум, Бугарска је могла да заборави на остале претензије у Македонији. Ради поређења Филов је изјавио пред послаником НДХ 5. септембра 1941. да су хрватске тежње према Далмацији исте као Бугарске према Западној Македонији.²²⁰⁴

У унутрашњим бугарским круговима осећало се видно незадовољство. Премијер Филов је 5. септембра 1941. у разговору са послаником НДХ у Софији изјавио да Бугарска није задовољна границом у западној Македонији, ни ставом Италије: „... Та граница не одговара нити историјски, нити стратегијски, нити економски и она је неодржива“. Бугарски министар војске генерал Теодоси Даскалов потврђивао је речи председника владе: „Границу према Италији не признајемо коначном, нити ћемо је признати“.²²⁰⁵ Било је и индиција да је генерал Даскалов морао да напусти положај због антииталијанских изјава. Једном приликом наводно је изјавио следеће: „Ако ви будете и даље проводили овакву политику, ако будете даље изазивали инциденте, онда ће вас бугарска војска протерати са Балкана“.²²⁰⁶

Одговор на италијанску ноту министар Попов је изнео пред Министарски савет 17. септембра 1941. године. Одговор на ноту уручен је сутрадан италијанском посланику грофу Магистартију. Одговор подсећа на разговоре у Риму и на став Мусолинија који би требали послужити као основа за рад комисије. Претпоставка за почетак рада пограничне комисије и потенцијалне пограничне корекције које су могле бити изведене, довеле су до тога да две стране предузму акције како би заузеле неке стратешке локације на линији. Као последица ових акција догодио се озбиљан инцидент, у којем су бугарске граничне страже убиле четири италијанска војника. На бугарској страни убијен је један војник.²²⁰⁷

Средином септембра рад је отпочела једна мешовита „бугарско-албанска комисија“ која је требала да уреди поштански, телеграфски и телефонски саобраћај. За време путовања бугарског дела комисије из Охрида за Стругу на граници је италијански граничар тражио да се са воза скине бугарска застава. Настала је препирка при чему су чланови албанског дела комисије били на страни Бугара. Једино њиховом заслугом дозволио је италијански граничар да застава остане на возу.²²⁰⁸

Иначе, италијански посланик у Софији Магистрати био је убеђења да су за лоше стање у Македонији криве сами Македонци, односно њихове организације, а не бугарска влада (Филов и Попов). Магистарти је притом мислио на комунистичке групе, а не на Ивана Михајлова чију је улогу свео на минимум. Он је веровао да су комунистички немири производ догађаја у Србији и да би српски четници и комунисти желели да успоставе везу на прузи север – југ. Италијански посланик у разговору са послаником НДХ 20. октобра 1941. задржао се на „македонском проблему“. Признао је да је стање у Македонији између Италије и Бугарске било јако напето и да до промене границе односно демаркационе линије која је установљена у Бечу не може доћи, осим у мањој мери у виду исправке границе код неких села. У центру пажње био је манастир св. Наум.²²⁰⁹

Неколико дана раније 14. октобра, у разговору између министра Попова са једне и посланика НДХ Владимира Жидовца и војног аташеа НДХ потпуковника Адама Петровића са друге стране, бугарски министар је говорио да Италијани заступају гледиште да је граница у западној Македонији коначна. Ипак, склони су да уступе једно село у близини Охрида. Граница је требала да се коначно уреди од једне специјалне комисије, али она још увек није почела са радом. Једноставно, Бугари су хтели једну „природну и географску границу“. Попов је рекао да је најапсурднија ситуација била око Ресена. Италијани су повукли границу тако да иде 500 метара од града, док је излазак на Преспанско језеро прекинут. Закључио је да су

²²⁰⁴ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 32–33, 38–39.

²²⁰⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 14; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.* 23; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 65. Видети: Г. Todorovski, „Неке карактеристике...“, 130; Г. Тодоровски, „Нека питања...“, 26.

²²⁰⁶ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 780.

²²⁰⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 19; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 97–98. Г. Тодоровски, *Западна Македонија за време на окупацијата...*, 116.

²²⁰⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 53.

²²⁰⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 40. Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 159.

Италијани обећали да ће поправити ствари, али до сада нису ништа урадили. Исто тако су тврдили да је већина становништва у западној Македонији албанско. Попов се током разговора обратио потпуковнику Адаму Петровићу, бившем југословенском официру који је служио у Македонији са питањем да ли Албанци представљају већинско становништво. Потпуковник Петровић је на постављено питање одговорио да је истина да има Албанаца који су се много раширили, да Срба нема уопште, да има мало Црногораца, али да има много Бугара.²²¹⁰

На бугарско-италијански сукоб пажњу је обраћала и немачка страна. У извештају Обавештајног одељења немачког команданта Југоистока од 2. новембра 1941. стајало је да су границе у новој Бугарској углавном утврђене, али да Бугари остају незадовољни због тога што нису добили целу југословенску Македонију, док су поједини екстремисти тражили и Солун.²²¹¹ Немачко Министарство иностраних послова извештавало је Врховну команду Вермахта 4. новембра 1941. о италијанско-бугарским разговорима поводом исправке међусобне границе на територији Македоније. Италијани су поводом померања границе на Охридском језеру показали спремност да изађу у сусрет бугарској жељи за померање границе јужно од Ресена до Преспанског језера, под условом да се бугарска страна сложи за малу исправку границе југоисточно од Кичева.²²¹² У области коју су Италијани тражили лежао је рудник мангана Цер-Небојша. То је немачке привредне интересе довело у питање, па су се немачки саветник министарства иностраних послова др Артл и немачки опуномоћеник за рударство у Македонији Роберт Деригел (Robert Deuerrigel) дали у испитивање овог рудника, закључивши на крају да рудник, после тоталне немачке експлоатације, може да се препусти као објекат за размену у преговорима између Бугарске и Италије.²²¹³

Немачки генерални конзулат у Скопљу јављао је 27. новембра 1941. Министарству иностраних послова о италијанској пропаганди која је имала за циљ припајање делова Македоније Великој Албанији. Италијанска пропаганда покушавала је, према немачком конзулату, да се ослони на албанску и српску мањину у делу Македоније која је припала Бугарској у намери да створи расположење за одвајање рејона око Бујановца, Куманова и Скопља. Италијани су „играли на карту“ да су Албанци и Срби претворени у „грађане другог реда“ и да су многи пословни људи због бугарске политике, доведени на ивицу егзистенције, па су били спремни да прихвате овакву политику Италије. Поред великих новчаних средстава, који су давани појединцима на које су могли да се ослоне, Италијани су у међувремену успоставили неколико културно-пропагандних институција. У вези са стварањем идеје одвајања ових територија, Италија је снабдевала становништво својим легитимацијама, па је тако у Скопљу до тог тренутка 158 породица имало италијанске легитимације. Такође је вршена и шпијунажа. Италијански официр контраобавештајне службе из Београда, извесни Коколари често је боравио тих месеци у Македонији, односно у Скопљу.²²¹⁴

Проблем између Италије и Бугарске јавио се и по питању избеглица. Италија је преко „Велике Албаније“ заострила став према локалном православном становништву. Терор и пљачка била су свакодневна појава. Због велике репресије и политике албанизације становништва, многи људи су се одлучивали да се иселе из западне Македоније, у чему их албанске власти нису спречавале, па чак су и помагале тај процес. Међутим, није постојао јединствен систем при исељавању. Док је Дебарска префектура одобравала исељавање, с тим да се исељеницима могла отуђити само покретна имовина, док је непокретна остајала на „чување“; Тетовска префектура је дозвољавала исељеницима да понесу само ручни пртљаг и 500 албанских лека. Ове избеглице прелазиле су на територију Македоније анектирану од стране Бугарске, али бугарски окупатори нису олако прихватили ове имигранте. Прво је

²²¹⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 33; *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 69–70.

²²¹¹ *Zbornik XII/1*, 580.

²²¹² У разговору између италијанског посланика и посланика НДХ у Софији, италијанска страна истакла је да незадовољство са бугарске и италијанске стране јењава и да ће Италија учинити евентуално неке мале уступке нарочито око Охрида, но да гранична линија остаје према ранијем споразуму са Немачком. ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 21.

²²¹³ *Zbornik XII/1*, 590–591.

²²¹⁴ *Zbornik XII/1*, 676–677.

директор Битољске области својим расписом од 13. априла 1942. ограничио пресељавање „Бугара“ под италијанском, грчком и српском управом у „предеље Царства“.²²¹⁵ Затим је Министарство унутрашњих послова наредило 16. априла 1942. Скопској и Битољској управи полиције да предузму мере за обустављање усељавања и уједно тражило да примљено становништво упуте назад у своја места. Процес враћања текао је кроз читаву 1942. и 1943. годину. Ипак, процес исељавања из западне Македоније одвијао се и даље као последица неиздржљивог стања и није могао бити прекинут или заустављен.²²¹⁶ У писму Тетовско-гостиварског добротворног братства „Кирил Пејанович“ од 30. марта 1943. председнику владе Богдану Филову, избеглице из овог краја које су се населиле у Софију још 1941. молиле су да се њихово враћање у крајеве под италијанском окупацијом одложи, док год ти крајеви не припадну Бугарској.²²¹⁷

Питање избеглица био је и предмет разговора посланика НДХ у Софији и бугарских званичника. Посланик Владимир Жидовец преносио је речи новинара Васиља Сеизова, веома блиског руководству НДХ, који је позивајући се на оцене његовог рођака говорио да се ситуација у Западној Македонији погоршава. Битољ и Охрид су пуни бугарских избеглица који су побегли од италијанске политике. Италијани су прогањали Бугаре, а фаворизовали Албанце, Турке, као и српске агенте. У свим овим деловима бугарско име је забрањено. Човек рецимо може да се зове „Стојановић“, али не и „Стојанов“. Осим тога, италијански конзул у Скопљу вршио је пропаганду међу Албанцима, Турцима и Србима за присаједињење Скопља Италији.²²¹⁸ Са друге стране, забележено је и да је доста Албанаца бежало са територије коју је окупирао Бугарска у крајеве „Велике Албаније“. Из извештаја директора Битољске области од 5. октобра 1942. сазнаје се да су Албанци често бежали због позивање у радне групе тзв. „трудовете дружине“. Тада је јављено да је августа месеца 24 Албанца побегло.²²¹⁹

Демаркациона линија која је раздвајала „Велику Албанију“ и Бугарску није се током 1941. битније променила. Министарство иностраних послова Бугарске 4. новембра 1941. обавестило је своја дипломатска представништва о демаркационој линији у Југославији и Грчкој. У сектору према Албанији од врха св. Илије линија разграничења ишла је на југозапад, остављајући у бугарској територији села Брезницу и Доморовче, затим излазећи на реку Биничку Мораву и пратећи је до села Доње Кормињане, а затим дуж тока исте реке до села Клокот (18 км источно од Урошевца). Од тог села линија иде до села Стари Качаник у Качаничкој клисури које остаје у Бугарској. Западно од Качаничке клисуре линије је ишла право на запад дуж гребена северно од реке Лепенац и дуж кота 1507–1721–1654–2091 стизала до врха Голем бор (10 км источно од Призрена) који је остајао на албанској територији. Од овог врха линија се спуштала ка југу и југоистоку и преко коте 2012 стизала до Црног врха (кота 2587 – северно од Тетова). Од Црног врха линија је ишла на југ пресецајући Тетовско поље близу села Лешак и Сиричино која су остајала Бугарској. Од села Сиричино линија се спуштала готово право на југ остављајући у Бугарској села Групчин (на прузи Скопље–Тетово), Ларце, Седларево, Ђурђурница, Растеш и Бенче и пресекала Велику реку код села Челопеци (10 км југоисточно од Кичева) које је остајало Бугарској. Од Велике реке, линија је заокретала на југозапад остављајући у Бугарској следећа села: Вранештица, Прострање, Куратица, Ливовиште и излази на Охридско језеро 5 км североисточно од града Охрида. Одатле пратећи обалу Охридског језера линија је стизала до манастира св. Стефан и скретала право на исток, прелазећи 2 км јужно од града Ресена и преко врха Мала Чука излазила на гребен планине Пелистер излазећи до врха 2 км северно од врха Ржана на бившој југословенско-грчкој граници, а одатле је излазила на село Драгош које је остајало у Бугарској.²²²⁰

²²¹⁵ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 5, л. 7.

²²¹⁶ G. Todorovski, „Neke karakteristike...“, 134–135.

²²¹⁷ ЦДА, 264к, оп.1, а.е. 363, л. 1

²²¹⁸ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 166.

²²¹⁹ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 41, л. 70.

²²²⁰ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 100.

3.1.3. Италијанска пропаганда и огорченост Бугара – стални сукоби у првој половини 1942.

Проблем у бугарско-италијанским односима наставио се у 1942. години, иако је италијански посланик у Бугарској нашироко причао да су се односи побољшали.²²²¹ Вести о затегнутим односима између Италије и Југославије стизале су и до представника југословенске владе у избеглиштву. Југословенски посланик у Швајцарској јављао је свом Министарству 10. јануара 1942. да су италијанско-бугарски односи веома затегнути. Италијани су наиме одбили захтев бугарске владе да у западној Македонији која је припала протекторату „Велике Албаније“ отворе Бугарима школе. Италијани су напротив отворили известан број српских школа. Поступак италијанских власти са бугарским држављанима на демаркационој линији такође су били „понижавајући“. Италијани су претресали чак и високе бугарске функционере.²²²²

Негативан став према Италијанима испољили су и градоначленик Скопља Спиро Китинчев и његов заменик Кирил Жерновски у посети Посланству НДХ у Софији 21. фебруара 1942. године. Они су о Италијанима причали са огорчењем наводећи да италијанске власти у крајевима које су окупирани подупиру Србе и гоне Бугаре; не дозвољавају помињање бугарског имена; форсирају термин „Македонци“ и „аутономна Македонија“.²²²³

Сукоб између Италије и Бугарске претио је да ескалира када су се Италијани успротивили немачкој намери да бугарске трупе уђу у Подујевски срез. Тим поводом гроф Ђано је 28. марта 1942. предао ноти немачкој амбасади у Риму у којем је оштро протествовао наглашавајући да би улазак Бугара у овај срез изазвао велику огорченост код албанског становништва која је претила да се претвори у „опасни мали рат“ између Бугара и Албанаца што би ишло у корист устаничким покретима. Италијански министар иностраних послова тражио је да у срезу остану немачке трупе, а ако је то немогуће, да та територија буде предата италијанским трупама.²²²⁴

Потврду лоших односа налазимо и у ставу министра Попова, коме је било „неразумљиво“ да Италијани не схватају ни „стратешке ни психолошке импликације“ запоседања западне Македоније. Попов је био дубоку уверен да би територијални суверенитет над подручјем манастира св. Наум имао непроцењиву психолошку важност за Бугарску. У једном од бројних разговора са Владимиром Жидовцем 4. априла 1942. казао је: „Када би нам Италијани вратили само манастир св. Наума на Охриду за нас би то била огромна ствар, то би била свечаност за читаву Бугарску... али они нису толики психолози да би то могли учинити и разумети“. Италијани нису били спремни изаћи у сусрет бугарским захтевима, те су непрестано износили противаргумент да Бугарска не може инкорпорирати простор на којем живи око 150.000 Албанаца и 80.000 Бугара.²²²⁵

Током априла 1942. преко разних извора из Македоније Посланству НДХ у Софији долазиле су углавном вести о лошем поступању италијанских власти над становништвом западне Македоније које су у Софији сматрале бугарским. Битољски митрополит Филарет говорио је Василу Сеизову да је у Струги убијено „11 Бугара, а међу њима један свештеник“. Извесни апотекар Јанков који је из Кичева морао да побегне у Скопље причао је о врло лошем поступању Италијана према Бугарима у том граду. Професор Генов добијао је сличне вести из

²²²¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 8.

²²²² АЈ, 103–55–262, Јуришић, Bern 10. januar 1942, pov. br. 25.

²²²³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 10. Почетком марта бугарским војницима и свештенству поверљиво је читан циркулар од 4. марта у којој је стајало следеће: „Италијанска пропаганда узима под своју заштиту Србе бегунце из Македоније који се позивају да постану италијански поданици. Разорна делатност српске управе на младеж у Македонији још није потпуно савладана. Неки бивши чланови ВМРО предузели су обилажење по Македонији, но нису извршили никакву делатност. Уверава се да је Иван Михајлов сматрао да је са припајањем Македоније Бугарској македонско питање решено“. ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 14.

²²²⁴ Živko Avramovski, „Treći Reich i 'Velika Albanija' posle kapitulacije Italije (1943–1944), *Radovi*, 9, (1976), 138.

²²²⁵ N. Kisić Kolanović, *Zagreb – Sofija...*, 145. По том питању типична је и изјава Магистратија: „Можда Бугари имају право кад кажу да је у Албанији остало 80.000 Бугара, али је зато у бугарској Македонији остало 200.000 Албанаца“. ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 26.

Ресена одакле су Италијани прогањали Бугаре. Насупрот овим вестима Битољски обласни директор причао је о томе како се Италијани добро понашају над „бугарским становништвом“ у околини Костура. Италијани су у Костуру, ипак, водили другачију политику. Они су покушавали да тамошње становништво које се изјашњавало за Бугаре придобију и супротставе их Грцима.²²²⁶ Слично, потврда лоших односа била је оличена и у раду италијанског посланства у Софији које је издавало италијанске потврде о путовању Србима и Циганима из дела Македоније која је окупирана од стране Италијана што је наилазило на огорчење и противљење надлежних бугарских установа.²²²⁷

У Софији је нарочито лоше одјекнуо говор грофа Ћана у италијанском Сенату 30. маја 1942. године. Посланик НДХ у Софији Владимир Жидовец је забележио да је Ћанова теза о Италији као респектабилној балканској сили, „изазвала велику узбуђеност и незадовољство у Бугарској“. Сви листови који су пренели тај говор били су цензурисани. Само је владина „Зора“ од 31. маја 1942. објавила Ћанов говор. Бугарске политичаре највише је увредила Ћанова „дрска“ изјава да се „Италија данас налази у центру балканског полуострва, да се налази у долини Вардара и у долини Мораве, те да кроз пријатељску Бугарску има пут за свој излаз на Егејско и Црно море“. Водећи кругови бугарске државе реаговали су емотивно на овакав став грофа Ћана. По том питању типична је реакција краља Бориса. Њему је већ дан након Ћановог говора, Бугарско друштво пријатељства из Скопља послало поздравни телеграм. Краљ је искористио прилику, па је у одговору изјавио да Скопље лежи „на нашем легендарном Вардару, дакле на бугарском Вардару“.²²²⁸ У својој оцени нарочито је срчан био генерал Луков који је изјаву Ћана прокоментарисао као „невероватну дрскост“ и да ће реакција на тај говор „бити врло тешка“. Овај говор прокоментарисао је и увек умеренији Богдан Филов који је сматрао да говор Ћана „није некоректан“, иако је у одређеним моментима отишао „мало превише далеко“.²²²⁹ Слична изјава стигла је и од једног италијанског посланика које су пренеле бугарске новине 30. маја 1942. године. У свом говору Италијан је нагласио да је његова земља и „балканска“. Начин на који су бугарске новине цитирале и наглашавале говор италијанског посланика био је и више него јасан. Поред тога, запажено је да су Италијани започели са оснивањем својих конзулата по Тракији и Македонији, без икакве стварне потребе. Број чиновника у конзулатима и средства са којима су располагали јасно је говорио о жељи Италије за даљом инфилтрацијом на Балкану.²²³⁰

Због оваквих негативних ставова бугарског руководства и јавног мњења италијанско Министарство иностраних послова наложио је Масиму Магистратију да смири бугарску владу. Он је настојао да оправда Ћана који је само констатовао чињеницу да је Албанија на Вардару и Морави, а Бугари морају прихватити да су „Албанија и Италија једно те исто, те је сада Италија заиста балканска сила“. Италијански посланик је почетком јуна 1942. подсетио бугарску страну да превласт Италије на Балкану није препрека бугарским циљевима у региону. Уосталом, Италија је Бугарској признала излаз на Егејско море.²²³¹ Италијан је поводом смиривања ситуације поделио разна одликовања бугарским јавним радницима.²²³² Слично су и са бугарске стране учињени кораци да се односи између две државе смире. Бугарски краљ одликовао је италијанске певаче који су средином 1942. боравили у Бугарској. Италијани су приређивали разне приредбе и гостовања по Бугарској. Покушај да се односи побољшају ишао је и преко додељивања стипендија. Италијани су до средине 1942. укупно дали 45 стипендија бугарским факултетима. Примера ради током 1941, али су само 14 оваквих стипендија.²²³³

²²²⁶ ВА, НДХ, к. 242, ф. 1, д. 34; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 19.

²²²⁷ ВА, НДХ, к. 242, ф. 2, д. 24; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 21.

²²²⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 26; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 27; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 147.

²²²⁹ Занимљиву изјаву дао је и немачки посланик у Софији Бекерле који је рекао да је говор грофа Ћана састављен према „унутрашњим потребама Италије“: „...Ако се у њему (говору) предалеко иде онда је то учињено због тога што је италијанска јавност тако лабилна да клоне код прве препреке или недаће, док обрнуто кад изађе мало сунца порасте тамо највећи оптимизам...“ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 26.

²²³⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 25.

²²³¹ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 147–148.

²²³² ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 28.

²²³³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 27.

Треба напоменути да је италијански посланик гроф Магистрати 19. маја 1942. предао Филову један меморандум у којем је саопштио да је италијанска влада примила предлог Бугарске за отварање места на које би дошао један официр за везу при италијанској команди у Тирани, а са друге стране при бугарској команди у Скопљу дошао би италијански официр за везу. Пуковник Велчев, бугарски официр за везу представио се 8. јула дивизијском генералу Габриелију, начелнику војног кабинета краљевог намесника у Албанији. Посета Магистратија је искоришћена како би га Филлов упознао и са једним извештајем о инцидентима на албанско-бугарској граници и о мерама које треба предузети за елиминисање тензија између ове две земље. У извештају се помиње да су албанске наоружане банде покушавале да пређу демаркациону линију и да је само будност бугарских граничара спречила да они уђу на бугарску територију. У документу је описано девет граничних инцидената покренутих од стране Албанаца у периоду од 9. јануара до 20. априла 1942. године.²²³⁴

Док су Магистрати и бугарски краљ „смиривали“ ситуацију, италијанско посланство званично је предало 5. јуна 1942. протесну ноту бугарском министарству иностраних послова у којој је Италија протествовала ради „неистинитих и тенденциозних вести у Бугарској о Италији, те на крају о приликама у Македонији која се налазила под Италијанима“. Тако се на пример наводило да је вест која се ширила по Софији о убиству 11 „Бугара“ у Струги лажна.²²³⁵ Отприлике у исто време у Скопљу је отворен огранак Италијанског културног института у Бугарској, док су се у области Полог (Тетово, Дебар, Кичево, Галичник) бугарске школе затвориле. Поред учитеља, прогањани су и свештеници, ученици и обични грађани.²²³⁶

Током маја 1942. бугарски генерални конзул у Тирани Иван Сливенски добио је наређење од Богдана Филова да се припреми за обилазак области у којима је „бугарско становништво“ било подвргнуто репресији од стране италијанско-албанске управе.²²³⁷ Бугарски дипломата је известио да су се „бес и страх интензивирали код бугарског становништва“. Ове психолошке факторе вешто је користила страна пропаганда преко програма радио Лондона и радио Москве који су се са интересовањем слушали у Струги, Дебру, Кичеву, Гостивару и Тетову. Пропаганду су усмено ширили и „српски чиновници, свештеници и учитељи, као и комунистички елементи“. Циљ је био да се међу масама створи уверење да је тренутна ситуација привремена и „да ће Енглеска и Америка победити рат и да ће бити обновљена Југославија“. Како наводи исти извор, „српска пропаганда“ је нарочито била јака у Кичеву. „Комунистичка пропаганда“ била је слабија у западној Македонији, због тога што је њена главна локација била Албанија. Са највише средстава располагала је италијанска пропаганда која је радила на аутономној Македонији у саставу италијанске империје. За своје потребе користила је „Србе и комунистичке елементе“ као и Бугаре са „мањом националном свешћу“. Основна директива италијанских власти је била да локално становништво обликује у македонском духу. Италијани су такође уз помоћ финансијских и других средстава успели да организују респектабилну мрежу агената. Успостављени су и месни комитети који су служили за слање телеграма и декларација грофу Ђану и Мусолинију у којима се тражило стварање аутономне Македоније.²²³⁸

Напетост између Италије и Бугарске у Македонији одразила се и на пут јапанског посланика у Бугарској који је током маја и у првој половини јуна боравио у Македонији. Разлози његовог пута били су јавно церемонијални, а у ствари тактички и пропагандни. У посебном политичком извештају од 11. јуна 1942. који је Посланство НДХ у Софији упутило свом Министарству стајало је да је јапански посланик желео да посети Стругу која се налазила под италијанском окупацијом. Међутим, Италијани су као услов да би му издали дозволу

²²³⁴ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 103–104, 107.

²²³⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 23.

²²³⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1067, л. 29. Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 117–118; Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 672.

²²³⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 32, л. 151. Иван Сливенски био је на месту конзула у Тирани до 12. фебруара 1943. када је постављен за конзула у Прагу. На његово место дошао је Панајот Чопов. ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 8.

²²³⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 32, л. 151–155.

тражили да у Стругу пође сам. Он је због тога одустао од пута. Ова ствар је толико разбеснела Италијане да су они затворили границу према Бугарској под изговором да у Бугарској влада тифус. Беснео је и Магистрати. Он је био толико узрујан и љут да га је немачки посланик морао неколико минута смиривати.²²³⁹

Посланство НДХ у Софији забележило је у истом извештају 11. јуна 1942. да је након капитулације Југославије и поделе њене територије нетрпељивост између два савезника у Осовинском табору била на врхунцу, али је после посете Филова и Попова Риму напетост мало спласнула. После тога „остало је само латентно незадовољство“ код Бугара који су се надали да ће се после светског сукоба питања Македоније ипак решити у њихову корист. Почетком 1942. напетост је опет порасла, а као разлози наведени су: рад италијанских конзулата по Бугарској, италијанска пропаганда у Македонији, говор грофа Ђана од краја маја 1942. итд.²²⁴⁰ Бугарска је на италијанско-албанску пропаганду покушавала да одговори све чешћим посетама бугарских министара и других угледних људи Македонији, као и непрекидним чланцима о Македонији у новинама.²²⁴¹ Пропаганда је вршена и преко албанског становништва које је остало да живи у Македонији коју је присајединила Бугарска. Њихове аспирације биле су усмерена према Скопљу. Римокатолички бискуп Чекада причао је 19. јуна у посланству НДХ у Софији да је бугарско-италијански однос иако савезнички, „врло лош“ и да једни другима „не верују“.²²⁴²

У недељном извештају Посланства НДХ у Софији од 18. јула 1942. налазио се опширан извештај о стању у Македонији наглашавајући прикривену пропаганду Италијана који су се крили иза отворене и директне пропаганде Албанаца. Национализација становништва у албанском духу и терор над локалном становништвом били су главни катализатори незадовољства Бугарске: „У Кичеву су Италијани вршили преметачине по кућама, одузимале бугарске књиге и скидали слике бугарске царске породице. Када су се појединци жалили и упозоравали како је цар Борис у сродству са Италијанским царом, одговарали су: 'Vulgaro, non e buono!'. Свуда где год има могућности, отворене су албанске школе... Ствар иде тако далеко да Албанци стављају бугарској деци беле албанске капе, а због сваке изговорене бугарске речи батинају децу. То се догодило у Кичеву, у Преспи, те у селима Падмочани, Царевдвор, Крани Грчари и у многим другима...“²²⁴³

Током јула 1942. Посланство НДХ у Софији је јављао да Италијани, који стоје иза Албанаца, забрањивали су становништву да се називају „Бугари“, али се дозвољавао се назив „Македонци“. Албанци и Италијани насилно су уписивали „бугарску децу“ у албанске школе, иако нису знала језик. Због тога су „бугарска деца“ уписивала школе у Скопљу и Охриду, како би могла добити часове на бугарском језику. То је трајало годину дана, а онда су Италијани забранили било какву посету местима која су се налазила под бугарском окупацијом. „Све јавне службе, чак и оне најмање биле су, током међуратног периода, у рукама Албанаца, Турака, Цинцара и Срба“, писало је Посланство НДХ. Италијани су преко свог конзулата у Битољу вршили „јасну пропаганду против Бугарске“, користећи све антибугарске елементе: Турке, Грке и Цинцаре.²²⁴⁴ Ипак, њихови најбољи експоненти били су Албанци којих је само у Битољској области средином 1942. било, према проценама директора ове области, 8.757, односно око 3,5% од укупног броја становника области. Поред њих, бугарске власти бринула је и неколицина људи који су били везани за италијански конзулат у Битољу, а који су рођени у Југославији. Преко ових људи италијански конзулат развио је живу делатност сакупљајући податке за италијанску владу.²²⁴⁵

Посланство НДХ у Софији дошло је и до података да су Италијани подупирали комунистичку делатност у Македонији како би уздрмали бугарску власт. Податке је приложио Методије Ночев, начелник из Прилепа, који је окарактерисан као „добар бугарски

²²³⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 26.

²²⁴⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 26.

²²⁴¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 27.

²²⁴² *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 523.

²²⁴³ Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 560–561.

²²⁴⁴ Исто, 560–561.

²²⁴⁵ Видети: ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 39, л. 60–64; ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 33, л. 115.

националиста“. Он је навео да се седам комуниста из Прилепа склонило у Дебар који је био под италијанском окупацијом. У Дебру су ти комунисти уживали заштиту власти. Даље је Ночев причао да су у делу Македоније која је била под италијанском окупацијом српски учитељи и даље радили, српски натписи били су нетакнути, док су бугарски били забрањени. Локално становништво се могло изјаснити као Срби, али не и као Бугари.²²⁴⁶ Духове у Бугарској узнемирио је и чланак из италијанских новина „Ђиронале Д’Италија“ („Gironale d’Italia“) који је бугарска „Зорја“ пренела 12. јула 1942. године. У чланку се говорило како је пансловенска идеја под покровитељством Русије увек била против Италије и Европе. У чланку се причало и о расној надмоћи и коначном решењу словенског питања. Бугарска јавност врло је неповољно коментарисала ово писање италијанског листа видећи у њему потврду италијанских империјалистичких тежњи на Балкану.²²⁴⁷

Посланик НДХ у Софији Жидовец послао је „посебан политички извештај“ Анти Павелићу о стању у Македонији 27. јула 1942. године. Пошто је у другој половини јула био на пропутовању по Македонији његова запажања су доста веродостојна, али и опширна. Свуда где је био могао је чути огорчене примедбе на рачун Италијана и то како од обичног света тако и од интелигенције, чиновника и војске: „...Обласни равнатељи Рајев и Козаров говорили су с огорчењем о поступку Талијана, а Козаров је додао како то може бити само привремено док ће се послје рата Талијане морати извести из заузетих бугарских земаља било милом било силом! Генерал Пенев (који је 10. травња био у Загребу) рекао ми је да не постоји граница спрам Албаније односно Италије, јер ово што је данас то Бугари не могу признати за границу него сматрају само демаркационом линијом. Посвуда се по Македонији виђају бјегунци из крајева заузетих по Италији и то како из Дебра, Кичева, Струге итд, тако и из грчке Македоније, као Костура, Лерина итд. Ја сам на своје очи видио те бјегунце и разговарао с њима. Они говоре о неодрживом стању под Талијанима и Албанцима, о томе како им отимају храну, како се не даје храна родитељима оне дјеце која неће похађати албанске или спрске школе, о томе како Талијани муче људе итд итд...Са друге стране и даље се подржава непријатељска промицба о томе како ће се тобоже Македонија придружити Италији односно Албанији или како ће се основати аутономна Македонија...“²²⁴⁸

Посланик НДХ у Софији писао је у свом извештају од 26. августа Анти Павелићу о утисцима које је понео са разговора са италијанским послаником у Софији Масимом Магистратијем који се десио дан раније. У разговору доминирало је питање италијанско–бугарског односа у Македонији и промене демаркационе линије: „Талијанско-бугарски однос толико је покварен у ово послједњих годину и пол дана, те се он неће моћи побољшати чак нити ако дође до промјене граничне линије о којој говори Магистрати. Нема сумње да ћу у бугарском народу увијек остати неповјерење према Талијанима, које је неповјерење настало лошим искуством у Македонији“.²²⁴⁹ Пола месеца касније, Посланство НДХ у Софији јављало је Министарству иностраних послова 14. септембра 1942. да је однос између Бугарске и Италије и даље био тежак: „...У послједње време десила су се два тешка сукоба кад су са албанског подручја на бугарско провалиле оружане чете Албанаца, међу којима је било и талијанских војника у грађанским одијелима (од којих су неки погинули у борби). Оба сукоба догодила су се негдје испод Шар планине, између Тетова и Скопља и то први 14. августа, а други 8. септембра...“ Како би се ова ствар заташкала и италијанско-бугарски односи приказали у што бољем светлу бугарска краљица отпутовала је тих дана за Рим.²²⁵⁰

²²⁴⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 30. Бугарско-италијански сукоб утицао је и на неке друге етничке групе које живе у Македонији. Турски посланик је 23. јула 1942. посетио председника владе Филова и поставио питање отварања албанских школа у Македонији. Он је сазнао да се Италијани спремају за отварање албанских школа у Скопљу у којем ће привући не само Албанце, већ и македонске Турке. Турски посланик је рекао да је мало вероватно да ће турска деца ићи у албанске школе. Зато је било боље „преусмерити тежње Албанаца“ и отворити турске школе у Македонији. Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 120–121.

²²⁴⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 30.

²²⁴⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 31.

²²⁴⁹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 56.

²²⁵⁰ ВА, НДХ, к. 276, ф. 1, д. 31.

Током лета 1942. идеја о стварању „Велике Албаније“ у коју би ушао и велики део Македоније је напуштена и замењена идејом о стварању аутономне Македоније под италијанским покровитељством, верујући да би могла наћи доста приврженика међу „бугарском“ популацијом. Према извештајима бугарског Штаба војске, италијанско посланство у Београду развило је активно деловање међу Албанцима и „македонским Бугарима“ који живе у Србији ради њиховог повратка у Тетово, Кичево и Стругу и евентуалног плебисцита; заузврат биле су им обећане разне привилегије.²²⁵¹

*

Рудник „Језерина“ који је био предмет спора између Италије и Бугарске током јула 1941. поново је постао актуелан августа 1942. године. Августа месеца италијанске трупе су се из села Севце и Јажинце, у околини Штрпца, помериле на територију окупирану од стране бугарске војске. Ово померање објашњено је од италијанског официра који је боравио у селу Јажинце осигуравањем италијанско-албанске границе сагласно са решењима из Беча. У ствари сврха италијанског наступања била да се рудник „Језерина“ нађе на италијанско-албанској територији. Према речима италијанских официра, 12. августа бугарска војска је ушла у Горње Село, 20 km северно од Тетова по наређењу министарства војног и да је бугарска влада о томе обавестила италијанску. Пошто је наређење дато од стране бугарског Штаба војске, командант 5. армије, одбио је захтеве Италијана и изјавио, да не може повући бугарску војску из Горњег Села. Ове акције су код Мусолинија изазвале љутњу и испрва је хтео да нареди да се стреља сваки бугарски војник који би прешао демаркациону линију. Дуче се разгневио особито због тога што су Бугари имали претензије на територије окупиране од стране италијанске војске, а да нису ни учествовали у борбама 1940–1941. године. Тражена је и брза интервенцију команде Вермахта.²²⁵²

Хитлер је тада наредио да се око решавања овог питања Вермахт повуче, а иницијативу дао немачком Министарству иностраних послова. Да би рашчишћавање овог посла ишло брже Хитлер и Рибентроп су позвали бугарског посланика у Берлину 14. августа 1942., покушавајући да утичу на њега, као на представника државе, на коју су Немци гледали као на мање значајан чинилац од Италије.²²⁵³ У другој половини августа покушало се да се ствари стишају, највише путем разговора између Филова и грофа Магистартија. У међувремену је и фон Рибентроп наредио немачком посланику у Софији Бекерлеу да се не меша у питање рудника „Језерина“ и да Бугари и Италијани треба сами да нађу решење за спорно питање.²²⁵⁴ После низа писмених и усмених интервенција из Берлина и притиска немачке дипломатије, 17. августа је дошло до пристанка влада Италије и Бугарске да овај спор и низ других спорова на демаркационој линији реше споразумно, посредством мешовите комисије која је требало да се формира одмах.²²⁵⁵

Крајем августа 1942. Бугари су се повукли са окупиране зоне, изузев из Горњег Села. Италијани су, међутим, појачали своје трупе ка руднику „Језерина“, допремајући велике количине муниције. На дан 27. августа 1942. начелник Штаба војске генерал Константин Лукаш предао је немачком војном аташеу у Бугарској један извештај у којем се говори да Италија појачава своје одреде у области источно од линије Призрен–Тетово и заузима нове положаје. Седам артиљеријских батерија са тешким наоружањем је такође заузело позиције. Према речима локалних становника ка тој области су се кретале и друге италијанске трупе из правца Албаније. Говорило се да Италијани желе да окупирају Бојановче, које се налазило на бугарској страни. Међу италијанском војском налазило се и доста Албанаца у италијанским

²²⁵¹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 123.

²²⁵² Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 110–111; Видети: И. Димитров, *Българо-италиански...*, 359; D. Лукаћ, *Treći Rajh...Treći deo...*, 359; Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War*, Stanford 1975, 96. Посланство НДХ наводило је у свом недељном извештају од 12. септембра инцидент који се десио 14. августа 1942. када је једна група Албанаца провалила у Македонију под бугарском окупацијом, али су одбијени. Убијено је 25 Албанаца и 2–3 италијанска војника који су били у цивили. Сукоб се догодио испод Шар планине. ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 40; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 41.

²²⁵³ *Dnevnik grofa Ciana*, 349; D. Лукаћ, *Treći Rajh...Treći deo...*, 359.

²²⁵⁴ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 113.

²²⁵⁵ D. Лукаћ, *Treći Rajh...Treći deo...*, 360; M. L. Miller, *n. d.*, 82–83.

униформама. Генерал Лукаш је закључио да је постојала хитна потреба за решавањем ситуације са војног становишта.²²⁵⁶

У преговорима између италијанских и бугарских званичника који су се одвијали од краја августа примећена је већа воља за сређивањем односа. Крајем августа 1942. нађено је решење да се настави експлоатација руде хрома у количини око 400 тона дневно, која је углавном одвожена у Крупове топионице, док је рудник који је обновила и одржавала организација ТОТ и даље била власништво италијанских акционарских друштава. На интервенцију Берлина, Италијани су пристали да до коначне одлуке мешовите комисије, рудник и даље буде под заштитом бугарске војске.²²⁵⁷

Гроф Магистарти је 1. септембра обавестио бугарско министарство иностраних послова да је италијанска влада спремна да се повуче са ката 1516 и 1780. Као главна тачка несугласица наведена је карта разграничења са Бечке конференције која је урађена у малим размерама. Након што су бугарске трупе напустиле Горње Село, могао је поново да се успостави контакт између италијанских и бугарских војних власти и да се карта фиксира на размери 1:100.000 на терену читаве демаркационе линије, а не само на спорној зони.²²⁵⁸

Председник владе Филов био је задовољан што су се тензије смањиле. Ипак, Италијани су поред пражњења Горњег Села тражили и пражњење „суседних ката“. Ситуација се након септембра смирила, али далеко од тога да је била решена. Филов је рекао Магистратију, да се на спорној територији налазила само једна бугарска чета, док су Италијани држали целу дивизију. Италијанска страна покушавала је и касније да докаже да рудник припада њима преко друштава „Entreprise Miniere Hromaseo S. A.“ и „Azienda minerali metallici Italiani“, која су на овом простору функционисала и током међуратног периода. Касније, децембра 1941, појавиле су се и тврдње да се рудник налази на албанској територији према демаркационој линији усвојеној на Бечкој конференцији.²²⁵⁹

3.1.4. Неуспешни покушаји за смиривањем страсти – односи у Македонији до почетка 1943.

Насупрот сталним противречностима којима су односи између Бугарске и Италије били оптерећени током 1941. и 1942. обе земље су покушавале да бар мало усагласе заједничке интересе на територијама које су анектирале од Југославије. Почетком септембра успостављена је телеграфска мрежа између Италије и Бугарске која је ишла преко Македоније и Албаније.²²⁶⁰ Приликом „италијанске недеље“ која је организована у Софији крајем септембра 1942. у биоскопима је приликом приказивања италијанских филмова гледаоцима дељена брошура „Италија две године у рату“ која је веома повољна говорила о италијанским претензијама на Медитерану. Она је представљала кратку хронологију војних акција Италије од Етиопије, па до штампања брошуре.²²⁶¹ Немачки лист „Херман Диенст“ („Hermann Dienst“) у знак подршке зближавању између Бугарске и Италије доносио је 14. октобра текст о италијанско-бугарској културној сарадњи.²²⁶² Повод оваквог писања био је долазак шефа италијанског културног одбора у Софију 11. октобра који је заједно са Богданом Филовим отворио прву седницу бугарско-италијанске комисије за примену уговореног бугарско-италијанског културног споразума.²²⁶³ Дана 15. октобра, свечано је отворен италијански културни институт у Софији.²²⁶⁴ Покушаји побољшања односа могли су да се прате и кроз посету бугарске трговачке делегације

²²⁵⁶ Ž. Avramovski, „Treći Reich i 'Velika Albanija' ...“, 139; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 114–115.

²²⁵⁷ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 360.

²²⁵⁸ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 116.

²²⁵⁹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 108–109, 116–117; D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 359–360.

²²⁶⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 40.

²²⁶¹ ВА, НДХ, к. 251, ф. 4, д. 2.

²²⁶² ВА, НДХ, к. 252, ф. 1. д. 26.

²²⁶³ „Вођа италијанског културног одбора у Софији“, *Понедељак*, 12.10.1942, 2.

²²⁶⁴ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 672.

Риму средином септембра 1942. ради трговачких преговора,²²⁶⁵ као и већ поменути одлазак бугарске краљице у Риму 12. септембра 1942. године.²²⁶⁶

Италијански недељник „Релациони Интернационали“ („Relazioni Internazionali“) објавио је у свом броју од 24. октобра 1942. чланак под насловом „Трансбалкански пут између Јадрана и Дунава“. У чланку је стајало да је читава прича око градње пута отворена приликом посете коју је италијански министар Рикарди (Riccardi) учинио Софији 15. маја 1942. године.²²⁶⁷ Том приликом био је потписан један поверљиви протокол у циљу осигуравања везе између луке Драч и Бар и градова Софија и Русе. Пројекат о путу од Јадрана до Дунава поново је проучаван у другој половини 1942. приликом посете бугарског министра Захаријева Риму. Посета је била завршена потписивањем једне италијанско-бугарске конвенције која је представљала конкретан темељ за спајање алабанске и црногорске обале са Дунавом. Иако је било немогуће правити тачне прогнозе о траси пута, италијански лист био је мишљења да би пут који полази из Драча могао проћи трасом *via Egnatia* којом је већ ишао пут Драч – Елбасан и да се веже са Охридом преко мреже путева у Македонији. Из Охрида је могао да иде на Прилеп, да се пређе Вардар јужно од Велеса и да се преко Штипа дође на бугарску границу у зону Ћустендила. Други пут из Бара вероватно би требао да иде преко Скадра да избије на Дрим и да сиђе у Призрен одакле би кренуо кроз Скопље, Куманово и Ћустендил где би се састао са путем који је ишао из Драча. Из Драча пут би следио тадашњу цесту за Софију и потом за Русе где би се надовезао на румунску железничку мрежу. У том циљу дошло је и до споразума између Румуније и Бугарске о градњи моста преко Дунава.²²⁶⁸

Дана 18. новембра потписан је у Софији договор о реализацији градње пута, односно искоришћавању пута Русе – Софија – Скопље, те од Скопља у два правца преко Србије и Албаније и то једним северним преко Призрена у Бар и другим преко Струге до Драча. Овом приликом основана су два друштва једно италијанско и друго бугарско друштво, а оба друштва давала су чланове у заједнички одбор. Уједно је уговорена и слободна бугарска зона у луци Бар и оснивање посебне италијанске канцеларије за бонификацију која је Бугарима требала да даје разне савете. Са стране Бугарске овај договор потписао је министар Захаријев.²²⁶⁹

*

Жеља за добрим односима потврђена је почетком октобра 1942. када су изабране делегације које су требале да поново поведу преговоре у вези измене демаркационе линије. На челу италијанске делегације био је генерал Лоренцо Далмацо (Lorenzo Dalmazzo) командант 9. италијанске армије, а на челу бугарске генерал Васил Бојдев, командант 5. бугарске армије.²²⁷⁰ У ту сврху, бугарској делегацији требао је да послужи извештај околијског управитеља у Охриду који је послат директору Битољске области 8. септембра 1942. године. У овом извештају дат је број становника и национални састав у охридској и струшкој околији које су се налазиле и под бугарском и под италијанском окупацијом. У рекапитулацији извучено је да је у Струшкој околији живело 20.752 Бугара, 1.863 Влаха и 10.608 Муслимана – укупно 33.223, док је у Охридској околији живело 18.878 Бугара и 119 Албанаца – укупно 18.997 становника.²²⁷¹ Поред овог извештаја, током септембра и почетком октобра 1942. бугарска локална администрација направила је низ статистичких прегледа који су говорили о броју становника и националној припадности у крајевима који су се налазили око Охрида, Преспе, Ресена, Струге, Кичева, Дебра, Гостивара и других места.²²⁷²

²²⁶⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 40.

²²⁶⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 41.

²²⁶⁷ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 28.

²²⁶⁸ АЈ, 103–57–270, „Трансбалкански пут између Јадрана и Дунава“ (без датума); ВА, НДХ, к. 252, ф. 1, д. 24; ВА, НДХ, к. 252, ф. 1, д. 27; ВА, НДХ, к. 253, ф. 1, д. 16.

²²⁶⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 51. Више: И. Димитров, *Българо-италиански...*, 356–357, 358–359.

²²⁷⁰ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 139.

²²⁷¹ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 40, л. 65–69. Видети и извештај управе општине Велгошти (Охрид) од 19. августа 1942. о броју и националној припадности становника у селима општине. ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 38, л. 59.

²²⁷² ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 89, л. 263–264; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 90, л. 265–268; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 91, л. 269–273; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 92, л. 276–279.

Према документацији Обласне дирекције у Битољу, положај „бугарског“ становништва у Охридској области, у оном делу који је припао Албанији, био је релативно подношљив. У извештају од 5. септембра 1942. стајало је да албанска, односно италијанска пропаганда није давала резултате, највише због недостатка локалних Албанаца.²²⁷³ Анализирана је и ситуација у Струги. Према извештају од 16. септембра 1942, околија се састојала од 44 насељена места. У њима је бугарска популација компактна и износила је око 63%, Албанаца, Турака и муслимана било је око 31%, а Влаха 6%. Положај Бугара је био подношљив, али је била потребна помоћ у храни на зиму и за време пролећа. Албанска пропаганда је према извештају била прилично активна, а подршка и помоћ долазили су из Италије. У Струги постоје албанске школе: основне и трговачке. Док су Бугари из овог краја најчешће одлазили на школовање у Охрид, ипак око 300 њих је уписано у албанске школе.²²⁷⁴ У области око Галичника, према извештају директора Битољске области од 5. октобра 1942, бугарско становништво чинило је око 67% (11.103) целокупног становништва (16.571); Помаци (бугарско становништво исламске вероисповести) су били заступљени са 25% (4.079); а Албанци са 8% (1.389). У Дебарском крају Бугари су чинили око 41% (7.994), а Албанци око 40% (7.797), док су Помаци чинили 19% (3.474) од укупног становништва (19.265). У Гостиварској области Бугара и Албанаца било је по 50% (Бугара – 16.488, Албанаца – 16.599). Положај бугарског становништва према извештају, у овим областима, није био добар. Због негостољубивости терена, земљорадња није била развијена, па су већина становништва представљени као „печалбари“. Наведен је и главни разлог емиграције, а то је распрострањеност качачких банди, као и албанских чета које су привржене бившем албанском краљу Ахмеду Зогуу.²²⁷⁵

Ови реферати као и многи други документи требали су да послуже бугарској делегацији у њеном излагању. Дана 19. октобра бугарска делегација је стигла у Тирану. Бугарска делегација заједно је са италијанским представницима у Тирани започела преговоре 21. октобра око демаркационе линије. У Тирану су отпутовали генерал Васил Бојдев и саветник посланства Миљу Минев.²²⁷⁶ Главни проблеми јавили су се око рудника „Језерина“, врха Коњарник (источно од Кичева), врха Вртешла (југозападно од Ресена) итд. На следећем састанку, комисија је постигла договор око демаркационе линије од коте св. Илија до коте 1624 (16 km источно од Дебра) и од Охридског језера, јужно од Охрида до старе југословенско-грчке границе, односно до коте 2334. Одлучено је да се спорна питања размотре на следећем заседању комисије у Скопљу 4. новембра 1942. године.²²⁷⁷ Потписивање постигнутог споразума које је већ било припремљено 25. октобра одложено је у задњи час, иако је договорено формирање једне мешовите Бугарско-италијанске комисије. Италијански генерал Далмацо захтевао је да демаркациона линија има чисто војни карактер и да не прејудицира будућу албанско-бугарску границу.²²⁷⁸

Након завршеног састанка, ситуација на демаркационој линији се није стишала. Дана 28. октобра на демаркационој линији 8 km североисточно од Тетова избио је сукоб између бугарских и италијанских војника. У пушкарању било је неколико мртвих и рањених на обе стране. Појавиле су се и несугласице око демаркационе линије од коте 1624 до Охридског језера. Италијани су нудили планински терен југозападно од Гостивара, али су Бугари тај предлог одбацили, зато што су ти крајеви били насељени искључиво Албанцима. Такође тај уступак би отежао заштиту демаркационе линије на бугарској страни. Италијани су хтели и области источно од Кичева у којој се налазило 16 села, са око 6.000 становника. Бугари су одбили да уступе ову област, која је „претежно била насељена Бугарима“. Италијани су предлагали и да се линија код Охрида помери 10 km напред у бугарску област. Наравно и ово је одбијено од стране Бугара.²²⁷⁹

²²⁷³ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 89, л. 263–264.

²²⁷⁴ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 91, л. 269–273; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 104, л. 331.

²²⁷⁵ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 93, л. 276–279.

²²⁷⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 46; *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 666, 668.

²²⁷⁷ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 141.

²²⁷⁸ *Македонија во меѓународните договори. Том II (1941–1991)*, 64–68; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 141–142.

²²⁷⁹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 142–143.

Због свих ових несугласица, састанак комисије за разграничење је одложен. Преговори су 9. новембра поново настављени у Скопљу. Са италијанске стране учествовали су генерал корпуса Карло Спатоко, дивизијски генерал Ђовани Граси, пуковник Вићенцо Тоски који је уједно заповедник италијанских јединица у Албанији и још два виша официра. Са бугарске стране у преговорима су учествовали командант 5. армије генерал Васил Бојдев, затим др Миљо Миљев, саветник посланства из министра иностраних послова, потпуковник Мински из генералштаба, те капетан Јаначков из седишта армије у Скопљу.²²⁸⁰ Филов и Магистрати изразили су жељу у позитивно окончање ових преговора, с тим што је италијански посланик изјавио да се италијанска влада надала да ће договором добити обресе будуће политичке границе.²²⁸¹ Представници обе земље сусрели су се опет у Скопљу, на састанку који је трајао од 8. до 26. новембра. На састанку су се појавиле исте несугласице, али у оштријој форми. Италијани су нарочито тражили проширења у Кичевском сектору. Бугари су, са друге стране тражили проширења у Охридској области. На састанку је уговорен коначни споразум у вези Кичевског и Брежанског сектора. У Кичевском сектору усвојена је италијанска линија, која је девет села са око 2.700 становника остављала у Албанији, а пет села остављала у Бугарској. Заузврат, Италија се одрекла насеља Големо и Мало Црско у близини Кичева.²²⁸² Преговори су најзад завршени 26. новембра 1942. потписивањем уговора. Демаркациона линија, ипак је на појединим местима испод Шар планине и даље остала неутврђена, па се због тога у скорије време очекивало поновно заседање италијанско-бугарске комисије.²²⁸³

*

Међутим и поред одређене жеље да се односи поправе, у Македонији су стално избијали инциденти и оружани сукоби на демаркационој линији. Посланство НДХ у Софији јављало је Министарству иностраних послова 7. новембра 1942. о „крвавом инциденту“ који се десио на италијанско-бугарској граници у близини Тетова код села Гунчин 30. октобра 1942. године. Бугари су на свом подручју копали земунице, а Италијани су се успротивили и почели пуцати на Бугаре. У сукобу је убијено четири Италијана и неколицина их је рањено, а од Бугара један војник је убијен, а двојица су рањена. Богдан Филов у разговору са послаником НДХ тврдио је да је само један италијански војник погинуо.²²⁸⁴

На овом догађају инциденти нису престали. Дана 6. новембра Албанци су напали „бугарске сељаке“ у селима Селце, Ростуша и Тресонче у околини Дебра, док су још 1. новембра опколили село Лазарпоље, такође у околини Дебра. Албанци су уцењивали народ, па су тражили откупнину од села Селце у износу од 200.000 лева, од Ростуше 80.000 лева, од Тресонче 150.000 лева и од Лазарпоља 200.000 лева. И поред италијанске интервенције, Албанци су наставили да уцењују и походе ова села, па је неколико људи побегло, а неколико су Албанци одвели са собом, док је неколико сељака убијено.²²⁸⁵ Два дана касније 8. новембра 1942, убијен је Димко Стефанов Матов, родом из Струге, „првак бугарске колоније“ у Тирани.²²⁸⁶ Атентат су извршили органи албанске милиције која је била инструисана од Италијана.²²⁸⁷

Овај атентат заострио је односе како између албанских и бугарских званичника, тако и међу становништвом у Македонији. Бугарски председник владе снажно је протествовао код

²²⁸⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 47; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 52. Николај Кочанков наводи да су преговори настављени 8. новембра. Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 143–144. Видети: В. Бойдев, „От јункер до генерал“, *Летописи*, 5/6, 50–51.

²²⁸¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 51.

²²⁸² ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 45, л. 99–102; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 143–145.

²²⁸³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 55; *Македонија во меѓународните договори. Том II (1941–1991)*, 68–71; *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 744.

²²⁸⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 47.

²²⁸⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 49.

²²⁸⁶ Димко Стефанов Матов био је нећак Христа Матова, лидера и теоретичара ВМРО и Милана Матова, једног од лидера антисрпског устанка у Западној Македонији 1913. Михаил Огнянов, *Македонија – преживяна съдба*, Софија 2002, 149.

²²⁸⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 49; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 128.

италијанског посланика по питању албанских иступа и страдања бугарских избеглица. Наглашено је да се такав положај не може толерисати и да албанске акције имају најнеповољнији утицај на односе не само између Бугарске и Албаније него и између Бугарске и Италије. Масимо Магистрати је обећао да ће у Риму инсистирати да се бугарским избеглицама дозволи повратак на своја огњишта. Филов је инсистирао на гаранцијама да ако се избеглице врате неће поново бити предмет протеривања.²²⁸⁸

Према извештају једног од секретара италијанског посланства у Софији, Албанца Атласа Кочија, у Бугарској је било око 220.000, а можда и 250.000 Албанаца, док је са друге стране у Албанији било око 60.000 Бугара. Те тврдње је 10. марта пред послаником НДХ у Софији оспорио већ помињани Методије Ночев, човек од поверења Посланства НДХ, који је рекао да је у Албанији било око 180.000 Бугара, над којима је вршен страشان терор од стране Албанаца и Италијана. Као посебан пример наведено је село Тресонче, где су албанске банде убиле неколико или једног свештеника и још тројицу људи 6. новембра 1942, због чега је скоро целокупно становништво побегло на бугарску територију. Што се тиче тврдње Кочија да у Бугарској има око 220.000 Албанаца, Ночев је навео да је то немогуће и да је та бројка једино могућа ако би се Албанцима додали још Турци, Цинцари, Власи и Срби.²²⁸⁹

Италијанско/албанско – бугарски односи наставили су до краја године да се заоштравају. Један од повода било је писање албанског листа „Томоре“ („Thomore“) почетком децембра 1942. који је доносио један апел „угледних Албанаца“ за сакупљање помоћи оним Албанцима који су морали да побегну из Бугарске због лошег поступања према њима. Према писању овог листа око 3.000 Албанаца је морало да побегне са територије коју су Бугари окупирали. Писање албанског листа изазвало је неповољан утисак у бугарској политичкој јавности. Филов је изјавио да је то „незгодна и несимпатична ствар, те да „има 300 Албанаца бегунаца из Бугарске, док напротив у Бугарској има 10.000 Бугара који су морали избећи из Албаније пред албанским терором“.²²⁹⁰ Средином децембра лош однос појачан је доласком изасланства бугарских бегунаца из Дебра, Гостивара, Тетова и других места под италијанском окупацијом у Софију где је предало представку о насиљима Албанаца на које Италијани мирно гледају. Бугарска влада одобрила је обласном директору у Скопљу пола милиона лева и начелнику Скопља два милиона лева за помоћ овим бегунцима који су се сместили у Скопљу.²²⁹¹

Бугарска влада, односно њено Министарство иностраних послова, имало је при Битољској обласној дирекцији свог представника од друге половине 1942. за одржавање везе са Италијанима и праћење ситуације у Албанији и Македонији под италијанском окупацијом. Управо се у извештају овог представника Драгурина Димитрова од 17. децембра 1942. који је послат председнику бугарске владе помиње терор који се спроводио у Македонији под италијанском окупацијом. У извештају се каже да је терор био нарочито изражен у Струшком, Галичком и Кичевском срезу. Као последица терора појављивало се све више избеглица, па је тако, како се наводи у извештају, у периоду од 20. новембра до 15. децембра 1942. регистровано 300 нових бегунаца. Терор је вршен од албанских банди – качака и албанске полиције и администрације, а под прећутаном сагласношћу италијанских војно-полицијских власти.²²⁹²

У првој половини новембра у Народном собрању могли су се чути запаљиви говори посланика уперени ка уједињењу Македоније у оквирима Бугарске. Александар Радулов, бивши министар у влади Стамболијског, одржао је говор у коме је рекао да се не сме чекати него да се „западна и јужна Македонија имају одмах припојити Бугарској“. Потпредседник

²²⁸⁸ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 129.

²²⁸⁹ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 11; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 61, л. 188–189; *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 240.

²²⁹⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 57; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 47, л. 89–90.

²²⁹¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 58. О насиљима Албанаца током 1941. и 1942. видети: *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 272–279.

²²⁹² *Зборник VII/2*, 322–324. Видети: Б. Митровски, „Битола и Битолско...“, 686–688. Видети и извештај Димитрова од 21. фебруара 1943. председнику владе и министрима иностраних и унутрашњих послова. ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 146, л. 240–247. Исти садржај као и извештај Димитрова од 17. децембра 1942. имао је и извештај директора Битољске области бугарском председнику владе који је послат истог дана. ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 43, л. 73–75.

Собрања Пешев рекао је да Бугарска никако не може очекивати „да ће своје максималне народне захтеве осигуравати пасивним држањем у рату“.²²⁹³ Касније 26. децембра 1942. Александар Цанков је одржао запаљив говор о уједињењу целокупне Бугарске; оштрице је била уперена против Италије: „Бугарска ће узети оно што је у повести било бугарско и што ће и у будућности бити. Бугарска ће узети Тракију, Македонију и Добруцу, а ако буде потребно Бугарска ће за остварење овог народног идеала водити нови рат (подвучено у оригиналу – Б. Т.)“.²²⁹⁴ Он је у разговору са послаником НДХ 31. децембра 1942 казао да ће се „италијанска политика пре или касније сукобити са бугарском“. Антииталијанске изјаве давао је и министар трговине Захаријев. Крајем децембра 1942. он је казао посланику НДХ Владимиру Жидовцу да ће „Бугарска, ако буде потребно истерати Италијане са Балкана, те да је уверен да ће на крају рата, доћи до коначно сукоба између Немачке и Италије“. У говору у Народном собрању 26. децембра 1942, Александар Цанков је такође, неформално, запретио ратом Италији. Жидовец је став Цанков, али и других политичара који су слично мислили тумачио као инструктиван за Хрвате и да даје „градиво за смернице хрватске политике“.²²⁹⁵

Ради решавања проблема око албанског терора који је захватио западне делове Македоније, са италијанске и бугарске стране организоване су делегације, које су се састале 22. децембра на подручју Битољ – Дебар, о чему је извештавао поменути Димитров 24. децембра 1942. године. Са бугарске стране били су присутни Димитров и пуковник Маринов, комадант Битољске дивизијске области; са италијанске стране били су присутни генерал Арналдо Аци, комадант дивизије „Фиренца“, са седиштем у Дебру, пуковник Фихтер, комадант 122. фирентинског пука са гарнизонам у Струги и капетан Кроста, начелник обавештајне службе при штабу дивизије „Фиренца“. Генерал Аци, иако се на овом положају налазио тек мање од месец дана (дошао са афричког фронта) процењивао је да је ситуација добра и да је већ о томе известио своју команду. Генерал Аци је саопштио да су у акцији гушења качака већ организоване и ступиле у акцију албанске контрачете уз сарадњу команданта дивизије „Арецо“ у Корчи и да је локалном становништву раздвојено оружје за одбрану. У преговорима генерал Аци је по питању локалног становништва, како преноси у извештају Димитров, заузео следећи став: „... Треба истаћи да је у току разговора, који су се водили, генерал Аци, као и његови сарадници, избегавао да наше (бугарске – Б. Т.) сународнике с оне стране демаркационе линије назове Бугарима, него их је називао ’Македонци’ или ’који се праве Бугарима““. Колико је ситуација била озбиљна говорила је и следећа чињеница: „... командант жандармерије у Струшком срезу, капетан Лизети, замолио команданта 55. пешадиског пука, са гарнизонам у Охриду, да његовој породици пружи склониште у случају потребе...“²²⁹⁶ Поред разговора који су вођени по овом питању, покренуто је и низ других тема. Такође је начелник обавештајне службе капетан Кроста изнео мишљење да Британци преко Грчке жели да обнови своју мрежу у Албанији и да се слични покушаји чине преко Косова. У овој борби италијанска контраобавештајна служба наилазила је на велике тешкоће.²²⁹⁷

3.1.5. Бугарско-италијански односи у позадини капитулације Италије

Почетак следеће 1943. обележили су стари проблеми који и даље нису могли да се реше, док су се нови инциденти и пропагандни притисци стално гомилали. Италијани су прво издејствовали да се бугарски генерални конзул у Тирани, Иван Сливенски смени. У притиску се нарочито истакао гроф Магистрати који је код Филова успео да издејствује да Сливенски буде смењен.²²⁹⁸ Притисак на Бугарску био је оличен и у отварању Италијанске канцеларије за

²²⁹³ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 49.

²²⁹⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 59. Видети: Г. Тодоровски, „Нека питања...“, 26.

²²⁹⁵ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 146.

²²⁹⁶ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 44, л. 78; *Зборник VII/2*, 325–327.

²²⁹⁷ *Зборник VII/2*, 327.

²²⁹⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 8; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 131.

пропаганду у Софији 13. фебруара 1943. под званичним називом „Италијанска служба за обавештење новина“. Водио ју је Никола Николов, бивши дописник владиних новина из Рима и брат директора листа „Вечер“ Антонија Николова. Ова канцеларија стајала је директно под Италијанским посланством у Софији.²²⁹⁹

Почетком марта 1943. један тежак инцидент десио се између Италије и Бугарске. Пет или шест бугарских војника дезертера (људи из „нових крајева“ у Македонији и Тракији) побегли су на италијанско-албанско подручје. Италијани су их примили, али су их убрзо претворили у заробљенике и везане их водили по албанским и италијанским градовима, па и у Риму. Бугарска јавност због тога је била јако огорчена сматрајући да су Италијани хтели на тај начин да покажу како су Бугари лоши војници. Бугарска влада није предузела никакве службене кораке. Гроф Магистрати познајући врло добро бугарско-италијанске односе и њихову затегнутост одмах је након овог случаја у Рим послао телеграм у којем је молио да се овакви случајеви више не понављају.²³⁰⁰

У првој половини марта поново су поведени преговори око демаркационе линије у Македонији. Треће заседање комисије, након Тиране и Скопља, одиграло се од 11. до 30. марта 1943. у Тирани где су боравили генерал Бојдев и шеф протокола Каранђулов који је са Италијанима водио преговоре ради проширења права рибарења за бугарске рибаре на Охридску језеру, односно да се коначно заврши разграничење, укључујући и линију преко Охридског језера. Преговори су, као и увек, наилазили на доста потешкоћа.²³⁰¹ Међутим, бугарска штампа од 4. априла по први пут је доносила чланке о новој демаркационој линији која је успостављена договором 29. марта, пишући о бугарско-италијанском пријатељству.²³⁰² У том својству је и генерал Иван Маринов посетио команданта италијанске дивизије „Арецо“ 13. априла 1943. године када је поново причано о исправци границе код Охрида.²³⁰³ После скоро 20 дана преговора, они су завршени 30. марта 1943. коначним уступањем села Пештани које је обећано Бугарској још приликом посете Филова и Попова Риму 1941. године. Главни проблем избио је око поделе Охридског језера; и једна и друга страна тражиле су да граница иде обалом језера. Нарочито је на томе инсистирала Италија, али је на крају нађено решења да граница иде половином језера. Притом је Бугарској припало 18 km обале (пре преговора имала је 4 km), односно Бугарска је добила излаз на језеро оивичен линијама које су пратиле копнену демаркациону линију и долазиле до средине језера. Преговори су повољно решени и по питању рибарења у језеру (право риболова, бугарска страна је имала само у својим водама), манастира, подели чамаца и малог бродовља итд. Бугари су за узврат учинили мање уступке на другим местима демаркационе линије, нарочито на северу (13 села код Качаника).²³⁰⁴ Албанији је остајало право коришћења воде целог Охридског језера за стварање и коришћење хидроелектричних објеката. Разграничење је требало да се спроведе 15. јуна 1943. године.²³⁰⁵

Међутим, до свечане предаје села Пештани није дошло. Наиме, Италијани су у селу организовали једно изасланство које је отишло у Тирану и тражило да ово село заједно са још 15 мањих припадне Албанији, односно Италији. Оваква пат позиција остала је на снази до даљњег.²³⁰⁶ Читава ситуација око предаје овог села се отегла. Тек је 15. јула 1943. бугарска

²²⁹⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 8.

²³⁰⁰ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 11.

²³⁰¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 13; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 145.

²³⁰² ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 15; И. Димитров, *Българо-италиански...*, 360.

²³⁰³ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 1, л. 48.

²³⁰⁴ Обласни школски инспектор у Битољу јављао је Борису Јоцову, министру просвете 4. маја 1943. да су Албанци већ ушли у 8–9 села (Челопек, Орланци, Св. Врач, Речани, Козичино, Дупљани, Петевец, Крушица, можда Миокази) На тој територији је остало да живи 5.000 „Бугара“. У бугарској документацији је наведено да је услед албанског терора 2.500 напустило домове. Помињу се још и села Рабетино (Рабежин), Светораче и Подусел која су остала на албанској територији. ЦДА, ф. 264к, оп. 1, а.е. 349, л. 26; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 149.

²³⁰⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 16; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 22; Е. Barker, *Macedonia...*, 78–79; Код Слободана Милошевића стоји да је споразум потписан 29. марта 1943. S. Milošević, „Okupatorska podela Jugoslavije“, 138. Видети: Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 146–147.

²³⁰⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 23.

војска на челу са генералом Бојдевим ушла у село Пештани и у околна села, док је бугарска предала 13 села у околини Качаника која су припала Италији, односно Албанији. Сељаци из Пештана послали су телеграм у Софији у коме су тражили да се њихово село преименује у Бојдево у част генерала Бојдева. Филов, пак, није био задовољан новом демаркационом линијом наводећи да су многи поседи мештана из Пештана остали у италијанској/алабанској окупационој зони.²³⁰⁷ Споразум су потписали командант италијанске војске у Албанији генерал Ренцо Далмацо (Renzo Dalmazzo) и командант бугарске 5. армије Васил Бојдев.²³⁰⁸

Међутим, преговори око демаркационе линије нису смањили инциденте, него су их, колико се може закључити из доступне грађе, само још више повећали. Током априла 1943. у Софију су дошли, као посебно изасланство, архитекта Огњанов, који је представник Одбора за избеглице из крајева припалих „Великој Албанији“, односно Италији; затим Борис Бунев, представник Тетовско-гостиварског братства; као и обласни директор Скопске области Димитар Рајев. Том приликом они су поднели бугарској влади извештај из којег је следило да је након успостављања демаркационе линије још више повећан терор Албанаца и Италијана, јер се Албанци више нису бојали „да би бугарска војска могла прећи границу и интервенисати“. Наводно је у Македонији под бугарском окупацијом до тада већ смештено 12.000 бегунаца из италијанско-албанских крајева. Изасланство и бугарска влада нису донели заједничке закључке. Док је изасланство кривило искључиво Италијане, бугарска влада заузела је став да Италијани желе да смире ствари, али да не могу да се носе са албанским екстремизмом.²³⁰⁹

Велико огорчење бугарске јавности изазвало је убиство Јордана Кузманова (наводи се и као Јордан Кузев Петров) који је 3. јула 1943. у Тетову на најбруталнији начин убијен са све породицом (жена, ћерка, два сина). Само два дана пре овог инцидента у Тетову је био италијански вицегувернер који је на италијанском језику одржао говор о „Великој Албанији“. Пре његовог доласка ухапшено је у Тетову и у Струги доста локалног становништва.²³¹⁰ Тим поводом бугарски официр за везу у Тирану записао је да су сва средства и начини за побољшање живота Бугара под албанском (италијанском) влашћу на основу међусобног споразума искључена.²³¹¹ Овај случај изазвао је огорчење међу бугарским становништвом, а огорчење је повећала околност што је 6. јула из Тетова покушао да побегне други „угледни Бугарин“ Драган Гранчаров, али је он на граници ухваћен од стране Италијана који су га предали Албанцима. Он је одмах спроведен у Тирану.²³¹² Такође, у ноћи од 11. на 12. јул 1942. у селу Жупа Селце крај Дебра Албанци су убили свештеника Ивана Кипрева Славковског.²³¹³

У првој половини 1943. Италија, Мађарска и Бугарска покушавале су да заузму што бољи положај у осовинском табору који је полако пуцао. Требало је сачувати некако постојеће позиције, али истовремено окренути компас ка Савезницима. Краљ Борис, након посете Хитлеру крајем марта 1943. није довољно обраћао пажње на рад италијанске дипломатије. Њега је у том тренутку преокупирао огроман притисак Немачке. У Рим је пак тих дана допутовао мађарски председник владе. Мађарска је била забринута због даљег немачког притиска, па је покушала да искористи традиционално италијанско-мађарско партнерство. Председник владе Миклош Калај је покушао у Риму, како би се ослободио немачког притиска да игра на карту италијанско-немачких разлика. Рим је већ и онако био забринут због бугарских покушаја да истисне италијански утицај из Југославије и Грчке, односно у целости гледано са Балкана. Због тога је и Италија хтела да створи једну врсту противтеже уз помоћ Мађарске. Вест да председник колаборационистичке српске владе Милан Недић постаје забринут због поступака бугарских јединица у Србији, дочекане су позитивно у Риму и Будимпешти због тога што су биле уперене против Бугарске.²³¹⁴

²³⁰⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 407. Упоредити: V. Strugar, *n. d.*, 253.

²³⁰⁸ V. Strugar, *n. d.*, 253.

²³⁰⁹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 299.

²³¹⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 26.

²³¹¹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 138.

²³¹² ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 26.

²³¹³ *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 415.

²³¹⁴ АЈ, 103–174–609, „Pregled engleske štampe“, 7. april 1943.

Нови курс у спољној политици који је заузимала Италија био је осликан и у промени посланика у Софији. Уместо грофа Масима Магистратија дошао је крајем јуна 1943. Франческо Мамели, до тада италијански дипломатски представник у Београду, који је примљен у свечану аудијенцију код бугарског краља 6. јула 1943. године.²³¹⁵ У његовим јавним разговорима било је приметно да уопште није говорио о фашизму, него о италијанској династији и о Италији „као камену темељцу Европе“. Његова жена, пореклом Енглескиња, отворено је причала „како нема другог спаса за Европу него у томе да се приклони Енглеској“.²³¹⁶

Тај нови курс који је Италија кренула да заузима од половине 1943, због заузимања јужне Италије од стране Западних савезника, био је јасан свима, па и бугарским владајућим круговима који више нису веровали у даље италијанске ратне напоре. Богдан Филов је у јулу 1943. већ изградио став да Италија излази из рата. У разговору који је бугарски председник владе водио са послаником НДХ 30. јула 1943. дошло се до закључка да би капитулацијом Италије Немачка, Бугарска, а посебно НДХ имале користи.²³¹⁷ Мусолини је уклоњен са власти 25. јула 1943. године. Иако је нова влада Пјетра Бадоља прогласила наставак рата, бугарски посланик у Италији Дечко Карацов, који је преко јапанске тајне службе у Берлину успео да дође до додатних података, је обавестио бугарско министарство иностраних послова да је промена имала за циљ да уклони препреке које би спречиле остваривање контакта са противником и издејствовала најбоље услове за Италију код Савезника.²³¹⁸

Дешавања у Италији снажно су утицала на политичка превирања у Бугарској које је посланство НДХ у Софији са пажњом пратило. Посланик Жидовец обавестио је о томе Павелића 31. јула 1943. нагласивши да је жеља за миром у Бугарској све већа и да антинемачка политика има све више присталица. Ипак, био је мишљења да оваква политика неће заживети у Бугарској: „...Читава Бугарска све више живи у нади и у увјерењу да ће нови догађаји коначно довести до тога да ће између Њемачке, Русије и Јапана доћи до сарадње...“²³¹⁹

Промене у Италији, оставиле су снажан утисак и у Албанији. Албанци су били изузетно резервисани и уплашени да ће након повлачења италијанских трупа у Албанију ући немачке или бугарске трупе. Ситуација се заоштравала. Комунистичке и националне групе, приврженици Ахмеда Зогуа, као и неке разбојничке банде се групишу и своја дејства усмеравају ка Тирани. Центар њиховог окупљања постаје град Кроја. У овом граду у централној Албанији, поменуте групе заседају и планирају образовање албанске привремене владе, која је требала да прогласи независност земље и поведе борбу против Италијана. Као одговор на ова груписања, Италија је ојачала гарнизоне и довела нове трупе у Тирану.²³²⁰ Указом краљевог намесника од 5. августа 1943. цела територија краљевине Албаније је проглашена за оперативну зону. Дана 9. августа, бугарски Штаб војске информисао је Министарство иностраних послова, да се положај „бугарског становништва“ око Преспе погоршао. Албанска влада регрутовала је младиће између 21 и 23 године. Не желећи да служе у албанској војсци 22 „Бугара“ је побегло у Ресен.²³²¹

Реакција на очекиване промене на Балкану стигла је и од стране НОП. Извештај позадинске обавештајне службе НОП у Македонији за период од 14. августа до 14. октобра

²³¹⁵ „Посланик Мамели премештен из Београда у Софију“, *Ново време*, 16.6.1941, 2; „Нови италијански посланик код Њ. В. краља Боирса“, *Ново време*, 8.7.1943, 1. Посланство НДХ у Софији било је традиционално сумњичаво према Италијанима, али је Мамели окарактерисан као англофил и као пријатељ Срба, па чак и као особа која је подржавала везе са генералом Михаиловићем. Што се тиче Магистратија, који је премештен у Швајцарску, Посланство НДХ било је мишљења да је тај потез директно повезан са стањем у Италији пошто је доскорашњи италијански посланик био у родбинским везама са Мусолинијем и то преко Ћана. *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 556–557.

²³¹⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 25; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 26; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 153.

²³¹⁷ ВА, НДХ, к. 275, ф. 2, д. 19.

²³¹⁸ ВА, НДХ, к. 275, ф. 2, д. 19; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 412; Видети: „Бугарска штампа поводом Мусолинијевог рођендана“, *Ново време*, 31.7.1943, 2.

²³¹⁹ ВА, НДХ, к. 275, ф. 2, д. 19.

²³²⁰ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 151, 153.

²³²¹ ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 57, л. 170–172; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 153–154.

доносио је корисне информације о стању у јужним деловима Југославије у време капитулације Италије. Средином августа примећено је код водећих људи у администрацији бугарског окупационог система да су спремни за проширење окупационе зоне на западне крајеве Македоније. Јављано је и да је бугарски 51. пук у Скопљу добио наређење да буде спреман за прелазак границе и окупацију албанског дела Македоније. Говорило се и о Ивану Михајлову који је свом поверенику издао одређене инструкције да угледне Македонце србофиле представи код Гестапоа као комунисте како би се Гестапо обрачунао са њима. Овде је важнија била реченица коју је повереник Михајлова рекао о тренутном стању у Осовинском табору: „...Стање је озбиљно, али још није за панику. Уосталом, ми имамо иза нас отворена враташца...“²³²²

У вези уласка бугарских трупа у западне делове Македоније записано је и следеће: „... У бугарској влади постоје несугласице по питању Албаније. Филов, Габровски, Захаријев и Загоров су за то да бугарске трупе, на Хитлеров захтев, окупирају одмах целу Албанију, а да у албанској Македонији заведу само цивилну власт. Други су против тога и не желе да се обавезују Немачкој; задовољили би се само албанском Македонијом уз мање обавезе. Исте групе постоје и у самом генералштабу. Умеренији би хтели да са Албанијом задрже добре односе, како би у њој сутра имали савезника код обрачунавања са Србијом и Грчком. Бугарске војне власти треба да преузму обезбеђење свих рудника у Македонији...“ Већ у првој половини септембра дошло је до мањих заокрета поводом овог питања: „...Улазак бугарских трупа у Албанију за сада је апсолутно искључен. Нарочито се супротстављају војне власти. А како су ослабили Италија и Осовина, све су већи империјалистички апетити код једног дела војних власти...“²³²³

Промене које су се очекивале капитулацијом Италије осећале су се и код локалног становништва. Обавештајна служба НОП оставила је записано: „...Увече, када је било замрачење, било је написано неколико парола: ’Живео краљ’, ’Живела Југославија’; једна је нађена код школе ’Његош’, а друга код парка. Полиција се веома интересује за то и намерава да интернира неке Србе. Контрачетници из Драчева ужасно малтретирају турско и албанско становништво. У Горноколичанској општини долазе им у помоћ, гоне из куће мушкарце, силују им жене, одузимају и маст и шећер, пасу им њиве...“²³²⁴

Превиђајући неминовну капитулацију Италије, истовремено страхујући од савезничког искрцавања на Балканском полуострву који би лако могли да остваре примат напредујући кроз италијанске окупационе зоне, Немачка је током лета, након пада Мусолинија, израдила план под називом „Аксе“ („Aschse“), односно „Осовина“ који је предвиђао разоружавање италијанске војске и заузимање њених окупационих зона од стране војски земаља из осовинског табора. У том циљу, Немци су већ крајем јула 1943. почели да концентришу своје трупе на демаркационој линији према Албанији, Србији и Македонији, због очекиваног изласка Италије из рата. Планови како и на који начин треба извршити ову операцију разрађивани су у бројним сусретима између немачких и бугарских војних и политичких лидера који су се десили током лета 1943 године. Иако је смрт краља Бориса 28. августа 1943. донекле пореметила планове, правовремена и жуптра интервенција Трећег рајха у Бугарској оставила је ову земљу и даље чврсто везану за Осовински табор. Због овако сложене ситуације у централном делу Балканског полуострва, немачке трупе почеле су већ средином августа да се фокусирају на бугарско-албанску демаркациону линију. Трупе су распоређене у Куманово, Скопље, Прилеп, Битољ и Охрид. У исто време, Абвер који је имао контакт са албанским лидерима, позивао их је да смире стање у земљи уз обећање да ће се сва питања повољно решити за Албанију.²³²⁵

Према извештају обласног директора у Битољу од августа 1943. у селима Преспанског, Струшког и Охридског краја практично није било италијанских трупа. У Ресанском и

²³²² Зборник VII/2, 136–137.

²³²³ Исто, 137.

²³²⁴ Исто, 138.

²³²⁵ Б. Филов, *н. д.*, 599; И. Димитров, *Българо-италиански...*, 364; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 154–155; ; Г. Тодоровски, *Западна Македонија за време на окупацијата...*, 210–212.

Преспанском срезу Италијани су 8. августа наредили Албанцима да предају оружје. Овакво стање изазвало је раст албанских злочина над локалним становништвом. Према бугарским изворима ова околност омогућавала је „нелегалним четама“ да делују неометано. Под изговором да ће водити борбу за ослобађање Македоније вршили су мобилизацију над локалним младићима. У закључку је стајало да ситуација постаје узнемирујућа, како у Албанији, тако и на југословенским територијама које су прикључене Албанији.²³²⁶

У чињењу злочина нису заостајали ни Италијани, у повлачењу јединица 2. септембра 1943. бугарску генерални конзулат је саопштавао из Тиране да је „чисто бугарско село Гломбочане на Преспанском језеру од 52 куће и са око 500 душа“ спаљено од стране италијанских трупа. Поред тога село је опљачкано. Према извештају генералног конзулата у Тирани, италијанске трупе извршиле су паљење и села: Никифорово и Леуново. Целу „Велику Албанију“ је обухватило узбуђење. Најнесигурније је било у областима Дебра, Галичника, Гостивара, Кичева и Тетова где се крећу огромни одреди, као што је био одред Цен Елеса са око 600 људи. Између Дебра и Тетова је прекинута веза. Власти су биле немоћне. Комунистички и остали одреди су се несметано кретали и узнемиравали локално становништво („бугарско становништво“). „Албанска власт није постојала, а италијанска је проблематична“, закључивао је на крају бугарски дипломатски представник.²³²⁷ У следећем извештају бугарски генерални конзул напомињао је да побуњеници дејствују у зонама око Драча, Тиране, Бурела, Пишкопеје и Дебра и да су привидно спокојство, ред и власт постојали само у градовима и околним селима. У селима која су даље у унутрашњости „царује безвлашће и терор“. Таква ситуација је владала у „Великој Албанији“, која је била „пред устанком“ због догађаја у Италији и на Медитерану.²³²⁸

Након капитулације 8. септембра 1943, италијанском гарнизону у Скопљу, који се прикључио новоформираној фашистичкој влади Мусолинија, дозвољено је да носи оружје. Ипак италијанским поданицима дат је тродневни рок, у току кога су морали да напусте Бугарску.²³²⁹ Истовремено, бугарске трупе су окупирале јужне делове око Охридског језера, док су немачке трупе ушле у Гостивар и Кичево и успоставиле своју војну и цивилну власт на територији читаве „Велике Албаније“, док је Албанија проглашена за „независну“. Једино што је Бугарска искористила после капитулације Италије јесте што је припојила око 20 села у околини Преспанског језера и што је почетком децембра заузела манастир св. Наум и још око 2 km албанске територије.²³³⁰

Даљи односи у Македонији сводили су се на бугарско-немачке односе, а Бугарска је ускоро признала нову Мусолинијеву владу, задржавши дипломатске односе са легитимном италијанском владом Пјетра Бадолја. Дана 25. септембра немачки посланик у Бугарској је тамошњем Министарству иностраних послова предао саопштење из Немачке. У њему је стајало да ће новообразована фашистичко републиканска влада Мусолинија Италијанске Социјалне Републике (Република Сало) 27. септембра имати прво заседање. Фирер је у писму Мусолинију признао нову владу, а за њим су то урадиле и марионетске државе НДХ и Словачка. Мусолини је замолио немачку владу да о новим догађајима обавести бугарску владу и да је замоли за признавање нове владе. Дана 27. септембра бугарска влада признала је Мусолинијеву владу.²³³¹ За посланика је назначен Карло Умилта који је предао акредитиве 17. јануара 1944. године.²³³²

Након пада фашистичке Италије, италијански посланик Франческо Мамели и чланови посланства остали су у Софији и слободно се кретали, али се чланство по питању подржавања влада Пјетра Бадолја, односно италијанског краља и владе Бенита Мусолинија поделило.

²³²⁶ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 157. Упоредити: *Зборник VII/2*, 328–332.

²³²⁷ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 159–160. Видети: *Зборник VII/2*, 54–58.

²³²⁸ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 160.

²³²⁹ *Зборник VII/2*, 141.

²³³⁰ Е. Barker, *Macedonia...*, 78–79; S. Milošević, „Окупаторска подела Југославије...“, 141.

²³³¹ Н. Кочанков Николай, *От надежда към покруса...*, 171.

²³³² „Италијански посланик у Софији предао своје акредитивно писмо“, *Ново време*, 19.1.1944, 1.

Франческо Мамели је стао на страну Бадолџа, док су конзул и аташе за штампу стали на страну Мусолинија. Крај 1943. обележио је жесток сукоб ове две фракције. Почетком 1944. под немачким притиском бугарска влада је Мамелија и његове присталице при Посланству интернирала у Вршац.²³³³ Односи са новом владом Краљевине Италије су прекинути после немачке окупације Мађарске. Тај гест је послужио као опомена онима који не слушају Берлин, па је влада Божилова крајем марта 1944. отказала гостопримство италијанским дипломатским представницима.²³³⁴ Односи са Италијанском Социјалном Републиком прекинути су када и са Немачком 6. септембра 1944. године, док су односи између Бугарске и Италије поново успостављени доласком на власт Отечественог фронта. Бугарски министар иностраних послова примио је опуномоћеног министра у Софији Мамелија 3. јануара 1945., који је саопштио одлуку италијанске владе о успостављању редовних дипломатских односа између Италије и Бугарске. Истовремено италијанска влада потврдила је мандат Мамелија као опуномоћеног министра и изванредног посланика у Софији. На тај начин две земље су се налазиле поново у редовним дипломатским односима.²³³⁵

3.2. Хитлеров „балкански полицајац“ – немачка политика према окупираним деловима Југославије и Бугарској

3.2.1. Позиционирање Немачке на Балкану у периоду разраде и извођења операције „Барбароса“

3.2.1.1. Немачко осигуравање позиција после агресије на Балкану

У сателитским земљама – Бугарској, Румунији и Мађарској, под утицајем сила Осовине расформирање традиционалних монархистичких уређења започело је још крајем тридесетих година, а формално уобличавање завршено је током прве половине 1941. године. У Бугарској су носиоци политике копирања немачког и италијанског државног уређења, били малобројни, али утицајни захваљујући подршци Немаца, ослоњу на двор и на полицијске снаге. Са друге стране, због одржавања веза са Британцима, које су биле ослабљене, инфилтрација нацистичког модела власти није до краја извршена, па је тако одржаван облик „лажног парламентаризма“. Сви послови у међудржавним односима одржавани су преко посланства Немачке у Софији, док су војни послови, укључујући ту и војнопривредне, обављани преко одређених војних мисија.²³³⁶

Немци су били јако задовољни начином на који су их Бугари прихватили о чему сведочи телеграм посланика Трећег рајха у Софији Херберт фон Рихтхофена од 18. априла 1941. Министарство иностраних послова у Берлину у коме се изражава позитиван став због одушевљеног прихватања трупа Вермахта. Читав бугарски народ се такмичио да немачким јединицама за време њиховог присуства искаже гостопримство, при чему су предњачили најсиромашнији слојеви, што су немачки војници и официри истицили као јединствен однос који није могао да се упореди са другим земљама у којима су били. Рихтхофен је на крају закључио: „...Због тога сам слободан да тамошњем мишљењу сугеришем да се о томе каже нека реч краљу да овакав поступак бугарског народа неће у Немачкој остати незапажен“.²³³⁷

Такође, половином јуна 1941. немачке војне јединице у својим извештајима истицале су да је однос са бугарским војним и цивилним надлештвима био нарочито добар: „... Са свих страна показивало се излажење у сусрет и подршка немачким жељама. Настојало се да се гаје нарочито добри односи са немачком војском“. Ипак, Бугари су енергично у задобијеним

²³³³ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 155. Више: И. Димитров, *Българо-италиански...*, 365–369.

²³³⁴ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 689; В. Тошкова, *България и Третият райх...*, 147–149.

²³³⁵ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 5.1.1945, „Успостављање дипломатских односа између Италије и Бугарске“; И. Димитров, *Българо-италиански...*, 368–369.

²³³⁶ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 39–40.

²³³⁷ M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 44.

областима кренули да заводе ред, па немачки штабови нису могли остати по страни, нарочито што су се разна надлештва, као и становништво обрађали директно немачким командантима. Закључено је да ће се након повлачења немачких војних надлештава осетити недостатак ауторитета који су признавале све стране, али да ће се „унутрашњополитичке потешкоће“ које имају Бугари у вези инструкција које спроводе (нарочито везано за српске држављане) током времена рашчистити.²³³⁸

Лист „Утро“ доносио је осврт немачког посланика Бекерлеа на „немачко-бугарско пријатељство“: „Ми се од свег срца радујемо што Бугарска одважно иде путем своје обнове и што данас доживљује своје уздизање раме уз раме са Немачком. Између Немачке и Бугарске не постоји ништа што би их раздвајало и ми осећамо дубоко задовољство што се обе земље на привредном пољу допуњују. Ретко је било оваквих пријатељстава у Европи и у свету“.²³³⁹

Нема сумње, да је најзаслужнији што је Бугарска проширена новим територијама био Трећи рајх, па су сходно томе често испољавани знаци дубоке захвалности и респекта према немачком војнику. Обавештајно одељење команданта Југоистока је у свом извештају од 12. јула 1941 навело однос Бугара према Немцима: „... врло пријатељски, са осећањем дубоке захвалности. Немачке оружане снаге уживају неограничени углед; немачки војник високо се цени и према њему се гаји највеће поверење. Становништво се са искреном захвалношћу опростило од немачких војника. Сарадња немачких и бугарских власти била је примерена...“²³⁴⁰

Немачка није хтела да се превише „петља“ у политику Бугарске на новоприсаједињеним територијама. Њу је више занимао неометан развој рударства значајног за војну привреду. Приликом опроштајних посета код заступника команданта бугарске 5. армије генерал-мајора Пенева, бугарског директора скопске области Антона Козарова, главног начелника града Скопља инжењера Мустакова, комадант немачке 73. пешадијске дивизије генерал-потпуковник Бруно Билер још једном је изричито скренуо пажњу на „рударско питање“ и замолио за подршку. Генерал Билер скренуо је пажњу команди немачке 12. армије 15. јуна 1941, да је на основу стечених искустава и познавања месних прилика сматрао да на место посредника немачке команде што је могуће пре дође „немачки професионални конзулат“. Иако је његово успостављање било у току, генерал Билер је сматрао да је било потребно указати на хитност увођења немачког конзулата у Скопљу (на то место ускоро дошао Артур Вите).²³⁴¹ Немачка је своје циљеве у Македонији, поред конзулата, остваривала и преко Немачко-бугарског друштва које је основано 15. јуна 1941. и преко Немачке школе.²³⁴²

Доминантна улога Немачке над својим сателитима подвучена је и у разговору у престоници Турске између совјетског амбасадора и бугарског посланика. Бугарски посланик је величао немачки нови поредак, али и подвлачио да је за мале земље као што је Бугарска намењен подређена улога и да ће им Трећи рајх ограничити формирање војске и вођење спољне политике. У економском погледу те државе биће у потпуности везане за Немачку. Совјетски амбасадор је са чуђењем пратио излагање бугарског колеге за кога му се чинило да је своје мишљење износио са задовољством поготово када га је упоредио са разговором од пре недељу дана када је бугарски посланик причао са забринутошћу и огорчењем о односима са Немачком.²³⁴³ Промена мишљења вероватно је била базирана на проширивању окупационе зоне у међувремену, односно анексијом још већег дела југословенске територије. Додатно учвршћивање односа десило се када је краљ Борис посетио Немачку 7. јуна 1941. године. Тада је у Оберсалцбургу разговарао са Хитлером и Рибентропом. По повратку, бугарски краљ посетио је и Италију.²³⁴⁴ Бугарска је по нападу Немачке на Совјетски Савез и прекидом дипломатских

²³³⁸ *Zbornik XII/1*, 169. Видети још: Х. Милков, „Европјска пропаганда...“, 95–98.

²³³⁹ „Немачо-бугарски односи“, *Ново време*, 6.8.1941, 2.

²³⁴⁰ *Zbornik XII/1*, 204–205.

²³⁴¹ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 47–48; *Zbornik XII/1*, 169–170.

²³⁴² ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 48.

²³⁴³ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 1, д. 7.

²³⁴⁴ „Вођа Рајха примио је јуче бугарског краља Бориса“, *Ново време*, 8,9,10.6.1941, 3.

односа између ове две земље преузела заштиту немачких интереса у СССР. Немачки посланик у Софији Рихтхофен замолио је 22. јуна бугарског министра иностраних послова да Бугарска преузме заштиту.²³⁴⁵ Бугарски листови и радио станице поздравили су борбу Немачке против „разорних снага болшевизма“.²³⁴⁶ Лист „Днес“ је о првим борбама на Источном фронту писао: „Храбро немачко оружје пише у борби против болшевизма нов еп“.²³⁴⁷

Интересантно је и мишљење југословенског амбасадора у Турској Илије Шуменковића који је уочавао да Немачка жели да спроведе своју потпуну доминацију над Бугарском и да загосподари читавим током Дунава, пошто је Бугарска подунавска земља. Југословенски дипломата је сматрао да се немачка доминација најбоље може обезбедити успостављањем „система сфера“ као у НДХ, а да је за такву ситуацију краљ Борис сувишан. Шуменковић је даље констатовао да Хитлер не може опростити Бугарској што није слала своје трупе на источни фронт када се знало да је по мишљењу Немаца само то учешће у рату „*magna carta*“ за мале сателитске земље.²³⁴⁸

3.2.1.2. Сарадња између Абвера и бугарске војно-обавештајне службе

У једном од претходних поглавља било је речи о зачецима и продубљивању сарадње између немачке и бугарске обавештајне службе у предвечерја немачке агресије на Балкану. Од марта 1941. Абвер је имао све више утицаја на бугарску обавештајну службу и њено деловање, а мрежа је разграната по читавој територији Бугарске и присаједињених крајева.

Начелник Абвера 3 (за борбу против непријатељске шпијунаже и за убацивање абверових агената у стране обавештајне службе) генерал-лајтнант Франц Екард фон Бентивени дао је изјаву у претресу после 1945. у којој је рекао да је Абвер од 1936. стварао у страним земљама тзв. „војне организације“ (КО) које су прикривено биле укључене у немачка посланства у одређеној земљи. Официри Абвера имали су прикривене функције посланичког саветника или само саветника. До почетка Другог светског рата Абвер 3 није имао представника у свим војним организацијама. Рецимо, током Другог светског рата у Југославији је КО покривао капетан Левин (касније пребачен у Цариград). У даљем исказу генерал-лајтнант фон Бентивени говорио је о обавештајној мрежи окренутој ка Совјетском Савезу. Ту је споменуо да су агенти Ричард Клат, Лауфер и Кофер руковођени прво од стране мајор Шмалшлегера из Беча, а имали су седиште у Будимпешти. Почетком 1942. потпали су под ингеренцију КО у Софији којом је руководио мајор Ото Вагнер („Др Делијус“). Такође је агент „Макс“ био под контролом мајора Вагнера и током 1942. деловао је у полеђини јужног дела Источног фронта у Корист Абвера 1. Његове поруке у виду радиограма и саопштења о совјетском ваздухопловству сматрале су се за вредан материјал у немачким обавештајним круговима. Независно од похода на Исток и операција на том фронту, против Совјетског Савеза за потребе Абвера 3, радиле су службе у Софији, Румунији, на Блиском Истоку и у Финској.²³⁴⁹ Након немачке агресије на СССР, Абвер је кренуо много више да обраћа пажњу на рад комуниста и да прати њихово кретање. Тако је већ 2. јула 1941. Абвер из Софије саопштио немачком команданту на Југоистоку да су након отпочињања рата између Немачке и СССР „илегалци“ кренули да излазе из својих скровишта и да заједно са осталим народом праве револуцију. Страх немачке обавештајне службе базирао се и на слању бугарских трупа на Исток за које се претпостављало да ће у најзгоднијем тренутку прећи Црвеној армији.²³⁵⁰

²³⁴⁵ „Бугарска преузима заштиту немачких интереса у Совјетском Савезу“, *Ново време*, 25.6.1941, 1.

²³⁴⁶ „Бугарска поздравља борбу против Совјета“, *Ново време*, 25.6.1941, 2.

²³⁴⁷ „Бугарска јавност о крсташком рату Европе против болшевизма“, *Ново време*, 2.7.1941, 2. Видети: „Бугарски посланик критикује злоупотребу бугарског русофилства од стране Совјета“, *Ново време*, 8.7.1941, 3; „Став Бугарске према рату против болшевизма“, *Ново време*, 19.7.1941, 2.

²³⁴⁸ М. Стојиљковић, *Bugarska okupatorska politika...*, 54.

²³⁴⁹ И. Т. Иванов, *н. д.*, 234–237.

²³⁵⁰ Светлозар Недев, „Сталин и Българската армия“, *Призвание и всеодржиност. В чест на 70-годишнина юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*, с.с. Луиза Ревякина, Софија 2011, 257. Ако је судити по књизи „Биро др Делиуса“ управа Абвера налазила се у улици „Патријарха Евтимија“ бр. 57. Одељења су била у

Унутрашњу обавештајну службу водио је зондерфирер Клајхампел који је дошао у Бугарску двадесетих година и испрва је радио као службеник у криминалистичком одсеку полиције, а после као трговински представник немачке трговинске фирме за куповину грожђа у Бугарској. Био је аустријски држављанин, а у обавештајну службу ушао је после Аншлуса. Његови задаци били су да открије илегалне опозиционе и саботајне групе, да води борбу против покрета отпора, да одржава везу са бугарском Дирекцијом полиције и да води контрашпијунажу. Спољна обавештајна служба, после капитулације Грчке и Југославије, била је усмерена ка Совејтском Савезу, Турској и Блиском истоку. Њом је руководио др Шуберт. Његов најважнија филијала је била у Харманлију, подређена мајору Хуберту. За кога се везивала акција илегалног извлачења важних докумената из југословенског Генералштаба.²³⁵¹

Војна организација Ота Вагнера, која је формирана јула 1941, улазила је у „Биро капетана Шантена“, који је био смештен у Јеврејској школи у Софији. Служба др Делиуса имала је и централу за прислушкивање која се налазила у улици „Гургулјат“ у Софији. Др Делиус је руководио и немачком „метеоролошком станицом“ у Бугарској која је заправо емитовала радио преносе. Испрва, током 1940. радио станице су постављене у Софији (26 особа), Варни (18) и Бургасу (9). Војна организација је непрекидно расла, па је у једном тренутку бројала преко 200 људи. Током боравка у Бугарској Немачка обавештајна служба сарађивала је са Бугарском обавештајном службом. Однос између њих није био једнак. Међутим, обе организације често су тежиле заједничким циљевима што је доводило до умножавања заједничких акција. Почетком 1942. договорена је сарадња са бугарском полицијом у циљу борбе против покрета отпора, коју је предводио зондерфирер Клајнхампел.²³⁵²

Поред званичног Абвера, преко докумената Југословенске владе у избеглиштву сазнајемо и за деловање једне немачке формације у Софији која је такође имала обавештајну улогу. Податке о деловању ове формације доставио је британској амбасади у Лисабону југословенски држављанин Мирко Рот који је емигрирао из Југославије. До података је дошао и југословенски посланик у Португалу који је обавестио југословенског председника владе Слободана Јовановића 9. фебруара 1943. године. Заправо се радило о једном огранку Абвера под називом „Abwehrdienst Stelle Klatt“ чији је шеф био Ричард Клат (Richard Klatt) (право име Ричард Каудерс) и која је деловала у Бугарској још од уласка немачких трупа у ову земљу. Под својом командом Клат је имао око 120 људи, од тога 20 у Софији, а остали су били распоређени од Каира до Москве. Клат је лично стајао у вези са једним чланом совјетског посланства у Софији. Овај га је скоро свакодневно обавештавао преко једног руског бившег официра настањеног у Софији. Вести су се највише тичале распореда совјетских аеродрома и авиона.²³⁵³

3.2.1.3. Војно-привредне мере на југословенској територији која је припала Бугарској и њена улога у заштити немачких привредних интереса (1941–1943)

Једна од најважнијих мера Трећег рајха у периоду између Априлског рата и почетка операције „Барбароса“ било је осигурање стечених позиција у области привреде у земљама југоисточне Европе. У том циљу предузет је низ мера да би се повећао обим извоза дефицитарних сировина за немачку ратну индустрију у време извођења агресије на СССР. Најригорозније мере су предузете према пораженим земљама, Југославији и Грчкој, које су биле изложне неограниченој и несметаној експлоатацији и пљачки.²³⁵⁴

следећим градовима: Скопље (др Зауер), Ниш и Битољ (др Гобел), Кавала (подпуковник Трамзет), Александропољ (Вин), Ивајловград (Ердал), Љубимец (Едит), Дидимогика (Едит), Харманли (мајор Хубер), Свиленград (пасошка служба), Стара Загора (капетан Брајтенберг), Бургас (подпоручник Вилс), Варна (Кучера), Русе (Гобел, после Виланд), Пловдив (подпоручник Дорси), Пирот (пасошка служба, Фостер). Радио службе налазиле су се у Софији, Пловдиву, Варни, Шумену и Бургасу. АЈ, 110–300–274, дос. бр. 274; И. Т. Иванов, *н. д.*, 241–242.

²³⁵¹ И. Т. Иванов, *н. д.*, 242.

²³⁵² Исто, 240–243, 247–248, 256–257.

²³⁵³ АЈ, 103–52–253, Poslanik u Lisabonu Slobodanu Jovanoviću predsedniku Ministarskog Saveta, zastupniku ministra inostranih poslova, Lisabon, 9. februar 1943, str. pov. br. 220.

²³⁵⁴ D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 59.

Ради што бољег и трајнијег осигурања немачких интереса на територијама које су препуштене сателитским и квислиншким режимима, опуномоћеник трговинско-политичког одељења Министарства иностраних послова Карл Август Клодијус (Carl August Clodius) обавио је важне мисије у Софији, Будимпешти и Загребу, крајем априла 1941. године. Тајним споразумом 24/25. априла 1941. који су потписали Карл Клодиус и министар иностраних послова Иван Попов, Софија је експлоатацију македонских рудника хрома, рудника антимона у Бујановцу, молибдена у Црној Трави, олова и цинка у Злетову, као и на право истраживања нафте у Македонији препустила Немачкој. На саветовању трговинско-политичког одељења 6. маја, Карл Клодијус је могао да извести да су постигнути задовољавајући аранжмани са свим земљама и режимима са којима је претходног месеца водио разговоре. После овог споразума сви рудници на подручју Србије и Македоније окупираном од стране Бугарске нашли су се под контролом генералног опуномоћеника за привреду у Србији Франца Нојхаузена.²³⁵⁵

У циљу обезбеђивања војнопривредних интереса Трећег рајха у Софији је 7. маја 1941. формирано је специјално тело чије је име било уједно и титула његовог шефа – „Немачки официр за војноекономска питања – Софија“. За све време њеног постојања њен начелник је био мајор (од средине 1942. потпуковник) Шнауце (Schnause).²³⁵⁶ Како би што боље проучио привредне сировине са којима Бугарска располаже и које се налазе на анектираном подручју, Шнауце је читав јун провео на Балкану. Дана 25. јуна он је посетио Скопље, а 26. јуна рудник „Радуш“ и Урошевац 27. јуна 1941. године. Дана 30. јуна посетио је рудник „Цер“, а 2. јула у Скопљу је разговарао са високим бугарским службеницима и направио је посету цементари „Лепенец“. Сутрадан, 3. јула посетио је рудник „Злетово“.²³⁵⁷ Следеће 1942. мајор Шнауце је са својим помоћником поручником Фалкенбергом посетио поново Македонију. Он је од 3. до 8. јуна 1942. посетио већи део рударских погона, уобличивши питања везана за производњу, снабдевање, исхрану радника итд.²³⁵⁸ Службено и дисциплински он је био потчињен генералним опуномоћенику за привреду у Србији Францу Нојхаузену, а од јула 1941. војно-привредном штабу за Југоисток. Шнауце је имао посебан задатак да контролише руднике хрома у околини Скопља и у долини Вардара, да побољша њихову производњу и да руду транспортује за Немачку. Током првог месеца боравка у Бугарској војнопривредна служба је одржала низ састанка са челницима државних и приватних фирми и организација: Софијска кредитна банка, Бугарско-немачка трговинска комора, државни рудник „Перник“, акционарско друштво „Гранитоид“, шпедитерско акционарско друштво „Итернационале“ и др. Опсежне разговоре са бугарским војним, привредним и политичким представницима водили су Херберт фон Рихтхофен, пуковник Ханс Брукман, пуковник Ото Вагнер (др Делијус) и др Ландвер који су Хитлеру пружили детаљне информације о ситуацији у Бугарској. На састанцима је такође договорена размена „информација“. На тај начин све немачке службе у Бугарској инфилтрирале су се у систем и синхронизовале свој рад и у потпуности овлададе животом у Бугарској.²³⁵⁹ Поред тога, ова експлоататорска установа имала је своје подружнице на југословенској територији. Међу њима, била је најважнија Дирекција за експлоатацију рудника

²³⁵⁵ Драган Алексић, „Привреда Лесковца 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXXV, (1995), 345–346; N. Živković, *Ratna šteta...*, 85–86; D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 60; P. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 15–17. Видети: V. Stojčev, „Bugarски окупациони...“, 64–65.

²³⁵⁶ Најзначајнија немачка привредна установа у Бугарској повукла се из Бугарске 4. септембра по наређењу генерала Шнекенбургера и прешла у Скопље, где је Шнауце постављен за војнопривредног саветника команданта Вермахта у Македонији генерал-пуковника Шоерлена. Од 19. септембра особље ове установе распоређено је у војнопривредни штаб „Југоисток“, а 5. октобра започели су са евакуацијом у Дрезден. Дана 18. октобра служба „немачки официр за војнопривредна питања – Софија“ је расформирана, а особље је укључено у 4. резервни војнопривредни батаљон Вермахта. P. Николов, „Организација...“, 127.

²³⁵⁷ M. Димитријевски, *Политиката на Третиот рајх...*, 64–68; Г. Чакарјаневски, „Македонија во италијанско-бугарската сфера...“, 54.

²³⁵⁸ M. Димитријевски, *Политиката на Третиот рајх...*, 69.

²³⁵⁹ *Zbornik XII/1*, 90; P. Николов, „Организација...“, 111–112, 116–117; P. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 14. Видети: „Немачко-бугарски споразум о сарадњи на привредном пољу“, *Ново време*, 8,9,10.6.1941, 4.

у Македонији на челу са Робертом Деригелом (Robert Deuerrigel), док је специјални стручњак др Уфер био задужен за специјалну експлоатацију рудника хрома.²³⁶⁰

Немачка је поред овога, задржала право да са подручја Југославије који је припало Бугарској убира део пољопривредних производа. У оквиру Нојхаузеновог штаба за привреду окупирани Србије постојало је посебно одељење за пољопривреду на чијем челу је стајао пољопривредни стручњак Јоханес Бетнер (Johannes Boettner) који је био у најтешњој вези са представницима бугарске окупационе власти. Ради боље организације експлоатације Бетнеру је био придодат један број бугарских стручњака који су били распоређени по главним пољопривредним и административним центрима, али су били њему директно потчињени. Извоз дувана за Трећи рајх био је посебно регулисан уговором између Немачке и Бугарске, а вршило га је акционарско друштво „Нова Македонија“ у коме је био уложен и бугарски и немачки капитал. На седници одржаној 15. октобра 1941. „Нова Македонија“ добила је рејон који је обухватао подручја Струмице, Ђевђелије, Велеса, Штипа, Прилепа, Битоља, Кочана, Куманова, Прешева, Бујановца и Врања. Приликом преговора у Берлину, новембра 1941, немачки представници Министарства трговине тражили су од бугарских представника испоруку 10.000 тона жита, меса и руде. На то су Бугари без поговора пристали. Само током 1941. из Македоније у Немачку је извезено 5.000 вагона разних житарица.²³⁶¹

У привредним напорима које су сателитске земље требале да пруже немачком ангажману на Истоку, чини се да је Бугарска имала најмању улогу. Ипак, допринос Бугарске требао је да буде у интензивној пољопривредној производњи, али и у експлоатацији одређених руда, пре свега бакра и угља. Немци су такође склопили два тајна протокола са Бугарима, по којима су себи обезбедили експлоатацију потребних сировина из делова Македоније који су припојени Бугарској.²³⁶²

Уз то, иако су раније тражили само пролазак својих трупа кроз Бугарску, Немци су наметнули обавезу Бугарској да учествује у издржавању немачких трупа на Балкану. Приликом куповине немачка војска је плаћала окупационим маркама које нису имале вредносног покрића. Само у току прва три месеца исплаћено је на име издржавања немачких јединица које су учествовале у нападу на Југославију и Грчку око 1.900.000 лева. Бугарска је у другој половини године била пред економским колапсом. То је у августу 1941. признавао и мајор Шнауце који је записао да захтеви команданта Вермахта за повећањем извоза бугарског угља не могу бити испуњени, јер ће и сама Бугарска бити угрожена. Сличне предикције имао је и Нојхаузен који је у свом извештају напоменуо да је опадање производње угља у Бугарској због мобилизације и погоршања ситуације у погледу транспорта довело привремено до потпуног прекида бугарских испорука угља. Међутим, непопустљиви Нојхаузен је у свом сумарном извештају од јула 1942. нагласио да ће се извесне количине угља ипак увозити следећих месеци и то „само“ из Бугарске. Приликом преговора немачке и бугарске владе у мају 1942. уговорено је да Бугарска испоручи Немачкој у наредним месецима укупно 116.000 тона бугарског угља. Угаљ је био искључиво намењен за потребе Управе за војни транспорт и Управе за војни смештај.²³⁶³ Рецимо из рудника „Перник“ железнице су добијале за транспорт 12.000 тона месечно, односно у просеку по 1,5 вагон дневно, а морао је да шаље и ванредне композиције као што је била она с краја 1942. за потребе Вермахта у Београду (послато седам вагона).²³⁶⁴

Веома значајни за немачку ратну привреду били су рудници бакра у Пангиришту са годишњом производњом од око 2.000 тона руде, други по величини иза Борског рудника, затим два рудника у фази припремања: у Дудицама и Кир Хумаму, потом рудник олова и цинка у Пирину, као и 87 већих или мањих рудника у подручјима која је бугарска добила приликом поделе територија Југославије и Грчке. Највећи посао обављали су Немци преко организације Тот. Преузимали су сву производњу, а само делимично су исплаћивали новчана

²³⁶⁰ Р. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 14.

²³⁶¹ N. Živković, *Ratna šteta...*, 117, 123, 148.

²³⁶² D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 62, 63.

²³⁶³ *Zbornik XII/2*, 1146. Видети: *Zbornik XII/2*, 1153; Р. Николов, „Организација...“, 119.

²³⁶⁴ *Zbornik XII/2*, 1154; *Zbornik XII/3*, 783; Р. Николов, „Организација...“, 119.

потраживања рудницима који су били у приватном власништву. Бугарска је заједно са окупираним територијама снабдевала Немачку и другим сировинама. Током 1942. у Немачку је извезено 15.766,5 бакарне руде (8.492 тоне у 1941.); 10.945 тона оловне руде (1.179 тоне у 1941.); 5.224 туне руде цинка и никла (515 тона у 1941.) итд. Највећи проблем за Бугарску у трговинској размени представљала је њена потпуна зависност од Немачке. Од 13.437.000.000 лева оствареног извоза, 9.977.000.000 лева одлазило је за Немачку. Од 12.929.000.000 лева увоза, 8.503.000.000 лева отпадало је на Немачку.²³⁶⁵

Народно собрање на свом XXV редовном заседању новембра 1942. донело одлуку којом се влада Трећег Рајха ослобађа царина и других такси за извезене руде. Тиме је немачком Комесаријату за руднике пружена могућност да у неограниченим количинама експлоатише рудна богатства анектираних крајева без икакве накнаде.²³⁶⁶ Дана 1. децембра 1942. потписан је трговачки уговор, неповољан по Бугарску који је требао да буде на снази до марта 1943. године.²³⁶⁷

Пред крај 1941. Бугарска је скоро у потпуности уграђена у немачки привредни систем. О томе сведочи извештај двојице бугарских новинара који су децембра месеца успели да из Бугарске пребегну у Турску и да саставе један сумарни реферат који је југословенско посланство у Анкари послало својој влади у Лондон. Наиме, двојица новинара сматрала су да је пут бугарског министра трговине Загорова у Немачку и 15 бугарских индустријалца са председником Савеза бугарских индустријалаца Иваном Балабановим доведен у везу са намером Немаца да ликвидирају све оне групе бугарске индустрије које се баве изразом увезених, а не домаћих сировина, пошто је у то време увезене сировине могла само Немачка да лиферује. Министар Загоров је оцењен као „послушно оруђе немачких настојања око потпуног привредног потчињења земље“. Због тога је пре извесног времена и дошао у конфликт са министром војним Даскаловим. Загоров је наиме хтео Немцима, односно предузећу И. Г. Фарбен да одобри монопол за лиферацију солне киселине и то по цени четири пута већој од оне по којој би се солна киселина продавала у Бугарској. Због тога што је ову ствар интересовало и министарство војске изнедрио се конфликт са министром Даскаловим, који је ствар изнео пред краља Бориса. Тада је основано мешовито Бугарско-немачко друштво, по принципу 50:50, које је продуцирало солну киселину у Панагјуришту у средњој Бугарској.²³⁶⁸

Бугарска влада такође је изјавила да се никакве житарице неће извозити. То и јесте било тачно, али само формално, јер бугарски житни уред формално није извозио, већ је жито предавао Немцима на лицу места, а Немци су потом сами вршили извоз. Немци су своје захтеве износили у ултимативној форми и бугарски житни уред морао је, хтео не хтео, да се лати реквизиција код сељака, што је изазивало растући отпор против Немаца, али и бугарске владе. Добро обавештени привредни кругови у Софији ценили су немачки дуг за лиферовану бугарску робу од 11 до 12 милијарди лева. У Македонији и Тракији, текла је поред бугарског лева и окупациона марка, коју је становништво морало да прима. У Скопљу је тако ухапшен један трговац због тога што није хтео да прими окупациону марку. С времена на време Бугарска народна банка је мењала окупационе марке за леве, што је имало за последицу да државне финансије падају у све неповољнију ситуацију. Претпостављало се да су Немци имали у Софији „некакву банку“, у згради бивше Бугарске кредитне банке и да су тамо фалсификовали чак и бугарске новчанице. Поред тога, немачки војници масовно су у Бугарској куповали животне намирнице. Сваки припадник немачког Вермахта мога је у домовину да пошаље 5 kg намирница недељно. Немци су куповали и сатове, прстење, фотографске апарате, а нарочито оптичке справе и помагала – уопште све што је имало неку трајнију вредност. Војници су да би себи прибавили што више новца у неколико случајева продавали државни бензин и гуме бугарским шоферима.²³⁶⁹

²³⁶⁵ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 365, 367.

²³⁶⁶ M. Stoiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 90.

²³⁶⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 55; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 56.

²³⁶⁸ АЈ, 370–25–74, Анкара, 23. децембар 1941, пов. бр. 1494.

²³⁶⁹ АЈ, 370–25–74, Анкара, 23. децембар 1941, пов. бр. 1494.

После неуспеха на Истоку, Бугарска је за Немачку у привредном смислу постала још важнија. Иако је по својим природним богатствима, била сиромашнија од већине балканских земаља, Бугарска је због структуре привреде и због тога што је избегла ратна разарања, а и због тога што је била поштеђена јачег ангажовања људских и материјалних средства на великим бојиштима, могла да допринесе ратним напорима Немачке. Немци су, као и према другим земљама југоисточне Европе, користили исте методе у размени и трговини: клириншка размена, диктирање цена, одређивање рокова исплате итд.²³⁷⁰

Да би довожење потребних добара из Бугарске текло што успешније, између Немачке и Бугарске су често одржавани трговински преговори и обнављани и проширивани већ успостављени аранжмани. Из старих и новостворених рудника у Бугарској, а нарочито у припојеним областима вађене су све веће количине руда и лифероване за Немачку. Слично је било са производњом соје, конопље, лана и посебно дувана. Немачки представници су, по питању дувана, одлучивали о планирању површина и количине појединих сорти и врста ове биљке.²³⁷¹ Бугарска влада је тада успела да се извуче из обавезе о испоруци жита на којој су Немци упорно инсистирали, правдајући се слабом жетвом. Приликом сусрета Рибентропа и Попова 27. новембра 1941, поред осталог, разговарало се и о бугарском жити. Не желећи неспоразуме са Бугарима, Рибентроп је убеђивао Попова да би њени савезници требало да јој помогну у рату против комунизма и западних демократија. На упорна правдања бугарског министра да је жетва подбацила, ипак је предложено да се извезе бар десетак хиљада тона.²³⁷²

Поред ових легалних и полулегалних облика експлоатације, Немци су у Бугарској увели плаћање окупационим маркама и кредитним писмима. У Софији је била формирана посебна установа за откуп бугарске робе за јединице Вермахта под називом Централа за нарочите доставке. Према бугарској документацији, из ове земље је током рата извучено робе у вредности преко седам и по милијарди лева. Само у току 1941. из Бугарске је купљено и одвезено у Рајх робе у вредности око три милијарде лева, а унутрашњом индивидуалном трговином и куповином интендантура појединих јединица купљено је још робе у износу од преко четири милијарде лева. Немачка је током 1941. успела да оствари активу у размени са земљама југоисточне Европе. Бугарска је по износу пасиве у односу са Немачком била одмах иза Румуније. Немачка је извезла робе у Бугарску у вредности преко 260 милиона марака, а увезла робе у вредности од близу 190 милиона марака. Бугарска је у размени са Немачком због увоза оружја испоручивала скоро сву производњу стратегијских сировина и вишкове пољопривредних производа.²³⁷³

Како се на југословенској територији коју је окупирао Бугарска налазила руда која је била неопходна немачкој ратној привреди, руководство немачког четворогодишњег привредног плана је настојало да се до максимума искористе могућности за експлоатацију. На томе је крајем 1942. и почетком 1943. инсистирао руководилац овог плана Херман Геринг на чију је иницијативу Франц Нојхаузен одржао састанак у Београду од 20. до 22. јануара 1943. године. На овом састанку расправљало се о рудницима на Балкану. Ради лакшег управљања овим рудницима, генерални опуномоћеник Нојхаузен их је према уложеном капиталу поделио у две групе: Прву групу чинили су рудници у који је био уложен државни капитал, а којима је руководио Роберт Деригел, директор рудника „Трепча“ и члан Нојхаузеновог привредног штаба; другу групу чинили су рудници где је био пласиран капитал концерна „Фридрих Круп“, којим је руководио др Уфер, такође члан Нојхаузеновог штаба. Рудна налазишта која су спадала у прву групу била су подељена на неколико предузећа, а подела је извршена по територијалном принципу и по сродности и врсти руде: 1) Предузеће „Алтин минас лимитид“

²³⁷⁰ D. Лукач, *Treći Rajh...Treći deo...*, 162.

²³⁷¹ Произведене количине наведених култура скоро у целини су извожене у Немачку. У протокол преговора мешовитих трговинских делегација, две земље, вођених од 22. септембра до 15. октобра 1941. у Софији, унесена је обавеза Бугарске да од планираних 65 милиона kg дувана из бербе 1941. извезе у Немачку нешто преко 45 милиона kg. Исто, 163.

²³⁷² Видети: Данчо Зографски, „Македонија 1941–1943 год. Според некои германки документи“, *Гласник*, XV, 3, (1971), 61; D. Лукач, *Treći Rajh...Treći deo...*, 163–164.

²³⁷³ D. Лукач, *Treći Rajh...Treći deo...*, 162, 180, 182.

обухватао је руднике хрома у околини Скопља: налазиште руде Нада, Гојница, Раскоп, Орашје, Громажде и Старо Село. Овом друштву припадала је и флотација у Радуши. 2) Рударско предузеће АД „Лојане“ са седиштем у Скопљу експлоатисало је руду хрома у руднику Лојане близу Куманова и „Кафе Оцак“. 3) Рударско предузеће АД „Љуботен“ експлоатисало је „Кафе Оцак“, „Њошак“, „Германик“, „Станковац“, „Ежинци“ и „Хајдучки дол“. 4) рудник Мачкатица где се експлоатисао молибден.²³⁷⁴ 5) „Трепча минас лимитид“ експлоатисао је налазишта олова и цинка „Злетово“ поред Кратова. 6) АД „Антимон“ експлоатисао је руду антимона у селу Големо Трново. 7) „Немчако рударско друштво Прилеп“ експлоатисао је поједина налазишта у околини Прилепа.²³⁷⁵

Друга група у којој је био пласиран капитал концерна „Фридрих Круп“ такође је била подељена у неколико друштава: 1) Немачко-бугарско АД за хромну руду „Хромаг“ експлоатисало је руднике „Брезовицу“ недалеко од Качаника, „Трново“ и „Островицу“ (основано 23. новембра 1941).²³⁷⁶ 2) АД „Азбестно“ експлоатисало је налазишта азбеста „Прешево“, „Качаник“ и „Демир Капија“. „Југоисток“ (Македонија-Балкан азбест) експлоатисао је сирови азбест. 3) АД „Хромосео“ чију су једну половину држали Италијани експлоатисао је налазишта у близини Качаника. 4) „Магнезит Југоисток“ експлоатисао је мале руднике магнезита „Вардар“ и „Пчиња“.²³⁷⁷

Трећи рајх је из Бугарске извозио преко српске територије угаљ и поврће. Са друге стране, Бугарска је са анектираних територија највише експлоатисала дрво и гвожђе. У сумарном извештају немачког главног опуномоћеника за привреду у Србији Франца Нојхаузена дате су главне смернице експлоатације природних и привредних добара Југославије за потребе Трећег рајха и његових сателита од друге половине 1942. до краја 1943. године. Подвучено је да је најважнија хемијска фабрика „Зорка“ која је припадала удружењу „Aussiger Verein“. Она је за време окупације повећала производњу сумпорне киселине. Од даљег повећања се одустало због тога што нису постојале могућности продаје, иако је оно било технички изводљиво. Наређено је да се у будуће сумпорном киселином и олеумом које је производила „Зорка“ снабдевају уместо Трећег Рајха, Бугарска, Румунија и НДХ. Исто тако, наређено је да „Зорка“ преузме обавезе Трећег рајха у снабдевању Бугарске, Румуније и НДХ сулфат бакром (плава галица).²³⁷⁸ Поред мањих количина сумпорне киселине, Бугарској је испоручено 2.600 тона плаве галице која је добијена прерадом из руде бакра. Поред тога, на основу споразума о компензацији, извезено је у Бугарску 160 тона железне робе у замену за старо гвожђе. На основу последњег споразума у децембру преузета је нова обавеза за извоз 150.000 m² прозорског стакла.²³⁷⁹

Немачка експлоатација подручја које је анектирала Бугарска огледала се и у оснивању немачке експозитуре за врбовање радника у Скопљу у другој половини 1942. године. Експозитура се налазила у улици св. Кирила и Методија број 50. Циљ ове установе је био да радницима омогући несметани одлазак на рад у Немачку, даје потребан средства за пут и

²³⁷⁴ Радовима на ископу руде и самим рудником руководио је Ханс Штајгер, а прерадом руде и флотацијом инжењер Кол. Експлоатација овог рудника почела је одмах након окупације. До октобра 1942. дневно је ископавано 300 тона, до краја 1943. ископавано је 600 тона. У току 1944. планирано је да се ископава по 1.500 тона дневно. Руда је прерађивана у Белом Пољу, па је до краја 1943. прерадом ископане руде добијено око 74.400 kg молибдена. Н. Живковић, „Коришћење економског потенцијала...“, 132–133; Никола Живковић, „Остварење немачких привредних планова на југу Србије“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 96–97.

²³⁷⁵ N. Živković, *Ratna šteta...*, 86–90; P. Терзиоски, „Економската ситуација...“, 17–22.

²³⁷⁶ Још раније, током 1940, у Београду је формирано преко корпорације „Круп“, акционарско друштво „Југохром“. Ова организација остварила је права у руднику „Прешево“, као и експлоатисање овог рудника. Такође је под најам узела рудник „Островицу“ (од 9. октобра 1940). поред тога под најам је узет и рудник „Раброво“ (9. фебруар 1939.). ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 233, л. 19–21. Видети: М. Димитријевић, *Политиката на Трећим рајх...*, 69–70.

²³⁷⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 233, л. 19–24, 34–48; N. Živković, *Ratna šteta...*, 90–91.

²³⁷⁸ *Zbornik XII/3*, 775.

²³⁷⁹ *Zbornik XII/3*, 782–783. Видети и сумарни извештај Франца Нојхаузена о експлоатацији природних и привредних богатстава са територије Југославије од друге половине 1942. до краја 1943. *Zbornik XII/3*, 784. Видети: М. Ristović, *Nemački novi poredak...*, 344–345.

ослобађа раднике од војне обавезе за време рада. Експозитура је према обавештењима југословенског посланства у Лисабону већ „доста постигла и сваким даном све већи број радника из Јужне Србије одлазио је у Немачку“.²³⁸⁰

Крајем 1942. московска „Правда“ сумирала је стање бугарске привреде у 1942. оценивши га као катастрофално. У Бугарској је владала несташица угља и дувана којих је 80% извозила за Немачку. Због извоза жита у Немачку становништво је гладовало. Оброк хлеба био је у Добруци 200, у Тракији и Македонији 150 грама дневно, у новембру у целој Бугарској 100 за раднике, а 50 грама за остале. Не желећи да раде за Немце бугарски земљорадници су посејали жито само за њихове потребе.²³⁸¹

3.2.1.4. Улога Бугарске у осигуравању позиција према Турској

Турска је била једина земља југоисточне Европе која је стицајем разних околности остала изван директног притиска Трећег Рајха и неутрална готово читав Други светски рат. Осетљива унутрашња ситуација и однос између пробританске (која је била јача) и пронемачке струје, страх од комунистичке експанзије из СССР вероватно су сачувале Турску од уласка у рат. Споразум о немачко-турском пријатељству од 18. јуна 1941, у којем су се обе земље обавезале на поштовање политичког и територијалног суверенитета, додатно је обезбедио неутралност Турске. Немачкој је одговарало да Турска, ако не уђе у рат на њеној страни, бар остане неутрална. Да не би Турску приближила антифашистичкој коалицији, Немачка се трудила да у априлској агресији на Балкану што мање изазива Турску. У контексту овакве политике, Вермахт је направио први крупан корак; Бугарска је спречена да преко грчке територије избије на турску границу. Пошто је Турска била посебна осетљива на било какву ангажованост Бугарске, Немачка је одлучила да бугарске јединице не врше никакве акције током агресије на Југославију и Грчку.²³⁸² Ова акција Немачке позитивно је прихваћена у Турској. Немци су практично држали овај појас као тампон зону између држава које су имале нерашчишћене рачуне и међу којима је услед могућих пограничних инцидената могло доћи до сукоба ширих размера.²³⁸³

Још 30. марта 1941. бугарски министар иностраних послова саопштио је италијанском представнику у Софији да ће Бугарска „у садашњим условима тј. ако избије неизбежан конфликт између Осовине Рим-Берлин и Београда, имати главну улогу да настави да одржава равнотежу са Турском“. Да не би дала повода за интервенцијом Турске у предстојећем конфликту на Балкану, Бугарској је наређено да не напада Југославију, што су владајуће структуре у Софији прихватиле позитивно, јер се такав став подударно и са њиховим жељама. Ипак, ради „приправности“ Бугарска је груписала своје трупе према Турској граници.²³⁸⁴ Од укупно 16 бугарских дивизија, на турској граници налазило се укупно 7 пешадијских и једна коњичка дивизија.²³⁸⁵

Током трајања Априлског рата југословенска амбасада у Анкари је у име своје владе поднела демарш турском Министарству иностраних послова да се бугарске трупе боре против југословенске војске на основу чега се тражило да Турска испуни обавезе из Балканског пакта. Интервенција са турске стране је изостала. Амбасадор Илија Шуменковић неколико пута је ургирао код Сарацоглуа, али је турска реакција изостала. Обично су од турске стране стизале уопштене реакције подршке, као рецимо она од 21. априла када је Сарацоглу изјавио да је „став Турске према Југославији став пријатеља и савезника који није ушао у рат“.²³⁸⁶

²³⁸⁰ АЈ, 380–1–5, 7. септембар 1942, пов. бр. 147.

²³⁸¹ АЈ, 378–3, Etates Yugoslav London, Кужбишев, 20. новембар 1942, број 25 (несређени фонд).

²³⁸² О спољној политици Турске за време Другог светског рата видети: Дженгис Хаков, „Основни насоки на вђншата политика на Турција през Втората световна война“, *Исторически преглед*, XXIII, 6, (1967), 3–33.

²³⁸³ D. Лукач, *Treći Rajh...Treći deo...*, 46.

²³⁸⁴ M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 41–42.

²³⁸⁵ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 54.

²³⁸⁶ АЈ, 103–64–286, Šumenković, Анкара, 21. април 1941, пов. бр. 615; АЈ, 103–64–286, Анкара, 21. април 1941, пов. бр. 614; АЈ, 103–64–286, Šumenković, Анкара, 22. април 1941, пов. бр. 619; АЈ, 103–64–286, Шуменковић Момчилу Нинчићу Министру иностраних послова, Анкара, 25. април 1941, пов. бр. 637; АЈ, 103–64–286, Šumneković

Додворавање Немачке Турцима било је најажурније током ангажовања у рату на Балкану. Овакав помирљив тон, свакако под утицајем Немаца, имала је и бугарска влада. У бугарским листовима објављивани су чланци који величају заједничке борбе Бугара и Турака у Првом светском рату,²³⁸⁷ а такође је и пропагирана сарадња две државе у осовинском табору.²³⁸⁸ Са друге стране, брз слом југословенске и грчке армије, проузроковао је страх у Турској, која је од тог тренутка постала опрезнија према Немцима. Половином априла турска влада је водила успешне преговоре са Бугарском и Немачком о коришћењу дела железничке пруге Софија – Цариград на подручју демаркационе зоне у Тракији.²³⁸⁹

Ипак, неповерење према Бугарској које се поклапало са великим територијалним аспирацијама западног суседа, али и војне јединице окренуте ка њој додатно су бринуле неутралну Турску. Почетком септембра бугарске јединице вршиле су војне маневре у источном делу земље баш према Турској.²³⁹⁰ Напет однос био је видљив кроз читав Други светски рат. Ипак, турски званичници искључивали су, нарочито у почетку, бугарско-турски сукоб.²³⁹¹ Са тим у вези, турске новине и изјаве турских политичара увек су у себи имале велику дозу опрезности и неповерења према Бугарској. Тако је турски лист „Хабер“ преносио речи турског народног посланика Јалцина од почетка октобра 1941. године. Под насловом „Амбициозна Бугарска“, Јалцин је анализирао неповољну спољнополитичку ситуацију у којој се Бугарска тренутно налазила. „Бугарски министар рата“, писао је Јалцин: „изјавио је да његова земља жели само да очува своју садашњу територију и да буде најјача земља на Балкану. Они који добро познају Бугаре разумеће ове његове двосмислене речи. Бугарски лист ’Народна Борба‘ развија ову идеју бугарског министра рата, тврдећи да су Бугари достојни да ’реорганизују југоисточну Европу и да постану водећи народ у том делу Европе‘. Допустимо да за тренутак Срби и Грци морају да ћуте, али ми са своје стране имамо права да питамо Бугаре, на основу чије воље називају себе ’водећим‘. Таква улога далеко надмашује моћи Бугарске и угушиће Бугарску, ако покуша да је приведе у дело. Заносећи се свакојаким бајкама, Бугари су у Балканским ратовима испустили свој плен, а уместо тога нагазили на осинак. Док год буду мирни у својим границама, Бугари ће бити снажни и могу имати пуно поуздања, али ће их разочарење дочекати, ако желе да отимају крајеве који нису њихови иако сањају о томе да постају господари на Балкану“.²³⁹² Турски народни посланик и публициста дао је такође изјаву према којој ако би Турска ушла у рат, 70% вероватности је да ће она учествовати на страни Велике Британије и САД.²³⁹³

Бугарска пропаганда која је у првој половини године према Турској имала позитиван став, у другој половини године вратила се својој традиционалној политици неповерења. Бугарски председник комисије за спољне послове Сотир Јанев, изразити националиста, изјавио је средином новембра 1941. у Собрању да Бугарска „данас има на својим границама само једну ’непознату‘, а то су њени односи са Турском, да се на јужној граници Турске налазе енглеске и совјетске армије и да Бугарска треба да буде на опрезу“. Потпредседник Собрања Пешев

Momčilu Ninčiću Ministru inostranih poslova, Ankara, 25. april 1941, str. pov. br. 638; M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 42, 50.

²³⁸⁷ Ваља поменути чланак бившег председника бугарске владе Тошева у листу “Зорја“ под насловом „Турци и ми“. Он је поменуо да пријатељство између Бугарске и Турске може одолети свим искушењима и „страним интригама“ и да постоји јака солидарност између два народа. АЈ, 103–64–286, Смиљанић Момчилу Нинчићу министру иностраних послова, Каиро, 12. децембар 1941, пов. бр. 1013; АЈ, 370–26–76, Анкара, 14. мај 1941, пов. бр. 739.

²³⁸⁸ Турски отправник послова у Софији дао је свом министру иностраних послова два објашњења за овакво понашање Бугара: 1) Бугарска овакву политику води под утицајем Немачке; 2) Бугарска искључује могућност да Турска уђе у рат и жели да избегне потенцијални сукоб са њом. АЈ, 103–64–286, Шуменковић Момчилу Нинчићу, Анкара, 16. мај 1941, пов. бр. 753.

²³⁸⁹ D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 47.

²³⁹⁰ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 37.

²³⁹¹ Видети: АЈ, 103–64–286, Шуменковић Момчилу Нинчићу Министру иностраних послова, Анкара, 26. јул 1941, пов. бр. 1033.

²³⁹² ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 2, д. 24. Видети: ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 2, д. 31.

²³⁹³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 5.

приликом дебате о унутрашњој политици владе, изјавио је, да се на југу Бугарске „налази још бугарских територија које бугарска војска није окупираола“.²³⁹⁴ Негативне реакције у Турској поводом ових изјава покушао је да смири сам Јанев чланком у „Думи“ од 16. новембра 1941, али само делимично.²³⁹⁵ Одређени турски, али и бугарски кругови били су мишљења да је иза оваквих и сличних изјава стајала „хушкачка“ политика Немачке, која је Бугарској „потурала турску опасност“ због тога што нису послали трупе против СССР.²³⁹⁶ Илија Шумнековић био је мишљења да су у тренутној стратегијско-политичкој ситуацији односи између Турске и Бугарске били коректни, „захваљујући игрању на жици обеју влада. Бугарска је желела да не учествује активно у војним конфликтима својих великих савезника и тиме представљала за Турску неку врсту тампон државе... Турска у свом савезу са Енглеском има пасивну улогу и тиме представља тампон државу за Бугарску“, па је југословенски посланик био мишљења да Бугарска неће напасти Турску, ни под немачким притисцима, док год постоји Источни фронт.²³⁹⁷

Изјава Јанева, али и бугарског министра војног генерала Теодоси Даскалова која је имала сличну конотацију, променила је писање турске штампе која је до тада обазриво писала о Бугарској. Турски лист „Јени Сабах“ доносио је текст у којем је стајало: „Кад сам генерал Дасклаов каже да малобројна бугарска војска не треба да се плаши рата, да она може бити ускоро позвана да дејствује, онда то значи да, пошто Бугари говоре под утицајем Берлина, Немцима на бојном пољу не иде добро, јер је јасно да Совјети неће звати у помоћ Бугаре“. Лист је такође оштро одговорио и на изјаве Јанева постављајући императивна питања: „Зашто Бугари сумњиче Турску?“ или „Шта им прети са наше стране?“. Турски лист „Сон Телеграф“, пошто је између осталог констатовао да само немачка победа може да обезбеди да Бугарска задржи постигнута територијална проширења, пита се који су немачки услови за то, јер је било природно да ће и Бугари, попут других земаља привезаних за осовину, бити приморана да дају жртве на Источном фронту. Баш због тога, да би избегли учешће, са бугарске стране су долазили разни изговори као што су потенцијални напад са турске стране. „Ватан“ одговарајући Јаневу писао је: „Бугарска тражи непријатеље своје земље у погрешном правцу. Правог непријатеља бугарски народ треба да тражи у самом себи. Овај народ својом незајажљивом амбицијом увек је поступао као непријатељ својих интереса. То нас учи његова историја. Бугарски политичари били су увек прожети безграничним амбицијама и увек су водили свој народ у пустоловине“.²³⁹⁸

Бугарска се плашила да би Турска могла да изврши притисак кроз своје становништво које је живело на бугарској територији. Турска је задржала своје конзуларно представништво у Скопљу. Одељење Б при Државној безбедности у свом извештају за 1941. није забележио никакве посебне делатности турског дипломатског представништва против бугарске државе, међутим, нагласио је да би Турска врло лако могла да се ослони на турско становништво у Скопљу које је бројало 25.000 људи и које је деловало преко својих друштава „Шевкет“ и „Јадран“ и преко муфтијства али и преко друштва „Гајрете“ које је окупљало муслимане из Босне.²³⁹⁹

Погоршавање односа између Бугарске и Турске или боље речено враћање на традиционално неповерљиве односе између две државе пратило је и „звечкање оружјем“. Од 8. до 15. септембра у околини Јамбола одржана је војна вежба. Задатак војне вежбе је говорио против кога се то бугарска војска припремала: „јакe непријатељске моторизоване снаге наступају од Једрена долином Марице и њених притока. Напредовање непријатеља треба зауставити и протиударом бацити га преко границе“. У вежби су учествовале две армије, углавном моторизоване, те јакe ваздухопловне снаге. Као посматрачи присуствовали су бугарски министар војни Теодоси Даскалов и представници немачке војне мисије.²⁴⁰⁰

²³⁹⁴ АЈ, 370–26–76, Анкара, 19. новембар 1941, пов. бр. 1392. Видети: АЈ, 370–26–76, Анкара, 4. децембар 1941, пов. бр. 1440.

²³⁹⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 173.

²³⁹⁶ Немачки амбасадор је одбацио индиције Нумана да немачка стоји иза изјава бугарских посланика. Видети: АЈ, 370–26–76, Анкара, 11. децембар 1941.

²³⁹⁷ АЈ, 370–26–76, Анкара, 24. новембар 1941.

²³⁹⁸ Видети: АЈ, 103–64–286, Šumenković Ministru inostranih poslova, Анкара, 20. новембар 1941, пов. бр. 1401.

²³⁹⁹ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 44–46.

²⁴⁰⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 53.

Крајем 1941, из сведочења турског посланика у Каиру, потчињеност Бугарске, Румуније и Мађарске Трећем рајху била је очигледна. Турски дипломата, који је због операције морао из Турске да путује за Швајцарску стигао је само до Будимпеште одакле је морао да се врати. Призори у земљама које су потписале Тројни пакт оставио је на њега жалостан утисак. Путовање по Балкану скончао је са невероватно великим тешкоћама. Возови, у путничком саобраћају били су ретки и нередовни, а најтежи пролаз био је преко Србије где су прекиди саобраћаја били веома чести због покрета отпора и герилског ратовања. Турски посланик чије је име било Шевки Алхан саопштио је југословенском посланику у Каиру да се немачка превласт највише осећала у Румунији, затим у Бугарској и на крају у Мађарској. Он је констатовао да је у Бугарској преовлађивао „приличан оптимизам“ у погледу будућности, јер нису видели од кога би Бугарска могла бити угрожена чак и у случају немачког пораза. Од Велике Британије и СССР, „свакако не“, због бугарофилства које је увек јако код ове две велике силе. Срби и Грци, сматрали су у Софији, биће толико ослабљени ратом да неће ништа моћи предузети против Бугара, који су ако све пропадне рачунали да ће бар задржати Источну Тракију. Турски дипломата увидео је и да у Бугарској влада нескривено непријатељство према Турској.²⁴⁰¹

Бугарска објава рата САД и Великој Британији 13. децембра 1941. пропраћена је са великом пажњом у турској штампи. „Хабер“ од 14. децембра писао је да објава рата Бугарске Западним Савезницима „не само да нема никаквог значаја, већ представља само обичну манифестацију привржености Бугарске силама Осовине...Овим се Бугарска показала толико привржена Осовини да би пораз ове значио за њу праву катастрофу...“. Лист „Акшам“ од 17. децембра писао је, између осталог, како је један британски лист квалификовао бугарску објаву рата Великој Британији и САД као „издајство“ тврдећи да ће Бугарска исто тако издати СССР и Турску. Турски лист налазио је да је овај исказ нетачан. Тврдећи да је Бугарска земља под окупацијом и да нема своју политику и своју независност и да због тога не може издати Турску, јер је тај чин „самовољан и свестан“. „Акшам“ је додавао: „...Када ми бацимо свој поглед на нашег суседа, ми код њега видимо само Немце. Сваки глас који долази отуда, сваки глас који се тамо предузме, ми оцењујемо у оквиру наших односа са Немачком. Бугарска не може издати, она је само инструмент у туђим рукама. Зато што ми то знамо, зато смо и мирни“. Слична уверења могла су се прочитати на страницама „Јени Сабаха“ од 20 децембра 1941. године. „Ми се не бојимо никакве опасност на тракијској страни“, писало је у „Јени Сабаху“. Ипак, тражено је да се приправност одржи на највећем нивоу.²⁴⁰²

3.2.1.5. Учвршћивање немачко-бугарских односа

Извлачењем немачких јединица са Југоистока и њиховим припремањем за поход на Исток, бугарска армија добила је улогу осигуравања јужног крила немачког фронта, а истовремено била препрека покушајима евентуалног напада Турске из Тракије. Најосетљивији су били мореузи, па је у њиховој близини увек била најјача групација бугарске војске. Немци су на Југоистоку оставили само 150.000 војника; у Бугарској имали су мале поморске снаге у Бургасу и Варни.²⁴⁰³

Избијање рата између Совјетског Савеза и Немачке имало је нарочито снажан утицај на Бугарску. Интересовање за СССР, осећај заједничке судбине са Русијом традиционално је постојао у широким деловима бугарског друштва, укључујући и њен врх. Већ првих дана

²⁴⁰¹ АЈ, 103–64–286, Смиљанић Момчилу Нинчићу министру иностраних послова, Каиро, 12. децембар 1941, пов. бр. 1013.

²⁴⁰² АЈ, 103–84–322, Шуменковић Министарству иностраних послова, пов. бр. 1492.

²⁴⁰³ Д. Лукач, *Treći Rajh...Treći deo...*, 154. Пошто Немачка није рачунала да ће рат са СССР дуго трајати није планирано стварање немачких морнаричких јединица на Црном мору. Оне су пак настајале импровизовано и поступно. Немци су постепено у Црно море допремили 10 моторних топиљарки (S-Boot), 23 брза миноловца (R-Boot), шест малих подморница, пет миноловаца, осам ловаца подморница и 13 наоружаних транспортних бродова (KT-Schiff). Постојала су и италијанске поморске снаге са неколико цепних подморница (класе СВ) и моторних топиљарки (MAS). Andro Vrkljan, *Hrvatski Argonauti 20. stoljeća. Povijest Hrvatske pomorske legije na Crnom moru 1941.–1944*, Zagreb 2011, 17, 29–35.

након немачког напада на СССР, бугарска Управа полиције почела је да добија информације о расположењу становништва које је изражавало бес против Хитлерове агресије. Извештај из Ботевграда карактеристичан је у том смислу: „Наш народ, посебно сељачка маса, има најбоље осећање за руски народ“. Извештај наглашава да је становништво доминирало „уверењем да је мултимилионски руски народ са огромном територијом непобедив“. Након разматрања извештаја полиције, председник владе Богдан Филов је у свом дневнику записао: „Према подацима добијеним из Софије и провинције, вест о рату између Немачке и Русије становништво је дочекало са изненађењем и испуњено разочарењем“.²⁴⁰⁴

Након немачког напада на СССР, БРП је оштро интензивирао агитацију и пропагандне активности, имајући за циљ да искористи осећања и симпатије становништва према руском народу. Чак су и немачки обавештајни агенти морали да признају овакав рад БРП. У извештају о ситуацији у Бугарској из октобра 1941. објављено је: „Међу сељачким масама које су живеље у ништавним условима, а пре свега међу осиромашеним деловима интелигенције великих градова, комунистички покрет је широко распрострањен, али сада је додато да чак и у круговима који нису заражени комунистичким вирусом, у актуелном рату против совјетске Русије у борби за уништење руског народа, са којим је бугарски народ већ дуго био повезан“.²⁴⁰⁵

Однос између Трећег Рајха и Бугарске у овом периоду био је обележен и сталним питањем слања бугарских трупа на Исток и прекида дипломатских односа са СССР. Једном приликом минисар фон Рибентроп изразио је жељу да и Бугарска пошаље један симболични контингент војника на СССР, али га је посланик у Софији Бекерле који је добро познавао прилике у Бугарској, одвратио од такве замисли, доказујући да би тај корак само штетио интересима Немачке у Бугарској. По његовом мишљењу, Бугарска је до тог тренутка, добро извршавала своју савезничку улогу: пружала је значајну економску подршку Рајху; њене дивизије биле су спремне, за евентуални покушај десанта савезника и бориле су се против покрета отпора на Балкану итд. Треба имати у виду да је Бугарска заступала интересе Немачке у СССР после отпочињања рата и прекида дипломатских односа између две земље. У Народном собрању децембра 1941. се говорило о „високом“ степену задовољства због добијања пространих територија, снабдевање становништва због ратног стања оцењено је као позитивно, а изостали су и устанци.²⁴⁰⁶

У другој половини 1941. дошло је до чвршћег војног и политичког повезивања са Немачком. Током августа извршене су смене у војсци. За начелника Штаба војске именован је генерал Константин Лукаш уместо генерала Хаџи Петкова који се повукао. Дотадашњи командант бугарског ваздухопловства Васил Бојдев именован је за команданта армије, док је на његово место дошао генерал Ајранов. Генерали Михов, Стојчев и Стефанов унапређени су и именовани за команданте армија.²⁴⁰⁷ Генерал Лукаш је, са једним бројем официра, почетком децембра боравио као гост Хитлера у његовом Главном стану и на Источном фронту.²⁴⁰⁸

Током октобра у Бугарској су боравили генерал Лист, два пута је на путу из Немачке у Турску свратио немачки амбасадор у Турској фон Папен (још једном марта 1942), а и адмирал Редер је почетком септембра и у другој половини октобра 1941. боравио код бугарског монарха. Румунски посланик у Софији приметио је крајем октобра да је у Бугарску долазило све више немачких трупа.²⁴⁰⁹ Средином октобра Софију је поново посетио Карл Клодијус, док је почетком новембра у бугарску престоницу, као одговор на посету бугарског министра финансија Берлину, дошао немачки министар финансија.²⁴¹⁰ Везе су учвршћиване и путем културне сарадње. Током октобра бугарски новинари су, по позиву шефа штампе Рајха,

²⁴⁰⁴ Е. Л. Валева, *н. д.*, 267; Б. Филов, *н. д.*, 346.

²⁴⁰⁵ Е. Л. Валева, *н. д.*, 267–268.

²⁴⁰⁶ АЈ, 103–55–262, Отправник poslova Kraljevskom ministarstvu inostranih polsova, Stockholm, 14. april 1942, pov. br. 108; D. Лукач, *Treći Rajh... Treći deo...*, 155; Е. Л. Валева, *н. д.*, 262–263.

²⁴⁰⁷ „Промене у вођству бугарске војске“, *Ново време*, 13.8.1941, 1.

²⁴⁰⁸ „Начелник бугарског генералштаба код Вође Рајха“, *Ново време*, 10.12.1941, 1.

²⁴⁰⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 42; „Краљ Борис примио великог адмирала Редера“, *Ново време*, 5.9.1941, 4; „Фон Папен у Софији“, *Понедељак*, 23.3.1942, 1.

²⁴¹⁰ „Др. Клодиус код Њ. В. краља Бориса“, *Ново време*, 16.10.1941, 1; „Министар финансија Рајха гост бугарске владе“, *Ново време*, 31.10.1941, 2; „Дочек немачког министра финансија у Софији“, *Ново време*, 4.11.1941, 1.

провели три недеље у Немачкој и у совјетским окупираним областима.²⁴¹¹ Било је и других показатеља сарадње. Уједињена руска национална организација у Софији давала је 5. октобра 1941. у руској цркви у Софији свечану мису за победу Немачке у борби против „јеврејско-комунистичког“ и „демократско-плутократског терора“. После службе служене су задушнице за пале немачке војнике, а затим је био положен венац на гробу немачког незнатног јунака у Софији.²⁴¹² У бугарским здравственом центрима и одмаралиштима обезбеђено је око 2.000 постеља за опоравак немачких рањеника, уступљене су базе немачкој ратној морнарици у лукама на Црном мору, а 25. новембра бугарска влада је у Берлину приступила Антикоминтерна пакту, што је било у супротности са политиком Бугарске према СССР. Бугарска ипак ни тада није објавила рат Совјетима. Она је прихватила немачки предлог да то учини после уласка Вермахта у Москву и Лењинград.²⁴¹³

У политичком смислу Немачка је планирала да своје сателите на истоку и југоистоку Европе чвршће веже и да покуша да некако реши размирице које су постојале у осовинском табору. Немачки посланик у Софији Бекерле објаснио је овакав став Немачке посланику НДХ у Софији у разговору који је вођен 22. октобра 1941. године. Бекерле је желео да се пријатељство које је постојало између Словачке и НДХ пренесе и на Бугарску, те да Бугарска која је исто спадала у немачку „интересну сферу“ буде најуже повезане са поменуте две земље. Надаље циљ немачке политике је био уклањање размирица између Румуније и Бугарске, да се те две државе повежу у чврсто пријатељство и да се створи чврст блок држава који би служио немачком интересу у овом делу Европе. Бекерле је закључио: „Сад док смо ми у рату потребно је да се све снаге покупе и да се искључе и онемогуће све међусобне трзавице“.²⁴¹⁴

Крајем године, немачка пропаганда у Бугарској постајала је све интензивнија. Мноштво брошура и књига се преводило на бугарски језик. Значајни немачки часопис „Сигнал“ излазио је на бугарском језику. У свакој централи софијских листова седео по један новинар немачке централе за пропаганду, који је примао 5.000 – 6.000 лева. Његова дужност била је да вестима даје сугестивне наслове. На тај начин је бугарска штампа са малим изузетком („Зорја“, „Дуга“) постала најхушкакчија од свих штампи држава из осовинског табора, нарочито против Савезника. Немци су пуно очекивали од путовања 15 бугарских новинара у Немачку и на Источни фронт, који су предузели под вођством др Николајева, директора Одељања за штампу Министарства иностраних послова. Пут је трајао 25 дана. Од тога су новинари били свега 3–4 дана у Летонији, дакле доста далеко од самог фронта. По повратку у Бугарску ови новинари су држали трибине под насловом „Утисци из Русије“. У ствари њихови говори су били прерађени материјал достављен од стране немачког Министарства за пропаганду. Немачка и Бугарска пропаганда заједно су стварале слику да ће у случају немачког пораза Бугарска бити расцепкана и да стога до краја мора стајати уз Немачку. Са друге стране, говорило се и о томе да ће бити постигнут споразум са Великом Британијом у циљу заједничке борбе против СССР. Такође, у циљу држања сталне приправности наспрам Турске, ширена је пропаганда да ће британска војска која се налазила на источним границама Турске напасти Бугарску и да Турска има намеру да анектира читаву Бугарску до Пловдива.²⁴¹⁵

Везивање Бугарске за Немачку било је очигледно и на привредном и на војном плану. Југословенски генерални конзул у Цириху добио је одређене информације од америчког конзула у овом швајцарском граду и проследио их 19. децембра 1941. Министру иностраних послова. Амерички конзул поседовао је информације да су Немци у Бугарској кренули са градњом пољских утврђења. Уз то 1. децембра 1941. отворена је нова железничка пруга коју су Немци и Бугари заједнички градили у претходна три месеца. Ова пруга ишла је од Куле на старој

²⁴¹¹ „Бугарски новинари вратили су се из Немачке у Софију“, *Ново време*, 4.11.1941, 2.

²⁴¹² ВА, НДХ, к. 235, ф. 3, д. 7.

²⁴¹³ D. Лукач, *Treći Rajh...Treći deo...*, 156. У Берлину су шест дотадашњих потписница Антикоминтерна пакта (Немачка, Италија, Јапан, Мађарска, Манџурија, Шпанија) потписале протокол о продужењу важности пакта на следећих пет година, а представници седам земаља, међу којима је била и Бугарска, саопштили су да приступају Антикоминтерна пакту. В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 59.

²⁴¹⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 44.

²⁴¹⁵ АЈ, 370–25–74, Анкара, 23. децембар 1941, пов. бр. 1494.

бугарско-грчкој граници преко Рупелијске клисуре према Демирхисару, што је представљало продужење бугарске пруге уског колосека долином Струме према југу. Овом линијом дугачком 16 km успостављена је нова железничка веза Софије са Тракијом са даљом везом Солун и Атина. Поред тога, америчком конзулу било је познато да се немачки морнари не налазе само на Дунаву него и на бугарском приморју; од Александропоља Немци су контролисали бугарско приморје. Гомилање немачких јединица у југоисточним деловима Бугарске имао је за циљ да изврши војни притисак на неутралну Турску. Амерички дипломата био је мишљења да на пролеће може доћи до сукоба између Немачке и Бугарске са једне и Турске са друге стране.²⁴¹⁶

Иако је Бугарска у потпуности ушла у немачки привредни и политички систем, незадовољство бугарском владом у појединим званичним круговима Трећег Рајха било је очигледно. Ти кругови постављали су ствари на следећи начин: „Док се у борби против болшевизма нашли готово сви народи Европе, Бугара нема, а нити је данашња влада нешто предузела по том правцу. Из свега изгледа да је дошао час за промену владе“.²⁴¹⁷ Личности које су се помињале били су бугарски посланик у Немачкој Прван Драганов, генерал Луков и Александар Станишев, професор Медицинског факултета и Бугарско-немачког друштва. Међутим, установило се да је Богдан Филов и даље најбоље решење. Такође систем који је успостављен у Бугарској и бугарска војна ангажованост на Балкану, привредна потчињеност и свестрана послушност трасирали су пут ка одлуци да Филовљева вада и даље остане на челу државе.²⁴¹⁸

Увиђајући оваква струјања, југословенски амбасадор телеграфисао је Министарству иностраних послова 14. марта 1942. о изласку једног берлинског службеног саопштења од 12. марта о бугарско-немачким односима. Ово саопштење показивало је да Немачка „систематски и енергично“ спроводи своју политику „глајхсалтунга“ Бугарске на пољу спољне политике и да њена пресија почиње да се продужава и да се показује јавно. Бугарска је покушала да маневрише избегавајући обавезе и задржавајући добит, али се немачки круг све више око ње стегао спречавајући јој могућност маневрисања.²⁴¹⁹

Година 1941. за владајуће кругове Бугарске је било просперитетна у свим погледима. Користећи специфичне међународне околности, шпекулишући са тезом решења националног питања без борбе и да је земља успела да избегне ужасе рата и окупације, влада је успела, иако привремено, да прошири свој утицај на значајне кругове становништва. У време када су скоро сви народи Европе увучени у крвави рат, Бугарска је била релативно мирна оаза. Економска ситуација људи још није почела да се погоршава. Мали број немачких војника стационираних у земљи (након почетка совјетско-немачког рата, није прешао 2-3 хиљаде људи) створио је илузију о могућности Бугарске да води независну политику. Неповољан фактор за постављање антивладине борбе у Бугарској били су почетне победе нациста на Источном фронту.²⁴²⁰

3.2.2. Бугарска подређеност Трећем рајху – однос у 1942.

3.2.2.1. Војна потчињеност и дипломатски притисци Немачке на Бугарску

Бугарска је током 1942. наставила још чвршће да се везује за Трећи Рајх у војном, политичком и привредном смислу. Иако формално, није била увучена у рат са СССР, Бугарска

²⁴¹⁶ АЈ, 103–55–262, Generalni konzul Ministru, Carih, 19. decembar 1941, pov. br. 162.

²⁴¹⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 161

²⁴¹⁸ Посланство НДХ у Софији у извештају Анти Павелићу 27. децембра 1941. сумирало је положај у Бугарској у пролазећој 1941 години: „Очито да Бугарска проживљује тешку унутрашњу политичку кризу, унаточ привидног мира, сазријевају будуће промјене, које могу бити само у духу нове Европе. За сада, економски проблеми и бриге за вањскополитички положај доиста много заокупљају Бугаре. Комунисти су се посве притајили, али не може бити сумње у то да су врло јаки. Брз развој догађаја у свијету може изазвати ненадане промјене, али не само привидног значаја...Дражње владе, као нпр. у случају одласка америчког посланства или уопће поводом уласка Бугарске у рат, може само поспјешити догађаје. Међутим, непоредно не предстоје никакви догађаји“. *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 279.

²⁴¹⁹ АЈ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 14. mart 1942, pov. br. 230.

²⁴²⁰ Е. Л. Валева, *н. д.*, 267.

је ангажовала око 300.000 војника који су били наоружани уз помоћ Немачке и вођени немачким инструкторима. Војска је боравила на стратегијски важним подручјима за Немачку: у источним деловима Југославије, у Грчкој и дуж бугарско-турске границе. Постојао је, ипак, покушај организације „Ратник“ која је почела у јесен 1941. да прикупља добровољце за бугарску легију на источном фронту. Бугарска и немачка полиција су наводно, открили да су се међу добровољце пријављивали и бугарски комунисти који су тако желели да се домогну Источног фронта и да пређу на страну СССР. Такође је и генерално, слаб одзив добровољаца, допринео да од ове акције не буде ништа.²⁴²¹

Почетком године било је јасно да је Немачка контролисала како спољну, тако и унутрашњу политику Бугарске. Довољно је погледати чланке бугарских новина са почетка 1942. и приметити да је Бугарска била тотално инкорпорирана у немачки политички систем. Бугарски лист „Зорја“ доносила је 30. јануара чланак уредника листа Крапчева посвећен успеху прикупљања прилога у новцу и натури за немачке војнике на Источном фронту. Писац је тврдио да је до овог прикупљања дошло спонтано и да је оно вршено у масама. Понављали су се догађаји од прошле године када су бугарски сељаци предусретали немачке трупе са „отвореним одушевљењем“²⁴²²

„Зора“ је потом доносила у свом броју од 1. марта извештај из Берлина о изјави врачанског митрополита Пајсија, који се у тим тренуцима налазио у посети Немачкој, да је његов задатак да се у Немачкој оснује бугарска црквена општина и да је та вест са великим симпатијама примљена у берлинским меродавним круговима. Даље је рекао: „...Данас, пошто је Бугарска, уз помоћ храбре немачке војске, остварила своје национално уједињење, цркви предстоје нови велики задаци... Црква има сада да врши своју свакидашњу мисију да јача снаге народа и да их збија око престола љубљеног краља да би се учврстило народно уједињење и олакшало културни и економски живот наше целокупне отаџбине...“²⁴²³ Ништа мање снисходљив није био ни говор генерала Зекова на састанку организације „Нова Европа“ које је преносио лист „Утро“ од 14. фебруара 1942. под насловом „Хитлер и национално уједињење бугарског народа“.²⁴²⁴ Слично, треба посматрати и говор Богдана Филова одржан у Народном Собрању, а пренет од стране листа „Утро“ од 29. марта 1942. под насловом „Пут Бугарске коначно опредељен“.²⁴²⁵ Поред ових, издваја се и говор бугарског министра војног генерала Николе Михова који је одржан уочи дана бугарске војске 6. маја 1942: „Ми морамо да славимо немачке јунаке, који су пали за слободу веће Бугарске. Бугарска армија је свесна своје дужности и познаје храброст као врлину“.²⁴²⁶

Почетком 1942. извршене су и мање промене у немачком штабу при бугарској војсци. Циљ промене био је одбрамбеног карактера. Наређењем Врховне команде Вермахта од 3. фебруара 1942. укинут је штаб немачког генерала при бугарској Команди копнене војске и преименован је у немачки штаб за обуку при бугарској Команди копнене војске. Штаб није повећан. Ово наређење немачки комадант оружаних снага на Југоистоку упутио је телепринтером бугарском Генералштабу копнене војске, а информативно војном изасланику у Софији и војноуправном команданту у Србији.²⁴²⁷

Бугарска врховна команда покушавала је почетком 1942, због промена на светском ратишту да појача своју одбрамбену моћ. Због тога је Бугарска поделила своје снаге у три

²⁴²¹ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 349.

²⁴²² AJ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe (bez datuma).

²⁴²³ AJ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, London, 24. april 1942; AJ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 11. Већа ангажованост Бугарске православне цркве у овом периоду поклапала се са амбицијама бугарског клера да цркву подигну у ранг патријаршије. „Око новог статута бугарске цркве“, *Ново време*, 11.7.1942, 2.

²⁴²⁴ AJ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, London, 8. april 1942.

²⁴²⁵ AJ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, London, 24. april 1942.

²⁴²⁶ „Бугарски министар рата велича немачке јунаке“, *Ново време*, 7.5.1942, 2. Такође су бугарске новине преносиле успехе немачке војске на источном фронту. Нарочито су одјекнуле вести о борбама код Севастопоља и код Александрије. „Пад Севастопоља изазвао снажан одјек у светској јавности“, *Ново време*, 3.7.1942, 2.

²⁴²⁷ *Zbornik XII/2*, 179.

групе: североисточни егејски регион, југоисточна граница са Турском и црноморска обала. Главне снаге налазиле су се у унутрашњости земље са могућношћу брзог транспорта на егејску обалу уколико би дошло до савезничког искрцавања или ка турској граници уколико би се источни сусед активно укључио у рат. Такође је Немачка доставила Бугарској још наоружања и друге војне опреме углавном француског, белгијског и чехословачког порекла које је заробљено током операција.²⁴²⁸

Табела бр. 22: Попис артиљеријских система које је Немачка доставила Бугарској током 1942. (К. Матеv, n. d., 69).

Артиљеријски систем	Количина	Количина муниције
Минобацачи Брант 8 cm	100	50.000
22 cm хаубице Д/10 Шнајдер (моторизоване)	8	8.000
15,5 cm хаубице Д/15 Шнајдер (моторизоване)	28	28.000
10,5 cm хаубице Д/22 белгијске (моторизоване)	40	222,035
10,5 cm хаубице Д/22 белгијске (коњска вуча)	140	-
7,5 cm топови белгијски ГП III (коњска вуча)	32	32.000 + 20.000 противтенковских
37 mm противтенковских топова Шкода (моторизовани)	200	100.000
37 mm противтенковских топова Шкода (коњска вуча)	200	-

Од 28. августа до 5. септембра 1942. одржани су маневри бугарске војске која је припадала софијском збору. Тада је употребљено ново бугарско моторизовано наоружање, па се јасно видело да су Бугари добили топове и хаубице од Немаца. Маневрима је присуствовао и бугарски монарх. Бугарска је редовно овакве маневре приређивала концем септембра закључно са 3. октобром. Овог пута маневри су одржани месец дана раније. Они су држани у најстрожијој тајности, а вести о њима, бугарске новине су пренеле тек када су завршени.²⁴²⁹

Поред тога, Бугарска је остала дестинација за одмор немачких војника. Скоро кроз читаву 1942. смењивале су се групе које су проводиле неколико недеља на одмору у Бугарској. Почетком септембра, једна група од око 200 немачких официра и војника кренула је кроз Софију путем Наречанског купалишта на Родопима. Немци су приликом свог проласка кроз Софију врло свечано дочекани. Исто тако је свечано дочекана и у Пловдиву група од око 200 немачких војника и официра.²⁴³⁰ Са друге стране, бугарска влада је у 1942. морала да плаћа окупационе трошкове, иако је мање од 10.000 немачких војника и полицајаца боравило на њеној територији. Поред ових расхода, Трећи Рајх је бугарској влади наметну и друге намете.²⁴³¹ Немачка страна је обећавала, поред осталог да ће се и број немачких војника смањити на 2.000, али у све већим потребама Трећег Рајха на ратиштима, Немци су тражили све већа давања. Тако је у Бугарској за издржавање малобројне немачке војске у 1942. утрошено 1.500.000.000 лева.²⁴³²

Крајем године Немци су подигли градњу бродова и подморница на црноморској обали на виши ниво. Варна је постала највеће бродоградилште, а Бугари су добили 50 бродова. Бугарско ваздухопловство штитило је ово и остала мања бродоградилшта на Црном мору, па је због тога више пута дошло у борбу са совјетским ваздухопловством.²⁴³³

Однос бугарског официрског кора и владе према Немачкој у 1942. остао је исти. У једном извештају који је југословенски председник владе Слободан Јовановић послао свом посланику у Вашингтон описан је однос Бугарске и Немачке: „Сва је бугарска интелигенција и војска без малог изузетка за победу Немаца. И најмањи немачки успеси, нарочито сада у Либији, много

²⁴²⁸ К. Матеv, n. d., 68. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 23.

²⁴²⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 40.

²⁴³⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 40.

²⁴³¹ Тако је немачки војни интендант у Софији 2, марта 1942. затражио додатни кредит од 700 милиона лева за одржавање војне технике, транспортних средстава, поморских база на Црном мору, авио-база, центара за ремонт бродова, наоружања и опреме. Пошто нису успела настојања бугарских министарстава војске, финансија и иностраних послова, морао је да интервенише краљ Борис. Д. Лукач, *Treći Rajh... Treći deo...*, 368.

²⁴³² Д. Лукач, *Treći Rajh... Treći deo...*, 368–369.

²⁴³³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 49; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 52. Марта 1943. у Варни је завршена изградња 18 бродова ловаца на подморнице који су требали да се предају НДХ. Бродови су тежили 90 тона, пројектована посада била је од 18 до 20 људи. ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 14.

се уздижу и величају. Интелигенција верује да ће сада на пролеће Руси бити побеђени, а онда ће се извршити обрачун са Турском и инвазија Енглеске, па ће тако рат бити завршен. Много су били забринути успехом руске офанзиве, али сада не верују да ће Руси нешто учинити. Бугарском у ствари управља Гестапо. Он се налази свуда: у полицији, војсци, саобраћају, на границама итд. и то не у саставу бугарских власти, већ потпуно засебно. Тако на пример у Свиленграду има Гестаповски центар који врши преглед путника, када то изврше бугарске власти. Они сумњиве путнике прате, враћају са границе, хапсе итд. као да не постоје Бугари... У Бугарској нема много немачких трупа, а сада се прикупљају на десној обали Дунава између Свиштова и Русака. Међутим, запажене су техничке трупе које сада ојачавају мостове, проширују и поправљају путеве који воде ка турској граници...²⁴³⁴

Уз наоружавање Бугарске и касније, обучавање војних кадрова, Немачка је, како је непрецизно јављало посланство НДХ у Софији 7. новембра 1942. „у својим редовима имала око 200 бугарских пилота на афричком и руском ратишту. Према подацима које је посланство НДХ добило од јапанског посланства укупно је у ту сврху ангажовано 600 бугарских пилота који су се мењали, тако да су се сви могли извежбати“. Даље, Бугарска је имала одређени број официра и на немачким подморницама. Тих дана Берлин је посетио и заповедник бугарског ваздухопловства који је у разговору са Герингом разрадио план у случају рата са Турском.²⁴³⁵ Посланство НДХ у Софији извештавало је 28. новембра 1942. да се у „последње време“ опажају нови немачки транспорти који су прелазили преко Македонију у Грчку, те у Бугарску. Осим тога бугарска војска вршила је разне мере приправности. Војним обвезницима привремено је забрањен излазак из земље, укључујући, између осталих, и фудбалере „Левског“ који су тих дана требали да оду на турнеју у НДХ.²⁴³⁶

*

Са друге стране, кроз бугарске новине могао је стидљиво да „исплива“ понеки чланак где се Бугарска противила немачкој политици. Нарочито су били осетљиви што их Немачка није до краја подупирала у настојањима за читавом Македонијом и за Солуном. У „Зорји“ од 1. фебруара 1942. у уводном чланку под насловом „Наш почетак“ на један дискретан начин, очигледно због дотадашњег неодобравања од стране Немачке, постављања бугарских претензија на Солун искоришћена је прослава рођендана краља Бориса у Солуну да се те претензије поново нагласе. „Зорја“ је истакнула да је то био први пут од 1913. да се бугарски свештеници дошли у Солун. Затим се истицало да у Солуну постоје две бугарске цркве, које су „уништене од стране фантазираних Грка“. Такође је „уништена“ и цела бугарска интелигенција и сви имућнији Бугари. Лист је такође тврдио да су бугарске људске жртве у Солуну многобројне и да је немогуће да их у новинским ступцима набраја. Чланак је завршен следећом констатацијом: „У сваком случају, срећни су бугарски духовници који су јуче одслужили свечану службу поводом рођендана Његовог Величанства. Тиме је постављен нов почетак за обнављање тога великога бугарског центра, обнављања бугарске традиције у том великом беломорском пристаништу, одакле су изашли многи угледни и образовни Бугари“. Чланак је потписао директор листа Крапчев.²⁴³⁷

Дипломатски кругови НДХ у Софији забележили су крајем октобра 1942. још један вид незадовољства јавног мњења усмерено према територијалном питању. Наиме, немачки часопис „Дас Рајх“ („Das Reich“) од 18. октобра 1942. објавио је политичку мапу Балканског полуострва на којем су Тракија и Македонија означене као земље „под бугарском управом“. Међутим, бугарска јавност остала је незадовољна сматрајући да ће након завршетка рата Бугарској припасти више него што је на мапи означено и што су у том тренутку присвојили.²⁴³⁸

Незадовољство водећих кругова у Бугарској могло је да се види и кроз немачко наметање да Бугарска на себе преузме део спољног дуга Југославије. Југословенски генерални конзул у

²⁴³⁴ АЈ, 371–22–32, Slobodan Jovanović Kraljevskom poslaniku gospodinu Konstantinu Fotiću, London, 11. april 1942, str. v.k. br. 288.

²⁴³⁵ ВА, НДХ, к. 276, ф. 1, д. 37.

²⁴³⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 52.

²⁴³⁷ АЈ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe (без датума).

²⁴³⁸ ВА, НДХ, к. 252, ф. 3, д. 9; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 6.

Цириху поднео је Министарству иностраних послова извештаје једног Швајцарца који је пролећа 1942. боравио у Турско и Бугарској. Он је записао да је чињеница да Бугарска мора да преузме део дуга „допринела још већем разочарењу Бугара у погледу политике Филова“. По њему већина Бугара није веровала у победу Немачке и „већ стога за њих не би било опортуну предузети нешто што би могло заувек да поквари српско–бугарске односе.²⁴³⁹

Уговор између Бугарске и Немачке у погледу поделе дугова Југославије парафиран је 25. априла 1942. у Берлину и њиме је усвојен тзв. „Фабрициусов предлог“ тј. преузимање дуга сразмерно броју становника. Немачка је у тим преговорима показала интересовање само толико што жели да се ово питање што пре реши и да се уведе ред у плаћању спољног дуга Југославије. Бугарска, при том, није добила од Немачке никаквих гаранција у погледу плаћања дугова.²⁴⁴⁰ Исто тако, Немачка је повела причу о подели железничког парка Југославије. Конференција о подели одржана је средином августа 1942. у Софији, а изгледа да је најзадовољнија после конференција била НДХ.²⁴⁴¹ Уговоре о подели јавног осигурања Југославије и подели и међусобном предавању службених докумената Југославије Немачка је са својим савезницима потписала 2. и 3. септембра 1943. у Бечу.²⁴⁴²

Примећено је да је Немачка крајем године више пажње посветила Македонији. Посланство НДХ извештавало је 26. децембра 1942. Министарство иностраних послова да је Трећи Рајх преко свог Генералног конзулата у Скопљу предао општини око 400 књига. Такође је и Немачки научни завод у Скопљу крајем године постао врло активан, те је организовао неколико предавања широм Македоније. Немачка је свој положај покушала да учврсти и преко пропагандне делатности. Начелник Скопља приредио је 26. децембра велику вечеру у част немачких војника и официра који су боравили у Скопљу. Омладина је такође искоришћена; они су даривали и поздрављали немачке рањенике.²⁴⁴³

Крајем године, немачке надлежне установе у Бугарској сумирале су да су комунистичке акције у овој земљи појачане и да је „у последње време“ живот изгубило 11 немачких војника. Притисак на бугарску владу и полицију због овога је био огroman. Како би „удовољили“ свом савезнику блокирана је Софија 5. децембра 1942. што је у дипломатским круговима изазвало запрепашћење. У акцији је ухапшено око 200 особа, а 50 од њих је задржано под оптужбом да су главни комунистички и енглески агенти који су спремали атентате, саботаже итд. Током ове рације две особе су убијене, а једна је извршила самоубиство. Немци су, како је јављало Посланство НДХ у Софији, били задовољно, а извођење акције и како је до ње дошло показивале су сву политичку потчињеност Бугарске Немачкој.²⁴⁴⁴

*

Како би што више везао Бугарску за себе, уједно спречавајући било какву појаву незадовољства у овој земљи, На састанку краља Бориса и Хитлера 24. марта 1942. разговарало се о многим питањима, а доминирала су следећа: јачање покрета отпора у Бугарској, бугарско-совјетски односи, бугарско-турски односи, проблеми код бугарске опозиције, привредна сарадња, слање трупа на Источни фронт. У немачким полицијским извештајима која су стизала из Бугарске писало је да је Борисов режим само на први поглед јак. Немачки извештачи су тврдили да су мере у Бугарској против политике сила Осовине благе и неорганизоване. Разлог оваквом држању налазио се, по мишљењу Хитлера, у пробританском опредељењу одређених људи који су се налазили у врху власти. Због тога је и предложана реконструкција владе. Главни на удару је био Иван Попов, који је настојао да се не покидају све везе са Западом и Богдан Филов који је избегавао чврсто везивање за силе Осовине и довођење у владу „пријатеља“ Рајха и присталица „новог поретка“. Са друге стране као личности наклоњене немачкој политици истицани су Александар Цанков, бивши председник

²⁴³⁹ АЈ, 103–64–286, Generalni konzul Đorđe Đuričić Ministarstvu inostranih poslova, Cirihi, 9. maj 1942, pov. br. 96.

²⁴⁴⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 22.

²⁴⁴¹ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 35.

²⁴⁴² *Македонија во меѓународните договори. Том II (1941–1991)*, 121–146.

²⁴⁴³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 59.

²⁴⁴⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 55.

владе и министар и генерал Христо Луков, бивши министар војни и вођа „легионара“ који се у Софији повезао са немачким војним аташеом Шенебеком (Schönebeck) и који се посебно залагао за слање бугарске војске на источни фронт.²⁴⁴⁵

Разговори су настављени и 25. марта у присуству Рибентропа и Геринга, вероватно око наведених питања, али пошто није сачуван записник постоје само индиректни подаци. Ипак, према поступцима бугарског монарха по повратку у земљу јасно да су усвојени предлози о реконструкцији владе. Хитлер је гајио симпатије према краљу Борису, понајвише јер је припадао немачкој лози, али је приликом сусрета закључио да он није успео да изгради чврст ослонац у Бугарској и да није задобио поверење, чак ни међу својим првим сарадницима. Због „традиционалних“ веза са Русима Хитлер није веровао Бугарима, па је после састанка са краљем Борисом више као савезника волео у својим редовима да види Турску, него Бугарску.²⁴⁴⁶

У поменутих разговорима, бугарски монарх је причао и са Герингом. Разговор се вртео око привредних односа постоје такође само индиректни подаци. Више се сазнаје из разговора краља Бориса са Рибентропом. Разговори су између осталог вођени о бугарско-италијанској демаркационој линији у Македонији и о реконструкцији владе. Рибентроп је извршавао и притисак на Бориса III да прекине дипломатске односе са СССР, оптужујући совјетско посланство у Софији и конзулат у Варни да су центри совјетске шпијунаже и истовремено пунктови за сарадњу са бугарским комунистима.²⁴⁴⁷ Знајући да би овакав потез изазвао опште реакције код англо-американаца и Совјета, Борис III је дао чврста обећања да ће бугарска полиција, заједно са Немцима, појачати мере предострожности и свакодневне контроле како би се потпуно онемогућила шпијунска активност совјетских дипломатских представништава. Бранећи се проруским опредељењем бугарског становништва, краљ Борис је одлагао прекид односа за повољнију прилику, односно за моменат када се буде задао одлучујући ударац Црвеној армији, у шта је он лично сумњао. Бугарски монарх сложио се са реконструкцијом владе, али је био против именованга генерала Лукова за председника владе.²⁴⁴⁸

Реконструкција владе је извршена 11. априла 1942. тако што је смењен министар иностраних послова Иван Попов. Он је постављен за бугарског посланика у Румунији, где ће се сломити под психичким притиском и починити самоубиство 29. октобра 1944. године.²⁴⁴⁹ Његов ресор преузео је председник владе Филов, напуштајући ресор министарства просвете. Уместо министра војног Теодоси Дасклаова дошао је генерал Никола Михов до тада командант 1. бугарске армије. Министар трговине Славчо Загоров је смењен, а на његово место дошао је послушни Захаријев. Такође је смењен и министар пољопривреде Кушев, на чије је место дошао Петров.²⁴⁵⁰ Уз то, смењени су 21. јуна 1942. директор за унутрашњу трговину и индустрију, шеф дирекције за трговину житом и директор за рударство.²⁴⁵¹ Управо су ресори спољне политике, војске, пољопривреде и трговине били ресори преко којих је Трећи Рајх требао најдиректније да оствари свој утицај. Реконструисана влада показала је већу ангажованост у борби са комунистичким групама, у бугарско-турским односима у циљу што већег одвајања Турске од Британије, у коначном уређењу бугарско-италијанске демаркационе линије и у све чвршћем везивању за Трећи рајх.²⁴⁵²

²⁴⁴⁵ АЈ, 378–2, Посланство Краљевине Југославије у СССР Министарству иностраних послова, 10. април 1942, пов. бр. 111 (несређен фонд); АЈ, 378–2, Ninčić, London 13. april 1942, pov. br. 1771 (несређен фонд); M. L. Miller, *n. d.*, 74–75. Видети: АЈ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 24. mart 1942, pov. br. 264.

²⁴⁴⁶ M. L. Miller, *n. d.*, 76–77.

²⁴⁴⁷ Половином маја 1942. од стране немачком МИП-а поново су стигле оптужбе на рачун совјетског генералног конзулата у Варни. Уследио је притисак преко Бекрлеа да Бугарска прекине односе са СССР. D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 362.

²⁴⁴⁸ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 354–355.

²⁴⁴⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1302, л. 56–58.

²⁴⁵⁰ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 17; „Оставка бугарске владе“, *Ново време*, 12.4.1942, 2; „Нова бугарска влада“, *Понедељак*, 13.4.1941, 1; D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 355; M. L. Miller, *n. d.*, 79, 80, 197.

²⁴⁵¹ „Промене на важним местима у Бугарској“, *Понедељак*, 22.6.1942, 2.

²⁴⁵² „Филов преузима спољне послове“, *Ново време*, 14.4.1942, 1. Турска је имала мишљење да је промена владе у Бугарској била директно везана са још већим приближавањем Немачкој и припремања прекида дипломатских односа са СССР. Немачки амбасадор фон Папен саопштио је Сараџоглуу да Немачка налази за боље да

Пошто Филов није био омиљен међу немачким врхом (означен као одговоран за пропусте поменутих министарстава), а преузео је додатно министарство морао је додатно и да се доказује. Већ други дан по реконструкцији владе, 12. априла 1942. он је као нови министар иностраних послова у телеграму посланом Рибентропу обећао верност Бугарске Тројном пакту.²⁴⁵³

Одређени историчари пишу и о притиску Немачке на бугарску владу који је био оличен и у смени бугарског посланика у Берлину Првана Драганова половином августа 1942, када је он отишао да обавља функцију дипломатског представника у Шпанији. Са друге стране, постоје индиције да је до смене дошло са бугарске стране у циљу тражења бољих веза са Савезницима, што је требало да се оствари постављењем искусног дипломате, какав је био Драганов, у једну неутралну земљу која је нагињала силама Осовине.²⁴⁵⁴ На његово место је дошао Славчо Загоров, који је за време реконструкције бугарске владе у априлу био смењен са места министара трговине. Са овом одлуком се сложио и краљ Борис који није подносио претерана истрчавања својих дипломата какав је био случај са послаником Драгановим, па је његовом одредбом Загоров назначен 14. јула 1942. године.²⁴⁵⁵ Загоров је кренуо на своју дужност 15. августа, а акредитиве је предао 2. октобра 1942. године.²⁴⁵⁶

Константан притисак Немачке и инфилтрација у све поре бугарског друштва била је јасна и чехословачким круговима који су преко свог посланства при југословенској влади обавестили југословенско Министарство иностраних послова 8. априла 1942. о стању у Бугарској. У извештају се види да су Бугари чинили све да не уђу у рат: „Бугари су спремни за највеће жртве економског карактера само да се не бију“, док су Немци практично окупирали Бугарску. Њихово присуство нарочито је било велико дуж бугарско-турске границе. При изласку из Бугарске, код Свиленграда, путнике су осим бугарских цариника, контролисали и немачки војници. Притисак Немачке био је оличен и у појачаној мобилизацији које је спроводила бугарска влада.²⁴⁵⁷

Чврсто везивање Бугарске за Немачку био је пропраћен и од стране шведског часописа „Ну“ од 16. октобра 1942. године. Под насловом „Виновници немира на Балкану“ писац чланака оптуживао је Бугарску да је у претходна три наврата (1913, 1915, и 1941) била оруђе немачког „Продора на Исток“. Два претходна пута Бугарска је платила скупо своју политику. Овог трећег пута, Бугарска је могла да изгуби и своју независност. Часопис „Ну“ први део овог свог чланка закључује следећим речима: „Пошто је у Берлину донесене одлука за ризични напад на Совјетску Русију било је потребно да се цео Балкан укључи у нови поредак. Помоћу Бугарске намеравала је Немачка да сломи отпор Грчке и надала се да ће моћи да заузме Југославију мирним путем“.²⁴⁵⁸

Притисци на Бугарску, нарочито да се прекину дипломатски односи са СССР, настављени су и у другој половини 1942. године. Да би се савладао отпор снага које су биле упорно против раскида, 13. септембра 1942. бомбардовано је неколико бугарских градова бомбама совјетске производње. Већина истраживача и историчара је мишљења да су бомбардовање извршили Немци. Ово бомбардовање искоришћено је за напад на совјетска

Бугарска врши „улогу жандарма у окупираним територијама, него да шаље војску против Русије“. Видети: АЈ, 378–2, Ninčić, London 17. april 1942, pov. br. 1970. (несрећен фонд); АЈ, 378–2, Ninčić, London, 22. april 1942, pov. br. 2069. (несрешен фонд).

²⁴⁵³ D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 356.

²⁴⁵⁴ Konstantin Pavlović, „Zabeleška o razgovoru između Firera i bugarskog poslanika Draganova povodom njegovog premeštaja u Madrid, u Firerovom Glavnom stanu 'Vukodlak' ('Werwolf') 14. avgusta 1942; zabeleška o razgovoru između firera i članova Bugarskog regentskog saveta princa Kirila i ekselencije Filova u Firerovom Glavnom stanu 'Vučja jama' ('Wolfsschanze') 18. oktobra 1943; zabeleška u razgovoru između Firera i članova Bugarskog regentskog saveta princa Kirila i profesora Filova 19. oktobra 1943. u Firerovom Glavnom stanu 'Vučja jama' ('Wolfsschanze')“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2, (1982), 339–344.

²⁴⁵⁵ „Нови бугарски посланик у Берлину“, *Ново време*, 15.7.1942, 1; D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 361.

²⁴⁵⁶ „Нови бугарски посланик отпутовао за Берлин“, *Ново време*, 16.8.1942, 2; „Нови бугарски посланик код вође Рајха“, *Ново време*, 4.10.1942, 1.

²⁴⁵⁷ АЈ, 103–55–262, v. d. načelnik političkog odeljenja Predsedništvu Ministarskog saveta Vojnom odeljenju, pov. br. 1729.

²⁴⁵⁸ АЈ, 382–9–31, Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova, 18. oktobar 1942, pov. br. 383.

дипломатска представништва по Бугарској. Бугарска полиција је упала у совјетски конзулат у Варни и онемогућила му даљи рад. Истовремено су основани немачки конзулати у Кавали и у Русеу, а у Александропољу је отворена бесцаринска немачка зона. Уследили су поновни притисци на бугарског краља и владу. У почетку је Борис III обећао да ће прекинути односе, али је после немачког пораза код Стаљинграда поново одустао. Немци су преко свог тајног сарадника Јордана Савова, који је истовремено био и поверљива личност краља Бориса, потврдила своје сумње у бугарског монарха.²⁴⁵⁹

Крајем 1942. надлежне немачке команде на југоистоку Европе нису најпозитивније гледале на унутрашњу ситуацију у Бугарској. У месечном извештају команданта оружаних снага на Југоистоку од 29. новембра 1942. унутрашње стање у Бугарској је процењивано као „и даље мирно“, али и да је расположење становништва било под утицајем „афричке ситуације“. Такође је истакнута и појачана комунистичка делатност. У делу Македоније коју је Бугарска анектирала појавили су се знаци нерасположења према бугарској управи и армији, због једног броја непопуларних мера, између осталог и у области снабдевања животним намирницама.²⁴⁶⁰ Међутим, и поред тога, према подацима словачких и хрватских дипломатских кругова у Софији, Немци су планирали да у бугарску престоницу за кратко преселе 1.500 немачких породица из бомбардованих градова у Трећем Рајху.²⁴⁶¹ Уз то, 20. новембра 1942. бугарски министар војске генерал Михов и немачки посланик у Бугарској Бекерле отворили су изложбу у Софији „Рат у слици“. Међу посетиоцима је био и бугарски краљ, а као сведочанство ове изложбе остала је књижица штампана за ову прилику.²⁴⁶²

3.2.2.2. Југословенско питање у оквиру бугарско-турских односа (1942–1943)

Током 1942, Турска је све више показивала нетрпељивост према бугарском држању на Балкану. Негативан однос према бугарској окупацији делова југословенске и грчке територије Турци су показивали све отвореније. У том контексту турско министарство иностраних послова са својим одељењима марљиво је анализирано скоро сваки чланак у бугарским новинама. Тако је лист „Зора“ од 24. фебруара доносио вест у којем су нарочито подвучене здравице измењене између бугарског министра војске Даскалова и начелника мађарског генералштаба генерала Сомбатеја, истакавши у наслову да је бугарска војска славила „братску мађарску војску“. Састанак двојице официра и високих представника својих земаља којима је присуствовао и представник немачког генералштаба изазвао је у Турској висок ниво неспокојства. Турски званичници су веровали да је састанак повезан са слањем мађарских и бугарских трупа на Источни фронт. У прилог тезе да ће и Бугарска послати војску на Исток, турски министар иностраних послова Сарацоглу говорио је да је бугарска штампа последњих дана писала да је за Бугарску једини спас у победи Немачке, што је требало сматрати као моралну припрему бугарског народа за акцију против СССР. Са друге стране, Сарацоглу је искључивао могућност немачко-бугарске агресије на Турску, али је био мишљења да још увек постоји опасност. Поједини турски званичници били су мишљења да су овакве вести сервиране од стране британске пропаганде како би држали атмосферу потенцијалног проширења рата на Турску, јер су прошлог лета поједини турски посланици захтевали и демобилизацију.²⁴⁶³ Узнемиреност у Турској створили су додатни чланци у бугарској штампи у којима је писано о бугарским моралним припремама за рат, о гласању за буџет Министарства рата од четири милијарде лева, о говору Филова да Бугарска треба да буде јака и др. У разним чланцима у турским новинама постављало се питање зашто и против кога треба да се Бугарска спрема за рат кад њој ни од куда не прети опасност и као одговор давало се да је то против

²⁴⁵⁹ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 362–363; M. L. Miller, *n. d.*, 84–86.

²⁴⁶⁰ *Zbornik XII/2*, 895.

²⁴⁶¹ ВА, НДХ, к. 252, ф. 3, д. 47.

²⁴⁶² ВА, НДХ, к. 253, ф. 1, д. 14.

²⁴⁶³ АЈ, 103–64–286, Šumenković, Ankara, 27. februar 1942, str. pov. br. 181; АЈ, 103–64–286, Шуменковић, Анкара, 20. април 1942, пов. бр. 372.

СССР и то под притиском Немачке.²⁴⁶⁴ Међутим од марта 1942. Турци су имали информације да Бугарска неће слати трупе на Исток. О томе је Илију Шуменковића известио генерални секретар министарства иностраних послова Нуман Менеменџоглу прослеђујући информације које је бугарски министар иностраних послова дао турском посланику у Софији. Попов је рекао да Бугарска не само да неће слати своје трупе против СССР, него то Немачка није ни тражила. Менеменџоглу је ипак остао скептичан наводећи да је Попов исто тако причао и за проширење окупације у Србији, па је на крају бугарска ипак послала своје трупе.²⁴⁶⁵

Вероватно најбољи показатељ интимних осећања Турске према Бугарској био је разговор грчког амбасадора у Турској и Сараџоглуа почетком јануара 1942. године. Грчки дипломата је саопштио да има индикација да Совјети сада паметније гледају на бугарски проблем и да виде „стално ситуацију, а с тим у вези да имају тенденције у погледу будућности Бугарске које су за нас (Грке и Турке) повољне. Сараџоглу је на то са отвореним задовољством узвикнуо: „Хвала Богу! Не треба допустити да Бугарска цео свет вара“. У вези са овим, ситуацију су додатно заостриле бугарске етнографске карте које је турски посланик у Софији послао у Анкару. Једна карта са статистичким и етнографским ознакама показује мегаломанске претензије Бугара. Друга обележава не само велики део Грчке и Југославије, као бугарске територије, него и целу турску Тракију. Поред тога на свим крајњим границама бугарских претензија нацртани су војници дотичних држава како у страху беже гоњени од стране бугарских војника. Тако је и на Чаталци насликана турска војска у фесовима како у паничном страху бежи испред бугарске војске. Ове карте наводно су се налазиле у свим бугарским школама. Сараџоглу је преко Нумана извршио демарш због овога код бугарског посланика који се правдао незнањем.²⁴⁶⁶

Од пролећа 1942. бугарска штампа покушала је, највероватније по инструкцијама Немачке да смањи страсти и смири односе са Турском. У новинама су се могло наћи доста чланака који су били пуни пријатељских речи према Турској. Чак је и генерал Луков био писац једног од тих чланка. Говорило се да Турска нема територијалних претензија према Бугарској нити отворених спорних питања. Приликом отварања сајма у Пловдиву Филов је упутио ласкаве речи према Турској, а турском посланику је причао о пријатељству између две земље. Он и Сараџоглу су разменили чак и пријатељске телеграме.²⁴⁶⁷ Успостави мало бољих односа допринело је и постављење дотадашњег турског посланика у Софији Шекија Беркера за генералног секретара министарства иностраних послова уместо Нумана Менеменџоглуа средином августа 1942, који је постао министар иностраних послова. При одласку из Софије, Беркер је дао неколико изјава за јавност са нагласком на турско-бугарско срдечно пријатељство и са израженим комплиментима за Бугаре.²⁴⁶⁸ Беркер је, ипак, за поверљиве кругове задржао сасвим другу причу. Он је на питање југословенског амбасадора о рђавом поступању према Турцима на окупираним територијама Југославије и Грчке рекао да такво поступање итекако постоји нарочито у грчкој Тракији и да је као посланик о томе неколико

²⁴⁶⁴ АЈ, 103–64–286, Šumenković, Ankara, 28. јануар 1942, пов. бр. 22. Видети и документ који говори у путовању бугарског посланика у Турској у Софију и мишљењу Турака да је он отишао на консултовање поводом слања бугарских трупа на Исток. АЈ, 103–64–286, Šumenković, Ankara, 21. март 1942, пов. бр. 257; АЈ, 103–64–286, Šumenković, 1. мај 1942, пов. бр. 398.

²⁴⁶⁵ АЈ, 103–84–322, Šumenković, Ankara, 28. март 1942, пов. бр. 283.

²⁴⁶⁶ АЈ, 103–64–286, Шуменковић Момчилу Нинчићу Министру иностраних послова, Анкара, 4. јануар 1942, пов. бр. 4.

²⁴⁶⁷ АЈ, 103–64–286, Šumenković, Ankara, 16. април 1942, пов. бр. 352; АЈ, 103–84–322, Šumenković, Ankara, 15. април 1942, пов. бр. 352; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 15. Шуменковић је извештавао Министарство иностраних послова 18. априла 1942. да је Сараџоглу са иронијом пропратио писање бугарске штампе. Са подсмехом је пропратио и телеграм Филова у којем је бугарски председник владе говорио о могућности проширења турско-бугарских односа. Чак је и један турски лист поводом потписивања недавне турско-бугарске декларације „очитао лекцију“ бугарској влади. Сараџоглу се тим поводом, према Шуменковићу, са „задовољством смејао“. Незаинтересованост и подсмех Сараџоглуа био је оличен и у његовом заборављању да објави његов и Филовљев телеграм путем радија и штампе, па је то ускоро учињено. АЈ, 103–84–322, Шуменковић, Анкара, 18. април 1942, пов. бр. 363.

²⁴⁶⁸ АЈ, 103–64–286, Шуменковић Момчилу Нинчићу министру иностраних послова, Анкара, 2. октобар 1942, пов. бр. 817.

пута говорио краљу Борису. Некадашњи турски посланик у Софији говорио је да је поступање према Турцима на окупираним деловима Југославије боље. По његовом мишљењу то је долазило из разлога што су Италијани вршили пропаганду међу локалним Турцима да се изјашњавају као Арнаути у циљу појачавања свог утицаја у тим крајевима и стварањем вештачких претензија Албаније на ове крајеве. Бугари су се уздржавали од рђавог поступања према овим људима да не би изазвали оштре реакције Италијана. У грчкој Тракији где нема Арнаута такви разлози нису постојали.²⁴⁶⁹

Може се закључити да Турска Бугарску сматрала инструментом Немачке, па је заузела став да све што би потписала са Бугарском заправо потписала са Немачком што би је удаљило од Велике Британије, па се турска влада углавном задржавала на основним дипломатским односима за западним суседом.²⁴⁷⁰ Овакав став турске јавности примећен је и од дипломатских представника НДХ у Бугарској, нарочито од Стјепана Моснера који је имао прилике да током новембра 1942. борави у Турској и да тамо води разговоре са бугарским представницима. Они су истакнули да се једини турски службени кругови понашају конкретно према бугарском посланству, док је остала јавност, а нарочито новине, непријатељски расположено према Бугарској. Сви турски представници са којима је Стејпан Моснер разговарао истицали су да је судбина Бугарске у потпуности везана за судбину Немачке. Ово мишљење поклапало се са писањем „Јени Сабаха“ од 23. новембра 1942: „Међу народима које је нови развој рата ставио у нарочито тежак положај треба навести Бугарску, која се налази у истом положају као и Шпанија. Доиста, Бугарска је већ одавно повезала своју судбину Осовини и везала тако своју будућност са победом Осовине“. Исто тако, турске новине врло неповољно су коментарисале све ере бугарске владе. Говоре председника владе Филова, али и осталих министара коментарисале су као одјек положаја Бугарске која се налази у тешком положају. У турским круговима допуштали су могућност ратног сукоба са Бугарском, а стране дипломате виделе су да Турци, после Руса и Италијана највише мрзе Бугаре.²⁴⁷¹

*

Све чешћи и јачи притисци сила Осовине и Савезника да Турску увуку у рат или је бар придобију на своју страну, доводили су под велики притисак Сараџоглуа, који је у међувремену постао председник владе Турске, и његове сараднике. Посебно емотивни били су по питању Бугарске. Иако су дипломатски односи били коректни што се види из изјаве новог турског посланика у Бугарској јануара 1943.²⁴⁷² или изјаве бугарског министра иностраних послова Саве Кирова из октобра 1943²⁴⁷³, сваки оштрији поступак Бугара, турска дипломатија и пропаганда дочекивали су веома припремљени да изврше притисак на западног суседа. У турском листу „Ватан“ појавио се фебруара 1943. чланак о Бугарској у коме се између осталог каже: „Двострука игра Бугарске наставља се и постоји још увек. Чим она страна за коју су се они ангажовали почне да губи, они се пребацују у други табор. Тако и данас постоје две Бугарске: једна која полаже карте на Осовину у циљу остварења својих претензија и друга која показује наклоност према демократској страни, да би она која увиђа опасност покушава да већ сада отвори мере осигурања“.²⁴⁷⁴

Током марта 1943. појавило се неколико оштрих текстова против Бугарске, нарочито поводом рђавог поступка бугарских власти према турским мањинама. Посебно оштар био је директор листа „Јени Сабах“ који је у свом листу објавио уводник под насловом „Један

²⁴⁶⁹ АЈ, 103–84–322, Шуменковић, Анкара, 10. октобар 1942, пов. бр. 850. Турска се одлучила 1. септембра 1942. да упуту вербалну ноту преко свог посланства у Софији и протестује код бугарског Министарства иностраних послова против извесних одредаба бугарске уредбе о држављанству становника Тракије и Македоније. АЈ, 103–174–609, Note Verbale, Sofia, le 1.9.1942; АЈ, 103–174–609, Savetnik ambasade Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Ankara, 31. decembar 1942, pov. br. 1097.

²⁴⁷⁰ АЈ, 103–84–322, Шуменковић, Анкара, 26. април 1942, пов. бр. 379.

²⁴⁷¹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 129–130.

²⁴⁷² АЈ, 370–26–76, Шуменковић Министарству, Анкара, 5. јануар 1943, пов. бр. 7.

²⁴⁷³ АЈ, 103–174–609, Šumenković Predsedniku Ministarskog saveta, Ankara, 16. oktobar 1943, str. pov. br. 829; АЈ, 370–26–76, Šumenković Predsedniku Ministarskog saveta, Ankara, 16. oktobar 1943, str. pov. br. 829.

²⁴⁷⁴ АЈ, 103–174–609, „Specijalni telegrafski izveštaj“, London, 22. februar 1943.

милион Турака осуђен на пропаст“. За њим није заостајао народни посланик Етем Изет Бенидје који је 12. марта у „Сон Телеграфу“ објавио чланак под насловом „2.500.000 Турака на Балкану“ у коме је писао да треба расветлити питање турске мањине у Бугарској у којој је тренутно живело 800.000 Турака у старим границама и 500.000 у присаједињеним крајевима Југославије и Грчке.²⁴⁷⁵ Турска је задржала неповерење према Бугарској и у другој половини 1943. године. Поводом састава нове Бугарске владе „Сон Телеграф“ је 15. септембра 1943, извукао следеће линије главне бугарске политике: 1) верност Немачкој; 2) задржати окупиране територије; 3) у случају неуспеха Рајха да придобије наклоност Совјетског Савеза и тако заштити своје националне интересе; 4) у случају рата на Балкану да учествује колико може у одбрани својих интереса; 5) бугаризовати што брже становништво нових територија. Лист „Ватан“ писао је 24. септембра 1943. да Бугарска треба да „оздрави од мегаломаније“ и да бира „између те болести и оздрављења“. „Јени Сабах“ од 16. септембра 1943. доносио је текст у којем је стајало да није тајна да је бугарска војска германофилска, а народ русофилски итд.²⁴⁷⁶ Сагледавајући турско-бугарске односе, југословенско посланство посебно је анализирано новинске чланке турског Министра на страни и народног посланика Н. Садака, који се у турској јавности сматрао као овлашћени *porte parole* Министарства иностраних послова.²⁴⁷⁷ Крајем августа и почетком септембра Нуман Менеменџоглу „смиривао је страсти“. Он је у чланку који је објављен у „Њу Јорк Тајмсу“ нагласио да Турска нема територијалних претензија према Бугарској, нарочито не према, како се причало, области Бургаса, а допустио би исправку граница ка Сирији где би Турска добила железничку линију дуж турско-сиријске границе и град Алеп.²⁴⁷⁸

3.2.3. Преломни период (1943–1944)

3.2.3.1. Нови задаци и масовније наоружавање бугарске војске

Порази немачке армије на ратиштима у зиму 1942/1943. повећали су значај Бугарске и њених оружаних снага. Почетком 1943. бугарска окупациона зона у Југославији проширена је на западну Србију, а одређене снаге ангажоване су у борбама са партизанима у западним деловима државе. Да би се утврдиле још шире и захтевније обавезе бугарске војске, Хитлер је у јануару 1943. позвао бугарског министра војске генерала Михова. У разговорима са Хилером 2. јануара, и немачким генералима Кајтелом, Јодлом и Варлимонтот који су уследили наредних дана, обећано је генералу Михову и његовом пратиоцу генералу Ивану Попову да ће Немачка опремити 10 пешадијских и једну коњичку дивизију, као и једну ојачану тенковску бригаду и појачати на југоисточном правцу, према Турској, сопствене тенковске јединице и авијацију. Такође је разговарано и о проширењу окупационе зоне у Југославији и Грчкој.²⁴⁷⁹

²⁴⁷⁵ АЈ, 103–49–244, Šumenković Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Анкара, 26. март 1943, пов. бр. 223; АЈ, 103–179–626, Краљевски амбасадор Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Анкара, 26. март 1943, пов. бр. 223; АЈ, 370–26–76, Šumenković Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Анкара, 26. март 1943, пов. бр. 223. О бугарско-турском сукобу у вези турске мањине у Бугарској видети: Вълчо Златилов, „Източнородопската област в политиката на турския национализъм (1913–1944 г.)“, *Исторически преглед*, XLV, 2, (1990), 39–51.

²⁴⁷⁶ Видети: АЈ, 370–26–76, Бугарско-турски односи у штампи, септембар 1943.

²⁴⁷⁷ АЈ, 103–174–609, Šumenković Председнику Министарског савета, Анкара, 16. октобар 1943, стр. пов. бр. 829; АЈ, 341–25–79, Šumenković Председнику Министарског савета, Анкара, 16. октобар 1943, стр. пов. бр. 829; АЈ, 370–26–76, Šumenković Председнику Министарског савета, Анкара, 16. октобар 1943, стр. пов. бр. 829.

²⁴⁷⁸ АЈ, 103–179–626, Шуменковић Божидару Пурићу, Анкара, 1. септембар 1943, стр. пов. бр. 725; АЈ, 371–41–54, Министарство иностраних послова Краљевској амбасади Вашингтон, Каиро, 13. октобар 1943, пов. бр. 5404; АЈ, 371–41–54, Шуменковић Божидару Пурићу, Анкара, 1. септембар 1943, стр. пов. бр. 725.

²⁴⁷⁹ К. Матеј, *n. d.*, 69–70. Упоредити: Д. Лукач, *Treći Rajh...Treći deo...*, 499–501; В. Митровски, В. Глишић, Т. Ристовски, *n. d.*, 55–56. Југословенско посланство у Швајцарској имало је информације да је Хитлер тражио од Бугарске, приликом посете Михова, 15 дивизија и то делом за Србију, а делом за позадину на Источном фронту. Краљ Борис се, према сазнањима југословенског посланства, саветовао са главним политичарима, а како је у то време у Софији боравио и бивши председник владе Кјосеиванов, бугарски монарх је са њим провео

Конкретизација планова и отпремање оружја настављено је током јануара 1943. године. У то време били су сачињени и спискови потреба за поједине родове бугарске војске. Истовремено су прављени планови сарадње у случају преласка Турске у табор западних сила и напада њених трупа на Бугарску, као и у покушају инвазије савезничких снага у садејству са Турском.²⁴⁸⁰

Од фебруара преко „Плана 43“, а потом „Плана 44“ Немачка је градативно снабдевала Бугарску наоружањем. Период од фебруара 1943. до јануара 1944. био је најинтензивнији по том питању. Вагони пуни војне опреме стизали су у Бугарску под програмима названих „Барбара“, „Холундербаум I-IV“, „Ерленбаум I-III“, „Смарагд“ итд. Немачка влада је често из стратегијских разлога повећавала или смањивала слање наоружања својим савезницима. Бугарска је наоружавана из превентивних разлога – због потенцијалног англоамеричког искрцавања и уласка Турске у рат на страни Савезника. Бугарска влада стављала је противавионске топове на кровове неких високих прикладних кућа; на пример на Народну Банку, Државну штампарију, Палату правде итд).²⁴⁸¹ Пошто се искрцавање одиграло у јужној Италији и пошто је Турска остала и даље неутрална, слање наоружања је значајно опало. Још један значајан пад десио се од лета 1944, када је бугарска влада почела све отвореније да преговара са Западним савезницима око потписивања примирја. У јулу и августу 1944. није било доставе наоружања. У следећој табели приказана је достава ситног наоружања, артиљерије и моторних возила, број уговорених, примљених и очекиваних преко „Плана 43“ и „Плана 44“ до 1. јуна 1944. према извештају Секције за снабдевање и одржавање при бугарском Министарству рата:²⁴⁸²

Табела бр. 23: Достава наоружања Бугарској преко „Плана 43“ и „Плана 44“ (К. Матеv, n. d., 70–72, 79).

Група наоружања и име	Број уговорених	Број примљених	Број очекиваних
Ситно наоружање:			
Пушке: Манлихер и Винтовка Трилинејка	6.474	-	6.474
Пушке: К 98 Маузер (7,92 mm)	85.526	52.221	33.305
Пиштољи: различити произвођачи (7,65 mm 9 mm)	18.700	15.360	3.340
Машинке: МП40 (9 mm)	8.475	7.700	775
Лаки митраљези: МГ34 (7,92 mm)	4.600	4.522	78
Тешки митраљези: МГ34 (7,92 mm)	1.015	1.015	-
Пушке: италијанске (6,5 mm)	8.000	8.000	-
Бацачи пламена	-	210	-

готово четири сата у разговору. Кјосеиванов изложио је краљу Борису сасвим отворено да је у дипломатским круговима у Швајцарској владало опште мишљење да Осовина губи рат, те да према томе не би требало попустити Хитлеровим захтевима. Кјосеиванов је имао утисак да би слањем трупа на Исток и уласком у рат против Совјетског Савеза Бугарску захватила револуција, која би „скрхала и режим и династију“. АЈ, 103–174–609, Јуришић, Берн, 2. фебруар 1943, пов. бр. 177. Посланик Јуришић јављао је мало касније 26. фебруара 1943. да су се у Софији налазили бугарски посланици из Берлина, Рима, Букурешта и Анкаре, као и ађутант бившег краља Фердинада. Сви су дошли на позив краља Бориса ради реферисања с обзиром „на велике тешкоће које предстоје Бугарској у пролеће“. Несигурност је завладала због држања Турске, али су меродавни кругови у Софији били мишљења да бугарско-турски односи ипак неће претрпети никакве неповољне измене. Уз то, наоружање Турске је било дефанзивно, па се због тога Бугарска „утешила“ да неће доћи до напада са истока. АЈ, 103–174–609, Јуришић, Берн, 26. фебруар 1943, пов. бр. 300.

²⁴⁸⁰ D. Лукаш, *Treći Rajh...Treći deo...*, 501. Овде треба скренути пажњу на један пример дезинформације која је дошла до Југословенске владе у избеглиштву. Она је примила једну информацију од своје Делегације за Блиски и Средњи исток 22. јануара 1943. године. Информација је стигла од једног Бугарина 27. децембра 1942. који је побегао из земље, а тицала се прављења добровољних јединица у Грчкој од локалног становништва које је било привржено Трећем Рајху. Бугари су се наводно због овога јако забринули и били су „огорчени на Немце“, јер су у овом видели да оваква организација у Грчкој иде на штету Бугара. АЈ, 103–3–33, Делегат Краљевске југословенске владе за Блиски и Средњи исток Господину председнику, Каиро, 22. јануар 1943, No. 82; АЈ, 103–3–33, Председник Министарског савета Министарству иностраних послова, 26. фебруар 1943, пов. бр. 611/XV/43; АЈ, 103–175–612, Председник Министарског савета Министарству иностраних послова, 26. фебруар 1943, пов. бр. 611/XV/43.

²⁴⁸¹ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 10; К. Матеv, n. d., 70–72, 79.

²⁴⁸² К. Матеv, n. d., 70–72, 79; Л. Петров, n. d., 43–47.

Минобацачи и лансери граната:			
Лаки минобацачи М36 (5 cm)	812	812	-
Минобацачи: Брант (8 cm)	400	400	-
Минобацачи: Немачки М34 (8 cm)	1.400	1.400	-
Лансери граната М.39	300	300	-
Противтенковска артиљерија:			
5 cm противтенковски топови Рајнметал	404	404	-
7,5 cm противтенковски топови Шнајдер 97/38	100	100	-
7,5 cm противтенковски топови Рајнметал 40	240	180	60
Дивизијска и армијска артиљерија:			
10,5 cm Д/28 хаубице Немачке М18 и М18/40	252	192	60
12,2 cm Д/48 топови Руски М31	24	24	-
10,5 cm Д/52 топови Немачки М18 (кроз „План 44“ за 1944)	36	-	36
15 cm Д/30 хаубице Немачке М18 (кроз „План 44“ за 1944)	18	-	18
7,5 cm Д/19 брдски топови Немачки М36 (кроз „План 44“ за 1944)	90	-	90
7,5 cm пешадијски топови Немачки М37 (кроз „План 44“ за 1944)	140	-	140
Противваздушна артиљерија:			
20 mm противваздушни топови М38 (моторизовани)	12	12	-
20 mm противваздушни топови М38 (немобилни)	24	24	-
37 mm противваздушни топови М37 (моторизовани)	9	9	-
8,8 cm противваздушни топови М37 (моторизовани)	6	6	-
8,8 cm противваздушни топови М37 (немобилни)	76	76	-
8,8 cm противваздушни топови М37 (немобилни) (кроз „План 44“ за 1944)	196	-	196
Артиљерија за одбрану обале:			
10,5 cm Д/28 топови Шнајдер 338(ј)	6	6	-
10,5 cm Д/28 топови Шнајдер 331(ф)	12	12	-
10,5 cm Д/42 топови Шкода 339(ј)	6	6	-
22 cm Д/35 топови Шнајдер М17 532(ф)	12	12	-
Оклопне јединице:			
Лако оклопно возило: Horch <i>Sd.Kfz.</i> 222 & 223	20	20	-
Самохотка (Јуришни топ): Штурмгешуц III	55	55	-
Тенк: <i>Pz.Kpfw.IV</i>	91	88	-
Тенк: <i>Pz.Kpfw.I</i>	25	-	25
Тенк: <i>Pz.Kpfw.38(t)</i>	-	10	-
Моторна возила:			
Путнички аутомобили	480	390	90
Путнички аутомобили (кроз „План 44“ за 1944)	149	-	149
Двоосовински 3,5 t карго Рено	1.105	917	188
Двоосовински 3,5 t карго Рено (кроз „План 44“ за 1944)	210	-	210
Амбулантна кола	80	40	40
Аутобуси: Опел	18	18	-
Артиљеријска возила: Штајер РСО	-	40	-
Артиљеријска возила: Форд Маултиер	400	380	20
Артиљеријска возила: Краус-Мафеј КМ11	24	24	-
Артиљеријска возила: 1t, 3t (кроз „План 44“ за 1944) и 18t	49	2	48
Моторна возила са различитом сврхом	-	38	-
Сигнална моторна возила	45	30	15
Карго возила за сигнализацију	18	18	-
Радио возила 17Ф за радио одред А	44	44	-
Мотоцикл са бочном приколицом	460	400	60
Мотоцикл са бочном приколицом (кроз „План 44“ за 1944)	55	-	55
Мотоцикл без бочне приколице	690	570	120
Мотоцикл без бочне приколице (кроз „План 44“ за 1944)	220	-	220

Након смрти краља Бориса, Немачка је осетила да би могло доћи до смањења њеног утицаја у овој земљи, па је приступила директнијем уплитању у спољну и унутрашњу политику Бугарске. Начелник Врховне команде Вермахта известио је Фирера о разговорима

који су вођени након сахране бугарског монарха апострофирајући да се наоружање Бугарске споро одвијало и да је то у водећим бугарским војним круговима изазивало страх. Подвучени су и сви проблеми који су пратили наоружавање овог немачког сателита, али је исто тако скренута пажња и на нека друга војна питања: „...Тешкоће причињавају обука и техничка изобразба. Још постоје недостаци у садејству са тенковима, употреби средстава за блиску борбу и у опслуживању средстава везе. Поново се моли да Бугари буду исто тако наоружани као и немачке трупе. Установа за обуку у Нишу дала је изванредне резултате. Пожељни су тегљачи за противоклопна оруђа у пешадијским дивизијама и даљи тенкови за оклопну дивизију, као и средства везе. Исто тако, потребно је појачавање ратног ваздухопловства од стране Немачке. Појачање бугарских трупа у грчкој представља само оптерећење и због тога се то одбија. До пролећа 1944. године треба да се оформи 20 дивизија. Војска је безусловно верна савезу...“²⁴⁸³

Крајем 1943. због могућег искрцавања савезника на Балкан и ангажовања Турске против Трећег Рајха скоро па да се одлучио на офанзиву на Турску. Израђен је и план под шифрованим називом „Гертруд“. Главна улога намењена је бугарској армији која би била потпомогнута немачким јединицама. Након савезничког искрцавања на југу Италије, јануара 1944, ова операција је обустављена.²⁴⁸⁴ Немачка Врховна команда је управо тада покушавала да оствари неку врсту обједињеног командовања над немачким и бугарским трупама у најисточнијим деловима Балканског полуострва што је лако могло да увуче бугарску у рат на Црном мору и у мореузима и да изазове подозрење не само Англо-Американаца него и Турака према којима је овај потез делом и био усмерен.²⁴⁸⁵

Сарадња је забележена и на локалном нивоу. Скопски обласни полицијски начелник Асен Богданов обавестио је средске полицијске начелнике у Ђевђелији и Велесу 29. јануара 1943. да су Немци, ради што успешније борбе против националиста и комуниста у Грчкој, установила своју војно-полицијску службу у Ђевђелији и Велесу, док се штаб налазио у Солуну.²⁴⁸⁶ Бугари су заузврат смештали немачке официре и војнике у бугарске градове и одмаралишта који су се враћали са Источног фронта и из Стаљинграда ради одмора. Дана 8. марта око 200 немачких официра и војника стигло је у Скопље баш тим поводом.²⁴⁸⁷ Војна сарадња настављена је и путовањем 40 бугарских официра у Немачку у циљу обучавања на модерном наоружању.²⁴⁸⁸

Трећи Рајх покушавао је и кроз војне интервенције да ојача позиције код Бугара. Пошто Немци нису гледали са поверењем у бугарске јединице, нарочито када је у питању борба у „сузбијању банди“, одлучено је да се бугарски официри и подофицири обуче по огледу „немачких пријатеља“. Разговори по овом питању вођени су приликом боравка бугарског министра војног у Немачкој 4. и 5. јануара 1943. када је предложено да се Бугари обучавају у немачким школама. У вези са тим, командант Југоистока да се један бугарски батаљон предислоцира у рејон Ниша, као наставна јединица за школу за извођење борбене обуке. Оперативни штаб Вермахта обавестио је Генералштаб копнене војске 22. јануара 1943. о жељи да обавести команданта Југоистока да такво премештање у тим тренуцима није било могуће и да се Бугари и даље упућују у немачке школе. Генералштаб копнене војске није се овим сложио и 27. јануара наредио начелнику Одељења за наоружање и команданту резервне војске да у Нишу формира једну школу са наставним јединицама.²⁴⁸⁹

У том смислу у Нишу је била формирана „Борбена школа“ („Kampfschule“), која је првобитно била предвиђена за оспособљавање подофицира, постајући временом главна јединица

²⁴⁸³ Konstantin Pavlović, „Dnevnik Vrhovne komande Vermahta (1–31. decembra 1943)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1990), 258.

²⁴⁸⁴ K. Matev, *n. d.*, 73.

²⁴⁸⁵ D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 690; В. Тошкова, *България и Третият райх...*, 168–169.

²⁴⁸⁶ *Зборник VII/1*, 503.

²⁴⁸⁷ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 11.

²⁴⁸⁸ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 11.

²⁴⁸⁹ Konstantin Pavlović, „Из ратног дневника Vrhovne komande Vermahta (1. januar–31. mart. 1943. godine)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1988), 255.

војног образовања припадника бугарских јединица. Немачки извештаји оцењивали су рад ове школе као изванредан. Организовани су течајеви за командире, лекаре, ветеринаре итд. Ипак, и поред позитивних гледишта на рад и организацију школе, Немци су изражавали став да су Бугари вредни, али неспособни „да своју сопствену школу војног образовања изграде и даље воде“.²⁴⁹⁰

Генерал Лер подвлачио је да је у Нишу образована посебна „Борбена школа“ у којој је „бугарски персонал обучаван према савременим немачким методама“. Немачки официр записао је и следеће: „Истовремено Немачка је са Бугарском уговорила да јој испоручи модерно оружје и опрему за 10 дивизија, једну оклопну бригаду, као и велики број авиона. Колико је мени познато, Бугарска је требало ово да плати у виду пољопривредних испорука за које је до тада Немачка дуговала Бугарској врло велике износе. Ово је требало да послужи и за умиривање у Бугарској која се све више прибојавала једне турске офанзиве из правца Цариграда...“²⁴⁹¹

Немци су дозвољавали образовање техничких специјалиста чији се недостатак у бугарским јединицама највише осећао. Немачки војни аташе био је спреман да предложи оспособљавање немачких „техничких командоса“ за потребе попуне 6. бугарске армије. Предлагано је и да се школовање ових „техничара“ спроводи у Немачкој. Ипак, због финансијских разлога, али и због проблема обезбеђивања превозилаца, идеја немачког војног аташеа није остварена.²⁴⁹²

У покушајима да се бугарска војска модернизује и оспособи за специфичније борбе, бугарски министар војни у разговору са немачким војним аташеом предлагао је да се бугарска војска обучи у блиској борби тенкова, али и да се обавештајна служба подигне на виши ниво. Иако је високо оцењивао младе офицере и војнике као добар људски материјал, бугарски министар сматрао је да је њихова борбена снага недовољна према модерно опремљеном непријатељу. Рад „Борбене школе“ у Нишу је позитивно оцењен, али са констатацијом да се њен рад још није могао осетити у трупима. Врховна команда Трећег рајха сачинила је програм испорука за Бугарску који се тицао артиљеријског наоружања, а од пролећа 1943. почела је и попуна празнина у бугарском ваздухопловству. Истовремено је спровођена обука бугарских ваздухопловаца. Немачка је посебно инсистирала на развоју противваздушне одбране, с обзиром да се, према немачким изворима, осећала „веома јака нервоза због непријатељских ваздушних напада“.²⁴⁹³

3.2.3.2. Почети бугарског лавирања и немачки одговори

На почетку године чврст курс везивања бугарске судбине за немачку и даље је био очигледан. По том питању најбоље је консултовати новинске чланке из јануара и фебруара 1943. године. Један од таквих био је чланак који је потписао бивши министар правде Цидров, а који је објављен у „Слову“ 10. фебруара 1943. године. У том чланку је између осталог стајало: „У овоме рату Бугарска није могла имати другачије држање него оно које је усвојила. Трбало би да то Енглези схвате. Пре марта 1941. Енглеска је тражила од Бугарске да се придружи Југославији и Грчкој, али није била предлагала никакве добитке бугарској влади. Зашто бисмо онда ми напустили своју политику неутралности? Доцније се рат приближио нашим границама. Али зар се могла мала Бугарска одупрети немачкој војсци? Енглези не би могли од нас да захтевају да пођемо примером Србије. Велика Британија 'која је правична' усвојила је споразум до кога је довела Немачка и на основу кога је Румунија уступила Добруцу Бугарској“. Цидров је у свом чланку настављао: „Ми смо сигурни да би и сами Енглези признали да су земље које су нам уступљене, благодаревћи Немачкој у Македонији (припадале

²⁴⁹⁰ К. Matev, *n. d.*, 73; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 215. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 105–106.

²⁴⁹¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 105.

²⁴⁹² М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 215–216.

²⁴⁹³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 106; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 216. Видети свеску са белешкама коју је водио Костадин Лазаров Узунев током немачког војног курса у Нишу. ДА – Смолян, ф. 960 (Колекција „Участие на България във Втората световна война“), оп. 4, а.е. 8, л. 1–30.

нама по праву и да чине део територије која је етнолошки и историјска наша) и Грчкој“. Овај чланак завршаван је понављањем да Лондон позива сваког дана Бугаре да се подигну против Немачке. На крају се каже: „Ово је исто толико мало разумно као што је детињасто“.²⁴⁹⁴

Чврст курс политичког везивања за Немачку био је очигледан и у писму које је краљ Борис послао Фиреру поводом друге годишњице приступања Бугарске Тројном пакту. Поводом ове годишњице лист „Днес“ доносио је чланак у којем је између осталог стајало: „Ми треба да се сетимо Филовљеве изјаве, да је Бугарска приступила Трипартитном пакту да би подигла свој глас у корист праведног мира у Европи. За Бугарску ово је једини пут. Други не постоји. Сада кад смо ми Бугари постигли јединство уз помоћ наших великих и јуначких савезника, ми ћемо стајати на њиховој страни са свом снагом којом располажемо. Ми ћемо испуњавати све дужности које произилазе из нашег приступања Трипартитном пакту“.²⁴⁹⁵

Почетком 1943. бугарско-немачка друштва своју делатност и сарадњу подигла су на виши ниво. Друштво у Кавали које је бројало више од 1.000 чланова нарочито је живо радило. Запажено је и да је музичка група радија Беч учествовала на музичким вечерима по Тракији. Такође је све више бугарски радника одлазило на рад у Немачку. Радници су се примали тек када би се испитала њихова идеолошка уверења и политичка прошлост. Сваки радник који је одлазио за Немачку обавезивао се да ће се вратити у случају опште мобилизације. Радници су морали бити стално у вези са бугарским посланством и са војним изасланством.²⁴⁹⁶

Међутим и у Бугарској, као у осталим сателитским државама, слабиле су профашистичке снаге и истовремено јачале групе које су се до тада упорно бориле против увлачења Бугарске у сукоб на Источном фронту и залагале се за остајање по страни што је могуће дуже, па чак, у драстичним околностима, и за прелазак у табор антихитлеровске коалиције. Предводници овакве политике били су истакнути грађански политичари, који су стицајем околности остали у служби режима. Кјосеиванов, Мушанов, Гичев и др, били су само од неких, који су после првих великих пораза Немачке, почели да хватају везе са представницима западних сила. Једна од ствари на које Бугарска није могла директно да утиче и која би потенцијално изазвала драстичне промене у спољној политици, било је ангажовање Турске у рату на страни Савезника. Због тога бугарски дипломатски представници у тим тренуцима покушавају да остваре што чвршће везе са Турцима.²⁴⁹⁷

У Берлину су у фебруару и марту 1943. дознали за везе прозападних бугарских политичара са западним савезницима, посебно преко Швајцарске и Турске. Такође је слање наоружања и опремање бугарских дивизија наилазила на потешкоће. Ова питања као и нека ситнија била су повод за поновни сусрет Хитлера и Бориса III који је трајао од 31. марта до 2. априла 1943. у Салцбургу. Хитлер је на састанку потврдио став Турске да остане неутрална, али сугерисао је да се опремање бугарских јединица изврши што брже и да се оне више ангажују на Балкану.²⁴⁹⁸

Британски лист „Њуз Хроникл“ („News Chronicle“) у свом броју од 7. априла доносио је текст под насловом „Борис одбија да се бори против Руса“. Дописник из Цариграда јављао је између осталог следеће: „Краљ Борис бугарски дао је Хитлеру пригодом недавне посете обећање да ће бранити Балкан против Савезника. Али он није хтео да пристане на одапиљање трупа да се ове боре против Русије према наводима страних дипломатских кругова овде (у Цариграду – Б. Т.)... Борис је такође пристао и на то да пошаље још више животних намирница у Немачку, него што је то учињено прошле године, а ова одлука се одразила у големом порасту цена хране по читавој Бугарској, где залихе хране постају до крајности оскудне...“²⁴⁹⁹ „Дејли

²⁴⁹⁴ АЈ, 103–174–609, Bern, 10. februar 1943. Видети писање „Днеса“ од 15. фебруара 1943. и „Зорје“ од 17. фебруара 1943. АЈ, 103–174–609, „Specijalni telegrafski izveštaj“, London, 2. mart 1943.

²⁴⁹⁵ АЈ, 103–174–609, „Radio bilten“, 3. mart 1943.

²⁴⁹⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 4.

²⁴⁹⁷ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 12.

²⁴⁹⁸ АЈ, 103–174–609, Šumneković, Ankara, 3. april 1943, pov. br. 244; АЈ, 382–6–24, Poslanik u Švedskoj Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 15. april 1943, pov. br. 476; D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 503; M. L. Miller, *n. d.*, 110; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 57; B. Тошкова, *България и Третиот райх...*, 110. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 13; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 14.

²⁴⁹⁹ АЈ, 103–174–609, „Pregled engleske štampe“, 7. april 1943.

Телеграф“ у чланку „Хитлеров састанак са краљем Борисом“ писао је да су два лидера водили разговор „у духу традиционалног пријатељства Немачке и Бугарске“. Ипак, све веће потчињавање Бугарске Немачкој које је договорено на састанку изазвали су, према писању британског листа, бројне саботаже и ликвидације немачких војника у Бугарској. У Дренови је убијено шест Немаца, а троје је рањено. Заседу су направили студенти који су сви, сем двојице, ухваћени и осуђени на смрт. У Трнову је дигнут мост преко Јантре,²⁵⁰⁰ а убијен је и Сотир Јанев, председник комитета за иностране послове у бугарском Собрању.²⁵⁰¹

Могућност потенцијалног искрцавања на Балкану, дефанзива Италије и поруке из Бугарске натерале су Немачку да се више ангажује на „меком трбуху“ Балкана, односно у Македонији. Током априла немачки посланик у Софији посетио је Македонију и одржао говор у Скопљу где је говорио против Велике Британије и бољшевизма, а са друге стране наглашавајући немачко – бугарско братство (11. април). У Битољу су одржане велике свечаности поводом тродневног боравка једне групе немачких војника. У Скопље је тајно допутовао генерал Лер и са њим бугарски војни представник у Солуну генерал Атанас Жилков. Лер је водио разговоре са генералом Бојчевим, који је био бугарски заповедник у Македонији. Разговор је био усмерен са дефанзивним операцијама које је требало предузети у случају искрцавања Савезника (13. април). На великој свечаности која је поново одржана у Скопљу на којој је председник друштва бугарских резервних подофицира одликовао 80 немачких официра и војника (18. април). Ове свечаности имале су за циљ да покажу како Немачка стоји иза тога да је Македонија Бугарска, а са друге стране да ограничи италијанско – албанску пропаганду на овом подручју која говори о потреби проширења Албаније о „самосталној Македонији“ итд. Најбитније по Немачку било је да осигура овај простор у војном и стратешком смислу од потенцијалног десанта Савезника.²⁵⁰² Путовање генерала Лукаша у Будимпешту, боравци генерала Кајтела и Ромела у Солуну и Нишу, војничке припрема и проширена мобилизација бугарске војске које су се дешавале током маја 1943. само су потврђивале забринутост Трећег рајха и његових сателита на југоистоку Европе.²⁵⁰³

Хитлер је почетком априла водио разговоре и са осталим лидерима држава Осовине и са сваким понаособ претресао питања која су се тичала односе државе. Међутим, захтеви су били једнообразни и састојали су се у следећем: 1) Ставити на располагање Немачкој већи број трупа за даље ратовање; 2) Нарочитом изјавом признати повезаност интереса и солидарности са Немачком; 3) Дати обавезу да ниједна држава Осовине неће закључити сепаратни мир. Циљ ових захтева је не само добити више војника, већ нарочито појачати политичку кохезију Осовине и сателитских држава, кохезију која је последњих месеци због совјетских и британских победа била знатно ослабљена. Поправивши овако солидарност Осовине, Хитлер би добијао неку врсту пуномоћја да и формално среди односе држава Осовине и окупираних држава. Поред ових информација које је југословенски посланик у Шведској представио југословенској влади, и совјетски отправник послова располагао је са сличним информацијама само са више детаља. Он је сазнао да разговори између Хитлера и Мусолинија нису ишли глатко и да је италијански лидер заузео дефанзиван став. Није сазнао ко је од сателитских и осталих држава дао одобрења на поменуте захтеве, осим Павелића. Са друге стране, сазнао је да је краљ Борис прихватио да се оружаном снагом одупре свакој савезничкој инвазији, а такође је обећао да ће појачати своје трупе у окупираним подручјима (Тракија, Македонија, Јужна Србија, Шумадија).²⁵⁰⁴

²⁵⁰⁰ АЈ, 103–174–609, „Pregled engleske štampe“, 3. april 1943.

²⁵⁰¹ АЈ, 103–174–609, „Radio bilten“ (без датума); Британски „Тајмс“ у чланку „На балканским раскрсницама“ од 4. маја 1943. представио је Сотира Јанева као новог „фирера Бугарске“ који је спреман од стране Немачке. „Тајмс“ је закључивао: „У последње време уклоњено је неколико стубова нацистичког новог поретка на сличан начин, међу њима инспектор полиције и генерал Луков, један од најпоузданијих људи немачке врховне команде на Балкану“. АЈ, 103–174–609, „Pregled engleske štampe“, London, 4. maj 1943.

²⁵⁰² ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 16.

²⁵⁰³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 20.

²⁵⁰⁴ АЈ, 382–6–24, Poslanstvo u Švedskoj Slobodanu Jovanoviću predsedniku Ministarskog saveta, Ministru unutrašnjih poslova, zastupniku Ministra inostranih poslova, 3. maj 1943, pov. br. 551.

Током пролећа и лета 1943. створили су се идеални услови за потенцијално искрцавање савезника на Балкану. Због неспремности бугарске војске, али и због сумње у искреност краља Бориса, Хитлер је опет затражио састанак са краљем Борисом. Бугарски монарх желео је да састанак остане тајна што је Хитлер прихватио и по њега у Софију упутио специјални авион који га је пребацио у Хитлеров Главни стан. Састанак, који се водио као строга тајна, одржан је 3. јуна 1943, а по правилу записник није вођен, што је иначе био случај када се Хитлер састајао са лидерима сателитских држава и квислиншких режима. Према оскудним индиректним подацима сазнаје се да је Хитлер инсистирао да бугарске трупе узму више учешћа у борбама са покретима отпора на Балкану и да запоседну још веће територије. Страхујући да би померање бугарски трупа ка обалама Средоземног мора довело до заоштравања односа са западним савезницима и са Турском, краљ Борис је предложио веће ангажовање бугарских трупа на поседнутим територијама. Краљ Борис био је одлучан и да не испоручи ниједног Јеврејина који је боравио у „старим границама“ Бугарске, остајући при одлуци да део Јевреја ради на пругама, како би преживели холокауст.²⁵⁰⁵ Све веће разочарење нацистичког врха у краља Бориса, видело се и из поруке Рибентропа немачком посланику у Софији у којој је стајало да ни приликом ове посете краљ Борис Немачкој није успео ништа ново да оствари.²⁵⁰⁶

На темељу састанка Борис III – Хитлер, одржан је 18. јуна 1943. састанак војних делегација двеју држава. Делегацију Бугарске предводио је генерал Михов, а немачку генерал Буле. Обавештавајући бугарског колегу, генерал Буле је истакао да савезници планирају ширу офанзиву на Хитлерову „европску тврђаву“. СССР је планирао форсирање на ширем фронту, а западни савезници донели су план да се удари на јужну Италију. У таквим околностима, бугарске јединице су требале заједно са немачким да осигурају саобраћајне, привредне и стратегијске важне тачке у залеђима далматинске, албанске и грчке обале. Бугарске јединице имале су задатак да ојачају залеђину средњег тока Дунава од југословенско-бугарске границе до Београда, с тим што би Београд и рудник Бор остали под заштитом немачких трупа. Исто је било и за осигуравање саобраћајнице Београд – Солун. У Грчкој, бугарске трупе, требале су да запоседну део обале од солунског залива до града Катерини.²⁵⁰⁷ Задња одлука највише је плашила бугарски врх, јер би то значило кидане веза са западним савезницима. Немци су поред тога преузели обавезу за опремањем још три бугарске дивизије које би одмах добиле задатке у борбама против јединица антихитлеровске коалиције.²⁵⁰⁸

Било је очигледно да је Хитлер решио да збије редове на југоистоку Европе. У том смислу треба посматрати и посету начелника бугарског Штаба војске генерала Константина Лукаша Будимпешти, која је уследила неколико недеља пре ових разговора, 18. маја 1943. године. Њега су пратили пуковник Банов, шеф наставног одељења; потпуковник Братанов бивши војни изасланик у Будимпешти и пуковник Рац, мађарски војни изасланик у Софији. Разлози ове посете били су првенствено политичке природе, а онда техничке. Наиме Мађарска је радила на организацији курсева бугарског старешинског кадра у њиховим наставним центрима. Ово питање је требало уредити непосредно између две државе, пошто је до тада Софија увек ишла преко Берлина. Постојали су и војнички разлози посете. Претпостављало се да ће због евентуалног искрцавања Савезника на Балкану направити један јачи осовински фронт чији би центар био у Будимпешти, док би главнокомандујући био фелдмаршал Ромел. Сарадња мађарских и бугарских јединица у том смислу чинила се као пожељна.²⁵⁰⁹

²⁵⁰⁵ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 505–506; M. L. Miller, *n. d.*, 116; В. Тошкова, *България и Третиот райх...*, 119–120.

²⁵⁰⁶ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 506.

²⁵⁰⁷ Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 173.

²⁵⁰⁸ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 506–507; M. L. Miller, *n. d.*, 137–139, 141; В. Тошкова, *България и Третиот райх...*, 135–136. Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 169–183.

²⁵⁰⁹ АЈ, 103–3–33, Наћелник ђенералштабног оделјенја Председништву Министарског савета, 17. август 1943, пов. ђ. Об. Вр. 1996; АЈ, 103–174–609, Наћелник ђенералштабног оделјенја Министарству иностраних послова, 17. август 1943, пов. ђ. Об. Вр. 1996.

3.2.3.3. Смрт краља Бориса и немачко овладавање бугарским политичким простором

Нови неуспеси немачке војске током јула 1943. деловали су депримирајуће на краља Бориса који је све више показивао спремност да не ради на извршењу захтева које је постављао Хитлер. Ради даљег притиска на Бугарску, у Софију је допутовао 22. јула 1943. шеф немачке обавештајне службе Абвер, адмирал Канарис. Канарисово оптимистичко тумачење предстојећих догађаја није охрабрило краља Бориса, који је већ отписао Италију и изразио сумњу да су Мађарска и Румунија спремне да иду за Немачком до краја. Пад Мусолинија 26. јула, повећао је негативно расположење код бугарског краља, који је очекивао још веће притиске Немачке. Ускоро је и уследио позив Хитлера. У разговору са немачким послаником Бекерлеом, на коме је уговорено тачно време састанка, краљ Борис изразио је свој песимизам реченицом: „И велики Мусолини је нашао свога Брута“.²⁵¹⁰

Бугарски песимизам и немачко посустајање били су толико видљиви да се сви листови из неутралне Португалије почетком јула 1943. преко агенције „Експедијнц Телеграф“ („Exchange Telegraph“) објавили да је бугарска влада обавестила своје присталице да југословенске и грчке територије, окупиране од стране бугарске, не могу да се сматрају као да су стално припадале Бугарској. Цензура није дозволила објављивање текста да је немачка влада присилила бугарску владу да учини овакву изјаву којој се бугарском народу предочавало да не може рачунати на територијалне уступке ако не учини више од онога што је досад учинио.²⁵¹¹

Трећи сусрет током 1943. десио се 14. и 15. августа у Хитлеровој „Вучијој јазбини“ – Волфшанце. У светлу великог немачког пораза код Курска, Хитлер је бескомпромисно тражио ангажовање бугарских трупа на свим деловима Балкана, нарочито о ангажовању још две бугарске дивизије у источним деловима Грчке. Бугарски монарх је на ово ставио приговор извлачећи се евентуалним војним ангажовањем Турске у рату и мржњом коју су Грци гајили према Бугарима. На крају је Борис III рекао да ће преиспитати то питање, ако му немачке испоруке ратног материјала дозволе да у Бугарској формира нове дивизије. Положај краља Бориса компликовала је и чињеница да је баш у то време, уз његово знање, тражена подршка Запада за излазак Бугарске из рата. На састанку, по правилу, није било записничара, али се може претпоставити у каквом се положају нашао краљ Борис. Према немачким плановима командант Југоистока требао је да ступи у везу са бугарским Штабом војске и покрене питање да ли би Бугари, у случају искрцавања Савезника и операције „Аксе“ („Aschse“, „Осовоина“) проширили своје окупационо подручје на Црну Гору и Албанију. Вероватно се разговор и будући курс Бугарске као савезнице Немачке може посматрати кроз једну изговорену реченицу краља Бориса по повратку која је гласила: „Наша игра је завршена“.²⁵¹² Краљ Борис убрзо је умро по повратку са састанка са Хитлером 28. августа 1943. године.

Шведски војни изасланик који је допутовао преко Софије у Цариград обавестио је југословенски Генерални конзулат да је у „Бугарској владао потпуни ред и мир“. Он је даље изјавио да до тог тренутка није било никаквих манифестација ни против владе ни за мир. Није запажен „никакав покрет ни у војсци ни у народу, док је телефонски и железнички саобраћај био нормалан. Швеђанин је веровао да је краљ Борис умро природном смрћу (он је одсуствовао из земље 14, 15. и 16. августа и оболео је недуго по повратку у земљу) и да ће бугарска влада имати доста потешкоћа да надомести нестанак са сцене Бориса III.²⁵¹³

Турска дипломатија била је убеђена да је Хитлер од краља Бориса тражио трупе за Источни фронт, најпре зато што су Трећем Рајху биле неопходне нове трупе, али и зато да би ангажовао Бугарску у рату и приморао је да напусти дотадашњи став. Турци су веровали да је баш због овог притиска и због стања у којем му се налазила земља, краљ Борис пао у депресију,

²⁵¹⁰ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 511.

²⁵¹¹ AJ, 103–174–609, Отправник poslova Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Lisabon, 5. jul 1943, pov. br. 937.

²⁵¹² K. Pavlović, „Iz ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta (1. avgust–31. avgust 1943. godine)“, 275–276, 282; D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 511–512; B. Тошкова, *България и Третиот райх...*, 124

²⁵¹³ AJ, 103–174–609, Luković, Carigrad, 3. septembar 1943, pov. br. 216; AJ, 411–6–15, Generalni konzul Ministarstvu, Carigrad, 3. septembar 1943, pov. br. 216.

а потом се и физички разболео, после чега је ускоро наступила смрт.²⁵¹⁴ На свечаном ручку коју је бугарска влада приредила турској делегацији на погребу краља Бориса, Бугари су изразили став да смрт краља Бориса неће учинити ситуацију у Бугарској повољнијом за Немачку.²⁵¹⁵

Слична уверења имали су и чланови турске делегације: „Наша делегација пошла је у Бугарску у уверењу да се тамо одигравају крупни догађаји и да је ситуација веома конфузна. Међутим, одмах по преласку границе констатовали смо да у Бугарској влада ред и мир и да су све обеспокојавајуће вести о Бугарској неосноване. По доласку у Софију констатовали смо исто да живот тече нормално и да се много не разликује од оног предратног...“ Међутим, при разговору са бугарским пратиоцима који су им били додељени, као и са Бугарима из разних друштвених класа, Турци су закључили да у Бугарској влада уверење да је Немачка изгубила рат. Турска делегација сумирала је утиске и закључила да ће Немачка успети преко Намесништва које јој је наклоњено да изнуде пристанак који нису успели да изнуде код краља Бориса и да се Бугарска ефективно ангажује за одбрану Балкана. Што се тиче смрти краља Бориса бугарски пратиоци су уверавали Турске да је бугарски монарх умро природном смрћу, апсолутно побијајући гласине, нарочито ону да је краљ умро у Хитлеровом Главном стану или да је умро од задобијених рана приликом атентата по повратку у Бугарску.²⁵¹⁶

Бугарски пратиоци, међу којима су били по један генерал и капетан и два чиновника Министарства иностраних послова саопштили су Турцима да је приликом посете бугарског монарха Хитлеровој „Вучјој јазбини“ дошло до жестоког напада Фирера на краља Бориса. Хитлер је замерио што је бугарски краљ допустио деветорици заробљених америчких пилота да се слободно крећу Софијом и што је у званичним изјавама било записано да су непознати авиони бомбардовали Плоешти и прелетали Бугарску. Поред тога, Хитлер је тражио да се неколико бугарских дивизија упути у Албанију за осигуравање албанске обале што је Борис III одбио. По повратку у земљу, после неколико дана, краљ Борис се одвезао у свој летњиковачки дом недалеко од Софије где је у оближњим горама узео учешћа у лову где је доживео лакши срчани удар, који су лекари оправдали замором и узрујаности. У ноћи 25. на 26. август краљ се онесвестио у купатилу од поновног срчаног напада. Лекари су констатовали да је краљ оболео и од запаљења плућа услед дугог лежања у хладној води. Два дана доцније краљ је преминуо.²⁵¹⁷

Смрт краља Бориса оставила је јак утисак и на посланство НДХ које је овај пресудни догађај оценило као „тежак удар за бугарски народ“. Нови посланик НДХ Стијепо Перић, који је заменио августа 1943. Владимира Жидовца, био је мишљења да ће се прилике у Бугарској одвијати нормално све до „евентуалних тешких искушења“ („овај час наступио би приближавањем непријатељских чета бугарским границама“). Посланик је у писму Милу Будаку, министру иностраних послова, од 18. септембра 1943. закључио, после анализе намесника, да политика Бугарске иде и даље правцем одређеним од краља Бориса.²⁵¹⁸

²⁵¹⁴ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Анкара, 2. септембар 1943, пов. бр. 717; АЈ, 370–25–74, Šumenković, Анкара, 2. септембар 1943, пов. бр. 717. „Бугарски краљ тешко оболео“, *Ново време*, 28.8.1943, 1; „Народна жалост у Бугарској“, *Понедељак*, 30.8.1943, 1; „Бугарска војска положила заклетву краљу Симеуну II“, *Понедељак*, 30.8.1943, 2; „Сахрана краља Бориса извршиће се 5. септембра“, *Ново време*, 31.8.1943, 1; „Припреме за сахрану у Софији“, *Ново време*, 1.9.1943, 1; „Изјава Филова о току болести поч. Краља Бориса“, *Ново време*, 2.9.1943, 1; „Народ и војска одају последњу пошту краљу Борису“, *Ново време*, 3.9.1943, 1; „Комеморативна седница Собрања. Идућа седница одржаће се 8. ов. месеца“, *Ново време*, 4.9.1943, 2; „Програм данашњих погребних свечаности у Софији“, *Ново време*, 5.9.1943, 2; „Погребне свечаности у Софији за краља Бориса“, *Понедељак*, 6.9.1943, 1; „У рилском манастиру отслужена је заупокојена служба за краља Бориса“, *Ново време*, 7.9.1943, 2; „Стараоци бугарског краља“, *Ново време*, 16.10.1943, 2. Видети: Н. Nojbaheg, *n. d.*, 78–80; Ваньо Вълков, „Погребението на цар Борис III“, *Исторически преглед*, XLVIII, 3, (1992), 74–81; Илчо Димитров, „Смъртта на цар Борис III“, *Исторически преглед*, XXIV, 2, (1968), 40–59.

²⁵¹⁵ АЈ, 370–25–74, Анкара, септембар 1943. Међутим, турски став био је потпуно другачији. Нуман Менеменоглу изјавио је Илији Шуменковићу да ће после смрти краља Бориса једини ауторитет у Бугарској бити Немачка. Видети: АЈ, 103–174–609, Šumenković Božidar Puriću predsedniku ministarskog saveta i ministru inostranih poslova, Ankara, 1. septembar 1943, str. pov. br. 726.

²⁵¹⁶ АЈ, 411–22–47, Dopisnik Direkciji za informativnu službu, Istanbul, 14. septembar 1943, br. 247.

²⁵¹⁷ АЈ, 411–22–47, Dopisnik Direkciji za informativnu službu, Istanbul, 14. septembar 1943, br. 247.

²⁵¹⁸ ВА, НДХ, к. 275, ф. 2, д. 23.

Одмах по повратку краља Бориса, пре објаве да је оболео, у Софију је дошао државни секретар немачког Министарства иностраних послова Густав Шенграхт (Steengracht von Moyland Gustav Adolf) са задатком да у процесу темељних измена, ојача улогу пронемачких снага у Бугарској. У извештају који је послао 27. августа писао је да су елементи који су били антинемачки расположени почели да бујају од зиме 1942/1943. и да са таквим околностима доприносе и на сам владајући врх. Ипак, истицао је личност Богдана Филова, као верног сарадника Трећег Рајха. Након смрти краља Бориса, Шенграхт је предлагао да у регентски савет уђу управо Филон и принц Кирил, брат краља Бориса.²⁵¹⁹ Избор ипак није ишао онако како су Немци замислили. У поверљивом извештају који је послат 3. септембра 1943. стајало је да су „противничке снаге све моћније“. Констатована је слабост појединаца на које су се Немци ослањали: Цанкова, Филова, Михова, принца Кирила, Грабовског и др.²⁵²⁰

Рибентроп је, због слабости пронемачких елемената, продужио боравак државном секретару Густаву Штенграхту (Gustav Stengraht) 5. септембра 1943. све док се не изабере Намесништво и нова влада по жељама Рајха. По налогу Рибентропа у регентски савет су морали бити изабрани Филон, принц Кирил и један од судија Касационог суда који су се показали као немачки пријатељи. За председника владе планиран је Александар Цанков, а као алтернатива стајало је да то буде неко „од пријатеља Рајха“ на пример Грабовски. Личност која никако није смела да буде изабрана био је Кјосеиванов. Захваљујући директном уплитању Немаца на седници Народног собрања 9. септембра 1943. изабрано је Намесништво у који су ушли Богдан Филон, принц Кирил и генерал Никола Михов.²⁵²¹ Тако је Намесништво изабрано противно одредбама Трновског устава којем Намесништво малолетном престолонаследнику бира Велика Народна скупштина, а не обична народна скупштина. План да за председника владе буде изабран Александар Цанков није успео, али је изабран пронемачки настројени Добри Божилов, дотадашњи министар финансија. Антинемачке снаге нису успеле да владу убаце Кјосеиванова, али су успела да за министарство иностраних послова обезбеде свог човека – Саву Кирова, ранијег бугарског посланика у Анкари. Октобра 1943, пронемачке снаге успеле су да истисну Кирова и доведу пронемачки опредељеног Димитра Шишманова. Министарство унутрашњих послова обезбеђено је за пронемачки опредељеног Петра Грабовског. Уместо генерала Михова који је постао намесник, на место министра војног дошао је генерал Руси Русев, који је на овом месту остао до 2. септембра 1944. године. Секретар Штенграхт је био задовољан својом мисијом у Бугарској, па је 20. септембра поднео Рибентропу извештај о променама у Бугарској, које су обављене по жељама Берлина.²⁵²² У

²⁵¹⁹ Немачку делегацију на сахрани представљали су адмирал Редер, генерал-фелдмаршал Кајтел, државни секретар Штенграхт, бивши немачки амбасадор у СССР гроф Шуленбург, генерали Лер и Линдеман, адмирал Фрикс, СС-обергрупенфирер Виненберг, посланик Бекерле и др. По повратку у Берлин, адмирал Редер поднео је реферат начелнику Врховне команде Вермахта који је одмах о разговорима који су се одвијали након сахране обавестио Хитлера. Фирер је добио информације да политика Бугарске према Немачкој остаје непромењена. Бугарски министар војни и начелник Штаба војске у разговорима са немачким представницима изрзли су неповерење у Италијане и забринутост због деловања Турске и СССР. „Велики адмирал Редер стигао у Софију“, *Ново време*, 5.9.1943, 2; К. Pavlović, „Дневник Vrhovne komande Vermahta (1–31. decembra 1943)“, 258.

²⁵²⁰ АЈ, 370–25–74, Анкара, септембар 1943; D. Лукаћ, *Treći Rajh... Treći deo...*, 512–513.

²⁵²¹ „Питање избора регенства пред Собрањем“, *Ново време*, 9.9.1943, 2; „Народно собрање изабрало намесништво“, *Ново време*, 10.9.1943, 2; „Бугарска обезбеђује континуитет досадашње политике“, *Ново време*, 10.9.1943, 2; „Изврше је избор намесника у Бугарској“, *Ново време*, 11.9.1943, 2; „Бугарски народни посланици код намесништва“, *Ново време*, 12.9.1943, 2; „Заклетва бугарског регенства“, *Понедељак*, 13.9.1943, 2. Илија Шуменковић саопштавао је 8. септембра 1943. да је Немачка хтела да за министра унутрашњих послова доведе Грабовског, а да Филова стави у Намесништво. Плашећи се да ће овакво стање испровоцирати САД и Велику Британију, сви политички кругови су се испрва изјаснили против овог плана. Видети: АЈ, 103–174–609, Kraljevski ambasador Šumenković Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Ankara, 15. septembar 1943, pov. br. 757; АЈ, 341–25–79, Kraljevski ambasador u Ankari, 8. septembar 1943, pov. br. 734.

²⁵²² „Дневна заповест бугарској војсци“, *Ново време*, 17.9.1943, 2; „Одјек изјаве бугарске владе“, *Понедељак*, 20.9.1943, 1; „Димитри Шишманов, нови бугарски министар спољних послова“, *Ново време*, 15.10.1943, 2; „Регентски савет примио новог министра спољних послова Шишманова“, *Ново време*, 16.10.1943, 2; D. Лукаћ, *Treći Rajh... Treći deo...*, 513–515; M. L. Miller, *n. d.*, 143–148; В. Тошкова, *България и Третиот райх...*, 128. Видети: „Нова влада у Бугарској“, *Ново време*, 15.9.1943, 1. Сукоба на линији Намесништво–Сава Киров било

светлу обезбеђивања немачких позиција у Бугарској после смрти краља Бориса треба посматрати слање Христа Јанева у Турску, некадашњег члана Југословенско-бугарске лиге, а тада немачког човека од поверења који је послат у Цариград са једним важним задатком – да покуша да лоцира људе Георги Димитрова–Гемета, па и њега самог. У једном тренутку он је успео да ступи у контакт са југословенским мајором Перићем, али након сазнања ко је Јанев заправо, југословенски представници одустали су од даљих састанака и виђања.²⁵²³

На саветовању и консултацијама које су водећи људи немачког Рајха водили са дипломатским представницима сателитских држава, међу првима је код Рибентропа боравио бугарски посланик Славчо Загоров 6. октобра 1943. године. Са Хитлером су 18. и 19. октобра 1943. водили разговоре принц Кирил и Богдан Филов. У овим разговорима обично је доминирала тврдња Немаца да ће успети да зауставе совјетско надирање на Истоку, али и да Бугарска мора да узме још више учешћа у окупаторским и ратним дејствима.²⁵²⁴ Хитлер је ове ставове пренео и новом председнику владе Добром Божилову приликом његове посете 5. новембра 1943. године. На састанку, на којем су поред Божилова и Хитлера, присуствовали са бугарске стране Шишманов, а са немачке фелдмаршал Кајтер и генерал Јодл, бугарски председник владе је прихватио веће ангажовање Бугарске истовремено се жалећи на поједине немачке представнике на Балкану, конкретно на Хермана Нојбахера, који је по њему оживљавао идеју велике Србије на рачун новостечених бугарских територија. Хитлер је одвратио Божилова од сумњи тврдећи да су Нојбахерови потези чисто тактичке природе.²⁵²⁵ Међутим, и поред обећања бугарских представника да ће се њихова земља више ангажовати у осовинском блоку, посланик Бекерле је извештавао Рибентропа 15. децембра 1943. да није успео остварити јаче ангажовање Бугарске пошто је и нова владајућа гарнитура наставила „традиционалну политику“ одуговлачења ратног ангажмана против СССР, САД и Британије.²⁵²⁶

3.2.3.4. Немачко осигуравање позиција у Македонији и Албанији у тренуцима капитулације Италије и питање бугарских претензија на читаву Македонију

Војне активности у Тунису приведенe су крају 13. маја 1943. године. Након пораза код Ел Аламејна, а нарочито након искрцавања англо-америчких трупа у Алжир, одлучен је победник на афричком ратишту. Овладавање Северном Африком од стране савезника представљало је

је неколико. Један од сукоба био је по питању признања Мусолинијеве владе. Киров је био против тога и тек што му је Рибентроп телефонирао три пута из Берлина пристао је. Други сукоб избио је по питању италијанског војног изасланика у Софији који је остао веран краљу. Немачки посланик тражио је од бугарског министра војног да се италијанском војном аташеу ограничи кретање на шта је овај пристао. Међутим, Сава Киров је пред министром војним оштро манифестовао незадовољство. Поред тога, Киров је дошао у сукоб са Намесништом по питању бугарских посланика у Берлину и Стокхолму које је хтео да смени као истакнуте присталице Осовине у чему је спречен. АЈ, 103–174–609, Шуменковић Божидару Пурићу председнику Министарског савета, министру иностраних послова, Анкара, 27. октобар 1943, стр. пов. бр. 848; АЈ, 370–25–74, Анкара, 27. октобар 1943. Видети: АЈ, 103–174–609, Šumenković Predsedniku Ministarskog saveta, Ankara, 16. oktobar 1943, str. pov. br. 829; АЈ, 341–25–79, Ambasada u Ankari Božidar Puricu Predsednik Ministarskog saveta i Ministru inostranih poslova, Ankara, 16. oktobar 1943, str. pov. br. 829.

²⁵²³ АЈ, 411–6–15, Генерални конзул Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Цариград, 3. октобар 1943. стр. пов. бр. 245.

²⁵²⁴ Посета Филова и кнеза Кирила Хитлеру 19. октобра 1943. био је повод за појаву низа коментара. Тако је рецимо кореспондент „Газет де Лозан“, цитиран и од агенције Ројтер, саопштавао да су се у бугарској престоници водиле важне политичке и војне расправе о немачком плану за Балканску конфедерацију. Ови разговори настављени су и у Хитлеровом главном штабу. Добро обавештени кругови сматрали су да се разговарало о следећим питањима: предузимање мера против евентуалног мешања Турске у европски сукоб; предузимање одбрамбених мера услед напада савезника на Бугарску из ваздуха; ревизија граница на штету Бугарске, а у корист Југославије; преузимање одбране дела Албаније и Црне Горе од бугарских трупа. ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1205, л. 2; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 176.

²⁵²⁵ К. Pavlović, „Zabeleška o razgovoru između Firera i bugarskog poslanika Draganova...“, 344–355; Konstantin Pavlović, „Zabeleška o razgovoru između Firera i bugarskog predsednika vlade Bojlova u Firerovom glavnom stanu „Vučja jama“ (Wolfschanze) 5. novembra 1943“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1982), 283–292; D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 688–689; В. Тошкова, *България и Третият паиш...*, 153

²⁵²⁶ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 689.

сигурну базу за напад на Европу. Према речима бугарског посланика у Риму од три правца: кроз Француску, кроз Италију и кроз Балкан, напад је вероватно требао да иде кроз Италију. С тим у вези, како би што јаче осигурала своје позиције на Балкану пред наступајуће искрцавање Савезника на југу континента, у Тирани је једно време боравио немачки официр за везу при италијанској команди, др Зауер, руководилац Абвера у Македонији, преселио је своје седиште у албанску престоницу. У току претходна два месеца др Зауер водио је агитацију и одржао низ састанака са албанским лидерима наводећи да Немачка није заборавила Албанију и да се интересује за њену судбину. Све ове активности немачких емисара бугарска страна тумачила је као почетак промена немачких становишта по питању бугарско-албанских и бугарско-италијанских односа који нису ишли у корист Бугарске.²⁵²⁷

Истовремено, Врховна команда Вермахта издала је 3. августа „Посебну допуну број 2 на Директиву број 48“ која је предвиђала реализацију операције „Аксе“ у циљу запоседања територије на Балкану која се налазила под италијанском контролом. У реализацији овог плана, једну од улога су требале да одиграју бугарске јединице и установе. У ту сврху у Скопљу су се 6. августа састали генерал-пуковник Александар Лер и командант 5. бугарске армије генерал-мајор Васил Бојдев, а 17. августа генерал-пуковник Лер разговарао је са командантом 15. пешадијске дивизије генерал-мајором Иваном Мариновим. Дана 27. августа успостављена је директна веза између немачке и бугарске команде. У заузимању положаја на простору „Велике Албаније“ учествовале су немачке јединице XXI брдског армијског корпуса, док је Бугарска одиграла улогу полигона са анектиране територије и извршила продор са својим јединицама до „старе“ границе Албаније. Једна од најбољих акција разоружавања када је око 10.000 италијанских војника који су били стационирани у Дебру разоружани при повлачењу у градићу Кроја. Главнина италијанских снага разоружана је до 12/13. септембра 1943. године.²⁵²⁸

Капитулацијом Италије проиталијанска влада у Албанији замењена је са лицима пронемачке оријентације. Били су промењени државни симболи, као и званичан назив државе. Нова албанска влада је 14. септембра 1943. прогласила „независност“. Формиран је Извршни комитет, који је представљао привремену албанску владу. Новоформиран комитет извршио је све потребне кораке да би сазвао Народну скупштину (16. октобар) која је изабрала намеснике (16. октобра). Нова влада изабрана је 8. новембра 1943. на челу са Рецепом Митровицом.²⁵²⁹ Влада је прокламовала независност и слободу од италијанске окупације. Све стратешке тачке предате су немачким трупима. Немачка је формално признала Албанији суверенитет, без статуса немачког савезника. Политичка власт остала је међутим у рукама Немаца, односно специјалног опуномоћеника Министарства иностраних послова за Југоисток, Хермана Нојбахера који је 22. септембра дао налог за успостављање функције „Немачки опуномоћени генерал у Албанији“ (од почетка 1944. „Немачки генерал у Албанији“ који је био потчињен команданту Југоистока). Немачка супремација огледала се и у томе што је читаву територију „Велике Албаније“ поделила на фелдкомандантуре. На територији Македоније таква обласна команда постојала је у

²⁵²⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1106, л. 130—134; ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 37, л. 140—154; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 56, л. 164—169; ДАРСМ, ф. 127, к. 1, а.е. 57, л. 170—172; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 136—137. Након савезничког десанта на Италију, Немачка је покушала да повећа своју војну ангажованост на југоистоку Европе, првенствено из два разлога: опасност од могуће англо-америчке инвазије и страх од ширења покрета отпора. Ипак, немачке снаге након капитулације Италије нису имале довољно људства да покрију угрожена подручја и због тога, нарочито у Србији, поред војне, окрећу се и политичким мерама. Прављени су покушаји за боље коришћење свих снага које су биле спремне да сарађују са окупационим властима. Овај задатак поверен је искусном економисти и дипломати др Херману Нојбахеру крајем августа 1943. године. Његова активност ипрвом реду је била окренута ка Грчкој и Румунији, али и ка Србији, Црној Гори, Македонији, Албанији, а од марта 1944. и ка Мађарској. Н. Nojbaheer, *n. d.*, 36; Д. Лукач, *Treći Rajh... Treći deo...*, 558.

²⁵²⁸ *Hitler's War Directives...*, 209—214; Ž. Avramovski, „Treći Reich i 'Velika Albanija'...“, 119—134; Г. Тодоровски, *Западна Македонија за време на окупацијата...*, 56; Р. Трајковски, *n. d.*, 33, 37—50.

²⁵²⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1192, л. 74—76; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 161, 184—185; Г. Тодоровски, „Нека питања...“, 34—35; G. Todorovski, „Neke karakteristike...“, 138; Boro Mitrovski, „Neki aspekti nemačke politike na Balkanu i njen odraz na gušenje narodnooslobodilačkog pokreta u zapadnoj Makedoniji pre i posle kapitulacije Italije“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1974), 125—126.

Струги (Фелдкомандантура 1041). Њој су биле потчињене крајскомандантуре у Тетову и Корчи.²⁵³⁰ У Струги је постојао и окружни центар службе безбедности (СД), безбедносне полиције (СИПО), као и окружни центар Абвера, установа „Представник СС-Рајхсфирера за Албанију“, немачко војно ваздухопловство и организација ТОТ.²⁵³¹

У моментима уласка немачких трупа у Албанију и учвршћивања позиција, у земљи, као и у присвојеним областима владало је потпуно безвлашће. Бугари су искористили ову ситуацију и 10. септембра у Преспанској области прешли демаркациону линију. Ова појава бугарских трупа била је резултат позива команданта немачке дивизије у Охриду генерала Уца коју је послао бугарском команданту дивизије у Битољу генералу Ивану Маринову. Бугарска војска требала је да прати немачку приликом окупације Албаније и да овлада територијом до „старе“ албанске границе. До 12. септембра бугарске трупе напредовале су до линије Лескоец и Сливница, а иза Галичице на обали Охридског језера до села Трапезица.²⁵³² Бугарске јединице су и самоиницијативно наступиле рејону Врање – Шар планина. Након интервенције немачког војног аташеа у Софији, 12. на 13. септембра ове јединице су повучене.²⁵³³ На линији Охрид–Струга ситуација је по Бугарску била другачија. Група од око 150 Албанаца напала је и спалила село Белчишту. У том нападу убијено је 25 сељака. Слично се десило и са селом Извор, на станици Пресек и у селима Кичевског краја. У селу Ботун убијен је „истакнути Бугарин“ Климе Павлов. Ситуација у Дебру је такође била очајна по Бугарску. Померање бугарских трупа заустављено је наредбом немачких власти. Штавише јединице су морале да се повуку из Преспе и Челопека.²⁵³⁴ Треба напоменути да су 12. септембра у Скопљу избеглице из западних делова Македоније „којих је било око 10.000“ заједно са грађанима протествовали. Борис Бунев, који је предводио ове протесте, захтевао је да се Бугарској припоје градови: Тетово, Гостивар, Кичево, Дебар, Галичник и Струга.²⁵³⁵

Ове избеглице које су припадале тзв. „Избегличким братствима“ (избеглице са територије Македоније која је припала „Великој Албанији“) решиле су 12. септембра на заседању да се пошаље делегација у Софију код немачког посланика Бекерлеа. Делегација је требала да затражи присједињавање Бугарској западних делова Македоније. У читаву ствар су били уплетени и Обласни директор Скопске области Рајев и шеф пропагандне службе за окупиране крајеве, са седиштем у Скопљу Коларов, који су дали подршку „Избегличким братствима“. Управо је Коларов по овом питању разговарао са бугарским министром Габровским, који му је рекао да су „предузете све мере за ову ствар“. Делегација се вратила 17.

²⁵³⁰ Према писању Роберта Трајковског крајскомандантуре су постојале у Кичеву, Дебру, Гостивару и Тетову. Р. Трајковски, *н. д.*, 101–102.

²⁵³¹ М. Димитријевски, *Големите сили...*, 111–112; М. Димитријевски, *Политиката на Третиот рајх...*, 76–81; В. Митровски, „Неки аспекти...“, 124; Г. Тодоровски, „Неке карактеристике...“, 138–139; Г. Тодоровски, „Нека питања...“, 34–35, 36; Р. Трајковски, *н. д.*, 89–109. Видети: Н. Нојбагер, *н. д.*, 111–125.

²⁵³² Према извештајима КПМ (Комунистичке партије Македоније) немачки војни командант у Струшком срезу позвао је бугарског генерала Маринова који се налазио у Охриду да одмах окупира Стругу и Струшки срез, генерал Маринов је одговорио да то не може да уради без наредбе одозго. Даље је записано: „...У скопском гарнизону обустављена су сва одсуства. Сви који се налазе на одсуству позвани су сместа натраг...По мишљењу једног најодговорнијег лица, у најскорије време се очекује или потпуно ангажовање са силама Осовине (окупација Албаније) или попуштање савезницима. Важно је, да је од јуче, 9. (септембра) наовамо, у касарнама специјално припремно стање. Код извесних кругова официра примећује се расположење за савез са Совјетском Русијом. Она, кажу, најбоље нас може извући из ове ситуације...“ *Зборник VII/2*, 138.

²⁵³³ Ž. Avramovski, „Treći Reich i 'Velika Albanija'...“, 141–142.

²⁵³⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1280, л. 99–102. О овим догађајима били су обавештени и југословенски комунисти. У извештају секретара Другог обласног комитета КПМ од 15. септембра 1943. члану ЦК КПМ Страхилу Гигову напоменуто је да су до 13. септембра Бугари окупирали Преспу и околна села и да су кренули са претњама и застрашивањем становништва: „...Тако су у селу Отешево, још при свом уласку, почели да читају имена свих сељана као да наводно 'нешто знају', и наредили су свим мушкарцима да дођу сутрадан на саслушање у Лескоец...“ Сличан садржај имао је и извештај секретара Другог обласног комитета ЦК КПМ од средине октобра 1943. године: „...Бугарски окупатори одмах су започели хапшењима, пребијањима, пљачкањем и сличним. Тако да је народ још првог дана видео право лице бугарских фашиста. Незадовољство народа је велико и почели су да долазе у партизане...“ *Зборник VII/2*, 26, 122.

²⁵³⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1197, л. 75–79; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 162–168.

септембра 1943. године. У разговору са њима Бекерле је рекао да је тренутно било потребно да сви запну за победу, а границе оставе за касније. Делегација је била примљена и у Штабу војске где су их надлежни уверавали да ће ствар бити решена за „три до четири дана“²⁵³⁶

Настојећи да прикаже како је већинско „бугарско становништво“ у западној Македонији и северној Грчкој угрожено, бугарски посланик у Берлину Славо Загоров информисао је немачког државног секретара Министарства иностраних послова 18. септембра тражећи за Бугарску територије око Струге и св. Наума. Немачка дипломатија носила се тада мишљу да ова мала, али за Бугаре значајна проширења прихвати како би нову бугарску владу још више везала за себе.²⁵³⁷ Након ове акције Загорова, бугарски штаб војске дао је приказ стања „бугарске мањине“ у западној Македонији које је немачки командант Југоистока окарактерисао као претерано, па је он због тога предложио да се одбије бугарска молба да окупира ту област и да се, уместо тога, употреби албанска милиција. Оперативни штаб Вермахта је 20. септембра одобрио овај предлог. После тога је Одељење за иностранство (Управе за обавештајну и контраобавештајну службу Вермахта) 21. септембра обавестило да је бугарски посланик још 18. септембра пренео молбу своје владе Министарству иностраних послова да алабанска гранична подручја у којима живе Бугари, због заштите од Албанаца окупирају немачке снаге. Врховна команда Вермахта обавестила је о овоме немачког војног аташеа у Софији да командант Југоистока боље процењује ситуацију на демаркационој линији од бугарског Врховног штаба, па ће осигурање предузети месне милиције које су се у тим тренуцима налазиле у формирању и да посудање од стране бугарских трупа није било потребно.²⁵³⁸

Међутим, ту није био крај, па је ситуација кренула додатно да се усложњава. Бугарско министарство иностраних послова обавестило је немачко посланство 11. октобра 1943. о положају у Леринској, Костурској, Преспанској, Струшкој и Кичевској области. Даље је писало да у Струги, Дебру и Охриду злодела врше албанске чете. Албанске наоружане чете вршиле су злочине по Струшкој области, док су комунистички одреди своју „рушилачку делатност“ исказивали у Дебарској области. Они пљачкају становништво и мобилишу младиће. Кичево је потпуно у рукама комуниста, а у околини дивљају албанске разбојничке банде. Број герилаца је порастао и чете су упућиване на бугарску границу са јасном намером да изврше напад. На дан 25. септембра код села Другово спуштени су падобранима двојица Енглеза и један Бугарин, а следећег дана на великом збору у Кичеву бугарско и албанско становништво је позвано на јединство за општу борбу против Немаца и Бугара. Енглези су приступили и психолошком притиску рекавши да се у року од 20 до 30 дана може очекивати искрцавање.²⁵³⁹

Оваква неодређена позиција по питању уласка бугарских снага у западну Македонију после капитулације Италије била је резултат следећег стања. Наиме, Бугари нису експлицитно смели да затраже западну Македонију из страха да им Немци због тога не би тражили још веће ангажмане. Они су се надали да ће Трећи рајх сам понудити западну Македонију Бугарској. Већ 21. септембра изгледало је као да је ситуација решена. Генерал Бојдев је наводно изјавио: „... Полако, биће, сада се решава у Берлину...“ Међутим, бугарски војни врх није могао да се сложи са жељама Вермахта – да Немачка поред окупације западне Македоније, инсталира и неколико јаких гарнизона у централној Албанији.²⁵⁴⁰

Разне идеје тада су кружиле, долазиле и одлазиле у канцеларима водећих људи Трећег рајха. Међутим, једно је било сигурно, услед капитулације Италије требало је збити редове и извршити реорганизацију трупа.²⁵⁴¹ Приликом сусрета Адолфа Хитлера са Богданом Филовим

²⁵³⁶ *Зборник VII/2*, 140–141.

²⁵³⁷ *Ž. Avramovski*, „Treći Reich i 'Velika Albanija'...“, 142.

²⁵³⁸ *K. Pavlović*, „Dnevnik Vrhovne komande Vermahta (1–31. decembra 1943)“, 267.

²⁵³⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1280, л. 112—114; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 173–174.

²⁵⁴⁰ *Зборник VII/2*, 143–144.

²⁵⁴¹ Ванредно стање које је наступило након капитулације Италије може се тумачити и кроз транзит у Македонији: „...Од 26. IX до 6. X кроз скопску станицу ка Бевђелији прошли су следећи војни транспорти: 113 блембираних вагона са војним материјалом, 37 вагона са сеном, 40 вагона аутомобила и тешких аутомобила, 172 вагона са немачким трупама (у једном вагону 40–50 војника), 70 вагона са чамцима, 9 вагона разних кола,

и кнезом Кирилом 19. октобра, немачки високи војни руководиоци, који су присуствовали састанку изнели су предлог да се немачка 1. оклопна дивизија пре њеног одласка из Грчке на Источни фронт прегрупише и да остави одређен број батаљона тзв. „Источне легије“ које би гарантовале безбедност локалног хришћанског становништва у западној Македонији.²⁵⁴² Дана 22. октобра Филов је примио фелдмаршала фон Вајкса, који је већ водио разговоре са бугарским Штабом војске у вези јачања бугарске војске на Егеју. Фелдмаршал је обећао да ће послати један немачки гарнизон у околину Струге и Кичева ради заштите бугарског становништва. Истог дана, фон Вајкса је примио министар иностраних послова Шишманов. Бугарски министар је нагласио да би немачка страна требала да се постара о заштити „бугарског становништва“ у Западној Македонији. Влада је била у незавидном положају, јер је са свих страна добијала притиске да не заузима албанске области где су живели „Бугари“. Фелдмаршал је одговорио да за слање немачких гарнизона у западну Македонију мора да има сагласност Фирера. Бугарски посланик у Берлину Загоров такође је 22. октобра посетио је министарство иностраних послова и разговарао са немачким главним секретаром наглашавајући да „Бугари“ у Западној Македонији трпе свакодневни притисак Албанаца. Бугарска влада је стога поново послала наређење о распореду мањих војних јединица ка угроженим подручјима.²⁵⁴³

Активирање овог питања пред немачким установама узимало је све више маха крајем октобра и почетком новембра месеца. У тим данима највише агилности показао је бугарски посланик у Немачкој Загоров. Он је још једном питање угрожености Бугара у Западној Македонији изнео 30. октобра пред немачким министарством иностраних послова. Неколико дана касније, 2. новембра, Загоров је обавештен о бугарско-албанском инциденту на граници код Ливовишта где су Бугари заробили неколико Албанаца.²⁵⁴⁴ У међувремену бугарски Штаб војске издао је саопштење у коме су пописана злодела албанских банди које под изговором прогањања пробугарског герилског одреда Петра Пирузева пале, пљачкају и убијају становништво Кичевског краја. Опљачкана су многобројна села, а само у Кленоецу убијено је 50 мушкараца, жена и деце.²⁵⁴⁵

Дана 5 новембра фелдмаршал Кајтел упознао је министарство иностраних послова у Берлину, да је као резултат молби бугарског председника владе, Фирер обећао помоћ у области Тетово–Дебар–Струга–Кичево–Гостивар у борби против комуниста и у изградњи локалне самоуправе под заштитом немачких снага, односно локалне самозаштите (милиције) („*Örtlichen selbstschutzes*“).²⁵⁴⁶ Због тога је командант Југоистока добио наређење за чишћење терена Тетово – Дебар – Струга – Кичево – Гостивар и за формирање локалне самоуправе од стране вишег СС и полицијског команданта Грчке уз помоћ италијанског наоружања из ратног плена. Уз ситне корекције које је добио од команданта Југоистока 6. новембра, Хитлер је дао сагласност 7. новембра 1943. године. Начелник Врховне команде Вермахта одредио је да немачки батаљони на овом подручју остану, док се не оформи милиција и да милицију треба формирати од бугарских Македонаца. По овом питању командант Југоистока добио је одговарајуће наређење 11. новембра 1943. године.²⁵⁴⁷ Уз то, како би што боље оценили ситуацију врховни војни органи Трећег Рајха послали су једну војну комисију која је од

57 вагона (један вагон 20 тона) угља, 45 вагона грађевинског материјала. За Тетово: 31 вагон са бугарским трупима и војним материјалом. Од Скопља за Грделицу (Србија): 135 вагона са италијанским трупима, 230 вагона са немачким трупима, 32 вагона аутомобила, 3 блумбирана вагона војног материјала, 75 вагона са болесним немачким војницима (3 композиције са по 25 санитарских вагона). За Битољ: 59 вагона са бугарским трупима и коњима (мобилисаних). За Скопље (овде су остали): 35 вагона са бугарским трупима и коњима-мобилисаних. За Штип: 16 вагона са бугарским трупима и коњима (мобилисаних)“. Исто, 150–151.

²⁵⁴² Р. Трајковски, *н. д.*, 135.

²⁵⁴³ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 176–177; Б. Филов, *н. д.*, 633–634.

²⁵⁴⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 68, л. 10.

²⁵⁴⁵ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 178–179.

²⁵⁴⁶ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 178–179. В. Mitrovski, „Neki aspekti...“, 136–137; Р. Трајковски, *н. д.*, 136.

²⁵⁴⁷ К. Pavlović, „Dnevnik Vrhovne komande Vermahta (1–31. novembar 1943)“, 283.

почетка до средине новембра 1943. процењивала опште стање на терену. Као главни разлог за немире у овом делу Македоније наведен је албански управни апарат који је затајио. Ипак, такође је констатовано да албанске влада и албански народ показују тежњу да са „Бугарима – Македонцима“ живе у „миру и пријатељству“. Коначној оцени допринела је и констатација да Албанци дају већи борбени утисак него Македонци, па је тако немачка војна комисија оценила да би бугарска окупација изазвала само нове немире: „...Одређивање једне нове границе у корист Бугара осетљиво би повредило албански национални осећај који се буди...“²⁵⁴⁸

У циљу стварања потпуније слике командант Југоистока је 2. децембра 1943. Врховној команди Вермахта послао и два прилога. У првом прилогу мајор фон Штокхаузен (von Stockhausen) давао је извештај команданту Југоистока у којем је описао шта је доживео на путу са војном комисијом. Немачки официр писао је да у Струшком срезу живи 36.882 Македонаца и 15.117 Албанаца; затим је писао о њиховим супротностима у верском, културном и политичком погледу, као и о непостојању жеље код Македонаца за припајањем Бугарској. У вези са тим он је предлагао да подручје окупира Трећи Рајх. Други прилог био је препис једног извештаја руководиоца ратне организације Бугарске. Била је реч о извештају шефа испоставе Абвера у Бугарској од 23. новембра 1943. о војно-политичкој ситуацији на подручју Тетово – Гостивар – Дебар – Кичево – Струга.²⁵⁴⁹

Бугарске аспирације ипак није било могуће тако лако зауставити. Према саопштењу бугарског Министарства војног бугарске јединице прешле су демаркациону линију на два места и окупирале села источно од Кичева: Србица, Премка, Челопеци, као и области око села: Пештани, Трапезице, Лесковеца, Асаматија, Мале Цруке и демаркационе линије. Министарство војно оправдало је ове акције како би обезбедила магистарале Кичево–Прилеп и Охрид–Битољ, као и ради заштите бугарског становништва.²⁵⁵⁰

Почетком децембра немачке трупе предузеле су чишћење терена у Кичевској и Охридско–Струшкој области од стране комуниста. Након обављене акције у општинама које су „већински биле бугарске“ створена је локална самоуправа која је само формално била подређена албанској администрацији, док је фактички била под немачком војном командом. Ипак, према извештајима обласног директора у Битољу, политика немачких власти која је контролисала Албанце у местима са „већинским бугарским становништвом“ није давала резултате. Као пример лошег рада дата је немачка фелдкомандантура у Струги. У закључку је стајало да велики део кривице за уклањање „Бугара“ из Дебарске и Кичевске области пада на немачке власти које показују слабост према дебарским Албанцима.²⁵⁵¹

Помоћник битољског обласног директора Константин Робев неколико пута је посетио немачку фелдкомандантуру у Струги и од ње тражио заштиту „бугарског“ становништва од терора „великоалбанаца и балиста“. Сличне молбе стизале су и од Илије Коцарева, кмета Охрида. У циљу што већег притиска на немачке локалне власти, Битољска обласна дирекција је организовала крајем јануара или почетком фебруара 1944. у Битољу демонстрације испред немачког дипломатског представништва. У тим демонстрацијама учествовале су и избеглице из Дебараца.²⁵⁵² Жене које су биле у црнини и мушкарци који су носили флорове тражили су заштиту од албанског терора. Немачке власти у Македонији су о тим демонстрацијама обавестиле надлежне органе у Софији и Берлину, па је донета одлука да се у селима у којима су Албанци у већини организују месне општине, тако да председник општине буде Албанац, а

²⁵⁴⁸ *Zbornik XII/3*, 682–683; Р. Трајковски, *н. д.*, 136–137.

²⁵⁴⁹ *Zbornik XII/3*, 683–684.

²⁵⁵⁰ Ради обезбеђивања магистрала Кичево–Прилеп, Кичево–Битољ и Битољ–Охрид, 1. новембра направљена је мала корекција линије разграничења у области Кичево и у делу Охрид–Битољ. Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 180.

²⁵⁵¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1280, л. 143–145. Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 180–181. Видети: В. Mitrovski, „Neki aspekti...“, 137.

²⁵⁵² Локлана самозаштита (милиција) била је организована у четири села у Дебарцима, а како основа послужило је неколико контрачета које су деловале у италијанско (албанско)–бугарском граничном простору од октобра 1943. године. У наредном периоду скоро свако село у овом рејону је наоружано од стране Вермахта. Р. Трајковски, *н. д.*, 139.

секретар Македонац–Бугарин и обрнуто. После ових договора и извештаја немачка фелдкомандантура у Струги дозволила је да се становништво Дебараца које је напустило своја села може вратити назад.²⁵⁵³

Немци су Бугарима обећали и да албанским јединицама неће дозволити да пређу линију северно од села Ботуна. Они су у одређеним селима поставили мање јединице од 20 до 50 људи које су биле везане за фелдкомандантуру у Струги. Поред тога организован је и добровољна општинска милиција коју су наоружавали Немци. О успостављању општинских власти и формирању јединица локалне самозаштите у западној Македонији (Дебарца и струшки крај) има података и у извештају СС-генерала Ј. Фицхума од 22. фебруара 1944. који је достављен Врховној команди Вермахта. У извештају се између осталог говорило да су општине са „македонском и албанском већином“ добиле своје председнике и секретаре. Најављено је да ће у 26 „чисто македонских села“ између Кичева и Струге бити формирана месна заштита, односно месна стража, потчињена председницима општина. Албанској жандармерији требао је да се забрани приступ у ову област. Планирано је да се формирање и наоружавање месне заштите заврши до 10. марта 1944. године. Тетово и Гостивар су препуштени албанским гарнизонима, а ускоро се очекивало да буду препуштени Кичево и Струга.²⁵⁵⁴

Услед капитулације Италије поново се отворило питање Македоније, а Бугарска је свим силама покушавала да је присаједини. Ипак, страх од нових ангажмана на југоистоку онемогућио је бугарске државнике, како тврди бугарска историографија, да схвате разлику између деловања окупационог корпуса у Србији и евентуалног присједињавања Западне Македоније. Међутим, капитулација Италије је донекле искоришћена. Бугарска је успела да уђе у област Преспе и присвоји око 20 села. Коригована је и граница при Охриду, са још 2,5 km изласка на језеро и добијањем манастира св. Наум.²⁵⁵⁵

У сталним несугласицама између Албаније и Бугарске ретки су били предлози за сарадњу ове две земље. Наиме, после италијанске окупације априла 1939 и проглашења персоналне уније са Италијом укинута је албанска дипломатска служба, као и њена дипломатска представништва у иностранству. После капитулације Италије, нова „албанска влада“, односно Извршни комитет није била у стању да сама организује своју дипломатску службу, па је покушала преко нових „господара“ да организује, ако ништа друго онда заштиту дипломатских интереса у иностранству. То је било нарочито тешко, пошто ниједна друга земља сем Немачке није признала Албанији „независност“. Као најхитније постављено је питање заштите албанских интереса у Бугарској. Међутим, немачки посланик Бекерле јављао је свом Министарству да би преузимање албанских интереса у Бугарској од стране немачког дипломатског представништва изузетно нашкодило немачко-бугарским односима, па су Немци од тада применили тактику одуговлачења и одлагања, ослањајући се превасходно на Атласа Кочија, Албанца који је радио као секретар италијанског посланства у Софији.²⁵⁵⁶

Почетком 1944. немачка дипломатија дала је бугарској влади неколико предлога који су се тицали нормализације односа између „Велике Албаније“ и Бугарске. Један од таквих, ишао је преко немачког посланика у Бугарској који је сугерисао бугарском министру иностраних послова 8. марта 1944. да би при немачком посланству требало отворити једно место који би попунио један албански чиновник прихватљив бугарској влади. Немачки представник није вршио притисак да Бугарска призна нову албанску владу и намесништво. Било је и предлога који су настали из страха због уласка совјетских трупа у Бесарабију и Буковину. Несигуран у будућност Албаније, намесник Мехди Фрашери изразио је интересовање по питању бугарске политике у Македонији и Тракији. Фрашери је сматрао да су позиције Срба и Грка у Лондону врло јаке и зато је тражио сарадњу са Бугарском. Хтео је да сазна и њен став по питању руске идеје о аутономној Македонији пројектованој у Балканској федерацији. Бугарски конзул је по директиви из Софије одговорио да је његова

²⁵⁵³ В. Mitrovski, „Neki aspekti...“, 139–140.

²⁵⁵⁴ В. Mitrovski, „Neki aspekti...“, 140–141; Р. Трајковски, *н. д.*, 137–138.

²⁵⁵⁵ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 181.

²⁵⁵⁶ Ж. Avramovski, „Treći Reich i 'Velika Albanija' ..., 145–146.

земља посвећена решењима националног обједињавања и да неће дозволити да се Срби и Грци поново сместе у Македонију и Тракију.²⁵⁵⁷

Средином јуна највише на иницијативу Нојбахера, али и бугарског генералног конзула у Тирани поново је актуелизовано питање признавања Албаније од стране Бугарске.²⁵⁵⁸ Са тим у вези, Нојбахер је приликом сусрета са бугарским дипломатом у Београду, Стефаном Шоповим, изјавио да је забринут због ситуације у Бугарској, нарочито због јачања комунистичког покрета. Том приликом предао је једно обавештење за министра иностраних послова Драганова у којем се каже да би ради успешне заштите заједничких интереса било погодна да се формира један блок који би се састојао од Хрватске, Бугарске и Албаније. Због тога бугарска влада је позвана да призна самосталност Албаније.²⁵⁵⁹ Бекерле је 12. јула информисао Драганова да је Берлин решио да пошаље свог посланика у Тирану и да успостави редовне дипломатске односе. До тада је Албанија била призната од НДХ и Словачке. Дана 24. јула 1944. главни секретар министарства иностраних послова обавестио је Бекерлеа да је бугарска влада пристала да оснује албански пасошки биро. Међутим, још није донета одлука да се Албанија призна од стране Бугарске, па је ово питање остало отворено до даљњег.²⁵⁶⁰

3.2.4. Ка прекиду дипломатских односа и у ратном стању

3.2.4.1. Хлађење и прекид односа

Удаљавање Немачке и њеног сателита на југоистоку Европе, Бугарске, било је како је 1944. одмицала, све веће. О томе говори и следећи податак. Бугарске новине почеле су да смањују или да уопште не помињу бољшевизам и СССР у негативном контексту. Даље, годишњица приступања Бугарске Тројном пакту 1. марта 1944, уопште није споменута у бугарским новинама, а догађај је прошао и без уобичајеног говора министра иностраних послова. Како би се пажња јавности скренула на друге ствари управо тог дана боравио је председник владе Божилов и неколико министара у Тревни, где је бугарска краљица у присуству намесника отворила велики дечију болницу за плућне и грудне болести. Тако су новине други дан писале о овој свечаности, а о уласку Бугарске у Тројни пакт није било ни речи. Одређени кругови у Бугарској, десно оријентисани, веровали су да је овај чин представљао даљу концесију СССР.²⁵⁶¹

Како би оснажио своје позиције у Бугарској, Хитлер је још једном позвао бугарско Намесништво на разговоре који су овог, пута уз присуство Рибентропа, Кајтела и Јодла, вођени у замку Клесхајм 16. марта 1944. године. Хитлер је на састанку, навођењем низа примера покушао да оснажи положај Немачке и дискредитује Савезнике. О балканском питању посебно се расправљало, а Хитлер и Рибентроп дали су посебне гаранције Бугарима наводећи низ проблема у Грчкој, Југославији и Турској. Сутрадан су разговори настављени, без присуства Јодла. Бугарска делегација изнела је пред Фирера неколико питања у вези изградње железнице за Струму, бољег саобраћања транзитних транспората за Румунију, опремања бугарских специјалних јединица наоружањем.²⁵⁶²

²⁵⁵⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 76, л. 2; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 187–189.

²⁵⁵⁸ Како би Немачка показала да негује добре односе са Бугарском, Нојбахер није дозволио да се на територији Македоније која је припала Бугарској регрутују муслимани-добровољци за СС дивизију „Скендербег“. Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 189.

²⁵⁵⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 83, л. 86-88.

²⁵⁶⁰ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 189–190.

²⁵⁶¹ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 8; ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 10.

²⁵⁶² Konstantin Pavlović, „Zabeleška o razgovoru između Firera i mađarskog predsednika vlade grofa Telekija (Teleki) u Beču 20. novembra 1940; razgovor Firera sa mađarskim poslanikom Stojajijem (Stojay) 27. marta 1941; zabeleška o razgovoru između Firera i članova Bugarskog regentskog saveta u zamku Kleshajm (Klessheim) posle večere 16. marta 1944. godine; zabeleška o razgovoru između Firera i članova Bugarskog regentskog saveta princa Kirila, ekselencije Filova i generala Mihova u zamku Kleshajm (Klessheim) 17. marta 1944. pre podne“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1983), 331–345.

Недовољна ангажованост на страни Рајха и све учесталији преговори са представницима САД и Велике Британије, навели су Берлин да крене у обарање владе Божилова. Рибентроп је преко посланика Бекерлеа упутио 10. маја 1944. конкретан захтев регентском већу за смену тадашње бугарске владе, јер не испуњава „раније преузете обавезе према Рајху“. Влада Божилова је оборена 18. маја 1944, али преговори између Софије и Берлина око састава нове владе нису ишли лако. О томе сведочи и податак да је устоличење нове владе обављено тек 12. јуна 1944. године.²⁵⁶³ Нови председник владе постао је Иван Багрјанов. Из тога је било очито да Немачка више нема ни снаге, а поготово времена да истраје у избору својих кандидата као што је био Цанков. Иван Багрјанов био је антикомуниста, али далеко од тога да је био привржен политици Трећег Рајха.²⁵⁶⁴ Један од првих задатака владе, по његовим речима, било је да Бугарска ублажи односе са Совјетским Савезом.²⁵⁶⁵

У новој влади једино се издвајао министар унутрашњих послова Станишев. Он је обишао Македонију током лета 1944. и био свуда „одушевљено поздрављен“. У говору који је одржао у Скопљу, нагласио је да нико више неће откинути Македонију од Бугарске и да ће Бугари бити спремни стајати на одбрани на обалама Бистрице. Због ове изјаве избио је сукоб између њега и Драганова, те Багрјанова, који нису желели да потпаљују никакве даље аспирације. Такође, влада Ивана Багрјанова укинула је низ закона и одредби. Дирекција националне пропаганде је ликвидирана (њене функције већим делом предузело је одељење за штампу Министарства иностраних послова), а листови који су директно стајали под претходним владама „Днес“ и „Вечер“ укинута су; укинут је и Врховни комесаријат за ратну привреду; Главно повереништво за снабдевање је такође укинуто (функција је предузела нова установа при министарству трговине); очекивало је распуштање омладинске организације „Браник“ итд.²⁵⁶⁶ Истовремено, бугарске новине почеле су да избегавају писање о догађајима на Источним фронту.²⁵⁶⁷ Поред тога у августу су промењени сви обласни директори у „старој“ Бугарској.²⁵⁶⁸

Све очигледнији раскид Турске са Немачком и надирање Црвене армије према југоистоку, натерали су нову бугарску владу да заоштри односе са Немачком, истовремено покушавајући да таквим потезима приволе СССР. Крајем јуна 1944. предложено је Немцима да повуку своје хидроавионе из црноморских база. Тај захтев поновљен је у нешто широј форми 3. јула пред адмиралом немачке црноморске флоте Фрикеом (Kurt Fricke), а 5. јула поново пред послаником Бекерлеом. Покушај атентата на Хитлера 20. јула 1944. још више је одвратио бугарски политички врх од Немачке, па су Багрјанов и Драганов одмах сутрадан упутили у Анкару бившег председника Народног собрања Стојчу Мушанова са понудом Западним савезницима за предају и капитулацију.²⁵⁶⁹

Хлађењу односа између Немачке и Бугарске допринео је и спор око транспортовања совјетских ратних заробљеника и интернираца преко бугарске територије. Још 18. јула 1944. бугарска влада је упутила ноту око престанка транспорта истовремено захтевајући прекид

²⁵⁶³ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 694–695; В. Тошкова, *България и Третиот райх...*, 183–186. Југословенска влада је преко вести које су јој стизале из Бугарске, 28. априла 1944. на следећи начин описала бугарску владу и политичко стање у Бугарској: „Председник владе Божилов управља и спољном и унутрашњом политиком. Шишманов је без утицаја, а Дочо Христов неозбиљан. Говорило се да би Прван Драганов, садашњи бугарски посланик у Мадриду, могао постати председник владе, истичући да је у вези са Момчиловим у Лондону, али се од тога ништа није остварило с обзиром да Драганов важио за „стопроцентно“ немачког човека. Пешев, Спас Ганев, Петар Кјосејанов, Никола Минков „са још 40 посланика воде стидљиву опозицију влади“. АЈ, 103–3–37, „Razne vesti iz Bugarske“, 28. april 1944.

²⁵⁶⁴ Видети: АЈ, 103–174–609, Шуменковић Ивану Шубашић председнику министарског савета министру иностраних послова, Анкара, 27. јун 1944, стр. пов. бр. 378. Погледати и посебан политички извештај Посланства НДХ у Софији од 4. јуна 1944. у којем су приказане кратке биографије чланова нове Бугарске владе. *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 608–616.

²⁵⁶⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 616.

²⁵⁶⁶ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 19; ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 27.

²⁵⁶⁷ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 23.

²⁵⁶⁸ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 28.

²⁵⁶⁹ D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 695–696; В. Тошкова, *България и Третиот райх...*, 194–199, 201–202.

антисовјетске пропаганде која је спровођена у Бугарској. Бугарска полиција је сутрадан, 19. јула, извршила преглед једног дела железничке композиције у којој су преко Бугарске превозени совјетски грађани на запад. Да би се проверили наводи Берлина да путници иду добровољно у Немачку, бежећи испред Црвене армије, наређено је да се спроведе анкета, чији резултати нимало нису били повољни за нацисте. И поред оштрог протеста министра Драганова да територија Бугарске не може да се користи за транспортовање грађана са чијом земљом Бугарска има дипломатске односе, Немци су ипак успели да железничке композиције провуку кроз Бугарску. Уследила је оштра немачка опомена за Бугарску, уз претњу да ће ови транспорти наставити да иду кроз Бугарску и да ће их убудуће, ако затреба, штитити и немачка оружана сила.²⁵⁷⁰

*

Немачка је током лета 1944. изградила став да ће Бугарска у првој згодној прилици одступити од свог савеза. Да би избегле негативне последице повлачења бугарског корпуса из Србије, Немачка је морала да се ослони на своје снаге, којих није било довољно или да обједини српске „колаборационистичке“ снаге које би дејствовале против Бугара. Ова друга опција била је остварљивија, па је Нојбахер преузео акцију како би уклонио негативан став који је владао у Србији према Немцима и окренуо га ка Бугарима. Друга карта на коју је играо Нојбахер била је да генералу Недићу и генералу Михаиловићу да осигурања по питању повратка Србије у „западне покрајине“ и Македонију. То би се десило када би Бугарска одступила од својих савезничких обавеза.²⁵⁷¹

Прекид односа Турске са Немачком 2. августа 1944. и немачки порази на свим фронтovima довели су стање у Бугарској до усијања. Почетком августа 1944. Илија Шуменковић обавештавао је Министарство иностраних послова да је Бугарска дала до знања Немачкој да би повлачење немачких јединица са бугарске територије било пожељно.²⁵⁷² О томе је писао и добро обавештени шведски лист „Стокхолмс Тиднинген“ у свом броју од 11. августа 1944. године. Он је тврдио, „из добро обавештених дипломатских кругова“ да је Бугарска „последњих недеља поново испитивала целу своју политику и закључила да уз извесне услове прекине односе са Немачком“. Најважнији од тих услова био је да Бугарска не мора одмах да испразни Македонију и Тракију, које остају под бугарском „администрацијом“, док се судбина тих крајева не одлучи на будућој конференцији мира. Углавном, главна ставка бугарске дипломатије у том тренутку била је следећа: „Бугарска је спремна да учини нешто ако добије предлог“. У званичним бугарским круговима се истицало да је бугарска војска спремна да „иде до краја са Немцима“ ако је Бугарска морала одмах да одступи из Македоније и Тракије, „ради којих је и земља ушла у рат на страни Немачке“.²⁵⁷³

На заседању Народног собрања 18. августа 1944. посланици су отворено говорили да немачка губи рат. Нарочито гласан био је Министар Драганов који је говорио о потреби дистанцирања и одвајања Бугарске од Немачке. Посланик Бекерле у извештају Рибентропу од 19. августа 1944. истицао је да је Бугарска тражила помоћ од противника Рајха. Три дана касније, 22. августа, саопштено му је да се делегација Бугарске, на челу са Мушановим, налази у Анкари, ради тражења примирја код Савезника, те да би за обе земље било најбоље да Немци напусте Бугарску. Када су немачке јединице разбијене на Пруту и Дњестру, од немачког посланства је затражено да немачки војници који су се повлачили кроз Румунију, не прелазе у Бугарску. Чак ни посланик Бекерле који се 29. августа обратио својим „пријатељима“ у Намесништву није могао да побољша ситуацију.²⁵⁷⁴

Средином августа 1944. немачко вођство већ је увелико изгубило веру у опстанак Бугарске на страни сила Осовине. У случају иступања Бугарске из рата комадант Југоистока

²⁵⁷⁰ В. Тошкова, *България и Третијат райх...*, 208–209.

²⁵⁷¹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 205.

²⁵⁷² АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 5. avgust 1944, str. pov. br. 438; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министарству, Анкара, 5. август 1944, стр. пов. бр. 438.

²⁵⁷³ АЈ, 103–174–609, Savetnik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Stockholm, 11. avgust 1944, pov. br. 341.

²⁵⁷⁴ D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 696–697; В. Тошкова, *България и Третијат райх...*, 191–192, 203–214.

издао је 18. августа директиву за предузимање мера у случају да наступе такве околности. Генерал-фелдмаршал фон Вајкс изложио је Хитлеру 22. августа 1944. војне последице за српско подручје које произилазе из развоја ситуације у Бугарској. Из читања бугарских радиограма и из осталих видова прислушкивања дошло се до закључка да се преко говора бугарског председника владе Багрјанова 17. августа пред Народним собрањем, могло очекивати ускоро повлачење бугарског 1. окупационог корпуса из Србије. Фон Вајкс је истакао досадашње слабо држање бугарских трупа према „бандама“ и напоменуо да ће се повлачењем Бугара велики делови Србије остати непосреднути. Хитлер је потом изложио његов став о Бугарској. Оценио да се још не зна шта ће бити са Бугарском, иако јој је држање „лабилно“, а борбена вредност „незнатна“. Процењивао је да је наоружање послато Бугарима „изгубљено“ за Трећи ајх и да је највећа „интриганткиња у Бугарској краљица Фредерика“, која је, по мишљењу Фирера, била „сукривац“ за смрт краља Бориса.²⁵⁷⁵

Због оваквог гледања на Бугарску и њеног проглашења неутралности 26. августа, било је логично да реагују надлежне немачке установе. Уз то, бугарски Штаб војске наредио је да се сви припадници Вермахта који буду долазили са румунске територије разоружају и интернирају. Исто тако, 26. августа затражена је и званично евакуација немачких трупа са бугарске територије.²⁵⁷⁶ Командант Југоистока је издао наређење 2. оклопној армији 26. августа 1944. за пребацивање 1. брдске дивизије у правцу Скопља и Ниша, те предузимање мера под шифром „Јудас“ за разоружавање 1. бугарског окупационог корпуса. Касније је „Јудас“ укључио и разоружавање бугарске 5. армије.²⁵⁷⁷ Истог дана, издата је директива под шифром „Trojbruh“ („Вероломство“) у случају неповољног развоја ситуације у Бугарској и за чврсто држање саобраћајног чвора у Скопљу до пристизања појачања. Требало је у најкраћем времену преузети контролу над железничком пругом Грделица – Скопље – Ђевђелија. Разматрана је и већ поменута акција продора на Софију под шифрованим називом „Кучкин син“ („Hundessohn“). У заповести команданта Југоистока од 29. августа команданту групе армија „Е“ већ је изричито речено да се очекивало повлачење бугарских јединица из Србије и Тракије.²⁵⁷⁸

Командант Југоистока упутио је критику бугарском министру војном генералу Русеву 26. августа 1944. констатујући да је велики део бугарских трупа у Југославији потпао под утицај „бандита“, пре свега, „морално“. На крају је закључено следеће: „Очигледно је да Бугарски окупациони корпус није више способан да штити поверене му објекте, без немачке заштите. У многим случајевима постоји опасност, да се бугарски гарнизони предају без борбе и да им се заплени оружје, уколико благовремено не стигне немачка помоћ. То захтева у овом случају, да се бугарски савезници помешају са немачким јединицама“.²⁵⁷⁹

Немци ништа нису препуштали случају. Рачунали су на све опције које се могу одиграти у Бугарској. Ипак, по предузетим мерама највише су веровали у скорашњу капитулацију Бугарске. Од краја августа 1944. започела је евакуација војске. Транспортовани су и сва немачка деца и жене, као и мушкарци који нису били способни да носе оружје. Такође је био уништен и велики број докумената. Једино су наставили да раде рударски погони у Бугарској, толико значајни за немачку ратну привреду, али су експлоатацију кочиле транспортне потешкоће. Немачки извештаји јасно су говорили о престанку рада Мачкатице, рудника глине код Прилепа и других рудника. У суштини експлоатација рудника на читавом простору Македоније била је отежана, па је захтевано да се на тај простор не шаљу више инструменти, машине и резервни делови.²⁵⁸⁰

Прве немачке јединице прешле су, под командом генерала Шнекенбургера бугарско-југословенску границу 7. септембра. Иначе, Немци су 3. септембра организовали већ поменуто

²⁵⁷⁵ *Zbornik XII/4*, 525, 531, 541.

²⁵⁷⁶ А. Литовски, Р. Трајковски, *н. д.*, 205.

²⁵⁷⁷ *Zbornik XII/4*, 565.

²⁵⁷⁸ Видети: *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 95–96. *Zbornik XII/4*, 542–543. О операцијама за разоружавање бугарске војске и осигуравању руте којом је требала да се повлачи група армија „Е“ видети: А. Литовски, Р. Трајковски, *н. д.*, 205–217.

²⁵⁷⁹ М. Стојиљковић, *Bugarska okupatorska politika...*, 255–256.

²⁵⁸⁰ Исто, 260.

операцију „Слон“ („Elefant“) у циљу разоружавања бугарских јединица које су деловале у Југославији (Србији). Слична операција под шифрованим називом „Гудеријан“ („Guderian“, „Knesebeck-Leute“) имала је за циљ да се од бугарских снага одузму тенкови које је Немачка током рата испоручивала Бугарској. У исто време је предвиђено разарање и уништење свих оних објеката и добара која се не могу извући у Србију (операција „Unterwelt“ – „Подземље“).²⁵⁸¹ Према подацима које наводи Игнат Криворов бугарска војска је приликом повлачења са окупираних територија претрпела значајне губитке у људству од стране немачких јединица. Укупно је 8.540 избачено из строја: 1.666 је убијено, 1.318 рањено, а остали су разоружани и заробљени.²⁵⁸²

Дана 6. септембра бугарска влада прекинула је дипломатске односе са Немачком.²⁵⁸³ Константин Муравјев (заменио као председник владе Ивана Багрјанова 2. септембра 1944), који је уједно био и министар иностраних послова послао је циркуларни телеграм бугарском посланству у Берлину и бугарским конзулатима у Прагу и Бечу у којем је наложено да се персонал ових дипломатских представника повуче за Бугарску пошто је бугарска влада већ наложила немачком дипломатском персоналу да напусти одмах Бугарску. Истога дана и посланствима у Загребу, Братислави и Венецији наређено је да обавесте тамошње владе да Бугарска прекида дипломатске односе и да се што пре врате у Бугарску.²⁵⁸⁴ Бугарска влада такође је донела одлуку 6. септембра о укидању и распуштању свих организација са фашистичком и националистичком идеологијом. Министарство унутрашњих послова добило је задатак да одреди које организације треба распустити и да осмисли поступак њихове ликвидације.²⁵⁸⁵ Последња немачка значајнија јединица разоружана је такође 6. септембра 1944. и то у Ихтиману. До 8. септембра око 6.500 немачких војника и официра сконцентрисано је у логоре у Шумену, Разграду, Ихтиману и др. и они су касније предати совјетској војсци.²⁵⁸⁶

На дан када је извршен преврат у Софији, 9. септембра, немачки конзул у Скопљу Артур Вите јављао је Министарству иностраних послова да је после напуштања Македоније од стране бугарских трупа завладало „безвлашће“: „Бугарска власт је на цедилу оставила своје службенике. Наступила је пљачка и пуцњава“. Више није било реалног основа за немачко дипломатско присуство у Скопљу, па је Вите јавио да је заједно са члановима конзулата напустио Скопље и кренуо у правцу Београда већ истог дана. Наређена је евакуација немачког особља из рудника Језерина, Мачкатица, из Сурдулице и из Владичног Хана. Немачки извори су процењивали да су „банде“ многоструко ојачале и да се у јужној Србији налази око 3.000 људи, а североисточно од Охрида 1.000 људи. Ове „банде“ биле су јако активне вршећи саботаже на главним комуникацијама у вардарско-моравској долини отежавајући немачко повлачење. Међутим, у идеолошком контексту примећено је неслагање између „Главног штаба Македоније“ и „српских банди“, па су истицане различите политичке пароле које се могу груписати у три главне поруке: 1) аутономна Македонија под македонским руководством; 2) аутономна Македонија под руководством Јосипа Броза у великој Југославији; 3) совјетска Македонија под совјетским руководством. Овакво стање у Македонији потврђивао је и Рибентроп у свом извештају од 10. септембра 1944. закључивши да тамо влада „потпуни хаос“²⁵⁸⁷

²⁵⁸¹ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 193; К. Matev, *n. d.*, 81. У Зборнику НОР-а стоји да је операција „Слон“ имала за циљ да Немци не бирајући средства омогуће бекство немачких војника које су Бугари, после проглашења неутралности интернирали приликом њиховог повлачења преко Дунава испред надирућих снага Црвене армије *Zbornik XII/4*, 684.

²⁵⁸² Игнат Криворов, „Българската армия във Втората световна война“, в: *Великите сили, Балканите и България през Втората световна война. Международна научна конференция 21–23 април 2015, София*, със. Александър Гребенаров, София 2016, 18.

²⁵⁸³ Разоружавање бугарских јединица у Србији и хапшење команданата јединица и чланова штаба, бугарска влада искористила је као повод за прекид дипломатских односа, па је Министарство иностраних послова упутило немачком посланству у Софији вербалну ноту. ЦДА, ф. 1303к, оп. 1, а.е. 94, л. 1.

²⁵⁸⁴ Василка Танкова, „Правителството на Отечестения фронт и 'Българската дипломатическата група' в Третия райх“, *Исторически преглед*, LXV, 3–4, (2009), 124–125.

²⁵⁸⁵ ЦДА, 1303к, оп. 1, а.е. 91, л. 3.

²⁵⁸⁶ И. Маринов, „Пет дни...“, 93.

²⁵⁸⁷ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 114, 116–117, 119–120, 123–124.

3.2.4.2. У ратном стању. Немачко хватање за сламку – Александар Цанков

Прекид дипломатских односа неминовно је водио објави рата. Дана 8. септембра у 16 часова наредбом I-1241 начелника штаба армије Бугарска је објавила рат Немачкој.²⁵⁸⁸ Бугарске снаге на територији Македоније започеле су акције против немачке војске, али оне нису дале скоро никаквог ефекта. Вермахт је у том тренутку формирао на простору Вардарске Македоније посебну корпусну команду са седиштем у Скопљу („Војни командант за Македонију“) и заузеле најзначајније комуникације и стратешке тачке, формирајући и фронт према Бугарској на југословенско-бугарској граници (познат и као „Источни фронт“). Примарна улога овог фронта била је да спречи евентуални совјетски или совјетско-бугарски продор вардарском долином. Током септембра месеца неколико немачких јединица већ је прошло Македонију и налазило се у Србији: 4. СС полицијско-оклопна гренадирска дивизија и 18. СС планински полицијски пук, док су главни делови 22. пешадијске дивизије и 11. ваздухопловне пешадијске дивизије налазили у источном делу Вардарске Македоније.²⁵⁸⁹

Начелник штаба групе армија Е наредио је 9. септембра својим јединицама, поводом бугарске објаве рата да разоружавају бугарске јединице. За овај задатак требало је „муњевито“ искористити све расположиве снаге, укључујући и СС, како би се обезбедило „брзо размештање потребних појачања у рејону Београда“.²⁵⁹⁰ Генерал Поподимитров, који је у почетним данима септембра замењивао команданта 5. армије генерала Стојанова, ступио је у контакт са немачким војним командантом за Македонију, генералом Шоерленом, који је крајем августа стигао у Скопље и отпочео преговоре о повлачењу 5. армије према Бугарској. Поподимитров је објаснио немачком команданту да је бугарска објава рата Немачкој „симболична“. Споразумели су се да бугарске јединице не предузимају никаква дејства против Немаца и да се повуку за Бугарску након што предају оружје. Иако, је било отпора код појединих бугарских јединица, већина њих је без отпора разоружана.²⁵⁹¹

Прекидом дипломатских односа и објавом рата, на десетине хиљада Бугара нашло се у Трећем Рајху или на територији његових сателита (Мађарске, Словачке, НДХ, Италијанске фашистичке републике). Влада Отечественог фронта процењивала је да се само на територији Трећег Рајха налазило око 35.000 Бугара у које су урачунати и ратни заробљеници за које се процењивало да их има око 5.500. Због тога је нова влада, ради лакшег праћења, поделила ову своју емиграцију на осам категорија: студенти; вртлари; врбовани радници од стране немачке владе; државни чиновници; ратни заробљеници; лица са тамошњим местом боравка (углавном трговци); случајно затечени због ратних дешавања; лица која су побегла након 9. септембра, која су се придружила Цанкову или ушла у немачке јединице.²⁵⁹²

Заједно са Немцима избегао је мали број сарадника који су током периода 1941 – 1944 своју судбину везали за судбину Немачке: присталице Александра Цанкова, припадници „Легионара“ и „Ратника“, као и група које су у време окупације Југославије починила бројне злочине. Број емиграната се процењивао на око 400. Међу њима су били и Павле Павлов, бивши шеф Државне сигурности; Александар Санков, главни инспектор Државне сигурности. Побегли су и Иван Дочев, Христо Статев, Александар Загоров и др. Никола Гешев, начелник одељења А, и његов инспектор Љубен Димитров покушали су да побегну у Грчку, али су убијени око Пловдива, Андреј Праматоров, начелник одељења Б ухваћен је у Македонији и враћен у Софију. Бивши министар унутрашњих послова Петар Габровски побегао је у Турску, али је одатле убрзо враћен итд. начелни Оперативног одељења Штаба војске пуковник Никола Жеков и начелник обавештајне службе при Оперативном одељењу капетан Тодор Жеков побегли су преко Македоније за Беч 11. септембра 1944. године. истим путем побегао је и Асен Кантарџијев.²⁵⁹³

²⁵⁸⁸ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 246, л. 186. Упоредити: *Zbornik XII/4*, 561.

²⁵⁸⁹ А. Литовски, Р. Трајковски, *н. д.*, 83–84.

²⁵⁹⁰ *България–непризнатият противник на Третия райх*, 20–21.

²⁵⁹¹ В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *н. д.*, 195–197.

²⁵⁹² В. Танкова, *н. д.*, 123.

²⁵⁹³ Видети: Н. Недев, *Александър Цанков...*, 225–227.

Александар Цанков је 9. септембра 1944, од људи који су са њим побегли, формирао тзв. Бугарску националну (заграничну) владу.²⁵⁹⁴ Поред Цанкова у Заграничну владу ушли су Асен Кантарџијев као министар унутрашњих послова, иностране послове и финансије добио је Асен Цанков, просвету и пропаганду Христо Статев, министар без портфеља постао је пуковник Никола Костов, а рад и радну службу и командовање војним јединицама пуковник Иван Рогозаров. Цанков је обављао функцију председника владе и министра војног. Подржавајући иницијативу Цанкова који је почетком септембра емигрирао у Беч, Хитлер је 16. октобра 1944. одобрио рад бугарске емиграције у Немачкој и званично формирање „Бугарске добровољачке армије“.²⁵⁹⁵ Десетак дана раније, 3. октобра, Трећи Рајх уредио је и питање финансирања „влада“ Александра Цанкова. Иако је Цанков тражио да за месец септембар добије 120.000 рајхсмарака, немачки надлежни органи прописали су суму од 107.775 рајхсмарака, али су дали и једнократну помоћ од 40.000 рајхсмарака.²⁵⁹⁶ Влада Цанкова налазила се под контролом опуномоћеног министра Гинтера Алтенбурга. Преко њега је ишло „осигуравање, издржавање, техничка помоћ“ Цанковљеве владе. Алтенбург је имао и друге обавезе као што је било регулисање помоћи Цанкову и његовој породици, али и Ивану Михајлову (који је био смештен у Бечу у истом хотелу као и Цанков) и Асену Кантарџијеву.²⁵⁹⁷

Поред владе, Немачка је одобрила и активно помагала формирање и деловање бугарске добровољачке армије (корпуса). Одлуку о формирању Бугарске добровољачке армије донео је Адолф Хитлер 16. септембра 1944. године. Нова јединица била је под командом СС. За команданата је наименован пуковник Иван Рогозаров. Његов заменик био је мајор Кирил Китанов. Начелник штаба био је капетан Тодор Жеков. Како би што више Бугара у Трећем рајху убедили да приђу новој јединици Александар Цанков и чланови и приврженици његове владе организовали су серију говора по већим немачким градовима на којима су покушавали да врбују чланове за армију.²⁵⁹⁸

„Загребачко бугарско посланство“ како се незванично звала ова установа после прекида дипломатских односа између НДХ и Бугарске добила је вести преко швајцарског посланства да се већи део бугарске „цареве гарде“ са официрима одметнуо и прикључио влади Цанкова који је НДХ формално признала после деветосептембарског преврата. Према истим информацијама из јужне Бугарске се око 2.600 војника са официрима који су наступали према Струмици такође прикључило Цанкову. Дана 29. септембра 1944. преко немачке радио станице одржао је говор Александар Цанков те је позвао бугарски народ да не клоне духом, јер је близу њихово ослобођење и такође апеловао да се организују борбене јединице. Надаље је опоменуо комунисте да не убијају и не прогоне националисте, јер да га добро познају од 1925, те да ће им десетоструко вратити за сваког прогоњеног или убијеног националисту.²⁵⁹⁹

Бугарска влада Отечественог фронта упутила је 21. новембра 1944. преко швајцарске владе оштар протест Берлину поводом мобилизације свих Бугара старих од 17 до 55 година настањених у Немачкој, северној Италији и Мађарској и њиховом увршћивању у новообразовани „Национални бугарски корпус“ у Немачкој, односно Бугарску добровољачку

²⁵⁹⁴ Александар Цанков успео је да побегне преко Ниша 1. септембра, заједно са неколико својих пријатеља, а у томе му је помогао ваздухопловни капетан Јордан Ангелов који је био командант једне ескадриле која је била стационирана у Нишу и који је Цанкову предао два авиона са којима је овај побегао. Цанковљев одлазак координисан је од стране немачких установа, пре свега немачког посланика у Софији који је јавио Рибентропу да је 1. септембра упутио Цанкова у Беч у хотел „Имperiјал“. Након деветосептембарског преврата Јордану Ангелову је суђено пред Народним судом у Горњој Ораховици Он је тада образложио како је Александар Цанков успео да побегне у Немачку. „Како је побегао бугарски фашиста Александар Цанков“, *Борба*, 6.2.1945, 3; Н. Недев, *Александар Цанков...*, 227–229; Александар Цанков, *Моето време. Мемоари*, Софија 2002, 567–572.

²⁵⁹⁵ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 137; Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене. Mezza voce*, 7, Београд 1997, 152.

²⁵⁹⁶ Н. Недев, *Александар Цанков...*, 231–232; В. Танкова, *н. д.*, 126. Тако је рецимо Александар Цанков примао 6.000, а министар за иностране и унутрашње послова Асен Цанков 4.000; генерални конзул у Бечу Шопов примао је 3.000 итд. Видети: *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 148–150.

²⁵⁹⁷ Н. Недев, *Александар Цанков...*, 231.

²⁵⁹⁸ Исто, 238–240.

²⁵⁹⁹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...*, 2, 676.

армију. Бугарска влада је преко радија позвала све Бугаре настањене на овим територијама да не ступају у „Национални корпус“. „Нико не може да вас присили да ступате у корпус, а још мање да се тучете против своје рођене земље“, каже се у поруци.²⁶⁰⁰

Хајнрих Химлер записао је 22. новембра 1944. да је обећао и дао најширу подршку бугарским емигрантским властима. Службе за поуну и СС резервна инспекција за Југоисток у Бечу започеле су завођење добровољаца за „Бугарску добровољачку армију“. До тада се пријавило 25 официра, 56 подофицира и укупно 500 војника. У сврху што бољег припремања добровољаца Главна управа СС ставила је на располагање полигон Долерсхајм са 2.000 места који се налазио 80 km северозападно од Беча на којем су припреме почеле од 15. новембра 1944. године. Свечано проглашење армије десило се 20. новембра 1944. године. Планирано је да се од пријављеног људства оформи један оклопни пук: штаб, штабна чета, два батаљона и инжењеријска чета.²⁶⁰¹ Међутим, због малог броја бугарских емиграната, Цанков је успео у току јесени 1944. и почетком 1945. да окупи у ту армију око 800 добровољаца које су Немци опремили по угледу на своје СС јединице. У првој половини 1945. јединица се поделила у две групе: прву су представљали фанатични приврженици, док је друга група била углавном састављена од умерених, насилно мобилисаних људи. У оваквим околностима Бугарска добровољачка армија положила је заклетву 24. априла 1945. године. Међутим, овом чину нису присуствовали ни Александар Цанков ни Иван Рогозаров, пошто је седиште Цанковљеве владе померено у Баварску, у градић Фисен на самој граници са Швајцарском.²⁶⁰²

Капитулацију Немачке бугарски листови нарочито су пропратили. Нарочито оштар био је „Отечествени фронт“ пишући и о борби бугарског народа: „...У овој борби мало доцније узео је учешћа наш народ, и то у почетку преко партизанских одреда, а после 9. септембра и у отвореном рату са немачким бандама на Балкану... Захваљујући 9. септембру и борби коју је наша војска развила против хитлеровских банди, данас се ми можемо радовати заједно са свим слободољубивим народима победи над хитлеровском Немачком и гледати са надом у будућност...“²⁶⁰³ Судбина Александра Цанкова, његове владе и Бугарске добровољачке армије била, као и судбина Адолфа Хитлера и трећег рајха запечаћена. У борбама са Црвеном армијом у Аустрији прва група фанатичних приврженика била је разбијена и уништена, док је друга, умеренија, група покушала да побегне из логора, одмах након полагања заклетве и да ступи у контакт са Англоамериканцима. Већини је успело да побегне из логора, али је 26. априла 1944. ова група нападнута од прве групе Бугара и есесоваца; само неколицина је остала жива. Након капитулације Немачке, одвојивши се од осталих Цанков се средином маја настанио у градићу Бад Гастајн у Аустрији који је био под контролом Американаца где се налазило и неколико министара владе Милана Недића. Тек након годину дана неометаног живота, Американци због покретања екстрадиције од стране владе Отечественног фронта, премештају Цанкова априла 1946. у логор „Глазенбах“. Током лета 1947. је ослобођен а

²⁶⁰⁰ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 22.11.1944, „Протест бугарске владе“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 22.11.1944, „Порука бугарске владе“; „Протест бугарске владе“, *Политика*, 23.11.1944, 4. Прекид са некадашњим савезницима био је оличен и у напуштању Бугарске јапанског посланика који је отпутовао за Турску, 14. новембра 1944. године. АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 15.11.1944, „Одлазак јапанског посланика из Бугарске“.

²⁶⁰¹ *България–непризнатият противник на Третия райх*, 149–150; Н. Недев, *Александър Цанков...*, 240–242.

²⁶⁰² D. Лукаџ, *Treći Rajh...Treći deo...*, 701; Н. Недев, *Александър Цанков...* Генерални конзул НДХ у Минхену у свом општем извештају за јануар 1945. извештавао је да га је посетио некадашњи секретар бугарског посланства у Берлину, који је недавно био додељен влади Цанкова, као генерални конзул у Минхену. У току разговора подстакнуто је питање пријављивања бугарских добровољаца у СС бугарске формације. Закључено је да одзив био врло слаб и да се рецимо у Лајпцигу од 50 студената нико није пријавио, иако је владало правило да сви који се не јаве у војну службу морају се упутити радне логоре. Исто тако је закључено да је и одзив међу радницима био доста слаб. Као главни разлози не одазивању наведени су слаб морал код Бугара који се више нису сматрали за савезнике и услед тога су могли да се етикетирају као ратни заробљеници; нова бугарска влада афирмативно је деловала на бугарску емиграцију; Немци нису успели да постигну симпатије код Бугара. Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*. 2, Zagreb 1983, 230.

²⁶⁰³ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 9.5.1945, „Отечествени фронт“ о капитулацији Немачке“. Видети: АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 12.5.1945, „Говор бугарског министра председника поводом дана победе“.

пролећа 1949. одлази у Аргентину, после краћег задржавања у Италији, где и умире 1959. године. Александар Цанков и његови блиски сарадници осуђени су на смрт у одсуству 1945 пред Народним судом, што је и потврђено 1947. пред Софијским обласним судом.²⁶⁰⁴

3.3. Влада Милана Недића и бугарска окупација делова Југославије

Немачки окупациони систем заведен на подручју Србије био је потпомогнут институционализовањем домаће управе састављене од колаборационистичких снага. Трећи рајх је на овај начин давао привидан вид самосталности окупираној Србији, а преко домаће управе повећавао ниво контроле и остваривао главне окупационе и експлоататорске задатке. Поред тога, формирањем владе Милана Недића, Немачка је покушала да подари легитимитет новонасталој управи, истовремено подривајући Југословенску владу у избеглиштву. Прва установа која је основана по овим мерилима био је Савет комесара са Миланом Аћимовићем на челу. Комесарска влада, како се још звала ова институција, формирана је 1. маја 1941. и представљала је извршно-управни орган окупационе управе.²⁶⁰⁵ У административном смислу преузет је административно-управни апарат који је постојао у предратно време, с тим што је био ослоњен на немачке фелдкомандантуре, крајскокомандантуре и ортскокомандантуре. Један од главних задатака Савета комесара састојао се у томе да придобије становништво за политику реда и мира, па је у ту сврху окупатор дозволио формирање Жандармерије 6. маја 1941. која је ушла у састав Министарства унутрашњих послова са Миланом Аћимовићем на челу. Жандармерија више није представљала специјални род војске, већ искључиво орган државне и управне власти задужен за јавну безбедност у градовима и у унутрашњости у којима је Жандармерија представљала неку врсту пољске милиције са лабавим функцијама.²⁶⁰⁶

Све јачи и учесталији напади антифашистичких група који су се претварали у устанак већих размера, проузроковали су неповерење Немаца у Савет комесара. Идеју да се Комесаријат замени владом на чијем челу би био Милан Недић дао је председник предратне партије ЗБОР Димитрије Љотић. Немачка Команда Југоистока је овај предлог убрзо прихватила, а након вишедневног размишљања положај председника владе прихватио је генерал Недић. Дана 29. августа 1941. образована је влада окупиране Србије тзв. „Влада народног спаса“ која је обављала своју функцију до 3. октобра 1944. године.²⁶⁰⁷ Поред тога, немачке окупационе власти одобриле

²⁶⁰⁴ Н. Недев, *Александар Цанков...*, 243–267.

²⁶⁰⁵ Савет комесара био је састављен од комесаријата министарства унутрашњих послова, комесаријата министарства просвете, комесаријата министарства финансија, комесаријата министарства пошта, телеграфа и телефона, комесаријата министарства правде, комесаријата министарства народне привреде, комесаријата министарства саобраћаја, комесаријата министарства народног здравља и социјалног старања, комесаријата министарства грађевина, комесаријата министарства исхране. Министарство иностраних послова је укинато. Послове које је обављало правно одељење овог министарства пренети су на Председништво Савета комесара и на комесаријат министарства правде. Послове које је обављало Конзуларно-привредно одељење пренети су у надлежност комесаријата министарства саобраћаја, комесаријата министарства народне привреде и комесаријата министарства народног здравља и социјалног старања. *Службене новине*, бр. 92, 20.7.1941, 1.

²⁶⁰⁶ Видети: В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 134–137; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2014, 27–29. Поред ових одлука, Савет комесара регулисао је 6. августа 1941. и питање боравка и контроле странаца. Сваки страни држављанин који је боравио на територији, војно-управног команданта Србије требао је да поседује пасош у којем је морала да буде уписана дозвола уласка. У Србији је страни држављанин могао да станује само у месту на које је гласила улазна виза, односно у месту у коме је до 6. априла 1941. становао. *Службене новине*, бр. 95, 6.8.1941, 6–7.

²⁶⁰⁷ Влада је у свом саставу имала 12 министарства и то: председник владе; министар унутрашњих послова; министар грађевина; министар при председништву; министар пошта телеграфа и телефона и заменик министра саобраћаја; министар просвете; министар финансија; министар рада; министар правде; министар социјалне политике и народног здравља; министар пољопривреде и исхране; министар народне привреде. *Службене новине*, бр. 104, 5.9.1941, 1. Прва реконструкција владе извршена је 7. октобра 1941. када је, поред замене неких министара, министарство саобраћаја добило свог министра, а укинато је министарство при председништву. Још једна реконструкција извршена је 10. новембра 1942. када су промењени неки министри. *Службене новине*, бр. 115, 14.10.1941, 1; *Службене новине*, бр. 90, 10.11.1942, 1, *Службене новине*, бр. 91, 13.11.1942, 4; Председништво владе уређено је Уредбом која је објављена у „Службеним новинама“ 7. јула 1942. Даљу

су успостављање, појачавање и реорганизацију Жандармерије и успостављање милиције од стране српске владе, па је тако формирано осам жандармеријских одреда 6. септембра 1941. године. За команданта целокупне Жандармерије постављен је дивизијски генерал Стеван Радовановић. Оружани одреди српске владе ојачани су формирањем јединица Српске добровољачке команде (СДК) 15–16. септембра 1941. године. За командата свих јединица постављен је пуковник Коста Мушицки. Крајем августа Коста Пећанац је ставио своје одреде на располагање Недићевој влади која је тако додатно војнички ојачана. Уз организацију војних јединица, Недићева влада приступила је и административној организацији. Уредбом од 26. децембра 1941. Србија је подељена на 14 управних округа. Тада су и прецизиране дужности и обавезе окружних начелника, којима су дата веома широка овлашћена.²⁶⁰⁸

Сламање устанка крајем 1941. и долазак генерал-лјатнанта Аугуста Мајснера за команданта СС и полиције на територији Србије 30. јануара 1942. донели су нова померања и реорганизације у српској влади и њеним војним јединицама. Једна од најважнијих реорганизација војних јединица која је спровођена под контролом Аугуста Мајснера било је стварање Српске државне страже (СДС) 3. марта 1943. године. СДС је била дефинисана као униформисана и оружана трупа која врши полицијску извршну и граничну службу. СДС се делила на: 1) градску државну стражу, која је вршила службу у Београду и другим градовима; 2) пољску државну стражу, која је вршила службу у унутрашњости земље, по мањим градовима и варошима; 3) граничну државну стражу, која је била стационирана у мањим градовима и местима при граници. До 7. јуна на челу СДС је био поменути генерал Стеван Радовановић, а од тог момента је команду преузео пуковник Боривоје Јонић. Преуређење војних јединица захватило је и четничке одреде Косте Пећанца. Априла 1942. договорено је формирање Српске четничке команде (СЧК). Ипак у „легаллизоване четнике“ поверење нису имали ни Немци ни српска влада. Процес распуштања четничких одреда текао је током читаве друге половине 1942. године. Већина припадника расформираних одреда прешла је у јединице ЈВуО, затим у СДС, док су се неки прикључили СДК. Ваља напоменути да је војну реорганизацију доживела и Српска добровољачка команда која је од 1. јануара 1943. понела назив Српски добровољачки корпус (СДК) са тежњом да новоуспостављена јединица добије што више војни изглед. Командант је остао пуковник Коста Мушицки.²⁶⁰⁹

Међутим, Влада народног спаса своје постојање и деловање везала је за немачки војно-управни апарат на југоистоку Европе. Напредовањем Савезника и дефанзивом Трећег рајха судбина Недићеве владе била је запечаћена. Све функције ове владе престале су 3. октобра 1944, а њене војне јединице су се у покушају да се спасу повукле на запад или су се утопиле у друге војне јединице. Такав је био случај са формирањем Српског ударног корпуса (СУК) од јединица СДС које су под тим именом ушле у ЈВуО као посебна јединица. Ова војна јединица као и остале, разбијене су при налетом партизана, односно Југословенске армије и савезничких јединица.²⁶¹⁰

3.3.1. Однос Савета комесара/владе Милана Недића и бугарске владе – између сарадње и неповерења

Деловање Савета комесара и, касније, Владе народног спаса одвијали су се у специфичним условима под надлежношћу немачких окупационих органа у Србији. Њена спољнополитичка делатност није постојала, па је однос са Бугарском практично био једностран. Ипак, одређен

реорганизацију Председништво владе претрпело је 16. априла 1943. *Службене новине*, бр. 54, 7.7.1942, 1–2; *Службене новине*, 6.4.1943, 1.

²⁶⁰⁸ *Службене новине*, бр. 136а, 26.12.1941, 1–4; *Zbornik XII/1*, 229–230; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије...*, 66–108; Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, Београд 2003.

²⁶⁰⁹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије...*, 198–205; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 300–302; Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944*, Београд 2021.

²⁶¹⁰ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије...*, 508–519; Н. Стамболија, *Српска државна стража...*, 281–301.

однос је постојао и остваривао се у неколико смерова. Савет комесара отворио је питање збрињавања и удомљавања чиновника и осталог становништва које су Бугари протерали са анектираних територија. Под одобрењем Немаца, ангажовање српских колаборационистичких власти било је усмерено и на потписивање уговора саобраћајног и финансијског карактера. Индиректан однос био је приметан и кроз рад бугарског конзуларног представништва у Београду. Са друге стране, немачке одобрења за проширење бугарске окупационе зоне и злочини које су вршиле бугарске јединице над цивилним становништвом изазивали су оштре, али не и делотворне реакције Недићеве владе. Од тада су односи постали директнији, али и компликованији.

3.3.1.1. Назнаке спољнополитичког деловања

Припајање јужних делова Југославије од стране Бугарске и протеривање чиновничког апарата, утицали су на српску колаборационистичку управу да донесе уредбе које су имале за циљ да ове људе имплементирају у систем и удоме у установама сличних или истих намена са онима где су радили. Прво је одлуком Савета комесара од 19. јула 1941. омогућено професорима, наставном особљу и осталим службеницима Филозофског факултета у Скопљу да раде на Универзитету у Београду.²⁶¹¹ Затим је Савет комесара донео одлуку у виду Уредбе 20. августа 1941, (ступила на снагу 16. септембра) којом се подручје Адвокатске коморе у Скопљу припојило подручју Адвокатске коморе у Београду. Адвокати и адвокатски приправници са овог подручја ослобађали су се плаћања уписнине, ако се пријаве Адвокатској комори у Београду за упис до 31. септембра 1941. године. Адвокати избеглице, приликом првог пресељења својих канцеларија у Београду нису били дужни да подносе доказ да су избрисани из именика Адвокатске коморе којој су припадали. Од ових адвоката и њихових приправника Адвокатска комора у Београду наплаћивала је само половину одређене уписнине.²⁶¹² Одлуком које су донеле „Службене новине“ 23. септембра 1941. (Одлука донета од стране Савета комесара 19. јула 1941) сви државни и бановински службеници који су избегли на територију војно-управног команданта у Србији и ту се настанили сматрали су се српским службеницима, ако су преузети у било које државно или самоуправно надлештво у области војно-управног команданта у Србији. Ово преузимање није се сматрало као ново постављење. Уколико нису били преузети у неко од надлештава, старање о службеницима преузимао је Изванредни комесар за избеглице насељенике.²⁶¹³

Почетком лета отворено је питање регулисања граничне железничке службе између Бугарске и подручја војно-управног команданта Србије. Немачке власти су дозволиле представницима Савета комесара да воде преговоре, па је 28. јула 1941. у Софији одржана конференција на којој је било присутно пет српских представника из Комесаријата министарства саобраћаја и Комесаријата министарства финансија. Учешћа на конференцији узео је и представник немачке железничке службе и војно-управног команданта Србије, Демелер, који је допутовао са српским представницима. Са бугарске стране, присуствовало је 17 лица на челу са директором железничке дирекције др Ковачевим. Конференцију је отворио један виши официр немачке војске који је наизменично са Демелером, председавао заседању. Одмах на почетку конференције српски представници су се оградиле од неколико тачака сматрајући да им је списак за разматраним питањима дат сувише касно. Бугари су на конференцији тражили највећа повлашћења у службеном, територијалном, саобраћајном и контролном погледу указујући на три претходне конференције које су одржане са представницима српске железничке управе, о којима ондашњи српски представници нису били обавештени. На основу ранијих закључака донесени су на овој конференцији нови. Утврђено је да граничне станице за преузимање возова, предају вагона и пошилики буду Бела Паланка и Лесковац. Са друге стране, усвојено је да главна железничка станица на прузи Ниш-Софија

²⁶¹¹ *Службене новине*, бр. 96, 8.8.1941, 12.

²⁶¹² *Службене новине*, бр. 107, 16.9.1941, 1. Видети: *Службене новине*, бр. 57, 17.7.1942, 1.

²⁶¹³ *Службене новине*, бр. 109, 23.9.1941, 3.

буде Чифлик, супротно стремљењу бугарске делегације која је желела да гранична станица буде Бела Паланка. Ипак, Бугарима је прошло да се саобраћајна служба од Беле Паланке до бугарске границе врши са њиховим саобраћајним органима. Према томе, у Чифлику је требао да буде српски шеф железничке станице са осталим особљем, док ће саобраћајну службу вршити бугарски железнички службеници. Сва остала служба полицијске и царинске контроле требале су да се врше аналогно одредбама предвиђеним у Пиротском протоколу и у Мариборској конвенцији. На овом месту треба споменути да је усвојено да српске власти (полицијски и царински контролни органи), с обзиром на илегалне преласке границе и шверц, могу чак и у бугарским транзитном затвореним путничким вагонима да врше своју службу превентивне контроле.²⁶¹⁴ У вези ових питања, Савет комесара донео је уредбе 4. августа о образовању железничког и пограничног полицијског комесаријата у Белој Паланци и у Грделици, односно у клисурској и грделичкој општини које су биле наслоњене на демаркациону линију. У делокруг овог Комесаријата спадали су послови према одредбама Уредбе за службу Комесара железничке и пограничне полиције од 16. септембра 1919. („Службене новине“ од 17. фебруара 1920.) са свим доцнијим изменама и допунама. Новоуспостављени Комесаријат преузео је обавезе и надлежности 5. августа 1941. године.²⁶¹⁵

Српска и бугарска влада склопиле су и споразум о платном промету. Лист „Ново Време“ јављало је 13. септембра да је споразум између Србије (са Банатом и Земуном са околином) и Бугарске постигнут дан раније 12. септембра 1941. године. Сва плаћања између Србије и Бугарске вршена су у Србији преко Српске народне банке, а у Бугарској преко Бугарске народне банке, које су положене износе дозначавале једна другој путем Централног клиринга у Берлину. На овај начин могла су да се врше следећа плаћања: 1) увоз робе из једне у другу земљу, 2) споредни трошкови узајамног робног промета, 3) награде за оплемењивање и поправку, 4) плаћање нарочитих обавеза које су настајале из српско-бугарског привредног промета, 5) плаћање у промету осигурања укључиво реосигурања.²⁶¹⁶ Под српском и бугарском робом сматрала се роба која је произведена или обрађена у Србији или Бугарској. Обавезе домаћих увозника које су гласиле на леве измиривала се по курсу од 61 динара за 100 лева. Међутим, уколико су обавезе домаћих дужника гласиле на рајхсмарке то су се уплате у клиринг вршиле по постојећем курсу: 20 динара за једну рајхсмарку.²⁶¹⁷

Неповерење и анимозитет између српске и бугарске владе били су стално присутни. У реферату који је српски представник Комесаријата министарства саобраћаја послао током боравка у Софији, на конференцији о регулисању граничне железничке службе, анализиран је економски и политички живот у Бугарској. У извештају је речено да је влада Богдана Филова без ауторитета, да је без великог утицаја у народу и да је сву власт постепено преузимао краљ Борис. Такође се путем штампе и разних пропагандних деловања националних друштава јавно мњење упућивало на „ослобођене крајеве“; апеловало се да се народ у тим крајевима помогне и да се што пре васпита у „националном духу“ итд, што је изазивао велику огорченост код писца реферата. Сем тога, званична бугарска политика према „јужној Србији“ формирала се на следећи начин: поједини чланови владе одлазили су у Скопље, Штип, Битољ и тамо држали зборове; вршене су и велике прославе за прославу „Илиндена“; вршени су прогони Јевреја и указивана је опасност од масонерије. Примећено је и да је партизански покрет развијао велику илегалну активност. Такође је речено да је официрски кор привржен германофилској струји, осим људи окупљених око Дамјана Велчева који су наклоњени идејама Александра Стамболијског. Бугарска влада је постепено вршила уклањање „македонствујушких“. У јужној Србији где је спровођена политика бугаризације, „аутономисти“ су били сувишни, па их бугарска влада није подржавала, али није их ни прогањала. Политика према Италији „није базирана на искреном поверењу“, док се политика према Немачкој и НДХ „изражава са највећим пријатељством“. Одређени кругови говорили су да је политичка ситуација неизвесна

²⁶¹⁴ ВА, НДА, к. 24А, ф. 2, д. 1. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 9.

²⁶¹⁵ *Службене новине*, бр. 97, 13.8.1941, 1–2.

²⁶¹⁶ ВА, НДА, к. 27, ф. 1, д. 4.

²⁶¹⁷ ВА, НДА, к. 27, ф. 1, д. 4.

и да би потенцијалним „руско-турским ратом“ у Бугарској дошло до грађанског рата. Економске прилике и привреда, према речима српског представника, доживљавали су очигледни просперитет. Што се тиче друштвених прилика примећено је да је у Софији разнолик и веома активан друштвени живот, па је речено: „Бугарска престоница изгледа опијена је победничким заносом и на тањиру добијеним покрајинама“.²⁶¹⁸

Са друге стране, председник бугарске владе Филов критиковао је избор и рад српске владе пред послаником НДХ у Софији. Он је 5. септембра 1941. изјавио да са новом владом у Србији Бугарска није задовољна и да не разуме како су Немци могли дати власт у руке људима попут Милана Недића и Косте Пећанца. Филов је даље наставио и закључио: „...Та нова влада ставља захтеве за Скопље и Пирот, за Санџак и Црну Гору. Ми смо са наше стране приватно упозорили разне немачке представнике какви су то људи дошли на власт у Србији, но службене кораке нећемо чинити, јер је то унутрашња немачка ствар“.²⁶¹⁹

3.3.1.2. Проширење бугарске окупационе зоне и реакције српске владе

Промене у односу бугарског окупатора и колаборационистичке управе наступиле су када је немачки војно-управни командант Србије 29. децембра 1941. саопштио генералу Милану Недићу да предстоји запоседање југоисточне Србије, која је до тада била под немачком окупацијом, од стране бугарских трупа. Српска влада је изразила негодовање и поднела меморандум преко начелника штаба војно-управног команданта у Србији Ериха Кевиша (Erich Kewisch) имајући у виду да би бугарска окупација ових простора донела са собом и злочине које је локално становништво задесило и у претходном рату.²⁶²⁰ Два дана касније командант Југоистока саопштио је да команду на целој територији Србије задржава немачки војно-управни командант Србије, а три бугарске дивизије (6, 17. и 21.) биће потчињене њему. Генерал Недић био је јако разочаран оваквим следом догађаја. У писму које је поднео 31. децембра 1941. војно-управном команданту у Србији претио је оставком уколико се прошири бугарско поседање Србије. Немачко Министарство иностраних послова је међутим саветовало Недића да то не чини.²⁶²¹

Средином јануара 1942. у Лесковац је стигао 13. пешадијски пук 17. бугарске дивизије 1. окупационог корпуса као замена за делове 717. немачке дивизије.²⁶²² Тим поводом оружане формације Недићеве владе изразиле су противљење. Добровољци из 11. одреда били су у страху да Бугари не почну са паљењем њихових кућа и са стрељањем укућана, па је због тога штаб овог одреда привремено пресељен из Лесковца у Лебане.²⁶²³ Међутим, упркос отпору Недића и појединих колаборационистичких јединица, улазак Бугара и њихов размештај по Србији одвијао се без отпора. Војно-управни командант Србије, генерал Бадер, обавестио је поводом тога команданта Југоистока, у свом десетодневном извештају од 20. јануара 1942, да је држање јединица „српске помоћне полиције“ и четника Косте Пећанца према Бугарима до сада лојално.²⁶²⁴

У разговору начелника штаба војно-управног команданта у Србији и Косте Пећанца 18. марта 1942. вођа четника осврнуо се и на бугарске трупе на подручју Србије страхујући од могућности преласка већих бугарских јединица комунистима, што је са немачке стране одбачено чак и као претпоставка. Коста Пећанац и немачки представник нису се сложили ни око степена бугарске ангажованости. Пећанац се жалио што Бугари одмах по свом доласку нису предузели енергичне мере у борби са устаницима, док је пуковник Ерих Кевиш оценио да је овакво одуговлачење Бугара у ствари било повољно, како би они створили јаснију слику о тренутној ситуацији, а тиме је избегнуто „да се пролије много невине крви“. Војно-управни

²⁶¹⁸ ВА, НДА, к. 24А, ф. 2, д. 1.

²⁶¹⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 14.

²⁶²⁰ *Zbornik I/1*, 650–651; *Zbornik XII/1*, 819.

²⁶²¹ *Zbornik XII/2*, 49.

²⁶²² *Zbornik XII/1*, 817–819; *Zbornik XII/2*, 41, 51; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 42, 65.

²⁶²³ Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 65–66.

²⁶²⁴ *Zbornik XII/2*, 51–52.

командант Србије генерал Паул Бадер обавештавао је у свом десетодневном извештају од 10. априла 1942. команданта Југоислтока да су на српском подручју које су поселе бугарске трупе постављени у сваком округу и срезу окружни и срески команданти СДС. Окружни комадант сносио је одговорност за читаву СДС у свом округу. Такође је пренето да су сви српски добровољачки одред и четници одани српској влади почев од 10. априла подређени дивизијама у чијем подручју се налазе, а на подручју које обезбеђују Бугари потчињени су фелдкомандантурама.²⁶²⁵

У извештају бугарског новинара Васила Сеизова (служио тада војску у Нишу) које је Посланство НДХ послало свом Министарству 25. јула 1942. стајало је да су бугарској војсци у гоњењу и борбама са партизанима и четницима у Србији помагали четници Косте Пећанца у које Бугари нису имали поверења. Сеизов је говорио и о односу Срба према Хрватима и Бугарима: „Срби страховито мрзе Хрвате и прете Хрватима. Напротив српска пропаганда труди се створити добар однос са Бугарском. Срби говоре о томе како треба основати 'православну Југославију' те уопште много оперишу са православљем и настоје помоћу разлике и православне цркве створити јаз између Бугара и Хрвата. 'Љотићев збор' издао је чак неку брошуру у којој се говори о потреби добрих односа Срба и Бугара. Дакако ми Бугари не наседамо на ове српске примитивности. Наша војска се у Србији држи изврсно, а српско становништво...на сваком кораку показује мржњу према Бугарима. Људи окрећу главе кад виде које бугарског војника“.²⁶²⁶

Извештаји Сеизова представљају вредне документе који говоре о односу војних јединица српске владе, становништва и политичких организација према Бугарима и према њиховој окупацији. У једном другом извештају Сеизов је говорио о односу Срба према Бугарима, претходно апострофирајући везаност Срба за политику Велике Британије и за равногорски покрет: „Осећаји Срба у односу према Бугарима нису се променили. Они нас мрзе исто тако јако као и у прошлости. Признају да су се Бугари у овоме рату показали као човечнији према српском становништву, али нас сада мрзе из зависти и ради тога што је Бугарска ушла у рат, што овај пут није дала жртве...Софијски дописник немачких новина „Донау Зајтунг“ („Donau Zeitung“) Херман (Hermann) говорио ми је да је недавно био примљен од српског министра председника генерала Недића, који му је говорио о Бугарима као савезницима са иронијом. Садашњи министар унутрашњих послова Аћимовић, бивши начелник Београда, велики је пријатељ Косте Тодорова и познати мрзитељ Бугара. Његови помоћници министри јесу Цветан Ђорђевић, бивши шеф српске шпијунаже у српском посланству у Софији и преводилац српске политике разарања у Бугарској и Таса Динић, бивши шеф српске антибугарске централе у Цариграду, која се бавила шпијунажом и уротничком делатношћу“.²⁶²⁷

Сеизов је потврђивао да Немци нису имали поверења у војне јединице под владом Милана Недића, нарочито не у четнике, који су сарађивали и били присталице покрета генерала Михаиловића. Забележио је да је у другој половини године један од „Недићевих четника“ говорио у Нишкој Бањи о томе како су „Немци крвни непријатељи Срба, како сваки Србин мора мрзети Немце, те како Срби чекају само прави час када ће устати против Немаца“.²⁶²⁸ Сеизов је имао прилике да прича и са омладином „Збора“, али и са другим младићима националистички опредељеним која се 30. септембра 1942. окупила у Нишкој Бањи певајући прекопута штаба 1. окупационог корпуса песму „Тамо далеко“. Сеизов је записао: „Националисти су неки од њих су 'збористи', но не сви. Омладина која има дужност у 'Националној служби' јесте члан 'Збора'. Са великим симпатијама говорили су о Стамболијском. Не свиђа им се општебугарски савез Отец Пајсиј, јер је шовинистичка организација. Врло су задовољни држањем бугарске војске у Србији. 'Модерни Бугари су фини', рекао је једна од ових. Повеле се реч о Македонији. 'Ви', казали су они: 'називате Македонце Бугарима, а ми Србима, а они се сами називају Македонцима'. Питао сам како

²⁶²⁵ *Zbornik XII/2*, 220–221, 279.

²⁶²⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 30.

²⁶²⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 683–684.

²⁶²⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 52.

треба бити решено македонско питање. Одговорили су: 'Изградићемо велику Југославију са Бугарском и Македонијом и онда ће Македонија бити и ваша и наша'. Да ли ће ући Хрватска у ту Југославију? Један одговори: 'Не!'. Други: 'И те ћемо примити, само ћемо поклати усташе'".²⁶²⁹

Боравак Сеизова у Србији био је важан и због његово састанка са Костом Пећанцем 1. октобра 1942. у Луковској Бањи. Описујући га као, „славољубивог и сујетног“, Сеизов је констатовао да је Пећанац показивао скривен афинитет према Драгољубу Михаиловићу, али и отворени анимозитет према партизана, вероватно у циљу да нагласи пред Бугарима и Немцима да им је још увек нужно потребан, закључио је Сеизов. У погледу бугарско-српских односа Пећанац није био експлицитан, али га је његов син Милан, „одао“. Он се у једном тренутку упело у разговор рекавши: „Кажите оче. Ми смо за идеју Стамболијског, за једну заједничку државу Бугара и Срба“. Пећанац је после тога рекао да је 1941. у његову посету долазила једна делегација „земљорадника“ и да су се обе стране по питању Јужнословенске федерације у свему споразумеле осим у два питања: династије и имена државе. Пећанац је избегавао да одговори и на питање српско-хрватских односа, где је опет његов син отвореније исказао своје гледиште рекавши да Срби и Хрвати не могу никада више бити у истој држави. Сеизов је закључио у једном извештају који је послао Посланству НДХ у Софији да се пред очима има Пећанчева брошура „Црте из живота и рада Косте Пећанца војводе“ која је изашла у Београду 1935. године. У њој су Бугарин представљен као „звер, крвожедан, страшљив, егосит, не испуњава војничку дужност како треба, уз мито заварававо и пуштао Србе“. То писање није заборављено, па се Сеизов слагао са немачким поручником у Прокупљу, Вејзером (Weizer) који је рад и деловање Косте Пећанца окарактерисао као тактичко и промишљено.²⁶³⁰

*

Убрзо су Бугари на окупираној територији, нарочито у Нишу, услед веома тешке економске ситуације, развили веома јаку пропаганду. Припадници покрета ЗБОР из Ниша писали су да „бугарска пропаганда у Нишу узима сваког дана обимније размере“, дајући пример како су Бугари преко Немаца настојали да се служе позоришном зградом у Нишу за њихове приредбе које су биле намењене не само њиховим војницима него и грађанима. Управа полиције у Нишу је у свом допису од 2. јуна 1942. обавештавала Милана Недића да су бугарске власти почеле да окупљају сва она лица која су дала изјаву да су Срби и да сва та лица облаче у бугарске униформе и шаљу једним делом према Турској и на Црно море, а другим делом према Добруци. Међу овим људима, Бугари су успели да врбују и један број избеглица, користећи њихово тешко материјално стање.²⁶³¹

Управник нишког Народног позоришта извештавао је о бугарским манифестацијама 6. маја 1942. на Ђурђевдан, истичући да је један бугарски представник присутним војницима рекао да се налазе на бугарском тлу. Бугари су такође на све могуће начине покушавали да ометају представе, покушавајући да убаце своје глумце. Један од инцидентата везаних за позориште забележен је 25. маја 1942. када је Народно позориште у селу Вртишту заказало представу за народ. Бугарски командант у том месту поручио је да ће у случају инцидента одговарати локални учитељи, свештеници и др. и да ће бити стрељани. Представа је одложена док се не уреди питање осигурања и спречи сваки покушај инцидента, јер се страховало да Бугари не инсценирају инцидент. Запажена је и све већа пропагандна делатност Бугара. Тако је од стране Недићевих власти ухваћено једно писмо које је писала Душка Горанова, ученица 4. разреда гимназије у Силистрији. Писмо је упућено ученици 4. разреда гимназије у Нишу 14. априла 1942, а у њему је стајало како је народ у околини Ниша припадник бугарског народа.²⁶³²

Српска влада покушала је донекле да одговори на све јачу бугарску пропаганду на простору окупиране Србије, па је покушавала преко својих органа да спречи све облике и појаве „бугарштине“. Тако је Министарство унутрашњих послова уочило чланак у листу

²⁶²⁹ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 688–689.

²⁶³⁰ Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 689–693.

²⁶³¹ Н. Озимих, Б.Симовић, *н. д.*, 245.

²⁶³² ВА, НДА, к. 59, ф. 5, д. 10.

„Ново Време“ од 16. јула 1942. у форми приче под насловом „Блага душа“. У причи лукави и препредени чиновник из Београда, који говори српски, успева да превари служитеља у пошти из Врања, који је говорио бугарски језик. Министарство је изразило сумњу да чланак има тенденцију да прикаже како је бугарски народ добар и племенит, а српски лоповски препреден, а такође да покаже да је Врање бугарско место. Због тога је на саслушање позвано лице које је потписало овај текст. У питању је била Вукосава Милосављевић која је своје приче објављивала у „Новом Времену“ и „Колу“ под псеудонимом „Вука Поп Младенова“. На саслушању спроведеном 20. августа 1942. у Одељењу специјалне полиције Управе града Београда закључено је да оптужена није имала никаквих тенденциозних намера. Ипак је упозорена да више не пише сличне приче.²⁶³³ Београдским властима био је сумњив и државни чиновник Бора Христић, саветник Председништва српске владе из села Груинци (Босиљградски срез) због тога што је ширио вести да у Босиљградском срезу влада благостање. Одељење специјалне полиције Управе града Београда проценило је у свом реферату од 10. јуна 1943. да Христића треба држати „на оку“, јер се осећао више Бугарином него Србином.²⁶³⁴

3.3.1.3 Инцидент око Љуберађе

Први упади бугарских трупа у места која су остала са „српске стране“ демаркационе линије у циљу заузимања места десила су се крајем 1941. године.²⁶³⁵ Срески начелник Власотиначког среза је јављао 5. децембра 1941. да је општинска канцеларија у Свођу заузета од стране Бугара између 23. и 24. новембра. Бугари су у ово село које је бројало 60 домова дошли са око 1.000 војника. Затим су локало становништво истерали из домова, а такође су заузели и основну школу.²⁶³⁶ Бугарска војска требала је да се задржи у селу Свође од два до три дана, а дошла је по позиву владе Милана Недића ради одржавања реда. Међутим, бугарска војска се задржала више од предвиђеног, а уз то су се војници уселили у куће локалног становништва, вршећи пљачку сточне хране, животињских намирница и осталих покретности.²⁶³⁷

На томе се Бугари нису зауставили. Окружно начелство Нишког округа обавештавало је 3. марта 1942 Министарство унутрашњих послова да је 21. фебруара бугарска војска ушла у села: Извор, Сурачево, Горчинце, Братишевац, Бела Вода, Ресник и Бежиште и том приликом су убили неколико лица у Братишевцу.²⁶³⁸ Учитељи и свештеници, махом избеглице из крајева које је присајединила Бугарска, отерани су у Бабушницу. Приликом претреса у овим селима бугарски командат је одржао говор у коме је истакао да се демаркациона линија повлачи даље до Равне Дубраве на 1 км од Власотинаца. У неким селима су поставили и своју власт.²⁶³⁹

²⁶³³ Историјски архив Београда, фонд: 1, Управа града Београда, Одељење специјалне полиције, кутија: 141, предмет, II-16 (даље: ИАБ, 1, ОСП, К. 141, II-16).

²⁶³⁴ ИАБ, 1, ОСП, К. 145, II-16/54.

²⁶³⁵ Аспирације ка територијама које су остале са „друге стране демаркационе линије“ Бугари су показивали одмах по разграничењу. Банска управа Моравске бановине у Нишу предала је Немцима 21. јуна 1941. дала је један од „најдоследнијих предлога“ за установљавање „границе“, али са тим у вези ништа није учињено. Немци су на такве захтеве српских органа само изражавали „своју готовост да истакнуто питање узму у разматрање“, али их нису и решавали. Нескривене аспирације Бугарске биле су оличене и у запоседању железничке станице у Лесковцу. Овај положај Бугари су напустили тек после интервенције Немаца 1. јула 1941. године. И. Цина Глигоријевић, „Демаркациона линија...“, 65; В. Глишић, „Успостављање окупационог система...“, 12.

²⁶³⁶ ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 41; ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 43; ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 51.

²⁶³⁷ Видети: ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 43; ВА, НДА, к. 92, ф. 1, д. 51; М. Stoiljković, *Bugaraska okupatorska politika...*, 78.

²⁶³⁸ Током августа 1941. од села и општина који нису припали Бугарској формиран је Лужнички срез који је обухватао следеће општине и места: део општине бабушничке са местима: Сурачево, Извор и Проваљеник; општину беловодску са местима: Ресник, Бежиште, Шљивовик, Стрижевац и Братишевац; општину богдановачку са местима: Богдановац, Штрбовац и Брестов Дол; општину боњинску са селима Велико Боњинце, Мало Боњинце, Модра Стена, Мезграја, Остатовица и Завидинце; општину љуберађску са варошицом Љуберађом и местима Дол Грнчар, Линово и Горчинци. Седиште Лужничког среза било је у Љуберађи. *Службене новине*, бр. 113, 7.10.1941, 3.

²⁶³⁹ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 1; ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 3.

Инциденти око демаркационе линије огледали су се и у пљачки. Бугари су 22. фебруара 1942. опљачкали расадник Лужничког среза узевши и коње.²⁶⁴⁰

Већ сутрадан, командант окружног граничног одреда СДС потпуковник Људевит Погачар извештавао је начелника штаба СДС 4. марта 1942. да се у Лужничком срезу Бугари понашају као у присједињеној територији. Тако су 21. фебруара блокирали села Горчинце, Сурачево и остала поменута села и у манастиру свете Петке, када је било причешће похапсили све Србе и држали их „део дан на снегу и ветру под митраљеском стражом, свештеника (су) тукли и малтретирали“.²⁶⁴¹ Бугари су тада ухапсили свештеника из Сурачева, финансијског службеника VII положајне групе Драгутина Геџана и неколико других људи. У селу Богдановцу убили су три сељака, оптуживши их да су комунисти. Међутим, сељаци су убијени, јер нису хтели да им дају храну. Почев од 21. фебруара претили су свим службеницима да се иселе из Љуберађе и околних села. Потпуковник Погачар је предлагао са се „што пре успостави ауторитет српских власти“ путем појачавања граничних одреда. Бугари су такође забрањивали ношење шајкача.²⁶⁴² Учитељима су наређивали или да им приђу или да се селе. Учитеље из Горчинца и Сурачева су хапсили и тукли; свештеника из Беле Воде су интернирали. Говорили су да је Љуберађа са околним селима њихова и да ће окупирати територију до Бољара (близу Власотинца).²⁶⁴³ Дана 23. фебруара један бугарски капетан прешао је демаркациону линију која прелази кроз Љуберађу и тражио од финансијског одељка да скине српску заставу. Како финансијски чиновници то нису хтели да ураде бугарски капетан је са једним наредником и још два војника дошао ноћу скинуо заставу и баacio је у поток, те ју је вода однела.²⁶⁴⁴

Погачар је, 4. марта 1942. послао још један извештај који је говорио о претњама бугарских војника у Љуберађи, али и о конкретним изгредима и злочинима. Тако су 28. фебруара бугарске власти извршиле претрес и свим кућама у Љуберађи, а Среско начелство, Пореску управу, општину и друга државна надлештва запосели и успоставили своју управну власт. Погачар је упитао да ли је ова окупација дефинитивна и да ли је учињена по одобравању немачких и српских власти. Надлежни су преко извештаја обавештени и да су Бугари из авиона око Љуберађе бацали летке (не зна се која је била садржина).²⁶⁴⁵ Четнички одред војводе власинског јављао је 13. марта 1942. генералу Недићу да су пре неколико дана Бугари прешли демаркациону линију у Лужничком Власотиначком срезу, па су у Лужничком срезу ушли у 11 места, у Власотиначком срезу заузели су седам места. У свим овим местима Бугари су поставили своје кметове, а по њиховим изјавама, ускоро су требали да поставе и председнике општина. У свим селима школе су затворене, а учитељи протерани. Србима су забранили коришћење пута дуж реке Власине и реке Љуберађе (пут Власотинце – Свође – Љуберађа). Поред тога, извршене су пљачке имовине у селу Липовици, а забележено је и неколико силовања.²⁶⁴⁶

О бугарском преласку демаркационе линије извештавало је и Окружно начелство Нишког округа Министарство унутрашњих послова 11. марта 1942. о томе да је вршилац дужности старешине Среског суда у Љуберађи 3. марта 1942. известио Окружни суд у Нишу да је Срески суд у Љуберађи престао да функционише из разлога што су 28. фебруара 1942. бугарске власти саопшtile да преузимају Љуберађу која постаје саставни део бугарске територије.²⁶⁴⁷ Окружно начелство Нишког округа такође је извештавало 14. марта 1942. да порески чиновници нису могли да изврше инспекцију пословања пореске управе, због тога што су бугарске власти у Љуберађи затвориле све установе српске владе, укључујући и пореску управу. Бугари су кључеве од главних усанаова одузели 28. фебруара 1942. године.

²⁶⁴⁰ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 2. Видети: ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁶⁴¹ Видети: ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 1; *Зборник I/3*, 372.

²⁶⁴² ВА, НДА, к. 20, ф. 4, д. 53; ВА, НДА, к. 20, ф. 4, д. 56. Видети и: ВА, НДА, к. 20, ф. 5, д. 60; ВА, НДА, к. 26А, ф. 1, д. 37.

²⁶⁴³ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 3.

²⁶⁴⁴ Видети: ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 3; ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 1; ВА, НДА, к. 26А, ф. 1, д. 37.

²⁶⁴⁵ ВА, НДА, к. 20, ф. 4, д. 54; ВА, НДА, к. 20, ф. 4, д. 56.

²⁶⁴⁶ ВА, НДА, к. 20, ф. 5, д. 34.

²⁶⁴⁷ ВА, НДА, к. 20, ф. 5, д. 9.

Дана 1. марта бугарски војници су из пореске управе и поште узели касе и однели их на леву обалу реке Лужнице где се налазио бугарски штаб. Приликом преузимања власти, Бугари су наредили председнику општине да објави да је власт предата Бугарима. Затим је бугарски командант места објавио да су место и читав крај присаједињени бугарској територији. На згради општине истакнута је бугарска застава, а демаркациона линија померена је 15–20 km. Пошто су махом сви службеници били из Пирота, бугарске власти су их уцениле да ако остану у служби Србије, не могу се вратити кућама. Такође су свакога ко не би послушао наређење батинали и злостављали. У околним селима примењени су неколико пута и претреси кућа, а често су вршена и стрељања под оптужбама да су сељаци долазили у додир са партизанима. Окружне власти су сумњале у овакав след догађаја, пошто су веровали да партизани одржавају везе са бугарским јединицама, чак је и напоменуто да су се „несметано кретали по Љуберађи“. У таквом односу преузимања власти, бугарски командант места замолио је српске окружне власти да оне до даљњег врше снабдевање грађанства, пошто се намирнице „још за дуже време“ не могу доставити из Бугарске.²⁶⁴⁸ Треба истаћи и да су Бугари у црквеном и школском дворишту, где су се налазили посмртни остаци 213 војника који су изгинули у Априлском рату, све до 30. марта 1942. држали коње у импровизованој штали.²⁶⁴⁹

Према извештају окружног граничног одреда СДС у Нишу од 18. марта 1942. у тим тренуцима дошло је до мањег инцидента између бугарске јединице и одреда СДС. Наиме одреди СДС са среским начелником пошли су у Љуберађу да поново успоставе власт, пошто су партизани били растерани, али команданта 5. одреда и среског начелника бугарске власти привеле су у Бабушницу. Тек под притиском три немачка официра, припадници СДС положили су оружје, а Бугари су их под јаком стражом спровели у Белу Паланку. Овом приликом, демаркациона линија је померена, па су Бугари ушли у села: Проваљеник, Извор, Сурачево, Горчинац, Љуберађа, Линово, Грнчар, Модра Стена, Велико и Мало Боњинце и Брестов Дол.²⁶⁵⁰ Бугарске полицијске власти одмах су започеле по овим селима да врше разне наплате од локалног становништва, као и разне друге злочине пљачке и злостављања.²⁶⁵¹

Убрзо је стигло и појашњење од немачких власти. Немачки гранични инспектор Отон Браун саопштио је 20. марта 1942. командиру окружног граничног одреда округа Белопаланачког да су Бугари добили одобрење да окупирају Лужнички срез, а у „надокнаду за ово“ српски властима требало је да се уступи територија око „Чифлика и Јаловика–Извора“. Потпуковник Погачар, који је и саставио овај извештај, замолио је шефа Обавештајног одсека да се једна чета од 100 људи пошаље у Белу Паланку, највише због груписања партизана.²⁶⁵² Због немилих догађаја у Љуберађи који су кулминирали средином марта 1942 од стране фелдкоманданта Фелдкомандантуре 809, у Ниш су позвани командант окружног граничног одреда Нишког округа, начелник Белопаланачког среза, немачки гранични инспектор Отон Браун и бугарски потпуковник Попов на заједничко саслушање које се обавило 20. марта 1942. године. У изношењу чињеница, немачки фелдкомандант закључио је и потврдио да је Љуберађа саставни део Србије односно подручја војно-управног команданта Србије. На крају је наговестио да ће посетити Белу Паланку.²⁶⁵³

Ипак, Окружно начелство Нишког округа јављало је 23. марта да бугарске власти под претњом смртне казне присиљавају чиновнике српске управе да ово место напусте. Рок за

²⁶⁴⁸ ВА, НДА, к. 20, ф. 5, д. 31.

²⁶⁴⁹ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 4, д. 66.

²⁶⁵⁰ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 1

²⁶⁵¹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 2.

²⁶⁵² ВА, НДА, к. 20, ф. 5, д. 50.

²⁶⁵³ Том приликом према непоузданим подацима, потпуковник Попов је замолио фелдкоманданта да га обавести о дану посете. На то је пуковник Фрајхер фон Ботмер одговорио: „Да, да, слободно о овоме обавестите Софију, Солун, маршала фон Листа, Цара Бориса, но стим, да не будем заробљен, разоружан и стрељан, као што је то запређено Србима“. Нетрпељивост између Немаца и Бугара у том тренутку била је изражена у једном догађају који се десио 26. марта 1942. у Белој Паланци. Један бугарски потпоручник је опалио три револверска хица на једног немачког подофицира. Немци су били револтирани, али се инцидент завршио „без крви“. ВА, НДА, к. 20Б, ф. 4, д. 66.

исељавање сводили су на четири часа, чак су им издавали и „службену белешку“ у којој је стајало да чиновници добровољно напуштају Љуберађу.²⁶⁵⁴ Српске колаборационистичке власт морале су да напусте Љуберађу и њену околину. Како је стајало у новом извештају од 22. марта 1942. Окружни гранични одред СДС у пратњи немачког граничног инспектора и његових људи, среског начелника у Белој Паланци и окружног начелника Нишког одреда са још 25 жандарма извршили су обилазак реона у Белој Води и ближој околини дуж нове демаркационе линије. Линија се протезала источно од села Стрижевца, па у југозападном правцу на 200 метара северно од друма за Пирот; затим јужно од села Братишта преко Свирца и право у југозападном правцу између кота 1163–1033 па затим у правцу Брестов Дол. У Белој Води се у том тренутку налазила среска испостава Лужничког среза и срески гранични одред (30 људи) са својим командиром капетаном II класе Миљковићем. На демаркационој линији налазиле су се три граничне постаје, па Бугари нису више „покушавали да пређу и да повређују демаркациону линију“. На том терену се налазио и четнички одред војводе Корвинског који је служио само за обрачунавање са партизанима.²⁶⁵⁵

Убрзо из новог извештаја од 28. марта 1942. било је видљиво да се Среско начелство Лужничког среза померало из Љуберађе у Белу Воду. Начелник Лужничког среза достављао је следеће: „Молим за дејство код бугарских власти, да се из зграде где је било смештено среско начелство у Љуберађи узму потребне ствари, јер је чиновништво отерано и није смело да узме најпотребније ствари...“²⁶⁵⁶ Такође је и Срески суд у Љуберађи укинут, а његова територија припојила се Среском суду у Белој Паланци. Списе, архиву, инвентар и канцеларијски материјал такође је преузео Срески суд у Белој Паланци.²⁶⁵⁷

Међутим, успостављањем нове демаркационе линије, упади Бугара на територију војно-управног команданта Србије нису пресатли, као ни терорисање локланог становништва. Виђенији грађани Лужничког среза доставили су писмо 28. марта 1942. првом помоћнику командата СДС у коме су поновили већ изнете догађаје наглашавајући да су Бугари демаркациону линију која је била одређена јуна 1941. реком Лужницом поштовали све до 1. марта 1942. када су је померили 10 km на запад. Од тада је наступио терор у виду злостављања и хапшења учитеља и попова, пљачкања и прогањања виђенијих грађана, одузимања покућстава и намирница локалном становништву итд.²⁶⁵⁸ У једном другом извештају четничког одреда војводе власинског од 7. априла 1942. стајало је следеће: „Прелазак демаркационе линије, испод Власотинца, од стране бугарских трупа, њихова пресија на званичне српске органе да ову територију напусте, уноси узнемиреност у народ овог краја јер сматра да Бугари јер сматра да Бугари желе да изврше окупацију овог краја“.²⁶⁵⁹

3.3.2. Инциденти између бугарских окупационих снага и установа и војних формација владе Милана Недића

Однос војних јединица Недићеве владе и њених установа према бугарским јединицама Небојша Стамболија дефинисао је у својој монографији као „нужну ратну трпељивост“. Оваквог стања били су свесни и Немци, па су однос између јединица Недићеве владе и бугарских јединица сводила на најмању могућу меру. У штабовима бугарских дивизија и у штабу бугарског окупационог корпуса постојао је официр за везу, који је делегиран од стране обласне или окружне команде и који је служио за координисање акција. СДС је задржао могућност самосталног организовања и вођења акција на територији коју су окупирале бугарске јединице, али само уз одобрење немачких полицијских органа који су о томе

²⁶⁵⁴ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 6.

²⁶⁵⁵ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 7.

²⁶⁵⁶ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 8.

²⁶⁵⁷ *Службене новине*, бр. 42, 26.5.1942, 6.

²⁶⁵⁸ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 10.

²⁶⁵⁹ ВА, НДА, к. 20, ф. 6, д. 26.

обавештавали Бугаре. У заједничком наступању, колаборационистичке снаге биле су подређене бугарској команди.²⁶⁶⁰

Овакво садејство било је видљиво из шифрованог телеграма Окружног начелника Младеновића из Ниша од 4. марта 1942. председнику владе Недићу у којем је стајало следеће: „Преузимање управе од бугарске војске се не осећа још у селима која су померањем демаркационе линије сада прикључена ранијој територији. Фелдкомандант данас ми је рекао да му је бугарски командант понудио поновно преузимање управе у оним местима која бугарска војска чисти од партизана што је он и учинио, а мени да успоставим власт где није постојала. Бугарска војска почела чишћење терена од Ниша у правцу Љуберађе. Ми предузимамо најопсежније чишћење од 5. овог месеца“.²⁶⁶¹ Исто су бугарске трупе које су имале свој гарнизон у Књажевцу сарађивале са одредима Недићеве владе. У једном документу из марта 1942. стајало је следеће: „Са бугарским војним властима споразумели смо се да њихове трупе поседну градове и чувају објекте на комуникацијама, а наши ће четнички добровољачки одреди да се боре са комунистима по планинама и брдима и служити као потребне јединице по селима и оним зонама где се највише осећа присуство и кретање партизана“.²⁶⁶²

Слично се може закључити из обавештења Окружног начелства Јагодинског округа од 7. августа 1943. Министарству унутрашњих послова. У њему се писало о бугарским захтевима које је преносио срески начелник Беличког среза. Командир бугарског одељења у Јагодини мајор Колев замолио је среског начелника да грађанима који живе 25 km са обе стране железничке пруге Лапово–Корман и Параћин–Зајечар објави следеће: да су дужни да ухвате и предају властима сва сумњива лица; да пријављују „непосредно и одмах“ најближим бугарским јединицама сумњива лица; да се за сваки напад на стражу на железничким пругама и за сваку повреду пруге, извршене „од бандита или саботера“ одреди контрибуција становништву које живе дуж пруге и да се предузму „строге репресивне мере противу истог“; „За сваког рањеног или убијеног бугарског војног службеника тражиће се одмазда по утврђеном реду“.²⁶⁶³

Међутим, неповерење и нетрпелјивост која је владала између две оружане формације била је очигледна, а огледала се у највећем броју случајева у ситнијим испадима (хапшење, разоружавање, шиканирање), али и у крупнијим инцидентима у које су биле укључене војне формације Недићеве владе и бугарске јединице. У том контексту, занимљиво је истаћи да су при повлачењу 1. бугарског окупационог корпуса из Србије многи бугарски војници разоружани од стране стражара у Нишу. Ово заплењено оружје послужило је као основа за наоружавање СУК нешто касније.²⁶⁶⁴

Током окупације, Немци су покушавали да односе између оружаних јединица српске владе и делова 1. бугарског окупационог корпуса што боље оформе, остајући по страни. Међутим, временом су немачке окупационе власти успоставиле ближи однос са Бугарима. У писму Окружног начелника Лесковачког округа од 1. јуна 1942. које је упућено генералу Недићу саопштено је да Бугари и Немци „у почетку“ нису били у најбољим односима и били су „мање више строго званични“. Таква ситуација погодовала је Недићевом управном апарату који је у неколико махова успевао корисно да интервенише код Немаца због изгреда бугарских војника. Међутим, претходних месеци примећено да се немачко-бугарски односи „развијају ка једном веома присном односу“. Прослава имендана краља Бориса и Ђурђевдана текла је „веома срдачно“. Приређивале су се и међусобне фудбалске утакмице као и заједнички проласци аутомобилима по варошима. Окружни начелник је примећивао да „сваки поступак Бугара који...прекорачује овлашћења која би била природна с обзиром на њину функцију,

²⁶⁶⁰ ВА, НДА, к. 21, ф. 3, д. 6; Н. Стамболија, *Српска државна стража...*, 312–313; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 106.

²⁶⁶¹ ВА, НДА, к. 29, ф. 4, д. 16.

²⁶⁶² Д. Петровић, „Народноослободилачки рат...“, 359–360.

²⁶⁶³ *Зборник I/21*, 305.

²⁶⁶⁴ Н. Стамболија, *Српска државна стража...*, 314.

наилазе на прећутно одобрење, а свакако и сагласност немачких власти“. Одатле су и наступали случајеви постепеног заузимања територије у Власотиначком срезу, односно око Љуберађе. У писму је наведен и пример Куршумлије за коју се каже да су Бугари фактички преузели власт, као и у Јабланичком и Прокупачком срезу где се врши контрола путника и оверавају објаве за путовање.²⁶⁶⁵

У „Објави становништву округа нишког, лесковачког и зајечарског“ од 28. јуна 1942. фелдкомандант Фрајхер фон Ботмер наводио је разлоге да се становништво поново позове да са „поверењем и највећом коректношћу предусретне краљевско-бугарску војску која се налази у Србији у својству окупационе силе“. Становништво се позивало „не само да се мирно понаша“, већ и да помогне бугарске трупе. Локалном становништву је саветовано да не напушта место боравка и да се не склања у шуму, јер би бугарске трупе могле посумњати да та лица припадају покретима отпора. Председницима општина и старешинама села саветовано је да одмах пресретну бугарске трупе при њиховом доласку, да им изјаве лојалност и да их известе о „илегалцима“. Оваква објава изазвала је сумње у редовима СДС и осталих војних формација и установа Недићеве владе. Тако је командант Нишке области СДС разговарао о овоме питању са мајором Вејхофером у Нишу 3. јула 1942. године. Разговор се сводио на причу немачког мајора да нема разлога за забринутост и да би локално становништво требало да остане мирно приликом бугарских акција. Командант Нишке области СДС разговарао је и са потпуковником Ивановим, начелником штаба 1. бугарског окупационог корпуса у Нишкој Бањи. У разговору бугарски официр је подвукао да они нису учествовали у сачињавању прогласа и да је бугарски штаб сазнао за објаву тек 1. августа 1942. године. Потпуковник Иванов је био мишљења да је ова објава уследила након бугарских акција и изгреда на Јастрепцу.²⁶⁶⁶

Сарадња коју су Немци покушавали да остваре између војних јединица српске владе и 1. окупационог корпуса, као и првенство које су давали Бугарима видљиви су у саслушању мајора Ота Њехофера пред Војним судом у Нишу у којем је потенцирана веза између немачких, бугарских и јединица владе Милана Недића. Немачки мајор изјавио је да је било случајева сарадње: „...Ја сам тражио, односно наређивао команди СДС да тражи бугарске фашистичке трупе за вођење успешније акције против партизана, јер ми је познато било да су бугарске фашистичке јединице показивале много боље успехе но СДС у тим акцијама (фашистичке накнадно додато – Б. Т.).²⁶⁶⁷

Дешавало се и да су појединци из СДС или СДК прелазили у бугарске јединице у Србији. Иако оваквих случајева није било много, они су ипак развили још веће неповерење између ових војних формација, па због тога ваља навести и неколико примера. Новко Блажев Антов дезертирао је из СДС, а изјаву представницима 1. окупационог корпуса дао је 15. октобра 1942. године. Он се тада изјаснио као Бугарин из Рогачева крај Скопља. Дезертирао је из среског одреда Пољске страже стационираног у Соко Бањи. Наводио је да је његов одред учествовао у борбама са партизанима код Гроцке, Младеновца, на Космају и Букуљи, у околини Тополе и Смедеревске Паланке, а касније на Јастрепцу, Копанику и код Соко Бање. У тим борбама партизани су, према њему, имали 450 погинулих и 900 заробљених. Такође је и Душан Филипov Димитров дезертирао 14. новембра 1942. из СГС. Он је дао изјаву у Нишу представницима 1. окупационог корпуса у којој се изјаснио као Бугарин родом из Штипа. Априлски рат га је затекао у Скопљу, као калфу, а након капитулације Југославије кренуо је за Београд. Због прекројавања границе није могао да се врати у Македонију, па ни апел бугарском дипломатском представништву у Београду није помогао. Како би преживео, пошто није могао да нађе посао, обрео се у Смедереву прикључивши се Љотићевом ЗБОР-у. Ушавши у радне групе рашчишћавао је Смедерево и Београд. Током ангажовања у овој јединици обрео се и у Краљеву током борби између Немаца са једне и партизана и четника са друге стране. Почетком 1942. у Крагујевцу се придружио, након кратког похађања „српске државне полицијске школе“ СДС, па је размештен у Граничну стражу у Бајину Башту. Побегло је

²⁶⁶⁵ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 25.

²⁶⁶⁶ ВА, НДА, к. 21, ф. 3, д. 6.

²⁶⁶⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 94.

почетком новембра. У Сталаћу је наишао на бугарске војнике и преко њих је пребачен у Параћин, а затим у Ниш.²⁶⁶⁸

Неповерење и хладни односи владали су и између бугарске војно-обавештајне службе при 1. окупационом корпусу и службе Специјалне полиције, СДС и других колаборационистичких формација. То се најбоље видело јер су једни другима откривали сараднике. Тако се из извештаја Управе полиције у Нишу види да је Специјална полиција у Нишу настојала да открије сараднике бугарске службе. Тако је у Нишкој Бањи откривена већ поменута Мирослава Вељић која је била повезана са потпуковником Стојком Ивановим, а у исто време радила за британску обавештајну службу (око пребацивања јеврејских и других породица у Турску). Исто тако, у школама, где су Бугари покушали да провоцирају појединце омладинске четничке организације Косте Пећанца, Специјална полиција успела је да открије провокаторе и да их заврбују да раде против бугарске војно-обавештајне службе.²⁶⁶⁹

*

Један од првих инцидената који смо забележили десио се у околини села Виље Коло (Лесковачки срез) 5. новембра 1941. када је убијено шест Бугара. Са бугарске стране се тврдило да су као извршиоци долазили у обзир четници Косте Пећанца, што су касније потврдили и немачки надлежни органи наглашавајући испрва да су у питању били комунисти како не би изазвали оштру реакцију Бугара. Међутим, Команда града Софије, позвала је по налогу краља Бориса фелдкоманданта у Нишу и захтевала да се као мера одмазде стреља 600 Срба, у противном бугарска војска била је спремна да умаршира у српско окупирано подручје. Опуномоћеник немачког Министарства иностраних послова обавестио је преко команданта Србије немачко посланство у Софији да Трећи рајх неће заузети став пре коначне истраге. На претњу да ће бугарска војска умарширати у Србију уложен је енергични протест.²⁶⁷⁰

Банска управа Моравске бановине јављала је 26. новембра 1941. Министарству унутрашњих послова, Одељењу за јавну безбедност, да је између 16. и 17. новембра бугарска патрола растерала цивилну стражу у Нишу. Стражари су приведени од стране Бугара до зграде бивше V армијске области, али су на интервенцију немачких војника пуштени. Сличан случај забележен је и 20. новембра када су бугарски војници малтретирали припадника реонске страже, који су као и претходници уз помоћ немачког војника пуштени. Малтретирање цивилних стражара забележено је и 21. новембра 1941. године. Испад бугарских војника идентификован је и 22. новембра кад су двојица бугарских војника у пијаном стању малтретирали госте позориште, међу којима су били и Немци.²⁶⁷¹

*

Први инцидент током 1942. забележен је 19. јануара. Бугарски војници су у селу Бивољу код Крушевца изазвали инцидент када су непотребном пуцњавом створили узбуну код цивилног становништва. Том приликом ухапсили су наредника СДС Здравковића који је био на служби и потом га претукли. Такође су мајор Павловић и мајор Тојић из СДС спречени у вршењу своје службе.²⁶⁷² Месец дана касније, у телеграму начелника Беле Паланке МУП Одељењу јавне безбедности од 27. фебруара 1942. стајало је да су два бугарска војника крај карауле зауставили Радета Тодоровића званичника Белопаланачког среза и приликом претресања силом га претресли и одузели му 2.200 динара и претукли га.²⁶⁷³

Окружно начелство Нишког округа доставило је 7. марта 1942. извештај МУП Одељењу за државну заштиту о хапшењу жандармеријског каплара Радомира Стојановића 27. фебруара 1942. од стране Бугара. Наиме, Стојановић је био спроводник воза на релацији Грделица–Ниш. На станици „Белотинци“ ухапшен је због тога што се умешао у случај хапшења две госпође које су приведене од стране Бугара. Спроведен је у бугарску команду, а одатле је предат

²⁶⁶⁸ ДАС, БИА, IV/42.

²⁶⁶⁹ ДАС, БИА, IV/44.

²⁶⁷⁰ ВА, НМА, НАВ-Н-Т-501, 246/638-39 (регеста); *Zbornik XIII/1*, 607.

²⁶⁷¹ ВА, НДА, к. 20А, ф. 4, д. 52; ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 4.

²⁶⁷² ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁶⁷³ ВА, НДА, к. 20, ф. 4, д. 32; ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 4.

немачким војним властима које су га пустиле.²⁶⁷⁴ Инциденти око железничке пруге били су чести, па је тако 14. марта 1942. забележен напад бугарске страже на сеоску стражу код места Чекмина код Печењеваца. У пуцњави нико није настрадао.²⁶⁷⁵

У установама Недићеве владе средином 1942. разматрале су се могућности санкција које би се предузеле поводом бугарских изгреда и злочина. Изгреди су се јављали и код четника Косте Пећанца. Оваквих изгреда је било много, али изгледа да је њих неколико било повод за шире ангажовање немачких и српских власти.

Крајем марта 1942. догодио се инцидент између припадника СДС и бугарских војника у једној кафани у Нишу. Пошто су се и једни и други напили кренула је свађа, а затим и пушкарање у коме нико није погинуо. Фелдкомандантура је инсистирала да се стражарима и четницима Косте Пећанца ношеће оружја строго забрани изван службе. Такође је немачка команда инсистирала и код Бугара да патролама СДС које одржавају ред више не сметају. Други случај забележен је 3. априла 1942. када су четници из одреда војводе Ивана Корвинског заробила пет војника бугарске граничне страже и спровела их за Власотинце. Вођи бугарског одељења које је заробљено, враћено је оружје и након тога је пуштен са намером да свом претпостављеном пренесе поруку да у року од 48 сати пусти неколико четника које су заробили бугарски војници 3. граничног одсека. Већи инцидент избегнут је пуштањем четника. Сличан случај десио се 25. марта 1942. када је војвода Станко Павлов позвао бугарске граничаре западно од Владичиног Хана да се повуку источније или ће предузети акцију против њих.²⁶⁷⁶

Због овога је реаговала Фелдкомандантура 809 7. априла 1942, па је допунила и исправила своја ранија наређења. Четничка одељења, а ни поједини четници нису смели да се приближавају демаркационој линији, односно првој заштитној линији бугарске граничне страже, него да стоје на одстојању од 5 km на читавој територији коју је покривала Фелдкомандантура 809 у Нишу. Четници који буду били ухваћени у близини или ако буду прелазили демаркациону линију требало је да буду ухваћени од бугарских граничара и предати немачким властима.²⁶⁷⁷

Међутим, инциденти су постајали све учесталији. До краја априла забележена су још два инцидента. Према извештају окружног граничног одреда СДС округа Нишког Пов. Бр. Службено и Пов. Бр. 141 од 12. априла 1942, бугарски војници и подофицири ухватили су и тукли наредника Ђака Драгослава Живановића на железничкој станици у Нишу, који је имао задатак да оде у Белу Паланку како би проверио снагу партизанских одреда.²⁶⁷⁸ Два дана касније, 14. априла 1942. бугарски војници су на железничкој станици у Нишу разоружали и ухапсили жандармеријског каплара Радисава Мишића под сумњом да је разговарао са путницима бугарског коридорног воза „Скопље–Софија“.²⁶⁷⁹

Од почетка маја због разоружавања четника инциденти између њих и бугарских јеидница постали су бројнији. Из извештаја четничког штаба у Житном Потоку (Прокупачки срез) Пов. Бр. 103 од 13. маја 1942. види се да је бугарски командант у Житном Потоку забранио је четницима свако кретање са оружјем. Сваки четнички старешина четничког или добровољачког одреда морао се јавити команданту бугарске војске у Житном Потоку. Четницима је забрањено кретање у групама. Сво оружје требало је да буде на једном месту, а за њега је био одговоран четнички војвода. Све акције које су четници требали да предузму морале су претходно бити одобрене од стране Бугара. Наредбу је издао капетан Годев.²⁶⁸⁰ Дана 14. маја 1942. од стране једне бугарске посаде опкољен је штаб XX самосталног четничког одреда у Поповцу (Моравски округ) у циљу претреса и евиндетирања бројности аутоматског наоружања.²⁶⁸¹

²⁶⁷⁴ ВА, НДА, к. 20, ф. 5, д. 2.

²⁶⁷⁵ ВА, НДА, к. 27, ф. 7, д. 17.

²⁶⁷⁶ ВА, НДА, к. 26А, ф. 2, д. 13.

²⁶⁷⁷ ВА, НДА, к. 26А, ф. 2, д. 13.

²⁶⁷⁸ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 1–2.

²⁶⁷⁹ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 14; ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁶⁸⁰ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 2.

²⁶⁸¹ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 2.

Четнички војвода Власински јављао је 21. маја 1942. да су Бугари у селу Равна Дубрава (Власотиначки срез) покушали да разоружају његов одред, односно једну његову чету.²⁶⁸² Такође је обавештавао да бугарски војници пљачкају имућније људе у Равној Дубрави и Великом Крчимиру.²⁶⁸³ Војвода Власински наводио је да је 3. маја 1942. на путу од Власотинца за село Црну Бару Бугари разоружали наредника Пољске страже Милана Кеџмана и још пет стражара под изговором да су пуцали на њих, разоружали су их и повели преко демаркационе линије у правцу Бабушнице. Стражари су пуштени 5. маја 1942. године.²⁶⁸⁴ У мају су разоружана и ухваћена три бивша четника који су припадали Власотиначком четничком одреду, под сумњом да се налазе у партизанским одредима. Исто тако прелазећи демаркациону линију у селима око Власотинца пресретали су људе и децу одузимали им ствари, цепали легитимације, школске књиге и др.²⁶⁸⁵ Средином маја Бугари су отпочели и зидање граничне карауле између Власотинца и Манастиришта, чиме су довели до прекида струје у Власотинцу.²⁶⁸⁶ Дана 28. маја 1942. једна чета бугарских војника из Беле Паланке блокирала је село Банцарево и разоружала Студентску чету Корвинског четничког одреда, док су четворицу одвели са собом.²⁶⁸⁷

Током маја низали су се и други инциденти. Према извештају окружног начелника Нишког округа Пов. Бр. 964 од 28. маја 1942. бугарске војне власти у Куршумлији завеле су праксу, да се нико од грађанских лица не може попети у воз без објаве на којој је стављена бугарска клаузула да може путовати. Поред тога Бугари врше легитимисања свих лица која дођу у Куршумлију. Такође су 30 априла упали у срески затвор У Куршумлији и одатле одвели три партизана које су четници ухватили. Ухваћени партизани су након истраге од стране Бугара спроведени за Прокупље где су предати немачким властима. Локалне српске власти биле су огорчене на Бугаре, односно на бугарског команданта места Јевстатијева који је код среских власти издејствовао објаву за Београд за Јелену Митић, супругу партизана Душана Митића кога су четници стрелјали. Осим тога, бугарске власти у Куршумлији наредиле су да се извесни грађани јављају свакодневно њиховој команди и забраниле им свако кретање из Куршумлије, а и поред тога бугарске власти су у овој варошици поново успоставили корзо, које су Недићеве власти забраниле. Након интервенције код бугарских и немачких војних власти, бугарске јединице у Куршумлији нису се више мешале у испитивање исправности објава путника, а повремено легитимисање вршиле су и даље.²⁶⁸⁸ Бугарска команда ухапсила је овом приликом војводу Машана Ђуровића.²⁶⁸⁹

Поред четника, у инциденте су током маја били укључени и припадници СДС. Дана 21. маја 1942, по речима командира окружног граничног одреда Нишког одреда, бугарски војници прешли су демаркациону линију код Доње Градишта и отерали стоку сељака из села Тјеловца. На то место послата је патрола граничног станичног одељења среског граничног одреда Белопаланачког среза. Када је патрола стигла у Горње Градиште, бугарски војници који су били одаљени око 100 метара започели су пуцњаву. Патрола није одговорила на пуцњаву, а Бугари су се повукли иза демаркационе линије.²⁶⁹⁰ Према извештају команде СДС Нишког округа Пов. бр. 572 од 7. јула 1942, 31. маја ухапшен је пешадијски капетан I класе Јанко Тајшек, који је путовао од Ниша за Лесковац. Ухапшен је на железничкој станици Брестовац по оптужби непознатог бугарског војника. Он је оптужен да је говорио да ће српска војска кроз неколико дана ући у Бугарску. Командир бугарске страже у Брестовцу је због овога ухапсио Тајшека, предао га бугарској дивизији, а ова немачкој фелдкомандатури ради вођења истраге.²⁶⁹¹

²⁶⁸² Видети: ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132; ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 2; ВА, НДА, к. 93, ф. 1, д. 2.

²⁶⁸³ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 18; ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 37; ВА, НДА, к. 93, ф. 1, д. 2.

²⁶⁸⁴ Видети: ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132; ВА, НДА, к. 92, ф. 3, д. 24; ВА, НДА, к. 92, ф. 3, д. 30.

²⁶⁸⁵ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 37. Видети: ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 2.

²⁶⁸⁶ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 2.

²⁶⁸⁷ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 21; ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 22. У другом документу стоји да је Студентска чета припадала Лесковачком одреду. Видети: ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁶⁸⁸ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 3–4.

²⁶⁸⁹ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 51.

²⁶⁹⁰ ВА, НДА, к. 20П, ф. 9, д. 21. Видети: ВА, НДА, к. 20П, ф. 9, д. 14.

²⁶⁹¹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 4.

У исказу немачког мајора Ота Њехофера пред Војним судом у Нишу, који је говорио у везама немачке обавештајне службе са 1. бугарским окупационим корпусом дотакнута је и тема хапшења припадника СДС од стране бугарских јединица. О томе је немачки мајор рекао следеће: „...Између мене и команде бугарског окупационог корпуса није било никаквих службених односа. Ипак сам чешће долазио у додир са командантом бугарске дивизије, пуковником Балтаковим (командант 21. пешадијске дивизије – Б. Т.) Једном приликом сам био принуђен да интервенишем код пуковника Балтакова поводом хапшења целог одреда СДС у Мрамору код Ниша, кога су Бугари ухапсили после једног препада на њихов ауто између Мрамора и Прокупља. После већих тешкоћа пошло ми је за руком да те људе ослободим. Бугари су ми такође чешће достављали оптужбе против СДС, као и вести о појединим лицима, са наводно непријатељским држањем“.²⁶⁹² Овај догађај највероватније се десио маја 1942. године.

Комесаријат железничке и пограничне полиције у Белој Паланци примио је 2. јуна 1942. телеграм са станице у Нишу у коме је јављено да су Бугари ухватили једног српског официра и увукли га у коридорни воз. Револтирани оваквим поступком четнички војвода, командир пољске страже и командир граничног одсека извели су своје људство на станицу у Белој Паланци. Исто је урадила и бугарска посада. У таквој ситуацији командант места потпуковник Попов дао је пристанак да се воз претресе, али српски официр није нађен у возу, па је тако избегнут већи инцидент.²⁶⁹³

Недуго затим, 8. јуна 1942. у Великој Копашници (Лесковачки округ) бугарски војници разоружали су једну патролу СДС при вршењу задатка.²⁶⁹⁴ Према извештају граничног одреда СДС у Лесковцу Пов. бр. 192 од 9. јуна 1942, послата је гранична патрола са граничног одељења бр. 10 из Чукљеника у правцу села Велика Копашница – Слатина у циљу демаркационе линије. Ову патролу сачињавали су: вођа патрола жандарм Драгомир Анђелковић и пратиоци стражари: Станко Младеновић Граорић. У селу Слатина, патрола је наишла на бугарске војнике, њих око 17, који су одређивали кулчаре за подизање бугарских караула у Слатини. Бугари су по заустављању патроле СДС, захтевали да положи оружје. Стражар Граорић је искористио метеж и побегао у Вучје, док су остала двојица разоружана и задржана. На интервенцију код бугарског окупационог корпуса, стражари су пуштени, а оружје је враћено.²⁶⁹⁵

Окружни начелник Моравског округа обавештавао је Министра унутрашњих послова Милана Аћимовића 15. јуна 1942. о проблемима које је имао са људима пореклом из „Јужне Србије“ који су живели на територији овог округа. Он је писао да ако се неко од ових лица нађе у неприлици и буде позвано на одговорност код локалних српских власти, одмах се представљало као Бугарин и поданик Бугарске. Ово су користиле бугарске војне власти и у највећем броју случајева преузимале ова лица односно узимала их у заштиту. Због тога је често долазило до инцидената између бугарских војника и припадника војних формација Недићеве владе. Један од таквих инцидената десио се 14. јуна 1942. у Ћуприји. Димко Јовановић железнички службеник у Ћуприји, родом из Велеса, ранио је ножем у плећку жандармеријског поднаредника Милутина Ђокића. Ово лице је ухапшено, али убрзо је морало бити предато бугарским властима када је капетан Илијев протествовао код жандармеријског капетана Милојевића.²⁶⁹⁶

Сумирајући дотадашњи боравак бугарских трупа у Нишком округу Команда СДС овог округа обавестила је Министра унутрашњих послова да је са бугарским властима одржан задовољавајући однос осим у два наведена случаја: дана 15. јуна 1942. бугарски војници мучили су председника општине Копривнице (Моравски срез) Вукадина Пантића у згради општине, убивши сутрадан и једног сељака из Голешнице (Моравски срез).²⁶⁹⁷ Дана 18. јуна 1942. разоружан је поднаредник Добросав Марковић из Сокобањског одреда.²⁶⁹⁸

²⁶⁹² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 92.

²⁶⁹³ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 25.

²⁶⁹⁴ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁶⁹⁵ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 4; ВА, НДА, к. 93, ф. 1, д. 29.

²⁶⁹⁶ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 49. Видети: ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 47; ВА, НДА, к. 21, ф. 2, д. 4.

²⁶⁹⁷ У општини је Вукадина Пантића испитиван од једног бугарског потпоручника и два бугарска војника у вези људи Косте Пећанца и Драгољуба Михаиловића и оних који су у вези са партизанима, па када је одговорио да по тим питањима не зна ништа, онда су га Бугари свезали и тукли до изнемоглости, а затим су га везали за једну

Хапшења и разоружавања су се наставила. Дана 22. јуна 1942. бугарски војници ухапсили су све чиновнике и председника општине у Оранима (Јабланички срез).²⁶⁹⁹ Два дана касније, 24. јуна 1942, комесар железничке полиције у Нишу доставио је извештај у којем је стајало да су бугарски војници малтретирани и скинули са воза Михајла Губеренића, судију главног четничког штаба у Нишу.²⁷⁰⁰

Према извештају команде СДС Лесковачког округа бр. 4107 од 1. јула 1942, бугарска стража на железничкој станици у Дољевцу, ометала је припаднике СДС у вршењу службе. Наиме, патрола од три стражара је 26. јуна према наређењу окружног начелника у Лесковцу и постојећој Уредби о сузбијању Црне берзе и шпекулације, покушала да одузме неколико цакова са житом. Шпекуланти су затражили помоћ од бугарских стражара, на шта је редов Стојан Петров истрчао са пушком и ошамарио поднаредника Чолаковића, потом је Чолаковић разоружан, а бугарски војници одузели су од патроле заплењено жито. Тек уз интервенцију немачког командата станице задатак је извршен. Петров је од шпекуланта Драшковића за то што је ударио шамар поднаредник Чолаковићу добио литру ракије.²⁷⁰¹ Сличан инцидент се десио и 1. јула 1942. када су бугарски војници на станици Брестовац искундачили једног омладинца Националне службе из Лесковца.²⁷⁰²

У једном наређењу од 12. јула 1942. команде нишке области СДС стајало је да је дотична команда готово свакодневно примала извештаје са терена од поступцима бугарских јединица. Они су се највише испољавали на цивилима, потом над четницима Косте Пећанца, милиционерима и на крају над припадницима СДС. Као типичан пример разоружавања четника наводимо разоружавање Цигољског четничког одреда 8. јула 1942. године. Одузето је 137 пушака, 5 пушкомитраљеза, бомбе, пиштољи и сва муниција. Одузето наоружање предато је Немцима који нису дозволили са се оружје врати четницима, јер у њих нису имали поверења.²⁷⁰³

Међутим, поред основних података у извештајима су често изостајали подаци за место, време и начин извршења одређеног злочина. Ови подаци били су потребни као доказ пред бугарским војним властима, које су биле „вољне“ да казне преступнике. Због тога је и следила наредба да се у будуће у извештајима наводи што више појединости. Као пример доброг рада наведен је случај који се десио накнадно 15. јула 1942. у Прокупљу на железничкој станици када су бугарски војници малтретирани поднаредника Момчила Стојановића из среског одреда СДС. Наређење је достављено немачкој фелдкомандантури у Нишу, бугарском команданту корпуса у Нишкој Бањи, бугарском команданту оперативне дивизије у Нишу, команданту СДС у Београду, свим окружним начелницима, свим командантима окружних стража, штабу свих четника у Нишу, председницима општина у Нишу, Лесковцу, Крушевцу, Куршумлији, Белој Паланци, Књажевцу, Зајечару, Јагодини и Прокупљу, командатима 5, 11. и 12 добровољачког одреда, помоћнику команде, начелнику штаба, официру за везу, обавештајном официру и официру за јавну безбедност команде Нишке области; финансијској дирекцији у Нишу.²⁷⁰⁴ Према извештају команде СДС Зајечарског округа Бр. 5455 од 16. јула 1942. бугарски војници са њихове територије пуцали су на граничну патролу у Темничу у намери да их заплаше и поротерају са границе, те да би померили демаркациону линију.²⁷⁰⁵

мотку коју су дигли на ивице два стола, испод су наложили ватру и тако га држали на диму и ватри 15 минута. Потом су дошла два цивилна лица која су заменили бугарског потпоручника и војнике. Наставили су са мучењем председника општине ударајући га по табанима и тестисима. Мучење је трајало све док један бугарски мајор није наредио да се Пантић пусти. Према извештају начелства Моравског среза бр. 7578 од 2. јула 1942, једно одељење бугарских војника за време акције на терену 16. јуна у селу Голешници ухватили су код куће старешину села Живка Пешића, извели га из села, стрељали и закопали у једном потоку. ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 5, 6.

²⁶⁹⁸ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 36. Видети: ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁶⁹⁹ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁷⁰⁰ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 28.

²⁷⁰¹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 5–6.

²⁷⁰² ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 11. Видети: Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 85–86.

²⁷⁰³ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 6.

²⁷⁰⁴ ВА, НДА, к. 26А, ф. 2, д. 13.

²⁷⁰⁵ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 7.

Један од нетипичнијих инцидената који је забележен десио се у селима Прилепцу и Власотинцу (село). Поред тога што су од сељака узимали разне ствари приликом претереса, једна чета бугарских војника у Лесковцу поцепала је по основним школама слике наших владара, па их потом изгазили ногама. О овом догађају извештај је направио Штаб свих четничких одреда у Нишу 21. јула 1942. године.²⁷⁰⁶

Почетком августа забележени су бројни инциденти између припадника СДС и бугарских јеидница. Добивши дојаву да ће партизани извршити напад, СДС се упутио ка Великом Шиљеговцу 2. августа 1942. године. Извршен је распоред и запоседнута су погодна места. Међутим, 3. августа Бугари су похапсили стражаре и четнике који су били са њима и одвезли их за Крушевац. Ови људи су убрзо пуштени, али су у међувремену злостављани од стране бугарских војника.²⁷⁰⁷ Дана 3. августа 1942. на железничкој станици у Сталаћу ухапшен је и злостављан курир СДС из Ражња Мирослав Стамнековић.²⁷⁰⁸ Командант Моравског четничког одреда извештавао је да су Бугари 4. августа 1942. прошли кроз село Вукању (Моравски срез) и том приликом ухапсили 8 четника. Такође су у селу Бољевцу претукли кмета села и још неколико мештана.²⁷⁰⁹ Разоружавање припадника СДС десило се 3. августа 1942. када су Бугари блокирали Рибарску бању (Расински срез). Стражари и њихов командир потпоручник Јанковић су после хватања тучени и злостављани.²⁷¹⁰ Овом приликом разоружани су и четници Косте Пећанца; ухапшени су мајор Маринковић, капетан Ђуровић и око 40 четника који су се водили као летеће одељење војводе Петковића из четничког одреда Расинског среза. Истог дана, бугарски потпоручник Луков ухапсио је и злостављао управника бање. Такође, 2. августа, у Крушевцу, бугарски војници ухапсили су наредника СДС и још 4 стражара. Том приликом покушали су да лише слободе и поднаредника Јована Павловића, али се он одупрео користећи оружје.²⁷¹¹ У исто време на другој страни округа извеле су бугарске трупе још једну акцију, овога пута уз помоћ Немаца. Ово се десило у Кривој Реци (Копаонички срез) где је боравила група мајора Кесеровића. Такође је у Крушевачком округу примећено другачије држање нових бугарских трупа које су дошле средином јула и смениле трупе из јануара 1942 године. Нове трупе малтретирале су становништво и хаписиле припаднике СДС, за разлику од старих трупа код којих се примећивала одређена доза „словенске солидарности“.²⁷¹² Према извештају команде СДС Крушевачког округа Пов. ЈБ. бр. 624 од 5. августа 1942, бугарска стража на железничкој станици у Сталаћу зауставила је курира оружане команде из Крушевца поднаредника Мирослава Стаменковића, истог легитимисала, разоружала и отерала у своју стражару. Током пута и још сат времена у стражари поднаредник СДС је тучен и малтретиран. Након инцидента, замољена је немачка обласна полицијска командантура да се од Бугара заштите припадници СДС, а овај случај достављен је писмено бугарском окупационом корпусу.²⁷¹³

Средином јула 1942. српске власти поставиле су питање овере оружаних листова и личних легитимација припадницима СДС од стране бугарских власти, иако су оверене од стране немачких власти. Убрзо је одговорено од стране немачких власти да је такво право дато бугарским војним властима од 10. јула 1942. године, али само ако се припадници СДС налазе на територији која је запоседнута од стране Бугара. Бугарским властима је по истом наређењу морало да се доставе легитимације и оружани листови, као и спискови свих службеника кад год они то буду тражили. Један такав случај забележен је у првој половини августа 1942. године.²⁷¹⁴ Према извештају среског одреда пољске страже у Бољевцу пов. бр. 617 од 11. августа 1942, бугарски наредник на железничкој станици у Мирову (Бољевачки срез), зауставио је једну патролу СДС да би је легитимисао, па пошто у исправама није била

²⁷⁰⁶ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 6.

²⁷⁰⁷ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁷⁰⁸ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁷⁰⁹ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 6, д. 4; ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132.

²⁷¹⁰ Видети: ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 8.

²⁷¹¹ ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132; ВА, НДА, к. 21, ф. 4, д. 41.

²⁷¹² ВА, НДА, к. 21, ф. 4, д. 41.

²⁷¹³ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 7.

²⁷¹⁴ ВА, НДА, к. 28, ф. 5, д. 26.

„бугарска клаузула“, почео је да псује саме стражаре, критиковао је владу и псовао Милана Недића. На крају је пустио патролу и запретио да други пут морају имати бугарске исправе. После овог случаја наређено је да се на свим легитимацијама удари и бугарски штамбил као овера ради исправности легитимација пред бугарским патролама и војницима.²⁷¹⁵

До краја 1942. забележено је још неколико инцидената. Према извештају среског одреда СДС Прокупачког среза бр. 1877 од 13. августа 1942, бугарски кочијаш теретних војничких кола, натерао је кола на поднаредника Чолаковића који је ишао улицом у Прокупљу и том приликом га теже повредила. На знак присутних да заустави кола, бугарски војник није послушао него је ударио коње у галоп и одјурио са места злочина. Начелник штаба бугарског окупационог корпуса, након интервенције, наредио је да се овај војник пронађе и казни.²⁷¹⁶

Бугарски војници наставили су да врше хапшења и злостављања припадника војних формација Недићеве владе. Према извештају штаба свих четника у Нишу Пов. Об. Ч. Бр. 672 од 19. августа 1942, бугарска војска за време акције на терену у селу Видову код Јагодине опљачкала је 8.400 динара из куће једног сељака. Он је ово пријавио четничком војводи у селу, који је задужио нижег војно санитетског помоћника Мирослава Урошевића да интервенише код бугарског командата. Бугари су га, напротив, ухапсили са још једним четником и на разне начине почели да их злостављају. Ипак, на интервенцију поручника Ђирова, који је био командир бугарске чете пуштени су, а оружје им је повраћено. Опљачкани новац остао је код Бугара.²⁷¹⁷ Према извештају кманде СДС Нишког округа Пов. С. Бр. 337 од 10. септембра 1942, два бугарска подофицира у трамвају Нишка Бања – Ниш злостављали су поднаредника Божовића, који се налази у служби на трамвајској станици у Нишкој Бањи. Бугари су хтели још и да га избаце док је трамвај у покрету, али на интервенцију путника ипак су одустали.²⁷¹⁸ Према извештају команде СДС Крушевачког округа ЈБ. Бр. 1078 од 26. септембра 1942, једна патрола СДС код железничке станице Ђунис разоружана је и лишена слободе од стране бугарске страже на железничкој станици Браљина. Патрола је ухапшена због тога што код себе није имала бугарске, већ српске исправе. После интервенције код начелника штаба корпуса, патрола СДС је пуштена, а оружје је враћено.²⁷¹⁹ Према извештају окружног начелства у Нишу Бр. 30133 од 3. октобра 1942, бугарска војска у селу Сечаница (Моравски срез) за време акције на терену, блокирала је село, а потом разоружала сеоску милицију. Одузето оружје од милиције предато је немачким властима.²⁷²⁰ Крајем године, Према рапорту капетана СДС Војина Гарића, командира одреда СДС Добричког среза од 29. децембра 1942, бугарске војне власти у Прокупљу забраниле су органима СДС да врше ноћну службу у вароши. Наређено је да се после полицијског часа ни један од припадника СДС у Прокупљу не сме да се креће ноћу, ни приватно, ни службено. Након интервенције, измењено је наређење и дозвољено је слободно кретање припадницима СДС као и вршење службе ноћу.²⁷²¹

Због учесталих инцидената и жалби, Окружно начелство Нишког округа преносило је наређење Фелдкомандантуре 809 од 5. октобра 1942. у којем је између осталог речено да пре него што се жалбе упуте на даљи поступак морају се расправити између окружног начелника или среског начелника и надлежних бугарских команданата трупа. Ако се не постигне сагласност између две стране жалбе су преко Окружног начелника морале да се пошаљу немачком официру за везу у Нишкој Бањи. Наредба није поштована, па је Фелдкомандантура 809 8. децембра 1942. замолила српски власти да се придржавају изнетих тачака.²⁷²²

Бугарски војници извршили су и неколико убистава припадника СДС. У Крагујевцу је 23. октобра 1942. убијен Војин Ивановић полицијски стражар приправник Претстојништва полиције у Крагујевцу од стране бугарског војника. Убиство се десило у међусобном

²⁷¹⁵ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 8.

²⁷¹⁶ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 7.

²⁷¹⁷ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 9.

²⁷¹⁸ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 12.

²⁷¹⁹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 12.

²⁷²⁰ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 13.

²⁷²¹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 14.

²⁷²² ВА, НДА, к. 26А, ф. 2, д. 13.

сукобу.²⁷²³ Дана 14. новембра 1942. бугарски војници убили Чедомира Стојиљковића припадника СДС у његовом стану у Лебану.²⁷²⁴ Неутврђеног дана 1942. један бугарски војник убио је бајонетом капетана I класе Димитрија Стевановића, команданта граничног одреда, када је са војницима пошао у помоћ нападнутој караули у Тумби.²⁷²⁵

*

Ова појединачна убиства била су само увод у оно што се десило у Доњем Љубешу (Моравски срез) почетком 1943. године. На основу извештаја општинске управе у Доњем Љубешу (Моравски срез) бр. 12 од 4. јануара 1943, бугарска патрола на железничкој станици у овом месту, због напада партизана на железничку пругу, за који се у Изводу тврди да је био исцениран, отворили ватру на стражаре убивши њих шест, правдајући овај поступак тиме да су хтели да се придруже партизанима. Поубијане стражаре закопали су у песак испод моста код села Доњи Љубеш, а њиховим породицама забранили су да се тела пренесу на сеоска гробља. Пошто српским властима није било дозвољено да воде истрагу, случај је дотаљен немачкој обласној полицијској командантури и бугарском окупационом корпусу.²⁷²⁶

Оружани напади бугарских војника, некада су на срећу завршавали само покушајима убиства. Тако је према извештају Моравске финансијске дирекције у Нишу Ф. К. Бр. 372 од 16. јануара 1943, један бугарски војник по имену Борис у Сићеву (Нишки срез) је у пијаном стању, напао органе финансијске контроле, која је вршила службу пописивања вина и убирања државне трошарине. Он је кренуо на њих да пуца, на крају је једног „финанса“ и ухватио и изударо га кундаком, „псујући му мајку и малтретирајући га на разне начине“. Након интервенције, војник Борис је пронађен и кажњен од бугарског окупационог корпуса са 10 дана затвора, о чему је обавештена и Нишка обласна команда актом бр. 108/43 год.²⁷²⁷

Бугарски војници су поред оваквих напада, наставили у 1943. и са хапшењима. Према извештају командира СДС Прокупачког среза Пов. бр. 251 од 17. јануара 1943, бугарска војска је за време акције на терену ухапсила стражаре СДС Миодрага Арсића и Стојана Михајловића, који су се налазили на одсуству у селу Коњуши, код својих кућа, за време божићних празника. Спроведени су у нишки логор, одакле су након интервенције Нишке обласне команде пуштени након месец дана.²⁷²⁸ На основу извештаја шумске управе у Куршумлији Ш. Бр. 69 од 22. јануара 1943, бугарске војне власти у Куршумлији ухапсиле су шумске раднике Живојина Ђурића и Милосава Ђурића из непознатог разлога. Шумари су спроведени у логор, где је покушано са интервенцијом код немачке гебиц-полиције у циљу пуштања из затвора према тражењу шумске дирекције.²⁷²⁹ Дана 31. јануара 1943. на прузи Београд – Ниш на 227 km према Београду експлодирала је бомба бачена од непознатих лица. Бомба је експлодирала на око један километар од Суповачког моста који је био под бугарским обезбеђењем. Пруга је била оштећена, па је прекид саобраћаја трајао око пет сати. Последица ове експлозије био је хапшење 12 стражара – сељака, који су чували стражу поред пруге у колибама.²⁷³⁰ Посланство НДХ јављало је у свом недељном извештају од 27. фебруара 1943. да је крајем тог месеца ухапшен шеф СДС у Блацу од стране бугарске војске након што је утврђено да је имао блиске везе са равногорским покретом. Из документације која је заплена видело се да је велики број припадника СДС одржавао везе са равногорцима.²⁷³¹

Током марта 1943. бугарске јединице извршиле су велики број злочина у југоисточној Србији у које се убрајају и противправна хапшења цивила. Поред цивила, Бугари су заједно са немачким јединицама извршили у неколико наврата хапшења стражара. У ноћи између 17 и 18 марта 1943 у Трстенички срез је дошла једна већа група немачке и бугарске војске са око 50

²⁷²³ Зборник I/4, 390.

²⁷²⁴ Зборник I/21, 344.

²⁷²⁵ Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 106–107.

²⁷²⁶ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 13–14.

²⁷²⁷ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 16, 24.

²⁷²⁸ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 16.

²⁷²⁹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 15.

²⁷³⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 492.

²⁷³¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 9.

камиона, малих аутомобила и мотоцикала. Одмах пошто су дошли у Трстеник блокирали су касарну односно зграду Среског начелства, где је био смештен одред Пољске страже. Тражили су каплара Хранислава Радомировића и тројицу чиновника суда који су још раније нестали. Потпоручнику Јовану Накради наређено је да прикупи све подофицире и да их доведе у канцеларију. Потом су Немци и Бугари похапсили стражаре, њих 12, заједно са потпоручником Накарадом, среским начелником Данилом Михајловићем, чиновником среза Властимиром Ивковићем и још неким званичницима и затворили их у хотел „Јадран“. Накнадно је потпоручник Накарада пуштен, а остали су у камионима одвезени у Краљево. Један део немачких трупа у селу Риљац одвела 62 људи и извршила пљачку намирница и стоке. Из села Божуревца одвели су 26 људи. У селу Лободеру запаљено је 50 кућа са пратећим објектима. Скоро сво становништво из села је одведено. У селу је остало само пет кућа неоштећених, које су служиле немачким војницима за смештај. У селу Рајинцу попаљено је неколико колиба. Из села Пољне одведено је четворо, а из села Лободера отеран је већи број стоке. Поред тога три стражара који су били на положају код манастира Љубостиња одведено је, не зна се где. Такође се није знала ни судбина стражара који су били на спроводу радника у Борски рудник. Команда СДС Крушевачког округа извештавала је да је 18. марта ухапшен на терену и капетан II класе Ратомир Ћирковић командир одреда Пољске страже Трстеничког среза и са већом групом сељака дотеран камионом у Трстеник. Именовани је убрзо спроведен за Крушевац. Полицијски комесаријат Врњачке Бање јављао је 19. марта 1943. да ухапшено и одведено 17 лица из Трстеника.²⁷³²

Према извештају начелства Нишког округа бр. 9500 од 15. априла 1943, бугарска војска прешла је 9. априла 1943. демаркациону линију и блокирала села: Завиднице, Остатовац и Богдановац (Лужнички срез). У селу Завиднице покушали су да разоружају СГС, али се гранични водник Радуловић успротивио разоружању, јер Бугари нису имали налог, па до тога није ни дошло. У селу Богдановац дошао је са бугарском војском бугарски потпуковник и успео је да граничну стражу у том месту разоружа. При одласку одвео је четири граничара са заплењених 11 пушака и митраљеза. Из села Богдановац одведено је на бугарску територију: осам лица (седам из Богдановца, један из Штрбова); из села Остатовице одведен је једно лице; из Завидовца двоје лица. Након интервенције, Бугари су пустили осам лица. Трој е је задржано, јер с претпостављало да су били у „тесној вези“ са „одметницима“ поручником Љубоом Милошевићем и мајором Ацом Видановићем. Ова лица предата су немачким властима ради даљег саслушања.²⁷³³ Сличан испад десио се 13. априла 1943. када су бугарски војници у пијаном стању напали припаднике Пољске страже у једној кафани у Власотинцу како немају потребне легитимације. Већи инцидент је спречен правовременом реакцијом органа ортскокомандантуре.²⁷³⁴

Од почетка марта бележе се и случајеви разоружавања јединица Недићеве владе. На дан 10. марта 1943. разоружан је од стране Бугара део четничког одреда Машана Ђуровића. У Ушћу је разоружано 28 четника и 4 официра. После краће борбе ухапшено је још 20 четника и један официр. Ђуровић је успео да се са 20 људи и остатком одреда повуче из Ушћа и склони у шуму. Разлози разоружавања су били су: непристајање Ђуровића за преформирањем одреда које би се десило у Београду и одржавање везе са припадницима ЈВуО, првенствено са Драгутином Кесеровићем. Такође неколико дана раније дошло је до борбе између Бугара и Ђуровићевих четника.²⁷³⁵ Командант СДС Лесковачког округа извештавао је (Бр. 4218) 18. марта 1943. да су Бугари, у вези са општим одузимањем оружја, разоружали 15 милиционера и однели 15 пушака са 160 метака. Милиционери су били четници из одреда Ивановића, за које је утврђено да су сарађивали са „илегалним организацијама“, па због тога оружје није враћено, него је предато немачким војним властима.²⁷³⁶ Према извештају команданта СДС Лесковачког

²⁷³² ВА, НДА, к. 22, ф. 5, д. 32.

²⁷³³ ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 105; ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 25.

²⁷³⁴ ВА, НДА, к. 117, ф. 2, д. 2.

²⁷³⁵ ВА, НДА, к. 26П, ф. 8, д. 23. Видети: ДАС, БИА, IV/52.

²⁷³⁶ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 18.

округа Пов. Бр. 627 од 2. априла 1943, бугарски граничари су 26. марта легитимисали патролу СДС у Власотинцу, потом су их разоружали, затим су патролу повели до бугарске границе где су им вратили оружје и муницију.²⁷³⁷ Патрола СДС се још једном легитимисана у Власотинцу од стране бугарских војника како се наводи у извештају Пов. Бр. 741 команде СДС Лесковачког округа. То се десило испред радње Христe Јовановића у којој су били Бугари који нису дозвољавали стражарима да уђу рекавши им да они „нису никаква власт“. Вођа патроле известио је немачку Ортскомандатуру која је упутила своје органе који су разоружали бугарске војнике, те је на тај начин избегнут гори инцидент.²⁷³⁸

Неретко су се дешавали и случајеви да су бугарски војници тукли припаднике оружаних формација српске владе. Према извештају команде СДС Лесковачког округа бр. 4933 од 29. марта 1943, један бугарски подофицир и неколико бугарских војника напало је стражаре који су чували притворене сељаке у једној кафани у Прокупљу и изударали их бичем. Након интервенције, бугарски војници су кажњени.²⁷³⁹ Одред команде железничке безбедности у Нишу са Бр. 188 од 4. априла 1943. извештавао је да је 3. априла 1943. бугарска патрола на железничкој станици у Куршумлији напала Душана Николића стражара-пратиоца воза бр. 5032 који се саобраћао на релацији Ниш-Куршумлија зато што је стражар забрањивао грађанским лицима улазак у вагон одређен само за стражаре СДС. Гори сценарио био је спречен присуством једног немачког војника, а Бугари су се удаљили псујући му мајку српску и „грдећи“ српске власти.²⁷⁴⁰

Рад станица СДС, поред антифашистичких покрета угрожавали су и Бугари, нарочито око демаркационе линије. Један бугарска јединица прешла је 13. јуна 1943. демаркациону линију у склопу операције „Круг“ и извршили претрес села Оруглице и Липовице. Том приликом су разоружали једно станично одељење и Липовици и људство, заједно са једном већом групом мештана затворили у караули. При повратку, повели су са собом 11 сељака и истог дана их стрељали.²⁷⁴¹

Крај 1943. и почетак 1944. обележили су инциденти хапшења стражара. Дана 26. октобра 1943. од стране Бугара је ухапшен мајор Драгиша Јевтић, командант окружног граничног одреда Нишког округа и спроведен за Ниш. Разлог је среском начелнику Белопаланачког среза и окружном начелнику Нишког округа, остао непознат.²⁷⁴² У Сврљишком срезу 12. јануара 1944. ухапшени су стражари Милан Љубомировић и Зарија Живановић родом из Преконоге (Сврљишки срез). Стражари су били осумњичени да имају везе са раногорским покретом. Милан Љубомировић пуштен је 13. јануара, а Зарија Живановић који је и тучен пуштен је 14. јануара 1944. године.²⁷⁴³

*

У варошици Лапову дошло је до сукоба између Бугара и добровољаца из Раче 12. фебруара 1944. године. То је био један од тежих инцидената између ове две групације који се догодио током Другог светског рата. Том приликом погинула су два добровољца, а један је лакше рањен, док је на стран Бугара погинуо један подофицир, а рањен је један официр. После овог сукоба Бугари су блокирали Лапово и у општинском затвору поклали четири железничара који су били притворени због крађе. Приликом блокаде ухапсили су 9 лица, међу којима је био председник општине Лапово и тројица добровољаца. Уз то Бугари су опљачкали покретности из неколико кућа и отерали возом за Ниш. Одмах по добијеним информацијама Команда СДС послала је свог представника да утврди шта се заиста десило. Прави разлог сукоба није могао бити утврђен, јер су сви очевици догађаја похапшени од стране Бугара. Међутим, из посредних извора се сазнало да се читав сукоб десио због тога што су и добровољци и Бугари били пијани, па се предпостављало да је добровољац Мирко Узелац први убио бугарског подофицира и да је после

²⁷³⁷ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 23.

²⁷³⁸ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 23.

²⁷³⁹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 23; ВА, НДА, к. 117, ф. 2, д. 11.

²⁷⁴⁰ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 20.

²⁷⁴¹ Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 139.

²⁷⁴² ВА, НДА, к. 24А, ф. 6, д. 37.

²⁷⁴³ ВА, НДА, к. 140, ф. 9, д. 1.

тога настала бугарска реакција.²⁷⁴⁴ У једном другом извештају који је догађај померио за неколико дана стајало је следеће: „Истог дана (19. фебруара 1944.) у 19.30 часова дошло је до инцидента између бугарских војних власти и добровољаца у варошици Лапово, срез Лепенички. Погинуо је један бугарски подофицир, два добровољца, 4 железничара и тешко рањен један добровољац и једна жена. Од стране Бугара спроведено је 8 лица за Ниш и један рањени добровољац“.²⁷⁴⁵ На крају се испоставило да су Бугари извели на стрељање четворицу железничара, али да је један успео да преживи. Миодраг Младеновић иако погођен на четири места остао је у животу. Он је читаво вече остао на стратишту непомичан. Касније, после ослобођења 4. марта 1949. дао је драгоцену изјаву о боравку Бугара у Лапову и о стрељању на које је био изведен. У Лапову, због важног железничког чворишта, Бугари су поставили један свој батаљон од 400 лица. С времена на време ова број се повећавао доласком већих бугарских јединица које су у Лапову остајале и по неколико дана. Поступак и однос према локалном становништву, према Миодрагу Младеновићу, био је „шовинистички“. „Батинали су људе на сваком кораку, пљачкали су, малтретирали и у напитом стању нападали су и жене у Лапову“. О кобном стрељању изјавио је следеће: „Када су се Бугари напили, почели су да пуцају по Лапову. Упали су код нас у општину где смо били затворени (од стране добровољаца – Б. Т.) и почели су да нас батинају. Мене и још тројицу железничара извели су да нас стрељају. Приликом стрељања ова тројица су била убијена на месту, док су мене тешко ранили на четири места. Читаве ноћи тј. 12 сати сам лежао тешко рањен све до ијутра, када је дошао Михајло Стевановић који је био тумач код Немаца и његовом интервенцијом спасили су ме те ме нису дотукли“.²⁷⁴⁶

Драгутин Пешић, пекар из Лапова потврђивао је инцидент и краткотрајно пушкарање које је избило тог фебруарског дана 1944: „Када је фебруара један Бугарин погинуо од стране добровољаца у напитом стању су се посвађали. Бугарима је дошло појачање, један блиндирани воз и приликом блокаде села Лапова извршили су претрес. Том приликом опљачкали су већи број људи...“. Поред тога, Бугари су се према цивилима понашали садистички. У прилог томе иде и сведочење Животе Николића из Лапова: „Приликом враћања на улицу су ме срели бугарски официри. Један од њих ме је тукао цевом од пиштоља, па ме је после тога одвео да пуним једно буре са водом коме је данце било поцепано. Говорио ме је да ће ме пустити кући чим будем буре напунио водом. Кад сам ја то чинио, он се са задовољством смејао, изигравао ме и понижавао. Затим ме терао, те сам мазао чаше бутером, да би у исто време прао хладном водом“.²⁷⁴⁷

Дана 3. марта 1944. једна бугарска патрола у железничкој чекаоници у Нишу разоружала је и лишила слободе жандармеријског поднаредника Милорада Ристића. Бугари су тврдили да је дотични ухапшен „због вређања бугарске војне силе“.²⁷⁴⁸

Појављивали су се и случајеви бесправне сече шума. Команда Пожешких бригада ЈВуО јављала је 15. марта 1944. председник Здравчићске општине да већ дуже време Бугари скоро свакодневно излазе из Пожеге у околна села и немилосрдно секу дрва без икаквог реда. Преко председника пожешке општине постигнут је договор на коју је бугарски командант места пристао, а то је да се у његову команду сваке недеље из околних села допрема три кубна метра дрва.²⁷⁴⁹

Према приватним сазнањима Нишке обласне команде, бугарске војне власти ухапсиле су у Врежини (Нишки срез) у другој половини априла 1944. стражара СДС Младена Митића и сељаке који су са њим били у друштву Предрага Живковића и Велимира Китића, зато што је стражар у пијаном стању пуцао у преко Нишаве у правцу где се налазила једна бугарска јединица. На интервенцију поменуте команде сељаци су пуштени, а стражар је од Бугара предат Немачкој гебиц-полицији која га је према захтеву предала обласној команди, ради установљења његове кривице.²⁷⁵⁰ На основу горе наведених података и догађаја приложен је

²⁷⁴⁴ ВА, НДА, к. 26, ф. 11, д. 9. Видети: ВА, НДА, к. 31П, ф. 14, д. 28.

²⁷⁴⁵ ВА, НДА, к. 30, ф. 1, д. 7, стр. 4. Извештаји за 1944.

²⁷⁴⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 594–595.

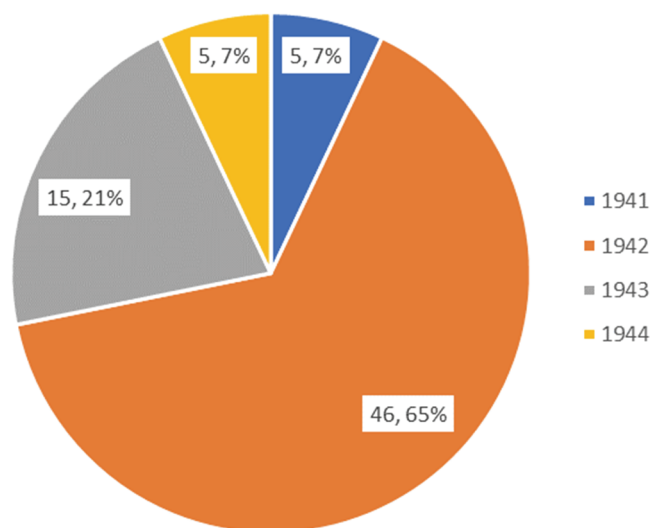
²⁷⁴⁷ Исто, 595–596.

²⁷⁴⁸ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 6, д. 21.

²⁷⁴⁹ ВА, ЧА, к. 127, ф. 11, д. 5.

²⁷⁵⁰ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 23–24.

графикон који по годинама показује број изгреда и инцидената између бугарских окупационих снага и војних јединица и установа српске владе:

Графикон бр. 11: Хронолошки приказ инцидената који су наведени у тексту. Наведен је број инцидената по години и процентуални удео.

3.3.3. Бугарско конзуларно представништво у Београду

Поред војне ангажованости, важан сегмент у деловању Бугарске на подручју војно-управног команданта у Србији било је деловање бугарског Конзуларног представништва у Београду. Међутим, треба истаћи да дипломатски односи са српском владом нису постојали, јер је читав овај простор био под управом војно-управног команданта Југоистока. Њена везаност је у том смислу била за немачко министарство иностраних послова, а не за српску владу, која није ни имала ово министарство и чијим члановима је био забрањен контакт са страним дипломатским представницима у Београду.

Бугарско посланство које је током међуратног периода функционисало у Београду сведено је на почетку окупације на ниво конзуларног представништва. Функцију отправника послова у бугарском посланству у Београду обављао је Јордан Стратијев до почетка јуна 1941. када је назначен за отправника послова у Братислави.²⁷⁵¹ Након њега на чело бугарског дипломатског представништва у Београду дошао је највероватније Вл. Паскалев у својству отправника послова, а након њега Стефан Шопов који је на ово место назначен 12. августа 1942; тада је Паскалев највероватније постао први секретар конзуларног представништва. Из докумената која се налазе у Централном државном архиву у Софији може се закључити да извештаји које је слао конзулат током Паскалева нису били редовни. Послата су свега два извештаја 20. јануара и 26. маја 1942. године. Први је говорио о сређивању администрације српске владе, а други о везама бугарских емигранта са Југословенском владом у избеглиштву. Доласком Стефана Шопова извештаји су постали редовнији и добили су месечну форму, а поред њих бугарски конзул је слао повремено и ванредне извештаје. Извештаји Шопова најчешће су се тицали „унутрашњег стања у Србији“.²⁷⁵²

Један од првих извештаја које је Стефан Шопов упутио својој влади датира од 1. новембра 1942. а тицао се преписке између српске владе и немачких окупационих власти у октобру. Бугарски конзул тада је писао о немачким тражењима да се из Србије извезе 9.000 вагона пшенице и 39.000 вагона кукуруза (Бенцлер решио да се 10.000 вагона кукуруза извезе за Грчку, а 15.000 вагона преда за исхрану немачких окупационих власти), о великим административним овлашћењима које је добила Недићева влада, о јачању равногорског

²⁷⁵¹ „Бугарски посланици у Загребу и Братислави“, *Ново време*, 8,9,10.6.1941, 2; „Г. Стратијев, бугарски отправник послова у Братислави“, *Ново време*, 6.8.1941, 2.

²⁷⁵² ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 394, л. 1–10; ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 453, л. 1–118.

покрета и немачким репресијама, као и о прогањању „српског елемента“ у Хрватској.²⁷⁵³ У свом другом месечном извештају за месец новембар, Шопов је јављао председнику владе 8. децембра 1942. да је извршена реконструкција Недићеве владе 7. новембра 1942. године. Посебну пажњу и противљење изазвало је постављање Танасије Динића за министра унутрашњих послова. Велики део информација бугарско конзуларно представништво је, поред сопствених извора, добијало и од немачког представника у Београду Феликса Бенцлера који је обављао функцију опуномоћеника Рајха у Београду. Немачко посланство претворено је у „Одељење иностраних послова при Војном команданту“.²⁷⁵⁴

Наредни месечни извештаји такође су се односили на рад и деловање владе Милана Недића, однос на релацији српска влада–немачке окупационе власти, лоше економске услове и друштвени положај народа у Србији, британску пропаганду, положај Срба у Хрватској, деловање покрета генерала Михаиловића и партизанског покрета, промене на балканском ратишту услед капитулације Италије итд.²⁷⁵⁵ Рад Танасија Динића био је за бугарско конзуларно представништво од прворазредног значаја. Након прикупљања података о његовој делатности, Шопов је уз месечни извештај од 5. маја 1943. послао председнику владе реферат под насловом „Кратке информације за пређашњу делатност министра унутрашњих послова Тасе Динића“ у којем је дата његова кратка биографија.²⁷⁵⁶ У месечним извештајима које је Шопов слао током 1943. издваја се и она од 21. априла 1943. у којем је обавестио председника владе да се састао са одређеним немачким представницима у Београду где је подвукао бугарски карактер македонског становништва и територије. Утиске које је бугарски конзуларни представник пренео били су крајње позитивни.²⁷⁵⁷

Важно питање за Бугарску представљао је и одлазак Милана Недића на разговор са Адолфом Хитлером 18. септембра 1943. године. О томе како је текао разговор контраадмирал С. Н. Иванов је сазнао преко свог обавештајца који је информације извукао од шефа српске државне пропаганде Ђорђа Перића (од кога су Бугари извлачили највише информација) који му је рекао да су два главне ставке око којих су вођени разговори између Фирера и председника „влада народног спаса“ били проширење ингеренција српске владе и појачавање њених одреда. Питање територијалних проширења Србије, према Перићу, није отворено, а главни циљ српске владе било је ослобађање од немачке окупационе управе. О овоме је Иванов обавестио бугарски Штаб војске, начелника војно-обавештајне службе и Министра иностраних послова 24. септембра 1943.²⁷⁵⁸

Значајан догађај за бугарску спољну политику на Балкану био је сусрет Стефана Шопова са Херманом Нојбахером по његовом доласку у Београд у својству специјалног опуномоћеника Министарства иностраних послова за Југоисток. О доласку Нојбахера, бугарски дипломатски представник обавестио Министра иностраних послова 31. октобра 1943. године. Приликом његовог доласка организован је свечани пријем, а Нојбахер је на кратком састанку упознао Шопова са његовим задацима које му је поверио Хитлер и који су се у суштини сводили на пацификацију Балкана, нарочито југословенског подручја. У овом смислу требало је српској влади дати већа овлашћења. „То је један експеримент који је врло проблематичан“, рекао је Нојбахер, али и наставио да: „је потребно направити и једну шансу коју треба дати Србима“. Шопов је закључио да не треба очекивати ништа више од онога што је Недић добио од Хитлера. Шопов је током овог пријема имао прилику и да се сусретне са Миланом Недићем што је према расположивој документацији био њихов први сусрет. Недић се због тога извинио Шопову, али и нагласио да је до „закасног“ сусрета дошло што немачке окупационе власти нису дозвољавале српској влади да има контакте са страним дипломатским представништвима. Недић је изразио жељу да „два брата народа“ живе у „најбољим

²⁷⁵³ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 370, л. 1–6.

²⁷⁵⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 394, л. 5–10.

²⁷⁵⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 453, л. 1–118.

²⁷⁵⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 453, л. 33–34.

²⁷⁵⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 453, л. 23.

²⁷⁵⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 453, л. 83.

односима и да негују најтешњу сарадњу“. Ипак је изразио и жаљење „што су у задње време“ бугарске трупе све чешће кренуле да се „лоше односе“ према српском становништву.²⁷⁵⁹ Шопов и Нојбахер сусрели су се још једном до краја 1943. године. Бугарски конзуларни представник јавио је 16. децембра 1943. да је састанак трајао врло дуго и да је Нојбахер причао уопштено, о новом европском поретку и поновио идеју да Недићевој влади да већа унутрашња овлашћења, али ништа више од тога.²⁷⁶⁰ Важнији разговор је вођен 18. децембра у вези деловања Ивана Михајлова. О томе у следећем поглављу.

Бугарско дипломатско представништво у Београду радило је и на спречавању и ограничавању рада свих установа и друштава које су оснивана током окупације у Србији, а које су могле да имају штетно дејство по интересе бугарске државе. Тако је Министарство војно јављало 1. октобра 1942. Министарству унутрашњих послова и народног здравља да је у Београду основано друштво „Јужносрбијанаца“. Пошто се оснивање и рад овог друштва косило са бугарским интересима наређивало се полицији да се „њено штетно дејство“ спречи у Македонији.²⁷⁶¹

Поред ових питања, бугарско конзуларно представништво бавило се и заштитом права бугарског становништва на простору Србије. Бугарска влада отворила је питање пресељења Бугара „досадашњих југословенских поданика“ из Србије у Бугарску априла 1943. године. Уколико одређена лица нису могла или нису желела да се преселе у Бугарску, тражено је да се њихова права заштите и да добију држављанство Бугарске по „скраћеном поступку“. Специјалне молбе за држављанство упућиване су у виду формулара Министарству правде преко бугарског конзуларног представништва у Београду. Бугари који су живели у унутрашњости могли су ове формуларе да добију преко бугарских војних команди. Због тога је Министарство иностраних послова послало 500 ових формулара до бугарских војних команди у Србији. Штаб војске је замољен да нарочито пази на две околности: 1) давање формулара кандидатима требало је извршити тактично, како се не би доживеле непријатности од српске администрације; 2) са попуњеним формуларом требало је приложити два документа: потврду о месту рођења и народности и потврду о месту боравка и поданству.²⁷⁶² Поред пресељења лица, бугарска влада регулисала је и пренос њихове имовине тако што је глава породице предавала бугарском конзуларном представништву у Београду декларацију за пресељење у три примерка који су поред пописа чланова породице имали и попис имовине.²⁷⁶³ О овим потезима Стефан Шопов обавештен је од Министарства иностраних послова 29. априла 1943. године.²⁷⁶⁴

Међутим, ово питање се закомпликовало. Прво је реаговало бугарско Министарство правде које је објаснило да су овакве одлуке противне Наредби о поданству у новоослобођеним крајевима током 1941. године. Појавила су се и питања исељавања бугарских поданика, реакције немачких окупационих власти, структуре поменутих формулара, замене динара за леве код пресељеника, мешовитих бракова, пресељења деце и тсл. Сва ова питања покушавана су да се реше у преписци Министарства иностраних послова, Министарства правде и бугарских војних команди у Србији.²⁷⁶⁵ Почетком јула, Бугарско конзуларно представништво је јављало да је осам лица пријавило пренос имовине. Лица су заведена по редним бројевима од 21 до 28, па се из тога може закључити да је пресељење Бугара из Србије отпочело и да је пре ове групе већ 20 лица пријавило пренос имовине.²⁷⁶⁶ Дана 6. септембра 1943. бугарско конзуларно представништво јавило је Министарству иностраних послова да је 26 лица пријавило пренос имовине. Лица су била заведена по редним

²⁷⁵⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 453, л. 103–105.

²⁷⁶⁰ У разговору говорило се о „хаотичном положају у Хрватској“, стању у Грчкој, положају равнорског и партизанског покрета, формирању југословенске армије у Јужној Италији итд. ЦДА, ф. 176к, оп. 1ш, а.е. 453, л. 114–118.

²⁷⁶¹ ВА, БА, СУП Скопље 2/152, 1.10.1942, (регеста).

²⁷⁶² ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1300, л. 1, 5–6.

²⁷⁶³ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1300, л. 2–4.

²⁷⁶⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1300, л. 9.

²⁷⁶⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1300, л. 10–22.

²⁷⁶⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1300, л. 23–24.

бројевима од 36 до 61.²⁷⁶⁷ Месец дана касније, 19. октобра 1943. јављено је да је 5 лица пријавило пренос имовине (без броја завођења), док је 19. новембра јављено да је четворо лица учинило исто.²⁷⁶⁸

Бугарско конзуларно представништво бавило се и питањем враћања бугарских држављана који су протеривани из Немачке и који су се враћали преко Загреба и Београда. Сви бугарски поданици који су се враћали у Бугарску преко Београда морали су претходно да се јаве бугарском дипломатском представништву ради добијања визе за улазак у Бугарску.²⁷⁶⁹ Одељење специјалне полиције Управе града Београда је у највећем броју случајева обавештавало бугарско конзуларно представништво о оваквим случајевима. Тако је 29. септембра четворо лица упућено на конзуларно представништво, због тога што ови појединци нису имали довољно средстава да се пребаци самостално.²⁷⁷⁰ Исто се десило 14. октобра 1943. када је у питању било једно лице.²⁷⁷¹ Дана 3. децембра 1943. упутило је двоје лица на конзуларно представништво која су из непознатих разлога, иако су имали уредне пасоше, протерани из Немачке.²⁷⁷² Сличан случај десио се 8. децембра када су такође двоје лица упућени на бугарско конзуларно представништво.²⁷⁷³

У моменту када је влада Муравјева наложила својим дипломатским представницима да се врате у Бугарску и када је објавила рат Немачкој, Стефан Шопов је одлучио да искористи конфузну ситуацију и да са аутомобилом бугарског војног представништва у Београду побегне у Беч придружујући се Цанковљевој Заграничној влади као један од првих који је то учинио. У Београду је остао канцелар Кирил Манолов, архивиста и послужитељ заједно са својим породицама. Након неколико дана, Манолов је изразио жељу да се врату у Бугарску, а немачки представник му је удовољио на његове молбе 16. септембра, само је заједно са породицом спроведен под оружаном пратњом у Беч где је са тамошњом групом бугарских дипломатских представника требао да буде „размењен“ са немачким дипломатским представницима у Бугарској. Оформљена је тзв. „бечка група“ од 17 особа која је 7. октобра доведена у малено село Крумхјубел и сједињена са „прашком“ и „италијанском групом“, односно бугарским дипломатским представницима и њиховим породицама из Прага и Венеције. Поред низа перипетија и заврзлама, ова група од 91 особе која је у међувремену нарасла на 98, могла је да стигне у Бугарску тек након капитулације Немачке, пошто је тзв. „бугарској дипломатској групи“ било забрањено кретање, па је остала задржана у пределу чешког града Знојма. Ови људи су тек крајем 1945. углавном преко Швајцарске стигли за Бугарску.²⁷⁷⁴

3.4. Више од дипломатских односа – Независна Држава Хрватска и Бугарска

Први кораци у формирању усташког покрета настали су у додирима чланова и поштовалаца Хрватске странке права, најпре Анте Павелића са представницима италијанске владе 1927. године. Истовремено у Краљевини СХС одржани су избори, па је Анте Павелић ушао у скупштину преко листе „Хрватског блока“ (Хрватска странка права, Хрватска федералистичка сељачка странка (председник Анте Трумбић)) у којој је наступао често и оштро. Исте године, Павелић је као адвокат на „Скопском процесу“ направио темеље сарадње са члановима ВМРО. Овакво радикално, али легално деловање Анте Павелића и његових присташа прекинуто је увођењем диктатуре краља Александра 1929, када су забрањене све политичке партије и удружења, а његово деловање нагло је заоштрио и атентат у скупштини 20. јуна 1928. године. Павелић од тада свој рад базира све више у иностранству. Он је боравио и у Софији у коју је стигао 19. априла 1929. а срдечно је дочекан и од стране владиних

²⁷⁶⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1300, л. 49.

²⁷⁶⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1300, л. 117, 120.

²⁷⁶⁹ „Виза за улаз у Бугарску“, *Ново време*, 22.7.1941, 5.

²⁷⁷⁰ ИАБ, 1, ОСП, К. 157, III–51/22.

²⁷⁷¹ ИАБ, 1, ОСП, К. 157, III–51/19.

²⁷⁷² ИАБ, 1, ОСП, К. 157, III–51/24.

²⁷⁷³ ИАБ, 1, ОСП, К. 157, III–51/23.

²⁷⁷⁴ В. Танкова, *н. д.*, 130, 132–142.

представника и од стране „револуционарних организација“. Тада је, 20. априла и потписана Декларација о независности Хрватске и Македоније. На овакве антидржавне делатности реаговало је судство, па је 17. јула Анту Павелића и његовог сарадника Густава Перчеца осудило на казну смрти у одсуству. Од тада Павелић је са својим сарадницима, почео да се све више повезује са ВМРО, али и са италијанским и мађарским круговима. Не зна се тачан датум, али је усташки покрет своје прве контуре почео да добија 1929, оснивањем првог усташког центра у Бечу. Од тада, усташе су кренуле са мањим, па све већим диверзантским акцијама и атентатима којима је руководио Густав Перчец. Паралелно, Павелић је као штићеник Италије радио на политичком и идеолошком „етаблирању“ покрета. Илегална делатност усташког покрета „крунисана“ је атентатом на краља Александра који је у договору са Иваном Михајловим и ВМРО убијен 9. октобра 1934. године. У великој збрци која обично наступа после атентата и потоњим екстрадицијама, Павелић је искористио тренутке да се обрачуна са својим такмацима у усташком покрету, па је тако убио до недавно свог најближег сарадника Перчеца. Након атентата, разочаран што је изостала реакција у Југославији, Мусолини се одлучује на расформирање усташких логора у Италији и стављање иза решетака или под присмотру водећих људи ове терористичке организације; то је довело до опадања, али не и до престанка рада. Након изласка Павелића из затвора у пролеће 1936. креће поновно јачање усташког покрета, иако је зближавање Италије и Југославије с краја 1936. успорило делатност усташа њиховим делимичним расељавањем. Страхујући да Немачка, као јачи партнер, не наруши поделу интересних сфера у којој је Југославија улазила у италијанску, Рим је поново прибегао усташама, као једним од главних деструктивних југословенских елемената. Прекретница је била састанак грофа Ћана са Павелићем 23. јануара 1940. на коме је разматрано дизање устанка. Међутим, усташе су остале пасивне све до мартовских догађаја 1941. који су захватили Југославију после приступања Тројном пакту. Тада је након састанка Павелић–Мусолини 29. марта одлучено да се власт у Хрватској преда усташама. На поновном састанку ове двојице 11. априла, дан касније од проглашења НДХ одлучено је какав ће однос имати ова квислиншка творевина у првом реду са Италијом, потом и са Немачком.²⁷⁷⁵

Одмах по проглашењу НДХ, Славко Кватерник упутио је увече 10. априла 1941. телеграм Адолфу Хитлеру са молбом да Немачка призна проглашену Независну Државу Хрватску. Након разговора који су уследили у Берлину, Хитлер је увече 11. априла донео одлуку да се Немачка неће мешати у „унутрашњополитичке односе Хрватске“ и да „Хрвати треба да изаберу вођу којег они желе“. У наредним данима отпослано је од стране Кватерника, али и Павелића још неколико телеграма, у којима је поред молби за признавање, усташка страна молила да се још неке ствари среде (војска, заплена војног материјала др). Након консултација на линији Берлин–Рим, индиректно сагледавајући и став Мађарске, дипломатија сила Осовине одлучила је да призна НДХ 15. априла 1941. године. Италија и Немачка дозволиле су својим сателитима да признају НДХ тек након њиховог признања, иако је словачка влада изразила жељу за признањем још 12. априла 1941. године. Телеграм председника словачке државе Јозефа Тисоа у коме је изражавао „радост“ због „победе хрватске ослободилачке борбе“ (неформално признање) предат је преко Берлина Павелићу тек 17. априла 1941. године. Мађарска влада фактички је признала НДХ у Хортијевој прокламацији од 10. априла, а формално 22. априла 1941. године. Румунска влада признала је НДХ нешто касније 6. маја, због страха Михаила Антонескуа од реакције СССР, док је Јапан признао НДХ 7. јуна 1941. године. Шпанија је признала НДХ 26. јуна, Финска 2. јула, а Данска 10. јула 1941. године. Јапанска квислиншка творевина Манџуко признао је НДХ 2. августа 1941. године. Немачка је прва послала свог посланика Зигфрида Кашеа који је у Загреб стигао 20. априла, а акредитиве је предао 21. априла 1941. године. Тотално имплементирање НДХ у немачки „нови поредак“ заокружено је приступањем Тројном пакту 15. јуна 1941. и Антикоминтерна пакту 25. новембра 1941. године. Подређеност силама Осовине

²⁷⁷⁵ Више: Mario Jareb, „Odnos dr. Ante Pavelića i Ustaško-domobranskog pokreta s Bugarima i Bugarskom od kraja dvadesetih godina do uspostave NDH u travnju 1941“, u: *Hrvatsko-bugarski odnosi u 19. i 20. stoljeću*, priredio: Josip Bratulić, Zagreb 2005, 125–155; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978; Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980, 17–53.

НДХ је потврдио објавом рата САД и Великој Британији 14. децембра 1941. године. Разменом телеграма Павелић–Хитлер, 23. јуна и 1. јула, НДХ је практично ушла у рат са СССР. Њена „369. пјешачка пуковнија“ водила је прве борбе на Источном фронту средином октобра 1941. године. Ваздухопловци су били у 4. ловачком и 5. бомбардерском јату „Хрватске зракопловне легије“, док је на Црно море послата Хрватска поморска легија, односно „Хрвстски поморски одјел“.²⁷⁷⁶

3.4.1. Успостављање, рад и прекид рада дипломатског представништва НДХ у Софији

Бугарска је међу првима признала НДХ као суверену државу 19. априла на седници Министарског савета. Анте Павелић послао је телеграм, посредством Немаца, Борису III 16. априла са молбом да Бугарска призна НДХ. Павелић је телеграме са сличном садржином послао Мусолинију и Хитлеру 14. априла 1941. године. Краљ Борис је известио Павелића о решењу 21. априла, а одлука о успостављању редовних дипломатских односа објављена је 22. априла 1941. године.²⁷⁷⁷ Први посланик НДХ у Софији Владимир Жидовец на саслушању пред УДБ-ом 1947. говорио је да је Бугарска са „очитим задовољством“ примила оснивање НДХ, јер је тај догађај „конвенирао тадашњој бугарској политици“: „Новине су много писале у Хрватској, а Бугарска је била међу првим државама које су службено признале НДХ и успоставиле са новом државом дипломатске везе“.²⁷⁷⁸ Бугарске новине већ од 11. априла доносиле су вести о успостављању НДХ. Лист „Утро“ писало је да је нова хрватска држава успостављена у историјским и етничким границама, док је „Слово“ 12. априла писало о историјском праву Хрватске на Босну и Далмацију.²⁷⁷⁹

²⁷⁷⁶ Видети: А. Vrkljan, *n. d.*, 11–16; В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 419–437, 501–504; В. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 69–76, 236–243; Bogdan Krizman, „Pitanje priznanja ustaške države 1941“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1–2, (1970), 99–121. Министарство иностраних послова НДХ у свом извештају Посланству НДХ у Риму од 18. маја 1943. навело је са којим се све земљама НДХ налази у дипломатским односима: „...1) Маџарска, 10. травња 1941, изјава Њ. В. регента Хортија, објављена хрватској државној влади; 2) Њемачка, 15. травња 1941, брзојав Фирера Поглавнику; 3) Италија, 15. травња 1941, брзојав Дучеа Поглавнику; 4) Словачка, 15. травња 1941, одлука словачке владе потврђена брзојавом председника словачке републике управљеног Поглавнику; 5) Бугарска, 21. травња 1941, брзојав Њ. В. краља Бориса Поглавнику; 6) Румуњска, 8. свибња 1941, брзојав генерала Антонескуа Поглавнику; 7) Шпањолска, 27. липња 1941, писмо министра вањских послова Шпањолске министру вањских послова Независне Државе Хрватске; 8) Финска, 2. српња 1941, нота министра вањских послова републике Финске Хрватској државној влади; 9) Данска, 10. српња 1941, писмо данског министра вањских послова министру вањских послова Независне Државе Хрватске; 10) Јапан, 7. липња 1941, брзојав министра вањских послова Јапана Поглавнику; 11) Национална влада у Нанкингу, 5. српња 1941, брзојав министра вањских послова у Нанкингу министру вањских послова Независне Државе Хрватске; 12) Манџуко, 2. коловоза 1941, брзојав министра председника Поглавнику и 13) Тајланд, 27. травња 1943, брзојав министра вањских послова Тајланда министру вањских послова Независне Државе Хрватске. Осим ових још су слидеће државе признале Независну Државу Хрватску *de facto*: 1) Швицарска, трговачки уговор од 10. рујна 1941, Швицарски конзулат у Загребу; Стално хрватско трговачко председништво у Цириху; 2) Француска, трговачки уговор од 16. ожујка 1942, Француски конзулат у Загребу; Стално хрватско изасланство за господарске послове у Лијону; 3) Ватикан, делегат хрватске државне владе код Св. Столице“. НДХ је имао отворена посланства у : Берлину, Риму, Братислави, Будимпешти, Букурешту, Софији, Хелсинкију, Мадриду. Генерални конзулати били су отворени у Бечу и Милану, а доконзулати у Прагу и Задру. Конзулати су били отворени у: Грацу, Минхену, Љубљани и Ријеци, а конзуларна заступништва у Београду. Постојали су још стална трговачка изасланства у Цириху и Лијону, социјално представништво у Марибору, конзуларна агенција у Фиренци и седам почасних генералних конзулата у Немачкој. Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich. I*, Zagreb 1983, 11.

²⁷⁷⁷ ВА, НДХ, к. 236, ф. 1, д. 27; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944). Дипломатически документи*, със. Милена Тодоракова, София 2004, 11; Б. Филов, *n. d.*, 289, 295; В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 433. Код Кризмана се наводи 13. април 1941. Упоредити: В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 422–427; В. Krizman, „Pitanje priznanja ustaške države 1941“, 103. Загребачки лист „Хрватски народ“ доносио је овим поводом у свом броју од 23. априла 1941. следећу вест: „...Краљ Борис послао је шефу Независне Државе Хрватске дру Анти Павелићу следећу брзојавку: Захваљујем на брзојавци, којом јављате, да је поновно успостављена Независна Држава Хрватска, призната по Фиреру и Дучеу. Мило ми је што могу Вашу Екселенцију, да је и бугарска влада одлучила признати Независну Државу Хрватску“. В. Krizman, „Pitanje priznanja ustaške države 1941“, 115.

²⁷⁷⁸ О животу Владимира Жидовца видети: Željko Karaula, *Pavelićev diplomat na jugoistoku Evrope. Autobiografski zapisi diplomata Nezavisne Države Hrvatske dr. Vladimira Židovca*, Bjelovar–Zagreb 2017, 12–54, 375–376.

²⁷⁷⁹ Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 97–98.

Стално дипломатско представништво НДХ у Софији почело је деловати крајем јула 1941. године. Прве службене контакте са бугарским властима пре отварања сталне хрватске дипломатске мисије успоставио је Крунослав Драгановић, свештеник и члан службе Завода за колонизацију. Он је у мају 1941. као хрватски изасланик посредовао за заробљене хрватске војнике из редова југословенске војске. Драгановић је боравио у Скопљу где се састао са Смиљаном Чекадом, тамошњим католичким бискупом.²⁷⁸⁰ Обишао је Хрвате у Јањеву и хрватске монахиње св. Винка Паулског, које су у близини Пловдива и у Софији утемелиле самостан и школу.²⁷⁸¹ У то време секретар министра иностраних послова и народног здравља Стојанов послао је писмо директору полиције 26. јуна 1942. у коме је тражио да се Анте Павелић „деликатно“ избрише из картотеке тражених коју је бугарска полиција водила.²⁷⁸²

Посланик Владимир Жидовец, правник из Карловца и члан усташког покрета, ступио је на дужност 29. јула 1941, док је особље посланства стигло у бугарску престоницу 27. јула 1941. године. Он је крајем јуна 1941. прихватио позив тадашњег министра иностраних послова Младена Лорковића да преузме ову функцију. Припремајући се за рад у Софији Жидовец је вршио консултације са вођом десног крила ВМРО Иваном Михајловом и бугарским новинаром, узданицом НДХ у Бугарској, Василом Сеизовим, родом из Кавадараца, присталицом Ивана Михајлова и усташа.²⁷⁸³ Жидовчева „десна рука“ био је Стјепан Моснер, изасланик за новинарство и културне везе.²⁷⁸⁴ Жидовец је акредитиве предао 5. августа 1941. године.²⁷⁸⁵ За време свог боравка у Софији, Жидовец је ретко путовао у Загреб, најчешће ради усмених извештаја. Он сам, забележио је да је одлазио у престоницу НДХ септембра 1941, маја 1942, августа 1942. (због ратификације „културне погодбе“), фебруара 1943, јуна 1943. (због ратификације „правне погодбе“). Сваки пут када је долазио посланик НДХ у Софији подносио је извештаје министру иностраних послова (Младен Лорковић, Миле Будак) и Анти Павелићу, а преписе извештаја „који су били интересантни“ Ивану Михајлову.²⁷⁸⁶

Са друге стране, дужност бугарског посланика у Загребу преузео је Јордан Мечкаров, правник и новинар без активног дипломатског искуства, до тада директор штампе при Министарству иностраних послова.²⁷⁸⁷ Дана 3. јуна потписан је указ о његовом именовању. Мечкаров је стигао у Загреб 11. јула 1941, сутрадан се сусрео са министром иностраних послова Младеном Лорковићем а Павелићу је предао акредитиве 14. јула 1941. године.²⁷⁸⁸ Поред Мечкарова, још неколицина лица је играла значајнију улогу у бугарском посланству: први

²⁷⁸⁰ О раду и животу Смиљана Чекаде видети: Теон Цинго, „Кога неправдатастанува закон, отпорот станува должност“ скопскиот бискуп д-р Смиљан Фрањо Чекада“, *Историја*, LIV, 1, (2019), 75–86.

²⁷⁸¹ Ž. Karaula, *n. d.*, 144–145; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 44.; Николай Кочанков, *България и Независимата Хърватска държава 1941–1944. Политически и дипломатически отношения*, София, 2000, 45.

²⁷⁸² Цочо Билярски, *Иван Михайлов в обектива на полиция, дипломация, разузнаване и преса*, София 2006, 375.

²⁷⁸³ Ž. Karaula, *n. d.*, 134–135.

²⁷⁸⁴ Моснер је касније писао Министарству иностраних послова наводећи бројне примере како се посланик Жидовец понашао надобудно, недипломатски и непримерено. Са друге стране, многи други извори говорили су о добром држању посланика НДХ. Видети: ВА, НДХ, к. 310а, ф. 2, д. 4; *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 134.

²⁷⁸⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 23–25. Упоредити: Ž. Karaula, *n. d.*, 28.

²⁷⁸⁶ Првом приликом Жидовец је дао један општи приказ о политичком стању у Бугарској, оцртао главне тенденције које долазе до изражаја, и приказао однос између Бугарске и њених суседа, нарочито са Италијом и Турском, а онда је изложио мишљење према односу Бугарске и НДХ. Други пут главни предмет реферата била је аудијенција посланика НДХ код Бориса III. Трећи пут, Жидовец је изложио редовни приказ стања ствари у Бугарској и у њеној околини, изнео лична запажања о Македонији и мишљења бугарских политичара према Ивану Михајлову, те је на крају говорио о песимистичким мишљењима у Бугарској поводом ратних операција. У четвртој извештају било је много више речи о ратним операцијама, а онда о јапанској политици и личним запажањима Владимира Жидовца по том питању. У петом реферату изнето је много више података о кризи у Италији и на Балкану. Том приликом Жидовец је предао биографски лексикон виђенијих Бугара Павелићу и Лорковићу. Видети: Ž. Karaula, *n. d.*, 133–134, 373–374.

²⁷⁸⁷ Њега је вођа профашистичке организације „Ратници“ Кантарџијев окарактерисао као „бескарактерног човека, увек спремног да се за каријеру прода“. ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 20.

²⁷⁸⁸ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 32–33; Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 98. Видети: „Бугарски посланици у Загребу и Братислави“, *Ново време*, 8,9,10.6.1941, 2.

саветник Кирил Стојков, војни изасланик и генералштабни официер Аугуст Петров, кулурни и новински изасланик Петар Лунгов. Касније и Пенчо Цокев који је за секретара Посланства постављен 12. фебруара 1943. године. Посланство је било смештено у центру Загреба, на тргу бана Јелачића.²⁷⁸⁹ Једна од првих гестова које је урадило Бугарско посланство у Загребу било је полагање венца на гроб Анте Старчевића 21. јула 1941. подржавајући таку идејну вертикалу Хрватске странке права и усташког покрета.²⁷⁹⁰

У говору приликом предаје акредитива 5. августа Жидовец се у пропратном говору обратио бугарском монарху изражавајући жељу за што ближим међусобним односима неизоставно хвалећи немачког и италијанског лидера: „...Усуђујем са да уверим Ваше Величанство да су победоносни развој рата и присаједињење Бугарској старих бугарских земаља, од којих је управо Македонија и некадашње старе и нове бугарске културе, испунили све Хрвате огромном радошћу. Наша два народа везана су вековима осећањима дубоке узајамне симпатије. Хрватски народ пратио је са топлим жељама велику јуначну и упорну борбу бугарског народа у тешким данима када је Бугарска била осакаћена, а Хрватска, због истог система, поробљена. Више но икад хрватски народ се осећао судбински везан са бугарским народом...“ Бугарски краљ узвратио је говором у сличном тону подвлачећи да „узајамна, топла и пријатељска осећања и низ историјских и културних веза спајају вековима“ хрватски и бугарски народ.²⁷⁹¹

Бугарска је одмах по признавању НДХ гарантовала Загребу опстанак самосталне државе. Такође обе стране држале су се по страни: Бугарска у антагонизму између НДХ и Мађарске, а НДХ је јамчила Бугарској да са Румунијом неће склапати уговоре на штету Бугарске. У том смислу, јасна је и изјава Богдана Филова дата Жидовцу октобра 1941. године. Председник бугарске владе је замолио хрватског посланика да пренесе својој влади како Бугарска „уопште нема никакве политичке комбинације у коју би ушла, а која би комбинација била уперена против Хрватске“. У тренуцима када је НДХ погоршала односе са Италијом и Мађарском септембра 1941. и када је претило урушавање осовинске творевине, службени став Бугарске био је охрабрујући за владу НДХ. Министар иностраних послова Попов, саветовао је влади НДХ да се окрене унутрашњим приоритетима и што пре организује оружане снаге од око 200.000 војника.²⁷⁹²

Међутим, бугарски монарх Борис III био је знатно опрезнији у односу са „новом државом“. Схватао је да би превелико зближавање са врхом НДХ, вероватно значило компликовање односа са Италијом који су већ били оптерећени питањем Македоније. То је био и један од разлога због чега је бугарска страна непрестано одгађала сусрет са хрватском страном на највишем нивоу. Филов је у свом дневнику записао 16. јуна 1941. да краљ Борис не намерава да посети Загреб, сматрајући да су такви симболични догађаји преурањени. Бугарски монарх је важнијим задатком сматрао одржавање поверења Италијана и „онемогућавање српских интрига против Бугарске“. „У прилично нелагодној ситуацији налазио се и због Михајлова, јер би се њихов евентуални сусрет у Загребу могао схватити као рехабилитација ВМРО“.²⁷⁹³ Његов говор који је одржао у Народном собрању 28. октобра 1941. био је врло опрезан. О НДХ изразио се јако повољно, али у општој форми, изјавивши да бугарски народ веже са хрватски народом „старо и срдачно пријатељство“. Рекао је и да је „Бугарска са великим весељем поздравила успоставу Независне Државе Хрватске“.²⁷⁹⁴

Из дневника који је водио председник владе Филов сазнаје се једна веома занимљива чињеница. Наиме, краљ Борис је крајем маја 1941. путовао у иностранство, проводећи подуже

²⁷⁸⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 8; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 13–17; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 45; *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 23.

²⁷⁹⁰ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 21.

²⁷⁹¹ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 1, д. 34; ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 1, д. 47.

²⁷⁹² Реч је била о концепцији колективне сигурности на југоистоку Европе коју је заступала Румунија, по узору на Малу Антанту. Савез је требао да буде између Румуније, НДХ, која би имала улогу Југославије и Словачке, која би имала улогу ЧСР. N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 46.

²⁷⁹³ Б. Филов, *н. д.*, 322.

²⁷⁹⁴ ВА, НДХ, к. 233, ф. 2, д. 27.

време у Италији и Немачкој. Краљ је својим писмом од 16. јуна информисао бугарске лидере о свом разговору са Мусолинијем, узгред питајући да ли је добро сусрести се на повратку из Италије са Павелићем. У саопштењу које је донето једногласно, Борис III је обавештен да је таква посета непожељна из неколико разлога: може иритирати Италијане, може ојачати позиције Срба против Бугара у Риму и Павелић се још није јасно појавио као политичар. Такође, састанак би донео нов престиж Ивану Михајлову који се налази у Загребу.²⁷⁹⁵

Као традиционалиста у вођењу политике краљ Борис није лично нагињао „револуционарима“, а изгледа да је управо тако видео Павелића. Кисић-Колановић наводи да, иако не постоји ниједан документ који би експлицитно доказао, краљ Борис потцењивао могућности Анте Павелића да управља државом. Не треба губити из вида да је тек у априлу 1943. у Софији преведена Павелићева књига „Др. Анте Павелић рјешио је хрватско питање“ поводом годишњице проглашења НДХ. То је била прва и последња књига политичког карактера из НДХ која је штампана у Бугарској. Ипак, краљ Борис није оспоравао „суштинску легитимност“ хрватске државе. У том смислу најсугестивнији је био разговор са послаником Жидовцем 17. априла 1942. у коме је бугарски монарх изјавио да је за хрватски народ тренутно најважније да има своју државу јер је то „језгро око које се касније све окупља“. У даљем разговору Борис III је анализирао италијанску политику на Балкану напомињући да иза ње стоји страх од словенских народа.²⁷⁹⁶

Са друге стране, у разговорима између Жидовца и бугарског краља, чинило се да Борис III није хтео до краја задржати пат позицију према Хрватима. Дао је наслутити да обе државе у наступајућем периоду морају ојачати против заједничког непријатеља, притом мислећи на Србију. Жидовец је у аудијенцији код бугарског краља 16. априла 1942. доживео јасан наговештај офанзивнијег бугарско-хрватског наступа у надлазећим догађајима. Жидовцу је бугарски краљ рекао следеће: „Знам да је за Бугарску најважније пријатељство са Хрватском и да смо ми доиста судбински повезани. Наш однос у прошлости то исто тако доказује. Географски, геополитички и привредни разлози то исто тако доказују. Знам да ће Хрватска и Бугарска у одлучном часу бити раме уз раме. Међутим, у овом часу је најбоље да то нико не опази, нека се бугарско-хрватско пријатељство што више изграђује...“²⁷⁹⁷

Такође и Влада НДХ била је на опрезу према Бугарској сматрајући да повремено губи јасну стратешку опредељеност за Немачку. Већ крајем 1942. на основу извештаја јапанске обавештајне службе у Бугарској, Жидовец писао да ће на први знак да је Немачка надјачана прве из Осовинског блока „спас“ пронаћи Италија и Бугарска. Убиство генерала Лукова у фебруару 1943. био је међу првим догађајима који је увео двоумљење у дипломатији НДХ. Затим је априла 1943. убијен Сотир Јанев, народни посланик и председник парламентарне комисије за инострану политику. Маја 1943. убијен је Атос Пантев, пуковник и бивши директор софијске полиције. Сва ова убиства тумачена су у НДХ као унутрашња превирања и политичка несигурност владајућег режима.²⁷⁹⁸

Жидовец је потврдио да да је међу „врло озбиљним политичким круговима у Загребу проширена сумња и искреност Бугарске политике“. Касније је испоставило да ни министар иностраних послова није уживао велики углед код усташа. Пошто је Попов у међуратном периоду обављао дипломатске функције у Будимпешти, Букурешту, Прагу и Београд, Жидовец је описао Попова као човека који је уверен у „оправданост југословенске и интегралистичке политике“. Сумња је падала и на председника владе Филова. Иако је његовој влади Жидовец одао признање да је његова влада „учинила многе кораке у бугарско-хрватској сарадњи“, преовладао је став који су заузимали и опозициони политичари бугарске деснице, а то је да

²⁷⁹⁵ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 90; Б. Филев, *н. д.*, 334–342. Председник владе Филев и министар иностраних послова Попов посетили су касније Загреб на путовању ка Риму. На станици у Загребу дочекао их је министар иностраних послова НДХ Лорковић. „Бугарски државници отпутовали за Рим“, *Ново време*, 21.7.1941, 1.

²⁷⁹⁶ Књига је издата од стране Бугарско-хрватског друштва и Посланства НДХ у Софији у преводу Велка Думева. ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 15. Видети: N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 64–68.

²⁷⁹⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 26; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 70

²⁷⁹⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 7; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 170–171.

Филов као ни његов кабинет „нису искрено на страни Немаца“. Тако су Филов и Габровски зарадили негативне оцене. Са друге стране, ни бугарски владајући кругови нису имали најпозитивнији став према унутрашњем уређењу НДХ и политици коју је она водила. Са догађајима у НДХ слагали су се само представници екстремних националистичких група, као што је био вођа „ратника“ Кантарџијев. Априла 1943. бугарски посланик Мечкаров изнео низ негативних запажања по овим питањима.²⁷⁹⁹ Такође и генерал Никола Михов, као и сам краљ Борис посредно су изразили незадовољство унутрашњим стањем у НДХ. Овакво стање нарочито је примећивао и коментарисао бугарски монарх који је својим лукавим и саркастичним коментарима наводио саговорника да закључи какво би стање у НДХ требало да буде, а не како тренутно јесте.²⁸⁰⁰

*

У оквиру Посланства НДХ у Загребу деловали су: секретаријат, рачуноводствено-привредни одсек, конзуларни одсек, изасланик за новинарство и културне везе (Одсек за новинарство и културне везе) и војни изасланик. У првом саставу Посланства НДХ у Софији били су укључени: Силвије Целебрини – секретар, Милован Моцнај (Молнај) – начелник конзуларног одељења, потпуковник Адам Петровић – војни изасланик од јесени 1941, Андро Фабрис – други секретар, Мирослав Боришић – чиновник, Стјепан Моснер – изасланик за новинарство и културне везе.²⁸⁰¹

Чланови Посланства пролазили су кроз строгу проверу припадности усташком покрету. У случају да нису припадали усташком покрету нису могли да обављају јавну функцију. Секретар Посланства НДХ у Софији Силвије Целебрини послао је 26. новембра Министарству иностраних послова списак запослених у Посланству који су примили усташку заклетву, на који начин и када. У питању су били посланик Владимир Жидовец (август 1940.), секретар Андро Фабрис (1934.), подворник Аугуст Поздарец (новембар 1940.), аташе за новине и културне везе Стјепан Моснер (новембар 1939.), секретар Силвије Целебрини (јул 1941.), чиновник Милован Моцнај (јул 1941.), чиновник Јосип Јелавић (X).²⁸⁰²

Владимир Жидовец често је Министарству иностраних послова крајем 1941. писао о недостатку чиновника у посланству. Нарочито је тражио једну писарицу и једног архивског чиновника.²⁸⁰³ Дана 18. децембра 1941. дао је оцену запослених у посланству. Посебно је похвалио културног аташеа Стјепана Моснера за кога је написао да је у сваком погледу „изванредан“; секретар Силвије Целебрини „био је добар у свом раду“. „Исто тако добар“ био је и други секретар Андро Фабрис. Милован Моцнај који је обављао посао управника писарнице те водитеља конзуларног одељења, био је у „свом послу и свом држању врло добар“. Ипак, Жидовец га је већ сутрадан 19. децембра 1941. разрешио дужности. Његово премештање наређено је од стране Министарства иностраних послова, а он је премештен у Министарство одбране.²⁸⁰⁴ Јосип Јелавић, који је најпре радио у конзуларном одељењу, па као благајник, био је „изврстан“.²⁸⁰⁵ Жидовец је за њега написао и следеће: „Он је врло чедан, врло марљив и врло способан радник, који се је истакнуо врло добрим радом у оба одељења у којима је био упослен“. Мирослав Боршић, који је радио у архиви није мога да се избори са послом због своје младости и неискуства. Жидовец је био мишљења да чим би дошао нови

²⁷⁹⁹ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 172–174.

²⁸⁰⁰ Ž. Karaula, *n. d.*, 162–164.

²⁸⁰¹ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 5; Ž. Karaula, *n. d.*, 29–30, 372.

²⁸⁰² ВА, НДХ, к. 236, ф. 2, д. 18.

²⁸⁰³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 31.

²⁸⁰⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 35; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 20; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 1.

²⁸⁰⁵ Јосип Јелавић, члан усташког покрета сарађивао је са ВМРО на темељу декларације закључене у Софији 1934. између усташа и чланова ВМРО. У Бугарској је радио преко Тодора Поп Адамова учитеља који је током Другог светског рата радио у листу „Зорја“ и Јордана Чкатрова који је био веза ВМРО у Швајцарској и у САД. У Југославији током међуратног периода сарађивао је са Димитром Чкатровим и Харалампијем Фукаровим које је Анте Павелић бранио на Скопском процесу. Све пропагандна литература из Бугарске за Југославију ишла је преко Јелавића. Његове везе ишле су до Италије и Грчке. Због својих ставова неколико пута је завршавао у затвору. ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 2.

архивски чиновник, кога је тражио, Мирослав Боршић би био премештен у конзуларно одељење, са „надом да ће се тамо боље моћи искористити односно афирмирати“. Беата Мршљак, писарица, била је недавно прикључена посланству. Оцењена је као вредна, а требало је још да савлада рад на машини. Инжењер Албина Томерлин била је слабог здравља. Њен рад оцењен је само као „довољан“. Писарица Мира Граховац требала је да буде премештена. Домар Петар Барић оцењен је као „врло озбиљан, марљив, послушан, поуздан и чедан, тако да ће по свему судећи бити врло добро употребљив код овог посланства“. Коначну оцену Жидовец није могао да да, јер га је по његовом писању познавао свега неколико дана. Домар Аугуст Поздерец – „рад и понашање довољно“. Шофер Милан Ловрековић био је тек кратко време при посланству НДХ, али је остављао утисак „вредног радника“.²⁸⁰⁶

Због своје селективне политике, чиновници које је постављала НДХ морали су да испуњавају стриктне услове у националном, верском и идеолошком смислу. Међутим, због своје политичке слабости често су се појављивале грешке у „систему“. Једна од таквих десила се у Скопљу где је Петар Божић, заменик директора Прве хрватске штедионице у Скопљу оцењен почетком априла 1943. као „превелики србоман, англофил и русофил“.²⁸⁰⁷

Стање и рад посланства НДХ у Софији били су отежани и конфузни највише због дипломатског неискуства нове „државе“. Посланство НДХ у Софији као први задатак добило је пропагандну делатност. Она је имала за циљ да се бугарска јавност упозна са „хрватским политичким проблемом, хрватском прошлошћу, културом, земљом, народним господарством, могућностима и изгледима за будућност“. Према том плану по бугарској су ширене разне публикације о Хрватској (нарочито „Сива књига“ која је штампана и на бугарском језику), организована су учешћа на сајмовима и обостране посете књижевника и спортиста. Рад у пропагандном смислу био је доста успешан, али проблеми су настајали на другим пољима, нарочито у унутрашњем раду посланства.²⁸⁰⁸

Владимир Жидовец писао је Вјекославу Вранчићу заменику министра иностраних послова 25. новембра 1941. о лошој расподели финансија. Он је наводио да је већ одавно добио право на стан и огрев те да је трошкове презентације посланства могао да покрива из тзв. фонда „за боље заступање државе“. Тај фонд односио се на разне „ванредне трошкове“ попут на пример вечера, ручкова, примања итд. Иако је посланик писао да је покушавао да примања организује што скромније и јефтиније, живот у Бугарској по њему није био нимало јефтин. Он је нагађао да је на овакве и сличне церемоније већ потрошио 100.000 лева, односно 60.000 куна, а нарочито је истицао поскупљење станова.²⁸⁰⁹ Жидовец је писао су плате биле „релативно ниске“ и да је његова „репрезентација заједно са посланичким тајним фондом“ износила 50.000 куна на три месеца што је било, како је он упоредио, као једна вечера министра иностраних послова НДХ. Месечна плата износила му је у почетку 48.000 куна, да би се у другој половини 1943. повећала на 62.000 куна.²⁸¹⁰

У својим мемоарским списима Жидовец је писао да је очекивао да ће као „први хрватски посланик у Софији“ добити неке директиве за рад или неке политичке упуте: „Био сам увјерен да ће ми се саопћити онај дио хрватске вањске политике који може бити важан у односима с Бугарском... Наиме у оно вријеме сам ја имао, очито, наивне предожбе и о хрватској вањској

²⁸⁰⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 32; ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 34.

²⁸⁰⁷ Даље је у оцени његове личности стајало: „...Кад Енглези или Руси напредују сав сија од веселја, а обратно сав је покуњен као киша. Србе брани гдје треба и не треба, више него сами Срби. За време Југославије дао је своју дјецу у Српску школу, а сада не дају у бугарску већ у француску школу. Једини је Хрват који је то учинио. Велики је пријатељ Жидова. Многима је кумовао на крштењу само да би им омогућио са побјегну у Албанију...“ ВА, НДХ, к. 260, ф. 2, д. 45. Видети оптужбе и од маја 1943. у којима је поменуто да је Божић велики противник оснивања бугарско-хрватске лиге у Скопљу и присталица Влатка Мачека. Занимљива је и следеће констатација: „...Врло ревностан последије слома (Југославије). Није се јавио у хрватски логор већ је све остале официре Хрвате наговорио да се јаве у српски логор, што је и успио. Истом када су последије месец дана доведени у Скопље на путу за Њемачку пуштени су из логора као Хрвати“. ВА, НДХ, к. 261, ф. 2, д. 12.

²⁸⁰⁸ Ž. Karaula, *n. d.*, 137.

²⁸⁰⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 11; ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 13.

²⁸¹⁰ Ž. Karaula, *n. d.*, 147, 383.

политици замишљајући си да се у њој нешто збива по неком унапријед смишљеном, припремљеном и одређеном плану. Нисам могао ни помислити, да хрватска вањска политика таквог плана нема“.²⁸¹¹

Ограничен делокруг посланства, због неразвијеног и лошег вођења спољне политике, био је јасан. Жидовец је по том питању забележио: „Што се тиче мог политичког рада у Бугарској, мени је од првог часа било јасно да се тај може састојати само у проматрању. И доиста нити пригодом мог поласка из Загреба у Софију, ни било кад касније, никад нисам био добио никакву политичку мисију да је извршим“. Ипак, на своју руку преко одређених повереника упознао је читав низ бугарских културних и привредних стручњака. Жидовчева интересовања превазилазила су инструкције које је добијао од НДХ, па се он није ограничио само на бугарске прилике и проблеме него је интересовање било шире и тицало се проучавања односа Бугарске и њених суседа и великих сила. О томе сведоче његови исцрпни, редовни и објективни недељни извештаји које је слао министарству иностраних послова, као и посебни политички извештаји који су слати Анти Павелићу. Осим тога Жидовец је израдио и један велики биографски лексикон у којем су се налазили подаци од преко 1.100 људи из политичког, јавног и културног живота који су играли значајнију улогу у бугарској историји од 1877. до 1943. године. Посланство НДХ у Софији није успело да развије ни обавештајну службу. Пролећа 1942. покушало је министарство иностраних послова да оснује један тајни одсек који би водио обавештајну службу, али је тај одсек издао само неколико окружница општег карактера, а и тражио је податке од чиновника који су они и онако морали да дају.²⁸¹²

Посланство НДХ, односно њени чланови, су због тога морали да се сналазе на своју руку и да добију информације из различитих појединачних извора. Анте Павелић је одмах по упућивању Владимира Жидова у Софију рекао да би он морао да се ослони на бугарског новинара Васиља Сеизова, за добијање информација служили су и блиски сарадници ВМРО, као и бивши чланови („који су се временом одалечили“) те службени контакти са савезничким дипломатским представницима (Јапан (најважнији контакт), Немачка, Италија, Мађарска, Румунија, Словачка, Шпанија) али и оним неутралним које нису признале НДХ (Шведска, Швајцарска, Ватикан, Турска). Формални и неформални контакти са двором, бугарским политичарима на власти (Богдан Филов, Иван Попов) и оних у опозицији (Александар Цанков, Никола Мушанов), као и са представницима националистичких организација („легионари“, „ратници“) такође су доносили информације. Информације су стизале и од чланова и вођства Бугарског-хрватског друштва, новинара (првенствено од директора листа „Зора“ Данила Крапчева и директора листа „Слово“ Годора Кежухарова), некадашњих окривљених из процеса у Скопљу 1927. (у давању информација нарочито се истицао Димитар Чкатров). Када је Васил Сеизов отишао на одслужење војног рока у Србију његову улогу преузео је новинар Нестер Малинов. Информације су стизала и од скопског бискупа, Хрвата Смиљана Чекаде, али и од осталих римокатолика у Македонији. Било је то још људи који су давали информације, најчешће југословенских држављана из Македоније који су се по окупацији почели изјашњавати као Бугари, истовремено симпатишући усташки покрет; затим држављана НДХ који су путовали или су се враћали из Турске или неке суседне земље итд.²⁸¹³

Поред обавештајних проблема, Посланство се носило и са проблемом пасошке контроле. Грађани НДХ кажњавани су, јер нису имали нове хрватске пасоше. Глобе су редовно биле од 200 до 480 лева. Посланство НДХ се поводом овог проблема побунило. НДХ је посебно тешко подносила што је истовремено бугарска држава није кажњавала грађане у Бугарској који су свој боравак регулисали југословенским пасошима и то захваљујући америчком посланству које је издавало и визирало пасоше људима који су долазили из Југославије. Након интервенције Посланства НДХ код бугарског Министарства иностраних послова питање је кренуло да се „уређује“.²⁸¹⁴

²⁸¹¹ Исто, 136.

²⁸¹² Исто, 145, 147–152, 383.

²⁸¹³ *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 450–461.

²⁸¹⁴ ВА, НДХ, к. 236, ф. 1, д. 18; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 52.

Поред тога, требало је уредити и заштиту „хрватских интереса у Бугарској“ која се пре свега односила на Македонију где се подстицало насељавање из других крајева Југославије током међуратног периода, па се ту нашао и одређен број Хрвата. Већ 9. маја 1941. Министарство иностраних послова НДХ послало је усмену ноту преко немачког посланства у Загребу до бугарског Министарства иностраних послова са захтевом да заштити интересе Хрвата који живе у Македонији. У вези са тим скопски обласни директор Антон Козаров је у писму Министру унутрашњих послова изјавио да је предузео све неопходне мере за издавање наредбе да се сви држављани НДХ узму под покровитељство бугарских власти. Извештено је и да ће они који су одговорни за организовање њихове репатријације добити сву неопходну помоћ. Делегати владе НДХ, који су убрзо дошли у Македонију, утврдили су да су Хрвати живели у 14 места у Скопској области и у 7 места у Битољској области. Министарство иностраних послова НДХ ускоро је преко немачких војних власти у Београду 23. јуна 1941. тражило да Немци нареду и обезбеде слободан пролаз „Хрватима раније насељених у Македонији кроз бугарску и српску Македонију“. Влада НДХ је тако одлучила да Хрвате који су живели на југословенској територији коју је Бугарска анектирала врати у „матицу“. Транспорт са седам хрватских породица кренуо је из Скопља 3. јула 1941. преко Београда и Славонског Брода за Загреб. До септембра 1941. иселјено је око 2.000 Хрвата, а према подацима од децембра 1941. иселјено је 600 хрватских породица. Само мали број је остао у Македонији.²⁸¹⁵

Радикални усташки режим који је као један од главних циљева зацртао обрачун са Србима проузроковао је да су се многи православци, међу којима је било и Срба, изјашњавали као Бугари тражећи држављанство преко надлежних установа. Ситуација је била крајње озбиљна, јер су прогони над Србима, али и осталим православцима већ почела. Генерал Коста Николов у својству председника Управног одбора Македонских културно-просветних друштава у Бугарској већ је због овога протествовао код бугарског Министарства иностраних послова, наглашавајући да је „велики број наших сународника прогањан, попут Срба“. Министарство је реаговало преко посланства у Загребу, па је Мечкаров током читавог августа тражио пасоше за око 300 Бугара. Надлежне установе НДХ одобриле су тражење, али су издале само краткорочна документа која су важила до 1. октобра 1941. године. Проблеми на релацији Загреб–Софија јављали су се и приликом транспорта ратних заробљеника југословенске војске из Немачке који су се изјаснили као Бугари, а који су се враћали преко територије НДХ.²⁸¹⁶

Сведочанства људи који су напуштали Југославију током окупације била су и више него драгоцена. Она су помагала југословенским институцијама у иностранству да боље разумеју право стање ствари у земљи. Са друге стране, она су често коришћена и у пропаганде сврхе. Тако је извештај једног анонимног лица који је од Загреба дошао до Цариграда објављен у виду циркулара 11. априла 1942. и раздељен од стране Југословенске владе свим „важнијим посланствима“ са назнаком да се „овај извештај искористи за објављивање у штампи...“ Његово путовање кроз Бугарску и долазак у Посланство НДХ у Софију говори нам да он из Југославије није бежао већ је путовао пословно. На њега су чланови Посланства и људи блиски овој установи оставили посебан утисак, па је тако известио о следећем: „Поред др Жидовца у посланству су још саветник Целебрин (Целебрини – Б. Т.), генерални конзул Февер, затим аташе за пропаганду и шпијунажу Мозер (Моснер – Б. Т.), који се највише интересује за наш конзулат и нас овамо уопште. Затим има доста писарица, које врло раскалашно живе, да посланство личи на неки ноћни локал. Сви у посланству говоре само немачки. У хрватском посланству у Софији упознао (сам) се са Фран Шареком, директором Вуковарске кудељаре и предионице „Д. Д. Вуковар“, који је истовремено члан Удружења хрватских фабрика. Он је дошао да преузме 6.000 тона кудељног семена, које је већ набављао у Турској. Шарек ми је рекао да му је наређено од стране Немаца да то семе мора извући до

²⁸¹⁵ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е.12, л. 14; Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 106–107; S. Milošević, „Iseljavanje stanovništva...“, 106–107. О ставу усташа по питању македонске народности видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 31; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 11; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 243–244.

²⁸¹⁶ Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 105–106, 107–108.

конца фебруара. Мисли на то што ће Немци у марту напасти Турску. На граници турско-бугарској налази се као шеф Гестапоа поручник Ферстер, рођен у Мостару, чији је отац био бивши аустријски официр. У разговору је рекао да је улога Бугарске за сада да стоји у резерви према Турској, ако би Енглези нешто покушали против Турске. Ферстер је казао да бугарска војска има да одигра улогу према Турској, зато не морају Бугари ићи на руски фронт“.²⁸¹⁷

*

Чвршћи односи Бугарске и НДХ дали су се навестити из посете делегације бугарских народних посланика Загребу априла 1942. у циљу годишњице проглашења НДХ.²⁸¹⁸ Лист „Утро“ писао је 22. априла 1942. да су бугарски посланици били у Загребу и из разлога да се упознају са „животом и суштином тога братског народа мученог од пансербизма“. Бугарски народни посланик Иван Батенберски изјавио је да оно што је видео „никад неће заборавити“. Свуда је бугарска делегација била најсрдачније дочекана почев од железничке станице у Земуну. Изјавио је да се Хрватска „већ поноси са добро обученом војском, са дисциплинованим радништвом и добро организованом омладином“. Батенберски је додао и да се приликом ове посете упознао са Иваном Михајловим који је на њега оставио „више него одличан“ утисак. Батенберски се након првог сусрета са Иваном Михајловим који се десио на паради, сусрео са њим и по други пут заједно са послаником Доцом Христовом у његовом дому. На састанку који је трајао неколико сати, саговорници су највише времена провели причајући о уједињеној и целокупној Бугарској.²⁸¹⁹ Истом приликом у Загребу је боравила и делегација „Македонског националног комитета“ коју је предводио Александар Станишев, лекар и професор универзитета, брат Константина Станишева са којим је Павелић био у врло пријатељским односима. Ова делегација је у Загребу добила „званични третман“ и била је примљена у аудијенцију код Павелића.²⁸²⁰

Ново поглавље у изграђивању добрих односа између НДХ и Бугарске, односно краља Бориса и Анте Павелића наступило је 17. априла 1942. када је бугарски краљ примио одликовање „велереда Звонимирове круне са мачевима и храстовим границима“. Исте године и Павелић је примио одликовање из Бугарске приликом посете бугарског министра Белинова Загребу 1. октобра 1942. године. Белинов је два дана раније био примљен код Бориса III. Том приликом бугарски монарх наменио је Белинову да преда одликовање „св. Ћирила и Методија“ Анти Павелићу. Краљ Борис нагласио је да ово одликовање има посебан значај за Поглавника због тога јер је он „водио заједничку борбу са Македонцима (подвучено у оригиналу – Б. Т.) за ослобађање Хрватске и за припојење Македоније Бугарској“. Иначе ово бугарско одликовање било је резервисано само за „окружене главе“, односно „суверене“. Том приликом одликована је и неколицина званичника НДХ.²⁸²¹

Приликом уручивања одликовања, краљ Борис је Жидовцу причао о бугарско-хрватској сарадњи која се мора продубити и схватити озбиљније. На овоме не треба радити са великом помпом, јер би то привукло Италију и Немачку, нарочито Италију коју је бугарски монарх означио као главног заједничког непријатеља. Почетком маја 1942, Жидовец се вратио у Загреб како би овај значајан разговор са Борисом III пренео Павелићу и Лорковићу, али је Павелић „само из себи разумљивих разлога ствар узимао много хладнокрвније“. Жидовец је накнадно, у

²⁸¹⁷ АЈ, 371–22–32, Slobodan Jovanović Kraljevskom poslaniku gospodinu Konstantinu Fotiću, London, 11. april 1942, str. v.k. br. 288.

²⁸¹⁸ Тим поводом „Утро“ од 10. априла 1942. је доносило вест под насловом „Данас Хрватаска празнује највећи датум у својој историји“. Текст је сачињавао говор посланика НДХ Жидовца поводом прославе годишњице оснивања Павелићеве „независне државе“. Видети: АЈ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, London, 16.5.1942.

²⁸¹⁹ АЈ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, London, 16.5.1942. Видети: Milan Ristović, „Ivan-Vančo Mihailov između Nezavisne Države Hrvatske i Bugarske (1941–1944)“, *Istorija 20. veka*, IV, 1–2, (1986), 145.

²⁸²⁰ Milan Ristović, „Ivan-Vančo Mihailov...“, 145.

²⁸²¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 43; Ž. Karaula, *n. d.*, 140–142; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 49. Иначе, Владимир Жидовец је у својим мемоарима записао да се са одликовањима није шкртарило, посебно са хрватске стране. Ни он сам није могао да се сети колико је одликовања поделио што протоколарним путем разним бугарским министрима и при разним свечаностима, што разним „угледним хрватским пријатељима“, књижевницима, новинарима и осталим јавним и културним радницима. Ž. Karaula, *n. d.*, 142.

истрази УДБ-е 1947, изјавио да Павелић једноставно није схватио шта му краљ Борис поручује. Жидовец је имао гледиште да је Борис III у тренутку пада Италије планирао да изађе из „резервисаног односа“ са НДХ. Наиме, при њиховом последњем сусрету 16. августа 1943. бугарски краљ је одбацио политику „лавирања“ и „оклевања“ и рекао да је „дошао час у коме се хрватско-бугарска сарадња мора показати на делу и у одлучној борби која се има повести“, остављајући тако Бугарску и даље на страни сила Осовине.²⁸²² Састанак је потребно сагледати у контексту разговора Адолфа Хитлера и Бориса III који се десио 14. августа 1943. и на коме је бугарски монарх највероватније добио наређења која нису имала алтернативу.

Промена посланика у Софији 22. августа 1943. када је Жидовца заменио Стијепо Перић, дотадашњи посланик у Риму, приписивала су се Павелићевој одлуци да темељније размотри могућности НДХ према антихитлеровској коалицији, преко новог посланика, који је био познат по политичкој окретности и бољој агилности од претходника. Жидовец је још у априлу нагађао да Британија наводно позитивно гледа на чињеницу да се НДХ „није дала большевизирати“, па би Лондон након рата могао „подупрети Хрватску тј. хрватску државу“.²⁸²³ Посланство НДХ у Софији примило је 26. јула 1943. Службено обаештење о агреману за новог посланика. Посланик Жидовец је 18. августа 1943. Напустио Софију. Функцију вршиоца дужности до доласка Перића обављао је Стјепан Моснер.²⁸²⁴ Стијепо Перић предао је акредитиве Богдану Филову 2. септембра 1943. године.²⁸²⁵ Перић је Жидовцу објаснио своју мисију следећим речима: „Ево зашто сам уопште дошао у Бугарску. Како се данас ставри развијају, могло би доћи до компромисног мира. Ако дакле, збиља до тога дође, те кас се поведу о томе преговори, онда би Бугарска могла доста помоћи Хрватској те посредовати за нас. Према томе моја права мисија започеће у том часу и тек онда ћу изаћи из резерве и урадити оно што буде потребно“.²⁸²⁶

Смрт краља Бориса била је изненађење за читаву Бугарску, али и за политички врх НДХ. „Жалобна“ седница владе одржана је 30. августа, а председавао јој је Павелић. Истог дана, у православној цркви св. Препображења одржане је свечани верски обред за преминулог краља Бориса и за дуг живот престолонаследника Симеона II. Сахрана је обављена 5. септембра 1943. у Софији. Церемонији је присуствовала службена хрватска делегација у којој су били Мехмед Алајбеговић, министар иностраних послова, генерали Вилко Бегић и Ђуро Драгичевић и усташки пуковник Ерих Лисак. Жидовец је накнадно 1948. изјавио да је смрт монарха убрзала унутрашње престојавање и да су Немци учествовали у избор нових бугарских управљача. Он је сматрао да је ситуација у Бугарској само привидно остала иста „јер су сада посве завладали англофилски елементи којима је једина брига била у томе, како да Бугарску, односно себе спасе даљим лавирањем те увођењем у англоамеричке воде“.²⁸²⁷

Убрзо, 13. новембра 1943. Перић је повучен са места посланика да би преузео дужност министра иностраних послова. Дана 24. децембра 1943. посланство је поверено адмиралу Ђури Јакчину. Он је предао акредитиве 18. јануара 1944. године. Посланик је у пратњи секретара посланства Моснера и војног изасланика потпуковника Адама Петровића био примљен од сва три намесника у присуству бугарског Министра иностраних послова. Одмах након предаје акредитива посланик је учинио посете бугарским министрима и страним дипломатама.²⁸²⁸

Због савезничког бомбардовања Софије које је постало још жешће почетком 1944, посланик НДХ се са супругом преселио до даљњег у Чамкорију, док је остало људство остало

²⁸²² Ž. Karaula, *n. d.*, 160–162, 170–171; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 71

²⁸²³ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 332; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 51.

²⁸²⁴ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 589.

²⁸²⁵ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 335–337.

²⁸²⁶ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 8; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 381–382.

²⁸²⁷ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 77, 79.

²⁸²⁸ Од одласка Стијепана Перића до предаје акредитива Ђуре Јакчина послове отправника вршио је саветник посланства Влахо Бушко који је 3. јануара 1944. разрешен дужности због тога што је именован за начелника општег одељења у министарству иностраних послова. Након његовог одласка до предаја акредитива послове посланства водио је секретар Моснер. ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 8; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 381–382.

и даље у Софији и редовно пословало у старој згради посланства у булевару Адолфа Хитлера 65, која је услед бомбардовања била оштећена. Дана 1. фебруара Посланство се због тога преселило на другу адресу у улици светог Климента број 6. Посланик Ђуро Јакчин оболео је од ангине почетком фебруара 1944, те је оперисан у немачком лазарету у Софији 9. фебруара 1944. године. Операција на грлу није добро прошла. По повратку у Чамкорију посланику се стање погоршало. Прво је превезен у болницу у Самокову, а 14. фебруара 1944 у болницу у Софију где је након узалудних напора лекара 16. фебруара 1944. преминуо. Услед смрти посланика, тешког финансијског стања²⁸²⁹ и бомбардовања Софије број чланова посланства сведен је на минимум. Тако је у Посланству остао само један секретар, Моснер, који је вршио послове отправника, новинског и културног изасланика, а уједно и „надстојника“ конзуларног одељења. Још су били запослени једна чиновница, један домар и један возач. Уз Посланство био је и војни изасланик потпуковник Адам Петровић са једним својим секретаром и једним возачем. Због бомбардовања Софије сав културни живот је престао, па је о сарадњи Бугарске и НДХ на овом пољу безразложно причати.²⁸³⁰

Отправник послова Моснер по налогу министра иностраних послова затражио је аудијенцију код бугарског министра иностраних послова Шишманова 8. марта и том приликом усмено и писмено затражио сагласност бугарске владе за именовање др Николе Рушиновића за посланика НДХ у Софији. Дана 15. марта бугарско Министарство иностраних послова доделило је агреман за Николу Рушиновића²⁸³¹ Он је у Софију стигао 17. априла. Са новим послаником стигао је и Винко Марковић који је водио конзуларно одељење и благајну посланства.²⁸³² Своју дужност Никола Рушиновић преузео је у априлу 1944. године. Он је акредитиве предао кнезу Кирилу 26. априла 1944. године.²⁸³³ Ипак, због повремених путовања у Загреб управу посланства, као отправник послова водио је Стјепан Моснер.²⁸³⁴ Због бомбардовања Софије, рад посланства НДХ одвијао се у Боровцу, док је у Софији рад вршен редовно сваког понедељка, среде и суботе у главном у конзуларним стварима. Рад у Софији обављали су наизменично чланови посланства.²⁸³⁵

Смрт краља Бориса представљала је велику прекретницу у спољној политици. Од тог момента Бугарска све више тежи да изгради неутралну позицију. Ипак, страх од немачке реакције и од губитака добијених територија успоравала је деловање у том правцу. Међутим, испрва скривене бугарске тежње током 1944. постајале су све јасније и отвореније. Тако је посланик НДХ Рушиновић увидео постепено удаљавање Бугара од Хрвата. Било је јасно према држању владе Ивана Багратинова да бугарски званичници проводе све мање времена у разговорима са представницима НДХ и Словачке. Иако су одређени министри имали афинитете према Хрватима, што су и показивали у разговорима, Посланство НДХ је у Бугарској опстајало још само на формалној основи.²⁸³⁶ Разговор између посланика НДХ и кнеза Кирила од 9. августа 1944. најбоље то показује.²⁸³⁷

Неколико недеља касније, министар иностраних Послова Прван Драганов се сусрео са послаником НДХ 25. августа 1944. најавивши скори раскид са Немцима: „Нико од нас више не жали што је Немачка дошла у такав положај, ми ништа немамо против Немаца и саосећамо се пријатељски према њима, али морамо у првом реду гледати наше народне интересе“. Посланик Рушиновић се обратио неименованом званичнику бугарског Министарства иностраних послова

²⁸²⁹ Пословање Посланства у овом раздобљу било је доста отежано због новчаних околности, који су се услед клириншких тешкоћа никако нису поправљали, а због чега није било могуће никакав износ пребацити из НДХ. У другој половини фебруара финансијско стање се донекле поправило услед издавања виза вртларима који су доласком пролећа све више одлазили у НДХ. ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 8

²⁸³⁰ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 8.

²⁸³¹ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 10.

²⁸³² *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 605.

²⁸³³ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 8; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 51, 52.

²⁸³⁴ ВА, НДХ, к. 274, ф. 4, д. 19; ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 27.

²⁸³⁵ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 27.

²⁸³⁶ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 642–643. Видети: N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 176–182.

²⁸³⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 653.

директним питањем, како ће се Бугарска поставити према СССР, јер се за две недеље очекује долазак Црвене армије на Дунав и још јачи совјетски притисак. Бугарски званичник му је казао да је влада свесна совјетске претње, али да очекује одговор друге стране којој се обратила за помоћ. На питање, да ли је реч о Британцима, Рушиновић је добио потврдан одговор.²⁸³⁸

Бугарска је 6. септембра прекинула дипломатске односе са Немачком, док је СССР дан раније, 5. септембра објавио рат Бугарској. У таквим околностима и односи између Бугарске и НДХ постали су неодрживи. Бугарска влада је 6. септембра 1944. предала ноту посланству НДХ, у којој је „са великим жаљењем“ констатован прекид дипломатских односа. Министар Алајбеговић примио је на знање бугарску ноту и три дана касније, 9. септембра, известио бугарског посланика Мечкарова о укидању бугарског посланства у Загреб. Мечкаров је остао у Загребу на дужности до 13. септембра 1944. године. Упркос наредби да напусти Загреб, он је остао са делом особља бугарског посланства. Крајем маја 1945. ухапсило га је посебно одељење при штабу 1. бугарске армије, те је враћен у Бугарску где је процесуиран и осуђен на 10 година затвора.²⁸³⁹ НДХ је затражила од Шпаније да штити њене интересе у Бугарској, преко посланства НДХ у Мадриду. Одговор који је уследио био је саркастичан. Хрватском посланику је речено да прво нађе неког ко би се старао о шпанским интересима.²⁸⁴⁰

Доласком на власт Отаџбинског фронта, скоро сви носиоци пропалог бугарског монархистичког режима похапшени су; неки су починили самоубиство, а само је неколицина успела да побегне пред победницима. Бугарску је након деветосептембарског преврата захватио талас репресалија. Пишући о тим егзекуцијама у листу „Спремност“, бивши посланик Владимир Жидовец ставио се на страну поражених називајући их „борцима за слободу, који нису нити један час презали пред тим, да пролију своју крв за свој народ“.²⁸⁴¹

Тако је краткотрајна, али плодна сарадња између НДХ и Бугарске која се одвијала у нетипичним ратним околностима била завршена. Питање архива Посланства НДХ у Бугарској решено је 12. маја 1946. године. У депеши коју је Александар Ранковић послао посланику Николи Ковачевићу у Бугарску стајало је следеће: „Сву архиву Павелићевог посланства у Бугарској пошаљи управи државне безбедности у Министарству спољних послова, само обавести“.²⁸⁴² Министарство иностраних послова Југославије замолило је Посланство 29. јуна 1945. да од надлежних бугарских власти затражи предају намештаја, целокупног инвентара и архиве Посланства НДХ.²⁸⁴³

3.4.2. НДХ и Бугарска у заузимању заједничког спољнополитичког става

Немачком агресијом на Балкан и успостављањем новог поретка, највише су профитирале Хрватска и Бугарска. Хрватска је добила своју „независност“ коју су јој директно обезбедиле Немачка и Италија, а Бугарска је добила велика проширења такође залагањем Немачке. Због тога је спољна политика НДХ и Бугарске у многоме била потчињена спољној политици Немачке. На томе се темељила додатна сарадња и солидарност између влада НДХ и Бугарске. Бугарски и хрватски десно опредељени политичари, који су се у тим тренуцима налазили на власти, имали су заједнички став о новом преуређењу Балкана као о исправци „историјске неправде“. Анте Павелић је на пријему бугарског посланика Јордана Мечкарова приликом предаје акредитива причао о „историјској неправди“, „о новом поретку у југоисточној Европи“ и о распаду „версајске Југославије“. У његовом говору посебно се истицао анимозитет према Јеврејима, Србима и Словенцима.²⁸⁴⁴

²⁸³⁸ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 182.

²⁸³⁹ Ž. Karaula, *n. d.*, 30; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 183–184; В. Танкова, *n. d.*, 125.

²⁸⁴⁰ АЈ, 103–177–620, Отправник poslova Ministarstvu unutraših poslova Političkom odeljenju, Madrid, 10. novembar 1941, pov. br. 461/44-VII-7.

²⁸⁴¹ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 184.

²⁸⁴² АЈ, фонд 507 – Савез комуниста Југославије/ Централни комитет КПЈ-СКЈ. Депеше Централног комитета КПЈ-СКЈ (1945–1952), фасцикла: 2, предмет: II Д/264 (даље: АЈ, 507–2, II Д/264).

²⁸⁴³ ДА МСП РС, Политичка архива, 1945, Бугарска, фасцикла: 5, досије: 3, документ: 1739 (даље: ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 3, док. 1739).

²⁸⁴⁴ Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 99.

Симеон Радев потврдио је ово гледиште у разговору са Жидовцем 27. новембра 1941. изјавом да је Немачка једина земља која Бугарској и Хрватској пружа изгледе да поправе „неправде које су нам се догодиле“ током историје.²⁸⁴⁵ Радећи на учвршћивању односа, посланик је од 3. до 7. јула 1942. био на пропутовању кроз Македонију посетивши Скопље и Битољ и саставши се притом са обласним директорима и осталим виђенијим званицама.²⁸⁴⁶ Павелић за догађаје у Бугарској и на Балкану у почетку није био превише заинтересован. Такође, због околности у којима је настала и како је функционисала, за НДХ није било потребе да ствара стратегију на регионалном нивоу. Павелић се ослонио на Немачку и окрену се унутрашњим догађајима. Такво стање потрајало је све до средине 1943. када ће се влада са повећаним занимањем окренути и спољној политици, што се поклапало са немачким поразима на светским ратиштима.²⁸⁴⁷

Међутим, присна сарадња између две земље каналисала се у неколико спољнополитичких праваца. Прво, Бугарска и НДХ противиле су се концепцији по којој је Балкан препуштен субординацији Италије. Друго, НДХ је могла уз помоћ Бугарске ојачати своје позиције према Мађарској, док је Бугарска уз помоћ НДХ исто то могла урадити према Румунији. Треће, НДХ и Бугарска означиле су Србију као општу претњу за сигурност и постигле су потпуни консензус да је што више треба изоловати и уништити.²⁸⁴⁸ У разговорима бугарског посланика у Риму са Павелићем, министром војске НДХ и министром иностраних послова НДХ јуна 1941. практично је назначена заједничка политика која је могла да се представи кроз три тачке: незадовољство границама према Италији, изванредно добри међусобни односи, мржња према Србији која је по речима министра иностраних послова НДХ требала да ишчезне.²⁸⁴⁹

*

Однос према Италији одређивао је у великој мери однос између НДХ и Бугарске. Док се Бугарска суочавала са италијанском експанзијом у Македонији, НДХ, настала у ратним околностима, доживљавала је потпуну подређеност Италији. Римским уговором који су потписали Павелић и Мусолини 18. маја 1941. НДХ је изгубила део јадранске обале и дошла у подређени положај у војном, политичком и привредном смислу. У августу 1941. Италија је заузела широки појас тзв. „демилитаризоване зоне“ у дубини 50–70 km.²⁸⁵⁰

Због тога је на неки начин била и разумљива одбојност према Италији водећих људи НДХ што је било видљиво при неформалном сусрету министра иностраних послова Лорковића и председника владе Филова 25. јула 1941. у Загребу. Филов је забележио да су министри НДХ према Италијанима „нарочито лоше настројени“, а било му је разумљиво да Хрватски сабор никада неће крунисати италијанског војводу за хрватског краља.²⁸⁵¹ Међутим, ствари су се промениле, нарочито код бугарских националиста. Посебно „мучан утисак“ на „легионаре“ и „ратнике“ оставило је проглашење италијанског војводе хрватским краљем Томиславом II.²⁸⁵² Одбојност Хрвата према Италији, могао је да осети и краљ Борис који је позитивно оценио посету Анта Павелића Риму децембра 1941. подвлачећи да је после његовог враћања у Загреб наступило смиривање односа, што је погодновало и бугарској политици у Македонији. Националистички политичари из Бугарске су сматрали Италијане за највеће непријатеље, или барем за највеће после Срба. Андреј Тошев, је критиковао политику Италије према Бугарској и НДХ, сматрајући да Италијани користе Србе за даље кварење односа и изградњу атмосфере нестабилности на Балкану. Он је и веровао да Италија тежи стварању румунско-турско-албанског блока који је требао да буде уперен против Словена, понајпре Бугара и Хрвата.²⁸⁵³

²⁸⁴⁵ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 48.

²⁸⁴⁶ Видети: ВА, НДХ, к. 255, ф. 1, д. 15.

²⁸⁴⁷ Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 279.

²⁸⁴⁸ Ž. Karaula, *n. d.*, 33; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 139.

²⁸⁴⁹ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*,

²⁸⁵⁰ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 139–140; B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 149–171, 217–236, 243–259. Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 125–139.

²⁸⁵¹ Б. Филов, *n. d.*, 348–349, 357.

²⁸⁵² N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 148–149.

²⁸⁵³ *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 26. Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 150–154.

Ипак, анимозитет против Италије ни код Бугарске, ни код НДХ није мога да пређе у отворен сукоб против великог „савезника“. Довољно је споменути да је Младен Лорковић одступио са дужности министра иностраних послова у априли 1943. на изричит захтев италијанског посланика Ћасертана. Лорковић је био у сукобу и са Маријом Роатом, заповедником 2. италијанске армије, од којег је захтевао да заустави наоружавање четника, које су Италијани користили и као одређену врсту антикомунистичке милиције.²⁸⁵⁴

НДХ и Бугарска добиле су погодан тренутак да заоштре односе са Италијом у тренуцима припремања италијанске капитулације. Хрватску посланик у Софији покушавао је преко јапанске обавештајне службе и мађарског и румунског посланика у Софији да испита ситуацију у Италији током 1942, али осим општих контура спољне политике Италије и припремања могуће капитулације ништа није сазнао. НДХ је прве значајне промене у спољној политици Италије приметила када је у јуну 1943. када је из Софије опозван Магистрати и када је његову дужност преузео Франческо Мамели који уопште „више није говорио о фашизму него о краљу и о томе како је Италија један од камена темељаца Европе“. Током лета 1943. пад Италије био је готово изванредан, па су немачки сателити на југоистоку Европе показали велику забринутост. Предњачили су румунски и мађарски посланици у Софији, али је посланик НДХ у разговору са бугарским политичарима увидео да они не деле такво мишљење. Христо Статев је 26. јула 1943. у разговору са послаником НДХ рекао да је „управо сада када се може догодити да Италија изађе из рата, Бугарска и Хрватска имају сву дужност коју им налаже њихов интерес, да се двоструком снагом даље боре. Бугарска би могла изаћи из рата тек када би видела да се и сама Немачка колеба...Бугарска би онда изашла из рата, јер би даље вођење истог било посве бесмислено. Међутим, сигурно је да Немачка може дати још неколико дивизија за Балканско полуострво, а исто тако 1.000–2.000 авиона, колико нужно треба Бугарска“.²⁸⁵⁵

НДХ и Бугарска су слом фашистичке Италије желеле искористити за вишегодишње територијалне аспирације. Павелић је 9. септембра 1943. прогласио ништавним Римски уговор из 18. маја 1941. и прогласио „целокупност хрватских земаља“. Ипак, ни НДХ ни Бугарска нису прекинуле односе са фашистичком Италијом. Филов је износио тезу да би предаја Италије ослабила преговарачке позиције НДХ и Бугарске. Био је уверен да би Западни савезници Бугарској диктирали неприкладне тачке примирја. Он је још пре преломних септембарских догађаја у разговору са Жидовцем 5. августа 1943. рекао да је Италија начинила „тешку грешку у рачуну“. Говорећи о жељи Англосаксонаца да тотално униште или учине безбедним Италију и остале немачке савезнике, Филов је показивао узрујаност због оваквог развоја догађаја. Бугарски председник владе сматрао је да је главни задатак НДХ и Бугарске да пазе на оружје са којима располаже италијанска војска и да оно не падне у руке герилцима, као и да се што је пре могуће изгради немачки положај на местима где је до тада била италијанска војска. Са тим у вези, Филов је сматрао да је потребно што пре ликвидирати италијанску војску на Балкану. Бугарски председник владе је оценио да НДХ „добија прворазредно војно значење“, јер би продор снага западних савезника преко западног дела Балкана „тешко угрозио Немачку“ и учинио „неодрживим положај Бугарске, Румуније и Мађарске“. Филов је сматрао да НДХ мора да заплени италијанске војну опрему и уз потпору Немачке припреми одбрану јадранске обале. Поред тога председник бугарске владе се заинтересовао и за унутрашње околности НДХ. С тога је поручио усташком врху да води рачуна о унутрашњој консолидацији државе. Филов је тражио службене дојаве од Жидовца, рекавши да је спреман да да личну потпору проширеној влади НДХ.²⁸⁵⁶

Иако је Филов признао да обе владе имају сличну спољну политику, није покренута ниједна акција осим пропагандне. Крајем јула 1943. у Загребу је почело емитовање редовне недељне емисије „Бугарски сат“. Први коментатор био је бугарски посланик Мечкаров који је изјавио да су „Хрватска и Бугарска, које заузимају две важне тачке на европском југоистоку везане на живот и смрт у географском, историјском и политичком погледу“.²⁸⁵⁷

²⁸⁵⁴ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 140.

²⁸⁵⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 569–571.

²⁸⁵⁶ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 153–155. Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 574–577.

²⁸⁵⁷ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 155.

Проблеми између НДХ и Мађарске током читавог ратног периода били су везани са Међимурје. У расподели југословенске територије, Међимурје и Прекомурје припали су Мађарској, осим у случају да се за то подручје не склопи посебан аранжман између Мађарске са једне и Немачке и НДХ са друге стране. Мађарска војска је 10. јула прогласила мађарску војну управу у Међимурју, а у мађарском парламенту прихваћен је 16. децембра 1941. Закон о припајању јужних крајева, дакле и Међимурја. Чин анектирања Међимурја замрзнуо је односе између Мађарске и НДХ, пошто је Влада НДХ сматрала Међимурје интегралним делом своје националне територије.²⁸⁵⁸

Влада НДХ није крила жељу да уз помоћ Бугарске поправи положај према Мађарској. Бугарска влада пружила је моралну подршку, али ни на који други начин није хтела да се уплиће у спор око Међимурја. Она је подржала мађарска проширења на рачун Југославије и Румуније. Ипак, оцењено је да Загреб и Будимпешта показују симптоме „за пријатељско уређење овог спора“. У разговору између бугарских и мађарских званичника често се са бугарске стране апострофирало да је предуслов за добре односе између Мађарске и НДХ давање Међимурја Павлићевој држави.²⁸⁵⁹ Постојала је неколицина бугарских министара који су сматрали да је Мађарска предимензионирана и да је превише „изашла из своје националне територије“. О томе говори и став министра инострани послова Попова изнет 27. октобра 1941. пред послаником НДХ Владимиром Жидовцем: „...Они (Мађари) умишљају да су велика држава. Данас можда имају већ каквих 15. милиона становника (урачунавши Банат). Они желе увек да одрже равнотежу са Румунијом. Дакако да у држави од 15. мил.(иона) имаде тек половица Мађара, да је то знак слабости, али они то неће разумети. Они живе у својим идејама о великој држави. Ми смо са њима добри јер немамо никаквих заједничких граница ни спорова, а како сам рекао надам се да ће спор између Мађарске и Хрватске такође изгладити. Чини ми се да је већ први корак на том путу у томе, што Мађари сами увиђају да је Међимурје хрватска земља. Како било, Хрвати су у бољем положају, јер Мађари су пре или касније морају обратити на Хрвате и тражити да се спор реши. Мађари ће наине морати тражити да им Хрвати изађу у сусрет ради транспорта до мора, а то ће бити час за преговоре о Међимурју“.²⁸⁶⁰

Супротно овој неколицини политичара зближавање Бугарске и Мађарске, у новом европском поретку који је диктирала Немачка, било је неминовно. Пропагандни материјал који је штампало друштво „Societies Carpatho Danubiana“ стизао је у Бугарску на бугарском језику, а Софија је „за узврат“ покренула рад Института за упознавање Мађарске у Софији и часопис при овом Институту „Нова Унгрија“, који је излазио на бугарском језику. У првом броју овог часописа налазио се и чланак др Ивана Димитрова, бившег бугарског посланика, под насловом „Политика Мађарске“. У чланку је отворено изнета мисао да је потребно успоставити велику Мађарску у њеним границама пре Првог светског рата, јер је „она вршила и врши велику цивилизаторску мисију“ што је јако погодило посланство НДХ које је рад Института за упознавање Мађарске оценило као површно, а људе који раде у њему оптужило је да су под директном пропагандном Мађарске који не играју никакву важнију улогу у друштвеном животу Бугарске.²⁸⁶¹ С тим у вези, Владимир Жидовец водио је разговор са Богданом Филовим 21. октобра 1941. године. Председник бугарске владе рекао је да је ствар доста неугодна и да је тај чланак нажалост измакао цензури. Притом је обезвредио је важност и утицај часописа рекавши да он неће имати више од два-три броја и да је уредник часописа политички безначајан.²⁸⁶²

Са друге стране, влада НДХ страховала је од зближавања Бугарске и Мађарске на штету НДХ. Велики публицитет који су мађарски листови дали посети Филова Будимпешти октобра

²⁸⁵⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 18; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 38; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 26, 120–122, 158; *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 32, 157–158, 169–173, 220; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 27; В. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 82–93.

²⁸⁵⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 9; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 10.

²⁸⁶⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 39.

²⁸⁶¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 3; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 31. Неспокојство због писања часописа „Нова Унгрија“ исказао је и словачки посланик у Софији. ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 35; *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 101, 238–239.

²⁸⁶² ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 18.

1941. покренуо је гласине међу водећим људима НДХ да Мађарска жели склопити пакт са Бугарском на штету НДХ, али и против Румуна, Словака и Срба. Убрзо је Филов јавно демантовао овакве гласине изјавивши да је у Будимпешти био у због склапања културне конвенције. Мађарска је и желела да Бугарску више увуче у међусобне споразуме и да оснажи спољнополитичку улогу, што је Бугарској било јако тешко. Компликовани односи са СССР и Турском сужавали су јој спољнополитички маневар. Бугарски председник владе је ипак Жидовцу пренео да су се Мађари жалили на Хрвате што се не желе „нагодити око Међимурја“.²⁸⁶³ У НДХ је вест из листа „Днес“ од 9. јануара 1943. такође мало „узнемирила духове“. Бугарски лист писао је да су мађарске трупе добиле задатак за запоседну одређене територије у Мађарској и Србији. Посланик НДХ у Софији тек је 18. јануара обавестио Министарство иностраних послова у Загребу да је учињен деманти, на ову, како се мислило у хрватским круговима, намерно сервирану вест.²⁸⁶⁴

Страх да би Мађарска могла да поведе оштрију политику према НДХ био је општеприсутан и константан код водећих људи ове марионетске творевине. Томе у прилог иде, не само посета Филова Будимпешти, него и посета министара иностраних послова Немачке и Италије јануара 1942. године. Њихова посета имала је за циљ да ојачају Источни фронт новим и већим мађарским трупама. Узнемиреност Загреба је тако била без основа, јер се мислило да се посета сводила на „трговину територијом“, односно проширење Мађарске на штету НДХ.²⁸⁶⁵

Мађарски посланик у Софији Јунгерт Арноти, покушао је у новембру 1941. да искористити добре позиције министра Попова у разговорима са представницима НДХ. Арноти је као основу за преговоре понудио да Мађарска задржи суверенитет над Међимурјем, а да се управа тог подручја препусти НДХ. Мађарска је заузврат тражила транзитни коридор према Јадрану. Преговори који су вођени у јуну 1941. на истој основи нису успели, па је Арноти поново покренуо ово питање. Попов је убрзо сугерисао посланику НДХ да се састане са Арнотијем. Разговору који се десио 15. новембра 1941. Жидовец није поклонио нарочиту политичку пажњу, као ни министар иностраних послова Лорковић. Жидовец је био мишљења да су разговори на ову тему поведени због узрујаности Мађара на вест да Румунија покушава да пактира са НДХ и Словачком по принципу некадашње Мале Антанте, стим што био евентуални пакт био уперен искључиво против Мађарске. Мађарски министар иностраних послова Ласло Бордоши састао се Лорковићем приликом потписивања пакта против Коминтерне у децембру 1941. године. Поново се разговарало о Међимурју, али гледишта су била супротна. Бугарски министар који је том приликом преузео улогу посредника рекао је за Мађаре да су „сувише тврди и непопустљиви“. Питање Међимурја није решено током читавог трајања рата.²⁸⁶⁶

*

Румунија је признала НДХ 6/7. маја 1941, што је Југословенка влада у избеглиштву оценила као чин непријатељства, прекидајући дипломатске односе са Букурештом.

НДХ је имала сасвим задовољавајуће односе са Румунијом, али се чинило да су односи са Бугарском на вишем нивоу. У бугарско-румунском спору око Јужне Добруце није хтела да се замера Софији. Бугарски министар Попов је све тензије у румунско-бугарским односима приписивао румунској жељи да поново „овлада“ Јужном Добруцом. Истовремено, наметао се логичан закључак због чега је Бугарска у мађарско-румунском спору око Трансилваније стала на страну Будимпеште. Попов је говорио: „Када би Румуни хтели водити пријатељску и отворену политику наспрам нас Бугара, онда би имали још мање интереса на том мађарско-

²⁸⁶³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 18; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 41; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 42; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 42; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 44; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 45; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 46; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 7; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 158–159; M. Ristović, *Nemački novi poređak...*, 93–94. У разговору са послаником НДХ 21. октобра 1941, Филов је са великом дозом убеђивања саопштио: „Апсолутно нема ништа од политичког значења на овом мом путу у Будимпешту. Наглашавам вам то изричито и молим вас да ми то верујете“. ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 41.

²⁸⁶⁴ ВА, НДХ, к. 258, ф. 5, д. 6.

²⁸⁶⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 7.

²⁸⁶⁶ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 160–161.

румунском спору. Нисмо ми Бугари криви што су нам Румуни узели Јужну Добруцу и што су нам је онда касније морали вратити“.²⁸⁶⁷ Покушавајући да одигра паметно, не уплићући се у румунско-бугарски спор влада НДХ, којој је фалило дипломатских, али и осталих, способности направила је један гаф када је у листу „Хрватски народ“ од 8. новембра 1941. приликом румунског националног празника донесена слика брода Балчик уз наслов „Румунска краљица у Црном мору“. Ово је узнемирило донекле духове у Софији с обзиром да се Балчик већ годину дана налазио у Бугарској. Бугарска влада је преко свог посланства због тога изнела протест Дирекцији за штампу НДХ.²⁸⁶⁸

Ситуација се брзо стишала. Жидовец је 23. октобра 1941. јављао Министру иностраних послова Лорковићу о разговору који је водио са Поповим. Бугарски министар иностраних послова јасно је указао посланику НДХ да су Бугарима у спољнополитичком смислу на првом месту НДХ, па Словачка, па тек онда Румунија. Истовремено је одбацио гласине о наводној деоби Србије од Бугарске и Мађарске. Бугаре су нарочито плашиле како су они претпостављали, румунске аспирације на штету Бугарске и Мађарске, сматрајући да је Румунија већ понудила пакт Словачкој и НДХ. Румунија се наводно водила мишљу да сличан пакт постоји између Бугарске и Мађарске. Посланик Жидовец образложио је министру Попову да овакве и сличне комбинације уопште не постоје.²⁸⁶⁹

*

Први консензус влада Бугарске и НДХ постигнут је у погледу неутрализације и изолације Србије. Министар Лорковић видео је у „великој“ Бугарској противтежу српској експанзији о чему сведочи његова изјава да ће „једна јака Бугарска бити гаранција за Хрватску ради тога, јер ће тиме Србија и њен уплив бити слабији“. Његов бугарски колега, министар Попов, говорио је како би било пожељно да се Хрватска прошири на Санџак како би успоставила директну границу са Бугарском. У децембру 1941. Лорковић и Попов су се обавезали на сталне консултације, нарочито на размену „мисли и информација“ о политици Србије и Мађарске.²⁸⁷⁰ Идеја о заједничкој граници заокружвала је водеће личности НДХ и Бугарске све до 1944. године. Министар здравља НДХ предлагао је ширење НДХ на Санџак бугарском посланику Мечкарову, из, како је он назначио, националних (муслимани у Санџаку су гледани као Хрвати) и стратешких разлога (потпуно заокруживање Срба). Министар иностраних Послова НДХ Миле Будак и „поглавник“ Анте Павелић били су резервисани за ову идеју и нису приказивали велику заинтересованост. Према њиховом мишљењу о границама је било прерано говорити. Будак је, када је размишљао о проширењу НДХ на Санџак више гледао на физичко одвајање Црне Горе и Србије него прављења заједничке границе између НДХ и Бугарске. Главног покретача идеје заједничке границе Црне Горе, НДХ и Бугарске видео је у Секули Дрљевићу.²⁸⁷¹ Министар домобранства, Славко Кватерник отворено је испољавао жељу за заједничком границом НДХ и Бугарске што је први пут рекао Јордану Мечкарову. Као главне разлоге навео је гушење устанка у Црној Гори и борбу против четника Косте Пећанца за кога је рекао да располаже са 5.000 људи у Шумадији. Према Кватернику постојали су и други разлози. Проширење је требало направити у Санџак где је живело муслиманско становништво за које су усташе тврдиле да су Хрвати муслиманске вероисповести. На такав начин прекинула би се и заједничка граница између Србије и Црне Горе.²⁸⁷²

У разговорима између бугарских званичника и званичника НДХ по питању Србије стално се провлачила терминологија о Србима и Србији као клину или препреци која је стајала између хрватског и бугарског народа. Покушаји да се Србија сведе на још уже границе или да се потпуно уништи такође је била заступљена у овим разговорима. Вође десничарских организација „ратника“ и „легионара“ у својим разговорима са представницима НДХ ишли су и до идеја да се Срби тотално преселе са Балкана по могућству у Сибир или другу

²⁸⁶⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 26–27, 30–31, 103; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 164, 194–196.

²⁸⁶⁸ ВА, НДХ, к. 255, ф. 3, д. 7; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 72.

²⁸⁶⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 36; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 37.

²⁸⁷⁰ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 251–252.

²⁸⁷¹ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 354–355.

²⁸⁷² Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 103.

далекоисточну дестинацију, док су бугарски званични и полузванични кругови веровали да је Милан Недић намерно саставио владу претежно од људи родом из Пирота и Врања како би оснажио антибугарски елемент. Командант 1. бугарског окупационог корпуса тврдио да српска влада води политику против Бугара. Председника српске колаборационистичке владе поткопавао је и бивши премијер Драгиша Цветковић који је тврдио да је Недић бугарофоб, а он бугарофил. Антисрпски ставови испољавани су и путем заједничких саопштења. Свакако, Србима се није веровало и на њих је гледано са подозрењем. Хрвати су се посебно плашили, додуше неоправдано, одређеног зближавања владе Милана Недића са Мађарима и Бугарима. Филов је смиривао чиновништво Посланства НДХ у Софији говорећи да су Срби одређене територијалне захтеве према Бугарској, али да његова влада о томе ништа не зна, па самим тим, они практично нису ни битни. Било је неких захтева у вези смањења привредне експлоатације и већег удела у унутрашњој управи, алу су Немци то енергично одбили.²⁸⁷³

Одмах по предаји акредитива 20. јула 1941. посланик Бугарске у НДХ разговарао је са Анте Павелићем и неколицином министара (Миле Будак, Андрија Артуковић, Славко Кватерник). Лајтмотив разговора био је заједнички непријатељ Бугара и Хрвата – српство. Министар унутрашњих послова Андрија Артуковић изјавио је да ће „српство у НДХ бити елиминисано и да у Загребу неће остати ниједан Србин, а да ће се Срби свести на једну безначајну мањину“. Артуковић је наставио: „Сваки покушај Срба за саботажом или саботирањем је немилосрдно сломљен“. „Неколико пута извршени су масакри над Србима који живе у Хрватској“, закључивао је Мечкаров у свом допису Ивану Попову 24. јула 1941. године.²⁸⁷⁴ Артуковић је касније рекао Мечкарову да ће један део Срба бити прекрштен, други исељен у „Стару Србију“, а трећи ликвидан.²⁸⁷⁵ Бугарски посланик и касније се сусретао са изливима мржње према Србима код званичника НДХ као што се десило на вечери у помен Стјепану Радићу 8. августа 1941.²⁸⁷⁶ Временом мржња је каналисана у терор који је добио озбиљне размере, па је Посланство НДХ у Софији морало да реагује почетком септембра 1942. изјавивши да је све то део српске пропаганде. Овакве вести посебно су се брзо шириле међу бугарским војницима у Југославији.²⁸⁷⁷

У полуслужбеним и службеним бугарским новинама новински аташе Посланства НДХ Стјепан Моснер, али и остали виђенији Хрвати добијали су простора да кажу нешто у српско-хрватски односима. Управо је „Днес“ објавио 29. децембра 1942. чланак Моснера под насловом „Истина о српско-хрватским односима“.²⁸⁷⁸ Познати бугарски политички и културни радник Симеон Радев је у разговору са Владимиром Жидовцем 22. марта 1943. истакао да је за Бугарску и Хрватску остала „као главни и вечни непријатељ“ Србија, стављајући је чак и испред Италије апострофирајући њену „агресивност“ на Балкану. Баш због те српске опасности Симеон Радев је сматрао да постоји потреба једног блока између Бугарске, НДХ и Мађарске и да је према томе један од најбитнијих задатака бугарске дипломатије да ублажи напетост однос између НДХ и Мађарске. Са друге стране, Радев се заносио и још једним блоком у које би ушле Бугарска, Румунија и Турска и који би требао да има одбрамбени карактер против СССР.²⁸⁷⁹ У листу „Днес“ од 21. априла 1943. изашао је чланак „Србија, а не Југославија“ (наслов је преузет из београдског листа „Време“) који је говорио да су српске границе познате, али се не зна да ли су Срби искрени (нови назив улице у Београду „Македонска“ показивао је друго), па ако они још сањају о Југославији несташе и Србије.²⁸⁸⁰

²⁸⁷³ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 15.

²⁸⁷⁴ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 27. Сличан разговор водио је бугарски посланик у Риму са Антом Павелићем, Младеном Лорковићем и Славком Кватерником приликом приступања НДХ Тројном пакту 15. јуна 1941. године. Према његовим речима најрадикалнији у својим ставовима био је Лорковић. То је уједно био и први званични сусрет између представника Бугарске и НДХ. Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 98.

²⁸⁷⁵ Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 103.

²⁸⁷⁶ Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 37–38.

²⁸⁷⁷ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 176.

²⁸⁷⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 1.

²⁸⁷⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 13.

²⁸⁸⁰ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 298.

Значајни антисрпски став испољио је и краљ Борис који је у разговору са Владимиром Жидовцем 17. априла 1942. изјавио да су Срби „заклети непријатељи“ и Бугара и Хрвата: „Срби су груб и деморализиран народ, па они свагдје покушавају осигурати своју власт деморализирајући здраве народне снаге како су то нпр. чинили код нас у Македонији и код вас у Хрватској. Нема сумње да је најтеже и најопасније раздобље за хрватски народ било баш ових послједњих 20 и неколико година 'Југославије'. На срећу, та је политика коначно закренула вратом самим Србима. Срби су још један наш заједнички непријатељ, па нас и то спаја“. Сличне ставове испољио је и Андреј Тошев, бивши председник владе и посланик у Југославији, у разговору са Владимиром Жидовцем 10. новембра 1941. који је нагласио да врло добро познаје Србе и „њихов менталитет“: „...Још у оно време разговарао сам са сада већ покојним Цвијићем. Цвијић ми је рекао у четири ока да он зна да је Македонија бугарска земља... То исто говорили су ми и остали Срби, као нпр. Милановић, Љуба Јовановић, па и сам покојни Пашић. Уверен сам да ћемо и ми Бугари, а и ви Хрвати имати још много главобоља са Србима и да ће нам они још приредити много неприлика...“²⁸⁸¹

Нови поредак на Балкану био је ближи десно оријентисаним бугарским партијама и организацијама. Иако границе нове Бугарске нису за њих биле задовољавајуће. Они су проширивању граница и у настанку НДХ као противтежи италијанских и српских аспирација видели позитивне помаке. Бугарски националисти упорно су заговарали хрватско-бугарски пакт ради стварања сигурносне зоне према Србији. Пакт би такође представљао и брану према Италији и њеном мешању у балканску политику. Такве идеје налазе се и код „легионара“ и код „ратника“ којима се НДХ указивала као добро место одбране од српског и италијанског експанзионизма. Следбеници „ратника“ попут поменутог Симеона Радева, означавали су Србију као „заклетог непријатеља“ Бугарске, док је Кантарџијев отворено сумњичио Италију да „жели завладати целим Балканом“ и доводио у питање улогу велике силе. Генерал Луков исказивао је велики сензибилитет према југословенско-бугарском пакту који би био усмерен према „ревизионистичким“ тежњама Италије. У јануару 1942. Луков је изјавио: „Сад када су Срби оборени, наши заклети непријатељи су Италијани. Према томе, ми морамо живети у миру са Турцима и Румунима, а морамо са вама Хрватима створити чврст савез тако да ми можемо заједно господарити на Балкану и одбити италијанску најезду“.²⁸⁸²

НДХ и Бугарска осећале су се угрожене већ од саме помисли да би се Србија могла консолидовати и вратити свој престиж. То се најбоље видело крајем 1943. када се у немачким владајућим круговима све више говорило о Србији као о стратешком кључу одбране целог Балкана. Те планове требао је да разради и усаврши Херман Нојбахер. Са тим у вези, НДХ је припремала Владимира Жидовца за дужност конзуларног представника у Београду. Он је требао да, као човек који се добро „упознао са трендовима балканске политике“ поведе разговоре са Нојбахером и испита нове немачке планове. Ипак, Немци се нису сложили са именовањем Жидовца.²⁸⁸³ Даљи развој догађаја, превасходно бугарско лавирање и покушаји да се изађе из осовинског табора бацили су у други план прављење заједничке платформе по питању изолације Србије.

3.4.3. Војна, привредна и културна сарадња

3.4.3.1. Војна сарадња

Сарадња између НДХ и Бугарске углавном се обављала на културном и привредном нивоу, док на војном, две владе нису предузимале никакве формалне обавезе. Тим пре што бугарски закони нису дозвољавали школовање војних питомаца у страним земљама. Ипак, одређене војне структуре НДХ припремане су у Бугарској, под окриљем Немачке. У оквиру

²⁸⁸¹ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 150; *Poslanstvo NDH u Sofiji... 2*, 27.

²⁸⁸² Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 89–90.

²⁸⁸³ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 168–169.

Министарства оружаних снага НДХ и његовог Одељења за морнарицу формиран је добровољачки морнарички одред. У њему су се морнари припремали за служење на немачким ратним бродовима на Црном мору, пошто је Италија забранила НДХ држање ратне морнарице.²⁸⁸⁴ Уз помоћ Немаца почетком јула 1941. у НДХ је основан „Хрватски поморски одјел“. Он је касније назван Хрватском поморском легијом или неслужбено „Хрватском легијом“, а на чело је постављен капетан фрегате (касније бојног брода) Андро Вркљан 9. јула 1941. године. Легија је била у саставу немачког „Кригсмарина“ (Kriegsmarine) (ратна морнарица).²⁸⁸⁵

Укупно је НДХ у Варну, где су морнари увежбавани, послала три групе.²⁸⁸⁶ Прва група, због брзог напредовања немачких јединица кроз Совјетски Савез била је већ послата у бугарску луку 17. јула, а стигла је 19. јула 1941. године. Око 120 морнара, подофицира и официра сместило се у градићу Св. Константин где су добили немачке униформе и оружје. Друга скупина од 88 људи стигла је у Варну месец дана касније. Трећа група од 50 људи кренула је 27. септембра из Сиска за Варну, а четврта од 82 људи послана је из Земуна током јануара 1942. године, али директно у СССР на фронт.²⁸⁸⁷ Посада од око 250 морнара била је најпре, током 1941. опремљена преуређеним рибарским бродовима из совјетског ратног плена и бавила се полагањем и уклањањем мина. Приликом једног таквог полагања „Хрватска легија“ је 19. априла 1942. претрпела своје највеће губитке. Услед техничке грешке дошло је до експлозије при чему су погинула 22 морнара, међу којима један немачки и два хрватска официра, а тешко је рањено шесторо људи.²⁸⁸⁸

Током свог боравка у Варни, морнарима НДХ „упадало је у очи“ да су Немци у Бугарској уживали висок углед, али и то да су симпатије „бугарских маса биле на совјетској страни“. Ова чињеница олакшала је комунистима у Бугарској вршење саботажа нарочито на истоку земље. За сузбијање комунистичких напада ангажовани су и морнари из НДХ и то као стражари у Варни и околини, коју су Хрвати „на потпуно задовољство обављали“. Капетан Андро Вркљан наводио је осам случајева гушења комунистичке делатности у којем су учествовали морнари из НДХ од краја августа до краја септембра 1941. године.²⁸⁸⁹

Чланови посланства НДХ посетили су током септембра 1941. морнаре у Варни. Са њима је успостављена веза и посланство их је константно снабдевало информативним и пропагандним материјалима.²⁸⁹⁰ Већ 19. септембра Посланство НДХ у Софији обавештавало је Министарство иностраних послова да је заповедник морнаричких одреда НДХ у Светом Константину крај Варне отпутовао 18. септембра из Софије за Варну. Њему је стигло наређење од стране немачког поморског заповедништва у Софији да прва група морнара НДХ (њих око 120) имају за два–три дана отпутовати у СССР и то у Николајев. Морнари НДХ имали су се одатле пребацити на Крим у места Севастопољ и Феодосију. Одлазак морнара требао је да представља строгу тајну па је Владимир Жидовец саветовао Младена Лорковића да о овоме треба обавестити ни Заповедништво у Загребу.²⁸⁹¹

Посланство НДХ у Софији јављало је Министру иностраних послова да је читав „војно-морнарски корпус“ НДХ из Варне отпутовао у Николајев; укупно 256 људи, заједно са официрима и подофицирима. Било је укупно 22 официра, од тога 12 поморских, двојица из интелектуалне, пет машинских, један лекар, један минер, један канцеларист. Подофицира било је око 170–180, а обичних морнара око 60. Ако се узме у обзир да је у НДХ имало око 200 морнаричких официра и око 2.000 морнаричких подофицира онда је овај корпус, према проценама водећих људи у Посланству НДХ у Софији био премален. Владимир Жидовец је

²⁸⁸⁴ *Zbornik XII/1*, 212.

²⁸⁸⁵ А. Вркљан, *n. d.*, 16, 47–49.

²⁸⁸⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 31; А. Вркљан, *n. d.*, 16.

²⁸⁸⁷ А. Вркљан, *n. d.*, 16, 49.

²⁸⁸⁸ А. Вркљан, *n. d.*, 16–17; *Ž. Karaula, n. d.*, 187.

²⁸⁸⁹ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 54; А. Вркљан, *n. d.*, 55–56.

²⁸⁹⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 1; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 3. О проблемима које је Заповедник морнара-добровољаца на Црном мору имао са апаратуром за снимање видети: ВА, НДХ, к. 61А, ф. 7, д. 15.

²⁸⁹¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 24; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 25.

због тога сматрао да је било потребно послати у СССР јаче „морнарске одреде“. „Држим да би то Нијемци лијепо примили“, закључио је посланик.²⁸⁹²

Дана 22. маја 1942. у Софији се приликом враћања из Варне за Загреб задржао морнарички поручник НДХ Блаж, који је недавно одвео пету групу морнара-добровољаца из Загреба у Варну. У тој петој групи било је око 60 морнара и они су 10. маја допутовали у Бугарску, 11. маја у Варну, а већ 18. маја група је отпутовала у Одесу. Говорећи о приликама морнара НДХ у СССР, поручник Блаж је саопштио да је око 20 морнара погинуло када је брод на коме су се они налазили налетео на мину. Да ли су међу њима били све Хрвати или је било и нешто мало Немаца морнарички поручник није знао да одговори.²⁸⁹³

Крајем године, морнари НДХ кренули су да се враћају са Источног фронта. Из Мариупоља око 90 морнара, подофицира и официра упућено је 6. децембра 1942. прво у Загреб на одмор, а затим у Немачку на специјалне течајеве ради даљег усавршавања. После тога, 11. децембра 1942. у Варну је упућено пет официра и 41 подофицир и морнар ради припремања терена за долазак читаве „Хрватске легије“. Дана 22. децембра 1942. стигао је у Варну из СССР једно одељење у јачини од 8 официра и 58 подофицира и морнара. Остали морнари кренули су возом из Мариупољ 1. фебруара 1943. године. „Хрватска легија“ сместила се делом у Св. Константину, а делом у самој Варни.²⁸⁹⁴ Дана 8. фебруара 1943. пропутовало је кроз Софију 46 морнара. Крајња дестинација није била НДХ, него Немачка где су морнари присуствовали течајевима за моторизацију.²⁸⁹⁵

Крајем марта 1943. у Варни је боравило 480 морнара НДХ, а 230 се налазило на вежбама у Немачкој. Сарадња на војном пољу између НДХ и Немачке била је оличена и у састанку између немачког адмирала Фрикеа, новог заповедника немачке морнарице на Источном Средоземљу и на Црном мору и капетана „Хрватске легије“ Вркљана. Тема разговара била је изградња морнарице НДХ на Црном мору која ће бити језгро нове хрватске морнарице у домовини.²⁸⁹⁶ Наиме, у план је била укључена и Италија. Хрвати су требали од Италијана, који су се враћали у домовину, да преузму бродове и подморнице, али су због италијанских протеста Хрвати добили у Варни немачке бродове за лов на подморнице. Били су то немачки „ратни рибарски кутери“. Заповедник ове флотиле постао је капетан корвете Јосип Сесеља (Josip Sesseglija).²⁸⁹⁷ Године 1944. ова легија опремљена је са 12 новосагарђених бродова за противподморничку борбу, али услед слома немачких снага на Црном мору током маја 1944. и јачања морнарице НДХ на Јадрану услед капитулације Италије ова јединица је распуштена.²⁸⁹⁸

Деловање „Хрватског поморског одјела“ у Варни закључено је 15. маја 1944. када су Хрвати кренули возом за Загреб. „Легија“ се вратила 21. маја 1944. у престоницу НДХ, а „Хрватски поморски одјел“, односно „Хрватска легија“ службено је укинута 23. маја 1944. године.²⁸⁹⁹ Одмах затим поједини „легионари“, појединачно или у групама, упућени су на

²⁸⁹² ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 31.

²⁸⁹³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 24. О односу Немаца према хрватским морнарима добровољцима видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 31. Даље видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 59.

²⁸⁹⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 59; А. Vrkljan, *n. d.*, 144, 153.

²⁸⁹⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 7.

²⁸⁹⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 14.

²⁸⁹⁷ А. Vrkljan, *n. d.*, 17.

²⁸⁹⁸ Ž. Karaula, *n. d.*, 187.

²⁸⁹⁹ О деловању „Хрватске легије“ оставио је запис немачки вицеадмирал и заповедајући адмирал Црног мора, који је преносио капетан Вркљан: „...Одјел је формиран у српњу 1941. године. У току цијелог његовог постојања запао га је низ важних задатака, међу инима: предстражарска служба и заштита рибарства у Азовском мору, запосједнуће главне борбене линије код Геническа, опскрба румуњских трупа у Дњепр-Лиману, минерски потхвати пред Геническом, предстражарска служба у Керчком каналу, ловљење мина у Азовском мору и транспорти за војску на Кавказу. Један дио одјела вршио је предстражарску службу пред јужном обалом Крима, полагао је минске бараже и обављао задаће тражења мина. Крајем 1942. године Одјел је сакупљен у Мариополу и у травњу 1943. године од њега је успостављена 23. флотила ловаца подморница која је све до конца оперирала у подручју цијелог Црног мора у служби конвојирања, у слободном лову подморница и минерским задацима. Одјел је под његовим заповједником, капетаном бојног брода Вркљаном, прихватио и

службе у разна места: Дубровник, Сплит, Шибеник, Ријека, Сушак, те италијански градић Лињано. Истовремено, људство је послано у Сан Бартоломео код Трста где је требало да преузме бродове намењене хрватским пловним снагама на Јадрану. Капетан Андро Вркљан, постао је начелник стожера морнарице НДХ.²⁹⁰⁰

Поред обучавања морнара-добровољаца, бугарска Војна академија отворила је врата за добровољце из НДХ 8. октобра 1942. ради њиховог обучавања. Исто, Војно училиште отворило је врата 5. октобра 1942. године. Због тога је бугарски капетан Стојанов из Министарства војске преко Посланства НДХ у Софији јавио 30. септембра 1942. Министарству одбране НДХ да свршени хрватски средњошколци који ће похађати Војно училиште буду 5. октобра већ у Софији, а хрватски официри одређени за похађање генералштабног течаја у Војној академији од 8. октобра буду у бугарској престоници.²⁹⁰¹

*

Посланство НДХ у Софији посебно је пратило боравак хрватске делегације која је у Софији боравила рад набавка вуне за војску НДХ. Средином октобра 1941. у Софији су боравили интендантски капетан Рудолф Вајман и управитељ фабрике Тивар која се бавила обрадом вуне господин Смутка. Хрватска страна тражила је десет вагона вуне што је за бугарску владу било јако тешко изводљиво пошто и Бугарска није имала довољно вуне. По овом питању посебно се за НДХ заузео министар војни генерал Даскалов.²⁹⁰² После неколико састанка цела ствар је завршен преко директора Храноизноса. НДХ је била прва земља којој је Бугарска продала вуну.²⁹⁰³

Војна сарадња између НДХ и Бугарске сводила се на протоколарне посете те куповину оружја и других војних потрепштина. У октобру 1942. генерал авијације Владимир Крен посетио је Софију и примио одличје св. Александра II. са мачевима. Истовремено је у Софију стигла и мања група хрватских питомаца и официра на војну обуку и усавршавање.²⁹⁰⁴ У новембру 1942. влада НДХ је из бугарске набавила 5.000 пушака. У децембру исте године одбијен је захтев НДХ за набавком остале војне опреме, а узалудни су били и покушаји да се увезе бугарско сукно за војничка одела.²⁹⁰⁵ Дана 8. априла 1942. група војних угледника и народних заступника са генералом Петром Пеневим на челу посетила је Загреб у склопу прославе „10. травња“. У утисцима које су бугарски представници изнели по повратку у Бугарску доминантан је утисак да је у НДХ развијена „несигурност“ и „велика опозиција“. Генерал Пенев говорио је „великој мржњи“ која влада према Италијанима, али и о режимском насиљу које је владало над Србима и Јеврејима. Филов је забележио да је краљ био „узнемирен“ због понашања бугарских представника који су се додворавали властима у Загребу, јасно алудирајући на Ивана Михајлова, о којем му је Пенев поднео посебан извештај.²⁹⁰⁶

Сарадња између усташа и бугарске војске огледала се и у обезбеђивању уточишта. Начелство Рачанског среза је 29. фебруара 1944. упутило извештај Окружном начелство Ужичког округа у коме је стајало да су око 40 усташа узнемирене напредовањем партизана у

одважно и енергично ријешити све постављене му задатке...³⁹ момака остало је пред непријатељем (на бојном пољу). А. Вркљан, *n. d.*, 236.

²⁹⁰⁰ Исто, 18. Неколико дана пре одласка „Хрватске легије“ из Варне, генерал Драгољуб Михаиловић је преко својих посредника ступио у везу са Андром Вркљаном тражећи да му се јави тачно време путовања морнара НДХ кроз Србију како би их равногорци чували од потенцијалних напада партизана. Вркљан је одлучио да ову понуду игнорише. Путовање морнара прошло је углавном без инцидентата. Догодио се само један у Брзану 19. маја, када је на заустављени воз отворена пушчана паљба која се завршила без последица. А. Вркљан, *n. d.*, 226.

²⁹⁰¹ ВА, НДХ, к. 244, ф. 3, д. 24.

²⁹⁰² ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 36.

²⁹⁰³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 39; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 52. Бугарска влада одобрила је извоз вуне за НДХ у тежини 50.000 kg и 8. априла 1943. за војску НДХ. У замену Бугари су тражили соду каустик и још неке намирнице и индустријске прерађевине. У ту сврху почетком маја стигао је генерал Милић. ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 15; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 315.

²⁹⁰⁴ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 46.

²⁹⁰⁵ Ž. Karaula, *n. d.*, 140; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 53.

²⁹⁰⁶ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 148–149; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 28; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 66; M. Ristović, „Ivan–Vančo Mihailov...“, 145; Б. Филов, *n. d.*, 451–452, 455.

Скеланима 23. или 24. фебруара 1944 прешле Дрину и замолиле бугарске војне власти у Бајиној Башти да их узму у заштиту. Становништво је, оправдано било узнемирено, али су бугарске власти предузеле мере за њихово смиривање изјавивши да се усташе у Бајиној Башти неће задржати и дуго. И заиста, након 24 сата усташе су пребачене на хрватску страну и предато им је њихово оружје. Кореспонденција између две стране настављена је и у наредним данима, када су усташе јављале да се „једна комунистичка банда“ од око 200 људи сконцентрисала у ближем рејону Дрине. Бугари су заузели положај на десној обали Дрине. У пушкарању које је ускоро уследило шест људи је изгубило живот.²⁹⁰⁷

3.4.3.2. Привредна сарадња

Односи на привредном нивоу били су снажни и резултирани су са неколико билатералних уговора. Први међудржавни споразум потписан је 25. септембра 1941. у Загребу – „Споразум о робном и плаћевном промету“. Идеја о склапању овог уговора потекла је од Јордана Мечкарова који је крајем јула и почетком августа водио разговоре са неколицином привредника из НДХ, истовремено сагледавајући привредне и економске карактеристике. Његови дописи врло озбиљно су анализирани, па је Бугарска влада преко свог Министарства иностраних послова обавестила Бугарско посланство у НДХ 12. августа о слању једне владине делегације која је требала са делегацијом владе НДХ да уговори детаље о склапању једног трговинског уговора.²⁹⁰⁸ Бугарска делегација је допутовала почетком септембра ради преговора, а уговор је после неколико недеља потписан. Поред тога потписан је поверљиви уговор о платном промету. Потписници су се сагласили да закључе једну ветеринарску конвенцију која је требала да буде прерађени уговор између Бугарске и Југославије од 24. маја 1934. године. Споразум је ступио на снагу 1. октобра 1941. године.²⁹⁰⁹

Тај трговински уговор закључен је уз клаузулу „највеће погодности“. Он је поред редовних клаузула садржао и споразуме о пловидби бродова, дозволи боравка и упослења припадника једне државе на територији друге стране уговорнице, транзиту, ослобођењу од царина робе за изложбе, сајмове и др. Као база плаћања није узет клиринг већ „систем компензације“ путем народних банака. Засебно је узета при томе у обзир уштеда бугарских вртлара на територији НДХ у висини од 30 милиона куна годишње.²⁹¹⁰ Тај износ требао је да се употреби у НДХ за издржавање бугарских студената, путника, као и за издржавање бугарског дипломатског особља. Питање подружнице хрватских банака на територију коју је анектирала Бугарска, као и питање статуса држављана НДХ, у том тренутку је одложено.²⁹¹¹

²⁹⁰⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 610–611.

²⁹⁰⁸ Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 39–40. У бугарској делегацији били су: председник Н. Пецев конзуларно-привредни директор при Министарству иностраних послова и чланови: Д. Георгијев, заменик директора спољне трговине у Министарству трговине, индустрије и рада, Т. Калинов, начелник одељења у Министарству пољопривреде и државне имовине и Цјатко Бојацијев, инспектор у Бугарској народној банци. Исто, 47.

²⁹⁰⁹ Исто, 57, 63–64, 75.

²⁹¹⁰ Питање вртлара било је посебно важно за бугарско посланство у НДХ. Јордан Мечкаров је у допису од 25. августа 1941. претпостављао да у НДХ има око 800 бугарских вртлара. Већина њих радила је у околини Загреба и имала је око 500 декара (10 ари) сопствене земље и 2.500 декара у закупу за коју плаћају закупнину од 3.000 до 5.000 куна годишње за један рал (око 60 ари). У провинцији бугарски вртлари имају око 300–400 декара сопствене земље, а плаћала је закуп 3.000 куна по ралу. Земља је подељена на компаније од којих свака обрађује од 100 до 200 декара земље. У околини Загреба постоји десет оваквих компанија, а око 30 у унутрашњости, углавном у Сарајеву са 1.500 декара земље, у Осијеку 200, у Винковцима 150, у Инђији 300, у Вараждину 100, у Бања Луци 65, у Карловцу 50 декара. Постоје и друге, мање компаније (око 40–50), разбацаних по разним мањим местима од 20 до 60 декара земље. Поред ове земљишне таксе, вртлари су плаћали и , грађевинску таксу и одговарајуће општинске таксе. Скоро сви бугарски вртлари населили су се у овим крајевима у другој половини 19. века. Распад Југославије и оснивање НДХ погодовао је, бар краткорочно, бугарским вртларима због наглог повећања цена и потражњом за поврћем и воћем, а са друге стране због губитка конкуренције. Исто, 48–49, 172–173, 213–214.

²⁹¹¹ АЈ, 103–59–277, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova, Cirih, 4. avgust 1942, pov. br. 180. Упоредити: *Ž. Karaula, n. d.*, 139.

Трговински уговор најзад је примљен од стране бугарског Народног собрања 24. јануара 1942. године. Споразум је продужен два пута: 11. децембра 1942. и 28. августа 1943. године. Хрватска народна банка планирала је остварење хрватско-бугарског клиринга до 30 милиона куна.²⁹¹² Међутим средином 1943, бугарска страна оценила је трговинске односе као веома слабе. У Бугарској је процењено да НДХ показује доста велики интерес за бројне бугарске производе попут пиринча, дувана, вуне, пасуља, паприке и др, док Бугарска из НДХ може да увози соду каустик, калцинирану соду, карбид, коње, дрвене производе. На овој размени требало је градити трговинске односе.²⁹¹³ Међутим, НДХ није успела да избори повлашћен положај. Запињали су и преговори о клирингу. НДХ није могла Бугарској испоручити обећане артикле, па се нагло задуживала.²⁹¹⁴

Занимљив је податак да је у НДХ привређивало око 1.000–1.100 бугарских вртлара који су 1942. остварили банковни депозит од отприлике 30–40 милиона куна.²⁹¹⁵ Њихов улаз у НДХ побољшао се када су Министарство финансија и Министарство иностраних послова НДХ решиле 22. јануара 1942. да виза за њихов улазак кошта дупло мање него обично, односно 105 куна. Ово се међутим односило само на раднике, на власнике и на њихову родбину, али не и на власнике транзитних виза (70 куна) и на власнике виза са више улаза (од 700 и 1.400 куна).²⁹¹⁶

НДХ и Бугарска покушале су да своју привредну сарадњу уздигну на један још већи ниво оснивањем бугарско-хрватске трговачке индустријске коморе („Хрватско-бугарска привредна комора“) током августа 1941. године. Председништво привредне коморе у Загребу обавестило је Бугарско посланство о овом кораку на самом почетку августа. Међутим, ствари нису ишле тако глатко за хрватску страну. Председник друштва индустријалаца и бивши министар трговине Валеф „означен“ је да се пре кретао у друштву „Југословена и Срба“, па му је требало „растумачити“ ситуацију и поставити „наше људе“ у ту комору коју „он жели основати“. Бугарски политички и привредни кругови напротив, имали су у Валефа потпуно поверење.²⁹¹⁷

Овакве акције које су предузимане од стране привредника у НДХ оставиле су позитиван утисак на бугарског посланика који је 7. августа 1941. јављао Министру иностраних послова да „хрватска држава иако је врло млада посвећује привредним питањима велико значење“: „Закони и наредбе који утичу на привредни и финансијски живот, стварање нових кредитних и привредних института, утврђивање цена добара, плата, надница итд, излазе сваки дан“. Поред тога пет министарства бринуло је о економији. Јордан Мечкаров видео је у НДХ потенцијално доброг привредног партнера Бугарској, поготово што би његова земља могла да увози дрво, соду каустик и сумпорну киселину, материјале за штављење итд. У другом смеру могли су да крену према Мечкарову, пиринач, сунцокретово семе, разне житарице те мала количина луксузних сорти дувана, пошто је НДХ намеравала да користи плантаже у Босни и Херцеговини.²⁹¹⁸

Са друге стране, поред снажних и отворених веза, местимично су на површину избијале одређене нелагодности по питању привредне сарадње. Већ 3. новембра 1941. посланик НДХ у Софији јављао је Министру иностраних послова о национализацији 1.600 хектара које је фабрика „Бата“ имала код Струмице. Овај посед би према бугарским законима требао да

²⁹¹² ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 8; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)*..., 185, 201–203, 211, 214, 215–216, 303, 306, 333–335, 470.

²⁹¹³ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)*..., 303.

²⁹¹⁴ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija*..., 53; Н. Кочанков, *България и Независимата Хърватска држава*..., 99–100.

²⁹¹⁵ Бугарски вртлари били су распоређени на следећи начин: Загреб–400 људи; Сарајево–200; Осиек–100; Инђија–150, Вараждин–100, разни други градови–200. Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)*..., 178, 186–187.

²⁹¹⁶ Исто, 111.

²⁹¹⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 21; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)*..., 34.

²⁹¹⁸ Бугарско посланство саставило је 14. августа 1941. списак робе који је представљао интерес за увоз и извоз НДХ и Бугарске: 1) Увоз у НДХ: пиринач, сунцокретово семе, ричиновско семе, семе конопље, семе шећерне репе, семена поврће, вуна, кожа, опијум, ланено уље, отпад од материјала за предење и ткање; 2) Извоз из НДХ: живи коњи, дрвени грађевински материјал, сирћетна киселина, ацетилно уље, формалдехид, ацетати, дрвени катран и његови дериватсинтермагнетит, калцинат, натријум карбонат, натријум хидрат, екстрати за штављење коже, хлорисани креч, фурнири, фероманган, серум против свињске куге. *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)*..., 35–37, 44.

припадне Бугарској, због тога што страни држављани не могу бити власници земље. Посланство је предузело иницијативу код бугарског министра пољопривреде и министра иностраних послова, а предало је и вербалну ноту. Предложено је уколико „Бата“ не успе да поврати земљиште да оно припадне бугарској сестринској фирми „Блгарска котва“.²⁹¹⁹ Проблем је настао и по питању поседовања некретнина. Посланик Жидовец јављао је министарству иностраних послова 29. јануара 1943. о потешкоћама које су хрватски држављани имали у Бугарској, нарочито на анектираним крајевима у Македонији, због тога што је према бугарским законима „у новоослобођеним земљама вршење слободних звања придржано само за бугарске држављане“. Једино по питању права поседовања некретнина постигнут је споразум према коме су држављани НДХ могли до закључења посебног споразума несметано поседовати некретнине. Ово је посебно погодило Посланство НДХ због тога што су бугарски држављани у НДХ могли несметано да врше своја звања, поготово вртлари и гостионичари којих је било више.²⁹²⁰

Односи између НДХ и Бугарске на привредном нивоу били су задовољавајући, али не на нивоу на коме је била културна сарадња. Привредна потчињеност Немачкој и утицај који је Немачка остварила у овим послушним полугама Осовине био је кључни. Међутим сарадња је могла да се оствари у неким примарним обрисима. Баш у том својству је у Софији крајем септембра и почетком октобра 1942. боравио професор Бонцел и саветник Турина ради уређивања питања око трговине.²⁹²¹ Касније им се придружио др Шоштарић. Овај тројац нарочито је настојао да уговори продају и куповину „сунчанице за сјемење“.²⁹²² Међутим због кратког временског периода које су провели у Софији потписан је само протокол 11. децембра који је постојећи трговачки уговор (од 25. септембра 1941.) продужио на још шест месеци, док је потписивање трговачког уговора остало да се потпише за неки други пут.²⁹²³ Приликом боравка овог изасланика објављено је у бугарским новинама неколико „срдчних“ чланака, нарочито у листу „Днес“ од 10. децембра 1942. године.²⁹²⁴ Истог дана у Софију је допутовао опуномоћени министар начелник одсека Балкан Исток при Министарству иностраних послова који је 12. децембра боравио код председника владе Филова. Његова посета поред привредне, имала је војни и политички карактер.²⁹²⁵

Фебруара 1943. Бугарска је омогућила да се на великом сајму у Пловдиву који је трајао средином маја нађе и НДХ и то први пут. Са тим у вези, планирао се долазак изасланика министра народне привреде Отона Франгеша и архитекте Сеисела (J. Seisselo) који је био задужен за уређење павиљона. Њих двојица допутовали су у бугарску престоницу 11. маја 1942. године.²⁹²⁶ Међутим, проблем је настао око измирења трошкова за учешће који су износили два милиона лева, а које влада НДХ није могла да пребаци, па је дата могућност испоруке хрватске робе за исту вредност.²⁹²⁷ У исто време, у Пловдиву је била отворена изложба „хрватске умјетничке фотографије“, која је у Софији пре тога, према писању Посланства НДХ у Бугарској, доживела велики успех. Почетком јуна изложба је пренета у Варну.²⁹²⁸ Посланство НДХ у Софији је у својим извештајима дало доста простора посети професора Карловића коју је он учинио бугарској престоници 6. марта 1943. са шест „хрватски задружних радника“ који су имали задатак да остваре контакте са бугарским задружним

²⁹¹⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 6; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 8; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 52.

²⁹²⁰ ВА, НДХ, к. 259, ф. 2, д. 28; ВА, НДХ, к. 260, ф. 3, д. 8.

²⁹²¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 43.

²⁹²² ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 46.

²⁹²³ Ратификација ове „Трговачке погодбе“ десила се 8. март 1943. у бугарском Министарству иностраних послова. ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 11.

²⁹²⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 57.

²⁹²⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 57.

²⁹²⁶ У недељном извештају Посланства НДХ у Загребу стоји да је сајам трајао од 26. априла до 9. маја (!?). ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 7.

²⁹²⁷ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 292.

²⁹²⁸ ВА, НДХ, к. 244, ф. 2, д. 22.

радницима.²⁹²⁹ Путовање и боравак оцењени су као врло успешни.²⁹³⁰ Посета бугарских задругара узвраћена је јуна 1943. године.²⁹³¹

Дана 9. марта 1944. отправник послова Моснер посетио је бугарског министра правосудја у циљу посредовања око уређења спорних питања национализације имовине у Македонији, а која је припадала хрватским држављанима. Наиме, Законом о државним имањима постала су државно власништво све оне некретнине, чији су власници на нелегалан начин оставили земљу или за које се ништа не зна. Код многих је утврђено да су на легалан начин отпутовали и да се већином налазе у НДХ, те је Посланство тражило да се имања и некретнине врате власницима. Међутим, власници су морали према закону, судским путем тражити повраћај имовине односно подношењем тужбе против државе на признање власништва. Отправник послова Посланства НДХ усмено се договорио са бугарским установама да се имања власницима врате некаквим краћем путем.²⁹³² У својим настојањима, Посланство НДХ је најзад успело. Бугарска влада је својим закључцима од 23. маја 1944. назначила да ће се свим оним лицима, у том тренутку држављанима НДХ, са подручја Македоније вратити имовину по кратком поступку, ако се докаже да су на легалан начин напустили Бугарску. Бугарско министарство иностраних послова је са Посланством НДХ договорило 8. јуна све појединости око овог питања.²⁹³³

Поред наведених питања још неколико несугласица је избило између НДХ и Бугарске. Валута НДХ, куна, почела је да се мења испод службеног течаја. Посланик је због тога 12. марта 1943. посетио бугарског министра финансија који је одмах одредио да Народна банка мора престати са том праксом. Главна околност због које је дошло до обарање куне је највероватније било кријумчарење валуте НДХ, али и других производа, нарочито цигарета и сапуна, колоњске воде, сунцокретовог уља и свињске масти. Као неуређено, појавило се крајем 1942. питање бугарских вртлара и студената у Загребу које је било директно везано за кријумчарење новца. Питање је требало решити отварањем вртларског рачуна, а пошто је већ постојао службени ток новца ка бугарским студентима, бугарски министар је предлагао да се сваки студент пошаље натраг, ако је кријумчарио новац.²⁹³⁴ Средином 1943. између две земље дошло је до проблема у развоју трговинске размене настало уштедом бугарских вртлара који су радили у НДХ. Тај рачун је у том тренутку износио 35 милиона куна. Бројни покушаји за ликвидацијом оваквог стања и измирења преноса штедне какав је требао да буде „вртларски рачун“ нису дали резултате.²⁹³⁵

3.4.3.3. Културна сарадња

Културна сарадња између НДХ и Бугарске била је најразвијенији део односа и то највише захваљујући неуморности и пожртвовању изасланика за новинарство и културне везе Стјепана Моснера. Ускоро по успостављања односа дошло се на идеју да се оснују установе које би неговале традицију и продубљивале односе на културном и друштвеном нивоу између две државе. Прво су реаговали Бугари и то преко људи већ познатих по добрим односима са усташама (Константин Станишев, Васил Сеизов).

Дана 20. јуна 1941. основано је Бугарско-хрватско друштво пријатељства, док је у септембру 1941. основано бугарско академско културно-просветно друштво „Кнез Симеон Трновски“.²⁹³⁶ Бугарско-хрватско друштво пријатељства у Софији било је задужено за политичку и културну промоцију НДХ. Године 1941. Друштво је имало око 400 чланова, а материјално га је помагала бугарска влада. У Друштву се истицао, њен председник, Константин Станишев, лекар и председник Националног комитета македонских братстава у

²⁹²⁹ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 10.

²⁹³⁰ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 11.

²⁹³¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 22.

²⁹³² ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 10.

²⁹³³ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 19. Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji ...2*, 607.

²⁹³⁴ ВА, НДА, к. 302, ф. 4, д. 11; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 212.

²⁹³⁵ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 303, 333.

²⁹³⁶ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 56, 57.

Бугарској и Македонског националног комитета (1925–1934); затим Андреј Тошев, потпредседник Друштва и присталица националних либерала, бивши председник владе и посланик, познат по својим антисрпским ставовима; Васил Сеизов, секретар Друштва, новинар. У одбор овог друштва ушли су чланови посланства Моснер и Фабрис.²⁹³⁷

Станишев је са усташким покретом и Павелићем повезан од 1929. када су њих двојица у Софији потписали повељу о заједничкој сарадњи македонских и хрватских екстремиста. Тошев је био председник владе 1935, политички писац и дипломата од каријере. Лично је добро познавао „хрватско-италијански спор“ и залагао се да „Хрватска не буде жртвована италијанским интересима“. Сеизов је исто важио као велики пријатељ Хрватске. Још као младић је из Македоније (Југославије) емигрирао у Бугарску и ту завршио педагошку и учитељску школу. Усавршио се на Високој педагошкој школи у Загребу 1927. када се повезао са Павелићем. Жидовец је изјавио да је од Сеизова и Станишева добио најдрагоценију помоћ у разумевању бугарског политичког живота, па се из горе наведеног може констатовати да су њих двојица, заједно са Тошевим, били највећи ослонац НДХ у Бугарској.²⁹³⁸

Посланство НДХ у Загребу јављало је помоћнику Министра иностраних послова 26. септембра 1941. да је Бугарско-хрватско друштво „почело интензивније радити“. Као прва јавна приредба требало је да се одржи „хрватски тједан“ од 5. до 12. октобра. „Хрватски тједан“ замишљен је да буде много грандиознији него што је на крају испало. Планиран је долазак хрватских друштава, предавача, позоришта“, али се од тога одустало највише због „саобраћајних прилика“. Због тога је испланиран „хрватски тједан у много скромнијем облику“. Чланови Бугарско-хрватског друштва одржали су предавање и написали чланке о разним питањима НДХ, приређена су радио предавања и часови хрватске музике. Посланство је притом прибавило одређени број „звучних сликописа“, грамофонских плоча хрватских композитора и музичара, изложене су слике културног и политичког живота НДХ, прибављене су књиге (издања Матице Хрватске, Енциклопедија, издања Хрватске академије, издања Бинозе итд).²⁹³⁹

На отварање „Хрватског тједна“, који је одржан мало касније од најављеног, од 26. до 2. новембра 1941. у Софији, стигли су из Загреба председник Хрватско-бугарског друштва Иван Оршанић и секретар Ђуро Теуфел, а са њима је дошао и интендант хрватског државног позоришта Жанко. Уз њих у Софију су стигли и играчи фудбалског клуба „Грађански“ из Загреба 24. октобра 1941. године. Сутрадан фудбалери овог клуба одиграли су утакмицу са софијском „Славијом“. Резултат је био 4:1 за „Грађански“. Следећег дана, 26. октобра играчи Грађанског су положили венац на гроб палих бугарских војника, а поподне одиграла се још једна утакмица. „Грађански“ је са репрезентацијом Софије, ремизирао, а резултат је био 2:2. Утакмици су присуствовали министар Двора, италијански и румунски посланик, представници јапанског, немачког и словачког посланства. Дана 28. октобра „Грађански“ је одиграо утакмицу и са још једним фудбалским клубом из Софије „Левским“. Резултат је био 5:2 за „Грађански“. Гостовање фудбалског клуба из НДХ било је доста пропраћено у бугарским новинама, а играчи су неколико пута били позивани на разне церемоније пропагандног карактера. Поред тога, на радио станици у Софији одржано је и неколико предавања. Дана 28. октобра Стјепан Моснер одржао је предавање „Хрватска држава“. Константин Станишев је 30. октобра одржао предавање „Усташки покрет у Хрватској“. Истог дана предавање је одржао и Сеизов. Такође и Универзитет у Софији организовао је пригодне свечаности поводом „хрватског тједна“. Поред тога софијска радио станица пуштала је тих дана и хрватску музику. Уз то, у великој књижари „Чипев“ изложене су хрватске књиге, часописи и марке НДХ. Посланство НДХ у Софији било је и више него задовољно како су бугарске новине пропратиле одржавање „хрватског тједна“ у бугарској престоници. Иако су бугарске новине имале мален опсег (највише четири до осам страница) посланство је упутило Министарству иностраних

²⁹³⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 128, 149–150; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 57–58.

²⁹³⁸ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 58–59.

²⁹³⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 1. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 24; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 25. Такође погледати говор посланика НДХ у Софији 26. октобра 1941. на свечаном матинеу Бугарско-хрватског друштва: *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 116–120.

послова изреске из новина са око 90 приказа, чланка и слика у вези са „хрватским тједном“ закључно са бројевима од 30. октобра 1941. године.²⁹⁴⁰

Крајем 1941. године примећен је застој у раду Бугарско-хрватског друштва, нарочито након приређене „хрватског тједна“. На инсистирање посланика Жидовца и аташеа за новинарство и културне везе Моснера, уведене су редовне приредбе за чланство, концерти хрватских уметника у софијској опери, размена књига. Одбор друштва прихватио је Моснеров предлог о издавању омање књижице, практично брошуре, о Хрватској која би била намењена бугарском становништву. Дужност да напише ову књижицу преузео је Андреј Тошев. Пажња је нарочито требала да буде усредсређена на доказивање да су Срби и Хрвати два различита народа. Како се ни би рад друштва ограничио само на Софију, одлучено је да се угледнији људи из појединих делова Бугарске, који се нису изложили бившим пројугословенским друштвима, окупе као чланови друштва и да они представљају базу за организацију подружница по Бугарској. У вези са тим одлучено је да крајем јануара 1942. на пут крену председник друштва Станишев, један од потпредседника Рајко Алексијев и секретар Сеизов, те да у низу предавања о Хрватској подстакну интерес за НДХ. Прво је требало посетити Македонију, а касније и делове предратне Бугарске. Новине, које су до тад у великој мери и афирмативно писале о режиму у НДХ, требале су да наставе такав рад и да „истакнути бугарски писци што чешће пишу о важнијим хрватским питањима“. Такође је изражено незадовољство поводом рада секретара друштва Сеизова. Наиме, он због пуно послова које је обављао као дописник „Зорје“, „Кроације“, „Хрватског народа“, „Целокупне Блгарије“ и као издавач „Прегледа дневних новина“, није стизао да се посвети обавезама у Друштву.²⁹⁴¹

У склопу приближавања Бугарске и НДХ организована су и путовања чланова Посланства НДХ по унутрашњости Бугарске у циљу њеног „упознавања“. Од 27. до 29. септембра 1941. делегација посланства на челу са послаником Владимиром Жидовцем посетила је крај око Пирина. Стјепан Моснер је помоћнику Министра иностраних послова Вјекославу Вранчићу јављао 11. октобра 1941. о овој посети: „...Пирин има у револуционарној борби бугарске Македоније оно значење, које по прилици Велебит за усташки покрет. Међутим у овим су крајевима боравили раније прваци усташког покрета Марко Дошен, а и сам је Поглавник овамо долазио. Нарочито у мјесту Банско под Пирином сачуване су најљепше успомене на ондашњу сурадњу Усташа и Македонског револуционарног покрета...“²⁹⁴²

Нешто касније од Бугарско-хрватског друштва пријатељства у Софији, основано је у Загребу 14. јула 1941. Хрватско-бугарско друштво пријатељства, истог дана када је Бугарски посланик предао акредитиве Анти Павелићу. На челу овог друштва налазио се Иван Оршанић, управни заповедник Усташке младежи.²⁹⁴³ Потпредседник друштва био је Марко Дошен; други потпредседник – Илија Миларов; секретар Матија Перак, други секретар Мирослав Стајков; благајник Леополд Белобрајдић. Поред њих у раду друштва истакли су се: Блаж Јуришић, Миле Будак, Фрањо Дујмовић, Михо Барада, Милан Ившић, Стјепан Ившић и др.²⁹⁴⁴ Блискост у сарадњи између НДХ и Бугарске могла се видети и на оснивачкој скупштини Хрватско-бугарског друштва одржаној у просторијама Матице Хрватске на којој је наглашено плод „заједничке револуционарне борбе“ образовање НДХ и припајање Македоније Бугарској.²⁹⁴⁵ Значајан подухват које је обележило Хрватско-бугарско друштво у Загребу и Бугарско-хрватско друштво у Софији било је штампање двојезичног хрватско-бугарског прегледа под називом „Загреб – Софија“, који је замишљен да излази три пута месечно. Први број је изашао у Загребу 22. децембра 1942, а главни уредник је био Ђуро Теуфел. Изашао је

²⁹⁴⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 6.

²⁹⁴¹ ВА, НДХ, к. 233, ф. 2, д. 39.

²⁹⁴² ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 3.

²⁹⁴³ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 20. Пре оснивања овог Друштва у Загребу је деловала Академска југословенско-бугарска лига, која је настала јула 1937. У фебруару 1941, Иван Есих, књижевник, преводилац и шеф Одељења за просвету банске власти Бановине Хрватске, подстакнуо је оснивање Хрватског друштва пријатеља бугарског народа у Загребу. N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 59.

²⁹⁴⁴ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 20–21; Ž. Karaula, n. d., 30.

²⁹⁴⁵ M. Ristović, „Ivan – Vančo Mihailov...“, 140.

само један број ове публикације, а текстови су обично били посвећени културној делатности.²⁹⁴⁶

*

Сарадња путем друштвава јесте била добар корак у приближавању две земље, али морали су да уследе конкретни кораци како би се културна сарадња проширила. Крајем 1941. Посланство НДХ у Софији јављало је да је најважнија ствар за обе земље потписивање културне конвенције. Обе земље биле су на становишту да потписивање конвенције треба уредити што пре. Нарочито је то желела НДХ која је од октобра 1941. преко свог Посланства у Софији покушавала, пре свега, код Богдана Филова да издејствује што скорије потписивање конвенције. У разговору који је водио са Владимиром Жидовцем, Филов је са „највећим весељем“ пристао да се одмах започну преговори. Требало је одредити мешовиту комисију у ту сврху, међутим, према Филову, рад те комисије није могао да се заврши тако брзо, па је председник бугарске владе био мишљења да ће се све уредити до краја новембра.²⁹⁴⁷ У том циљу, Посланство НДХ саопштило је 17. новембра 1941. Министарству иностраних послова да је одређена делегација која је требала да поведе преговоре. У њој су били поред чланова посланства, Владимира Жидовца и Стјепана Моснера и Иван Езих, саветник у Министарству просвете НДХ. Бугари су саставили делегацију такође од три члана: Борис Јоцов, главни секретар Министарства просвете; Константин М. Сарафов, директор вера при Министарству иностраних послова и Стефан Василев начелник одељења за више образовање и народну културу у Министарству просвете.²⁹⁴⁸

Приликом коначног договора састали су се Владимир Жидовец и Богдан Филов. У разговору, који је вођен 26. новембра 1941, бугарски председник владе предложио је да свечано пописивање конвенције буде почетком децембра 1941. године. Министар иностраних послова НДХ Младен Лорковић се подразумевао за долазак у Софију, али је Посланство предложило још једног министра који би требао да служи као замена за Министра просвете.²⁹⁴⁹ Филов је између осталог изјавио следеће: „Врло се радујем што је тако брзо свршен посао са овом културном конвенцијом, а исто тако се врло радујем што долази тако брзо до потписа исте. Предлажем да се конвенција свечано потпише овде у Софији негде почетком следећег месеца и то око 6, 7. или 8. децембра наине тако да то буде пре почетка поновног рада у Собрању дакле пре 9. децембра 1941. Што се тиче ратификације ове конвенције те ће уследити касније и то у Загребу и то месец или два месеца после потписа овде у Софији, дакле до ратификације ће доћи негде у јануару или фебруару 1942. године.“²⁹⁵⁰ Бугари су још желели да приликом доласка министара НДХ буде потписана и „судбена конвенција“. Међутим до тога није дошло.²⁹⁵¹ Такође хрватска страна прижељкивала је да се током „хрватског тједна“ који је трајао од 26. октобра до 2. новембра 1941. буде потписан Уговор о културној сарадњи, али због техничких проблема и раније изнесеног става бугарске владе, уговор је склопљен почетком децембра 1941. године.²⁹⁵²

Министар иностраних послова Младен Лорковић и Министар правосуђа и вршилац дужности Министра просвете Мирко Пук стигли су у бугарску престоницу 7. децембра, претходно свративши у Пирот.²⁹⁵³ Следећег дана, 8. децембра 1941. потписали су у Софији

²⁹⁴⁶ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 59, 61.

²⁹⁴⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 47; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 49; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 50; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 70.

²⁹⁴⁸ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 73–74.

²⁹⁴⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 11. Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 76.

²⁹⁵⁰ Видети: ВА, НДХ, к. 249, ф. 1, д. 25; ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 12; *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 204–206.

²⁹⁵¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 17; ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 18.

²⁹⁵² ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 6; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 18; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 48; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 49; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 50.

²⁹⁵³ У прилог претпоставци да је потписивање културне конвенције у Софији коришћено у друге сврхе послужила је аудијенција коју је краљ Борис одржао Младену Лорковићу. Према дневнику Богдана Филова њих двојица су разговарали о хрватским потешкоћама, али било је очигледно да је бугарски монарх оклевао по питању преузимања обавеза. Краљ Борис саветовао је Лорковића да погледа бугарски пример – Хрвати се не би требали сукобљавати са суседима већ стрпљиво бранити своје ставове. По повратку у Загреб министар иностраних послова НДХ поделио је своје утиске из бугарске престонице са Јорданом Мечкарским оценивши

„Уговор о културној сарадњи“, заједно са Богданом Филовим као Министром народне просвете. Уговором су се две земље обавезале на размену и популаризацију научне књижевне и уметничке баштине. Том приликом краљ Борис лично је примио и одликовао министре НДХ. Уговор је одобрен од стране Народног собрања 17. јануара 1942. године. Ратификација овог уговора потписана је у Загребу 1. августа 1942. године.²⁹⁵⁴ Уговор је садржавао 20 чланова, а у преамбули стајало је да је главни циљ потписивања уговора „да се прошири бугарска култура, знаност, књижевност и уметност у Хрватског и хрватска култура, знаност, књижевност и уметност у Бугарској“. Влада НДХ се обавезала да ће на Свеучилишту у Загребу отворити течајеве за изучавање бугарског језика, бугарске књижевности и бугарске повести. Такође на Институту за славенску филологију при Свеучилишту, хрватска страна се обавезала да отвори бугарско одељење са једним лектором Бугарином за бугарски језик. У колико су прилике допуштале могао се отворити и посебан бугарски научни институт изван Свеучилишта који ће водити професор, доцент или лектор. Бугарска влада обавезала се да ће отворити на Универзитету Св. Климент Охридски у Софији течајеве за изучавање хрватског језика, хрватске књижевности и хрватске повести, као и на Институту словенске филологије при Универзитету хрватско одељење, којем ће бити додељен један лектор Хрват за хрватски језик. Такође је планирано отварање посебно хрватског научног института, као и у бугарског случају. Планирана је и размена професора и студената и додела стипендија. Свака стипендија давала се за по једну школску годину, а давала се особама које желе „упознати живот и културу друге земље“. Обе стране споразумеле су се и око размене стручне литературе. Стране су се споразумеле и да држављани друге земље могу да користе библиотеке и архиве под истим условима који важе и за држављане властите државе. У школским и свим другим публикацијама требало је не дозволити „штампање неистинитих излагања те израза и слика који би били увредљиви за другу државу или који би приказивали њене установе у лошем светлу“. Организовање и приређивање заједничких уметничких и „општекултурних“ изложби; културних, спортских и гимнастичарских посета; музејска размена; заједничко пописивање научних и књижевних дела које би било добро превести на онај други језик; размена филмова; често објављивање чланка у новинама о другој држави такође су устројени овим уговором. За проучавање односа и питања која су предмет овог уговора установљено је једно мешовито „хрватско-бугарско повереништво“ које се састојало од једнаког броја чланова обе државе, а које је именovalo хрватско министарство наставе, односно бугарско министарство просвете. Председници овог Повереништва бирани су наизменично по националном кључу. Повереништво је требало да на основу овог уговора изради Правилник које су требало што пре да прихвате обе стране. Уговор је закључен на период од пет година, а свака уговорна страна је могла да га откаже шест месеци након његовог престанка трајања. Ако ни једна страна није желела да откаже уговор он се аутоматски подуживао на још пет година.²⁹⁵⁵

их крајње позитивно посебно нагласивши да су му краљ Борис, Богдан Филов и Иван Попов дали драгоцене савете. Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 115.

²⁹⁵⁴ АЈ, 411–5–12, Carigrad, 6. decembar 1941, pov. br. 622; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 17; ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 16; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 77–78, 79–80, 82–83; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 53; Ž. Karaula, *n. d.*, 138; Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 110–115. Лист „Хрватски Народ“ доносио је у свом броју од 11. децембра 1941. вест о томе да су Лорковић и Пук са својом пратњом положили 9. децембра венац испред споменика XVI пешачке пуковније у Загребу успомени „бугарских јунака који су пали на пољу части“. АЈ, 103–59–277, Generlani konzul Ministarstvu inostranih poslova, Ciri, 16. decembar 1941, pov. br. 156.

²⁹⁵⁵ АЈ, 103–94–363, v. d. pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Ministarstvu prosvete, 3. septembar 1942, br. 760. И поред потписивања овог уговора „застајкивања“ у сарадњи била су и више него приметна. Посланство НДХ у Софији нарочито је потенцирало у свом извештају Министарству иностраних послова од 22. јула 1942. проблеме сарадње хрватских и бугарски просветних радника, доставе књига и новина и тсл. ВА, НДХ, к. 255, ф. 1, д. 15. Са бугарске стране у „хрватско-бугарско повереништво ушли су већ поменути Стефан Василев, Константин Сарафов и нови главни секретар Министарства просвете Ганчо Ганчев. Са хрватске стране ушли су: Јосип Милаковић, начелник одсека Балкан Исток при Министарству иностраних послова; Миховил Катанец, директор Дирекције за Народну просвету; Иван Есих, референт за културне везе у Министарству културе. *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 175, 206–207.

Хрватска штампа исцрпно је покрила потписивање овог споразума. Новинске ступце попунио је низ чланака о односу између НДХ и Бугарске, са нарочитим наглашавањем културне сарадње. У својим бројевима од 4. и 5. децембра 1941. „Нова Хрватска“ детаљно је коментарисала културни споразум, а 7. децембра „Хрватски народ“ објавио је уводни чланак под насловом „Сарадња: између Хрватске и Бугарске“. Публикована је и опширна кореспонденција из Софије која је садржала посебне изјаве Лорковића и Пука за хрватске новине. Лорковић је у изјави кореспонденту листа „Донауцајтунг“ нагласио да потписивање уговора није никакав одраз панславизма, већ да се радило о дубокој националној и културној заједници, која је свој израз налазила у културном споразуму. Било је јасно да је Лорковић покушавао да умири духове у Италији, Мађарској, па донекле и у Румунији који су са неповерењем гледали на сваки покушај словенског јединства, истичући да су НДХ и Бугарска део система, чији је циљ успостављање новог европског поретка.²⁹⁵⁶

*

Универзитет у Загребу будио је посебно интересовање код бугарских студената још током међуратног периода, па и за време Аустроугарске. На овом универзитету је до 1940. дипломирало око 250 бугарских студената, да би их у периоду 1941–1945. дипломирало око 700.²⁹⁵⁷ Оснивањем НДХ, многи бугарски студенти који су се задесили у Загребу дошли су у ванредно стање због недостатка средстава. До слања Јордана Мечкарова са осталим члановима Посланства у Загреб бригу о овим студентима водила је бројна колонија бугарских вртлара. Неки од студената вратили су се у Бугарску, док су други остали до краја 1941. да полагају испите и заврше школску годину. Друге природе био је проблем који се јавио крајем јуна 1941. када је један број дипломаца београдског Политехничког факултета, услед прилика у Србији, био приморан да обустави школовање. Њихови напори да се пребаце на неке немачке универзитете такође су остали неуспешни. Питање је на крају позитивно завршено када су се бугарске надлежне установе обратиле Загребачком универзитету у циљу пребацивања ових студената у престоницу НДХ.²⁹⁵⁸

Ипак, средином 1943. поштрени су критеријум за долазак бугарских студената у Загреб. Један од разлога због чега су критеријуми поштрени било је кријумчарење новца бугарских студената који су долазили. Влада НДХ је преко свог Посланства ставила је као први услов бугарским студентима да морају да приложе потврду Бугарске народне банке о томе да је дотичном студенту издан „бордеро рачун“ и потврда да ће он за своје издржавање у Загребу добијати новац редовним путем преко бугарске Народне банке и преко хрватске Државне банке. Бугарска влада је врло брзо спровела у дело овакву форму, доносећи још нека нова решења преко Министарства просвете. Наиме, за сваког студента у иностранству водио се досије, па ако би се студенти показали као недостојни, забрањиван им је боравак на студијама.²⁹⁵⁹

Многи Бугари, тражили су и добијали визе за студирање у иностранству. Међутим, надлежни бугарски органи посебно су пазили да на студије у Загреб не упућују локално становништво из Македоније, због сличности хрватског и српског језика. За изградњу бугарског идентитета код овог становништва било је од велике важности да се оно усмери на студије у Софији. Оваква пракса требала је да буде на снази бар неколико година.²⁹⁶⁰

Према извештају Јордана Мечкарова упућеног Богдану Филову 19. фебруара 1943. у Загребу је студирало око 500 бугарских студената распоређених углавном на Техничком, Фармацеутском и Медицинском факултету. Већина њих били су студенти у Београду, али су

²⁹⁵⁶ Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 115–116.

²⁹⁵⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 2; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 55–56. Жидовец је поводом овога забележио да „питање боравка бугарских студената на студију у Загребу задаје бриге нашим властима, једнако са политичке као и са привредне стране“. Притом је констатовао да се међу студентима налази велики број „комуниста“ и закључује да „шверц ових студената много штети нашој привреди“. Узимајући у обзир пасивни клиринг са Бугарском, хрватско посланство условило је бугарске студенте да плаћају 40.000 куна за сваку годину студирања. N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 56.

²⁹⁵⁸ Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 106.

²⁹⁵⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 2.

²⁹⁶⁰ *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 167.

после априла 1941. прешли у Загреб. Број студената који је пребачен у Загреб са других иностраних универзитета (немачки, словачки) био је безначајан. Већина бугарских студената била је политички неутрална. То се нарочито односила на студенткиње које су у великом броју биле заступљене на Медицинском и Фармацеутском факултету. Ипак, код идеолошки активних студената запажено је да је већина нагињала комунизму, нарочито „београдски студенти“. Ови студенти, међутим, били су тотално политички пасивни, па није примећена ниједна конференција, дељења летака, а поготово није примећено да се иједан бугарски студент прикључио партизанима. Са друге стране бугарским студентима било је дозвољено формирање националистичких организација. Најпознатија од њих била је „Кнез Симеон Трновски“.²⁹⁶¹

Почетком 1944, према извештају Јордана Мечкарова од 31. јануара 1944. укупно се 400 бугарских студената налазило на Загребачком универзитету, а били су распоређени на следећи начин: 216 на Техничком факултету, 101 на Медицинском факултету, 14 на Фармацеутском факултету, 10 на агрономији, 4 на књижевности, 5 на правима, 6 је уписало ветеринарску медицину, а један Вишу трговачку школу. Овде треба додати још 50 студената који нису били редовни и оне којима је остао само дипломски испит. Сви студенти издржавали су се нелегалним путем. Неки од њих тајно су извозили бугарске новчанице и продавали их на црном тржишту; други су склапали прећутне договоре са трговцима, а трећи су од бугарских вртлара куповали куне. То је привукло пажњу одређених органа НДХ задужених за ово питање, па је и један од директора Хрватске народне банке реаговао код бугарског посланика у Загребу да некако среди ово питање. Понуђено је да се бугарски студенти обавезу да врше пренос преко Бугарске народне банке према курсу 1 куна за 1,60 лева. Међутим, то је за студенте значило праву катастрофу, јер са износима које су примали месечно – око 5.000–6.000 лева, што је било 3.000–4.000 куна, они не би могли да живе у Загребу ни три дана, пошто је један ручак износио око 1.000 куна.²⁹⁶²

Овде треба поменути још један догађај који је поред културног имао и пропагандни карактер. Наиме, лист „Македонска Трибуна“ од 1. октобра доносио је наслов „Делегација студената са скопљанског процеса шаље поздрав доктору Павелићу“ који је могао лако да се сагледава само са стране културне сарадње. Ипак, студенти који су послали поздрав и „скопски процес“ стављали су овај „поздрав“ у далеко сложенији контекст. На Скопском процесу од 1927. судило се омладини ВМРО због антидржавне делатности, а један од адвоката одбране био је Анте Павелић. Инжењер Димитр Чкатров био је на челу студентске делегације од седам чланова која је 18. августа 1941. предала „поздрав“ у Софији посланику НДХ Жидовцу. Остали чланови делегације били су Димитар Ђузелов, Тодор Гичев, Харалами Фукаров, Петар Хаџи Панзов, Мано Чучков, Иван Шопов—сви они били су процесуирани на Скопском процесу.²⁹⁶³

*

Добри односи манифестовали су се и у прослави бугарског националног празника 3. октобра (долазак краља Бориса на престо). Најава прославе уследила је већ 1. октобра када су се у новинама појавили чланци са детаљним програмом прославе. Објављени су бројни текстови, од којих су се посебно издвајали чланци Ивана Оршанића, председника Хрватско-бугарског друштва и Матије Ковачића директора листа „Хрватски народ“. Дана 3. октобра Бугарско посланство организовало је молитву у Православној цркви у Загребу, која је отворена специјално за ту прилику. Поред особља посланства, биле су присутне стране дипломате, а владу НДХ, војску и усташки покрет представљали су бројни званичници. После тога организован је пријем за бугарску колонију у НДХ у просторијама Посланства. говорили су Јордан Мечкаров и представник бугарски вртлара Никола Никифоров. На хрватском радију организован је „бугарски сат“ који је отворен бугарском химном и химном бугарског монарха,

²⁹⁶¹ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 234–235.

²⁹⁶² Исто, 405–406.

²⁹⁶³ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 17; АЈ, 449–13–27, *Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, 5. oktobar 1941, k. str. pov. br. 34; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 48. Видети: Н. Жежов, *Под заклетва на ВМРО...*, 150.

а затим је посланик Мечкаров одржао говор на хрватско језику. На радију су потом пуштане бугарске народне песме, а новине су објавиле мноштво фотографија бугарске краљевске породице. Дана 5. октобра Хрватско-бугарско друштво организовало је поводом бугарског националног празника, свечани пријем. Следеће 1942. године, НДХ је још више узела учешћа у обележавању дана независности Бугарске, а симбол добрих односа било је уручења одликовања „св. Ђирила и Методија“ Анти Павелићу. Посебно активна била је хрватска штампа. Са чланцима су предњачили „Хрватски народ“ и „Нова Хрватска“.²⁹⁶⁴

Поред бугарског националног празника преко посланства у Загребу обележен је још један празник – рођендан краља Бориса 30. јануара који је први пут прослављен у Загребу 1942. године. Уочи тог дана, 29. јануара у листовима „Хрватски народ“ и „Нова Хрватска“ појавили су се чланци посвећени бугарском монарху. На јутарњој служби 30. јануара у православној цркви у Загребу присуствовали су чланови посланства са својим породицама, већина бугарских вртлара и студената, угледне хрватске породице повезане са Бугарском, Министар иностраних послова НДХ итд. Истог дана, у просторијама Посланства организован је пријем на којем је присуствовао између осталих званичника, министара и официра НДХ, и Славко Кватерник који је бугарском посланику шапнуо: „Сада смо ближи него икада. Даће Бог да постанемо и суседи. Величанство ће имати најбоље пријатеље међу Хрватима“. И наредне 1943. обележен је краљев рођендан служењем у православној цркви у Загребу, а затим је уследио пријем у Посланству. Истог дана, на загребачком радију емитован је „бугарски сат“. Културни и новински изасланик бугарског посланства, Петар Лунгов одржао је говор на хрватском језику. Након тога изведен је програм бугарске музике.²⁹⁶⁵

Догађај од велике важности представљала је и прослава годишњице оснивања НДХ која је требала да се одржи у Софији од 9. до 12. априла 1942. године. Занимљиво је, сходно томе, пропратити програм које је Посланство НДХ у Софији замислило. Дана 9. априла требало је одржати предавање под насловом „Годину дана рада и успеха хрватске државе“ које је саставио Моснер. Ово предавање требало је да пренесе радио-станице у Софији, Варни, Старој Загори и Скопљу. Следећи дан, 10. април, започео би преподневном свечаном мисом у католичкој цркви св. Јосипа, а посланик НДХ приредио би затим службени пријем у Посланству. Увече у Софији наступио би „хрватски сат“ на које је планиран следећи програм: хрватска химна; уводна реч посланика НДХ о значају 10. априла; предавање на бугарском језику о хрватској држави од стране Васиља Сеизова; пуштање хрватске музике на плочама; усташка химна. Дана 12. априла Бугарско-хрватско друштво у заједници са Бугарско-хрватским академским друштвом требало је да приреди свечану академију са следећим распоредом: бугарска и хрватска химна; говор универзитетског професора Г. П. Генова о „Међународном положају Независне Државе Хрватске“; певачко друштво „Гусле“ извело би неколико хрватских песама. На крају била би приказана четири „најновија тједна сликописна прегледа“. После подне, истог дана, Бугарско-хрватско друштво у хотелу „Бугарска“ приредило би пријем са око 250 званица.²⁹⁶⁶

Хрватско посланство у свом недељном извештају било је позитивно изненађено одјеком у јавности приликом прославе „10. травња“, па је обавештавало Министарство иностраних послова у свом недељном извештају од 18. априла 1942 следеће: „Бугарско новинарство пише ванредно много и ванредно лијепо о Хрватској пригодом прославе 10. травња и приликом доласка дра. Будака у Софију. Ова чињеница запажена је свугдје, па су ми о томе наши пријатељи нпр. Бекерле и др. Писко, те разни бугарски пријатељи, говорили са највећим задовољством, док су Мађари и Талијани очито мање одушевљени, али су се врло много интересовали зато“.²⁹⁶⁷

²⁹⁶⁴ Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 60–62, 191–193.

²⁹⁶⁵ Видети: Исто, 102–104, 224–225.

²⁹⁶⁶ ВА, НДХ, к. 244, ф. 2, д. 22; ВА, НДХ, к. 255, ф. 1, д. 3; ВА, НДХ, к. 255, ф. 1, д. 6. Видети: ВА, НДХ, к. 255, ф. 1, д. 8; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 16.

²⁹⁶⁷ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 17.

Прослава 10. априла свечано је обележена и 1943. на сличан начин. Дана 9. априла радио-станица у Софији емитовала је „хрватски сат“ које су преносиле све радио-станице у Бугарској. Пуштена је хрватска химна, а говоре су одржали посланик НДХ Жидовец и бугарски бивши министар и народни посланик Христо Стетев са темом „Две године самосталне хрватске државе“. Између предавања одсвирано је неколико композиција, а „хрватски сат“ завршио се свирањем усташке химне. Обележавање 10. априла у Софији започето је у цркви св. Јосипа где је одслужен свечани „te deum“. Осим целокупног особља посланства НДХ и хрватске колоније у Софији присуствовали су и бројни званичници са бугарске стране: министар Двора, краљев ађутант, председник владе и министар иностраних послова, министар војске, министар правде, затим високи чиновници, народни посланици, управа Бугарско-хрватског друштва итд. Поред њих, на церемонији су присуствовали дипломатски представници Италије, Јапана, Мађарске, Шпаније, Немачке, Румуније, Словачке, Финске, Швајцарске, апостолски делегат Свете Столице, а такође и војни изасланици поменутих држава. Затим је у згради посланства НДХ приређен свечани пријем на којем је присуствовало око 100 званица. Посебну пажњу „10. травњу“ посветиле су бугарске новине. Већ 8. априла почеле су новине доносити чланке и објаве о прослави „хрватског државног празника“. Нарочито 10. априла новине су донеле неколико чланака и слика из живота НДХ. Све угледније новине донеле су уводнике тим поводом истичући „успехе“ НДХ.²⁹⁶⁸

Церемоније поводом стицања независности, рођендана или имендана, дана војске ређале су се и касније. У Загребу је обележен дан бугарске војске – Ђурђевдан који је посебно испратио лист „Нова Хрватска“. Доста скромније обележен је имендан краља Бориса 15. маја 1943. године. Са друге стране, дан светог Ђирила и Методија 24. маја 1943. обележен је „посебно свечано“. У православној цркви у Загребу служена је служба, посланик Мечкаров приредио је у просторијама Посланства пријем за бугарске студенте. На крају дана бугарско студентско друштво „Кнез Симеон Трновски“ одржало је велики јавни скуп на којем су говорили председник Петар Лазаров, бугарски публициста Славчо Данилов, као и студент Стефан Дончев. Након смрти краља Бориса, почело се и са обележавањем његове смрти. У Загребу је од 26. до 28. фебруара обележено пола године од смрти бугарског монарха са службом у Хрватској православној цркви, давањем чланака у новинама и посебним „бугарским сатом“ на радио Загребу.²⁹⁶⁹

Поред обележавања „проглашења независности“, НДХ је свечано обележавала имендан Анте Павелића 13. јуна. Тај дан обележен је у Софији 1943. године. У цркви је служен „te deum“ на коме су присуствовали чланови посланства НДХ, и представници бугарског Двора и владе, као и председник Бугарско-хрватског друштва, чланови тог друштва, народни представници, јавни радници, новинари итд. Посланик Жидовец одржао је тог дана увече на софијском радију говор.²⁹⁷⁰ Крајем јуна 1943. на радију Софији емитован је први „хрватски сат“ који је убудуће ишао сваког другог уторка у 22 сата. Програм је углавном садржао читања предавања која су се односила на НДХ и емитовање хрватске музике.²⁹⁷¹

Већ 1944. имендан Анте Павелића обележен је доста скромније. Службена прослава се није одржала, већ је све обављено у кругу посланства. бугарске новине су чланцима обележиле ову прославу, а посланство НДХ примило је овом приликом неколико честитки како од појединаца тако и од установа.²⁹⁷² Месец дана касније, и рођендан Анте Павелић који је био 14. јула такође је скромно обележен. Све бугарске новине донеле су чланке у вези са овим догађајем. „Зорја“ је 14. јула писала о „историјском задатку“ Анте Павелића наводећи „да ће по први пут ове године слободна хрватска држава прославити велики народни празник, рођендан – 14. јула – Анте Павелића“. Поред тога, радио Софија приредила је тог дана

²⁹⁶⁸ ВА, НДХ, к. 260, ф. 5, д. 41; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 15.

²⁹⁶⁹ Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 289–292, 296–297, 416, 453–454, 472–473.

²⁹⁷⁰ ВА, НДХ, к. 262, ф. 2, д. 14; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 22.

²⁹⁷¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 25.

²⁹⁷² ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 19.

нарочити „хрватски сат“. Након одсвираних химни НДХ и усташа, прочитан је свечани говор о значењу Павлића за хрватски народ и одломак успомена председника Друштва бугарских књижевника Стилијана Чилингирова под насловом „Моја два сусрета са Поглавником“, а између је пуштана музика хрватских композитора.²⁹⁷³

*

Сарадња на културном нивоу и промовисање НДХ у Бугарској настављено је током овог периода путем организовања приредби, приређивања изложби, организовања књижевних вечери, пуштања хрватске музике на радио станицама, присуствовања свечаним догађајима од стране посланика и чиновника Посланства НДХ. Већ на почетку 1942, јануара месеца, Посланство НДХ у Софији извештавало је своје Министарство иностраних послова да су секретари посланства Целебрини и Фанрис присуствовали концерту организације „Труд и радост“. Концерт је одржан 25. јануара 1942. у просторијама војног клуба у Софији, а на почетку концерта секретар организације „Труд и радост“ одржао је говор под називом „победа духа“ у којој су се величале идеје које су пропагирале Немачка, Италија и Јапан. На концерту су присуствовали и посланици Немачке, Италије, Јапана и отправник послова Словачке, као и особље ових посланстава.²⁹⁷⁴ Дана 1. фебруара 1942 отворена је у Софији изложба „хрватске уметничке фотографије“ која је трајала две недеље. Изложбу, која је била доста посећена, обишли су и министри Филов и Попов, као и чланови бугарске краљевске куће.²⁹⁷⁵ Са друге стране, у Загребу 24. фебруара, 1. и 3. марта у Загребачкој опери одржани су концерти бугарске оперске певачице Бојке Константинове, док је 7. и 8. марта концерт одржао „Бугарски гудачки квартет“ Аврамов-Сертев-Магнев-Кугијски. Дана 6. марта 1942. журналисткиња Елица Шустих говорила је на радио Загребу причајући о теми „Филмска производња у Бугарској“. Филолог Иван Есих говорио је 16. марта 1942. на радио Загребу о делу браће Миладинов, за чију је част приређена и књижевна вечера 24. марта 1942. године. Поред горе споменутог треба издвојити и гостовање бугарског оперског певача Стојана Коларова у Загребачкој опери од 19. до 30. марта, гостовање „Царског симфонијског оркестра“ од 15. до 20. јуна 1942. и бугарске оперске диве Нели Карове у Хрватском државном позоришту 15. јуна 1942, у улози Ђуле у опери „Еро са онога свијета“ Јакова Готовца.²⁹⁷⁶ Истог дана у Софији, пијанисткиња Мелита Лорковић приредила је своје концерт; следећег дана наступила је у Пловдиву.²⁹⁷⁷ Крајем маја 1942. у Софији и у Пловдиву боравила је представница часних сестара др Рафаела, која је два пута била примљена код бугарске краљице. У разговору краљица је изразила жељу да хрватским часним сестрама повери на управу нови санаторијум у Тревни. У ту сврху из НДХ је требало упутити 14 часних сестара, а у санаторијум би се лечила „слаба деца и она која нагињу туберкулози).²⁹⁷⁸

О честим посетама хрватских културних удружења и појединаца из света уметности, политике и спорта Посланство је извештавало министарство иностраних послова у својим „тједним извештајима“. У једном таквом извештају од 30. маја 1942. стајало је следеће: „Овај тједан довршено је гостовање ’Грађанског‘ и Фрајтића (секретар фото клуба НДХ који је у Бугарској одржао три предавања – Б. Т.), а дошао је овамо баритон Жупан, који је већ на првом наступу 29. ов.(ог) мјес.(еца) постигао највећи успјех. Оваква гостовања као његово имају највеће значење на међусобном бугарско-хрватском упознавању па препоручам да се то што чешће приређује“.²⁹⁷⁹

Крајем јануара 1942. утаначено је посредством изасланика за новинарство и културне везе Стјепана Моснера да радио Софија сваке друге недеље приређује емисију под називом „хрватски сат“, у којој је програм био испуњен према хрватским жељама. У исто време радио у

²⁹⁷³ Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 631–634, 637.

²⁹⁷⁴ ВА, НДХ, к. 255, ф. 1, д. 1.

²⁹⁷⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 334, 340.

²⁹⁷⁶ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 139–140, 142–143, 148, 164–165.

²⁹⁷⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 23; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 24.

²⁹⁷⁸ ВА, НДХ, к. 244, ф. 2, д. 22; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 24; *Ž. Karaula, n. d.*, 145.

²⁹⁷⁹ ВА, НДХ, к. 244, ф. 2, д. 22; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 25.

Загребу организовао је емисију под називом „бугарски сат“. Са овим емисијама кренуло се у мају 1942, односно у априлу 1942, пошто је тог месеца радио Софија емитовала „хрватски сат“ поводом годишњице оснивања НДХ, али и неколико емисија о хрватској књижевности, уметности и музици које су биле направљене само за специјалне прилике.²⁹⁸⁰ Тако је на пример 26. априла 1942. Народна железничка читаоница „Подем“ организовала матине посвећен хрватској музици. Приредби, која је била „изванредно добро посећена“, већином од стране бугарских железничара, присуствовали су од стране Посланства НДХ новински аташе Моснер, војни аташе потпуковник Петровић и остали чиновници посланства. У исто време у софијском биоскопу „Ројал“ приказивани су филмски журнали „хрватски филмски тједници“. Они су наишли „на одличан пријем“, па је и сам бугарски монарх изразио жељу да их види. Одређени чиновници Посланства НДХ у Софији, нарочито Моснер одлазио је на позив, у разне бугарске градове како би држао предавања о НДХ. Почетком маја 1942, на позив друштва „Христо Ботев“ држао је предавање у Варни. Његово гостовање је допринело оснивању Бугарско-хрватског академског друштва у Варни 2. маја 1942. године. У управни одбор ушли су чланови легионарског покрета, па је, према томе, било јасно какав је курс заузело новоосновано друштво.²⁹⁸¹ Стјепан Моснер одлазио је и касније повремено на путовања по позиву у унутрашњост Бугарске. Посебно важан за Посланство НДХ било је његово путовање које је предузео почетком августа 1942. године. Из разговора са обласним директорима, Посланство је добило бројне информације о стању у земљи, нарочито на црноморској обали.²⁹⁸²

Даљој еманципацији НДХ у Бугарској допринео је низ чланака у најтиражнијим новинама које су доносиле текстове писане у најповољнијем тону. Васил Сеизов је 14. јуна 1942. написао у „Зорји“ чланак о приликама у НДХ.²⁹⁸³ Као што су бугарске новине помињале, „велики успех“ за дипломатију НДХ био је боравак Мила Будака који је у својству књижевника посетио Софију. Извођење његовог „Огњишта“ у Софијском позоришту, које је те године на репертоару имало чак 23 драме, била је прво инострано извођење овог Будаковог дела.²⁹⁸⁴ Он је 17. априла допутовао у Софију, а већ 18. априла примио га је бугарски краљ. Истог дана, у друштву посланика НДХ у Софији, посетио је Филова и Бориса Јоцова.²⁹⁸⁵ Дан касније, Будак је присуствовао „свечаној академији“ приређеној од стране Бугарско-хрватског друштва. На академији говорили су др Станишев и професор Генев. Сам Будак одржао је кратко предавање о „значају 10. травња“ и о бугарско-хрватским везама. На свечаном ручку, 19. априла у Посланству НДХ били су присутни поред Будака и Жидовца бугарски министри Филов, Јоцов, Грујев, немачки посланик Бекерле и др. Његов боравак пратили су бројни церемонијални приједи и обиласци знаменитости по унутрашњости. Будак се вратио у Загреб 22. априла 1942. године.²⁹⁸⁶

Средином године, односи између НДХ и Бугарске били су на врхунцу. Председник бугарске владе Богдан Филов оценио је на тајној седници парламентарне већине те односе као најбоље, поменувши притом да су одржане многе „спољне манифестације“ које су успеле.²⁹⁸⁷

Праћење литературе која се односила на НДХ и Бугарску и њихове односе и на односе Југославије/Србије и Бугарске, те размена и превод књига били су једна од основа рада посланства НДХ у Софији. Крајем 1941. Посланство НДХ у Софији забринула је једна књига која се продавала у Бугарској. Владимир Жидовец јављао је Министарству иностраних послова 6. децембра 1941. о књизи немачког публицисте Ричарда Буша Цантнера (Richard Busch Zantner) под називом „Бугарска“. Књига је писана крајем 1940. и почетком 1941. године. Аутор је писао о везама између Бугарске и Русије, о ВМРО и усташама у најнегативнијем

²⁹⁸⁰ ВА, НДХ, к. 255, ф. 1, д. 4; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 16.

²⁹⁸¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 21. Видети: ВА, НДХ, к. 248, ф. 2, д. 5; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 22.

²⁹⁸² ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 34.

²⁹⁸³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 23; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 24.

²⁹⁸⁴ ВА, НДХ, к. 244, ф. 2, д. 22; ВА, НДХ, к. 255, ф. 1, д. 4; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 61–62; Б. Филов, *н. д.*, 452.

²⁹⁸⁵ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 17.

²⁹⁸⁶ Видети: ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 19; *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 466.

²⁹⁸⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 27.

контексту, истовремено хвалећи Кимона Георгијева, Дамјана Велчева, Косту Тодорова, све „србофиле и пучисте“. Посланство НДХ жалило се немачком посланству у Софији, а посланик Бекерле обећао је да ће учинити све да се даље дистрибуирање ове књиге забрани.²⁹⁸⁸

Супротно од ове књиге Владимир Жидовец је у допису Министарству иностраних послова 11. новембра 1941. нахвалио и препоручио за превод на хрватски књигу Андреја Тошева под насловом „Странице из прошлости српско-бугарских односа“. Књига је према посланику НДХ требала да се преведе из неколико разлога: „вријдна је и занимљива“, због „поредбе односа бугарско-српских те односа хрватско-српских“; аутор је био „познат и цијењен у Бугарској“. Жидовец је у допису издвојио и један „занимљив детаљ“ из дела Тошева. Аутор је водио један разговор са Љубом Јовановићем и у њему је Србин „признао“ да су Хрвати „културнији народ“ од Срба, те да је у „интересу Срба да постоји бугарско-српски споразум, јер иначе владавина Срба над Хрватима није сигурна“. Према Жидовцу, Јовановић је на тај начин признао Хрватима „већи степен културе, као и посебну неродност. Двије ствари које иначе Срби нису хтјели да нам признају“.²⁹⁸⁹ Преводачка делатност појачана је приликом обележавања стогодишњице Матице Хрватске марта 1942. године. Према донетом плану један од првих корака требало је бити „објављивање превода одабраних дела немачке, словачке и бугарске литературе“. Тада је већ донета одлука за превођење књиге Ивана Вазова „Под јармом“ и Владимира Пољанова „Црни не постају бели“. Обе књиге већ су биле преведене на српски језик. Превођење бугарских аутора је настављено. Бугарско посланство у НДХ бележило је да су се фебруара 1943. појавиле у продаји две књиге бугарских аутора преведене на хрватски језик. Радило се о дечијим књигама: „Аница“ од Ангела Каралијчева и „Јан Бибијан“ од Елина Пелина.²⁹⁹⁰

Поред превода белетристике, у Загребу су превођена на бугарски и пропагандна дела. Маја 1942. полудржавна издавачка кућа „Европа“ штампала је превод брошуре Ђуре Липовца „Мрачна прошлост династије Карађорђевић“ на бугарском језику у преводу Минка Пандева. У брошури је приказана кратка историја династије Карађорђевић, а Липовац апострофира „бројна злодела“ која су чланови династије починили. Сама брошура писана је у огољеној и директној форми како би се Хрвати „једном заувек“ одвратили од ове династије. Аутор је даље са посебним симпатијама писао о Бугарској (битка на Сливници, Балкански ратови, Први светски рат, питање Македоније).²⁹⁹¹

Залагањем Бугарско-хрватског друштва у 1942. је штампана антологија хрватског песништва „Данашњи хрватски лиричари“ и књига „Хрватски песници друге половине XIX столећа“. Захваљујући бугарском песнику и преводиоцу Дмитру Пантелејеву у Софији је у марту 1943. штампана антологија хрватске поезије. У НДХ су се преводили бугарски књижевници: Елин Пелин и Алек Константинов. У склопу културне размене Загреб су посетили песник Дмитар Пантелејев (август 1942), књижевник С. Чилингринов (новембар 1942) и др. Средином јуна 1942. Бугарску је посетила група књижевника из НДХ међу којима су били Добриша Цесарић и Драгутин Тадијановић. бугарски књижевници узвратили су посету Загребу 1943. године.²⁹⁹²

Од осталих културних догађаја ваља споменути излагање уметничког фотографа Аугуста Фрајтића, а међу спортским догађајима издваја се фудбалска утакмица између Бугарске и НДХ

²⁹⁸⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 1, д. 19.

²⁹⁸⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 10.

²⁹⁹⁰ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 147, 230–231, 249–250.

²⁹⁹¹ Исто, 159–161.

²⁹⁹² ВА, НДХ, к. 244, ф. 2, д. 22; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 35; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Softja...*, 62. Посланство НДХ у Софији је у свом недељном извештају од 20. јуна 1942. обавештавало Министарство иностраних послова о овој посети: „Гостовањем хрватских књижевника постигнут је највећи успех... Било је неколико службених приредби, академија, предавања на круговалу, затим су дане свечане вечере и обједи од Чилингринова, председника друштва књижевника, Василева, књижевника Елин-Пелина, министра Јоцова... Занимљив је био говор министра Јоцова на службеној вечери коју је он приредио. У том говору Јоцов је нагласио повезаност Бугарске и Хрватске и рекао да нико не сме дирнути у народне просторе наших двеју земаља“. *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 520.

одржана 13. априла 1942. у Загребу (резултат је био 6:0 за НДХ)²⁹⁹³ и долазак хрватских шахиста у Софију 7. августа 1942. године.²⁹⁹⁴ Гостовања спортских друштава настављена су и током 1943. почетком јула фудбалски клуб „Славија“ одиграо је два меча са „Грађанским“ и оба пута изгубио (2:1 и 1:0). Међутим, хрватске новине, али и Бугарско посланство у НДХ били су задовољни и игром и резултатом бугарског тима у поређењу са прошлогодишњим дебаклом репрезентације. Истовремено је у Загребу гостовао боксерски клуб „Славија“ који је прошао још горе него фудбалска секција (12:4 и 14:2).²⁹⁹⁵

Сарадња на пољу културе преламала се понекад кроз пропагандну призму. Скопљанско позориште својим гостовањима у Софији вршило је такву улогу. Када је ово позориште изводило представу „Печалбаре“ за њега се заинтересовало Посланство НДХ у Софији које је желело да позориште гостује и у Загребу. Истакнуто је да би извођење ове представе у Загребу имало и „политичко значење“, јер су Срби својатали и Македонију и творца ове представе.²⁹⁹⁶ Од 17. до 24. маја 1943. у Загребу је одржан „међународни конгрес краткометражног филма“, на којем је великог учешћа узела Бугарска.²⁹⁹⁷ Овде треба поменути да је у Загребу 18. јула 1943. у Хрватском државном позоришту изведена савремена бугарска драма „Мајстори“ Раче Стојанова.²⁹⁹⁸

Новинари из НДХ и Бугарске такође су се међусобно посећивали. Као резултат, новински ступци су често пуњени утисцима које су хрватски или бугарски новинари доносили са собом враћајући се кућама. Тако је „Зорја“ у броју од 28. новембра 1941. доносила текст под насловом „Утисци из Хрватске“. У њему се између осталог каже: „Како изгледа данас хрватска престоница. Посета Главном стану Усташа. По улицама Загреба виде се многе најразличитије униформе. Разуме се, усташки знак је свуда. Сусрећете како немачке тако и италијанске војнике, но само италијанске ређе. На свим аутомобилима постављена су слова НДХ. У граду је уведен полицијски час. Пада у очи да је грађанство без роптарења и протеста примило ову владину меру, јер зна да борба против рушитеља јавног реда тражи жртве, а између осталог и личних вечерњих забава. Свуда је фашистички поздрав, који је постао најобичнији поздрав. Знак V (победа) види се по аутомобилима, по зидовима, на изложима дућана – другим речима на сваком кораку. Са хрватским новинама свуда се продају немачки и италијански листови...“ Међутим, „Зорја“ је подвлачила да је највећи „унутрашњо-политички“ проблем за НДХ борба против „српских четника и комуниста“. У посети Главном стану Усташа новинар „Зорје“ водио је разговор са помоћницима шефа те организације. Бугарски новинар се изненадио када му је саопштено да „у многим случајевима комунистичке групе и чете српских националиста немају ништа заједничко“.²⁹⁹⁹

Новине у НДХ доносиле су чланке поводом бугарских празника који су обележавани у Загребу, поводом потписивања уговора и конвенција, гостовања бугарских уметника, јавних радника итд. Што се тиче политичких тема треба издвојити чланак у „Новој Хрватској“ од 8. марта 1942. поводом годишњице кабинета Богдана Филова. Ту је био и чланак „Мара Бунева – добротворна жртва за слободну Македонију“ објављен у „Новој Хрватској“ 17. јануара 1942, а који је посебно оштро жигосао „српски терор“ у Македонији. Од привредних тема издвајао се чланак објављен у „Новој Хрватској“ од 15. јануара у којој је хваљена привредна политика Бугарске. У част бугарског песника Дмитра Панетелејева објављени су бројни чланци. Чланци и белешке објављени су и поводом гостовања „Бугарског гудачког квартета“ Дана 7. марта

²⁹⁹³ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 62.

²⁹⁹⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 33.

²⁹⁹⁵ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 312. Бугарски историчар Тодор Борисов утврдио је да су се тимови НДХ и Бугарске састајали 16 пута и да су Хрвати славили од тога 12 пута, док је 4 пута било нерешено. Бугарски тимови нису добили ниједанпут, а гол разлика је била 61:18 за тимове из НДХ. У групу бугарских тимова урачунати су и они са простора Македоније коју је анектирала Бугарска. Поред тога утврдио је да су се две државе такмичиле једанпут у атлетици, четири пута у боксу и два пута у шаху. Видети: Тодор Борисов, „Българо–хърватски спортни контакти (1941–1944)“, *Исторически преглед*, LXXVI, 4, (2020), 77–85.

²⁹⁹⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 16.

²⁹⁹⁷ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 295–296.

²⁹⁹⁸ Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 285, 315–316. Упоредити: N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 62.

²⁹⁹⁹ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 3, д. 9.

Вера Мечкарова, супруга бугарског посланика, објавила је чланак у „Новој Хрватској“ и „Хрватском народу“ под називом „Бугарска камерна музика“. Давани су и преводи бугарских песника и писаца.³⁰⁰⁰

У бугарским новинама често се могло наићи на чланке који су истицали братски однос између Бугара и Хрвата. У листу „Днес“ од 13. октобра 1942. налазио је чланак Нестора Малинова под насловом „Братске посете“ у којем је писац упоредио Балканско полуострво са теразијама на чијем се једном тасу налазила Хрватска, а на другом Бугарска. У чланку су потенциране међусобне посете које су се дешавале у априлу и мају, а посебно је писано о посетама у октобру 1942. године. Дана 2. октобра у Софију је допутовао „вођа спорта и телесног васпитања“ Мишко Зебић са још 28 хрватских „лакоатлетичара“. Неколико дана касније бугарску престоницу посетио је генерал Владо Крен, заповедник зрачних снага НДХ. У другој половини октобра наговештен је и долазак „скупине представника радне обавезе у НДХ под вођством Полачека“.³⁰⁰¹

Крајем октобра 1942. лист „Зорја“ покренула је фељтон о Хрватској који је писао Христо Статев. Први чланак изашао је 23. октобра 1942. под насловом „Анте Павелић и нова хрватска држава“. Не треба ни наглашавати да је тон писања био сасвим пристрастан и субјективан.³⁰⁰² Слично, током октобра 1942, бугарски новинар Крум Наумов објавио је три чланка о НДХ и то: „Хрватска као јадранска и дунавска држава“, „Мађари и Хрвати“ и „Спорт у Хрватској“.³⁰⁰³ „Зорја“ је пратила и остале културне и друштвене промене у НДХ. У броју од 2. децембра 1941. доносила је чланак под насловом „Чишћење хрватског језика“. Покушавајући да направе што већу разлику између српског и хрватског језика, власти у НДХ приступиле су мењању и измишљању нових термина. „Зорја“ је поводом тога писала: „И заиста старе хрватске речи почеле су поново да се појављују у новинама, заједно са кованицама за које раније није било хрватских израза. Тако на пример српска реч станица замењена је са колодвором; радио се каже круговал; ауто се каже самовоз; не студент него ђак; модискиња каже се сада китничарка; раније погреб а сада спровод. Замењене су две често употребљиване стране речи као: геолог у земљословац; хидрографија у водопис; зоолошки врт у зверник; корпорација се каже удружба; гинеколог каже се бабац; антропологоја у човекослоно; генералштаб каже се сада стожер итд. ево и неколико типичних примера у којој се види јасна разлика између српског и хрватског језика: на српском раније, а на хрватском прије; српски – исхрани, хрватски – прехрани; српски порески, а хрватски порезни; српски поруцбина, а сада хрватски – наруцба; српски проверавање, на хрватски испитивање итд...“³⁰⁰⁴

Бугарски листови вршили су у корист НДХ и пропагандну улогу. Из пера Сеизова у „Зорји“ је 22. априла 1943. изашао чланак који је говорио да је Босна хрватска, а не српска земља. У чланку под називом „Једна нова врло важна чињеница на Балкану. Створена је непремостива провалија између Срба и муслимана из Босне и Херцеговине“, као главну претпоставку хрватског права на Босну Сеизов је износио хрватско порекло муслиманског становништва дајући историјске примере, али и тврдећи да су се муслимани из Босне сврстали уз НДХ. Уз то, Сеизов је писао да су српски четници и партизани по Босни побили десетине хиљада муслимана и Хрвата.³⁰⁰⁵ Слично је писао и Крум Наумов у „Зори“ од 24. априла 1943. уз то критикујући „српску спољну политику“.³⁰⁰⁶

3.4.3.4. Односи у осталим сферама

Питање склапања једне „судске“ конвенције или уговора о правној помоћи покренуто је од стране НДХ крајем 1941. Владимир Жидовец јављао је 12. новембра 1941. Министарству

³⁰⁰⁰ Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 122–125.

³⁰⁰¹ ВА, НДХ, к. 252, к. 1, д. 25; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 43; *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 662.

³⁰⁰² ВА, НДХ, к. 252, ф. 1, д. 44.

³⁰⁰³ ВА, НДХ, к. 254, ф. 1, д. 21.

³⁰⁰⁴ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 3, д. 14.

³⁰⁰⁵ ВА, НДХ, к. 260, ф. 6, д. 23. Видети: ВА, НДХ, к.261, ф. 3, д. 44.

³⁰⁰⁶ ВА, НДХ, к. 260, ф. 6, д. 26.

иностраних послова о састанцима и разговорима које је водио са бугарским представником правног одељења министарства иностраних послова Богдана Косјакова и Министром правде Митаковим. Посланик НДХ предложио је на овим састанцима да се закључе следећи правни уговори: уговор о међусобној правној помоћи; уговор о екстрадицији и правној помоћи у казним стварима; уговор о бесплатном лечењу сиромашних држављана једне државе у другој држави; уговор о измени нота у стварима осуђених у казним стварима; конзуларна конвенција. Бугарска страна гледала је позитивно на ову ствар, али су сматрали да се још нису стекли услови за пописивање конвенције.³⁰⁰⁷ Ипак, бугарска страна је преко Министарства иностраних послова обавестило Посланство НДХ у Софији 14. новембра 1941. да је Бугарска именовала комисију за израду правне конвенције са НДХ. Комисија је имала три члана, а председник је био Богдан Косјаков. Остала два члана била су Златан Драцов, председник код одељења Врховног касационог суда и Димитар Дафинов, „управљач легације“.³⁰⁰⁸

Трасирање пута ка изради конвенције настављено је доласком правног изасланика НДХ, а затим и начелника одсека Балкан Исток при Министарству иностраних послова Јосипа Милаковића који је Софију посетио децембра 1942, а затим 14. фебруара 1943. године.³⁰⁰⁹ Мало пре тога, почетком новембра 1942. у Софији су боравили: Јосип Милаковић, у својству изасланика Министарства иностраних послова; Мирослав Шантек, универзитетски професор; Тихомил Дрезга, начелник правног одељења при Министарству иностраних послова; Јосип Мајић, секретар Министарства правде; Вјекослав Уршић, секретар Јосипа Милаковића. Ова делегација састала се 5. новембра са бугарским председником владе и министром иностраних послова, али одређене ствари остале су и даље нејасне.³⁰¹⁰

Министри правде Андрија Артуковић (боравио у Софији од 14. до 20. фебруара 1943) и Константин Патров потписали су у Софији 18. фебруара 1943. „Уговор о уређењу узајамне правне заштите и судбене помоћи у стварима грађанског и трговачког права“. Приликом свог боравка Андрија Артуковић је на једном свечаном пријему поделио одликовања генералима Лукову, Лукашу, Ајранову, Пеневу, Русеву и осталим бугарским официрима (укупно 21 одликовање). Бугарско Народно собрање прихватило је „правну погодбу“ 27. марта 1943. године.³⁰¹¹ Овај догађај веома детаљно пропраћен је у хрватској штампи. Посебно су се издвајали чланци у „Хрватском народу“ од 23. фебруара 1943. године.³⁰¹² Касније исте године, 28. јуна 1943. министри правде Јосип Думанчић и Константин Патров потписали су у Загребу „Уговор о изручењу и судбеној помоћи у казним стварима“.³⁰¹³ У преговорима који су вођени од 23. до 28. јуна 1943. учествовали су са бугарске стране: Богдан Косјаков, начелник судског одељења и правни саветник у Министарству иностраних послова као председник бугарске делегације; Златан Драсов, председник одељења Врховног касационог суда; Љубомир Чавдаров, члан Савета за законодавство у Министарству правде. Са стране НДХ учествовали су: Мирослав Шантек, универзитетски професор у Загребу као председник делегације; Тихомил Дрезга, начелник Судског одељења у Министарству иностраних послова; Иво Шенк, саветник у Министарству правде и Дражен Зошило, секретар посланства при Министарству иностраних послова.³⁰¹⁴

*

За разлику од Румуније која је подржала оснивање Хрватске православне цркве, бугарски Свети Синод одбио је молбу Хрватске православне цркве да делегира бугарског епископа на посвету хрватског православног епископа; разлози који су наведени били су наводно

³⁰⁰⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 4.

³⁰⁰⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 11. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 12.

³⁰⁰⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 8.

³⁰¹⁰ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 203, 205–206.

³⁰¹¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 14; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 232–233; *Ž. Karaula, n. d.*, 139.

³⁰¹² *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 238–239.

³⁰¹³ Како би се ово питање што боље уредило посланик Жидовец отпутовао је у Загреб 8. фебруара 1943. ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 7; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 8; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 56–57.

³⁰¹⁴ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 306, 310–312.

формалне, а не идеолошке природе.³⁰¹⁵ Бугарски Свети Синод није реаговао, али је био забринут због чињенице да је римокатоличка црква преко НДХ покушала да се боље афирмише у Бугарској и да заузме боље позиције. Због малобројности римокатолика у Бугарској (око 50.000–60.000 верника) оваква идеја у старту је пропала.³⁰¹⁶ Иако је бугарска држава одобрила помоћ Скопској дијецези која је готово уништена у бомбардовању Скопља 6. априла, подршка римокатоличком свештенству је по правилу изостала. Хрватска страна покушала је молбом код бугарске владе да обезбеди плату католичком свештенству, али је стигао одговор да је у буџету предвиђени кредити само са православну цркву.³⁰¹⁷

Усташка политика према православцима пољуљала је односе са Бугарском. Проблеми су се јављали и у супротном правцу. Наиме, бугарска влада је очекивала потпору НДХ у политици бугаризације Македоније. Ипак, сарадња је изостала, Хрвати су се чак штавише солидарисали на македонском подручју са албанским католицима. Наравно, ова политика није никако смела да се јавно искаже, поготово што се са хрватске стране покушавало да се са Бугарском изграде што присније везе. Нелагодност је по том питању изазвао чланак „Албанија“ у „Новој Хрватској“ од 29. новембра 1942. у којем је стајало да је Тетово требало да припадне Албанцима што је пропраћено са негодовањем у Софији.³⁰¹⁸

Римокатоличко свештенство оцењивало је да је у другој половини 1941. године однос бугарских власти према „Хрватима и католицима“ био „врло лош и недоличан“. Иван Томас, секретар римокатоличког бискупа Чекаде веома љутито је закључивао да су им бугарске власти говориле да су Срби и „којешта друго“: „Ја да сам на мјесту Његове Преузвишености бискупа, уопће не бих хтио имати посла с бугарским властима, јер њега већ више пута уопће нису хтјели примити и слично. Више бугарске власти поступају добро, али ниже врло зло. Питање наших бјерива још није ријешено. Одмах након окупације по бугарским четима бискуп је тражио да се то питање уреди, али нам је службено одговорено да се обратимо службеним путем преко правосавних црквених власти у Скопју на бугарског министра. Др Чекада на то наљутио те до данас није хтио да тако уради...“³⁰¹⁹

НДХ је процењивала да је у јуну 1942. у Скопљу живело 600 католика, од тога 200 Хрвата. Славен Чекада и његов секретар Иван Томас нису били задовољни односом државе према преосталим католицима, односно Хрватима. Једном приликом у јуну 1942. била је забрањена процесција у Скопљу. Иван Томас је поступке према католицима називао „врло лошим и недоличним“, сигуран да бугарска власт гаји „антипатију и предрасуде“ према католичкој цркви. Према њему, између православаца и католика владале су непремостиве разлике. Једном приликом рекао је Жидовцу 2. септембра 1941. да је „то Балкан и далеки Оријент и тај је дух противан (је) нашем“. Жидовец је, напротив, тврдио да мере бугарских власти нису директно уперене против католичке цркве, већ против „италијанске, односно албанске прикривене пропаганде која се хтела послужити наоко недужном црквеном ходњом“.³⁰²⁰

Управо у јуну у Скопљу избио је један инцидент који је на кратко пољуљао односе између НДХ и Бугарске, а у који је индиректно била укључена и Италија. „Тијеловски инцидент“ догодио се на католички празни Телово, почетком јуна, у Скопљу када је бугарска полиција у Скопљу спречила католичку процесiju и похватала неколико Албанаца католика који су протествовали. Након тога народ који је учествовао у прослави празника склонио се у цркву где је бискуп Чекада одржао говор који је требао да умири народ. Међутим, Албанци су опет протествовали, па је полиција испразнила цркву. Чекада је због ове ствари отпутовао у Софију ради саветовања са папиним делегатом Мацонијем. Међутим овај инцидент није у

³⁰¹⁵ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 113. Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 161–162; Ирина Огнянова, „Католическата църква и антисемитизмът в Хърватия по време на Втората световна война (1941–1945)“, *Исторически преглед*, LXXIII, 5–6, (2017), 165–193.

³⁰¹⁶ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 1, 464.

³⁰¹⁷ Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април-декември 1941 г.)“, 108.

³⁰¹⁸ ВА, НДХ, к. 255, ф. 3, д. 7.

³⁰¹⁹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 1, 28.

³⁰²⁰ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 245–246.

својој суштини имао католичку цркву него бугарско-италијански однос. Управо тих дана је из Тетова у Скопље дошао један бугарски православни свештеник који је причао у лошем поступању италијанских власти над Бугарима.³⁰²¹ Већи инциденти избегнути су када је директор скопске полиције посетио исте ноћи бискупа Чекаду и извинио му се за овај „инцидент“ наводећи да су све јавне приредбе и догађаји у Скопљу били забрањени у тим тренуцима. Чекада је након тога утицао на смиривање католика у Скопљу, којих је било око 600 (од тога 200 Хрвата).³⁰²²

Са друге стране, НДХ и Бугарска покушале су да верске компликације изгледе. Југословенски амбасадор у Анкари Илија Шуменковић јављао је телеграмом Министарству иностраних послова 24. септембра 1942. да је бугарски Свети Синод ступио први пут званично у везу са „хрватском православном црквом“ на тај начин што је усвојио тражење владе НДХ, како су јављали софијски листови од 17. септембра 1942. да 30 младића из НДХ буде примљено у току 1942. у свештеничку школу у Черепишу као би се спремили за православне свештенике који су били потребни „хрватској православној цркви“. Младићи су требали да имају свршено средњошколско образовање.³⁰²³ Према извештају југословенског генералног конзулата у Цириху од 9. октобра управа православне цркве у НДХ одлучила је да упути ипак 50 омладинаца у Софију као слушаоце Богословског факултета у бугарској престоници.³⁰²⁴ Међутим, проблеми са школовањем ових свештеника били су константни и јављали су се често. Војни изасланик НДХ у Бугарској потпуковник Петровић допутовао је 5. марта 1943. у Загреб у циљу уређивања плата хрватских свештеника који су се налазили на школовању у Бугарској. Питање је требало уредити пошто свештеници више од два месеца нису добијали плату.³⁰²⁵

Почетком 1943. Бугарски Свети Синод приговорио је да католичка црква има превелики број свештеника у Бугарској и да је њена пропаганда претерана. Бугарске новине доносиле су вести 16. јануара да у Бугарској има између 30.000 и 40.000 католика и да би за тај број био довољан један бискуп. У то време у „обједињеној“ Бугарској било је четири бискупа и то у Софији, Пловдиву, Русеу и Скопљу. Примера ради један митрополит долазио је на 400.000–800.000 православних верника. Такав став изазвао је непријатне реакције у Посланству НДХ у Загребу. Ипак већи инцидент је избегнут, јер је ова ствар сама од себе спласнула. Посланство НДХ је ипак истакло писање католичког недељника „Истина“ који је излазио у Софији и који је у свом броју од 27. јануара 1943. оштро одговорио на овакво држање бугарског Светог Синода.³⁰²⁶ Смиривању ситуације допринео је чланак Васила Сеизова објављен у „Зорји“ 25. марта 1943. у којем он пише о стабилизирању православне цркве у НДХ, о православном календару, о мишљењу Анте Старчевића и Еугена Кватерника, о православљу уопште итд. Због важности, Посланство НДХ у Софији послало је чланак Министарству иностраних послова, а у Бугарској јавности текст Сеизова наишао је на „врло симпатичан пријем“.³⁰²⁷

Посебан осврт по овом питању заслужује положај хрватског становништва на Косову. У првој половини 1943. Фрањо Франић, трговац из Сарајева, иначе родом из Јањева на Косову обратио се Министарству иностраних послова са молбом за новчану помоћ житељима Јањева и Летнице, који су као хрватска мањина живели „већ вековима“ на овим просторима. Фрањо Франић замолио је новчану помоћ у висини од 2.000 албанских наполеона, односно 660.000 куна за Јањево, а за Летницу 400.000 куна. Ова молба отворила је питање националне мањине, али и верско питање у које се уплео и римокатолички бискуп из Скопља Смиљан Чекада марта 1943. године. Бискуп је саветовао да се новац упути бискупском Ординаријату у Скопљу за

³⁰²¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 26.

³⁰²² *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 514–516.

³⁰²³ АЈ, 103–55–262, Парафраза, Кралjevski ambasador u Ankari Ilija Šumneković svojim telegramom pov. br. 798 od 24. septembra 1942.

³⁰²⁴ АЈ, 103–94–363, в. Д. Начелник правног одељења Министарству просвете, Лондон, 30. октобар 1942, пов. бр. 5890. Посланство НДХ јављало је 19. децембра да је у Черепиш стигла још три полазника. ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 58.

³⁰²⁵ ВА, НДХ, к.275, ф. 4, д. 10.

³⁰²⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 6; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 187.

³⁰²⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 13.

становнике Летнице, а Каритативном друштву Св. Винка у Јањеву за становнике Јањева. Иако су одређена свештена лица била против помоћи Министарство иностраних послова одобрило је крајем марта 1943. помоћ хрватској мањини са Косова која је живела на територији коју је анектирала Бугарска.³⁰²⁸ Документи нам не говоре шта се даље десило, али се код Посланства НДХ јавила мисао да се због хрватске мањине у овим крајевима, али у Македонији, оснује конзулат у Скопљу.³⁰²⁹

3.4.4. Иван–Ванча Михајлов, НДХ и Бугарска

3.4.4.1. Деловање у новим околностима

Одбраном чланова ВМРО на „Скопском процесу“ 1927. успостављени су темељи између бранитеља оптужених Анте Павелића и „михајловистичког“ огранка ВМРО, који је био предвођен пробугарски оријентисаним Иваном Михајловим, рођеног у Штипу 1896. године. Антикомунистичке, антијугословенске и реваншистичке тежње повезале су Михајлова и Павелића који су помоћ у свом терористичком деловању тражили на истим адресама: у Берлину, Риму и Будимпешти. Сарадња је после „Скопског процеса“ убрзо проширена 1929. када се Павелић сусрео са Иваном Михајловим и договорио даљи заједнички рад на разбијању југословенске државе и стварању независне Македоније и Хрватске. Усташки вођа први пут се сусрео са Михајловим у селу Банки у Бугарској априла 1929. године. Други сусрет десио се у јуну 1929. у Болоњи. Од тада је кренула активнија сарадња која је резултирала атентатом на краља Александра у Марсеју 1934. године.³⁰³⁰ Као главни посредник између њих двојице тада је фигурирао адвокат Стефан Јанакијев који се такође истакао на „Скопском процесу“. Након државног удара у Бугарској 1934. успостављена је нова влада са Кимоном Георгијевим на челу која је као главни спољнополитички циљ поставила зближавање Југославије и Бугарске. Цену тог зближавања платио је ВМРО који је доспео под удар бугарских закона. Иван Михајлов успео је да се склони у Турску, потом Пољску да би од фебруара 1940. боравио у Немачкој и Мађарској одакле је прешао у НДХ.³⁰³¹

Иван Михајлов се са својом женом Мелпоменом (Менчом) Димитровом Крничевом у мају 1941. настанио у Загребу, где је остао до септембра 1944. године.³⁰³² Он је од бившег Павелићевог изасланика Марка Дошена, примио маја 1941. у Будимпешти, где се налазио очекујући развој догађаја у Македонији, позив да дође у Загреб, што је он одмах прихватио.³⁰³³

³⁰²⁸ Један од свештених лица критиковао је понашање Јањеваца и Летничана: „...Прво, што ми се на њима није свидјело, био је тај просјачки дух. Дођу на пример у Скопље са светковину Срца Исусова у најпродеранијим хаљинама, што их имају, тако да им се види голоћиња и онда ту прилику искоришћавају за просјачење. Иду од куће до куће и од врата до врата. Ја сам их неколико пута ради тога ружио. Ако им се то просјачко право призна и са стране Независне Државе Хрватске и ако они сваке године буду добивали свој просјачки паушал, будите увјерени, да ће одгојни резултат таквог поступка бити само негативан“. Саветована је не помоћ у новцу, него изградња болнице и одређене пољопривредне школе. На крају овај свештеник је давао закључак: „...Читаве прошле године многи су од њих радили у Качанику и у Штрбцима при копању нове пруге и при подизању нових индустријских предузећа, а има их доста на раду у Немачкој. Ове године њихова беда није тако страшна и они ће проживјети можда боље него у мирна времена...“ ВА, НДХ, к. 260, ф. 1, д. 9.

³⁰²⁹ Ž. Karaula, *n. d.*, 144.

³⁰³⁰ В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 21, 53–60; М. Ristović, „Ivan – Vančo Mihailov...“, 110–116, 139.

³⁰³¹ Nada Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov: makedonski revolucionar uskraćen za domovinu i korijene“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, (2002), 110. Видети: АЈ, 430–1–5; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 104–107.

³⁰³² Обавештајна служба ЈВУО доносила је информације које су се испоставиле као погрешне, а које су се тичале ВМРО и кретања Ивана Михајлова. Први телеграм упућен је Драгољубу Михаиловићу средином јула 1942. од стране мајора Жарка Тодоровића–Валтера. У њему је кратко стајало: „Ванча Михаилов је у Штипу. Бугарска влада пустила га је под притиском Немаца. Има сличан задатак као и Павелић. Избеглица има већ у Лесковцу. Треба га хитно убити“. Следећи је упућен почетком августа 1942. од стране пуковника Драгослава Павловића: „На челу покрета за независну Македонију стоји Алтипармарковић. Пре 15 дана једна делегација овог покрета отишла код Ванче Михаилова да му понуди да буде поглавар те нове државе“. ВА, ЧА, к. 288, ф. 1, д. 2; ВА, ЧА, к. 288, ф. 1, д. 4.

³⁰³³ Симеон Радев, некадашњи бугарски посланик у Лондон и Белгији изјавио је 1941 следеће: „Ја као Македонац и уопште сви ми Македонци врло смо поноси и горди што је Хрватска и што је Поглавник тако лепо примио Ванчу Михајлова...“ М. Ristović, „Ivan–Vančo Mihailov...“, 116.

Боравио је у Тушканцу, а на располагању је имао службени аутомобил и личног чувара. Михајлов је током читавог периода био у најужем додиру са Павелићем.³⁰³⁴ Ту је Михајлов убрзо маја 1941. објавио своју „Мајску декларацију“ у којој је истакнуо да је уједињење Македоније са Бугарском успешно завршено и да је нереално да он инсистира на аутономној Македонији.³⁰³⁵ Иако је био изложен надзору немачке полиције и бугарског посланства, те тако није могао бити нарочито активан, Михајлов није био у потпуној политичкој изолацији. Са друге стране, бугарска политичка елита била је јако осетљива на чињеницу да је Иван Михајлов готово читав рат провео у Загребу, те да су му усташе дале неку врсту титуле „почасног Хрвата“.³⁰³⁶ Стога је немогуће говорити о односима Бугарске и НДХ, а да се не помене улога и рада Ивана Михајлова током Другог светског рата. Иако је бугарска влада позивала Михајлова да се врати и да преузме важну улогу у новом систему, заправо водећи кругови у Бугарској намерно су „минирали“ сами себе знајући шта би личност Ивана Михајлова донела са собом и које би то негативне последице имало по анектирана подручја, нарочито Македонију. Сарадња између ВМРО и усташког покрета била је толико јака да се одразила и на ратно време, па је Жидовец добио инструкције пред полазак у Софију да са посебном пажњом ради на одржавању односа са „македонском организацијом“ у Софији. Управо је због тога Посланство у Софији постало најсигурнији канал за одржавање веза Ивана Михајлова са његовим присталицама у Софији и Македонији. То су бугарске власти замериле Владимиру Жидовцу, па су новом посланику НДХ сугерисали да се не меша у „бугарске ствари“.³⁰³⁷

Утицај Ивана Михајлова на Анту Павелића био је већи него што се претпостављало. Они су често виђани у шетњи Тушканцем и у поверљивим разговорима. О његовој улози као Павелићевог саветодавца сведочи и политичар и дипломата у НДХ Владимир Кошак који је после рата пред УДБом изнео мишљење министра иностраних послова НДХ Младена Лорковића „да се Павелић политички много консултирао с Иваном Михајловим... и да је у односу на Павелићев тероризам и његове кржаве експесе одлучни и суштински утјецај претрпио од Ивана Михајлова“. Слично је тврдио и последњи министар иностраних послова НДХ Мехмед Алајбеговић који је говорио да је Михајлов имао посебан положај и да му је Павелић поклањао више поверења него и једном од својих најближих сарадника. Трошкови његовог боравка, као и трошкови његове пратње покривани су средствима специјалних Павелићевих депозита. Из истих извора финансирана су његова путовања, а вероватно и неке од његових акција. Иван Михајлов је поред Павелића био у добрим односима и са Андријом Артуковићем и Ловром Сушићем.³⁰³⁸ Било је индиција да се утицај Михајлова на Павелића преточио на одлуку о оснивању Хрватске православне цркве у јуну 1942. која је требала да одигра и спољнополитичку улогу. Наиме, претпостављало се да ће ова институција изазвати позитиван утисак у бугарским верским круговима. Такође Михајлов и Павелић су делили мишљење о заокруживању Србије и заједничкој хрватско-бугарској граници која би се остварила уласком НДХ у Санџак. Са друге стране, мало светла на однос Михајлова и Павелића баца немачка обавештајна служба. Немци су процењивали да се Павелић служио Михајловим како би вршио психолошки притисак на „антихрватске елементе у бугарској влади“. Министар иностраних послова Лорковић који је боравио у Софији децембра 1941. стекао је утисак који је касније пренео усташком врху да је у „бугарској влади било јаким елемената, нарочито просрпских и масонских кругова, који су били против сурадње Бугарске с НДХ“.³⁰³⁹

Михајлов је убрзо преко владе НДХ успео да направи канал и да преко Посланства НДХ у Софији шаље поверљиву документацију, коју су преузимали Димитар Цилев и Асен Аврамов, обојица чланови ВМРО. Њих двојица такође су преко Посланства НДХ слали

³⁰³⁴ Исто, 139–140.

³⁰³⁵ В. Стојчев, „Формирањето и соработката...“, 73.

³⁰³⁶ Приликом предаје акредитива бугарског посланика Анте Павелићу одржана је вечера на којој је Васил Сеизов одржао говор „За Бугарску и Бугаре“ на који је публика бурно аплаудирала узвикујући имена Ивана Михајлова и Владе Черноземског што је код бугарског посланика изазвало незадовољство. *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)*..., 27–28.

³⁰³⁷ Ž. Karaula, n. d., 34; M. Ristović, „Ivan-Vančo Mihajlov...“, 140–141.

³⁰³⁸ В. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 58–59; M. Ristović, „Ivan–Vančo Mihailov...“, 148.

³⁰³⁹ N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 117.

поверљиве информације Михајлову у Загреб где их примао и прослеђивао секретар Анте Павелића, Алојз Иванковић. Михајлов је имао утицаја и у примарним расуђивањима посланика Жидовца који се са њим консултовао око политичког живота у Бугарској.³⁰⁴⁰ Почетак окупације Македоније довео је до наглог, али не потпуног зближавања између двојице првака ВМРО Ивана Михајлова и Кирила Дрангова. Иако су се у ВМРО и даље осећала различита струјања, сви су изражавали радост због распарчавања Југославије. У томе су видели почетак стварања „аутономне“, а временом и „независне“ Македоније. Међутим у другој половини 1941. дошло је до идеолошких размимоилажења између групе Чкатров – Ђузелов која је била пробугарски оријентисана и групе Дрангов која је била више аутономистички опредељена. Тражећи јединство у тим тренуцима Михајлов е преко Владимира Куртева радио на зближавању ове две групе.³⁰⁴¹

Прво окупљање бивших чланова ВМРО забележило је одељење Б при Државној сигурности. Дана 29. маја приликом помена поводом годишњице смрти пуковника Дрангова у цркву Св. Богородице у Скопљу су дошли: Константин Станишев, Христо Станишев, Владо Куртев, Асен Аврамов, Кирил Дрангов и др, а њима су се на помену придружили Димитар Чкатров и Димитар Ђузелов. Следећи догађај који је послужио за јавно исказивање идеја ВМРО био је долазак скопског војводе Величка званог Ччито, родом из Црешева, из Софије 2. јуна 1941. године.³⁰⁴² Он је посетио неколико села у Скопској Црној Гори, а затим заједно са кметом Скопља 10. јуна 1941. одржао манифестације у овом граду. Ова лица започела су и велику агитацију, а формирана је посебна група која је требала да оде у Загреб како би од Ивана Михајлова добила даље инструкције. И у другим градовима Македоније деловале су сличне групе. У Кочанима се појавио Трифун Саев, у Штипу су радили Григор Кимов и Тасе Михајлов, брат Ивана Михајлова.³⁰⁴³

Чланови ВМРО су у Скопљу 5. јула 1941. одржали састанак на коме су присуствовали Кирил Дрангов, Владимир Куртев, Димитар Илијев, Иван Пиперков, Димитар Ђузелов, Димитар Чкатров и Атанас Албански. Тема састанка је била оснивање пунктова у већим македонским градовима по угледу на пунктове ВМРО из двадесетих година и припремање терена за долазак Ивана Михајлова у Македонију. Уједно је изражено незадовољство са бугарском политиком постављања чиновника из старих предела Бугарске. На крају је одлучено да се формира једна група од „михајловиста“ која би отишла у Загреб и упознала Михајлова са ситуацијом у Македонији и да се ради на пропаганди у већим градовима у Македонији (Скопље, Велес, Прилеп, Битоља, Охрид). У том циљу у Скопљу је на идејама „михајловиста“ требао да ради Асен Албански, син Атанаса Албанског, а у Битољу Петар Гребенаров из Пловдива приврженик идеја ВМРО. За друге градове тада нико није назначен. Састанак је одржан уз дозволу бугарских надлежних органа.³⁰⁴⁴

Приликом обележавања Илинденског устанка 2. августа 1941. започела је агитација од стране Кирила Дрангова, Владимира Куртева, Атанаса Албанског и др. међу локалним војводама како би се изабрала делегација које би отишла ка Ивану Михајлову у циљу добијања даљих инструкција. За делегате су изабрани Михо Михајлов, Атанас Албански и његов син Асен Албански. При повратку, Асен Албански се обратио Скопљанцима са причом да му је Михајлов рекао да ће учинити све како би извојевао независну Македонију. Током новембра 1941. Михајлов је послао писма у Битољ и у друга места у Македонији са позивом на аутономну Македонију. Он је преко Владимира Куртева, Бориса Бунева и Христe Јанева током децембра

³⁰⁴⁰ Ž. Karaula, *n. d.*, 375, 447–448; B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich. 1*, 187.

³⁰⁴¹ Видети: Н. Жежов, *Под заклетва на ВМРО...*, 143–147, 151–152. Сукоб између групе око Дрангова и групе око Чкатрова–Ђузелова био је у ствари сукоб између ВМРО и ММТРО (Македонска омладинска тајна револуционарна организација), односно сукоб између тзв. „спољних“ и „унутрашњих“. Ц. Мичева, *н. д.*, 90.

³⁰⁴² ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 32–33.

³⁰⁴³ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 32–33; Ѓ. Чакарјаневски, „Активност на групата Чкатров–Ђузелов...“, 48–52, 54–60.

³⁰⁴⁴ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 33–35; Н. Жежов, *Под заклетва на ВМРО...*, 148–149; Ц. Мичева, *н. д.*, 87; Ѓ. Чакарјаневски, „Активност на групата Чкатров–Ђузелов...“, 47–48. Више: Ѓ. Малковски, *Политичките партии...*, 81–93; Ѓ. Малковски, *Профашистичките...*, 30–35.

покушавао да у Македонији успостави јединствени фронт са широм мрежом приврженика, агитујући за аутономну Македонију. Најбитније је било изгладити затегнуте односе на релацији Дрангов и Ђузелов–Чкатров. У овим покушајима, Михајловљеви људи су делимично успели пошто је Кирил Дрангов посетио Загреб априла 1942. године.³⁰⁴⁵ Посетом Дрангова Загребу априла 1942. и разговорима са Михајловим односи између двојице „македонских револуционара“ нагло су захладнели. По повратку у Скопље Дрангов је започео са критиковањем ставова Михајлова. Међутим, састанци са Павелом Михајловим, братом Ивана Михајлова у другој половини 1942. говорили су да везе нису у потпуности прекинуте.³⁰⁴⁶

У међувремену, крајем октобра 1941. забележена је активност Димитра Чкатрова у Прилепу и Димитра Ђузелова у Струмици који је заступао идеју формирања „грађанских националних клубова“ који су требали да контролишу бугаризацију Македоније. Чкатров се у тим тренуцима у Битољу сусрео са Стефанов Светијевим, „левичарем и србомрзцем“. Крајем године рад на идејама за које се залагао Иван Михајлов пренет је у Македонију која се налазила под италијанском окупацијом, највише у ресенски крај, што је навело бугарску обавештајну службу прво да посумња, а затим да кроз своје извештаје и тврди да су ови људи радили за Италијане. На удару су били Димитар Ђузелов и Димитар Чкатров. Међутим, група Чкатров–Ђузелов, због својих пробугарских гледишта, одговарала је тада бугарским властима, па је њихов рад био осетан и у 1942. године.

Иако је одељење Б Државне сигурности у новој 1942. евидентирало прва деловања чланова ВМРО у Разлогу током марта 1942, тек је током лета 1942. забележено је веће деловање „унутрашњих дејаца“.³⁰⁴⁷ Дана 4. и 5. јула 1942. у Скопљу је одржана конференција активиста ММТРО. У канцеларији Димитра Чкатрова били су присутни Димитар Ђузелов, Христо Паунчев, Сотир Тренчев, Борис Светијев, Коце Ванев, Богдан Попгорчев, Христо Сеизов, Евтим Бојчев, Тодор Гичев, Тома Кленков, Павел Гичев и Коце Кратовалијев. Главна одлука ове конференције била је да се формира једно руководеће тело које је судбину Македоније требало да „узме у своје руке, а не од Софије да добија диктате“.³⁰⁴⁸ Почетком октобра 1942. у Битољу одржана конференција водећих људи ВМРО који су се налазили у Македонији на којој је одлучено да се ради на оживљавању ВМРО и да се тражи веза са групом Чкатров–Ђузелов. Одлуке су потврђене и проширене конференцијом у Скопљу на којој су присуствовали Атанас Албански, Борис Бунев, Страхил Развигоров и др. У извештају бугарске полиције закључено је да опасност од формирања „аутономистичког покрета који може да узме огромне размере“ није искључена.³⁰⁴⁹

Временом мрежа људи на које се ослањао Иван Михајлов је расла, нарочито од доласка у Бугарску Јордана Чкатрова, једног од најближих сарадника Михајлова. После завршених студија у Швајцарској Чкатров се упутио у Бугарску, али се у другој половини децембра 1942. на свом путовању задржао у Загребу где се сусрео са Михајловим, највероватније да прими даље упуте. Неколико дана касније у Загреб су допутовали Стефан Светијев и Димитар Чкатров. Током свог боравка у Загребу, Јордан Чкатров се сусрео и са водећим личностима НДХ, Павелићем, Лорковићем и Дошеном. Браћа Чкатров и Стефан Светијев отпутовали су у Бугарску 1. јануара 1943. године. Њихов боравак у Загребу вероватно је допринео помирењу бивших чланова ВМРО и ММТРО. После њих у Загребу је боравио и бивши члан ЦК ВМРО Жоро Настев који је Михајлова известио о разговорима које је водио са „истакнутим српским јавним личностима у Нишу и Београду“.³⁰⁵⁰ Поред ових лица, бугарски војни аташе у Загребу означио је Димитра Орешкова, трговца из Пловдива и Огњанова који се налазио при бугарском дипломатском

³⁰⁴⁵ Ц. Мичева, *н. д.*, 88–91.

³⁰⁴⁶ Н. Жежов, *Под заклетва на ВМРО...*, 153.

³⁰⁴⁷ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 19, л. 146.

³⁰⁴⁸ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 6, л. 35–37; *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 209–217; Ѓ. Чакарјаневски, „Активноста на групата Чкатров–Ѓузелов...“, 48–52, 54–60.

³⁰⁴⁹ Ц. Мичева, *н. д.*, 91–92. Видети: *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 240–242, 246–248, 263–271, 309–318.

³⁰⁵⁰ Николай Кочанков, „Между реалността и националният идеал: Иван Михайлов в Загреб (1941–1944)“, *Национален исторически музей – София*, том XVII, 2006, 124–128; Ц. Мичева, *н. д.*, 92–94.

представништву у Београду, као људе од поверења Ивана Михајлова.³⁰⁵¹ Посланство НДХ у Софији назначило је Цилева и Аврамова, адвокате из Софије као веома блиске сараднике Ивана Михајлова. Жидовец је одржавао везе и сусретао се и са другим значајним члановима ВМРО. Ту се могу убројити: Владимир Куртов, Жеро Настов, Јордан Чкатров, Трајко Чундов, Коста Црнушанов, Коља Бежиков, Кирил Дрангов и др.³⁰⁵²

Преко посланства НДХ у Софији често је указивано поштовање према старим борцима ВМРО. Такав је био Коста Коце Ципушев коме је 30. маја 1943. указана част у Народном позоришту у Скопљу поводом његове тридесетогодишње „јавне и револуционарне“ делатности. Та прославу је био састављен нарочити одбор са министром унутрашњих послова као председником. На свечаности су присуствовале и званице НДХ, а изасланик за новинарство посланства НДХ одржао је кратак говор и уручио Ципушеву одликовање „Звонимирове круне I степена“. Након поздравних говора програм је испуњен читањем делова из књиге Ципушева „19 година у српским затворима“. Ципушев је био поздрављен и од представника бугарске војске, цркве, омладине Браника, женских друштава, званица из бројних македонских градова и села и др.³⁰⁵³

Осим успостављања веза са члановима и симпатизерима ВМРО, посланик НДХ обавио је и неколико путовања по Македонији ради успоставе везе „са македонским пријатељима“. Неколико пута писао је и о македонском питању у „Хрватској смотри“. Тако је рецимо у једном од чланака под називом „Македонска борба“ истицао заједничку борбу ВМРО и усташа против „српске тираније“ истакавши у овој борби улогу Ивана Михајлова. Поред тога, сваки пут када би долазио у Загреб сусретао се са Иваном Михајловим. Са друге стране, Михајлов је био стално у контакту са бугарским послаником у Загребу Мечакровом и новинским изаслаником Петром Лунговим. Михајлов је у разговорима са послаником НДХ изразио противљење службеној немачкој политици на Балкану, а поготово што се тиче Македоније, док је Италијане сматрао првим непријатељима. Изражавао се оштро и против комунизма, а исто тако и против Велике Британије сматрајући њену балканску политику погубном. Жидовец је за њега сматрао да је човек „велике енергије, који у потпуности контролише самог себе, а сваки свој гест и реч, тако да је све тачно и луково прорачунато“.³⁰⁵⁴

Став Михајлова по питању Македоније, уз мање корекције, остао је исти кроз читав рат. Он је хтео да види окупуљену целу Македонију уједињену са Бугарском, а тек онда ако то не би било оствариво, било због прилика у Бугарској, било због развоја светских догађаја, размишљао је о стварању „самосталне македонске државе“ у њеним историјским границама. И у једном и у другом случају он је замишљао да би стварна власт у Македонији требала да буде у његовим, односно у рукама ВМРО.³⁰⁵⁵ Сам Иван Михајлов веровао је да је највеће адуте у Македонији, а поготово у западној Македонији под италијанском окупацијом имао током 1941. и 1942. када је италијанска окупација још била у фази формирања. На руку му је ишла и бугарска политика у Македонији која је, како су извори различитих провенијенција говорили, била веома лоша. Међутим, због различитих односа између НДХ и Бугарске, унутрашње проблематике у Македонији, јачања партизанског покрета, те радом немачке обавештајне службе под чијом се контролом Михајлов готово стално налазио, шира и конкретнија акција никада није поведена. Иван Михајлов сумирао је своје ставове у канцеларији Ханса Хелма (Hans Helm), немачког полицијског аташеа у Загребу: „Ја сам бугарски Македонац. Македонија је увек давала Бугарској најактивније људе на свим подручјима. Мој циљ је стварање независне велике Македоније са прикључењем свих македонских области које се налазе под Бугарском, Грчком, Албанијом и Србијом... Међутим, према општим политичком положају, оснивање ове Велике Македоније може уследити у оквиру Велике Бугарске, али само са најширом аутономијом“.³⁰⁵⁶

³⁰⁵¹ Н. Кочанков, „Между реалноста...“, 135–136.

³⁰⁵² *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 449; *Ž. Karaula, n. d.*, 449.

³⁰⁵³ ВА, НДХ, к. 261, ф. 5, д. 32.

³⁰⁵⁴ *Ž. Karaula, n. d.*, 34, 392.

³⁰⁵⁵ *Ž. Karaula, n. d.*, 393; N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 119–122.

³⁰⁵⁶ N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 135–136.

Нема сумње да је бугарска влада критички гледала на пријатељство македонске емиграције и усташа. Бугарска влада желела је да ограничи број студената из Македоније који су се школовали у Загребу, бугарске новине ретко су писале о Ивану Михајлову, а хрватске, из бугарског угла, много и неприхватљиво. Први пут после војног пораза Југославије, личност Ивана Михајлова помиње се у бугарској штампи тек 28. маја 1941. године. У краткој поруци на трећој страни листа „Зорја“, речено је да је македонски лидер стигао као гост својих пријатеља у НДХ, „данашњих руководилица судбине хрватске државе“.³⁰⁵⁷

У разговору који је вођен у првој половини септембра 1941. између Ивана Михајлова и Јордана Мечкарова, по доласку бугарског дипломате у Загреб, а који је уредио Васил Сеизов, говорило се о сарадњи НДХ и Бугарске, Македонији, његовом повратку у Бугарску и другим сличним питањима. Михајлов је назначио да се у Македонији озбиљно мора водити рачуна о селекцији људи за управљање новим земљама и да би желео да се врати у земљу, али је такав потез у том тренутку био неизводљив.³⁰⁵⁸ Ускоро након састанка бугарско посланство издало је пасоше Михајлову и његовој супрузи под лажним идентитетима (Иван Гаврилов Анастасов, трговац, рођен у Софији и Марија Иванова Анастасова, домаћица, рођена у Софији).³⁰⁵⁹ У другој половини децембра 1941. Јордан Мечкаров водио је поново разговор са Иваном Михајловим. Бугарски дипломата пренео је позитивне ставове министра правде Митакова, генерала Михова и „војводе од Велеса“ Симеона Радева по питању учешћа Ивана Михајлова у јавном животу Бугарске. Михајлов је веома хладно примио саопштења Мечкарова критикујући посредно и бугарску државу: „Бугарска је национално тешко болесна и још није излечена. Сада Софијом слободно шетају српски, британски и совјетски агенти...Вратићу се у Бугарску када почне да јача национализам, односно када се леђа почну окретати издајницима и када их јавност почне плувати.“³⁰⁶⁰

Компликовани односи између Михајлова и бугарске владе, који су се пренели и на период Другог светског рата приказани су и у извештајима Жидовца. Било је очигледно да влада није дозвољавала никакву политичку иницијативу од стране Ивана Михајлова. Његови покушаји стварања оружаних формација које би се бориле против Грка и Албанаца, Филов је категорички одбио из разлога што би такве акције изазвале још више потешкоћа у италијанско-бугарским односима.³⁰⁶¹ Михајлов није мировао. С тим у вези, дана 27. децембра 1941. министар Попов је у поверењу рекао Жидовцу, да је пре неколико дана код Филова био један пријатељ Ивана Михајлова. Он је у његово име затражио од бугарске владе да се Михајлову дозволи да ступи у контакт са пријатељима у Македонији који бу му помогли да створи једну добровољачку јединицу која би се борила против Срба у Босни. Он је наиме у договору са Павелићем испланирао организовање комитских чета од укупно 2.000–3.000 бораца. Филов је одговорио да је ово врло деликатан посао и да бугарска влада не може да дозволи формирање овакве јединице осим ако не жели неприлике са суседима.³⁰⁶²

Поред ових питања, Народно собрање је крајем априла 1941. покренуло питање амнестије, а 26. маја 1941. званично поништило пресуду коју је Михајлову изрекла влада Кимона Георгијева 1934, желећи да га на тај начин одобровољи и позове привидно на

³⁰⁵⁷ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 89. Први месеци боравка Ивана Михајлова у Загребу били су велики предмет интересовања Југословенска владе. Она је преко одређених листова добијала информације и дезинформације, а једна од њих била је и да је Михајлов покушао самоубиство. АЈ, 382–9–31, *Отправник poslova Ministarstvu inostranih poslova*, 14. avgust 1941.

³⁰⁵⁸ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 28–31; Н. Кочанков, „Българо-хърватските отношения (април–декември 1941 г.)“, 100–101; Н. Кочанков, „Между реалността...“, 116–118.

³⁰⁵⁹ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 92.

³⁰⁶⁰ Н. Кочанков, „Между реалността...“, 118–120.

³⁰⁶¹ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 13; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 14; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 15; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 16; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 17; *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 277.

³⁰⁶² *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 277; М. Ristović, „Ivan–Vančo Mihailov...“, 142; Р. Терзиоски, „Соработка на ВМРО...“, 40.

сарадњу.³⁰⁶³ Поред Михајлова амнестирано је још шест чланова бивше ВМРО.³⁰⁶⁴ Питање амнестије Ивана Михајлова провлачило се кроз бугарске владајуће кругове читаве 1941. године. Додуше, из онога што је могло да се претпостави из одређених изјава то је да је Михајлов могао да се врати у Бугарску, али не и у бугарску политику. Крајем 1941, на састанку Министарског већа, министар правде Митаков покренуо је питање амнестије Михајлова. Филов је на то одговарао да нема потребе брзати по овом питању и прекинуо дискусију.³⁰⁶⁵ Питање је покренуто и пролећа 1942. године Министар правде Митаков одговорио је да се Михајлов неће вратити у Бугарску чак ни под пуном амнестијом.³⁰⁶⁶ Због тога је 5. октобра 1942. ВМРО по читавој Бугарској разаслала летак Ивана Михајлова који је био уперен против министра правде Митакова.³⁰⁶⁷

После посете бугарских новинара Загребу у пролеће 1942. где су се састали са Михајловим, бугарске новине су после годину дана писале о Ивану Михајлову доносећи и његове фотографије. У „Зорји“ је Љубен Станчев написао веома „топао“ чланак о НДХ и Ивану Михајлову. Те вести биле су сензација за читаву бугарску јавност, али и за одређена посланства, мање упозната по овом питању. У вези са тим настале су бројне гласине и комбинације, па се на пример у Софији говорило о томе да ће Иван Михајлов постати министар унутрашњих послова. Даље се говорило да је разлог што је бугарска влада дозволила писање о Михајлову највероватније пропагандне природе и да се као околност може узети што су прилике у Македонији доста слабе, те треба прикупити сав народ око владе.³⁰⁶⁸ Председник владе Богдан Филов у разговору са послаником НДХ Жидовцем изразио је позитивне реакције о писању бугарских новина о Ивану Михајлову. Ипак, његове речи по питању повратка Ивана Михајлов могу се схватити двојако. Филов је наводно желео његов повратак, али се жалио на правне законе који нису могли да потпуно амнестирају Михајлова.³⁰⁶⁹ Изјава Александра Цанкова по питању амнестије доста је говорила о ставу бугарске владе. Он је тврдио да је амнестија „заправо подвала и нечиста игра, пошто амнестија није никако потпуна“.³⁰⁷⁰

„Нечиста игра“ настављена је и приликом разговора Ивана Михајлова и десно оријентисаног политичара Христе Статева средином септембра 1942. на којем је присуствовао и Јордан Мечкаров. Статев је највероватније по налогу бугарске владе боравио у Загребу покушавајући да „опипа пулс“ вођи ВМРО. Отварајући питање Македоније, Михајлов је оштро критиковао бугарску политику о анектираним подручјима, али и питање његове амнестије: „Председник владе Богдан Филов рекао је Димеу Ачкову да се амнестија не може поправити због ’политичких разлога‘. Који су то више политички разлози? Да ли се у Бугарској још увек плаше Југославије? Реците им да ако Југославија васкрсне, како ја, тако и они, па и цела Бугарска неће проћи много добро. За сваки случај јавите у Софији да се ја не борим против владе, иако имам много разлога да будем огорчен, јер ће се свака борба против владе у Македонији сматрати антибугарском – наши непријатељи само то чекају“.³⁰⁷¹

Напротив Жидовец је сматрао да се и у таквим приликама Михајлов могао вратити у земљу. Ипак, њему је одговарало да према спољном свету задржи вид тврдоглавости и непопустљивости због поделе Македоније, па је то ишло тако далеко да он у једном тренутку није хтео да прими министра просвете Бориса Јоцова августа 1942, када је овај боравио у

³⁰⁶³ M. Ristović, „Ivan–Vančo Mihailov...“, 140.

³⁰⁶⁴ „Амнестија у Бугарској“, *Ново време*, 30.5.1941, 4.

³⁰⁶⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 228; N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 124; Ц. Мичева, *н. д.*, 87–88;

³⁰⁶⁶ Видети: од ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 1 до ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 17; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 93–94; Филов је изјавио да је Бугарска под притиском Србије морала да се отараси Михајлова и ВМРО. На то је била приморана из више разлога, иако је сматрала ВМРО делом свог „идеолошког корпуса“. Бугарски председник владе је потврдио „да у оном истом часу када је ВМРО распуштен, имао као и Иван Михајлов, уз себе све симпатије и народа и власти“. N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 124–125; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 118.

³⁰⁶⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 675.

³⁰⁶⁸ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 17. Видети: M. Ristović, „Ivan–Vančo Mihailov...“, 145–146.

³⁰⁶⁹ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 19; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 451–452.

³⁰⁷⁰ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 229, 262.

³⁰⁷¹ Н. Кочанков, „Между реальността...“, 122–123.

Загребу због ратификације културне конвенције. Ипак, овај на око задрт став није сметао Ивану Михајлову да и даље одржава везе са бугарским двором.³⁰⁷²

Промењена ситуација на европском југоистоку довела је и до промене немачке политике у овом региону. Мада су немачке снаге нарасле, нарочито након капитулације Италије, оне нису биле довољне да покрију угрожене територије, па су тако прибегавале разним привременим решењима војне и политичке природе. Михајлов је у другој половини септембра 1943. поделио са бугарским послаником у Загребу Мечкаровим информацију која се тичала планова владе Милана Недића за Македонију. Ако би Бугарска остала уз Немачку у Македонији би се вршила пропаганда у корист СССР, а ако би Бугарска покушала да прекине сарадњу са Немачком, Срби би понудили своје оружане групе за Македонију. Према Михајлову о овој варијанти је дискутовано приликом посете генерала Недића Хитлеровом штабу. На састанку Михајлов је питао како би нова влада реаговала на његов повратак у земљу. У одговору, Мечкаров је подсетио на речи Филова да бугарска влада нема намеру да се бави Михајловим. Бугарски посланик у Загребу остао је у уверењу да Михајлов није ни имао намеру да се врати у земљу и постављањем оваквог питања имао је за циљ да уздрма позиције нове владе.³⁰⁷³

Компликоване односе Иван Михајлов није имао само са бугарском владом, него и са Двором. Михајлов није био присталица и поштовалац краља Бориса, кога је доживљавао као вођу политике „пораза“. Његову политику прогласио је одговорном за националну пасивизацију „ширих слојева који су напустили активну борбу против Версајског уговора и ограничили се да мирним политичким средствима измене клаузуле тог уговора које се односе на Бугарску“. Исто тако, сматрао је да краљ Борис није имао ни способност ни „привлачну снагу националног вође“. Са друге стране, Жидовец је износио податке да је Михајлов ипак одржавао везе са бугарским двором. Потврда је стигла и од самог Михајлова који је изјавио да има „своје људе“ који су задужени за контакте.³⁰⁷⁴

Иако можда Михајлов није то хтео јавно да призна, он је ипак имао јаке везе са двором. Шеф немачке полиције и службе безбедности извештавао је 29. октобра 1942. Министарство иностраних послова да је по налогу краља Бориса, руководилац обавештајна службе бугарског двора боравио у Загребу нудећи му да се врати у Бугарску и преузме дужност владиног комесара за Македонију. Двор је деловао и посредно, па су представници двора и бугарске владе ступили у везу са двојицом представника Ивана Михајлова у Бугарској нудећи њиховом вођи место у министарству иностраних послова, односно управу над Македонијом.³⁰⁷⁵

Капитулацијом Италије и променама на светским ратиштима, у бугарским владајућим круговима поново је у први план избила идеја о анектирању читаве Македоније. У том смислу јавио се план бугарског двора да поново лансира Михајлова у политику. У том смислу, индикативан је сусрет Бориса III и Владимира Жидовца 16. августа 1943. године. Краљ је Жидовцу изнео контуре плана које је он протумачио као најаву двора и Михајлова на платформи припајања читаве западне Македоније Бугарској. Наиме, бугарски монарх је веровао да слом Италије пружа изгледе за припајање западне Македоније, при чему би му била

³⁰⁷² *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 165–166; Ž. Karaula, *n. d.*, 393; N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 122.

³⁰⁷³ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 350–351; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 191.

³⁰⁷⁴ N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 123; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 118. Симеон Радев, бугарски посланик у Белгији (са седиштем у Софији, због ситуације у Белгији) говорио је Владимиру Жидовцу 6. децембра 1941. да је бугарски монарх јако ценио Ивана Михајлова и да се „веселио“ његовом евентуалном повратку. Међутим, због унутрашњег стања у Бугарској Радев је саветовао Михајлову да се не враћа. „Он је требао да се сачува за важније ствари“, нејасно је закључивао бугарски посланик. *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 228.

³⁰⁷⁵ Р. Терзиоски, „Соработка на ВМРО...“, 39. Блиска везе између двора и водећих људи ВМРО одржавана је током међуратног периода. Вођа „ратника“ Асен казао је Жидовцу у марту 1943. да ако „Ванча Михајлов хоће бити искрен пред Поглавником, он ће моћи навести Поглавнику барем 10-15 убистава које је некада ВМРО извршила по жељи или по сугестији двора“. Током 1929. ликвидирано је неколико истакнутих вођа протогеровистичке струје ВМРО. N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 118–119.

добродошла подршка „револуционарног македонског елемента“. На основу излагања Бориса III, посланик НДХ је закључио да садржај разговора крије „важну краљеву поруку како за Павлића, тако и за Ванчу Михајлова“. Том поруком бугарски краљ је позивао Ивана Михајлова на „потпуну активну сарадњу и то на бази програма за који се дотад борио Ивана Михајлов“.³⁰⁷⁶

Михајлов је са занимањем примио знакове латентног отварања врата своје политичке каријере и био је спреман да се одазове. Жидовец је Михајлову пренео разговор са краљем Борисом након чега је записао: „Михајлов је то такође схватио као поруку одређену за њега те је на темељу тога очекивао један конкретан позив односно предлог. Пошто би тиме биле испуњене његове концепције, он је с тим обртом био врло задовољан, па ми је одговорио, да је он спреман одмах прихватити“. План је омела изненадна смрт краља Бориса која је изазвала пометњу у бугарским политичким круговима.³⁰⁷⁷

3.4.4.2. У немачкој интересној сфери

Немачка и Италија у првим годинама Другог светског рата нису обраћале превише пажње на Ивана Михајлова. Нарочито је по том питању била пасивна Италија, чији је посланик у Софији изјавио једном приликом да политичко значај Михајлова „није велики“. Званична италијанска дипломатија је сматрала да македонске организације стварају само спољнополитичке тешкоће и отежавају односе између Италије, Бугарске и Грчке.³⁰⁷⁸ Са друге стране, Немачка се много више занимала за случај Ивана Михајлова. Трећи рајх заинтересовао се за Ивана Михајлова и „његову групу“ још током 1940. године. У анализи његовог рада закључено је да би немачка влада требала да заједно наступи са италијанском владом како би „издвојила Македонце из Југославије“.³⁰⁷⁹ Међутим, у Немачкој су високи политички кругови, бар званично, у почетку умањивали утицај Михајлова, игноришући његове политичке идеје, иако је скоро непрестано био под присмотром немачких агената. Како би умирили Михајлова, Немци су га непрестано уверавали да је подела Македоније последица ратне нужде и концесија Италији, те да ће се након рата дефинитивно решити то питање.³⁰⁸⁰ Немачки посланик Бекерле процењивао је 28. фебруара 1942. да Михајлов „има само нешто мало присташа у Македонији, а у осталој Бугарској нема значење“.³⁰⁸¹

Иако званични немачки кругови нису показивали велику заинтересованост Иван Михајлов одржавао је добре везе не само са немачким представницима у Загребу него и са другим званичницима земаља из осовинског табора. Према речима Владимира Кошака министром финансија НДХ, Михајлов је био у добри односима са немачким и италијанским послаником у Загребу, а посебне су његове везе са бугарским послаником кога су Немци нарочито „позитивно оценили“. Михајлов је, према Кошаку, имао везе и са конзуларним представницима НДХ у Бечу, са немачким изванредним опуномоћеником за Балкан Херманом Нојбахером, али и са својим приврженицима широм Трећег рајха.³⁰⁸²

Врло брзо, немачка јавна незаинтересованост прешла је у тајну заинтересованост. У априлу 1942. обавештајно одељење Ханса Хелма, немачког полицијског аташеа у Загребу потврдило је да је Михајлов под дискретним праћењем Рудолфа Коба и Адалберта Кунгела, немачких обавештајаца прерушених у новинаре. У немачком РСХА у Бечу Михајлов је, наводно, био означен као Кунгелов информатор под шифром „28201/14“. Михајлов је био у додиру и са СС мајором Вернером Хејдеом, који се на македонском подручју бавио оснивањем

³⁰⁷⁶ Ž. Karaula, *n. d.*, 170–171; N. Kisić Kolanović, *Zagreb – Sofija...*, 121.

³⁰⁷⁷ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 121–122.

³⁰⁷⁸ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 129–130. Упоредити: М. Ristović, „Ivan–Vančo Mihailov...“, 150.

³⁰⁷⁹ *Германски документи за Македонија. Том I. Книга 1...*, 49–54.

³⁰⁸⁰ N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 133. Растислав Терзиоски је писао да је Иван Михајлов све време окупације чуван од Немаца као резерва за њихове потребе у Македонији. Упоредити: Р. Терзиоски, „Соработка на ВМРО...“, 47–48.

³⁰⁸¹ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 130.

³⁰⁸² Р. Терзиоски, „Соработка на ВМРО...“, 36.

антикомунистичке милиције.³⁰⁸³ У јуну 1943. Хелмово одељење добило је налог из Берлина да провери истинитост навода о финансирању присталица Ивана Михајлова италијанским новцем који му се достављао у Загреб преко Павелића. Тај новац Михајлов је користио како би своје људе инфилтрирао у полицијски и управни апарат у Софији. Даље се тражило да се провере наводи о „конгресу Македонаца“ који је наводно одржан у Загребу маја 1943, затим о „групи Михајлова“ која је вршила агитацију против Немачке у Бугарској и о томе да су „међу Македонцима настале јаке промене у корист комуниста“. Нада Кисић Колановић закључила је да ово немачко одељење „није могло потврдити ни оповргнути споменуте наводе“.³⁰⁸⁴

Заинтересованост Немачке за Михајлова потврђено је и у преписци КПЈ. У писму Добривоја Радосављевића од 4. октобра 1942. ЦК КПЈ о ситуацији у Македонији дат је поглед и на деловање Ивана Михајлова. Речено је да је Немачка очигледније почела да игра на карту Михајлова, који је искоришћавајући нерасположење народа према бугарским властима, отворено, уз заштиту немачког конзула, почео да агитује против бугарске власти, не нападајући још партизане и СССР, истовремено припремајући, посредством Анте Павелића, „аутономију Македоније“. Радосављевић даље пише: „... Ванчисти кажу: 'Нама је лако са партизанима, ми имамо споразум с њима', или: 'Када ми дођемо, тј. слободна Македонија, шта ће онда партизани?' итд. А истовремено кажу: 'Ако баш партизани неће споразум, ми када дођемо на власт имаћемо искусне контра-чете... па ћемо их уништити'. То је за борбу м.(акедонског) народа сада главна опасност, поготову што је ова Хитлерова комбинација везана и за нову, 'одлучнију' владу у Буг.(арској)...“³⁰⁸⁵ Ни Светозар Вукмановић није потцењивао утицај Михајлова и ВМРО и њихове наводне везе са немачким службама. Он је августа 1943. изнео мишљење да ВМРО делује под окриљем немачког окупатора. Вукмановић је закључио да је „опасност од Михајлова доста велика, јер он позива на уједињење целог македонског народа код кога се данас буди национална свест и мисао на уједињење“.³⁰⁸⁶

Како би оснажила свој војни и политички утицај и заштитила Балкан од потенцијалног искрцавања Савезника након повлачења италијанских јединица, Немачка се више него раније ослањала на своје савезнике на Балкану, дајући све више простора и појединцима са којима се налазила на истој „таласној дужини“. Због тога је Хитлер позвао Михајлова да дође у Берлин што је овај и учинио. Мало се зна шта се причало и шта је договорено на састанку, али је сигурно, да је Хитлер саопштио Михајлову да појача своје активности у грчкој Македонији. С тим у вези, Хајнрих Химлер 22. октобра 1943. писао Министарству иностраних послова да је према споразуму који је његова канцеларија остварила, ВМРО стављен под његову службу, истичући да је сама идеја ангажованости ВМРО у грчкој Македонији потекла од самог Михајлова.³⁰⁸⁷ Већ 4. новембра 1943. у Загреб је стигао специјални изасланик потпуковник СС Вернер Хајде који је повео разговоре о образовању добровољачких чета у грчкој Македонији које би биле прикључене немачким СС трупама.³⁰⁸⁸

Немачка је од тад све отвореније почела да игра на карту Ивана Михајлова, испрва му помажући да оствари своју ранију тежњу за једним „добровољачким одредом“. Све је кренуло да се одвија након капитулације Италије, када се питање заштите „бугарског народа“ ван нових граница поново нашло на дневном реду крајем новембра 1943. године. Овога пута иницијатива није потекла од бугарске владе. Забринути председник владе Божилов и министар иностраних послова Шишманов позвали су 22. новембра Бекерлеа и саопштили му да је истог дана Божилова посетио изасланик Ивана Михајлова и предложио му да његови истомишљеници започну акцију у грчко-македонској регији и да тамо поново успоставе мир и сигурност у „европском“ духу. У ту сврху од бугарске владе тражено је од 500 до 1.000 људи – „добровољаца“ који би се користили на грчкој територији, а такође је предат и списак имена.

³⁰⁸³ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 131.

³⁰⁸⁴ N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 135.

³⁰⁸⁵ *Zbornik IX/2*, Beograd 1961, 159–160.

³⁰⁸⁶ *Dokumneti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941–1945*, I, Beograd 1988, 365.

³⁰⁸⁷ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 125.

³⁰⁸⁸ Д. Зографски, „Македонија 1941–1943...“, 65; Р. Терзиоски, „Соработка...“, 42.

Поред тога, затражен је и новац за организовање наставе бугарског језика у школама и богослужења бугарских свештеника. Финансијским средствима требао је да управља Михајлов, који би деловао по наредбама бугарске владе, а заузврат као отплату обећао је Солун са околином. На тврдње бугарских дипломата да је Михајлов одржавао контакте са немачким установама и да је био скоро у Берлину, Бекерле је одговорио да његова посета сигурно није била службена, а да је могуће да је у немачкој престоници био самоиницијативно. Руководство немачке војне команде у Софији саопштавао је 26. новембра 1943. да је „један бугарски сарадник македонског порекла“ водио разговор по сличном питању са потпуковником Кацаровим из Другог бироа бугарског Штаба војске. Нешто више о акцијама Михајлова по овом питању сазнаје се из извештаја др Делиуса, односно Ота Вагнера, руководиоца немачке војно-обавештајне службе у Бугарској, „Организовање македонских добровољачких одреда у Северној Грчкој“. Према извештају руководство СС је наредило организовање добровољачког одреда у грчкој Македонији, који би био прикључен СС. Иницијатива је потекла од самог Михајлова. Овај покушај оштро је осуђен од стране Бугарске.³⁰⁸⁹ Организација ових јединица потврђена белешком од 23. новембра 1943. од стране немачког команданта за Југоисток.³⁰⁹⁰

Сигурно да је Михајловљева идеја о ангажовању „добровољаца“ потекла из додира са Вернером Хејдеом, СС потпуковником и од скора опуномоћеником државне сигурности у Грчкој који се бавио оснивањем антикомунистичких одреда у Егејској Македонији. Хејде јесте био оснивач ових одреда, али је идеја, по његовим речима, потекла од Михајлова. Поред осуде бугарске владе, Врховна немачка команда за Југоисток изнело је 12. новембра мишљење да би акција „Михајлова у Македонији довела до значајних немира на македонско-грчкој граници“. Немачки МИП сагласило се са оваквим мишљењем држећи да би „активност Михајлова и његовог ВМРО, као и сарадња са нама, с обзиром на околност, лако могла окренути бугарску владу против нас“.³⁰⁹¹

У једном допису од 12. децембра 1943. адресираном на фон Рибентропа и пропраћеном за Бекерлеа, специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток Нојбахер писао је о могућности коришћења „Македонаца-националиста, чланова ВМРО“ у Северној Грчкој. Официр СС потпуковник Хајде са којим је разговарао у Берлину сматрао је да је могуће употребити неколико хиљада чланова ВМРО за организовање добровољне милиције за борбу против покрета отпора у северној Грчкој. Потпуковник Хајде још је у крајем октобра изложио ову идеју немачком команданту за Југоисток. Нојбахер је одобрио ову акцију, али је рекао да је било потребно имати на уму да ВМРО заступа „великомакедонске“ циљеве и да се кораци ове организације прате са највећим неповерењем у Софији. Стога је било неопходно усмерити македонске добровољце да воде борбе само против комунистичког покрета. Поред тога, новоформирану јединицу требало је ставити под контролу немачких официра. Нојбахер је сумњао да се припадници ВМРО могу отети контроли и да су могли да почну са вођењем „великомакедонске политике“. О оваквој опасности Нојбахер је усмено информисао Химлеровог помоћника Ернеста Калтенбрунера и замолио га да по том питању предузме одговарајуће мере, који је иначе био велики поборник овакве идеје сматрајући да би ове јединице требало усмерити на „уништавање комунистичких чета у северној Грчкој“.³⁰⁹²

У разговору 18. децембра 1943. у Београду између Шопова и Нојбахера, бугарски дипломата је рекао да има информације да је Иван Михајлов водио разговоре у Загребу са представницима немачке тајне службе и упитао Нојбахера да ли зна нешто о томе. Немачки дипломата категорички је одбио било какве разговоре које је Михајлов могао да води

³⁰⁸⁹ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 72–73; Д. Зографски, „Македонија 1941–1943...“, 66; N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 136; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 191–193.

³⁰⁹⁰ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 69.

³⁰⁹¹ Видети: *Германски документи за Македонија, Том 1. Книга 1...*, 69–75; N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 136.

³⁰⁹² *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 69–72, 73–75; Д. Зографски, „Македонија 1941–1943...“, 67; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 194.

службено са немачким представницима и нагласио да су састанци били могући само у приватном карактеру. Нојбахер, који се врло негативно изражавао о Михајлову, називајући га „обученим терористом“ је напоменуо и то да је Михајлов предложио бугарској влади да наоружа бугарско становништво како би се бранило од албанских и андартских чета. У извештају Министарству иностраних послова, Шопов је поменуо да је немачки официр који је био задужен за посебне задатке у Албанији рекао, да је према неким непотврђеним информацијама Михајлов био у Кичеву како би формирао чете и започео са акцијом.³⁰⁹³

Упркос међусобном неповерењу између бугарске владе и Ивана Михајлова, као и између Бугара и Немаца, у Егејској Македонији ипак је формирана добровољачка јединица. Наоружана је и опремљена од стране Немаца, иако је у својим редовима имала неколико бугарских официра и подофицира, она је била под немачком војном командом. Према Ванчи Стојчеву међу најактивнијим организаторима био је бивши члан ЦК ВМРО, „протогеровиста“, Георги Поп Христов из Битоља који је организовао две контрачете у Леринској и Костурској околији од укупно 200 људи.³⁰⁹⁴

Истовремено Иван Михајлов радио је на што већем етаблирању свог покрета у Македонији. Његов сарадник Васил Хаџи Кимов је пред органима ОЗНЕ након ослобођења говорио је да је Михајловљев човек од поверења Борис Огњанов послат у Егејску Македонију како би руководио формирањем чета, али је тамо погинуо. Такође је Михајлов дао инструкције Гоши Атанасову, Кирилу Дрангову, Ђорђију Османкову, Жоржу Настеву и др. да раде на уједињењу присталица и да омасове чланство. У ту сврху давале су и повеће своте новца. Осим повезивања са бугарским надлежним органима који су повели благу пропагандну делатност, организовање је остало на почетном нивоу.³⁰⁹⁵

Бугарски официр за везу при немачкој команди у Солуну 23. фебруара 1944. обавестио је Штаб војске да је према речима македонског активисте Спице Василева (веза између Костурског добротворног братства у Софији и Костурског комитета у Македонији) током децембра 1943. Иван Михајлов имао састанак са Хитлером. Он је 21. децембра пристигао у Беч са својом супругом. На том састанку је уговорено да Михајлов треба да преузме водећу улогу у грчкој Македонији, ако би се бугарска влада усагласила и дала 500 Македонаца да чине језгро будуће македонске милиције. Немачка страна обећала је помоћ у наоружавању. У исто време припадници македонске организације имали су сусрет са председником владе Божиловим који им је дао уверења да ће подржати акцију. Али онда је све пропало. Према одређеним изворима узрок је био Данило Крапчев који је убедио неке од регената и председника владе да се не слаже да се Иван Михајлов стационира у грчкој Македонији и да формира милицију.³⁰⁹⁶

Дана 8. марта 1944. Иван Михајлов је у Загребу водио разговор са представником немачке телеграфске агенције др Хајнцом Грунертом. Разговору је присуствовао и бугарски аташе за штампу у Загребу. Михајлов је нагласио да се тренутно у Бугарској налазила половина Македоније и да су Албанци уз помоћ Италијана хтели да овладају читавом Вардарском Македонијом, како Скопљем, Охридом, Битољем и др, тако и Врањем. Македонија је, објашњавао је Михајлов, само географски појам. За њене житеље често се употребљавало регионално име „Македонци“, као што су у осталим деловима Бугарске постојали Тракијци, Добруџанци итд. Македонска нација не постоји. Данашњи Македонци нису ништа друго до македонски Бугари. Теорија постојања македонске нације са својим језиком је болшевички проналазак. „За нас“, говорио је Михајлов: „питање слободне Македоније је исто толико важно као и питање целовитости Македоније“. Због тога присједињавање дела Македоније Бугарској не представља ослобођење Македоније. Следеће питање које је поставио Грунерт говори о ставу Михајлова и његових следбеника према Бугарској. Михајлов је говорио да је за њих непријатељ број један била и остала Србија. Због

³⁰⁹³ Н. Кочанков, „Между реалността...“, 138.

³⁰⁹⁴ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 125.

³⁰⁹⁵ Видети: Ј. Павловски, *н. д.*, 216–218; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 125.

³⁰⁹⁶ *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 399; Н. Кочанков, „Между реалността...“, 139.

тога политика бугарских влада им није била блиска које су Србе називале браћом и склопиле са њима „пакт о вечном пријатељству“ заборављајући Македонију. Бугарска влада је оптужена да не протестује довољно по питању фрагментације Македоније, да не поставља питања осталих бугарских земаља које се налазе изван Бугарске, да гају равнодушност према апетитима и прохтевима бугарских непријатеља.³⁰⁹⁷

У документацији загребачког полицијског аташеа Ханса Хелма јасно се видело да је Иван Михајлов био под сталним надзором немачких агената. И не само он. Растислав Терзиоски наводи да је немачка обавештајна служба успела у Македонији да врбује и друге чланове ВМРО у немачку службу. То су били пре свих Владо Куртев, Димитар Цилев, Иван Мотикаров, Димитар Медаров, Спиро Василев, Јосиф Марков и др. Преко ових људи успешно је из Вардарске Македоније пребачено у грчки део Македоније 200 лица где су у Лерину и Костуру распоређени у две чете.³⁰⁹⁸ Почетком јуна 1944. Хелмов служба је потврдила да је Михајлов саставио „свеобухватни елаборат за бугарско-албанску границу“, који је предао Шими Цвитановићу, председнику Хрватско-албанског друштва у Загребу. У њему се Михајлов позива на споразум између Бугарског ослободилачког покрета и Албанско-косовског комитета који је потписан 1920. године. Михајлов је инсистирао на бугарско-албанској граници која је идентична бившој југословенско-албанској граници. У плебисцит је требало да буде укључен и Дебар.³⁰⁹⁹

*

Назнаке да би Немачка могла да препусти Ивану Михајлову и његовим сарадницима водећу улогу у организацији „аутономне“ или „независне“ Македоније налазимо у преписци између водећих људи КПЈ у Македонији у другој половини 1943. године. Прво је о томе писао Кузман Јодифовски у свом извештају ЦК КПМ од 4. октобра 1943. године. Он је сматрао да је капитулација Бугарске неминовна и да ће Хитлер понудити Македонију Ивану Михајлову.³¹⁰⁰ Потом слична запажања налазимо и у извештају Кире Гавриловског од 29. новембра 1943, члана Другог обласног комитета КПМ, који је послат ЦК КПМ. Водећи људи ВМРО који су остали у Македонији „припремали“ су се да им Хитлер „поклони“ Македонију, у случају капитулације Бугарске, а можда и пре тога.³¹⁰¹

У другој половини 1943, 28. септембра, у једном извештају Абвера говорило се у уклањању бугарске администрације и проглашењу независне Македоније: „Тежња за независношћу има за циљ пуну аутономију македонског народа у једној јужнословенској држави. Немачка се нада да ће остварити ову идеју само у случају ако бугарска војска не буде активно учествовала у текућем рату. Претпоставља се да ће у овом случају Рајх бити ослобођен политичких ангажмана према Бугарској и да ће моћи да задовољи жеље Македонаца. У супротном реализација је требало да се оствари на силу у оквирима бугарске државе.“³¹⁰² Почетком јануара 1944. бугарски посланик Мечкаров је из Загреба послао министарству иностраних послова књигу „Балкан након италијанске капитулације“ који је припремио Београђанини Милан Банић.³¹⁰³ У књизи, која је писана после капитулације Италије и допуњене након посете генерала Недића Хитлеру,³¹⁰⁴ инсистирало се на ревизији српских граница. Повлачење Бугарске из Вардарске долине, Немачка

³⁰⁹⁷ Н. Кочанков, „Между реалноста...“, 139–143.

³⁰⁹⁸ Р. Терзиоски, „Соработка...“, 43.

³⁰⁹⁹ N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 131; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 197.

³¹⁰⁰ *Зборник VII/2*, 82–83.

³¹⁰¹ Исто, 263. Поред тога треба напоменути да је у априлу 1944. према информацијама бугарског адмирала Иванова из Београда потекла информација, од несигурног извора, да је у Загребу постигнут споразум између Јосипа Броза и Ивана Михајлова о заједничким активностима у Србији и Македонији. После успеха, Броз би формирао осам република: Србију, Македонију, Албанију, Босну, Словенију, Црна Гору, Хрватску и Далмацију, а на челу Македонске републике требао је да се нађе Иван Михајлов. Н. Кочанков, „Между реалноста...“, 143–144.

³¹⁰² С. Ташев, „Българската администрация...“, 116–117.

³¹⁰³ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 68, л. 182–191. Милан Банић је био етнички Хрват који се представљао као Југословен и залагао за интегрално Југословенство. После капитулације остао је да живи у Београду, где је уз помоћ Немаца објавио књиге „Агонија Југославије-дани слома“ и „Масонерија и Југославија“. ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 68, л. 178.

³¹⁰⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 72, л. 182; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 199.

би изгубила Солун који би вероватно пао у руке Русије, за коју су Бугари увек представљали слепо оружје. За Македонију, Банић је предлагао да се одвоји као независна држава, уместо да буде јабука раздора између Бугарске, Србије и Грчке. У сваком случају Бугари би требали да врате Србији Западне покрајине и Македонију, због тога што Немачка није имала интерес да другачије третира Србе, Бугаре и Хрвате.³¹⁰⁵

Немачка је ствари око „независне Македоније“ „убрзала“ у првој половини 1944, односно од када је осетила да је њен сателит почео да води преговоре са западним савезницима о изласку из рата. Како су се преговори интензивирали, тако је и немачка дипломатија све више уобличавала ово питање. Немачки представници у Македонији су од пролећа најчешће у присуству чланова ВМРО често обилазили македонска села ширећи пропаганду о „независној“ Македонији.³¹⁰⁶ У мају 1944. немачки представници су заједно са Кирилом Дранговим, Благојем Панчевим и Дмитрием Ачковим у селима Љубанци и Црешево агитовали за ову идеју.³¹⁰⁷

У извештају од 5. априла 1944. бугарски генерални конзул у Женеви, извештавао је позивајући се на немачки извор, да се у наредних неколико недеља очекује англо-амерички десант. Такође, према руским извештајима, очекивао се даљи напредак совјетских трупа у јужном правцу. Операције за рушење Хитлерове европске тврђаве улазиле су у одлучујућу фазу. Бугарска је у тим тренуцима покушавала да у случају изласка из рата задржи добијене територије или бар неке од њих, па је њена дипломатија опипавала пулс код Савезника, али и код дипломата суседних држава са којима се Бугарска није налазила у рату. У разговору бугарског министра иностраних послова и саветника при совјетском посланству, совјетски представник је нагласио да СССР има повољно мишљење по питању Добруце и изласка на Егејско море, али не и по питању Македоније. Ипак, ако би Бугарска напустила Немачку и започела рат против ње, питање Македоније могло би да се повољно одвија за Бугарску. Почетком августа у разговору са турским послаником о питању будућих граница Бугарске и остваривању бољих контаката са Турском, бугарском министру Првану Драганову је речено да Турска види два решења по питању Тракије и Македоније: подела ових територија између Југославије, Грчке и Бугарске и аутономија за ове две области. Драганов је узвратио да би Македонија могла да добије тај статус, али Тракија никако. Бугарски генерални конзул у Женеви обавештавао је о англо-америчким погледима по питању будућих граница Бугарске. За Тракију и излаз на Егеј, савезници нису хтели ни да чују. Што се тиче Југославије, њене границе ће зависити од форме која ће бити дата држави, као и српско-хрватског односа. Брзи развој догађаја подстакао је југословенску владу да предложи савезницима један меморандум о будућим границама Југославије. Што се тиче Бугарске у Меморандуму се наводи да би се могла постићи сагласност о малим уступцима Бугарској у Брегалничкој долини. Само Македонија представљала би самосталну јединицу у федеративној Југославији.³¹⁰⁸

У изналажењу најповољнијег решења, а како би сачувала и Македонију и Тракију, бугарски представници прибегавали су разним решењима. Министар Драганов одбијен је са својим захтевима од стране Велике Британије која га је упутила на грчку владу са којом би требало директно да разговара о тим питањима. Са друге стране, Совјети су саветовали Багрјанова да се одрекне Македоније, а да код Британаца инсистира на Тракији. Министар унутрашњих послова Александар Станишев тражио 29. августа подршку од Бекерлеа за проглашење „независне Македоније“ која би била под вођством обласног директора Томе Петрова и под непосредном заштитом Немачке. Немачки дипломата одбацио је ову одлуку. Министар Станишев је затим 30. августа информисао Намесништво, да у вези са одлуком владе о повлачењу бугарских трупа из Македоније припрема проглашење њене независности, али не под немачким покровитељством. Ова „држава“ би ушла у „Титову федерацију“, која би

³¹⁰⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а. е. 72, л. 187.

³¹⁰⁶ Видети излагање др Ивана Строгова кнезу Кирилу од 18. фебруара 1944. уз инсистирање за повлачење бугарских трупа и управе из Вардарске Македоније и њено формирање у самосталну државно-политичку јединицу. *Българското управление във Вардарска Македония...*, 346–353.

³¹⁰⁷ Н. Жежов, *Под заклетва на ВМРО...*, 163.

³¹⁰⁸ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 201–204.

joj је признавала независност. На приговор Филова да је такав државни суверенитет немогућ, Станишев се позвао на пример појединих совјетских република. Под руководством обласног директора у Скопљу Томе Петрова 30. августа, услед сазнања да ће се бугарске трупе повући из Македоније, лидери и представници становништва одржали су састанак и усвојили су једногласно резолуцију која је осудила скорашњу бугарску политику и одлучено је да се прогласи независност Македоније.³¹⁰⁹ Дана 4. септембра Иван Маринов који је постао нови министар војске јављао је да је ситуација у Македонији била у јако лошем стању. Након говора Багрјанова, а нарочито током претходних неколико недеља наређено је бугарским властима да формирају „народне комитете“ за независну Македонију чије главни задатак био да организују и руководе „народном милицијом“. Дана 30. августа формиран је Централни комитет за Македонију и Народни комитет и Градски комитет за Скопље.³¹¹⁰

На другој страни, у Трећем рајху, на састанку у Хитлеровом штабу 22. августа вођени су разговори о немачким потешкоћама на Балкану. Командант Југоистока тада је рекао да се у најскорије време може очекивати повлачење бугарских трупа из Србије и Македоније. Хитлер је нагласио да се српска, хрватска и бугарска питања морају решити на самом Балкану. Хрвати нису имали никакву представу о државности, док су Срби били народ опредељен ка сопственој држави и њеној одбрани. Закључено је да борба Бугара против Турака вероватно не би била могућа, а против других словенских народа била би безначајна. Фирер је изразио сагласност у подржавању једног државног удара у Бугарској.³¹¹¹

Затим је немачки државни секретар Густав Штенграхт, недељу дана касније, 30. августа 1944. анализирао разлоге за и против оваквог мишљења Хитлера. Оваквом акцијом Немачка би окренула читаву Бугарску против себе. Стога је Штенграхт саветовао да се не брза са проглашењем независности и да то треба урадити тек ако се Бугарска изгуби. Укључивање Ивана Михајлова у ове акције било је прихватљиво само ако његова сарадња са Немачком остане непримећена.³¹¹² Акцијом су требали да руководе Херман Нојбахер и Ернест Калтенбрунер који су Михајлова позвали у Беч где је он и допутовао средином августа 1944. са супругом и секретарицом.³¹¹³

Иван Михајлов, иако добро обавештен није у потпуности био информисан о стању у Македонији. Поред опште познатих ствари, треба поменути и састанак који је организовао обласни полицијски начелник у Скопљу крајем августа 1944. на којем су присуствовали водећи људи ВРМО који су остали у Македонији. На састанку је после жустре расправе која је започела након обавештења да ће се бугарска војна и цивилна управа повући, одлучено да се прваци ВМРО заједно повуку са бугарском војском. За ту идеју здушно су се залагали Јордан Чкатров и Кирил Дрангов. На такав начин они су отказали „послушност“ Ивану Михајлову.³¹¹⁴

Иван Михајлов пристигао је у Софију 31. августа, а 4. на 5. септембар (у неким изворима стоји 5. на 6. септембар или чак 3. септембар) пребацио се у Скопље где је покушао да прогласи независност Македоније.³¹¹⁵ Међутим, Михајлов је дочекан хладно. Јордан Чкатров и Кирил

³¹⁰⁹ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 82–85; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 207–209. Б. Филов, н. д., 749. Видети: Марјан Димитријевски, „Обидот на Ванчо Михајлов за создавање на ’независна Македонија‘ 1944 година“, у: *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми. Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 година по повод 50-годишнината од работата на институтот за национална историја*, ред. Крсте Битовски и др, Скопје 2000, 313–316.

³¹¹⁰ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 80–81, 86–88; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 210.

³¹¹¹ В. Krizman, *Ustaše i Treći reich*. 2, 72–76.

³¹¹² Разговори који су вођени између немачких представника и Ивана Михајлова строго су тајни. У сећањима сарадника немачке тајне службе Валтера Хагена, које је цитирао Данчо Зографски, спомиње се да је током 1943. Хитлер поднео меморандум, у којем је тражио да се формира независна македонска држава са центром у Солуну. Међутим, то би неизбежно погоршало односе са Бугарском и угрозило немачке интересе на југоистоку. Данчо Зографски, „Македонија во балканската политика и Третиот Рајх“, *Гласник*, XVIII, 1, (1974), 21; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 195, 208.

³¹¹³ N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 136–137; N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 134.

³¹¹⁴ Н. Жежов, *Под заклетва на ВМРО...*, 163–165.

³¹¹⁵ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 112; Д. Зографски, „Македонија во балканската политика...“, 23; N. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 136; Ј. Павловски, н. д., 221–223. Један од

Дрангов нису ни хтели да се виде са њим, а Борис Бунев, саркастично се питао „због чега је сад нашао да дође“.³¹¹⁶ У присуству својих сарадника Дмитра Ачкова и Христе Огњанова покушао је да оствари контакт са својим људима, али безуспешно.³¹¹⁷ Немци су му дали рок до 7. септембра 1944. године.³¹¹⁸ У истом тренутку, услед совјетског објављивања рата Бугарској, Хитлер је издао наредбу 5. септембра да се формира „независна Македонија“. Основни циљ те одлуке био је да се добије сигуран коридор за повлачење немачке војске из Грчке. Простор „независне Македоније“ обухватио би само део који је био запоседнут од стране Бугарске. Хитлер је тражио да се читава ситуација убрза и да се проглашење одвија преко скопског комитета.³¹¹⁹

Валтер Шеленберг (Walter Friedrich Schellenberg), шеф Службе државне сигурности Трећег рајха био је скептичан и већ је 5. септембра 1944. оценио да „ситуација изгледа безнадежна“ те да Михајлов напушта илузије проглашења „независне Македоније“. Немачко Министарство иностраних послова добило је 6. септембра потврду да је Михајлов након испитивања додатних околности у Скопљу „категорички одбио“ да прогласи независну Македонију. Михајлов је изјавио да је морао донети такву одлуку зато, јер уз себе нема довољно присталица спремних да се до последњег човека жртвују за независност Македоније. Био је обесхрабрен и незадрживом „деморализацијом“ која је захватила становништво.³¹²⁰ После неуспеха, враћајући се из Македоније у Загреб 8. септембра, Михајлов се жалио министру иностраних послова НДХ Мехмед Алајбеговићу на немачке поступке према њему. Желели су да га користе у тренуцима када је свака његова акција у Македонији била осуђена на неуспех, постављајући му немогуће задатке. Раније, када је ситуација била повољнија, Немци му нису дозвољавали да публикује ни један чланак у новинама. У сведочењу изнетом на суђењу након рата Мехмед Алајбеговић потврдио је да је из тајног фонда Министарства иностраних послова НДХ за путовање Михајлова издвојено више од 10 хиљада швајцарских франака.³¹²¹ Ускоро Михајлов се из НДХ преместио у Аустрију, где је уз помоћ Немаца покушао да образује „добровољачки корпус“. У том смислу одржан је састанак у Бечу новембра 1944. на коме су присуствовали Иван Михајлов и његови сарадници са једне, и немачки представници са друге стране. Недуго затим, одржан је још један састанак у Бечу где су разматране конкретне мере и реализација горњих замисли. Међутим, резултат је био поражавајући јер се у овај „добровољачки корпус“ пријавило свега 90 људи.³¹²²

Паралелно са форсирањем Михајлова и питања „независне Македоније“, Немачка је предузела и конкретне кораке како би осигурала моравско-вардарску долину, односно главни правац извлачења својих трупа. Командант Југоистока издао је наредбу 2. септембра о координирању војног и политичког вођства у Македонији тако што је командант немачке 2. оклопне армије добио већа овлашћења у односу на шефа немачке војне мисије у старим границама Бугарске. Тражено је истовремено лице које би објединило војну и политичку власт на терену. Трећи рајх је одмах реаговао и на то место поставио Хермана Нојбахера 3. септембра (македонски простор потчињен Нојбахеру од 6. септембра), такође отпочевши разоружавање бугарских јединица.³¹²³

Средином септембра, након деветосептембарског преврата немачка заношења о стварању „независне Македоније“ као паравана за осигуравање повлачења немачких јединица су

последњих телеграма бугарског посланика у Загребу Јордана Мечкарова од 31. августа говорио је о томе да је Иван Михајлов био у друштву чланова ЦИК и ВМРО пристиглих из Бугарске: „Већ два дана Михајлов није у Загребу“. Ове тврдње допунио је Бекерле који је истог дана обавестио Берлин да је Михајлов отпутовао у Македонију. *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 79–80. Упоредити: Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 209.

³¹¹⁶ Ц. Мичева, *н. д.*, 95.

³¹¹⁷ Н. Жежов, *Под заклетва на ВМРО...*, 165–166.

³¹¹⁸ Н. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 134–135. Више о покушајима Ивана Михајлова видети: М. Димитријевски, „Обидот на Ванчо Михајлов...“, 316–321.

³¹¹⁹ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 99–100, 102.

³¹²⁰ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 101, 103–104, 105–108, 113–114; Н. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 135.

³¹²¹ Н. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 135–136; Н. Kisić Kolanović, „Ivan Vanča Mihajlov...“, 137–138.

³¹²² Р. Терзиоски, „Соработка на ВМРО...“, 51.

³¹²³ *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 87–94, 103.

напуштене. Након тога прибегло се краткотрајним решењима за које се сматрало да би била успешнија. Због тога је у Македонију упућен генерал Хајн Шоерлен, који је преузео нову функцију 8. септембра – „војни заповедник Македоније“ и који је био задужен за „македонско питање“ (Македонија без западног дела који је остао у саставу „Велике Албаније“). Истог дана, представници немачког конзулата у Скопљу кренули су за Београд, а са њима и инжењерија СС јединица. Тада је преко Београда до Загреба кренуо и Иван Михајлов, који се убрзо пребацио у Италију где је остао до краја живота 1990. године. Сутрадан, 9. септембра генерал Шоерлен сусрео се са немачким привредним представницима потпуковником Шнауцеом, Робертом Деригелом и мајором Хајлом. На састанку је одлучено да Деригел постане руководилац одељења за политику и привреду и да сходно томе оснује једну „македонску управу“; мајор Хајл са његовим персоналом требао је да остане при штабу војног команданта Македоније и да преузме улогу шеф „македонске милиције“; потпуковник Шнауце преузео је улогу војнопривредног саветника при војном команданту за Македонију.³¹²⁴

Дана 11. септембра 1941. генерал Шоерлен издао је наредбу о формирању Месног комитета за Скопље и околину под руководством Деригела.³¹²⁵ Истог дана, генерал Шоерлен издао је наредбу о формирању милиције у Скопљу под вођством мајора Хајла. Требало је мобилисати младиће између 25 и 35 година. Такође сви официри и подофицири југословенске и бугарске војске попадали су аутоматски под мобилизацију. Грађани су били дужни да се јаве до 13. септембра Обласној полицијској управи ради евидентирања. За начелника милиције именован је скопски адвокат Стефан Стефанов, а за његовог заменика Емин Јашар.³¹²⁶ Задатак милиције било је завођење „реда, мира и сигурности“ у Скопљу, а служба је била „бесплатна и почасна“ са предвиђеном наградом за сиромашне. О броју и саставу милиције постоје контрадикторни подаци и крећу се од 800 до неразумних 8.000 „милицајаца“ (предвиђено 10.000). Без неког нарочитог успеха покушало се и са организовањем милиције и у Куманову где су припадници Вермахта давали награду од 7.000 лева, врећу брашна и оружје свакоме ко би се придружио милицији. Слини покушаји, али од стране „ратника“ прављени су у Велесу и његовој околини. Почетком новембра 1944. ова установа престала је да постоји.³¹²⁷

Месни комитет који је такође био под директном контролом Немаца имао је и свој лист под називом „Македонија“,³¹²⁸ који је кренуо да излази 19. септембра 1944. године. Његов уредник био је Стефан Стефанов, а ово гласило већ је излазило током лета 1941. као гласило Централног бугарског акционог комитета. Истовремено, немачки министар иностраних послова доделио је генералу фон Вајксу двојицу саветника, добрих познаваоца прилика на Балкану који су се налазили током својих каријера у дипломатским представништвима у Софији и Београду.³¹²⁹ Када и ове иницијативе нису успеле и када су напуштене средином октобра и када је генерал Шоерлен напустио Скопље Хитлер се окренуо Цанкову покушавајући да преко њега организује паралелну владу. Међутим, немачку дефанзиву није више ништа могло да спречи. Унутрашње уређење у Бугарској, али и на Балкану већ је било исцртано. Остало је само питање времена, пошто се победник већ знао.

³¹²⁴ М. Димитријевски, „Обидот на Ванчо Михајлов...“, 312–313, 322–323; М. Димитријевски, *Политиката на Третиот рајх...*, 108–109.

³¹²⁵ Чланови комитета била су следећа лица: Стефан Стефанов, председник; Коста Чохадџић, одговоран за исхрану; Георги Киселинов, одговоран за културно-просветна питања; остали чланови: Никола Павлов, Решид Цавид, Александар Георгијев, Фета Рауф и Васил Кимов. *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 138–139.

³¹²⁶ У том тренутку Стефан Стефанов је обављао следеће функције: председник Скопског адвокатског савета, председник Управног одбора Скопске популарне банке, председник управе свих популарних банака у Македонији, директор и власник листа „Македонија“, начелник „народне милиције“. *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 138; Р. Терзиоски, „Соработка на...“, 50.

³¹²⁷ Р. Трајковски, *н. д.*, 261–267.

³¹²⁸ Р. Терзиоски, „Соработка на ВМРО...“, 50; Иницијатива за покретање овог часописа потекла је од немачког саветника Диргела, а оснивач је био скопски адвокат Стефан Стефанов. Чланци у овом гласилу објављивани су на македонском језику, а њихова садржина била је пробугарска и пронемачка. Ишла су само два броја у Скопљу: 19. и 28. септембра. Видети: *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 138.

³¹²⁹ Видети: *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 125–126, 151–157; М. Димитријевски, „Обидот на Ванчо Михајлов...“, 323–329; М. Димитријевски, *Политиката на Третиот рајх...*, 109–115.

4. АНТИХИТЛЕРОВСКА КОАЛИЦИЈА И ЊЕНИ САВЕЗНИЦИ

4.1. Политика Западних савезника према Југославији и Бугарској

4.1.1. Од немачке агресије на Балкану до бугарског објављивања рата Великој Британији и САД

Британци, а касније и Американци су током рата покретима отпора придавали различит стратегијски значај. Након пада Француске планери су придавали велики значај томе да се у окупираној Европи развију покрети отпора, не толико ради непосредног деловања, колико зато да припреме коначне, велике националне устанке што би се планирали и временски подешавали да се подударају са доласком савезничких ослободилачких снага. Предност ове политике била је у томе што је Западне савезнике обавезивала да за догледно време тек минимално потпомажу оружјем и спремом покрете отпора, а готово до краја лета 1943. они нису достављали значајнију помоћ у југоисточну Европу. Оваква политика према покретима отпора у Југославији имала је озбиљних недостатака. Захтевало се од антифашистичких снага да се припремају и стрпљиво чекају велики дан ослобођења. Тешкоће које су се по тим питањима јављале биле су: контрола деморализације, тј. како покретима отпора одржати борбени дух; достава наоружања тј. утицај на покрете отпора. Током окупације првенствено британски војни планери покушавали су да снагама отпора намењене другачији задатак, од саботажа које до тада нису давале резултате. Требали су сместа помоћи тако што би привлачили и везивали непријатељске снаге које би иначе биле убачене на важнија попришта. Нова улога намењена покретима отпора захтевала је и нову врсту односа. Везе СОЕ које је имао пред Априлски рат одржаване су са странкама, организацијама и лицима које нису имале широку ангажованост у политичком животу предратне Југославије. Како се у првим месецима окупације појавио пуковник Драгољуб Михаиловић са својим покретом, СОЕ је почео да разрађује планове који би ишли у правцу зближавања са овом организацијом. Неки представници СОЕ у Београду Џулијан Ејмери (Julian Amery), Александар Глен (Alexander Glen) и Џорџ Тејлор (George Taylor) још пре рата имали су личних додира са пуковником Михаиловићем и одређено време ти додири били су повезани са планирањем делатности након окупације, али нису направљени заједнички планови.³¹³⁰

Већ почетком маја краљ Петар је британском дипломати изјавио да је заинтересован за успостављањем контакта „са војском која се бори у југословенским планинама“. Од јула су почеле да пристижу и вести из Москве о герилском ратовању у западној Србији, Босни и Црној Гори. На основу извештаја које су британске обавештајне службе и британска влада имале, а такође и због односа између Југословенске владе у избеглиштву и британске владе, одлучено је да се ка пуковнику Михаиловићу пошаље мисија на челу са Билом Хадсоном (Bill Hudson) која је подморницом крајем септембра стигла у Црну Гору, а касније продужила ка Михаиловићевом штабу. На основу ове крхке везе заснивали су се британски односи са покретом отпором у Југославији. Обећана британска помоћ није пристизала; веза са Михаиловићем била је и неколико месеци прекинута; Британци нису могли да пошаљу помоћ ни ваздушним путем. Јануара 1942. генерал Михаиловић је постао министар војни (од 7. децембра 1941. бригадни генерал, а од јануара дивизијски генерал), а Југословенска влада у избеглиштву и владе Западних савезника почеле су да се ослањају на пропаганду стварајући од Михаиловића легендарну личност, првог великог вођу отпора у Европи. У исто време британска и америчка обавештајна служба почеле су да добијају извештаје да су главни организатори и предводници антифашистичке борбе заправо комунисти. Поред тога, стратегија Западних савезника озбиљно је поремећена лета 1942. када су Совјети почели јавно да нападају генерала Михаиловића да

³¹³⁰ E. Barker, *Britanska politika...*, 149–150, 153.

сарађује са окупатором, најпре преко радио станице „Слободна Југославија“, потом преко шведских комунистичких новина и напослетку у директном саопштењу Југословенској влади у избеглиштву. Велика Британија је прва почела да преиспитује своја гледишта. Форин Офис и СОЕ су се усагласили и ка Михаиловићу су послали још једну мисију крајем 1942. предвођену пуковником Бејлијем (Stanley William Bailey).³¹³¹

Тако је британска политика кренула да се мења полако окрећући курс ка партизанском покрету, трудећи се да задржи положаје и у равнорском покрету. У лето 1943. војни разлози су надвладали политичке. Ка партизанима је упућена мисија предвођена мајором Вилијамом Дикином (F. W. D. Deakin) која се спустила крајем маја у Југославију. Мисија је неколико пута ојачавана доласком појединаца и других мисија, а августа 1943. Дикину и његовим сарадницима придружио се и први амерички обавештајац Мелвин Бенсон (Melvin Benson) из ОСС. У другој половини године, због неиспуњавања захтева за саботажом, највише из разлога због недостатка наоружања, али и због неактивности, Британци су донели одлуку о напуштању Михаиловића. Први пут се о томе озбиљно расправљало новембра 1943. године. Одлучено је да се партизанима пружи свестрана подршка, уз политичку примисао да се краљ Петар и Јосип Броз покушају навести на споразум. Због повећане војне важности југоисточне Европе, а у циљу постојеће политике „централизације“ покрета отпора, Британци су одлучили да своје мисије подигну на виши ниво, те су ка југословенским партизанима одаслали бригадира Фицроја Меклина (Fitzroy Maclean), а ка Михаиловићу бригадира Армстронга (Charles Douglas Armstrong) у другој половини септембра 1943. године. У тим тренуцима код Броза је било осам мисија, а код Михаиловића једанаест. У мисији Фицроја Меклина био је и Американац Лин Фериш (Linn Farish), а у мисији бригадира Армстронга Алберт Сајц (Albert Seitz) (мало пре њега Волтер Менсфилд (Walter Roe Mansfield)) па су се преко њега САД више умешале у „балканско питање“. Прва самостална мисија ОСС под командом потпуковника Ричарда Вејла (Richard Weil) спустила се крајем фебруара 1944. године. Међутим, политика Западних савезника на крају 1943. напустила је сваку наду да ће Броза и Михаиловића сјединити у заједничком фронту. Више се није постављало питање како Броза спречити да дође на власт, него како од њега издејствовати да се краљ врати у земљу.³¹³²

Са друге стране, када су Британци у марту 1941. напустили Бугарску, нису имали политичких обавеза према тамошњим личностима или скупинама. Једино је још СОЕ био у вези са БЗНС и политичким кругом „Звено“. Вођу „земљорадника“ Георгија Димитрова–Гемета пребацили су на Блиски исток, након што је краће време боравио у Југославији.³¹³³ Уз помоћ СОЕ Бугарску је напустио још један леви „земљорадник“ Димитар Мацанкијев и опозициони првак Коста Тодоров. Од тада ће сви деловати у британској пропагандној служби. Димитров се јављао са радија са Блиског истока, а Мацанкијев преко Би-Би-Сија (BBC) у Лондону. Мацанкијев и Тодоров су се у првој половини јула 1941. преко Лагоса извукли за Лондон. Требало је да бугарски емигранти својим иступањем подстакну у земљи незадовољство против владине политике и њених немачких заштитника. Уз то, један од циљева било је и одвраћање Бугарске од уласка у рат са СССР и Турском. Димитров је деловао из Каира где је, уз помоћ СОЕ, оформио тзв. „Бугарски национални комитет“ преко кога је покренуо током јуна 1941. радио станице „Слободна и независна Бугарска“ и „Васил Левски“ чији је програм емитован на бугарском језику.³¹³⁴ Почетком 1942. Димитров се прогласио председником „Бугарског

³¹³¹ E. Barker, *Britanska politika...*, 157–161. Видети: Jovan Marjanović, *Dražo Mihailović između Britanaca i Nemaca. Knjiga I. Britanski štićenik*, Zagreb–Beograd 1979; Kit Džefri, *M16. Istorija tajne obaveštajne službe 1909–1949*, Beograd 2016; Т. Чепреганов, *Судирот на британските и германските интереси...*, 115–129.

³¹³² F. V. D. Dikin, *n. d.*; Фицрој Маклин, *Rat na Balkanu*, Beograd 1980, 9–13; E. Barker, *Britanska politika...*, 162–164, 165, 166; Верица Јосимовска, Зоран Кнежевиќ, „Македонија и Македонците во извештаитена британската разузнавачка служба 1942–1945. година“, *Историја*, LIII, 1, (2018), 140–142; В. Павловић, *n. d.*, 128–253.

³¹³³ О томе је министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић обавестио југословенског посланика у Турској Илију Шумнековића 5. марта 1941. године. АЈ, 370–26–75, Šifrovani telegram, Beograd, 5. mart 1941, str. pov. br. 565.

³¹³⁴ Д. Сирков, „Антифашисткото движење...“, 6. Овим станицама бугарске власти ушле су у траг почетком децембра 1941, али још увек нису могле да открију тачну локацију. У поверљивом информативном билтену

националног комитета слободне и независне Бугарске“ као одговор на бугарску објаву рата Великој Британији и САД. Овај комитет требао је да има улогу бугарске избегличке владе и организације која би ујединила вође земљорадничких покрета у емиграцији.³¹³⁵

Британија је имала план и да Тодорова и Димитрова повеже са Грцима како би направила везу за будуће односе између Бугарске и Грчке. Бугари су имали разговор са грчим представницима, а затим су упутили писмо у којем су изложили следеће принципе за сарадњу: 1) борба против Немачке и Италије; 2) пуна солидарност у политичким, војничким и економским питањима и сарадња балканских народа; 3) најтешња сарадња Југославије и Бугарске неће ићи на штету Грчке. Грчки представници су се сагласили са овим тачкама додајући да њихова влада остаје чврсто на становишту да се не може покретати никакво питање ни грчке ни југословенске Македоније.³¹³⁶ Видљива је и намера Британаца, како се примећује из директива Министарства информација за пропагандно-политички рад, да Димитрова–Гемета наметну као вођу покрета отпора на Балкану. На тај начин Британци су мислили да могу анимирати присталице земљорадничких група у Бугарској како би отказале послушност влади Богдана Филова и на тај начин неутралисале Бугарску или је чак извукле из немачког табора. Ипак, ова оптимистичка теза није имала основа у политичкој стварности.³¹³⁷

Британска дипломатија покушавала је у тим тренуцима да прикаже да је Бугарска против своје воље ушла у рат на страни сила Осовине. То је било видљиво из разговора грчког амбасадора Шараламбоса Симопулоса и британског министра иностраних послова Ентони Идна. У разговору са југословенским колегама који су се десили после разговора са Идном, Симопулос је подвлачио да су Британци тражили од југословенских грађана у Египту да у својој пропаганди не нападају бугарски народ већ бугарску владу и двор. Грчки дипломата је сазнао и да су одређени „бугарски терористи“ вршили саботаже у Бугарској под условом награде, а то је да Велика Британија подржи независну Македонију. Британска дипломатија се бранила незнањем и демантовала било какву везу са овим људима. Грчка није била ни за какву аутономију Македоније ни под каквим формама. Симопулос је сматрао да то не би било решење проблема, него извор нових тешкоћа.³¹³⁸

На овакве игре Велике Британије у Бугарској, немачка обавештајна служба није остала неутрална. У борби великих сила која је вођена фронтално, али и иза кулиса, мало је фалило да Џорџ Рендел, задњи британски посланик у Бугарској буде убијен. Рендел је дао изјаву за штампу, а према извештају Ројтера од 14. маја 1941. у којој је стајало да је при његовом приспећу у Цариград у који је допутовао из Софије нађене бомбе немачког порекла. Било је три бомбе од којих су две експлодирале у хотелу, док је трећу уклонила турска полиција. Бомбе су садржале шест килограма експлозива. Рендел се осврнуо у изјави за медије и на ситуацију у Бугарској анализирајући држање краља Бориса. Главни чинилац у његовој политици био је страх од СССР и болшевизма. Он се такође плашио рушења Софије и репресалија који би следиле као што је био случај за земљама које је Немачка заузимала. Ипак, догађаји су се развијали много брже него што је краљ Борис могао да предвиди. У исто време, говорио је Рендел, Бугари су се надали да ће им Русија притећи у помоћ. Рендел је на неки начин оправдавао краља Бориса сматрајући да је он играо на карту добијања у времену и страха од болшевизма тотално занемарујући ревизионистичке тежње бугарске владе и двора. Слом Француске коначно је трасирао пут Бугарске ка силама Осовине.³¹³⁹

радио Софије од 7. децембра 1941. садржане су информације пресретнутих радио станице „Слободна и независна Бугарска“, „Васил Левски“ и „Христо Ботев“ које су јављале о ситуацији на Источном фронту и у Бугарској. ЦДА, ф. 1536к (Иван Владимиров Попов (1890–1944)), оп. 1, а.е. 16, л. 1–5.

³¹³⁵ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 26; М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 184–185.

³¹³⁶ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 40.

³¹³⁷ М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 185.

³¹³⁸ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 25. Малу дозу неспокојства у југословенске емигрантске редове уносила је и изјава саветника британске амбасе Ноела Чарлса који је у разговору са југословенским дипломатом Којићем изјавио да би Бугарска могла бити држава која би у одређеном тренутку могла учествовати у рушењу Немачке. ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 27.

³¹³⁹ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 11.

Поред тога, у Бугарској покренут је кривични поступак против бугарских политичких емиграната. Нарочито је на удару био Георги Димитров и његова „завереничка група“, а о овом случају опширно је писала „Зорја“ 5. августа 1941. године.³¹⁴⁰ Бугарска влада такође је преко својих органа, нарочито преко војне полиције извршила притисак и на опозиционе прваке који су остали у земљи путем кућних претреса под изговором да одржавају везе са западним силама. На удару су се нашли бивши министар финансија Атанас Буров и бивши председник Народног собрања Стојчо Мошанов. Буров је оптужен да је одржавао везе са финансијским круговима Париза и са француским посланством у Софији. Био је и један од главних акционара весника „Мир“ који је након посете Донована Бугарској у потпуности оријентисан према антинемачкој линији. Мошанов је, са друге стране, означен као човек који је врло блиско сарађивао са британским посланством у бугарској престоници. Поред њих, бугарска полиција је због „антидржавне делатности“ ухапсила и бивше ministre Недељка Атанасова, Христу Стојанова и Александра Обова и политичаре Ивана Гонгалова и Георги Христова. Петорица политичара оптужени су да су од посланства Велике Британије у Софији примали повеће суме новца и да су бугарским грађанима у Београду давали инструкције и подстрекивали их да се боре против немачких трупа које су наилазиле из Бугарске. Ова лица, према оптужници, одржавала су везе са блиским сарадницима у Ловечу, Плевену и Пазарцику где су такође извршена хапшења.³¹⁴¹

Већ у првим месецима од када је Трећи рајх спровео „нови поредак“ на Балкану, британски политичари осуђивали су улогу Бугарске у комадању Југославије и Грчке. Лабуристички лидер Клемент Атли (Clement Attlee) је у свом експозеу о ратној ситуацији 6. августа 1941. посветио и неколико пасуса Бугарској: „...Бугарска је искористила прилику створену насилничким нападом Италије и Немачке на Грчку и Југославију да захвати под осовинским окриљем велике територије Грчке и Југославије. Чинећи то, Бугарска је потврдила своје непријатељство према балканским суседима и непријатељско држање према целој концепцији балканског јединства. Данас је она, несумњиво, веома задовољна неоправдано стеченим територијама, али може бити сигурна да јој то на крају неће бити од користи. Њену акцију нећемо заборавити ни ми сами ни наши савезници кад буде дошао час полагања рачуна...“ Сутрадан, 7. августа 1941, Филип Ноел-Бејкер (Philip Noel-Baker), истакнути британски политичар, захтевао је у Доњем дому да се преко Би-Би-Сија бугарски народ опомене да ће „када се заврши рат“ морати да врати провинције које су бугарске трупе окупирале и да ће платити „накнаду за депортовања и друге штете које су нанете“.³¹⁴²

*

Америчка влада је након немачке агресије на Балкану априла 1941, наставила да одржава дипломатске односе са Бугарском. Ипак, њене симпатије јасно су биле на страни Савезника, па је југословенска влада покушала да код Американаца издејствује, ако ништа друго, оно барем осуду немачке агресије на Југославију и комадање државе. Југословенски посланик у САД Константин Фотић послао је телеграм југословенском посланству у Лондону 24. априла 1941 у којем је стајало да је државни подсекретар и дипломата Самнер Велс (Sumner Welles) обећао да ће председник САД дати такву изјаву и да ће настојати да то буде у „што свечанијој форми“. Фотић је Велса замолио да једном изјавом осуде и акцију Бугарске, као што су то учинили са Мађарском, што је Велс такође обећао.³¹⁴³ Заиста, председник Рузвелт издао је 25. априла прокламацију којом је констатовао да постоји ратно стање између Бугарске и Југославије и да је Бугарска без оправдања напала Југославију и Грчку.³¹⁴⁴

³¹⁴⁰ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 34; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 45; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 46. Видети: ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 48.

³¹⁴¹ Ц. Биљарски, *н. д.*, 370–371.

³¹⁴² S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 93–94.

³¹⁴³ АЈ, 371–6–9, Fotić Kraljevskom poslanstvu London, 24. april 1941, pov. br. 206.

³¹⁴⁴ АЈ, 371–40–53, Fotić Jugoslovenskom poslanstvu Kairo, 25. april 1941. Видети: АЈ, 371–40–53, Proclamation of a State of War between Bulgaria on the one hand and Yugoslavia and Greece on the other hand by the President of the United States of America, april 25, 1941, No. 200. Упоредити: В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 107.

Југословенска влада стајала је на становишту да је Бугарска и у Првом светском рату била фактор нестабилности на Балкану, па је замолила Југословенско посланство у Вашингтону да на то скрене пажњу Самнеру Велсу и да појача притисак на америчку дипломатију колико је то могуће. Притом је југословенска влада нагласила, да је поновни иступ Бугарске против осталих балкански народа требао да сугерише Савезницима да се после рата најозбиљније позабаве случајем Бугарске.³¹⁴⁵ Уследио је почетком јуна 1941. телеграфски апел краља Петра упућен америчком председнику и папи у којем је између осталог стајало да је у Јужној Србији, односно Македонији започело „убијање у масама“ нарочито свештеника и учитељица. На крају је замољено да се овом апелу да најшири публицитет у штампи и на радију.³¹⁴⁶

Америчка и британска пропаганда реаговала је на ове молбе краља Петра, али испрва местимично, да би током 1942. после бугарске објаве рата Великој Британији и САД чланци у новинама постали чешћи. У том контексту треба издвојити писање „Еџипшен мејла“ („Egyptien Mail“) од 11. октобра 1941. у којем је оштро осуђено „мародерство“ Бугарске због мобилизације становништва Македоније и окупације Македоније и Тракије. Поврх свега, осуђене су бугарске „болесне амбиције“ да се, као немачки сателит, докопа туђих територија. Издвајало се и писање каирског листа „Актуалите“ („Actualité“) од 16. новембра 1941. у којем се између осталог каже: „...Бугари су 1941. поново напали Србе, али овог пута жешће него икад дотад. Одбацујући отворено пакт који их је везивао за Југославију дозволили су да их Немци запоседну и изврше напад на Србе; затим чим су нацистичке трупе успеле да слома херојски отпор Срба, они (Бугари) су пожурили да им се прикључе. То је била двострука игра која је омогућила Немачкој да нападне британске снаге на Балкану...“³¹⁴⁷

Амерички посланик у Бугарској нарочито је пратио бугарско понашање према окупираним територијама и њене одјек у Бугарској и изван ње. Бугарска влада је објавила декрет о „Привременој административној подели новоослобођених области“, 2. августа 1941. године. Посланик САД у Софији сматрао је стварање Скопске и Битољске области у „јужној Србији“ и припајање Цариграда, Пирота и Босилграда Софијској области „привременом мером“ зато што Немачка није дозвољавала трајне и дефинитивне анексије до свршетка рата, како би на тај начин држала своје савезнике под контролом. Према америчком дипломати, било је карактеристично то што је у прво време после заузимања ових области бугарска влада сматрала тај акт „природном ствари“, за коју нису била потребна никаква правдања, док је током септембра 1941. бугарска јавност већ испољавала „права Бугарске на те крајеве“, што је амерички посланик приписивао „пољуљаној вери у исход рата код Бугара“.³¹⁴⁸

САД су због присаједињења југословенских покрајина од стране Бугарске протествовале учинивши то у два наврата: 28. маја и 25. септембра 1941. године.³¹⁴⁹ У ноти државног подсекретара Самнера Велса од 5. децембра 1941. предатој амбасадору Константину Фотићу у Вашингтону, стајало је следеће: „У својим нотама од 28. маја и 25. септембра (у питању су били акти који су штитили територијални интегритет Југославије) позвао сам се на индигнацију народа и владе Сједињених Америчких Држава поводом инвазије и распарчавања Југославије од стране извесних суседних јој држава. Желим да вас уверим да ова Влада гледа са истим осећањима на дело бугарске владе у вршењу контроле над деловима Југославије окупираним од бугарских власти“.³¹⁵⁰

Неколико дана касније, 9. децембра, Фотић је јављао Југословенској влади да се у „неким званичним круговима“ почело да се другачије тумачи бугарска веза са силама Осовине,

³¹⁴⁵ АЈ, 371–40–53, Deđuli Kraljevskom poslanstvu Vašington, Jerusalem, 27. april 1941, pov. br. 83.

³¹⁴⁶ АЈ, 371–6–9, Ninčić, Jerusalem, 8. jun 1941, pov. br. 828.

³¹⁴⁷ Видети: S. Nešović, *Svet o nama 1941–1945. Tom 1*, 232, 237–238.

³¹⁴⁸ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 12.

³¹⁴⁹ Амерички одговор од 25. септембра 1941. завршавао се речима: „Користим се приликом да се позовем на понављање декларације владе САД у којима се изражава гнушање владе и народа америчког на инвазију и распарчавање Југославије“. АЈ, 371–6–9, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, Vašington, 27. septembar 1941, pov. br. 647.

³¹⁵⁰ АЈ, 371–6–9, Poslanstvo u SAD Momčilu Ninčiću Ministru inostranih poslova, 26. septembar 1941, pov. br. 647; АЈ, 371–6–9, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, 5. decembar 1941, pov. br. 869; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 19.

нарочито под светлом да Бугарска није објавила рат СССР. Шеф Бироа за пропаганду Вилијам Донован тражио је, поверљиво, од југословенских радио репортера да говоре обазриво о бугарској влади и краљу пошто се исти одупиру немачкој пресији. Истовремено, примећено је да је Бугарско посланство у Вашингтону појачало свој пропагандни рад против Југословенске владе. Фотић је по овом питању обавестио Велса, који се изненадио оваквом политиком Донованове службе нагласивши да САД и даље држе правац ранијих изјава. Уз то Фотић је на изјаве бугарских посланика одговорио „енергично“ путем америчке штампе.³¹⁵¹

Бугарска објава рата САД и Великој Британије 13. децембра 1941.³¹⁵² преокренула је дотадашњу дипломатију две западне силе које су према овој балканској земљи заузеле од тада тврђи став.³¹⁵³ Овом чину претходило је Бугарско прикључивање Антикоминтерна пакту 25. новембра 1941; америчко и британско објављивање рата Јапану 8. децембра, због напада на Перл Харбор 7. децембра; немачко и италијанско објављивање рата САД 11. децембра 1941; немачки и италијански притисак на Бугарску да објави рат 12. децембра 1941. године.³¹⁵⁴ У шифрованом телеграму бугарско Министарство иностраних послова и вера обавестило је и замолио 13. децембра 1941. швајцарско посланство да преузме заштиту бугарских интереса у САД.³¹⁵⁵ Истог дана омладина „легионара“ поразбијала је прозоре на америчком и совјетском посланству, док су током исте ноћи прозори поправљени по налогу бугарске владе.³¹⁵⁶ Ноћу 25. на 26. децембра 1941. Софију је напустио амерички посланик Џорџ Ерл (George Howard Earle III), као и остали чланови посланства. Бугарско министарство иностраних послова помогло је члановима америчког посланства у селидби.³¹⁵⁷

Велика Британија је ускоро реаговала и објавила 27. децембра да се две државе налазе у ратном стању, док су САД опоменуле Мађарску, Бугарску и Румунију да ће сматрати као акт непријатељства ових земаља ако буду упутиле своје трупе на Исток.³¹⁵⁸ Бугарско попуштање Немачкој имало је и другу страну медаље. Бугарска се надала да ће уступцима удовољити Трећем рајху који би бугарску окупацију и разграничење на Балкану дефинитивно прогласио.³¹⁵⁹ Али и не само то – Бугарска је желела и област око Солуна и западну

³¹⁵¹ АЈ, 371–6–9, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, 9. decembar 1941, pov. br. 885. Видети: S. Nešović, *Svet o rata 1941–1945. Tom 1*, 332–333. Видети: В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 118–119.

³¹⁵² Истог дана рат је објављен Грчкој, Југославији и Јужноафричкој унији. Дана 16. децембра рат је објављен Чехословачкој; 20. децембра Никарагви; 24. децембра Гватемали и 30. децембра Новом Зеланду. Иран и Мексико прекинули су дипломатске односе са Бугарском 17 децембра, односно 20. децембра 1941. године. В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 134.

³¹⁵³ Објава рата прочитана је на изванредној седници Народног собрања од стране министра иностраних послова. Ствар је код посланика прошла врло глатко, осим код неколицине, нарочито двојице, Николе Мушанова и Петка Стајнова, који су жестоко протествовали и лупали по клупама. Ни код појединих министара објава рата није дочекана срдечно. Министар Попов јавно је прокоментарисао своје незадовољство речима: „дакле тај несрећни Тројни уговор“. *Ž. Karaula, n. d.*, 164; В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 120.

³¹⁵⁴ В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 119–120.

³¹⁵⁵ Из докумената које је бугарско Министарство иностраних послова и вера слало бугарском посланству у Берну закључује се да је већ 12. децембра одређено да се са САД и Великом Британијом прекину дипломатски односи и да им се објави рат (са Великом Британијом још марта 1941. су прекинути дипломатски односи). ЦДА, ф. 317к, оп. 1, а.е.230, л. 47.

³¹⁵⁶ АЈ, 370–25–74, Ankara, 14. januar 1942, pov. br. 29; *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 251.

³¹⁵⁷ *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 276; В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 121.

³¹⁵⁸ АЈ, 103–62–282, „Америчка опомена Мађарској, Бугарској и Румунији“ (без датума). Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 241–243.

³¹⁵⁹ Амерички посланик након прекида дипломатских односа враћао се кући преко Турске где је имао прилику да се сусретне са југословенским послаником. У разговору који је вођен средином јануара 1942. амерички дипломата је рекао да је Бугарска под немачким притиском објавила рат западним савезницима и да је немачка влада то од Бугарске тражила као минимум кад већ неће да прекине дипломатске односе и објави рат СССР. У разговору је истакнуто да су Бугари „у већини против Немаца“ и да се „лепо понашају према Србима“. Препричан је и разговор са краљем Борисом који је на питање зашто је Бугарска окупирала делове Југославије и Грчке изјавио да то није хтео да учини, али „да га је Немачка присилила претњом да ће Италија заузети те грчке и југословенске земље“. АЈ, 370–25–74, Ankara, 14. januar 1942, pov. br. 29.

Македонију. Међутим, Немачка је желела још већи продор у бугарску унутрашњу политику, кријући и даље своје праве намере на Балкану. Бугари су објавили рат Западним савезницима и „са правом“ очекивали немачке уступке. Ипак, ова игра је тек почињала. Очекивала се и Бугарска објава рата СССР, док је Немачка све више притискала. Немачка није ратовала на Балкану ради стварања Велике Бугарске него ради обезбеђивања своје превласти. Бугарска је полако постајала „послушно оруђе“ у рукама Немачке и њених планова. Ствар по Бугаре је била још гора, јер нису знали који су то планови.³¹⁶⁰

4.1.2. Поглед из Лондона и Вашингтона – савезничка штампа о бугарској окупацији Југославије и реакција на бугарску објаву рата

Британски став после бугарског објављивања рата се заоштрио. Иако је британска влада била мишљења да се Бугарска није ангажовала у пуној мери на страни Немачке, сматрала је да бугарска окупације Југославије и Грчке мора бити кажњена и да се Бугарска мора повући са окупираних територија. Британци су ишли и до пројекције будуће мировне конференције где би се против Бугарске изнеле следеће чињенице: улазак бугарских трупа у Југославију и Грчку, сурова бугаризација Срба у Македонији, насиље над Грцима и др. У Југославији су бугарске аспирације ишле толико далеко да су их довеле у отворени сукоб са Италијанима. У британским надлежним установама владало је мишљење да би општа мобилизација у Бугарској довела до краха постојећег режима, пошто је становништво у градовима било прогермански оријентисано, а становништво по унутрашњости проруски опредељено. Овакво стање било би појачано и дотадашњим совјетским ратним успесима.³¹⁶¹

Од пролећа 1942. британска штампа посвећивала је посебну пажњу бугарској окупацији Југославије. Британски „Тајмс“ доносио је вест 10. априла 1942. под насловом „Бугарски гарнизони у Србији“ у којој је стајало да је посета краља Бориса Хитлеру резултирала „великим покретом бугарских трупа у Србији“ и да су Бугари преузели контролу над скоро „целом српском територијом“: „Њихова окупациона зона која је до скоро покривала Јужну Србију очевидно је проширена чак до Младеновца, 30 миља јужно од Београда“. Са проширењем окупације заоштрила се и бугарска пропаганда. Листови „Утро“ и „Зорја“ почеле су да објављују вести о покрету генерала Михаиловића и како се он мора што пре уништити. Сличне вести преносио је и „Дејли Телеграф“ подвлачећи да је главни задатак бугарских јединица била борба против покрета Драгољуба Михаиловића. Бугарске војне власти заоштриле су и ниво репресалија изјављујући да ће за сваког убијеног бугарског војника бити погубљено 170 Срба, а за сваког убијеног официра – цело село или варош ће бити уништено, а становништво поубијано.³¹⁶²

Дневне новине „Тајмс“ доносиле су 13. априла 1942. вест под насловом „Притисак на Бугарску“ у којој се говорило о притиску на владу Богдана Филова од стране бугарских

³¹⁶⁰ Видети: ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 30; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 33; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 41. По мишљењу турске дипломатије, након бугарске објаве рата САД и Великој Британији, Бугарска је спадала у државе за које се већ тада могло рећи да ће „сигурно пропасти“. ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 38. Југословенски посланик у Совјетском Савезу имао је разговор са турским амбасадором у Москви који је био „необично задовољан“ објавом рата Бугарске САД и Великој Британији. Сматрао је да је ситуација на Балкану сасвим јасна и да је дошао крај бугарским обманама. Турски амбасадор препричао је разговор са бугарским послаником којем је рекао да је његова земља погрешила што је изашла из својих граница не чекајући крај рата, да ће морати да врати окупиран територије, да плати одштету и да уступи један део своје територије. Жустра расправа је избила и око територијалних аспирација. Турски амбасадор је бугарске територијалне жеље према Турској назвао „идеалом“, а турске према Бугарској „потребом“: „Ми се гушимо у Тракији. Или ћемо остати у проширеној Тракији или ћемо морати ићи у Азију. На примедбу бугарског посланика да то значи рат, турски амбасадор одговорио је да он то врло добро зна, „пошто рат већ постоји у нашим главама“. Ипак, турски амбасадор у разговору са југословенским послаником избегавао је да одговори где мисли да би требало да буде турска граница. АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 12. decembar 1941, pov. br. 546. (несређен фонд).

³¹⁶¹ АЈ, 371–40–53, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, 6. april 1942, pov. br. 255.

³¹⁶² АЈ, 103–55–262, Pregled engleske štampe, London, 10.4.1942. Видети: S. Nešović, *Svet o nama 1941–1945. Tom 1*, 485–487.

министара. Укупно је шест министара поднело оставку, а главни разлог, како је наводио „Тајмс“ било је противљење одлуци, макар она била и индиректна, о учешћу Бугарске у рату против СССР. Цену је платио министар спољних послова Иван Попов. Његово место преузео је Филов, који је образовао нову владу. Главни разлог смене Попова, по мишљењу британских новина, била су његов позитивна мишљења о зближавању са Југославијом, истовремено се залажући за престанак окупације Србије. „Тајмс“ је писао да се велики део бугарског Собрања успротивио идеји да се шаљу трупе на Исток, али и да је итекако подржавао нови балкански поредак, после немачке агресије на Балкану. Британски лист је био мишљења да ће Бугари покушати да представе своју окупације Грчке и Југославије као услугу коју чини својим немачким савезницима, али да Немци неће прихватити да се бугарске трупе задрже на вршењу овакве „услуге“, „ма како значајна била“.³¹⁶³

Са друге стране, Велика Британија је као главни покретач и покровитељ Балканске уније преко својих гласила давала афирмативне текстове који су говорили најпозитивније о овом пројекту. Кроз савезничку штампу, односно кроз месечну ревију „Западнословенски покрет“ која је излазила на пољском и чешком језику, а од пролећа 1942. и на српском, односно хрватском језику, појавио се априла 1942. посебно значајан текст Косте Тодорова под насловом „Слободни Бугари Балканска унија“. Полазећи од тврдње да Бугари припадају јужнословенским народима предлагао је прво уједињење Јужних Словена, а тек онда остваривање Балканске уније. Коста Тодоров, тачније „Бугарски комитет“ коме је припадао није негирао југословенско-грчки споразум, али је баштинио идеје о превасходном уједињењу Југославије и Бугарске. Рачунајући да је пољско-чехословачка унија већ остварена, Тодоров је био мишљења да у блиској будућности може доћи до уједињења средњоевропске и балканске уније преко Румуније у одређену врсту конфедерације. Његове идеје ишле су до уједињења читаве Европе, у којој испрва не би било места за Аустрију, Мађарску и Немачку. „Западнословенски покрет“ доносио је и текст који је „Комитет Слободних Бугара“ упутио 27. јануара 1942. министру иностраних послова југословенске владе у вези са југословенско-грчким споразумом о Балканској унији. У истом броју објављен је Златоперов текст „Путоказ за стварање корисних заједница“ у коме се говори о пољско-чехословачкој конфедерацији и југословенско-грчком споразуму као о полазним тачкама за нову организацију послератне Европе.³¹⁶⁴

Вести о бугарској окупацији делова Југославије и о спољној и унутрашњој политици Бугарске ређале су се и у другој половини 1942. године. Лондонски „Дејли експрес“ је септембра 1942. писао о отпору становништва које је живело под бугарском окупацијом. Иако је било очигледно настојање британског листа да стање у Бугарској и на територијама које је анектирала Бугарска прикаже као анархично, вредно је приказати како је „Дејли експрес“ видео борбу против бугарских окупаторских јединица и установа: „Према вестима из Стокхолма - у чију веродостојност постоји извесна сумња, јер долазе из немачке агенције у Софији – букнула је прошле ноћи побуна у неколицини бугарских градова. Средиште немира наводно је Скопље, где су бугарске власти прогласиле опсадно стање“. Немири су такође избили у Милову, а према писању, британског листа, иза ових акција стајао је равнорски покрет.³¹⁶⁵

Средином септембра 1942. о улози Бугарске у Другом светском рату и у окупацији Југославије писали су и: „Манчестер гардијен“, „Дејли телеграф“, „Њуз хроникл“ и „Морнинг адвертизер“. Бавећи се опширно Бугарском због њеног геополитичког положаја на Балкану у британској штампи третирали су разни аспекти бугарске ратне ситуације, њена политичка улога, унутрашњи политички систем, односи са СССР-ом и Западним савезницима, њена послератна улога итд. „Дејли телеграф“ је 16. септембра доносио чланак „Бугарска почетна тачка немира на Балкану“. Осврћући се на улогу Бугарске, лист наглашава да је „она увек била лабави камен у расклиманој згради балканског мира и безбедности“. Лист је затим наводио како се у концентрационим логорима у Бугарској налази 3.000 интернираних, док се још 4.000

³¹⁶³ AJ, 103–55–262, Pregled engleske štampe, London, 13.4.1942.

³¹⁶⁴ AJ, 103–55–262, Pregled savezničke štampe, London, 13.4.1942.

³¹⁶⁵ M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 181–182.

интернираних налази по селима. У посебним војничким затворима налази се око 1.000 официра, углавном окривљених због русофилства. „Морнинг адвертизер“ је надовезујући се на вести које је „Дејли телеграф“ доносио о немирима у Бугарској поготово у Скопљу писао следеће: „У Анкари се сматра да су извештаји из немачких извора из Стокхолма о побунама у деловима Македоније које су Бугари окупирани можда у вези са гласовима да Хитлер намерава да избаци Италијане из Хрватске и да им као награду да западну Тракију коју би Бугари морали да евакуишу; или као другу могућност део Македоније који се сада налази под немачком окупацијом“.³¹⁶⁶

Почетком 1943. на страницама водећих британских новина „Дејли Телеграфа“ појавила се поново вест о Бугарској. У наслову „Хитлер планира да Бугарска буде база напада“ од 6. фебруара 1943. писац текста је након потврђивања немачке економске, војне и политичке инфилтрације у Бугарској, писао о тренутном саобраћајном потчињавању. Прво преко споразума између Организације Тот и бугарске владе о градњи путева уз посебно истицање трасе Берлин – Београд – Пирот – Софија – Пловдив – Свиленград – Истанбул, потом преко обезбеђивања и искоришћавања бугарских железница и најзад преко адаптирања бугарских лука на Дунаву у Рушцику и Свиштову за обезбеђивање трговине са Турском која би се одвијала на већем нивоу.³¹⁶⁷

Водећи британски кругови очекивали су почетком 1943. да ће Бугарска под огромним притиском Немаца затражити излаз из рата. Таквог убеђења био је члан британског Парламента капетан Алан Грем (Alan C. Graham) који је потписујући чланак који је изашао у „Јоркшир Посту“ („Yorkshire Post“) од 10. маја 1943, између осталог навео: „...Под све већим немачким притиском може се са сигурношћу очекивати покрет за сепаратни мир. Начин приближавања биће захтев да се узме у обзир мала земља која није у стању да одоли притиску моћног суседа са којим је већ била повезана политички и привредно. Увелико ће се настојати да се искористи убиство Лукова и других као доказ да је и самом Бугарима стало да се реше непожељних окова. Сви који знају Бугарску и њену улогу у неописивим зверствима која су задесила централну и југоисточну Европу сложиће се са мном у овој озбиљној опомени да се Савезници не дају заварати. Исто је тако немогуће разрешити кривице велику већину Бугара због неизрецивих зверстава које је тај народ починио у Грчкој и Северној Србији...“³¹⁶⁸

Лист „Тајмс“ је у свом чланку од 4. маја 1943. под насловом „На балканским раскрсницама. Краљ Борис као сателит сила Осовине. Једна сигурна нада за будућност“ анализирао геостратешки положај Бугарске прво се осврћући на убиства Сотира Јанева и генерала Лукова који су представљени као стубови нацистичког система у Бугарској. У обимном чланку анализирана је политика краља Бориса, његов однос према Хитлеру и улога бугарских јединица: „Главна улога Бориса у нацистичкој Европи је обезбеђивање балканске тврђаве против унутрашњих немира, као и напада извана“, стајало је на једном месту у тексту. „Тајмс“ је на крају писао о могућим исходима које су чекале Бугарску, стављајући акценат на унутрашњи контекст, односно на све јаче деловање опозиције („звенари“, „земљорадници“, комунисти) и на комунистичке саботаже, а у спољном контексту на премештај вештог бугарског дипломате, Првана Драганова, из Берлина у неутрални Мадрид ради „опицавања пулса“ код Савезника. Из немачког угла, „Тајмс“ је тврдио, пораз балканске политике наступио би споразумом Велике Британије, САД и СССР у погледу политике на југоистоку Европе ради остварења „демократског поретка“, а у ствари након споразума о подели интересних сфера.³¹⁶⁹ Своју заинтересованост Бугарском „Тајмс“ је продужио и на 5. мај пишући о атентату на пуковника Пантева у текст под насловом „Узнемиреност у

³¹⁶⁶ Исто, 183–185.

³¹⁶⁷ AJ, 103–174–609, „Hitler planned Bulgaria as Base for Attack“, „Daily Telegraph“, 6. februar 1943.

³¹⁶⁸ AJ, 103–174–609, „Yorkshire Post“, 10. mart 1943. Видети: ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 7.

³¹⁶⁹ AJ, 103–174–609, „Pregled engleske štampe“, London, 4. maj 1943; AJ, 103–174–609, „At the Balkan Crossroads. King Boris as a Satellite of the Axis. One sure Hope for the Future“, „Times“ 4.5.1943. Видети и чланак „Тајмса“ од 11. августа 1943. под насловом „Бугарска историја и политика“. AJ, 103–174–609, „Pregled engleske štampe“, 11. august 1943.

Бугарској“.³¹⁷⁰ Чланак који је изашао у „Тајмсу“ 5. маја 1943. нашао је одјека у Бугарској, толико да је лист 15. маја 1943. објавио писмо, бившег министра и опозиционара, Николе Мушанова под насловом „Странке у Бугарској“. Бугарски политичар напомињао је редакцији, односно читаоцима разлику између комунистичког и земљорадничког покрета.³¹⁷¹

*

Након бугарске објаве рата САД-у, америчке надлежне установе и људи из владе кренули су више пажње да посвећују овој земљи. Питање које се прво постављало је да ли и када треба објавити рат овом Хитлеровом сателиту. Југословенски и грчки посланик у САД покушали су 6. јануара 1942. да изврше притисак на америчку дипломатију како би објавила рат „малим земљама“ попут Бугарске и Аустрије. Амерички државни секретар захвалио се том приликом на изношењу њиховог става и обећао да ће САД ускоро формирати своје гледиште по овом питању.³¹⁷²

Амерички дипломатски представници напустили су крајем 1941. Бугарску. Приликом њиховог враћања, југословенски дипломатски представници успевали су да са њима ступе у контакт и да од њих узму драгоцене информације које су се односиле на бугарску окупацију дела југословенске територије и на амерички став према бугарској објави рата. Амерички посланик Џорџ Ерл имао је прилику да крајем јануара 1942. разговара са југословенским послаником у Каиру. Он је југословенском дипломати пренео један разговор који је имао са бугарским министром иностраних послова који је говорио да његова влада жели да се у Македонији одржи један плебисцит и да желе „натурити излаз на Егејско море“. Према тврђењу Ерла Бугари у Македонији наилазе на велике тешкоће и да против њих влада велико незадовољство, „нарочито у Скопљу“. Занимљиво је да су Ерлу, као и његовим колегама Бугари тврдили да су одбили немачке захтеве за окупацијом нишке области и Ниша.³¹⁷³ Слично је и Југословенски генерални конзул у Јерусалиму обавештавао Министарство иностраних послова 20. јануара 1942. да му је бивши амерички секретар посланства у Софији приликом пролаза кроз Јерусалим изјавио да је објава рата САД од стране Бугарске изазвала „веома мучан утисак међу Бугарима“. Казао је и да је Никола Мушанов покушао да говори против објаве рата, али „му је онемогућено“: „Бугари губе наду да ће победа бити на њиховој страни, а међу Бугарима се шири вест да неће моћи задржати све територије које су сада заузеле. Он каже (секретар америчког посланства – Б. Т.) да би се Бугари задовољили ако би им се дао излаз на Егејско море и исправку границе наспрам Југославије...“³¹⁷⁴

Поводом питања америчке објаве рата, Бугарској Самнер Велс је повео разговор са Константином Фотићем у другој половини фебруара 1942. године. Фотић је био мишљења да такав акт не би донео скоро никакве промене у војном смислу, па је питање требало посматрати у форми психолошког дејства, а нарочито у погледу даље сарадње Бугарске и Немачке. Необјављивање рата, по мишљењу југословенског дипломате, оставило би мучан утисак на земље „које су ангажовале све у борби на страни демократије“, а са друге стране такав чин дао би само „ветар у леђа“ досадашњој бугарској политици. Велс је одговорио да САД нису објавиле рат из једног разлога, а то је због тога што су сматрале да ће тиме задржати те земље „од неограничне сарадње са Немачком“, на шта му је Фотић одговорио да тај ефекат није постигнут, јер је Немачка свакој од својих сателита одређивала до које мере имају да сарађују. САД су, поводом овог питања, до даљњег остале мирне.³¹⁷⁵

Месец дана касније, Влада САД предузела је један оштар дипломатски маневар крајем марта 1942. и одлучила да стави до знања Мађарској, Румунији и Бугарској да ће формално признати постојање ратног стања са њима ако не обуставе сарадњу „која војнички користи

³¹⁷⁰ Видети: АЈ, 103–174–609, „Pregled engleske štampe“, 5. maj 1943.

³¹⁷¹ Видети: АЈ, 103–174–609, „Pregled engleske štampe“, 15. maj 1943.

³¹⁷² В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 134.

³¹⁷³ АЈ, 103–55–262, Parafraza šifrovanog telegrama, Kairo, 23. januar 1942, pov. br. 58. Видети: АЈ, 103–55–262, Parafraza, Jerusalem, 20. januar 1942.

³¹⁷⁴ АЈ, 103–55–262, Parafraza, Jerusalem, 20. januar 1942.

³¹⁷⁵ АЈ, 371–40–53, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, 24. februar 1942, pov. br. 157.

Немачкој“. Америчка влада, због прекида дипломатских односа са поменутиим земљама одлучила је да ово саопштење достави преко Турске, али је она одбила, наводећи као изговор „ултимативну форму“ саопштења, па је тако саопштење уручено преко швајцарских дипломатских представништва.³¹⁷⁶

Даља сарадња Бугарске и осталих сателита са Немачком навеле су америчког председника Рузвелта да 2. јуна 1942. пошаље специјалну поруку Конгресу тражећи објаву рата САД Бугарској, Мађарској и Румунији. Амерички председник је у писму рекао да владе ових земаља нису објавиле рат САД самоиницијативно, нити је то била жеља народа, него је рат објављен по директивама Адолфа Хитлера. Ипак, војне јединице ових земаља не само што су узеле учешћа у акцијама против земаља Уједињених Нација него су планирале и да прошире војна дејства, па је Рузвелт тражио од Конгреса да размотри објаву рата. САД су већ раније замрзнули средства ових земаља: Румунији 53 милиона долара, Мађарској 25 милиона долара и Бугарској 2 милиона долара. Лист „Тајмс“ од 3. јуна 1942. писао је да је питање дана када ће Конгрес потврдити ратно стање.³¹⁷⁷ Бугарски посланик у Шведској обавестио је 5. јуна 1942. Министарство инострани послова о спремности САД да објави рат Бугарској.³¹⁷⁸ Најзад, 6. јуна 1942. САД су објавиле рат Бугарској, Мађарској и Румунији.³¹⁷⁹

Поводом објаве рата, познати амерички публициста Валтер Липман (Walter Lippman) донео је у чланку „Policy made clearer and stronger“, који је објављен широм САД, анализу објаве рата. Он је истакнуо да су непријатељи Југославије и Грчке сада и амерички непријатељи и да ће ове две земље узети активног учешћа у послератном уређењу Европе. Бугарска, Румунија и Мађарска биће разоружане до границе безопасности за будућност. Липман је на крају закључио да ће ове земље морати да докажу да су достојне и да се у њих има поверења у свету слободних народа.³¹⁸⁰

Југословенска амбасада у Анкари извештавала је Министарство иностраних послова о двострукој игри Бугарске која је ратујући на страни сила Осовине истовремено путем дипломатских канала стављала до знања западним савезницима да је на улогу која јој је припала у Другом светском рату била присиљена. Ипак, од својих територијалних претензија нису одустајали. У том смислу карактеристичан је и став бившег посланика САД у Софији, Џорџа Ерла, који није могао да се отресе својих субјективних осећаја према Бугарској, тврдећи да је она за Англоамериканце. Он је у Истанбулу и Анкари водио разговоре са југословенским представницима. Амерички дипломата је тврдио, позивајући се на разговор са краљем Борисом, да Бугарска није желела да заузме територије Југославије и Грчке и да ју је у ствари „Немачка присилила претњом да ће иначе Италија заузети те грчке и југословенске земље“. Краљ Борис је наводно даље рекао Ерлу, да Бугарска има претензије које се „само“ своде на Добруцу и на излазак на Егејско море код Дедеагача (Александропоља). Ерл је такође казао југословенским представницима у Анкари да је Бугарска под пресијом Немачке објавила рат Великој Британији и САД. Амерички дипломата такође је тврдио да су Бугари „лично добри и да су у великој већини против Немаца, а за Англосаксонце“ и да се „Бугари лепо понашају према Србима, цитирајући примере који се налазе у реферату новинара Падева“. У реферату југословенске амбасаде се закључује да случај са америчким дипломатом показује бугарску двоструку игру: „За случај победе Немачке они би добили све сада заузете територије а можда и више, пошто траже Солун западну Македонију окупирану од Италије итд. За случај победе савезника, они очекују опроштај и могућност да задрже Добруцу, коју им је, како они изјављују, Румунија добровољно уступила и да добију излаз на Егејско море на који, како они увек тврде, имају право и по Нејском уговору.“³¹⁸¹

³¹⁷⁶ AJ, 378–2, Ninčić, London, 26. mart 1942. (nesređen fond). Више: В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 137–138.

³¹⁷⁷ AJ, 103–62–282, Objava rata Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji od strane SAD, „Times“, 3. jun 1942.

³¹⁷⁸ ЦДА, ф. 319к (Българска легация в Стокхолм), оп. 1, а.е. 52, л. 110.

³¹⁷⁹ AJ, 103–62–282, Objava rata Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji od strane SAD, „Times“, 3. jun 1942; В. Тошкова, *България в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 138–139.

³¹⁸⁰ AJ, 371–81–104, Fotić Ministarstvu, 11. jun 1942.

³¹⁸¹ М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 180–181.

Од америчке објаве рата, порастао је број чланака који су говорили о бугарској окупацији делова Југославије „Њујорк Харалд Трибјун“ доносио је вест од 16. септембра 1942. која је говорила о отпору и устанку против Бугара на окупираним деловима у Југославији. Средиште интересовања за амерички лист представљала је Македонија, која је окарактерисана као „главна кост гложења на Балкану“. На ту карту је, наводи се у листу, и играо Хитлер када је окретао балканске земље једну против друге. У велики устанак на овом простору се сумњало, поготово ако снаге сила Осовине остане на „данашњем нивоу“, „али пријатељство бугарских маса према Русији, непрестани отпор генерала Драже Михаиловића и његових снага у Југославији, све већи докази о савезничкој снази за удар у Европи, све ће то несумњиво имати свог утицаја“.³¹⁸² У пропагандном смислу важан је и текст који је изашао у „Њу Јорк Тајмсу“ 20. маја 1943. године. Ове америчке новине преносиле су „Ројтеров“ телеграм о покољима и бугарским подметањима унакажених немачких војника.³¹⁸³ Наиме, „Ројтер“ је текст добио од стране Југословенске владе која је извештај саставила према обавештењима Драгољуба Михаиловића из земље.³¹⁸⁴

4.1.3. Бугарске/македонске емигрантске групе у САД и Канади

У САД и Канади поведена је током Другог светског рата једна шира агитација од стране бугарске³¹⁸⁵ и македонске емиграције, „македонствујушчих“, који су дуже или краће време боравили у преко Атлантика, али и агената који су слати од стране бугарских служби.³¹⁸⁶ Циљ ове пропагандне делатности био је да се међу америчком и канадском јавношћу створи бољи поглед ка бугарској политици и новом поретку који је са собом доносила Немачка. Оваква врста агитације, како нам говоре документа проистекла из рада југословенског посланства и генералних конзулата, почела је још 1940. године. Врло важна ставка у раду ових људи била је и повезивање са усташком емиграцијом, али и другим југословенским „антидржавним“ елементима. Сарадња је нарочито била испољена преко новина које су излазиле у САД.³¹⁸⁷ Центри деловања „македонствујушчих“, како су ове делатнике звала југословенска дипломатска представништва у САД и Канади, били су у Канади: Торонто, Винзор и Китченер, а у САД: Индијанаполис и Детроит.³¹⁸⁸

³¹⁸² Исто, 184–185.

³¹⁸³ АЈ, 371–81–104, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, 20. maj 1943, pov. br. 328.

³¹⁸⁴ АЈ, 103–24–163, Fotić, Vašington, 20. maj 1943, pov. br. 328; АЈ, 371–81–104, Načelnik pravnog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Kraljevskoj ambasadi Vašington, London, 24. maj 1943, pov. br. 2828; АЈ, 439–1–2, Načelnik pravnog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Kraljevskom poslanstvu Otava, London, 24. maj 1943, pov. br. 2828.

³¹⁸⁵ Први бугарски емигранти дошли су у САД 1870-их година. Око 1890. у Њујорку је организовано прво бугарско друштво „Бугарска“ које је било кратког маха и престало је да постоји 1987. године. Последња деценија XIX века обележена је и све већим доласком бугарских емиграната који су почетком XX века почели са пропагирањем аутономне Македоније. Прво македонско-бугарско друштво основано је у Норт Адамсу (Масачусетс) 1899. године. Дана 14. новембра 1915. добијена је нова форма оснивањем Бугарског помоћног комитета у Њујорку који је као један од циљева имао сакупљање и слање помоћи за школе и цркве из својих родних крајева и за помоћ емигрантима из Македоније. Председник овог Друштва био је Васил Попстефанов. У то време активно је било и бугарско друштво у Чикагу „Васил Левски“ које је кренуло са издавањем првог бугарског листа у САД под називом „Борба“. Године 1909. у Гранит Ситију (Илиноис) основана је и прва бугарска црква „Св. Ђирило и Методије“ од стране свештеника Теофилакта који је послат од стране бугарског Светог Синода. У Чикагу је 21. септембра 1931. одржан и први бугарско-македонски емигрантски конгрес. Борис Николов, „Документи из дейноста на бугарските емигрантски дружества в САЩ и Канада оз началото на XX в“, *Исторически преглед*, XLII, 3, (1986), 73–74. Више о бугарској емиграцији у САД, а посебно у Канади: Костадин Гърдев, *Българската емиграция в Канада*, София 1994.

³¹⁸⁶ Македонска емиграција у САД и Канади нарасла је након 1904, а нарочито у периоду и након 1912–1918. У емиграцији деловали су преко својих друштава: Битољско помоћно друштво „Пелистер“, Тетовско помоћно друштво „Шар планина“, Сеоско помоћно друштво „Буф“ итд. У бугарској историографији ова емиграција насловљена је као бугарска. Миле Михајлов, Михаил Георгиевски, „Политичката активност на Македонскиот народен сојуз во САД и Канада од 1928–1935 година“, *Гласник*, XV, 1, (1971), 108–110; Б. Николов, *н. д.*, 74.

³¹⁸⁷ АЈ, 371–55–71, Konzul Konstantinu Fotiću poslaniku Kraljevine Jugoslavije, 18. mart 1941, ref. no. P-592/624/41.

³¹⁸⁸ Видети: АЈ, 371–36–47.

Бугарска влада покушавала је преко свог посланства у Вашингтону, док Бугарска није објавила рат САД, да нови поредак на Балкану покаже у што бољем светлу. Такође су чиновници Посланства били јако агилни, па су на скоро сваку вест која би се појавила у америчким новинама, а коју су саставили југословенске, односно српске дипломате или држављани убрзо одговарали. Тако је средином новембра бугарски посланик Димитар Наумов објавио текст у листу „Ивнинг Стар“ („Evening Star“) као коментар чланка објављеног у овом листу од потпуковника Радојичића, војног изасланика, о комитској и четничкој акцији у Југославији и уопште на Балкану. Текст Наумова био је оштар, а главни део тицао се „вековног угњетавања“ које су становници бугарске народности трпели у Југославији. Преписка се наставила до почетка децембра 1941. године.³¹⁸⁹

На оваквим основама радила је и тзв. Македонско-американска народна лига која је у јачу пропаганду ступила у другој половини 1940. године.³¹⁹⁰ Дана 12. децембра ова лига је писала америчком председнику, а резолуцију коју су штампали отприлике у исто време кренули су да растурају по „македонским колонијама“ у Америци. Македонско-американска народна лига била је чисто политичка организација која је на своју страну успела да привуче и неколико свештених лица, као што је био епископ Андреј Величко. Међутим, убрзо су избиле размирице између вођства лиге и епископа Андреја који је критиковао вођство, али не и Лигу. Најжешћи сукоб избио је између њега и бугарско-македонског свештеника Васиља Михалова.³¹⁹¹ У ствари радило се о сукобу две фракције и то оних који су подржавали владику Андреја, као представника бугарског Синода и оних који су му негирани то право у организацији „бугарско-македонске цркве у САД и Канади“.³¹⁹² До дефинитивног разлаза дошло је новембра 1941. године.³¹⁹³ У писму проте Давида Поповића, човека од поверења југословенског посланства у САД, које је упућено југословенском посланику Константину

³¹⁸⁹ АЈ, 103–55–262, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 4. decembar 1941, pov. br. 854; АЈ, 371–40–53, Konstantin Fotić Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 19. novembar 1941, pov. br. 854. Видети: АЈ, 371–40–53, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 4. decembar 1941, pov. br. 854.

³¹⁹⁰ Деловање ове лиге, која је у социјалистичкој и каснијој македонској историографији, представљена као промакедонска организација, произилазило је из Македонског народног савеза који је пак изникло из Македонске независне групе у САД које су се одвојиле од пробугарске Македонске политичке организације. Прва конференција на којој су донесени Резолуција и Протокол одржана је 22. и 23. марта 1930. у Толеду (Охајо). Конгрес уједињења Македонског народног савеза одржан је у Герију (Индијана) од 24. до 27. априла 1931. године. Године 1938. савез мења име у Македонско-американска народна лига и поприма антифашистички и прокомунистички карактер. М. Михајлов, М. Георгиевски, *н. д.*, 111–135; Тодор Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање (август 1944–1948)*, Скопје 1997, 160–161; Тодор Чепреганов, Лиљана Пановска, „Еден документ од 1945 година за активност на Македонско-американскиот народен сојуз“, *Гласник*, XXXI, 2, (1987), 231.

³¹⁹¹ Пошто је одбио да служи са владиком литургију, изговарајући се да је болестан, Васиљ Михаилов је организовао једну групу Македонаца и чим се владика Андреј појавио пред црквом, одевен у владичанску одежду, организована група изашла је из својих аутомобила и почела да баца јаја на владика и његову пратњу. Зачуђени владика подигао је тада очи ка небу и почео да се крсти. Пошто је одступио од љутите руље, гологлав, успео је да се спасе тако што га је једна Бугарка, која је живела у близини, сакрила у ресторан. АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 10. decembar 1940, pov. br. 332/40. Видети: АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 18. decembar 1940, pov. br. 335/40.

³¹⁹² Званични назив ове цркве био је „Македонско-бугарска источно православна црква“. Најважније цркве биле су „Св. Климент Охридски“ у Мичигену, „Св. Ђорђе“ у Торонту, „Св. Тирило и Методије“ у Лорејну (Охајо), „Св. Илија“ у Акрону (Охајо), „Св. Стефан“ у Индијанаполису, „Свети Дух“ у Јангстауну (Охајо), и др. ДАРСМ, фонд 1371 – Македонска патриотска организација (МПО) во САД, кутија: 1, архивска единица: 58, л. 493–494 (даље, ДАРСМ, ф. 1371, к. 1, а.е. 58, л. 493–494); ДАРСМ, ф. 1371, к. 3, а.е. 173, л. 494–510.

³¹⁹³ Генерални конзулат у Монтреалу предлагао је да се у Канаду упути један представник Српске православне цркве из САД који би, поред осталог, имао задатак да води питање наше цркве и по могућству парира јачању македонске фракције. За ово је био одређен епархијски намесник Ристановић. Учињени су напори и на крају је добијена дозвола како би могао званично дејствовати. Међутим, иако је дотични долазио у Монтреал у два маха, убрзо је пребачен на другу дужност. АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Kraljevskom poslanstvu Washington, 10. novembar 1941, pov. br. 320/41. Видети: АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 26. novembar 1940, pov. br. 317/40.

Фотићу 19. марта 1941. речено је да су Бугари и Македонци одушевљени последњим догађајима на Балкану: „...Они потпуно одобравају политику Бугарске и уверени су да ће овом приликом Бугарска успети потпуно да оствари свој циљ, да ће завладати Македонијом. Осећа се да међу Македонцима почиње да слаби ранији партизански сепаратизам и да се они сједињују за акцију да се Македонија присаједини Бугарској. У том смислу се из многих њихових колонија шаљу резолуције...“³¹⁹⁴

Како се рат ближио Балкану тако су ставови и деловање ових организација постајали радикалнији. Југословенски генерални конзул из Чикага обавештавао је Министарство иностраних послова 20. марта 1941. да је приступањем Бугарске Тројном пакту ојачала македонска акција у Америци, али се она ипак држала у „највећој тајности због међународне организације САД“. Међутим, у САД и Канади већ се кренуло са прикупљањем прилога за помагање „револуционарних покрета“ у тзв. македонским земљама. Према обавештењима генералног конзулата у Чикагу овај новац требао је да буде упућен Ивану Михајлову преко неког поузданог лица. Као главни агитатори означени су Петар Ацев и Љубен Димитров који су се средином марта вратили у центар њиховог деловања Индијанаполис, после њиховог путовања по САД и по Канади. Они су одмах сазвали седницу главног одбора Македонске политичке организације која је требала да претресе питања тренутног стања на Балкану и да устроји држање „македонствујушчих“ у САД.³¹⁹⁵ У званичном листу овог тела „Македонској Трибуни“ кренуло се са нападима на Југославију, нарочито кроз чланак „Српски терор у Македонији“.³¹⁹⁶ „Македонска Трибуна“ је у свом броју од 20. марта доносила фотографију како једна група „Македонске политичке организације“ у Торонту поклања британском ратном фонду износ од 302 долара. На овај начин „македонствујушчи“ су покушавали да своју организацију прикажу као „пријатеље демократије те евентуално избегну контролу власти, односно њихових правних активности“ у САД и Канади.³¹⁹⁷

Овакав план „македонствујушчих“ није могао да заживи, поготово када је став САД по питању субверзивних организација био јасан, а на то треба додати и међународне околности. Већ средином 1941. надлежни амерички бирои су „испитивали терен“ и кренули са лоцирањем ових људи, нарочито у местима Стилтон и Херисбург. Исти модел примењен је и за усташку емиграцију.³¹⁹⁸ Пошто су америчке власти већ биле упознате са циљевима Македонске политичке организације, југословенски генерални конзул из Чикага је у писму Посланству у

³¹⁹⁴ АЈ, 371–36–47, Прота Давид Поповић Константину Фотићу Краљевском југословенском посланику Вашингтон, Лорен, Охајо, 19. март 1941.

³¹⁹⁵ У кореспонденцији југословенских дипломатских представника у САД Македонска политичка организација изједначавана је са Македонско-американском народном лигом у идеолошком смислу. Македонска политичка организација (МПО), од 1952. Савез македонских патриотских организација формирана је 1922. у Форт Вејну, Индијана као протест на Нејски мировни уговор којим је Бугарска приморана да напусти Македонију. Највећи број чланова ове организације био је са територије Македоније који је почетком XX века емигрирао у Канаду и САД преко Бугарске. За веома кратко време Македонска политичка организација постала је једна од најбогатијих организација на америчком континенту, између осталих и посредством Јордана Чкатрова човека од поверења ВМРО. Организација је чврсто стајало на становишту о бугарском карактеру словенског становништва у јужним деловима Југославије, док је политика организације била идентична политици Ивана Михајлова. Од 1927. кренуло је да излази гласило МПО „Македонска трибуна“ под уредништвом Чкатрова. Касније је ову функцију обављао Љубен Димитров. До почетка Другог светског рата МПО је формирао више колонија по САД и Канади од којих су најважније биле у Џексону (Мичиген), Албанију и Рочестеру (Њујорк), Колумбусу (Охајо). ДАРСМ, ф. 1371, к. 1, а.е. 57, л. 478–492; М. Михајлов, М. Георгиевски, *н. д.*, 108–110; Миле Михајлов, „Меморандумот на македонските политички организации во Америка и во Канада од ноември 1941 година“, у: *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми. Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 година по повод 50-годишнината од работата на институтот за национална историја*, ред. Крсте Битовски и др, Скопје 2000, 301–307; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 160–161.

³¹⁹⁶ АЈ, 371–36–47, Прота Давид Поповић Константину Фотићу Краљевском југословенском посланику Вашингтон, Лорен, Охајо, 19. март 1941; АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Ministarstvu иностраних послова, 20. март 1941, пов. бр. 62.

³¹⁹⁷ Видети прилоге: АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Kraljevskom poslanstvu Washington, 3. april 1941, pov. br. 49.

³¹⁹⁸ АЈ, 371–36–47, Игуман Никодим Министру, Ститон, Пенсилванија, 21. јун 1941.

Вашингтону од 18. августа 1941. јављао да ће се следећа конференција „македонствујушких“, односно Македонске политичке организације, бити септембра месеца у Акрону (Охајо) и да би по том питању требало нешто предузети у смислу ометања или забране. Ипак, конгрес је одржан од 31. августа до 2. септембра.³¹⁹⁹ Према обавештењима овог конзулата међу најактивнијим субверзивним организацијама били су македонска и украјинска. Ове две групе су присно сарађивале, а сарадња са усташама је остала и још више се развила, па је Конзулат био мишљења да су ове субверзивне организације у том тренутку много више сарађивале него икада раније, а такође је Конзулат дошао до информација да је велики број присталица ових организација радио у челичанама у Кливленду, Питсбургу и Чикагу.³²⁰⁰

У истрагу о „македонствујушцима“ укључио се половином новембра 1941. и ФБИ.³²⁰¹ Њихови агенти су између 17. и 19. децембра извршили претрагу у локалним „Македонске Трибуне“, док су одређена лица подвргнута испитивању. Југословенска дипломатска представништва критиковала су ФБИ, јер њихов рад није био „сувише озбиљан“. Ипак, у сарадњи са ФБИ евидентирано је 25 важнијих припадника ове организације са све идентитетима и адресама становања. Као главни истакнути су Љубен Димитров, Петар Ацев, Христо Низанов, Тодор Васиљев, Карл Шалев, Јаше Попечев. Повереник Генералног конзулата у Чикагу у вези акције коју је повео ФБИ закључио је: „Ништа се овде не види да Македонствујушчи раде на нечему. Страх их је велики обузео, а ако нешто раде, ово чине у великој тајности, јер ништа нисам могао да дознам, и Грци су овде постали мало више активни... те се и они труде да о њима нешто дознају...“³²⁰²

Једна од личности која је најчешће и најживописније обавештавала надлежна југословенска дипломатска представништва у САД о раду „македонствујушких“ био је већ поменути прота Давид Поповић. У писму које је послао Константину Фотићу 1. децембра 1941. оценио је да већина Македонаца негативно гледа на рад Македонске политичке организације. Давид Поповић је у тим тренуцима био на једној врсти „тајне мисије“ где је опслуживао бугарско-македонску парохију, по жељи самих Македонаца, а преко тога доносио корисне информације Југословенском посланству о раду и деловању Македонске политичке организације. Он је од Посланства тражио још времена, али и разумевања како би се што боље инфилтрирао и сазнао што више о раду „македонствујушких“. У једном делу писма записао је: „Мој контакт са Македонцима већ је почео да има добрих последица. Синоћ је наша црквена општина имала забаву и био је присутан добар број Македонаца, што раније није био случај, јер су они далеко стајали од нас“. Такође је од посланства тражио да има увид у све бугарске новине које су излазиле у САД: „Македонска Трибуна“, „Народен Глас“ и „Народна Воља“.

³¹⁹⁹ На конгресу је формиран Централни комитет организације на челу са Костом Поповим као председником и потпредседницима Христом Анастасовим и Кирилом Чалевим. Конгрес је потврдио великобугарске ставове са јасним анимозитетом према Србима и Југославији, али је констатовао да је пропагандна делатност заказала. Делегација брошура и књига у вези решавања македонског питања и њихово слање у библиотеке по САД и Канади наишло је на слаб одзив. У том контексту, издваја се књига „Амерички симпозијум за македонски проблем“ које је МПО штампао априла 1941. Након конгреса МПО је новембра 1941. предала Стејт департменту један меморандум у којем је изнела ставове из којих се видело благо удаљавање од политике Ивана Михајлова. Главна ставка меморандума била је концепција уједињене и независне Македоније која би требала да се ослони на САД. ДАРСМ, ф. 1371, к. 1, а.е. 57, л. 478–492. Видети: ДАРСМ, ф. 1371, к. 1, а.е. 59, л. 495–496; ДАРСМ, ф. 1371, к. 9, а.е. 4, л. 45–69; М. Михајлов, *н. д.*, 303–307.

³²⁰⁰ АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Kraljevskom poslanstvu Washington, 18. avgust 1941. Видети: АЈ, 371–36–47, Sekretar Kraljevskog poslanstva Konzulu, 20. oktobar 1941. Видети: АЈ, 371–36–47, Protа David Popović Konstantinu Fotiću Kraljevskom jugoslovenskom poslaniku Vašington, Cleveland Ohio, 14. novembar 1941.

³²⁰¹ АЈ, 371–36–47, Protа David Popović Konstantinu Fotiću Kraljevskom jugoslovenskom poslaniku, Klivlend, Ohajo, 14. novembar 1941. ФБИ је још током јуна 1941. повео анкету о политичким првацима америчке штампе на страним језицима, посећујући и редакције пројугословенских новина. Југословенска дипломатска представништва су и тада скретала пажњу органима ФБИ на писање „Македонске Трибуне“. АЈ, 371–81–104, Generalni konzul Kraljevskom poslanstvu Vašington, 7. jun 1941, pov. br. 95; АЈ, 371–81–104, Generalni konzul Kraljevskom poslanstvu Vašington, 12. jun 1941, pov. br. 103; АЈ, 371–81–104, Generalni konzul Kraljevskom poslanstvu Vašington, 16. jun 1941, pov. br. 107.

³²⁰² АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Kraljevskom poslanstvu Vašington, Čikago 23. desember 1941, pov. br. 169. Видети: АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Kraljevskom poslanstvu Vašington, Čikago 16. februar 1942, pov. br. 38.

Његове финансијске могућности биле су ограничене, а жеља да помогне, како се видело у писму, била је велика. Читајући бугарски лист „Народна Воља“ која је излазила у Детроиту, Поповић је приметио да је гласило Македонске политичке организације „Македонска Трибуна“ изразило радост што је Свесловенски конгрес у Питсбургу пропао.³²⁰³ „Народна Воља“ одговарајући „Македонској Трибуни“ писала је да је њихова радост кратковечна, јер је Конгрес привремено одложен и требао је поново да се одржи. Поповић је закључио на основу тога да су „македонствујушчи“ „отворено против словенског јединства и да стоје чврсто уз силе Осовине“.³²⁰⁴ Две недеље касније, Поповић је јављао Фотићу да је у Детроиту један бугарски свештеник у бугарској цркви одржао молитву за победу оружја сила Осовине. Сви „македонствујушчи“ из Детроита били су за победу сила Осовине, док их је већина Македонаца осуђивала. Овакво држање су осуђивали и Албанци, док су „мухамеданци“ били сви за Немачку.³²⁰⁵

Почетком 1942. прота Давид Поповић поново се обратио Константину Фотићу доносећи нове и вредне информације, након ступања у контакт са члановима управе бугарско-македонске цркве: „...Председник црквене општине и други са којима се чешће састајем тврде да Македонска политичка организација (МПО) и сада чврсто стоји уз Бугарску и силе Осовине. Да одобрава њихову политику и да жели њихову победу. Секција МПО у Лорену је малобројна. Веле да има свега 7–8 чланова. Вођа им је Кирил Велев, родом из костурског среза, грчке Македоније...Чланови црквене општине овдашње бугарско-македонске цркве не одобравају политику МПО. У колико сам могао да се уверим, они стоје одлучно уз савезнике и желе победу Русије. Међутим, нерасположени су многи на нашу државу. Износе примере неправде, коју су они и њихови у нашој земљи трпели од наших власти. Па ипак стоје уз словенство и желе словенско уједињење...“³²⁰⁶

Након бугарског објављивања рата САД-у, чланови МПО и њени симпатизери били су, како је време одмицало, у све већем страху да ће амерички надлежни органи против њих предузети акцију. Но, и поред страха чланство МПО чинило је све да пред властима САД прикаже своју организацију као „патриотску“, на штету „бугарско-македонске комунистичке организације“. Плашећи се даљег рада ове организације, а желећи да је онемогући, Југословенска влада је у бугарској објави рата САД-у видела zgodnu прилику за ову замисао спроведе у дело, па је југословенског посланика у САД обавештавала 13. фебруара 1942, да предузме „по његовој увиђавности све што нађете за сходно у циљу потпуног онемогућавања „македонствујушчих“, али и усташа.“³²⁰⁷ У првој половини године, југословенско посланство

³²⁰³ Свесловенски конгрес требао да се одржи од 21. до 23. новембра 1941. у Питсбургу. Проглас су објавили Џон Бутковић као председник и Стефан Земан као секретар Извршног одбора конгреса. У прогласу је стајало да су на конгресу требале следеће словенске групе да узму учешћа: Бугари, Карпатски Руси, Хрвати, Чеси, Македонци, Пољаци, Руси, Срби, Словаци, Словенци и Украјинци. Циљ конгреса било је прикупљање помоћи „словенској браћи у борби против нацизма“. Конгрес је одржан 28. априла 1942. у Детроиту. Касније, 7. августа 1943. у Кливленду формиран је Уједињени одбор Американаца јужнословенског порекла који је отворено подржавао комунистички покрет. Председник је био Луј Адамић, потпредседник Златко Балоквић, а један од секретара Георги Пирински, истакнути члан Македонско-американске народне лиге. Темелј ове организације чинили су Срби окупљени око антифашистичке, прокомунистичке организације „Видовдански конгрес“ (од 1936.) са листом „Слободна реч“ АЈ, 371–55–71, Генерални конзул Краљевском посланству Вашингтон, 22. септембар 1941, пов. бр. 129; Mirko Marković, Strahinja Maletić, Harry Justiz, Miloš Grubić, *Jugoslovenski napredni pokret u Sjedinjenim američkim državama i Kanadi 1935–1945*, Toronto 1983, 45–51, 55–61, 81–104; Т. Чепреганов, Л. Пановска, н. д., 232.

³²⁰⁴ АЈ, 371–36–47, Прота Давид Поповић Константину Фотићу Краљевском југословенском посланику, Лорен, Охајо, 1. децембар 1941.

³²⁰⁵ АЈ, 371–36–47, Давид Поповић Константину Фотићу Краљевском југословенском посланику Лорен, Охајо, 15. децембар 1941.

³²⁰⁶ АЈ, 371–36–47, Прота Давид Поповић Константину Фотићу Краљевском југословенском посланику, Лорен, Охајо, 12. јануар 1942.

³²⁰⁷ АЈ, 371–55–71, Ninčić Poslaniku, London, 13. februar 1942, pov. br. 668. Неколико дана касније, 19. фебруара 1942, Константин Фотић обавештавао је Министарство иностраних послова да су америчке власти почеле са хапшењем „домобранаца“. По питању „македонствујушчих“ и осталих пробугарских елемената ништа није јављено. АЈ, 371–55–71, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, 19. februar 1944, pov. br. 121.

изгубило је свог „инсајдера“ проту Давида Поповића, који је под притиском одређених људи на црквеној седници који су његов рад назвали „издајничким“ морао да напусти Македонце, те је њихову парохију од тада опслуживао руски свештеник.³²⁰⁸

Генерални конзулат у Монтреалу јављао је југословенском посланству у Вашингтону 9. априла 1942. да су „македонствујушчи“ уз помоћ бугарске владе покушавали да појачају свој рад: „(Дана) 15. марта 1942. долазио је у Торонто из Сједињених Држава Бугарин и бугарски поданик господин Бачваров, уредник 'Народног Гласа' који излази у Гранит Ситију. Као што вам је познато 'Народни Глас' је изразито фашистичке природе...Могу вас известити да је Бачваров стигао прошле године у САД, покривен кринком студирања некаквих аграрних питања, а послат од софијске владе. По мом дубоком уверењу, мора да је један опасан шпијун. На банкету, који су у његову почаст дали Македонствујушчи у Торонту у бугарској дворани Тринити Стрит он је казао, између осталог, и ово: 'Дошао сам да вам јавим да је Македонија дефинитивно и у целини сада под скиптром нашег љубљеног цара Бориса III'.³²⁰⁹ Поред оваквих сумњивих лица, која су доприносила раду „сумњиве организације“ забележени су и случајеви да су водећа лица МПО одлазила у супротном смеру за Европу. Тако је југословенски Генерални конзул у Чикагу сазнао да су почетком јуна 1942. двојица активних припадника МПО отишла из Индијанаполиса за Њујорк како би се укrcала за Европу на шведски брод који је на повратном путу возио уз неке дипломатске и конзуларне представнике Бугарске, Мађарске и Румуније, али и многе друге држављане поменутих држава. Један од те двојице био је 55 година стар Иван Стефанов пореклом из „Јужне Србије“, по занимању учитељ. Стефанов је пре Првог светског рата и за време окупације био активан у Македонији, а после рата настанио се у Бугарској одакле је дошао у САД где је стекао америчко држављанство. Иако се Стефанов није много истицао, изгледа да је он био један од „мозгова“ МПО у САД и служио је као веза између бугарског посланства и те организације.³²¹⁰

Средином 1942. Генерални конзулат у Чикагу установио је да је акција „македонствујушчих“ знатно опала. Водеће личности су се расуле на разне стране: једни су отишли за Европу, док су се други преселили из Индијанаполиса отварајући трговинске радње. Поред тога друштва блиска овој организацији нису више приређивала забаве за сакупљање новца. Међутим, Генералном конзулату у Чикагу било је сумњиво кретање Петра Ацева који се преселио у Детроит. Југословенско дипломатско представништво било је мишљења да је то било можда у вези са шпијунажом у корист сила Осовине у овом индустријском ратном центру или са пребацивањем људи из и у Канаду, пошто су ранији учесници били откривени и позатварани. Рад „Македонске Трибуне“ чија оштрица писања уперена против Југославије и скоро свега што је српско није опала, што је такође изазивало сумње. Закључено је да „македонствујушчи“ имају новчану помоћ са неке стране и да поступају по нечијим упутствима. На крају је закључено: „Искуство са њима довољно показује да треба бити на опрезу“.³²¹¹ Већ у другој половини 1942. акција „македонствујушчих“ скоро да и није могла да се осети. Њиховој пацификацији допринела су све чешћа распитивања америчке полиције и трагања за њима. Ипак, изостала је оштрија акција.³²¹²

³²⁰⁸ Видети: АЈ, 371–36–47, Прота Давид Поповић Константину Фотићу Краљевском југословенском посланику, Лорен, Охајо, 17. јун 1942. Видети још: АЈ, фонд 414 – Генерални конзулат Краљевине Југославије у Чикагу, фасцикла: 8, јединица описа: 17 (даље: АЈ, 414–8–17), Прота David Popović Vladimiru Vukmiroviću Generalnom konzulu Kraljevine Jugoslavije, Loren, Ohaјo, 10. decembar 1942; АЈ, 414–8–17, Богдан Димитријевић Генералном конзулу Краљевине Југославије, Лорен, Охајо, 7. децембар 1942 .

³²⁰⁹ АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Konstantinu Fotiću Kraljevskom poslaniku, Montreal, 9. april 1942, pov. br. 100/42.

³²¹⁰ АЈ, 371–36–47, Генерални конзул Константину Фотићу Краљевском опуномоћеном министру и изванредном посланику, Чикаго, 14. јун 1942, пов. бр. 90.

³²¹¹ АЈ, 371–36–47, Генерални конзул Константину Фотићу Краљевском опуномоћеном министру и изванредном посланику, Чикаго, 14. јун 1942, пов. бр. 90. Видети: АЈ, 371–36–47, Generalni konzul Kraljevskom poslanstvu Vašington, Čikago, 13. jul 1942, pov. br. 103.

³²¹² Видети: АЈ, 371–36–47, Прота Давид Поповић Константину Фотићу амбасадору Краљевине Југославије, 24. септембар 1942.

Слично је било и са листом МПО „Македонском Трибуном“. Југословенски генерални конзул у Њујорку јављао је Министарству иностраних послова 3. августа 1942. да је од уласка САД у рат против Бугарске „Македонска Трибуна“ престала са доношењем вести из Бугарске и са анектираних подручја, као и са нападањем на југословенску владу и на српски народ под видом „права на самоопредељење (бугарског) македонског народа“. „Македонска Трибуна“ претворила се, из страха од последица, у „ултра патриотске америчке новине“. Југословенско посланство у Вашингтону и Генерални конзулати у Њујорку и Чикагу били су негативно изненађени што америчке власти још трпе „камуфлажу“ и овакве „прелазе“. Истина је била да су поједини чланови ове организације похапшени, али велика већина ових људи још је била на слободи. У броју „Македонске трибуне“ од 30. јула 1942. који је анализиран од стране југословенских дипломатских представништва у САД, поред ратних вести прештампаних из америчких новина и безначајних вести из бугарских градова и села, донесен је само један уводни чланак у част Илинденског устанка из 1903. и један фељтон извесног Димитра Талева у коме су описане извесне епизоде из тог устанка.³²¹³

Македонско-американска народна лига, која није била толико активна као МПО, покушала је у другој половини 1944. да појача своју делатност. Користећи догађаје у Грчкој, посебно децембарске дане у Атини када су се на удару нашле левооријентисане силе у Грчкој, а да би упознао америчку јавност са судбином „македонског народа“ у Егејској Македонији, секретар Лиге, Георги Пирински објавио је посебну брошуру на енглеском језику под називом „За слободну Македонију“ („For a free Macedonia“) уз помоћ Уједињеног комитета Американаца јужнословенског порекла. Пирински, пишући о назначеним догађајима везаним за ову област изражавао је радост одлукама АВНОЈа, али и жаљење што је само Вардарски део Македоније добио „слободу“. Македонско-американска народна лига није се зауставила само на овоме. Она је и 17. јула 1945. упутила протесно писмо грчком амбасадору у Вашингтону. Пред крај рата са агитацијом је почела до тада успавана Македонска патриотска организација. Она се 23. априла 1944. обратила председнику САД писмом у којем су исказали лојалност САД и противљење фашизму и нацизму и изразили молбу да се реши „македонско питање“. У апелу од 1. јануара 1945. под називом „Да се пазимо Београда: Он хоће да нас србизира“, МПО је остао на чврстим становиштима у којима је поновио анимозитет према Југославији и Србима. Крајем 1945. МПО је послао низ писама, телеграма и извештаја у којим је тражила формирање „слободне и независне Македоније“ под покровитељством пет великих сила. Одржавање 24. годишње конвенције МПО у Мичигену послужило је као повод да се пошаље меморандум под називом „Горуће македонско питање“ до британског министра иностраних послова у коме су исказане аспирације ка осталим деловима Македоније, а Солун апострофиран као главни град. Незадовољни одлукама Париске мировне конференције, МПО је израдио још један Меморандум, сличан првом и упутио га поново британском министру иностраних послова и генералном секретару Уједињених нација. Међутим, лимитиране могућности и догађаји који су се десили у Грчкој, Бугарској и Југославији окончале су питање Егејске Македоније и Пиринске Македоније, по македонску емиграцију у САД и Канади у најгорем могућем смислу.³²¹⁴

³²¹³ АЈ, 449–13–27, Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 3. август 1942, стр. пов. бр. 10. У оваквим околностима МПО је одржао свој годишњи конгрес за 1942. у Сент Луису (Мисури) који је трајао од 6. до 8. септембра 1942. године. Од прошлог конгреса, МПО је ублажио своје ставове због уласка у рат САД. У извештају Централног комитета МПО са Конгреса стајало је да је „њихово место стопроцентно уз Американце“. ДАРСМ, ф. 1371, к. 1, а.е. 60, л. 497–505. Следећи годишњи конгрес одржан је 5. и 6. септембра 1943. у Синсинатију (Охајо). На њему су истакнуте пароле за победу Уједињених нација против сила Осовине и слободну и независну Македонију. ДАРСМ, ф. 1371, к. 1, а.е. 63, л. 515–531. До краја Другог светског рата одржан је још један годишњи конгрес, овог пута у Кливленду (Охајо). ДАРСМ, ф. 1371, к. 3, а.е. 174, л. 511.

³²¹⁴ ДАРСМ, ф. 1371, к. 3, а.е. 173, л. 494–510; ДАРСМ, ф. 1371, к. 8, а.е. 49, л. 172; ДАРСМ, ф. 1371, к. 9, а.е. 5, л. 70–87; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 160–165; Т. Чепреганов, Л. Пановска, *н. д.*, 232–239.

4.1.4. Неуспешни покушаји да се уздрма Бугарска

Све до слома Италије, Западни савезници, пре свега Британци једва да су нешто могли да предузму, осим пропаганде и ретких тајних додира са антисовинским круговима. Би-Би-Си и друге пропагандне установе настојали су Бугаре одвратити од рата са СССР; уједно их опомињући да запоседањем грчке и југословенске територије ослобађају немачке јединице за борбу са Совјетским Савезом. Упрво слом Италије и Техеранска конференција са краја 1943, пробудила је у сателитским земљама помешана осећања, па тако и стрепњу да ће се савезници искрцати на Балкану.³²¹⁵ Пад Италије, са друге стране, појачао је активност СОЕ и Форин Офиса на Балкану, поготово од када је на располагању британским обавештајцима био аеродром у Барију. Као резултат оваквог развоја догађаја до јануара 1944. испраћена је на Балкан 81 савезничка мисија.³²¹⁶

У јануару 1942. упућен је позив свим Бугарима преко Би-Би-Сија да се прикључе тек склопљеном пакту између Југославије и Грчке, ако оборе Филова и ослободе се Немачке.³²¹⁷ На притиске из иностранства бугарска влада је одговорила гашењем и забраном рада која је обухватила 20 организација и установа, а која су „проглашена“ да су радила под директним утицајем „Јевреја и Енглеза“. Забрањени су између осталих, Ротари клуб, ПЕН клуб (чији је председник био сам Филов), „Лига за мир и слободу“, „Друштво за промовисање циљева Лиге народа“, „Имка“ (Међународно хришћанство студентско друштво) итд.³²¹⁸

Како је 1942. одмицала тако су Западни савезници појачавали пропаганду. У фебруару 1942. емитован је из Лондона проглас Георги Димитрова–Гемета уперен против Немачке и краља Бориса, али Форин Офис је одбио да Бугаре у емиграцији политички призна. Георги Димитров је помоћу СОЕ настојао да успостави радио везу са земљорадницима који су остали у Бугарској, међу којима су били Никола Петков и Асен Павлов, али ти покушаји били су безуспешни, као и покушаји да се преко Цариграда пошаљу радио уређаји. СОЕ се надао да ће преко Димитрова успоставити везу са Дамјаном Велчевим за кога се веровало да одржава везе са Михаиловићем,³²¹⁹ али исто и са крилом ВМРО тзв. „протогеровистима“, односно са пуковником Шандановим.³²²⁰ „Бугарски национални комитет“ је од почетка 1942. преко својих радио станица у Каиру и емисија на Би-Би-Сију доста активно извештавао о покрету Драгољуба Михаиловића приказујући га као пријатеља бугарског народа коме треба да се

³²¹⁵ E. Barker, *Britanska politika...*, 197, 200.

³²¹⁶ В. Јосимовска, З. Кнежевиќ, *н. д.*, 142.

³²¹⁷ М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 183.

³²¹⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 7.

³²¹⁹ Према извештају југословенског генералног конзула у Јерусалиму од 5. марта 1942. запажено је да су Британци запазили једну промену у држању Георги Димитрова–Гемета и да им се вера у овог бугарског политичара мало пољуљала. Наиме, примећено је да се његово мишљење по питању Македоније променило, од када је његова жена ослобођена на суду и да је почео да говори да је „Македонија земља бугарског живља“. Овакво држање Димитрова потврђивао је и чехословачки министар Липа. Приликом емитовања једне радио емисије из Палестине на бугарском језику позване су бугарске окупационе трупе да се према локалном становништву држе коректно и да не заслуже име „шакала“. Димитров је, каже Липа, био противан оваквом апелу. Такође је и у погледу Македоније било промене става код Димитрова. Липа је додао да су британске власти незадовољне оваквим држањем првака бугарске земљорадничке странке и да им он изгледа „загонетно и сумњиво“. АЈ, 103–55–262, Dragutinović, Јерусалим, 5. март 1942, пов. бр. 89; АЈ, 103–55–262, Zabeleška o razgovoru sa čehoslovačkim ministrom g. Lipom, 9. mart 1942. Касније је и његов пријатељ, немачки емигрант Алтмајер, саопштио представницима југословенске владе да је Димитров потпуно изменио своју идеологију, бар што се тичало основе на којој се имало заснивати бугарско-југословенско зближавање. Димитров је без устезања говорио Алтмајеру да после победе демократских снага цела Македонија треба да буде аутономна, по могућству, са главним градом Солуном. Бугарска је такође према Димитрову требала да задржи грчку Тракију, јер јој је „неопходна као широки излаз на Егејско море“. За споразум о Балканској унији Димитров је саопштио свом немачком пријатељу да је то „скандал“. Сам Алтмајер је на крају приметио да се и однос Британаца према Димитрову изменио и да су констатовали „да га не могу употребити као што су желели“. АЈ, 103–55–262, Zabeleška o razgovoru sa немачким политичким емигрантом г. Алтмајером о Г. Димитрову, шеф „земљорадника“ у Бугарској 17. септембра 1942.

³²²⁰ Т. Чепреганов, *Судирот на британските и германските интереси...*, 162–163.

придруже сви они који су против политике бугарске владе и краља Бориса. СОЕ се током 1942. носио мишљу да Димитрова пошаље у Михаиловићев штаб како би оданде деловао ка Бугарској, али Британци нису били у тако добрим односима са вођом равнаторског покрета, нити је он тако добро стајао како би СОЕ преко њега спровео своје намере. Због тога, крајем 1942, СОЕ више није гајио наде да би у Бугарској било шта могао да постигне. Новембра 1942, СОЕ је добио информацију да је Михаиловић успоставио контакт са Велчевим, али из тих додира ништа конкретно није настало. У јануара 1943. Михаиловић је у разговору са пуковником Бејлијем изјавио да је склон Димитрову, али да још није време да дође у његов штаб.³²²¹ План Британаца да га током 1942. пребаци у Бугарску такође није остварен. Следеће године, од маја 1943, Димитров је боравио у Цариграду, под британским надзором, вероватно да би опет покушано његово пребацивање у Бугарску од чега се након неколико месеци одустало.³²²² Не постоје назнаке ни да су Британци преко својих тајних служби ступили у везу са тзв. „Бугарским женским савезом“ иако је Савез, по својој идеологији нагињао англофилству и, како су оцењивали владајући бугарски елементи, „салонском марксизму“. Своје идеје „Бугарски женски савез“ обелодањивао је преко свог часописа „Млада Блгарка“. Њихов рад био је најактивнији крајем 1942. године.³²²³

Британци су везе са Бугарском покушали да ојачају и преко некадашњег бугарског посланика у Лондону Николе Момчилова, изразито наклоњеног Британцима, који је предао оставку када је Бугарска пришла Тројном пакту. У јулу 1942. предложио је Форин Офису да ступи у везу са својим блиским пријатељима који су се налазили на утицајним позицијама. Тако је преко британске обавештајне службе у августу послао писма тројници виших официра бугарске војске који су се у том тренутку налазили на служби у Југославији. У тим писмима Момчилов им је саветовао да ступе у борбу са Немцима. Крајем 1942. Момчилов је предложио да се пошаље писмо и министру војном Николи Михову. Писмо је одаслано јануара 1943, али не зна се да ли је уручено. Сем Момчилова, везе са вишим бугарским официрима покушавао је да оствари и Димитар Мацанкијев. У јануару 1943. послао је допис Форин Офису предлажући да ступи у контакт са Војним лигом, односно са групом „Звено“. У наредна четири месеца убијен је низ официра и виших полијских службеника. У мају је Мацанкијев јавио новим дописом, уверавајући да је то дело центра отпора у војсци, па да би ваљало да Британци са тим центром успоставе везу.³²²⁴ Момчилов је да напоменемо био у непријатељским и конкурентским односима са групом око Георги Димитрова–Гемета. Он се тек 24. августа 1943. преко лондонског радија обратио на бугарском језику износећи по први пут свој став јавно. У свом говору Момчилов је рекао да је до сада ћутао пошто време није било дозрело за оно што је он имао да каже. Сада је међутим ситуација била у потпуности промењена. Тиме што је приступила Тројном пакту, окупирала територије које је заузела Немачка и објавила рат Великој Британији и САД, Бугарска се ставила у положај непријатеља савезничких сила. Покушавајући да у безизлазној ситуацији нађе спас за Бугарску, Момчилов је покушавао да одвоји власт од народа, тврдећи да народ није питан по питању заузећа Македоније, источне Србије и Тракије. На крају је и закључио: „Ако се у овој последњој и одлучујућој фази рата, не деси ништа што би променило овај положај, будућност Бугарске као независне државе биће у питању“.³²²⁵

*

Од пролећа 1942. Британци су покушали да преко пропагандне делатности на југословенским територијама које је анектирала Бугарска поремете окупаторску власт и ојачају, односно омасове покрете отпора. Тако су се британски авиони појавили изнад Македоније и изнад Плевена. У Македонији су бацали летке у којима је позивано српско

³²²¹ E. Barker, *Britanska politika...*, 203; M. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 186.

³²²² AJ, 103–174–609, Dragutinović, Jerusalem, 1. jun 1943, pov. br. 204; M. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 191.

³²²³ ВА, НДХ, к. 253, ф. 2, д. 41.

³²²⁴ E. Barker, *Britanska politika*, 205; Илко Дренков, *Великобританија и македонскиот вџпрос (1919–1949)*, Софија 2017, 189; Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 334.

³²²⁵ AJ, 103–174–609, „Radio bilten“, London, 25. avgust 1943; Т. Савова, *н. д.* 45.

становништво да се прикључи покрету генерала Михаиловића. Изнад Плевена, бацали су пак летке потписане од стране Георгија Димитрова–Гемета у којима је бугарски народ позиван на борбу против „народних непријатеља“, Немаца итд.³²²⁶ У ноћи 1. септембра британски авиони бацали су летке по околини Софије писане на бугарском језику. У летку је стајало да ће Велика Британија идуће године победити, да је Немачка превише слаба. Писано је о томе како је ратна производња Немачке за 30% мања него 1940, о томе да Немци не могу да одговоре на ваздушне нападе над западном Немачком, о томе како не могу победити Совјете итд. Надаље је у летку образложена потреба да се Бугари придруже генералу Михаиловићу.³²²⁷

Британско ваздухопловство је појачало своју делатност током 1943. године. Њихова пропагандна делатност била је највидљивија пролећа 1943. када су бацали летке на српском језику током априла 1943. по Македонији.³²²⁸ У лето 1943. вероватно грешком бацани су леци над Битољем на италијанском језику. У њима су италијански војници позивани да се не боре, јер је сваки даљу отпор „безизгледан“.³²²⁹ Леци су поново бацани током јула над Битољем, али овог пута није било грешке. Британски авиони први пут су над Македонијом бацали летке над бугарском језику у којем је становништво позивано на акције саботажа.³²³⁰

Британци су покушавали да уздрмају Бугарску не само ојачавањем веза и пропагандним деловањем него, напротив, нуђењем бугарских делова територије суседним земљама. То је нарочито истицано Турској, како би се она увукла у рат на страни Савезника. Од почетка 1943. Британци су преко својих тајних служби покушавали да активније делују на Турску. У турским неформалним круговима понуда Савезника и могућности скорије активније сарадње нису биле сасвим занемарене. Југословенски посланик из Каира телеграфисао је југословенској влади 21. јануара 1943. да су Турци наговештавали следеће услове: 1) Отварање другог фронта на Балкану са најмање пола милиона савезничких војника; 2) Присједињавање бугарске тунџанске области који би ишла 40 километара северно од Бургаса и спуштала би се ка Марици тако да Свиленград и Бургас остану Турској; 3) Присједињавање Турској дела Додоканеских острва; 4) Ако би се СССР успротивио проширењу Турске према Бугарској, Турска је пристајала на исправку граница према СССР у области Батум. Иако су овакви уступци деловали примамљиво, турска дипломатија одлучила је, као и у претходним случајевима да игра на сигурну карту и да и даље остане изван великог сукоба.³²³¹

*

Из чланка „Дејли Телеграф“ („Daily Telegraph“) „Тајни британски преговори са Балканом“ од 4. јуна 1943. могло је лако да се закључи да су Британци покушавали и на друге начине да Бугарску „избаце из такта“. У чланку је стајало да је успостављена „полузванична“ веза између британских социјалиста и покрета „радничких савеза“, те водећих „демократских елемената централно европских и балканских земаља, које су под осовинском доминацијом“. Британска влада највероватније је била обавештена о природи ових преговора како је тврдио

³²²⁶ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 19.

³²²⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 40.

³²²⁸ Летак је гласио: „Срби! Приближава се одлучујућа фаза рата. Борба коју воде ваши савезници Енглеска, Русија и Америка долазе све ближе к вашој земљи. Ослобођење је на видику. Ових дана је цео свет прославио јуначко дело 27. марта које није заборављено и неће никада бити заборављено, а од Енглеца најмање. Ускоро ћемо бити у стању да покажемо своју захвалност према оним јунацима који су се све од тога дана упорно борили против окупатора. Скоро ћемо очистити Африку од непријатеља. Скоро ће бити Средоземно море отворено. Онда ће се целом свету показати прави значај ваше борбе. У Русији је погинуло преко 4 милиона Немаца. Британски авијатичари руше немачке градове и фабрике. Сваки напад је страшна освета за Београд. Наше војске стално напредују у Африци. Италијани се још боре само за то што их чврсто држе немачки господари. Ове године ћемо ми са Американцима да ударимо на непријатеља на тлу саме Европе. То су обећали Черчил и Рузвелт. Спремамо планове за помоћ и исхрану становништва Југославије. Већ смо на послу. Чим буду окупатори поражени и истерани из земље помоћ је ту. Час ослобођења донеће издајницима Недићу и Павелићу заслужену казну. Савез Енглеске, Русије и Америке гаранција је вашег коначног ослобођења. Хвала вам! Будите срчани!“ ВА, НДХ, к. 260, ф. 6, д. 22.

³²²⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 25.

³²³⁰ *Poslanstvo NDH u Sofiji*...2, 411.

³²³¹ АЈ, 103–179–626, Šćešanović, Kairo, 21. januar 1943, pov. br. 43.

„Дејли Телеграф“. Пре извесног времена овај додир је успоставио Џорџ Гибсон (George Gibson) представник главног већа конгреса радничких синдиката, приликом тајне посете источној Европи где се састао са политичарима Мађарске, Бугарске и Румуније. Гледиште које је испољавао Гибсон приликом састанка највише се тицало Мађарске, док су са Бугарима и Румунима ствари остале на почетној тачки.³²³²

На овај начин покушавано је да се добију додатне информације о бугарским комунистима о којима су СОЕ и Форин Офис веома мало знали. Информације су се сводиле на рације и суђења које су бугарске власти предузимале преко комуниста, на познавање рада радио станице „Христо Ботев“, на оснивање Отечественог фронта итд. Некадашњи британски посланик у Бугарској Џорџ Рендел сматрао је да они представљају најјачу политичку снагу и био је скептичан према настојањима СОЕ да се у својој делатности ослоне на Земљораднике и на групу „Звено“.³²³³ Крајем 1942. пуковник Бејли покушао је да преко Михаиловића успостави везу са Отечественим фронтом. Михаиловић, пак, свестан колики је утицај комуниста био у овом телу саботирао је сваки покушај, па је СОЕ лета 1943. одлучио да преко југословенских партизана ступи у контакт са Отечественим фронтом и са бугарским партизанима.³²³⁴

Због овако замршене ситуације, Британци су од краја 1942. и од прве половине 1943. покушали да додатне информације добију и спуштањем својих људи на територију Бугарске и територију коју је Бугарска анектирала или окупирала. Британска стратегија на простору централног Балкана развила се у првој половини 1943. и може се поделити на краткорочну и дугорочну. Краткорочна стратегија била је везана чисто за ствари војног карактера и тицала се напада на комуникације у вардарско-моравској долини. Дугорочна стратегија била је везана за британске политичке планове и инфилтрацију на овом простору и била је окренута против изградње јужнословенске федерације и уједињене и независне Македоније.³²³⁵ Прве британске информације с краја 1942. биле су да се у области Порече појавили четници који би могли уз помоћ Британца да врше саботаже на комуникацијама у Вардарско-моравској долини. Показало се да је ова група била малобројна и недовољно организована, а поврх свега није имала подршку од локалног становништва. Британска мисија спустила се у ову област око градова Порече и Маврово (у исто време спуштене мисије на Хомоље (18. април) и Копаник (20. април)) закључивши да сарадња између локалних Срба, Арнаута и „македонских Словена“ не постоји. Ову мисију под шифрованим називом „Flashpoint“ (шифровани назив мисије у припреми „Хекторп“ („Hackthorpe“) која се спустила 15. априла 1943. предводио је капетан/мајор Џорџ Морган (George Morgan), који је пре рата радио као управник у хромним рудницама Радушја и Орешје и одлично знао српски језик. Са њим се спустио и Прилепчанин, поручник Амбаров, који је након априлског слома прешао у Грчку, а потом у Каиро. Заједно са њима спуштен је и један британски радиотелеграфиста.³²³⁶ Међутим, британски покушаји нису се завршили тако славно. Између Прилепа и Крушева Бугари су ухватили чланове ове мисије и још три британска падобранца крајем априла 1943. године. Ухапшеници су одведени за Скопље, а потом за Софију, пре него што су извршили било какву акцију.³²³⁷ Према писању бугарске 5. армије ове офицере заробио је сеоски старешина Синадин Алексов из села Тажева 19. априла 1943. и због тога је био награђен од стране немачких и бугарских власти.³²³⁸

³²³² АЈ, 103–175–611, „Pregled engleske štampe“, „Daily Telegraph“, 4. јун 1943.

³²³³ Е. Barker, *Britanska politika...*, 203–204; М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 189.

³²³⁴ Е. Barker, *Britanska politika...*, 204–205; А. Ogden, *n. d.*, 131–133. Упоредити: Е. Barker, *Britanska politika...*, 205–206.

³²³⁵ Е. Barker, *Britanska politika...*, 179–180; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 36–42.

³²³⁶ *Британските воени мисии во Македонија. Документи 1942–1945*, ред. Тодор Чепреганов, Скопје 2000, 20, 93–120; М. Димитријевски, *Големите сили...*, 142; Данчо Зографски, „Британските воени мисии во Вардарска Македонија за време НОБ“, *Гласник*, XXVI, 1, (1982), 95–96; В. Јосимовска, З. Кнежевиќ, *n. d.*, 142–144; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 39–40.

³²³⁷ АЈ, 103–174–609, Јуришиќ, Bern, 19. мај 1943, пов. br. 739; F. V. D. Dikin, *n. d.*, 215–216; Д. Зографски, „Британските воени мисии...“, 96–97.

³²³⁸ ВА, БА, СУП Скопље 2/240–245, 7.10.1943, (регеста). Упоредити: *Британските воени мисии...*, 79–80.

Крајем марта 1943. код села Трн у Косаници спуштена је британска војна мисија која је потом отишла у Команду Јужне Србије код мајора Радослава Ђурића да би се потом пребацила у Јабланицу. Једно време ова мисија је боравила у селу Радевце код Лебана. Дана 19. априла 1943. британска војна мисија предвођена капетаном Џоном Семером (John Sehmer) била је спуштена код села Горња Стубла близу Медвеђе са задатком да организује саботажу у Алатинским рудницама испод североисточних падина Шар планине. Мисија је била прихваћена од стране 1. јабланичке бригаде Јабланичког корпуса ЈВуО. Капетан Семер је на Шар планини 20. маја ступио у контакт са још једном британском војном мисијом предвођеном Артуром Хоксвортом (Arthur Hawksworth) са задатком да организују уништење рудника у Приштини.³²³⁹ Међутим, нешто касније група је упала у бугарску заседу. Само је капетан Семер успео да избегне заробљавање. Остатак групе, укључујући и Хоксворта био је заробљен, спроведен у логор на Црвени Крст, а потом интерниран у Аустрију. Дана 2. јуна 1943. код Округлице је спуштена британска војна мисија „Фуг“ капетана Мајкла Лиза која је одмах упала у бугарску заседу, па је одмах уследила акција за њено спашавање. Приликом борби погинула су тројица британских официра, док је један подлегао ранама. Поред ових, спуштена је и савезничка војна мисија „Алкали“ на територију Косова и Метохије на челу са капетаном Џорџом Муром. У обавештајном погледу мисија је покривала и рејон Врања. Током Другог светског рата укупно се при Штабу 110 у југоисточној Србији налазило 22 британска официра.³²⁴⁰

Капитулација Италије донела је већи број мисија који је упућен према ЈВуО и према НОП. Тако је бригадир Фицрој Меклин упућен у партизански штаб, а бригадир Армстронг у Михаиловићев штаб. Септембра 1943. Британци су организовали још две мисије које су упућене на простор Македоније под називима: „Француски кључ“ („Monkeywrench“) и „Малигатони“ („Mulligatawny“). Прва мисија превођена мајором Џорџом Квајном (George Quine) била је спуштена у околини Лења (албанска територија) 2. септембра 1943, док је друга, под вођством мајора Мостина Дејвиса (Mostyn Davies), спуштена 20. септембра 1943. у албанским планинама испод Охридског језера. Ове мисије ступиле су у контакт са ГШ НОВ и ПО Македоније октобра 1943. и све време слале су помоћ у наоружању, муницији, санитарском материјалу и др. Мисија коју је предводио Мостин Дејвис ступила је у контакт са југословенским партизанима код места Црвена Вода 5. октобра 1943, док је према другим информацијама мисија и спуштена у Црвену Воду. Прве пошиљке са муницијом стигле су 7. или 13. октобра 1943. у место Дебарца. У исто време када је спуштена мисија Мостина Дејвиса на Хомоље је спуштен мајор Рутам (Roothma) који је допунио мисију која се већ налазила на Хомољу. Дана 28. новембра 1943. на подручје 1. и 2. Оперативне зоне у Македонији била је спуштена још једна британска мисија која је отишла у Јужну Србију и прикључила се Јужноморавском одреду. Та мисија, под називом „Запетљаност“ („Entanglement“) била је предвођена капетаном Дагмором (Dugmore).³²⁴¹ На територију Македоније до краја рата упућено је још шест мисија: „Абевил“ („Abbeville“), „Бетесда“ („Bethesda“), „Брејснос“ („Brasenose“), „Конзерв“ („Conserve“), „Спајк“ („Spike“) и „Истрајност“ („Perseverance“).³²⁴²

³²³⁹ F. V. D. Dikin, *n. d.*, 216–217; Д. Зографски, „Британските воени мисии...“, 97. Никола Илић помињао је још једну британску мисију која је спуштена 24. маја 1943. предвођена мајором Кохом, а са њим је дошао и ваздухопловни наредник југословенске војске Душан Лебан. Никола Илић, „Рад британских и америчких војних мисија при четничким штабовима у сливу Јужне Мораве“, *Лесковачки зборник*, V, (1965), 137.

³²⁴⁰ F. V. D. Dikin, *n. d.*, 216–217; А. Динчић, „Англоамериканци...“, 240–242; Д. Зографски, „Британските воени мисии...“, 97. Према Николи Илићу на терену југоисточне Србије било је укупно 72 британска официра и подофицира, наводећи да су спуштене још две мисије. Прва у којој су били капетан Хари и поручник Томас и наредници Џон и Ред и друга која се спутила у село Власово 10. августа превођена мајором Роом. Н. Илић, „Рад британских и америчких војних мисија...“, 138.

³²⁴¹ М. Димитријевић, *Големите сили...*, 144; А. Ogden, *n. d.*, 133–137, 155. Упоредити: *Британските воени мисии...*, 21; Никола Илић вероватно је мислио на ову мисију када је писао да је у селу Пељинцу поред Козјака 26. новембра 1943. спуштена војна мисија у којој су била два Британца и један Југословен. Н. Илић, „Рад британских и америчких војних мисија...“, 145. Нетачне информације у чланку Данча Зографског: Д. Зографски, „Британските воени мисии...“, 99.

³²⁴² Стојан Јовић, „Војне мисије и савезничка помоћ јединицама НОВ и ПОЈ на југоистоку Србије 1943/44. године“, *Лесковачки зборник*, XXVI, (1986), 457–458; В. Јосимовска, З. Кнежевић, *н. д.*, 145–146.

Први британски официер стигао је у главни штаб југословенских партизана у Македонији у августу 1943. и одмах је успоставио радио везу са Каиrom. Ускоро је стигао и мајор Мостин Дејвис који је био на путу за Бугарску. Та два официера водила су подужи разговор са Светозаром Вукмановићем, који се није либио да покаже анимозитет према Западним савезницима, и бугарским комунистом под конспиративним именом „Сергеј“ који им је дао обавештења о бугарским партизанима. Официри су известили да је Вукмановић био вољан да сарађује са мисијама и да напада непријатељске саобраћајне везе и привредне објекте, нарочито рудник хрома у Алтину. Понуђено је и да се у Скопљу инсталира британски радио-телефонски уређај којим би управљао оператер Македонац. Официр су такође известили о понуди македонског главног штаба да ће им помоћи да ступе у контакт са бугарским партизанима јужно од Трна. Дознали су да у Бугарској има око 8.000 партизана који су „добро организовани, али лоше опремљени“. Овај оптимистички извештај обрадовао је Каиро. Ускоро је убачена нова скупина као појачање мисији при ГШ НОВ и ПО за Македонију. Речено им је да обавесте партизана да је Главни штаб за Блиски исток заинтересован за напад на пругу Скопље–Бевђелија и рудник хрома у Алтину и да ће им послати потребан материјал. Ипак, први јачи напад на поменути железничку деоницу у новембру није успео. СОЕ је 19. новембра 1943. дао оцену војне ситуације: „Морамо напоменути да британског официера којег смо хтели послати у Бугарску нисмо могли убацили помоћу Михаиловићеве скупине која се налази надомак границе, већ је ваљало организовати дуго путовање помоћу партизанског главног штаба у Македонији и уз партизанску пратњу“. Средином децембра СОЕ је јавио да се Мостин Дејвис нада како ће се ускоро састати са бугарским партизанима, до тога је убрзо и дошло на југословенској страни границе.³²⁴³

У међувремену мисија Мостина Дејвиса прешла је дуг и тежак пут како би почетком децембра стигла до Црне Траве. Постоје две верзије како је мисија дошла од Црвене Воде до Црне Траве: у првој, мисија се кретала планинским превојем дуж југословенско-албанске границе, преко Косова до Црне Траве; док је према другој верзији мисија дошла до Црне Траве преко Црне реке и Козјака. Мисија се 30. децембра 1943. пребацила још ближе југословенско-бугарској граници, у Црвену Јабуку. Мисија је 4. јануара успоставила и први званични додир са представницима Отчествоног фронта (Владо Тричков) и представницима НОВА (Трнски одред). Успостављање везе и вођење преговора проузроковали су да Британци пошаљу још једну мисију под називом „Клериџес“ („Claridges“) коју је предводио капетан Френк Томсон (Frank Thompson). Мисија је спуштена у ноћи 25. на 26. јануар 1944. године.³²⁴⁴ Преговори су одмицали, али уз доста потешкоћа. Бугари су описивали Дејвиса као надменог и безбојног, који их је гледао са висока.³²⁴⁵

У фебруару и марту 1944. Британци су проценили да је дошло време за развитак бугарског отпора. Мостин Дејвис и „млади комунистички песник“ мајор Френк Томсон, како га је описивала Елизабет Баркер, спремали су се у Бугарску у нади да ће доћи у додир са партизанима у околини Софије, Пловдива и Риле. Изгледи да се партизанска делатност усклади са англо-америчким бомбардовањем Бугарске били су повољни, па су због тога начелници штабова и СОЕ били у вези. Мостин Дејвис извештавао је у фебруару 1944. да бугарских партизана има око 12.000, али да му је речено да је много људи окупљено у „милицији“ (тајна организација), која је деловала унутар војске и полиције.³²⁴⁶ Бугарске партизанске вође придржавале су се следећег редоследа: прво формирати „милицију“ и изводити саботаже у индустријским подручјима, а потом их убацили у војску и полицију и подривати их изнутра; на крају је требало изводити партизанске акције на сеоским подручјима

³²⁴³ E. Barker, *Britanska politika...*, 185–187.

³²⁴⁴ A. Ogden, *n. d.*, 137–149.

³²⁴⁵ Владимир Станев, „Англичаните и българските партизани“, в: *България и Балканите през XX век: вџнина политика и публична дипломатия*, със Евгения Калинова, София 2021, 159–163.

³²⁴⁶ В. Станев, *н. д.*, 167. Ова бројка била је прихваћена од западних историчара после рата који су били у супротности од бројки које су изношене од стране бугарских комуниста после септембра 1944. године. Међутим, ЦК БРП(к) јављао је током марта 1944. у Москву да је у Бугарској било 26 партизанских одреда са 2.320 партизана“. М. Stankova, *n. d.*, 67.

и у мањим градовима. Мостин Дејвис је закључио да се бугарски покрет, за разлику од југословенског, више ослања на разорно деловање по градовима него на герилску делатност по брдима.³²⁴⁷

План је био да се југословенска „слободна територија“ искористи као база одакле ће се бугарске партизанске јединице убацити у Бугарску. Иако је ова идеја жестоко критикована нарочито од Георгија Димитрова–Гемета, Мостин Дејвис и Френк Томсон са још неколико својих људи покушали су да пређу у унутрашњост Бугарске. Мостин Дејвис није ни стигао до Бугарске. Погинуо је 21. или 22. марта у борби код Црне Траве против бугарске полиције.³²⁴⁸ Са њим је погинуо још један бугарски обавештајац. Френк Томсон је успео да се извуче, па се мисија „Клерицес“ од тада налазила до мисије „Запетљаност“ како би се повезала са оперативцем наредником Кенетом Скотом (Kenneth Scott) који је спуштен 7. априла 1944. године.³²⁴⁹ Томсон је до мисије коју је предводио капетан Дагмор стигао 12. априла 1943, преузевши улогу Мостина Дејвиса. Средином маја Томсон је опремио око 500 Бугара и кренуо је са њима у поход који је имао катастрофалне последице; ухваћен је око Мургаша 31. маја 1944, потом му је суђено у Софији са неколицином оптужених Бугара и на крају је стрељан 10. јуна 1944. године. Према другој верзији Томсон је 4. јуна одведен у Литаково и након краткотрајног суђења изведен са још неколицином бугарских партизана на брдо изван града и тамо стрељан. Мајор Џон Харингтон (John Harington) (мисија „Џампаф“ („Jumpuff“) који је у априлу стигао у грчку Тракију добио је, због ових догађаја, задатак да поново успостави везе са бугарским партизанима. Са Отечественим фронтом успео је да успостави везу тек у јулу 1944, када му се придружио мајор Јан Мекферсон (Ian Macpherson) (мисија „Мизен“ („Mizzen“)). Обојица су у Бугарску прешла тек у августу и тек тада су Британци Бугарима послали одређену помоћ. Поред ових мисија у Тракији су деловале још три: мисија „Црвена Харинга“ („Red Herring“) предвођена мајором Киткетом (Kitcat), „Водвил“ („Vaudeville“) предвођена мајором Миклетвејтом (Micklethwaite) и Трајатик („Triatic“) предвођена мајором Ридлом (Riddle).³²⁵⁰

Поред мисије коју је предводио Мостин Дејвис, веома важна за СОЕ била је мисија „Брејснос“ која је спуштена 3. јануара 1944. у област Пајкон (северна Грчка) на челу са капетаном Роналдом Мекдоналдом (Ronald MacDonald) која се на Балкану задржала до 21. октобра 1944. када је одлетела за Бари. Ова мисија имала је плодносан рад који је карактерисан преко бројних извештаја. У ГШ НОВ и ПО Македоније стигла је средином јануара 1944. године.³²⁵¹ Априла 1944. британски мајор Џон Хеникер–Мејдор (John Henniker–Major) прикључио се ГШ НОВ и ПО Србије.³²⁵² Он је скочио падобраном негде у рејону Јабланице, а о његовом доласку Јосип Броз је још 5. фебруара 1944. обавештавао ГШ НОВ и ПО Србије указавши на основе дужности шефа британске мисије. Хеникер–Мејдор требао је да

³²⁴⁷ E. Barker, *Britanska politika...*, 183, 188.

³²⁴⁸ Према другим изворима део мисије Мостина Дејвиса нападнут је у једној воденици у Новом Селу 25. децембра. Френк Томсон је успео да се извуче, док је Дејвис био рањен. Такво су га нашли партизани који су покушали да га пренесу у село Дадинца. Међутим, Дејвис је умро на путу у селу Рупље где је и сахрањен. A. Ogden, *n. d.*, 153.

³²⁴⁹ Тодор Чепреганов вероватно мисли на ово мисију када пише о доласку капетана Џ. К. Лимбија у ноћи 6. на 7. април који су спустио у рејону Трговишта. Т. Чепреганов, *Судирот на британските и германските...*, 137–138.

³²⁵⁰ *България–непризнатият противник на Третия райх*, 262–265; E. Barker, *Britanska politika...*, 188; A. Ogden, *n. d.*, 151–176; M. Stankova, *n. d.*, 64, 68–69. Након рата, Британци су преко Савезничке контролне комисије 19/20. децембра 1944. тражили податке о кажњавању лица одговорних за убиства својих обавештајаца и пилота. У прилогу су била наведена имена осам обавештајаца који су страдали у борби или су стрељани од стране бугарских власти и шест пилота који су пали над територијом Бугарске, а чија се судбина није знала. *България–непризнатият противник на Третия райх*, 262–265.

³²⁵¹ Д. Зографски, „Британските воени мисии...“, 102; Соња Николова, „Британските и американските погледи на општествено-политичките и економските односи во федерална Македонија (јули 1944–јануари 1945)“, *Историја*, LIV, 2, (2019), 116; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 41; Т. Чепреганов, *Судирот на британските и германските интереси...*, 138–139.

³²⁵² Momčilo Pavlović, „Srbija na kraju rata. Izveštaj majora Džona Henikera Mejdzora o Srbiji u periodu april–novembar 1944.“, *Istorija 20. veka*, XIV, 2, (1996), 155–156.

организује садејство са савезничком авијацијом, да се брине о снабдевању ваздушним путем, одржава везу са ГШ НОВ и ПО Србије итд.³²⁵³ Одмах након Хеникера-Мајдора скочила је падобранима код Брезовице 20. априла још једна британска војна мисија која је упућена у Јабланицу у пратњи 3. батаљона 9. бригаде. Мисија је примљена од стране ГШ НОВ и ПО Србије у селу Вујаново 28. априла 1944. године. Већ 3. маја на територији овог села савезнички авиони бацили су завидне количине оружја, муниције, обуће и одеће.³²⁵⁴ Априла 1944. спуштена је још једна мисија под вођством капетана Сендија (Sandy) или капетана Дајмонда (Diamond) која се прикључила 9. бригади 12. јуна између села Кравља и Церја. Прерастањем партизанских јединица у дивизије у мају и јуну 1944. представници британских мисија додељени су свакој од њих на југоистоку Србије (22. дивизија – мајор Сандерс и поручник Џорџ; 23. дивизија – капетан Сенди и капетан Дајмонд; 24. дивизија – поручник Џони Трегида; 25. дивизија – капетан Мак). Прерастањем дивизија у корпусе број чланова савезничких војних мисија је смањен.³²⁵⁵

У другој половини јуна 1944. у ГШ НОВ и ПО Македоније стигла је савезничка мисија на челу са америчким мајором Скотом Дикинсоном (Scot Diskinson) и британским капетаном Рејнером. Мисија је спуштена 23/24. јуна у близини Врања.³²⁵⁶ Односи Дикинсона са Михаилом Апостолским били су доста лоши. Од 9. септембра, када је извршен преврат у Бугарској, скоро да није добијао никакве информације.³²⁵⁷ Британци су на југословенској територији коју је анектирала Бугарска успели у „Недељи пацова“ од 1. до 7. септембра да путем партизана које су наоружали изврше неколико диверзија на комуникацијама Скопље – Велес – Ђевђелија, Гостивар – Кичево – Струга, Куманово – Бујановац.³²⁵⁸ Британске војне мисије остале су и након ослобођења јужних делова Југославије одигравајући улогу информационих центара. Однос са новим властима био је оптерећен неповерењем и благим анимозитетом. Тек средином 1945. када је у Југославију дошао британски амбасадор, а у Скопљу отворен британски конзулат, британске војне мисије напустиле су земљу.³²⁵⁹

4.1.5. Савезничко бомбардовање Бугарске и територија које су анектиране

Поред већ поменутих „мирнијих покушаја“ избегавања Бугарске из рата или да она промени страну или изађе из осовинског табора, Западни савезници све више су помишљали на примену радикалнијих решења. Уочи Московске конференције (18. октобар – 30. октобар/1. новембар) код Винстона Черчила и начелника штабова уобличио се идеја о бомбардовању Бугарске. Расправљало се и о томе треба ли Бугаре унапред опоменути или им запрети бомбардовањем ако се не повуку из Грчке и Југославије. Черчил је 19. августа изјавио начелницима штабова како је против тога: „Он Бугаре познаје већ 30 година...То је зао народ којем ваља прочитати строгу лекцију...Најважнији је први ударац и он држи како Софију ваља што пре засути бомбама“. Начелник ваздухопловног штаба сугерисао је Черчилу да је довољно и запрети, без директног напада, али британски премијер остао је непоколебљив. Британци су здруженим начелницима штабова у Вашингтону препоручили да се напад што пре изведе и да треба бацити летке који би објаснили да је напад извршен због тога што су Бугари послали осам дивизија да помогну Немцима и „тлаче наше савезнике“. Здружени начелници штабова су се сложили са оградом да се та операција не сме подредити важнијим и већим операцијама.³²⁶⁰

³²⁵³ *Zbornik II/12*, Beograd 1971, 58; С. Јовић, *н. д.*, 458.

³²⁵⁴ *Zbornik II/12*, 283.

³²⁵⁵ С. Јовић, *н. д.*, 459. Видети: М. Димитријевски, *Големите сили...*, 145–147.

³²⁵⁶ *Военте мисии на Соединетите Американски Држави...*, 31; М. Димитријевски, *Големите сили...*, 149–150.

³²⁵⁷ *Военте мисии на Соединетите Американски Држави...*, 63–64.

³²⁵⁸ Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 42.

³²⁵⁹ *Военте мисии на Соединетите Американски Држави...*, 65; В. Јосимовска, З. Кнежевиќ, *н. д.*, 154–155.

³²⁶⁰ Е. Barker, *Britanska politika...*, 206; Николай Котев, „Наякои неизяснени монети околу англо-американската бомбардировачна офанзива срещу България (1943–1944 г.)“, *Известия*, том 48, (1989), 75–77.

Још раније током конференције у Казабланци јануара 1943. Рузвелт и Черчил предвидели су операцију „Поинт Бланк“ („Point Blank“). Здружени начелници штабова одобрили су операцију маја 1943. године. Издвојено је 76 локалитета које је требало бомбардовати и подељени су према редоследу утицаја на шест група.³²⁶¹ Дана 4. јуна 1943. стигао је специјални извештај из Бугарске које су послали британски агенти. Обавештајци су јављали о стању око Пловдива и о немачком коришћењу бугарских аеродрома. Дата је и железничка мрежа кроз Бугарску. Скренута је пажња и на фабрике, померање војних јединица, социјалне разлике и идеолошке тенденције код становништва, на злочине Бугара над јеврејским становништвом итд. Чинило се да је извештај рађен ради евентуалног припремања за напад на немачког савезника.³²⁶²

Припреме за бомбардовање Бугарске започете су крајем јула 1943. године. Током августа је у извиђачке сврхе извршено 16 летова изнад бугарске територије. Сви савезнички авиони полетали су са афричке обале, касније из Јужне Италије и изнад Пелопонеза и Јадранског мора заокретали на исток летећи између Охридског и Преспанског језера и дуж железничке пруге Охрид – Кичево – Тетово, улазили у северозападне области Бугарске. Један од савезничких авиона сукобио се 1. августа 1943. са бугарским борбеним авионима, а затим је неколико авиона који су се враћали са бомбардовања нафтних платформи у Пloeштију оборено од стране бугарских пилота.³²⁶³ Испрва, савезнички авиони су током августа 1943. над Софијом бацали летке над којима је био нацртан часовник који је означавао „11:55“. поред тога био је написан текст који је гласио: „Пошто Бугарска није активно учествовала у рату против Савезника, нема разлога да се плаши предаје без услова. Ако се Бугарска не одупре демаркирању и уласку савезничке војске не треба да се плаши бомбардовања ни друге војне акције“. Према информацијама које су поводом овог летка стизала до југословенског посланика у Анкари, у Бугарској се није помишљало на отпор. Напротив, „тамо се ишло много даље и помишљало се на колаборацију са Савезницима“.³²⁶⁴ Са друге стране, превиђајући да ће престоница бити бомбардована „Грађанска противваздушна и хемијска одбрана“ штампала је маја 1943. позив који је подељен становницима Софије. У позиву су дати упуту како да се становништво понаша у случају бомбардовања, а између осталог саветовано је и иселавања из града. Трбало је још замрачити прозоре, склонити запаљиве ствари са тавана и поткровља, припремити казане, бурад или кофе које је требало напунити водом, направити скровишта итд.³²⁶⁵

Од Московске до Техеранске конференције британска дипломатија је предузела кораке како би увукла СССР у бомбардовање Софије, не у војном, него у политичком смислу. Форин Офисје предложио Ентони Идну следеће: „Кад би совјетска влада, након бомбардовања Софије, запретила Бугарској објавом рата ако се не преда, можда би се Бугарска одлучила на скок“. У Техерану Стаљин се по питању Бугарске држао резервисано изразивши сумњу да Бугарска може да иступи из рата, јер се на њеној територији налазе три немачке дивизије (Британци су мислили да немачких војника има знатно мање). Наговестио је да би СССР био спреман да Бугарској запрети ратом ако Турска уђе у рат, а Бугарска је нападне. Британцима није ништа друго преостало него да покушају наговорити Американце да дају предност ваздушним нападима.³²⁶⁶

Британци су у зиму 1943/1944 све више помишљали да сателитске земље што више бомбардују и тако их наведу на предају или барем да наведу Немце да те земље окупирају. Како су се планови савезничке операције „Оверлорд“ („Overlord“) (искрцавање у западној Европи) све више назирали, тако је ова операција била све важнија. Испрва су начелници штабова препоручивали бомбардовање редоследом Бугарска, Мађарска, Румунија, али до пре

³²⁶¹ Н. Котев, *н. д.*, 75.

³²⁶² АЈ, 370–25–74, Special report – Bulgaria.

³²⁶³ Н. Котев, *н. д.*, 79.

³²⁶⁴ АЈ, 103–174–609, v. d. načelnik političkog odeljenja Ministarstvu vojske, mornarice i vazduhoplovstva, London, 30. avgust 1943, pov. br. 4773; АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 20. avgust 1943, pov. br. 670; АЈ, 370–25–74, Анкара, 19. август 1943, пов. бр. 670.

³²⁶⁵ ВА, НДХ, к. 261, ф. 4, д. 15.

³²⁶⁶ Е. Barker, *Britanska politika...*, 207; Н. Котев, *н. д.*, 83–84, 87–89, 99–104.

краја јануара 1944. била је бомбардована само Бугарска. Од бугарске владе тражила се „безусловна капитулација“ како је турски министар иностраних послова саопштио бугарском посланику у Анкари крајем децембра 1943. године.³²⁶⁷ Неки службеници Форин Офиса мислили су да ће бомбардовање придонети да сателитске земље отпадну од Немачке, али их Александар Кадоган (Alexander Cadogan), стални подсекретар за иностране послове, разуверио пишући у фебруару 1944. да се ниједан сателит не жели безусловно предати док му савезници не пруже бољу заштиту, него што су пружили Италији. Када је операција „Оверлорд“ започела 6. јуна 1944, Британце сателити нису више озбиљно занимали. До краја септембра Совјетски Савез је војно овладао сателитима, а тиме је преузео и политичку иницијативу. Англо-совјетски спорови око сателита у јесен и зиму 1944. били су почетак политичке битке за послератни утицај, у којој су Британци ређали пораз за поразом.³²⁶⁸

*

Бомбардовање Софије је започело 14. новембра 1943. године. О томе је у свом дневнику оставио запис Хенри Маргенту (Henry Margenthau), амерички министар финансија: „14. новембар (1943): 91 апарат Мичел у пратњи 49 Лајтнинга изручили су са средње висине 141 тону бомби на железнички чвор у Софији. Знатна железничка активност у време напада. Циљ је био покривен. Шест непријатељских авиона је срушено, изгубљен је један ловац.“³²⁶⁹ То прво бомбардовање Софије 14. новембра 1943. извршено као „опомена“ није имало жељени циљ, јер се део бугарске владе још чвршће везао за Немце, који су обећали да ће појачати противваздушну одбрану Софије, са око 100 најмодернијих ловачких авиона.³²⁷⁰ Током новембра савезнички бомбардери бацили су на Софију 141 тону бомби. Као главни циљ био је одређен железнички чвор у бугарској престоници.³²⁷¹

У тренуцима када су извршени први напади, председник владе Добри Божилов је у скупштини 24. новембра 1943, пре преласка на дневни ред подвукао да је „ово бомбардовање извршено на главни град једног народа који никада није тражио ништа туђе и чији поглед никад није био управљен на нешто туђе“. Регент Филов је одмах посетио погођену четврт, а на чело Комитета за помоћ оштећеним грађанима Софије стао је видински митрополит Неофит, председавајући Светим Синодом.³²⁷²

Лист „Ново време“ преносио је вести софијске штампе која је доносила на првим местима вести о бомбардовању 14. новембра 1943. године. владин лист „Днес“ доносио је вест да је напад извршило 130 англо-америчких авиона који су бацили 200 бомби. Ипак, бомбе нису погодиле војне циљеве, него цивиле, пре свега радничке насеобине.³²⁷³ Дана 17. новембра, како је писала бугарска штампа, извршена је сахрана погинулих у бомбардовању на којој су присуствовали скоро сви бугарски политички лидери.³²⁷⁴ Бомбардовање је поновљено 24. новембра 1943. године. Бугарска штампа преносила је изјаву председника владе Божилова пред Народним собрањем који је осудио „англо-америчке терористичке нападе на Софију“. Председник бугарске владе подвукао је да су у нападу „убијени и рањени недужни и немоћни људи, као и да су разорене зграде за становање. Поред Божилова нарочито оштар био је и директор листа „Слово“, посланик Кожухаров. Такође је писано и о обарању четири америчка авиона над Софијом и Радомиром.³²⁷⁵

*

Пре бомбардовања Софије, извршено је и бомбардовање Скопља. Бугарско Министарство војно очекивало је у другој половини 1943. да ће напади обухватити и

³²⁶⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1302, л. 52.

³²⁶⁸ E. Barker, *Britanska politika...*, 200, 202.

³²⁶⁹ Slobodan Nešović, *Na žeravici. Pokušaj Bugarske da se povuče iz rata (1943–1944)*, Beograd 1983, 21.

³²⁷⁰ D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 693–694; M. L. Miller, *n. d.*, 165–166.

³²⁷¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 656. О савезничком бомбардовању Софије видети још: В. Станев, *н. д.*, 161–166.

³²⁷² Д. Јовановић, *Политичке успомене. Mezza voce*. 7, 82–83.

³²⁷³ „На Софију бачено 200 бомби“, *Ново време*, 16.11.1943, 2.

³²⁷⁴ „Сахрана жртва од бомбардовања у Софији“, *Ново време*, 18.11.1943, 2.

³²⁷⁵ „Председник бугарске владе одаје пошту жртвама терористичког напада“, *Ново време*, 26.11.1943, 1.

анектиране крајеве, па је тако преко Штаба 14. дивизијске области у Скопљу послало пропратни акт свим среским начелницима 30. септембра 1943. у којем је дат списак свих угрожених места од ваздушних напада. Истовремено су тражени подаци колико је грађана могло да се смести у неуgroжена места од ваздушних напада.³²⁷⁶ Дана 16. октобра Штаб 14. дивизијске области упутио је пропратни акт свим председницима општина у којем је достављено Упутство за организовање техничких група за рашчишћавање и брзу оправку зграда оштећених од ваздушних напада.³²⁷⁷

У извештају команданта ваздушне војске до штаба војске 19. октобра 1943. јављено је да је на Скопље пало укупно 24 бомбе на 10 локација у граду. Најјаче је бомбардована железничка станица на коју је бачено 13 бомби и том приликом убијено је шест бугарских војника, три железничара и извесни број немачких војника, а пруга је пресечена на четири места. Немачка и бугарска противваздушна одбрана успела је да обори два авиона.³²⁷⁸ Према извештају југословенског Генералног конзулата из Цариграда који је преко Министарства иностраних послова дошао до амбасаде у Лондону, бомбардовање Скопља извршено је у два маха по дану у 12 и 15 часова и изазвало је велики страх код становништва. Резултати бомбардовања нису били ефикасни. Ниједан војни објекат нити железничка станица нису погођени. Такође и центар Скопља остао је поштеђен. Страдала је једино периферија. Порушено је неколико кућа и погинуло је неколико лица. Погођен је и један млин.³²⁷⁹ Лист „Ново време“ преносило је вести из Софије које су говориле да су непријатељски авиони надлетали Скопље и да су бацили бомбе које су „изазвале незнатну штету“.³²⁸⁰

Према извештају једног свештеника које је послано 22. октобра 1943. управнику Скопско-велешке епархије стајало је да је Скопље бомбардовано 18. октобра увече и да је око 70 америчких бомбардера бацило 130 бомби од којих 13 није експлодирало. Том приликом погинуло је 24 особе, 22 су теже рањене, а 30 је лакше рањено; погинуло је и неколико железничара; 28 кућа је потпуно изгорело, а још 41 кућа је оштећена. Приликом бомбардовања деловала је противваздушна одбрана која је успела да обори три бомбардера, а посада (по шест у авиону) је погинула. Сирене за узбуну оглашавале су се сваки дан до 22. октобра.³²⁸¹ Због бомбардовања, Штаб 14. дивизијске области издао је наређење 30. октобра 1943. Обласном директору у Скопљу за замрачивањем насељених места и разних других објеката.³²⁸²

Према истраживању Кузмана Георгијевског бомбардовање Скопља извршено је од 18. до 21. октобра 1943. године. Бугарска комисија која је требала да установи процену штете (радила од 23. до 30. октобра 1943.) установила је да је оштећено 20 улица са преко 105 стамбених зграда. Штета је процењена на 1.542.000 лева. Иста комисија извршила је преглед бомбардованог дела града код 162 породице које су пријавиле претрпљену штету и проценила је на 3.142.800 лева. Друга комисија извршила је преглед оштећења приликом бомбардовања 10. јануара 1944. године. Процењено је да је оштећено 43 улице и 389 стамбених зграда и објеката. Штета је процењена на 4.877.200 лева. Штета је процењена и код 42 породице које су је пријавиле и она је износила 2.022.000 лева. Посебна комисија која је формирана решењем Скопског обласног директора 24. августа 1944. требала је да утврди и одобри помоћ настрадалим породицама. Она је проценила да су 33 породице настрадале у бомбардовању 18.

³²⁷⁶ ВА, БА, СУП Скопље 2/211 и 212, 30.9.1943, (регеста).

³²⁷⁷ ВА, БА, СУП Скопље 2/210, 16.10.1943, (регеста). Видети и наредбу Штаба 15. дивизијске области од 28. јула 1942. о мерама безбедности у случају изненадних напада из ваздуха. ВА, БА, СУП Скопље 2/231 и 232, 28.7.1942, (регеста). Видети још: ВА, БА, СУП Скопље 2/302, 30.10.1943, (регеста).

³²⁷⁸ ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 387, л. 114.

³²⁷⁹ АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасаде Војидару Пuriћу председнику министарског савета, министру иностраних послова, заступнику министра војске, морнарице и ваздухопловства, Цариград, 26. новембра 1943, р. пов. бр. 6; АЈ, 103–174–609, в. д. начелник политичког одељења Кралјевској амбасадџи Лондон, Каиро, 17. децембар 1943, пов. бр. 6585.

³²⁸⁰ „Бугарско званично саопштење о надлетању Скопља“, *Ново време*, 22.10.1943, 2.

³²⁸¹ *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 334–335.

³²⁸² ВА, БА, СУП Скопље 2/215, 30.10.1943, (регеста). Видети још: ВА, БА, СУП Скопље 2/317 и 318, 22.4.1944, (регеста).

октобра 1943; 26 породица у бомбардовању 10. јануара 1944. и 53 породице у бомбардовању 24. јануара 1944. године. Такође је утврђено и колико је људи погинуло приликом бомбардовања: 13 људи 18. октобра 1943; 10 људи 10. јануара 1944. и 42 људи 24. јануара 1944; укупно: 65.³²⁸³

*

Први следећи велики напад на бугарску престоницу десио се 10. децембра 1943. године. Око 120 савезничких авиона кренуло је ка бугарској престоници, али је због отпора бугарских ваздухопловаца и противваздушне одбране до Софије успело да дође свега 40 авиона. Остали савезнички авиони су се вратили, а неколико је оборено. Приликом овог бомбардовања погинуло је 11, а рањено је 40 особа. Следећи велики напад десио се 20. децембра када је разрушено 113 зграда; погинуло је 64 особе, 93 је рањено.³²⁸⁴ Напад савезничких снага на Софију 10. децембра био је поново предмет писања бугарске штампе, као и напад 20. децембра 1943. године. Констатовано је да су поново погођени раднички квартави и да су страдали невини.³²⁸⁵

Југословенско Министарство иностраних послова имало је податке од краја јануара 1944. да су за време бомбардовања Софије сви бугарски министри и виши немачки официри отишли за Чамкорију.³²⁸⁶ Процена је била да је у Софији уништено 85% индустријског дела вароши. После бомбардовања Софије од 20. децембра 1943. преко 35.000 становника напустило је Софију. Возови су били препуни. Употребљена су сва превозна средства за евакуацију становништва. Већина је бежала у оближња села. На аеродрому у Карлову, поред 30 месершмита, налазио се и велики број најбржих француских авиона (Девоатен Д-520). Са тим авионима стигао је и изванредан број француских инструктора. Авиони су били веома тешки за руковање и бугарски пилоти још нису са њима могли да се служе.³²⁸⁷ Због овог бомбардовања Министарство унутрашњих послова издало је циркулар 24. децембра 1943, на основу одлука бугарске владе од 22. децембра 1943, свим кметовима, обласним директорима и околијским управницима за помоћ у смештају становништва евакуисаног због бомбардовања из Софије и насеља у близини бугарске престонице.³²⁸⁸ У циркулару од 27. децембра 1943. Министарство унутрашњих послова давало је упутство свим полицијским начелницима, командантима, кметовима, обласним директорима и околијским управницима о мерама које треба предузети приликом проналаска авиона, пилота или борбеног материјала који је пао у ваздушној борби на територији Бугарске. Пале ваздухопловце требало је ухватити, разоружати и предати најближем гарнизону. Рањенима је требало дати сву неопходну медицинску помоћ, а убијене је требало сахранити са бугарским религиозним обичајима без одузимања њихових личних ствари.³²⁸⁹

*

Током 4. јануара извршен је напад у којем је убијено 46, а рањено 37 лица. Дана 10. јануара десио се посебно тешко бомбардовање бугарске престонице. Николај Котев је записао да је у ваздушним борбама које су уследиле оборено 12 америчких бомбардера и 6 ловаца. Из различитих разлога на аеродроме око Фође и Бриндизија није се вратио 31 савезнички авион. Губици на

³²⁸³ Кузман Георгиевски, „Документи за загиналите скопјани во бомбардирањата на Скопје во 1943–1944 година“, *Гласник*, XVI, 1, (1972), 165–169. Упоредити: В. Станев, *н. д.*, 161.

³²⁸⁴ Н. Котев, *н. д.*, 83–84, 87–89, 99–104.

³²⁸⁵ „Нови терористички напад на Софију“, *Ново време*, 12.12.1943, 2; „Темпиране бомбе у околини Софије“, *Понедељак*, 13.12.1943, 2; „Сахрана жртва ваздушног напада“, *Ново време*, 14.12.1943, 2; „Нов терористички напад на бугарску територију“, *Ново време*, 22.12.1943, 2; „Свечана сахрана жртва терористичког напада на Софију“, *Ново време*, 24.12.1943, 2; „Ванредне помоћи за бугарског министра унутрашњих послова“, *Ново време*, 28.12.1943, 2.

³²⁸⁶ План за евакуацију Софије бугарска влада донела је још 18. јануара 1943. Предвиђено је да се влада у случају нужде склони у Чамкорију. Године 1942. била је изабрана Банкја, али се од тога одустало. Бугарска влада је 15. јануара својим подручним органима саопштила да се препоручује иселјавање свих оних који то могу учинити, првенствено жена и деца. Упут није дат јавно да се не би створила паника. ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 6.

³²⁸⁷ АЈ, 103–174–609, v. d. načelnik političkog odeljenja Štabu odeljka Vrhovne komande, Kairo, 31. januar 1944, pov. br. 409.

³²⁸⁸ ДА – Ловеч, ф. 73к (Селско общинско управление – с. Ябланица, Ловешко (1880–1944)), оп. 1, а.е. 124, л. 7.

³²⁸⁹ ДА – Ловеч, ф. 73к, оп. 1, а.е. 124, л. 8.

бугарској страни били су свега два борца, међутим, током бомбардовања погинуло је 750 грађана, док је рањено 700. Уз то, разрушено је 463 објекта, док су 472 зграде биле неупотребљиве за становање.³²⁹⁰ Поновна бомбардовања проузроковала су даље наредбе Министарства унутрашњих послова. Одредбе о евакуисању бугарске престонице, смештају исељених породица и помоћи угроженима налазиле су се у наредби Министара унутрашњих послова од 6, 11. и 17. јануара 1944. године. Према наредби Министра унутрашњих послова од 14. јануара 1944. исељене породице из Софије могле су да се сместе у Горњоцумајској, Плевенској, Врачанској, Пловдивској и Софијској области (између осталих и у Цариградској околији).³²⁹¹

Бугарске новине наставиле су да пишу о бомбардовању Бугарске, а лист „Ново време“ је готово стално преносио ове вести. У једном званичном саопштењу од 5. јануара стајало је: „Четвртог овог месеца прелетели су непријатељски авиони бугарску територију којом приликом су бачене бомбе на извесна места. Било је жртва међу цивилним становништвом као и разорених и оштећених кућа за становање међу којима једна школа и једна болница“.³²⁹² Бугарске новине писале су крајем јануара и почетком фебруара, поред бомбардовања, да су се и опозициони и посланици владе сложили у Собрању и заједнички иступили против захтева Англо-американаца за повлачењем трупа из Македоније и Тракије. Предњачили су Александар Цанков, Никола Мушанов и Петко Стајнов.³²⁹³

Југословенски Генерални конзулат у Цариграду је преко британских информација доставио председнику владе 24. јануара 1944. обавештење о резултатима бомбардовања Софије. Тешко су настрадали следећи делови града: крај око Борисове Градине, булевар Дондуков, улица Грофа Игњатијева, трг Свете Недеље, булевар Царице Јоване, Албинска улица, сквер Македонија. У улици Цара Ослободитеља скоро свака друга кућа је срушена. У кварту Обориште близу хиљаду кућа је срушено. Од важнијих зграда уништене су: Министарство унутрашњих послова и Министарство саобраћаја, Главна пошта у којој су скоро сви чиновници погинули, Општина, Духовна академија, Палата правде, стара зграда Народне банке, кожна клиника Александровске болнице, Италијанска комерцијална банка, Бугарска кредитна банка, Трговачки кооперативни дом. Запаљиве бомбе оштетиле су незнатно Министарство иностраних послова и Народно собрање. Софија је била неколико дана без осветљења: покварен је био и водовод. Ватрогасци су били немоћни да погасе све пожаре. За неколико дана биле су покварене све телефонске и телеграфске мреже са унутрашњошћу земље. Сем тога цела улица Лега била је у рушевинама. Срушена је и зграда старог немачког посланства, све до југословенског посланства у Софији у улици патријарх Ефими зграде су порушене или оштећене.³²⁹⁴

Посланство НДХ у Софији јављало је 29. фебруара 1944. Министарству иностраних послова о бомбардовању бугарске престонице и депресивном стању које је завладало услед тога. Посланик НДХ и његова супруга су се, као и остали посланици, склонили у Чамкорију. Оцењено је да су бомбардовања Софије пре 10. јануара била мањег обима, те „нису произвела никакве негативне појаве. „Међутим бомбардирање 10. септембра произвело је цијели низ негативних појава и то не ради тежине и опсега бомбардирања, него ради подсвесног затајивања и неспособности власти“. Бомбардовање је изазвало кризу владе. Као будући председник помињао се Александар Цанков. У обзир су још долазили бивши министар пољпривреде Багрјанов, бивши министар правосуђа Диков, бивши главни заповедник у Првом светском рату генерал Жеков итд. У извештају је даље писало: „... Као прва последица

³²⁹⁰ Н. Котев, *н. д.*, 83–84, 87–89, 99–104.

³²⁹¹ ДАС, БИА, IV/42.

³²⁹² „Терористички напад на места у Бугарској“, *Ново време*, 6,7,8.1.1944, 1. Видети: „Бугарски народ се не да нервирати терористичким нападима“, *Понедељак*, 17.1.1944, 2; „Председник владе Божилов о терористичком нападу на Софију“, *Ново време*, 18.1.1944, 1.

³²⁹³ „Цанков о политици Бугарске“, *Ново време*, 1.2.1944, 2; „Опозиција у Собрању о националном идеалу“, *Ново време*, 1.2.1944, 2. Видети: „Национална заједница бугарског народа“, *Ново време*, 5.2.1944, 1; „Комесар за обнову у Софији“, *Ново време*, 7.2.1944, 2; „Апел Светог Синода бугарском народу“, *Ново време*, 19.2.1944, 1.

³²⁹⁴ АЈ, 103–174–609, Sekretar Kraljevska ambasade Božidaru Puriću predsedniku kraljevske vlade, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 24. januar 1944, p. pov. br. 33.

бомбардирања престале су излазити све новине у Софији. Разлог томе није био у околности што су тискаре разбијене, него понајвише у томе што се једнако техничко особље као и чланови редакције разбјежали на све стране. Тек након пет дана почиње прва излазити Зора на једном листу, следе затим друге новине, а неке изађоше тек након 15 дана. Ни до данас (крај фебруара) нису све новине попримиле свој ранији изглед ни обсега. Услед смањеног обсега нису новине доносиле о иноземним питањима готово никакве вести, готово у цијелости су биле обузете писањем о бомбардирању и разним објавама и мјерама с тиме у вези“. Привремено су престале са радом Дирекција за новинарство у министарству иностраних послова, као и остале установе које су контролисале и надзирале писање новина. Софијски радио је такође нередовно емитовао емисије. Тек 20. фебруара радио је кренуо са редовним програмом. Позоришна зграда је погођена бомбом, а и остала позоришта су била или оштећена или затворена тако да позоришни живот није постојао. Одредбом министра просвете текућа школска година објављена је за довршену. Свим ђацима основних и средњи школа призната је школска 1943/1944. година као завршена. Обустављена су предавања на Универзитету и свим вишим школама у Софији. Зимско полугодиште признато је свим факултетима и вишим школама као завршено. На подстицај Министарства просвете почетком године широм земље оснивана су тзв „огњишта за родинознање“ односно огњишта за упознавање своје земље, а намењена су учитељима и осталим јавним и културним радницима из сваког места где је основано „огњиште“. Ове установе предвиђена су као „здрава језгра из којих ће се побијати свако штетно деловање против националног полета и узгоја младежи“.³²⁹⁵

О бомбардовању Софије јављале су и новине које су излазиле у НДХ. Дописник „Хрватског народа“ Иво Балентовић био је најажурнији, па је послао неколико дописа својим новинама. Према његовим текстовима написани су чланци „Софија након бомби – град у селу и село у граду“ од 16. фебруара; „Бугарска се неће поклонити“ од 15. фебруара; „Софија након бомбардовања“ од 19. фебруара 1944. године. Други најтиражнији загребачки дневни лист „Нова Хрватска“ објавио је уводни чланак у свом броју од 19. фебруара под насловом „Пут бугарског народа“. Поводом бомбардовања на радио Загребу причао је Анте Оршанић уредник „Нове Хрватске“ на тему „Бугарска и англоамерички ваздушни терор“.³²⁹⁶

Било је још разних других сведочанстава о бомбардовању Софије јануара 1944. године. Југословенски Генерални конзулат послао је 10. фебруара 1944. Министарству иностраних послова сведочење једног чешког повереника који је 1. фебруара Од Прага, преко Београда и Софије допутовао за Цариград. У његовом кратком излагању описане су прилике у југословенској и бугарској престоници, а ми ћемо се овде задржати на његовом опису Софије после савезничког бомбардовања: „...Бугарска престоница после бомбардовања пружа страшан приказ. Она је настрадала много више него Београд. У Софији су не само порушене поједине зграде, или групе зграда, већ су читаве улице претворене у рушевине. Службено се рачуна да је погинуло 3.000 лица. Међутим тачан број жртава сазнаће се тек кроз неколико месеци, кад рушевине буду рашчишћене. Варош је остала пуста, без воде и осветљења. У њој сада има свега 20.000 – 30.000 душа. Виђају се само полицајци и војна лица. Они су на великој опрези од напада са стране врло ретких цивилних пролазника, који морају носити легитимацију на грудима, а после 19 часова више не смеју бити на улици“.³²⁹⁷

Слично, према обавештењима југословенског отправника послова у Мадриду, услед бомбардовања у Софији „владале су несношљиве прилике. Нема ни електричне струје, ни воде, ни промета, а ни дисциплине. Дипломатски кор је из Софији прешао у Чамкорију (осим немачког и совјетског – Б. Т.). Услед недостатка лекарске помоћи није могао бити спашен и умро је тамошњи хрватски посланик. Нису могли да за њега пронађу три дана лекара и најзад

³²⁹⁵ Видети: ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 8; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 596.

³²⁹⁶ Видети: *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)...*, 417–418, 455–456.

³²⁹⁷ АЈ, 103–174–609, Генерални конзул Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Цариград, 10. фебруар 1944, пов. бр. 70; АЈ, 411–5–12, Генерални конзул Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Вариград 10. фебруар 1944, пов. бр. 70.

га је морао оперисати један неуролог на обичном асталу у једној сељачкој кући“.³²⁹⁸ Совјетски посланик у Бугарској такође је слао слична запажања. Према његовим речима живот је у Софији, услед бомбардовања, потпуно замро. Инсталације за воду и осветљење нису функционисали, град се уопште није чистио од рушевина, а дипломатски кор становао је изван престонице и само је преко дана долазио у Софију.³²⁹⁹

Фебруара 1944. Бугарска је преко својих емисара у Турској молила да се за кратко престане са бомбардовањем како би бугарска влада предузела кораке да изађе из рата. У разговорима између бугарског посланика и совјетског амбасадора у Анкари 17. фебруара 1944. бугарски дипломата говорио је о „тешком дејству бомбардовања и о врло мучној импресији коју оно чини на бугарски народ“ истовремено инсистирајући да би са тим „требало престати“. Совјетски амбасадор изнео је свој став да би Бугарска требала да напусти окупиране територије, ако је мислила да Савезници престану са бомбардовањем, са којима је иначе и била у рату. Бугарин се правдао да би његова земља то веома радо учинила, али „јој је тешко истргнути се из руку Немачке која је држи“.³³⁰⁰

*

Након паузе у бомбардовању која је трајала отприлике месец дана, због покушаја да Савезници нађу заједничко решење за бугарски случај, бомбардовања су настављена. Два велика ваздушна напада извршена су 16. марта 1944. године. У првом нападу је страдало 12 људи, док је у другом живот изгубило 19 особа, а рањено је 76. На бугарску престоницу бачено је током другог напада 193 бомбе, од којих је експлодирало 181. Бомбардовање је углавном извршено у градским квартовима: Лозенец, Хаџи Димитар, Три Кладенци и др. Разрушено је 45 зграда, а делимично је разрушено 13 зграда. Уз то, на неколико места је покидана електрична мрежа.³³⁰¹ Између 18. и 19. марта поново је бомбардована Софија, а том приликом гађани су и други циљеви у околини већих бугарских градова. Слично је било и 24. марта 1944. године. Бугарска престоница бомбардована је још два пута током марта месеца. Прво 29. марта када је погинуло 11 људи и 30. марта када је погинуло 139 особа. Следеће веће бомбардовање задесило је бугарску престоницу 17. априла када је погинуло 51, а рањено 62 лица. Последње бомбардовање бугарске територије десило се 12. и 28. јуна 1944. када је гађан аеродром Карлово. Николај Котев записао је у свом раду да је приликом савезничког бомбардовања Бугарске бачено 50.000 бомби различитог калибра (укључујући и запаљиве). Само у Софији било је преко 2.200 погинулих и рањених, преко 12.000 зграда и објеката је уништено, спаљено или оштећено, а материјална штета процењена је на две милијарде и 800 милиона лева.³³⁰² Поновни напади у марту 1944. проузроковали су да се бугарска штампа поново окрене вестима о „терористичким нападима“. Ове вести, нарочито о бомбардовању 16. и 30. марта преносило је „Ново време“.³³⁰³

Током априла, поред Софије, бомбардовани су и остали крајеви Бугарске и територија коју је она анектирала. Дана 17. априла бомбардован је Пловдив. Око 25–30 авиона подељено је у две групе које су од Охрида до Пловдива долетеле из два правца. На овај град су бачене 74 бомбе, од којих 11 нису експлодирале. Разрушено је 14 кућа, док је 60 људи погинуло, а 30 је рањено. Поред тога приликом прелетања ове територије бацане су бомбе и на друга насељена места. Нарочито је то радила друга, тзв. „јужна група“ која је летела правцем Охрид – Крушево

³²⁹⁸ АЈ, 103–3–37, Šef kabineta Predsednika Ministarskog saveta Kraljevske ambasadi Vašington, 5. april 1944. Видети: АЈ, 103–3–37, Višacki Predsedniku Ministarskog saveta, 24. mart 1944, pov. br. 158. Видети: АЈ, 103–3–37, „Razne vesti iz Bugarske“, 28. april 1944.

³²⁹⁹ АЈ, 103–174–609, Šumenković Predsedniku vlade, Ankara, 3. mart 1944, str. pov. br. 230; АЈ, 103–174–609, Šef kabineta predsednika Ministarskog saveta Ministarstvu inostranih poslova, London, 5. april 1944, pov. be. 19.

³³⁰⁰ АЈ, 370–25–74, Анкара, 20. фебруар 1944, стр. пов. бр. 112. Видети: АЈ, 370–25–74, Анкара, 24. фебруар 1944, стр. пов. бр. 134.

³³⁰¹ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 184, л. 81.

³³⁰² Н. Котев, *н. д.*, 83–84, 87–89, 99–104.

³³⁰³ „Терористички напад на Софију“, *Ново време*, 17.3.1944, 1; „Званично саопштење о терористичком нападу на Софију“, *Ново време*, 17.3.1944, 3; „Нов ваздушни напад на Софију“, *Ново време*, 19.3.1944, 1; „Нов амерички терористички напад на Софију“, *Ново време*, 1.4.1944, 1; „Уништавање дворца Врана“, *Ново време*, 6.5.1944, 2.

– Штип – Царево Село – Кричим – Пловдив. Тада су гађани Охрид, Битољ, Дојран, Радовиш, рејон западно од Прилепа, Удово, Ђевђелија, рејон западно од Дојрана и Валандоново.³³⁰⁴

Поред бомбардовања Софије и других већих градова приступило се и минирању реке Дунав бацањем мина из ваздуха које је спроведено од 15. до 20. априла 1944 и у мањим оквирима до 1. маја 1944. године. Највише је био миниран део од Русеа до ушћа Тимока, а мине су се налазиле и од Русеа до Силистре. Према извештају команданта Дунавске флоте команданту морнаричких снага у Софији од 2. децембра 1945. укупно је потопљено 21 бродова, шлепова и других пловила у периоду од априла до октобра 1944. године.³³⁰⁵

У једном документу који је израдила Југословенска влада стајали су резултати савезничког бомбардовања Софије на дан 29/30. март 1944: „Уништено: Улица Обориште, железничка станице Подуене, железничка станица Перловец, Трговинска улица, улица Марија Лујза, Општинско купатило, Општинска покривена пијаца, улица Клементина, Нова италијанска школа, железничка станица Слатина, железничка станица Лозенец...Резултати бомбардовања Софије нису ни у колико утицали на морал бугарског становништва, већ су само изазвали мржњу према Савезницима...Тешко је оштећена зграда немачког посланства на углу улице Гроф Игњатијев и Патријарх Ефtimi. Потпуно је уништена државна штампарија од напалм бомбе“.³³⁰⁶ Крајем марта бомбардована су и остала места по Бугарској. На села Црква и Краљев Дол у околини Перника бачено је 43 бомбе; повређених и убијених није било.³³⁰⁷ Села у Радомирској околини: Прибој, Чуковец, Извор, Дрен и Долна Диканија су такође настрадала приликом бомбардовања (бачено 14 бомби) итд.³³⁰⁸ Димитар Шишманов, министар иностраних послова послао је 2. априла 1944. преко бугарског посланства у Берну протест бугарске владе због бомбардовање Вранске палате 24. марта 1944. године.³³⁰⁹

Због бомбардовања Софије, јавни и културни живот у бугарској престоници све до деветосептембарског преврата није могао да се врати у нормалу. Посланство НДХ у Софији јављало је Министарству иностраних послова 1. јуна 1944. о катастрофалном стању у овом граду: „Културни живот Софије посве је замро. Никакве казалишне или концертне приредбе, никакви сликокази, изложбе или сличне приредбе се више не одржавају у Софији. По покрајини у мањим местима (јер су готово и сва већа места као Пловдив, Варна, Бургас и др. евакуирани) одржавају се казалишне представе појединих мањих скупина глумаца и чланова опере, а поједини уметници давају концерте. Но неког система у тим приредбама нема...“ Забележено је само неколико културних дешавања.³³¹⁰

Британија је покушала ускладити своју политику, нарочито због тога што се ближила операција „Оверлорд“, па су хтели што више немачких снага одвући из северозападне Европе. Генерал Мејтланд Вилсон (Maitland Wilson) врховни савезнички заповедник на Средоземљу, подстицао је на почетку марта британске начелнике штабова да 15. Ваздухопловну формацију САД наведу да пружи већу предност бомбардовању Бугарске да би је присилили да изађе из рата, додајући „да је та могућност изванредно важна за сву европску стратегију...којој је сврха одвлачење непријатељских снага од Оверлорда“. Међутим, сваки озбиљнији покушај да се сателити отргну наилазио је на велике практичне потешкоће; недостатак „експедицијских снага“ и сударање са совјетском политиком на овом простору деловали су као озбиљни и непремостиви проблеми.³³¹¹

³³⁰⁴ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 184, л. 162.

³³⁰⁵ ДВИА, ф. 1042 (Дунавски флот – под. 20270), оп. 2, а.е. 12, л. 335.

³³⁰⁶ АЈ, 103–3–37, „Razne vesti iz Bugarske“, 28. april 1944.

³³⁰⁷ ДА – Перник, ф. 206к, оп. 1, а.е. 93, л. 90.

³³⁰⁸ ДА – Перник, ф. 9к (Околийско полицейско управление – Радомир), оп. 1, а.е. 79, л. 278.

³³⁰⁹ ЦДА, 317к, оп. 1, а.е. 302, л. 16–17. Поводом бомбардовања бугарских градова, бугарски учитељи упутили су отворено писмо британским и америчким учитељима. Лист „Целокупна Блгарија“ од 30. априла 1944. објавила је ово писмо у коме су учитељи отворено истицали право Бугарске на Македонију и Поморавље. АЈ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade pešadijskom potpukovniku Mladenu Žujoviću, Odeljak Vrhovne komande, Carigrad, 18. maj 1944, p. pov. br. 109.

³³¹⁰ Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 600–625.

³³¹¹ E. Barker, *Britanska politika...*, 200, 202.

На крају треба напоменути да је током савезничког бомбардовања Бугарске и територија које је она анектирала велики број ваздухопловаца заробљен од стране бугарске војске, полиције, локалне бугарске власти и цивила. Логор за ухваћене ваздухопловце, ратне заробљенике формиран је 25. новембра 1943. у Шумену, а интересе им је заступало швајцарско посланство у Бугарској. У материјалима које је бугарска влада припремила за Париску мировну конференцију стајало је да је бомбардовање Софије и осталих већих градова вршено у навратима од 1. августа 1943. до 8. септембра 1944. и да је за то време заробљено 329 савезничких ваздухопловаца и то: 292 Американца, 17 Енглеца, 2 пилота из Холандске Индије, 1 Хрват, 2 Словака, 2 Аустралијанца, 2 Канађанина 3 Јужноафриканца и 7 Срба. Дана 8. новембра сви ови ратни заробљеници били су ослобођени. По свему судећи Бугари су се према заробљеним пилотима понашали у складу са Женевским конвенцијама.³³¹² Осим тога на територији Бугарске пронађено је 141 лешева савезничких авијатичара, од којих су 10 идентификовани као Британци, а 43 као Американци. Националност осталих није могла бити утврђена, јер су њихови лешеве били угљенисани или унакажени до непрепознатљивости. Релативно велики број, око 320 људи који је заробљен није био последица ефикасног деловања бугарске противваздушне одбране и пилота колико наређење које је дато савезничким пилотима, а то је да ако буду погођени над територијом Румуније покушају да слете или падну на бугарску територију, због тога што су Румуни били далеко бруталнији у опхођењу са савезничким авијатичарима.³³¹³ Према писању Игната Криворова бугарска противваздушна одбрана и авијација успела је да обори 120 савезничких авиона, при чему је погинуло преко 256 ваздухопловаца. Бугарски губици били су оборених 23 авиона, при чему је страдало исто толико пилота.³³¹⁴

4.1.6. Питање Македоније

У настојању да заштити своје геополитичке интересе, Велику Британију су југословенско-бугарски односи занимали у њиховом одражавању на Грчку. Посебно осетљиви Британци су били по питању стварање јужнословенске федерације којом би управљали Совјети који би тако сишли на Егејско море, за које су Британци сматрали да је њихов посед. У том контексту Форин Офис је био посебно осетљив на БРП. Џорџ Рендел, британски посланик у Софији, а потом амбасадор при југословенској влади у Лондону, био је уверен да је бугарским комунистима намењена посебна улога у совјетским плановима о надмоћи у југоисточној Европи. Тог мишљења били су и југословенски политичари у емиграцији који су тамо завршили након окупације Југославије, а поготово Милан Гавриловић. Док је боравио у Софији, Рендел је редовно извештавао о делатностима комуниста. У јануару 1940. известио је како се неки симпатизер ВМРО занимао да ли има изгледа да Британци подупру ову организацију. Форин Офисје одговорио: „Не бисмо смели имати никакве везе са Македонцима...само бисмо опржили прсте“.³³¹⁵

Уплетање комуниста у Македонији, било је још опасније од ВМРО. Рендел је Форин Офису послао проглас БРП од августа 1940, који је исказивао далекосежне уступке Југославији и вероватно био производ совјетске дипломатије која је недавно успоставила односе са Југославијом. Никада пре тога бугарски комунисти нису пристали да се македонско подручје, за које су држали да припада њима, припоји Југославији. У прогласу се каже како Македонци у Југославији оправдано желе изборити аутономију. Након изборене аутономије,

³³¹² Видети: ЦДА, ф. 1484 (Министерство на вџншните работи – Парижка мирна конференция), оп. 1, а.е. 68, л. 1–9. Николај Колев је у свом раду дао нешто другачије бројке. Он наводи да је закључно са 1. септембром 1944. Американца било 225, односно 282, а наводи и једног Словака и једног Грка. Укупно наводи 262, односно 312 заробљеника. Остале бројке се слажу. Н. Котев, *н. д.*, 104–105. Видети писма савезничких заробљеника у Бугарској: ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 69.

³³¹³ Н. Котев, *н. д.*, 105–106.

³³¹⁴ И. Криворов, *н. д.*, 19.

³³¹⁵ Е. Barker, *Britanska politika...*, 180; Т. Чепреганов, *Судирот на британските и германските интереси...*, 133–134.

југословенска Македонија ће настојати да јој се прикључе и остали делови Македоније. Године 1940. нису само бугарски комунисти били вољни пристати на аутономну Македонију у федеративној Југославији, већ су на то пристајали и протогеровисти (оцепљено лево крило ВМРО, са којим је СОЕ био у вези).³³¹⁶

Истовремено, КПЈ је покушавао да оствари боље позиције у Македонији. Када је Светозар Вукмановић Темпо 1940. посетио Македонију у име КПЈ, наишао је на познатог комунистичког првака Методија Шаторова Шарла. О њему је имао мишљење да је тврдоглав и наклоњен Бугарима, али га је морао прихватити као секретара ПК КПЈ за Македонију, углавном и због тога што се начуло да је гајио добре везе са Георги Димитровим. Вукмановић је за време свог боравка покушавао да учврсти партијску организацију, али у томе је само делимично успео. Када је Бугарска након Априлског рата, окупирала већи део Македоније, БРП је одбацио свој проглас од августа 1940. године.³³¹⁷

У међувремену Форин Офис се прибојавао јужнословенског уједињења, било да је оно долазило са антикомунистичке или комунистичке стране. Пре него што је Немачка окупирала Југославију за то уједињење су се залагали штићеници СОЕ, југословенски и бугарски Земљорадници, али и одређени британски политичари. Када је Милан Гавриловић крајем 1941. стигао из Москве у Лондон, наставио је код својих колега и код Британаца да заступа ту замисао, образлажући да би се тако најсигурније спречило да Бугарска приђе комунистима и да би се спречило ширење комунистичког утицаја на Балкану. Супротставио му се министар иностраних послова Момчило Нинчић, један од најзаслужнијих за стварање Грчко-југословенске уније, образложивши како би југословенско-бугарско уједињење пре послужило као преносник совјетског утицаја, а не као брана од њега. Форин Офис је стао на Нинчићеву страну, верујући да би таква унија угрозила британске циљеве. Наредног јуна Орм Сарцент (Harold Orme Garton Sargent), стални подсекретар Форин Офиса је образложио зашто се Британци противе југословенско-бугарском уједињењу: „Бугарска, у којој је јавно мњење изразито наклоњено Русима, била би шиљак на копну совјетског продора на Балкан, а Руси би у Македонији и Србији могли лако задобити потпору за успостављање чврстог блока који би се распростирао од истока до запада Балкана, те би Грчку изолирао...“³³¹⁸

Међутим, британска дипломатија није се ограничавала само на једнообразна решења. Иако је највише заговарала приближавање Југославије и Грчке, она је разматрала разне федерације и конфедерације. Било је идеја о укључивању Бугарске и Румуније у Балканску федерацију или стварање северне конфедерације (Пољска, Чехословачка, Мађарска) и јужне конфедерације (Бугарска, Југославија, Грчка, Албанија) итд. Кроз овакве идеје уједињења балканских земаља, Британци су пажњу посвећивали и македонском питању, не знајући како да га дефинитивно реше. Предлагано је да се од југословенске Македоније створи посебна федерална јединица у оквиру Југославије или у јужнословенске федерације и тсл.³³¹⁹ Према Димитрису Ливаниосу Македонија је у британским круговима током рата сматрана за „нејасну штеточину која је само доносила несрећу“. Македонци су за Британце били „тешки људи“ који нису имали изграђени национални идентитет, али који су итекако знали „шта презиру“, па је Велика Британија изградила мишљење да би њихова „нестална лојалност“ требала да остане у склопу предратних граница.³³²⁰

*

Британска политика се поново активирала према македонском питању тек када је сазнала за оснивање Комунистичке партије Македоније. У другој половини године послате су прве

³³¹⁶ E. Barker, *Britanska politika...*, 180–181.

³³¹⁷ E. Barker, *Britanska politika...*, 181; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 50–52. Видети: Dimitris Livanios, *The Macedonian Question. Britain and the Southern Balkans 1939–1949*, Oxford 2008, 81–103.

³³¹⁸ E. Barker, *Britanska politika...*, 181–182; D. Livanios, *The Macedonian Question...*, 103–105.

³³¹⁹ D. Livanios, *The Macedonian Question...*, 103–114; Тодор Чепреганов, Соња Николова, „Британските идеи за федерации на Балканот и во југоисточна Европа за време на Втората светска војна“, *Историја*, ЛП, 1, (2017), 109–111.

³³²⁰ D. Livanios, *The Macedonian Question...*, 114.

савезничке мисије на ову територију. Одлуке другог заседања АВНОЈ-а, која је између осталог прогласила федеративну Македонију у Југославији забринуле су Британце, па су крајем 1943. и почетком 1944. анагажоване разне установе и појединци ради израде елабората који су за циљ имали приказ развитка македонског националног питања.³³²¹ Мостин Дејвис је по том питању јављао фебруара 1944. да бугарски став по питању Македоније није најјаснији. У њиховим илегалним новинама „Работничко дело“ говорило се о „целовитој, слободној и независној Македонији“, али се нису спомињале границе. Само помињање Македоније Британцима је представљало знак за узбуну, па су у Каиру предложили да се Мостин Дејвис упозори на „небројане препреке у односима између Бугара и наших савезника Грка и Југословена“, те да се огради од свих аспеката програма Отечественог фронта, осим војног.³³²²

Догађаји који су се десили у првој половини 1944. натерали су британску политику у дефанзиву. Почетком маја Винстон Черчил, противник југословенско-бугарског зближавања тражио је мишљење Форин Офиса по овом питању. Одговор је уследио од Ентони Идна који је изнео позитивне и негативне карактеристике евентуалне федерације. Министар иностраних послова Велике Британије оценио је да би оваква федерација дала позитивно решење македонског питања (аутономна, али не независна Македонија) и стабилност у држави (равнотежа између Срба са једне и Хрвата и Словенаца са друге стране), али да би угрозила британске позиције у Грчкој које су, како се рат ближио крају, за Велику Британију биле од прворазредног значаја.³³²³

Ситуација око македонског питања није само мучила Британце, него је збуњивала и недовољно заинтересоване Американце. У једном реферату који је саставио ОСС 9. јуна 1944. сумирани су ставови ВМРО, комуниста, земљорадника и либералних социјалиста у Бугарској и њиховог односа према македонском питању. Закључено је да би све стране желеле да Македонија буде Бугарска, а ако се то испостави као неизводљиво онда да буде аутономна у склопу јужнословенске или балканске федерације, а онда да се ради на инкорпорирању у Бугарску.³³²⁴

Дана 2. августа 1944. састало се први пут Антифашистичко веће народног ослобођења Македоније (АСНОМ), што је био доказ да је федеративна Македонија у оквиру Југославије кренула да се успоставља. Та политика забрињавала је Британце, јер је за британске и грчке интересе могла бити опасна.³³²⁵ Истог месеца Идн је поверио Черчилу да га забрињава совјетска политика према Бугарској и да би то могло значити да совјети припремају улазак Бугарске у јужнословенску федерацију, под вођством Броза, у коју ће можда ући и делови северне Грчке. Идн је препоручио Черчилу да има то на уму при сусрету са Брозом у Италији. Дана 12. августа, Черчил је у складу са тиме „упозорио“ Броза, али такође је и записао „биће то тешко зауставити“. Британци једино нису знали да ли ће се Броз задовољити аутономном Македонијом у предратним границама или ће хтети да придода грчку и бугарску Македонију.³³²⁶

Ситуација за Велику Британију је била врло комплексна. Како би се боље разумело македонско питање у Форин Офису је 26. августа израђен је један реферат у којем је сажет и јасно представљен овај проблем. У најважнијем делу представљене су аспирације балканских држава на ову територију. Југословенски интереси у ствари су били српски интереси и нису се

³³²¹ Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 69.

³³²² Е. Barker, *Britanska politika...*, 191.

³³²³ Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 73–74.

³³²⁴ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 28–29.

³³²⁵ Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 75–95. Дана 16. августа АСНОМ је послао поздравни телеграм Винстону Черчилу. Британска влада највероватније је одговорила само да је примила поздраве. То је урађено преко Фицроја Меклина због тога што, иако је подржавала партизане, британска влада се није слагала са одлукама о аутономној Македонији. ДАРСМ, фонд 1034 – Министерство за надворешни работи на Велика Британија, кутија 13, архивска единица: 53, лист: 390–393 (даље: ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 53, л. 390–393); ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 54, л. 394–397; ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 55, л. 398–399.

³³²⁶ Е. Barker, *Britanska politika...*, 191–192.

поклапали са хрватским и словеначким интересима који су мало пажње поклањали овом питању. Македонско питање за Србе је било везано за успостављањем контроле над вардарско-моравском долином и потенцијалним избијањем на Солун. Питање контролисања ове руте за Србију постајало је још важније ако би дошло до распада Југославије. Британци су закључили да су српска етничка и територијална тражења у вези Македоније мала и да се може рећи да су једино македонски Словени северно од Скопља Срби у националном смислу те речи. Грци су, пре свега, имали етничке интересе, али њена потраживања једино су била логична у егејском делу Македоније где су имали и посебне економске и стратешке интересе. У интересу Грка било је и да остали делови Македоније остану подељени између Југославије и Бугарске како се на Балкану не би створила једна јака словенска држава. Присвајање скоро читаве Македоније била је једна од главних аспирација Бугара. До 1919. Бугарска је лакше од других балканских земаља остваривала предност у Македонији, али после Првог светског рата пробугарска популација у грчкој Македонији сведена је на минимум, а она у југословенској Македонији испрва маштајући о анексији Бугарске ускоро је заменила своје наде за аутономију у Југославији или потенцијалној Балканској федерацији. Бугарски економски интереси темељили су се у присвајању Егејске Македоније (Солун и Кавала); алтернатива је било присвајање Александропоља у Тракији. Присвајање Вардарске Македоније био би за Бугарску од прворазредног значаја, јер би је, прекидање територијалне границе између Југославије и Грчке, довело до прве силе на Балкану. Не треба запоставити ни албанске интересе који су стидљиво полагали право за западном Македонијом. Британци су били мишљења да би давање Охрида Албанији било оправдано, али не осталих делова Македоније.³³²⁷

Због оваквог комплексног стања британска дипломатија дала је неколико солуција. Идеја о уједињеној и независној Македонији одбачена је, јер она не би могла да опстане без своје престонице Солуна, који Грчка ни у једној варијанти не би препустила. Друга солуција о аутономној Македонији у склопу федерације чинила се конкретнија, нарочито у оквиру Јужнословенске федерације. Међутим Јужнословенска федерација створила би противљење Грчке и Турске и била би против британских интереса. Идеја о аутономији Македоније (без Егејске Македоније) у склопу Балканске федерације, била је такође тешко остварљива због међусобног неповерења балканских земаља. Британска дипломатија заносила се мишљу да је могућа и размена територија између Југославије и Бугарске или остваривање *status quo*.³³²⁸ Ниједна од ових идеја није донела мир у Лондону, па је крајем 1944. и почетком 1945, у време отварања македонског питања и идеје Балканске федерације, Велика Британија, наставила са својом политиком заштите својих интереса на Балкану и својих штићеница Грчке и Турске.

4.1.7. Покушаји Бугарске да изађе из осовинског табора и безуспешно склапање примирја за Западним савезницима

4.1.7.1. Почети преговора

После немачких пораза у Африци и код Стаљинграда и капитулације Италије, Бугарска је почела да заузима другачији став у спољној политици, прво стидљиво, а касније све упорније тражећи преко САД и Велике Британије излаз из Осовинског блока истовремено се надајући да ће задржати територије које је добила од Југославије и Грчке. Таква политика кренула је да се развија и док је краљ Борис био жив, нарочито после немачког пораза код Стаљинграда и на афричком фронту. Капитулацијом Италије, Други светски рат, улазио је полако у своју завршну фазу. Истовремено је између СССР са једне и Англоамериканаца са друге стране долазило до све више несугласица. У циљу да се обезбеде што боље позиције, пред крај рата, и једни и други су правили своје планове. Такође, ни англоамеричка коалиција

³³²⁷ ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 32, л. 267–268. Видети: ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 36, л. 298.

³³²⁸ ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 32, л. 268–270.

није изгледала тако монолитно како се чинило.³³²⁹ Тако су рецимо Британци сазнали тек у фебруару 1944. да се САД уплео у бугарско питање без њиховог знања. Крајем новембра 1943, СОЕ је објавио Форин Офису како има потешкоћа са ОСС у Цариграду, јер да ти представници допуштају Бугарима да искоришћавају англо-америчке несугласице.³³³⁰

Наиме, из једног строго поверљивог извештаја америчког генералног конзула у Цариграду, Бартон Берија (Burton Berry), који је пре рата био на служби у америчком посланству у Софији, стиче се утисак да је иницијатива за повлачење Бугарске из рата потекла од шефа Уреда за стратегијска истраживања (ОСС) Вилијама Донована³³³¹ и да су преговори вођени још марта 1943. у Швајцарској и октобра 1943. у Турској, а по свему судећи и у Португалији.³³³² Југословенска влада имала је информације да је центар бугарске акције за тражење контакта са Западним савезницима био у Мадриду и да је у том циљу тамошње посланство „ојачано“ доласком још чиновника. У ту сврху је и искусни дипломата Прван Драганов доведен из Берлина у Мадрид септембра 1942. године.³³³³ Поред њега у Мадриду је био и Никола Толчев, саветник Посланства са ранијом службом у Београду. Југословенска влада, анализирајући чланове бугарског посланства у Мадриду управо је циљала на Толчева као везу, због његовог наводног србофилства, док је на друге чланове стављена етикета неповерења.³³³⁴

³³²⁹ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I. Примиретието между СССР, Великобританија (јануари–октомври 1944 г.). Документи*, със. Луиза Ревякина, Витка Тошкова, Татјана Волокитина, Софија 2014, 37–38.

³³³⁰ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...* 40; E. Barker, *Britanska politika...*, 207–208;

³³³¹ Витка Тошкова је записала да је Стејт Департмент, у циљу склапања сепаратног мира са осовинским сателитима, 13. марта 1943. упутио свом амбасадору у Анкари инструкције по том питању. Британска влада је преко своје амбасаде у Вашингтону реаговала на овакву политику САД са великим неповерењем и обазривошћу тражећи жешћи третман према осовинским сателитима. По питању Бугарске, наглашавали су да би евентуални британско-бугарски преговори изазвали велико неповерење Грчке, Југославије и Турске према влади Његовог Величанства. Након ових почетних корака и једна и друга држава су преко својих служби наставиле да скенирају Бугарску. Почетком августа амерички Биро за ратне информације израдио је и послао реферат за Лондон под називом „Дугорочно планирање за Бугарску“. Уследио је британски одговор преко амбасаде у Вашингтону 16. августа 1943. када је Стејт Департменту предат детаљан „*aide memoire*“ који се односио на ретроспективу Британко-бугарских односа од марта 1941. Vitka Toškova, „The Policy of the United States towards the Axis Satellites (1943–1944)“, *Bulgarian Historical Review*, 2, (1979), 5–9. Видети чланак са сличним садржајем: Витка Тошкова, „Българија в балканската политика на САЩ (септември 1943–јуни 1944 г.)“, *Исторически преглед*, XXXV, 1, (1979), 27–49. Видети још: В. Тошкова, *Българија в балканската политика на САЩ 1939/1944*, 192–292; Витка Тошкова, „САЩ и излизането на Българија от Тристранни пакт (јуни–септември 1944 г.)“, *Исторически преглед*, XXXV, 4–5, (1979), 204–217.

³³³² Западни савезници су још почетком 1943. били свесни да би одређени кругови у Бугарској блиски двору, па и неки представници владе покушали да ступе у контакт са њима. У том циљу у Турској је остао да борави бивши амерички посланик у Софији који је добио нову, необичну дужност – помоћник поморског аташеа америчке амбасаде у Анкари. Он је имао улогу, да после слома Немачке, који је према Савезницима био известна, шаље сву неопходну помоћ на Балкан. Такође, он је требао да послужи и као веза у случају да из Бугарске дође „нека личност од значаја“ која би хтела додир са Савезницима. Бивши амерички посланик у Бугарској, Џорџ Ерл, успео је да се фебруара 1943. састане са „једним бугарским емисаром са дипломатским пасошем“. О томе су југословенском посланику у Анкари, јављали поверљиви турски извори. Према тим изворима ова личност био је извесни Пуљев (Пулев), који је описан као „крупан фактор у софијској полицији“, иначе трговац. Поменуто је и да је сестра Пуљева била „интимна пријатељица“ Ерла. У Турску је тих дана долазио и Секулов, адвокат и председник бугарске делегације у румунско-бугарској комисији која се бавила правним питањима у вези уступања Јужне Добруџе. АЈ, 103–179–626, Šumenković, Ankara, 14. april 1943, str. pov. br. 287; АЈ, 103–179–626, Jovanović, Vašington, 28. april 1943, str. pov. br. 2220; АЈ, 370–25–74, Ankara, 9. februara 1943, pov. br. 108; АЈ, 370–25–74, Ankara, 14. mart 1943, pov. br. 200; АЈ, 370–25–74, Ankara, 3. april 1943, pov. br. 246; АЈ, 370–25–74, Анкара, без датума; АЈ, 370–25–74, Анкара, 26. април 1943, стр. пов. бр. 320; АЈ, 371–41–54, Jovanović Ministru, London, 28. april 1943, pov. br. 2220

³³³³ У Мадриду Прван Драганов је опипавао пулс Западних савезника, али у исто време остајао у добрим односима са немачким дипломатским представницима у Шпанији са којима је често водио разговор и о томе обавештавао Министарство иностраних послова. Драгоцене информације о немачком ставу према капитулацији Италије, њиховом војном ангажовању у овој земљи и потенцијалном искрцавању Савезника на Балкан, Драганов је добио у разговору са немачким војним аташеом 21. септембра 1943. ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1302, л. 36–42.

³³³⁴ АЈ, 370–25–74, Анкара, август 1943; АЈ, 370–25–74, Madrid, 3. novembar 1943. Видети: АЈ, 411–6–15, Otpравnik poslova Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Madrid, 3. novembar 1943, pov. br. 771.

Донован је у циљу хватања везе са Бугарима у Турску послао посебну мисију коју је предводио пуковник Корнелијус Цадвин (С. L. Jadwin), бивши војни аташе у Турској (тамо је била изван домета британског надзора). Један од чланова мисије био је банкар Кујунџијски, Бугарин који је пре рата напустио земљу и отишао за САД иначе агент ОСС; он је ступио у везу са бугарским послаником у Турској, Иваном Балабановим, кога је совјетски посланик оценио као „бојажљивог, без иницијативе“.³³³⁵ Кујунџијски је у Турску је дошао преко Каира са америчким пасошем. У разговорима је изјављивао да је добио мисију од америчке владе да проучава сва економска и финансијска питања која се тичу Југославије и Грчке. Међутим, његова дужност је у ствари била да одржава везе са Бугарском и да долази у додир са емисарима који из Бугарске долазе у Турску, ради контакта са Западним савезницима.³³³⁶ Из тог додира проистекао је предлог да ће бугарска влада послати изасланство у Цариград. То је био почетак несугласица ОСС и СОЕ које су попримиле озбиљне размере.³³³⁷

Почеци промене курса могу се сагледавати и у променама које су захватиле бугарску дипломатску службу почетком 1943. године. промене су се десиле у посланствима у Братислави и Стокхолму и у генералним конзулатима у Тирани и Прагу, а замењен је и шеф протокола.³³³⁸ Давање позитивних сигнала били су уочљиви и у изјави новопостављеног бугарског посланика у Шведској Александра Николајева, иначе пронемачки расположеног и једног од оснивача бугарске профашистичке организације „Ратник“. У изјави коју је дао 18. марта 1943. шведским представницима штампе о спољнополитичком положају Бугарске стајало је следеће: „Ми смо у рату са Енглеском и Америчким Сједињеним Државама, али нашу војну политику најбоље карактеришу речи пушка к ноzi. Наша специјална задаћа је да одржавамо ред и мир на Балкану, где смо отприлике окупирали оне територије које су Бугарској признате 1912. године споразумом пре Првог балканског рата. Са Русијом нисмо у рату, већ напротив још увек одржавамо дипломатске односе“.³³³⁹

Да је Бугарска опипавала терен према Западним савезницима било је јасно и турским званичницима. Турски министар иностраних послова причао је југословенском посланику у Турској са „љутњом и подсмехом“ о „бугарском плану“ који су извесни бугарски државници изложили представницима Велике Британије и САД, а по коме су Бугари требали да, чим се Западни савезници искрцају на Балкан, одмах приђу њима и да бугарска војска сачињава десно

³³³⁵ АЈ, 103–174–609, Шуменковић Божидару Пурићу Председнику Министарског савета, министру иностраних послова, Анкара, 17. јануар 1944, стр. пов. бр. 25; АЈ, 103–174–609, Министарство иностраних послова Кралјевској амбасади Ваџингтон, Каиро, 24. фебруар 1944, пов. бр. 748; АЈ, 370–25–74, Анкара, 17. јануар 1944, стр. пов. бр. 25; АЈ, 371–41–54, Министарство иностраних послова Кралјевској амбасади Ваџингтон, Каиро, 24. фебруар 1944, пов. бр. 748.

³³³⁶ АЈ, 103–174–609, Шуменковић Божидару Пурићу, председнику Министарског савета, министру иностраних послова, Анкара, 14. фебруар 1944, пов. бр. 93; АЈ, 370–25–74, Анкара, 14. фебруар 1944, пов. бр. 93.

³³³⁷ Е. Barker, *Britanska politika...*, 207–208; Воин Божинов, *Политическата криза в България през 1943–1944*, Софија 1957, 46, 71; S. Nešović, *Na žeravici...*, 16–17 Едуард Бекстон из ОСС обавестио је Стејт Департмент 6. фебруара 1944. нудећи у име службе решења за извлачење Бугарске из осовинског табора. *Великите сили и България 1944–1947 г. Том I...*, 71.

³³³⁸ „Промене у бугарској дипломатској служби“, *Ново време*, 14.2.1943, 2. Југословенски отправак послова у Шведској јављао је министарству иностраних послова 5. јуна 1942. вести из шведских листова да су се Бугари одлучили за нови распоред дипломатских представника и да је Драганов требао да буде премештен за посланика у Мадрид. На његово место требао је да дође дотадашњи начелник трговинског одељења министарства иностраних послова Загаров. Дотадашњи бугарски посланик у Москви наименован је за шефа протокола у министарству иностраних послова, а бивши министар иностраних послова Иван Попов требао је да буде постављен за посланика у Лисабону. Најзад према писању шведских листова могла се очекивати и замена бугарских посланика у скандинавским земљама и у Румунији. АЈ, 103–55–262, Отправник послова Министарству иностраних послова, Стокхолм, 5. јун 1942, пов. бр. 161. Видети: АЈ, 103–174–609, Шуменковић, Анкара, 29. август 1943, пов. бр. 702; АЈ, 103–174–609, в. д. начелник политичког одељења Кралјевској амбасади Анкара, Каиро, 7. децембар 1943, пов. бр. 6333; АЈ, 103–174–609, Отправник послова Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Мадрид, 3. новембар 1943, пов. бр. 771/43-V-6; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 32.

³³³⁹ АЈ, 103–3–33, Кралјевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, 19. март 1943, пов. бр. 368; АЈ, 103–174–609, Кралјевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, 19. март 1943, пов. бр. 368; АЈ, 382–6–24, Министарство иностраних послова Кралјевском посланству Стокхолм, Лондон, 8. март 1943, пов. бр. 1159; АЈ, 382–6–24, Кралјевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, 19. март 1943, пов. бр. 368.

крило савезничке војске и узима на себе улогу „одржавања реда на Балкану“.³³⁴⁰ Са друге стране, Нуман Менеменџоглу инсистирао је у кроз текст објављен августа 1943. „Њу Јорк Тајмсу“ да Турска нема територијалних аспирација према Бугарској, па чак ни према области Бургаса, који су одређени официрски кругови из Турске желели да виде у оквиру своје државе. Он је приметио промену спољнополитичког курса Бугарске, нарочито после капитулације Италије, па је тим поводом саветовао бугарског посланика у Турској да његова држава закључи што пре мир са Савезницима. Поред тога, Нуман је изложио мишљење да Бугарска после овог рата треба да задржи део Добруце који је добила по споразуму са Румунијом што се поклапало са британским ставом. Ове изјаве разликовале су се од његових изјава из марта 1943. када је причао да Бугарска после победе Савезника треба да врати не само што је узела, него да буде „јак ампутирана“ и тако изгуби политичку егзистенцију, како би била безопасан и привржен члан Балканског блока. Гледајући само турско-бугарске односе, овакав став био је јасан. Међутим, из страха од Совјетског Савеза, Турска је ствара разне комбинације како би се заштитила од „бољшевичке комбинације“, па је самим тим став Менеменџоглуа из августа 1943. био из турског угла оправдан. Насупрот томе, турска штампа задржала је тврд став према Бугарској, па је тако Турска ушла у једну „двоструку игру“ са Бугарском.³³⁴¹

Кроз призму приласка Западним савезницима гледао се и позив краља Бориса који је у првој половини августа наложио бившем председнику владе Георги Кјосеиванову да дође у Софију. Да би се то камуфлирао истовремено су позвана још три министра како би одиграла улогу обичне посете. Краљ је имао намеру да образује једну прелазну владу на челу са Кјосеивановим, али је овај то одбио, па је бугарски монарх размишљао о Ивану Багрјанову, бившем министру пољопривреде у кабинету Филова. После тога би дошла на власт једна концентрациона влада са циљем мењања спољнополитичког курса према Савезницима.³³⁴² У бугарским владајућим круговима доминирало је мишљење да ће Западни савезници према Бугарској бити блажи него према другим немачким сателитима.³³⁴³

Немачка је морала убрзано да реагује, па је после смрти краља Бориса покушала да учврсти своје позиције у Бугарској. Успела је на главна места да доведе своје људе, али је министар иностраних послова постао Сава Киров, за кога се оправдано претпостављало да има везе преко Цариграда са Западним савезницима. Немачка дипломатија је потом поново извршила притисак и на место иностраних послова довела свог човека. У извештају новог посланика НДХ у Софији Стијепа Перића од 21. октобра 1943. закључено је да је активност бугарске владе побољшана. Министар унутрашњих послова се спремао да ограничи партизански (герилски) покрет. Министар спољних послова Киров који је на тој позицији провео тачно месец дана (14. септембар–14. октобар) је отпуштен, а на његово место дошао је Дмитар Шишманов. Главни разлог није била ни његова болест (ангина пекторис), ни неке неумесне изјаве његове супруге у Анкари. Са његовим избором дата му је и велика слобода у вођењу спољне политике: скретању ка Англоамериканцима и ка потенцијалном извлачењу земље из рата. То Немачка није могла да прихвати.³³⁴⁴ Посланик Перић приметио је и латентне заокрете у спољној политици који су требали да Бугарску приближе Савезницима: „Упорно се тврди и вјерује да настојања бугарске владе иду у правцу проглашења неутралности. Иста настојања приписују се и мађарској влади. Запажа се све већа активност промицања и

³³⁴⁰ АЈ, 370–25–74, Анкара, 16. август 1943.

³³⁴¹ Видети: АЈ, 371–41–54, Министарство иностраних послова Краљевској амбасадџи Вашингтон, Каиро, 13. октобар 1943, пов. бр. 5404; АЈ, 371–41–54, Шуменковић Божидару Пурићу, Анкара, 1. септембар 1943, стр. пов. бр. 725.

³³⁴² АЈ, 370–25–74, Анкара, 19. август 1943; „Којосеиванов се враћа у Берн“, *Ново време*, 15.8.1943, 2.

³³⁴³ АЈ, 370–25–74, Анкара, август 1943. Док је Бугарска покушавала да оствари везе са Западним савезницима, њени званични листови и даље су доносили оштре чланке уперене против земаља антихитлеровске коалиције. У тим критикама предњачила је „Зорја“ која је писала да ниједна држава неће прихватити капитулацију: „Ми Бугари знамо из прошлог светског рата, какво значење има примирје усред рата...“. „Бугарски лист о савезничким захтевима за капитулацијом Италије“, *Ново време*, 20.8.1943, 1.

³³⁴⁴ АЈ, 370–25–74, Анкара, 27. октобар 1943; Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 175–176; *Poslanstvo NDH u Sofiji*... 2, 592–594.

продубивања бугарско-мађарских веза. Склон сам мишљењу, да се то чини зато, да једнога дана скупно иступе у правцу еманципације своје политике од политике Рајха. Интереси су им слични, а положај исти: са Англо-Американцима су стварно само формално у рату, а своја подручја су проширили на штету савезника ових...Још нисам чуо од ниједног Бугарина да ће Њемачка победити. Они су у свему опрезни, па и у разговору о евентуалној победи. Изражавају се увијек: ако Њемачка побједи...“³³⁴⁵

Међутим, и поред прикривене жеље да изађу из рата, водећи бугарски кругови нису одустајали од земаља које су добили у периоду 1940–1941. године. Крајем септембра 1943. намесници Богдан Филов и генерал Никола Михов решили су да припреме пропагандну кампању која би доказала да је од априла 1941. бугарска држава присајединила територије које су насељене Бугарима и тако обезбедила добијене територије без обзира ко буде победио у рату.³³⁴⁶ Решено је да се крене у објављивање књига, брошура и других публикација. Дана 17. новембра бугарски министар иностраних послова у разговору са неколицином универзитетских професора одлучио је да се током наредне недеље крене са изласком часописа који би објашњавао шта Бугарска тражи са својим учешћем у оружаном сукобу и доказивао бугарске тежње за обједињавање земље без освајачких и империјалних намера.³³⁴⁷

Бугарска се налазила на прекретници. Према подацима југословенског посланства у Шведској расположење бугарске војске у другој половини 1943. било је такво да не треба рачунати на њен отпор после првог успеха Савезника на Балкану.³³⁴⁸ У Бугарској се у то време рачунало да ће Бугарска изгубити добијене југословенске и грчке територије. Но, са друге стране, рачунало се да те територије не буду враћене Југославији и Грчкој. Наиме, одређени кругови веома блиски бугарској влади разматрали су идеју аутономне Македоније која би обухватала грчку, југословенску и бугарску Македонију са Солуном као центром. Југославија би по томе требали да уступи територију јужно од Шар планине. Управом над аутономном Македонијом вршили би представници Југославије, Грче и Бугарске. Остварење ове замисли Бугари су оправдавали следећим разлозима: 1) Бугарска није испалила ни један метак против југословенске и грчке војске за време ратних операција. Она није напала те земље, понашала се коректно, те се према томе мора водити рачуна и о њеним сугестијама „које су добронамерне и у интересу мира“; 2) Становништво тих крајева није ни српско ни бугарско ; 3) територије су разлог оружаних сукоба на Балкану.³³⁴⁹

Крајем године, опозициони посланици у Народном собрању, земљорадници и демократе, поднели су намесницима почетком новембра 1943. представку којом су тражили повлачење бугарских трупа из Србије, истичући да присуство тих трупа, као и чињеница да су приморане да дођу у сукоб са српским герилцима, увлаче Бугарску што више у рат. Да се Бугарска налазила на прекретници говорили су и потези бугарске владе. У Софији је 13. новембра ухапшено 150 резервних официра оптужених због комунистичке активности. Изведени су пред суд и до краја новембра 36 их је стрељано. Такође је и Немачка додатно наоружавала Бугарску. Немачки војни транспорти из Румуније преко Свиштова довозили су у Бугарску муницију малим лађама.³³⁵⁰

Дана 25. јануара одржана је ванредна седница Народне скупштине на којој је проглашен закон за продужавање мандата Народне скупштине до краја рата. По први пут опозиција предвођена Николом Мушановим и Петком Стајновим јавно је признала права Бугарске на

³³⁴⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 593.

³³⁴⁶ Б. Филов, *н. д.*, 620–621.

³³⁴⁷ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 198.

³³⁴⁸ АЈ, 103–174–609, *Poslanstvo u Švedskoj Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, Stockholm, 23. septembar 1943, pov. br. 1072; АЈ, 382–6–24, *Poslanstvu u Švedskoj Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, 23. septembar 1943, pov. br. 1072.

³³⁴⁹ АЈ, 103–174–609, *Kraljevski poslanik Predsedniku Ministarskog saveta*, Stockholm, 1. oktobar 1943, pov. br. 1104; АЈ, 382–6–24, *Kraljevski poslanik predsedniku Ministarskog saveta*, 1. oktobar 1943, pov. br. 1104.

³³⁵⁰ АЈ, 103–174–609, *Sekretar Kraljevske ambasade Božidaru Puriću predsedniku Ministarskog saveta, Ministru inostranih poslova, zastupniku Ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva*, Carigrad, 30. novembar 1943, p. pov. br. 9.

Македонију и Тракију и назвала их бугарским. Нису покренута ни питања изласка бугарских трупа из ових области. Међутим, у име опозиције професор Стајнов изнео је неколико предлога: Влада је морала да изађе из Тројног пакта, требало је образовати владу „националне концентрације“, бугарска војска морала је да напусти територију Грчке и Србије, Бугарска је морала да буде ослобођена немачког војног присуства и да склопи савез са СССР. Интересантно је да су ови захтеви поновљени неколико пута на радио Москви.³³⁵¹

*

Сондирање терена за преговоре са Западним савезницима настављено је у октобру 1943. у Женеви преко бугарског конзула М. Милева и у Цариграду. Своју прву неформалну понуду за мир бугарска влада послала је октобра 1943. године. Наиме, први телеграм од 22. октобра 1943. који је на ову тему Стејт Департменту упутио генерални конзул САД у Цариграду Бартон Бери, потиче од разговора са трговинским аташеом Бугарске, Георги Киселовим. Киселов је од тада почео да се појављује као један од „кључних информатора“ конзула Берија. Он је америчком конзулу предавао неповерљивије поруке добијене од владе у Софији.³³⁵²

Бугарска влада је, поред Киселова, одржавала везу са Беријем и преко посланика у Турској Николе Балабанова. Са друге стране, главни људи са америчке стране били су поменути Бери, Цадвин и Кујунџијски, те амбасадор САД у Анкари Лоренс Стејнхарт (Laurence Steinhardt). Управо је посланик Балабанов разговарао у Анкари са Кујунџијским 18. децембра 1943. године. Децембра 1943. у Москви је одржан разговор између америчког амбасадора Аверела Харимана (William Averell Harriman), Донована и Молотова о активности ОСС у Бугарској и утврђивања услова примирја. Молотов се у разговору у потпуности сложио са деловањем ОСС ка Бугарској. Међутим, поновно бомбардовање Софије и неких других бугарских градова 10. јануара 1944. поново је пореметило ове контакте. Разговори су поновљени 5. фебруара 1944, а у њима је био и бугарски посланик у Турској. Тада је договорено да Бугарска упути једну мисију у Турску која би повела преговоре за излазак Бугарске из рата и прелазак бугарске војске на страну савезника. Заједничка нота савезничких влада од 21. јануара 1944. садржавала је претњу Бугарској да уколико даље буде сарађивала са Немачком биће третирана као њен савезник и кажњена на мировним преговорима. То је допринело побољшању односа и наставку преговора.³³⁵³ Став Савезника према Бугарској био је оличен у обећању Кадогана југословенској влади. Говорећи о Бугарима казао је да Југославија не треба да се плаши да ће Бугарска успети у својој игри. Савезници немају намеру примати бугарске понуде.³³⁵⁴

Шеф југословенске и бугарске секције у британском Интелеџенс Сервису Судаков разговарао је средином децембра 1943. са секретаром југословенске амбасаде у Цариграду рекавши му притом да су Британци, као и остали Савезници (само Чеси и Пољаци) образовали своје секције које ће бити одмах по окупацији Бугарске, независно када се то догоди, упућене у Софију. Судаков је био мишљења да та секција мора бити састављена преваходно од војних лица и да и Југославија треба да организује једну такву екипу.³³⁵⁵ Југословенска влада, необавештена до танчина о каквој екипи, односно секцији, се ради тек је почетком фебруара размишљала о стварању исте која би била састављена од једног или двојице официра са једним дактилографом. Функција би била прикупљање обавештења из суседних земаља уколико би, по паду Бугарске, остале под немачком окупацијом. Обавештајна служба била би инсталирана и у самој Бугарској.³³⁵⁶

³³⁵¹ *Poslanstvo NDH u Sofiji ...2*, 597–598.

³³⁵² В. Божинов, *Политическата криза...*, 44; D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 693; V. Toškova, „The Policy of the United States...“, 11.

³³⁵³ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...* 71; E. Barker, *Britanska politika...*, 207; В. Божинов, *Политическата криза...*, 46–47; D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 694; M. L. Miller, *n. d.*, 167–173; В. Тошкова, *Българија и Третијат райх...*, 164.

³³⁵⁴ AJ, 371–41–54, Jovanović Ambasadoru u Vašingtonu, London, 3. jun 1943, pov. br. 3109.

³³⁵⁵ AJ, 103–174–609, Sekretar kraljevske ambasade predsedniku vlade, Carigrad, 15. decembar 1943, p. str. pov. br. 14; AJ, 103–174–609, Sekretar kraljevske ambasade predsedniku vlade, Carigrad, 19. januar 1944, p. str. pov. br. 27; AJ, 103–174–609, Purić Kraljevskom generalnom konzulatu Carigrad, 4. februar 1944, pov. br. 419.

³³⁵⁶ AJ, 103–174–609, Petković, Carigrad, 12. februar 1944.

Бугарска влада је изашла 10. фебруара 1944. са предлогом да се поведу преговори о примирју, али уз услов да Западни савезници обуставе даље бомбардовање у Бугарској. Убрзо, после саветовања Рузвелта и Черчила, британски премијер је послао телеграм 10. фебруара 1944. са јасном поруком да бомбардовање треба наставити. У међувремену и совјетска влада обавештена је о жељи Бугарске за склапањем примирја. Такође постављало се и питање где ће се одржати преговори; док је САД био за Цариград, Британци су предлагали Кипар или Каиро.³³⁵⁷

Крајем фебруара, Бугарска је преговарачку мисију подигла на виши ниво, укључујући у њу и дворског саветника и архитекту Јордана Севова, иначе личног пријатеља намесника принца Кирила. Севов је за живота краља Бориса био један од његови најближих пријатеља, а и након његове смрти остао је близак бугарском двору. Веровало се да је Севов био човек преко којег је покојни бугарски краљ држао везе са Британцима. Десно оријентисане организације, нарочито „Легионари“, оптуживали су га да је био уплетен у убиство генерала Лукова, па је због тога био држан у кућном притвору, углавном да се заштити од освете. Иако се активно није бавио политиком, његов утицај на јавни живот Бугарске био је доста јак. Он се задржао неколико дана у Цариграду да би продужио за Анкару. У некадашњој турској престоници, Севов се састао са бившим послаником САД у Бугарској Џорџом Ерлом.³³⁵⁸

Међутим, преговори су застајали око два кључна проблема: настојање Бугарске да се уз помоћ западних савезника заштити од СССР и препорука савезника да се Бугари обратe Совјетима и да са њима нађу најповољнији излаз из кризе.³³⁵⁹ Поред Севова, у Цариград је долазио и Иван Иванов, чиновник који се у Бугарској бавио јеврејским питањем. Међутим, он је долазио у својству изасланика бугарске опозиције, специјално Кимона Георгијева и Дамјана Велчева.³³⁶⁰ Иванов се између осталих састао и са представницима југословенског Генералног конзулата у Цариграду и дао им важне податке о политичком стању у Бугарској у тим тренуцима.³³⁶¹ Бугарски емисари тражили су поново од Западних савезника да престану са бомбардовањем бугарске престонице, како би бугарска влада учинила потребне мере да изађе из рата. Због тога је и обустављено бомбардовање на 10 дана. У савезничким дипломатским круговима преовладао је став да би први услов Бугарској био да евакуише окупиране територије.³³⁶²

Већ почетком марта Черчил и Рузвелт били су сагласни о месту, времену и начину одржавања преговора са Бугарима, а о томе је убрзо обавештена у совјетска влада. Рузвелт је 3.

³³⁵⁷ Видети: S. Nešović, *Na žeravici...*, 23–32. Почетком 1944. притисци на Бугарску били су оличени и у прекидању дипломатских односа од стране земаља које до тада и нису биле у директним односима. Дана 4. фебруара Аргентина је одлучила да прекине дипломатске односе са Француском, Бугарском, Румунијом и Мађраском. AJ, 385–1–15, Oscar Ibarra Garcia Señor Encargado de Negocios de Yugoslavia, Buenos Aires, febrero 4 de 1944.

³³⁵⁸ AJ, 371–41–54, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskoj ambasadi Vašington, Kairo, 1. mart 1944, str. pov. br. 142; У фебруару 1944. извршене су и дипломатске промене које су имале за циљ да на места посланика доведу окретније и способније људе. Извршене су промене посланика у Букурешту, Будимпешти, Хелсинкију, Стокхолму, Анкари, Вишију и Токију. ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 8.

³³⁵⁹ AJ, 103–174–609, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskoj ambasadi Vašington, Kairo, 24. februar 1944, pov. br. 748; AJ, 103–174–609, Шуменковић Божидару Пурићу, председнику Министарског савета, министру иностраних послова, Анкара, 14. фебруар 1944, пов. бр. 93; AJ, 103–174–609, Шуменковић, Анкара, 16. фебруар 1944, str. pov. br. 100; AJ, 370–25–74, Анкара, 14. фебруар 1944, pov. br. 93; AJ, 370–25–74, Анкара, 16. фебруар 1944, str. pov. br. 100; AJ, 371–41–54, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskoj ambasadi Vašington, Kairo, 24. februar 1944, pov. br. 748; В. Божинов, *Политическата криза...*, 49–52; D. Lukač, *Treći Rajh... Treći deo...*, 694; В. Тошкова, *България и Третиот рајх...*, 170.

³³⁶⁰ AJ, 103–174–609, Шуменковић Божидару Пурићу, председнику Министарског савета, министру иностраних послова, Анкара, 14. фебруар 1944, пов. бр. 93; AJ, 370–25–74, Анкара, 14. фебруар 1944, pov. br. 93.

³³⁶¹ AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Božidar Puricu predsedniku Ministarskog saveta, Ministru inostranih poslova, zastupniku Ministra vojska, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 7. decembar 1943, p. pov. br. 10; AJ, 103–174–609, v. d. načelnik političkog odeljenja Ministarstvu inostranih poslova, Štabu odeljka Vrhovne komande, Kraljevskoj ambasadi London, Kairo, 3. januar 1944.

³³⁶² AJ, 103–174–609, Шуменковић председнику владе, Анкара, 24. фебруар 1944, стр. пов. бр. 134; AJ, 370–25–74, Анкара, 20. фебруар 1944, стр. пов. бр. 111. Видети: AJ, 370–25–74, Анкара, 24. фебруар 1944, стр. пов. бр. 134.

марта 1944. известио Черчила о корацима које је предузела америчка влада: „У складу са вашим сугестијама упутили смо инструкције Цедвиновој мисији да саопшти бугарском министру, да су представници трију савезника спремни да се састану у Каиру са једном потпуно квалификованом бугарском мисијом. Цедвину је такође речено да одмах телеграфише у Вашингтон чим добије било какав одговор. Што се тиче укључивања Балкана у зону генерала Вилсона, чини ми се да је он прави руководилац коме би требало поверити мисију разматрања услова о предаји Бугарске“. (касније је Вилсон и потврђен 8. марта 1944. – Б. Т.)³³⁶³

Са друге стране, немачка дипломатија у Турској помно је пратила бугарску делатност. Током марта 1944. немачки посланик фон Папен јављао је из Анкаре вести да Бугарска жели да склопи сепаратни мир. Према информацијама турске тајне службе Јордан Севов, по наређењу одређених бугарских кругова, обратио се бившем америчком посланику у Софији Џорџу Ерлу са молбом да посредује у склапању сепаратног мира. Бугарска је предложила да у њеном саставу остану територије Добруце, „српске Македоније“ и један коридор који би преко Александропоља водио до Егејског мора. Ако би се ови услови усвојили, Бугарска би потписала мировни уговор и покренула поступак за повлачење немачких трупа. Из Вашингтона је одговорено да су услови неприхватљиви, са обзиром на обећања која су Савезници дали другим земљама. За Бугарску остаје једино као излаз безусловна капитулација.³³⁶⁴

Индикативан је и исказ посланика НДХ Владимира Жидовца о бугарском двору као потенцијалном гравитацијском центру за кидане веза између Трећег рајха и њених источноевропских сателита. Нема сумње о томе да је краљ Борис поседовао низ дипломатских квалитета који су га учинили изузетно погодним посредником између два зараћена блока. Посланик Жидовец износио је, са друге стране, тврдњу да је Борис III својом неодлучношћу увећало „распламсао“ англоамерички план према којем је нестабилне балканске земље требало отргнути од Немачке. Бугарски монарх се двоумио и доводио у питање позитиван став преласка Бугарске на страну Антихитлеровске коалиције, стога није ни у једном тренутку нагло пресекао, него је покушавао добити на времену. Имајући на уму и његове везе на британском двору, јапански обавештајци у Софији прогласили су га најприкладнијом особом за ту мисију, али он је у августу преминуо, а водећу улогу у преговорима преузели су „његови људи“. Као човек задужен за британску везу спомињао се краљев саветник „у сенци“, архитекта Јордан Севов. Жидовец га је описао као „подземну“ и тајанствену личност верујући да у „позadini игра велику улогу“. Севов је као архитекта, био надзорник изградње пашиног двора, имао извесне везе у Цариграду, а углед му је био велики у Турској и из разлога личног познанства са Кемалом пашом Ататурком. Честа путовања Севова у Турску нису промакла јапанској обавештајној служби која је веровала да он тамо одлази по тајном задатку. У јануару 1944. хрватски отправник послова Стјепан Моснер нагађао је да се бугарско намесништво користи услугама Севова у Турској, да је он у вези са Енглезима, те да је у Анкари „устпоставио везе“ са главним заповедником савезничких снага на Средњем истоку. Моснер је у мају 1944. давао другачије податке. Он је Министарству иностраних послова НДХ писао да Севов у Турској вероватно за немачку службу „скупља податке о будућем сукобу Совјета и Англоамериканаца.“³³⁶⁵

³³⁶³ S. Nešović, *Na žeravici...*, 36.

³³⁶⁴ Н. Кочанков, *От надежда към покруса...*, 201. У неким докумнетима Севов је записан под лажним именом Богулов или Богунов. АЈ, 103–174–609, Rašić Kraljevskom Generalnom konzulatu Carigrad, 5. april 1944, pov. br. 1304; АЈ, 103–174–609, Petković, Carigrad, 25. april 1944, pov. br. 178. О термину „безусловна капитулација“ коју су Савезници везали за немачке сателите видети: Стојан Пинтев, „Принципът на безусловна капитулация и примирieto с България – октомври 1944. г“, *Исторически преглед*, LIV, 3–4, (1998), 37–41.

³³⁶⁵ Слична нагађања о двострукој игри Бугарске налазимо још раније и у круговима италијанске дипломатије. Леонардо Витети (Leonardo Vitetti), генерални директор Одсека за Европу и Медитеран у италијанском Министарству иностраних послова, упозорио је у новембру 1942. министра Ђана на писање лондонског „Дејли Скеча“ („Daily Sketch“) од 8. октобра 1942. који је тврдио да краљ Борис игра „двоструку игру“ са Немцима и да се покушава приближити Западним савезницима, како би осигурао позиције Бугарске у случају немачког пораза. Бугарски монарх је наводно, једном приликом, изјавио једном западном дипломати да Бугарска није

Министарство иностраних послова Турске пренело је вест почетком марта 1944. да је Бугарска влада саопштила Немачкој намеру о повлачењу својих јединица из Југославије, чему се Трећи рајх енергично успротивио. Ипак, постављало се питање самог карактера евакуације – да ли ће немачке јединице напутити читаву окупирану територију, укључујући и Македонију или само делове Србије које су бугарске трупе окупирале у лето 1943. године.³³⁶⁶ Илија Шуменковић, југословенски амбасадор у Турској известио је по овом питању Божицара Пурића, председника југословенске владе у избеглиштву, да Бугари двосмислено прихватају евакуацију, због тога што се радило о две врсте окупираних територија како у Југославији тако и у Грчкој: „Прво, то су територије које су Бугари заузели одмах у почетку рата, када су заједно са немачком војском ушли у Југославију и Грчку. У Југославији то су Јужна Србија и један део Источне Србије. У Грчкој је то Тракија без солунске области. Друга врста територија јесу оне која је бугарска војска доцније, на захтев Немаца окупирала да би заменила и ослободила немачку војску која је дотле вршила ту окупацију“. Југословенски дипломата сматрао је да су прве територије које је бугарска окупирала за њу представљале „национални идеал“ и да је она те територије „неформално анектирала“. „На другу врсту територија, нарочито у Југославији, Бугарска не истиче националне претензије и истиче да у њима врши само привремену окупаторску власт“. Шуменковић је сматрао да управу ту долази до „игре речи“: „Када савезници кажу да Бугарска треба да евакуише окупиране територије они мисле и на једну и на другу врсту тих територија. Кад Бугари одговарају да би радо пристали на то, они помишљају само на ову другу врсту територија на којима врше привремену окупаторску власт“.³³⁶⁷

У тим почетним колебањима и превирањима, британска тајна служба задржала је опрезан став према, и даље формалним непријатељима. Служба је анализирали друштвена кретања. Уочила је да бугарски радници, који нису комунисти, и уопште средњи сталеж сматра да је Бугарска жртвовала само себе због Македоније. Ово мишљење се још није исповедало отворено. Није постојао никакав покрет, а ни група која би иступила са програмом у коме би се одрекла Македоније. Британци су били мишљења да би се Бугари када би имали и најмање изгледе да ће задржати Македонију, борили да је задрже. Ипак, постојало је неслагање по питању Македоније у јавном мњењу. Становништво северне Бугарске које је представљало најчистији бугарски елемент било је тотално равнодушно што се тиче судбине Македоније. У јужној Бугарској, пак, становништво је било везаном крвном везом са Македонијом, па је тамо, сходно томе, пропаганда за Македонију била јача. Мишљење јавног мњења било је антибританско него икада раније, нарочито због бомбардовања Софије. Са друге стране, уверење у сва јачу моћ Савезника појачано је. Опште мишљење је било да политика Велике Британије тежи подели Европе како би она „могла имати слободне руке“. Велика Британија није никад ништа учинила за Бугарску, док је Немачка испунила своја обећања и обезбедила Бугарској Македонију и Тракију. Осећања према САД су била нешто боља, с обзиром да су Американци „далеко“ и да могу имати гледиште које је непристрасније у погледу балканске проблематике. СОЕ је био мишљења и да су Бугари изгубили сваку наду у победу Немаца. Било је речи и о повлачењу 1. бугарског окупационог корпуса из Србије, састављању концентрационе владе од опозиционих странака, али и неслагању намесника – кнез Кирил и генерал Михов све више су упирали поглед у Западне савезнике.³³⁶⁸

Читав март и почетак априла протекли су у плановима три велике силе да нађу идеално решење о примирју које би се понудило Бугарској. Са друге стране, ни званична Софија није журила; све се сводила на слање одређених људи у Цариград, по правилу бугарских

могла спречити немачку „окупацију“, али да се лично не би одупирао да његову земљу „окупирају“ Западни савезници. Везе Бориса III са СССР сводиле су се на гаранције Молотову да Бугарска, упркос притиску Немаца, неће прекинути односе са СССР. Истовремено је италијанско посланство из Лисабона, преносило тврдње да ће Бугарска у случају пораза Немачке испитати своје мировне могућности у Вашингтону и Лондону, користећи се добрим везама у турској дипломатији. Сматрало се да путеви могућег приближавања Западним савезницима воде преко „Лисабона и преко Турске и Смирне“. N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija...*, 71–73.

³³⁶⁶ АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министарству иностраних послова, пов. бр. 157, 3.3.1944.

³³⁶⁷ АЈ, 370–25–74, Шуменковић Божицару Путићу, председнику Министарског савета, пов. бр. 131, 24.2.1944.

³³⁶⁸ АЈ, 103–174–609, Секретар Кралјевске амбасадe председнику владе, Цариград, 16. март 1944, р. пов. бр. 63.

привредника или трговаца који су у неформалним разговорима са америчким дипломатама, позивајући се на људе из бугарског политичког врха, покушавали да „опипају пулс“ политике Западних савезника према њиховој земљи и да „припреме терен“ за могуће званичне преговоре. У Бугарској је спровођена пропагандна јачања династије и политика лавирања између Немачке са једне и Савезника са друге стране. Тако се може закључити да су ови преговори застали у почетној фази и да је америчка дипломатија доживела неуспех.³³⁶⁹

4.1.7.2. Интензивирање преговора и пропаст политике Западних савезника

Нова иницијатива која је на дипломатску сцену вратила питање извлачења Бугарске из осовинског табора поново је дошла из Цариграда. Америчка дипломатија је у другој половини априла, процењујући ситуацију у Бугарској, закључила да бугарски представници поново траже да се поведу разговори о примирју, највише из страха приближавања Црвене армије бугарским границама. Овоме треба додати и дипломатски притисак СССР.³³⁷⁰

На састанцима између бугарског посланика у Турској Николе Балабанова са америчким дипломатским представницима у Цариграду опет се говорило о условима примирја, али је Балабанов имао већи задатак да оствари што бољи пријатељски контакт са Американцима, што је, како се види из извештаја вицеконзула САД Сквајреса (Squires) од 3. и 6. маја, и успео. У извештају од 3. маја се каже да је Балабанов отпутовао 2. маја у Софију да пренесе својој влади став Савезника према Бугарској. Дато је и мишљење о бугарском посланику кроз кога је пројектована слика читаве Бугарске, која је покушавала да извуче примирје: „...Балабанов припада умереној групи бугарских политичких лидера који увиђају сву лудост прогерманске политике владе и који желе да спасу земљу од потпуног политичког краха, као и од опасности да постане комунистичка земља. Они верују да је једини излаз, за очување садашњег облика владавине у томе да у правом тренутку раскину са Немачком, споразумеју са Савезницима и условима и учврсте владу пре него што преузму власт и успоставе свој режим комунисти и други екстремни елементи. То је једини начин, по њиховом схватању, да се избегне потпуна национална катастрофа. И сама околност да се сада подржи један такав план могла би уродити плодом, мада тешкоће изгледају непремостиве...“³³⁷¹

Савезници су поново извршили притисак на Бугарску преко заједничке изјаве од 13. маја 1944. године. У њој се наводило да немачки сателити Финска, Бугарска, Румунија и Мађарска још увек могу да изађу из рата.³³⁷² Амерички вицеконзул Сквајрес поново је у свом извештају дао информације, које му је по повратку у Турску дао Балабанов: „... Бугарски посланик у Турској, Балабанов, вратио се из Софије 14. маја. Обавештава да бугарска влада у потпуности схвата потребу хитног успостављања веза са Савезницима и у циљу што је могућно скоријег иступања из рата. Он верује да његова влада не може за сада ништа у том правцу учинити због тога што Немци све будно прате. Балабанов истиче да Немачка врши најжешћи притисак на владу да би је приморала да стави бугарску војску под немачку врховну команду. Он наглашава да се бугарска војска ни у ком случају не би борила против Русије. Он каже да у Софији страхују да ће Руси прекинути односе са Бугарском“. Треба нагласити да је Балабанов по повратку у Турску у разговору са америчким представницима истакао своје мишљење о неспособности и неодлучности бугарске владе.³³⁷³

Нова влада Ивана Багрјанова, која је дошла на власт 1. јуна 1944, почела је конкретније да ради на покушајима примирја. Притиснута спољним и унутрашњим факторима, нова влада је и даље највише поверења имала у САД, али њен курс је и даље је текао у постепеном и обазривом одвајању од Немачке. И поред тога бугарска влада је свом конзулу у Цариграду Ивану Станчиову наложила да преко епископа Андреје пренесе америчком представнику

³³⁶⁹ Видети: *Великите сили и Бџлгария 1944–1947 г. Том I...* 85–86; S. Nešović, *Na žeravici...*, 41–62.

³³⁷⁰ S. Nešović, *Na žeravici...*, 62–63. Видети: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 659–665.

³³⁷¹ *Великите сили и Бџлгария 1944–1947 г. Том I...*, 41; S. Nešović, *Na žeravici...*, 70.

³³⁷² *Великите сили и Бџлгария 1944–1947 г. Том I...*, 41, 92–93.

³³⁷³ S. Nešović, *Na žeravici...*, 71, 72–73.

Флојду Блеку (Floyd Black) услове своје земље што је учињено 24. јуна: „Бугарска може рачунати на подршку Америке: а) за излаз на море; б) да велики део Македоније припадне Бугарској; в) за Западне покрајине и Добруду; г) против окупације Бугарске; д) да се Бугарима остави питање протеривања Немаца“. Поред ових услова тражен је и хитан одговор.³³⁷⁴ Овим условима амерички представници нису придали никакав значај.³³⁷⁵

Турска влада била је неповерљива и према новој влади Ивана Багрјанова. Према њиховим сазнањима официрски кадар и даље је био прогермански расположен, док је бугарски народ био проруски расположен и наклоњен Савезницима. Према тој ситуацији, ако би дошло до рата, било би вероватно да би народ у почетку, по наредби команданта ушао у борбу, али да би убрзо после тога дошло до попуштања и напуштања борбе.³³⁷⁶ Председник турске владе Шукру Сарацоглу се одлучио да стрпљиво чека и да Турска не чини никакве кораке за одвајање Бугарске од Немачке. Очекивао је експлицитну акцију Савезника, нарочито СССР.³³⁷⁷ Већ тада Турска је одлучила да прекине односе са Немачком. Сарацоглу је очекивао да ће оваквом одлуком ослабити немачку индустрију, нанети морални удар Немачкој, а уз то навести Бугарску и Румунију да дефинитивно приђу Савезницима. Председник турске владе узимао је озбиљно у разматрање овај ефекат турске одлуке на Бугарску и Румунију. Он је знао да Бугарска доста води рачуна о држању Турске и да она прати сваку промену држања Турске како би усагласила на основу тога и своје држање. Он је одлучио да до даљњег не обавештава Бугаре о овој одлуци.³³⁷⁸

Покушај атентата на Хитлера 20. јула и сазнање да је Немачка изгубила улогу одлучујућег чиниоца, натерали су председника владе Ивана Багрјанова и министра иностраних послова Првана Драганова да већ сутрадан, 21. јула, упуте у Анкару бившег председника Народног собрания, Стојчу Мошанова, као службеног представника са понудом Западним савезницима за предају и капитулацију, настојећи на тај начин да се заштите пре доласка Црвене армије у Бугарску. Истовремено су предузети и кораци „добре воље“ према СССР коначним давањем дозволе 29. јула за обнову рада конзулата у Варни. У међувремену су немачки војни бродови напустили пристаниште у Варни.³³⁷⁹

Од стране америчке делегације у Европској саветодавној комисији (створена на Московској конференцији октобра 1943.) приложен је Пројекат уговора о капитулацији Бугарске од 26. јула 1944. године.³³⁸⁰ Америчка дипломатија је сматрала да услови уговора не требају бити ни превише благи ни превише строги. Благе одредбе биле би директно уперене против Грчке и Југославије које су највише пропале због бугарске осовинске политике. Такође превише строге одредбе довеле би до настављања давања отпора. Због тога је САД разматрао уговор који би био подељен на два дела: обавезе наметнуте Бугарској и уступци Бугарској (у случају да Бугарска изађе из осовинског табора пре предаје Немачке и у случају да Бугарска разоружа немачке трупе смештене унутар њених граница).³³⁸¹ Крајем јула 1944. ситуација у Бугарској је пружала повољне изгледе, па је Велика Британија у Европској саветодавној комисији у Лондону поднели нацрт предлога о примирју са Бугарском, али о том предлогу није се испрва могло расправљати, јер совјетски представник није имао потребних упута.³³⁸²

³³⁷⁴ В. Божинов, *Политическата криза...*, 63, 102.

³³⁷⁵ Видети: S. Nešović, *Na žeravici...*, 80–87.

³³⁷⁶ АЈ, 370–25–74, Илија Шуменковић Ivanu Šubašiću predsedniku Ministarskog saveta Ministru inostranih poslova, Ankara 21. jun 1944, str. pov. br. 376.

³³⁷⁷ АЈ, 370–25–74, Шубашић Министарству иностраних послова, Анкара, 5. августа 1944, стр. пов. бр. 437.

³³⁷⁸ АЈ, 103–179–626, Шуменковић Председнику владе, Анкара, 5. јул 1944, стр. пов. бр. 391.

³³⁷⁹ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 41–42; D. Лукач, *Treći Rajh...Treći deo...*, 695–696; В. Тошкова, *Българија и Третиот рајх...*, 208–209. Више о мисији Стојче Мошанова видети у његовим мемоарима: Стојчо Мошанов, *Моята мисија в Кајро*, Софија 1991, 225–386.

³³⁸⁰ Европска саветодавна комисија започела је свој рад 14. јануара 1944. и радила је до септембра 1944. Одлукама Постдамске конференције њено даље постојање постало је беспотребно. *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 48.

³³⁸¹ Исто, 94–98.

³³⁸² *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 104–105; S. Nešović, *Na žeravici...*, 116–117.

Обруч око Бугарске се скупљао. Прекидом дипломатских односа са Немачком 5. августа, Турска је све више фигурирала као посредник између савезника и Бугарске. Британска влада вршила је притисак на Анкару да она што брже изјави како ће њено држање према Бугарској бити условљено ставом Бугарске према Немачкој и према Савезницима.³³⁸³ Одмах по прекиду односа са Немачком, румунска и мађарска влада дале су турској влади уверења о пријатељству. Бугарска влада отишла је и корак даље дајући уверења о мирољубивим намерама према Турској. Сараџоглу је одговорио бугарском посланику да турска влада жели да је бугарска влада обавештава о сваком кретању немачке војске у Бугарској.³³⁸⁴

Бугарска је морала да чини уступке Савезницима. Почетком августа одлучила се да да до знања немачкој влади да би повлачење њених јединица са бугарске територије било пожељно.³³⁸⁵ Југословенски амбасадор у Турској, Илија Шуменковић, писао је председнику владе 19. августа 1944. да је у разговору са британским амбасадором навео да би евентуални разговори који би савезници повели са Бугарском око примирја били условљени евакуацијом бугарских трупа са југословенске територије. Британски амбасадор показао је разумевање по овом питању изјавивши да је „ненормално и нездраво награђивати народ који је учинио оно што је бугарски народ учинио и да све чиме има да буде задовољна Бугарска то је да буде распарчана“.³³⁸⁶

У првој половини августа несигурност није само обузела бугарску владу, него и британску дипломатију. Страх који је обузимао Британце од могуће поделе интересних сфера на Балкану био је уочљив у писму Ентони Идна Винстону Черчилу 10. августа 1944. године. Увиђајући тактику СССР на Балкану још од маја 1944. Форин Офис је могао само да констатује да је Москва била веома близу свог плана – склапања договора између Јосипа Броза и бугарске владе или чак федерације са издвојеном македонском целином који би се састојао од југословенског, бугарског и грчког дела. „Ако би се то остварило“, закључивао је Идн: „имали бисмо чврсто успостављен руски утицај на Балкану, а Грчка би била изолирана“. Черчил је на примљеном извештају дописао ручно: „Углавном се слажем (са Идном), али ће бити тешко то зауставити“.³³⁸⁷

Дипломатски маневри које је тада спроводила совјетска дипломатија деловали су изненађујуће за Западне савезнике. Скоро читав месец, Совјети су у пат позицији држали Европску саветодавну позицију, док њихова војска и дипломатија није остварила превагу на европском југоистоку. Совјетски представник овлашћен је 24. августа да расправља о примирју, али је од предложених 12 тачака прихватио 9.³³⁸⁸ Због тога је израђен од стране САД

³³⁸³ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 277. Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 643–645, 654–655.

³³⁸⁴ АЈ, 103–179–626, Šumenković, Ankara, 9. avgust 1944, str. pov. br. 441.

³³⁸⁵ АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министарству, Анкара, 5. август 1944, стр. пов. бр. 438.

³³⁸⁶ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 19. avgust 1944, str. pov. br. 463; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министарству, пов. бр. 463, 19.8.1944. Шуменковић је неколико дана касније, 22. августа 1944, поднео извештај у којем је навео да је турски врх био сигуран да Бугарска хоће да изађе из рата, да закључи примирје и мир са Савезницима, да добије британске услове, да се евакуише са југословенске и грчке територије и да уђе у „комбинације са савезницима“. АЈ, 103–174–609, Šumenković, 22. avgust 1944, str. pov. br. 470; АЈ, 370–25–74, Šumenković predsedniku vlade, pov. br. 470, 22.8.1944. Видети: АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 19. avgust 1944, str. pov. br. 464.

³³⁸⁷ *Tito–Churchill. Strogo tajno*, ur. Dušan Biber, Zagreb 1981, 270–271.

³³⁸⁸ Нацрт примирја послат је у Каиро и гласио је: „Услови примирја за Бугарску. Бугарска влада прихватила је следеће услове: 1) непријатељства између бугарске и уједињених народа престају у ... (уписати време – Б. Т.); 2) Бугарска ће прекинути све односе са Немачком и другим непријатељским силама, разоружати и интернирати непријатељске војне снаге и држављане и ставити под контролу непријатељску имовину; 3) Бугарске војне снаге службена лица и држављани повући ће се са свих савезничких територија које су сада под бугарском окупацијом; 4) Савезничка Врховна команда има право да своје трупе слободно уводи или креће преко бугарске територије на рачун Бугарске, ако војна ситуација то захтева или ако се бугарска влада у било чему не придржава услова примирја; 5) Бугарска ће спровести све мере за разоружавање и демобилизацију за које се евентуално укаже потреба; 6) Бугарска ће ослободити све ратне заробљенике и интернирце; 7) Бугарска ће испуњавати захтеве савезника за коришћење и контролу транспорта, укључујући пловидбу Дунавом и транспортна средства; 8) Бугарска ће пустити на слободу сва лица затворена из политичких разлога или на основу дискриминаторских закона. Такво законодавство биће укинито; 9) Бугарска ће сарађивати у хватању и

нови уговор 25. августа 1944. и у који су били убачене Југославија и Грчка.³³⁸⁹ Убрзо је из Москве совјетски представник примио нове упуте и 29. августа се повукао из расправе, што је био јасан знак да је Совјетски Савез у Бугарској стекао надмоћан положај, те да ће о судбини Бугарске убудуће независно одлучивати.³³⁹⁰ Овакав положај СССР је задобио замршеним низом догађаја који су се десили у августу 1944. године. Стојчо Мошанов се сусрео 16. августа са британским амбасадором у Турској Хју Начбул-Хјузену (Hughе Knatchbull-Hugessen) и изложио му да Бугарска жели иступити из рата, те је замолио да му Савезници наведу под којим условима би на то пристали.³³⁹¹

У међувремену, бугарска влада је преко својих дипломатских представништава давала изјаве мира и пријатељства са осталим балканским народима. Бугарско посланство у Лисабону дало је 20. августа 1944. тамошњој штампи управо изјаву оваквог карактера у којој је, између осталог стајало, следеће: „Фатални моменат је преброђен. Има већ десет недеља откако је источни Балкан присталица мира и како је Бугарска лагано пошла путем човечанске солидарности, уместо да буде повучена у крвави пут егоизма и рата...“ Став који је изнет у овој изјави директно и отворено је износио жељу бугарске владе да изађе из осовинског табора; услови примирја били су мање-више небитни.³³⁹²

О овоме је сведочио и писање шведског листа „Стокхолмс Тиднинген“ који је доносио вест да је Бугарска молила Турску да саопшти Великој Британији и САД да је вољна да се одрекне Македоније под условом да се Бугарској гарантује да ће Македонија образовати засебну федеративну државу у оквиру Југославије и да ће бити поштовани интереси бугарске

суђењу лицима оптужених за ратне злочине; 10) Бугарска ће вратити имовину уједињених народа и платити накнадну за ратну штету; 11) Бугарска ће дати допринос општој помоћи и обнови који буде евентуално од ње захтеван; 12) Бугарска ће испунити све остале налоге савезника дате у циљу остварења примирја и поступиће у складу са свим захтевима савезника за поновно успостављање мира и безбедности“. *Великите сили и Бугарија 1944–1947 г. Том I...*, 104–105; S. Nešović, *Na žeravici...*, 116–117.

³³⁸⁹ Уговор о примирју које је израдила влада САД имао је 14 тачака. 1) Бугарска је требала да престане са оружаним дејствима против Савезника. Остављено је место за датум потписивања уговора; 2) Да прекине све односе са Немачком; 3) Бугарска повлачи све снаге, званичнике и подређене са територија које су јој припале после 1. јануара 1940; 4) Окупација Бугарске од стране савезничких јединица била је могућа; 5) Разоружање и демобилизација свих јединица била је обавезна; 6) Ова тачка тицала се ратних заробљеника. Издржавање јединица до коначног ослобођења морала је да врши Бугарска; 7) Бугарска уступа возила, луке, железнице, аеродроме за економску обнову Европе; 8) забрана дискриминације; 9) процесуирање ратних злочинаца; 10) репарације; 11) Бугарска испуњава услове за помоћ, рехабилитацију и економску обнову који ће јој бити наметнути; 12) Испуњавање додатних политичких, административних, економских, финансијских, војних и других захтева које јој могу бити наметнуте прописане су овом тачком; 13) Примирје ће бити на снази до потписивања мировног уговора; 14) Примирје је састављено на енглеском и бугарском језику. *Великите сили и Бугарија 1944–1947 г. Том I...*, 105–108. Видети и англоамерички предлог од 25. августа 1944. (Сличан британском предлогу, 13. тачака). Исто, 108–109.

³³⁹⁰ E. Barker, *Britanska politika...*, 209–210. Видети: S. Nešović, *Na žeravici...*, 87–104, 110–116; С. Пинтев, „Принципът на безусловна капитулација...“, 43–46.

³³⁹¹ У везу која је изграђена између британске амбасаде у Анкари и бугарске владе посредством Мошанова била је директно уплетена и званична Турска. Бугарска влада је за Мошанова у строгој дискрецији тражила визу за посету Турској 15. августа 1944, са напоменом да ће се овај пут објаснити трговачким разлозима. Турска влада одобрила је визу, али је на овај пут Мошанова гледала са неповерењем. Бугарски посланик изговарао се да не зна зашто је Мошанов дошао и да верује да је дошао због трговачких послова. Шуменковић је по том питању обавестио Шубашића између осталог следеће: „...Енглески амбасадор ми је негирао само да је с њиме лично био у контакту (Мошанов). На моје питање је ли Мошанов носилац предлога (за примирје) и шта Бугарска нуди и тражи одговорио је да он нема слободу да говори и сугерирао је да се наша влада обрати за обавештења енглеској влади. Додао је да верује да је Черчил о овим балканским стварима обавестио југословенско председника владе с киме је у личном додиру у Италији“. Међутим, неколико дана касније, 20. августа, Шуменковић је сазнао о састанку Мошанова и британског амбасадора. Британски амбасадор оставио је питање затворено све док не добије упутства од своје владе. АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 20. avgust 1944, str. pov. br. 465; АЈ, 103–174–609, Šumenković, 22. avgust 1944, str. pov. br. 468; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Председнику владе, пов. бр. 458, 17. август 1944; АЈ, 370–25–74, Илија Шуменковић Ивану Шубашићу председнику Министарског савета и Министру иностраних послова, Анкара, 21. август 1944, стр. пов. бр. 468. Видети: АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 18. avgust 1944, str. pov. br. 458.

³³⁹² АЈ, 103–174–609, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Lisabon, 22. avgust 1944, pov. br. 600; *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 655.

мањине у Македонији. Даље се говорило да је Бугарска вољна и да се одрекне Тракије, под условом да добије коридор на Егејско море. Слично горњим тврдњама, бугарски посланик у Шведској предузео је једну ширу акцију у којој је покушавао да „опере“ држање Бугарске у рату тврдећи да је држање његове земље било коректно према Савезницима.³³⁹³

У разговорима који су вођени Мошанов је истицао да Бугарска треба да добије границе пре балканских ратова, што је значило део Тракије између Марице и Месте, срезове: Струмицу, Босилград и Цариброд, као и Добруцу. Такође је преносио став своје владе који се тичао евакуације бугарских трупа, али само са територије која је окупирана 1943. године. Ово је више изложено „као опицавање терена“, него као конкретна намера бугарске владе.³³⁹⁴ Турска дипломатија била је мишљења да Бугарска са оваквим инсистирањем прави велику грешку и да ће категорички бити одбијена.³³⁹⁵

У тим тренуцима бугарска дипломатија била је растрзана између територијалних аспирација и страха од потенцијалног немачког понашања. Румунски председник владе Јон Антонеску је обавештавао турског амбасадора да му је немачки посланик доставио поруку Хитлера да ће „најстрожије поступити са Бугарском ако ова ма шта учини“.³³⁹⁶ Са друге стране и држање Бугарске се према државама са којима није била у савезу променило. Председник турске владе саопштавао је југословенском посланику у Анкари да су изјаве које је давао бугарски министар иностраних послова „до највеће мере пријатељске и љубазне“ према Турској, као и да је „падало у очи необично пријатељско третирање од стране бугарских власти турских поданика који из Немачке пролазе кроз Бугарску“.³³⁹⁷

Велика Британија покушавала је да убрза ствари око склапања примирја, па су британском амбасадору у Турској дати упуту да каже Мошанову да оде за Каиро на састанак са британским и америчким представницима где је и послат нацрт о условима примирја.³³⁹⁸ Међу делегатима требали су да буду и војни стручњаци, па је бугарска влада већ направила први потез и затражила турску визу за генерала Тодора Маркова.³³⁹⁹ У том смислу направљени су и кораци да се обавесте југословенска и грчка влада о условима примирја која је припремила Европска саветодавна комисија и која је требала да пошаље услове у Вашингтон и Москву на финално одобравање. О томе је „Ројтер“ јавио неколико дана раније, 28. августа 1944. године.³⁴⁰⁰ Илија Шуменковић јављао је 31. августа 1944. амбасади у Лондону да је Мошанов на путу за Каиро 30. августа у Анкари дуже разговарао са једним чланом савезничке амбасаде затраживши вести о напредовању совјетских трупа кроз Румунију. После обавештења да су Руси заузели Констанцу и да се приближавају бугарској граници бугарски емисар изразио је велику забринутост. Нагласио је да је Бугарска пришла САД и Великој Британији, да је „на њиховом расположењу“, да је бугарски Штаб војске спреман да изврши наредбе Велике Британије, да Бугарска жели да иде против Немаца и да је спремна на сарадњу са Југославијом и Румунијом. Мошанов је у разговору тврдио следеће: „Немачка војска напушта хитно Бугарску, оставља наоружање којим већим делом уништава; данас нема ниједног немачког војника на бугарској територији. Немачка војска не одлази у Југославију где се сматра сигурном, већ аутомобилима у Солун, одакле намерава обезбедити евакуацију

³³⁹³ АЈ, 103–174–609, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Stockholm, 22. avgust 1944, pov. br. 348.

³³⁹⁴ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 27. avgust 1944, , str. pov. br. 480; АЈ, 370–25–74, Šumenković Ministarstvu inostranih poslova, Ankara, 27. avgust 1944, pov. br. 480.

³³⁹⁵ АЈ, 103–174–609, Šumenković, 22. avgust 1944, str. pov. br. 469; АЈ, 370–25–74, Šumenković predsedniku vlade, pov. br. 469, 22.8.1944.

³³⁹⁶ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 22. avgust 1944, str. pov. br. 468; АЈ, 370–25–74, Илија Шуменковић Ивану Шубашићу председнику Министарског савета и Министру иностраних послова, Анкара, 21. август 1944, стр. пов. бр. 468; М. Stojiljković, n. d, 277.

³³⁹⁷ АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министарству иностраних послова, Анкара, 22. август 1944, стр. пов. бр. 472; АЈ, 103–179–626, Šumenković, Ankara, 23. avgust 1943, str. pov. br. 472.

³³⁹⁸ Видети: Е. Barker, *Britanska politika...*, 210–211; S. Nešović, *Na žeravici...*, 105–108. Видети: D. Lukač, *Treći Rajh...Treći deo...*, 698.

³³⁹⁹ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 22. avgust 1944, str. pov. br. 471.

³⁴⁰⁰ АЈ, 103–174–609, „Allied surrender terms to Bulgaria“, Reuters 28 August, 1944.

преко Југославије, мада изгледа вероватно да ће бити отсечена“. Он је такође изразио веровање да ће им југословенски герилци „пресећи пут“ кроз Југославију.³⁴⁰¹

Пошто СССР није био у рату са Бугарском, његови представници нису учествовали на овим преговорима. Међутим, представници Велике Британије и САД редовно су обавештавали Москву о току преговора, као и о нацрту уговора, врло често шаљући дезинформације.³⁴⁰² Мошанов је дошао у Каиро 31. августа 1944. године. Његов колега, Георги Киселов, који је требао са њим да оде за Египат, остао је у Цариграду.³⁴⁰³

Совјети су осећали да Британци преузимају главну реч у преговорима са Бугарима, нарочито од када су успели да Мошанова одведу за Каиро. Због тога је Москва уложила оштар протест што је изазвало попуштање Британаца и у начелу прихватање да Совјетски Савез буде посматрач на преговорима о примирју са Бугарском и одустајање да се преговори воде у Каиру (место прихватљивије за Совјете). Тихи сукоб између Велике Британије и СССР регистрован је, између осталог, и од стране Управе за стратегијску службу у Каиру која је 30. августа 1944. обавестила ОСС у Вашингтону о продубљивању свађе на релацији Москва – Лондон. Британци су наике спорили Совјетима право да учествују на преговорима, пошто нису били у рату са Бугарском, иако су, према извештају, америчке обавештајне службе, Руси то јако желели, посебно истичући да се преговори о примирју одрже у Москви. Примећена је у британским круговима, баш због тога, велика журба да се примирје потпише пре уласка Црвене армије у Бугарску.³⁴⁰⁴

Са друге стране, Совјетима се указала шанса да до Бугарске границе стигну много раније него што су замишљали. Наике, румунски краљ Михаило извео је 23. августа државни удар. Убрзо, 29. августа, совјетски отпрачник послова напустио је Софију без објашњења не остављајући никога са ким би Багрјанова влада била у вези. Мошанов је 31. августа стигао у Каиро, али 2. септембра на власт је дошла влада Константина Муравијева састављена од конзервативних демократа и десних земљорадника, коју је Мошанов одбио да заступа, па се његова мисија распинула. Нова бугарска влада, која је од стране САД оцењена као веома слаба, одлучила је 5. септембра да објави рат Немачкој, али је тада преко радија чула за објаву рата Совјетског Савеза Бугарској. Пред поноћ бугарски посланик у Анкари преко совјетског амбасадора замолио је за примирје, а истовремено је влада у Софији, између 5. и 6. септембра изјавила немачком посланику да су Бугарска и Немачка у рату. Совјети су затим одлучили да се отарасе владе Константина Муравијева. Совјетске трупе прешле су на Бугарску територију 7 септембра; дан касније Политбиро комунистичке партије са главним партизанским штабом одлучио је да подигне општи устанак, те су партизанске јединице уз помоћ војске заузеле министарство војно, министарство унутрашњих послова, радио станицу и остала важна места у Софији. Дана 9. септембра власт је уз помоћ совјетске армије преузео Отечествени фронт.³⁴⁰⁵

О брзом одвијању догађаја који су се дешавали у Бугарској почетком септембра 1944. говорио је и следећи податак. Наике, Форин Офисдо 5. септембра није показивао никакву

³⁴⁰¹ АЈ, 341–9–31, Šumenković Kraljevskoj ambasadi London, Ankara 31. avgust 1944, str. pov. 487; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Краљевској амбасади Лондон, Анкара, 31. август 1944, стр. пов. бр. 487. Видети: АЈ, 103–174–609, Šumenković, 1. septembar 1944, str. pov. br. 489; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Амбасади Лондон, Анкара, 1. септембар 1944, стр. пов. бр. 489.

³⁴⁰² *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 42, 216–218.

³⁴⁰³ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 42; С. Пинтев, „Принципът на безусловна капитулация...“, 46–48. У преписци америчких дипломатских структура сазнаје се кога су Бугари одредили да употпуни делегацију, али и да је бугарска владе предузела одлучне кораке да покаже „искрене намере“: „...У међувремену се у Софији приводе крају припреме око састава остатка делегације. На пример, Љубен Бошков, за кога кажу да је проамерички расположен, бивши генерални директор бугарских железница и који је боравио у САД 1940, позван је да буде технички саветник за комуникације и географију. По Ивана Стенчева, професионалног дипломату, ожењеног Американком, послана су специјална кола у Букурешт и очекује се да ће он бити наименован за секретара делегације. Говори течно енглески...“ S. Nešović, *Na žeravici...*, 128–129.

³⁴⁰⁴ *Българија–непризнатият противник на Третия райх*, 13–14.

³⁴⁰⁵ АЈ, 371–41–54, Yugoslav information Department London, October 3, 1944, pov. br. 637; *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 42–46, 124–146; E. Barker, *Britanska politika...*, 210–211. Видети: S. Nešović, *Na žeravici...*, 139–150, 152–158.

иницијативу да са Бугарима закључи примирје. Совјетска објава рата Бугарској у Великој Британији је све изненадила, па је Форин Офис кренуо да шаље амбасадору у Москви Арчибалду Кларку Керу (Archibald Clark Kerr) информације као су Западни савезници били спремни да потпишу примирје са Бугарском, али су то све пореметили Совјети објавом рата. Молотов је дан касније, 6. септембра делимично упознао америчког и британског амбасадора о совјетским намерама у Бугарској. Кларк-Кер је 8. септембра од свог Министарства примио даље инструкције. Форин Офис је информисао свог амбасадора да је бугарска влада затражила примирје од Совјетског Савеза и да су Совјети били спремни да те преговоре отпочну, али у Москви и не са тренутном бугарском владом што никако није одговарало Западним савезницима. Немајући излаза Форин Офис је закључио: „Највероватније Совјетски Савез не жели никакво примирје да закључи са тренутном Бугарском владом... Ако је то њихова намера онда нема поенте да се дискусија отвара са представницима тренутне Бугарске владе (у Каиру – Б. Т.). Након деветосептембарског преврата представници нове владе затражили су и званично примирје од СССР.³⁴⁰⁶

Бугарска делегација која је послата у Каиро ради преговора о примирју још увек је, 10. септембра, очекивала инструкције.³⁴⁰⁷ Они су се из Каира вратили тек у другој половини септембра 1944, али не у Софију, него у Анкару, где су чекали даље инструкције, којих није било јер је читава ствар око примирја пребачена у Москву.³⁴⁰⁸

*

Уласком Црвене армије у Бугарску, СССР је добио одлучујућу улогу и примат у преговорима са новом владом. Западни савезници који су се у другој половини 1944. практично одрекли источног Балкана и препустили га да уђе у совјетску интересну сферу, покушавали су ипак да остваре одређену улогу схватајући да су направили извесне грешке истовремено страхујући од даљег ширења болшевизма на Запад. Међутим, њихов положај у Бугарској стално се погоршавао. Прво је, 27. септембра 1944, генерал Бирјузов наредио да британски и амерички обавештајци напусте зону совјетског војног командовања у Софији, односно да напусте Бугарску.³⁴⁰⁹ Њихов положај погоршао се још више током октобра 1944. приликом заједничких совјетско–партизанских војних акција у Југославији и потписивања примирја са Бугарском у Москви. Ипак, представници САД и Велике Британије успели су у договору са СССР почетком октобра да врате своје обавештајце у Бугарску. Прво су то учинили Американци када је Донован 7. октобра 1944. именован за свог представника Харија Харпера (Harry Harper).³⁴¹⁰ Потом су Западни савезници „наметнули“ у члановима примирја оснивање Савезничке контролне комисије (СКК) у Бугарској која би се старала о извршењу услова уговора. Међутим, ова установа врло брзо је добила чист совјетски карактер. Британци, су се више него Американци, ослањали на рад СКК, па су већ у септембру извршили припреме за слање људства у ово савезничко тело. На челу мисија био је назначен генерал-мајор Волтер Оксли чија је званична функција била да контролише повлачење бугарске војске из Тракије и Македоније. За политичког представника постављен је Хјустон Бозвел (Houston Boswell) који формално није изашао из састава Британске војне мисије. Своју делатност Оксли је обављао под Министарством војске, а Бозвел под Форин Офисом. Ова мисија послата је у Бугарску пре

³⁴⁰⁶ Stojan Pintev, „Great Britain and the Armistice with Bulgaria (September–October 1944)“, *Bulgarian Historical Review*, 1, (1986), 5–7.

³⁴⁰⁷ АЈ, 103–174–609, Ђсерановић, Каиро, 10. септембар 1944, пов. бр. 194.

³⁴⁰⁸ АЈ, 103–174–609, Ђсерановић, Каиро 21. септембар 1944, пов. бр. 175; АЈ, 103–174–609, Ђсерановић, Каиро 25. септембар 1944, пов. бр. 231. Видети: С. Пинтев, „Принципът на безусловна капитулација...“, 48–49.

³⁴⁰⁹ *България–непризнатият противник на Третия райх*, 56–57, 58–59, 62–63.

³⁴¹⁰ Исто, 79. Мисија поручника Харија Харпера отпочела је у Бугарској мало пре уласка совјетских трупа. Главни задатак ове групе био је да успостави званичне и незваничне везе са представницима бугарске војске и лидерима политичких партија. По уласку совјетских трупа у Бугарску, Хари Харпер и његови сарадници нашли су се у немилости и морали су да напусте земљу 25. септембра, али је Харперов шеф Вилијам Донован успео да га врати у Бугарску почетком новембра. Јако битна особа у америчкој обавештајној служби у Бугарској била је особа под псеудонимом „Гледстон“. Vitka Toškova, „Bulgaria between the USSR and the USA (1944–1946)“, *Bulgarian Historical Review*, 1, (1995), 68–72.

одласка Винстона Черчила и Ентони Идна у Москву. Британци су на овај начин покушавали да изврше одређени притисак на Москву, демонстрирајући и не тако мале интересе. С тим у вези, покушавајући да изврше додатни притисак како на Москву, тако и на Софију, Велика Британија је послала и неколицину предратних политичара који су за време рата боравили на Острву. Најзначајније име свакако је био Георги Димитров–Гемето преко кога су желели да појачају позиције БЗНС наспрам БРП(к) у Отечественом фронту. Први део британске војне мисије пристигао је у Бугарску 7. октобра. Након извесног двоумљења, СССР је Британску војну мисију на чијем челу је био Оксли признао 25. октобра, а Бозвела је признао као британског политичког представника 7. новембра 1944. године. Влада САД назначила је свог представника у СКК 17. новембра 1944 године.³⁴¹¹ Коначно 29. новембра СКК је био у пуном саставу.³⁴¹²

Влада САД је вршила константан дипломатски притисак на Софију и Москву преко СКК. Са једне стране, протести су били упућени на рад СКК, јер совјетски представник није месецима консултовао америчког и британског члана, а на другој страни, протести су се односили на то што, по схватању америчких представника у Бугарској, није „обезбеђена пуна слобода“ и истицање кандидатских листа. Тако је влада САД још 29. марта 1945. упутила „инструкције својој амбасади у Москви да предложи образовање трипартитне комисије у Бугарској која би омогућила свим демократским групама пуну слободу доношења својих посебних програма и истицања својих кандидатских листа. САД су дале овај предлог због поновљених извештаја о притиску комуниста у Бугарској да се избори обаве на бази једне јединствене листе, која би комунистичким кандидатима без обзира на стварни однос снага обезбедила већину гласова. Молотов је на то негативно одговорио 11. априла 1945, додајући „да би совјетска јавност била запрепашћена, ако би се споља интервенисало у бугарским изборима“. Став совјетске владе протумачен је као повреда Споразума на Јалти.³⁴¹³ Ни Британија није заостајала у константним притисцима. У британском парламенту саопштено је 2. новембра 1944. да се у Бугарској у тим тренуцима налазило око 20–30 британских заробљеника. Сазнало се да су ти заробљеници били злостављани, па је по том питању избила општа расправа у Парламенту. Влада Велике Британије покушала је да овај догађај искористи у пропагандне сврхе против нове бугарске владе.³⁴¹⁴

Конференција на Јалти дала је јасније обресе британске и америчке улоге у СКК у Бугарској. Док је у Турској и Грчкој Велика Британија пошто пото покушавала да добије примарну улогу, дотле је у Бугарској и Румунији настојала да што јасније одреди свој утицај, избегавајући директну конфронтацију са Совјетским Савезом. Лондон је наставио све отвореније да кроз СКК штити своје позиције у Грчкој. Кримска конференција показала је све пукотине које су постојале између СССР и Западних савезника и практично одредила поделу света која се учврстила у годинама које су долазиле. Сва важнија питања су већ била одлучена, па су САД и Велика Британија званично признале нову владу и стање у Бугарској на следећој великој конференцији у Потсдаму.

4.1.7.3. Реакција југословенске и грчке стране на примирје са Бугарском

Британска и америчка влада су се након израде нацрта примирја сложиле да се и друге земље упознају са условима. Стејт департмент сматрао је да југословенску и грчку владу треба хитно обавестити по овом питању. Амерички државни секретар Кордел Хал (Cordell Hull) записао је следеће: „...Признајући посебан положај Грчке и Југославије као непосредних суседа и жртва бугарске агресије ова влада је спремна да их такође обавештава о свим

³⁴¹¹ Стојан Пинтев, „Начална дейност на Съюзната контролна комисија в България (октомври 1944–јануари 1945 г.)“, *Исторически преглед*, XXXV, 4–5, (1979), 197–199.

³⁴¹² С. Пинтев, „Начална дейност...“, 200. О разговорима на овој седници видети: *България–непризнатиот противник на Третия райх*, 159–165.

³⁴¹³ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 129.

³⁴¹⁴ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 2.11.1944. „Злостављање британских заробљеника у Бугарској“.

значајним изменама о којима би се евентуално постигла сагласност у току преговора, али уз јасно стављање до знања да тај поступак ни у ком погледу не сме да утиче на одлагање потписивања документа од стране британских и америчких представника“.³⁴¹⁵ Ипак, Западни савезници су били мишљења да грчку и југословенску владу треба само обавештавати, али никако им не дати да директно учествују у састављању уговора о примирју, иако је југословенска влада тражила да Југославија буде заступљена у комисијама за примирје које ће се образовати после капитулације непријатељских држава још од средине 1943. године.³⁴¹⁶

Грчка се у односу према Бугарској налазила на сличним позицијама као и Југославија. Грчка влада прекинула је дипломатске односе са Бугарском 23. априла 1941, а 24. априла објавила јој је рат. Током Другог светског рата и у годинама које су следиле односи између ове две балканске земље остали су прекинути, делом захваљујући и избијању грађанског рата у Грчкој. Грчка влада остала је чврста у својим убеђењима да је промена граница према Бугарској обавезна, па су Савезници имали доста проблема у вези ових захтева и њиховог испуњења.³⁴¹⁷ По том питању предузети су кораци од стране Грка још током августа 1944. године. Грчка влада обавестила је грчког амбасадора у Турској да је тражила од британске владе да учествује у разговорима са Бугарском пошто је са њом у рату. У обавештењу се дало на знање да је грчки корак наишао на „хладан пријем“.³⁴¹⁸ Грчка, је почетком августа поздравним телеграмом Сараџоглуу приликом прекида односа са Немачком и изјаве грчког подсекретара министарства иностраних послова³⁴¹⁹ почела да води активну балканску политику која се огледала у следећем: јако наглашавање пријатељског и интимног савеза са Турском, исправка граница према Бугарској на северу Тракије до Родоп, територијалне претензије на Јужну Албанију и Додоканезе.³⁴²⁰

Грчка влада се није зауставила на овом. Она је нарочито појачала своју пропаганду после сазнања да је бугарски министар иностраних послова изложио у говору бугарске претензије на југословенску и грчку територију и намеру да се бугарска војска евакуише само са територија које је окупирала 1943. године.³⁴²¹ Такође, грчка влада израдила је 1. септембра услове примирја са Бугарском које су садржале 14 тачака, али Савезници нису имали обзира према Грчкој ни по овом питању.³⁴²² Она је и преко својих дипломатских представништва предузела акцију у том правцу. Грчки новинар и вршилац дужности грчког генералног конзула у Чикагу, Гиоргиос Кристопулос одшампао је крајем августа у једној приручној књижици мишљења политичара и неколико историчара у вези Бугарске, од проглашења независности и ово је пропратио извесним својим запажањима. Главна тема књиге биле су бугарске претензије на југословенску и грчку Македонију.³⁴²³ Слично је и дописник „Њујорк Хералд Трибуна“ („New York Herald Tribune“) доставо је из Атине телеграфски извештај током октобра 1944. у којем је стајало да је Атина била облепљена плакатима на којима су биле уцртане границе велике

³⁴¹⁵ S. Nešović, *Na žeravici...*, 130.

³⁴¹⁶ AJ, 371–41–54, Ministarstvo inostranih poslova, Kraljevskoj ambasadi Vašington, London, 25. avgust 1943, str. pov. br. 4764.

³⁴¹⁷ Видети: Румјана Тодорова, „Възстановјане на дипломатическите отношения между България и Гърция след Втората световна война“, *Исторически преглед*, XLIX, 2, (1993), 60–97.

³⁴¹⁸ AJ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 27. avgust 1944, str. pov. br. 479; AJ, 370–25–74, Шуменковић Министарству, Анкара, 27. август 1944, пов. бр. 479.

³⁴¹⁹ У вези Бугарске, подсекретар је изјавио следеће: „...Покушај Бугарске да се придружи Савезницима пратимо са неповерењем, пошто верујемо да она сходно аранжману дејствује у споразуму са Немачком и у њеном војном интересу. Бугарска је овог пута учинила према Грцима много већих недела него у првом рату и ми очекујемо да ће Савезници према њој поступати са већом строгошћу...Сматрам као важно да Грчка и Југославија у односу на Бугарску и Албанију нађу што пре основа и формулу заједничког иступања пред нашим великим Савезницима...“ AJ, 103–175–612, Šćerpanović, Kairo, 24. avgust 1944, pov. br. 1137.

³⁴²⁰ AJ, 103–175–612, Šumenković predsedniku vlade, Ankara, 11. avgust 1944, str. pov. br. 448.

³⁴²¹ AJ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 27. avgust 1944, str. pov. br. 480; AJ, 370–25–74, Šumenković Ministarstvu inostranih poslova, Ankara, 27. avgust 1944, pov. br. 480.

³⁴²² AJ, 370–25–74, Annex I, Annex II, Cairo, September 1st, 1944. Видети: AJ, 371–41–54, Greek Government, Office of Information, Washington, September 16, 1944.

³⁴²³ AJ, 103–174–609, Generalni konzul, Čikago, 25. avgust 1944, pov. br. 91/44.

Грчке. У тим граничним линијама били су оцртани Кипар, Додоканеска острва, цела европска Турска, већи део Бугарске, као и велики део југословенске Македоније и Албаније. Узани обалски део турске Анадолије био је на тој мапи засенчен. Осим тих мапа биле су истакнуте и мање плакате, на којима је одштампан део говора председника грчке владе који је одржао одмах по повратку из емиграције. У том говору биле је и његова изјава: „Бугарска је природни непријатељ Грчке“.³⁴²⁴ Грчка влада није одустала од својих захтева ни 1945. године. Специјални дописник листа „Отечествени фронт“ из Лондона и уједно аташе бугарског посланства послао је радиограм 26. априла 1945. о грчким територијалним захтевима према Бугарској, пишући и о односу америчких и британских новинара према грчким аспирацијама који су са симпатијама оцењивали ове претензије.³⁴²⁵

На седници владе у Лондону 28. августа 1944. расправљано је о условима примирја са Бугарском. Утврђени су начелни услови који су требали да се доставе као одговор на писмо председника Међусавезничке комисије Винанта (Winant).³⁴²⁶ Закључено је да се да коминике за штампу у којем би се рекло да је влада одржала седницу у вези са склапањем примирја са Бугарском. Тиме је седница завршена.³⁴²⁷ Југословенска влада је тако изнела пар конкретних сугестија. Као прво влади Ивана Шубашића засметало је то што би његова влада требала да да овлашћења британским и америчким представницима за потписивање документа. Предложено је да у име југословенске владе примирје потпише Стојан Гавриловић, помоћник министра иностраних послова. Захтевано је да влада у Софији већ у уговору о примирју да изјаву о „одрицању од свих аспирација на југословенске територије“ и да сместа повуче свој апарат са окупираних делова Југославије, укључујући и државни и црквени. Тражено је да сви бугарски закони и законска акта која на основу којих су одређени делови југословенске територије били анектирани или на било који други начин присвојени од стране Бугарске, буду сместа и званично повучени и да то буде пропраћено свечаном изјавом бугарске владе. Сва јавна и приватна својина и имовина која је била реквирирана, узета или прибављена на било који други начин морала је бити што пре враћена у потпуности или да за њу буде плаћена одштета. Ратни злочинци требали су да се предају југословенским властима. Југословенска влада је такође тражила да се донесу мере које су се обично примењивале у случају примирја, а које су се тичале разоружања, ратних заробљеника, цивилних интернираца, ратног материјала, економских и финансијских клаузула, финансијских споразума, банкарских биланса, издавања новчаница, враћања уметничких дела итд. На крају је тражено цитирамо: „Да Краљевина Југославија буде заступљена у Комисији за примирје и у свим другим комисијама које ће бити образоване у циљу контролисања и спровођења извршења услова примирја односно Бугарске“.³⁴²⁸ Дана 1. септембра дописано је да је Председник известио да је бугарска влада примила са „задовољством“ југословенске захтеве.³⁴²⁹

³⁴²⁴ АЈ, 103–175–612, v. d. generalnog konzula, Njujork, 30. oktobar 1944, pov. br. 95.

³⁴²⁵ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 130, л. 1.

³⁴²⁶ Дана 23. августа, југословенски отпражник послова у Вашингтону водио је разговор са Каноном, између осталог и по питању Бугарске. Он је рекао да су америчке новине преносиле велики број телеграма из Анкаре и из престоница неутралних земаља о настојањима бугарске владе да изађе из рата. Исто тако, сви амерички листови регистровани су говоре бугарског председника владе и бугарског министра иностраних послова у Собрању. Канон није обавестио југословенског отпражника послова о свим стварима које је знао. Једино је рекао да је „бивши председник владе и Собрања Мошанов стигао у Анкару и да се тамо сматра да је он одређен од стране бугарске владе да ступи у везу са савезничким дипломатским представницима у турској престоници“ (помешани Мушанов и Мошанов – Б. Т.) Американац је на крају додао да никакви преговори о примирју неће бити вођени без консултација са југословенском владом. АЈ, 371–6–9, Отправник poslova Ivanu Šubašiću Predsedniku kraljevske vlade i Ministru inostranih poslova, 23. avgust 1944.

³⁴²⁷ АЈ, фонд 83 – Збирка Саве Косановића, фасцикла: 2, јединица описа: 11 (даље, АЈ, 83–2–11), Записник са седнице Министарског савета одржане 28. августа 1944. Видети: *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945. Dokumenti*, prir. Branko Petranović, Beograd 1981, 368.

³⁴²⁸ АЈ, 83–2–11, Записник са седнице Министарског савета одржане 28. августа 1944; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, prir. Komnen Pijevac, Dušan Jončić, Beograd 2004, 449; S. Nešović, *Na žeravici...*, 130–131, 167. Видети: АЈ, 382–1–3, Načelnik političkog odeljenja Kraljevskom poslanstvu Stockholm, London, 24. septembar 1944, str. pov. br. 371; *Velikute sili u България 1944–1947 г. Том I...*, 114–115.

³⁴²⁹ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 368–369.

Истог дана, 28 августа 1944, вођен је разговор између Милана Грола и Саве Косановића. Грол у свом дневнику наглашава да се Косановић спремао за „неко већање о Македонији, поводом Бугара и њихових манифестација. Косановић је говорио Гролу да је Тито један од „одлучнијих противника бугарских претензија“ и да је по његовим „инструкцијама“ Стретен Жујовић рашчистио Македонију од бугарских комуниста, „који су заговарали комбинацију ван Југославије“.³⁴³⁰

Влада је на седници од 30. августа 1944. на којој су присуствовали Шубашић, Драго Марушич, Стретен Вукосављевић, Изидор Цанкар и Сава Косановић потврдила свој закључак да се у услове примирја унесу жеље изложене у владином меморандуму од 28. августа.³⁴³¹ да се као југословенски захтев унесе у услове Примирја тражење да се „укину у Бугарској закони којим је санкционисана анексија југословенских крајева; да се изричито нагласи укидање и црквене јурисдикције коју је Бугарска провела за време окупације југословенских територија и да у комисији за потпис и извршење Примирја буде југословенски делегат“. Такође је закључено да се овај предлог саопшти грчком представнику у Лондону.³⁴³² На крају је закључено Министарство иностраних послова наложило је дан раније, 29. августа 1944. Богољубу Јевтићу, југословенском амбасадору у Лондону да поводом преговора између Савезника и Бугарске око примирја достави британском Министарству иностраних послова текст југословенских услова који су требали да уђу у Уговор примирја са Бугарском.³⁴³³

С тим у вези, упућена је и нота 30. августа британској и америчкој влади са следећим захтевима. Захтеви су се тицали повлачења бугарских трупа и осталих војних, цивилних и црквених власти „одмах и у потпуности“ са југословенске територије; укидања свих закона и законских одредби које су бугарске власти донеле у вези окупираних територија у Југославији; враћања и надокнађивања свих јавних и приватних добара, после напада Бугарске на Југославију; предаје ратних злочинаца југословенским властима и да се у живот спроведу одредбе које се обично примењују у условима примирја; заступљености Краљевине Југославије у комисији за примирје и у свим другим комисијама које ће бити створене у циљу контролисања и спровођења услова примирја.³⁴³⁴ На седници владе од 1. септембра, председник владе Иван Шубашић известио је о стању разговора о примирју са Бугарском

³⁴³⁰ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990, 626–627.

³⁴³¹ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 450. Слободан Нешовић је писао да су се шесторица министара састали 31. августа и упутили шефу Стејт департмента ноту коју је 1. септембра 1944, из руку отправника послова Ивана Франгеса, примио државни подсекретар Адолф Берл (Adolf Berle). Већ сутрадан, 2. септембра, Кордел Хал је извештавајући америчког амбасадора у Лондону, дао негативан став о југословенској ноти која је примљена дан раније сматрајући да је већина ставки која је предложена неподесна да се унесе у уговор о примирју. Кордел Хал је истакао да америчка влада жели да уговор буде што језгровитији и краћи, а постојала је и тачка која би Савезницима дала могућност да прошире услове примирја када се буде потписивао уговор о миру. У ноти су дате исте изјаве као на седнице владе од 28. августа 1944. Пошто такав чин уопште нема логике тј. да се шест министара издвајају и подносе идентичне услове представнику САД, сматрамо писање Нешовића погрешним. S. Nešović, *Na žeravici...*, 132–133, 167.

³⁴³² AJ, 83–2–11, Записник седнице Министарског савета одржане 30. августа 1944. Видети: *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 370–371.

³⁴³³ AJ, 341–9–31, Ministarstvo inostranih poslova Ambasadoru, London, 29. avgust 1944, str. pov. br. 371.

³⁴³⁴ AJ, 341–9–31, Yugoslav Embassy to Anthony Eden His Majesty's Secretary of State for Foreign Affairs, 30th August 1944; AJ, 370–26–75, London, 30. avgust 1944; AJ, 371–6–9, Šubašić Kraljevskoj jugoslovenskoj ambasadi Vašington, London, 30. avgust 1941, pov. br. 371; M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 278–279. Југословенски амбасадор у Лондону обавестио је Ивана Шубашића 5. септембра о предаји захтева. AJ, 341–9–31, Ambasada u Londonu Ivanu Šubašiću Predsedniku Ministarskog saveta Ministru inostranih poslova, London, 5. septembar 1944, str. pov. br. 87. Амбасада у САД обавестила је Ивана Шубашића о предаји захтева 2. септембра. Поред тога југословенској амбасади приликом предаје захтева напоменуто је да ће Уговор о примирју бити један „кратак документ који Бугари има да приме без дискусије“. Он је требао да садржи само опште одредбе на основу којих ће се касније стављати специфични захтеви бугарској влади. Идн је добио „специјално овлашћење за решавање овог питања“, па је америчка дипломатија сматрала да се тежиште преговора налази у Лондону. Отправник послова Франгес напоменуо је да Југославија као суседна земља треба истовремено да закључи примирје са Бугарском истим правним актом као САД и Велика Британија. На то је амерички представник Берл одговорио да је мишљења да ће тај документ носити једино потпис савезничког Врховног команданта на Средњем истоку. AJ, 371–6–9, Franges Londonu, 2. septembar 1944, pov. br. 527.

изјавивши да је британска влада примила „са задовољством“ југословенске захтеве.³⁴³⁵ Два дана касније, 3. септембра 1944, Југословенска влада поднела је владама Западних савезника допунске захтеве у вези примирја са Бугарском.³⁴³⁶

Неколико дана касније, 5. септембра, у моменту када је СССР објавио рат Бугарској, британски и амерички дипломатски представници акредитовани код југословенске владе посетили су Ивана Шубашића. Међутим и овај састанак је протекао без одређених закључака.³⁴³⁷ Стејт департамент и Форин Офис су отклонили све жеље југословенске владе и „поново траже овлашћење да Примирје потпишу представници владе Велике Британије и Сједињених Држава“. После дискусије, југословенска влада је закључила да се „обзриво понове захтеви“.³⁴³⁸

Ипак, британска влада у Вашингтону предала је 5. септембра Стејт департменту меморандум у којем је био предвиђен низ норми за понашање Бугара од часа када на снагу буде ступио уговор о примирју. У тим упутствима вођено је рачуна о извесним захтевима југословенске владе. Посебно је била занимљива одредба којом се Бугарска обавезује да сместа прекине све везе са Немцима и да сарађује са „свим савезничким снагама и партизанима који се боре против Немаца“.³⁴³⁹

Ова упутства нису имала никакву важност, јер је већ тада било јасно да ће СССР даље диктирати темпо у вези примирја са Бугарском. Совјетске трупе већ су се налазиле у Бугарској, а објавом рата СССР је стекао исти положај као и САД и Велика Британија, па су тако сви дотад припремани услови примирја изгубили свој значај. Улазак СССР у рат са Бугарском из корена је мењао ситуацију која се тичала примирја са Бугарском, што је констатовала и југословенска влада на седници 6. септембра 1944. године.³⁴⁴⁰

4.2. Југословенска влада у избеглиштву и однос према Бугарској

Као реакција на приступање Југославије Тројном пакту уследио је у ноћи 26/27. марта државни удар официра окупљених око генерала Душана Симовића, односно, око његовог помоћника генерала Боривоја Мирковића. Пучисти су срушили владу Драгише Цветковића, похапсивши све министре који су се те ноћи затекли у Београду, свргнули Намесништво, прогласили пунолетним краља Петра II и нову владу под председништвом самог Симовића. Симовић је поред дужности председника влада обављао и функцију начелника Генералштаба (од 6. до 14. априла начелника штаба Врховне команде, након њега генерал Данило Калафатовић). Као први потпредседник именован је Влатко Мачек, а као други потпредседник изабран је Слободан Јовановић.³⁴⁴¹

³⁴³⁵ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 450. Упоредити: М. Стојиљковић, *Bugarska okupatorska politika...*, 267.

³⁴³⁶ М. Стојиљковић, *Bugarska okupatorska politika...*, 279.

³⁴³⁷ S. Nešović, *Na žeravici...*, 134.

³⁴³⁸ АЈ, 83–2–11, Записник са седнице Министарског савета одржане 5. септембар 1944; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 451.

³⁴³⁹ S. Nešović, *Na žeravici...*, 142.

³⁴⁴⁰ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 451–452.

³⁴⁴¹ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 5–6. Видети: Милош Трифуновић, *Емигрантске успомене*, Земун 1998, 60–63. Остали чланови владе били су: министар војни и заступник министра за физичко васпитање генерал Богољуб Илић, министар унутрашњих послова Срђан Будисављевић (СДС), министар иностраних послова Момчило Нинчић (НРС), министар финансија Јурај Шутеј (ХСС), министар пошта и телеграфа Јосип Торбар (ХСС), министар трговине и индустрије Иван Андрес (ХСС), министар социјалне политике Милан Грол (ДС), министар правде Божа Марковић (ДС), министар просвете Милош Трифуновић (НРС), министар снабдевања и исхране Сава Косановић (СДС), министар пољопривреде Бранко Чубриловић (СЗ), министар саобраћаја Богољуб Јевтић (ЈНС), министар шума и руда Џафер Куленовић (ЈМО), министар грађевина Фран Куловец (СЛС) (погинуо у бомбардовању Београда 6.4.1941.), министри без портфеља Бариша Смољан (ХСС), Јован Бањанин (ЈНС), Миха Крек (СЛС), Милан Гавриловић (СЗ), Марко Даковић (погинуо 16.4.1941 при слетању авиона у Грчку). *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 6, 10, 12. Априлски рат донео је измене у влади: Мачек, Андрес, Торбар и Смољан остају у земљи; остаје и Куленовић; Мачек је за свог заменика поставио Јураја Крњевића. Крек је узео портфељ погинулог Куловца, а министар без портфеља постао је Франц

Симовићева влада одмах се суочила са великим унутрашњополитичким и спољнополитичким тешкоћама. Одмах по формирању влада је покушала да добије заштиту Совјетског Савеза нудећи Москви закључење уговора о савезу и узајмној помоћи. На крају је у ноћи између 5. и 6. априла у Москви закључен и потписан уговор, али само о пријатељству и ненападању од којег није било никакве практичне користи.³⁴⁴² Интензивирање активности према Италијанима, Немцима и Британцима такође су остали јалови. Иако је нови министар иностраних послова Нинчић саопштио 30. марта немачком посланику у Југославији Виктору фон Херену (Victor von Heeren) да влада остаје верна принципу поштовања закључених међдржавних уговора којима припада и Протокол од 25. марта, множили су се гласови о припремању напада на Југославију. Отпочињањем напада на Југославију 6. априла, влада је отпочела са повлачењем у унутрашњост земље путем Београд–Севојно–Пале–Никшић, а одатле 15. априла са никшићког аеродрома у Грчку. Краљ Петар отишао је из земље дан раније. Само два дана касније, 17. априла, у Београду је потписана капитулација југословенске краљевске војске.³⁴⁴³

Влада и краљ су се убрзо стационирали у Атини. Краљ је са свитом, али и са Душаном Симовићем, Слободаном Јовановићем, Богољубом Илићем и Момчилом Нинчићем 18. априла у енглеском хидроавиону одлетео за Египат (Александрију), али је египатска влада, уплашена, ускратила гостопримство, па су са два британска цивилна авиона одлетели за Палестину где су стигли истог дана увече; остали чланови владе стигли су у Јерусалим 19. априла 1941. године. Нинчић је 20. априла затражио од југословенског посланика у Лондону Ивана Субботића и у Вашингтону од Константина Фотића да ургирају код британске и америчке владе како би оне што пре објавиле изјаву о гаранцији независности и територијалног интегритета Југославије.³⁴⁴⁴ Субботић је одговорио 23. априла и јавио резултате интервенције код министра иностраних послова Ентони Идна.³⁴⁴⁵

На седници владе 4. маја 1941. донета је Јерусалимска декларација³⁴⁴⁶, а истог дана је објављено да је југословенска влада донела одлуку да се налази у ратном стању са Бугарском и Мађарском,³⁴⁴⁷ југословенски амбасадор у Букурешту упутио је ноту генералу Антонеску³⁴⁴⁸ да је због признања НДХ, Југословенска влада присиљена да прекине дипломатске односе са Румунијом.³⁴⁴⁹ Закључак је био да се „Југославија налази у ратном стању са Бугарском почев од 6. априла, и са Мађарском од 10. априла“. Такође, свим југословенским посланствима на страни наређено је 29. маја да нотификују владама код којих су акредитована текст одлука

Сној. М. Grol, *n. d.*, 15. У монографији „Историја Југославије 1918–1988. Прва књига. Краљевина Југославија 1914–1941“ од Бранка Петрановића стоји да је Милан Грол био министар пошта и телеграфа, док се министар социјалне политике не наводи. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, Београд 1988, 372–373. У мемоарима Милоша Трифуновића стоји да је Фран Куловец поред тога што је добио ресор грађевина, био и трећи потпредседник. М. Трифуновић, *n. d.*, 61.

³⁴⁴² Више: Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, Београд 2016, 356–400.

³⁴⁴³ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 6–12. Видети: М. Трифуновић, *n. d.*, 63–67; Бранко Чубриловић, *Zanisci iz tuђине*, Сарајево 1946, 10–18.

³⁴⁴⁴ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 12, 100; Видети: М. Трифуновић, *n. d.*, 67–76. У сећањима Бранка Чубриловића стоји да су чланови Владе стигли у Египат 17.4.1941, а да су се одатле упутили за Јерусалим 26.4.1941. Б. Чубриловић, *n. d.*, 21–24.

³⁴⁴⁵ Иван Субботић тражио је од Идна да изјаву која је требала да се прочита у Парламенту „појача у југословенску корист“. Идн је одговорио да изјава представља шаблонизовану формулу коју су дали свим осталим савезницима. Ипак, пристао је да унесе одређене корекције: а) прецизирано је да Југословенска влада представља целу Југославију и да је целокупна Југославија у рату. Тиме се јасно одбија од стране Британије свака сепаратистичка акција у било којем делу Југославије; б) Идн је одбио захтев у погледу гаранције територијалног интегритета, јер таква формула није ником дата. После дуге расправе унета је измењена формула: „потпуно успоставити независност Југославије“. Субботић је закључивао „да свако може интерпретирати на свој начин значење ове формуле“. Југословенски посланик остао је незадовољан формулом о територијалној гаранцији и то питање сматрао је отвореним. Сличан став заступале су и САД. *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 104, 403, 462–465.

³⁴⁴⁶ АЈ, 103–24–160, Ninčić Kraljevskom poslanstvu: London, Bern, Viši, Madrid, Lisabon, Stokholm, Ankara, Kairo, Vašington, Jerusalem, 29. мај 1941, пов. бр. 636; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 116–118.

³⁴⁴⁷ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 13.

³⁴⁴⁸ АЈ, 103–60–280, Вербална нота југословенског амбасадора пов. бр. 824/41.

³⁴⁴⁹ Више: В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 419–437.

краљевске владе од 4. маја о објави ратног стања између Југославије и Бугарске, односно Мађарске.³⁴⁵⁰

Мало пре тога, југословенски посланик у Москви Милан Гавриловић изненадио је својим телеграмом од 9. маја владу неугодном вешћу. Наиме помоћник народног комесара за иностране послове Андреј Вишински, саопштио му је 8. маја да совјетска влада прекида дипломатске односе са Југославијом. Гавриловић је на крају јавио да ће према совјетској изјави у најкраћем року напустити СССР са целокупним особљем посланства. Совјетска влада одлучила се на овакав радикалан корак из разлога да избегну или максимално одложе сукоб са Немачком.³⁴⁵¹

После изношења разних идеја где ће бити следећи центар југословенске владе, Нинчић је из Јерусалима известио посланика Субботића у Лондону о одлукама владе да седиште буде у британској престоници.³⁴⁵² Чини се да је последњи састанак чланова Симовићеве владе одржан 4. јуна и два дана касније 6. јуна група предвиђена за Лондон (краљ, Симовић, Нинчић и министар двора Радоје Кнежевић) отпутовала је из Палестине за Каиро. Из Каира су отпутовали у три етапе: У Лондон су стигли 21. јуна, док су остали чланови владе и група емиграната 14. јуна кренули из Палестине у Каиро. Онде су остали привремено они чланови владе и службеници који су требали да крену за Лондон; остали су 16. јуна отишли за Суец и 19. јуна кренули бродом за Јужну Африку. Министар војни са војним особљем остао је у Каиру, део морнарице у Абукуру код Александрије, а ваздухопловци у Аману. Чланови владе који су постепено авионима превозени до Лондона стигли су до краја јуна, а они упућени бродом да оплове Африку стизали су у Лондон од краја августа до краја 1941. године. За свог делегата на Блиском истоку влада је именовала Јована Ђоновића.³⁴⁵³

По доласку у Лондон и састанака југословенских представника са Винстоном Черчиллом, Симовић је на лондонском радију 27. јуна одржао говор у којем је истакао да је циљ борбе, осим ослобођења земље, уједињење свих територија у којима живе Југословени са матицом (Истра, Горица, Трст, Задар и др.). Преко посланика Субботића и совјетског амбасадора у Великој Британији, Ивана Мајског, интензивирани су преговори о поновном успостављању дипломатских односа између Југославије и СССР. Мајски је 11. јула на чајанци обавестио југословенске представнике да совјетска влада потврђује изјаву од 8. јула у погледу обнове дипломатских односа. Мајски је телефонским путем 18. јула известио Субботића да може саопштити југословенској страни да се Милан Гавриловић може вратити у Москву не чекајући потпис споразума о обнови дипломатских односа.³⁴⁵⁴

³⁴⁵⁰ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 51.

³⁴⁵¹ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 131; Nikola Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd 1988, 28. Више: А. Животић, *Московски гамбит...*, 555–601.

³⁴⁵² *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 15; Коста Павловић, *Ратни дневник 1941–1945*, Београд 2011, 18–19.

³⁴⁵³ У предговору зборника докумената „*Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*“, Богдан Кризман је писао да је група у којој су били краљ и тројица југословенских министара отпутовала за Каиро 6.6.1941, а да је група у којој су били остали чланови владе стигла у Каиро 13.6.1941. и да је брод од Суеца кренуо 18.6.1941. Коста Павловић пише у свом дневнику да је група у којој је био краљ кренула у Каиро 5.6.1941. и да је група око краља кренула авионом из Каира за Лондон 14.6.1941. Милош Трифуновић у свом дневнику је помињао да је група око краља напустила Јерусалим 6.6.1941. и да је брод из Суеца кренуо 19.6.1941. *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 15–16; К. Павловић, *Ратни дневник...*, 20, 21–26, 45, 69; М. Трифуновић, *н. д.*, 77–78; Б. Чубриловић, *н. д.*, 32–33. По доласку у Лондон, Симовић је извршио реконструкцију владе: Министри у САД Божа Марковић, Сава Косановић, Франц Сној, Миша Трифуновић и Богољуб Јевтић постали су министри без портфеља, а њихови ресори, као и ресори министара који су остали у земљи распоређени су на министре у Лондону. Симовић је уз председништво, преузео и унутрашње послове, министарство морнарице и авијације и заступништво министарства војске генерала Илића у Каиру; Крњевић је уз потпредседништво владе, преузео и ресор пошта, телеграфа и телефона; Слободан Јовановић уз потпредседништво, Министарство правде и просвете; Крек је постао потпредседник владе и министар грађевина; Грол министар саобраћаја; Срђан Будисављевић министар социјалне политике, Чубриловић уз пољопривреду преузима и Министарство снабдевања и исхране; Шутеј, уз финансије, узима трговину и индустрију; Бањанин министарство шума и руда. М. Grol, *н. д.*, 15.

³⁴⁵⁴ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*16; N. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, 28.

Писмом од 25. августа упућеном Нинчићу амбасадор Мајски је затражио да Александар Богомолов буде совјетски посланик при југословенској влади³⁴⁵⁵, а југословенским министар иностраних послова одговорио му је писмом од 29. августа да се југословенска влада слаже са именовањем.³⁴⁵⁶ У Лондону је код југословенске владе већ деловао посланик Велике Британије и опуномоћени министар Џорџ Вилијам Рендел, именован у том својству 29. јула 1941. (пре њега од 19. јуна послове је обављао А. Р. Дју (A. R. Dew), док је САД представљао у својству изванредног посланика и опуномоћеног министра Антони Дрексел Бидле (Anthony Drexel Biddle). Са друге стране, Нинчић је септембра Субботића упутио у САД као југословенског представника код америчког Црвеног крста. Субботићево место остало је дуго непопуњено (као отправник послова Владимир Милановић).³⁴⁵⁷

Седнице владе које су започеле 12. јула, биле су обележене константним несугласицама између министара, а нарочито је расправа кренула од 9. октобра када је влади дошла из Цариграда депеша Милоша Тупањанина да је тамо стигао из Београда лекар Милош Секулић и да је са собом донео Меморандум епископата Српске православне цркве о зверствима Хрвата над Србима у НДХ. Милош Секулић дошао је преко Цариграда, Анкаре, Каира и Бристола у Лондон у седиште Симовићеве владе (Кингстоун Хаус) 4. новембра 1941. и Симовића усмено обавестио о ситуацији у земљи. Касније је у опширном извештају „о стању у Југославији од априла до септембра месеца закључно и поруке од народа и војске која се бори“ обрадио низ питања, наводећи и деловање остатака југословенске војске под командом Драгољуба Михаиловића. Код владе је крајем године почела да се јавља све јаснија идеја о стварању балканске заједнице, па је на седници од 26. новембра Нинчић реферисао о току преговора са грчким министром иностраних послова и предложио закључење уговора између Југославије и Грчке. Током децембра, све веће расправе у влади због страдања Срба у НДХ, појава и деловање покрета Драгољуба Михаиловића, као и незадовољство краљевске породице и Британаца Душаном Симовићем условили су кризу владе. Тако су свих десет чланова владе упутили 9. јануара 1942. краљу Петру колективну оставку.³⁴⁵⁸ Краљ је оставку прихватио и састав нове владе поверио је Слободану Јовановићу.

*

Краљ Петар је 11. јануара потписао указ којим поставља за председника владе и министра унутрашњих послова Слободана Јовановића. За потпредседника владе и министара пошта, телеграфа и телефона Јураја Крњевића, а за потпредседника владе и министра грађевина Миху Крека. Истог дана, краљ је потписао нови указ којим се Слободан Јовановић поставља за заступника министра војске, морнарице и авијације, а Милан Грол за заступника министра просвете, јер је Милош Трифуновић у том тренутку боравио у САД.³⁴⁵⁹ Влада је на самом почетку свог деловања закључила „Споразум о балканској унији“ 15. јануара 1942. о чему су се у Лондону водили подужи преговори између југословенских и грчких представника.³⁴⁶⁰

Прву половину 1942. обележила је тзв. „Каирска афера“ која се разрешила уклањањем генерала Богољуба Илића са места начелника штаба Врховне команде у Каиру и генерала Боривоја Мирковића (укинута команда ваздухопловства). На крају, Врховна команда пренета

³⁴⁵⁵ АЈ, 103–81–312, Мајски Нинчићу 25. август 1941.

³⁴⁵⁶ АЈ, 103–81–312, Нинчић Мајском 29. август 1941.

³⁴⁵⁷ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 20–21, 34.

³⁴⁵⁸ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 22, 25–26, 27, 209–212, 269; M. Grol, *n. d.*, 37–41, 48–49, 61–62, 93–97; K. Павловић, *Ратни дневник...*, 98–99; Б. Чубриловић, *n. d.*, 62–64, 72–74, 88–89.

³⁴⁵⁹ M. Grol, *n. d.*, 97–98. Остали чланови владе били су: министар иностраних послова Момчило Нинчић, министар војске и министар морнарице и авијације бригадни генерал Драгољуб Михаиловић, министар саобраћаја Милан Грол, министар финансија и министар трговине и индустрије Јурај Шутеј, министар просвете Милош Трифуновић, министар правде Милан Гавриловић, министар социјалне политике и народног здравља Срђан Будисављевић, министар пољопривреде и министар снабдевања и исхране Бранко Чубриловић, министар шума и руда Јован Бањанин, министри без портфеља: Богољуб Јевтић, Сава Косановић, Божа Марковић и Франц Сној. *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 36, 269, 509–510.

³⁴⁶⁰ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 37–39; M. Grol, *n. d.*, 100; K. Павловић, *Ратни дневник...*, 80–81.

је у Југославију, а Врховна команда у Каиру претворена је у Команду југословенских трупа на Блиском истоку. Каирска афера била је скинута са дневног реда 19. октобра 1942. када су Јовановић и Рендел потписали југословенско-британски споразум.³⁴⁶¹ Касније је наступила и криза око женидбе краља Петра са грчком принцезом Александром. Председник владе и министар иностраних послова су покушали, без успеха, да објасне краљу да не може да се венча за време рата. Краљ је најзад успео да добије сагласност владе Божицара Пурића за венчање које је обављено у Лондону 20. марта 1944. године.³⁴⁶²

Дана 18. јуна 1942. посланство Краљевине Југославије у Лондону уздигнуто је у ранг амбасаде. Функцију је формално до 30. августа 1943. обављао министар иностраних послова (фактички је на тој позицији Милановић). Посланик Рендел доставио је Нинчићу писмом од 13. јуна 1942. копију акредитивних писама којим га је краљ Џорџ VI акредитирао у својству амбасадора у Југославији.³⁴⁶³ Ипак, влада није хтела да се веже искључиво за Британију, него је ослонац тражила и у САД, нарочито од догађаја на Пацифику од краја 1941. године. Већ током боравка у Палестини влада Душана Симовића одлучила је да део министара отпутује у САД и Канаду као владина мисија која би утицала на тамошње кругове и југословенске исељенике. У мисију су одређени министри: Марковић, Јевтић, Косановић и Сној и бан Бановине хрватске Иван Шубашић. Њима се касније придружио и Милош Трифуновић октобра 1941, а његовим доласком несугласице између југословенских представника су се појачале.³⁴⁶⁴ Сложеност односа и затрованост атмосфере међу југословенским исељеницима преко Атлантика уочио је и Нинчић који је уочи краљевог пута 5. јуна 1942. наредио Фотићу да настоји да смири ситуацију. Краљ је стигао у Вашингтон 24. јуна 1942. и после вечере је заједно са Нинчићем остао у разговору са Рузвелтом и Черчилем. Рузвелт је обећао помоћ која је требала да се упути Михаиловићу, па су у ту сврху министри иностраних послова Нинчић и Хал (Cordell Hull) касније, 23. јула, потписали одговарајући уговор (Land-Lease agreement). Боравак краља Петра у САД потрајао је од 22. јуна до 29. јула 1942. године.³⁴⁶⁵ Дана 4. септембра 1942. краљ је потписао указ о наименовању Константина Фотића за амбасадора у САД. Са друге стране, дотадашњи посланик Бидл предао је своје амбасадорске акредитиве краљу Петру у Лондону 3. новембра 1942. године.³⁴⁶⁶

Истовремено, оодноси југословенске владе у избеглиштву са совјетском владом доживљавали су све више заплета за време владе Слободана Јовановића. Разлози су били вишеструки, али основни је био однос према покретима отпора у Југославији. Југословенска влада настојала је да преко Москве нареди југословенским партизанима да се ставе под команду генерала Михаиловића. Такође споразум о Балканској унији изазвао је нерасположење на совјетској страни што је додатно закомпликовало односе.³⁴⁶⁷

У другој половини 1942, кампања бана Шубашића, ресорне бриге, догађаји око „каирске афере“, критике министара на седницама владе против политике Јовановића и Нинчића, угрозиле су опстанак владе. Још теже околности по њу наступиле су када су краљ и краљица мајка посетили британског премијера 9. децембра да би му предали меморандум у којем су

³⁴⁶¹ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 39–56, 81, 429–431; Милан Гавриловић, *Лондонски дневник*, Београд 2013, 21–24, 54, 83, 85–86, 95; М. Grol, *n. d.*, 113–114, 119, 130, 132, 162–164; К. Павловић, *Ратни дневник...*, 100–101, 118, 143–145, 167–172.

³⁴⁶² М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 24–25, 32–37, 45–46, 56, 165–169; М. Трифуновић, *n. d.*, 194–195, 214–216, 271; Б. Чубриловић, *n. d.*, 203–204.

³⁴⁶³ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 57 У уводним разматрањима за мемоаре Милана Гавриловића стоји да је британско посланство уздигнуто у ранг амбасаде 24. јуна 1942. Милан Гавриловић, *Лондонски дневник*, 20.

³⁴⁶⁴ Видети: М. Трифуновић, *n. d.*, 93–181.

³⁴⁶⁵ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 64–69, 81–83, 315.; Видети: М. Трифуновић, *n. d.*, 142–150; Б. Чубриловић, *n. d.*, 118–121. У дневнику Милоша Трифуновића стоји да је краљ у САД дошао 21.8.1942. М. Трифуновић, *n. d.*, 142. У мемоарима Милана Гавриловића стоји да се краљ врати 21.7.1942. М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 89.

³⁴⁶⁶ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 70; М. Grol, *n. d.*, 178–181.

³⁴⁶⁷ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 301, 306–307, 311, 312–313, 339–341, 347–361, 387–390, 497–504.

објашњавали британској страни због чега су незадовољни владом Слободана Јовановића. Као главни кривац апострофиран је Момчило Нинчић, о коме је Идн 11. децембра записао: „Нарочито имам утисак да би нестанак г. Нинчића донео само добра“. Слободан Јовановић је поднео колективну оставку владе и краљ је 2. јануара 1943. потписао указ о наименовању (друге) владе Слободана Јовановића, који је био и министар унутрашњих послова и заступник министра иностраних послова и министра војске. За потпредседника владе и министара пошта, телеграма и телефона изабран је Јурај Крњевић, а за потпредседника владе и министра грађевина Миха Крек.³⁴⁶⁸ Из владе су испали југословенске дипломате у САД: Богољуб Јевтић, Сава Косановић, Божа Марковић, Франц Сној, затим министар пољопривреде Бранко Чубриловић и министар иностраних послова Момчило Нинчић.³⁴⁶⁹

Промене на светском ратишту довеле су до измене ставова, нарочито код Велике Британије према Југословенској влади у избеглиштву и покрета отпора који је предводио њен министар. Прве назнаке скретања курса биле су видљиве децембра 1942. године. Проблем за владу био је и тај што је КПЈ почела да оснива паралелне установе. Новоосновани органи огласили су се већ јануара 1943. када су започели са активном пропагандом и компромитовањем Југословенске владе и њених министара, када је нотом Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Извршног одбора АВНОЈ-а савезничким владама речено да министар војске, морнарице и ваздухопловства генерал Михаиловић сарађује са „непријатељима и квислинзима под покровитељством Владе и уз њену сагласност“.³⁴⁷⁰

Нова британска политика према Југославији уобличио се од марта до маја 1943. године. Она је одређена као политика „двоструког колосека“ у којој је настављена подршка четницима, али се кренуло и са успостављањем веза са партизанским покретом.³⁴⁷¹ Криза владе, због промене британског курса, али и због унутрашњих размимоилажења између југословенских представника и немогућности сагласности око Владине декларације, као и поткопавање њене политике из споља и из изнутра довели су је у ћорсокак. Влада Слободана Јовановића морала је да поднесе колективну оставку.

*

Краљевим указом о уважавању оставке владе Слободана Јовановића постављена је и нова са Милошем Трифуновићем 26. јуна 1943. године; он је обављао и функцију министра унутрашњих послова. За првог потпредседника и министра пошта, телеграфа и телефона именован је Јурај Крњевић, за другог потпредседника владе именован је Слободан Јовановић, а за трећег потпредседника и министра грађевина Миха Крек.³⁴⁷² Пре него што је Пурић постао председник владе Британци су актуелизовали крајем јула ранију идеју да влада напусти Лондон и пренесе своје седиште у Каиро, како би с обзиром на развој ситуације и ишчекивања

³⁴⁶⁸ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 89–91, 509–510; М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 145–159; М. Грол, *н. д.*, 267–271; Б. Чубриловић, *н. д.*, 131–132. Остали чланови владе били су: министар војске, морнарице и авијације армијски генерал Драгољуб Михаиловић, министар саобраћаја Милан Грол, министар финансија и министар трговине и индустрије Јурај Шутеј, министар просвете Милош Трифуновић, министар правде, министар пољопривреде и министар снабдевања и исхране Милан Гавриловић, министар социјалне политике и народног здравља Срђан Будисављевић, министар шума и руда Јован Бањанин. *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 509–510; М. Грол, *н. д.*, 271.

³⁴⁶⁹ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 94.

³⁴⁷⁰ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943–1945...*, 10–11.

³⁴⁷¹ Војмир Кљаковић, „Промјена политике Велике Британије према Југославији у првој половини 1943. године“, *Југословенски историјски часопис*, 3, (1969), 44–56.

³⁴⁷² АЈ, 83–2–17; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943–1945...*, 153–154; М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 187–202; М. Грол, *н. д.*, 399–403; К. Павловић, *Ратни дневник...*, 247–253; М. Трифуновић, *н. д.*, 203–206; Б. Чубриловић, *н. д.*, 156–157. Остали чланови владе били су: министар без портфеља и заступник министра војске, морнарице и ваздухопловства армијски генерал у резерви Петар Живковић, министар иностраних послова Милан Грол, министар саобраћаја Милош Бобић, министар финансија и министар трговине и индустрије Јурај Шутеј, министар пољопривреде и министар снабдевања и исхране Бранко Чубриловић, министар правде Милан Гавриловић, министар шума и руда Јован Бањанин (дао оставку 26.6.1943, касније Богољуб Јевтић), министар војске, морнарице и ваздухопловства армијски генерал Драгољуб Михаиловић, министар социјалне политике и народног здравља Божидар Влајић, министар просвете Борис Фурлан. *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943–1945...*, 153–154, 157, 194, 200–201.

капитулације Италије била што ближе догађајима који су се одвијали на Балкану. Ова идеја остварена је тек крајем септембра 1943. преласком краља, председника владе Божицара Пурића и дела министара у Каиро.³⁴⁷³ Блокирана због сталних сукоба министара, Трифуновићева влада није скоро ништа постигла. Додуше, издала је ноту о територијалним захтевима Југославије према Италији упућену савезничким владама 23. јула 1943. године. Нова влада именована је краљевим указом од 10. августа 1943. године. За председника владе, министра иностраних послова и заступника министра војске, морнарице и ваздухопловства именован је Божицар Пурић.³⁴⁷⁴

Пурићева влада навукла је на себе незадовољство Британаца због задржавања у влади Драгољуба Михаиловића³⁴⁷⁵, па је настојала да се што више приближи САД како би ублажила британски притисак. Мада је совјетска влада почетком новембра акредитовала Николаја Новикова за свог амбасадора при југословенској влади у Лондону, односи између ове две владе и даље су остали хладни и неповерљиви. Јачање партизанског покрета у земљи, британска политика одступања према равногорском покрету, одлуке Московске конференције новембра 1943, друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу 29–30. новембра 1943. и одлуке Техеранске конференције из децембра 1943. довели су Југословенску владу у избеглиштву у готово безизлазну ситуацију. Пристанком Јосипа Броза на преговоре са представницима једног дела југословенских политичара у емиграцији, а са друге стране притиском Британије и СССР на Пурића, судбина његове владе практично је била запечаћена. Британци су позвали краља и део Пурићевог кабинета да поново пређе у Лондон. Пурићева влада морала је да уступи место влади састављеној од политичара који су били спремни на компромис.³⁴⁷⁶

*

Ради што бољег контролесања будућег кабинета, а у циљу повезивања са партизанским покретом, Британци су заиграли на карту југословенских политичара који би представљали непосредне извршиоце британске политике компромиса у Југославији. Као главну личност у том контексту Лондон је видео хрватског бана Ивана Шубашића. Краљевим указом од 1. јуна 1944. он је постављен за председника владе, али и за министара осталих министарстава.³⁴⁷⁷ Он је по налогу Британаца доведен из САД и био је под њиховим јаким утицајем. Американци су на његову владу гледали као на „безначајну енглеску филијалу“. НКОЈ је ступио у преговоре са Шубашићем који су резултирали споразумом Тито–Шубашић 16. јуна 1944, а догађаји који су се низали у емиграцији свесно су искључивали елементе који би могли да наруше постојеће закључке на Вису. Тако је краљевим указом од 9. јуна 1944. Константин Фотић пензионисан (отправник послова постао је 14. августа Иван Франгеш). Конзуларни апарат чишћен је и

³⁴⁷³ *Jugoslovenske vlade u izbeglištву 1943–1945...*, 21, 192; Видети: Б. Чубриловић, *н. д.*, 173–179, 183–184. О разлозима због којих се Британија одлучила да југословенску владу пресели у Каиро дао је мишљење и Милош Трифуновић. Више: М. Трифуновић, *н. д.*, 215–217; 223–252.

³⁴⁷⁴ *Jugoslovenske vlade u izbeglištву 1943–1945...*, 188–192, 200–201; М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 240–241; М. Грол, *н. д.*, 449–451; К. Павловић, *Ратни дневник...*, 276–278; М. Трифуновић, *н. д.*, 219–221; Б. Чубриловић, *н. д.*, 160–172, 198–202. Остали чланови владе били су: министар војске, морнарице и ваздухопловства армијски генерал Драгољуб Михаиловић, министар социјалне политике и народног здравља, министар правде и министар грађевина Нико Мирошевић-Сорго, министар пољопривреде, министар снабдевања и исхране и министар просвете Светозар Рашић, министар финансија и министар трговине и индустрије Милан Мартиновић, министар унутрашњих послова и министар пошта, телеграфа и телефона Владета Милићевић, министар саобраћаја и министар шума и руда капетан Иван Керн. Касније је министарство пошта, телеграфа и телефона пребачено у ресор министарства саобраћаја и министарства шума и руда које је преузео Ненад Гризогоно. *Jugoslovenske vlade u izbeglištву 1943–1945...*, 200–201, 330–331; М. Грол, *н. д.*, 451.

³⁴⁷⁵ Одмах на почетку свог деловања, Пурић је примио писмо амбасадора Рендела 11. августа 1943. којим га је обавестио да је дао оставку и да на његово место долази Ралф Стивенсон (Ralph Stevenson). Нови амбасадор известио је Пурића 19. августа да је проследио поруку генералу Михаиловићу којим је обавештен о образовању нове владе. *Jugoslovenske vlade u izbeglištву 1943–1945...*, 202–203, 208–209. Са друге стране, нови амбасадор при Великој Британији постао је Богољуб Јевтић. Он је акредитиве предао краљу Џорџу 29.9.1943. Исто, 225–226.

³⁴⁷⁶ Исто, 21–23.

³⁴⁷⁷ *Jugoslovenske vlade u izbeglištву 1943–1945...*, 330–331; М. Грол, *н. д.*, 585–590; К. Павловић, *Ратни дневник...*, 399–403, 415–416; М. Трифуновић, *н. д.*, 1998, 280–283; Б. Чубриловић, *н. д.* 219–222.

даље од Михаиловићевих присталица (Живан Кнежевић, Богољуб Јевтић и др.) Ускоро је и Шубашић 7. јула 1944. формирао свој кабинет.³⁴⁷⁸

Закључењем Вишког споразума 16. јуна и издавањем Декларације владе и Изјаве НКОЈ наставило се осипање фронта југословенских монархистичких снага и у земљи и у емиграцији, али отпор новој влади још је постојао. Шубашић је под сталним притиском НКОЈ и припадника народноослободилачког покрета у његовој влади (Драго Марушић и Сретен Вукосављевић) чистио дипломатски и конзуларни апарат Краљевине Југославије, укидао војна изасланства и делегирао прихватљиве личности за НОП као представнике Југославије у међународним организацијама. Огроман ударац равногорски покрет претрпео је краљевим указом од 29. августа којим је Драгољуб Михаиловић разрешен дужности начелника штаба Врховне команде. Од њега је тражено да се стави на располагање министру војске, морнарице и ваздухопловства Ивану Шубашићу. Потпуној деморализацији четничких јединица помогао је и позив краља 12. септембра 1944. патриотама да ступе у НОВЈ под командом маршала Тита.³⁴⁷⁹

Промењене војне и политичке околности утицале су на Броза да 9. октобра 1944. позове Шубашића у Југославију ради настављања преговора о стварању јединствене владе. Преговори су вођени у Белој Цркви и довршени у Београду 1. новембра 1944. године. Споразумом Броза и Шубашића предвиђена је нова установа – Намесништво на које је краљ требао да пренесе краљевска овлашћења углавном у области међународног представљања. У систему нове власти главно место заузимало је Представништво АВНОЈ-а. Анексом Београдског споразума који је прихваћен након повратка Едварда Кардеља, потпредседника НКОЈ и Ивана Шубашића из Москве 7. децембра 1944. предвиђено је да се избори за Уставотворну скупштину одрже најдаље три месеца после ослобођења целокупне националне територије, да до завршетка рада Уставотворне скупштине законодавну власт врши АВНОЈ, да се организује независно судство у „демократском духу, да се гарантује пуна слобода избора итд.“³⁴⁸⁰

Пренос овлашћења краљ је тумачио као абдикацију, па је 11. јануара 1945. подржан од групе око двора извео, тзв. „салонски државни удар“ објављујући да Шубашић нема његово поверење и да треба да поднесе оставку. Млади југословенски монарх имао је приговоре на облик намесничког већа и на АВНОЈ који је до Уставотворне скупштине имао право да врши неограничену законодавну власт. Након тога краљ Петар се нашао под притиском великих сила (Велика Британија и СССР) заинтересованих да се споразум што пре изврши, па је поново дао поверење Шубашићу³⁴⁸¹ и пренео своја овлашћења на Намесништво (још мало затезао одбацивањем предложених кандидата) 30. јануара 1945. године. Краљ Петар II је 2. марта 1945. донео решење о постављању за краљевске намеснике: Срђана Будисављевића, бившег министра, Анту Мандића, адвоката и Душана Сернеца, бившег министра и бана, који су положили заклетве 5. марта 1945. године. НКОЈ је 5. марта поднео оставку Председништву АВНОЈ-а да би омогућио образовање јединствене владе ДФЈ. Оставку је поднела и краљевска влада. Дана 7. марта 1945. Броз је образовао привремену владу ДФЈ, коју су истог месеца признале владе великих сила.³⁴⁸²

³⁴⁷⁸ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 29, 352–363, 337–338; Б. Чубриловић, *н. д.*, 224. Више: М. Konstantinović, *н. д.*, 361–503.

³⁴⁷⁹ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 29, 369–370. Видети: М. Трифуновић, *н. д.*, 290–294.

³⁴⁸⁰ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 400–401, 411–412.

³⁴⁸¹ Краљевим указом изабрана је нова-стара влада са једном изменом. Иван Шубашић је постао поред председника владе и министра иностраних послова, министар војске, морнарице и ваздухопловства уместо дивизијског генерала Борисава Ристића. Остали чланови владе били су: министар саобраћаја, министар правде и министар просвете Драго Марушић, министар унутрашњих послова, министар социјалне политике и народног здравља и министар грађевина Сава Косановић, министар финансија, министар трговине и индустрије и министар пошта, телеграфа и телефона Јурај Шутеј, министар пољопривреде, министар снабдевања и исхране и министар шума и рудника Сретен Вукосављевић. Исто, 419–420, 423.

³⁴⁸² *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 31, 423–424, 428–429; К. Павловић, *Ратни дневник...*, 509. Видети: Видети: М. Трифуновић, *н. д.*, 303–309. Упоредити (померена хронологија): Б. Чубриловић, *н. д.*, 251–252.

4.2.1. Прекид дипломатских односа са Бугарском и осуда бугарске окупације делова Југославије

За Трећи рајх и његове савезнике Југославије је била разбијена као држава. Ревизионистичке државе које су следиле Немачку искористиле су дату ситуацију путем формалних и фактичких анексија. Међутим, Југословенска влада у избеглиштву подржавана од савезника није прихватила новонасталу ситуацију. Она је са краљем оличавала међународни континуитет Југославије и остваривала своје функције на основу Октроисаног устава из 1931. који је допуштао да се власт може остварити и из иностранства. Влада се ослањала на чињеницу што је била део савезничке коалиције, војно поражена, али не и уништена, која је иза себе имала 27. март и један краткотрајни рат, сврставајући се од првог дана у фронт антифашистичких сила. Учествовала је на конференцији савезничких представника у Палати Сент Џејмс јуна 1941; прихватила је септембра исте године у Лондону Декларацију који су потписали Рузвелт и Черчил тзв. „Атлантску повељу“ и нашла се међу оснивачима Коалиције Уједињених народа јануара 1942. године. Трећа тачка Атлантске повеље је јасно дефинисала право свих народа да слободно изаберу облик владавине под којим желе да живе. Истовремено према Повељи није могло бити територијалних промена супротно израженим жељама народа. Владина декларација (Изјава) позната и као Јерусалимска од 4. маја 1941. није прецизирала ратну политику Југославије ни њене послератне циљеве.³⁴⁸³

Југословенска влада у избеглиштву објавила је 4. маја 1941. да је са Бугарском у рату од 6. априла 1941. године. Закашњење је уследило као резултат очекивања да рат Бугарској објави Грчка. Влада је чин агресије огласила као „мучку безобзирност“, јер је у време агресије Немачке против Југославије дошло до нарушавања Пакта о вечном пријатељству из 1937. године. У изјави од 4. маја је стајало: „...Овоме мучком нападу следовали су непосредно и напади њених савезника: Италије, Бугарске и Мађарске, са којима је Краљевина Југославије имала у важности уговоре о пријатељству и ненападању“.³⁴⁸⁴ Са друге стране, Бугарска није званично објавила рат Југославији, али је бугарско Министарство иностраних послова и вера прекинуло 15. априла 1941. дипломатске односе са Краљевином Југославијом.³⁴⁸⁵ Иако је Краљевина Југославија прекинула дипломатске односе са Мађарском и Бугарском и

³⁴⁸³ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 15–16.

³⁴⁸⁴ АЈ, 103–24–160, Ninčić Kraljevskom poslanstvu: London, Bern, Viši, Madrid, Lisabon, Stokholm, Ankara, Kairo, Vašington, Jerusalim, 29. maj 1941, pov. br. 636; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 13, 117. Видети: АЈ, 371–6–9, Ninčić Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu Vašington, Jerusalim, 29. maj 1941, pov. br. 636; АЈ, 371–40–53, Vladimir Ribar Kraljevskom poslanstvu u Buenos Ajresu, Santjagu i Rio de Žaneiru, 4. jun 1941; АЈ, 380–1–6, Ninčić poslanstvu u Lisabon, Jerusalim, 29. maj 1941, pov. br. 639; АЈ, 382–1–3, Ninčić Poslanstvu u Stokholmu, Jerusalim, 29. maj 1941, pov. br. 636; АЈ, 385–9–53, Vladimir Ribar Kraljevskom poslanstvu Buenos Aires, 4. jun 1941, pov. br. 315. У циркулару који је послат из Јерусалима 29. маја 1941. од стране Момчила Нинчића у Лондон, Берн, Виши, Мадрид, Лисабон, Стокхолм, Анкару, Каиро и Вашингтон стајало је да је Југословенска влада донела 4. маја следећу одлуку: „Краљевска југословенска влада, а погледом на учешће Бугарске и Мађарске са силама Осовине у нападу и деоби југословенске националне територије, донела је закључак да се Југославија налази у ратном стању са Бугарском почев од 6. априла, а са Мађарском почев од 10. априла ове године. Краљевска југословенска влада констатује овим поводом да су Бугарска и Мађарска биле везане са Југославијом пактовима о вечном пријатељству и да је овај њихов, ничим неизазвани агресивни акт против југословенског народа, у моменту када се он борио за одбрану своје независности, јако компромитовао све изгледе за једну трајну пријатељску сарадњу народа у Подунављу и на Балкану. Молим обавестите о предњем владу код које сте акредитовани. Ради Ваше информације јављам Вам да је ова одлука тек сада објављује, јер смо чекали сагласност грчке владе, због познатих догађаја, још нисмо могли добити“. ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 16. Очигледно да ствари по питању обавештења влада других земаља нису добро стајала. Нинчић је молио Шуменковића 15. јула 1941. да га извести да ли је турска влада обавештена да се Југославија налазила у ратном стању са Бугарском. АЈ, 370–26–75, London, 15. јули 1941, pov. br. 867. Шуменковић је одмах послао телеграм сутрадан у којем је стајало да је турску владу известио о ратном стању са Бугарском 2. јуна 1941. и да му је турски министар иностраних послова упутио писмо 12. јуна у чему је југословенски посланик обавештен о потврди његовог писма. АЈ, 370–26–75, Ankara, 16. јули 1941, pov. br. 867.

³⁴⁸⁵ Бранко Петрановић, „Југословенска влада у избеглиштву и Бугарска окупација делова Југославије 1941–1944“, П. О.: АСНОМ во соьдавањето на државата на македонскиот народ. - Скопје: МАНУ, 1987, 321–322.

прогласила ратно стање са ове две земље, сви чланови владе били су изричито против уништења Бугарске и Мађарске. Напротив, чланови владе стајали су на идејама балканске и подунавске солидарности.³⁴⁸⁶

У једној од првих заседања владе изван граница земље 28. априла 1941. у Тантури, Душан Симовић је причао о условима брзог слома југословенске војске у Априлском рату, апострофирајући место Бугарске. Напоменуо је да је пре уласка немачких трупа у Бугарску предложио кнезу Павлу „улазак у Бугарску и измену владе“, а самим тим и организовање блока од Румуније, Бугарска, Турске, Грчке и Југославије. Пошто је Бугарска пришла Тројном пакту 1. марта 1941, питање опстанка Југославије било је, по Симовићевим речима, готово: „Било је питање: капитулација и деморализација, или жртва“.³⁴⁸⁷ Неповеће према Бугарима изражено је и на седници владе 29. априла 1941. у Тантури (Јерусалиму), када је Момчило Нинчић, причајући о рестаурацији Југославије и заузимања правца у будућности, подвукао Бугаре као највеће противнике Југославије. Сматрао је да ће Италијани и Бугари, уколико би дошло до Хитлеровог слома, брзо напустити југословенску територију.³⁴⁸⁸ Уследио је телеграфски апел краља Петра упућен 9. јуна 1941. папи и америчком председнику Рузвелту поводом „варварских поступака над Србима у Банату, Бачкој, Јужној Србији и Хрватској. Папа и Рузвелт су мољени да својим ставом и ауторитетом учине крај овим злочинима.“³⁴⁸⁹

Влада је протествовала и против анексионих аката Бугарске, којим се остваривала нова административна подела „новоослобођених области“. Учинила је то маја и јуна 1941. устајући против распарчавања и анексије делова Југославије. Тако је Константин Фотић у име Југословенске владе предао ноту америчком државном секретару Корделу Халу 12. маја, а 24. маја Самнеру Велсу протестујући против стварања НДХ. Самнер Велс је у име САД упутио ноту Влади Краљевине Југославије у којој је у америчким круговима примљена к знању објава рата Мађарској и Бугарској. Указано је да је мађарски и бугарски напад „озбиљно угрозио све изгледе пријатељства и сарадње подунавских и балканских земаља“. Влада Душана Симовића искористила је и присуство на једном међународном скупу у Лондону 12. јуна 1941. да покрене питање Бугарске у форми захтева да се у једној уопштено резолуцији о послератном свету експлицитно помене бугарска агресија. Осуда бугарског узурпатора временом се све више умножавала. Британски министар иностраних послова Ентони Идн је 6. августа 1941. причао у Доњем дому како је Бугарска искористила напад Немачке и Италије на Грчку и Југославију и приграбила велике територије ове две земље. Бугарска је на тај начин показала непријатељство према својим балканским суседима и према балканској заједници. На крају је Идн упозорио бугарске властодршце да њихова агресивна политика неће бити заборављена. Говорио је: „Данас је она, несумњиво веома задовољна неоправдано стеченим територијама, али може бити сигурна да јој то на крају неће бити од користи. Њену акцију нећемо заборавити ни ми сами ни наши савезници кад буде дошао час полагања рачуна“.³⁴⁹⁰ Насупрот овој изјави могу се истакнути речи саветника британске амбасаде у Лисабону Ноела Чарлса (Noel Charles). Он је у разговору са југословенским отправником послова поменуо и Бугарску као једну од држава која ће у датом тренутку учествовати у рушењу Немачке. Отправник послова Славко Којић закључио је да уколико ова изјава не осликава личне рефлексије британског дипломате,

³⁴⁸⁶ АЈ, 103–62–282, Simović Poslanstvu Vašington, 30. avgust 1941, pov. br. 6061.

³⁴⁸⁷ АЈ, 83–2–10, стр. 21–28, Косановићев приватни записник са седница владе. Видети: *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 110.

³⁴⁸⁸ АЈ, 83–2–10, стр. 29–32, Косановићев приватни записник са седница владе. Видети: *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 112.

³⁴⁸⁹ АЈ, 372–16, Poslanik u Bernu Kraljevskom poslanstvu pri Svtoj Stolici, Bern, 9. jun 1941, pov. br. 568. (nesređen fond).

³⁴⁹⁰ АЈ, 103–24–160, House of Commons, 6th August 1941. mr. Eden, Secretary of State for Foreign Affairs. Бранко Петрановић погрешно овај говор приписује Клементу Атлију. Б. Петрановић, „Југословенска влада у избеглиштву...“, 322. Видети: АЈ, 103–174–609, London, 7. avgust 1941; Veselin Đuretić, „Jugoslovenska izbjeglička vlada i pitanje Bugarske 1941–1944“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1982, 222.

онда треба претпоставити да Британци „већ сада узимају у обзир Бугарску за будуће комбинације“.³⁴⁹¹

Југословенска влада по доласку у Велику Британију заузела је став диктиран догађајима од 27. марта 1941. године. Говорећи за представника британске штампе 24. јула 1941. министар иностраних послова Момчило Нинчић хвалио је држање Велике Британије повезујући југословенске тежње са британским тежњама. Истовремено је осуђивао држање Мађарске и Бугарске. Нинчић је рекао да га поступак бугарске владе да удари на Југославију није изненадио. Он се сећао држања Бугарске 1915. и добро је знао за бугарске аспирације не само у Македонији, него и у источној Србији све до Мораве. Нинчић је био мишљења да Немачка неће дозволити Бугарима да се „угнезде“ у Источној Србији, због стратешких и привредних разлога. Министар иностраних послова рекао је на креју да није изгубио наду у погледу будуће сарадње са Бугарима на Балкану, али „садашњи прогони у Јужној Србији много ће сметати да се прошлост преда забраву“.³⁴⁹²

Тактички потези које је вукла бугарска дипломатија могли су се јасно видети из телеграма који је југословенски посланик у Стокхолму послао 14. августа 1941. југословенској влади у Лондону. У њему је стајало да је бугарски посланик у Шведској Антонов, који је имао добре везе са Совјетима, у разговору са једним „пријатељом“ југословенског посланства изјавио да су Бугари у политици реалисти и да они добро стоје не само у Берлину, него и у Москви, где „имају искрене пријатеље“. Бугарска је по њему, могла мирно да сачека исход рата и „Бугарима на крају неће бити рђаво“. Совјетски представници су по мишљењу југословенског посланика одвајали у разговорима званичну Бугарску и бугарски народ, сматрајући да је он уз Совјете.³⁴⁹³

Овакве и сличне вести уносиле су nelaгодност у југословенске дипломатске кругове који су стрепели да Бугарска неће бити кажњена и да ће некако успети да се извуче. Због тога је агитација код британских политичара појачана. Југословенски отправник послова Владимир Милановић приликом разговора са Ормом Сарцентом, помоћником државног подсекретара у Форин Офису (9. октобра 1941.) и Антони Идном (10. октобра 1941.) у Лондону назначио је да је у Бугарској преодминантно расположење да се сачувају територије стечене у рату уз помоћ Немачке. У разговору са Сарцентом, Милановић је изложио историјат држања бугарске владе у последње две године, говорио је о бугарском „болесном шовинизму“, о решености бугарског народа да се веже за Немачку у циљу отимања и присвајања територија својих суседа, о штети која је специјално нанесена Србима њиховим држањем у последњих 30 година, о губитку трећине становништва за време Првог светског рата итд. Очито огорчен на бугарску политику, Милановић је нагласио да је 95% бугарског јавног мњења за Немачку, да у суштини није било никаквих стварних покушаја опозиције у Бугарској да се спречи политика владе. Отправник послова Милановић поменуо је и његове разговоре са Совјетима који су највише замерали бугарској влади што није протествовала бар формално против уласка немачких трупа, како би се доцније имао јак аргумент у случају победе САД и Велике Британије. Сарцент се сложио са констатацијама и додао да ако се у енглеској пропаганди у одређеним случајевима „менажира“ Бугарска то је само из тактичких разлога. Међутим, додао је следеће: „Бугарска је непријатељ и она ће то на крају искусити“. На питање Сарцента, колико је јако русофилство у Бугарској, Милановић је одговорио да се она своди само на „комунизам“, али да је огромна већина и интелектуалаца и народа за Немачку, „пошто је Немачка та која је, по мишљењу Бугара најјача и та која је понудила највећу пљачку бугарском народу“.³⁴⁹⁴ Слично мишљење, Владимир Милановић је изнео у разговору са Ентони Идном са тим што је нагласио да би „била заблуда веровати да су Краљ Борис и његова влада једини узрок пронемачкој оријентацији бугарског

³⁴⁹¹ AJ, 380–1–9, Kojić Legation Yugoslave, Lisabon, 16. jul 1941, pov. br. 265.

³⁴⁹² AJ, 382–5–22, Министарство иностраних послова Краљевском посланству Стокхолм, Лондон, 9. август 1941, пов. бр. 5401.

³⁴⁹³ AJ, 382–1–5, Marković, 14. avgust 1941, str. pov. br. 48; ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 1, д. 39.

³⁴⁹⁴ AJ, 103–24–160, забелешка о разговору отправника послова, посланика Милановића, са Ормом Сарцентом, Лондон 9. октобар 1941; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 214–215.

народа. Главни мотив бугарске спољне политике био је један специјалан, болестан ревизионизам“.³⁴⁹⁵

Југословенски амбасадор у Турској Илија Шуменковић писао је 10. новембра 1941. Момчилу Нинчићу о политици Немачке на Балкану доносећи још вести везаних за Бугарску и за немачко-бугарске односе. У том контексту говорио је да Италија и Бугарска разграничења на Балкану сматрају као коначна, али да их Немачка сматра као провизорна. Шуменковић је тврдио да ће се „нова и перфидна анексија“ ускоро спровести у Србији, а да ће несумњиво након тога доћи ред на Бугарску, која, „и ако је у великој мери потчињена Немачкој, није то још у оној мери која је потребна Хитлеру“. Бугарска је ослоњена својим северним делом на Дунав и „не може се претпоставити да Хитлер хоће да доминира над Дунавом а да не спроведе своју потпуну доминацију над Бугарском“. Хитлер ће покушати, по речима Шуменковића, да спроведе у Бугарској „систем фирера“ као у НДХ преко којег ће моћи да управља земљом. Несумњиво је да је у таквој политици краљ Борис постајао сувишан. Хитлер, како даље наставља Шуменковић, није могао да опрости Бугарима што не шаљу своју војску против СССР.³⁴⁹⁶

Огорчење насталом ситуацијом на Балкану исказао је Илија Шуменковић у новом писму Момчилу Нинчићу које је послато из Анкаре 26. новембра 1941. године. Он је југословенском министру иностраних послова поново скренуо пажњу да ће Немачка и у Бугарској спровести своју пуну доминацију путем „своје перфидне анексије изнутра“ и то преко „система фирера“, односно осмишљавањем тоталитарног система, преко којег је једино могла да господари. Југословенски амбасадор опет је скренуо пажњу да Хитлер не може да опрости Бугарској што не учествује у рату против Совјетског Савеза, када се зна да је по мишљењу Немаца само то учешће у рату „*magna carta*“ која даје право на опстанак малих народа и да она представља темељ на којој те државе могу градити своју будућност. Шуменковић даље пише да се не може претпоставити да Хитлер може допустити Бугарској да сачува независност у спољној политици када се таква тежња у Немачкој сматрала као „болест и заблуда версајског доба“. Овакво стање ствари изазвало је у Собрању неколико оштрих дебата, па је тако народни посланик Петар Шишков рекао је да „Бугарима треба да буде потпуно јасно да је крајње време да прекину са буржоаско-капиталистичким и плутократским режимом. Нагласио је да у Бугарској треба увести систем вође“, инсистирајући притом да у земљи треба створити једну партијску организацију. У жељи да задовољи Немачку, а уједно да избегне непријатне последице оваквог уређења за независност Бугарске, Шишков је нагласио да би у Бугарској фирер требао да буде краљ Борис. Осећајући притисак Немачке, а уједно у жељи да задовоље свог савезника, бугарски посланици у Собрању, као и чланови владе давали су најенергичније изјаве против бољшевизма и совјетске Русије. Да би се некако извукли због неучествовања у директном сукобу, они су давали обећање да ће то „надокнадити енергичним ратом на унутрашњем фронту, против комуниста у земљи“. Међутим и то није било довољно, па је Бугарска морала 25. новембра 1941. да приступи Аниткоминтерна пакту. На крају Шуменковић је обавестио Нинчића о „фашизирању“ Бугарске у погледу стварања омладинских организација по угледу на „Хитлер југенд“ каква је била бугарска омладинска организација „Браник“.³⁴⁹⁷

У циљу да се заузме што јаснији став по питању бугарске окупације делова Југославије, представници југословенске владе наставили су да воде разговоре са британским представницима који су били компетентни по овом питању. Изграђивање става није било лако због јако мало информација које су стизале из земље и преко дипломатских представништва и због функционисања владе у страниој држави под присмотром Велике Британије која је у почетку слабије, а потом све више ограничавала спољнополитичку делатност југословенске владе. У таквој ситуацији свака информација била је драгоцен, нарочито ако је стизала од Џорџа Рендела, британског посланика при југословенској влади и бившег посланика у Софији

³⁴⁹⁵ АЈ, 103–24–160, забелешка о разговору отправника послова, посланика Милановића са Ентони Идном, Лондон, 10. октобра 1941; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 216.

³⁴⁹⁶ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 239, 240.

³⁴⁹⁷ АЈ, 370–25–74, Анкара, 26. новембар 1941, пов. бр. 1492.

који је у разговору са помоћником министра иностраних послова Илијом Јукићем у Лондону 18. новембра 1941. причао о својој мисији у Бугарској. Рендел је казао да је краљу Борису увек говорио како Бугарска не може очекивати никакве концесије од својих суседа, док не стекне њихово поверење. „Не може се оперирати болесник, док има високу температуру“, говорио је Рендел краљу Борису. Сматрао је да Бугарска не може постављати никакве захтеве у погледу „Јужне Србије“, јер је она геополитички припадала Југославији. По мишљењу краља Бориса могло се претпоставити да он очекује уступке у источној Србији, у деловима који су до Првог светског рата припадали Бугарској. Рендел је у разговору споменуо и велико неповерење које је постојало између кнеза Павла и краља Бориса. Кнез Павле, додао је Рендел, често је о бугарском монарху говорио лоше, „а било би ефективније да је ређе о њему говорио“. Британски посланик сматрао је да бугарска династија неће преживети крај рата и да је Бугарска могла да се придобије за сарадњу са „Балканским споразумом и енглеско-француским блоком последњи пут у јесен 1938. године након минхенске кризе, да је тад Румуњска уступила јужну Добруцу Бугарској“. Британки посланик није пропуштао да поткачи и свог савезника, па је тврдио да је Бугарска могла да се придобије за чување своје неутралности у јесен 1939, да су Французи пристали на изјаву да ће поштовати бугарску неутралност; они су ипак помишљали на стварање солунског фронта. Рендел је рекао Јукићу да је Турска била апсолутно против да Бугарска изађе на Егејско море, јер је сматрала да би тиме у потпуности била одсечена од Европе. Грци, са друге стране, нису били никако спремни за једну такву концесију. Споменуо је да су Грци и у тренутку разговора, врло непријатељски настројени према Бугарима. Тврдио је да је још било изгледа да се Бугарска задржи од потпуне сарадње са Немачком у фебруару 1940. након састанка Кјосеиванов-Нуман. После слома Француске, по мишљењу Рендела, није било више никаквих изгледа да се Бугарска задржи од сарадње са Немачком. Јукић је споменуо Ренделу да је Бугарска могла бити задржана од октобра до децембра 1940, да је искоришћена сарадња са Совјетским Савезом. На то је Рендел одговорио: „На ту сарадњу нисте могли рачунати, јер је руска политика ишла тада за стварањем савеза независних совјетских држава: Словеније, Хрватске, Србије, Црне горе, Македоније и Бугарске“.³⁴⁹⁸

Пред крај године, Југословенска влада у избеглиштву успела је да добије одређене информације о стању у Бугарској и то путем већ поменути два новинара (Пајдева и Григорова) који су крајем новембра 1941. побегли из Бугарске у Турску. Поред исказа о стању у анектираним крајевима које смо поменули у једном од претходних поглавља, бугарски новинари су се осврнули и на стање у Бугарској. У извештају је оцењено да краљу Борису све више пада популарност у Бугарској и да је све очигледније да је он агент Немачке. Његову све већу непопуларност нарочито је доказивало отварање јесењег заседања Собрања 28. октобра 1941. године. Цео трг пред Парламентом био је очишћен, што се по први пут догодило. Монарх је наставио политику да смени сваког представника владе или војске који би могао да га засени. Тако је смењен начелник Штаба војске, јер је са Немцима почео водити политику на своју руку. Бугарски новинари претпостављали су да ће следећа жртва бити министар унутрашњих послова Петар Габровски који је покушавао да преко омладинске организације „Браник“ створи једну политичку организацију. Сви шефови ранијих политичких партија налазили су се на слободи, али под присмотром тако да они нису могли ништа да предузму у циљу организовања опозиционог фронта. Само су бивши комунистички посланици интернирани, пошто су били искључени из Собрања. Запажено је да је крајем године почело да долази опет доста Немаца у Бугарску и Софију. Са једне стране радило се о високим штабским официрима, а са друге стране о морнарима који су слати у Варну, Бургас и Царев, те најзад о врло великом броју пословних представника и разних привредних делегација. У извештају се тврдило да се приличан број немачких војника налазио у малом месту Љубимец који се налази на прузи Пловдив – Свиленград уз само турску границу. Зона од Свиленграда ка Александропољу запоседнута је искључиво од стране немачких војника, који су у тој области

³⁴⁹⁸ АЈ, 103–3–29, Помоћник министра, „Razgovor sa g. Rendelom engleskim poslanikom na našem dvoru“, London, 18. novembar 1941; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 248–249.

кренули да граде утврђења. Бугарски војници нису смели да ступе у ту зону. У Варни, Бургасу и Цареву није било готово ниједног бугарског војника. У Варни Немци су инсталирали мало бродоградилнице, на коме су монтирани торпедни чамци, чији су се делови довозили из Немачке Дунавом. Ниједан рибар није смео да напусти луку и отплови. Они су се кретали само у групама и под надзором. У Бургасу се налазило шест румунских ратних бродова, што је код локалног становништва изазивало огорчење, јер су се плашили совјетског бомбардовања. Баш због тог страха, прописано је да се вароши на обали замрачују увече. Оцењено је да је Бугарска до тог тренутка изгубила пола своје црноморске флоте. Полицијска дирекција у Софији била је у потпуности под надзором Гестапоа. Назначено је и да је уплив немачког посланика Бекерлеа био „неограничен“. Акција против Јевреја углавном се водила на његов подстицај.³⁴⁹⁹

Из једног извештаја Генералног конзулата у Цариграду који је достављен Југословенској влади, највероватније почетком 1942.³⁵⁰⁰ стајало је да је у Цариград, преко Букурешта и Софије дошао Стеван Наранџић, млади приватни чиновник Србин из Лике који је југословенском конзулату кратко изложио стање ствари у Румунији и Бугарској. Прелазећи преко граница са пасошем НДХ успео је у Софији да дође у додир са полицијским и војним службеницима који су му изнели њихове утиске о тренутној ситуацији у Бугарској: „...Бугари неће на Русију нити је то могуће, а у задње време велика болшевичка агитација код сељака би тај план онемогућила. Али ће на пролеће сигурно ударити на Турску. Неке немачке техничке трупе оправљају све путеве и мостове у Бугарској, па чак и мост на бугарско-турској граници. Мобилизацију довршавају. У Бугарској сви сумњају у победу Немаца, па се питају шта ће после...“³⁵⁰¹

У једном опширном извештају о стању у земљи које је Слободан Јовановић упутио Константину Фотићу ради даљег ширења и публикавања 11. априла 1942. описано је и стање у Бугарској: „Народ у Бугарској није непријатељски расположен према Србима. Непријатељски су расположени официри и скоро сва интелигенција. Они стално причају како треба Србе искоренити и да ће то њихове трупе ускоро учинити, јер те трупе умеју да ратују са четницима, а не као Немци...У Бугарској се много говори о борби ђенерала Михаиловића. Кажу да он стварно господари Босном и да у планинама има хране и муниције. Хрватски војници који су долазили из Босне у Софију причају да је тешко борити се против ђенерала Михаиловића. Прост народ диви се отпору Срба и ђенерал Михаиловић је постао легендаран...Може се рећи да 50% верују у руску победу и то само прост народ, док је сва интелигенција за победу Немачке. Када су тражили добровољце за рат против Русије, народ је се врло слабо одазвао“. У извештају је речено да Бугари према Турцима „гаје велику мржњу и цео је народ за рат против Турске и сви су уврени да ће бити на пролеће“.³⁵⁰²

Децембра 1941. Бугарска је објавила рат Великој Британији и САД што је довело до новог заокрета у политикама како светских сила, тако и Југословенске владе. Тим поводом председник југословенске владе Душан Симоновић одржао је говор 15. децембра на Лондонском радију тврдећи да је Бугарска подлегла утицају Немачке и по налогу из Берлина објавила рат САД и Великој Британији. Југословенски генерал позивао је бугарски народ на устанак јер је овим маневром бугарске владе коначно „куцнуо час“ за њено збацивање. Како би бугарски народ „окајао своје грехе“ због окупације делова Југославије, Симоновић га је позивао да се придружи устаничким одредима и да се стави под команду Драгољуба Михаиловића. Сви

³⁴⁹⁹ Више: АЈ, 370–25–74, Анкара, 23. децембар 1941, пов. бр. 1494.

³⁵⁰⁰ Бугарска обавештајна служба и Посланство НДХ у Софији означило је југословенски Генерални конзулат у Цариграду као центар пропагандне делатности југословенске владе у избеглиштву која је била усмерена према Македонцима. Међу цариградским Србима врло активан је био прота Хајдуковић. Осим тога, у Цариграду је боравило „више српских официра и емиграната, који сви живе под лажним именом“ који су „националне неодређене појединце“ „мамили“ да оду за Каиро. Свако ко би пристао на то добијао је наводно 1.000 турских лира. Међутим, није постигнут велики успех по овој ствари. Шеф српске шпијунске у Цариграду био је, према извештајима, Владимир Перић, југословенски обавештајни официр. *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 752.

³⁵⁰¹ АЈ, 411–4–10, *Etrangeres yugoslave London*, пов. бр. 69.

³⁵⁰² АЈ, 371–22–32, Slobođan Jovanović Kraljevskom poslaniku gospodinu Konstantinu Fotiću, London, 11. april 1942, str. v.k. br. 288.

Бугари који би овако поступили Југославија би сматрала да се нису борили против ње.³⁵⁰³ Ускоро је уследило писмо британског Министарства иностраних послова Момчилу Нинчићу 26. децембра 1941. године. У њему је Британска влада изразила жељу да обавести југословенског министра иностраних послова да ће сутра, 27. децембра, јавно објавити да се Велика Британија и Бугарска налазе у ратном стању од 13. децембра када је Бугарска објавила рат Великој Британији и САД. Ова одлука владе Велике Британије дочекана је са одушевљењем, али пре свега олакшањем.³⁵⁰⁴

У тим тренуцима Југословенска влада очекивала је и јачи притисак од Москве, међутим до тога није дошло. Нови југословенски посланик у Совјетском Савезу, Драгомир Богић, обавештавао је из Кујбишева 18. децембра 1941. Министарство иностраних послова о совјетском ставу према овом питању. У том смислу пренео је да је Андреј Вишински рекао грчком посланику да Совјетски Савез неће мењати свој став према Бугарској. Совјетски дипломата овај потез оправдао је стратегијским разлозима: „Русија не може стварати нови фронт, пошто већ сама подноси сву тежину немачког притиска“. Вишински је додао ће СССР, када буде дошло до мира, „у погледу Бугарске повести рачуна са својим савезницима о историји“.³⁵⁰⁵

4.2.2. Питање Балканске федерације током 1941.

Од друге половине 1941. аспирације Југословенске владе у избеглиштву биле су све израженије по питању Корушке, Горичке, Тршћанске провинције, Истре, словенског дела Видемске провинције и словенских крајева на штајерској и мађарској граници. Исто тако, код одређених југословенских политичара јављале су се идеје о будућем уређењу Југославије. Било је то време у коме су и савезници поклањали пажњу будућем државном уређењу. Идеја Балканске федерације односно конфедерације била је нарочито жива у периоду 1941–1942. у британској политици, предвиђеној за балканске и земље Средње и Источне Европе. Поготово на британској противтежи о пројекцијама свесловенства које су лансиране из Москве.³⁵⁰⁶

Момчило Нинчић је у разговору са Иваном Мајским у Лондону 7. августа 1941. сматрао да је тешко наћи решење за бугарско-југословенске односе. Нинчић је одбацио мишљење да Југославија жели „уништење или комадање“ Бугарске, али је истицао да она настоји да Бугарску „прође воља“ да сарађује са Немачком против Југославије. Југословенски министар иностраних послова видео је решење југословенско-бугарског проблема у оквиру шире целине, тј. балканског блока.³⁵⁰⁷

Милан Гавриловић³⁵⁰⁸ је пак пишући Момчилу Нинчићу 4. августа 1941, сматрао да идеја балканске федерације искључује, иако не у потпуности, идеју опште словенске солидарности.

³⁵⁰³ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 3, д. 25.

³⁵⁰⁴ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 3, д. 33.

³⁵⁰⁵ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 3, д. 31; Упоредити: *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 254.

³⁵⁰⁶ Б. Петрановић. „Југословенска влада у избеглиштву...“, 322. Више: V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 109–115; V. Đuretić, *Jugoslovenska izbjeglička vlada...*, 227–247.

³⁵⁰⁷ АЈ, 103–61–281, Забелешка о разговору Нинчића са Мајским, Лондон 7 август 1941; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 179.

³⁵⁰⁸ Ставови Милана Гавриловића по питању Балканске заједнице, односно конкретније југословенско-бугарског заједништва, према Мири Радојевић, могу се посматрати вишеструко, али најпре као део традиције у српској политици, у којој је, без обзира на тежину националних искушења и негативно историјско искуство са бугарском државом, увек било упорних бранилаца чувене пароле – „Балкан балканским народима“. Милан Гавриловић је то и био, усред Другог светског рата следећи младалачке заносе о јужнословенској држави и верујући да таква политика представља спасоносно решење за све балканске земље, а поготово за Југославију и Бугарску. Мира Радојевић, „Милан Гавриловић...“, 175. Управо због оваквих ставова односи на релацији Нинчић-Гавриловић били су доста затегнути. Нинчић није делио мишљење Гавриловића о позитивним странама плана да Бугарска уђе у федералну заједницу. Ипак, та главна разлика у њиховим погледима није била пресудна у том тренутку. Међутим, Гавриловић који са Гролом и Нинчићем није гајио најбоље везе још док се влада налазила у земљи, сматрао је да Нинчић није способан за положај министра иностраних послова. Замерао

По његовом мишљењу требало је упорно и брзо радити на стварању балканске федерације, која, иако су у питању Бугари, не може бити несимпатична СССР. Сматрајући како је за овакво решење нужна подршка савезника, пожуривао је деловање заједно са њима, закључујући: „Ја Вас молим да ме извините што се упуштам у ова претресања, али не бих никако желео да се захтеви Југославије сведу само на природно проширење њених граница, него и да се избегну узроци који су стално доводили до сукоба између рођене браће, као што су Срби и Бугари, и између малих балканских народа, и у исти мах да се створи једна велика балканска заједница, која би се могла снажно одупрети инвазији небалканских суседних сила. Потребно је једном заувек избећи ово појединачно сламање балканских држава као што се то неминовно морало десити у овоме рату, јер се из светског рата ничему нису научили, ни ми, ни Бугари, ни Грци, ни Турци, ни Румуни, па, ако хоћете, ни Мађари“.³⁵⁰⁹

Нинчић је на Гавриловићевом извештају 13. августа 1941. дописао руком да се противи томе да се све словенске државе појаве на конференцији мира „потпуно солидарно усвајајући узајамне захтеве и правећи од њих један блок“. Југословенски министар записао је и да овим ратом не треба решити питање уласка Бугарске у Југославију. За српски народ представљало би велику опасност да се нађе у истој држави са Бугарима на крају рата. Такође је нагласио да не постоје никакве гаранције да ће се Бугари одрећи својих аспирација на Македонију и Србију источно од Мораве. Напротив, сложио се са британском идејом једне велике Балканске заједнице у коју би ушле све балканске државе рачунајући Грчку и Турску.³⁵¹⁰

Поред скепсе коју је изражавао Момчило Нинчић и код других српских дипломата присутна је била бојазан од Бугарске како у тадашњим оквирима, тако и у будућности. Јован Дучић писао је Нинчићу из Мадрида 18. јуна 1941. да ће „Велика Бугарска“ спровести „ампутацију Србије“ заједно са Албанијом под покровитељством Италије која је требала да буде следећа на реду у „фашистичком програму“. Политичка анализа Александра Авакумовића по питању признања НДХ од стране румунске владе, скретала је пажњу влади да је Југославија имала „природног савезника“ чак и у Румунији Јона Антонескуа. Румунски диктатор гледао је у њој противтежу тежњама Мађарске и Бугарске које би ослабиле Румунију, као и што су уз помоћ Немачке и Италије раскомадале Југославију. Југословенски дипломата је нагласио, како му је речено, да је влада Антонескуа начинила једну од највећих грешака допуштајући да дође до прекида односа са Југославијом и тиме дошла у ситуацију да има односе са Мађарском, Бугарском, Немачком, СССР, а да нема уопште односе са Југославијом, „јединим природним савезником Румуније“.³⁵¹¹

Своје мишљење о „Балканском питању“ изразио је 15. августа 1941. у свом дневнику и Милан Грол. У том контексту југословенски министар видео је две комбинације: улазак Бугарске у Југославију и Балканска заједница. Улазак Бугарске у Југославију, као четвртог члана уз Србију, Хрватску и Словенију, пројектовао се, по мишљењу Грола, „са разних страна, у разним варијантама и са разним побудама“. Једна од таквих идеја била је замишљена од стране „бугарске земљорадничке левице“ која се за план југословенско-бугарске заједнице залагала сагласно са „српском Земљорадничком странком, а поготову са Хрватском сељачком странком“. Ова акција „патронирана“ је од стране Британије „у времену криза које су завршиле ратом на Балкану“.³⁵¹² Са друге стране, Грол је запазио да је на конгресу Словена у Москви први пут „бучно манифестована“ идеја о солидарности Словена, и идеја о заједници словенских народа на Балкану, помињући „Црногорце, Македонце“ (курзив у оригиналу – Б.

му је недостатак истрајности у узетом правцу и одсуство утврђене основе „без које уопште нема добре спољне политике“. М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 18–19.

³⁵⁰⁹ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 175–177.

³⁵¹⁰ Исто, 177.

³⁵¹¹ Исто, 145, 146, 153.

³⁵¹² М. Grol, *n. d.*, 9–10. Мишљење Милана Грола по питању Бугарске и Балканске заједнице током Другог светског рата значајно је и из разлога ако се оно сагледа у контексту његових ранијих залагања за државну заједницу са Бугарима браћену чак и током Првог светског рата у годинама које су захтевале слична искушења. Видети: Мира Радојевић, „О идеји српско-бугарског јединства током Првог светског рата (прилог проучавању)“, у: *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, ур: Милан Терзић, Београд 2011, 19–32.

Т.) итд.³⁵¹³ Своја размишљања о послератном уређењу Европе поделио је и са Миланом Гавриловићем у једном опширном писму које је послао у Москву, оверено у Министарству иностраних послова 22. августа 1941. године. Понављајући концепт који је изнео у дневнику Грол је додавао следеће: „Идеја о заједници са Бугарском за Србе није ништа ново. У пропаганди за балканску конфедерацију која је код Срба дошла давно и била обнављана у неколико махова кроз деценије, заједница српско-бугарска замишљена је увек као камен темељац те комбинације...“ Ипак, Грол је у овом писму и упозоравао да су Срби од Бугара у претходни 30 година добили трипут „ударац у леђа“. Ударац, иако је био од режима, понављао се без претеране реакције народа. Претпостављајући да ће силе Осовине изгубити рат и да ће Бугарска морати да тражи нови пут постављао је питање: „да ли ће један такав преокрет, и то у том последњем тренутку, бити схваћен као дубока морална узбуна народа или као саобраћавање новој ситуацији?“. Југословенки политичар је на крају подвукао да „балканска заједница“ мора, „у природном смислу“, да укључи и Бугарску: „Та широка заједница не искључује могућност тешњег повезивања са Бугарима ако расположења, међусобна поверења и прилике буду утицали у том правцу“. Испред разговора са Бугарима у вези „балканске заједнице“, Грол је истурао обзире према Грцима са којима „мора почети наше саветовање по овим питањима“. У разговорима са Бугарима, по Гролу, је „нарочито требало одбијати убацивање Македоније“ као спољнополитичког питања. То је требало да остане југословенско, унутрашње питање, а свако друго гледиште „полазило је од становишта која су манифестована из Москве – да је у питању једна посебна нација, што је као тврдња апсурдно, а као тенденција злонамерно“.³⁵¹⁴

Грол се питао да ли у тренутној ситуацији тешких унутрашњих односа и потенцијалног сређивања прилика као „сређивачи“ дођу Бугари, „са својим тежњама и својим ближним расположењима“ за српску или хрватску страну. Он је тражио да се „иде редом који стварност поставља“: „Тај ред је залагање за Балканску заједницу. У њој је природно и Бугарска. Та широка заједница не искључује могућност тешњег везивања са Бугарима, ако расположења, међусобна поверења и прилике, буду утицали у том правцу“. У разговорима са Бугарима-приврженицима идеје балканске заједнице, по мишљењу првака Демократске странке, нарочито се морало одбијати убацивање Македоније у спољне разговоре. У свом дневнику записао је по том питању следеће: „Како ће се, у српској јединици у Југославији, уредити самоуправа појединих крајева-то остаје као унутрашње питање. Не може се казати да је пријатељ Србима, ко не схвата да Срби у том питању осећају једно своје природно право и један свој витални интерес“.³⁵¹⁵

Милан Грол се у свом дневнику под 19. август 1941, осврнуо и на разговор који је водио са Костом Тодоровим истог дана. Тодоров, који се са својим пријатељима и представницима југословенске владе сусрео док је она још боравила у Палестини, тада је увидео, по речима Грола, да разговори о Балканској заједници могу почети само од преговора између Југославије, Бугарске и Грчке. Бугарски представник није искључивао ни улазак Турске и Румуније у

³⁵¹³ Овај конгрес и његове одредбе у смислу пројекта Балканске федерације или конфедерације анализирао је и Момчило Нинчић у писму које је упутио Милану Гавриловићу видевши у њеним принципима аргументи и анационални став Коминтерне. Нинчић је Свесловенску идеју критиковао као нереалну и утопистичку, али и тенденциозну и опортуну. АЈ, 103–60–281, Министар иностраних послова Момчило Нинчић Милану Гавриловићу министру и краљевском посланику (без датума). Готово иста размишљања наилазимо и код Милана Грола, па се са правом поставља питање ко је кога копирао. Према Гролу, свесловенска идеја манифестована из Москве „није реална“, она је још и „утопистичка“, а на Балкану и „тенденциозна“, у тренутној ситуацији „мало опортунa“. Југословенска влада, као и Милан Грол, нашла се по овом питању у деликатној ситуацији; са једне стране идеја је била „традиционално симпатична у широким слојевима нашег народа“, али са друге, постојала је стрепња, јер је идеја постављена као парола совјетске владе. Грол је предлагао резервисаност нарочито у примени мерила шта је посебан народ: „Парадоксално би било да акција за једну велику заједницу разбија постојеће мале заједнице. М. Grol, *n. d.*, 27.

³⁵¹⁴ АЈ, 103–24–160, Пројекат акта за Гавриловићау Москви писао Грол, Лондон 22. август 1941. Видети: Мира Радојевић, „Милан Гавриловић...“, 181.

³⁵¹⁵ М. Grol, *n. d.*, 10–11. О Гроловим размишљањима о будућности Балкана видети: Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014, 197–202.

заједницу. Према Тодорову, Бугари нису тражили „ништа територијално“. Да би отклонио сумњу у повезаност бугарске емиграције да преговара о овим питањима, Тодоров је навео „овлашћење војних кругова Димитрову, дато у присуству Нормана Дејвиса, Бејлија“.³⁵¹⁶ Своја размишљања, Тодоров је поновио на пријему код краља Петра поводом његовог 18 рођендана, септембра 1941. када је на констатацију југословенског краља да ће из рата Југославија бити рођена поново „слободна и јака“, додао: „Да, величанство, али заједно са Бугарском“.³⁵¹⁷

У разговорима са бугарским емигрантима у Лондону истицао се и Бранко Чубриловић. Као један од првака Савеза земљорадника подвлачио је значај и улогу Александра Стамболијског и исто тако радио на што ближе везивању југословенске и бугарске стране преко везе које је имао са бугарским земљорадницима. У својим сећањима у одељку под насловом „Југославија у спољној политици“ осврнуо се и на везе Бугара и Југословена. Према његовим речима, након убиства Стамболијског његови следбеници и ученици наставили су рад, „али многи од њих су под притиском бугарске реакције, напустили мисао уједињења са Југословенима“. Међу вођама у емиграцији који су сачували у својим идејама начела политике Стамболијског издвајали су се Коста Тодоров и Димитар Мацанкијев, као и Георги Димитров–Гемето. Управо са њима Бранко Чубриловић се састао 24. октобра 1941. у Лондону.³⁵¹⁸ На том састанку је одлучено да је најбоље за обе земље ако се уједине у једну државу. Ипак, саговорници су закључили да се поставља велико питање како би на ту ствар гледали Савезници и остале балканске државе. Бранко Чубриловић је скренуо пажњу Тодорову да по овом питању не влада јединство у југословенској влади, а и да би Грчка, југословенски савезник, гледала „преким оком“ на уједињење. Требало је најпре повести разговоре са Нинчићем и Цалдарисом министрима иностраних послова Југославије и Грчке, и тек ако би ти разговори дали позитивне резултате, могло се са овом идејом „порадити“ и код Савезника. Међутим, Тодоров је одговорио да је већ водио разговоре са Нинчићем и Цалдарисом и да је први корак, по његовом мишљењу, ка уједињењу заједничка изјава о добровољном уједињењу. Наговештај уније између Југославије и Грчке уливао је наду и Тодорову да ће се и Бугарској омогућити да уђе у неку врсту балканске заједнице. Мало касније, како наводи Чубриловић, у разговору са Нинчићем се уверио да министар иностраних послова по питању уједињења са Бугарском тактизира предлажући етапно уједињење, прво културно и економско, а тек потом политичко. Са тим се није сложио Чубриловић тражећи да се државно уједињење спроведе одмах.³⁵¹⁹

Коста Тодоров припремао се, после посете Лондону, да се врати у САД почетком септембра 1941. године. Задовољан разговорима које је водио са југословенским, али и са грчким представницима, бугарски опозициони првак намеравао је да у САД продужи своју политичку акцију, а између осталог је намеравао да прикупи и образује једну бугарску добровољачку легију која би се борила на страни Савезника. У том погледу Тодоров је добио обећање, а затим и одобрење о финансијској потпори од стране одређених британских кругова, али и југословенске владе која га је плаћала 100 фунти месечно.³⁵²⁰ Југословенска страна гледала је са одобравањем на овакву акцију Тодорова, али само ако би се он базирао на сакупљању добровољаца бугарске народности. Посланству у Вашингтону и генералним конзулатима у Њујорку, Чикагу и Монреалу наложено је да будно прате ову акцију Тодорова и да се у добровољачку легију не врбују Македонци као Бугари.³⁵²¹ Са друге стране, грчка страна гледала је неповољно на акције Тодорова и Димитрова. Грчки министар војске тражио

³⁵¹⁶ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 44; М. Grol, *n. d.*, 11; Kosta Todorov, *Balkan Firebrand. The Autobiography of a Rebel, Soldier, and Statesman*, USA 1943, 306–308.

³⁵¹⁷ К. Todorov, *n. d.*, 330.

³⁵¹⁸ Коста Тодоров писао је и о састанку на коме су поред њега присуствовали Бранко Чубриловић, совјетски амбасадор Иван Мајски и његов секретар Николај Новиков. Исто, 334.

³⁵¹⁹ Б. Чубриловић, *n. d.*, 1946, 54–56.

³⁵²⁰ Фебруара 1944. помоћ Кости Тодорову је смањена на 75 фунти месечно. АЈ, 439–1–1, Kraljevski poslanik Kraljevskom generalnom konzulatu, 25. januar 1944, str. pov. br. 6; АЈ, 439–3–4, Poslanik u Otavi Ivanu Šubašiću predsedniku Ministarskog saveta, 14. jun 1944.

³⁵²¹ АЈ, 449–13–27, poslanik Fotić Kraljevskom generalnom konzulatu, 22. septembar 1941, pov. br. 622; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 1.

је од грчког посланика да интервенише код британске владе коко би „ускратила сваку пропаганду слободних Бугара“. Он је био мишљења да Бугарска и Југославије имају право то да траже, јер се налазе у рату са Бугарском.³⁵²²

Југословенска влада је са својим дипломатским представништвима широм света покушавала да помогне бугарској емиграцији да што боље устроји своју мрежу. Тако је Кости Тодорову југословенска влада јавила крајем септембра да опозициони првак Јордан Широков жели да ступи у везу са њим. Тодоров је замолио да по овом питању преко југословенског генералног конзулата у Јерусалиму Широков ступи у везу са Димитровим што је јављено југословенској влади 29. септембра 1941. године. Други опозициони првак, Мацанкијев је, напротив, био става да је Широков „неозбиљан човек“. Он је по професији био лекар и дуже времена је живео у Абисинији. Доцније се вратио у Бугарску и као присталица „земљорадника“ „помало се бавио политиком“. Средином тридесетих година поново је емигрирао. Према Мацанкијеву то је било због неке „афере са женама“. Он је био мишљења да се треба позабавити стањем у Ирану где је било око 1.500 Бугара који су се могли ангажовати у добровољачку легију.³⁵²³ Такође, бугарски опозиционари били су ометани од бугарских посланстава у добијању виза, па су они покушавали да преко установа југословенске владе издејствују потребна документа. Министар Нинчић писао је посланику Фотићу 6. новембра 1941. да је Коста Тодоров молио да му се издејствује америчка виза, пошто није успео да је обезбеди преко Чехословака, па је југословенски министар замолио свог посланика да предузме потребне кораке.³⁵²⁴ После неколико недеља, 26. новембра 1941, Фотић је јавио Југословенској влади да обавести Тодорова да му је виза обезбеђена.³⁵²⁵ Међутим, Фотић је 23. априла 1942. јавио министру иностраних послова, да је америчко Министарство иностраних послова имало податке да је Тодоров председник „бугарског слободног покрета“ и да не би могао да добије дозволу за улазак у земљу, због „њихове политичке резерве према слободним покретима“. Фотић је закључио да би једино помогло ако би Југословенска влада изјавила да је Тодоров под њеном заштитом, али стекао се утисак да долазак свакако не би био пожељан, па је југословенски дипломата саветовао да се ово питање узме касније у разматрање.³⁵²⁶

Питање Балканске заједнице није само закупао југословенске и британске политичаре, него и британске привредне кругове. Један од чланова управног одбора британске фирме „Велика Британија и Исток“ („Great Britain and the East Ltd“) Мекензи Бел (E. A. MacKenzie Bell) ступио је у контакт са секретаром Југословенског председника владе и обратио му се писмом 17. септембра 1941. молећи да му одговори на питања која су била уско везана са питањем послератног уређења Балкана. На сва питања је одговорено кратко и једноставно почетком октобра, на чему се Мекензи Бел захвалио 3. октобра 1941. године. У писму у којем су се налазили одговори скренута је пажња на паролу „Балкан балканским народима“ и на Југословенско-грчки споразум који је ускоро требао да се потпише. Тај уговор требао је да представља базу за велику Балканску федерацију о којој је требало повести озбиљне разговоре тек после рата. У писму су поменуте Румунија и Албанија као могуће државе које би ушле у Балканску федерацију.³⁵²⁷

Питање балканске заједнице појавио се и у разговору Милана Грола и британског политичара Ситона-Вотсона (Robert William Seton-Watson) 22. августа 1941. године. Британски политички активиста изразио је сумње у идеје Милана Гавриловића питајући се ко је на кога утицао: „Гавриловић на Крипса (Cripps)³⁵²⁸, или обрнуто“. И један и други су рачунали да се

³⁵²² ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 22.

³⁵²³ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 19.

³⁵²⁴ АЈ, 103–55–262, Zabeleška o razgovoru sa čehoslovačkim ministrom g. Lipom, 9. mart 1942; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 1.

³⁵²⁵ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 10.

³⁵²⁶ АЈ, 103–55–262, Fotić , Vašington, 23. april 1942, pov. br. 323. У међувремену, Коста Тодоров је са бродом испловио из Шкотске за САД фебруара 1942. године. К. Todorov, *n. d.*, 339–340.

³⁵²⁷ АЈ, 103–24–160, J. M. Bee to Monsieur M. Voutchkovitch Secretary to the Yugoslav Prime Minister, September 17, 1941; АЈ, 103–24–160, J. M. Bee to Monsieur M. Voutchkovitch Secretary to the Yugoslav Prime Minister, October 3, 1941.

³⁵²⁸ Стафорд Крипс (Stafford Cripps (1889–1952)) био је британски политичар, амбасадор у Москви (1940–1942), затим члан ратног кабинета и министар авијације (1943–1945).

„револуционарном снагом уједињених аграрних партија“ реши питање Балканске заједнице. Према Гролу, Крипс је на ову акцију, гледао „као Енглез који тражи борце“, Гавриловић као на „тријумф земљорадничког покрета“, а Стаљин као на две „заблуде у служби акције за револуцију на Балкану“, предвођену комунистичким елементима. Због тога, Грол је Ситону-Вотсону изнео програм Балканске заједнице (по Ситон-Вотсону „Балканске конфедерације“), супротстављајући га идеји уласка Бугарске у Југославију по кратком поступку. Разговоре је, међутим, прво требало отпочети на релацији Југославија–Грчка: „Бугари би манифестовали прилазак тој комбинацији“. Момчило Нинчић, који је према Гролу, у „резервама о Бугарима“ ишао далеко, предлагао је „троножац“ комбинације Југославија-Грчка-Румунија, али је увиђао да због СССР, Румунија не би могла да игра значајнију улогу. Грол је приметио на крају разговора да нема Балканске заједнице без Бугарске и да је читава југоисточна Европа (Југославија, Бугарска, Грчка, Румунија, Турска, Мађарска) „органиски повезана“; ипак „комбинација“ је била условљена „променом стања из основа на Балкану“.³⁵²⁹

Насупрот британских ставова који су са неповерењем гледали на Балканску заједницу и који су се поклапали са ставовима одређених југословенских политичара, скоро целокупну југословенску емиграцију је веома забрињавала совјетска свесловенска пропаганда у којој је откривена стара теза Коминтерне о народима Југославије који „као засебни народи“ имају право на државну независност и помоћ у њеном остварењу од стране Совјетске Уније. СССР је идеју о „руском свесловенству“ отворио приликом немачке агресије на СССР. На иницијативу главног информационог центра СССР-а – Совјетског информационог бироа одржан је у Москви 10. и 11. августа 1941. Свесловенски митинг. Том приликом основан је Свесловенски комитет, а за његовог председника именован је генераллајтнант инжењерије Александар Гундоров. Немачким напредовањем и каснијим војним операцијама овај комитет практично није ни радио.³⁵³⁰

Милан Гавриловић је овим поводом извештавао Момчила Нинчића, 26. августа 1941. о свом последњем разговору са Андрејом Вишинским, у коме је критиковао совјетску политику коришћења теза Коминтерне о „многонационалности Југославије“. Из опширног извештаја Гавриловића видљиво је да је краљевски посланик гледао на Србе и на Црногорце као на један народ, што се супротстављало политици КПЈ. Истовремено, поменути разговор открива значај словенског феномена у функцији совјетске политике јачања антифашистичке борбе, што је код Западних савезника, пре свега Британаца, изазивало старе сумње да се ради о новом виду рада Коминтерне. Такође, Гавриловић је одбацио националну идентификацију Македонаца у свесловенској пропаганди, сматрајући да она у суштини користи Бугарској. У том смислу, Гавриловић је по питању Македоније издвајао италијанску и немачку тезу. Сматрао је да преко италијанских интереса и Бугарска може остварити своје тежње за Македонијом: „Г. Влахов (Дмитар) који је говорио на радију истина не каже да су Македонци Бугари, јер би тиме отворено напустио своју тезу „македонског“ народа, мост којим се има прећи ка Бугарској, односно Италији, али говори о заједничкој борби Македонаца и Бугара...“ Тиме је Влахов прилазио италијанској тези: „не само из династичких, повећати престиж краља Бориса као зета италијанског краља, него зато што смо ми и Грци на путу Италији, а не Бугари...“ Своје стрепње Гавриловић је пренео југословенској влади, надајући се да ће она коначно донети одлуку по питању Бугарске, Балканске конфедерације и свесловенске солидарности.³⁵³¹

Милан Грол је 20. септембра 1941. дао на препис један реферат о свесловенској акцији, поводом извештаја Милана Гавриловића. Требало га је, уз сагласност Нинчића, умножити и

³⁵²⁹ M. Grol, *n. d.*, 11–12.

³⁵³⁰ Бисер Петров, „Възстановяне на славянското движение в България в края на 1944 г.“, *Исторически преглед*, LXXII, 5–6, (2016), 74–75. Совјетски планови јасно су се оцртавали у извештају америчког посланика при југословенској влади, који је са совјетским амбасадором при влади Велике Британије Иваном Мајским и совјетским послаником при југословенској влади Александаром Богомолотовом водио разговоре почетком 1942. Мајски је као став совјетске владе наводио идеју велике федерације на Балкану састављену од две подфедерације: прва састављена од Срба, Словенаца, Хрвата и Македонаца и друга подфедерација састављена од Албаније, Грчке, Бугарске и Румуније. Амерички посланик је обавестио Вашингтон да је такав став совјетске владе „изазвао врло неугодан утисак код српског дела владе“. В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 17.

³⁵³¹ Исто, 26–27, 31–32.

послати у Москву, Анкару и Вашингтон. Реферат је пројектован као одговор Гавриловићу, а у њему Грол наглашава да на свесловенство које је пројектовано у Москви, треба гледати као „на принцип, начелно гледиште Коминтерне“. Према прваку Демократске странке, комунизам је поред религиозних, сузбијао и национална осећања, па тако и ову идеју треба посматрати у том контексту. Југословенску владу тешко је могла да умири изјава Вишинског да „они признају и сматрају да је чисто унутрашња ствар Југославије како ће она уредити своја унутрашња питања, уколико постоје“, док СССР „у широјој политичкој акцији и у пропаганди на самом терену отежавају и прејудицирају решења на нашу штету. Свесловенство се испољавало и као средство у „тешкој борби“ коју је СССР требао да издржи; оно је окренуто према другим совјетским народима словенског порекла (пре свега Украјинци) „који не иду увек с пожртвовањем за руску ствар и зато треба наћи нешто и за њих: то је одбрана од германске најезде“. Са тим унутрашњим циљем, акција против Немаца требала је да се организује и са друге стране фронта у Пољској и на Балкану: код Бугара и Срба.³⁵³² Грол је на крају поновио своја мишљења о уласку Бугарске у Балканску заједницу, нагласивши да заједница омогућава зближавање са Бугарском, „поступно“ и „кроз еволуцију прилика и распложења које данас нису“, али и исто тако да унутрашњи проблеми Југославије „искључују могућност да се све то сређује и с решавајућим гласом Бугара у друштву...“³⁵³³

Након ове размене мишљења поново се јавио Милан Гавриловић 11. октобра 1941. извештавајући Нинчића о „ненаданом ставу“ совјетске дипломатије. У првој половини октобра 1941, Молотов је у свом познатом поздраву британској и америчкој делегацији рекао између осталог, да се „Бугарска претворила у Хитлеров плацдарм против СССР“. Милан Гавриловић је поводом овога разговарао са турским амбасадором који му је скренуо пажњу да је „врло незгодно што совјетска влада почиње говорити овако о Бугарској“. Сматрао је да СССР не одустаје од својих претензија на Бугарску: „Совјетска Русија хоће да увери свет у сталну опасност која јој прети од Бугарске и да према томе има право да бугарско питање реши у своју корист“. Турски амбасадор, како је напоменуо Гавриловић, је био упознат са овим ставом, јер је Стаљин једном приликом у разговору са Сарацоглуом рекао да се питање Бугарске тиче непосредно СССР.³⁵³⁴

Нинчић је писмом (без датума) одговорио посланику Гавриловићу на неколико његових извештаја које је поднео министарству. Пишући о свесловенству, југословенски министар иностраних послова додирнуо се и југословенско-бугарског питања. Нагласио је да сваку манифестацију зближавања словенских народа југословенска влада гледа са симпатијама, али о начину на који се она обликује и изводи из Москве и о примени мерила о томе шта је посебан „народ“ влада је задржавала резервисан став. У том смислу, „уколико се идеја о широким заједницама у послератној Европи намеће и као потреба и као захтев савезника, југословенска влада била је спремна да се изјасни за балканску заједницу“. Међутим, Нинчић је образложио, да је због унутрашњих проблема у Југославији, искључена могућност „да се све то сређује и с решавајућим гласом Бугара у друштву. Нити ми можемо с Бугарима сређивати унутарње ствари, нити уједињени с њима можемо задобити остале народе на Балкану за балканску заједницу“. Нинчић је са друге стране нагласио да тренутни „рационални програм“ не искључује будући „идеалан програм“ по коме би Југославија са Бугарском чинила једну

³⁵³² М. Grol, *n. d.*, 26–27.

³⁵³³ Исто, 27–28. О Гроловом реферату који је пројектован као одговор Гавриловићу видети: М. Радојевић, *Милан Грол*, 202–205. Идеје о Балканској заједници расправљане су на састанку 29. септембра 1941. који је заказао Момчило Нинчић, а на коме су присуствовали још Слободан Јовановић, Јурај Крњевић, Миха Крек и Милан Грол. Милана Грола разочарало недостатак „куражи“ који је испољио Момчило Нинчић преко једине конкретизоване идеје о „заједничкој војсци“. Грол се питао у свом дневнику, где су идеје о „привредној заједници, царинској унији, једној монети“ записавши следеће: „Толико је све то несмишљено, да сам морао бити експресиван у критици. Јер он [Нинчић] критику у почетку није схватао. Покушао је да аргументацију извитопери ’Значи ви сте против савеза са Грцима’. То је толико било неинтелигентно подметнуто, да се нисам ни наљутио“. М. Grol, *n. d.*, 31–32.

³⁵³⁴ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 219.

заједницу у „балканској заједници“.³⁵³⁵ На руку Момчилу Нинчићу и Југословенској влади није ишло ни писање хрватских листова у САД „Хрватског народа“, „Заједничара“ и „Даничара“ који су током јесењих месеци писали о републици, против Карађорђевића и монархије. Република би била федеративна, а у њу би ушла и Бугарска.³⁵³⁶

На седници Владе 26. новембра 1941. Момчило Нинчић је предложио закључење уговора о конфедерацији Југославије и Грчке у коју би касније ушла Бугарска, Албанија и Румунија уједно информисући о својим првим разговорима са грчком владом.³⁵³⁷ Нинчићево становиште изнето је начелно за неки наредни период, јер су и Британци гледали на балканску унију као отворену за остале земље. Министар иностраних послова је и даље остао при тези да су Бугари највећи непријатељ.³⁵³⁸ На поменутој седници свој став је изнео и Бранко Чубриловић нагласивши да би једној југословенско-бугарској заједници требало привући Совјетски Савез преко заједничког интереса на Црном мору. Југословенска влада није исказивала званично никакве територијалне претензије што је потврђено на њеној седници 6. октобра 1942. године. Иако нису имали територијалних претензија првенствено према Бугарској и Албанији, неки српски министри сматрали су да не треба заузимати дефинитивни став одрицања, јер рат траје. Бугари, који би били свесни да последице не постоје, могли су постати још безобзирнији према српском народу.³⁵³⁹

На поменутој седници владе од 26. новембра 1941. Грол је изложио свој стара схватања о прикључењу Бугара након сређивања унутрашњих прилика и након промене бугарског става. Председник владе Симовић, као и неки други министри, пре свега Чубриловић, који је тражио ослонац на Русе, били су за бржи поступак сједињавања. Сутрадан, 27. новембра, вођени су разговори између Милана Грола и Милоша Секулића и Бранка Чубриловића у којем су изражена два начина за уједињење са Бугарском. Један је био да Бугарска уђе као четврти, а други начин да уђе као други члан. Могла се применити и двојна и четворна комбинација, али пре било каквог уједињења уочена су два проблема: Југославија, односно Србија, не жели Бугаре у заједници док се не среде унутрашњи проблеми и потенцијални изглед јужнословенске државе (22 милиона, наспрам грчких 7 милиона) онемогућује разговоре са Грцима и стварање целовите Балканске заједнице. Према Гролу требало је урадити следеће: док се унутрашње ствари у Југославији сређују, Бугари ће имати времена да се коначно одреде по овом питању; да се не помаже теза, коју „гура америчка емиграција, као и Хрвати (и Словенци с њима) у влади“ о „проширеној“, „новој“ или „будућој“ Југославији³⁵⁴⁰; да не сме

³⁵³⁵ Исто..., 221–222. Нинчићево писмо садржи доста подударности и идентичних реченица са преписом реферата Милана Грола који је он дао у свом дневнику 20.9.1941. Практично оно је пренето готово идентично. Вероватно да је Нинчић искористио Гролов реферат како би одговорио Гавриловићу. М. Groл, *n. d.*, 26–28. Упоредити: *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 221–222.

³⁵³⁶ М. Groл, *n. d.*, 46.

³⁵³⁷ Према Веселину Ђуретићу тада је прихваћен нацрт споразума о Балканској унији. V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 122–123.

³⁵³⁸ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 27. Тодор Чепреганов и Соња Николова су навели да се за зачетак Балканске уније може узети разговор Момчила Нинчића и Џорџа Рендела средином октобра 1941, када је југословенски министар изложио идеју о једној царинској и монетарној унији између Југославије и Грчке, нагласивши да би у ту заједницу могле да уђу и Румунија и Бугарска, што је веома изненадило Рендела. Видети: Т. Чепреганов, С. Николова, *n. d.*, 111–112. Веселин Ђуретић, поред састанка Нинчић–Рендел, као важне тачке на путу ка потписивању споразума о Балканској унији издвајао је састанак Симовић–Черчил на којем је истакнут значај југословенско-грчке федерације; изјаву краља Петра за „Дејли Диспеч“ („Daily Dispatch“) о томе да су Југословени и Грци најбољи представници крилатице „Балкан балканским народима“. V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 115–116. У зборнику докумената „Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941 – 1945“ стоји да је ова седница одржана 25. новембра 1941. *Zapisi sa sednica Ministarskog saveta...*, 61. Бранко Чубриловић сместио је ову седницу Владе у 27.11.1941. Б. Чубриловић, *n. d.*, 78–79.

³⁵³⁹ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 34–36.

³⁵⁴⁰ Тако је касније те године 4.12.1941. Рудоф Бићанић поднео једном начелнику из Форин Офиса један мемоар у коме се Хрвати показују вољни да уђу, са својом хрватском јединицом, у широку заједницу које се пројектује од Пољске до Грчке. На крају изјаве коју је Бићанић дао за „Манчестер Гардијан“ („Manchester Guardian“) 5.12.1941. стајало је да се Хрвати надају бољој будућности у једној великој, федералној, јужнословенској држави. Грол је

преовладати теза да је данас „*tabula rasa*“ на којој „треба правити комбинације“; да се брани интегритет и легитимитет државе коју треба реформисати. „Али се мора, у свакој речи, потврђивати да она постоји. Иначе се даје за право Хитлеру и Мусолинију“. Грол је на крају потврђивао да су се прваци Земљорадничке странке сложили са њим.³⁵⁴¹

Почетком децембра 1941. одржан је састанак између Бранка Чубриловића и совјетских представника у вили Барнет у Лондону. Састанку су на позив Чубриловића такође присуствовали Божин Симић и Коста Тодоров. Према речима Бранка Чубриловића састанак је сазвао, јер је сматрао за потребно да са совјетским представницима преговара интимније о актуелним политичким догађајима. На њему се није пуно причало о спољној политици, него су се размењивале мисли о општим политичким и војним проблемима. Тек након састанка, пратећи Мајског до амбасаде, Чубриловић је говорио совјетском амбасадору о идеји Западних савезника за прављењем већих и мањих конфедерација у источној и југоисточној Европи које би биле уперене против СССР, као и о дешавањима са седнице Владе од 26. новембра 1941. године. Питање стварања федерација и конфедерација Чубриловић је 8. децембра 1941. изнео Богомолу у совјетском посланству: „Претресли смо и распрели ситуацију, насталу стварањем југословенско-грчког споразума“, напоменуо је Чубриловић и додао: „Од г. Богомолу сазнао сам да о овом споразуму Југословени нису никад с њим разговарали, па чак о томе нису га ни обавјестили“. Разговори су настављени 10. децембра на истом месту са сличном садржином у којем је Чубриловић наставио да износи своја становишта уског везивања за СССР, дајући податке совјетском посланику без претходног консултовања са својом Владом.³⁵⁴²

Веома сложена ситуација још више се закомпликовала доласком Милана Гавриловића из Москве у Лондон 9. децембра 1941. године.³⁵⁴³ Он је 17. децембра 1941. формулисао као свој политички програм, идеју југословенске федерације, које би сачињавале: Србија, Хрватска и Словенија (са евентуалним проширењима граница Горицом, Трстом и Истром) на западу и Бугарска на истоку. Спољна политика требала је да се води са ослонцем на СССР. Био је мишљења да о централистичкој Југославији, услед српско-хрватског сукоба не може бити више ни говора, па се у складу са тим залагао за федерални принцип.³⁵⁴⁴ Гавриловић је на седници владе 31. децембра 1941. говорио о наступању Совјета. Овог пута био је мишљења да се треба наклонити на Британију, јер је она „против комуниста и против силажења Руса на Босфор“. Трбало је ангажовати бугарско сељаштво у борби са комунистима. Говорио је да је „улазак Бугара баријера против комунизма. Ако се пусти да бугарски сељаци пропадну и завладају комунисти, зло ће бити и за нас.“³⁵⁴⁵ У једном каснијем излагању, Милан Гавриловић је 20. марта 1942. у току ручка са Костом Павловићем, секретаром председника владе Слободана Јовановића, исказао стрепњу од совјетског продора на Балкан рекавши да Русија хоће, ако победи, „да не само задржи Буковину и Бесарабију, већ да узме и цело ушће Дунава као и Варну од Бугара.“³⁵⁴⁶

У овако помешаним ставовима и осећањима и између и унутар њих, југословенски политичари дочекали су потписивање Балканске уније између Југославије и Грчке који су питање југословенско-бугарске заједнице подигли на компликованији ниво, док су са друге стране остала нерешена најелементарнија питања заузимања става према балканским

запазио да се на тај начин није афирмисала тадашња Југославија, већ нова јужнословенска држава. Он је у разговору са краљем 8.12.1941. подвукао оваква гледишта хрватског политичара. М. Грол, *n. d.*, 67–69.

³⁵⁴¹ Исто, 61–63.

³⁵⁴² Б. Чубриловић, *n. d.*, 79–81.

³⁵⁴³ М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 17–18; О околностима доласка Милана Гавриловића у Лондон више: Мира Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)“, у: *Ослобођење Београда 1944, зборник радова*, ур: Александар Животић, Београд 2010, 31–51. Видети: Милан Гавриловић, „Којим путем?“, *Гласник СИКД „Негош“*, свеска 26, (јуни 1971), 3–8.

³⁵⁴⁴ Са тим у вези, Миха Крек је писао Изидору Цанкару 1. јуна 1942. да Гавриловић мисли „на велику Југославију од Трста до Варне“ у којој је Србија замишљена као посебна јединица од Битоља до Новог Сада и од Босилеграда до Карловца. Б. Чубриловић, *n. d.*, 85; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 16–17; Видети: М. Грол, *n. d.*, 70–71.

³⁵⁴⁵ М. Грол, *n. d.*, 85.

³⁵⁴⁶ К. Павловић, *Ратни дневник...*, 107–108.

државама и народима. Са друге стране, над Југословенском владом, лебдео је императив Форин офиса који је био упоран у намери да до краја доведе југословенско-грчку унију и да створи основе за будућу балканску федерацију, плашећи се совјетског продора на Југоисток.

4.2.3. Развијање идеје балканске заједнице у светлости југословенско-грчке Балканске уније

Идеја Балканске федерације или уније развијала се и обликовала током Другог светског рата не само код југословенских и балканских политичара и теоретичара, него и код јавних личности Велике Британије, САД, СССР, али и других земаља Европе.³⁵⁴⁷ Југословенско Министарство иностраних послова обавестило је своја дипломатска представништва почетком јануара да југословенска и грчка влада намеравају да потпишу споразум о стварању Балканске уније. Мишљење је било да се тренутно овај уговор односи само на Југославију и Грчку, али да истовремено представља темељ за будућу организацију балканске уније. Споразум је потврђивао принцип: „Балкан балканским народима“, предвиђао је заједничке политичке и економске органе, заједнички Генералштаб, стални секретаријат итд. Такође је предвиђао координацију спољне политике, предузимање заједничких акција, заједнички економски план у циљу закључивања царинске уније, монетарне уније, а предвиђала се и заједничка одбрана граница.³⁵⁴⁸ Југословенска влада сматрала је да је Споразум директно био уперен против италијанских интереса на Јадрану, те рестаурисању предратних граница Југославије према Румунији, Бугарској и Албанији. Закључивањем Балканске уније између Југославије и Грчке 15. јануара 1942.³⁵⁴⁹ отворене за приступ и другим балканским државама, посебно Албаније и Турске, влада Велике Британије учвршћивала је позицију Велике силе на Балкану.³⁵⁵⁰ Споразум о стварању Балканске уније озакоњен је од стране грчке владе 9. фебруара 1942, а од стране југословенске владе 27. фебруара 1942. године.³⁵⁵¹

Са балканским међудржавним приближавањем Британци су подржавали и стварање пољско-чехословачке уније.³⁵⁵² Идеје о „унији“ и „конфедерацијама“ од севера до југа Европе,

³⁵⁴⁷ Више: V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 103–109.

³⁵⁴⁸ AJ, 371–40–53, Ninčić Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu Vašington, London, 2. januar 1942, pov. br. 2; AJ, 378–2, Ninčić, London, 2. januar 1942, pov. br. 2; V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 122–123.

³⁵⁴⁹ Потпун текст споразума између Југославије и Грче о стварању Балканске уније на француском језику: AJ, 411–4–10, Министарство иностраних послова Краљевском посланству Техеран, Лондон, 28. јануар 1942, пов. бр. 408.

³⁵⁵⁰ B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 36–37.

³⁵⁵¹ AJ, 411–4–10, Министарство иностраних послова Kraljevskom Generalnom konzulatu Carigrad, London, 26. maj 1942, pov. br. 2782; AJ, 371–40–53, Министарство иностраних послова Kraljevskom poslanstvu Vašington, London, 26. maj 1942, pov. br. 2782; AJ, 382–1–3, Ninčić Poslanstvu u Stokholmu, London, 16. januar 1942, str. pov. br. 5; AJ, 385–9–53, Konstantin Fotić Kraljevskom poslanstvu Buenos Aires, 19. januar 1942, pov. br. 34; AJ, 385–9–53, Načelnik Političkog odeljenja Kraljevskom poslanstvu Buenos Aires, London, 26. maj 1942, pov. br. 3782. Видети: AJ, 371–40–53, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 6 – I, 30.4.1942. Видети: AJ, 103–56–267, Краљевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Лондон, 19. мај 1942; AJ, 103–56–267, Краљевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Лондон, 27. мај 1942; AJ, 103–56–267, Краљевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Лондон, 7. септембар 1942. Више о Балканској унији из македонског угла: Александар Манојловски, „Југословенско-грчките преговори за создавање балканска унија“, *Гласник*, LVI, 1–2, (2012), 143–161; Т. Чепреганов, С. Николова, *н. д.*, 106–119.

³⁵⁵² О пољско-чехословачкој унији више: AJ, 103–24–160, Пројекат акта за Гавриловића у Москви писао Грол, Лондон 22. август 1941; AJ, 103–56–267, Краљевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Лондон, 27. мај 1942; AJ, 103–60–281, Шуменковић Председнику владе, Анкара, 15. новембар 1943; AJ, 103–62–282, Avakumović Momčilu Ninčiću Ministru иностраних послова, Stockholm, 19. novembar 1942, str. pov. br. 160; AJ, 371–40–53, Fotić Ministarstvu иностраних послова, 9. decembar 1942, pov. br. 1016; AJ, 371–40–53, Ninčić Ambasadoru Fotiću, London, 16. decembar 1942, pov. br. 7126; AJ, 378–2, Начелник политичког одељења Краљевском посланству Кујбишев, Лондон, 31. јануар 1942, пов. бр. 477. (несређен фонд); AJ, 378–2, Ninčić, London, 14. april 1942, pov. br. 1682 (несређен фонд); AJ, 382–1–5, Jovanović Kraljevskom poslanstvu Stockholm, 2. februar 1943, str. pov. br. 26; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 30; *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944)*..., 318; Dimitris Livanios, „A loveless entanglement. Britain and Bulgar-Yugoslav relations 1924–1943“, *Balkan*

од Балтика до Медитерана, биле су у суштини вид обезбеђивања британске супремације на Балкану, по завршетку рата одбрана *status quo-a* у окупираним државама од спољно-политичких потреса и вид противтеже СССР. Сличну намену имале су и иницијативе за груписање првака земљорадничких странака у емиграцији, који би истакли нове социјалне програме, у циљу разблаживања радикализма маса који је избијао током рата и са ослонцем на визију новог света после пораза фашизма.³⁵⁵³

Форин Офис се јако обрадовао склапање овог споразума. Такође је и америчка влада, која је нацрт добила још 6. јануара, „са симпатијама“ прихватила споразум, јер је он био на линији њених „ширих погледа на реконструкцију Европе“.³⁵⁵⁴ Орм Сарцент се радовао што су и Турци били за ту ствар. Међутим, није био за присједињавање Бугарске Југославији. У разговору са Нинчићем 2. јануара 1942. рекао је: „Будите што даље од Бугарске!“ Нинчић је био двоструко задовољан након састанка: осећао је да је његова основа примљена од стране Британије и да је политика Милана Гавриловића демантована.³⁵⁵⁵

У разговору за ручком 12. децембра 1942. у Лондону Владимир Милановић и Орм Сарцент дотакли су се и питања везаних за Бугарску. Милановић је Сарценту скренуо пажњу да су Велика Британија и САД већ тада признале независност Албаније и да би код Југословена и код Грка произвело поразан утисак ако би Западни савезници на сличан начин поступили према осталим Хитлеровим сателитима на Балкану. Сарцент је одговорио „најодлучније“ да Југославија треба да је сигурна да ће се са Бугарском поступити „на сасвим други начин“. Разговори су вођени и око чланка у новинама о федерацији Југославије и Бугарске који је написао Ситон-Вотсон, а у којем каже да би Бугарска требала да уђе у федерацију са Југославијом. Сарцент је убедио Милановића да су ставови Ситона-Вотсона његови лични, напоменувши да је он спремао извештаје за Форин Офис, али да то више не ради; његова идеја о југословенско-бугарској федерацији је лична и није идеја Форин Офиса.³⁵⁵⁶

Турци, као и обично, са пажњом су испратили програм балканске уније, као уосталом и све идеје које су се тичале балканске федерације и идеја уједињења и блиске сарадње балканских држава. Турски лист „Јени Сабах“ видео је у Унији стварање Балканске федерације.³⁵⁵⁷ Према томе, идеја им је била блиска, с тим што су Турци предвиђали неизоставно место и за Албанију. Ипак, садржали су одређену дозу резервисаности, сматрајући да би се овим питањем могли детаљније позабавити тек после рата. Комбинација

Studies, № 1, (1998), 141; D. Livanios, *The Macedonian Question...*, 105–107; L. S. Stavrianos, *Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Northampton 1944, 309–313; Piotr Wandycz, *Czechoslovak-Polish Confederation and the Great Powers 1940–1943*, Indiana 1956; Б. Чубриловић, *н. д.*, 86–87.

³⁵⁵³ B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 37–38.

³⁵⁵⁴ V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 123.

³⁵⁵⁵ M. Grol, *n. d.*, 90. Димитрис Ливаниос пише да је Сарцент почетком 1942. био става да се балканске федерације уклапају у британску политику спречавања спуштања Совјета на југоисток Европе и да у том циљу у Балканску федерацију треба укључити и Румунију и Бугарску. Јуна 1942. причао је да су Југославија и Бугарска природни савезници СССР и да не би смело да им се дозволи да се уједине. D. Livanios, „A loveless entanglement...“, 142–143; D. Livanios, *The Macedonian Question...*, 107–108.

³⁵⁵⁶ AJ, 103–175–611, „Zabeleška o razgovoru sa Sir O. Sardžantom 12. decembra 1942“; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 493–494. У чланку Ситона-Вотсона објављеног у „Тајм и Тајду“ („Time & Tide“) под насловом „Нови Пангерманизам“ истакнуто је да су југословенска и грчка влада учиниле први корак према балканској конфедерацији у коју би морала да уђе и Бугарска, јер према географском положају заузима најважнију улогу на Балкану. Као предуслов уласка Бугарске у заједницу, писац чланка је тражио „солидна јемства против новог убода у леђа“ и истицао да ниједан од бугарских суседа неће пристати на укључење Бугарске у заједницу без тог јемства. Као решење „бугарске дилеме“, Ситон-Вотсон је предлагао изгон њеног немачког краља и успостављање „праве демократије, на аграрној основи“, те каже да би у том случају Бугарска могла да постане равноправна федерална јединица Југославије унутар шире конфедерације што би значило крај „братоубилачког рата“ у Македонији. Ситон-Вотсон је сматрао да би Софија и у том случају била ближе оријентисана према Москви, „док би заједнички поморски интереси на Медитерану привукли Атину и Београд – Загреб ближе Лондону“. AJ, 103–55–262, *Pregled časopisa i publikacija (bez datuma)*.

³⁵⁵⁷ Цео текст писца чланка Јалчина који је објављен у „Јени Сабаху“ 18. јануара 1942. југословенски генерални конзул у Цариграду послао је Министарству иностраних послова. AJ, 103–64–286, „Балканска федерација“, писац И. С. Јалчин, „Јени Сабах“, 18. јануар 1942, пов. бр. 42.

им је била „симпатична“ већ по томе што би се они кроз њу афирмисали као балканска земља, што би значило да се проблеми Балкана не би могли решавати без учешћа Турске.³⁵⁵⁸ Уз то, Сарацоглу је пред клубом партије говорио о саопштењу о грчко-југословенској унији. Клуб је, прама речима Шуменковића са задовољством прихватио и примио то саопштење. Сарацоглу је у разговору са југословенским амбасадором казао да би желео да се од Балкана што пре направи „унија од 60 милиона становника“. На примедбу да је тај број велики одговорио је да се турско становништво сваке године повећава „у великим размерама“. Шуменковић је дао и примедбу о пријему Бугарске износећи став да је њихов менталитет тежак и да га треба изменити. Турчин је одговорио да ће Бугарска из овог рата изаћи у таквом стању да ће „неизоставно морати да прими нови менталитет“.³⁵⁵⁹

Из разговора који су грчки и југословенски амбасадор имали са турским министром иностраних послова средином 1943. могло се видети како су Турци замишљали Балканску конфедерацију. Турска и Грчка представљале би основу ове конфедерације. Затим би долазиле две словенске државе Југославија и Бугарска, а на северу као „заштита“ Мађарска и Румунија. За разлику од пре годину и по дана, када је турска штампа после потписивања споразума о стварању Балканске уније придавала важност Албанији, сада је турски министар иностраних послова, помињао Албанију само узгред, не придајући јој важност. Турци су сматрали да би везе између држава конфедерација требало да буду чвршће и да би у том смислу требало извршити унификацију економске, спољне и војне политике, жртвујући уколико је потребно делове државног суверенитета. У разговору са грчким амбасадором турски министар је изјавио да је стварање конфедерације мотивисано „бољшевичком опасношћу“, док је Шуменковићу рекао да границе конфедерације треба помакнути што више на север. Овакав став Турске треба посматрати као жељу да се створи што веће растојање између СССР и мореуза. Турски министар разговарао је по овом питању и са мађарским и бугарским послаником. Оба посланика су отишла у своје земље да реферишу својим владама. Бугарска реакција је по свему судећи изостала, док је мађарска влада са задовољством примила саопштење о плану прилажења Мађарске Балканској конфедерацији, такође изразивши спремност „за искреном сарадњом на организацији мира после рата“. Након разговора, југословенски и грчки амбасадор усагласили су ставове. Обојица су дошли до заједничког закључка да је турски став одређен жељом да појача брану против евентуалног продирања Совјета на Балкан, као и да појача свој положај у Унији, а исто тако и да не треба примати Мађарску у Балканску унију. О овом гледишту и Југославија и Грчка су обавестиле Форин Офис који је по овом питању био резервисан не желећи да изазива неповерење СССР.³⁵⁶⁰ Југославија и Грчка усагласиле су се да Форин Офису скрену пажњу да се приликом евентуалних преговора великих сила не приступи без учешћа двеју влада коначном решењу оних питања која би могла утицати на Балкан директно или индиректно. Тако су Грци као претензије навели Бугарску, Албанију, Додоканез, режиме мореуза и Дунав, сигурност поморских комуникацију у источном делу Средоземног мора. Влада Југославије употребила је општију формулу – Балкан и Средња Европа. Приликом предаје краћег „*aide mémoire*“, који је примљен „са задовољством и симпатијама“, Кадоган је саопштио представницима југословенске владе да се са Совјетима заиста воде преговори око

³⁵⁵⁸ АЈ, 103–64–286, Генерални конзул Министарству иностраних послова, Цариград, 19. јануар 1942, пов. бр. 42; АЈ, 411–4–10, Генерални конзулат Цариград Министарству иностраних послова, 19. јануар 1942. (дописано руком). Видети и текстове у „Акшаму“ „Антанта између Грчке и Југославије“ од 18. јануара 1942. и „Јени Сабаху“ „Балканска федерација“ од 18. јануара 1942. АЈ, 103–64–286, „Балканска федерација“, писац И. С. Јалчин, „Јени Сабах“, „Антанта између Грчке и Југославије“, писац Нец. Садак, „Акшам“, 18. јануар 1942, пов. бр. 42.; АЈ, 411–4–10, „Балканска федерација“, без датума.

³⁵⁵⁹ АЈ, 103–84–322, Шуменковић, Анкара, 24. јануар 1942, пов. бр. 80. Грчки представници нису веровали ставу Сарацоглуа о „новом менталитету“ Бугарске. АЈ, 103–84–323, Шуменковић, Анкара, 12. март 1943, стр. пов. бр. 193. О раду југословенског посланства у Анкари из угла НДХ видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji*...2, 127–128.

³⁵⁶⁰ АЈ, 371–41–54, Јовановић Ambassadoru u Vašingtonu, London, 2. јун 1943, пов. бр. 3090. Видети: АЈ, 371–41–54, Шуменковић Божидару Пурићу председнику министарског савета и министру иностраних послова, Анкара, 5. септембар 1943, стр. пов. бр. 744; АЈ, 371–41–54, Илија Шуменковић Божидару Пурићу, Анкара, 1. септембар 1943, стр. пов. бр. 743.

одређених питања у југоисточној Европи, али у „њима нема апсолутно ништа што би могло тангирати интересе Југославије“.³⁵⁶¹

Југословенски и грчки посланик у СССР саопштили су совјетском министарству иностраних послова 7. јануара 1942. да југословенска и грчка влада имају намеру да потпишу споразум о Балканској унији. Вишински који је примио посланике није поставио никакво питање нити је тражио никакве објашњења рекавши само: „У случају да совјетска влада нађе за потребно да по овом изложи своје гледиште, саопштиће га вашим владама“. Двојица посланика разговарали су и са другим блиским дипломатским представницима у Москви. Пољски амбасадор био је врло задовољан и уговором и брзином којим је постигнут. Истовремено жалио се на Чехе, који су ометали склапање пољско-чехословачког споразума нарочито Бенеш. Чехословачки посланик изражавао је сумњу у испуњење уговора „пошто су у питању два тако различита народа као Грци и Југословени“. Рекао да се са Пољацима ништа не може закључивати дефинитивно док се не реше одређена питања са Совјетима. Турски амбасадор одобрио је „споразум без неког великог одушевљења“.³⁵⁶² Он је доцније коментарисао писање совјетске штампе која готово уопште није поклањала пажњу југословенско-грчком споразуму. Турски дипломата сматрао је да је то учињено намерно, „јер Русима уговор не иде на руку“. Посланик Богић није веровао у овакав став, тим пре што су Совјети недавно изјавили Швеђанима да би радо видели образовање Скандинавске уније.³⁵⁶³

Мало касније, почетком фебруара, Совјети су свој став по питању Балканске уније изразили преко Ивана Мајског који је рекао да Москва жели један федеративни систем за тај део Европе који би отприлике изгледао овако: 1) Једна федерација око Југославије која би се састојала из две подфедерације и то: подфедерација Срба, Хрвата, Словенаца и Македонаца и под федерација Албаније, Грчке, Бугарске и Румуније. 2) Федерација Пољске, ЧСР и Мађарске. 3) Федерација балтичких држава. Ове федерација биле би под утицајем Совјетског Савеза како у војничком тако и у економском смислу.³⁵⁶⁴

Међутим, главни противник оваквог удруживања балканских земаља био је и остао СССР. Неутрални став, почетком 1943. након војних победа и дипломатске офанзиве, постао је негативан. Југословенски политичари страхујући од совјетског продора на Балкан, понављали су у разговори са британским представницима везаност за политику „Гордог Албиона“ према политици СССР-а. Бугарска је по њима представљала најопаснију тачку на југоистоку Европе, јер је постојала могућност да у случају пропасти Немачке, власт у овој земљи преузму комунисти и да се она потом, сасвим окрене Совјетском Савезу. Главни проблем је био дакле СССР, а не толико Бугарска.³⁵⁶⁵

Совјетска влада је почетком 1943. исказала незадовољство поводом склапања Балканске уније. То је учинио Богомоллов у разговору са југословенским председником владе и министром иностраних послова почетком марта 1943. године. Он је изразио сумњу о потреби закључивања оваквих уговора. Иако су југословенски саговорници покушали да објасне совјетском дипломати да је њихова влада на време обавестила совјетску додатно објаснивши локални значај овог уговора, Богомоллов је закључио да је уговор закључен без пристанка

³⁵⁶¹ АЈ, 378–2, Ninčić, London 12. мај 1942, пов. бр. 2566. (несређен фонд). Грчка влада је у пропагандном смислу, када је у питању бугарска окупација, много озбиљније приступила том питању него југословенска. Тако је грчко министарство за информације у Лондону публиковало једну брошуру коју је приредио грчки посланик у Совјетском Савезу под насловом „Such are the Bulgars“. Главна замерка Бугарима у брошури била је дволичност и неискреност бугарског државног и политичког врха, а даље се објашњавало како је Бугарска представљала инструмент немачке политичке експанзије на Балкану и да је она била „заточеник“ сила Осовине. Видети: АЈ, 103–55–262, Načelnik političkog odeljenja Kraljevskom poslanstvu Kujbišev, London, 5. jun 1942, пов. бр. 3056; АЈ, 378–2, Načelnik političkog odeljenja Kraljevskom poslanstvu Kujbišev, London, 5. jun 1942, пов. бр. 3056. (несређен фонд).

³⁵⁶² АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 7. januar 1942. (несређен фонд).

³⁵⁶³ АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 22. januar 1942, пов. бр. 25. (несређен фонд).

³⁵⁶⁴ АЈ, 103–170–600, Fotić, Vašington, 19. februar 1942, bez broja; АЈ, 371–6–9, Američko poslanstvo Momčilu Ninčiću Ministru inostranih poslova, 7. februar 1942; АЈ, 371–40–53, Fotić Ministarstvu inostranih poslova, 20. februar 1942, bez broja.

³⁵⁶⁵ Више: V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 128–134.

совјетске владе. Тек када су дата обећања да уговор неће бити уперен против СССР и да ће сарадња између Грчке и Југославије са једне и земаља које се граниче са СССР са друге стране доћи у обзир тек када све земље буду решиле своје граничне проблеме са Совјетским Савезом, совјетска влада била је задовољна, али не у потпуности. Она је од југословенске владе тражила још присније односе, а из разговора који је вођен може са закључити да су ти „односи“ били усмерени ка дипломатском потчињавању Југославије Совјетском Савезу.³⁵⁶⁶

Овакву промену става најбоље осликавају следећа два догађаја. Дана 14. децембра 1942. за ручком на коме су присуствовали Милан Грол и отпавник послова у совјетској амбасади совјетски дипломата је по питању Македоније нарочито нагласио: „Није у питању ничија победа уверења, ни амбиција сваког краја да има нешто своје у сутрашњој преуређеној Југославији. Али то не може да доведе у питање припадање те области Југославији, с којом она чини органску целину. Срби су трипут гинули за њу, и не би то чинили да нису осећали инстинктивно да без ње не могу. Бугари су 1917. писали, да је за њих Добруца питање економско, излаз на Егејско море (Тракија) питање плућа и везе са светом, а Македонија питање сентиментално. За Србе је она питање витално. Ту су и сентименти, али ту је, пре свега, то исто питање плућа. Ништа између Македоније и Бугарске нема органски повезаног, а са Србијом, односно Југославијом, све“.³⁵⁶⁷ Неколико месеци касније, совјетски дипломата Богомолв изјавио је приликом једног ручка 19. августа 1943. у Лондону на основу писања Косте Павловића да Совјети намеравају да узму Бесарабију, Буковину и Молдавију, да од Бугарске и Србије направе совјетске републике („Србима би, по његовим речима, оставили цркву и неколико крстова и икона, и они би били задовољни“), да изграде пругу Одеса-Солун, а преко Србије би имали везу са Јадраном. Тиме би СССР добио излаз на топла мора. Румунији би оставили Влашку и вратили Трансилванију.³⁵⁶⁸

Албанске избеглице на челу са краљем Зогуом прибојавале су се сваког корака својих суседа. Након потписивања југословенско-грчког споразума, Зогу је почео да заступа идеју о независној Албанији у оквиру уније. По другој линији деловао је Слободни албански покрет стационаран у САД, а који је имао филијалу у Лондону. Обе групе највише су се прибојавале грчких аспирација на северни Епир. Грчки председник владе предлагао је у тим тренуцима две опције за Албанију: 1) Да Југославија и грчка створе заједнички протекторат „како би се Албанија потпуно деполитизовала и дефинитивно изузела из досадашње сфере интереса Италије над њом“. 2) Да ову земљу извесно време окупирају англоамеричке трупе у циљу ослобађања од „италијанизације“ и „фашизације“ и да тек тада, материјално и технички оспособљена уђе у Балканску федерацију. Са друге стране, југословенски представници били су доста умеренији, па су, само у одређеним случајевима, видели измене граница на штету Алабније.³⁵⁶⁹

Поред горе наведених ставова и мишљења и румунски политичари су давали своја виђења Балканске федерације. Бивши министар иностраних послова Григоре Гафенку који је у тим тренуцима живео веома „раскалашно“ у Женеви развијао је тезу да се после рата образује балканска унија или балканска конфедерација у коју би ушли Румунија, Бугарска, Грчка и Србија. Ова унија била би под вођством Румуније која би Бугарској и Србији учинила извесне територијалне уступке. Унија би била под окриљем Немачке и представљала би југоисточни, балкански блок по немачкој концепцији.³⁵⁷⁰

Своје мишљење о Балканској унији и будућем уређењу Балкана имала је и италијанска антифашистичка емиграција. Приликом посете краља Петра II САД крајем јуна и почетком јула 1942. Нинчић је прихватио залагање грофа Карла Сфорце, бившег министра иностраних послова, приликом њиховог сусрета у Њу Јорку 17. јула 1942. за балканску конфедерацију у којој би се нашла Италија, али никако Бугарска, налазећи да са њом немогуће сарађивати у

³⁵⁶⁶ АЈ, 103–178–624, „Забелешка“, Лондон, 18. март 1943, стр. пов. бр. 83.

³⁵⁶⁷ М. Грол, *n. d.*, 247.

³⁵⁶⁸ К. Павловић, *Ратни дневник...*, 281–282.

³⁵⁶⁹ В. Ђурећ, *Vlada na bespuću...*, 126–127.

³⁵⁷⁰ АЈ, 371–40–53, Јуришић-Штурм Министру иностраних послова, Берн, 14. јул 1942, пов. бр. 800.

балканским оквирима. Даље је у разговору покренуто и питање Јадрана, али и Ријеке и Трста, за које су се саговорници сагласили да ти градови постану „слободне вароши“ под протекторатом Италије и Југославије или путем царинских унија.³⁵⁷¹ Нинчићев сусрет са Сфорцом изазвао је незадовољство несрпског дела југословенске емиграције.³⁵⁷² Крајем јула 1942. Миха Крек је упутио писмо Слободану Јовановићу у коме је уложио протест што га Нинчић није обавестио о разговорима са Сфорцом, стрепећи да су се разговори развијали на штету Словеније. Крек је ипак био задовољен изјавама Сфорце који је у разговору рекао Нинчићу да „неће бежати“ од уступака по питању словеначких ревандикација, уколико буде изабран за министра иностраних послова. Том приликом Крек је поднео извештај о измени писама између Сфорце и британског журналисте и историчара Стида (Henry Wickham Steed). У једном од одговора Сфорце Стиду (веродостојност упитна) Италијан по питању Балканске федерације коју је примио „са изјавом да Балкан припада балканским народима, и да Италија нема ту шта да тражи“, ипак „помиње комбинацију да и Италија буде у њој. И помињу се центри Београд или Рим“. На крају писма није било јасно да ли је улазак Италије у Балканску конфедерацију била Сфорцина или идеја Форин Офиса.³⁵⁷³

У овом погледу интересантно је гледиште Марија Маријанија, италијанског књижевника и једног од најугледнијих чланова покрета „Италија Либерал“ у Аргентини. Комуниста, али не стаљиниста, он је у серији чланака са почетка 1943. изнео идеју словенске федерација која би служила као тампон зона према Совјетском Савезу. Погрешно сматрајући Пољску и Чехословачку као земље Јужних Словена, Маријани је предлагао оснивање једне велике Словенске федерације од Јадранског до Балтичког мора, позивајући се на некадашњег председника бугарске владе Александра Стамболијског. Он је сматрао да у ту федерацију требају да уђу Југославија, Бугарска, Чехословачка и Пољска.³⁵⁷⁴

Слична питања анализирана су и на другом крају света, у Шведској 31. марта 1943, где је редактор шведског часописа за спољну политику „Ну“ и познати шведски публициста Аке Тулstrup одржао предавање у Институту за спољну политику на тему „Државе европског Југоистока и садашњи рат“ у пројугословенском духу. У првом делу предавања Тулstrup се позабавио историјатом народа на југоистоку Европе и њиховим предиспозицијама, које је диктирала историја, да се нађу у осовинском или савезничком табору. У другом делу предавања изнео је своја виђења уређења послератне Европе одбацивши Дунавску и Католичку, као и федерацију од Балтика до Јадрана. Насупрот њој дао је позитивно мишљење о једној југоисточној федерацији чији су темељи ударени потписивањем Балканске уније.³⁵⁷⁵

Балканска унија између Југославије и Грчке поздрављена је између осталог и од Комитета „Слободних Бугара“ писмом упућеним 27. јануара 1942. министру иностраних послова Момчилу Нинчићу. У чланку Тодорова „Слободни Бугари и Балканска Унија“, који је уз писмо упућен Нинчићу, а који је изашао у месечној ревији „Западно-славенски покрет“ поздравља је ова нова формација. Није незанимљиво како овај бугарски политичар третира балканске и средњоевропске везе у садашњости и будућности, узимајући у обзир и став „Русије“ и став „Западне Европе“. Тодоров је стајао на ставу и бранио чињеницу да су Бугари словенског порекла, а не монголског како су представљани у појединим, па у званичним круговима земаља Осовине. Уз то је додавао могућности проширења Балканске уније на све балканске државе, па и на Румунију и Турску, а за Румунију је наменио место, поред Балканске уније и у Унији западних Словена, односно Пољско-чехословачкој унији. Са друге стране, одбацивао је било какву могућност да Аустрија уђе у „Средњеевропски блок“. За њу је најпогодније, по Тодорову, било да са Баварском и осталим немачким државама образује немачку федерацију. Први услов примања Мађара у било какву „федерацију слободних

³⁵⁷¹ АЈ, 83–2–16, забелешка са разговора између Нинчића и Сфорце 17. јула 1942. Видети: *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 67.

³⁵⁷² *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 217; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 464, 466.

³⁵⁷³ M. Grol, *n. d.*, 174.

³⁵⁷⁴ АЈ, 385–14–71, *Otpравник послова Министарству иностраних послова, Buenos Aires, 24. mart 1943, pov. br. 179.*

³⁵⁷⁵ АЈ, 382–9–30, *Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, 1. april 1943, pov. br. 413.*

држава“ било је потпуно уништење мађарског феудалног система. Кроз бугарску призму, Тодоров је пројектовао да би Балканска федерација, која би свакако укључила и Бугарску, требала бити наслоњена на „Русију“, али је такође требала да ради на продубљивању пријатељских веза са „Западном Европом“. У истом броју „Западно-славенског покрета“ објављен је чланак бугарског публицисте Златопера под насловом „Путоказ за стварање корисних заједница“ у којем се говорило о пољско-чехословачкој федерацији, о Балканској унији и о полазним тачкама за нову организацију послератне Европе.³⁵⁷⁶

Георги Димитров–Гемето који је имао сличне ставове као и Коста Тодоров огласио се својим чланком тек крајем године у „Југословенском гласнику“ од 1. децембра 1942. године. У чланку на српском језику „Да живи јужнословенска и балканска федерација“, који је био више осуда тренутне политике бугарске владе него мишљење Димитрова о оваквом државном концепту, бугарски политичар закључио је чланак императивним реченицама: „Руку под руку, напред, против заједничког непријатеља све до пуне слободе! Да живи јужнословенска и балканска федерација!“³⁵⁷⁷

Насупрот ставовима бугарских политичара у емиграцији, званична Бугарска сасвим је другачије гледала на нову Балканску унију. У листу „Утро“ од 23. јануара 1942. објављен је чланак под насловом „Да будемо или не – постоји само пут слободе“ из пера главног уредника листа Танева, бившег председника бугарског новинарског удружења, који је своје чланке који су се бавили спољном политиком увек писао по директивама владе. Преко споразума „Балканске уније“, писац чланка директно је нападао Слободана Јовановића за кога је рекао да са својим људима „сања да види Софију у границама Србије“.³⁵⁷⁸ Бугарски часопис „Славјанска беседа“ који је баштинио прословенске идеје, порицао је Лондону, али и Москви право да говоре у име Словена и залагао се, као и бугарски, скопски лист „Македонија“ за братске везе са Словачком и НДХ. Истовремено је у чланцима македонска национална посебност негирана, а Срби су сматрани непоправљивим, „лудим“, „варварима“, „издајницима словенства“ итд. Што се тиче осталих Словена, који су били у антихитлеровском табору њихова „поквареност“ објашњавала се лошим утицајем на њих из јеврејског, бољшевичког, масонског или пробританског угла.³⁵⁷⁹

Хрватски политичари, нарочито Рудолф Бићанић, су насупрот идеји о Балканској унији или федерацији промовисали идеју о заједници народа од Балтика до Јадрана и Егејског мора. Рудолф Бићанић је промовисао негативан став против Балканске уније коју је видео као православу заједницу и улоге коју би Срби, преко Југославије, играли у њој. Због тога се залагао за један шири концепт у који би ушла и Пољска, која би са 20 милиона становника изменила слику у корист римокатолика.³⁵⁸⁰ Грол је још раније запажао оваква струјања у хрватском делу емиграције. Говорио је да то Хрвати чине у сопственом интересу: „јер је у питању обуздавање амбиција Срба с једне стране, са 5 милиона Хрвата и Словенаца и 1 милионом мањина (само с те западне стране), а с друге са преко 6 милиона Бугара. У својој јединици Срби не би могли сабрати више од 5 милиона Срба, највише 5 ½. Милион и по остао би у Хрватској“.³⁵⁸¹ Са друге стране, Јурај Крњевић је на седници Владе од 9. октобра 1942.

³⁵⁷⁶ АЈ, 103–55–262, Pregled savezničke štampe, London, 13.4.1942; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 45. Дана 11. јуна 1943. „Washington Post“ („Washington Post“) објавио је чланак Косте Тодорова у којем је писао слично као и у горе наведеном чланку истичући везаност балканских словенских народа за Русију. АЈ, 103–174–609, Specijalni telegrafski izveštaj, London, 15. jun 1943.

³⁵⁷⁷ АЈ, 103–174–609, „Југословенски гласник“, 1. децембар 1942, „Димитровљево писмо. 'Да живи Јужно-словенска и Балканска федерација“.

³⁵⁷⁸ АЈ, 103–55–262, Pregled neprijateljske štampe, London, 8. april 1942; ВА, НДХ, к. 243, ф. 3, д. 25.

³⁵⁷⁹ Vladimir Claude Fišera, „Politika i oblici regionalne integracije u slovenskim zemljama (od slovenskog sveta do sovjetskog bloka) 1941–1948.“, *Istorija 20. veka*, III, 2, (1985), 153.

³⁵⁸⁰ М. Grol, *n. d.*, 111.

³⁵⁸¹ Исто, 78. Мира Радојевић примећује да су се ставови Рудолфа Бићанића заоштрили нарочито након објављивања његовог меморандума, насталог као одговор на Меморандум СПЦ о прогонима Срба у НДХ од 1941. године. Оспоравајући наводе СПЦ, Рудоф Бићанић је „изнео низ искривљених историјских чињеница и у свом меморандуму подвукао идеју хрватске државности, као и остале хрватске оптужбе против Срба. На српској страни огорчење су изазвали и доцнији његови меморандуми, достављени страним дипломатама, у

рекао: „Прошли су догађаји показали да нам је важније пријатељство са Бугарском него ли балканска Антанта. Она није могла спријечити да нас непријатељ нападне с бугарске стране. У Скопље, Ниш, Крагујевац и Београд су Нијемци дошли не са сјевера него из Бугарске. Зато морамо учинити све што можемо да након рата Бугарска не буде наш непријатељ и објект за немачке и италијанске интриге против нас“.³⁵⁸²

*

Гледишта српских политичара у југословенској влади била су доста другачија од оних које су заступали хрватски представници у Југословенској влади. Међутим, „српски блок“ није био монолитан. Избијали су стални сукоби око послератног уређења Балкана, нарочито супротна гледишта имали су Момчило Нинчић, Милан Грол и Милан Гавриловић. Дана 17. јануара 1942. вођен је разговор између Слободана Јовановића, Милана Грола и Џорџа Рендела у дому код Јовановића, након склапања Балканске уније. У дискусији која се повела око позиције Бугарске у новом поретку на Балкану, председник владе је убацио разговор о једном чланку који је изашао тог дана у „Тајмсу“ о Бугарској, а који је написао, претпостављали су Коста Тодоров. У једном пасусу каже се да остварење бугарских жалби и територијалних проблема може доћи само остварењем јужнословенског споразума. У разговору је наведено да је Коста Тодоров у Јерусалиму, али и у Београду говорио да тај споразум решава македонски проблем: „то јест, и без територијалног присједињавања Македоније, ту покрајину, експанзијом национално-културном, анектира духовно“. Рендел је рекао да ће по питању Бугарске доћи у будућности до тешкоћа, јер ће многи тражити да она буде кажњена: „Учиниће се иста погрешка као с Немачком, после Првог светског рата“. Грол је, иако је Рендел приговорио да би Грчка могла да буде та која ће тражити територије на штету Бугарске, уверио британског дипломату да Југославија неће тражити ништа од Бугарске и да не зависи само од Грчке да ли ће добити жељена проширења. У једном каснијем разговору између Џорџа Рендела и Милна Грола 30. јуна 1942, првак Демократске странке поновио је своја мишљења о југословенско-бугарској заједници. Пребрзо везивање за источног суседа упоредио је са „пљувањем у бунар док још није ископан“ и са „клањем вола за ћулбастију“.³⁵⁸³

Ставови српских политичара нису пролазила незапажено. Рендел је тако 14. фебруара 1942. обавештавао сталног подсекретара у Форин Офису Орма Сарцента да је Гавриловић највећи заступник сарадње са Бугарском. Ипак, Рендел се није слагао са одлучујућом улогом БЗНС у „бугарској игри“. Био је мишљења да је ова политичка партија изгубила велики број својих присталица у корист комуниста.³⁵⁸⁴ Лекар и члан Земљорадничке странке Милош Секулић, са друге стране, да би „задобио“ Британце излагао је тезу о ширењу Југославије уласком Бугарске и о значају тог православног блока који би био окренут против Хрвата са „којима се не може“.³⁵⁸⁵

Такође, Гавриловић који је још од раније, испољавао незадовољство Нинчићевим вођењем спољне политике оптужио га је да је пожурио и парафирао споразум са Грцима и убрзо по његовом доласку свечано га потписао. Сматрао је да ће Совјети бити против ове уније и да је ублажавање њиховог мишљење било остварљиво једино преко константног „држања у току“ совјетске дипломатије објашњавајући им да овај споразум није уперен против Руса. Потврда је стигла од грчког дипломатског представника који је јавио из Кујбишева Гавриловићу да су му „Руси изјавили своје незадовољство“. Према Гавриловићу, Нинчић је потом направио још већу грешку. Министар иностраних послова, не обавештавајући никог, овластио је Станоја Симића пред полазак у Москву да изјави совјетској влади, да Нинчић и

којима се залагао за више различитих федерација, али не и за обнову југословенске државе“. Поред наведених идеја, размишљао је и о федерацији са Бугарском као четвртим чланом. Најмање на шта је желео да пристане биле су границе Бановине Хрватске. Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*. Београд 2007, 384–385.

³⁵⁸² *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 169; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 415.

³⁵⁸³ M. Grol, *n. d.*, 101–102, 152–153.

³⁵⁸⁴ M. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 183.

³⁵⁸⁵ M. Grol, *n. d.*, 149.

Југословенска влада, неће ни са једним од суседа СССР закључивати икакав споразум док се Совјетски Савез претходно са тим својим суседом не би споразумео.³⁵⁸⁶

Ставови министра иностраних послова донекле су уобличени у телеграму који је послат 10. маја 1942. из Лондона посланику у Совјетском Савезу. Он је нагласио да споразум који су потписале југословенска и грчка влада за сада обавезује само те две државе, али и представља будућу базу за заједницу свих балканских народа, па је стога његова жеља била да Унији приђу и Румунија, Бугарска, Албанија и Турска. Пријем осталих држава у Балканску унију планиран је након завршетка рата, сређивања унутрашњих прилика и граница према СССР. Југославија није имала никаквих територијалних аспирација према другим балканским државама, док је Грчка имала према Албанији и Бугарској, док је Нинчић претпостављао да Турска има према Бугарској. Он је био противан и уласку Бугарске у састав Југославије, али и свестан да одређене политичке струје заступају ово гледиште. По схватању југословенске владе, а уз сагласност чехословачке и пољске владе настала је идеја да се чехословачко-пољска федерација и Балканска унија могле бити везане једним заједничким органом који би обезбедио „њихову економску, политичку и војну сарадњу“. Међутим судбина ове федерације која је била замишљена као једне шире федерације средњеевропских држава неизвесна је због неких већи размимоилажења пољске и чехословачке владе, нарочито у погледу на СССР. Југословенски министар изнео је и гледиште великих сила у вези Балканске уније. Док су САД и Велика Британија имале позитиван став, Совјетски Савез гледао је са неповерењем не само према Балканској унији, него према свим комбинацијама које су се стварале током Другог светског рата страхујући за свој интересе на европском истоку и југоистоку.³⁵⁸⁷

Сталне несугласице у Емигрантској влади и сложеност међународних односа у Другом светском рату условљавали су неуједначено вођење спољне политике. Питање унутрашњег уређења Југославије и међунационални односи нису могли а да се не рефлектују на спољне савезе и интеграције ширег обима. Милан Гавриловић је у свом дневнику на дан 22. јуна 1942. дао једно подуже мишљење „о Нинчићевој спољној политици“ дотакнувши се и бугарског питања. Нагласио је да је током свог боравка у Москви радио са Крипсом да Југославија буде уређена федеративно и да четврти федеративни члан буде Бугарска. Тако „интегрална Југославија од Соче до Црног Мора“ могла је да уђе у Балканску конфедерацију и да на такав начин отпочну преговори са Грцима. Гавриловић је разговоре у том циљу почео још новембра 1941. у Москви са грчким дипломатама који су заступали своју стару тезу о „стратешким границама“. Гавриловић је на то узвратио да је Југославија у прошлом рату узела од Бугара стратешке границе и да јој то ништа није помогло. Изненађени грчки посланик резигнирано је рекао: „Па онда не остаје ништа друго до подела Бугарске!“ Гавриловић је поручио да никакве поделе Бугарске не сме бити, јер би то довело до сукоба између Југославије, Грчке и Турске. На путу за Лондон, децембра 1941, Гавриловић се у Каиру састао са тамошњим грчким дипломатом којем је поновио своје тезе: неподељена Бугарска улази у састав Југославија, а та Југославија у Балканску конфедерацију.³⁵⁸⁸

По доласку у Лондон Гавриловић се одмах сукобио са Нинчићем и због различитих спољнополитичких погледа, али и због Нинчићевог страха да би му Гавриловић могао узети ресор министра иностраних послова. Нинчић је тако једном приликом рекао Гавриловићу пред Миланом Гролом, Слободаном Јовановићем и Божидаром Влајићем: „Ја нећу Бугаре никако

³⁵⁸⁶ М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 63. Политику ослонца на СССР и стварања југословенско-бугарске федерације, чланови Савеза земљорадника покушавали су да истакну на сваком месту и у сваком погодном тренутку. Бранко Чубриловић је поводом пута у САД, примљен 17. фебруара 1942. у аудијенцију код краља. Тада се обратио краљу са речима: „Будући владалац Југославије треба да представља јужнословенске тежње: уједињење свих Јужних Словена, па и Бугара у једну федеративну и демократску Југославију. Будући југословенски владалац несмије да се боји историских и националних ширина, нити да се у спољној политици плаши ослона на Совјетски Савез. Совјетски и наши интереси на Балкану могу да се заштите узајамном сарадњом“. На крају је препоручио краљу да поред Вашингтона, посети и Москву, јер је „тамо кључ нових јужнословенских проблема“. Б. Чубриловић, *н. д.*, 91–92.

³⁵⁸⁷ АЈ, 378–1, Нинчић, London 10. мај 1942, стр. пов. бр. 246.

³⁵⁸⁸ М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 57–59.

унутра. Доста ми је са Хрватима! Таман да их пустимо унутра! Они ће свим силама гледати да нам изнутра узму целу Македонију!“ Гавриловић је узвратио: „Каква је ваша политика према Бугарској?“ „Ја од њих ништа не тражим“, одговорио је Нинчић: „Не интересује ме!“ Гавриловић: „Али интересује српски народ, ми не можемо допустити да нам Бугарска опет удари у леђа, а то ће сигурно бити ако се та политика усвоји“. Нинчић: „Па шта ви хоћете? Бугаре унутра?“ На то је Влајић додао: „Имали смо их у леђа, а сада ви хоћете да их ставимо себи у утробу“. Гавриловић је својим речима завршио дискусију: „Ја желим да више никада Бугарска не буде могла имати своју самосталну спољну политику и с њом у вези своју самосталну војску, иначе ће и та спољна политика и та војска увек бити против нас...А ја то не желим више српском народу“.³⁵⁸⁹

Милан Гавриловић је о овом питању говорио и за лондонски „Фабијан Сосајати“ (Fabian Society) изневши три солуције по питању будућности Бугарске: 1) Стратешке границе – То решење значило је оставити смањену али независну војску. Грчка и Југославија би узеле делове њене територије, а она не би ушла ни у какву балканску заједницу (конфедерацију). Бугарска би онда, пре или касније пришла „Русима, а потом опет Немцима“. 2) Подела Бугарске – То је био и остао предлог Турске. „Турска уз опште разлоге обезбеђења од Бугарске додаје: Турска се гуши у оном малом балканском делу, залеђу Цариграда. Турска или има да се сели са Балкана или да се на њему прошири“. Подела Бугарске значила би и заоштравање односа између Југославије, Грчке и Турске. 3) Бугарска неокрњена улази у Југославију, а Југославија у Балканску конфедерацију – Ово је изводљиво, али под условима: а) да Бугари у окупираном делу Југославије не понове злочине које су починили у Првом светском рату; б) да Бугари благовремено изврше државни удар, збаци краља Бориса и све оне из „више класе која је уз Бориса, а противу Срба“; 4) да сами „извичу“ прилазак Југославији. На крају излагања новинар из „Фабијан Сосајатија“ упутио је питање Гавриловићу: „Не бојите ли се да би у тој великој Југославији ви Срби будете...надмашени од Бугара, Хрвата и Словенаца?“. Гавриловић је одговорио да ће таква Југославија бити уређена на федералној основи са посебном српском јединицом. Федерација је требала да се уреди „да се нико никоме не меша у унутрашње ствари“, а за почетак је планирао да заједничка буде само спољна политика. Гавриловић је исту тезу развио још шире пред Слободаном Јовановићем и Илијом Јукићем и др. На крају дана, Јовановић је при разстанку поручио Гавриловићу: „Не само да сте њих импресионирали, него сте и мене. Готово сам ту да прихватим ваше мишљење“.³⁵⁹⁰

На састанцима српске емиграције 21. и 28. септембра 1942. покушано је да се преко различитих гледишта установи јасан правац којег би се придржавала српска емиграција. На другом састанку сви присутни су се сложили да је циљ уједињење свих српских земаља у једну федеративну Југославију са Хрватима, Словенцима и Бугарима. Дуго се разговарало о Бугарској. Коста Павловић је потенцијални улазак Бугарске као засебне федеративне јединице окарактерисао као „зло, али најмање зло“. Њен улазак условљен је на следећи начин: 1) да се збаци династија; 2) да се у Бугарској догоди преврат пре слома Немачке, 3) да сами Бугари затраже да уђу у Југославију. Милан Гавриловић полагао је доста наде у приступање Бугарске југословенској федерацији. Навео је пример Дамјана Велечева, који је након извршеног државног удара признао југословенског краља и који је имао намеру да протера краља Бориса, али да су „наши то одбили“. Према речима Гавриловића, пред почетак Другог светског рата, изгледа да се припремала још једна завера, али Југославија је одбила било какву сарадњу. Учесници ова два скупа су Југославију замислили као федерацију са четири одвојене јединице, а заједничко би били само: војска, спољна трговина, спољна политика и владар: „У тој федерацији Србија би била Пруска“.³⁵⁹¹

Питање уговора са Грчком поново је покренуто 22. и 24. септембра 1942. на седницама владе. Претпостављало се да ће грчка предузети иницијативу да се „територијално договори о Бугарској и Албанији. Према Бугарској, Грчка је желела да дође до исправке границе како би

³⁵⁸⁹ Исто, 59–61.

³⁵⁹⁰ Исто, 61–63.

³⁵⁹¹ К. Павловић, *Ратни дневник...*, 153–156, 157–158.

обезбедила своју територију, док су одређени кругови тражили и источну Румелију. Нинчић је, према писању Гавриловића изјавио следеће: „Према Бугарској ми не тражимо ништа и наша политика не би требало да буде уништавање Бугарске због будућности“. Турска је, према сазнањима Нинчића, нове границе на Балкану сматрала за превремене, чак и ако би Немачка добила рат. Са друге стране, тражила је „проширење на Балкану на рачун Бугарске“ (Бургас или област северно од Једрена).³⁵⁹²

Дана 25. септембра на иницијативу грчког председника владе састали су се код Емануила Цудероса у Дорчестер хотелу председник југословенске владе Слободан Јовановић, министар иностраних послова Момчило Нинчић, помоћник министра иностраних послова Владимир Милановић, југословенски посланик при грчком двору Светозар Рашић са југословенске стране. Са грчке стране, били су присутни председник грчке владе Цудерос, државни подсекретар за иностране послове и грчки посланик при југословенском двору. Циљ састанка био је да се усагласе ставови по спољнополитичким питањима. Што се тиче Бугарске, председник грчке владе интересовао се за рад Димитрова и Тодорова. Представници министарства иностраних послова Нинчић и Милановић одговорили су да југословенска страна неће потпомагати никакву акцију тих „политичких експонената који уопште нису могли имати каквог дејства на политичка збивања у њиховој земљи у којој се њихови приврженици по утицају уопште и не осећају. Цудерос је истакао и могуће уплитање СССР на Балкану преко Бугарске, па је југословенским колегама истакао потребу апсолутне саобразованости у ставовима између Југославије Грчке у погледу Бугарске.³⁵⁹³

Расправе на седницама владе настављене су и у наредном периоду. Милан Грол је на седници Владе 14. октобра 1942. упозоравао министре, Хрвате и Словенце, да се пружање руке Бугарима не може вршити преко леђа Срба, тј. пре него што „формирање“ између Срба и Бугара буде истински изведено. Према Гролу, „санација“ је морала да почне од властите земље: „Чему то што су се један Србин, један Хрват и један Словенац сагласили са свима народима од Балтика до Егеја, и са Мађарима и Бугарима чак, док су они међусобно остали несагласни у основним питањима своје рођене земље?“ Југословенски политичар истицао је да је противан „неком преко ноћ уједињењу са Бугарском као вратоломној авантури“. Грол се залагао за интегритет државних граница на свим странама и одрицао од територијалних захтева према било коме, сем у случају како је говорио „наших саплеменика“ под Италијом, Немачком, односно Аустријом и Мађарском. Стајао је на гледишту да се југословенска влада не сме ангажовати у туђим плановима о „парчању“ Бугарске и Албаније, директно или индиректно. Ипак, бранио је тезу о „линији Морава–Вардар“, као „кичми“ државног тела на Балкану.³⁵⁹⁴

Сличних размишљања био је и првак СДС Срђан Будисављевић истичући на седници владе од 21. октобра, политичко, војничко и национално значење Вардарске долине. Будисављевић је сматрао да ће Бугари на мировној конференцији покушати да покрену питање ревизије граница са Југославијом и то на рачун вардарске долине. Како тада, по мишљењу Будисављевића, на власти неће бити „Борисова влада“, већ нека која ће имати „совјетофилски карактер“ предлагао је да се поправе односи са СССР. Односе у будућој држави видео је на следећи начин: „Ми, Срби, Хрвати и Словенци па и онда кад се између себе свађамо јер смо и остајемо једна ужа породица спрема Бугара који могу бити у односу спрема нас чланови само једне шире породице, са којом ћемо ми као ужа породица имати да уредимо наше будуће односе“.³⁵⁹⁵

Идеје о стварању балканске заједнице заокупљале су прваке Југословенске владе и крајем 1942. године. У телеграму који је Слободан Јовановић послао из Лондона Јовану

³⁵⁹² *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 152, 154; М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 117–119.

³⁵⁹³ Видети: АЈ, 103–175–612, *Poslanik*, Lonodn, 26. septembar 1942.

³⁵⁹⁴ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 174–175; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 421–422; Видети: М. Грол, *n. d.*, 203–215.

³⁵⁹⁵ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 191; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 436–437. Видети: М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 135.

Ђоновичу 3. новембра 1942. речено је да Ђонович у разговорима са Британцима истиче да је југословенско-грчки споразум замишљен као почетак Балканског савеза у који би требало да уђу и Албанија, Бугарска и Румунија. Даљи развој догађаја, по Јовановићу, зависио је доста од поступања „Бугара са нашим народом и од њиховог општег става“.³⁵⁹⁶

4.2.4. Покушаји за заузимањем става према званичној Бугарској и продубљивање односа са бугарском емиграцијом

Годину 1942. обележило је веће зближавање бугарске и југословенске лево оријентисане емиграције. Док су Британци још увек у односу на СССР правили одређене комбинације, југословенска и грчка влада предузимале су мере предострожности, уз „извесно политичко и организационо престојавање“. Југословенску и грчку емиграцију највише је забрињавала Бугарска „као црна тачка“ преко које је могао да се оствари совјетски продором на Балкан. Због тога су у првој половини 1942. обе владе почеле да остварују присније односе са бугарским избеглицама.³⁵⁹⁷

Почетком 1942. настала је организација „Сељачких покрета из средње и источне Европе“. Дана 9. јула 1942. представници избегличких првака седам балканских и подунавских сељачких и земљорадничких странака саставило је „Сељачки програм“ који су потписали за Бугарски земљораднички народни савез Димитар Мацанкијев; за чехословачку Републиканску аграрну странку Ладислав Фајерабенд и Јан Лихнер; за грчку Сељачко-радничку странку Врасидас Цапернарос; за мађарску Странку малих поседника Арнолд Даниел и Михаел Карољи; за пољску Сељачку странку Станислав Миколајчик и Витолд Кулерски; за румунску Националносељачку странку Павел Павел и за Југославију Рудолф Бићанић за ХСС, Фран Габровшек за СЛС и Милан Гавриловић за Савез земљорадника. Представници у опширном уводу нису тврдили да представљају „ни у ком коначном облику политику своје земље“, али хоће да кажу како разумеју потребу и шта треба урадити после победе „Сједињених народа“, победе у коју верују. Највише их је заокупљивало аграрно питање, па су покушали да донесу један конструктиван план владе и народа својих земаља. У политичком погледу изјашњавали су се „против сваке диктатуре у било којој форми“. За светску политику прихватили су Атлантску повљу и вођство Черчила и Рузвелта које је појачано „англо-совјетским уговором“. После победе нису желели једноставан повратак на предратне прилике, већ су за заједничку политику у тесном споразуму са Великом Британијом, СССР, САД. Њихов програм базирао се на „далекосежним плановима социјалног побољшања“, на „сарадњи сељаштва и грађанства“ и „подизања стандарда сељачког живота“ као „нужни предуслов за напредак читавог народа“. Пропагирана су и 12 начела у складу са политикама земљорадничких и сељачких странака.³⁵⁹⁸

Сарадња између југословенских и бугарских емигранта, нарочито између чланова земљорадничких странака била је очигледна. Један такав пример представљало је писмо Бранка Чубриловића од 13. јула 1942. у којем стоји следеће: „Био сам у Канади са Костом (Тодоровим–Б. Т.) и његов улазак у Америку врло је тежак. Он је стога депримиран и живи врло повучено, готово калуђерски. Оптужили су га код Нинчића да сарађује са Македонствујушчим што је једна лаж. Он тамо прибира податке за свој будући рад о спајању Бугарске и Југославије и прикупља добровољне прилоге за Дражу Михаиловића и успјева. Молим Те, ако се поведе ријеч о њему, да га сви сложено и братски бранимо“. Сам Коста

³⁵⁹⁶ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 455.

³⁵⁹⁷ V. Ђуретић, *Vlada na bespiću...*, 134–135.

³⁵⁹⁸ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 5, д. 6; Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене. Узлет у бури*. 6. Београд 1997, 331–333. Обновљајући иницијативе из доба рата они су средином 1947. основали „Међународну сељачку унију“ са седиштем у Вашингтону, која је окупила шест сељачких странака из источне и југоисточне Европе. Чланови њеног Централног комитета били су Милан Гавриловић, Георги Димитров–Гемето, Влатко Мачек и други земљораднички прваци који су са поносом истицали почетком 1948. да представљају велику већину народа својих земаља, протествујући против комунистичког режима у својим земљама. М. Радојевић, „Милан Гавриловић...“, 186. Видети: Sava Kosanović, *Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma*, Zagreb–Beograd 1984, 96–97, 190–191.

Тодоров, иако није писао о овој врсти проблема са којим се суочавао, потврђивао је идејно разумевање са Миланом Гавриловићем, помињући га као поузданог личног и политичког пријатеља, као и са осталим југословенским политичарима сличних ставова.³⁵⁹⁹

О потенцијалним исходима рата и послератном уређењу Балкана разговарало се на састанку бившег посланика у Француској Божидара Пурића и бившег бугарског посланика у Лондону Николе Момчилова априла 1942. године. Епицентар разговора била је совјетска инфилтрација на Балкан. Момчилов је био обавештен, преко Чеха, да је Стаљин од Идна захтевао извесну контролу Бугарске и њених пристаништа. Као одговор на то, можда и уз одобрење Велике Британије, Турци су постављали претензије на југоисточну Румелију и на Бургас. Момчилов је признавао да Турска има добар стратегијски аргумент, јер је тешка артиљерија са бугарске територије могла да гранатира Једрене. Бугарски дипломата добро је уочавао да су Немачка, СССР и Велика Британија тада водиле војне операције око Турске и да је војна стратегија била усмерена ка Блиском Истоку у циљу њеног заокруживања и могућег диктирања услова за улазак Турске у рат на њиховој страни. Циљ су наравно били мореузи. Немачка је покушавала, у својим политичко-стратегијским размишљањима да притисак на Турску изврши стварањем још веће Бугарске. У тој немачкој комбинацији, Момчилов је веровао да би краљ Борис пристао и можда покушао радити и на федеративном уједињењу са Србијом, разуме се под бугарском династијом и у оквиру велике Бугарске, можда чак и неке „српско-бугарске Југославије“. Момчилов је примећивао да, ако би СССР био спречен да избије на Босфор, онда би Москва појачала притисак на Бугарску и Југославију истовремено извршавајући имплементацију свог политичког система уове две земље. Једини излаз из совјетске супремације на Балкану, Момчилов је видео у стварању Балканског пакта између Југославије, Грчке, Бугарске и Турске, али не са грчком тенденцијом „одбрамбени споразум са Југославијом према Бугарској и Италији, а са Турском и Енглеском, према Русији и Италији“, јер би у том случају Бугарска највероватније била умањена. Постојале су још две хипотезе које су плашиле Бугаре, а које је апострофирао Момчилов: 1) да Турска до краја рата остане неутрална и да у последњем моменту, пред немачки слом, уступи своју војску савезницима за ослобађање Балкана или и даље до Берлина, узимајући одмах награду – територије од стране Бугарске; 2) да совјетске трупе уђу у Бугарску или да у првим данима сами бугарски комунисти узму власт у своје руке. Момчилов је предлагао хазардерски потез, а то је да Британци ступе у везу са бугарским дивизијама у Србији, да их споје са јединицама Драгољуба Михаиловића и да тако заједнички прве уђу у Софију и организују власт. Овакав план Момчилова који је показивао неразумеваче јачине снага ЈВуО лако су одбили и Серцент, али и људи блиски Черчилу са којима је касније водио разговор.³⁶⁰⁰

У сталним разговорима око југословенско-бугарских односа, југословенски политичари покушавали су да што је могуће боље усагласе своје ставове са Грцима. Још у лето 1941. грчка пропаганда покушавала је да кроз египатску штампу постави питање грчких територијалних ревандикација како на део бугарске Македоније (Петрич, Горња Цумаја), тако и на део бугарске Тракије, односно на масив Родопа. У једном таквом разговору од 23. јула 1942, који је лично на размену мишљења између Божидара Пурића и Николе Момчилова, Милан Гавриловић и грчки дипломата Панајотис Пипинелис сваки са своје стране развили су „тезу о Бугарима“. Пипинелис је заступао тезу, коју је још од раније бранио у Кујбишеву, да се Бугарској узму стратегијске тачке и да она једино тако смањена може ући у Балканску федерацију. Гавриловић је на то супротставио своје мишљење о томе како ће се рат завршити: „Рат ће се завршити или победом стварно само Русије, у Европи, и онда ће њена војска стићи докле год војнички може, без обзира

³⁵⁹⁹ М. Радојевић, „Милан Гавриловић...“, 184. Видети: К. Todorov, *n. d.*, 334–335.

³⁶⁰⁰ АЈ, 103–55–262, Божидар Пурић Министру иностраних послова Момчилу Нинчићу, Лондон, 21. април 1942. Сличну идеју о уједињењу Бугара и Срба под бугарском династијом трасирао је уредник „Тајмса“ који је 23. априла 1942. обавестио помоћника министра иностраних послова Јукића да према, информацијама које имају из Цариграда, краљ Борис намерава радити на остварењу уједињења Бугара и Срба, „разуме се“ под његовим вођством. Ову идеју изгледа да је Борис добио од свог оца Феединанда. Да би Срби прихватили ову идеју њима је требало да се предочи да их само краљ Борис може узети под заштиту, као „испред окупаторских власти тако и у погледу обезбеђења њихових западних граница“. АЈ, 103–55–262, London, 24. април 1942.

на све уговоре...или ће и Енглези и Американци на време дебаркирати тако да се о победи еквистришу снаге, војне, у Европи – са запада Англо-Сакси, са истока Руси. И онда ће Русија опет бити важан фактор и мора јој се нешто дати, и према југу, рецимо ушће Дунава, можда Бургас и Варна и смена режима мореуза заснованог у Монреу. У том случају Бугарска има да бира или (да приђе) Русији, за шта је већина данас у Бугарској, сам ће бугарски народ изгласати свој прилазак СССР као СФРБ (Социјалистичка Федеративна Република Бугарска), сами ће Бугари позвати Русе, или (ће прићи) Југославији, за шта ће бити можда мањина. Други излаз она у тренутку рушења не може да има. Сад бирајте! За мене је први аксиом 'Балкан балканским народима', што значи искључити са Балкана сваку велику силу, други аксиом 'не учинити ништа без Грчке', и трећи аксиом 'оногоућити да Бугарска после рата има самосталну спољну политику и самосталну војску'. Ако ове две ствари остану, Југославија ће имати Бугаре поново у леђа, јер ће се Бугарска бацити прво у наручја Совјетској Русији, ако у том тренутку Совјетска Русија буде спремна да је прими или ће стрпљиво чекати нови рат, трећи светски рат, и опет се бацити у наручје Немцима. У сваком случају имамо сигурно политику реванша. Три су решења могућа: подела Бугарске (Турски предлог). Мана му је што ће и Совјетска Русија узети један део у том тренутку и постати сусед, и баш нарочито Турској, и, главно, што би део који би припао нама стално радио да увуче Југославију у рат против Турске и Грчке, дакле опет рат на Балкану. Друго решење, узети стратегијске границе и оставити Бугарску независном, а смањеном, значи да је ми сами гурнемо или Совјетској Русији или Немачкој. И треће решење – улазак Бугарске у федеративну Југославију на равној нози са остала три члана (српска јединица, нова Србија са свим српским земљама, хрватска јединица, словеначка јединица и Бугарска). Рат се може свршити и на трећи начин: падом режима у Русији. Русија ће бити слаба, али ће ипак бити фактор, а још више Немачка иако је и она слаба. И у том случају боља је моја формула узети Бугарску у Југославију, него његова, јер опет Бугарска мора ићи или Русији или Немачкој. Наравно, за моју формулу потребан је и психолошки моменат. Зато је потребно да сами Бугари изврше два услова: да не чине зверства, а на жалост почели су, и друго, да не чекају последњи моменат него на време да изведу неку врсту завере или 'револуције' тј. да активно допринесу победи заједничке ствари'.³⁶⁰¹

Пипинелис је, са друге стране, бранио „стратешке границе“ говорећи да би Југославија и Грчка могле са таквим границама да направе „војни фронт“ и према Немачкој и према Италији и према СССР. Најзад је говорио: „Узмимо ми прво стратешке границе. Причекајмо потом неколико година, па се после могу правити комбинације с Бугарском“. Гавриловић је тврдио да ако се Бугарској остави „самостално неколико година, ствари ће се развијати исто као и у прошлости“. Југословенски политичар је уверавао саговорника да не треба да стрепи од „велике Југославије“ и да се она као таква неће окренути против Грчке. Навео је и да ће на тај начин пасти сваки основ захтева Бугарске за излазак на Егејско море, јер би тада имали југословенску слободну зону у Солуну.³⁶⁰²

Неколико дана раније од разговора са грчким дипломатом Милан Гавриловић је 14. јула 1942. развио тезу о бугарском питању, вероватно сличну оној која је образложена Пипинелису. Он је тада у разговору са Џорџом Ренделом (који је нагласио да је сумњив као бугарофил) молио британског амбасадора да му помогне по том питању: „Треба спасити бугарски народ“, молио је Гавриловић, „и од поделе и од сакаћења јер и једно и друго значи будући рат на

³⁶⁰¹ М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 87–88.

³⁶⁰² Исто, 88–89. Према Мири Радојевић Гавриловићева „формула“ садржавала је више неутемељених елаборација, посматраних како у историјском искуству политичке прошлости Балкана, тако и у односу према савременим дешавањима и пројекцијама будућности. На првом месту тешко је било и претпоставити да би велике силе неконтролисано допустиле стварање једне велике балканске државе. Исто се може рећи за суседне државе Грчку, Турску, па и Румунију, које би оваквим решењем изгубиле на државном значају. Истовремено, стварање једне велике српске јединице створило би унутрашњу националну и политичку напетост, посебно у српско-хрватским односима. У аргументацији, је такође, изостављен став српског народа према злочинима на територији НДХ, док је у случају Бугара као услов стављено прихватање моралне одговорности и јасна демонстрација солидарности са жртвама и учешће у антифашистичкој победи. М. Радојевић, „Милан Гавриловић...“, 185.

Балкану“. Рендел је такође одлучно био против поделе Бугарске, али је био скептичан по питању уласка Бугарске као четвртог члана у Југославију говорећи да су Бугари навикли да гледају на Софију као на престоницу и тешко да ће тако доживети и Београд. Гавриловић је био упоран: „Примиће, примиће и нашу династију, када им се каже да ће бити на ’равној ноzi’ са Србима и Хрватима и Словенцима. Централни парламент се може састајати наизменчно у Београду, потом у Софији, потом у Загребу, потом у Љубљани. Ако не уђу у Југославију биће одгурнути Русима и Немцима“. Два саговорника потом су расправљали о улози Земљорадничке странке у Бугарској и односу снага између ње и комуниста у случају да „Русија сасвим и сама победи“, као и у случају другог сценарија.³⁶⁰³

Пролећни и летњи месеци протикали су у разговорима југословенских политичара и дипломата са истакнутим представницима земаља које су се налазиле у савезничком блоку. Један такав разговор водио је југословенски посланик при грчком двору Светозар Рашић са грчким опуномоћеним министром при југословенском Двору Дијамандопулосом. Разговарајући о могућностима које је нудио Споразум о Балканској унији нису могли а да се не додирну и осталих балканских држава. Грчки дипломата је по питању Бугарске истакао да она треба да се учини безбедном пре него што уопште приђе Балканској унији. То би се постигло разоружавањем и онеспособљавањем потенцијаног наоружавања Бугарске, а затим што би се грчко-југословенска граница повукла на рачун Бугарске и тиме обезбедила „правилна стратегијска граница“.³⁶⁰⁴

У дискусији о спољној политици на седници владе 6. новембра 1942. у Лондону Момчило Нинчић се дотакао и односа са Бугарском. Министар иностраних послова критиковао је мишљења неких чланова владе да по питању Бугарске треба заузети дефинитиван став којим се Југославија одриче сваке територијалне ревандикације, па и најмање исправке границе према „крајње непријатељском суседу“. Иако је био мишљења, са погледом на тадашњу међународну ситуацију, да на Балкану не треба тражити никаквог територијалног повећања, Нинчић је био „одлучно противан“ да се по том питању заузме дефинитиван став: „Никакве потребе нема да се већ сада изјашњавамо“. Говорећи о будућем деловању спољне политике, одрицање од територијалних захтева видео је као грешку. Такав став би, по њему, довео до сукоба са „нашим јединим балканским савезницима, Грчком“. Он би био и опасан, „јер би дао подстрека Бугарима, да сигурни за будућност ма како био исход рата буду још безобзирнији према српском народу и српској територији“. Нинчић је нагласио: „Зашто да ми Бугарима дајемо тако велико охрабрење за будућност и да их већ сада умиримо да помажући немачку ратну акцију анексирајући наше територије, растерујући и убијајући српски народ из оних крајева, они се не излажу никаквој опасности. Не само да не можемо бугарском народу давати никаква смирења и сатисфакције, но он мора бити на чисто с тим да има да буде тешко кажњен за овај мучки напад и за страшне злочине почињене према српском становништву. Каква ће казна бити, одредиће се кад се рат буде свршио, према ситуацији у каквој се будемо затекли у том времену, и према расположењу српског народа“.³⁶⁰⁵ Нинчић се супротставио Крњевићу да је Балканска антанта крива што су у Другом светском рату Бугари стали на страну Осовине и да се Срби не могу надати да ће неким уступцима задобити бугарско пријатељство, јер сви Бугари, без разлике, желе Македонију са Старом Србијом, а углавном српску територију до Мораве. Бугарска политика је увек почивала на премиси да на Балкану нема места за „две јаке словенске државе“. „С тога по њима за стварање Велике Бугарске, потребно је да Србија и Срби буду уништени“.³⁶⁰⁶

³⁶⁰³ М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 82–83.

³⁶⁰⁴ АЈ, 103–56–267, Краљевски посланик Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Лондон, 27. мај 1942. Видети и разговор између Јукића и Дијамандопулоса од 2. априла 1943. АЈ, 103–175–612, „Zabilješka o razgovoru sa grčkim poslanikom g. Dijamantopulosom“, 2. april 1943.

³⁶⁰⁵ Овај навод Бранко Петрановић је приписао Трифуновићу који је говорио на седници Владе од 28. октобра 1942. у Лондону. АЈ, 103–2–21, Записник седнице Министарског савета од 6. новембра 1942; *Zapishnici sa sednica Ministarskog saveta...*, 217–218; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 453–454, 465; Б. Петрановић, „Југословенска влада у избеглиштву...“, 324–325.

³⁶⁰⁶ АЈ, 103–2–21, Записник седнице Министарског савета од 6. новембра 1942; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 464–466; М. Grol, *n. d.*, 228–229.

Поред ових питања, Југословенска влада преузела је кораке финансијске природе како би помогла акцију Георгија Димитрова–Гемета. Питање је отворено 24. маја 1943. када је Димитров допутовао за Цариград са француским пасошем и именом о чему је већ мало писано у претходном поглављу.³⁶⁰⁷ На путу за Цариград, Димитров-Гемето се задржао у Хаифи у разговору са бискупом Спелманом који је био на пропутовању по Сирији и Палестини. У разговору који је поведен Димитров је покушао да убеди бискупа да је цео бугарски народ за Савезнике, а да је само краљ Борис са једном малом кликом за Осовину. Бискуп очигледно није имао толико интересовања за причу са Димитровим и за његова убеђивања. Важнији разговори којима је присуствовао Спелман били су са представницима римокатолике цркве. Они су у причи, иза које је стајао Ватикан, покушали да сондирају терен за будућу федерацију у коју би ушли Чешка, Мађарска, Аустрија и Хрватска са Отом Хабсбуршким на челу.³⁶⁰⁸

Након тога, Димитров се пребацио у Турску. Његова намера је била да се убаци у Бугарску, али као „штићеник“ Велике Британије која је била упозната са овом његовом акцијом, али која није била задовољна одвијањем плана, па је успела преко своји канала да га опструира, на крају није успео у својој намери.³⁶⁰⁹ Пошто је остао дуже од планираног у Турској, Димитров се новембра 1943. обратио југословенском генералном конзулу у Цариграду следећим писмом: „Господин Мартиновић, као помоћник министра финансија, примио је од мене 372.000 динара. Мењали су ми одмах 72.000 динара (по 250 динара за фунту). Остало је још 300.000 динара, које су рекли да ће ми мењати по истом курсу сваког месеца по 50.000 динара. Пошто нисам отишао у Лондон, нисам могао до сада примити више ништа. Зато молим да ми се те паре промене као што ми је било обећано пре и да ми буду послане преко вас овде, пошто сам одавно те паре позајмио и морам вратити што пре...“³⁶¹⁰ Ово питање није решено у 1943, па је Југословенски генерални конзул у Цариграду саопштавао 20. децембра 1943. да се Димитров налази у врло тешкој ситуацији.³⁶¹¹ Већ 4. јануара 1944. из Цариграда је стигао телеграм лично до председника владе у коме је генерални конзул у Цариграду писао да је Димитрову позајмио 750 лира из касе Конзулата. Од председника владе тражено је да му пошаљу макар 2.000 турских лира.³⁶¹² Југословенска влада донела је одлуку 28. јануара да упути Димитрову 45.000 динара.³⁶¹³ Међутим, Димитров је писао да се налази у „очајној ситуацији“ и молио да му се пошаље остатак од 255.000 динара.³⁶¹⁴ Секретар југословенске амбасаде у Турској писао је председнику владе 15. фебруара 1944. да се Димитров налазио у тешком материјалном стању: „Зима га је затекла не само без зимског капута, већ и без мантила. После тога доста се озбиљно разболео“. Због тога је секретар амбасаде, са знањем генералног конзула у Цариграду издао Димитрову суму од 1.250 лира и предложио да, ако се размени целокупна депонована сума, Димитрову исплаћује по 100 фунти месечно, с тим да се та сума одбије од његовог депозита при југословенском Министарству финансија.³⁶¹⁵

³⁶⁰⁷ АЈ, 411–6–15, Драгутиновић, Јерисалим, 13. јул 1943. Видети: АЈ, 103–174–609, Dragutinović, Jerusalem, 1. jun 1943, pov. br. 204.

³⁶⁰⁸ АЈ, 103–178–625, Hadži Đorđević, Kairo, 7. maj 1943, str. pov. br. 22.

³⁶⁰⁹ АЈ, 103–3–33, виа Kraljjevski generalni konzul u Carigradu, 9. avgust 1943, pov. br. 198; АЈ, 103–174–609, Luković, Carigrad, 19. jul 1943, pov. br. 125; АЈ, 103–174–609, Luković, Carigrad, 9. avgust 1943, pov. br. 198; АЈ, 411–6–15, Луковић Министарству, Цариград, 19. јул 1943, пов. бр. 125.

³⁶¹⁰ АЈ, 411–6–15, Генералн конзулат Министру, Цариград, 27. новембар 1943, пов. бр. 286.

³⁶¹¹ АЈ, 411–6–15, Luković Ministarstvu inostranih poslova, Carigrad, 20. decembar 1943, pov. br. 312.

³⁶¹² АЈ, 411–6–15, Luković, 4. januar 1944.

³⁶¹³ АЈ, 411–6–15, Пурић, Каиро, 28. јануар 1944.

³⁶¹⁴ АЈ, 411–6–15, Луковић, Министарству иностраних послова, Цариград, 3. март 1944.

³⁶¹⁵ Током боравка у Цариграду Димитров се сусрео неколико пута са југословенским представницима. У једном таквом сусрету Бугарин је водио разговор са секретаром југословенске амбасаде у Турској. О томе је југословенска влада обавештена 14. фебруара 1944. године. Оба саговорника сложила су се да треба радити на остваривању идеје југословенско-бугарске федерације, решавању македонског питања и продубљивању сарадње између „демократских елемената“ обе државе. Димитров је радосно поздравио сарадњу са генералом Михаиловићем, али због бомбардовања Софије и ванредног стања у земљи није могао да до краја уреди везе са

Ускоро, почетком марта 1944, је јављено да је за Димитрова послато 150 фунти,³⁶¹⁶ а затим Министарство финансија донело је одлуку да се Георги Димитрову од 1. марта одобри 100 фунти месечно „на име динара депонованих у Министарству финансија“.³⁶¹⁷ То није било све. Димитров је преко Генералног конзулата у Цариграду замолио југословенско посланство у Швајцарској да ће можда у Берн из Беча доћи његов пријатељ, адвокат Никодим Попов, и да је он „добар, сигуран и поверљив човек“. У случају потребе Димитров је молио да се Попову да 1.500 швајцарски франака. Гемето је обећао да ће надокнадити издатак преко Генералног конзулата у Цариграду.³⁶¹⁸

4.2.5. У сенци опипљиве совјетске опасности и продора на Балкан

Од 1943. избегличке владе су се мање бавиле државноправним питањима, а све више политичким комбинацијама и калкулацијама. Дискусије о месту и улози Бугарске у будућој балканској заједници избациле су на површину сложене проблеме европских политичких односа, као и замршеност и недоследност у политичком наступању Југословенске владе у избеглиштву. Британска влада имала је редовне информације о ономе шта се дешавало у емигрантским круговима, али су до 1943. балкански проблеми ређе долазили на њен дневни ред. Питање Бугарске активирано је у првој половини 1943. савезничким победама, совјетском офанзивном дипломатијом, бугарским покушајима да ступи у контакт са Западним савезницима, а затим и догађајима од августа – септембра: смрћу краља Бориса и капитулацијом Италије. Са друге стране, совјетска политика ослањала се на две битне тачке: комунизам и панславизам, преко којих је снажно утицала на балканске земље.

Прва половина 1943. обележена је покушајима Југословенске владе да усагласи ставове са Грцима по питању Бугарске и будућих, послератних граница. Средином маја 1943. грчка и југословенска влада су на још једном у низу састанака покушале да усагласе своје ставове и спољну политику посебно питања која су се тичала Италије, Бугарске и Турске. На састанку који је одржан 18. маја 1943. у згради југословенске амбасаде у Лондону присутни су били грчки посланик Дијамандопулос, југословенски председник владе Јовановић, помоћник министра Милановић и југословенски посланик Рашић. По питању става према Бугарској констатовано је да ће услед све чешћих победа Савезника, Бугарска чинити покушаје приближавања Савезницима и тражити што повољнији излаз, по цени концесија од стране Савезника. На састанку су измењена обострана обавештења о дотадашњим контактима бугарских емисара са Савезницима.³⁶¹⁹ Милан Грол је у свом дневнику на дан 13. маја 1943. забележио алузије које је Милан Гавриловић правио на изостанак министарског протеста поводом грчких и турских територијалних претензија на Бугарску, запазивши још једну нелогичност и недоследност у ставу: „Ми треба да смо против одузимања територија од Бугарске, али је питање колико је опортуно да се ми у овом тренутку, кад то није нигде изричито речено, експонирамо против савезника. Утолико пре, што ће ту имати да рекну своју реч Енглеска, Америка и, нарочито, Русија. Он вероватно на другој страни, у Албанији, дели

равногорским покретом и припадницима његове стране који су остали у Бугарској. Са друге стране, критиковао је политику Велике Британије према Бугарској, нарочито бомбардовање престонице, укидање тајне бугарске радио станице у Јерусалиму итд. Поред тога, Димитров се жалио да југословенски политичари нису имали обзира према њему. Прво су одбили његове предлоге маја и јуна 1941. о формирању југословенско-бугарског комитета који би имао улогу сличну Југословенском одбору из Првог светског рата. Друго, Димитров се жалио да није промењен новац који је депоновао југословенском Министарству финансија маја 1941. у Јерусалиму. ИАБ, 2768 (легат Косте Павловића), К. 7, sekretar Kraljevske Ambasade D. Petković Gospodinu Božidaru Puriću, Predsedniku Ministarskog saveta, Carigrad, 14. februar 1944, str. pov. br. 106.

³⁶¹⁶ АЈ, 411–6–15, Пурић, Каиро, 3. март 1944.

³⁶¹⁷ АЈ, 411–6–15, Министарство финансија Кралjevском Generalnom konzulatu, Kairo, 15. mart 1944.

³⁶¹⁸ АЈ, 411–6–15, Луковић Посланству Берн, Цариград, 27. мај 1944, стр. пов. бр. 203.

³⁶¹⁹ АЈ, 103–175–612, „Zabeleška o jugoslovensko-grčkom sastanku održanom 18. maja 1943. godine u zgradi Kraljevske ambasade u Londonu“.

противно мишљење и радо би...узео пола Албаније. Пола ми – пола Грци. А не сања о тешкоћама са ово 650.000 Аранута које имамо“.³⁶²⁰

Још раније, Дијамандопулос је априла 1943. разговарао са Јукићем рекавши да Грчка није присталица деобе бугарске територије, али је поновио грчку стратегију о добијању „стратегичких кључева“ (исправка граница око Петрича). Насупрот томе, Грчка је била спремна да Бугарској да све потребне економске концесије око Александропоља, али не би могла да пристане да Бугарска добије територијални излаз на Егејско море. Под претпоставком исправки граница, Грчка није имала ништа против уласка Бугарске у Балканску унију, али само као самостална јединица. Међутим, Грчка није била одлучно противна да Бугарска уђе у састав Југославије ма у ком облику то било.³⁶²¹

На седници владе 10. јуна 1943. у Лондону Милан Гавриловић говорио је о томе да би решавање „унутарњих ствари“ могло да сачека, јер се земља налази под окупацијом. Првак Земљорадничке странке нагласио је да ће народ можда и опростити влади што није решила унутрашња питања, али никако неће опростити што влада није била активна на плану спољне политике. Бојао се да су се многе ствари одвијале на штету Емигрантске владе. У том контексту рекао је да енглеске новине „пишу за Мађарску и Бугарску“ и да он поседује информације да постоје директни контакти између ове две земље и „великих савезника“. Касније, током свог излагања поручио је: „Треба радити, да Бугарска иде са нама у споразуму са Грцима“.³⁶²²

Питање територијалних захтева, такође је заокупљивало југословенску владу у избеглиштву. На седници одржаној 11. јуна 1943. у Лондону Миха Крек говорио је о томе да је крајње време да Југославија „обележи своје послератне територијалне захтеве“. Закључио је из дискусија у влади да су сви министри сложни да Југославија нема територијалних захтева на истоку. Ипак, нагласио је да су сви мишљења да у том погледу треба сачекати развој догађаја и да се у тесном односу са грчком одреди коначан став према Албанији, Бугарској и Румунији. „Ту важи само наше основно и прво правило: потпуна рестаурација наших предратних граница“.³⁶²³ Нови председник владе, Милош Трифуновић је добио замерке од својих страначких колега да је примио гледишта Грола и Бањанина, који нису тражили ништа од Бугара, рекавши му: „А зар пушташ Видин, и области крај Тимока, где се говори српски?“. Трифуновић је остао при свом ставу.³⁶²⁴

Питања граница и послератног уређења Балкана била су заступљена и у разговору Јована Ђоновића и председника грчке владе, како је Посланство у Каиру известило Председништво владе 7. августа 1943. године. Председник грчке владе рекао је да је по питању ревандикације граница на конференцији мира према Албанији и Бугарској разговарао са председником владе Јовановићем и министром иностраних послова Нинчићем 1942. када су оба југословенска државника изјавила да ово питање треба оставити за касније. С обзиром на развој догађаја, председник грчке владе додао је да би било „опортуно“, али без инсистирања, да се по овим питањима поведе дискусија и постигне сагласност и да се „то достави савезничким владама у згодном тренутку пре него што буду претрпане проблемима осталих земаља“.³⁶²⁵

Смрт бугарског краља Бориса 28. августа 1943. изазвала је изненађење, али и нове планове у круговима југословенске владе. Коста Павловић се у свом дневнику питао шта ће се десити са Бугарском и да ли Немачка има могућност да је потпуно окупира: „Ако нема, што верујем, појавиће се болшевизам, и морају се опозвати трупе које су код нас да се врате у Бугарску ради одржавања реда“. Према Павловићу, ово би дало могућност Драгољубу

³⁶²⁰ M. Grol, *n. d.*, 344; M. Радојевић. „Милан Гавриловић...“, 185–186.

³⁶²¹ Видети: АЈ, 103–175–612, „Grčka“, London, 24. мај 1943.

³⁶²² *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 116, 123.

³⁶²³ Исто, 127.

³⁶²⁴ M. Grol, *n. d.*, 375.

³⁶²⁵ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 198. Грчки министар информисања одржао је 8. фебруара 1943. конференцију за штампу у Единбургу у којој је истакао грчке територијалне захтеве: уступање Грчкој Додоканеских острва, присаједињење Грчкој северног Епира и Кипра. Такође је поменуо да је Грчка за највећег непријатеља на Балкану сматрала Бугарску, па Немачку и на крају Италију. АЈ, 103–175–612, Edinburg, 8. februar 1943.

Михаиловићу да развије ширу акцију и да по источним и јужним крајевима Србије прошири своју власт. Он је страховао од неуспеха Михаиловића, што би комунистима дало шансу да „дигну главе“ у тим крајевима.³⁶²⁶

По питању смрти краља Бориса огласио се и Бранко Чубриловић. Он је у свом меморандуму који је поднео краљу 4. септембра 1943, а који је замишљен као „почетно и основно начело будуће политике у земљи“. Да би се избегла даља „лутања“ у погледу вођења државне политике Чубриловић је између осталог предложио и следеће: „Услед погибије краља Бориса у Бугарској, мишљења смо, да унутрашњи политички режим будуће Југославије треба да се постави и на могућност да вољом бугарског народа, ако она уследи, пружимо бугарском народу могућност да оствари његов јужнословенски идеал, то јест да и он приступи у нашу народну заједницу као равноправни члан са Србина, Хрватима и Словенцима“.³⁶²⁷

Милан Гавриловић и Пипинелис имали су дуг разговор 11. октобра 1943. о Бугарској и Балканској федерацији. Према речима српског представника, Пипинелис је „најзад пристао“ да се од Бугарске траже само „стратешке демаркације граница“ и у том случају да Бугарска уђе у Југославију, а потом у Балканску федерацију. Гавриловић је потом 12. октобра овластио Јукића да обавести Георги Димитрова–Гемета о разговору и да убеди бугарског политичара да прихвати Пипинелисов став.³⁶²⁸

Своја размишљања и ставове Милан Гавриловић је поновио, али и допунио у меморандуму „Југославија“ упућеног британској влади октобра 1943. преко Стафорда Крипса. Говорећи о томе да су и Бугари Југословени са „етничке а донекле и с политичке тачке гледишта“, Гавриловић је видео Југославију која ће се простирати од Соче до Црног мора; која ће бити организована на принципима федерације, а „фудументално базирана на сељаштву“; која ће у исто време чинити део Балканске федерације заједно са Грчком и Албанијом, што ће јој дати могућност да брани независност Балкана од било које небалканске силе. Потребно је ово омогућити отвореним обећањима јаке помоћи пре искрцавања Савезника на Балкан. Поновио је и своју тезу о „одбацивању“ Бугарске од стране савезника и потенцијалног губитка територија; Бугарска би на такав начин била гурнута прво Русији, а затим Немачкој. У меморандуму је планиран и општи устанак на Балкану. Гавриловић је, као личност која би могла да позове на устанак, једино видео Дражу Михаиловића. Био је мишљења да би се на заповед Михаиловића дигао цео српски народ, каи и велики, „а касније све већи“ део Хрвата и Словенаца и „свакако део Бугара, чак и у Бугарској војсци“. Изразио је и жељу да се уклони краљ Борис, али једном општенародном акцијом која би била извршена „изнутра“, због тога је бугарски народ требало убедити да ће бити спасен, а не „раскомадан“. Општи устанак планиран је уочи искрцавања Савезника на Балкан.³⁶²⁹

У једном од мноштва разговора у којима се дискутовало о послератном уређењу Балкана, Субботић је 20. новембра 1943, закључивши из неких разговора са Британцима, рекао Гролу да би Британци, можда уз пристанак САД, предложили Совјетима поделу сфера, у форми поделе Југославије. Њима не би било противно, ако би Србија заједно са Бугарском отишла на неки начин СССР-у, „само ако би то зауставило Русе да не иду даље, то јест до Јадрана“.³⁶³⁰

Британска дипломатија у тим тренуцима још није успевала да преломи у вези будућег уређења Балкана, али јој је било битно да на сваки начин сачува Грчку. Од априла 1943. британским званичницима је од стране британске владе и Форин Офиса стављено до знања да су идеје „јужнословенске федерације“ водиле „ширењу руске и панславистичке пенетрације на Балкану“, „да српско-бугарски блок може повести директно у руске канџе“ и да он слаби Грчку пред словенском доминацијом у Балканској унији. Дијалог између југословенских и британских

³⁶²⁶ К. Павловић, *Ратни дневник...*, 284-285.

³⁶²⁷ Б. Чубриловић, *н. д.*, 166-167.

³⁶²⁸ М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 2013, 244-245. Своје ставове грчки дипломата није напустио ни касније. Он је у разговору са Михаилом Константиновићем 20. новембра 1944. за вечером, у моментима када је добио агреман за посланика у Београду изјавио да Југославија према Бугарима мора тражити нове границе. За Петра Стајнова тврдио је да је „без линије и спекулант“. М. Konstantinović, *н. д.*, 462.

³⁶²⁹ М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, 318-321.

³⁶³⁰ М. Grol, *н. д.*, 491.

представника је настављен, највише посредством Рендела, али је све више био у сенци „опипљиве руске опасности“. Лондон је по овом питању постајао све узнемиренији нарочито од када је Балкан кренуо да улази у сферу „англо-америчких непосредних ратних операција“, па је због тога британски дипломата Рендел саставио свој чувени меморандум од 21. јула који је предао Ентони Идну, а у којем су поменути стара страховања да би Бугарска могла да се окрене Совјетском Савезу.³⁶³¹ Британска дипломатија одлучила је, након Московске и Техеранске конференције, да игра на стрпљење, па се ангажовала тек у првој половини 1944. када су совјетске јединице кренуле да улазе у Румунију. Исто је важило и за Југословенску владу у избеглиштву. Са друге стране, Совјетски Савез је крајем 1943. кренуо у још већу дипломатску офанзиву јавно критикујући све планове о конфедерацијама, стављајући у центар критике пољску емиграцију.³⁶³²

У пролећним месецима 1944. важне вести о предстојећем бугарском држању стизале су једино из Турске. Југословенски амбасадор из Турске јављао је председнику владе 5. марта 1944. да је водио разговор са турским министром иностраних послова у вези Бугарске у којем је поменуто мишљење званичне Москве да би се Бугарска одмах предала чим би Турска ушла у рат на страни Савезника. Турски министар категорички је одбио овакав став наглашавајући да би турско-бугарски односи из прошлости свакако допринели да се Бугари не предају Турцима.³⁶³³ Крајем месеца, 31. марта, Илија Шуменковић је јављао о врло песимистичном стању у Бугарској због напредовања совјетске војске кроз Румунију.³⁶³⁴

Дана 4. априла 1944. Божидару Пурићу стигла су два телеграма из Анкаре послата 3. априла од стране Илије Шуменковића. У њима је југословенски амбасадор анализирао поделу интересних сфера на Балкану између Велике Британије и СССР. Нагласио је да га је „овдашњи Министар иностраних послова“ обавестио да се борба између ове две велике силе води око Југославије, док је Бугарска изван спора и у зони је Совјетског Савеза. У даљем разговору напоменуто је да Британија тренутно стање сматра провизорним и да ће се та политика променити када се ситуација измени, „нарочито ако се и кад се отвори други фронт и то са успехом“. За „Америку је рекао да нема интересовање за Балкан“.³⁶³⁵

Питање Балканске, односно Јужнословенске федерације, такође је било слабије заступљено у препискама између представника Југословенске владе и у разговорима између југословенских дипломата и њихових савезника. Идеје о федерацији и конфедерацији на Балкану разматране су и у разговорима између представника југословенске емиграције и генерала Шарла де Гола, представника француског комитета националног ослобођења. Јован Ђоновић, који се налазио на челу Представништва Краљевине Југославије у Алжиру примљен је код де Гола 12. априла 1944. године. Француског генерала је интересовао пре свега СССР и његови успеси у Румунији. Ђоновић је изнео мишљење да ако совјетске трупе овладају Румунијом може се очекивати стварање још једне совјетске републике. На питање генерала де Гола о Бугарима и Бугарској Ђоновић је одговорио: „...да су Бугари селчки народ, врло радан, по темпераменту миран и куражан. Да немају живост српског духа, али да имају осећање дисциплине и послушности. За несрећу њихову и нашу са њима су управљали владари немачке крви. Они су створили једну класу људи, било у капуту, било у мундиру, који су инклинирани Немцима. Раније Аустрији и Немачкој, а сада Немачкој. Под утицајем ове утицајне горње класе, Бугарска је три пута пошла погрешним путем: ушла је први пут у рат са балканским савезницима; затим у Европском рату против свих савезника; и сад наново у рат са нама и Англо Американцима. Али и поред тога, нису их досада могли увести у рат против Русије“. У приватној аудијенцији Ђоновић је изнео идеју о стварању трајног мира, уколико су на Балкану и у централној Европи остваре комбинације независне од утицаја ванбалканских сила. Заговарао је тезу о јужнословенској федерацији, а затим конфедерацији балканских народа која би била

³⁶³¹ V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 149–150; V. Đuretić, *Jugoslovenska izbjeglička vlada...*, 242–246.

³⁶³² V. Đuretić, *Vlada na bespuću...*, 149–153.

³⁶³³ AJ, 103–3–37, Илија Шуменковић Божидару Пурићу Председнику Министарског Савета Министру иностраних послова, Анкара, 5. март 1944, стр. пов. бр. 164.

³⁶³⁴ AJ, 103–3–37, Šumenković, Ankara, 31. mart 1944, pov. br. 53.

³⁶³⁵ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 315.

наслоњена на Француску. Де Гол је на крају разговора истакао да му се ова идеја допада „у толико пре, што није сасвим сигурно да ћете, после свега што се десило моћи са Хрватима.“³⁶³⁶

О Балканској федерацији причао је и Сава Косановић за „Њу Јорк Тајмс“ 9. јула 1944. године. Он је истакао је да ће у „демократску југословенску федерацију“ бити укључена и Бугарска и да ће се нова држава простирати од Трста до Варне. Ова држава би ушла у Балканску конфедерацију заједно са Албанијом, Грчком и Румунијом и представљала би мост између СССР и западне Европе. Југословенска федерација би поред засебног словеначког, хрватског, српског и бугарског дела имала као засебне јединице још Босну и Херцеговину, Далмацију, Црну Гору и Македонију. Судбина краља Петра требала је, по Косановићу, да буде одлучена плебисцитом.³⁶³⁷

Питање Балканске федерације поменуто је средином 1944. од стране Турака, када је влада ове земље већ решила да прекине дипломатске односе са Немачком. Развијајући своју идеју о балканској политици и у улози Турске на Балкану, Сараџоглу је у разговору са Илијом Шуменковићем почетком јула 1944. говорио о потреби Балканске федерације у којој ће бити заступљене све балканске земље: Румунија, Југославија, Албанија, Бугарска и Турска. Овај његов план поклапао се у свим тачкама са британским планом о конфедерацији југоисточне Европе који је Черчил изложио турској делегацији на конференцији у Адани. Сараџоглу је отишао и даље излажући да би однос између чланова балканске конфедерације био сличан односу кантона у Швајцарској конфедерацији. Овом приликом, рекао је и да Бугарска, уколико на време приђе Савезницима, не треба после коначне победе да буде много малтретирана, јер би онда била незадовољна и као таква неће бити добар члан балканске заједнице. По њему, било је потребно да се Бугарској остави њена предратна територија.³⁶³⁸

Међутим, делокруг деловања Југословенске владе, али и британске и америчке дипломатије се сужавао. То се најбоље видело у задњим данима августа и првим данима септембра када је Совјетски Савез успео да обезбеди водећу улогу у склапању примирја са Бугарском, а исто тако и војним присуством, СССР је осигурао и политичку супремацију у Југославији и Бугарској.

Ставови Југословенске владе, који су ионако већином били неусаглашени, због већ познатих спољашњих и унутрашњих околности почели су у другој половини године услед одлука великих сила да постају и мање битни. Питање примирја које је Бугарска требала да потпише, како се већ знало по диктатима који су требали да дођу из Москве, остали су као једно од бројних питања са којима је Југословенска влада морала да се суочи. Питање потписивања примирја је попримало још већи ефекат пошто су са разних страна стизале вести о будућем положају Македоније. Чак је и шпански „Пуоблео“ кога балканска дешавања нису толико занимала, писао 23. септембра о састанку у Крушеву под насловом „Крушево и судбина Македоније“. У чланку се истицао значај овог састанка на коме је било окупљено 125 делегата из разних крајева Македоније, а који су расправљали о будућој судбини ове покрајине. Према подацима са којима је располагао писац чланка на састанку је одлучена независност Македоније, која би у извесном погледу ипак остала везана са федеративном Југославијом. Даље се говорило о ставу бугарске владе који је остао резервисан. Важнији од самог чланка који је југословенски отправник послова слао из Мадрида 29. септембра 1944. био је став званичних кругова Југословенске владе који су у оваквом решењу македонског питања видели победу Бугарске, која би „добила више“ него што је имала пре Другог светског рата: „Географски дефинисана и етнички инсценирана Македонија, макар и у саставу федеративне Југославије, али која би спречила да се губици бугарских ефемерних тековина из овог рата врате у интегрални састав своје расне целине, значило би, за непомирљиво амбициозне бугарске аспирације мањи губитак но повратак стања ствари у предратни *status quo*“.³⁶³⁹

³⁶³⁶ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 49–50.

³⁶³⁷ *Воените мисли на Соединетите Американски Држави...*, 49–50.

³⁶³⁸ Видети: АЈ, 103–179–626, Шуменковић Председнику владе, Анкара, 5. јул 1944, стр. пов. бр. 391.

³⁶³⁹ АЈ, 103–160–582, Отправник послова Министарству иностраних послова Политичком одељењу, Мадрид, 29. септембар 1944, пов. бр. 383/44-VI-14.

Сличан текст стизао је и са другог краја Европе. Шведски лист „Свенска Дагбладет“ („Svenska Dagbladet“) објавио је у свом броју од 8. октобра 1944. извештај свог дописника у Софији у којем се поред осталог саопштавало следеће: „Македонско питање ушло је у једну нову фазу која указује на невероватну сложеност територијалних проблема на Балкану где се сусрећу и укрштају интереси великих сила. Генерал Апостолски, главни заповедник новостворене македонске ослободилачке војске, који је стигао у Софију заједно са представником маршала Тита генералом Темпом дао је представницима штампе следећу изјаву: 'Македонски народ бори се данас за слободну, равноправну Македонију у оквиру једне федеративне Југославије, која ће обухватати све југословенске народе. Ми се боримо за једну уједињену Македонију у њеним историјским границама од реке Месте на истоку до Охрида на западу, од Солуна на југу до Ристовца на северу'. Овакво повлачење граница значи напосто одвајање грчке Македоније и западног дела Западне Тракије са Драмом и Кавалом од Грчке и њихово припајање федеративној држави Македонији. Остатак Западне Тракије са пристаништем Дедеагачом, без територијалне везе са Грком, аутоматски би припао Бугарској“.³⁶⁴⁰

У разговору између Бранка Чубриловића и совјетског амбасадора при САД у Вашингтону Андреја Громика 22. децембра 1944, првак Савеза земљорадника осврнуо се и на питање будућности Југославије која је, по његовим замислима, требала да види СССР као главног спољнополитичког партнера. Срби, Хрвати, Словенци и Бугари, без икаквог утицаја, морали су одлучивати о својој судбини. Нагласио је и да у „српском народу и Србији“ постоје групе које су спремне направити „аранжман“ са Титом: леви „земљорадници“ из Србије и Босне, „независне српске демократе“ на челу са Станојем Симићем, а од Срба из Хрватске предложио је Саву Косановића. Таква влада, „у којој би српски народ био заступљен у заједници са маршалом Титом“ била би гаранција Совјетима за спровођење њихове политике на Балкану. Уз то, и режим „Кимона Георгијева у Бугарској“ оспособио би Совјете да лакше преговарају са „западним демократијама о утицајима на Балкану и о совјетском миру“.³⁶⁴¹

У сенци совјетског продора кроз Балканско полуострво у Лондону је 9. новембра 1944. вођен је разговор између британског потпуковника Харолда Гибсона (Harold Gibson) и Косте Павловића. Гибсон је био мишљења да су се совјетске снаге изморице константним борбама и да је то предност англо-америчког блока. Њихово ненапредовање, Гибсон је окарактерисао просто техничким разлозима, а њихова кампања на Балкану спроведена је само због добијања политичких и војних поена: „То је било чисто спектакуларно ратовање, ради пропаганде“, изјавио је британски потпуковник и наставио да говори о томе да су у Бугарској, Руси дочекани на „хистеричан“ начин, али „убрзо је дошло разочарење“: „Руска војска на дочек уопште није реаговала. Хладно је пролазила и посматрала. Затим су дошли ексцеси: пљачке и убиства. То није било организовано пражњење земље као што су то спроводили Немци. То није било убијање оних који су сметња Русима за спровођење њихових намера. То је било пљачкање не за совјетску Русију, већ за онога који пљачка. То је било убијање ради пљачке.“³⁶⁴²

При крају године 19. децембра 1944, у разговору између Р. Живковића и Михаила Константиновића, бивши министар је изјавио да поред опоравка земље, услед недостатка саобраћаја, болести изнурености народа и других незгода, брине углавном о једној ствари: Македонији: „Бојим се и Бугара, они нам нуде Струму. Ја бих им дао Струмицу. Македонци хоће и Солун“. Живковић је додао да би та Македонија према изјавама Бугара требала да буде у оквиру Југославије, а Константиновић наставио: „Да би је зграбили првом приликом целу. Тако су Бугари увек поступали кад год су били тучени“.³⁶⁴³

Своја размишљања Михаило Константиновић поновио је 8. јануара 1945. за ручком са представником НКОЈ-а Владимиром Велебитом. Рекао је да аутономију Македоније сматра

³⁶⁴⁰ АЈ, 103–160–582, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Stockholm, 9. oktobar 1944, pov. br. 398.

³⁶⁴¹ Б. Чубриловић, *н. д.*, 1946, 238–241.

³⁶⁴² К. Павловић, *Ратни дневник...*, 467–468.

³⁶⁴³ М. Konstantinović, *н. д.*, 472–473.

опасном грешком, због тога што је најпре требало завршити процес диференцијације Срба и Бугара и да су Бугари увек кад су губили истицали питање Македоније: „Сад ће нам Стајнов (Петко), који је поздравио враћање Македоније Бугарској 1941, понудити долину Струме да бисмо тражили и Солун од Грка...Рђав посао Македонију треба оставити у српском оквиру“. Велебит није могао да се сложи са Константиновићевим гледиштима, који је изјавио да се управо стварањем такве федерације и боји, иако је било добро што СССР стоји иза свега, није веровао Бугарима који „имају екипу за све прилике, па и сада“. Скренуо је саговорнику пажњу да је Љубен Дукмецијев, народни посланик и комуниста, 28–29. децембра 1940. у бугарској скупштини говорио о Македонији и о Тракији као интегралном делу Бугарске, тражећи уједињење Бугара од Дунава до Егејског мора и од Црног мора до иза Вардара, до Охридског језера; „да се уједине ове земље, у којима се говори лепо бугарски језик“.³⁶⁴⁴

Последњи извештаји стизали су од увек ажурног Илије Шуменковића. У свом телеграму Ивану Шубашићу од 18. јануара 1945. Шуменковић је тражио да буде позван у Лондон „на реферисање“. Југословенски дипломата нагласио је у свом писму да су се од септембра 1944. десили „нови и врло крупни догађаји“, који су били од великог утицаја на развој политичке ситуације. „Има знатан број примера за ово и на терену спољне и на терену унутрашње политике“. Он је у писму навео само један пример који се односио на „бугарско-југословенске односе и на питање Македоније“. Шуменковић је напоменуо да је Шубашићево мишљење по овом питању формулисано у инструкцијама које су достављене преко Стојана Гавриловића у следеће две реченице: „Наша ситуација захтева да будемо врло опрезни у спољној политици и према Бугарској, и према Грчкој и према Турској...Југославија, ради свог потенцијала, има непријатеља и љубоморе и треба бити јако опрезан (у суседству)“. По питању Македоније налазила се „индикација“ у Шубашићевом телеграму који је достављен Шуменковићу, а тицао се услова Југословенске владе за примирје са Бугарском. „Та је индикација у следећој реченици телеграма“: „...и да се пропрати свечаном изјавом бугарске Владе да се одриче једном и заувек свих аспирација у погледу југословенских територија које су у садашњем рату биле окупиране од стране Бугарске“. Шуменковић је напоменуо да се развој догађаја од времена када је примио поменуте инструкције разликује од „онога што је у тим инструкцијама индицирано“ како у погледу југословенско-бугарских односа, тако и у погледу бугарских аспирација на Македонију, алудирајући на већ отпочете преговоре о јужнословенској федерацији. Југословенски дипломата напоменуо је и да наведени пример довољно показује „до које је мере немогуће разумети без потребног обавештења нови развој наше политичке ситуације, како на спољном тако и на унутрашњем терену“.³⁶⁴⁵

Неколико дана по завршетку Другог светског рата, Коста Павловић је у свом дневнику на дан 16. маја 1945. записао да из Југославије долазе све црње вести: „Добили смо један извештај из Цариграда о стању у Македонији. Она се потпуно бугаризира и главну улогу играју чланови В. М. Р. О. Ово су просто невероватне ствари“. Павловић је неколико дана касније 21. маја 1945. пренео извештај „Сандеј Тајмса“ („Sunday Times“) у коме се каже да су Пољска, Румунија, Југославија и Бугарска лутке у совјетским рукама, да ће Аустрија то ускоро постати, да се Чехословачка нада да ће се вратити на предратну демократију, а да је демократија спашена само у Грчкој захваљујући британском оружју. Исти лист је тврдио да у свим земљама комунисти слушају наредбе из Москве. На дан 31. мај 1945, Коста Павловић је забележио мишљење Слободана Јовановића о компромису између Британије и СССР. Совјети су требали да се одрекну Тита, а Британци краља, па да се у Југославији успостави демократија. Британци би евентуално препустили Совјетском Савезу Бугарску и Мађарску, а гледали би да се Југославија, Аустрија и ЧСР пребаце поново у британску интересну сферу.³⁶⁴⁶

³⁶⁴⁴ Исто, 494–495.

³⁶⁴⁵ АЈ, 103–15–118; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945...*, 420–421.

³⁶⁴⁶ Коста Павловић, *Лондонски дневник 1945–1946*, Београд 2017, 131, 137, 154.

4.3. Отворени сукоби и прикривена сарадња – равногорски покрет и Бугарска

4.3.1. Покушаји да се да отпор бугарском окупатору

У општем расулу војске Краљевине Југославије током трајања Априлског рата, група војника и официра предвођена генералштабним пуковником Драгољубом Михаиловићем одлучила је да се не преда. Михаиловић је као начелник штаба 2. армије почео повлачење од Добоја према Србији. Стигао је на Равну Гору 11. маја 1941, опредељујући се за Западну Србију знајући колико је осећање слободе и патриотизма укоревано у овим крајевима. Покрет је био самоникао, јер га нису припремали ни Југословенска влада у избеглиштву, ни Савезници. Он се у периоду мај-јун налазио на самом зачетку, смештен на уској територији, без намере да у тој фази започиње борбу против окупатора, опредељујући се за дефанзивну тактику. Михаиловић је био против тога да се пренагли са борбом, да би се народ сачувао од даљих губитака и да се организација припреми за борбу у одсудном моменту када се буду стекли повољни услови на светском фронту. Први војни одреди стварани су спонтано. Како је који официр долазио на Равну Гору, тако је од Михаловића добијао овлашћења за рад на терену, уз могућност да сам бира старешинство и помоћнике. У тој почетној фази постављен је и темељ војној организацији. Она је обухватала две врсте формација: оперативне трупе (илегални, тзв. шумски одреди-тројке, чете, батаљони, касније ће основне групе бити бригаде и корпуси) и резервне јединице, које је требало да се мобилишу у случају општег устанка или веће акције. На челу су углавном стајали професионални официри. Војна организација почивала је на Упутству број 5 које је Михаиловић издао 14. фебруара 1942. Ово Упутство предвиђало је чету као основну јединицу, батаљон од две до три чете, бригаду од три до пет батаљона и корпус од две до пет бригаа.³⁶⁴⁷

Настао на слободарским, антифашистичким принципима, признат у Западној Европи као први антифашистички покрет у поробљеној Југославији, институционализован од стране Југословенске владе као легитиман наследник југословенске војске, покрет Драгољуба Михаиловића, од 15. новембра 1941. Југословенска Војска у Отаџбини (ЈВуО), представљао је главну оружану формацију која се борила против одреда Трећег рајха. Временом, организација је слабила због компромитовања официра и самог Михаиловића, разбијене и лабаве хијерархије, неповезаности између одреда, дефанзивне, пасивне стратегије, самовоље локалних команданата и константног скретања са антифашистичке ка антикомунистичкој борби.

Одмах после завршетка Априлског рата неколико југословенских официра покушало је да се организује на простору који је анектирала Бугарска. Међутим, акцију је осујетио генералштабни капетан I класе Петар Михајловић из Битоља. Он је током рата био у штабу Моравске дивизије. По паду Скопља изгледа да је послат као курир са наређењима за Прилеп. Одатле је отишао својој кући у Битољ. По доласку Бугара ступио је у „бугарски комитет“ у Битољу, а када је сазнао за акцију коју припремају југословенски официри у Скопљу отишао је у Софију где је открио ове планове у министарству војном. Ово је за последицу имало наређење бугарских власти да се сви активни југословенски официри пријаве месним властима и да им се јављају свакодневно. У Скопљу је тих дана боравио и пешадијски мајор Љуба Јовановић који је пре рата био у служби обавештајног одељења Главног генералштаба.

³⁶⁴⁷ Никола Илић, „Четнички покрет на југу Србије 1941–1944. године“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 119–131; М. Манић, *н. д.*, 52–74; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига прва*, Београд 1999, 38–47, 60–67; Коста Николић, „О неким проблемима у раду организације Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942–1944“, *Лесковачки зборник*, LI, (2011), 255–276. У бугарском архиву Министарства унутрашњих послова може се наћи извештај обавештајне службе бр. 3 од 14. априла 1944. под насловом „Партизанска војска на Балкану и у Бугарској“. У њему је између осталих анализиран и равногорски покрет. Снаге су подељене у три категорије: Први позив (устаничке снаге), Други позив (јаташки апарат), Трећи позив (кадрови предвиђени за осигуравање реда и мира на одређеној територији и за устанвљавање месних власти). И. Т. Иванов, *н. д.*, 148–149.

Међутим, процењено је да је отпочињање герилског рата у тим тренуцима неповољно, највише због присутности бугарске војске.³⁶⁴⁸ Свако даље организовање спречено је одвођењем југословенских официра у ратно заробљеништво.

Тешки услови за организацију Михаиловићевог покрета били су и у југоисточној Србији. У једном писму од 18. јануара 1942. мајор Миодраг Палошевић обавештавао је Михаиловића о ситуацији у Топличком и Јабланичком крају. Наглашено је да су од доласка Бугара 11. јануара Прокупље и сва околна села била у рукама партизана, па да је чак и „војвода Медвеђе“ Орсић који је тражио долазак равнатораца, сарађивао са партизанима. Јављено је и да је Коста Пећанац покренуо „казнену експедицију“ против неких села, али да се у његовим редовима налазе људи склони покрету Драгољуба Михаиловића. Иако је у два маха извршена блокада Трстеника, Палошевић је у писму признавао да организација равнаторског покрета није извршена и да због јаке концентрације окупаторских снага одлазак у Јабланицу није био могућ. Немачки обавештајни апарат и органи Недићеве владе били су на завидном нивоу, док се из писма наслућивало да су Бугари у крају и даље мировали.³⁶⁴⁹ У једном другом документу из 1942. који говори о приликама у Топлици и источној Србији апострофирани су партизани као главни непријатељи за које се између осталог каже да њихови напори да створе боља упоришта у источној Србији произилазе из тога како би се повезали са бугарским комунистима и обучили их за рад на територији источне Србије. Један од циљева НОП, према речима једног ухваћеног партизана, био је и излазак на Дунав у источној Србији како би били ближе Румунији и могућем продору совјетских трупа које би им помогле у наоружању.³⁶⁵⁰

Организованије деловање ЈВуО на овој територији почиње доласком мајора Радослава Ђурића на овај терен. Наредбом Михаиловића од 24. марта 1942, формирана је Команда „Јужне Србије“, тачније Горски штаб број 1. Територија команде је покривала југоисточну Србију од Копаоника до Старе планине, Македонију и Космет.³⁶⁵¹ Ђурић је већ крајем марта стигао на простор Горње Јабланице. У почетку је живео у илегалу и контактирао са малим бројем људи, да би временом кренуо са успостављањем организације чија је основа била тројка. Стратегија је била да сваки појединац из прве тројке организује другу тројку за коју друга двојица нису знала. Први ослонац је био у легализованим одредима, а у мају 1942. је придобијено и шест Пећанчевих јединица (Расинска, Јасичка, Трнавска, Лесковачка, Корвинска и Бованска). Осим тога, 4. чета 12. добровољачког одреда прихватила је четничку команду. Главна тешкоћа у раду ипак је представљао слаб одзив активних официра.³⁶⁵² Средином априла 1942. у околини Ниша, почело се са стварањем равнаторске организације и у првом реду на пропагандном раду. Међутим, и овде је постојао проблем са активним официрима. У Пироту је живело доста југословенских официра који су се из немачког заробљеништва спасили изјашњавајући се као Бугари. У једном документу, поводом оваквог стања, истакнут је капетан коњичке артиљерије Краљеве гарде Мијалковић.³⁶⁵³

Временом су мајор Ђурић и његови сарадници успели да омасове покрет и да оформе седам корпуса. У јесен 1942. на југу Србије деловали су: Јужноморавски, Јабланички, Власински, Топлички, Чегарски, Нишавски и Делиградски корпус у оквиру Горског штаба 110. Половином 1943. из састава штаба издвојен је Топлички корпус, а почетком 1944. Чегарски и Нишки корпус, док је лета 1943. формиран Вардарски корпус.³⁶⁵⁴ Командант бугарског 1. окупационог корпуса, генерал Николов, указао је на методе рада четника на југу Србије. По

³⁶⁴⁸ АЈ, 383–9–5, Izjava artiljerijskog kapetana I klase g. Gogovića F. Trajka o toku Jugoslovensko-nemačkog rata, kao i o vremenu posle ovoga.

³⁶⁴⁹ ВА, ЧА, к. 1, ф. 2, д. 3; *Zbornik XIV/1*, 128–129.

³⁶⁵⁰ ВА, ЧА, к. 1, ф. 3, д. 15.

³⁶⁵¹ ВА, ЧА, к. 181, ф. 6, д. 18; Н. Илић, „Четнички покрет...“, 122.

³⁶⁵² Више: Милутин Живковић, Раде Ристановић, „Стварање Команде Јужне Србије ЈВуО 1942. године – територијални оквири и војна структура“, *Лесковачки зборник*, LXI, (2021), 15–32; К. Николић, *Историја Равнаторског покрета 1941–1945, књига прва*, 1999.

³⁶⁵³ ВА, ЧА, к. 99, ф. 5, д. 14.

³⁶⁵⁴ К. Николић, *Историја Равнаторског покрета 1941–1945, књига прва*, 229; Младен Колић, „Їетничке војне формације у Македонији 1942–1943“, *Војноисторијски гласник*, 1, (1974), 156.

њему су постојали: „добро закамouflирани штабови националног покрета Д. Михаиловића. Чланови тог покрета сакривају се иза службених положаја и овлашћена. Налазе се међу руководством владиних четника, међу официрима СДС, међу саветницима, учитељима и државним службеницима, Генерал Николов је приложио списак од 194 такве особе које је требало ухапсити.³⁶⁵⁵

У другој половини 1942. мајор Ђурић је покушао да слањем одређених људи у Македонију изгради равнорску организацију. У августу 1942. у јужне делове Југославије су у ту сврху упућени наредници Миливој Трбић, Војислав Сајковић и поднаредник Божић Видојевић.³⁶⁵⁶ Крајем 1942. у Скопљу је оформљен „Национални комитет“ који је требао да прими власт када буде за то дошао прави моменат. Један огранак овог комитета нешто је дуже радио у Тетову, а био је ограничен на пропагандни рад. Малобројни и притиснути строгим режимом окупације, Срби нису могли да створе значајнији организациони центар за борбу у Македонији: „Најјачи непријатељи организације су Бугараша који дејствују на немачке власти радни уништења не само организације, него и свог српског живља. Ту акцију потпомаже група омладинаца и интелектуалаца (на жалост све наших ђака) Арнаута и добар део арнаутске чаршије“.³⁶⁵⁷ Новембра 1942. овај комитет је откривен а његови чланови су похапшени од стране бугарске полиције. Од лета ЈВуО је покушао да се афирмише у Македонији тако што је формиран Вардарски корпус (разбијен марта 1944. од стране партизана) и касније током 1944. Поречки и Горњополошки корпус (у стварности само Поречка бригада јачине 200 људи), да би јуна 1944. био формиран и Горски штаб 710 који је издвојен из Горског штаба 110.³⁶⁵⁸

Међутим, ситуација у јужним деловима Југославије по ЈВуО је током читавог трајања окупације изгледала доста безнадежна. У Цариградском срезу, Бугари су чиновнички апарат попунили Бугарима из унутрашњости земље. Управни апарат својим радом довео је до неповерења локалног становништва, нарочито оног досељеног 1885. године. Локална власт је велики број сиромашне деце упутила у унутрашњост Бугарске ради школовања, сви младићи са навршена четири разреда гимназије мобилисани су и распоређени по разним војним јединицама, а сви чиновници које је окупација затекла у овом месту такође су одведени у унутрашњост Бугарске ради учења и усавршавања бугарског језика. Ипак, највећи број службеника из овог краја емигрирао је у Србију. Такође је становништву Цариградског среза забрањено кретање на запад. Слично стање било је у Пироту и околини. Због тога што је у овој варошици на истоку живело више Срба него у Цариградском срезу, егзодус становништва био је већи. Из истог разлога отпори мобилизацији и одласку у школе где су предавали бугарски учитељи био је већи. У Белопаланачком и Лужничком срезу због партизанских акција и бугарског одговора у виду репресалија, локално становништво било је „материјално упропашћено“. Равнорски покрет спровео је организацију у Белопаланачком, Лужничком и Пиротском срезу, али због смањене логистике, свака већа акција била је неизводљива. Такође, већина официра у Пиротском срезу није се определила за равнорски покрет. У Цариградском срезу организација није постојала, због пробугарског држања становништва, али и мобилизације становништва.³⁶⁵⁹

Михаиловић је писао председнику Југословенске владе у избеглиштву 11. јуна 1942. да „Јужно Србијанци нису задовољни са данашњим стањем“ и да су „Бугари ударили порез на све: земљу, зараду, стоку, кола, живине, пчеле итд. У депеши су навођене и друге информације; тако је стајало „...Корупција Борисових људи огромних размера...Морал бугарских војника слаб. Бугари покушали два пута мобилизацију први пут побегло око тридесет два процента, а други пут шездесет од сто. Одустали од мобилизације и не

³⁶⁵⁵ К. Николић, *Историја Равнорског покрета 1941–1945*, књига прва, 229.

³⁶⁵⁶ Више: Александар Симоновски, *Миливој Трбић (1913–1947)*, Скопје 2018, 47–125; *Миливој Трбић–Војче. Документи*, ред. Александар Симоновски, Скопје 2016, 19–175; М. Colić, *n. d.*, 153–156.

³⁶⁵⁷ ВА, ЧА, к. 101, ф. 5, д. 13; Коста Николић, *Историја Равнорског покрета 1941–1945*, књига прва, 229. Више о формирању јединица у Македонији: М. Colić, *n. d.*, 156–165.

³⁶⁵⁸ М. Colić, *n. d.*, 155.

³⁶⁵⁹ ВА, ЧА, к. 125, ф. 7, д. 2.

предузимају никакве репресалије. Мржња између Бугара и Македонаца све већа. Бугарске власти забраниле назив Македонац. Народ увиђа да је за време Југославије било боље...“ Наглашено је и да су „повољни услови за нашу ствар. Потребно развити пропаганду да приступе покрету југословенске војске и да не буду заведени странпутицом...“ Средином јуна 1942. о злоделима Бугара у Јужној Србији и Македонији јављао је и Радослав Ђурић: „Бугари свирепост поступају са нашим народом, муче и убијају; много одводе и не зна се шта је са њима. Срушили су нашу цркву Св. Тројице у Куманову и споменик на Зебрњаку...“ Ђурић је предлагао да се Бугарска бомбардује и да се преко Лондона јави да се то чини због одмазде. По њему су сви Срби били спремни да упадну у Бугарску „када буде време“ и да ће за сваку српску главу скинути 1.000 бугарских.³⁶⁶⁰

Поред оваквог деловања, Михаиловић је, као и мајор Ђурић, преко представника Југословенске владе у избеглиштву тражио да се у знак репресалија бомбардују градови по Бугарској. С тим у вези, Момчило Нинчић је телеграфисао Константину Фотићу из Лондона 26. новембра 1942. да је Дража Михаиловић упутио молбу „целог српског народа“ да се у знак репресалија бомбардују градови у Немачкој, Бугарској и Мађарској за покоље које су „њихове трупе извршиле над српским живљем у Југославији“.³⁶⁶¹ Вођа равногорског покрета је исто тако молио да Савезници запрете да ће бомбардовати усташке центре: Загреб, Карловац и Вараждин, ако се одмах не престане „са планским истребљењем и покољем Срба које усташе врше у Независној Хрватској Држави“.³⁶⁶²

У извештају пуковника Милутина Радојевића од 14. децембра 1943. које је упућено Драгољубу Михаиловићу написано је да на територији око Зајечара и Књажевца упадају партизани и из Бугарске. У честим сукобима четници су предузимали гоњење ових партизанских група одлазећи и на територију Бугарске. Што се тиче бугарских окупаторских јединица Радојевић је нагласио да у тим тренуцима није било значајних акција и да су углавном вршена мања кретања дуж главних комуникација. Бугарски војници уплашени су и од потенцијалне четничке одмазде због злочина који су извршили на цивилним српским становништвом. Бомбардовање Софије утицало је да морал код бугарских војника значајно опадне, па је Радојевић предлагао да треба бомбардовати сваку њихову већу варош, касарне у Пироту и у Нишу, али и Дољевац, где се на отвореном налазила већа количина бензина. Примећено је да бугарске посаде постоје у Нишу, Алексинцу, Књажевцу, Пироту, Цариброду и осталим већим местима, али да бројно стање „није страшно“, изузев у Пироту. Пошто је увидео да је народ врло непријатељски расположен према Бугарима, нарочито због злочина у Првом светском рату, Радојевић је предлагао одмазду према Бугарима, због тога је молио да се четничке трупе намењене за дејство против Бугара, ставе под његову команду.³⁶⁶³ Међутим, било каква акција већег обима није могла бити извршена, највише због јаким немачких и бугарских гарнизона у градовима. Потпуковник Љубомир Јовановић–Патак, командант Тимочког корпуса, јављао је 26. новембра 1943. о јачини и распореду окупаторских снага на

³⁶⁶⁰ *Zbornik XIV/1*, 360, 384.

³⁶⁶¹ У том смислу треба тумачити и телеграм који је послат неколико месеци раније 20. јула од стране председника владе Слободана Јовановића југословенском посланику у САД: „Поводом масовног убијања Срба од Бугара и Мађара издејствујте, ако је могуће бомбардовање Софије и Пеште. Број побијених Срба већ достиже милион. Предузети кораци код енглеске владе“. Највероватније да је Слободан Јовановић дефинисао свој став после Михаиловићевог извештаја. Председник владе Слободан Јовановић тако је обавештавао Југословенско посланство у Вашингтону 18. јула да му је Михаиловић јављао како је очекивао пребацивање огромног броја немачких војника и материјала у Бугарску у циљу концентрисања на бугарско-турској граници. Затим је обавестио владу о злочинима пишући да Бугари у Морави и Топлици убијају Србе у масама и да је Управа града Београда забранила купање у Сави и Дунаву због мноштва лешева који су пловили водом. Те људе убијали су Мађари и усташе. На крају је Михаиловић известио да „народ гунђа против владе и Енглеске што Бугарску не бомбардују као репресалије и жели дела“. АЈ, 371–6–9, Јовановић Посланству Краљевине Југославије Вашингтон, 18. јул 1942, д.в.к. бр. 75; АЈ, 371–6–9, Jovanović Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu, London, 20. jul 1942, d.v.k. br. 76.

³⁶⁶² *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 481. Видети: Milan Terzić, „Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji“, *Tokovi istorije*, 1–2, (2005), 84–85.

³⁶⁶³ ВА, ЧА, к. 20, ф. 4, д. 30.

територији Тимочког корпуса. Тако је утврђено да у Неготину имало 300 Бугара, у Бруснику 60, у Зајечару 1.300 и у Бору (Борски рудник) 150.³⁶⁶⁴

*

Такође је током 1942. забележено неколико борби између јединица ЈВуО и јединица из 1. бугарског окупационог корпуса. Софијска „Зорја“ добила је 23. септембра 1941. телефонску вест из Скопља, према којој је 22. септембра у близини Бујановца дошло до окршаја у којем су учешће узели четници и бугарски војници, пошто су четници одвели са собом директора оближњег рудника. У борби је погинуо један бугарски војник и четири четника. Дана 8. октобра 1942, како је јављало Посланство НДХ у Софији, дошло је до пушкарања једне групе бугарских полицајаца и војника са једном групом четника код села Врбан, недалеко од Бујановца. У борби је убијено 10 четника, а 10 је успело да побегне.³⁶⁶⁵

Борбе су вођене и током 1943. године. Бугарске јединице у околини Црне Траве су 4. фебруара 1943. потпуно уништиле једну четничку групацију. Како је јављало Посланство НДХ у Софији, око 150 „српских четника“ било је опкољено од стране бугарских војника у неколико кућа. На страни „српских четника“ било је 30 погинулих, док су Бугари изгубили три војника. Наредних дана, стајало је у закључку, „ова чета била је посве уништена“.³⁶⁶⁶ Немачке трупе су уз помоћ делова 1. бугарског окупационог корпуса покушале 18. марта да заједничким снагама у акцији северно од Трстеника ухвате Мирослава Трифуновића. Акција је била безуспешна.³⁶⁶⁷

Миливој Радивојевић обавештавао је 22. фебруара 1943. Михаиловића о стању у Чачку, Ивањици и околини наглашавајући улогу бугарских трупа у вршењу реквизиције истичући да су по том питању добили „одрешене руке“. Такође је именовано и одређена лица која су помагала Бугаре и Немце. По њиховим дојавама 20. фебруара ухапшено је пет лица (троје који су подржавали ЈВуО и двоје који су били за НОП). Бранка Вукосављевић, учитељица из Церове такође је сарађивала са Бугарима и Немцима, па је ухваћена од стране четника. Савка Нешовановић из села Бедина Варош такође је гајила интимне односе са Бугарима. На њену денунцијацију ухваћено је 10 четника из села Шуме, 8 је ускоро пуштено.³⁶⁶⁸

Ипак, и поред бројних хапшења, борбе су настављене. У тим тренуцима вођена је борба и код села Дубље између 2. трстеничке бригаде и једне бугарске јединице (17. фебруар 1943). том приликом један четник је погинуо, а заробљена су три припадника равногорског покрета.³⁶⁶⁹ Месец дана јасније, здружене немачко-бугарске трупе напале су у Жичком срезу 10. марта 1943. један четнички одред под командом Властимира Антонијевића. Убијена су три, а заробљено је 11 герилаца. Остатак је успео да са Антонијевићем побегне.³⁶⁷⁰

Прва жичка бригада водила је 21. марта 1943. борбу са Бугарима. Администрација Недићеве владе известила да је било два мртва, два рањена и четири заробљена четника. Према извештају команданта 1. жичке бригаде од 25. марта, који је упућен команданту 2. равногорског корпуса борба се одиграла на следећи начин: „У зору 21. марта, Бугари (око 200 војника) предвођени Савом Костовићем, агентом из Краљева, блокирали су кућу Симеона Милашиновића, разоружали сељаке стражаре и позвали остале у кући на предају. Поручник Ђорђе Симоновић и редов Добросав Николић, видећи да се налазе у безизлазној ситуацији, а да би заштитили село (Змајевац) извршили су самоубиство. Бугари су заробили четири борца редова Миливоја Милашиновића, редова Мирослава Миловановића, редова Ђорђа Сретеновића, тешко рањеног и омладинца Здравка Медара, које су спровели у Краљево и тамо их на дан 24. марта стрелјали, заједно са раније заробљеним Љубишом Радовићем. Бугари су убили и домаћина Симеона Милашиновића и кућу му разнели бомбама, док су му жену и ћерку отерали

³⁶⁶⁴ ВА, ЧА, к. 95, ф. 4, д. 27.

³⁶⁶⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 55, 670.

³⁶⁶⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 8.

³⁶⁶⁷ *Zbornik XII/3*, 186.

³⁶⁶⁸ ВА, ЧА, к. 15, ф. 4, д. 14.

³⁶⁶⁹ ВА, ЧА, к. 123, ф. 4, д. 123.

³⁶⁷⁰ ВА, НДА, к. 26II, ф. 8, д. 23.

за Краљево. Заробљене војнике Бугари су шетали кроз варош уз пратњу музике, док су војници-заробљеници псовали Бугаре“. Председник општине Рибница такође је био спроведен за Краљево. Закључено је да је овом акцијом Бугара штаб 2. батаљона Прве жичке бригаде уништен.³⁶⁷¹ Борбе са Бугарима водила је и 1. Јабланичка бригада. Из списка погинулих ове бригаде који је урађен 24. априла 1944. сазнајемо да је у окршајима са Бугарима 4. јуна 1943. погинуло 18 бораца, а да је 10. јуна 1943. погинуло пет бораца, док је један рањен.³⁶⁷²

Борбе су настављене и у другој половини године. Дана 9. августа 1943. на превоју Небешке и Рошке планине, односно између села Гривска и Роге куда протиче река Рзав, једна јача четничка јединица коју је предводио резервни наредник Раде Пантић, изненада се сукобила са добровољцима који су били преобучени у четничка одела и принудили их да се повуку на врх Рошке планине. Ускоро су у борбу и гоњење добровољаца ступили Црногорска и Ариљска четничка бригада, али је група „љотићеваца“ коју је предводио Радојко Ђурић успела да се извуче из обруча. Ипак, већ наредног дана 10. августа, напад на добровољце започела је Прва драгачевска бригада, да би потом Ариљска и Црногорска бригада у Богојевићима, близу Ариља водиле борбу против Бугара на месту Миротин. Са Бугарима је била и једна мања немачка патрола од пет војника који су из Ивањице дошли као испомоћ добровољцима. У овој борби, у којој су употребљавана и бомбе четници нису имали губитака. Са друге стране, погинула су три бугарска војника, један Немац и „један Хрват, гестаповац Поповић, бивши официр југословенске војске“; заробљено је 17 Бугара и један Немац. Четници су запленили: два тешка митраљеза, један пушкомитраљез, четири парабелума, око двадесет пушака и већу количину муниције, а онеспособљен је један камион и један луксузни аутомобил. У борбама које су вођене око Ариља против Немаца, Бугара и „љотићеваца“, храбро се борио резервни пешадијски наредник, пореклом Бугарин, Ђорђе К. Анђеловић. Као припадник Црногорске бригаде он је у једној двочасовној борби која је вођена тог дана, кренуо ка бугарским војницима који су нападали на четнике и позвао своје сународнике на бугарском језику да се предају: „...јуришао је према њима, што је допринело да се бугарски војници предају“.³⁶⁷³

Наредног дана, 12. августа, нападнути су „љотићевци“ у Ариљу, који су одмах запосели положај око варошице и гробља. Борба је вођена од 13 до 18 часова када су се четници повукли ка планини Благају, где су се такође водиле борбе. У међувремену, из Пожеге је упућен један камион са 17 добровољаца, који су напали четници код места Вироштак, четири километра од Ариља. Том приликом убијено је четири добровољаца, а остали су успели да побегну. Убрзо су на овом месту четници пресрели један камион у коме је осим путника било седам бугарских војника, од којих су четворицу у краткотрајном пушкарању убили, а тројицу одвели са собом. Тада је у борбама код Вироштака погинуло осам „љотићеваца“, један Немац и неколико бугарских војника; заробљено је 23 бугарска војника. Према извештају команде СДС погинуло је 80 четника, док су бугарски заробљени војници касније пуштени.³⁶⁷⁴ Мало касније тога дана десио се још један окршај; а овог пута на страни Бугара и припадника СДК борили су се и Немци. Због овог сукоба бугарске јединице ужурбано су се спремале одмазду. Ипак, њихове припреме пожурio је један догађај који се десио недалеко од места ових борби. Средином месеца августа 1943. једна бугарска „тројка“ дошла је у село Граб (Драгачевски срез) и пошла по кућама да пљачка. Међутим, у једној од кућа су се налазили четници из одреда Милутина Јанковића. Распламсала се краткотрајна борба у којој је један бугарски војник погинуо. Након тога бугарска казнена експедиција дошла је у села Драгачевског среза где је починила многобројне злочине.³⁶⁷⁵

Иако нема потпуних података Ђорђе Пилчевић у свом чланку тврди да је током борби за Ариље половином августа 1943. погинуло око 30 немачких и бугарских војника и преко 20 добровољаца. У четничкој кореспонденцији која је уследила после ових борби наглашено је да

³⁶⁷¹ ВА, НДА, к. 26П, ф. 8, д. 37; ВА, ЧА, к. 24, ф. 2, д. 33.

³⁶⁷² ВА, ЧА, к. 100, ф. 7, д. 21.

³⁶⁷³ Ђ. Пилчевић, *н. д.*, 78–79.

³⁶⁷⁴ Исто, 79.

³⁶⁷⁵ АЈ, 110–151–16, одлука за Димитрова ф. бр. 9905; Р. Маринковић, „Трагични догађаји...“, 50.

су се посебно истакли син Драгољуба Михаиловића, Војислав Михаиловић, Бугарин Ђорђе Анђеловић и Марко Мацаревић из околине Неготина, сви припадници Црногорске четничке бригаде.³⁶⁷⁶ У телеграму који је Михаиловић упутио Југословенској влади у Лондону 1. септембра 1943. стајало је да су се припадници ЈВуО сукобили у Трстеничком срезу са удруженим снагама „љотићеваца, Немаца и Бугара“. Бројке страдалих у овом телеграму су преувеличане: „... (дана) 26. августа дошло је у срезу Трстеничком до борбе између наших одреда са једне стране и љотићеваца, Немаца и Бугара са друге стране. Непријатељски губици један пет седам мртвих и осам четири рањена. Наши губици дванаест погинулих и тринаест рањених...“³⁶⁷⁷

У извештају капетана Миладиновића команданта Књажевачког корпуса од 11. новембра 1943. Мирославу Ђурићу сазнајемо за неколико борби који је овај корпус имао са Бугарима. Дана 17. септембра 1943. Књажевачки корпус уз садејство Сокобањске бригада напао је Сврљиг у циљу ликвидирања сеоског начелника Павла Виторовића и његових сарадника и придобијања становништва за равнорски покрет. Напад је извршен у 5 и 30 часова и трајао је до 9 часова. У току борбе заробљено су 2 немачка и 8 бугарских војника. Ови војници су после разоружавања пуштени. Још током борбе, командир Пољске страже је са целом својом посадом прешао у основну школу (касарна бугарских војника) и заједно са преосталим Бугарима повео борбу са четницима. Погинуо је 17 бугарских војника и један официр, а код четника 3 је погинуло, а 2 је рањено. Убрзо је Бугарима стигло појачање, па су четници морали да се повуку. За одмазду Бугари су спалили неколико колиба у Сокобањском срезу.³⁶⁷⁸

Четници 1. рачанске бригаде под командом потпоручника Добросава Одрагића напали су једну немачко-бугарску колону која је превозила 20 таоца 26. септембра 1943. године. Напад се десио на путу од Бајине Баште ка Ужицу код села Пилица. Четници су том приликом убили седам Немаца и девет Бугара и запалили пет камиона, а такође су успели да ослободе све таоце. Због овог напада немачко-бугарске снаге извршиле су бројне злочине у селима Рачанског и Ужичког среза.³⁶⁷⁹ Изгледа да је недуго пре ове акције извршен још један напада не Немце и Бугаре близу Дрине око села Семегњево где су погинула два Немца и 15 бугарских војника. Због тога су Немци и Бугари ухапсили у Бајиној Башти двадесетак људи и потерали их за Ужице, па су се тако и нашли у Пилици где је извршено напади на њих. Овај злочин извршен је под заповедништвом потпуковника Јолера команданта 5. полицијског пука са седиштем у Крагујевцу.³⁶⁸⁰

Важне податке о односу четничких и бугарских јединица на терену добијамо и из саслушања над Вером Пешић које је обављено у Ђурићевом штабу на дан 22. септембра 1943. године. Ислеђивана је у својој писаној изјави написала да је неуспешно покушала у Гестапоу да интервенише како би спречила бугарску експедицију у Јабланици. Та експедиција ухапсила је мајора Ђурића који је ускоро пуштен. Вера Пешић даље прича да је на молбу председника општине Сијаринске Бање отишла заједно са Ђурићем у Бању где је дошло до састанка између њега и потпуковника Велчева. Није познато шта се на састанку причало, али је Бугарски комадант, након њега, пустио шест ухапшених сељака, а дао је реч да ће и остале пустити чим их саслуша. Издао је и наредбу својим војницима да нико од њих не сме ући у сеоске куће док од њега не уследи изричито наређење. Вера Пешић је, по својим речима, по повратку у Лесковац са састанка где је шефу Гестапоа поднела извештај против бугарске експедиције, а исти извештај поднела је и Танасију Динићу и шефу Гестапоа у Београду 21. децембра 1942. године.³⁶⁸¹ Вероватно, не због интервенције Пешићеве, али одмах је уследила наредба да се бугарска казнена експедиција повуче са терена.³⁶⁸²

³⁶⁷⁶ Ђ. Пилчевић, *н. д.*, 79–80.

³⁶⁷⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 632–633.

³⁶⁷⁸ ВА, ЧА, к. 99, ф. 6, д. 4.

³⁶⁷⁹ АЈ, 110–113–39, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710.

³⁶⁸⁰ АЈ, 110–113–53, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710. Видети: АЈ, 110–114–178, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812.

³⁶⁸¹ У извештају се говорило и о бугарским држављанима који су се налазили у Лесковцу. Подаци су били информативног карактера. „Асан Татарчев, десна рука Ивана Михајлова, налази се као управник болнице у

Репресалије бугарских јединица биле су видљиве и из Михаиловићевог телеграма Југословенској влади који је почетком новембра јављао да су Бугари спалили 24 села у околини Пирота, Књажевца и Беле Паланке. Том приликом бугарски војници су у ватру која је настала од паљења кућа бацали старце, жене и децу. Такође немачке и бугарске трупе су у југозападној Србији вршиле принудну мобилизацију. Око 80% мушкараца је успело да избегне испред окупаторских јединица. Међутим, многи су том приликом ухваћени и потом стрељани – 117 у Чачку и 300 у Београду. Приликом гоњења јединица ЈВуО на Копаонику две бугарске колоне које су се кретале из Крушевца и Приштине крајем октобра 1943. палиле су села и масакрирале становништво где год су прошле.³⁶⁸³ Месец дана раније, дана 2. октобра 1943. четници су код Севојна пресрели воз који се кретао релацијом Ужице – Београд. Жртава на страни четника није било, али је тај догађај и убиство једног бугарског војника неколико дана раније проузроковао одмазду коју је спровела немачко-бугарска казнена експедиција 2. и 4. октобра у селима Севојну, Горјанима, Потпећу, Крвавицама, Крчагову и др.³⁶⁸⁴

Након извесног времена, 14. новембра 1943, Михаиловић је јављао да Бугари бомбардују села у Топлици, а затим је поново јавио 16. новембра да Бугари чисте рејон Рама од равнгорских јединица. Међутим, четници су једну велику групу од 2.000 бугарских војника напали из три правца и натерали је у повлачење. Према извештају Бугари су имали неколико рањених, а у повлачењу убијали су цивиле и палили куће по селима. Затим је 19. новембра јављено да је поручник Луле Срадановић разоружао читав бугарски гарнизон у Пожеги без испаљеног метка. За дан 18. новембар 1943. јављано је да су јединице генерала Михаиловића напале један бугарски одред од око 150 људи између села Балтабариловац и Илова у источној Србији. Недалеко одатле у близини села Свињареви, Бугари су покушали да разоружају једну равнгорску јединицу. Поред места Кална водила се једна већа битка. Према извештају 40 бугарских војника је погинуло, а бугарска јединица померена је 15 km према бугарској територији. У нападима на пругу Београд–Скопље у рејону Лесковца четничке јединице убиле су на десетине бугарских војника. У извештају је писано и о великим немачко-бугарским операцијама на Копаонику и у рејону Приштине против четничких јединица.³⁶⁸⁵ Информације које је слао Михаиловић су прикупљене и објављене у виду једног циркулара 25. новембра 1943. који је говорио о злочинима над цивилима на простору Југославију током октобра и новембра 1943. године. Циркулар је објављен од стране Југословенског информативног центра.³⁶⁸⁶ Још један Михаиловићев извештај стигао је до Југословенске владе 8. јуна 1944. и у њему је стајало да је у пределу Скопске Црне Горе један батаљон Вардарског корпуса имао дводневну борбу са Бугарима које су помагали албански добровољци „контрачетници“. Према извештају „непријатељ је разбијен и оставио је за собом 27 мртвих и 11 тешко рањених“. Поред тога четници су заробили 13 бугарских војника и 5 албанских добровољаца.³⁶⁸⁷

Истог месеца, мајор Војислав Лукачевић послао је допис 1. новембра 1943. „команданту бугарских колона“ која се кретала правцем Ужице–Чајетина–Борова Глава у коме је изражавао спремност да нападне бугарску колону уколико она крене да пали српска села и врши репресалије над становништвом. Ипак, такође је објаснио да неће напасти бугарске трупе ако је њихов циљ доласка у Санцак искључива борба против партизана изјавивши следеће:

Лесковцу – Бугарска војна болница. Политички емигрант Аврамов рекламира га по вароши и прави добре везе. Његов брат је судија из Ниша Борис Татарчев(ић)“. За Бугаре је речено да се осећају сигурније, јер нема четника, а како границе фактички није ни обезбеђена, она практично и не постоји. ВА, ЧА, к. 15Б, ф. 1, д. 19.

³⁶⁸² ВА, ЧА, к. 15А, ф. 1, д. 31, стр. 9.

³⁶⁸³ Видети: АЈ, 341–9–30.

³⁶⁸⁴ АЈ, 110–114–200, одлука за Николу Николова ф. бр. 3812.

³⁶⁸⁵ Видети: АЈ, 411–23–48.

³⁶⁸⁶ Видети: АЈ, 341–9–30.

³⁶⁸⁷ Видети: АЈ, 411–23–48. У једној депеши Радослава Ђурића од 8. фебруара 1944. Драгољубу Михаиловићу, командант Јужне Србије обавештавао је команданта ЈВуО о акцији Бугара у Јабланици и о томе да су пропустили партизана да се извуку: „Бугари су опљачкали сво жито, побили нека (лица) код кућа и једну целу фамилију. Отерали 1.000 људи које су нашли код куће и сад њих из затвора врбују за Недићеву војску...“ ВА, ЧА, к. 15А, ф. 2, д. 37.

„Очекујем од Вас и Ваших војника као од Словенске браће да својим поступцима нећете отежавати и онако претешко стање у коме се Српски народ налази борећи се за свој опстанак и слободу, а да ћете својим војничким и братским држањем утрти пут ка бољем разумевању у будућој братској сарадњи наших народа“.³⁶⁸⁸

Крајем 1943. Бугари су запалили село Космачу. У том тренутку се близу овог села налазио Радослав Ђурић заједно са својим штабом и са седам официра Британаца. Један од британских официра који је знао српски љутито је узвикнуо да хоће борбу са окупатором, на шта му је Ђурић показао село у пламену рекавши: „Ето, то је последица борбе, коју је неко водио“. Британац је одговорио: „То и тражимо. Сада ће сам народ из тог села бити озлојеђен и побећи ће у шуму, а ми ћемо дати оружје и тада ће се створити велика војска“.³⁶⁸⁹

Компликован однос додатно се усложњавао пропагандни деловањем 1. бугарског окупационог корпуса и равногорског покрета. Престојништво Градске полиције у Крушевцу јављало је да су ноћу између 17. и 18. октобра 1943. агенти бугарске војске у цивилном оделу растурали по Крушевцу два различита летка која носе наслове: „Од кога зависи будућност нашег народа?“ и „Врло важно! Срби пажња“, оба потписана са „Удружење спасилаца Србије“. У лецима се српски народ позивао на ред и мир, а истовремено се нападао Драгољуб Михаиловић и равногорски покрет. Крајскомандантура у Крушевцу одобрила је растурање ових летака, без знања српских органа у Крушевцу. Растурачи су дошли из бугарске дивизије у Прокупљу.³⁶⁹⁰ Исте године, софијска библиотека „Народна дума“ штампала је брошуру „Горе руке Дражо Михаиловићу“ од Марина Тошева.³⁶⁹¹

Са друге стране, и равногорски покрет је развијао пропаганду. Један памфлет под називом „Вардарска Јужна Србија“ говорио је о терминима „Јужна Србија“ и „Македонија“, алудирајући да је овај други термин у највећем броју случајева коришћен од Бугара и од странаца наклоњених бугарској идеји. Кроз кратак преглед историје од досељавања Словена, па до 20. века скренута је пажња читаоцу да је овај предео Балкана у средњем веку био насељен претежно Србима, али да се етнографска карта значајно променила доласком Турака на Балканско полуострво. Иако Турци нису имали значајнијег успеха у колонизацији, како се наводи, ипак је српско становништво значајно „културно и економски осиромашило“. За време југословенске државе српско становништво чинило је 68,5% (у памфлету се наводе пописи из 1921 и 1931).³⁶⁹²

*

Почетком 1944. очекивале су се велике промене на Балкану. Михаиловић је 23. јануара 1944. наређивао спремност у случају капитулације Бугарске: „Будите приправни на случај изненадне капитулације Бугарске. Предузмите све мере да њихово оружје не падне у руке

³⁶⁸⁸ ВА, ЧА, к. 149, ф. 4, д. 16; *Zbornik XIV/3*, Београд 1983, 76.

³⁶⁸⁹ ВА, ЧА, к. 15А, ф. 1, д. 2

³⁶⁹⁰ ВА, НДА, к. 24, ф. 3, д. 22.

³⁶⁹¹ *Горе ржцетъ Дража Михайловичъ*, София 1943.

³⁶⁹² Иако се наводи да је по својим етнографским, језичким и антрополошким особинама ово становништво српско, оно, као целина, није српско по националном осећању. У погледу националног осећања стање у Јужној Србији изгледало је овако: 1) Постојале су групе становништва, особито у планински жупама, код којих је српска свест увек била јака. Такве су групе на Козјаку, око Прешева и Куманова, у Скопској Црној Гори, у Поречу, у Дримколу, у Бабуни, у Малешу итд. 2) Постоје групе које се сматрају Бугарима. Њих је било највише по варошима. Био је изванредно број „правих“ Бугара, али и оних који су се крили иза имена „Србин“, „Македонац“ или „Југословен“. Закључује се да је велика штета што су „наше власти таквим лицима и групама чинили сметње да испољавају своја осећања“ 3) Знатна већина је индиферентна или према Ј. Цвијићу „флотантна маса“. Они су се називали „Рисјани“ или „Славјачи“ и обично су се изјашњавали да припадају онима који су у том тренутку били на власти. Ка савремени проблеми наведени су присуство Албанаца и непостојање националне свети код одређеног броја становника. Након завршетка рата требало је да се политика ослони на „честите Србе“ који долазе из „сеоских маса“, а не „чорбације“ из градова који су служили свим режимима и чија су се деца махом школовала на високим установама. У акту се примећује да су скоро сви они постали „македонствујушчи“. Такође је требало да се спроведе колонизација већих размера и да се у ове крајеве пошаљу „најспособнији и најчеститији“ чиновници. Занимљив је и предлог да се у те крајеве не шаљу Црногорци, нарочито Васојевићи. Било је „потребно“ и укинути закон о исламској верској заједници и повести пропаганду ширег обима. ВА, ЧА, к. 15, ф. 3, д. 21.

комунистима. Издајте детаљна упутства свим потчињеним командантима. Нађите погодне људе и по овоме ступите у везу са Бугарима. Не смемо дозволити ни у ком случају да бугарско оружје падне у руке комуниста. Будите спремни на све.“. Следило је наређење Чегарском корпусу да одмах одузимају оружје Бугарима у Нишу, Грамади и на пунктовима дуж железничке пруге и на мостовима.³⁶⁹³

Међутим, оваква одлука Михаиловића није била коначна. За ЈВуО је посебно било сложено питање разоружавања бугарских јединица. Већ 1. фебруара 1944, Михаиловић је оштро укорио команданта једне јединице Чегарског корпуса због разоружавања Бугара: „Направили сте велику грешку. Док ми гледамо да придобијемо Бугаре за нас, Ви их нападате. Сада је наш главни циљ да одвојимо Бугаре од Немаца“. Наређење за разоружавање Бугара на Грамади издао је пуковник Милутин Радојевић, командант Топличког корпуса. Он је још 31. децембра 1943. наредио да се разоружавају Немци и Бугари где год је то могуће, па су тако Бугари делимично разоружани у Пустој Реци, на шта се Врховна команда није сложила, па је због тога издала наређење следеће садржине: „Да се са Бугарима одржавају најбоље везе све до њихове капитулације“ када је требало поступити према наређењу од 31. јануара 1944. године: „Ни у ком случају се не сме више нигде дирати НИТИ РАЗОРУЖАВАТИ (овако у оригиналу – Б. Т.) и сваки командант мора гледати да их одвоји од Немаца и придобије за нас“.³⁶⁹⁴

Поред питања разоружавања Бугара, током 1944. отворило се и питање спасавања савезничких пилота. Идеја искрцавања савезника на Балкан била је везана и са све чешћим авионским операцијама на најисточнијем европском полуострву. Стални прелази авиона Западних савезника почетком 1944. преко Југославије доводило су до незаобилазног деловања немачке противавионске артиљерије и обарања неколико авиона. Њихови све учесталији прелази били су везани за италијанско избацивање из рата и заузеће аеродрома у јужној Италији одакле су могли да шаљу већи број авиона. Током јесењих и пролећних месеци 1943/44. нападнут је аеродром и железнички чвор у Скопљу. Први савезнички ваздушни напад у Србији извршен је на Ниш 20. октобра 1943. када су нападнуте железничке радионице и постројења, а онда и 5. априла 1944. када је бомбардован железнички чвор у овом граду (поново 15. априла, 23. јуна). Истог дана бомбардована је и „зона око Лесковца“. Генерал Михаиловић јављао је Југословенској влади у избеглиштву јануара 1944. да су се два америчка авиона срушила у близини села Богомила у централном делу Македоније, 40 km западно од Велеса. Укупно 17 чланова посаде, међу којима је био један Југословен успели су да се приземље, али је 14 ухваћено од стране Бугара и одведено у Софији, док су тројица остала да се крију по околним селима. Михаиловић је известио да је наредио да се преостали ваздухопловци лоцирају, али до слања депеше равногорци нису успели да их пронађу.³⁶⁹⁵ Између Скопља и Бујановца, почетком јануара 1944. један амерички авион био је приморан да атерира после бомбардовања Плоештија. Од десет чланова посаде, четворица су успела да побегну код четника, док су шесторицу Бугари ухватили.³⁶⁹⁶

Потом је Михаиловић у првој половини фебруара 1944. јављао да је један амерички бомбардер напао железничку станицу близу Ниша. Том приликом уништена су и три немачка

³⁶⁹³ Штаб корпуса, Летећа бригада, Саобраћајни одсек Врховне команде и 4. нишка бригада требали су да разоружају Бугаре по добијеним усменим наређењима. Прва нишка бригада требала је да разоружа све бугарске посаде у објектима дуж железничке пруге Клисура–Ниш. Друга нишка бригада требала је да изврши разоружавање у објектима на Грамади, те дуж железничке пруге Ниш–Света Петка. Трећа нишка бригада добила је задатак да разоружа Бугаре у Брзом Броду и Нишкој Бањи и у селима Коритњаку и Јелашници. Бригада је требала да одвоји одређени број људства и да затвори пут Ниш–Бела Паланка на месту Плоча, ради евентуалног извлачења Бугара. Четврта нишка бригада једним делом добила је задатак да затвори пут Ниш – Доњи Душник на северозападној ивици Доња Кутина. Након обављених задатака све бригаде требале су да крену у правцу Ниша и тамо изврше разоружавање. ВА, ЧА, к. 100, ф. 1, д. 1.

³⁶⁹⁴ ВА, ЧА, к. 100, ф. 1, д. 2.

³⁶⁹⁵ АЈ, 103–8–69, USA ambassador to Yugoslavia, Cairo, January 14th 1944. Видети: Чедомир Јанић, „Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXXV, (1995), 238–239.

³⁶⁹⁶ АЈ, 103–174–609, Sekretar kraljevske ambasade Božidaru Puriću, predsedniku kraljevske vlade, ministru inostranih poslova, zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, Carigrad, 13. januar 1944, p. str. pov. br. 24; АЈ, 103–174–609, v. d. načelnik političkog odeljenja Štabu odeljka Vrhovne komande, Kairo, 31. januar 1944, pov. br. 409.

авиона. Међутим, у околини Прокупља, амерички бомбардер је приликом враћања у базу у Италији нападнут од немачких авиона и посада је била присиљена да напусти авион. У близини где је посада успела да се приземљи и где је авион пао налазиле су се две групе бугарских војника, са око 400 људи који су се одмах дали у потрагу за авионом и посадом. Међутим, у околини се налазио и Топлички корпус који је са земље посматрао борбу у ваздуху и успео да уђе у траг америчкој посади. Како су наишли отприлике у исто време до америчких ваздухопловаца као и Бугари, развила се борба, у којој је према извештају Михаиловића погинуло 17 бугарских војника, док је неколицина заробљена. Након борбе, четници су са авиона скинули митраљезе и осталу војну опрему, а затим запалили авион. Амерички пилоти били су потом смештени код четника где су примили медицинску помоћ. Истог дана, четници из Златиборског корпуса спасили су америчке пилоте који су искочили из погођеног бомбардера који је погођен на рути од Барија до Софије.³⁶⁹⁷

Прву половину 1944. обележиле су и борбе између бугарских и јединица ЈВуО у које су били укључени и партизани. У акцијама крајем јануара 1944. на линији Равниште–Доњи Гајтан–Бучуметски врх–Бучумет–Лалиновац–Богојевац сукобљавали су се партизани, четници и Бугари. Партизани су у ноћи 30/31 јануар извршили напад на Бугаре у Равништу и на Бучуметској коси где је дошло до мање борбе, па је Бугарима кренуло да стиже појачање из Лесковца. У Пустом Шилову Бугари су убили једног човека присталицу четника. Становништво из Гајтана, Газдара, Бучумета и других околних села кренуло је да се склања на територију коју су држали четници, па су припадници ЈВуО, тачније 4. Јабланичка и Ђиљанска бригада убрзо затвориле правце на линији Медвеђа–Дашиновац–Фундучки потпок да би се онемогућило бекство партизана из правца Гајтана. У циљу заустављања партизана веза је успостављена и са Реткоцерским одредом и Арнаутима. Становништво је због тога мислило да четници сарађују са Бугарима. Причало се и да је капетан Николић пре акције имао састанак са Бугарима.³⁶⁹⁸ Фебруара 1944, према Извештају ОК КПЈ за Пожаревац од 12. марта 1944, Бугари су опколили четнике у селу Драговцу надомак Пожареваца и убили осам четника, док се четворо удавило у Морави. Такође је заробљено 70 људи са поручником Ловрићем.³⁶⁹⁹

Од марта до маја 1944. партизанске јединице покушавале су да продру у централну Србију, форсирајући између осталог масиве Таре и Златибора. Крајем априла 1944. Златиборска бригада, Летећа бригада и део Ужичке бригаде Златиборског корпуса, сарађујући са бугарским јединицама, избили су на линију Трнава–Губин До–Рибашевина и предузеле гоњење партизанских јединица у правцу Варде. Дана 30. априла командант 1. рачанске бригаде потпоручник Добросав Ордагић крстаривши тереном јавио се бугарској посади која је била смештена у Поникавама, али неколико сати касније бугарске јединице гранатирале су месту где су били смештени четници убивши притом потпоручника Ордагића и још пет војника, док су седам теже ранили.³⁷⁰⁰

Приближавањем краја окупације елан бугарских војника, који ни у најбољим тренуцима није био на највишем нивоу, почео је да опада. Пуковник Милутин Радојевић, командант Топличког корпуса, обавештавао је Михаиловића 3. маја 1944. о стању у југоисточној Србији. У посебном одељку о окупаторским јединицама речено је да су Бугари „посебно деморалисани“, али их „Немци држе у шапи грубом силом“. Речено је да су скоро сви официри против комунизма, али да их не гоне највише из разлога „бојазни од Руса“, па их најчешће Немци „гоне у акцију“: „На окупираној територији срезова: царибродског, пиротског и лужничког, наш живаљ много пати од Бугара, јер их откривају да подржавају партизане и под тим изговором интернирају“. Радојевић подвлачи да је развијена и јака пропаганда против партизана са обе стране границе и наглашава: „На нашој територији ради се потајно на томе да се у акцију противу комуниста увуку и Немци и Бугари, па макар страдала и понека села у

³⁶⁹⁷ АЈ, 382–5–22, Istanbul, February 13th. О спасавању савезничких пилота у јужној Србији видети: А. Динчић, „Англоамериканци...“, 243–258. Видети још: М. Димитријевски, *Големите сили...*, 154–171.

³⁶⁹⁸ ВА, ЧА, к. 100, ф. 7, д. 15.

³⁶⁹⁹ *Зборник I/20*, 509.

³⁷⁰⁰ ВА, ЧА, к. 30, ф. 5, д. 30.

којима су становници комунисти, а муницију да добијемо преко пољске страже“. Примећено је да Бугари бирају најповољнији моменат за капитулацији, али се „упињу да задрже оно што су окупирали на југословенској територији“.³⁷⁰¹

Радојевић је обавештавао Михаиловића и да Бугари у Топлици желе везу са четничким командантима и обећавају помоћ у акцији. По његовим речима било је потребно да Кесеровић ступи у контакт преко Пољске страже. Бугарски командант у Прокупљу желео је лично да се састане са Кесеровићем, али се он повукао. Он је још обећао да ће очистити партизане у Прокупљу, само је било потребно доставити податке преко Пољске страже. Радојевић је напоменуо да партизане сматра за веће непријатеље од Бугара.³⁷⁰²

Слично је јављао и мајор Александар Видановић, командант Нишавског корпуса, 30. маја 1944. наглашавајући да је већина бугарског становништва проруски оријентисана, док је чиновнички апарат и даље веровао у коначну победу Немачке: „Јака савезничка пропаганда утицала је на ниже чиновништво које прати расположење масе код које тражи ослонац за свој будући опстанак у послератној Бугарској. Отуда је оно попустљиво према свим фракцијама. Активни официри и више чиновништво је за борбу против црвене опасности. За сада се ослања на немачку силу у којој види свој једини спас“.³⁷⁰³

Мајор Никола Анђелковић, командант Делиградског корпуса, обавештавао је почетком јула Михаиловића о стању равногорске организације у деловима Србије који су припали Бугарској. Ситуација око Врања је била најповољнија, али и ту су Бугари предузимали акције. У Ристовцу и Грделици ситуација је била најлошија, због тога што су Бугари кренули да интернирају мушкарце. Јужно и источно од Врања и око Пчиње и Криве реке деловали су партизани. Тај терен био је мало више попуњен бугарским јединицама које су гониле партизанске јединице, па равногорски покрет практично није постојао на овој територији. Заступник команданта Козјачког корпуса, односно комадант Прешевске бригаде поручник Александар Ђорђевић је, по четничким изворима, потпуно „изгубио дух и наду у успех“. Једини излаз из лоше ситуације видео је у споразуму са партизанима. Слично мишљење делио је и поручник Влада Јанковић који је био на служби у Прешевској бригади. Њих двојица требала су да се позову на одговорност код Врховног штаба, али се због све већих компликација на терену то није десило. Такође, четници су на овом простору трпели велики притисак од стране партизанских јединица, нарочито делови Јужноморавског корпуса.³⁷⁰⁴

У једном другом извештају писано је да је равногорски покрет у рејону Врања, Сурдулице и Бујановца био у дефанзиви због изразите партизанске пропаганде. Јужно од Табановаца, ка Куманову, Скопљу и ниже низ Вардар комунистички утицај био је све израженији. Велики део „македонствујушчих“ пришао је партизанском покрету. Они су тада говорили: „Раније су нас експлоатисали Срби, а сада Бугари, Македонија Македонцима“. Такође је примећена сарадња између бугарских и југословенских комуниста. Писано је и о томе, да и поред забране, у селима око Врања, мушкарци носе шајкаче, а да регрутовање за бугарску војску становништво сматра као „најстрожију робију“, па су чести случајеви дезертирања. Иако су Бугари, „као власт били доста толерантни“, појединачне пљачке и туче била су константна појава. Мале плате бугарских чиновника начиниле су да сви од њих постану „корупционаши“. Према „Арнаутима“ Бугари су показивали посебан анимозитет, сматрајући их „нижом класом“. То је створило велику огорченост локалног шиптарског становништва које је било већином против бугарске окупације. Један сељак из Трновца говорио је следеће: „Нигде ту нема она српска слободија, нигде не може да се иде, нема где да се заради, млад свет седи код куће, не иде у печалбу, не може да се жени итд“. У Никуштаку, школа је затворена, јер Шиптари нису пуштали своју децу у школу. Закључено је да ће кључни фактор у опредељењу муслиманског становништва чинити став Турске.³⁷⁰⁵

³⁷⁰¹ ВА, ЧА, к. 99, ф. 4, д. 14; ВА, ЧА, к. 99, ф. 4, д. 15; ВА, ЧА, к. 125, ф. 7, д. 1.

³⁷⁰² ВА, ЧА, к. 99, ф. 4, д. 14; ВА, ЧА, к. 99, ф. 4, д. 15; ВА, ЧА, к. 125, ф. 7, д. 1.

³⁷⁰³ ВА, ЧА, к. 125, ф. 7, д. 1.

³⁷⁰⁴ ВА, ЧА, к. 101, ф. 5, д. 5.

³⁷⁰⁵ ВА, ЧА, к. 118, ф. 3, д. 16.

Ускоро је у Врховни штаб стигао још један извештај, али без потписа и датума. У том извештају, односно реферату описане су прилике у Скопљу, Тетову и остатку „Јужне Србије“ у 1944. од особе која у Скопљу и у Тетову провела 20 месеци од новембра 1942. до јула 1944. године. Према извештају, равногорска организација је била слабо развијена. Становништво је у делу које је припало „Великој Албанији“ било подељено на Албанце, Бугаре (који су називани „Бугараши“ ради разликовања од Бугара који су долазили из старе Бугарске) и Србе (који су били најмалобројнији и притом подељени). Наведено је да су највећи противници равногорске организације били „Бугараши“, који су се сви налазили или у „Титовој организацији“ или су били њени симпатизери. Акцију уништења равногорске организације потпомогали су и „Арнаути“ „нажалост све наши ђаци“. Резултат је било интернирање 30 Срба, који су радили за равногорску ствар, одмах након капитулације Италије. Њих десеторо одмах је убијено од стране Бугара, а за остале се ништа није знало. Друга група од деветоро Срба интернирана је у Приштину, под сумњом да су комунисти, а у ствари су били „националисти“, од којих су тројица активно сарађивала са равногорским покретом. Истрагом равногорског покрета било је наводно утврђено да су агенти који су их осумњичили били плаћени од стране Бугара, а већи део тих агената припадао је „Титовој македонској организацији“. Назначено је и да је „арнаутски живаљ“, нарочито онај са села, „антититовски и антибугарски, а зато просрпски“.³⁷⁰⁶

Посебан анимозитет испољен је према комунистичкој организацији за коју се између осталог каже: „Титова организација у том делу обухвата све елементе који су се 1941. изјаснили за Бугаре и Осовину. Онда су се они називали свуда са поносом Бугари, а данас су сви они Македонци који траже самосталну Македонију, а противу Срба. Њих плаши и сама помисао на поновни долазак Срба. Титову организацију потпомажу сви трговци Бугараши, а и сама бугарска држава. Доказ да је Титов покрет тамо анти српски јесу интернације Срба, пропаганда у њиховим билтенима, па чак и убиство петорице њихових чланова, Срба, осуђених као Великосрби. Организација Тита се служи свим средствима да искорени све што је српско, да би у тим крајевима имали апсолутну већину...У самом Скопљу велики број компромитованих Бугараша одлази у шуму (и) заузима важна места у Титовој организацији. То је повољан моменат за нас (равногорце), јер сви поштени демократски елементи који су за извесне самоуправе Јужне Србије, а у оквиру Србије остају неопредељени. Живаљ скопске Црне Горе је у (равногорској) организацији или симпатише је“.³⁷⁰⁷

Од друге половине 1944. поново се је појавило питање разоружавања бугарских јединица. О томе да се бугарски војници не нападају и не разоружавају Јовановић–Патак је 3. јуна 1944. писао Михаиловићу: „Бугарски официри и војници у Србији показују јаку вољу за споразум са Равногорским покретом на основици узајамног неузнемиравања. Недавно (крајем маја 1944.) нападнут је један жељ.(езнички) воз на територији Тимочког корпуса, товари бугарског оружја и муниције узети су“. Љубомир Јовановић је одмах сутрадан наредио да се одузета спрема и муниција врати Бугарима. Одмах је од бугарског команданта пуковника Захаријева добио писмо у коме му овај захваљује на „пријатељском поступку“. По добијеним подацима „Бугари су били јако одушевљени тим догађајем“.³⁷⁰⁸

Неколико недеља касније 21. јуна 1944. капетану Душану Радовићу, команданту Златиборског корпуса, стигло је писмо од бугарског потпуковника у Палисаду у којем га овај моли да својим четницима нареди да врате пушке које су одузете бугарским војницима.³⁷⁰⁹ Одређено наоружање је враћено, што се види из писма од 24. јуна³⁷¹⁰, али после неколико дана, 5. јула 1944, бугарски потпуковник поново је писао Радовићу подсећајући га да одузето наоружање још није враћено, али и обавештавајући га да су његови војници заробили четири

³⁷⁰⁶ ВА, ЧА, к. 101, ф. 5, д. 13.

³⁷⁰⁷ ВА, ЧА, к. 101, ф. 5, д. 13. О погледима равногорског покрета на Македонију и о признавању македонске индивидуалности у интегралној Југославији видети: ВА, ЧА, к. 146, ф. 5, д. 22.

³⁷⁰⁸ Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*. 3. *Rasulo*, Beograd 1983, 338.

³⁷⁰⁹ ВА, ЧА, к. 127, ф. 5, д. 24.

³⁷¹⁰ ВА, ЧА, к. 127, ф. 5, д. 25.

особе које су тврдиле да припадају јединицама Златиборског корпуса. Бугарски официр писао је да ће их ослободити, али само уз одобрење четничког команданта. Такође је од Радовића тражио и обавештења о појави комуниста на његовој територији деловања.³⁷¹¹

Сличан извештај послао је порезник пореске управе у Аранђеловцу Предраг Ђукановић који је 13. јуна 1944. саопштавао да бугарска посада у Аранђеловцу, која је по његовим речима бројала око 2.000 људи, жели да пређе на страну ЈВуО с тим да се прихвата поједини услови. Сам Ђукановић је покренуо иницијативу преласка бугарски трупа, али је све остало на почетном нивоу. Наиме, бугарски командант тражио је одређене гаранције четничке Врховне команде. Желео је да по предаји оружја и преласка људства дође у Врховну команду.³⁷¹²

Повлачење бугарске окупационе војске из Србије и Македоније променио је однос снага у окупираној Југославији и убрзао партизанску офанзиву према златиборском и ужичком крају. Већ 27. августа бугарске трупе повлачиле су се из Палисада, Чајетине и Рудине.³⁷¹³ Јединице ЈВуО и тада су реаговале вишеобразно. У бројним случајевима бугарске јединице су се разоружавале, али је у неколико наређења било видљиво да је Врховна команда ЈВуО забрањивала разоружавање и враћала оружје бугарским војницима, што је објашњено у једном од претходних поглавља. Прелазак Бугарске на страну Савезника 9. септембра 1944. и позив краља Петра да се сви Срби, Хрвати и Словенци прикључе Народноослободилачкој војсци довели су равногорски покрет у тотално другачији положај и он је у односу према Бугарској престао да игра било какву улогу. Остајала су само информативни извештаји од људи блиских покрету који су остали у јужним деловима Југославије. У једном писму непознатог лица са Старе планине које можемо датovati у крај 1944. помиње се да у читавој области нема ни Руса ни Бугара, али да партизани „владају и царују у градовима и селима“ и да врше мобилизацију.³⁷¹⁴ Слично стање описао је у депеши Михаиловићу од 21. децембра 1944. Љубомир Јовановић.³⁷¹⁵

4.3.2. Сарадња равногорског покрета са бугарским војним и политичким структурама

Једна од главних карактеристика Бугарске током Другог светског рата, поред јасних тежњи које су окарактерисале њен прилазак силама Осовине, била је, како је рат одмицао и покушај „преласка“ на страну антихитлеровске коалиције. Разлога је било више од ратних до стратегијских и политичких, а свакако да се истицао и страх како у владајућим круговима тако и у грађанској опозицији од уласка совјетских трупа у земљу и успостављања комунистичке власти. У таквим околностима требало је пронаћи савезнике или посреднике на Балкану који су у својим програмима баштинили сличне идеје, а исто тако који су били повезани са Британијом и САД. Тако се покрет Драже Михаиловића чинио као један од логичних избора. Он се чинио погодан и као посредник који би повезао одређене људе из бугарске опозиције и Југословенске владе у избеглиштву уз надзор Велике Британије. Ипак, као главни разлог у неслагању између равногорског покрета и бугарских представника, било је неоступање у вези Македоније и делова источне и јужне Србије. Бржем успостављању везе и даљој сарадњи требало је да допринесе и Михаиловићева лична познанства са Дамјаном Велчевим и Кимоном Георгијевим које је упознао док је био на дужности војног изасланика у Софији (јун 1935–мај 1936). Тада је Михаиловић је због одржавања веза са „компромитованим“ бугарским официрима на инсистирање бугарске владе повучен из Софије. У преписци проистеклој из рада бугарске контраобавештајне службе видљиво је да јој је током ових година највише проблема „задавао“ британски војни аташе и југословенски војни аташе пуковник Михаиловић.³⁷¹⁶

³⁷¹¹ ВА, ЧА, к. 127, ф. 5, д. 27.

³⁷¹² ВА, ЧА, к. 18, ф. 7, д. 14.

³⁷¹³ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига друга, Београд 1999, 264.

³⁷¹⁴ ВА, ЧА, к. 11, ф. 2, д. 5.

³⁷¹⁵ *Zbornik XIV/4*, 692.

³⁷¹⁶ Генерал Иван Маринов, тада шеф контраобавештајне службе, а касније учесник деветосептембарског преврата и главнокомандујући бугарске армије оставио је у својим мемоарима забелешку о Драгољубу Михаиловићу, која је због улоге Маринова у новој власти, а и улоге Михаиловића коју је стекао након ослобођења Југославије, доста

У равногорском покрету идеја сарадње са Бугарима такође је имала присталица. Без обзира на намере да Бугаре који су учествовали у злочинима у Југославији буду немилосрдно кажњени, Михаиловић и поједини његови команданти препоручивали су сарадњу са следбеницима Александра Стамболијског и Георги Димитрова–Гемета. У ту сврху издвајана су значајна новчана средства и прављени спискови поузданих људи преко којих се могла у бугарској војсци и у бугарском народу развијати антифашистичка и просрпска пропаганда. Потребни подаци стизали су од Гемета, бившег председника владе Драгише Цветковића, појединих бугарских официра и других повереника који су имали упоришта у источној Србији и западној Бугарској. У терминологији који су равногорци користили за опозиционе групе у Бугарској, које су често биле завађене, највише се употребљавао термин „национални Бугари“.³⁷¹⁷

Као покрет који је настао у специфичним условима, равногорци нису имали разрађене политичке и државне планове, па се у почетку све сводило на мишљења и ставове појединаца који су се кретали од идеја Јужнословенске федерације до идеја велике Србије. У програму Стевана Мољевића из јуна 1941. (тада још није имао никакве везе са Михаиловићем) у границе хомогене или Велике Србије улазили су северни делови Албаније, Ресита и Темишвар у Румунији, Сегедин, Баја и Печуј у Мађарској, као и Видин и Ћустендил у Бугарској. Предвиђало се и стварање Велике Словеније, обухватајући значајан део Корушке, Истру, Словеначко приморје, део италијанских територија као и „комад“ Мађарске. Мољевић је писао да кад се српски крајеви буду повезали у чвршћу целину тек тада се могло размишљати о већем повезивању са Бугарском. Програм Београдског четничког комитета из лета 1941. садржавао је сличне територијалне замисли. Драгољуб Михаиловић је предвидео борбу за укључивање свих неослобођених словеначких територија, као и подручја која су се у то време налазила у саставу Бугарске и Албаније (укључујући Скадар). Изнете мегаломанске комбинације произиласиле су из уверења да Срби морају имати хегемонију на Балкану, а да би се она могла остварити било је потребно да се превласти прво постигне у Југославији.³⁷¹⁸

Са друге стране, за Балканску федерацију био је бивши председник владе Драгиша Цветковић, преко којег је равногорски покрет остваривао контакт са појединцима из 1. бугарског окупационог корпуса. Он је у разговору са бугарским новинаром Василом Сеизовим крајем августа 1942, док је овај служио војску у Србији изложио идеју федерације Јужних Словена „од Марибора до Црног мора“. Оваква идеја по њему подржавала је велика већина, нарочито „радикали“ и „земљорадници“, а гарантовао је да је за Јужнословенску федерацију и становништво у Моравској бановини. Цветковић је Македонију видео као посебну федеративну јединицу. На питања као што су хрватско-српски односи у Јужнословенској федерацији или питање владајуће династије, бивши председник владе Краљевине Југославије није одговорио директно, него кроз примере немачког и швајцарског државног уређења.³⁷¹⁹

Треба поменути и ставове лидера Народне сељачке стране (НСС) и универзитетског професора Драгољуба Јовановића са којим су равногорци покушавали да остваре већу сарадњу. Јовановић је стајао на јаким становиштима уједињења Југославије и Бугарске. Поред велике жеље за уједињењем која се баштинила на интернационализму српских и касније југословенских

тенденциозна и субјективна. Он записује између осталог и следеће: „...У почетку је, нажалост, (Михаиловић) врло наивно желео да се представи као заговорник искреног бугарско-југословенског пријатељства и увери нас у узалудност и бесперспективност југословенског учешћа у Балканском пакту. Али испоставило се да је неповратни „велики српски шовиниста и бугаромрзац“. Некултуран, расипан, велики трошација, продирао је у лаковерне средине, љубитеља алкохола, лаких жена и 'словенофила'. Отворено је помагао његовом енглеском и турском колеги, Одабрао је и припремио неколико добро плаћених 'пријатељица'. Много су му помагале, али једна од њих је била добра Бугарка. Разочарана и згађена, један дан ми је разоткрила целу његову злочиначку делатност. Приближавало се време да га се решим. Он сам је помогао у томе. Приликом једног од његових честих пијанстава, избио је скандал који је дошао до нашег државног руководства и њиховог посланства. Ускоро пуковник Дража Михаиловић беше опозван...“ И. Т. Иванов, *н. д.*, 16–17.

³⁷¹⁷ М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 183. Видети: *Zbornik XIV/1*, 348, 383-384, 389, 448, 502, 506, 559, 560, 598, 616, 844; *Zbornik XIV/2*, Beograd 1983, 541.

³⁷¹⁸ *Zbornik XIV/1*, 1–10; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 21–22. Видети: *Zbornik XIV/1*, 196–199, 255–263.

³⁷¹⁹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 617–618; *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 321.

социјалиста, неки чланови и блиски сарадници НСС тежили су што хитнијем зближавању са Бугарском из бојазни напада са леђа, као 1913. и 1915. године. Друга половина 1940. и први месеци 1941, све до слома Југославије, за Драгољуба Јовановића били су испуњени једним интензивним и тихим радом: зближавале су се четири групе левице (НСС, група око Недељка Дивца (биолог, универзитетски професор и народни посланик), група око Ивана Рибара, „Напред“, група око професора Михаила Илића) које су требале да остваре што присније контакте са бугарском страном, дискретно сарађујући са КПЈ. Драгољуб Јовановић имао је и одличне везе са бугарским политичарима и интелектуалцима који су гајили слична размишљања, па је преко њега покушавано да се остваре везе на првом месту са прваком БЗНС Михаилом Геновским који је са колегиницом из БЗНС Вером Златаревом бораво у Београду јула 1940. године. Крајњим дистанцирањем Драгољуба Јовановића од равногорског покрета свака веза је прекинута.³⁷²⁰

4.3.2.1. Зачеци сарадње (1941–1942)

Први облици повезивања између Михаиловића и бугарске грађанске опозиције, а преко Југословенске владе у избеглиштву, видљиве су одмах после потписивања југословенско-грчког уговора 15. јануара 1942. године. Генерал Михаиловић је тражио од Слободана Јовановића у једном телеграму од 22. јануара 1942, да помогне у остваривању везе са грчким покретом отпора, а сам је отпочео са мерама успостављања везе са Бугарском: „Искористићемо нерасположење Бугара према Немцима, експлоатишући неслогу у бугарској војсци. Ђорђе Димитров и Коста Тодоров треба да узму учешћа у пропаганди путем радија“. Први контакт остварен је већ 23. или 24. јануара са пуковником Иваном Мариновим. Михаиловић је тражио да Бугари створе сопствену организацију како би доказали да желе сарадњу.³⁷²¹ Он је своју намеру да успостави контакт са покретима отпора у Грчкој, пре свега са генералом Наполеоном Зервасом, обелоданио крајем јуна 1942. године. Мишљење југословенске владе, нарочито њеног председника Слободана Јовановића било је да се Михаиловић, пошто произведе мрежу сарадника у Грчкој и Бугарској, промовише као вођа гериле на Балкану. Оваква пројекција одговарала је и Великој Британији која је овакво удруживање видела као одговор фашизацији или продору комунистичког утицаја на Балкану.³⁷²²

У складу са британском политиком на Балкану и настојањима бугарске емиграције и југословенске владе у избеглиштву „Бугарски национални комитет“ почео је преко својих радио станица и преко Би-Би-Сија да активно и позитивно извештава о равногорском покрету. У неколико махова Комитет је слао позиве бугарским официрима и војницима у Србији да се прикључе равногорском покрету. У образложењу за упућивање позива бугарским официрима и војницима 9. марта 1942. стајало је да је сврха позива „да омете бугарске трупе у спречавању Михаиловићеве пролећне офанзиве против Немаца и других“. Веровало се да ће се таквим потезом многи Бугари довести у искушење и да ће окренути леђа краљу Борису и режиму и да ће нада у остварење Балканске уније бити ближа. Током године радио „Лондон“ јављао је 24. фебруара 1942. да је неколико стотина припадника 1. бугарског корпуса прешло на страну Драгољуба Михаиловића. „Бугарски национални комитет“ је 21. јула 1942. преносио предавање о „сељачком балканском вођи“ у којем се подвлачи да је циљ његове борбе југословенско-бугарско братство, као и ослобађање свих сељака Балкана.³⁷²³ На радију „Слободна и независна Бугарска“ 7. децембра 1942. могло се чути да српски и бугарски народ имају исту судбину. У другом емитовању на истој радио станици могло се такође чути да би бугарски народ могао да следи пример југословенског и тсл.³⁷²⁴

³⁷²⁰ Драгољуб Јовановић, *Медаљони. Књига II*. Београд 2008, 288; Д. Јовановић, *Политичке успомене. Узлет у бури*. б, 79, 81, 109–111, 123–124.

³⁷²¹ *Zbornik XIV/1*, 348–349.

³⁷²² М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 186–187.

³⁷²³ Исто, 186.

³⁷²⁴ И. Т. Иванов, *н. д.*, 270–271.

Идеје о везивању бугарских грађанских снага за Михаиловића имао је бивши бугарски посланик у Лондону Никола Момчилов. Једна од идеја Момчилова била је да „Енглези покушају ступити у везу са пет бугарских дивизија у окупираној Србији, а у којима је бар половина официра незадовољна данашњом бугарском политиком, како би исте у моменту слома и договорно са трупима Драже Михаиловића и евентуално узајамно са поменути, ушле у наше респективне земље и организовале прву власт“. О гледишту колика је моћ Михаиловића о могућности деловања на Бугаре и у Бугарској било идеолошки обојено говори и пример из марта 1942. године. Британско министарство информација доставило је тада директиве Би-Би-Сију у којима је стајало да се „Борис боји да се сви антинемачки противници не уједине под Михаиловићем“.³⁷²⁵

Уједно се радило и на повезивању земљорадничких првака у иностранству са равнаторским покретом. Веза Гавриловић – Михаиловић – Гемето која је функционисала пре Другог светског рата, се изгубила; додуше прављени су покушаји да се она опет успостави.³⁷²⁶ Током једног разговора вођеног у емиграцији током августа 1942. специјално по питању успостављања везе са Михаиловићем, Милан Гавриловић је открио да поседује сопствену шифру којом преко Анкаре одржава везу са Београдом, предлажући да се тако успостави веза и са вођом антифашистичког покрета.³⁷²⁷ Такође, према сведочењу Душана Петковића, старог сарадника Георгија Димитрова–Гемета, шеф бугарских „земљорадника“ желео је да се лично прикључи генералу Михаиловићу „али му Енглези нису дозволили“.³⁷²⁸

Пошто веза није била директна, британска амбасада при Југословенској влади у избеглиштву обавестила је 31. августа Слободана Јовановића да је Димитров–Гемето предложио Михаиловићу четири бугарска сарадника: Грују Поломског, Видин, Улица Баба Виде 69; Ангела Укуранова, адвокатског приправника из Видина, Младена Костова из Трњана и Асена Друндова из Новог Села. Ове информације су после неколико дана прослеђене команданту команде Јужне Србије мајору Радославу Ђурићу 8. септембра 1942. године.³⁷²⁹ Михаиловић је, недуго затим, у септембру, извештавао Југословенску владу: „Ојачали наше везе са Бугарском. Наши људи ступили су у везу са Видинском територијом и покушавамо да развијемо што већу активност. Потребно је да Георги (Димитров) дође и састане се са нашим људима овде“.³⁷³⁰

Отприлике у исто време, на идеју Велике Британије да у источну Србију на територију коју држи ЈВуО спусти падобраном Георги Димитрова–Гемета и Косту Тодорова, реагује и „Бугарски национални комитет“. Јесени 1942. Комитет је у Лондону тражио од владе Слободана Јовановића да нареди свом Министру војном да установи везу са Бугарима у земљи и да организује канал за пребацивање чланова Комитета који би ишао преко његовог штаба.³⁷³¹

Георги Димитров–Гемето писао је Михаиловићу 24. новембра 1942. да он, Димитров, има „историјски задатак“ ослободиоца и заштитника „јужног словенства“ и „читавог Балкана“.

³⁷²⁵ М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 188, 189.

³⁷²⁶ У месецима пред почетак Другог светског рата на Балкану је организован састанак између Михаиловића и Гавриловића преко Михаиловићевог доброг пријатеља Косте Крајшумовића који је уједно био члан Савеза земљорадника и дописник из Бугарске у кући другог земљорадничког првака Милоша Тупањанина, свакако пре Гавриловићевог одласка за југословенског посланика у Москву јула 1940. године. На састанку се разговарало о „могућности побуне против режима“, а иако је Михаиловић био незадовољан резултатом састанка, више других извора потврђује да су Милан Гавриловић, Георги Димитров–Гемето и он извесно време потом одржавали везу, међусобно се подржавали и разумевали у питањима уређења послератног Балкана. У исто време, извори указују на разгранате и блиске мреже које су чланови Савеза земљорадника имали са представницима бугарске опозиције и југословенским официрима незадовољним тренутним државним уређењем, али и повезаности свих ових кругова са британском обавештајном службом. Ј. Магјановић, *n. d.*, 53–54; М. Радојевић, „Милан Гавриловић...“, 178.

³⁷²⁷ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 365–374; К. Николић, *Историја равнаторског покрета 1941–1945, књига трећа*, Београд 1999, 89; М. Радојевић, „Милан Гавриловић...“, 183.

³⁷²⁸ М. Радојевић, „Милан Гавриловић...“, 183. Видети: Е. Barker, *Britanska politika...*, 203–204.

³⁷²⁹ *Zbornik XIV/1*, 844. Упоредити: *Zbornik XIV/1*, 616; N. Milovanović, *n. d.*, 317.

³⁷³⁰ N. Milovanović, *n. d.*, 317.

³⁷³¹ И. Т. Иванов, *n. d.*, 271–272.

Већи део поруке Димитрова били су савети и упозорења Михаиловићу да се чува „емигрантских сплетака“ као и оправдање за поступке бугарских окупационих јединица. Истицао је да је „особито задовољан и сретан што се бар до сада наша два народа нису бацила у међусобне расправе и крвопролиће“ Писао је даље да се нада „да тога неће бити до краја рата: „...Верујем да ће се моћи постићи са бугарским народом и бугарском армијом за братску заједничку акцију против општег непријатеља, те ће се на тај начин моћи да реализира велика идеја, пре свега за јужно словенство, а затим и за балканску федерацију“. Изразио је жељу у скорој сусрет и указао на потенцијални долазак у Србију. Указујући на бугарску армију као на „здрав елемент“ и на коректан однос окупационих јединица према српском народу, Димитрову није било ни на крај памети да се осврне на бугарску окупацију и анексију југословенских територија.³⁷³²

Преписка између Димитрова и Михаиловића настављена је и током 1943, додуше нередовно. У једном писму од 15. фебруара 1943. Димитров се жалио како није редовно добијао одговоре на своје поруке. Димитров на једном месту напомиње: „Вама и нама нико неће да помогне ако се не помогнемо сами. Никада не заборавите да међу нама нема спора кога не би могли братски да решимо. Ако нешто треба да уступимо, уступимо један другом, а не да уступимо Турцима, Грцима или другим материјалистима. Потребно је да се искористе силе нашег народа и војске и Вашег народа и Ваше војне организације заједно за одређени моменат и да правилно одиграмо нашу историјску улогу. Од ваше стране Ви треба да учините све да очувате Ваш големи престиж, да обједините снаге у један једини фронт на Балкану усред завојевача Немаца и Италијана, да би они били отуд скоро истерани...“³⁷³³

*

Са друге стране, Михаиловић је добијао информације (често дезинформације) од својих официра о стању у Бугарској и потенцијалном повезивању са људима у Бугарској и са бугарским официрима у Србији који су делили сличне погледе као водећи људи равнорског покрета и као поједини српски политичари у избегличкој влади. Тако је потпуковник Драгослав Павловић поднео телеграм 21. априла 1942. у којем је стајало да су у Бугарској ухапшени сви смењени чланови владе и 50 официра, од којих су 17 били виши официри. Наводио је да су у Бугарској и Румунији биле мање побуне.³⁷³⁴ Михаиловић је телеграфисао мајору Мирку Лалатовићу 16. маја 1942. да је „зимус“ разговарано са пуковником Захаријевим из Војне лиге³⁷³⁵ и да је везу тражио генералштабни пуковник Иван Маринов, командант 6. дивизије у Ћуприји. Михаиловић је за њега назначио: „Познајем га, био војни изасланик у Паризу, словенофил“. Веза са Мариновим успостављена је преко сарадника равнорског покрета војводе Блашка Михајловића.³⁷³⁶

Први контакти на терену остварени су преко мајора Синише Оцокољића, команданта Млавског корпуса. Он је 15. маја 1942. известио Михаиловића да је управо преко војводе Блашка Михаиловића, ступио у везу са пуковником Иваном Мариновим: „Кроз четири дана Маринов се враћа са одсуства и тада ћу отићи на уговорено место на тајни састанак“.³⁷³⁷ Михаиловић је Оцокољићу поручио да на састанку посебно нагласи „важност националне организације бугарског народа против комунизма на првом и Немаца на другом месту“.³⁷³⁸ Оцокољић и Маринов састали су се почетком јуна 1942. године. Маринов је свом саговорнику

³⁷³² ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 3. Видети: Е. Barker, *Britanska politika...*, 203; М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 191.

³⁷³³ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 5.

³⁷³⁴ *Zbornik XIV/1*, 239.

³⁷³⁵ У марту 1942. дошло је до састанка између капетана Миленка Рељића (нишки четнички центар) и Николе Захаријева. Састанак је одржан у манастиру у селу Дивљана код Беле Паланке. Захаријев је са још неким избеглим „земљорадницима“ тада укључен у илегални политички одбор који је тако започео своју делатност. ВА, НМА, к. 3, ф. 11, д. 5. Упоредити: Branko Latas, „Saradnja bugarskih okupacionih trupa i četnika u borbama protiv narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u Srbiji“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1981), 251.

³⁷³⁶ *Zbornik XIV/1*, 255, 273.

³⁷³⁷ *Zbornik XIV/1*, 273–276.

³⁷³⁸ ВА, ЧА, к. 294, ф. 1, д. 9.

јасно ставио до знања да у слози „Срба и Бугара лежи заједнички спас“. За потпуковника Павловића је изјавио да „није конструктиван и да је нерадан“. Питао је на састанку „зашто се трпи Цека Ђорђевић и Драгиша Цветковић као и остали српски изроди“. Сарадња са Иваном Мариновим ипак није остварена у тим тренуцима. У телеграму се наглашавало да је премештен у Битољ због сумње Немаца да ради са Србима. Оцокољић је 10. јуна о Маринову дао кратке закључке: „Револуционарни дух, високе војничке културе и жели искрену сарадњу са нама. Он не симпатише Немце него Енглезе. Нарочито не воли ни једне ни друге. Могао би да нам много користи ако би му се упутио Ваш погодан човек за акцију на југу“.³⁷³⁹ Уследио је одговор из Врховне команде да је Михаиловић са одушевљењем прихватио сарадњу са Мариновим и да је желео да се она оствари што пре. По њему је било „нарочито важно“ да се бугарски народ организује на „националном пољу насупротив комунизму и окупатору“.³⁷⁴⁰

Такође је и мајор Жарко Тодоровић („Валтер“) руководилац обавештајне службе у Београду³⁷⁴¹ писао Михаиловићу 5. јула 1942. да је генерал Стојчев (у питању генерал-мајор Димитар Станчев), бугарски делегат код војно-управног команданта Србије тражио везу са Михаиловићем кога зна и од раније.³⁷⁴² Михаиловић је одговорио 6. јула: „Генерал Стојчев мој добар пријатељ, мати му Српкиња, човек Дамјана Велчева. Веза са њим необично важна. Што пре остварити је. За ово користити Александра Цветковића бив(шег) подбана Скопља који је лични пријатељ Стојчева...“, који се тада налазио у Београду.³⁷⁴³ Михаиловић је 6. јула такође писао: „Шта је са генералом Славе Поповом? Да ли Дамјан (Велчев) и Кимон (Георгијев) нешто раде? Да ли постоји организација у војсци и грађанству?...Каква је сарадња са Плодневцима (БЗНС – „Пладне“)? Какав је однос према комунистима? Осећају ли опасност од њих?... Да утичу на обуставу зверстава Бугара према нашем живљу и прогону мојих јединица? У Топоници убијено 700 невиних људи у току једног дана. Наше јуре око Лесковца. Ја и моји сарадници смо за пријатељство са Бугарима без Бориса...“³⁷⁴⁴

Веза је покушана и преко Лесковца. У депеши генерала Мирослава Трифуновића Михаиловићу од 4. новембра 1942. потврђено је да „именовани Бугари“ постоје у том крају, али да веза преко шефа станице у Брестовцу Јанковића није успостављена, јер тај човек не постоји. Саветовано је да се веза са Бугарима у будуће пребаци на мајора Ђурића.³⁷⁴⁵ Михаиловић је обавештавао Ђурића 15. новембра 1942. да треба ухватити везу са бугарским санитетским мајором Михаилом Каранамчевим и његовим другом Думитровим у Лесковцу. Каранамчев је по Михаиловићу нудио санитетски материјал. Један од Михаиловићевих људи требало је да ступи у везу са њим под шифром „Апис“, а Каранамчев је требао да се представи под шифром „Марс“. „Апис“ је требао да Бугаре извести да Југословенска влада у избеглиштву има везе са Костом Тодоровим и Георги Димитровим–Геметом.³⁷⁴⁶ Изгледа да је Ђурић успео да успостави везу са Бугарима. У депеши Михаиловића која је њему упућена 21. новембра 1942. каже се следеће: „Ваши извештаји о састанку и вези са Бугарима један (је) од великих ваших успеха. Цело питање сада је у студији. Добићете детаљне инструкције по свему...“³⁷⁴⁷ Михаиловић је тих дана обавештаван да је командант бугарске 22. дивизије генерал Иван Балатков одржао један говор у којем је изразио симпатије према Михаиловићу, као и да сви Бугари у тој дивизији, осим 10–15 официра желе сарадњу са Михаиловићем.³⁷⁴⁸

³⁷³⁹ *Zbornik XIV/1*, 379.

³⁷⁴⁰ *Zbornik XIV/1*, 389.

³⁷⁴¹ ВА, ЧА, к. 15Б, ф. 1, д. 20; *Zbornik XIV/1*, 28.

³⁷⁴² *Zbornik XIV/1*, 442.

³⁷⁴³ *Zbornik XIV/1*, 496.

³⁷⁴⁴ ВА, ЧА, к. 294, ф. 1, д. 9; *Zbornik XIV/1*, 497.

³⁷⁴⁵ ВА, ЧА, к. 15А, ф. 3, д. 12.

³⁷⁴⁶ ВА, ЧА, к. 15Б, ф. 1, д. 7.

³⁷⁴⁷ ВА, ЧА, к. 15Б, ф. 1, д. 10.

³⁷⁴⁸ В. Latas, *n. d.*, 253. Поручник Милутин Јанковић („Бенито“) у једном недатованом извештају који је послао Михаиловићу јављао је да је санитетски мајор Михаел Каранајчев желео да ступи у везу са Михаиловићем, да је његов командат у близини Ниша одржао говор у коме су изражене симпатије ка равнорском покрету и да сва њихова војска која се налази у Југославији, изузев 10–15 официра жели сарадњу. Каранајчев је, према

Истовремено је предузимана акција пропаганде међу бугарским војницима коју су требали да поведу команданти ЈВуО који су се налазили у њиховом близини. Тако је у једном распису Михаиловића од 19. августа 1942. стајало је следеће: „Бугари у многим гарнизонима замењују Немце. Поздравити њихове јединице, пропагандном против Немаца и заједницу са нама у смислу Стамболискових идеја да ли ћемо их ми спасавати кад Немачка пропадне зависи од њиховог садањег држања.³⁷⁴⁹ Неколико дана касније издао је следећи распис. У том распису од 21. августа 1942. стајало следеће: „Позовите их да помажу четнике у шуми и да образују у Бугарској чете за ослобођење од Германа и Бориса. Час ослобођења је близу, а пропаст Бугарске сигурна ако остане на страни Германа“.³⁷⁵⁰

*

Да би убрзао остваривање везе са бугарским политичарима, Михаиловић је 5. августа замолио Слободана Јовановића да се поручи Георги Димитрову да предузме што јачу пропаганду како би његов покрет везао за равногорски. Требао је и да пошаље имена лица од поверења у Видинској области.³⁷⁵¹ Мало раније, 2. августа, Михаиловић је писао Оцокољићу: „Гледајте на сваки начин да у области Видина и Белоградичка створите везу са Бугарима. Материјална средства не жалите тражене везе са земљорадником Георгом Димитрова и Звенарима Дамјана Велчева. Хитно је“.³⁷⁵² Затим је крајем августа Михаиловић питао Оцокољића: „Шта је са везом са Бугарима. Настаните да до ове везе што пре дође у области око Зајечара и Видина...“.³⁷⁵³ Између осталог Михаиловић се распитивао и за свог ранијег познаника Нешу Тумангелова, за којег је чуо да се налази у области Пирота.³⁷⁵⁴ Истог месеца, мало касније, Оцокољић је јавио Михаиловићу да је Тумангелов, по свему судећи погинуо, пошто се ником није јавио већ годину дана (погинуо крајем 1941. у борби са потерним одељењем бугарске полиције у пиротском крају). Михаиловић је информацију о нестанку Тумангелова одмах пренео Југословенској влади у избеглиштву.³⁷⁵⁵

Михаиловић је планирао и акције саботаже на бугарској територији што је и напоменуо у једној депеши од 17. августа 1942. која је послата мајору Радославу Ђурићу, команданту Јужне Србије. Требало је слати тројке на бугарску територију у близину села која нису српска. Оне су требала да скидају шрафове на кривинама железничких пруга и тако изазивају исклизнућа возова: „...то важи све под фирмом комуниста за Ваш и Релјићев реон“. У једној наредби Михаиловића од 21. августа 1942. писало је: „Развијајте што јачу пропаганду међу бугарским војницима за балканску унију. Позовите их да помажу четнике у шуми, као и да са оружјем беже својим кућама и да слично нама образују у Бугарској оружане чете за ослобођење од Германа и Бориса. Час ослобођења је близу а пропаст Бугарске сигурна ако остану на страни Германа“.³⁷⁵⁶ У депеши Михаиловића од 21. августа 1942. која је упућена Ђурићу напоменуто је да би Драгољуб Јовановић могао да обави важну улогу у успостављању везе са Бугарима. Наређено је да капетан Ненад Митровић („Густав“) преко Драгољуба Јовановића ступи у везу са Асеном Стамболијским, прваком БЗНС и сином Александра Стамболијског. Требало је и обезбедити новчана средства, али она не би била на располагању Асену Стамболијском него „неком поштенијем“. Поново је упућен позив бугарским војницима да беже кућама са оружјем и по шумама организују „националне и земљорадничке чете“.³⁷⁵⁷

Дана 15. септембра 1942. Оцокољић је известио Михаиловића да је у Бугарску упутио курире са циљем да до границе доведу политичара Георги Колева, као и једног вишег

Јанковићевим речима, нудио велику количину санитетског материјала. Веза је требало да иде преко Боривоја Раденковића („Улман“), инжењера из Београда. ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 29.

³⁷⁴⁹ *Zbornik XIV/1*, 502.

³⁷⁵⁰ ВА, ЧА, к. 290, ф. 1, д. 1; К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига друга, 411.

³⁷⁵¹ N. Milovanović, *n. d.*, 316.

³⁷⁵² *Zbornik XIV/1*, 506.

³⁷⁵³ Исто, 560.

³⁷⁵⁴ Исто, 598.

³⁷⁵⁵ N. Milovanović, *n. d.*, 316.

³⁷⁵⁶ *Zbornik XIV/1*, 557, 559.

³⁷⁵⁷ ВА, ЧА, к. 15А, ф. 3, д. 51.

официра, којима је требало дати упутства за рад. До овог састанка, по свему судећи није дошло, јер је Оцокољић 1. октобра 1942. јављао Михаиловићу: „Данас стигли курири из Бугарске...Због наређене мобилизације, већина чланова Земљорадничке странке похашени. Они који су пуштени из затвора немају смелости да ма шта предузму, међу њима и др Ронгачев, лични пријатељ Димитрова. Грујев, који је пошао ка граници ради састанка са мном, ухапшен у путу...Груја Поломски, наш стари курир и познаник, изгледа да је ових дана ухапшен. Младену Костову поручио сам да организује саботажу на бугарским железницама, пошто је он железничар. Дата су упутства за саботажу“.³⁷⁵⁸

За повезивање са бугарском грађанском опозицијом Михаиловић се користио и са неколицином бугарских емиграната који су нашли уточиште у Југославији после пада Стамболијског, а који су се прикључили равногорском покрету. Неки од њих као Ангел Салев, родом из Градеца у Видинском округу и Александар Начев („Сандо Македонац“), родом из села Лесија, близу Благоевграда, који су припадали групи Неше Тумангелова, као „добровољни четници“ учествовали су у акцијама против ВМРО до 1928. године. Салев и Начев, али и други бугарски емигранти поред обавештајне делатности вршили су и терористичке акције, као и пљачку у селима око Видина у међуратном периоду. Вршена је пљачка благајни и имућнијих сељака присталица тадашњег бугарског режима. За највећи успех сматрало се убиство председника општине Градец, одакле је већина била родом. Када су се прилике између две земље побољшале њихове акције су престале. Пред почетак Другог светског рата, бугарска емиграција одржавала је јаке везе са југословенском „Народном одбраном“. Пре и после 27. марта покушано је пребацивање бугарских емиграната у Бугарску, али од те акције на крају није било ништа. После 27. марта у везу са бугарским емигрантима ступили су Душан Димитријевић из Београда и Драгољуб Црвенић из Ниша, директор Кредитне банке, а са њима је био и Георги Димитров–Гемето. Око 20 бугарских емиграната је наоружано. Планирано је њихово деловање у Бугарској где би вршили саботаже и стварали мрежу поверљивих људи. Ова група поново се појавила на територији Тимочке Крајине након капитулације априла 1941. године и то наоружана „енглеским оружјем“. Душан Димитријевић и Драгољуб Црвенић касније су пришли равногорском покрету где су радили искључиво на обезбеђивању везе са Бугарима.³⁷⁵⁹

После капитулације, Салев и Начев су дуже времена провели у селу Рајец на бугарско-југословенској граници. Ту су успоставили везу са Томом Младеновим Арсовим из села Бракевци у околини Куле, познатим привржеником БЗНС–„Пладне“. Жена Томе Младенова Арсова је била Српкиња која је поседовала имовину у селу Рајец, што је обезбеђивало несметан прелазак границе. Због тога је он постао један од главних актера у изградњи мреже веза која је стигла до Софије и за коју се може рећи да је добро функционисала све до њеног открића у јесен 1943.³⁷⁶⁰

Управо о овоме су Начев и Салев писали годину дана касније Драгољубу Михаиловићу. По њиховим речима, група у којој су се они налазили се растурила приликом немачког продирања са југоистока код Параћина.³⁷⁶¹ Приликом разбијања српске војске, Начев и Салев су се у априлским данима кретали од Ћуприје до Пожеге.³⁷⁶² Прва група од пет лица побијена је код Ниша; друга петорка је заробљена; један је умро природном смрћу, двојица су ушла у одреде Косте Пећанца (Јонча Н. и Пеко Младенов Костов–Петко), а после разоружавања

³⁷⁵⁸ N. Milovanović, n. d., 317.

³⁷⁵⁹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 6; АС, БИА, 1/76.

³⁷⁶⁰ И. Т. Иванов, n. d., 304.

³⁷⁶¹ Према сведочењу Ивана Петровића, свештеника из Неготина које је састављено у Општинском суду у Неготину 19. новембра 1963. равногорски покрет створио је малу групу која је имала задатак да изврши припреме у источној Бугарској за стварање покрета сличног ЈВуО. У тој групи су поред Салева и Начева били поручник Ковачевић и поп Душан Митровић. Крајем 1943, Петровић је имао прилику да разговара са Салевом у селу Речки који му је између осталог рекао и да је још од млађих дана „ангажован од стране Енглеза“. Петровић је још рекао, док је још био у редовима ЈВуО, да су бугарски емигранти, Салев и Начев, „као енглески људи“ тражили од четника „борбу са окупатором“. АС, БИА, 1/76.

³⁷⁶² *Ратни дневник Лазара Тркље 1941–1944. Откопана истина*, прир. Никола Тркља, Београд 2020, 134.

заробљени су и интернирани у Немачку, остатак се прикључио равногорском покрету, укључујући Салева и Начева. Они су прву ушли у одред мајора Велимира Пилетића, а после су прешли код потпуковника Љубомира Јовановића–Патка. Сличне судбине је био и бугарски емигрант Стефан Србаков који се почетком 1942. обрео у Тимочком корпусу код Љубомира Јовановића.³⁷⁶³

Стефан Србаков одиграо је важну улогу у покушајима повезивања равногорског покрета са бугарским истомишљеницима. Био је публициста и велики присталица политике Александра Стамболијског, рођен у селу Брезово (Пловдивска област). После дешавања од 1923. емигрирао је у Југославију где је боравио у Цариброду и Нишу, а после и у другим градовима. У Београду је радио у полицији. Након што је добио политичку амнестију вратио се у Бугарску где је радио као дописни члан разних југословенских новина: „Правда“, „Време“, „Загребачке новости“. Чето је посећивао Југословенско посланство и одржавао блиске везе са особљем. Осећао се као Србин. После 4. априла 1939. када је отишао у Србију више се није враћао. У „домаћим“ изворима који говоре о годинама окупације први пут на њега наилазимо у извештају ОК КПЈ за Пожаревачки округ од септембра 1941. у коме се каже да су партизани похапсили одређене људе из четничког одреда Воје Триброђанина, укључујући и „Бугарина Србакова“. Србаков се после хватања правдао да је за „народноослободилачку борбу“ и да је имао за задатак да успостави везе између хомољских четника и партизана. Задње информације бугарске војно-обавештајне службе и Дирекције полиције од почетка 1943. упућивале су да се налазио у равногорском покрету.³⁷⁶⁴

Почетком 1942. Тодор Пеков Салев брат Ангела Салева, повезао је двојицу емиграната са Грујом Јотовим Поломским из Видина, познаником Драгољуба Михаиловића. Са друге стране, Тома Младенов Арсов увукао је у мрежу Флора Станова Крајњанова из села Гимзова у околини Видина и Младена Костова Василева из Трњана у околини Видина. Сва лица била су приврженици БЗНС–„Пладне“, већина лично позната Георги Димитрову, а Младен Костов Василев био је и политички емигрант у Југославији и као такав познат Ангелу Салеву и Александру Начеву.³⁷⁶⁵ Постепено су у овај канал увучени: Никодим Урушев (село Бракевци), Бугарин по народности, служио као официр у Југословенској војсци; Јордан Тодорв Стојанов Попов (село Бракевци), студент медицине у Београду до априла 1941, а после тога у Софији; Илија Георгијев Колев (село Избеглиј, околина Асеновграда), син Георги Колева, народног посланика за време владе Александра Стамболијског, који је био политички емигрант у Југославији, а после тога се вратио у Софију; Валчо Иванов Манчев (село Старопатица, околина Куле), заменик окружног судије у Кули; Здравко Станков Луков (село Грацково, околина Куле) и Цветан Петров Драгов (село Черномашница, околина Куле). Сви су били приврженици БЗНС–„Пладне“. Њихова основна улога била је успостављање везе са лидерима БЗНС у Софији, неким припадницима групе „Звено“ и „протогеровистима“ македонског покрета у Бугарској. Међутим, ови људи су само се са малим бројем лица ступило у контакт, а још мање њих је пристало да дође у контакт са Георги Димитровим и Драгољуб Михаиловићем.³⁷⁶⁶

О покушајима да се бугарски емигранти ангажују у организационом раду Михаиловића је извештавао Оцокољић октобра 1942: „Досадашњи војни бегунци су већином комунистички настројени. Међу њима је жидов Еленков који код себе има изванредан број земљорадника. Јачина његова је до 200 људи и због тога сам данас упутио у Бугарску четнике Георги

³⁷⁶³ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 6; *Ратни дневник Лазара Тркље...*, 134; М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 194–195.

³⁷⁶⁴ *Zbornik I/1*, 128–131; И. Т. Иванов, *н. д.*, 297–298.

³⁷⁶⁵ И. Т. Иванов, *н. д.*, 304–305.

³⁷⁶⁶ И, Т. Иванов, *н. д.*, 304–306. О односима између равногорског покрета и бугарских истомишљеника сазнајемо доста и из процеса који је вођен против Бориса Бумбарева 1943. године. Односи су били олакшани због веза које је Србаков имао у Бугарској. Такав је био случај са сестром његове жене Елком Ивановом Врбановом која је живела у Софији (улица „Цар Ив. Асен II“ № 8). На тој адреси се од априла 1941. налазила и жена Стефана Србакова, Рајна Стефанова Србакова. Зато је та адреса често тражена од курира мајора Љубе Јовановића у лето и јесен 1943. Исто, 303–304, 306.

Димитрова – Александра Начева из Цумаје и Ангела Салева из Видина, да у видинској области образују један четнички одред који ће носити назив 'Одред Георгија Димитрова'. Циљ је окупљање националних снага и сузбијање комунизма, саботажа и оријентација к нама. Да ли се Чича слаже са овим? Издржавање пашће на наш терет".³⁷⁶⁷ Касније током месеца, незадовољан постигнутим резултатима, Оцокољић је поново писао Михаиловићу 14. октобра 1942. године. По њему је било потребно формирати загранично представништво „Бугарског револуционарног комитета“ на територији Србије у близини границе. Такође је тражио да Михаиловић од Димитрова добије имена сарадника, пошто је „већи део вођства стрељан и ухапшен“.³⁷⁶⁸

Србаков је, поводом тога, настојао да на Хомољским планинама организује рад једног бугарског комитета за пропаганду према Бугарској. Највећи проблем да овај комитет заживи био је недостатак Бугара-сарадника вољних за извршавање директива који су долазиле из емигрантских центара у Лондону и Каиру. Ова установа замишљена је као центар за обучавање Бугара блиских „звенарима“ и „пладненовцима“ који би деловали у Бугарској али и као прихватна база из које би деловали Георги Димитров и његови сарадници и следбеници.³⁷⁶⁹ Ипак, Михаиловић је имао пуно поверење у Србакова, које је исказано још у другој половини августа у депеши упућеној Оцокољићу.³⁷⁷⁰ Октобра 1942. Драгољуб Михаиловић је јавио у Лондон да су на Хомољским планинама формиран комитет за рад са Бугарском. На челу је био Стефан Србаков, а Михаиловић је за свог делегата именован Лазара Тркљу („505“) из Савеза земљорадника који се при равнорском покрету налазио још од лета, а током јесењих месеци 1941. кретао се по терену пиротског краја до његовог одласка у источну Босну новембра месеца исте године. Овај покрет требало је да добија финансијску и војну потпору преко Југословенске владе у Лондону, а такође се рачунало и на подршку британског ваздухопловства из Каира. За војне ствари Михаиловић је полагао велике наде у Дамјана Велчева. Овај план требао је да реализује мајор Сениша Оцокољић. Однос са припадницима БЗНС и групом „Звено“ у Бугарској требао је да се обавља преко бугарских емиграната-„земљорадника“. У телеграму од 7. децембра 1942. Михаиловић је обавештавао Југословенску владу да је у Бугарској успостављен четнички покрет који је почео да врши саботаже у Видинској и Старозагорској области.³⁷⁷¹

Задаци овог комитета били су одређени Михаиловићевом директивом Лазару Тркљу од 25. октобра 1942. године у којој је стајало да би ова установа требала да се развије у обавештајни центар свих догађаја у Бугарској, па је због тога било пожељно развијати и обавештајну службу у Бугарској, поред организације. Михаиловић је преносио и да се Димитров сагласио са постојањем ове установе, али под условом да се постигне сагласност са унутрашњим круговима у Бугарској, нарочито у војничким. Михаиловић је настављао: „Ако имамо сигурну везу са Младеном Костовим, онда преко њега доћи у везу са Пецом Трајковим, а Пецо Трајков може нас ставити у додир са војничким круговима у Бугарској. Др. Димитров не познаје Начева нити Салева... Преко Костова, успоставити везе са земљорадничким и звенарским круговима у Софији“.³⁷⁷²

Такође је Тркља потврђивао Михаиловићеву наредбу у свом дневнику наводећи да је „Чича“ наложио да као сарадник са „земљорадницима“ Тркља крене у источну Србију и поради на везама са Бугарима: „... Пред полазак речено ми је да је и до тада на тој страни (сарадње са Бугарима) учињено доста, да се тамо на раду налази и новинар Стева Србаков, са још неким емигрантима и да је моја задаћа само да пробудим те односе. Стављена ми је на

³⁷⁶⁷ N. Milovanović, *n. d.*, 317.

³⁷⁶⁸ Вреди напоменути још један телеграм који је Оцокољић упутио Михаиловићу, овог пута 13. новембра 1942. У њему је стајало: „Под утицајем наше делатности у Бугарској, ових дана запаљено је 17.000 кг сена код Видина. Код Старе Загоре бачен је немачки воз са рањеницима у ваздух. Преко наших органа продужићемо саботажу у Бугарској и ако се Бугари тешко на то покрећу“. Исто, 318.

³⁷⁶⁹ M. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 194–195.

³⁷⁷⁰ *Zbornik XIV/1*, 598.

³⁷⁷¹ И. Т. Иванов, *н. д.*, 271–273. Упоредити: N. Milovanović, *n. d.*, 318–319.

³⁷⁷² *Ратни дневник Лазара Тркље...*, 132–133; N. Milovanović, *n. d.*, 326.

располагање и већа сума новаца (500 ф). Ја сам дужност прихватио само да одем, да видим како ствари стоје, да помогнем и да се после тога те дужности разрешим“. Тркља је записао и да је на сам дан напада на Југославију, 6. априла, преко енглеског посланства била спремна једна екипа од 30 бугарских емиграната, потпуно наоружана, за пребацивање у Бугарску у циљу илегалног рада.³⁷⁷³ Међутим, покушаји на овом плану нису дали очекиване резултате, што је потврђивао и сам Тркља у телеграму Михаиловићу 3. новембра 1942: „Стварање везе са земљорадничким и звенарским вођством иде врло тешко...Сем тога немају вере у ауторитет акције и Србакова. Зато је потребно да Димитров, ако има канале, обавести водеће људе и да преко р.(адио) Лондона, ако се слаже, лично позове у покрет Левског, јер има највише ауторитета од свију...Примакли смо се граници. Имамо канале. Налазимо се око Ниша. Нема изгледа да се нађе Тумангелов...“³⁷⁷⁴ Тркља је у разговору са Србаковим, Начевим и Салевим, према његовим речима, утврдио да, по питању зближавања са бугарском опозицијом, није ништа учињено: „...Било је само неке везе са појединцима из Видинске области и ништа више. Истина, неколико пута су слали курире у Софију да ухвате везу са вођством бугарске Земљорадничке странке, али све без успеха...“³⁷⁷⁵

На основу ових информација Михаиловић је обавештавао Југословенску владу 5. новембра 1942. године. Он је писао да га је Тркља („мој делегат“) извештавао да стварање веза са „земљорадницима“ и „звенарима“ иде врло тешко, јер су Земљорадници похапшени или поубијани, а „звенари“ су под присмотром. Сем тога, чланови и приврженици ова два покрета нису имали вере у ауторитет Србакова. Михаиловић је био мишљења да је потребно да Димитров, „ако има канале“ обавести „водеће људе“ и да преко радија „Лондон“, „ако се слаже“, позове Бугаре у „покрет Левског, јер он има највише ауторитета код свих“. Истовремено је тражено да Димитров достави „имена студената за сарадњу“.³⁷⁷⁶

Покушаји за повезивањем су и поред почетних неуспеха настављени. Ђурић је обавестио Михаиловића 5. новембра 1942. следеће: „Канал за везу утврђен. Земљорадничку странку води Гиневски (Михаил Геневски). Групу националиста блиску нама води Велчев. Драгољуб Јовановић тактизира. Везао се са Земљорадницима у Бугарској и у Румунији. Бугарско вођство не мирише Драгољуба најбоље. Група Велчева спремна је да пактира са нама. Њихов главни услов је бугарска република у склопу балканске федерације. Земљорадничка странка истог је мишљења. Главни им је циљ истеривање монархистичке клике. Вољни су везати судбину Бугара за наш народ“.³⁷⁷⁷

У јесен 1942. образована је мрежа јатака у пограничним бугарским областима и преко ње покренута пропагандна акција. Командант Млавског четничког корпуса Синиша Оцокољић успео је да пребаци неколицину својих Бугара-четника (међу којима су били Салев и Нечев) у околину Видина, где су успели да успоставе контакт са својим истомишљеницима.³⁷⁷⁸ Ови људи представљали су се као трговци стоком. Уз помоћ Врховног штаба ЈВуО основан је комитет за рад у Бугарској који је користио команде Тимочког, Крајинског и Књажевачког корпуса преко специјалног делегата Лазара Тркље. Тада је успостављен канал за везу Комитета за рад у Бугарској кроз села Брегово и Градију, у Видинској области. Октобра месеца Комитет је пребацио неколико емиграната који су установили везу са својим сарадницима у селима Градец, Гамза у Видинској области и села Косово и Генерал Мариново у Кулској области. Ове везе су до краја 1942. проширене.³⁷⁷⁹

³⁷⁷³ *Ратни дневник Лазара Тркље...*, 133.

³⁷⁷⁴ N. Milovanović, *n. d.*, 326–327.

³⁷⁷⁵ *Ратни дневник Лазара Тркље...*, 133. Тркља је записивао да се из центра на Хомољским планинама није могло радити. Зато је решио да са Србаковим, Начевим, Салевим и инжењером Костићем крене ка бугарској граници и да створе „канале са јатацима“. На том послу, провео је три месеца, радећи уз границу од Неготина до Ниша. Ова група узалудно је покушавала да пронађе одређене вође бугарских „земљорадника“. Видети: Исто, 134–136.

³⁷⁷⁶ АЈ, 103–8–68, General Mihailović Predsedništvu Jugoslovenske vlade, 4. novembar 1942, No. 914.

³⁷⁷⁷ N. Milovanović, *n. d.*, 321–322.

³⁷⁷⁸ M. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 195.

³⁷⁷⁹ И. Т. Иванов, *н. д.*, 273–274.

Лазар Тркља је тврдио да је успостављено пет оваквих канала између Видинске и Кулске области и Зајечара и Неготина. Од тих канала два су везана за бугарска села преко Тимока, а три за српска села која су после Априлског слома припала Бугарској. Скоро у свим селима која су припала Бугарској постојали су повереници који су радили у организационом погледу.³⁷⁸⁰ Начев и Салев већ су имали искустава на оваквом повезивању и преко њих је Тркља дошао у везу са појединцима из Видинске области, али сви су одбили сарадњу осим Милана Костова, који је требао да буде главна веза по упутствима Димитрова–Гемета. Тркља је Видинску област видео као центар будућег деловања.³⁷⁸¹

Највише поверења Тркља је имао у Тому Арсића, земљорадника из села Браћевца (Зајечарски срез). У његовом саслушању, пред Општинским судом у Неготину рађеног 19. новембра 1963. јасно се уочава да је Арсић био курир који је преносио информације и новац на релацији Србија–Бугарска током окупације. Једном приликом добио је задатак да у Софију однесе Николи Петкову извесну количину пропагандног материјала и 30.000 лева. Пропагандни материјал био је штампан на бугарском језику и у њему се бугарски народ позивао на борбу против владајућег режима у Бугарској. Са друге стране, бугарски емигранти Салев и Начев, али и Јонча Н. и Пеко Младенов Костов–Петко и др. слали су преко Томе Арсића веће количине лева за бугарску Земљорадничку странку. Неколико пута преношене су и фунте, а даване се Николи Петкову. Салев је причао Томи Арсићу да су пропагандни материјал и фунте добијани директно од Георги Димитрова–Гемета. Као веза између Земљорадничке странке у Бугарској и бугарских емиграната у Србији Тома Арсић је био све до септембра 1943. када је ухапшен и изведен пред суд у Софији заједно са другим лицима из круга БЗНС који су били укључени у рад са Николом Петковим. Арсић је на процесу осуђен на 15 година затвора, а у затвору је остао све до деветосептембарског преврата.³⁷⁸² Средином децембра бугарска војно-обавештајна служба је уз помоћ Абвера успела да уђе у траг једној групи у Скопљу која је радила за генерала Михаиловића. Та група убрзо је ухапшена од стране бугарске полиције. шеф немачке обавештајне службе у Бугарској због тога тражио благовремена обавештења о оваквим и сличним случајевима и циљу синхронизовања акција бугарских и немачких обавештајних служби.³⁷⁸³

Бугарска војно-обавештајна служба пратила је одређени број бугарских емиграната, као и југословенских грађана који су за време Другог светског рата пролазили кроз Бугарску. Из досијеа која су прављена сазнајемо доста о лицима која су требала да одиграју улогу зближавања између југословенских и бугарских организација и установа. У једном од таквих извештаја, од 5. новембра 1941. један од агената, познат под бројем 07, дао је информације о др Стефану Маркову Лилјанову који је окарактерисан као прикривени комуниста и велики заговорач југословенско-бугарског зближавања. У другом извештају од 3. децембра 1941. говорило се о Стефану Лилјанову и већ помињаном Милошу Секулићу, „доктору из општинске болнице у Београду“. За њега се каже да је рођен 1900. у Ваљеву. Од 1937. до 1941.

³⁷⁸⁰ Тркља је описивао тадашњу ситуацију у Бугарској на следећи начин: „Ситуација у Бугарској тих дана могла се карактерисати отприлике овако: народ се у погледу става о спољној политици делио у две групе. Једна за владину политику, политику краља Бориса, са наслонем на савез са Немачком, а друга против њих, тј. за савезнике. Ова друга група у народу је имала огромну већину. Председник владе (Богдан) Филев имао је пред народом велико морално оружје у својим рукама. Створена је Велика Бугарска помоћу осовинских сила, наш војник не бори се на ратиштима, иако је цела Европа у рату. Ко се бори против Велике Бугарске, против мира, тај заслужује смрт...“ *Ратни дневник Лазара Тркље...*, 136.

³⁷⁸¹ ВА, ЧА, к. 20/І, ф. 7, д. 30; *Ратни дневник Лазара Тркље...*, 136. Код Иванова и Миловановића може се наћи да је Тркља успоставио шест канала, али и још понека драгоцену информацију. У тим тренуцима очекивао се састанак са тројицом Бугара: Фиком Крњовим, Тодором Салевим и Асеном Дрндаревим (Дрндарским). Помиње се и официр Колев, који оперише са једном наоружаном групом између Куле и Белоградичка. Веза са њим је требала да се ухвати преко Великог Извора. Тркља је требао да се састане и са Горановим из Видина, али је овај био спречен. Дрндарев је примио сарадњу, али није дошао на заказан састанак. За Грују Поломског, Тркља је јављао да се ставио на располагање, али да је, по оцени мештана, алкохоличар. И. Т. Иванов, *н. д.*, 273–275; N. Milovanović, *n. d.*, 327.

³⁷⁸² АС, БИА, І/76.

³⁷⁸³ ЦДА, ф. 264к, оп. 1, а.е. 258, л. 2.

боравио је неколико пута у Бугарској. Током 1941. Милош Секулић је прошао кроз Бугарску возом. Ушао је код Пирота 26. септембра, а изашао код Капетан Андрејева 27. септембра. Визу је добио од бугарског конзуларног представништва у Београду 25. септембра. Приликом последњег проласка, боравио је у Софији 27. септембра код Стефана Лилјанова. Том састанку су присуствовали још један лекар, др Бојчев и један чиновник из Министарства иностраних послова. Такође, др Секулић је требао да се састане и са гинекологом др Виолетом Ценкуловском, али није стигао. Приликом разговора др Секулић је рекао да путује за Цариград, а одатле ће се вратити за Београд. Очигледно да је Бугарска војно-обавештајна служба пратила ове људе због сумње да би Велика Британија могла преко њих да оствари свој утицај у Бугарској.³⁷⁸⁴

Још један досије био је везан за југословенску државу и њене грађане. Следеће информације се односе на Георгија Јовчева Тенева израђене од тајног сарадника Ю-2 21. јануара 1941. за кога је речено да је био начелник службе „Колониал“ и близак пријатељ Александра Стамболијског. Имао је средње образовање, али је за време Стамболијског био начелник јавне безбедности. После 9. јуна 1923. емигрирао је у Југославију, одакле се убрзо вратио. Васил Стојанов Радев такође је био под присмотром бугарске војно-обавештајне службе због могућих веза са Југославијом. Учио је трговачку школу и издржавао се од југословенске стипендије, Његов отац био је народни посланик за време владе Александра Стамболијског а његов брат је студирао медицину у Југославији и тамо остао да ради као лекар. Следећа два имена повезана су са Југославијом, али и са Дамјаном Велчевим. Информација о овим лицима биле су важне када су се испитивале везе Дамјана Велчева са Драгољубом Михаиловићем. У питању су били Стефка Манолова Дамјанова служавка и шнајдерка у Софији и Христо Ганчев Чипев књиговођа у „Унионклубу“ у Софији који је преко жене био рођак Дамјан Велчева.³⁷⁸⁵

4.3.2.2. *Озбиљнији резултати у повезивању (1942–1943)*

Први озбиљнији резултати у повезивању направљени су крајем 1942. и почетком 1943. преко мајора Радослава Ђурића и потпуковника Љубе Јовановића–Патка. У Ђурићевој депеши Михаиловићу од 18. новембра 1942, командант за „Јужну Србију“ обавештавао је да је његов изасланик „Ђура“ (Стеван Лузајић) био на састанку са Велчевим и Геновским. Обојица су тражили формирање федералне Југославије Срба, Бугара, Хрвата и Словенаца по демократским начелима. Сваки народ требао је да има „своју земаљску владу“, а по једног представника у централној влади у Београду. Југословенки и бугарски представници договорили су се и око питања монархистичког уређења, која је требала да задржи југословенску форму, под династијом Карађорђевић. У том тренутку предлагали су формирање Балканског комитета са Михаиловићем на челу. Комитет је требао у моменту устанка да иступи са паролем и гледиштем о федеративној заједници свих словенских народа на Балкану.³⁷⁸⁶ Разговарано је и о питању сарадње са Драгољубом Јовановићем и са његовом странком. Дошло се до закључка да сарадња није била могућа јер је Народна сељачка странка осцилирала између левице и деснице.³⁷⁸⁷ У наставку депеше Ђурић каже да Велчев жели да се

³⁷⁸⁴ И. Т. Иванов, *н. д.*, 193–196.

³⁷⁸⁵ Исто, 199–201.

³⁷⁸⁶ ВА, ЧА, к. 15Б, ф. 1, д. 14. Видети: *Zbornik XIV/1*, 379.

³⁷⁸⁷ И. Т. Иванов, *н. д.*, 274–278. Извештај Абвера у Бугарској од 13. фебруара 1943. даје информације о Душана Стефчичу (Стевчићу), који је рођен 1887. у Белој Паланци и настањен у Пироту и индустријалцу Ивану Стојанову Цекичу (Цекићу), који је рођен 1899 у Пироту, власнику фабрике гумених производа у Пироту и Београду и настањен у Пироту. За њих се каже да су они неспорни сарадници Михаиловића. Душан Стевчић је према овом извештају, преговарао у име мајора Ђурића са бугарским пуковником Велчевим и лидером „земљорадника“ Геновским. Начелник бугарске војно-обавештајне службе тражио је информације о др Стевчићу и о Цекићу, као и да се испита да ли пуковник Велчев одржава везе са Михаиловићем. Задатак је поверен начелнику гарнизона града Пирота. У том циљу је написано писмо 18. фебруара 1943. Провера је извршена и подаци су дати у писму које је потписано од команданта 3. батаљона 25. пешадијског пука од 18.

сатане са Михаиловићем, евентуално да упути код њега неког генералштабног мајора. Бугарски официр на састанку је изјавио да има два-три илегална одреда на Балкану (планина) и да је вољан да се одметне после потписивања уговора са Михаиловићем. Ђурић је затим предложио да поред Стевана Лужајића, као представник равногорског покрета буде и Душан Стевчић, лекар, бивши сенатор и истакнути члан Демократске странке. Такође је сугерисано да је индустријалац Иван Цекић из Пирота нудио ограничено финансирање за повезивање са Бугарима.³⁷⁸⁸

Михаиловић је у својим инструкцијама за почетак преговора са Велчевим и Гиневским, односно Геновским, које је истовремено са поменутиим писмом послао Радославу Ђурићу износио основне мотиве који су требало да послуже као спона и подстицај за заједнички рад. Истакнуто је да „бугарске народне масе морају спречити комунисте, да овај моменат користе за своје политичке циљеве“. Даље је наглашено да се пред народ изађе са заједничким паролама: „Велика Југославија од Триглава до Црног мора“, али у којој би бугарске тежње биле задовољене на рачун Грчке. Михаиловић је подсећао да је програм о Великој Југославији био укључен и у програм Дамјана Велчева. Представници „националне Бугарске“ требало је да се у интересу ефикаснијег и бржег изграђивања основа за политичку акцију са своје стране обавезу да ће „пропагандном и свим другим средствима да спрече зверства бугарских официра и војника према Србима у свим крајевима Југославије“. Михаиловић је даље истицао војну ангажованост равногорског покрета: „Ми Југословени продужавамо борбу против Немаца и Италијана на целој територији. Бугарски представници се обавезују да ту борбу по нашем угледу организовати и одмах почети на својој територији“. Напоменуто је и да ће „у интересу демократије заједнички...спречити комунисте да народну борбу употребе у своје политичке сврхе. Због овога не признаје(мо) друге оружане организације за борбу и остварење ових циљева, осим националних“. Михаиловић је очекивао, вероватно од Британаца, „велика материјална средства“ која су „већ обећана“, а како би „подупрео“ Велчевљево акцију. Наглашавао је Ђурићу да представник Велчева „ђенералштабни мајор“ што пре дође у његово штаб како би му се уручила једна радио станица која би послужила за редовно одржавање везе.³⁷⁸⁹

Ускоро је преко Ђурића („Хермана“) 23. новембра 1942. послато Михаиловићево писмо Дамјану Велчеву и Михаилу Гиневском којим их обавештавао да је у сталној вези са Димитровим–Геметом и нудио им се да буде веза на релацији Софија–Каиро–Лондон. У писму је Михаиловић нагласио да верује у „заједнички напор“ за заједницу Јужних Словена.³⁷⁹⁰ Порука коју је Михаиловић послао Велчеву и Гиневском гласила је: „Веома сам сретан да сам у овом тешком времену ступио у везу са бугарским великаном господином Дамјаном Велчевим, као и са представником земљорадника великог Стамболијског, господином Гиневским (Геновским). Његово заједничко дело 19. маја 1934. године служи и данас за основицу Бугарско-Југословенских односа. Тешка борба господина Велчева добро ми је позната. У време његовог најтежег страдања, имао сам дуг састанак у Софији са господином Кимоном Георгијевим. Тада смо претресли будућност заједничких односа и дошли до пуног разумевања. Са господином Георги Димитровим сам у вези, те могу послужити као спона

фебруара 1943. За Душана Стевчића је речено, поред података које је дао Абвер, да је Србин-патриота, да је био народни посланик, да одржава везе са Дмитријем Младеновим Гагаом, који по непровереним подацима финансира групу Михаиловића у Пироту. За Ивана Цекића је речено, између осталог, да је власник фабрике гума у Пироту, фабрике коже у Пироту, сувласник електричне централе у Темској (Пиротски округ), власник фабрике обућа у Београду, да је Србин, прикривени англофил, пријатељски настројен према представницима бугарске власти и да се до сада не зна за његове везе са људима Дамјана Велчева и са „земљорадницима“. Исто, 278–280.

³⁷⁸⁸ Као сведок у току судског процеса Драгољубу Михаиловићу, Ђурић је у успостављеној вези са Велчевим изјавио да је Стеван Лужајић успео да успостави канал: „Прву везу није могао успоставити, јер је добио извештај да је Дамјан Велчев конфиниран. После тога је тај Лужајић успео да успостави везу преко Старе планине и са још двојицом својих људи, отишао је на састанак са делегатима Дамјана Велчева, јер сам Велчев није могао доћи, пошто је био конфиниран, већ су на састанак дошли његови делегати и примили основне директиве“. N. Milovanović, *n. d.*, 322.

³⁷⁸⁹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 1.

³⁷⁹⁰ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 2.

између њега и његових сарадника у Бугарској. Заједничка сарадња господина Велчева и Земљорадника Стамболијског удружује бугарски народ и војску у великоме делу које их очекује. Поздрављам господина Дамјана Велчева и господина Гиневског (Геновски) са дубоким поштовањем и желим да наш заједнички напор уроди плодом заједнице Јужних Словена, чему сам и сам најдубље одан са најдубљом вером.³⁷⁹¹

Михаиловић је депешом 26. или 27. новембра затражио да се четнички делегати распитују код Бугара за његове познанике: „генерал Светослав односно Славе Попов, потпуковник Стојчев, мајор Лекарски, журналиста Лазар Поповски, журналиста Георги Влков (осуђен на смрт 10. фебруара 1942), гимназијски учитељ Иван Костов, доктор медицине Михаило, чија је сестра супруга генерала Маркова, сада команданта софијског гарнизона“.³⁷⁹² Уједно је обавештавао Сенишу Оцокољића 28. новембра 1942. да Лазар Тркља морао искључиво да ради са „земљорадницима“ из Бугарске. На реону Србије за такав рад није имао овлашћења.³⁷⁹³

Да је Михаиловић ступио у везу са Велчевим и Геновским говоре и два писма. Прво писмо из 8. децембра 1942. послато од стране Ота Вагнера–др Делиуса и примљено 11. децембра 1942. у бугарском Штабу војске говорило је о томе да је Михаиловић наредио својим официрима да се упознају код Дамјана Велчева и Михаила Геновског о следећим лицима (помињемо их као што су у писму): генерал Иван Маринов-командант дивизије у Битољу, генерал Станчев-официр за везу са Немцима у Београду, новинар Томалевски-из штаба генерала Станчева. Осим ових лица, Михаиловић се интересовао о пријатељима: генерал Светослав Попов (?), коњички потпуковник Владимир Стојчев, мајор Лекарски, новинар Лазар Поповски, новинар Георги Веров (?), професор у гимназији Иван Кастов (?) и доктор Михајлов, чија је сестра била супруга начелника софијског гарнизона генерала Накова.³⁷⁹⁴ У истом писму Ото Вагнер је затражио информације о Стевану Лужајићу. Бугарска војно-обавештајна служба је о садржају овог писма обавестила начелника штаба 1. окупационог корпуса 24. децембра 1942. године. Одговор је уследио 30. јануара 1943. у којем је речено да је Стеван Лужајић стрељан од немачке службе за сигурност у Нишу 15. децембра 1942. јер је установљено да је комуниста.³⁷⁹⁵ Друго писмо од 10. фебруара 1943. које је поново послао Ото Вагнер потврђује упутства и наредбе које је Михаиловић дао

³⁷⁹¹ N. Milovanović, *n. d.*, 324.

³⁷⁹² *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 344; N. Milovanović, *n. d.*, 324. Посланство НДХ у Софији јављало је Министарству иностраних послова НДХ 9. марта 1942. о суђењу које је предузето против Георги Влкова из Трнова, новинара и бившег уредника листа „Пладне“, пред Војним судом у Софији. Поред Влкова на оптужничку клупу су изведени још Емил Стратев из Лесковца, чиновник и преводилац код ваздухопловних снага и Васил Влков из Плевена, чиновник у железничкој благајни. Дотични су били оптужени да су радили за „српску и америчку обавештајну службу“. Расправа је започела 9. новембра 1941. Георги Влков је оптужен да је још од 1934. као бугарски емигрант који је боравио у Београду склопио везе са Југословенском владом и да је до 1935, односно затварања Југословенског посланства у Софији, примао по 10.000 лева месечно. Новац је испрва примао од Косте Тодорова, а после тога је ступио у везу са секретаром Југословенског посланства у Софији. Од 1940. и 1941. давао је податке о „државној одбрани и сигурности“ радећи са Спасом Константиновим и Емилом Стратевим. Преко брата Васиља израдио је нацрте утврђена око Варне и залива Варне. Оптужница му је приписала и да је израдио планове о диверзантским акцијама. Дана 22. фебруара 1941. Влков је ухапшен под сумњом да је вршио шпијунажу. У затвору је остао до јула 1941. Вероватно под притиском пристао је да ради као бугарски агент, против америчке обавештајне службе, па је пуштен и ступио је у везу са Христом Јаневим, за кога се претпостављао да ради за Американце. О свом раду у другој половини године Влков није обавештавао надлежне бугарске органе него је наставио да се повезује са савезничким обавештајним службама, првенствено америчком. Почетком новембра Влков и Јанев кренули су кроз Бугарску у циљу изградње што јаче мреже. У Плевену су се сусрели са једном женом која је описана као „српска шпијунка“. Када су се вратили у Софију, Јанев је наручио Влкову да изради један опширан нацрт о будућој делатности и диверзантском раду. Једна од главних идеја била је константна акција на железничкој прузи Софија–Бела Паланка. Овај „нацрт“ требао је бити предат у „американском колеџу“, али је Влков у међувремену ухапшен, а нацрт је нађен код њега. ВА, НДХ, к. 241, ф. 3, д. 28.

³⁷⁹³ *Zbornik XIV/1*, 745–746.

³⁷⁹⁴ Упитнике поред неких од имена поставила је бугарска војно-обавештајна служба из различитих разлога. Нема сумње, да се ова имена која су опште позната у бугарској историографији, везују за Михаиловића, а на првом месту од њих је генерал Иван Маринов. И. Т. Иванов, *n. d.*, 20–21.

³⁷⁹⁵ Исто, 290–291.

раније. Михаиловић је наредио мајору Ђурићу још 25. новембра 1942. да се тражи мишљење од Дамјана Велчева и Михаила Геновског да ли се генералу Маринову и Станчеву и новинару Димитру Томалевском³⁷⁹⁶ може веровати.³⁷⁹⁷ Ђурић је у депеши од истог дана замолио Михаиловића да му да ауторизацију да га потписује на овлашћењима за „Ђуру“ (Стевана Лужајића) и Душана Стевчића, јер су Бугари тражили „оригинално овлашћење“.³⁷⁹⁸

У депеши Михаиловића која је упућена Ђурићу 2. децембра 1942. исказан је страх од тога да им Бугари не подвале и да не потуре лажног Велчева. Наглашена је и разлика између Геновског и Гиневског. Гиневски не постоји, али за Геновског је речено да је био вођа комуниста, који је покушао да се увуче у земљораднике. У депеши се наводи да је Димитров препоручивао обазривост и да је препоручивао ступање у везу са Младеном Костовим.³⁷⁹⁹ Радослав Ђурић је у депешама које је слао током 21. децембра 1942. обавештавао Михаиловића да ће ускоро успоставити везу са Бугарима. Везу су требали да успоставе Душан Стевчић и још једно лице. То ново лице највероватније је био Михаило Панић–Ика, чиновник југословенског Лојда и резервни капетан.³⁸⁰⁰ Кроз десет дана су требали да пређу границу. На окупљању људи са југа Србије које су требали да раде по овом питању радио је мајор Жарко Тодоровић („Валтер“).³⁸⁰¹

Крајем године капетан Боривоје Милосављевић је у извештају који је упутио Михаиловићу говорио о својим везама са Бугарском. Говорећи о извештајима које је подносио мајор Велимир Пилетић, Милосављевић је писао: „Моји концепти извештаја налазе се код п.(от)пуковника у пензији Бранка Предића из Брусника, коме сам исте извештаје предао на писмену молбу индустријалца Михаила Панића који је по причању п.(от)пуковника Предића такође био обавештен и заинтересован за мој рад. Напомињем да сам дознао касније да ме је Стеван Србаков и прог. Тркља Лазар омео да ухватим контакт са Иком Предићем, који је у то време неколико пута долазио у Неготин...У току 1942. године постигли смо само да створимо солидне прелазе преко Тимока и ништа друго. Па и тај је рад у прво време био тежак, јер сам морао са своја три пратиоца да се пробијем кроз контролу, кроз страже и заседе како наших оружаних одреда тако и Немаца, Руса, наших и бугарских граничара, јер овај крај у то време није био организован“.³⁸⁰²

Крајем 1942. или почетком 1943, Лазар Тркља, због неуспеха у раду, али и због личне нетрпељивости уперене према неким четничким командантима и Стефану Србакову напустио

³⁷⁹⁶ ВА, ЧА, к. 15Б, ф. 1, д. 13. О Димитру Томалевском, Димитров–Гемето је рекао да је он брат Наума Томалевског кога је убио Иван Михаилов. ВМРО је и на њега вршио атентат. Био је „протогеровиста“. Бугарску је напустио још пре рата и настанио се у Југославији. За време рата био је аташе за штампу у Београду. Димитров је о њему рекао да је био добар човек и пријатељ, али да му под тренутним околностима не треба веровати, пошто није искључивао могућност да ради по налозима бугарске владе. АЈ, 103–174–609, Luković, Carigrad, 21. avgust 1943, pov. br. 202.

³⁷⁹⁷ Почетком 1943. развила се кратка, али активна преписка између др Делијуса и бугарске војно-обавештајне службе у вези Михаила Геновског. Дана 8. јануара др Делиус је јавио да је након хапшења Стевана Лужајића, један повереник Драгољуба Михаиловића назначен за везу са Велчевим и Геновским. Та особа требала је да дође у Бугарску до 1. марта 1943. како би преузела посао у складу са упутствима генерала Михаиловића. Др Делијус је 27. јануара 1943. тражио више информација о др Михаилу Гиневском. И. Т. Иванов, *н. д.*, 21, 290–291, 295–296.

³⁷⁹⁸ ВА, ЧА, к. 15Б, ф. 1, д. 14. Треба истаћи да се и Југословенска влада распитивала преко свог Генералног конзулата у Цариграду код Георгија Димитрова–Гемета о одређеним лицима, нарочито о Томалевском и о генералу Станчеву. АЈ, 103–174–609, Luković, Carigrad, 21. avgust 1943, pov. br. 202.

³⁷⁹⁹ ВА, ЧА, к. 15Б, ф. 1, д. 17.

³⁸⁰⁰ Ика Панић био је још и пре рата у вези са одређеним лицима из групе „Звено“, нарочито са бугарским генералом Заимовим који је ухапшен почетком 1942. године. Исто тако и сам Ика Панић ухапшен је у Београду. Велика рација која је организована почетком године била је усмерена против одређених лица из „Звена“, а похапшено је и неколико чланова организације „Браник“ за које су сматрали да су били доушници „Звена“. Дана 1. јуна 1942. Заимов је проглашен кривим и исте ноћи стрељан. На кривицу му се стављало да је давао војничке податке совјетском посланству у Софији. ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 15; ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 19; *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 507.

³⁸⁰¹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 34.

³⁸⁰² N. Milovanović, *н. д.*, 329.

је источну Србију, а тим поводом послао је и Михаиловићу опширан извештај.³⁸⁰³ Тркља је писао да је после Михаиловићевог одбијања да се одвоји оружје како би се створиле прве покретне оружане групе у Бугарској, одлучио да напусти источну Србију и поред Михаиловићевог инсистирања да настави рад: „...резервни потпуковник Бранко Предић и капетан Марковић остали су на српској страни да врше овај задатак...“³⁸⁰⁴

Крајем 1942. и почетком наредне године размењено је доста писама и бележака између Ота Вагнера и бугарске војно-обавештајне службе у којима доминира став две организације да разоткрије лица повезана са Михаиловићем и идејом Велике Југославије „од Триглава до Црног мора“. Ови извори садрже грешке и одређена лутања две војно-обавештајне службе, али такође показују да је њихов главни правац базиран на врло прецизним траговима. Главне заслуге за то изгледа падају на главног информатора Ота Вагнера-Лазара Тркљу.³⁸⁰⁵

Рад на јачем зближавању и заједничкој организацији нису могли да досегну шири спектар него су застајали у „припремној фази“. Потпуковник Љубомир Јовановић-Патак писао је у једном извештају, који је настао вероватно јануара 1943, о препрекама на које је акција наишла у Бугарској (најистакнутији у овом погледу: капетан Боривоје Милосављевић, Стефан Србаков, Лазар Тркља). Он је у извештају назначио циљеве које покренута акција требала да има. Акција би на првом месту била усмерена на то да се поправи понашање бугарске војске у Србији и да се истовремено појачају политичке везе и створе планови о заједничкој будућности оба народа. Јовановић је навео да је на сарадњу позвао сва она лица које је у поруци из Лондона назначио Димитров: Асена Дрндарског, др Ронгачева, др Илију Колева, чиновника Горанова и друге, који се нису одазвали позиву на сарадњу, изузев др Колева, изневеривши, према његовом мишљењу, наде Димитрова и четника. Јовановић је сматрао да је један од узрока слабог одзива страх од репресалија власти, као и то што је бугарски народ „упро очи у Русију“.³⁸⁰⁶

Покушавајући да издејствује нове начине за чвршће повезивање са Бугарима, проширујући своје везе на „звонаре“ (Војну лигу) и „протогеровисте“ а да би имао увида у политичку ситуацију у Бугарској Михаиловић је 12. јануара 1943. обавештавао Ђурића да су „протогеровисти“ сачували своју организацију, али да немају оружје, „Војна лига се појачавала“, док су пријатељи Георги Димитрова „остали верни“. Даље је писао: „Пецо Трајков, вођа протогеровиста, најважнији је за нас као агилан човек који тражи везу са нама и који ће ту везу пренети на све поменуте групације. Везу са њиме хватати преко Софије на адресу Оклев...улица Луле Бургас бр. 5. Ова улица се налази у кварту Софије, управо предграђу које носи назив Подуене...“ Михаиловић је јављао да се при сусрету са Оклевим треба послужити одређеном лозинком. Писао је и да су у децембру 1942. ухапшени Дамјан Велчев, Димитар Гичев, а вероватно и Кимон Георгијев. За Гичева је наглашено да припада „земљорадницима“, али не оној групи која је наклоњена Михаиловићу. Имао је податке да се Пецо Трајков налазио око Прилепа где је имао своју „групу четника“. Ђурићу је наређено да са њим ухвати везу.³⁸⁰⁷

Михаиловић је упорно настојао да успостави везу са Пецом Трајковим, односно са „протогеровистима“, па је тако 21. јануара 1943. послао телеграм Љубомиру Јовановићу у којем је јављено: „Пошто је број 505 (Лазар Тркља) напустио извршење повереног му задатка, узмите Ви у своје руке целу ствар вођења послова у Бугарској...Тежња је да се преко створених канала постигне што боља веза са бугарским земљорадницима, а нарочито са Младеном

³⁸⁰³ *Zbornik XIV/2*, 133–134; N. Milovanović, *n. d.*, 330.

³⁸⁰⁴ *Ратни дневник Лазара Тркље...*, 137.

³⁸⁰⁵ И. Т. Иванов, *н. д.*, 284.

³⁸⁰⁶ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 4.

³⁸⁰⁷ N. Milovanović, *n. d.*, 330–331. Према извештају Ота Вагнера од 9. марта 1943. Михаиловић је хтео да се повеже са Пецом Трајковим преко Оклева. Уговорене су и пароле распознавања за равнаторски покрет–„Добра година“, а за сараднике Пеце Трајкова–„Лепа жетва“. За Софију парола је била „поздрави за брата од Вети“. Бугарска војно-обавештајна служба је одговорила на ово писмо 20. марта 1943. Константовано је да су Трајков и Оклев били комунисти, али да нису одржавали везе са Михаиловићем. Након ове тврдње следио је детаљан опис Пеце Трајкова, вероватно послат др Делиусу. У њему је Трајков представљен као амерички агент, близак покретима „Звено“ и „Пладне“. И. Т. Иванов, *н. д.*, 301–302.

Костовим и да се преко Младена Костова ухвати веза са Пецо Трајковим. Овај последњи би Вас довео у везу са Војном лигом. Пецо Трајков је већ послао ми поруку“. Михаиловић наглашава Јовановићу да користи Србакова „али он није много интеллигентан нити он међу Бугарима ма шта преставља“. Требало је и једну радио станицу пребацити у Бугарску, али са спремним телеграфистом и са посебном шифром.³⁸⁰⁸ Неколико недеља касније Јовановић–Патак успео је да успостави везу и упутио је писмо Пеци Трајкову што је и јавио Михаиловићу 16. фебруара 1943. године.³⁸⁰⁹

Тако су се четници, поред „земљорадника“, полако окретали и присталицама Дамјана Велчева и „протогеровистима“. Веза са „звенарима“ успостављена је преко Бориса Бумбарова и, већ поменутог, Пеце Трајкова. Према извештавању Јовановића–Патка уговорени састанак није одржан, због провале бугарске тајне полиције. Јовановић је писао да су похапшени курири и сарадници који су одржавали везе између Софије и Видина са једне и четничких команданата у источној и јужној Србији са друге стране. Назначено је да су похапшена следећа лица: Груја Поломски, Фико Крњанов, Тодор Салев, Цветко Драгић, Јордан Попов–Данчев и Младен Костов. Четнички курири нису успевали да после ове рације успоставе везу са Бумбаревим (ухапшен). Успоставили су везу са др Илијом Колевим, али је он одбио даљу сарадњу тврдећи да му је бугарска полиција „стално на трагу“.³⁸¹⁰

Са друге стране, Димитров није био претерано задовољан Михаиловићевим тежњама да се повеже са Велчевим па је упозоравао да он и Кимон Георгијев у том тренутку не могу играти никакву битнију улогу. За Геновског је рекао да је „стари агент провокатор“. Вероватно да не изгуби водеће место у бугарској грађанској опозицији поручивао је Михаиловићу у већ поменутом писму од 15. фебруара 1943. следеће: „Све док ја не дођем до Вас, никако неће моћи да се покрене наш бугарски покрет против цара Бориса и његове браће Немаца“.³⁸¹¹

Настојања равногорског покрета да успостави сталну везу са Софијом ишла су преко неколико канала. Један од њих био је успостављен средином 1943. преко београдског адвоката Стеве Поповића који се као официр налазио у Делиградском корпусу. Иницијатива је потекла са бугарске стране, а Стева Поповић водио је преговоре у Београду са члановима бугарске Земљорадничке странке и левог и десног крила. Разговор се тицао финансирања четничког покрета и организовања ЈВуО у Бугарској: „(Бугари) су нудили у случају споразума не само финансирање целог Вашег покрета, јер располажу огромним сумама новца њихових земљоделских задруга, на чијем челу стоји Цанов, у чије име су и водили разговоре, већ да створе Ваш покрет, под Вашим именом у самој Бугарској, који би био и под Вашом командом“. Васа Ристић („Татко“), резервни аутомобилски потпоручник, који је био аутор овог извештаја и представник главног одбора Радикалне странке напомињао је да су бугарски представници приступили Поповићу „у циљу испитивања могућности једног споразума са њима у погледу Македоније“.³⁸¹²

О покушајима стварања ЈВуО у Бугарској писао је и Ото Вагнер који је напомињао да су се у Банској, Карловској и у Видинској области појавили четници. Осим тога је речено да Пецо Трајковски (Трајков) води једну четничку јединицу у Прилепу и одржава везе са Михаиловићем. У одговору бугарске војно-обавештајне службе од 3. фебруара 1943. речено је да су минуле године евидентиране групе око Карлова и Банске, али да су то били комунисти и да је сада у овим областима врло спокојно. Када је била реч о информацијама за Пецу Трајкова оне су одбачене као неистините, јер је он у том моменту живео у Софији и радио у осигуравајућем друштву.³⁸¹³

Преко савезничке мисије при Врховној команди Михаиловић је покушавао да покрене саботажне акције у Бугарској. У молби пуковника Бејлија од 1. септембра која је упућена

³⁸⁰⁸ *Zbornik XIV/2*, 133–134. Упоредити: N. Milovanović, *n. d.*, 331.

³⁸⁰⁹ N. Milovanović, *n. d.*, 331.

³⁸¹⁰ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 4.

³⁸¹¹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 5.

³⁸¹² ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 7. Видети: ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 8.

³⁸¹³ И. Т. Иванов, *n. d.*, 298–299.

Михаиловићу, шеф британске војне мисије тражио је податке о везама са Бугарском позивајући се на инсистирање Михаиловића „од пре неколико дана“ да се преко радио „Лондона“ емитује порука за саботајне групе у Бугарској на српском и бугарском језику. Бејли је нагласио да би „Каиро био захвалан за обавештења о положају и јачини тих група о својим задацима итд. и под чијом се непосредном командом налазе“.³⁸¹⁴ Михаиловић је Бејлију одговорио истог дана. У поруци је стајало да је дуж целе границе према Бугарској покушавано успостављање веза са три групе: група „протогеровиста“ под вођством Пеце Трајкова, група Војне лиге, односно група „Звено“ преко Дамјана Велчева и група левог крила „земљорадника“ преко Младена Костова. Наређење за рад требало је да се прими тек када чују уговорени знак на српском и бугарском језику: „Брђанине не оклевај“. Михаиловић је у депеши тврдио да је свим овим групама поручио почетак саботажа на путевима и железницама. Сматрао је да је најактивнија група „протогеровиста“ који су и раније имали везу са Михаиловићем још пре почетка Другог светског рата док је овај био војни аташе у Софији.³⁸¹⁵

Средином 1943. канали источна Србија–Софија су функционисали. Преко ових канала вршила се достава и размена новца, писама и позива. Позиване су присталице Георги Димитрова да се уједине у борби против утицаја комуниста и да буду спремни да преузму власт, после капитулације Немачке. Примера ради, септембра месеца 1943. Илија Колев писао је Борису Велеву следеће: „Наш бивши председник владе у Лондону др Слободан Јовановић преко нашег министра војске, морнарице и ваздухопловства армијског ђенерала Драже Михаиловића, ми је препоручио Вас као великог борца за спровођење (идеје) моћне државе од Јадранског до Црног мора“. Улога овог канала је такође изведена из садржаја два друга писма које је лично написао Георги Димитров Младену Костову и Пеци Трајкову 11. маја 1943. године у Каиру. У првом писму, Младен Костов је позван да остави по страни било какве сумње и да активно ради на појачавању редова Земљорадничког савеза, који би се супротставио комунистима у Бугарској, чији је утицај порастао. Друго писмо које није стигло до Пеце Трајкова, јер се налазило у затвору, него га је преузео Младен Костов обавештавало је Трајкова да је Конференција у Казабланци решила да Македонија, која је тренутно окупирана припадне Бугарској. Југославија би заузврат добила румунски Банат, Истру и Горицу. Даље се каже: „Због тога ћеш затражити састанак са министром војним (Дражом Михаиловићем) и видети шта можеш да направиш са њим. Рећи ћеш му да се капитулација Италије ускоро очекује. Ово је много важно, за нас Бугаре...“³⁸¹⁶

Крајем године Љубомир Јовановић–Патак писао је својим подређенима, експлицитно команданту Крајинске бригаде о томе да равногорски покрет треба проширити на бугарску територију. Речено да су до сада на сарадњи радили „специјални органи и штабови одређени само за тај задатак“. Међутим, команданти граничних четничких јединица до тог тренутка нису покушавали нити предузимали мере у зближавању са Бугарима и ширењу организације у Бугарску. Због тога је Јовановић–Патак наредио да команданти Неготинске, Крајинске и Зајечарске бригаде организују упаде мањих или већих одељења у Бугарску, ради успостављање везе и сарадње, специјално са покретом „земљорадника“ и групом „Звено“, а затим са српским живљем које је остало у границама Бугарске, затим са илегалним организацијама у Бугарској како би се испитале њихове политичке оријентације. Због тога је препоручивано да лица која се изаберу за овај задатак знају бугарски језик или да су из крајева која су припала Бугарској; да се пропаганда шири путем летака, слика итд; да се одмах крене са успостављањем организационе мреже, најпре у местима са бивше југословенске територије; да се бугарски народ упозна са везом Михаиловић–Димитров, резултатима Московске конференције, четничким борбама; да се Турска представи као главна опасност итд. Затим је за

³⁸¹⁴ *Zbornik XIV/2*, 1011.

³⁸¹⁵ ВА, ЧА, к. 20, ф. 3, д. 51; *Zbornik XIV/2*, 923–924. Коначно утврђивање следа догађаја ремети следећи документ. У депеши коју је 19. августа 1943. упутио пуковнику Бејлију, Михаиловић је навео да саботајне јединице треба да добију наређење преко радио Лондона на српском и бугарском језику које је у поруци требало да гласи „Брђанине не оклевај“. ВА, ЧА, к. 20, ф. 3, д. 31.

³⁸¹⁶ И. Т. Иванов, *н. д.*, 306–308.

задатак дато врбовање Срба и Бугара и стварања самосталних бугарских јединица, прикупљање информација о оружју. Као најважнији задатак истакнуто је успостављање везе са неком водећом личношћу „популарном на политичком или било ком другом пољу“.³⁸¹⁷

*

Покушаји успостављања везе са бугарским официрима који су се налазили на територији Југославије, у својству окупатора, прављени су крајем 1942. и почетком 1943. године. О томе је генерала Михаиловића обавештавао Јовановић–Патак говорећи да је мајор Захаријев, командант бугарског одреда у Зајечару тражио састанак са њим. Јовановић се такође трудио да успостави везу са командантом корпуса генералом Асен Николовим и потпуковником Стојко Ивановим, као и са бугарским командантом места у Бору. Јовановић–Патак је у овом контексту закључивао: „Као плод ових разговора и додира са бугарским командантима у Србији, појављује се једно сасвим измењено и пријатељско држање бугарских војника према српском народу у овим крајевима, као и њихово неутрално држање за време наших потера за партизанима“.³⁸¹⁸ Са тим у вези, Михаиловић је у једној депеши тражио од Јовановића–Патка да му упути потпуковника Иванова, преко територије који је држао мајор Предраг Раковић, док би дотле могао доћи возом. Михаиловић је предлагао и слање човека од поверења у Ниш који би довео Иванова.³⁸¹⁹

Јовановић је Михаиловића обавештавао и о положају и јачини бугарских дивизија, нарочито оних које су се налазиле у предратним границама Бугарске. У пограничним селима „старе Бугарске“ око Тимока била је организована милиција претежно наоружана југословенским наоружањем. Ова милиција помагала граничарима у групама од по 10–20 и постављала заседе дуж границе све у циљу спречавања прелаза. У случају ако би се десио илегални прелазак „бандита“, милиција је имала задатак да блокира најближе село.³⁸²⁰

У извештају од 21. новембра 1942. Ото Вагнер је саопштавао бугарској војно-обавештајној служби, према непровереном извору од 27. октобра 1942. да је Томалевски, секретар бугарског генерала Станчева, водио разговор у Ћуприји са једним помоћником мајора Остојића. На састанку се расправљало углавном о могућностима да бугарска војска учествује у ослобађању Југославије од Немаца. У извештају Ота Вагнера послатог 20. новембра 1942. и примљеног у бугарској војно-обавештајној служби 24. новембра поново је било речи о Томалевском. Према једном непровереном извору тврди се да је пријатељ генерала Станчева, публициста Томалевски, тражио везу са генералом Михаиловићем преко генерала Трифуновића.³⁸²¹

Са овим извештајима Ота Вагнера повезана су следећа два писма потписана од стране пуковника Николе Костова, начелника војно-обавештајне службе у то време. Прво, од 21. децембра 1942. упућено је генералу Станчеву, официру за везу у Београду. У њему се генерал Станчев обавештавао да је Штаб војске располагао информацијама да је његов близак пријатељ публициста Томалевски тражио везу са Михаиловићем преко генерала Трифуновића и отворено заговарао везу између Србије и Бугарске; да је водио разговор у Ћуприји са помоћником мајора Остојића, и да се на састанку разматрало о учешћу бугарских трупа у борбама за ослобођење од Немаца. Пуковник Костов је на крају препоручио генералу Станчеву да буде опрезан у вези са Томалевским и осталим имигрантима у Србији. Друго писмо адресирано је на начелника штаба 1. окупационог корпуса у Нишу, (без датума). У њему се каже да Штаб војске располаже са подацима да је организована шпијунска служба у Србији за дневно извештавање сваког немачког војног транспорта на линијама Ниш–Скопље и Ниш–Софија. Даље се у писму наводе сличне информације о Томалевском и осталим као и у претходном писму упућеном генералу Станчеву.³⁸²²

³⁸¹⁷ ВА, ЧА, к. 112, ф. 2, д. 5.

³⁸¹⁸ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 4.

³⁸¹⁹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 26.

³⁸²⁰ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 4.

³⁸²¹ И. Т. Иванов, *н. д.*, 262–263.

³⁸²² Исто, 262–265.

За равногорски покрет крајем јануара 1943. указала се још једна прилика. Синиша Оцокољић је 21. јануара 1943. обавестио Михаиловића да је Ваза Салетић, обавештајни орган из Ћуприје „хитно позван од Станчева и новинара Томалевског у Београд“ и да тражи директиве. Каже се и да је Салетић обећао Бугарима „да их неће наше трупе дирати, ма шта они предузели“. Изненађени Михаиловић истог дана је одговорио: „Ако је Станчев сада к(оманда)нт окупационих трупа, могао би нама и Бугарима много користити, под условом да искрено ради. У томе смислу Салетић да извиди ствар... Њихово је да се извлаче, ми их можемо помоћи ако буду искрени...“³⁸²³ Ваза Салетић, о којем се врло мало зна, осим да је био човек од поверења Драгољуба Михаиловића помињао се у документима још од краја 1942. као особа која је требала да послужи као веза између генерала Димитра Станчева и генерала Драгољуба Михаиловића.³⁸²⁴

Током марта 1943. поново су прављени кораци ка зближавању са бугарским официрима и војницима на територији Србије. Мајор Душан Смиљанић (радио-позивно име „Фриц“) командант 2. шумедијског корпуса јављао је Михаиловићу 17. марта 1943. да је дошао у везу са једним бугарским официром лекаром који је члан „тајног комитета“ у Крагујевцу, а припадао је „групи Стамболијског“. Овај официр је у разговору са Смиљанићем изјавио да у Бугарској постоји комитет који за циљ има, без обзира на исход рата, збацивање владе и владајуће династије у Бугарској и уједињење свих Словена на Балкану у једну заједничку државу. Комитет се састојао од 11 чланова („седам присталица Стамболијског, двојица националиста и један комуниста“). Истог дана, 17. марта 1943, у Врховну команду послата је депеша и од Звонимира Вучковића команданта 1. равногорског корпуса који је јављао да је Драгиша Цветковић, бивши председник владе, у вези са бугарским политичарима на чијем се челу налази Георги Димитров, „генерал и бивши секретар Стамболијског“. Вучковић је препоручивао сарадњу. Преко тих Бугара планирана је веза са извесним турским политичарима у циљу стварања антикомунистичког блока од Срба, Бугара и Турака.³⁸²⁵

Рад на успостављању чвршћих веза ишао је доста тешко, па је и преписка између четничких команданата садржавала доста негативних ставова према одређеним Бугарима. Тако је Радослав Ђурић писао Михаиловићу 7. марта 1943. о генералу Станчеву који је представљен „као шовиниста и потпуно одан Борису“: „Према српству испољава нетрпеливост, супериорност и охолост. Физичко уништење Срба сматра као јачање бугарских националних позиција. Југословенску мисао сматра оболелу и у корену пребацује Србима одговорност да се је компромитовали прераним експериментима и бирократским поретком. Сматра да ако

³⁸²³ Још два недатована документа говорила се о Станчеву, али и о Томалевском који дају корисне информације. У првом извештају се каже следеће: „...у Београду се већ годину дана налази један од најспособнијих и елитних бугарских генералштабних генерала и несумњиво са личним поверењем цара Бориса. То је Генерал Станчев, који се овде појављује у својству војног аташеа, спроводећи при томе специјалне мисије чисто политичке природе...Све потребне податке о улогама и значају појединих политичких личности Југославије добија од бившег повереника министарства спољних послова Кр.(аљевине) Југославије, Томалевског Димитрија, који одлично познаје политичке и војне личности наше земље. Међу личне пријатеље Станчева убрајају се следеће личности: Димитрије Љотић, Бошко Чолак-Антић, Александар Боди (овај има налог генерала Недића да испита што подробније улогу Станчева и могућност његовог коришћења за бугарско-српско зближавање). Карактеристично је, да где год примети југословенско расположење, сматра са обавезно да дискретно подвуче своје пријатељске везе са Дражом Михаиловићем, за кога каже да је врло спреман и тих човек и да га пријатно изненађује да је у њему нађен један велики борац на Балкану...“ У другом извештају наводи се следеће: „... Бугарски новинар Томалевски једини од главних Панових људи који је остао у животу. Он је са Пановим и Шандановим сачињавао главну тројку десног крила македонске групе, заједно са Поп-Трајковим, Лазаревским и другима...Био је главни идеолог федералистичке струје у странци и као такав слат је у више махова у Албанију, где му је зона рада била Корча. У то време био је и у Албанији наш војни изасланик Таса Динић, са којим је остао отада у врло пријатељским личним везама. Пред сам рат основао је у Скопљу и био главни уредник листа „Јужна Србија“ које је помагало и наше Министарство иностраних послова. Тада је ступио у добре односе и са Љотићевим братом, који је у то време био шеф Балканског отсека у Министарству иностраних послова. Томалевски је човек јаке интелигенције, одличан новинар, а нарочито добар организатор. Према нама је био доста искрен“. N. Milovanović, *n. d.*, 331–332.

³⁸²⁴ И. Т. Иванов, *н. д.*, 262–264.

³⁸²⁵ *Zbornik XIV/2*, 540–541.

ситуација наметне потребу за новим југословенским појмовима, онда стваралаштво припада Бугарима као конструктивном и позитивном елементу. Новинар Томалевски је незванични агент Станчева. Креће се међу Србима и служи као барометар расположења српске средине. Новац у његовом политичком опредељењу игра пресудну судбину“. Ђурић се такође негативно изразио и о извесном Цопову за кога је рекао да је „тип бугарског дендија, без иницијативе и изграђеног мишљења“. Преко Срба познаника састављао је за бугарску владу извештаје „у смислу директива које добија од наше групе“: „У последњим инструкцијама из Софије окомио се на Тасу Динића“. Речено је и да Станчев има негативно мишљење о њему. О Томалевском је написао следеће: „Он је бугарски политички емигрант. Новац прима од њиховог посланства у виду помоћи. Незванични агент Станчева...Фигура интернационалног конспиративца и то му је једино стално занимање. Новац у његовом политичком опредељењу игра пресудну улогу. Дупла конспиративна улога је природан задатак његовог живота...“ За Манолова је изречен позитиван став, али задржана је и доза опрезности: „Тип балканског бунтовника. Идеолошки припадник (Николе) Мушанова, а сарадник Велчева. Запостављан је и прогањан...Нама даје све информације. Раније је био посланик земљорадничке странке...Он још од наше стране није опробан, јер није искључена ни провокација...“³⁸²⁶

Покушаји сарадње прављени су и путем пропагандних маневара. Тако из једног писма које је Драгољуб Михаиловић упутио Предрагу Раковићу 25. августа 1943. сазнајемо да су фотографије Александра Стамболијског дељене по западној Србији, али да је било потребно умножити их и послати командантима источно од линије Ибар–Краљево–Крагујевац.³⁸²⁷ Пропагандни рад истакнут је и у прогласу Радослава Ђурића по капитулацији Италије. У њему је напоменуто да ће ускоро Савезници „сврвити у прах и пепео Бугарску“ и да ће их „ставити пред“ турске цеви. Због тога је ЈВуО требао да одигра историјску улогу „спашавања Бугарске и њеног народа“. Због тога је између осталог речено: „Остварење овог задатка може бити само плански. Ради тога позивамо вас да у вашој команди најхитније извршите последње припреме, после којих ћете се са вашим јединицама прикључити нашим одредима у чијем саставу се већ налазе савезничке мисије“. Долазак одреда требало је јавити већ „утврђеним каналом“, после чега је требала да се „достави маршрута“.³⁸²⁸

Капитулација Италије, а онда и смрт бугарског краља Бориса допринеле су деморализацији бугарских војника, коју је Михаиловић покушавао да искористи за постизање својих циљева. Због тога 29 децембра 1943 упућује распис свим командантима, у коме каже: „Поводом смрти буг.(арског) кр.(аља) Бориса растуристе летке међу буг.(арске) војнике, позивајући их да приђу нама...У летцима за Бугаре, саопштите им да је Борис убијен од Хитлера и да тако Хитлер поступа са свим онима који му служе...Подвући моменат, да се Бугарска још може спасти, ако се народ дигне против Немаца. Једини спас ако се придруже нама и ставе под нашу ВК...“.³⁸²⁹

У једној Михаиловићевој депеши упућеној Ђурићу 16. новембра 1943. командант ЈВуО се сложио са Ђурићевим ставовима да се прими веза са бугарским командантима ако би се понудили као завереници. Поготово је скренуо пажњу на генерала Васиља Бојдева за кога је нагласио да су лични познаници још из Софије из „Унион клуба“ и позвао се на обилазак војног училишта за време док је Бојдев био командант војног училишта. Михаиловић је нагласио да је бугарски генерал био у Првом светском рату командант једне јединице у области Параћина и Алексинца где је „оставио добар утисак у народу са чиме се хвалио“. Препоручен је и скори састанак са њим у циљу предузимања „заједничког рада на заједничкој будућности Бугарске и Југославије“.³⁸³⁰ Очигледно да је Михаиловић желео што брже да се састане са Бојдевим, али и са извесним инжењером Огњановим што је и забележио у својој

³⁸²⁶ ВА, ЧА, к. 15Б, ф. 1, д. 37; N. Milovanović, *n. d.*, 334; К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига друга*, 413.

³⁸²⁷ ВА, ЧА, к. 2, ф. 3, д. 19.

³⁸²⁸ ВА, ЧА, к. 15А, ф. 2, д. 47.

³⁸²⁹ N. Milovanović, *n. d.*, 336.

³⁸³⁰ ВА, ЧА, к. 15А, ф. 2, д. 2.

забелешки на извештају инжењера Васе Ристића 29. новембра 1943. године.³⁸³¹ Михаиловић је опет писао Ђурићу 4. децембра 1943. о томе да Немци морају појачати своје снаге у Бугарској и да би због тога требало да се хватају чвршће везе са Бугарима. Опет је тражена што брже успостављање везе са Бојдевим. Михаиловић је 11. децембра 1943. обавештавао Ђурића следеће: „Саопштите др. Миткеу да му је веза следећа: Куршумлија хотел „Европа“ Вукосав Срдановић. За Александра Цветковића бившег подбана у Скопљу обзиром на његову прошлост и припадањем нашем покрету нека му да Митке исту везу са штабом бр. 110. За везу са Арсеном и осталим упућен је курир. Крај саопштења за др Миткеа“.³⁸³²

Истовремено, у супротном правцу, полицијски начелник Скопске области Асен Богданов покушао је да појача везе са Драгољубом Михаиловићем, а у читаву причу требао је бити укључен и генерал Бојдев. Богданов је прво кренуо да гради везе са Михаиловићем преко Душана Карамитрова, агронома из Башиног Села близу Велеса. У јесен 1943. Богданов је преко њега ухватио везу са четницима из Вардарског корпуса чији се штаб у то време налазио у Скопској Црној Гори изнад села Кучевиште. Тада је договорен састанак до кога на крају није дошло због противљења генерала Бојдева. Богданов је такође одржавао везе и преко полицијског начелника у Кривој Паланци. Почетком 1944. Богданов је наредио овом начелнику да се повеже са људима из равнорског покрета који су боравили у рејону Криве Паланке. Циљ повезивања била је борба против партизанских одреда. До састанка је дошло у селу Герман где је договорена сарадња која је резултирана заједничким акцијама кроз неколико недеља.³⁸³³

Истовремено са овим акцијама, потпуковник Љубомир Јовановић извештавао је 1. децембра 1943. Михаиловића да се његов сарадник, највероватније Бранко Куклић, нашао са пуковником Ивановим, начелником штаба корпуса: Јовановићев сарадник писао је следеће: „Са њим (Ивановим) имао сам двочасовни разговор на бази писама које сте (Јовановић–Патак) упутили Борису Бумбарову. Иако сам Иванова од раније познавао, ипак ме зачудио његов став без резерве за нашу заједничку ствар. Пошто сам му изручио поздраве од Драже Михаиловића и Љубе Патка рекао сам му отворено наше жеље...О Дражи каже, да је његов рад био пријатељски за време боравка у његовој земљи, што није био случај са његовим колегом Тасом Динићем...Он увиђа да је болшевизам заједничка опасност, зато су генерал Николов, командант корпуса и он ступили у везу са људима Драже Михаиловића у последњим борбама у околини Ужица, где су се заједнички борили. Он за 3–4 дана иде за Чачак, где ће преузети кораке за сарадњу, као и у Ужицу. Он ми је обећао да ће за 10–12 дана настојати да дође до разговора, али за сада то не може...За пуковника Лекарског могу Вам рећи да се налази у Софији одстрањен из војске, заједно са још 14 официра непријатеља Немачке...“³⁸³⁴ Михаиловић је убрзо одговорио Јовановићу 3. децембра 1943: „Цео ток разговора са пук.(овником) Ивановим изнетим у Вашим депешама 369–374 даје нам основе за успостављање још чвршће везе. Зато преко Вашег повереника (Бранка Куклића) тражите од генерала Николова и пуковника Иванова шта они конкретно предлажу с обзиром на садашњу ситуацију и потребу да Срби и Бугари једном раде заједнички на општем добру... Сада чекамо конкретне предлоге...“³⁸³⁵

Крајем 1943. Михаиловић формира у Београду групу сарадника који су добили задатак да успоставе везу и поведу разговоре са појединим бугарским личностима, које су тражиле везе са њим. Поред мајора Саше Михаиловића и генерала Светислава Ђукића, у групу су били

³⁸³¹ ВА, ЧА, к. 15А, ф. 2, д. 10.

³⁸³² ВА, ЧА, к. 15А, ф. 2, д. 13.

³⁸³³ АЈ, 110–300–272, дос. бр. 2873.

³⁸³⁴ N. Milovanović, *n. d.*, 335. У разговору генерала Асена Николова са својим колегом генералом Василом Бојдевим у Нишкој Бањи, командант 1. окупационог корпуса је изјавио да је заједно са немачком командом у Нишу склопио споразум са генералом Михаиловићем против партизана и да би Бојдев требао да склопи сличан споразум у Македонији. Командант 5. армије изјавио је да би склапањем оваквог или сличног споразума са покретом Драгољуба Михаиловића практично признао постојање Срба у јужним деловима Југославије, а „таква права“ и овлашћења он није имао. В. Бойдев, „От јункер до генерал.“, *Летописи*, 5/6, 61.

³⁸³⁵ N. Milovanović, *n. d.*, 335.

одређени генерал Панта Драшкић; Захарије Вукићевић, бивши начелник Дворске канцеларије; Љубо Милић, адвокат и држави тужилац; Света Драшковић, конзуларни чиновник; Михаило Панић, индустријалац и Александар Цинцар Марковић, бивши министар.³⁸³⁶ Бугарски официр за везу при немачком штабу у Београду затражио је једном приликом средства како би се повезао са двојицом људи којима је наменио обавештајне задатке, а који су требали да се повежу са београдском групом сарадника, односно са Љубомиром Јовановићем преко којег је ишла веза. То су били резервни поручник Христо Даскалов из Банкје и архитекта инжењер Огњанов из Македоније на кога се Михаиловић једном приликом и позивао. Преко ових лица успостављен је контакт са Михаиловићем. Било је неопходно послати одговарајућу особу која би саслушала српске захтеве и пренела их надлежним установама у Бугарској. Приликом одређивања особе које је требала да се упути ка Михаиловићу имало се у виду да потиче из земљорадничке (сеоске) средине и да припада „крилу Александар Стамболијски (’Пладне‘)“. Влада Добри Божилова изабрала је Ивана Бојацијева зета Александра Стамболијског. Из његовог извештаја који је поднео по доласку било је видљиво да су Михаиловићеви емисари „тражио превише“. Бугарска влада требала је да подржи четнике у борби против комуниста и немачког окупатора, дајући им новац, одећу, храну, оружје и муницију. Заузврат Михаиловић је обећавао одржавање пријатељства између бугарског и српског народа. Што се тиче граница није речено ништа конкретно. Одређено је да на предстојећој мировној конференцији две државе заузму исти став како би њихове тврдње и аспирације добиле на тежини.³⁸³⁷

О овом састанку Јовановић је извештавао Михаиловића пишући да је његов сарадник, по свему судећи Бранко Куклић, пре неколико дана одржао састанак са Иваном Бојацијевим. На састанку се разговарало о могућности зближавања и организовања снага за уједињење са Бугарском. Бојацијев је причао и о приликама у Бугарској нагласивши да је народ против режимске политике и углавном је проруски оријентисан (што не значи комунистички) што би комунисти могли да искористе. Због тога је предлагао да се групе које нису за комунизам што пре организују. Истакао је да су то „земљорадници“, група Николе Мушанова, група Дамјана Велчева, у којој се нарочито истицао пуковник Лекарски. Чак и бугарска буржоазија и део војске који нису у прошлости гајили симпатије према Југославији, сада пристају на сарадњу. Бојацијев је ово, наводно, изјавио у присуству Панте Драшкића и Михаила Панића–Ике. Михаиловић је на овај Јовановићев извештај одговорио 12. децембра 1943. обавестивши га да лично познаје Ивана Бојацијева и да су Панта Драшкић и Михаило Панић постигли велики успех. Наредио је и да њих двојица образују „бугарско-југословенски комитет“. У овај комитет требали су да уђу и бугарски представници из „свих њихових посебних група, који хоће сарадњу са нама“. Овај комитет требао је да одржава везу за Михаиловићем преко генерала Свете Ђукића, а Пана Драшкић је за овај рад требао ускоро да добије „посебну шифру“.³⁸³⁸

Михаиловић је крајем године 8. децембра 1943. у распису својим потчињеним командантима сумирао дотадашње успехе у покушајима зближавања са Бугарима, али и дао нова упутства: „...Команданти корпуса предузеће мере да ступе у тајну везу са Бугарима и да ове везе поставе на националној бази...“. Такође је нагласио следеће: „...Ми у Бугарској имамо већ пријатеље груписане у три фракције, и то су: Стамболиског, земљорадници и војна лица. Понављам: војна лица и протогеровисти, групе генерала Протогеровова. Томе додајемо и све Бугаре искрене националисте...“³⁸³⁹

4.3.2.3. Последњи покушаји да се направи сарадња (1944)

Бугарски емигрант Србаков је почетком 1944. саставио један реферат под називом „Шта треба учинити у вези нашег рада са Бугарском да би ствари кренуле са мртве тачке“. Допис је упућен Врховној команди ЈВУО, а у њему је детаљно разрађен план и програма једног

³⁸³⁶ Исто, 336.

³⁸³⁷ И. Т. Иванов, *н. д.*, 85–87.

³⁸³⁸ N. Milovanović, *н. д.*, 337.

³⁸³⁹ Исто, 336.

политичког тела. По његовој замисли, у ово тело, које је назвао „Загранични револуциони комитет“ требало је да уђу „представници Земљорадничког савеза др Георги Димитрова, идејног круга 'Звено' и организација македонских федералиста“, а требало је привући и „представника Социјалдемократског савеза Крсту Пастухова, Радикалне странке Стојана Костуркова, Земљорадничке Димитри Гичева, Демократске странке Николу Мушанова, Младолибералне партије Георги Петрова, Демократског зговора Григора Василева“ и тако створити један национални фронт. После формирања чланови комитета требали су да израде „један државно-политички програм“, обелоданити га бугарском народу и позвати га у борбу „против окупатора и његових слугу у Бугарској“. Замишљено је и формирање Бугарског централног националног комитета, по могућству у Софији, а код истог би се образовао и Војни штаб са задатком да спроведе организацију у редовима официрског кора. Централни национални комитет имао је и задатак да по Бугарској образује окружне, среске и националне комитете“. У том односу Загранични комитет представљао би спону између Врховне команде ЈВуО и Бугарског централног националног комитета. Главни задаци Заграничног комитета ипак су били јачање пропаганде, одржавање и стварање нових канала. Врховна команда ЈВуО требала је у Заграничном комитету да има свог представника.³⁸⁴⁰

Са тим у вези, предложено је да сви команданти корпуса упуте у Загранични комитет бугарске емигранте, да Љубомир Јовановић–Патак не врши сметње Србакову у његовом раду; да се командант батаљона Сава Влаисављевић који држи села Брусник, Метриш и Кленовац премести пошто је већ желео да ликвидира Србакова; да се командант Поповачког и Сиколског батаљона потпоручник Недељко Поповић, бивши Пећанчев војвода такође премести пошто држи села на путу за Дели Јован куда треба да пролазе Србаковљеви курири, а већ је вршио сметње у раду и једном опљачкао „Загранични комитет“; организатору је требало обезбедити финансијску помоћ и то по могућству у левима, опремити га са радио-телеграфском опремом, снабдети га са лажним легитимацијама и осталим средствима како би му олакшали рад у пропаганди (у штампању летака које би се обављало у штабу пуковника Павловића или у штампарији Јовановића–Патка, штампање листа на бугарском језику итд.). На крају је Србаков навео да се када услови буду то дозволили, пребаци у Бугарску и тамо настави рад.³⁸⁴¹

У покушајима зближавања са Бугарима био је укључен и Бранко Куклић, сарадник Љубомира Јовановића, који је преко своје широко разгранате мреже познанстава са бугарским официрима који су се тајно истицали као „критичари“ или противници режима покушавао да оствари јаче контакте са присталицама различитих „опозиционих група“. Куклић је имао неколико сусрета са опозиционим представницима у Нишу и Нишкој Бањи почетком 1944, а уз помоћ бившег председника владе Драгише Цветковића, кога је упознао преко епископа Јована. Цветковић је током рата уживао немачку заштиту, тако да су ови разговори највероватније били познати Немцима.³⁸⁴² Такође и због присних веза које је бивши председник владе одржавао са бугарским официрима, пре свега са генералом Асеном Николовим и пуковником Стојком Ивановим, разговори су били познати и Бугарима. Веза је требала да иде преко Антонова, који је био бивши председник софијске општине и извесног Балабанског. Антонов је требао да преко председника пожешке општине ступи у додир са Михаиловићем.³⁸⁴³

Бивши председник Југословенске владе дописивао се, између осталих, и са Николом Мушановим. Веза је требала да функционише на следећи начин. Наиме, Куклић је преко веза

³⁸⁴⁰ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 28. Видети: Иван „Дина“ Глигоријевић, „Комбинације четника са стварањем 'Заграничног бугарског комитета' у источној Србији“, *Лесковачки зборник*, X, (1970), 107–111.

³⁸⁴¹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 28. Упоредити: N. Milovanović, *n. d.*, 318–320.

³⁸⁴² Драгиша Цветковић изгубио је за кратко поверење немачких власти када је ухапшен 10. маја 1942. и пребачен из његове виле у Нишкој Бањи, где је константно био под надзором, у логор на Дедиње, односно Бањички логор одакле је пуштен 16. маја 1942. године. ЦДА, ф. 176к, оп. 15, а.е. 32, л. 178; *Logor Banjica. Logoraši. Prvi tom. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, priр. Evica Mirković, Milena Radojičić, Beograd 2009, 401. О сарадњи бугарских окупационих трупа и Драгише Цветковића видети и: В. Бойдев, „От јункер до генерал. Това, което малцина знаят“, 88–89; В. Бойдев, „От јункер до генерал“, *Летописи*, 5/6, 62–63.

³⁸⁴³ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 9; ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 32; ДАС, БИА, IV/44.

Драгише Цветковића отишао за Пирот где је био гост код учитеља Чеди Милошевића. Милошевић је био резервни потпуковник који је био пуштен из ратног заробљеништва у Немачкој, а још од пре рата гајио је везе са Мушановим са којим је остваривао везе и за време окупације. Ту је Куклић упознао Мушановљевог бившег секретара Петра Желева, који се налазио на дужности шефа полиције у Кавали. Куклићу је тад речено да је било који даљи политички рад практично немогућ докле год се Мушанов налази у Бугарској, па је због тога планиран његов прелазак код Михаиловића или одлазак у Турску. Договор је био да Куклић сачека Желева који је отишао до Мушанова да би га известио о његовом присуству у Пироту. Међутим, због доласка бугарске краљевске породице у Пирот, Куклић је морао да се повуче остављајући Чеди Милошевићу канале јављања преко Беле Паланке и Ниша, односно преко Куклићевих личности од поверења.³⁸⁴⁴

Потом је Бранко Куклић у Нишу разговарао и са свештеником Иваном Русиновим, парохом софијске катедрале и блиским сарадником бугарског митрополита Стефана, који је изјавио да бугарски митрополит преко њега тражи блиски контакт са Српском православном црквом, али да и поред свих дотадашњих покушаја није успео да се приближи њеним представницима. Куклић је посредством Петра Желева и свештеника Ивана Русинова поново покушао да ступи у контакт са Мушановим, али без успеха. Русинов је хвалио и професора Кантарџијева за кога је рекао да је сушта супротност Димитров–Гемету, али да није фашиста, већ националиста који тежи споразуму са Србима. Такође се из његовог извештаја види и специјално задужење да се у штаб Михаиловића врати заједно са „људима који Вас интересују“, па тако наслућујемо да је највероватније била реч о одређеној бугарској преговарачкој делегацији. Истакнуто је и име бившег војног аташеа Маркова, за кога се претпостављало да је у Софији и да би могао да послужи у остваривању заједничких циљева.³⁸⁴⁵

Куклић је Михаиловића обавештавао и о ситуацији у Бугарској. У једном таквом извештају који се тичао стања у Бугарској после смрти краља Бориса, Куклић је нагласио да спољнополитички правац остаје и даље наслоњен на Немачку, али да је у унутрашњем смислу видно олакшање услед замене у министарству унутрашњих послова, када је уместо Габровског дошао Божилов (грешка, дошао Дочо Христов). Такође је осетно и уплитање Дамјана Велчева у официрски кор. Поред њега, Куклић је као људе „сутрашњице“ истакао Стојка Иванова, начелника штаба окупационог корпуса у Србији, Николу Мушанова, вођу легалне опозиције у Бугарској, Георги Димитрова, вођа ултра левих земљорадника и Димитрија Гичева, вођа десног земљорадничког крила. Куклић је закључио да је будући рад једино могућ са Војном лигом и Мушановим у циљу заједничког рада на окупираној територији и положају Бугарске у „Југословенској државној заједници“.³⁸⁴⁶

Мрежа људи која је могла да помогне у уобличавању везе и конкретнијим акцијама са Бугарима проширивана је, али су постојали и случајеви да су поједини четнички команданти ометали, ионако не баш плодносан рад. Михаиловић је у писму које је упућено 29. јануара 1944. пуковнику Милутину Радојевићу нагласио да се поступи по инструкцијама по питању везе са Бугарима и да је четнички пуковник омео одређене људе који су покушавали да продубе везу: „Ово да се у будуће не деси“.³⁸⁴⁷ Упозорење је било упућено и 29. јануара 1944. капетану Младен Младеновићу: „Обавештен сам са поуздане стране не само да не поступате по датим инструкцијама за везу са Бугарима, већ напротив ометате плодан рад. Веома сам незадовољан оваквим негативним деловањем“.³⁸⁴⁸

У писму које је Бранко Куклић послао Михаиловићу 12. фебруара 1944, донесене су информације о одређеним бугарским официрима који су се налазили у окупаторским одредима у Југославији. За мајора Лекарског је сазнао да је „у цивили и да се није експонирао нигде“.

³⁸⁴⁴ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 32.

³⁸⁴⁵ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 9; ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 32.

³⁸⁴⁶ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 33.

³⁸⁴⁷ ВА, ЧА, к. 18, ф. 7, д. 1.

³⁸⁴⁸ ВА, ЧА, к. 18, ф. 7, д. 2.

Генерал Бојдев се налазио у Скопљу, док је пуковник Стојчев „живео спортским животом“. Покушано је да се дође и до додатних информација преко човека од поверења капетана Стојичкова, али се он у тим тренуцима налазио на смотрама бугарске војске које су одржаване у Ужицу, Пожези, Ариљу и Ивањици.³⁸⁴⁹ У једном од разговора са капетаном Стојичковим, али и у разговорима са пуковником Ивановим и потпуковником Георгијевим, Куклић је сазнао да потпуковник Иванов изразио своју стару жељу, да дође контакт са Михаиловићем, за кога је рекао да га лично познаје и да и према њему гаји велике симпатије. Такође се и чудило што равногорски покрет или нека организација блиска њему није до тог тренутка покушала да оствари контакт са „опозиционим“ официрима. Куклић је у свом извештају посебно подвлачио да су његови саговорници били заинтересовани за став Британаца према Михаиловићу и да су страховали да Британци не успоставе везу са комунистима како су то већ урадили у Југославији. Куклић је такође закључивао за генерала Асена Николова, преко Ивановљевих и Стојичкових тврдњи и тврдњи Драгише Цветковића, да је скоро био немогућ за било какве разговоре. Ипак, после смрти краља Бориса и последњих догађаја у Бугарској веровало се да је довољно „обрађен“ и да би пристао да Мушанов буде његов гост у Нишкој Бањи. Мушанов је требао да послужи као Куклићева главна веза. Вођени су разговори и око све веће пропаганде у редовима бугарских војника, а који је предузимала група „Звено“ око Дамјана Велчева и о томе како би равногорски покрет требао да се придружи оваквој акцији. Такође је скренута пажња да би четнички командати у околини Ниша требали да престану са нападима на Бугаре у циљу успостављања што бољих позиција за будуће преговоре. Пуковник Иванов је чак у том контексту изразио жељу за састанком са Мирославом Ђурићем.³⁸⁵⁰

О везама које је покушавао да оствари потпуковник Стојко Иванов писао је и Љубомир Јовановић–Патак у депеши од 18. фебруара 1944. у којој је обавештавао Михаиловића да је пуковник Иванов преклињао да Јовановић дође у Нишку Бању. Иванов је обавештавао Јовановића да је хтео да се сусретне и са Михаиловићем, али да није могао, јер је стално био под присмотром немачких и бугарских власти. Јовановић је у овој поруци преносио информације из Бугарске: „Ових дана бугарске трупе под вођством Немаца разбиле су једну комунистичку групу у околини Куле, која се повукла ка Старој Планини. Ово је први озбиљан случај и акција комуниста у Бугарској. Сва села око Куле дају сву подршку комунистима“. После неколико дана, 21. фебруара 1944. стигло је обавештење и од Младена Младеновића: „Ступио сам у везу са пуковником Ивановима у Нишу, бугарским командантима места у Пироту, Цариброду и Белој Паланци. Молим за објашњење да ли треба и о другим питањима преговарати или само о предаји оружја. Молим ово сматрати за најхитније. Еуген“. (мајор Александар Видановић, комадант Нишавског корпуса).³⁸⁵¹ Убрзо је, 29. фебруара, поново примљена депеша од Младена Младеновића у којој се каже да је пуковник Иванов обавестио Немце о покушају веза четника и Бугара. Немци, који „нису разумели о чему се ради“ изјавили су да су они главни окупатори и да се са њима треба хватати веза назначивши да су вољни повести преговоре о привременом примирју. Ови разговори повели би се на следећој бази. Немци би дали оружје четницима за борбу против партизана, док Бугари и Немци не би излазили на терен. У једној шифрованој депеши послатој 6. марта 1944. Михаиловић је обавештавао генерала Мирослава Трифуновића да поручи Љуби Попову, а овај Иванову да би било корисно да дође до стварања пријатељских веза између „нас и Бугара независно од Немаца“. Контакт је, према Михаиловићу, требао да се оствари на слободном терену. Иванов је требао да одреди свог заступника. Љубомир Јовановић–Патак требао је таквог заступника да спроведе Михаиловићу.³⁸⁵²

Промене на светским ратиштима диктирале су и промене које су захватиле и Балканско полуострво. У жељи да се заузму што боље позиције одлучујући фактори у Југославији и Бугарској почели су да доносе директније одлуке. Тако сазнајемо да је марта 1944. четничка

³⁸⁴⁹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 9.

³⁸⁵⁰ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 32.

³⁸⁵¹ *Zbornik XIV/3*, 422, 425.

³⁸⁵² ВА, ЧА, к. 18, ф. 7, д. 5

Врховна команда прихватило идеју Србакова о оснивању „Заграничног комитета“. Ова организација која је требало да делује према Бугарској из Србије, била је практично без чланства и осујећена за свако озбиљније деловање.³⁸⁵³

Неки од блиских људи равногорског покрета, као Лазар Тркља, нису били за то да се Србаков постави на чело „Заграничног комитета“. Тркља је у једном опширном извештају Михаиловићу изразио сумње у способности Србакова. Боравећи на Хомољу у штабу Сенише Оцокољића, Тркља се повезао са Србаковим. Убрзо су се „помакли“ на Тимок и послали курире за Софију. Пошто преко Србакова курири нису могли да нађу ни једну особу која би им послужила за везу, Тркљи је Србаков постао сумњив. Тркља се позивао на чињеницу да Србаков нема утицаја у земљорадничким круговима, као и да је „отворено изјавио да он неће да ради за Димитрова и Бугаре у Лондону и да неће да уводи Бугарску у крвопролиће у коме се данас налази српски народ“. Тркља је закључио да је Србаков желео да „створи неко тело које би имало ситуацију у својим рукама на нашу оријентацију у Бугарској“. Улога комитета требала је, по њему, да буде чисто пропагандна под контролом Михаиловића и Димитрова. Тркља је такође начуо од Љубомира Јовановића да Србаков не жели „никакву акцију“ у Бугарској, а у извештају је навео и запажања Салева и Начева да се у круговима бугарских емиграната у Београду Србакову није веровало и да је преносио информације бугарском посланству дајући им информације везане за бугарску емиграцију. Тркља је препоручивао да се улога Србакова веже само за пропагандни рад.³⁸⁵⁴

Поред тога, Тркља се осврнуо у извештају и на још неке појаве. За комунисте је рекао да „раде пуном паром“, „опрезно и врло вешто“ и да набављају оружје у великим контингентима. У организационом смислу комунисти су у Бугарској, по Тркљи, били у преимућству, али све уколико Војна лига Дамјана Велчева не успе да набави оружје које се налази код бугарске војске. Према извештају изгледа да је Тркља имао неку улогу благајника па је одређена средства поделио Србакову, капетану Васи Станковићу и Ангелу Салеву. Остала средства утрошена су за људство које је радило на везама и на одржавању канала. На каналима су поред већ поменутих личности требали да ради потпуковник у пензији Бранко Предић и резервни капетан Васо Станковић. Тркља је такође скретао пажњу на потребу за радио-станицама. Због тога је веза често била преусмеравана на Јовановића–Патка који је имао станице у Зајечару, Неготину, Књажевцу и једну при себи, али је само зајечарска станица радила.³⁸⁵⁵

Михаиловић је ипак, и поред Тркљиних примедби, наредбом од 14. марта 1944. поверио организацију руковођења „Заграничним комитетом“ Србакову. Четничку страну у Комитету представљали су потпуковник Љубомир Јовановић–Патак и поручник Видак Ковачевић. Требало је да равногорски команданти упуте Србакову све бугарске емигранте и војне бегунце и да се на курсу оспособе и упуте у Бугарску.³⁸⁵⁶

Седиште Комитета налазило се на територији за коју је био задужен Љубомир Јовановић, а који је добио посебна задужења у вези са Комитетом и његовим члановима: заштита, техничка помоћ и контрола над радом. Србакову, односно „Заграничном комитету“, Михаиловићевом наредбом дато је овлашћене да може да формира четничке бугарске јединице „којима ће се дати могућност да раде у националном смислу“. „Загранични комитет“ требао је да стоји у директној вези са Врховном командом. Читав рад Србакова зависио је од финансијске помоћи Љубомира Јовановића.³⁸⁵⁷ Делегати четничке Врховне команде при „Заграничном комитету“ имали су задужење да „независно од организатора, г. Србакова...извештавају о току формирања и рада Заграничног комитета“. Србакову је још дат задатак да образује и спреми „један бугарски летећи батаљон“.³⁸⁵⁸

³⁸⁵³ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 25.

³⁸⁵⁴ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 30.

³⁸⁵⁵ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 30.

³⁸⁵⁶ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 11.

³⁸⁵⁷ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 11.

³⁸⁵⁸ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 12.

Комитет је требао да се ослони на мрежу повереника у Бугарској, али је она само у видинском крају била нешто развијенија. Покушаји да се мрежа направи и развије и у Софији нису уродили плодом, највише због одбијања појединих „земљорадника“ приврженика Георги Димитрова. Слабо функционисање јатачке мреже било је повезано и са честим провалама бугарске полиције.³⁸⁵⁹ Србаков је наговештавао Михаиловићу да ће „када се изради државна политичка платформа и организује загранични комитет и организује курирска служба, да се пребаци у Бугарску и тамо започне делатност“. Ипак, тај пут, планиран за пролеће 1944, а који је требао да означи почетак „друге фазе“ рада Комитета, није уследио.³⁸⁶⁰

Како би се остварила што боља слика у вези Бугарске прављени су и извештаји који су се освртали на бугарске новине које су писале о Драгољубу Михаиловићу и равногорском покрету. За то је био задужен „Извршни одбор Централног националног комитета Краљевине Југославије“ који су чинили Живко Топаловић, Стеван Мољевић и Драгиша Васић. Почетком марта 1944. направљен је један од таквих извештаја у којем су његови писци увидели да је бугарска штампа у највећем броју случајева писала негативно о четничком покрету. Истакнут је чланак под насловом „Покрет ђенерала Драже Михаиловића“ који је објавила „Зорја“ 20. фебруара 1944. у којем је коментарисан Светосавски конгрес у селу Ба.³⁸⁶¹

Такође су прављени и реферати о политичком животу у Бугарској. Један од таквих: „Политичке партије у Бугарској и њихов утицај на јавни живот: партијско политичка струјања“, говорила је о историјату политичких партија од ослобођења од Турака, па до стварања реферата. У последњем поглављу „Став бугарских политичких партија по питању спољне политике“, које је и најзначајније за анализу нашег рада, говорило се о владиној политици и политици опозиционих група према Југославији. Речено је да су се политичке партије делиле у три главна блока: германофили, англофили и русофили. Потом је дат кратак осврт на главне политичке личности. За Георги Димитрова, речено је да је заговорник југословенско-бугарског зближавања, а да је у унутрашњој политици присталица задружне државе на бази једне широке социјалне демократије. Асен Дугменџијев описан је као вођа бугарских комуниста, способан адвокат и талентован говорник; лично врло поштен и скроман. Димитије Гичев био је вођа земљорадничког савеза „Врапча“ односно земљорадничких центрумаша. Кроз његову политичку делатност, закључено је да је Гичев превртљив и да му се не може веровати. За Александра Цанкова, вођу социјалног покрета, речено је да је „без сумње непорочан политичар“, али „страховито абициозан“. У спољној политици Цанков је заговорник политике реванша и за ослонац на силе Осовине. Бојан Смилов, вођа национал-либералне странке, по речима састављача реферата био је „политички прилично моралан, али невероватан реакционар“. У спољној политици близак Цанкову и политика реванша уперена је директно против Србије. Кимон Георгијев важио је за државника необичне интелигенције и „стваралачког заноса и културе“. У погледу унутрашње политике присталица је „дириговане демократије“, а у спољној је за југословенско-бугарско зближавање. За професора Кантарџијева, вођу „националсоцијалистичке странке“ речено је да „није нека нарочита политичка памет“, али је „фанатик у својим уверењима“: „Непомирљив је противник Југославије и одан приврженик Адолфа Хитлера“. Никола Мушанов је био вођа Демократске странке. Тражио је да Бугарска остане неутрална, али са ослоном на Савезнике. Иван Михајлов окарактерисан је као „рођени конспиратор и окорели терориста“. Перо Панданов вођа федералиста један је од највећих заговорника стварање јужнословенске федерације. Македонија је у тој федерацији била засебна јединица. У јаким везама са Кимоном Георгијевим и Георги Димитровим. Атанас Буров је био вођа Конзервативне странке и „типичан представник крупне капиталистичке буржоазије“. У унутрашњој политици заговорници либерално-економског друштвеног склопа, а у спољној политици русофил и

³⁸⁵⁹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 36.

³⁸⁶⁰ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 25. Србаков је после деветосептембарског преврата прешао у Софију, где је постављен на чело обновљеног југословенско-бугарског друштва. М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 197.

³⁸⁶¹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 10.

англофил; према Југославији присталица одржавања добросуседских односа. Григор Васиљев, вођа „Љапчевљевог демократског зговора“; „Типичан је паланачки политикант, мада је човек са великим образом и културом“. У унутрашњој политици присталица демократског покрета, а у спољној англофили франкофил и присталица добросуседских односа са Југославијом. Георги Петров, вођа Народно-либералне странке. Стоји на истим становиштима као и Григор Васиљев. Крсто Гастухов, вођа бугарских центрумаша у унутрашњој политици био је присталица „потпуног демократског курса“, а у спољној англофил и заговорник стварања јужнословенске федерације. Стојан Костурков, вођа Радикалске партије стајао је на истим становиштима као и Никола Мушанов. Стојчо Мошанов вођа „десног крила демократског зговора“ „врло је еластичан и довитљив државник типа Милана Стојадиновића“. У спољној политици присталица је одржавања добрих односа са Југославијом. Никола Захаријев, вођа радикалних земљорадника, „једини је политички човек у Бугарској који нема своја политичка уверења“. У тренуцима писања реферата, био је „потпредседник Народне скупштине“ и један од „одушевљених обожавалаца“ Адолфа Хитлера. Георги Марков, вођа Земљорадничког савеза „Орач“, „лично врло честити и добронамеран, али без довољне политике рутине. У спољној политици русофил и искрен у идеји југословенско-бугарског зближавања“. Христо Калафов, вођа „владињих зговориста“ био је противник сваког зближавања са Србима. У реферату је поменуто још девет личности вођа организација и партија, али само по имену, јер су њихове групе малобројне и без икакво пресудног утицаја на политички живот Бугарске.³⁸⁶²

Улога у спајању са бугарским опозиционарима поверена је и равногорској обавештајној служби ТЕТАС. Њен претпостављени Душан Радовић–Кондор јављао је Михаиловићу 18. априла 1944. да је по његовим инструкцијама послао „човека“ у правцу Ниша за везу са Бугарима. Такође је замолио да се обавештајна служба обогати са потпоручником Методијом Дончевићем, индустријалцем, родом из Штипа који је у том тренутку био на служби код Кесеровића. „Он зна бугарски и може ми корисно послужити у служби Тетас“, писао је Радовић. За везу са Бугарима Дончевићу је требао, по Радовићевом мишљењу придружити Добросава Раонића–Еру за кога је рекао: „Ја га познајем добро. Спречио бих га да ради политички у сваком смислу и не би се осетио код мене“.³⁸⁶³

У жељи да се успоставе одређене везе са бугарском окупаторском војском Михаиловић је овластио 23. јуна 1944. резервног артиљеријског потпоручника, професора Животу Тодоровића да води разговоре са представницима бугарске војске и „ствара са њима потребне везе за рад на националној бази“. Скретала се и пажња свим командантима ЈВуО да не праве никакве сметње потпоручнику Тодоровићу.³⁸⁶⁴

Такође су прављени покушаји да се на страну равногорског покрета преведе и генерал Станчев. У једном недатованом писму Станчеву се као, „Бугарину и Југословену“ скреће пажња на понашање бугарске окупаторске војске на подручју Србије, а као примери дати су „поступак војника Цветка“ и „поступак код Ђуниског моста“. У писму, пуном субјективних и емотивних позива, наглашено је и још да се укину сурове репресалије и да се поведе заједничка акција против партизана.³⁸⁶⁵ Покушано је са стварањем нових веза. Михаиловић је јавио генералу Мирославу Трифуновићу да он јави Синиши Оцокољићу–Пазарцу („Илијев“) да покуша да ухвати везу са командантом бугарске дивизије у Пожаревцу, генералом Гроздановим. Требало је јавити и потпуковнику Милутину Радојевићу („Георги“), делегату Врховне команде за Јужну Србију да продужи хватање везе са пуковником Ивановим.³⁸⁶⁶ У једној недатованој депеши Драгољуб Михаиловић се обраћао пуковнику Драгославу Павловићу („Симон“) да се у том тренутку мора посветити велика пажња продубљивању веза са Бугарима. Упућена је и критика да Павловић не схвата озбиљно дате задатке и да Бугарима прави велику штету. Михаиловић је нагласио да треба поступати по његовим инструкцијама и

³⁸⁶² ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 27.

³⁸⁶³ АЈ, 110–31–306.

³⁸⁶⁴ ВА, ЧА, к. 18, ф. 7, д. 16; *Zbornik XIV/3*, 736–737.

³⁸⁶⁵ ВА, ЧА, к. 18, ф. 8, д. 10.

³⁸⁶⁶ ВА, ЧА, к. 18, ф. 8, д. 16.

да се ништа не ради на „своју руку“.³⁸⁶⁷ Још једна недатована депеша говорила је да се курир Риста Даскаловић вратио из Бугарске у Београд и да је равногорској организацији у Београду предао пошту у којој су се налазиле сугестије Британаца да бугарски и српски народ треба да поведу борбу против комунизма, „јер ће совјети да покољу сву нашу интелигенцију“.³⁸⁶⁸

Све ови покушаји завршили су се безуспешно. Након неуспеха да уз помоћ „Заграничног фронта“ прошири своје политичке везе и реон свога деловање, Михаиловић је покушао да путем порука настави да одржава контакте са бугарском опозицијом. Те поруке нарочито је често слао током лета 1944. године. Један од његових специјалиста за бугарску проблематику био је Вукашин Шећеровић, бивши саветник у министарству иностраних послова и „секретар Југословенско-бугарске лиге“. Извештавајући Михаиловића о стању у Бугарској истицао је да „поред незадовољства и тражења излаза од стране ранијих демократских политичких кругова, партизанство узима све већег маха“, као и да „као целина Бугари...мисле да ако дође до већи војних догађаја на Дунаву, прогласе совј.(етску) републику и на тај начин сачувају Македонију и Тракију“, као и да „полуслужбени кругови дају изјаве о јужнословенској федерацији у којој би Македонија била засебна јединица“. Шећеровић је у свом извештају напомињао да „бугарски полуслужбени кругови“ замерају што у резолуцији која је донета на конгресу у селу Ба није поменута Македонија, што по његовом мишљењу, иде у прилог „македонских партизана који су доста јаки“.³⁸⁶⁹

У сличном тону говорио је и један непознати извештај упућен четничкој Врховној команди 1. јула 1944: „...Бугари, као народ, много су већи реалисти него Срби. Остварење својих нац.(ионалних) идеала прижељкивали су, ‘добили’ и желе да их сачувају путем победе једних на другима. Томе је несумњиво много допринео грађански сталез, који је деценијама био оријентисан у својој већини само у једном правцу (спољнополитичком), а нарочито после Светског рата, а рачунајући да ће само тако доћи до могућности да задовољи своје претеране прохтеве стварањем једне велике Бугарске на рачун других балканских народа. Прилике су се међутим постепено мењале у току последње две године. Требало се прилагођавати новој ситуацији. Почело је да се јавно испољава негодовање према управљачима и да се сондирају нове могућности за очување задобијених позиција. Подземна акција је све више узимала маха, а опозиција је почела да се окреће ка другој страни и да испитује друге могућности. Међутим, случај краља је учинио да се ова акција, која би се, несумњиво, све више развијала и захватала масе, много ослаби и да се грађански (не левичарски) опозициони кругови тргну уназад, бојећи се да не западну између две ватре. Постићи националне идеале, сачувати задобијене тековине и остати изван активног учешћа у великој борби народа, то је била синтеза бугарског реалистичког схватања“.³⁸⁷⁰

У извештају је анализиран и партизански покрет у Бугарској за који се каже да је „доста јак“, али није толико развијен као у Југославији. Наведено је да постоје три групе партизана: „прва око Трна и Босилграда, друга око Карлова (централна Бугарска) и трећа око Скопља тзв. група ‘Пунев’“. Наводно њихов број је износи свега неколико хиљада: „Мада су мање агресивни него наши, власти и војска их сузбијају“. Наводи се да је англоамеричким бомбардовањем највише страдала Софија. Жртва је рецимо било мање него у Београду, пошто је становништво из бугарске престонице на време евакуисано. У другим градовима није било великих штета, чак ни у Пловдиву. Према речима аутора извештаја бомбардовање је код јавног мњења створио револт према Англоамерикацима и окренуло их према СССР. На крају је дата краћа биографија и анализирана личност Димитрија (Димитра) Влахова. Почетне симпатије код Бугарске, Влахов је убрзо изгубио због тога што је испољавао гледиште да је македонски језик различит од бугарског и да Македонија треба да уђе у федерацију Јужних Словена као засебна јединица. После првог светског рата боравио у Бечу, Паризу и СССР. У Бечу је уређивао „Федерасион Балканик“ („Federation Balkanique“) и „Македонско дело“. За

³⁸⁶⁷ ВА, ЧА, к. 18, ф. 7, д. 19.

³⁸⁶⁸ ВА, ЧА, к. 19, ф. 4, д. 35.

³⁸⁶⁹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 35.

³⁸⁷⁰ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 13.

њега се на крају каже: „Несумњиво врло интеллигентан, али данас без некаквог нарочитог утицаја на масе...Сада се налази у СССР“.³⁸⁷¹

Током пролећних и летњих месеци 1944. Драгољуб Михаиловић је покушао опет да ступи у контакт са Дамјаном Велчевим и приволи га на савезништво. Један од његових повереника Михаило Панић–Ика, отишао је 5. априла 1944. у Пирот и успоставио везу са Душаном Стевчићем који је успео крајем маја 1944. да преко Пирота успостави везу са Велчевим и да закаже састанак у Цариброду. Ипак, као и неколико пута пре, састанак није одржан. Такође су и провераване одређене личности. На пример, Манолов који је наводно припадао групи око Велчева, али и људима који су били блиски Томалевском, који је ухапшен и генерал Станчев, „који је смењен“.³⁸⁷²

Из писма Живка Топаловића, председника четничког Централног комитета Михаиловићу које је упућено 1944. уочљиво је хватање веза са Бугарима постало приоритетно, али због конкретних примера и догађаја у светским оквирима и неоствариво. Топаловић је између осталог писао: „... Иначе је циљ: Бугарска и хватање веза са Русима. Сада се види од колико је значаја било то да се пре свега Топлица ликвидира. Јер Бугарима је постављен услов да оружје предаду Титовцима. Томе циљу је и служила Топличина група. Врло је важно одржавати са Бугарима најбоље везе...“³⁸⁷³

Последњу своју поруку Михаиловић је упутио Велчеву 28. августа 1944. са позивом да удруже националне снаге Србије и Бугарске. Као посебно јемство савезништва требало је да послужи, према тврђењу команданта ЈВУО, понашање бугарских окупационих снага у Србији које су дале „много доказа пријатељства бугарског народа према Србима!“³⁸⁷⁴ Михаиловић је такође написао у исто време и писмо Кимону Георгијеву којег је и лично упознао приликом његовог боравка у Софији у својству војног аташеа 1935. године. Позвао се на њихов разговор који је водио ка југословенском и бугарском зближавању и како је у тим тренуцима то зближавање преко потребно. Михаиловић је у том својству тражио да му се пошаље рођак Кимона Георгијева, Влада Георгијев, код кога су се 1935. и упознали.³⁸⁷⁵

Истог дана, Димитров–Гемето је писао Михаиловићу да је успоставио везе са бугарским официрима у Србији потпуковником Игњатовим у Краљеву и генералом Симеоном Симовим у Ужицу. Потпуковник Игњатов сложио се са Михаиловићевом предлозима које је упутио Велчеву и да неће предати оружје Немцима. Они су требали и да обезбеде везу са пуковником Ивановим и генералом Николовим.³⁸⁷⁶

Преко „специјалног курира“, по којем је послао писмо Велчеву и Георгијеву, Михаиловић је послао у Софију поруке сличне садржине и Влади Георгијеву, Лазару Поповском и генералу Слави Попову 28. августа 1944. године. Журналисту Лазара Поповског подсетио је на њихов разговор у Земуну где се причало о будућности Југославије и Бугарске. Нагласио је да су „бугарске окупационе трупе у Србији оставиле у српском народу дубоко „печатленије и благодарећи томе ми можемо данас наставити дело на зближеније са много више изгледа на успех“. Такође је писао да није успевао да ухвати озбиљније везе и да је успео да преко Кимона Георгијева ухвати везу само са Пецом Трајковим. На крају је од Поповског тражио да му шаље људе. Веза је требала да се успостави преко Белопаланачког среза и преко потпуковника Александра Видановића.³⁸⁷⁷ Такође је и од Владе Георгијева тражио одређене људе који би дошли у Врховни штаб и „ухватили“ везу. На крају се позвао и на добре везе са Димитровим–Геметом и Костом Крајшумовићем.³⁸⁷⁸ Генералу Слави Попову обратио се у

³⁸⁷¹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 13.

³⁸⁷² ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 34.

³⁸⁷³ *Zbornik XIV/4*, 185.

³⁸⁷⁴ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 14; ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 15; *Zbornik XIV/4*, 163.

³⁸⁷⁵ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 15. Видети: ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 22.

³⁸⁷⁶ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 16.

³⁸⁷⁷ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 18.

³⁸⁷⁸ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 19.

сличном духу. Михаиловић је тражио да се идеја зближавања Југославије и Бугарске пропагира што више међу „Вашим људима“.³⁸⁷⁹

Сутрадан, 29. августа 1944. Михаиловић је писао шефу америчке мисије о бугарском потпоручнику Дончеву кога је стављао на располагање америчком официру: „...Он је (Дончев) управо кренуо за Бугарску и води мог курира за Софију. Ако сматрате да би могли да га употребите као Вашег емисара за успостављање контакта са бугарским политичким и војним личностима, можете имати пуно поверење, јер нам је он потпуно одан“.³⁸⁸⁰ Дана 30. августа поново је послао писмо Влади Георгијеву преко курира Ненадова који је требао да пренесе све Михаиловићеве идеје и жеље, а требао је исто да обавести и Кимона Георгијева, Дамјана Велчева и Лазара Поповског. Опет је наглашено да се веза тражи преко потпуковника Александра Видановића и Белопаланачког среза.³⁸⁸¹ Неколико дана касније, 3. септембра 1944, Михаиловић је послао писмо и председнику владе Кости Муравјеву, такође са предлогом за уједињење националних снага. Михаиловић је предложио да му упуту у Софију своје представнике Вукашина Шећеровића и адвоката Александра Вучићевића, секретаре „Бугарско-југословенске лиге“ у Београду. Ово писмо Муравјеву је пренео резервни капетан Андрија Лончарић.³⁸⁸²

Са друге стране, од пролећа 1944. Михаиловић је покушавао да направи и одржи везе са бугарском војно-обавештајном службом. У Софију је стигао капетан Лончарић, који је након рата важио за блиског пријатеља југословенског краља Петра. У главном граду Бугарске боравио је више од три месеца. За то време са капетаном Лончарићем био је Петар Живков који му је служио као преводац, а који је иначе био сарадник бугарске војно-обавештајне службе.³⁸⁸³

Ипак, за неколико дана у Бугарској је извршен преврат, а тим чином покушаји Михаиловића да успостави контакт са представницима бугарске опозиције завршени су. Одређене личности као што су Дамјан Велчев и Кимон Георгијев, заузели су истакнуте позиције у влади Отечественог фронта. Велчев је постао министар војни, а Георгијев председник владе. Вођа „земљорадника“ Георги Димитров-Гемето остао је у опозицији овог пута од комуниста. Крајем септембра из Анкаре се вратио за Софију, али је ускоро опет емигрирао и настанио се у САД.³⁸⁸⁴ Након деветосептембарског преврата већина Бугара која је сарађивала са генералом Михаиловићем током окупације нашла се на страни нове владе Отечественог фронта. Чишћењем ОФ током наредних година када је он добија у потпуности комунистички обрис ови људи су „отпали“ и постали слични југословенској опозицији која је изгубила на изворима 11. новембра 1945. и југословенским „ибеовцима“ са којима су почели да се повезују на Западу и да буду сумњиви југословенским властима. Они су уједно представљали и највеће заговорнике Балканске федерације. Југословенска обавештајна служба највише је пратила Петка Младенова Костова, али и друга лица у Југославији чија саслушања су вршена чак и током шездесетих година.³⁸⁸⁵

³⁸⁷⁹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 20. У једном другом недатованом писму у којем се Михаиловић обратио Слави Попову изразио је жаљење, највероватније због разоружавања Бугара, кривећи немачку фелдјандармерију из Ужица за такав гест. Упозоравао је и на „љотићевце“ који су припремали напад на Бугаре на железничкој станици Клендол. У случају озбиљније опасности командант ЈВуО је саветовао Попова да крене ка њему односно ка селима Средња и Горња Добриња и даље према Гојиној Гори. ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 31.

³⁸⁸⁰ ВА, ЧА, к. 20, ф. 6, д. 14; *Zbornik XIV/4*, 166.

³⁸⁸¹ ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 21.

³⁸⁸² ВА, ЧА, к. 20/1, ф. 7, д. 23. У једном извештају који је највероватније писан крајем августа или почетком септембра 1944 каже се да се потпуковник Љубомир Јовановић и његов помоћник мајор Ера (Љуба Ивановић) у пратњи неког новинара и неког поручника били у Софији и водили разговоре у министарству војске и са неким политичарима из владе. У вези са тим се каже да ће „контакт Љубе Јовановића са званичним лицима из бугарске владе и другим политичарима уродити, за најкраће време, плодом“. У том циљу препоручује се да „поред њега одмах оду у Софију дипломата Шећеровић или дипломата Вучићевић“, који су се у то време налазили негде око Ниша. N. Milovanović, *n. d.*, 338–339.

³⁸⁸³ И. Т. Иванов, *n. d.*, 309–310.

³⁸⁸⁴ М. Ristović, „Dragoljub Draža Mihailović...“, 199.

³⁸⁸⁵ ДАС, БИА, I/76.

4.4. Страх и нада – Југославија и Бугарска у спољној политици Совјетског Савеза

4.4.1. Совјетски Савез и Бугарска у латентном сукобу

Уочи непосредног бугарског укључивања у рат на страни Немачке против Југославије и Грчке, совјетска влада већ је била обавештена о предстојећој акцији Бугарске. Совјетски посланик у Бугарској Александар Лавришчев је обавештавао 12. априла 1941. о низу антисовјетских акција и кампања: прекид приказивања совјетских филмова, забрана продаје географских карата СССР, забрана слушања Радио-Москве итд.³⁸⁸⁶

Завршетком немачке агресије на Југославију и Грчку заоштрена је политика према сателитима. У припремању главне операције – напада на СССР, Бугарска је успела, услед унутрашњих и спољних околности, да остане по страни и очува дипломатске односе са СССР, и ако је све време рата трпела велики притисак како са немачке стране, тако и са совјетске. Совјетско посланство у Софији одржало се за све време рата, па је било корисно средиште за прикупљање обавештења из југоисточне Европе и за припремање уласка Црвене армије у Бугарску. Према подацима од 1. јануара 1941. СССР је располагао са следећим званичним представницима у Бугарској: 30 људи у посланству у Софији, 16 људи у трговинском представништву, двоје представника Аерофлота и двоје представника у конзулату у Варни. У Бугарској се после напада Немачке на СССР јавила велика забринутост. Југословенска влада у избеглиштву дошла је до сазнања да је незадовољство против бугарске владе порасло, нарочито код сељака и омладине, тако да би се могло очекивати „избијање побуне“.³⁸⁸⁷

У месечном извештају бургаског околијског управника од 1. јула 1941. обласном директора у Бургасу о стању у околији говорило се о реакцији јавности после немачког напада на СССР. Запажено је да је становништво било у великој мери изненађено оваквом одлуком Немачке. Бугарско становништво дочекало је ову вест са великом дозом узнемирености, док је грчко становништво „оживело, развеселило се и понадало“ у брзи крах Бугарске Немачке и победу СССР. Напад Немачке на СССР пробудио је и локалне комунисте који су кренули да агитују против Немачке.³⁸⁸⁸ Слично запажање је имао и Поморијски околијски управитељ који је такође приметио изненађеност и утученост Бугара и пробуђену наду грчког становништва.³⁸⁸⁹

Бугарско јавно мњење било је против било какве војне интервенције против СССР. Преко дипломатских канала југословенске владе у избеглиштву могло се закључити да су симпатије становништва Бугарске према Совјетском Савезу порасле након Хитлерове неуспешне офанзиве.³⁸⁹⁰ Југословенски посланик у Берну јављао је телеграмом 10. јануара 1942. да је „нерасположење маса у Бугарској против Немаца и династије све јаче док симпатије за Русију узимају све веће размере“. Посланик Јуришић веровао је да би евентуално искрцавање Совјета у Бугарској могло изазвати „судбоносни преокрет, јер би бугарски народ одушевљено примио руску војску“.³⁸⁹¹

Приликом посете краља Бориса Хитлеру крајем марта 1942. поново се јављају вести о симпатијама бугарског народа према руском народу.³⁸⁹² О симпатијама бугарског народа према Русији се говорило и у Извештају покрајинског повереништва КПЈ за Нишку област од

³⁸⁸⁶ М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 46. Видети: А. Животић, *Московски гамбит...*, 605–624

³⁸⁸⁷ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 1, д. 31; Петя Димитрова, „Българската легация в СССР (1940–1941)–поглед отвътре“, в: *Призвание и всеотдайност. В чест на 70-годишния юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*, сџс. Луиза Ревякина и др, София 2011, 230.

³⁸⁸⁸ ДА – Бургас, ф. 4к (Областна дирекција – Бургас), оп. 1, а.е.81, л. 8–9.

³⁸⁸⁹ ДА – Бургас, ф. 4к, оп. 1, а.е.81, л. 17–20.

³⁸⁹⁰ АЈ, 103–55–262. Генерални конзул у Јеруслаиму МИП-у, 20. јануар 1942.

³⁸⁹¹ АЈ, 103–55–262, Јуришић, Bern 10. januar 1942, pov. br. 25.

³⁸⁹² М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 176.

29. марта 1942. ПК КПЈ за Србију: „...Бугарски војници одлучно говоре да неће ићи на Русију и наглашавају да једно мисли цар Борис, а друго ће да уради бугарски народ...“³⁸⁹³

Након немачког напада на СССР, Коминтерна је послала сигнал својим подручним партијама да крену са изласком на терен и извођењем борбених активности. Следило је усаглашавање Георги Димитров – Загранични биро БРП и БРП у земљи. ЗБ БРП је 22. јуна обавестио руководство БРП да одмах крене са деловањем у циљу помоћи народима СССР у борби против фашистичке Немачке.³⁸⁹⁴ На заседању ЦК БРП 23. јуна 1941. донесене су одлуке о „мобилизацији народних маса“, о покушају сарадње са левим крилом БЗНС, Социјалдемократском партијом и политичким кругом „Звено“.³⁸⁹⁵ БРП је 24. (27.) јуна 1941. донела одлуку за спремање оружане борбе. Након два дана формирана је прва чета у области Разлог у Пиринској Македонији. У првој етапи борбе, БРП је углавном изводио саботаже преко малих група које су углавном деловале у градовима. Јула 1941. створене су прве наоружане групе које су чиниле свега неколико бораца-комуниста. Почетком месеца већ је било ухапшено око 4.000 комуниста који су упућени у логоре, а Коминтерна је очекивала да ће број досећи 10.000. Заједно са овим групама деловале су и тек створени партизански одреди (чете) у унутрашњости. Међутим, иако су се прве партизанске групе у Бугарској појавиле у лето 1941, немогуће је говорити о њиховим озбиљним манифестацијама до средине 1943. године.³⁸⁹⁶

Због пробуђености комуниста, бугарска влада је одмах реаговала, па је почетком јула повела акције у циљу хватања сумњивих лица. Лист „Нов време“ јављао је да је Војни суд у Софији 15. јуна осудио на смрт четири бивша руска официра који су били оптужени због покушаја шпијунаже, а налазили су се у служби британске обавештајне службе. Пети оптужени, такође руски емигрант, извршио је у међувремену самоубиство у затвору.³⁸⁹⁷ Два месеца касније, 13. августа извршена је смртна казна над девет лица које је бугарски војни суд осудио за дело шпијунаже у корист „једне стране државе“.³⁸⁹⁸ О пробуђености комуниста у Бугарској и агитације коју су водили за Совјетски Савез говорио је и извештај кмета села Главановци од 29. јула 1941. упућен трнском околијском управнику. Код локалног становништва показана је велика забринутост у исход рата, а нарочито се отворило питање да ли ће рат доћи и у Бугарску. Забринутост се по сеоском кмету, још више распламсала агитацијом комуниста и чланова БЗНС „Пладне“ који су растурали пропагандни материјал о победи СССР над Немачком. Посебна пропаганда вршена је на анектираним подручјима Југославије. Према извештају, становништво, иако забринуто веровало је у победу Немачке.³⁸⁹⁹

Важан део комунистичких акција била је обавештајна активност. Они су преносили информације о броју немачких трупа у Бугарској и о војним објектима који се тамо налазе. Лидери таквих извиђачких група били су просовјетски настројени интелектуалци и војници - генерали Владимир Заимов и Никифор Никифоров („Журин“), Александар Пејев („Боевој“), Елефтер Арнаудов („Аљур“). Владимир Заимов је водио мрежу обавештајних послова са огранцима у многим земљама Централне Европе, укључујући и саму Немачку. Познате су његове поруке потписани псеудоним „Азорскиј“, који садрже важне информације о одлукама Хитлерове команде. Заимов је ухваћен од стране полиције, осуђен на смрт и погубљен у лето 1942. године. Године 1972, совјетски обавештајни официр Заимов постхумно је добио титулу

³⁸⁹³ *Зборник I/3*, 163.

³⁸⁹⁴ Л. Й. Спасов, *България и СССР 1917–1944...*, 426–427.

³⁸⁹⁵ Дончо Даскалов, „Георги Димитров и новијат курс на партијата в първите месеци след 22. јуни 1941. г.“, *Исторически преглед*, XLIV, 1, (1988), 9–10.

³⁸⁹⁶ Е. Л. Валева, *н. д.*, 12; Г. Димитров, *н. д.*, 238. БРП је први пут реаговао 22. јануара 1941. када је публиковала позив против наступања немачке војске на Балкану. Поводом приступања Бугарске Тројном пакту БРП је објавила 6. марта декларацију под називом „Један фаталан корак“. Током 27. марта БРП се солидарисао са наступањем КПЈ. Након започињања немачке агресије на Југославију БРП је издао специјални позив под насловом „Против братоубилачког рата“. Након завршетка немачке кампање на Балкану БРП је у почетним месецима своје деловање сводио на агитацију код војника и на издавање и растурање летака. Д. Сирков, „Антифашисткото движење...“, 6–10, 13, 18.

³⁸⁹⁷ „Осуда на смрт руских шпијуна у Бугарској“, *Ново време*, 16.7.1941, 3.

³⁸⁹⁸ „Извршене смртне казне у Бугарској“, *Ново време*, 15.8.1941, 2.

³⁸⁹⁹ ДА – Перник, ф. 152к, оп. 1, а.е.36, л. 24.

Хероја Совјетског Савеза и награђен је орденом Лењина. Обавештајна организација Александра Пејева привукла је сарадњу не само са војним, већ и са високим дипломатским и владиним званичницима, од којих су совјетске обавештајне службе добијале важне информације.³⁹⁰⁰

Пропагандна активност Комунистичке партије на радију такође је била од велике важности. ЗБ ЦК БРП у Москви, уз помоћ совјетске помоћи, организовао је рад радио станице под именом „Христо Ботев“. Програм је од 23. јула 1941. трајао три године. Преко ове радио станице, ЗБ је одржао контакт са унутрашњим ЦК БРП у земљи. Бугарски комунисти су примали, умножавали и дистрибуирали информације које су добијене путем радија. Дана 7. октобра 1941, одлуком ЗБ ЦК БРП, други радио-предајник је почео да ради на територији СССР – „Народни глас“ („Глас народа“).³⁹⁰¹ Током јула, осетила се и совјетска пропагандна делатност која је у почетку била оличена у антибугарским текстовима који су могли да се прочитају у водећим совјетским листовима. Један од првих таквих текстова изашао је у листу „Известија“ („Известия“) 30. јула 1941. године. У њему се говорило да је немачки империјализам у супротстављању словенских народа једних против других, посебну пажњу посвећивао Бугарској. Улога Бугарске на Балкану у пролеће 1941. у совјетској штампи је оцењивана као „опасна, издајничка и кукавичка“. Посебно је критикована бугарска влада која је извршила „невиђену издају свог и осталих балканских народа“.³⁹⁰²

*

Страх и неспокојство које је тада владало у бугарском политичком врху обузелo је и бугарског посланика у СССР. Према речима југословенског посланика Милана Гавриловића, став бугарског дипломате се мењао како се мењало и стање на ратишту.³⁹⁰³ Када је Немачка ударила на СССР веровао је и он у брзи успех немачке војске и по томе се понашао. Како је немачка војна машинерија кренула да посустаје бугарски посланик Иван Стаменов је причао о великом словенском осећају који прожима бугарско становништво и о љубави бугарског народа према Русији. Гавриловић је био става да је Стаменов почињао да осећа катастрофу своје земље, свога краља и своју личну катастрофу.³⁹⁰⁴ С тим у вези, из Бугарске су стизале поверљиве информације до Југословенска амбасаде у Турској, а преко ове установе и до Југословенске владе у Лондону. Шуменковић је јављао 8. септембра да је у Бугарској владала велика забринутост и страх од коначног исхода рата. Бугарска је своју спољну политику базирала да постоји трајна сагласност између Немачке и СССР, али је операција „Барбароса“ све то променила. Многи Бугари су изјављивали да ће све територије које су добили морати вратити, па чак и да ће морати својим суседима да дају и територије које су држали и пре рата.³⁹⁰⁵ Веома тешка ситуација за бугарско посланство постала је отпочињањем операција „Барбароса“ неподношљива. У извештају бугарског посланика од 19. јула 1941. стајало је да је персонал посланства „нервозан и уморан“, па и не чуди што је бугарски аташе за штампу повучен из СССР током септембра 1941. услед психичке исцрпљености. Треба напоменути да је бугарско посланство заступало немачке, мађарске и румунске интересе што је додатно

³⁹⁰⁰ Е. Л. Валева, *н. д.*, 273.

³⁹⁰¹ Е. Л. Валева, *н. д.*, 273–274.

³⁹⁰² R. Terzioski, „Sovjetska štampa...“, 510–512.

³⁹⁰³ Састав бугарског посланства прилико отпочињања немачке агресије на СССР био је следећи: Иван Стаменов – посланик; Георги Тилев – секретар; Кнчо Кнев – аташе за штампу; мајор Васил Кубадинов – војни аташе; Петко Славевков – канцелар-благајник; Петко Молов – писар за стране језике и још тројица помоћника („слугу“). П. Димитрова, *н. д.*, 230–231.

³⁹⁰⁴ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 3. Милан Гавриловић покушавао је у Москви да изврши притисак на одређене дипломатске кругове да СССР објави рат Бугарској или бар прекине дипломатске односе. Москва је пак имала став да ће тренутно стање изазвати „народни покрет“ у Бугарској. Гавриловић се није слагао са оваквим ставом износећи мишљење да ће пре доћи до покрета у бугарској војсци за прекид дипломатских односа између Бугарске и СССР. АЈ, 103–61–281, Gavrilović, Moskva, 5. avgust 1941, pov. br. 395.

³⁹⁰⁵ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 5; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 14. Бугарски председник владе покушавао је да ситуацију представи другачије, показујући истовремено наклоност ка свом великом савезнику. Он је у разговору који је водио са послаником НДХ у Софији 5. септембра 1941. истакао да је рат који је Немачка повела против СССР „неизбежан и нужан“, закључивши да је „немачки удар уследио у последњем часу“. *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 37.

отежавало посао и доводило под још већи притисак чланове посланства.³⁹⁰⁶ Временом забринутост код бугарског посланства се повећавала. Отприлике месец и по дана касније, Гавриловић је јављао 27. октобра 1941. из Кујбишева да је бугарски посланик покушавао да закаже састанак између југословенског посланика и једног Бугарина представљеног као „неутрални колега“. Прича би се повела око Македоније и око будућности уопште, пошто „Бугари не мисле да држе стално Немце у Бугарској“. Гавриловић је састанак одбио.³⁹⁰⁷

Притисак СССР на Бугарску почео је јасније да се осећа од септембра 1941. године.³⁹⁰⁸ Он је на почетку био латентан и каналисан је кроз идеју „панславизма“, а затим је постао директнији и оштрији. Шведски лист „Свенска Дагбладет“ писао је, добивши информације од свог дописника из Берлина 5. септембра 1941, да је СССР усмерила своју агитацију у виду панславизма према Чесима, Бугарима, Словацима, Србима, Хрватима, Словенцима и Украјинцима. Шведски лист потом је анализирао како би ова идеја могла да се прими код ових народа.³⁹⁰⁹ Отприлике у исто време „Краснаја звезда“ („Красная звезда“) донела је два чланка у својим издањима од 11. и 23. септембра 1941. у којем је осуђено „профашистичко“ писање бугарске штампе. Наведено је пар примера писања бугарског листа „Зорја“ која је 1. августа објавила да је „бољшевички фронт сломљен“ и да су „врата Москве отворена“; док је два дана касније, 3. августа писано да је уништено „две трећине бољшевичких снага“ и да је „совјетска армија на прагу капитулације“ итд. Са друге стране, „Краснаја звезда“ писала је о отпору бугарског народа, јасно пратећи политику Москве о одвајању бугарског становништва и бугарске владе и двора. У броју од 30. септембра 1941. „Краснаја звезда“ писала је о негодовању биоскопске публике на пројекције немачких ратних хроника.³⁹¹⁰

Совјетска влада је протествовала код Бугарске пославши јој представку 10. септембра 1941. у вези претварања Бугарске у „плацдарм“, односно војничку базу за развијање акција против СССР од стране Немачке. О томе је писао и „Тајмс“ 12. септембра 1941. доносећи наслов „Русија упозорава Бугарску. Снажна нота. 'Place d'Armes' за силе Осовине“.³⁹¹¹ Југословенски посланик Гавриловић разговарао је са Андрејом Вишинским о совјетској протесној ноти која је упућена Бугарској и о томе обавестио своју владу 14. септембра 1941. године. Гавриловић је у разговору био мишљења да је „врло добро“ што је нота упућена, али да је њен садржај блед у односу на чињенице. Вишински се сложио са југословенским дипломатом, али је поново подвукао правило совјетске дипломатије строго делећи бугарски народ од бугарског режима, апострофирајући да је нота била првенствено намењена бугарском народу. На замерке Гавриловића што СССР није прекинуо дипломатске односе, Вишински је тај детаљ упореди са нападом Немачке на СССР којом приликом су Совјети стратегијски доста изгубили, али политички још више добили. Исти случај тицао се и прекида односа са Бугарком. Совјетска дипломатија је очекивала да ће то Бугарска прва урадити и то врло брзо.³⁹¹² Порука СССР да је Бугарска „place d'armes“ помало је узбудила духове одређених дипломатија. Турски амбасадор у СССР је највише тврдио да је овај термин незгодан и о томе је обавестио свог британског колегу. Њему се чинило да СССР не одустаје од својих претензија на Бугарску, а „није интерес ни Југославије ни Грчке, ни Турске ни Енглеске да се Русија спусти на Балкан“.³⁹¹³

Бугарски одговор на руску ноту уследио је врло брзо, а њега је пренела Радио Софија 16. септембра 1941. године. Бугарска је категорички одбијала да је заузела било какав

³⁹⁰⁶ П. Димитрова, *н. д.*, 231–232.

³⁹⁰⁷ АЈ, 378–2, Gavrilović Ministarstvu inostranih poslova, Kujbišev, 27. oktobar 1941, pov. br. 579; ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 45.

³⁹⁰⁸ Екстремна десница окупљена око Цанкова покушавала је да заостри односе са СССР. Са тим у вези, покушан је атентат на службеника совјетског посланства у Софији 7. септембра 1941. после чега је и дошло до заостравања односа са СССР. D. Лукач, *Treći Rajh... Treći deo...*, 155–156.

³⁹⁰⁹ АЈ, 382–9–31, Otpравnik poslova Ministru inostranih poslova, 8. septembar 1941, pov. br. 323.

³⁹¹⁰ S. Nešović, *Svet o nama 1941–1945. Tom 1*, 232–236.

³⁹¹¹ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 9.

³⁹¹² ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 10.

³⁹¹³ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 25.

непријатељски став према СССР, поготово тврдње да је претворена у војнички полигон за нападе на Совјетски Савез, нарочито на Крим и Одесу. Што се тиче Бугарског односа са Југославијом кључне су биле следеће реченице: „...С обзиром на мост преко реке Дунав – Русија је о томе добро била обавештена од марта месеца ове године. Што се тиче бугарског напада на Југославију и Грчку, Бугарска влада је својевремено морала да заузме став који је изгледао најповољнији по интересе земље. Упркос свим руским провокацијама, Бугарска је остала мирна“.³⁹¹⁴ Бугарска влада, не само што је одбила совјетске налоге, него је покушала да пређе у офанзиву улажући протест Совјетском посланству у Софији 19. септембра због тога што је 11. и 28. августа 1941. из совјетске подморнице на црноморској обали искрцано неколико лица, а ноћу 13. на 14. август из совјетских авиона спуштено неколико падобранаца на бугарску територију. Ове наводе, совјетски посланик је категорички одбио.³⁹¹⁵

У другој половини септембра 1941. СССР је преко свог посланства инсценирао прекид односа са Бугарском. У ту причу су поверовали Немци, мада су је Немци можда чак и трасирали, па су преко својих војних новина кренули да објављују вести како су Совјети кренули да пале архиву. По тој причи морао је да реагује министар иностраних послова обавестивши јавност и дипломатска представништва да о овом случају ништа не зна и да Совјети још нису затражили пасоше. Ипак, чланови посланства послали су кући своје супруге што је додатно подгрејало атмосферу и довело до тога да и чланови бугарског посланства у Москви пошаљу своје жене назад у Бугарску.³⁹¹⁶

Совјети су се све више интересовали и све више дипломатски притискали Бугарску покушавајући пре свега да сазнају јачину и распоред немачких трупа у овој земљи. Интересовање је било јавно, а имали је и пропагандну улогу уперену према Турској. СССР је покушавао тако да Турској предочи опасност од тих трупа. О томе је Милан Гавриловић обавештавао Министарство иностраних послова 2. октобра 1941. године.³⁹¹⁷

Овакви дипломатски маневри наилазили су на реакцију бугарских политичара. Председник бугарског Собрања одржао је говор у Варни 6. октобра 1941. у којем је критиковао политику СССР: „Што се тиче односа са Совјетском Русијом – Бугарска није земља која се може лако ’бољшевизирати’. Држање Бугарске према Совјетској Унији било је веома коректно, али Русија са своје стране није узвратила подједнако коректним држањем према Бугарској. Совјетска влада упутила је многобројне падобранце и друге саботере на бугарску територију у циљу да доведу у опасност безбедност и независност Бугарске“. Председник Собрања потом је рекао да се Бугарска од почетка нашла на страни Италије и Немачке које се боре за правду. Он је додао да приступање Бугарске силама Осовине није део привремен политичке комбинације, већ резултат „једнодушног осећања читавог бугарског народа“.³⁹¹⁸ У другој половини 1941. почели су и чешћи напади на совјетске дипломатске представнике преко бугарске штампе. Иако је Бугарска прогласила неутралност у немачко-совјетском сукобу, совјетски дипломата Новиков говорио је да СССР налази „индиректно“ у рату са Бугарском.³⁹¹⁹

У исто време, на инсистирање југословенског посланства реаговала је званично совјетска дипломатија. Гавриловић је одаслао 7. октобра 1941. југословенској влади совјетске разлоге: 1) СССР не жели да буде агресор због бугарског народа; 2) у немогућности су да одмах по објави рата предузму било шта против Бугарске у војном погледу; 3) помогли би Немцима који већ притискају Бугарску да уђе у рат против њих. Међутим, на питање британског амбасадора да ли СССР има нешто против ако би Велика Британија објавила рат Бугарској, совјетска влада одговорила је да не само што нема ништа против, него шта више и да жели да Велика

³⁹¹⁴ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 2, д. 11.

³⁹¹⁵ S. Nešović, *Svet o nama 1941–1945. Tom 1*, 235.

³⁹¹⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 26; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 28.

³⁹¹⁷ АЈ, 103–60–281, Гавриловић Момчилу Нинчићу Министру иностраних послова, Москва 2. октобар 1941, стр. пов. бр. 222.

³⁹¹⁸ ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 2, д. 13.

³⁹¹⁹ АЈ, 371–40–53, Ninčić Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu, London 25. februar 1942, pov. br. 902.

Британија то учини.³⁹²⁰ У наредним месецима британска дипломатија се озбиљно позабавила питањем објаве рата Бугарској. Британска влада је питала совјетску владу да ли је вољна објавити рат Бугарској и влада СССР је одговорила да је спремна то уради под условом да јој и Велика Британија објави рат. Британска влада је по овом питању консултовала Турску владу која се изјаснила против. Шуменковић, који је послао поводом овога телеграм Југословенској влади 11. децембра је био мишљења да британска влада уопште по овом питању није консултовала Турску владу и да је владу СССР обавестила претпостављајући унапред мишљење Турака.³⁹²¹

Међутим, ове дипломатске игре прекинула је Бугарска објава рата САД-у и Великој Британији 13. децембра 1941. која није претерано изненадила совјетску дипломатију. Вишински је поводом овога рекао грчком посланику да СССР за сада неће мењати свој однос према Бугарској. Совјетски Савез био је против стварања новог фронта, поготово што је сам подносио сву тежину немачког притиска. Додао је да СССР када буде дошло до мира „у погледу Бугарске повести рачуна са савезницима о историји“. Нешто касније у разговору између југословенског и грчког посланика, Драгомир Богић је експлицитно упитао шта је Вишински подразумевао под овим. Грчки посланик је одговорио да од Вишинског није добио никакав одговор. Богић је о овоме обавестио Југословенску владу 18. децембра 1941. године.³⁹²² На оваквим позицијама СССР је остао током читавог рата. Дана 30. априла 1942. нови југословенски дипломатски представник, Станоје Симић је телеграфским путем из Кујбишева јавио Нинчићу да га је 27. априла примио Молотов. У разговору, Молотов је поменуо да по питању Бугарске совјетска страна неће узети иницијативу за прекид дипломатских односа са њом, али ако би Бугари послали своје снаге на Источни фронт, то ће се питање подвргнути поновном оцењивању.³⁹²³ О разговору који је Симић водио са Новиковим у првој половини јуна 1942, остављен је следећи запис: „На моје питање Новикову да ли Лондонски уговор намеће обавезу да и Русија објави рат Бугарској, одговорио ми је да се слична обавеза могла очекивати од стране Енглеске према Финској. 'Овако смо квит', додао је он. Да би паралела била потпуна требало би да Русија прекине дипломатске односе са Бугарском“.³⁹²⁴

Ипак, чинило се да је објава рата више изненадила и депримирала новог бугарског посланика. Драгомир Богић јављао је 24. децембра 1941. да се Иван Стаменов налазио у „потпуној душевној депресији“. Он је отворено нападао своју владу говорећи да је низом грехова довела „народ до пропасти“. У будућност Бугарске није веровао и тврдио је да ће она после рата постати „обична, мала балканска провинција“. Веома неповољно је говорио и о Немцима називајући их „варалицама и дивљацима“ на крају је практично завапио: „Ја сам изгубљен и био бих срећан кад бих после рата постао макар „*maître d'hôtel*“. Ово је јасно показивало како су претходни догађаји имали дејство на њега и његову земљу.³⁹²⁵

*

Поред дипломатских притисака, совјетске поморске снаге изазвале су један инцидент када је њихова подморница потопила бугарски брод „Шипку“ на 13 km од Варне. О томе је начелник једног од ваздушних центара обавестио истог дана, 15. септембра 1941. команданта ваздухопловних снага у Софији.³⁹²⁶ Дан раније, пронађени су у области Великог Трнова 10

³⁹²⁰ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 2, д. 23.

³⁹²¹ ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 22.

³⁹²² АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 18. novembar 1941. (треба децембар), пов. бр. 548. (несређен фонд); ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 31.

³⁹²³ АЈ, 103–61–281, Simić, Kujbišev, 30. april 1942, pov. br. 160; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943...*, 306–307.

³⁹²⁴ АЈ, 103–61–281, Посланик у СССР за министра иностраних послова, 16. јун 1942.

³⁹²⁵ АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 24. decembar 1941, pov. br. 550 (несређен фонд); ВА, ЕВ, к. 2796, ф. 3, д. 35.

³⁹²⁶ У тим тренуцима совјетске поморске снаге на Црном мору имале су један бојни брод, пет–шест крстарица, 16–20 разарача, 47–63 подморнице, низ моторних топовњача и торпиљарки. У поређењу са немачким поморским снагама на Црном мору, којима треба додати малобројне хрватске, италијанске и румунске снаге,

падобрана и једна радио-станица.³⁹²⁷ Отприлике у исто време потопљен је и брод „Родина“ (19. септембар 1941).³⁹²⁸ Овакви случајеви потапања бугарских бродова били су издвојени и појединачни. По сведочењу капетана НДХ Вркљана који је био задужен за морнаре НДХ, једна совјетска подморница торпедовала је крајем септембра 1941. италијански танкер „Суперба“. Перископ подморнице је виђен, а брод и цео конвој штитили су бугарски бродови и то два стара торпедна брода и један нови, а осим тога конвој је надлетао један бугарски авион. Вркљан је сматрао да бугарски бродови нису хтели „видети“ совјетску подморницу, коју су лако могли уништити. Капетан НДХ тврдио је да је то био и дојам Немаца. По њему, бугарска војска није хтела да се на тај начин замера СССР са којим је хтела да сачува дипломатске односе, а још уз то, по речима Вркљана, у бугарској војсци било је доста комуниста.³⁹²⁹ Поред тога, министар унутрашњих послова бележио је и саботаже бугарских комуниста у земљи, који је додуше било само неколико: напади на вагоне и железничке пруге, уништавање житарица, појединачни напади на полицајце и тел. Због тога су бугарске власти почеле са хапшењем виђенијих комуниста.³⁹³⁰

Много теже, бугарска влада је излазила на крај са убацивањем бугарских политичких емиграната у земљу које су се у мањим групама спуштале падобранима. Већ у првим месецима после напада Немачке на СССР, совјетско руководство је преко Коминтерне, с обзиром на посебну позицију Бугарске, с једне стране, као савезнице Немачке, а с друге стране, као земље са традиционално проруским осећањима, одлучило да тамо пошаље групе бугарских политичких емиграната које би спроводиле извиђачке, борбене и саботажне активности далеко у позадини фронта. Загранични биро БРП делио је иста мишљења са совјетским руководством. Направљен је списак од око 100 људи, међу којима су били партијски руководиоци, војни специјалисти, совјетски наставници, инжењери и радници. Сви су имали дугогодишње искуство у герилским борбама; многи су учествовали у устанку 1923. у Бугарској и у Шпанском грађанском рату. Идеја о формирању група изграђена је у додирима Георги Димитрова, официра Црвене армије и Вјачеслава Молотова у периоду од 23. до 30. јуна 1941. године. У бугарској историографији дуго времена владала је верзија да су бугарски емигранти пребачени у земљу по налогу ЗБ ЦК БРП. Данас, архивски документи омогућавају недвосмислену тврдњу да су емигранти пребачени у земљу преко совјетских тајних служби (првенствено НКВД) у функцији совјетских извиђача. Руководилац једне од група политичких емиграната, пуковник Црвене армије Цвјатко Радојнов, непосредно пре слања у Бугарску 1941, упућен је у Специјални одред НКВД. Још један руководилац групе, касније генерал Иван Винаров написао је у мемоарима да су они били дужни да одржавају најближе контакте са 4. (обавештајном) дирекцијом Црвене армије и са НКВД. Слање првих група политичких емиграната у Бугарску ради обављања обавештајних и саботажних активности обавили су обавештајне службе Генералштаба Црвене армије, морнарице и НКВД. Крајњи циљ био је стварање војне организације за оружани устанак. Обука и тренинг првих 30 бораца под вођством три Бугарина – Ивана Винарова, Цвјатка Радојнова и Христe Боева, први пут су одржани у тајном објекту у близини Москве, а од средине јула 1941. обука бораца пребачена је на Крим.³⁹³¹ Прва „саботажна група“ спуштена је совјетским авионом 13. јула 1941. код села

совјетска поморска сила била је бројчано знатно јача од поморских снага сила Осовине и њених сателита. А. Vrkljan, *n. d.*, 17, 36.

³⁹²⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 1; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 30; Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 55.

³⁹²⁸ АЈ, 370–25–74, Анкара, 23. децембар 1941, пов. бр. 1494. Посланство НДХ јављало је помоћнику министра иностраних послова 26. септембра 1941. да су бугарски бродови наишли на постављене совјетске mine у Црном мору. *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 55.

³⁹²⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 31. Према истраживању Асена Кожухарова током Другог светског рата, док је Бугарска била на страни сила Осовине, укупно је потопљено 15 бугарских бродова. Од тога шест бродова уништено је под немачком заставом, седам под бугарском и по један под совјетском и панамском заставом. Видети: Асен Кожухаров, „Безвзвратните загуби на Бугарија по речно-морските съобщения през Втората световна война“, *Исторически преглед*, LVII, 3–4, (2001), 173–184.

³⁹³⁰ *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 25–26.

³⁹³¹ Е. Л. Валева, *n. d.*, 274–275.

Аранутлиј у близини Добрича.³⁹³² Георги Димитров записао је 13. августа 1941. да га је „комесар пука“ Винаров информисао да је група Бугара коју је предводио Радојнов преко НКВД-а послата у Бугарску (11/12. августа 1941). Друга група коју је предводио Бојев налазила се у Севастопољу послата је у Истанбул ради формирања базе. Ускоро је и она дошла у Бугарску (14. августа 1941). Четврта група предвођена Георги Јанковим спустила се на бугарску територију 28. августа 1941. године.³⁹³³

Према плану, групе политичких емиграната требало је пребацити и подморницама које би дошле до црноморске обале. Августа 1941. подморнице су приступиле црноморској обали код ушћа реке Камчије, али их је полиција одмах напала, пошто је унапред добила од својих агената информације о предстојећој операцији. Од 56 емиграната колико је послато до лета 1942, само седам је остало у животу и на слободи. У борбама са полицијом страдало је 18, самоубиство је извршило троје, а ухапшено је 28 људи.³⁹³⁴ Треба напоменути да су Совјети још 30 бугарских емиграната, подељених у пет група, спустили авионима у касно лето 1941. године. Њихова судбина била је трагична. Готово све је похапсила полиција, док су неки погинули у пуцњави и извршили самоубиство.³⁹³⁵

Због сталних спуштања падобранаца реаговала је бугарска влада, па је преко Министарства унутрашњих послова издала наредбу 23. јула 1941. свим обласним директорима и полицијским начелницима за преузимање мера у борби против падобранаца.³⁹³⁶ Министар Габровски понудио је 8. октобра 1941. и награду од 20.000 лева сваком ко открије или ухвати падобранца.³⁹³⁷ У међувремену је 19. септембра бугарска влада званично реаговала и протествовала поводом спуштања совјетских падобранаца. Ноту је примио совјетски посланик у Софији Лавришчев од стране бугарског министра иностраних послова. У ноти је стајало да су 11. и 28. августа на бугарску територију искрцани саботери и да су 14. септембра ноћу падобранци у већем броју спуштени из совјетских авиона у близини града Добрича. Нота се освртала и на догађај који се наводно десио 13. и 14. јула када су совјетски падобранци такође спуштени у близини поменутог града. Овога пута споменута су имена шест падобранаца, за разлику од три у представци бугарске владе од 14. јула 1941. године. Совјетски посланик на основу овога дао је следећу изјаву бугарској влади: „Совјетска влада категорички одбија протест бугарске владе од 19. септембра. Изјаве које су садржане у овом протесту тако су очигледне измишљотине, да уопште не заслужују никакав деманти“.³⁹³⁸

Совјетске радио станице отворено су порицале војни и пропагандни карактер спуштања падобранаца на бугарску територију. Као одговор на ове тврдње бугарска влада је у полицијском дому у Софији изложила сав материјал који је пронађен код падобранаца. Изложено је неколико великих и малих падобрана, затим униформе, металне кутије и остали делови опреме. На дугачком столу поређане су разне хемикалије, наоружање, експлозивни материјали и тсл. Многи пакетићи носили су видно обележје да потичу из СССР. Изложба је била отворена до 15. октобра 1941. године.³⁹³⁹

О овом протесту Посланство НДХ у Софији обавештавало је помоћника Министра иностраних послова Вјекослава Вранчића 26. септембра 1941. додајући да је у гоњењу и убијању падобранаца учествовао и велики број локалног становништва нарочито око Добрича. Одређен број сељака био је рањен приликом ових сукоба, а инострана штампа наклоњена осовинском блоку узимала је ову околност као доказ да је бугарски сељак против бољшевизма.³⁹⁴⁰ Током овог месеца и бугарске новине подигле су своју агитацију на већи ниво

³⁹³² Л. Ђ. Спасов, *България и СССР 1917–1944...*, 427.

³⁹³³ Г. Димитров, *н. д.*, 245; Л. Ђ. Спасов, *България и СССР 1917–1944...*, 427–428.

³⁹³⁴ Е. Л. Валева, *н. д.*, 275.

³⁹³⁵ Е. Л. Валева, *н. д.*, 299. Видети: Г. Димитров, *н. д.*, 245–249.

³⁹³⁶ Видети: ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 101, л. 32; ДАРСМ, ф. 129, к. 1, а.е. 1, л. 1–2.

³⁹³⁷ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 177, л. 339.

³⁹³⁸ ВА, ЕВ, к. 279б, г. 2, д. 16.

³⁹³⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 3.

³⁹⁴⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 54. У једном другом недатованом извештају посланства НДХ из септембра 1941. јављало је о спуштању падобранаца из СССР у околини Добрича. Дана 15. септембра 1941. спустило се 14

доносећи све више текстова о успесима Немаца на Источном фронту. Истовремено, новине су све оштрије нападале СССР објављујући сваки дан фотографије експлозивног материјала и паклених стројева које су комунисти користили приликом саботажа. Занимљив текст објавио је и недељни лист „Дума“ 21. септембра. Лист је донео изјаве преко 40 „првака бугарског јавног живота“ у главном уперених против бољшевизма, а за пуну сарадњу и пријатељство са Немачком. Посланство НДХ у истом извештају јављало је и о протестима који су се десили у Варни приликом приказивања немачких ратних прегледа припремљених од стране немачког конзулата у овој бугарској луци. Иначе, Варна се сматрала за центар комунизма у Бугарској.³⁹⁴¹ О овоме је писао заповедник морнара НДХ у Бугарској капетан Вркљан. Он је у разговору са Владимиром Жидовцем 17. септембра 1941. навео да је у Варни било око 60–70% укупног броја комуниста који су у последње време били врло активни: „У последњих осам дана поставили су на пет мјеста паклене машине...али су Нијемци праводобно открили све бомбе...Бугарске власти су два пута затварале комунисте у Варни. Совјетски конзул у Варни поставља звучник круговалног апарата на прозор и свом снагом преноси совјетске емисије. (Дана) 14. септембра 1941...комунисти су демонстрирали, носећи у запучку црвене каранфиле...“³⁹⁴² Бугарске новине су осим спуштања падобранаца доносиле вести и о подметању експлозивних направа у Јужној Добруци, о ширењу летака са Стаљиновим говором, о обучавању посебних специјалаца у Севастопољу који су требали да се искрцају у Бугарску. Једна таква група, према писању бугарских новина, успела је да се искрца на бугарској обали 11. августа и да успостави везу на линији совјетско посланство у Софији–Севастопољ. Приликом извођења једне саботаже у околини Варне крајем августа, бугарска полиција их је лоцирала и опколила. Сви саботери су извршили самоубиство.³⁹⁴³

Спуштање падобранаца обично се по Совјете завршавало катастрофално. У групама су се налазили разни људи који су се разочарали у комунизам и совјетске идеје, па је долазило до инцидената међу самим падобранцима. Немачки посланик Бекерле управо је о томе причао са послаником НДХ у Софији 25. септембра 1941. године. Он је истакао да су Совјети у Бугарску спуштали људе који су углавном били бугарски емигранти комунисти. У једном случају спуштена је група од њих четворице. Вођа групе био је Рус. Међутим, у тој групи била су двојица Бугарина комуниста који су се разочарали у СССР и хтели су да побегну. Када су се спутили на бугарску територију они су убили вођу ове групе и четвртог члана групе и предали се бугарским властима. Веома важно за немачку и бугарску војно-обавештајну службу било је што су ова двојица предали документацију и дали сведочења о намерама и стратегији коју су Совјети разрадили преко падобранских група. Према тим инструкцијама падобранци су требали, ако падну на турску територију, Турцима казати да су бугарски падобранци које шаље бугарска војска која припрема рат против Турске.³⁹⁴⁴

Међутим, то није спречило да СССР шаље све више падобранаца који су се спуштали на бугарску територију. Министарство иностраних послова обавештавало је 14. новембра 1941. своја посланства по иностранству да су овакви илегални упади постали све чешћи и да су ови људи углавном били Бугари који су скакали падобранима из авиона или су се искрцавали из

падобранаца. Одмах је ка њима кренула једна чета из гарнизона у Добричу под заповедништвом поручника Стефана Лимова и полицијског начелника у Добричу. Они су направили круг од 20 километара и почели га постепено сужавати. Када су обруч скроз приближили, падобранци су отворили ватру и убили шест бугарских војника и полицајаца. У сукобу убијено је свих 14 совјетских падобранаца. Бугарске власти су повеле истрагу и утврдиле да су сви имали румунске пасоше. Претпостављало се да се радило о бугарским емигрантима у СССР. „Зорја“ је писала да су падобранци код себе имали 1.000 килограма експлозива и да су требали да се распореде у три групе и поново успоставе комунистичку страну у Бугарској. ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 30; ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 54.

³⁹⁴¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 1.

³⁹⁴² ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 30.

³⁹⁴³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 54.

³⁹⁴⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 2, д. 15. Према Тодору Симовском Бугари су успели да ухвате седам диверзантских група које су Совјети послали и то два које су дошле подморницом и пет које су се спустиле падобраном. Тодор Симовски, „Догађањето на бугарската мисија при Врховниот штаб на НОВ и ПОЈ во септември 1943 година и меѓународните импликацији“, *Гласник*, XXVII, 3, (1983), 30.

подморница на бугарској црноморској обали. Једна група спустила се падобранима између реке Струме и Солуна (пета група). У овој групи било је осам лица, од којих је двоје убијено, један је заробљен, а пет је успело да се прикрије. Четврта група која се спустила раније бројала је 23 људи, од тога је убијено 12, шест је заробљено, а петоро је успело да се прикрије. Од пет ухваћених из пете група четворица су били Бугари, а један падобранац је био Рус. Можда најпознатије лице које је ухваћено био је деветнаестогодишњи Ленчезар Аврамов Стојанов, син Аврама Стојанова, бившег народног посланика и члана БКП који је емигрирао у СССР.³⁹⁴⁵ Могло би се рећи да је спуштање бугарских комунистичких емиграната у Бугарску доживело тотални неуспех. Од августа до октобра Совјети су у Бугарску путем падобрана или искрцавања из подморница послали 58 људи; од тога је 20 убрзо убијено, док је већина ухапшена. Такође је до краја 1941. ухапшено у Бугарској између 700 и 800 комуниста.³⁹⁴⁶

Не успевајући да диверзанте спусти на територију Бугарске Москва је почела да размишља о њиховом спуштању на југословенску територију. Ова идеја могла је да се уобличава тек од успостављања директне радио-везе КПЈ са Москвом крајем децембра 1941. године. Тако је већ 29. децембра 1941. Броз, на питање из Москве да ли постоје слободни аеродроми и могућност спуштања на њих, одговорио да је у том моменту располагао са аеродромом у Соколцу у Босни. Припреме за слање бугарских политичких емиграната у Југославију трајали су читаву зиму, па је Георги Димитров тек 17. фебруара 1942. тражио од Броза да поново јави који аеродроми у Југославији се могу користити за дату сврху. Он је убрзо јавио да се може искористити летиште код Жабљака у Црној Гори, па је у циљу припремања доласка совјетске (бугарске) групе послао Мошу Пијаде у Жабљак 19. фебруара 1942. године. Међутим, ове замисли нису остварене, па је Броз јавио Пијаде 29. марта да више не мора да се ангажује око аеродрома на Жабљаку. Питање спуштања бугарских емиграната поново је кренуло да буде актуелно крајем септембра 1942. када је Москва од Броза добила информације 30. септембра да може да искористи летиште код Гламочког Поља, али и ова намера остала је неостварена.³⁹⁴⁷

4.4.2. Преломне године – СССР преузима иницијативу

Државни врх СССР није са великим симпатијама гледао ка Бугарској. Постоје извори према којима је Стаљин наводно сматрао да Турска, због свог конкретног држања, треба да добије територијалне надокнаде на штету Бугарске.³⁹⁴⁸ То је и изјавио приликом сусрета са Ентони Идном у Москви. Наиме, лидер СССР имао је мишљење да је дотадашња политика Турске доста помогла и да Москва нема ништа против да Турска добије извесне „компензације“ у Бугарској.³⁹⁴⁹ Југословенски посланик у Москви сазнао је преко британских дипломатских кругова о разговорима који су вођени приликом састанка Идн – Стаљин. У веома штурим информацијама које је добио сазнао је једино да се Југославија добро котирала код Стаљина, док су позиције Бугарске биле јако лоше. О томе је обавестио југословенско Министарство иностраних послова 29. децембра 1941. године.³⁹⁵⁰ Совјети су још отвореније од јануара 1942. говорили турским представницима да немају ништа против да се после рата прошите територијално на Бугарску.³⁹⁵¹ Совјетски амбасадор у Турској нудио је територијалне

³⁹⁴⁵ ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е.3269, л. 1–10.

³⁹⁴⁶ A. Ogden, *n. d.*, 125.

³⁹⁴⁷ Т. Симовски, „Догађањето на бугарската мисија...“, 30–34.

³⁹⁴⁸ АЈ, 103–84–323. Амбасадор Илија Шуменковић МИП-у, 30. јануар 1942.

³⁹⁴⁹ АЈ, 378–1, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 3. decembar 1941, str. pov. br. 236. (несређен фонд). Видети: АЈ, 103–60–281, Bogić, Kujbišev 31. januar 1942 pov. br. 28.

³⁹⁵⁰ АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 29. decembar 1941, pov. br. 556. (несређен фонд).

³⁹⁵¹ АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 31. januar 1942, pov. br. 28. (несређен фонд). Министар Момчило Нинчић јавио је телеграмом југословенском посланику у СССР 27. марта 1942. да је од једног „пољског поузданог извора“ сазнао да је Стаљин приликом посете Идна тражио совјетско-пољску границу из 1941. Идн, међутим, није примио дискусију по том предмету. Остали совјетски захтеви били су следећи: тражење територијалних уступака од Финске, балтичке земље остају у саставу СССР, тражење територијалних

уступке на рачун Бугарске због „турског коректног држања“. У питању је била област Бургаса са све градом. Поред тога СССР је неформално обећавао и територијалне добити у Сирији. Турци су били „веома задовољни овим изјавама“ не толико због обећања, него због непријатељског става Москве према Софији.³⁹⁵² Ипак, турска дипломатија одлучила је да не одговара на совјетске понуде.³⁹⁵³

Совјетско посланство у Софији „развило је живу активност и пропаганду преко својих канала у бугарском селу“, како је напомињао доскорашњи секретар посланства САД у Бугарској у разговору са југословенским Генералним конзулом у Јерусалиму јануара 1942. године. Персонал совјетског посланства, је према Американцу, бројао је 50 особа. Уз то је додао да су „симпатије сељачких маса за совјетску Русију“ у великој мери „појачане после совјетских победа над немачком војском. Ова расположења у народу, према америчком дипломати, задавали су доста бриге влади и дворским круговима.³⁹⁵⁴ Уз то, Коминтерна је покушала да игра на карту „свесловенског јединства“ како би словенске народе на Балкану одвојила и ујединила против „хитлеровских тевтонских грабљиваца и поробљивача народа“.³⁹⁵⁵

Карактеристично за совјетске–бугарске односе почетком 1942. било је што су совјетски листови почели да доносе дугачке изводе из турске штампе уперене против Бугарске. Стекао се утисак да је СССР кренуо да мења свој став према Бугарској, пошто није успео у својој политици да одвоји краља и владу од народа. Наиме, Москва очекивала на пролеће велику немачку офанзиву, па су изјаве и деловање совјетске владе имале за циљ да се Турска више ангажује и да се Бугарска дестабилизује и по могућству да се евентуално отвори други фронт. Поред тога, Совјети су се старали да не изазову никакву сумњу у погледу својих намера изнесених на састанку ИДН–Стаљин.³⁹⁵⁶ У том смислу вредан помена је и чланак који је изашао у московској „Правди“ 23. јануара 1942. у којем се говорило да је Бугарска направила „тежак злочин према балканској безбедности“: „Одлучујући се да на себе прими незахвалну улогу жандара и целата у Југославији, Бугарска је спалила све мостове иза себе и због тога жање само непријатељство и омразу. Бугарска за ову политику заслужује најсуровију казну...“³⁹⁵⁷

Иако су СССР и Бугарска одржале дипломатске односе за време Другог светског рата, две државе су се индиректно налазиле у рату. Дипломатска, војна и пропагандна совјетска машинерија гледала је управо тако на Бугарску, па је разним маневрима покушавала да што боље осигура позиције у послератној Бугарској. Било је потребно совјетској јавности представити разлику између бугарских владајућих кругова који су били на страни Немачке и бугарског народа који је био на страни Совјетског Савеза и прословенски опредељен. Такође, писано је и о побунама које су захватиле територије које је Бугарска окупирала, приказујући

уступака од Румуније, Бугарска потпада под совјетску економску, политичку и војну контролу. Видети: АЈ, 378–2, Ninčić, London 27. mart 1942, pov. br. 1375. (несређен фонд).

³⁹⁵² АЈ, 103–60–281, Šumenković, 31. januar 1942, pov. br. 104; АЈ, 370–26–76, Посланство у Турској Министру иностраних послова, Анкара, 30. јануар 1942, пов. бр. 104. Видети: АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 31. januar 1942, pov. br. 28. (несређен фонд). Видети: АЈ, 103–84–322, Šumenković, Ankara, 29. januar 1942, pov. br. 102.

³⁹⁵³ АЈ, 103–64–286, Посланик Министру иностраних послова, Анкара, 17. фебруар 1942, стр. пов. бр. 159; Према информацијама југословенског посланства у Турској које су добили од Британаца, Турци, ако би их питали отворено, желели би да „Бугарска не буде способна за живот“. Ипак, територијалне аспирације, остале су тајне и за добро обавештене Британце. Сматрали су да Турци желе област Сакардага, планине на северу од Једрена и то ради стратегијских разлога. Одређене турске дипломате, пре силаска Немачке на Балкан, допуштали су себи слободу да причају о аспирацијама на јужну Бугарску и то уз замену становништва, при чему би на место Бугара, било доведено турско становништво из северне Бугарске. Видети: АЈ, 370–26–76, Посланству у Турској Министру иностраних послова, Анкара, 17. фебруар 1942, стр. пов. бр. 159. Турска није имала аспирација према Бугарској ни током 1943. О томе видети: АЈ, 370–26–76, Посланство у Турској Председнику владе, Анкара, 1. септембар 1943, стр. пов. бр. 725.

³⁹⁵⁴ АЈ, 103–55–262, Generalni konzul D. Dragutinović Ministarstvu inostranih poslova, Jerusalem, 20. januar 1942, pov. br. 23.

³⁹⁵⁵ Г. Димитров, *н. д.*, 271.

³⁹⁵⁶ АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 31. januar 1942, pov. br. 28. (несређен фонд).

³⁹⁵⁷ R. Terzioski, „Sovjetska štampa...“, 513–514.

бугарску владу у најнегативнијем светлу. С тим у вези често су се у совјетској штампи појављивали чланци о борби бугарског народа против хитлеризма, која је постојала, али не у оноликом мери и обиму, како је то представљано у СССР. Тако је часопис „Словени“ писао о борбама и побунама бугарског народа, али и Грка и Срба, издвајајући најкарактеристичније примере. Октобра 1941. Бугари су се побунили у Тракији; због тога је деловала немачка и бугарска авијација, па је 3.000 људи убијено. Почетком 1942. побунио се народ у околини Битоља и у околини Скопља; тада су извршене многе смртне пресуде због веза са југословенским партизанима. Бугарски сељаци одбијали су да се насељавају на земљи одузетој од локалног становништва у Тракији и Македонији. Немачка је натерала Бугарску да пошаље још дивизија у Србију које су учиниле велике злочине у Топлици и Јабланици; ипак многи бугарски војници и официри придруживали су се „југословенским борцима за слободу“. Репресивни апарат у Бугарској достигао је врхунац формирањем концентрационих логора у којима је било преко 20.000 људи; маја и јуна 1942. софијски војни суд је осудио 300 људи на смрт. У Варни, Бургасу, Русеу, Пловдиву, Софији „бугарске патриоте“ изводили су саботаже, а истовремено се кренуло са оснивањем партизанских одреда итд.³⁹⁵⁸ Слично је писао Васил Коларов у чланку „Улога Бугарске у завојевачким плановима Хитлера“. Коларов је давао приказ „дефетистичке политике владе Филова, отпора бугарског народа и пандурског крвничког деловања бугарске војске по Србији...“³⁹⁵⁹ Пропагандно деловање преко бугарских комуниста се већ спроводило итд. Посебно је одјекнуло растурање пропагандног материјала у октобру 1942. године. У једном летку позивали су се војници да се придруже отаџбинском фронту, док се омладини саветовао истовремено и опрез, али и дизање „на ноге“.³⁹⁶⁰

Совјетски Савез је у међувремену поново одлучио да притисне Бугарску. Југословенски посланик у Москви јављао је 23. фебруара 1942. да је део бугарског посланства који је остао у Москви стигао у Кујбишев. Командант Москве известио је бугарско посланство писмено да имају да напусте совјетску престоницу „*comme indésirable*“. Министарство иностраних послова се у ову ствар није мешало, док су остале неутралне земље и даље држале део свог чиновништва у Москви. Совјети су били става да је Бугарска индиректно у рату са њима и да слањем својих трупа у Србију и Грчку помажу Немачкој да ојача своје трупе на Источном фронту. Југословенском посланику је овај поступак совјетске владе деловао као још један доказ да су Совјети изгубили наду да ће Бугари остати по страни од активног учешћа у руско-немачком рату.³⁹⁶¹ Међутим, совјетска дипломатија била је сигурна да Бугарска неће слати своје трупе на Исток.³⁹⁶² Уз све јачи дипломатски притисак на Бугарску, Совјетски Савез појачао је и своја обавештајна дејства. Неке од информације могле су да „процуре“ у Кујбишеву, па је југословенски посланик јављао у Лондон 10. априла 1942. да је бугарска мобилизација наређена из Берлина (састанак краљ Борис – Хитлер крајем марта 1942), али да се бугарске трупе неће употребљавати на Источном фронту.³⁹⁶³ Совјетска штампа истовремено

³⁹⁵⁸ Видети: АЈ, 378–3, Etates Yugoslav London, Кујбишев, 6. децембар 1942, број 32. (несређен фонд). Југословенско посланство у Москви скренуло је пажњу московској „Правди“ и Тасс-у да борбе у „Јужној Србији“, односно Македонији не насловљавају „антинемачке саботаже у Бугарској“, како је „Правда“ насловила један свој чланак у броју од 15. децембра 1941. године. Совјетско министарство иностраних послова предузело је мере како се у будућности не би дешавале сличне грешке. Тако су листови од 22. децембра давали врло повољне приказе о отпору у „Јужној Србији“ против бугарских власти. Видети: АЈ, 378–2, без датума (несређен фонд); АЈ, 378–2, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije Ministarstvu inostranih poslova, Moskva, 17. децембар 1941, пов. бр. 547. (несређен фонд); АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 24. децембар 1941, пов. бр. 551. (несређен фонд).

³⁹⁵⁹ АЈ, 378–3, Etates Yugoslav London, Кујбишев, 8. децембар 1942, број 36. (несређен фонд).

³⁹⁶⁰ ВА, НДХ, к. 252, ф. 1, д. 29.

³⁹⁶¹ АЈ, 103–61–281, југословенски отпрањника послова у СССР Министарству иностраних послова, 23. фебруар 1942; АЈ, 371–40–53, Ninčić Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu, London 25. фебруар 1942, пов. бр. 902; АЈ, 378–2, Bogić Ministarstvu inostranih poslova, 23. фебруар 1942, пов. бр. 46. (несређен фонд); П. Димитрова, *н. д.*, 234. Упоредити: М. Стојилковић, *Bugaraska okupatorska politika...*, 175–176.

³⁹⁶² АЈ, 103–55–262, Simić, Кујбишев, 10. април 1942, пов. бр. 114.

³⁹⁶³ АЈ, 378–2, Посланство краљевине Југославије у СССР Министру, 10. април 1942, пов. бр. 114. (несређен фонд).

је кренула са отвореним нападима на Бугаре. Први чланци тицали су се њиховог сукоба са „југословенским партизанима“ у Србији.³⁹⁶⁴

Почетком године на све веће притиске који су стизали из Москве, бугарска влада одговорила је једном великом рацијом почетком 1942. у којој је ухапшено преко 200 комуниста. Бугарско министарство унутрашњих послова установило је да међу ухапшенима највише било поштанских чиновника (око 50 лица).³⁹⁶⁵ Почетком фебруара 1942. почели су и велики процеси против комуниста. Пажњу јавности највише је привукло суђење 35 железничара који су оптужени да су комунисти.³⁹⁶⁶ У Шумену и Плевену крајем фебруара 1942. осуђено је 17 комуниста на смрт.³⁹⁶⁷ Хапшења су спровођена и у војсци у којој се бугарским властима, оправдано чинило да у њеним редовима има доста војника комунистички опредељених. Једно од првих већих хапшења забележено је у 6. пешадијском пуку стационараном у Софији. За три дана похапшено је 25 војника под оптужбом да су спремали комунистичке атентате и комунистички преврат у војсци.³⁹⁶⁸ У првој половини године почео је и судски процес над падобранцима које су бугарске власти успеле да ухвате током 1941. године. У процесу који је завршен 26. јуна 1942. изречено је 18 смртних пресуда, седам пресуда на доживотну робију и две пресуде на затвор од 15 година. Крајем јуна 1942. завршен је још један процес против комуниста. Од 35 оптужених, шест је осуђено на смрт. Откривање „војне организације“ БРП значило је да ће бугарска влада у наредном периоду предузети даље чистке.³⁹⁶⁹ Убрзо 6. јула започет је пред војним судом нови процес против 60 комуниста. Међу окривљенима било је адвоката, трговаца, инжењера итд. Као главни оптужени наведени су Никола Вапцаров и Павел Шатев.³⁹⁷⁰ Изречено је шест смртних пресуда, 30 осуда на временску казну, док су остали ослобођени кривице.³⁹⁷¹

Генерални секретар ИККИ Георги Димитров покушао је да искористи хапшења комуниста као нови притисак на Бугарску, па је 28. маја 1942. послао Лавришчеву писмо једног бугарског комунисте који је боравио у затвору од 28. марта 1942. године. У питању је био бугарски падобранац који је са још 14 сарадника (13 Бугара и један Чех) ухапшени чим су пристигли на бугарску територију. Нехумани услови у којима су држани затворени комунисти, а које је описивао затвореник, требали су да послуже совјетском посланику да изазове још већи набој у бугарско-совјетским односима.³⁹⁷² Према писању „Полицијских вести“ једна падобранска група која се спустила у рејон Старе Загоре уништена је 19. марта 1942. године. Учешће о овим акцијама, поред падобранаца из Совјетског Савеза, узело је и око 30 мештана.³⁹⁷³

Уз то, у бугарској штампи почели су да се јављају и „антибољшевчки текстови“ уперени против СССР. Турски лист „Бејоглу“ („Beuoglu“) преносио је коментаре бугарске штампе у којима се тврдило да је бољшевичка опасност већа за Бугарску него за ма коју другу земљу. У тим коментарима се тврдило да се Британци и Американци обећали Совјетима бугарску обалу на Црном мору, Југословенима Македонију и Поморавље и Грцима Тракију. На једном месту је стајало: „Ми зато морамо бити снажни да бисмо одбранили земљу и спремни да дамо и допринос у крви“. У тим тренуцима скоро сва бугарска штампа се трудила да прикаже како постоји „бољшевичка опасност“ на Балкану, износећи податке да ће победа Совјетског Савеза значити губитак бугарске независности.³⁹⁷⁴ Касније током 1942. лист „Ново време“ преносило

³⁹⁶⁴ АЈ, 103–55–262, Simić, Kujbišev, 11. april 1942, pov. br. 116; АЈ, 378–2, Посланство краљевине Југославије у СССР Министру, 11. април 1942, пов. бр. 116. (несређен фонд).

³⁹⁶⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 7.

³⁹⁶⁶ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 9; *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 372, 463.

³⁹⁶⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 10.

³⁹⁶⁸ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 16.

³⁹⁶⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 27; *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 517.

³⁹⁷⁰ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 29.

³⁹⁷¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 30.

³⁹⁷² Г. Димитров, *н. д.*, 295–296.

³⁹⁷³ ВА, БА, СУП Скопље 2/92–97, 15.4.1942, (регеста); ВА, БА, СУП Скопље 2/110–111, 15.4.1942, (регеста).

³⁹⁷⁴ АЈ, 103–174–609, „Specijalni telegrafski izveštaj“, London, 22. februar 1943.

је писање „Зорје“ о намери Совјетског Савеза да увуче Бугарску у „свој животни простор“. Лист је објавио изјаву једног заробљеног совјетског генерала који је између осталог изјавио да је питање запоседања Бугарске Црвеном армијом било решено још лета 1940. године. Један део совјетских трупа требао је да се искрца код Варне, а други део тих трупа ушао би у Бугарску кроз Добруцу. Као врховни опуномоћеник за Бугарску требао је да буде именован генерал Жданов, а доцније би власт требала да буде предата Георги Димитрову.³⁹⁷⁵

Са друге стране, према подацима који су Министарству иностраних послова стизали од Илије Шуменковића, Бугарска је на све могуће начине покушавала да своје трупе не пошаље на Исток. О томе сведоче и изјаве бугарског председника владе Филова и министра иностраних послова Попова турским званичницима марта 1942. године.³⁹⁷⁶ У тим тренуцима знало се да је Румунија дала пристанак и да је изашла испрва са захтевом да ће послати трупе, уколико то ураде и Мађарска и Бугарска. Међутим, Бугарска на коју је вршена огромна пресија, покушавала је да се одупре овом захтеву. Она се позивала на опасност коју за њу представља гомилање турских трупа на бугарско-турској граници. Шумнековић је био мишљења да Немачка нема могућности пресије на Бугарску као на Румунију и Мађарску, али да ће Бугарска ипак попустити наводећи да би Берлин могао Бугарској да обећа дефинитивно признање окупационих територија, решење питања Солуна и западне Македоније како би издејствовали слање бугарских трупа на Исток.³⁹⁷⁷

Средином септембра 1942. десио се још један у низу инцидената између Бугарске и СССР. Наиме, совјетски авиони су наводно бомбардовали бугарске градове. По том питању, Филов је предао протесну ноту совјетском посланику Лавришчеву који је порицао да се ради о совјетским авионима и да су то били немачки авиони. Председник бугарске владе је Лавришчеву после неколико дана предао још једну протесну ноту, али је 19. септембра уследио одговор совјетске владе која је све порицала. Уз то, совјетски посланик је оштро протествовао због преметачине у совјетском конзулату у Варни. Међутим, како су тврдили бугарски извори, у згради посланства, нађен је експлозив, много оружја и разни пропагандни материјал.³⁹⁷⁸ Такође је и Стјепану Моснеру, новинском аташеу при Посланству НДХ у Софији на његовом путовању по унутрашњости Бугарске почетком августа 1942. скренута пажња на Варну као на комунистичко средиште. Тамошњи обласни директор био је сигуран да је комунистичка делатност у овом крају директно подупирана од стране совјетског конзулата у Варни.³⁹⁷⁹

Иза свега овога, стајала је вишемесечна намера бугарске владе да затвори совјетски конзулат у Варни. Идеја за овакав дипломатски маневар потекла је од немачког политичког врха који је крајем марта 1942. водио разговоре са краљем Борисом. Након његовог повратка у Бугарску извршена је реконструкција владе у пронемачком духу, а једна од главних одредби била је смена министра иностраних послова Ивана Попова и доласка Богдана Филова на његово место, који је задржао дужност председника владе. Од тада је покушавано разним инцидентима и провокација да се инсценира субверзивна делатност совјетског конзулата у Варни који је заиста имао одређене шпијунске и саботајне задатке. Совјетско посланство успевало је да у неколико наврата одложи затварање конзулата у Варни, али је на крају морало да попусти, па је конзулат затворен средином новембра 1942. године. Ипак, овакво стање ствари више је одговарало Совјетском Савезу који се током 1942. суочио са намерама Рибентропа, али и донекле краља Бориса, да Бугарска у потпуности прекине дипломатске односе.³⁹⁸⁰

У другој половини 1942. совјетски дипломатски и пропагандни удари на Бугарску нису заустављени. У Билтену совјетске штампе у Стокхолму од 29. октобра 1942. дат је текст под

³⁹⁷⁵ „Откривен совјетски план за напад на Бугарску“, *Ново време*, 7.10.1942, 2.

³⁹⁷⁶ АЈ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 29. mart 1942. pov. br. 283; АЈ, 103–55–262, Šumenković, Ankara, 3. april 1942, pov. br. 304.

³⁹⁷⁷ АЈ, 103–60–281, Šumenković, Ankara 30. januar 1942, pov. br. 105.

³⁹⁷⁸ *Poslanstvo NDH u Sofiji... I*, 642. S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 95–96.

³⁹⁷⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 34.

³⁹⁸⁰ Л. Ђ. Спасов, *България и СССР 1917–1944...*, 441–443, 445–446.

насловом „Протест Совјетске владе против прљаве клевете Совјетског Савеза на фашистичкој изложби у Софији“. У Софији је одржана изложба уперена против бољшевизма, која је отворена 27. септембра 1942. године. Њено одржавање било је везано не толико за питање затварање совјетског конзулата у Варни, колико за нарастајућу моћ „легионара“.³⁹⁸¹ Лист „Понедељак“ преносио је вести из Софије о томе да је изложба затворена 24. октобра и да је имала рекордан број посетилаца од 266.000 особа.³⁹⁸² Дана 6. октобра Совјетски посланик у Софији Лавришчев упутио је бугарском Министру иностраних послова ноту совјетске владе којом се констатовало да „на изложби фигурирају фалсификације које су израдили непријатељи Совјетског Савеза са узалудном надом да ће поколебати искрено уважење бугарског народа према народима СССР“. „Совјетска влада“, писало је на крају ноте: „изјављује против тога бугарској влади отворени протест и квалифицира начин дејства бугарске владе као израз његовог непријатељског држања према народима Совјетског Савеза“. Као одговор на овај протест бугарско Министарство иностраних послова обратило се 10. октобра Совјетском посланству са нотом у којој се говорило да изложба „није уперена против совјетске владе и против руководиоца СССР“. Бугарска нота прећуткивала је она места где се у совјетској ноти наглашавао „клеветнички и фалсификациони карактер свега тога прљавог бугарско-хитлеровског делања“. Дана 22. октобра посланик СССР у Софији предао је бугарском председнику владе и министру иностраних послова Филову ноту у којој је совјетска влада изјављивала да она „сматра објашњења бугарске владе о приредби клеветничко-непријатељско расположене према СССР и совјетском народу изложбе у Софији су потпуно незадовољавајуће и да „совјетска влада потпуно потврђује енергичан протест изражен у његовој ноти од 6. октобра 1942. године“. Југословенски посланик у Стокхолму Авакумовић анализирао је совјетске ноте и дао своје виђење. Из прве ноте било је јасно да је совјетска страна јасно осуђивала само поступак бугарске владе и бугарских хитлероваца, међутим нађено је за потребно да се нагласи да се поступак бугарске владе „разилази са традиционалним узајамним односима између руског и бугарског народа“.³⁹⁸³

У једном од својих чувених говора уперених према влади Филова и бугарске спољне политике у Собрању Никола Мушанов је почетком новембра рекао да је антикомунистичка изложба у Софији била „сувишна ствар пошто се Бугарска не треба упуштати у кавге великих држава, а осим тога Бугарска не сме овакве изложбе приређивати док одржава редовне дипломатске односе са Совјетском Русијом“.³⁹⁸⁴ Своје перо „наоштрио“ је и још један од првака опозиције, Петко Стајнов, који је у чланку за часопис са великом русофилском традицијом, „Мир“ од 20. новембра 1942. истакао да Бугарска има да брине за свој привредни положај, а не да се уплиће у спољне догађаје. Стајнов је скоро сваки петак писао уводни чланак у „Миру“ који је увек имао мање или више уперену стрелицу на Немачку.³⁹⁸⁵ У неколико следећих чланака, на најотворенији начин који је био могућ, жестоко је напао курс бугарске спољне политике, показујући своје више англофилско, него русофилско расположење. У једном свом чланку алудирао је на велике резерве са којима располаже САД, као и на то да та околност мора одлучити рат.³⁹⁸⁶ Приликом расправе о прорачуну министарства иностраних послова Стајнов је узео реч 29. децембра 1942. и он је као најважније између осталог истакао следеће: „а) Бугарска није требала приступити Тројном

³⁹⁸¹ АЈ, 103–55–262, Kraljevski poslanik Avakumović Kraljevskom ministru inostranih poslova, Stockholm, 2. novembar 1942, pov. br. 477; ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 43. Изложба је отворена и у Прилепу почетком новембра 1942. године. ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 47; Л. Ђ. Спасов, *България и СССР 1917–1944*, 443–444.

³⁹⁸² „Успех антибољшевичке изложбе у Софији“, *Понедељак*, 26.10.1942, 2.

³⁹⁸³ АЈ, 103–55–262, Kraljevski poslanik Avakumović Kraljevskom ministru inostranih poslova, Stockholm, 2. novembar 1942, pov. br. 477. Дипломатски кругови НДХ у Софији забележили су да је совјетски посланик био „згрожен“ оваквом изложбом питајући се како би било да се у Москви организује „антибугарска“ изложба и да њу виде бугарски представници. Видети: ВА, НДХ, к. 252, ф. 1, д. 31.

³⁹⁸⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 49.

³⁹⁸⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 52.

³⁹⁸⁶ Ž. Karaula, *n. d.*, 165.

пакту; б) Бугарска није требала да објави рат Америци; в) Бугарска би требала водити славнофилску политику, а не овакву какву данас води“ (подвучено у оригиналу – Б. Т.)³⁹⁸⁷

Поред оваквих изјава које су све више показивале антинемачко, али и проруско (просовјетско) расположење и буђење лево оријентисане опозиције треба поменути и један мали, али важан дипломатски захват који је направио посланик СССР у Бугарској Лавришчев. Наиме, он се први пут откако се налазио у Бугарској појавио са својим секретаром на новогодишњој свечаности у цркви св. Александра Невског на којој су присуствовали чланови двора, владе и дипломатски представници блиски осовинским силама. Његов долазак изазвао је изненађење, пошто се он никада није појављивао на службеним приредбама, а требао је да покаже како је СССР сигуран и оптимистички расположен, а такође да подигне морал код русофилски расположене јавности.³⁹⁸⁸

*

Почетком 1943. силе Осовине налазиле су се у незавидном положају. Тај, на изглед јак монолит, почео је да пуца. Владе ових земаља почеле су преко својих емисара прво стидљиво, а потом све отвореније код Савезника да траже услове за склапање примирја. Уз то, често је долазило до међусобних оптужби и кварења односа где су они били најтањи. Такав случај је био са одређеним полузваничним круговима у Италији који су оптуживали Бугарску за просовјетско држање. Те оптужбе су били толико интензивне да је морао да се огласи и председник владе Богдан Филов који је дописнику италијанског листа „Коријера дела Сера“ („Corriera della Sera“) рекао: „Такве тврдње су површне и апсурдне. Ја вам за то могу дати стварне доказе. Совјетска Унија је често слала своје агенте у нашу земљу. Ти су агенти, спуштани помоћу парашута, односно искрцавани из подморнице, покушавали да стекну упоришта на бугарском земљишту. Наши војници, потпомогнути становништвом, похватили су те групе. Обични људи учествовали су активно и од своје воље код хапшења и разоружавања ових комунистичких агената...“ Председник бугарске владе на крају је изјавио да партизанско ратовање у Бугарској не може ухватити корен.³⁹⁸⁹ Међутим, стварно стање ствари било је нешто другачије. Југословенски генерални конзул из Цариграда јављао је 6. марта 1943. да је „агитација за Русију добила све веће размере“ и да је у Варни ухваћена једна радио станица која је вршила просовјетску пропаганду. Уз то, југословенски дипломата је додао да је из Софије почела евакуација грађана. У првом плану били су деца и жене који су размештавани по селима. „Немачке војске готово нема у Бугарској, осим на обалама Црног мора“.³⁹⁹⁰ Истовремено, СССР се поред пропагандног притиска на Бугарску послужио и војним притиском изазивајући мање инциденте. У ноћи 3. на 4. јануар 1943. неколико совјетских ратних бродова приближило се бугарској обали где су гађали Калиакру, испаливши око 100 хитаца (само једна граната је погодила обалу). Ова акција свакако је била демонстрација силе и показатељ снаге „пријатељима“ и „непријатељима“ СССР.³⁹⁹¹

Поред одбрамбених изјава каква је била она Богдана Филова, бугарски министри покушавали су да кроз одређене изјаве окриве Совјетски Савез. Бугарски министар за јавне радове Васиљев у свом говору у Лому изјавио је да је окупација Дарданела и Босфора од стране Совјетског Савеза уз помоћ Бугарске била главна клаузула совјетско-бугарског пакта о међусобној помоћи, предложеног од Совјета. Тим планом било је предвиђено и уступање Егејске Тракије Бугарској од линије Енос – Мидија до реке Месте. Васиљев је додао да је тај план предложио још совјетски дипломата Собољев у новембру 1940. године. Он је такође предлагао унајмљивање бугарских лука на Црном мору Совјетском Савезу као компезацију. Васиљев је на крају рекао: „Бугарска није прихватила ове предлоге–не због судбине балканских држава, него због тога што није имала разлога да зарати са Турском, са којом је

³⁹⁸⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 1. Његов чланак од почетка 1942. под насловом „Три корака напред, два корака назад“ пежоративно се окретао на немачке успехе у Африци. *Poslanstvo NDH u Sofiji...1*, 334.

³⁹⁸⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 1.

³⁹⁸⁹ АЈ, 103–174–609, „Radio Budimpešta“, 4. mart 1943.

³⁹⁹⁰ АЈ, 103–174–609, Đolević, Carigrad, 6. mart 1943, pov. br. 68.

³⁹⁹¹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 186.

била везана уговором о пријатељству. Поред тога, наша земља (Бугарска) нема никаквих територијалних опрека са Турском“.³⁹⁹² Лист „Утро“ објавило је 6. априла говор Васиљева, али и говор министра Захаријева који је говорио на збору у Видину о окупљању народа око краља одавши и признање Немачкој на достављању хране „ради исхрађивања бугарског земљорадничког народа. Изнео је своју „непоколебљиву веру“ у победу изјавивши: „Сутрашњи дан који ће наступити за европске народе биће дан новог поретка. Крај рата приближава се и ја сам уверен да ће победа у нас бити потпуна још у току ове године. Вера у сутрашњи дан Бугарске треба да буде силна и непоколебљива. Треба да дамо све што можемо и у будуће за величину Бугарске и за наш народ...“³⁹⁹³

Васиљев и Захаријев одмах су нападнути преко совјетске штампе. Московски лист „Известија“ доносила је 14. априла 1943. чланак под насловом „Бугарски Хитлерови лакеји“. У чланку се најпре оштро критиковао Васиљев. „Известија“ је започела чланак речима: „Васиљев се бије у груди покушавајући да увери Бугаре како Русија није никад хтела да Бугарска буде сложна, јака и независна, да је Бугарска хтела да увуче Бугарску у своју мрежу и да је совјетизира. Васиљев силно клевета руски народ и Совјетски Савез изражавајући своја полтронска осећања према немачким господарима. Пузећи пред Берлином, залудни бугарски министар ипак је присиљен признати да је расположење бугарског народа сасвим другачије...“ у продужетку, московски лист је писао да је и министар Захаријев говорио „којешта о жртвама које је бугарски народ принео у корист хитлеровских послодаваца“.³⁹⁹⁴ Овај чланак пренео је британски „Дејли Хералд“ („Daily Herald“) у чланку „Опомена Бугарској“.³⁹⁹⁵ Неколико дана касније „Известија“ је 24. априла писала у претећем тону: „Русија ће упамтити да се Бугарска, по други пут у 25 година налази у табору непријатеља руског народа“.³⁹⁹⁶

Уз то, совјетска влада показала је од марта 1943. вољу да побољша односе са Турском, што је, између осталог, требало да изврши додатни притисак на Бугарску.³⁹⁹⁷ На Турке је посебно добар утисак учинио чланак „Известије“ у коме се говорило да СССР не може заборавити пријатељско држање Турске у последњих 20 година и да она нема територијалних претензија на Турску. Симпатије према Совјетима су порасле и због чланка под насловом „Бугарски Хитлерови лакеји“.³⁹⁹⁸ Током марта 1943. и турска штампа вршила је напад на Бугарску. Појавило се неколико оштрих текстова против Бугарске, нарочито поводом рђавог поступка бугарских власти према турским мањинама. Посебно оштар био је лист „Јени Сабах“.³⁹⁹⁹

Пропагандна делатност Совјетског Савеза није била усмерена само преко директних чинилаца, она је разрађивана и усмеравана и преко неутралних земаља, у овом случају Турске. Цариградске просовјетске новине „Тан“ објавиле су 21. новембра 1943. опширан чланак под називом „Нове струје у балканским земљама“ алудирајући на покрете отпора у Грчкој, Југославији и Бугарској које су биле против тадашњих влада у земљи и емиграцији. Описујући југословенску организацију, односно партизански покрет, писац чланка Сертел отворено је нападао организацију Драгољуба Михаиловића, пишући да су га „југословенски патриоти“ оставили. „Грчки патриоти“ такође су се одрекли „краља и грчке владе која се налази у Каиру. У Бугарској је ситуација била „сасвим другачија“. „Бугарски патриоти“ налазили су се у отвореној борби са владом „која је издала отаџбину ступивши у савез са Немачком“. Ове „патриоте“ склониле су се „у планине и започеле оружану борбу са владом“. Описујући стање

³⁹⁹² АЈ, 103–174–609, „Radio Transocean“, 5. април 1943.

³⁹⁹³ АЈ, 103–174–609, „Pregled neprijateljske štampe“, London, 7. мај 1943.

³⁹⁹⁴ АЈ, 103–174–609, „Specijalni telegrafski izveštaj“, London, 15. април 1943.

³⁹⁹⁵ АЈ, 103–174–609, „Daily Herald“ (без датума).

³⁹⁹⁶ АЈ, 103–174–609, „Bugarska“, str. 2, (без датума).

³⁹⁹⁷ АЈ, 103–179–626, Šumenković, Ankara, 16. mart 1943, pov. br. 205.

³⁹⁹⁸ АЈ, 103–179–626, Šumenković, Ankara, 24. april 1943, pov. br. 317.

³⁹⁹⁹ Видети: АЈ, 103–49–244, Šumenković Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Ankara, 26. mart 1943, pov. br. 223; АЈ, 103–179–626, Kraljevski ambasador Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Ankara, 26. mart 1943, pov. br. 223; АЈ, 370–26–76, Šumenković Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Ankara, 26. mart 1943, pov. br. 223.

на Балкану, чланак је имао за циљ да избегличку југословенску и грчку владу и бугарску владу дискредитује и да покаже да су оне изгубиле свако овлашћење да представљају своје народе. У чланку се закључивало да су се прави представници народа налазили у земљи – они „који ратују и проливају крв за отаџбину“.⁴⁰⁰⁰

Непрекидање дипломатских односа и необјављивање рата Бугарској за СССР је имао велику стратегијску и политичку димензију оличену у потчињавању Бугарске после рата и уласка у совјетску сферу интереса где би Совјетски Савез дошао надомак мореуза. На Московској конференцији, Совјетски Савез је и изашао са ставом да треба енергично деловати на Бугарску како би се она одвојила од Немачке, а на себе је преузео покушаје одвајања Бугарске од Хитлера. Ипак, совјетска дипломатија је и даље показивала хладноћу према Бугарској, вешто „кријући карте“. Стекао се утисак да су се Велика Британија и САД више заузимале за Финску, него СССР за Бугарску, па је тако британски министар иностраних послова саопштио грчкој влади после конференције да не треба да буде „узнемирена“ због Бугарске.⁴⁰⁰¹

Почетком априла, СССР је поново спустио један број падобранаца у Бугарску. Оно су се успешно спустили око Старе Загоре.⁴⁰⁰² Према вестима које су стизале из Софије половином маја 1943. проглашено је опсадно стање у свим приморским областима. Такође су предузете мере против евентуалног спуштања непријатељских падобранаца. Између Прилепа и Крушева Бугари су ухватили три британска падобранца.⁴⁰⁰³ Спуштање падобранаца настављено је и у следећим месецима. Командант 5. армије се због тога обратио обласним директорима у Битољу и Скопљу 23. децембра 1943. тражећи што брже и ефикасније хватање падобранаца.⁴⁰⁰⁴ Југословенско министарство иностраних послова имало је податке од јануара 1944. да је у бугарским планинама било око 3.000 устаника, већином сељака и да су њих организовали руски падобранци. Од 30 падобранаца само девет је ухваћено. Активност ових устаника била је усмерена на саботаже и вршење атентата на чланова бугарске владе.⁴⁰⁰⁵

Све већи немачки утицај у Бугарској, али и совјетске победе, нарочито код Стаљинграда изазвали су током зиме и пролећа низ акција комуниста у Бугарској иза којих је стајао Совјетски Савез. У исто време и ЦК БРП одлучио је да реорганизује партизански покрет па је марта 1943. основана Народноослободилачка устаничка армија (НОВА), а војна комисија при ЦК реорганизована је у Главни штаб НОВА. Бугарска територија подељена је на 12 оперативних зона. Главни штаб НОВА налазио се под непосредним руководством ЦК БРП. У њега су ушли чланови партије са великим „војнореволуционарним искуством“ као Емил Марков, Христо Михајлов, Добри Терпешев, Владо Тричков, Благој Иванов и др. За рад НОВА је веома важно издвојити приступање бугарских регуларних војника у редове НОВА. Током 1942. приступило их је 663, током 1943 – 667, а за само шест месеци током 1944. – 966 војника. Процењује се да се око 3.500 војника и официра придружило бугарским партизанским одредима. Неки од њих, као што је био потпоручник Дичо Петров формирали су партизанске јединице (батаљон „Христо Ботев“), док је већина пребеглих војника ушла у јединице: 3. бугарска народноослободилачка бригада „Георги Дмитров“, „Војнички (Интернационални) батаљон“, батаљон „Димитар Благоев“, „Васил Левски“ и др.⁴⁰⁰⁶

Основна делатност комуниста тада се сводила на атентате на људе из власти који су вршени у Русеу, Габрову, Хаскову и Софији. Прво „велики атентат“ десио се 13. фебруара 1943. када су двојица партизана успели да убију генерала Христу Лукова. У великим

⁴⁰⁰⁰ АЈ, 103–32–186, Kraljevski ambasador Šumenković Ministarstvu inostranih poslova, Ankara, 21. novembar 1943, pov. br. 929.

⁴⁰⁰¹ АЈ, 103–60–281, Шуменковић Председнику владе, Анкара, 15. новембар 1943.

⁴⁰⁰² АЈ, 103–174–609, Jurišić, Bern, 13. april 1943, pov. br. 549.

⁴⁰⁰³ АЈ, 103–174–609, Jurišić, Bern, 19. maj 1943, pov. br. 739.

⁴⁰⁰⁴ ДАРСМ; ф. 128, к. 1, а.е. 180, л. 349.

⁴⁰⁰⁵ АЈ, 103–174–609, v. d. načelnik političkog odeljenja Štabu odeljka Vrhovne komande, Kairo, 31. januar 1944, pov. br. 409.

⁴⁰⁰⁶ Е. Калинова, „Възникване на Отечествения фронт...“, 18–19; Филю Христов, „Девети септември и Българската народна армия“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 175–176, 177.

априлским акцијама десио се низ атентата. Најважније име које су комунисти успели у априлским акцијама да убију био је Сотир Јанев, председник парламентарне комисије за спољну политику.⁴⁰⁰⁷ Након учесталих комунистичких атентата (покушаји убиства секретара генерала Лукова, Цонкова и др), непосредно након убиства Сотира Јанева, бугарска влада донела је закључак да се мере против комуниста имају поопштрити, да се број тајне полиције у Софији повећа од 1.200 на 2.000, да се имају извршити превентивна хапшења итд.⁴⁰⁰⁸ Иако су ове одредбе у почетку спречиле јачу комунистичку делатност, атентати су настављени, па су комунисти 5. маја 1943. убили пуковника Пантева, бившег директора полиције, који се спомињао као могући кандидат да заузме исто место.⁴⁰⁰⁹ Током маја покушани су атентати у Карлову и Софији. Одговорила је и бугарска полиција успевши да ухвати неке тројке по Софији које су припремане за овакво деловање. Преко њих полиција је успела да уђе у траг комунистима и да „провали“ њихове шифре и успостављену мрежу преко које су деловали.⁴⁰¹⁰ У јуну су се ипак појавиле нове банде у унутрашњости Бугарске које су биле организоване по герилском принципу. Ту су биле тзв. „родопска“ и „средњогорска“ банда. Број људи који се налазио у овим групама био је једноцифрен. Ипак, то није умањило жестину њихових напада, па је у неколико борби које су вођене било по неколико погинулих и на страни бугарске полиције и на страни комуниста. Пушкарања су се дешавала и у Софији и Габрову, а бугарске власти највише су обраћале пажњу на север Бугарске где је примећен већи бројчани раст него у осталим деловима Бугарске. Током јуна ове „банде“ су нарасле, па је број припадника постао двоцифрен. Идеолошки и политички непријатељи попуњавали су партизанске редове све више.⁴⁰¹¹ У једном селу јужно од Пловдива уништена је почетком јула 1943. „већа комунистичка банда од неких 40 особа“.⁴⁰¹² Новине су скоро стално доносиле вести о овим борбама, али је 10. јуна 1943. министар унутрашњих послова наредио да се о борбама може писати тек након његовог одобрења.⁴⁰¹³ У другој половини јула 1943. председник владе Богдан Филов је у Народном Собрању говорио о „заведеним појединцима“ и дао изјаву којом се оштро претило свима онима који ће и у будуће наставити са „саботерским радом и конспирацијом“. Међутим, већ следећег дана након ове његове изјаве комунисти су у Пловдиву убили заменика обласног директора. Истовремено је откривена „велика шпијунска мрежа“ у Пловдиву и Варни где су нађене две радио станице.⁴⁰¹⁴

Само у периоду од марта до августа 1943. бугарски партизани извели су 286 наоружаних операција. У извештају совјетских обавештајаца из децембра 1943. упућеном Генштабу Црвене армије примећено је да најзначајније одреди у Бугарској делују у подручјима: Карлово (500 људи), Пирдопа (350 људи), Родопска (500 људи), Средњогорја и Пирина (500 људи). Партизани из Пирдопске групе (око 120 људи) деловали су на 40 km од Софије. Након победе Црвене армије код Курска, руководство БРП, предпостављајући да ће Совјети ускоро доћи до Балканског полуострва, предузео је стратегију омасовљивања партизанског покрета и ако за то није био реалних услова. За борбу против герилаца, влада је створила посебне војно-полицијске формације и развила план за напад на главне области партизанског покрета. Многе партизанске јединице су поражене. Мало касније, у јануару 1944, створена је специјална јединица за отклањање партизанског покрета—Жандармерија; у Бугарској се развио грађански рат.⁴⁰¹⁵

Бугарска спољна и унутрашња политика доживела је ударац смрћу краља Бориса и капитулацијом Италије. Политичка и војна офанзива Савезника додатно је пољуљала проосовинске ставове немачких сателита, па је и Бугарска прво стидљиво, а затим све отвореније покушавала својим одлукама и иницијативама да заузме што боље позиције код

⁴⁰⁰⁷ Л. Ђ. Спасов, *България и СССР 1917–1944...*, 444. Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 16.

⁴⁰⁰⁸ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 297; „Сахрана Сотира Јанева“, *Ново време*, 17.4.1943, 2.

⁴⁰⁰⁹ Видети: *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 318–319, 340–341, 345–346.

⁴⁰¹⁰ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 19; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 20.

⁴⁰¹¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 25.

⁴⁰¹² ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 26.

⁴⁰¹³ Видети: ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 22; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 23.

⁴⁰¹⁴ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 415.

⁴⁰¹⁵ Е. Л. Валева, *н. д.*, 280–281.

Савезника. Како би поправила односе са СССР, бугарска влада је 1. октобра 1943. пустила око „800 одрешитих и одважних комуниста“. Истовремено, по директивама из Москве, комунистичка делатност се повећала. Посланство НДХ у Софији јављало је да у Македонији скоро да нема околије у којем нема „партизанске банде“. Према статистици Министарства унутрашњих послова у том тренутку је у Бугарској било 240 „партизанских банди“ јачине од 5 до 50 људи, а било је и неколико бројчано јачих група. Статистика је рачунала само оне банде са којима су се сукобиле бугарске оружане снаге. Претпостављало се да ће на јесен партизани уз помоћ комуниста који су пуштени на слободу прећи на извођење „индивидуалног терора“, а на пролеће 1944. „ићи ће у шуме и на ширу акцију“.⁴⁰¹⁶

Политика Совјетског Савеза можда је у тим тренуцима деловала затворено и нејасно, бар што се тиче Западних савезника, али је она све отвореније својим потезима покушавала да увуче Бугарску у своју интересну сферу, тотално је потчињавајући. Георги Димитров је приметио да је смрћу бугарског монарха, Бугарску уздрмала озбиљна криза, па је саветовао Отечествени фронт да предузме озбиљну кампању у циљу збацивања Филовљеве владе са власти. Нова влада Отечественог фронта требала је, према Димитрову, да одмах повуче бугарске јединице из Југославије и Грчке и да „са свим средствима“ прогна Немце из Бугарске. Он је уједно наредио и умножавање партизанских дејстава у Бугарској. Такође је Москва „бацила удицу“ у виду делимичног задовољавања бугарских територијалних аспирација. Шведски лист „Свенска Дагбладет“ писао је октобра 1943. о тражењу СССР да се цела Добруца припоји Бугарској, тако да Румунија остане без излаза на море и да се оствари заједничка совјетско-бугарска граница. Осим тога у истом допису је речено да СССР тражи за Бугарску територијални излазак на Егејско море са Александропољем, како би СССР преко Бугарске добио излазак на Средоземно море.⁴⁰¹⁷

О томе је и југословенски генерални конзул у Цириху обавештавао своју владу. Прво је у свом извештају још од 10. априла 1942. поменуо ове совјетске аспирације. Позивајући се на разговор са једним Русом, који је означен као човек од поверења, југословенски дипломата реферисао је да СССР тражио заједничку копнену границу са Бугарском и то преко Румуније. Са совјетском Бесарабијом граничила се румунска Добруца, па су Совјети планирали да присвоје Добруцу после рата и ту населе руско становништво. СССР би тако успоставио преко Бугарске и везу са Југославијом, за коју је совјетска дипломатија планирала заједничку федерацију са Бугарском. Изгледа да је овај Рус, по имену Черњак, иначе инжењер и техничар остао у додиру не само са југословенским генералним конзулом него и са другим дипломатским представницима. Око двадесетак совјетских инжењера и техничара било је смештено у Цириху ради примања поруцбина из Совјетског Савеза, пошто су те лиферације обустављене, остао је само поменути Черњак. Он је и даље давао информације југословенском конзулату који је 14. септембра поново послао извештај цитирајући Черњака: „За Југославију је од битне важности да смо ми (Руси) ставили на знање бугарској влади да не одобравамо њено држање за време овог рата. Услед тога, Совјетска Русија ће дати одрешене руке Србима и Грцима у погледу њихових територијалних ревандикација према Бугарској...“ Скоро годину дана касније, надовезујући се на горе поменуте извештаје, југословенски генерални конзул у Цириху је 24. јула 1943. обавестио своју владу о карти која је штампана у швајцарском листу од 25. јуна 1943, а која је показивала послератну територијалну везу СССР и Бугарске.⁴⁰¹⁸

Мишљења да совјетска дипломатија ради преко општесловенског питања на обезбеђивању изласка Бугарске на Егејско море била је и турска дипломатија. Турски министар иностраних послова у разговору са југословенским амбасадором Илијом Шуменковићем који је вођен у првој половини септембра 1943. изнео је став да је СССР

⁴⁰¹⁶ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 591.

⁴⁰¹⁷ АЈ, 103–174–609, *Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, Stockholm, 20. oktobar 1943, pov. br. 1205; Г. Димитров, *н. д.*, 390–393.

⁴⁰¹⁸ АЈ, 103–178–624, *Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova*, Ciri, 10. april 1942, pov. br. 63; АЈ, 103–178–624, *Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova*, Ciri, 14. septembar 1942, pov. br. 228. Видети поменути мапу: АЈ, 103–178–624, *Generalni konzul Ministarstvu inostranih poslova*, Ciri, 24. jul 1943, br. 169.

против конфедерација, насупрот Велике Британије за коју је то било „животно питање“. Турски министар говорио је о совјетском плану да се питање безбедности у зони коју интересује Совјете решава билатералним савезима о међусобној помоћи између СССР и појединих држава из те зоне. Навео је пример балтичких држава од којих је СССР тражио само такве уговоре, а одмах затим их анектирао. У разговору, турски министар је рекао да има само једна конфедерација коју би Совјетски Савез подржао и коју жели, а то је југословенско-бугарска федерација, односно велика словенска држава на Балкану.⁴⁰¹⁹ Касније, марта 1943, у поновљеном разговору, турски министар је сматрао да је питање повлачења бугарских трупа са југословенских територија, а остатак на грчким територијама совјетска „прословенска пропаганда“. Он је уз то навео један пример који је по његовом мишљењу спадао у такву пропаганду. Молотов је сваке године поводом прославе годишњице оснивања Црвене армије приређивао дипломатску вечеру за мањим столом. Док су 1943. за његовим столом били амерички, британски и кинески амбасадор, 1944. за столом су се нашли и југословенски и чехословачки амбасадор. Шуменковић се није сложио са оваквим тврђењима износећи чињеницу да је совјетска дипломатија вршила притисак на Бугарску за евакуацијом и са југословенске и са грчке територије. На то је министар одговорио да „Руси засад не могу другачије говорити“.⁴⁰²⁰

Сличне констатације могле су се пронаћи на страницама угледног швајцарског часописа „Ди Велтвоше“ („Die Weltwoche“). У свом броју од 17. марта 1944, „Ди Велтвоше“ доносио је велики чланак о совјетском-бугарским односима у којем се говорило да је за СССР стратешки важнија Бугарска од Југославије, јер Бугарска излази на Црно море. Пошто је Румуније, слањем трупа на Исток, изиграла „руско поверење“, Бугарска је требала да одигра улогу главног стуба будуће совјетске политике на Балкану. Писац чланка Николаус Басеше (Nikolaus Basseches) који је дуги низ година борави у СССР као главни сарадник поменутих новина био је мишљења да ће фаворизовање Бугарске од стране Москве наићи на велике компликације. Наиме, иако је Бугарска само формално била у рату са Западним савезницима, а са Совјетским Савезом није ни била у рату, она је формално и фактички била у рату са Грчком и Југославијом којима је анектирала делове територија и на које је претендовала и после рата. СССР је могао да Бугарској обезбеди границе до ушћа Дунава на штету Румуније, пошто је Совјетски Савез био у рату са Румунијом, али је са друге стране био у савезу са Југославијом и Грчком, па није могао да тако лако манипулише са њиховим територијама. Насупрот штампи из Велике Британије и САД која је увек истицала захтев за евакуацијом бугарских трупа са југословенске и грчке територије, совјетска штампа се по овом питању није изјашњавала. Совјетска дипломатија деловала је по том питању преко југословенских комуниста који су се залагали за независну Македонију. Швајцарски публициста и новинар био је мишљења да је план Москве био да Бугарској препусти крајеве све до ушћа Дунава и на тај начин учини да се Бугарска лакше одрекне југословенских територија и да Македонију као независну државу извуче из дискусије и да само питање бугарског изласка на Егејско море остави отвореним на тај начин притискајући Западне савезнике преко Грчке.⁴⁰²¹

Крајем 1943. у Софију је стигао новоименовани совјетски војни изасланик пуковник Сергеј Димитријевич Зотов на место Иконикова који је пре неколико месеци напустио Софију. Треба подвући да је пуковник Зотов пре доласка у Софију био први помоћник начелника обавештајне службе при Генералштабу. Његовом именовању се у Бугарској придавала велика важност, јер се веровало да је његова мисија у склопу планова Москве на Балкану. У овом светлу треба гледати и слање бугарске мисије из СССР у штаб Јосипа Броза.⁴⁰²²

⁴⁰¹⁹ АЈ, 103–179–626, Šumenković, Ankara, 11. septembar 1943, pov. br. 739.

⁴⁰²⁰ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 4. mart 1944, pov. br. 161.

⁴⁰²¹ АЈ, 103–174–609, Отправник poslova Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Lisabon, 30 mart 1944, pov. br. 275.

⁴⁰²² *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 595.

4.4.3. Совјетско спуштање на Балкан

Совјетска тактика почела је да даје резултате. Из писма Мајског које је упућено Молотову 10. јануара 1944. разрађена је совјетска стратегија на Балкану у циљу коначног решавања „балканског питања“. Румунија је требала после завршетка рата да склопи пакт о узајамној помоћи са СССР на „дуже време“. Југославија је такође требала да закључи један дугорочан уговор са СССР нарочито у случају јачања комунистичког елемента. Прихватање предлога Југословенске владе у избеглиштву сматрало би се „непримерено“. Са Бугарском, након ликвидирања „владајуће елите“ што се сматрало неминовно, такође је требало закључити сличан пакт. Питање Грчке било је другачије, због тога што СССР није био изузетно заинтересован, док је Велика Британија желела пошто пото да оствари своје интересе у најјужнијој балканској држави. Зато је саветована опрезност по грчком питању, а такође је подвлачено да СССР не би имао ништа против ако нова грчка влада буде желела да склопи уговор или пакт. Због Велике Британије, СССР би тада предложио неку врсту тројног пакта. Отворено је и питање граница. Југославија је могла да се обнови у предратним границама, уз делимичне „модификације“. Грчкој се такође дозвољавало да обнови своје предратне границе; СССР није имао ништа против и да узму Додоканез. Бугарска је морала да врати све окупиране територије, али је могла да задржи Александропољ, што је било од интереса СССР. Питања Албаније и Македоније захтевала су посебна разматрања. Репарације су требале да се односе на Румунију и, у мањој мери, Бугарску. Као главни противник совјетског уплива на Балкан означена је Велика Британија. Ипак, сматрано је да би одређеним тројним пактом између Југославије, Бугарске и СССР утицај „Гордог Албиона“ био истиснут са Балкана.⁴⁰²³

Са оваквим амбицијама, СССР је од почетка 1944. кренуо да врши све јачи притисак на Бугарску. Поред јавних упозорења и обавештења преко јавних установа, Совјетски Савез кренуо је да „ровари“ и преко обавештајних служби. У једној од информација начелника 1. управе Главне обавештајне службе 4. армије која је послата Георги Димитрову писало се о могућности преговора са бугарском опозицијом, која је по њиховом мишљењу била махом пробритански опредељена. Трбало је због тога ослонити се на личности попут Косте Тодорова, Кимона Георгијева и Дамјана Велчева који су се у тим тренуцима налазили у независним позицијама.⁴⁰²⁴

За Совјете ипак је једно било сигурно, продубљивање утицаја у земљи путем комунистичке партије. Борба за власт као непосредни задатак ЦК БРП први пут је постављена јануара 1944 у циркулару под називом „о задацима партије у мобилизацији и обуци антифашистичких снага у земљи за оружани устанак“, што је изазвало критику Георги Димитрова. У извештају члана ЦК БРП Добри Терпешева од 7. марта 1944. упућеног Георги Димитрову наведени су подаци о броју партизанских одреда, њиховој партијској и старосној структури, као и о организационој структури и деловању одреда. У марту 1944. у Бугарској је постојало 26 одреда са укупно 2.300 људи. Између 25-30% бораца припадало је БРП. Следећа порука Добри Терпешева упућена Георги Димитрову пристигла је из Софије 19. марта, а у њој се каже да је руководство БРП у земљи чврсто одлучило да припреми национални устанак, не само путем агитације, већ и путем акција. Наводи се да је партијска политичка линија успела да створи уверење међу Савезницима и политичким партијама и јавним личностима да се комунисти боре за демократску власт. Последња фраза у извештају потврђује да су комунисти гледали на ОФ као на тактику која им је омогућавала прикривање стварних циљева-успостављање социјалистичког система: „Партизански одреди имају црвене заставе са натписом ‘Отечествени фронт‘ и партизанске значке. Неке јединице су направиле петокраке звезде за себе, али смо наредили да их уклоне. Знамења смо решили да заменимо тробојницом. Ово би требало да задовољи војску. Ми ћемо се стриктно придржавати програма изложеног у програмима ‘Христо Ботев‘“, био је уверен Терпешев, закључивши: „Чекамо вести од особа

⁴⁰²³ Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I..., 57–58.

⁴⁰²⁴ Исто, 72–73.

које сте послали Титу. Заиста нам је потребна њихова помоћ“. Почетком јула успостављена је директна веза између Добри Терпешева и Георги Димитрова.⁴⁰²⁵

Априла 1944, као одговор на циркулар БРП, почела је да се спроводи нова партизанска мобилизација. Ствара се велики број батаљона и бригада, попут, на пример, 1. и 2. средњогорске бригаде, 1. и 2. родопске бригаде, бригаде „Чавдар“ и др. Ипак број људи под оружјем и даље не задовољава лидере БРП. Инструкције из Москве о стварању слободне територије, налик на оне у Југославији, нису се могле спровести. Овакве акције у априлу-мају 1944. покушале су да изведу 1. и 2. софијска бригада. Обе формације разбијене су од јачих полицијских и жандармеријских снага. У складу са одлуком Бугарске владе од октобра 1943, власти су предузеле окрутне мере за гушење покрета: прогањање јатака и рођака, паљење кућа бораца и др. Као награду за сваку партизанску главу обећана је велика новчана награда.⁴⁰²⁶

Током фебруара, Георги Димитров упутио је преко московског радија врло енергичан апел Бугарској да изађе из рата и приђе Савезницима. Том приликом, Димитров је рекао да Бугарска мора претходно да евакуише заузете југословенске територије. Ово је изазвало извесно узбуђење у грчким и турским дипломатским круговима који су били јако осетљиви што Димитров није споменуо и евакуацију Тракије. Турци и Грци видели су у томе тенденције СССР да избије на Средоземно море. Турци су располагали са информацијама да је СССР расположен да Бугарска добије целу Добруцу што значи да би Совјетски Савез био преко Бугарске у територијалном континуитету од Дунава до Александропоља.⁴⁰²⁷

Поред тога, совјетски дипломатски представници у Турској водили су разговоре са бугарским представницима. У једном таквом разговору између совјетског амбасадора и бугарског посланика у другој половини фебруара 1944, совјетски дипломата енергично је замерио бугарском колеги што се трупе његове земље и даље налазе у Југославији, али и у Грчкој. Амбасадор је рекао да ће у датом моменту та војска прићи Јосипу Броз, на шта је бугарски посланик Балабанов изјавио да то није искључено. На удару совјетског амбасадора посебно се нашао бугарски министар унутрашњих послова. Совјетски амбасадор Виноградов је посебно притискао Балабанова у вези евакуације бугарских трупа са југословенске и грчке територије.⁴⁰²⁸ Од када је дошао у Анкару бугарски посланик налазио се константно под притисцима совјетске дипломатије. Целокупну одбрану бугарске политике Балабанов је свео на тврђење да је Бугарска слаба и да због своје слабости не може учинити никакав гест према Немачкој, која је, тврдио је, још увек јака и држи Бугарску у својим рукама.⁴⁰²⁹

У тим тренуцима пада и повлачење совјетског посланика из Софије, што је изазвало велико изненађење и узнемиреност у бугарској престоници. Управник посланства постао је привремено Стефан Кирсанов (након њега Димитри Федихкин и Јаковљев као отправници послова). Турска дипломатија била је мишљења да је посланик Лавришчев опозван у Москву или због потенцијалног уласка немачке војске у Бугарску и њене окупације или совјетског уласка у Бугарску.⁴⁰³⁰

Упоредо са притиском на бугарске владајуће кругове, совјетска дипломатија кренула је да остварује све присније контакте са бугарском опозицијом. Совјетски посланик у Софији пре свог повратка у Москву крајем марта 1944. водио је дуг разговор са Николом Мушановим и са, мало вероватно, Атанасом Буровим, бившим министром иностраних послова и противником бугарског режима. Совјетски дипломата био је мишљења, након разговора, да тренутно не може бити промене у држању Бугарске. Он је био става да су официри у већини геранофили,

⁴⁰²⁵ Е. Л. Валева, *н. д.*, 286–287.

⁴⁰²⁶ Исто, 287.

⁴⁰²⁷ АЈ, 103–174–609, Шуменковић Председнику владе, Анкара, 24. фебруар 1944, стр. пов. бр. 131; АЈ, 370–25–74, Анкара, 24. фебруара 1944, стр. пов. бр. 131.

⁴⁰²⁸ АЈ, 370–25–74, Анкара, 22. фебруар 1944, стр. пов. бр. 151.

⁴⁰²⁹ АЈ, 103–174–609, Шуменковић Божидару Пурићу Председнику Министарског савета, министру иностраних послова, Анкара, 17. јануар 1944, стр. пов. бр. 25.

⁴⁰³⁰ АЈ, 103–174–609, Шуменковић Председнику владе, Анкара, 3. март 1944, стр. пов. бр. 230; АЈ, 103–174–609, *в. д. начелник политичког оделjenja Кралjevском представништву при Француском комитету за национално ослобођење, Каиро, 14. април 1944, пов. бр. 1400; Л. Ђ. Спасов, Бугария и СССР 1917–1944...*, 470.

али не и обични војници и народ.⁴⁰³¹ Југословенска влада је преко једног свог реферата насловљеног „Разне вести из Бугарске“ од 28. априла 1944. преносила како је совјетски посланик Лавришчев имао, како се наводило, састанке са Мушановим, Петком Стајновим, Кимоном Георгијевим, Николом Петоковим и Димитром Гичевим. Тврдило се да је Лавришчев „врло добро расположен према Бугарској“, али је бесан на Гичева „због његовог шуровања са владом“.⁴⁰³²

Совјетски Савез све више је почео да обраћа пажњу и на македонско питање од пролећа 1944. године. У преписци између Броза и Стаљина од априла 1944. наглашено је да је Бугарска „савезница непријатеља Совјетског Савеза“, а да је Југославија ратни савезник и да се без ње македонски проблем неће решавати.⁴⁰³³ Стара политика Коминтерне о аутономији или независности Македоније није напуштена, па се у совјетским званичним круговима поново активирала идеја овог пута о аутономији Македоније. Посланство НДХ у Софији обавештавало је о овоме 17. марта 1944. Министарство иностраних послова пишући да је као повереника за аутономију Македоније СССР одредио Димитра Влахова. Совјетски Савез осећао је турбуленције у бугарским владајућим круговима нарочито на релацији старе и нове владе нарочито када је нови софијски обласни директор у једном говору у Ћустендилу одржаног 12. марта оптужио бившег министра унутрашњих послова Габровског за све невоље које су Бугарску задесиле у Македонији.⁴⁰³⁴

Примећено је да су бугарски званичници од пролећа 1944. све чешће у говорима помињали Совјетски Савез у позитивном контексту. Министар Бешков на једном збору у Плевену који је одржан почетком марта 1944. нагласио је да су односи између Бугарске и Совјетског Савеза пријатељски и да ће се још побољшати јер је „Русија ослободила Бугарску; она је једина словенска земља и јер у бугарском народу постоје велике симпатије за Русе. Нови курс који је полако заузимала Бугарска није одвратила СССР од даље дипломатског притиска за којим је ишао идеолошки притисак и политичко инфилтрирање.“⁴⁰³⁵

Током пролећа 1944. све јасније је кренула да се појављује слика послератне поделе Европе. Дефанзивни положај Немачке и њен скори слом проузроковали су да велике силе крену са поделом интересних сфера. Турски министар иностраних послова је априла 1944. причао о подели интересних сфера на Балкану и то са више уверења него икада раније. Своја гледишта саопштио је и Илији Шуменковићу. По њему се тренутна борба између Велике Британије и Совјетског Савеза водила око Југославије, док је Бугарска изван спора у зони СССР. Када је Шуменковић замолио за прецизније податке, турски министар је одговорио да је мишљења да по том питању не постоји конкретан споразум између њих, али да он сматра да се код ових двеју сила оваква тенденција све јасније показује.⁴⁰³⁶

Притисак на Балкан био је у Москви већ испланиран, а тражио се само погодан тренутак да Совјетски Савез, најпре изврши дипломатски притисак, а затим и војни. У разговору који је Југословенски посланик у Стокхолму водио на ручку са совјетском амбасадорком крајем јула 1944. главна тема је била међународна позиција Совјетског Савеза. Разговор је у једном тренутку прешао и на Југославију и југословенско-совјетске односе. Како није имао никаквих упутстава која би могла да послуже као општа директива, југословенски дипломата био је

⁴⁰³¹ АЈ, 103–3–37, Šumenković, Ankara, 31. mart 1944, pov. br. 222; АЈ, 103–3–37, Šumenković, Ankara, 3. april 1944, pov. br. 231; АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 31. mart 1944, pov. br. 222; АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 3. april 1944, str. pov. br. 231.

⁴⁰³² АЈ, 103–3–37, „Razne vesti iz Bugarske“, 28. april 1944.

⁴⁰³³ Александар Животић, „Југославија, велике силе и македонско питање (1944–1947)“, *Зборник Матице српске за историју*, 85, (2012), 115.

⁴⁰³⁴ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 10.

⁴⁰³⁵ ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 10.

⁴⁰³⁶ АЈ, 371–41–54, Purić Fotiću, London, 8. april 1944, str. pov. br. 212. Видети и Бенешеве утиске из Москве од јануара 1944. („СССР нема територијалних претензија, изузев граница из 1940“). АЈ, 387–1, Konstantin Fotić Poslaniku, Vašington 6. januar 1944, str. pov. br. 6. (несређен фонд); АЈ, 439–1–1, Poslanstvo u Kanadi Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu, 6. januar 1944, str. ov. 6. О уобличавању Бенешевог става од стране Југословенске владе: АЈ, 382–1–5, Jevtić (Kraljevska ambasada London) Kraljevskom poslanstvu Stokholm, London, 25. januar 1944, str. pov. br. 8.

приморан да говори о општим потезима југословенске спољне политике. Додирнувши тако питања југословенског става и става бугарског народа, совјетска амбасадорка је рекла: „Признајем да се код нас раније гледало са много сентименталности на Бугарску. Но сада је то ствар прошлости. Сада су нам се отвориле очи и сада сасвим другачије, врло реално, гледамо на та питања. Нама је позната разлика у ставу Југославије и Бугарске у овом рату“.⁴⁰³⁷

Са друге стране, нова влада Ивана Багрјанова ставила је у први план њеног спољнополитичког рада побољшање односа са СССР. Поред одређених министара, какав је био министар пољопривреде који је у Москви „врло добро гледан“, бугарске новине кренуле су да доносе врло карактеристичне текстове од половине 1944. године. Писало се како „Руси сада напредују да врате руску земљу коју су Немци окупирали“. Осим тога, бугарске новине имале су нарочите упуте како морају избегавати било и најмањи коментар догађаја на Источном фронту. Дана 16. јуна 1944. на службеној прослави рођендана краља Симеона, совјетско посланство било је заступљено јаче него иначе. Покушаји да се односи поправе били су оличени и у давању совјетском посланству два луксузна воза. До преузимања власти од стране владе Ивана Багрјанова у интернацији се налазило 4.000 особа од којих су сви пуштени на слободу, а од 2.000 особа који су се налазили у логорима задржано је свега 160 који су окарактерисани као тврди комунисти и совјетофили. У бугарским политичким круговима, као и код одређених дипломата у Бугарској владало је мишљење да су ова настојања Ивана Багрјанова вођења у циљу стицања симпатија код Совјета или на захтев самих Совјета. Сигурно је да је пар ствари урађено како би се односи са Москвом поправили, али влада је планирала врло оштре операције против комуниста. У последњих месец дана стрељано је 25 истакнутих комуниста, а Багрјанов је повео и разговоре са „легалним“ комунистима који би утицали на „шумце“ да престану са борбама.⁴⁰³⁸

*

СССР је вршио притисак на Бугарску тражећи да она ускрати немачким и румунским бродовима да користе њихове црноморске луке, запретивши да ће због таквих поступака бугарске владе доћи до сигурног прекида односа између Совјетског Савеза и Бугарске. Бугарска влада је одговорила после кратког времена да је извршила истрагу и да није могла утврдити тачност чињеница наведених у овом протесту совјетске владе.⁴⁰³⁹ Москва је затим притиснула још једном и то преко захтева за отварањем три конзулата у Бугарској (Бургас, Варна, Русе), али било какве реакције бугарске владе су изостале, да би касније Бугарска влада одбила овај захтев. Та реакција изазвала је кризу у бугарско-совјетским односима, па се ситуација нагло заоштрила од маја 1944. године.⁴⁰⁴⁰ Поводом овога, Југословенски амбасадор у Турској извештавао је Светозара Рашића, министра просвете и заступника министра иностраних послова 29. маја 1944. да је Бугарска влада одбила отварање конзулата тврдећи да би они имали чисто трговински карактер и да би њихово постојање било апсурдно пошто трговинска размена између Бугарске и СССР није постојала. Совјетски Савез извршио је притисак, тврдећи да конзулати немају само трговинску компоненту и тражила да преко тих конзулата спроведе „анкету“ која би утврдила да ли ове бугарске луке служе као немачки полигони за нападе на СССР. Совјетска влада у ствари је тражила да Бугарска прекине сваку

⁴⁰³⁷ АЈ, 382–1–3, Poslanik u Stokholmu Ivanu Šubašiću Predsedniku Ministarskog saveta, ministru inostranih poslova, ministru vojske mornarice i vazduhoplovstva, 23. jul 1944, str. pov. br. 35.

⁴⁰³⁸ *Poslanstvo NDH u Sofiji...2*, 616, 639. Министар Станишев приказао је Посланику НДХ у Софији партизанско питање у Бугарској. На подручју обједињене Бугарске налазило се у шуми око 3.000 комуниста, а остали који су се називали „шумцима“ приказани су као „бједници“, „војни бегунци“ и „бандити“ који су се прикључили комунистима. Рачуна се да их није било више од 14.000 до 15.000. Њихових јатака по селима било је исто толико. Дакле, „шумаца“ у Бугарској је било све укупно око 30.000. Они су разасути по мањим групама (20, 50, 100, а највеће групе су 250–300 људи) На Македонију и Тракију од активних партизана тј. 15.000 отпада 10.000. У старој Бугарској налазили су се у планинама Балкана и Родопа. У Македонији око Тетова, Кавадараца и Цариброда. Но, у мањим групама они су наступали свуда. Исто, 641.

⁴⁰³⁹ АЈ, 103–174–609, Шуменковић Светозару Рашићу министру просвете, заступнику министра иностраних послова, Анкара, 25. мај 1944, стр. пов. бр. 332; АЈ, 370–25–74, Анкара, 25. мај 1944, стр. пов. бр. 332; Л. Ђ. Спасов, *България и СССР 1917–1944...*, 468–469.

⁴⁰⁴⁰ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1302, л. 43–44. Видети: Л. Ђ. Спасов, *България и СССР 1917–1944...*, 470–471.

помоћ коју је пружала Немачкој, а нарочито да склони Немце из поменутих градова. То је по речима Југословенског амбасадора изазвало кризу владе и њену смену.⁴⁰⁴¹

Такође, амерички лист „Њу Јорк Тајмс“ јављао је у нарочитом извештају од свог дописника из Цариграда, да је СССР одбио понуду Бугарске да изађе из рата, ако би јој се после рата дозволило да задржи Македонију и Тракију. Совјетски Савез одбио је дати ма какве гаранције у том правцу: „Русија је ставила идеале Уједињених нација и Атлантске повеље изнад својих рођених интереса, у допису се говорило да је понуду Божилова однео у Москву совјетски министар у Софији и да је Кремљ сасвим одбио бугарске предлоге и није хтео да обећа ни циглу једну стопу територија на штету Грчке и Југославије. Москва је одговорила да је питање територије нешто што ће Уједињене нације решити после рата“.⁴⁰⁴² У каквој се компликованој ситуацији у тим тренуцима налазила Бугарска говори и сусрет совјетског и бугарског дипломатског представника у Анкари. Бугари дипломата Балабанов тада је молио совјетског представника да његова земља покаже разумевања за деликатну ситуацију у којој се налази Бугарска „да буде стрпљива и да Бугарско даде времена“. Представници Совјетског Савеза у Турској били су убеђени да ће у најскорије време доћи до прекида дипломатских односа између две земље.⁴⁰⁴³

СССР оштро је реаговао и због „неподношљивих услова“ за рад совјетске мисије у Бугарској, при чему се мислило на испаде полицијских органа у Софији, што је бугарски посланик Стаменов демантовао. Вишински је 27. маја 1944. критиковао мобилизацију коју је вршила Бугарска влада оцењујући је као „свесно спровођење непријатељске линије према СССР-у“.⁴⁰⁴⁴ Дипломатски кругови у Турској сматрали су да је нова влада Ивана Багрјанова популарнија у народу од претходне, али напротив томе створило се убеђење да је именовање Првана Драганова за министра иностраних послова дало влади још веће германофилско обележје.⁴⁰⁴⁵ Спољна политика била је недоследна. Покушај одвајања од Немачке пратили су уступци и компромиси. Незадовољство Багрјановом владом расла и са стране демократске јавности и са стране пронемачки оријентисано г регенства. Схватајући ситуацију, Багрјанов је покушао да поднесе оставку у нади да ће моћи формирати кабинет са представницима

⁴⁰⁴¹ АЈ, 103–174–609, Шумнековић Светозару Рашићу, Министру просвете и заступнику Министа иностраних послова, Анкара, 29. мај 1944, пов. бр. 335; АЈ, 370–25–74, Шумнековић Светозару Рашићу, Министру просвете и заступнику Министа иностраних послова, пов. бр. 335, 29.5.1944; *Tito–Churchill. Strogo tajno*, 270. Упоредити: „Бугарски издајници пред народним судом. Фашистички слуга Иван Багрјанов, претседник владе, одговора што није повукао окупациони корпус из Србије“, *Политика*, 4.1.1944, 2. Бугарска влада покушала је поводом овог догађаја да издејствује код Турске, која је једина имала конзулате у бугарским приморским градовима, да затвори своја дипломатска представништва. Председнику владе Сарацоглуу било је јасно да је укидање турских конзулата бугарској влади било потребно да би пред совјетском владом могла изнети аргумент да ниједна држава нема конзулате у поменутих пристаништима. Турска влада није изашла у сусрет овом бугарском тражењу напомињући да су њени конзулати у ствари не налазе у самом Бургасу и Варни, већ да су се услед опасности од бомбардовања повукли у унутрашњост на 20 до 30 km од морске обале. У том смислу Турска се обратила питањем Немачкој влади да ли је ово бугарско тражење дошло на захтев Немачке; Одговорено је негативно. Ово обраћање немачкој влади било је у сагласности са турском политиком према Бугарској. Наиме, Турска од 1941. није сматрала Бугарску за независну државу, већ потчињену Трећем рајху. АЈ, 103–174–609, Пија Шуменковић Ивану Шубашићу председнику Министарског савета, Министру иностраних послова, Анкара, 21. јун 1944, стр. пов. бр. 376; АЈ, 370–25–74, Пија Шуменковић Ивану Шубашићу председнику Министарског савета, Министру иностраних послова, Анкара, 21. јун 1944, стр. пов. бр. 376.

⁴⁰⁴² АЈ, 103–174–609, Fotić, Vašington, 24. мај 1944.

⁴⁰⁴³ АЈ, 103–174–609, Шумнековић Светозару Рашићу, Министру просвете и заступнику Министра иностраних послова, Анкара, 29. мај 1944, стр. пов. бр. 335; АЈ, 370–25–74, Шумнековић Светозару Рашићу, Министру просвете и заступнику Министа иностраних послова, пов. бр. 335, 29.5.1944. Општој слици совјетског притиска на Бугарску додајемо и Стаљинове речи од 1. маја 1944: „Једина шанса за Румунију, Мађарску, Финску и Бугарску јесте прекид са Немачком и њихов излазак из рата. Тешко је рачунати с тим да ће владе тих земаља бити способне да то ураде, већ треба да народи тих земаља сами узму у своје руке дело ослобођења од Немаца“.

„Бугарски народ прекинуо је са злочиначком братоубилачком политиком“. Један московски коментар о примирју са Бугарском“, *Политика*, 2.11.1944, 2.

⁴⁰⁴⁴ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 274.

⁴⁰⁴⁵ АЈ, 370–25–74, Амбасада у Турској Ивану Шубашићу Председнику Министарског Савета, Министру иностраних послова, пов. бр. 378, 27.6.1944.

Отечественног фронта. У ту сврху дати су предлози за сарадњу са бугарским комунистима, покушавајући да у административни апарат увуку и делатнике БЗНС. Када је Багрјанов саставио владу, БРП му је обеао помоћ. Добри Терпешев је био спреман да прихвати предлоге Багрјанова и да уђе у Владу. Међутим, бугарски комунисти нису одмах обавештени о променама совјетских планова на Балкану. Када је из Москве уследила оштра критика, обећана подршка је замењена непријатељством. У преносу 5. јуна 1944. преко радио-станице „Христо Ботев“ прочитан је чланка Георги Димитрова у којем је Багрјановљева влада окарактерисана као пронемачка. ЗБ БРП усмерио је Отечествени фронт ка самосталном доласку на власт.⁴⁰⁴⁶

У првој половини јула 1944. дошло је до новог заоштравања у совјетско-бугарским односима, када је Совјетска влада уложила нови протест због тога што су бугарски аеродроми стављени на располагање немачкој авијацији за нападе на Совјетски Савез. Бугарска влада, из страха прекида односа са СССР тражила је могућности како да задовољи и једну и другу страну, па је покушавала да убеди Немце како им бугарски аеродроми нису стварно потребни.⁴⁰⁴⁷ До краја месеца бугарска влада покушавала је константно да поврати „наклоност Совјетске Русије“, објашњавајући да је „Бугарска у рукама Немачке и не може ништа у погледу немачке војске на својој територији“. Бугарска је обећавала евакуацију своје војске са југословенских и грчких територија које је окупирала у лето 1943. године. Према проценама страних дипломата у Турској овакво држање Бугарске било је искључиво везано од ситуације Немачке на Балкану са једне и умирења СССР са друге стране.⁴⁰⁴⁸

Притисци које је трпела бугарска влада пренели су се и на њеног посланика у Турској који је у једном разговору крајем јула 1944 турском председнику владе и совјетском амбасадору објашњавао да је бугарска политика реалистичка и да Багрјанов није германофил и да води само „политику бугарских интереса“.⁴⁰⁴⁹ Ускоро је бугарски посланик саопштио совјетском амбасадору и турском председнику владе да је сво офанзивно наоружање повучено из Бургаса и Варне и да је совјетски отправник послова у Софији био на лицу места да контролише склањање наоружања.⁴⁰⁵⁰ Уз то, Бугарска влада је дала дозволу да се отвори совјетски конзулат у Варни, са подружницом у Бургасу (један конзул у оба места) док је питање конзулата у Русеу остављено за касније. Питање броја људи у конзулатима такође је остало отворено. Док су Совјети тражили по 100 људи у сваком конзулату, Бугари су нудили 34.⁴⁰⁵¹

Прекид дипломатских односа Турске и Немачке, 5. августа 1944, донео је нови притисак на спољну политику Бугарске, која је све више настојала да свој став усклади са источним суседом. Председник турске владе Сарацоглу, објашњавао је понашање Бугарске „дипломатско-политичким обзирима“,⁴⁰⁵² а Бугарска је уверавала Турску о својим мирољубивим намерама. Међутим, турска влада тражила је конкретније примере. Сарацоглу је сматрао да је бугарска влада требала да обавештава турску владу о кретању немачких трупа унутар Бугарске и да ће тај чин, у том тренутку, бити најбољи показатељ да Бугарска хоће да сарађује.⁴⁰⁵³ Бугарска влада обавештавала је свог источног суседа да ће бити неутрална у случају да Немачка нападне Турску, „обавезујући се“ да ће учинити све што је могуће да Немачка не спроводи ратна дејства против Турске преко њене територије.⁴⁰⁵⁴ С тим у вези,

⁴⁰⁴⁶ Е. Л. Валева, *н. д.*, 289.

⁴⁰⁴⁷ АЈ, 103–178–624, Šumenković, Ankara, 13. јул 1944, стр. пов. бр. 399; АЈ, 370–25–74, Амбасада у Турској Председнику владе, пов. бр. 399, 13.7.1944.

⁴⁰⁴⁸ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 30. јул 1944, стр. пов. бр. 429; АЈ, 370–25–74, Амбасада у Турској Председнику владе, пов. бр. 429, 30.7.1944.

⁴⁰⁴⁹ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 31. јул 1944, пов. бр. 432; АЈ, 370–25–74, Илија Šumenković Министарству, Ankara, 31. јул 1944, стр. пов. бр. 432.

⁴⁰⁵⁰ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 1. август 1944, стр. пов. бр. 433; АЈ, 370–25–74, Илија Šumenković Министарству, Ankara, 1. август 1944, стр. пов. бр. 433.

⁴⁰⁵¹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 621; Л. Ђ. Спасов, *България и СССР 1917–1944...*, 474–479.

⁴⁰⁵² АЈ, 370–25–74, Амбасада у Турској Ивану Шубашићу Председнику Министарског Савета, Министру иностраних послова, пов. бр. 391, 5.7.1944.

⁴⁰⁵³ АЈ, 370–25–74, Амбасада у Турској Председнику владе, пов. бр. 441, 9.8.1944.

⁴⁰⁵⁴ АЈ, 370–25–74, Амбасада у Турској Председнику владе, пов. бр. 446, 16.8.1944.

почетком августа 1944, Бугарска је дала до знања Немачкој да би повлачење њених трупа са бугарске територије било пожељно.⁴⁰⁵⁵

Спољнополитички курс бугарске владе даље је одредила је капитулација Румуније 23. августа 1944. и избијање Црвене армије на Дунав. Истог дана, Георги Димитров послао је директиву ЦК БРП у Бугарској у којој је препоручивао јачање Отечественог фронта, распоређивање „патриота“ из бугарске армије по партизанским јединицама и заједнички рад Отечественог фронта и партизанских јединица. Следећег дана, Стаљин и Молотов одобрили су ову везу.⁴⁰⁵⁶ Са друге стране, Москва је игнорисала мере које је бугарска влада предузимала. У ноти од 29. августа коју је министру иностраних послова Првану Драганову послао шеф совјетског посланства у Бугарској речено је, између осталог, да је Бугарска пружила Немцима „директну помоћ у рату против Совјетског Савеза и да је њена територија служила као полигон немачким јединицама за напад на СССР.“⁴⁰⁵⁷

Бугарска влада мога је у тим тренуцима само да обавести преко свог посланика у Анкари совјетског амбасадора о одлуци о неутралности као првом кораку. Совјетска страна затражила је од Бугарске да „са другим кораком пожури, јер нема много времена“.⁴⁰⁵⁸ ТАСС је 30. августа одбацио неутралност коју је објавила бугарска влада као „сасвим недовољну у условима створених околности“. Совјетска влада реаговала је и дан раније 29. августа, обавештавајући бугарску владу да неће толерисати пропуштање немачке војске преко бугарске територије у Румунију. Валеријан Зорин из Народног комесаријата за иностране послове, је са тим у вези, обавестио бугарског посланика у СССР 1. септембра 1944. да Москва има податке о пропуштању немачких трупа. Зорин је на основу нових позиција коју је заузела његова земља третирао неутралност Бугарске као „недовољну“.⁴⁰⁵⁹ Притисак је извршен и преко совјетског отправника послова у Бугарској, Јаковљева, који је 3. септембра 1944. затражио од бугарске владе да се сва немачка пловна и ваздухопловна средства склоне из Бугарске, да се сви руски грађани који су ухапшени од немачких војних власти ослободе, укључујући и 150 руских грађана који су се налазили са немачким заробљеницима у логору у Шумену. Јаковљев је затражио да СССР извади и конфискује око 50 немачких пловила који су били потопљени у пристаништу у Варни.⁴⁰⁶⁰ И нова влада Константина Муравјева која је била прозападно оријентисана за доказаним демократски настројеним политичарима нашла се на удару Кремља. Иако је Муравјев оставио неколико министарских места упражњених желећи да их попуне лица из Отечественог фронта, из Москве је тражена самостална влада Отечественог фронта.⁴⁰⁶¹ Овако притиснут, а желећи донекле да сачува суверенитет земље, Муравјев се одлучио да одговори Јаковљеву да је бугарска влада одлучила да се строго придржава политике неутралности и да је одлучила да се немачке снаге склоне из Бугарске.⁴⁰⁶²

Бугарска се у тим тренуцима налазила у све тежој ситуацији. Догађаји су се мењали из дана у дан. Драматично развијање догађаја крајем августа и почетком септембра откривао је и извештај Илије Шуменковића од 31. августа 1944. године. Реч је била о путовању Стојче Мошанова за Каиро где је требало да се потпише примирје са Западним савезницима. Мошанов је од дипломатских представника Велике Британије у Турској тражио податке о напредовању Црвене армије у Румунији. После обавештења да су Совјети заузели Констанцу и

⁴⁰⁵⁵ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 5. avgust 1944, str. pov. br. 438; АЈ, 370–25–74, Шумнековић Министарству, Анкара, 5. август 1944, стр. пов. бр. 438. Шведски лист „Стокхолмс Тиднинген“ у свом броју од 11. августа доносио је вест која је потицала од „добро обавештених дипломатских кругова“ који су имали директне везе са Бугарском. Из те вести произишло је да је „Бугарска последњих недеља испитивала целу своју политику и закључила да уз извесне услове прекине са Немачком“. АЈ, 103–174–609, Savetnik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Stockholm, 11. avgust 1944, pov. br. 341.

⁴⁰⁵⁶ Вълкан Вълканов, „Деветосептемврийският военно-политически преврат от 1944 година (65 години от събитие)“, *Исторически преглед*, LXV, 3–4, (2009), 88.

⁴⁰⁵⁷ *Великите сили и България 1944–1947 г. Том I...*, 42.

⁴⁰⁵⁸ АЈ, 370–25–74, Šumenković Ministarstvu, pov. br. 484, 29.8.1944.

⁴⁰⁵⁹ *Великите сили и България 1944–1947 г. Том I...*, 42; M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 270–271.

⁴⁰⁶⁰ ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1302, л. 45.

⁴⁰⁶¹ В. Вълканов, *н. д.*, 94.

⁴⁰⁶² ЦДА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1302, л. 49.

да напредују ка бугарској граници, Мошанов је изразио видну забринутост. Он је у разговору даље тврдио: „Немачка војска напушта хитно Бугарску, оставља наоружање које већим делом уништава, данас нема ниједног немачког војника на бугарској територији. Немачка војска не одлази у Југославију где се сматра сигурном, већ аутомобилима за Солун, одакле намерава обезбедити евакуацију преко Југославије, мада изгледа вероватно да ће бити одсечена“. Мошанов је изразио уверење да ће „југословенски герилци пресећи пут кроз Југославију“.⁴⁰⁶³

Мало раније од ових догађаја, 24. августа, делегација ОФ која је почела да делује легално посетила је Ивана Багрјанова, тада још председника владе и предложила му да пренесе власт на ОФ. Багрјанов је то одбио, али се није усудио да ухапси делегацију. Неуспешан покушај да преузме власт мирним средствима значило је да то треба учинити силом. Два дана касније, 26 августа, ЦК БРП је издао циркулар, којим је Главни штаб НОВА наредио свим партизанским јединицама да покрену офанзивне операције и успоставе власт ОФ. У августу 1944. борба између владиних снага и бугарских комуниста досегла је врхунац. Ако је у периоду формирања и јачања НОВА (март-август 1943) забележено 286 борби, онда је од априла до августа било 1909 борби. У последњих осам дана (1–8. септембра) било је укупно 425 борби. У том тренутку било је 30.000 бораца који су били подељени у једну дивизију, девет бригада, 36 одреда, неколико независних чета и у стотине борбених група. Мрежа јатака бројала је 200.000 људи. Свакако да се све ове бројке не могу сматрати апсолутно поузданим. Извлачење тачних статистичких података није могуће, а у социјалистичкој историографији и мемоарима увек је долазило до претеривања размера антифашистичке борбе у Бугарској. Главне акције биле су усмерене ка селима, на спаљивање архива, одржавање зборов и на казнене акције против представника власти.⁴⁰⁶⁴

*

Питање уласка совјетских трупа у Бугарску у септембру 1944. је сложено и проузроковало је мешовита гледишта. У чињеници да је СССР објавио Бугарској рат, политички мотиви преовладали су над војном стратегијом. Пре свега, Совјетски Савез је показао својим савезницима да у Источној Европи да одлучујућа реч припада њему и да ће они морати да се помире са тим. Поред тога, веома важну ставку представљала је неодлучност тадашње бугарске владе, које је совјетско руководство искористило како би промовисало долазак у Бугарску оних снага које ће сигурно осигурати утицај Совјетског Савеза и ојачати његове позиције на читавом балканском подручју.

Крајем августа 1944, бугарска војска вршила је припреме за одбрану од потенцијалног совјетског напада са севера. Бугарска армија имала је на располагању 450.000 људи подељених у пет армија и два корпуса; располагала је са 410 авиона и са преко 80 ратних и помоћних бродова. Одбрана северне границе и црноморске обале била је поверена 3. и 4. армији. Главни удар се очекивао кроз Добруцу, па су 4, 7, 9. и 19. пешадијски пук и противтенковски батаљони 3. и 4. армије послати на положаје. Наредба о одбрани земље од совјетског напада напуштена је 2. септембра 1944. и замењена је наредбом да бугарски војници не пуцају у совјетске и да дозволе пролазак совјетске армије на бугарску територију. Претходила је и одлука бугарске владе од 26. августа о немешању у немачко-совјетски сукоб.⁴⁰⁶⁵ Са друге стране, СССР је план напада на Бугарску израдио до 4. септембра. Следећег дана, Врховни штаб Црвене армије одобрио је план напада.⁴⁰⁶⁶ Како би се нашао повод за објаву рата, СССР је преко својих установа у Бугарској организовао широку обавештајну мрежу у коју су били укључени и поједини бугарски виши официри, укључујући и генерала Ивана Маринова, који је после промене владе 2. септембра заузео место министара војног.⁴⁰⁶⁷

⁴⁰⁶³ АЈ, 370–25–74, Šumneković ambasadi u Londonu, pov. br. 487, 31.8.1944. Видети: АЈ, 370–25–74, Шуменковић амбасади у Лондону, пов. бр. 489, 1.9.1944.

⁴⁰⁶⁴ Е. Л. Валева, *н. д.*, 289–291.

⁴⁰⁶⁵ К. Матеv, *н. д.*, 132–133; С. Недев, *н. д.*, 258.

⁴⁰⁶⁶ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 43.

⁴⁰⁶⁷ И. Маринов, „Пет дни...“, 85–86; К. Матеv, *н. д.*, 132–133. Илија Шуменковић обавештавао је Министарство иностраних послова у Лондону 3. септембра 1944. о споразуму да совјетска војска не прелази јужно од Дунава на Балканско полуострво. Истовремено у Југославију је требала да дође британска војска са америчким јединицама, у Грчку само британска војска, а у Бугарску британска и америчка војска. Совјети би, по

Маринов је успео у свом кратком мандату да одложи повлачење бугарских јединица из Југославије и да за 72 часа одложи објаву рата Немачкој која је уследила тек 8. септембра 1944. у 16 часова. Ово је образложено да је бугарским јединицама потребно време да се повуку из Југославије како не би ступиле у отворени сукоб са немачким јединицама. Ово „чекање“ искористио је СССР, па је 5. септембра 1944. објавио рат Бугарској у 19 часова, иако је само неколико часова касније 6. септембра у 3 часа ујутру Бугарска влада прекинула дипломатске односе са Немачком обавестивши немачког посланика Бекерлеа и тражила од СССР обуставу „ратних дејстава“. Совјетска влада је овај чин оправдала тако што је изјавила да су бугарске власти прогласиле неутралност без намере да га се придржавају, док су настављале рат на страни Немачке. Моменат „чекања“ био је одлично одигран потез СССР уз помоћ „њиховог“ човека генерала Ивана Маринова који је био у контактима са НКВД-ом. То потврђује и изјава отправника послова совјетског посланства Јаковљева, који је такође био близак НКВД-у. Он је изјавио да министар војске у новој бугарској влади мора да буде још увек важећи командант бугарске војске, генерал Маринов. Совјети су тако дали прилику Отечественом фронту да преузме власт у земљи сопственим снагама, а такође су избегнути потенцијалне негативне реакције Западних савезника због директног удара на Бугарску. Истог дана, 5. септембра, Георги Димитров је бугарским комунистима послао хитан радиограм са најновијим упутствима у вези припреме устанка. Следећег дана, Димитров је обавестио Стаљина о радиограму и комплетном тексту.⁴⁰⁶⁸

Отечествени фронт је због тога убрзао припреме, па је почетком септембра имао 678 комитета са 3.855 чланова. Поред тога, у „народноослободилачкој устаничкој армији“ било је око 30.000 људи.⁴⁰⁶⁹ Почетком септембра на ослобођеној територији у Југославији Иван Винаров и Штерју Атанасов формирали су 1. софијску партизанску дивизију од око 1.000 људи. Неколико дана пре њеног стварања, Винаров и Атанасов послали су Георги Димитрову радиограм у којем су тражили совјетску помоћ у оружју и муницији. Димитров је одговорио у позитивном смислу рекавши да ће авиони „три ноћи заредом бацати оружје и муницију“. Десетак совјетских авиона избацили су велику количину оружја у реону Добро Поље и Црна Трава (уз бугарско-југословеснку границу).⁴⁰⁷⁰ Практично су припадници НОВА предвођени капетанима Петром Илијевим и Петром Вранчевим, као и резервним мајором Тодором Тошевим припремили преврат. У том смислу они су већ средином августа 1944. формирале ударне групе од по двоје–троје људи; укупно ангажовано 72 људи. Поред њих у преврату су учествовале и следеће војне јединице: „Наставна чета“ Војног училишта у саставу од 75 људи; „Рефлекторска чета“ Противваздушне одбране у Софији у саставу од 80–100 људи; Пионирско-јуришни батаљон 1. инжењерског пука у саставу 150–200 људи; Противваздушна батерија при Штабу војске у саставу од 400 људи.⁴⁰⁷¹

Према првобитном плану СССР-а, по уласку совјетских трупа у Бугарску, главни државни удар требало је да се изврши у Плевену и Пловдиву, где се очекивало да ће совјетске трупе прво доћи, међутим, одлучено је да се крене на Софију, па је тако испланирано да се у бугарској престоници догоди државни удар. Организација преврата поверена је групи „Звено“ која се налазила у Отечественом фронту. Као главна фигура требало је да послужи генерал Иван Маринов бивши припадник групе „Звено“ и блиски сарадник НКВД. Маринов као министар војске, није извео војску „на улице“ и тиме пружио бугарским официрима из „Звена“ да несметану преузму власт. Са друге стране, „Отечествени фронт“ успео је да успостави везе са полицијом која је такође прихватила да у тренутку преврата буде неактивна.⁴⁰⁷²

Шуменковићу, требали да остану у Румунији и да заузму Мађарску. Око Бугарске се водила „велика дискусија између Москве и Лондона“. АЈ, 370–25–74, Šumenković Ministarstvu, Ankara, 3. septembar 1944, str. pov. br. 496.

⁴⁰⁶⁸ Великите сили и България 1944–1947 г. Том I..., 43, 44; В. Вълканов, н. д., 97–102; К. Matev, n. d., 133; Vitka Toškova, „Bulgaria between the USSR and the USA...“, 66. Видети: И. Маринов, „Пет дни...“, 94–102.

⁴⁰⁶⁹ Борис Матеев, „За главния удар на деветосептемврийското вџоръжено вџстание“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 83.

⁴⁰⁷⁰ Е. Л. Валева, н. д., 294.

⁴⁰⁷¹ В. Вълканов, н. д., 91–92, 108.

⁴⁰⁷² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 682; Б. Матеев, н. д., 85–92; Ф. Христов, н. д., 182–185. Видети: В. Вълканов, н. д., 95–96.

У тим моментима скоро сви чиновници били су за СССР. Генерал Жуков писао је у својим мемоарима: „Није прошло ни пола сата, а командант 57. армије известио је да је једна од пешадијских дивизија бугарске војске, постројена на пут, дочекала наше јединице са развијеним црвеним заставама и свечаном музиком. После неког времена слични догађаји десили су се и у другим крајевима“.⁴⁰⁷³ Управник Брезничке околије телеграфисао је 8. септембра 1944. кметским намесницима у Красавској општини да дају пуну подршку совјетским трупама које су пролазиле.⁴⁰⁷⁴ Мало касније поменути управник се 15. септембра обратио својим сарадницима и наложио им да поставе црвене заставе и национална знамења на фасаде и припреме становништво за сусрет са Црвеном армијом.⁴⁰⁷⁵ Слично, 9. септембра је Комитет грађана и сељака Јамболског рејона објавио проглас војницима Црвене армије које је поздравио као ослободиоце од „крвавог фашистичког угњетавања“.⁴⁰⁷⁶

У међувремену, лево крило Другог украјинског фронта померило се благо према Турну Северину у првим данима септембра 1944. године. За то време Трећи украјински фронт добио је задатак да заузме Северну Добруду и северну обалу Дунава наступајући према румунском граду Ђурђуу. Од 30. августа до 6. септембра совјетске трупе помериле су се на румунско-бугарску границу на следећи начин: 46. армија на северној обали Дунава између градова Ђурђу и Калараси; 37. и 57. армија, 4. гардијски механизовани корпус и 7. механизовани корпус сместили су се у рејон између Дунава и Црног мора. Оваквом поставком Трећи украјински фронт сигнализирало је нови правац наступања. Како закључује Калојан Матев постојала су три стратегијска циља заузимања северне Добруце: померање према Турској ка њеним мореузима; наступање према југозападу ка Грчкој и Пелопонезу и наступање према западу према Југославији и Јадрану. Пошто је Турска и даље била неутрална први циљ је отпадао, а због британске интересне сфере у Медитерану и у Грчкој и други циљ није био изводљив; тако да је једини могући правац био потпуно овладавање бугарском територијом и померање на запад ка Југославији. Овакав положај совјетских трупа, навео је и Хитлера да закључи како ће Руси кренути ка својим старим циљевима овладавањем Босфора и Дарданела.⁴⁰⁷⁷

Совјетска врховна команда наредила је Трећем украјинском фронту под командом маршала Фјодора Толбухина да започне војне акције против Бугарске са одређеним јединицама 8. септембра и у потпуности 9. септембра 1944. године. У операцији су требале да учествују следеће јединице: 46, 57 и 37. армија, 17. ваздухопловна армија, 4. гардијски механизовани и 7. механизовани корпус, Дунавска војна флотила и Црноморска флота. План напредовања био је једноставан. Све три армије напредовале су у једној линији лемећи слабашног непријатеља суровом снагом. Циљ је био доћи до линије Русе – Палатика – Карнобат – Бургас до 12. септембра. Дубина продора у непријатељску територију била је различита и кретала се од 110 km до 180 km што је требало проћи за три дана, па је кретање совјетских трупа требало да износи 28–45 km/h. Уједно, совјетска Главна команда публиковала је памфлет „Обраћање бугарском народу“ у којем су совјетске јединице приказане као ослободиоци. Даље надирање зависило је од развоја унутрашњополитичке ситуације у Бугарској. Главни циљ био је ући у Софију и на тај начин приморати бугарску владу да објави рат Немачкој. Ипак, совјетска Врховна команда била је мишљења да треба обезбедити бугарском народу шансу да „сам уз помоћ народно револта“ дефинише одлуке бугарске владе.⁴⁰⁷⁸

Бродови из Дунавске војне флотиле померили су се из румунске луке Калараси у бугарску луку Силистру, Тутракан и Русе 7. септембра 1944. године. Ове совјетске снаге нису наишле на отпор и дочекане су раздрагано од локалног становништва. Офанзива са ове стране

⁴⁰⁷³ С. Недев, *н. д.*, 258.

⁴⁰⁷⁴ ДА – Перник, ф. 154 (Околийско управление на Министерството на вътрешните работи (ОУ на МВР) – Брезник), оп. 1, а.е. 1, л. 71.

⁴⁰⁷⁵ ДА – Перник, ф. 123к (Околийско полицејско управление – Брезник), оп. 1, а.е. 32, л. 461.

⁴⁰⁷⁶ ДА – Јамбол, ф. 169к (Печатница „Светлина“ – Јамбол), оп. 2, а.е. 35, л. 1.

⁴⁰⁷⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 672–673; К. Матев, *н. д.*, 133–134.

⁴⁰⁷⁸ Цветана Къосева, „Българо-съветските отношения. Пропаганда и конюктура (1944–1949)“, *Исторически преглед*, LV, 1–2, (1999), 68–69; К. Матев, *н. д.*, 135–136. Видети: *България–непризнатият противник на Третия райх*, 18–19.

почела је 8. септембра 1944. године. Први извештај Штаба оклопних и моторизованих снага Трећег украјинског фронта био је да јединице нису наилазиле на отпор. Првог дана, совјетске трупе напредовале су 65–70 km у унутрашњост бугарске територије. Пуковник Владимир Јаковљевич Позидажев присећао се наступања своје 244. стрељачке дивизије 66. стрељачког корпуса 46. армије: „... Комадант и ја пришли смо бугарској царинарници. Сећам се сунчаног јутра такође. Било је тихо. Без иједног пуцња. Цариници су нас дочекали пријатељски. Генерал Курпијанов је причао са њима и они су се вратили у своју зграду. Прешао сам бугарску границу са одредом који је био наоружаних машинкама. Села и градови, сви су нас топло дочекивали. Где год да смо стали дочекивани смо са цвећем, хлебом и сољу. У једном селу у које смо ушли, чије име сам већ заборавио, био је између два дрвета разапет плакат на коме је писало 'Добро дошли браћо' ...“⁴⁰⁷⁹

Совјетска 5. гардијска моторизована стрељачка бригада кретала се знатно брже од предвиђеног времена и већ је била у покрету у подне 8. септембра. Прошла је Добрич без отпора и ушла у Варну у 15 часова и 30 минута. Главне снаге оба механизована корпуса такође су кренуле у акцију пре планираног. Четврти гардијски механизовани корпус и 7. механизовани корпус већ су вршили операције близу Варне. У операцијама око овог града учествовала је и Црноморска флота, док је ваздушна база заузета ваздушним десантом. Слична операција одиграла се и приликом обезбеђивања луке Бургас. Бугарска морнарица остала је у Бургасу и Варни и није давала отпор, док је немачка црноморска флота која је била у Варни потопљена од Немаца још пре доласка Совјета. Совјетска снаге наставиле су кретање 9. септембра, већ стигавши до зацртане линије, где је уследила реорганизација за даље задатке. Како се у Бугарској нису више очекивале операције већег обима, одређене јединице транспортоване су узводно уз Дунав до Калафата и даље ка Крајови, тешко наоружање укрцано је у бугарске вагоне и транспортовано до Видина, док су се тенкови и остало тешко наоружање које је имало сопствени погон повукло ка Видину. Након тога, према наређењу совјетске Врховне команде од 13. септембра наређен је покрет на Софију. 34. стрељачки корпус, 9. противтенковска артиљеријска бригада, 96. тенковска бригада, 5. гардијска моторизована стрељачка бригада и још неке мање јединице требале су да буду у Софији до 14. септембра 1944. године. Ваздухопловне снаге требале су по директиви да се помере у околину Софије до истог дана. Такође, Главни штаб Трећег украјинског фронта тражио је од бугарске владе да своју армију стави под команду ове совјетске јединице што се десило 16. септембра 1944. године. Прве јединице које су ушле у Софију биле су 5. гардијска моторизована стрељачка бригада и 53. мотострељачки пук 15. септембра 1944. године.⁴⁰⁸⁰ „Ратно наступање“ совјетске армије трајало је од 11 часова 8. септембра до 22 часа 9. септембра 1944. године.⁴⁰⁸¹

У међувремену, тачно у поноћ између 8. и 9. септембра, према наређењу управника полиције који је прешао на страну Отачественог фронта, све полицијске страже пред министарствима, поштом, јавним зградама, мостовима и раскрсницама биле су повучене. У два часа ујутру, капетан, а касније генерал Томов, као дежурни официр страже Министарства војног и Штаба војске отворио је врата „звенарима“ који су ушли у зграде и заузели их. У згради где је било смештено министарство војске је био и министар војни генерал Маринов који је одмах дао наређења војсци да обезбеди главну пошту, главне касарне, управу полиције

⁴⁰⁷⁹ K. Matev, *n. d.*, 138–139.

⁴⁰⁸⁰ K. Matev, *n. d.*, 141–142. Према подацима које је југословенској влади доставио Георги Димитров–Гемето средином септембра 1944. у Бугарску је из Румуније стигло шест совјетских дивизија, од којих две оклопне. Једна колона била је упућена преко кланца Шип ка Софији, а друга према Варни. Бугарски гарнизон у Лом Паланци нападнут је од Немаца који су се повлачили и потучен је на обалама Дунава. Такође се одиграла и краткотрајна борба у Битољу, али су овога пута Немци били потучени од стране Бугара. Због овога је 13. септембра реаговао бугарски посланик у Турској саопштавајући совјетском амбасадору да совјетска војска што пре притекне у помоћ бугарској војсци, јер постоји могућност да немачка војска, у чијем су саставу биле оклопне и моторизоване јединице продре чак до Софије. Бугарски посланик замолио је по овом питању и британске и америчке дипломате. *AJ*, 103–174–609, Šćešanović, 14. septembar 1944, *rov. br.* 212; *AJ*, 103–174–609, Šumenković, *Ankara*, 13. septembar 1944, *rov. br.* 514; *AJ*, 370–25–74, Шуменковић, *пов. br.* 514, 13.9.1944.

⁴⁰⁸¹ С. Недев, *n. d.*, 258.

и сва министарства. За осигурање града искоришћени су тенкови. У току ноћи је већина чланова већ припремљене владе Отечественог фронта дошла у просторије Министарства војног. У 6 сати ујутру прочитана је од стране Кимона Георгијева, будућег председника владе прокламација и друга саопштења.⁴⁰⁸²

4.4.4. Преговори и закључивање примирја са Бугарском

Совјетски Савез прекинуо је односе са Бугарском и објавио јој рат 5. септембра 1944. године. Са тим у вези бугарском посланику у Москви Ивану Стаменову уручена је нота совјетске владе. У поноћ између 5. и 6. септембра бугарски посланик у Турској саопштио је совјетском амбасадору да је бугарска влада припремајући објаву рата Немачкој (повод напади немачких на бугарске јединице у окупираним крајевима) добила информацију у совјетској објави рата. Бугарска влада решила је да одмах затражи примирје са СССР, а затим да објави рат Немачкој. Пошто бугарска влада није била сигурна да ће одлука о примирју доспети до Москве, она је опуномоћила свог посланика у Анкари да преко совјетског амбасадора достави одлуку о примирју у Москву. Бугарски посланик је такође овом приликом потврдио Стојчу Мошанова као делегата за примирје коме је бугарска влада послала пуномоћје.⁴⁰⁸³

После објављивање совјетске ноте, представници бугарске владе: генерални секретар министарства иностраних послова Сарафов и шеф политичког одељења истог министарства Алтинов, посетили су совјетског отправника послова у Софији Јаковљева у ноћи 5. на 6. септембар и замолили га да у име бугарске владе обавести совјетску владу да је Бугарска прекинула односе са Немачком и да бугарска влада тражи примирје од совјетске владе. Упркос тим званичним изјавама, пошто бугарска влада још у том тренутку није објавила рат Немачкој, совјетска влада одбила је да разматра захтев бугарске владе за примирје. Тек 6. септембра у 3 часа ујутру Бугарска је објавила да прекида односе са Немачком, а 8. септембра објављен је рат. Од тада је совјетска влада сматрала могућним да узме у разматрање захтев бугарске владе за преговоре о примирју. Са друге стране, Отечествени фронт је већ успео да освоји власт у 160 места. Главни ударац задат је у ноћи између 8. и 9. септембра. Нови председник владе Кимон Георгијев објавио је у 6 часова ујутру на радио „Софији“ да је власт у рукама Отечественог фронта. Нова влада Отечественог фронта је одмах по формирању 9. септембра затражио од Москве примирје.⁴⁰⁸⁴ Именована је и делегација у саставу професор Димитар Михалчев, генералштабни пуковник Рајчо Славков, Димитар Ганев и Кирил Станчев који су одмах 10. септембра 1944. ступили у контакт са командантом Трећег украјинског фронта, маршалом Толбухином како би сазнали финалне услове за прекид непријатељстава, али и да поведу разговоре о условима примирја и о обнављању дипломатских односа две земље. Преговори су вођени у месту Црна вода у Румунији у штабу маршала Толбухина где су бугарски представници у почетку примљени врло хладно. Током банкета атмосфера је постала

⁴⁰⁸² Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 682–683. Догађајима од 9. септембра 1944. посвећен је значајан број публикација објављених из пера бугарских, совјетских (руских) и западних историчара и политичара. Питање природе ових догађаја, историчари постављају и данас. Бугарски историчар Минчо Минчев, који сумира постојећа различита мишљења, формулисао је 4 тезе: 1) Совјетска армија је окупирала Бугарску и предала власт БРП; 2) Извршен је војни удар; 3) Десио се народни антифашистички устанак; 4) Дана 9. септембра десила се социјалистичка револуција. Након детаљног разматрања свих ставова, Минчев долази до разумног закључка да се у „радикалној промени која се догодила 9. септембра могу пронаћи елементи или бар аргументи у корист три главне тачке“. Последња теза није научна, већ чисто политичка по природи и потиче од одлуке 7. конгреса БКП (1958) да је револуција у Бугарској од самог почетка била социјалистичка по свом класном карактеру, садржају и значају. Минчо Минчев, *България отново на крџтопът (1942–1946)*, Софија 1998, 42–77.

⁴⁰⁸³ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 6. septembar 1944, pov. br. 502; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министарству, Анкара, 6. септембар 1944, пов. бр. 502.

⁴⁰⁸⁴ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 6. septembar 1944, pov. br. 502; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министарству, пов. бр. 502, 6.9.1944; *Великите сили и България 1944–1947 г. Том I...*, 43, 44, 150; *България–непризнатият противник на Третия райх*, 19–20, 21–22, 43; S. Nešović, *Na žeravici...*, 152–153; M. Stojiljković, *Bugaraska okupatorska politika...*, 280.

опуштенија, па је Толбухин причао о војној снази Црвене армије и совјетским намерама да не подржавају никакав комунистички режим. Тако је СССР добио водећу улогу у преговорима о примирју са Бугарском. У саопштењу информационог бироа НКВнР стајало је следеће: „Због чињенице да је бугарска влада прекинула односе са Немачком, објавила рат Немачкој и апеловала на совјетску владу са захтевом за примирје, совјетска војска је у 10 часова увече 9. септембра прекинула војна дејства у Бугарској. Совјетска влада заједно са владама Велике Британије и САД разрађује услове примирја са Бугарском“.⁴⁰⁸⁵

Како би поред војних осигурала и политичке позиције, Москва је 12. септембра 1944. приступила стварању Словенског комитета у Бугарској који је баштинио традиције сличне међуратне установе. Основни задаци овог комитета били су „јачање отечественофронтског јединства код бугарског народа“, „чишћења јавног живота од фашистичких остатака“, задржавање и продубљивање односа са СССР, „братском југословенском републиком, демократском Чехословачком и слободољубивом Пољском“ у циљу доприноса мира у Европи и културног напретка словенских народа. Комитет је требао да централизује и обједини рад словенских друштава која су до тада постојала у Бугарској: Бугарско-совјетског друштва, Бугарско-пољског друштва, Бугарско-југословенског друштва, Словенског друштва и Бугарско-чехословачког друштва „Словенска беседа“. Почетком 1945. президијум Комитета добио је Коначну форму, а његов председник постао је Најден Николов. Посебан случај у раду комитета представљао је деловање Бугарско-југословенског друштва чији је рад почео 19. септембра 1944. године.⁴⁰⁸⁶ Бугарско-совјетска друштва су основана у свим већим градовима, нарочито у периоду 1934–1941, а потом су обновила свој рад током септембра 1944. у масовнијем смислу. Прво је свој рад обновило Сливенско бугарско-совјетско друштво, а пуна афирмација је постигнута на првом заседању Управног савета ових друштава у Софији 12. септембра 1944. године. Треба поменути да су бугарско-совјетска друштва 1. марта 1945. бројало чак 7.080 чланова. Председник Друштва био је Дончо Костов, члан БРП(к).⁴⁰⁸⁷

Непосредно после настанка ратног стања са Бугарском, Фјодор Тарасович Гусев, совјетски амбасадор и совјетски представник у Европској саветодавној комисији у Лондону обавестио је америчког делегата Џона Вајнанта о потреби заједничког разматрања услова за примирје са Бугарском. Исто је саопштио и британском делегату Вилијаму Стренгу. Пошто се објавом рата нашла у истој позицији као Велика Британија и САД, СССР је сада инсистирао да се дискусија о условима примирја обави у Европској саветодавној комисији, иако је то месецима раније одбијано и одлагано. Стицањем позиција у Софији после 9. септембра, Москва је могла де предузме иницијативу за закључивање примирја са Бугарском.⁴⁰⁸⁸

Ипак разговори три велике силе нису се одвијали у најбољем светлу по питању околности према којима би Бугарска потписала примирје. Спорна питања тичала су се: 1) места потписивања – Анкара или Москва, 2) статуса бугарске војске – да ли може да ратује на страни Савезника, 3) чији представници треба да потпишу примирје, 4) повлачења бугарских трупа из Македоније и Тракије, 5) лидерства у Савезничкој контролној комисији.⁴⁰⁸⁹

Бивши уредник чешког листа „Прагер Пресе“ („Prager Presse“), а онда дописник престижног шведског листа „Свенска Дагбладет“ из Цариграда био је први страни новинар коме је председник бугарске владе дао интервју 25. септембра 1944. године. После изјаве о унутрашњим приликама у Бугарској Кимон Георгијев рекао је следеће: „Питање примирја са Савезницима стоји на првом месту“. Са истинским жаљењем бугарски председник владе констатовао је да још није примио обавештења када ће преговори за примирје са Савезницима да

⁴⁰⁸⁵ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 151–154.

⁴⁰⁸⁶ Наводи се и да је Словенски комитет основан 16. септембра 1944. под председништвом софијског митрополита Стефана. *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том II. Съюзната контролна комисија в Българија (ноември 1944–декември 1947 г.). Документи. Първа част*, с.с. Луиза Ревякина, Татјана Волокитина, Софија 2018, 435–436; Б. Петров, н. д., 76–77; Весела Чичовска, „Организационо изграждане и дейност на Българо–съветските дружества (1944–1946 г.)“, *Исторически преглед*, XXIII, 4–5, (1967), 72–96.

⁴⁰⁸⁷ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том II...*, 436–438.

⁴⁰⁸⁸ S. Nešović, *Na žeravici...*, 156.

⁴⁰⁸⁹ S. Pintev, „Great Britain and the Armistice with Bulgaria...“, 7. Видети: S. Nešović, *Na žeravici...*, 168–173

отпочну и где. На питање шта Бугарска очекује од тога примирја Георгијев је одговорио кратко и јасно да све лежи у савезничким рукама: „Наша најважнија задаћа сада је да свим снагама допринесемо да се Немци изгнају са Балкана“, завршио је први део свог излагања Георгијев. На питање новинара да ли је споразум између софијске владе и партизанске организације ЕАМ у Западној Тракији треба тумачити тако да је Бугарска предавањем цивилне администрације у грчке руке дефинитивно одустала од својих претензија на Западну Тракију или Бугари и даље гаје наду да ће уговором о миру добити излаз на Егејско море, председник владе Георгијев одговорио је да поменути споразум има само привремени карактер. Што се тиче дефинитивног решења, бугарски народ се надао да ће на конференцији мира водити рачуна о његовим оправданим захтевима у које спада и излаз на Средоземно море, који је од „животне потребе за земљу“.⁴⁰⁹⁰ У ту сврху бугарске влада је преко свог министарства иностраних послова израдила у другој половини септембра 1944. 29 меморандума са прилозима који су требали бугарској делегацији која би водила разговоре о примирју да послуже као помоћ.⁴⁰⁹¹

Покушаји да бугарска влада заузме што бољи курс ишли су и преко познатих емиграната. Георги Димитров–Гемето путујући за Софију задржао се врло кратко у Анкари тражећи да амбасадор Југославије прими бугарског посланика Балабанова, а затим и директан састанак са Шуменковићем, али до састанка није дошло због болести југословенског дипломате. Како се сазнаје из индиректних извора Димитров је тражио да југословенска влада ублажи резервисаност према влади Отачественог фронта. Порука је гласила: „Хтео сам замолити Шуменковића да употреби свој лични утицај како би ублажио резервисаност коју југословенска влада показује према нашој влади. Он није само дипломата, ви дипломати везани сте исувише протоколарним обзирима – као политичар боље би ме разумео и сигуран сам да би његов лични утицај много допринео отклањању ове резервисаности, јер он има народ за собом. Ја му најтоплије препоручујем да прими овдашњег бугарског посланика и молим да ме о овоме што пре извести. Лепо се изразио о Балабанову, с напоменом да је поред посланика у Јапану, једини кога је бугарска влада задржала у служби (Код Турака Балабанов стоји стално рђаво)...“ Приликом боравка у Анкари Димитров је посетио амбасадора САД, отправника послова Велике Британије и совјетског амбасадора. Због „нелагодности“ коју је доживео приликом разговора са совјетским дипломатом који није знао ко је Димитров (или се правио да не зна), бугарски политичар, у разговору који је био јако интригантан, постао је уздржљивији.⁴⁰⁹² Димитров је стекао утисак да СССР у тренутним околностима неће пропустити прилику да чврсто усади свој утицај на Балкану и добија стратешке позиције: „...За нас Бугаре то је готова ствар, а ви Југословени размислите, ви можете још да разговарате...“⁴⁰⁹³ Димитров се сходно својим политичким убеђењима залагао за уједињење Југославије и Бугарске у једну федеративну државу. Сличних убеђења био је и бугарски посланик Балабанов. Он се изјашњавао за аутономну Македонију у оквирима федеративне Југославије истицавши да је Бугарска спремна тако конституисаној Македонији да препусти и македонски део Бугарске.⁴⁰⁹⁴

⁴⁰⁹⁰ АЈ, 103–174–609, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Stockholm, 25. septembar 1944, pov. br. 381.

⁴⁰⁹¹ Видети: *Великите сили и Бугария 1944–1947 г. Том I...*, 159–210.

⁴⁰⁹² Совјетски амбасадор препричао је разговор Шуменковићу истичући да заиста није знао ко је Димитров и да му је овај објаснио да припада „аграрно-социјалистичкој странци“. Димитров је у разговору истицао словенство свога народа, наглашавао русофилске и србофилске, односно југославофилске осећаје, говорио о потреби интимне словенске сарадње и у једном тренутку употребио фразу „велика словенска организација“. Такође је помињао потребу да треба предати забраву досадашње погрешке за који није одговоран бугарски народ, већ његови управљачи. Совјетски амбасадор је одговорио Димитрову да се не може примити теза о неодговорности Бугарске. Амбасадор који је у неколико дана примио Мошанова и Балабанова рекао је Шуменковићу да се код свих Бугара примећује настојање „да се Бугарска ослободи одговорности“. АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 7. oktobar 1944, str. pov. br. 553; АЈ, 370–26–75, Шуменковић Министарству, Анкара, 6. октобар 1944, стр. пов. бр. 553.

⁴⁰⁹³ АЈ, 370–26–75, Šumenković Ministarstvu inostranih poslova, Ankara, 23. septembar 1944, str. pov. br. 528; АЈ, 370–26–75, Шуменковић Министарству, Анкара, 30. септембар 1944, пов. бр. 541; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika*, 281–282.

⁴⁰⁹⁴ АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 9. oktobar 1944, str. pov. br. 558; АЈ, 370–26–75, Šumenković Ministarstvu inostranih poslova, Ankara, 23. septembar 1944, str. pov. br. 528; АЈ, 370–26–75, Шуменковић

У разговорима представника великих сила као најважније истакнуто је питање евакуације бугарске војске са југословенских и грчких територија. Прво је Молотов обавестио британског амбасадора у Москви Кларка Кера 16. септембра да је сагласан да повлачење бугарског окупационог апарата са територија Југославије и Грчке буде обавезно као предуслов за потписивање примирја са Бугарском, дајући као рок 15 дана.⁴⁰⁹⁵ Совјетска влада је 18. септембра 1944. званично изјавила да је за њу повлачење са поменутих територија кључан услов за закључивање примирја са Бугарском. Са тим се слагао и британски државник Ентони Идн, који се у тим тренуцима налазио са Черчилом и Рузвелтом у Квебеку.⁴⁰⁹⁶ СССР је изашао и са захтевом да примирје са Бугарском у име свих савезника потпише маршал Толбухин, док су Британци тражили да примирје потпише савезнички командант Медитерана генерал Вилсон, пошто је совјетска врховна команда потписала примирје са Румунијом у име свих Савезника.⁴⁰⁹⁷ У тим тренуцима разговори између СССР и Велике Британије водили су се на линији Вишински–Кер.⁴⁰⁹⁸ Ипак, између савезника избијале су противуречности. Совјетски Савез се залагао да бугарска војска остане у Тракији као главна снага сходно договору „са представницима тог краја“ и да буде потчињена маршалу Толбухину. Њено присуство, по речима совјетских представника, било је потребно због границе са западном Македонијом кроз коју је пролазила немачка војска.⁴⁰⁹⁹ Убрзо је притиснуо Винстон Черчил који је 26. септембра у Парламенту одржао говор уперен против Бугарске, у свом стилу. Надовезао се Ентони Идн који је у Парламенту 29. септембра говорио о неопходности повлачења бугарских јединица из Југославије и Грчке; у супротном никакво примирје Велика Британија неће потписати. Колико је ситуација била осетљива по Совјетски Савез говори и упозорење Георги Димитрова Трајчи Костову од 30. септембра 1944. да тренутно није пожељно да делегација бугарске владе дође у Москву.⁴¹⁰⁰

Скоро целокупна западна штампа регистровала је као највећу сензацију вест „Манчестер Гардијана“ о споразуму између СССР и Бугарске за заједничку окупацију западне Тракије и источне Македоније. Објављујући ову вест, шпанска штампа је у својим „сензационалним маншетама“ нарочито истакла закључак „Манчестер Гардијана“: „да би таква окупација значила повреду споразума са Савезницима“. Шпанска агенција „ЕФЕ“ која је ову вест пренела из Лондона дала је истовремено штампи и једну другу вест из Софије у којој се, кроз изјаву бугарског министра за пропаганду, сазнаје и за детаље окупације поменутих грчких области.⁴¹⁰¹

Идн је извештавао 6. октобра Черчила да је у преговорима дошло до застоја.⁴¹⁰² Истовремено у Турској југословенски амбасадор обавештен је од стране америчког амбасадора да је бугарски посланик у више махова долазио к њему и молио га да Савезници што пре предају услове Бугарској и закључе примирје. Амерички амбасадор му је рекао да Бугарска пре тога мора да евакуише своје јединице са грчке и југословенске територије. Бугарски

Министарству, Анкара, 9. октобар 1944, стр. пов. бр. 558; Видети: АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 23. septembar 1944, str. pov. br. 529; АЈ, 370–26–75, Šumenković, ministarstvu, Ankara, 23. septembar 1944, str. pov. br. 529.

⁴⁰⁹⁵ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 214–216; *Българија–непризнатијат противник на Третия райх*, 33, 40–41.

⁴⁰⁹⁶ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 220–222; Стојан Пинтев, „Принципът на безусловна капитулација...“, 50. Дана 17. септембра Ентони Идн известио је своје потчињене у Форин Офису да СССР треба признати примат у Бугарској једино ако он призна исти статус Великој Британији у Грчкој. S. Pinteв, „Great Britain and the Armistice with Bulgaria...“, 8–9.

⁴⁰⁹⁷ АЈ, 103–174–609, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Stockholm, 25. septembar 1944, pov. br. 381; АЈ, 103–174–609, Šumenković, Ankara, 5. oktobar 1944, str. pov. br. 548; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министарству, пов. бр. 548, 5.10.1944; S. Pinteв, „Great Britain and the Armistice with Bulgaria...“, 7.

⁴⁰⁹⁸ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 228–234.

⁴⁰⁹⁹ АЈ, 103–174–609, Frangeš, Vašington, 23. septembar 1944, pov. br. 601; АЈ, 103–174–609, Šumenković, 5. oktobar 1944, str. pov. br. 547; АЈ, 370–25–74, Шуменковић Министарству, пов. бр. 547. 5.10.1944; АЈ, 371–41–54, Franges Jugoslovenskoј vladi, 23. septembar 1944, pov. br. 601.

⁴¹⁰⁰ *Българија–непризнатијат противник на Третия райх*, 70, 76–77.

⁴¹⁰¹ Видети: АЈ, 103–174–609, Отправник послова Министарству иностраних послова, Мадрид, 4. октобар 1944, пов. бр. 386/44-IV-12.

⁴¹⁰² E. Barker, *Britanska politika...*, 211.

посланик се сложио са повлачењем бугарских трупа из Југославије и дела Грчке, али не и из Тракије. Он је правдао останак бугарских трупа у Тракији војно-стратешким разлозима сматрајући да би Немци могли да улете у Тракију и тако угрози леви бок совјетске армије. На то му је амерички амбасадор скренуо пажњу „да то није ствар Бугарске и да она не треба тиме да се бави“.⁴¹⁰³

Дана 9. октобра у Москви је вођен чувени разговор Стаљина и Черчила о подели интересних сфера тзв. „договор о процентима“. Истовремено, у разговорима двојице шефова дипломатија Молотова и Идна који су вођени у Москви у присуству америчког амбасадора Аверела Харимана до појединости је продискутована ситуација створена у Бугарској. Британци су приметили да су Бугари према њима кренули да се понашају све „дрскије“. Чак је и неколико официра у Тракији стављено у кућни затвор. О томе је Идн обавестио Молотова. Совјетски комесар за иностране послове посебно је био изненађен након обавештења Идна о могућем споразуму Броза са Бугарима, мислећи да су преговори држани у тајности.⁴¹⁰⁴ Преговори су запели око питања „опште клаузуле“ и још неких питања 10. октобра, али су у начелу протекли без потешкоћа, па је 11. октобра постигнута сагласност о тексту саопштења о прелиминарним условима савезничких влада које ће три силе предати Бугарској као одговор на њену понуду за примирје.⁴¹⁰⁵ У саопштењу је стајало да су владе трију сила одлучиле да је основа која је неопходна за отпочињање преговора о примирју обавеза бугарске владе да предузме евакуацију свих бугарских трупа и свих бугарских службеника са југословенске и грчке територије. Евакуација је морала да се изведе у року од 15 дана. Ради потврде и контроле извршења три савезничке владе су требале да пошаљу представнике који ће деловати у својству заједничке комисије под председништвом совјетског представника.⁴¹⁰⁶

Истог дана, 11. октобра, бугарска влада издала је саопштење о повлачењу бугарске војске и административног особља са грчке и југословенске територије. Кабинет Кимона Георгијева је на саопштење великих сила од 11. октобра одговорила својим саопштењем: „У одговор на донесено решење, бугарска влада је данас изјавила да прихвата да испуни жеље савезничких влада, додајући да је Министарски савет већ вечерас одлучио да се сместа приступи повлачењу бугарске војске са грчке територије, а повлачење бугарских административних власти је започето много раније и већ је готово довршено. Овоме треба додати, на основу тумачења Совјетске врховне команде, да се захтев за повлачење бугарске војске не односи на ону бугарску војску која води операције на територији Југославије у сагласности са маршалом Титом и Совјетским командовањем“.⁴¹⁰⁷

Разговори између Идна и Молотва настављени су 14. и 15. октобра, овог пута без присуства америчког представника. Иако је влада САД по овом питању задржала резервисан став, амерички амбасадор Хариман тражио је од Британаца да га обавештавају о разговорима. Ипак разговори између Идна и Молотова текли су тако да су Американце ставили пред свршен чин (САД нису стигле да се сагласе ни са текстом о условима примирја). У Москву је 16. октобра пристигла бугарска државна делегација на потписивање примирја.⁴¹⁰⁸ Њихови

⁴¹⁰³ AJ, 103–174–609, Šumenković, Ankara 9. oktobar 1944, str. pov. br. 561; AJ, 370–25–74, Šumenković Ministarstvu, Ankara, 9. oktobar 1944, pov. br. 561.

⁴¹⁰⁴ За Југославију 50–50%, за Бугарску испрва 75–25% за Совјете, онда 80–20% за Совјете и оснивање Савезничке контролне комисије. *Tito–Churchill. Strogo tajno*, 341–349.

⁴¹⁰⁵ Британци су постигли толико да су Совјети наложили Бугарима да ослободе британске официре које су држали у кућном притвору у западној Тракији и обећали су да ће бугарска војска напустити грчко тло. Али, када је нова власт ставила у притвор Георги Димитрова–Гемета којем је 16. септембра допуштено да се врати у земљу, Британци му нису могли помоћи. Уточниште му је пружио амерички посланик и омогућио му да оде из земље. То је био знак да је британском утицају у Бугарској дошао крај. *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 269–277; E. Barker, *Britanska politika...*, 211.

⁴¹⁰⁶ *Българија–непризнатиот противник на Третия райх*, 90–98; S. Nešović, *Na žeravici...*, 181–182; Стоян Пинтев, „Принципът на безусловна капитулация...“, 51–55. Видети: V. Kljaković, „Jugoslovensko-bugarski odnosi...“, 59–62.

⁴¹⁰⁷ *Външна политика на Народна Република Българија*, 1, София 1970, 13–14.

⁴¹⁰⁸ Бугарска делегација била је у следећем саставу: министар иностраних послова Петко Стајнов у својству председника делегације; министар без портфеља Добри Терпешев; министар без портфеља Никола Петков;

профили и карактеристике представљене су од стране Георги Димитрова у извештају Стаљину и Молотову још 14. октобра 1944. године. Дати су профили Петка Стајнова, Добри Терпешева, Николе Петкова, Петра Стојанова, Димитара Михалчева и Крума Кјулјакова.⁴¹⁰⁹

После кратких, али компликованих расправа, све три делегације у Европској саветодавној комисији доставиле су својим владама истоветан текст који је убрзо прихваћен у Вашингтону, Лондону и Москви. Извесне примедбе је имао Стејт департамент, али то није утицало на нова одлагања потписивања примирја. „Протокол уз Споразум о примирју са Бугарском“ разрешио је одређене недоумице које су три велике силе имале у вези са уговором који је требао да се склопи са Бугарском. У вези Југославије и Грчке, Протокол је налагао бугарској влади да сместа стави на располагање извесне намирнице као помоћ народу на грчкој и југословенској територији. Количина сваког производа који ће бити испоручен требало је да се одреди споразумом између три велике силе и сматраће се као део репарација.⁴¹¹⁰

Бугарска делегација боравила је већ неколико дана у Москви очекујући да се у Европској саветодавној комисији и у владама трију великих сила одобри споразум. Помоћник комесара за иностране послове, Андреј Вишински је због тога интервенисао код америчких и британских дипломатских представника у Москви, тражећи да се убрза процедура прегледа и одобрења споразума. Влада САД дала је сагласност 21. октобра на Споразум о примирју и на Протокол уз мање сугестије. Европска саветодавна комисија усвојила је Споразум и Протокол 22. октобра 1944. године. Коначан текст био је готов 23. октобра 1944. године.⁴¹¹¹

Такође је одлучено да влада СССР обавести југословенску и грчку владу о условима примирја и чину њихове предаје. Ипак, договорено је да се остане само при томе, али да се позиви за потписивање докумената о предаји Бугарске не уруче. У преговорима су учествовали: У име владе СССР: Молотов, Вишински, Зорин, Новиков, Лавришчев, генерал-пуковник Желтов и контраадмирал Абрамов; у име владе Велике Британије: амбасадор Кларк Кер и генерал-лајтант Џон Хамел у својству представника савезничког врховног команданта за Средоземље; у име владе САД амерички отпавник послова Џорџ Кенан; у име бугарске владе: опуномоћени чланови делегације министарског савета Петко Стајнов, министар иностраних послова; Добри Терпешев и Никола Петков, министри без портфеља и Петар Стојанов, министар финансија. Преговори су вођени између 26. и 28. октобра у Москви.⁴¹¹²

На седници од 27. октобра, пре него што се приступило дискусији о пројекту споразума примирја који су заједнички поднеле савезничке владе представник бугарске делегације Петко Стајнов дао је изјаву да нова бугарска влада у потпуности прихвата услове примирја. Поред тога бугарски министар иностраних послова дао је и „протоколарне“ изјаве о дужности бугарске владе да извршава услове примирја на „најсавеснији начин“, о успостављању односа између Бугарске и „народа уједињених нација“ и тсл. Седница од 27. октобра била је сем тога посвећена и дискусији пројекта споразума и објашњењу појединих тачака у складу са захтевом бугарске владе.⁴¹¹³

министар финансија Петар Стојнов. Са делегацијом су приспели и саветници: професор Димитар Михалчев, генерал-пуковник Георги Попов, пуковник Иван Антонов (директор грађанске мобилизације), Ана Каменова, секретар делегације Крум Кјулјавков и капетан Љубен Панов ађутант. ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 12, л. 1–9; *България–непризнатият противник на Третия райх*, 110–113; *Великите сили и България 1944–1947 г. Том I...*, 308–328; S. Nešović, *Na žeravici...*, 193. Видети: V. Kljaković, „Jugoslovensko-bugarski odnosi...“, 62–63.

⁴¹⁰⁹ *Великите сили и България 1944–1947 г. Том I...*, 291–294.

⁴¹¹⁰ S. Nešović, *Na žeravici...*, 199–200. Пре него што је бугарска делегација добила коначне услове примирја, Молотов је примио бугарске представнике и у присуству свог помоћника Андреја Вишинског казао: „...Бугарска мора да поднесе извесне тешкоће. Ми нисмо сами. Имамо савезнике, који инсистирају да Бугарска прими одређену одговорност. И све то под утицајем наших суседа. Шта је радила Бугарска у Србији? Шта је она тражила у Грчкој? Наши савезници инсистирају, а ми се ипак трудимо да ублажимо ваш положај. Ми смо уврени да се Бугарска не може третирати горе од Румуније и Финске...“ V. Kljaković, „Jugoslovensko-bugarski odnosi...“, 63.

⁴¹¹¹ S. Nešović, *Na žeravici...*, 200–202; С. Пинтев, „Принципът на безусловна капитулация...“, 55–57.

⁴¹¹² „Бугарска је примила савезничке услове примирја. Споразум о примирју потписан је прекјуче у Москви“, *Политика*, 30.10.1944, 2; S. Nešović, *Na žeravici...*, 202–203.

⁴¹¹³ „Бугарска је примила савезничке услове примирја. Споразум о примирју потписан је прекјуче у Москви“, *Политика*, 30.10.1944, 2; *Великите сили и България 1944–1947 г. Том I...*, 350–352.

Уговор о примирју потписан је 28. октобра од стране председника совјетске врховне команде маршала Толбухина, представника савезничког врховног команданта за Средоземље генерала Хамела. Са стране Бугарске, документ су потписали већ поменути Стајнов, Терпешев, Петков и Стојанов.⁴¹¹⁴ Потписивање Протокола после Уговора о примирју представљало је само пуку формалност. На овај документ ставили су потписе у име владе СССР Андреј Вишински, у име британске владе Арчибалд Кларк Кер, а у име владе САД Џорџ Кенан.⁴¹¹⁵ Нова влада Отечественог фронта овом приликом одштампала је брошуру „Бугарска и Уједињене нације. Споразум о примирју“ која је у општем облику говорила о боравку бугарске делегације у Москви и о потписивању примирја. Сврха брошуре била је да прикаже Бугарску у позитивном светлу пред наступајући конференцију мира.⁴¹¹⁶

Уговор о примирју обавезивао је Бугарску да разоружа немачке снаге које се налазе у Бугарској и да их преда као ратне заробљенике; да интернира грађане Немачке и њених сателита. Влада Бугарске се обавезала да издржава и држи све копнене, поморске и ваздушне снаге које су могле бити одређене за службу под заједничким руководством савезничке (совјетске) Врховне команде. Бугарска влада морала је да дозволи савезничким војним јединицама слободу пролаза својом територијом и при том кретању бугарска влада морала је да укаже помоћ својим транспортним средствима. Ове снаге нису смеле да се употребљавају на територији савезничких земаља без претходног одобрења тих земаља. После прекида ратних операција против Немачке, бугарске оружане снаге морале су бити демобилисане и стављене под надзор Савезничке контролне комисије (СКК). Њено оснивање договорили су Молотов и Идн 13. октобра 1944. године. Тада је и одлучено да буде под савезничком (совјетском) Врховном командом.⁴¹¹⁷

Бугарске оружане снаге и службеници сагласно са предусловима које је прихватила бугарска влада 11. октобра 1944, морали су да се евакуишу са простора Грчке и Југославије у одређеном року према предвиђеним условима. Бугарска је такође морала све законске и административне акте који су се односили на анексију или укључивање у Бугарску југословенских и грчких територија да поништи.⁴¹¹⁸

Бугарска влада се обавезала да одмах ослободи све савезничке ратне заробљенике и интернирце и да им обезбеди довољно хране, одеће, медицинске услуге и санитарне и хигијенске потребе за брз и безбедан повратак кући. Влада Бугарске морала је да ослободи сва лица која су заточена због делатности у корист Уједињених нација и да укине сво законодавство које је на било који начин дискриминисало одређене социјалне, верске или политичке групе. Бугарска је морала да сарађује у задржавању лица окривљених за ратне злочине и да им суди. Бугарска се обавезала да распусти све прохитлеровске и фашистичке војне, милитаризоване и друге организације. Издавање, увоз и распростирање литературе, новина, постављање позоришних представа и приказивање филмова, рад радио станица,

⁴¹¹⁴ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 364–367. Стојан Пинтев у свом раду расправљао је о томе да ли уговор у стварности био „примирје“, „капитулација“ или „безусловна капитулација“. Напоменуо је да је уговор потписан 28. октобра 1944. био званично назначен као уговор о примирју, али је томе супротставио један текст са Постдамске конференције који је доносио термин „капитулација“. Такође је проучавајући одредбе примирја закључио да се може радити о „безусловној капитулацији“. На крају је закључио да у стварности разлике између ових термина није било и да је однос између Бугарске и Савезника био на бази „безусловне капитулације“. С. Пинтев, „Принципът на безусловна капитулация...“, 37–60.

⁴¹¹⁵ „Бугарска је примила савезничке услове примирја. Споразум о примирју потписан је прекјуче у Москви“, *Политика*, 30.10.1944, 2; *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 370–371; S. Nešović, *Na žeravici...*, 210–211; Душко Ковачевић, Бранислав Ђурчић, *Париска мировна конференција и Мировни уговори из 1947. године. (Мировни уговори у XX веку). Књига II*, Нови Сад 1996, 328–333; M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 285–286.

⁴¹¹⁶ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 12, л. 1–9.

⁴¹¹⁷ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 291.

⁴¹¹⁸ На састанку Савезничке контролне комисије од 28. октобра 1944. одлучено је да се бугарске трупе евакуишу само из Грчке, пошто су у Југославији увелико трајале операције у којима је била ангажована Бугарска народна армија. Планирано је да 3. новембра буде потписана декларација о завршеној евакуацији. С. Пинтев, „Начална дейност...“, 199.

пошта, телеграфа и телефона морало је да се врши у сагласности са савезничком (совјетском) Врховном командом. Влада Бугарске такође је морала да врати сву имовину и да плати репарације, укључујући Југославију и Грчку.⁴¹¹⁹ Бугарска влада обавезала се да преда као (ратне) трофеје на располагање савезничкој (совјетској) Врховној команди сву имовину Немачке и њених сателита која се налази на територији и у водама Бугарске. Такође је речено да влада Бугарске не сме вршити извоз или експропријацију ма какве имовине која припада Немачкој или Мађарској или њиховим грађанима. Бугарска је такође била дужна да редовно исплаћује новчане суме у бугарској валути и испоручује робу (гориво, намирнице и тсл), средства и услуге које буду потребне савезничкој (совјетској) Врховној команди за извршење њених функција. Бугарски трговачки бродови стављени су под контролу савезничке (совјетске) Врховне команде.⁴¹²⁰ Бугарска делегација вратила се у Софију 3. новембра 1944. године.⁴¹²¹

На крају је наглашено да се за читав период примирја у Бугарској бити Савезничка контролна комисија која је регулисала и пратила испуњавање услова примирја под посредовањем савезничког (совјетског) Врховног команданта. Њен председник маршал Толбухин због сталног боравка на фронту није могао са пуном пажњом да се посвети овој функцији, па је деловањем СКК руководио његов заменик генерал-пуковник Бирјузов. Бирјузовљеви блиски сарадници били су политички саветник при председништву СКК Александар Лавришчев, помоћник председника генерал лајтнант Александар Черепанов и контраадмирал Н. О. Абрамов.⁴¹²² Са стране западних савезника пословима у СКК руководио је командант за Средоземље генерал Хамел.⁴¹²³

Структура СКК базирала се на Штабу СКК, административном одељењу, групи политичких саветника, економском одељењу, војном одељењу, војноморском одељењу, одељењу за војновоздушне силу, транспортном одељењу, јединици за везу са бугарском владом, јединици за везу (телефон, телеграф), групи седмог одељења (одељење припадало Главној политичкој управи Црвене армије које је било задужено за политички рад ка противничкој војсци, ратним заробљеницима и локалном становништву). У свим областима, као и у градовима Русе, Никопол, Видин, Варна, Бургас постојао је по представник СКК. Званични односи СКК са бугарском владом су се одржавали само преко совјетског представништва у СКК. Представници Велике Британије и САД нису имали право да се директно обраћају бугарској влади. Дана 29. новембра одржана је по први пут седница СКК у пуном саставу. До краја 1944. одржане су још две седнице, 7. и 28. децембра, а до августа 1945.

⁴¹¹⁹ Видети: „Бугари ће нам вратити саобраћајна средства која су узели од нас“, *Борба*, 23.11.1944, 3; „Из братске Бугарске“, *Борба*, 3.12.1944, 3.

⁴¹²⁰ ЦДА, ф. 1303к, оп. 1, а.е. 96, л. 1–3; Д. Ковачевић, Б. Ђурчић, *н. д.*, 328–333; S. Nešović, *Na žeravici...*, 208–210. Видети: Даниел Вачков, „Испуњението на финансово-икономическите клаузи на съгласението за примирие с България от 28. октомври 1944 г.“, *Исторически преглед*, LX, 1–2, (2004), 129–154.

⁴¹²¹ Поводом њиховог доласка приређен је и митинг на коме су говорили председник владе Кимон Георгијев, министар иностраних послова и вођа делегације Петко Стајнов, као и чланови делегације министри: Терпешев, Петков и Стојнов. АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 4.11.1944, „Бугарска делегација вратила се у Софију“.

⁴¹²² S. Nešović, *Na žeravici...*, 210; С. Пинтев, „Начална дейност...“, 197. О примирју видети: V. Kljaković, „Jugoslovensko-bugarski odnosi...“, 63–65. *История на съвременна България. Сборник документи. Том 1 (1944–1947)*, с.с. Любомир Огнянов, София 2016, 73. Само четири дана касније након потписивања примирја у Москви, ЦК БРП(к) послао је Брозу писмо у коме су се потврђивале одлуке донесене на државној основи. „Наш народ се осећа кривим према југословенским, а нарочито према српском и македонском народу, што је дозволило да његови фашистички управљачи створе од Бугарске плацдарм немачких поробљивача, бугарску војску у Хитлерове жандаре на Балкану и да изврши насиља и издајства над народом који се бори за своју слободу...“ Такође је у вези македонског питања наведено следеће: „Специјално по питању стварања македонске слободне државе у оквиру нове федеративне Југославије, са којом се ствара и одлучни пут ка остварењу идеала Македонаца за слободу, јединствену Македонију, ми Вам стављамо до знања да наша Партија и наш народ најтоплије поздрављају нову македонску државу...“ V. Kljaković, „Jugoslovensko-bugarski odnosi...“, 65.

⁴¹²³ *Великите сили и България 1944–1947 г. Том II...*, 53. Више: Луиза Ревякина, „Съюзната контролна комисија в България (ноември 1944–декември 1947)“, в: *Великите сили, Балканите и България през Втората световна война. Международна научна конференция 21–23 април 2015, София*, с.с. Александър Гребенаров, София 2016, 45–68.

није одржана ниједна седница. Током децембра 1944. СКК је преузела контролу граница, а њу су могли да пређу само они који су имали визу или специјални број дозволе у пасошу. Британски и амерички држављани који су долазили у Бугарску преко СКК или њихових дипломатских представништва могли су једино да добију дозволу за посету Бугарској од надлежних органа у Москви.⁴¹²⁴

Бугарска штампа једногласно је истицала умереност одредби. „Отечествени фронт“ је писао: „Читајући овај документ који зачуђује својом умереношћу услова, треба да се констатује одсуство сваког осећања освете према Бугарској. Од бугарског народа се тражи само исправљање грешака створених од његових ранијих злочиначких руководилаца, примирје у суштини само је потврдило већ постојећи положај радова успостављених од бугарског народа на сопствену иницијативу. Савезници су показали трпељивост и умереност и нису се руководили осећањем одмазде. Сада следи да ми лојално испуњавамо услове примирја за слободну обновљену Бугарску отвара приступ у заједницу демократије и слободе“. Слично је писала и „Зорја“: У Москви савезници су правилно оценили промене настале у Бугарској. Они су признали напоре учињене од Бугарске да ступи на пут братске сарадње са великим руским народом и искрене сарадње са народима великих демократских држава. За бугарски народ то поверење представља победу“.⁴¹²⁵ Задовољство поводом потписивања уговора о примирју и „отпадања“ Бугарске од „Хитлеровог блока“ исказивала је и совјетска штампа, а предњачила је московска „Известија“ која је у тексту који се тицао потписивања примирја писала о улози Бугарске у плановима Трећег рајха истицавши као преломни догађај објављивање рата Бугарској од стране СССР. У једном делу текста стајало је следеће: „... Услови примирја које су Бугарској поднели Совјетски Савез, Велика Британија и Сједињене Државе пружају још један доказ о мудрости и праведности три велике демократске силе. Примајући ове услове примирја као праведну пресуду, Бугарска је доказала делом своју жарку жељу да искупи своју кривицу...“⁴¹²⁶

Неколико недеља касније, 15. новембра 1944, бугарска влада донела је Уредбу којом се при министарству иностраних послова успоставио специјална Комисија за извршење услова примирја. Према Уредби за комесара је требао да буде постављен министар иностраних послова Петко Стајнов, а за његовог заменика помоћник министра иностраних послова. Уредба је предвиђала и саветодавни одбор при Комесаријату. Главни задатак ове Комисије било је вођење рачуна да се све одредбе примирја тачно и на време извршавају и да се дају сва потребна објашњења и одговори на тражења савезничких комисија за примирје.⁴¹²⁷ Неколико дана касније, 19. новембра, у циљу испуњавања услова примирја у Софију је стигла америчка делегација.⁴¹²⁸ Отприлике у исто време, средином новембра, Совјетски Савез иницирао је оснивање Бугарско-совјетског друштва за културне везе.⁴¹²⁹

Прва седница Комисије за извршење услова примирја одржана је 17. новембра 1944. године. На седници су претресана питања у вези са испуњењем услова примирја и донесено је решење према којем све ствари које су биле одузете и одвучене са територија Југославије и Грчке за време окупације, а које су припадале задружним организацијама, државним надлештвима, али и приватним лицима морају бити пријављене и регистроване у року од пет дана.⁴¹³⁰ Дана 1. децембра Комисија је позвала сва приватна и службена лица, која су добила или изнела ствари са територија Југославије и Грчке, које су биле окупирани од стране бугарске војске, те ствари врате у року од пет дана и пријаве надлежним пореским

⁴¹²⁴ *Великите сили и Бџлгария 1944–1947 г. Том II...*, 53–61, 71–72.

⁴¹²⁵ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 3.11.1944. „Коментари бугарске штампе о условима примирја“; М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика...*, 290.

⁴¹²⁶ „Примирје са Бугарском послужиће општој ствари мира“, *Политика*, 1.11.1944, 1. Видети: „Бугарски народ прекинуо је са злочиначком братоубилачком политиком“. Један московски коментар о примирју са Бугарском“, *Политика*, 2.11.1944, 2.

⁴¹²⁷ „Установљење Комесарства за извршење примирја у Бугарској“, *Политика*, 16.11.1944, 1.

⁴¹²⁸ „Америчка делегација стигла у Софију“, *Политика*, 20.11.1944, 2.

⁴¹²⁹ „Из братске Бугарске. Комитет Отечествоног фронта главни ослонац бугарске владе“, *Борба*, 17.11.1944, 4.

⁴¹³⁰ „Све што су Бугари узели из Грчке и Југославије мора се пријавити за пет дана“, *Политика*, 21.11.1944, 1.

управама.⁴¹³¹ Бугарска је до средине новембра 1944. повукла своје чиновништво из југословенске Македоније. Министарство финансија саопштавало је да је 10.000 чиновника стављено на располагање због „престанка бугарске власти у Македонији“.⁴¹³²

Непуних месец дана касније, 9. децембра 1944, бугарски опуномоћени министар Михалчев стигао је у Москву, заједно са својим особљем.⁴¹³³ Привредне везе такође су почеле да се успостављају, додуше стидљиво. Тек је 31. децембра отпутовала у Москву делегација бугарских привредника под вођством др Матејева. Делегација је имала задатак да у СССР нађе пласман за бугарске производе и да осигура увоз сировина за потребе Бугарске.⁴¹³⁴

4.5. И сукоб и сарадња – народноослободилачки покрет и Бугарска

4.5.1. Однос између југословенске и бугарске комунистичке партије

4.5.1.1. Организациони проблеми КПЈ у Македонији и Методије Шаторов–Шарло

Проблеми КПЈ са Методијем Шаторовим. Након што су бугарске трупе окупирале делове Југославије и Грчке, ЦК БРП предузео је мере да партијску организацију Македоније присаједини БРП. Овакву политику БРП је тумачио девизом: „Једна територија–једна партија што је у ствари била позната девиза Коминтерне. Овакво гледиште било је неприхватљиво за водеће људе КПЈ, који нису признали окупацију као свршен чин. Југословенским комунистима посебно је засметало што је БРП овом крилатицом фактички признао бугарску окупацију Македоније. Кључну улогу у овим дешавањима имао је Методије Шаторов⁴¹³⁵ који је радио на томе да партијску организацију Македоније прикључи БРП нарочито након његовог одласка у Софију 24. маја 1941, када је на његову иницијативу распуштен ПК КПЈ за Македонију, а он практично читаву комунистичку мрежу у Македонији ставио под надлежност БРП, задржавајући како је напоменуто, „аутономност“ македонске партије.⁴¹³⁶ Тада је дошло и до благог размимоилажења између бугарских комуниста и Шаторова, по питању Пиринске Македоније. Наиме, Шаторов је био мишљења да она треба да припадне македонској партијској организацији, док је бугарско партијско руководство сматрало да би Пиринска Македонија требала да остане везана за централу. Од тада у партијским документима Македоније престаје да се помиње Југославија, а нека документа потписивана су и са „Покрајински комитет Радничке партије Македоније“.⁴¹³⁷

⁴¹³¹ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 1.1.1944, „Враћање однетих ствари са југословенске и грчке територије“.

⁴¹³² АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 19.11.1944, „Бугарско чиновништво повлачи се из Македоније“.

⁴¹³³ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 13.12.1944, „Бугарски посланик стигао у Москву“.

⁴¹³⁴ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 1.1.1945, „Бугарска привредна делегација отпутовала у Москву“.

⁴¹³⁵ Методије Шаторов постао је активни комуниста 1920. када је постао члан БКП, а од 1925. био је укључен у ВМРО (обединета). Као један од најагилнијих чланова, Шаторов добија нове задатке током боравка у Немачкој 1928. и Москви 1930. и почиње да ради на „македонској линији“ при ЗБ ЦК БКП чији је члан од 1930. Одирао је и важну улогу приликом ликвидирања ВМРО (обединета) 1935. и 1936. супротстављајући овој организацији идеју „националне македонске организације“. У годинама пред Други светски рат, Шаторов је био представник бугарског комитета за помоћ шпанском народу у Паризу. Одатле се вратио у СССР крајем 1939, одакле је убрзо отпутовао за Македонију новембра исте године. Априла 1940. изабран је за секретара ПК КПЈ за Македонију. *Методија Шаторов–Шарло. Документи и материјали*, ур. Зоран Тодоровски, Ристе Бунтески–Бунте, Скопје 2012, 9–13.

⁴¹³⁶ Према извештају Методија Шаторова ЦК БРП–у, одмах након завршетка немачке агресије на Балкану, у Македонији је једна трећина словенске популације, углавном млади, имала потпуну македонску свест; једна трећина, старије генерације, имале су бугарску националну свест, а престала трећина, није била строго дефинисана, али је нагињала ка македонској националној припадности. Шаторов је тих дана писао и да је већи део Македоније потпао под бугарску администрацију: „...Полицијски наредници, полицајци, кметови и сакупљачи пореза–сви су били запослени и мора се рећи да су сви били из Бугарске...“ Према Димитру Сиркову ПК КПЈ за Македонију тада је иступио са паролем слободне Македоније, али у оквиру Бугарске. D. Sirkov, „Bulgaria’s National Territorial Problem...“, 13, 14. Видети: *БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Том втори*, сџс. Цочо Биљарски, Ива Бурилкова, Софија 1999, 1052–1060.

⁴¹³⁷ E. Barker, *Macedonia...*, 85–86; Соња Николова, „Методија Шаторов–Шарло помеѓу интересите на КПЈ, БРП и Коминтерната“, *Историја*, XLVIII, 1, (2013), 192–193.

Док је боравио у Бугарској, Шаторову је стигао позив ЦК КПЈ да дође у Београд. Због његовог одсуства, у Београд је отишао Коце Стојановски члан ПК КПЈ за Македонију. Након враћања у Македонију дошло је до састанка између Методија Шаторова и Коцеа Стојановског на коме су анализирани разговори из Београда и Софије. Тада је Шаторов обавестио ПК КПЈ за Македонију да македонску организацију треба повезати са БРП.⁴¹³⁸ Шаторов је од тада прекинуо везе са ЦК КПЈ, одбио да растура партијску штампу, одбио да присуствује Мајским саветовањима КПЈ, одбио позив ЦК КПЈ да дође у Београд итд.⁴¹³⁹ Овим поступцима, он је *de facto* отцепио партијску организацију Македоније од КПЈ. Треба поменути да је овакво понашање Шаторова оправдавала БРП „практичним разлозима“, па је у писму ЦК КПЈ писало да је Македонијом лакше руководити из Софије.⁴¹⁴⁰

Неактивност партијског кадра у Македонији и његова недоследност са општим гледиштима КПЈ лежи, између осталог и у томе, што у овом делу Југославије практично није постојала партијска организација од 1937. када је похапшено преко 150 комуниста. Консолидацијом КПЈ доласком Јосипа Броза на место главног секретара одлучено је да се стање у Македонији поправи, па је пролећа 1939. Милован Ђилас упућен у овај део Југославије, а децембра упућени су још Светозар Вукмановић и Сретен Жујовић. Фебруара 1940. у Скопљу је одржано покрајинско партијско саветовање на којем је донесена одлука да се привремени Покрајински комитет, који је формирао Ђилас распусти и да се обнови рад КПЈ у Македонији. Априла 1940. формиран је Покрајински комитет на челу са Методијем Шаторовим.⁴¹⁴¹ На покрајинској партијској конференцији у Скопљу 8. септембра 1940. изабран је нови ПК КПЈ за Македонију,⁴¹⁴² а у исто време изабрани су делегати за Пету земаљску конференцију КПЈ и донесена је Резолуција коју је саставио Методије Шаторов. У македонској историографији након осамостаљења, преовладало је мишљење да је Методије Шаторов на квантитативном и квалитативном нивоу усавршио КП у Македонији мобилишући партијске организације, омасовљавајући чланство и развијајући широку пропаганду преко издавања прогласа и апела који су се често завршавали запаљивим слоганима, као што су: „да живи слободна Македонија“ и „да живи слободна Македонска република“.⁴¹⁴³ У свим својим одлукама ПК следио је линију КПЈ.⁴¹⁴⁴

⁴¹³⁸ Соња Николова, „Состојбата на ПК на КПЈ за Македонија во времето на Методија Шаторов-Шарло“, *Гласник*, LV, 1–2, (2011), 172.

⁴¹³⁹ Мајско саветовање ЦК КПЈ одржано је почетком маја у Загребу са циљем да се Партија прилагоди новим условима. Саветовању су присуствовали сви представници националних и покрајинских руководстава осим македонског и далматинског. На саветовању су договорени следећи задаци КПЈ: окупљање маса на најширој основи у борби против окупатора и његових домаћих помагача, учвршћивање и јачање партијске организације итд. КПЈ је на саветовању означио присаједињење Македоније Бугарској као окупацију. Костадин Палешутски, *Југославската комунистическа партија и македонскиот вџпрос 1919–1945*, Софија 1985, 282–283, 284–285.

⁴¹⁴⁰ Е. Barker, *Macedonia...*, 85–86; Boro Mitrovski, „Odlučna i dragocena pomoć druga Tita i SK KPJ u prevazilaženju teškoća u Makedoniji i rešavanju makedonskog nacionalnog pitanja“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3, (1977), 138–140.

⁴¹⁴¹ Видети: Велимир Брезоски, „Состојбата и дејноста на КПЈ во Македонија во текот на 1940 година“, *Гласник*, XV, 2, (1971), 83–91. Остали чланови Покрајинског комитета били су: Петар Ивановски–Тиквар (организациони секретар), Коце Стојановски–Металац, Добривоје Видић и Орце Николов. У македонској историографији, која се највише бави ликом и делом Шаторова, питање доласка и постављана Методија Шаторова за политичког секретара и даље је отворено: према првом мишљењу он је постављен на препоруку Сретена Жујовића са којим се Шаторов знао из Париза; према другом мишљењу Шаторов је постављен за политичког секретара према Одлуци Броза, а на препоруку Коминтерне; према трећем мишљењу Шаторову је француска влада 1939. отказала гостопримство, па му је Коминтерна допустила да дође у Македонију итд. Треба истаћи да се Шаторов у анкетним листама Коминтерне од 1930, 1933, 1934 у одељку „националност“ изјашњавао као Македонац, а држављанин Бугарске. С. Николова, „Состојбата...“, 165; *Методија Шаторов–Шарло. Документи и материјали*, 5.

⁴¹⁴² Чланови ПК били су следећи: Методија Шаторов (политички секретар), Перо Ивановски (организациони секретар), Орце Николов, Коце Стојановски, Добривоје Видић, Гојчо Стевков(ски), Борис Гонев, Кузман Јосифовски и Вера Ацева. С. Николова, „Состојбата...“, 167.

⁴¹⁴³ Комунистичко виђење будућег положаја и статуса Македоније у југословенској држави видљиво је из летака „До војниците и граѓаните во Македонија“ и „На работниот народ во Македонија“. Због тога, али и због осталих престопа који су стављени под антидржавну делатност суђено је једној македонској групи комуниста

Његова гледишта формирана су још пре рата, а са њима је иступио на Петој земаљској конференцији у Загребу која је одржана од 19. до 23. октобра 1940. године. Шаторов је тада тражио да се сви Срби колонисти иселе из Македоније, показујући кроз још нека гледишта антисрпски став. Његови ставови огледали су се и када је саботирао позив Партије да се организују демонстрације у Скопљу против приступања Југославије Тројном пакту; демонстрације су ипак одржане.⁴¹⁴⁵ Шаторов је такође изразио мишљење да је Југославија версајска творевина која је окупирала део Македоније и која је тамница македонског народа, па је због тога одбио било какво дизање устанка, јер није желео „да брани своју тамницу“.⁴¹⁴⁶

БРП је искористио неспремност КПЈ и овакве ставове Шаторова. У мају 1941. у Македонију је руководиоцима БРП послата порука Тодора Павлова у којој он негира постојање македонске нације и да су Македонци кроз своју дугу историју били и остали Бугари. Као одговор послато је писмо Трајче Костова који је био званични став Обласног комитета БРП. Костов се противио слогану „враћање Македоније у бившу Југославију“, али је исткао да огромни део македонског становништва има „македонску, а не македонско-бугарску свест“ и да је број Македонаца који се није осећао Бугарима 80%, предлажући да се „Македонија оцепи од Бугарске и да се формира као независна македонска држава“.⁴¹⁴⁷ Тодор Павлов је читаву ствар подигао на виши ниво 5. маја 1941. обраћајући се телеграмом Георги Димитрову. Главни секретар ИККИ осудио је овакве ставове Тодора Павлова и убрзо 10. маја 1941. послао телеграм у Софију дајући инструкције БРП које су се сводиле на пропагандну и мобилисаћу улогу партије. У међувремену, бугарски комунисти добили су директније инструкције, па је Димитров у свом дневнику 30. јула записао да се започело са саботажама и диверзантским акцијама. Стаљин је ипак упозоравао да никакав устанак у том тренутку није долазио у обзир. У разговору са Димитровим нагласио је да ни слање помоћи не би била угодно, јер би бугарске влада то схватила као провокацију.⁴¹⁴⁸ Слично је важило и за југословенске партизане, односно КПЈ. Москва у тим тренуцима није желела да прави дубље резове вешто скривајући своју стратегију од Западних савезника.⁴¹⁴⁹

Решавање македонског питања за бугарске комунисте доласком рата на Балкан и нападом Немачке на СССР постало је компликованије. Став ЦК БРП био је добрим делом негативан према признавању македонске националне посебности. Реалније погледе имао је ЗБ ЦК БРП у Москви чији су се ставови у суштини поклапали са ставовима Коминтерне. Треба истаћи да је Коминтерна на македонско питање гледала доста другачије пре и после 22. јуна 1941. године. На основу крилатице „једна држава–једна партија“ и на основу важећег пакта Рибентроп–Молотов, Коминтерна је пратила линију званичне спољне политике СССР, па је

средином децембра 1940. године. У првом летку је стајало да Македонци имају право на самоопредељење, право на равноправност, заједно са осталим народима Југославије, Македонци су против данашњег режима, али да нису против Југославије. Такође су за то да наша држава не иде „са Енглеском и Француском“, али не допуштају да се иде ни са Италијом и Немачком. Председавајући суда питао је једног од оптужених да ли је за њих „аутономија Македоније“, за коју су се заузимали македонски комунисти, значи исто што и статус Бановине Хрватске. Македонски комуниста је одговорио да се они залажу за аутономију, али не Мачекову Хрватску, који је, када је добио оно што је тражио, престао да мари за остатак Југославије. Д. Јовановић, *Политичке успомене. Узлет у бури*. б, 203–210.

⁴¹⁴⁴ С. Николова, „Состојбата...“, 163–171.

⁴¹⁴⁵ *Методија Шаторов–Шарло. Документи и материјали*, 13–14, 102–104; Е. Barker, *Macedonia...*, 85. У новијој македонској историографији појављују се другачије перцепције улоге Методија Шаторова. Видети: В. Стојчев, „Македонија во Втората светска војна...“, 262–264. Светозар Вукмановић је писао да је Шаторов наметнут „одозго“, од стране Коминтерне за секретара Покрајинског комитета КПЈ за Македонију. Svetozar Vukmanović–Темпо, *Borba za Balkan, Zagreb* 1981, 18.

⁴¹⁴⁶ В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 240.

⁴¹⁴⁷ Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 31; К. Палешутски, *н. д.*, 286–287.

⁴¹⁴⁸ *БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Том втори*, 1045–1052; Г. Димитров, *н. д.*, 230–231, 233, 243.

⁴¹⁴⁹ Г. Димитров, *н. д.*, 267; В. Mitrovski, „Окупација и оружани устанак...“, 142–143. Михаило Апостолски, Лазар Мојсов, Лазар Колишевски и др. стајали су на становишту да БРП није могао да одбаци „великобугарске“ и „буржоаске“ идеје које су се у Бугарској развијале од средине 19. века. Видети: М. Apostolski, *Pogledi na jugoslovensko-bugarske odnose...*, 63–72.

БРП могао доста лакше да оствари своје амбиције у Македонији од КПЈ. Почетком 1941. Коминтерна је заузела став: „специјално истурати македонско питање“.⁴¹⁵⁰

У свом прогласу од 2. јула који је уследио после напада Немачке на СССР Шаторов је исказао своју убеђеност да ће Бугарска ући у рат против Совјетског Савеза. Ако би она евентуално остала по страни, то би било само формално, јер су Немци црноморске луке и ваздушне базе у Бугарској користили против СССР. У истом прогласу упутио је упозорење „македонским сељацима“ да их чека насилна денационализација и пљачка покретне и непокретне имовине и природних богатстава: „...Бугарска влада спрема се да силом дотера и пресели из северне Бугарске сељаке на ту земљу колониста, да би могла да претопи Македонце. Бугари иду стопама Срба. Вуну вам узимају по 60–70 лева. Исто ће бити и с дуваном и житом. Влада је решила да се од сељака узима 50% жита, без обзира да ли ће га имати за вас или не, само да би се дало Немцима...“⁴¹⁵¹ Шаторов је позивао на бојкот и да македонски сељаци не дају ништа „бугарским и немачким фашистима“ и да не сме бити рата са Црвеном армијом. Проглас је завршен са клицањем СССР и „совјетској Македонији“, а потписан је са „Покрајински комитет Радничке партије Македоније“. Проглас је био тотално супротан гледиштима КПЈ. Прво, Шаторов је искористио нови термин „радничка партија“ који је био ближи БРП; друго позвао је на бојкот, а не на оружани устанак и треће искористио је слоган „слободна совјетска Македонија“ који није био везан за Југославију и који је био сродан старим гледиштима Коминтерне из двадесетих година XX века.⁴¹⁵² Стварање Војне комисије 28. јуна 1941. на чијем челу је био Методије Шаторов требало је да послужи руковођењу и организовању оружане борбе на територији Македоније, али поред формирања диверзантских група и Скопског одреда (22. август 1941. у Чифлику), Шаторов није урадио готово ништа, па је оваква организација уследила тек септембра 1941. када је Покрајински комитет промењен.⁴¹⁵³

Осим оваквих упозорења, Шаторов је остао пасиван, уско везан за БРП игноришући Проглас КПЈ од 22. јуна 1941. и одлуке са седнице Политбироа ЦК КПЈ од 4. јула 1941. о отпочињању устанка. БРП је у том тренутку желео да искористи јаз који се створио, па је организовао „Комисију за унификацију партијске организације у Вардарској Македонији“ (тзв. „Македонска комисија“) коју су водили Тодор Павлов (задужен за припајање партијске организације Егејске Македоније БРП-у); Митко Зафиров (задужен за припајање Вардарске Макеодније); Ристо Калаџијев (задужен за припајање Тракије).⁴¹⁵⁴

Како би повратила примат на овој територији ЦК КПЈ је реаговао још крајем априла 1941, па је у Македонију упутио Мару Нацеву, а у мају и Лазара Колишевског за чланове

⁴¹⁵⁰ В. Стојчев, *Бугарскиот окупацки систем...*, 236–240.

⁴¹⁵¹ *Зборник VIII/1*, 10; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII. Македонија у народноослободилачком рату и народној револуцији 1941–1944*, Београд 1951, 32–35.

⁴¹⁵² Е. Barker, *Macedonia...*, 87. Ставови Коминтерне јасни су из писма њеног секретара Вилхелма Пика главном секретару Коминтерне Георги Димитрову од 3. јануара 1941. у којем стоји да је гледиште Коминтерне: право македонског народа на самоопредељење, борба против претходних покушаја да се македонски народ стави у зависност од једне од „империјалистичких сила“, оријентација македонског народа на политику неутралности и мира коју је водио СССР. Уз то, треба додати да су Димитров и Пик стајали на становишту ревизија постојећих граница на Балкану. *Коминтерн и Вторая мировая война. Часть I...*, 472. Видети још: В. Стојчев, *Бугарскиот окупацки систем...*, 238–240.

⁴¹⁵³ Марјан Димитријевски, *Македонска војска 1944–1945 (Преглед на Главниот штаб, бригадите, дивизиите, корпусите и V југословенска армија)*, Скопје 1999, 27–28; С. Николова, „Состојбата...“, 176. Више: Александар Спасовски, *Партизанско движење во Скопје и скопско 1941–1945*, Скопје 1984, 40–57.

⁴¹⁵⁴ У годинама пре Другог светског рата ЦК БРП формирао је Македонску комисију као свој помоћни орган. Након окупације ова комисија је расформирана, а организована је нова. В. Mitrovski, „Окупација и оружани устанак...“, 140–141; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 135–137. Према бугарским историчарима (Васил Василев) балканске комунистичке партије и Коминтерна су након Првог светског рата словенско становништво у Македонији сматрале бугарским. Међутим од 5. конференције Балканске комунистичке федерације децембра 1922. македонско питање кренуло је да се третира као општебалканско. Од 5. конференције Коминтерне јула 1924. термин „Бугари“ за словенско становништво у Македонији замењен је са „Македонци“, „македонски народ“ итд. Овакав став морала је да прихвати и БРП, али уз велике напоре. Vasil Vasilev, „The Bulgarian Communist Party and the Macedonian Question between the Two World Wars“, *Bulgarian Historical Review*, 1, (1989), 3–20.

Покрајинског комитета, као и Драгана Павловића–Шиља на „партијски рад“. По писању Светозара Вукмановића, одмах при доласку, Драган Павловић се сукобио са Шаторовим који му није допустио да присуствује састанку ПК КПЈ за Македонију под изговором да је македонска организација, по одлуци Коминтерне, прешла под руководство ЦК БРП. Овакво гледиште Шаторова одобрио је и представник БРП који је присуствовао састанку, па Павловићу није ништа друго преостало него да се врати.⁴¹⁵⁵ Приликом сусрета између Колишевског и Шаторова дошло је до супротних гледишта⁴¹⁵⁶, па се Колишевски крајем јуна 1941. вратио у Београд и упознао ЦК КПЈ са ситуацијом у Македонији. На основу његовог извештаја од 23. јуна, ЦК је донео одлуку о искључењу Шаторова из КПЈ.⁴¹⁵⁷ ЦК КПЈ осудио је рад Методија Шаторова 24. јула 1941. у писму ПК КПЈ за Македонију као „антипартијски и контрареволуционаран“. Шаторову је замерено следеће: „1) Он је саботирао издавање прогласа ЦК КПЈ и заузео национал-шовинистички став. 2) Он је прекинуо све везе са ЦК КПЈ после окупације и није се одазвао на позив да дође са извештајем ЦК-у. Не само то, он није сматрао за потребно ни да образложи тај свој прекид. 3) Он је заузео непријатељски став према друговима Србима (из партије одстрањени Блажо Орландић и Добривоје Видић – Б. Т.), заузео је став који се ничим не разликује од става македонске реакционарне буржоазије. 4) Он је занемарио своју партијску активност сада када је дужност Партије да развије све своје снаге у борби против окупатора, а за помоћ СССР-у 5) Он је игнорисао сва партијска правила у погледу унутрашњих партијских односа и дисциплине. Према томе, ЦК КПЈ сав тај његов поступак сматра антипартијским и контрареволуционарним и због тога га скида са његове дужности члана ПК за Македонију и искључује из Партије“.⁴¹⁵⁸

Међутим, проблеми око Македоније и око смене Шаторова били су далеко од решених. Повереник ЦК КПЈ Драган Павловић послат је поново у Македонију да утврди стање у ПК КПЈ за Македонију почетком августа и да тамошњим партијским радницима саопшти одлуку ЦК КПЈ о искључењу Шаторова. Са њим је кренуо и Лазар Колишевски. Одлука је саопштена 3. августа на састанку ПК КПЈ за Македонију. Међутим македонско чланство није прихватило одлуку, па је чак донесена контраодлука са којом су Лазар Колишевски и Страхаил Пинџур искључени из Партије, а Мара Нацева суспендована.⁴¹⁵⁹

Из извештаја Драгана Павловића од 28. августа 1941. јасно се види да се скоро читав ПК КПЈ за Македонију оглушио о наредбу ЦК КПЈ о смени Шаторова. Била је уочљива и забуна македонских комуниста по питању којој партији припада македонска организација и да је већина сматрала да припада бугарској. Драган Павловић је настојао да реши овај проблем шаљући Лазара Колишевског у Софију, и још једно лице у унутрашњост Македоније да разговара са локалним комунистима.⁴¹⁶⁰ Лазар Колишевски саопштио је став КПЈ по питању Шаторова на састанку са Цолом Драгојчевом. Ова решења изазвала су велико негодовање чланова ЦК БРП, па је Драгојчева одбацила све наводе рекавши да ће сачекати одлуку Коминтерне.⁴¹⁶¹

На конференцији ПК КПЈ за Македонију која је одржана, мало раније, 17. августа Драган Павловић је водио кратки разговор са представником БРП Петром Богдановим, који је од стране своје партије послат у Македонију, како би средио ситуацију око Шаторова. Богданов је у разговору истакао да постоји одобрење Георги Димитрова о прикључењу Македоније

⁴¹⁵⁵ S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 28.

⁴¹⁵⁶ На састанку Месног комитета за град Скопље Лазар Колишевски саопштио је одлуке Мајског саветовања и јединственом деловању КПЈ на целој територији Југославије, без обзира на њено распарчавање, као и за формирање заједничког фронта, са чим се Шаторов није сагласио. С. Николова, „Методија Шаторов...“, 195.

⁴¹⁵⁷ *Zbornik IX/2*, 156–157; E. Barker, *Macedonia...*, 85; B. Mitrovski, „Odlučna i dragocena pomoć...“, 140.

⁴¹⁵⁸ *Zbornik VII/1*, 13–14. *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 37–38. Видети: *Zbornik IX/2*, 155; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 139–143.

⁴¹⁵⁹ С. Николова, „Состојбата...“, 172–173.

⁴¹⁶⁰ *Zbornik VII/1*, 17–18; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 42–44. Упоредити: Vlado Ivanovski, „Osnivanje Komunističke partije Makedonije i prva sednica Centralnog komiteta Komunističke partije Makedonije 19–20. marta 1943. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1983), 55–56.

⁴¹⁶¹ С. Николова, „Состојбата...“, 173.

бугарској организацији и да руководство БРП као и Коминтерна не виде да је Шаторов лоше радио осим „одлуке о предаји оружја“. Након три дана, 20. августа из Софије се вратио Лазар Колишевски који је пренео Павловићу сличне ставове ЦК БРП. Под оваквим околностима Драган Павловић је морао да напусти Македонију и врати се у Шумадију. ПК КПЈ за Македонију наставио је да ради под Методијом Шаторовим, па је Лазар Колишевски одстрањен, а планирало се искључење још 3–4 особе.⁴¹⁶²

На састанку Политбироа ЦК КПЈ 31. августа 1941. на коме су присуствовали Јосип Броз, Александар Ранковић, Иван Милутиновић и Иво Лола Рибар одлучено је да се читава ситуација изнесе пред Коминтерну и да се Драган Павловић поново упути у Македонију ради организовања партизанских одреда у Куманову и „другим местима где је могуће“.⁴¹⁶³ У међувремену реаговала је Коминтерна пославши телеграм БРП 23. августа (као одговор на писмо од 16. августа 1941), а БРП послао је инструкције КПЈ у виду писма. Коминтерна је обавестила две комунистичке партије да Македонија остаје на подручју деловања КПЈ „по разлозима практичним и целисходним“. Наглашавајући војни и стратешки значај Македоније, Коминтерна је налагала „најтешњу сарадњу између Југославије и Бугарске, нарочито по местима“.⁴¹⁶⁴

БРП се сложила са ставом Коминтерне и одлучила да за контакт са КПЈ и координацију посла у Македонији предложи свог опуномоћеника при ПК КПЈ за Македонију, па је послат Бојан Балгарјанов. БРП се сложио са ставом КПЈ да је Шаторов направио „грубе политичке и организационе грешке (предаја оружја, совјетска Македонија, непартијско понашање према Југославији)“. Ипак, БРП је нагласила, да је познајући његов рад у Бугарској у међуратном периоду, Шаторов нагло окарактерисан као „класни непријатељ и контрареволуционарни елемент“.⁴¹⁶⁵ Са ставом Коминтерне сложио се и Методије Шаторов који је у писму крајем августа 1941. обавестио КПЈ да је спреман за акцију и да очекује даље инструкције, замоливши да иде у партизански покрет. На крају је закључио да признаје грешке за „совјетску Македонију“ која је исправљена уз помоћ БРП, али да грешке у вези „оружја и организационих грешака“ није признавао: „До везивања за БКП ја сам тачно спроводио ваше директиве и ненормалност је настала после тога“.⁴¹⁶⁶ На тај начин, према Соњи Николовој, од две фракције које су се почетком окупације створиле у ПК КПЈ за Македонију, пројугословенска линија надјачала је Шаторовљево националну линију.⁴¹⁶⁷

Због овако замршеног питања и става БРП реаговао је Јосип Броз и проблем поново изнео пред Коминтерну у свом телеграму од 4. септембра 1941., док је 6. септембра ЦК КПЈ у отвореном писму чланове КПЈ у Македонији и ЦК БРП обавестио о суспендовању ПК КПЈ за Македонију.⁴¹⁶⁸ У писму ЦК КПЈ које је 6. септембра 1941. упућено БРП наглашена је делимична одговорност бугарских комуниста за стање у Македонији. Подвучена је и кривица Шаторова: „...1. Шарло се није одазвао на трократни позив ЦК КПЈ, да као члан тога форума дође на седницу, чиме је грубо прекршио партијску дисциплину и саботирао своје партијске дужности. 2. Саботирао је ширење и умножавање Прогласа ЦК КПЈ поводом напада фашистичких бандита на Совјетски Савез, у коме се позива народ на борбу са окупаторима. Он је тај проглас уништио са једном чудном мотивацијом, да је проглас англофилски, јер се у њему говори да су народи Југославије поробљени од окупатора. Према томе, по његовом

⁴¹⁶² *Зборник VII/1*, 18–20; Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 32–33.

⁴¹⁶³ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 44.

⁴¹⁶⁴ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 50; *Зборник VII/1*, 15; *БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Том втори*, 1060–1061; *Коминтерн и Вторая мировая война. Часть II, после 22 июня 1941 г.*, сос. Н. С. Лебедева, М. М. Наринский, Москва 1998, 149–150; С. Николова, „Методија Шаторов...“, 197–198. Видети: D. Sirkov, „Bulgaria’s National Territorial Problem...“, 14–16.

⁴¹⁶⁵ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 50–51; *Зборник VII/1*, 16. Видети: М. Todorovski, „Masovni otpor...“, 228–229.

⁴¹⁶⁶ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 51.

⁴¹⁶⁷ С. Николова, „Состојбата...“, 179.

⁴¹⁶⁸ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 45; *Зборник VII/1*, 22–25; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 144–145.

гледшту, насупрот гледшту СССР-а и читавог света, народи Југославије нису поробљени, а Македонија је ослобођена. Ово мирише не само на национал-шовинизам, већ и на германофилство. 3. Он је заузео саботерски став по питању акција против окупатора, а насупрот томе он је донео одлуку да треба предати оружје властима, чиме је учинио отворену издају у прилог окупатора. 4. Он је заузео скроз погрешан и штетан став, упркос линији КПЈ, узевши курс на стварање совјетске Македоније на садашњој етапи ослободилачког рата и борбе заједно са свим прогресивним снагама против фашизма. 5. Наш делегат је утврдио на лицу места да Шарло не само не признаје своје грешке, већ и клевеће руководство КПЈ и секретара Партије, оптужујући га да је англофилско итд. На основу свега тога ЦК КПЈ искључио је из редова Партије Шарла као саботера и антипартијског елемента, о чему обавештавамо и Коминтерну“.⁴¹⁶⁹

Одговор БРП стигао је почетком октобра 1941. године. У одговору доминира покушај бугарских комуниста да се оправдају сваљујући кривицу на ПК КПЈ за Македонију: „...Били смо много изненађени када смо доцније примили саопштење да ЦК КПЈ није био донео одлуку о присједињавању македонске организације нашој Партији, да је он протествовао против тога присједињавања и да се на тој основи у македонској организацији створило затегнуто и ненормално стање, да је започела фракционашка борба између Македонског комитета и вашег представника, да је дошло и фактички до цепања организације, узајамних искључивања и паралелних комитета...“ БРП је такође подвукао разлике у раду две комунистичке партије, сматрајући да је КПЈ имала лакши задатак јер је деловала у војнички и политички сломљеној Југославији, док је БРП деловала у Бугарској чији се режим још више устоличио посредством немачке помоћи.⁴¹⁷⁰ По питању македонског националног питања БРП се сложила са ставом КПЈ о националној индивидуалности, али и нагласила да КПЈ треба да осуди „угњетавачку политику“ коју су према Македонцима водили „великосрпски шовинисти“.⁴¹⁷¹ Уз то, БРП се сложио са предлозима КПЈ о успостављању најтешње и сталне везе између два руководства; о слању представника на заједничку седницу руководства КПЈ; о примању услуга у вези снабдевања и техничке помоћи. Веза је требала да се настави преко ПК КПЈ за Македонију коме је у том тренутку БРП послао свог представника Бојана Балгарјанова.⁴¹⁷²

Пошто су се са Шаторовом, после његова искључења из Партије, солидарисали и неки чланови ПК КПЈ за Македонију, ЦК КПЈ донео је одлуку о суспендовању читавог ПК КПЈ за Македонију и о образовању новог, септембра 1941, у који су ушли: Лазар Колишевски, као секретар, Мара Нацева, Борка Талески, Благој Јанков, а касније је укључен и Бане Андрејев.⁴¹⁷³ Септембра 1941. формиран је и Покрајински штаб за Македонију, на челу са Лазаром Колишевским, као и нижа војна руководства.⁴¹⁷⁴ Тада је донесена директива о формирању партизанских одреда. Према њој, 12 месних организација имале су да „избаце“ 500 партизана.

⁴¹⁶⁹ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 45–48; *Зборник VII/1*, 25–26. Видети: *Зборник VII/1*, 25–28.

⁴¹⁷⁰ Рад БРП тада се највише огледао у издавању прогласа. Један такав проглас уско везан за југословенску територију БРП издао је децембра 1941. под називом „За слободу, равноправност и самоуправу у Македонији. На мети бугарских комуниста нашили су се скопски војни командант мајор Лилиов, председник „македонског комитета“ Стефанов и секретар Васил Димов. Македонски народ се позивао да не остане пасиван и да се бори против „бугарског фашизма“ и „српских закона“. АЈ, 507–9, IX, 15/II–1. Сличан проглас упућен је децембра 1941. и Бугарима под насловом „Долу злочинската авантуристичка војна“. АЈ, 507–9, IX, 15/II–2.

⁴¹⁷¹ *Зборник VII/1*, 42–47.

⁴¹⁷² Исто, 48. Видети: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 56–61.

⁴¹⁷³ *Zbornik IX/2*, 156–157. Видети: V. Ivanovski, n. d., 57. Не постоје прецизни подаци када је тачно формиран нови Покрајински комитет и који је био његов састав. Из сећања одређених партијских руководилаца и каснијих докумената закључује се да је Покрајински комитет формиран средином септембра у горе наведеном саставу. Велимир Брезоски, *Комунистичка партија на Македонија 1941–1944*, Скопје 2003, 83–84.

⁴¹⁷⁴ Састав Покрајинског штаба био је следећи: Лазар Колишевски, Цветко Узуновски (касније ушао у састав), Мирче Ацев, Страхаил Пинџур, Стеван Наумов и Михаило Апостолски. *Zbornik IX/1*, Beograd 1961, 36. Марјан Димитријевски пише о формирању „Покрајинског војног штаба“ септембра 1941. на чијем челу је био Михаило Апостолски. М. Димитријевски, *Македонска војска 1944–1945...*, 28–31. Велимир Брезоски не помиње Стевана Наумова у саставу Покрајинског штаба. В. Брезоски, *Комунистичка партија на Македонија...*, 85.

Међутим, водећи људи КПЈ били су незадовољни, јер су само три организације успеле то да учине: Прилеп (45 партизана), Скопље (20 партизана) и Куманово (40 партизана).⁴¹⁷⁵ Скопски одред који је практично формиран септембра 1941. требао је да послужи као „расадник“ малих диверзантских група, односно партизанских чета. Једна од таквих диверзантских група из Скопског одреда покушала је да ликвидира бугарске полицијске агенте Манеа Мачкова и Крума Панкова–Кросоту 7. октобра 1941. године. Неуспешни атентат завршио се тако што је један партизан убијен, а други рањен (Мачков је успешно ликвидиран 20. августа 1942).⁴¹⁷⁶ У Прилепу су покушани средином октобра атентати на још двојицу полицијских агената, али су се и они завршили безуспешно; један партизан је убијен, а један рањен и заробљен.⁴¹⁷⁷

У оквиру овог отпора спадао је и покушај атентата на Габровског министра унутрашњих послова. Покушај атентата на министра извршен је у Велесу од стране једног омладинца. Приликом атентата било је 18 мртвих и више рањених лица. Бугарска полиција пуцала је на народ из митраљеза који су унапред били спремљени од стране заштите министра унутрашњих послова. Атентатор није пронађен, а Габровски је само лакше рањен. У Скопљу је извршен атентат на једног од шефова бугарске полиције, Хаџи Манева. Атентат је успео, а атентатор није пронађен нити откривен. Исто тако, у Битољу су убијена, за кратко време, два шефа полиције. Атентатори нису такође ни откривени ни пронађени. После ових атентата извршена су масовна хапшења, а већи број лица послат је у интернацију и на присилне радове. Председник бугарске владе је у свом говору одржаном у Собрању био принуђен да призна, иако у извесној блажој форми, отпор на који је наишао бугарски окупатор.⁴¹⁷⁸

Почетком октобра 1941. делегат БРП Бојан Балгарјанов дошао је у Скопље, али се он није повезао са тадашњим ПК КПЈ за Македонију и његовим секретаром Лазаром Колишевским, већ са Шаторовим, који се још налазио у Скопљу. Након што је Колишевски ухапшен, 6. новембра 1941, Балгарјанов је, преко Банета Андрејева, који је преузео руковођење ПК КПЈ за Македонију након хапшења Колишевског, наставио да спроводи политику БРП што је довело до нове дезоријентације код комуниста у Македонији. Од тада поново су на видело испливале старе недоумице и несугласице. Методије Шаторов се у Скопљу задржао до 11. октобра 1941. године. Након тога је пошао у Бугарску на дужност секретара Софијског обласног комитета. Убрзо је смењен са тог положаја након „грубих грешака“ и послат у унутрашњост Бугарске на партијски рад као секретар Обласног комитета БРП.⁴¹⁷⁹ Године 1942. поново је изабран за члана ЦК БРП и за секретара Софијског окружног партијског комитета. Активности је проширио јуна 1943. када је изабран за команданта 3. устаничке оперативне

⁴¹⁷⁵ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 114. О формирању и деловању партизанских одреда у Македонији видети: Миле Тодоровски, „Партизанските одреди во Македонија во 1941. година и нивните дејства“, *Гласник*, XX, 3, (1976), 33–56.

⁴¹⁷⁶ Након неуспешног атентата на Крума Панкова и Манета Мечкова избила је пуцњава између двојице комуниста и бугарске полиције на улицама Скопља. Један комуниста извршио је самоубиство тако што се разнео бомбом, а други је ухапшен. Током испитивања овај комуниста признао је све и помогао је бугарској полицији у даљем наступању против чланова КПЈ. ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 5, л. 22–23.

⁴¹⁷⁷ А. Спасовски, *н. д.*, 57–60; М. Тодоровски, „Партизанските одреди...“, 47–48. Партизани су само у Битољској области од јануара до октобра 1942. извршили 11 акција у којима су убили 19 припадника војних и полицијских власти. *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 243–246. Занимљиво је и становиште Соње Николеве, која је писала да су се припреме за оружану борбу у периоду јул–септембар „успешно одвијале“, пошто су након тога партијски радници наишли „на конфузију, нејединство и нову неорганизованост“ сасвим је логичним деловао неуспех новоформираних одреда. С. Николова, „Состојбата...“, 179.

⁴¹⁷⁸ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 24–25.

⁴¹⁷⁹ Методије Шаторов је, након одлуке Коминтерне, поднео извештај 16. септембра 1941. ПК КПЈ за Македонију у којем је навео своје дотадашње активности, у периоду од априла 1940. до септембра 1941. године. Истог дана, послао је извештај и ИККИ. У првом извештају Шаторов је објашњавао околности које су довеле до његовог „неправедног искључења из партије“. *Методија Шаторов–Шарло. Документи и материјали*, 117–130; С. Николова, „Методија Шаторов...“, 198–199. Видети: Миле Михајлов, „Еден обид за дешфрирање на извештајот на Методија Шаторов–Шарло до Извршниот комитет на Комунистичката интернационала од 16.9.1941 година“, *Гласник*, L, 1, (2006), 195–207.

зоне у Пазарцику. Међутим, зближавањем КПЈ и БРП, Шаторов је морао да буде уклоњен. Дана 4. септембра убијен је под неразјашњеним околностима у борби између бугарских партизана и бугарске војске и полиције.⁴¹⁸⁰

*

Зачеци сарадње између КПЈ и БРП. Елизабет Баркер у својој монографији износила је своје виђење сукоба око Македоније између југословенске и бугарске комунистичке партије. КПЈ је у почетку заузела дефанзиван став и временом га претворила у офанзиван, а БРП је из офанзивног на крају завршила са дефанзивним ставом. Брозов минимални програм био је да Вардарску Македонију задржи у границама федеративне Југославије, док је максимални програм био да присаједини Пиринску Македонију и евентуално Егејску Македонију Вардарској Македонији и од ње направи федерални јединицу у границама Југославије. Максимални програм БРП био је да створи независну Велику Македонију која би била у тесној вези са Бугарском или по могућству да директно присаједини Вардарску Македонију. Минимални програм је био да некако задржи Пиринску Македонију. Поред тога, две партије су стално долазиле у сукоб око тактике и метода пружања отпора. Брозова тактика оружаног устанка боље је примљена у Москви, па је СССР временом постао наклоњенији југословенској идеји решавања македонског питања. Размимоилажења су се дешавала и око признавања, односно непризнавања македонске нације.⁴¹⁸¹

КПЈ, односно њена македонска организација била је праћена почетком 1941. од стране бугарске обавештајне службе која је, иако је скупила доста података, створила погрешну слику о функционисању комунистичке партије на овом простору. Дезинформације су се стварале највише због тога што су комунисти у Македонији били малобројни, али добро организовани и што су радили у строго конспиративним условима. Информације су се кретале да је један специјални „комитет“ функционисао у Скопљу и био потчињен КПЈ до тога да је КПЈ имао свој „загранични биро“ у Цариграду одакле је радио против бугарске државе. Чланове је углавном организовао бугарски комуниста Димитар Влахов од људи који су некада припадали „михајловистима“ или „протогеровистима“.⁴¹⁸² Бољу слику, бугарске власти су кренуле да стварају у другој половини године када су успеле да ухвате неколико комуниста.⁴¹⁸³ Међутим, и тада су прављене грешке. Рецимо, бугарске власти су у тим тренуцима разликовале две врсте комуниста. Прва група се борила против бугарских власти и идеја Трећег рајха и желела је да види слободну Македонију. Групу су чинили млади људи који су живели у кавадарском и неготинском крају. Друга група која је била много активнија била је инструисана од стране Срба и кретала се у рејону Куманова и Скопке Црне Горе.⁴¹⁸⁴

БРП је имао и других проблема осим агилне КПЈ. Партијска линија је конкретизирана у резолуцији ЗБ ЦК БРП „Напад фашистичке Немачке на Совјетски савез и наши задаци“ (ЗБ који је био у Москви укључивао је Георги Димитрова, Васиља Коларова, Станкеа Димитрова и Георги Прванова Дамјанова). Овај документ је послат у Софију 1. јула, преко редовне радио комуникације која је тада постојала између ЗБ ЦК БРП и ЦК БРП. Поред дефинисања „борбе против немачких фашиста и њихових бугарских министара и саучесника“ као примарног задатка, ЗБ је представио прелазак на тактику широког антифашистичког фронта. Истовремено, резолуција је оријентисала бугарске комунисте на чињеницу да не треба напустити свој главни, стратешки циљ—борбу за социјализам, већ га само временски померити. Ипак, нови курс БРП наишао је на неповољно окружење, па је тако била отежана и његова имплементација. У првим месецима након објављивања курса оружане борбе, БРП се за упутства обраћала Москви, односно ЗБ ЦК БРП. Нису смеле да се доносе одлуке без

⁴¹⁸⁰ *Методија Шаторов–Шарло. Документи и материјали*, 17–18.

⁴¹⁸¹ E. Barker, *Macedonia...*, 83–84.

⁴¹⁸² Ово и није толико нелогично с обзиром да је Влахов био од почетка XX века члан ВМРО, а од 1925. члан БКП учествујући и у формирању ВМРО (обединита). Од 1936. до 1944. живео је у СССР тако да је могао из иностранства да ради на оваквом организовању. Видети: Димитар Влахов, *Мемоари*, Скопје 1970, 57–370.

⁴¹⁸³ Ѓ. Чакарјаневски, „Активност на групата Чкатров–Гузелов...“, 44–46.

⁴¹⁸⁴ Ѓ. Чакарјаневски, „Некои пропагандни активности...“, 123.

консултација са „вишом инстанцом“, па је Димитров 2. августа 1941. писао Стаљину да је према Централном комитету „наше бугарске партије“, ситуација у земљи изузетно напета. „Немци интензивно врше притисак на Бугарску да активно учествује у рату против Совјетског Савеза. Краљ Борис и Влада, иако и даље оклевају, припремају се за улазак у рат“. У истом документу била је јасно исказана тежња Коминтерне, односно Димитрова о заједничком раду комуниста са партијама сличне оријентације. Он је тако истакао Дамјана Велчева, једног од првака „Звена“ нагласивши да су представници овог покрета већ ступили у везу са БРП по питању заједничке акције.⁴¹⁸⁵

Уклањањем Методија Шаторова из Македоније стварали су се услови за „искреније“ повезивање између две комунистичке партије. Почетком септембра 1941. Јосип Броз је нудио ЦК БРП помоћ „од неколико наоружаних одреда за дизање устанка у Македонији у Бугарској“.⁴¹⁸⁶ У директиви ЦК КПЈ од октобра 1941. која је послата ПК КПЈ за Македонију наглашено је да македонски покрајински комитет треба да успостави одмах чврсте везе са ЦК Бугарске. Са тим у вези, наређено је да се успостави „технички пункт“ који је имао задатак да организује близу Лесковца везу за пребацивање људи и материјала. Састанак који поводом овог и сличних питања између бугарске и југословенске комунистичке партије, који је очигледно диктиран из Москве, требао је да се одржи око Ниша. До тог састанка међутим није дошло.⁴¹⁸⁷ Контакт између КПЈ и БРП остварен је 21. децембра 1941. на иницијативу КПЈ. БРП је прихватио сарадњу која за главну тачку имала остваривање контакта и сарадњу у Македонији. Писмо које је требало да дође до Бугарске није на крају послато, али је порука стигла преко Благоја Нешковића. Бугарски комунисти су тражили да у Македонији оде нека јача личност из КПЈ, по могућству и сам Јосип Броз. Нешковић је Бугарима одговорио да Броз не може отпутовати у Македонију, али да ће КПЈ ускоро послати одређену личност.⁴¹⁸⁸

Контакти су успостављени, али су одређена места и даље остала спорна. У прогласу ЦК БРП македонском народу од децембра 1941. говорило се о истеривању „немачких и италијанских окупатора са Балкана“ и „борби за народну демократску владу у Бугарској“ који би довели „како бугарски тако и македонски народ до слободе“. ЦК КПЈ је након овог прогласа највише замерио ЦК БРП што се у прогласу није помињало истеривање бугарског окупатора из Македоније. Међутим реакција је изостала, па су се овакви и слични прогласи појављивали све до краја окупације. Југословенском комунистичком руководству засметали су и прогласи које су штампали македонски партијски руководиоци. По њима се видело да је у изношењу јавног мишљења било колебања и заузимања супротних ставова по питању односа према бугарској окупационој власти. Неслагања две партије у вези како и на који начин треба организовати оружану борбу и масе, такође је према мишљењу КПЈ допринео летаргичном стању у Македонији у којој је по мишљењу БРП владало слично стање као и у Бугарској, па ту није ни могло да дође до оружаног устанка као у Србији или Хрватској.⁴¹⁸⁹

На почетку 1942. такође су се јављали неспоразуми између КПЈ и БРП. У писму које је 15. јануара 1942. ЦК БРП упутило ПК КПЈ за Македонију изнесене су критичке примедбе по питању мобилизације у Македонији које је спроводила бугарска окупаторска војска. Као што се види из писма, ЦК БРП упутио је савете у циљу спречавања мобилизације путем пропагандне делатности. БРП је стајала на становишту да уласком Бугарске у рат против Велике Британије и САД „оштра криза није прешла у револуционарну кризу“ и да на мобилизацију није требало одговарати „саботажама“ и „контрамобилизацијом“.⁴¹⁹⁰

Проширивање бугарске окупационе зоне почеком 1942, навело је врх југословенске комунистичке партије да још ангажованије приступи партијском раду на окупираном

⁴¹⁸⁵ Е. Л. Валева, *н. д.*, 268–260.

⁴¹⁸⁶ Venceslav Glišić, „Doprinos NOP-a Jugoslavije razvoju antifašističkog otpora u Bugarskoj“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1980, 298.

⁴¹⁸⁷ *Zbornik VII/1*, 40–41; *Zbornik IX/1*, 46–47.

⁴¹⁸⁸ *Zbornik II/2*, 112.

⁴¹⁸⁹ Светозар Вукмановић-Темпо, „Сећања из народноослободилачке борбе у Македонији, на Косову и Метохији“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, (1959), 41–45.

⁴¹⁹⁰ Видети: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 89–93; *Zbornik VII/1*, 50–58.

подручју. У том контексту Александар Ранковић је 27. јануара 1942. саветовао Благоја Нешковића да се успостави веза између окружних комитета у „Источној Србији“ и ПК КПЈ за Македонију у циљу појачавања пропагандног рада и ширења диверзантских акција у Македонији. Тражила се шира мобилизација и јаче пропагандно деловање на бугарске војнике. Наглашено је да „бугарски војници нису својом вољом узели оружје и пошли да се бију против српских партизана“, па их је због тога требало у сваком тренутку позивати на „братимљење и ступање у партизанске редове“. Најпре се требало повезати са члановима и симпатизерима БРП у бугарској војсци, а затим приступити растурању летака, прогласа и другог пропагандног материјала међу бугарским војницима.⁴¹⁹¹ Међутим, оваква политика КПЈ није уродила плодом, јер су до почетка 1942. само три бугарска војника прешла у партизане, а током 1942. још су се само њих шест одлучило на овакав потез.⁴¹⁹² У покушајима мобилизације бугарских војника најдаље се отишло у Скопљу, Ресену и Ђевђелији преко бугарског потпоручника Диче Петрова који је касније постао командант батаљона „Христо Ботев“.⁴¹⁹³

Вероватно се највећи подухват у циљу преласка бугарских војника у партизанске одреде десио током фебруара 1942. када је гарнизону бугарске војске у Скопљу избила неуспешна побуна коју су припремили комунисти. Како је јављало Одељење специјалне полиције Управе града Београда 25. фебруара 1942. комунистичка пропаганда је у гарнизону узела „великог маха и већ (је) обухватила 90% војске“. Терен у „Јужној Србији“ оцењен је као врло погодан за „деструктивни рад“, па су овакве појаве, према Одељењу специјалне полиције, представљале „озбиљну опасност“: „Опасност је у толико већа, што изгледа да су бугарске власти немоћне да ову опасност коренито уклоне“.⁴¹⁹⁴

Врх КПЈ планирао је са БРП издавање заједничког прогласа бугарским војницима. Са заробљеним војницима требало је поступати „коректно“. Уколико би већи број бугарских војника прешао на страну партизана требало је од њих стварати „чврсте партизанске чете“ са командирима и политичким комесарима, који би заједно са југословенским партизанима учествовали у борбама и који би се пребацивали на бугарску територију у одређеном тренутку.⁴¹⁹⁵ Анализирајући документа „БКП“ која се налазе у Архиву Југославије јасно је да је сарадња између две партије постојала. КПЈ је достављао документа која су произишла из преписке установа Недићеве владе, али и друга документа настала радом партизанских организација и установа, а која су била преведена на бугарски. БРП их је затим, највероватније користио у пропагандне сврхе.⁴¹⁹⁶

У тражењу што бољих решења у смислу повезивања и заједничког рада између две комунистичке партије, Јосип Броз је у једном тренутку, почетком фебруара 1942. размишљао да Иво Лола Рибар преузме улогу посредника између две партије и да отпутује у Македонију. Ипак, овакве комбинације биле су несигурне. Броз је био мишљења да иако Рибар оде за Македонију, тај пут мора бити испланиран врло пажљиво. Јосип Броз је мало касније у свом обавештењу од 8. фебруара 1942. одредио да Добривоје Радосављевић као представник КПЈ оде за Македонију.⁴¹⁹⁷

Ситуација у Македонији и даље је била конфузна. То је видљиво и у телеграму ИККИ од 27–28. фебруара 1942. упућеног Јосипу Брозу. У телеграму је пренето саопштење ЦК БРП у коме се каже да је Брозов захтев о предаји КПЈ-у руковођење македонским организацијама

⁴¹⁹¹ Нове колаборационистичке власти примећивале су да се у партизанским редовима који су изводили саботаже и остале акције по Србији летњих месеци 1941, нису налазили само локалци, већ и Бугари. Тако се у прегледу партизанских дејстава у Србији за август 1941, помиње да је међу комунистима који су у Медвеђици (Хомољски срез) пресекли телефонске каблове налазили и Бугари. *Зборник I/21*, 51.

⁴¹⁹² *Zbornik II/2*, 264–265. Међу овим лицима били су позната имена Славчо Дроцанов Балкански и Неофит Александров Ломски који су побегли из касарне 15. ломског пука у Белоградчику између 4. и 5. новембра 1941. и ступили у Сврљишки партизански одред. V. Glišić, „Doprinos NOP-a...“, 299–301.

⁴¹⁹³ В. Брезоски, *Комунистичка партија на Македонија...*, 343.

⁴¹⁹⁴ ИАБ, 1, ОСП, К. 394, IV-Q-149. Видети: ИАБ, 1, ОСП, К. 394, IV-Q-150/15.

⁴¹⁹⁵ *Zbornik II/2*, 376, 408.

⁴¹⁹⁶ Видети: АЈ, 790/16–3–140; АЈ, 790/16–3–144.

⁴¹⁹⁷ *Zbornik II/2*, 308–309, 334–335.

извршен. Ипак, положај у Македонији окарактерисан је као и даље тежак. Комунисти у Македонији нису имали три месеца везу са КПЈ, па се руководство често обраћало за помоћ БРП. Непосредна веза између две партије још није била успостављена, па је бугарско партијско руководство сматрало је да је при постојећем стању било „сврсноходно“ да се македонске организације сједине у самосталну македонску партију.⁴¹⁹⁸ Поводом овог телеграма уследио је одговор ЦК КПЈ од 11. марта 1942. године. Јосип Броз је исказао неразумеваше поводом идеје о самосталној македонској комунистичкој партији и потврдио слање представника КПЈ Добривоја Радосављевића у Македонију који би требао да помогне комунистима у Македонији око организације и успостављању везе са БРП.⁴¹⁹⁹

У Македонији стање је било доста затегнуто. Партијске организације одбиле су да примају закључке ПК КПЈ за Македонију на челу са Банетом Андрејевим. Размимомлажење између њега и партијског чланства бивало је све веће. Партијске организације и њихова руководства повели су акцију за смењивање Андрејева и његово позивање на одговорност. Више месних комитета упутило је писмо ПК критикујући његов рад и захтевајући његово смењивање.⁴²⁰⁰ Током јуна 1942. смењен је ПК КПЈ за Македонију на челу са Банетом Андрејевим који је окарактерисан као „шарловиста“.⁴²⁰¹ То је потврђено окружницом привременог ПК КПЈ за Македонију од 5. јуна 1942. године. Нови привремени ПК КПЈ за Македонију добио је бројне задатке у циљу што боље организације у Македонији. У Привремени комитет ушли су Цветко Узуновски, Мара Нацева, Мирче Ацев, Цветан Димов и Љупчо Арсов.⁴²⁰² Ипак, непосредно после његовог образовања, окупаторска полиција ухапсила четири његова члана (све осим Мирчета Ацева). И поред свега тога, народноослободилачки покрет је узео маха: новоформирани одреди су отпочели оружане акције, а веза са ЦК КПЈ поново је успостављена. Тако су током априла и маја обновљени Скопски и Прилепски одред и формиран Битољски и Велешки, док је око Ресена организована једна група партизана која ће касније ући у одред „Даме Груев“.⁴²⁰³ Уз то Покрајински штаб је јуна 1942. обновљен и преименован у Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Македоније (ГШ НОПОМ) који је октобра 1942. кренуо да издаје лист под називом „Билтен“.⁴²⁰⁴

Према изнетом, било је очигледно да се партизански покрет слабо развијао у Македонији. Добривоје Радосављевић који је стигао у Македонију тек 25. августа 1942, већ првих дана био је у проблему. Осећајући да је питање сарадње између БРП и КПЈ веома компликовано, тражио је од ЦК КПЈ да реагује код ЦК БРП како би у Македонију упутили неког „одговорнијег“ од Бојана Балгарјанова или да се њему дају шира овлашћења. Радосављевић је обавештавао ЦК КПЈ о великој слабости партијске организације и руководећег кадра, закључивши да су оне у Битољу и Прилепу претрпеле највеће губитке

⁴¹⁹⁸ Зборник VII/1, 59–60.

⁴¹⁹⁹ Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII..., 61–62; Зборник VII/1, 60.

⁴²⁰⁰ Видети: Зборник VII/1, 55–59; –87–96.

⁴²⁰¹ Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 35. Социјалистичка историографија писала је да је Андрејев тврдио да 11. октобар (дан оружаног устанка у Македонији против окупатора) представља „пораз“ за македонску партијску организацију и јасно показује да у Македонији не може бити оружане борбе против окупатора. Такав његов став и мешање Балгарјанова довели су до размимомлажења у ПК. Док је Андрејев боравио у Софији, ПК је донео одлуку да се Андрејев смени због „опортунизма и неспособности за руковођење“, као и због „непотребног задржавања“ у Бугарској. Међутим, при свом повратку, Андрејев је, наоружан инструкцијама из Софије, успео да обеснажи ову одлуку, па чак да Веру Ацеву и Борка Талевског оквалификује као фракционаше. Зборник VII/1, 16; Zbornik IX/2, 156–157.

⁴²⁰² V. Ivanovski, *n. d.*, 59.

⁴²⁰³ В. Mitrovski, „Odlučna i dragocena pomoć...“, 148. Након хапшења четворо чланоца Мирче Ацев је у Привремени ПК довео Кузмана Јосифовског–Питуа и Борка Темелковског–Љиљка. В. Брезоски, *Комунистичка партија на Македонија...*, 189–190. Упореди: Зборник VII/1, 87, 96.

⁴²⁰⁴ Slavka Fidanova, „Naponi KPJ u Makedoniji u borbi za mase i stvaranje političkog jedinstva u toku 1941–1942. god.“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, (1968), 84–88. Састав Главног штаба био је: Цветко Узуновски, Мирче Ацев, Страхил Пинџур, Стеван Наумов, Михајло Апостолски. Зборник VII/1, 87, 96; М. Димитријевски, *Македонска војска 1944–1945...*, 31. Костадин Палешутски је писао да је септембра 1942. састављен нови Покрајински комитет у саставу Кузман Јосифовски, Борко Темелковски, Мирче Ацев и Страхил Пинџур. К. Палешутски, *n. d.*, 296.

(ухапшено преко 100 људи). Радосављевић је поред партијског критиковао и партизански рад наводећи да одреди имају стално исте логоре и невероватно слабе везе: „Акције изводе све на исти калуп (убиства кметова и слично)... Одмах шаљите Македонце, које имате, било за позадину, било за партизане!“ У том циљу Радосављевић је одлучио да „појача“ партизанске одреде и изврши њихову „реорганизацију“ па је на терене послао чланове ПК КПЈ за Македонију Мирчета Ацева и Страхаила Пинџура (ухваћени и убијени 4. јануара 1943). Већ 4. октобра 1942. Радосављевић је јављао: „Најзад сам се мало снашао овде и посао креће, мада немам времена ни могућности још детаљног упознавања свих појава за ову годину дана и рашчишћавања целе толико замршене прошлости...“⁴²⁰⁵

У писму од 16. октобра 1942. упућеног ПК КПЈ за Србију Радосављевић је писао да је једна од већих слабости партизанског покрета што није обухватио читаву Македонију, притом набрајајући градове Штип, Струмицу, Ђевђелију, Кавадарце, Куманово, Кратово.⁴²⁰⁶ Радосављевић је потом у извештајима 2. новембра, а касније 20. новембра, тражио да се формира Обласни комитет Комунистичке партије Македоније и да се појача агитација у јужним деловима Југославије. Након Првог заседања АВНОЈ-а 26. и 27. новембра у Бихаћу, Броз је одлучио да послуша савете Радосављевића, па је у Македонију упутио Светозара Вукмановића–Темпа.⁴²⁰⁷ Ситуација за КПЈ постала је још тежа у току зиме 1942/43. када је скоро цео руководећи партијски кадар у Скопљу, Прилепу, Битољу, Куманову и Велесу похапшен, а и партизански одреди који су организовани у току 1942, престали су да постоје.⁴²⁰⁸ Заробљени комунистички руководиоци, као и партизани након хапшења су интернирани, убијени или су се налазили по локалним затворима. Један број старијих комуниста се био преселио у Бугарску, јер није могао да живи у Македонији, с обзиром да није постојала могућност ни опстанка у градовима ни одласка у партизанске одреде.⁴²⁰⁹

Доласком Добривоја Радосављевића, како је примећивао Венцеслав Глишић, веза између БРП и КПЈ почела је редовније да функционише. У првим писмима БРП која су упућена ЦК КПЈ тражена је аутономија за македонску партијску организацију и директни разговори двеју партија по том и другим питањима. ЦК КПЈ није могао у то време да одговори на ова тражења ЦК БРП, али је поред постојеће везе преко македонских комуниста, почетком новембра 1942. успостављена је и веза између бугарских комуниста из трнског краја и ОК КПЈ за Врање. У почетку су то биле појединачне везе које су се сводиле на размену пропагандног материјала, а касније се оне прошириле и развиле нарочито током 1943. на подручју Црне Траве.⁴²¹⁰

Слично стање било је и у Бугарској, па је због тога реаговао Георги Димитров и обавестио руководство БРП средином априла 1942. да партија поведе курс разлагања „фашистичког лагера“. Два месеца касније, Димитров је 15. јуна 1942. обавестио ЗБ БРП да се активира на удруживању разнородних политичких странака и на интензивирању покрета отпора. Од бугарских комуниста је тражено да се удаље од пронемачке бугарске владе и да се оријентишу на везе са антихитлеровском коалицијом и на стварање „истинске националне бугарске владе“. Димитров је на састанку са члановима ЗБ БРП тражио да се постигне „тренутни споразум“ са

⁴²⁰⁵ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 171–175. Видети: Svetozar Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga druga*, Zagreb 1982, 285–292.

⁴²⁰⁶ *Zbornik IX/2*, 213; S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga druga*, 281–284. Неодазивање у партизане и често бежање пред њима помињало се и у извештајима партизанских одреда. Тако у извештају од 29. јула 1943. где су изнесене активности одреда „Дамјан Груев“ стоји: „...У неколико села видело се да има неких који неће да иду у војску, већ су побегли у Бугарску, а има их и који се налазе и крију по шумама, колебајући се да дођу у партизане, но има изгледа да ће ускоро бити прикупљени, пошто из неких села већ почињу да се јављају. То успевамо да постигнемо преко наших митинга, на којима су бачене и погодне паролe специјално за оне који беже од војске итд.“ Кроз извештаје се види да ни на митинзима нису постигани нарочити успеси у циљу омасовљења одреда иако су они, скоро увек, окарактерисани као успешни. *Зборник VII/1*, 316. Видети: Исто, 272–307, 314–321.

⁴²⁰⁷ Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 36.

⁴²⁰⁸ Boro Mitrovski, „Stvaranje i odbrana slobodne teritorije u zapadnoj Makedoniji u drugoj polovini 1943. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 4, (1965), 35.

⁴²⁰⁹ С. Вукмановић–Темпо, „Сећања...“, 40.

⁴²¹⁰ V. Glišić, „Doprinos NOP-a...“, 298–299.

„земљорадницима“, социјалдемократима, демократима, радикалима и др. за стварање „антихитлеровског отаџбинског фронта“. По упутствима Георги Димитрова убрзо, 17. јула 1942, је преко радио-станице „Христо Ботев“ прочитан програм Отчественог фронта који је био на линији одлука са Седмог конгреса Коминтерне. Као главни циљеви означени су спречавање Бугарске да учествује у војним операцијама на страни Трећег рајха, раскидање савеза са Немачком, повлачење бугарских трупа из Србије (не и из Југославије), заустављање извоза за Немачку, и успостављање сарадње са Савезницима.⁴²¹¹ У Политбироу је за изградњу Отчественог фронта била одговорна Цола Драгојчева, која се до тада бавила изградњом веза са другим партијама, док је при ЦК БРП формирана Централна комисија Отчественог фронта на челу са Кирилом Драмалијевим. Од септембра 1942. представници БРП почели су разговоре са виђенијим политичким фигурама из легалне опозиције, укључујући лидере Демократске, Народне, Радикалне и Социјалдемократске партије које су биле забрањене током 1934, као и са два крила БЗНС („Врапча“ и „Пладне“) и представницима политичког круга „Звено“. Као највећи опозиционари истицали су се Никола Мушанов (Демократска партија), професор Петко Стајнов (бивша Народна партија), Димитар Гичев (БЗНС – „Врапча“), професор Петко Стојанов (бивши члан Радикалне, после Демократске партије), Никола Петков (БЗНС–„Пладне“), Кимон Георгијев („Звено“). Међутим, до краја 1942. само су се Никола Петков и Кимон Георгијев сагласили да се укључе у Отчетвени фронт. Већина опозиционих лидера није се слагала са комунистима око метода отпора властима. До краја године основано је и око 100–136 комитета, али на њиховом формирању радили су само комунисти, док су само неколико оформили представници БЗНС – „Пладне“. До средине 1943. већина чланова Отчественог фронта били су комунисти.⁴²¹² Ни оснивање партизанских одреда није ишло на руку БРП, односно Отчественом фронту. Према писању Венцеслава Глишића до краја 1943. у Бугарској је било 39 одреда и неколико чета „са не тако великим бројем људи“, а прва бугарска бригада „Чавадар“ формирана је тек априла 1944. године.⁴²¹³

4.5.1.2. Однос КПЈ и БРП током 1943. и рад Светозара Вукмановића–Темпа у Македонији

Први кораци Светозара Вукмановића у Македонији. Повећани интерес за југ Југославије код антифашистичких покрета настао је у вези са предстојећим потенцијалним операцијама Западних савезника на југу Европе. Черчил и Рузвелт су јануара 1943 у Казабланки донели одлуку да наредна инвазиона операција буде усмерена према југу Италије. У том оквиру треба посматрати и мисију Светозара Вукмановића–Темпа коју му је лично поверио Броз крајем 1942 године. О карактеру те мисије знали су само Броз и Вукмановић. Поред подстицања борбе и војне координације партизанских покрета Југославије, Грчке, Бугарске и Албаније, радило се и обезбеђивању „револуционарне перспективе“. Поред тога, Вукмановић је имао и потребно искуство, јер је у Македонији током 1939. и 1940. радио на стварању партијских организација. Вукмановићеве акције почеле су раније по његовом приспећу у Скопље 26. фебруара 1943. (дошао са будућом супругом Милицом Сарих), али су тек јуна 1943. добиле пун замањ.⁴²¹⁴

Југословенско комунистичко руководство видело је шансу за организовање и чешће акције проширивањем бугарске окупационе територије почетком 1943. године.⁴²¹⁵ Светозар

⁴²¹¹ Видети: D. Sirkov, „Bulgaria’s National Territorial Problem...“, 17; Vitka Toškova, „The Programme of the Fatherland Front in Bulgaria of July 17, 1942 – a Historic Document about the Anti-Fascist Struggle of the Bulgarian People during the Years of the Second World War“, *Bulgarian Historical Review*, 3, (1974), 99–103.

⁴²¹² Е. Ј. Валева, *н. д.*, 271–272, 279–280; Г. Димитров, *н. д.*, 301–302, 323–324, 338–339; Е. Калинова, „Възникване на Отчествения фронт...“, 14–17.

⁴²¹³ V. Glišić, „Doprinos NOP-a...“, 301.

⁴²¹⁴ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 57–58. С. Вукмановић–Темпо, „Сећања...“, 27. Видети: S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Методари. Књига друга*, 231–279; . К. Палешутски, *н. д.*, 299–300.

⁴²¹⁵ *Зборник I/5*, 13. У проширењу окупационе зоне шансу су видели и бугарски комунисти, неизоставно сагледавајући договор у Казабланки и одлуке Коминтерне. С тим у вези БРП издао је проглас почетком 1943.

Вукмановић писао је у свом извештају од 8. августа 1943. ЦК КПЈ да је партијска организација била у расулу због боравка делегата БРП у Скопљу. Ситуација се поправила доласком Добривоја Радосављевића.⁴²¹⁶ Међутим у писму од 8. јануара 1943. Вукмановић је јављао да су Бугари почели да проширују своју окупациону зону због тога што су немачке трупе почеле да се премештају на Источни фронт. Он је овакву ситуацију процењивао као добру за партизански покрет наводећи између осталог: „...бугарска војска је несигурна за окупатора, што се види из чињенице да Бугари не смију употријебити војску за борбу против партизана у Македонији, него само жандарме; даље Бугари стално мијењају гарнизоне и премјештају их из једног мјеста у друго; бугарске власти свакодневно стријељају и хапсе војнике и официре бугарске војске; читав један пук бугарске војске био је спреман да се одметне у шуму код Крушевца, наши су били ухватили везу са њима, али су га Бугари брзо пресрели чим су (то) осјетили. Из овога се јасно види како је опуртинистичка линија бугарских другова захватила маха међу њима...“⁴²¹⁷ Тај бугарски пук из Крушевца имао је у својим редовима неколико комуниста. Он су успоставили везу са Глигоријем Диклићем–Будним, организационим секретаром ОК КПЈ за Крушевац. Овај Окружни комитет саставио је један летак на бугарском који је упућен бугарским војницима и преко ове везе растурио га, најпре међу бугарским војницима који су обезбеђивали пругу Сталаћ – Краљево. Са друге стране, Расинско-крушевачки партизански одред добио је, преко бугарског поручника, неколико сандука муниције и ручних бомби. Ускоро, приликом акције да своју чету пребаци у партизански одред, овај бугарски поручник је откривен. Осуђен је од стране преког суда своје јединице и стрељан.⁴²¹⁸ Тако је стање по овом питању остало слично као у претходним годинама. Током 1943. у НОП је ступило само осам бугарских војника, од тога шест у Македонији.⁴²¹⁹ Поред тога, комунисти су простор за своје деловање видели су и у моментима када је бугарски окупатор спроводио мобилизацију. У инструкцијама ПК КПЈ за Македонију од 20. фебруара 1943. јасно је наглашено шта треба радити у спречавању мобилизације. Утврђено је да се почетком 1943. почело са позивањем официра са простора анектираног од стране Бугарске на војни курс и да се отпочело са прављењем спискова Јевреја, Влаха и Срба. У том смислу требало је становништво организовати тако да на мобилизацију одговори демонстрацијама и одлажењем у партизанске одреде.⁴²²⁰

По приспећу у Македонију, Вукмановић је затекао партијску организацију у расулу: „Фракционашки рад Шарловог руководства оставио је дубоки корен у партиским организацијама. Новоформирано руководство са Бенетом (Бане Андрејев – Б. Т.) није успело да оздрави парт.(ијске) организације и фракционашка борба поново је отпочела све до доласка друга Љуба (Добривоје Радосављевић–Боби – Б. Т.). Главни узрок ове фракционашке борбе углавном био је боравак делегата ком.(унистичке) партије Бугарске у Скопљу (Бојан Балгарјанов, у Скопљу од почетка октобра 1941. – Б. Т.)...“ Вукмановић је даље увидео да је бугарски делегат, пошто није могао да се пробије до ЦК КПЈ, остао на терену и повезао се са Банетом Андрејевим и осталима из партијског руководства. Пошто је Балгарјанов био „политички много изграђенији“ него кадрови КПЈ у Македонији он је наметнуо становишта Бугарске партије. Против оваквог става побунили су се одређени партијски активисти и отпочели борбу против партијског руководства, која је убрзо попримила карактер борбе за власт. Стање у Македонији по КПЈ почело је да се оправља по приспећу Светозара Вукмановића који је писао: „...У току ова три–четири месеца у Македонији је знатно побољшано стање парт.(ијске) организације...“ Стари, „опортунистички, колебљиви“ кадрови замењени су младим кадровима, који су оцењени као још увек неискусни, али одани КПЈ.

бугарским војницима, официрима и подофицирима у којем се каже да се одустане од савеза са Трећим рајхом и да се придруже Црвеној армији. АЈ, 790/16–3–145.

⁴²¹⁶ Видети: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 231–245.

⁴²¹⁷ *Zbornik II/7*, Beograd 1959, 294–295. Видети: *Zbornik II/8*, Beograd 1959, 99; S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga druga*, 238–239.

⁴²¹⁸ *Zbornik II/7*, 295.

⁴²¹⁹ V. Glišić, „Doprinos NOP-a...“, 301.

⁴²²⁰ *Zbornik VII/1*, 195–196.

Створене су и ударне групе. Најјаче су биле у Кичевском, Охридском, Битољском и Кавадарском сектору. Створени су и мањи партизански одреди и то према Куманову, Скопској Црној Гори, Велесу, Прилепу, те према Штипу и Струмици (за које није било сигурних извештаја). Акције партизана тада су биле чешће у италијанској зони, али их је било и на територији под бугарском окупацијом: „...Тако на пр.(имер) на Кавадарском подручју на нашу ослобођену територију бугарски окупатор приморан је да доведе три пука редовне војске и велики број полицајаца, где је вршио офанзиву у току 15 дана. Ова офанзива свршила се безуспешно... Партизани... разоружавају граничне бугарске карауле према Грчкој и неколико бугарских војника прешло је на њихову страну...“ У извештају је писано да „бугарски окупатор губи упориште за упориштем у Македонији. У једном од најјачих његових упоришта велешко-кавадарско-ђевђелиском он се потпуно укопао“. Ипак, најтеже је било да се разбије „агентура Ивана Михајлова“, али је назначено да се и ту „осећао процес распадања“. Један од закључака које је у свом извештају споменуо Вукмановић било је питање потпуног уједињења Македоније која је раздвојена између Југославије, Грчке и Бугарске. У том смислу партизанске чете из битољског краја су прешле у „грчку Македонију“ у области Лерина и Костурског: „...Македонски народ их је дочекао као своје ослободиоце и све контрашке чете су добровољно предавале оружје. Македонци траже да се ставе под команду нашег Главног штаба за Македонију. Ми смо ово одбили због става грчке партије по македонском питању, о чему ћу вам доцније писати...“.⁴²²¹ Иако је постојала сарадња између грчких и југословенских партизана, спорови су избили око будућности Македоније. Вукмановић, је уочио њихов тврдокорни став и записао: „...никакво право на самоопредељење народа не признају...“.⁴²²² У једном другом извештају од 25. августа 1943. поново је писао: „...КПЈ је истакла заставу уједињења целог Балкана у једну братску и равноправну заједницу балканских народа. У светлости такве линије, која се јасно и недвосмислено изражава у пароли Слободна Македонија у слободној Југославији, ми морамо цео народноослободилачки покрет у Македонији управити у правцу сједињавања са осталим народима Југославије...“.⁴²²³

У писму Светозара Вукмановића партијским организацијама и члановима КПЈ у Македонији од 28. фебруара 1943. скренута је пажња на слабости партијског рада, али и на начине отклањања тих слабости и раду на стварању пуног јединства македонског народа „у борби за национално ослобођење“. Назначено је да партијске организације у Македонији нису успеле да у покрет привуку и остале народе који живе у Македонији као Арнауते, Влахе, Турке и Јевреје. Исто тако нису успеле да изолују елементе који су за партијске циљеве били штетни. Подвучени су Иван Михајлов који је био у „служби Хитлерових освајачких планова“; Спирос Китинчев, Димитар Чкатров, за које је речено да стоје иза великобугарских планова, као и Миливој Трбић који је стајао иза великосрпских аспирација. Налагана је „немилосрдна борба“ како против окупатора, тако и против наведених појединаца. Та борба требала је да се поведе заједнички, између осталог, и са Отачественим фронтом за који је речено да „нема ништа заједничко са великобугарском завојевачком влашћу у Македонији“.⁴²²⁴

Светозар Вукмановић је марта 1943, по одобрењу ВШ НОВ и ПОЈ наредио формирање војно-оперативних зона у Македонији.⁴²²⁵ Такође је разрађиван план за географски шире

⁴²²¹ Видети: *Zbornik II/10*, Београд 1962, 144–152; *Зборник VII/1*, 327–348. О ставу Светозара Вукмановића о Македонији и партијском раду на овој територији видети: *Zbornik II/10*, 228–235.

⁴²²² *Zbornik II/10*, 157, 180–181. Видети: *Зборник VII/1*, 327–348.

⁴²²³ *Zbornik II/10*, 230.

⁴²²⁴ *Zbornik II/8*, 177, 181–182. Видети: *Zbornik II/10*, 147–148; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 204–214.

⁴²²⁵ Прва оперативна зона требала је да обухвати реон северно од линије Дебар – Кичево – Брод – Богомила – Велес и западно од железничке пруге Велес – Скопље – Качаник. Друга оперативна зона требала је да обухвати реон јужно од линије Дебар – Кичево – Брод – Богомила и западно од железничке пруге Богомила – Прилеп – Битољ. Трећа оперативна зона требала је да обухвати реон источно од железничке пруге Велес – Прилеп – Битољ и југозападно од железничке пруге Велес – Ђевђелија. Један од задатака оперативних зона било је успостављање веза са грчким и албанским партизанима. Штипски самостални одред требао је да успостави везе са најближим партизанским штабом на територији Бугарске. *Зборник VII/1*, 217–222; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 214–217.

деловање партизанских одреда у Македонији. У ту сврху упућивани су у Македонију припадници НОП-а из партизанских јединица који су деловали на југу Србије како би омасовили одреде.⁴²²⁶ У писму Битољског обласног комитета наређено је 17. марта 1943. групи партизана из одреда „Питу Гули“ да се пребаце на територију под бугарском окупацијом.⁴²²⁷ Ради даљег учвршћивања позиција у Македонији ЦК КПЈ је дао одобрење да се у Тетову оснује Комунистичка партија Македоније (КПМ) 19. марта 1943. године.⁴²²⁸ Нови замах у организовању и деловању партизанских јединица у Македонији десио се августа 1943. када је прво 2. августа одржан Преспански састанак војног и политичког руководства на коме је одлучено да се ради на формирању већих оперативних македонских јединица; а затим је формиран и батаљон „Мирче Ацев“ 18. августа 1943. који се у македонској историографији узима као темељ за „формирање македонске народноослободилачке војске“ и који се данас слави као дан армије у Северној Македонији. Тада је ГШ НОПОМ преименован у ГШ НОВ и ПОМ. Сви ови догађаји били су везани за очекивану капитулацију Италије и за победе Савезника у Африци и на Источном фронту.⁴²²⁹ У исто време и ЦК БРП одлучио је да реорганизује партизански покрет па је марта 1943. основана Народноослободилачка устаничка армија (НОВА), док је војна комисија при ЦК реорганизована је у Главни штаб НОВА.

Међутим, од половине 1943. десили су се догађаји који су променили рад и деловање комунистичких партија. Прво је Стаљин маја 1943. распустио Коминтерну, надајући се да ће ослободити комунистичке партије оптужби да служе Москви и да ће олакшати њихову „трансформацију“ у националне партије; са друге стране лидер СССР је на овај начин учинио уступак Западним савезницима. Друга ствар која је била јако битна за комунистичке партије и њихове покрете отпора на Балкану била је капитулација Италије. Политичка ситуација постала је нарочито акутна након смрти Бориса III, која се десила крајем августа 1943. године.⁴²³⁰ Иако је совјетска армија почела да бележи победе, она је била и даље далеко од Балкана, па је Москва од БРП тражила да не предузима никакве самосталне акције које би могле да угрозе њен положај у Отечественом фронту. СССР је предвиђао да су шансе БРП да учествује у власти минималне, ако се ослони само на своје снаге, па јој је саветовано да оствари своју делатност кроз сарадњу са легалном опозицијом и поред изражене резервисаности ових

⁴²²⁶ Михаило Апостолски, „Сарадња током устанка 1941–1944. на простору Јужне Србије и Северне Македоније“, *Лесковачки зборник*, XI, (1971), 27–28. Видети чланак са сличном садржином: Михаило Апостолски, „Соработката во текот на востанието од 1941 до 1944 на просторот на Јужна Србија–Северна Македонија“, *Гласник*, XV, 3, (1971), 40. Видети још: Михаило Апостолски, „Сарадња током устанка 1941–1944. на простору јужне Србије–северне Македоније“, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945. научни скуп посвећен 30-годишњици устанка, одржан на Златибору 25–26. септембра 1941*, ред. Јован Марјановић, Венцеслав Глишић, Милан Борковић, Београд 1972, 423–436.

⁴²²⁷ *Зборник VIII/1*, 234–235.

⁴²²⁸ На другим местима може се пронаћи да је КПМ формирана 28. фебруара 1943. у Скопљу уз присуство делегата ЦК КПЈ и ВШ НОВ и ПОЈ Светозара Вукмановића и инструктора ЦК КПЈ Добривоја Радосављевића, а да је прва седница ЦК КПМ одржана 19. марта 1943. у Тетову. Друга седница одржана је у Лопушнику између Кичева и Дебра (4–5. јули 1943), а трећа у близини Отешева код Преспе (2–4. август 1943). Централни комитет сачињавали су Лазар Колишевски (политички секретар), Мара Нацева (организациони секретар), Цветко Узуновски, Кузман Јосифовски, Страхил Гигов и Бане Андрејев. *Македонска енциклопедија*. 1. А–Љ, Скопје 2009, 722–723. Видети: V. Ivanovski, *n. d.*, 64–67.

⁴²²⁹ В. Брезоски, *Комунистичка партија на Македонија...*, 309–314; М. Димитријевски, *Македонска војска 1944–1945...*, 39–40; К. Палешутски, *n. d.*, 302–308.

⁴²³⁰ Нарочито се јасно видело да је ЗБ БРП појачао свој рад након смрти краља Бориса. Васил Коларов је почетком јесени написао „Запис о Бугарској“ у којој је садржан став ЗБ БРП нарочито по питању послератних граница на Балкану датих кроз два плана „Основна варијанта“ и „Друга варијанта“. У првој варијанти предлагано је оснивање Јужнословенске федерације са Србима, Хрватима, Словенцима, Бугарима и Македонцима. По плану Бугарска је требала да задржи „западне покрајине“ и Западну Тракију док би Македонија представљала засебну територијалну јединицу састављену од грчког, бугарског и југословенског дела. „Друга варијанта“ укључивала је само Бугарску, која је, према Коларову, требала да добије „западне покрајине“ и Западну Тракију, док би становништву које живи између Родопа, Архипелага и Шар планине требало дат право на самоопредељење. СССР је према овој белешци требао да буде гарант спровођења обе варијанте у дело. Димитр Петков, „Еще об отношениях между болгарскими и югославскими коммунистами в период сентябрь 1943 – июль 1946“, *Bulgarian Historical Review*, 3–4, 2009, 139–143.

других. Одређену резервисаност показивали су и бугарски комунисти, али су у наредним месецима успели да приволе одређене опозиционаре. Почетком августа 1943. десио се преломни тренутак. Краљу Борису је предано писмо потписано од опозиционих посланика у којем су позвали монарха да нормализује односе са земљама антихитлеровске коалиције. Ово писмо била је прва колективна акција грађанске опозиције против владине политике. У кругу БРП ово писмо је изазвало опрез, јер њени лидери нису позвани да се прикључе потпису, па је комунистичка партија из страха да не буде до краја изолована, одлучила да у ОФ укључи поједини политичаре који су били спремни да сарађују са комунистима. Тако 10. августа 1943. формиран Руководећи центар (управни центар) Отчетвеног фронта у који су ушли Кимон Георгијев („Звено“), Никола Петков (БЗНС – „Пладне“), Кирил Драмалијев (БРП), Григор Чешмецијев (БРСДП) и Димо Казасов (познат по честим променама странака). Крајем новембра Руководећи центар преименован је у Национални комитет. Међутим, ни после тога Отчетвени фронт није деловао јединствено. О томе најбоље сведочи заједничка декларација коју су потписали 10 истакнутих политичких личности 1. септембра 1943. године. Декларација је била уручена председнику владе и председник Народног собрања. Потписивање изјаве од стране Кимона Георгијева и Николе Петкова указало је на њихове флукутације између Отчетвеног фронта и грађанске опозиције.⁴²³¹

*

Покушаји формирања Балканског штаба и питање балканске федерације. Покушаји формирања Балканског штаба уско су везани за потенцијално искрцавање Западних савезника на Балкан после победа у Северној Африци током 1943. године. Из истог разлога, Хитлер је укрупнио јединице на Балкану, па је у јужној Грчкој формирао групу армија „Е“. На тај начин совјетски интереси на Балкану били су благо пољуљани, па је Москва преко Коминтерне кренула полако да гура идеју о Балканском штабу. О томе је Георги Димитров обавестио Броза у јесен 1942. године. Тај план Броз је највероватније изложио Вукмановићу када га је послао у Македонију да би, између, осталог средио партијску организацију и омасовио партизанске одреде.⁴²³²

Прве пукотине и несугласице почеле су да се јављају по самом приспећу Вукмановића у јужне делове Југославије. Почетком 1943. он се уплео у срчану расправу са Бојаном Балгарјановим, дајући му тада и специјално писмо Георги Димитрова са инструкцијама за сарадњу југословенских и бугарских комуниста.⁴²³³ Одмах је Светозар Вукмановић, боравећи у Скопљу, саопштио ЦК БРП план о заједничкој сарадњи и идеју за евентуално стварање Балканског штаба. Предложено је да се искористи територија Врањског партизанског одреда и да се ту формирају бугарски партизански одреди који би деловали у правцу Трна и Софије. Предложено је и да БРП формира своје одреде у „бугарској Македонији“ и да се повежу са одредима око Штипа који су деловали под КПЈ. У току разговора било је и жучних расправа. На Вукмановићев прекор да је „заиста потребно да они једанпут уђу у борбу“, Бугари су одговорили да је довољан успех постигнут тиме што бугарске трупе нису отишле на Источни фронт.⁴²³⁴ Било је жучних расправа и око деловања обе партије. На крају је БРП одлучио да пошаље свог делегата у Балкански штаб, али и око тога је било проблема. Балгарјанов је једно време одбијао да се пребаци са куриром из Скопља и саопштио Вукмановићу да пошаље патролу до Скопља која би га прихватила. Са друге стране, Вукмановић је писао да су шиптарске и македонске чете већ почеле заједнички да делују и то највише на сектору Корча–Преспа.⁴²³⁵ Ове идеје, Вукмановић је изложио и албанским и грчким представницима.⁴²³⁶ Пред свој одлазак из Скопља, Вукмановић се поново сусрео са Балгарјановим. Делегат ЦК КПЈ одбио је предлоге бугарског делегата о формирању заједничког руководства у које би ушли

⁴²³¹ Е. Л. Валева, *н. д.*, 281–283; Г. Димитров, *н. д.*, 380, 408–409; Е. Калинова, „Възникване на Отечествения фронт...“, 21–23.

⁴²³² М. Димитријевски, *Големите сили...*, 190–191; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 57; Ванче Стојчев, „Балкнаскиот штаб и македонското прашање во 1943. година“, *Историја*, XXXVII, 1–2, (2001), 56.

⁴²³³ В. Стојчев, „Балкнаскиот штаб...“, 57.

⁴²³⁴ Видети: АЈ, 507–12, IX, 15/IV–1.

⁴²³⁵ *Zbornik II/10*, 155–156; S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga druga*, 413–417.

⁴²³⁶ Е. Barker, *Britanska politika...*, 183.

секретар „македонске организације“ и Вукмановић и Балгарјанов. Предлог је одбијен уз Вукмановићеву напомену да дубља сарадња између две партије просто није изводљива, јер су се линије које су усвојиле две партије у потпуности разликовале нарочито у пропагандном и герилском погледу. Наглашено је и да, иако је БРП признала да македонске организације треба да следе линију КПЈ, она је „вешто користила територијалну удаљеност руководства југословенске Партије и политичку недораслост појединих македонских руководства“.⁴²³⁷

Према Ванчи Стојчеву, који се позива на бугарског историчара Виктора Величкова, 12. априла 1943. у Софији је поведена расправа у формирању Балканског штаба. У једном илегалном стану у Софији састали су се чланови ЦК БРП Антон Ђошев–Југов и Емил Марков, командант ГШ НОВ и ПО Македоније Михаило Апостолски и члан централног комитета грчке комунистичке партије (ККЕ) Василис Самариниотис. Иако је овај састанак вероватно био јако битан за заузимање става БРП, немамо података о чему се разговарало и да ли је било заједничких одлука.⁴²³⁸

Након боравка на Косову и Метохији, Светозар Вукмановић отишао је у Албанију и Грчку, где се повезао са централним комитетима њихових комунистичких партија.⁴²³⁹ Према наводима Вукмановића, он се са албанским руководством састао у селу Лабинот (март 1943), близу Елбасана, а са представницима централних комитета ППСх (Комунистичка партија Албаније) и ККЕ састао се касније у селу Куцаке (јун 1943).⁴²⁴⁰ Са албанским комунистима Вукмановић је одмах нашао заједнички језик. Енвер Хоџа, секретар ППСх, прихватио је Вукмановићев предлог о формирању Балканског штаба потписавши нацрт уговора, који је потписао и Вукмановић, без да је обавестио ЦК КПЈ. Како би позвао и грчке комунисте на сарадњу, делегат ЦК КПЈ послао је писмо представницима ККЕ, али независно од писма, руководство ККЕ послало је курира (Грегоријадиса) са задатком да „преко Титовог штаба“ успостави везу са Москвом. Вукмановић је искористио моменат и по овом гласнику послао писмо са предлозима за сарадњу. У међувремену је искористио прилику, па је заједно са овом двојницом одржао састанак, на којем су, са албанске стране присуствовали још Кочи Дзодзе и Миладин Поповић.⁴²⁴¹

На састанку је предвиђена заједничка сарадња између народноослободилачких војски Албаније и Грчке у области Костур–Корча и Аргирокастро–Јањина, као и деловање народноослободилачке војске Македоније на подручју Охрид–Битољ. Са војне тачке делегати комунистичких партија балканских земаља сложили су се да треба извршити концентрацију свих снага на сектору Ђевђелије и Горње Џумаје у циљу сарадње свих снага из Македоније ради напада на железничку пругу Скопље–Ђевђелија–Солун (у случају да се укључи БРП). На подручју између Грчке, Бугарске и Југославије се сматрало да постоје сви услови за ослобађање тих крајева. Иако се Вукмановић са Енвер Хоџом сложио готово у свему, укључујући ту и деловање на Косову и Метохији, које је ЦК КПЈ оценио 6. децембра 1943. као

⁴²³⁷ S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga druga*, 445–446.

⁴²³⁸ В. Стојчев, „Балканскиот штаб...“, 57–58.

⁴²³⁹ Још раније јуна 1942, на састанку ОК КПЈ за Битољ одлучено је да се члан комитета Лазо Хаџи Поповски повеже са ККЕ у Егејској Македонији. После неколико дана он се у Лерину састао са грчким представником Стратом Кендром. Договорено је да се „македонско становништво“ у Грчкој до ослобођења бори у одредима ЕЛАС-а, а да се након победе у рату реши „национално питање“. У септембру и октобру ККЕ је на своју територију примао одреде „Даме Грујев“ и „Јане Сандански“ којима је претило уништење. Стална веза успостављена је у зиму 1942/43. ККЕ је тада постигао сагласност са представницима КПЈ скоро у свим питањима, осим по питању права македонског народа са самоопредељење, па су односи донекле захладнели. Boro Mitrovski, „Saradnja narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i oslobodilačkog pokreta Grčke 1941–1945. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1981), 66–68.

⁴²⁴⁰ S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 80. На састанку у селу Куцаке Вукмановић се састао са Енвером Хоџом, Кочи Дзодзеом, Накуом Спируом, Миладином Поповићем и др. Упоредити: S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 106. Код Марјана Димитријевског стоји да је састанак у селу Куцаке одржан 25. маја 1943. године. М. Димитријевски, *Големите сили...*, 192.

⁴²⁴¹ S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 82–86. Упоредити: Исто, 106–107. Миладин Поповић, инструктор ЦК КПЈ, послат је још 1941. у Албанију како би деловао на албанске лидере у циљу омасовљења покрета. Убијен је 1945. од стране организације „Бали Комбетар“. Касније крајем 1941. у Албанију је послат и Душан Мугоша са истим циљем. С. Вукмановић–Tempo, „Сећања...“, 55–56; S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 123.

штетно („присаједињење Косова и Метохије Албанији“), са грчким представником имао је далеко већих проблема. Прво неслагање било је око тактике. Половина Грка живела је у градовима, па су водећи чланови ЕЛАС-а наступали са геслом „ко буде држао градове, владаће земљом“. Грчки комунисти нису се слагали ни у погледу македонског етнолошког елемента, сматрајући да је питање превише осетљиво и да га не треба постављати у тим тренуцима. Поврх свега ЕЛАС је саопштио да њихов представник није имао никаква овлашћења да преговара и да склапа било какве закључке.⁴²⁴²

Представници ЕЛАС-а су након тога одлучили да пошаљу писмо Вукмановићу у којем су га замолили да дође у једно село у Тесалији у пратњи једне њихове јединице, где би се повели даљи разговори око формирања Балканског штаба.⁴²⁴³ О овоме је Вукмановића обавестио 20. јуна 1943. представник ЕАМ у ГШ ЕЛАС Андреа Цимас.⁴²⁴⁴ На састанку који је према писању Марјана Димитријевског одржан 25. јуна 1943. у селу Слимница у Костурској околији, Вукмановић је добио сагласност делегата Главног штаба Грчке о стварању Балканског штаба и о организовању „Словенског народноослободилачког фронта“ (СНОФ) који је требао да буде под ЕЛАС-ом и који је попуњен словенским живљем са севера Грчке.⁴²⁴⁵ Такође је одлучено, „да се одмах приђе остваривању непосредне сарадње на свим секторима где се додирују суседне балканске земље“. Та сарадња требала је да буде војничка и политичка. На Вукмановићев предлог ова установа је требала да понесе назив: „Балкански штаб за координање и руковођење ослободилачким покретима у Југославији, Бугарској, Грчкој и Албанији“.⁴²⁴⁶ На састанку су као представници својих партија присуствовали Светозар Вукмановић, Андреа Цимас и Кочи Дзодзе. Вукмановић је у извештају од 8. августа 1943. које је послао ЦК КПЈ навео да је Енвер Хоџа прихватио предлог о Балканском штабу.⁴²⁴⁷ Треба напоменути да у поменутих договарањима нису учествовали представници Бугарске радничке партије.⁴²⁴⁸ Они су идеју формирања Балканског штаба оценили као штетну и непотребну.⁴²⁴⁹

Наиме, Балгарјанов је критиковао рад Светозара Вукмановића и уопште КПЈ, апострофирајући да је бугарска политика усклађена са Стаљиновим жељама ка штрајковима и диверзијама. Уз то прилике у Бугарској нису исте као у Југославији, јер она није окупирана. Бугарски партизани су се ослањали на саботаже, мање групе које су се убациле у полицију и војску и тако их подривале, а тек на крају ослањали су се на акције у сеоским подручјима и у мањим градовима.⁴²⁵⁰

⁴²⁴² Видети: *Zbornik II/10*, 93–99; *Zbornik VII/1*, 259–261; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 228–229; S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 80, 110–111; Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 46. Упоредити: В. Стојчев, „Балканскиот штаб...“, 58–59.

⁴²⁴³ На састанку је са грчке стране, према сећању Вукмановића, присуствовао читав штаб ЕЛАС-а који су сачињавали пуковник Сарафис, члан централног комитета ККЕ Андреа Цимас и командант првог партизанског одреда формираног у Грчкој Велукиотис. S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 108. Видети: В. Mitrovski, „Saradnja...“, 68–69. Управо је Цимас био против одређених захтева које је изнео Вукмановић што је он и потврдио у извештају централном комитету ККЕ од 16. јуна 1951. године. М. Димитријевски, *Големите сили...*, 191–192; Миле Михајлов, „Идејата на Светозар Вукмановић–Темпо за создавање Балкански штаб во 1943. година“, *Гласник*, XLIII, 2, (1999), 49–50.

⁴²⁴⁴ М. Димитријевски, *Големите сили...*, 194.

⁴²⁴⁵ Исто, 192. СНОФ је основан на иницијативу југословенских комуниста и требао је да послужи као средство за што боље инфилтрирање и потенцијално припајање северних делова Грчке Вардарској Македонији, односно Југославији. Грчки став према македонском или уопште узевши словенском питању условио је да се СНОФ тотално окрене КПЈ, па се тако десило да је током лета 1944. СНОФ имао неколико окршаја са ЕЛАС-ом. Септембра 1944. дошло је до коначног разлаза СНОФ и ЕЛАС и преласка ове јединице на простор Југославије где је касније распуштена, а људство инкорпорирано у ЈА. Е. Barker, *Macedonia...*, 110–112; D. Livianos, *The Macedonian Question...*, 150.

⁴²⁴⁶ S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 79, 112–113.

⁴²⁴⁷ Е. Barker, *Britanska politika...*, 183–185; S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 84–87, 107–108.

⁴²⁴⁸ *Zbornik VII/1*, 259–261; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 59–60.

⁴²⁴⁹ Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 46–48.

⁴²⁵⁰ Службена историја Бугарске партије, објављена након сукоба Тито–Стаљин изнела је низ узајамних оптужби на линији Софија–Београд, али признавала је да су у доба рата партизански штабови две земље били у сталној вези и да је, колико је то било могуће, сарађивали. Е. Barker, *Britanska politika...*, 183–185.

Међутим, амбиције Вукмановића нису биле пољуљане. На новом састанку делегата Грчке, Албаније и Југославије који је одржан у Грчкој 20. јула 1943. закључено је да се најдаље до 10. августа створи стални Врховни штаб народноослободилачке војске Балкана. Штаб је требао да представља војно језгро јединствене балканске федерације. Било је предвиђено да балкански штаб буде састављен од четворице команданата, четворице политичких комесара и одређеног броја чланова. Закључке су потписали Василис Самариниотис, Кочи Дзодзе и Светозар Вукмановић. О овом договору Вукмановић је известио ЦК КПМ 25. јула 1943. године.⁴²⁵¹ Након смрти краља Бориса, КПЈ је заузела став појачавања акција на територији под бугарском окупацијом уз сарадњу са БРП. Са тим у вези, Добривоје Радосављевић је 29. августа 1943. послао писмо Штабу Друге оперативне зоне.⁴²⁵²

Треба напоменути, да је према водећим људима британске обавештајне службе, какав је био Вудхаус (G. C. M. Woodhouse), притисак на ЕЛАС долазио једино са југословенске стране, али не и од Бугара. Према њему, те две комунистичке партије, већ су биле у сукобу око Македоније. Међутим, у то време Бугари нису играли никакву значајнију улогу у односима са ККЕ. Вероватно је једини стварни наговештај постојања контакта било оно што су Британци видели у мају 1943. године. Наиме, у грчкој Македонији запажени су герилци који су на рукаву носили знак ВМРО. Са друге стране, Елизабет Баркер тврдила је да је измишљена прича да су Грци са Бугарима потписали 12. јула 1943. у Петричу тајни споразум о стварању „балканске федерације“.⁴²⁵³ Тврђење Елизабет Баркер било је тотално нетачно, док је Вудхаус био делимично у праву. У том смислу треба споменути састанак представника комунистичких партија Југославије, Албаније и Грчке у Солтирију 29. јула 1943. када је Светозар Вукмановић, заговарајући идеју „панбалканског покрета“, изнео сугестију о независном македонском покрету, што је изазвало велики отпор грчких представника.⁴²⁵⁴

Наиме, поред сарадње између југословенских и бугарских постојала је и сарадња између грчких и бугарских комуниста. Према сазнањима грчког Министарства иностраних послова од почетка 1944. постојао је споразум између бугарских и грчких комуниста који се односио на будући политички статус Балканског полуострва. Према том споразуму, након завршетка рата, на Балкану је требало образовати савез социјалистички република чија би граница на северу ишла Дунавом, па северозападно до Ријеке, а укључивале би Грчку, Македонију, Бугарску и Србију. У свом уводу, споразум се позивао на програм Треће интернационале, а једна од саставних јединица тако организованог Балкана била би и аутономна Македонија (српска, бугарска и грчка заједно) у којој би се употребљавао грчки у бугарски језик. Бугарска би добила излазак на Егејско море. Истамбул и мореуз Дарданели постала би независна република под контролом СССР. Споразум је потписан 12. јула 1943. у године. Овај споразум са грчке стране потписао је у име ККЕ Јоан Јоанидес, а са бугарске стране у име БРП Дусијан Дасклаов. Споразум је имао шест чланова.⁴²⁵⁵

У таквој ситуацији, Светозар Вукмановић је кренуо са стварањем заједничких оперативних штабова на сектору Лерин–Битољ–Корча ради стварања грчко-албанско-македонског оперативног штаба, а на сектору Кајмакчалан–Воден–Ћевђелија–Морихово на

⁴²⁵¹ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 60–61; В. Стојчев, „Балкнаскиот штаб...“, 59–60. Упоредити: М. Димитријевски, *Големите сили...*, 194–198. Светозар Вукмановић је говорио о састанку са албанским и грчким комунистичким представницима, али исто тако је тврдио да никакав споразум није постигнут. На састанку у селу у области Ларисе присуствовао је са албанске стране Кочи Дзодзе, а са грчке стране Сиантос, вршилац дужности генералног секретара ККЕ, Орфеос, члан Поитбирова и Карагеоргис члан централног комитета ККЕ. S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 80, 114–115, 120, 122–123.

⁴²⁵² *Зборник VIII/1*, 395.

⁴²⁵³ E. Barker, *Britanska politika...*, 377. У својој другој студији Елизабет Баркер полемисе о договору у Петричу, али помиње и договор који су бугарски и грчки комунисти склопили на планини Кајмаксилар о пристанку на македонску аутономију у словенској федерацији. E. Barker, *Macedonia...*, 115–116.

⁴²⁵⁴ В. Јосимовска, З. Кнежевиќ, *н. д.*, 147.

⁴²⁵⁵ АЈ, 103–175–612, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Kairo, 12. februar 1944, pov. br. 36; АЈ, 103–175–612, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Kairo, 17. februar 1944, pov. br. 37; АЈ, 103–175–612, „Agreemest between the Comunist Parties of Greece and Bulgaria“, 12th July 1943. Упоредити: М. Михајлов, „Идејата на Светозар Вукмановиќ...“, 51–52.

остварењу заједничког грчко-македонског оперативног штаба, који су имали задатак да разбију бугарско-грчку и грчко-албанску границу и остваре заједничку слободну територију. Сматрало се да ће се заједничком сарадњом створити повољније могућности за развој јаких партизанских ударних група које ће „на делу остварити паролу братства балканских народа“.⁴²⁵⁶

Светозар Вукмановић је у Скопљу успоставио везу са ЦК БРП и добио сагласност за учешће бугарских представника у Балканском штабу. Ову вест је према Вукмановићевом сећању, њему саопштио Балгарјанов код Кичева крајем августа или почетком септембра 1943. године (вест саопштена средином августа). Вукмановић му је тада рекао да се читава ствар одлаже због резервисаности представника ККЕ.⁴²⁵⁷ Грчки представници наиме нису прихватили даљу сарадњу у оквиру Балканског штаба. Они су, као што се види из писма Вукмановића ЦК КП Македоније од 25. августа 1943. поништили закључке у вези са стварањем Балканског штаба и о сарадњи између ККЕ и КПЈ, нарочито. Посебно се нису слагали са закључцима да македонске чете на тлу грчке Македоније истичу да ће Македонија после пораза фашизма добити своју пуну слободу и право на самоопредељење.⁴²⁵⁸

Међутим, у светлу немачког пораза код Курска и капитулације Италије, Московске и Техеранске конференције, као и доласка савезничких мисија у Грчку, Албанију и Југославију, формирање једног обједињеног војно-политичког Балканског штаба чинило се ризично. Дана 19. септембра 1943. у ВШ НОВ и ПОЈ пристигла је совјетска мисија на челу са Штерјуу Атанасовим који је требао да врши функције представника совјетског генералштаба, НКВД при ВШ НОВ и ПОЈ и помоћника ЗБ ЦК БРП при ЦК КПЈ. Вероватно је он и утицао на одлуку Броза о обустављању прављења Балканског штаба. Штерју Атанасов је са својом мисијом требао да успостави и контакт између ЦК ЗБ БРП и ЦК БРП. Питање спуштања бугарских емиграната не територију Југославије које је постало актуелно крајем 1941, почело је да добија коначну форму пролећа 1943, када је Москва поново тражила од Броза да јави који је аеродром најповољнији за спуштање. Као и раније одговорено је да је најпогоднији Жабљак. Број је у истом телеграму од 24. маја 1943. нагласио да би било пожељно да се мисија пошаље што пре због тога што су и Западни савезници имали план о слању мисије у ВШ НОВ и ПОЈ. Међутим, због ратних дејстава на овој територији, спуштање бугарске мисије из СССР постало је врло деликатно. Иако је СССР одредио састав мисије августа 1943. (Штерју Атанасов, Благој Иванов, Павел Црвуланов, Крстју Добрев (на крају није отишао) и Иван Пејчев) лоше везе на линији Димитров–Броз и непроналажење сврсисходног аеродрома одлагали су акцију. Одлучено је да се мисија спусти падобранима, а Броз је јавио да је најпогодније место у близини Прњаваора. После неколико одлагања мисија у којој су били прикључени чланови секције КПЈ при ИККИ Ђурић и Милица Зорић спустила се авионом код Бугојна 18. на 19. септембар 1943. године.⁴²⁵⁹

Убрзо након доласка бугарске мисије из СССР реаговао је и Јосип Броз који је преко штаба 2. корпуса НОВЈ јавио Вукмановићу 21. септембра да не ствара Балкански штаб „јер је то сад политички неправилно“, што је изазвало велико изненађење и чуђење код Вукмановића. Критике на рачун стварања Балканског штаба Броз је упутио Вукмановићу још неколико пута, а према Бранку Петрановићу на овај Брозов став доста је утицао и боравак Фицроја Меклина. Ипак, делегату Централног комитета јасно је стављено до знања да је његов задатак у

⁴²⁵⁶ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 64.

⁴²⁵⁷ S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 80, 100, 129; М. Михајлов, „Идејата на Светозар Вукмановић...“, 53–54; В. Стојчев, „Балканскиот штаб...“, 61. У писму које је Политбиро ЦК БРП послао Бојан Балгарјанову септембра 1943. доминирао је опрезан, али итекако заинтересован став бугарских комунистичких лидера према идеји Балканског штаба, помињући и да су вољни да пошаљу свог делегата у овај штаб. *БКП, Коминтернът и македонскиот въпрос (1917–1946). Том втори*, 1077–1078.

⁴²⁵⁸ *Зборник VII/1*, 381–388; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 64. Светозар Вукмановић је писао да су Грци и поред нејасних порука прихватили сарадњу, али тек крајем децембра 1943. године. у међувремену ЦК КПЈ наредио је Вукмановићу да не ради више на формирању Балканског штаба. S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 132. Видети: В. Mitrovski, „Saradnja...“, 70–73.

⁴²⁵⁹ Т. Симовски, „Доаѓањето на бугарската мисија...“, 37–44.

Македонији да створи што чвршћу везу са Грчком и Бугарском, нарочито Бугарском, из војних, али и из политичких разлога. Броз је то правдао тиме да „нас тамо догађаји не би претекли и неки други преузео иницијативу у своје руке, што не би било и у интересу бугарског народа ни нас“. Остављено је да Вукмановић о томе буде обавештен усменим путем од „другова који долазе“, при чему се мислило на Штерју Атанасова који је требало да се пребаци у Бугарску. На крају, идеју о стварању балканског штаба, коју је Светозар Вукмановић подржао на заједничком састанку, ЦК КПЈ је дефинитивно одбацио у писму од 9. октобра 1943. као „нецилосходну у ондашњим условима“, ⁴²⁶⁰ а потом и писмом од 6. децембра 1943. године. ⁴²⁶¹ Тако је крајем 1943. идеја о остварењу Балканског штаба као потенцијалног војно-политичког језгра будуће балканске федерације или конфедерације била привремено обустављена. ⁴²⁶²

Даљи рад Вукмановића у Македонији огледао се, пре свега на успостављању веза са БРП. Њему је Броз у већ поменутом писму од 9. октобра јавио о доласку бугарских представника на челу са Благојем Ивановим који су из СССР послати у Југославију. Они су из Врховног штаба преко Црне Горе, Косова и Македоније требали да дођу у Бугарску и да се задрже у Македонији како би са Вукмановићем разговарали „о свим питањима сарадње“. ⁴²⁶³ Вукмановић је овим питањима пришао веома озбиљно. Дана 29. октобра 1943. јавио је ЦК КПЈ да је веза са БРП успостављена у Арози и да су у Бугарској борбе отпочели само мали партизански одреди. Балгарјанов („Сергеј Калчев“) ⁴²⁶⁴ представник ЦК БРП у Македонији, који се у тим тренуцима налазио у Скопљу известио је ВШ НОВ и ПОЈ 30. октобра 1943. да не располаже подацима о акцијама бугарских партизана, јер се акције нису помињале у извештајима и писмима ЦК БРП. Убрзо је у депеши Ивана Милутиновића од 3. новембра 1943. стигло наређење Вукмановићу да све вести у вези Бугара шаље Пеку Дапчевићу и да веза са бугарским комунистима треба да се пребаци на Балгарјанова. ⁴²⁶⁵

Нешто раније, Вукмановић је 1. октобра 1943. писао о стању у Дебарском срезу у вези са „македонским и бугарским елементом“, назначивши да се „...појављује опште бежање македонског елемента у Бугарску, услед све веће несигурности од великобалканских елемената и качачких банди. То македонско становништво одлази у Македонију под бугарском окупацијом и тамо распирују шовинистичку мржњу против целог албанског народа. Масовне демонстрације македонског народа у Скопљу и Софији под паролом „Идемо на Дебар“ су доказ да је бугарским фашистима успело да заоштре шовинистичку мржњу против целог албанског народа, па чак и против партизана...“ ⁴²⁶⁶

У читавом низу питања у чијем епицентру се налазило решавање македонског питања и БРП је имао своју рачуницу, па је у односу са КПЈ и даље играла са затвореним картама. Истог месеца, тачније 22. октобра 1943. Цола Драгојчева, члан Политбироа БРП упутила је писмо представнику Компартије у Отечественом фронту Кирилу Драмалијеву у коме је изнесено мишљење да ће Велика Британија највероватније препустити Балкан Совјетима. Осим тога у писму је покренуто и питање Македоније. Драгојчева је изнела мишљење да треба избећи

⁴²⁶⁰ *Zbornik II/10*, 94, 360–361, 363.

⁴²⁶¹ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 289–293.

⁴²⁶² *Zbornik II/10*, 363, В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 65–68. Ову идеју је за кратко заменила идеја мањег обима која је потекла од Георги Димитрова. Чланови БРП из СССР Жечо Петров Ђумјушев и Марко Иванов Марков требали су да одлете на Балкан где би радили на формирању Комитета бугарско-југословенског војног пријатељства. Комитет је требао да врши акције против окупатора, да врши пропаганду међу бугарским војницима у Југославији и да покуша да реши македонско питање. Међутим, бугарски комунисти погинули су у авионској несрећи 11. јануара 1944, па је тако и ова идеја напуштена. *БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Том втори*, 1086–1087.

⁴²⁶³ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 271.

⁴²⁶⁴ Питања везана за југословенски и бугарски партијски кадар у Македонији копкала су и врховне људе КПЈ, тачније Јосипа Броза који је Вукмановићу упутио писмо 25. октобра 1943: „Ђеда (Коминтерна, Георги Димитров–Б. Т.) пита ко је Сергеј (Бојан Балгарјанов–Б. Т.). Ко њега познаје? Јави укратко стање и акције наших јединица у Македонији“. *Zbornik II/10*, 425.

⁴²⁶⁵ *Zbornik II/11*, Београд 1963, 22. Видети: Исто, 36

⁴²⁶⁶ *Zbornik II/10*, 333–334.

опредељење по овом питању, поготово је требало избећи питања да ли је Македонија бугарска и питање уједињења. Са друге стране, требало је говорити да је у Македонији већи део становништва мишљења да је Македонија „земља која претендује на свој живот“. Драгојчева је износила и следеће мишљење: „...Не мали део (становништва) који је био добро постављен код Срба или који се подао асимилацији тражиће да иде са Србима. У таквој ситуацији паролa, да је Македонија Бугарска, ми ћемо имати симпатије само код малог дела Македонског становништва, а све снаге које се мобилишу око национал-ослободилачких комитета (народноослободилачких комитета) који су равни нашим отач.(астевено)фронтским биће незадовољни, а србомани ће бити против нас. Због тога КПЈ излази само (са) ставовима да ће се сада тражити за македонско становништво само боља самоуправа по општинама и чувања привредног блага за народ, а када се реши балкански проблем после истеривања Немаца, тада ће се поставити као једно од балканских питања и она у Македонији...Реч о Македонији ће имати пре свега велика већина македонског становништва, која се бори и које је убеђено да је Македонија македонска...“⁴²⁶⁷

Драмалијев је објавио чланак истог месеца у „Отечественом фронту“ по питању Македоније, отворено пишући о Скопљу и Охриду као културним и религијским центрима Бугарске. Македонија је, по њему, остала „расцепљена“ и „готово цела“ изван граница Бугарске. У једном делу текста он записује: „...Цепање Бугарске у Берлину (1878) после сретне и националне изградње Санстефанске Бугарске жестоко и болно је одјекнула у бугарској души...“ Највероватније после, интервенције водећих људи БРП, Драмалијев је у новембру 1943. дао текст за „Отечествени фронт“ у коме је писао о „самоопредељењу македонског народа и његовом праву да створи по сопственој одлуци самостални државни опстанак“. ЦК је ипак у тексту прецртао реченицу „Нека живи слобода и самоопредељење Македоније“ и уместо тога ставио: „живела национална равноправност македонског народа“.⁴²⁶⁸

Још један помен ширег балканског окупљања налазимо октобра 1943, после италијанске капитулације, полета народноослободилачке борбе, промене британске политике према догађајима у Југославији, а на другој страни отварања питања Косова од стране народноослободилачког покрета Албаније. Политбиро ЦК КПЈ је на седници одржаној 16–18. октобра 1943. под тачком два закључио да НКОЈ истакне као програмску паролу „Федерацију Јужних Словена“, те да се посебно обрати грчком и албанском народу. Сама ознака „Федерација Јужних Словена“ јасно је стављала до знања да се првенствено мисли на Бугарску, али су обраћањем грчком и албанском народу остављена отворена врата потенцијалне балканске федерације. Ову идеју која је конкретизована у закључку НКОЈ пренео је Штерју Атанасов („Виктор“) који је у јесен 1943. стигао на „слободну територију“ Југославије.⁴²⁶⁹ Порука је могла бити упућена од Георги Димитрова, вероватно, али још није било сигурно да ли је Стаљин имао удела у доношењу одлуке. Логично је претпоставити да је у условима централизације војних и политичких послова Стаљин морао бити консултован. Димитров се после распуштања Коминтерне налазио на челу Одељења за информације ЦК СКП(б). Ипак, АВНОЈ, односно НКОЈ као његова привремена влада није истакао ову програмску основу, већ је то учињено у прогласу ЦК КПЈ поводом 26-годишњице Октобарске револуције који је написао Милован Ђилас. ЦК КПЈ се обраћао народима Југославије, радницима, сељацима, грађанима, борцима, подофицирима, официрима и политкомесарима НОВ и ПОЈ, а у делу који се тицао питања балканске федерације истакнуто је да се „стварају услови за остварење давног сна најбољих синова јужнословенских народа братске федеративне заједнице јужнословенских народа од Трста до Црног Мора“.⁴²⁷⁰

Штерју Атанасов обратио се 6. децембра 1943. писмом Бојану Балгарјанову у којем је изнео неправилан став ЦК комунистичких партија Грчке и Бугарске по питању Македоније.

⁴²⁶⁷ АЈ, 507–9, IX, 15/II–4. Упоредити: Д. Петков, *н. д.*, 146.

⁴²⁶⁸ АЈ, 507–9, IX, 15/II–5.

⁴²⁶⁹ *Zbornik II/11*, 37.

⁴²⁷⁰ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 72–74.

Атанасов је критиковао обе комунистичке партије стављајући им до знања да су „начињене озбиљне грешке“, које је, по њему, чинио и ЦК КПМ. У даљем тексту он износи оштра запажања: „...Из извештаја се види да ви (БРП) мислите да треба да се води борба само против реакционарних представништва филоваца, но не и против бугарских окупатора у Македонији, а што значи да ви не признајете македонском народу да сам реши своје државно питање своје земље. Чак се супротстављате да се комитети у Македонији називају народноослободилачки комитети, мислећи да је Македонија национално ослобођена и да у Македонији нема услова за партизанско ратовање итд...“ На крају закључује да овакви ставови означавају прелазак на позиције „Бугарске великодржавне буржоазије“ и даље пише да би бугарски комунисти требали да истакну паролу „право самоопредељења до оцепљења“. Сличне погледе Атанасов је изнео по питању „другова“ у Грчкој и Македонији: „...Упамтите да се као главни задатак данас јавља ослобођење Македоније од свакаквих окупатора, а не границе итд. Исти задаци предстоје и пред свим балканским народима. На оваквој основи треба да дижете борбу“.⁴²⁷¹

У контрадикторности између затирања идеје о Балканском штабу и подстицања нове политичке концепције о јужнословенској федерацији јавио се читав низ унутрашњих, али и спољних фактора. Димитрову, који се држао Стаљинове линије, било је стало да се преко федерације Бугарске са Југославијом у којој је постојао јак антифашистички покрет и која је била у савезничком блоку појача позиција бугарског Отечественог фронта и да се Бугарска, као савезница Немачке, рехабилитује. Димитров је играо и на карту противтеже аустријско-мађарској федерацији чија се идеја појавила на Московској конференцији октобра 1943. године. Већ од раније биле су познате идеје Подунавске федерације, Балканске уније, конфедерације ЧСР и Пољске. Броз је међутим свестан појачаног утицаја британске политике почео да се држи дефанзивно. Стога је и дошло само до помена о овој федерацији у Прогласу и реферату Милована Ђиласа.⁴²⁷²

Јосип Броз је на појаву и смисао планова о федерацијама и конфедерацијама скретао пажњу децембра 1943. истичући после другог заседања АВНОЈ-а да балканска федерација није актуелна парола, иако се пропагандно истиче жеља народа Југославије да Бугари са њима ступе у једну будућу, федеративну заједницу. Планове који су се кројили у Великој Британији и САД о средњоевропским и балканским федерацијама сматрао је као смишљену политику ових сила да искористе неравномерност развитка народноослободилачког покрета у појединим земљама зарада гушења истих, те изолацију СССР са ових простора. Супротно решењима другог заседања АВНОЈ-а Отечествени фронт Бугарске иступио је са тезом о независној Македонији.⁴²⁷³

На самом терену деловање и рад југословенских и бугарских партизана почело је снажније да се осећа. Вукмановић је наводио да су у то време постојала два бугарска батаљона у Југославији: „Христо Ботев“, који је био под југословенским заповедништвом и „Васил Левски“ под бугарским заповедништвом. Последњи је основан на подручју Црне Траве, а био је састављен од бугарских грађана који су дошли из Бугарске. Вукмановић се споразумео са Балгарјановим да се Бугари могу служити „слободном територијом“ Југославије уз бугарску границу као упориштем са којег ће развијати своју делатност у Бугарској. Југословенски партизани обећали су да ће их снабдевати са храном и оружјем, уколико то не учини британска мисија. Договорено је и да ће батаљон „Христо Ботев“ прећи под бугарско заповедништво. У складу са том Балгарјанов је отпутовао у Софију како би организовао мобилизацију нових бораца. Вратио се са предлогом да се на југословенском подручју припреми база за смештај бугарског партизанског Врховног штаба и бугарског ЦК БРП како би одатле могли да доврше мобилизацију и створе нове партизанске батаљоне. Вукмановић се са тим сложио, али та замисао није се свидела српским сељацима који су морали да ове јединице снабдевају са храном. Упркос томе бугарски Врховни штаб почео је да функционише и да мобилише и отпрема нове бугарске јединице.⁴²⁷⁴

⁴²⁷¹ АЈ, 507–9, IX, 15/II–6; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 288.

⁴²⁷² В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 74.

⁴²⁷³ Исто, 47, 63.

⁴²⁷⁴ Е. Barker, *Britanska politika...*, 187–188.

Македонско питање и неслагања између југословенских и бугарских комуниста након другог заседања АВНОЈ-а. На Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу (29. и 30. новембар 1943.), одлуком о изградњи Југославије на федеративном принципу уз „националну индивидуалност“ била је поново потврђена и посебна македонска државност⁴²⁷⁵; ипак са том одлуком није се слагао Отечествени фронт, као ни одређени руководиоци БРП. Предузета је акција да Димитар Влахов (вратио се новембра 1944. и то у Скопље) и Владимир Поптомов (вратио се 1944. у Бугарску), чланови Председништва АВНОЈ-а, избрани у Јајцу као представници федералне Македоније, одмах поднесу оставке. БРП је посебно засметало што је Влахов био рођен у Егејској Македонији, а Поптомов у Пирнској Македонији, слутећи да овим потезом КПЈ гаји аспирације према овим територијама (чланови представништва АВНОЈ-а из Вардарске Македоније били су Методије Андонов–Ченто и Михаило Апостолски). Чак су им Васил Коларов и Георги Дамјанов-Белов припретили искључењем из Партије. Нешто касније, 1944, Поптомов се ипак приклонио захтеву ЦК БРП и отказао своје учешће у Председништву АВНОЈ-а.⁴²⁷⁶ Негативан став испољио је и Георги Димитров који је 26. децембра 1943. послао телеграм Брозу у којем је стајало да Влахов и Поптомов немају никакве везе са југословенском Македонијом.⁴²⁷⁷

Поводом овога руководство Отечественог фронта издало је децембра 1943. посебну Декларацију. У уводу ове декларације ОФ имплицитно наговештава да је Македонија у историјском смислу везана за Бугарску. Декларација у свом главном делу излази са паролем „Македонија Македонцима“ и даље објашњава: „...Том паролем учиниће се крај супарништву између балканских држава. Никаква измена садашње раскомаданости Македоније од њених непријатеља, нити пак њено целокупно присаједињење било којој балканској држави...“ На крају, декларација се завршава са покличем: „Живело слободно самоопредељење Македоније! Живео братски споразум Бугарске са балканским народима!“⁴²⁷⁸

Ова декларација пристигла је у Македонију децембра 1943. и њу је, као представник ЦК КПМ, примио Кузман Јосифовски–Питу. Текст декларације ОФ наишао је на неодобравање са југословенске стране, пошто је тотално игнорисао одлуке донесене на Другом заседању АВНОЈ-а. Светозар Вукмановић је у вези ове Декларације информисао ЦК КПЈ 13. јануара 1944. године. У телеграму од 24. јануара 1944. Броз је поручио Димитрову да је теза о уједињеној и самосталној Македонији потпуно супротна одлукама АВНОЈ-а. Димитров је убрзо реаговао и у телеграму који је упућен ЦК БРП изнео критику Декларације, истакавши да у том тренутку није требало истаћи парољу „Македонија Македонцима“.⁴²⁷⁹ Димитров је изнео свој службени став у телеграму од 8. фебруара, упућеном ЦК БРП. У њему је критиковао потезе бугарских комуниста и сугерисао им да се прикључе линији коју КПЈ води у Вардарској Македонији. У поруци од 28. јула 1944. Димитров је обавестио Броза да је дао инструкције

⁴²⁷⁵ Према писању Светозара Вукмановића парола о уједињеној Македонији први пут се појављује у Манифесту ГШ НОВ и ПО Македоније почетком октобра 1943. године. S. Vukmanović–Темпо, *Borba za Balkan*, 215.

⁴²⁷⁶ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 282; В. Стојчев, „Македонија во Втората светска војна...“, 274–275.

⁴²⁷⁷ Г. Димитров, *н. д.*, 399. Видети: Г. Димитров, *н. д.*, 418–419.

⁴²⁷⁸ *Зборник VII/2*, 311–315; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 286–287. У децембру 1943. Драмалијев, један од твораца ове Декларације, је дао текст за „Работническо дело“ пишући о Македонији као колевци бугарског народа пред којом се сваки „Бугарин клања“. Ипак, „ратови за ослобођење нису поправили већ само погоршали судбину Македоније“. Због тога, „на принципима атлантске повеље“, али и због спољне политике СССР, Отечествени фронт дигао је парољу „Македонија Македонцима“. У тексту су изнесене исте пароле као и у Декларацији Отечественог фронта. АЈ, 507–9, IX, 15/II–5. Видети: D. Sirkov, „Bulgaria’s National Territorial Problem...“, 17–18.

⁴²⁷⁹ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 287. Миле Михајлов, „Декларацијата на ОФ на Бугарија по македонското прашање од декември 1943 година“, *Историја*, XXXVI, 1–2, (2000), 62–65. Пре него што је Брозев телеграм примљен у Москви, Димитров је, 4. јануара 1944, дао инструкције двојници функционера БРП који су требали да буду пребачени у Југославију, па затим у Бугарску. Димитров је јасно истакнуо да се не дижу пароле о „самосталној и независној Македонији“, јер су одлуке АВНОЈ-а биле „велики корак напред“. На крају је додао да се „македонски проблем“ може решити само под условом успостављања присног пријатељства и савеза између Бугарске и Југославије под арбитражом Совјетског Савеза. Д. Петков, *н. д.*, 147.

својим партијским колегама из БРП да „свим снагама пружају подршку македонској политици нове федеративне Југославије која пружа Македонцима равноправност“.⁴²⁸⁰ Да би се што боље припремио за решавање македонског питања Димитров је захтевао да се припреми једна белешка која би садржала став ЗБ БРП. Ово питање ЗБ БРП отворио је јануара 1944. и проширио га на питање уједињења бугарског народа са којим су се додиривала питања Добруце, Тракије и Македоније. Како би питање добило коначну форму, Владимир Поптомов и Димитар Влахов припремили су материјал под насловом „Македонско питање и данашњи моменат“ и предали Димитрову 26. јануара 1944, истичући да иако делује да је линија КПЈ правилна, македонско питање потребно је решити у оквиру Јужнословенске федерације. Овде треба појаснити да је Влахов учествовао у изради овог документа и пре преласка на „југословенску страну“ и уласка у АВНОЈ.⁴²⁸¹

Питање „македонске државности“ било је већ одавно став КПЈ који је наметнут „одозго“ од стране Коминтерне и који је своје уобличавање добио на Другом заседању АВНОЈ-а. Тај став делила је Партија, али и већина појединаца, чланова КПЈ и партизанских бораца. Југословенски посланик у Каиру јављао је свом министарству иностраних послова 9. фебруара 1944. да га је помоћник грчког министра иностраних послова обавестио да је један југословенски партизан – официр „који је овде био на лечењу дао пре неколико дана изјаву једном американском кореспонденту“ у којој је рекао да крајеви јужно од Скопља нису ни српски, ни бугарски, ни грчки него да је то становништво „македонско, са македонским језиком и да од тога краја треба направити аутономну јединицу федеративне Југославије“.⁴²⁸² У том контексту ваља поменути и извештај „О Слободном Македонском Покрету у регији Флорина 1944“ који је саставио британски капетан Патрик Хачинсон Еванс 1. децембра 1944. за потребе британског Министарства иностраних послова. Овај документ послат је из Атине 12. децембра, а стигао је у Лондон, до Форин Офиса 30. децембра 1944. године. Као британски официр за везу и обавештајац СОЕ послат је у западну Македонију септембра 1943, а потом је прешао у крај око Флорине, у северној Грчкој, где је остао до октобра 1944. године. У свом опширном извештају, у којем веома афирмативно пише о македонском народу, Еванс помиње и састанке са водећим људима КПЈ у овом крају Цветком Узуновским и Киrom Георгијевским, помињући и вође локалних одреда Наума Пејова, Георги Турунцева и Илије Димовског. Закључак који се може извући из његових записа је да су сви ови људи подржавали слободну и суверену, може се рећи и независну Македонију. Одреди су само декларативно припадали партизанском покрету, а њихове вође нису се изјашњавале као комунисти, него више као македонски националисти. Цветко Узуновски је у разговору са Евансом тврдио да није комуниста и да политички не зна шта је. Једино што је желео било је „Македонија а Македонцима – македонски језик, цркве, школе, болнице и тсл“.⁴²⁸³

4.5.1.3. Однос КПЈ и БРП током 1944.

Војни и политички слом Немачке почетком 1944. био је очигледан. Савезници су, након капитулације Италије и дешавања на источном и афричком фронту заузели врло добре стратешке положаје и опколили Хитлерову европску тврђаву. Због тога што су успели да остваре војну превагу, велике силе могле су више да се посвете послератном уређењу Европе и остваривању што већег утицаја у европским земљама. У склопу ових догађја треба посматрати и све већу ангажованост КПЈ и БРП на приближавању које се одвијало под строгим инструкцијама из Москве.

⁴²⁸⁰ P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 82–83. Видети: Boro Mitrovski, Tomo Ristovski, „Dimitrov i jugoslovensko-bugarski odnosi“. *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1978), 18–20.

⁴²⁸¹ К. Палешутски, *н. д.*, 314; Д. Петков, *н. д.*, 147–149; М. Михајлов, „Декларацијата на ОФ...“, 66.

⁴²⁸² АЈ, 103–160–582, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova, političkom odeljenju, Kairo, 9. februar 1944, pov. br. 26.

⁴²⁸³ Андреј Росос, „Македонците од Егејска Македонија: Извештај на еден британски официр, 1944“, *Гласник*, 38, 1–2, (1994), 93–94, 108–110.

Једна од првих ставки која је требало да се испуни било је омасовљавање партизанског покрета. Георги Димитров је у телеграму послатом Брозу („Валтер“) и Штерјуу Атанасову („Георгијев“) 13. децембра 1943. писао је да би Бугари који су се налазили у партизанским редовима требали да агитују код својих сународника у окупационим јединицама у Југославији како би се ови прикључили партизанима. Порука је пренета преко „Слободне Југославије“.⁴²⁸⁴ У обавештењу Кире Гавриловског, члана Другог обласног комитета КПМ од 4. јануара 1944. сазнаје се доста о врбовању људи за партизанске одреде. Већина бораца са којима је требало попунити партизанске одреде налазила се на служби у предратним границама Бугарске. То су били војници, који нису више желели да служе у бугарској армији, а са друге стране нису били ни здушно опредељени за комунистички покрет.⁴²⁸⁵ Гавриловски је писао и о групи „дебеломесоваца“ која им је задавала доста проблема, преко ширења пропаганде да једино они имају везу са БРП и блокирањем одређених дотока преко којих је стизао новац у КПЈ, односно КПМ.⁴²⁸⁶

Важну улогу у омасовљавању партизанских јединица и повезивању југословенских и бугарских партизанских одреда имао је Светозар Вукмановић који се приликом пута у Македонију кратко задржао почетком 1943. у реону Црне Траве оцењујући ово подручје као најпогодније за илегално деловање комунистичког покрета отпора. Међутим, стварање бугарских партизанских јединица са друге стране границе текло је веома споро. Југословенски комунисти успели су крајем 1943. и почетком 1944. да формирају два бугарска одреда на подручју Македоније и Јужне Србије. Иако је Трнски партизански одред образован маја 1943. у Кални, он је тек децембра 1943. добио већи број припадника (44) и то захваљујући југословенским партизанима који су преживеле бугарске партизане после борбе на Јуничевој чуки 4. и 5. септембра (четворо убијено, троје заробљено, један нестао) примили код села Калне. У Македонији од заробљених бугарских граничара код Клане формиран је децембра 1943. батаљон „Христо Ботев“ (од 64, 49 се прикључило одреду). Почетком марта 1944. од илегалца који су пребегли из Бугарске формиран је батаљон „Васил Левски“.⁴²⁸⁷ Формирањем партизанских одреда од Бугара у јужној Србији и Македонији, стратешки значај подручја Црне Траве је порастао, па су почетком 1944. у ово место дошли виђенији припадници бугарских комуниста који су се водили мишљу да се из овог места руководи покретом отпора у Бугарској, па чак и да се ту оформи влада Очетвеног фронта. Њиховог долазак у овај крај, међутим, био је испуњен низом компликација.⁴²⁸⁸ Такође је Димитров будно пратио и усмеравао две партије једну према другој. У телеграму од 28. фебруара 1944. нагласио је Брозу и Атанасову да је изузетно важно да се успостави веза између Југославије и Бугарске.⁴²⁸⁹

Почетак године обележио је пут бугарских комуниста који су се још раније септембра 1943. спустили у ВШ НОВ и ПОЈ. Међутим, њихов пут је био дуг и компликован, а веза са њима скоро да није постојала. ВШ НОВ и ПОЈ распитивао се о члановима БРП у наређењу које је послато 1. фебруара 1944. Штабу 2. корпуса. Постављено је питање следеће садржине: „Шта ви мислите, шта се догодило са друговима који су дошли одозго и сада се не јављају више?“⁴²⁹⁰ О бугарским руководиоцима слао је обавештења и Вукмановић и то Штабу 2.

⁴²⁸⁴ Г. Димитров, *н. д.*, 395–396.

⁴²⁸⁵ Где и како треба упућивати бугарске војнике који су желели да пређу на страну партизанског покрета донекле је разјаснио Светозар Вукмановић у писму Кузману Јосифовском од 5. фебруара 1944. у коме се каже да су јужноморавске бригаде које су деловале око Врања и Лесковца требале све бугарске војнике који су прешли на њихову страну да пошаљу код Кумановског батаљона где ће ући у састав бугарског батаљона „Христо Ботев“. *Зборник VII/3*, 40.

⁴²⁸⁶ Јордан Дебеломесовски формирао је 1930. у Прилепу „партизанску групу“ са неколико чланова. Неколико пута је одбијао да сарађује са КПЈ. Године 1938. његова група агитовала је за Живка Топаловића. За време окупације остао је у Прилепу и почео да се повезује са БРП. После ослобођења Јордан Дебеломесовски и његов син Кито осуђени су на смрт. Исто, 12–16.

⁴²⁸⁷ V. Glišić, „Doprinos NOP-a...“, 302.

⁴²⁸⁸ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *н. д.*, 170–173.

⁴²⁸⁹ Г. Димитров, *н. д.*, 408.

⁴²⁹⁰ *Zbornik II/12*, 17–18. Идући из Москве за Бугарску, они су се септембра 1943. падобранима спустили код Бугојна. При ВШ НОВ и ПОЈ остао је Штерју Атанасов, док су Благој Иванов, Иван Пејчев и Павел Цруланов

корпуса НОВЈ 8. марта 1944. године.⁴²⁹¹ Они су крајем априла или почетком маја стигли у Црну Траву, а о томе је Вукмановић обавештавао ЦК КПЈ 21. априла 1944. да су код њега (североисточно од Трговишта, у село Стајевац) стигли чланови главног штаба Бугарске, као и одређени чланови ЦК Отечественог фронта. Тада су из Софије дошли Георги Чанков, Јорданка Чанков и Начо Иванов, чланови ЦК БРП; чланови ЦК Работническог младинског сојуза (РМС) Свилен Русев, Добри Алексијев и Нинко Стефанов и др. У Црној Трави су се поред Светозара Вукмановића, налазило неколико чланова ЦК КПМ и ГШ НОВ и ПО Македоније и група батаљона (бугарски „Христо Ботев“ и југословенски „Стеван Наумов“). Вукмановић је у писму наглашавао да је долазак КПЈ у делове Македоније изазвао преокрет у БРП. Од Пирота до Остоговске планине бугарски комунисти су започели организовање војске која је требала да продире у унутрашњост Бугарске. Помоћ у овом наступањима стигла је од 6. јужноморавске бригаде (од 8. маја 1944. 8. српска бригада) преко које је ишло наоружавање бугарских јединица.⁴²⁹²

Касније, 30. априла Вукмановић је обавештавао ЦК КПЈ о томе да су бугарски одреди кренули да делују на југословенској територији. Међутим, без знања Вукмановића, бугарски ЦК БРП је одлучио да на територији Црна Трава – Козјак створи свој привремени центар за организацију већих војних јединица са којима су већ у то време продирали у правцу Софије, Ћустендила и Пловдива. Вукмановић у извештају истиче још једну важну ствар: „... Мобилизација, формирање и дејство наших партиз.(анских) одреда извршује се са изгледом блиских догађаја у Бугарској...“⁴²⁹³ Маја месеца бугарске јединице попуниле су своје редове, па су прерасле у бригаде. На тај начин су између осталог као бригаде формиране 1. и 2.

пошли 10. октобра са штабом 5. ударне дивизије, а након тога са 2. црногорски корпусом НОВЈ, одакле су наставили пут за Македонију преко Црне Горе, а потом Албаније уз пратњу Скадарског одреда „Прљат Реџепи“ и батаљона „Бајрам Џури“. Дана 2. новембра Благој Иванов је обавестио Георги Димитрова да је успоставио везу са Балгарјановим. Почетком јануара 1944. мисија је стигла у Дебар, а одакле је пребачена у село Црвена Вода у базу команданта Друге оперативне зоне. Због прекинутих веза између македонских партизанских одреда и ВШ НОВ и ПОЈ ни Броз ни Димитров ништа нису знали о судбини ове мисије. Такође и због тога што се мисија налазила у рејону изолованог Дебарца ни ГШ НОВ и ПО Македоније ни Вукмановић нису ништа знали о њеној судбини. Не знајући шта је са овом мисијом СССР је планирао спуштање друге мисије. Број им је јавио да је Босански петровац најбоље решење за спуштање материјала и падобранаца, а за материјал Петрово Поље. Ова мисија је полетела почетком марта, али је доживела авионску несрећу и сви чланови мисије су погинули у Карпатима. У међувремену, бугарску мисију која је кренула из ВШ НОВ и ПОЈ прихватио је средином марта 1944. Струмичко-Ћевђелијски партизански одред, који је у тим тренуцима био у формирању. Тај одред је од 21. априла до 2. маја 1944. вршио обезбеђење ових бугарских руководиоца, пробијајући се до Побитеног камена (североисточно од Кочана) где се 3. маја састао са 3. македонском бригадом и бугарским Трнским одредом. Са њима су се бугарски комунистички руководиоци после борби на Бистарској планини 5. маја и Црнооку 6. маја пробили до Црне Траве. Ту се налазио ГШ НОВ и ПО Македоније који је преузео бригу о њима, док нису предати бугарским партизанским јединицама у Јабучовику, одакле су пошли за Калну. М. Димитријевски, *Големите сили...*, 183–190; Т. Симовски, „Догађањето на бугарската мисија...“, 46–47, 53–81; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем...*, 244.

⁴²⁹¹ *Zbornik II/12*, 221. О даљим обавештењима Светозара Вукмановића о бугарским руководиоцима видети: Исто, 267. Почетком марта, како сазнајемо из дневника Георги Димитрова, Москва је кренула да наоружава бугарски покрет отпора, да ради на проширивању герилске мреже у Бугарској и ближој сарадњи југословенских и бугарских комуниста. Према сазнањима Димитрова, састав и распрострањеност партизанских одреда у Бугарској изгледао је овако: У Софијском округу било је три одреда са укупно 200 људи; у Пловдивском округу било је три одреда са укупно 800 људи; у Пазарџијском округу – два одреда са 150 људи; у бугарској Македонији – један одред од 100 људи; у Сливенском округу – три одреда са 200 људи; у Старозагорском округу – један одред од 50 људи; у Хасковском округу један одред од 20 људи; у Габровском округу – два одреда са 200 људи; у Плевенском округу – три одреда са 200 људи; у Шуменском округу – два одреда са 180 људи; у Варненском округу – два одреда са 40 људи; у Врачанском округу – два одреда са 180 људи. Укупно је било 26 одреда са 2.320 људи. Око 25–30% укупног броја били су комунисти, у сличном проценту били су заступљени „комсомолци“ (омладина комунистичке партије), док је око 30% припадника било партијски неопређено. У одредима су се углавном налазили млади људи. Од тога 70–75% били су сељаци, око 20% радници, а остатак је убројан у интелигенцију. Г. Димитров, *н. д.*, 413–414.

⁴²⁹² *Zbornik II/12*, 588; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 315; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *н. д.*, 173–175.

⁴²⁹³ *Zbornik II/12*, 630–631; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 315.

софијска бригада почетком маја код Калне и 3. бригада „Георги Димитров“ почетком јуна у Јабланици. Батаљони „Христо Ботев“ и „Васил Левски“ су по доласку у Црну Траву, марта 1944, ушли у састав Трнског одреда, а касније у састав 2. софијске бригаде коју су сачињавали и бугарски војници који су заробљени у околини Кратова. Бригаде су биле састављене од заробљених припадника бугарских окупационих јединица и илегалаца из Бугарске који су дошли у Југославију. Истог месеца и бугарски представници напустили су територију Црне Траве и прешли у Бугарску.⁴²⁹⁴ Прва софијска бригада прешла је преко Старе планине и кренула према Ботевградском рејону где се била формирала 3. софијска бригада. Међутим када је 1. софијска бригада стигла у околини Ботевграда, 3. софијска бригада била је већ разбијена. У току једне борбе, која се десило убрзо, била је разбијена и 1. софијска бригада. У пробијању ове бугарске јединице погинули су или су били ухваћени и чланови британске војне мисије. Друга софијска бригада, са којом је кренуо Бојан Балгарјанов била је разбијена на Рили планини, док је Балгарјанов успео да се склони у Софију. Након тога организовани су Трнски, Ђустендилски, Дупнички, Радомисрски и Ботевградски партизански одред који су бројали по 50 бораца. Реорганизацију, наоружавање и активизирање одреда извршио је ВШ НОВ и ПОЈ преко Светозара Вукмановића.⁴²⁹⁵

О разбијању 2. софијске бригаде Вукмановић је добио извештај од Трифуна „Балканског“ који је био са бригадом, па се после њеног разбијања пробио до Црне Траве са једном десетином која је деловала у рејону Ботевграда: „...Ова два батаљона (‘Христо Ботев‘ и ‘Васил Левски‘) који су имали задатак да поведу енглеску мисију у Бугарску пошли су из Калне 5. маја... Стигли смо на Стару Планину и дуж ње смо се кретали у нашем правцу. На Кому нам је била постављена заседа. Ми смо је пробали и продужили даље...“ Ови одреди, ипак су упали у блокаду и били у потпуности разбијени: „...Заплењена је сва комора, заједно са енглеско радио-станицом која је била са нама. Наших је погинуло 10 другова...Енглези су живи само још немамо везу са њима. Исто и ми се скупљамо...“⁴²⁹⁶

Истовремено је Георги Димитров почетком маја припремао једну групу Бугара која је требало да буде послата у Југославију. Њу је требао да предводи један од чланова ЗБ БРП, Станке Димитров („Марек“), док је координација поверена Ивану Винарову. О слању ове мисије Димитров је обавестио Ђиласа 11. маја 1944. године. Из писма које је Георги Димитров упутио Штерјуу Атанасову („Георгијев“) 17. јуна 1944. сазнајемо да је група предвођена Станкеом Димитровим већ стигла код Броза, а да је група коју је предводио Винаров требала да стигне до Атанасова кроз неколико дана. Димитров је у писму саветовао Атанасова да се држи што ближе југословенско-бугарске границе и да се повеже са ЦК БРП и бугарским партизанским штабом ради успостављања радио везе. Главни циљ је било омасовљавање партизанско покрета у Бугарској, отворена борба са Немцима, формирање главне партизанске базе у западној или југозападној Бугарској и најтешња сарадња са НОВЈ (покушаји прављења моста за пребацивање и размену наоружања и логистике итд).⁴²⁹⁷

Рад на мобилисању бугарских војника у партизанске редове за КПЈ је у почетку био доста тежак. Временом, посредством одређених људи који су радили „изнутра“ и прављењем веће повереничке мреже успевало се са пребацивањем већег броја људи. Такав пример везан је за формирање батаљона „Георги Димитров“. У другој половини маја 1944 у Лебану је био један батаљон бугарске војске као посада гарнизона (1. батаљон 123. пука 27. дивизије 1. окупационог корпуса). Преко неколико комуниста који су били у њему (капетан Игњатијев) вршена је припрема за предају. Ова јединица је 17. маја 1944. извршила напад на село Прекопчелицу. Крећући се у колони према Царичином Граду, упала је у заседу коју је раније поставила 11. српска бригада 24. НО дивизије. После позива на предају, прве две чете су одмах прешле на страну партизана, док је чета са зачеља дала отпор, али је у краћој борби била делом

⁴²⁹⁴ V. Glišić, „Doprinos NOP-a...“, 302; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 174–185.

⁴²⁹⁵ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 335. Видети: *Зборник VII/3*, 245; *Зборник VII/4*, 14; S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 309–310.

⁴²⁹⁶ Видети: S. Vukmanović–Tempo, *Borba za Balkan*, 310–313.

⁴²⁹⁷ Г. Димитров, *н. д.*, 421, 427, 430.

уништена или заробљена. Од ових Бугара формиран је самостални батаљон под именом „Георги Димитров“. Пошто је овај батаљон нарастао од оних Бугара који су касније заробљавани или који су се предавали и пребегавали на страну партизана, формирана је у јуну бригада под истим именом. Она је била у саставу 24. НО дивизије од 18. јула 1944. па је средином августа по одлуци Главног штаба НОВ и ПО Србије упућена Главном штабу НОВ и ПО Македоније под чијом је командом остала до 8. септембра 1944. године. Након тога је прешла у Бугарску и ушла у састав нове бугарске армије.⁴²⁹⁸ О овој борби дао је извештај начелник 27. бугарске дивизије пуковник Мутикарров крајем маја 1944. у којем се између осталог каже: „ (Дана) 17. т.(екућег) м.(есеца) претходно уговореном плану са рез(ервним) поручником Русевим вршиоцем команданта 1. батаљона, 123. пука у Лебану и батаљонског лекара, заробљене су без борбе од партизана два чете истог батаљона или свега 7 официра, 4 ђака и 221 војник при предузетој акцији од стране батаљона за ослобођење двају наших војника заробљених од стране партизана 2. априла т.(екуће) г.(одине) у борби код села Савинци“.⁴²⁹⁹ Шеф британске мисије у источној Србији Џон Хеникер-Мејдор, који је боравио при ГШ НОВ и ПО Србије од априла 1944, известио је да је целокупно људство две бугарске јединице, укупно 225 војника и 10 официра, под пуном ратном спремом прешло на страну југословенских партизана. Британац је био импресиониран њиховом дисциплином и борбеношћу. Џон Хеникер-Мејдор известио је и о сукобу бугарске и немачке војске у Нишу, у којем је било убијено 30 немачких војника.⁴³⁰⁰

Како се немачки окупациони систем на Балкану ближио крају однос између КПЈ и БРП постајао је све сложенији. Једно од питања које се постављало током августа била је команда над партизанским одредима које је створио КПЈ, а који су били попуњени Бугарима. У писму ГШ НОВ и ПО Македоније од 2. августа 1944. члану софијског обласног комитета БРП већ на самом почетку стајала је реченица у којој је доминирао одсечан став: „Приметили смо твој телеграм и кажемо ти да немаш право да одлучујеш за бригаду ’Георги Димитров’, јер је под командом Врховног штаба НОВ и ПО Југославије, а сада је стављена под нашу команду“. У наставку је писало следеће: „Твоја одлука да иста пође за Бугарску је неправилна и погрешна, јер нас ти обавештаваш да на граници има војник до војника. Хоћеш ли да буде уништена и ова бригада? Раније какву смо ми одлуку донели? – Ви то знате доста добро, но и поред тога опет наређујете такве ствари. Развој ситуације налаже да одмах дођете код нас, ако мислите добро бугарском народу и Бугарској партији и нема да радите оно што сада чините“.⁴³⁰¹ Почетком септембра на територији Југославије формирана је још једна јединица. У селу Добро Поље код Црне Траве основана је 1. софијска дивизија као прва дивизија НОВА. У њен састав ушли су Трнски, Радомирски и Брезнички партизански одред. Одмах упућена за Софију, а после 9. септембра понела је назив 1. пешадијска гардијска дивизија.⁴³⁰²

*

Опрезна, али директна политика Кремља која се одражавала на комунистичке партије Југославије и Бугарске давала је резултате. Деловање комуниста, које је у тим тренуцима било у великој офанзиви, било је важно сакрити од Западних савезника. Та политика скоро у

⁴²⁹⁸ ВА, НМА, к. 44-Е, ф. 1, д. 5/55–55а. Бригада „Георги Димитров“ дејствовала је до средине августа у саставу 22. и 24. дивизије НОВЈ, а затим је дошла под команду ГШ Македоније, да би 11. септембра 1944. прешла у Бугарску. Поред наведених јединица, још неколико одреда дејствовало је на територији Југославије. „Интернационална бригада“ формирана је од заробљених Бугара и војника других националности приликом офанзиве коју су партизанске јединице предузеле у марту како би ушле у унутрашњост Србије. Јединица је дејствовала у оквиру 3. бригаде 2. пролетерске дивизије. Од групе заробљених бугарских војника у тзв. „пролећној офанзиви“ у Македонији формиран је батаљон „Раковски“ 19. јуна 1944. године. Врло брзо овај батаљон се распао, због тога што бугарски војници нису хтели да се боре на страни партизана. Почетком септембра у околини Прешева формиран је батаљон „Васил Коларов“. Од заробљених бугарских војника формирано је још неколико бугарских јединица које нису имале посебно име. *Зборник I/9*, Београд 1955, 8, 68; V. Glišić, „Doprinos NOP-a...“, 303–304; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 181–185.

⁴²⁹⁹ В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 72–73.

⁴³⁰⁰ М. Pavlović, *n. d.*, 153–158; E. Barker, *Britanska politika...*, 209.

⁴³⁰¹ *Зборник VII/4*, 14, 245.

⁴³⁰² V. Glišić, „Doprinos NOP-a...“, 304; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 184.

потпуности је успела што се види из следећег примера. Представник америчког одбора за ратне избеглице питао је 13. априла заступника НКОЈ у Барију Милентија Поповића да ли постоји могућност да НКОЈ и ВШ НОВ и ПОЈ ступи у везу са народним покретима у Румунији, Мађарској и Бугарској ради прихвата њихових избеглица испред „фашистичких трупа“.⁴³⁰³ КПЈ је већ имао везе са БРП, али су оне ишле преко Москве и по инструкцијама Москве. Западни савезници губили су позиције у Румунији, Југославији и Бугарској. Отприлике у исто време Јосип Смодлака, представник НКОЈ-а у Барију дао је изјаву америчком новинару Сулцбергеру 8. априла 1944. о потреби формирања Балканске федерације у коју би прво ушле Југославија и Бугарска, а потом и Албанија. Интервју је био објављен у „Њу Јорк Тајмсу“ 11. априла 1944. године. Ову изјаву искритиковао је Броз у писму Смодлаки 14. априла у коме је рекао да нема потребе излазити из оквира Југославије и причати о Балканској федерацији у том тренутку.⁴³⁰⁴

Броз је на састанку са Черчилем у Напољу 12. августа 1944. такође испољио умерене ставове. Забринутост Велике Британије да не дође до битних промена на европском југу који би могли да угрозе њене интересе у Грчкој и на Медитерану формулисана је и у Черчиловом питању упућеном његовом саговорнику о односима партизана и Бугара. Броз је одговорио да су односи врло присни и да је он дозволио Бугарима да формирају своју властиту бригаду у Македонији. Черчил је напоменуо да су односи између Бугара и СССР поправљени и да је недавно Совјетски Савез предузео одлучан став према бугарским лукама на Црном мору. Броз је увиђено додао да се бугарски народ као целина, још увек бори на страни Немачке и да су главне непријатељске снаге састављене су од Бугара.⁴³⁰⁵

Ништа више није била обавештена ни бугарска влада. Иако је нова влада Ивана Багрјанова заузимала отворени став према Савезницима, на југословенске комунисте су и даље гледали са одбојношћу. Бугарске новине врло мало су писале о партизанском покрету на Балкану. С времена на време доносиле су се кратке вести о Јосипу Брозу и односу између НОП и Југословенске владе у избеглиштву. У неколико случајева писани су чланци у којима се донекле одређивао однос Бугарске према Јосипу Брозу. Највише чланака могло је да се нађе у листовима „Народна Дума“ и „Воља“. „Народна Дума“ је у броју од 15. јула 1944. писала следеће: „Немојте се смејати. Бивши робијаш, фалсификатор 750-динарских банкнота, проглашује се вођом уместо Моше Пијаде и свргнутог Драже Михаиловића. Он има високо покровитељство изваневропејаца, а његов је гост у забаченим планинама сам син Винстона Черчила. Бандит је постао маршал. Јосип Броз се сам прозвао Титом, сам се прогласио маршалом, повукао за собом др Рибара и сели своју власт од пећине до пећине, те говори о федерацији...“ „Воља“, лист који је излазио у Пловдиву, у свом броју од 22. јула доносио је вест из „неутралних извора о условима сарадње краља Петра и Јосипа Броза. У чланку се истицало да је то ствар „између српских група и да је постигнут споразум политичке и војне сарадње између два српска покрета и самосталне владе – Ивана Шубашића и оног маршала Тита“. На крају се каже да ће Иван Шубашић упутити проглас српском народу да помогне „маршала Тита“.⁴³⁰⁶

Пролећних и летњих месеци 1944. КПЈ је наставио да уобличава став према македонском питању. Димитров је обавештавао Коларова 13. априла 1944. да је Броз изнео мишљење да Македонија може једино да припадне Бугарској, ако Совјетски Савез тако одлучи. Међутим, чак и тада југословенски народ, југословенска влада и великосрпски елементи не би признали такво стање ствари, док став Хрватске и Словеније није могао да се одреди. Броз је додао да ће пресудна да буде подршка СССР која је свакако на страни Југославије, а не Бугарске.⁴³⁰⁷

Важан догађај десио се 24. јуна 1944. на Вису где је југословенско комунистичко руководство у разговору са лидерима Партије у Македонији дало гледиште да се право на

⁴³⁰³ *Zbornik II/12*, 498.

⁴³⁰⁴ М. Михајлов, „Декларацијата на ОФ...“, 67.

⁴³⁰⁵ *Tito–Churchill. Strogo tajno*, 274, 277, 281; F. Maklin, *n. d.*, 181–186; B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 75–76.

⁴³⁰⁶ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 630.

⁴³⁰⁷ *БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Том втори*, 1100–1101.

јединствену Македонију признаје македонском народу у начелу, али не и као „акцијска парола“. Речено је и да македонски народ има „историјско право“ на уједињење свих његових делова, али да су отворени захтеви за Пиринском и Егејском Македонијом и даље преурањени. Састанку су присуствовали Јосип Броз, Светозар Вукмановић, Едвард Кардељ, Владислав Рибникар, Влада Зечевић, Иван Милутиновић, Едвард Коцбек, Владимир Балкарић, Александар Ранковић, Милован Ђилас, чланови Президијума АВНОЈ-а и комунисти из Македоније Методије Андонов, у својству председника Иницијативног одбора за сазивање Првог заседања АСНОМ-а и блиски сарадници Емануел Чучков, потпредседник Иницијативног одбора и Кирил Петрушев, члан Иницијативног одбора.⁴³⁰⁸ Македонски представници су преко Барија стигли на Вис 18. јуна 1944, а са њима је дошао и Светозар Вукмановић. Андреа Џимас у својству представника Политичког комитета националног ослобођења Грчке (ПЕЕА) и Главног штаба ЕЛАС-а стигао је 22. јуна 1944. године. Џимас, који је на ову функцију наименован маја 1944, остао је на Вису до новембра 1944, упорно бранећи грчке погледе на македонско питање.⁴³⁰⁹

Поред македонских комуниста, Броз је морао да смири и „просрпски опредељене елементе“ у КПЈ који су Македонију још увек посматрали као „Јужну Србију“. Месец дана касније од састанка на Вису, члан председништва АВНОЈ-а, као представник Србије, Сретен Вукосављевић саставио је реферат „Македонски проблем“ који је послао 4. јула 1944. Јосипу Брозу и југословенском комунистичком руководству. Вукосављевић је из географског и економског угла покушавао у реферату да докаже јединство Македоније са Србијом, односно Југославијом. Вукосављевић је у овом, по македонску националност, веома негативном реферату, писао да историјска свест Македонаца не постоји и да је превасходно везана за српску националну свест и да је језик којим говоре у ствари ресавско-призренски дијалекат. Вукосављевић је предлагао да се македонски проблем реши на следећи начин, а то је да се од југословенске Македоније издвоји Струмице и да се припоји Бугарској. За преостали део „југословенске Македоније“ Вукосављевић није давао никакво конкретно решење, али је подвукао геополитичко јединство Македоније и Србије.⁴³¹⁰

Смиривајући и каналишући основну линију КПЈ по питању Македоније. Броз је на овај начин покушавао да дефинитивно осигура да Вардарска Македонија припадне Југославији, а по могућству и Пиринска и Егејска Македонија. Његове сумње, изазване ставовима БРП према македонском питању, нису скроз одбачене, иако су ублажене приближавањем краја рата. Он је у паролама Отечественог фронта, нарочито оном из децембра 1943. видео жељу водећих људи БРП да Македонију припоје Бугарској, па се тако 13. априла 1944. обратио совјетском руководству преко генерал-лајтнанта Николаја Васиљевича Корнејева, начелнику војних мисија СССР-а који је у Југославију стигао фебруара 1944. године. Броз је такође покушао да утиче на совјетско руководство преко војне мисије коју је предводио Велимир Терзић и која је априла 1944. пристигла у Москву. У том контексту треба посматрати састанак између Милована Ђиласа, Вељка Влаховића („Власов“) и Георги Димитрова од 15. априла 1944. године. У дневнику Георги Димитрова није пуно речено о чему се на састанку разговарало, али на основу Ђиласових изјава о југословенским, грчким и албанским комунистима, можемо претпоставити да је било речи и о БРП и њеном односу према македонском питању и према КПЈ.⁴³¹¹ У писму које је послао преко Корнејева, Броз је објашњавао колики ће негативни став

⁴³⁰⁸ М. Димитријевски, *Големите сили...*, 199–220; Ванче Стојчев, „Обидите да се спречи создавањето македонска држава по АСНОМ 1944 година“, у: *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми. Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 година по повод 50-годишнината од работата на институтот за национална историја*, ред. Крсте Битовски и др, Скопје 2000, 332. Упоредити: Goran Korov, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u kontekstu makedonskog pitanja 1944–1949“ (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2013), 20–21.

⁴³⁰⁹ М. Димитријевски, *Големите сили...*, 204.

⁴³¹⁰ Видети: *Македонија во архивиот на Јосип Броз Тито (1943–1953)*, ур. Новица Велјановски, Скопје 2012, 72–92.

⁴³¹¹ *БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Том втори*, 1102–1103; Г. Димитров, *н. д.*, 417–418. На другом састанку који се десио 21. маја 1943. њих тројица су разговарали о позицијама БРП и

обузети југословенске народе, ако Македонија припадне Бугарској. Вођа југословенских комуниста даље је писао да је Југославија за Москву далеко геополитички важнија од Бугарске, дајући мишљење да је потребна јака југословенска федерација која ће бугарском народу „отворити врата“ да се придружи. Генерал Корнејев је о овоме истог дана информисао Димитрова, а овај 15. априла Молотова и Стаљина 16. априла 1944. године. Бугарски комуниста записао је да је најпожељнији концепт стварање Јужнословенске федерација од Бугара, Срба, Хрвата, Словенаца, Црногораца и Македонаца. Прожет белешкама које је током рата добијао од припадника Заграничног комитета, Димитров је исказао своје лично незадовољство што су Владимир Поптомов и Димитар Влахов укључени у АВНОЈ тражећи да се одлуке овог тела пониште. То је значило да се Димитров, а то значи и бугарска страна није у тим тренуцима слагала о уједињењу целе Македоније у оквиру Југославије. Македонско питање, Кремљ је желео да остави за решавање после рата. Осетивши да се питање може решити на њихову штету и Броз и Димитров покушали су да поправе свој положај. КПЈ је уз помоћ Терзићеве мисије током априла покушавала да уради нешто више по овом питању. Међутим, Москва је била пословично резервисана, показујући благу наклоност ка југословенским комунистима. Ово је Георги Димитрову потврдио 19. априла Димитри Манулиски, у то време заменик председника Савета народних комесара који је рекао да је однос СССР према Југославији најповољнији.⁴³¹²

Управо према московској линији Димитров је 26. јула послао телеграм Брозу у којем је рекао да је бугарским комунистима дао упутства да „одлучно“ устану против „немачко-бугарске“ окупације Македоније, да подрже став КПЈ о „македонском питању“, да се не мешају у територијалне спорове на Балкану, да прате линију борбе југословенских и грчких комуниста против немачких трупа, да раде на пропаганди о југословенско-бугарском пријатељству и сарадњи под патронатом Совјетског Савеза. Димитров је у телеграму изнео став да не „може бити говора“ да се Вардарска Македонија одузме Југославији након огромних жртава које су југословенски народи „већ претрпели и подносе“ у рату „са заједничким непријатељем“.⁴³¹³

Зближавање руководства КПЈ и Отечественог фронта/БРП и даље је у другој половини 1944. наилазило на потешкоће, а главни проблем је било питање Македоније. Проблеми између КПЈ и БРП су се у овом погледу само гомилали. Први и највећи проблем десио се 2. августа када је било Прво заседање АСНОМ-а што је бугарска страна сматрала за једнострано решавање македонског питања.⁴³¹⁴ Овакав став БРП видео се и из следећег детаља. Шеф југословенске војне мисије у Москви генерал Велимир Терзић јављао је Брозу 19. августа 1944. да је бугарска радио станица „Христо Ботев“ објавила 16. августа проглас Отечественог фронта бугарском народу и влади Багрјанова и захтевала од бугарске владе да повуче војску из „Србије, Босне, Црне Горе и Грчке“ и да „успостави контакт са представницима српског, хрватског, словеначког, црногорског, румунског, грчког, македонског и албанског народа за припрему балканског споразума и за праведно решење националног питања разједињених балканских народа“. Терзић је оценио да се „јасно види“ да Отечествени фронт не поставља

међународном положају и деловању КПЈ. Димитров је тада Ђиласу предао један број саопштења за Броза, јер се он ускоро вратио за Југославију. Г. Димитров, *н. д.*, 422–423. Упоредити: К. Палешутски, *н. д.*, 315–318.

⁴³¹² *Коминтерн и Вторая мировая война. Часть II...*, 446–448; Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 41; Г. Димитров, *н. д.*, 418–419, 421; Д. Петков, *н. д.*, 149–151. Димитров је у свом Дневнику 22. априла 1944. записао у кратким цртама свој разговор са Влаховим: „Македонска нација“ или македонско становништво! (Бугари, Македонци, Словени, Грци, Срби). „Македонска национална свест“ (Где и како се испољава?) Може ли да постоји Македонија као засебна држава. Федерација Јужних Словена (Бугари, Срби, Хрвати, Црногорци, Словенци и Македонци). У таквој федерацији Македонија може да прими своју слободу и државност, независно од етнографског конгломерата, који она представља“. Г. Димитров, *н. д.*, 420.

⁴³¹³ *БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Том втори*, 1109–1110; Г. Димитров, *н. д.*, 431–432; Д. Петков, *н. д.*, 152. Код Даскалова се помиње 26. јул. Видети: Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 41–42.

⁴³¹⁴ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 42–43. Више: Aleksandar Hristov, „Pripreme za obrazovanje Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM) (2. avgusta 1943–2. avgust 1944)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2, (1965), 21–38.

као услов бугарској влади повлачење трупа из Македоније. Овако срочен проглас навео је Броза да се у писму обрати Георги Димитрову. Позивајући се на проглас који је емитован преко радио станице „Христо Ботев“, односно на проглас Отчественог фронта од децембра 1943. године, Броз је критиковао овакво гледиште тражећи од Димитрова да утиче код „бугарских другова“ у циљу „нормализовања ствари“.⁴³¹⁵ Читава ствар практично је решена саопштењем радио-станице „Слободна Југославија“ од 24. августа 1944. године. У саопштењу је прочитан чланак Методија Андонова који је јасно говорио о Македонији као равноправној чланици Федеративне Југославије.⁴³¹⁶

4.5.2. Оружане борбе партизана са бугарским јединицама

4.5.2.1. Борбе у Србији 1941–1942.

Појединачне борбе у Србији 1941–1942. Нападом Трећег рајха на Совјетски Савез 22. јуна 1941. КПЈ је предузела убрзано стварање партизанских јединица, издајући истог дана свој познати проглас. У другој половини године појединачни напади које су предузимали све бројнији партизански одреди претворили су се у устанак већих размера који је захватио највише западну Србију и Шумадију, али и остале делове Србије. У југоисточном делу Србије дејствовало је крајем 1941. и почетком 1942. 11 партизанских одреда. На територији која је анектирана од стране Бугарске деловало је три, односно четири партизанска одреда. Од августа 1941. до марта 1942. у околини Пирота дејствовао је Сврљишки (Нишавски) одред.⁴³¹⁷ Овај одред кретао се од Суве планине, па све до Пирота и до старе југословенско-бугарске границе. Са друге стране, сувопланинског масива до демаркационе линије, односно до Свођа и Власотинца деловао је Бабички одред.⁴³¹⁸ У реону Врања, па ка Лесковцу деловао је Врањски одред⁴³¹⁹, најпре као самостални, а после у саставу Кукавичког (Лесковачког) одреда који је био стациониран на Кукавици.⁴³²⁰ Акције које су предузимале ове партизанске јединице биле су првенствено усмерене не на територију коју је анектирала Бугарска, већ на територију под немачким војно-управним командантом.⁴³²¹

Ипак, бугарске војне власти нису хтеле ништа „да препусте случају“, па је командант 5. армије генерал Васил Бојдев наредио 6. октобра 1941. 52. пешадијском пуку, али и осталим

⁴³¹⁵ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–5; V. Kljakić, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 44–45.

⁴³¹⁶ БКП, *Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Том втори*, 1116.

⁴³¹⁷ Сврљишки (Нишавски) одред формиран је 10. септембра 1941. од припадника Озренског одреда. Октобра 1943. одред је ушао у састав 2. батаљона 2. јужноморавског одреда. Сврљишки одред поново је формиран августа 1944. као оперативна јединица нишког подручја. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 9. Sparta–Tirana*, Beograd 1975, 469.

⁴³¹⁸ Бабички одред формиран је 20. септембра 1941. године. Постојао је до фебруара 1943. када је ушао у састав 2. јужноморавског одреда. Према подацима које износи Живан Стојковић, Бабички одред је у периоду од 1941. до 1943. у борби изгубио укупно 63 припадника, од тога од Бугара 36; заробљено је и стрељано ван Југославије укупно 98 припадника (нико од стране Бугара); заробљено и стрељано у Југославији 99, од тога од Бугара 20; од последица батинања и гладовања умрло је укупно 78, од тога од Бугара 2. Укупно настрадало од Бугара 58 припадника Бабичког одреда. Живан Стојковић, „Страдање Бабичког НОП одреда у борби за ослобођење земље (поводом 75 година од формирања)“, *Лесковачки зборник*, LVII, (2017), 219–221. Видети: Димитрије Кулић, *Бабички партизански одред*, Ниш 1961.

⁴³¹⁹ Врањски одред формиран је 12. августа 1941. године. после формирања пребацио се на планину Кукавицу где је дејствовао под командом Кукавичког одреда. Одред је поново формиран крајем септембра 1942. у рејону Црне Траве под називом одред „Сима Погачаревић“. Са Бабичким одредом августа 1942. формирао је Црнотравски одред. Врањски одред поново је формиран марта 1944. у Трговишту. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 10. Tirana–Žužul*, Beograd 1975, 615.

⁴³²⁰ Кукавички (од 1. маја 1942. Лесковачки) одред формиран је 10. августа 1941. на планини Кукавици. Од 8. фебруара Лесковачки одред деловао је као 1. лесковачки батаљон „Коста Стаменковић“. Никола Илић, „Борбе и активности Лесковачког партизанског одреда (мај 1942–фебруара 1943)“, *Лесковачки зборник*, X, (1970), 103; Ж. Стојковић, „Страдање Бабичког НОП одреда...“, 219.

⁴³²¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 203. Према Војину Поповићу крајем 1941. на југу Србије било је седам партизанских одреда: Топлички, Расински, Јабланички, Лесковачки, Озренски, Нишавски и Бабички одред. В. Поповић, „Развој устанка...“, 24–25.

снагама које су му биле потчињене да примене „безобзирну бруталност“, као према герилском одредима тако и према становништву: „Налаже се безобзирна бруталност при њиховом уништавању у ком случају не предузимати неприпремљене нападе против њих недовољним снагама да им се не би поклањали лаки успеси и да се тиме не би ишло на руку стварању легенди о херојству појединих чета...Очување живота у циљу да се добију подаци о организацији њиховог покрета узалудно је, јер су они упорни људи, па не треба да им се даје могућност да пред становништвом, нашом стражом и судским властима манифестују своју моралну снагу“. У погледу поступка са становништвом, Бојдев је наређивао да се села чији су становници заједно са припадницима борцима давали отпор спале, а жене, деца и старци у року од два часа напусте села са оним што могу да понесу са собом. Мушкарци који су се предали задржавани су под стражом, а они који су ухваћени са оружјем одмах су стрељани. Било је препоручено да се паљење села изврши за време дејства, авионским запаљивим бомбама. Ако село није било спаљено за време дејства, може се прибећи „исељавању“ свих становника по одобрењу владе.⁴³²²

Прве акције које су партизанске јединице предузеле против бугарског окупатора биле су диверзантског карактера. Једна од првих, у којој је било и жртва регистрована је 1. октобра када су партизанске диверзантске групе предузеле акцију у Власотинцу и околним селима. Кукавички одред сукобио се са бугарском посадом која је обезбеђивала железничку постају у Ђорђеву. На бугарској страни погинуло је троје, а на страни партизана настрадало је једно лице. У поновном нападу на Власотинце 21. новембра погинуо је један партизан.⁴³²³ Дана 16. октобра 1941. извршена је и саботажа на железничкој прузи северно од Лесковца. Бугарски воз који је туда пролазио исклизнуо је из шина, па је том приликом погинуло 5, док је 18 лица било повређено.⁴³²⁴

Дана 5. новембра 1941. код Тулова (13 km југоисточно од Лесковца) десила се борба између једног бугарског батаљона и партизана. Према извештају немачког војно-управног заповедника у Србији од 11. новембра у борби је погинуло троје партизана, а према „партизанским“ изворима погинуло је двоје припадника НОП-а. Ово је послужило бугарским јединицама да изврше злочин убијања цивила у Тулову.⁴³²⁵

Колаборационистичке власти често су бележиле борбе и окршаје у које су између зараћених страна били уплетени и партизани и бугарске јединице. Прва већа акција партизана која је била усмерена против Бугара забележена је у извештају команданта СДС из Ниша од 11. новембра 1941. који је послат председнику владе Милану Недићу. Партизани из Озренског одреда⁴³²⁶ и Сврљишког (Нишавског) одреда напала је у Сићеву железничку станицу и електричну централу у ноћи између 7. и 8. новембра и том приликом разоружала четнички одред Косте Пећанца и бугарску посаду (9 војника и један официр) и одвела их са собом.⁴³²⁷

На прелазу из 1941. у 1942. Бугари су успели да разбију Врањски одред. Прво је погинуо крајем децембра Сима Погачаревић, заменик комесара Врањског одреда и члан ОК КПЈ у Лесковцу. Затим су Бугари због акција партизана (паљење архива, одржавање зборова) ухватили 17 осумњичених из села Буштрање код Врања и подвргли их мучењу, тако да су они сви убијени. Приликом мучења један од сељака је открио одређена имена. Тај траг успео је да Бугаре одведе до земунце где су се скривали припадници Врањског одреда. Ту се повела борба; партизани су претрпели велике губитке и само је један део успео да побегне преко границе.⁴³²⁸ Борба се десила у Собињској шуми 20. децембра, а Бугари су убили девет

⁴³²² *Зборник VIII/1*, 425–426; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 29–30.

⁴³²³ С. Николић, *н. д.*, 55, 58.

⁴³²⁴ *Zbornik XIII/1*, 507. Више: Живојин Николић–Брка, *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979, 90–93.

⁴³²⁵ *Zbornik I/1*, 596.

⁴³²⁶ Озренски одред формиран је 2. августа 1941. године. Током окупације трпео је разне нападе, па су се редови константно осипали. У литератури се могу наћи и називи Озренска десетина, Озренски (Нишки) батаљон итд. дана 11. марта одред је добио назив Озренска бригада, а касније 9. српска бригада. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje*. 6..., 497.

⁴³²⁷ *Зборник I/21*, 154, 169.–170.

⁴³²⁸ *Зборник I/3*, 8–9, 12.

партизана.⁴³²⁹ Постоји и верзија да су тзв. „помоћне партизанске десетине“ из Буштрања и Тибужда извршиле напад на посаду бугарске општине у Тибужду у ноћи 11. на 12. децембар 1941. године. у овом нападу нико није погинуо, али је партизанима испао списак десетина, које су Бугари пронашли и по њему ухапсили 12 лица из села Буштрања, Буљесовца, Горње Отуље и Ристовца. Сва лица су после краткотрајног мучења стрељана 13. децембра, а тела су бачена у бунар у Ратајском пољу.⁴³³⁰ Крајем јануара, Сврљишки (Нишавски) одред је разбијен у борби која се десила између села Стањинац, Рагодеш, Базовик и Пајеж 20. јануара 1942. године. У борби је, према Драгољубу Петровићу, погинуо један партизан, а 28 је заробљено. Према бугарским изворима, у овој акцији убијено је или ухваћено 24 партизана. Од заробљених партизана, седам је осуђено на смрт 26. фебруара 1942. и стрељано у Пироту.⁴³³¹

Крајем јануара 1942. Топлички одред⁴³³² направио је заседу на прокупачком друму. Ухваћени су један курир Жандармерије и један конфидент из Београда који су стрељани. Такође је разоружано и три, па одмах затим 14 бугарских војника, али су они пуштени („то су углавном били мобилисани сељаци и радници“). Поводом ове заседе, Бугари су блокирали села Влахово и Бериле. Блокада је значајна због тога што је први пут у „партизанским“ изворима забележено да су Немци пуцали на Бугаре.⁴³³³

Након неколико дана, 2, 3. и 4. фебруара 1942. вођена је борба између Бабичког одреда са једне и Жандармерије, четника Косте Пећанца и делова 13. бугарског пешадијског пука, 17. пешадијске дивизије из Лесковца код Биљаничког моста на Морави. Борба се касније водила и у селима Манојловац, Доња Слатина и Бељаница. Према извештају ОК КПЈ за Лесковац од 6. фебруара 1942. на страни партизана погинуло је 6, рањено 5, а заробљено 18 бораца. На другој страни погинуло је 6, док су два Бугарина заробљена. Мост је на крају миниран, а заробљени партизани су стрељани.⁴³³⁴ Према Живану Стојковићу 18 партизана је погинуло у борби или је касније стрељано од Бугара, док је још осам лица који су назначени као „припадници помоћних десетина“ заробљени од Бугара и одмах стрељани. Током 1942. године стрељано је још седам лица из „помоћних десетина“.⁴³³⁵ Према Храниславу Ракићу 26 заробљених партизана је стрељано,⁴³³⁶ а према Живојину Николићу 13 партизана.⁴³³⁷ Почетком фебруара и Кукавички (Лесковачки) одред сукобио се са бугарским јединцима. Партизани су у тим борбама, у којима су учествовали четници Косте Пећанца и Жандармерије, имали 10 погинулих.⁴³³⁸ Борбе су биле све чешће и жешће. У извештају покрајинског повереништва КПЈ за Ниш од 14. фебруара 1942. стајало је следеће: „... Борбе у околини се настављају. Синоћ су довели три вагона мртвих бугарских војника и три официра...“⁴³³⁹

⁴³²⁹ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 96. Хранислав Ракић пишући о борби која се водила између партизанске групе Симе Погачаревића и Бугара вероватно мисли на ову борбу, пошто ју је сместио у 20. децембар 1941. године. у борби су убијена тројица партизана. Хранислав Ракић, „Лесковачки и Врањски крај у устанку 1941. године“, *Лесковачки зборник*, LI, (2012), 212.

⁴³³⁰ Хранислав Ракић, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941–1944*, Лесковац 1986, 122–123. Више: Ж. Николић–Брка, *n. d.*, 95–98.

⁴³³¹ Д. Петровић, *Народноослободилачки рат и револуција у источној Србији...*, 104.

⁴³³² Топлички одред формиран је 3. августа 1941. године. током априла 1942, сукобљавајући се са бугарском војском, одреди са овог простора су реорганизовани, па тако и Топлички. Формирана су два одреда Јастребачки и Расински. У фебруару 1943. Топлички одред, познат тада као Јастребачки ушао је у састав 1. јужноморавског одреда. Топлички одред поново је обновљен августа 1944. године. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje*. 10..., 32.

⁴³³³ *Зборник I/3*, 45–46, 111.

⁴³³⁴ *Зборник I/3*, 62–64; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 97.

⁴³³⁵ Ж. Стојковић, „Страдање Бабичког НОП одреда...“, 222, 229–230. Видети: ДАС, БИА, I/58.

⁴³³⁶ Хранислав Ракић, „Специфичности обнављања и ширења НОП-а у Лесковачком крају 1942–1943. године“, *Лесковачки зборник*, LIV, (2014), 354.

⁴³³⁷ Ж. Николић–Брка, *n. d.*, 136.

⁴³³⁸ Број погинулих на страни Бугара, СДС и четника делује претерано. У извештају секретара партијске организације Лесковачког одреда од почетка фебруара 1942. наведена је бројка од око 100 погинулих. *Зборник I/3*, 64–65.

⁴³³⁹ *Зборник I/3*, 72.

Бугарска офанзива у југоисточној Србији фебруара 1942. Проширивањем бугарске окупационе зоне у југоисточној Србији, оружане борбе између ове две групације су се умножиле, а карактерисале су их појединачни окршаји и веће офанзиве. Прву офанзиву у Србији, бугарске јединице су предузеле одмах по доласку фебруара 1942. године. Офанзива Бугара је отпочела 13. фебруара 1942. (према другим изворима 20. фебруара 1942. године). Њима су садејствовали оружани одреди српске владе. У оквиру првог дела офанзиве, бугарски 13. пешадијски пук 17. пешадијске дивизије предузео је акције против партизанских снага на територији Пасјаче и Видојевице Један бугарски батаљон наступао је правцем Прокупље – Добротић – Бели камен; други батаљон у правцу Влахово – Житорађа – Пасјача; трећи: Дреновац – Чуковац – Граница. У току ноћи између 13. и 14. фебруара сукобили су се у селу Бојнику делови Јабланичког одреда⁴³⁴⁰ са деловима бугарског 13. пука и обе стране претрпеле су знатне губитке. Акција је била усмерена према Јабланичком одреду и делу Топличког одреда.⁴³⁴¹

За време те офанзиве бугарске јединице су у Јабланици и Пустој реци починио масовне злочине над становништвом. Истовремено са нападом на Јабланицу, 13. бугарски пешадијски пук отпочео је напад и на један део Топличког одреда који је дејствовао јужно од реке Топлице. Бугари су напад усмерили ка планини Пасјачи и селу Белом Камену. Топлички одред благовремено је сазнао за кретање и намере бугарског пука. Цео дан 13. фебруара трајала је борба. За то време док су се партизани одупирали бугарским јединицама, 12. одред СДК је кренуо према селу Белом Камену и тиме је бочно угрозио партизане. Истовремено је Штаб Топличког одреда обавештен да се у селу Широке Њиве прикупљају и четници војводе Бранка Мрђеновића. Партизани су добро исконтролисали терен и успешним маневрисањем успели да се извуку из заседе. Према „партизанским“ изворима убијено је и рањено преко 30 бугарских војника (36 погинуло), а заплењена су 4 топа и неколико митраљеза. Партизани су имали 2 мртва и 1 борца теже рањеног. Немачки извори говорили су о 4 погинула и 7 рањених Бугара у периоду од 6. до 15. фебруара 1942. године. остали извори говорили су о 12 погинулих бугарских војника и 26 партизана, а било је и података о 73 погинула бугарска војника.⁴³⁴² У току ноћи између 14. и 15. фебруара партизани су се повукли са планине Пасјаче и са планине Видојевице ка селима Житни Поток и Статовац. Након борбе у циљу одмазде спаљена су села на Пасјачи и стрељано је и прогнано више стотина људи.⁴³⁴³

Тих дана и делови бугарске 17. пешадијске дивизије из Прокупља водили су борбу са партизанима у околини Прокупља како би отворили пут у правцу Куршумлије и Блаца. Бугарске јединице стигле су до села Горње Стражаве и Бериља, али су се под притиском Топличког одреда повукле. Партизани су заробили 17 бугарских војника које су убрзо пустили. И поред таквог поступка бугарски војници су 20. фебруара као одмазду због једног погинулог у борби, стрељали 26 лица из села Горња Стражава.⁴³⁴⁴

⁴³⁴⁰ Јабланички одред формиран је 21. октобра 1941. у Спонцу код Медвеђе. Почетком августа 1942. извршено је спајање Јабланичког и дела Топличког одреда, па је настао Јабланичко-пасјачки одред. Никола Илић, „Јабланичко-пасјачки НОП одред у 1942/43. години (август-децембар-фебруар)“, *Лесковачки зборник*, IX, (1969), 135–136; Ж. Николић-Брка, *н. д.*, 217–219.

⁴³⁴¹ *Зборник I/3*, 150–153; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 73; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *н. д.*, 98; Ж. Николић-Брка, *н. д.*, 140–141; В. Поповић, „Развој устанка...“, 34–36.

⁴³⁴² АЈ, 110–140–397–398, одлука за Стојанова ф. бр. 7759; АЈ, 110–328–195, дос. бр. 3016; ДАС, БИА, I/58; Б. Крстић, *Јабланица и Пуста Река...*, 108–113; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 126–129; Х. Ракић, „Бојник и његова трагедија...“, 34–36. Процене страдалих дао је и Војин Поповић. Он наводи да је 13. пешадијски пук имао око 40 мртвих и рањених, док је Пусторечка чета имала 12 мртвих и већи број рањених. В. Поповић, „Развој устанка...“, 35.

⁴³⁴³ *Зборник I/3*, 150–153; *Зборник I/21*, 218–219; *Zbornik XII/2*, 154, 155. У извештају војноуправног команданта у Србији од 1. марта 1942. поводом ове офанзиве стајало је да бугарски окупациони корпус приводи крају већу операцију јужно од рејона Прокупље – Дољевац и да су „противнику нанети знатни губици“ и да су „остаци банди разбијени“. *Zbornik XII/2*, 193. Помиње се и бројка од 35 и 36 погинулих Бугара. В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *н. д.*, 98.

⁴³⁴⁴ Исто, 98–99.

У другој половини фебруара 1942. делови 1. бугарског окупационог корпуса припремили су напад на Бабички одред и Сврљишки (Нишавски) одред. У овој операцији учествовали су делови бугарског 13. пешадијског пука из Јабланице и Пусте Реке, неколико јединица 21. пешадијске дивизије из Ниша и јединице 50. пука 1. брзе дивизије из Пирота. План команданта корпуса, генерала Асена Николова, био је да наступа из простора Лесковца, Ниша, Беле Паланке, Бабушнице и Власотинаца, да затвори круг око Бабичког у Сврљишког (Нишавског) одреда и уништи их на простору Бабичке горе. Бугарске јединице започеле су акције 22. фебруара из простора Бела Паланка—Љуберађа. У сарадњи са снагама Недићеве владе, бугарске јединице из Беле Паланке напале су Сврљишки (Нишавски) одред у рејону Ресника и заузеле територију Беле Воде—Љуберађа; јединице из Лесковца напредовале су у правцу Власотинце – Липовица – Бељаница и Орашец – Печењевци – Разгојна; јединице из Ниша кретале су се према Власотинцима, а одатле према Крчимиру. После жестоких борби, код Великог Крчимира (са колаборационистичким снагама 22. фебруар 1942.), Ресника (са Бугарима, 22. фебруара 1942.), код Чагровске ћуприје (са Бугарима, 23. фебруар, убијено 20 Бугара), код Чагровца (са Бугарима, 27. фебруара, убијен један Бугарин) четвороструко бројније бугарске јединице присиле су Бабички и Сврљишки (Нишавски) одред на одступање. Оба одреда успела су да се извуку из обруча и 3. марта 1942. пребаце на Суву планину. Народ са овог подручја подвргнут је страховитом терору. Заробљено је око сто припадника НОП-а и преко пет стотина талаца. Они који нису стрељани интернирани су у Норвешку. Тада је из Запаљског среза интернирано 94 људи, у логор у Ниш је послато 7, у бугарске логоре 10, а стрељано је 21. Попаљено је и 56 зграда.⁴³⁴⁵ Према Драгољубу Мирчетићу офанзива се завршила 18. марта 1942. наношењем тешких удара Бабичком одреду, а према Живојину Николићу офанзива се завршила 5, односно 15. марта 1942. године. Сврљишки (Нишавски) одред је успео да се извуче на Сврљишке планине. Партизани из Сврљишког одреда су у овој офанзиви изгубили 10 бораца, заробљено је 37, од којих су четворица стрељани на Бубњу, а 16 у немачким логорима у Норвешкој. Од интернираца остало је живо свега 17. Бабички одред је у борбама код Вртопа и на Ракошу изгубио 22 борца, заробљено је 30, од којих је већина интернирана у Норвешку, где је већина умрла или је убијена.⁴³⁴⁶

Један од припадника Бабичког партизанског одреда, Јован Мишић из Великог Крчимира присећао се борбе са Бугарима, после које је ускоро био заробљен и послат за Норвешку: „... Крајем фебруара 1942. године одред је био нападнут од стране Бугара код села Личја и Великог Вртопа. У тој борби, где су Бугари, заједно са четницима ДМ учествовали против нас, погинуло је око 20 партизана, а било је и рањених другова. Када је известан број нас успео да се пробије кроз бугарску и четничку ватру ја сам сутрадан био послат од стране Брке (Живојин Николић) да идем у моје село и да прикупим храну за другове. Кад сам увече дошао у село Бугари су га још пре мог доласка опколили. Покушао сам да се вратим натраг, али у том моменту наишла су два Бугарина у моју кућу и потерали ме са њима...“⁴³⁴⁷

*

Офанзива бугарских јединица у југоисточној Србији марта и априла 1942. Офанзива из фебруара 1942. није дала жељене резултате, па се зато одмах отпочело са припремањем нове офанзиве, која је покренута почетком марта. Поред 17. бугарске дивизије, у овој офанзиви учествују и веће снаге владиних четника (четника Косте Пећанца) „недићеваца“ и „љотићеваца“, који су под овим терминима познати у партизанским изворима. Као ни претходна, ни ова офанзива није дала жељене резултате. Ипак, ухапшено је неколико стотина цивила и припадника партизанског покрета, који су убрзо пребачени у логор на Црвеном крсту у Нишу. То су првенствено били припадници Бабичког и Сврљишког (Нишавског) одреда. У извештају покрајинског повереништва за Нишки округ од 11. маја 1942. стајало је да су одреди

⁴³⁴⁵ И. Глигоријевић, *Партизански одреди Источне Србије*, 179–180; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 99. Видети: Драгољуб Мирчетић, „Непријатељска офанзива на Запаље и Бабичку гору (20. фебруара–25. март 1942. године)“, *Лесковачки зборник*, XVII, (1977), 53–66.

⁴³⁴⁶ Д. Мирчетић, „Непријатељска офанзива на Запаље и Бабичку гору...“, 66; Ж. Николић–Брка, *n. d.*, 147.

⁴³⁴⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 323.

Нишког округа углавном сачувани. Највише су страдали Топлички и Озренски одред. Наглашавано је да је изгубљено више од пола људства (побијени, побегли, ухваћени).⁴³⁴⁸

Већ 7. марта 1942. бугарске јединице су у садејству са „недићевцима“, „љотићевцима“ и четницима Косте Пећанца напали у Јабланици и на десној обали реке Топлице Јабланички, Кукавички (Лесковачки) и Топлички одред. После вишедневних борби у Јабланици и Пустој Реци дошло је до разбијања ових партизанских одреда којима је успело да сачувају мањи број људства у својим редовима.⁴³⁴⁹

У извештају Покрајинског повереништва КПЈ за Нишку област од 16. марта 1942. ПК КПЈ за Србију поново је истакнута двојака струјања код бугарских војника.⁴³⁵⁰ Са друге стране, у извештају штаба Недићевих оружаних одреда од 31. марта 1942. који говори о борбама са партизанима истакнуто је да су бугарски одреди били најангажованији у борбама на Ражњу и на Буковику. Недићеве и бугарске војне власти споразумеле су се да бугарске трупе поседну градове и чувају објекте на комуникацијама, а СДС, СДК и Пећанчеви четници требали су да воде борбу са партизанским јединицама.⁴³⁵¹ У извештају немачког команданта Југоистока од 22. априла 1942. Врховној команди немачке оружане силе стајало је следеће: „...Успешна бугарска акција код Прокупља са 92 убијена непријатеља...“⁴³⁵²

Иако су немачки извори говорили о појединим бугарским акцијама као успешним, партизански одреди стално су се појављивали нарочито на територији под бугарском окупацијом. Генерал Бадер је у свом извештају од 30. априла 1942. забележио следеће: „... У околини Ниша, упркос сталним акцијама чишћења од стране бугарских окупационих трупа и батаљона српских добровољаца, мање банде су и даље активне у Сврљишким планинама, код Беле Паланке, на планини Пасјачи и на јужним падинама планине Јастрепца...“⁴³⁵³ У истом извештају бележене су успешне акције. То се односило на делове бугарске 17. пешадијске дивизије која је предузела дејства против Расинског⁴³⁵⁴ и Јастребачког⁴³⁵⁵ партизанског одреда:

⁴³⁴⁸ *Зборник I/3*, 135–136, 144–148, 161–164, 207–210. Видети: *Zbornik XII/2*, 212, 278; В. Поповић, „Развој устанка...“, 41–51. У прегледу дејстава партизанских јединица током марта 1942. дат је број жртава на страни партизана и СДС. „Отпочела је акција оружаних одреда противу комуниста сконцентрисаних у околини Прокупља, Куршумлије и Лебана. У првом сукобу у околини Лебана је убијено 50 комуниста, а заробљено 12 (на страни одреда 2 мртва и 2 рањена). У околини Куршумлије убијено и рањено 111 комуниста, а ухваћено 35 (на страни одреда 12 погинулих четника). У околини Прокупља погинулих и рањених 250 комуниста а ухваћено 40 живих (на страни одреда 20 мртвих). Са друге стране, извештај штаба Недићевих оружаних одреда од 31. марта 1942. доносио је следеће бројке: „...Од 1. марта т(екуће) г.(одине) када је почела борба и чишћење ових крајева од партизана па до 31. марта т(екуће) г.(одине), убијено је укупно партизана 630 а рањено 7 од којих су 5 однети од партизана. На нашој страни погинуло је 69 људи међу којима и два официра, а рањено је 13 четника и добровољаца. У „партизанским“ изворима такође се претерувало са бројем мртвих. Стајало је да је у Топлици за само два дана било преко 100 мртвих „недићеваца“ и четника. *Зборник I/3*, 135, 426; *Зборник I/21*, 229.

⁴³⁴⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 74.

⁴³⁵⁰ У извештају се стајало следеће: „... Бугарска војска се држи различито. Негде се колебају, не дају отпор, а неки се чак придружују партизанима, а на другим местима су гори од Немаца, иду и у најтежу борбу, праве заседе, пале села и масовно стрелају сељаке. Раније, док није било много борби у овим крајевима, имали смо неке везе са неким њиховим симпатизерима, сада су те везе прекинуте. Буг.(арским) војницима је наређено да избегавају разговоре са нашим људма (Србима). Овамо има све више Бугара. Добро би било када би се омогућило повезивање њихових партијаца са нашим, добило би се много обострано, али то је могуће остварити преко БКП или посредно преко Мак.(акедоније) да нам пошаљу јавке за неколико добрих људи међу буг.(арским) војницима у овим крајевима...“ *Зборник I/3*, 145.

⁴³⁵¹ Исто, 424–427.

⁴³⁵² Исто, 448. Лист „Ново време“ доносило је текст о борбама током марта 1942. у Топлици и Јабланици. Наведено је да су у деветодневним борбама које су вођене у рејону Бучумета, СЛишана, Орана и Црквица учествовали 1, 8. и 11. владин одред, добровољачки одреди и Козјачки, Реткоцерички, Брвенички и Лесковачки четнички одред. У тим борбама побијено је наводно 140 „бандита“, рањено је 180, заробљено 120, а предало се преко 800. са друге стране погинуо је један поручник, три подофицира и 8 добровољаца и четника. „Деветодневна уништавајућа битка у Јабланици и Топлици. Страховит пораз комунистичких банди“, *Ново време*, 29.3.1942, 3. Видети: Д. Мирчетић, „Непријатељска штампа...“, 128.

⁴³⁵³ *Zbornik XII/2*, 349.

⁴³⁵⁴ Расински одред формиран је 22. јула 1941. године. Од 28. јануара 1943. носио је назив „Мирко Томић“. Одред је 22. маја 1944. преименован у 16. српску бригаду. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 7. Podvodno – Ratna mornarica*, Београд 1974, 736.

„Изведено је више акција на јужним падинама планине Јастрепца и код Беле Паланке. Непријатељ је имао неколико мртвих. Српски добровољци су успешно садејствовали у тим акцијама. Јужно од Ниша ухваћено је 38 чланова банди. Заплењено оружје и опрема...“⁴³⁵⁶ Поред тога, Војин Поповић је бележио да су Бугари највише штете нанели Пасјачкој и Видовачкој чети Топличког одреда, које су разбијене, прва код места званог Кале, а друга на вису Чукари источно од села Раја.⁴³⁵⁷

Бугари су приликом ове акције успели да разбију Јабланички и Кукавички (Лесковачки) одред. Средином априла јединице 17. пешадијске дивизије опколиле су село Југовац и успели са да заробе два партизана, а два да убију. Затим су покупили све мушкарце старије од 16 година и одвели их за Прокупље. Два заробљена партизана су обесили, а одређене сељаке пострелили; укупно 19.⁴³⁵⁸

У бугарској офанзиви која је почела 8. априла 1942. главнина снага била је усмерена ка Пасјачи, а сачињавале су је 14. бугарски пешадијски пук 17. пешадијске дивизије и четници Косте Пећанца из Пусторечког и Бубличког одреда. Бројна бугарска колона која је продрла кроз Пасјачу у току ноћи између 8. и 9. априла наишла је на партизанску петорку са којом је одмах ступила у борбу. Бројни бугарски војници, веома брзо и лако су савладали партизане – тројица су погинула, а један је за кратко успео да се сакрије, али је проказан од сељака. Ухваћеног партизана четници Косте Пећанца су измасакирали. Крајем априла бугарска 17. пешадијска дивизија поново је напала партизанске јединице у садејству са четницима Косте Пећанца. На удару су се нашли Бабички, Јабланички и Кукавички (Лесковачки) партизански одред; на Малом Јастепцу нападнути су Јастребачки и Расински партизански одред. Истовремено у рејону планине Озрен и планине Девике нападнути су Озренски и Сврљишки (Нишавски) партизански одред.⁴³⁵⁹

*

Бугарска офанзива у југоисточној и источној Србији јуна 1942. Офанзива које су предузеле окупаторске и колаборационистичке јединице крајем 1941. и репресије које су их пратиле и следиле у потпуности су у првој половини 1942. пацификовали оба покрета отпора у Србији. Међутим, од пролећа 1942. оружани сукоби су поново почели у видљивијем обиму и од тада су се умножавали. Смиривање оружаних борби у Србији и поновна појава герилских група и њихово веће ангажовање поклапало се са служењем војног рока Васиља Сеизова. Сеизов је повремено слао информације Посланству НДХ у Софији, а једно од таквих објављено је у недељном извештају које је Посланство НДХ послало Министарству иностраних послова 25. јула 1942. године. Он је између осталог рекао: „Борбе са српским комунистима и четницима још увек трају. Међутим наша бугарска војска у ово пола године од свог доласка у Србију разбила је већ све велике комунистичке скупине, па данас постоје још само мали распршени комунистички одреди које ми даље уништавамо. Према томе је стање, што се тога тиче, задовољавајуће. У борбама са комунистима наша војска имала је у ово пола године мале губитке, тек неколико десетина људи, док је на страни Срба погинуло на хиљаде људи. Донекле нам помажу и Недићеви четници, односно четници Косте Пећанца, али им наша војска не верује те пази на њих...“⁴³⁶⁰

Међутим, надлежне установе Трећег рајха нису биле задовољне бугарским операцијама у југоисточној Србији марта и априла 1942. године. Потврду налазимо у извештају

⁴³⁵⁵ Јастребачки одред формиран је 30. априла 1942. године. реорганизацијом Топличког одреда. Јастребачки одред ушао је фебруара 1943. у 1. јужноморавски одред као 3. (јастребачки) батаљон. Дана 21. новембра 1943. поново је формиран Јастребачки одред под називом „Никодије Стефановић“. Већина људства овог одреда ушла је у 3. јужноморавску бригаду 14. јануара 1944. године. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 4. Јакс – Лафет*, Београд 1972, 32.

⁴³⁵⁶ *Zbornik XII/2*, 351. О кратким информацијама о акцијама бугарских јединица током 1942. кроз немачке документе видети нпр: *Zbornik XII/2*, 255, 262, 269, 278, 331, 342, 396, 399, 449, 455–457, 481, 531, 698, 820, 897, 1125.

⁴³⁵⁷ В. Поповић, „Развој устанка...“, 51.

⁴³⁵⁸ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 100. О злочину у Југовцу видети у посебном поглављу.

⁴³⁵⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 74, 195–196.

⁴³⁶⁰ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 30.

војноуправног команданта Србије од 31. маја 1942. у коме између осталог стоји да се на простору који је посео 1. бугарски окупациони корпус већ „пуне две недеље“ ређају „непријатељски препади“. Због тога је наређено бугарском корпусу да развије „што јачу активност“ на својој територији. Поред тога наређено је следеће: „... Бугарски окупациони корпус ће водити сталну евиденцију о свим покретима устанка како би се исти могли напасти и уништити. Чим се констатује седиште једне непријатељске групе треба је одмах напасти, јер ова одатле организује и предузима своје нападе“.⁴³⁶¹

Бугарска јунска офанзива имала је две фазе: Прва је предвиђала чишћење у Топлици, Јабланици, Пустој Реци и Расини, а друга у источној Србији.⁴³⁶² Активност Јастребачког и Топличког одреда у току маја 1942. принудили су бугарске јединице да јуна предузму нову акцију против партизана на Јастрепцу.⁴³⁶³ Дана 3. јуна 1942. започето је планирање нове офанзиве. Асен Николов, командант 1. бугарског окупационог корпуса лично је руководио овом операцијом. Непосредно руководство поверено је пуковнику Ханџијеву, команданту 13. пешадијског пука са седиштем у Лесковцу, који је уједно био и заменик команданта 17. пешадијске дивизије. Врло јаке бугарске снаге, бројности око 3.000 бугарских војника кренуле су 15. јуна 1942. из Ниша према Малом Јастрепцу.⁴³⁶⁴

У тој офанзиви учествовали су делови трију дивизија (6, 17. и 21.) 1. бугарског окупационог корпуса. На правцу Прокупље, Белољин и Блаце наступали су делови 17. бугарске пешадијске дивизије. Десно од ње нападали су делови 21, док су са северне стране Великог Јастрепца дејствовала два пука 6. бугарске пешадијске дивизије. Јастребачки и Расински партизански одред нису знали за припреме ове офанзиве, све док она није отпочела, па су их Бугари напали 20. јуна 1942. године. Истог дана, када је откривено кретање бугарских јединица, командант Јастребачког одреда одлучује да се у ноћи између 20. и 21. јуна пробије из окружења и са Великог Јастрепца пребаци на Мали Јастребац. Међутим, пробој није успео. Део овог одреда је одбијен и повукао се из рејона Страцимира ка Малој Реци, где је одлучено да се чете поделе у групе, 3–4 борца, које ће се прикрити док Бугари прођу. Тако је поступљено, и све су групе очуване. На северној страни Јастрепца, простору где је дејствовао Расински одред, бугарске јединице нису постигле жељене резултате.⁴³⁶⁵ Партизани су успели да се извуку са Јастрепца и да своја дејства усмере на железничку пругу Ниш–Сталаћ и Сталаћ–Краљево. За време акције Бугари су извршили низ масовних убијања невиног становништва по селима на подручју Јастрепца.⁴³⁶⁶

Командант Нишке области у свом извештају од 16. јуна 1942. јављао је да су бугарске трупе које су отишле на Мали Јастребац и 15, 16. и 17. јуна попалиле куће у селима: Цигољ, Чубура и Петровац; у Крајковцу је спаљено преко 30 кућа, а кажњена су и села Азбресница, Биљег, Облачина, Девча и Лепаја. Начелник штаба Нишке области покушао је да извиди ситуацију, али је заустављен од стране Бугара у селу Мрамор, где се налазио цео један бугарски пук. Представници Недићеве управе били су мишљења да ће Бугари предузети акцију чишћења Малог Јастрепца од комуниста.⁴³⁶⁷ Дана 19. маја дошло је до пушкарања код села Јошанице испод Великог Јастрепца, те се веровало да је дошло до контакта између партизана и бугарске војске. Ово потврђује и податак да су бугарске војне власти у Прокупљу

⁴³⁶¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 202; Војин Поповић, „Борбе у јужној Србији од априла до јуна 1942. године“. *Војноисторијски гласник*, 1–2, (1961), 93–97.

⁴³⁶² Ј. Златић, *н. д.*, 101.

⁴³⁶³ Драгољуб Мирчетић, „Летња офанзива бугарских фашистичких трупа против партизанских одреда на југоистоку Србије (јун–јул 1942. год.)“, *Лесковачки зборник*, XX, (1980), 159.

⁴³⁶⁴ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 203–204.

⁴³⁶⁵ *Зборник I/3*, 514–516; *Зборник I/4*, 7–10. Видети: Д. Мирчетић, „Летња офанзива...“, 162–163.

⁴³⁶⁶ *Zbornik XIV/1*, 438.

⁴³⁶⁷ Акција паљења кућа највероватније је предузета због тога што су партизани 14. јуна одвезли ауто бугарске војске којим је командант 21. пешадијске дивизије требао да се пребаци из Прокупља за Ниш. ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 23; ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 24; ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 26. У једном другом документу стоји да је аутомобил украден 13 јуна и да су због тога Бугари у Прокупљу ухапсили 60 припадника СДС. ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 132. Видети и: *Зборник*, I/3, 507–509. Видети још: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 203–207.

18. маја саопштиле одредима Недићеве владе да не врше никакво кретање, док траје бугарска акција на терену.⁴³⁶⁸

Генерал Бадер јављао је 20. јуна да је бугарска 6. пешадијска дивизија обезбеђивала пругу Параћин – Зајечар и да су приликом акције чишћења ухваћени „саучесници напада код Кривог Вира“. Бугарске 17. и 21. пешадијска дивизија вршиле су локална чишћења у рејону Прокупља и Ниша: „Ухваћено је и стрељано неколико устаника“. Предузета су и две акције на планини Јастребац против Јастребачког и Расинског партизанског одреда. Те акције, су према, генералу Бадеру, довеле до „разбијања непријатеља на источном Јастрепцу и до опкољавања непријатеља на западном Јастрепцу... Непријатељ је до сада изгубио 44 борца“.⁴³⁶⁹ Из Блаца, Прокупља, Крушевца и Житковца је 19. јуна 1942. отпочео концентричан напад јединица 1. окупационог корпуса против Јастребачког и Расинског партизанског одреда. У месечном извештају Оперативног одељења команданта Југоистока од 30. јуна 1942. забележено је следеће: „...У области окупираној од Бугара успешно завршено чишћење планине Јастрепца. Непријатељ имао 224 мртва...“. То су махом били цивили који су похватани од стране припадник 1. окупационог корпуса и стрељани (њих око 240).⁴³⁷⁰ Први бугарски окупациони корпус је извештавао 6. јуна 1942. војноуправног команданта Србије да је његова 17. пешадијска дивизија извршила акцију чишћења на простору Прокљупља и планине Јастребац и да је једног политичког комесара и двојицу студената комуниста на лицу места стрељало и да је ухапсило 49 устаника.⁴³⁷¹

Команда Нишке области СДС у свом извештају од 26. јуна 1942. износила је податке да се у току извођења ове акције бугарске трупе нигде нису бориле против партизана. Једино је регистрован сукоб са одбеглим четницима из одреда Роде Стреле Желинског код Велике Плана. У овоме сукобу погинуо је један од четника, а један је заробљен. У сукобу су највероватније погинула 2 бугарска војника и 1 је рањен, па је ово послужило да се изведе одмазда над многим сељацима из места која су се налазила на северним и јужним деловима Великог Јастрепца. Бугари су у селима Велика Плана, Рашевац, Бресница и Горња Јошаница убили 83 сељака (број је утврђен према сахрањеним лицима). Из ових села одведено је у Прокупље 45 лица и тамо предато немачким војним властима. Из Расинског среза доведено је шест лица, а са њима још девет лица из Прокупачког среза. Сви они допремљени су из Крушевца. Из ове групе задржано је само двоје лица из Прокупачког среза.⁴³⁷²

Неповерење бугарских команданата према одредима Недићеве владе било је општеприсутно о чему је говорио горе поменути извештај у којем је између осталог стајало: „... команданта Српске државне страже Нишког округа и начелника штаба ове команде (команде СДС Нишке области) који су 18. ов.(ог) м.(есеца) покушали да преко с.(ела) Мрамор дођу у Добрички срез и даље за Прокупље, вратили су Бугари назад и све интервенције од стране ове команде код немачких власти да се именовани пропусте нису помогле.“ Даље је стајало да су Бугари по завршеној акцији пребацили своје трупе на простор Сврљиг–Књажевац–Андрејевац–Бољевац–Соко Бања–Алексинач да „тобож и овај простор очисте од партизана, а вероватно очистиле је од нашег живља као што су то урадили у Топлици“.⁴³⁷³ Обавештајно одељење СДК јављало је 20. јуна 1942. Милану Недићу да Бугари у Прокупачком срезу испољавају тенденцију окупирања територије, због чега су у селу Житковцу испитивали порекло сељака да би доказали припадање ове територије Бугарској. У истом извештају забележен је и инцидент између једног бугарског официра и два војника јуришне чете V добровољачког одреда.⁴³⁷⁴

⁴³⁶⁸ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 26.

⁴³⁶⁹ *Zbornik XII/2*, 497.

⁴³⁷⁰ Исто, 536. Такође се помиње 200 талаца и 140 стрељаних. Упоредити: В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 101.

⁴³⁷¹ ВА, НМА, к. 41-Ф, ф. 1, д. 19/3640.

⁴³⁷² ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 4.

⁴³⁷³ ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 4.

⁴³⁷⁴ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 25. Вероватно је у истом циљу и дошло до прикупљања података 31. маја 1942. у Брусу (Копанички срез). Око 50 бугарских војника предвођених једним потпоручником су у пратњи СДС и председника општине ушли у среско начелство где је бугарски потпоручник прикупио податке о простору

Чим је ова акција завршена предузета је нова, против Сврљишког и Озренског партизанског одреда у источној Србији. План непријатеља био је да слабије бугарске снаге поседну леву обалу Нишаве да би спречиле продор према Сувој планини. Јаче бугарске јединице фронталним нападом преко Књажевца, Соко Бање и Ниша опколиле су територију на којој су се налазили партизански одреди, а граничне бугарске јединице поселе су демаркациону линију Кална–Бела Паланка да би спречиле евентуални продор партизана преко Старе планине на бугарску територију. У том стегнутом обручу требало је уништити оба партизанска одреда. Партизани су се због тога поделили у мање групе и извукли из обруча. Бугарски напад почео је 25. јуна 1942. када су делови 21. пешадијске дивизије и 50. пук 1. брзе дивизије отишли у правцу Калне и кренули да пале све појате и зграде које су се налазиле изван села. Операција је завршена 27. јуна 1942., а у склопу бугарске акције учествовали су Крајински и Брзопаланачки четнички одред. За време ове војне акције бугарски окупатор и на овом терену чинио је тешке злочине.⁴³⁷⁵

Акција против партизана није имала никаквог успеха. Међутим, напади на цивиле забележени су у кореспонденцији као акције против герилаца. Један од таквих докумената је и телеграм од 29. јуна 1942, који је у својој монографији цитирао Димитрије Кулић: „... Као резултат Бугари су најавили 250 напада, 60 убијених и ухваћених. Посебни поступак против српског становништва до сада није познат. Председник Недић, са којим сам онда причао, имао је утисак да је акција бугарске армије била успешна и коректно спроведена. Нашао сам олакшање, пошто је министар унутрашњих послова Аћимовић, који је једну недељу провео у Нишу, изјавио да се слаже са генералом Николовим са даљим чишћењем и санкцијама које преузима српска државна стража са бугарским трупима и да је том приликом председник Недић дао пристанак за одмазду према српским бандитима и за сарадњу са бугарском армијом...“⁴³⁷⁶

*

Операција „Рудолф“ и појединачне борбе до краја 1942. У извештају обавештајне службе 1. бугарског корпуса од 26. августа 1942. који је говорио о активностима партизанских јединица од 15. јула до 15. августа 1942. наведено је следеће: „После неколико акција које су спровеле јединице корпуса, бандитске групе биле су јако разбијене, а месно становништво се још више охрабрило и почело све изразитије да им отказује подршку и храну. Због тога се и активност тих група смањила и свела на безначајне саботаже по селима...“. У овом периоду наведено је да је највећу активност показивао Јстребачки одред. На људство тог одреда Бугари су наишли 13. августа у селу Горња Девча. Седам партизана је пронађено у земунци, а 4 је одмах стрељано, остали партизани извршили су самоубиство. Тела убијених потом су изложена на прокупачком тргу. Већа активност током овог периода запажена је и од стране Нишавског и Сврљишког одреда. У следећем месечном извештају обавештајне службе 1. бугарског корпуса од 20. септембра 1942. анализирани су напади партизанских одреда који су се налазили на окупационој територији коју је покривала бугарска армија. Тако је установљено да је највећа партизанска активност била на рејону 7. пешадијске дивизије, а најмирнији у том погледу био је рејон 9. пешадијски дивизије. У следећем извештају бугарске обавештајне службе анализиран је период од 16. септембра до 31. октобра 1942. године. Акције партизана сводиле су се на саботаже и повремене упаде. Процењивало се да на територији коју је покривао бугарски 1. окупациони корпус укупно има 290–360 партизана. Опет је означено да је највише акција било на територији 7, па на територији 21, а најмање на територији 9. пешадијске дивизије. Примећено је да је током октобра почело долазити и до повећања делатности партизанских јединица.⁴³⁷⁷

среза, стању путева, националности становника, њиховом бројном стању и вероисповести, статистици стоке, пољопривредној и индустријској производњи, биљној вегетацији итд. ВА, НДА, к. 21, ф. 1, д. 27.

⁴³⁷⁵ ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 27; ВА, НДА, к. 20Б, ф. 5, д. 29. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 356; Д. Мирчетић, „Летња офанзива...“, 163–165; В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 102; В. Поповић, „Борбе у јужној Србији...“, 97–98.

⁴³⁷⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 74–75.

⁴³⁷⁷ *Зборник I/4*, 287–300. У Аћимовићевој офанзиви (прва фаза – јул 1942, друга фаза – август 1942) и у другим већим борбама са партизанима до августа 1942. Бугари нису учествовали са својим јединицама. Видети:

Тако су ноћу између 7. и 8. октобра 1942. забележена је још једна борба. Јастребачки одред сукобио се са Бугарима код Мрамора. Према партизанским изворима, Бугари су имали 4 погинула, док партизани нису имали губитака.⁴³⁷⁸ У бугарским изворима наводи се да су партизани приликом покушаја да запале мост код Мрамора ушли у борбу са бугарским војницима у којој је лакше рањено четири Бугарина.⁴³⁷⁹ Из немачких докумената сазнајемо да је 1. бугарски окупациони корпус наредио 10. октобра 1942. да се код Јастрепца стреља 6 комуниста. Међутим нема података да ли је ова мера била проузрокована борбом код Мрамора и да ли су уопште стрељани комунисти или цивили који су тако етикетирани.⁴³⁸⁰

Крајем октобра 1942. немачке окупационе трупе су, потпомогнуте снагама Лесковачког одреда СДС, четника и Бугара, повеле операцију „Рудолф“ у циљу уништења партизанских јединица на планини Кукавици. Офанзива је започета 20. октобра 1942. године. Почетком новембра, делови 1. окупационог корпуса и војне јединице владе Милана Недића напали су Лесковачки одред на планини Кукавици. У току дводневних борби одред је био принуђен да се подели на два дела: један део се пребацио у Црну Траву, а други је остао на планини Кукавици. Истовремено, бугарска војска у сарадњи са јединицама Недићеве владе предузела је акцију против Јабланичко-пасјачког и Јастребачког одреда у Топлици и Јабланици. Офанзива је почела 14. новембра 1942, а у њој су између осталих јединица учествовали и делови 7. бугарске дивизије. Оштре борбе вођене су све до 20. новембра код Дединца, Трновог Лаза и Товрљана код Прокупља. Партизанске снаге су се извукле из обруча без већих губитака, а правац офанзиве је промењен. Нова офанзива је отпочела крајем новембра 1942. и била је уперена против партизана који су се налазили на територији Јабланице и Пусте Реке. У овој офанзиви ангазоване су знатно веће снаге, него у претходној, али се и она завршила без већих успеха, која је трајала до 10. децембра 1942. Партизани су углавном водили борбе са колаборационистичким снагама, склањајући се пред бројчано јачим и много боље наоружаним бугарским и немачким снагама.⁴³⁸¹

Један бугарски војник који је служио у Нишу при штабу Првог бугарског окупационог корпуса причао је почетком новембра 1942. са секретаром посланства НДХ у Софији о стању у Србији нарочито о партизанској делатности која се нарочито осећала око Ниша и у околним селима. Према његовим речима партизани су проваљивали у та села палили општинске зграде и архиве и узимали храну од сељака. Бугарска војска их није гонила, јер је њима било важно осигуравање железничких пруга и „успостављање реда у већим местима“. „Шта Срби редње међусобно другде, то је њихова унутрашња ствар“, закључивао је на крају овај бугарски војник.⁴³⁸²

У извештају обавештајне службе 1. бугарског окупационог корпуса од 1. децембра 1942. назначено је највећу активност показивао Јастребачки одред. Такође је споменута и акција људи Озренског одреда који су 30. новембра 1942. код Витковца убили три Бугарина.⁴³⁸³ Обавештајна служба 1. бугарског окупационог корпуса процењивала је 1. јануара 1943. да се на територији корпуса налази 367–437 партизана. Напади су углавном били усмерени на снабдевање храном, пљачку, личним осветама, ликвидирање идеолошких непријатеља. Забележене су и мање борбе „пушкарања“ између партизана и СДС и Бугара. Забележено је да је последњег месеца 1942. таквих акција било највише на реону 9 пешадијске дивизије, а затим

Драгољуб Мирчетић, „Аћимовићева офанзива у јужној Србији (2. јул–август 1942. године), *Лесковачки зборник*, XIX, (1979), 53–72; В. Поповић, „Борбе у јужној Србији...“, 52–88; Небојша Стамболија, „Команда Српске државне страже округа лесковачког 1942–1944“, *Лесковачки зборник*, LIII, (2013), 304–305; Н. Стамболија, *Српска државна стража...*, 183–185.

⁴³⁷⁸ *Зборник I/20*, 246.

⁴³⁷⁹ Видети опис борбе: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 224.

⁴³⁸⁰ ВА, НМА, к. 41-Ц, ф. 1, д. 3/829.

⁴³⁸¹ Н. Илић, „Јабланичко-пасјачки НОП одред...“, 142–160; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 211–212; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 104; Ж. Николић–Брка, *n. d.*, 239–254; Н. Стамболија, „Команда...“, Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *n. d.*, 111–115.

⁴³⁸² ВА, НДХ, к. 252, ф. 3, д. 47.

⁴³⁸³ *Зборник I/4*, 300–303. Видети: ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 37.

на реонима 7. и 21. пешадијске дивизије.⁴³⁸⁴ Једно такво пушкарање забележено је 12. децембра 1942. када се патрола од 10 стражара Прокупачког среза са бугарском војском сукобила се са око 40 партизанима из Јабланичко-пасјачког одреда у Мрљаку. Партизани су се повукли. Рањен је један бугарски војник, а један партизан је ухваћен и стрељан од стране Бугара.⁴³⁸⁵

Током 1942. бугарске окупационе јединице извршиле су броје злочине над цивилним становништвом и предузеле бројне акције против партизанских јединица, међутим већи успех је изостао. Са друге стране, према немачким изворима ни партизани нису успели да нанесу осетније губитке бугарским јединицама. Немачки извори говорили су о 4 погинула и 7 рањених Бугара у периоду од 6. до 15. фебруара 1942. године. У периоду од 16. до 25. фебруара 1942. Бугари имали 17 мртвих и 24 рањена, док је од стране бугарских јединица убијено 764 лица. У следећем документу стајало је да су Бугари имали од 26. фебруара до 5. марта 1942. само 4 рањена. У истом временском интервалу записано је да је од стране бугарских војника убијено 136, а да је 223 лица ухапшено. У периоду од 6. марта до 15. марта нису имали губитака. Од 16. фебруара до 20. марта 1942. приликом акција имали су још додатно 19 рањених. Од 26. маја до 5. јуна 1942. имали су 1 рањеног. Крајем године и почетком наредне дат је преглед губитака у периоду од 27. децембра 1942. до 5. јануара 1943. у коме Бугари нису имали губитака.⁴³⁸⁶

4.5.2.2. Борбе у Србији током 1943.

Почетком 1943. долази до оживљавања партизанских акција у Србији, нарочито у јужним деловима што се поклапало са формирањем ГШ НОВ и ПО Србије. На југу су деловали Врањски и Бабички (односно Црнотравски), Лесковачки, Јабланичко-пасјачки, Расински, Јастребачки и групе Сврљишког (Нишавског) и Озренског одреда – укупно око 480 припадника НОП-а. Поред тога у Србији су деловали још Пожаревачки, Зајечарски и Шумадијски – укупно око 140 припадника НОП-а. Реорганизацијом одреда из јужне Србије фебруара и марта 1943. настали су 1. јужноморавски одред⁴³⁸⁷ и 2. јужноморавски одред.⁴³⁸⁸ Иако су се у организационом смислу, партизански одреди на југу Србије стабилизовали, већ акције нису извођене до пролећа 1943, односно до укрупњавања јединица у јужноморавске одреде.⁴³⁸⁹ Издваја се акција Црнотравског одреда⁴³⁹⁰ који је извршио напад 15. јануара 1943. на рудник „Момин Камен“ код Владичиног Хана успевајући, притом, да зароби бугарску стражу од 5 људи и немачко обезбеђење; два Немца су потом убијена, а Бугари су успели да побегну (двојица рањених). Према Живојину Николићу, три немачка војника су убијена, а 12 је заробљено, док су Бугари имали губитке од три војника на железничкој станици „Момин камен“, а притом је још пет војника заробљено. Партизани су имали једног погинулог.⁴³⁹¹ Након тога бугарске снаге предузеле су чишћење терене и притом убили, према бугарским изворима, 40 људи и спалили 32 куће. Највише су страдала села Ружић и Дупљане.⁴³⁹² Према

⁴³⁸⁴ *Зборник I/5*, 473–474.

⁴³⁸⁵ ВА, НОВЈ, к. 21, ф. 1, д. 122; *Зборник I/4*, 415.

⁴³⁸⁶ *Zbornik XII/2*, 154, 155, 194, 215, 233, 264, 483; *Zbornik XII/3*, 29. У једном другом документу стајало је да су бугарски губици у периоду од 16. фебруара до 20. марта износили 15 мртвих и 13 рањених. *Zbornik XII/2*, 1080.

⁴³⁸⁷ Први јужноморавски одред формиран је 7. фебруара 1942. године. Из одреда је формирана 1. јужноморавска бригада. Крајем маја одред је ушао у састав 2. српске бригаде. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 4...*, 173–174.

⁴³⁸⁸ Други јужноморавски одред формиран је 4. марта 1943. године. Из одреда је људство даго за формирање 5. јужноморавске бригаде фебруара 1944. и 6. јужноморавске бригаде марта 1944. године. У то време одред је поново преименован у Црнотравски одред који је јуна 1944. ушао у састав 12. српске бригаде. Исто, 174.

⁴³⁸⁹ Ж. Николић–Брка, *н. д.*, 272–277; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 194.

⁴³⁹⁰ Црнотравски одред формиран је у другој половини августа 1942. од преживелих бораца Бабичког и Врањског одреда. Средином фебруара 1943. одлучено је да се одред преформира у 2. јужноморавски одред под којим називом је дејствовао до 4. марта 1943. године. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 2. Brdo – Foa*, Beograd 1971, 218.

⁴³⁹¹ Ж. Николић–Брка, *н. д.*, 285–286.

⁴³⁹² ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 41, л. 308; *Зборник VII/2*, 356–357.

подацима Државне комисије у Дупљану је убијено 16 људи.⁴³⁹³ Неколико недеља касније, због напада на Црну Траву 3. фебруара 1943, бугарски окупатор је реаговао, па је упутио једну своју чету која се са партизанима из Црнотравског (Врањског) одреда сукобила 4. фебруара 1943. код села Млачишта. Према Живојину Николићу у борби је убијено 14 бугарских војника.⁴³⁹⁴

Од пролећа 1943. запажене су чешће борбе, већег интензитета између партизана и бугарских јединица што се поклапало са формирањем 1. и 2. јужноморавског одреда, али и са наредбом ВШ НОВ и ПОЈ из фебруара 1943. којом је партизанским одредима широм Југославије наређено да појачају своја дејства због отпочињања операције „Вајс“. Тако је, 2. јужноморавски одред напао 7. марта 1943. рудник угља „Јерма“ у Ракити. У борби су убијена два бугарска полицајца-стражара.⁴³⁹⁵ Први јужноморавски одред напао је у ноћи између 13. и 14. марта 1943. рудник Леце и опљачкао га.⁴³⁹⁶ Ујутру су бугарски војници из састава 7. дивизије предузели гоњење партизана који су се утаборили у селу Гајтану и ту прихватили борбу. Према подацима које нуде „партизански“ извори и литература у борби је погинуло око 50 Бугара. Посланство НДХ у Софији наводило је у свом недељном извештају од 20. марта да је у борби убијено 15 бугарских војника и три официра и да је рањено 15 – 16 војника.⁴³⁹⁷ У другом извештају од 27. марта стајало је да је погинуло преко 60 бугарских војника, а велики број је био рањен, тако да је „на тај начин читава чета била уништена“.⁴³⁹⁸ При поновном нападу партизани су се повукли делом на Кукавицу, а делом на Јастребац. После ове акције Бугари су спалили села Горњи и Доњи Гајтан, а народ је са све стоком избегао у планину. Паљена су и села Брашор, Слишане, Власово и Статовац. После тога је отпочела офанзива јединица Недићеве владе и Бугара на Кукавицу, Радан и Јастребац, а такође су започели чишћење села Топлице и Јабланице.⁴³⁹⁹ У депеши мајора Радослава Ђурића коју је упутио генералу Михаиловићу 19. марта 1943. стајало је да је у борби у селу Гајтан изгинуло око 40 Бугара и око 24 партизана. Ђурић је известио Михаиловића и следеће: „Наши одреди у Јабланици нису могли да учествују у акцији због присуства великог броја окупаторских трупа“.⁴⁴⁰⁰ О акцијама партизана опширно се говорило и у извештају Окружног начелника Лесковачког округа од 15. марта 1943. године: „... После напада на рудник ’Леце’ бугарске војне власти, у споразуму са немачким окупаторским властима, предузеле су акцију чишћења терена ширих размера. Забрањено је кретање у срезу јабланичком, као и у граничним деловима срезова добричког, прокупачког и косаничког. Блокада је потпуна тако да се са терена не могу добити никаква конкретнија обавештења. Акција бугарске војске отпочела је 13. марта. Сазнаје се да су вођене борбе са партизанима чија јачина износи око 600 људи. Борбе још трају. Због блокаде недостају обавештења о евентуалним одмаздама на терену... Оружани одреди СДС и ако су били на терену у борби са партизанима нису учествовали“.⁴⁴⁰¹

Немачки документи говорили су да у периоду од 6. до 15. јануара 1943. није страдао нити је рањен ниједан бугарски војник. Од 16. до 25. јануара забележено је да су 3 рањено. Од 6.

⁴³⁹³ АЈ, 110–91–169–172, одлука за Стефана Динчева ф. бр. 1325; АЈ, 110–144–481, одлука за Александра Влчева–Цанка ф. бр. 8743. Видети и борбу код села Бинач на Косову 29. јануара 1943. године. *Зборник VII/2*, 358–359.

⁴³⁹⁴ Ж. Николић–Брка, *н. д.*, 287.

⁴³⁹⁵ Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, 38.

⁴³⁹⁶ О кратким информацијама о акцијама бугарских јединица током 1943. кроз немачке документе видети нпр. *Zbornik XII/3*, 74, 86, 118, 133–135, 185, 189, 454, 509.

⁴³⁹⁷ Посланство НДХ у Софији преносило је свом Министарству иностраних послова 20. марта да је у Србији много живља партизанска делатност: „Бугарска војска подумимље најстрожије протумјере...“ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 12.

⁴³⁹⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 13.

⁴³⁹⁹ *Зборник I/5*, 220–221; *Zbornik XIV/2*, 544; *Zbornik IX/3*, Београд 1967, 444–445. ОК КПЈ за Лесковац је у извештају ПК КПЈ за Србију од 15. априла 1943. известио о борбама на планини Радану и бугарским репресалијама наводећи још да се око 30 становника села Гајтан организовало, нападо Бугаре приликом паљења села и притом убили девет војника и једног официра. *Zbornik IX/2*, 445.

⁴⁴⁰⁰ *Zbornik XIV/2*, 544–545.

⁴⁴⁰¹ *Зборник I/21*, 421.

фeбруара до 15. фeбруара погинуло је 4 Бугарина. Од 16. до 25. фeбруара погинуло је још 2. У периоду од 26. фeбруара до 15. марта Бугари су имали 17 погинулих, 76 рањених и 13 несталих (од њих су се 10 вратило).⁴⁴⁰²

Вести о борбама између партизана и Бугара у Југославији стизале су и у иностранство. Шведски лист „Ниа Даглигт Алеханда“ („Nya Dagligt Allehanda“), који је био прогермански настројен, објавио је у свом броју од 15. марта телеграм из Софије о учешћу бугарских трупа у акцијама против партизанског покрета у Југославији: „Бугарски листови објављују да бугарске трупе учествују у акцији чишћења против српских партизана и то у планинама дуж југословенско-бугарске границе. Бугарске трупе поселе су више села која су почишћена од партизана и у којима је поново могућ нормалан рад...“⁴⁴⁰³ Југословенски посланик у Шведској преносио је Министарству иностраних послова писање бугарског листа „Дневник“ од 26. фeбруара 1943. да „нелегалне и терористичке групе у Србији дејствују не само по заповести од стране совјетске команде и од стране Треће интернационале, већ оне представљају делове црвене војске...“⁴⁴⁰⁴

До краја месеца марта бележимо још неколико борби: 23. марта 1943. код села Цeпа (2. јужноморавска бригада) у којој је, према бугарским изворима, страдао један бугарски војник; 24. марта 1943. у Лепешкој општини (2. јужноморавски одред), у којој су, према „партизанским“ изворима убијена два партизана; 28. марта 1943. у Мртвици у којој су убијена два бугарска полицајца.⁴⁴⁰⁵

У првој половини априла 1943. партизани из 2. јужноморавског одреда извршили су неколико напада на бугарску полицију. Први напад десио се 9. априла код села Крива Феја када је убијено четири полицајца.⁴⁴⁰⁶ Сутрадан, 10. априла у селу Црвени Брег нападнути су бугарски полицајци и војници; у борби је погинуло њих 16.⁴⁴⁰⁷ Према бугарским изворима ова борба се десила 4. априла и у њој је погинуло три бугарска војника, а један је рањен.⁴⁴⁰⁸ Истог дана, 10. априла, вођена је борба код села Јабуковика где су убијена два бугарска полицајца. Дана 18. априла једна десетина 2. јужноморавског одреда је у селу Гарe ухватила бугарског кмета и његовог пратиоца полицајца и стрељала их. Бугари су због тога запалили читаво село, стрељали 8 људи, а остало становништво интернирали у Бугарску. Ноћу 25. априла партизани су покушали да заузму Црну Траву. Иако нису успели, према подацима штаба 2. јужноморавског одреда који су упућени ГШ НОВ и ПО Србије 20. маја 1943, убијено је 13 Бугара, док је девет рањено. Такође је стрељано четири бугарска агента. На страни партизана било је троје рањено (од тога 2 убрзо умрло). Ујутру је вођена борба на оближњој висоравни Црквена Плана где су Бугари имали двојицу погинулих. Борбе су настављене и увече 26. априла 1943. године. У борби код Стезимировца који се налазио на бугарској територији дошло је до борбе између бугарске војске и 2. јужноморавског одреда. У борби је погинуо командант одреда, а нестало је око 20 партизана. На страни Бугара било је осам мртвих и 22 рањена. ОК КПЈ за Лесковац и ОК КПЈ за Врање реаговали су тако што су послали попуне.⁴⁴⁰⁹ У борбама код Црне Траве укупно је погинуло 23 бугарских војника, док је 32 рањено, а четири шпијуна стрељано. На страни партизана било је троје погинулих, шест рањених и један заробљен.⁴⁴¹⁰

⁴⁴⁰² *Zbornik XII/3*, 63, 75, 120, 136, 188.

⁴⁴⁰³ АЈ, 103–6–58, *Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju*, 15. mart 1943, pov. br. 349.

⁴⁴⁰⁴ АЈ, 103–6–58, *Kraljevski poslanik Kraljevskom Ministarstvu inostranih poslova*, 15. mart 1943, pov. br. 341.

⁴⁴⁰⁵ *Зборник VII/2*, 357–358, 369.

⁴⁴⁰⁶ Према Храниславу Ракићу у борби на Црном Врху, убијена су три бугарска полицајца, а рањена су четири. Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, 39.

⁴⁴⁰⁷ *Зборник I/5*, 173–174. Према Храниславу Ракићу борба је вођена 17. априла и у њој је погинуло око 20 бугарских полицајца. Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, 39.

⁴⁴⁰⁸ *Зборник VII/2*, 370.

⁴⁴⁰⁹ *Зборник I/5*, 157–158, 173–175; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, 39.

⁴⁴¹⁰ *Зборник I/5*, 175. Видети: *Зборник VII/1*, 390. Више: Ж. Николић–Брка, *н. д.*, 323–331.

Против Бугара акције је вршио и 1. јужноморавски одред. Дана 18. маја нападнут је транспортни воз са бугарским трупима код села Белотинца на прузи Ниш – Лековац. Према извештају ГШ НОВ и ПО Србије убијен је четири, а рањено шест Бугара. Посланство НДХ у Софији јављало је да је том приликом живот изгубило пет бугарских војника.⁴⁴¹¹

Притисак од стране Бугара, али и од колаборационистичких јединица на партизанске одреде осећао током маја. ОК КПЈ за Лесковац је јављао је 9. маја 1943. ПК КПЈ за Србију: „... На Кук.[авици] (I батаљон) била је акција 'чишћења' терена, трајала је 5 дана и престала без резултата. Учествовало је до 800 недићеваца. Једна чета I батаљона упућена је преко садање границе ради акција, како би привукла пажњу Бугара који гоне Вр.(ањски) одред. На Јастрепцу (III батаљон) развијала се 4 дана потера Бугара у јачини до једне дивизије и недићеваца. Недићевци су претрпели од једне наше мање јединице (18 бораца) знатне губитке (преко 20 мртвих и више десетина рањених), док наши борци нису имали никаквих губитака. Од буг.(арских) потера настрадао је само један партизан приликом повлачења. Код Бугара било је више рањених, те су се повукли. Дознајемо да је за ову потеру повучена војска из Круш.(евца), Краљева, Ниша, Прокупља и др.(угих) гарнизона, а 800 недићеваца је дошло са 'чишћења' Куковице. О развоју ове потере јавићемо. У Јабл.(аници) (II батаљон) није било потера. Бугари су блокирали неколико села у низини и чистили терен око пруге. Разлог томе је: дизање пруге у ваздух од стране партизана, чишћење шпијуна, паљење архива, све у селима равнице.⁴⁴¹² У следећем извештају од 20. маја 1943. ОК КПЈ за Лесковац наведено је да су Бугари у јачини једне дивизије пошли на Јастребац. Дошло је до сукоба у којем је било по неколико убијених на обе стране. Партизани су потом успевали да избегну заокруживање и Бугари су се после тродневне потраге вратили са Јастрепца.⁴⁴¹³

У мају месецу 1. јужноморавски одред (I батаљон) водио је борбу са Бугарима на планини Куковици. У два окршаја убијено је пет бугарских војника. Бугари су на Радану такође предузели офанзиву која је била безуспешна (II батаљон). У неколико борби, Бугари су имали одређене губитке. Због тога је поново паљено село Гајтан. Сукоби су се дешавали и на Малом Јастрепцу (III батаљон).⁴⁴¹⁴

Током јуна 2. јужноморавски одред водио је неколико борби са бугарским полицијским одредима: 8 (Козјак), 15 (Власинска општина), 16. (Главановци) 20 (село Јастребац) и 23. јуна (Главановци) 1943. године. У тим борбама убијено је неколико бугарских полицајаца и чиновника.⁴⁴¹⁵

Други батаљон Другог јужноморавског одреда напала је 1. јула 1943. бугарску посаду у селу Дуга Лука. После вишечасовне борбе партизани су запалили зграду у којој су се Бугари утврдили. Према подацима из извештаја ГШ НОВ и ПО Србије из августа 1943, изгорело је преко 40 бугарских војника.⁴⁴¹⁶ Код села Петрово (Бујановачки срез) вођена је 5. јула борба у којој је учествовао други батаљон 2. јужноморавског одреда и новоформирани бугарски одред „Бирман“.⁴⁴¹⁷ У борби је одред „Бирман“, према бугарским изворима, убио 10 партизана и 3 сељака, који су у ствари били све сељаци, који су побијени после успешног извлачења партизана. Ова два одреда сукобила су се и 22. јула код села Матејче (Кумановски срез) и 31. јула 1943. код истог села. Убијене сељаке, одред „Бирман“ и бугарски извори приказивали су као партизане. Укупно је у ове две борбе приказано да је страдало 25 „партизана“.⁴⁴¹⁸ Други јужноморавски одред извршио је 7. или 9. јула 1943. напад на бугарску полицијску станицу у близини манастира Прохор Пчињски. У борби су погинула два–три полицајца, шест је заробљено, а 15 је побегло. Дана 20. јула у борби код села Златановце убијен је један, а рањена

⁴⁴¹¹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 20; *Зборник I/5*, 181, 187.

⁴⁴¹² *Зборник I/5*, 157–158.

⁴⁴¹³ Исто, 168.

⁴⁴¹⁴ Исто, 200–201.

⁴⁴¹⁵ *Зборник I/5*, 234–235; *Зборник VII/2*, 373, 375; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, 40.

⁴⁴¹⁶ *Зборник I/5*, 270; *Зборник I/20*, 394.

⁴⁴¹⁷ *Зборник VII/4*, 348.

⁴⁴¹⁸ *Зборник VII/2*, 375–376.

су два бугарска војника.⁴⁴¹⁹ Неколико дана касније, 23. јула 1943. погинула су три партизана у борби са Бугарима на јастребачком врху „Три сестрице“. Са друге стране, 1. јужноморавски одред је на прузи Ниш – Лесковац извршио напад на један транспортни воз између Путковца и Дољевца непознатог датума и притом убила неколико бугарских војника. Такође је 1. батаљон 1. јужноморавског одреда средином јула 1943. из заседе убио два бугарска војника.⁴⁴²⁰

Управо половином јула 1943. примећене су веће акције бугарских јединица на терену Црне Траве и Лужнице. Бугарске јединице кретале су се из правца Пирота и Трна, а анагажоване су снаге и из Пирота и Бабушнице које кретале су се преко Љуберађе, Добровишта, Тегошнице и преко Стрелца, Радосиња, Јабуковика. Јединице из рејона Трна наступале су преко Калне у правцу Црне Траве. У току јула 1943. бугарске јединице предузеле су офанзиву и на територију Пчиња–Козјак, на којој се налазио 2. јужноморавски одред. Бугарске јединице кренуле су из Ћустендила, Криве Паланке, Скопља, Врања, Бујановца, Владичиног Хана и Сурдулице.⁴⁴²¹ Светозар Вукмановић писао је 8. августа 1943. ЦК КПЈ о стању у јужној Србији и Македонији истакавши велику борбу коју су партизани водили са Бугарима у којој је разбијена „Ударна рота“ (1.500 бораца) и „где је на терену остало преко стотину мртвих Бугара“. Посебан део посвећен је акцијама које је вршио Врањски партизански одред и дешавању на терену где је одред оперисао: „... Бугарски окупатор врши страховите репресалије противу мирног становништва. Целе пукове војске из Скопља, Куманова и Софије шаљу на врањске партизане, који су већ продрли до Бујановца...“⁴⁴²²

Борбе су настављене и током августа. Издвајају се борбе 6. августа у Јелашници када је 2. јужноморавски одред убио три бугарска војника, а четири заробио; 6. на 7. август код Аранђеловца када су партизани убили једног бугарског официра и два војника.⁴⁴²³ Борбе су настављене и против полицијског одреда „Бирман“. У борби која је вођена и 28. августа погинуо је један партизан. Одреди су се сукобили поново 15. септембра на Козјак планини јужно од села Трговиште (Кривопаланачки срез). Према бугарским изворима, одред „Бирман“ је имао 3 погинула и 2 рањена одредника, а партизани су имали 28 убијених и 40 рањених, углавном побијени сељаци, којима су Бугари приписали да су партизани или њихови јатаци.⁴⁴²⁴

СДС Ужичког округа јављала је у телеграму Шефу обавештајног одсека СДС да је 11. августа 1943. вођена борба код Ариља између добровољаца и Бугара са једне стране и „бандита Јанковића из Драгачева“ са друге стране: „Има заробљених добровољаца и Бугара... један добровољачки ауто спаљен...“⁴⁴²⁵ Следећи телеграм доносио је значајније податке. У селу Богојевци (Ариљски срез) „погинуо је 1 добровољац и 3 рањено и 5 Бугара рањено, међу њима 2 официра, а 20 Бугара нестало“.⁴⁴²⁶ Међутим, на крају је утврђено да је погинуло пет Бугара и седам добровољаца који су из Ариља превезени у станицу Пољске страже у Пожеги.⁴⁴²⁷

У извештају штаба 1. јужноморавског одреда од 27. августа 1943. поменут је и препад једне десетине овог одреда која је 15. августа на непознатом месту пресрела бугарски камион. Према подацима који су прикупљени од локалног становништва три бугарска војника су убијена, а три је рањено. Истог дана активност је показао и Други јужноморавски одред који је у селу Нераву водио борбу са припадницима ЈВуО. У борбу су се на страни четника умешали Бугари. Други батаљон овог партизанског одреда морао је да се повуче. Бугари и четници имали су заједно неколико погинулих, а партизани једног погинулог и пет рањених.⁴⁴²⁸

⁴⁴¹⁹ *Зборник I/20*, 394, 397.

⁴⁴²⁰ *Зборник I/5*, 272; *Зборник I/20*, 378; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 459.

⁴⁴²¹ В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 108–109; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, 41.

⁴⁴²² *Zbornik II/10*, 145. Више: Ж. Николић–Брка, *n. d.*, 331–348.

⁴⁴²³ *Зборник I/5*, 304–305; *Зборник I/20*, 398; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, 41.

⁴⁴²⁴ *Зборник VII/2*, 377.

⁴⁴²⁵ ВА, НДА, к. 32П, ф. 18, д. 22.

⁴⁴²⁶ ВА, НДА, к. 32П, ф. 18, д. 23.

⁴⁴²⁷ ВА, НДА, к. 32П, ф. 18, д. 26. Видети: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 109.

⁴⁴²⁸ *Зборник I/5*, 264, 308. Видети: Исто, 309.

Почетком октобра 1943. бугарска полиција је заједно са бугарском војском припремила је велику операцију против 2. јужноморавског одреда у рејону села Кална, Црвена Јабука, Раков Дол, Радосин и Преслоп. Одред је откривен у селу Раков Дол. Бугарски војници су га опколили и тукли из свих оружја, али су партизани ипак успели да се повуку. Огорчен због неуспеха, командант операције, Кочо Стојанов, наредио је да се спале сва села на том подручју и да се похватају сви мушкарци испод 50 година и пошаљу на принудан рад у Бугарску. Дан касније, 26. октобра 1943, ова наредба је извршена.⁴⁴²⁹ Борбе су тих дана вођене и у источној Србији. Немци и Бугари дошли су у село Леновац код Зајечара 1. октобра 1943. принудивши сељаке да им предају месо и свиње. При повратку камионима за Зајечар наишли су на заседу партизана. Развила се борба у којој су Немци имали 18 погинулих и неколико рањених, а Бугари једног погинулог и једног заробљеног.⁴⁴³⁰ У источној Србији у селу Шљивару близу Зајечара, удружене немачке, бугарске и четничке јединице нападе су 2. октобра 1943. партизане. Том приликом погинуо је један бугарски официри и неколико немачких војника. Због ових губитака Немци су у Београду стрељали 400 људи.⁴⁴³¹ Дана 8. октобра 1943. друга чета, другог батаљона 2. јужноморавског одреда нападе је рудник „Островица“. Бугарска стража је дала отпор и убила три партизана.⁴⁴³²

Имајући у виду под којим су условима деловале партизанске снаге у Србији, као и јачину непријатељски снага, Јосип Броз је наредио 28. августа ГШ НОВ и ПО Србије да формира бригаде и дивизије. Ова одлука била је у директној вези са очекиваном капитулацијом Италије, потенцијалним искрцавањем Савезника на Балкану и покушајима продора партизанских снага из Босне у југозападне делове Србије. С тим у вези, примећене су и веће борбе партизана у јужним и источним деловима Србије који су у тим тренуцима били сконцентрисани по бригадама. Дана 18. октобра 1943. 1. јужноморавска бригада⁴⁴³³ ступила је у борбу са Бугарима из 27. пешадијске дивизије и СДС (око 150 „недићеваца и четника“). Према извештају ове бригаде око 700 Бугара и 50 стражара блокирала је терен од Космаче до Куршумлије. Борбе су се повеле на Космачи, а партизани су успели да одбаце Бугаре и стражаре у Куршумлију. Бугари су имали 13 погинулих, а стражари једног погинулог. Партизани су имали једног погинулог и 8 рањених. Бугари су извршили паљење села Космача као знак одмазде.⁴⁴³⁴ Прва јужноморавска бригада заједно са 2. батаљоном 1. јужноморавског одреда нападе је Бугаре између села Богојевац и Рујковац 28. октобра 1943. године. Бугари су, према „партизанским“ изворима на месту борбе оставили 50 мртвих и више рањених и 16 заробљених. Партизани су имали пет мртвих и пет рањених. Сутрадан су Бугари запалили више кућа у селима Богојевцу, Лалиновцу, Бучумету и Руњковцу. Од заробљених Бугара, после саслушања, ликвидирана су двојица, док је остатак ступио у партизанске редове.⁴⁴³⁵ Партизани из исте бригаде напали су 20. октобра бугарску караулу код села Тумбе и убили 17 Бугара.⁴⁴³⁶

Дана 18. октобра 1943. у селу Средњи Дел изнад Врањске Бање, 2. јужноморавски одред сукобио се са бугарским потерним одељењем. Партизани су се повукли, јер је Бугарима стигло појачање из Врања. Према извештају поменутог одреда од 15. јануара 1944. Бугари су имали неколико мртвих, а код партизана била је једна погинула особа. Месец дана касније партизани из истог одреда на путу Сурдулица – Трн убијен је једна бугарски војник, а један бугарски

⁴⁴²⁹ В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 110.

⁴⁴³⁰ И. Цина Глигоријевић, „Облици злочина окупатора...“, 102.

⁴⁴³¹ V. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 324.

⁴⁴³² *Зборник VII/2*, 378.

⁴⁴³³ Прва јужноморавска бригада формирана је 10. октобра 1943. од јединица 1. јужноморавског одреда. Бригада је водила тешке борбе крајем 1943. у југозападној Србији, па је од преосталог људства заједно са људством 1. шумадиске бригаде формирана 3. српска бригада 2. пролетерске дивизије 10. фебруара 1944. године. *Војна енциклопедија. Друго издање. 4...*, 172; Светислав Петровић, „Дејства 1. и 2. јужноморавске бригаде у периоду октобар – децембар 1943. године“, *Војноисторијски гласник*, 1, (1962), 65, 68.

⁴⁴³⁴ *Зборник I/5*, 326–327. Упоредити: *Zbornik IX/4*, Beograd 1966, 452. Видети: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 110. Светислав Петровић наводи да су Бугари имали 23 мртва, 2 заробљена и „већи број рањених“, док су партизани имали једног мртвог и осам рањених. С. Петровић, *n. d.*, 68–69.

⁴⁴³⁵ *Зборник I/5*, 342–343; *Zbornik IX/4*, 452; Видети: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 110; С. Петровић, *n. d.*, 70–71; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *n. d.*, 145.

⁴⁴³⁶ С. Петровић, *n. d.*, 72.

лекар је заробљен (почео да лечи партизанске рањенике). Један вод бугарског гарнизона напао је 20. октобра 1943. једну групу од 5–6 партизана у врањским виноградима и притом убила једног од њих. Дан раније у једном окршају убијена је једна партизанка из 2. јужноморавског одреда. У окршају код села Несврта (Врањски срез) који се десио 22. октобра 1943. било је по једно погинуло лице на обе стране.⁴⁴³⁷

У извештају одељења за државну заштиту од 3. децембра 1943. Министарству унутрашњих послова о ситуацији у Србији од 26. новембра до 3. децембра 1943. евидентирана је борба између бугарског батаљона и око „1.200 комуниста“ из 2. јужноморавске бригаде⁴⁴³⁸ која се десила 23. новембра код села Велике Планае. У борби је погинуло 10 партизана и два Бугарина, док је један рањен.⁴⁴³⁹ Са друге стране, извештај 2. јужноморавске бригаде од новембра 1943. упућен ГШ НОВ и ПО Србије спомињао је ову борбу као прилично жестоку која се распламсала и на обронцима села Речица и у коју је била укључена бугарска авијација. На страни партизана било је двоје погинулих погинулих и шест рањених, док су Бугари имали „више рањених и погинулих“.⁴⁴⁴⁰

До краја 1943. забележено је још неколико борби. ОК КПЈ за Косово извештавао је 9. децембра 1943. ПК КПЈ за Косово и Метохију о борбама партизана против четника и Бугара на планини Рујену. Прво су се партизани сукобили са четницима 1. децембра 1943, а потом и са једном бугарском јединицом 6. децембра 1943. године. У борби са четницима партизани су имали три погинула и четири рањена, а у борби са Бугарима једног погинулог и два рањена; Бугари су имали 32 погинула („по причању сељака“).⁴⁴⁴¹

Од 20. до 25. децембра вођено је неколико борби у околини Црне Траве на Чемернику. Према извештају 2. јужноморавског одреда од 15. јануара 1944, 20. децембра погинуло је 15 бугарских полицајаца, 22. децембра погинуло је 25 полицајаца, 24. децембра Бугари су изгубили 28 војника. Дана 25. децембра у борби изнад села Бајинаца на Малом Чемернику, Бугарима су се придружило и 60 Немаца из рудника Мачкатице. У борби је погинуло два Немаца и 26 Бугара, а заробљено пет Немаца и један бугарски војник.⁴⁴⁴²

Крајем 1943. предузета је велика акција против партизана на терену од Пирота до Куманова. У данима 29. и 30. децембра 1943. бацани су леци из авиона да се сви мушкарци од 18 до 50 година старости морају јавити локалним бугарским властима. У потерама од 30. децембра 1943. до 7. јануара 1944. две бугарске дивизије нису у потпуности успеле да спроведу своје планове. Ипак, у селима где су боравили гарнизони и око пруге успели су да изврше интернирање. Паралелно са акцијом вршено је паљење села и стрељање цивила. Предпоставља се да је приликом акције стрељано 30 мушкараца и жена. Најжешћа борба водила се код села Чрвонек 31. децембра, Бугари су имали „неколико“ мртвих и рањених, а партизани двоје мртвих и двоје рањених.⁴⁴⁴³

4.5.2.3. Бугарске јединице приликом извођења операције „Шварц“

Ангажовање бугарских јединица у Босни и Херцеговини и Црној Гори везано је за тзв. Пету непријатељску офанзиву, односно операцију „Шварц“.⁴⁴⁴⁴ Због сложених и не баш

⁴⁴³⁷ *Зборник I/7*, Београд 1955, 38–39; *Зборник VII/2*, 378–379.

⁴⁴³⁸ Друга јужноморавска бригада формирана је 21. новембра 1943. од делова Расинског одреда и 1. и 2. јужноморавског одреда. Преименована је у 4. српску бригаду 7. маја 1944, а 20. маја ушла је у састав 21. дивизије. *Војна енциклопедија. Друго издање. 4...*, 172; С. Петровић, *н. д.*, 75.

⁴⁴³⁹ *Зборник I/21*, 527.

⁴⁴⁴⁰ ВА, НОВЈ, к. 2015, ф. 3. д. 8; *Зборник I/5*, 382–383; С. Петровић, *н. д.*, 76.

⁴⁴⁴¹ *Зборник I/19*, 353–354.

⁴⁴⁴² *Зборник I/7*, 40–41.

⁴⁴⁴³ *Зборник I/7*, 41–42. Михаило Апостолски наводи да су децембра 1943. и јануара 1944. вођено неколико већих борби између партизанских и бугарских јединица: код Црвене Јабуре 17. децембра 1943, затим код Чемерника и Млачишта од 22. до 25. децембра 1943. и на Српској Чуки (у близини Криве Феје) 3. јануара 1944. године. М. Апостолски, „Сарадња током устанка...“, 28.

⁴⁴⁴⁴ Видети: S. Milošević, „Učešće bugarskih okupatorskih jedinica...“, 49–58; M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 208–209.

срдачних односа у осовинском блоку деловање бугарских јединице у овој операцији одвијало се даље од деловања италијанских јединица. Први наговештаји ангажованости бугарских трупа у западним деловима Југославије односили су се на померање јединица ка Рашкој, Краљеву и Ужицу. Генерал Бадер издао је наређење 26. марта 1943. бугарском 1. окупационом корпусу да на сектору Сјеница – Дуга Пољана – Мухово (места искључно) спречи могући продор партизанских снага из Босне у Србију. Реч је била о дејствима 1. пролетерске ударне бригаде 1. пролетерске ударне дивизије код Устиколине и покушају форсирања Дрине као и покушају форсирања исте реке код Брода од стране 2. пролетерске и 2. далматинске ударне бригаде 2. пролетерске ударне дивизије. Бугарска 24. пешадијска дивизија требала је да буде најангажованија од свих бугарских јединица и да покрива сектор линијом Дуга Пољана – 12 km североисточно од Сјенице – 26 km северно од Сјенице. Она је требало да буде повезана и тесно сарађује са немачком 1. брдском дивизијом. Задатак 1. брдске дивизије је био да смени делове бугарских трупа у Косовској Митровици, Новом Пазару, Рашкој, на простору Куршумлија – Блаце и на обезбеђењу железничке пруге Куршумлија – Прокупље.⁴⁴⁴⁵

Уследила је јача концентрација окупаторских и колаборационистичких снага на простору Санцака и југозападне Србије. Генерал Бадер је 25. априла 1943. наредио да бугарска 24. пешадијска дивизија и даље остаје на својим позицијама с тим што је 1. бугарски окупациони корпус привукао оперативну резерву у простор Ужица.⁴⁴⁴⁶ Почетком маја 1943. јединице 24. и делови 27. бугарске дивизије преузеле су обезбеђење саобраћаја у долини реке Ибра од 1. брдске немачке дивизије. Ова немачка дивизија је после кратког боравка у југозападној Србији упућена у Црну Гору како би дејствовала у тзв. Петој непријатељској офанзиви, односно операцији „Шварц“.⁴⁴⁴⁷ Након скоро месец дана Бугарски министар војни дао је сагласност за употребу бугарских снага унутар Црне Горе до на око 50 km од границе. О томе је командант Југоистока 17. маја 1943. обавестио команданта немачких трупа у НДХ.⁴⁴⁴⁸ У сличном контексту треба посматрати и наређење Паула Бадера од 26. маја 1943. које издато 1. бугарском окупационом корпусу. Бугарске јединице тада су добиле задатак да спречавају продор партизанских јединица из Босне у Србију на линији Сјеница – Дуга Пољана – Мухово (место искључења).⁴⁴⁴⁹

У међувремену, генерал Рудолф Литерс (Rudolf Lüters) је 6. маја 1943. издао заповест потчињеним јединицама за операцију „Шварц“. У овој операцији учествовале су следеће јединице: СС дивизија „Принц Еуген“, 118. ловачка дивизија, 1. брдска дивизија, главнина 369. дивизије, ојачани 724. пук 104. ловачке дивизије, ојачани пук „Бранденбург“; италијанске дивизије: „Тауриненсе“, „Венеција“, „Ферара“ и др; од снага НДХ: 4. домобранска ловачка бригада, а у првој половини јуна још и 9, 14. и 15. домобрански пук, 1. усташка бригада и др; снаге ЈВуО из Црне Горе. Од бугарских јединица учествовао је Штаб 61. пешадијског пука из 24. пешадијске дивизије са 2. и 3. батаљоном, једном батеријом 1. артиљеријског пука и једном пионирском четом потчињеном немачкој борбеној групи „Лудвигер“ која је била у саставу 1. брдске дивизије, као и Штаб 63. пешадијског пука са 1. и 3. батаљоном, једном брдском

⁴⁴⁴⁵ *Zbornik XII/3*, 13, 197–198. О распореду немачких снага у југозападној Србији видети: Исто, 197–198, 204–205, 209–221.

⁴⁴⁴⁶ Исто, 241. О распореду и заузимању позиција осталих трупа видети и њиховим везама са бугарским јединицама: Исто, 238–244, 263–272.

⁴⁴⁴⁷ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 49.

⁴⁴⁴⁸ *Zbornik XII/3*, 301. О распореду окупаторских снага у југозападној Србији и њиховом деловању у операцији „Шварц“ видети: Исто, 302–313, 318–327, 338–395, 423–433.

⁴⁴⁴⁹ Исто, 198. На назначеној линији распоређене су јединице 61. пешадијског пука 24. пешадијске дивизије које су се налазиле северно од 1. немачке брдске дивизије. Тада су јединице 24. пешадијске дивизије имале следећи распоред: 1. батаљон 64. пешадијског пука у Косовској Митровици; 1. батаљон 34. пешадијског пука у Новом Пазару, а Штаб 34. пешадијског пука у Рашкој; 1. батаљон 65. пешадијског пука на простору Куршумлија – Блаце; 1. батаљон 67. пешадијског пука обезбеђивао је железничку пругу Куршумлија – Прокупље. Према наређењу Бадера из друге половине априла 1943. бугарске окупационе јединице из 24. дивизије задржавале су раније описани распоред, али са посебним задатком да своја осигурања истуре према демаркационој линији и да оперативну резерву оријентишу на територију Ужица. *Zbornik XII/3*, 215, 241; S. Milošević, „Učešće bugarskih okupatorskih jedinica...“, 52.

батеријом и једном пионирском четом потчињеном Штабу 369. пешадијске дивизије. Са друге старане, у операцији „Шварц“ учествовале су следеће партизанске јединице: 1. пролетерска дивизија (1. пролетерска бригада, 3. крајишка бригада, 3. пролетерска (санџачка) бригада); 2. пролетерска дивизија са 4. пролетерском (црногорском) бригадом, 7. крајишка и 2. далматинска бригада, 3. ударна дивизија са бригадама: 5. црногорском, 1. далматинском, 10. херцеговачком и 7. банијском бригадом са 7, 8. и 9. банијском бригадом. Осим ових дивизија учествовале су и следеће бригаде: 3. далматинска, 6. источнбосанска мајевичка и 2. пролетерска.⁴⁴⁵⁰

Јединице бугарског 63. пешадијског пука биле су распоређене на затварању простора Вишеград – Прибој. Његов 1. батаљон налазио се 15. маја у Добруну, а 3. батаљон у Прибоју. Заједно са извиђачким батаљоном 369. легионарске дивизије оне су имале задатак да спрече продор партизанских јединица на север. Бројно стање војника и распоред стража и упоришта бугарског 63. пешадијског пука 28. маја 1943. било је следеће: страже и упоришта били су постављени од Вишеграда у два правца, од којих један Добрун – Увац – Прибој, а други уз Дрину до Устипраче те долином Лима до Рудог – Устибора, па према Прибоју где се круг затварао. Тако је од Вишеграда према Добруну постављено 15 стража и упоришта са 483 војника.⁴⁴⁵¹

Бугарске јединице 2. и 3. батаљона и Штаб 61. пешадијског пука налазили су се у саставу немачке борбене групе „Лудвигер“. Дана 15. маја ова бугарска јединица налазила се у Мокрој Гори и требала је са својим јединицама врло брзо да досегне Добрун (2. батаљон) и Прибој (3. батаљон) што је и учињено 16. маја 1943. године. Према заповести 1. немачке брдске дивизије, ова борбена група је у другој половини маја 1943. имала задатак да освоји и чврсто држи пут Пљевља – Ђурђевића Тара и просторно даље од тог места. Заповешћу борбене групе „Лудвигер“ од 1. јуна 1943. потчињеним јединицама са сужавање обруча на реону Битине – Жабљак – Шавник одређена је линија разграничења између 724. немачког ловачког пука и 61. бугарског пешадијског пука.⁴⁴⁵²

У заповести дати су и задаци 61. пешадијском пуку. Оне је требао 3. јуна 1943. да наступи преко Таре на запад и заузме линију: јужни руб Подгај – к. 1655 – к. 1686 – Студенци. Дана 5. јуна 1943. 61. пешадијски пук је изашао из састава немачке борбене групе „Лудвигер“ и дошао под команду 1. брдске немачке дивизије. У наредби команданта те групе бугарском 61. пешадијском пуку речено је следеће: „Пук је 5. 6. (19)43. изашао из састава борбене групе. Тим поводом изражавам захвалност и признање свим официрима, подофицирима и војницима на њиховој ударној готовости за дејство. Упркос тешким теренским и временским условима, пук је испунио задатке који су му постављени на моје највеће задовољство. Радује ме што могу да констатујем да се поново исказало братство по оружју које је опробано у Првом светском рату и желим пуку много успеха и среће у даљим борбама“.⁴⁴⁵³ У преговорима који су вођени 18. јуна 1943. између представника немачке Врховне команде и бугарског министарства војног, Немци су саопштили да су бугарске трупе извршиле свој задатак и да је потребно да се врате у Србију.⁴⁴⁵⁴

*

Што се тиче борбених дејстава, бугарски 61. пешадијски пук из састава 24. бугарске пешадијске дивизије је 7. јуна 1943. прешао у напад у правцу северозапада заузимајући висоравни Жабљака и даље продирући долином Таре. Левим крилом прешао је у источни део Дурмитора према северозападу и северу са циљем да запоседне и блокира линију Таре 512 – Црна Гора 1531 – Сува Ртина 2284. Бугарске јединице приликом наступања починиле су бројне злочине над локалним становништвом.⁴⁴⁵⁵

⁴⁴⁵⁰ S. Milošević, „Učešće bugarskih okupatorskih jedinica...“, 53–54.

⁴⁴⁵¹ Исто, 55.

⁴⁴⁵² *Zbornik IV/13*, Beograd 1955, 470, 472; *Zbornik XII/3*, 325, 344; S. Milošević, „Učešće bugarskih okupatorskih jedinica...“, 56.

⁴⁴⁵³ *Zbornik IV/14*, 295; *Zbornik XII/3*, 354.

⁴⁴⁵⁴ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 112.

⁴⁴⁵⁵ *Зборник III/8*, 134–141, 149–151; *Zbornik IV/14*, 313, 330, 339; N. Živković, *Ratna šteta...*, 56–57; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 601; S. Milošević, „Učešće bugarskih okupatorskih jedinica...“, 57.

Наступање бугарских трупа у Црној Гори пропратила је и „пријатељска“ НДХ, преко установа и органа које су се налазили у Софији. Дана 6. јула 1943. писано је о одликовању које је генерал Асен Николов добио од Немаца и то гвоздени крст првог степена. Одликовање је дошло, како је стајало у тексту, „након успешне сарадње једне бугарске пуковније код тешких планинских борби у Црној Гори“. Бугарске новине, како је бележио конзулат НДХ у Софији, посебно су истицале да се уз државне заставе осталих народа завијорила на Дурмитору и застава Бугарске. Конзулат НДХ у Софији је на крају извештаја забележио следеће: „Бугари су до сада послали у Немачку много радничких снага, а на источно бојиште су још на почетку сукоба са Совјетима послали један големи санитарски воз са свим модерним уређајима и свим потребним особљем. Уз све значајне улоге коју бугарска војска имаде на овоме делу Балкана, бугарске су војне јединице и у Србији један од услова реда и сигурности“.⁴⁴⁵⁶

4.5.2.4. Покушај преласка партизанских снага у Србију новембра и децембра 1943. и улога бугарских јединица у њиховом заустављању

ВШ НОВ и ПОЈ наредио је августа 1943. да 2. пролетерска дивизија крене у Санџак и у Црну Гору да се утабори и припреми за прелазак у Србију. Њој се крајем октобра 1943. придружила 5. крајишка дивизија која је код Вишеграда, Рудог и Добруна избила на границу са Србијом.⁴⁴⁵⁷ Окупаторске снаге приметиле су концентрисање партизана уз Србију, претпостављајући да ће ускоро уследити могући покушај продора. У ту сврху Бугари су потпомогнути Немцима формирали на Златибору (Палисад) и у Кремнима (на Гробљанском брду) утврђења које су требала да спрече продор партизана нарочито из правца Вишеграда и Бајине Баште. У време упада партизана утврђења су имала 1.800 бугарских и око 200 немачких војника. Само у Кремнима ван утврђења било је стационирано 600 бугарских војника. Поред Немаца и Бугара на Златибору се стационирао и Златиборски четнички корпус под командом Душана Радовића–Кондора.⁴⁴⁵⁸

Стеван Стаменић из Кремана, описао је промену расположења код бугарских војника приликом приближавања партизанских јединица: „...Бугари су дошли у Кремна у пролеће 1943. у почетку су били врло питоми. На сваки начин су покушавали да се упознају са нашим људима...Али, када су партизани из Босне почели да се примичу Шаргану, Бугари су предосећали опасност и одмах су почели непријатељски да се понашају. Просто су почели да дивљају по селу. Вршили су честе претресе. Кад дођу пред кућу са шлемовима. Обавезно су бајонети натакнути на оне њихове дугачке пушчетине, рашире се по дворишту, боду по стоговима сена и шаше са оним бајонетима, преврћу разне ствари, а на крају претресу и све грађевине. Пели су се на таване, силазили у подруме...“⁴⁴⁵⁹

Приликом покушаја преласка у Србију партизанске снаге прешле су 1. новембра у Златиборски срез у после борби које су вођене са Златиборском бригадом ЈВуО успеле да заузму позиције. У међувремену Немци и Бугари посели су Мокру Гору, Кремну, Палисад и Сирогојно. Партизани су успели да се пробију у позадину Немаца и Бугара водећи само једну борбу без жртава са Бугарима у селу Рожанству.⁴⁴⁶⁰

Веће борбе у југозападној Србији почеле су 3. на 4. новембра када је 4. крајишка бригада 5. дивизије напала једну бугарску јединицу у Палисаду где је убијено и рањено, према партизанским изворима, око 100 Бугара, док су партизани имали четири погинула и 11 рањених. Из приче једног сељака коју је прикупила патрола 2. пролетерске ударне бригаде Бугари су у близини Палисада запалили једно село и тако обасјали терен тако да партизани нису у потпуности могли да се приближе непријатељу. У извештају команданта Златиборске бригаде ЈВуО од 7. новембра 1943. Михаиловићу стајало је да су Бугари успели да одбију

⁴⁴⁵⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 601.

⁴⁴⁵⁷ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 112–113.

⁴⁴⁵⁸ И. Мисаиловић, *н. д.*, 90.

⁴⁴⁵⁹ Исто, 99.

⁴⁴⁶⁰ *Zbornik XIV/3*, 80.

партизане од Палисада и да је у борби страдало девет партизана, док је један ухваћен. На дан 5. новембра Бугари су ухватили пет „комуниста“ на Чиготи.⁴⁴⁶¹

Кретање и концентрацију бугарских трупа у овом крају приметили су и официри ЈВуО. Мајор Војислав Лукачевић послао је допис 1. новембра 1943. „команданту бугарских колона“ да му неће вршити сметње уколико се његова акција буде сводила на искључиву борбу против комуниста, али да ће га напасти уколико крене да пали српска села и врши злочине над становништвом.⁴⁴⁶² На крају су Бугари заузели позиције око места Љубиш, па су партизани, односно 2. пролетерска бригада имали за циљ што скорији напад на Бугаре у овом селу. Напад је извршен у ноћи између 6. и 7. новембра. Бугари су према извештају 2. пролетерске бригаде имали између 3.000 и 4.000 војника. У извештају 2. пролетерске бригаде од 9. новембра 1943. штабу 2. ударног корпуса стајало је следеће: „... Заробљено је 6 непријатељских војника... Нађено је 9 мртвих непријатељских војника, док су по процени исти морали имати 20–25 мртвих и 30–40 рањених. Наши губици: 7 мртвих, 9 теже и 25 лакше рањених. Већина рањених је од ручних бомби. Оволики губици настали су ради неискуства новомобилисаних другова, који се за време напада збијају у групе... Искуство из ове борбе је следеће: Бугари су лукав непријатељ. Много се служе ручним бомбама...Врше противнападе ноћу, што досада није био случај код осталих противника. Према добивеним утисцима нису неке нарочите борбености. Требало би међу њих убацити пропагандистичке летке“.⁴⁴⁶³

У међувремену, партизани су се примицали Ужицу истовремено улазећи у све више села Златиборског и Ужичког среза. У извештају штаба 5. дивизије од 10. новембра 1943. штабу 2. ударног корпуса стајало је да је у Ужицу, Палисаду, Кремни, односно у Шљивовици и Рупељеву било око 3.500 непријатељских војника од тога 1.000 Бугара у Ужицу, 1.200 у Палисаду, 600 у Кремни и 60 у Рупељеву. Убрзо је извршен напад на Мокру Гору од стране батаљона 1. крајишке бригаде у ноћи између 10. на 11. новембар где се налазило око 200 Немаца. После вишесатне борбе и неколико мртвих на обе стране партизани су заузели Мокру Гору.⁴⁴⁶⁴

Поменути Стеван Стаменић из Кремана описао је прве борбе између партизана и Бугара око његовог села: „... У јесен 1943. био је Ђурђиц (16. новембар), чувам говеда поред потока...Кад одједном неко шљапање по води. Окренем поглед низ поток, кад оно Бугари у колони са све ратном опремом, коњима, натоварени са митраљезима и минобацачима иду по самој води. Поток је обрастао врбама и јошикама, трњем и лескама, растиње одлично за камуфлажу. Они су га користили да се тим потоком што скривеније примакну Препелишту, на чијем су гробу партизани већ били засели. Брзо отерам говеда кући и испричам шта сам видео. Одмах сви изађемо на брдо поред гробља и ми као да смо на војној вежби посматрамо како се Бугари раширили по падинама Препелишта, пузећи иду ка партизанским положајима. Када су се примакли близу гробена, бугарска труба свира јуриш...Партизани распале по Бугарима; ови се повуку. Пробају још један јуриш, али ништа. Бугари се брже-боље врате назад...“⁴⁴⁶⁵

Одмах сутрадан, у ноћи између 17. и 18. новембра 1943. партизани су у Кремнима напали Бугаре и Немце којих је, према проценама у једном четничком документу, било 2.000 (1.800 Бугара и 200 Немаца). При јаком удару Бугари су кренули хаотично да се повлаче за Ужице. Тенкове су успели да одвуку, док је „изгледа“ артиљерија пала у руке партизана. Један део Бугара наставио је борбу код Биоске. У борбу су се укључили и четници капетана Душана Радовића из правца засеока Кнежевића. Борба је била жестока и четници су били мишљења да ће партизани ускоро кренути и на само Ужице.⁴⁴⁶⁶ У извештају Команде СДС Ужичког округа од 20. новембра 1943. команданту СДС стајало је да су „комунисти“ у три јака наврата напали Бугаре који су се налазили у рововима у Кремнима између 16. и 17. новембра 1943. године. „У

⁴⁴⁶¹ *Зборник I/5*, 357–358; *Zbornik XIV/3*, 80.

⁴⁴⁶² ВА, ЧА, к. 149, ф. 4, д. 16; *Zbornik XIV/3*, 76.

⁴⁴⁶³ *Зборник I/5*, 360–364. Видети: *Зборник I/16*, 173–175. У извештају штаба 2. пролетерске дивизије на сектору Пријепоље – Сјеница вођеним од 1. до 21. новембра 1943. подаци о броју партизана избачених из строја се слажу, док је за Бугаре записано да су имали 63 погинула и око 70 рањених. *Зборник I/16*, 207.

⁴⁴⁶⁴ Видети: *Зборник I/5*, 367–368, 371–373.

⁴⁴⁶⁵ И. Мисаиловић, *н. д.*, 100.

⁴⁴⁶⁶ ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 37; *Zbornik XIV/3*, 111. Видети: ВА, ЧА, к. 127, ф. 5, д. 2.

борби је погинуо један бугарски потпоручник и 4 војника, а неколико их је рањено, док на страни комуниста било је огромно велики број мртвих и рањених“. Партизани су морали да се повуку према линији Шарган–Витаси у правцу Мокре Горе. Партизане је успео са својим људством да натера у дефанзиву и поручник Вук Калаитовић преко реке Увца у правцу села Радојње и Бистрице. Четници Вука Калаитовића држали су Нову Варош и имали су бројно стање око 800 људи. У извештају се помиње да је вођа четничких одреда Златиборског среза Павле Марковић са још неким четничким командантима био у Ужицу ради споразума са немачким и бугарским властима у циљу борбе против партизана.⁴⁴⁶⁷

О овим борбама командант Златиборског корпуса Душан Радовић–Кондор извештавао је 19. новембра Михаиловића: „Ноћу 17/18. ов.(ог) месеца око 23.30 часова, комунисти су јачим снагама напали Бугаре и Немце у Кремнима и после осмочасовне борбе комунисти су потпуно разбили око 1.800 Бугара и 200 Немаца. Бугари се у највећем нeredу и без оружја повлаче за Ужице. Беже главом без обзира. Тенкове (два) су одвукли за Ужице, док је изгледа бугарска артиљерија пала у руке партизанима. У моменту писања овог извештаја, један извесни део Бугара, који се организовано повлачи, води борбу са комунистима у Биосци. Наши делови ступили су у борбу код Биоске из правца с.(ела) Кнежевићи. Мишљења сам да ће у току данашњег дана пасти и Биоска и да ће комунисти навалити за Ужице. Ја , где год могу, нападаћу. Стање је врло озбиљно...“⁴⁴⁶⁸

Према истраживањима Илије Мисаиловића, Немци и Бугари су у борбама око Кремана имали 50 погинулих и 60 заробљених војника. Изгубио је три тенка, четири брдска топа, три минобацача, пет тешких митраљеза, осам пушкомитраљеза, 70 пушака, 20 сандука артиљеријске муниције, два камиона, 96 коња и мазги и другог наоружања и опреме. Пошто су избачени из Кремана, Бугари су извршили консолидацију својих редова и покушали да одговоре једним контранападом 20. новембра који се завршио неуспешно. Због тога, Бугари су свој бес исказали над локалном становништву 19. и 20. новембра 1943. године.⁴⁴⁶⁹

Након ових борби, партизани су кренули да напуштају положаје код Кремана и се померају ка Шаргану вукући са собом заплешени војни материјал. Бугари су поново запосели положаје код Кремана и послали једну групу да гони партизане. У једном тренутку партизани су се зауставили, утаборили и отворили ватру на Бугаре који су се налазили у Кремнима. Не оцењујући добро место и јачину партизанског удара, а у мраку и због брзог и активног померања свих јединица на малом простору, Бугари из утврђења отворили су ватру на Бугаре који су гонили партизане. У борби и пушкарању која је трајала читаво вече између партизана и једних и других Бугара, бугарске јединице претрпеле су „велике губитке“. Након одласка партизана из Кремана, Бугари су поново извршили бројне злочине над цивилима.⁴⁴⁷⁰

У заповести команданта 5. СС брдског армијског корпуса од 9. децембра 1943. потчињеним јединицама бугарској 24. пешадијској дивизији наређено је да продире са главним снагама до 12. децембра широким фронтом до линије Дервента – Велики Столац – Стари Брод избаци борбено осигурање на реку Дрину и затвара својим снагама одсеке Рогатица – Бајина Башта и Стари Брод – Вишеград. Бугарска дивизија изашла је испод команде 5. СС брдског корпуса 18. децембра добивши нови задатак, да спречава продор партизана у Србију.⁴⁴⁷¹

Средином децембра 1943. бугарске посаде налазиле су се у Бајиној Башти, Биосци, Кремнима и Биоској Главици. Комадант Рачанске бригаде Златиборског корпуса наредник Добросав Ордагић обавештавао је 15. децембра 1943. комаданта Златиборског корпуса да је сав простор око Таре, остао без икакве контроле, али да је Рачанска бригада спречила комунисте да се „закопите“ на Тари. У овом обавештењу које је више личило на рапорт, Ордагић је напоменуо и следеће: „Није ми познато да Бугари Немци изјављују да се плаше мене, а ако то заиста изјављују то треба свакоме да буде јасно да то чине у намери да би ме

⁴⁴⁶⁷ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 36.

⁴⁴⁶⁸ И. Мисаиловић, *н. д.*, 126.

⁴⁴⁶⁹ Исто, 128.

⁴⁴⁷⁰ Исто, 129–131.

⁴⁴⁷¹ *Zbornik XII/3*, 695, 719.

лакше ухватили и судили ми за немачке и бугарске жртве које су пале у Пилици, као и одведене Немце из исте борбе“.⁴⁴⁷² Партизанске јединице су децембра 1943. за кратко одступиле. Било је потребно прегруписавање за још јачи удар који је ускоро уследио.

4.5.2.5. Борбе партизанских и бугарских јединица у југозападној Србији јануара 1944.

За време припрема и борби са партизанима у југозападним деловима Србије, командант Југоистока је упозоравао на неопходност спречавања продора партизанских снага у Србију. Врло јасно је констатовао да се спречи прелаз преко Дрине, а на другој страни избегне продор партизанских снага у сектор Ужица. Захтевана је и изградња склоништа и бункера у Бајиној Башти, Мокорј Гори, Кремни, Чајетини, Ариљу, Ивањици, а због јаких партизанских снага у околини Лесковца тражена је изградња склоништа и у том граду. Поред тога упутио је и императив: „Сваки Србин треба да зна да је сваки немачки и бугарски војник господар земље“.⁴⁴⁷³

Борбе на овој територији започеле су 4. јануара 1944. када су се партизани сукобљавали наизменично са четницима и са Немцима. Из заповести штаба 2. пролетерске дивизије од 8. јануара 1944. штабовима бригада за отпочињање напада сазнаје се да су се Бугари (око 670), Немци и одреди Недићеве владе највише сконцентрисали у реону Ивањице. Главни циљ је био заузимање Ивањице и Лисањског рудника.⁴⁴⁷⁴

У борбама код Ивањице 9. и 10. јануара 1944. 2. пролетерска дивизија имала је три мртва и 18 рањених, док су Немци, Бугари, четници и „недићевци“ имали укупно 60 мртвих, 70 рањених и 65 заробљених.⁴⁴⁷⁵ Ипак, због тога што није обезбеђена лева страна Моравице, партизани су морали да се повуку. Бора Рајковић јављао је Михаиловићу 15. јануара да је у овим окршајима погинуло 55 партизана, а да је 40 заробљено. Са друге стране, погинуло је 20 из СДПС, девет Бугара, док је један немачки официр тешко рањен. У депеши је даље стајало: „... Ивањица је страдала од артиљерије и грађанство је прилично страдало. Комунисти отерали и побили 5 Немаца из фелдјандармерије...“⁴⁴⁷⁶

Истог дана, 15. јануара, командант 2. равногорског корпуса, Предраг Раковић је поднео извештај Михаиловићу у коме је рекао да су се партизани повукли из Ивањице. Раковић је наглашавао „укупно око 3.000 људи. Одлично наоружани са доста муниције...од окупатора Немаца врло мало са 5 тенкова, а Бугара 1.000“.⁴⁴⁷⁷ У извештају одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова од 13. јануара 1944. стајало је да су се при нападу партизана на Ивањицу око 300 бугарских војника повукло ка Ариљу. Такође, око 200 Бугара је одступило ка Гучи приликом напада партизана на рудник „Лиса“. Ипак, Бугари су се сконцентрисали и повели борбу са партизанима 10. јануара на линији Клисура–Добраче–Вучјак: „...У току 10.1. одред СДС из Ивањице, Гранични одред из Ивањице који су били принуђени на повлачење ка Гучи са одредима СДС из Гуче, Ариља и Пожеге предузели су поново напад на комунисте који су заузели Ивањицу, манастир Клисуру, рудник „Лиса“ и дошли до Ариља. Истовремено предузели су напад немачки тенковски одред из Гуче и Ариља

⁴⁴⁷² ВА, ЧА, к. 30, ф. 2, д. 20.

⁴⁴⁷³ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 241.

⁴⁴⁷⁴ *Зборник I/7*, 11–17, 18, 79–80. Упоредити: Исто, 81. Према извештају Штаба 2. пролетерске дивизије Штабу 2. ударног корпуса од 25. јануара 1944. у Ивањици је било 200 Бугара, у Лисањском руднику 100 Бугара. Током 10. јануара Бугари су из Ариља послали две чете војника са четири тенка у помоћ гарнизона у Ивањици. Њих су партизани пресрели у Клисури, разбили их и натерали у бекство. Том приликом пронађено је пет Бугара који су погинули, неколико је заробљено. Претпостављало се да је још неколико погинуло и рањено. Исто, 80–81.

⁴⁴⁷⁵ Исто, 90–92. У извештају 2. пролетерске бригаде 2. пролетерске дивизије о нападу на Ивањицу од 10. јануара 1944. стајало је да је „непријатељ“ имао губитке од 37 мртвих и око 45–50 рањених. Заробљено је и девет Бугара, један „белоградејац“, пет Немаца и осам „недићеваца“. На страни 2. пролетерске бригаде погинула су три партизана, а шест је рањено. Штаб 2. пролетерске бригаде писао је својој надређеној дивизији да је заробљене Бугаре требало пустити, највише из „пропагандних“ разлога који би утицао на расположење бугарских команди. Исто, 18–19. Упоредити: *Зборник I/20*, 565.

⁴⁴⁷⁶ *Зборник I/7*, 18; *Zbornik XIV/3*, 274.

⁴⁴⁷⁷ *Zbornik XIV/3*, 275.

и један бугарски батаљон и око 700 четника Симовића који су добили муницију од Немаца. Овим снагама повраћен је рудник „Лиса“, разбијени су комунисти код манастира Клисуре и 11. о.(вог) м(есеца). заузета Ивањица у коју су ушли Немци, четници и Бугари. Приликом напада које су бугарске јединице и одред СДС из Ариља вршили на комунисте код Клисуре услед неспоразума били су митраљирани од немачких авиона којом приликом је погинуло 10 бугарских војника, 1 стражар СДС а два стражара су рањена. Код Клисуре се 11. о.(вог) м.(есеца) налазила још увек једна јака комунистичка група која је разбијена тек 12. о.(овог) м.(есеца) када су се комунисти повукли преко Мочиоца и Брезова са намером да се преко Високе пребаце поред Ужица преко Златибора ка Пљевљима и даље према Босни. У току 12. јануара комунистичке банде су се повукле на линију село Бутково - село Опаљеник - село Катићи - село Мочиоци. Напад на комунисте изводи се са све четири стране и то са севера четници и Бугари, са истока одреди СДС, са југа четници Калаитовића и Лукачевића, са запада четници и 2 одреда СДС. Друга група јачине око 700 комуниста нападнута је од одреда ДМ. Код села Добрун (26 км. западно од Чајетине - сек.(ција) Вардиште) где су се развиле жестоке борбе које су још у току. Према досадашњим обавештењима погинули су приликом заузимања Ивањице од стране комуниста 1 немачки официр и 1 немачки војник. 5 бугарских војника, 5 стражара а заробљено је 5 немачких војника, 1 морнарички капетан и апотекар. Партизани су према досадашњим обавештењима имали око 120 мртвих.“ Дана 13. јануара 1944. партизани су се сукобили са окупаторским јединицама код Опаљеника. Бугари и Немци су одбачени уз шест мртвих и 11 рањених; на страни партизана било је шест рањених. Сукоб је избио и на реци Ношници између партизана са једне и Немаца, четника и Бугара са друге стране.⁴⁴⁷⁸

Да би избегли фронталне борбе 2. пролетерска дивизија изместила се током ноћи 13. на 14. јануара 1944. године.⁴⁴⁷⁹ Дана 14. јануара 1944. поново је вођена борба између партизана и снага Недићеве владе које су биле потпомогнуте Бугарима: „105 заробљених црвених“.⁴⁴⁸⁰ Партизани из два батаљона 2. далматинске бригаде морали су да се повуку из Маскове и из Кушића где се водила огорчена борба.⁴⁴⁸¹ Већи сукоб забележен је и 15. јануара са око 500 Бугара у Катићима. После великих губитака на обе стране, партизани су се повукли.⁴⁴⁸² Остаци ове партизанске јединице нападнути су 16. јануара на Јавору, код села Кушићи и Катићи од стране четника, стражара, Немаца и једног мањег бугарског одреда.⁴⁴⁸³ Никола Калабић писао је истог дана Михаиловићу: „... Комуниста има око 3.500. Опкољени су и сада би требало дотући их“. О овим борбама Михаиловића је обавештавао и Давид Симовић („Леон“) који је са Бугарима напао партизане у Маскови 14. јануара 1944, а затим и у Катићима 15. јануара, одакле их је протерао 16. јануара 1944. године. О Бугарима који су учествовали са њим у овим акцијама забележио је следеће: „... Бугари су се одушевљавали нашим јунаштвом. Сви бугарски официри и војници викали су „Живео Дража“. Неки Вас познају из Софије. Бугарски потпуковник молио је моје војнике да Вас поздраве...“ Симовић је јављао и о броју страдалих у овим борбама. Његови четници имали су једног мртвог и 9 рањених, а партизани 10 мртвих, 7 заробљених и више рањених.⁴⁴⁸⁴

У извештају одељења за државну заштиту МУП од 20. јануара 1944. стајало је да су се 13. јануара „... четници мајора Цветића сукобили... код Јавора са групом комуниста, разбили је и принудили на повлачење, којом приликом је погинуло 70 партизана. Ноћу 13/14 о.(вог) м.(есеца) и 14/15 о.(вог) м.(есеца) заједничким дејством одреда СДС и СДГС ужичког и краљевачког округа, бугарских трупа, као и четника разбијене су опкољене комунистичке

⁴⁴⁷⁸ *Зборник I/7*, 82–83; *Zbornik XIV/3*, 276. Током 12. јануара Бугарима је у Ивањици стигло појачање из Ужица тако да их је у том тренутку било „око 5 тенкова и 600 војника – Бугара и Немаца“. Видети: *Зборник I/7*, 33–36.

⁴⁴⁷⁹ Исто, 83.

⁴⁴⁸⁰ ВА, НДА, к. 91, ф. 4, д. 15; К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига друга*, 216.

⁴⁴⁸¹ Према поменутом извештају Штаба 2. пролетерске дивизије од 25. јануара претпостављало се да је на страни четника и Бугара било преко 10 мртвих и рањених. *Зборник I/7*, 82–83.

⁴⁴⁸² Према извештају Штаба 2. пролетерске дивизије од 25. јануара на страни партизана било је 2 мртвих, 2 нестала и 7 рањених (1 накнадно умро). Бугари су имали 29 мртвих и 34 рањена. Исто, 83.

⁴⁴⁸³ ВА, ЧА, к. 276, ф. 1, д. 12; К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига друга*, 216.

⁴⁴⁸⁴ *Zbornik XIV/3*, 277, 285.

бригаде код села Маскова (20 км. ј-з од Ивањице) и принуђене на повлачење ка с.(елу) Вукићу, где им је бомбардован штаб. Комунистички одреди опкољени су на територији око села Катићи и Кушићи са све четири стране“. Дана 16. јануара „после вишечасовне борбе на просторији села Кушићи–Опаљеник–с.(ело) Катићи разбијене су комунистичке бригаде, али ипак један део комуниста успео је да се повуче ка с.(елу) Љубиш (23 км. з. од Ивањице). Гоњење је настављено. Према досадашњим подацима губици комуниста од почетка борбе у простору Ивањице износе 762 убијена комуниста и 70 заплених коња. На нашој страни губици износе: код СДС погинуло је 10, нестало 10, рањено 4, код четника погинуло 7, рањено 15, код Бугара 30 погинуло, 10 нестало и 10 рањено, код Руса у немачкој служби 7 рањено“. ⁴⁴⁸⁵

Ипак, партизанске јединице нису одустајале. Штаб 2. пролетерске дивизије наредио је 17. јануара 1944. штабовима бригада напад на положаје Мочиоци - Црни Врх – Горе Трудово – Клеково. Истог дана четници и Бугари извршили су напад из Мочиоца на 2. далматинску бригаду 2. пролетерске дивизије; партизани су морали да се повуку. ⁴⁴⁸⁶

Шумадијска бригада 2. пролетерске дивизије водила је борбу са четницима у Мочиоцима 18. јануара. Успеха у борби са четницима имала је и Далматинска бригада. Ипак, 19. јануара Штаб 2. ударног корпуса наредио је 19. јануара да се 2. пролетерска дивизија са својим бригадама пребаци на леву обалу Лима на правцу Рудог. До 23. јануара када је извршено пребацивање преко Лима, партизане су искључиво нападале немачке и четничке јединице. ⁴⁴⁸⁷ Командант Јаворског корпуса, Радомир Цветић јављао је Дражи Михаиловићу 24. јануара 1944. да су партизани прошли кроз Штрбац и Бело Брдо 21. јануара и да су у њихово гоњење кренули Немци и Бугари, а да су се четници вратили сматрајући да је гоњење узалудно. ⁴⁴⁸⁸ Борбе на овом простору вођене су и почетком фебруара. Генерал-мајор Симеон Симов, командант 24. пешадијске дивизије је у свом саслушању изјавио да су партизани 7. или 8. фебруара партизани напали један бугарски гарнизон у Ивањици. Напад је одбијен, али су Бугари имали 22 погинула, укључујући и два официра. ⁴⁴⁸⁹

4.5.2.6. Борбе у јужним деловима Југославије – Јануарска (Тотална) офанзива, офанзиве „Бура“ и „Радан“ и остали окршаји од јануара до марта 1944.

Упоредо са покушајима партизанских јединица да из Босне и Црне Горе продру у југозападну Србију, ВШ НОВ и ПОЈ наредио је појачавање дејстава партизанских јединица у јужним деловима Југославије како би се фронт на западу Србије делом растеретио. Бугарски окупатор је одговорио офанзивом која је у социјалистичкој историографији позната као „Јануарска“ или „Тотална“ офанзива. Две дивизије бугарске војске и полиције из Куманова, Криве Паланке, Босилграда и Трна започеле су офанзиву против 2. јужноморавског одреда, Кумановског батаљона „Јордан Николов“, ⁴⁴⁹⁰ Косовског батаљона ⁴⁴⁹¹ и Трнског одреда која је трајала од 30. децембра 1943. до 7. јануара 1944. Бугари су за ову акцију одредили осам пешадијских батаљона, један војнополицијски ескадрон, један ловачки батаљон и један коњички пук, десет оклопних аутомобила и један здружени одред. Најжешћа борба водила се 3. јануара 1944. када су Косовски батаљон и 4. батаљон 2. јужноморавског одреда одбили напад бугарских војника између Српске чуке и Бесне кобиле код Врања. Према Живојину

⁴⁴⁸⁵ *Зборник I/21*, 592–593. Видети: У другом документу стајало је за погинуле Бугаре: „1 официр погинуо, 1 официр (командант батаљона) тешко рањен, 10 војника погинуло, 14 рањено и 9 нестало. ВА, НДА, к. 29, ф. 2, д. 28.

⁴⁴⁸⁶ *Зборник I/7*, 64–65, 84.

⁴⁴⁸⁷ Исто, 88–90.

⁴⁴⁸⁸ *Zbornik XIV/3*, 295.

⁴⁴⁸⁹ АЈ, 110–113–53, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710.

⁴⁴⁹⁰ Кумановски батаљон „Јордан Николов“ формиран је 1. децембра 1943. Крајем фебруара ушао је у састав 3. македонске бригаде. *Војна енциклопедија. Друго издање. 4...*, 763.

⁴⁴⁹¹ Косовски батаљон формиран је 21. новембра 1943. године. Заједно са 2. косовским батаљоном, који је формиран 29. децембра 1943. формирао је 25. марта 1943. Косовски одред. *Војна енциклопедија. Друго издање. 4...*, 663; Милутин Фолић, Војислав Никчевић, „Учешће Косовско-метохијских јединица у борбама на југу Србије 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXXV, (1995), 366.

Николићу „непријатељ је имао осетне губитке“, а партизани су имали двојицу погинулих. Партизани су успели да избегну нападе, а Бугари су касније за одмазду, побиле око 30 лица, попалиле неколико кућа и интернирале извештан број људи. У извештају ВШ НОВ и ПОЈ од 21. фебруара 1944. стајало је: „...Офанзива бугарских јединица у правцу Црне Траве потпуно се изјаловила. У овом срезу Бугари су спалили три села, али већина бугарских војника нерадо иде у борбу против партизана...“⁴⁴⁹²

До краја јануара вођено је још неколико борби од којих издвајамо: упад у село Орљане 8. јануара 1944. (партизани из 2. јужноморавске бригаде и 1. јужноморавског одреда убили два бугарска војника); борба код села Чуќљеник између 10. и 11. јануара (партизани из 2. јужноморавске бригаде и 1. јужноморавског одреда сукобили су се са око 130 стражара и око 400 бугарских војника из Лесковца. Према извештају начелника Лесковачког округа погинуло је 6, а рањено је 10 партизана, док Бугари и СДС нису имали губитака,⁴⁴⁹³ напад на бугарску караулу у Доњој Трнави (Прокупачки срез) између 15. и 16. јануара (3. јужноморавска бригада⁴⁴⁹⁴ је у овом нападу, према „партизанским“ изворима убила преко 30 Бугара),⁴⁴⁹⁵ борба код села Ћуковац 16. јануара (3. јужноморавска бригада је прво напала четири бугарска камиона и том приликом убила неколико бугарских војника, а затим се са Јастребачким одредом сукобила са бугарским војницима који су кренули као појачање. У тој борби, према партизанским изворима, Бугари су имали 30 погинулих, док партизани нису имали губитака. Одмах након тога десио се још један окршај код Ћуковца у коме је, према партизанским изворима, убијено још десетак Бугара);⁴⁴⁹⁶ Борба код Вујанова 19. јануара (1. јужноморавски одред и 2. јужноморавска бригада у борби су убиле „најмање пет Бугара. Извештај штаба 2. јужноморавске бригаде доносио је бројке од три погинула и 10 рањених партизана и најмање 3 погинула бугарска војника);⁴⁴⁹⁷ борба у Пустој Реци 20. јануара (према партизанским изворима, убијено је шест, а рањено 14 бугарских и „недићевских“ војника, док су партизани из 1. јужноморавског одреда имали једног погинулог и једног рањеног; напад на бугарски гарнизон у селу Влахово 21. јануара (убијено је шест бугарских војника, а партизани из 2. јужноморавске бригаде су имали двоје погинула и шест рањених).⁴⁴⁹⁸

Од 27. јануара до 2. фебруара 1944. окупаторске снаге и војне јединице под контролом Недићеве владе покренуле су још једну у низу акција против партизанских снага на територији Јабланице. Акције у овом периоду биле су познате под обједињеним именом „Бура“. У овим акцијама са бугарске стране учествовали су делови 27. пешадијске дивизије. Прва већа борба десио се 29. јануара између села Турјана и Савинца између 1. јужноморавског одреда и Бугара. Резултат борбе није познат, али се зна да су се партизани повукли.⁴⁴⁹⁹ Истог дана сукобили су се 3. јужноморавска бригада и Јастребачки одред са Бугарима код села Бајчинца. За бугарску страну сазнајемо из партизанских извора да је једино „претрпела осетне губитке“, док су партизани имали шест мртвих и рањених.⁴⁵⁰⁰ Дана 30. јануара 1944. одељења СДС из Власотинца и Лесковца сукобила су се, како је наглашено у документима Недићевих органа, са партизанима које је предводио „Бугарин Ботев“. У ствари радило се о 2. јужноморавском одреду. Поред стражара у овој борби је учествовало и 90 Срба „националиста“ са бугарске територије. Партизани су се повукли остављајући за собом 20 мртвих, на страни СДС погинула

⁴⁴⁹² *Zbornik II/12*, 690. Видети: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 115–116. Више: Ж. Николић–Брка, *n. d.*, 437–444.

⁴⁴⁹³ *Зборник I/21*, 579, 594.

⁴⁴⁹⁴ Трећа јужноморавска бригада формирана је 13. јануара 1944. године. Дана 7. маја 1944. 3. јужноморавска бригада преименована је у 5. српску НО бригаду. Станимир Јовановић, „Пета српска народноослободилачка бригада од оснивања до уласка у састав 21. дивизије“, *Лесковачки зборник*, XXV, (1985), 87, 97.

⁴⁴⁹⁵ *Зборник I/7*, 59–60.

⁴⁴⁹⁶ *Зборник I/20*, 469–470; С. Јовановић, „Пета српска...“, 90.

⁴⁴⁹⁷ *Зборник I/7*, 71–72, 97. Упоредити: Исто, 72–75. Према другом извештају Друге јужноморавске бригаде број погинулих Бугара износио је шест, а рањених осам. Исто, 93.

⁴⁴⁹⁸ *Зборник I/20*, 482–483.

⁴⁴⁹⁹ *Зборник I/7*, 98.

⁴⁵⁰⁰ С. Јовановић, „Пета српска...“, 92.

је једна особа, а шест је рањено. Према партизанским изворима, Бугари су имали 30 погинулог, а „дражиновци“ 20, док су партизани имали два погинула и четири рањена.⁴⁵⁰¹ Партизани су успели да се повуку, а бугарске јединице су касније у неколико наврата предузеле појединачне потере. Приликом потера извршени су и бројни злочини, који би били још већи да локално становништво није правовремено сазнало за ове акције, благовремено се повлачећи у шуму.⁴⁵⁰²

После Јабланице, Бугари су сличну „акцију чишћења“ предузели и у Топлици. Она је почела 6. фебруара изјутра и завршила се 8. фебруара. Јачина бугарских снага била је око 2.000–3.000 људи. Њима су се придружили 200 „љотићеваца“ из нишког гарнизона и око 100 „недићеваца“ из Прокупља. Све ове снаге кретале су се на простору од Мрамора до Белољина и Блаца, а у правцу Јастрепца. Увече 6. фебруара стигли су у села под Јастрепцем. Приликом ове акције бугарске јединице извршиле су бројен злочине. У стрељању српског живља Бугарима су помагали и „љотићевци“. У Топлици су се тада налазиле 2. и 3. јужноморавска бригада и Зајечарски одред.⁴⁵⁰³ Јединице су избегле офанзиву непријатеља. Трећа јужноморавска бригада и Зајечарски одред пребацили су се у Расину.⁴⁵⁰⁴

Након ових офанзива борбе су настављене. Региструјемо неколико њих: Напад Косовског батаљона и Јужноморских бригада 8. фебруара. У борби која је трајала скоро четири сата Бугари су изгубили пет војника, док је 20 било рањено. Са друге стране, партизани су имали двојицу погинулих. Постоји и податак да су партизани имали два погинула и девет рањених, а Бугари осам погинулих и да је борба била краткотрајна. Бугари су након борбе убили пет лица из Биљаче.⁴⁵⁰⁵ Борба код села Петовац (Прокупаки срез) 15. фебруара 1944. године. Према писању органа српске владе, у борби је убијено девет партизана, док на страни СДС и Бугара није било губитака.⁴⁵⁰⁶ Борба највероватније код Велике Плане (у Топлици) 23. фебруара 1944. године. Бугарским снагама нанесени су губици у виду шест погинулих и 10 рањених, а оборен је и један бугарски авион. Партизани из 3. јужноморавске бригаде и Зајечарске групе батаљона нису имали губитака. У борби су на страни Бугара учествовали и четници.⁴⁵⁰⁷ Борба у Белољину 29. фебруара Према партизанским изворима, Бугари су имали 30 погинулих, а партизани (3. и 4. јужноморавска бригада⁴⁵⁰⁸ и Зајечарска група батаљона) четири рањена (један подлегао ранама).⁴⁵⁰⁹ Према другим изворима, партизани су имали четири погинула и четири рањена.⁴⁵¹⁰

Извештај Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 31. марта 1944. доносио је информације о још једној борби партизана са Бугарима: „... Код Прокупља једна наша бригада извршила је напад на бугарске јединице и до ногу их потукла...“ Овај податак вероватно се односио на борбу која се водила 10. фебруара код села Бајчинца (близу Прокупља) између 3. јужноморавске бригаде и делова бугарског 123. пешадијског пука и једне чете СДС. Међутим, није искључено да је реч о нападу који су ноћу 28/29. фебруара 3. јужноморавска бригада, Зајечарско – тимочки одред и Озренски батаљон извели на делове бугарског 123. пешадијског пука, наневши им „осетне губитке“.⁴⁵¹¹

⁴⁵⁰¹ *Зборник I/20*, 485.

⁴⁵⁰² Исто, 485–486. Видети: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 116.

⁴⁵⁰³ Зајечарски одред формиран је 8. октобра 1943. године. У једном тренутку деловао са Озренским батаљоном под називом Зајечарска група батаљона. Од овог одреда и Озренског батаљона формирана је 11. марта 1944. Озренска бригада која је 7. маја 1944. преименована у 9. српску бригаду. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 10...*, 644.

⁴⁵⁰⁴ Видети: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 116–117.

⁴⁵⁰⁵ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 206–207. Према Храниславу Ракићу борба се десила 7. фебруара 1944. Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, 15.

⁴⁵⁰⁶ *Зборник I/21*, 620.

⁴⁵⁰⁷ *Zbornik II/12*, 778. Упоредити: *Zbornik II/12*, 777.

⁴⁵⁰⁸ Четврта јужноморавска бригада формирана је 14. јануара 1944. године. преименована је у 6. српску бригаду 7. маја 1944. године. расформирана је 1. септембра када су њеним људством попуњене 4. и 5. српска бригада. Поново је формирана као 6. српска бригада 17. септембра 1944. године. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 4...*, 173.

⁴⁵⁰⁹ *Зборник I/20*, 500, 503.

⁴⁵¹⁰ С. Јовановић, „Пета српска...“, 94.

⁴⁵¹¹ *Zbornik II/12*, 777.

Почетком марта 1944. Врховни штаб НОВ и ПОЈ је одлучио да на простор југоисточне Србије упуте делови 2. пролетерске и 5. крајишке НОУ дивизије са циљем да ове снаге помогну продор главних комунистичких снага кроз југозападну Србију. Увиђајући ово померање снага генерал Фелбер, командант Југоистока, наредио је 17. марта генералу Асену Николову, команданту 1. бугарског окупационог корпуса за предузимање мера у вези са овим покретом. Штаб 2. оклопне армије формирао је тада борбену групу „Шредер“. У овим акцијама, уз окупаторе, ангажују се и делови ЈВуО. У овој операцији је учествовало преко 5.000 четника. Они су садејствовали са Немцима, Бугарима и јединицама српске владе из гарнизона из Прокупља, Куршумлије, Лесковца и Лебана. Операција је вођена под шифром „Камерјагер“. Њихов је задатак био да затворе правце који из долина Западне и Јужне Мораве и реке Топлице воде на простор где је требало уништити јединице НОВЈ. Крајем марта 1944. долази и до припреме напада од стране Немаца (јачине до једне чете) и делова Руског заштитног корпуса (до једног батаљона) који су се груписали у Белом Камену. Ту су их изненада партизани напали. Истовремено док су вођене борбе у Белом Камену, један ојачани батаљон Бугара покушава да прође из Лебана ка селу Савинац, али су их 3. и 4. јужноморавска бригада одбациле, после чега су се Бугари вратили у Лебане. У међувремену Бугари предузимају и мере за одбрану Блаца, јер су се надали да ће 3. јужноморавска бригада напасти овај гарнизон. Како би преухитрили партизане, Бугари су први напали. Напад је извршен 29. марта. Међутим, 3. јужноморавска бригада успева да га сломи и противнападом приморава бугарски батаљон да одступи према Блацу. Тиме су пропали сви покушаји четника и окупатора да продру на „слободну територију“ Топлице и Јабланице и разбију и униште јединице НОВЈ.⁴⁵¹²

Бугарски команданти процењивали су марта 1944. да се одређене партизанске снаге налазе у рејону Црне Траве. Акцијом под шифром „Радан“ која је требала да траје од 15. до 20. марта (у неким изворима од 16. до 24. марта) руководио је командант 14. бугарске дивизије. На располагању је имао два пешадијска пука који су се стационирали у Врању и Куманову: седам пешадијских батаљона, два коњичка дивизиона, две ескадриле извиђачких авиона, 50 камиона и сву полицију скопске и софијске области. Укупна јачина ових јединица била је око 8.000 људи подељених у четири одреда: Трнски, Нишки, Моравски, Власински.⁴⁵¹³ Иако је у борби погинуло 30 партизана и 4 члана енглеске војне мисије партизани су успели да се извуку из обруча.⁴⁵¹⁴

У околини Црне Траве, Црнотравски одред и делови 2. јужноморавског одреда били су опкољени од стране бугарских окупаторских јединица. Партизани су успели да се 19. и 20. марта 1944. извуку ка планини Качеру, претрпевши губитке од 20 погинулих и нешто више рањених и заробљених.⁴⁵¹⁵ У рејону Црне Траве код места Мали Чемерник велике губитке у борби са бугарским јединицама између 14. и 18. марта претрпео је 2. косовски батаљон (погинуло 17 припадника овог батаљона). Трећа македонска бригада⁴⁵¹⁶ водила је борбу са бугарском војском и полицијом 16. марта 1944. код села Биљача, Братоселце, Буштрање. Борбе су настављене 17. марта у Свињишту. Према партизанским изворима страдало је преко 20 Бугара.⁴⁵¹⁷

⁴⁵¹² *Зборник I/21*, 684–686. Још једна борба је забележена и то 26. марта 1944. године. Партизани су на препад напали Бугаре на путу Белољин – Блаце и убили два војника. У борби која је вођена након доласка појачања Бугарима, 3. јужноморавска бригада и Јастревачки одред, убили шест бугарских војника, док су партизани имали два погинула и четири рањена. *Зборник I/20*, 518–519.

⁴⁵¹³ *Zbornik IX/5*, 660. Према Михаилу Апостолском у овој бугарској офанзиви учествовале су две дивизије, организоване у три одреда од по три батаљона и 29. дивизија од три пука (3, 52. и 53. пук). Са стране НОП-а у овим борбама учествовале су 3. македонска бригада, Црнотравски и Трнски одред, Косовски и Јабланички батаљон, јединице команде Врањског подручја и др. М. Апостолски, „Сарадња током устанка...“, 30.

⁴⁵¹⁴ Р. Костадиновић, *н. д.*, 74; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *н. д.*, 118–119. Више: Ж. Николић–Брка, *н. д.*, 476–484.

⁴⁵¹⁵ *Zbornik II/12*, 798. Видети: Према Николи Илићу партизани су имали 90 погинулих. Никола Илић, „Црнотравски (II јужноморавски) народноослободилачки партизански одред ’Синадин Миленовић’ (февруара–јуни 1944)“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, (1988), 325–326.

⁴⁵¹⁶ Трећа македонска бригада формирана је 26. фебруара 1944. После формирања 42. дивизије НОВЈ 7. септембра 1944. ушла је у њен састав. *Војна енциклопедија. Друго издање. 10...*, 94.

⁴⁵¹⁷ *Зборник VII/3*, 114; Михаило Апостолски, *Февруарски поход*, Скопје 1975, 220–222; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, 17–18.

Бугарска офанзива је узела највише маха у Власотиначком срезу од 16. до 24. марта 1944. године. Приликом ових борби Бугари су починили бројне злочине. У борбама је погинуло 30 партизана и четири члана британске војне мисије. Заробљено је око 50 партизана, а код села Дарковца стрељано је 12 „скојеваца“. У извештају ОК КПЈ за Врање од 24. марта 1944. стајало је следеће: „... Бугари су хватали сељаке по јаругама и склоништима, јер су трагови по снегу водили бугарске снаге тамо где су сељаци бежали. Ухваћене сељаке су на лицу места стрељали, по где-где су хватали и водили у интернацију, пљачкали су и мање палили...“⁴⁵¹⁸

4.5.2.7. Покушај партизанских јединица да пређу у централну Србију од марта до маја 1944. и улога бугарских јединица у акцијама спречавања продора

Највећа операције у којој су биле ангазоване бугарске снаге против партизана била је тзв. „Ибарска операција“, односно операција „Камерјегер“. Циљ је био да се 2. и 5. пролетерска дивизија спрече да преко Ибра продру у Топлицу. Већ од 17. марта истурени делови партизанских јединица предузимале су повремене нападе између станица Добрун и Мокра Гора на немачко-бугарске посаде. У овој операцији биле су ангазоване снаге бугарске 24. пешадијске дивизије. Продор партизанских снага приморао је бугарску и немачку команду да довуку појачање. Према наређењу немачког команданта Југоистока од 22. марта наређен је покрет бугарских јединица из унутрашњости Србије како би се појачала одбрана 24. бугарске дивизије.⁴⁵¹⁹

Немачки командант Југоистока, обишао је 20. и 21. марта положаје бугарске војске, док је у Ужицу водио разговор са командантом бугарске 24. дивизије. Бугарски команданти били су убеђени да ће партизани напасти на Ужице. Међутим, командант Југоистока, генерал Фелбер био је мишљења да ће се партизани послужити варком и да ће кренути ка Ивањици и долини Ибра. По његовом наређењу по сваку цену се морала бранити линија: Мокра Гора – Шљивовица – Палисад – Рожанство – Ариље – Ивањица – Комадине. Сходно наређењу бугарске трупе биле су распоређене на следећи начин: У Бајиној Башти 1. батаљон 64. пука и један топ; у Кремни штаб 64. пука, 2. батаљон и две батерије са пет топова; у Мокрој Гори један батаљон који је обезбеђивао железницу Добрун–Кремна; на Палисаду један батаљон и два топа; у Чајетини митраљески батаљон и један брдски топ; у Ужицу штаб дивизије, један батаљон распоређен је по бункерима и на стражи, једна ловачка чета и две батерије са пет топова; у Пожеги се налазио штаб 61. пука, један пешадијски батаљон, један митраљески батаљон и дивизијска резерва и два батерије са шест топова; у Ариљу један батаљон (чија је чета чувала Клисуре са три топа); у Ивањици један батаљон и једна батерија са три топа. Јединице бугарске 24. дивизије биле су подељене на две групе. Група А дејствовала је на линији Мокра Гора–Рожанство до реке Рзава закључно; група Б (борбена група „Моравица“) са четири батаљона и одговарајућом артиљеријом имала је задатак да на линији Ариље–село Комадине спречи продор партизана на исток и да успостави везу са четницима на планини Голији.⁴⁵²⁰

У извештају Окружног начелства Ужичког округа од 1. априла 1944. описана је ситуација у западној Србији у периоду од 22. до 27. марта 1944. Већ 23. марта главне партизанске снаге које су прешле из Санцака и источне Босне на територији Србије овладале су линијом: Љубиш–Сирогојно–Рожанство. Ове партизанске снаге сачињавале су 2. пролетерска дивизија (2. и 4. пролетерска и 3. српска бригада) и 5. дивизија (1, 4. и 10. крајишка бригада). По наступању партизана у редовима немачких снага, али и бугарских и Недићевих војних групација закључено је да партизани имају намеру да изврше напад на линију: Ивањица–рудник Лиса–Клисура. Према подацима које је поседовао штаб Пете дивизије 21. марта, поред немачких, четничких и јединица СДС на терену југозападне Србије налазиле су се у бугарске јединице и то у Ужицу, Чајетини, Палисаду, Пожеги, по један батаљон. Борбе су кренуле већ

⁴⁵¹⁸ *Zbornik IX/5*, 660. Видети: Исто, 859–860.

⁴⁵¹⁹ В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 119.

⁴⁵²⁰ Исто, 119–120.

21. марта, а у првој акцији да се партизани спрече у даљем напредовању учествовали су Немци, четници и СДС, а у каснијим акцијама прикључиле су се бугарске и добровољачке јединице.⁴⁵²¹ У вези покрета партизанских група војноуправни командант Србије издао је наређење немачком штабу за везу при 1. бугарском окупационом корпусу за предузимање мера у циљу спречавања партизанског продора. Бугарски 1. окупациони корпус је, сходно наређењу, требао да постави своје снаге на линију Мокра Гора – Семегњево – Палисад.⁴⁵²²

Са друге стране, у источној Босни, већ 18. марта почеле су акције у склопу ове операције. Јединице 5. дивизије напале су Немце и Бугаре у Добруну и Вардишту. „Непријатељ“ је, према партизанским изворима, имао 30 рањених и 20 мртвих, док су партизани имали два погинула и три рањена. У борби су учествовали и четници из Вишеградске бригаде.⁴⁵²³

Дана 24. марта партизани су већ својом левом колоном, угрожавали Клисуру са тежњом да спрече довлачење појачања. Истога дана увече стигао је један бугарски батаљон и распоређен за одбрану Клисуре. Десна јача партизанска колона 24. марта прешла је са својим главним снагама преко Катића и отпочела да се прикупља јачом групом од 3.000 до 4.000 људи на простору у околини Опаљеника, Кушића, Сивчине и Баре, а лева група нешто слабија око 1.500 људи прикупљала се око села Шареника, Церова, Моћа и Клепана. Трупe које су дејствовале ка Клисури овога дана су дошле у сукоб са бугарским батаљоном у Добрачи и заузеле Шареник.⁴⁵²⁴

Већ сутрадан, 25. марта, партизани су кренули да се концентришу за напад на Ивањицу, па је реаговао СДС и СДК упутивши појачања, као и Бугари. Из Ивањице формирана су два одреда, који су кренули у сусрет партизанима и то: бугарски батаљон од две чете са правцем: Ивањица–Зарићи–Црвена гора–Опаљеник. Други одред од људства пољске и граничне страже у јачини око 40 људи упућен је правцем: Ивањица–Глијеч–Сивчина. У самој Ивањици од стране команданта окружног граничног одреда организована је одбрана Ивањице са око 60 људи пољске и граничне страже, као и једне чете бугарске пешадије на бункерима северно од града. Убрзо је дошло до сукоба између партизана и СДК у близини Сивчине. У овој борби добровољци су имали четири мртва и 15 рањених. Бугарски батаљон који је овога дана пошао из Ивањице сукобио се је са партизанима код Црвене Горе. Како су партизани били надмоћнији батаљон је одбачен и био приморан на одступање, те је око поноћи стигао у Ивањицу. Бугари су имали осам мртвих. Партизански одреди који су били надмоћнији почели су да опкољавају Ивањицу.⁴⁵²⁵ У изводу из Операцијског дневника 2. пролетерске дивизије од 1. јануара до 1. јуна 1944. забележено је да су у борбама 25. марта на простору између села Арсенијевића и Калушевића, партизани натерали Бугаре у повлачење према Ивањици и да је том приликом убијено 60 Бугара (32 нађено на месту борбе) и да је преко 70 рањено. Партизани су имали пет рањених, од којих двоје теже.⁴⁵²⁶

Током 26. марта 1. бригада, 5. НОУ дивизије се код села Прилике сукобила са 1. батаљоном 2. пука СДС и са деловима једног бугарског батаљона 61. пешадијског пука. „Непријатељ је имао 40 мртвих, око 55 рањених и 1 заробљеног. У овој борби и у борби од 25. марта, које су партизани водили са СДС, припадници НОП имали су девет мртвих и 11 рањених.“⁴⁵²⁷

У ноћи 26. марта партизани су стегли обруч око Ивањице терајући у повлачење СДС, СДК и Бугаре. Истог дана, дошао је у Ивањицу Командант бугарске дивизије из Ужица као и један митраљески бугарски батаљон, који је истога дана пред мрак упућен на положај 4 km јужно од Ивањице, где је и заноћио. Командант бугарске дивизије после упознавања ситуације вратио се за Ужице. Бугарски делови и делови СДС и СГС из Ивањице заноћили су ноћу 26/27. на

⁴⁵²¹ *Зборник I/7*, 120–125, 126–129. Видети: ВА, ЧА, к. 127, ф. 5, д. 10; *Зборник I/21*, 637–640.

⁴⁵²² *Zbornik XII/4*, 166–167.

⁴⁵²³ *Зборник I/20*, 643.

⁴⁵²⁴ ВА, ЧА, к. 127, ф. 5, д. 13; *Зборник I/21*, 637–640. О заузимању позиција, даљем напредовању и борбама од 21. до 23. марта, првенствено са четницима видети: *Зборник I/7*, 130–141.

⁴⁵²⁵ Видети: *Зборник I/21*, 637–640.

⁴⁵²⁶ *Зборник I/20*, 593.

⁴⁵²⁷ Исто, 643–644.

положајима код Клисуре где су били нападнути од партизана. Напад је одбијен. Партизани су имали 30 мртвих и три заробљеника. У извештају штаба 1. крајишке бригаде штабу 5. дивизије од 7. априла 1944. стајало је да се 3. батаљон 1. крајишке бригаде сукобио са Бугарима у једној краткој борби на мосту на реци Моравици и да су Бугари имали 25 погинулих, рањених и заробљених. Ујутру 27. марта вођена је борба између 1. батаљона 1. крајишке бригаде и Бугара код села Добраче. Према поменутом извештају Штаба 1. крајишке бригаде на страни Бугара било је 60 мртвих и 70 рањених, док је на страни пакртизана било девет мртвих и 11 рањених.⁴⁵²⁸ Истог дана, 27. марта, 1. батаљон, 4. пролетерске бригаде водио је борбу са Бугарима близу Ивањице. Према Операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије, убијено је 20 Бугара и исто толико рањено, док су партизани имали једног погинулог и четири рањена.⁴⁵²⁹ Током 27. марта у Ивањицу је стигао један моторизовани немачки батаљон са две чете као и командант II добровољачког пука. Због неуглашености против партизана отишла су свега три бугарска батаљона и један одред од људства СДС и СГС. Недалеко од вароши дошло је до борбе са партизанима који су кренули у напад на Ивањицу. Борба је трајала све до мрака.⁴⁵³⁰

У немачком извештају од 27. марта 1944. стајало је да су партизани пробили слабији бугарски одбрамбени фронт јужно од Ивањице и главнином снага прешли пут Ивањица – Сјеница у правцу планина Голија – долина Ибра. Наведени су и губици „непријатеља“ – 340 мртвих и рањених.⁴⁵³¹ У изводу из операцијског дневника 2. ударног корпуса НОВЈ за период од 1. јануара 1944. до 1. јануара 1945. стајало је да су непријатељу током 25, 26. и 27. марта нанесени „осетни губици“. Јединице 4. пролетерске бригаде јужно од Ивањице убиле су 40 бугарских војника.⁴⁵³²

Током 28. марта 5. дивизија успела је после борби са четницима стигне до реке Студенице. Њена 4. пролетерска бригада јужно од Ивањице сукобила се са Бугарима и према извештају штаба 5. дивизије, убиле 40 Бугара. Наредног дана партизанске јединице наставиле су да форсирају долину Ибра. Према прикупљеним подацима које је сакупио штаб 5. дивизије Бугарима није дата велика улога на овом потезу. Њихове јединице налазиле су се у селу Ушћу где се налазила једна стража и у Рашкој, где се налазио један батаљон. Код тунела у селу Лопатнице налазила се јача посада Бугара од 200 људи са којима је било и 50 стражара. У даљем Краљеву процењивало се да има 2.500 Бугара и око 250 стражара. Због активног померања партизанских јединица реаговао је и окупатор убрзаним померањем јединица. Према подацима 4. пролетерске бригаде Бугари и стражари у јачини око 2.000 стигли су у реон Будожелја – Велике Ливаде. Дана 30. марта Четврта пролетерска бригада успела је заузме село Ушће у борби коју је водила са Немцима, Бугарима, СДК и СДС.⁴⁵³³

Жестина борбе принудила је команданта Југоистока, да 31. марта, а онда и 3. априла изврши прегруписивање снага. На терену су ангажоване бугарске 24. и 25. дивизија и оне су што пре морале да отпочну наступање на линији Мириловац – Рудно – Билићи – Бањска и даље према Ивањици. Ударну групу чиниле су 25. сабирна дивизија ојачана са 70. пешадијским пуком и бугарска 24. дивизија.⁴⁵³⁴

У међувремену су борбе натављене, па је код села Бзовик вођена борба између 31. марта и 1. априла. Према извештају 2. пролетерске дивизије партизани су имали неколико рањених. Извештај Штаба 1. крајишке бригаде од 7. априла 1944. говорио је да су Бугари имали 40 погинулих и рањених, а партизани пет погинулих и 10 рањених. Према извештају 5. дивизије од 1. јула 1944. Бугари су имали 19 погинулих и 30 рањених, док су партизани имали три погинула и пет рањених. На прелазу из марта у април најангажованија у борбама је била 1.

⁴⁵²⁸ *Зборник I/7*, 217. Видети: *Зборник I/21*, 637–640.

⁴⁵²⁹ *Зборник I/20*, 594.

⁴⁵³⁰ *Зборник I/21*, 637–640. О борбама и стратешким маневрима јединица које су учествовале у борбама видети: *Зборник I/7*, 142–151.

⁴⁵³¹ *Zbornik XII/4*, 170–171.

⁴⁵³² *Зборник III/10*, Београд 1969, 480.

⁴⁵³³ *Зборник I/7*, 151–172, 175. Видети: *Zbornik II/12*, 800.

⁴⁵³⁴ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n. d., 121–122.

крајишка бригада која се најчешће сукобљавала са немачком фелдјандармеријом на левој обали Ибра.⁴⁵³⁵

Трећа српска бригада је водила борбу са око 150 Бугара на путу Ивањица - Бзовик 2. априла 1944. године. Бугари су имали четири погинула и једног заробљеног, који су остали на месту борбе, а партизани три погинула и три рањена. Операцијски дневник 2. пролетерске бригаде давао је податке о четири погинула, два заробљена и преко 12 рањених Бугара, док су партизани имали четири мртва и три рањена.⁴⁵³⁶

У наредним данима партизани су форсирани реку Ибар, али нису успевали да га пређу. Радиограмски извештај Штаба Пете дивизије од 3. априла 1944. доносио је следеће податке: „... Одбрана ојачана тенковима и блиндираним возом. Истовремено по дану водили смо борбу са пуком Бугара који је ишао за нама од Ивањице. Сада смо у долини Студенице...“⁴⁵³⁷

Управо се неколико дана касније, 8. априла 1944. одиграла борба на реци Студеници код села Коритника између партизана из 1. крајишке бригаде и удружених снага Немаца (који на крају нису ушли у борбу), Бугара и СДС. Извештај штаба 1. крајишке бригаде од 9. априла 1944. доносио је податке о 27 – 35 погинулих „непријатељских“ војника и преко 30 рањених, док су партизани имали два погинула и тројицу рањених. Приликом офанзиве на бугарске и снаге СДС, партизани су наишли на четнике из 2. Студеничке бригаде са којима су ступили у борбу. У продужетку наступања партизани су изнад села Бзовика наишли на Бугаре и приступили опкољавању. У извештају штаба 1. крајишке бригаде од 9. априла стајало је „... Настојаћемо да ову групу Бугара присилимо на повлачење, а усто да их што више побијемо и заробимо...“⁴⁵³⁸ Истог дана командант бригаде, Милутин Морача је слао извештај Врховном штабу: „Водимо борбу са Бугарима и недићевцима у долини Студенице – јачине око 2.500. све бисмо ово разбили да имамо муниције... Молимо да нам одмах Руси пошаљу муницију. Чекамо на истом месту“.⁴⁵³⁹ Према подацима 5. дивизије у борбама 7. априла било је шест погинулих и 15 рањених Бугара, док партизани нису имали губитака. У борбама 8. априла, „непријатељ“ (СДС, четници, Бугари) је имао 70 мртвих и 120 рањених, док су партизани имали три погинула и пет рањених.⁴⁵⁴⁰

Дана 10. априла партизани су пресрели једну бугарску колону јачине око 300 људи и осули на њу паљбу: „... непријатељ је имао много мртвих...“. Бугари су тих дана на сектору од села Мачужића па до села Деспотовице контролисали све мостове на реци Студеници. Највероватније да су се у тим тренуцима код села Чечина налазиле најјаче бугарске снаге. Бугари су располагали са батеријом брдски топова са којима су константно тукли партизанске положаје. Борбе су вођене и са четницима из Јаворског и 2. милешевског корпуса. У околним градовима налазиле су се немачке јединице једним делом попуњене и од локалног муслиманског становништва.⁴⁵⁴¹

Каснији извештај штаба 1. крајишке бригаде од 11. априла 1944. говорио је о борбама на сектору Рудно – Бзовик са бугарским пуком: „...Ми у овим борбама доста добро пролазимо и не трпимо жртве, а непријатељу наносимо приличне губитке, само не можемо ништа заробити из овог бугарског пука...“⁴⁵⁴² О борбама 11. и 12. априла писано је и у извештају Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 23. априла 1944: „... У Западној Србији на отсеку фронта Ивањица – Ибар

⁴⁵³⁵ *Зборник I/7*, 198, 217–219.

⁴⁵³⁶ *Зборник I/7*, 199; *Зборник I/20*, 599.

⁴⁵³⁷ *Зборник I/7*, 189. Видети: *Zbornik II/12*, 813, 817. Напоменимо да је један батаљон 4. пролетерске бригаде водио борбу са четницима и Бугарима код села Осонице 7. априла 1944. године. Према Операцијском дневнику 2. пролетерске бригаде четници су претрпели губитке од пет мртвих и 10 заробљених и око 15 рањених, док су „недићевци“ и Бугари имали око 10 погинулих и рањених. *Зборник I/20*, 601.

⁴⁵³⁸ *Зборник I/7*, 230–233. Видети: *Zbornik II/12*, 813, 824.

⁴⁵³⁹ Такође је у једном другом извештају од Милутина Мораче стајало: „Одбили смо Недићев четврти пук и батаљон Бугара из села Коритник у долини Ибра уз 50 мртвих“. Исто, 479.

⁴⁵⁴⁰ *Зборник I/20*, 644.

⁴⁵⁴¹ *Зборник I/7*, 242.

⁴⁵⁴² Исто, 240. У наређењу Врховног штаба од 11. априла 1944. штабу 3. корпуса помињу се и извештаји Милутина Мораче: „Сада водимо борбу са пуком Бугара на сектору с.(ела) Чечина. Покушаћемо да овај пук разбијемо. До сада су имали 60 мртвих...“ *Zbornik II/12*, 480.

бугарски окупатори поново довлаче појачања. У току последњих бојева Бугари су изгубили 160 мртвих и рањених и 20 војника, које су наши борци заробили...⁴⁵⁴³

Ускоро, 12. априла 1944. уследило је наређење штаба 5. дивизије штабу друге дивизије за напад на бугарске снаге у долини реке Студенице на сектору Ковачевићи – Деспотовица. Према наређењу 2. дивизија требала је да заузме позиције на простору између Ивањице и манастира Студенице и да своје снаге директно усмери на Бугаре: „...Основни задатак је да се ова бугарска група што више уништи и да је приморамо на повлачење у правцу Ивањице...“ Пета дивизија известила је 2. корпус 13. априла 1944. о борбама на сектору Студеница–Рудно: „...Водимо борбу...са два пука Бугара, са преко 1.000 Немаца и Арнаута који су дошли од правца Пожеге и са четницима. Разбили смо 4. недићевски пук, батаљон Бугара и четнички корпус, у свему 2.000 војника...“⁴⁵⁴⁴ Извештај 5. дивизије давао је обавештења о борбама које су потчињене дивизије водиле против Бугара у периоду 10–12. април 1944. године. Према процена партизанске дивизије Бугари су имали 58 погинулих и 70 рањених, а партизани два погинула и седам рањених. Ноћу између 14. и 15. априла извршен је напад на Бугаре код села Бзовик. Бугари су имали пет погинулих и пет рањених, а партизани једног погинулог и три рањена.⁴⁵⁴⁵

Прелазак река Ибра, а потом Студенице сматрао се круцијалним у редовима водећих команданата партизанских снага. Такав став постаје очигледнији у анализирању наређења штаба 5. дивизије од 13. априла. Прво наређење било је упућено штабу 2. дивизије за напад на бугарске јединице у долини реке Студенице. Друго наређење упућено је штабовима бригада за дејства према Ивањици и комуникацији Рашка – Ушће. Треће наређење било је директно послато штабу 10. крајишке бригаде за дејство против Бугара на правцу Кушићи – Косовица. Истог дана штаб 2. дивизије издао је наређење штабовима бригада за напад на бугарске снаге на сектору Милићи – Борково и затварање правца од Ивањице. Жестина борби била је очигледна нарочито када се погледа извештај штаба 5. дивизије од 14. априла 1944. штабу 2. корпуса: „Водимо борбу на одсеку Рудно – Милићи са два пука Бугара и батаљоном шуц-полиције. На сектору Каона – Гуча – Ивањица налазе се трећи и четврти пук Недићев, а други Недићев пук исто се налази око Краљева – Чачка. У Ивањици се налази и батаљон Бугара и шуц-полиције“.⁴⁵⁴⁶

Једна од већих борби са Бугарима водила се 13. на 14. и 14. на 15. април 1944. у селу Милићима и Боркову на реци Студеници. Неколико дана 4. бригада 2. дивизије држала је Бугаре опкољене у селу Боркову. Борбе су настављене и 15. априла 1944. године. У извештају штаба 2. пролетерске дивизије од 15. априла стајало је следеће: „...Досада непријатељ је имао много мртвих и рањених, до 15 заробљ.(ено)...Ми смо такође имали приличан број мртвих и рањених. Колико знам досада имамо 10 мртвих и око 20 рањених од којих 8 на носилима...“ Бугари су због учесталих партизанских напада упутили појачање опкољеном батаљону у Боркову из Бзовика. Овај бугарски батаљон дочекан је од стране 3. српске бригаде Друге пролетерске дивизије 16. априла код Велике Ливаде.⁴⁵⁴⁷

Између 14. и 15. априла делови Прве крајишке бригаде напали су Бугаре код села Риљин Дол. Према подацима штаба ове бригаде партизани су имали једног мртвог и шест лакше рањених, а „непријатељ је имао приличан број мртвих и рањених“.⁴⁵⁴⁸

У Операцијском дневнику 2. пролетерске бригаде остало је записано за 16. април 1944. да су партизани тотално потиснули бугарски батаљон и да су га у борбама од 13. до 16. априла скоро преполовили. Батаљон је био „демоларисан и растројен“. Због појачања које је Бугарима стигло из правца Бзовик – Рудно, партизани су морали да се пребаце на леву обалу Студенице. Напоменуто је да је „непријатељ“ претрпео тешке губитке од око 100 – 120 мртвих, док је рањених било „много више“ (избројано 28 на носилима); заробљено је и 19 војника и официра.

⁴⁵⁴³ Исто, 850.

⁴⁵⁴⁴ *Зборник I/7*, 241–244, 254.

⁴⁵⁴⁵ *Зборник I/20*, 645. Видети: *Зборник I/7*, 293.

⁴⁵⁴⁶ Исто, 254–263, 265. Видети: Исто, 265–273.

⁴⁵⁴⁷ Исто, 275. Видети: Исто, 288–291.

⁴⁵⁴⁸ Исто, 278–279. Видети: Исто, 285.

Истог дана, 16. априла, једна мања борба одиграла се Будожелји, код Ивањице у којој је учествовала 3. српска бригада. „На бојишту је остало 6 мртвих непр.(ијатељских) војника“.⁴⁵⁴⁹

Наредних дана партизани су покушавали на разне начине да пређу Ибар. У трагању за делотворним решењима долазили су стално у сукобе са бугарским јединицама. Умор партизанских јединица, али и немоћ био је очигледан. У ноћном нападу на бугарске снаге између 17. и 18. априла у селима Калушевићи и Међуречје лако су одбијени. На комуникацији Ивањица – Сјеница, између Косовице и Братљева вођене су борбе између Немаца и Бугара са једне стране и 10. крајишке бригаде 19. априла 1944. године.⁴⁵⁵⁰

У међувремену, генерал Фелбер водио је 19. априла 1944. разговор у Краљеву са командантом 25. бугарске дивизије генералом Гроздановим и командантом 1. бугарског окупационог корпуса генералом Николовим. Немци су изразито критиковали бугарске представнике због слабог држања приликом борби, замерајући недовољну оштрину и срчаност. Бугари су се правдали да је противник био добро опремљен аутоматским оружјем, да се вешто борио и да је био бројчано надмоћнији. Генерал Грозданов се на састанку правдао да су очекивани успеси бугарске војске изостали због недостатка одеће, муниције и тешкоћа бугарске војске у снабдевању. Бугарски генерали правдали су се и лошом комуникацијом и недостатком стоке за вучу. Међутим, Немци су ове тврдње сматрали неоправданим, износећи чињенице да су све јединице бориле са сличним тешкоћама. Генерал Фелбер био је изричит: „И црвени у погледу снабдевања стоје исто тако лоше само су они чвршћи и због тога надмоћнији од Бугара“. Немачки генерал критиковао је Грозданова и Николова и због тога што бугарска војска не врши извиђања непријатеља дајући противнику тоталну слободу дејствовања. Да је непријатељ био толико јак како су тврдили Бугари, он би извршио веома лак продор у Ибарску долину, сматрао је немачки генерал. Фелбер је истакао 4. пук „Бранденбург“ као симбол смелости, иако је ова немачка јединица била лошије опремљена од бугарских трупа.⁴⁵⁵¹

Тешко је утврдити колико су немачке критике биле оправдане. Са једне стране, Бугари су, познајући прилике на светским ратиштима, чували своје трупе, индиректно одбијајући да буду до краја жртвовани за немачке интересе. Недостатак логистике такође је допринео дефанзивној тактици бугарске војске. Са друге стране, из извештаја партизанских јединица, јасно се уочава упорност бугарске одбране. О томе говори и следећи податак. Од 3. априла 1944. бугарски губици износили су: 46 мртвих, 89 рањених, 45 несталих.⁴⁵⁵²

У Краљеву је изложен и нови план дејстава преко Ибра. Према новом плану наступање непријатељских снага отпочело је од Ивањице 19. априла, а из долине Ибра 25. априла, па је претила опасност да 2. и 5. дивизија буду опкољене. Стога је штаб Ударне групе дивизија одустао од продора преко реке Ибра и одлучио да продре на терен јужно од Ваљева. Фелбер је 22. априла наредио да се продор спречи. У тој акцији учествовала је бугарска 25. дивизија нападајући с леђа, а 24. дивизија је била спремна да води борбе на линији Ужице–Бајина Башта.⁴⁵⁵³ Од 20. априла партизани постепено пребацују тежиште напада на сектор ближи Пожеги и Ужицу где су у спречавању партизана у продру у централну Србију Бугари били мање ангажовани.⁴⁵⁵⁴

Партизанска 5. дивизија доносила је у свом извештају податке о борбама са Бугарима и осталим „непријатељским“ јединицама током 27. и 28. априла 1944. године. Ноћу 27. априла вођена је борба на сектору Ужице – Дријетањ – Зарићи против једног батаљона Бугара и једног одељења немачке моторизоване јединице. „Непријатељски губитци: 20 мртвих Немаца, 35 мртвих Бугара и 4 четника, рањених око 60. Заробљен 21 четник. Заплењена 2 пушкомитраљеза и архива Златиборске четничке бригаде. Наши губитци 2 лакше рањена“.

⁴⁵⁴⁹ *Зборник I/20*, 606.

⁴⁵⁵⁰ *Зборник I/7*, 306–307, 313–314; *Зборник I/20*, 606–607. Видети: *Зборник I/7*, 319.

⁴⁵⁵¹ М. Стоиљковић „Борбите на единиците...“, 103–104; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 231–232.

⁴⁵⁵² М. Стоиљковић „Борбите на единиците...“, 104; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 232.

⁴⁵⁵³ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 122.

⁴⁵⁵⁴ Видети: *Зборник I/7*, 339–371, 398.

Ноћу између 27. и 28. априла партизани су између Ужица и Чајетине дочекали једно одељење Бугара и „недићеваца“. „Непријатељ је имао 18 избачених из строја. Наши без губитака“. Дана 28. априла вођене су борбе са бугарским посадама у Биоски и Кремнима и са немачком моторизованом колоном. „У овој борби непријатељ је имао 59 мртвих и око 65 рањених... Ми смо имали 7 мртвих и 32 рањена, од којих 7 теже...“⁴⁵⁵⁵ Према извештају 1. крајишке бригаде од 5. маја 1944. о борбама од 16. до 30. у борбама око Биоске партизани су имали два мртва и четири рањена борца, док су Бугари имали око 50 мртвих и рањених.⁴⁵⁵⁶

Партизани су до краја априла успели да заузму пругу Ужице – Вишеград и друм Ужице – Пожега. Нове околности поново су принудиле генерала Фелбера да разговара са бугарским командантима, овога пута у Пожеги и Ужицу, па су Бугари добили ниве задатке: да обезбеди пут Ужице – Дуб – Рогачица и Пожега – Косјерић и врћи извиђања са југа и запада према Јеловој Гори и од Бајине Баште до Дервенте.⁴⁵⁵⁷

Током 27. априла 2. пролетерска бригада 2. пролетерске дивизије порушила је пругу Ужице – Пожега на месту Узићи. Туда је ускоро прошао воз који је ишао за Београд, а у којем су се налазили Немци, Бугари и добровољци, укупно 150 војника, као и јединице СДС и СДК. Воз је искочио из шина, па су партизани имали олакшан задатак. Према подацима штаба 2. пролетерске дивизије од 30. априла 1944. убијено је 46 Немаца, Бугара и добровољаца; заробљено је пет Немаца, 40 Бугара, четири добровољца, и 42 младића из Ужица мобилисаних за Недићеву националну службу рада, као и један стражар. Воз је потпуно уништен и запаљен. Партизани су у борби имали четворицу погинулих и пет рањених. Четврта крајишка бригада је приликом преласка комуникација око Ужица убила, према подацима штаба 2. пролетерске дивизије, 94 Немаца, 16 Бугара, 29 четника и заробила једног бугарског војника и једног официра. Губици партизана били су 11 мртвих и 19 рањених.⁴⁵⁵⁸

Од краја априла партизанске јединице покушавале су да продру у централну Србију северно од Ужица, преко Јелове Горе и Сече Реке. Штаб Ударне групе дивизија НОВЈ планирао је да на простору између реке Дрине и планинског венца Таре, Јелове горе, Маљена, Повлена и Медведника створи оперативну основицу на којој би прихватио 16. и 17. дивизију и да са те основице једном маневарском групом (сачињавале би је 2. пролетерска и 3. српска бригада) продре у рејон планине Рудник, тј. у Шумадију и тамо се повеже са 2. шумадијском бригадом, а истовремено да другом маневарском групом (сачињавала би је 4. црногорска пролетерска бригада) дејствује на сектору планине Таре, док би трећом маневарском групом (сачињавала би је цела 5. крајишка дивизија) извршио продор у простор северно од Пожеге. Насупрот партизанима на овом сектору углавном су биле снаге ЈВуО, војни одреди Недићеве владе, а потом Немци и Бугари.⁴⁵⁵⁹ У борбама против партизана највише се истакла борбена група СДК „Таталовић“. Она је запосела десну обалу Дрине од Зворника до Бајине Баште. Бугарска 24. дивизија запосела је простор око реке Дрине, преко села Рогачице и Дуба, до Бајине Баште и комуникацију Ужице – Рогачица. Партизанске јединице избиле су након вишедневних оштрих борби у зору 3. маја у рејон пута Косјерић - Ваљево. Упорне борбе су вођене испред превоја Букова и у селу Буковима, али партизанске јединице нису могле продreti даље, сем 10. крајишке ударне бригаде, која је избила у рејон североисточно од Косјерића, али се и она морала повратити натраг.⁴⁵⁶⁰ У оперативном дневнику Златиборског корпуса, који је наводио ток и резултате борби из дана у дан стајало је да су од 13. априла до 10. маја 1944. партизани имали губитке од 297 погинулих, најмање 277 рањених, 165 заробљених у борбама са четницима и најмање 450 до 500 у борби са Немцима. Четници су у борбама са партизанима претрпели губитке од 19 погинулих, 58 рањених и 120 несталих.⁴⁵⁶¹

⁴⁵⁵⁵ Зборник I/20, 646–647.

⁴⁵⁵⁶ Зборник I/7, 432. Видети: Исто, 382–383.

⁴⁵⁵⁷ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 122–123.

⁴⁵⁵⁸ Зборник I/7, 394–396, 398–398; Зборник I/20, 613.

⁴⁵⁵⁹ Зборник I/7, 389–394; Zbornik II/13, 56.

⁴⁵⁶⁰ Zbornik II/13, 23–24.

⁴⁵⁶¹ ВА, ЧА, к. 30, ф. 5, д. 30. Видети: ВА, ЧА, к. 51, ф. 1, д. 2.

Почетком маја због концентрације јаких окупаторских, колаборационистичких и четничких снага на простору око Ваљева, Штаб Ударне групе дивизија НОВЈ одлучио је да своје јединице упути на сектор Ужице – Бајина Башта и избије на простор планине Таре. Једино је 1. крајишка бригада добила задатак да из рејона Ђакова камена, као посебна маневарска група, пређе цесту и железничку пругу Ужице - Вишеград код железничке станице Стапари и избије западно од Чајетине. Остале јединице Ударне групе дивизија НОВЈ, које су пошле из рејона села Канђера, у зору 7. маја су под борбом прешле цесту Ужице - Бајина Башта (у рејону села Заглавка), а у току дана, одбивши упорне нападе немачких, бугарских и четничких снага (оне су наступале из рејона села Дуба, превоја Кадињаче и села Кремне), избиле су у рејон Поникве и наставиле извлачење према планини Тари.⁴⁵⁶²

Приликом ових померања вођено је неколико борби. Два батаљона 5. НОУ дивизије водила су борбу 6. маја са бугарским батаљоном на Ђаковом Камену и изнад Кадињаче. „Непријатељ“ је имао 20 погинулих, 20 рањених и пет заробљених, док су партизани имали два погинула и четири рањена. Два дана касније, 8. маја 1944, у сукобу са Бугарима на сектору Кремна – Шљивовица, партизани су имали два рањена, а Бугари пет мртвих и пет рањених.⁴⁵⁶³

Прва крајишка бригада сукобила се са Бугарима, Немцима и СДС 8. маја 1944. приликом партизанског напада на Чајетину и Палисад. На овом сектору нарочито јаки били су Бугари који су имали један батаљон у Кремни. Партизани су имали два мртва и три рањена. Током 10. маја вођене су борбе између 1. крајишке бригаде и Ваљевског корпуса око Чајетине. Партизани су приметили да се бугарска колона састављена од делова 24. пешадијске дивизије кретала од Ужица ка Чајетини носећи ратни материјал. Пошто су се кретали пешице у колони по један, представљали су лак плен партизанској заседи. Прва крајишка бригада процењивала је да је овом приликом убијено 40 бугарских војника и официра.⁴⁵⁶⁴

4.5.2.8. Борбе партизана са бугарским јединицама у југоисточној Србији од априла до септембра 1944.

Крајем марта и почетком априла немачка војна команда у Србији организовала је акцију против партизана у Топлици по шифром „Бергруч“. У акцији су учествовале и бугарске трупе које су вршиле паљења и убијања сељака под изговором да су покушали да беже.⁴⁵⁶⁵ У борби 2. априла делови 2. и 4. јужноморавске и Озренске бригаде испод села Вујанова у Пустој Реци сукобиле су се са једним бугарским батаљоном из Лебана и нанели му губитке од 30 погинулих и рањених; уз то заробљена су два бугарска војника.⁴⁵⁶⁶

Између операције „Бергруч“ и тзв. Мајске или Пролећне офанзиве забележено је неколико борби током маја месеца. На дан 12. априла 6. јужноморавска бригада⁴⁵⁶⁷ напала је Бугаре у Кривој Феји успевши да заробе око 300 бугарских полицајаца. Партизанска бригада је имала осам погинулих и 17 рањених.⁴⁵⁶⁸ Дана 13. априла 5. јужноморавска бригада⁴⁵⁶⁹ је водила борбу изнад села Кална са бугарским војницима из 25. пешадијског пука. Према

⁴⁵⁶² *Zbornik II/13*, 41, 56. Видети: Исто, 86. У извештају команданта Југоистока од 13. маја 1944. навођено је да делови 24. бугарске пешадијске дивизије нису успели да у ноћи 11. на 12. мај код Мокре Горе спрече извлачење партизана. Ипак, јављено је да је 13. маја уз помоћи четника и СДК почело чишћење простора Семегњево–Чајетина. *Zbornik XII/4*, 246.

⁴⁵⁶³ *Zbornik I/20*, 648–649.

⁴⁵⁶⁴ *Zbornik I/7*, 445, 454–455. Видети: *Zbornik XII/4*, 232.

⁴⁵⁶⁵ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n. d., 123.

⁴⁵⁶⁶ Никола Илић, „Ослобођење Горње Јабланице и рејона Оруглице“, *Лесковачки зборник*, XX, (1980), 144.

⁴⁵⁶⁷ Шеста јужноморавска бригада формирана је 6. марта 1944. године. *Војна енциклопедија. Друго издање. 4...*, 173.

⁴⁵⁶⁸ Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, 20. Према Миодрагу Митровићу партизани су убили 29 Бугара, а рањено је и заробљено још 250. Миодраг Митровић, „Јужноморавске бригаде у пролећној офанзиви 1944“, *Лесковачки зборник*, XXV, (1985), 33. Према Николи Илићу 30 Бугара је погинуло, а 300 бугарских полицајаца и војника је заробљено. Н. Илић, „Ослобођење Горње Јабланице...“, 144. Видети: Н. Илић, „Црнотравски (II јужноморавски)...“, 327.

⁴⁵⁶⁹ Пета јужноморавска бригада формирана је 4. фебруара 1944. године. преименована је у 7. српску бригаду 7. маја 1944. године. *Војна енциклопедија. Друго издање. 4...*, 173.

извештају ОК КПЈ за Пирот од 19. априла 1944. партизани су у потпуности разбили бугарски одред, убивши 21 војника у самој борби, док је 12 заробљено и стрељано. Партизани су имали двоје погинулих и једног рањеног.⁴⁵⁷⁰ Неколико дана касније 19. априла 1944. Јастребачки одред сачекао је Бугаре код Блаца. Према партизанским изворима, један Бугарин је убијен, а осам је рањено, док партизани нису имали жртава. Оборен је и један бугарски авион, који се срушио код Прокупља, а према проценама партизана, то је био пети бугарски авион оборен у Топлици. Два дана касније, 21. априла 1944, 5. јужноморавска бригада је у селима Сукову и Белом Пољу напала бугарску посаду на прузи Ниш – Пирот – Софија и убила 15 бугарских војника.⁴⁵⁷¹ Неколико дана касније, 24. априла, Јастребачки одред „најурио“ је Бугаре у Блаце и у Белољин, те тако спасили 6 америчких пилота. Бугари су, према партизанским изворима, имали „мртвих и рањених“.⁴⁵⁷² Пета јужноморавска бригада заједно је са Пиротским одредом⁴⁵⁷³ су код села Кијевца (близу Пирота) 23. априла напала делове једног бугарског пешадијског пука који су почели да пале то село. Заробљена је скоро читава бугарска јединица.⁴⁵⁷⁴ Према Николи Илићу 5. јужноморавска бригада је у садејству са Пиротским одредом напала Бугаре и нанела им губитке од 83 погинула и рањена и четири заробљена. Партизани су имали шест погинулих и 11 рањених.⁴⁵⁷⁵ У Кратову, 25. априла 3. македонска бригада и Косовски одред заробили су око 180 бугарских војника, да би исте вечери између 26. и 27. априла 6. јужноморавска бригада нанела Бугарима губитке на Лисцу од преко 50 мртвих; партизани су имали 15 погинулих и 16 рањених.⁴⁵⁷⁶

*

Мајска (Пролећна) офанзива. Мајска или Пролећна офанзива била је највећа војна операција које су бугарске снаге извеле против партизана на територији јужне Србије и Македоније. Главни циљ офанзиве било је обезбеђивање слободног саобраћаја Моравско-вардарском долином. Бугарска војска отпочела је 30. априла 1944. офанзиву на партизанске јединице у сектору Куманово – Крива Паланка – Врање. Јединице су извршиле покрет и сконцентрисале се на сектору Власотинце – Предејане – Сурдулица. У офанзиви су учествовале следеће бугарске јединице: 14. дивизија са својим пуковима и осталим јединицама; 29. дивизија са својим пуковима и осталим јединицама; 1. армијски пешадијски пук доведен из Грчке; и разне војне и полицијске јединице и контрачете.⁴⁵⁷⁷ Свим јединицама биле су придодате јединице брдске артиљерије, а учествовала је и бугарска авијација. На страни партизана учествовале су 5, 6. и 7. јужноморавска бригада,⁴⁵⁷⁸ 3. македонска бригада и Косовски одред, односно Косовска бригада.⁴⁵⁷⁹

⁴⁵⁷⁰ *Zbornik IX/5*, 863. Према Николи Илићу погинула су 33 бугарска војника, а више њих је заробљено, док су партизани имали три погинула и три рањена. Н. Илић, „Ослобођење Горње Јабланице...“, 145.

⁴⁵⁷¹ Исто, 145.

⁴⁵⁷² *Зборник I/20*, 546.

⁴⁵⁷³ Пиротски одред формиран је априла 1944. године. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 6...*, 693.

⁴⁵⁷⁴ *Zbornik II/12*, 874.

⁴⁵⁷⁵ Н. Илић, „Ослобођење Горње Јабланице...“, 145.

⁴⁵⁷⁶ Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, 20. Према Николи Илићу Бугари су имали 40 погинулих, а партизани 15 погинулих и 15 рањених бораца. Н. Илић, „Ослобођење Горње Јабланице...“, 145.

⁴⁵⁷⁷ *Зборник VII/3*, 183–184; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, 21. Појављују се подаци и о учешћу 17. пешадијске дивизије, као и о отпочињању офанзиве 25. априла 1944. Упоредити: М. Стоиљковић „Борбите на единиците...“, 93–94; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 233. Исто упоредити: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 84–85. Према Миодрагу Митровићу Бугари су за ово офанзиву спремили 14. дивизију и 29. дивизију, 14. ловну дружину, армијски пешадијски пук; 21. пешадијски пук из Грчке, 13. и 3. пешадијски пук, као и 1. и 2. коњичку пук. Придодата је и авијација, брдска артиљерија, жандармеријске и контрашке чете. М. Митровић, *n. d.*, 34.

⁴⁵⁷⁸ Седма јужноморавска бригада формирана је 9. маја 1944. године. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 4...*, 173.

⁴⁵⁷⁹ Косовска бригада формирана је од Косовског одреда 12. маја 1944. године. Након неколико дана, ова бригада формацијски је престала да постоји, јер је у Мајској офанзиви број бораца био смањен. Од преосталих и придоданих бораца, 9. септембра 1944 формирана је 2. Косовско-метохијска бригада. Дана 12. септембра 1944. формирана је и 3. Косовско-метохијска бригада „Миле Зечар“. М. Фолић, В. Никчевић, *n. d.*, 366.

Најзначајније борбе, према партизанским изворима, вођене су: 30. априла на 1. мај код Светог Илије и Чупиног брда (6. јужноморавска бригада) – „непријатељ претрпео велике губитке“; 5. маја код Томина (3. македонска бригада и Косовска бригада) – убијено 15 бугарских војника; 5. маја на Чемернику (6. јужноморавска бригада) – убијено 20 и заробљено шест бугарских војника; 6. маја на Прибоку и Бесној Кобили (3. македонска бригада, Косовска бригада и бугарски Ћустендилски партизански одред) – „непријатељу нанесени тешки губици“; 11. маја на непознатом месту (5. јужноморавска бригада) – убијено девет Бугара; 12. маја на непознатом месту (3. македонска бригада, Косовска бригада и 6. јужноморавска бригада) – „непријатељ претрпео велике губитке“.⁴⁵⁸⁰ Немачки извештаји такође су давали корисне информације о борбама које су вођене приликом извођења мајске офанзиве. У извештају команданта Србије и команданта Југоистока од 10. маја стајало је да је 20 km северозападно од Прокупља отпочео подухват ловачких чета и једне бугарске дивизије и једне чете СДС. Наведено је да је „на страни непријатеља“ било 15 мртвих. У другом извештају од 13. маја писано је да је било 50 мртвих.⁴⁵⁸¹

Због све јачег притиска бугарских јединица, Оперативни штаб⁴⁵⁸² издао је наредбу 12. маја 5, 6. и 7. јужноморавској бригади и 3. македонској бригади о заузимању позиција који није извршен због измене борбене ситуације. Дана 12. маја 6. јужноморавска бригада нападнута је јаким снагама на месту Станкин Крст где су у помоћ упућене 3. македонска и Косовска бригада. После једнодневне борбе под притиском бугарских снага бригада одступају и под борбом пробијају себи пут преко села и терена уз југословенско-бугарску границу и долазе на планину Козјак. Овде се извршила реорганизација јединица и 19. маја партизани прелазе у противнапад. Партизанске 5. и 7. јужноморавска бригада после борби код Тумбе и код села Калне 12. маја одбачене су на север и кренуле да дејствује у моравском крају.⁴⁵⁸³

У извештају ГШ НОВ и ПО Македоније од 20. јуна 1944. стајало је да су партизани у току мајске офанзиве од 20. маја до 20. јуна водили 21 значајнију борбу у току којих је убијено 597 бугарских војника и официра, неколико стотина рањено, а заробљено је 314 војника и официра, од којих је 75 на челу са поручником Цветаном Томовим ступило у партизанске редове. У обавештењу Маре Нацеве од 9. јула 1944. које је упућено Љупчету Арсову пописане су све значајније борбе које је махом водила 3. македонска бригада од 20. маја до 20. јуна 1944. у склопу бугарске мајске офанзиве. Као и у претходном документу, број погинулих и заробљених бугарских официра вишеструко је преувеличан.⁴⁵⁸⁴ У закључку овог обавештења

⁴⁵⁸⁰ *Зборник VII/3*, 184–186. Више: М. Митровић, *н. д.*, 34–41; Ж. Николић–Брка, *н. д.*, 498–513. Према наређењу ГШ НОВ и ПО Србије од 7. маја 1944. извршено је преименовање јужноморавских бригада. Од 1. и 2. пролетерске и 3. српске НО бригаде, настављена је нумерација, па је 2. јужноморавска преименована у 4. српску, 3. јужноморавска у 5. српску, 4. јужноморавска у 6. српску, 5. јужноморавска у 7. српску и 6. јужноморавска у 8. српску бригаду. Озренска бригада, до тада 6, добила је назив 9. српска бригада. Убрзо, 9. маја формиране су две нове бригаде: 10. српска бригада у Јабуковику и 11. српска бригада у Турјану. Дана 12. маја формирана је Косовска бригада, док је 18. маја формирана 12. српска бригада. Дана 3. јуна формирана је 13. српска бригада. Крајем маја прешло се на формирање дивизија, па је 20. маја 1944. на планини Радану формирана 1. српска дивизија, касније преименована у 21. српска дивизију. У састав дивизије ушле су 4, 5. и 6. српска бригада. Затим је 22. маја формирана 2. српска дивизија, која је убрзо понела назив 22. српска дивизија. У њен састав су ушле 8, 10. и 12. српска бригада. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 2...*, 594; Н. Илић, „Ослобођење Горње Јабланице...“, 144; Јосиф Стефановић, „Формирање и акције 13. српске бригаде“, *Лесковачки зборник*, V, (1965), 157.

⁴⁵⁸¹ *Zbornik XII/4*, 233, 247.

⁴⁵⁸² У циљу координације партизанских јединица Македоније, јужне Србије и Косова формиран је крајем 1943. или почетком 1944. заједнички Оперативни штаб македонских, јужноморавских и косовских партизанских јединица. М. Апостолски, „Сарадња током устанка...“, 27–28; *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 6...*, 415; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, 14; М. Фолић, В. Никчевић, *н. д.*, 364.

⁴⁵⁸³ *Зборник VII/3*, 167–171, 205–209. Крајем маја вођена је још једна борба. Ноћу између 29. и 30. маја 1944. 5. српска бригада уништила је један немачки транспортни воз код Ђуниса. „Убијено је више од 20 њемачких и бугарских војника, а заробљено 15“. *Zbornik II/13*, 252. Видети: *Зборник I/9*, 7.

⁴⁵⁸⁴ *Зборник VII/3*, 247–248, 263. У бугарским документима уопште се не помиње оволики број жртава. У извештају Радовишког околицког управника у којем се помињу борбе у склопу мајске офанзиве које су вођене

дат је укупан биланс борби од 19. маја до 19. јуна: убијено је 814 и заробљено је 318 бугарских војника и официра.⁴⁵⁸⁵ Лист „Политика“ писао је у свом броју од 8. јуна 1945. да је за 45 дана, колико је трајала Мајска офанзива, вођено 42 борбе.⁴⁵⁸⁶ Током трајања ове офанзиве према непотпуним подацима „непријатељ“ је имао 1.200 погинулих и 500 заробљених војника и официра, а да су партизани имали 80 мртвих и 120 рањених.⁴⁵⁸⁷

Бугарски извори говорили су другачије о овој офанзиви. У писму команданта 5. бугарске армије од 3. јуна 1943. које је послато Скопском и Врањском обласном директору стоји да је офанзива дала одличне резултате који су објашњени у неколико реченица: „потпуно растројство организоване снаге партизана, уништење једног њиховог великог дела, отимање велике количине оружја и војног материјала од њих, обнова ауторитета власти и војске“. Ипак саветован је опрез, због мањих група које су се задржале на терену, па је сматрано за неопходно да се изврши претрес терена од стране полицијских одреда. После извршеног претреса требало је обновити рад административних и војних власти.⁴⁵⁸⁸

*

Офанзива „Трумф“ – „Халали“ (Топличко-јабланичка операција) и борбе током августа и септембра 1944. Почетком јуна 1944, Немци и Бугари, потпомогнути ЈВуО, СДК, СДС и РЗК, предузели су офанзиву против партизанских јединица у Јабланици, која се касније пренела на Топлицу и остале делове југоисточне Србије. Припреме и извођење сам операције трајали су више од месец дана, до почетка августа 1944. године.⁴⁵⁸⁹ Операција се обављала под шифрованим називом „Трумф“ („Trumpf“), односно „Халали“ како се завала на крају, с циљем да разбије 21, 22, 24. и 25. српску дивизију у Топлици и Јабланици, али и да спречи прикупљање 12. ударног корпуса НОВЈ у источној Босни и да предузме напад против јединица 2. ударног корпуса НОВЈ и Оперативне групе дивизија (2, 5. и 17. дивизија) са тежиштем на одсеку Беране – Андријевица. У овој операцији Бугари су ангажовали 22. и 27. дивизију и делове 29. дивизије. Командант Југоистока, генерал Фелбер је непосредно руководио операцијом, а командовање над бугарским јединицама спроводио је преко свог официра за везу при 1. окупационом корпусу. Први део операције 10. јула нападом на делове 25. српске дивизије који су се налазили на планини Јастрепцу, а завршила се 17. јула 1944. избијањем југозападно од Лесковца. Међутим, није постигнут очекивани резултат, па је командант Југоистока приступио прегруписавању снага ради извођења нове операције против 21, 24. и 25.

у првој половини јуна само је назначено да су бугарске снаге убиле двоје партизана у Новом Селу. Видети: Исто, 389–391.

⁴⁵⁸⁵ Наведене су следеће борбе: 20. маја на Кривој Реци – убијено 27 „непријатељских војника и официра“ и један партизан; 22. маја код Саса – убијена 32 бугарска војника и официра; 24. маја код села Лаки (Плачкавица) – убијено 87 бугарских војника и официра, заробљено 32 војника, убијено шест партизана; 25. маја на путу Струмица – Берово – убијено 73 бугарска војника и официра, заробљено 30 војника и један официр, убијен један партизан; 28. маја на Беласици – убијено 29 бугарских војника, заробљено пет војника; 30. маја на Круши планини – убијено 33 бугарска војника и официра, заробљено шест војника; 31. маја против северно од Дорјана, изнад села Николич – убијено 37 бугарских војника, заробљено два војника; 1. јуна између села Костурино и Струмице – убијено преко 35 бугарских војника, заробљено 12 војника, убијено четири четири партизана и три рањена; 5. јуна код села Кушкули (Плачкавица) – убијено 35 бугарских војника и официра, убијено између два и пет партизана и три рањена; 10. јуна код Брегалнице, јужно од Кочана – убијено 23 бугарских војника, заробљено три, убијен један партизан; 11. јуна на Осогову код Поникава – убијено преко 80 бугарских војника и официра, заробљен 21 војник, убијен један партизан; 13. јуна на Султан Тепету – убијено 28 бугарских војника и два официра, заробљено 24 војника; 15. јуна на Чупином Брду и Ретким Букама – убијено преко 130 бугарских војника и официра, заробљено 22 војника, рањено три партизана; 18. јуна код села Нови Глог – убијено 35 бугарских војника, 52 војника заробљено; 18. јуна код села Нови Глог – убијено 16 бугарских војника; 19. јуна на Бабиној Пољани – убијено преко 140 бугарских војника и официра, заробљено 106 војника и два официра; 19. јуна код Новог Глога и на Бабиној Пољани – убијено 17 бугарских војника, убијено три партизана. Исто, 261–263.

⁴⁵⁸⁶ „Бугарска армија, учесник у победи над фашизмом, враћа се у отаџбину овенчана славом“, *Политика*, 8.6.1945, 2.

⁴⁵⁸⁷ В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 88.

⁴⁵⁸⁸ *Зборник VII/3*, 376–378. Упоредити: В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 88.

⁴⁵⁸⁹ *Зборник I/9*, 9.

српске дивизије. Операције је добила шифровани назив „Халали“ (у неким изворима: „Кераус“ („Kehraus“) („Очистити“) и изведена на простору међуречја Топлице, Јужне Мораве и Јабланице од 19. до 26. јула (а с накнадним „чишћењем“ до 6. августа 1944. године). Обе ове операције у партизанској историографији називају се „топличко-јабланичка операција“.⁴⁵⁹⁰

Током припрема офанзиве и њеног извођења десило се неколико оштрих борби. Срески начелник Прокупачког среза јављао је у телеграму Окружном начелнику Лесковачког округа да је 12. јуна 1944. група „комуниста“ из Прокупачког среза у јачини од 100 људи напала бугарску караулу на прузи Куршумлија–Барлово у селу Пепељевцу. Следећег дана, 13. јуна, „комунисти“ из Прокупачког и Јастребачког среза у јачини од 400 људи упали су у села Косаничког среза: Бело Поље, Ново Село, Вршевац. На том подручју група партизана сукобила се са Бугарима, добровољцима и стражарима. Партизани су на крају морали да се повуку. Жртава на страни добровољаца и стражара није било, док је код Бугара било жртава; број жртава на страни партизана остао је непознат.⁴⁵⁹¹

У заједничкој акцији 12. и 13. бригаде и бугарске бригаде „Георги Димитров“ нападнут је Лесковац 14. јуна 1944. године. Уништена је електрична централа, железничка станица. Приликом акција убијено је, према партизанским изворима осам или 13 Немаца и четири Бугарина и притом су заробљена два бугарска војника. Борбе су настављене изван града 15. јуна, према партизанским изворима, погинуо је један партизан, а четири су рањена Каснијим пребројавањем утврђено је да је један партизан (Италијан) погинуо и да је девет рањено, од тога два касније умрло (један Бугарин). Такође је закључено да је у овим акцијама убијено 71 немачка и бугарска војника.⁴⁵⁹² Неколико дана касније 19. јуна делови 13. бригаде напали су бугарску колону на путу Лебане – Медвеђа, на простору између Црног Врха и Рујковца. Партизани нису имали губитака, а у бугарским редовима су погинула четворица.⁴⁵⁹³ Дана 22. јуна 13. бригада напала је Бугаре између Шилова и Радиновца на путу Лебане – Медвеђа и убили седам Бугара. Два дана касније у поновном нападу 13. бригада је убила 11 бугарских војника и ранила више њих. Истог дана нападнути су Бугари у Негосављу и Црном Врху (тројица погинулих бугарских војника) и код Шилова (двојица погинулих бугарских војника). Борба је вођена и 25. јуна између Негосавља и Црног Врха, а Бугари су поново имали губитке. До краја месеца, Јосиф Стефановић је навео још борби у којима су Бугари имали губитака. Све су се дешавале на путу Лебане – Медвеђа и атарима околних села (две борбе 26. јуна, по једна борба 26/27. јуна и 27. јуна; борба 28. јуна (борба за Тупалске шанчеве – Бугари 30 мртвих); борба 28. јуна код Старе Бање (партизани разбијени, напад на партизанску болницу, од 500 партизана, 100 успело да дође у рејон Врања, 120 заробљено, око 280 погинуло). Са друге стране, командант Југоистока је јављао 1. јула 1944. Врховној команди Вермахта о завршној бугарској акцији југозападно од Лесковца наводећи следеће бројке: „133 мртва непријатеља, 1 официр, вратило се 60 пребеглица из бугарског 123. пешадијског пука“.⁴⁵⁹⁴

У склопу офанзива „Трумф“ вођене су бројне борбе које су се завршавале са смртним исходима на једној, на другој или на обе стране. Партизанска 13. бригада водила је борбу 11, 12. и 13. јула са удруженим бугарским и снагама СДС на линији Славничка чука – Вујановачка коса – Змијин Камен, село Гегља – Градиште. Погинулих је било на обе стране. Дана 15. јула

⁴⁵⁹⁰ *Zbornik II/13*, 428, 448. Видети: *Zbornik I/9*, 17, 59–60, 64–66, 73–93, 406–465, 532–545; *Zbornik II/13*, 540; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 157–162. Видети још: ВА, НОВЈ, к. 181, к. 5, д. 3; *Zbornik II/13*, 384, 417–418; *Zbornik I/9*, 193. На другим местима стоји да је операција трајала од 10. јула до 4. августа. Упоредити: М. Фолић, В. Никчевић, *н. д.*, 367. Више о самој офанзиви: Петар Вишњић, „Немачка офанзива на ослобођену територију у јужној Србији средином 1944. године“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1970), 105–167. Код Живојина Николића стоји да је офанзива почела 5. јула 1944. године. Ж. Николић–Брка, *н. д.*, 541.

⁴⁵⁹¹ ВА, НДА, к. 31П, ф. 14, д. 15.

⁴⁵⁹² *Zbornik I/9*, 20–22. Јосиф Стефановић је износио податке да у нападу на електричну централу нису познати губици непријатеља, а да су партизани имали неколико рањених. Борбе које су настављене изнад града, Стефановић је смештао у 16. јун наводећи да су се десиле на линији Игриште – Поповачко брдо – Шумане и код самог Шумана. Партизани су имали два погинула и четири рањена борца, а Бугари неколико погинулих и око 30 рањених. Ј. Стефановић, *н. д.*, 158.

⁴⁵⁹³ Исто, 159.

⁴⁵⁹⁴ *Zbornik XII/4*, 383.

одиграла се велика битка између партизанских јединица и Бугара на Чупином Брду и Ретким Буквама (борба код Копиљаче). Бугари су имали неколико стотина погинулих и заробљених.⁴⁵⁹⁵ Припадници 21. дивизије дигли су камион у ваздух у коме су се налазили бугарски војници 17. јула 1944. код Суве Чесме, на путу Прокупље – Куршумлија. Према партизанском извору „непријатељ је имао већи број мртвих и рањених“. Дана 22. јула на Сламену партизани су водили борбу са Бугарима и Немцима. Према партизанским изворима, „непријатељ је имао веће губитке“, док су партизани имали једног мртвог и четири рањена. Дана 3. августа 1944. припадници 22. дивизије убацили су експлозив у железничку станицу Врањска Бања. Према партизанском извору, станица је „потпуно“ уништена. Жртва је било 36 (20 Немаца, 14 Бугара и два „цивила“). Једна група партизана водила је борбу 31. јула са два бугарска батаљона у долини Мораве на непознатом месту. Према партизанским изворима, партизани су имали једног мртвог и три рањена, док Бугарима нанети „већи губици“. Иста јединица извршила препад у ноћи између 1. и 2. августа на железничку станицу Лепенац и том приликом убила између пет и шест Бугара и 12 заробила.⁴⁵⁹⁶

Сумирајући Извод из Операцијског дневника ГШ НОВ и ПО Србије за време од 11. јула до 20. августа, у којем су се описане операције у највећем броју случајева односиле на Топличко-јабланичку операцију добијемо, прегледањем свакодневних извештаја, бројке погинулих на обе стране. Тако је број погинулих „непријатеља“ износио 1901, рањених 1778 и заробљених 995. Треба напоменути, да је на неколико места написано да је убијено или рањен „већи број“ непријатељских војника, тако да смо ми овде прешли и сабрали само конкретне бројке. Са друге стране, Извод је доносио бројке од 155 погинулих и 371 рањених партизана.⁴⁵⁹⁷

Продирање Оперативне групе дивизија НОВЈ (2. пролетерска, 5. и 17. ударна дивизија, касније 21. ударна дивизија) преко Пештера ка Ибру принудило је команданта Југоистока да повуче делове бугарске 27. дивизије и 4. групу јуришних корпуса ЈВуО са Јабланице на Копаоник. То је омућило 21. и 24. српској лакше деловање, па су успеле са Јабланице да продру према Пустој Реци и планини Радан. Истовремено је 25. српска дивизија прешла преко Јужне Мораве и избила у шири рејон села Криве Феје. Одатле је заједно са 22. српском дивизијом кренула да делује на сектору Врање – Лесковац.⁴⁵⁹⁸

Како су партизанске јединице веома брзо напредовале, немачки командант Југоистока наредио је концентрацију немачких и бугарских јединица, као и јединица ЈВуО, СДС и СДК, како би се спречио даљи продор партизана у долине Јужне и Западне Мораве. У том циљу 65. пук 27. бугарске дивизије сконцентрисао се у Крушевцу, 122. и 123. пук исте дивизије налазили се у области између Блаца, Прокупља и Куршумлије, док се остатак дивизије налазио у ширем рејону Јабланице. Истовремено са концентрацијом ових снага, командант Оперативне групе дивизија наредио је 11. августа 2. и 5. дивизији да отпочну припреме за напад на Куршумлију. У борбама за Куршумлију, 4. српска бригада је заједно са 5. српском бригадом 21. српске дивизије водила борбу на брду Самоково. Према партизанским изворима, убијено је 15 Бугара, 12 Немаца и шест „недићеваца“, док су партизани имали једног мртвог и пет рањених. У борби код Сагоњева 3. српска бригада је уз помоћ 2. и 4. пролетерске бригаде успела да надјача два батаљона 122. пука 27. бугарске дивизије. Према подацима Оперативне групе бугарски 122. пешадијски пук имао је 185 погинулих, „много више рањених“ и 135 заробљених официра, подофицира и војника у борбама које су се водиле у рејону Куршумлија – Блаце – Мерћез.⁴⁵⁹⁹ Са друге стране, из немачких и бугарских извора добијамо информације

⁴⁵⁹⁵ Ј. Јовић, *н. д.*, 6; Ј. Стефановић, *н. д.*, 159–160.

⁴⁵⁹⁶ *Зборник I/9*, 177, 386, 414; *Зборник I/20*, 702.

⁴⁵⁹⁷ *Зборник I/9*, 406–466.

⁴⁵⁹⁸ *Zbornik II/13*, 598, 636.

⁴⁵⁹⁹ Командант Оперативне групе дивизија НОВЈ Пеко Дапчевић известио је 14. августа да су јединице Оперативне групе на сектору Куршумлија – Блаце – Мерћез у борбама 13. и 14. августа потпуно разбиле два батаљона 122. пука 27. бугарске дивизије, наневши им губитке од 185 погинулих и 135 заробљених. При нападу на Куршумлију 14. на 15. август, Дапчевић је 15. августа извештавао да је „непријатељ“ (углавном Бугари) имао

о 10 мртвих, 26 рањених и 272 нестала официера, подофицира и војника.⁴⁶⁰⁰ Истовремено су борбе вођене између 2. крајишке, 6. босанске и 15. мајевичке бригаде са једне стране и делова 67. пука и 123. пука 27. дивизије са друге стране код села Разбојна 13. и 14. августа 1944. године. Борбе су настављене 14. и 15. августа у самој Куршумлији и углавном су се водиле између партизана и четника. Истог дана, 15. августа блокирана је пруга између Куршумлије и Прокупља и истовремено је нападнута бугарска караула Пепељевац. Том приликом један Бугарин је убијен, а осам је заробљено. У ноћи између 15. и 16. августа поново је нападнута Куршумлија, а 16. августа нападнут је бугарски патролни воз испод Куршумлије, близу Барлова. Жртва није било. Друга пролетерска бригада водила је борбу са Бугарима 15. августа 1944. код Барбатовца. Према партизанским изворима, у борби је погинуло 15 Бугара.⁴⁶⁰¹ У ратном извештају ВШ НОВ и ПОЈ од 17. августа стајало је да је у борбама код Куршумлије „непријатељ“ до тог момента имао 300 погинулих.⁴⁶⁰²

Користећи извод из Операцијског дневника 5. дивизије за време од 1. до 15. августа 1944. можемо, констатовати интензитет борби које су партизани водили против бугарских јединица. У датом периоду вођене су две борбе са Бугарима и једна са удруженим снагама Немаца, „недићеваца“ и Бугара. У првој борби 12. августа партизани су имали губитке од пет погинулих, 13 рањених, док је један особа нестала, а Бугари 35 мртвих и седам рањених. Друга борба одиграла се 13. августа 1944. на сектору Сагоњево – Неваде – Жуч. Партизани су имали двоје погинулих и троје рањених, а Бугари 30 погинулих и 66 заробљених. Задња борба у којој се помиње да су учествовали Бугари десила се 15. августа у Куршумлији. Партизани су имали 9 погинулих и 32 рањених, док су „непријатељски“ губици износили 71 погинулих и 9 заробљених који су касније стрељани.⁴⁶⁰³

Јединице 21. дивизије су на друму Прокупље – Куршумлија дигле у ваздух три камиона са бугарским војницима код села Поточића 20. августа 1944. године. Према „партизанском“ извору, Бугари су имали 50 мртвих, док партизани нису имали губитака.⁴⁶⁰⁴ Припадници исте дивизије уништили су 21. августа 1944. један бугарски камион код Блаца – погинуло је и рањено је 30 Бугара, према „партизанским“ изворима. У исто време 6. српска бригада, 21. српске дивизије упала је у Белољин и ту убила десет и заробила двојицу бугарских војника. Иста бригада напала је 22. августа бугарску посаду у Малој Плани. Према „партизанским“ изворима, Бугари су „имали губитака“, док на страни партизана није било жртава. У извештају ГШ НОВ и ПО Србије од 28. августа 1944. ВШ НОВ и ПОЈ о резултатима борби у јужној и источној Србији од 11. јула до 27. августа 1944. констатовано је да је непријатељ имао губитке од: 1.997 мртвих, 2.070 рањених, 762 заробљених.⁴⁶⁰⁵

Против бугарских јединица у првој половини августа 1944. жестоке борбе је водила и 22. дивизија. Током 8. августа вођене су борбе око Брезовице, Барбарушинаца и око села Лепчинце и Кобањане које су Бугари запалили. Према партизанским изворима, Бугари су имали 10 мртвих и више рањених, док су партизани имали пет мртвих и девет рањених. У ноћи 10. на 11. август извршено је неколико напада на комуникације око Врања и Владичиног Хана. Према „партизанским“ изворима било је четири погинула и 14 рањених партизана, док губици Бугара нису познати. Дана 14. августа вођена је борба код Криве Феје на комуникацији Корбевац – Бесна Кобила. Бугари су имали 11 мртвих и седам заробљених, а партизани три мртва и 13 рањених. Истовремено је вођена још једна борба на линији Српска Чука – Крива

141 мрвог и око 150 рањених, док су партизани имали 16 мртвих и преко 50 рањених. Исто, 711–712. О борбама видети: ВА, ЧА, к. 31, ф. 4, д. 4.

⁴⁶⁰⁰ ВА, НОВЈ, к. 735, ф. 2, д. 2; ВА, НОВЈ, к. 736, ф. 4, д. 12; Петар Вишњић, „Дејства Оперативне групе у јужној Србији (августа 1944)“, *Лесковачки зборник*, XXVII, (1987), 376–378. Видети: *Зборник I/9*, 329. У ратном извештају ВШ НОВ и ПОЈ од 16. августа стајало је да је погинуло 180 војника и официера. АЈ, 112–1065–1066, Тањуг, Дневни билтен.

⁴⁶⁰¹ *Зборник I/9*, 326, 342–343. Видети: Исто, 362–365.

⁴⁶⁰² АЈ, 112–1065–1066, Тањуг, Дневни билтен. Видети: П. Вишњић, „Дејства Оперативне групе...“, 379–383.

⁴⁶⁰³ *Зборник I/9*, 496–504.

⁴⁶⁰⁴ АЈ, 112–1065–1066, Тањуг, Дневни билтен; *Зборник I/9*, 404.

⁴⁶⁰⁵ *Зборник I/11*, 27, 140–141, 430.

Феја. Бугари су имали шест мртвих и четири рањена. Истог дана у борби код Себеврања (Присади), Бугари су имали 40 мртвих. У борби на Боровику, Бугари су имали 19 мртвих и „више рањених“, а у борби код Новог Села било је четири мртва и шест рањених Бугара. Дана 15. августа Бугари су напустили све положаје око Криве Феје и вратили се у своје сталне гарнизоне, палећи претоходно Криву Феју, Несврту и Ново Село. На крају је дат сумарни извештај 22. дивизије у којем се каже да су укупни губици Бугара износили 80 погинулих и „многа више рањених“, док су губици партизана износили девет мртвих и 30 рањених.⁴⁶⁰⁶

Према ратном извештају ВШ НОВ и ПОЈ од 14. августа 1944. партизанске јединице извршиле су нападе на железничке станице Раистовац и Бујановац на прузи Врање – Скопље. На железничкој станици Раистовац уништена су сва постројења ложионице, једна локомотива и 90 вагона натоварених аутомобилима и авионским моторима; убијено је 36 Бугара. Исто тако, уништена су сва постројења на железничкој станици Бујановац, срушена су три моста и уништена је локомотива и 30 вагона. Тим нападом прекинута је пруга Солун – Београд.⁴⁶⁰⁷ Дана 15. августа 22. српска дивизија водила је борбе против Бугара код Криве Феје, Спрске Чуке и Светог Илије. Према „партизанским“ изворима, погинуло је 30, а рањено 24 Бугара, док губици партизана нису наведени.⁴⁶⁰⁸ Према једном другом, опширнијем извештају Штаба 22. дивизије, укупни губици „непријатеља“ (углавном Бугари) износили су 56 мртвих, 64 рањена и 15 заробљених војника. На страни 22. дивизије било је 9 мртвих и 30 рањених. Према овом извештају посебно се истакла 8. бригада у борбама код Светог Илије и 3. батаљон 12. бригаде у борби на Присади.⁴⁶⁰⁹

Јединице 24. дивизије НОВЈ (11, 13. и 15. српска бригада, без 17. српске бригаде) напале утврђено Лебане. Град су бранили један ојачани батаљон бугарске 27. пешадијске дивизије и 120 немачких полицајаца. Напад је трајао све од јутарњих часова 19. августа до 23 часа 20. августа, кад је град ослобођен. За време борбе немачки војници и припадници СДС из Лесковца притекли су у помоћ нападнутој посади, те се она, под њиховом заштитом, пробила ка Лесковцу. Према партизанским изворима, непријатељски губици кретали су се између 40 и 72 погинулих, док је заробљено 26–30, а било је више рањених; на страни партизана било је 12 погинулих и 8 рањених.⁴⁶¹⁰ Дана 2. септембра 1944. јединице 14. српске бригаде 23. српске дивизије напале су на железничкој станици Палилула бугарску посаду и том приликом убили 15 Бугара и заробили 45.⁴⁶¹¹ Сутрадан, 3. септембра, у борби 11. српске бригаде 24. српске дивизије са деловима бугарске 27. дивизије у Печењевцу, Бугари су претрпели губитке од 22 погинула и 50 заробљених, после чега су се уз помоћ немачких тенкова повукли у правцу Брестовца.⁴⁶¹²

Према подацима које наводи Петар Вишњић, које делују претерано, јединице које су биле под ГШ НОВ и ПО Србије само су током августа 1944. извршиле преко 56 већих и мањих напада на непријатељска упориште и положаје, водиле преко 24 одбрамбене борбе и извеле око 100 диверзантских акција. „Непријатељ“ је према изворима штабова и команди јединица ГШ НОВ и ПО Србије имао следеће губитке: 821 мртав, 1.024 рањена и 294 заробљена окупаторска и колаборационистичка војника. У истом периоду јединице ГШ НОВ и ПО Србије имале су 96 погинулих, 215 рањених и 27 несталих припадника.⁴⁶¹³

⁴⁶⁰⁶ *Зборник I/9*, 377–381.

⁴⁶⁰⁷ АЈ, 112–1065–1066, Тањуг, Дневни билтен.

⁴⁶⁰⁸ *Зборник VII/4*, 32.

⁴⁶⁰⁹ Петар Вишњић, „Dejstva divizija Glavnog štaba Srbije u južnoj i istočnoj Srbiji avgusta 1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3, (1974), 65.

⁴⁶¹⁰ *Зборник I/9*, 377–380, 401–405. Видети: *Зборник I/11*, 29–31; Ј. Стефановић, *н. д.*, 162–163. Упоредити: Ј. Јовић, *н. д.*, 7. Видети: Р. Вишњић, „Dejstva divizija...“, 56–61.

⁴⁶¹¹ *Зборник I/11*, 442; *Зборник I/12*, 447; *Зборник I/13*, 17.

⁴⁶¹² В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 71.

⁴⁶¹³ Р. Вишњић, „Dejstva divizija...“, 75, 76.

4.5.2.9. Коначан продор партизанских јединица у централну Србију и улога бугарских јединица у њиховом спречавању (јул–септембар 1944)

ВШ НОВ и ПОЈ је током лета концентрисао у источном делу Црне Горе Оперативну групу дивизија (2. пролетерска, 5. и 17. ударна дивизија, касније 21. ударна дивизија), у Санцаку 1. пролетерски корпус (1. и 6. пролетерска дивизија) и у источној Босни 12. ударни корпус (16. и 36. дивизија). Планом је било предвиђено да се Оперативна група пробије у јужну Србију и да појача тамошње јединице НОВЈ, а да се 1. и 12. корпус пробију у западну Србију и да затим преузму заједничку офанзиву. Дана 28. јула Оперативна група кренула је из рејона Берана у Јужну Србију преко Пештера, Ибарске долине и Копаоника водећи борбе са Немцима, ЈВуО и СДС.⁴⁶¹⁴ Главни штаб НОВ и ПО Србије извештавао је 24. јула о тешкој ситуацији у којој се налазио: „Од Копаоника нападају Рачић, Пилетић и други. Сада непосредно учествује 6.000 четника, 2. пука Бугара и преко 2.000 Љотић-Недић. Потпомаже их јака артиљерија и 3 авиона. Четника укупно има на овом сектору око 12.000 и интензивно мобилишу...“⁴⁶¹⁵ Насупрот партизана, ангажовано је осам борбених група које су наступале у шест праваца. Бугарске јединице (делови 24. дивизије) заузеле су позиције на сектору Пријепоље – Пљевља према југу, водећи оштре борбе против главнине 1. пролетерске дивизије (1. пролетерска и 13. пролетерска бригада „Раде Кончар“). Ове бугарске јединице до 15. августа овладале су селом Каменом Гором, али не и Црним врхом, за који су вођене упорне борбе.⁴⁶¹⁶

Како би спречиле надирање партизанских снага у Србију, Немци и Бугари су преузели офанзиву почетком августа 1944. против 12. корпуса НОВЈ. Њихове снаге кретале су се правцем Андријевица – Колашин – Жабљак. После борби са јединицама 2. ударног корпуса НОВЈ. Немци и Бугари заузели су Беране, Андријевицу и Колашин и 16. августа избили на Сињајевину на линију: Вратло–Ружица–село Бистрица–Добриловин. У исто време немачко-бугарска офанзива кренула је и из правца Сјеница – Пријепоље – Јабука – Пљевља. Напад је зауставила 1. пролетерска дивизија и отпочела покрет на север како би избила на јужне обронке Златибора, Златара и Голије. Акције су појачане у другој половини месеца. Јединице 2. ударног корпуса водиле су борбе са Немцима и Бугарима на простору Сињајевина – Бабин Врх – Корман и Левертара – Ђурђевића Тара око Пљеваља. Међутим, због малобројности и неприступачног терена немачке и бугарске јединице брзо су се умориле, па су партизанске јединице напале непријатељске положаје 19. августа. Партизани су успели да одрже ову линију и да је помере даље на север. Нажалост остајемо ускраћени о интензитету борбе и броју погинулих.⁴⁶¹⁷

Партизанске 1. и 6. пролетерска дивизија и још неке партизанске јединице као што је била 37. санџачка дивизија водиле су борбе са бугарским трупама за овладавање ужичког краја. Прва пролетерска дивизија је почетком септембра 1944. овладала простором: Ариље, Пожега, Чајетина, Бајина Башта. Нарочито тешке борбе дивизија је водила од 24. до 27. августа против бугарских окупационих снага на Палисаду (делови бугарске 24. пешадијске дивизије).⁴⁶¹⁸ Поводом борби на Палисаду у једном партизанском документу стајало је да су партизанске јединице током борби 24. 25. августа 1944. заробиле 80 Бугара.⁴⁶¹⁹ Процене партизана биле су да су да је у борбама на Палисаду страдало 700–850 Бугара, 120 је заробљено, а у Ужице је побегло 250. Укупна посада била је 1.400.⁴⁶²⁰ У ратном извештају ВШ НОВ и ПОЈ од 26. августа 1944. стајало је да су партизани заузели Чајетину. У борбама је

⁴⁶¹⁴ ВА, НОВЈ, к. 735, ф. 2, д. 2; П. Вишњић, „Дејства Оперативне групе...“, 369–371.

⁴⁶¹⁵ *Zbornik II/13*, 538.

⁴⁶¹⁶ Исто, 706–707. Видети: Исто, 752, 782, 827.

⁴⁶¹⁷ *Зборник III/8*, 134–141, 149–151.

⁴⁶¹⁸ Видети: *Зборник I/11*, 22–25, 48–49, 52–53, 83–84, 102, 104, 105, 130–131, 151, 255–259, 269–270, 283–286.

⁴⁶¹⁹ Исто, 104.

⁴⁶²⁰ АЈ, 112–1065–1066, Тањуг, Дневни билтен; *Зборник I/11*, 154–155. Оперативни извештај Штаба 3. пролетерске бригаде од 5. септембра 1944. наводио је да је у борбама на Палисаду са Бугарима убијено 271, рањено 256 и заробљено 42 непријатељских војника, док су партизани имали седам погинулих и 26 рањених. Упоредити: Исто, 285.

убијено 500 Бугара, а заробљено је 80. У извештају од 27. августа стајало је да су партизани код Бијелих Брда и Љубиша потукли две намачко-бугарске колоне и да је том приликом „непријатељ имао 250 мртвих“.⁴⁶²¹ Извештај Штаба 3. пролетерске крајишке бригаде од 5. септембра такође је бележио велике борбе 24. августа код Коњодера и Палисада: „У борби на Палисаду 3. батаљон убио је 100, а ранио 110 Бугара, 5. батаљон убио је 37 и ранио 31. Губици 3. батаљона 4 мртва и 13 рањених; 5. батаљон није имао губитака“; али и 25. августа у селу Кнежевићи где је убијено 60, а рањено 35 Бугара, док су партизани имали два мртва и 7 рањених. Истог дана, разбијен је један бугарски батаљон у Рожанству убијено је 64, а рањено 80 Бугара, док је 42 заробљено; партизани су имали једног мрвог и шест рањених.⁴⁶²² Ипак, већ 28. августа 1944. кроз наређење 1. пролетерске дивизије било је јасно да су бугарске јединице почеле са повлачењем из југозападне Србије у југоисточну Србију.⁴⁶²³

Са друге стране, Генерал-мајор Симеон Симов, командант 24. пешадијске дивизије у свом саслушању пред органима Државне комисије изјавио је да се борба између партизана и Бугара водила 23. или 24. августа и да су партизани скоро у потпуности уништили бугарски батаљон којим се супротстављао. Према проценама Симова погинуло је око 120 бугарских војника и официра.⁴⁶²⁴ Немачки извештаји говорили су о томе да су партизани задржани на Дрини, али да су партизанске јединице које су надирале из Црне Горе успеле да продру у рејон Ибра и Јужне Мораве. Према немачким анализама три дивизије у продору успеле су да се споје са три српске „црвене дивизије“, угрожавајући обе транзитне линије које су водиле према југу. Немачки извори говорили су и о „две црвене дивизије у источној Босни према граници Србије“.⁴⁶²⁵ Душан Радовић–Кондор извештавао је 25. августа 1944. Михаиловића о тешким борбама у овом крају: „... Јуче црвени напали Палисад и опколили га. Бугари се још држе. У овим борбама имали смо много губитака. Као главни разлог повлачења је немање муниције. Извештен сам да је у Ужице стигао велики број Бугара“.⁴⁶²⁶

Крајем августа партизанске јединице већ су избиле у рејон Златибора истовремено затворивши правац Ужице – Нова Варош. У склопу ових акција 1. крајишка бригада је ноћу између 22. и 23. августа 1944. напала Крушевачки аеродром које су чувале немачке и бугарске јединице и четници који су се налазили у селима Головоде и Паруновац. У неуспешној борби за заузимање аеродрома погинуло је, према партизанским изворима, четири Немца и три Бугарина, док су партизани имали два погинула и четири рањена борца (један подлегао ранама).⁴⁶²⁷

Штаб 1. пролетерског корпуса је 28. августа 1944. јавио ВШ НОВ и ПОЈ да је Штаб 24. бугарске дивизије у Ужицу и њена два пука која су била на простору Ивањица – Пожега – Ужице – Палисад – Кремна – Вишеград – Бајина Башта одлазе железницом ка Чачку и да их смењују немачке трупе из Ивањице и Чачка. „Приликом одласка Бугара из Ужица чула се борба на путу ка Пожеги. Сељаци говоре да су четници и недићевци напали и разоружали већу групу Бугара“.⁴⁶²⁸ Повлачењем 1. бугарског окупационог корпуса, односно њених јединица из југозападних делова Србије, партизанима је продор у централни део Србије био олакшан. Са друге стране, борбе против бугарских јединица на овом сектору су окончане.

4.5.2.10. Борбе у Македонији

Од појављивања првих партизанских одреда до Бабунске офанзиве у јесен 1942. У току септембра и октобра 1941. појавили први партизански одреди: Скопски, Прилепски, Кумановски. Прво је формиран Прилепски одред на планини Мукос, који је бројао око 30

⁴⁶²¹ АЈ, 112–1065–1066, Тањуг, Дневни билтен.

⁴⁶²² Зборник III/10, 356.

⁴⁶²³ Зборник I/11, 151, 166.

⁴⁶²⁴ АЈ, 110–113–53, одлука за Симеона Симова ф. бр. 3710.

⁴⁶²⁵ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika...*, 242.

⁴⁶²⁶ *Zbornik XIV/4*, 252.

⁴⁶²⁷ Видети: *Zbornik I/11*, 88, 166–168, 266–269, 398–399.

⁴⁶²⁸ *Zbornik II/13*, 857.

припадника. Овај одред је своју прву акцију извршио је 11. октобра 1941. када је напао полицијску станицу, затвор и телефонска постројења у Прилепу. Том приликом убијен је један полицијски стражар. Овај дан узет је као почетак народног устанка у Македонији. Дана 11. октобра 1941. формиран је Кумановски партизански одред од 35 и Скопски од 17 партизана. Кумановски партизански одред подељен је у две групе: једна од 19 партизана на планини Козјак под истим именом, а друга у подножју Скопске Црне Горе од 16 партизана под називом „Карадаг“. Дана 14. октобра група „Кардаг“ је разбијена (осам убијених, пет заробљених, троје се спасло), а три дана касније, 17. октобра у борби са 53. бугарским пуком, код села Малотино, козјачка група је такође разбијена. Спасило се само четири партизана, а остали су убијени или заробљени.⁴⁶²⁹

У другој половини октобра 1941. Скопски партизански одред сукобљава се са бугарском полицијом у Скопској Црној Гори. После тога спушта се у село Крушопек, па у близину Скопља, где партизани бивају похватани и затворени од полиције. Један је од њих обешен, а остали послати на робију.⁴⁶³⁰ Ово разбијање партизанског одреда десило се 2. новембра код Бел Бунара близу Скопља. Прилепски партизански одред успео је да се одржи до 25. децембра 1941. када је одлуком ПК КПЈ за Македонију расформиран, а борци су се склонили у Прилеп, Скопље, Битољ и Кавадар.⁴⁶³¹ Од тог момента до пролећа 1942. готово да није било борби. Региструјемо неколико мањих сукоба: окршај 2. марта 1942. крај Прилепа у којој је убијено двојица партизана;⁴⁶³² окршај 9. априла у Битољу у којем је погинуло двојица Бугарина (од њих шеф полиције у Битољу) и три партизана, док је 10 ухваћено (ова група од 20 – 30 комуниста дошла је из Албаније).⁴⁶³³

У крајевима где су деловали партизански одреди крајем 1941. блокирана су села, а становништво је хапшено. У Прилепу је ухапшено преко 170 становника, у Скопљу и околини 190, у Охриду 127, у Битољу 90 лица итд. Већина ових лица су изведена пред војне судове: 79 је осуђено на смрт, 150 на више година робије, а 240 на принудни рад, док је само један мањи број ослобођен.⁴⁶³⁴ Овим акцијама бугарске војске и полиције акције партизанског покрета и рад Покрајинског штаба практично су замрли. Покрајински штаб обновио је свој рад тек јуна 1942,⁴⁶³⁵ док се од априла кренула са обнављање партизанских одреда.⁴⁶³⁶

У току пролећа и лета на простору Македоније дејствовало је шест партизанских одреда, а до краја године било их је девет.⁴⁶³⁷ Почетком маја, Битољски одред „Пелистер“ разбијен је од стране бугарске војске (делови 54. пука) и полиције неколико дана по оснивању код села

⁴⁶²⁹ Према навођењу Дејана Алексића партизани су имали 10 погинулих, једног рањеног, док су остали заробљени. Dejan Aleksić, „Priprema za ožujanu borbu u Kumanovu i kumanovskom kraju 1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1981), 148.

⁴⁶³⁰ Још током августа забележене су акције диверзантских група из Скопља које су извеле напад на рудник хрома „Радуша“. Такође је и група илегалца из Прилепа истог месеца убила једног бугарског стражара приликом испитивања могућности за минирање Богомилског тунела. *Зборник VII/1*, 34–39; *Зборник IX/1*, 36. Упоредити: В. Mitrovski, „Odlučna i dragocena pomoć...“, 143–145.

⁴⁶³¹ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 66. Видети: Boro Mitrovski, „Uslovi pod kojima se pripremao početak oružanog ustanka u Makedoniji“, *Vojnoistorijski glasnik*, 4, (1966), 125–143.

⁴⁶³² ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 12.

⁴⁶³³ ВА, НДХ, к. 259, ф. 3, д. 16.

⁴⁶³⁴ *Зборник VII/1*, 378–389.

⁴⁶³⁵ Видети: S. Fidanova, *n. d.*, 81–85.

⁴⁶³⁶ Boro Mitrovski, „Oružane borbe u Makedoniji 1942. godine i vojno-političke mere za razgaranje ustanka u 1943. godini“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, 1972, 45–46.

⁴⁶³⁷ На крушевском подручју формиран је одред „Питу Гули“, 19. јула 1942. на планини Осој. У велешко-прилепском подручју деловао је одред „Пере Тошев“, формиран маја 1942. на планини Лисцу и обновљени Прилепски одред „Димитар Влахов“. У битољско-преспанском крају деловао је одред „Дамјан Грујев“, формиран 6. јула у селу Златари (планина Бигла), а нешто касније и партизанска чета „Јане Сандански“, формирана 8. септембра у селу Лавци. У Скопској Црној Гори, од бораца из рејона Скопља обновљен је и Скопски партизански одред током априла 1942. године. У источној Македонији неколико партизанских група припремало се за формирање партизанских одреда и на овој теорији. У другој половини априла 1942. код села Лавци формиран је Битољски народноослободилачки партизански одред „Пелистер“. В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 67–72.

Ореово – 17 партизана је убијено и ухваћено. Наредних дана у Битољу и околини ухапшено је преко 200 људи, наводно комуниста. То је била одмазда за убиство бугарског обласног полицијског начелника у Битољу. Одмах по формирању маја 1942. делови бугарског 56. велешког пука напао је велешки одред „Пере Тошев“. У тој борби, према партизанским изворима, убијено је 14 бугарских војника и један официр.⁴⁶³⁸

Због нарастања партизанских одреда бугарске јединице поново су предузеле акције у јесен 1942. године. У офанзиви која је у социјалистичкој историографији позната као „Бабунска офанзива“ ангажоване су све снаге бугарске 5. армије, полицијске снаге доведене из унутрашњости Бугарске, као и оне које су боравиле у Македонији од раније. У борбама се посебно истакао бугарски 56. пешадијски пук, потпомогнут јаким полицијским снагама из Скопља и Софије. Највећи удар био је усмерен ка Велешком партизанском одреду „Димитар Влахов“ који је почетком 1943. у потпуности разбијен. Сличну судбину доживео је и Прилепски партизански одред „Ђорче Петров“.⁴⁶³⁹ Акције које су предузимале бугарске војне и полицијске јединице пратио је низ злочина над невиним, цивилним становништвом.

Почетком августа 1942. Одред „Димитар Влахов“ напао је бугарске полицајце у селу Плетвар где је убио шест полицајаца.⁴⁶⁴⁰ Дана 10. септембра 1942. партизани су у селу Фојница (Велес) напали општину и том приликом убили шест бугарских војника.⁴⁶⁴¹ Жестока борба десила се и четири дана касније, 14. септембра. Код села Мухово партизани из друге чете одреда „Димитар Влахов“ напале је бугарске војнике. Према речима Јордана Цонева, агента криминалистичке службе у Битољу борба је трајала дуго, а на бугарској страни учествовали су прилепски гарнизон, војници из Битоља, полицајци из Прилепа и коњички ескадрон из Битоља. Партизани су се повукли, али је борба настављена код места Плетвар. Погинулих је било на обе стране, а Бугари су успели да ухвате шест–седам партизана. Погинули партизани су изложени у Прилепу, а ухваћени су одведени на саслушање у касарну и након тога убијени. Према партизанским изворима у борби је погинуло 15 бугарских војника. Део одреда „Димитар Влахов“ је мало касније у рејону Мукоса 14. септембра разбијен: „само три партизана су успели да се пробију“ – укупно је убијено 14 припадника одреда. Други део се сам расформирано.⁴⁶⁴² Дана 4. октобра 1942. партизани из одреда „Питу Гули“ су у једном пушкарању у селу Журче убили једног бугарског жандарма.⁴⁶⁴³ Истог месеца партизани из истог одреда рудник мангана „Цар Небојша“ и притом убио четири, а ранили два бугарска војника.⁴⁶⁴⁴ Дана 7. децембра код села Солунска Глава, у Велешком срезу, у сукобу између једне групе партизана и Бугара, убијено је троје партизана, један партизан је рањен, а један ухваћен.⁴⁶⁴⁵ Ову борбу највероватније је водила Велешка контрачета са Велешким одредом „Димитар Влахов“. Дана 8. децембра Велешка контрачета убила је једног ухваћеног партизана код села Папрадиште. Један од ухваћених, била је у ствари партизанка, којој су контрачетници одсекли главу, набили је на дрвени колац и ишли по околним селима како би застрашивали

⁴⁶³⁸ „Бугарска окупација Македоније...“, 18.

⁴⁶³⁹ В. Mitrovski, „Оружана борба у Македонији 1942...“, 45; В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 67–72. Видети: *Зборник VII/1*, 81–86. Прилепски одред обновљен је 15. или 16. маја 1942. под именом „Димитар Влахов“. У септембру Прилепски одред је реорганизован и добио је назив „Ђорче Петров“. Са друге стране Велешки одред формиран је у другој половини маја 1942. под називом „Пере Тошев“. Септембра 1942. одред је добио име „Димитар Влахов“. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 6...*, 320; *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 10...*, 397–398.

⁴⁶⁴⁰ „Бугарска окупација Македоније...“, 18; В. Mitrovski, „Оружана борба у Македонији 1942...“, 46. Према извештају обласног полицијског начелника службе Државне сигурности у Битољу од октобра/новембра 1942. овај напад се десио 13. августа 1942. и тада је „прилепска разбојничка комунистичка банда“ убила пет лица (кмета села, горског стражара, два полицијска агента и једног полицијског стражара). *Българското управление във Вардарска Македонија...*, 245.

⁴⁶⁴¹ *Zbornik IX/2*, 160. Тих дана партизани су наводно покушали атентат на Габровског и притом је убијено три–четири чиновника из пратње. Упоредити: ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 40.

⁴⁶⁴² „Бугарска окупација Македоније...“, 18; Ј. Павловски, *n. d.*, 79–80.

⁴⁶⁴³ *Зборник VII/1*, 211; *Poslanstvo NDH u Sofiji... 1*, 671.

⁴⁶⁴⁴ „Бугарска окупација Македоније...“, 17.

⁴⁶⁴⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 57.

локално становништво.⁴⁶⁴⁶ У великој акцији бугарске полиције и Велешке контрачете код села Крајици 16. децембра 1942. убијено је седам партизана из одреда „Димитар Влахов“. Бугари су 20. децембра 1942. код манастира Прилепец у близини Прилепа нанели партизанима из Прилеског одреда „Ђорђе Петров“ тежак пораз. Успели су да убију девет и да заробе три партизана и тиме га потпуно разбију.⁴⁶⁴⁷ Децембра 1942. Велешки одред „Димитар Влахов“ нападнут је од делова 56. бугарског пука и полиције код Војнице у којој је погинуло осам партизана.⁴⁶⁴⁸ Према подацима које је наводио Боро Митровски, Војни преки суд 5. армије спровео је 25 судских процеса у Битољу, Скопљу, Велесу, Прилепу и Куманову и осудио („претежно комунисте“) 82 на смрт, 32 на доживотну робију и 111 на разне временске казне. Димче Митрески писао је да је само из прилепског краја убијено 60 партизана.⁴⁶⁴⁹ Према извештају битољског Обласног начелника службе Државне сигурности начелнику Дирекције полиције Државне сигурности у Софији од октобра/ноембра 1942. партизани су у Битољској области од септембра 1941. до октобра 1942. извршили 28 напада: два у 1941. и 26 у 1942. години. У тим нападима убијено је 22, а рањено 2 припадника бугарских цивилних, војних и полицијских власти.⁴⁶⁵⁰

У разговору који је вођен почетком новембра 1942. између софијског индустријалца Икономова који се вратио из Македоније и секретара посланства НДХ у Софији Иве Шкробата, поменуто је да су партизани у околини Прилепа, нарочито на Бабун планини ојачали и да се тамо све чешће задржавају. У једном борби која је вођена неколико дана пре поменутог разговора око 100 партизана је од стране бугарских јединица опкољено на Бабун планини, али је само двоје ухваћено, док су остали побегли.⁴⁶⁵¹ Сличне информације доносило је Посланство НДХ у свом недељном извештају од 12. септембра 1942: „Комунистичке чете у Македонији састоје се од србомана, Цинцара, Албанаца, од незнатног броја Македонаца – комуниста... Комунистичке чете у Македонији воде разни комунисти, међу којима имаде и Жидова, а последиједњих дана говорило се о томе да је наводно син српског посланика у Анкари г. Трбића (!?)... на челу комунистичке акције у Македонији (Миливој Трбић био је на челу равнорске акције у Македонији и није био син српског посланика у Анкари – Б. Т.) Према задњим подацима бугарске су власти до сада похватале 83 комуниста у Македонији...“⁴⁶⁵² Посланство НДХ у Софији јављало је Министарству иностраних послова 28. новембра 1942. да је партизанска делатност у задње време у Македонији „обустављена“: „Партизани за сада иду ту и тамо у села те милом или силом узимају одјећу, храну, дрва итд, очито све зато да могу презимити и у прољеће наставити рад...“ Министар унутрашњих послова Габровски подвукао је у разговору са послаником НДХ Жидовцем да су ти „комунистички нереди без значаја и да не могу шкодити бугарском јединству нити бугарској војсци“. Ипак очекивао је да се акције са доласком пролећа повећају.⁴⁶⁵³

Поред борби које су вођене у Бабунској офанзиви, било је још неколико мањих окршаја на простору Македоније и јужне Србије. Дана 6. јануара, партизани из одреда „Димитар Влахов“ дошли су у село Равни Габер и после сакупљања хране поделили се у две групе. Група која је пошла ка селу Зелениково нападнута је од стране бугарске војске и полиције. У борби која се одиграла у селу Градовци, према бугарским изворима, убијен је један партизан, а три су рањена, а на страни Бугара страдао је један војник.⁴⁶⁵⁴ Истог дана у Вртовима крај Велеса пет партизана притиснуто од бугарских војника извршило је самоубиство, пошто им је понестало

⁴⁶⁴⁶ Ѓ. Малковски, „Организационата поставеност...“, 69.

⁴⁶⁴⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 2; В. Mitrovski, „Оружана борба у Македонији 1942...“, 53.

⁴⁶⁴⁸ „Бугарска окупација Македоније...“, 19. Боро Митровски је написао да се борба код села Војница десила 17. децембра и да је у њој погинуло шест партизана из одреда „Димитар Влахов“. В. Mitrovski, „Оружана борба у Македонији 1942...“, 53.

⁴⁶⁴⁹ В. Mitrovski, „Оружана борба у Македонији 1942...“, 54; Д. Митрески–Јавашо, *н. д.*, 263–267.

⁴⁶⁵⁰ *Българското управление във Вардарска Македония...*, 243–256.

⁴⁶⁵¹ ВА, НДХ, к. 252, ф. 3, д. 47; *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 53.

⁴⁶⁵² ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 40.

⁴⁶⁵³ ВА, НДХ, к. 302, ф. 3, д. 52.

⁴⁶⁵⁴ *Зборник VII/2*, 367–368.

муниције.⁴⁶⁵⁵ У исто време партизане из одреда „Димитар Влахов“ гонили су контрачетници. У неколико ситнијих окршаја, контрачетниц ухватили су двоје партизана и на најзверскији начин их убила (једна од ухваћених партизанки је жива закопана).⁴⁶⁵⁶ Десетак дана касније, 15. јануара 1943. једна скупина од око 70 – 80 партизана (према другим изворима било их је 150) напала је на рудник у околини Владичиног Хана који се налазио под немачком управом и притом убила једног немачког чувара и двојицу радника, а затим је заробила и убила двоје-троје припадника организације Тот. Партизани су узели сав експлозив до ког су могли доћи и покушали да минирају оближњу пругу, али су у том тренутку наишле бугарске јединице. Партизани су се повукли ка западној Македонији под италијанском окупацијом,⁴⁶⁵⁷ али је бугарска војска успела да их стигне, опколи и ухвати око 80 партизана. Исто тако побијени су партизански јатаци, а њихове куће су спаљене. Стрељање се догодило у присуству два немачка официра. Пошто нису смели да пређу на италијанско окупационо подручје Бугари су јавили Италијанима о кретању ове јединице која се безглаво повлачила. Италијани су успели да окруже остатак ове партизанске групе и да је тотално униште (побијено око 160 људи).⁴⁶⁵⁸

Албански партизански одред „Зејнил Ајдини“ у намери да се споји са Карадачким партизанским одредом прешао је из западне Македоније у бугарску окупациону зону 17. на 18. јануар 1943. године. Групу су открили бугарски полицијски одреди код села Витина. У борби је, према бугарским изворима, убијено двоје партизана, а пет је ухваћено. У повлачењу партизане су напали Италијани и убили четири партизана, седам ранили, а 17 ухватили. Бугарске установе јављале су да је ухваћено још и 30 људи који су служили као партизански јатаци. Бугарски полицијски органи открили су крајем јануара 1943. групу партизана из одреда „Димитар Влахов“ која се скривала у колиби између Башиног Села и Велеса. У борби су, према бугарским изворима, убијена два партизана, а два су ухваћена и потом ликвидирана.⁴⁶⁵⁹

*

Јачање партизанских одреда, бугарска офанзива на планини Кожуф–Јунска офанзива и борбе након капитулације Италије. Крајем фебруара 1943. македонско руководство и Светозар Вукмановић–Темпо, делегат ЦК КПЈ и ВШ НОВ и ПОЈ, донели су значајне одлуке о јачању улоге Партије у устанку и начину вођења оружане борбе у Македонији. Ради оперативнијег руковођења оформљени су обласни комитети Партије и војно-оперативне зоне. У другој половини марта формирана је Комунистичка партија Македоније и њен Централни комитет, што је за формирање македонске нације и развој партизанског покрета у Македонији било од прворазредног значаја. Свесни могућности разбуктавања диверзантских акција, бугарске јединице су блокирале све веће градове. Почетком априла 1943, бугарски министар унутрашњих послова издао је наредбу следеће садржине: „За време од највише месец дана треба потпуно ликвидирати све разбојничке групе и одстранити све услове који би дозволили формирање нових. Право, сила и могућности су у рукама власти и само од њених органа, преко којих она дејствује, зависиће потпуни и коначни успех који неизоставно мора да уследи“.⁴⁶⁶⁰ Међутим, једини успех бугарске окупационе власти у тим тренуцима било је разбијање Брегалничког партизанског одреда код Винице од стране делова 17. бугарске дивизије. Већи број партизана је погинуо.⁴⁶⁶¹

Бројчани раст партизанских јединица на овом простору није био директно проузрокован политичко-идеолошким разлозима. Очекивана капитулација Италије и могућност искрцавања Савезника на Балкану такође су диктирале темпо јачања партизанских снага на овом простору. Посланство НДХ у Софији успевало је да испрати током априла и маја ове догађаје утврђујући благо омасовљавање партизанских јединица у централном делу Македоније. Партизанске чете

⁴⁶⁵⁵ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 185.

⁴⁶⁵⁶ Ѓ. Малковски, „Организационата поставеност...“, 70–71.

⁴⁶⁵⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 4.

⁴⁶⁵⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 6.

⁴⁶⁵⁹ *Зборник VII/2*, 368–369.

⁴⁶⁶⁰ *Зборник VII/1*, 226–235; „Бугарска окупација Македоније...“, 30–31; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 75–76.

⁴⁶⁶¹ „Бугарска окупација Македоније...“, 29.

нарасле су до троцифрених бројева, а биле су углавном састављене од локалних мештана. Углавном младићи и понека девојка који су приступили партизанима били су наоружаним пушкама.⁴⁶⁶²

Међутим до средине 1943. забележено је тек неколико већих окршаја. У пушкарању које се десило 14. маја 1943. у селу Ресави (Кавадарски срез) између партизана из одреда „Добри Даскалов“⁴⁶⁶³ и бугарских полицајаца, погинуо је, према бугарским изворима, један партизан, а према партизански изворима бугарској полицији нанесени су „осетни губици“.⁴⁶⁶⁴ На дан 17. маја 1943. једна партизанска чета из састава одреда Треће оперативне зоне блокирала је село Гарниково. Након одржаног митинга партизани су ступили у борбу са око 30 бугарских полицајаца који су дошли у село да покупе вуну. Бугари су након борбе имали три мртва једног рањеног, док партизани нису имали губитака.⁴⁶⁶⁵ Следећег дана, 18. маја 1943. једна партизанска чета из састава одреда Треће оперативне зоне напала је село Бојанчиште. У неколико пушкарања која су на крају резултирала повлачењем партизана, једино је на страни Бугара било губитака – осам полицајаца и један војник и „многа рањених“.⁴⁶⁶⁶ Бројке су касније исправљене: погинули један бугарски војник и један полицајац. У бугарским изворима помиње се да су два партизана убијена, док се бугарски губици не помињу. Такође је напоменуто да се борба десила 17. маја 1943. године.⁴⁶⁶⁷ Посланство НДХ у Софији помињало је да су у борбама погинула два бугарска војника и два партизана.⁴⁶⁶⁸ Између пушкарања, партизани су приликом заузећа села ликвидирали неколико лица, који су били део бугарског окупаторског апарата. Након борбе, Бугари су у потери убили три партизана. Неколико недеља касније, 3. јуна 1943. у селу Драдњи, после пушкарања, заробљена су два бугарска полицајца, који су убрзо осуђени на смрт.⁴⁶⁶⁹ Према бугарским изворима са њима је убијен и један бугарски шумар.⁴⁶⁷⁰ Посланство НДХ у Софији писало је да се ово пушкарање десило у селу Дренову и да се партизани на најзверскији начин убили два редара.⁴⁶⁷¹ Два дана касније, 5. јуна 1943. партизани из одреда „Добри Даскалов“ водили су борбу са Бугарима код села Дрен и Смољан. У току борбе, према бугарским изворима, убијен је један партизан. Истог дана, у пушкарању је страдао још један партизан из одреда „Добри Даскалов“ близу села Никодина.⁴⁶⁷²

Неуспешне акције да се са мањим и покретљивијим јединицама униште партизанске одреди проузроковао је да бугарски окупатор у деловима битолске и скопске области преузме тзв. Јунску офанзиву. Најинтензивнији период био је од 7. јуна до 16. јуна 1943. када је генерал Иван Маринов са својим јединицама покушавао да окружи партизане у долини реке Црна. Током наступања бугарске јединице починиле су бројне злочине. Поред јединица 15. дивизије

⁴⁶⁶² ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 20.

⁴⁶⁶³ Одред „Добри Даскалов“ формиран је заједно са одредом „Сава Михајлов“ између 10. и 14. маја 1943. на Кожуфу. В. Картов, н. д., 63–67; Boro Mitrovski, Tomo Ristovski, „Tikveš u narodnooslobodilačkoj bobi 1943. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1970), 96–97. Скоро исти чланак објављен је у „Гласнику“. Видети: Боро Митровски, Томо Ристовски, „Тиквеш—едно од жариштата на вооружената борба во 1943 година во Македонија“, *Гласник*, XV, 2, (1971), 5–39.

⁴⁶⁶⁴ *Зборник VII/2*, 370; „Бугарска окупација Македоније...“, 29.

⁴⁶⁶⁵ *Зборник VIII/1*, 249–250, 288–289; В. Mitrovski, Т. Ristovski, „Tikveš...“, 98. Упоредити: „Бугарска окупација Македоније...“, 29.

⁴⁶⁶⁶ *Зборник VII/1*, 250, 290–291. Други извори говоре да је убијено девет бугарских војника и полицајаца, док су партизани имали четири погинула. „Бугарска окупација Македоније...“, 29. Видети и: В. Mitrovski, Т. Ristovski, „Tikveš...“, 99.

⁴⁶⁶⁷ *Зборник VII/2*, 309, 372.

⁴⁶⁶⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 20.

⁴⁶⁶⁹ *Зборник VIII/1*, 251, 290–291, 297.

⁴⁶⁷⁰ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 41, л. 309; *Зборник VII/2*, 358–359.

⁴⁶⁷¹ Посланство НДХ у Софији наводило је да је у борбама које су власти повеле против ове партизанске групе страдало око 100 њихових припадника: „Може се сматрати да је Кавадарско-ђевђелијска партизанска банда већ потпуно уништена. У коначној борби која је вођена близу Кавадараца у вечер 16. VI о.(ве) г.(одине) убијено је неких стотину партизана..., а 15 партизана се предало. Један даљњи огранак ове банде уништен је код села Ватоша близу Неготина гдје је убијено 12 партизана...“ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 22; ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 23.

⁴⁶⁷² *Зборник VII/2*, 372–373.

којом је командовао генерал Маринов, у овој офанзиви били су ангажовани 56. велешки пук 14. дивизије и одређене полицијске снаге. Главни удар требао је да се изврши према Тиквешком одреду „Добри Даскалов“ и Ђевђелијском одреду „Сава Михајлов“. У извештају Скопског обласног директора од 17. јула 1943. стајало је да је акција против кавадарских партизана започела 9. јуна у којој су учествовале бугарска војска и полиција и да је убијено 11, ухваћено 6, а заробљено 9 партизана (7 интернирано, 2 убијено).⁴⁶⁷³ У Скопљу је полиција издала проглас који је имао циљ застрашивања. Објављена су имена убијених партизана.⁴⁶⁷⁴ Дана 11. јуна 1943. уведен је полицијски час у читавој Скопској области. Кретање у градовима било је дозвољено до 10 сати увече, а у селима до 9 сати; у самом Скопљу кретање је било дозвољено до 1 сат иза поноћи.⁴⁶⁷⁵

У борбама које је одред „Добри Даскалов“ водио код села Фариш (Кавадарски срез) 8. јуна и код села Мал и Голем Радобил (Кавадарски срез) погинуло је, према бугарским изворима пет партизана, док је један рањен. Овде се у ствари радило у стрељањима које су Бугари извршили над породицама чији су чланови отишли у партизане. Одмах сутрадан партизани из одреда „Добри Даскалов“ наишли су на бугарску заседу између села Дреново и Рајец и, према бугарским изворима у тој борби убијено је четворо партизана. Неколико дана касније, 11. јуна страдало је шест партизана из истог одреда близу реке Црне. Истог дана код села Галиште (Кавадарски срез) убијено је шест партизана из истог одреда. Код реке Црне је 12. јуна 1943. откривено партизанско склониште у једној пећини и ту је убијено 11 партизана из одреда „Добри Даскалов“.⁴⁶⁷⁶ Неколико недеља касније, партизани су у једном пушкарању у селу Бистрици 8. јула 1943. убила једног бугарског војника. Једна група партизана заробила је благајника Велушке општине и кмета из Канина. При покушају бекства обојица су убијени.⁴⁶⁷⁷

Посланство НДХ у Софији писало је у свом недељном извештају од 10. јула 1943. да је бугарска полиција „открила велику конспирацију комуниста“ која је била проширена у неколико градова у Македонији. Ухапшено је преко 200 особа, а откривене су комунистичке мреже у Штипу, Светом Николи, Велесу, Кочанима и другим местима. Главни циљ „ових организација“ је, према Посланству НДХ, био „да се спреме саботаже и да се извежбају младићи за партизанску борбу“.⁴⁶⁷⁸

Борбе су настављене и почетком августа. Партизани из одреда „Добри Даскалов“ и „Сава Михајлов“ водили су борби код места Кључ (Кавадарски срез) са контрачетом „Цар Калојан“ 1. августа 1943. године. Према бугарским изворима, погинула су два контрачетника и један партизан.⁴⁶⁷⁹ Неколико дана касније 6. августа 1943. контрачета која је дејствовала у Велешком срезу сукобила са партизанима из одреда „Димитар Влахов“ код места Орехов Дол. Према бугарским изворима погинула су два партизана.⁴⁶⁸⁰ Уочи 2. августа 1943. 2. партизански одред из састава Прве оперативне зоне напао је Бугаре у селу Крушево. У нападу је тешко рањен директор „Целокупне Блгарије“ Никола Коларов, погинули су један полицијски начелник, један члан организације „Браник“, а такође је рањено неколико полицајаца. Приликом повлачења партизани су у Крушевском срезу организатора „контраша“ осудили га на смрт и стрељали.⁴⁶⁸¹

У другој половини 1943. настала је прекретница у организовању партизанских одреда на простору Македоније. Уочи капитулације Италије и повлачења њених снага, подручје западне

⁴⁶⁷³ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 148, л. 249; „Бугарска окупација Македоније...“, 32–33; В. Картов, *н. д.*, 71; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *н. д.*, 77.

⁴⁶⁷⁴ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 22.

⁴⁶⁷⁵ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 23.

⁴⁶⁷⁶ *Зборник VII/2*, 373–374. Према Митровском и Ристовском губици партизана („Добри Даскалов“, „Сава Михајлов“) процењивали су се на 12 погинулих, а Бугара на 30 погинулих и 50 рањених. В. Mitrovski, T. Ristovski, „Тиквеш...“, 102–103.

⁴⁶⁷⁷ *Зборник VII/1*, 252. Упоредити: Исто, 310–311.

⁴⁶⁷⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 26.

⁴⁶⁷⁹ *Зборник VII/2*, 376; В. Картов, *н. д.*, 71–72.

⁴⁶⁸⁰ *Зборник VII/2*, 376. Видети: Ѓ. Малковски, „Организационата поставеност...“, 71.

⁴⁶⁸¹ *Зборник VII/1*, 388–389.

Македоније постаје погодан терен за герилски начин ратовања. ЦК КПМ је 2. августа 1943. у Преспи донео одлуке о формирању крупнијих јединица и ширење партијске мреже. Са тим у вези 18. августа на Караорману формирани су батаљон „Мирче Ацев“ и одреди „Ђорче Петров“ и „Димитар Влахов“. Током септембра и октобра формирано је још осам батаљона, а упоредо је дејствовало и осам партизанских одреда. Дана 11. новембра 1943. у Сливову формирана је 1. македонско-косовска бригада, а 20. децембра у Фуштанима 2. македонска бригада. У јесен 1943. бугарске снаге предузеле су акцију за уништавање Шарпланинског партизанског одреда. Акцију су пратили, по обичају бројни злочини. У селу Вратници и суседним селима убијено је преко 15 људи.⁴⁶⁸²

Након капитулације Италије и реорганизације партизанских јединица интензитет борби је порастао. Дана 5. октобра 1943. Кумановски партизански одред⁴⁶⁸³ сукобио се са бугарском војском и полицијом код Страцина. Према „партизанским“ изворима борби су погинула двојица Бугарина, три су рањена, а заробљени су један официр и два војника; партизани нису имали губитака.⁴⁶⁸⁴ Према бугарским изворима, борба се десила 6. октобра и у њој је погинуо један бугарски полицајац.⁴⁶⁸⁵ Неколико дана касније, 8. октобра, Кумановски одред се сукобио са контрачетницима. Тачан број жртава није познат, али се у „партизанским“ изворима говори да су партизани контрачетницима нанели „велике жртве и разбили их“. Неколико дана касније, Ноћу између 11. и 12. октобра 1943. бугарски полицијски одред заједно са једном контрачетом ступио је у борбу са партизанима из Скопско-кумановског партизанског одреда и 2. јужноморавског одреда код села Драгоманци (Кумановски срез). Према бугарским изворима убијено је 14 партизана, док на бугарској страни није било жртава. Дана 22. октобра 1943. 1. батаљон „Страшо Пинџур“ извршио је напад на подстаницу Лукар. У борби је убијен комадант карауле, а војник је рањен, док је заробљено 30 војника.⁴⁶⁸⁶

Скопско-кумановски партизански одред сукобио се са једном контрачетом и једним полицијским одредом 8. новембра 1943. код села Орах (Кумановски срез). Према бугарским изворима убијено је 15 партизана. То су уствари били мештани Ораха који су оптужени да су сарађивали са партизанима. Бугари су на својој страни имали три рањена полицијска стражара и једног убијеног и два рањена контрачетника.⁴⁶⁸⁷ Након ових борби за 1. батаљоном Треће оперативне зоне кренула је једна бугарска јединица кавадарског гарнизона. Она се са партизанима сукобила између села Радње и Боуле. У борби је погинуло пет партизана и 14 бугарских војника.⁴⁶⁸⁸ Прва македонско-косовска бригада, заједно са ГШ НОВ и ПО Македоније, 20. новембра 1943. извршила је покрет у правцу Јужног Брода да би прешла на бугарску окупациону територију. Сутрадан, 21. новембра, партизанска јединица је напала бугарску полицијску станицу у селу Пласница, где су заробљена четири полицајца, а затим је водила борбу на Козјаку. Бугари су имали једног мртвог и једног рањеног, а партизани два погинула борца.⁴⁶⁸⁹

⁴⁶⁸² В. Mitrovski, „Stvaranje i odbrana slobodne teritorije...“, 38, 50; В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 77–78. Дана 24. септембра је од одреда „Добри Даскалов“, „Сава Михаилов“ и главнине Битољског одреда „Гоце Делчев“ формиран на Кајмачкчалану 1. батаљон Треће оперативне зоне „Страшо Пинџур“. Месец дана касније, 30. октобра, из 1. батаљона издвојено је људство, па је формиран и 2. батаљон. В. Mitrovski, Т. Ristovski, „Tikveš...“, 104–106.

⁴⁶⁸³ Обновљен као самостални одред у Св. Илији 2. августа 1943. године када је издвојен из састава 2. јужноморавског одреда. Због константног губитка људства Скопског одреда, Кумановски одред сјединио се 10. октобра 1943. са овим одредом и понео је назив Скопско-кумановски партизански одред. Дана 1. децембра 1943. од овог одреда формиран је Кумановски батаљон „Јордан Николов“, а 20. фебруара формиран је батаљон „Христијан Тодоровски Карпош“. Оба ова батаљона ушла су у састав 3. македонске бригаде 26. фебруара 1944. године. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 4...*, 763; *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 8. Ratna privreda – Sprahije*, Веоград 1974, 655; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, 41.

⁴⁶⁸⁴ *Зборник VII/2*, 135.

⁴⁶⁸⁵ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 37, л. 262–263; *Зборник VII/4*, 380–386.

⁴⁶⁸⁶ *Зборник VII/2*, 136, 309, 378.

⁴⁶⁸⁷ Исто, 379.

⁴⁶⁸⁸ В. Mitrovski, Т. Ristovski, „Tikveš...“, 107.

⁴⁶⁸⁹ *Зборник VII/2*, 258, 284–285, 309.

Дана 23. новембра 1943. један бугарски полицијски одред напао је делове Шарпланинског партизанског одреда⁴⁶⁹⁰ који су наступали према Качанику крећући се према Куманову. Убијен је један партизан према бугарским изворима. Шарпланински одред поново се сукобио са бугарским полицијским одредом који је био потпомогнут војском и контрачетницима 26. новембра 1943. на месту „Цареве ливаде“ (Качанички срез). Према бугарским изворима, два партизана су убијена, један је рањен, а седам је ухваћено. Сви заробљеници су касније стрељани.⁴⁶⁹¹

До краја године бележимо још две борбе. Партизани и 1. македонско-косовске бригаде је 5. децембра 1943. имали су борбу са бугарским војницима и полицајцима из Битоља у рејону Брезова – Пуста Река. У борби је убијено 10 бугарских полицајаца, док партизани нису имали губитака. Скопско-кумановски партизански одред водио је борбу са бугарским полицијским одредима 27. децембра 1943. код села Вакуф, Мургаш и Рударе (Кратовски срез). Према бугарским изворима партизани су имали пет погинулих, а Бугари једног рањеног.⁴⁶⁹²

*

Офанзива на Меглен, Фебруарски поход и борбе везане за Мајску (Пролећну) офанзиву. Немачка команда за Југоисток заједно са командом бугарске окупационе војске у Југославији оценила је почетком 1944. да постоји опасност од продора Црвене армије ка Подунављу и инвазије Западних савезника на Балкан, па је из тих разлога предузето неколико већих акција против покрета отпора на југословенском и грчком подручју. Тим поводом у Софији је 10. јануара 1944. одржан састанак у коме је уговорено заједничко наступање бугарске 5. армије и немачких снага из Солуна, Водена и других градова Егејске и Вардарске Македоније у којима су се налазили немачки гарнизони (делови 68. и 22. армијског корпуса). Операција је вођена под шифрованим називом „Волф“ („Wolf“–„Вук“). Главне снаге партизана у Македонији (1. македонско-косовска бригада, 2. македонска бригада, партизанска група батаљона „Стеван Наумов“⁴⁶⁹³ и (бугарски батаљон) „Христо Ботев“) били су концентрисани на Меглену (Егејска Македонија), заједно са неколико јединица ЕЛАС-а. Пре ове операције, вођена је операција под шифрованим називом „Елефант“ („Слон“), који су Немци кренули самостално да изводе од краја децембра 1943. на грчкој територији, а од почетка јануара и на југословенској територији (операција завршена 8. јануара 1944).⁴⁶⁹⁴

Увод у ову акцију било је неколико акција које су партизанске јединице предузеле крајем 1943. и почетком 1944. године. Батаљон „Страшо Пинџур“ је у ноћи између 15. и 16. децембра 1943. нападнуте су карауле у Конском, (два погинула војника, 60 заробљено), а затим и на „Конски гроб“ и „Брце“ где су разоружале бугарске војнике. Сви заробљеници су спроведени у село Ноте у Грчкој и од њих је формиран бугарски партизански батаљон „Христо Ботев“. Од 64 припадника 1/15 граничног подотсека 49 је пристало да се прикључи НОП-у.⁴⁶⁹⁵ У нападу на граничну караулу Конско (Ђевђелијски срез) 26. децембра 1943. партизани су убили осам

⁴⁶⁹⁰ Шарпланински одред формиран је 3. новембра 1942. Због сталних потера расформиран је средином децембра 1942, да би поново био формиран 18. марта 1943. Дана 22. октобра 1943. већина људства ушла је у састав Косовско-метохијског одреда, а од преосталог људства одред је поново формиран 6. новембра 1943. Новембра 1943, одред је поново разбијен, али је након неколико месеци поново формиран у пролеће 1944. године. *Vojna enciklopedija. Drugo izdanje. 9...*, 484.

⁴⁶⁹¹ Иако су се окршаји десили у Србији, ипак смо се одлучили да их ставимо у ово поглавље због везаности ових акција са акцијама у Македонији. *Зборник VIII/2*, 379–380.

⁴⁶⁹² Исто, 285, 309, 380.

⁴⁶⁹³ Батаљон „Стеван Наумов“ формиран је 11. новембра 1943. од припадника Битољског одреда „Гоце Делчев“ и Охридско-преспанског одреда „Даме Грујев“. Од краја децембра, заједно са батаљоном „Христо Ботев“ чинио је групу батаљона под командом ГШ НОВ и ПО Македоније. Крајем фебруара 1943. улази у састав 3. македонске бригаде, а од августа је у саставу 7. македонске бригаде. Бошко Станковски, „Формирањето, својствата као регуларна единица на НОВ и ПОМ, движењето и борбите на баталјонот ’Стив Наумов‘“, во: *Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора*, ред. Трајче Грујоски и др, Битола 1982, 209–210.

⁴⁶⁹⁴ Видети: Т. Ристовски, „Германско-бугарската офанзива...“, 35–41; Тодор Симовски, „Првата германска офанзива во Меглен („Операција Елефант“) 3–13. јануари 1944“, *Гласник*, XL, 1, (1996), 47–70.

⁴⁶⁹⁵ В. Mitrovski, Т. Ristovski, „Tikveš...“, 107–108. Видети: М. Тодоровски, „Ослободителната борба...“, 87.

бугарских војника и подофицира, а лакше и теже ранили 10 бугарских војника и подофицира, док су на својој страни имали губитке у виду четири убијена. Према бугарским изворима партизани су имали 24 погинула, док су Бугари имали седам погинулих и пет рањених. При нападу је заробљено 58 бугарских војника.⁴⁶⁹⁶ Напад су извршила два батаљона Друге македонске бригаде и бугарски партизански батаљон „Христо Ботев“. Након овог напада Бугари су спалили село Конско. Истог дана, напад на бугарску граничну караулу у селу Мрежичко извршила је 1. македонско-косовска бригада. Према саопштењу ГШ НОВ и ПО Македоније у нападу на карауле у Мрежичком и Конском убијено је 39, 12 је заробљено, а један бугарски војник прешао је добровољно на партизанску страну. У нападу 1 македонско-косовске бригаде на рудник Витолиште 1. јануара 1944. убијено је између осам и девет бугарских војника и полицајаца. Уочи 1. јануара „диверзантатска група“ која је била састављена од бораца 1. македонско-косовске бригаде и 2. македонске бригаде извршила је напад на Ђевђелију. Како је наглашено, према партизанским изворима, Бугари су претрпели „доста губитака у мртвима и рањенима“.⁴⁶⁹⁷

Након неколико акција које су укључивале онеспособљавање рудника и дизање возова у ваздух, главна офанзива, којој је претходила једна мања од 5. до 11. јануара, почела је 17. јануара немачко-бугарском офанзивом са територије Македоније и Грчке. Операција је завршена 21. јануара 1944. године. Бугарске снаге деловале су са правца Мариова (54. пешадијски пук) и из Ђевђелије преко села Хума (56. пешадијски пук, ојачан батаљоном 48. пука) покушавајући да зауставе правац кретања партизана на планини Кожуф (1. македонско-косовске и 2. македонске бригаде). У току 18. јануара дошло је до жестоке борбе у рејону села Фуштани, Ноти, Ланкадије и Периклеје. Према партизанским изворима, Немци су имали 123 погинулих и велики број рањених, док су партизани имали пет погинулих и неколико рањених. Према другим изворима, Немци и Бугари изгубили су 30 људи, а 32 је рањено. Партизани су, са друге стране имали три погинула и једног рањеног. Током акције извршени су бројни злочини убијања цивила, пљачке и паљења домова и хапшења.

Од 30. јануара до 4. фебруара Немци су организовали „чишћење“ територије западно од Меглена, између Островског и Преспанског језера. У овој акцији био је ангажован бугарски 54. пешадијски пук и немачка борбена група „Eberlein“ („Еберлејн“) и 516. немачки батаљон. Немци су деловали од линије Остроковско језеро – Лерин до Кајмакчалана, а Бугари од Прилепа до Мариова. Бугари су приликом акције спалили два села у околини Лерина. У акцији је нарочито страдао Охридско-преспански одред који је разбијен два пута од стране Немаца 2. и 3. фебруара 1944. године.⁴⁶⁹⁸

Јануара 1944. бугарске окупационе трупе скопског, врањског, кумановског, ћустендилског и кривопаланачког гарнизона, бугарска полиција и контрачете предузеле су акцију против македонских, косовских и јужноморавских партизанских јединица на простору Куманово – Крива Паланка – Врање. Главни удар био је усмерен на Кумановски партизански батаљон „Јордан Николов“ који је највећу борбу водио код села Пелинце 13. јануара 1944. године. У тој борби, према југословенској социјалистичкој историографији, убијено је 20, а заробљено 18 бугарских полицајаца. Према „партизанским“ изворима, Бугари су имали 15 убијених, девет рањених и 17 заробљених, док партизани нису имали губитака. Акција је била неуспешна, а бугарске јединице су током ње на простору где су извршиле чишћење терена починиле бројна убиства и паљења и похватале око 3.000 сељака, од којих су већину интернирали у Бугарску. Један од података о овим акцијама произашао је из извештаја ВШ НОВ и ПОЈ од 11. фебруара 1944. у којем се каже: „... Напад је извршен у близини Кратова, где су се водиле упорне борбе у којима је непријатељ претрпео осетне губитке...“⁴⁶⁹⁹

⁴⁶⁹⁶ У бугарским документима наведено је да су војници заробљени приликом напада на караулу у селу Конско који се одиграо 16. децембра 1943. и да је притом заробљено 60 Бугара. *Зборник VII/2*, 380.

⁴⁶⁹⁷ *Зборник VII/2*, 350–351, 380; *Зборник VII/3*, 13–17, 33–34.

⁴⁶⁹⁸ Т. Ристовски, „Германско-бугарската офанзива...“, 44–46.

⁴⁶⁹⁹ *Zbornik II/12*, 665; *Зборник VII/3*, 32–33.

Повлачење немачких и бугарских снага са територије Меглена, дало је партизанским снагама могућност офанзиве. У том циљу изведен је тзв. Фебруарски поход који је отпочео 31. јануара, а трајао је до 24. фебруара 1944. године.⁴⁷⁰⁰ Прва македонско-косовска бригада продрла је у средишњу Македонију. Група батаљона „Стеван Наумов“ и „Христо Ботев“ са ГШ НОВ и ПО Македоније и делом ЦК КПМ пробила се у кумановско-врањско подручје. Друга македонска бригада остала је код Тиквеша везујући немачке и бугарске снаге како би омогућила померање осталих јединица. Против 1. македонско-косовске бригаде Бугари су упутили јединце 14. и 15. дивизије све полицијске снаге из оближњих градова и 3. бојну полицијску чету, па је већ 4. фебруара дошло до жестоких борби које су трајале до 7. фебруара када су партизани кренули да се повлаче. Према њиховим изворима, „непријатељу су нанесени велики губици“, док је на страни партизана погинуло преко 50, један је нестао, тројица су се смрзла у снегу, 26 је тешко промрзло. Такође је и продор групе батаљона кроз источну Македонију протекао у тешким борбама против бугарских јединица 17. дивизије и делова 14. дивизије као и јединица из Горње Цумаје и Ћустендила. Током продора формирана је 3. македонска бригада.⁴⁷⁰¹ Друга македонска бригада сукобила се са бугарском војском код Мрежичког. Бугари су према партизанским изворима имали губитке између 4 и 14, док партизани нису имали губитака. Из извештаја секретара Другог обласног комитета КПМ од 21. марта 1944. који је послат Добривоју Радосављевићу описана су зверства бугарске војске и полиције.⁴⁷⁰²

Петар Брајовић, комадант 1. македонско-косовске бригаде писао је у свом дневнику да је 4. фебруара 1944. вођена борба код села Никодин; Бугари су имали 20 погинулих, док партизани нису имали губитака. Према другом партизанском извору Бугари су имали 10 погинулих. Такође је записано да је бригада водила борбу 6. фебруара код села Ореов Дол, Мокрени и Габровник и да су Бугари имали 30 погинулих, док партизани нису имали губитака (три мртва и пет рањених на страни партизана – Б. Т.). Према другом „партизанском“ извору Бугари су имали 20 погинулих. Комадант 1. македонско-косовске бригаде описивао је и даље борбе које је његова јединица водила до половине фебруара, а бројке о погинулима и рањенима на страни Бугара треба узимати са резервом. Тако је 7. фебруара, 1. македонско – косовска бригада водила је борбу против бугарских окупационих јединица из састава 45. и 56. пешадијског пука и 15. артиљеријског пука код Богомиле. У извештају Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 22. марта 1944. стајало је следеће: „...Непријатељски губици износе 300 мртвих и велики број рањених. Наше јединице заузеле се читав низ села и утврђења...“ У дневнику Петра Брајовића стоји да су Бугари имали 80 мртвих (партизани су имали 2 погинула и 1 рањеног – Б. Т.), а у другом партизанском документу „преко 30 мртвих и рањених“. Прва македонско-косовска бригада водила је учестале борбе са Бугарима до половине месеца. Према дневнику Петра Брајовића борбе су вођене код манастира св. Димитрије 8. фебруара, где су Бугари имали 20 погинулих (партизани имали 2 погинула и 1 рањеног – Б. Т.); код Никодина 9. фебруара (пет борби) где су Бугари имали око 35 погинулих; код Горњег Радобиља (две борбе) (нема података о броју погинулих). Анализирајући борбе у дневнику утврђено је да су партизани имали 10 мртвих и 9 рањених, а њихови противници око 200 мртвих. После борбе код Никодина 9. фебруара, бугарска војска је сакупила све сељаци, неколицина је тучена, док је још неколико одведено у Прилеп.⁴⁷⁰³

Борбе је водио и Кумановски батаљон „Јордан Николов“ који је 7. фебруара 1944. заједно са Косовским партизанским батаљоном и 2. ударним батаљоном 2. јужноморавског одреда водио борбу са Бугарима код села Биљаче (близу Куманова). У тој борби погинула су два партизана док је „непријатељ имао доста мртвих и рањених“. Још једна значајнија акција уследила је 11. фебруара 1944. године. Тада су Косовски партизански батаљон и једна чета

⁴⁷⁰⁰ М. Апостолски, „Сарадња током устанка...“, 29. Више: Илија Дамчевски, „Февруарскиот поход–понови видувања“, *Гласник*, XLVIII, 1–2, (2004), 83–93. Више: М. Апостолски, *Февруарски поход*, 101–188.

⁴⁷⁰¹ *Зборник VII/3*, 41–44, 52–56, 59–60, 70–77, В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n. d., 82–84.

⁴⁷⁰² *Зборник VII/3*, 52, 70–73, 85–86.

⁴⁷⁰³ Видети: *Zbornik II/12*, 754; *Зборник VII/3*, 41–43, 52–53.

Кумановског батаљона „Јордан Николов“ код железничке станице Табановци напали железничку композицију. Том приликом погинула су три бугарска полицајца, а заробљена су три Немца и 14 бугарских војника, полицајца и железничара.⁴⁷⁰⁴

Борба између партизана из бугарског батаљона „Христо Ботев“ и Охридско – преспанског одреда против бугарских окупаторских јединица и полиције из Кочанског гарнизона вођена је 16. фебруара 1944. код села Пекљана (близу Кочана). Група партизана је ноћу 16/17. фебруара прешла преко реке Брегалнице и 17. фебруара у борби код села Пресеке (на Осоговској планини) које је водила група батаљона „Стеван Наумов“ имала осам убијених, док су Бугари имали 10 мртвих. После борби партизани су наставили кретање ка Кривој реци у области Криве Паланке.⁴⁷⁰⁵

Крај ових партизанских операција донео је нове проблеме за бугарску окупаторску силу. Реорганизација и нарастање партизанских одреда приморала је Бугаре да предузму још једну офанзиву током марта 1944. која је била директно повезана са акцијом „Радан“ и са тзв. Мајком (пролећном) офанзивом у Јужној Србији и покушајима продора партизана из Црне Горе и Херцеговине у југозападну Србију и у јужну Србију преко Ибра и Копаоника. Акција је поверена бугарској 5. армији, која је за разлику од осталих офанзива, формирала мање групе са специјалним наменама од својих јединица.

Ноћи између 27. и 28. марта 3. македонска бригада и два косовска батаљона напале су железничку станицу Ристовац. Према партизанским изворима, разрушена је железничка станица, уништене су четири композиције са преко 100 вагона жита и друге робе која је требала да буде отпремљена за Немачку, седам локомотива је такође уништено. Убијено је 20 немачких војника и 30 бугарских војника и официра. Заробљено је 7 немачких војника, 17 бугарских војника, официра и железничара. Партизани су имали једног мртвог и два рањена.⁴⁷⁰⁶ У другом партизанском извору стајало је да су Бугари имали 50 погинулих, а Немци 20 погинулих.⁴⁷⁰⁷ Према извештавању Косовског одреда убијено је 100 немачких и бугарских војника.⁴⁷⁰⁸

Јединице 3. македонске бригаде и део Косовског одреда извршили су напад на Злетовске руднике 3. априла 1944, као и на села Добрево и Пробиштип. Том приликом партизани су имали 13 погинулих и 18 рањених. У извештају ВШ НОВ и ПОЈ од 12. априла 1944. стајало је да је убијено преко 140 немачких војника и „велики број бугарских војника и полицајаца. Заробљено је преко 50 бугарских војника и официра и заплењено је много оружја и муниције“. Те губитке претрпеле су бугарске јединице из Кратовског гарнизона које су пошле у помоћ немачким и бугарским снагама код Злетовских рудника.⁴⁷⁰⁹ У саопштењу ГШ НОВ и ПО Македоније од 10. априла навођене су другачије околности под којима је борба вођена и другачије бројке страдалих. Постројења у руднику су уништена, а према партизанским изворима, убијено је преко 110 немачких војника и официра и преко 70 бугарских војника, официра и полицајаца, док је 51 бугарски официр и војник заробљен. Партизани су имали 13 погинулих и 18 рањених. Сутрадан су бугарске јединице ступиле у борбу са партизанима на Црном Врху код Кратова, код Дренка и Жељувина код Страцина. Број погинулих није познат, а према партизанским изворима „непријатељ је претрпео велике губитке“.⁴⁷¹⁰

⁴⁷⁰⁴ *Zbornik II/12*, 682–683. Видети: *Zbornik VII/3*, 49.

⁴⁷⁰⁵ *Zbornik II/12*, 729. Упоредити: *Zbornik VII/3*, 73–74.

⁴⁷⁰⁶ *Zbornik VII/3*, 133. Видети: М. Апостолски, *Февруарски поход*, 225–235.

⁴⁷⁰⁷ *Zbornik VII/3*, 144, 156.

⁴⁷⁰⁸ *Zbornik I/20*, 526; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, 19. Видети: *Zbornik II/12*, 781. У извештају ВШ НОВ и ПОЈ од 6. априла 1944. стајало је да је приликом напада код Ристовца избачен из колосека један воз и да је пруга дигнута у ваздух. Том приликом погинуло је 50 немачких и бугарских војника, а 24 су заробљена. Исте ноћи, извршен је напад код Несалца (близу Врања). Такође је и дигнут у ваздух мост код села Ратаја (недалеко од Врања). Исто, 798.

⁴⁷⁰⁹ Исто, 818. Упоредити: Исто, 858.

⁴⁷¹⁰ *Zbornik VII/3*, 142–144, 159; Х. Ракић, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, 19.

Борбу код села Русца (недалеко од Куманова) водили су 10. априла 3. македонска бригада и један батаљон Косовског одреда против ловачког батаљона бугарског 58. пешадијског пука. Бугари су морали да се повуку, а на њиховој страни био је „велики број мртвих“. У извештају ВШ НОВ и ПОЈ од 21. априла 1944. навођено је да су се водиле учестале борбе у јужној Србији и северној Македонији: „...На отскеу фронта Врање – Куманово сваког дана се воде борбе са бугарским трупима и полицијом. На прузи Врање – Куманово уништен је један воз, услед чега је саобраћај био обустављен у току 24 сата“.⁴⁷¹¹

Неколико недеља касније, 3. македонска бригада заједно са Косовским одредом напала је 25. априла 1944. Кратово успевши да разоружа и зароби читаву бугарску јединицу која се налазила у овом месту (око 120 бугарских војника и официра). Приликом борбе погинуло је 40 бугарских полицајаца. Истог дана Бугари су довели појачања из Пробиштипа и Страцина и напали партизанске положаје око града. Партизани су напустили Кратово. Приликом ових борби, према партизанским изворима, Бугари су имали 20 погинулих и рањених, а партизани⁴ погинула и 5 рањених.⁴⁷¹² У другом партизанском извору навођено је да је заробљено преко 160 бугарских војника. Такође на „друму Куманово – Ћустендил уништена су два камиона са бугарским војницима. На железничкој прузи Скопље – Ниш уништен је један воз...“⁴⁷¹³

До краја месеца бележимо још једну борбу. Дана 28. априла 1944. једна група партизана из 1. македонско-косовска бригаде од око 450 људи прешла је из Егејске у западну Македонију код села Стење близу Ресена 19. априла 1944. године. Група је примећена и сустигнута од стране бугарских снага из 15. дивизије код села Завој и Куратица (Охридски срез) где је започела борба у којој је погинуло, према бугарским изворима, 60 партизана.⁴⁷¹⁴ Према партизанским изворима и југословенској социјалистичкој историографији, партизани су успели да се пробију и сутрадан, 29. априла, покушали су да се пробију до Дебарца преко Велмеја, али су поново нападнути. Партизани су у овој борби имали 8 погинулих и рањених, док су Бугари имали „огромне губитке“ (63 погинулих и 18 заробљених). Партизани су 30. априла водили борбу код села Слатино и 6. маја код села Извор са „немачко-балистичким снагама“. У то време немачке јединице из Албаније предузеле су офанзиву против партизанских јединица у западној Македонији под шифрованим називом „Слободан пут“ која није имала успеха.⁴⁷¹⁵ Дана 19. априла партизани су код села Мрежичко убили двојицу припадника 14. граничне чете.⁴⁷¹⁶

У склопу Мајске офанзиве вођено је неколико крвавих борби на простору Македоније. Борбу код села Радња 20. маја 1944. водила је 2. македонска бригада са бугарским војницима. Према партизанским изворима, Бугари су имали погинулих, али број није могао да се утврди. Неколико дана касније, 25. маја 1944. 2. македонска бригада извршила је напад на рудник Витолиште и том приликом 40 Бугара, Немаца и Шиптара. Истовремено је извршен напад на села Витолиште и Полчиште; у Витолишту је убијено шест Бугара, док је у Полчишту убијено неколико Бугара „не зна се колико“. Код Витолишта је 26. маја разбијена једна заседа и ту је побијено око осам Бугара. Још једна борба вођена је 27. маја, Бугари су „имали жртава“. Жестоке борбе настављене су и током јуна 1944. године. Дана 7. јуна делови 2. македонске бригаде сукобили су се са једном бугарском колоном на Кожуф планини близу села Горна Бошава. Према партизанским изворима, Бугари су имали 10 погинулих, а партизани једног погинулог. Два дана касније, 9. јуна, партизани из исте јединице направили су заседу на прузи Велес – Ђевђелија, између села Клисурса – Удово, са намером да нападну воз. Мало пре тога

⁴⁷¹¹ *Zbornik II/12*, 839, 845.

⁴⁷¹² *Зборник VII/3*, 153–154, 158–159, 167.

⁴⁷¹³ *Zbornik II/12*, 880.

⁴⁷¹⁴ *Зборник VII/3*, 357; Р. Трајковски, *н. д.*, 152–153. Михаило Апостолски је наводио да су у другој половини априла и првој половини маја 1944. партизани истерали бугарске гарнизоне и заузеле следеће места: Кратово (25. април), Лисец (27. април), Свети Илија (30. април, 1. мај), Црноок (6/7. мај), Станикин крст (12. мај), Знепоље (13. мај) и др. М. Апостолски, „Сарадња током устанка...“, 31.

⁴⁷¹⁵ Боро Митровски, „Поважните настани во Западна Македонија во периодот декември 1943–август 1944“, *Гласник*, XIX, 2, (1975), 125–130.

⁴⁷¹⁶ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 47, л. 664.

патрола која је испитивала терен наишла је бугарску заседу у којој су погинула два партизана. Приликом заседе на прузи партизани су откривени од стране десетак Бугара који су на чували пругу. Према партизанским изворима заробљено је пет војника „остало је утекло, нешто се у Вардару подавило немајућ где“. Затим су партизани разрушили пругу на неколико места и уништили телефонску мрежу. Друга македонска бригада наставила је са акцијама, па је 12. јуна напала одред „Бенковски“ у Стрмашеву. Борба се развила код Конопишта и Стрмашева. Према партизанским изворима, погинуло је 30 Бугара, док је на страни партизани погинуо четири и рањено шест бораца. У другом партизанском документу помиње се још једна борба код Конопишта која се десила 7. јуна 1944. у којој су Бугари имали девет мртвих и три рањена борца. Према бугарским изворима, код Стрмашева је убијено 10, а рањено или нестало четири бугарска полицајца. Бугари су после борбе запалили село Стрмашево и извршили стрељање сељака. Иста бригада сукобила се 19. јуна са Бугарима у селу Крњево. Према „партизанским“ изворима, Бугари су имали између 9 и 15 погинулих, 13 заробљених и доста рањених, док партизани нису имали губитака. Према бугарским изворима, број жртава био је непознат.⁴⁷¹⁷

Иста бригада водила је борбу 25. јуна 1944. код села Радње. Бугари су дошли у село 23. јуна. Партизани су се повукли према Кожуфу, док су Бугари палили село и тек после два дана припремили су напад. У борби, према „партизанским“ изворима, партизани су имали два погинула и четири рањена, док бугарски губици нису познати. Према бугарским изворима партизани су убили кмета села и ранили једног сељака.⁴⁷¹⁸ Дана 27. јуна борба се водила између села Радња и Боула. Према партизанским изворима Бугари су имали „најмање 15 мртвих и рањених“.⁴⁷¹⁹ У извештају Ђевђелијског околицког управитеља о борбама током јуна 1944. евидентирано је неколико сукоба од којих се због жртава издвајају два: 2. јуна 1944. у селу Серменин убијен је од стране партизана једна контрачетник; 13. јуна у атару села Петрово партизани су обесили кметског намесника и још једно лице.⁴⁷²⁰

Поред 2. македонске бригаде, активан је био и Кумановски партизански одред који је водио борбу са једном контрачетом 18. јуна 1944. у Сушачкој шуми. Према партизанским изворима, убијена су два контрачетника, један је рањен. Два дана касније, од постављене mine на друму Куманово – Крива Паланка, два километра од Куманова погинуло је шест бугарских војника и између 8 и 10 рањено. Од постављених мина на друму Куманово – Крива Паланка, близу места „Војник“ настрадало је 40 контрачетника.⁴⁷²¹

ЦК КПМ и ГШ НОВ и ПО Македоније предузели су од јула 1944. низ мера војног и политичког карактера. Територија Македоније подељена је на четири војно-оперативне зоне, 24. јула формирана 4. македонска бригада, док је 2. августа одржано прво заседање АСНОМ-а. почетком августа формиране су 5, 6, 7, 8, 9. и 10. бригада, а затим 25. августа 41. дивизија НОВЈ. Ове одлуке пратиле су све чешће борбе. Током јула вођено је неколико борби од којих се издваја сукоб између 2. македонске бригаде и једне бугарске јединице код села Дреново 6. јула 1944. године. Према бугарским изворима, два бугарска војника су рањена, док су партизани „имали много жртава“.⁴⁷²² Према „партизанским“ изворима, Бугари су имали 60 погинулих. Затим сукоб код села Смилевци 11. јула у којој је 2. македонска бригада напала бугарске положаје. Према „партизанским“ изворима „непријатељ је имао жртава“.⁴⁷²³

Неколико дана касније, 17. јула, Бугари су напали 2. македонску бригаду у селу Оморани. Према партизанским изворима, Бугари су имали 8 погинулих и 15 рањених“. После неколико дана 22. јула извршен је напад партизана на железничку станицу Клисура, на прузи Скопље – Ђевђелија. Према партизанским изворима „непријатељ је имао доста губитака“.

⁴⁷¹⁷ Видети: *Зборник VII/3*, *Зборник VII/3*, 181–182, 191, 215–216, 220–221, 223, 241–243, 248–250, 253, 393–395. *Зборник VII/4*, 7–9.

⁴⁷¹⁸ ДАРСМ, ф. 130, к. 2, а.е. 41, л. 309.

⁴⁷¹⁹ *Зборник VII/4*, 9. О овим борбама видети и извештај Радовишког околицког управника у коме стоји да су партизани имали неколико мртвих у овим борбама. ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 152, л. 259–262.

⁴⁷²⁰ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 153, л. 272.

⁴⁷²¹ *Зборник VII/3*, 268–269.

⁴⁷²² Исто, 402–404.

⁴⁷²³ *Зборник VII/4*, 10.

Исто се напомиње и у борби код села Копривница (Неготински срез) која је вођена 23. јула 1944. године. Друга македонска бригада извршила је нападе на ергелу у Демир Капији 22. и 27. јула 1944. године. Према партизанским изворима Бугари су имали између 15 и 20 мртвих. Иста бригада извршила је 29. јула напад на железничку станицу Клисуре. Према партизанским изворима, Бугари су имали између 15 и 20 погинулих.⁴⁷²⁴

Трећа македонска бригада водила је борбе против бугарске војске код села Младо Нагоричано и Страцин. У тим борбама које су вођене између 23. и 24. јула 1944. било је погинулих на обе стране. Код села Младо Нагоричано, према „партизанским“ изворима страдало је три партизана, док су осам било рањено; Бугара је страдало око 40. Код села Страцин било је око 30 погинулих Бугара и два рањена партизана од којих је један умро. Према бугарским изворима код села Младо Нагоричано погинула су два партизана, док је са друге стране погинуло двоје полицајаца, а петорица су рањена. Код Страцина је погинуо један бугарски војник и осам је рањено, док су губици партизана непознати.⁴⁷²⁵

Почетком августа 1944. партизанске акције у Македонији, а у складу са предстојећим догађајима на Балкану, постале су учесталије и добиле организованости карактер.⁴⁷²⁶ О томе се види и из извештаја околијских управитеља. Радовишки околијски управитељ могао је у свом извештају од 31. августа 1944. само да констатује следеће: „Са жаљењем треба споменути, да је за време месеца када сам поднео извештај, у мом срезу појавила комунистичка акција...Административни органи за сада не могу предузети никакве мере како би се уништиле те групе које крстаре по срезу. Биће потребно да се пошаље већи број војника...“ Кретање је нарочито запажено око села Пљачковица.⁴⁷²⁷ Појачана активност НОП може се констатовати и из извештаја Ђевђелијског околијског управитеља од 29. јуна 1944. и 31. августа 1944. године.⁴⁷²⁸

Бугари су у другој половини августа покушали да поврате нека своја упоришта у рејонима Куманово – Крива Паланка и Босилград – Врање и на Пљачковци. Делови 17. и 29. дивизије предузеле су напад, али су наишле на јак отпор. Нарочито тешке борбе вођене су од 14. до 17. августа на Пљачковци. У офанзиви коју је предузела 17. бугарска дивизија на Лисац 16. августа, где се налазила страдало је, према „партизанским“ изворима, 46 бугарских војника и контрачетника, док је заробљено 12 војника, док су партизани имали девет погинулих и шест рањених.⁴⁷²⁹ ВШ НОВ и ПОЈ јављао је истог дана кад су бугарске снаге предузеле офанзиву на Лисац о борби код Бабине Пољане. Бугари су према наведеном извору имали 140 погинулих, док је заробљено 196.⁴⁷³⁰ У другој половини августа напади партизанских јединица били су усмерени ка саобраћајним комуникацијама. Док су почетак септембра обележиле борбе са бугарским гарнизонима који нису хтели да буду разоружани или да се предају партизанима.

Борбе су вођене и у осталим деловима Македоније. Трећа македонска бригада напала је једну групу бугарских полицајаца и контрачетника на Вељој Глави између 9. и 10. августа. Према „партизанским“ изворима, један партизан је погинуо, док су Бугари имали 16 рањених. Два дана касније, нападнута је железничка станица Табановци. Према „партизанским“ изворима, у овој борби бригада је имала шест мртвих и 13 рањених, а бугарске снаге су имале око 30 погинулих и „многа рањених“. Према бугарским изворима, партизани су имали четири погинула, а бугарске снаге четири погинула и девет рањених. У нападу Треће македонске бригаде у ноћи 23. на 24. август 1944. на рудник Лојане, погинуло је према партизанским изворима, три партизана (шест је рањено), док „губици непријатеља нису познати“.⁴⁷³¹

Друга македонска бригада водила је борбе са бугарским снагама између 10. и 12. августа 1944. код Конопишта, Барова и Крњева. Према „партизанским“ изворима, Бугари су у овим

⁴⁷²⁴ Исто, 10–11.

⁴⁷²⁵ Зборник VII/3, , 283–284, 408–409.

⁴⁷²⁶ Зборник VII/4, 15–19.

⁴⁷²⁷ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 154, л. 278–279.

⁴⁷²⁸ ДАРСМ, ф. 128, к. 1, а.е. 153, л. 272–275.

⁴⁷²⁹ Зборник VII/4, 66–67.

⁴⁷³⁰ АЈ, 112–1065–1066, Тањуг, Дневни билтен.

⁴⁷³¹ Зборник VII/4, 20–22, 25–26, 47–48, 424–425, 435.

окршајима имали укупно 46 погинулих и 41 заробљеног, док су партизани имали 16 погинулих и 11 рањених. Четврта македонска бригада извршила је 14. августа 1944. напад на „Паруцу“. Према „партизанским“ изворима, било је 15 погинулих Бугара, док су партизани имали седам погинулих и 12 рањених. Након неколико дана иста бригада напала је и Берово 23. августа и у борби, према „партизанским“ изворима, убила 20 полицајаца. Разбијена је и једна чета полицајаца из Пехчева; убијено је три полицајца.⁴⁷³²

Дана 5. септембра 11. бригада сукобила са 17. бугарском дивизијом код села Страцин. У борби је према „партизанским“ изворима, било убијено 32 бугарска официра и војника, док су на страни партизана погинула између седам и осам бораца.⁴⁷³³ Последњи сукоб на територији Југославије између НОП и бугарских јединица забележен је након деветосептембарског преврата. Бугарски гарнизон у селу Мрежичко одбио је крајем августа да се преда партизанским јединицама и да пређе на њихову страну. После капитулације Бугарске, 9. септембра, бугарски гарнизон је прикупио своје снаге (око 1.300 војника) у рејону села Мрежичко и око 13. септембра покушао да се пробије у Бугарску. Штаб 9. партизанске бригаде упутио им је захтев за предају, што је бугарски гарнизон учинио тек после борбе код села Барово, у којој је према партизанским изворима било, 36 погинулих и 21 рањеног, а партизани шест погинулих.⁴⁷³⁴

У извештају америчких обавештајаца од 5. децембра 1944. који су се још увек налазили у Македонији дата је кратак осврт на друштвене околности, ратну штету, политичко расположење народа и борбе које су водили партизани током окупације у области Штипа, Кочана, Царевог Села, Струмице и Радовиша. У поглављу насловљеном „партизанско борбено искуство у област“ амерички обавештајци су врло афирмативно и позитивно писали о партизанском покрету који је имао бројне сукобе са бугарским трупима. Борбе и окршаје које су чланови ОСС описали у извештају највероватније су се десиле у другој половини 1944. када су се први Американци спустили на терен Македоније. Приликом једне борбе Бугари су претрпели значајне губитке и натерани су у бекство, а партизани су са погинулих војника скинули одећу, обућу и друге ствари. Опрему коју партизани нису могли да однесу са собом била је запаљена. Рањени и заробљени војници били су испитивани у циљу приласка партизанском покрету. Они за које је оцењено да не могу да приђу партизанском покрету били су убијани. Било је случајева да су бугарски војници који су пришли партизанима ратовали против својих некадашњих јединица. Примера ради један Бугарин је из заседе убио шест својих сународника. У једној другој борби, Американци су преко својих извора, утврдили, да су партизани поред бугарских војника, убили и једног цивила Македонца који је био против партизанског покрета. По правилу, партизани нису узимали заробљенике. Смртна казна примењивала се и на другим партизанима који су били оптужени; било је случајева да су стрељани и због ситних крађа.⁴⁷³⁵

*

У сталним сукобима партизанских и бугарских јединица на подручју Југославије тешко је утврдити интензитет, учесталост и жестину борби. Пробијајући се кроз мноштво несигурних извора покушали смо да графички прикажемо интензитет борби. Упоређујући изворе различите провенијенције, од којих је највише заступљено „партизанских“ извора, дали смо два графикона. У првом графикону дат је број борби по месецима од априла 1941. до септембра 1944. године. На хоризонталној оси приказани су месеци, а на вертикалној број борби (са више погинулих) током тог месеца. У другом графикону, који покрива исти период као и први на хоризонталној оси дати су месеци, а на вертикалној број погинулих у борби (партизани + Бугари). Други графикон је у методолошком смислу доста несигурнији. Наиме, пошто смо анализирали већином изворе „партизанске“ провенијенције, број жртава на бугарској страни је далеко већи него у стварности. Сабирајући све бугарске жртве које су

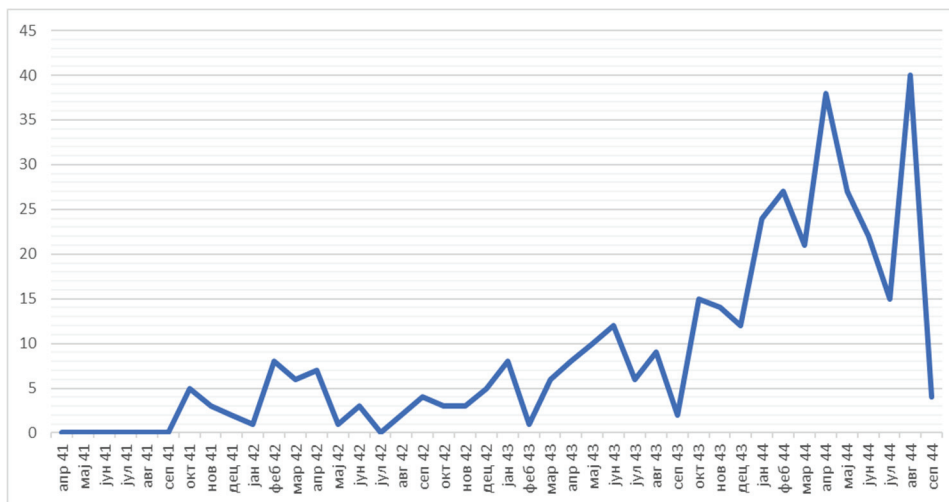
⁴⁷³² Исто, 23–24, 66–68.

⁴⁷³³ АЈ, 507–18, IX, 15/V–72; *Зборник VII/4*, 68.

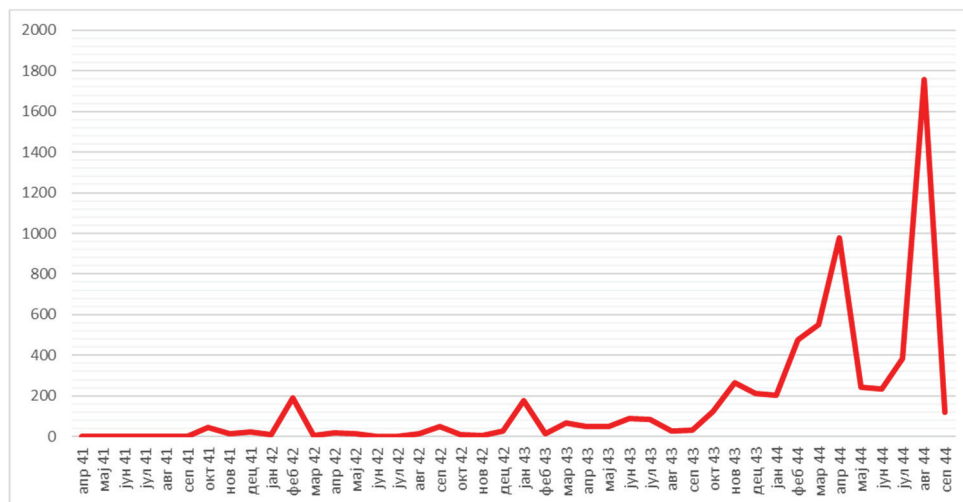
⁴⁷³⁴ *Зборник VII/4*, 54–55.

⁴⁷³⁵ *Военте мисии на Соединетите Американски Држави...*, 76–77.

наводили ови извори добија се да је бугарска окупаторска војска имала губитке од 5.300 и то само погинулих, не рачунајући рањене и нестале. Упоређујући ту бројку са бројком коју су нове бугарске власти дале након рата примећујемо неслагање (1. окупациони корпус – 968 убијених, 384 рањених 3.276 несталих; 5. армија – 698 убијених, 934 рањених и 2.280 несталих). Међутим, иако је број погинулих бугарских војника по борбама преувеличан, он у ствари показује жестину одређене борбе, па се „преливањем“ ових података у графикон добија линија која је доста реална. Треба такође нагласити да и један и други графикон не представљају коначну форму, пошто су анализирани само догађаји из претходног дела текста.

Графикон бр. 12: Хронолошки приказ броја борби током окупације између НОП-а и бугарских јединица на простору Југославије.

Графикон бр. 13: Хронолошки приказ укупног броја погинулих у борбама између НОП-а и бугарских јединица на простору Југославије.

4.5.3. Злочини Бугара над припадницима НОП-а

Посебно место у систематизацији ратних злочина заузимају они почињени над припадницима НОП-а. У акту о капитулацији Југославије и њене војске, стајало је да „потписивањем уговора о примирју југословенска оружана сила има безусловно да капитулира и одводи се у ратно заробљеништво“. Самим тим, Немачка, а са њом и Бугарска, није признавала партизане за легалну војну организацију, него је на њих гледала као на „бандите“, па је њихов репресивни апарат био посебно бруталан према припадницима овог покрета. У обзир треба узети и активност партизана и нападе на припаднике бугарског окупационог апарата, што је код ових изазивало још већу мржњу и подстицало да они буду још активнији у вршењу злочина. Посебан „статус“ партизана у очима окупатора чинио је злочине почињене

над њима посебним и карактеристичним. У разним обавештењима и наредбама проистеклих из надлежних бугарских установа стајало је да ће свако ко буде узео учешћа у било којој оружаном борби бити кажњен смрћу. Исту казну сносили су сви који би оваквим групама пружали помоћ. Често је писало да јединице у борби са покретима отпора треба да поступају „безобзирно и са бруталном строгашћу“ и да се заробљеници одмах по саслушању имају стрељати; такође је прописиван и „слободан лов на бандите“ итд.⁴⁷³⁶

Један од првих злочина над припадницима НОП-а десио се јесени 1941. године. Почетком новембра, поводом бекства двојице бугарских војника једна бугарска јединица из састава специјалног бугарског пука који је дошао ради заштите железничке пруге у рејону Грделице (око 300 војника) под командом мајора Александра Апостолова, команданта пограничног батаљона из Владичиног Хана прешло је демаркациону линију 4. новембра 1941. године. Ови војници дошли су у село Велику Копашницу и ухватили 16 сељака које су повели као таоце у случају да их неко нападне. У наставку пута продужили су у село Тулово извршивши блокаду села и поставивши заседе на прилазним путевима. Не знајући да су Бугари у селу, четворица партизана су се са Кукавице спустила у Тулово. Упавши у бугарску заседу њихова смрт била је неизбежна. У краткотрајној борби двојица или тројица партизана су погинула. Бугари су погинуле партизане поставили на сред пута. Лешеви су стајали на отвореном три дана, а уз то је наређено да се лешеви унаказе: убијенима су кроз стомак прободени кочевци, а сељацима је наређено да их на кочевцима носе кроз село. По другој верзији партизани су побијени, а потом су набијени на коље и тако однети у село да би тако застрашили народ. Након борбе и масакрирања партизана, Бугари су у Тулову убили 17 људи.⁴⁷³⁷

Крајем године тек формиране партизанске јединице у Македонији уништене су од стране бугарског окупатора. Одређен број лица је убијен, а ухапшени комунисти изведени су пред судове у Битољу, Скопљу, Куманову и Охриду. Само у Куманову је убијено седам без судске пресуде, 11 је осуђено на смрт; у Прилепу је убијено једно лице, а шест је осуђено на смрт, док је 22 интернирано; у Скопљу је затворено 60; у Битољу је убијен један, а интернирано је шест лица; у Охриду је затворено 20, осуђено је на смрт двоје лица.⁴⁷³⁸ У прогласу привременог ПК КПЈ за Македонију од новембра 1941. главна ставка била је осуда хапшења и убистава које је вршила бугарска полиција. Војни судови у Македонији изrekli су неколико десетина смртних пресуда.⁴⁷³⁹ Из Прогласа ОК КПЈ за Македонију сазнајемо да су овакви процеси настављени у 1942. године: „Ових дана, пред скопским ратним преким судом, био је завршен један такав процес, на који је било изведено 45 македонских синова–радника, студената и ученика, међу њима и деца од 16 до 17 година... Скопски ратни преки суд изрекао је 18 смртних казни, преко 20 пресуда на по 15 година робије, а неколицину је „ослободио“, да би их дан-два затим опет затворили и отерали у логор...“⁴⁷⁴⁰

Бугарском офанзивом у фебруару и марту 1942. већина партизанских одреда који су деловали у југоисточној Србији били су разбијени. Село Велики Крчимир које је служило као центар окупљања Бабичког одреда посебно се нашло на удару Бугара. Јединице 21. пешадијске дивизије приступиле су хватању сакривених партизана у овом селу и њихових сарадника. Укупно је 73 људи после мучења и батинања преко Власотинца спроведено за Лесковац у бугарски затвор који је био смештен у подрумима Лесковачке гимназије. У том подруму, у којем је била вода до колена ови ухапшеници били су изложени бројним мучењима, а затим су из бугарског затвора у Лесковцу предати Гестапоу. Сви су отерани у логоре у Норвешкој. Од

⁴⁷³⁶ Видети: В. Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке...*, 36–37. У претходном делу текста већ је поменуто неколико примера мучења и убијања партизана.

⁴⁷³⁷ В. Glišić, „Zločini bugarskog okupatora...“, 316; В. Глишић, „Злочини немачких и бугарских окупатора...“, 103; С. Николић, *н. д.*, 57; С. Јоле Николић, *н. д.*, 24; Х. Ракић, „Лесковачки и Врањски крај...“, 202–203. Димитрије Кулић је помињао да су страдала три партизана и да су Бугари потом извршили злочин убијања цивила. Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 45–48.

⁴⁷³⁸ В. Mitrovski, „Окупација и оружани устанак...“, 154.

⁴⁷³⁹ *Зборник VII/1*, 48–49. Видети: Исто, 68–70.

⁴⁷⁴⁰ АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија“, стр. 27; *Зборник VII/1*, 82.

њих 73, 23 је умрло или је убијено у овој скандинавској земљи. Јован Мишић из Великог Крчимира који се налазио у Нишавском, а потом у Бабичком партизанском одреду од 1941. ухваћен је као и сви остали почетком марта 1942. године Његово сведочење већ је поменуто у контексту борби, а овде се скреће пажња на његов исказ о интернирању у Норвешку: „...Сутрадан 3. марта исте године (1942), отерали су нас за Лесковац. Сместили су нас у један подрум у коме је било воде и тако су нас у том подруму држали пет дана. За то време су нас саслушавали и приликом саслушања су свакога тукли. У току саслушања сам рекао да сам чувао стражу и то под задатком, да пазим на непријатеља. У том тренутку један од бугарских војника ме је ударио песницом. После тога Бугари су нас предали Немцима, који су нас такође саслушавали и најзад отерали за Ниш, а одатле су нас транспортовали за Норвешку“.⁴⁷⁴¹

Бугарске јединице на окупираном подручју Србије морале су, сходно договору, да сарађују са немачким трупама и да се повинују врховној немачкој војно-управној власти. Бугари су у највећем броју случајева заробљене партизане прво неколико дана држали као таоце, а онда су их предавали Немцима који су их слали за веће логоре у Србији где су их убијали или су заробљеници умирали од батина или мукотрпних радова. Један број слали су даље у радне логоре најчешће у норвешке логоре или у Маутхаузен. Такав случај је био са Драгишом Бачанином из Велике Плане (Топличке), рођеног 1921. који је успео да побегне из једног норвешког логора и пребаци се на „слободно“ у Шведску: „...Кад су се у нашим крајевима појавили Бугари, ја сам ступио у партизане и борио сам се на Јастрепцу, док ме Бугари нису заробили. Био сам прво у затвору у Прокупљу, па после у Нишу, одакле сам спроведен у Београд на Сајмиште. Ту сам био мучен и видео сам неописиве муке других. Отуда сам проведен у Норвешку у логор, одакле сам побегао 22. јуна (1943), а у Шведску сам прешао 22. јула...“⁴⁷⁴²

Средином фебруара 1942. забележен је још један у низу злочина над припадницима НОП-а. Дана 18. фебруара 1942. комуниста Бранко Николић стрељан је у Печењевцу (Лесковачки срез) од стране Бугара, а потом је његово тело бачено у Јабланицу. Његов отац који је био ухапшен, пуштен је на слободу.⁴⁷⁴³ Приликом блокаде села Бугари су спалили седам кућа одакле су били појединци који су отишли „у шуму“ и придружили се партизанима. У тим тренуцима вођена је и борба код села Велико Боњинце (Лесковачки срез) коју су водили Бугари са добровољцима са једне стране и партизани из Бабичког одреда са друге стране. На страни партизана заробљено је четворо људи који су касније стрељани у дворишту школе у Манојловцу (Лесковачки срез). Лешеви су пренети у Печењевце 16. и 17. фебруара 1942. године.⁴⁷⁴⁴

Док су бугарске јединице првих дана марта 1942. претраживале терен Горњег Запања у селу Личје, бугарска војска је камионима чекала ухапшене партизане како би их одавде пребацила преко Власотинца за Лесковац. У Личким Хановима се налазио пункт за све ухапшене припаднике НОП-а са ове територије. Претражујући куће у селу Личје и трагајући за партизанима, бугарски војници хапсили су све за које су сумњали да су припадали партизанским јединцима или их помагали. О злочинима који су се догађали у тим тренуцима причао је после рата Милоје Цветковић, земљорадник из овог села чији је син Живојин Цветковић припадао 3. сувопланинској чети Бабичког партизанског одреда. Село је било блокирано, а Живојин Цветковић је ухваћен са још двојицом партизана из села Велики Вртоп и одмах стрељан. Потом је запаљена породична кућа Милоја Цветковића, опљачкане су покретности, а он и његов други син доживели су и малтретирање и батинање од стране бугарских војника. Тада је запаљено још неколико кућа у Личју и похапшено неколико сељака. Слични злочини десили су се и у Вртопу, Семчу и Краставчу.⁴⁷⁴⁵

Као и многи други и Миленко Миловић био је заробљен у офанзиви коју су предузели Бугари заједно са још неколико партизана 12. марта 1942. код села Раствовнице код Прокупља.

⁴⁷⁴¹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 322–323.

⁴⁷⁴² АЈ, 103–162–585, v. d. načelnik konzularno-privrednog odeljenja Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, Ministarstvu vojske mornarice i vazduhoplovstva, Kairo, 10. oktobar 1943.

⁴⁷⁴³ ВА, НДА, к. 27, ф. 7, д. 8.

⁴⁷⁴⁴ *Зборник I/3*, 328–329, 352.

⁴⁷⁴⁵ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 332–335.

После мучења, заробљеници су спроведени за село Берилје: „Тамо настаје опет мучење на све варварске начине што знају само Бугари да муче, као и вешање, туча по табанима, стомаку, спајање главе са обручем, у води до појаса по 48 сати и разна друга мучења“. Пошто ништа нису могли да сазнају, Бугари су заробљенике предали Немцима који су их сместили у Нишки логор 23. марта 1942. године. Дана 24. априла транспортован је на рад у Немачку, а затим у јуну пребачен је у логор у Норвешкој, у злогласни Корген. На крају, успео је да побегне из логора 28. септембра 1943. и да се докопа Шведске.⁴⁷⁴⁶

Приликом бугарске офанзиве на Пасјачу почетком априла 1942. јединице 14. пешадијског пука успеле су да заробе „један број“ партизана. Неке од заробљених партизана су одмах стрељали, а неке су ухапсили. Дана 8. априла у близини „Асеновачких колиба“ у Житном Потоку био је сакривен један тешко рањени партизан из Дубова. Бугари су га пронашли и заробили. Прво су га отерали у Берилју, а сутрадан у Житни Поток. Овај партизан био је изложен страховитим мучењима; изнурен и унакажен стрељан је од стране Бугара у Житном Потоку.⁴⁷⁴⁷

С тим у вези, треба поменути и злочин над Миодрагом Радоњићем из Прокупља који је највероватније убијен у затвору. Његова мајка, Параскева Радоњић, сведочила је 5. априла 1949. пред органима Министарства унутрашњих послова у Прокупљу како су Бугари марта 1942. ухапсили њеног сина са још пет другова и спровели их у Житни Поток: „...Ја сам често одлазила у Житни Поток да молим, за сина да га пуште, али они су ме увек псовали и једном приликом ме Кочев ударио. Ударио ме је због тога што сам тражила за сина да му дају мало сламе...После два месеца су га спровели у Прокупље, одакле је нестао. Тврдим да су Бугари у Прокупљу убили мог сина... напомињем да су они пет другова – партизана, односно четворицу њих убили у Житном Потоку, док је мој син везан побегао са стрељања, па је издајством неких сељака у селу Злата опет пао у руке Бугарима...“⁴⁷⁴⁸

Крајем 1942, Бугарски војници пострељали су заробљене партизане 27. децембра на путу Сурдулице–Скопље. Ови партизани, којих је било тројица, су истог дана убили бугарског свештеника у Сурдулици. Њихово успешно повлачење није успело и оно су били заробљени.⁴⁷⁴⁹

Лета 1942. бугарска полиција успела је да ухапси већину чланова Месног комитета у Скопљу. Након атентата на агента бугарске полиције Манеа Мачкова 20. августа 1942, одмах следећег дана извршена је блокада Горне Воде, Дебар Мале и још неких квартова у Скопљу од стране полиције. Тада је ухапшено шест комуниста који су доведени у везу са атентатом. Један од ухапшених Панче Пешев из Куманова успео је да преживи мучења у затвору и стрељање и да у свом извештају ПК КПЈ за Македонију остави драгоцен сведочанство о репресивним методама којима се служила бугарска полиција на анектираном подручју. Испитивање и мучење затвореника у Скопском истражном затвору одвијало се наизменично. Пешев је тучен дрвеном палицом по ребрима и са жилом по глави и табанима. Након 14 дана мучења у ћелију где је био смештен Пешев доведено је седам сељака из села Рудника у околини Велеса. Дана 14. септембра Пешев је заједно са још осам лица (цивили и комунисти) одведен на стрељање у Пустој Кули. По мраку, на раздаљини од једног метра, Бугари су убијали једног, по једног. Пешев, који је био четврти у колони није чекао, пробио се кроз полицајце и успео да побегне. Сигурне смрти у Пустој Кули спасло се још једно лице.⁴⁷⁵⁰ Преживели Раде Бурчевски из Рудника сведочио је да су Пешев, Душан Димитријевски из Рудника и он преживели стрељање тако што су били притиснути мртвим телима људи које су Бугари поубијали. Међутим приликом бежања, бугарски полицајци су сустигли Димитријевског и искундачили га.⁴⁷⁵¹

⁴⁷⁴⁶ ВА, ЕВ, к. 279ц, ф. 3, д. 34.

⁴⁷⁴⁷ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 196.

⁴⁷⁴⁸ Исто, 247–248.

⁴⁷⁴⁹ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 2.

⁴⁷⁵⁰ М. Михајлов, „Еден документ...“, 175–183.

⁴⁷⁵¹ *Отпор и џисата. Сеќања затоџеника. Књига прва*, 375–377.

Истовремено у Македонији су настављени судски процеси. У изводу из „Полицијских вести“ од 11. септембра 1942. писано је о великом „комунистичком процесу“: „Од 16. до 21. јуна у Битољу Скопски ратни преки суд одржао је велики комунистички процес“. Тада је на смрт вешањем у одсуству осуђено шест лица; на смрт вешањем у присуству троје лица, на доживотни затвор осуђено је четворо и на 15 година затвора девет лица, док је 20 лица ослобођено.⁴⁷⁵² Неретко се дешавало да бугарски судови осуде одређена лица, углавном Србе, због „тајних комунистичких активности“. Такав један процес одиграо се пред Војним судом у Скопљу 28. августа 1942. када је 20 лица осуђено на казне од 10 до 15 година робије.⁴⁷⁵³ У Македонији су над припадницима НОП-а почињени и гори злочини од процеса пред Војним судом. Бугарски војници и полицајци брутално су се обрачунавали са заробљеним партизанима у Бабунској офанзиви крајем 1942. године. На путу Скопље–Велес, инсцениран је напад, што је искоришћено за стрељање свих заробљених партизана. Зверско понашање Бугара остаје забележено у већ поменутом примеру заробљене партизанке Невене Николове коју су Бугари силовали, мучили, а затим јој одсекли главу коју су носили од села до села. Акцију хапшења бугарски окупатор наставио је и крајем 1942. када су у Куманову, Скопљу и још неким градовима ухапсили 25 лица, углавном Срба власника разних индустријских постројења.⁴⁷⁵⁴

У том контексту треба споменути хватање мучење и убијање члана ПК КПЈ за Македонију Мирче Ацева и члана ГШ за Македонију Страхаила Пинџура–Страше. У летку ПК КПЈ за Македонију од јануара 1943. описан је изглед њихових тела после мучења, злостављања и убијања које се десило 4. јануара 1943. године. Упечатљива је реченица у којој се каже да је приликом сахране било очигледно да су двојици комуниста били исечени прсти и на неким местима искидано месо.⁴⁷⁵⁵ Током јануара 1943. на подручју Велеса изван број партизана био је ухваћен и убијен. Код места званог „Речани“ у близини Башиног Села, убијено је пет партизана. Неколико дана после тога ухваћен је и на зверски начин убијен још један припадник партизанских јединица. Још неколико партизана је до краја јануара ухваћено и на бруталан начин убијено. За сва убиства која су извршена на овакав начин одговорне су контрачетничке јединице.⁴⁷⁵⁶

У првој половини 1943. извршено је неколико рација у којима је похапшено на десетине људи који су оптужени као комунисти. Повод за хапшења било је неколико атентата и постављања експлозивних направа који су изведени од стране партизана почетком 1943. године. Дана 21. фебруара 1943. бугарски војници држали су Скопље читав дан у блокади. Ухапшено је око 60 Срба у Скопљу који су углавном послати на логор на Тасос. Заједно са њима још 30 људи је оптужено да су комунисти и послати су такође на Тасос. Неколико дана касније блокирано је Габрово и његова околина због убиства једног бугарског војника. Неколико комуниста је том приликом убијено и ухваћено. У Куманову је ухапшено око 50

⁴⁷⁵² *Зборник VIII/1*, 470.

⁴⁷⁵³ АЈ, 380–1–5, 14. септембар 1942, пов. бр. 157.

⁴⁷⁵⁴ N. Živković, *Ratna šteta...*, 42–43.

⁴⁷⁵⁵ Љубомир Јорданов, начелник групе А државне сигурности Обласне полицијске управе у Скопљу изјавио је на суђењу пред Војним судом Скопске војне области 17. јануара 1945. у вези испитивања Пинџура следеће: „... Везаног смо га тукли гуменом палицом по табанима и по целом телу, ко је где стигао, ударајући га ногама у леђа, у стомак, а два-три пута смо му стављали ноге у воду, а после тога смо настављали са тучом. Два дана је непрекидно тучен. У веома лошем стању однесен је у његову ћелију, где је био сам...“ Други дан по овоме утврђено је да је Пинџур мртав. Јорданов је изјавио поводом тога следеће: „... Отишао сам у ћелију да га видим. Нашо сам га како лежи у ћелији и око њега је била флека од пене са устију“. О мучењу Мирче Ацева, Јорданов је дао следећи исказ: „Саслушавање Мирче Ацева вршило се упоредо са саслушавањем свих осталих који су ухваћени у Велесу... Био је тучен неколико пута веома жестоко по табанима. Он је био затвореник који је од свих који су прошли кроз затвор Скопске обласне полицијске управе највише мучен...“ на крају је одлучено да се Ацев, који је био на самрти, баца кроз прозор како би се инсценирало самоубиство. *Зборник VIII/1*, 170–171. Видети: Ј. Павловски, *н. д.*, 133–139.

⁴⁷⁵⁶ Галена Куцуловска, „Теророт на бугарскиот окупатор во Велес и Велешко 1943–1944 година“, во: *Велес и Велешко во народноослободителната војна од 1943 до 15 мај 1945 година. Материјали од научниот собир „Велес и Велешко во НОВ од 1943 до 1945 година“ одржан на 11 и 12 јуни 1976 година во Титов Велес*, ур. Страхил Гигов и др, Титов Велес 1977, 331.

Срба под сумњом да су припадали партизанском покрету.⁴⁷⁵⁷ Дана 8. и 10. марта 1943. започела су два велика процеса против ухваћених партизана и њихових симпатизера у Велесу.⁴⁷⁵⁸

Извештај секретара Другог обласног комитета КПМ (односно ПК КПЈ за Македонију) од 12. марта 1943. такође је говорио о зверствима бугарске војске и полиције над заробљеним партизанима. Тако је записано следеће: „...Два партизана су убијена и бачена код плетварске воденице, а шесторица изнад воденице, код чесме. Сви су били без одела и избодени ножевима...У Топлици је убијено седам бораца, који су такође измрцварени. Међу њима два Прилепчана; један са српом и чекићем био је бачен на сами друм...У пољу су убијена двојица и један у с.(елу) Никодин. Двојицу су одали председник општине и пољак с.(ела) Крстеца, који су после били стрељани у Плетвару. У том рејону убијена су још двојица...Седам наших бораца, који су се били склонили у крапјанским колибама, били су одани од стране дражиноваца бугарској војсци, и сви ухваћени. Она их је одвела на 'Барбарас' (близу дебарских чесама), где је добила наређење да ликвидира све. Најпре су свучени до голе коже, а затим стрељани. Пошто су их стрељали, од њих су направили 'крстину', при чему су другарицу, која се налазила с њима, ставили одозго. Неки буг.(арски) војници су хтели да виде да ли је убијена другарица била жена или девојка, те су је боли ножевима између бутина и вршили разне гнусне ствари... Другарицу Милицу (Косоварку) су најпре пренели у с.(ело) Дреновци, а затим у Прилеп, где је у затвору лежала три дана. После тога однели су је у Брод, где је заједно са једним партизаном, кога је одао председник општине у с.(елу) Житоше, била стрељана. У Броду су стрељана још три борца... Над Десовом буг.(арска) заседа је убила четири друга...Сва четворица полужива су свучена до голе коже и поново стрељана на растојању од два метра...Зна се још за једног борца који је био ухваћен код тунела (богомилски крај)...почео је да бежи, али су га меци сустигли, те је пао мртав“.⁴⁷⁵⁹

Током марта 1943. бугарска обавештајна служба успела је да уђе у траг и да открије целокупну мрежу партијских организација КПЈ у Крушевцу. Бугарска полиција успела је да ухапси 45 лица, од којих су двоје одмах убијени, три особе су умрле од батинања у затвору, а 20 је стрељано. Према извештају СДС, бугарска „полиција“ је у садејству са немачким Гестапоом у раздобљу од 22. до 24. марта 1943. ухапсила 134 лица у Крушевцу; само у селу Гревци ухапшено је 60 људи. Приликом хапшења, бугарска „полиција“ је извршила темељну претрагу по кућама ухапшених лица и успела да пронађе компромитујући материјал код ухапшених. Одмах после хапшења, Бугари су приступили саслушањима и страховитом мучењу и батинању ухапшених људи. У Крушевачком затвору живот је изгубило петоро људи, остали су пребачени у логор на Црвеном крсту где је 20 стрељано на Бубњу.⁴⁷⁶⁰

Заробљеници су убијани на различите начине и под различитим околностима. Бугарска полиција спроводила је 18. априла 1943. троје лица, осумњичених за „комунистичку делатност“. На путу између села Севце и Јажинце, на Косову, Бугари су нападнути од стране партизана. Они су успели да одбију напад, али су притом побили заробљенике.⁴⁷⁶¹ Месец април 1943. био је обележен још једним злочином над припадницима НОП-а. Седам партизана било је ухваћено од стране контрачетника. Ухваћени партизани предати су бугарској полицији у селу Матејче која их је недуго затим стрељала изван села.⁴⁷⁶² Дана 17. маја 1943. у селу Бојанчиште близу Кавадараца бугарска полиција убила је три партизана⁴⁷⁶³

Почетком 1944. злочини бугарског окупатора над припадницима НОП-а су настављени. Полицијски начелник из Брода, Најчо Христов Петров био је одговоран, према Државној комисији, за убиство три партизана 10. фебруара 1944. године. Партизани су ухваћени и

⁴⁷⁵⁷ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 10;

⁴⁷⁵⁸ ВА, НДХ, к. 302, ф. 4, д. 11. Више: Г. Куцуловска, *н. д.*, 332–334; Б. Митровски, „Битола и Битолско...“, 693–700.

⁴⁷⁵⁹ *Зборник VII/3*, 85–86.

⁴⁷⁶⁰ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 457–459.

⁴⁷⁶¹ *Зборник VII/2*, 370.

⁴⁷⁶² АЈ, 110–222–410, одлука за Станиуа Илијева Станева ф. бр. 22653.

⁴⁷⁶³ АЈ, 110–114–586, одлука за Крума Канчева ф. бр. 3856.

држани неколико дана у затвору у Броду, а након тога су изведени и недалеко од места убијени на најзверскији начин.⁴⁷⁶⁴ Неколико дана касније 17. фебруара 1944. у селу Крапа, близу Пореча, дошла је Косовска партизанска бригада. Партизани су у селу остали читав дан и сутрадан су кренули за село Дреново. Због зиме и великог снега, два болесна партизана склоњена су у земуницу, али су их бугарски војници, који су ушли у траг овој партизанској бригади, нашли. Једног су убили на месту, а другог су повели са собом и убили близу села Кошино на „најзверскији начин“.⁴⁷⁶⁵ Фебруара месеца 1944. у село Крапа дошли су бугарски војници. У исто време, мало касније у Крапу се спустило седам партизана како би узели храну. Примећени су од стране бугарских војника и ухваћени су. Потом су бугарски војници кренули да их спроводе за Прилепа, али уз пут партизани су на „најзверскији начин“ убијени.⁴⁷⁶⁶ Фебруара месеца бугарски официри убили су седам партизана у селу Мана (Бродски срез) у Македонији. Према подацима Државне комисије злочин је забележен фотографским апаратом.⁴⁷⁶⁷

Током мартовских офанзива у једној од акција против партизана потпуковник Христо Велчев Белчев, командир 2. чете 54. пешадијског пука 15. дивизије је са својим људима опколио села Павлишку Махалу и Дупнишку Махалу у близини Битоља. У борби је погинуло неколико партизана, али је поред тога добар део заробљен. Преко четрдесетак заробљених партизана доведено је у Павлишку Махалу. Свима је било наређено да потрбушке легну на земљу, те су онда бугарски војници стрелјали све до једног. Војници из ове јединице су у склопу исте акције запалили домаћинстава у селима у околини Брода.⁴⁷⁶⁸

Почетком априла 1944. у борби код села Петровац између партизана и Бугара, било је заробљено осам припадника НОП-а. Милентије Митровић, један од заробљених партизана, присећао се како су их Бугари у затвору у Лебану мучили, стављајући их „на струју“ и константно их батинајући. Дана 7. априла, Бугари су осам заробљених партизана и још два цивила стрелјали код „Кремена“ више Лебана. „Мене је куршум погодио у леву вилицу и лево раме“, присећао се Митровић: „Када су завршили стрелјање два Бугарина све нас са земљом затрпали. Пошто је извршено стрелјање, неко од другова је јаукао, био је у животу. Бугари су му прилазили и кундацима и ножевима га клали. Кад су Бугари отишли расвестио сам се и изашао затрпан из земље и поново отишао у партизане, те сам одмах отишао на лечење“.⁴⁷⁶⁹

У Бабиној Пољани приликом Мајске офанзиве Бугари су пронашли партизанску болницу и убили 12 рањеника и болничарку.⁴⁷⁷⁰ Истог месеца, на месту званом „Зебрник“ близу Младог Нагоричана бугарски полицајци су заробили пет партизана и недуго затим их стрелјали.⁴⁷⁷¹

Јуна 1944. потпоручнику Ганчеву на служби при 67. пуку 27. пешадијске дивизије било је предато 10 заробљених партизана да их допрати у команду, међутим он их је на путу Прокупље–Дољевац на 3 km од града стрелјао.⁴⁷⁷² Припадници бугарског 49. пешадијског пука 17. пешадијске дивизије само су током пролећа и лета 1944. убили у борбама или као заробљенике око 80 партизана, према документацији Државне комисије.⁴⁷⁷³

⁴⁷⁶⁴ АЈ, 110–118–69, одлука за Најчу Христова Петрова ф. бр. 4219. Видети: АЈ, 110–118–72, одлука за Ивана Лалева ф. бр. 4220; АЈ, 110–118–95, одлука за Трена Миладинова ф. бр. 4221; АЈ, 110–118–87, одлука за Крсту Станоева ф. бр. 4222.

⁴⁷⁶⁵ АЈ, 110–132–87, одлука за Андонова ф. бр. 6148.

⁴⁷⁶⁶ АЈ, 110–118–77, одлука за Трена Миладинова ф. бр. 4221.

⁴⁷⁶⁷ АЈ, 110–145–100, одлука за Бојана Георгијева Черноокова ф. бр. 8789; АЈ, 110–144–103, одлука за Тодора Иванова Тодорова ф. бр. 8790.

⁴⁷⁶⁸ АЈ, 110–118–372, одлука за Христу Велчева Белчева ф. бр. 4280.

⁴⁷⁶⁹ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије... том други*, 273–274.

⁴⁷⁷⁰ Х. Ракић, „Зверства бугарских фашиста...“, 49.

⁴⁷⁷¹ АЈ, 110–114–571, одлука за Христу Антонова Стоилова ф. бр. 3853; АЈ, 110–221–426, одлука за Тркова ф. бр. 22402.

⁴⁷⁷² АЈ, 110–81–794, Одлука за Николова, ф. бр. 481; АЈ, 110–84–271, одлука за Хрису Козарова ф. бр. 671; АЈ, 110–85–130, одлука за Георги Генчева, ф. бр. 737.

⁴⁷⁷³ АЈ, 110–118–63, одлука за Николу Алексијева ф. бр. 4217; АЈ, 110–129–781, одлука за Косту Стојанова ф. бр. 5855. Државна комисија је у одлуци за Евстатијева у оригиналу навела да је на овакав начин убијено 36 лица, да би накнадно оловком ова бројка исправљена на 80. Слично се може наћи и у одлуци за Ангела

Током јула бугарска полиција је ухапсила 15 „омладинаца и омладинки“, вероватно чланова СКОЈ-а у Прешеву и повела их за Куманово ради саслушања. Након тога три девојке су пуштене, седам је интернирано, а петоро је убијено изнад Островице на „најзверскији начин“ 20. јула 1944. године.⁴⁷⁷⁴ Истог месеца, бугарски војници на челу са резервним потпоручником Ботјом Радомирским Христовим ухватили су три партизана у Големом Селу 24. јула 1944. године. Двојица су стрељана, а један је успео рањен да побегне. Жртве су претходно батинане и мучене тако што су им ножевима секли уста и на крају убијене са леђа. Стрељање је извршено на месту званом „Кључ“ на планини Кукавици. Према наводима Државне комисије, стрељање је извршио каплар Кристан Димитров са још 18 војника.⁴⁷⁷⁵

Заробљени партизани били су мучени и од припадника жандармерије. Према исказу Коле Желева Неделчева, агента Државне сигурности Прилепског полицијског начелства пред Војним судом Битољске војне области 13. фебруара 1945. четворица заробљених партизана стравично су мучени од стране команданта жандармерије Љубена Молева, полицијског начелника Трандафилова, агента Коче Георгија и самог Неделчева. Сва четворица су убијена са једном „направом“ која се састојала од ужета дугачког око два метра на чијим крајевима су били везани један штапић дужине 25–30 cm и дебљине 3 cm и један чекић. Након убиства заробљеници су свучени голи и умотани у једно ћебе, а затим закопани у једну рупу на чест метара лево од клозета у дворишту полицијске командантуре. Извршење злочина трајало је два сата, а извршен је на такав начин што је жртва давлена ужетом, а чекићем је ударана по грудима.⁴⁷⁷⁶

Злочини над припадницима партизанског покрета чињени су и приликом повлачења бугарских јединица. Чак су и неки од свирепијих злочина забележени управо почетком септембра. Након борбе код Страцина, Бугари су успели да заробе око 20 партизана 5. септембра 1944. око 4 сата ујутру. Из документације коју је прикупила Државна комисија може се закључити да је неколицина успела да побегне, али да су Бугари успели да већину убију. Партизани су опљачкани, свучени и на крају убијени и затрпани у једној раки.⁴⁷⁷⁷ Дана 12. априла 1945. извршено је ископавање лешева из заједничке гробнице дужине 10 метара, ширине два метра и дубине један метар. Пошто су лешеве били у полу распаднутом стању није могло много тога да се утврди. Код неколицине је утврђено да су убијени ватреним оружјем, на неким су примећени трагови мучења, а сви лешеве били су свучени потпуно, а само је мали број на себи имао доњи веш. Жртве су биле поређане у раку, али набацане неки су били на леђима, а неки окренути лицем ка земљи. Од 20, идентификовано је 13 жртава.⁴⁷⁷⁸ Многи југословенски грађани налазили су се у овој бугарској јединици када је она била нападнута од стране партизана. Они су махом били мобилисани или су се налазили на војној вежби. Неколицина њих дала је изјаве после ослобођења током пролећа и лета 1945. пред Окружном комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Кумановског округа. Тако је и Благој Крстев Стојановски (27 година) почетком септембра био на војној вежби у 14. артиљеријском дивизијском пуку у 10. батерији. Дивизион је био придодат 5. етапном русенском пуку у Страцину у којем су се Бугари у тим тренуцима утврдили.

Аврамова где је број 136 исправљен пенкалом на 80. АЈ, 110–174–167, одлука за Евстатијева ф. бр. 13984; АЈ, 110–218–588, одлука за Ангела Аврамова ф. бр. 21951. Број од 136 на 80 је исправљен и у другим одлукама. Видети: АЈ, 110–218–591, одлука за Панчу Чаушева Баламату ф. бр. 21952; АЈ, 110–218–608, одлука за Крума Брдарова ф. бр. 21956; АЈ, 110–218–614, одлука за Димчеа Дебеланова ф. бр. 21958; АЈ, 110–218–644, одлука за Лазарова ф. бр. 21968; АЈ, 110–218–663, одлука за Михова ф. бр. 21975.

⁴⁷⁷⁴ Х. Ракић, „Зверства бугарских фашиста...“, 51.

⁴⁷⁷⁵ АЈ, 110–85–153, одлука за Ботју Радомирског Христова ф. бр. 740; АЈ, 110–85–162, одлука за Ивана Васиља Атанасова ф. бр. 741; АЈ, 110–85–184, одлука за Каролијева ф. бр. 742; АЈ, 110–85–201, одлука за Ивана Попова ф. бр. 743; АЈ, 110–85–563, одлука за Криста Димитрова (Димитров Кристов Кресимир) ф. бр. 744; АЈ, 110–91–107, одлука за Каролијева ф. бр. 1320.

⁴⁷⁷⁶ „Бугарска окупација Македоније...“, 33–34.

⁴⁷⁷⁷ АЈ, 110–114–757, одлука за Христу Арабова ф. бр. 3894; АЈ, 110–114–760, одлука за Поп Иванова ф. бр. 3895; АЈ, 110–114–778, одлука за Тодора Мечова ф. бр. 778; АЈ, 110–114–781, одлука за Томова ф. бр. 3897; АЈ, 110–268–523–268–528, дос. бр. 1318.

⁴⁷⁷⁸ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–268–524–268–525, дос. бр. 1318.

Стојановски се због подлива на нози налазио у пољској болници, па није учествовао у овој борби, али је из непосредне близине видео како су Бугари убили заробљене партизана. У самој егзекуцији учествовали су и Немци, што су потврдили и други сведоци. „...После (борбе) испод самог гробља донесено је неколико убијених партизана. Бугарски војници одмах су почели да их скидају и отимају им све што су могли да узму. Неки од партизана су заостали, па су доведени пред команданта 5. етапног русенског пука. Видео сам како су доведена два партизана и на самом улазу у село један Немац је наредио да легну на пут и убио их из пиштоља. После тога... доведен је још један партизан. Близу школе га је пропитивао командант Христо Арабов. Након тога му је наредио да крене преко њива до гробља, али овај није направио ни неколико корака, командант извади пиштољ и уби га. Војници га одмах свукоше и голог га однесоше до гробља. Након њега доведен је један партизан са пребијеном ногом. Њега је испитивао командант Арабов и он је убијен одмах код школе, мислим од подофицира Мечова из пионирског вода. После тога доведено је још неколико партизана које је испитивао командант Арабов и који су одмах убијени код школе... На крају је доведен један партизан, који је како сам чуо био бакалник из Скопља. Једна нога му је била пребијена... Пошто сам био близу чуо сам разговор који се водио између пуковника и бакалника из Скопља. Пуковник је питао: 'Шта тражиш ту' и одмах је почео да га удара... Он је рекао да је од Скопља дошао по брашно у Кумановска села и да су га ухватили партизани. Исти је молио пуковника да га не мучи, него да га одмах убије. Пуковник га је мучио дуже време и на крају му је наредио да крене ка гробљу, како је партизан почео да излази подофицир Тодор Мечов га је убио из пиштоља. Сви партизани су закопани у једној раки до самог гробља...⁴⁷⁷⁹

Поред овог злочина ваља на крају поменути још један. Дана 6. септембра 1944. у селу Барбарос близу Брода, бугарска војска и полиција водила је борбу са партизанима. Бугари су успели да ухвате шест партизана и да их убију на најбруталнији начин. Жртве су унакажене: кожа им је одрана и очи извађене.⁴⁷⁸⁰

⁴⁷⁷⁹ АЈ, 110–268–551, дос. бр. 1318.

⁴⁷⁸⁰ За идентитете жртава видети: АЈ, 110–118–347, одлука за Стојана Илијева ф. бр. 4276.

5. САВЕЗНИШТВО

5.1. Од окупатора до савезника

5.1.1. Стање у Бугарској након деветосептембарског преврата

Нову владу у Бугарској успостављену 9. септембра 1944 сачињавали су представници четири странке Отечественог фронта: БРП(к) (четири члана)⁴⁷⁸¹, БЗНС (четири члана)⁴⁷⁸², социјалдемократи (Бугарска радничка социјалдемократска партија (БРСДП)) (два члана)⁴⁷⁸³,

⁴⁷⁸¹ Први Политбиро БРП(к) (пре 9. септембра БРП) који је формиран после 9. септембра 1944. чинили су: Председник ЦК Георги Димитров, политички секретар Трајчо Костов, организациони секретар Георги Чанков, секретар за агитацију и пропаганду Влко Червенков и чланови Васил Коларов, Добри Терпешев, Антон Југов, Цола Драгојчева, Димитар Ганев, Рајко Дамјанов, Георги Дамјанов, Петко Кунин и Владимир Попотомов. Сви чланови овог тела су после 9 септембра били у Бугарској изузев Димитрова и Коларова. Васил Коларов је стигао у Бугарску из Москве 8. септембра 1945, након двадесетдогодишње емиграције. Димитров се вратио 5. новембра 1945. након двадесетогодишње емиграције у време када се Партија спрема за парламентарне изборе који су имали да се одрже 18. новембра 1945. године. Његовим повратком Трајчо Костов је смењен са позиције политичког секретара партије, чији је фактички руководиоца био од 9. септембра 1944, јер Димитров као председник ЦК није могао директно да руководи Партијом, пошто се налазио у СССР. Положај политичког секретара Партије поверен је Влку Червенкову. Костов је приликом прве реконструкције владе Кимона Георгијева добио положај потпредседника владе и министра електрификације, што му је омогућило да и даље остане фактички руководиоца Партије и најутицајнија личност после Георги Димитрова. Боравећи у Бугарској за време рата, Костов је остао далеко боље повезан са партијским кадровима од самог Димитрова који је више од 20 година провео у емиграцији. Партија је 18. септембра 1944. покренула свој лист „Работническо дело“. Партија је додатно ојачана на Седмом пленуму ЦК БРП(к) (27. фебруар–1. март 1945.) на којем су потврђене пређашње одлуке, али и донесен нов устав БРП(к) и изабран Централни комитет и Централна контролна комисија. *История на съвременна България...*, 6–7; Г. Димитров, *н. д.*, 439, 440; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 182.

⁴⁷⁸² Све групе Земљорадника ујединиле су се 14. октобра 1944. под вођством групе „Пладне“. Сви министри у влади Отечественог фронта били су из групе „Пладне“. Све групе, осим скупине у „Врапчи“ окупљене око Гичева, биле су пројугословенски настројене. Ова странка представљала је уз БРП(к) најјачу политичку силу, а присталице је имала нарочито на селу. У првим месецима након промене власти пропаганда је појачана преко партијских листова: „Земеделско знаме“, „Младешко знаме“, „Политика“, „Сејач“. Приликом реорганизације партије и у сусрет изборима, БЗНС је све више пажње поклањао својим колегама у Југославији, који су били у горем положају, што бугарски „земљорадници“ нису у потпуности разумели, па су сматрали да Драгољуб Јовановић може мало боље да организује Земљорадничку, односно Народну сељачку странку. Дана 14. и 15. октобра 1944. одржана је Национална конференција Савеза земљорадника која је за главног секретара изабрала Георгија Димитрова–Гемета, док је уредник најважнијег листа „Земеделско знаме“ (први број изашао 14. септембра 1944.) постао Никола Петков. Због великог притиска Москве и БРП(к) главни секретар постао је јануара 1945. Никола Петков. Уз помоћ БРП(к) лева струја БЗНС је преузела водећу улогу, па је Александар Обов преузео улогу политичког секретара. Димитров је био принуђен да напусти земљу. АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8; АЈ, 507–17, IX, 15/V–8; АЈ, 507–17, IX, 15/V–10; *История на съвременна България...*, 7, 151–157. Видети поглавље „Балканска федерација“.

⁴⁷⁸³ Социјалдемократе су се поделиле током Другог светског рата на две струје. Малобројна странка подељена је на левицу предвођену Григором Чешмецијевим. Ова струја ушла је у Отечествени фронт током 1942, а поједини њени чланови нарочито млађи тежили су уједињењу са комунистима. Десница није учествовала у Отечественом фронту, а била је предвођена Крстом Пастуховим. Након деветосептембарског преврата, партија је скоро у целости припала левом крилу. Ставови су били доследни републиканизам, приближавање комунистима, чишћење фашистичких елемената по законском поступку, тесне везе са СССР и западним демократијама. По питању односа са Југославијом, партија је стајала на становишту балканске федерације и стварање аутономне Македоније у њеним „природним границама“. У влади су били заступљени са два министра: Чешмецијевим и Димитром Нејковим. Пропаганда је вршена преко партијских листова „Дневник“ и „Народ“ и незваничног „Дуга“. На првом заседању ЦК БРСДП 16. септембра 1944. главни секретар постао је Коста Лулчев, а уредник најважнијег листа „Народ“ постао је Григор Чешмецијев. Током јануара 1945. из партије је избачена група око Крстјуа Пастухова. Партија је током 1945. кренула све више да се приближава комунистима, па је током лета на XXXVII партијском конгресу за главног секретара изабран Димитар Нејков, док је група Лулчев–Чешмецијев прешла у опозицију. АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8; *История на съвременна България...*, 7.

Политички круг „Звено“ (касније Народни савез „Звено“) (четири члана)⁴⁷⁸⁴ и два „независна интелектуалца“. Председник владе био је Кимон Георгијев, један од руководилаца „Звена“ и водећих људи у пучу из 1934. године. Дамјан Велчев из „Звена“ постао је министар војске, а комуниста Антон Југов, министар унутрашњих послова. Минчо Нејчев, такође комуниста, био је министар правде.⁴⁷⁸⁵ Преко ових министарства комунисти су утврђивали и проширивали своју власт у земљи.⁴⁷⁸⁶ Нова влада одмах је распустила старо Намесништво, а за нове намеснике поставила Венелина Ганева (министар правосуђа у влади Теодора Теодорова 1919), Цвјатка Бобошевског (министар у владама Александра Цанкова и Андреја Лјапчева) и Тодора Павлова (члан БРП). Они су на овим местима заменили Богдана Филова (поднео оставку 8. септембра), кнеза Кирила Преславског и генерала Николу Михова. Ново намесништво остало је све до 15. септембра 1946. када је Бугарска проглашена за републику. Дана 17. септембра нова влада Отечественог фронта прогласила је свој програм.⁴⁷⁸⁷

Нови односи између Југославије и Бугарске успостављени су на основу споразума у Крајови од 5. октобра 1944. закљученог између Јосипа Броза и делегата бугарске владе Отечественог фронта који су представљали министар без портфеља Добри Терпешев и бивши министар финансија и будући посланик у Београду Петар Тодоров. На основу Крајовског споразума успостављена је војна сарадња против заједничког непријатеља – Немачке.⁴⁷⁸⁸

*

Након деветосептембарског преврата у Бугарској је завладала конфузија. Осећај нелагодности и немира владао је скоро на сваком кораку. Генерални конзул САД у Цариграду Бартон Бери описивао је стање у Бугарској након доласка Црвене армије и у првим недељама успостављања нове власти: „...2. Руси воде политику немешања. Камioni са звучницима, у којима седе Руси, крстаре градом и објављују да: а) Руси немају намеру да наметну Бугарској свој тип владавине; б) руска армија у Бугарској је ослободилац, а не окупатор; ц) Руси желе да сарађују са Бугарима и дозвољавају им да слободно успоставе облике демократске владавине које желе да имају; д) приватна својина биће поштована и Руси немају намеру да силом намешу

⁴⁷⁸⁴ „Звенари“ су у новој влади били заступљени са четири министра: Кимон Георгијев, Дамјан Велчев, Димо Казасов, Петко Стајнов. Пошто су током међуратног периода испољавали идеје ванстраначког организовања, у новим околностима главна ставка им је била претварање покрета у странку и омасовљавање партије, што се десило 1. октобра 1944. када је на конференцији у Софији група или политички круг „Звено“ преобразован у партију са називом Народни савез „Звено“. У то време покренуто је и гласило партије „Изгрев“ чији је уредник био Димитар Јурков (први број изашао 9. октобра). „Звену“ су се прикључили одређени официри, који нису били до краја наклоњени режиму краља Бориса, али и људи који су се налазили као команданти окупаторских јединица у Југославији, као што је био Иван Маринов. Разочарења ове групе са монархијом, дефинисала су њен антимонархистички став након деветосептембарског преврата. Међутим, „Звено“ никада није изашао са јасним ставом укидања монархије. Просовјетски ставови нису напуштани, док се паролата братства са Југославијом такође подвлачила и „понекад истицала испред осталих паролата“. Совјетизацијом Бугарске, Народни савез „Звено“ престао је да постоји као самостална политичка партија 1949. уливши се у Отечествени фронт. АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8; Илчо Димитров, „Народни сџюз ’Звено‘ (1 октомври 1944 г.–19. февруари 1949. г), *Исторически преглед*, XXVI, 5, (1970), 3–33; Димитър Павлов, „Създаване дейност и отношение на младежкия сџюз ’Звено‘ към единството на младежта (1944–1947), *Исторически преглед*, XLV, 4, (1989), 3–16; Rumjana Bogdanova, „The Political Platform of the ’Zveno‘...“, 5–18.

⁴⁷⁸⁵ Састав владе био је следећи: министри без портфеља: председник владе Кимон Георгијев („звенар“), Добри Терпешев (комуниста) и Никола Петков („земљорадник“); министар иностраних послова и вера Петко Стајнов („звенар“); министар унутрашњих послова и народног здравља Антон Југов (комуниста); министар просвете Станчо Чолаков („звенар“); министар правосуђа Минчо Нејчев (комуниста); министар финансија Петко Стојанов (независтан); министар војни пуковник Дамјан Велчев („звенар“); министар трговине, индустрије и рада Димитар Нејков (либерал); министар пољопривреде и државне имовине Асен Павлов („земљорадник“); министар грађевине, путева и шума Борис Бумбарев („земљорадник“); министар железница, пошта и телеграфа Ангел Држански („земљорадник“); министар здравља Рачо Ангелов (комуниста); министар социјалне политике Григор Чешмеџијев (либерал); министар пропаганде Димо Казасов (независтан); председник владе Кимон Георгијев. *История на съвременна България...*, 15–16.

⁴⁷⁸⁶ Р. Кремптон, *н. д.*, 84–85.

⁴⁷⁸⁷ Видети: *История на съвременна България...*, 5–6, 17–18, 27–31; Румяна Богданова, „Ликвидиране на монархията в България чрез референдум“, *Исторически преглед*, LVIII, 1–2, (2002), 116–136.

⁴⁷⁸⁸ АЈ, 507–1, IX, 15/I–1; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 118.

никакав облик комунистичког поседовања земље и имовине. 3. Сви Немци у Бугарској разоружани су. Нема никаквих немачких јединица на територији предратне Бугарске. Немци су се оружали за пружање последњег отпора у солунској области, где је било сакупљено 116 дивизија. 4. Проглашена је општа мобилизација у Бугарској и народ је у активном стању рата против Немачке. Главни правац кретања је ка немачким концентрацијама код Солуна. 5. Јуче је лице од кога добијам обавештења дуго разговарало са министром председником. Главна брига садашње владе је што савезници одуговлаче да саопште услове примирја. Министар председник верује да ће услови бити уговорени у Анкари упркос приговорима Британаца, и да ће бити потписани у следећих 8 до 10 дана. Он је изразио наду да би америчка влада могла на неки начин убрзати прихватање коначних услова примирја, како би се што брже могли предузети последњи кораци за успостављање реда у Бугарској“.⁴⁷⁸⁹

Однос који је наступио у међувремену између совјетских војника, нових бугарских лидера и становништва био је специфичан. Бугарски народ одушевљено је поздрављао совјетске трупе у свим већим местима, нарочито у Софији. Међутим, резервисаност совјетског официјерског кора изненадила је становништво бугарске престонице. Иако су се Совјети показали коректнима, по њиховим поступцима видела се велика доза „хладноће и презира, тако да се општи ентузијазам претворио у немо запрепашћење“: „... Црвени војници су веома ћутљиви и нимало љубазни. Они изјављују да, пошто по други пут долазе као ослободиоци, треба да се бар поштено нахране. Ово се мало свиђа Бугарима, који не губе радо из вида своје интересе и којима се експес гостопримства не може уписати у грех... Разочарење услед руског држања тако је велико да су се Бугари према Енглезима показали много срдачнијим. Пријем на који су наишли извесни англосаксонски официри, љубазан испрва, брзо се претворио у срдачне манифестације. Да ли је то утицало на Москву? Да ли Кремљ жели да остане као апсолутан господар бугарске судбине? У сваком случају, непредвиђено избацавање две савезничке мисије веома забрињава софијске власти које се увек прибојавају империјалистичких тежњи 'Великог Брата Ивана' и које се плаше да њихова земља не буде потпуно потчињена Совјетима. Ово, уосталом, не смета већини Бугара да мисле да одговорност за оно што се сад дешава пада, добрим делом, на Енглезе којима се пребацује спорост, помањкаве гипкости и разумевања као и њихова прогрка политика“. Западни савезници полагали су наде у покрет „Звено“ и његовог првака Дамајана Велчева који је требао да ограничи утицај Намесништва и СССР у Бугарској.⁴⁷⁹⁰

О конфузном стању у Бугарској обавештења је слало и „Загребачко бугарско посланство“ како се звало Посланство НДХ у Софији после прекида дипломатских односа. На дан 20. септембра 1944. поднет је извештај у којем је стајало да у Бугарској влада „потпуно безвлашће“ и да „нико није сигуран за властити живот“: „...Већина брзојавних и брзогласних водова у Бугарској је прекидано тако да је Софија потпуно одсјечена од покрајине што изазива још већу пометњу у управи, јер су становити комунистички повереници у појединим местима и покрајинама потпуни и апсолутни господари живота. По наређењу Руса бугарска влада проводи тоталну мобилизацију. Мобилизирана је већ потпуно Прва армија. Исто тако је у Бугарској проведена тотална мобилизација радне снаге од чега 80% радника одлази на рад ратни велеобрт у Русији. Радно време у читавој Бугарској је уведено на 12 сати дневно...Један руски рубаљ замењује са за 15 бугарских лева. Према најновијем стању ствари Руси држе под потпуном окупацијом читаву Добруцу, затим простор између тока доњег Дунава обале Црног мора и линије Русе – Бургас. Дана 17. о.(вог) мј.(есеца) стигле су у Софију двије руске дивизије које су дошле правцем Русе – Горња Ораховица – Левски Плевен – Мездра. У Софији су задржане само један дан, па су наставиле пут преко Пловдива на турску границу где се, према неким вестима, концентрира већа руска војска. Опћенито увјерење влада у Бугарској да ова војска има офанзивне намјере...“⁴⁷⁹¹

⁴⁷⁸⁹ S. Nešović, *Na žeravici...*, 174.

⁴⁷⁹⁰ Видети: AJ, 370–25–74, Rafo Arneri Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Ankara, 11. oktobar 1944.

⁴⁷⁹¹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 676–677.

Занимљив је и исказ јеврејског трговца из Пирота Јакова Цивана који је дао у згради југословенског Генералног конзулата у Јерусалиму по његовом доласку 4. јануара 1945. године. Он је успео да преживи интернирање у Треблинку тако што су успели да га представе као бугарског Јеврејина. Након ослобођења, преко Ниша и Софије отпутовао је за Палестину. Његов исказ даје драгоцене информације о стању у Југославији и Бугарској након септембра 1944 године: „...Велико је братимљење између бугарске војске и наше партизанске војске. Путовање између Пирота и Софије било возом било друмом је потпуно слободно и не постоји граница. За путовање је потребна само једна објава наших партизанских војних власти која гласи 'за друга' (тог и тог – Б. Т.) Храна је врло оскудна и такорећи нема намирница, а хлеб се добија по 300 gr. дневно по особи. Новац у циркулацији јесте лев и рубља. Наши се динари много траже, али их народ чува и не пушта у промет. То се односи на старе новчанице, а не на ове нове штампане под немачком окупацијом. Пруга до Ниша је прочишћена и возови редовно саобраћају од Софије до Ниша, како војни тако и цивилни. Саме садашње бугарске власти гоне и затварају све чиновнике и војна лица бугарска која су се лоша понела према нашим народом за време окупације...У Пироту је беда велика. Послова уопште нема. Безбедност у вароши држи милиција основана од партизанских власти. Цивилне власти су потпуно подређене војним партизанским властима. Софија је највећим делом порушена. Поредак је врло добар и сву власт држи 'Отачествени фронт'“.⁴⁷⁹²

*

Први кораци нове бугарске владе били су везани за показивање антифашистичке борбе бугарског народа у времену од 1941. до 1944. године. Министар иностраних послова Петко Стајнов одредио је нарочиту комисију за прикупљање свих легалних и илегалних докумената издатих за време рата у Бугарској. Ови документи требали су наводно да покажу да унутрашњи отпор бугарског народа није заостајао за осталим покретима отпора као на пример у Белгији, Француској итд. У том циљу наређено је сређивање прикупљеног материјала за књигу „Борба против фашизма и хитлеризма у Бугарској“, а такође је донета одлука да се 1. јануара 1945. отвори антифашистичка изложба у Софији, док је у Пловдиву средином децембра оваква изложба већ била отворена.⁴⁷⁹³ Након почетних изложби у Софији и унутрашњости, организовано је још неколико. Такође је нова влада организовала уништавање „фашистичке литературе“ која је требала да се баца у стари папир и преради.⁴⁷⁹⁴

Министарство просвете издало је 23. септембра циркулар свим бугарским просветним радницима са позивом да јавности објасне улогу „хитлеризма“, потребу да се Бугарска заједно бори са Совјетским Савезом и Савезницима против Немачке како би се изборили што бољи услови на будућој мировној конференцији и тсл.⁴⁷⁹⁵ У том контексту треба посматрати и циркулар Плевенске обласне учитељске инспекције од 2. новембра 1944. који је послат свим учитељским обласним инспекторима, централним директорима, директорима и главним учитељима са подацима о борбама и победама бугарске војске против Немаца и позивом на организовање акција за прикупљање помоћи и поклона за војнике на фронту.⁴⁷⁹⁶ Многе установе, фабрике, омладинске и партијске организације сакупљале су новчану и материјалну помоћ за бугарске војнике. Прикупљање је било и на добровољној, али и на обећаној бази. Асен Калинков је у свом раду утврдио да је на овакав и сличан начин био прикупљен новац који је био распоређен на следећи начин од стране „помоћне организације у Бугарској“: за војнике на фронту – 98.612.532 лева, за њихове породице – 86.606.674 лева, за рањене војнике

⁴⁷⁹² АЈ, 103–160–582, Јаков Циван у Јерусалиму, 4. јануар 1945. Генерални конзулат краљевине Југославије Јерусалим, 5. јануар 1945, бр. 7; АЈ, 430–3–15, Јаков Циван у Јерусалиму, 4. јануар 1945. Генерални конзулат краљевине Југославије Јерусалим, 5. јануар 1945, бр. 7.

⁴⁷⁹³ Изложба је отворена почетком јануара 1945, а имала је три одељка: фашистички терор и антифашистички отпор, економски одељак (приказана је експлоатација у Бугарској) и културни одељак (немачки притисак на бугарску књижевност и уметност). АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 9.1.1945, „Антифашистичка изложба“.

⁴⁷⁹⁴ Видети: АЈ, 112–783–784, Плави билтен.

⁴⁷⁹⁵ ДА – Ловеч, ф. 141 (Народно основно училиште (НОУ) „Христо Ботев“–с. Брестница, Ловешко), оп. 1, а.е. 1, л. 1.

⁴⁷⁹⁶ ДА – Ловеч, ф. 141, оп. 1, а.е. 1, л. 2.

– 10.261.808, за црвеноармејце – 12.066.132 лева, за издржавање болница – 3.202.029 лева. Материјална помоћ била је послата у 105 вагона и то из Софијске области –16, из Пловдивске –18, из Плевенске – 23, из Врачанске – 12, из Русенске 4, из Варненске – 8, из Бургаске – 10, из Старозагорске – 12, из Горњоцумајске – 2.⁴⁷⁹⁷

Почетком јануара 1945. штампана је и тзв. „Бела књига“ која је преко приложених докумената требала да покаже да је бугарски народ давао одлучан отпор. Сличну улогу имала је и књига „Армија отпора у Бугарској“. Исто тако, министар социјалне политике одредио је комисију која је прикупљала податке о запаљеним партизанским селима и другим штетама које су за време „фашистичке владавине“ извршиле специјалне јединице и жандармерија организоване и обучаване за лов на партизане.⁴⁷⁹⁸

Такође је саопштено да је у периоду од 1941. до 9. септембра 1944. број партизана износио 30.000 људи.⁴⁷⁹⁹ Та бројка није са слагала са оним које су нудиле бугарске новине. Према писању листа бугарске војске „Народна војска“, број жртава у рату против Немачке износио је 30.000, а према писању „Работническог дела“ број жртава у партизанској илегалној акцији за време рата износио је 25.000. Дан 26. октобар прослављен је 1945. као прва годишњица победе на Страцину коју је бугарска Прва армија однела 1944. над немачком војском и тиме отворила пут ка Вардару, Косову пољу и Санџаку.⁴⁸⁰⁰ Нова влада извршавала је и чишћење културних, научних и просветних установа од „профашистичких елемената“. Нова управа Савеза бугарских књижевника, о којој ће касније у тексту бити више речи, на својој првој седници од 24. новембра 1944. искључила је 29 лица, укључујући и Богдана Филова.⁴⁸⁰¹

*

Одмах при преузимању власти нова влада реорганизовала је полицијске и војне снаге. Полицијске снаге распуштене су 10. септембра и основана је сасвим нова народна милиција и Народна гарда попуњена новим кадровима, по угледу на совјетски модел. Први директори народне милиције били су комунистички функционери Енчо Стајков, Раденко Видински, Руси Хритозов. Поред њих, једна од најважнијих личности у милицији био је главни инспектор Дирекције народне милиције Тодор Живков који је на ту позицију постављен 28. септембра 1944. године. Народна гарда налазила се под руководством Министарства војног, а народна милиција налазила се под управом за унутрашњу сигурност Министарства унутрашњих послова.⁴⁸⁰² Упориште милиције била је тзв. Народна гарда, основана 11. септембра 1944. године. Непосредно после преврата формирана је 1. пешадијска гардијска дивизија у чијем саставу су била три пешадијска пука, један артиљеријски пук и једна инжењерска дружина. Током новембра ова дивизија бројала је 15.325 људи. Као самосталне јединице формиран су још Пирински гардијски пук и 13. пешадијски рилски гардијски пук.⁴⁸⁰³ Народну гарду чинили су припадници партизанских јединица, које армија није хтела да прими, јер су били сувише распуштени и добровољци. Управљање полицијом, односно Министарство иностраних послова припало је комунистима који су се брутално обрачунали са припадницима бившег режима, додуше не толико ефикасно, па су „звенари“ и „земљорадници“, константно нападали

⁴⁷⁹⁷ Асен Калинков, „Помошното движение по време на Отчетвената война (1944–1945), *Исторически преглед*, XXI, 3, (1965), 61–68.

⁴⁷⁹⁸ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 16.11.1944, „Документи подземне борбе“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 15.11.1944, „Комисија за утврђивање штете“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 21.11.1944, „У Софији спремају књигу 'Борба против фашизма и хитлеризма у Бугарској'“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 7.12.1944, „Антифашистичка изложба у Софији“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 15.12.1944, „Антифашистичка изложба у Софији“; АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 2.1.1945, „Бугарска 'Бела књига'“.

⁴⁷⁹⁹ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 16.11.1944, „Партизанске жртве у Бугарској“.

⁴⁸⁰⁰ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 19.11.1944, „Жртве фашистичког терора у Бугарској“; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 10, док. 6833.

⁴⁸⁰¹ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 24.11.1944, „Чишћење Бугарског удружења књижевника од профашистичких елемената“.

⁴⁸⁰² *История на съвременна България...*, 20, 40–41.

⁴⁸⁰³ Георги Гинчев, „Из приноса на България за ослободението на Југославија от немскофашистко иго“, *Исторически преглед*, XXV, 6, (1969), 6.

комунисте преко начина рада Министарства унутрашњих послова.⁴⁸⁰⁴ Битан део нове структуре на локалном нивоу били су комитети Отечественног фронта, којих је до краја 1944. било више од 7.000. Комитети су без избора постављали и промовисали локалне управнике и службенике. Започеле су и чистке „народних непријатеља“, које су практично озакоњене Уредбом о народним судовима 6. октобра 1944. године. Истог дана уведена је и цензура, измењен је и реорганизован школски систем.⁴⁸⁰⁵

Променом власти и политичког курса у Бугарској и доласком на власт Отечественног фронта уследила је убрзо и војна реорганизација. Москва се такође директно умешала у избор министра војске. У разговору Георги Димитрова и Стаљина одлучено је да начелник Штаба војске и министар војске не буду из БРП(к). Разматране су разне личности, али је на крају одлучено да то буде Дамјан Велчев који је одмах 9. септембра од пуковника унапређен у генерал-мајора и постављен за министра војног. Министарском наредбом од 14. септембра за начелника Штаба војске (после 1947. Генералштаб) именован је генерал-мајор Рајчо Славков. У структури министарства формирана су нова места: помоћник главнокомандујућег и помоћник главног министра које су заузели чланови БРП(к). Важна места у војној номенклатури заузели су бугарски политички емигранти из Совјетског Савеза који су били припремани у совјетским војним академијама и који су били на одговорним позицијама у Коминтерни, служили у Црвеној армији или били у НКВДу. Људи као што су Георги Прванов Дамјанов, Иван Атанасов Кинов, Т. Захаријев, Асен Греков, Август Кабакчијев већ су заузели своје позиције у војсци до новембра–децембра 1944. године. Промене су се десиле до нивоа команданата и начелника штабова армија и дивизија. Друге наредбе из Москве тицале су се дискредитације, чишћења, па чак и физичке ликвидације највишег командног кадра који је био најоданији режиму. Дана 20. септембра 1944. Стаљин је добио информацију од Георги Димитрова коју му је из Бугарске доставио Трајчо Костов. У извештају је стајало да је врховна команда обновљена, али да је чистка у армији једва започела. Због доброг показивања бугарске армије, Стаљин је наредио да се чистке ограниче, али су оне после кратког времена опет настављене, па је до краја децембра 1944. отпуштено 766 официра и 42 генерала.⁴⁸⁰⁶

Нова влада приступила је стварању Бугарске народне армије (БНА) од тадашњих партизанских јединица и партизанског старешинског кадра, од добровољаца и од војника и официра бивше монархистичке армије. На том су радили специјално основани војни одбори чији је задатак био да полако уведу нови облик патриотизма и поспеше уклањање непозданих официра. Ипак, стварна ситуација била је доста тежа: у партизанским јединицама било је 20.000 људи, док је у групама по градовима било 10.000 људи, укупно 30.000. То је било веома мало језгро, ако узмемо да је БНА бројала 400.000–450.000 људи, чију су основу чинили припадници бивше монархистичке армије. Уз то, честа дезертерства и одбијање војника да иду на фронт додатно је погоршавало ситуацију и утицало на морал целокупне војске. За главнокомандујућег БНА постављен је генерал Иван Маринов, дотадашњи командант 15. окупационе дивизије, чије је седиште било у Битољу.⁴⁸⁰⁷ У новоформираној БНА било је 38 генерала, а од тога 24 су били чланови Комунистичке партије.⁴⁸⁰⁸ Језгро нове армије чинили су као и код милиције гардијске јединице. Уведен је систем поделе на гардијске и добровољачке јединице. Тако је формирано 30 гардијских дружина, 34 гардијске чете и 7 гардијских батерија, па је број добровољаца и гардијаца, према Георги Гинчеву, досегао 35.000.⁴⁸⁰⁹

Мобилизација је кренула 19. септембра, а имала је да се до краја спроведе до 24. септембра 1944. године.⁴⁸¹⁰ При спровођењу мобилизације појавиле су се разни проблеми: растројена

⁴⁸⁰⁴ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8; *История на съвременна България...*, 20; Р. Кремптон, *н. д.*, 85–87.

⁴⁸⁰⁵ Р. Кремптон, *н. д.*, 85–87.

⁴⁸⁰⁶ С. Недев, *н. д.*, 260–261, 262.

⁴⁸⁰⁷ Г. Гинчев, *н. д.*, 8; Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 66; Boro Mitrovski, „Zajednička dejstva jugoslovenskih i bugarskih jedinica na teritoriji Jugoslavije od oktobra 1944. do maja 1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1966), 3; B. Mitrovski, „Povodom članka...“, 240–242. Видети: Ф. Христов, *н. д.*, 178–193.

⁴⁸⁰⁸ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 37а, док. 351.

⁴⁸⁰⁹ Г. Гинчев, *н. д.*, 6.

⁴⁸¹⁰ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 25, л. 14.

царска војска налазила се у то време по читавој Бугарској; није било оружја, одеће, обуће, моторних возила и друге војне опреме; неке јединице које је требало мобилисати биле су далеко од својих мобилизационих места; могућност транспорта била је ограничена; велики губици у наоружању и војном материјалу приликом повлачења из Македоније и Србије додатно су отежавали ситуацију; мобилизација није текла по плану и због неприпремљености народа за рат против Немачке. Такође ни концентрација за офанзивна дејства није изведена најдоследније. Неке јединице биле су сконцентрисане у то време на граници да би заштитиле територију од евентуалног немачког напада, па нису могле задовољити оба задатка истовремено: офанзивни и одбрамбени. Генералштаб је наредио да јединице буду у готовости 1. октобра у 1 час, а након тога их је требало расподелити у одређене рејоне ради наступања.⁴⁸¹¹

Нова влада је 23. новембра 1944, у одсуству комунистичких чланова донела одлуку да сви војници оптужени пред народним судом могу, уколико желе, да буду враћени у активну службу. Министар војске Дамјан Велчев издао је наређење да сви официри требају да спавају у касарнама и да се бране оружјем уколико буду нападнути. Комунисти су на овакве одлуке организовали демонстрације против одлука Велчева, али су истовремено наредили полицији да не хапси војни кадар. Због овога је реаговао и генерал-пуковник Сергеј Бирјузов, па је првом значајнијом интервенцијом у унутрашње ствари Бугарске, приморао Велчева да повуче наредбу и да за начелника генералштаба прихвати Ивана Кинова, 15. децембра 1944, који је дуго година био у Црвеној армији. После тога настављене су чистке у редовима војске и до почетка децембра демобилисано је више од једне трећине.⁴⁸¹²

5.1.2. Сарадња југословенских партизана и бугарских јединица до споразума у Крајови

5.1.2.1. Успостава садејства – састанак у Пехчеву и Московска одлука

Поред мањих акција које су бугарске јединице у садејству са НОВЈ предузеле у југоисточној Србији и Македонији, каснија историографија разликовала је неколико операција у овом делу Југославије у којима су учешће узеле и бугарске јединице: нишка, страцинско-кумановска, брегалничко-струмичка и косовска операција. У борбама које су вођене од септембра до новембра 1944. учествовале су 1, 2. и 4. бугарска армија.

Пред новом владом Отечественог фронта стајала су два главна задатка: да спрече даље војно ангажовање совјетских трупа у Бугарској и да обезбеде кооперацију совјетских и бугарских снага против заједничког непријатеља – Немачке. У ту сврху, 10. септембра бугарска делегација отишла је на састанак са маршалом Фјодором Толбухином који се одржао у румунској авио бази „Карол I“. На састанку се расправљало о разним питањима, а као главна искристалисала су се Турска ангажованост у рату и могућност немачког продора у Бугарску. Бугарска делегација вратила се 11. септембра 1944. у Софију. Неколико дана касније, 16. септембра, бугарска војска званично је стављена под команду Трећег украјинског фронта, односно маршала Толбухина који је о томе обавестио министра војске Дамјана Велчева.⁴⁸¹³ У том циљу, у Софију је стигао генерал-пуковник Бирјузов да би ускладио наступања и заједничка дејства Црвене армије и бугарских јединица и преузео руковођење Савезничком контролном комисијом за Бугарску. Бугарске оружане снаге стављене су под команду Црвене армије што је касније објашњено да је „у складу са међународно правним нормама, јер примирје између Совјетског Савеза и наших савезника са једне стране и Бугарске са друге стране, још није закључено“. Тих дана маршал Толбухин је дошао у Софију да би подстакао бржу мобилизацију бугарске војске.⁴⁸¹⁴ На састанку генерала Бирјузова са

⁴⁸¹¹ В. Mitrovski, „Povodom članka...“, 243.

⁴⁸¹² Р. Кремптон, *н. д.*, 87–88.

⁴⁸¹³ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 256, л. 20; *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том I...*, 213–214; S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 29.

⁴⁸¹⁴ V. Kljakić, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 50. Видети: Георги Борисов, „Българската народна армия в Белградската операция през 1944. г.“, *Исторически преглед*, XLIII, 4, (1987), 43–44.

руководиоцима бугарске владе и војске 19. септембра 1944. чула су се противљења бугарских представника о ангажовању бугарске војске на фронту. Своје мишљење образлагали су тиме да „бугарске дивизије не поседују довољну борбену способност и да нису сигурне ни на територији Југославије ни на територији Бугарске“. Совјетски представници нису се сложили са оваквим тврдњама форсирајући што брже кадровско и техничко оспособљавање бугарске војске. У том циљу, обећали су и долазак за 10 до 15 дана совјетских инструктора.⁴⁸¹⁵

Ипак, маршал Толбухин није имао превише вере у нове савезнике, па је генерал-пуковника Бирјузова, поред тога што је био командант групе Софија поставио и за оперативног команданта бугарских снага при бугарској Врховној команди. Штабови оперативних дивизија такође су примили совјетске више официре као саветнике. Укупно их је било 33. Бугарске снаге су убрзо пребачене на западну границу са Југославијом, тако да су биле спремне за офанзиву још пре краја септембра 1944. године. Њихово ангажовање било је директно везано за Београдску операцију. Бугарске снаге нападале су немачке јединице у моравско-вардарској долини и тако растерећивале лево крило Трећег украјинског фронта који се кретало ка Београду.⁴⁸¹⁶

У складу са новонасталом ситуацијом која је започела објавом рата Бугарској од стране СССР, Јосип Броз је наредио 7. септембра Главном штабу НОВ и ПО Србије да не прима од Бугара никакве услове за предају њихових јединица док се не добију инструкције од стране Врховног штаба.⁴⁸¹⁷ Уследило је наређење НОВ и ПО Македоније које је издато потчињеним јединицама да поседну све градове и преузму власт од Бугара после објављивања рата Бугарске Немачкој 8. септембра 1944. године.⁴⁸¹⁸

Након преврата, влада Отачественог фронта желела је што брже да укључи своје јединице у операције против немачких трупа на тлу Југославије. Нови председник владе Кимон Георгијев се обратио Јосипу Брозу и у писму навео жељу за сарадњом на „протеривању заједничког непријатеља“ и исто тако изразио наду да ће „југословенски народ прихватити понуђену братску десницу“.⁴⁸¹⁹ Нова бугарска влада упутила је и два делегата, Саву Гановског и Христу Стојкова, са понудом да се успостави стална веза са Јосипом Брозом. Они су пристигли у Пирот већ 9. септембра. Следећег дана у Пирот су стигли и министри Добри Терпешев и Петко Стојанов где су ступили у везу са командом 13. корпуса НОВЈ.⁴⁸²⁰

Поред тога, бугарски министар војске Дамјан Велчев сменио је дотадашњег команданта 5. бугарске армије и именовao генерала Владимира Кецкарова за новог команданта и упутио 11. септембра телеграм Главном штабу НОВ и ПО Македоније у којем је предложио заједничко наступање две армије. Новом команданту Кецкарову је наређено да сарађује са партизанским покретом и „да у братском садејству са командантом македонске ослободилачке војске дејствује против немачких завојевача“.⁴⁸²¹ Те вести су преко радио Москве стигле до Врховног штаба НОВ и ПОЈ, па је Броз наредио Главном штабу НОВ и ПО Македоније 13. септембра да сарађује са генералом Кецкаровим. ГШ НОВ и ПО Македоније обавестио је 16.

⁴⁸¹⁵ V. Kljakić, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 50. Јосипа Броза и врх КПЈ нико није обавештавао о развоју војних и политичких догађаја у Бугарској, па су информације најчешће стизале од главних штабова Србије и Македоније и од радиовести. Основне информације Броз је добио на путу из Виса за Москву 19. септембра 1944, када се у Крајови задржао два дана у Штабу Трећег украјинског фронта. V. Kljakić, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 53.

⁴⁸¹⁶ *България–непризнатият противник на Третия райх*, 33; K. Matev, *n. d.*, 332–335.

⁴⁸¹⁷ *Zbornik II/14*, 61. Видети: Исто, 68.

⁴⁸¹⁸ Исто, 83.

⁴⁸¹⁹ P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 24; V. Kljakić, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 47, 49.

⁴⁸²⁰ V. Kljakić, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 47; Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 80–81; Моше Пијаде обавестио је Јосипа Броза о неслагању у ратним извештајима бугарског Штаба војске и ВШ НОВ и ПОЈ у периоду од 12. до 15. септембра: „...Све ове вести су у супротности са извештајем нашег ВШ. Молим објашњење о томе и о ситуацији са Бугарима за мене и опширнији извештај за штампу и радио“. АЈ, 507–18, IX, 15/V–73.

⁴⁸²¹ Димитър Димитров, „Първа армия и Югославските народноосвободителни войски на Кюстендилско-скопското и Скопско-прищинското направление през Отечествентата война (1944–1945 г.), *Исторически преглед*, XXXXIII, 1, (1983), 65; V. Kljakić, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 47.

септембра генерала Кецкарова о потврдном одговору Јосипа Броза истовремено предлажући састанак. На предвиђеном састанку поред руководства НОВ и ПО Македоније, требао је да учествује и Светозар Вукмановић, начелник штаба генерал-мајор Павле Илић и др. На том састанку требало је договорити заједничку координацију операција.⁴⁸²² Поред тога тражен је и тачан распоред немачких трупа у Македонији.⁴⁸²³ Генерал Кецкаров о овоме је обавестио министра војске генерала Велчева 20. септембра 1944. године.⁴⁸²⁴ У корист одржавања што бржег састанка послужила је и размена писама између Кимона Георгијева и Јосипа Броза. Прво је бугарски председник владе упутио писмо 12. септембра, да би Тито одговорио 17. септембра 1944. године.⁴⁸²⁵

У међувремену нови југословенски лидери „ошипавали су пуле“ бугарском руководством. Јосип Броз је у свом наређењу од 17. септембра 1944. Главном штабу НОВ и ПО Македоније тражио податке о сарадњи. Он је поставио одређене констатације и директно питао Светозара Вукмановића следеће: 1) како народ гледа на бугарску војску после бугарске капитулације и да ли би сарадња са бугарским трупама у Србији против Немаца наишла на незадовољство народа; 2) колико су Бугари спремни да издвоје дивизија у заједничким операцијама; 3) Броз и Врховни штаб били су мишљења да би сарадња са бугарском војском донела више штете него користи; 4) до коначног споразума са Бугарском требало је да се бугарске трупе повуку са југословенске територије; 5) ако би ипак дошло до сарадње бугарске јединице на југословенској територији морале су да буду под командом Врховног штаба.⁴⁸²⁶ Још раније, у првој половини септембра 1944, Броз је изразио негодовање због понашања бугарске војске у Југославији: „Тито се врло жестоко изражавао о Бугарској, огорчено се жалећи на насиља која врши бугарска војска. Рекао је да то већ траје неколико последњих дана“.⁴⁸²⁷ Уследио је указ команде 50. НО дивизије од 19. септембра 4. бугарској армији да сместа напусти територију Македоније.⁴⁸²⁸

Међутим, и поред овога, састанак је одржан у Пехчеву 23. септембра 1944. године. Са југословенске стране присуствовали су Бане Андрејев, Светозар Вукмановић, Михаило Апостолски и Павле Илић, а са бугарске: генерал-мајор Владимир Кецкаров, пуковник Борис Чилингиров, начелник штаба 5. армије пуковник Стојан Стојанов, командант 5. пешадијске дивизије мајор Димитар Попценов. После анализе констатовано је да јединице 5. бугарске армије практично не постоје (ово је констатовано само из угла југословенске историографије). Потписан је и протокол о постигнутој сагласности у следећем: да се од Јосипа Броза тражи да прими бугарску делегацију; да се нађе решење о извлачењу одређених бугарских јединица и њихово упућивање у Бугарску; да се за заједничка дејства претходно тражи сагласност НКОЈ-а; да се бугарска влада изјасни о одлукама АСНОМ-а; да се македонским ослободилачким бригадама прикључе сви младићи 22 и 23 године старости из бугарске Македоније и

⁴⁸²² М. Апостолски, *Завршне операције...*, 233–235; Svetozar Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga treća*, Zagreb 1982, 233.

⁴⁸²³ ГШ НОВ и ПО Македоније известио је депешом 15. септембра 1944. Јосипа Броза да не знају тачан распоред немачких трупа у Македонији и да се на простору Скопље – Куманово – Крива Паланка налази једна немачка моторизована дивизија, а код Штипа друге моторизоване јединице. *Zbornik II/14*, 93.

⁴⁸²⁴ Д. Димитров, „Първа армия...“, 65.

⁴⁸²⁵ Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 81–83.

⁴⁸²⁶ ГШ НОВ и ПО Македоније упутио је још 16. септембра 1944. две депеше које су садржале одговоре на Бровове констатације и питања, али је очигледно да су документи стигли касније у Врховни штаб. У депешама је стајало да ће се разговори водити у Пехчеву с командантом 5. бугарске армије генералом Кецкаровим, да „македонски народ нерадо гледа на нашу сарадњу са бугарским окупаторским трупама чак и после образовања владе Отач.(ествен)ог фронта у Бугарској“, да су бугарске трупе задржале и даље непријатељско држање према македонском народу и македонској војсци, да су продужавале сарадњу са Немцима, да су продавале оружје балистима и чак га уништавале само да „не би дошло у наше руке“, да сарадња са бугарском окупаторском војском не би много помогла, јер је војска „деморалисана и није ни за какву борбу и да помоћ такве војске није потребна јер ће деморалисати нашу војску“. *Zbornik II/14*, 125. Видети: V. Kljaković, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 49–50.

⁴⁸²⁷ *Tito–Churchill. Strogo tajno*, 310.

⁴⁸²⁸ Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 85.

добровољци. Дошло се до усаглашавања ставова о образовању посебне војне јединице од војника из бугарског дела Македоније која би под командом бугарске врховне команде деловале против Немаца у Македонији. У протоколу је поменуто и формирање македонске бригаде „Гоце Делчев“ од Македонаца заточених у Бугарској и њено упућивање у Македонију.⁴⁸²⁹ Након договора у Пехчеву, југословенско руководство наставило је да се гледа на БНА „са висине“, па је тако 24. септембра Михаило Апостолски лично написао писмо команданту 4. бугарске армије да пређе границу.⁴⁸³⁰

Крајем септембра стигао је позив Светозару Вукмановићу, делегату ЦК КПЈ и Врховног штаба при ЦК КП Македоније и генерал-мајору Михаилу Апостолском, команданту Главног штаба НОВ и ПО Македоније да посете Софију 24. и 25. септембра 1944. године. Међутим испоставило се да то није био позив на разговор са маршалом Толбухином, како су очекивали Вукмановић и Апостолски, већ позив ЦК БРП(к) који је хтео да дотични поведу разговоре са представницима бугарске армије.⁴⁸³¹ Са Вукмановићем и Апостолским кренули су и секретар ЦК КПМ Лазар Колишевски и политички комесар ГШ НОВ и ПО Македоније Бане Андрејев. Поред њих у Софију је допутовао Кирил Миљовски, члан АСНОМ-а, са задатком да ради на организацији македонске емиграције у Бугарској. Разговори су одржани и на њима је генерал Кецкаров предложио Вукмановићу и Апостолском хитну размену делегација и заједничке акције у правцу „Ђушево – Крива Паланка – Куманово–долина Брегалнице – ка Штипу и Петричу – Струмица“. У поруци ГШ НОВ и ПО Македоније бугарски генералштаб тражио је сагласност за акције бугарске војске против Немаца на простору Македоније и Србије.⁴⁸³² По повратку из Софије 29. септембра Вукмановић и Апостолски сусрели су се у Горњој Џумаји са командантом 4. бугарске армије генералом Бојаном Урумовим, који је касније писао да је тада договорена сарадња између 4. армије и „Македонске народноослободилачке војске“.⁴⁸³³

*

Бугарско министарство војске донело је одлуку 19. септембра, која је допуњена 23. септембра, да се од Македонаца, који су се затекли у јединицама бугарске војске, првенствено из састава 5. бугарске армије и добровољаца-Македонаца од 21 до 23 године из Бугарске формира бригада „Гоце Делчев“, испуњавајући тако једну од одредби састанка у Пехчеву.⁴⁸³⁴ Важну улогу у примању Македонаца у бригаду и њиховом наоружању совјетским арсеналом одиграо је Михаило Апостолски, Бане Андрејев и Светозар Вукмановић.⁴⁸³⁵ Одмах по формирању југословенска и бугарска страна су се сукобиле око даље функције ове бригаде. Бугари су хтели да бригада остане у Бугарској и делује у оквиру 4. бугарске армије, а југословенска страна хтела је да ову јединицу пребаци у Македонију. Делегати из Југославије успели су веома брзо у својим тежњама и први батаљон ове бригаде пребачен је у Југославију 30. септембра 1944. године. Други батаљон прешао је после неколико дана на територију Југославије.⁴⁸³⁶ Одмах по доласку ова бригада је расформирана 3. октобра и подељена по јединицама 50. и 51. дивизије Брегалничко-струмичког НО корпуса 7. октобра, а дотадашња 19. македонска бригада 50. народноослободилачке дивизије, добила је назив 19. ударна

⁴⁸²⁹ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8; М. Апостолски, *Завршне операције...*, 232–240. Упоредити: Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 86; Д. Димитров, „Първа армия...“, 65–66.

⁴⁸³⁰ Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 87.

⁴⁸³¹ *Zbornik II/14*, 189; Упоредити: М. Апостолски, *Завршне операције...*, 235–239; S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 29–30. Са југословенске стране на састанку су присуствовали: Светозар Вукмановић, Михаило Апостолски, Бане Андрејев, Лазар Колишевски, а са бугарске стране: Трајчо Костов, Георги Чанков, Цола Драгојчева, Тодор Павлов. Видети: S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga treća*, 238–244; Д. Петков, *н. д.*, 153.

⁴⁸³² P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 26.

⁴⁸³³ Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 88–90; Д. Димитров, „Първа армия...“, 66; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 11.

⁴⁸³⁴ М. Апостолски, *Завршне операције...*, 255. Код Даскалова стоји да је бригада формирана 11. септембра 1944. и да је после 18 дана послата на фронт. Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 104–105.

⁴⁸³⁵ *Зборник VII/4*, 104.

⁴⁸³⁶ Командант бригаде док је она била у Бугарској био је Пецо Трајков, политички комесар Мире Анастасов. М. Димитријевски, *Македонска војска 1944–1945...*, 140–141.

македонска бригада „Гоце Делчев“.⁴⁸³⁷ Бригада је формирана 8. октобра 1944. у селу Лаки-Виничко, а у њен састав је поред претходне бригаде „Гоце Делчев“ ушло и људство 13. македонске НО бригаде. Бригада је новембра 1944. бројала 1.144 бораца. Децембра 1944. бригада је расформирана, а људство је прикључено 14. омладинској македонској НОУ бригади „Димитар Влахов“.⁴⁸³⁸ Долазак, расформирање и укључивале у друге јединице бригаде „Гоце Делчев“ пратио је низ инцидента који су показивали да је југословенско руководство и даље неповерљиво према Бугарима.⁴⁸³⁹

Истовремено се радило на формирању бригаде „Јане Сандански“ која је требала да буде састављена од добровољаца из Пиринске Македоније и да се именује као 22. македонска НО бригада. Разговори између југословенског представника Кирила Миљовског и бугарског представника мајора Крума Раданова одвијали су се позитивно и требали су да резултирају окупљањем 1.800 бораца, потом 6.000 и на крају 10.000 бораца где би ова јединица прерасла у дивизију и ушла као 3. дивизија у састав Брегалничко-струмичког македонског НО корпуса. Командант је требао да буде Пецо Трајков, а дивизија је требало да буде стационирана у Горњој Цумаји. Идеја је ипак наишла на супротстављање бугарског војног и политичког руководства, нарочито генерала Бориса Колчева, па је формирање ове бригаде остало без успеха. Забуну је уводио батаљон под истим именом који је формиран у Београду 7. децембра 1944. који је као 5. батаљон ушао у састав 1. личке НОУ бригаде „Марко Орешковић“, који је пак био у саставу 6. личке НО дивизије „Никола Тесла“. Овај батаљон бројао је око 766 бораца. Батаљон је издавао весник „Македонски борац“, а расформиран је марта 1945. године.⁴⁸⁴⁰

У Софији је крајем септембра 1944. основана и тзв. „македонска бригада“ која је изјавила да нема никакве везе са југословенским комунистима и да тражи самосталну Македонију. Вођа ове бригаде био је Никола Ташковић, родом из Битоља близак левом крилу југословенске Земљорадничке странке. „Загребачко бугарско посланство“ јављало је да је Ташковић био интерниран у Софији заједно са бившим министром Јованом Алтипармарковићем. Касније је ступио у министарство грађевина у Софији. Од стране бугарског министарства унутрашњих послова био је оцењен као комуниста. У вођству ове бригаде налазио се и бивши дописник „Политике“ из Софије Момчиловић.⁴⁸⁴¹

*

Иако је састанак у Пехчеву донекле дефинисао сарадњу између југословенских партизана и БНА, главне одлуке су донете у Москви. У тим тренуцима била је уочљива ујурбаност владе у Софији у настојању да њени суседи савезници промене старо расположење и изграде поверење. Дана 12. септембра у Софији је одржана седница владе на којој је одлучено да се формира посебна делегација која би водила разговоре са Брозом „ради преговора по питању сарадње међу нашим двома земљама за протеривање Немаца са Балкана, као и да преговара посебно по питању међусобних односа наших двеју земаља“. На сусрет са Брозом, Бугари су морали да чекају док се он не врати из Москве у коју је отпутовао 21. септембра 1944. године. Ускоро, Кимон Георгијев информисао је Броза 22. септембра, док се овај налазио у Москви, да ће делегацију предводити Добри Терпешев и Петар Тодоров.⁴⁸⁴²

⁴⁸³⁷ Бригада „Гоце Делчев“ имала је, према Апостолском, 4.600 људи што је немогуће ако се консултују истраживања Димитра Димитрова који је записао да је читава 50. дивизија имала 2.500 до 3.000 људи. Видети: М. Апостолски, *Завршне операције...*, 253–264; М. Димитријевски, *Македонска војска 1944–1945...*, 141. Упоредити: Димитър Димитров, „Народноосвободителните войски на Македонија, взаимодействуващи с Българската народна армия (септември–ноември 1944 г)“, *Исторически преглед*, XLIX, 2, (1988), 46.

⁴⁸³⁸ Командант бригаде био је Благој Левков; политички комесари били су Боро Симеонов и Вукашин Шоћ; заменик комесара био је Трајко Ставрев; а начелник штаба Петре Николов. М. Димитријевски, *Македонска војска 1944–1945...*, 134–136.

⁴⁸³⁹ Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 105–106.

⁴⁸⁴⁰ Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 233–239; М. Димитријевски, *Македонска војска 1944–1945...*, 142–143.

⁴⁸⁴¹ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 676.

⁴⁸⁴² V. Kljaković, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 53, 58.

Истовремено командант Трећег украјинског фронта маршал Фјодор Толбухин информисао је 24. септембра 1944. генерале Сергеја Бирјузова и Алексеја Антонова о задржавању бугарског наступања кроз Југославију док се не добију „додатна специјална упутства“. Даље је наређено да се мобилизација наставља, да се концентрација трупа даље врши дуж југословенско-бугарске границе и да јединице које имају додир са непријатељем (Немцима) остану на „окупираној територији“, али да не изводе офанзивна дејства.⁴⁸⁴³

Истовремено је у Москви уследио притисак на Броза да прихвати учешће бугарске армије у ратним дејствима на простору Југославије. Броз је са Виса кренуо 19. септембра за Крајову, а одатле је одлетео 21. септембра авионом за Москву. Стаљин је Брозу 21. септембра поставио захтев за учешћем бугарских јединица у борбама са немачким трупама на простору Македоније и Србије. За разлику од Брозових замисли о учешћу појединих делова бугарске армије у борбама у Југославији под командом НОВЈ, Стаљинова концепција подразумевала је самосталну улогу бугарске армије, али ипак потчињену команди Трећег украјинског фронта. Овај притисак појачан је преко Георги Димитрова који се писмом од 22. септембра 1944. обратио Стаљину и Молотову истичући да је члан ЦК БРП(к) Димитар Ганев већ 20. септембра информисао Толбухина у Москви по питању учешћа бугарских трупа на територији Југославије. Броз је свој став покушавао да оправда чињеницом о лошим искуствима југословенског становништва према бугарским снагама током окупационог периода и да ће управо такво стање спречити брже успостављање поверења према Бугарима.⁴⁸⁴⁴ Стаљин је био непопустљив. У присуству Димитрова, између 25. и 27. септембра договорено је следеће: 1) Бугарске снаге у Македонији бориће се заједно са југословенским снагама против Немаца. Биће изузете од југословенске команде и потчињене бугарској, односно совјетској команди; 2) Разоружавање бугарских јединица на територији Југославије од стране партизана је заустављено; 3) Цивилна администрација у Босилградском и Царибродском срезу требала је да се обавља од стране Југославије док се границе дефинитивно не одреде.⁴⁸⁴⁵ Георги Димитров је одмах телеграмом од 27. септембра јавио Трајчи Костову да ће се преговори обавити у Крајови.⁴⁸⁴⁶

Наредбом главнокомандујућег БНА, Ивана Маринова I-1/1332 од 23. септембра предвиђено је да главни удар уследи правцима ка Нишу и Скопљу, а после заузећа тих градова требало је овладати рејоном Ниш – Скопље – Велес. Бугарска војска била је уједно подељена на следећи начин:

- 1. армија, командант генерал-мајор Владимир Стојчев, штаб у Ћустендилу, правац наступања Ћустендил–Куманово–Скопље.
- 2. армија, командант генерал-мајор Кирил Станчев, штаб у Пироту, правац наступања Софија–Пирот–Ниш.
- 4. армија, командант генерал-мајор Бојан Урумов, штаб у Горњој Џумаји, правац наступања Горња Џумаја–Велес–Скопље.
- 2. корпус, командант генерал-мајор Асен Сираков, штаб у Драми, одбрана на линији Сер – Солун и обала Егејског мора. (Други бугарски корпус преименован је 29. септембра 1944. у 7. армију. Генерал Асен Сираков заменио је генерала Бојана Урумова као командант 4. армије 3. новембра 1944. године).⁴⁸⁴⁷

Бугарска армија требала је да делује у склопу београдске операције која се одвијала у две етапе. У првој етапи од 28. септембра до 10. октобра, 57. совјетска армија и 14. југословенски корпус форсирале су терен од југословенско-бугарске границе до Велике Мораве, а у другој етапи од 11. до 20. октобра совјетске јединице су уз помоћ југословенске 1. армијске групе уз

⁴⁸⁴³ *България–непризнатият противник на Третия райх*, 49.

⁴⁸⁴⁴ Г. Димитров, *н. д.*, 439; V. Kljaković, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 54–56; B. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 5; P. Dragišić, *Jugoslovensko–bugarski odnosi...*, 26.

⁴⁸⁴⁵ *История на съвременна България...*, 37–38; K. Matev, *н. д.*, 335.

⁴⁸⁴⁶ *България–непризнатият противник на Третия райх*, 61; Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 96–97.

⁴⁸⁴⁷ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 253, л. 5–8; K. Matev, *н. д.*, 344, 365.

долину Велике Мораве извршиле напад на Београд. Бугарска војска у првој етапи имала је задатак да у садејству са југословенским и совјетским јединицама удари на главнину 7. СС дивизије „Принц Еуген“ и да изађе на линију Ниш–Лесковац–Врање–Куманово. У другој етапи, уз помоћ југословенских јединица, бугарска војска требала је да избије на линију Врање–Приштина–Пећ, да пресече комуникације противника у долини реке Ибра, да разбије његове резерве и да дође до линије Пећ – Ђаковица – Призрен.⁴⁸⁴⁸ У ту сврху штаб БНА саставио је на брзину оперативни план „Запад“.⁴⁸⁴⁹ У совјетским војним круговима претпостављало се да је бројно стање Немаца у Југославији било 270.000 и да је Група армија „Е“ бројала око 350.000. Број ангажованих на страни Црвене армије, југословенских партизана и БНА био је око 580.000.⁴⁸⁵⁰

Међутим, у сарадњи нове отечественофронтоске армије и југословенских партизана „камен спотицања“ представљали су поједини бугарски официри који су заузимали високе функције током окупације. Тако је бугарски генерал Благоје Иванов Коста, помоћник министра војног за послове позадине након 9. септембра тражио да до краја рата „јединице Народноослободилачке војске Југославије не окупирају срезове: босилградски, царибродски и трнски“, који су пре рата припадали Југославији, јер ће наводно у тим крајевима где претежно живе Бугари, „започети формирање комитета Отечественог фронта“. На овакву можемо слободно рећи провокацију, реаговао је Коча Поповић депешом од 24. септембра која је упућена 12. корпусу НОВ Србије. На крају Поповић децидно закључује: „Овакав став команданта Главног штаба Бугарске оцењујемо као чисту провокацију и не може бити ни речи о његовом прихватању“. У том смислу, предлагано је да се обавештење пошаље и Штерјуу Атанасову–Виктору и да се од њега захтева „најхитније и најодлучнија интервенција“. О овом питању Јосип Броз је обавештен, дан раније, 23. септембра, јер му је поред Коче Поповића, телеграфисао и Штерју Атанасов из Софије наводећи да би требало да се заузме став уводника који је Јосип Броз написао за издање партијског листа „Пролетер“ од децембра 1942. године у којем је заузет став по националном питању у Југославији.⁴⁸⁵¹ ЦК БРП(к) покушао је и да заоптри ово питање жалећи се Георги Димитрову. Ситуација се заопштрала и преко Кирила Миљовског, шефа Привременог македонског представништва у Софији. Пред Миљовског су постављана слична питања: „Зашто се не би део југословенске Македоније припојио нама, Бугарима, уместо да се бугарски део Македоније припоји Југославији“. Енергичан став Коче Поповића, али и Георги Димитрова ставио је на крају тачку на ово питање у корист нове Југославије.⁴⁸⁵²

5.1.2.2. Прве заједничке акције

У Србији се сада савезничка бугарска војска, тачније њена 2. армија сконцентрисала на сектору Пирот – Бабушница – Бела Паланка.⁴⁸⁵³ У договору са бугарским и совјетским јединицама, партизанске јединице су требале прве да улазе у градове и ослобођена места и да одмах постављају страже код свих надлештава и магацина. Све што се буде нашло у градовима: магацини и моторна возила, требало је да припадне партизанским јединицама. У погледу ратног плена на положајима партизани и бугарске јединице решавале би ова питања у

⁴⁸⁴⁸ Г. Борисов, *н. д.*, 44.

⁴⁸⁴⁹ Иван Маринов, „Приносът на България за победата над хитлеристка Германия“, *Исторически преглед*, XXXIV, 4, (1978), 44–45.

⁴⁸⁵⁰ Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 60.

⁴⁸⁵¹ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 69–73. Видети: *Proleter. Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929–1942*, ur. Pero Morača, Beograd 1968, 807–810.

⁴⁸⁵² V. Kljaković, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 47–49; S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 74–76.

⁴⁸⁵³ Крајем септембра у Југославији, у дејствима против армијске групе „Србија“, налазила се бугарска 2. армија са четири пешадијске, једном коњичком и једном устаничком дивизијом и по једном тенковском и граничном бригадом, док су делови 1. и 4. армије дејствовали на правцу Софија–Скопље. На тај начин дуж југословенско–бугарске границе било је груписано 13 бугарских дивизија, од чега се 8 дивизија налазило на нишком правцу. *Zbornik XII/4*, 700.

договору. Поред тога партизанске јединице су, према договору, у ослобођеним местима одмах успостављале власт, заводиле ред и постављале команде места. Бугарским јединицама било је забрањено да се мешају у успостављање реда и постављање власти.⁴⁸⁵⁴ Садејство је било видљиво и кроз наређење 13. корпуса НОВЈ од 1. октобра 1944. године. У њему је, између осталог стајало, да ће сви тежи рањеници преко корпусне болнице у Пироту бити упућивани за Бугарску у совјетске болнице: „...Штаб 46. дивизије може слати своје тешке рањенике непосредно у сов.(јетске) болнице у Софију са прописним спроводним актом, наравно са сектора Врања и Сурдулице“.⁴⁸⁵⁵

Још у првој половини септембра у пограничном делу између Зајечара и Куле забележени су сукоби између Бугара и Немаца у које су биле уплетене јединице НОВЈ, ЈВуО и СДС. Прво је 23. ударна дивизија НОВЈ заузела Зајечар, али није успела да дефинитивно сломи немачке јединице које су се већином извукле ка Бору. Ноћу између 7. и 8. септембра код Сокобање 20. српска бригада 45. дивизије НОВЈ успела је да разоружа око 3.000 бугарских војника који су се враћали за Бугарску. Дана 9. септембра када се у Бугарској десио преврат немачке јединице успеле су да поново заузму Зајечар док је њихова кретња забележена и код Вршке Чуке, али и у рејону Куле где је реаговала сада противничка бугарска војска. Окршаји и извиђања бугарских јединица на овом подручју трајали су до почетка октобра, а проузроковали су неколико погинулих на обе стране.⁴⁸⁵⁶ Важне податке о размештају немачких јединица уз југословенско-бугарску границу 6. дивизијска област у Враци добила је преко потпуковника Маринова начелника гарнизона у Белоградичку који је информације добио од пуковника Милутина Радојевића официра за везу при штабу генерала Михаиловића. Немачке дивизије биле су распоређене од Вршке Чуке до Салаша, од Салаша до Беле Паланке и од Беле Паланке до Суве планине. Такође се у Нишу налазило неколико немачких дивизија. Према речима пуковника Радојевића Немци су се сконцентрисали и у Нишкој Бањи и селима Кутина и Јелашница.⁴⁸⁵⁷ Кретање немачких јединица ограничено је уласком јединица Црвене армије на овај простор, 28. септембра 1944 наступањем 57. совјетске армије из рејона Видин – Кула –

⁴⁸⁵⁴ *Зборник I/12*, 365–371. Видети: *Зборник I/12*, 501; *Зборник I/13*, 12, 156. У великим операцијама у којима су учешћа узеле јединице Црвене армије, југословенски партизански одреди и Бугарска народна армија заузимали су градове и места у Југославији у највећем броју случајева у заједничким операцијама. Међутим, за нову југословенску, али и бугарску владу било је важно ко је први ушао у град. Временом заостравањем односа на релацији Москва – Софија – Београд заостравало се и ово питање кроз науку. Док су у Југославији тврдили да су они ослободили одређене градове, у Бугарској су тврдили супротно, да су они ослободиоци. Георги Гинчев је у свом чланку из 1969. писао како се у одређеним научним, војним и политичким круговима констатовало да су Бугари ослободили само Ново Село; Берово, Царево Село, Криву Паланку, Страцин и Куманово ослобођени су у садејству „локалних партизана“ и БНА; док су Кочани, Штип, Струмица, Ђевђелија, Валандоново, Удово, Скопље, Велес и Радовиш ослободили искључиво југословенски партизани. Циљ аутора био је да докаже да су ова места ослободили Бугари или барем узели активног учешћа у ослобођењу ових градова. Са друге стране и Боро Митровски се осврнуо кроз неколико чланака на писање бугарских историчара критикујући њихова излагања. Г. Гинчев, *н. д.*, 3–4. Видети нпр: Георги Баталски, „Отечественета война на България 1944–1945 г“, *Известия*, том 39, (1985), 3–27; Димитър Димитров, „За участието на България във войната против фашистка Германия на територията на Югославия“, *Известия*, том 39, (1985), 28–40; Boro Mitrovski, „Netačno prikazivanje u Bugarskoj istoriografiji uloge Bugarske i Jugoslavije u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, XIX, 3, (1968), 71–129.

⁴⁸⁵⁵ *Зборник I/13*, 15. У листу „Борба“ неколико месеци касније 19. децембра 1944. изашао је текст Радована Зоговића који је описао своје утиске после обиласка рањеника НОВЈ у болници у Софији. Југословенски рањеници су се, према њему, осећали „као у својој домовини“, добијали су поклоне, писма и новине и приређивале су им се позоришне представе, концерти и кино-представе. Бугарски народ је рањенике, који су настрадали у борбама са „Немцима, бугарским окупаторима и арнаутским бандама“, неговао „као рођене синове“. Текст је имао циљ да покаже дисконтинуитет између старе и нове владе Бугарске и искрено пријатељство становника Бугарске према Југославији, што се у даљим редовима „потврђивало“ са неколико примера. „Биљешке са пута у Бугарску. Код наших рањеника у Софији“, *Борба*, 19.12.1944, 5.

⁴⁸⁵⁶ ДА – Видин, ф. 320 (Колекција „Видинска отбрана – септември и октомври 1944 г.), оп. 1, а.е. 7, л. 1; ДА – Видин, ф. 320, оп. 1, а.е. 11, л. 2; ДА – Видин, ф. 320, оп. 1, а.е. 13, л. 1; ДА – Видин, ф. 320, оп. 1, а.е. 14, л. 6; – 2; ДА – Видин, ф. 320, оп. 1, а.е. 17, л. 2; ДА – Видин, ф. 320, оп. 1, а.е. 30, л. 1–6.

⁴⁸⁵⁷ ДА – Видин, ф. 320, оп. 1, а.е. 16, л. 3.

Белоградчик⁴⁸⁵⁸, па је пуковник Ангелов, командант Видинске одбране извештавао начелника 6. дивизијске области у Враци 5. октобра 1944. да је и граница била безбеднија.⁴⁸⁵⁹ Борбе између немачких и совјетски јединица у периоду од 3. до 8. октобра биле су жестоке што видимо из списка 40 совјетских војника који су сахрањени у Кули, Големанову и рејону Вршке Чуке.⁴⁸⁶⁰

Средином септембра Бугари су код Беле Паланке прешли у нападна дејства против Немаца. Сви напади су одбијени укључивши и један офанзивни напад тенковима 17. септембра против фронта немачке 1. брдске дивизије, при којем је 10 тенкова избачено из строја.⁴⁸⁶¹ Бугари су наставили да форсирају терен Бела Паланка – Власотинце. Друга бугарска армија прешла је у главни напад на 7. СС дивизију „Принц Еуген“, која је пребачена у југоисточну Србију са циљем прихвата јединица из групе армија „Е“. Скоро сви напади су поново одбијени, осим једног. Тај удар са око 60 тенкова према Лесковцу допрео је до Мораве.⁴⁸⁶² Бугарска 2. армија је у тим тренуцима наступала у два правца: Сува планина – Ниш и Власотинце – Лесковац. Са једном дивизијом такође су нападали правцем Сурдулица – Бело Поље. План је био да бугарске јединице изврше директне нападе на Власотинце и Лесковац, док у правцу Ниша треба да стигну на око 10 – 15 km од града, где су требали да застану. Директан напад на град требале су да изврше јединице 12. корпуса уз садејство са групом дивизија које ће нападати на Ниш са северозападне стране.⁴⁸⁶³ Борбе око Власотинца биле су огорчене. Немци су 6. октобра успели да потисну јединице 22. НО дивизије и да продру у Власотинце са „7 тенкова и 5.000 војника“. У Операцијском дневнику ГШ НОВ и ПО Србије од 1. до 15. октобра записано је да је „непријатељ имао велике губитке“, док су губици партизана били 10 погинулих и 50 рањених; „Бугари су имали мање губитака, јер се нису добро ни борили“.⁴⁸⁶⁴ Жестоке борбе настављене су све до ослобођења Власотинца 10. октобра 1944. године.⁴⁸⁶⁵ Према наводу из Операцијског дневника ГШ НОВ и ПО Србије, Власотинце су заузели Бугари.⁴⁸⁶⁶

Извештај команде места Пехчево од 19. септембра 1944. говорио је о стању бугарских снага на сектору Пехчево – Царево Село. Бугари су из топова гађали немачке положаје, али је примећено да су бугарске трупе „дезорганизоване и деморалисане“. У извештају је стајало и следеће: „... Данас су одржале двочасовно предавање о њиховом учешћу у садашњој борби, за разлику од ранијих борби. Пуковник, који се налази на челу трупа, веома је добар човек и схвата борбу...“⁴⁸⁶⁷ Командант 4. бугарске армије генерал-мајор Бојан Урумов обраћао се 20. септембра Министарству војске да су његове јединице ступиле у контакт са Брозовим представницима који су их замолили да остваре везу са партизански штабом у Пехчеву ради уговарања даљих војних дејстава.⁴⁸⁶⁸

Борбе су настављене, па је у извештају немачке војно-економске службе за Југоисток од 25. септембра 1944. записано да су Бугари одбијени од Ниша и да су им немачке трупе нанеле огромне тенковске губитке. Једно немачко утврђење са једним јуришним одредом и једним СС батаљоном код Криве Паланке трпело је константну артиљеријску паљбу од стране Бугара и налете „штука“. Путеви ка Царевом Селу и Струмици су били затворени, а једна бугарска дивизија блокирала је Немце код Битоља. Због тога је саобраћајна ситуација по немачке јединице била неповољна. Од Солуна до Косовске Митровице је некако и могло да се стигне,

⁴⁸⁵⁸ И. Маринов, „Приносът...“, 44.

⁴⁸⁵⁹ ДА – Видин, ф. 320, оп. 1, а.е. 27, л. 1.

⁴⁸⁶⁰ ДА – Видин, ф. 40 (Българо-съветско дружество – Кула), оп. 1, а.е. 25, л. 1–4.

⁴⁸⁶¹ *Zbornik XII/4*, 687.

⁴⁸⁶² *Zbornik XII/4*, 692; Sekula Joksimović, „Prilog proučavanju učešća Bugarske narodne armije u završenim borbama za oslobođenje Kosova“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2, (1982), 193.

⁴⁸⁶³ *Зборник I/13*, 156. Видети: Исто, 174–178.

⁴⁸⁶⁴ Исто, 442.

⁴⁸⁶⁵ Упоредити: Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 90.

⁴⁸⁶⁶ *Зборник I/13*, 447–451.

⁴⁸⁶⁷ *Зборник VII/4*, 98.

⁴⁸⁶⁸ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 85–86.

али до Крагујевца никако, услед рушења мостова, па је једино могло да се стигне друмским путем преко Краљева.⁴⁸⁶⁹ Немци су тако морали да крену преко Косова и Старе Рашке.

Један од првих забележених садејстава датиран је 27. септембара када су вођене борбе око Струмице где су биле сконцентрисане завидне немачке снаге. Наиме, 26. августа Врховна команда групе армија Е наредила је формирање одбрамбене линије на реци Струми, што је и учињено 7. септембра 1944. године. Одбрана линије „Струма“ поверена је 22. пешадијској дивизији, а касније је на овај простор дошао и 2. батаљон 16. гренадирског пука који је 16. септембра водио борбу код села Костурино са бугарским 48. пешадијским пуком. Касније је од овог немачког батаљона и још неких јединица формирана борбена група „Зифкен“ која је у другој половини септембра непрестано нападана од југословенских партизана и бугарских јединица.⁴⁸⁷⁰ У наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 29. септембра тражена су појашњења у вези дејстава бугарских јединица у Македонији. Водећим људима КПЈ изгледало је да су Бугари добили одређене задатке од стране Црвене армије, а ти задаци захватили су и сектор Македоније. Наређење је завршено са императивом: „... Бугари се не смију мјешати у наше ствари“.⁴⁸⁷¹ Садејства између партизанских и бугарских јединица забележена су приликом напада на Струмицу и борбама око овог места од 21. до 28. септембра, али и касније на овом сектору током октобра и новембра 1944. године.⁴⁸⁷²

Насупрот томе, било је очигледно да је бугарске трупе у првим недељама борби на страни савезника красио мањак ентузијазма, низак морал и лоша дисциплина. Са фронта у Македонији задњих дана септембра 1944. стизале су следеће поруке. За 21. септембар је забележено: „Бугарска војска се увелико распада. Све што бежи разоружавамо. До сада смо узели преко 1.200 пушака, 4 топа и др. наставићемо то и даље...Код Бугара треба протестовати због прећуткивања борбе наше војске код Прилепа...њихова војска је само бежала.“ За 22. септембар: „Немци овладали Плетварским и Присатским седлом. Бугарска војска у пуном распаду. Наше бригаде се боре. Истовремено узећемо оружје и материјал од Бугара...“ Два дана касније, за 24. септембар забележено је: „Данас смо се састали са представником ЦК Бугарске. Они нас оптужују да смо ми криви за деморализацију бугарске армије, зато што смо разоружали бугарску 5. армију“.⁴⁸⁷³ Неактивност бугарских јединица била је забележена,

⁴⁸⁶⁹ Видети: *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1...*, 142–146.

⁴⁸⁷⁰ Р. Трајковски, *н. д.*, 237–240.

⁴⁸⁷¹ *Zbornik II/14*, 181.

⁴⁸⁷² *Зборник VII/4*, 112–113. Видети: Исто, 193, 195–196, 252–253. После преврата у Бугарској, јединице 50. дивизије НОВЈ држале су у својим рукама Струмицу, Берово и Пехчево. У току 17. и 18. септембра борбена група „Зифген“ (Siefgen) напала је Струмицу. Немачка борбена група је успела да уђе у град, а јединице НОВЈ су се повукле из Струмице на планину Огражден. Пошто је 4. македонска бригада, 50. дивизије НОВЈ успоставила везу са Штабом бугарског 48. пешадијског пука и са 2. коњичком бригадом договорено је да се 21. септембра нападне Струмица. Сутрадан, 22. септембра југословенске и бугарске јединице поново су заузеле Струмицу и продужиле наступање ка Валандову и поселе положаје код места Костурина где су вођене борбе са наизменичним успехом против 3. батаљона 65. гренадирског пука. У међувремену, главнина немачке 22. пешадијске дивизије распоредила се на линији Дојранско језеро – Валандово – Ђевђелија формирајући три борбене групе: „Фелде“, „Папст“ и „Брунс“ утврђујући „источни фронт“ према Бугарској. У утврђивању „истоног фронта“ учествовала је и борбена група „Рикерт“ из састава 4. СС полицијске оклопне гренадирске дивизије која је убрзо замењена борбеном групом „Влкард“ из састава 11. ваздухопловне пешадијске дивизије која је заузела позиције око Криве Паланке (промењено име у борбена група „Вуст“ због уласка нових јединица у борбену групу). Од 24. септембра на овом простору стационарала се борбена група „Ајзле“ која је преузела команду над свим јединицама у овом реону. У другој половини септембра против ових немачких јединица наступала је бугарска 5. пешадијска дивизија, као и партизанске јединице (13. и 14. НОУ бригада). Немачке јединице су 26. септембра кренуле у против напад са намером да овладају струмичком долином и избију на југословенско-бугарску границу код Новог Села. Бугарски 48. пешадијски пук и 2. коњичка бригада су под налетом напустиле положаје и повукле се на линију Ново Село – Смоларе, а 4. македонска бригада се повукла у рејон северно од Струмице. Р. Трајковски, *н. д.*, 241–252. Упоредити: М. Апостолски, *Завршне операције...*, 69–79; Boro Mitrovski, „Povodom članka...“, 250–251.

⁴⁸⁷³ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 65–66. Слободан Нешовић у свом делу је наводио неке од разлога за овакво држање нове бугарске армије. Треба истаћи да је монографија објављена 1978. за време док је држава диктирала начине и методе историјске науке, па и не чуди што је због тога покушано да се направи оштра идеолошка разлика у Отечественом фронту и да се кривица за лоше држање и поступке бугарске армије као

између осталог, и у телеграму штаба Брегалничко-струмичког корпуса од 24. октобра 1944. у којем је стајало да су бугарске снаге „потпуно неактивне“ на сектору Кочана и на линији Тркање – Теранци: „...Уговорени план о заједничком дејству не извршавају, тако да у борбу закашњавају или уопште не ступају“.⁴⁸⁷⁴ Поред тога, у писму штаба Брегалничко-струмичког корпуса од 4. новембра 1944. стајало је да бугарски војници и официри нису били само неактивни, него су се према локалном становништву односили као окупатори, а не као савезници.⁴⁸⁷⁵

Генерал Иван Маринов, главнокомандујући бугарске армије је 21. септембра известио генерала Бирјугова о тешкоћама са којима су се сусретали бугарски војници у Југославији, нарочито у областима Пирота и Цариброда и да бугарска војска није деморалисана и неактивна како је стајало у извештајима партизанских јединица. Маринов у писму, између осталог помиње крађе, одузимање камиона и аутомобила и малтретирање бугарских војника којима је приговарано да су дошли као окупаторска војска. Маринов је неколико дана касније, 25. септембра информисао и Георги Димитрова. Димитров је убрзо послао депешу Брозу у којој је изразио неопходност сарадње против „заједничког непријатеља“.⁴⁸⁷⁶

У бугарским архивима чува се на десетине дневника бугарских војника и официра који описују своје ратовање на југословенској територији. Њихови записи у складу су са ставовима Ивана Маринова. Радослав Марков Радославов (рођен 1923.) из места Водица близу Трговишта био је у саставу 1. митраљеске чете, 1. батаљона, 19. пешадијског пука, 4. дивизије, 2. бугарске армије када је она 24. септембра стигла у Пирот и одмах, „по мраку и хладној јесењој киши“ кренула у напад ка Бабушници када је немачка артиљерија кренула да туче по њима убивши одмах девет војника. Брзим деловањем бугарске јединице су успеле да се консолидују и да 25. септембра уђу у Бабушницу, у којој је како је Радославов описивао владала суморна слика. Од 26. септембра до скоро средине октобра његова јединица водила је више борби на обронцима Суве планине заузимајући села и варошице показујући притом, велику храброст, све док се није пребацила на нишко борбено подручје.⁴⁸⁷⁷

Слично је писао и Атанас Иванов Ганев, командант вода у 31. Силистријском пешадијском гвозденим пуку. Ова бугарска јединица прве борбе је имала у првој половини септембра код Елхова, а онда се пребацила у Пирот где је започела борбе 30. септембра 1944. године. Почетком октобра ова јединица водила је борбе на обронцима планине Крушевица око врха Висока Чука. Борбе су настављене у околини Пирота, Власотинца и Лесковца. Посебно је описана борба код села Липовица: „Продужавајући победнички марш обавештајни батаљон је 8. октобра 1944. у 11 часова дошао у контакт са противником који је јаким топовским ударима и минобацачком ватром покушавао да спречи наступање пука“, почиње своје сећање Ганев, настављајући да то није спречило наступање ове и других бугарских јединица, па је пуцњава прерасла у тешку борбу у којој су Бугари натерали Немце да се повуку у само село, остављајући за собом „стотине рањених и мртвих“. Уследило је прегруписавање и поновни напад Бугара који су на крају успели да Немце истисну из овог места и овладају околином.⁴⁸⁷⁸

У покушајима да се превлада неповерење народа према бугарским трупама у областима које су биле под бугарском окупацијом сведоче зборови који су почетком октобра 1944. одржани у Пироту и Цариброду, на којима је локалном становништву указано на разлику између окупаторских трупа и трупа отечественофронтоске Бугарске. Такође у телеграму Јосипу Брозу од 15. октобра 1944. Моша Пијаде је изразио скептичност у погледу целисходности учешћа бугарских трупа у завршеним борбама за ослобођење Југославије. Ипак, Пијаде није искључивао могућност да ће оваква ангажованост бугарских трупа

„ослободилачке“ свали на „буржоазију“, посебно на представнике војске Дамјана Велчева и Ивана Маринова. Исто, 81–88.

⁴⁸⁷⁴ *Зборник VII/4*, 184–185.

⁴⁸⁷⁵ Исто, 264.

⁴⁸⁷⁶ Г. Даскалов, *Българско-югославски политически отношения*, 72–73; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, 25–26.

⁴⁸⁷⁷ ДА – Търговище, СП 446, л. 10–13. виа: <http://wars.archives.bg/ww2> (приступљено: 11.11.2021).

⁴⁸⁷⁸ ДА – Кърджали, ф. 1096 (Георги Димитров Дачев (1930–1999)), оп. 1, а.е. 273, л. 27, 31–37.

допринети успостављању пријатељских односа два народа и то посебно у областима које су се налазиле у бугарској окупационој зони: „Можда ће то имати баш и повољан ефекат за поправљање односа народа у тим крајевима према Бугарима кад их сада виде као пријатеље и помагаче“.⁴⁸⁷⁹

Јосип Броз је 1. октобра обавестио Ранковића да ће се питање у вези са Бугарском уредити кад код њега дође бугарска делегација и да се Македонцима јави да не долазе у сукоб са Бугарима.⁴⁸⁸⁰ Из ових случајева јасно се видело да је Броз хтео да успостави и одржи примарну улогу у разговорима са новом бугарском владом. Почетком октобра, одржан је и трећи по реду састанка између југословенских и бугарских представника, после оног у Пехчеву и Горњој Цумаји. Дана 2. октобра 1944. у Царевом Селу сусрели су се Бојан Урумов, командат 4. бугарске армије и његов заменик генерал Борис Копчев, а са југословенске Светозар Вукмановић и чланови штаба Брегалничко-струмичког корпуса Вујадин Поповић и Димче Беловски. На састанку практично нису донети никакви нови закључци. Убрзо су, према писању Георги Даскалова, југословенски партизани затражили помоћ. Михаило Апостолски писао је Бојану Урумову 3. октобра да је непријатељ овладао Беровом и Пехчевом, па је тражио од бугарских јединица да одрже везу са локалним одредима и да се што пре формира и пошаље бригада „Гоце Делчев“.⁴⁸⁸¹

Табела бр. 24: Стање бугарске армије по дивизијама и другим јединицама за време припрема за дејства у Југославији када је она потпала под совјетску команду 16. септембра 1944. (К. Матеј, n. d., 341–342).

Јединица	Процент мобилизације	Стање и локација
Дивизије:		
1. п.д.	70%	Концентрисан у рејону Софије
2. п.д.	70%	У процесу концентрације у рејону Ђустендила, одложено због коришћења железнице од стране совјетских снага.
3. п.д.	Није мобилисана	Мирнодопски распоред у рејону Сливена
4. п.д.	70%	Разоружана од стране совјетских снага. У процесу наоружавања и упућивања у Вакарел.
5. п.д.	70%	Концентрисана у рејону Горње Цумаје.
6. п.д.	70%	Концентрисана у рејону Пирота, северно од града.
7. п.д.	100%	Дефанзивна линија Сер – Струма – Егејско море, ка западу.
8. п.д.	Није мобилисана	Мирнодопски распоред у рејону Старе Загоре.
9. п.д.	70%	Концентрисана у рејону Пирота, јужно од града.
10. п.д.	Није мобилисана	Мирнодопски распоред у рејону Крцалија.
11. п.д.	Није мобилисана	-
12. п.д.	70%	Концентрација у рејону Симеонов града, треба да крене ка Цариброду, када Совјети ослободе возове.
14. п.д.	100%	Разоружана од стране Немаца и партизана у Македонији. Повучена ради опоравка.
15. п.д.	100%	Борбе са Немцима у околини Битоља и Прилепа. Повукла се на исток.
16. п.д.	100%	Концентрисана у рејону Кавала – Орфано.
17. п.д.	100%	Разоружана од стране Немаца и партизана у Македонији. Повучена ради опоравка.
22. п.д.	100%	Разоружана од стране Немаца и партизана у Србији. Повучена ради опоравка.
24. п.д.	100%	Разоружана од стране Немаца и партизана у Србији. Повучена ради опоравка.
25. п.д.	100%	Разоружана од стране Немаца и партизана у Србији. Повучена ради опоравка.
27. п.д.	100%	Разоружана од стране Немаца и партизана у Србији. Повучена ради опоравка.
28. п.д.	100%	Концентрисана у рејону Ксантија, Дедеакача и Комотинија.
29. п.д.	100%	Разоружана од стране Немаца и партизана у Македонији. Повучена ради опоравка.
2. коњ. д.	100%	Концентрисана у рејону Ихтимана и Самокова.
Бригаде:		
Оклопна б.	100%	Концентрисана у рејону Пирота.

⁴⁸⁷⁹ Зборник I/14, Београд 1957, 573; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 32.

⁴⁸⁸⁰ *Zbornik II/14*, 190.

⁴⁸⁸¹ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 90–91.

1.коњ. б.	100%	Разоружана од стране Немаца и партизана у Македонији. Повучена ради демобилизације.
2. коњ.б.	100%	Концентрисана у рејону Струмице и Петрича.
3. гран. б.	100%	Разоружана од стране совјетских снага. У процесу наоружавања.
3. гран. б.	100%	Разоружана од стране совјетских снага. У процесу наоружавања.
Артиљеријски пукови:		
1.арт. п.	Није мобилисан	Концентрисан у рејону Ћустендила. Припао штабу 1. армије
2. арт. п.	Није мобилисан	Два батаљона под командом Штаба 2. корпуса.
4. арт. п.	Није мобилисан	Један батаљон под командом Штаба 4. армије.
Пешадијски пукови другог позива:		
1.пук	Није мобилисан	Мирнодопски распоред.
2.пук	100%	У повлачењу из Србије. Делимична демобилизација.
3.пук	100%	У повлачењу из Србије. Делимична демобилизација.
4.пук	Није мобилисан	Мирнодопски распоред.
Противтенковски батаљони:		
1.бат.	100%	Концентрисан у Пироту под командом Штаба 1. корпуса.
2.бат.	Није мобилисан	Мирнодопски распоред.
3.бат.	Није мобилисан	Концентрисан у рејону Самокова.
4.бат.	100%	Концентрисан у рејону Гјуешева под командом Штаба 1. армије.

5.1.3. Споразум у Крајови и заједничке војне операције

Јосип Броз се из Москве вратио у Крајову 28. септембра 1944. године одакле је са својим сарадницима и члановима Штаба Трећег украјинског фронта радио на планирању Београдске операције. Генерал-пуковник Сергеј Бирјузов, начелник Штаба Трећег украјинског фронта записао је да је сарадња са југословенским представницима текла глатко, али да је „теже било усагласити питање учешћа бугарске војске. На крају је закључио: „Југословенски руководиоци су сматрали да је потребно одређено време да би се народу објаснили циљеви са којима нова бугарска армија ступа на територију њихове земље“. Блиски сарадник Бирјузова генерал-пуковник Алексеј Желтов о томе је писао још отвореније: „Теже је било са организовањем између бугарских и југословенских јединица на нишком правцу. Тада још није било службене сагласности са југословенске стране за улазак бугарских јединица на територију Југославије. Међутим 2. бугарска армија... ангажована је за наступање на нишком правцу. Да би се решио тај проблем, био је организован састанак бугарске владе делегације са делегацијом Јосипа Броза, уз учешће начелника штаба Фронта генерала Бирјузова“.⁴⁸⁸²

Почетком октобра Генералштаб СССР позвао је Толбухина да заједно са југословенским представницима приступи решавању питања учешћа бугарских јединица на територији Југославије. На препоруку Толбухина за посредника у разговорима предложен је генерал-пуковник Сергеј Бирјузов. Он је 5. октобра дошао из Софије у Крајову, а за њим је дошла и бугарска делегација. Бирјузов је у разговору са Брозом заступао став о неопходности ангажовања бугарских трупа на територији Југославије.⁴⁸⁸³

Нова влада Отечественог фронта желела је што бржу и ближу сарадњу са Јосипом Брозом. Пет представника Отечественог фронта тражило је преко 24. НОУ дивизије да се састану са Брозом. Он је јавио 19. септембра да бугарски представници остану при 24. НОУ дивизији до даљњег. Бугарска делегација поново се огласила 26. септембра желећи што хитни састанак.⁴⁸⁸⁴ Ова делегација на челу са већ поменутиим Добрим Терпешевим и Петром Тодоровим водила је разговоре у Крајови 5. октобра 1944, где је Броз боравио од свог повратка из Москве. Постигнута је сагласност за војну сарадњу против заједничког непријатеља – „немачког завојевача“. Такође је објављено да ће се сва питања решавати у „духу братских и општих интереса народа Југославије и Бугарске“. Коминике је завршен уверењима владе Отечественог фронта о бугарској спремности да се допринесе превазилажењу лоших искустава

⁴⁸⁸² V. Kljavić, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 57.

⁴⁸⁸³ Исто, 57–58.

⁴⁸⁸⁴ Zbornik II/14, 143.

из периода бугарског учешћа у окупацији Југославије: „Делегати владе Отечественог фронта изразили су спремност да учине све да би се исправила неправда коју су реакционарни елементи бугарске владе нанели народима Југославије, и у пуној мери изградити нормалне односе између бугарског народа и народа Југославије у духу потпуне и братске солидарности“. Броз је тражио помоћ у храни и муницији. Његов предлог био је да бугарска влада обезбеди кредит за куповину основних намирница. Такође је тражио да бугарска армија која буде оперисала у Југославији не пређе број од 200.000 војника. Бугарска 1. и 2. армија требале су своје операције на територији Југославије да започну 8. октобра 1944. године. Наступање бугарске 4. армије, које је требало да започне истог дана одложено је на инсистирање Југославије. Јосип Броз је послао наређење 7. октобра 1944. Моши Пијаде (тада политички представник Врховног штаба НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ) да преко радио станице „Слободна Југославија“ објави коминике о разговорима у Крајови.⁴⁸⁸⁵

Проблем у југословенско-бугарској војној сарадњи настао је и по питању присвајања војног трофејног материјала. Југословенска страна била је мишљења да трофеји узети од бугарских снага на југословенској територији требају бити подељени по пола између две земље. Бугарски и југословенски представници потписали су уговор о подели трофеја, али се умешао СССР који је наредио да војска која освоји трофеје треба да их и поседује. Јосип Броз је морао да пристане и проблем је био решен.⁴⁸⁸⁶

У светлу разговора представника великих сила у Москви 10. и 11. октобра 1944. маршал Толбухин телеграфисао је Брозу 11. октобра и замолио га за дозволу „за привлачење бугарске војске ради заузимања Ниша заједно са 13. корпусом (НОВЈ). Толбухин је такође „сматрао корисним да удовољи молби команданта македонске армије генерала Апостолског“ са предлогом да „појача македонску војну групу бугарским јединицама уз наношење удара у правцу Царево Село – Кочани – Штип – Велес – Скопље“. Броз је Толбухину одговорио истог дана да нема „ништа против“ у вези заузимања Ниша од стране бугарских трупа. Такође је прихватио предлог за ојачање партизанских трупа у Македонији у нападу на „Скопље, Велес, Штип“.⁴⁸⁸⁷

Западни савезници са неповерењем су гледали на састанак у Крајови. Поводом тога избила је и оштра дискусија између капетана Данкана (Duncan) и државног секретара за иностране послове Лоа (Law) у Доњем дому 25. октобра 1944. године. На примедбе капетана Данкана, да је уговор у Крајови контрадикторан са предложеним условима примирја Бугарској, Ло је одговорио да је супротност видљива само у техничком смислу и да је за антихитлеровску коалицију најосновније што брже сламање непријатеља у чему ће допринети и ангажовање бугарских трупа на страни савезника. Ло је истог дана још једном члану Доњег дома Рајлију (Riley) одговарао по питању нове улоге Бугарске: „... Мада је објавила рат Немачкој, Бугарску није признао ниједан савезник за савезничку земљу. Бугарске јединице,

⁴⁸⁸⁵ АЈ, 507–1, IX, 15/1–1; ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, Коминике у Крајови, препис, 5.10.1944; *Zbornik III/14*, 232; Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 106–109; В. Кљјковић, „Jugoslovensko – bugarski odnosi...“, 58–59; К. Матеј, *n. d.*, 335–336; В. Митровски, „Zajednička dejstva...“, 5–6; Видети: „Расте и јача пријатељство Југославије и Бугарске“, *Борба*, 28.11.1944, 3; Приликом проглашења за првог доктора војних наука 21. децембра 1976, Јосип Броз је у Центру високих војних школа у Београду дао своје виђење споразума са Бугарском у Крајови. Истакао је да иако није било оперативних разлога за учешће Бугарске у операцијама на југословенској територији, Југославија је изашла у сусрет молбама бугарске владе да им се пружи шанса за рехабилитацију Бугарске. Војска је организована под командом Трећег украјинског фронта. На крају је рекао да бугарска влада није могла „преко ноћи“ да створи такву армију која би са „луним жаром“ кренула у борбу против „дојучерашњег савезника“. „Бугарске јединице нису имале ни велики удио у операцијама у источним дјеловима наше земље, нити су значиле нарочиту опасност за њемачке трупе у повлачењу“. Видети: *Политика*, 22.12.1976.

⁴⁸⁸⁶ К. Матеј, *n. d.*, 336. Тањуг је о разговорима и постигнутом договору у Крајови одмах објавио вест. Поред већ горе поменуте међусобне сагласности, стајало је и следеће: „Делегати владе Отечественог фронта изразили су спремност да учине све за исправљање неправди које су народима Југославије починили реакционарни фашистички елементи бугарске владе и да ће се у пуној мери заложити да се нормализују односи између бугарског народа и народа Југославије у духу пуне и братске солидарности“. S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 47.

⁴⁸⁸⁷ В. Кљјковић, „Jugoslovensko–bugarski odnosi...“, 62.

тако је схватам, дејствују у операцијама под совјетском врховном командом против Немаца“.⁴⁸⁸⁸

Треба истаћи да је и поред успешних операција у којима је била ангажована бугарска војска, у јужним деловима Југославије, британска страна гледала на операције БНА са неповерењем. Став који је могао да буде лако примећен на страницама британских новина био је да се иза ових акција бугарских јединица у Југославији и Грчкој криле бугарске аспирације према грчким и југословенским територијама. Слично томе, и сам Ентони Идн изразио је негодовање у разговорима се једним неименованим дипломатским представником који је тренутну политику бугарске владе окарактерисао као „одвратну“ („disgusting“).⁴⁸⁸⁹

Са друге стране, док је укључивање бугарске армије у завршне операције било више од морално-политичког значаја за саму Бугарску и представљало подршку њеној новој влади докле је садејство Црвене армије било неопходно из војничког, али и тактичког и пропагандног карактера. То је могло имати и врло значајне политичке импликације на ширем фронту послератне дипломатије и ограђивања сфера утицаја. Броз је још раније, 28. септембра у Москви потписао са Врховном командом Црвене армије „Споразум о сагласности НКОЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ за привремени улазак совјетске војске на југословенску територију. Неколико недеља касније споразумом у Крајови, СССР је практично остварио војну и политичку супремацију у овом делу Европе.

Табела бр. 25 : Састав 1. бугарске армије на дан 15. октобра 1944. (К. Матеу, n. d., 357–358).

Људство према чину	Штаб и приштапске јед.	1.п.д.	2.п.д.	Укупно
Официри	595	455	545	1.595
Подофицири	1.377	1.169	1.854	4.400
Војници	10.869	10.758	10.772	32.399
Укупно	12.841	12.382	13.382	38.394

Табела бр. 26: Наоружање 1. бугарске армије на дан 15. октобра 1944. (К. Матеу, n. d., 357–358).

Наоружање	Штаб и пришт. јед.	1.п.д.	2.п.д.	Укупно
Пешадијско наоружање:				
Пушке	2.956	3.031	425	6.412
Карабини	4.337	4.340	8.659	17.336
Тешки митраљеци	108	144	128	380
Лаки митраљеци	226	310	298	834
Машинке	319	378	293	990
Минобацачи	17	69	77	163
Лаки минобацачи	-	37	-	37
Пушке са бацачима граната	15	-	-	15
20 mm противтенковске пушке	4	12	18	34
Противтенковска артиљерија:				
37 mm противтенковски топови	4	12	18	34
5 cm противтенковски топови	-	12	12	24
7,5 cm противтенковски топови	18	6	-	24
Дивизијска и армијска артиљерија:				
7,5 cm пољски топови	-	12	17	29
7,5 cm брдски топови	-	12	11	23
10, 5 cm топови (моторизовани)	12	-	-	12
10, 5 cm пољске хаубице	12	24	24	60
15 cm хаубице (моторизоване)	28	-	-	28
Противваздушна артиљерија:				
20 mm АА топови	3	-	15	18
Борбени авиони:				
Извиђачки авиони	6	-	-	6

⁴⁸⁸⁸ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 50, 97.

⁴⁸⁸⁹ АЈ, 103–174–609, Отправник послова Министарству иностраних послова, London, 27. новембар 1944, пов. бр. 1441.

Оклопна борбена возила:				
Јуришни топови СтуГ III	24	-	-	24
Моторна возила:				
Путнички аутомобили	101	20	16	137
Двоосовински камион	287	42	44	373
Артиљеријска возила	81	18	-	99
Амбулантна кола и кола са специјалном наменом	99	13	13	125
Моторцикли	152	42	53	247

Табела бр. 27: Састав 2. бугарске армије на дан 15. октобра 1944. (К. Матеј, п. д., 347–348).

Људство према чину	Штаб и пришт. јед.	4.п.д.	6.п.д.	9.п.д.	12.п.д.	2. коњ.д.	1.гارد. п.д.	Укупно
Официри	914	520	472	419	361	409	210	3.305
Подофицири	2.368	1.402	1.340	1.822	865	1.344	300	9.441
Војници	20.116	9.849	9.148	12.187	9.670	12.351	5.091	78.412
Укупно	23.398	11.771	10.960	14.428	10.896	14.104	5.601	91.158

Табела бр. 28: Наоружање 2. бугарске армије на дан 15. октобра 1944. (К. Матеј, п. д., 347–348).

Наоружање	Штаб и при. јед.	4.п.д.	6.п.д.	9.п.д.	12.п.д.	2.коњ.д.	1.гард.д.	Укупно
Пешадијско наоружање:								
Пушке	4.303	293	1.965	4.086	388	1.602	2.134	14.771
Карабини	10.760	7.084	4.736	5.896	6.425	8.104	1.916	44.921
Тешки митраљеци	157	128	98	154	133	140	24	834
Лаки митраљеци	440	303	231	314	251	290	148	1.977
Машинке	550	392	288	385	296	352	226	2.489
Минобацачи	37	72	56	71	69	54	31	390
Лаки минобацачи	-	104	-	-	33	28	-	165
Пушке са бацачима граната	-	-	4	26	12	-	-	51
20 mm противтенковске пушке	33	18	70	17	16	12	-	166
Противтенковска артиљерија:								
37 mm противтенковски топови	9	14	12	12	12	18	3	80
5 cm противтенковски топови	24	12	-	6	12	-	6	60
7,5 cm противтенковски топови	6	-	-	-	6	-	-	12
Дивизијска и армијска артиљерија:								
7,5 cm пољски топови	12	8	26	30	12	42	12	142
7,5 cm брдски топови	12	12	10	-	12	-	8	54
10, 5 cm топови (моторизовани)	-	-	-	2	-	-	-	2
10, 5 cm пољске хаубице	36	28	21	32	12	12	12	153
10,5 cm брдске хаубице	-	-	-	3	-	-	-	3
15 cm хаубице (моторизоване)	-	12	11	9	8	-	-	40
Противваздушна артиљерија:								
20 mm АА топови	20	15	-	14	15	6	9	79
7,5 cm АА топови	-	-	6	-	-	-	-	6
8,8 20 cm АА топови	18	-	-	-	-	-	-	18
Борбени авиони:								
Извиђачки авиони	21	-	-	-	-	-	-	21
Оклопна борбена возила:								
Јуришни топови СтуГ III	23	-	-	-	-	-	-	23
Тенкови Пз IV	76	-	-	-	-	-	-	76
Тенкови Пз 35(т) & Пз 38(т)	45	-	-	-	-	-	-	45
Моторна возила:								
Путнички аутомобили	105	79	15	58	14	50	4	325
Двоосовински камиони	543	189	77	140	25	165	28	1.167
Артиљеријска возила	62	42	28	38	22	18	-	210
Амбулантна кола и кола са специјалном наменом	155	28	17	25	11	12	2	250
Моторцикли	314	143	55	62	44	122	21	761

Табела бр. 29: Састав 4. бугарске армије на дан 15. октобра 1944. (К. Матеv, н. д., 363–364).

Људство према чину	Штаб и пришт. јед.	5.п.д.	2.коњ.бр.	Укупно
Официри	399	513	50	962
Подофицири	893	1.262	211	2.366
Војници	7.621	9.773	1.772	19.166
Укупно	8.913	11.548	2.033	22.494

Табела бр. 30 : Наоружање 4. бугарске армије на дан 15. октобра 1944. (К. Матеv, н. д., 363–364).

Наоружање	Штаб и пришт. јед.	5.п.д.	2.коњ.бр.	Укупно
Пешадијско наоружање:				
Пушке	2.211	2.878	-	5.089
Карабини	2.589	4.372	1.533	8.494
Тешки митраљеци	89	156	10	255
Лаки митраљеци	71	286	53	410
Машинке	76	377	71	524
Минобацачи	15	84	9	108
Лаки минобацачи	21	66	20	107
Пушке са бацачима граната	4	28	-	32
20 mm противтенковске пушке	-	18	-	18
Противтенковска артиљерија:				
37 mm противтенковски топови	-	18	3	21
5 cm противтенковски топови	-	12	-	12
7,5 cm противтенковски топови	18	6	-	24
Дивизијска и армијска артиљерија:				
7,5 cm пољски топови	-	12	-	12
7,5 cm брдски топови	8	12	-	20
10,5 cm топови (моторизовани)	18	-	-	18
10,5 cm пољске хаубице	-	21	-	21
10,5 cm брдске хаубице	12	-	-	12
15 cm хаубице (моторизоване)	12	-	-	12
Противваздушна артиљерија:				
20 mm АА топови	3	15	-	18
Борбени авиони:				
Извиђачки авиони	7	-	-	7
Моторна возила:				
Путнички аутомобили	134	11	-	145
Двоосовински камиони	223	26	-	249
Артиљеријска возила	96	16	-	112
Амбулантна кола и кола са специјалном наменом	24	9	1	34
Моторцикли	133	51	2	186

5.1.3.1. Нишка офанзива и акције у југоисточној Србији

Почетком октобра, бугарске јединице су показивале већу активност. Уз већ поменуто заузимање Власотинца од стране Бугара, 10. октобра, њихове јединице су активно учествовали и при заузећу неколико места у југоисточној Србији. Снаге 47. дивизије НОВЈ су 11. октобра заузеле Лесковац, у који су затим ушли бугарски тенкови. Бугарске јединице су 12. октобра заузеле Белу Паланку и Равну Дубраву, а дан касније 13. октобра јединице 46. дивизије НОВЈ у садејству са једном дивизијом бугарске армије ослободиле су Бело Поље.⁴⁸⁹⁰

Напад на Ниш је почео 8. октобра уз учешће 13. ударног корпуса НОВЈ, делова 14. ударног корпуса НОВЈ, 1. гардијског утврђеног рејона Црвене армије и 2. бугарске армије.⁴⁸⁹¹

⁴⁸⁹⁰ Zbornik I/13, 454–456; Zbornik I/14, 575. Упоредити: Г. Гинчев, н. д., 8–9; Д. Димитров, „Първа армия...“, 67; К. Матеv, н. д., 349.

⁴⁸⁹¹ План за ослобођење Ниша донет је у Крајови, а детаљно разрађен 7. октобра 1944. у Штабу 13. ударног корпуса НОВЈ, у Пироту. Zbornik II/14, 201. Зборник I/13, 239–240, 335, 444; Зборник I/14, 43–45. Упоредити: Г. Борисов, н. д., 45–46.

Било је предвиђено да се пресецањем јужноморавског правца у рејону Врања и Бујановца и у рејону Сталаћа изолују немачке снаге на простору Врање–Лесковац–Ниш, а затим да се дејствима јединица НОВЈ, БНА и Црвене армије униште у Нишу и његовој околини.⁴⁸⁹² Нишка операција завршена је 14. октобра 1944. ослобађањем Ниша. У операцији су нанети губици немачким снагама, посебно 7. СС дивизији „Принц Еуген“ чије су јединице представљале скелет одбране нишког утврђеног реона. Последње борбе вођене су код села Мерошина и Мрамор где је главнина 7. СС дивизије „Принц Еуген“ успела да се пробије. Већ 14. октобра 1944. Броз је информисао Главни штаб НОВ и ПО Србије да је на молбу команданата совјетских трупа дозволио да у нападу на Ниш учествују и бугарске трупе, „јер је непријатељ и сувише јак а наше јединице су још недовољно наоружане тешким наоружањем“.⁴⁸⁹³

Ослобађање Ниша описано је и у совјетском документу под називом „Опис борбених акција претходнице 1. гардијског утврђеног рејона за заузимање Ниша“ датованог 15. октобра 1944. године. Овај одред наступио је од Књажевца преко Сврљига када се сусрео 13. октобра са јединицама 9. бугарске дивизије близу железничке станице Грамада. Према команданту дивизије, генералу Захаријеву, овој бугарској јединици је наређено да се заустави и заузме дефанзивне положаје док партизанске јединице не заузму Ниш. Јосип Броз је такву акцију оправдао „националним разлозима“ говорећи да је Ниш друга престоница. Совјетске јединице прошле су бугарске код села Малце и сукобиле се са немачким јединицама код два моста код Доње Врежине. Совјетске извиђачке групе успоставиле су контакте са партизанима и Бугарима јављајући да партизани делују са северне стране града, а Бугари, „без храбрости“ са јужне стране. Од Габровца совјетске и бугарске трупе наступале су заједно: „...Непријатељ је отворио митраљеску ватру. Пешадија и бугарски тенкови морали су да се врате назад. Бугарски тенкови (4 тенка) су двапут пробали након бугарске пешадије, али заједничко наступање није било могуће, због удаљености пешадије. Извиђачи су остали на својим позицијама на рубу града. Они су успели, са великом храброшћу, да нападну и униште два митраљеска гнезда из којих је пуцано на бугарску пешадију. Четири бугарска тенка су пришла и заједно са извиђачима ушла у град где је почела улична борба...“ Град је заузиман кућу по кућу. Бугарске и партизанске јединице сусреле су се у 16 часова 14. октобра на првом мосту преко Нишаве. Наступањем совјетских, бугарских и партизанских јединица град је био очишћен у 18 часова.⁴⁸⁹⁴

Два дана касније, 16. октобра, стигло је наређење Јосипа Броза Главном штабу НОВ и ПО Србије да бугарске трупе морају одмах напустити Ниш, сходно договору, а да „сви војни трофеји и магацини морају остати на нашем расположењу“.⁴⁸⁹⁵ Командант 6. бугарске дивизије

⁴⁸⁹² Генерал мајор Кирил Станчев, командант 2. армије, према договору са совјетским и југословенским снагама, одлучио је да главни напад његових снага буде извршен правцем Власотинце – Лесковац са снагама 12. пешадијске дивизије, 2. коњичке дивизије и оклопне бригаде. Тако је главни напад био усмерен не директно на Ниш, него мало јужније. Оваква операција бугарских јединица била је уско повезана и са будућим акцијама према Косову. Друге јединице армије: 4, 6. и 9. пешадијска дивизија, 1. гардијска пешадијска дивизија и 4. гранична бригада биле су ангажоване на другим правцима за напад ка Нишу. Бугарска 4, 6. и 9. дивизија требале су да започну напад 8. октобра, а 12. дивизија 9. октобра. У борбама су се нарочито истакле 2. коњичка дивизија и Оклопна бригада. К. Матеv, *n. d.*, 348–349. Видети: Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 130–134.

⁴⁸⁹³ *Zbornik II/14*, 280. Видети: В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 6–10.

⁴⁸⁹⁴ К. Матеv, *n. d.*, 353–355.

⁴⁸⁹⁵ *Zbornik II/14*, 291. Бугарске јединице чим су ушле у Ниш отпочеле су са извлачењем плена уклањајући на силу и стражаре пред магацинима, што је довело до затегнутих односа између ГШ НОВ и ПО Србије и Команде 2. бугарске армије. Због тога је ГШ НОВ и ПО Србије послао неколико депеша Врховном штабу. У једној од њих од 15. октобра стајало је следеће: „Неопходно је потребно да виша команда Црвене армије најстрожије нареди и руским и бугарским јединицама да сав плен остане нама. Разносе и материјал из магацина. Ми заступамо гледиште да је сав плен наш, а уколико савезничке војске имају хитне потребе да траже од нас“. Друга, опширнија депеша, од 16. октобра доносила је следеће информације: „Држање бугарске војске све горе. Насилно узимају и плен и оно што су наше јединице освојиле. Очевидно да се не ради о спонтаном понашању одоздо већ и о систему одозго. Покушали смо да средимо односе са Бугарима. Иде врло тешко, јер њихови руководиоци неће да разумеју. Њихова теза: 1) Борили смо се плен је наш. 2) Потребно је да плен буде наш ради подизања морала војске. Такво гледиште имао заменик команданта, односно комесар 2. бугарске армије пук.(овник) Блгарјанов. У вези са свим овим потребно је да се бугарска војска повуче што пре у Бугарску. Чак и

обавезао се да ће његове јединице напустити Ниш 18. октобра до 17 часова.⁴⁸⁹⁶ Заповест је такође предата и команданту 2. бугарске армије, па је ова армија почела да напушта Ниш и његов шири рејон 17. октобра пребацујући своје јединице комуникацијом Куршумлија – Приштина и Лебане – Медвеђа ради учешћа у операцијама на Косову и Метохији са јединицама 13. корпуса НОВЈ у борбама против немачке групе армија „Е“ чија је главнина већ у то време избила на Косово.⁴⁸⁹⁷

Међутим, 13. корпус НОВЈ у свом извештају који је поднет 18. октобра 1944. ГШ НОВ и ПО Србије пријавио је неколико „неправилних поступака“ које су бугарске јединице и њени надређени починили приликом борбе за ослобођење Ниша. На самом почетку операција на сектору Равна Дубрава–Попово Гумно командант бугарског 31. пука није дозвољавао деловима партизанске 22. дивизије да крену напред, говорећи да ће у њих пуцати ако ово покушају. На левој обали Јужне Мораве, приликом напада на немачку колону на комуникацији Ниш–Прокупље, партизанске стрељачке стројеве тукла је бугарска артиљерија непосредном ватром. После „ликвидације непријатеља“, партизанска 47. дивизија поставила је обезбеђење у циљу спречавања пљачке и целу ноћ је контролисала сва моторна возила. Ујутро 15. октобра, бугарске јединице, међу којима и тенковска бригада, дошле су да одвлаче камионе. Том приликом између партизанских стражара и бугарских јединица дошло је до оружаних сукоба. Бугарски војници са митраљезом из једног тенка убили су једног партизана и једног су ранили; у једном другом сукобу погинуло је пет Бугара и три партизана. После тога командант партизанске 47. дивизије разговарао је са Штабом бугарске 12. дивизије и Тенковске бригаде и споразумели су се да се одреди заједничка комисија која ће утврдити број камиона и свих других возила, која су требала да буду паркирана споразумно на одређеном месту. Но и поред овакве сагласности, бугарске јединице су одвукле сва исправна моторна возила, остављајући само она која су била неисправна, јер се као таква нису могла одвући. За време борби на истом сектору, пуковник Диков из Тенковске бригаде уперио је пиштољ на партизанског политичког комесара 15. бригаде када је овај интервенисао да бугарска артиљерија не туче партизана на положају. У самом граду Нишу код скоро свих магацинума дошло је до сукоба тако да су на неким местима и поред присуства партизанских стражара бугарски официри и војници проваљивали магацине и односили материјал: „Истог дана, 15. октобра, такође су тешко рањена два партизана. Следећег дана, 16. октобра у 19 часова настало је опште пуцање и услед тога забуна, те су још два партизана била рањена. Ноћу између 16. и 17. октобра 6. бугарски гранични пук, који је био смештен у Кнез Селу, у тамошњем санаторијуму, полупао је и обио гвоздена врата на магацину, одневши сав материјал, поскидао све инсталације и браве са врата и понео са собом. Оно што је однето представља огромну вредност. Интервенисано је да овај пук који је на маршу у правцу Пирота и бугарске границе обустави покрет, да би се опљачкане ствари вратиле за потребе санаторијума, у којем су требало убрзо да се смештају тешки

за операције на Косову и Ибру довољно би било да са нашим јединицама садејствује њихова артиљерија и тенкови“. Исто, 291.

⁴⁸⁹⁶ О деловању 6. пешадијске дивизије у Нишкој операцији видети: Марчо Марчев, „Шеста пехотна дивизија в нишката операција през прџвџа период на Отечествџната војна“, *Известџа*, том 19–20, (1975), 33–55.

⁴⁸⁹⁷ *Zbornik II/14*, 292. Видети: Mihailo Apostolski, „Zajednička dejstva jedinica NOV i POJ i jedinica Bugarske u Makedoniji (oktobar–novembar 1944)“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova, 1*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1980, 311–312; S. Joksimović, *n. d.*, 193–198. У време када је ВШ НОВ и ПОЈ издао ово наређење, највећи део јединица Групе армија „Е“ се налазио већ у Југославији; од њих су се на подручју Македоније налазиле немачке 11. ваздухопловна и 22. пешадијска дивизија, на подручју Црне Горе немачке 181. и делови 297. пешадијске дивизије, на Косову и Метохији Борбена група „Шолц“ јачине око 3 дивизије (од 15. октобра у Старом Тргу, код Косовске Митровице налазило се командно место Групе армија „Е“), у долини Западне Мораве, од Рашке, преко Краљева, до чачка и Ужица налазио се Корпус „Фридрих Вилхелм Милер“ (преименован је половином новембра 1944. у 34. армијски корпус) чије је бројно стање 6. новембра износило 23.530 војника, а већ 16. новембра око 60.000 војника под оружјем. Поред тога, 21. октобра од Косовске Митровице је кренула у наступно-одступни марш Борбена група „Шоерлен“ јачине једне ојачане дивизије са задатком да отвори комуникацију преко Санџака ка Вишеграду, како би се касније омогућио покрет немачком 91. армијском корпусу. У тим борбама немачке јединице успеле су да зауставе напредовање 1, 2 и 4. бугарске армије. *Zbornik XII/4*, 669, 679–709.

рањеници. Бугарска војска при пролазу кроз Ниш и за време одмора у околним селима вршила је пљачку имовине локалног становништва. Дана 17. октобра у Нишкој Бањи из виле инжењера Стефановића, радио-чета 2. бугарске армије, где је била раније смештена немачка инфективна болница, однела је из исте сав санитарски материјал. Из тврђаве је однета скоро сва убојна спрема и храна: шећер, брашно, конзерве и др. Војници 6. бугарске дивизије приликом отимања плена од наших стражара говорили су: 'Ми смо господари Ниша, ми смо се за њега борили и сами га ослободили. Целокупан плен припада нама'. У закључку извештаја стајало је следеће: „Сав горе наведени разноврсни материјал и моторна возила, којих је било најмање осам стотина, узет је на такав начин да се добија утисак да су старешине затварале очи пред неисправним, поступцима својих војника и потчињених, а у појединим случајевима да се чак радило о унапред постављеном плану. Ово је само кратак извод из низа неправилних поступака који бацају ружну слику на бугарску војску“.⁴⁸⁹⁸

Овакве вести долазиле су и до Јосипа Броза, па је он ГШ НОВ и ПО Србије телеграфисао следеће: „Покрет бугарских трупа био је предвиђен у споразуму са мном. У вези са вашим депешама у којима говорите о отимању и пљачки трофеја које су задобиле наше јединице и нелојалном држању Бугара затражио сам од Совј(етске) команде да бугарске трупе сместа обуставе покрет према Косову и испразне територију Србије. О тој одлуци саопштићу совј(етској) влади. Ако би се Бугари томе одупрли сматраћемо то непријатељским актом“.⁴⁸⁹⁹

Убрзо је стигла совјетска порука Брозу. У депеши Молотова од 18. октобра 1944. стајало је да ратни плен припада ономе ко га заплени, док у заједничким операцијама плен треба делити сразмерно снагама које учествују у акцијама. Такође је указано на неопходност ангажовања бугарских трупа у Југославији: „Нама је немогуће сада извести бугарску војску из Србије, тим пре што јединице Црвене армије заузеле испуњењем других задатака неће да иду дубље на територију Југославије, а самим југословенским јединицама биће тешко да ликвидирају ову немачку групировку“.⁴⁹⁰⁰

*

У склопу борби за ослобођење Ниша и каснијим акцијама око града значајног учешћа узеле су и бугарске трупе нарочито на сектору Мрамор – Југбогдановац. У заједничком наступању совјетске авијације, 24. и 47. НО дивизије 13. корпуса и бугарске моторизоване бригаде, немачке јединице натеране су у повлачење. Према партизанским изворима, убијено је 400 немачких официра и војника, а заробљено је 700, док су партизани имали 19 погинулих и 40 рањених. Бугари су у овим борбама наступали и са тенковима, а често су се дешавале и чарке између југословенских партизана и бугарских војника. У једној таквој, приликом акција код Југбогдановца, погинули су један партизан и један бугарски војник. Примећено је и да се бугарски официри и војници нису придржавали договора, па су у своје јединице уврштавали немачку војну опрему, нарочито моторна возила.⁴⁹⁰¹

У борбама за ослобађање Враћа и Белог Поља на сектору Сурдулице налазила се једна бугарска дивизија која је одмах приликом ослобођења Белог Поља кренула са присвајањем немачког војног материјала. На ово је интервенисао Штаб 46. дивизије код штаба бугарске дивизије, али безуспешно, па је читав случај пренет на ГШ НОВ и ПО Србије и на Штаб 2. бугарске армије.⁴⁹⁰²

Неколико борби вођено је и око Прокупља и Куршумлије од 15. до 18. октобра. У овим борбама истакла се бугарска оклопна бригада. Борбе су стале на планинским превојима ка Косову. Калојан Матев наводи број страдалих. По њему, бугарска 2. армија претрпела је губитке од 1.665 убијених, рањених и несталих, док Георги Гинчев пише да је бугарска 2. армија претрпела губитке од 3.500 убијених и рањених, док је противник имао 5.200 убијених и рањених. Армија је ослободила седам градова и 540 села. Такође је заробила 3.850 немачких

⁴⁸⁹⁸ Зборник I/14, 76–78. Видети: Исто, 326–327.

⁴⁸⁹⁹ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 125–126.

⁴⁹⁰⁰ P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 33.

⁴⁹⁰¹ Зборник I/13, 429–433; Зборник I/14, 12–15. Видети: S. Joksimović, *n. d.*, 194–195.

⁴⁹⁰² Зборник I/14, 50, 165–169. Видети: Исто, 396–401.

официра, подофицира и војника. Што се тиче трофеја 2. бугарска армија узела је: 4 тенка, 22 различитих артиљеријских постројења, 45 различитих противваздушних топова, 420 митраљеза и скоро 1.100 моторних возила.⁴⁹⁰³ Командант 2. армије генерал-мајор Кирил Станчев издао је 15. октобра неколико наредби поводом победе у борбама код Ниша исказујући захвалност и дајући високу оцену официрима, подофицирима и војницима не само у борбама које су водили у Нишкој операцији него и на простору читаве јужне Србије.⁴⁹⁰⁴

Поручник Евлоги Рајчев, командир 5. оклопне чете, Оклопне бригаде присуствовао се борби за заузеће Ниша и мањих акција у југоисточној Србији у веома јасним приказима које је историографија потврдила као тачне. У дневнику који је вођен по данима издвајају се догађаји од 16. октобра 1944: „У свитање непријатељ се повлачио према западу. Извиђачка група 'Диков' послата је у правцу села Блаце, пошто смо имали информације да се на том сектору повлачи непријатељ у колони са око 5.000 људи, 300–400 коњских кола, 200–300 товарних коња, отприлике 70 моторних возила и 6 тенкова. Извиђачи су нашли да се група одмарала близу села Блаце око 16 часова... Специјални одреди формиран су од стране команданта Оклопне бригаде; одред мајора Станева требао је да наступи у правцу села Блаце и Разбојна. Био је сачињен од једног коњичког ескадрона, једне оклопне чете и једне 10,5 cm батерије. Група мајора Станева кренула је ка селу Блаце у 17 часова и 30 минута. Извиђачи су јавили да се под окриљем ноћи непријатељ повукао из села са моторним возилима и противавионском артиљеријом у правцу града Куршумлије, заједно са коњским запрегама, товарним коњима и већином људства. Командант одреда одлучио је да покрије тенкове у правцу Куршумлије и да гони непријатеља са коњичким ескадроном од Блаца до Разбојне...Током ноћи, коњички ескадрон није гонио непријатеља активно, него је само установио његово даље кретање по ноћи. (Дана) 17. октобра 1944. акције групе 'Станев' развијале су се на следећи начин...Командант одреда одлучио је да гони непријатеља са тенковима и батеријом у 7. часова, који се из Блаца повлачио ка Куршумлији. Група је напредовала, али када је стигла до села Барбатовца испоставило се да су јединице које су напредовале ка Куршумлији већ поразиле једну непријатељску групу. У таквој ситуацији, командант одреда је одлучио да тенкове и батерију помери још једном ка селу Блаце и да гони непријатеља ка Разбојни. Гоњење непријатеља који се повлачио ка Разбојни започето је енергично у 7. часова 17. октобра. Непријатељ је поново искористио ноћ за повлачење, али само до града Бруса. Коњички ескадрон приближио се превише и није сачекао долазак тенкова и батерије. Ескадрон је напао непријатеља у јачини од око 5.000 људи. Напад је пратила и снажна ватра наших јединица које су биле у близини непријатеља. Непријатељ који се одмарао, без озбиљно постављене страже, био је изненађен снажном ватром претрпевши велике губитке. Многи њихови војници распршили су се у паници. Ипак, извиђачка група непријатеља ускоро је увидела да наша група не броји више од 86 људи. Немачки штаб, који је био смештен у градској школи брзо је организовао одбрану и контранапад. У оваквој ситуацији, коњички ескадрон је морао да се повуче, а неке јединице повлачили су се у неред. Један митраљески вод остао је неповезан са јединицама које су се повлачиле. Командант одреда сустигао је јединице и поново их организовао и довео у ред. Како би утицала на непријатеља, батерија је заузела положај и испалила око 20 хитаца. Непријатељ није узвратио него је започео повлачење према Јошаничкој бањи. Митраљески вод који је био одвојен од главнине вратио се истог дана након што је разбио две немачке колоне од око 1.500 људи. Увече, одреду је наређено да заузме дефанзивне позиције код села Разбојна и да осигура правац од Краљева преко Разбојне до Куршумлије и од Бруса преко Разбојне до Куршумлије. Примајући наређење, јединице су заузеле позиције близу села Мала Разбојна на десној обали реке Расине остављајући стражу и извиђаче на позицијама...“ За дан 18. октобар написано је да је група „Станев“ наставила са обезбеђењем овог сектора.⁴⁹⁰⁵

⁴⁹⁰³ Г. Гинчев, *н. д.*, 9; К. Матеv, *н. д.*, 355.

⁴⁹⁰⁴ ДА – Пазарджик, ф. 1465 (Борислав Стефанов Тодоров (1921–2008)), оп. 1, а.е. 7, л. 1–2; ДА – Шумен, ф. 1652, (Борис Ванков Павлов), оп. 1, а.е. 17, л. 5.

⁴⁹⁰⁵ К. Матеv, *н. д.*, 352–353. Видети: *Великите сили и Бугария 1944–1947 г. Том I...*, 328–329; Г. Даскалов, *Бугаро–југославски политически одношения...*, 134–136.

5.1.3.2. Косовска офанзива

Непосредно по окончању Нишке операције Главни штаб НОВ и ПО Србије и Штаб бугарске 2. армије израдили су заједнички план, након што су бугарске јединице добиле задатак од Трећег украјинског фронта да делују на Косову. За извршење ових задатака ГШ НОВ и ПО Србије одредио је 24. и 46, а затим и 22. српску дивизију, као и 2, 3. и 4. косовско-метохијску бригаду. Са друге стране, ради обезбеђивања десног бока при повлачењу од Урошевца за Косовску Митровицу, Група армија „Е“ чији су се делови већ налазили у долини Ибра и Западне Мораве, формирала је две борбене групе мешовитог састава: борбену групу „Лангер“ која је имала да заузме Куршумлију и затвори правац Прокупље – Куршумлија – Подујево – Приштина и борбену групу „Бредов“ која је имала да затвори правац Бујановац – Гњилане – Приштина. Простор између ових група затварало је око 6.000 балисата.⁴⁹⁰⁶

На сектору Куршумлија – Вучитрн 6. дивизија 2. бугарске армије дејствовала је са 24. НО дивизијом.⁴⁹⁰⁷ После договора у Штабу 2. бугарске армије, одлучено је да 2. бугарска армија главнином својих снага, ојачаном тенковском бригадом, напада правцем Куршумлија – Преполоц – Подујево – Приштина, док је 24. дивизија имала задатак да напада правцем Кртињак – Слатина – Полатна – Пакаштица и одатле да пресеца комуникацију Скопље – Косовска Митровица и напада Митровицу и Вучитрн. Даље, бугарска 12. дивизија и 4. косовско-метохијска бригада наступале су правцем Лебане – Медвеђа – Приштина, а 46. дивизија НОВЈ и бугарска 2. коњичка дивизија, која је такође изузета од главнине 2. бугарске армије требале су да заузму Бујановац и да делују правцем Гњилане – Приштина; 2. и 3. косовско-метохијска бригада требале су да до заузимања Бујановца дејствују у том рејону, а потом да се оријентишу ка Урошевцу. Напад је почео 23. октобра и после шестодневних борби заузет је читав низ насеља, али се потом због неуспеха бугарских јединица у нападу на Преполоц и продора према Подујеву, 24. дивизија морала повући 29./30. октобра на леву обалу Лаба.⁴⁹⁰⁸

Иако је активност бугарских јединица добро оцењена, било је извештаја који су говорили супротно. У Извештају Штаба 24. НО дивизије од 2. новембра 1944. ГШ НОВ и ПО Србије поново је скренута пажња на пасивност Бугара: „... Садејство наших јединица (са) бугарским не даје добре резултате и доводи наше јединице у тешку ситуацију, јер Бугари имају тактику вођења више рововских борби и спорог офанзивног покрета. Борбеност Бугара врло је слаба...“⁴⁹⁰⁹

Са друге стране, у дневницима и сећањима бугарских војника, по правилу наилазимо на супротно гледиште. Поменути Радослав Марков Радославов присећао се догађаја с почетка Косовске операције. Овде ћемо, због дужине текста, навести само догађаје од 21. и 25. октобра: „... Дана 21. октобра наша јединица (код Боровца – Б. Т.) нападала је и понегде је била појачана дејством артиљерије. Напад је био неуспешан. Леви бок беше огољен због дубоког уласка противника који је нападао фронтално. Засипао нас је са минама и пројектилима, а од лево су наш заобишли Албанци цивили из фашистичке дивизије 'Скендербег'. Настаде превирање и забуна у нашим редовима, јер су Албанци трчали право на нас без да залегну и викали су на

⁴⁹⁰⁶ S. Joksimović, *n. d.*, 200; B. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 17.

⁴⁹⁰⁷ Бугарска 2. армија је у Косовској офанзиви наступала у следећој формацији: 4, 6, 9. и 12. пешадијска дивизија; Оклопна бригада; 6. пук, 4. гранична бригада, 4. коњички пук и помоћне армијске јединице. Број јединица је смањен у односу на операције код Ниша. Прва гардијска пешадијска дивизија и 2. коњичка дивизија пребачене су под команду 1. армије. K. Matev, *n. d.*, 368.

⁴⁹⁰⁸ *Зборник I/14*, 256–257, 295–296, 298–301, 318–319, 330–334, 503–504; *Зборник II/14*, 340; S. Joksimović, *n. d.*, 200–201, 204–206; B. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 17. Завршетком нишке операције немачка група армија „Е“ морала је да промени свој првобитни план и да се повлачи преко Косова (правац: долина Вардара – Скопље – Качаничка клисура – Косово – Рашка – Нови Пазар – Пријепоље – Вишеград), а не вардарско-моравском долином. У томе је умногоме допринела и промена правца од стране бугарске владе. Када су Немци размишљали о држању Бугара приликом разоружавања њихових јединица у Србији и Македонији почетком септембра једна од варијанти била је следећа: „Ако Бугари искористе насталу ситуацију да се њихова армија побуне против нас, онда ће природна веза север-југ једним ударом бити прекинута. Обзиром на евакуацију из Грчке, ово би могло бити врло опасно...“ S. Joksimović, *n. d.*, 198.

⁴⁹⁰⁹ *Зборник I/14*, 507.

њиховом језику који ја не разумем. Морали смо да одступимо како би изравнали линију фронта... Дана 25. октобра били смо у борбеном делу пука. Наша артиљерија провела је пола сата обрађујући немачке позиције. Подупирала нас је совјетска авијација. При налету другог јата авиона, напали смо и Немци су били принуђени да напусте ровове. Заузели смо нову позицију, спремни да дочекамо контранапад. Ту је био смртно рањен командир батаљона мајор Филчев... Другог дана, упркос непрестаној јакој киши, наш батаљон нападао је на албанске позиције... Приликом непрестаних петнаестодневних напада у садејству са оклопном бригадом, артиљеријом и совјетским ваздухопловним јединицама пробили смо немачку одбрану и заузели смо село Мердарско Брдо (Мердаре – Б. Т.), Боровачку шуму и град Подујево...⁴⁹¹⁰

Борбе на Косову и Метохији улазиле су у другој половини новембра 1944. у одлучујућу фазу. У борбама су поред горе наведених јединица ангажован читав 13. ударни корпус под непосредном командом Главног штаба НОВ и ПО Србије, као и 3. и 5. бригада НОВ Албаније. Борбе које су потом вођене биле су врло жестоке, нарочито на правцима који воде од Бујановца према Приштини и од Куршумлије, преко Преполца и Подујева, ка Приштини. Нарочито тешке борбе водиле су се на планини Гољак где су се нарочито истакли генерал Станчев и пуковник Новаков. У току тих дејстава 9. новембра ослобођена је Ђаковица, 17. новембра Пећ, Ораховац и Урошевац. Следећег дана, 18. новембра, ослобођен је Призрен, а 19. новембра и Приштина, па је потом настављено гоњење немачких јединица према Рашкој и Новом Пазару.⁴⁹¹¹ Бугарска врховна команда је у свом извештају од 23. новембра наводила да је борбама северозападно од Косовске Митровице битка за Косово била завршена и да је непријатељ на бојном пољу оставио преко 3.000 мртвих и рањених и 2.335 заробљених. Уз то 2. бугарска армија узела је као трофеј 57 лаких моторних возила, 21 камион, 27 специјалних кола, 3 кола за вучу, 33 мотоцикла, око 1.600 вагона, 12 топова, 23.455 пушака и другог лаког наоружања. Бугарске јединице претрпеле су губитке од 3.406 рањених, 946 убијених и 354 несталих.⁴⁹¹²

Током заједничког наступања партизанских и бугарских јединица на Косову такође су се јављали неспоразуми. ГШ НОВ и ПО Србије извештавао је 18. новембра 1944. ВШ НОВ и ПОЈ о преговорима Бугара са шиптарским јединицама: „Штаб 12. корпуса известио нас је да је у току операција на Гњилане Штаб бугарске дивизије из састава 1. бугарске армије преговарао са Шиптарима да их пусте без борбе у Гњилане, с тим да наше јединице не уђу заједно са њима, и да су се на том питању били већ споразумели са Шиптарима... Сличан случај се појавио и код 6. дивизије 2. бугарске армије која оперише према Приштини. Бугари су хтели да избегну борбу са Шиптарима на тај начин што наше јединице не би ишле заједно са њима на Косово. После интервенције Штаба 13. корпуса Бугари су прекинули преговоре са Шиптарима по овоме питању“.⁴⁹¹³ Дан раније, 17. новембра сличне оптужбе је у свом извештају 13. корпусу изнео Штаб 46. НО дивизије: „...На сектору бугарске коњичке дивизије дошло је до преговора између Шиптара и једног бугарског команданта пука. Бугари су им саопштили да они иду на Косово да бију Немце и да нису дошли да убијају албански живаљ. Шиптари су им одговорили да ће их они пропустити, али да комунистима неће дозволити да уђу у Косово. На томе су се завршили ти разговори између шиптарских представника са рејона Прешево–Бујановац и бугарског пука. Штаб бугарске дивизије добио је наређење од њихове Армије да ступи у везу са Шиптарима и да их настоји неутралисати. Чим су осетили да им Шиптари неће давати отпор, Бугари су са дивизијом извршили покрет ка Гњилану, не обавештавајући нас о

⁴⁹¹⁰ ДА – Търговище, СП 446, л. 14–15. виа: <http://wars.archives.bg/ww2> (приступљено: 11.11.2021).

⁴⁹¹¹ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 12.11.1944, „Извештај бугарске врховне команде“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 14.11.1944, „Извештај бугарске врховне команде“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 19.11.1944, „Извештај Бугарске врховне команде за 18. новембар“; *Зборник I/14*, 553–554; *Zbornik II/14*, 380. Упоредити: Г. Гинчев, *н. д.*, 13–14; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 18–20. Више: *Зборник I/14*, 599–650; *Зборник I/15*, 31–34, 60–63, 88–91, 166–169, 489–520; S. Joksimović, *н. д.*, 207–211.

⁴⁹¹² АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 24.11.1944, „Извештај бугарске врховне команде за 23. новембар“; ДВИА, ф. 3 (Главно политическо управление на БНА – под. (35650) 22000), оп. 3, а.е. 44, л. 47; Г. Гинчев, *н. д.*, 14.

⁴⁹¹³ *Зборник I/15*, 100. Видети: Исто, 105–106.

томе, иако је до тада у свим акцијама између њих и нас постојала чврста веза и координација...“⁴⁹¹⁴

Начелник штаба Бугарске врховне команде генерал-лајтнант Иван Маринов посетио је 23. и 24. новембра бугарске јединице које су се бориле на Косову, боравећи у Косовској Митровици. Поводом његовог доласка југословенске власти су сакупиле народ у Косовској Митровици који је „да би манифестовао братску сарадњу између бугарске војске и народно-ослободилачке војске Југославије носио велику слику маршала Тита“.⁴⁹¹⁵ Војно садејство, пратило је политичко зближавање. У циљу да се ново стање у Бугарској што позитивније прикаже и да се јавно мњење упозна са новом улогом бугарске војске, најтиражнији београдски листови објавили су пар чланака. Тако је „Политика“ 3. новембра 1944. доносила на својим страницама поздравни телеграм Словенског комитета у Софији упућеног Јосипу Брозу поводом ослобођења Београда. У телеграму су поздрављени напори словенских народа у борби против фашизма, али и улога Црвене армије.⁴⁹¹⁶

5.1.3.3. Страцинско-кумановска офанзива

План дејстава у Македонији после Споразума у Крајови саставио је маршал Бирјузов, а подразумевао је наступање 1. бугарске армије (1, 2. и 11. пешадијска дивизија) из правца Ћустендила према Кривој Паланци и Куманову, односно деловање 4. бугарске армије из правца Горње Џумаје ка Брегалници и Струмици. Обе армије требало је да делују у садејству са јединицама НОВЈ. Према Директиви бр. 1, ГШ НОВ и ПО Македоније, територија Вардарске Македоније била је подељена на три корпусне области: Скопску, Битољску и Брегалничко-Струмичку. Две велике офанзиве југословенски партизани извршили су уз помоћ БНА, док су одређене акције у западном и централним делу Македоније извршили самостално. Операције су завршене 19. новембра 1944. ослобађањем Тетова.⁴⁹¹⁷

Страцинско-кумановска операција планирана је као друга по важности, иза Нишке операције за БНА. Развојем плана, померањем непријатељских јединица и одлукама донетих у Крајови, дејства бугарске 1. армије у овој операцији ограничена су на град Куманово и долину реке Пчиње.⁴⁹¹⁸ Прва бугарска армија генерал-мајора Владимира Стојчева која је дејствовала са Кумановском НО дивизијом (17. и 18. ударна бригада, 16. бригада дејствовала је у Качаничкој клисури), јединицама кумановског командног подручја, 2. и 3. косовском бригадом и 46. НО дивизијом, своје деловање започела је 8. октобра (иако су локалне акције кренуле од 3. октобра), сукобивши се са немачким јединицама најпре код Криве Паланке у коју је ушла 8. октобра 1944, а затим код Чифте Хана 12. октобра 1944. године.⁴⁹¹⁹ На овом сектору боравиле су следеће немачке јединице које су припремиле само дефанзивне планове: 11. луфтвафе пољска дивизија и 21. вафен СС дивизија „Скендербег“, XXII планински армијски корпус, те борбене групе „Ајзле“ и „Фрах“, „Еберлајн“, „Фрибе“ и др. Заузећем Ниша ове немачке јединице су практично опкољене. Немачке јединице су се потом од Чифте Хана пребациле на нови положај код Страцина 18. и 19. октобра, где су остале до 25. октобра 1944. године. Да би ојачале своју 1. армију која је имала две дивизије и симболичан број бугарских партизана, бугарска Врховна команда, прекомандовала је из 2. армије у 1. армију 1. гардијску пешадијску дивизију и 2.

⁴⁹¹⁴ *Зборник I/15*, 88.

⁴⁹¹⁵ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 26.11.1945, „Генерал Маринов у Косовској Митровици“.

⁴⁹¹⁶ „Поздравни телеграм Словенског комитета у Софији маршалу Титу“, *Политика*, 3.11.1944, 1.

⁴⁹¹⁷ Мladenko Čolić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*, Београд 1988, 258.

⁴⁹¹⁸ Д. Димитров, „Първа армия...“, 64–65.

⁴⁹¹⁹ Основни задатак 1. бугарске армије додељен је 19. септембра 1944. и тицао се брзог напада правцем Крива Паланка – Куманово – Скопље ради стварања баријере у долини Вардара како би се спречило повлачење групе армија Е на север. Међутим ВШ НОВ и ПОЈ није прихватио овакву поставку бугарских снага, првенствено желећи да спречи улазак бугарских јединица у Скопље. Због тога су у наредби направљене две корекције, 23. септембра и 6. октобра. Према задњој корекцији бугарске јединице нису требале да уђу у Скопље него да наставе кретање северно од града. Г. Гинчев, *н. д.*, 10–11; К. Matev, *н. д.*, 358; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 11–12.

коњичку дивизију. Ове јединице су стигле на север ослободивши Врање и заузеле позиције северно од Бујановца. Нову линију немачке јединице формирале су код Куманова који је опкољен 4. новембра 1944. године. Према бугарској историографији бугарске јединице су опколиле Куманово, а према југословенској историографији бугарске јединице 1. армије стигле су 11/12. новембра 1944. године. Главнина немачких јединица је напустила град у који су од 11. новембра ушле 17. и 18. бригада кумановске дивизије и делови 1. пешадијске дивизије 1. бугарске армије. Заузимањем Куманова завршена су дејства 1. бугарске армије. Током операције бугарске јединице биле су распоређене око комуникација, а јединице НОВЈ биле су распоређене тако да су „константно“ могле бочно да нападају немачке посаде и поједине колоне.⁴⁹²⁰ Према бугарској историографији, бугарска Врховна команда наредила је 1. армији да се окрене и почне дејства према Скопљу 12. новембра 1944. године. Такође су делови 1. армије у виду малих, али моторизованих група гонили немачке јединице у правцу Приштине до 19. новембра 1944. када су акције ове армије престале на југословенском простору.⁴⁹²¹ Калојан Матев наводи да је бугарска 1. армија претрпела губитке од 7.970 погинулих, рањених и несталих. Заробљено је 756 немачких официра, подофицира и војника. Трофеји су такође узети, али недостају документи који би потврдили специфичност у броју и врсти.⁴⁹²²

Петар Чергиланов, бугарски партизан и ратни волонтер од септембра 1944 у 50. пешадијском пуку, 1. пешадијске дивизије, 1. армије активно је учествовао у борбама у Страцинско-кумановској офанзиви. Он је оставио следеће сведочанство: „Бугарска 5. армија повлачила се ужурбано из Македоније. Ипак, Немци су разоружали пукове и заробили бугарске тенкове. Они су искористили тенкове и камионе да напредују ка Ђуешеву и Ђустендилу. Ми, у партизанској бригади 'Георги Димитров' били смо на повратку у Бугарску одмарајући се у Кривој Паланци. Бугарске трупе које су се повлачиле пролазиле су кроз ову варошицу такође. Већина њих није била наоружана. У том тренутку Немци су ушли у Криву Паланку и кренули да пуцају. Ми смо приграбили наше оружје и поделили се по кућама. Борба се водила у варошици... Војници су се успаничили. Морали смо да напустимо Криву Паланку и да заузмемо позиције у брдима на истоку. Почели смо да преговарамо са командатима бугарских војних јединица о заузимању заједничких позиција како би се одбранили од Немаца. Неки од њих су пристали, али им је било јако тешко да спрече повлачење својих војника. Пуцали смо у ваздух. Они су били запрепашћени, али ми смо такође морали и да пуцамо на њих. Сећам се мајора Иванова. Његови војници са 12 митраљеза заузели су позиције са нама. Успели смо да зауставимо немачку пешадију. Само су тенкови прошли. То су били тенкови које су Немци преузели од нас... Они су прошли, али нису могли даље да напредују без пешадије. У том тренутку два нова бугарска пешадијска пука заузели су позиције иза нас код границе близу места Деве Баир. Када су тенкови дошли до њих, они су установили да је боље да се повуку. Партизанска бригада Георги Димитров повукла се за Ђустендил. Старији људи, резервисти, вратили су се кућама, док су се млађи укључили у рат као добровољци. Баталјон добровољаца формиран је у Ђустендилу са око 40–50 партизана и млађих момака и девојака из региона. Отишли смо на фронт. У почетку смо коришћени као извиђачи немачких позиција

⁴⁹²⁰ М. Апостолски, *Завршне операције...*, 95–110; М. Apostolski, „Zajednička dejstva...“, 312–314; К. Matev, *n. d.*, 359–361; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 12–13; В. Mitrovski, V. Glišić, Т. Ristovski, *n. d.*, 29; Р. Трајковски, *n. d.*, 324–336, 352–362. О акцијама у Македонији видети: Михаило Апостолски, „Ослобођење Македоније“, *Војноисторијски гласник* 2–3, (1955), 76–100. Према извештају Бугарске врховне команде у борбама за Куманово бугарске јединице и јединце НОВ бориле су се против 11. немачке ваздушне дивизије, 22. пешадијске дивизије, 999. бригаде и других немачких и албанских јединица: „...непријатељ је оставио преко 2.500 мртвих. Било је уништено или заплешено: 23 топа, 40 моторних возила, неколико десетина вагона и камиона, много бацача војне резерве и други ратни материјал...“ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 12.11.1944. „Извештај Бугарске врховне команде“. Видети: АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 14.11.1944, „Извештај бугарске врховне команде“.

⁴⁹²¹ *Германски документи за Македонија. Том 1. книга 1...*, 157–159; Г. Борисов, *n. d.*, 46; Д. Димитров, „Първа армия...“, 70–72; К. Matev, *n. d.*, 360.

⁴⁹²² Матев наводи: „Команда (бугарске) армије уложила је велики труд како би сарађивала са НОВЈ. И поред препрека које су креиране од југословенске стране, у већини случајева акције су биле координисане и донеле добре резултате. У неколико појединачних случајева, било је такође сарадње и са албанским партизанским јединицама“. К. Matev, *n. d.*, 361.

дубоко у територији до Приштине. Испунили смо свој задатак и вратили смо се. Потом смо послати да извиђамо у Куманову. Отишли смо и поново се вратили са успехом. Имали смо само неколико губитака, јер смо добро познавали територију. Напокон, ангажовани смо при нападу на немачке позиције код Страцина заједно са падобранским батаљоном. Били смо део 50. пешадијског пука. Добровољци су храбро учествовали у нападу. Летели смо напред, али недостајало нам је искуства у покривању и тачном гађању. Имали смо само 14–15 дана тренинга у Ћустендилу. Имали смо страшне губитке... Био сам рањен код Страцина, као и многи други. Део гранате ме је погодио у ногу. Рана није била толико страшна. Изгубио сам много крви, али сам одбио да идем у болницу... Борили смо се код реке Пчиња и најдаље докле сам стигао било је до Враћа. Након двомесечних борби, вратили смо се у Ћустендил.⁴⁹²³

5.1.3.4. Брегалничко-струмичка офанзива

Трупе 4. бугарске армије (5. и 7. пешадијска дивизија и 2. коњичка бригада) су након борби на подручју Буковика и Негреова⁴⁹²⁴, 15. октобра започеле нападе на немачке јединице око Царевог Села и у Трабатовишту.⁴⁹²⁵ На овом сектору дефанзивну линију бранила је 22. пешадијска дивизија, односно штаб 65. гренадирског пука (још борбене групе „Зифкен“ и „Бурнс“). Ова дивизија је авионима транспортована са Крита, па јој је фалило тешког наоружања и моторних возила за транспорт. Нарочито је био ангажован 16. пук ове дивизије са главнином у Кочанима и у Царевом Селу и 65. гренадирски пук исте дивизије који је обезбеђивао струмички правац и комуникације Дојран – Валандово – Струмица – Радовиште, као и борбена група „Катнер“ са задатком да обезбеђује повлачење групе армија „Е“ комуникацијом Дојран – Струмица – Штип. У околини Кочана борбе против немачких јединица су водиле 50. дивизија НОВЈ и 5. дивизија 4. армије из ког су немачке јединице започеле повлачење у правцу Штипа током ноћи 21/22. октобра 1944. године.⁴⁹²⁶ У операцијама за ослобађање Струмице, бугарске јединице нису биле на најоперативнијем нивоу. Град су 5. новембра заузеле јединице 51. дивизије НОВЈ, после чега су 6. и 7. новембра у Струмицу стигле и јединице 4. бугарске армије. Бугарска историографија тврди напротив да су Струмицу заузеле бугарске трупе 6. новембра и Штип 8. новембра 1944. године. Такође су ушле и у Велес 10. новембра у ком није било непријатеља. Са друге стране, југословенска историографија је тврдила да је 42. дивизија НОВЈ заузела Велес у којем је било између 250 и 300 Немаца, од тога 40 рањених.⁴⁹²⁷ Приликом заузимања Штипа три дана касније, према наводима Михаила Апостолског бугарске јединице су „стајале потпуно неактивне у рејону Кочана“.⁴⁹²⁸ Према Калојану Матеву, бугарска 4. армија претрпела је губитке од 1.884 погинулих, рањених и несталих.⁴⁹²⁹

⁴⁹²³ К. Matev, *n. d.*, 359–360.

⁴⁹²⁴ Четврта бугарска армија налазила се под командом генерала Урумова. Међутим, она се номинално само звала армија, јер је у свом саставу имала 5. пешадијску дивизију и нешто армијских делова. Тек касније, у њен састав укључена је и тзв. Струмичка група у чијем су саставу биле 7. рилска дивизија (24. октобар) и 2. коњичка бригада (између 15. и 19. октобра). Неколико дана касније, смењен је генерал Урумов, а на његово место постављен је генерал Сираков, познат по раду за време окупације у Егејској Македонији. Истовремено, пуковник Петар Тончев заменио је пуковника Бонуу Пиронкова као командант 5. пешадијске дивизије. К. Matev, *n. d.*, 362–363. Упоредити: М. Апостолски, *Завршне операције...*, 112–113.

⁴⁹²⁵ Бугарска 4. армија имала је наређење да организује офанзиву правцем Царево Село – Штип – Велес како би прекинула комуникацију Немцима у долини Вардара и спојила се са 15. пешадијском дивизијом. Задатак је под притиском ВШ НОВ и ПОЈ промењен 23. септембра и 6. октобра. Г. Гинчев, *н. д.*, 11–12; К. Matev, *n. d.*, 364.

⁴⁹²⁶ Партизанска 50. НО дивизија ушла је у састав Брегалничко-струмичког корпуса који је оформљен почетком октобра заједно са Струмичком дивизијом. У саставу корпуса биле су и друге јединице: команде места и подручја са својим јединицама, два батаљона КНОЈ-а, Дојрански, Струмички, Малешки партизански одред и др. М. Апостолски, *Завршне операције...*, 112.

⁴⁹²⁷ *Zbornik VII/4*, 166, 171–175; Д. Димитров, „Народноосвободителните войски...“, 45, 49–50; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 13–14; Р. Трајковски, *н. д.*, 303–324.

⁴⁹²⁸ *Zbornik VII/4*, 252, 295–296, 320–321; „Ратни извештај Врховног штаба. Наше јединице продрле у Струмицу, где се сада воде жестоке уличне борбе. Немци узалудно покушавају да се пробију из Битоља ка Прилепу – Пераст је ослобођен, а немачки гарнизон у Котору отсечен је од Цетиња – Наше трупе надиру ка Книну“, *Политика*,

У борбама за ослобађање Скопља 11, 12. и 13. новембра 1944. бугарске јединице нису учествовале. Прва бугарска армија, која је била ангажована у борбама око Куманова стигла је у Скопље тек 14. новембра 1944. године. Бугарске јединице покушале су да организују параду, али је то од стране ГШ НОВ и ПО Македоније забрањено. Што се тиче бугарске 4. армије, она није ни стигла до Скопља (стигли до Катланова). Армија је према усменом наређењу команданта и комесара ГШ НОВ и ПО Македоније враћена за Бугарску.⁴⁹³⁰ Према саопштењу команде 4. бугарске армије упућеном Брозу и ЦК КПЈ у новембру 1944, саопштено је да је ГШ НОВ и ПО Македоније упутио наређење команданту 4. бугарске армије за напуштањем места Ђевђелија, Дојран, Струмица, Радовица, Берово и других места. У тим тренуцима бугарска војска налазила се на комуникацијама Горња Цумаја – Штип – Велес и Ћустендил – Крива Паланка – Скопље.⁴⁹³¹

Након ослобођења, у Скопље је 18. новембра стигао генерал Борис Копчев из разлога да тражи заостало имање бугарских грађана, који су за време окупације служили као државни органи. Приликом разговора у ГШ НОВ и ПО Македоније, југословенски партизани су предузели офанзиву. Генерал Копчев је замољен да пренесе као члан ЦК БРП(к) бугарској влади захтев да се предузму мере за исправљање свих грешки које су учињене од стране припадника бугарске армије. Од генерала Копчева тражено је и да Радио Софија и новине донесу исправке за све нетачне извештаје који су донесени у погледу оперативних дејстава у Југославији. Ипак, од свега овога остало је само обећање.⁴⁹³²

4.11.1944, 1; М. Апостолски, *Завршне операције...*, 111–141; М. Apostolski, „Zajednička dejstva...“, 314–317; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 29–30. Упоредити: Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 29. Видети: „Недељни преглед операција НОВ и ПО Југославије од 29. октобра до 4. новембра 1944. закључно“, *Политика*, 5.11.1944, 2; „Ратни извештај Врховног штаба. Битољ је ослобођен, у вишедневним огорченим борбама убијено је 5.000, а заробљено 700 Немаца и поседнута цела југословенско-грчка граница. У Струмици и Невесињу воде се уличне борбе, заузет је Дубровник, важно упориште код Цетиња, пред Дрнишом убијено је 2.300 Немаца и четника, а заробљено 800, док је пред Книном убијено 450 Немаца. Повратни напади непријатеља код Чачка и Краљева одбијени су, пропао је покушај да се пробију из окрколоженог Книна. У тирани, где Албанци држе већи део града воде се уличне борбе“, *Политика*, 6.11.1944, 1. „Политика“ је у свом броју од 4. новембра 1944. наводила једну занимљиву чињеницу. Наиме, радници у дуванским магацинима у Прилепу су спасили преко 87 милиона лева које су након ослобођења града предали партизанима. Они су овај новац успешно сакрили од Немаца. „Јединствени народно-ослободилачки фронт за Македонију“, *Политика*, 4.11.1944, 2.

⁴⁹²⁹ К. Matev, *n. d.*, 365.

⁴⁹³⁰ „Извештај Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Јединице Народно-ослободилачке војске, пошто су ослободиле Ђевђелију, Валандово и Удово, угрожавају сада Штип. После једнодневних уличних борби, очишћен је Цазин од непријатеља“, *Политика*, 10.11.1944, 4; „Извештај Врховног штаба НОВ и ПОЈ. После двадесетодневних борби, наше и бугарске јединице ослободиле су Куманово, Прешево и Бујановац“, *Политика*, 12.11.1944, 7; „Извештај Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Штип је ослобођен а Скопље с три стране опкољено. По преласку Дунава, наше и совјетске јединице настављају да напредују према Печују“, *Политика*, 13.11.1944, 5; „Скопље је ослобођено. Ратни извештај Врховног штаба за 14. новембар“, *Борба*, 15.11.1944, 1; „Наше јединице очистиле су од непријатеља читаву Скопску Црну Гору. Ратни извештај Врховног штаба за 15. новембар“, *Борба*, 16.11.1944, 1; „Ратни извештај штаба НОВ и ПОЈ за 14. новембар 1944 г. После дводневних уличних борби наше јединице ослободиле су Скопље, главни град Македоније. Стеже се обруч око Гостивара, Кичева и Тетова. Јединице албанске Народно-ослободилачке војске ослободиле су Елбасан“, *Политика*, 15.11.1944, 1; М. Апостолски, *Завршне операције...*, 162–171; М. Apostolski, „Zajednička dejstva...“, 317–320. Према бугарској историографији бугарска 4. армија је избила на реку Пчињу осигуравајући наступање бугарске 1. армије. Онда су ове две армије ослободиле Скопље. Акције јединица НОВЈ се не помињу. Са друге стране, у југословенској историографији је распрострањено и уврежено мишљење да су 42. дивизија (3, 8. и 12. бригада) и 50. дивизија (13. и 14. бригада и 19. бригада „Гоце Делчев“) заједно са 16. бригадом Кумановске дивизије ослободиле Скопље. Нарочито су се истакле 42. и 50. дивизија чија су дејства бугарски историчари оспоравали. Г. Гинчев, *n. d.*, 12–13; Д. Димитров, „Народноослободителните войски...“, 42–51; К. Matev, *n. d.*, 365. Георги Борисов наводи емисију радио Лондона од 15. новембра 1944. у којој је наведено да је бугарска војска уз помоћ југословенских партизанских одреда ослободила „престоницу Македоније град Скопље“. Такође у једном немачком документу у којој су дате информације начелника обавештајног одељења групе армија „Ф“ од 15. новембра 1944. каже се да су јединице 4. бугарске армије (5. пешадијска дивизија) и јединице 1. бугарске армије (2. пешадијска дивизија) заузеле Скопље. Г. Борисов, *n. d.*, 51–52.

⁴⁹³¹ АЈ, 507–1, IX, 15/1–3.

⁴⁹³² М. Апостолски, *Завршне операције...*, 262–263. Хаим Мејухас, Јеврејин који се током окупације придружио партизанском покрету у Македонији, а после ослобођења заузимао важно место у Команди ратног ваздухопловства и противваздушне одбране, сведочио је о разговору са Апостолским након ослобађања

Разне непријатности између војних јединица нове бугарске владе и југословенских партизана биле су честе. У једном од наређења Главног штаба НОВ и ПО Македоније од 13. новембра забрањен је улазак бугарских јединица у Скопље без одобрења Главног штаба Македоније и ограничено је кретање припадника бугарске 2. армије у Скопљу у вези са наређењем Главног штаба НОВ и ПО Македоније од 18. новембра 1944. године. Због тога је реаговао Јосип Броз, па је у његовом наређењу од 20. новембра Главном штабу Македоније укинута наредба о ноћном кретању припадника бугарске армије: „...Престаните са заопштравањем односа са бугарском војском, а све сукобе и трвења настојите решити на лицу места помоћу руских официра...“ (мисли се на чланове војне мисије СССР при Главном штабу Македоније).⁴⁹³³ Јосип Броз је својим наређењем од 25. новембра 1944. Главном штабу НОВ и ПО Македоније забранио примање у НОВЈ бугарске офицере „македонске националности“, јер су њихове изјаве „изазивале сумњу у њихове добре намере“.⁴⁹³⁴

Почетком новембра Штаб Брегалничко-струмичког корпуса извештавао је бугарског министра војног о непријатељским иступима бугарских јединица у источној Македонији. У извештају је забележено неколико изгреда које су бугарске војне власти починиле крајем октобра 1944. године. Тако су рецимо, 24. октобра 1944, у селу Истибања (Кочански срез) разоружале сеоски НО одбор, а на њихово место поставили своје људе. У Царевом Селу, 24. октобра 1944. бугарски потпоручник Јоданов, из економске чете 18. пешадијског пука, видео је на једном партизану бугарски опасач и изударао га камцијом под изговором да га је сигурно украо од неког бугарског војника. Извршене су и пљачке у местима Горњи Подлаг, Оризаре, Кочани (Кочански срез). Са друге стране, такође су стизале жалбе од бугарских војника на понашање и став партизана према њима.⁴⁹³⁵

Поред тога у истом извештају навођено је неколико примера неактивности и лоше сарадње бугарске војске и партизанских јединица. Према саопштењу Штаба 50. НО дивизије од 24. октобра 1944. било је уговорено да 16. октобра, ова партизанска дивизија почне заједничко дејство са 4. бугарском армијом. У означено време партизанске јединице су прешле у напад, док су се Бугари укључили у акцију са шест часова закашњења. Такође, 18. октобра 1944, на сектору Калиманско Поље, Штаб 13. НО бригаде је уговорио с командантом 5. бугарске дивизије заједнички напад. Бригада је требало да буде ојачана једним бугарским водом митраљеза и једном батеријом. Приликом акције, бугарске јединице касниле су поново шест часова. Бугарски вод митраљеза није извршио наређења, а бугарска батерија отишла је без одобрења и знања штаба. У току ноћи 27/28. октобра 1944, један батаљон 13. НО бригаде, заједно са 40 бугарских војника, требало је да нападне коту 549. Приликом напада и борбе, партизани су имали 13 рањених, међутим за то време бугарски војници су се повукли.⁴⁹³⁶ Сличан садржај налазио се и у извештају Војног суда Брегалничко-струмичког корпуса од 10. новембра 1944. године. У кратком реферату наведене су поједине пљачке и насиља који су извршене од стране бугарских војника.⁴⁹³⁷ Проблеми у сарадњи две војске јављали су се и на пропагандном нивоу. У неколико наврата од стране партизанских штабова стизали су телеграми ГШ НОВ и ПО Македоније да се демантују вести радио Софије која је јављала да су поједине градове у Македонији ослободиле бугарске јединице.⁴⁹³⁸

Скопља дајући живописну слику догађаја који су уследили након уласка партизанских трупа у овај град: „... (Апостолски ми) је објаснио да у Скопљу ове зиме прети глад, пруга према Србији је уништена, друмска веза је лоша, а немамо ни довољно камиона за снабдевање Скопља брашном. Једина нада је у томе да нам Бугари помогну. Мој задатак је био да однесем његово запечаћено писмо једном бугарском генералу у Софију. Он је од тог генерала затражио да за Скопље обезбеди одређену количину брашна коју би Бугари довели до Криве Паланке, а ја камионима моје (Прве македонске моторизоване) бригаде превезао у Скопље...“ Бугарски генерал је одобрио ову молбу, а Прва македонска моторизоване бригада успела је уз много потешкоће да марта 1945. заврши транспорт брашна. *Mi smo preživeli...*, 30–31.

⁴⁹³³ *Zbornik II/14*, 383.

⁴⁹³⁴ Исто, 393.

⁴⁹³⁵ *Зборник VII/4*, 265–268.

⁴⁹³⁶ Исто, 268–269.

⁴⁹³⁷ Исто, 303–308. Видети: Исто, 310–311, 319, 329–331.

⁴⁹³⁸ Исто, 285–286, 320–321.

Бугарска страна је, међутим, износила оптужбе на рачун јединица НОВЈ наводећи да југословенске трупе одбијају пуну сарадњу. У поруци Главној команди Бугарске народне армије од 4. новембра 1944. генерал Асен Сираков, командант 4. армије, нагласио је да јединице НОВЈ делују потпуно самостално. Идентичну оцену генерал Сираков је изнео у свом извештају после завршетка брегалничко-струмичке операције. Према бугарским изворима југословенске јединице нису довољно сарађивале ни са трупама 1. армије. Посебно се наводио пример борби код Куманова где 17. и 18. бригада НОВЈ нису пружиле довољну подршку јединицама 1. бугарске армије.⁴⁹³⁹ Исто тако, наводили су се случајеви пљачкања војних залиха бугарских јединица у Македонији и одузимања превозних средстава. Бугари су оптуживали јединице НОВЈ да настоје да искористе резултате дејстава бугарских јединица и домогну се ратног плена. Замерке су се односиле и на лош третман које су јединице имале у Македонији. Примера ради, војницима 33. пешадијског пука у Штипу није било дозвољено да користе касарну, па су били приморани да ноће на отвореном. У Србији су се, према бугарским изворима, често дешавали случајеви крађе хране и војне опреме бугарским јединицама.⁴⁹⁴⁰

*

Сумирајући операције које су вођене у Македонији и у јужној Србији, Врховна команда Бугарске народне армије је 9. децембра 1944. поднела резиме о дотадашњим активностима, при чему су се наводили успеси бугарских трупа код Беле Паланке, Власотинца, Ниша, Прокупља, Куршумлије и Блага. Наведено је да су код „ових операција узели активног учешћа и одреди југословенске народно-ослободилачке војске и совјетске ваздухопловне снаге“. Такође је наведено да су бугарске трупе ослободиле и Подујево, Бујановац, Гњилане, Приштину, Вучитрн, Митровицу, Косово Поље, Рашку и Нови Пазар. У кратким описима у којима се говори о дејствима бугарске армије на Косову и у Санцаку ниједном речју се не помињу дејства НОВЈ. Када је реч о операцијама у Македонији, напоменуто је да су бугарске снаге заузеле Куманово, у садејству са НОВЈ Царево Село и Кочане. Наведено је и да су уз „драгоцену сарадњу македонских одреда“ ослобођени Радовиште, Штип и Велес. У извештају се не помиње учешће јединица НОВЈ у заузимању Скопља, већ је наведено да су 14. новембра јединице генерала Генчева и Сиракова заузеле Скопље. Наведено је још да је непријатељ претрпео губитке од 35.000 погинулих и заробљених официра, подофицира и војника. Заплењено је или уништено 1.000 коња, 800 запрежних кола, 3.200 моторних возила, 32 оклопних кола, 76 теглећих возила, 35 локомотива, 245 вагона, 20 авиона, 10 цистерни, 116 артиљеријских топова, 115 противавионских топова, 110 минобацача, 1.000 лаких и тешких митраљеза, 10.000 пушака и много другог материјала.⁴⁹⁴¹ Калојан Матев наводи у својој монографији да је 1. армија самостално ослободила Криву Паланку, Куманово, Бујановац, Гњилане, Прешево, Урошевац, Качаник и „многа друга места“, а да је Скопље ослобођено уз садејство бугарске 4. армије, док је Приштина ослобођена уз садејство бугарске 2. армије.⁴⁹⁴²

Са друге стране, генерал Иван Маринов наводио је да је БНА у првој фази „Отаџбинског рата“ ангажовала 286.980 бораца, 92.725 коња, 1.246 топова, 123 тенка и 127 авиона.⁴⁹⁴³ Према истраживању Георгија Гинчева бугарске јединице имале су губитке од 16.461 убијених.⁴⁹⁴⁴ У

⁴⁹³⁹ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 107–114; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 30.

⁴⁹⁴⁰ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 117–118, 126–127, 135.

⁴⁹⁴¹ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 10.12.1944, „Бугарске трупе завршиле операције у Македонији и Србији“; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 35. У извештају Љулча Арсова и Вере Ацеве оспорено је учешће бугарских трупа у ослобађању Струмице, Валандова, Дорјана, Ђевђелије и Штипа. Према Светозару Вукмановићу бугарске јединице на подручју Македоније, осим борбе на Страцину, нису водиле веће бобе са немачким снагама, већ су улазиле у напуштене градове који су већ били заузети и обезбеђени од јединица НОВЈ; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 35.

⁴⁹⁴² К. Matev, *n. d.*, 360. Видети и саопштење бугарског министра војног од 16. децембра 1944. официрима, подофицирима и војницима на успешно завршеној првој фази учешћа бугарске војске у ратним операцијама у Југославији. ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 693, л. 231–232.

⁴⁹⁴³ И. Маринов, „Приносът...“, 44.

⁴⁹⁴⁴ Г. Гинчев, *n. d.*, 14.

материјалима које је Бугарска спремила за Париску мировну током 1945. конференцију наводи се да је БНА имао губитке од 16.463 убијених (1.005 официра, 940 подофицира, 14.518 војника) од укупно 448.000 колико је било ангажовано људства.⁴⁹⁴⁵ Материјали који су спремљени за Париску мировну конференцију почетком 1946. давали су другачији поглед. У материјалу „Учешће Бугарске на страни Немачке“ забележено је да је у првој фази „Отаџбинског рата“, за који је назначено да је трајао од 8. септембра до 9. децембра, број убијених, рањених и несталих био је 16.451. Структура је приказана у следећој табели:⁴⁹⁴⁶

Табела бр. 31: Број погинулих, рањених и несталих припадника БНА у првој фази „Отаџбинског рата“ према подацима који су спремљени почетком 1946. за Париску мировну конференцију.

	Официри	Подофицири	Војници	Укупно
Убијени	242	262	2.918	3.422
Рањени	713	605	9.575	10.893
Нестали	50	73	2.013	2.136
Укупно	1.005	940	14.506	16.451

Такође је установљено да је број учесника у првој фази „Отаџбинског рата“ био 339.760 (официри, подофицири и војници), од тога 195.932 било је активно ангажовано, односно на бојној линији. Процент жртава био је 8,4% од активних учесника.⁴⁹⁴⁷

Меморандум бугарског министра иностраних послова Петка Стајнова који је упућен 11. децембра 1944. британском представнику у Савезничкој контролној комисији давао је губитке бугарске војске до 16. новембра 1944. Уз то, Петко Стајнов је као прилог дао и списак трофеја које је бугарска војска узела до 15. новембра 1944. године (видети табеле бр. 32 и 33).⁴⁹⁴⁸

Табела бр. 32: Губици БНА према подацима Петка Стајнова.

	Официри	Подофицири	Војници	Укупно
Убијени	291	190	2.858	3.339
Рањени	722	503	9.684	10.909
Нестали	9	67	1.863	1.939
Укупно	1.022	760	14.405	16.187

Табела бр. 33: Списак трофеја које је узела и уништила БНА према подацима П. Стајнова.

Категорија	Број узетих	Број уништених
Различно наоружање	101	95
Тенкови	2	6
Аутомобили	158	1.000
Самоходна борбена средства	76	170
Хаубице	30	70
Експлозивни и мине	Преко 20.000	20.000
Радио-станице	6	10
Кола	1.200	Нема
Авиони	Нема	19
Трактори	18	55

О стању људства у бугарским јединицама дајемо слободу да изнесемо Извештај команданта 1. батаљона комесару 1. гардијског народноослободилачког пешадијског пука „Владо Тричков“ од 15. новембра 1944. са подацима о погинулим, рањеним, болесним и одбеглим војницима као и о потребној одећи и прибору. У извештају је наведено да је од укупно 358 људи колико је било у овој јединици 18 убијено, 56 рањено, 4 је завршило у болници, а 37 је дезертирало. Поред тога људство је оболело од следећих болести: шуга (80

⁴⁹⁴⁵ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 19, л. 1–4.

⁴⁹⁴⁶ ЦДА, ф. 1476, оп. 3, а.е. 1661, л. 1; ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 25, л. 4. Вероватно од 9. септембра до 8. децембра што потврђује и Иван Маринов у свом раду. И. Маринов, „Приносът...“, 43.

⁴⁹⁴⁷ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 25, л. 5.

⁴⁹⁴⁸ *България–непризнатият противник на Третия райх*, 185.

људи), реуматизам (70), стомачна обољења (30), хернија (14), срчана обољења (13), туберкулоза (2), вашке (сви).⁴⁹⁴⁹

Према истраживању бугарских историчара, бугарске трупе показале су висок ниво дисциплине и ентузијазма. Георги Борисов наводи речи команданта групе армија „Е“ да је бугарска војска представљала „значајну, свежу војну силу која се појавила на фронту: „Појављивао се огроман ентузијазам, који нажалост нису показали, док су били савезници Немачке, па су нападали са бројним јединицама колоне Лера на истоку спремајући се да га одгурну на недоступан планински рејон на западу полуострва. Слична оцена БНА дошла је и од стране генерала Бирзјузова, начелника штаба Трећег украјинског фронта: „Бугарски војници били су добро обучени и војнички стегнути. Имао сам прилике да својим очима видим чврстину бугарских војника у одбрани, смелости, решености и неуздржљивом пориву за наступањем“. Генерал Волтер Оксли, руководилац британске мисије при Савезничкој контролној комисији у Бугарској посетио је бугарске јединице у Страцину записавши о томе следеће: „Дошао сам на позицију мало пре њеног заузимања и на мене је силан утисак оставила дисциплина, дух и чистоћа војске коју сам видео“.⁴⁹⁵⁰

Светозар Вукмановић је у писму Љупчи Арсову скретао пажњу на проблем дејстава бугарских јединица и јединица НОВЈ у Македонији сугеришући да заузимање градова и места представља и важно политичко питање. Јединице које би заузеле више територије и места могле су да остваре боље позиције у будућем решавању македонског питања. Тако су рецимо пред борбу за Куманово јединице НОВЈ добиле инструкције да, уколико „бугарске“ трупе буду одуговлачиле, град нападну и заузму саме „јер би тиме политички много добили“.⁴⁹⁵¹

Ипак, и поред разних несугласица, противречности и инцидента који су се испољавали на терену званична штампа приказивала је наступање бугарске армије и јединица НОВЈ као успешно садејство. Тако је лист „Борба“ писао да је 6. децембра у Нишу приређена свечаност посвећена завршетку заједничких операција у јужној Србији и Македонији. На свечаности је присуствовало више од 250 официра две војске, а „манифестовало се братско осећање“, док је свечаност завршена „словенским песмама и играма“.⁴⁹⁵² У Пехчеву септембра 1944, комесар и командант ГШ НОВ и ПО Македоније лично су се захвалили борцима и официрима Прилепског гарнизона. У Куманову, новембра 1944, припаднике бугарске армије поздравио је командант ГШ НОВ и ПО Македоније итд.⁴⁹⁵³

⁴⁹⁴⁹ ДА – Смолян, ф. 1206 (Мурдџо Стоев Четрафилов (1911–1995)), оп. 1, а.е. 13, л. 2.

⁴⁹⁵⁰ Г. Борисов, *н. д.*, 48.

⁴⁹⁵¹ Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 36.

⁴⁹⁵² „Командант Друге бугарске армије велича братство наших словенских народа“, *Борба*, 12. 12. 1944, 1. У разним научним делима о учешћу бугарских трупа у операцијама за ослобођење Југославије (монографије, чланци, расправе итд) која су настајале у деценијама после Другог светског рата, често је долазило до противречних закључака са југословенске и бугарске стране. Тако се Боро Митровски 1982. критички осврнуо на чланак Димитра Радулова под називом „Садејство између бугарске народне армије и југословенске армије у првом периоду Отаџбинског рата (IX–XI 1944. год)“ (Военноисторически сборник 1, (1979)). Митровски најпре замера „ниподаштавање и дезавуацију“ снага НОВЈ, затим запостављање „морално-политичког фактора“ коме је супротстављено бројно стање јединица, услове под којима се стварала БНА, односно ЈА итд. Критички приказ изнео је и неколико година касније 1987, са сличним замеркама на чланак Димитра Димитрова „Међусобни односи Бугарске народне армије и месног југословенског становништва за време отаџбинског рата 1944–1945“ (Институт за војну историју, Генералштаб, Војноисторијско научно друштво, (1987)). Критике на закључке које су износили бугарски историчари давао је и Михаило Апостолски. Ни Димитар Димитров није остајао дужан, па је у свом чланку „Народноосвободителните войски на Македонија, взаимодействуваши с Българската народна армия (септември–ноември 1944 г)“ објављеном у Историческом прегледу 1988. оспоравао тврдње Митровског и Апостолског. М. Апостолски, *Завршне операције...*; М. Apostolski, „Zajednička dejstva...“, 309–327; Д. Димитров, „Народноосвободителните войски...“, 41–53; Boro Mitrovski, „Ponovo neistine o doprinosu i ulozi bugarske narodne armije u borbama za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3, (1987), 163–180; В. Mitrovski, „Povodom članka...“, 237–267.

⁴⁹⁵³ М. Апостолски, *Завршне операције...*, 263–264.

5.1.4. Заједничко деловање на Сремском фронту и завршне операције у Југославији

5.1.4.1. Заједничко наступање

Након завршених операција Бугарске народне армије у Србији и Македонији влада Отечественог фронта издала је 25. новембра 1944. прокламацију којом је позвала бугарске оружане снаге да продуже рат „до потпуног уништења фашистичке Немачке“.⁴⁹⁵⁴ Мало пре тога, 17. новембра 1944. десио се важнији догађај. На састанку маршала Толбухина са бугарским председником владе, министром војске, министром иностраних послова и главнокомандујућег БНА договорено је да бугарска издвоји једну армију од 5–6 дивизија која би била ангажована у Будимпештанској операцији која је већ отпочела 29. октобра 1944. и која би ушла у састав Трећег украјинског фронта. Армија је добила назив 1. бугарска армија, а за њеног команданта постављен је генерал-мајор Владимир Стојчев. Имала је шест дивизија (3, 8, 10, 11, 12. и 16. дивизија), један тенковски батаљон и армијске јединице; укупно 130.000 људи. Бугарска влада одобрила је овај договор већ сутрадан, а 19. новембра одобрила је план дејствовања 1. бугарске армије.⁴⁹⁵⁵ Са друге стране, притиснути наступањем Црвене армије, Немци су ужурбано утврђивали фронт према Будимпешти, дуж десне обале Дунава и Драве, у Срему јужно од Саве, све до Јадранског мора. Планирано је да се са тих позиција брани Хитлерова европска тврђава и да осигурају главне комуникације које су ишле дуж Саве, Драве и њихових притока истовремено осигуравајући бокове својих армија „Југ“ и „Ц“ у Мађарској и Италији.⁴⁹⁵⁶

Како би дали што већи подстрек, измореним бугарским јединицама, за даље борбе, помоћник главнокомандујућег БНА генерал-мајор Фердинанд Козовски, министри Никола Петков, Борис Бумбаров, Минчо Нејчев и председник Отечественог фронта Пашов посетили су 1. децембра бугарске дивизије у Србији. Постројеним трупима говор је одржао генерал-мајор Козовски, у коме је између осталог изјавио да су бугарске јединице спремне за марш на Берлин.⁴⁹⁵⁷ Генерал лајтнант Владимир Стојчев, командант Прве армије и његов помоћник пуковник Чедо Станасов такође су на скупу упутили поздравне говоре.⁴⁹⁵⁸ Дана 8. децембра маршал Толбухин посетио је Штаб бугарске армије у Старој Пазови, упознао се стањем, организацијом и наоружањем бугарских јединица и поставио задатак да заједно са партизанским јединицама учествује у борбама у Срему. Штаб 1. бугарске армије затражио је од Штаба Трећег украјинског фронта да упути совјетске саветнике у Штаб 1. армије и све штабове дивизија што је и учињено.⁴⁹⁵⁹ Даље садејство бугарских јединица са јединицама НОВЈ настављено је на Сремском фронту. Међутим, на том великом ратишту почеле су да се понављају старе потешкоће са југа Југославије, али и да се јављају нове.

Пеко Дапчевић позван је на реферисање код Јосипа Броза после практично заустављене децембарске офанзиве 1. пролетерског корпуса НОВЈ и 68. стрељачког корпуса Црвене армије пред последњом немачком одбрамбеном линијом на Сремском фронту тзв. „зеленом линијом“. Том приликом је највероватније уговорена и смена јединица 1. пролетерског корпуса НОВЈ северно од реке Босута од стране јединица 1. бугарске армије.⁴⁹⁶⁰ Маршал Толбухин издао је

⁴⁹⁵⁴ ДВИА, ф. 7 (Управление „Кадри“ МНО – под. (35240) 24080), оп. 1, а.е. 133, л. 11; ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 19, л. 1–4; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 20.

⁴⁹⁵⁵ И. Маринов, „Приносът...“, 46–47.

⁴⁹⁵⁶ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 248.

⁴⁹⁵⁷ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 4.12.1944, „Бугарске трупе спремне за марш на Берлин“; „Братска бугарска војска спремна за нове задатке“, *Борба*, 5.12.1944, 1.

⁴⁹⁵⁸ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 4.12.1944, „Проглас бугарским трупима“; „Проглас команданта Прве бугарске армије“, *Борба*, 5.12.1944, 1.

⁴⁹⁵⁹ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 248.

⁴⁹⁶⁰ *Zbornik II/14*, 41; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 246–247. Више о дешавањима на Сремском фронту и о немачким јединицама које су учествовале у борбама видети: Milovan Dželebdžić, „Borbe u Sremu u zimu 1944/1945. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1975), 9–53.

наређење бугарској армији о овој замени. Штаб 1. пролетерског корпуса НОВЈ, као и штаб совјетског корпуса, остао је у чуду 16. децембра, пошто није добио никакво наређење о смени. Ускоро се огласио Јосип Броз који је у наређењу од 17. децембра кратко одговорио: „Поступите према издатој директиви маршала Толбухина. Известите нас кад примите нови сектор“.⁴⁹⁶¹ Тада је 68. стрељачки корпус Црвене армије извучен на фронт, у Мађарску.

Прва бугарска армија, чије се формирање завршавало у источном Срему и делу Бачке, требало је да буде јака офанзивна групација на Сремском фронту. Међутим, због свог старешинског и борачког састава она добијене задатке није могла да изврши, па је на Сремском фронту ангажовала само своју 3. и 8. дивизију (касније и 11. дивизију) које су пристигле између 17. и 20. децембра 1944. године. То ипак није било довољно да се изврши пробој немачких одбрамбених положаја на „зеленој линији“, на правцима који су на одсеку фронта 1. бугарске армије водили према Вуковару.⁴⁹⁶² Главни задатак је био да се непријатељ разбије на линији Сотин – Берак – Оток – Сава, да се заузму Винковци и Вуковар и да се на тај начин угрозе бокови и позадина Групе армија „Е“ и настави гоњење Немаца ка западу. Задатак бугарски трупа био је следећи: 1) 3. пешадијска дивизија, ојачана совјетском артиљеријом нападала је линију Сотин – железничка станица Грабово са задатком да избије у рејон Бршедина; 2) 8. пешадијска дивизија нападала је линију железничка станица Грабово – железничка станица Оролик са задатком да овлада Винковцима; 3) 11. пешадијска дивизија остављена је у рејону Шида, Кузмина и Ердевика у спремности да крене у пробоју правца 8. дивизије.⁴⁹⁶³

Коначна смена извршена је наређењем Јосипа Броза од 18. децембра 1944. године.⁴⁹⁶⁴ Од тада су почеле краткотрајне заједничке југословенско-бугарске акције, које нису дале очекиваног успеха. Два разлога су најзначајнија: 1) померање 1. пролетерског корпуса НОВЈ јужно од реке Босута на слабији комуникацијски правац; 2) бугарске јединице на Сремском фронту нису имале успеха, па је сав терет падао на партизански корпус.⁴⁹⁶⁵ Операције бугарских дивизија на овом делу Сремског фронта трајале су од 22. до 28. децембра 1944. године.⁴⁹⁶⁶ Неуспех у овом садејству уочен је и од стране обавештајаца равнорског покрета који су и поред тоталне дефанзиве њихове организације уочили очигледне ствари. Један део Врховне команде ЈВуО послао је главном делу ВК ЈВуО депешу од 16. јануара 1945. у којој је стајало: „Из Београда примљена следећа депеша: Сазнао сам лично од партизанског капетана, партизани су се повукли пред Немцима у Срему. Бугари избегавају борбу и пустили су Немце да заобиђу предњу линију и изврше продор који је нанео тешке губитке партизанима. Рањеници стално стижу у болнице“.⁴⁹⁶⁷

Андреј Данов је у свом делу наводио да су бугарски губици износили 446 погинулих, од којих 404 рођених после 1916. и да је само 3. пешадијски пук Балканске дивизије изгубио 235 „младих бораца“; од тога само код села Грабова 217 људи.⁴⁹⁶⁸

Пошто се бугарска јединица није показала задовољавајуће на Сремском фронту наређено је њено извлачење 30. децембра 1944. године. Бугарска јединица пребацила се у Барању, где је преузела фронт од јединица Црвене армије. Пребацавање преко Дунава извршено је код Илока и Петроварадина, а затим код Бездана и Батине, закључно до 18. јануара 1945. године.⁴⁹⁶⁹ На

⁴⁹⁶¹ *Zbornik II/14*, 424.

⁴⁹⁶² *Zbornik XII/4*, 755–756; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 21. Иван Маринов је писао да су до 22. новембра 1944. у Срем пристигле 3, 8. и 11. пешадијска дивизија, након њих 10. и 12 и на крају у Мађарску 16. пешадијска дивизија. И. Маринов, „Приносът...“, 47.

⁴⁹⁶³ В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 21; Послератна бугарска и југословенска историографија је као један од разлога лошег ентузијазма бугарских јединица видела у томе што су оне биле пуне „геметоваца“ и поборника идеја Војне лиге. S. Nešović, *Jugoslavija–Bugaraska...*, 132–133.

⁴⁹⁶⁴ *Зборник I/10*, Београд 1955, 586–625; *Zbornik II/14*, 425.

⁴⁹⁶⁵ *Zbornik II/14*, 428.

⁴⁹⁶⁶ В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 21; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 249–250.

⁴⁹⁶⁷ *Zbornik XIV/4*, 731.

⁴⁹⁶⁸ Андреј Данов, *През Ниш, Страцин, Драва, Мур*, Софија 1969, 81.

⁴⁹⁶⁹ Приликом пребацивања преко Дунава у неким бугарским јединицама избила је побуна. Чули су се захтеви за повратак у Бугарску. Уместо да се укрцају код Илока, два батаљона 24. и 11. пешадијског пука 3. дивизије одбили су да изврше наређења. После разговора и убеђивања руководства армије већина је пристала да се

Сремском фронту остао је само 1. пролетерски корпус НОВЈ (1. армија НОВЈ од 1. јануара 1945). Броз је због тога одлучио да се 15. ударни корпус пребаци у источни Срем, где је требало да учврсти своје јединице и припреми их за учествовање у пробоју Сремског фронта 12. априла 1945, док су пре тога две македонске бригаде због тешких борби у долини Дрине биле ангажоване у дејствима на десној обали реке. Корпус је пребачен у источни Срем почетком јануара 1945. године. Почетком јануара уследила је и војна реорганизација НОВЈ. Наређењем Врховног штаба од 1. јануара 1945. формиране су 1, 2. и 3. армија, а 1. марта и 4. армија. Истог датума НОВЈ је преименован у Југословенску армију (ЈА).⁴⁹⁷⁰

У фебруару 1945. утаначене су све појединости у погледу координације завршених операција између партизанских јединица и савезничких снага у Италији и Мађарској на састанку у Београду на коме су присуствовали Броз, маршал Толбухин и фелдмаршал Харолд Александер. Посебно је уговорено да снаге партизана, односно Југословенске армије до 30. марта почну операције долином Уне, према Лици и Горском Котару да би на себе привукле 97. армијски корпус из Истре и Словеначког приморја и самим тим олакшају савезничку офанзиву у северној Италији.⁴⁹⁷¹

*

Јединице НОВЈ још једном су смениле бугарске јединице 15. фебруара 1945. када је Јосип Броз наредио Штабу 3. армије ЈА да распореди јединице 12. корпуса на левој обали Драве и да преузме положаје од 1. бугарске армије: „У вези вашег задатка за предстојеће операције, по предлогу маршала Толбухина од данас, наређујем, да са XII корпусом поседнете за одбрану одсек реке Драве од њеног ушћа у Дунав па до линије село Палкоњо – Доњи Михољац закључно. На овом одсеку ћете сменили Бугарске дивизије...“ Поступајући према овом наређењу јединице 12. корпуса НОВЈ извршиле су покрет 17. фебруара 1945. године. Међутим, Штаб Трећег украјинског фронта изменио је свој првобитну одлуку, па је 12. корпусу НОВЈ додељен одсек од ушћа реке Драве до села Торјанци.⁴⁹⁷² Бугарске јединице 1. армије остале су са леве обале Драве узводно од села Торјанца, вршећи прегруписавање, не изводећи велике акције све до 5. марта 1945. године. Насупрот њима, припремајући велику противофанзиву на Дунаву, Немци су почетком марта 1945. на ширем подручју Блатног језера груписали око 30 дивизија са циљем да продором преко Дунава скрате фронт Групе армија „Југ“ и повежу га левим крилом Групе армија „Е“ и на тај начин сачувају базене нафте у Мађарској и Аустрији. Тако су формиране Северна ударна група (6. армија и 6. СС оклопна армија) и Јужна ударна група (2. тенковска армија). После форсирања Драве у састав Јужне ударне групе ушао је 91. армијски корпус (11. ваздухопловна пољска дивизија, 104. ловачка дивизија и 297. дивизија). У окршајима који су у југословенској историографији познати као „борбе на Драви“ значајан допринос дале су бугарска 3. дивизија и бугарска 16. дивизија. У операцијама које су трајале од 5/6. марта до 23. марта Немци су одбачени са леве обале Драве.⁴⁹⁷³

Једна од најважнијих епизода у борбама на Драви десила се у другој половини марта. Штабови 3. армије ЈА и 57. армије Црвене армије уочили су слабости у распореду немачких јединица, па су донеле одлуку 20. марта 1945. за ликвидацију мостобрана код Валпова (Болмански мостобран), уз учешће 3. армије и совјетског 133. стрељачког корпуса, као и делова бугарске 16. дивизије. Међутим, према наређењу Трећег украјинског фронта Црвене армије дошло је до одлагања напада за 22. март, а Немци су већ 20. марта предузели мере за извлачење јединица.⁴⁹⁷⁴ Бугарске јединице у тим тренуцима, од 29. марта до 7. априла водиле

укрца, али су две чете 24. пука одлучиле да се врате у Бугарску. Распале су се на путу за Петроварадин. Преживели војници који су се вратили у све јединице позвани су на дисциплинску одговорност. Хушкачи на побуну изведени су пред Војни суд. В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 250.

⁴⁹⁷⁰ *Zbornik I/10*, 564–565; *Zbornik II/14*, 450; И. Маринов, „Приносът...“, 47; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 20–22.

⁴⁹⁷¹ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 253.

⁴⁹⁷² *Zbornik II/15*, Beograd 1982, 193; *Zbornik XI/3*, Beograd 1976, 27.

⁴⁹⁷³ В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 22–23.

⁴⁹⁷⁴ Видети: *Zbornik II/15*, 268–269, 270, 273–274; *Zbornik XI/3*, 28–36, 86–89, 95–97, 102–103, 130–146. Упоредити: Г. Гинчев, *n. d.*, 15; И. Маринов, „Приносът...“, 48.

су борбе на линији „Маргит“, форсирале канал Принципалис и реку Муру нарочито се истичући у борби код села Потурен.⁴⁹⁷⁵

*

Прилика за даље садејство ускоро се указала. Маршал Толбухин је 7. априла издао заповест команданту 1. бугарске армије коју је Генералштаб ЈА депешом истог дана пренео Штабу 3. армије. Према наређењу југословенска 3. армија требала је да форсира реку Драву источно од села Торјанци и даље наступати десном обалом реке Драве ка западу. Бугарска 3. дивизија добила је задатак да у садејству са 3. армијом овлада местима Св. Ђурађ и Доњи Михољац. Напад је требао да крене 8. на 9. април, али је одложен за неколико дана.⁴⁹⁷⁶

Кроз општу директиву генералштаба ЈА од 9. априла 1945. штабовима 1, 2, 3, и 4. армије и оперативном штабу групе корпуса за дејства за коначно ослобођење земље било је очигледно садејство 3. армије са бугарском 1. армијом након прелаза реке Драве. Форсирање Драве и Дунава почело је 11. априла, а у форсирању реке учествовали су и делови бугарске 3. дивизије.⁴⁹⁷⁷ На овом простору борбе су постале оштрије по приспећу 91. немачког корпуса (Јужна ударна група) и групе армија „Е“, па су се бугарске јединице исказале у борбама код Доњег Михољца, ослободивши ово место 16. априла. Нарочито је пострадао бугарски 29. пешадијски пук који је водио борбе на Новом дравском каналу, па га је убрзо заменио 13. пешадијски пук 11. бугарске дивизије.⁴⁹⁷⁸ Са друге стране, Калнички НО одред који је деловао у склопу 10. корпуса ЈА јављао је о лошем понашању бугарске војске. За дан 10. април стајало је да народ није одушевљен бугарском војском, јер иста пљачка; за дан 12. април писало је да Бугари врше пљачку и силују жене; слично је стајало из та 16. април.⁴⁹⁷⁹

У заједничком наступању 51. ударна дивизија 3. армије ЈА и јединице бугарске 11. пешадијске дивизије ослободиле су 25. априла Вировитицу, а офанзива је даље настављена правцима: ка Трсту, ка Загребу, кроз Подравину и правцем Карловац – Ново Место. У том периоду ослобођено је неколико места код Вировитице, Копривнице, Вараждина и Ђурђевца, а 51. ударна дивизија 3. армије ЈА је са јединицама 12. пешадијске дивизије бугарске 1. армије ослободила Птуј 9. маја 1945. године.⁴⁹⁸⁰ У завршним операцијама ослобођени су и Љутомер, Горња Радгона, Мурска Сوبота и Марибор. У ослобађању Дравограда дошло је до неспоразума између штабова 1. бугарске армије и 51. војвођанске дивизије. Забележени су и случајеви пљачке и насртања на локално становништво, као што је био случај у Орможу: „...Жене су се морале скривати по подрумима. Ноћу између 10. и 11. маја Бугари су отпремили дванаест камиона пуних опљачкане робе...“⁴⁹⁸¹

Приликом ослобађања Птуја делови Прве прекомурске партизанске бригаде налетели су на претходницу бугарског 28. пешадијског пука која је долазила из правца Орможа. На друму је дошло до кошкања ко ће први ући у Птуј. Прва прекомурска бригада прва је ушла у град и заузела јавне зграде и складишта, али ту није био крај. Убрзо је у самом граду дошло до спора. Наиме, бугарска команда хтела је да „на своју руку“ постави цивилну власт и на брзину изабрала неколико становника Птуја, али је оштрији сукоб спречен благовременом

⁴⁹⁷⁵ ДА – Кърджали, ф. 1096, оп. 1, а.е. 273, л. 28–30.

⁴⁹⁷⁶ *Zbornik XI/3*, 206.

⁴⁹⁷⁷ ДВИА, ф. 745 (12-а (31-ва) пехотна дивизија), оп. 3, а.е. 105, л. 113; *Zbornik II/15*, 333. Видети: ДА – Кърджали, ф. 1096, оп. 1, а.е. 273, л. 28–30; *Zbornik II/15*, 339, 341, 343

⁴⁹⁷⁸ ДВИА, ф. 49 (Първа българска армия), оп. 2, а.е. 20, л. 181; *Zbornik XI/3*, 221–228, 248–249, 260–261, 264–290, 339–350; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 24–25; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 255; S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 137. Видети и информације о борбеним дејствима 24. црноморског пешадијског пука: ДА – Бургас, ф. 780к (Методи Иванов Шишков (1902–1981)), оп. 2, а.е. 90, л. 1–4. О учешћу у борбама око реке Драве у Мађарској, Југославији и Аустрији од фебруара до маја 1945. ДА – Габрово, ф. 1147 (Колекција „Спомени, снимки и други на учасници във Великата отечествена война“ – Габрово), оп. 1, а.е. 11, л. 1–3.

⁴⁹⁷⁹ *Zbornik V/39*, Beograd 1979, 424–428.

⁴⁹⁸⁰ Видети: *Zbornik II/15*, 453; *Zbornik XI/3*, 360–362, 373–374, 379–388; 432–434, 500–513, 527–530, 571–591, 631–647; В. Mitrovski, „Zajednička dejstva...“, 25.

⁴⁹⁸¹ ДВИА, ф. 49, оп. 2, а.е. 111, л. 69; S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 141–142. Видети: Г. Гинчев, *н. д.*, 15–16.

интервенцијом надлежних штабова.⁴⁹⁸² Слично стање је било и приликом ослобађања Марибора. Вршене су пљачке покретности, а приликом једног сукоба убијена су и два партизана из „кнојевске чете“.⁴⁹⁸³

Несугласице и трвења избијали су и приликом извлачења моторизације од стране Бугара коју је непријатељ остављао за собом у свом повлачењу или је напуштао приликом капитулације. Са тим нису биле задовољне партизанке јединице, јер се са ратним пленом задобијеним на територији Југославије морало поступати по наредби Врховног штаба. Тако је долазило до готово истоветних неспоразума као претходне јесени у Нишкој офанзиви. Бугари су се чето правдали да је то ратни плен који су они задобили у Мађарској. Тај материјал је, наводно извлечен преко Југославије по одобрењу совјетских саветника при Штабу 1. бугарске армије. До још тежих неспоразума између југословенских и бугарских штабова долазило је и због неовлашћених преговора о предаји са формацијама које су ратовале на страни Трећег Рајха. У разговорима о предаји са Бугарима предњачиле су усташке формације које су на тај начин покушавале да избегну директну предају партизанима и да потенцијално пређу у Аустрију.⁴⁹⁸⁴

*

У овим моментима постојали су разни примери бугарских саботажа, али и подвига које у својој књизи износи Штерју Атанасов. Подвизи су се обично приписивали добровољцима тзв. „ремсистима“. Тако је забележено херојство двојице ремсиста Васиља Христова Стојанова и Рангела Василева Рангелова. Рангелов је „јуришао на непријатеља усред јаке непријатељске паљбе и са собом повукао читаву чету ватром приковану за земљу. Мада рањен, сав у крви, бацио се у непријатељски ров, и борбом прса у прса убио два непријатеља, а остали су се разбежали...“⁴⁹⁸⁵

О операцијама на Сремском фронту, стању у Бугарској, али и пребезима доста се сазнавало и из документације НДХ. Неколико бугарских војника прешло је половином априла 1945. на хрватску страну током операција на Драви. Из њихових изјава утврђено је да су они присилно мобилисани и да су прилике у Бугарској очајне. Кратки судски процеси и велики број смртних казни били су уобичајени. Од ових пребега се дознало да су у великим групама стрељани припадници организације „Браник“, као и припадници других националистичких организација и установа у Бугарској. Према њиховим изјавама „национални отпор у Бугарској из дана у дан постаје све јачи“. Као главни вођа означен је Дочо Христов, министар унутрашњих послова у влади Добри Божилова и један од водећих у странци „Млада Блгарија“. Као други у отпору означен је генерал Попдимитров. Међутим, најзанимљивије од свега је изјава пребега да су Британци помагали оружјем и другим ратним материјалима ову борбу.⁴⁹⁸⁶

У задњим недељама ангажовања бугарске армије у Југославији, своје јединице посетили су главнокомандујући Бугарске народне армије Иван Маринов и министар војни Дамјан Велчев средином априла 1945. године. Лист „Политика“ је свом броју од 15. априла 1945. забележила речи Дамјана Велчева који је констатовао да бугарски официри и војници поседују „високи дух и жељу да се боре против Немаца до њиховог коначног слома“. Истакавши пријатељство бугарске војске и југословенске армије изјавио је и следеће: „... Присутствовао сам борби једне наше дивизије, која је нападала утврђене положаје непријатеља и освојила неколико позиција. По свему што сам видео испуњен сам радошћу и надом. Наша војска и југословенска армија заједничким напорима постижу победе и гоне непријатеља“. Велчев је тада поделио одликовања бугарским и совјетским официрима и војницима.⁴⁹⁸⁷

Приближавање краја ратних дејстава на подручју Југославије доносило је и наређења која су се директно тичала бугарских држављана. Тако је у једном од наређења од 3. маја 1945.

⁴⁹⁸² S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 143–144.

⁴⁹⁸³ Видети: S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 146–151. Георги Дасклаов је писао о срдачном дочеку Словенаца, нарочито у Марибору. Упоредити: Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 138.

⁴⁹⁸⁴ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 152–156.

⁴⁹⁸⁵ Видети: Щерју Атанасов, *Походът на Запад. Спомени*, Софија 1966, 137–143.

⁴⁹⁸⁶ *Poslanstvo NDH u Sofiji...* 2, 678.

⁴⁹⁸⁷ АЈ, 112–785–786, Плави билтен, 21.4.1945, „Бугарска штампа о посети министра Велчева Београду“; S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 135–136.

Главном штабу Словеније стајало да је бугарска војна мисија у Београду слала повремено Министарству Народне одбране спискове војних обвезника, бугарских држављана, тражећи да се исти одмах отпусте и упуте бугарској војној мисији ради распоређивања у јединице бугарске армије. Како је у том погледу раније постигнут споразум између Југославије и Бугарске, тако је начелник генералштаба помоћник генерал-лајтнант Михаило Апостолски наредио да све јединице и установе ЈА провере да ли у њиховим редовима има бугарских држављана и ако их има да их одмах упуте у просторије Бугарске војне мисије у Београду (Бирчанинова улица бр. 26). Требало је да за сваког таквог обвезника надлежни органи ЈА поднесу извештај Мобилизацијском одељењу Министарства Народне одбране и да се бугарским држављанима изда потврда у којој ће се видети колико времена је провео у ЈА, на којој дужности и кратку оцену.⁴⁹⁸⁸ Слично питање, које се тицало и ратних злочинаца јавило се месец дана касније. Посланик Никола Ковачевић је 5. јуна 1945. информисао заменика министра иностраних послова, Владимира Велебита, о молби Добри Терпешева о отпуштању из југословенске армије 1.000 бугарских војника који су добровољно ступили или су заробљени и мобилисани. Напослетку је изразио жељу, поводом хапшења 2-3 бугарска војника у Београду оптужених за злочине у Југославији, да се ти људи пребаце у Бугарску и тамо одговарају пред судом. Они који су окарактерисани као злочинци, а добро су се показали на фронту требало је, по мишљењу Терпешева казнити блаже. Терпешев је био мишљења да би било незгодно да њима суде југословенски судови јер би то створило нерасположење и покварило добре односе између две земље.⁴⁹⁸⁹

Истовремено, код припадника КНОЈ спровођена је пропаганда од стране политичког комесара КНОЈ и његових помоћника усмерена према југословенско-бугарском зближавању. Давало се на значају терминима као што су братство Југославије и Бугарске. Говорено је и да је Македонија која је у Другом светском рату „извојевала своју националну победу“ није спорно питање „него спона братства Срба и Бугара“. У другом делу текста наглашено је да би могући реферат требао да развије „пуно поверење код наших бораца за братску сарадњу и љубав међу Словенима на Балкану и уопште пуно поверење између нас и бугарске војске... Пропагандно одељење Врховног штаба издало је једну књижицу о односима између нове Бугарске и Југославије, која ће им послужити као врло добар приручник...“⁴⁹⁹⁰ Анимозитет, бораца, првенствено Срба, према Бугарима и Арнаутима, али и Македонцима, који су живели у оквиру граница Југославије био је очигледан. Дивизијски комитет 5. дивизије (српске) КНОЈ писао је ЦКК КПЈ 30. априла 1945. да се „не спроводи у довољној мери братство са осталим народима Југославије, као и са Бугарском, док је са Црвеном армијом, односно СССР-ом остварено“.⁴⁹⁹¹

Средином маја забележено је последње садејство југословенских и бугарских јединица током трајања Другог светског рата. Према наређењу Јосипа Броза од 15. маја Штаб 3. армије је своје јединице послао на аустријску територију са намером да окупирају део Аустрије у границама које би одредио маршал Толбухин. Поступајући према наређењу Штаб армије прешао је из Марибора у Липнице (Лајбниц). Одатле је 16. маја обавестио Броза да је примио наређење маршала Толбухуна за окупацију територије у Аустрији и да ће се до 18. маја извршити смена јединица. Три дивизије 3. армије требале су да замене јединице 1. бугарске армије. Остале јединице 3. армије требале су да се задрже на граници.⁴⁹⁹² Југословенске јединице су се у ноћи 17. на 18. мај 1945. нашле као тампон између трупа 57. дивизије Црвене армије на северу и делова 5. британског корпуса на западу. У заповести 3. југословенске армије од 15. маја 1945. наређено је свим припадницима ЈА да „поздраве своје бугарске другове“ и да се од њих опросте „подвлачећи братство наших народа“: „... Бугарске јединице 1. армије које ми смењујемо одлазе са фронта на територију Мађарске и вјероватно даље за

⁴⁹⁸⁸ *Zbornik II/15*, 423.

⁴⁹⁸⁹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 13, док. 1296.

⁴⁹⁹⁰ *Zbornik IX/9*, Beograd 1969, 520, 522.

⁴⁹⁹¹ Исто, 655.

⁴⁹⁹² *Zbornik II/15*, 465.

Бугарску“. Бугарске трупе су још неко време остале у саставу Трећег украјинског фронта, али од тада се више нису налазиле на југословенској територији. У операцијама, прикључена Црвеној армији и у садејству са НОВЈ, бугарска војска је имала више од 31.000 погинулих, несталих и рањених, према подацима Слободана Нешовића.⁴⁹⁹³ Према материјалима које је бугарска влада припремила за Париску мировну конференцију преко 32.000 припадника БНА било је убијено или рањено од око 100.000 колико је било ангажовано у западним деловима Југославије и у Мађарској.⁴⁹⁹⁴ Овде се подаци највероватније односе на губитке бугарске војске и у првој и у другој фази „отаџбинског рата“

Према Георгију Гинчеву бугарске јединице, чији је главни задатак било обезбеђивање левог крила Трећег украјинског фронта имале су губитке од 14.908 убијених и рањених, док су немачке јединице претрпеле губитке у виду 12.588 убијених и 47.896 заробљених. Поред тога као трофеј узето је 249 топова, 42 тенка, 161 минобацача, 309 тешких митраљеза, 272 лаких митраљеза, 6.911 пушака и пушкомитраљеза, 372 моторних возила, 2.976 вагона, 2.609 коња, 1.004 коњских запрега и др.⁴⁹⁹⁵ Према подацима које је бугарска влада послала на Париску мировну конференцију непријатељ је имао губитке од преко 60.000 убијених, рањених и заробљених; заплењено је 3.724 моторних возила, 48 бојних кола, 21 авион, 405 топова, 340 минобацача, 1.084 митраљеза, 13.476 пушака, 71 локомотива, 5.679 вагона и много другог војног материјала.⁴⁹⁹⁶

Материјали који су спремљени за Париску мировну конференцију почетком 1946. давали су другачији поглед на број жртава. У већ поменутом материјалу „Учешће Бугарске на страни Немачке“ забележено је да је у другој фази „Отаџбинског рата“ (од 8. децембра 1944. до 15. маја 1945.) број убијених, рањених и несталих био 15.459. у следећем табеларном прегледу дата је структура жртава (табела број 34).⁴⁹⁹⁷

Табела бр. 34: Број погинулих, рањених и несталих припадника БНА у другој фази „Отаџбинског рата“ према подацима који су спремљени почетком 1946. за Париску мировну конференцију.

	Официри	Подофицири	Војници	Укупно
Убијени	261	227	2.761	3.249
Рањени	727	629	9.391	10.747
Нестали	46	88	1.329	1.463
Укупно	1.034	944	13.481	15.459

Укупан број учесника у другој фази „Отаџбинског рата“ износио је 299.443, од којих је 103.115 било активно, односно на бојној линији. Процент жртава био је 14,45% од активних учесника.⁴⁹⁹⁸ Поред тога, треба напоменути да су одређене надлежне бугарске установе делимично утврдиле током 1947. да је укупан број војних инвалида био 12.388.⁴⁹⁹⁹ Током исте године делимично је утврђен и број ратне сирочади. Укупан број обухватао је сирочад из „отаџбинског рата“ из 1944. и из „минулих ратова“ (вероватно окупаторски период 1941 – 1944), што је износило 12.923 деце.⁵⁰⁰⁰

Бугарско Намесништво својим Указом бр. 288 од 3. децембра 1945. укинуло је Наредбу-закон о увођењу ванредног стања чиме је Бугарска и формално завршила војне операције у Другом светском рату.⁵⁰⁰¹

⁴⁹⁹³ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 157.

⁴⁹⁹⁴ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 19, л. 1–4.

⁴⁹⁹⁵ Г. Гинчев, *н. д.*, 16.

⁴⁹⁹⁶ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 19, л. 1–4.

⁴⁹⁹⁷ ЦДА, ф. 1476, оп. 3, а.е. 1661, л. 1; ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 25, л. 6.

⁴⁹⁹⁸ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 25, л. 6–7.

⁴⁹⁹⁹ Статистика је урађена по областима и по проценту оштећења од 20% до 100% и није обухватила Горњоцумајску област. Видети: ДВИА, ф. 11 (Медицински одел – под. 35160), оп. 5, а.е. 85, л. 209.

⁵⁰⁰⁰ Статистика је урађена по областима и по категорији: сирочад, деца умрлих војних инвалида и деца крајње сиромашних војних инвалида. Постојала је и поткатегија која се тичала старосне границе деце – деца су подељена у четири разреда од рођења до 19 година старости. ДВИА, ф. 11, оп. 5, а.е. 85, л. 199.

⁵⁰⁰¹ ДВИА, ф. 7, оп. 1, а.е. 133, л. 146.

5.1.4.2. Иза фронта

Наступање бугарских јединица на Сремском фронту и њихов коначан одлазак из Југославије пратио је велики број манифестација и културних догађаја у циљу што боље презентације бугарске војске код локалног становништва. Поред тога, како би се заједничко наступање бугарске армије и партизанских јединица, које су „до јуче“ биле у непријатељском односу, приказало у што бољем светлу, нова бугарска влада слала је помоћ на Сремски фронт у виду хране, одеће, логистике, док су ратиште посећивали и бугарски дописници и журналисти.

После операција на Косову, почетком децембра у Софију је допутовала група бугарских официра који су недавно посетили Београд и друге крајеве ослобођене територије Србије. У разговору са новинарима, један виши официр из ове групе је изјавио је следеће: „Београд по изгледу није тако оштећен као Софија. Одмах по доласку у Београд отишли смо у Команду места, где смо били врло љубазно примљени. Одмах су нам доделили собе у првокласном хотелу ’Москви’. Званична лица, сазнавши да смо бугарски официри, били су врло љубазни према нама. Становништво на улици пријатељски нас је гледало и интересовало се за наше листове. Дошли смо у везу и са официрима штаба маршала Тита. Очарали су нас својим осећајима и официрским особинама. Пропутовали смо и кроз остале крајеве Србије. Становништво нас је свуда срдечно дочекивало. Осећали смо да се налазимо међу братским народом“.⁵⁰⁰² Бугарски ратни дописници посетили су 9. јануара 1945. редакцију „Политике“, где су остали преко сат времена „у срдачном разговору“.⁵⁰⁰³ Ратни дописник Стефан Тонев јављао је да се бугарска војска осећала као у „својој земљи“, наглашавајући, кроз јасно идеолошки обојен текст, да су бугарски војници свуда наилазили на „топао братски пријем“.⁵⁰⁰⁴ Посета је поновљена 24. фебруара 1945. године.⁵⁰⁰⁵

Почетком јануара Отачествени фронт је преко „делегације бугарских антифашисткиња“, која је посетила Главни одбор АФЖ у Београду, послао пет вагона разноврсних пакета: кожуха, чарапа, војничког веша, цигарета и др.⁵⁰⁰⁶ Бугарски Црвени крст послао је као помоћ НОВЈ почетком фебруара седам лекара и 23 санитарска помоћника који су придружени 13. југословенском корпусу и преузео на себе да опреми шест болница у Нишу, Пироту и Лесковцу.⁵⁰⁰⁷

У циљу успостављања што боље војне сарадње, Делегација југословенске народноослободилачке војске, коју је предводио генерал Владимир Поповић, допутовала је у Софију 16. јануара 1945. године. Делегацију су примили председник владе Кимон Георгијев, министар без портфеља Добри Терпешев, министар војске Дамјан Велчев и начелник генералштаба Иван Маринов.⁵⁰⁰⁸ Посета је „узвраћена“ марта 1945. године. Поводом доласка врховног команданта бугарске војске Ивана Маринова и помоћника министра војске генерала Благоја Иванова у Београд и њиховог обиласка оближњег фронта, бугарски војни представник у Београду, генерал Михаил Матејев приредио је ручак „двадесеторици виших војних лица југословенске и совјетске војске“. На ручку су присуствовали Јосип Броз, начелник и помоћник начелника совјетске војне мисије у Југославији, као и генерал Велимир Терзић, Александар Ранковић, Михаило Апостолски, опуномоћени министар Петар Годоров и др.⁵⁰⁰⁹

⁵⁰⁰² АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 3.12.1944, „Бугарски официри у својој посети Београду“.

⁵⁰⁰³ „Бугарски ратни дописници посетили су јуче ’Политику‘“, *Политика*, 10.1.1945, 2.

⁵⁰⁰⁴ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 9.1.1945, „Бугарски војници наилазе у Југославији свуда на топао братски пријем“; „Бугарска штампа подвлачи срдачан пријем бугарских војника у нашој земљи“, *Борба*, 10.1.1945, 3.

⁵⁰⁰⁵ У делегацији су били Тени Стојанов, главни секретар Савеза бугарских новинара и уредник „Работническог дела“; Славчо Васев, уредник „Народне војске“ и бивши главни уредник „Зорје“; Мирко Григоров, уредник „Отачественог фронта“; Велисав Кичев, уредник „Изгрева“; Кирил Коранов, уредник „Народа“ и Никола Шивачев представник Војне информативне службе и др. „Група бугарских новинара пропутовала кроз Београд на фронт“, *Политика*, 25.2.1945, 5.

⁵⁰⁰⁶ „Бугарске жене послале су пет вагона дарова нашим и бугарским борцима на фронту“, *Борба*, 5.1.1945, 1.

⁵⁰⁰⁷ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 5.2.1945, „Помоћ бугарског црвеног крста Југославији“.

⁵⁰⁰⁸ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 17.1.1945, „Делегација југословенске народно-ослободилачке војске у Софији“.

⁵⁰⁰⁹ „Пријем код бугарског војног претставника у Београду“, *Политика*, 23.3.1945, 6.

Средином јануара у Руми је одржана заједничка приредба „локалне омладине“ и бугарских војника.⁵⁰¹⁰ Посебан вид комуникације бугарске војске са војницима НОВЈ и народом оствариван је путем представа позоришних трупа 1. бугарске армије. Бугарски фронтовски театар „Трибуна“ одржао је 9. јануара 1945 у „Мањежу“ приредбу са представнике совјетске, бугарске и народноослободилачке војске. Поподне је приређена представа и за грађанство.⁵⁰¹¹ Чланови „Трибуне“ наступили су и 19. јануара 1945. године. Приредба је одржана за рањенике у Главној војној болници. У великој сали сакупило се око 800 гледалаца, а приредби су присуствовали и представници бугарске војске. Пропагандно наступање било је очигледно и преко хорских рецитација у којима су репродуковани кратки комади из живота бугарских партизана, а у хорској рецитацији на крају под називом „Отечевени фронт“ говорило се о „злочинима Немаца и њихових помагача и захтевало се да Народни суд изрекне заслужену казну над њима“.⁵⁰¹²

Неколико представа одржано је у сали Коларчевог народног универзитета јануара 1945. године. Прва представа одржана је 10. јануара 1945. од стране бугарског војничког позоришта „Студио Фронтвак“. Представа је приређена за грађанство, а међу присутнима био је и председник АВНОЈ-а Иван Рибар. „Политика“ је записала следеће: „Млади бугарски уметници извели су програм састављен од бугарских и руских народних песама и игара, рецитација, једног совјетског комада са предметом из отаџбинског рата, затим шаљиве скечеве...“⁵⁰¹³ Од преко 450 представа око 360 је одржано на фронту.⁵⁰¹⁴

Садејство југословенских и бугарских снага на Сремском фронту коришћено је и у пропагандне сврхе, па је тако лист „Отечевени фронт“ у другој половини марта доносио изјаву генерала Косте Нађа. Поред позитивних изјава о срчаности и храбрости бугарских јединица, Коста Нађ се осврнуо и на сусрете са бугарским генералима, нарочито апострофирајући пријатељство са Благојем Ивановим, још из Шпанског грађанског рата и са Штерју Атанасовим, узгред помињући и генерале Маринова и Стојчева.⁵⁰¹⁵ Слично можемо сагледавати и долазак југословенске војне делегације у Софију почетком априла. На позив генерала Ганча Манчева, команданта ваздухопловства, у бугарску престоницу дошли су Вељко Зековић (секретар ЦАСНО) потпуковник Бошко Ђуричковић, мајор Радош Љумовић, Нико Павић и др. Делегација је том приликом посетила војну школу и дом југословенске деце.⁵⁰¹⁶

Почетком јуна 1945. јединице бугарске армије кренуле су да напуштају територију Југославије. Бугарски министар војске Дамјан Велчев замолио је преко југословенског Министарства иностраних послова крајем маја 1945. да грађани Југославије и војска „добро испрате“ 1. бугарску армију. Лепо уприличен испраћај имао је по Велчеву пропагандну улогу, јер би демобилисана бугарска војска причала по домовини како су их грађани Југославије испратили.⁵⁰¹⁷ Са друге стране, Велчев се плашио лоших односа из прошлости, па је преко совјетских официра, првенствено преко генерала Черапова молио да нова југословенска влада уприличи „добар испраћај“.⁵⁰¹⁸ До 7. јуна бугарска војска пролазила је кроз Београдску железничку станицу по четири ешалона дневно правцем Београд – Топчидер – Ниш – Софија. Од 8. до 27. јуна пролазило је шест ешалона дневно. По један ешалон дневно пролазио је од 1.

⁵⁰¹⁰ „Манифестација братства и сарадње Југословена и Бугара“, *Борба*, 16. 1. 1945, 4.

⁵⁰¹¹ „Бугарско фронтовско позориште даје данас две претставе у 'Манежу', *Политика*, 9.1.1945, 5.

⁵⁰¹² „Бугарско фронтовско позориште одржало је приредбу у главној војној болници“, *Борба*, 20.1.1945, 5.

⁵⁰¹³ „Бугарски уметници у Београду. Претстава бугарског војничког позоришта на којој је манифестовано бугарско-југословенско братство“, *Политика*, 11.1.1945, 3.

⁵⁰¹⁴ При 1. бугарској армији формиране су четири позоришне групе којима је руководио капетан Георги Стаматов. Када је бугарска армија кренула на фронт, једна позоришна група је остала у Бугарској, а три су кренуле заједно са армијом. Ансамбл је бројао укупно 110 људи. „Опроштајна претстава бугарских војника – уметника у Београду на путу за отаџбину. Бугарско фронтовско позориште приредило је 450 представа на фронту, продубљујући братство Бугара са борцима Југословенске и Црвене армије“, *Политика*, 9. 6. 1945, 3.

⁵⁰¹⁵ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 21.3.1945, „Изјава генерала Косте Нађа дописнику листа 'Отечевени фронт'“.

⁵⁰¹⁶ АЈ, 112–785–786, Плави билтен, 2.4.1945, „Југословенска делегација у Софији“.

⁵⁰¹⁷ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 34, док. 1210.

⁵⁰¹⁸ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 34, док. 1182.

јуна правцем Смедерево – Велика Плана – Ниш – Софија.⁵⁰¹⁹ О испраћају бугарских јединица „Политика“ је 8. јуна донела чланак под насловом „Бугарска армија, учесник у победи над фашизмом враћа се у отаџбину овенчана славом“.⁵⁰²⁰

Ипак, испраћај бугарске војске био је пропраћен и са неколико инцидентата. МУП Србије обавештавало је МИП Југославије да су два бугарска војна полицајца 9. јула 1945. на железничкој станици између Сићева и Нишке Бање почели да истерују путнике из вагона и приморавали их, док је воз још био у покрету, да га напуштају. Разлог истеривања путника био је, према извештају, због тога што су Бугари били у друштву девојке „сумњивог морала“.⁵⁰²¹

Лист „Политика“ писао је да је опроштајна представа фронтског позоришта одржана јуна 1945. од стране фронтског позоришта 1. бугарске армије у сали Коларчевог народног универзитета. У тексту се констатовало да се представа претворила у „спонтану манифестацију братства и јединства два словенска народа“. У сали су истакнуте три пароле: „Појачајмо и учврстимо братство бугарског и југословенског народа“; „Слава борцима палим за ослобођење јужнословенских народа“ и „Да живи братство бугарског народа и народа Југославије“. Даље је наведено да је „врхунац одушевљења“ наступио када су се два пуковника бугарске и југословенске војске после одржаних говора „чврсто стегнувши један другом деснице“ загрлила и пољубила.⁵⁰²² Истовремено, пуковник Ламбо Данилов, помоћник начелника политичке управе бугарске армије одржао је предавање 8. јуна на радију Београд са темом: „Братство бугарског народа и народа Југославије“.⁵⁰²³

Неколико манифестација уприличено је и при одласку 1. бугарске армије средином јуна 1945. године. У Новом Саду је 12. јуна у част проласка бугарских војника подигнут славолук, а бугарске војнике је „клицањем поздравила маса грађана“, а две пионирке уручиле су букете цвећа генералима Владимиру Стојчеву и Штерјуу Атанасову.⁵⁰²⁴ Слична манифестација одржана је и у Нишу 15. јуна, где су војнике и официре 1. бугарске армије дочекали представници власти, као и „велики број грађана“. Након једног часа специјални воз продужио је за Софију.⁵⁰²⁵

Највећа манифестација поводом испраћаја бугарских војника десила се у Београду. Манифестација у Београду започела је на Бањици 13. јуна 1945. године. Јосип Броз је, у присуству чланова владе најпре извршио смотру јединица 1. бугарске армије, после чега је уследила додела одликовања, а након тога свечани дефиле. Одлуком Представништва АВНОЈ-а 343 официра и војника бугарске армије одликовано је орденом партизанске звезде првог реда, орденом за заслуге првог реда, орденом партизанске звезде другог реда, орденом партизанске звезде трећег реда, орденом за храброст и медаљом за храброст. Митингу који је

⁵⁰¹⁹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 34, док. 1182.

⁵⁰²⁰ У тексту је истакнута веза између новоформиране бугарске армије и првог бугарског партизанског одреда који је формиран у Црној Трави фебруара 1943. на иницијативу Славча Трнског и ВШ НОВ и ПОЈ. Одред је био састављен углавном од бугарских војника, који су побегли из окупаторских јединица. Касније је одред попуњаван са цивилима. Децембра 1943, даље је писано, у области Кожуха и Кајмакчалана на страну партизана прешао је цео батаљон бугарске војске на челу са поручником Данчом Петровим. Фебруара месеца 1944. образована је бригада „Христо Ботев“. У наступању са савезницима, бугарска армија учествовала је у неколико операција. „Политика“ је посебно поменула борбе код Страцина, Кочана, Ниша и Куршумлије, у Срему и Барањи. „Бугарска армија, учесник у победи над фашизмом, враћа се у отаџбину овенчана славом“, *Политика*, 8.6.1945, 2.

⁵⁰²¹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 34, док. 2771.

⁵⁰²² „Приредба бугарског фронтског позоришта претворила се у манифестације југословенско-бугарског братства“, *Борба*, 11.6.1945, 3; „Претстава бугарског фронтског позоришта била је манифестација југословенско-бугарског братства“, *Политика*, 11.6.1945, 5. Видети: „Уметничка група Прве бугарске армије сутра приређује концерт на Коларчевом универзитету“, *Политика*, 8.6.1945, 2.

⁵⁰²³ „Предавање пуковника Данилова, помоћника начелника политичке управе бугарске армије, на Београдском радију“, *Политика*, 8.6.1945, 2. Видети: „Изјава пуковника Ламба Данилова за 'Политику': 'Нико и никада неће нас више раздвојити'. Дирљиве успомене на братство и заједничке борбе против фашистичких освајача“, *Политика*, 11.6.1945, 5.

⁵⁰²⁴ „Нови Сад је срдачно поздравио генерал-лајтнанта Владимира Стојчева, команданта Прве бугарске армије“, *Политика*, 13. 6. 1945, 5.

⁵⁰²⁵ „Свечани испраћај братске бугарске Прве армије“, *Борба*, 16. 6. 1945, 3.

одржан на Позоришном тргу (Трг републике) присуствовало је, према писању „Политике“, 60.000 људи. Приликом проласка кроз централне улице Београда грађани су војницима делили цвеће.⁵⁰²⁶ Бугарске јединице које су се враћале у Софију од 16. до 19. јуна 1945. допутовале су са две чете Југословенске армије промовишући „братство“ Југославије и Бугарске.⁵⁰²⁷

Дан раније, шеф бугарске војне мисије у Београду генерал-мајор Михаил Матејев приредио је у просторијама посланства свечан пријем поводом повратка Прве бугарске армије у Бугарску. Пријему су присуствовали представници југословенске владе, представници АВНОЈ-а, представници владе Србије и Народне скупштине Србије, представници совјетске војне мисије, представници војних мисија Албаније и ЧСР итд. Том приликом орденом светог Александра, трећег степена одликовани су: Михаило Апостолски, Светозар Вукмановић, Павле Илић, Бане Андрејев. Орденом Светог Александра, четвртог степена одликовани су: Бора Темелковски, Пецо Трајков, Миро Атанасов, Гојчо Стефанов, Динчо Беловски, Вујадин Поповић, Боро Миловски, Кирил Михаиловски.⁵⁰²⁸

5.2. У сенци идеје о Балканској федерацији

5.2.1. Успостављање односа на крају Другог светског рата

5.2.1.1. Почети сарадње између Југославије и Бугарске

Успостављање односа. Потписивањем примирја 28. октобра 1944. у Москви Бугарска је могла да званично крене са успостављањем политичке, привредне и културне сарадње са осталим земљама. Међутим, њена ангажованост на свим пољима, како унутрашњим, тако и спољашњим била је ограничена деловањем Савезничке контролне комисије која је основана одлукама примирја.⁵⁰²⁹ Пре и после потписивања примирја деловање Бугарске било је строго ограничено одлукама које су долазиле из Москве.

Један од циљева нових власти у Бугарској и Југославији био је да прикаже дисконтинуитет између старе и нове бугарске владе и што повољније прикаже ново бугарско руководство. Зближавање између две нове владе било је оличено и у присуству бугарских делегата на заседању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС) које је одржано од 9. до 12. новембра 1944. године. Бугарску делегацију сачињавали су министар без портфеља Добри Терпешев, генерал мајор Благој Иванов, Петар Тодоров, бивши министар и новинар Стојан Крстев. На скупштини је говорио Добри Терпешев који је подвукао братство југословенских и бугарског народа истичући заједничку борбу још од времена „турских завојевача“ и осуђујући политику српског/југословенског и бугарског двора који су уводили

⁵⁰²⁶ „Београдске антифашистичке коде бораца Прве бугарске армије“, *Борба*, 13.6.1945, 4; „Дефиле јединица Прве бугарске армије и Југословенске армије пред маршалом Титом. Нека овај дан буде један велики прилог вечитом братству и јединству народа Југославије и народа Бугарске“, *Борба*, 14.6.1945, 1; „Говор генерала Стојчева“, *Борба*, 14.6.1945, 1; „Митинг код Кнежевог споменика. Огромне масе Београђана одушевљено су поздравили борце братске бугарске армије“, *Борба*, 14.6.1945, 1; „На јучерашњој историјској манифестацији братства маршал Тито је рекао: ’Овај рат, заједничка борба и заједничка проливена крв, доказали су да нема никаквих елемената који би могли раздвојити братски бугарски народ од народа Југославије. Приликом повратка Прве бугарске армије у отаџбину, маршал Тито је јуче лично предао одликовања бугарским борцима и извршио смотру њихових јединица, а Београд је с братским ентузијазмом и љубављу поздравио бугарску браћу“, *Политика*, 14.6.1945, 1–2; „Братски и слободољубиви Београд са узбуђењем је поздравио борце Прве бугарске армије и засуо их цвећем. 60.000 Београђана на митингу у част бугарских бораца“, *Политика*, 14.6.1945, 2. Списак одликованих бугарских официра, подофицира и војника: „Претседништво АВНОЈ-а одликовало је генерале, официре, подофицире и војнике Прве бугарске армије“, *Борба*, 10.6.1945, 1.

⁵⁰²⁷ „Срдачан дочек Југословенске армије и Прве бугарске армије у Софији“, *Борба*, 17.6.1945, 3; „Из братске Бугарске: Величанствен и дирљив дочек одреда југословенске армије у Бугарској“, *Политика*, 18.6.1945, 4; „На величанственом митингу становништво Софије поздравило је Прву бугарску армију“, *Борба*, 20.6.1945, 4.

⁵⁰²⁸ „Свечани пријем у бугарском посланству“, *Политика*, 14.6.1945, 3.

⁵⁰²⁹ Vesela Čičovska, „Bulgaria’s International Cultural Relations (September 9, 1944–1948)“, *Bulgarian Historical Review*, 3, (1975), 5–6.

обе државе у нежељене ратове, али и царске Русије. Говор је завршен хвалоспевима Јосипу Брозу и Црвеној армији.⁵⁰³⁰ Потом је на Скупштини причао генерал мајор Благој Иванов који се учесницима обратио са сличним речима као и Терпешев, акцентујући македонско питање. Након њега реч је преузео председник АВНОЈ-а Иван Рибар захваљујући се бугарској делегацији на доласку. Његов говор захвалност је на крају поздрављен бурним овацијама.⁵⁰³¹ Трећег дана заседања покренуто је македонско питање. По том питању најзначајнији је био говор Светозара Вукмановића истакавши да Македонија треба да се уједини у једну федералну државу у оквиру федеративне Југославије. Следећег дана, 13. новембра, „Политика“ је пренела протесте Димитра Влахова који су упућени грчком председнику владе у вези грчких територијалних аспирација.⁵⁰³²

Такође је и лист „Борба“ доносио вести у овом догађају. Писано је да је бугарска делегација поздрављена „с огромним одушевљењем“. Наглашеност дисконтинуитета подвучена је и у иступу делегата Врањског округа, посебно погођеног репресијом бугарских окупационих трупа. Мислећи на чланове бугарске делегације рекао је између осталог следеће: „Ови људи који су дошли као званични делегати бугарске владе, немају, нису имали и неће имати никакве везе с оним људима који су стварали од Врањског округа 'Моравску Бугарску' ни с делима која су тамо почињена. Ово су људи нове Бугарске“.⁵⁰³³

Такође, и изјава Јосипа Броза бугарској штампи коју је пренела „Политика“ 23. новембра 1944, може се тумачити као успешан покушај прављења „добросуседских односа“. Броз је за бугарску штампу причао о новом федералном уређењу Југославије, економским и културним мерама и дипломатским односима изјављујући да ће Југославија „свим силама“ радити на „што тешњој сарадњи и зближењу са својим балканским суседима, а у првом реду са братском Бугарском“. Сарадња и зближавање са Бугарском је, према Брозу, требала да буде гаранција да се више „никад не понове старе размирице на Балкану“. На крају је дао очекивано позитивно мишљење о влади Отечественог фронта и о сарадњи две армије на југословенском ратишту.⁵⁰³⁴

Уследили су нови покушаји бугарске владе да прикаже дисконтинуитет. Почетком октобра 1944. влада Отечественог фронта је преко својих посланстава дала локалним медијама саопштење у којој је приказивана „упорна борба који је бугарски народ већ годинама водио против иностраног освајача и против његових агената“: „... Бивше бугарске владе у служби Немачке осудиле су на затвор због антихитлеровске делатности: 8.909 особа, од којих су 655 жена. Преко 200 особа је стрељано, а око 25.000 интернирано по концентрационим логорима, не рачунајући ту родољубе погинуле у борби. Многа су села кажњавана, а нека су и спаљена...“⁵⁰³⁵ За формирање новог става према Бугарској треба поменути и писање одређених западних гласила. У том погледу нарочито се издвајао чланак „Слика Бугарске“ од Хенрија Берлејна (Henry Bearlein) који је изашао у месечнику „Месаџ“ („Message“) новембра 1944. године. У овом чланку Бугари су представљени у доста повољној слици, као народ у

⁵⁰³⁰ „Делегати бугарског народа“, *Политика*, 12.11.1944, 2; „Говор претседника бугарске делегације“, *Политика*, 12.11.1944, 2.

⁵⁰³¹ „Реч команданта бугарске народно-ослободилачке војске генерала Иванова“, *Политика*, 12.11.1944, 3; „Председник др Рибар одговара Бугарима“, *Политика*, 12.11.1944, 3. Видети: АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 15.11.1944, „Повратак бугарске делегације из Београда“.

⁵⁰³² ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 30, л. 234–239; *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 68–72.

⁵⁰³³ „Братска помоћ Бугарске“, *Борба*, 15. 11. 1944, 3.

⁵⁰³⁴ „Изјава маршала Јосипа Броза – Тита бугарској штампи“, *Политика*, 23.11.1944, 1.

⁵⁰³⁵ АЈ, 103–174–609, Kraljevski poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Lisabon, 6. oktobar 1944, rov. br. 684. Британски став поводом писања и мишљења бугарске владе о цифрама прогоњених у Бугарској био је негативан. Дневни билтен који је на португалском језику издавала амбасада Велике Британије у Португалији писао је да би искреност нове бугарске владе била боље показана ако би се дале цифре депортованих и побијених грађана Југославије и Грчке за време бугарске окупације. Напротив, настављало се у тексту, нова бугарска влада је поводом овога ћутала и оваквим својим ставом остајала верна ставу претходних бугарских влада. На крају се закључивало: „...Бугари кажу да су они били са Немцима против своје воље. Али, са друге стране, они желе да задрже југословенску и грчку територију коју си им њихови дојучерашњи савезници даровали баш као доказ захвалности за значајне услуге које им је Бугарска учинила“. АЈ, 103–174–609, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Lisabon, 27. oktobar 1944, rov. br. 713.

суштини „антигермански расположен“ и са јаким проруским и прословенским тенденцијама нарочито међу његовим радништвом и сељаштвом и који је готов за искрену сарадњу са осталим балканским народима под условима међусобне једнакости и равноправности.⁵⁰³⁶

Сарадња и добросуседски односи требали су да се оличе и у међусобним посетама разних културних, просветних, привредних, политичких и друштвених организација и установа.⁵⁰³⁷ Једна од првих таквих посета био је долазак једне групе југословенских грађана из Пирота у посету бугарског Црвеног крста 23. новембра 1944. године.⁵⁰³⁸ Југославија и Бугарска су крајем 1944. и током 1945. размениле више делегација. Новембра 1944. бугарска омладинска делегација присуствовала је конгресу УСАОЈ-а, а већ наредног месеца делегација УСАОЈ-а посетила је Софију. Приликом доласка у Софију вођа југословенске делегације Славко Комар је у изјави Радио Софији изнео своје прве утиске: „Са чуђењем смо се питали при преласку границе где престаје Југославија и где почиње Бугарска. Нигде нема граничних стубова ни бодљикаве жице. Гранична стража није нас дочекала са сумњом. Неузнемиравани ни од кога, ми смо дошли у прво село и ступили у разговор са сељацима. У разговору смо осетили дух рођачке везе и симпатије пријатељства“. Делегација је боравила у Бугарској око три недеље.⁵⁰³⁹

Делегација УСАОЈ предвођена Славком Комаром веома лако је прешла границу, јер она у том тренутку практично није ни постојала. Чак ни почетком 1945. на граници се нису увек налазиле јединице КНОЈ које су биле задужене за обезбеђивање границе, а погранично становништво се слободно кретало.⁵⁰⁴⁰ Финансијско повереништво АСНОМ-а наложило је ГШ НОВ и ПО Македоније тек 8. децембра 1944. да се организује царинска служба према Бугарској, Албанији и Грчкој, „будући да је цела Македонија слободна“. За разлику од делова границе са Грчком и Албанијом, где је у већини случајева основна гранична инфраструктура била сачувана, она је на граници са Бугарском до темеља разрушена, па су припадници КНОЈ-а извесно време били распоређени у провизорним заклонима. Непостојање царинске службе довело је до огромног кријумчарења, нарочито злата и стоке и појаве контрабанди, па је наложено да се стока царини у Кривој Паланци и Царевом Селу, да путници и трговци могу ући само са новчаном сумом у износу од 1.000 лева или 500 лева, да се од путника који одлазе у Бугарску одузимају стране валуте, злато, златни предмети и да могу да задрже само накит који нема „трговински карактер“. Гранични пунктови отворени су у Деве-Баиру и Царевом Селу, а организовано је и неколико привремених граничних пунктова. Царински чиновници били су при НО одборима у горе поменутих местима.⁵⁰⁴¹ Наредба Јосипа Броза од 17. децембра 1944. подвлачила је горе наведено: „Без одобрења Националног комитета нико нема право да иде за Бугарску. Забрањујем штабовима да издају дозволе појединцима за Бугарску за куповину и пренос новца“. Било је очигледно да је утврђивање граница поред економског имало и политички карактер. Из Софије су се чуле жалбе да су телефонске и телеграфске везе између бугарске престонице и Скопља прекинуте и да се није допуштало ширење бугарских новина и часописа.⁵⁰⁴² Граница је убрзо утврђена на читавом сектору према Бугарској. Прва јединица која је још за време рата, у марту 1945, преузела чување државне границе била је 4. македонска бригада КНОЈ-а. Остали делови државне границе поседнути су завршено са фебруаром 1946. године. Границу према Бугарској обезбеђивали су јединице из састава 5. (српске) дивизије и 8. (македонске) дивизије.⁵⁰⁴³

⁵⁰³⁶ АЈ, 103–174–609, Отправник poslova Ministarstvu inostrani poslova Političkom odeljenju, London, 25. novembar 1944, pov. br. 1440; АЈ, 103–174–609, „Message. Belgian Review“, nr. 37, november 1944, 39–43.

⁵⁰³⁷ Видети: Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 162–163.

⁵⁰³⁸ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 22.11.1944, „Југословени у Софији“.

⁵⁰³⁹ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 7.12.1944, „Делегати југословенске омладине у Бугарској“; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 54.

⁵⁰⁴⁰ Дмитар Тасић, *Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953*, Београд 2021, 245.

⁵⁰⁴¹ Вера Весковиќ–Вангели, Велимир Брезоски, „Нови документи од Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија–АСНОМ (2.8–28.12.1944)“. *Гласник*, XVIII, 3, (1974), 169–170; Д. Тасић, *Корпус народне одбране Југославије...*, 79–80.

⁵⁰⁴² Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 176.

⁵⁰⁴³ Д. Тасић, *Корпус народне одбране Југославије...*, 244–245.

Успостављање блиске политичке сарадње са Југославијом подвлачио је и председник владе Кимон Георгијев који је 13. новембра изјавио да је бугарска влада до тада закључила „два пакта који су од највеће важности за Бугарску: прво примирје и друго споразум с маршалом Југославије Титом“. Такође је истакао добре односе владе Отечественог фронта са совјетском владом наглашавајући да је тај однос био највидљивији из „благих услова закљученог примирја“.⁵⁰⁴⁴ Већ након ослобођења Београда, у југословенску престоницу дошли су Петар Тодоров, бивши министар финансија и члан „Звена“ и пуковник Михаил Матејев (од 23. марта генерал-мајор) како би успоставили односе са НКОЈ-ем. Они су се убрзо вратили у Софију 1. новембра где су одмах информисали бугарског председника владе. Кимон Георгијев је након тога дао следеће саопштење за јавност: „Наша делегација се враћа са одличним утисцима и добром надом за садашње и будуће односе са новом Југославијом“.⁵⁰⁴⁵ Односи између две владе почетком децембра добили су формалнији аспект. Бивши министар финансија Петар Тодоров наименован је 1. децембра 1944. за политичког представника и изванредног изасланика Бугарске при југословенској влади. Истовремено је потписан указ којим се Петар Тодоров именује за опуномоћеног министра. Тодоров је са члановима своје делегације пошао из Софије за Београд 1. децембра 1944. године.⁵⁰⁴⁶

Са друге стране, неформалну посланичку функцију у Бугарској је обављао генерал-мајор Владимир Поповић који је дошао 12. јануара 1945. године. Поповић је такође био и шеф сталне југословенске војне мисије. Поред Поповића који је био шеф југословенске „војно-политичке делегације“ у Софију су дошли пуковник Радован Петровић, као његов заменик и чланови потпуковник Митић, капетан Гојко Жарковић и секретар делегације Цв. Чаловска. Кирил Миљовски, који се већ налазио у Софији, прикључен је делегацији. Дана 16. јануара делегација је званично примљена од стране Добри Терпешева и Дамјана Велчева.⁵⁰⁴⁷

Ипак, у Бугарској су постојала опречна мишљења поводом злочина почињених током окупације. Неспоразуми су избијали и по питању кривице и одговорности за почињене злочине током окупације. Док је Тодор Павлов, у то време намесник, често признавао да је бугарски народ нанео „много зла“ народима Југославије и то треба да се плати, „јер смо криви као народ“, Георги Гинчев је напротив, поднео Југославији рачун за „Опште војне потребе НОВ и ПОЈ у току рата“ у износу од 1.732.252.305 лева. Ту је урачуната и сума за материјал који су Бугарске државне железнице уступиле ЈДЖ и транспортне услуге извршене током рата. Из фактуре се не види да ли је у коначну суму урачунат и поклон града Софије граду Београду у виду од пет трамваја са пет приколица и десет камиона. Поднесен је и рачун за „издржавање 12.500 југословенске деце, 790 учитеља и васпитача“, за шта су „само државне организације издале суму од 888.193.165 лева“.⁵⁰⁴⁸

Рад на културној сарадњи кренуо је врло брзо, свега десет дана после 9. септембра 1944. године. Тада је своје деловање отпочело Бугарско-југословенско друштво у Софији које је било под директним утицајем Словенског комитета који је основан 12. септембра 1944. године. Председник управног одбора био је Димо Казасов, први потпредседник – Георги Димитров–Гемето, а други потпредседник – Сава Гановски. Директан утицај који је из Москве ишао преко ових установа поред културних врло јасно је доносио и пропагандни карактер. При друштву су врло брзо настале секције за писце, журналисте, уметнике и др. За врло кратко време појавило се 23 Бугарско-југословенска друштва у провинцији. Свој рад при Друштву обновила је и Студентска академска секција, а основана је и привредна секција Друштва чији је руководилац био Стојан Чуканов. Друштво је током октобра покренуло недељник „Словенски југ“ („Славјански југ“), а главни уредник био је Стефан Србаков. Посебан сегмент

⁵⁰⁴⁴ „Изјава претседника бугарске владе Георгијева“, *Политика*, 14.11.1944, 2.

⁵⁰⁴⁵ Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 147.

⁵⁰⁴⁶ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 1.12.1944, „Петар Тодоров наименован за посланика при влади маршала Тита“; „Петар Тодоров наименован за изванредног изасланика Бугарске у Београду“, *Политика*, 2.12.1944, 1.

⁵⁰⁴⁷ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 21.1.1945, „Бугарски намесници примили генерала Поповић“; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 14, док. 1123; Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 148.

⁵⁰⁴⁸ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 315–316.

је био посвећен савременој југословенској литератури. Због недостатка хартије, овај недељник ипак није имао дуг живот. Изашло је само девет бројева, први 15. октобра, а последњи 20. јануара 1945. године. Велики догађај било је и појављивање часописа „Јужни Словени“ („Јужни Славјани“) уредника Николе Ланкова који је кренуо да издаје Словенски комитет. У првом броју часописа „Јужни Словени“ објављени су и радови Тонета Селишкара, Бранка Ћопића и Владимира Назора. Крајем 1944. покренут је и „Билтен за Југославију“ од стране бугарског Министарства за пропаганду. До краја 1947. изашло је чак 260 бројева овог билтена.⁵⁰⁴⁹ Почетком децембра 1944. почело је излажење месечника „Јужнословенски преглед“ („Јужнославјански преглед“), који је био посвећен културном, привредном и политичком зближавању Јужних Словена. Југословенском књижевношћу бавио се и часопис „Словени“ („Славјани“), чији је први број изашао марта 1945. године. У првом броју часописа објављен је текст „Писци партизани у Југославији“, док је у другом броју објављен чланак о српским утицајима на бугарску књижевност, као и песме Владимира Назора.⁵⁰⁵⁰

У информативној извештају помоћника политичког саветника Савезничке контролне комисије Јаковљева од 28. маја 1945. анализиран је рад Бугарско-југословенског друштва. У управни одбор Друштва улазили су министар пропаганде Димо Казасов као председник и три заменика председника: Георги Димитров–Гемето; бугарски посланик у Румунији, комуниста Сава Гановски и министар за трговину Димитар Нејков; секретар је био „истакнути пролетерски песник“ Никола Ланков. Чланови Друштва били су: министар и песник Наум Чилев, „англофил и стари србофил“; генерал Димитар Попов; Мара Тринка; бугарски генерални конзул у Цариграду Лазар Поповски; начелник кабинета министра иностраних послова Ст. Василев; адвокат, „комуниста“ Бојан Кепов; публициста Стојан Чуканов; Асен Стамболијски „англофил и пријатељ Г. М. Димитрова“. У контролни савет су улазили: Иван Бојацијев, чиновник; Никола Фуранцијев, писац и „комуниста“, Христо Стојков, начелник војног училишта, „звенар“; Адам Тринка, члан Националног комитета Отчетвеног фронта; Борис Денизов, артиста. Од стране Јаковљева оцењено је да је финансијска база Друштва прилично оскудна. Средства су се углавном састојала од чланарине (улаз у Друштво – 200 лева, чланарина 120 лева месечно).⁵⁰⁵¹

Један од чланова овог Друштва Никола Фуранцијев био је један од првих културних радника који је посетио Београд. Након повратка у Софију обавестио је Савез бугарских књижевника о катастрофалном стању у којем се налазила Југославија. Бугарски писци су због тога организовали кампању сакупљања помоћи. Од прилога који су сакупљени бугарски писци су купили угаљ и друге продукте које су послали својим колегама у Југославију. Слично су урадили и бугарски уметници који су послали десет тона малтера Београдској академији лепих уметности.⁵⁰⁵²

Савез бугарских књижевника наставио је да ради на зближавању са југословенским колегама, па је 10. децембра одржао скупштину на којој су представљени нови чланови. Скупштину је отворио Тодор Павлов, почасни председник савеза, а у име југословенских књижевника на скупштини је говорио песник Радован Зоговић, који је заједно са књижевником Јованом Поповићем, Вадиром Назором, Милетом Клопићем и Венком Марковским примљен за почасног члана.⁵⁰⁵³ Истог месеца, одазивајући се на позив владе Отчетвеног фронта, Београдска филхармонија уговорила је своје гостовање крајем децембра 1944. у Софији. У бугарској престоници планирана су два концерта словенске музике у извођењу дела руских, пољских, чешких и југословенских композитора.⁵⁰⁵⁴ Крајем године, бугарско Министарство пропаганде саставила је једну делегацију од културно-просветних радника и послала је у Београд у циљу даљег продубљивања односа. У делегацију су укључени: Дончо Костов,

⁵⁰⁴⁹ Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 143, 144; Б. Петров, *н. д.*, 78–79.

⁵⁰⁵⁰ Г. Даскалов, *н. д.*, 167–169; П. Драгишић, *Југословенско–бугарски односи...*, 48.

⁵⁰⁵¹ *Великите сили и България 1944–1947 г. Том II...*, 426–427.

⁵⁰⁵² V. Čičovska, „Bulgaria’s...“, 12, 18.

⁵⁰⁵³ АЈ, 112–782–783, Пласти билтен, 10.12.1944, „Скупштина бугарских књижевника“; АЈ, 112–782–783, Пласти билтен, 11.12.1944, „Свечана седница бугарских књижевника“; Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 170.

⁵⁰⁵⁴ „Гостовање београдске филхармоније у Софији“, *Политика*, 22.12.1944, 5.

представник Софијског универзитета; Димитар Данев из Министарства народне просвете, Дора Габе, начелник службе „Везе са иностранством“ при Министарству пропаганде; Никола Фуранџијев из Савеза писаца и Стојан Крстев из Савеза бугарских журналиста. Делегација се вратила у Софију 9. јануара 1945. године.⁵⁰⁵⁵ Током свог боравка у Београду, бугарска делегација посетила је Универзитет и постигла договор о размени лектора и проучавања „бугарског искуства“ у сфери високог образовања. Договорено је и да због неорганизованости медицинских школа у Вардарској Македонији, локални студенти медицине могу полагаати испите у Софији. Такође је и Македонски научни институт предао АСНОМ више хиљада књига и научних часописа које су за главну или споредну тему имале македонско питање.⁵⁰⁵⁶

На привредном нивоу, формална сарадња удружења успостављена је још у новембру, али изостало је фактичко повезивање. Још раније, 14. октобра 1944. она је свој рад обновила. Изабран је и управни одбор чији је председник био Илија Палазов. Седница Бугарско-југословенске привредне коморе одржана је 15. децембра. Иако је на њој прочитан извештај о дотадашњем раду и примљени нови чланови било је очигледно да ова комора није ступила у рад што се видело из следеће реченице: „На седници је изражена жеља и донета одлука да се што пре ступи у везу са представницима Југословенске привредне коморе у Београду“ (!?)⁵⁰⁵⁷

*

Бугарска помоћ Југославији. Бугарски министар без портфеља Добри Терпешев је приликом већ поменутој посети Београду средином новембра 1944. најавио конкретну помоћ Југославији. Уочи повратка у Софију Терпешев је изјавио да је влада Отечественог фронта донела одлуку да Југославији на име помоћи да по 3.000 тона брашна, пасуља, кукуруза и соли, као и 10.000 униформи и других ствари. Поред тога најављено је и примање између 9.000 и 10.000 југословенске деце која су остала без родитеља,⁵⁰⁵⁸ што је код британских представника у СКК изазвало незадовољство тражећи сличну помоћ и за Грчку.⁵⁰⁵⁹ Такође је преко организација Отечественог фронта, као што су Централна младешка комисија, Национални комитет, одељак социјалног старања софијске општине, помоћне организације женског одсека Националног комитета, обласни одбори омладинског комитета, градске омладинске комисије, али и преко Црвеног крста и путем новина и осталих средстава информисања позиван бугарски народ да помогне „своју браћу Југословене“, „одвајајући последњи залагај“.⁵⁰⁶⁰ Овакву врсту помоћи најавио је месец дана раније Јосип Броз који је 3. октобра 1944. послао информације Едварду Кардељу да је он одбио помоћ УНРРЕ. Назначено је да је Југославија добила од СССР помоћ у хлебу, а да ће даљу помоћ у хлебу и другим намирницама добити из Мађарске и „делимично“ Бугарске.⁵⁰⁶¹ Бугарско министарство трговине 12. октобра 1944. донело је одлуку о материјалној помоћи НОВЈ.⁵⁰⁶²

⁵⁰⁵⁵ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 4.1.1945, „Божићни поклон Београду“; „Делегација јавних и културних радника Бугарске дошла је у посету нашем главном граду“, *Борба*, 6.1.1945, 1. Видети: АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 23.1.1945, „Седница бугарских књижевника“; Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 170–171.

⁵⁰⁵⁶ Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 172.

⁵⁰⁵⁷ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 16.12.1944, „Седница Бугарско-југословенске привредне коморе“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 22.12.1944, „Привредна сарадња између Бугарске и Југославије“; „Седница Бугарско-југословенске привредне коморе“, *Борба*, 17.1.1944, 1; Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 143.

⁵⁰⁵⁸ „Братска помоћ Бугарске“, *Борба*, 15. 11. 1944, 3; „Изјава Добри Терпешева пред повратак у Бугарску. ’Постоје сигурне гаранције за истинско братство између два наша балканска народа‘. Бугарска влада одредила је знатну материјалну помоћ нашој земљи и нашој војсци, а бугарска омладина прима на чување 10.000 наше деце која су остала без родитеља“, *Политика*, 14.11.1944, 1.

⁵⁰⁵⁹ С. Пинтев, „Начална дейност...“, 200.

⁵⁰⁶⁰ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 9.1.1945, „Апел Централне омладинске комисије Отечественог фронта за помоћ Југословенима“; АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 12.1.1945, „’Работническо дело‘ позива Бугаре да помогну Југословенима“; АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 15.1.1945, „Бугарски апел за помоћ Југославије“; „’Работническо дело‘ позива Бугаре да помогну своју браћу Југословене“, *Борба*, 13.1.1945, 3; „’Отачествени фронт‘ позива бугарски народ да и последњи залагај одвоји са своју браћу у Југославији“, *Борба*, 16.1.1945, 4.

⁵⁰⁶¹ *Zbornik II/14*, 196.

⁵⁰⁶² АЈ, фонд 513 – Лични фонд Моше Пијаде, фасцикла: 28, предмет: III–4/4 (даље, АЈ, 513–28, III–4/4).

Међутим, треба нагласити да је помоћ коју је нова бугарска влада слала Југославији стизала и раније. Још од септембра 1944. бугарске јединице снабдевале су југословенске трупе различитим врстама наоружања, као и осталом војном логистиком. Према подацима Георги Даскалова, у периоду од 9. септембра до 25. новембра 1944. јединице НОВЈ добиле су од бугарске армије прехранбених и других производа, као и сточне хране у вредности од 14.101.146 лева. Помоћ југословенским јединицама у храни Бугарска народна армија је наставила да испоручује све до завршетка заједничких војних дејстава. Поред Бугарске народне армије, помоћ у храни југословенским трупама стигла је и од бугарског Црвеног крста. Према Георгију Даскалову, општи интендантски расходи бугарске стране у пружању материјалне помоћи југословенској војсци износили су 412.419.449 лева. Решењем бугарске владе за потребе НОВЈ бесплатно је испоручено 2.000 тона брашна, 3.000 тона пасуља, 4.000 тона кукуруза, 200 тона мармеладе, 37,7 тона шећера, 35,81 тона уља, 600.000 комада јаја, 975 тона соли, 20.000 комада шибица, 8.000 комплета старих војничких одела, 2.000 комплета нових војничких одела и 3.000 комада војничких кожуха. Посебну ставку у бугарској помоћи југословенској војсци чинило је наоружавање и снабдевање храном и одећом македонске бригаде „Гоце Делчев”.⁵⁰⁶³

Бугарска страна се такође ангажовала и на пружању помоћи обнављању југословенске привреде, а посебно је помогнуто обнављање система комуникација. Бугарска војска учествовала је у поправци мостова и пруга; југословенској железници препуштен је одређени број вагона и локомотива са бугарским персоналом, док су део југословенских локомотива и вагона ремонтовали бугарски железничари. Југословенској железници је, осим тога, дат и већи број телефонских и телеграфских апарата, горива и другог материјала. Бугарска народна армија је учествовала и у поправци дела југословенски путне мреже, а Југославији је пружена помоћ и у обнови система телефонског и телеграфског саобраћаја.⁵⁰⁶⁴ Током децембра 1944. покренуто је питање успостављања поштанског, телефонског и телеграфског саобраћаја између Бугарске и Југославије. Питање је почело да се нормализује преко Савезничке (Совјетске) Главне команде тек после доласка бугарског дипломатског представника у Београд.⁵⁰⁶⁵

Крајем 1944. и почетком 1945. у Бугарској је започела кампања за прикупљање помоћи за Југославију. У отвореној поруци коју су југословенским женама упутиле припаднице Отечественог фронта истакнуто је, поред спремности за помоћ Југославији, и признање злочина које су бугарске трупе починиле за време окупације: „Наши војници су по наређењу краља Бориса упали у ваше крајеве и убијали насупрот нашој вољи. Немачка политика је крива свему томе. То није могло да не остави трага мржње у вашим душама. Али ми вас уверавамо, драге сестре, да смо ми, антифашистичке жене, од самог почетка биле против ове противнародне политике, ми смо се против те политике фашиста бориле и у тој борби изгубиле много наших сестара...Ваши домови су разрушени, куће су без кровова, ми се осећамо дужне да вам помогнемо. Ми знамо да су ваша деца гладна и ми се осећамо дужне да их хранимо. Решене смо да одвојимо од својих залогоја, пошто је код вас већа нужда но код нас“. Конкретан позив бугарском становништву за прикупљање помоћи уследио је јануара 1945. године. У заједничком апелу бугарском народу Национални комитет Отечественог фронта, и њему блиске организације (погледати први пасус) најавиле су акцију прикупљања помоћи за Југославију, у периоду од 15. до 22. јануара 1944. године.⁵⁰⁶⁶ Међутим, прикупљање помоћи наставило се и касније, додуше са мало мањим интензитетом.

У циљу прикупљања помоћи за Југославију формиран је Централни акциони комитет, док су на локалном нивоу формиран месни акциони комитети. До 30. јуна 1945. Централни

⁵⁰⁶³ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 178–184; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, 41.

⁵⁰⁶⁴ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 215–217; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, 42.

⁵⁰⁶⁵ *Великите сили и България 1944–1947 г. Том II...*, 700–701.

⁵⁰⁶⁶ АЈ, 112-783-784, Плави билтен, 15.1.1945, „Бугарски апел за помоћ Југославији“; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, 43–44.

акциони комитет је за Југославију прикупио 628.638 kg жита, 369.081 kg брашна, 255.498 kg кукуруза, 306.188 kg пасуља, 75.440 kg грашка, 142 тоне каменог угља, 272.270 kg осталих прехранбених производа, одеће и обуће, и то у вредности од 162.804.405 лева. У акцију прикупљања помоћи укључиле су се различите веће установе отечественофронтоске Бугарске (Женски народни савез, бугарски Црвени крст, Бугарска влада, Бугарска православна црква итд.), али и мање организације (бугарско Удружење књижевника, војници Артиљеријске школе, радници Војнотехничке фабрике, Савез резервних подофицира, Савез читаоница, Радио Софија итд).⁵⁰⁶⁷

Војници артиљеријске школе, тако су на пример, дали 140 kg качкаваља, 100 kg шећера, 600 kg пасуља, 200 kg пиринча, 190 kg сира и друге намирнице.⁵⁰⁶⁸ Радници војнотехничке фабрике и грађани првог рејона у Софији одлучили су да се одрекну једнодневнoг следовања хлеба. Савез резервних подофицира предао је за помоћ Југославији 400.000 лева, а Савез читаоница 50.000 лева.⁵⁰⁶⁹ Радници фирме „Браћа Златанови“ прикупили су 31.800 лева. Према њиховој жељи сума је распоређена на следећи начин: 5.000 за југословенску децу, 21.800 за југословенско становништво, 5.000 за перничке рударе који су копали угаљ у Југославији. Уједно је прикупљено 10 килограма шећера и 5 литара уља.⁵⁰⁷⁰ Почетком фебруара Банка за бугарски кредит и њени чиновници сакупили су 1.020.000 лева, а радници фабрике „Котва“ 16.500 лева.⁵⁰⁷¹ Локални комитети Отечественог фронта у другој половини фебруара сакупљали су по селима, како у намирницама, тако и у новцу помоћ Југославији. Издвојена су села Белица, Надежди, Рожево,⁵⁰⁷² Ракиново, Митровица, Моравица,⁵⁰⁷³ Крепост, Горња Расница, Пчеларево, Гриково и др.⁵⁰⁷⁴

С тим у вези, 24. фебруара 1945. у Београду је Извршни НОО града Београда приредио вечеру бугарској делегацији која је у југословенску престоницу стигла 23. фебруара 1945. године. Са овом делегацијом коју је предводио Иван Пашов, члан Националног комитета ОФ стигла је композиција од 33 вагона намирница и сто тона каменог угља као помоћ становништву Југославије.⁵⁰⁷⁵

Посебну ставку у бугарској материјалној подршци Југославије чинило је лиферовање робе на основу специјалног кредита. Према југословенским подацима, вредност испоручене робе на основу специјалног кредита била је 1.526.837.427 лева. Замерка југословенске стране у погледу реализовања набавки на основу специјалног кредита односила се, крајем лета 1945. године, на темпо испоруке угља. Бугарска страна је неиспуњавање планираних испорука угља правдала чињеницом да Југославија није уредно враћала вагоне којима је транспортован угаљ. Бугарска није била спремна да удовољи југословенским захтевима за укључивање у специјални кредит и оне робе за чију су производњу биле потребне сировине из увоза. Бугарска страна је понудила да такву робу Југославији понуди на бази компензација. Такође је покренуто и питање одређивање курса динара према лева. Питање је покренуто у разговору југословенског посланика Ковачевића и бугарског министра финансија Петка Стојанова, који је изјавио да се ово питање може уредити по повратку Прве армије у домовину.⁵⁰⁷⁶ Георги

⁵⁰⁶⁷ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 202–206; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 10.

⁵⁰⁶⁸ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 28.1.1945, „Бугарски војници за Југославију“;

⁵⁰⁶⁹ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 29.1.1945, „Акција за помоћ Југославији“.

⁵⁰⁷⁰ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 3.2.1945, „Акција за помоћ Југославији“.

⁵⁰⁷¹ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 8.2.1945, „Акција за помоћ Југославији“.

⁵⁰⁷² АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 14.2.1945, „Акција бугарског народа за помоћ Југославији“.

⁵⁰⁷³ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 20.2.1945, „Акција за помоћ Југославији“.

⁵⁰⁷⁴ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 21.2.1945, „Бугарска акција за помоћ Југославији“. Видети: АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 25.2.1945, „Акција за помоћ Југославији“.

⁵⁰⁷⁵ „Вечера извршеног НОО града Београда у част гостију из Бугарске“, *Политика*, 25.2.1945, 5. „Борба“ је писала да стигло 32 вагона хране, један вагон одећа и 6 вагона угља. „Дар бугарског народа становништву Београда“, *Борба*, 26.2.1945, 3.

⁵⁰⁷⁶ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 17, док. 1291, 3184, 3695, 3844; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 42. Видети: АЈ, 54–152–247; АЈ, 54–364–535; АЈ, 54–381–554; АЈ, 54–576–758; ДА МСП РС,

Даскалов израчунао је да је материјална помоћ коју је Бугарска дала Југославији у завршеном периоду Другог светског рата износила 5.612.835.252 лева.⁵⁰⁷⁷

5.2.1.2. Суђење бугарским ратним злочинцима и њихов одјек у Југославији

Југословенско посланство у Анкари доносило је 11. октобра 1944. Министарству иностраних послова информације о стању у Бугарској у првим недељама после политичког преврата. Информације су дате у форми извештаја који је састављен према казивању једног страног дипломате који је стигао из Бугарске у Турску. Према његовим речима, приликом уласка совјетских трупа у Бугарску у почетку је било доста убистава и самоубистава. Наиме, већи број политичара и угледних људи који су сарађивали са Немцима убио се из страха од „народног суда“. Најпознатији међу њима били су бивши министар унутрашњих послова Дочо Христов, бивши министар саобраћаја Радославов, директор и главни уредник „Слова“ итд. Други политичари су успели да побегну, међу њима и Александар Цанков, који је описан као „фанатични присталица хитлеровског режима“. Бивши министар унутрашњих послова Габровски био се склонио у Турску, али је ускоро лоциран и враћен у Бугарску. У извештају је даље речено: „... Велики број других лица ухапшен је такође и чека суђење народног суда, који треба ускоро да се образује. Хапшења се врше без прекида. Регент Филов и Васиљев бивши министар грађевина, који су се били склонили у турско посланство у Чанкорији, такође су ухапшени“.⁵⁰⁷⁸

Нове бугарске власти одмах су кренуле са евидентирањем, проналажењем и хапшењем лица који су оптужени као злочинци. Дана 21. септембра 1944. урађен је преднацрт Уредбе-закона о Народном суду за издајнике и народне непријатеље,⁵⁰⁷⁹ док је Народни суд озаконен наредбом од 6. октобра 1944. године. Чланом један регулисано је да ће се под кривичну одговорност ставити: а) министри влада од 1. јануара 1941. до 9. септембра 1944; б) посланици XXV сазива Народног собрања; в) „други грађани и војна лица“.⁵⁰⁸⁰ Југословенска јавност обавештена је преко Цириха 14. септембра 1944. да су у Бугарској ухапшени принц регент Кирил, генерал Михов и шеф генералштаба Трифунов, као и инспектор армије генерал Луков.⁵⁰⁸¹ Над људима који су били на водећим позицијама у периоду 1941 – 1944 вођена је истрага у Софији све до 21. септембра када су сви пребачени у Совјетски Савез где су остали три месеца. Совјетске власти су, уз пристанак британске и америчке владе, предале 3. јануара 1945. бугарским властима бивше намеснике и министре: кнеза Кирила, Богдана Филова, генерала Николу Михова, Добри Божилова, Константина Муравјева, Петра Габровског, Димитра Шишманова, Первана Драганова и др; укупно 11 лица.⁵⁰⁸² Колико се процес био монтиран говори и текст „Отечественог фронта“ поводом предаје оптужених од стране совјетске власти, у коме је између осталог стајало: „Народни суд ће им судити и осудити их као међународне зликовце...“⁵⁰⁸³

Суђење ратним злочинцима у Софији након деветосептембарског преврата био је један од полигона на којима је требало да се гради југословенско-бугарско зближавање, па је југословенска влада са пажњом пратила ове догађаје и преко југословенске штампе давала доста простора догађајима у Софији. Порука југословенске владе преко штампе била је да је

ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 17, док. 5349. О економским односима између Југославије и Бугарске октобра 1945. Видети: ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 20, док. 6622, 6623.

⁵⁰⁷⁷ Видети табелу: Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 322–324.

⁵⁰⁷⁸ Видети: АЈ, 103–174–609, Рафо Арнери Министарству иностраних послова Политичком оделjenju, Анкара, 11. октобар 1944, пов. бр. 566; АЈ, 370–25–74, Рафо Арнери Министарству иностраних послова Политичком оделjenju, Анкара, 11. октобар 1944, пов. бр. 566.

⁵⁰⁷⁹ ЦДА, ф. 88 (Министерство на правосъдието), оп. 1, а.е. 229, л. 9–12.

⁵⁰⁸⁰ *История на съвременна България...*, 42–45.

⁵⁰⁸¹ Д. Јовановић, *Политичке успомене. Mezza voce*. 7, 149.

⁵⁰⁸² АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 4.1.1945, „Совјетске власти предале су бугарским властима бивше регенте и министре“; „Издавање бугарских ратних злочинаца“, *Борба*, 31.12.1944, 4.

⁵⁰⁸³ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 5.11.1944, „Бугарски издајници – део међународне хитлеровске банде“.

нова бугарска влада раскрстила са својом прошлошћу чиме је отворен пут ка пуној сарадњи. „Борба“ је писала да је „бугарски народ одлучно раскинуо са дотадашњом политиком“. Корак даље, представљало је суђење злочинцима, односно бившим лидерима: „многобројне чињенице говоре не само да је бугарски народ раскрстио са издајничком политиком својих бивших управљача, него да хоће те управљаче да позове на одговорност и да их казни за дела која су починили над бугарским народом и над...народима Југославије и Грчке“.⁵⁰⁸⁴

Након преврата у Бугарској је склопљен уговор између југословенске и бугарске владе по коме је Бугарска приступила кажњавању свих лица која су за време окупације боравила и радила према наређењима и решењима бугарских влада. У том циљу је створено специјално народно тужилаштво под руководством главног тужиоца Георгија Петрова и специјални закон према коме се судило свим ратним злочинцима за почињање злочине у Југославији. Био је створен читав апарат за извршење овог задатка, али задатак, према тврдњама југословенске стране, не само да није извршен, већ се добар део ових ратних злочинаца налазио на руководећим положајима у државном апарату Бугарске, нарочито у војсци. Један од људи којима су судиле бугарске власти, па је након тога предат југословенским властима био је Ангел Попов, за време окупације, полицијски подначелник у Сурдулици. Он је на процесу изјавио између осталог следеће: „...У војсци је остао да служи и данас (1946) потпуковник Љубенов – начелник РС (обавештајне службе – Б. Т.) у дивизији у Нишу; заменик мајора Џебарова и пуковник Владимиров – начелник РОЗ (обавештајно одељење – Б. Т.), дворски обавештајац и главни интендант корпуса за време окупације, а данас је економ војног клуба у Софији – дом официра“.⁵⁰⁸⁵

Оптужени Ангел Попов даље је наводио одређене податке у вези формирања специјалног тужилаштва и суда за оне који су били регистровани као ратни злочинци за злочине почињене у Југославији: „Када сам ја то дознао, а у то време сам већ радио у РО-3, ја сам хтео да изађем у сусрет главном тужиоцу и да их упознам са тачним правцем поступка за сва лица која су се компромитовала за време окупације на терену у Југославији. У том циљу ја сам званично – службено, послао писма (једно генералштабу, а друго војно-полицијском батаљону – пук за обезбеђење) у којима сам тражио да ми одмах – хитно пошаљу спискове са именима свих обавештајаца (официри, подофицири, војници обавештајци, а исто тако и обавештајци у цивилу) који су били за време окупације у Југославији на раду. Од генералштаба сам тражио те спискове и за армијске и за дивизијске обавештајце. Спискови су дошли, али пошто су ишли званичним путем, они су морали да буду увођени у разне протоколе по архивима и доспели су до шефова РО-3. шефови су дошли код мене у канцеларију и питали ме зашто су ми потребни ти спискови и показали ми их. Ја сам им објаснио зашто су ми исти потребни (за оно што сам горе навео за суд), али ми они нису веровали и рекли су ми – углавном начелник Стојчев: ’Ваљда нећеш да те спискове доставиш Србима или хоћеш да ми побијемо све због Србије, ваљда смо мало кажњавали народ за Србију, па ћемо и продужити да их кажњавамо‘. Спискови ми нису били дати, на који начин сам био онемогућен да могу да доставим тачно обавештење главном тужиоцу како би они могли да правилно казне сва компромитована лица. Јер народни суд није правилно и тачно казнио све оне који су требали да буду кажњени. Судили су само онима које нема ко да брани, а није суђено компромитованим лицима која су имала злочине – доказане“.⁵⁰⁸⁶

Иако ове тврдње оптуженог Попова нису биле до краја тачне, јер су бугарски судови осудили доста лица за злочине током окупације, код југословенске стране се појавила нервоза и неповерење. Државна комисија је наводила да бугарским руководиоцима није стало до кажњавања ратних злочинаца: „Они таква лица држе и данас на руководећим положајима у Бугарској и није им ни на крај памети њихово кажњавање“.⁵⁰⁸⁷

⁵⁰⁸⁴ „Оружано братство наше и бугарске војске“, *Борба*, 15.12.1944, 1.

⁵⁰⁸⁵ АЈ, 110–101–485, одлука за Ангела Попова ф. бр. 2494.

⁵⁰⁸⁶ АЈ, 110–101–485–486, одлука за Ангела Попова ф. бр. 2494.

⁵⁰⁸⁷ Државна комисија направила је списак са личним и професионалним подацима за 27 лица која су се за време окупације у Југославији „компромитовала“, а налазила су се или на руководећим положајима или на

Дана 13. новембра 1944. одржана је конференција свих народних тужиоца при народним судовима за суђење ратним злочинцима под председништвом главног тужиоца Георги Петрова. На конференцији су претресана питања у вези скорог почетка рада судовоа.⁵⁰⁸⁸ Неколико дана касније, 16. новембра, главни тужилац Петров дао је новинарима изјаву у којој је рекао да је завршена претходна истрага против свих криваца оптужених за ратне злочине и да већ истог тренутка почиње претрес члановима владе Багрјанова. Након тога на ред су долазили чланови Филовљевог и Боживљевог кабинета.⁵⁰⁸⁹

Први текст у листу „Политика“ који се тицао суђења ратним злочинцима појавио се 18. новембра 1944. У чланку су пренесене речи бугарског министра пропаганде Диме Казасова који је на софијском радију изјавио да ће ускоро пред „народни суд“ бити изведени грађани који су заузимали високе положаје у „досадашњој државној управи“. Казасов је на крају закључио свој говор узвичном реченицом: „Народни суд и само народни суд, а нико други нема права да суди кривцима, јер је он овлашћен од целог народа“.⁵⁰⁹⁰ Ускоро су почела и прва масовнија хапшења, па је „Политика“ јављала да је у Софији 20. новембра 1944, по наређењу власти ухапшено око 70 „фашиста“, односно новинара, уметника и чиновника Дирекције народне пропаганде. Истовремено почела је и истрага о „њиховој фашистичкој делатности“.⁵⁰⁹¹

Неколико дана касније, Бугарска влада донела је Уредбу са законском снагом 23. новембра 1944. о амнестији бугарских официра који су оптужени као ратни злочинци. Наиме, сваки официр који би изразио жељу да поново ступи у службу и да се бори на фронту добијао је следеће „олакшице“: Ако би био рањен на фронту или одликован, сматрао се невин и био је ослобођен раније одговорности; они официри који се „буду истакли“ казна се смањивала на „минимум“.⁵⁰⁹² Међутим, после протеста извесних партија Отечественог фронта, Министарство пропаганде званично је саопштило 7. децембра да је ова Уредба укинута.⁵⁰⁹³ Како би се створила атмосфера да бугарски народ жели што ригорознију осуду оптужених, укључио се пропагандни апарат, па су тако одржавани митинзи по унутрашњости Бугарске где су учесници захтевали строго кажњавање „бугарских саучесника у злочинима које су хитлеровци извршили у Бугарској“.⁵⁰⁹⁴

*

„Политика“ је 22. децембра 1944. јављала да је суђење „бугарским краљевским намесницима и осталим народним издајницима већ почело“. Дана 20. децембра пред Народни суд су изведени оптужени који су подељени у две групе. Прву групу, којој је судио Први колегијум под председништвом Богдана Саздова Шулева сачињавали су: бивши регент кнез Кирил, Богдан Филов, генерал Никола Михов, „јавни и тајни саветници двора“, „бивши

слободи: Сава Цанев, Никола Чолаков, Стефан Величков Добринов, Александар Ганев Дочев, Европ Кирилов Димитров, Дачо Џебаров, Виктор Георганов, Стојко Иванов, Квачков, Иван Кирчев, Иван Киселов, Костов, Козаров, Кирил Клисурски, Љубенов, Манов, Мутикаров, Свободко Михајлов Мирев, Начев, Петар Нојков, Стефан Недев, Асен Петров Никодимов, Петров, Сираков, Сергијев, Георги Владимиров, Влајев. АЈ, 110–101–486–489, одлука за Ангела Попова ф. бр. 2494.

⁵⁰⁸⁸ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 14.11.1944, „Вести из бугарске. Конференција народних тужилаца“.

⁵⁰⁸⁹ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 16.11.1944, „Суђење ратним злочинцима“.

⁵⁰⁹⁰ „Бугарски министар Казасов о суђењу издајницима“, *Политика*, 18.11.1944, 5.

⁵⁰⁹¹ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 20.11.1944, „Хапшење фашиста у Бугарској“, „Хапшења фашиста у Бугарској“, *Политика*, 21.11.1944, 1. Неколико дана касније, 28. новембра на конференцији бугарских новинара у Софији осуђен је рад „фашистичких новинара“. На конференцији је формирана комисија која је имала задатак да испита рад ових новинара и да помогне Народном суду. Ови новинари одлучили су да се из њиховог удружења искључи 98 чланова и да се против 60 новинара покрене судски поступак, АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 28.11.1944. „Бугарски новинари образовали комисију која ће помагати Народном суду“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 29.11.1944, „60 бугарских новинара пред народним судом“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 5.12.1944, „Чишћење у Бугарском новинарском удружењу“.

⁵⁰⁹² АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 5.12.1944, „Условна амнестија бугарских официра“; „Условна амнестија бугарских официра“, *Политика*, 7.12.1944, 2.

⁵⁰⁹³ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 7.12.1944, „Укидање уредбе о условној амнестији бивших бугарских официра, подофицира и редова“.

⁵⁰⁹⁴ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 3.12.1944, „Бугари захтевају строго кажњавање Хитлерових помагача у Бугарској“.

министри у два кабинета Богдана Филова“, „министри влада Добри Божилова, Ивана Багрјанова и Константина Муравјева“ (регенти, дворски саветници и министри). Суђење се одржавало у свечаној дворани Палате правде. Оптужницу је заступао главни државни тужилац Георги Петров и његови помоћници Никола Гаврилов и Атанас Армјанов. Пред Другим колегијумом, под председништвом Светислава Кирацијева одговарали су бивши народни посланици из 25. редовног Народног собрања. Суђење је одржано у свечаној дворани универзитета Св. Климента Охридског. Оптужницу је заступао државни тужилац Врбан Ангелов, а истицао се и државни тужилац Владимир Димчев и његов колега државни тужилац Георги Керемидицев.⁵⁰⁹⁵

На суђењу су присуствовали и инострани представници: новинари, представници дипломатског кора (представник америчке мисије у Бугарској, чланови румунског и турског посланства итд). Београдски листови између осталог су преносили: „... Са великим нестрпљењем се очекује долазак оптужених, који најзад улазе. На челу су бивши дворски саветници. Међу њима се налази бивши дворски саветник Стеванов, без кравате и необријан. За њим остали саветници. После њих, збуњено, министри: Најданов, Генчев, др Константинов, генерал Даскалов и остали. Бивши министар Никола Захарјев улази дотеран и дрзак као што је увек у био...“ „Политика“ се посебно осврнула на исказе дворског саветника Павла Грујева, Ивана Багрјанова, Николе Захарјева, а неколико дана касније и на саслушање Љубомира Лучева. Након исказа о кривици, Суд је браниоцима дао три дана за спремање одбране.⁵⁰⁹⁶

Лист „Борба“ је у броју од 23. децембра 1944. на следећи начин прокоментарисао почетак суђења: „Бугарски фашистички намесници, њихова дворска камарила и ненародни посланици...копали су најдубљу провалију између два братска суседа. Зато ће извођење ових зликоваца пред народни суд обрадовати сваког патриоту широм наше отаџбине. Залечиле ране које је наш народ добио од тих убица, паликућа и насилника...Кажњавањем и уклањањем ратних криваца с живог тела Бугарске отвориће нова, свежа, неисцрпна врела љубави и поверења међу нашим народима. Чишћењем нове Бугарске од свих изрода, петоклонаша и шовиниста... уклањају се сметње нашој и бугарској слози...“⁵⁰⁹⁷

Током јануара 1945. настављено је суђење истакнутим личностима из политичког и дворског апарата ратне Бугарске. „Политика“ је у свом броју од 1. јануара преносила ток суђења током 31. децембра 1944. када је пред судом саслушаван бивши председник владе Иван Багрјанов.⁵⁰⁹⁸ Други

⁵⁰⁹⁵ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 20.12.1944, „Почетак суђења издајницима у Бугарској“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 21.12.1944, „Ратни кривци у Бугарској изведени су пред народни суд“; АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 20.12.1944, „Суђење народним посланицима“; Бугарски суд изводи на суд немачке слуге“, *Борба*, 21.12.1944, 1; „Пред Народним судом у Софији отпочело је суђење Кирилу Кобуршком, Филову и осталим немачким слугама“, *Борба*, 22.12.1944, 1; „Из братске Бугарске. Другог дана суђења у Софији, ратни злочинци су признали своја дела“, *Борба*, 23.12.1944, 3; „Суђење бугарским краљевским намесницима и осталим народним издајницима већ је почело. Претрес је одложен за три дана да би се браниоци оптужених упознали с предметима“, *Политика*, 22.12.1944, 3; „Суђење ратним злочинцима приближава се крају. Државни тужилац тражи смртну казну за издајнике“, *Политика*, 31.1.1945, 4; „Суђење народним посланицима“, *Борба*, 23.12.1944, 4; „На суђењу у Софији државни тужилац тражи смртну казну за једну групу народних посланика“, *Борба*, 29.1.1945, 4. Видети: АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 17.12.1944. „Изјава председника Народног суда“.

⁵⁰⁹⁶ „Из братске Бугарске. Саветници краља Бориса пред Народним судом у Софији“, *Борба*, 24.12.1944, 1; „Суђење бугарским краљевским намесницима и осталим народним издајницима већ је почело. Претрес је одложен за три дана да би се браниоци оптужених упознали с предметима“, *Политика*, 22.12.1944, 3; „Народни суд ће створити нову еру у политичкој историји Бугарске“, *Политика*, 22.12.1944, 3; „Бугарски Распућин – Лучев и ’сива еминенција‘. Стевов о својој улози на бугарском двору“, *Политика*, 28.12.1944, 2.

⁵⁰⁹⁷ „Бугарски народ изводи ратне злочинце пред суд“, *Борба*, 23.12.1944, 1. Видети: АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 27.11.1944, „Суђење ратним злочинцима у Бугарској“; „Саветници краља Бориса износе како је дошло до уласка немачких трупа у Бугарску“, *Борба*, 25.12.1944, 3; „Суђење ратним злочинцима у Софији. Краљ Борис Кобуршки говорио је уочи рата да једино вешала могу да умире бугарски народ“, *Борба*, 27.12.1944, 3; „Суђење ратним злочинцима у Софији. Дворски саветник Стевов износи како је Бугарска приступила Тројном пакту“, *Борба*, 29.12.1944, 3; „Из братске Бугарске. У Софији се наставља суђење министрима-народним издајницима“, *Борба*, 31.12.1944, 4.

⁵⁰⁹⁸ „Бугарски министри пред народним судом. ’Не сећам се!’ - ’Не знам‘, одговара претседник владе Иван Багрјанов на питања о злочинцима које је починио“, *Политика*, 1.1.1945, 3. Видети: ; „Бугарски издајници пред народним судом. Фашистички слуга Иван Багрјанов, претседник владе, одговора што није повукао окупациони корпус из Србије“, *Политика*, 4.1.1945, 2; „Суђење бившим народним посланицима“, *Политика*, 4.1.1945, 2.

југословенски лист, „Борба“ је 7. јануара 1945. доносио вести са суђења, наглашавајући како су бивши министри из Влада Божилова и Багрјанова помагали Немачкој у експлоатацији и пљачки која је спровођена у Бугарској.⁵⁰⁹⁹ Десетак дана касније, 10. јануара 1945. „Политика“ је писала о саслушању бившег министра трговине Христе Васиљева и бившег министар без портфеља Николе Мушанова.⁵¹⁰⁰ Саслушање кнеза Кирила које је почело 12. јануара привукло је највише пажње. Истог дана испитиван је и бивши председник владе Константин Муравјев. Претрес се наставио саслушањем бившег регента и председника владе Богдана Филова.⁵¹⁰¹ Саслушања су завршена 14. јануара 1945. године. На крају су испитивани бивши председник владе Добри Божилов, бивши министар грађевина Димитар Васиљев и бивши министри иностраних послова Димитар Шишманов и Прван Драганов.⁵¹⁰² Дана 23. јануара завршено је саслушавање сведока,⁵¹⁰³ а 28. јануара завршну реч дали су браниоци оптужених.⁵¹⁰⁴ Крајем јануара 1945. наступили су државни тужиоци. Главни државни тужилац Георги Петров тражио је смртну казну за све министре прве и друге владе Богдана Филова и владе Добри Божилова. Такође је затражио смртну казну и за чланове Намесништва. Државни тужилац Врбан Ангелов на суђењу народним посланицима такође је изразио сличне захтеве.⁵¹⁰⁵ Образлагање главних државних тужиоца помно је праћен из Москве, а државна агенција ТАСС афирмативно је писала о завршетку суђења у Софији и о казнама које су тражене.⁵¹⁰⁶ Са друге стране, на паралелном суђењу бившим народним посланицима државни тужилац Владимир Димчев поделио је оптужене у три групе захтевајући за прву групу смртну казну, за другу групу доживотну робију, а за трећу групу временску казну између једне и петнаест година робије.⁵¹⁰⁷

⁵⁰⁹⁹ „Наставак суђења бившим бугарским министрима – народним издајницима. Бивши министри износе како су Немачкој помагали да пљачка Бугарску“, *Борба*, 7.1.1945, 2. Видети: АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 6.1.1944, „Суђење бившим бугарским министрима“; АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 6.1.1945, „Суђење бившим народним посланицима“.

⁵¹⁰⁰ „Бугарски издајници пред народним судом. Оптужени председник владе Никола Мушанов приказује неискрену личност цара Бориса“, *Политика*, 11.1.1945, 3. Вест је преносила и „Борба“. „Наставак суђења бившим бугарским министрима – народним издајницима. Пред Народним судом у Софији одговора Никола Мушанов, поред осталог, и зато што је дозволио да немачка војска некажњено напусти Бугарску“, *Борба*, 11.1.1945, 2.

⁵¹⁰¹ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 12.1.1945, „Суђење кнезу Кирилу Преславском“. „Политика“ је дала живописан опис уласка кнеза Кирила у судницу: „...Очи свију су управљене на врата кроз која треба да се појави бивши регент кнез Кирил Преславски Сакс-Кобуршки. Фото репортери нестрпљиво очекују дуго прижељкивани моменат да сниме кнеза Кирила како ступа пред суд бугарског народа. Врата се отварају, пред суд ступа у цивилном оделу, полако и блед у лицу, брат цара Бориса, кнез Кирил...“ „Суђење кривцима за увођење бугарске у рат на страни фашиста. Бивши регент Бугарске, кнез Кирил Преславски Сакс-Кобуршки, јуче је изведен пред народни суд у Софији. Кнез Кирил признаје да је незаконитим путем изабран за регента и да није спречио Немце у употреби ратних лука у Варни и Бургасу“, *Политика*, 13.1.1945, 3. Видети: „Суђење ратним злочинцима у Софији. Једној дивизији бугарски фашисти платили су девет милона лева за главе убијених партизана. Кнез Кирил био је присталица особитог терора“, *Политика*, 18.1.1944, 4. Видети: „Данас бугарски регенти излазе пред Народни суд“, *Борба*, 9.1.1945, 3; „’Правда’ истиче значај суђења ратним злочинцима у Софији“, *Борба*, 9.1.1945, 3; „Брат краља Бориса Кобуршког кнез Кирил пред Народним судом у Софији“, *Борба*, 13.1.1945, 1; „Наставак суђења бившим бугарским министрима – народним издајницима. Узвицима ’смрт издајницима’ дочекао је народ бивше министре Филова и Габровског“, *Борба*, 14.1.1945, 3;

⁵¹⁰² АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 14.1.1945, „Суђење ратним злочинцима у Бугарској. Саслушање бивших намесника и министара је завршено“; „Наставак суђења бившим бугарским министрима – народним издајницима. Народни суд у Софији завршио је саслушање бивших намесника и министара“, *Борба*, 15.1.1945, 3.

⁵¹⁰³ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 23.1.1945, „Суђење у Софији. Испитивање сведока завршено“; „Суђење народним издајницима у Бугарској. У Софији је завршено испитивање сведока“, *Борба*, 24.1.1945, 4.

⁵¹⁰⁴ „Суђење народним издајницима у Бугарској. На суђењу у Софији дали су реч браниоци оптужених“, *Борба*, 29.1.1945, 4.

⁵¹⁰⁵ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 26.1.1945, „Пред првим већем Народног суда у Софији државни тужилац тражи смртну казну за оптужене“; „Суђење бугарским ратним злочинцима приближава се крају“, *Борба*, 30.1.1945, 4; „Суђење ратним злочинцима приближава се крају. Државни тужилац тражи смртну казну за издајнике“, *Политика*, 31.1.1945, 4.

⁵¹⁰⁶ „ТАСС о одговорности оптужених бугарских намесника и министара“, *Борба*, 31.1.1945, 3; „Тас о одговорности бугарских намесника и министара-издајника“, *Политика*, 31.1.1945, 4.

⁵¹⁰⁷ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 28.1.1945, „На суђењу у Софији државни тужилац тражи смртну казну за једну групу народних посланика“; „На суђењу у Софији државни тужилац тражи смртну казну за једну групу народних посланика“, *Борба*, 29.1.1945, 4.

У Софији је истовремено покретана и трећа оптужница. Председник трећег врховног већа дао је представницима штампе изјаву да је оптужени материјал против окривљених бугарских држављана који су узели учешћа у анкетној комисији у Катину и Виници већ прикупљен, а да ће оптужница бити предата кроз неколико дана оптуженима.⁵¹⁰⁸ Према изјави главног државног тужиоца Георги Петрова, овај процес требало је да отпочне средином фебруара (19. фебруара). На оптуженичкој клупи нашло се десет лица: виши свештеници, лекари и новинари, чланови анкетне комисије која је радила на проучавању злочина у Катину и Виници, за које се касније испоставило да су извршени од стране Совјета, а не од стране Немаца како је говорила оптужница.⁵¹⁰⁹

Пред четвртим Врховним већем у Софији 14. фебруара започело је суђење војним лицима. На оптуженичкој клупи се налазило 135 лица, међу којима 15 генерала, 3 потпуковника и један потпуковник.⁵¹¹⁰ Међу оптуженима су били генерали Трифун Трифунов, Атанас Жељков, Крста Ајранов и др.⁵¹¹¹ Такође је државно тужилаштво саставило оптужницу против директора и службеника дирекције безбедности, државне безбедности и службеника контраобавештајне службе („процес против полицијских директора“).⁵¹¹² Суђење је почело 24. фебруара пред Петим врховним већем Народног суда. Процесуирано је 121 лице, међу којима бивши директори полиције Антон Козаров и Димчо Соколов.⁵¹¹³ Пред Шестим колегијумом одвијало се суђење лицима која су била део пропагандних установа, управницима новина и биоскопа, директорима радија, шефовима омладинских и осталих профашистичких организација као што су били „Браник“, „Отац Пајсиј“, „Легионари“ и др. Процес је организован и против новинара, књижевника, публициста, професора, наставника, представника радио-станица, организатора антибољшевичке изложбе и др. Суђење је почело 9. марта 1945. године. Оптужено је око 100 лица међу којима су се налазили и уредници листова „Утро“, „Зорја“ и „Мир“.⁵¹¹⁴

Тужилаштво је припремило оптужницу и против лица која су се бавила решавањем „јеврејског питања“. Пред народним судом одговарало је 1.110 лица, која су била подељена у пет група. У прву групу улазили су комесар за јеврејска питања са својим штабом, у другу групу лица која су мучила Јевреје у концентрационим логорима, у трећу издавачи литературе против Јевреја, у четврту лица која су вршила терор над Јеврејима, а у пету групу адвокати и судије који су својим деловањем оштетили Јевреје.⁵¹¹⁵ Главни оптужени био је Александар Белев.⁵¹¹⁶ Пред седмим Врховним већем у Софији трајао је процес овим људима од 7. марта до 3. априла 1945. године. Од 55 оптужена из Комесаријата за јеврејска питања смртна казна изречена је двојици: комесару Александру Белеву и полицијском начелнику у Дупници. Тројици је изречена казна доживотног затвора, 28 су добили различите временске казне, 22 су

⁵¹⁰⁸ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 28.1.1945, „Суђење члановима анкетне комисије у Виници и Катину“; „Суђење новој групи немачких слугу у Софији“, *Борба*, 29.1.1945, 4. Од бугарских представника у саставу анкетне комисије у Катину био је само др Марко Марков. У Виницу су били др Георги Михаилов, професор Иван Којчев, Александар Станишев, Иван Белакасов, Никола Кожухаров, бивши директор одељења националне пропаганде Борис Коцев и одређена свештена лица, међу којима и архимандрит Стефан и архимандрит Николај. АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 7.2.1945, „Суђење бугарским члановима Анкетне комисије у Катину и Виници“; АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 22.2.1945, „Суђење Бугарима – члановима анкетних комисија у Катину и Виници“.

⁵¹⁰⁹ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 4.2.1945, „Средином фебруара почиње суђење члановима анкетне комисије у Виници и Катину“; „Средином фебруара почиње суђење члановима анкетне комисије у Виници и Катину“, *Борба*, 5.2.1945, 3. За председника суда постављен је Борис Лозанов. АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 18.2.1945, „Уочи сушења члановима анкетне комисије у Катину и Виници“.

⁵¹¹⁰ За председника суда постављен је Георги Потранов, а за процес је позвано 310 сведока. АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 13.2.1945, „Уочи новог великог процеса у Софији“.

⁵¹¹¹ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 15.2.1945, „Суђење војним лицима у Бугарској“.

⁵¹¹² АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 13.2.1945, „Бивши директори бугарске полиције пред судом“.

⁵¹¹³ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 24.2.1945, „Суђење фашистичким злочинцима у Софији“; АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 26.2.1945, „Директори бугарске полиције пред народним судом“.

⁵¹¹⁴ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 28.2.1945, „Пред новим процесима у Софији“.

⁵¹¹⁵ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 15.2.1945, „Уочи сушења кривцима за прогањање Јевреја“.

⁵¹¹⁶ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 17.2.1945, „Уочи сушења кривцима за гоњење Јевреја у Бугарској“.

ослобођени оптужби.⁵¹¹⁷ Државни тужилац Георги Георгијев саставио је оптужницу и против 80 лица – „сарадника Гестапоа“. Покренута је и оптужница од стране Николе Пајева, Стефана Георгијева и Ивана Најданова против 99 полицијских начелника, агента и других лица“.⁵¹¹⁸ Суђење се одвијало пред Осмим колегијумом.

Пред Деветим колегијумом одговарало је 233 људи који су били подељени у три групе: 1) судије и тужиоци који су радили у времену 1941 – 1944; 2) чиновници и обавештајци из одељења „А“ Државне сигурности Дирекције полиције; 3) тзв. „издајници“, односно добровољни сарадници полиције и доушници. Десети колегијум судио је лицима из финансијског и привредног милеа који су уско сарађивали са немачким властима названих „привредним штеточинама“. Пред суд су на првом месту изведени виши чиновници Бугарске народне банке. На другом месту био је руководећи персонал Дирекције спољне трговине и чланови Тајне бугарске комисије за уређење трговине између Немачке и Бугарске. Оптужница је обухватала 91 особу. Једанаести колегијум судио је лицима одговорним за злочине у Грчкој и Југославији из административних, полицијских и војних власти са анектираног и окупираних подручја. Иако су лица припадала различитим установама и деловала из другачијих углова, тужилац Тодор Костаров поделио их је у неколико група: а) географско односно територијално деловање; б) узнемиравање локалног становништва; в) полицијски терор; г) пљачка становништва и насеља; д) разоткривање конспирације и примена инквизиције; њ) акције против партизана; е) паљење кућа, пљачка и убиства; ж) спроводници политике владе. Укупно је оптужено 183 људи. Дванаести колегијум Народног суда у Софији судио је лицима који су уско сарађивали са немачким властима у Бугарској: агенти Гестапоа, руководиоци и чланови организација „Браник“, „Легионари“, „Ратницима“ и др, разним доушницима, обавештајцима и тсл.⁵¹¹⁹

*

„Политика“ је 2. фебруара 1945. на насловној страни донела вест о пресуди коју је донео бугарски Народни суд.⁵¹²⁰ (суђење пред Првим и Дугим колегијумом). У тексту је стајало да је процес завршен изрицањем пресуда 1. фебруара 1945. Намесници на челу са принцем Кирилом, 22 министра, 8 дворских саветника осуђени су на смрт, док је више министара осуђено на временске казне (4 министра на доживотну робију, 2 на 15 година робије и 7 министара на по једну годину). Од 160 посланика, оптужено је 126. Њих 67 осуђено је на казну смрти, 23 на доживотни затвор, 16 људи осуђено је на 15 година затвора, једна особа је осуђена на 8 година затвора, 6 људи на 5 година затвора, 4 на по једну годину затвора, а 9 људи постхумно је осуђено. Године 1996. бугарски Врховни суд преиначио је пресуду и прогласио невиним 124 од 126 посланика.⁵¹²¹ Уз то, сви осуђени на смрт осуђени су и на плаћање пет милиона лева казне у корист државе, на конфискацију целокупне имовине и лишавање грађанских права. Осуђени на доживотну робију морали су да плате три милиона лева, конфискована им је имовина и лишени су грађанских права; осуђени на 15 година требали су да плате милион лева, конфискована им је имовина и лишени су грађанских права на 20 година.⁵¹²²

⁵¹¹⁷ М. Бар–Зоар, *н. д.*, 235–236. Још током јануара 1945. забринути да злочинци који су решили „јеврејско питање“ у Пироту неће добити заслужену казну, судија из овог града Хајим Абраванел и апотекар Исак Јусуфовић обратили су се писмом Државној комисији 12. јануара 1945. у којем су тражили да се ова установа обрати Народном суду у Софији како би и злочин депортовања Јевреја из Пирота био уврштен у оптужни материјал, не знајући да ће се ово питање покренути касније у другом процесу. АЈ, 110–550–151, инв. бр. 1554.

⁵¹¹⁸ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 28.2.1945, „Пред новим процесима у Софији“.

⁵¹¹⁹ <http://narodensud.archives.bg/> (приступљено 10.8.2021).

⁵¹²⁰ *Историја на съвременна България...*, 97–101.

⁵¹²¹ И. Хаджийски, *н. д.*, 115–116.

⁵¹²² На смрт су осуђени: принц Кирил, Богдан Филов, Никола Михов, Добри Божилов, Иван Багрјанов, Петар Габровски, Васил Митаков, Тодоси Даскалов, Славко Загоров, Димитар Кушев, Димитар Васиљев, Иван Горанов, Борис Јоцов, Константи Партов, Никола Захаријев, Христо Петров, Димитар Шишманов, Дочо Христов, Руси Русев, Иван Вазов, Иван Бешков, Прван Драганов, Александар Станишев, Александар Стависки, Борис Кочев. Даље, бивши дворски саветници: Јордан Стевов, Љубомир Лулчев, Светислав Стаменов, Георги Санџијев, Петар Костев, Павле Морфов, Рафаило Зечев и Димитар Генчев. (Министри нису набрајани поименично). „Бугарски народ пресудио издајницима. На смрт су осуђени кнез Кирил, професор Филов и

Истовремено, „Политика“ и „Борба“ су јављале да су суђења почела у унутрашњости Бугарске, посебно наглашавајући суђења која су се одвијала у Пловдиву и Ботевграду, а затим у Варни (почело суђење 22. јануара), Бургасу и Горњој Ораховици.⁵¹²³ „Политика“ је 3. фебруара 1945. донела текст под насловом „Софиска пресуда“ где је Васа Чубриловић, коментаришући пресуде, заступао тезу индивидуалне одговорности. По њему за злочине у Југославији нису били криви „на силу мобилисани“ бугарски војници, већ њихови надређени чија осуда је помагала да се „залече ране“ и представља најбољу „залогу будућег искреног пријатељства“.⁵¹²⁴ „Борба“ је у афирмативном тону испратила Софијску пресуду у чланку под насловом „Неумитна правда бугарског народа“ сматрајући да је бугарски народ свестан „историјског и националног значаја“ обрачуна са „народним непријатељима“ и да је најбољи доказ за то пресуда Народног суда у Софији.⁵¹²⁵

Став савезничке штампе по питању пресуде био је подељен. Московска „Известија“ поздрављала је процес и пресуду, наводећи да се „суд строго придржавао свих параграфа демократског законика о судском поступку“. Са друге стране, британски „Тајмс“ критиковао је првенствено изрицање огромног броја смртних пресуда.⁵¹²⁶

Смртна казна извршена је 2. фебруара 1945. у вечерњим сатима.⁵¹²⁷ Ускоро су уследиле пресуде и локалних Народних судова. У Варни је суђење почело 23. јануара, а 7. фебруара 1945. донесена је смртна пресуда за 51 лице, на доживотну робију осуђено је 14 лица, на 15 година затвора осуђено је 19 лица. У Бургасу на смрт је осуђено 19 лица. Суђења су у тим тренуцима трајала и у Пазарцику, Трнову и Кули,⁵¹²⁸ Пештеру, Јамболу, Новоселцима.⁵¹²⁹ Тањуг је преносио вест да је народни суд у Луковици на смрт осудио 20 лица, на доживотну робију 17 лица, док је 17 лица осуђено на мање временске казне.⁵¹³⁰ У Трнову 27. фебруара на смрт је осуђено 88 лица, 17 лица осуђено је на доживотну робију, 12 лица на 15 година робије, док је 8 лица осуђено на једну годину затвора.⁵¹³¹ „Политика“ је преносила вести из Софије од 21. фебруара да је у Јамболу осуђено на смрт 72 лица, на доживотну робију 5, на 15 година 13

генерал Михов, царски намесници, 22 бивша министра, 8 дворских саветника и 68 посланика. 150.000 грађана Софије, окупљених пред Палатом правде, траже да се пресуда сместа изврши“, *Политика*, 2.2.1945, 1. Видети: „Извршена је смртна казна над издајницима бугарског народа. Врховно веће Народног суда у Бугарској осудило је на смрт 3 регента, 22 бивша министра и 8 дворских саветника“, *Борба*, 3.2.1945, 1. Видети: АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 3.2.1945, „Мач народног правосуђа пао је на главе издајника – пише ‘Работническо дело’“.

⁵¹²³ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 23.1.1945, „У Варни је почело суђење бугарским издајницима“, „Народни судови у унутрашњости“, *Политика*, 2.2.1945, 1; „Народни издајници пред бугарским народним судовима“, *Борба*, 5.2.1945, 3. Југословенске власти ухватиле су неколико злочинаца које је бугарска оптужница теретила за злочине почињене у Југославији и испоручила их бугарским властима. Видети: ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 7, док. 1680, 1722, 1723. На процесу у Горњој Ораховици осуђено је 36 оптужених од којих 18 на доживотну робију, а 18 на различите временске казне. Истовремено су суђења отпочела у Рушчуку, Ширпану и Карлову. Неколико недеља касније Тањуг је доносио нову вест која се косила са претходном, пишући да је Народни су у Горњој Ораховици осудио на смрт 52 лица, 89 на доживотну робију, 16 на 15 година затвора, 13 на 10 година затвора, 40 на пет година робије, 2 на три године затвора. У истом тренутку је јављао да је у Казанлику на смрт осуђено 22 лица, док је 16 осуђено на доживотну робију. Тањуг је потом поново доносио контрадикторне вести пишући да је на смрт осуђено 60 лица, а на доживотну робију 14 лица. АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 15.2.1945, „Суђења ратним злочинцима у Бугарској се настављају“. Упоредити: АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 3.3.1945, „Пресуде народних судова“. Упоредити: АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 5.3.1945, „Пресуде народних судова“.

⁵¹²⁴ „Софиска пресуда“, *Политика*, 3.2.1945, 1.

⁵¹²⁵ „Неумитна правда бугарског народа“, *Борба*, 4.2.1945, 1.

⁵¹²⁶ „Ниједно хитлеровско чудовиште не сме побећи од Народног суда“. ’Известија’ о праведној пресуди коју је изрекао бугарски народ над својим непријатељима. Верност према злочину коју су показали бугарски министри још није добила свог Шекспира“, *Политика*, 12.2.1945, 2; „’Тајмс’ и пресуда у Бугарској“, *Политика*, 12.2.1945, 2.

⁵¹²⁷ „Бугарски народ казнио издајнике“, *Политика*, 3.2.1945, 1.

⁵¹²⁸ „У Варни је почело суђење издајницима“, *Борба*, 24.1.1945, 5; „Бугарска отечаствена фронта. У Варни и Бургасу стрељано седамдесет ратних злочинаца. У Пазарцику, пред зградом Народног суда налазе се ковчези костима поубијаних бораца за слободу“, *Политика*, 8.2.1945, 2; „Из братске Бугарске. Бугарски народни суд осудио је на смрт седамдесет фашистичких целата и зликоваца“, *Борба*, 8.2.1945, 3.

⁵¹²⁹ „Убили осамнаест. Победоносни марш се продужава“, *Политика*, 12.2.1945, 2

⁵¹³⁰ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 17.2.1945, „Пресуда ратним злочинцима у Луковици“.

⁵¹³¹ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 28.2.1945, „Пресуда у Трнову“.

оптужених; у Пазарцику је на смрт осуђено 45 лица, на доживотну робију 5; у Видину је на смрт осуђено 30, на доживотну робију 11, на 15 година 19 оптужених итд. Посебно су као оптужени приказани: Дамјан Пешанов, Александар Апостолов (командант станице у Владичином Хану), Христо Иванов (командант 39. допунског пука у Лесковцу), редов Георгијев (граничар у Владичином Хану), Љубомир Самбовски.⁵¹³² Неколико недеља касније, југословенска јавност је упозната и са пресудом Народног суда у Вратцима од 8. марта 1945. године. На смрт је осуђено 40 лица, на доживотну робију 21 лице.⁵¹³³

Поводом суђења по унутрашњости Бугарске реаговале су фамилије и родбина оптужених официра и подофицира који су преко Владимира Поповића молили Јосипа Броза да се ангажује како оптуженици не би добили смртне пресуде. Поповић је био убеђен да иза ове акције стоји бугарски министар војске Дамјан Велчев, односно покрет „Звено“, као и остали „земљораднички кругови“.⁵¹³⁴

Тањуг је јављао да је крајем фебруара завршено суђење „саучесницима афера у Катину и Виници“ и да су оптужени осуђени на мање временске казне или да су ослобођени оптужби.⁵¹³⁵ Југословенска телеграфска агенција јављала је и пресудама које је изнело Четврто врховно веће Народног суда. На смрт је осуђено 9 генерала, 4 пуковника и 6 потпуковника. Смртна пресуда је одмах извршена, а међу генералима који су осуђени на смрт налазили су се: Трифун Трифунов, Коста Лукаш, Борис Иванов, Асен Каров, Асен Николов и др.⁵¹³⁶ Вести од 11. марта говориле су да су судски процеси у унутрашњости и даље у току и да је до тог момента на смрт осуђено 1.221 лице и да су све пресуде извршене.⁵¹³⁷

У Бугарској је, као и у Југославији, после успостављања нових власти, почео обрачун са „народним непријатељима“. Велики део тих акција водили су и надгледали одбори Отечественог фронта. Није могуће утврдити колико број је убијен у првим недељама; бугарски историчари претпостављају да се бројка кретала око 3.000. почетком октобра када је насиље почело да јењава, највише из разлога јер такво стање није одговарало совјетским властима које су желеле да обезбеде мир иза линије фронта. Осим тога, 6. октобра је објављен указ којим су основани нови народни судови ради суђења оптужених за „фашизам и сарадњу са окупатором“. Током шест наредних месеци, према званичној статистици, пред народне судове изведено је 11.667 лица, а незваничне процене говоре да је оптужено између 30.000 и 100.000 појединаца. Систем репресалија појачан је након 12. октобра када је декретом проглашено да су четири странке из ОФ једине законите политичке партије што је условило прогањање свих „политичких противника“.⁵¹³⁸ Према подацима бугарског Народног суда, највероватније са почетка 1946. укупно је на смрт осуђено 2.850 људи, на доживотни затвор – 1.366, на казну затвора у трајању од једне до 20 година – 4.652 и 690 је осуђено на једну годину условно.⁵¹³⁹ Према Љубомиру Огњанову у периоду од децембра 1944. до априла 1945. Народни суд који је имао 68 састава (4 врховна и 64 обласних) организовао је 135 процеса са 11.122 окривљених. Судови су донели 9.155 пресуда од којих 2.730 смртних, 1.305 на казну доживотног затвора, 4.312 на казну од једна до 20 година затвора и 808 условних казни. Уз то, одређиване су и

⁵¹³² АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 22.2.1945, „Рад народних судово у Бугарској“; „Бугарски народ суди. Народни судови у Бугарској осудили на смрт 147 издајника. Наставља се суђење официрима и војницима бугарског окупационог корпуса за злочине извршене у Србији“, *Политика*, 23.2.1945, 6. Тањуг је јављао да је у Пазарцику на доживотну робију осуђено 52 лица. АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 22.2.1945, „Рад народних судово у Бугарској“.

⁵¹³³ „У Вратцима 40 ратних злочинаца осуђено на смрт“, *Политика*, 9.3.1945, 6. Тањуг је јављао да је на смрт осуђено 38 лица и да је казна изречена 19. фебруара 1945. Касније је вест била идентична оној из „Политике“. АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 20.2.1945, „Суђење бугарским учесницима анкетних комисија у Катину и Виници“. Упоредити: АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 8.3.1945, „Пресуда Народног суда у Вратцима“.

⁵¹³⁴ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, 13.2.1945.

⁵¹³⁵ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 1.3.1945, „Пресуде Народног суда у Софији саучесницима афера у Катину и Виници“.

⁵¹³⁶ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 17.3.1945, „Бугарски генерали осуђени на смрт“.

⁵¹³⁷ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 11.3.1945, „Вести из Бугарске“.

⁵¹³⁸ Р. Кремштон, *н. д.*, 86, 88.

⁵¹³⁹ ЦДА, ф. 1476, оп. 3, а.е. 1661, л. 1.

новчане казне, укупно у износу од пет милиона лева и конфискација покретне и непокретне имовине, као и губитак грађанских права. Поред тога многа лица подлегла су законима о оснивању радних логора за „политички опасна лица“ који је донет још пре деветосептембарског преврата (20. јануар 1944.) и Закон за заштиту народне власти (17. март 1945.).⁵¹⁴⁰

*

Бугарска влада је у неколико наврата преко југословенских надлежних институција слала позиве бугарских судова југословенским грађанима, који би као сведоци, били ангажовани на неколико рочишта.⁵¹⁴¹ Такође се југословенска влада интересовала о одређеним лицима која је окарактерисала као злочинце, првенствено о начину њиховог кажњавања. У том смислу су преко Југословенске војне мисије тражени подаци о десеторици Бугара који су чинили злочине у Врању и околини (Петар Петров Иванов, Васил Добрејанов, Георги Тенев Терзијев, Н. Дунхеров, Симеон Иванов Симеонов, Љубен Томов, Никола Алексијев Николов, Ненко Петрунов, Петар Чакаров, Н. Паунов).⁵¹⁴²

Влада републике Македоније тражила је преко југословенске војне мисије у Лондону 6. јуна 1945. да испоручи шест лица која су чинила ратне злочине на подручју Македоније. Тражено је да се посредује преко бугарске Дирекције народне милиције. Лица која су тражена су следећа: Асен Богданов, „бивши обласни полицијски начелник у Скопљу“; Иван Маринов, „бивши командант Битољске дивизије“; Анто Георгијев Антон, „десна рука Асена Богданова“; Васил Цанков „командант Државне сигурности“; Лубен Александров „бивши обласни полицијски начелник у Скопљу“; Михаил Сурчев „начелник групе за Државну сигурност“. У вези са тим председник Државне комисије Душан Недељковић обавестио је владу Македоније да је од Македонске земаљске комисије затражен доказни материјал за наведена лица који је достављен 30. јула 1945. године. Доказни материјал послат је за пет злочинаца, за све осим за Михаила Сурчева за кога се сазнало да је већ осуђен и ликвидираан од стране нових власти у Бугарској.⁵¹⁴³

У преписци Државних органа која је наступила половином и у другој половини 1945. видљиво је двоумљење државног врха по питању суђења бугарским ратним злочинцима који су починили злочине у Југославији – да ли тражити екстрадицију или препустити бугарским судовима процесуирање. Министарство иностраних послова јављало је Државној комисији 24. јула 1945. да је „политички погрешно тражити од Бугарске екстрадицију ратних злочинаца“. Даље је стајало: „Приложеном листу, преко нашег посланства у Софији, треба испоставити Бугарској влади и тражити да она суди оне ратне злочинце и да извештај о резултату суђења достави преко нашег посланства“. Државна комисија била је мишљења да бугарски ратни злочинци треба да одговарају „пред народним судовима Југославије и по југословенским законима“, према одлукама Московске декларације, па је по том питању обавестила Владу Југославије 5. октобра 1945. године.⁵¹⁴⁴

И у другој половини 1945. југословенске установе задужене за евидентирање и екстрадицију бугарских злочинаца вршиле су дипломатске маневре код бугарских установа. Југословенски посланик Ковачевић је јавио Велебиту 22. септембра 1945. да бугарска влада није била противна да Југославији испоручи ратне злочинце, између осталих генерала Асена Николова, пуковника Симова и потпуковника Бодевског.⁵¹⁴⁵ Ипак, Југословенска влада,

⁵¹⁴⁰ *История на съвременна България...*, 6.

⁵¹⁴¹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 13, док. 73.

⁵¹⁴² ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 13, док. 1932.

⁵¹⁴³ АЈ, 110–10–1222–1225. Даља преписка између поменутих установа тицала се злочинца Николе Губарева (белогардејац), шефа IV, а затим III одсека Специјалне полиције Управе града Београда, који је био у рукама совјетских власти у Аустрији. Последњи документ који се тицао екстрадиције везано за Николу Губарева датован је 22. новембра 1945, а тицао се молбе Државне комисије која је поднета Министарству иностраних послова да реагује код совјетске амбасаде у Београду по овом питању. АЈ, 110–10–1305–1309.

⁵¹⁴⁴ АЈ, 110–11–21–22. Видети: АЈ, 110–11–337–350.

⁵¹⁴⁵ Ово питање не можемо до краја реконструисати. Иако се у преписци везаној за Асена Николова помиње његова екстрадиција у септембру, па чак и у децембру 1945, у одлуци Државне комисије за Асена Николова

односно њено Министарство иностраних послова одлучило је 28. септембра 1945. да не тражи екстрадицију бугарских држављана из Бугарске. Министарство иностраних послова обавестило је Посланство у Софији да бугарски судови треба да суде овим злочинцима, а да бугарске надлежне институције треба да упознају Југословенско посланство о оптужном материјалу и пресуди.⁵¹⁴⁶

Суђење бугарским злочинцима и југословенским држављанима који су помагали и ставили се у службу бугарског окупатора обављало се у неколико наврата на југословенској територији. Пресудом Војног суда Скопске војне области осуђено је на смрт стрељањем, губитак грађанске и војничке части и на конфискацију имовине 40 лица. Сва лица осуђена су због сарадње са бугарским војним јединицама и са цивилном управом, као и за учествовање у акцијама против партизана.⁵¹⁴⁷ Негде у исто време, у другој половини јануара 1945. отпочело је суђење команданту 56. пешадијског пука пуковнику Љубену Апостолу пред Народним судом у Кавадарцима. После краткотрајног процеса Апостолов је осуђен на смрт вешањем.⁵¹⁴⁸

Пред Војним судом Штипске војне области у Штипу одговарали су Георги Хаџи-Митев, Георги Христов, Цалков, Влада Пандер Маџаров и Лија Лазаров Југов. Вођа, ових „разбојника“ био је Георги Хаџи-Митев, члан ВМРО и присталица Ивана Михајлова. Оптужба је дотичне третирао за пребијање сељака у Радњу, паљење села Радња, Стрмашева, Петрова, Габрова и Коњског са бугарским окупатором. Заједно са немачким и бугарским јединицама извршили су злочин у грчком селу Ноти у коме је побијено 56 жена и стараца и у селу Лубинци у коме је побијено 25 људи. Сва лица осуђена су на смрт. Пред истим судом који је заседао у Струмици осуђени су на смрт Марко Андонов Лазаров, Славча Павлов Азмазов и Манчо Лазаров Калпаков.⁵¹⁴⁹

У Штипу су 22. марта 1945, пресудом Војног суда Штипске војне области осуђени на смрт: Добре Георгијев Иванов, Мите Манев Иванов, Антон Иванов Ковачевић, Благој Василев Ципушев, Вангел Анов Ефтимов, Емануел Данев Пешев, Трифун Ефтимов Костадинов, Стојан

наилазимо на податак да се он налазио у Београду почетком септембра и да је екстрадиција у том тренутку извршена. Асен Николов је након екстрадиције одмах саслушан 5. септембра 1945. у канцеларији Железничке станице у Београду. Присутни су били иследник Државне комисије Милош Исаковић, од стране југословенске армије потпоручник Љубисав Ристић, од стране бугарске војске потпоручник при етапној команди у Београду Христов Димов и записничар Наталија Павичић. Генерал Николов је при кратком саслушању између осталог изјавио следеће: „Одмах непосредно иза мог доласка 27. јануара 1942. немачка команда односно генерал Бадер издао ми је наређење да у знаку репресалија извршим стрељање 1070 талаца у Нишу, а из крагујевачког логора 158 људи...У 1942. години моје јединице су по наређењу Немаца у знак репресалија палиле куће у оним пределима где су вођене борбе...Од Немаца сам добијао како писмена тако и усмена наређења, али усмених наређења било је више. Усмена наређења предавала су се штабу преко официра за везу. Мени су наређења долазила од главног заповедника за Србију Бадера, а доцније Фелбера (војно-управног команданта – Б. Т). Дан касније, 6. септембра 1945. у канцеларији на железничкој станици у Београду саслушаван је и генерал-мајор Симеон Симов. У саслушању које је том приликом дао пред иследником генерал-мајор Симов признао је један број злочина које је 1. бугарски окупациони корпус починио у Србији. Нарочито је причао о злочинима на Великом Јастрепцу јуна 1942. године. АЈ, 110–81–819, Одлука за Николова, ф. бр. 481; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...том други*, 569. Упоредити: АЈ, 110–11–405–408.

⁵¹⁴⁶ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 4685. Видети за Асена Николова: АЈ, 110–11–405–408.

⁵¹⁴⁷ Осуђена су на смрт следећа лица: Димитар Алексијев Анастасов, Игњат Малев Мангаров, Стефан Велков Атанасов, Борис Лазаров Зафиров-Муто, Славко Спирић Иванов, Стојан Петков Атанасовски Новоселски, Тодор Стојчев Сопотски, Ива Поп-Стојчев Велков, Петар Андонов, Крсто Лазаров Иванов Коњушки, Андон Димитров Узунов, Христо Атанасов Петров-Шапка, Тренко Петров Цимревски, Киро Костов Атанасов-Мургасански, Страхил Стојчев Апостолски, Рамадан Азизов, Хасан Шекиров Азизов, Садик Рамизов Јакупов, Безет Мусли Далиповски, Јусуф Исмаилов Хизерев, Абдулах Ејупов Абдулов, Стојчо Спасов Стојменов, Др Јосиф Андонов, Саид Реџепов Мемедов, Јусуф Џемаилов, Ахмед Бекиров Абдула, Хаири Илмазов Садиков, Муса Асанов Естепов, Јусуф Зумберов Нурединов, Јашар Фетов Јашаров, Бајрам Идризов Бекиров, Али Абдулов Шабанов, Рахим Бакиев Фазлиев, Алија Шукри Ебипов, Осман Селимов Исеинов, Трајко Герасимов Арсов, Александар Иванов Чеков-Савде Брлото, Радивој Даков Арсовски, Ефтим Наумовски Петровски, Јашар Алиманов Сулејманов. „Суђење народним непријатељима у Македонији“, *Борба*, 25.1.1945, 5.

⁵¹⁴⁸ Ј. Павловски, *н. д.*, 153, 167.

⁵¹⁴⁹ „Пресуда Војног суда у Штипу и Струмици. Сарадници бугарских фашиста и убице народних бораца осуђени су на смрт“, *Политика*, 17.2.1945, 4.

Иванов Кантуров. Сва лица су оптужена да су тесно сарађивала са бугарским јединицама и са њима вршиле злочине. Још неколико лица осуђена су на временске казне затвора.⁵¹⁵⁰

Дана 25. маја 1945. у Скопљу је отпочело суђење Димитру Рајеву, директору скопске обласне дирекције и „његовим помоћницима“ Спири Китинчеву, Димитру Чкатрову и Димитру Ђузелову. „Борба“ је нагласила да „у целој Македонији влада велико интересовање за суђење издајницима македонског народа“, ⁵¹⁵¹ а вести о овом суђењу пренео је и немачки лист „Берлинер Тагецајтнунг“ у свом броју од 2. јуна 1945. године.⁵¹⁵² Димитар Чкатров и Димитар Ђузелов, опробани чланови ВМРО који су се одмах на почетку окупације ставили у службу окупационог система, исписивали су овим суђењем задње поглавље својих биографија. Ђузелов који је за време окупације постао доктор филозофије одбранивши на Загребачком свеучилишту рад на тему „Шопенхауерова прагматична критика ума“ марта 1943. и директор радија Скопље јуна 1942. заступао је срчано своје идеје, показујући дрскост и цинизам према суду. За разлику од њега Чкатров се држао збуњено и уплашено. Пресуда смртном казном изречена је 3. јуна 1945. године.⁵¹⁵³

И касније током 1946. надлежни органи за процесуирање и суђење ратним злочинцима тражили су изручивање ратних злочинаца – југословенских држављана који су помагали бугарском окупатору. Дана 30. марта 1946. тражено је изручење три лица: Андрије Димитрова Хиџњакова, капетан Гестапоа који се налазио у Пловдиву; Бојана Гиоргијева Црноокова који се налазио у Софији; Тодора Тодорова Иванова који се налазио у Великом Трнову. Недоследност у раду утицала је да се Министарство иностраних послова обрати 13. маја 1946. Државној комисији и да укаже да су поменути злочинци предати југословенским властима „још пре два месеца“. ⁵¹⁵⁴ У другој половини 1946. суђено је чувеном „михајловици“ Васили Хаџи Кимову. Године 1948. отпочело је дугоочекивано суђење обласном полицијском начелнику Асену Богданову и његовим сарадницима. Богданов је 25. новембра 1948. осуђен на смрт стрељањем.⁵¹⁵⁵

5.2.1.3. Прихват југословенске деце у Бугарској

Организовање и транспорт. Бугарска помоћ Југославији огледала се и у збрињавању социјално угрожене деце са подручја Југославије (ратна сирочад, деца из најсиромашнијих породица, избеглице). Договор о збрињавању југословенске деце у Бугарској постигнут је 21. децембра 1944, на састанку представника Централне младешке комисије при Националном комитету Отечественог фронта са представницима Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ).⁵¹⁵⁶ Споразум су потписали са бугарске стране: Борис Николов, Георги Георгијев, Станко Рангелов, Славчо Стојанов и Ангел Калинов, а са друге стране: Неда Маровић, Емилија Јакшић и Ева Домањи. Том приликом одлучено је да у обзир дођу деца

⁵¹⁵⁰ „Суђење народним непријатељима у Штипу“, *Политика*, 23.3.1945, 6. Касније током године одржано је суђење групи шпекуланата у Куманову. Од шест оптужених, једино је Костадин Илијев Мишковски осуђен на смрт 17. маја 1945. „Пресуде шесторици шпекуланата у Куманову“, 20.5.1945, 7. Видети: „Опомена остацима великобугарског фашизма. После пресуде издајницима македонског народа“, *Политика*, 5.6.1945, 5.

⁵¹⁵¹ „У Скопљу отпочело суђење фашистичким злочинцима Раеву, Китинчеву, Чкартову и Ђузелову“, *Борба*, 26.5.1945, 4.

⁵¹⁵² *Македонија во странскиот печат. Том I*, 365.

⁵¹⁵³ „У Скопљу је изречена смртна пресуда групи народних издајника“, *Борба*, 4.6.1945, 3; Ј. Павловски, *н. д.*, 332–335.

⁵¹⁵⁴ АЈ, 110–11–1435–1442.

⁵¹⁵⁵ Ј. Павловски, *н. д.*, 29, 69, 235–236.

⁵¹⁵⁶ Председник Централне младешке комисије одговарао је на питања која су постављана приликом његовог гостовања на радију Софија и том приликом изјавио да су инспектори за друштвену заштиту Министарства социјалне политике добили налог да ступе у везу са председницима општина, представницима друштва за заштиту деце, добротворним удружењима, заводима за друштвено помагање и другим установама који ће се заједно са поменутиим Комитетом постарати за пријем и смештај југословенске деце. Наредно је да се почне са акцијом за пријем деце и у поједине породице. АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 20.12.1944, „Жива акција у Бугарској за пријем југословенске деце“, „Припреме за дочек југословенске деце“, *Борба*, 19.12.1944, 1.

старости од 5 до 14 година.⁵¹⁵⁷ Била је реч о деци „палих бораца НОВ и ПОЈ и осталих жртава рата и активних бораца НОВЈ“. У обзир су улазила следеће деца која су подељена у две групе: 1) деца из Србије чији су родитељи погинули или осакаћени у партизанима или су убијени од стране окупатора и њихових помагача 2) избегличка деца из Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе, Санцака која су се налазила у дечијим домовима или су смештена по туђим домаћинствима.⁵¹⁵⁸ За сву децу која су била послата у Бугарску састављени су спискови у два примерка са рубрикама: име, очево име, презиме; место рођења и место живљења; године старости; образовање; резултат медицинског прегледа и на колико времена се шаље у Бугарску. Настањивање деце у Бугарској било је по заједничким домовима и код приватних породица. За ону децу која су становала код приватних породица уредила су се дечија обданишта у којима су васпитавана од стране југословенских васпитача. Касније је планирано да се за ту децу образују заједнички домови.⁵¹⁵⁹

Такође је одлучено да се у Бугарску шаљу искључиво здрава деца (распрострањеност шуге и кожных обољења), због чега је донесена одлука да се у Нишу формира зборни пункт односно Централно дечије прихватилиште где би се деца подвргавала лекарским прегледима од стране мешовите комисије састављене од југословенских и бугарских лекара. О томе је Повереништво за социјалну политику обавестило бугарско посланство 5. јануара 1945. године.⁵¹⁶⁰ У Београду, Неготину, Зајечару, Аранђеловцу, Врњачкој Бањи, Шапцу и Лесковцу формирана су остала прихватилишта. Постојала је и идеја о формирању прихватилишта у Ужицу, али се од ње одустало почетком 1945. године.⁵¹⁶¹ У прихватилиштима је вршен преглед деце, и распоређивана су за пут: прво за Ниш, па у Бугарску. Превоз деце на одредиште у Бугарској обављано је бугарским санитарским возовима. Иако је планирано да се у Бугарску шаљу само здрава деца накнадно су, ради лечења, транспортоване две групе од преко 800 деце.⁵¹⁶² Прва група српске деце упућена је у Бугарску 15. јануара 1945. из Ниша. У групи се налазило 191 дете и 29 васпитача. Деца су смештена у Габрову.⁵¹⁶³

Лист „Борба“ је писао да је „Централна младешка комисија“ при Националном комитету Отечественог фронта послала у Југославију своју делегацију која је обећала да ће у Бугарској бити примљено између 9.000 и 10.000 југословенске деце,⁵¹⁶⁴ иако је Повереништво за

⁵¹⁵⁷ Испрва одређено од 5 до 15 година. Видети: АЈ, фонд 642 – Министарство социјалне политике ДФЈ (ФНРЈ), фасцикла: 8, јединица описа: 23 (даље: 642–8–23), *Zapisnik, bez datuma*.

⁵¹⁵⁸ АЈ, 642–8–23, Окружним народно-ослободилачким одборима, Извршеном одбору НОО за град Београд-Београд, 29.12.1944; АЈ, 642–8–23, *Zapisnik, bez datuma*. Упоредити: Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 44; Petar Dragišić, „Zbrinjavanje jugoslovenske dece u Bugarskoj 1945. godine“, *Istorija 20. veka*, XIX, 2, (2001), 103–104.

⁵¹⁵⁹ АЈ, 642–8–23, *Zapisnik, bez datuma*. Још раније у првој половини децембра бугарске надлежне установе припремале су се за долазак југословенске деце. Разградски околијски управник је 15. децембра 1944. послао телеграм околијским кметовима за смештај 300 југословенске деце–ратне сирочади. Уследило је и саопштење Градске управе у Разграду од истог дана која је такође говорила о смештају и исхрани ратне сирочади из Југославије која су требала да буду смештена у Разградској околији. ДА – Разград, ф. 47 (Градски общински народен съвет – Разград), оп. 1, а.е. 376, л. 1–2. Почетком 1945, 5. јануара, Градска управа у Самокову писала је Савезу за заштиту деце у Софији да је њихов град спреман да прими 100 југословенске деце. ДА – Софија, ф. 31 (Градски народен съвет (ГНС) – Самоков), оп. 1, а.е. 49, л. 1.

⁵¹⁶⁰ АЈ, 642–8–23, НКОЈ Повереништво з асоцијалну политику Бугарском посланству, 5.1.1945.

⁵¹⁶¹ АЈ, 642–8–23, Окружним народно-ослободилачким одборима, Извршеном одбору НОО за град Београд-Београд, 29.12.1944; АЈ, 642–8–23, НКОЈ Повереништво за социјалну политику, Одлука, 29.12.1944; АЈ, 642–8–23, НКОЈ Повереништво за социјалну политику, Повереништво за социјалну политику АСНОС-а, 8.2.1945.

⁵¹⁶² Прихватилиште у Врњачкој Бањи примало је децу из Крушевачког и Чачанског округа, београдско прихватилиште примало је децу из Ваљевског и Пожаревачког округа, прихватилиште из Лесковца примало је децу из Врањског округа, а деца из Пиротског, Топличког и Моравског округа упућивана су директно у Ниш. АЈ, 642–8–23, Окружним народно-ослободилачким одборима, Извршеном одбору НОО за град Београд-Београд, 29.12.1944; „Девет хиљада југословенске деце одлази у Бугарску“, *Борба*, 11.1.1945, 2.

⁵¹⁶³ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 17.1.1945, „Југословенска деца у Бугарској“; „Прва група српске деце отишла у Бугарску“, *Борба*, 16.1.1945, 4.

⁵¹⁶⁴ У тексту је даље стајало која деца су била одређена да се пошаљу у Бугарску и колико деце је одређено да се пошаље, по републичком кључу: „Отићи ће деца бораца НОВ палих у борби за слободу, деца инвалида НОВ, деца активних бораца и избегличка деца и то: 1.000 из Београда, 3.000 из Србије, 1.000 из Словеније, 1.000 из

социјалну политику процењивало да овакве унесрећене српске деце има 350.000.⁵¹⁶⁵ „Политика“ је писала да су у другој половини јануара 1945. у Бугарску упућена два велика транспорта са око 1.000 београдске деце. Пошто један већи број деце није у тим тренуцима транспортован, планиран је још један одлазак 29. јануара 1945. године.⁵¹⁶⁶

Ради боље и потпуније сарадње између „Централне младешке комисије“ и Централног одбора УСАОЈ-а послана је у Софију делегација од три члана УСАОЈ која је требала да за време боравка југословенске деце у Бугарској обилази домове и да се стара о њима све до њиховог повратка у Југославију.⁵¹⁶⁷ Касније је та одлука измењена, па су у новооснованим „Централну управу дечијих домова“ ушла четири члана УСАОЈ-а.

Поред тога, Повереништво за социјалну политику одлучило је 26. децембра 1944. да др Сава Бугарски, доцент и управник Универзитетске дечије клинике у Београду руководи целокупном службом организације погледа за кожне и венеричне болести код деце која су упућивана за Бугарску.⁵¹⁶⁸ Ради бољег обављања посла Сави Бугарском је додељен др Милан Миловановић, асистент Бактериолошко-паразитског института Медицинског факултета, као једини миколог у Србији.⁵¹⁶⁹ Повереништво је почетком јануара 1945. организовало Службу здравствене заштите и у њу укључило професоре са Медицинског факултета у Београду – стручњаке за педијатрију. Матија Амброжић је одређен за руководиоца, а његов заменик постао је Миливоје Сарван.⁵¹⁷⁰ Лекари Александар Шевић, Драгољуб Илић, Јулија Марић, Миодраг Швабић, Бранко Павковић одређени су 9. јануара 1945. као школски лекари и специјалисти за дечије болести за групне колоније југословенске деце у Бугарској.⁵¹⁷¹

Чиновник Повереништва за социјалну политику Милош Самарџија одређен је за сталног вођу дечијих транспорта на путу Београд – Ниш – Софија, па до места која су одређена за смештај деце и натраг. Самарџија је именован на ову дужност 13. јануара 1945. године.⁵¹⁷²

Да би се акција што брже и боље спроводила УСАОЈ одабрао у сваком округу Србије Акциони одбор. Целокупно руководство акцијом за смештај деце поверено је Акционом одбору 15. јануара 1945. године. У одбор су ушли представници Повереништва за социјалну политику НКОЈ-а и АСНОС-а, Санитета ВШ НОВ и ПОЈ, Главног одбора Црвеног крста, Централног одбора УСАОЈ-а, Главног одбора АФЖ-а и Председништва Извршеног НОО за град Београд.⁵¹⁷³

На основу Одлуке Повереништва за социјалну политику 26. јануара 1945. именован је Акциони одбор, а у њега су ушли следећи представници: Повереништва за социјалну политику НКОЈ-а Милица Дедијер-Кићевац, начелница одељења за заштиту матера, деце и младежи; Повереништва за социјалну политику АСНОС-а Светозар Крстић, повереник истог

Хрватске, 500 из Санцака, 500 из Црне Горе, 1.000 из Македоније, 1.000 из Босне и Херцеговине. Повереништво за финансије Националног комитета доделило је 10 милиона динара за опскрбу ове деце“. „Девет хиљада југословенске деце одлази у Бугарску“, *Борба*, 11.1.1945, 2. Видети: АЈ, 642–8–23, Окружним народно-ослободилачким одборима, Извршеном одбору НОО за град Београд-Београд, 29.12.1944. Бројни распоред деце према окрузима у Србији: град Београд 1.000, за округ београдски 200 деце, за округ ваљевски 200 деце, за округ моравски 150 деце, за округ нишки 200 деце, за округ пожаревачки 200 деце, за округ топлички 100 деце, за округ ужички 300 деце, за округ чачански 200 деце, за округ шабачки 300 деце, за округ зајечарски 350 деце, за округ крагујевачки 200, за округ крушевачки 200 деце, за округ лесковачки 200 деце, за округ врањски 100 деце, за округ пиротски 100 деце. АЈ, 642–8–23, Окружним народно-ослободилачким одборима, Извршеном одбору НОО за град Београд-Београд, 29.12.1944. Видети: АЈ, 642–8–23, *Zapiski, bez datuma*.

⁵¹⁶⁵ АЈ, 642–8–23, Претседништво АСНОС-а Повереништву социјалне политике АВНОЈ-а, 6.1.1945.

⁵¹⁶⁶ „Обавештења централног прихватилишта за транспорт деце у Бугарску“, *Политика*, 26.1.1945, 4. Видети: „У братску Бугарску стижу још 464 југословенска детета“, *Политика*, 8.2.1945, 4.

⁵¹⁶⁷ „Девет хиљада југословенске деце одлази у Бугарску“, *Борба*, 11.1.1945, 2.

⁵¹⁶⁸ АЈ, 642–8–23, НКОЈ Повереништво за социјалну политику, Одлука, 26.12.1944.

⁵¹⁶⁹ АЈ, 642–8–23, НКОЈ Повереништво за социјалну политику, Одлука, 10.1.1945.

⁵¹⁷⁰ АЈ, 642–8–23, НКОЈ Повереништво за социјалну политику, другу генералу Вујовићу, начелнику економског одељења ВШ НОВЈ, 2.1.1945.

⁵¹⁷¹ АЈ, 642–8–23, Претседништво АСНОС-а Повереништво здравља Повереништву за социјалну политику НКОЈ-а 9.1.1945.

⁵¹⁷² АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику, 13.1.1945.

⁵¹⁷³ АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику 15.1.1945.

Повереништва; Санитета ВШ НОВ и ПОЈ др Саша Божовић, санитарски мајор; Главног одбора Црвеног крста Југославије Јара Рибникар и Стевка Лазовић; Централног одбора УСАОЈ-а Милојко Друловић; Главног одбора АФЖ Марта Поповић; Извршног НОО за град Београд Драгомир Гуелмино.⁵¹⁷⁴

У каквом су стању била деца можда најбоље осликава извештај Управника дечијег дома у Врњачкој Бањи у којем се између осталог каже следеће: „...Избегличка деца из села Трстеничког среза долазе већ у Врњачку Бању. Деца су гола, боса и вашљива. О њима се није водило довољно рачуна. Подузећу све потребне (мере) да се деца очисте и да их донекле обучемо и до 8.1.(19)45 спремимо 300 деце за транспортовање...“⁵¹⁷⁵

У највећем прихватилишту које је било смештено у Београду владали су јако лоши услови. Хладни зимски месеци такође нису ишли на руку организаторима транспорта. Простор је био обезбеђен за прихватање 1.000 деце одједном, али зграда није имала грејање и деца су углавном била боса и слабо одевена. Због тога се Повереништво за социјалну политику директно обратило Јосипу Брозу 15. јануара 1945 године. У тренуцима када је први транспорт кретао из Ниша Повереништво је од председника НКОЈ тражило првенствено огревни материјал. Чланови Повереништва такође су сазнали за залихе тканине у земунској фабрици „Вукојчић“ и за залихе кудеље у Повереништву трговине и индустрије, па су тражили овај материјал за израду дечијих капутића. Било је потребно створити основне услове да би се деца касније могла очистити и опоравити од вашију, шуге, трихофитије, микозе и других болести које су биле „пратиоци“ тешког живота.⁵¹⁷⁶ У циљу опремања деце одобрен је кредит од десет милиона динара. Проблем обуће лако је решен куповином 1.700 пари ципела, док се питање одеће решавало преко набавки из београдских фабрика „Коста Илић“, „Узор“ и осталих сличних фабрика и радионица.⁵¹⁷⁷

Транспорт деце углавном је протицао у најбољем реду. У једном извештају описан је пут 12. транспорта упућеног из централног прихватилишта у Београду за Бугарску 25. фебруара 1945. године. Бугарским санитарским возом тада је кренуло 230 деце из Београда (118 деце из подрињског краја и Босне упућених преко Шапца, 60 деце из Пожаревачког округа и 52 из Београда и околине), а у Крагујевцу, где се воз зауставио, примљено је још 152 деце из Крагујевца и околине. У извештају је даље стајало: „... Путовање је било веома удобно у топлим загрејаним вагонима са постављеним креветима, ћебадима и другом опремом. Савки вагон поред наших учитеља и васпитача имао је потребан број бугарског персонала за ложење ватре у пећима по вагонима, за разношење хране и дежурање око обезбеђења деце за време путовања. Обично су дежурали по један учитељ, један васпитач, један бугарски болничар-болничарка, док се њихова замена одмарала. У возу су Бугари деци кували топлу и укусну храну, чај и деци делили сир качкаваљ и мармеладу. И ми смо понели сира траписта и мармеладе за пут, а у Крагујевцу АФЖ изнео нам је сланине, кобасице, јаја и мармеладе, тако да су сва деца и персонал имали разноврсне хране у изобиљу за цело време путовања...“ Деца из транспорта смештена су у Свиштов, а у Бугарској су наишла на срдчан дочек и топао пријем: „...У Свиштов смо дошли у току ноћи када смо сви спавали. У зору, пробудила нас је војна глазба са одредом војника и цео град Свиштов изашао је пред нас на станици је могло бити присутно 2 до 3.000 лица...“⁵¹⁷⁸ Слична ситуација забележена је и у Софији где су југословенска деца такође наишла на топао пријем.⁵¹⁷⁹

⁵¹⁷⁴ АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику, 26.1.1945.

⁵¹⁷⁵ АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику, Дејичи дом у Врњачкој Бањи, Повереништву за социјалну политику, Оделjenje за заштиту матера, деце и младежи, 30.12.1945.

⁵¹⁷⁶ АЈ, 642–8–23, НКОЈ Повереништво за социјалну политику, претседнику НКОЈ, 15.1.1945.

⁵¹⁷⁷ АЈ, 642–8–23, Централни одбор УСАОЈ-а Националном комитету Повереништву за социјалну политику, 12.1.1945; АЈ, 642–8–23, НКОЈ Повереништво за социјалну политику, Повереништву за трговину и индустрију – отсек за текстил, 13.1.1945; АЈ, 642–8–23, НКОЈ Повереништво за социјалну политику, Повереништву трговине и индустрије – отсек за текстил, 20.1.1945.

⁵¹⁷⁸ АЈ, 642–8–23, Извештај о путу XII транспорта деце упућеног из Централног Прихватилишта у Београду за Бугарску на дан 25. фебруара 1945 г, 12.3.1945.

⁵¹⁷⁹ АЈ, 112–783–784, Пласти билтен, 21.1.1945, „Долазак југословенске деце у Софију“.

Смештај и боравак. Ради што бољег организовања смештаја и координације уопште у Бугарској је основана 23. јануара 1945. „Централна управа дечијих домова“ са седиштем у Софији попуњена од стране југословенских представника. У Централну управу су ушли: четири члана УСАОЈ-а, за руковођење културно-просветним радом; један педагог за руковођење педагошким радом; један лекар за руковођење здравственом заштитом; један члан УСАОЈ-а за административни рад. Ова лица одређивали су Централни одбор УСАОЈ-а и Повереништва АСНОС-а.⁵¹⁸⁰ Управник је био Миодраг Матић, а од 23. јуна 1945. др Станко Рупена.⁵¹⁸¹ Као стручни органи Централне управе установили су се:

- 1) Управе дечијих домова у које су ушли један педагог, један омладинац (васпитач) и један лекар. У управу дечијих домова улазе и делегати у дому збринуте деце. Ова лица бирали су Централни одбор УСАОЈ-а и Повереништва АСНОС-а.
- 2) Пет стручних медицинско-здравствених екипа у које имају ући педијатри које одреди Повереништво за здравље АСНОС-а (један делегат на 50 питомаца).⁵¹⁸²

Ради потребе вођења тачне евиденције о деци која су упуњена у Бугарску, нарочито у њиховом даљем збрињавању и васпитању одлучено је да установи „централна дечија картотека“. За свако дете које је упуњено у Бугарску или које је требало бити упуњено попуњаван је нарочити образац.⁵¹⁸³ Повереништво за социјалну политику је у том циљу разрадило картотеку и она се састојала од „Пријавног листа“, „Дечијег социјалног листа“, „Дечијег здравственог листа“ и „Дечијег педагошког листа“.⁵¹⁸⁴

У циљу прикупљања средстава за издржавање југословенске деце формиран је фонд под називом „Југословенска деца“ 4. јануара 1945. године. У тај фонд је као основни улог ушла сума од 500.000 лева, коју је дао шеф војне мисије (члан војне мисије) САД у Софији генерал Хал. Осим тога, фонд је примао и друге прилоге.⁵¹⁸⁵ Крајем јануара у фонду је било укупно 1.818.794 лева,⁵¹⁸⁶ док је почетком фебруара сума износила 3.522.641 лева.⁵¹⁸⁷ Осим тога Фонд је попуњаван и организовањем концерата и приредби где је сакупљан новац и храна у корист југословенске деце. Бугарски Црвени крст и Бугарски женски народни савез, као и још неколико сличних организација одиграло је важну улогу у прикупљању средстава за југословенску децу.⁵¹⁸⁸ Док су југословенска деца транспортована назад у своју домовину, наставници у Софији скупили су почетком септембра 1945. 84.290 лева, односно 8.429 динара и преко свог градског инспектора предали новац Централној управи са назнаком да се ова сума

⁵¹⁸⁰ Лица која су, између осталих, ушла у Централну управу дечијих домова била су следећа: делегат повереништва за социјалну политику НКОЈ-а Стевка Лазовић, члан Акционог одбора за упуњивање деце у дечије домове у Бугарску; делегати Централног одбора УСАОЈ-а Иван Периф, Драгица Јовичић, Миле Мандић; делегат за просвету АСНОС-а др Михаило Лазовић. Каснијом одлуком Повереништва од 14. маја 1945. као чланови Централне управе државних домова у Софији именовани су: Дара Цревар-Оклобција из Министарства просвете Србије и Даница Трбојевић, управитељица грађанске школе. АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику, 15.1.1945; АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику, Одлука, 23.1.1945; АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику, Одлука, 14.5.1945.

⁵¹⁸¹ АЈ, 642–8–23, Централна управа домова Југословенске деце у Бугарској Министарству социјалне политике ДФЈ, Начелнику одељења за заштиту матера, деце и младежи, 29.6.1945; АЈ, 642–8–23, Министарство народног здравља ДФЈ Централној управи дечијих домова у Бугарској 23.6.1945.

⁵¹⁸² АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику, 15.1.1945; АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику, Одлука, 23.1.1945.

⁵¹⁸³ АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику Централном дечијем прихватилишту 7.3.1945.

⁵¹⁸⁴ АЈ, 642–8–23, НКОЈ, Повереништво за социјалну политику Централној управи дечијих домова, 14.2.1945.

⁵¹⁸⁵ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 5.1.1945, „Основан је фонд ’Југословенске деце‘“, „Амерички војници у Бугарској за југословенску децу“, *Борба*, 25.12.1944, 3.

⁵¹⁸⁶ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 27.1.1945, „Фонд југословенске деце стално расте“.

⁵¹⁸⁷ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 8.2.1945, „Акција за помоћ Југославији“.

⁵¹⁸⁸ „Из братске Бугарске. По целој Бугарској организују се концерти, приредбе и скупљање новца и хране у корист југословенске деце“, *Борба*, 13.2.1945, 4; Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 208–212; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 44–45; Р. Драгишић, „Збринјаванје jugoslovenske dece...“, 103–107; Стојан Танев, „Масовното движение България за подпомогане на югословенските деца през 1944–1945 г.“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 240–249.

подели као помоћ сиромашној деци у Југославији.⁵¹⁸⁹ Уосталом, Централна младешка комисија издвојила је за девет месеци, колико је отприлике трајао боравак југословенске деце у Бугарској два милиона лева.⁵¹⁹⁰

Југословенска деца су у Бугарску стизала у више наврата почев од 1945. године. Марта 1945. у дечијим домовима се налазило 11.219 деце распоређено у осам области: софијска, варненска, бугарска, русенска, пловдивска, старозагорска, плевенска и врачанска. Југословенска деца била су смештена у 146 домова.⁵¹⁹¹

Табела бр. 35: Број домова и број деце која су била смештена у домовима по областима (АЈ, 642–8–23, Преглед југословенских дечијих домова по областима у Бугарској, Софија, 10.3.1945).

ОБЛАСТ	БРОЈ ДОМОВА	БРОЈ ДЕЦЕ
Софијска област	11	613
Варненска област	15	2.226
Бургаска област	9	1.033
Русенска област	4	715
Пловдивска област	11	1.304
Старозагорска област	15	1.262
Плевенска област	47	2.790
Врачанска област	34	1.276
УКУПНО	146	11.219

Табела бр. 36: Списак југословенских дечијих домова по областима. У загради је дат број деце по дому (АЈ, 642–8–23, Списак југословенских дечијих домова у Бугарској, без датума).

ОБЛАСТ	ДЕЧИЈИ ДОМОВИ
Софијска област	Квартал царице Јоане Софија (40), Железничка радионица (33), болница Александар (Софија) (36), Артиљеријска касарна (25), Општинско Општежитије (100), Костенец (121), Банки (84), Божуриште (40), Ђустендил (45), Земен (25), Говедарце-Самоковска (64).
Варненска област	Шумен (181), Трговиште (107), Добрич (171), Разград Осенец (101), Провадија (100), Варна (955), Нови Пазар (102), Смедово (48), Котел (53), Попово (81), Царев Брод (221), Борисово (45), Светлен (55), Балчик (75), Каварна (134).
Бургаска област	Бургас (380), Сливен (123), Јамбол (116), Карнобат (138), Ајтоа (51), Несебар (40), Поморје (100), Камене (35), Сангуларе (50).
Русенска област	Русе (420), Бела (90), Тутракан (120), Силистра (65).
Пловдивска област	Пловдив (360), Пазарџик (270), Панагјуриште (40), Карлово (299), Сопот (30), Ракиново (60), Аджане (50), Асенов град (100), Чепино (50), Бања Карловско (225), Поштера (90).
Старозагорска област	Стара Загора (175), Лирпан (118), Хасково (148), Казлк (52), Нова Загора (209), Крцали (50), Борисов Град (34), Харманли (98), Мариново (30), Казанлак (?) (31), Бања Казанлак (146), Радњево (50), Глбово (61), Розевец (Карлово) (30), Раковски рудник (30)
Плевенска област	Плевен (185), Дреново (81), Трјавна (44) Трјавна санаторијум (45), Сухихде (58), Врбовка (65), Телиш (32), Бела Черква (37), Горња Ораховица (108), Ловеч (170), Угрчин (50), Тројан (150), Летица (30), Совлијево (121), Трново (205), Павликена (102), Дојренци (30), Лесковец (32), Горњи Дбник (35), Доњи Дбник (35), Комарово (30), Рикопол (30), Брест (30), Гуланци (38), Червен Брег (29), Златарица (50), Константин (30), Боброво (30), Клен (40), Левски (50), Каменец (30), Пордин (30), Клементина Чифлика (30), Дол митрополија (30), Русале (30), Летиште (30), Габрово (153), Књежа (30), Тетвен (35), Свиштов (150), Стожерово (43), Драгомирово (41), Овча Могила (61), Морава (45), Трстеник (40), Павел (40), Ставноско (/)
Врачанска област	Бела Слатина (70), Орехово (30), Фердинандово (30), Лепуша (39), Лехчево (30), Мрчево (32), Видин (101), Лом (170), Брусарци (30), Верковица (32), Враце (29), Варшац (78), Алтимир (20), Портитовци (20), Лопушански манастир (48), Чипровски манастир (20), Клисурски манастир (40), Громшин (16), Габровница (20), Бутани (21), Лом (30), Салановци (29), Арчар (25), Острг (20), Мадан (20), Добролево (20), Мездра (29), Малорад (20), Гложане (20), Черепиш (50), Кула (50), Белоградчик (30), Бојчиновци (20), Махалата Сталинска (37).

⁵¹⁸⁹ АЈ, 642–8–23, Централна управа домова Југословенске деце у Бугарској Министарству просвете за Србију, 4.9.1945.

⁵¹⁹⁰ АЈ, 642–8–23, Делегат Министарства социјалне политике ДФЈ, Министарству социјалне политике, Извештај, 25.10.1945.

⁵¹⁹¹ АЈ, 642–8–23, Преглед југословенских дечијих домова по областима у Бугарској, Софија, 10.3.1945.

Пред повратак у земљу августа 1945, у Бугарској се налазило 11.845 деце. Највише деце било је из Србије (9.542), Босне (1.053) и Црне Горе (912), док је број деце из осталих крајева земље био симболичан.⁵¹⁹²

У већ поменутом Извештају о путу XII транспорта описан је смештај у Свиштову. Деца из крагујевачког округа смештена су у Свиштовску гиманзију која је за потребе смештаја била нарочито уређена, окречена и припремљена са уредно поређаним креветима и постељином. У извештају је даље стајало: „...Сва су деца добила нови веш, пуловере, панталоне, чарапе и патике, док им је штоф и прибор припремљен за нова одела, која ће им се по мери правити. Деца су сва весела и задовољна са дочеком и поклонима одмах писала својим родитељима у Крагујевац. У дому постоје лекари, сестре болничарке, домаћин, послуга и дежурне госпође из града. Нашу децу чекао је већ готов ручак и имали су фину чорбу од резанаца, свињски паприкаш...“⁵¹⁹³

Деца која су имала шугу смештена су у војну болницу, а после пет дана размештена су у Свиштову, Стожереву, Морави, Овча-Могилу, Драгомирову. Најболеснија деца транспортована су из Свиштова у Трјавну. На дочеку на железничкој станици у Морави било је, према наведеном извору, великих испољавања емоција: „...Народ је нашу децу грлио и љубио, плакао од радости и давао деци бонбоне, колаче, шећер, кувана јаја, паре, и како је ту било слабо одевене босанске деце видео сам у више случајева где су родитељи скидали са себе шалове или са своје деце гуњце и давали их нашој деци. У великој згради основне школе све је (било) спремно за пријем наше деце: кревети, постељина и готова трпеза: печене кокоши, прасићи, колачи, сир, јаја, воће и др...“⁵¹⁹⁴

На предлог Акционог одбора за смештај и колонизацију деце у Бугарској и Војводини, Министарство социјалне политике ДФЈ издало је решење о наименовању Комисије за преглед дечијих домова у Бугарској. У Комисију су ушли: Вера Јовановић-Крстић, представник Министарства социјалне политике; Славка Ћетковић, представник Министарства народног здравља; Богдан Стојисављевић, представник Министарства просвете; Јелена Вујовић, представник Повереништва просвете АСНОС-а, Косара Видаковић, представник Повереништва социјалне политике АСНОС-а; Славка Анаф, представник ГО Црвеног крста.⁵¹⁹⁵ Према извештајима поменуте Комисије која је боравила у Бугарској од 7. до 27. априла 1945. стање у дечијим домовима у Бугарској није било „задовољавајуће“, нарочито у погледу исхране и васпитно-педагошког рада.⁵¹⁹⁶

Занимљиво је погледати билтен Министарства здравља о стању здравља југословенске деце у Бугарској: „У Врачанској области: нормална тежина 81%, највеће повећање 4. кг, смањена тежина 10,8%, непромењена тежина 8,2%. У Старозагорској области: нормална тежина 83%, највеће повећање 6,520 кг, смањена тежина 9,3 кг, непромењена тежина 7,7%. У Плевенској области: нормална тежина 73%, највеће повећање 6.680 кг, смањена тежина 14%, непромењена 13%. У Бугарској области: нормална тежина 64%, највеће повећање 6 кг, смањена тежина 16%, непромењена 10%“.⁵¹⁹⁷

Због негативног извештаја која је дала ова Комисија, Министарство социјалне политике донело је одлуку 12. јуна 1945. о формирању нове Комисије за преглед дечијих домова у Бугарској у коју су ушли: Вера Јовановић-Крстић, чиновник Министарства социјалне

⁵¹⁹² Помињао се и број од 12.900 деце. ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 1, док. 2424; „У Бугарској је отворено сто домова за нашу децу“, *Политика*, 1.3.1945, 4; Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 210; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 44; Р. Драгишић, „Збринјаванје југословенске деце...“, 104.

⁵¹⁹³ АЈ, 642–8–23, Извештај о путу XII транспорта деце упућеног из Централног Прихватилишта у Београду за Бугарску на дан 25. фебруара 1945 г, 12.3.1945.

⁵¹⁹⁴ АЈ, 642–8–23, Извештај о путу XII транспорта деце упућеног из Централног Прихватилишта у Београду за Бугарску на дан 25. фебруара 1945 г, 12.3.1945.

⁵¹⁹⁵ АЈ, 642–8–23, Министарство за социјалну политику, Решење, 4.4.1945.

⁵¹⁹⁶ АЈ, 642–8–23, Министра социјалне политике ДФЈ, Другу Матићу претседнику Централне управе Југословенских дечијих домова у Бугарској, Софија, 13.6.1945.

⁵¹⁹⁷ АЈ, 112–786–787, Плави билтен, 19.5.1945, „Стање здравља југословенске деце у Бугарској“.

политике; Чеда Борчић, чиновник Представништва Министарског савета и мајор Бранко Љубић. Деца из Југославије била су испрва смештана у школске зграде, интернате, летовалишта, као и конфисковане зграде. После неколико месеци, деца су махом измештена из прихватилишта која су се налазила у градовима и смештена су по бањама, хотелским зградама, али и шаторима који су били „велики и одлични“, као рецимо онај у Хасковој Бањи. Извештаји југословенских организација говорили су да су објекти где су била смештена деца уредни и чисти, али да је проблем био у капацитетима, па се тако често сусретало да у једном кревету спава двоје, па чак и више деце.⁵¹⁹⁸

Комисија је исхрану деце оценила као „корак у назад“: „...док је раније било хране у свим домовима у довољној мери...у прољетним месецима храна је попустила и квалитативно и квантитативно...па ипак 80 % деце још увек показује просечни пораст тежине од 1 до 3 кгр...“ Деца су такође добила одећу и обућу, иако бугарска влада није била у обавези да испуни и ову „одредницу“. Храна и одећа сакупљани су по селима, „одвајањем од радничких надница и следовања, а допринос акцији збрињавање деце дала је и бугарска војска“. Хигијена у домовима није била на потребној висини; због тога је комисија пре свега окривила бугарско особље које није било довољно стручно: „...извесни број домова још нема постељнога и личног рубља деце, што у многоме отежава одржавање чистоће и изазива појаву шуге међу децом...“ Здравствена служба у домовима била је различитог квалитета и зависила је искључиво од савесности лекара. Ипак, опште здравствено стање деце оцењено је као добро, међутим постојали су изузеци: „... домови у Паничеревској Бањи на летишту Казанлуку и Карнобату, где су деца услед слабе исхране, лоших смештајних услова, а вероватно и непогодних климатских услова доста слаба, а делимично и оболела...“ Комисија је школски и васпитни рад оценила као позитиван, али је рад Централне управе дечијих домова у Софији оцењен као незадовољавајући.⁵¹⁹⁹

Комисија у једном делу извештаја доносила је закључак: „...Одлазак наше деце у Бугарску који је требао да послужи као средство за продубљивање братских односа наших народа није довољно искоришћен у ту сврху ни са наше стране ни од стране бугарских организација, премда има много лепих примера братских и срдачних односа наше деце и бугарског становништва...“ Било је примера да су бугарски грађани преко недеље позивали југословенску децу у госте, организовани су заједнички излети југословенске деце и бугарских септемврича; исто тако организовани су заједнички хорови, пољски радови, игре итд. Комисија је при повратку скренула пажу Централној управи да обрати нарочиту пажњу домовима у Горњопаничеревској бањи, Шипки, Казанлуку (дом на летишту) и Карнобату, где је здравствено стање деце слабо; затим групи аденопатичне деце у Преславу и Варни и групи микотичне деце у Бургасу и Софији. Комисија је такође саветовала појачање са лекарским и учитељским кадром и да се што пре регулише питање учитељских и професорских плата и награда васпитачима, напомињући да су учитељи до сада примили само два пута по 1.000 лева, а васпитачи само један пут по 500 лева- тражен је и повратак туберкулозне деце у Југославију, да се по повратку омогући јавно наступање дечијих хорова и дилетантских група у пропагандне сврхе, да се организује и посета Југославији бугарског особља који се највише истакао у раду итд.⁵²⁰⁰

Са друге стране, крајем априла извршене су инспекције домова у Бургасу, Трјавни, Старој Загори и Пловдиву. Никола Мирев, начелник одељења при Комесарству за извршење услова о примирју извршио је преглед домова заједно са генералом Димовим обласним директором града Бургаса и установио да су деца добро одевена и редовно храњена квалитетном храном. Додуше, учитељи су тражили да се хитно одобри хинин и хинизирање деце против маларије. У том тренутку у Бургасу се налазило 279 деце; у Трјавни – 113; у Старој Загори – 314 и у Пловдиву 620.⁵²⁰¹

⁵¹⁹⁸ АЈ, 642–8–23, Чланови комисије, Министру социјалне политике ДФЈ, 9.7.1945.

⁵¹⁹⁹ Исто.

⁵²⁰⁰ АЈ, 642–8–23, Чланови комисије, Министру социјалне политике ДФЈ, 9.7.1945; С. Танев, *н. д.*, 250–251.

⁵²⁰¹ АЈ, 642–8–23, Извештај начелника одељења др Мирева, Софија, 25.4.1945.

Такође, и у Извештају о прегледу југословенских дечијих домова у Бугарској у времену од 27. фебруара до 10. марта стајали су само позитивни коментари, смештаја, исхране, одевања деце, наставног и васпитног рада. Том приликом посећени су домови у: Трјавни, Габрову, Дренову, Трнову, Горњој Ораховици, Летишту, Лесковцу, Повликени, Белој Черкви, Левском, Плевну и Софији, као и домови у Свиштовском округу.⁵²⁰²

Надлежне институције при југословенској влади слала су обавештења установама јавног информисања о деци смештеној у Бугарској. Током маја 1945. послате су информације радио Београду, управи „Политике“, „Борбе“ и „Рада“. У обавештењима је стајало да је у Бугарској смештено између 12.000 и 13.000 деце у 176 или 178 домова. У допису радио Београду назначено је да Бугарска радио станица даје три пута недељно емисије о Југославији. Емисије су садржавале: песме југословенске деце, извештаје о животу деце по појединим домовима, поздраве деце родитељима и кратка саопштења. Веза између деце и родбине је врло слаба, с обзиром да су саобраћајне везе и поштански саобраћај у послератним приликама врло ограничени, тако да су ове емисије биле готово једина веза југословенске деце са њиховом родбином и Југославијом. Пренос ових емисија, сем наведеног, имао је и политичко-пропагандни карактер. Због тога је радио Београд умољен да ове емисије преноси тако да се у потпуности могу чути у Југославији.⁵²⁰³

Рада Тодоров, председница женске комисије при Националном комитету ОФ дала је изјаву за „Политику“ по питању збрињавања деце Југославије у Бугарској, подвлачећи кривицу бугарског народа за недела у Југославији за време окупације: „... Наш народ према вашем народу има извесне кривице и ми данас, кроз помоћ коју указујемо вашој деци, извршујемо једну своју дужност. Са друге стране, ми то чинимо из словенске љубави и солидарности брату који је теже и горе прошао у овом рату од нас...“⁵²⁰⁴

Почетку спровођења акције збрињавања југословенске деце у Бугарској лист „Борба“ је посветила значајан простор. У тексту у коме је најављен одлазак прве групе деце у Бугарску истакнуто је да се акција збрињавања деце, иако је потекла од бугарске омладине, претворила у „свенародну акцију“. Бугарска је поред слања санитарских возова, опремила 300 кревета са постелином, храну и пећи. „Борба“ је писала и о негативним ставовима који су доминирали код одређеног процента јавног мњења, односно „народних непријатеља“ и „мрачних протува“ како су називани у новинама: „Нашу децу неће тамо збринути, него ће деца бити таоци за сваког бугарског војника који погине на фронту у Југославији“. Такође је било присутно мишљење да се у Бугарској спрема „револуција у којој ће наша деца бити поклана“ итд.⁵²⁰⁵ На Првом конгресу антифашистичке омладине Балкана, јула 1945. споменуто је и постојање гласина да ће од југословенске деце „Бугари правити сапун“.⁵²⁰⁶ Наредних недеља „Борба“ је извештавала о слању деце у Бугарску и о прикупљању средстава за издржавање југословенске деце у Бугарској.⁵²⁰⁷

„Политика“ је писала о слању деце из Београда. Деца са Дедиња, Кошутњака, Раковице и Бањице долазила су на лекарски преглед у Централно прихватилиште у Крунску број 5, где су остајала до поласка воза. Претходно је родитељима саопштано где треба извршити купање деце и депедикулацију (парење одеће), после чега је требало децу довести у Централно прихватилиште. Такође, децу је требало претходно ошишати и порезати им нокте, а девојчице

⁵²⁰² АЈ, 642–8–23, Извештај (без датума).

⁵²⁰³ АЈ, 642–8–23, Министар социјалне политике, радио Београду, 14.5.1945.

⁵²⁰⁴ „Са југословенским пионирима у Бугарској. ’Бугарске жене, као и цео наш народ, пресреле су вашу децу са највећом љубављу’, изјавила нам је Рада Тодорова, председница Женске комисије при Националном комитету Отачественог фронта“, *Политика*, 23.3.1945, 6.

⁵²⁰⁵ „Братска Бугарска прима нашу незбринуту децу“, *Борба*, 14. 1. 1945, 2.

⁵²⁰⁶ Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, 55; Р. Драгишић, „Zbrinjavanje jugoslovenske dece...“, 107.

⁵²⁰⁷ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 15.1.1945, „Бугари су послали специјални санитарски воз за превоз југословенске деце у Свилен, Габрово и Трново“; „Бугари су послали специјални санитарски воз за нашу децу“, *Борба*, 16.1.1945, 4; „Преко две стотине деце отпутовало је јуче из Београда за Бугарску“, *Борба*, 18.1.1945, 5; „Акција у Бугарској за помоћ југословенској деци“, *Борба*, 25. 1. 1945, 2; „Концерт у корист наше деце у Бугарској“, *Борба*, 25. 1. 1945, 2; „Дочек југословенске деце у Бугарској“, *Борба*, 27.1.1945, 4; „Одлазак у Бугарску 500 слабуњава деце“, 6.3.1945, 4.

„добро ишчешљати“. Децу је требало отпремити на пут са најпотребнијом одећом и обућом и једним пакетићем са два-три obroка хране.⁵²⁰⁸

Поред овакве пропаганде, која се мора узети са резервом, постојали су извори који су говорили о инцидентима који су се дешавали у Бугарској по питању смештаја југословенске деце. Било је случајева да су деца тражила да им се пошаљу новац и лекови. Након смрти једног детета у другој половини фебруара, па потом у првој половини јуна 1945. неспокојни родитељи све више су тражили да им се деца врате.⁵²⁰⁹ Лоша и нередовна комуникација и застоји у пошиљкама такође су узнемиравали родитеље. Неколико писама похрањених у Архиву Југославије сведоче о жељи да се деца што пре врате кући.⁵²¹⁰ Одређени васпитачи из Југославије били су осумњичени због утаје новца. Забележени су случајеви крађе у Варни и проневере новца у Хаскову.⁵²¹¹

У извештају Југословенске комисије за преглед дечијих домова наведено је да су у Пловдиву, Казанлуку, Бургасу, Варни и другим местима „фашистички елементи“ провоцирали и нападали југословенску децу и југословенско особље у домовима. Навођено је и да су бугарска деца подстицана да се на децу из Југославије „набацују камењем, псујући им Тита, називајући их Циганима, пребацујући им да су дошли у Бугарску да им једу хлеб и сл.“ Затим се наводи и неколико појединачних инцидената. У Казанлуку су неки бугарски војници „без разлога“ тукли децу из Југославије, у Бургасу је један „пијани фашиста“ отео југословенском пиониру југословенску заставу и згазио је, а у Варни је у дом са југословенском децом ушла једна „фашисткиња“ са намером да баца бомбу. У исто време су бугарским омладинским органима стизали приговори зашто се толико средстава одваја за југословенску децу када ни бугарска нису „опскрбљена“.⁵²¹² У поруци југословенског посланика у Бугарској Николе Ковачевића Министарству иностраних послова споменута су два случаја каменовања дечјег дома у Варни 11. и 12. августа 1945, као и случај силовања југословенске девојчице у Пловдиву. У Пловдиву је истакнута и парола: „Бугари, зашто храните децу Србије? Не црвените се родољуби“. Пропаганда против југословенске деце нарочито је била јака у Видину и Карловској околији. Било је и случајева, нарочито у Софији, где су одређене опозиционе групе шириле гласине да ће југословенска деца бити послата у Сибир или да Совјетски Савез даје витамине који су у себи садржавали отров.⁵²¹³

Да ситуација није била најсјајнија потврђивао је и извештај југословенског посланика упућен Министарству иностраних послова 6. јуна 1945. године. Посланик Никола Ковачевић је наводио да „ствари не ваљају“: управитељу домова била је потребна „чвста рука“, персонал је био од младих и неискусних скојеваца, у 30 домова бугарски одбори су „комплетирани“ од људи који нису били настројени југословенско-бугарском зближавању, било је деце која су гладовала и била болесна, одређен број деце био је и бос, међу васпитачима било је појаве неморала (венеричне заразе, одређене васпитачице живе са бугарским војницима, пријављен је и случај да једна васпитачица живи са дететом које је у дому). Бугари су износили бројне примере о лошем понашању југословенског особља: о проневерама новца и хране, о лошим хигијенским условима. Администрација и картотека биле су тотално несређене. Ковачевић је на крају закључио: „... Ја наслућујем из свега овога што знам да су се правили злочини према овој дјечи, једним дјелом од старне Бугара, али више од стране нашег

⁵²⁰⁸ „Обавештења централног прихватилишта за транспорт деце у Бугарску“, *Политика*, 26.1.1945, 4. Видети: „Обавештење Централног прихватилишта за транспортовање деце у Бугарску“, *Борба*, 20.1.1945, 5.

⁵²⁰⁹ АЈ, 642–8–23, Centralna uprava domova Jugoslovenske dece u Bugarskoj Povereništvu za socijalnu politiku 21.2.1945; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 1, док. 1981.

⁵²¹⁰ Видети: АЈ, 642–8–23.

⁵²¹¹ АЈ, 642–8–23, Чланови комисије, Министру социјалне политике ДФЈ, 9.7.1945; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 1, док. 2829.

⁵²¹² АЈ, 642–8–23, Чланови комисије, Министру социјалне политике ДФЈ, 9.7.1945. Видети: ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 1, док. 1673, 1710, 2424, 2787, 6404, 6405.

⁵²¹³ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 249, Посланство ДФЈ Софија, Министарству иностраних послова за генерала Велебита, Београд, 17.8.1945; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 56; Р. Dragišić, „Zbrinjavanje jugoslovenske dece...“, 108–109; С. Танев, *н. д.*, 249.

одбора. Мишљења сам да би требала ОЗНА узети ствар у своје руке и испитивати све још прије повратка дјеце у земљу, па евентуално кривце предати да пред суд одговарају“⁵²¹⁴

*

Повратак. Повратак деце у Југославију био је постепен и трајао је од 10. августа до 18. октобра 1945. године. Број деце који је транспортован у овом периоду износио је 11.204. У Бугарској је након тога, ради наставка лечења остало још 400 болесне деце (углавном оболеле од трихофитије, трахоме и активне аденопатије).⁵²¹⁵ Са преосталом болесном децом остали су чланови Централне управе, као и поједини васпитачи и учитељи.⁵²¹⁶

Ипак, по питању повратка деце постојали су разни изузеци. Крајем фебруара 1945. забележен је први случај повратка деце у Југославију. Пет дечака који су крајем јануара упућени у Бугарску са транспортом југословенске деце враћени су за Београд из два разлога: 1) дечаци су правили „изгреде и имали немогуће држање“; у извештају је писало да би њихово даље задржавање у Бугарској било од „штете и по осталу децу и по углед земље. 2) дечаци су били старији од 14 година.“⁵²¹⁷ О делинквенцији ових дечака говорила је и чињеница да су при транспорту назад у Београд, двојица побегла у Софији, а још двојица на путу ка Крунској улици.⁵²¹⁸ Неколиком месеци касније, крајем јуна, започето је појединачно транспортовање деце назад у Југославију.⁵²¹⁹

На седници Акционог одбора за смештај и колонизацију деце у Бугарској од 12. јуна 1945. одлучено је да Србија на својој територији прими 5.500 деце која се врате и да се у ту сврху за пријем оспособе два дома: у Нишу за смештај 350 деце основношколског и предшколског доба и у Матарушкој Бањи за смештај 350 деце истог доба. Поред тога обезбеђене су зграде за смештај 1.900 деца, али без инвентара. Ради правилног транспорта деце одлучено је да се организују прихватилишта и то: Централно прихватилиште у Софији; прихватилиште у Нишу (за прихват деце из округа и срезова Зајечар, Лесковац, Врање, Прокупље, Крушевац, Чачак, Ужице, Нови Пазар); прихватилиште у Јагодина (за прихват деце из Јагодинског округа и Крагујевачког округа); Прихватилиште у Великој Плани (за Београдски округ и Пожаревачки округ); Прихватилиште у Београду (за прихват деце из града Београда, Шабачког округа, Ваљевског округа и осталих федералних јединица); Прихватилишта у Босни и Црној Гори; Прихватилиште у Ужицу (за прихват деце из Санцака и Црне Горе). За организовање прихватилишта у Софији и руковођењем акцијом транспорта у Југославији одређене су Вера Селенић и Дара Вуковић, чиновнице Министарства социјалне политике ДФЈ.⁵²²⁰

⁵²¹⁴ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 43, Посланство ДФЈ Софија, Министарству иностраних послова за генерала Велебита, Београд, 6.6.1945.

⁵²¹⁵ АЈ, 642–8–23, Делегат Министарства социјалне политике ДФЈ, Министарству социјалне политике, Извештај, 25.10.1945; Г. Даскалов, *Българо-југославски политически одношения...*, 210; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 44; Р. Драгишић, „Збринјаванје југословенске деце...“, 104. Нажалост одређени број деце због тешких обољења је преминуо. Њихова тела појединачно су пренешена у Југославију од краја 1945. године. Видети: АЈ, 642–8–23, Централна управа домова Југословенске деце у Бугарској Министарству народног здравља Софија, 21.12.1945.

⁵²¹⁶ Као чланови Централне управе остали су: Станко Рупена, Иван Перић (ускоро замењен од стране Адемке Димитријевић) и Љубица Ковачевић, с тим што је Станко Рупена вршио дужност наредбодавца. У централној управи такође су остали: Добрила Филиповић као благајник и Невена Рупена као административни чиновник. АЈ, 642–8–23, Централна управа домова Југословенске деце у Бугарској, Министарству социјалне политике ДФЈ, 21.9.1945; АЈ, 642–8–23, ДФЈ Министарство социјалне политике, Централној управи домова Југославије деце у Бугарској Софија, 11.10.1945.

⁵²¹⁷ АЈ, 642–8–23, Centralna uprava domova Jugoslovenske dece u Bugarskoj Poverenishtvu za socijalnu politiku, 1.3.1945. У извештају који су поднели васпитачи стајало је да је ова група негативно утицала на осталу децу набављајући за себе каме, да су испољавали разне „сексуалне аномалије“, да су уринирали у воду и давали другој деци да пију од чега су се она разбољевала, да су се коцкали и пили, да су мучили осталу децу итд. АЈ, 642–8–23, Centralnoj upravi jugoslovenskih domova Sofija, bez datuma.

⁵²¹⁸ АЈ, 642–8–23, 23.3.1945.

⁵²¹⁹ АЈ, 642–8–23, Начелник Одељења за заштиту матера, деце и младежи, Главном народном одбору Војводине, Отсек за социјално старање, Централна управа групних дечијих домова, Нови Сад, 29.6.1945. О деци која су појединачно враћања видети документа: АЈ, 642–8–23.

⁵²²⁰ АЈ, 642–8–23, Записник седнице Акционог одбора за смештај и колонизацију деце у Бугарској одржаног 12.6.1945. у Министарству социјалне политике ДФЈ ради организовања повратка деце из Бугарске.

Поводом транспортовања деце назад у Југославију Централној управи дечијих домова у Софији дате су инструкције ради што ефикаснијег обављања посла. Санитетско одељење при Централној управи било је дужно да организује санитарско-хигијенску службу при евакуацији деце, а сваки транспорт морала је да прати болничарка са ручном апотеком. Свако прихватилиште морало је да има лекаре, сестру и ручну апотеку.⁵²²¹ Исто тако, у циљу што успешнијег извођења плана око евакуације деце из Бугарске Министарство социјалне политике донело је одлуку 3. августа 1945. о формирању Главног одбора за евакуацију деце из Бугарске.⁵²²²

У извештају Централне управе домова југословенске деце у Бугарској Министарству социјалне политике ДФЈ наводи се да су, приликом одласка југословенске деце из Бугарске организовани „небројани срдачни и топли братски испраћаји, опроштајне вечере, праћење деце до Софије, па понекад и до саме границе...“ „...У свим местима где су постојали дечији домови приређени су...испраћаји где је долазило до спонтаних манифестација, братства и пријатељства бугарског и наших народа...“ Дешавали су се и појединачни и групни случајеви када су бугарски држављани подносили молбе о усвајању и подизању југословенске деце. Углавном се радило о деци која су у Бугарској остала мало дуже због болести. Из села Добрева близу Добрича јавило се 18. јануара 1945. чак 10 људи који су желели да одгајају српску децу.⁵²²³ На подручју читаве Бугарске било је укупно 16.000 породице које су се пријавиле да желе да југословенску децу приме у своје домове и да је одгајају.⁵²²⁴ Михаил Христов Русев, апотекарски помоћник из Бургаса замолио је преко надлежних југословенских институција да усвоји Загорку Виторовић из Ваљева која се након враћања у Југославију налазила у Јарменовцима код Аранђеловца у дому за незбринуту децу. Бугарски држављанин обратио се са молбом следеће садржине: „... За време свога боравка иста је била болесна од шарлаха и запаљења плућа и пошто је иза болести много ослабила узео сам је код своје куће у Бургасу, где се она налазила све до одласка у Југославију. Пошто ја и моја супруга немамо деце, а малу смо Загорку много завољели, а она се осећала као код своје куће, желимо да је узмемо за своје дете...“⁵²²⁵

Након расформирања Централне управе југословенских дечијих домова у Софији повучени су управник Станко Рупена и административни чиновник Невена Рупена, а бригу око деце која су остала у Бугарској преузели су Љубица Ковачевић и Адемка Димитријевић.⁵²²⁶

Болесна деца која су остала смештена су по установама у Софији, Пловдиву, Плевену, Трјавни, Искрецу и Варни. Пошто довољан надзор није био могућ у санаторијумима нека југословенска деца заборавила су свој језик. Такав случај био је у санаторијуму у Искрецу, па је Централна управа замолила да се деца групишу на једном месту и да се на то место смести васпитачица из Југославије која би обављала васпитно-просветни рад.⁵²²⁷

⁵²²¹ АЈ, 642–8–23, Начелник Одељења за заштиту матере и деце, Централној управи дечијих домова Софија (без датума).

⁵²²² У овај одбор су ушли: Лео Светек, представник Представништва владе ФНРЈ, Јова Загора, представник Министарства Црне Горе, Милош Милошевић, представник Министарства Босне и Херцеговине; Вера Јовановић-Крстић, представник Министарства социјалне политике ДФЈ; Светислав Малетич, представник Министарства финансија, Софија Аранђеловић, представник Министарства социјалне политике Србије; Станоје Симић, представник Министарства здравља, Босиљка Поповић, представник Министарства трговине и снабдевања ДФЈ; Љубица Булат; представник Министарства просвете Србије; Јосип Крстић, представник Министарства саобраћаја ДФЈ, Саша Божовић, представник Црвеног крста; Каја Матовић, представник АФЖ; Дана Вучковић, представник УСАОЈ; Смиља Радосављевић, представник УСАОС, Ружица Гузина, представник Земаљског одбора Синдиката Србије. АЈ, 642–8–23, Министарство социјалне политике ДФЈ, Одлука, 3.8.1945.

⁵²²³ ДА – Добрич, ф. 694 (Селски общински народен съвет (СОБНС) – с. Овчарово, Толбухинско), оп. 2, а.е. 32, л. 56.

⁵²²⁴ С. Танев, *н. д.*, 250.

⁵²²⁵ АЈ, 642–8–23, Делегат Министарства социјалне политике ДФЈ, Министарству социјалне политике, Извештај, 25.10.1945; АЈ, 642–8–23, Бургас, Министарству социјалне политике ДФЈ, 20.11.1945. Видети и остале документе у којима се помињу појединачни случајеви. АЈ, 642–8–23. Видети: Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 54; Р. Драгишић, „Zbrinjavanje jugoslovenske dece...“, 107–108.

⁵²²⁶ АЈ, 642–8–23, Централна управа домова Југословенске деце у Бугарској, Министарству социјалне политике ФНРЈ, (датум нечитак).

⁵²²⁷ АЈ, 642–8–23, Делегат Министарства социјалне политике ДФЈ, Министарству социјалне политике, Извештај, 25.10.1945. Упоредити: АЈ, 642–8–23, Централна управа домова Југословенске деце у Бугарској, Управнику државног санаторијума „Искрец“, 6.1.1946.

Домови у Југославији у која су након доласка смештена деца биле су у лошем стању. У Ваљевоу је зграда била у „доста рђавом стању“; у Обреновцу није било довољно простора за децу; у Грделици су деца смештена у зграде основне школе и цркве, а већина ствари за нормално функционисање су недостајале; слично стање било је и у Блацу итд. Иако је неколико круцијалних ствари недостајало у формираном дому у Врањској Бањи чинио се да је он један од боље опремљених. Исто тако, и дом у Крагујевцу се чинио довољно опремљеним, иако је недостајало огрева.⁵²²⁸

Главни одбор је утврдио да се у Бугарској налазило 11.845 деце и то по следећем распореду: Србија – 9.542, Босна и Херцеговина 1.053, Црна Гора – 918, Војводина – 142, Хрватска – 37, Словенија – 47, Македонија – 112. У Нишу, Јагодини, Новом Саду и Београду формирана су прихватиштва. Поред ових, главних, формирана су и прихватиштва по окрузима. Ради смештаја деце оспособљено је на територији Србије око 50 домова са капацитетом за око 4.000 деце. Према зацртаном плану транспорти су почели, како је већ поменуто 10. августа. Транспорти су требали да долазе сваки други дан и да броје до 1.000 деце, али због тога што у Софији није имало сместити толику децу одједном, план је измењен тако да су транспорти долазили сваки трећи дан и бројали од 550 до 600 деце. Последња три транспорта бројала су од 800 до 900 деце. Повратак деце извршен је у 19 транспората, од тога првих 12 са децом која се враћају родитељима, од 13 до 18 транспорта налазила су се деца која су упућивана у домове, а у 19 транспорту налазила су се болесна деца. Дочек деце углавном је протицао без инцидената и био је добро организован. У организацији дочека ангажовани су чланови АФЖ-а и УСАОС-а.⁵²²⁹

Из Бугарске се укупно вратило 11.456 деце. Кроз прихватиштва прошло је 5.898 деце, кроз прихватиштва у Нишу прошло је 3.669 деце, кроз прихватиштва у Новом Саду 213, док је кроз Јагодину и кроз мања прихватиштва у Србији прошао остатак деце. Од овога је 7.316 деце упућено родитељима, 3.718 деце упућено је домовима у Србији и Војводини, једно дете упућено је у СССР, 70 деце која болују од активне аденопатије упућено је у Врњачку Бању, 320 болесних од трихофитије у Централни Лазарет у Београду, 23 деце болесне од туберкулозе плућа у болницу св. Ане на Дедињу и 8 болесних од трахоме у дом трахоматозне деце у Земуну. У Бугарској је остало 389 деце и то: 140 болесних од трахоме, 129 деце болесне од трихофитије, 68 од активне аденопатије, 15 од туберкулозе костију, 14 од активне туберкулозе плућа, 23 од разних других обољења. Са овом децом остао је одређени број васпитача и један део чланова Централне управе.⁵²³⁰

Табела бр. 37: Структура свих 19 транспората по крајњем одредишту деце, са датумом доласка композиције. Број деце је у загради. (Свака грешка у рачунању направљена је и у оригиналу документа) (АЈ, 642–8–23).

Број транспорта	Датум доласка композиције	Структура транспорта
I транспорт	11.8.1945.	За Београд (158), Чачански округ (103), Земун (14), Бачка (10), Подриње (6), Срем/Хрватска (1), Босна (2), Ваљевски округ (4), Словенија (20), дом (3) – Укупно 321.
II транспорт	18.8.1945.	Из Београда (326), Војводина (12), Хрватска (3), Словенија (4), Чачански округ (4), Ужички округ (2), Ваљевски округ (2), Подрињски круг (1), Београдски (1) – Укупно 355.
III транспорт	20.8.1945.	Из Београда (108), Чачански округ (64), Ужички (9), Ваљевски округ (6), Војводина (11), Хрватска (1), Босна (4), Непознато (1), Подрињски округ (33) – Укупно 237.

⁵²²⁸ АЈ, 642–8–23, Милош Милошевић, члан Главног одбора, Београд, Извештај, 18.9.1945; АЈ, 642–8–23, Изасланик Главног одбора Новаковић, Грделица, Извештај, 21.9.1945; АЈ, 642–8–23, Изасланик Главног одбора Новаковић, Београд, Извештај, 19.9.1945; АЈ, 642–8–23, Изасланик Главног одбора Новаковић, Београд, Извештај, 23.9.1945; АЈ, 642–8–23, Главном одбору за прихватање деце из Бугарске Београд. Извештај о обиласку дечијих домова, (без датума).

⁵²²⁹ АЈ, 642–8–23, Главни одбор, Министарству социјалне политике ДФЈ, Београд, 10.11.1945.

⁵²³⁰ АЈ, 642–8–23, Главни одбор, Министарству социјалне политике ДФЈ, Београд, 10.11.1945. Према истраживању Стојана Танева укупно је у Бугарској боравило 11.630 југословенске деце и 790 њихових васпитача који су били смештени у 195 домова и установа. Поред тога, преко разних установа, организација и покрета сакупљено је 893.653.991 лева за храну, одећу, обућу, медицинску помоћ и тсл. С. Танев, *н. д.*, 253.

IV транспорт	25.8.1945.	Из Подрињског округа (45), Чачански округ (211), Ужички округ (17), Војводина (8), Босна (1), Хрватска (1), Ваљевски округ (1), Словенија (6), Београд (223) – Укупно 504.
V транспорт	29.8.1945.	Из Београда (242), Београдски округ (1), Подрињски округ (29), Чачански (68), Ужички (76), Ваљевски (5), Војводина (7), непознато (2) – Укупно 423.
VI транспорт	1.9.1945.	Београд (157), Подрињски округ (10), Ваљевски округ (78), Босна (3), Словенија (6), Чачански округ (93), Ужички округ (3), Из Умке (4) – Укупно 363.
VII транспорт	5.9.1945.	Београд (173), Подрињски округ (39), Војводина (8), Ваљевски округ (5), Београдски округ (2), Чачански округ (2), Хрватска (1), Словенија (2) – Укупно 232.
VIII транспорт	7.9.1945.	Београд (94), Подрињски округ (2), Чачански округ (9), Ужички округ (8), Пожаревачки округ (1), Београдски округ (4), Војводина (12), Босна (1), Словенија (2), Хрватска (1) – Укупно 154.
IX транспорт	11.9.1945.	Београд (13), Чачански округ (5), Ваљевски округ (2), Војводина (14), Црна Гора (2) – Укупно 36.
X транспорт	13.9.1945.	Београд (343), Ваљевски округ (21), Војводина (11), Подрињски округ (1), Ужички округ (2) – Укупно 378.
XI транспорт	16.9.1945.	Београд (166), Београдски округ (3), Војводина (23), Подрињски округ (5), Ужички округ (239), Подрињски округ (5), Ужички округ (2), Словенија (5), Босна (3) – Укупно 212.
XII транспорт	19.9.1945.	Узели родитељи (41), дом Звечанска (7), дом Ужице (1), дом Јарменовци (35), дом св. Стефан (1), дом Бања Ковиљача (39), дом Ваљево (3), дом Боговађа (1) дом Александровац и двоје из 11. транспорта (66?), дом Нишка Бања (20), дом Врњачка Бања и један из 11. транспорта (2), дом Неготин и један из 11. транспорта (2), из Лазарета за дом Нишка Бања – Укупно 229. Београд (66), Београдски округ (3), Подрињски округ (5), Ваљевски округ (1), Ужички (2), Војводина (7), Словенија (1), Хрватска (1) – Укупно 86.
XIII транспорт	22.9.1945.	Социјално обезбеђена: Београд (44), Земун (10), Београдски округ (6), Босна (2), Ужички округ (9), „Црногорци“ (130) – Укупно 201. Социјално угрожена: Хрватска (2), за Хрватску (1), у дом непознати (1), у дом Умка (2), у дом Бања Ковиљача (1), у дом Ваљево (2), у дом Ужице (3), у дом Јарменовци (28), у дом Јабука (4) – Укупно 44. Укупно: 249 (!?)
XIV транспорт	25.9.1945.	Социјално угрожена: дом Јабука (2), дом Јарменовци (57), дом Бања Ковиљача (142), дом Врњачка Бања (20), дом Матарушка Бања (13), дом Ужице (9), дом Ваљево (18), дом Боговађа (3), дом Умка (3), дом Обреновац (1), дом Хрватска (12), дом св. Стефан (4), дом Неготин (2), преузели родитељи: 11 – Укупно 297. Социјално обезбеђена: Београд (48), Београдски округ (6), Ваљевски округ (1), Подрињски округ (1), Чачански округ (1), Ужички округ (12), Банат (3), Хрватска (5), Бачка (1) – Укупно 75 + „Црногорци“ (140) + Босна (1) = 216.
XV транспорт	28.9.1945.	Социјално обезбеђени: Београд (25), Војводина (4), Црна Гора у дом (148), одведени без потписа (7), Чачански округ (5), Ужички округ (3), Крагујевачки (1) – Укупно 193. Социјално угрожени: дом Умка (2), дом Ваљево (6), дом Матарушка Бања (98), дом Ужице (17), дом Јарменовци (34), дом Врњачка бања (7), дом Неготин (4), домови Нови Сад (3), дом Вршац (1), дом Јабука (4), дом Панчево (2), дом Краљевичево (2), у Хрватску (4) – Укупно 184.
XVI транспорт	1.10.1945.	Социјално обезбеђена: Београд (168), Земун (9), Подрињски округ (3), Чачански округ (2), Ниш (24), „Црногорци у Панчево“ (53), „Црногорци у Нови Сад (18), Друго грудно ОДБ (1), Обреновац (7), Ваљево (10), Панево (2), Нови Сад (4), Хрватска (4) – Укупно 305. Социјално угрожена: дом Умка (12), Обреновац (2), Ваљево – занат (20), Ваљево – основна (5), дом Јабука (2), Панчево – занат (1), Нови Сад – гимназија (2), Нови Сад – основна (1), дом Звечанска (13), Врњачка Бања (4), Јарменовци – предшколско (16), Јарменовци – аналфабета (8), дом Матарушка бања (57), Неготин (2), Словенија (1), Хрватска (5), СССР (7) – Укупно 158.
XVII транспорт	4.10.1945.	Социјално обезбеђени: Београд (28), Београдски округ (1), Земун (2), Ужички округ (2), Чачански округ (2), „Црногорци кући“ (114), „Црногорци у Нови Сад“ (83), Бачка (5), Ваљевски округ (3), Подрињски округ (4), Хрватска (1) –

		Укупно 245. Социјално угрожена: Дом Чачак – основна (5), дом Врњачка Бања (2), Нови Сад – основна (2), Јабука (1), Звечанска – основна (7), Звечанска – гимназија скраћени курс (3), дом Умка (8), дом Обреновац (7), Ваљево – занат (5), Ваљево – основна (1), Боговађа (2), Шабац – основна (6), Јарменовци – предшколско (12), Јарменовци – аналфабета (4), Милошевац (66), Хрватска (1) – Укупно 132.
XVIII транспорт	7.10.1945.	Социјално обезбеђена: Београд (45), предани у Београду (28), Крагујевачки округ (7), Чачански округ (19), Ужички округ (1), „Нови Сад Црногорци“ (33), „дом Нови Сад Црногорци“ (24), Подрињски округ (3), Београдски округ (3), Ваљевски округ (1), Врање (2), Хрватска (1) – Укупно 167 (169 !?) Социјално угрожени: дом Чачак (1), дом Ужице (2), дом Нови Сад (3), Звечанска (4), Панчево – предшколско (7), Панчево – основна (4), дом Умка (1), дом Обреновац (7), Ваљево – занат (8), Врњачка Бања (3), Јарменовци – предшколско (4), дом Прчиловац (50), Врњачка Бања (45), Словенија (1), Хрватска (13) – Укупно 153.
XIX транспорт	19.10.1945.	Социјално обезбеђена: Београд (28), Београдски округ (1), Врање (2), Црна Гора родитељима (2), кући у Црну Гору (28), Босна (1), Подрињски округ (3), Ужички округ (2), Босанци у Бањи Ковиљачи (6), из Лазарета у Нишку Бању (3) – Укупно 76. Социјално угрожена: Подрињски округ (1), Ужички округ за дом Ужице (2), дом Матарушка Бања (1), дом Нови Сад – основна школа (2), Босанци – Панчево предшколско (7), Босанци – Панчево основна (20), Босанци – Панчево аналфабета (1), Босанци Књажевац (11), Црногорци Књажевац (1), Словенија (1), Хрватска (4), доме трахома Земун (8), „дефектно за разно“ (4) – Укупно 63.

5.2.1.4. Учвршћивање односа у првој половини 1945.

Политичка и привредна основа за зближавање две земље. Поред неформалног деловања у процесу зближавање две земље након доласка нових власти, у виду слања помоћи, суђења ратним злочинцима, заједничким ратним дејствима итд. спроведене су и формалне споне у виду размена делегација, узајамних посета, приређивања различитих манифестација, као и почетка изградње привредних и културних веза. Међутим, приближавање две земље није ишло глатко. Приликом покушаја успостављања присних веза у првим месецима од када се Бугарска нашла у антихитлеровском табору, код одређеног дела становништва и даље је владао страх, неповерење и антагонизам према популацији суседне државе. Године окупације у Другом и Првом светском рату, као и компликовани односи током међуратног периода додатно су погоршавали ситуацију.

Спољну политику Бугарске одређивала је њена унутрашња политика. С тога су велике силе желеле да измене унутрашњополитичку слику Бугарске у своју корист. СССР је радио на томе да одржи Отаџбински фронт на власти и да га ојача. Најјаче политичко средство СССР је што је имала водеће место у Савезничкој контролној комисији. Такође је пружала и економску помоћ Бугарској, имала је културну доминацију, Бугарску су посећивале разне личности као на пример Иља Еренбург итд. Велика Британија и САД покушавале су да развију широку дипломатску активност помажући опозицију, слали су новинаре, покушавали пропагандним путем да поправе своје позиције итд. Ипак, услед извесне кризе у коју је упао Отаџбински фронт у другој половини године, спољнополитички курс земље остао је више него јасан – према Совјетском Савезу и Југославији.⁵²³¹ У каснијим изјавама и извештајима, југословенски дипломатски представници су се одважили, па је Никола Ковачевић, почетком септембра „уперио прст“ на Николу Петкова и Григора Чешмеџијева, као „западне“ агенте, који око себе окупљају све што је против „комуниста, против Совјетског Савеза и против Титове Југославије“.⁵²³²

⁵²³¹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 10, док. 6833.

⁵²³² ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 287, Посланство ДФЈ Софија, Министарству иностраних послова за генерала Велебита, Београд, 2.9.1945.

Ипак, почетком године ствари су деловале мало другачије: југословенска дипломатија није добила на одважности коју је испољавала у другој половини 1945, а приближавање две државе, боље речено две партије настављено је на принципу једнакости уз велики и пресудни значај Москве. То приближавање било је оличено и у одлукама које је донео Пленум БРП(к) 8. марта 1945. године. У погледу спољне политике БРП(к) у донесеној резолуцији тражила је: „присне пријатељске односе са Совјетским Савезом, тесне братске односе с Југославијом, добре суседске односе са свим осталим балканским народима и пријатељство са Енглеском, Америком, Француском и осталим демократским земљама“. Ова одредба јасно је одређивала спољнополитички курс Бугарске и њене комунистичке партије која је требала да се ослања на СССР и нову југословенску владу, односно КПЈ.⁵²³³ Сутрадан, 9. марта, одржан је први конгрес Отчественог фронта у Бугарској. На конгресу је присуствовао, као југословенски представник, Радован Лалић. Одлуке конгреса биле су сличне онима које су донесене на пленуму БРП(к).⁵²³⁴

Дана 1. фебруара успостављен је редовни поштански саобраћај између Југославије и Бугарске, а таксе су, како је јављала бугарска Дирекција пошта, биле исте као и у унутрашњости Бугарске.⁵²³⁵ На конференцији од 5. до 7. фебруара у Београду две земље су договориле услове за успостављање поштанске, телефонске и телеграфске везе.⁵²³⁶ Марта месеца Софија је успоставила телефонске везе са Београдом, али и са Москвом, Стокхолмом, Букурештом и Лисабоном.⁵²³⁷ Истог дана, када је успостављен редован поштански саобраћај, на основу споразума између југословенских и бугарских железничких дирекција успостављен је редовни железнички путнички саобраћај између Београда и Софије. Према договору требало је на овој релацији да се саобраћа један воз дневно.⁵²³⁸ Неколико месеци касније, 20. маја, у Софију је допутовала југословенска делегација у којој су се налазили представници Министарства саобраћаја, финансија и унутрашњих послова ради регулисања билатералних односа, између осталог и железничког пограничног саобраћаја између Југославије и Бугарске. На челу југословенске делегације налазили су се помоћник главног управника југословенских железница Степан Форгић и начелник комерцијалног одељења Јожа Зајц. Током 21. маја потписан је споразум. Одређено је да станица Цариброд буде општа гранична зона.⁵²³⁹

Железничко питање, поред уређивања редовног саобраћаја садржавало је у себи и питање враћања локомотива, вагона и резервних делова за железничка саобраћајна средства које је Бугарска током окупације оденела са југословенске територије. У том циљу одржан је састанак у Београду 24. јануара 1945. где је ово питање покренуто. Касније су одржана још два састанка 19. марта 1945. у Софији („Софијски протокол“) и 3. маја 1945. у Београду („Београдски договор“).

⁵²³³ „Заседање Пленума Бугарске радничке партије комуниста“, *Политика*, 9.3.1945, 6. Жеља да се обрише „ружна прошлост“ и да се остваре што бољи односи са КПЈ оличена је и у избору Јосипа Броза за почасног председника у неколико најважнијих установа (Раднички професионални савез (ОРПС), Отчествени фронт итд.) „За немилосрдно продужење борбе против фашизма. Први конгрес Отчественог фронта у Бугарској. У име југословенске делегације конгрес је поздравио Радован Лалић“, *Политика*, 10.3.1945, 4; „Отворен је конгрес Радничког професионалног савеза у Софији“, *Политика*, 18.3.1945, 2.

⁵²³⁴ „За немилосрдно продужење борбе против фашизма. Први конгрес Отчественог фронта у Бугарској. У име југословенске делегације конгрес је поздравио Радован Лалић“, *Политика*, 10.3.1945, 4. Видети: „Путеви нове Бугарске. Манифест комитета Отаџбинског фронта бугарском народу“, *Политика*, 18.3.1945, 2.

⁵²³⁵ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 25.1.1945, „Успоставља се поштански саобраћај између Бугарске и Југославије“.

⁵²³⁶ Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 165.

⁵²³⁷ V. Čičovska, „Bulgaria's...“, 9.

⁵²³⁸ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 27.1.1945, „Успостављање железничког саобраћаја између Београда и Софије“.

⁵²³⁹ „Потписан је југословенско-бугарски споразум о пограничном саобраћају“, *Борба*, 21.5.1945, 3; „Из братске Бугарске. Југословенско-бугарски споразум о пограничном саобраћају“, *Политика*, 21.5.1945, 4. „Тањуг“ је јављао да је конференција између југословенских и бугарских железничара отпочела 16. маја 1945. Исто тако, јављао је да је уговор потписан 19. маја. АЈ, 112–786–787, Плави билтен, 17.5.1945, „Конференција жељезничара у Софији“; АЈ, 112–786–787, Плави билтен, 19.5.1945, „Југословенско-бугарски споразум о пограничном саобраћају“. Видети: АЈ, 112–786–787, Плави билтен, 19.5.1945, „Претставници југословенског министарства унутрашњих послова у Софији“.

На којима су прецизиране све обавезе бугарских државних железница (БДЖ) око реституције. Међутим, Управа БДЖ стално је одлагала враћање локомотива и вагона. Након оштрих протеста југословенске стране, бугарска железница је одговорила да питање спада у надлежност Министарства иностраних послова. У суштини, радило се о неслагању у броју вагона и локомотива који су требали да се врате. На састанку у Београду који је трајао од 2. до 5. фебруара 1956. поново је утначен број локомотива и вагона који је требао да се врати. Бугарска је на месечном нивоу до септембра 1946. враћала средства за железнички саобраћај, међутим и даље је остао нереституисан један део вагона и локомотива. Бугарска Југославији није надокнадила ни губитак у томе што Југославија није могла да користи своја саобраћајна средства у току рата, као ни то што је Бугарска експлоатисала та средства.⁵²⁴⁰

Формирање привремене владе 7. марта 1945. у Југославији морала је да буде пропраћена са великом пажњом у суседној Бугарској.⁵²⁴¹ У листу „Отечествени фронт“ од 15. марта 1945. опуномоћени министар Георги Кулишев подвукао је да је нова влада резултат споразума Тито–Шубашић и да се на њеном челу налази „маршал Тито који је задржао положај министра народне одбране и врховног команданта Југословенске армије“. Писац текста писао је да је промена од 7. марта „коначно потврдила федеративно и демократско уређење нове Југославије“. На крају Кулишев је записао да је „промена од 7. марта примљена са великим задовољством од свих пријатеља Југославије и да нарочито у отечественофронтској Бугарској гледају са радошћу на сваки успех братске Југославије“.⁵²⁴²

Жеља за заборављањем прошлости и приснијим односима који би били контролисани из Москве били су изражени у извештају Кимона Георгијева о раду бугарске владе 12. марта 1945. године: „Са Југославијом је потписан 5. октобра 1944. године споразум који је отворио пут приснијем зближењу између обе земље. Влада је уверена да је нова демократска федеративна Југославија, заједно са отечественофронтском Бугарском решена да се успостави коначни савез и вечито пријатељство између Јужних Словена...“ Напоменуто је да нова влада Бугарске жели пријатељске односе са свим балканским земљама, укључујући Турску (са којом је имала конкретне односе) и Грчку (нису још успостављени редовни односи).⁵²⁴³

У привреди, односи су ојачавани разменом делегација. Средином јануара 1945, бугарски министар иностраних послова примио је индустријалца Ику Панића, шефа југословенске привредне делегације, која је већ неколико дана боравила у Софији.⁵²⁴⁴ Доласком југословенске привредне делегације у Бугарску трговина између две земље која је током 1944. била на јако ниском нивоу порасла је. Наиме југословенско учешће у спољнотрговинском билансу Бугарске до децембра 1944. био је следећи: 0,25% за укупну трговину (0,037% за извоз и 0,006% за увоз). Ове цифре показивале су специфичност ситуације у којој су се налазиле и Југославија и Бугарска.⁵²⁴⁵

Делегација је остала у Софији као представнички орган да би се априла 1945. трансформисала у „Трговинско представништво Демократске Федеративне Југославије“. Бугарски министар финансија Петко Стојанов приредио је почетком фебруара вечеру у част југословенске привредне делегације. Сврха банкета, како је наводио Владимир Поповић, била

⁵²⁴⁰ АЈ, 54–45–102; N. Živković, *Ratna šteta...*, 133–138.

⁵²⁴¹ О формирању Привремене владе ДФЈ више: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga...*, 379–393.

⁵²⁴² АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 16.3.1945, „Лист 'Отечествени фронт' о новој влади Југославије. Видети: АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 23.3.1945, „Работническо дело“ о Југославији“.

⁵²⁴³ „Кимон Георгијев поднео је извештај о раду бугарске владе“, *Борба*, 13.3.1945, 3.

⁵²⁴⁴ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 18.1.1945, „Ика Панић код бугарског министра спољних послова“. Једна од првих ствари коју је решавала југословенска привредна делегација био је увоз стоке коју су македонски трговци још пре 9. септембра 1944. платили и капарисали у Бугарској. В. Весковиќ–Вангели, В. Брезоски, *н. д.*, 168. Код Даскалова стоји да је делегација коју је предводио Михаило Панић–Ика, а у којој су још били С. Карић, М. Витез и Н. Аџанин дошла у Софију почетком децембра 1944. године. Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 163.

⁵²⁴⁵ Исто, 164–165.

је „оправдање што нас нису помогли колико су могли и настојање да сазнају како ћемо убудуће наступати“. Поповић је изјавио да се од Бугарске очекује „само братска помоћ“ и на основу тих речи изазвао је задовољство, записавши: „после тога постоји веће разумевање за наше потребе“. Осим чланова југословенске привредне делегације вечери су присуствовали Добри Терпешев, Никола Петков, Димитар Нејков, Димо Казасов, представник Југославије генерал Поповић са члановима војне делегације, генерал Иван Маринов и др.⁵²⁴⁶

Слична ситуација десила се и неколико дана касније приликом банкета које је приредила Бугарско-југословенска лига у част југословенске војне и привредне делегације. На банкету су присуствовали Кимон Георгијев, представници Савезничке контролне комисије опуномоћени министар СССР Александар Лавришчев и генерал Бирјузев, затим генерал Иван Маринов, начелник главног генералштаба Иван Кинов, председник Касационог суда Најдан Николов, представници бугарско-совјетског и бугарско-чехословачког друштва и др.⁵²⁴⁷ Након југословенских представника који су боравили за време Свесловенског конгреса, заједно са књижевницима, али мање пропраћено у средствима информисања, дошли су југословенски представници на конгрес Општег радничког професионалног савеза (ОРПС) саставши се са бугарским и румунским колегама. Они су за време свог боравка разгледали фабрике и рудник Перник.⁵²⁴⁸

Успостављање спољнотрговинских односа Југославије и Бугарске је током 1945. било базирано на реализацији кредита Југославији. Робни промет на бази девиза је, услед недостатка девизних средстава, био онемогућен. У знатно мањем обиму је вршена размена на бази компензација. Из Бугарске су на тај начин увезени азотна киселина, свињска маст, шећер, дуван, хартија, вирус свиња и просо (укупно 365 тона). Бугарској је извезен плави камен, сумпорна киселина, пиринач, серум против свињске куге, хмељ, нитрозан и винобран (укупно 881 тона). Интензивнија робна размена није била могућа услед подударности главних увозних и извозних производа. Министар трговине Бугарске није пристао на југословенску понуду компензације југословенског плавог камена за бугарски угаљ. Спољнотрговински биланс југословенско-бугарске размене је у највећој мери био условљен бугарским кредитом Југославији. Југословенски извоз у Бугарску је био вредан 5.596.000 динара, док је увоз био вишеструко већи и износио 138.719.000 динара. У укупном проценту југословенског извоза 1945. размена са Бугарском је износила тек 1,4%, док је у југословенском увозу трговина са Бугарском заузимала 13,6%. По учешћу у југословенском извозу Бугарска се налазила на седмом месту, иза СССР-а, САД-а, ЧСР, Италије, Трста и Албаније (2%). У југословенском увозу Бугарска је заузимала друго место, иза СССР-а (48,9%), а испред Мађарске, Румуније и САД-а.⁵²⁴⁹

За потребе помоћи и обнове Југославије УНРРА је одредила помоћ у намирницама и другим разним материјалима, али због тога што земља није била у потпуности ослобођена, надлежна југословенска министарства су се обратила за помоћ Бугарској 20. априла 1945. да уступи луке Бургас и Варну. Бугарска је на ову молбу одговорила позитивно 24. априла 1945 и уз то одобрила бугарским државним железницама да транспортују са бугарских пристаништа до Београда 100.000 – 120.000 тона робе. Уређивање овог питања требало је да покрене совјетски представник код УНРРЕ у Вашингтону.⁵²⁵⁰ Ипак, проблеми су се јављали око транспорта. Наиме, Бугари нису хтели да издвајају вагоне због тога што их југословенске власти нису враћале, док су са друге стране долазиле оптужбе о недовољној ангажованости бугарских железница и о томе да би југословенска роба, због тога, могла да уђе у лежарину.⁵²⁵¹

⁵²⁴⁶ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 2.2.1945, „Вечера у част југословенске привредне делегације“; ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, 5.2.1945. Исте депеше које је слао Поповић налазе се у Архиву Југославије. АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; АЈ, 507–1, IX, 15/1–13.

⁵²⁴⁷ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 6.2.1945, „Банкет у част југословенских делегација у Софији; ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, 5.2.1945.

⁵²⁴⁸ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 23.3.1945, „Недеља бугарско-југословенских односа“.

⁵²⁴⁹ П. Драгишић, *Југословенско-бугарски односи...*, 50. Видети и ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 35, док. 4915.

⁵²⁵⁰ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 16, док. 480, 672, 860.

⁵²⁵¹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 16, док. 4115, 4228.

Решење је нађено у организовању ешалона од бугарских вагона којим би командовали совјетски официри и то тек септембра 1945. године.⁵²⁵² Контролна комисија обавестила је југословенско посланство у Софији да ће до краја септембра 1945. сва роба из Варне бити превезена у Југославију.⁵²⁵³

Трговински односи су се током 1945. појачавали, али су и даље били слаби. Главни артикли које је Бугарска тражила из Југославије били су производи хемијске индустрије, плави камен, пољопривредни препарати, док се Југославија интересовала за угаљ, дуван, вакумске инсталације, семе и др. До августа 1945. из Бугарске за Југославију лиферована је разноврсна и многобројна роба, намирнице, сировине и др. Током августа лиферован је угаљ из Бугарске из Перника и Бобовог Дола (87.874 тоне). Од априла 1945. излиферовано је 5.000 тона соли у Скопље, Ниш, Лапово и друга места. Такође од априла испоручено је 11 сандука посуђа. До краја августа лиферовано је: турско црвено уље, гипс, ситни угаљ, угаљ за плин, пасуљ, мармелада, јаја, млевена паприка, ђебад за војску, дрвене греде, кукуруз, пшенично брашно, шећер итд. Такође је преко бугарске луке Варна транспортована роба из Совјетског Савеза, али и транспорт УНРРЕ преко бугарске територије (20.000 тона месечно).⁵²⁵⁴

*

Културна сарадња. Почетак 1945. обележило је зближавање две државе на културном нивоу. У првој половини јануара, на позив Националног комитета Отечественног фронта допутовала је у Софију из Ниша позоришна трупа која је у Софији дала две представе 14. и 17. јануара.⁵²⁵⁵ Крајем фебруара чланови софијског обласног позоришта одржали су четири представе у Пироту за рањенике.⁵²⁵⁶ Културна сарадња допуњавана је и међусобним посетама композитора. Средином фебруара друштво бугарских композитора приредило је концерт у дворани Музичке академије у корист југословенских композитора. Учествовао је хор софијске радио-станице, под вођством диригента Станислава Обретенова, гудачки квартет и првак народне опере Михаило Попов.⁵²⁵⁷

Важан догађај за приближавање Југославије и Бугарске представљао је Свесловенски конгрес који је планиран да се одржи почетком марта. Као увод у овај догађај послужила је конференција Југословена који живе у Бугарској ради оснивања ЈНОФ одржана 25. фебруара 1945. у Софији. Конференцију је отворио Фран Червенко. На конференцији су установљени и задаци ЈНОФ који су се односили на помагање НОВ-у и НОФ-у и на рад ка зближавању Југославије и Бугарске. У ту сврху требало је организовати и клуб који ће спроводити културну делатност ради „узајамног упознавања“.⁵²⁵⁸ Међутим, Броз није показивао наклоност ка овом конгресу, па је Димитрова обавестио 28. фебруара да Југославија неће учествовати. Тек када му је речено да ће и остале словенске, комунистичке земље учествовати, Броз је попустио. Дана 1. марта приликом посете специјалне бугарске делегације у којем су били писац Крстју Белев, члан НК ОФ Димитар Братанов и потпредседник Словенског комитета Георги Костов, Броз је дао потврдан одговор.⁵²⁵⁹

Поводом бугарског националног празника и Свесловенског конгреса, 2. марта 1945. у Софију је допутовала југословенска делегација од 100 чланова. Делегацију се предводили Милован Ђилас, Сава Оровић, министар здравља Златко Сремац, а у њој су се налазили, као чланови Свесловенског комитета: Јеврем Недељковић, Васа Чубриловић, Димитар Влахов и Радован Лалић. У име југословенских књижевника конгресу су присуствовали Радован Зоговић и Десанка Максимовић. Жене антифашисткиње представљала је Ружа Прибићевић. Глумце

⁵²⁵² ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 16, док. 4536.

⁵²⁵³ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 16, док. 4573.

⁵²⁵⁴ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 233, Извештај о раду трговинског изасланства од 28.7.1945. до 28.8.1945.

⁵²⁵⁵ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 12.1.1945, „Чланови Нишког позоришта у Софији“.

⁵²⁵⁶ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 1.3.1945, „Бугарски глумци у Пироту“.

⁵²⁵⁷ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 5.2.1945, „Концерт бугарских композитора у корист југословенских композитора“.

⁵²⁵⁸ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 28.2.1945, „Конференција свих Југословена у Софији“.

⁵²⁵⁹ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 161.

Београдског народног позоришта предводио је Вјекослав Афрић, а сликаре Исмет Мујезиновић. На челу „омладинаца“ налазио се Михаило Швабић, а „синдикалце“ је предводио Катић (име). У делегацији су били и представници војске на чијем челу је био Бошко Коровић, као и представници Тањуга, „Борбе“ и „Политике“. Делегацију су на Софијској железничкој станици дочекали представници бугарске владе, министар без портфеља Никола Петков и министар пропаганде Димо Казасов. Дочеку су присуствовали и бугарски генерали (Љекарски, Маринов, Козовски, Кинов и Томов), чланови југословенске војне мисије у Софији, представници југословенске привредне делегације, представници бугарског Свесловенског комитета и др.⁵²⁶⁰ Југословенска делегација била је најбројнија на Свесловенском митингу.⁵²⁶¹ Део делегације се вратио 5. марта 1945. године, док је остатак отпутовао 11. марта из Софије.⁵²⁶²

Тањуг је посебну пажњу посветио говору југословенског представника Јеврема Недељковића који је у свом излагању апострофирао дисконтинуитет у односима између Бугарске и Југославије изјавивши да између Срба и Бугара нема више никаквог разлога за спор.⁵²⁶³ Милован Ђилас који је предводио југословенску делегацију дао је изјаву листу „Изгрев“ између остало следеће: „Односи између Бугарске и Југославије убудуће треба да се развијају на основу међусобног братства и учвршћивању свих веза културних, привредних, политичких. Зато је потребан унутрашњи демократски развој у једној и другој земљи. Какав ће облик државни и дипломатски добити ова сарадња тешко може да се каже...“⁵²⁶⁴ Југословенска агенција јављала је и о упоредним састанцима између југословенских и бугарских професора. На састанцима се расправљало о југословенско-бугарској научној размени и сарадњи у циљу јачања културних веза. Са тим у вези, професор и биолог Младен Јосифовић одржао је током боравка у Софији предавање о последицама рата у Југославији, „које је саслушано са великим интересовањем“.⁵²⁶⁵

У Софији је састављен програм предстојеће културне сарадње између Југославије и Бугарске 6. марта 1945. године. Према програму било је потребно да дође до скоријег састанка између представника југословенских и бугарских журналиста. Такође је од свих јужнословенских народа сакупљан материјал из области литературе, музике, политике и науке. Предвиђено је и образовање ужег одбора који је имао задатак да скупи податке о стању „словенских колонија“ које су створене током рата (мисли се на депортације) и о концентрационим логорима, о радницима у Немачкој итд. Програмом је дефинисана размена књига, часописа, ревија и др; издавање бугарско-српског и српско-бугарског речника; изложба књига; посебне радио емисије; гостовања музичара, хорова, оркестара; гостовања југословенске драме и опере у Бугарској са извођењем бугарских комада и обрнуто; изложба ликовних дела и тсл. Предвиђена су и гостовања вајара. Југословенски вајари требали су да израде ликовне Јосипа Броза и других „најзаслужнијих бораца“, нарочито у периоду 1941 – 1943, док су бугарски уметници такође требали да израде ликовне „њихових водећих личности“.

⁵²⁶⁰ „Прослава Дана ослобођења у Бугарској“, *Борба*, 5.3.1945, 3; „Поводом бугарског народног празника“, *Борба*, 5.3.1945, 3; „Пред прославу бугарског народног празника. Југословенска делегација у Софији срдечно је дочекана. На поздраве приликом дочека одговорили су генерал-лајтнант Милован Ђилас, генерал-лајтнант Саво Оровић и повереник др. Сремац“, *Политика*, 3.3.1945, 2; Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 161–162.

⁵²⁶¹ „Шездесетседмогодишњица ослобођења Бугарске. Пред делегатима из свих савезничких земаља продефиловало је преко двеста хиљада људи и жена нове Бугарске. Јуче је отпочело свечано заседање Свесловенског митинга“, *Политика*, 4.3.1945, 3.

⁵²⁶² АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 7.3.1945, „Повратак једног дела делегације из Бугарске“; АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 12.3.1945, „Одлазак југословенске делегације из Софије“. Након одласка југословенске делегације, југословенска колонија у Пловдиву, која је бројала око 300 лица одржала је састанак на коме је одлучено да се обнови рад југословенског друштва „Слога“. Састанку је присуствовао шеф југословенске мисије у Бугарској Владимир Поповић. То је била друга колонија Југословена у Бугарској која је обновила своје друштво. АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 13.3.1945, „Југословенско друштво 'Слога' у Пловдиву обнавља рад“.

⁵²⁶³ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 4.3.1945, „Говор др Јеврема Недељковића на Свесловенском конгресу у Софији“.

⁵²⁶⁴ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 4.3.1945, „Изјава генерала Милована Ђиласа листу 'Изгрев'“.

⁵²⁶⁵ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 13.3.1945, „Састанци између југословенских и бугарских професора“.

Исто тако, планирана је и изложба привредно-економског значаја и изложба туризма у циљу „што уже сарадње и узајамног упознавања“.⁵²⁶⁶

Неколико дана касније, 16. марта, у Софију је стигла делегација југословенских писаца у којој су се налазили Вељко Петровић, Иво Андрић, Јован Поповић, Иво Груден, Анка Савић-Ребић, Матеј Бор, Оскар Давичо, Бранко Ћопић, Божидар Ковачевић, Марко Враћешевевић, Чедомир Миндеровић и др. У Софији је организовано књижевно вече на којем су југословенски књижевници читали одломке из својих дела.⁵²⁶⁷ Тањуг је преносио речи Иве Андрића, по слетању авиона у Софију: „Много сам срећан што имам могућност да будем у вашој (Бугарској) земљи коју сам увек волео“.⁵²⁶⁸ Југословенски писци задржали су се у Софији до 20. марта када су наставили пут Пловдива. Три дана касније, 23. марта, сви су се вратили у Југославију.⁵²⁶⁹

Гостовање Југословенског пионирског позоришта у Софији такође је поред културне размене имало пропагандну улогу. На заједничкој приредби са бугарским „септемврицима“, југословенски пионери су извели следећи програм: рецитацију „Поздрав Бугарима“, три хорске песме, позоришни комад „На граници“, слике и рецитације „На одмору“, балет, хорску рецитацију „Авијатичар и пионир“ по Бранку Ћопићу, „Марш пионира“ од Венка Марковског и на крају народно коло.⁵²⁷⁰ Пионирско позориште је током свог боравка одржало приредбе у Бургасу, Старој Загори, Варни и Русчуку, а из Софије је отпутовало 23. априла 1945. године.⁵²⁷¹ Маја 1945. у Београду је неколико дана боравила група софијских „септемврича“. Укупно 27 бугарских пионира посетило је Београд, што је уједно била и прва посета бугарских пионира Југославији.⁵²⁷² Неколико месеци касније, 28. септембра 1945. и друга група (чланови дечијег музичког удружења „Славеј“ у пратњи 15. чланова Отачественог фронта боравила је у Београду.⁵²⁷³

Показатељ културног приближавања Југославије и Бугарске током 1945. огледало се и у увођењу изучавања српског језика у шестом и седмом разреду бугарских гимназија. Са тим у вези, бугарске власти су се обратиле југословенском Министарству иностраних послова да им достави неопходну литературу.⁵²⁷⁴ Осим тога, Радио Софија је, почетком фебруара 1945, увео емисију на српском језику, која се емитовала два пута недељно. У првој емисији слушаоце је поздравио Добри Терпешев, који је одржао краће предавање о значају југословенско-бугарског зближавања.⁵²⁷⁵

Културне везе продубљиване су и на спортском нивоу. Гостовањем софијских фудбалера у Београду, маја 1945, успостављени су први спортски контакти између Југославије и Бугарске. Прва утакмица између екипа Београда (омладинске репрезентације) и Софије одиграна је 6. маја на игралишту „Југославије“. Резултат је био 5:0 за београдску екипу.⁵²⁷⁶ Београдски фудбалери гостовали су у Софији, јуна 1945. године. Утакмица између екипа Београда и Софије одиграна је 10. јуна пред 25.000 гледалаца.⁵²⁷⁷ Велики значај гостовању српских

⁵²⁶⁶ АЈ, 507–18, IX, 15/V–79.

⁵²⁶⁷ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 15.3.1945, „Бугарски књижевници очекују југословенске колеге“; „Долазак југословенских књижевника у Софију“, *Борба*, 18.3.1945, 3; Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 171–172; V. Čičovska, „Bulgaria's...“, 11.

⁵²⁶⁸ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 17.3.1945, „Долазак југословенских књижевника у Софију“.

⁵²⁶⁹ АЈ, 112–784–785, Плави билтен, 23.3.1945, „Повратак југословенских књижевника из Бугарске“; Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 172.

⁵²⁷⁰ „Одлазак Југословенског пионирског позоришта из Бугарске“, *Борба*, 24.4.1945, 3.

⁵²⁷¹ АЈ, 112–785–786, Плави билтен, 13.4.1945, „Пионирско позориште“; АЈ, 112–785–786, Плави билтен, 23.4.1945, „Повратак југословенског пионирског позоришта из Бугарске“.

⁵²⁷² „Бугарски ‘септемвричи’ дошли у посету београдским пионирима“, *Борба*, 6. 5. 1945, 4.; „Посета бугарских ‘септемврича’ београдским пионирима“, *Политика*, 6.5.1945, 4. Видети: „Бугарски и наши пионери посетили Авалу“, *Борба*, 7.5.1945, 4.

⁵²⁷³ „Бугарски пионери стигли у Београд“, *Борба*, 30. 9. 1945.

⁵²⁷⁴ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 40, док. 4469.

⁵²⁷⁵ „Говор Добри Терпешева преко Софиске радио станице“ *Борба*, 7. 2. 1945, 3.

⁵²⁷⁶ „Београд (омладинска репрезентација) – Софија 5:0“, *Борба*, 7.5.1945, 4.

⁵²⁷⁷ Прва утакмица између екипа Београда и Софије требала је да се одигра 25. марта 1945, у Београду, али се бугарска екипа није појавила. На непојављивање бугарских фудбалера веома жустро је реаговао ЦК КПЈ који је крајем марта упутио депешу ЦК БРП(к). Поред тога, југословенски комунисти су скренули пажњу на још

фудбалера давале су и бугарске новине. „Отечествени фронт“ доносио је чланак под насловом: „Добро нам дошли!“⁵²⁷⁸ О значају тог догађаја говори и чињеница да су утакмици присуствовали и чланови Националног комитета Отечественог фронта, чланови бугарске владе, као и чланови југословенског посланства и војне мисије. Утакмица је изазвала и интересовање иностраних дипломата. На централној трибини стадиона „Јунак“ примећени су и совјетски дипломатски представник у Софији Кирсанов, заменик председника Савезничке контролне комисије у Бугарској, генерал Биризов, као и шеф америчке војне мисије, генерал Кремин. Госте из Југославије је, пре почетка утакмице поздравио Ф. Дионисијев, члан Централног спортског савеза Бугарске. Утакмица је завршена победом софијских фудбалера (3:2), а затим су у хотелу „Унион Палас“ „бугарски фискултурници“ приредили банкет у част гостију из Београда. Два дана касније, 12. јуна, на истом стадиону је одиграна реванш утакмица, на којој су, овог пута, победили београдски фудбалери (2:1). Утакмици је, присуствовало преко 20.000 гледалаца, као и представници Црвене армије, бугарске владе и југословенског посланства.⁵²⁷⁹

Средину 1945. обележио је долазак бугарских књижевника у Београд, али и присуство бугарске делегације на конгресу АФЖ. „Политика“ и „Борба“ су 1. јуна 1945, јављале о доласку бугарских књижевника у престоницу Југославије. Тим поводом пригодан текст у београдском листу дала је Исидора Секулић у коме је анализирана двојакост српско-бугарских односа. Речено је да са једне стране постоји велика културна блискост, а да са друге стране суседство може донети са собом и конфликте.⁵²⁸⁰ Београд су тада посетили: Људмил Стојанов, Магда Петканова, Марија Грубешлијева, Георги Рајчев, Георги Караславов, Пантелеј Матејев, Камен Зидаров, Христо Радевски, Веселин Георгијев, Борис Делчев, Лаљу Маринов, Младен Исајев, Иван Мартинов, Димитар Чавдаров-Челкаш. Са књижевницима је допутовао и Чедомир Петров, начелник политичког одељења Софијског радија. На станици су бугарске колеге дочекали Вељко Петровић, Душан Николајевић, Десанка Максимовић, Јован Поповић, Божидар Ковачевић, Душан Костић и Чедомир Миндеровић. У име Свесловенског комитета добродошлицу су пожелели председник Јеврем Недељковић и секретар Радован Лалић. Људмил Стојанов је том приликом дао изјаву за „Политику“ истакавши веома добар однос који је владао између књижевника Бугарске и Југославије који је у наредним месецима требало, по његовом мишљењу, да буде још бољи.⁵²⁸¹ После Београда, бугарски књижевници посетили су Нови Сад и

неколико случајева, а у центру пажње била је бугарска омладинска организација: „Молимо вас упозорите ЦК РМС на незгодне ствари у односу на нашу омладинску организацију: 1) Иако је неколико пута позвана бугарска делегација на Светску омладинску недељу уопште није стигла без икаквог оправдања. Пред почетак митинга у Београду, на коме је било 20.000 омладинаца, наша омладинска организација је морала да тражи првог Бугарина на кога је наишла да говори. 2) 15.000 људи чекало је на игралишту Софијски фудбалски тим са којим је била заказана утакмица за 25. март и објављена плакатима по читавом граду, а он без икаквог обавештења или извињења није дошао, иако је у Београду и у Софији неколико пута било фиксирано као дефинитивно. Накнадно се изговарају да нису били увежбани, а телефонски у Београд јављају да су тога дана отишли на утакмицу у Пловдив. 3) Балкански омладински билтен који је по заједничком договору треба да изађе од 21. до 25. марта није изашао ради недоласка Бугарина. Овде су забадава чекали Грци и Албанци. У изговору кажу да нису могли добити дозволу за прелаз границе. АЈ, 507–1, IX, 15/1–15; „Спорт. Бугарски фудбалери јуче нису играли у Београду. Одржана је утакмица између репрезентација Београда и 'Црвене звезде'“, *Политика*, 26.3.1945, 5.

⁵²⁷⁸ „Отечествени фронт“ југословенски спортиста у Софију“, *Борба*, 10.6.1945, 1.

⁵²⁷⁹ „Гостовање београдских играча у Софији“, *Борба*, 11.6.1945, 3; „Фискултура. Наши фискултурци посетили су дом Црвене армије и нашег посланика у Софији“, *Борба*, 12.6.1945, 4; „Фискултура. Реванш утакмица Београд-Софија 2:1 (1:1)“, *Борба*, 13. 6. 1945, 4; „Београд је у реванш утакмици победио Софију са резултатом 2:1 (1:1)“, *Политика*, 14.6.1945, 5.

⁵²⁸⁰ „Бугарски књижевници дошли су у Београд“, *Политика*, 1.6.1945, 4.

⁵²⁸¹ „Књижевници – носиоци братства и јединства јужнословенских народа“, *Борба*, 2.6.1945, 1; „Бугарски књижевници дошли у Београд“, *Политика*, 1.6.1945, 4; „Личности бугарских књижевника“, *Политика*, 1.6.1945, 4. Видети: „Изјава Људмила Стојанова“, *Борба*, 1.6.1945, 1; „Бугарски књижевници посетили су јуче гроб Незнаог јунака на Авали“, *Борба*, 3.6.1945, 2; „Књижевници из братске Бугарске у Београду. Људмил Стојанов о продубљивању веза између писаца словенских народа. Данас бугарски књижевници читају своје радове на Коларчевом универзитету“, *Политика*, 2.6.1945, 3. Видети још: „Долазак бугарских књижевника у Београд“, *Борба*, 23.5.1945, 4.

Сремске Карловце, посебно се задржавши у Матици Српској, где их је угостио председник Матице Александар Моч.⁵²⁸² Након тога, бугарске књижевнике угостио је Јосип Броз.⁵²⁸³

На конгресу АФЖ који је отпочео 16. јуна 1945. присуствовала је и делегација из Бугарске која је бројала 14 чланица.⁵²⁸⁴ Била је сачињена од представница свих женских организација и припадница све четири странке које су сачињавале Отечествени фронт. Делегацију је предводила Рада Тодорова.⁵²⁸⁵ Узвратна посета десила се 24. јуна 1945. када је делегација АФЖ присуствовала конгресу Бугарског народног савеза жена.⁵²⁸⁶

По угледу на Бугарско-југословенско друштво, у мају 1945. организовано је Југословенско-бугарско друштво, а 30. маја донета су правила друштва када је и одређено да седиште буде у Београду. Задаци друштва били су да продубљује сарадњу између Југославије и Бугарске и то на следећи начин: „1) Да организује и помаже организовање представа, концерата, изложби и свих других манифестација које могу помоћи међусобном упознавању и развијању братске сарадње између Бугарске и федеративне Југославије 2) Да организује и помаже организовање набављања и растурања бугарских књига, часописа и новина у Југославији, као и растурање књига, часописа и новина штампаних у Југославији и Бугарској 3) Да организује и помаже организовање путовања група, радника, сељака, научника и уметника и њихових друштава и организација из Југославије, као и долазак одговарајућих група друштава и организација из Бугарске у Југославију 4) За што боље организовање испуњена својих задатака Друштво оснива секције: за књижевност, за језик, за музику, за ликовну уметност, за економију, за медицину, за природне науке“. Органи Друштва били су: скупштина, централна управа у Београду и управе друштва федералних јединица, суд части, секције. Управу Друштва сачињавали су: председник, потпредседник, секретар, благајник, библиотекар и три члана управе.⁵²⁸⁷

Поред овог Друштва важно је поменути деловање и рад Македонског националног комитета („Национални комитет македонске организације“) који је основан 4. фебруара 1945. уједињењем разних македонских братстава.⁵²⁸⁸ Македонска емиграција била је организована у братства која су постојала од 1880 године. Након Првог светског рата братства су се 4. децембра 1921. ујединила у лабаву организацију под називом „Македонска емигрантска федеративна организација“. У Статуту је наведено како је циљ организације независна Македонија у географским и економским границама по узору на Швајцарску.⁵²⁸⁹ У Софији је било 37 таквих братстава, од којих су 27 реорганизовани после 9. септембра 1944. године. Пре 9. септембра братства с имала културно-просветну улогу, а већина њих била је под утицајем Ивана Михајлова. Сва братства сачињавала су Савез македонских братстава на челу којег стоји Национални комитет емиграције којег бира конгрес. Конгрес сачињавају делегати братства. (братства која броје 100 чланова бирала су два делегата, а братства преко 100 чланова бирају по једног делегата на сваких 100 чланова).⁵²⁹⁰ Важан помена је и Привремени иницијативни комитет македонске емиграције који је био формиран 18. септембра 1944. и који је три месеца касније израдио реферат под називом „Тезе за македонско питање“. Поред тога, македонска

⁵²⁸² „Бугарски књижевници у Новом Саду и Сремским Карловцима“, *Политика*, 5.6.1945, 4; V. Čičovska, „Bulgaria's...“, 11–12.

⁵²⁸³ „Бугарски књижевници посетили су маршала Тита“, *Борба*, 9.6.1945, 3; „Из братске Бугарске. Бугарски књижевници о сусрету са маршалом Титом“, *Политика*, 10.6.1945, 1.

⁵²⁸⁴ Још у првој половини фебруара (постоје подаци да је у питању 28. јануар) бугарски представници присуствовали су сличним манифестацијама. Даринка Бојацијева предводила је делегацију на Антифашистичком митингу жена у Београду у Коларчевој задужбини. АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 14.2.1945, „Работническо дело“ о антифашистичком митингу жена“; Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 160.

⁵²⁸⁵ „Бугарске жене пред новим задацима“, *Политика*, 17.6.1945, 2.

⁵²⁸⁶ „Први слободни конгрес Бугарског народног савеза жена“, *Политика*, 25.6.1945, 2.

⁵²⁸⁷ АЈ, 507–18, IX, 15/V–80.

⁵²⁸⁸ *Великите сили и Българија 1944–1947 г. Том II...*, 432.

⁵²⁸⁹ Видети: *Македонска енциклопедија*. 2. М–Ш, Скопје 2009, 847.

⁵²⁹⁰ ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 2, док. 756, Посланство ФНРЈ Софија, „Македонска емиграција у Бугарској“, 5.6.1946.

емиграције у Бугарској поверила је тамошњим активистима Михаилу Сматракалеву и Асену Чаркачијеву да проуче стање македонске емиграције у Бугарској.⁵²⁹¹

Као почетак организовања у јединствену групуацију може се узети Конгрес македонске емиграције у Софији одржан 4. и 5. фебруара 1945, које је пратило још 16 масовних окупљања у другим бугарским градовима. На конгресу је присуствовало 55 македонских братстава и 185 (200) делегата, а међу виђенијим личностима били су Димитар Влахов, Павел Шатев, Христо Калајџијев, Крстју Белев, Цола Драгојчева, Владимир Поповић. Дворана је била украшена заставама и паролама, као и сликама Стаљина, Черчила, Рузвелта, Георги Димитрова, Јосипа Броза и Димитра Влахова. На Конгресу су донесене одлуке које су биле у складу са новом политиком Југославије и Бугарске.⁵²⁹² На овом Конгресу је и основан Македонски национални комитет⁵²⁹³ и донесене су две резолуције од којих је она настала радом Сматракалева и Чаракчијева била конкретнија, јер се бавила организацијом и деловањем Комитета.⁵²⁹⁴ Друга резолуција састојала се од шест тачака, а доминирала су „општа места“: борба против фашизма, да се новој македонској држави у оквиру југословенске државе помогне политички и материјално, да се ради на што чвршћем зближавању Јужних Словена, да се изрази захвалност Јосипу Брозу, Црвеној армији, АСНОМ-у и Националном комитету ОФ.⁵²⁹⁵ Међутим, улога овог комитета била је сведена на минимум, највише због унутрашњих сукоба.

Делатност Комитета почела је да буде видљивија од средине 1945. када је њен председник био један од руководиоца БРП(к) Христо Калајџијев, поборник јужнословенског и свесловенског јединства. Његов заменик био је Георги Кулишев, некадашњи протогеровиста, а тада члан „Звена“. Секретар Комитета био је Георги Абацијев, књижевник и комуниста. Остали чланови Комитета били су: Борис Михов, комуниста; жена македонског револуционара и идеолога Диме Хаџидимова; Димо Томчев, комуниста; Ангел Димов, публициста и уредник „Македонске вести“; Георги Деспотов, комуниста; Петар Хаџиделев, комуниста и др. Укупно је било 16 чланова Комитета, од тога, према помоћнику политичког саветника у СКК, „три федералиста, један протогеровиста, двојица обединиста“, док су остали били комунисти.⁵²⁹⁶ Са таквим чланством и у држави са јасном политичком идеологијом, Македонски национални комитет заузео је став тотално супротан од већине претходних организација са истим или сличним именом и одредио себи циљеве као што су „разобличавање великобугарског шовинизма“ и „македонских фашиста“, а са друге стране развијање добрих односа са другим организацијама Јужних Словена и неговање пријатељских односа са СССР.⁵²⁹⁷ На Конгресу је донесен Статут, док је Устав донесен на седници представника братстава 21. октобра 1945. године (Пројекат Устава „Савеза македонских братстава и друштава у Бугарској“ донесен је 16. јуна 1945). Средином јануара 1945. покренута је иницијатива за покретањем часописа који би

⁵²⁹¹ Иван Катарџијев, *Македонската емиграција во Бугарија 1944–1950*, Скопје 2008, 55. Георги Даскалов је писао да је „Иницијативни комитет македонских братстава у земљи“ основан 14. септембра. Поред овог имена познат је и под називима „Привремени емигрантски комитет“ и „Привремени југословенски акциони комитет“. На челу овог удружења био је Христо Калајџијев из БРП(к). Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 142–143, 146.

⁵²⁹² АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 5.2.1945, „Конгрес Македонаца у Софији“; „Свечано отварање Првог конгреса Македонаца у Софији“, *Борба*, 7.2.1945, 3.

⁵²⁹³ За чланове комитета изабрани су: Христо Калајџијев, Ефтим Георгијев, Борис Михов, Георги Динишев, Петар Шанданов, Георги Деспотов, Јордан Анастасов, Георги Абацијев, Димитар Томчев, Петар Хаџиделев, Димитар Кузов, Ангел Динев са заменицима: Иван Узунов, Иван Палејков, Ангел Велев, Иван Костов, Никола Манолев. Изабрана је и контролна комисија: Божин Продјанов, Христо Рајчинов и Н. Главничев са заменицима: Христо Москов и Божидар Божиков. Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 146.

⁵²⁹⁴ И. Катарџијев, *Македонската емиграција...*, 227–230.

⁵²⁹⁵ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 6.2.1945, „Резолуција македонских емиграната“; ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, 7.2.1945; „Македонци у Софији за федеративну Југославију и братски однос балканских народа“, *Борба*, 8.2.1945, 3.

⁵²⁹⁶ Иван Катарџијев је писао о формирању Националног комитета чији је председник био Петар Делев, потпредседници Георги Кулишев и Ефтим Георгијев, политички секретар Христо Калајџијев, организациони секретар Георги Абацијев и благајник Георги Денишев. У Комитету је било још седам чланова. И. Катарџијев, *Македонската емиграција...*, 61, 226.

⁵²⁹⁷ *Великите сили и България 1944–1947 г. Том II...*, 432–435; И. Катарџијев, *Македонската емиграција...*, 60–61.

носио назив „Илинден“. Међутим, због законских перипетија часопис је тек покренут 16. јула 1945. под називом „Македонско знаме“ и то у форми недељника (излазио сваког понедељка) под уредништвом председника Христе Калајџијева. Лист је излазио у пет хиљада примерака.⁵²⁹⁸

Финансијска база Комитета била је поприлично јака. Поред чланарине и добровољних прихода, Комитет је поседовао велику зграду у Пиротској улици у Софији у којој се није налазио само Комитет него и Македонски научни институт, Македонска кооперативна банка, македонска организација „Илинден“ и др. Македонски национални комитет био је у тесној вези са македонском организацијом „Илинден“, и са Македонским научним институтом који је као главни задатак имао да „популише и брани македонске интересе научним и општим културним активностима“. Пре окупације Македоније од стране бугарских трупа Институт је објављивао часопис „Македонски преглед“, који је средином 1945. поново покренут, логично, у другачијем научном руху и „Македонску мисао“. „Македонска мисао“ излазио је као часопис једном месечно у 3.000 примерака. Након деветосептембарског преврата требало је променити идеологију Института па је промена његовог састава извршена 11. децембра 1944. године. Тада су у ново руководство ушли: Димитар Влахов, професор Димитар Силјановски, Владимир Поптомов, Георги Кулишев, Г. Саракинов, професор П. Темков, Елена Драмалијева, Павел Делирадев, Д. Тошанов, Г. Узунов, Јордан Анастасов и Стефан Шарланијев. Касније, током 1945. председник Института био је професор Димитар Силјановски члан „Звена“; први заменик био је Христо Калајџијев члан БРП(к); други заменик био је Георги Кулишев, публициста и члан „Звена“; док је секретар био Димитар Тончев, члан БРП(к). Чланови су били сви комунисти: Димитар Влахов; Хаџидимова; Петар Тошев (независни интелектуалац, близак комунистима); Стефан Нанов; Георги Деспотов; Владимир Поптомов; Павел Шатев итд. У склопу Македонског научног института функционисао је Македонски литерарни кружок који је основан 1938, али му је рад забрањен од стране бугарских власти 1941. године. Рад овог кружока обновљен је 8. септембра 1945. с тим што је од тада носио назив „Македонски литерарни кружок – Никола Вапцаров“ и што је кренуо да издаје часопис „Бистрица“. Поменимо и организацију „Илинден“ која фактички и није била активна и чија структура је била такође комунистичка. Њен председник био је Стефан Аврамов, писац и историчар. При Македонском националном комитету такође је функционисала и женска и омладинска организација.⁵²⁹⁹

Разматрање мера за остваривање услова за унапређење југословенско-бугарских културних и просветних веза, као и за прилагођавање образовних садржаја, било је предмет дискусије и на локалном нивоу. Око 500 просветних радника из Нишавског и Белопаланачког среза (Југославија) и Сливничког среза (Бугарска) учествовало је на конференцији одржаној од 22. до 24. априла 1945. у Цариброду. У резолуцији која је усвојена на конференцији истакнуто је да просветни радници Југославије и Бугарске имају „историјски задатак“ да „продубе постигнуто пријатељство“. У резолуцији су, у седам тачака, наведени конкретни предлози за деловање просветних радника на јачању односа две земље: „Конференција сматра: 1) да треба што пре извршити чишћење фашистичких елемената из просветних редова и уништити уџбенике штетне за ново васпитање ученика обеју земаља; 2) да научна историја треба да створи правилне погледе на свет и да послужи као водила у изграђивању братских односа између бугарског народа и народа Југославије; 3) конференција сматра да треба да се позову совјетски историчар Николај С. Державин, као и југословенски и бугарски историчари, географи и етнологи, који ће на заједничкој конференцији поставити на научну основу сва историјска питања која су изазивала раздор између Бугара и Срба; 4) сав материјал са те конференције да се одштапа на српском и бугарском и да послужи као грађа при писању уџбеника за све школе двеју земаља; 5) да се размењује научна, педагошка, уметничка и синдикална литература, као и новине, часописи итд; 6) да се ученици обеју земаља што пре упознају са најновијом историјом и ослободилачком борбом оба народа; 7) омладинске антифашистичке организације, као и школе, УСАОЈ у

⁵²⁹⁸ И. Катарџијев, *Македонската емиграција...*, 61, 65–67, 233–237.

⁵²⁹⁹ ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 2, док. 756, Посланство ФНРЈ Софија, „Македонска емиграција у Бугарској“, 5.6.1946; *Великите сили и Бугарија 1944–1947 г. Том II...*, 432–435; И. Катарџијев, *Македонската емиграција...*, 60–67.

Југославији и ЕМС у Бугарској треба да искористе сва средства за зближење: конференције, излете, литерарне, музичке, сликарске, спортске и друге приредбе.⁵³⁰⁰

Југословенска влада је крајем маја 1945. покренула низ питања везаних за културне установе и организације које су током окупације радиле на однарођивању становништва са њене територије. Она се прво заинтересовала за рад „Свебугарског савеза Отац Пајсије“, па је преко Министарства иностраних послова тражила прикупљање и достављање података 23. маја 1945. године. Југословенске власти посебно су тражиле информације о везама које је ово друштво одржавало са Ђорђом Фехером дугогодишњим „културним“ саветником мађарског посланства у Софији; са италијанским друштвима „Данте Алигијери“ и „Италиа Редента“; са „Институтом за Немце у иностранству“ у Штутгарту; са мађарским „Мањинским институтом“, који се налазио у склопу Универзитета у Будимпешти, Дебрецину, Сегедину и Печују, као и са организацијом „Пробуђени Мађари“ у Будимпешти. Исто тако, интересовање је нарочито пробудила филијала овог савеза која је основана у Скопљу 26. децембра 1943. године.⁵³⁰¹ Југословенске власти су 21. маја покренуле и питање враћања свих обавезних примерака књига, часописа, публикација, гравура, листова итд, који су током окупације изашли на територији Југославије, окупирани од стране Бугарске.⁵³⁰² Отварање ових питања, међутим нису нарушиле културне односе које су следећих недеља и месеци кренули само да се надограђују.

*

Питање избеглица, репатријација и враћања имовине. Нове владе Југославије и Бугарске договарале су се и око пресељења југословенских држављана и избеглица из Бугарске у Југославију. Конкретизација овог питања наступила је крајем маја 1945. сходно одредбама Закона од 24. маја 1945. о поступку са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од стране окупатора и његових помагача, као и Упутстава од 20. јула 1945. за спровођење тог закона.⁵³⁰³ Југословенска влада је лица која би долазила у обзир за пресељење поделила у четири категорије: 1) Избеглице из Грчке Македоније; 2) Избеглице из Македоније (под бугарском и италијанско-албанском окупацијом) и из Јужне Србије; 3) Лица која су за време окупације отпутовала из других делова Југославије; 4) Печалбари који су се налазили у Бугарској пре рата, али су их Бугари за време рата третирали као „бежанце“ и избеглице. Најхитније је било пресељење избеглица из прве две категорије. По питању избеглица из грчке Македоније са бугарским властима расправљала је делегација југословенског Министарства унутрашњих послова која се у Бугарској налазила ради решавања питања железничког саобраћаја. Тачан број избеглица није могао да се утврди: према бугарским властима није их било више од 7.000 и били су смештени у Неврокопу, Петричу и Светом Влаху. Међутим, југословенска делегација у Бугарској нашла је према извештајима југословенског Посланства у Софији још 9.500 избеглица у Пловдиву, Асеновграду, Пазарцику и Хаскову; па је процена била да их има око 17.000. Према подацима федералне македонске владе било их је око 20.000, а према тврђењу Македонског комитета у Софији било их је 12.000 и 2.000 без породица.⁵³⁰⁴ Бугарске власти обавештавале су југословенско посланство да у Горњу Цумају свакодневно стижу нове избеглице из Грчке које је требало послати у Југославију. Пресељеници су се највише интересовали да ли су могли преко југословенског посланства заменити у противвредности леве за динаре.⁵³⁰⁵

Обласни директор у Горњој Цумаји јављао је помоћнику Савезничке контролне комисије за Горњоцумајску област 12. јуна 1945. да су совјетски камиони за пресељење спремни, према споразуму између Југославије и Бугарске. Ови људи, који су у документу означени као

⁵³⁰⁰ „Конференција бугарских и наших педагога у Цариброду“, *Политика*, 28. 4 1945, 6.

⁵³⁰¹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 36, док. 1118.

⁵³⁰² ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 36, док. 1117.

⁵³⁰³ АЈ, 642–10–32, Одељење за репатријацију, начелник одељења Ђорђе Крстић.

⁵³⁰⁴ АЈ, 642–10–35, Министарство иностраних послова I регионални отсек Министарству социјалне политике, пов. бр. 1390-Буг 12, Београд, 12.6.1945; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 2, док. 1135. Видети: ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 2, док. 1129; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 3, док. 1380.

⁵³⁰⁵ АЈ, 642–10–35, Министарство иностраних послова I регионални отсек Министарству социјалне политике, пов. бр. 1390-Буг 12, Београд, 12.6.1945.

„Бугари“ биле су избеглице из грчке Македоније и Тракије које су избегле у Бугарску након 9. септембра 1944. године. Број лица који је требао да буде пресељен био је 7.408 и то: из Горњоцумајске околије 604, из Неврокопске околије 4.236, из Петричке околије 1.375, из Световрачке околије 1.193. Истакнуто је да су скоро сви пресељеници са радошћу примили вест о пресељењу, али је обезбеђен мали број камиона, па није било могуће да се сва лица пребаце одједном у Македонију.⁵³⁰⁶

Први транспорт „егејских пресељеника“ прешао је југословенско-бугарску границу 16. јуна 1945. и то махом људи који су били смештени у Неврокопу, Петричу и Св. Влаху. У транспорту се налазило око 100 особа (од укупно 17.900 како је рачунало југословенско посланство), а Бугарска је за пресељенике дала 40 тона брашна и 10 милиона лева. Пресељеници су требали да се настане у југословенској Македонији. Међутим, „михаиловисти“ су развили велику пропаганду да зауставе даље транспорте, на шта бугарска влада није реаговала, па је дошло до благог хлађења односа између Југославије и Бугарске.⁵³⁰⁷ Југословенски посланик Ковачевић је 28. јуна 1945. јављао да је до тог тренутка пресељено око 1.100 Егејских Македонаца. Транспортирање је ишло споро због оскудице камиона. Југославенски посланик је такође јављао да су у Петричу ухапшена два члана АСНОМ-а, под оптужбом да се баве контрабандом. Такође је ухапшено између пет и шест гимназијалаца у Петричу под оптужбом да су пропагирани припајање Пиринске Македоније Вардарској Македонији.⁵³⁰⁸

Крајем јула дошло је до повећег застоја, па је око 300–400 егејских избеглица остало да чека у Петричу. Више од две недеље боравили су на отвореном; за четири дана примали су по 2 kg хлеба. Постојали су случајеви да су младиће мобилисали у бугарску војску, а међу избеглицама вођена је и агитација како ће се у Југославији лоше поступати са њима.⁵³⁰⁹

Ни долазак и смештање у Вардарску Македонију није најбоље протицао за избеглице. Амерички новинар Маркхам је у Ђушеву 5. септембра 1945 спроводио анкету међу њима, где их се налазило око 450, а о томе је југословенско Министарство иностраних послова обавестио Никола Ковачевић 9. септембра 1945. године. Амерички новинар је испитао око 40 избеглица, а сви су наводили случајеве недела „које су монархо-фашистичке банде тамо спроводиле“. Био је дирљив исказ једне мајке која му је причала, да су јој, у њеном присуству, заклали сина и пошто су је, претходно свукли голу, ставили његову главу у њено наручје. Тада су замолили Маркхама да интервенише код своје владе да им помогне да се што пре врате у своја места и да о овим злоделима обавести америчку јавност.⁵³¹⁰

Насељавање избеглица из Грчке вршено је и у Србији. У Буљкесу (данас Маглић) је од маја 1945. до септембра 1949. постојала „аутономна грчка република“ Наиме, после ослобођења, у ово место поред Бачког Петровца населило се око 4.650 Грка који су били уско повезани са ЕЛАС-ом и основали су своју колонију. ЦК КПЈ је одмах наложио да се пошаљу буквари, читанке и други материјал преко ПК за Војводину. Ваљало је слати и сву штампу која је излазила на македонском језику, али и једну особу од поверења за учитеља који је требао да отпочне и „политички рад“. Убрзо је основана и за учење македонског језика за око 500 Македонаца из Егејске Македоније.⁵³¹¹

Поред пресељења избеглица из Грчке, југословенска влада приступила је репатријацији становништва из Македоније и јужне Србије. Као главни делегати који су вршили репатрирање југословенских држављана из Бугарске одређени су крајем маја 1945. Пера Ивановски, Стефан Русјаков, Велимир Комненовић, Евгеније Димитров и Дончо Лазаров.⁵³¹²

⁵³⁰⁶ ДА – Благоевград, ф. 59 (Областна дирекција – Благоевград (Горна Джумая)), оп. 1, а.е. 53, л. 19.

⁵³⁰⁷ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 2, док. 1445, 1446, 1565.

⁵³⁰⁸ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 3, док. 1732; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 4, док. 2570.

⁵³⁰⁹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 4, док. 2784.

⁵³¹⁰ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 4, док. 4047.

⁵³¹¹ АЈ, 507–3, II Д/360. Више: Милан Ристовић, „Експеримент Буљкес: ’грчка република’ у Југославији 1945–1949“, *Годишњак за друштвену историју*, 2–3, (1997), 179–201.

⁵³¹² АЈ, 642–10–34, Министарство социјалне политике Опште одељење Министарству иностраних послова Политичко одељење, Београд, 26.5.1945.

Међутим, репатрирање је наилазило на разне застоје, а проблеми су били константни. Министарство иностраних послова обавештено је 2. септембра 1945. од стране југословенског посланства у Софији да је до тог тренутка репатрирано свега 404 југословенска држављанина и то највећим делом за Македонију. Репатрирање је било дозвољено у следећим случајевима: 1) Када је молилац имао документ о југословенском држављанству или да је имао документ из кога се јасно видело да се није одрекао југословенског држављанства и примио друго, без обзира на време од када се налазио у Бугарској; 2) сваком југословенском држављанину који је дошао у Бугарску после окупације 1941. без обзира да ли имао југословенско или бугарско поданство, стечено окупацијом; 3) Југословени који су се у Бугарској налазили од раније, пре 1941. и који су задобили бугарско поданство („разни емигранти, дезертери из бивше југословенске армије, заостали заробљеници из Првог светског рата итд.“). Њиховој се молби за повратак у домовину излазило само у специјалним случајевима: а) ако су по професији специјалисти (лекари, техничари, професори итд) и „уопште људи који би допринели изградњи наше земље“; б) из хуманих разлога, „ако су остали потпуно сами у туђини, тешко болесни или крајње сиромашни, а у Југославији имају рођака или могућности за рад“. Треба нагласити да су из треће групе радило о појединцима да је држава вршила репатрирање само ако је била довољно убеђена у њихову „грађанску и политичку исправност“. Било је карактеристично да су скоро сви репатрирани, по свом социјалном статусу били припадници нижих економских слојева и да им је било омогућено бесплатно путовање железницом.⁵³¹³

Половином јуна 1945. требало је спровести и пресељење Срба из Добруце у Војводину (Бачку). Припремама за пресељење требало је приступити после жетве (припрема вагона за транспорт, пуштање из војске пресељенима, издавање купона за обућу, одећу итд). Пресељеници би добили земљу и имање које одговора остављеном у Бугарској, а вредност остављених имања имала би Бугарска да плати Југославији. Пресељавање је требало да траје од 1. августа до 1. септембра. Транспорти су ишли возовима преко Румуније и Бугарске. Од бугарских железница тражено је обезбеђивање композиција. Остала су отворена питања преноса новца и покретности. Инвентар је требало исто транспортовати возовима. Укупно је требало преселити 38 српских породица, односно 200 лица.⁵³¹⁴ По свему судећи пресељење је завршено током октобра 1945. године.⁵³¹⁵ У извештају од септембра 1945. које је посланик Ковачевић упутио Министарству иностраних послова стајало је да је Југословенско посланство регистровало до 500 југословенских грађана, за разлику од бугарске милиције која је у својој картотеци поседовало бројку од 10.000 до 12.000 грађана Југославије.⁵³¹⁶

Са друге стране, исељавање се одвијало и у супротном смеру. Како би се ово питање што брже и безболније решило у Скопље је 19. новембра 1944. дошао потпуковник Методи Чавадаров у својству представника бугарске владе и БНА. Дана 21. новембра разговарао је са Михаилом Апостолским и Методијем Андоновим. На састанку су покренута два битна питања: враћање бугарских чиновника, војника, свештеника и др. у Бугарску и враћање бугарске имовине. Такође је договорено (НКОЈ потврдио) да у Скопљу стално буде присутан бугарски представник у рангу конзула. Дана 25. новембра 1944. Чавадаров је позван да се врати у Софију. За време његовог боравка 350 бугарских породица евакуисано је у Бугарску. По питању бугарске имовине (хартије од вредности, драгоцености, новац и тсл.) постигнут је договор да се договор тражи преко НКОЈ-а, односно преко бугарске владе.⁵³¹⁷

Бугарско министарство социјалне политике бележило је 26. децембра 1944. да је у „последња четири месеца“ око 12.000 избеглица „македонског порекла“ „нашло склониште“ у Бугарској. У једној групи која је тада регистрована било је 616 породица са 3.177 члана. Сви су

⁵³¹³ АЈ, 642–10–34, Poslanstvo Demokratske Federativne Jugoslavije Sofija, str. pov. br. 287, 2.9.1944; АЈ, 642–10–34, Ministarstvo socijalne politike, Odeljenje za repatrijaciju Glavnoj upravi saobraćaja, pov. br. 549, 19.10.1945.

⁵³¹⁴ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 5, док. 1571, 2468.

⁵³¹⁵ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 5, док. 5710.

⁵³¹⁶ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 287, Посланство ДФЈ Софија, Министарству иностраних послова за генерала Велебита, Београд, 2.9.1945.

⁵³¹⁷ Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 149–151.

насељени у Горњоцумајској области и то на следећи начин: Горњоцумајска околија – 71 породица (385 чланова); Неврокопска околија – 218 породица (1.062 члана); Светиврачка околија – 184 породице (975 чланова); Петричка околија – 120 породица (650 чланова); Разлошка околија – 23 породице (105 чланова).⁵³¹⁸

Даље, у једном допису које је бугарско министарство социјалне политике, односно њено одељење које се бавило избеглицима и пресељеницима, примило 28. фебруара 1945. предложено је да се бугарске избеглице из Македоније и Тракије населе у Горњоцумајској области, те је извршена њихова расподела по околијама ове области: у Горњоцумајску околију смештено је 77 породица (298 лица), у Неврокопску околију 299 породица (1.340 лица), у Петричку околију 260 породица (1.151 лице), у Разложку околију 1 породица (6 лица), у Световрачку околију 151 (720 лица); укупно 788 породица и 3.515 лица. Њихово пресељавање вршено је и даље током 1945. године.⁵³¹⁹ Поред тога, нове власти су утврдиле 10. марта 1945. да се од 1941. године из Тракије и Македоније у ове крајеве Бугарске доселило више лица и то на следећи начин: у Горњоцумајску околију 36 лица, у Неврокопску околију 267 лица, у Петричку околију 171, у Световрачку околију 631; укупно 1.105.⁵³²⁰

Бугарско Министарство иностраних послова и вера обратило се нотом југословенском посланству по питању пресељења из Македоније у Бугарску извесних бугарских држављана бивших чиновника и чланова њихових породица. О овоме је посланик Ковачевић обавестио МИП 31. маја 1945. године. У ноти је наведено да су бугарске власти у два наврата предузимале транспорт својих држављана, али да су им локалне власти причињавале тешкоће, иако је за тај посао била снабдевена документима Савезне контролне комисије. Због тога је транспорт око 100 лица био обустављен. У ноти је на крају замољено да југословенска влада што скорије одобри транспорт ових лица и њихове покретности.⁵³²¹

Бугарска је крајем фебруара 1945. покренула питање враћање имовине која је за време окупације остала у Србији, а била је бугарска својина. То је углавном била роба која је долазила у Бугарску из Немачке и других средњоевропских земаља. За проналажење те робе бугарска влада намеравала је да организује две комисије у којима би били представници Међусавезничке контролне комисије. Једна од њих би обишла железничке пруге, а друга дунавска пристаништа. Југословенско Министарство иностраних послова обавестило је 13. марта 1945. Бугарско политичко представништво да је потраживана роба истоварена из вагона од стране Немаца, који су железничке композиције приграбили за себе. Исто је важило и за дунавска пристаништа. Наглашено је да је „ондашња бугарска влада која је била у савезу са Немачком могла у своје време тражити ову робу“.⁵³²²

Поред тога, бугарска влада тражила је 11. децембра 1945. формирање мешовите комисије која је имала задатак да уреди питање враћања бугарске имовине из Македоније, позивајући се на споразум између бугарског посланика Тодорова и Велебита од 20. новембра 1945. године. Југословенска страна појаснила је смисао споразума преко свог посланика у Софији апострофирајући да се не допушта стварање никакве комисије. Допуштало се формирање бугарске делегације која је имала македонској влади предати потраживања која су требала бити испитана од стране македонске владе уколико се не буду односила на имовину Срба, Јевреја или Македонаца, него на покретности бугарских чиновника.⁵³²³ Напоменимо да је бугарска влада у тим тренуцима, преко свог посланства, тражила да се у Босилградском и Царибродском срезу бугарска деца и даље подучавају на матерњем језику и да се за њих не уводе српске школе.⁵³²⁴

Са друге стране, југословенска влада потраживала је децембра 1945. робу која је остала у Бугарској након агресије на Југославију 6. априла 1941. године.⁵³²⁵ Југославија је поред тога имала

⁵³¹⁸ И. Катарциев, *Македонската емиграција...*, 10.

⁵³¹⁹ Видети: ДА – Благоевград, ф. 59, оп. 2, а.е. 12, л. 1-5.

⁵³²⁰ ДА – Благоевград, ф. 59, оп. 1, а.е. 39, л. 16, 18–36.

⁵³²¹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 6, док. 1260.

⁵³²² ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 11, док. 4.

⁵³²³ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 8, док. 7083.

⁵³²⁴ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 8, док. 7181.

⁵³²⁵ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 21, док. 6651.

и право на реституцију опљачканих добара што је Уговором о примирју од 28. октобра 1944. и Уговором о миру који је ступио на снагу 15. септембра 1947. године. Уговором о миру Бугарска се обавезала да Југославији на име репарација плати 25.000.000 долара. Исплата је требала да се изврши за осам година и то у роби и машинама. Споразумом од 15. јуна 1946. обухваћена је реституција само опљачканих друштвених добара. Међутим, одредбе овог споразума само су делимично извршене. Враћен је само мањи део опљачканог дувана, текстила, соли, машина и покретног инвентара разних фирми, док су локомотиве, веће машине и опрема неких предузећа остали код источног суседа. Бугарској је послато и око 120 захтева за реституцију културно-уметничких предмета са територије Македоније. Према споразуму постигнутом на Бледу (30. јул – 1. август 1947.) Југославија је Бугарској опростила репарацију.⁵³²⁶

*

Формално успостављање нових дипломатских односа. Маја 1945. дошло је и до формалног успостављања дипломатских односа између Југославије и Бугарске. Југословенска влада је одлуку о успостављању дипломатских односа донела 28. априла 1945. и о томе је обавестила амбасаду СССР 28. априла и бугарско политичко представништво у Београду 30. априла 1944. године.⁵³²⁷ Амбасада САД обавештена је 30. априла, а ускоро је обавештена и амбасада Велике Британије која је изразила задовољство овом одлуком 2. маја 1945. године.⁵³²⁸ Бугарско министарство иностраних послова одговорило је потврдном нотом од 6. маја 1945. и затражило сагласност од Министарства иностраних послова ДФЈ да за првог бугарског посланика у Београду буде именован Петар Тодоров, који се већ налазио у Београду у рангу изванредног и опуномоћеног министра, што је било прихваћено 8. маја када је дат агреман за његово именовање.⁵³²⁹ Истог дана за југословенског посланика у Софији именован је Никола Ковачевић. Он је у Софију допутовао 19. маја 1945. године. Ковачевић је примљен од стране Намесништва 22. маја 1945. године. Том приликом Ковачевић је предао своје акредитиве намесницима. Пре њега неформалну посланичку функцију обављао је Владимир Поповић који је у Софију дошао јануара 1945. године.⁵³³⁰ Нови посланик Ковачевић дао је изјаву бугарским новинарима два дана касније, 25. маја 1945. године.⁵³³¹

Бугарски посланик Петар Тодоров предао је акредитиве југословенским намесницима 28. маја 1945. године. Посланика Тодорова пратили су шеф протокола министарства иностраних послова Павле Бељански и секретари бугарског посланства Тенчо Мечков и Михаил Мишев. Предаји акредитивних писама присуствовао је и потпредседник владе Едвард

⁵³²⁶ Више: АЈ, 54–64–138; АЈ, 54–64–139; АЈ, 54–152–248; АЈ, 54–152–249; АЈ, 54–152–250; АЈ, 54–364–535; АЈ, 54–380–552; АЈ, 54–381–554; АЈ, 54–576–758; N. Živković, „Ratna šteta učinjena Jugoslaviji...“, 176–177, 184.

⁵³²⁷ Јануара 1945. Бугарска је успоставила редовне дипломатске односе са Италијом, а у августу 1945. са Совјетским Савезом. Истог месеца САД је примио бугарског дипломатског представника у Вашингтону. Са друге стране, Велика Британија и САД имали су своје заступнике у Бугарској од почетка 1945. године. Бугарска је августа 1945. обновила дипломатске односе са Пољском, октобра са Чехословачком и новембра са Албанијом и Француском. На иницијативу Шарла де Гола успостављени су незванични дипломатски односи између Француске и Бугарске 4. децембра 1944. године. Бугарска влада је за свог привременог представника одредила посланика у Берну Шејанова, док је француска влада за посланика у Софији одредила Жоржа Атона. „Бугарска и Француска успостављају односе“, *Политика*, 5.12.1944, 2; V. Čičovska, „Bulgaria’s...“, 9.

⁵³²⁸ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 24, док. 780.

⁵³²⁹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 24, док. 847; Петру Тодорову требали су да се прикључе следећа лица у посланству: Тенчо Мечков као секретар посланства; Иван Милчев, као секретар за штампу; Михаил Мишев као културни аташе; Петко Славџаков као канцелар; Петар Василев као деловодник; Неделчо Даганов и Милко Порјазов као чиновници. ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 18, дос. 487.

⁵³³⁰ АЈ, 112–786–787, Плави билтен, 19.5.1945, „Долазак југословенског посланика у Софију“; АЈ, 112–786–787, Плави билтен, 22.5.1945, „Никола Ковачевић предао акредитивна писма“; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 14, док. 1123; „Југословенски посланик у Софији предао своје акредитиве намесницима Бугарске“, *Борба*, 23.5.1945, 4; „Бугарски листови поздрављају долазак југословенског посланика у Бугарску“, *Политика*, 21.5.1945, 4; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 93, 94. Видети: АЈ, 370–26–75, London, 23. мај 1945. gov. br. 1094.

⁵³³¹ „Изјава југословенског посланика у Софији о братству народа Југославије и Бугарске“, *Борба*, 26.5.1945, 3. Видети: „Одговор бугарског намесника Бобошевског на говор југословенског посланика приликом предаје акредитивних писама“, *Борба*, 27.5.1945, 4.

Кардељ. Свечаност се обавила у Зеленој дворани Народне скупштине.⁵³³² Бугарски министар иностраних послова обавестио је југословенско посланство неколико недеља касније, 7. јула, да ће бугарско војно представништво у Београду ускоро завршити свој рад, након повратка бугарских јединица и да ће се ускоро успоставити канцеларија војног аташеа.⁵³³³

Бугарска режимска штампа је кроз своје текстове реаговала крајње позитивно, поводом успостављања дипломатских односа. У тексту „Работническог дела“ под насловом „Важан корак ка тесној сарадњи између Бугарске и Југославије“ оцењено је да је одлука југословенске владе о успостави редовних дипломатских односа са Бугарском показала „да је пријатељство између обе земље потпуно успостављено и учвршћено“, те да ће то створити „правни основ да се учине нови кораки ка што тешњем зближењу између Титове Југославије и Отечественофронтовске Бугарске“. У тексту „Отечественог фронта“, под насловом „Југославија и Бугарска“ поменуто је „радост целог бугарског народа поводом предстојећег успостављања редовних дипломатских односа између Југославије и Бугарске“. У тексту је изражена захвалност Југославији због одлуке о успостављању дипломатских односа са Бугарском: „Ми се клањамо братској Југославији на поверењу и нећемо никад испустити пружену нам десницу“. „Отечествени фронт“ је 22. маја посветио уводник југословенском посланику Николи Ковачевићу под насловом „Први посланик“.⁵³³⁴

По доласку на место посланика, Никола Ковачевић је у извештају Владимиру Велебиту изнео и прве утиске: „Нијесам још посјетио 3–4 члана владе. Из досадањих посјета могу рећи да је предусретљивост према мени била свуда добра и топла. Што се тиче свршавања конкретних послова излази се у сусрет, доносе се одлуке, али са извршењем је тешка ствар. Лакше се добије обећање него извршење. Имам утисак да се код њих укоријенио бирократизам и за сваку најмању ствар треба чекати без нужде дуго, док се та ствар приведе крају. Тешкоћа је још и у томе што су апарати у појединим министарствима подељени партијски. Спољни послови су у целости у рукама „звенара“, унутрашњи послови у рукама комуниста, социјална политика и трговина у рукама социјал-демократа, војска у већини у рукама „звенара“ итд. и кад се свршавају послови онда се увијек мора имати у виду са ким се има посла“.⁵³³⁵ Због овакве поделе власти, не чуди каснија изјава Николе Ковачевића, да је стари државни апарат свуда остао исти, осим у Министарству унутрашњих послова.⁵³³⁶

Чињеница да Посланство није имало довољно особља, да је било изоловано од јавног живота Бугарске, да чланови Посланства, због заузетости око осталих послова нису могли да прате новине, радио итд, проузроковало је да Југословенско посланство у првих неколико месеци није прерасло из установе која свршава текуће, техничке или конзуларно-правне послове у дипломатско тело које свестрано изучава стање у Бугарској.⁵³³⁷

⁵³³² „Предаја акредитива бугарског посланика“, *Борба*, 29.5.1945, 3.

⁵³³³ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 18, док. 2064.

⁵³³⁴ АЈ, 112–786–787, Пласти билтен, 6.5.1945, „Успостављање редовних дипломатских односа између Бугарске и Југославије“; „Радост бугарског народа поводом успостављања редовних дипломатских односа између Бугарске и Југославије“, *Борба*, 7.5.1945, 3; „Из братске Бугарске. Југословенско-бугарски споразум о пограничном саобраћају“, *Политика*, 21.5.1945, 4; П. Драгишић, *Југословенско-бугарски односи...*, 51. Одлуку југословенске владе о успостављању односа бугарском министру иностраних послова Петку Стајнову саопштио је почетком маја заменик шефа југословенске војне мисије у Бугарској. Стајнов је југословенском представнику том приликом саопштио одлуку бугарске владе о успостављању дипломатских односа са Југославијом. „Радост бугарског народа поводом успостављања редовних дипломатских односа између Бугарске и Југославије“, *Борба*, 7.5.1945, 3; „Југословенски посланик у Софији предао своје акредитиве намесницима Бугарске“, *Борба*, 23.5.1945, 4; „’Отечествени фронт‘ поводом доласка југословенског посланика у Софију“, *Борба*, 23.5.1945, 4; „Предаја акредитива бугарског посланика“, *Борба*, 29.5.1945, 3.

⁵³³⁵ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 43, Посланство ДФЈ Софија, Министарству иностраних послова за генерала Велебита, Београд, 6.6.1945.

⁵³³⁶ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 287, Посланство ДФЈ Софија, Министарству иностраних послова за генерала Велебита, Београд, 2.9.1945.

⁵³³⁷ ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 2, Đorđe Nikolić, sekretar Poslanstva DFJ u Sofiji, Pro Memoriam (o radu Poslanstva Demokratske Federativne Jugoslavije u Sofiji), 19.8.1945.

Поред протоколарних догађаја, какво је било обележавање 29. новембра и свакодневних радова, какво је било питање телефонске централе НДХ, финансија, реновирања зграде итд,⁵³³⁸ Посланство Југославије у Софији суочавало се са проблемима око заузимања спољнополитичког правца у новом светском поретку које је наметао крај рата. Југословенски посланик, иако је одлучио да не иде на рођендан бугарског наследника престола („... Сматрам да тамо није место Титовој Југославији...“), како је и обавестио Велебита 16. јуна, Министарство иностраних послова ипак му је наредило да оде због „остављања утиска у мешање бугарске унутрашње политике“.⁵³³⁹ Благодарешћу, односно рођендану, нису присуствовали совјетски дипломатски представници, али јесу представници совјетске војне мисије, као и цивилни и војни представници других земаља.⁵³⁴⁰ Пола месеца касније, америчко посланство поводом годишњице америчке револуције, није позвало југословенско посланство на пријем, јер су тобоже заборавили.⁵³⁴¹ Ипак, овакве непријатности временом су решаване, док је Југословенско посланство заузимало одређенији став, нарочито после избора у Бугарској и Југославији.

Ковачевић је писао Велебиту 1. јуна 1945. „Данас сам био код америчког посланика. Рекао ми је следеће глупости: „Мир ће се осигурати ако Русија научи да сарађује. Не буде ли то онда мира нема. Ако комунисти не даду слободу штампе, говора и друго, онда нема разлике између старог и новог. У новој Бугарској и сада је ситуација као за време Бориса. Народ се не пита него народом влада. 50.000 људи Албаније треба припојити на једну или на другу страну, јер она не може постојати као посебна држава“. Бугарску и Југославију сматра приближно једнако иако је о Југославији говорио обзривије.“⁵³⁴²

Од разговора које су чланови Југословенског посланства водили са британским и америчким држављанима свакако се издваја онај у којем је учествовао пуковник Вилијам Бејли, 20. јуна 1945. тада шеф економског одељења британске секције при Савезничкој контролној комисији, а у историји познат и као шеф британске мисије при равногорском покрету. Присећајући се свог боравка у штабу генерала Михаиловића, дао је кратак, али живописан опис људи и догађаја којима је био сведок.⁵³⁴³

На крају износимо и мишљење Николе Ковачевића које је послато у извештају почетком септембра 1945. о везама које су до тог тренутка изграђене од стране Југословенског посланства: „Наше везе су највише сконцентрисане са Бугарима и Македонцима, па онда са Савезничком контролном комисијом. Совјетски апарати излазе нам у сусрет необично добро. То нам нарочито помаже по питањима разних набавки за Југославију. Са америчким и енглеским представништвом скоро немамо никаквих службених ни приватних веза. Амерички представник ни до данас није вратио визиту, а имао је неколико приредби, на које није позвао никог од нас. Енглези су позвали на један ручак мене у војну мисију, иначе нема неких других веза, осим случајних. И Американци и Енглези у цијелом свом раду односе се према Југославији исто као и према Бугарској, те отуда долази до хладних односа...“⁵³⁴⁴

⁵³³⁸ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 14, док. 1659, 2059, 2543; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 15, док. 6499, 6953.

⁵³³⁹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 14, док. 1489.

⁵³⁴⁰ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 14, док. 1704.

⁵³⁴¹ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 14, док. 2238, 2239.

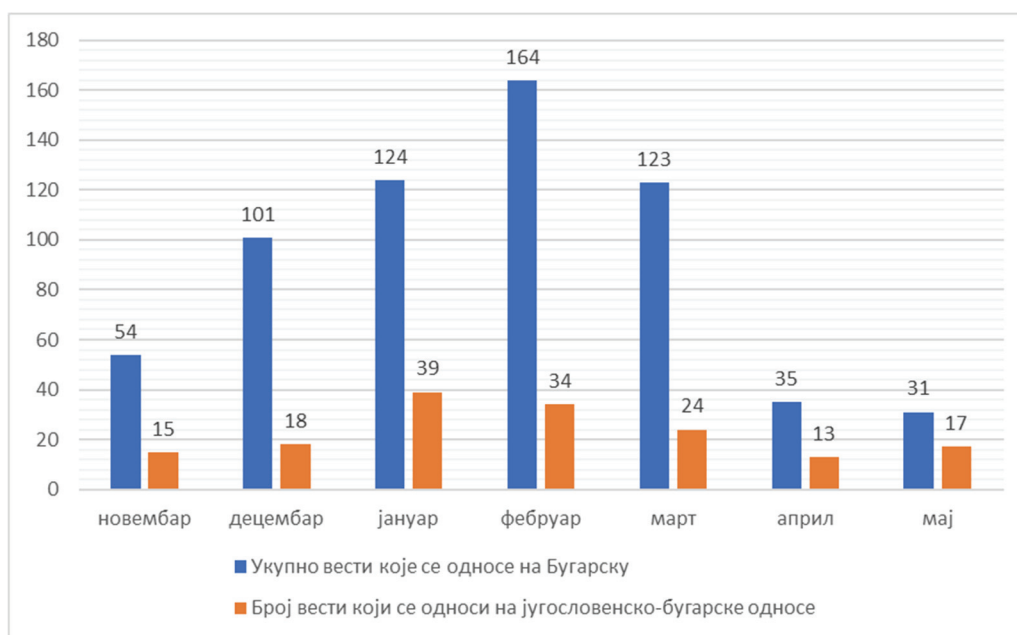
⁵³⁴² ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 38, док. 1243.

⁵³⁴³ ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 3, док. 86, Саветник Посланства ДФЈ, Софија, 20.6.1945. Пуковник Бејли добио је задатак од својих надређених из британске секције у Савезничкој контролној комисији 30. новембра 1944. да посети инсталације рудника Трепча који је био британска својина. У наређењу је стајало: „...Обзиром на хитну потребу опште ратне индустрије у погледу олова и цинка, Британска влада придаје највећу важност брзом извршењу овог задатка...“ Пуковник Бејли био је у пратњи официра за везу при Врховној команди Црвене армије у Софији. Иако у том тренутку комунистичка партија није ушла у све поре друштва и рат није био готов, Бејли је једино могао да констатује разрушеност рудника и будућу национализацију. АЈ, 507–18, IX, 15/V–76; *България–непризнатиот противник на Третия райх*, 157–158.

⁵³⁴⁴ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 287, Посланство ДФЈ Софија, Министарству иностраних послова за генерала Велебита, Београд, 2.9.1945. Ковачевић је Министарству иностраних послова јављао 24. септембра 1945. да је у Босиљграду одржан сабор 21. септембра на коме је присуствовало 2.000 људи. На

*

Анализирајући вести које је доносио Тањуг у периоду од новембра 1944. до маја 1945. установљено је да је Југословенска агенција донела укупно 632 вести које се односе на Бугарску, а од тога 160 се односило на југословенско-бугарске односе, што је отприлике $\frac{1}{4}$ (25,32%). У новембру је забележено укупно 54 вести, од тога се 15 односило на југословенско-бугарске односе (27,78%). Највећи број ових вести односио се на извештаје Бугарске народне армије која је водила операције у Југославији. У децембру је број вести повећан, највише због почетка суђења „ратним злочинцима“ у Бугарској и почетка акције примања југословенске деце. Укупан број вести износио је 101, а број вести који се тичао југословенско-бугарских односа био је 18 (17,82%). Од јануара 1945. почело је и прикупљање помоћи за Југославију, па је број вести опет повећан. Укупан број вести био је 124, а новости које су се односиле на југословенско-бугарске односе био је 39 (31,45%). У фебруару је забележено 164 вести, од тога 34 које су се тичале међусобних односа између Југославије и Бугарске (20,73%). Скок се односио на судске процесе који су вођени у Софији, али и по унутрашњости о чему је Тањуг редовно јављао. Од друге половине марта се број вести смањивао. Прикупљање добровољне помоћи није се више обављало са државног нивоа, а вести о југословенској деци у Бугарској је било све мање. Од укупно 123 вести у марту, 24 је било везано за односе између две земље (19,51%). Пошто се идеја Балканске федерације од марта чинила све даља за два државна врха и пропагандна улога коју је вршио Тањуг је смањена. У априлу је од 35 вести, 13 је било везано за међусобне односе (37,14%), а у мају од 31 вести, 17 се тичало југословенско-бугарских односа (54,84%). Разлог овако великог процента било је коначно формално успостављање дипломатских односа.⁵³⁴⁵

Графикон бр. 14: Месечни пресек вести које је доносио Тањуг кроз „Плави билтен“. Колоне прате укупан број вести везане за Бугарску и број вести које су се односиле на Југословенско-бугарске односе. (АЈ, 112, фасцикле: 782, 783, 784, 785, 786).

5.2.2. Пројекти Балканске федерације

У ранијем делу текста већ су поменуте разне идеје о балканској федерацији или конфедерацији проистекли током 1941–1944. од стране различитих установа и организација.

сабору су присуствовали официри и чланови Комунистичке партије из Ћустендила који нису имали издате визе и који су одржали говоре у којима је јасно имплицирано да је Босиљград у Бугарској, а не у Југославији. ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 38, док. 4742.

⁵³⁴⁵ Видети: АЈ, 112, фасцикле: 782, 783, 784, 785, 786.

Овде ћемо скренути пажњу на разговоре о Балканској федерацији (Јужнословенској федерацији) између Југославије и Бугарске који су поведени после Брозовог боравка у Москви и разговора са Стаљином септембра 1944, састанка у Крајови, ослобађања Београда и убрзаних размена мишљења између Београда и Софије.

5.2.2.1. Први пројекти

Први значајнији кораци ка стварању југословенско-бугарске федерације направљени су приликом Брозовог боравка у Москви крајем септембра 1944. године. У разговору са Димитровим и уз присуство Стаљина дата је основа за прављење савеза између две земље са могућношћу прерастања у федерацију Јужних Словена. Питање је званично покренуто од стране Броза 5. октобра у Крајови. Димитров је касније о томе рекао: „Договорили смо се о питањима које се тичу бугарске и југословенске комунистичке партије, као и о главним питањима односа нове Југославије и нове Бугарске. Наравно, постоји пуно разумевања међу нама, али постоје потешкоће у спровођењу линије коју смо зацртали – од стварања савеза између Бугарске и Југославије до федерације Јужних Словена“. Димитров је потенцирањем идеје Јужнословенске федерације желео да неутралише офанзивну политику КПЈ према Македонији. Идеју федерације је у тим тренуцима подржавао и Стаљин, зарад веће и лакше контроле СССР на Балкану. Он је ове своје намере изложио 24. новембра 1944. Черчилу, кријући праве намере.⁵³⁴⁶

Стаљин је истовремено у разговору са Едвардом Кардељом, Станојем Симићем и Иваном Шубашићем, а уз присуство Молотова у Москви 22. новембра 1944. уобличио питање југословенско-бугарског уједињења.⁵³⁴⁷ Дана 23. новембра Кардељ је у разговору са Димитровим изјавио да је Београд спреман да закључи савезнички уговор са Бугарском. Такође је постигнут договор да представници ЦК КПЈ посете Софију и разговарају са представницима ЦК БРП(к) о Балканској федерацији и конкретним мерама за њено закључивање.⁵³⁴⁸ Кардељ је о овом разговору у својим „Сећањима“ забележио следеће: „Ми смо прихватили Стаљинову и Димитровљеву идеју, иако не с одушевљењем. Али непосредно после свог ослобођења, 1944. године, Бугарска је као држава била још у бурном унутрашњем врењу и рачунали смо да таква федерација неће моћи негативно утицати на самосталност социјалистичке и државне изградње југословенских република. Напротив, рачунали смо да ће утицај народноослободилачке и социјалистичке Југославије на Бугарску бити свакако јачи. Ипак, били смо опрезни. Наш план је био да се до федерације дође путем низа припремних фаза, постепено“.⁵³⁴⁹ Станоје Симић је известио да је Стаљин стајао на гледишту да „са Бугарском треба убрзати процес федеративне заједнице. Кад народ хоће – то нико не може да спречи“.⁵³⁵⁰ Моша Пијаде бележио је у својим списима да је идеја о федеративном уједињењу

⁵³⁴⁶ Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 272–274, 275.

⁵³⁴⁷ Након другог споразума Тито–Шубашић склопљеног 1. новембра у Београду у којем је договорено Намесништво и привремена влада, Шубашић је намеравао да после потписивања споразума прво посети Москву, па Лондон. Боравак у Београду донекле је променио Шубашићева размишљања о сопственом положају и његовој мисији у правцу реалнијих представа. Са друге стране, чинило му се да Москва која је имала додире само са Брозом, жели чути и ројалистичку страну. На пут у Москву, после Брозовог изговарања да је заузет, кренули су Иван Шубашић, Едвард Кардељ, амбасадор Станоје Симић, Владимир Велебит и Драгован Шепић, шеф Шубашићевог кабинета. Низом случајних или намерних застајкивања проузрокованих временским непогодама и одлагањем саобраћаја стигли су у Москву 20. новембра. Шубашић и Кардељ вратили су се у Београд тек 2. децембра 1944. године. N. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, 171–175.

⁵³⁴⁸ Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 279.

⁵³⁴⁹ Edvard Kardelj, *Sećanja...*, 104; Новица Велјановски, *Македонија во југословенско-бугарските односи (1944–1953)*, Скопје 1998, 192.

⁵³⁵⁰ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 126. Питање Балканске федерације у Бугарској кренуло је да се актуелизира од момента када га је поставио представник НК Отчественог фронта Иван Харизанов из „Звена“. На седници где је Харизанов изнео ово питање говорио је и комуниста Иван Пашов повезујући његово могуће разматрање са ставом великих сила истичући да је и даље све неизвесно. Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 274.

Југославије и Бугарске потекла од Политбироа ЦК КПЈ.⁵³⁵¹ Како би веза између два централна комитета што боље функционисала ЦК БРП(к) је 2. новембра 1944. обавестио Јосипа Броза да је мајор Павел Царвуланов који је у том тренутку боравио у Београду добио задатак да уреди и организује радио-везу са ЦК КПЈ.⁵³⁵² Позитиван став које је руководство Бугарске испољавало крајем 1944, највише је оличено у писму Трајча Костова.⁵³⁵³

Нацрт споразума о образовању ове федерације израђен је у првој половини новембра 1944. и прослеђен руководству бугарске партије (**Пројекат број 1**). ЦК БРП(к) је убрзо одговорио својим предлогом пројекта уговора о савезу (**Пројекат број 2**) који је 13. новембра 1944. у Београд донео изасланик ЦК БРП(к) потпуковник Иван Прванов Пејчев. Према овом нацрту проглашење федерације требало је да се обави 1. јануара 1945. године. Југословенски нацрт полазио је од политичке, војне и економске сарадње и „братског јединства“ народа Југославије и Бугарске. Већ у првом нацрту била је приметна дуалистичка структура споразума, јер се говорило о остварењу што тешњих братских узајамних односа и јединства између народа Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе, уједињених у демократској федеративној Југославији, са једне стране и бугарског народа, окупљеног око владе Отечественог фронта, са друге стране. Споразум су сачинили опуномоћени представници НКОЈ-а и опуномоћени представници бугарске владе који су се 31. децембра 1944. састали у Београду да заједнички претресу предлог који је влада Бугарске упутила НКОЈ.⁵³⁵⁴

У Отечественом фронту преовладало је мишљење да ће се јужнословенска федерација створити од основних елемената: српског/југословенског и бугарског, а приликом стварања балканске федерације и од грчког. За Бугаре су остале федералне јединице биле само формално аутономне државе. Они су под федерацијом подразумевали српску националну државу са аутономном хрватском и словеначком државом и бугарску националну државу са аутономном државом Македонијом.⁵³⁵⁵

Југословенско-бугарски споразум у уводном делу полази од старе тежње Јужних Словена да живе у „братским односима“. То су, међутим, ометали разни унутрашњи и спољни фактори који су неколико пута гурнули српски и бугарски народ против њихове воље у међусобне ратове. Поздравља се „ускрснуће слободе и државности македонског народа у демократској федеративној Југославији“. Обе уговорне стране обавезивале су се да своју заједничку спољну политику управе у правцу учвршћивања „антихитлеровског блока мирољубивих нација“ (тачка 1). Уговорне стране су полазећи од тежњи својих народа, преузимале обавезу да предузму све мере за што скорије уједињење федералних држава које се сада налазе у саставу Југославије и Бугарске у једну федеративну заједницу. У том духу укидали су се одмах пасоши и друге препреке слободном кретању грађана преко досадашње границе Југославије и Бугарске, осим препрека које настају из потреба ратног стања (тачка 2). Споразум је предвиђао да се одмах успостави јединствена команда над целокупним оружаним снагама Југославије и Бугарске (тачка 3). Југославија и Бугарска су се обавезивале да воде заједничку спољну политику (тачка 4). Укидале су се царинске границе и остваривала најужа економска сарадња између Југославије и Бугарске (тачка 5). Споразум је склопљен са неодређеним трајањем који је свака од уговорних снага могла да откаже са роком од годину дана унапред.⁵³⁵⁶

У циљу спровођења и остварења овог Споразума обе уговорне стране сагласиле су се да буде образована са седиштем у Београду заједничка југословенско-бугарска комисија за политичку, војну и економску сарадњу и за припрему потпуног уједињења Југославије и Бугарске у једну федеративну државу. Комисија је требала да ради под именом „Комисија

⁵³⁵¹ Моша Пижде, *Izabrani spisi, I tom, 5 knjiga*, Београд 1966, 617–618.

⁵³⁵² АЈ, 507–1, IX, 15/1–4.

⁵³⁵³ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 121.

⁵³⁵⁴ Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 92; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 121.

⁵³⁵⁵ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 122.

⁵³⁵⁶ АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 98–100; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 124.

југословенско-бугарског јединства“ којом би руководило њено Представништво које је истовремено представљало и заједнички орган за спољну политику.⁵³⁵⁷

Битне делове споразума чинила су и два додатка: „Споразум о јединственој команди свих оружаних снага Југославије и Бугарске“ и „Споразум о привредној сарадњи између Југославије и Бугарске“. Према првом споразуму (три тачке) НКОЈ и Бугарска влада споразумели су се, ради што успешнијег вођења операција и што бржег окончања рата, да се успостави јединствена команда над свим оружаним снагама Југославије и Бугарске, која ће се вршити и преко заједничког Генералштаба; за Врховног команданта био је одређен Јосип Броз. Јединствена команда над свим оружаним снагама Југославије и Бугарске укључивала је и јединствено искоришћавање свих материјалних извора обе земље за наоружање и снабдевање оружаних снага. Споразум о привредној сарадњи између две земље (девет тачака) предвидео је укидање царинске границе између Југославије и Бугарске, с тим да промет између земаља не подлеже никаквим препрекама. Предвиђено је проучавање заједничког плана за рационално искоришћавање сировина у корист привредног развика. Обе уговорне стране обавезивале су се да у најкраћем року склопе валутни споразум којим би се уредили односи између валута Југославије и Бугарске и превидела потребна узајамна помоћ у кредитирању државних набавки. Карактеристично је да се овим споразумом није донесена одлука о праву Југославије на накнаду штете коју су у Југославији починио бугарски окупатор и на повратак предмета које су они током окупације однели из Југославије.⁵³⁵⁸

Бугарски предлог уговора од 13. новембра 1944. био је нешто краћи и није садржао „дodatке“. У првој тачки бугарског нацрта уговора са Југославијом стајало је да се две земље обавезују да воде политику „у најтешњој сарадњи и јединству“, и указују једна другој „сву могућу узајамну помоћ и подршку испуњавајући своје обавезе према уједињеним народима“, као и да не улазе у савезе и споразуме који би били уперени према другој потписници. Друга тачка је предвиђала закључивање војног, а трећа тачка царинског савеза. У трећој тачки се, поред тога, предвиђа разрада трговинских, економских, поштанских, железничких, транспортних, полицијских и валутних споразума и укидање пасошког режима. Четврта тачка полазила је од тога да је у циљу остварења овог уједињења и савеза неопходно употребити снагу за стварање и учвршћивање демократских поредака код себе и да ће сарађивати у свим областима материјалне и духовне културе развијајући „братско пријатељство“. Став бугарске стране о питању југословенско-бугарске федерације испољен је у петој тачки: „Истовремено са закључењем садашњег уговора о политичком, војном и економском савезу, обе уговорне стране, испуњавајући непоколебиве жеље својих народа, предузимају све мере за уједињење Демократске Федеративне Југославије и отечественофронтовске Бугарске у једну федеративну државу, која ће имати заједничко народно представништво и заједничку федеративну владу“. Сагласно истом члану обе државе је требало да до краја рата задрже посебне владе. Наредна, шеста тачка, је предвидела размену територија, до које је требало да дође по стварању федерације. По том предлогу Пиринска Македонија би била присаједињена Вардарској Македонији, док би се крајеви који су по уговору у Нију 1919. припали Краљевини СХС вратили у састав Бугарске „сагласно вољи њиховог становништва“. Према осмој тачки бугарског нацрта Југославија би се одрекла „свих последица које би могле произаћи за Србију и Македонију као резултат учешћа ранијих бугарских власти у окупацији Македоније и Србије“. Истом тачком, Бугарска је понудила закључење „уговора о братској помоћи становништву које је страдало у рату и о учешћу у његовој прехрани“. Слично југословенском и бугарски нацрт предвидео је формирање комисије за припрему образовања федерације. „Комисија јужнословенског јединства“, чије би седиште било у Београду, према бугарском пројекту, требало је да буде састављена на паритетној основи (тачка 9). Коначан текст федеративног устава требао је да буде поднет на потврду народним представништвима на тај начин створене федеративне државе. „Само после тога биће створене и коначно оформљене

⁵³⁵⁷ Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 100; B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 124–125.

⁵³⁵⁸ AJ, 507–1, IX, 15/1–4; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 98–101; B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 125–126.

заједничке институције федеративне државе“. Тачком 12 предвиђено је да уговор ступи на снагу на дан размене ратификација, што је морало да се изврши 15 дана после његовог потписивања.⁵³⁵⁹

Овакве замисли о постепеном стварању федерације, које су нарочито видљиве у бугарском пројекту, давале су могућност да се питање федерације реши у условима који би Бугарској обезбедили бољу позицију. Ако је за бугарско руководство пут ка федерацији требао да прође кроз договор о узајамној помоћи или одбрамбени савез, за југословенско руководство пројекат федерације био је примаран. У поруци Трајчи Костову од 1. децембра 1944. Георги Димитров је назначио да се савез мора склопити на политичкој, војној и економски платформи. Њих двојица су се сложили да се у Београд упути Димитар Ганев који би служио као стална веза при ЦК КПЈ. Трајчо Костов је у писму од 5. децембра замолио Димитрова да бугарским комунистима у земљи да детаљнија упутства о томе на којим основама треба градити Уговор о Балканској федерацији.⁵³⁶⁰

Дана 21. децембра у Москви Георги Димитров и Васил Коларов су разматрали услове који су требали да буду садржани у Уговору о федерацији. Истог дана, Димитров је послао телеграм БРП(к) са основним ставкама које су требале да се нађу у уговору. У трећој тачки Димитровљевог концепта предвиђа се да државе потписнице у циљу „заштите од агресије“ и „осигурања своје националне независности“ закључе одбрамбени савез. Две државе би се обавезале да не улазе у савезе са другим државама који би били уперени против друге потписнице. У поруци Стаљину и Молотову неколико дана касније, 25. децембра, Димитров је изнео оцену да унутрашње околности у обе државе дозвољавају склапање уговора о савезу. Димитров је на крају поруке навео могућност да стварање савеза Југославије и Бугарске отежавају спољнополитички фактори, па је због тога затражио савет Стаљина и Молотова.⁵³⁶¹

О проблемима око југословенско-бугарског савеза Јосип Броз је разговарао са бугарским представником у Београду Петром Тодоровим. Броз је у првој половини децембра 1944. истакао да југословенска страна инсистира да Бугарска уђе у федерацију као једна од федеративних јединица, а не како је бугарска страна хтела на паритетном принципу – Бугарска са једне и Југославија, као целина, са друге стране. Неколико дана касније, Броз и Кардељ су одржали састанак са Тодоровим, који је истакао да се слаже да Бугарска уђе у федерацију као федерална јединица и да ће о томе обавестити водеће људе у Бугарској. Бугарски дипломата је сматрао да ће југословенско-бугарска федерација добити већи, регионални оквир уласком Албаније, док ни Румунија није требала да остане изолована. У даљем току разговора Тодоров је изнео став о потреби да југословенска страна учини уступке којима би се умирило бугарско јавно мњење. Престоница федерације био би Ниш. Гранична линија би се „у општим цртама“ подударала са 22. меридијаном и 18. минутом и пролазила би источно од Криве Паланке, Беле Паланке и Зајечара. Од бугарско-српске границе до Ниша био би формиран један „федерални дистрикт“, који би био под српском администрацијом, али потчињен федерацији. Град Ниш би имао специјалан статус, будући да би се у њему налазиле једино установе од федеративног значаја. Према последњој ставки Тодоровљевог предлога, Пиринска Македонија би се присајединила Народној Републици Македонији. Кардељ је истакао међународни аспект и навео Стаљинов став који је њему и Шубашићу саопштен месеца новембра у Москви. Када је реч о британском ставу, Кардељ је изнео мишљење да су Британци против пројекта, али да би се „у садашњим условима“ помирили са свршеним чином. Кардељ је због тога на крају нагласио да се преговори држе у тајности. Броз је на крају разговора додао да би пописивање требало да уследи следеће недеље и да би требало да се обави у Београду. Федерација би се прогласила 1. јануара 1945. године.⁵³⁶²

⁵³⁵⁹ АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; *Ž. Avramovski*, „Devet projekata ugovora...“, 102–103.

⁵³⁶⁰ Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 279–280.

⁵³⁶¹ Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 281–282; Г. Димитров, *н. д.*, 453–454, 455–456; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 62.

⁵³⁶² *Ž. Avramovski*, „Devet projekata ugovora...“, 93; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 62–64; Петър Тодоров, *Лични свидетелства*, Софија 1999, 334, 342–344.

Да би се убрзало постизање споразума 22. децембра 1944. у Софију је допутовао Едвард Кардељ. Међутим њему је у Софији предат нови бугарски предлог пројекта који је био много „слабији“ од југословенског предлога, али и од првог бугарског предлога. У њему се уопште није говорило о уједињењу. Уследили су доста тешки преговори у којима је Кардељ успео да се донекле измене ставови бугарског предлога и сачињен је компромисни пројекат (**Пројекат број 3**).⁵³⁶³

Главна размимоилажења приликом састављања трећег пројекта јавила се по питању да ли ће федерација бити створена на бази плуралистичког или дуалистичког концепта. За први концепт залагала се Југославија у складу са њеним федеративним устројством. Са друге стране, Бугарска је инсистирала на дуалистичком концепту која би се састојала од Југославије и Бугарске. Тешкоће су настајале и због тога што са становишта Савезника није била реч о истоветним субјектима. Док је Југославија била савезничка земља, Бугарска је сматрана за члана осовинског табора, која је објавила рат Западним савезницима и вршила окупаторску улогу у Југославији и Грчкој. Како је већ први пројекат Споразума урађен у Југославији био за бугарску страну неприхватљив састављен је нови нацрт споразума који је прихваћен 25. децембра 1944. који се значајно разликовао од првобитног јер је нова верзија више представљала споразум о узајамној помоћи него о федерацији.⁵³⁶⁴

У предлогу бугарске стране било је предвиђено да две државе склопе одбрамбени савез, као и да се обавезу да неће улазити у било какве савезе са другим државама који би били уперени против једне од потписница (тачка 1). Бугарски предлог је садржао и члан који је предвиђао и закључење царинског савеза и низа других уговора из области привреде, као и укидање пасошког режима (тачка 2). У нацрту се налазила и ставка да ће две државе предузети све мере да у „најскорије време“ дође до уједињења Бугарске и Југославије (тачка 4).⁵³⁶⁵ Бугарски нацрт, као и онај из новембра, предвиђао је прикључење Пиринске Македоније „уједињеној македонској држави“, као и враћање Бугарској „западних покрајина“ (тачка 5). Све последице из учешћа Бугарске у рату на страни Немачке и окупације делова Југославије „биће регулисане на пријатељски начин међу два земљама“. Као и у претходном, и у нацрту представљеном Кардељу предвиђено је формирање комисије („Комисија југословенско-бугарског јединства“) за припрему уједињења. Комисија би била састављена на паритетном принципу (члан 8).⁵³⁶⁶

У верзији у коју су укључене Кардељеве примедбе, дошло је до спајања првог и другог члана и искључивања ставке о одбрамбеном савезу. Остала је одредба о сарадњи до „пуне победе над заједничким непријатељем“. Интервенција је учињена и у члану у коме се говори да ће потписнице предузети све мере за уједињење. Компромис у погледу састава комисије за припрему уједињења није постигнут, будући да се Кардељ противио паритетном принципу. Сагласност није постигнута ни у вези са питањем присаједињења Пиринске Македоније Вардарској Македонији, односно враћања Бугарској „западних покрајина“. Према бугарском нацрту то је требало да буде реализовано тек после образовања федерације, док, по Кардељевом предлогу, те проблеме није требало везивати за питање федерације. У писму Брозу, од 23. децембра 1944. Кардељ је изнео став да би до присаједињења Пиринске Македоније требало да дође, без обзира на то да ли ће доћи до федерације с Бугарском или не.⁵³⁶⁷ Кардељ је бугарски предлог оценио као уговор о „одбрамбеном савезу“ или „пакт о

⁵³⁶³ Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 92–93.

⁵³⁶⁴ B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 126–128.

⁵³⁶⁵ У оригиналном бугарском нацрту после речи „најскорије“ писало је „још до завршетка рата“. На Кардељев предлог овај део реченице је прецртан. АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 105.

⁵³⁶⁶ АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 104–105; P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarški odnosi...*, 64; B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 126–128. У вези преговора видети и преписку између ЦК КПЈ и ЦК БРП(к): АЈ, 507–1, IX, 15/1–7; АЈ, 507–1, IX, 15/1–8.

⁵³⁶⁷ Анализирајући познате чињенице може се рећи да је Кардељева мисија у Софији доживела неуспех. Он је у својим „Сећањима“ поводом свог путовања у бугарску престоницу оставио записано следеће: „Али у Софији наишао сам на двојако становиште. Томе је изненадило, јер сам очекивао да је ауторитет Стаљина и Димитрова у Бугарској такав да неће бити никаквог принципијелног противљења федерацији за коју су се они залагали.

узајамној помоћи“. У неколико тачака је подвукао изостављање делова о привредној и војној сарадњи. Инсистирање на „паритетној“, а не „мешовитој“ комисији посебно је погађало Кардеља. Такође је инсистирао да питање уједињења Македоније буде одвојено од питања југословенско-бугарске уније. Критика читавог пројекта најбоље је изражена у првој тачки писма: „Првобитан текст је био такав да бисмо били у ствари ми први који признајемо Бугаре као савезнике и договарамо се с њима по прилици као Руси с Французима. Држим да такав споразум не бисмо смели потписати с обзиром на то да је Бугарска поражена земља и такав би пакт срзавао улогу Југославије као победника...Ја мислим да ми са Бугарима можемо потписати само такав договор који директно иде ка уједињењу. Све друго би, додуше, помогло Бугарској да наступи као савезник, али би нас у вањскополитичком погледу довело у незгодан положај, а да немамо никакве користи“.⁵³⁶⁸

Пошто је добио Кардељев извештај и текст измењеног бугарског предлога, Броз је 25. децембра 1944. телеграфисао Димитрову у Москву: „Ивану. Добили смо ваш текст предлога уговора између Југославије и Бугарске. Но ми смо већ раније предали наш пројекат ЦК БП (бугарске партије) и другови ће вам га послати“.⁵³⁶⁹

О детаљима Кардељевог боравка у Софији Броз је 26. децембра на састанку у Белом двору информисао и Петра Тодорова. Броз је обавестио Тодорова о Кардељевој разочараности пројектом који му је у Бугарској понуђен, додавши да је пакт који је предложен био без „икакве вредности“, те да Југославија такав пакт може да потпише са десетинама других држава „већ сутра“. Према Брозу потребно је било направити нешто што би задовољило „тежњу народа ка јединству“, ако се то не може сада, потребно је да се још на почетку „категорички оцрта пут ка јединству“. Према Брозовим утисцима саопштеним Тодорову, разговори које је Кардељ водио у Софији читавали су се или у виду одбијања федерације или у виду страха руководства БРП(к) да прихвати историјску одговорност.⁵³⁷⁰

*

Ускоро је са бугарске стране дошло до промене става. Иницијатива је дошла од Трајча Костова који је 30. децембра 1944. информисао Георги Димитрова да су југословенско-бугарски преговори улазили у последњу фазу, као и о одлуци комунисте Влка Червенкова да посети Београд како би убрзао процес уједињења.⁵³⁷¹ Бугарски представник у Београду Петар Тодоров дошао је 2. јануара 1945. код Јосипа Броза и изјавио да је Бугарска спремна да одмах потпише уговор о уједињењу.⁵³⁷²

Повереник за иностране послове у НКОЈ-у, Јосип Смодлака је, још раније, 19. децембра 1944. забележио у свом дневнику да му је Јосип Броз показао текст уговора који је требало да се закључи између НКОЈ-а и бугарске владе у коме се предвиђала „трајна политичка, војна и

Међутим, кад сам објаснио став југословенске владе и њене предлоге, против тог става и таквих предлога врло одлучно је иступио тадашњи секретар Политбироа бугарске комунистичке партије Трајчо Костов, кога су касније, за време познатих Стаљинових процеса обесили управо због тога што је наводно хтео федерацију са Југославијом и на такав начин хтео да подреди Бугарску Југославији. Трајчо Костов се позивао на дуготрајну традицију бугарске државности, на разлике које су током времена настале у структури и менталитету Бугарске и Југославије и сматрао да од такве федерације неће настати ништа добро. Са истом одлучношћу, али супротне ставове бранио је (комуниста Влко) Червенков. Он се најодлучније заложиио за федерацију, чак је инсистирао да то треба да буде што бржи процес, да би свако одлагање било штетно итд. А управо Червенков је био тај који је имао одлучујућу реч када су Трајча Костова обесили са лажним аргументом да је путем федерације са Југославијом хтео Бугарску да потчини Југославији. Остали присутни чланови Политбироа, међу којима су били и Коларов и други бугарски познати комунисти, залагали су се за федерацију у принципу, али са толико резерви да је било потпуно јасно да нису одушевљени таквим решењем, односно да се изјашњавају у принципу за федерацију само због тога што је такав став Москве. Разговор се на крају завршио закључком да се у том тренутку за још неко време не заузима никакав дефинитиван став, него да се разговори воде даље то јест наставе“. Е. Kardelj, *Sećanja...*, 104–105.

⁵³⁶⁸ АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; *Ž. Avramovski*, „Devet projekata ugovora...“, 106–108; P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 64–65.

⁵³⁶⁹ *Ž. Avramovski*, „Devet projekata ugovora...“, 93.

⁵³⁷⁰ П. Тодоров, *н. д.*, 344–345.

⁵³⁷¹ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 287.

⁵³⁷² *Ž. Avramovski*, „Devet projekata ugovora...“, 93.

царинска веза“ између две државе, тј. „јужнословенска конфедерација“ у којој ће Броз постати врховни командант заједничке војске. Из Смодлакиног Дневника јасно се види да је рађено на томе да се закључи и уговор о војној и привредној сарадњи с Албанијом, по узору на југословенско-бугарски уговор. Уводни део тог уговора саставио је Смодлака док су остали део уговора сачинили Андрија Хебранг, Моша Пијаде и Митар Бакић. Петар Тодоров је 2. јануара 1945. у разговору са Смодлаком иступао за „уговор о сједињењу у једну федеративну државу“ уместо склапања савеза и прелиминарних уговора. Тодоров је на састанку изјавио да „они који су противни нашем уједињењу цикнут ће једнако и на уговор о савезу“: „Боље је да их ставимо пред готов чин“. Броз је овластио Смодлаку да сачини Нацрт уговора о сједињењу Југославије и Бугарске. Федерација је требала да претпоставља плуралистичку форму повољнију за Југославију: шест југословенских територијалних јединица и Бугарска као седма или дуалистичку концепцију Југославије и Бугарске, што је за Бугарску свакако било прихватљивије. У другом случају радило се о конфедерацији у којој би бар до краја рата остале две владе које би споразумно водиле иностране и војне послове, али с тим да се одмах избришу политичке и царинске границе између две државе.⁵³⁷³

Смодлака је наредног дана донео предлог уговора за Броза код кога су се већ налазили Едвард Кардељ, Александар Ранковић и Андрија Хебранг. Пошто су саслушали Смодлакин предлог, присутни су изнели и главну замерку. Као уговорне стране требале су да буду именоване све југословенске федералне јединице и да уговор треба да ратификују сва њихова народна представништва, те да се нарочито нагласи да ће у будућој федерацији Бугарска бити једна од седам федералних јединица, равна Србији и осталим федералним јединицама понаособ. Тим поводом Смодлака је забележио у свом дневнику: „Маршал је казао да он не би никако пристао на савез у којему би Бугарска била равна цијелој Југославији. И остали су се сагласили са њим“.⁵³⁷⁴

Пошто је унео одговарајуће исправке, Смодлака је поново донео предлог пројекта код Броза 5. јануара 1945. године. Броз и Кардељ су се сагласили са измењеним текстом и саопштили су његову садржину Петру Тодорову. Кардељ је ради бољег разумевања превео текст на руски језик. Тодоров се потом сагласио са предложеним текстом и затражио писмени предлог на руском језику како би га послао у Софију. Пречишћен текст преведен на руски језик предат је Тодорову који га је доставио ЦК БРП(к) (**Пројекат број 4**). Смодлака је у свом дневнику записао да је Тодоров имао позитивно мишљење према његовом предлогу пројекта. Једино је указао на могућност да би један део ОФ, пре свега Земљорадничка странка могла да тражи плебисцит у македонским срезovima у Бугарској пре њиховог уступања Македонији.⁵³⁷⁵

Према том уговору Југославија и Бугарска уједињавале су се у једну федеративну државу која ће се састојати од седам федералних јединица: Бугарске, Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Федеративна држава требало је да има једно заједничко народно представништво и једну заједничку федералну владу, те да у економској сфери представља једно јединствено царинско подручје (тачка 1). У заједничке послове федеративне државе спадали су војни послови, вођење иностраних послова и царине, као и сви они послови који ће се у будућем уставу федеративне државе означити као заједнички (тачка 2). Образовала се заједничка бугарско-југословенска комисија са седиштем у Београду под називом „Комисија јужнословенског јединства“ која је требала да изради Устав (тачка 3). Текст Устава требало је после завршетка рата да се поднесе на одобрење народним представништвима шест федералних јединица Југославије и народном представништву Бугарске. Уговор је требао да ступи на снагу након одобрења народних представништва. Размена одговарајућих протокола требала је да се обави у Београду (тачка 9 и 10). Југославија и Бугарска су, с обзиром на ратне прилике, задржавале свака своју владу до краја рата, с тим да се сви војни и инострани послови воде споразумно (тачка 4). Већ тада се укидала политичка и царинска граница између две државе. Питање накнаде штете коју је Југославије претрпела до

⁵³⁷³ Josip Smodlaka, *Partizanski dnevnik*, Beograd 1972, 224, 235–236; B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 122–123.

⁵³⁷⁴ J. Smodlaka, *n. d.*, 236; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 93–94.

⁵³⁷⁵ J. Smodlaka, *n. d.*, 237–238; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 94.

9. септембра 1944. требало је решити споразумно „у духу братског споразума“ (тачка 7). Комисија јужнословенског јединства требала је да образује мешовите подкомисије које ће помагати обе владе у циљу споразумног и једнообразног решавања послова у сфери рада, саобраћаја, спољне трговине, царинских тарифа, валутних питања и др. (тачка 8). „Размена“ територија, тј. придруживање Пиринске Македоније Вардарској Македонији, односно враћање Бугарској територији које су Краљевини СХС припале после Првог светског рата, требало је, према Смодлакином нацрту, обавити после ратификације уговора (тачка 6).⁵³⁷⁶

Југословенски руководиоци оставили су бугарској страни кратак временски рок да се изјасни о предлогу пројекта, а Тодорову је предочено да би потписивање споразума требало обавити у Белом двору 12. јануара 1945. године. Коначне измене и допуне требале су да се реше у разговору двојице председника влада, Георгијева и Броза, непосредно пре потписивања споразума. Југословенско руководство инсистирало је да се до краја споразуми воде у тајности напомињући да су у Београду са питањем федерације били упознати само Броз, Кардељ, Ранковић, Пијаде и Смодлака.⁵³⁷⁷ Дана 12. јануара у Софију је пристигла југословенска војна мисија која је поред осталих задатака имала и циљ да убрза преговоре о федерацији.

У Москви су југословенско-бугарски преговори пажљиво анализирани. Георги Димитров забележио је у свом дневнику за 10. јануар 1945. Стаљинов став о пројекту федерације на дуалној основи по угледу на Аустроугарску.⁵³⁷⁸ Стаљин се тада критички осврнуо и на југословенску политику према суседним земљама и претензије према Егејској Македонији, Албанији и деловима Аустрије и Мађарске оценивши такве аспирације као „неразумне“. Саветовао је да се са Бугарима закључи Пакт о савезу и узајамној помоћи на 10–20 година као први корак ка уједињењу, а такође је тражио је да се припрема терен за уједињење на основу дуализма у којем би се Југославија и Бугарска ујединиле у конфедерацију. Стаљин је овога пута говорио о Пакту о савезу и узајамној помоћи и о конфедерацији, избегавајући причу о јужнословенској федерацији свестан међународног положаја Бугарске. Такође је критиковао и понашање чланова југословенског руководства, изузевши Андрију Хебранга. На крају је изнео став да југословенско-бугарско зближавање треба започети уговором о узајамној помоћи.⁵³⁷⁹ Хебранг је обавештавајући Броза 11. јануара 1945. потврдио овакве ставове констатујући да Стаљин „многа политичка питања поставља другачије од нас“.⁵³⁸⁰

У Софији је, у међувремену, на састанку ОФ коме су присуствовали Петар Тодоров („Звено“), Кимон Георгијев („Звено“), Петко Стајнов (БЗНС), Добри Терпешев (БРП(к)) и Никола Петков (БЗНС) разматран нови југословенски предлог. Према подацима о детаљима састанка које у својим мемоарима наводи Петар Тодоров, Кимон Георгијев је био за то да се оде у Београд и преговара. По Георгијеву питање структуре будуће федерације је требало решити у директним преговорима са југословенским руководством. Никола Петков је истакао да је БЗНС спреман да прихвати и подржи став Георгијева и да је потребно да бугарска делегација оде у Београд. Он је навео да је стварање јужнословенске или балканске федерације део програма БЗНС-а. Ипак, сматрао је да југословенско руководство пожурује стварање федерације да би ојачало позиције у односу на краља Петра, па је за бугарску страну могуће да

⁵³⁷⁶ АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 108–110; P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, 66; B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 128–130.

⁵³⁷⁷ П. Тодоров, *н. д.*, 348–349.

⁵³⁷⁸ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 130. Према Николи Поповићу делегација предвођена Андријом Хебрангом дошла је 14. јануара у Москву са циљем да регулише материјалну помоћ Совјетског Савеза Југославији. Према Георги Даскалову југословенска делегација дошла је у Москву почетком јануара и већ је 9. јануара посетила Стаљина. Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 287–288; N. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, 178.

⁵³⁷⁹ Г. Димитров, *н. д.*, 460. Према наводима Георги Димитрова, одлука о директном уплићању СССР у преговоре донета је на састанку Димитрова са Стаљином и Молотовом. Одлучено је да се делегације Југославије и Бугарске позову на „консултације“. Стаљин је своју одлуку да интервенише поткрепио тиме да су југословенско и бугарско руководство дужно да одлуке доносе у сагласности са СССР-ом. Г. Димитров, *н. д.*, 460–462.

⁵³⁸⁰ *Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941–1945). Knjiga 22. (1. januar–4. mart 1945)*, pr. Branko Vuković, Beograd 1996, 100.

ситуацију искористи и испослужје најповољније услове за Бугарску у евентуалној федерацији. Петков је, према наводима Тодорова, нагласио да је у политици најважније имати осећај за тренутак. Министар иностраних послове Петко Стајнов је био мишљења да треба отићи у Београд и потписати документ који оцртава намере, али да је прерано за склапање споразума о федерацији. Терпешев се сагласио да треба отићи на преговоре у Београд, али је додао да су му потребне додатне инструкције од стране БРП(к). Тодоров у својим мемоарима пише о својој изненађености резервисаним ставом Терпешева о питању федерације, будући да се претходно у Скопљу Терпешев отворено изјаснио за федерацију. Састанак бугарског државног руководства завршен је одлуком да се у Београд тајно упути делегација, у коју је осим присутних требало да уђе и Трајчо Костов. Планирано је да се коначан текст споразума две државе прецизира у Београду.⁵³⁸¹

По овом питању, реаговао је и Георги Димитров који је у писму Трајчи Костову од 17. јануара 1945. истакао да је „њихов велики пријатељ“ (Стаљин – Б. Т.) сматрао исправним бугарски текст уговора о заједници, а погрешан став Југословена. Посебно је снажно истицао да унија Југославије и Бугарске треба да буде равноправна, искључујући сваку тежњу апсорпције Бугарске од стране Југославије. Стаљин је препоручивао да се не прелази одмах на успостављање федерације и да је за њено остваривање била потребна даља пажљива припрема. Димитров је саветовао Костова да бугарска влада одговори чврсто, али тактично, „без иритације на хегемонистичке манире југословенских другова: „Сматрајте да је неопходно извесно време како бисмо могли да радимо са њима и пронађемо заједнички језик у вези свих питања“.⁵³⁸²

Као одговор на југословенски пројекат уговора о уједињењу бугарска влада израдила је свој предлог уговора и предала га шефу југословенског представништва у Софији генерал-мајору Владимиру Поповићу, а овај га је 15. јануара 1945. послао у Београд (**Пројекат број 5**). Поповић је истог дана обавестио своје надређене да је делегација бугарске владе спремна да допутује у Београд 19. јануара 1945. и да не инсистира на свом пројекту. Југословенски дипломата записао је поводом тога следеће: „По мишљењу Георгијева и осталих овисиће од заједничке измене мисли и општег положаја који ће се пројекат усвојити. Делегација ће добити овлашћење за потпис једног или другог“. У истом телеграму Поповић је писао да је руководство БРП(к) љуто „што је без претходног договора с њима упућен последњи пројекат преко Тодорова“. Члан ЦК БРП(к) Добри Терпешев изјавио му је „да то значи да Тито нема поверења у ЦК“. Због ове изјавио Поповић је „оштро протествовао“ у Политбироу ЦК БРП(к). Секретар ЦК Трајчо Костов изјавио му је да изјава Терпешева не представља став ЦК БРП(к), али је изразио жељу да се убудуће о овим проблемима „првенствено са њим разговара“.⁵³⁸³

Пројекат је предвиђао да две владе приступају стварању заједничке државе под именом „Федерација Јужних Словена“ која би имала заједничко народно представништво, министарство иностраних послова и министарство рата, као и друге институције које би биле уведене новим, заједничким уставом Федерације Јужних Словена („ФЈС“) (тачка 1). Други тачка је предвиђала да на почетку процеса уједињења буде образован „Привремени савет југословенског јединства“ („ПС ЈСЈ“), са седиштем у Београду, који би, према бугарском предлогу, био састављен на паритетном начелу, од представника бугарске и југословенске владе. Привремени савет јужнословенског јединства израдио би устав федерације и вршио функцију федералне власти до формирања заједничких федералних органа. Устав би ступио на снагу после ратификације народних представништава „свих народа федерације“. Привремени савет би припремио и споразуме о различитим привредним питањима. Трећом тачком било је предвиђено да, док се „не створе могућности за спровођење избора“, због ратних услова, Бугарска и Југославија задрже посебне владе. Четвртом тачком обе државе су се обавезале да

⁵³⁸¹ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, 16.1.1945; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarški odnosi...*, 67; П. Тодоров, *н. д.*, 348–349. Исте депеше које је слао Поповић налазе се у Архиву Југославије. АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; АЈ, 507–1, IX, 15/1–13.

⁵³⁸² *България–непризнатият противник на Третия райх*, 204.

⁵³⁸³ Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 94.

своју целокупну политику воде у најтешњој сарадњи и јединству, указујући једна другој „сву могућу узајамну помоћ и подршку“, испуњавајући истовремено своје обавезе према Уједињеним нацијама. Државе су се такође обавезале да не ступају ни у какве савезе, споразуме и уговоре усмерене против једне од стране уговорница. Нацрт је предвиђао да се после стварања федерације „следећи вољу одговарајућег становништва“ Пиринска Македонија присаједини Вардарској Македонији, а „западне покрајине“ врате Бугарској (тачка 6). Бугарска би се обавезала на „братску помоћ“ становништву које је пострадало у рату, које је требало да се спроведе кроз уговор. Стварајући заједно Балканску федерацију, Југославија се самим тим одрицала тражења „ма каквих последица које произилазе за њу из уговора о примирју закљученом између Бугарске и савезничких држава (тачка 8). Тачком 9 укинута су сви пасошки захтеви и свака забрана кретања. Тачком 11 регулисано је да уговор ступа на снагу на дан размене ратификационих докумената, што је морало да се изврши у току 15 дана после његовог потписивања.⁵³⁸⁴

За разлику од претходних, овај нацрт је подразумевао непосредно стварање федерације, а не постепено уједињавање коме би претходио савез две државе. Задржано је настојање да будућа држава има паритетни карактер, што се може закључити из планираног паритетног састава Привременог савета. Задржан је и став да до „размене територија“ може доћи тек по формирању федерације.⁵³⁸⁵ Моша Пијаде оценио је да су једино пројекти четири и пет били заиста пројекти о федерацији, а не о савезу.⁵³⁸⁶

Ускоро се међутим десило да је бугарска влада одложила долазак у Београд. Владимир Поповић саопштио је 16. јануара 1945. телеграмом из Софије да је бугарска страна затражила да се састанак одложи за недељу дана како би могао да допутује и Никола Петков као представник бугарског Земљорадничког савеза у влади. Пошто је тих дана био заказан конгрес БЗНС, Петков је морао да буде присутан, јер је вођена акција да се из руководства странке уколни Георги Димитров–Гемето, а на његово место буде изабран управо Петков.⁵³⁸⁷ Сличне неприлике као и Гемето имао је и још један познати бугарски емигрант Коста Тодоров који је још крајем 1944. аплицирао, али никако није успевао да добије улазну визу за Бугарску.⁵³⁸⁸

Владимир Поповић је јављао 18. јануара, да се сви бугарски званичници изјашњавају за федерацију, као и сви чланови комунистичке партије и јавно мњење. Ипак, примећено је да бугарски комунисти покушавају да се наметну као водећа снага у преговорима, због „опуштености“ Југославије у преговорима.⁵³⁸⁹ У разговору са Петром Тодоровим, Владимир Поповић исказао је своју збуњеност чињеницом да Никола Петков мора да одложи путовање,

⁵³⁸⁴ АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 110–113.

⁵³⁸⁵ P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 68.

⁵³⁸⁶ M. Pijade, *Izabrani spisi, I tom, 5 knjiga*, 750.

⁵³⁸⁷ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, 16.1.1945; M. Pijade, *Izabrani spisi, I tom, 5 knjiga*, 749–750. Главни одбор БЗНС искључио је Гемета 10. маја 1945. Он је успео да се склони код америчког представника у Софији. Американци су пребацили Гемета преко границе јуна 1945, док се секретарица Гемета „бацила кроз прозор“. Положај главног секретара преузео је Александар Обов. Месец дана касније, 5. јуна Бумбаров и Павлов искључени су из странке. Тако је почело преузимање БЗНС од стране комуниста. Никола Петков је то потврђивао речима: „...комунисти врше терор и хапсе на све стране“. Са друге стране, вође два земљорадничка крила Петков и Обов нису могли да се сложе око заједничког наступања на изборима. Августа 1945, Петков је поднео оставку на министарско место. ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 38, док. 890, 953, 1293, 2592, 2755; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 13, док. 1294, 1296; „Искључење Георгија Димитрова-Гемета из земљорадничког националног савеза“, *Политика*, 11.6.1945, 3; „Георгиј Димитров-Гемета побегао код америчког претставника у Софији“, *Политика*, 11.6.1945, 3; „Александар Обов преузео положај главног секретара Земљорадничког савеза“, *Политика*, 15.6.1945, 3; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 94–95. Видети: „Промена у вођству бугарског Земљорадничког савеза“, *Политика*, 2.2.1945, 2; P. Кремптон, *н. д.*, 88–90. О улози америчких представника у Бугарској око спашавања Гемета: V. Toškova, „Bulgaria between the USSR and the USA...“, 79–80. Такође видети декларацију Управног савета БЗНС: ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 4, дос. 38, док. 3547.

⁵³⁸⁸ Видети: АЈ, 103–174–609, *Otpравnik poslova Ministarstvu inostranih poslova*, Otava, 15. novembar 1944, pov. br. 342; АЈ, 103–174–609, *Franges, Vašington*, 8. decembar 1944, pov. br. 845; АЈ, 103–174–609, *Otpравnik poslova Ministarstvu inostranih poslova*, Otava, 24. januar 1945, str. pov. br. 41.

⁵³⁸⁹ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, 18.1.1945

запитавши да ли је уопште битно да ли ће потписивању у Београду присуствовати Петков или Димитров–Гемето. Поповић је такође изнео незадовољство да је тајност преговора нарушена и да у Бугарској јавно мњење већ зна за споразум о федерацији. Тодоров је пак покушавао код Кимона Георгијева да делегација крене пре него што питање федерације не постане беспредметно. Југословенска страна је покушавала да до састанка што пре дође. Кораца су направљени и преко генерала Михаила Матејева, бугарског војног представника у Београду. Према писању Петра Тодорова, њему је 20. јануара Георгијев, у присуству Петка Стајнова саопштио да више не постоје препреке за одлазак у Београд, те да ће се наредног дана са Владимиром Поповићем усагласити детаљи одласка. Већ сутрадан дошло је до новог преокрета, када је и југословенским и бугарским званичницима јављено из Москве да упуте своје представнике у СССР.⁵³⁹⁰

5.2.2.2. Каснији пројекти и директни утицаји великих сила

Питање југословенско-бугарске федерације све више се компликовало. Јосип Броз упутио је телеграм Владимиру Поповићу 21. јануара 1945. у којем га је информисао о слању југословенске и бугарске делегације у Москву, на тражење Молотова. Одмах наредног дана председник бугарске владе Кимон Георгијев и министар унутрашњих послова Антон Југов отпутовали су из Софије за Москву. Југословенску делегацију предводио је Моша Пијаде.⁵³⁹¹ На састанку у Москви 21. јануара 1945. присуствовали су са југословенске стране Моша Пијаде, Андрија Хебранг и Станоје Симић, са бугарске: Георги Димитров, Трајчо Костов, Кимон Георгијев и Антон Југов и са совјетске: Стаљин, Молотов, Маленков и Берија.⁵³⁹² Бугарски историчари забележили су како је Георги Димитров током здравице југословенским и бугарским представницима споменуо да би се балканска федерација требала уредити тако што би Југославија и Бугарска биле једнаке у њој, а не да Бугарска буде уведена као седма федеративна јединица. Ово мишљење нарочито је погодило југословенске делегате.⁵³⁹³ Моша Пијаде, напротив је записао да је Стаљин био мишљења да Бугарска, ако би дошло до федерације, може имати једино статус седме федералне јединице.⁵³⁹⁴ Иза ових перипетија се крила политика великих сила, односно Стаљинова жеља да се југословенско-бугарском федерацијом не изазову западни савезници, нарочито не Велика Британија која је тежила да своју превласт оствари у суседној Грчкој. У прилог овоме ишло је мишљење Георги Димитрова који је у свом „Дневнику“ за 27. септембар 1944. забележио да ће процес федерације највише отежавати Велика Британија.⁵³⁹⁵

Негативни ставови Западних савезника по питању стварања Јужнословенске федерације изношени су још од јесени 1944. године. Опсежну анализу могућих импликација образовања

⁵³⁹⁰ Г. Даскалов, *Българо–југославски политически одношения...*, 301; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarски односи...*, 69; П. Тодоров, *н. д.*, 165, 362–364. Почетком маја 1945, када се знало, да због притиска великих сила од Југословенско-бугарске федерације највероватније неће бити ништа, послата је кратка белешка из Софије о односу БЗНС, „Звена“ и социјалдемократата по питању федерације: „БЗНС је дијелом за федерацију, англофилски део је против федерације са Југославијом, а за Балканску федерацију у коју би ушла Турска и Грчка. Већи дио БЗНСа се односи добро према новој Југославији уопште и по питању федерације. ЗВЕНО лавира и по томе као и по другим питањима. Данашњи руководиоци ЗВЕНА, Кимон Георгијев и Дамјан Велчев и др. представљају се као стари борци за зближавање са Југославијом. У ствари они сви више нагињу Балканској федерацији, него федерацији Југославије и Бугарске. Социјалдемократи се односе скоро као Звенари по тим питањима, уколико је њихово становиште уопште важно“. АЈ, 507–17, IX, 15/V–3.

⁵³⁹¹ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, примљене депеше, Тито, 22.1.1945; Ж. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 95; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 131–132. О совјетској интервенцији Броз је 21. јануара обавестио Поповића: „Данас сам добио од Молотова депешу да ми и Бугари одмах пошаљемо у Москву по једног делегата у вези са предстојећим преговорима. Молотов тражи да бугарска делегација не долази још у Београд. То је јављено и Бугарима...“ *Izvori za istoriju SKJ...* 22, 584.

⁵³⁹² Н. Велјановски, *Македонија...*, 206; V. Toškova, „Bulgaria between the USSR and the USA...“, 78.

⁵³⁹³ V. Toškova, „Bulgaria between the USSR and the USA...“, 78.

⁵³⁹⁴ М. Пијаде, *Izabrani spisi, 1 tom, 5 knjiga*, 752.

⁵³⁹⁵ Г. Димитров, *н. д.*, 440; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarски односи...*, 69–70.

јужнословенске федерације изнео је у меморандуму сачињеном крајем новембра 1944. високи функционер Форин Офиса Орм Сарцент. Могућа федерација две земље, према претпоставкама изнетим у меморандуму, не би затворила македонско питање, већ би га трансформисала у „нешто много опасније“, односно у комбиновану југословенско–бугарску експанзију према Грчкој. Југословенско–бугарска алијанса би, како се даље наводи у меморандуму, била наслоњена на Совјетски Савез. Наведено је и да би евентуално запоседање Солуна од стране југословенско–бугарске федерације могло служити совјетским стратешким интересима. У Сарцентовом меморандуму предложена је подршка федерацији свих балканских држава и одбачена „ексклузивна унија или федерација“ Југославије и Бугарске, која би пореметила однос снага на Балкану и изоловала и угрозила Грчку. Такође је предложено британско противљење плановима о присаједињењу Вардарској Македонији Пиринске, односно Егејске Македоније.⁵³⁹⁶

Британски представник у Софији Хјустон-Босвел (Houston-Bosvell) добио је 20. новембра 1944. поруку о британским ставовима, а са ставовима о евентуалном образовању југословенско-бугарске федерације и македонској интеграцији која би укључила и Егејску Македонију упознати су 27. децембра и британски амбасадори у Москви и Вашингтону. Дешања истог садржаја упућене су и британским представницима у Београду, Софији, Атини и Казерти.⁵³⁹⁷ У телеграму од 20. новембра 1944. стајало је да је британска влада спремна да подржи федерацију свих балканских народа, чак и оних „непријатељских“, али да не може дозволити „ексклузивну унију Југославије и Бугарске. Британска влада била је и против тога да се у будућој држави образује посебна македонска држава.“⁵³⁹⁸

Иако је бугарски министар иностраних послова убеђивао Хјустона-Босвела да не постоје никакви уговори између Југославије и Бугарске, нарочито не они који говоре у препуштање Пиринске Македоније Југославији, ипак тим тренуцима Балканска федерација између Југославије и Бугарске више није била тајна.⁵³⁹⁹ Турски званични кругови, а и дописници „Јунајтед Преса“ из Анкаре били су крајем новембра 1944. мишљења да ће до федерација највероватније доћи и да ће укључивати монетарни и царински споразум и опште одреднице о усклађивању трговине и индустрије као и међусобна консултовања о спољној политици обе државе.⁵⁴⁰⁰

У меморандуму од 5. децембра 1944. Антони Идн, министар иностраних послова Велике Британије, ставио је до знања да његова земља не може прихватити југословенско-бугарску федерацију, јер би стварање нове државне конструкције пореметило равнотежу снага балканских држава, а пре свега изоловало Грчку и угрозило њен положај као балканске државе. Идн је сматрао да би Бугарска као савезник Немачке на такав начин избегла последице своје ратне политике.⁵⁴⁰¹

Покушаји југословенско-бугарског зближавања су у одређеним круговима у Британији оцењивани као сигнал оживљавања руског панславизма. Према оцени Џона Балфура од јануара 1945, Стаљин је панславизам користио за изграђивање совјетског система безбедности.⁵⁴⁰² Овакви ставови нису били далеко од истине. У свом „Дневнику“ Георги Димитров је записао да је Стаљин на састанку са бугарским и југословенским представницима

⁵³⁹⁶ ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 31, л. 240–245; ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 47, л. 341–342; Е. Barker, *Britanska politika...*, 193–194; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 71. Видети: ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 32, л. 248–249.

⁵³⁹⁷ Британски дипломатски представници у САД и СССР су одмах ступили у акцију. Дана 2. јануара 1945. британски амбасадор у САД Халифакс доставио је америчком државном секретару Едварду Стетинијусу (Edward Stettinius) *aide memoire*, а 8. јануара британски амбасадор у СССР упознао је са британским ставовима совјетско министарство иностраних послова. Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 113.

⁵³⁹⁸ Milan Ristović, „Britanska balkanska politika i jugoslovensko-bugarski pregovori (novembar 1944–mart 1945)“, *Istorija 20. veka*, III, 1, (1985), 72.

⁵³⁹⁹ ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 41, л. 322.

⁵⁴⁰⁰ АЈ, 103–174–609, Отправник послова Министру иностраних послова Политичком оделjenju, Lisabon, 28. novembar 1944, pov. br. 753.

⁵⁴⁰¹ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 132–133.

⁵⁴⁰² М. Ristović, „Britanska balkanska politika...“, 74–75.

28. јануара 1945. изјавио да ће савез између Југославије и Бугарске представљати полазну тачку савеза свих словенских народа. Словенски народи били су дужни да се међусобно штите и помажу. Стаљин је такође у разговору назначио да ће се Немачка, иако поражена поново подићи и да словенски народи то не смеју дочекати неспремни.⁵⁴⁰³ Осећајући да у тим тренуцима треба да смири „узбуркане страсти“, Броз је Фицроју Меклину саопштио да не искључује могућности проширивање југословенске федерације за неко време, али да није долазило у обзир да ни Бугарска ни Албанија уђу тренутно у било какав федерални савез са Југославијом. Меклин је 8. јануара 1945. пренео овај разговор додајући и то да је Броз бугарској делегацији која је недавно посетила Београд пренео да су се Бугари у неколико прилика у прошлости „заклели на вечно пријатељство према Србима, али то их није спречило да се окрену против њих и масакрирају их првом приликом...“⁵⁴⁰⁴

Нови ударац за британску дипломатију наступио је 31. јануара 1945. када је Форин Офис информисан од стране совјетске владе, да према информацијама са „којима она располаже“ преговори између Југославије и Бугарске увелико трају око закључивања једног уговора о узајмној помоћи. Оваква информација код Британаца је изазвала велико узбуђење, пошто су веровали да је склапање оваквог уговора само један од корака ка стварању федерације.⁵⁴⁰⁵

Владимир Поповић, југословенски представник у Бугарској, јављао је о конкретним корацима Британаца, па је обавестио 4. фебруара 1945. Јосипа Броза да су Британци 26. јануара 1945. званично саопштили бугарској влади да не би одобрили федерацију или конфедерацију између Бугарске и Југославије. Они су били спремни да одобре федерацију или конфедерацију у коју би биле укључене Југославија, Бугарска, Албанија, Грчка и Турска. Према Поповићу, Британци су били обавештени да Македонци и Бугари раде на уједињењу са Македонцима у Грчкој. За Велику Британију је било неприхватљиво и уједињење свих Македонаца у оквиру Југославије. Концепцију о балканској федерацији која не би била јужнословенска, Британци су изнели још 1942. приликом стварања Балканске уније између Југославије и Грчке.⁵⁴⁰⁶

*

У Москви се на првом састанку делегација констатовало да у том тренутку нема услова за стварање федерације и да се треба ограничити на уговор о политичкој, економској и војној сарадњи. Моша Пијаде је добио задатак да напише предлог таквог уговора и он је то учинио 23. јануара 1945. године (**Пројекат број 6**).⁵⁴⁰⁷

Шеф југословенске делегације на преговорима у Москви, Моша Пијаде је по повратку у Београд обавестио Петра Тодорова да је још на првом сусрету две делегације било јасно да тренутак за стварање федерације није „погодан“.⁵⁴⁰⁸ О детаљима састанка са представницима Бугарске и Стаљином Хебранг и Пијаде обавестили су Броза 25. јануара 1945. године. На састанку је Стаљин предложио „као прву етапу закључивање савеза о заједничкој борби против Немаца, узајмној помоћи и заједничкој одбрани од сваке агресије“. Споразум, по Стаљиновом предлогу, није требало да „скреће на себе пажњу формулацијама“, а у пракси би сарадњу требало проширити. Стаљин је сугерисао да се у споразуму федерација не спомиње, већ да о том питању треба закључити тајни споразум, или да то питање буде предмет писама које би разменила два премијера. Предложено је, такође, да се „у другој етапи“ направи федерација „која би у суштини представљала конфедерацију Југославије и Бугарске на билатералној основи“, при том би се, поред заједничке владе, задржале и југословенска и бугарска влада, „с умањеним компетенцијама“.⁵⁴⁰⁹

⁵⁴⁰³ Г. Димитров, *н. д.*, 463–464. Видети: Milovan Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990, 75–76.

⁵⁴⁰⁴ ДАРСМ, ф. 1034, к. 14, а.е. 15, л. 76; *Tito–Churchill. Strogo tajno*, 415, 440.

⁵⁴⁰⁵ Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 115–116.

⁵⁴⁰⁶ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, 4.2.1945; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 133–134.

⁵⁴⁰⁷ Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 95; Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 301–303.

⁵⁴⁰⁸ М. Pijade, *Izabrani spisi, I tom, 5 knjiga, 750–751*; П. Тодоров, *н. д.*, 370.

⁵⁴⁰⁹ *Izvori za istoriju SKJ...22*, 237–238; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarški odnosi...*, 73. Моша Пијаде је током разговора са Стаљином и Молотовом правио и забелешке. Једна од бележака имала је следећу садржину: „За

Пројекат Моше Пијаде („Уговор о политичкој, војној и економској сарадњи и братском савезу“), сагласно Стаљиновим инструкцијама, није садржао одредбу о федерацији. У првом члану овог нацрта стајало је да две земље склапају „братски савез“ и обавезују се да ће водити „најтешњу“ војну, политичку и економску сарадњу. Обе стране су се обавезале да једна другој „указују сваку помоћ и потпору до пуне победе над Немачком, као и после рата за заједничку одбрану од сваке агресије уперене против једне или друге уговорне стране“. У члану два предвиђено је да две државе закључе царински савез, док се у трећем члану предвиђа сарадња „у свим областима материјалне и духовне културе“, „искорењујући сваку појаву шовинизма“. Пројекат Моше Пијаде није понудио конкретно решење питања Пиринске Македоније и „западних покрајина“. У члану четири нацрта стајало је да ће се та питања уредити „пријатељским споразумима“ две државе. Решење питања ратне одштете Југославији понуђено је шестим чланом. Као и у претходним нацртима, и у овом је предвиђено да се у циљу спровођења уговора формира заједничка југословенско–бугарска комисија, која би била сачињена на паритетној основи (члан 7). Такође, слично као и у претходним нацртима уговора, наглашено је да уговор ступа на снагу у часу размене ратификованих документа и остаје на снази 20 година. Ако за једну годину пре истека рока овај уговор не буде отказан он остаје да важи „неограничено време“, при чему је свака од уговорних страна могла да га откаже уговор једну годину унапред (члан 8).⁵⁴¹⁰

Поред уговора који је саставио Моше Пијаде, нацрт уговора саставио је и Андреј Вишински („Уговор о савезу, пријатељству и узајамној помоћи“), а његов текст је садржао само незнатне разлике од уговора који је саставио Пијаде. (**Пројекат број 7**).⁵⁴¹¹ Коначно усаглашени текст Уговора о пријатељству, савезу и узајамној помоћи између Федеративне Југославије и Бугарске сачињен је на основу нацрта Моше Пијаде и Андреја Вишинског. Са текстом Уговора су се 27. јануара сагласиле како две делегације, тако и совјетска страна (**Пројекат број 8**). Иако се у уговору одустало од помињања југословенско-бугарског уједињења, делегације су се споразумеле да председници влада, на дан потписа Уговора размене поверљива писма у којима ће се нагласити да две владе уговор сматрају почетном основом за што скорије склапање федерације.⁵⁴¹²

Уговор о пријатељству, савезу и узајамној помоћи је са стране СССР парафирало Валеријан Зорин 27. јануара 1945. године. Нацрт овог Уговора темељио се такође на тесној политичкој, економској и војној сарадњи. Сем што су се обе владе обавезале да указују једна

кога савез? На овој етапи споразум о заједничкој заштити и узајамној помоћи против заједничког непријатеља. Одбрамбена против агресије. Не износити све на сто, него на пример економска сарадња, а не морају детаљи. Стил скроман и без ларме. Идућа етапа – заједничка држава. Бугарска и Југославија као јединице. Не треба да се изравна са деловима Југославије. Остају две владе са скраћеним функцијама. Македонија – припремити за после рата озбиљно (има у виду цело македонско питање). Гипкије формулације о Македонији – да ће бити самостална. Не говорити о размени територија. Дати? – потпуно независност Македоније као самосталне државе. То би отежало Енглеској да... независну Македонију. Македонија као трећа федерална јединица. *Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 95. Видети: М. Пијаде, *Izabrani spisi, I tom, 5 knjiga, 750.**

⁵⁴¹⁰ АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; *Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 113–115; ЦДА, ф. 82 (Петър Цачев Годоров (1881–1955)), оп. 1, а.е. 3, л. 10–12; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi..., 73–74.**

⁵⁴¹¹ АЈ, 507–1, IX, 15/1–4. Ради поређења пројекта број 6 и пројекта број 7, видети: *Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 113–117.*

⁵⁴¹² *Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 95–96, 115–121; М. Пијаде, *Izabrani spisi, I tom, 5 knjiga, 750–751.* У извештају Јосипу Брозу од 17. фебруара о резултатима преговора у Москви, Моша Пијаде је образложио утицај међународних околности на одлагање споразума о федерацији: „...С обзиром на међународни положај стали смо и ми и бугарски делегати на становиште да у садашњем моменту не можемо остварити федерацију, која треба да остане наш задатак за један повољнији моменат. Штавише, показало се да је потребно у овом часу да се ни у пројектованом уговору о савезу не говори о жељи да се створи федерација, пошто се влада Велике Британије отворено изјаснила против тога као што је бугарској влади саопштила и да нема права без дозволе Савезника да уступа другим државама делове своје територије. Тиме је влада Велике Британије хтела да спречи уступање бугарског дела Македоније нашој македонској федералној јединици, свакако због тога што би то отворило питање и грчког дела Македоније...“ АЈ, 507–1, IX, 15/1–4; *Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 120.**

другој помоћ до „пуне победе над Немачком“, оне су дале реч и да не улазе у било какве савезе и да не закључују никакве уговоре или споразуме са другим државама уколико би такви акти били уперени против једне од њих и да ће се међу собом договарати по свим међународним актима које обе владе буду предузимале (члан 1). Југославија и Бугарска закључивале су, према уговору, царински савез и обе уговорне стране обавезале су се да развију најтешњу сарадњу у свим областима привредног живота (члан 2). Обе уговорне стране су се сагласиле да раде на учвршћивању демократског поретка и да сарађују у свим областима материјалне и духовне културе, развијају „братску љубав“ међу својим народима, „искорењујући сваку појаву шовинизма“ (члан 3). Поздрављала се одлука АВНОЈ-а којом је македонском народу призната национална индивидуалност. Бугарска се обавезала да са југословенском владом уреди питања која се тичу територијалног дела Македоније који се налазио у Бугарској. Као и у ранијим уговорима Југославија је гарантовала Бугарској да ће у њихову корист решити питање територија које су Нејским уговором припале Југославији (члан 4). Влада Бугарске признала је ратну штету нанесену Југославији током окупације. Она је путем споразума са владом Југославије требала да јој да надокнаду. Практично спровођење овог уговора створено је на паритетној основи Југословенско-бугарске комисије са седиштем у Београду или Софији са потребним бројем поткомисија (чланови 6 и 7). Ратификација је планирана 15 дана после потписивања, а ратификациона документа требала су да се размене у Софији. Уговор је требао да важи 20 година, ако уговор годину дана пре истека не буде отказан, сматраће се да важи на неограничени рок, при чему је свака страна могла да прекине његову важност извештавајући другу страну годину дана унапред (члан 8). Нацрт уговора имао је као саставни део текст поверљивог писма које је требало да потпишу министри представници Југославије и Бугарске. У писму министри представници изјављују да уговор представља само „основицу и први корак за даље развијање тесних братских односа њихових народа“ и да је главни циљ садашњег зближења „остварење у што краћем времену федерације јужнословенских народа.“⁵⁴¹³

Међутим, ни осми пројекат није потписан услед немогућности проналажења компромисног решења. На састанку одржаном 28. јануара, коме су са југословенске стране присуствовали Моша Пијаде, Андрија Хебранг и југословенски посланик у Москви Станоје Симић, са бугарске стране Кимон Георгијев, Трајчо Костов, Антон Југов и бугарски политички представник у Москви Димитар Михалчев, а од совјетских лидера Стаљин, Молотов, Маљенков и Берија, договорено је да се не прејудицира карактер будуће федерације.⁵⁴¹⁴

*

Од уговора о федерацији се одустало због противљења западних савезника. Британски представник у Софији Хјустон-Босвел је 26. јануара упутио поруку бугарском министру иностраних послова Петку Стајнову у којој је изражено британско неслагање са плановима о стварању јужнословенске федерације, док би се подржала идеја о конфедерацији свих балканских држава. У поруци је изражено и противљење евентуалном припајању Пиринске Македоније Вардарској Македонији. О садржају британске поруке истог дана је обавештена и бугарска делегација у Москви. Поруку да Британија не одобрава стварање југословенско-бугарске федерације Ентони Идн је 29. јануара упутио Јосипу Брозу.⁵⁴¹⁵ Забринутост је изразио и Орм Сарцент који је упозорио Форин Офис 25. јануара 1945. да ако се не предузме акција против стварања Јужнословенске федерације пре конференције на Јалти, за Британце ће бити врло тешко да реше овај проблем. На његову иницијативу британским представницима у Софији и Београду били су 26. јануара 1945. достављени телеграми за бугарску владу и НКОЈ. Уз то Фицроју Меклину је наређено да лично информише Броза о британским ставовима. Броз је у разговору са британским официром 27. и 28. јануара у помиљивом тону саопштио да Југославија нема намеру да припаја бугарске и грчке територије пре мировне конференције и

⁵⁴¹³ AJ, 507–1, IX, 15/I–4; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 117–121; B. Petranović, *Balkanska federacija...*, 131–132.

⁵⁴¹⁴ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 306; Г. Димитров, *н. д.*, 463; P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 76.

⁵⁴¹⁵ Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 96; P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 74.

да је идеја о формирању федерације престала да буде актуелна. Међутим, Меклин је у извештају који је послао у Лондон 29. јануара 1945. изнео мишљење да су ова питања већ решена у Москви и да је Тито „једноставно чекао своје време“ у међувремену припремајући јавно мњење за будуће промене.⁵⁴¹⁶ Уз то, Меклин је упозорио да политика СССР има далеко већи контекст и да тежи да у своју интересну сферу поред Југославије, којој је намењена „улога бедема“ према западу, укључи Пољску, Чехословачку, Румунију, Мађарску, Бугарску и Албанију. Без обзира да ли ће се неке од ових држава ујединити или образовати федерацију, њихови међусобни односи биће директно регулисани из Москве, закључивао је на крају Меклин.⁵⁴¹⁷

Противљења Велике Британије и совјетско мешање у преговоре показала су да ће карактер југословенско–бугарских односа бити коначно дефинисан у контактима представника великих сила. Разговори у Јалти (4 – 11- фебруар 1945.) већ су били у току када је Идн као одговор на свој ранији захтев упућен Форин Офису примио телеграм 6. фебруара 1945. о југословенском ставу и тренутном стању преговора о југословенско–бугарском савезу. Код Броза је примећено опрезно држање и уверење да федерацију није могуће ускоро остварити. Ипак, у исто време примећени су нови знакови пријатељстава између Југославије и Бугарске, што се са британске стране није могло сматрати пожељним и да склапање федерације не би требало да дође као изненађење.⁵⁴¹⁸

У депеши од 10. фебруара 1945. Владимир Поповић је известио о разговору вођеним са бугарским министром иностраних послова Петком Стајновим, на вечери коју је приредио Кимон Георгијев. Садржај депеше открива да бугарска страна није могла да потпише споразум чији је текст уговорен у Москви, без совјетског пристанка: „За све време Стајнов се трудио да ме увери и молио ме је да ја вас (Јосипа Броза) уверим да не мислите да је њихова влада одуговлачила потписивање споразума и да је спремна сваког момента да то учини само ако Руси нареде. Мислим да је ово тачно.“⁵⁴¹⁹ Министар Стајнов био је под великим притиском. Југословенско–бугарска федерација скор да више није била тајна. Ипак, он је ургирао код Тодорова 13. фебруара и прекорио га што је из Београда слао телеграме из којих је могло да се закључи да се и даље ради на овом пројекту и да он мора остати строга тајна, чак и за чиновнике Министарства.⁵⁴²⁰ Средином фебруара своје мишљење о федерацији дао је и Броз пред Петром Тодоровим. По њему, Велика Британија и САД су морале да се суоче са свршеним чином. Такође је оптуживао бугарску страну да не жури, јер је у тренутним околностима јако била битна промена тактике. Овакав став био је видљив и код генерала Владимира Поповића који је у Софији покушавао да убрза бугарску владу.⁵⁴²¹

На Кримској конференцији фебруара 1945. поново је третирано питање југословенско–бугарске федерације. У Протоколу о раду конференције од 11. фебруара 1945. под тачком 10 насловљеном југословенско–бугарски односи стајало је: „Између министра иностраних послова дошло је до размене гледишта по питању пожељности једног југословенско–бугарског уговора о савезу. Било је постављено питање да ли се једној држави која се још налази под режимом примирја може дозволити да закључи један уговор са другом државом. Г. Идн је предложио да се југословенска и бугарска влада обавесте да се то не може одобрити. Г. Стетинијус (Едвард Стетинијус, државни секретар САД – Б. Т.) је предложио да британски и амерички амбасадори продуже разматрање овог питања са В. М. Молотовим у Москви. В. М.

⁵⁴¹⁶ ДАРСМ, ф. 1034, к. 14, а.е. 13, л. 61. Видети: ДАРСМ, ф. 1034, к. 14, а.е. 13, л. 62–63.

⁵⁴¹⁷ Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 133–135.

⁵⁴¹⁸ М. Ristović, „Britanska balkanska politika...“, 81–82.

⁵⁴¹⁹ М. Rijađe, *Izabrani spisi, I tom, 5 knjiga*, 754.

⁵⁴²⁰ У ту сврху Стајнов је тражио да се о овом питању пише кроз специјална питања. На пример: 1) У случају да је Југославија спремна да прими бугарску делегацију ради потписивања договора требало је телеграфисати: „Пошаљите (тог и тог дана) храну за становнике Београда“; ако је у Београд требао да дође председник владе следила је порука: „Гледајте да има и замрзнутог меса“; ко је требао да дође у Београд: „Када ћете послати храну за становнике Београда? Хоће ли бити смрзнутог меса?“, за одлагање потписивања договора требало је послати поруку: „Храна за становнике Београда се одлаже“. ЦДА, ф. 82, оп. 1, а.е. 3, л. 31–32.

⁵⁴²¹ ЦДА, ф. 82, оп. 1, а.е. 3, л. 62–64; Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 308.

Молотов се сложио са предлогом Г. Стетинијуса⁵⁴²². Преговоре су требали да поведу Кларк Кер, Аверел Хариман и Вјачеслав Молотов.⁵⁴²³

Одредбе Кримске конференције проузроковале су нервозу код Грчке и Турске. У ове две земље дошло је до појачавања „антиславизма“. Средства информисања су често у свом пропагандном речнику изједначавале појам словенства са појмом „большевизма“. Турске новине су оптуживале Бугарску да своју стару маску замењује новом, „словенском“, надајући се да ће на тај начин избећи плаћање одштете. Као што су од Немаца добили проширења, тако су се сад надали да преко заузимања новог курса могу и да их задрже, што је, према турским изворима, давало право Грчкој да тражи гаранције против будуће „југословенско–бугарске агресије“. Ова „одбрана“ Грчке која је тих месеци била заступљена у турским новинама и на радију, значила је да је Турска, која је се тек крајем рата активно умешала, опет „заигра на своју балканску карту“. У Грчкој је такође владала стрепња од стварања велике словенске државе, па је влада скренула пажњу Форин офису и британској влади са два *aide memoire* у којој је наглашена инфериорна позиција Грчке на Балкану, ако се створи југословенско–бугарска федерација. У Атини се сматрало да је иницијатива потекла од бугарске владе, а *aide memoire* је закључен са тврдњом да је „цео грчки народ против сарадње са Бугарском“.⁵⁴²⁴

Британска влада наставила је да се противи југословенско–бугарској федерацији и након Кримске конференције. Од 21. до 24. фебруара у Београду је боравио командант савезничких снага на Медитерану фелдмаршал Александер у пратњи Рандолфа Черчила. Александер, који је у југословенској престоници боравио како би договорио заједничко наступање Савезника кроз Југославију, Мађарску и Италију, наговестио је Брозу чак и употребу британских трупа уколико Југославија не послуша британски савет. Инсистирао је и шеф савезничке војне мисије Фицрој Меклин који је у разговору са Брозом упозорио да је Велика Британија оштро против споразума у Москви.⁵⁴²⁵ Нове власти у Југославији морале су да се повуку. У међувремену још неке несугласице су премошћене, па је нову привремену владу ДФЈ од 7. марта, прво признала Велика Британија 20. марта, САД 28. марта и СССР 29. марта 1945. године.⁵⁴²⁶

Истовремено тражила се и већа подршка Стејт департмента који је 24. фебруара 1945. указао Едварду Халифаксу, а потом 27. фебруара Форин Офису да би савез Југославије и Бугарске довео до дестабилизације Балкана, односно југоисточне Европе. САД је стајао на становишту да би таква федерација изазвала страх код несловенских земаља и залагала се за федерацију свих балканских држава. Када су у питању југословенско–бугарске границе Вашингтон је предложио да би било пожељно задржавање предратних граница, али да се влада САД неће бунити на нагодбу двеју земаља срачунату да допринесе стабилности региона: „...ако се постигне добровољни споразум између ових двеју земаља у време када може да постане јасно да су обе владе у позицији да представљају стварну жељу народа којих се (споразум) тиче, укључујући и становнике оних делова Југославије који су још под непријатељском окупацијом. Мишљење је ове владе да промена граница Бугарске, за време које претходи генералном заседању (за склапање мировног уговора) не може бити извршена“.⁵⁴²⁷

Стејт департмент је 3. марта 1945. југословенском отправнику послова у Вашингтону Ивану Франгешу упутио Меморандум са следећом садржином: „Стејт департмент је

⁵⁴²² Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 96; В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 132–133. Видети: Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 308–310; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 136–137. Вести о Идновој резервисаности стизале су и у земљу до Драгољуба Михаиловића. У једној депеши која му је стигла из иностранства 15. марта 1945. стајало је да је Идн велики противник југословенско–бугарске федерације и да је „једино могућно извесно зближавање“ између ове две земље. *Zbornik XIV/4*, 797.

⁵⁴²³ ДАРСМ, ф. 1034, к. 14, а.е. 35, л. 156–159.

⁵⁴²⁴ М. Ristović, „Britanska balkanska politika...“, 84–85.

⁵⁴²⁵ Г. Даскалов, *Българо–југославски политически отношения...*, 311.

⁵⁴²⁶ F. Maklin, *n. d.*, 246; N. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, 184.

⁵⁴²⁷ P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 77; М. Ristović, „Britanska balkanska politika...“, 86–89; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 117–118.

обавештен да, изгледа, југословенска и бугарска влада имају намеру да закључе пакт о савезу и узајамној помоћи. По мишљењу Стејт департмента било би непогодно да Бугарска, бивши сателит Осовине и још увек непријатељска држава почне са преговорима за уговоре или друге међународне споразуме у току периода у коме је Бугарска под контролом једне савезничке комисије, осим ако је такав уговор посебно одобрен од стране главних савезника и других заинтересованих влада“. Влада САД је такође обавестила владе Велике Британије и Совјетског Савеза да она не би „благонаклоно гледала“ на овакав савез две балканске државе.⁵⁴²⁸

Амерички амбасадор у Москви Аверел Хариман је 7. марта 1945. упознао Молотова о ставу своје владе за који је рекао да је истоветан са британским, а да обавештење Бугарима касни због мишљења америчке владе да можда совјетска влада жели да бугарску владу прва обавести о свом ставу и ставу Савезника. Дан касније, 8. марта, Халифакс је пренео Форин Офису америчко слагање са британским ставовима уз обавештење да је са америчким негативним ставом упозната и совјетска влада.⁵⁴²⁹

Совјетски Савез прихватио је делимично оваква мишљења влада Велике Британије и САД, али није коначно одустао од политике југословенско-бугарског савеза. На састанку који је одржан у Москви 12. априла 1945. на коме су присуствовали Стаљин, Молотов, Берија, Маљенков, Булгањин, Броз и Димитров договорено је да се приближавања Југославије и Бугарске одвија постепено, у три етапе. Прва етапа подразумевала би успостављање дипломатских односа, друга етапа тицала би се закључивања савеза за сарадњу и узајамну помоћ, а трећа етапа односила би се на уједињење Југославије и Бугарске у федерацију.⁵⁴³⁰

Сличне ставове о привременом одлагању и постепеном приближавању Југославије и Бугарске наилазимо и код Андреја Вишинског који је у разговору са бугарским послаником у Москви Димитром Михалчевом предочио да је „југословенско-бугарска алијанса“ саставни део совјетске политике у југоисточној Европи, али да би таква политика, у том тренутку, код западних савезника изазвала посебну нервозу. Вишински је замолио за стрпљење, напомињући да није могуће одреди тачан датум за реализовање пројекта из јануара 1945, али да ће се он сигурно спровести у дело када за то наступе позитивни моменти.⁵⁴³¹

Успоравање или одлагање пројекта Балканске федерације уочљиво је и у разговору Петра Тодорова и Јосипа Броза по његовом повратку из Москве. Тодоров је 28. априла 1945. саопштио Кимону Георгијеву и Петку Стајнову да је Стаљин рекао Брозу да се неће мешати у унутрашње ствари балканских држава и да оне своје проблеме треба да реше међусобно. Закључивање уговора одлагало се за неко друго, погодније време, због противљења Западних савезника, првенствено Британаца.⁵⁴³²

Како се рат ближио крају, питање Балканске федерације све је било даље. Југославија је кренула да се суочава са далеко већим спољнополитичким проблемом на западу – Тршћанском кризом. У свом писму од 2. маја 1945. Петар Тодоров је написао Кимону Георгијеву и Петку Стајнову следеће: „Данас нема помена о блиској федерацији... Министар унутрашњих послова ми је рекао да сада не треба иритирати велике (силе)“. Тако је питање југословенско-бугарске федерације изгубило на актуелности.⁵⁴³³

⁵⁴²⁸ АЈ, 103–174–609, Frangeš, Vašington, 10. mart 1945, pov. br. 176; АЈ, 103–174–609, Ribar, Ambasadi Moskva, pov. br. 889; ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 24, док. 1105; Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 96.

⁵⁴²⁹ М. Ristović, „Britanska balkanska politika...“, 88–89.

⁵⁴³⁰ Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 312–314; Г. Димитров, *н. д.*, 474. Н. Велјановски, *Макеоднија...*, 207. Југословенска делегација у саставу: Јосип Броз, Иван Шубашић, Милован Ђилас, Никола Петровић, Бане Андрејев и Рудолф Приморац дошла је у Москву 5. априла 1945. Уговор о пријатељству и узајамној помоћи у послератној сарадњи између ДФЈ и СССР потписан је 11. априла 1945. Броз се вратио 17. априла 1945. године. N. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi...*, 185–186.

⁵⁴³¹ Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, 79.

⁵⁴³² ЦДА, ф. 82, оп. 1, а.е. 3, л. 151.

⁵⁴³³ Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 315.

5.2.3. Питање Македоније

5.2.3.1. Отварање питања

Приближавање две земље које су биле под директном контролом Москве поново је покренуло македонско питање, тада у контексту комунистичке Балканске федерације у којој би „уједињена“ Македонија представљала посебну федералну јединицу. Питање југословенског дела Македоније већ је било решено. Било је решено и питање Егејске Македоније. Остајало је отворено једино питање Пиринске Македоније, односно њеног припајања југословенском делу и настајања федералне Македоније од вардарског и пиринског дела који би ушао у федералну Југославију или као засебна целина у Балканску/Јужнословенску федерацију. С тим у вези, југословенска страна, логично се највише ангажовала по овом питању покушавајући да докаже различитост у етнолошком и антрополошком карактеру становништва Пиринске Македоније од осталог становништва које је живело у Бугарској.

Југословенско посланство направило је 8. маја 1946. кратак извештај о Пиринској Македонији, њеној историји, географији, привреди и друштвеним околностима. Сумирајући да је Пиринска Македонија строго географски одвојена од остатака Бугарске у извештају се наводи да њена северна граница почиње од Царевог села, пресеца реку Струму северно од Горње Цумаје, иде планином Рилом, затим западним Родопима одакле се источна граница спушта Достатском планином. Њена јужна граница, која је одваја од Егејске Македоније иде јужно од Петрича, Неврокопа и пресеца реку Месту. Већа места су: Петрич, Неврокоп, Горња Цумаја, Разлог и др. Површина износи 6.798 km² према 25.774 km² федералне Македоније и 34.143 km² под Грчком. Пиринска Македонија је средином 1946. бројала 235.000 становника (од тога 6.000 Турака и 2.000 других народности), док је број становника у федералној Македонији износио око 950.000. Око 85% становника се бавило земљорадњом, 8% занатима и радом у фабрикама, 1,5% трговином и 5,5% осталим професијама. Од пољопривредних култура најбоље су успевали дуван, памук, опијум и лан.⁵⁴³⁴

Две године раније, на састанку у Москви на којем су присуствовали Стаљин и Молотов са једне и Милован Ђилас и Велимир Терзић са друге стране, совјетска страна наступила је у помирљивом духу, настојећи да нађе оправдање за бугарске претензије на Македонију приписујући их не бугарском народу, него бугарској влади напомињући да та два термина треба разликовати у пракси. Молотов је изнео став да ће се Совјети односити према Бугарској у зависности од тога хоће ли Бугарска наставити да учествује у рату на страни Трећег Рајха. Југословенски представници били су по македонском питању далеко отворенији и конкретнији. Ђилас је наглашавао да је одлука на самом македонском народу. Остављена је отворена могућност уједињења Вардарске и Пиринске Македоније у оквиру југословенске федерације. У тим тренуцима није се говорило о статусу Егејске Македоније, али у совјетским круговима још је била активна идеја Коминтерне о стварању јединствене државе Македонаца. Страх од таквог развоја догађаја постојао је како код грчких комуниста тако и код осталих грчких организација и установа. Према подацима које је Георги Димитров добио од Главне обавештајне управе Генералштаба Црвене армије 13. августа 1944. један од секретара

⁵⁴³⁴ ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 2, Мирослав Секов, писар посланства, „Пиринска Македонија“, Софија, 8.5.1946. У другом извештају који се тицао „македонске емиграције у Бугарској“, од 5. јуна 1946, емиграција је подељена на економску и политичку. Становништво које је емигрирало из економских разлога није било толико многобројно, а емигрирање ове врсте започето је 1878. након Берлинског конгреса. Конгрес је изазвао и прву емиграцију из политичких разлога. Након 1878. око 20.000 имиграната се населило у Бугарској. Илинденски устанак 1903. „избацио“ је из Македоније у Бугарску 30.000 људи, углавном из Битоља, Крушева и Прилепа. Покушај одузимања оружја политичким организацијама од стране турске владе 1910. проузроковало је бег још 10.000, а Други балкански рат направио је миграцију од око 30.000 избеглица. После Првог светског рата, у вези конвенције о добровољном исељавању Македонаца из Егејске Македоније у Бугарску је ушло 200.000 људи. Грчко-турски рат послао је у Бугарску још 5.000 „Македонаца“. Други светски рат изазвао је емигрирање још 30.000 људи. ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 2, док. 756, Посланство ФНРЈ Софија, „Македонска емиграција у Бугарској“, 5.6.1946.

Централног комитета Комунистичке партије Грчке у разговору са југословенским представницима дао је изјаву да се не може говорити ни о каквом самоопредељењу Македонаца, јер такав народ не постоји.⁵⁴³⁵

Отприлике у исто време у манастиру „Прохор Пчињски“ на заседању АСНОМ-а 2. августа 1944. Вардарска Македонија проглашена је као федерална јединица Југославије. На тај начин почела је да се спроводи идеја стварања засебне македонске јединице у оквиру федералне Југославије. Грађа похрањена у Благоевградском историјском музеју показује нам да је југословенска страна била спремна већ крајем августа 1944. да упути партизанске јединице у Пиринску Македонију које би припремиле терен за присједињавање. Штаб 4. македонске бригаде послао је писмо 27. августа 1944. команданту Горњоцумајској одреда „Никола Калпчијев“. У једном ултимативном тону тражено је што брже успостављање везе и спровођење опште мобилизације, јер се у „скорије време“ очекивао долазак југословенских партизана. Сличну садржину имало је и писмо које је команданту бугарског одреда упутио штаб 3. македонске бригада 28. августа 1944. године. Веза је тражена преко села Плачковица ради наоружавања бугарских партизана, а у којем је у тим тренуцима боравила америчка мисија. Најважније писмо упутио је штаб 4. македонске бригаде 28. августа „партизанској сили у Пиринској Македонији“ у којем су тражена координисана дејства 4. македонске бригаде са Пиринским, Рилским и Горњоцумајским одредом у циљу „ослобађања и уједињења“ бугарског дела Македоније са југословенским делом, у супротном забрањено је да ће „Титова војска“ без питања сама ући у Пиринску Македонију. Притисак на бугарске партизанске одреде имао је више пропагандни, него војни карактер. Њихове јединице бројале су мали број људи који су били слабо наоружани и утренирани, па и нису могли да представљају неку велику помоћ, ако би дошло до „продора“ југословенских партизана у Македонију. Горњоцумајски одред послао је једну делегацију од 18 људи која је пристигла у штаб 4. македонске бригаде 7. септембра 1944. и прихватила југословенску линију. Догађаји који су се затим десили у Бугарској и Југославији одвели су македонско питање другим путем и подигли га на виши ниво.⁵⁴³⁶

Светозар Вукмановић је оставио записано да су током септембра 1944. представници КПЈ разговарали са бугарским комунистима у Софији и да је југословенска делегација изнела низ замерки на рад ЦК БРП(к) и на њихов став према Македонији. Вукмановић је напоменуо да су постављени захтеви по питању Пиринске Македоније и да су се Бугари са свим сложили: „... Тако у бугарском делу Македоније сад се приступа организовању македонских народноослободилачких одбора по свим градовима и селима и као највишег органа обласни народноослободилачки одбор и организовању политичко-пропагандног рада у народу за присједињавање нашој Македонији...“⁵⁴³⁷

На састанку који је одржан у Софији 24. и 25. септембра 1944. на коме присуствовали водећи људи БРП(к) и КПЈ (задужени за решавање македонског питања) одлучено је да се појача агитација и пропаганда у бугарском делу Македоније, којом би се популаризовала нова Југославија, федерална македонска држава и идеја о уједињењу свих делова Македоније. Такође је одлучено да се покрене један лист на македонском језику у Пиринској Македонији. Лист би спроводио кроз своје текстове идеје присаједињења Пиринске Македоније, зближавања Југославије и Бугарске итд. Међутим, одлуке које су донесене на овом састанку нису заживеле. Водећи људи КПЈ закључили су да „бугарски другови“ желе да избегну „извршење одлука“ и да је њихов рад на бугаризацији македонског народа у Пиринској Македонији дошао до изражаја.⁵⁴³⁸

⁵⁴³⁵ А. Животић, „Југославија, велике силе и македонско питање...“, 116.

⁵⁴³⁶ Веселин Ангелов, „Неизвестни писма за присъединяване на Пиринска Македония към Югославия (август–септември 1944 година)“, *Исторически преглед*, XLVII, 9, (1991), 91–95. Видети: S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Мемоари. Књига трећа*, 244.

⁵⁴³⁷ *Зборник VII/4*, 92. Видети: S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Мемоари. Књига трећа*, 246–250; Бугарска неактивност навела је Лазара Колишевског да упути протест ЦК БРП(к) септембра 1944. године. У писму је скренута пажња да је бугарска страна заборавила на договор о активностима у Пиринској Македонији. *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 360–361.

⁵⁴³⁸ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8.

Македонско питање било је дефинисано и кроз програм Отечественног фронта од 17. септембра 1944. године. У програму је изнет став за најтешњом сарадњом са новом Југославијом и другим балканским земљама ради коначног регулисања спорних питања и коначно регулисање македонског питања, односно давање права на самоопредељење македонском народу.⁵⁴³⁹ Лист „Свобода“ доносио је текст у другој половини октобра о „утемељењу слободне македонске државе“ пишући да је питање македонске државе уређено кроз југословенску федерацију и да ће сви грађани са навршених 18 година имати активно или пасивно право гласа; такође је македонски језик признат за званични у македонској федерацији.⁵⁴⁴⁰

У том контексту ваља споменути и изјаву новог бугарског председника владе. У првом интервјуу који је нови председник владе Кимон Георгијев дао западним новинарима, односно шведском листу „Свенска Дагбладет“ 25. септембар 1944. додирнута су унутрашња питања, питање услова примирја, али и македонско питање. Као што је до тада било познато македонски делегати тражили су пре извесног времена да се Македонија укључи као слободна држава у једну федеративну и демократску Југославију. Георгијев је рекао да он у потпуности прима такво решење. „Не треба заборавити“, додао је: „Да југословенске владе пре рата нису признавале постојање бугарског мањинског проблема. Међутим, нови политички правац гарантује свим становницима Македоније једнаке слободе и права“.⁵⁴⁴¹

У правцу уједињења пиринског и вардарског дела Македоније требао је да послужи и састанак између Михајла Апостолског и Банета Андрејева са једне и Крсте Стојчева и Крума Раданова са друге стране 10. октобра 1944. године што је био први директан и јавни контакт између представника Вардарског и Пиринског дела Македоније, ако се изузме Прво заседање АСНОМа. Жеља Стојчева за уједињење македонског народа исказана на овом састанку добила је пунији смисао на Другом заседању АСНОМа када су сличне жеље исказали бугарски представници.⁵⁴⁴² Према Димитру Петкову, руководство БРП(к) није знало за акције комуниста из Пиринске Македоније и да су југословенски комунисти припремили читав низ акција од састанка 25. септембра у Софији.⁵⁴⁴³ Трајчо Костов је у телеграмима од 21. и 25. октобра 1944. обавештавао Георги Димитрова о негативном односу локалног становништва према ономе што су радили југословенски представници, који су себе називали македонски представници. Трајчо Костов је, уз то, замолио Димитрова да директно разговара са Брозом како би „исправио грешке које су направили представници македонске државе“.⁵⁴⁴⁴

Димитров је то и учинио, па је у телеграму који је упућен из Москве 28. октобра 1944. замолио Броза да објасни македонским кадровима да тренутно није време да се поставља питање присједињавања бугарске Македоније.⁵⁴⁴⁵ Димитров је као примарни задатак истакао уништење непријатеља, а да се све што смета испуњењу тог задатка брижљиво избегава. Писмо Димитрова било је практично одговор на инструкцију коју је 26. октобра 1944. Светозар Вукмановић упутио представнику Главног штаба Македоније у Бугарској Кирилу Миљовском.⁵⁴⁴⁶

⁵⁴³⁹ А. Живоћић, „Југославија, велике силе и македонско питање...“, 124.

⁵⁴⁴⁰ АЈ, 513–28, III–4/4.

⁵⁴⁴¹ АЈ, 103–174–609, Poslanik Ministarstvu inostranih poslova Političkom odeljenju, Stockholm, 25. septembar 1944, rov. br. 381.

⁵⁴⁴² В. Стојчев, „Македонија во Втората светска војна...“, 313–314.

⁵⁴⁴³ Д. Петков, *н. д.*, 156–157.

⁵⁴⁴⁴ Д. Петков, *н. д.*, 157.

⁵⁴⁴⁵ Писмо је гласило: „Веома Вас молим да разјасните македонским друговима да сада не треба практично покретати питање присаједињења Бугарске Македоније. Присаједињење треба да се изврши на основу претходног разјашњавања између Југославије и Бугарске, када буду одређене нове границе између њих... Македонски штаб изгледа већ третира Бугарску Македонију као присаједињену територију, настоји да своју власт прошири над њом, да организује своје командантуре, да прикупља своје људе и наоружање, да одлучује самовољно и чак хоће да стави под свој утицај и руководство Горњо-думајске организације. Уопште узев, ја сматрам да у интересу заједничке ствари у Бугарској Македонији не треба да се предузима ништа без одговарајуће сагласности ЦК КП Бугарске“. Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 93.

⁵⁴⁴⁶ В. Petranović, *Balkanska federacija...*, 119–120.

Добар део информација југословенско руководство добијало је преко Кирила Миљовског, члана АСНОМ, који је заједно са Апостолским и Вукмановићем отишао на састанак са члановима БРП(к) који је одржан септембра 1944. у Софији. Апостолски и Вукмановић су се вратили, али је Миљовски остао у Бугарској са главним задатком да организује македонску емиграцију. Он је добио функцију представника ГШ НОВ и ПО Македоније у Бугарској. Убрзо је основано Привремено представништво македонске федералне државе у Бугарској, а у чиновнички апарат Миљовски је укључио не само лица из Вардарске Македоније, него и из Пиринске Македоније и македонске избеглице. Председник овог привременог тела био је Георги Деспотов, а његов секретар Георги Абаџијев. Ипак, свим стварима руководио је Миљовски. Главни циљеви рада Привременог представништва било је популисање борбе за „македонску нацију“ и „македонску федералну државу“ као и за осигуравање материјалне и војне помоћи и вршења пропаганде међу избеглицама из Вардарске Македоније.⁵⁴⁴⁷

У његовом извештају изнет је став да цео Обласни Комитет БРП(к) прихвата идеју за уједињеном Македонијом, али да је потребно извести озбиљан пропагандни рад јер је македонска национална свест локалног становништва била на јако „ниском нивоу“. Миљовски је даље записао да би се без озбиљних припрема уједињење могло схватити као „насиљан акт победиоца“.⁵⁴⁴⁸ ЦК БРП(к) због не поклапања става са југословенским руководством, али и због неодређених тежњи у вези Пиринске Македоније, одложио конференцију у Горњој Цумаји за две недеље (одржана 5. и 6. новембра 1944). На партијској конференцији која је одржана одлучено је да се изврши само „извесни агитациони рад у овој области“.⁵⁴⁴⁹ Истовремено, Миљовски је покренуо питање пропагандне делатности, па је планирано да се покрене лист „Илинден“ и да се организују специјална предавања на Радио Софији. Пошто је влада Отечественог фронта одбила овакве намере, питање пропаганде се заострило, па је Привремено представништво затражило од ЦК БРП(к) 19. децембра 1944. да крене са издавањем листа „Работническо дело“ што исто није одобрено.⁵⁴⁵⁰

Замерке на рачун рада и погледа које су имали бугарски комунисти стизала су и касније из пера Светозара Вукмановића. Он је 26. октобра 1944. писао Кирилу Миљовском да је бугарски радио јављао да се бугарска војска бори на страни Црвене армије, народноослободилачке војске „легендарног маршала Тита“ и „македонских партизана и бригада“. Вукмановић је замерио што су бугарски комунисти раздвајали македонске јединице од народноослободилачке војске и да се јединице зову „македонске јединице народноослободилачке војске Југославије“. Истакнуто је и да је држање члана ЦК БРП(к) генерала Бориса Копчева „непријатељско“, који је наводно говорио совјетским представницима да се партизанске јединице не боре у долини Брегалнице нити на другим секторима. У писму је даље стајало да је питање присједињавања Македоније „основни и главни задатак“. Од Вукмановића је даље тражено да се Обласни комитет Горњоцумајске области трансформише у одбор уједињења. У настојању да се Пиринска Македонија прикључи Вардарској Македонији, Вукмановић је Миљовском писао да треба „борбу за уједињење“ „форсирати“ и пропагандном, преко зборова и митинга.⁵⁴⁵¹

Питање Пиринске Македоније добијало је све јасније обресе током октобра 1944. године. О томе је сведочила депеша Трајче Костова од 30. октобра 1944. упућена ЦК КПЈ у којем је изнето мишљење да се македонско питање најлакше може решити у оквиру југословенско-бугарске федерације.⁵⁴⁵² У Обласном комитету БРП(к) за Горњоцумајску област створена је „јасна атмосфера за уједињењем“. Донета су и конкретна решења у том духу: 1) Издавање

⁵⁴⁴⁷ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 144–

⁵⁴⁴⁸ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 92.

⁵⁴⁴⁹ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8.

⁵⁴⁵⁰ Г. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения...*, 145–146.

⁵⁴⁵¹ *Зборник VII/4*, 239 S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga treća*, 248–250; Видети: Д. Петков, *н. д.*, 157–158.

⁵⁴⁵² АЈ, 507–1, IX, 15/I–2.

листа у Бугарској Македонији који би припремио народ за уједињење; 2) Образовање војних јединица од партизана и добровољаца као македонске јединице или бригада „Јане Сандански“; 3) Агитациони рад међу члановима комунистичке партије и у ОФ комитетима за уједињење целе Македоније. Комитети су направили и један корак даље. Изразили су жељу да њихова бригада буде под командом ГШ НОВ и ПО Македоније. Међутим, позиције са којих су кретали југословенски и бугарски комунисти биле су сасвим супротне. Руководство КПЈ имало је план да се Пиринска Македонија прво уједини са Вардарском Македонијом у оквиру југословенске федерација, па да се оснује Јужнословенска федерација од седам делова. Лидери БРП(к), са друге стране, желели су да прво дође до стварање Јужнословенске федерације од два дела у којој би се решило македонско питање спајањем Пиринске и Вардарске Македоније на коју би, веровало се у Софији, Бугари имали већи утицај. Бугарска је уз то требала да добије и „западне покрајине“.⁵⁴⁵³

Средином октобра влада Отечественног фронта је кроз новинске ступце почела да подржава политику формирања македонске федералне јединице у оквиру Југославије. Гласило БРП(к) „Работническо дело“ објавио је 13. октобра 1944. декларацију бугарске владе којом су подржане одлуке АВНОЈ-а о формирању македонске федералне јединице у оквиру Југославије, као и одлуке АСНОМ-а од 2. августа 1944, које су прокламовале Демократску Федеративну Македонију као саставни део Демократске Федеративне Југославије.⁵⁴⁵⁴ Од тада је бугарска влада започела серију објављивања текстова о подржавању политике владе НКОЈ по питању Македоније, нарочито кроз „Работническо дело“.⁵⁴⁵⁵ Истовремено у Македонији и у Београду одржано је неколико конференција које су имале за циљ да прикажу Македонију као посебну федералну јединицу Југославије насељену Македонцима у којој се прича македонским језиком. Један од већих скупова одржан је у престоници Југославије 27. новембра 1944. године.⁵⁴⁵⁶ Позитиван став који је нова бугарска влада покушавала да покаже по питању Македоније огледао се и у уништавању литературе са „националистичким садржајем“, који је одлуком владе започела октобра 1944. године. У истом циљу рушени су и споменици; тако су срушени споменици Тодору Александрову, једном од лидера ВМРО у Тустендилу, споменик Незнаком четнику у Горњој Цумаји итд.⁵⁴⁵⁷

Стварање македонске федеративне јединице поздрављено је и од водећих људи БРП(к). Мајор Павел Царвуланов, који је био задужен за стварање директне радио-везе између две партије дошао је у Београд 2. новембра 1944. године. Он је са собом носио и писмо ЦК БРП(к). Из писма секретара ЦК БРП(к) Трајча Костова Јосипу Брозу види се да је бугарско партијско руководство поздрављало стварање македонске државе у оквиру нове федеративне Југославије. У писму Костова наговештен је у скоријој перспективи савез између Бугарске и Југославије као претпоставка за споразум и са осталим народима Балкана. Костов је такође известио Броза да ће се у Бугарској радити на буђењу македонске националне свести код становништва Пиринске Македоније, као и да ће се Горњоцумајска партијска организација преименовати у македонску.⁵⁴⁵⁸ Бугарска штампа је објављивала све што се тих дана говорило

⁵⁴⁵³ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8.

⁵⁴⁵⁴ Донетим одлукама АСНОМ се конституисао у „врховно законодавно и извршно представничко тело Македоније и македонске државе“ и постао је „једини носилац суверенитета македонске државе“. О конституисању македонске нације из угла југословенског социјализма видети: Dančo Zografski, „Proces konstituisanja makedonske nacije“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 4, (1969), 11–22.

⁵⁴⁵⁵ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 298–300.

⁵⁴⁵⁶ „Скупштина Македонаца који живе у Београду. Македонија је данас земља у којој се слободно говори, пише и мисли македонски“, *Борба*, 28.11.1944, 4.

⁵⁴⁵⁷ P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 86.

⁵⁴⁵⁸ АЈ, 507–1, IX, 15/I–4; S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 313–318; V. Petranović, *Balkanska federacija...*, 120–121. Према званичним статистикама бугарске владе, у Пиринској Македонији је 1946. било око 70% Македонаца, у 1955. 63,7% Македонаца (178.862 Македонаца), а у 1965. у читавој Бугарској било је само 0,1% Македонаца (8.750 Македонаца). Тврдило се наима, да су у првим годинама по свршетку рата Македонци у Пиринској Македонији путем партијске пропаганде били приморавани да се изјашњавају као Македонци, а да им је 1965. дато право на самоопредељење. „Не можемо да будемо индиферентни према фалсификатима националне прошлости. Реч Крсте Црвеноског, *Борба*, 3. 2. 1968, 6; S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 317.

о решавању македонског питања у духу писма од 2. новембра 1944. године. Водеће личности БРП(к) кроз новинске ступце подржале су овај став; од Казасова, преко Терпешева, Калајџијева, Ламбрева до Цоле Драгојчеве.⁵⁴⁵⁹

Иако су нове бугарске власти поздрављале стварање федеративне Македоније у оквиру Југославије, тактика отварања питања Пиринске Македоније сводила се на чекање, одлагање и одуговлачење. Са једне стране је форсиран позитиван став о засебној македонској федеративној јединици у саставу Југославије, док је са друге стране присједињавање Пиринске Македоније одлагано кроз званичне изјаве. Политбиро ЦК БРП(к) је на седници одржаној 20. октобра 1944. решио да питање присједињавања Пиринске Македоније Вардарској Македонији у том тренутку није требало „практично“ постављати. Присједињавање је требало да се повеже са претходним стварањем „тесног савеза“ између Југославије и Бугарске. Политбиро је одлучио да се једино може радити на подизању македонске националне свести у Пиринској Македонији. Такође је заузет став да се у Пиринској Македонији не може „ништа радити“ без знања и сагласности владе. На следећој седници Политбироа која је одржана 25. октобра изасланик ЦК БРП(к) у Пиринској Македонији, Димитар Ганев говорио је о конфузној ситуацији. По њему, Обласни комитет Горњоцумајске области није више знао чије инструкције да слуша, да ли оне које долазе од ЦК БРП(к) или оне које долазе из Скопља. Ганев је даље навео да је партијски орган у Пиринској Македонији писао да присједињавање Пиринске Македоније Вардарској Македонији треба обавити „одмах“ и да је целокупна активност Обласног комитета била усмерена ка остварењу тог циља.⁵⁴⁶⁰

Дуго заказивана партијска конференција у Горњој Цумаји одржана је 5. и 6. новембра 1944, а посебна пажња посвећена је македонском питању. Владимир Поптомов стајао је на становишту да се Пиринска Македонија једино може присајединити Вардарској Македонији, односно Југославији, ако се између Југославије и Бугарске склопи тесни савез. Ипак, Поптомов је допуштао извесну изградњу културне свести код становништва Пиринске Македоније, што би за циљ имало буђење македонске националне свести. Он је предложио да се пропагира македонско самоопредељење и уједињење, да се популише Вардарска Македонија и зближавање са Југославијом. За ту сврху Поптомов је предложио и издавање листа.⁵⁴⁶¹ Лидери БРП(к) стајали су на становишту да се евентуално присједињавање Пиринске Македоније Југославији не може тренутно поставити у практичном смислу. Његово постављање зависило је од међународне и балканске ситуације. Аргументи којим су поткрепљени овакви ставови били су следећи: 1) Превремено постављање питања могло би довести до опасности да „грчки империјалисти, поткрепљени од реакционара из Енглеске, анектирају ову област. Ово мишљење изнео је Ганев. 2) Уједињење оба дела Македоније схватило би се као „ампутација бугарских територија“ што би „поколебало положај владе ОФ“, нарочито после „губитка Вардарске Македоније и Тракије“; 3) Македонско питање је у суштини светско питање и његово превремено постављање изазвало би „нежељене компликације“. Становиште заступали Ганев и Поптомов; 4) Није се још знало „који ће утицај превладати у Југославији“. Ако би се краљ Петар вратио у земљу, не би могло бити речи у присаједињењу Пиринске Македоније. Трајчо Костов је био изричит: „У таквим изгледима, код услова да ће се неки Дража опет

Према извештају Југословенског посланства од 5. јуна 1946. у Бугарској је, према подацима који нису у потпуности тачни, македонско становништво било распоређено на следећи начин: У Софији 25% целокупног становништва чинили су Македонци, у Пловдиву је живело око 25.000, а са околином око 15% целокупног становништва, у Варни је живело 15.000 у Тусендилу око 12%, у Бургасу са околином 10%, у Хаскову 20%, у околини Никопоља 12%, око Пазарџика, Асеновграда и других места било је села која су у потпуности македонска итд. ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 2, док. 756, Посланство ФНРЈ Софија, „Македонска емиграција у Бугарској“, 5.6.1946. О положају Македонаца у Пиринској Македонији из статистичког угла видети још: Христо Андоновски, „Македонското национално малцинство во Грција, Бугарија и Албанија“, *Гласник*, XVIII, 1, (1974), 52–56.

⁵⁴⁵⁹ S. Nešović, *Jugoslavija–Bugarska...*, 322.

⁵⁴⁶⁰ P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 93.

⁵⁴⁶¹ AJ, 507–12, IX, 15/IV–8; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII...*, 369–374; P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 94.

појавити у Југославији Македонију вам нећемо дати“. На овом аргументу чланови бугарске комунистичке партије су највише инсистирали сматрајући да је Бугарска „прогресивнија“ и да има више изгледа да ликвидира реакцију, него Југославија; 5) Као још један аргумент истицано је да БРП(к) није сама у влади и да ће њени савезници из ОФ „који нису излечени од великобугарског шовинизма, имати вероватно негативан став према таквом постављању питања“.⁵⁴⁶² Бугарски режим, предвођен БРП(к) није био спреман да се у име бољих односа са Југославијом одрекне Пиринске Македоније. На све могуће начин БРП(к) је покушавао да одуговлачи по овом питању, најчешће преко југословенско–бугарских преговора о федерацији у којима су се бугарски комунисти чврсто држали става да до уједињења Македоније може доћи тек по потписивању уговора о савезу. Са оваквим становиштем југословенска страна није била задовољна. Следио је низ сусрета и размене писама и телеграма који су потврђивали линију одуговлачења. Један од таквих био је долазак Димитра Ганева у Скопље на конференцију НОФ.⁵⁴⁶³ Едвард Кардељ је после преговора у Софији обавештавао Јосипа Броза 23. децембра 1944. да не зна да ли је могуће пристати на формулацију о уједињењу Македоније само у случају ако ће доћи до уједињења Југославије и Бугарске.⁵⁴⁶⁴

Бугарски земљораднички народни савез био је „теоретски сагласан“ за присједињавање Пиринске Македоније Југославији, са тим, што се као и у случају БРП(к), питање повезивало са стварањем југословенско–бугарске федерације. Ипак, „земљораднички прваци“, нарочито Георги Димитров–Гемето били су мишљења да ће присаједињење грчке Македоније ићи веома тешко. Бугарски министар иностраних послова Петко Стајнов није гледао на уједињење Македоније као водећи људи у Југославији. Он је уједињење Македоније условљавао прво присједињавањем Егејске Македоније Вардарској Македонији, па тек онда прикључивањем Пиринске Македоније. Такав став југословенски политичари су окарактерисали као „шовинистички“: „...Будући да ми знамо као и Бугари да ће бити тешко да добијемо Егејску Македонију то практично значи да су против уједињења Македоније...“⁵⁴⁶⁵ Идеју присаједињења Пиринске Македоније нарочито су форсирали група „Пладне“ и група окупљена око Александра Обова. Народни савез „Звено“ није се отворено изјашњавао по питању „уједињења Македоније“. Ипак, првак „Звена“, Делирадев се у једном новинском чланку дотакао македонског питања. Не постављајући питање уједињења Македоније, он је полазио од становишта да македонске нације нема и да у Македонији живе Бугари, Срби, Арнаути итд, који су имали право самоопредељења. Питање је, по њему, могло да се реши најбоље ако се свим тим националностима да пуна национална слобода и од Македоније се образује федерална јединица по угледу на Швајцарску, где би све националности биле равноправне. Југословенска страна била је мишљења да се „звенари“ неће бунити ако се Горњоцумајска област припоји федералној Македонији, након стварања Јужнословенске федерације. Бугарска радничка социјалдемократска партија (БРСДП) такође се није отворена изјашњавала, мада је југословенско руководство било мишљења да су ставови главних људи из БРСДП слични ставовима југословенских лидера.⁵⁴⁶⁶

Јосип Броз се по питању Бугарске, односно Пиринске Македоније изјаснио и у разговору са Драгољубом Јовановићем 8. децембра 1944. у холу Ацовићеве виле у Ужичкој улици (тада Румунској). Тито је тада рекао да је ствар решена са „бугарским друговима“: „Ми ћемо Бугарима вратити царибродски и босилеградски срез, а они ће дати срезове Пиринске Македоније да би се ујединила са Вардарском. Што се тиче Егејске, морамо је, нажалост,

⁵⁴⁶² Видети: Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 245–251. Поред тога цитирано је и писмо Георги Димитрова које је упућено ЦК БРП(к): „Радите у духу мојих телеграма. Одговор од Тита још није стигао. До решавања питања о будућим границама у Бугарској треба да буде сачуван државни строј и комитети ОФ. Што се тиче неопходних мера и борби против заједничког непријатеља оне треба да се предузму у споразуму између бугарске владе и маршала Тита, односно између ЦК БРП и ЦК КПЈ. Објасните ово добро нашим македонским друговима“. АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8.

⁵⁴⁶³ Видети: Г. Даскалов, *Българо–югославски политически отношения...*, 252–259.

⁵⁴⁶⁴ *Ž. Avramovski*, „Devet projekata ugovora...“, 106–108; Д. Петков, *н. д.*, 159–161.

⁵⁴⁶⁵ ДА МСП РС, ПА, 1945, Бугарска, ф. 5, дос. 25, док. 1307.

⁵⁴⁶⁶ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–8.

сматрати изгубљеном, пошто се Грци тамо населили своје из Мале Азије“. Јовановић је изразио сумњу у то да ће Бугари и по добијању тзв. западних покрајина, дати пиринске срезове. Броз се на то изненадио и повишеним тоном поновио да је он то лично свршио.⁵⁴⁶⁷

Југословенска јавност кренула је да се упознаје са овим питањем почетком новембра 1944. када је „Политика“ у свом броју од 6. новембра 1944. објавила чланак Димитра Влахова, потпредседника АВНОЈ-а под насловом „Крај македонске голготе“. „Више од пола столећа Македонија са својих 64.000 квадратних километара површине и становништвом од 3.000.000 људи, служи као монета за поткусуривање балканских и великих европских држава“ била је реченица која наговештавала идеју југословенских комуниста о обједињеној Македонији. Такође, Влахов је, већ традиционално окривљавао бугарску, српску и грчку „завојевачку“ политику, индиректно сматрајући да Македонија треба да буде организована као федеративна јединица у оквиру нове Југославије.⁵⁴⁶⁸ Ипак, Грчка, није пристајала на нарушавање свог суверенитета у циљу стварања обједињене Македоније, што је изазвало револт југословенских комунистичких функционера.⁵⁴⁶⁹ Неколико дана касније још један комунистички функционер изразио је своје мишљење у вези македонског питања. Након што се прво заседање АСНОС-а завршило требало је изабрати кандидациони одбор. Пошто је за рад овог одбора било потребно више времена, требало је да седница буде прекинута, али се тада на „општи захтев“ на говорницу попео Светозар Вукмановић. Он је између осталог истакао да преноси „жеље“ македонског народа да изгради своју „националну федералну државу у оквиру федералне Југославије“. Пропраћен аплаузом Вукмановић је наставио и истакао да македонски народ жели да постигне „пуно уједињење“.⁵⁴⁷⁰

5.2.3.2. Британски и амерички ставови и затварање македонског питања

Македонско питање није се тичало само Југославије и Бугарске. Као и случају југословенско–бугарског савеза велике силе су са пажњом пратиле југословенске покушаје да Вардарској Македонији присаједини Пиринску Македонију, а најангажованија у том погледу била је британска дипломатија. Највећа британска страховања потицала су од могућности да решавање македонског питања не доведе у питање територијални интегритет Грчке, односно присаједињење Егејске Македоније.⁵⁴⁷¹ Закључци АСНОМ-а, те изјаве Светозара Вукмановића и Милована Ђиласа у Форин Офису схватани су као претња Грчкој. У меморандуму Орма Сарцента подвучено је да Велика Британија нема ништа против конституисања македонске државе у оквиру Југославије, али да неће прихватити цепање грчког и бугарског подручја.⁵⁴⁷²

⁵⁴⁶⁷ Драгољуб Јовановић, *Медаљони. Књига III*, Београд 2008, 462. Видети: Д. Јовановић, *Политичке успомене. Mezza voce*. 7, 193–194.

⁵⁴⁶⁸ „Крај македонске голготе“, *Политика*, 6.11.1944, 1.

⁵⁴⁶⁹ „Протест претставника Македоније, Димитра Влахова поводом последњих изјава грчког претседника владе“, *Политика*, 13.11.1944, 4.

⁵⁴⁷⁰ „Генерал Темо: `...ја изражавам само жељу македонског народа из Бугарске и Грчке, који хоће да се прикључи својој мајци““, *Политика*, 13.11.1944, 2.

⁵⁴⁷¹ Још током септембра 1944. британски представници водили су разговор са лидерима „Македонског федералистичког покрета“. Састанку су присуствовали Пецо Трајков, Перо Шанданов, Павел Шатев и представник ГШ НОВ и ПО Македоније. У разговору, македонски представници отворено су изнели задатке у виду формирања војне јединице у чији би састав ушли бугарски војници, официри и добровољци који су се сматрали Македонцима и организовању имигрантских братстава који би давали отворену подршку македонској држави. Према Шанданову и Трајкову, македонски покрет био је потпуно уједињен, наводећи пример да су се комунисти (ВМРО – обединена) и македонски федералисти (Димитар Влахов) у потпуности ујединили. Њихови лидери су се залагали за аутономну Македонију унутар граница Југославије и једнака мањинска права, „укључујући и Србе“. На састанку се причало и о ставу нове бугарске владе по овом питању. Закључено је да се влада Огчетвеног фронта неће противити могућем укључивању бугарске Македоније у планирану федералну државу и да македонско питање треба решити договором, а не плебисцитом. *България–непризнатият противник на Третия райх*, 38.

⁵⁴⁷² Е. Barker, *Britanska politika...*, 192–194. Британска дипломатија донела је закључак на основу Кардељевог говора одржаног на заседању АСНОМ-а. Он је наводно рекао, говорећи о будућем положају Македоније, да ће она бити део федеративне Југославије, не споменувши могућност образовања федерације са Бугарском или проширивања југословенских, односно македонских граница. Са друге стране, британске сумње подгревала је и

Британски став формиран је на основу низа докумената и извештаја које су њихови обавештајци слали са Балкана. Један од таквих био је извештај обавештајца СОЕ, Патрика Хачинсона Еванса који је од септембра 1943. до октобра 1944. боравио у северној Грчкој у области Флорине (Лерина). Он је у закључку подвукао да не може бити речи о независној Македонији, јер би отварање овог питања на територији Грчке изазвало сигурно грађански рат. Еванс је такође скренуо пажњу на говор Светозара Вукмановића који се десио маја 1944. у Битољу у којем је обећано формирање независне Македоније у коју би ушли Флорина и Солун. На овом митингу присуствовали су британски и амерички обавештајци који су своје претпостављене брзо обавестили о овим аспирацијама.⁵⁴⁷³ Британска мисија која је била у Београду известила је 16. новембра о гласинама о „тајном споразуму“ између Броза и бугарске владе, по којем би Пиринска Македонија била „враћена“ Југославији. Идна су највише разљутили извештаји о говорима који су 7. новембра одржани пред АСНОС, а односили су се на сједињавање југословенске, бугарске и грчке Македоније.⁵⁴⁷⁴

Штавише, Британци су тотално искључивали постојање македонског народа. Југословенски отпратник послова у Лондону јављао је Министарству иностраних послова 6. децембра 1944. да према речима британског амбасадора Стивенсона, а у вези са федеративним јединицама нове административне поделе Југославије код Британаца није постојао појам „македонски народ“ у оном смислу како се то замишљало када је реч о српском, хрватском или словеначком народу или о румунском, албанском, бугарском или грчком народу. У очима Британаца реч Македонија само је једно име или један појам који је означавао једну административну јединицу или један географски предео, а не као једну народност са правом на евентуално „државно самопостојање“. Према Стивенсовну: „Македонац може бити исто тако Грк, као и Србин, Бугарин, Арбанас и Кучовлах“.⁵⁴⁷⁵

Британка дипломатија се није стишавала и све је отвореније износила своје ставове. У Софији је министар иностраних послова Петко Стајнов настојао уверити британског политичког представника како не постоји никакав споразум о враћању Пиринске Македоније Југославији. Британце је узнемирила и весто која је стигла у Форин Офис 13. децембра о оснивању партизанске бригаде састављене од Македонаца из Бугарске. Фицрој Меклин јавио је из Београда 16. децембра како је неколико дана пре тога Михаило Апостолски саопштио британској мисији да им више није потребна и да мора напустити земљу. Меклин је протествовао код Броза, а овај му је одговорио како Апостолски није био овлашћен да тако иступи и како му је наређено да задржи мисију. Титова изјава донекле је умирила Форин Офис.⁵⁴⁷⁶

Своја мишљења о овом питању изнео је Орм Сарцент 30. новембра у већ помињаном документу, а тако је и Ситон-Вотсон изнео свој став у чланку под насловом „Бугарска и Југославија. Македонски проблем“ објављеног у „Манчестер Гардијану“ 4. јануара 1945. године. Док је писац подвлачио „специјално постојање народног македонског карактера“ и гледао са симпатијама на давање аутономије Македонији у оквиру федеративне Југославије, састављеној из српског и бугарског дела Македоније, са друге стране је „опомињао Југословене и њихове савезнике“ да тим поводом не може бити говора о ма каквим изменама у предратним југословенско-грчким границама, већ да грчки део Македоније има у целости да остане и после Другог светског рата под суверенитетом Грчке.⁵⁴⁷⁷

изјава Светозара Вукмановића који је почетком јануара 1945. изјавио да ће уједињење југословенске Вардарске Македоније са Егејском и Пиринском Македонијом бити врхунац природних тежњи македонског народа. М. Ristović, „Britanska balkanska politika...“, 77.

⁵⁴⁷³ А. Росос, *н. д.*, 112–113; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 96–103.

⁵⁴⁷⁴ Е. Barker, *Britanska politika...*, 192–193.

⁵⁴⁷⁵ АЈ, 103–160–582, Отпратник послова Министарству иностраних послова Политичком оделjenju, London, 6. decembar 1944, pov. br. 1456.

⁵⁴⁷⁶ Е. Barker, *Britanska politika...*, 194–195; Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 113.

⁵⁴⁷⁷ АЈ, 103–160–582, Отпратник послова Министарству иностраних послова Политичком оделjenju, London, 9. januar 1945, pov. br. 3.

Британци су могли „мало да одахну“ после завршеног Другог заседања АСНОМ-а у Скопљу (28–30. децембра 1944). Евентуално даље федерирање или осамостаљење Македоније сасекао је у корену Јосип Броз који је на заседање АСНОМ послао Едварда Кардеља осигуравајући круту везу у партијској линији. Он и Светозар Вукмановић у својим говорима истакли су став „федерална Македонија у федеративној Југославији“, одбивши тако даље дискусије о уједињеној и слободној Македонији. Шеф британске војне мисије мајор Милер који је присуствовао овом заседању обавестио је координатора британских мисија Фицроја Меклина, а он 1. јануара 1945. Форин Офис који је констатовао да је овим заседањем „заобличено контроверзно македонско питање“ оцењујући га као „умерено и опрезно“. Нарочито је позитивно оцењено „опрезно помињање Грчке“.⁵⁴⁷⁸ Неколико дана касније, 7. јануара, Фицрој Меклин упутио је ка Орму Сарцанту један реферат који се тичао Македоније (стигао тек 20. јануара). У њему су поновљени ставови британског бригадира по питању Другог заседања АСНОМ-а, али су такође изнесени и нови детаљи о тренутном положају Македоније која је по речима, Меклина, стекла одређену културну аутономију, али је питање политичке и економске аутономије остајало и даље централизовано.⁵⁴⁷⁹

Страх од преуређења Балкана које бу се одвијало изван уплитања Велике Британије изазивао је код водећих људи ове државе отворене и често исхитрене реакције. Међу информацијама које су достављана британским дипломатским представништвима наводи се и писање бугарске штампе о томе да је у Београду прихваћена идеја државног устројства по федералном принципу у којој ће једна од федералних јединица бити Македонија. Скренута је и пажња да је „македонским пропагандистима“ допуштено да у Софији одрже збор на коме је дискутовано о образовању „независне Македоније ван словенске федерације, која би обухватала бугарске територије и различите делове југословенског народа“.⁵⁴⁸⁰

На британској страни била је присутна бојазан од могућег совјетског директног уплитања и учвршћивања интереса у Солуну. Хјустон-Босвел, поручивао је, два дана раније, 24. јануара 1945. да је дошао до информација да су Совјети нагостили да ће захтеви за Солуном који од будуће југословенско-бугарске федерације буду постављени уживати њихову подршку. Мало раније шеф савезничке војне мисије, Фицрој Меклин, обавестио је Форин Офис 17. јануара 1945. о побуни 15. корпуса НОВЈ у Скопљу почетком јануара 1945, када је истакнут захтев да се иде на Солун, а не на Сремски фронт, односно Берлин.⁵⁴⁸¹ Меклин је у једном тренутку искористио тренутак непажње југословенског повереника за иностране послове Јосипа Смодлаке и добио од њега информацију да се „... бугарска влада коначно сложила да уступи бугарску Македонију Југославији“. О томе је Меклин обавестио Форин Офис 21. јануара 1945. године. Меклин је такође извештавао Форин Офис 25. јануара 1945. о јавним говорима Вукмановића, Апостолског и Неделковског у којима је добар део заузимало и питање Егејске Македоније.⁵⁴⁸² Почетком марта 1945. Владимир Поповић писао је да „Енглези из Бугарске знатно појачавају своју активност у Македонији. Према неким подацима повезани су са извесним водећим личностима... извесно је да имају своје агенте међу чиновницима и Цинцарима...“ Због тога је Поповић саветовао појачавање будности и рада „по свим линијама“.⁵⁴⁸³ Слично се може закључити из извештаја који је проистекао радом бугарског

⁵⁴⁷⁸ ДАРСМ, ф. 1034, к. 14, а.е. 5, л. 18–21. Упоредити: Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 119–123, 132.

⁵⁴⁷⁹ ДАРСМ, ф. 1034, к. 14, а.е. 13, л. 53–55.

⁵⁴⁸⁰ М. Ristović, „Britanska balkanska politika...“, 73.

⁵⁴⁸¹ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 87–89; S. Vukmanović–Tempo, *Revolucija koja teče. Методари. Књига трећа*, 300–301.

⁵⁴⁸² М. Ristović, „Britanska balkanska politika...“, 75, 77–78, 81. Занимљиво је истаћи и писање швајцарске штампе од 3. јануара 1945. године. Према „Јунајтед пресу“ Македонија је прогласила независност, не помињући да она улази у састав федеративне Југославије. Да би се избегла забуна и злонамерно интерпретирање, на приговор југословенског посланика у Берну, швајцарски листови су од 4. јануара 1945. истакли у својим коментарима да је Македонија одлукама Собрања у Скопљу постала и формално саставни део Југославије, „да она тиме постаје спона између балканских народа и да ће Београд постати привлачан центар, око којег ће се евентуално формирати Балканска федерација“. АЈ, 374–23, Ristić Ministarstvu London, pov. br. 2, Bern 4. januar 1945.

⁵⁴⁸³ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, депеше Поповића, 6.3.1945.

дипломатског представништва у Београду крајем марта 1945. године. На састанку који је иницирао британски амбасадор у Југославији, поново је покренуто македонско питање. Овог пута, Британци су стајали на становишту пробугарског карактера југословенског дела Македоније. Њихова даља разматрања прекинута су бугарским ставом о македонском националном идентитету и развијању македонске националне државе који је подупиран од „нове Бугарске и нове Југославије“.⁵⁴⁸⁴

О страховима Форин Офиса писала је и Елизабет Баркер која је у свом делу наводила да су Британци југословенско–бугарске преговоре оцењивали као „типичну македонску уротничку сплетку“.⁵⁴⁸⁵ У подели интересних сфера на Балкану Британији је политика уједињења Македоније само штетила, јер би она могла потенцијално угрозити територијални интегритет Грчке у којој је већ кренула британска инфилтрација. Британци су се већ од октобра 1944. војно ангажовали у Грчком грађанском рату стајући на страну краљевске владе у њеном настојању да сузбије левичарски покрет ЕАМ–ЕЛАС.⁵⁴⁸⁶

Америчка обавештајна служба је преко својих извора увелико имала информације о могућности присаједињења Пиринске Македоније, Вардарској Македонији. У извештају ОСС из Југославије од 22. јануара 1945. пренесене су речи Јосипа Смодлаке да је са Бугарима постигнут договор око уступања Пиринске Македоније са градовима Петричем и Неврокопом. Ова тврдња је према Американцима потврђена и на другом заседању АСНОМ-а. Са друге стране, америчка дипломатија оцењивала је да југословенске аспирације према грчкој Македонији нису постојале.⁵⁴⁸⁷

Након Кримске конференције САД, која до тада није водила активнију политику на Балкану по питању југословенско–бугарске федерације и македонског питања, почела је да подржава курс владе Велике Британије. Британска влада покушавала је да подстакне свог америчког партнера на активније укључивање у своје напоре. У том циљу Стејт департменту је уручен *aide memoire* 20. фебруара 1945. у којем је стајало да би велике силе требале да изађу са заједничким предлогом и да у том тренутку југословенска и бугарска влада не могу наставити склапање савеза. Одговор америчке владе уследио је 28. фебруара. 1945, а садржао је детаљно изложене елементе америчких погледа на југословенско–бугарски савез. Влада САД је заступала мишљење да се предратне границе у македонским областима морају и даље уважавати као званичне. Даље, у вези македонског питања изјављивало се да ако приликом: „... реорганизације Југославије влада и народ одлуче да успоставе регионалну и децентрализовану администрацију под којом ће југоисточна Југославија имати извештан аутономни карактер, неће бити основа за приговор од стране владе Сједињених Америчких Држава“. Вашингтон је такође заступао и гледиште да нема „законите основе“ за проширивање Македоније грчким територијама.⁵⁴⁸⁸

Југословенска влада централизовала је македонско питање током прве половине 1945. што је код Британаца изазвало позитивне реакције. Тодор Чепреганов разликује четири фазе у настојању Београда да стави „сепаратистичке тенденције у Македонији“ под своју контролу. У фазама које нису чисто хронолошке, он као прву фазу одваја догађаје до формирања јединствене југословенске владе 7. марта 1945. у којој је допушено изношење националних осећања код Македонаца; у другој фази на Другом заседању АСНОМа „гласноговорници“ идеје уједињене Македоније стављени су под контролу; трећа фаза наступила је формирањем Прве македонске владе 16. априла 1945, па је Македонија стављена под контролу „Централне владе“, а са њом и питање уједињења; у четвртој фази уместо питања уједињења „Централна

⁵⁴⁸⁴ ЦДА, ф. 82, оп. 1, а.е. 3, л. 145–146.

⁵⁴⁸⁵ Е. Barker, *Britanska politika...*, 192–193.

⁵⁴⁸⁶ Југословенско руководство било је свесно овакве политике Британије. Моша Пијаде је у извештају Јосипу Брозу од 17. фебруара 1945. написао да се влада Његовог краљевског височанства изјаснила да Бугарска нема право да уступа делове своје територије без дозволе Савезника: „...Тиме је влада Велике Британије хтела да спречи уступање бугарског дела Македоније нашој македонској федералној јединици, свакако због тога што би се отворило питање и грчког дела Македоније“. *Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“*, 120.

⁵⁴⁸⁷ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 87–89.

⁵⁴⁸⁸ М. Ristović, „*Britanska balkanska politika...*“, 86–87.

влада“ је од 10. јуна 1945. покренула питање људских права македонског народа у Грчкој. Међутим, овим догађајима аспирације одређених чланова македонске владе нису утихнуле. Предњачили су председник АСНОМ-а Методија Андонов – Ченто и министар правосуђа Павел Шатев надајући се да ће северни крајеви Грчке припасти Македонији, односно Југославији, после мировне конференције.⁵⁴⁸⁹

*

У самој Македонији, становништво је било подељено око решавања македонског питања. ОСС је из Југославије јављао 27. јануара 1945. да је становништво Битоља подељено у три групе. Први су се залагали за федерацију са Бугарском; друга група („просрпска“) желела је Македонију само у оквиру Југославије; док се трећа група залагала за велику Македонију са Солуном.⁵⁴⁹⁰

Македонски историчар Лазар Лазаров разликује три фазе у односу Отечественог фронта, односно БРП(к) према македонском питању и Пиринској Македонији. У првој фази која је трајала од 9. септембра 1944. до половине 1945. нова бугарска влада тежила је сређивању унутрашњих прилика и стабилизацији односа са Југославијом, па је у тим тренуцима признавала постојање македонске нације. У другој фази која је трајала од половине 1945. до краја 1946. вршене су припреме за Париску мировну конференцију. У покушајима да се добију што блаже одредбе на Мировној конференцији и да се обезбеди што боља међународна позиција нова влада је показала позитиван став према македонском питању, али је заступала тезу да Пиринска Македонија треба да остане под „бугарском контролом“ до завршетка Париске конференције. Трећа фаза која је наступила после Париске мировне конференције и трајала до југословенског сукоба са Информбироом 1948. била је обележена давањем „културно-националне“ аутономије Пиринској Македонији. Након XVI пленума ЦК БРП(к) 1948. на коме је критикована политика у Пиринској Македонији свака идеја о даљој аутономији је напуштена.⁵⁴⁹¹

Иако Бугарска није била спремна да уступи Пиринску Македонију Југославији, она је одлукама водећих људи БРП(к) отпочела пропагандно деловање у циљу изграђивања македонског националног идентитета код становништва Пиринске Македоније. Значајна улога у почетној фази пропагандне делатности у Пиринској Македонији припала је листу „Пиринско дело“ који је био орган Обласног комитета БРП(к). Први број је изашао 29. јануара 1945. године. Основни задатак листа састојао се у формирању македонске националне свести и „припремама“ за присједињавање Вардарској Македонији. У другој половини године пропагандна делатност се појачала путем наставних програма у гимназијама у Горњоџумајској области форсирањем „историје македонског народноослободилачког покрета, као и пружање основних сазнања из устројства, политике, економије и културног живота федералне Македоније“.⁵⁴⁹²

Позитивни ставови БРП(к) о Македонији као федералној јединици у оквиру Југославије изношени су и током 1945. године. Вешто водећи политику лавирања, на прослави ослобођења Бугарске када је уједно одржан и Свесловенски конгрес почетком марта 1945, директор за штампу Георги Михајлов у свом говору истакао је да бугарски народ признаје право на самоопредељење македонског народа и „поздравља македонску државу у оквиру нове Демократске Федеративне Југославије“.⁵⁴⁹³ Неколико дана касније, на скупу македонске

⁵⁴⁸⁹ Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 144–153.

⁵⁴⁹⁰ *Воените мисии на Соединетите Американски Држави...*, 89–90. Слично је могло да се наслути и из докумената Форин Офиса, с тим што се писало о читавој југословенској Македонији: прва група која се залагала за комплетну независност Македоније; друга група која се залагала за уједињење читаве Македоније са Бугарском и трећа група која је била спреман на неку врсту компромиса. ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 32, л. 248.

⁵⁴⁹¹ Лазар Лазаров, „Кон прашањето за остварување на националните права на Македонците во Егејска и Пиринска Македонија на Париската мировна конференција во 1946 година“, *Гласник*, XXV, 2–3, (1981), 166–169, 174–175. О односу БРП(к) према македонском питању и становништву Пиринске Македоније видети: И. Катарциев, *Македонската емиграција...*, 92–112.

⁵⁴⁹² Г. Даскалов, *Българо-југославски политически отношения...*, 260; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, 98–99.

⁵⁴⁹³ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 6.3.1945, „Директор за штампу о бугарско-југословенским односима“.

емиграције 8. марта у биоскопу „Македонија“ говорио је Димитар Влахов, потпредседник АСНОМ-а изјављујући пре свега да је Македонија престала да буде „јабука раздора између Бугара и Срба“.

У једном делу резолуције Осмог проширеног пленума БРП(к) који је одржан од 27. фебруара до 1. марта 1945. поздрављено је давање „националне равноправности Македонцима“ у оквирима „нове Југославије“. Један од лидера БРП(к) Владимир Поптомов који је био нарочито задужен за македонско питање такође се придружио позитивним ставовима. У делу предавања „Национална политика Партије и њени задаци“ које је одржао 20. априла 1945. на курсу партијских активиста, Поптомов се дотакао питања Вардарске Македоније, односно македонског питања стављајући га на прво место националних питања, пре тракијског, питања „западних покрајина“, питања „националних мањина“. Поптомов је на предавању говорио о Македонији као о центру бугарске спољне политике, апострофирајући рад ВМРО и Илинденски устанак, избегавајући да говори о националном карактеру устанка, већ наглашавајући класну форму. Иако су вође устанка били Бугари, они су пропагирани аутономну Македонију, а не присаједињене Бугарској. Према Поптомову то је било због тога што становништво Македоније није било „једнонародно“: „Тамо је било осим Македонаца још и Турака, Грка, Јевреја, Цинцара, Албанаца и мало Срба“. Није могло да се не узме у обзир да би, кад би се Македонија присајединила Бугарској, већи део тог македонског становништва сматрао поробљен, пошто нису били Бугари и нису се осећали као Бугари“. Поптомов је наводио још један разлог по њему „важнији“ а то је био „међународни положај Балкана“: у том тренутку присаједињење Македоније Бугарској, или било којој другој балканској држави није било могуће, због заинтересованости великих сила за Балкан. Даље, у предавању је напоменута погубна политика Бугарске током Балканских ратова и Првог светског рата, али и током међуратног периода.⁵⁴⁹⁴

Владимир Поптомов је на истом предавању истакао да је велико бугарски шовинизам највише крив за позицију Бугарске током Другог светског рата и да су разне пређашње бугарске владе „искористиле македонски покрет за циљеве своје освајачке политике“. Поптомов је пропаганду о патњама Македонаца за време турске власти назвао лицемерним причама иза којих се крила бугарска освајачка политика. Исто тако бугарско учешће у Првом балканском рату је по Поптомову имало освајачки, а не ослободилачки карактер.⁵⁴⁹⁵ Даље је говорио о политици бугарске комунистичке партије према Македонији истичући да је подржавала паролу о аутономној Македонији, али за разлику од ВМРО, Партија је „бацила паролу аутономија Македоније у оквиру Балканске федерације“ у коју су требале да уђу Бугарска, Србија, Грчка, Румунија и Македонија. Идеја Балканске федерације опстала је код БРП(к) и у међуратном периоду кроз Балканску комунистичку федерацију. Поптомов је истакао да су бугарски комунисти у тренуцима држања предавања одбацили паролу Балканске федерације, али што се тиче македонског народа издигнута је парола право народа за самоопредељење до отцепљења.⁵⁴⁹⁶

Бугарски комунисти прихватили су решење македонског питања, које је дала „Титова Југославија“ сматрајући га „за правилно и прогресивно“. Броз је дајући право да се „самоопределе“ Македонцима признао статус посебне нације. „До тада велико српски хегемонисти гонили су Македонце још и зато јер су говорили свој језик, нису им признавали никакво право на нацију, називајући их ’прави Срби‘, а Македонију су називали Јужна Србија, Душанова Србија“. Исто тако, заговарао је самоопредељење становништва Пиринске Македоније и Егејске Македоније. Ипак, питање Пиринске Македоније, Поптомов је везао са

⁵⁴⁹⁴ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–10; АЈ, 507–12, IX, 15/IV–11.

⁵⁴⁹⁵ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–11.

⁵⁴⁹⁶ Према Поптомову БРП(к) није била за Балканску федерацију из следећих разлога: „Док у Грчкој постоји реакционарна власт, с ким ћемо правити Балканску федерацију. Ми данас можемо да говоримо за Јужнословенску федерацију, али не дижемо ни ту паролу, пошто она плаши друге, Грке и Турке. Зато ми данас говоримо за савез и зближење са Југославијом, а не за Балканску федерацију“. АЈ, 507–12, IX, 15/IV–11. Видети: Новица Велјановски, „Опозиционерските истапувања против АСНОМ и создавањето на македонската држава во Бугарија и Србија (1944–1946)“, *Историја*, XXXIX, 1–2, (2003), 82–83.

„западне покрајине“ и „зближавање Југославије и Бугарске“. Другим речима присаједињење Пиринске Македоније могло је да се догодине једино кроз Балканску федерацију или евентуално давање Босилградског и Царибродског среза Бугарској, односно никад.⁵⁴⁹⁷

Ипак, у југословенским извештајима који су описивали стање у Пиринској Македонији доминирало је негативно мишљење. Забележено је како су локални бугарски руководиоци приступали читавом питању крајње конзервативно. Забележене су паролe „Ко је Македонац, нека одлази у Македонију“ или „Овде није Македонија, већ Бугарска, а ми нисмо Македонци, већ смо Бугари“. Такође су забележене и мере репресије: „Често се позивају у Држ(авну) сигурност многи који имају нешто да кажу о Македонији, па тамо почињу нагађања и после оштре опомене бивају пуштени“.⁵⁴⁹⁸ У писму ЦК КПМ упућеном ЦК КПЈ 4. октобра 1945. навођен је пример тројице сељака из околине Петрича који су пребегли у Југославију након што су били позвани на одговорност због тога што су се јавно декларисали као Македонци, а не као Бугари. Двојица од њих су чак били чланови БРП(к).⁵⁴⁹⁹

Југословенски посланик Ковачевић обавештавао је Велебита 23. јуна 1945, да се бугарска штампа скоро уопште не бави македонском проблематиком. Бугарски министар иностраних послова Петко Стајнов био је убеђења да бугарска пропаганда не сме наступати тако директно, због „Енглеза и Американаца“, па је своје мишљење изнео југословенском дипломатском представнику. Ковачевић је потом сугерисао Велебиту да би „Политика“ и „Борба“ могле да започну са серијом чланака који би третирали македонско питање и да имају у виду да су текстови намењени пре свега бугарској читалачкој публици, а да ће се посланство постарати да текстове пренесе и бугарска штампа.⁵⁵⁰⁰ Почетком септембра Ковачевић је поново писао Министарству иностраних послова по питању Македоније износећи податак да се у Бугарској налази велика македонска емиграција (400.000 – 600.000) и да са њима треба „много више радити него што се данас ради“: „...Требало би да се много више осјећа утицај наше Македоније међу овдашњом македонском емиграцијом. Требало би много више радити у Пиринској Македонији. Али то су доста шкакљива питања, јер бугарска влада и бугарска радничка (комунистичка) партија друкчије гледају на македонско питање...“⁵⁵⁰¹ Опрезност код југословенских комуниста била је видљива у упозорењу ЦК КПЈ ЦК Македоније од 25. јула 1945. да не контролише рад својих организација и да је потребно да се спречи одлазак разних локалних делегација и појединаца у Бугарску. Наиме, партијски комитети издавали су појединцима уверења о партијској припадности, а они су са тим уверењима путовали у Бугарску. Наведен је и пример да је ОК у Качанику издао објаву јуна 1945. Ивану Александрову Момчилову.⁵⁵⁰²

Касније средином августа 1946. на Десетом проширеном пленуму БРП(к) донесена је одлука о македонском питању у којој је стајало да бугарски комунисти сматрају да се уједињење свих делова Македоније мора одвијати на основу Македонске Народне Републике у оквиру ФНРЈ. Пленум се изјаснио за присједињавање Пиринске Македоније Вардарској Македонији, али и за враћање „западних покрајина“ Бугарској, односно Царибродског и Босилградског среза. Такође је предложено да између тако уједињене Македоније и Бугарске не постоје царинске или било које друге границе.⁵⁵⁰³

⁵⁴⁹⁷ АЈ, 507–12, IX, 15/IV–11.

⁵⁴⁹⁸ АЈ, 507–9, IX, 15/II–11.

⁵⁴⁹⁹ АЈ, 507–9, IX, 15/II–8.

⁵⁵⁰⁰ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 14.

⁵⁵⁰¹ ДА МСП РС, СП, 1945, Бугарска, ф. 1, док. 287, Посланство ДФЈ Софија, Министарству иностраних послова за генерала Велебита, Београд, 2.9.1945.

⁵⁵⁰² АЈ, 507–3, II Д/346.

⁵⁵⁰³ У писму ЦК КПМ упућеном ЦК КПЈ 4. октобра 1945. стајало је да је КПМ препустила рад у Пиринској Македонији БРП(к) која је „спроводила линију која не само да није тежила националном освешћавању нашег народа у Пиринској Македонији и емиграције, него је сузбијало то осећање народних маса“. КПМ је закључио да БРП(к) „још увек спроводи своју линију у погледу националног питања македонског народа“. Састављач писма Љупчо Арсов предлагао је међусобно саглашавање две партије по питању Пиринске Македоније и македонске емиграције у Бугарској и да „утаначе јединствену тактику рада“. АЈ, 507–9, IX, 15/II–8.

Међутим, једино су бугарски комунисти донекле форсирани причу о Македонцима као одвојеној нацији, али и они су још увек наступали „по класној, а не по националној линији“. Постојала је и изражена опозиција како у Југославији, првенствено међу Србима, тако и у Бугарској која се опирала признавању македонског националног идентитета. Међу Србима, то су углавном били грађански политичари који су били у саставу или око Југословенске владе у избеглиштву, док је у Бугарској опозиција била доста већа. Остале партије Отечественног фронта, као и целокупна опозиција стајала је на становишту да су Македонци Бугари. Опозициони листови као што су „Слободни народ“, „Знаме“, „Народно земледелско знаме“ и др. отворено су наступали против федералне Македоније, износећи у својим бројевима скоро константно тврдње да су Македонци Бугари. У својим ставовима предњачили су Крстју Пастухов, Никола Петков и др. Пастухов је говорио да становништво Македоније није консултовано, односно није испоштована воља народа да ли жели да живи у Југославији или Бугарској. „Слободан народ“ писао је да не постоје „Вардарска“, „Егејска“ и „Пиринска Македонија“ и да је то „измишљотина најновијег времена“ која је требала да послужи једној „империјалистичкој политици“. ⁵⁵⁰⁴ Важна помена је и уводна студија под насловом „Завет Гоцеа“ која се појавила у листу „Слободни народ“ у којој је исказано велико незадовољство конституисањем федералне Македоније. Знатно блажи био је Георги Димитров–Гемето који је у свом тексту објављеном 22. новембра у листу „Народно земледелско знаме“ писао да би Пиринска Македонија требала да се „прикључи било каквом аутономном македонском ентитету“, али тек након формирања Југословенско-бугарске федерације. ⁵⁵⁰⁵ Овакав рад опозиције био је довољан Георги Димитрову да се у писму од 29. новембра 1945. пожали Брозу на делатност „великобугарске и великосрпске опозиције“ које желе да наруше везе нове Југославије и нове Бугарске, апострофирајући Николу Петкова, лидера БЗНС и Милана Грола. ⁵⁵⁰⁶

Лист „звенара“ „Изгрев“ у септембру је писао да бугарска војска у Македонију није ушла као окупаторска, него као „сународничка“ која је дошла само да управља у својој земљи и да су „наши сународници“ у Македонији решили да буду „ни Срби, ни Бугари, а Македонци“. Нешто раније, секретар Кимона Георгијева је у истом листу писао о Македонији, али не и о македонском народу. Почетком јуна 1945. у Софији је ухапшено руководство илегалне организације Ивана Михајлова, чији је број износио око 40 људи. ⁵⁵⁰⁷ У септембру месецу су истакнути илинденски борци, који су од стране КПМ окарактерисани као „врховисти и рекационари (Атанас Лозанчев и др.) упутили меморандум владама четири велике силе, Југославији, Бугарској и Савезничкој контролној комисији, предали га такође страним новинарима у Бугарској и успели да га рашире међу Илинденским организацијама у Бугарској. Меморандум је имао одјека не само „међу круговима реакције“ неко и код „извесних млађих партијаца“, нарочито оних који су примљени у БРП(к) после 9. септембра. У меморандум се као главни захтев издвајао онај о „уједињеној и независној Македонији“. ⁵⁵⁰⁸ Опозицију је чинила и Бугарска православна црква која није могла да иступи јавно, али је ипак прикривено око себе прикупљала истомишљенике. Један од њих је наводно био и Драгиша Цветковић коме је поглавар БПЦ митрополит Стефан давао и финансијска средства како би одржавао везе са српском опозицијом. ⁵⁵⁰⁹

Поврх свега постављало се питање умешаности САД. Југословенски посланик у Софији Никола Ковачевић извештавао је Министарство иностраних послова у Београду да је амерички амбасадор у Софији радио на томе да „ни по коју цену не дође до зближавања Југославије и Бугарске“, па је тако стално држао отворенима питања репарација и Македоније

⁵⁵⁰⁴ ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 2, док. 756, Посланство ФНРЈ Софија, „Македонска емиграција у Бугарској“, 5.6.1946; Миле Тодоровски, „Федеративниот статус на Македонија во Демократска Федеративна Југославија и опозицијата во 1945 година“, *Гласник*, XXXI, 2, (1987), 50–51.

⁵⁵⁰⁵ ДАРСМ, ф. 1034, к. 13, а.е. 46, л. 337–338.

⁵⁵⁰⁶ Н. Велјановски, „Опозиционерските истапувања...“, 79–80.

⁵⁵⁰⁷ Исто, 79.

⁵⁵⁰⁸ АЈ, 507–9, IX, 15/II–8. Видети: АЈ, 507–9, IX, 15/II–9. Слични ставови изнесени су и у реферату ЦК ВМРО у 1945. години. АЈ, 507–9, IX, 15/II–9а.

⁵⁵⁰⁹ Н. Велјановски, „Опозиционерските истапувања...“, 79.

као повод за зидање нездравих односа између две суседне земље. Уплитање САД налазимо и у извештају саветника при југословенском посланству у Бугарској Петра Манговског који је исто тако у свом поверљивом извештају писао да је амерички амбасадор направио везе са опозиционарима, првенствено са Александом Обовим и Николом Петковим. Велика Британија се у ову причу укључила нешто касније када је представник Лабуристичке партије Џон Мак посетио маја 1946. Бугарску покушавајући да оствари, већ традиционално, везе са социјалдемократским струјама.⁵⁵¹⁰ Поред тога опозиција је покренула и питање Босиљграда и Цариброда.⁵⁵¹¹ Тако се питање „уједињења“ југословенског и бугарског дела Македоније практично окончало постављањем захтева од стране Бугара за Царибродом и Босиљградом.

5.2.3.3. Царибродски и Босиљградски срез – још једно место спорења

Питање Царибродског и Босиљградског среза, практично је отворено већ у септембру 1944, а бугарске власти су дуго времена показивале понекад чак и нескривене аспирације.⁵⁵¹² Георги Димитров јављао је телеграмом Трајчи Костову 27. септембра 1944. да бугарске војне и цивилне власти морају да се врате у своје границе од 1941. године. То се односило и на Царибродски и Босиљградски срез: „Сада је несврхисходно, па чак и штетно водити расправу о овом питању“. Међутим, Димитров је обавестио Костова да је Броз био спреман да ова два среза уступи Бугарској. Локална самоуправа требала је да буде формирана од локалног бугарског становништва, а Броз је обећао да у ове крајеве неће бити упућена ни српска ни македонска администрација. Броз је саветовао руководство БРП(к) да обе партије пошаљу своје делегације у ове крајеве како би размотриле ситуацију у „духу југословенско-бугарског пријатељства“. Димитров је саветовао свом партијском другу крајњи опрез, будност и тактичност у решавању овог питања не само због тешкоћа из прошлости, него и због непријатеља који су боравили у обе земље, а и „шире“. Броз је, са друге стране, тражио бугарску војну потчињеност Врховном штабу НОВ и ПОЈ.⁵⁵¹³

Поново успостављање предратне границе између Југославије и Бугарске изазвало је код локалног бугарског становништва из ова два среза конфузију и нетрпељивост према новим властима. Царибродски срески комитет јављао је 20. децембра 1944. о страху локалног становништва, али и преносио коментаре да ће у случају да граница остане они „оставити све“ и отићи у Бугарску. Окружни комитет КПЈ за Пирот преносио је у свом извештају од 26. децембра 1944. сличне информације пишући да су „маса нерасположене постављеном границом“. Локално становништво је посебан отпор новим властима давало тако што се није одазивало на мобилизацију и што је бежало у Бугарску. ОК КПЈ за Пирот извештавао је 25. новембра 1944. да се приликом мобилизације у Царибродском срезу од 250 људи одазвало свега 18, док су остали побегли у Бугарску. За масовно бежање војних обвезника југословенске власти су „упирале прстом“ на Бугарску тврдећи да она својим незалагањем и пасивним држањем подржава дезертирање. Због тога је ОК КПЈ за Пирот званично интервенисао код Обласног комитета БРП(к) у Софији 15. децембра 1944. тражећи да се према бегунцима спроведу одређене мере и да се врате у Југославију. Незадовољство у Царибродском срезу изражавано је и кроз демонстрације у којима је према извештају ОК за Пирот учествовало око стотину људи који су окарактерисани као „група фашистичких елемената заједно са неким дезертерима“. Парола демонстраната је била „Нећемо под Србију, хоћемо под Бугарску“. ОК

⁵⁵¹⁰ Исто, 83–84.

⁵⁵¹¹ ДА МСП РС, СП, 1945/1946, Бугарска, ф. 2, док. 756, Посланство ФНРЈ Софија, „Македонска емиграција у Бугарској“, 5.6.1946.

⁵⁵¹² Према подацима са којима располаже бугарска историографија у „западним покрајинама“ током 1931. на овом простору је живело 46.002 Бугара, док је током 1943. живело 50.079 Бугара (Босиљградска околија – 25.318; Царибродска околија – 24.581). Ови крајеви су приказивани као чисто бугарски, па у бугарској историографији доминира мишљење да су ове територије неправедно додељене западном суседу. Веселин Ангелов, „Документи за броя на населението от 1922 до 1948 г. и положението на българите в царибродско и босилеградско към 1950 г.“, *Исторически преглед*, LVII, 3–4, (2001), 185–202.

⁵⁵¹³ *България–непризнатият противник на Третия райх*, 60–61.

КПЈ за Пирот известио је ПК КПЈ за Србију да су демонстрације сузбијене и да је неколико људи ухапшено.⁵⁵¹⁴

Захтеве за присједињавањем Царибродског и Босиљградског среза Бугарска никада није јавно истакла, али их је доводила у вези са евентуалним формирањем југословенско–бугарског савеза, односно уступањем Пиринске Македоније Југославији. У преговорима са југословенском страном, бугарски званичници су предлагали да у случају присједињавања Пиринске Македоније Вардарској Македонији, Југославија треба да врати Бугарској територије изгубљене Нејским мировним уговором, односно тзв. „западне покрајине“.⁵⁵¹⁵

Иако захтеви нису постављани отворено, нова бугарска влада гледала је на Царибродски и Босиљградски срез као на део бугарског етничког простора. Добри Терпешев и Петар Тодоров су почетком децембра 1944. успели да са Јосипом Брозом постигну договор о останку бугарских учитеља и свештеника у школама Царибродског и Босиљградског среза које би финансирао бугарска влада.⁵⁵¹⁶ Тако је Бугарска успела да организује своје школе: предавања су вршена на бугарском језику и учитељи су добијали плату у левима. Бугарска влада је током 1946. покушала да свој утицај прошири и дистрибуцијом намирница у ова два среза, на шта су југословенске власти гледале са великим неповерењем.⁵⁵¹⁷

На почетку бугарска помоћ у животним намирницама није наилазила на отпор југословенских власти. Након што је априла 1945. југословенско Министарство иностраних послова обавештено о слању „извесне количине“ брашна и након што је затражено мишљење поменутог Министарства да ли треба дозволити наставак овакве праксе, Владимир Велебит дао је потврдан одговор. Ипак, на почетку 1946. југословенске власти посумњале су да се ради о политичкој акцији. Влада ФНРЈ допустила је могућност да бугарска влада помаже одређене делове Југославије, али да се таква помоћ може реализовати једино посредством југословенских власти, искључујући непосредно снабдевање.⁵⁵¹⁸

Кроз пропагирање братства између два народа у Цариброду је 3. фебруара 1945. одржан митинг на коме је присуствовало „више од 10.000 људи“. Јавни наступ бугарског представника Славка Трнског и југословенског представника Јова Секића био је усмерен ка причи о заједничкој борби против фашизма и братству између јужнословенских народа. Донета је наводно и резолуција у којој се говорило да је бугарски народ спреман „да одвоји од свог залогаша и од своје одеће, како би помогао братској Југославији“. Ипак и сама појава представника бугарске комунистичке партије у срезу који је бугарска влада стидљиво прижељкивала изазвао је сумњичавост.⁵⁵¹⁹ На крају, питање ова два среза затворено је када и македонско, односно када је идеја Јужнословенске федерације изгубила на значају посредством како великих сила, тако и саме Југославије и Бугарске.

5.3. Крај рата – Париска мировна конференција

Још током рата велике силе (СССР, Велика Британија и САД) договориле су се да се мировни уговори са Италијом, Бугарском, Румунијом и Финском закључе пре него са Немачком и Јапаном. На Кримској конференцији, фебруара 1945. велике силе су се договориле „да за време привремене нестабилности у ослобођеној Европи“ усклађују своју спољну политику ради пружања помоћи ослобођеним народима, као и народима „држава бивших сателита Осовине у Европи да на демократски начин реше своја неодложна политичка и привредна питања“. То је практично значило да велике силе планирају закључење мировних уговора са Италијом, Финском, Мађарском, Бугарском и Румунијом до краја године. Овај

⁵⁵¹⁴ P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 100–102.

⁵⁵¹⁵ Видети: Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora...“, 98–124.

⁵⁵¹⁶ АЈ, 112–782–783, Плави билтен, 7.12.1944. „Бугарски учитељи остају на својим местима у Босиљградском и Царибродском срезу“.

⁵⁵¹⁷ P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, 104.

⁵⁵¹⁸ Исто, 106–107.

⁵⁵¹⁹ АЈ, 112–783–784, Плави билтен, 3.2.1945, „Велики митинг у Цариброду“.

договор потврђен је на конференцији у Потсдаму августа 1945. године. У заједничкој изјави наглашено је да владе великих сила сматрају „да је пожељно да садашњи аномални положај Италије, Бугарске, Финске, Мађарске и Румуније престане закључењем уговора о миру“.⁵⁵²⁰

Израда мировних уговора са Бугарском, Италијом, Мађарском, Румунијом и Финском трајала је од септембра 1945. до децембра 1946. године. У том периоду одржана су три заседања Савета министара иностраних послова⁵⁵²¹ (Лондон 11. септембар 1945. – 2. октобар 1945; Париз 25. април 1946.– 16. мај 1946. и 15. јун 1946. – 12. јул 1946.; Њујорк 4. новембар 1946.–12. децембар 1946.); једно саветовање министара иностраних послова (Москва 16. децембар 1945.–26. децембар 1945.) и Мировна конференција (Париз 29. јул 1946.–15. октобар 1946). Истовремено са овим заседањима и саветовањима заседале су и различите комисије експерата и саветника, а одржавана су и стална саветовања министара иностраних послова на којима су разматрана одређена питања која су се тичала мировних уговора која су требала да се потпишу са бившим савезницима Немачке у Европи.⁵⁵²²

Са друге стране, и Бугарска се припремала за конференцију мира. Током 1945. припремљен је од стране бугарске делегације материјал под називом „Напори Бугарске у рату“ са подацима о учешћу Бугарске у првој и другој фази рата против Немачке и са закључком о ослобађању целе Македоније, целе Србије, дела Југославије, принуђивању Немаца да напусте Грчку и тсл. Не треба превише ни наглашавати да је материјал био пун субјективних закључака који су требали да што боље утврде бугарски антифашизам.⁵⁵²³ Поред тога, припремљен је и материјал под називом „Пилоти савезничког англоамеричког ваздухопловства заробљени у Бугарској“ са подацима о смештају ратних заробљеника, њиховом третману и информацијама о ослобођеним ваздухопловцима.⁵⁵²⁴ Како би се за сваки случај обезбедио интегритет и сувереност земље припремљен је и материјал под називом „Родопска област и њено бугарско-мухамеданско становништво“ од 6. фебруара 1945. са текстом из студије професора Ивана Батаклијева „Пиринско-родопски масив и Бугарска“.⁵⁵²⁵ Бугари нису искључивали ни старе амбиције изласка на Егејско море, па су се међу материјалима за конференцију нашли изводи из часописа „Ризоспастис“ са цитатима Винстона Черчила који су ишли у прилог изласка Бугарске на Црно море и „леgitимних“ територијалних претензија Бугарске у складу са принципима „националног самоопредељења“.⁵⁵²⁶ Следио је материјал под називом „Право Бугарске на своју државу“ од 31. марта 1945. године.⁵⁵²⁷

Почетком 1946. бугарска влада припремила је „Меморандум бугарског народа за време Другог светског рата“. У овом документу налазили су се подаци о бугарском отпору, бугарској окупацији југословенских територија, примирју, учешћу бугарске војске у „Отаџбинском рату“ и грчким територијалним захтевима са рукописним белешкама Георги Димитрова.⁵⁵²⁸ У исто време припремљен је и материјал под називом „Учешће Бугарске у рату против Немачке“ са подацима о борбеним дејствима у обе фазе „Отаџбинског рата“, материјалним и људским губицима итд.⁵⁵²⁹ Како би заузела што повољније место на предстојећој Париској конференцији требало је приказати како поједини злочини нису могли да се спрече због

⁵⁵²⁰ Д. Ковачевић, Б. Ђурчић, *н. д.*, 11–18.

⁵⁵²¹ Савет министара иностраних послова установљен је на Потсдамској конференцији и чинили су га министри иностраних послова САД, Велике Британије, СССР, Кине и Француске. Главну реч водиле су СССР, Велика Британија и САД. Већ на првом заседању у Лондону видело се да велике силе имају потпуно супротна гледишта на израду мировних уговора са Бугарском, Италијом, Мађарском, Румунијом и Финском. Stojan Pinteв, „First Steps towards Peace in the Autumn of 1945 (Bulgaria and the Activity of the Council of Foreign Ministers of the USA, Great Britain and the USSR)“, *Bulgarian Historical Review*, 3, (1994), 78–95.

⁵⁵²² Владимир Дедијер, *Париска конференција*, Београд 1947, 7–36; Д. Ковачевић, Б. Ђурчић, *н. д.*, 19–26, 28; Л. Лазаров, „Кон прашањето...“, 165–166.

⁵⁵²³ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 19, л. 1–4.

⁵⁵²⁴ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 68, л. 1–9.

⁵⁵²⁵ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 95, л. 12–13.

⁵⁵²⁶ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 144, л. 1–2.

⁵⁵²⁷ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 82, л. 1–2.

⁵⁵²⁸ ЦДА, ф. 1484, оп. 5, а.е. 480, л. 1–20.

⁵⁵²⁹ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 25, л. 1–28.

притиска споља. Такав случај је био са рефератом из 1946. под називом „Јевреји у Бугарској пре и после 9. септембра 1944. са подацима о Закону о заштити нације, спасавању бугарских Јевреја и тсл.⁵⁵³⁰ У ту сврху требало је да послужи саопштење „Положај бугарских Јевреја за време фашистичког режима и после 9. септембра 1944“ Централне конзисторије у Бугарској које је маја 1946. предато бугарској делегацији.⁵⁵³¹

За бугарску владу од велике важности је било да се одбране од грчких територијалних аспирација, које су временом, политичким удаљавањем две земље, постајале све израженије. „Важност грчких тврдњи о одговорности Бугарске о трострукој инвазији на Грчку у претходних 30 година“ био је материјал који је припремио 15. фебруара 1946. Н. Пецев за бугарску делегацију. Инвазије су се односиле на Други балкански рат, Први светски рат и Други светски рат.⁵⁵³² Такође је марта 1946. припремљен материјал о „рекултивационим мерама“ бугарских власти на окупираној грчкој територији са информацијама о акцијама за развој пољопривреде, сточарства и изградње путева и железничких пруга. Реферат који је имао седам страна имао је за циљ да бугарску окупацију прикаже у најповољнијем светлу.⁵⁵³³ Дана 3. и 4. јула 1946. урађен је реферат који је давао информације о бугарском излазу на Егејско море, а у вези изградње морске луке у близини Порто Лагоса, слободу пролаза кроз мореузе, значаја бугарске морнарице, луке у Александропољу, са изјавама о изградњи бугарске луке и одређивањем техничких објеката неопходних за могући бугарски поморски саобраћај.⁵⁵³⁴

Бугарска је много очекивала од Париске мировне конференције. То се може видети и из састава делегације у коју су ушле високо позициониране личности из водећих политичких странака: Васил Коларов, Пенчо Костурков, Кимон Георгијев, Георги Кулишев, Александар Обов. Поред званичне делегације, бугарска влада је у Париз послала делегацију Тракијске организације која је имала задатак да политичке кругове у француској престоници упозна потраживањем Западне Тракије. Да ли су њене жеље испуњене можда је најбоље потврђивао исказ Георги Димитрова дат након завршетка Париске мировне конференције. Он је рекао да би одредбе мировног уговора за Бугарску биле „сто пута теже“ да на власт није дошла влада Отчетвеног фронта. Сличног мишљења био је и Војин Божинов који је записао да за разлику од конференције 1919, на мировној конференцији 1946. Бугарска није била изолована, имајући иза себе великог покровитеља оличеног у виду СССР, а такође је могла да рачуна на подршку делегација Пољске, Чехословачке и Југославије.⁵⁵³⁵

Мировна конференција у Паризу отворена је 29. јула 1946, у Луксембуршком дворцу. Учесници конференције имали су задатак да претресу пројекте мировних уговора између држава победница и бивших савезника Немачке у Европи: Бугарске, Мађарске, Румуније, Италије и Финске. У раду Конференције учествовало је 21 држава антихитлеровске коалиције које су „ефективно учествовале у рату са знатним војним снагама“ (Аустралија, Белгија, ССР Белорусија, Бразил, Велика Британија, Грчка, Етиопија, Индија, Југославија, Јужноафричка Унија, Канада, Кина, Норвешка, Нови Зеланд, Пољска, СССР, САД, Француска, ССР Украјина, Холандија, Чехословачка). Поред ових земаља на Конференцији су присуствовали и представници седам земаља чије су делегације имале право изношења мишљења на поједине одредбе уговора (Албанија, Аустрија, Египат, Ирак, Иран, Куба, Мексико). Поред земаља победница на Конференцији су саслушавана и мишљења делегација побеђених земаља. Током рада Конференције изражене су велике разлике у гледиштима западних сила и СССР. Највећа спорења настала су око југословенско-италијанске границе, статуса Трста, режимом пловидбе реке Дунавом и репарација. У вези мировног уговора са Бугарском питања спорења била су везана за режим пловидбе Дунавом. По овом питању прихваћен је француски предлог који је предвиђао слободу пловидбе Дунавом и сазив посебне конференције о регулисању пловидбе.

⁵⁵³⁰ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 62, л. 1–6.

⁵⁵³¹ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 64, л. 1–4.

⁵⁵³² ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 101, л. 1–2.

⁵⁵³³ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 115, л. 1–7.

⁵⁵³⁴ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 160, л. 2–8.

⁵⁵³⁵ Н. Велјановски, *Македонија...*, 120–121, 122, 126.

Француски предлог прихваћен је и по питању репарација, а односио се на надокнаду од 75% претрпљених штета „страном (западном) капиталу“. Париска мировна конференција завршила је свој рад 15. октобра 1946. са размимоилажењима и сукобима, до тада ратних савезника, што је наговестило послератно подвајање света, чије су „пукотине“ већ биле уочљиве.⁵⁵³⁶

Владимир Дедијер, који је учествовао на конференцији доста субјективно говори о писању новинара западних сила који су „водили жестоку кампању против успешног рада конференције мира“. Иза свега је наравно стајала подела света у којој је Југославија већ нашла своје место „иза гвоздене завесе“. Југословенски историчар писао је о провокацијама које су долазиле из британске и америчке штампе по питању југословенских интереса, највише обраћајући пажњу на питање Трста. Дедијер је додавао да су Британци и Американци у пропагандне сврхе користили и методе застрашивања вршећи маневре у Јадрану и прелећући авионима југословенску територију. Ови маневри имали су за циљ да изазову реакције не само код Југославије, него и код Албаније, Грчке и Бугарске. Нарочито је питање уговора о миру са Бугарском доказао „поробљивачке намере америчког и енглеског империјализма према свим слободним народима Балкана“.⁵⁵³⁷

*

Мировни уговори потписани су у Паризу 10. фебруара 1947. са Бугарском, Мађарском, Италијом, Румунијом и Финском. Ови су уговори представљали договоре између влада земаља победница у Другом светском рату које су означене као Савезничке и Удружене силе и бивших савезника Трећег рајха. Сви уговори били су једнообразни и састојали су се из преамбула, делова који се тичу територијалних, политичких, војних, репарационих, реституционих, економских одредби. Завршене одредбе, односно прилози односиле су се на испуњење и тумачење уговора, њихову ратификацију и њихово ступање на снагу. Уговори о миру са подунавским земљама, укључујући наравно и Бугарску садржале су и одредбе које су се односиле на Дунав. Сви уговори, осим оног са Финском, у којој се нису налазиле савезничке трупе, садржале су и одредбу о повлачењу савезничке војске. Ратификација мировних уговора извршена је од стране владе Велике Британије, СССР, САД и Француске 15. септембра 1947. после чега су уговори постали пуноважни. Уговор о миру са Бугарском предат је совјетској влади.⁵⁵³⁸

Мировни уговор са Бугарском потписале су са једне стране СССР (плус ССР Белорусија и ССР Украјина), Велика Британија, САД, Аустралија, ЧСР, Грчка, Индија, Нови Зеланд, Јужноафрички Савез и Југославија и са друге стране Бугарска. Иако је Бугарска сносила део одговорности за рат, ипак су, као олакшавајуће околности узети прекид ратних дејстава против „уједињених нација“, прекид односа са Немачком, потписивање примирја 28. октобра 1944. и објава рата Немачкој. Уговор се састојао од преамбуле, осам делова (подељен на одељке и на 38 чланова) и 6 прилога. Уговор је састављен 10. фебруара 1947. на руском, енглеском, француском и бугарском језику. Молотов и Богомолов су потписали у име СССР; Ернест Бевин и Даф Купер у име Велике Британије; Џејмс Бернс и Џеферсон Кефери у име САД; Станоје Симић, Родољуб Чолаковић и Павле Грегорић у име Југославије и Кимон Георгијев, Александар Обов и Трајчо Костов у име Бугарске.⁵⁵³⁹

У првом делу дефинисане су границе Бугарске на карти која је приложена уз уговор као прилог 1. одређено је да ће границе бити онакве какве су биле 1. јануара 1941. године.⁵⁵⁴⁰

Други део санкционисао је „политичке одредбе“ (чланови 2–8). Бугарска је морала да обезбеди свим грађанима „без разлике расе, пола, језика или вере“ основна права и „личне слободе“, укључујући слободу речи, штампе, збора, вероисповести. Бугарска је морала да распусти све „организације фашистичког типа“ и да не дозволи њихово поново формирање.

⁵⁵³⁶ В. Дедијер, *н. д.*, 37–98; Д. Ковачевић, Б. Ћурчић, *н. д.*, 27–28.

⁵⁵³⁷ В. Дедијер, *н. д.*, 107–146, 352.

⁵⁵³⁸ Д. Ковачевић, Б. Ћурчић, *н. д.*, 29.

⁵⁵³⁹ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 2; Видети: Д. Ковачевић, Б. Ћурчић, *н. д.*, 57–87. Текст Уговора налази се и у следећем делу: *Међународни уговори Федеративне Народне Републике Југославије. Свеска 4*, Београд 1947. и у Централном државном архиву у Бугарској: ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 1–46. Видети и: *От Сан Стефано до Париз (1878–1947 г.). Най-важните договори за Българија*, пр. Цочо Билярски, Софија 2009, 300–326.

⁵⁵⁴⁰ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 3; Д. Ковачевић, Б. Ћурчић, *н. д.*, 58.

Такође је морала да уклони „дискриминисано законодавство. Прихватила је и обавезу да на својој територији ухапси лица, како своје држављане тако и грађане савезничких држава који су „починили или наредили ратне злочине“. Признала је пуноважност осталих мировних уговора који су били потписани са немачким савезницима. О судбини уговора које је бугарска држава склопила са Савезницима у годинама пред Други светски рат требало је да одлуче државе које су победиле у рату.⁵⁵⁴¹

Трећи део мировног уговора тицао се „војних, поморских и ваздухопловних одредби“ (чланови 9–19). Ове одредбе ограничавале су бројност бугарске армије и војног ваздухопловства. Бугарској је било дозвољено да има оружане снаге у следећим границама: „а) сувоземну војску, укључујући граничне трупе, у укупној јачини од 55.000 људи; б) противавионску артиљерију у јачини од 1.800 људи; в) ратну морнарицу у јачини од 3.500 људи и са укупном тонажом од 2.250 тона; г) војно ваздухопловство, подразумевајући ту и поморско ваздухопловство, од 90 авиона, укључујући резерве, од којих највише 70 авиона борбених типова, са људством у укупној јачини од 5.200. бугарска неће имати нити набавити ниједан авион подешен првенствено као бомбардер са унутрашњим уређајима за преношење бомби“. Уговором Бугарској је забрањено да северно од бугарско-грчке границе гради стална утврђења и стална војна постројења. Забрана се није односила на друге типове утврђења чија намена је била унутрашњег карактера као што су надземне касарне и друга постројења сличног типа. Изричито је била забрањена производња масовног оружја, пројектила са властитим погоном или којима се управља и апарата намењених њиховом избацавању, као и војног материјала „преко количине потребне оружаним снагама“. „Прекобројни ратни материјал“ морао је да се стави на располагање владама Велике Британије, СССР и САД. Бугарска такође, према овим одредбама, није смела да производи ратни материјал „израђен према немачким плановима. Бугарска је морала у „пуној мери“ да сарађује са савезничким и удруженим силама у циљу да се Немачкој онемогући да предузме ван немачке територије мере за своје поновно наоружавање. За бугарске ратне заробљенике предвиђена је репатријација „саобразно аранжманима закљученим између сваке од сила која држи те заробљенике и Бугарске“. Трошкове транспорта сносила је бугарска влада.⁵⁵⁴²

Четврти део уговора дефинисао је „повлачење савезничких трупа“ (члан 20). Све оружане снаге савезничких и удружених сила морале су да буду повучене из Бугарске најкасније 90 дана по ступању на снагу Уговора.⁵⁵⁴³

Пети део уговора тицао се „репарација и реституција“ (чланови 21–22). Бугарска се обавезала да Југославији и Грчкој надокнади штету нанету војним операцијама и окупацијом. Ипак, пошто се Бугарска не само повукла из рата, него објавила рат Немачкој у задњим месецима сукоба, морала је да плати 70.000.000 долара у року осам година и то 45.000.000 долара Грчкој и 25.000.000 долара Југославији. Ову суму Бугарска је требала да исплати у индустријској и пољопривредној роби. Количина ове робе одређивала се споразумом бугарске владе са владама Југославије и Грчке; а уговори су морали да се доставе шефовима дипломатских мисија СССР, Велике Британије и САД у Софији. Бугарска је признала Уговором, начела Декларације Уједињених нација од 5. јануара 1943. и морала је да врати „у најкраћем могућем року“ имовину однету са територија „ма које од уједињених нација“. Обавеза реституције односила се на сву имовину која се може идентификовати и налазила се у Бугарској у том тренутку. Захтеве за реституцију имовине требале су бугарској влади да поднесе оне земље са чије територије је имовине отета, а захтеви су морали да се поднесу у року од шест месеци по ступању на снагу овог Уговора.⁵⁵⁴⁴

⁵⁵⁴¹ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 3–6; Д. Ковачевић, Б. Ђурчић, *н. д.*, 58–60.

⁵⁵⁴² ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 6–10; Д. Ковачевић, Б. Ђурчић, *н. д.*, 60–63. Видети извештај о примедбама бугарског Министарства војног на ову тачку и на сва питања која су се тицала војске. ДВИА, ф. 9 (Тил на БНА – под. (35570) 22420), оп. 4, а.е. 38, л. 245–256.

⁵⁵⁴³ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 10–11; Д. Ковачевић, Б. Ђурчић, *н. д.*, 63–64.

⁵⁵⁴⁴ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 11–14; Д. Ковачевић, Б. Ђурчић, *н. д.*, 64–65; Л. Лазаров, „Кон прашањето...“, 173–174.

Шести део Уговора односи се на „економске одредбе“ (чланови 23–33). Бугарској влади је наложено да успостави „сва законска права и интересе Уједињених нација и њихових држављана у Бугарској“. Савезничким и удруженим силама дато је право, у циљу регулисања потраживања од Бугарске „да заплене, задрже, ликвидирају или предузму ма какву другу акцију“ према имовини Бугарске или њених држављана која се налази на њеној територији. Од ове одредбе била је изузета имовина која је Бугарској служила у „конзуларним и дипломатским потребама“, имовина верских и добротворних установа, имовина бугарских држављана који имају дозволу боравка на територији државе у којој се имовина налази, као и имовина настала после потписивања споразума о примирју 28. октобра 1944, као и „права књижевне и уметничке својине“. Совјетском Савезу „признато је право на све немачке активе у Бугарској“. Бугарска се одрекла да оствари „у име бугарске владе или бугарских држављана, захтеве било какве врсте према савезничким и удруженим силама, који произилазе непосредно из рата“. Такође је била дужна, до закључења трговинских уговора са чланицама Уједињених нација да свакој од њих омогући „уживање клаузуле највећег повлашћења, без дискриминације“ и да обезбеди несметано одвијање међународног саобраћаја преко своје територије.⁵⁵⁴⁵

„Одредбе о Дунаву“ биле су седми део уговора (члан 34). Пловидба на Дунаву, према Уговору, била је „слободна и отворена држављанима, трговачким бродовима и роби свих држава на бази једнакости у погледу пристанишних и пловидбених такса и услова за трговачку пловидбу“ Изузетак је био промет између пристаништа исте државе.⁵⁵⁴⁶

Осми део садржавао је „завршне одредбе“ (чланови 35–38). У року, од највише 18 месеци од ступања на снагу Уговора шефови дипломатских мисија СССР, Белике Британије и САД у Софији представљале су савезничке и удружене силе према бугарској влади „по свим питањима извршења и тумачења уговора“. Шефови ових дипломатских мисија такође су требали да дају бугарској влади „савете, техничка упутства и објашњења који би били потребни за брзо и успешно извршење овог Уговора „како по његовом слову тако и по његовом духу“.⁵⁵⁴⁷

Мировни уговор са Бугарском садржавао је и прилоге који су боље детерминисали основни текст. Прилози су се односили на границе; дефиницију војне, војновоздухопловне и поморске обуке; дефиницију и списак ратног материјала; индустријску, књижевну и уметничку својину; уговоре, застарелост и трговачке хартије од вредности; пресуде.⁵⁵⁴⁸

*

Југословенску делегацију на Париској мировној конференцији предводио је Едвард Кардељ. Његови заменици били су Моша Пијаде, Станоје Симић, Борис Кидрич и Владимир Бакарић. Поред њих на конференцији су присуствовали делегати: Димитар Влахов, Драго Марушић, Сава Косановић, Владимир Симић, Синиша Станковић, Милош Рашовић, Авдо Хумо, Светозар Ристић, Златан Сремац, Бранко Чубриловић, Љуба Леонтић, Марко Ристић, Срећко Манола, Алеш Беблер, Јоже Вилфан; и саветници: Милан Бартош, Милош Жанко, Владимир Дедијер, Благоја Хаџипанзов и др.⁵⁵⁴⁹

Иако се Југославија на Париској конференцији практично понашала као заштитница Бугарске, низ неспоразума у вези улоге Бугарске у периоду 1941–1944. доста је утицао на понашање југословенских званичника. Бугари су на мировној конференцији кренули да износе своје погледе 14. августа 1946. године. Излагање Георги Кулишева, министра иностраних послова било је прожето одсуством самокритике тражећи за своју земљу ослобађање моралне одговорности. Ипак, Кулишев је признао да је бугарска војска вршила злочине у Југославији и Грчкој, али је подвукао да су виновници одавно кажњени. Југословенску делегацију посебно је

⁵⁵⁴⁵ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 14–26; Д. Ковачевић, Б. Ћурчић, *н. д.*, 66–74.

⁵⁵⁴⁶ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 26; Д. Ковачевић, Б. Ћурчић, *н. д.*, 74.

⁵⁵⁴⁷ ЦДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 606, л. 26–29; Д. Ковачевић, Б. Ћурчић, *н. д.*, 74–76.

⁵⁵⁴⁸ Видети: Д. Ковачевић, Б. Ћурчић, *н. д.*, 77–86.

⁵⁵⁴⁹ Л. Лазаров, „Кон прашањето...“, 169.

погодило што је бугарски министар тврдио је да је Бугарска била током рата у ствари окупирана од стране Немачке.⁵⁵⁵⁰

Едвард Кардељ је обавештавао Јосипа Броза 15. августа 1946. из Париза да је југословенска делегација била намерна да подржи ставове које је бугарска делегација износила тог дана, али да су они „одржали тако безобразан говор, да смо ми одустали да говоримо“. Бугарска делегација је тврдила да они уопште нису водили рат против Југославије и Грчке и да је једини рат који су водили био против Немачке. Ако су поједине јединице учествовале у акцијама против партизана, бугарска делегација је тврдила да су вође већ кажњене. Кардељ је нарочито подвукао да је говор у целини био директна увреда за Југославију. Говор бугарске делегације изазвао је код југословенске делегације огорчење и натерао ју је да промени тактику и приступ на Конференцији: „...Ми смо претходно упозорили Коларова да их нећемо подупрети ако ће остати код својих теза, они су упркос тога остали. Говор који је написао Коларов био је најгори говор од свих поражених земаља и повезао је руке нарочито нама. Грци су добро искористили тај говор и однели први свој успех без икакве потребе. Захваљујући таквом наступу, они су ојачали енглеске позиције. Молотов је сматрао да би можда ипак било добро да ми наступимо у корист Бугара. Међутим ситуација је била таква да би ми морали или напасти бугарски став и тиме подупрети Грке, или говорити директно против истине и наших интереса, чиме би дали Англоамериканцима у руке оружје против нас у (корист) Италије и уопште би нас приказао да смо само инструмент совјетске политике на Балкану. Зато сам сматрао да не треба иступити и тако смо и учинили. Наше је мишљење да наша штампа уопште не доноси ни извештаја ни коментара ка бугарском говору. Добро би било упозорити Димитрова на наше незадовољство са њиховим наступом“.⁵⁵⁵¹

Отприлике две недеље касније, 27. августа, Кардељ је писао Александру Ранковићу о томе да ће југословенска делегација дати Бугарима „најпотпунију подршку“. Због неслагања у ставовима, нарочито у вези говора Коларова („ми смо три дана раније Коларова упозорили на њихове погрешне ставове и молили га да их не изнесе“), Кардељ је замолио Ранковића да ЦК БРП(к) објасни став југословенске делегације о неиступању, као и о томе да ће Бугарска добити подршку од Југославије у раду конференцијских комисија.⁵⁵⁵² Сутрадан, 28. августа, Ранковић је обавестио ЦК БРП(к) о ставовима југословенске делегације напомињући да Бугарска комунистичка партија обавести шефа бугарске делегације да се по свим заједничким питањима претходно консултује са Кардељом, јер ће се „на тај начин уклонити сви претходни неспоразуми“.⁵⁵⁵³

Даље консултације око заједничког наступања земаља источног блока на Париској мировној конференцији десиле су се 2. септембра 1946. у Москви на вечери на којој су присуствовали Стаљин, Димитров, Молотов, Жданов, Берија, Маљенков, Микојан и Буљганин. Главно питање које је поставио Стаљин било је да ли ће одредбе које буду донесене за Бугарску на мировној конференцији, потенцијално најлошије могуће, утицати на државно уређење у земљи, па је дао инструкције које су требале бугарским властима да омогуће премошћавање „критичног“ периода, осврћући се истовремено и на положај Бугарске према њеним суседима. На крају су, у разговору Стаљина и Димитрова, донесене одлуке да совјетска влада неће дати сагласност за повлачење „опозиционих представника из Париза у вези мировног договора са Бугарском“; у случају да САД и Велика Британија не буду хтеле да потпишу мировни уговор са Бугарском, што је било мало вероватно, Москва неће потписати мировни уговор са Италијом.⁵⁵⁵⁴

На Париској мировној конференцији једна од главних тачака размимоилажења биле су репарације. Бугарска је морала да исплати репарације Југославији и Грчкој, а проблем се јавио око висине исплате. Југословенска делегација која је са бугарским представницима већ имала

⁵⁵⁵⁰ Н. Велјановски, *Македонија...*, 126–127.

⁵⁵⁵¹ АЈ, 507–1, II Д/51.

⁵⁵⁵² АЈ, 507–2, II Д/189.

⁵⁵⁵³ АЈ, 507–2, II Д/189.

⁵⁵⁵⁴ Г. Димитров, *н. д.*, 533–535.

спремљених неколико маневара, а преко инструкција из Москве, спремила је тактику и за питање репарација. О томе је Кардељ обавештавао Ранковића 1. октобра 1946. године. Како би показали јасно дефинисану линију Београд – Москва – Софија обавештење преносимо у целости: „Јуче смо морали поставити у споразуму са Русима репарационе захтеве према Бугарској. Пошто су Грци штету оценили на 900 милиона ми смо оценили на једну и по милијарду. Тражимо две трећине од укупне суме бугарских репарација. Синоћ смо се са Бугарином Стефановим договорили о тактици. Молимо објасни хитно Бугарском ЦК тај став који је у њихову корист и реци нека за сада дају усмене упуте за усмено објашњење нашег става бугарским масама, а чим цифра буде одређена одрећи ћемо се репарација. И Стефанов моли да одмах јавиш Димитрову пошто они немају радио везе“.⁵⁵⁵⁵

Југословенска подршка Бугарској била је видљива и из говора који је одржао Моша Пијаде 11. октобра 1946. на Пленарној седници. Он је залагање југословенске делегације за Бугарску правдао геополитичким факторима и добросуседским односима, истовремено критикујући тренутни политички положај Грчке. Југословенска делегација бранила је на сваки начин бугарске ставове, па је тако Моша Пијаде истакао у свом говору да је новој Бугарској „нанесена очигледна неправда“ када је Политичка и територијална комисија за Бугарску одбила да се Бугарска призна ка „суратничка земља“, поготово што је такав статус додељен Италији. Исто тако, у говору је тражио да се Бугарској призна „активно учешће у рату против Немачке“ пре закључења примирја 28. октобра 1944. године. Пијаде се дотакао и одредница у вези јеврејског питања, износећи став да је Бугарска једина земља која је била под Немачком контролом а у којој Јевреји нису убијани. Истичући двојаке аршине, којима су се водила западне силе и земље британског Комонвелта, Пијаде је истакао став ССР Украјине и Пољске да се и у Уговор са Италијом унесе клаузула о законској забрани фашистичких организација, која се клаузула налазила у остала четири уговора. Поредити италијански и бугарски уговор, јасно провлачећи антииталијански и пробугарски став југословенске владе, Пијаде се дотакао и војних и привредних питања, као и питања репарација. Пијаде је по питању репарација наводио следеће: „У случају Италије признате су Југославији и Грчкој репарације које износе мање од једног процента причињене штете. Ако би се хтело једнако поступити и у бугарском случају, имала би Бугарска платити Југославији 15, а грчкој 10 милиона долара. Југословенска делегација је тако и предложила. Али већина је прихватила да Бугарска плати Југославији и Грчкој 125 милиона. У исто време Италија треба да плати заједно Југославији и Грчкој само 200 милиона. Опет велико повлашћивање Италији и одсуство сваког обзира према Бугарској у којој је животни стандард један од најнижих у Европи“. Пијаде је критиковао и грчке захтеве за изменама границе на штету Албаније и Бугарске, док је са друге стране, прихватио одлуку Конференције о бугарским границама са почетка 1941. године.⁵⁵⁵⁶

Југословенска влада и њена делегација на Париској мировној конференцији свестрано су подржавале бугарску делегацију и њене ставове у склопу балканске политике Совјетског Савеза. Дедијер је записивао да, иако се бугарска делегација „са правом“ осврнула на деветосептембарски преврат и антифашистичку политику нове владе, САД и Велика Британија покушале су да третирају Бугарску „оштрије него иједну бившу непријатељску земљу“. Такође је истакнуто да су територијални прохтеви „монархофашиста“, односно грчки захтеви према Бугарској представљали само један део плана продора америчког империјализма. Прва неслагања, по питању склапања мировног уговора, забележена су још на почетку када се расправљало о преамбули. Бугарска делегација је истакла захтев да јој буде признато право „суратујуће стране“ у рату против Трећег рајха као и да се у преамбули наведе да је отпочела рат против Немачке још пре закључивања примирја 28. октобра 1944. године. Овај захтев бугарске делегација, прихватила је белорусска делегација и поднела га комисији у виду амандмана. Белоруски став прихватила је потом југословенска делегација позивајући се на споразум у Крајови од 5. октобра о заједничкој југословенско-бугарској акцији. Даље расправе око преамбуле, попримиле су политички карактер. Са једне стране наступале су западне силе и

⁵⁵⁵⁵ АЈ, 507–2, II Д/201.

⁵⁵⁵⁶ АЈ, 513–35, III–5/24.

Грчка, а са друге Совјетски Савез и њему блиске земље. Пошто су западне силе преко „својих“ земаља имале више гласова, белоруски предлог је одбијен са 9 гласова према 4.⁵⁵⁵⁷

Након четири седнице дискутовања око увода Уговора, прешло се на питање граница. Треба напоменути да је југословенско партијско руководство пре конференције изградило становиште да би најправилније било да се Пиринска Македонија прикључи Вардарској Македонији на принципу „да сваки народ на својој земљи слободно живи и несметано се развија“, додајући да у Пиринској Македонији која „обухвата 8.000 km² живи према Нејском уговору 187.167 Македонаца“. Међутим, рад конференције и став великих сила усмерио је деловање југословенске делегације у другом смеру.⁵⁵⁵⁸ Савет министара је у свом пројекту предложио да границе Бугарске буду какве су биле на дан 1. јануара 1941, а то је значило улазак Јужне Добруце у састав Бугарске. Главни противник оваквог решења била је Грчка која је у два своја меморандума од 5. маја и 31. јула захтевала „стратегијску заштиту од Бугарске“, не наводећи тачну границу и захтеве. После дуге дискусије која је трајала две седнице, позван је представник бугарске делегације Васил Коларов који је поставио захтев да покрајина западна Тракија припадне Бугарској. Представници совјетске делегације констатовали су да би грчко исправљање границе дало једну десетину бугарске територије Грчкој, а граница би на северу долазила до на 95 km јужно од Софије и 35 km јужно од Пловдива. Совјетска делегација се успротивила грчком амандману због како је наведено „довођења у опасност мира на Балкану“. Насупрот томе СССР је подржао бугарске претензије на западну Тракију. Југословенски делегат Моша Пијаде који је говорио после представника Совјетског Савеза само је потврдио ставове бугарске и совјетске делегације. У говору у којем су грчки захтеви сматрани за „шовинистичке“ и „монархофашистичке“ Пијаде се осврнуо и на македонско питање нападајући Грке да траже Пиринску Македонију. После Моше Пијаде реч су узели представници западних сила и „њихових држава“. Не треба трошити превише речи о њиховим ставовима и подршци Грчкој. У расправи која је уследила, најжешћи говорник из југословенске делегације био је Димитар Влахов осврћући се на „терор“ којем је македонско становништво било подвргнуто у Егејској Македонији од стране грчке владе.⁵⁵⁵⁹ На крају, грчки амандман је одбијен са 8 гласова (САД, Аустралија, ССР Белорусија, ССР Украјина, Француска, Чехословачка, СССР и Југославија), према 2 (Грчка и Јужна Африка), док су Велика Британија, Индија и Нови Зеланд били уздржани. Предлог Савета да бугарске границе буду исте као на дан 1. јануара 1941. усвојен је са 10 гласова против 1 (Грчка), док су Индија и Јужна Африка биле уздржане. На пленарној седници када се гласало у вези грчко-бугарске границе, 12 делегација је одустало од гласања.⁵⁵⁶⁰

Расправа око мировног уговора са Бугарском настављена је и преко питања о „људским правима“ тако што је Аустралија поднела амандман: „Ми настојимо да спроведемо оно што је Савет министара већ спровео у статуту Трста када је рекао да основна права човека морају да

⁵⁵⁵⁷ Н. Велјановски, *Македонија...*, 126–127, 130–131; В. Дедијер, *н. д.*, 352–357; Моша Пијаде, *Izabrani spisi, I tom, 4 knjiga*, Београд 1966, 224–226, 265–273.

⁵⁵⁵⁸ Л. Лазаров, „Кон прашањето...“, 171–172.

⁵⁵⁵⁹ Видети: Моша Пијаде, *Izabrani spisi, I tom, 4 knjiga*, 232–241; Историчар Лазар Лазаров писао је да југословенска страна, односно Едвард Кардељ, није показала никакву активност за постављање македонског питања на Париској мировној конференцији, а камоли заступање његовог решавања. То што је Моше Пијаде покренуо питање о положају Македонаца у суседним земљама била је више резултат његове самоиницијативе, него генералан став југословенске делегације. Иако су у југословенској делегацији биле две особе које су се изјашњавале као Македонци, Димитар Влахов (као члан) и Благоја Хаџипанзов (као саветник) питање положаја Македонаца у Егејској Македонији није био постављено као посебан проблем, него у склопу питања југословенско-грчког и југословенско-бугарског територијалног разграничења. Лазар Лазаров, „Големите сили и обединувањето на Македонците кон крајот и по Втората светска војна“, *Гласник*, 40, 1, (1996), 34–35; Л. Лазаров, „Кон прашањето...“, 170–175. Видети: Т. Чепреганов, *Велика Британија и Македонското национално прашање...*, 154–158. Сличног мишљења је и Новица Велјановски који сматра да је приближавање Југославије и Бугарске до Париске мировне конференције било оптерећено резервисаношћу и неповерењем и да је Македонија остала „камен спотицања“ зато што ни једна ни друга страна нису имале намере за „његово правилно решавање“. Н. Велјановски, *Македонија...*, 120.

⁵⁵⁶⁰ В. Дедијер, *н. д.*, 357–369, 374.

буду основни закон државе. Никада не можемо да будемо сигурни и рећи да се сутра неће појавити неки нови фашистички режим који би ставио у опасност основна права човека“. Британска делегација предложила је да се дода члан у коме ће се Бугарска обавезати да неће вршити прогоне Јевреја. Поред представника осталих делегација који су износила своја мишљења по питању Јевреја у Бугарској, на седници је став југословенске делегације изнео Марко Ристић: „...Ми ћемо гласати против британског предлога не зато што не бисмо имали сва осећања и симпатије према Јеврејима уопште, него зато што југословенска делегација сматра да данашња Бугарска пружа све гаранције за пуну сигурност и демократске слободе Јевреја као и осталих својих грађана“. На гласању британски предлог је усвојен са 7 гласова против 5 (СССР, ССР Белорусија, ССР Украјина, Југославија, Француска), док је Чехословачка била уздржана.⁵⁵⁶¹

⁵⁵⁶¹ Исто, 369–373.

ЗАКЉУЧАК

Од доласка нацистичке партије на власт у Немачкој, Југославија и Бугарска су се прво економски, а потом и политички нашле на удару експанзионистичке политике Трећег рајха. Унутрашњи слабе, а спољнополитички неодређене, обе земље почеле су полако да попуштају под притиском Берлина, који је балканским земљама наменио подређену улогу у новом светском поретку. Често играјући на карту територијалних аспирација, вођа Рајха, Адолф Хитлер, успевао је мало по мало, прво Бугарску, а потом и Југославију да убеди у потписивање Тројног пакта (27. септембар 1940). У тој дипломатској игри, која је обележила 1940, Немачка је лакше могла да утиче на Бугарску чија је реваншистичка политика обележила међуратни период. Доласком за председника владе Богдана Филова и доношењем одређених ригорозних закона, Бугарска се све више окретала силама Осовине. Међутим, вешти дипломата, краљ Борис успевао је неколико пута до одложи неизбежно управо играјући на карту територијалних аспирација, али од када је Немачка обезбедила за Бугарску Јужну Добруцу (7. септембар 1940), ова земља се у потпуности предала Трећем рајху. Њене даље територијалне аспирације биле су усмерене редом: на Западну Тракију, па на Вардарску и Егејску Македонију. У том циљу, са Југославијом су латентно кренули да се кваре односи који су мукотрпно грађени претходних година и који су резултирани Пактом о вечном пријатељству потписаним 1937. године. Са друге стране, и одређени владајући југословенски кругови гајили су наде, нарочито после италијанске агресије на Грчку, да ће уз помоћ Немачке обезбедити излаз не Егејско море и обезбедити супремацију над вардарско-моравском долином добијањем Солуна. Немачка је ломила Бугарску; прво преко посете Немачкој тадашњег министра пољопривреде и државне имовине Ивана Багрјанова која се десила у октобру, затим преко састанка између Хитлера и краља Бориса 17. новембра и разговора између фирера и бугарског посланика у Берлину Првана Драганова који се десио касније истог месеца. Најзад, након разговора бугарског председника владе са Јоакимом фон Рибентропом и Адолфом Хитлером почетком јануара 1941, Бугарска се одлучила да потпише Тројни пакт и приђе силама Осовине. Западни савезници и СССР који су у тим моментима покушавали да се позиционирају на Балкану доживели су пораз приласком Бугарске, а затим и Југославије силама Осовине. Идеје Велике Британије и Француске (док није капитулирала) за организовањем балканског или солунског фронта, мисија генералног секретара НКВД-а Александра Собољева, као и мисија америчког пуковника Вилијама Донована и још неке друге акције које су требале да уздрмају Осовину на Балкану завршиле су се неславно.

Бугарска је приступила Тројном пакту 1. марта 1941 године. Истог дана, делови немачке 12. армије која се налазила на Дунаву прешли су румунско-бугарску границу и упутили се ка Грчкој. Немачке јединице такође су се сконцентрисале на југословенско-бугарској граници до краја марта 1941. војно и дипломатски притискајући Југославију. Чинило се да је Немачка одлукама југословенског Крунског савета и владе од 20. и 21. марта и потписивањем Тројног пакта 25. марта постигла жељени мир на Балкану пред отпочињање напада на Совјетски Савез. Међутим, догађаји од 27. марта 1941. пореметили су немачки систем безбедности на европском југоистоку који је она годинама у назад стрпљиво градила. Хитлерова одлука од 27. марта да војнички „разбије“ Југославију и послушно везивање Бугарске за Тројни пакт директно су допринеле да се две земље поново нађу на супротним странама у новом светском рату.

Одлука Адолфа Хитлера од 27. марта 1941. да нападне Краљевину Југославију није предвиђала само уништење југословенске територије, већ и разбијање Југославије као државе. После њеног војног пораза силе Осовине и њени сателити ишли су на насилно правно стицање поседнуте територије, засновано на схватању дебелације, „запостављајући не само чињеницу да је принудно окончање државности неодрживо са становишта међународног права већ и да је влада Краљевине Југославије објавила да наставља рат“. Поред тога, треба напоменути да, иако бугарске трупе нису учествовале у априлској агресији на Југославију, бугарска влада је

дозволила да немачке трупе нападну Југославију са бугарске територије, што се одукама Хашких конвенција сматрало вођењем агресорског рата. Бугарска влада се уз то преко својих подручних органа веома грубо понела према особљу југословенског посланства у Софији које је практично протерано из Бугарске. Тада је бугарска влада и прекинула дипломатске односе са Југославијом (15. април 1941).

Још током трајања немачке агресије у установама Трећег рајха 6. априла 1941. донет је тзв. „Генерални план“ („Опште смернице“), а 12. априла 1941. донесене су према Хитлеровој директиви „Привремене смернице“. Смернице су предвиђале распарчавање Југославије и припајање Македоније Бугарској. Коначно уобличавање територија које су припале Бугарској десило се на Бечкој конференцији и каснијим потписивањем споразума Клодијус–Попов. Она је тада добила већи део Македоније (изузев градова Дебар, Струга, Тетово), тзв. „западне покрајине“ (Царибродски и Босилградски срез), део југоисточне Србије са градовима Пирот, Врање, Сурдулица, као и неколико села у источној Србији са десне стране Тимока и делове на истоку Косова (предео око Гњилана и Качаника). Коначном поделом Бугарска је посела 28.250 km² што је чинило 11,4% југословенске територије. На тој територији живело је 1.260.000 становника, што је, по немачким проценама из 1941. било 7,9% од укупног становништва Југославије.

Бугарска окупација започела је уласком њених трупа на југословенску територију 18. априла 1941. године. Убрзо након тога, војним јединицама, придружио се огроман чиновнички апарат састављен највише од лица из предратних граница Бугарске. Бугарска је део Македоније, који је добила, крајем априла поделила на Скопску и Битољску област с подручним околијама (срезовима) и општинама. Делови југоисточне Србије око Врања и део Косова (Качанички срез) ушли су у Скопску област. Пирот и околина и рејон код Зајечара припојени су Софијској области. Оваква административна подела промењена је само октобра 1943. када су новоформираној Горњоцумајској области придодате три околије у источној Македонији. Подела је озваничена и озакоњена уредбама, односно декретима који су се појавили у бугарским службеним новинама под бројем 166 од 31. јула 1941. године. Административну поделу пратила је црквена подела.

Након отпочињања операције „Барбароса“, Бугарска је добила нову улогу заштите успостављеног стања на Балкану. Да би удовољила захтевима Трећег рајха, бугарска Врховна команда мобилисала је нове снаге и у јулу и августу реорганизовала постојеће јединице. Формиран је „мирнодопски“ састав 5. армије од 14. и 15. пешадијске дивизије и 1. коњичке бригаде. Формирање је завршено 1. августа 1941. године. Са поседнуте територије повучене су 6. и 7. пешадијска дивизија и 1. брза дивизија. У југоисточним деловима Србије стационирали су се делови 1. пешадијске дивизије 1. армије. На анектираној територији организована је и полицијска служба. Постојале су две обласне (Скопље, Битољ) и три градске полицијске управе (Скопље, Битољ, Прилеп) и 21 околијска полицијска управа са преко 4.000 полицајаца.

Иако је бугарска влада желела да прикаже заузимање ових територија као ослобађање и враћање матици, она је на анектираној територији морала да организује јак пропагандни апарат и крене у безобзирну бугаризацију становништва, правдајући овакве поступке тиме да је вишедеценијска српска управа на овом простору оставила трагове на бугарском становништву којима је требало објаснити да су Бугари. Међутим, бугарски административни и управни апарат, који није ни у предратним границама Бугарске успео да обезбеди привредну и друштвену стабилност на новим анектираним подручјима је тотално заказао. Због тога су несташица хране, одеће, обуће, појава разних епидемија и болести везаних за рат и сиромаштво биле честа појава. Лош друштвени положај грађана на анектираној територији на које је Бугарска гледала фактички као на Бугаре другог реда (осим Срба, Јевреја, Турака, Влаха и Албанаца) проузроковао је револт код одређених пробугарских елемената који су врло брзо постали противници бугарске окупације.

У циљу што брже и директније бугаризације отпочео је свој краткотрајни рад Централни бугарски акциони комитет који је „у живот вратио“ чланове ВМРО, нарочито Димитра Чкатрова и Димитра Ђузелова, познатих из Скопског процеса из 1927. године. Њих двојица

играла су важну улогу током бугарске окупације у Македонији. Након укидања овог комитета, а како би попунила празнину његовим распуштањем, бугарска влада се одлучила на оснивање тзв. „јавних клубова“. Ови клубови нису заживели, али је на иницијативу групе Чкатров–Ћузелов, а на одобрење бугарске владе основана мрежа „културних клубова“ (комитета). Септембра 1941. ови клубови преименовани су у „Грађанске националне клубове“. Главни циљ клубова била је контрола бугаризације. Маја 1941. у Софији је основан Комитет за Поморавље у циљу спровођења што успешније пропаганде у источној и југоисточној Србији. У сличном циљу основане су „народне читаонице“. Институционализација бугаризације спроведена је преко Дирекције за националну пропаганду са седиштем у Софији и главним огранком у Скопљу.

Директан утицај на становништво остваривао се и преко просветне и издавачке делатности. Иако је бугарски окупатор направио бољу школску мрежу, што се мора приписати специфичним условима ратног времена, она је имала само један примарни задатак – што бржа бугаризација. Круну бугарске просветне делатности на анектираном подручју требало је да представља оснивање Универзитета у Скопљу 1943. године. Међутим, слаб одзив деце у школе који је временом постајао све већи довољно је говорио о стварним циљевима ових установа, као и о националној свести локалног становништва. Слично као и са школама, велике напоре бугарски окупатор је уложио у издавачку делатност. Осниване су нове издавачке куће, библиотеке су пуњене бугарском пропагандном литературом, осниване су нова гласила, као што је била „Целокупна Блгарија“ која је била најтиражнији лист на анектираној територији.

Такође су и разне националистичке и омладинске организације требале да послуже наведеној сврси. Као најмасовнија и најмногљуднија издвајала се омладинска организација „Браник“ која је основана по угледу на Хитлерјугенд. Поред ње, треба издвојити организације „Отец Пајсиј“, „Савез бугарских националних легиона“ и „Савез ратника за напредак бугарства“. Бугарска институционализација власти спроведена је и преко законодавства: „Закон за брзо решавање питања у ослобођеним земљама“, „Закон за осигурање реда у новоослобођеним земљама“, „Закон о заштити нације“ и допуна овог закона, Закон за допуну Закона о војној сили; Закон за допуну војносудског закона; Закон за допуну Закона за поштовање моралне и материјалне војне силе; Закон за реквизицију; Закон за допуну војносудског кривичног закона, Уредба о држављанству у ослобођеним крајевима итд. Становништво ових области и судбине појединаца директно су биле везане за ове законе који су били ригорозног и назадног карактера. Посете разних научних и културних радника, чланова бугарске владе и двора, као и отварање биоскопа, позоришта и сличних установа такође су имали асимилаторску улогу. Поред свих ових установа ваља поменути и оснивање „Општествене силе“ лета 1943. која је имала улогу окупљања свих „националних“ пробугарских снага од општинског нивоа. Ова организација, која није ухватила дубљи корен, основана је као одговор на све већу пропаганду и деловање партизанског покрета.

Специфичност и сложеност југословенског простора током Другог светског рата условило је да је бугарска окупација имала двојак карактер. Територије које је добила одлукама Бечке конференције, односно споразумом Рибентроп-Ђано, Бугарка је фактички анектирала. Иако Трећи рајх није формално признавао анексије својих сателита и коначно разграничење остављао за после рата, Бугарска је спровођењем низа закона и увођењем разних мера анектирала ову територију. Други вид окупације Бугарска је по налогу Немачке спровела почетком 1942. године. Оформљен је 1. окупациони (армијски) корпус и његове јединице су ушле у делове јужне, источне и централне Србије и заузеле места делова немачких посадних дивизија које су се помериле у западне делове Југославије. У командном погледу ове јединице биле су потчињене војно-управном команданту Србије и имале су обезбеђујући улогу. Први бугарски окупациони корпус је током свог боравка у Србији три пута проширивао своју окупациону зону, па је тако средином 1943. бугарска окупациона зона захватила готово читаву Србију (све осим околине Београда, Мачве и делова ваљевске подгорине). Корпус је био обично састављен од три пешадијске дивизије, али је коначним проширењем своје окупационе

зоне у састав ушла још једна дивизија, да би августа 1944. корпус у свом саставу имао пет дивизија. Од јануара до јула 1942. у саставу су биле 6, 17, и 21. дивизија, затим су од јула 1942. до марта 1943. у саставу биле 7, 9. и 21, а након тога до јула 1943. 22, 24. и 27. дивизија, када је у корпус ушла и ново придошла 25. дивизија. Састав је допуњен августа 1944. када су се 22, 24, 25. и 27. дивизији прикључила 6. дивизија. Због промена на европском и светском ратишту реорганизацију је претрпела и 5. армија. У јесен 1943. армији је додељена 17. пешадијска дивизија. Пошто је армија и са овим променама једва одржавала ред, нарочито од почетка 1944, априла исте године придодата јој је новоформирана 29. пешадијска дивизија. Управо због „одржавања реда“ односно због нарастајуће снаге покрета отпора и учесталијих акција, бугарски окупатор формирао је и одређене специјалне одреде какви су били контрачетници и Жандармерија и одреди „Бенковски“ и „Вардар“, а са Немцима је основао одред „Бирман“. Реорганизација је такође захватила и полицију. Јединице бугарске армије остале су на простору Југославије до почетка септембра 1944. када су кренуле да се повлаче у Бугарску због одлуке бугарске владе да са Немачком прекине дипломатске односе и да потпише примирје са Савезницима (наредба о повлачењу из Србије 17. августа и о повлачењу из Македоније 6. септембра).

Сложени и многољудни бугарски окупаторски апарат и појава отпора проузроковали су бројне злочине. Неке од злочина као што су насилна национализација и однорођавање становништва већ су поменути у закључку. Са њима је ишло и принудно пресељење. Бугарски окупатор је одмах по свом доласку кренуо да прогони „небугарско“ становништво, првенствено Србе. Само са подручја Македоније исељено је између 25.000 и 45.000 Срба. Имовина протераних Срба је конфискована и национализована. Поред насилног исељавања, становништво у Македонији је избегавало у Србију и због страха од бугарских репресалија. Ипак, одређена лица нису могла да избегну бугарске репресалије. Као најтипичнији пример ратних злочина издвајало се масовно убијање становништва. Иако су у поређењу са Првим светским ратом Бугари извршили знатно мање злочина овог карактера, бруталност којим су вршени и у местима где су цивили убијани говори нам да анимозитет одређених група према Србима није био издвојен случај него политика бугарских владајућих гарнитура. Тешко је тачно одредити колико је цивила страдало од стране бугарских окупатора, али консултујући архивску грађу са сигурношћу можемо рећи да тај број не прелази 12.000–13.000. Злочини у виду убијања цивила почели су појавом цивилног, а потом организованог отпора, па су тако многи грађани који су ухапшени крајем 1941. осуђени на смрт. Доласком 1. окупационог корпуса број злочина се повећао и они су попримили масовни карактер. Издвајали су се злочини у Бојнику и околним селима (13–18. фебруар 1942), Горњој Стражави (20. фебруар 1942); злочини приликом офанзиве на Јастребац (јун 1942); у Витковцу, односно у Церову (9. јануара 1943); злочини у селима око Владичиног Хана (фебруар 1943); у Миоковцима (средина фебруара 1943); злочини приликом офанзива „Шварц“, „Круг“, Јунске офанзиве (1943), „Бура“ и „Радан“, Мајске (Пролећне) офанзиве (1944); злочини у Заглавском, Лужничком и Нишавском срезу (октобар 1943) и др, као и злочини у којима су били саучесници са немачким јединицама (Крива Река, 12. октобар 1942. итд). Поред тога бугарски окупатор је затварао, мучио и убијао заробљенике у разним затворима и логорима на окупираној територији и у унутрашњости Бугарске. Још један вид ратних злочина који је често примењивани били су одвођење на принудни рад и депортација грађана, присилна мобилизација, уништавање и паљење насеља, пљачка јавне и приватне имовине итд. Као посебан вид злочина издвајало се прикупљање и депортација Јевреја са анектиране територије марта 1943. године. Као и у случају протераних Срба имовина је конфискована и национализована.

Однос између Југославије и Бугарске, односно бугарску окупацију делова Југославије немогуће је сагледати без увида у деловање великих сила. У специфичним и компликованим околностима које је Други светски рат донео на Балкан ови утицаји преламали су се на више нивоа и појављивали су се у различитим облицима. Након завршетка агресије на Југославију и Грчку, Немачка је у потпуности овлада бугарским привредним и политичким простором (укључујући и нове крајеве). Економски аранжмани склопљени су на штету Бугарске, а за

узврат што је добила територијална проширења, „без капи проливане крви“, Бугарска је морала да одигра улогу „Хитлеровог балканског полицајца“, пошто није слала трупе на Источни фронт. За узврат, Немци су Бугарима давали наоружање (често застарело и трофејно), док су њихови командоси обучавали бугарске војнике и официре у специјалним школама. Једна од таквих била је отворена у Нишу. Бугарска је према, налозима Берлина морала да одигра и улогу тампон зоне према Турској, према којој су имали јако изражени анимозитет. Ни Турци нису били превише благонаклони према Бугарској сматрајући да је она допуштањем да немачка војска уђе на њену територију изгубила независност. Чврсте везе на релацији Берлин – Софија почеле су да слабе поразима Вермахта на Источном фронту и у Африци. Од тада је бугарски политички врх, стидљиво, а затим све отвореније почео да тражи излаз из осовинског табора преко Западних савезника (Португалија, Швајцарска, Турска). Смрт краља Бориса (август 1943.) и капитулација Италије (септембар 1943.) изазвали су нове промене и директно мешање немачке у бирање нове бугарске владе и Намесништва. Међутим, Немачка је полако слабила, а Бугарска је почела да остварује директне везе са представницима западних сила. Почетком септембра односи су прво прекинути (6. септембра), а убрзо је и Бугарска објавила рат Немачкој (8. септембра). Покушаји Немачке са прављењем Националне (Заграничне) владе Александра Цанкова и пројекта „независне Македоније“ били су нереални.

Бугарска је нивелисаније односе имала са другом великом силом из осовинског табора – Италијом. Међутим, односи између ове две земље били су од 1941. до 1943. оптерећени македонским територијалним питањем и нису могли да се развију у пријатељском духу. Наиме Италије је стално свој протекторат „Велику Албанију“ хтела да прошири више на запад све до Вардара, док је Бугарска за себе тражила читаву југословенску Македонију. Граница, односно демаркациона линија се више пута мењала, мада незнатно. Након капитулације Италије, Немачка је овладала територијом „Велике Албаније“. Бугарска је поново покушала да присаједини целокупну Македонију. Ипак, страх од нових ангажмана на југоистоку онемогућио је бугарске државнике, како тврди бугарска историографија, да схвате разлику између деловања окупационог корпуса у Србији и евентуалног присједињавања Западне Македоније. Међутим, капитулација Италије је донекле искоришћена, па је Бугарска успела да уђе у област Преспе и присвоји око 20 села, коригована је и граница при Охриду.

Поред односа са две велике силе из осовинског блока, треба поменути и однос који је Бугарска имала са две владе које су настале на територији распарчане Југославије, једном квислиншком која се налазила у Загребу и једном колаборационистичком која се налазила у Београду. Односи са Саветом комесара Милана Аћимовића, односно са владом „народног спаса“ Милана Недића били су минимални и у највећем броју случајева остваривали су се преко немачке управе, односно преко војно-управног команданта Србије. Трећи рајх је српској колаборационистичкој управи давао привидан вид самосталности у окупираној Србији, а преко ње је повећавао ниво контроле и остваривао главне окупационе и експлоататорске задатке, па сходно томе, српској влади није био потребан ресор спољних послова. О овоме довољно говори и податак да је бугарско конзуларно представништво у Београду (бивше Посланство) било у вези са немачким властима, док им је контакт са представницима српске владе био забрањен. Постојале су ипак одређене назнаке спољнополитичког деловања као што је било регулисање граничног железничког саобраћаја између окупиране Србије (територија војно-управног команданта) и Бугарске. Однос српске владе према Бугарској у највећем броју случајева се сводио на заједничке акције српских и бугарских оружаних одреда против покрета отпора. У овим војним операцијама био је јасно прецизиран однос између јединица у којем су војни одреди српске владе у командном смислу заузимале последње место. Са друге стране, због израженог националног осећања код припадника административних власти и војних јединица Недићеве владе и традиционалног анимозитета према Бугарима, често су између ове две групације избијали инциденти, којих је према ауторовим истраживањима било преко 70; а неколико се завршило и смртним исходом.

Однос између Бугарске и НДХ био је један од најсрдачнијих односа у осовинском табору. Бугарска је међу првима признала НДХ као суверену државу 19. априла на седници

Министарског савета. Убрзо након тога, јула 1941. стално дипломатско представништво НДХ у Софији и бугарско у Загребу су почела да делују. Учвршћивање односа било је прожето сталним посетама друштвених и културних радника, међусобним прославама државних празника, војном и привредном сарадњом итд. Ипак, НДХ и Бугарска су најбоље везе оствариле у спољнополитичком деловању где су редовно заузимале заједничке позиције, између осталог и због потчињености Загреба и Софије немачкој спољној политици. Присна сарадња између њих каналисала се у неколико праваца. Прво, Бугарска и НДХ противиле су се концепцији по којој је Балкан препуштен субординацији Италије. Друго, НДХ се трудила да уз помоћ Бугарске ојача своје позиције према Мађарској, док је Бугарска уз помоћ НДХ исто желела да уради према Румунији. Треће, НДХ и Бугарска означиле су Србију као општу претњу за сигурност новог поретка и постигле су потпуну сагласност да је што више треба изоловати и на крају уништити. Међутим, однос није био једнообразан. Боравак Ивана Михајлова у Загребу и његово деловање уносио је неповерење и компликовао је односе између Софије и Загреба. Опрезни ставови краља Бориса према терористима какав је био Анте Павелић такође су донекле оптерећивали односе који су прекинути 6. септембра 1944, истог дана када је Бугарска прекинула дипломатске односе са Немачком.

Ништа мање компликовано није било ни деловање и гледишта Савезника. Велика Британија је у преломним мартовским данима 1941. доживела неуспех своје балканске политике. Имала је прекинуте дипломатске односе са Бугарском од 5. марта 1941, а Југославија је током априла 1941. распарчана. Ипак, на њеној територији се налазила Југословенска влада, а преко својих обавештајних служби успела је да извуче грађанске, лево оријентисане бугарске политичаре из земље. Појавом ројалистичког покрета отпора у Југославији који је предвођен пуковником Драгољубом Михаиловићем додатно је орасположио британске водеће кругове који су преко овог, али и осталих покрета отпора покушавали да уздрмају Хитлерову европску тврђаву. Бугарска објава рата САД и Великој Британији 13. децембра 1941. преокренула је дотадашњу дипломатију две западне силе које су према овој балканској земљи заузеле од тада тврђи став, нарочито од када су Сједињене Државе објавиле рат Јапану 8. децембра и одлучиле да се директно умешају у светски сукоб. Велика Британија је објавила рат Бугарској 27. децембра 1941, док су САД то урадиле 6. јуна 1942. Међутим, сви покушаји да се Бугарска уздрма споља остали су на почетном нивоу. Покушаји су вршени преко Георги Димитрова–Гемета и Николе Момчилова, затим бацањем летака, нуђењем територијалних уступака бугарским суседима, спуштањем савезничких мисија, отварањем македонског питања и на крају, најважније, бомбардовањем Бугарске (закључно са анектираним територијама). Ништа није ишло на силу, па су Западни савезници морали да сачекају да се Бугарска сама отвори према њима. Преговори о примирју су поведени и скоро су приведени крају, али је вешта дипломатска игра Совјетског Савеза ставила Западне савезнике у мат позицију, па је Москва објавом рата Бугарској и војним запоседањем њене територије стекла одлучујућу улогу у диктирању услова примирја. Попустила је и Велика Британија којој је било битно да оствари свој утицај у Грчкој што је врло брзо, али уз већи напор, и остварила.

Директно везана за политику Западних савезника, односно Велике Британије била је Југословенска влада у избеглиштву и њен, од 1942. министар војни, генерал Драгољуб Михаиловић који је предводио Југословенску војску у отаџбини. Преко ових установа покушавано је да се остваре чвршће везе са бугарским истомишљеницима. Југословенска влада осудила је бугарску окупацију делова Југославије објавивши 4. маја 1941. да је са Бугарском у рату од 6. априла 1941. године. Кампања која је од тада поведена против бугарске окупације била је млака и површна и сводила се на издавање циркулара о бугарским злочинима о којима је владу обавештавао генерал Михаиловић. Много већу ангажованост влада је показала по питању Јужнословенске и Балакнске федерације. Иако је идеја донекле трасирана кроз југословенско-грчку Балканску унију (подржану од стране Велике Британије) коначна форма у вези оснивања једне велике јужнословенске државе застала је у почетној форми и разводњена је у филозофским размишљањима и сукобљавањима бугарских и

југословенских емиграната од којих су предњачили Момчило Нинчић, Милан Гавриловић и Милан Грол (свако са својим виђењем). Слично је било и са генералом Михаиловићем који је покушао да везе са бугарским истомишљеницима оствари преко бугарских окупаторских официра и „земљорадничких“ политичара који су остали у земљи (неке од њих упознао док је био војни аташе у Софији). Истовремено веза је остварена за „земљорадничким“ прваком Георги Димитровим. У окупираној земљи покушало се да се контакт оствари преко источне Србије. У том циљу требали су да раде бугарски емигранти који су се у Југославији налазили од убиства Александра Стамболијског и који су били његови истомишљеници, а затим четнички команданти у тим крајевима Љубомир Јовановић, Радослав Ђурић и Сениша Оцокољић. У источну Србију је специјално по том питању упућен и првак југословенске Земљорадничке странке Лазар Тркља. Михаиловић је током 1943. потенцијални круг пријатеља из Бугарске проширио на чланове Војне лиге, односно круга „Звено“ и на „протогеровисте“. Сви ови контакти остали су на почетном нивоу. Након деветосептембарског преврата када су одређени људи на које је Михаиловић хтео да се ослони, као што су били Дамјан Велечв и Иван Маринов постали утицајни људи у војсци, сваки контакт је престао.

Много више успеха у остваривању својих амбиција имао је Совјетски Савез који је преко својих установа обликовао деловање југословенске и бугарске комунистичке партије. У корист Совјетског Савеза ишла је још једна околност, а то је да скоро током читавог рата (осим почетком септембра 1944) односи са Бугарском нису прекинути. СССР је сматрао да се са Бугарском фактички налазио у рату, пошто је њена територија служила као полигон за немачке нападе. Стога је она донекле реорганизовала рад посланства у Софији у више обавештајном духу, а кренула је у Бугарску да спушта падобраном специјалне диверзантске групе које су међутим све похватане. Са друге стране, вршила је огроман притисак на чланове бугарског посланства у Москви/Кујбишеву. О томе говори и податак да су одређени чланови морали да се повуку због „психичког растројства“. Након што је једва преживела операцију „Барбароса“, Москва је консолидовала своје редове притискајући Бугаре преко легалних канала, али и преко субверзивног деловања. Преузимајући војну иницијативу након борби код Стаљинграда и Курска, Совјетски Савез је почео да остварује војну иницијативу у источној Европи вешто кријући своје карте које је најзад отворио крајем лета 1944. доводећи Западне савезнике пред свршен чин. Обезбеђујући војну и политичку превагу у Југославији и Бугарској септембра 1944. Кремљ је обезбедио да се преговори о примирју поведу у совјетској престоници, уместо у Каиру. У овим преговорима и састављању уговора и поред велике жеље нису учествовали представници југословенске и грчке владе. Делегати нове владе Очетчетвеног фронта потписали су примирје 28. октобра 1944. године.

Под окриљем Москве развијали су се и односи између КПЈ и БРП који су током окупације претрпели више успона и падова. У епицентру односа између ове две партије било је размимоилажење око решавања „нерешивог“ македонског питања. Иако је Коминтерна стала на страну југословенских комуниста, питање је било далеко од решеног и није успело да се затвори, делом и због става Георги Димитрова који је поред тога што је реаговао као генерални секретар ИККИ, деловао и као Бугарин. Питање је донекле затворено када је на Другом заседању АВНОЈ-а и касније одлукама на Вису 24. јуна 1944. уређен федеративни статус Македоније у оквиру Југославије. Однос између две партије био је обележен и питањем оснивања Балканског штаба које је Коминтерна покренула у јесен 1942. као одговор на потенцијално искрцавање Западних савезника на Балкану и формирање групе армија „Е“ у јужној Грчкој од стране Немачке. Светозар Вукмановић је због овога и послат у Македонију. Иако су постигнути одређени резултати, Москва је крајем 1943. одбацила ову идеју, која је поред војне имала и политичку димензију и оставила је за после рата. У светлу немачког пораза код Курска и капитулације Италије, Московске и Техеранске конференције, као и доласка савезничких мисија у Грчку, Албанију и Југославију, формирање једног обједињеног војно-политичког Балканског штаба чинило се ризично. Светозар Вукмановић остао је у јужним деловима Југославије са другачијом улогом коју је КПЈ добио након спуштања совјетске мисије предвођене Штерјуу Атанасовим. Од тада се главна делатност КПЈ, у

контексту односа две партије, свела на формирање партизанских јединица састављених од Бугара, на њихово наоружање и слање у Бугарску. Ове јединице, као и разни партизански одреди водили су на десетине борби са бугарским окупаторским јединицама. У раду смо навели 374 борбе између партизанских и бугарских јединица и дали две бројке страдалих припадника бугарске војске. Први број је добијен првенствено анализом „партизанских“ извора и износи око 5.300, а други број који је дат представља анализу коју је направио бугарски Народни суд, највероватније почетком 1946. године. Према овим подацима 1. окупациони корпус имао је 4.628 избачених из строја и то: 968 убијених, 384 рањених 3.276 несталих. Бугарска 5. армија у Македонији имала је 3.912 избачених из строја и то: 698 убијених, 934 рањених и 2.280 несталих. Треба додати да су у бројке које је дао бугарски Народни суд урачуната и она лица која су настрадала и од ЈВуО.

Доласком Отечественог фронта на власт у Бугарској и осигуравањем позиција Јосипа Броза у Југославији стекли су се услови да два суседа поново крену путем зближавања. Међутим, наслеђени проблеми и догађаји из окупације учинили су да је југословенска страна са неповерењем гледала на зближавање са Бугарском. Све је међутим брзо изглађено посредством Совјетског Савеза. У месецима на крају Другог светског рата односи између Југославије и Бугарске били су обележени прво војном сарадњом која је добила званичну форму Споразумом у Крајови 5. октобра 1944. године. Бугарска народна армија у Југославији је у првом делу „Отаџбинског рата“ ангажовала 1, 2. и 4. армију, док је у другој фази „Отаџбинског рата“ послала новоформирану 1. армију (са шест дивизија). У завршеној фази Другог светског рата, БНА је према подацима коју су спремљени за Париску мировну конференцију имала преко 30.000 официра, подофицира и војника избачених из строја.

Иза војног садејства у јужним деловима Југославије, а потом на Сремском фронту, крила се далеко озбиљнија прича – стварање Јужнословенске федерације. Идеја која је у једном тренутку била надомак остварења убрзо је напуштена противљењем Западних савезника, али и постављањем низа питања унутрашњег уређења федерација са којом се нису слагали час једни, час други. Сагледавајући осам пројеката федерације, који су написани од новембра 1944. до јануара 1945, јасно је да је идеја слабила. Уз то је поново отворено македонско питање. Питање уједињења југословенског и бугарског дела Македоније практично је окончано када су Бугари поставили контрапитање – добијање Царибродског и Босилградског среза.

У месецима када је Други светски рат улазио у своју завршну фазу сарадња Југославије и Бугарске кренула је да се гради „приказивањем дисконтинуитета“ од стране нове бугарске владе и међусобним посетама, да би 1. децембра 1944. добила званичну форму. Бивши министар финансија Петар Тодоров тада је постављен за политичког представника и изванредног изасланика Бугарске при југословенској влади. Са друге стране, неформалну посланичку функцију у Бугарској је обављао генерал-мајор Владимир Поповић који је дошао у бугарску престоницу 12. јануара 1945. године. Нова бугарска влада је поред тога слала материјалну и финансију помоћ Југославији. Веома важну ставку у контексту бугарске помоћи представљао је прихват југословенске деце у Бугарској. У питању су била социјално угрожена деца са подручја Југославије (ратна сирочад, деца из најсиромашнијих породица, избеглице). Кроз разна бугарска прихватилишта прошло је преко 11.200 деце од јануара до октобра 1945. године. Крајем 1944, сходно одредбама примирја, започела су суђења ратним злочинцима у Бугарској, која је југословенска јавност пратила са посебном пажњом. Према подацима бугарског Народног суда, највероватније са почетка 1946. укупно је на смрт осуђено 2.850 људи, на доживотни затвор – 1.366, на казну затвора у трајању од једне до 20 година – 4.652 и 690 је осуђено на једну годину условно. Уз то треба додати да је, по проценама бугарских историчара, око 3.000 лица убијено без пресуде, већина из идеолошких побуда. Одређен број лица су као ратни злочинци екстрадитовани у Југославију што је са југословенске стране позитивно оцењено.

У 1945. Југославија и Бугарска почеле су да остварују пун замах у својим односима што је крунисано маја месеца исте године успостављањем формалних дипломатских односа. Министарство иностраних послова ДФЈ прихватило је Петра Тодорова за посланика Бугарске

и 8. маја је дало агрeман за његово именованье. Истог дана за југословенског посланика у Софији именован је Никола Ковачевић који је своје акредитиве предао бугарским намесницима приликом његовог доласка у Софију 22. маја 1945. године. Садејство две земље, које су се већ тада налазиле у оквиру источног блока, приказано је и на Париској мировној конференцији (25. јул–15. октобар 1946), иако се југословенска делегација стално жалила на лоше држање Бугара. Међутим, инструкције из Београда и Москве су биле јасне, па је југословенска делегација узела под заштиту Бугарску, док је главна оштрица била уперена према западним силама и њеним савезницима. Мировни уговор, Бугарска је потписала 10. фебруара 1947. чиме је стављена тачка на учешће ове земље у Другом светском рату. Добри односи између две земље настављени су и даље све до југословенског сукоба са Информбироом 1948. који је југословенско-бугарске односе поново довео до тачке усијања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Архивска грађа:

Србија:

Архив Југославије:

- 1) Фонд 54 – Репарациона комисија при влади ФНРЈ.
- 2) Фонд 83 – Збирка Саве Косановића.
- 3) Фонд 103 – Емигрантска влада Краљевине Југославије.
- 4) Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.
- 5) Фонд 112 – Новинска агенција „Танјуг“.
- 6) Фонд 334/5 – Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије – Административно-правно одељење.
- 7) Фонд 335 – Војислав Јовановић – Марамбо.
- 8) Фонд 341 – Посланство Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон.
- 9) Фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара.
- 10) Фонд 371 – Посланство Краљевине Југославије у САД – Вашингтон.
- 11) Фонд 372 – Посланство Краљевине Југославије у Ватикану.
- 12) Фонд 374 – Посланство Краљевине Југославије у Швајцарској – Берн.
- 13) Фонд 378 – Посланство Краљевине Југославије у СССР – Москва, Кујбишев.
- 14) Фонд 380 – Посланство Краљевине Југославије у Португалији – Лисабон.
- 15) Фонд 382 – Посланство Краљевине Југославије у Шведској – Стокхолм.
- 16) Фонд 383 – Посланство Краљевине Југославије у Египту – Каиро.
- 17) Фонд 385 – Посланство Краљевине Југославије у Аргентини – Буенос Ајрес.
- 18) Фонд 387 – Посланство Краљевине Југославије у Бразилу – Рио де Жанеиро.
- 19) Фонд 411 – Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду.
- 20) Фонд 414 – Генерални конзулат Краљевине Југославије у Чикагу.
- 21) Фонд 430 – Генерални конзулат Краљевине Југославије у Јерусалиму.
- 22) Фонд 439 – Посланство Краљевине Југославије у Канади – Отава.
- 23) Фонд 449 – Генерални конзулат Краљевине Југославије у Њујорку.
- 24) Фонд 507 – Савез комуниста Југославије.
 - А) фонд 507/9 – Централни комитет КПЈ-СКЈ. Комисија за међународне односе и везе.
 - Б) фонд 507 II Д – Централни комитет КПЈ-СКЈ. Депеше Централног комитета КПЈ-СКЈ (1945–1952).
- 25) Фонд 513 – Лични фонд Моше Пијаде.
- 26) Фонд 642 – Министарство социјалне политике ДФЈ (ФНРЈ).
- 27) Фонд 790/16 – Збирка докумената ЦПА БКП (Софија).

Војни архив:

- 1) Архива Емигрантске владе.
- 2) Архива Независне Државе Хрватске (НДХ).
- 3) Архива Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ).
- 4) Бугарска архива.
- 5) Недићева архива.
- 6) Немачка архива.
- 7) Пописник 17 (Архива Војске Краљевине Југославије).
- 8) Четничка архива.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије:

- 1) Фонд Политичка архива
- 2) Фонд Строго поверљива архива

Државни архив Србије:

- 1) Фонд Безбедносно информативна агенција (БИА).

Историјски архив Београда:

- 1) Фонд 1 – Управа града Београда, Одељење специјалне полиције.
- 2) Фонд 2768 – Легат Косте Павловића.

Северна Македонија:

Државен архив на Република Северна Македонија:

- 1) Фонд 127 – Обласна дирекција Битола.
- 2) Фонд 128 – Обласна дирекција Скопје.
- 3) Фонд 129 – Обласна полициска управа Битола.
- 4) Фонд 130 – Обласна полициска управа Скопје.
- 5) Фонд 324 – Универзитет „Цар Борис Трети“.
- 6) Фонд 1034 – Министерство за надворешни работи на Велика Британија.
- 7) Фонд 1265 – ВМРО (Бугарија).
- 8) Фонд 1371 – Македонска патриотска организација (МПО) во САД.

Бугарска:

Државен архив – Благоевград:

- 1) Фонд 6к – Околийско управление на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) – Сандански (Свети Врач).
- 2) Фонд 59 – Областна дирекција – Благоевград (Горна Джумая).
- 3) Фонд 125к – Градско общинско управление – Благоевград (Горна Джумая).

Државен архив – Бургас:

- 1) Фонд 4к – Областна дирекција – Бургас.
- 2) Фонд 780к – Методи Иванов Шишков (1902–1981).

Државен архив – Видин:

- 1) Фонд 23к – Околийска училищна инспекция – Видин.
- 2) Фонд 40 – Българо-съветско дружество – Кула.
- 3) Фонд 320 – Колекция „Видинска отбрана – септември и октомври 1944 г.“

Државен архив – Габрово:

- 1) Фонд 1147 – Колекция „Спомени, снимки и други на участници във Великата отечествена война“ – Габрово.

Државен архив – Добрич:

- 1) Фонд 694 – Селски общински народен съвет (СОБНС) – с. Овчарово, Толбухинско.

Државен архив – Кърджали:

- 1) Фонд 153 – Българска земеделска и кооперативна банка – Кърджали.
- 2) Фонд 1096 – Георги Димитров Дачев (1930–1999).

Државен архив – Ловеч:

- 1) Фонд 10к – Државна третостепенна болница – Луковит.
- 2) Фонд 50к – Административно лесничейство – Тетевен.
- 3) Фонд 73к – Селско общинско управление – с. Ябланица, Ловешко (1880–1944).
- 4) Фонд 122к – Ловешка митрополия – Ловеч.
- 5) Фонд 141 – Народно основно училище (НОУ) „Христо Ботев“ – с. Брестница, Ловешко.
- 6) Фонд 1236 – Марин Кръстев Иванов (1894–1990).

Държавен архив – Монтана:

- 1) Фонд 5к – Околийско управление – Лом.
- 2) Фонд 34к – Околийско управление – Берковица.
- 3) Фонд 234к – Околийска реквизиционна комисия – Берковица.
- 4) Фонд 329к – (Околийска училищна инспекция – Берковица).

Държавен архив – Пазарджик:

- 1) Фонд 16к – Околийско управление – Панагюрище.
- 2) Фонд 403к – Народно читалище „Св. Кирил и Методий“ – с. Чепино, Пазарджишко.
- 3) Фонд 1465 – Борислав Стефанов Тодоров (1921–2008).

Държавен архив – Перник:

- 1) Фонд 9к – Околийско полицейско управление – Радомир.
- 2) Фонд 123к – Околийско полицейско управление – Брезник.
- 3) Фонд 148к – Държавни мини „Перник“ – Перник.
- 4) Фонд 152к – Околийско полицейско управление – Трън.
- 5) Фонд 154 – Околийско управление на Министерството на вътрешните работи (ОУ на МВР) – Брезник.
- 6) Фонд 166к – Селско общинско управление – с. Батановци.
- 7) Фонд 205к – Околийска реквизиционна комисия – Трън.
- 8) Фонд 206к – Полицейско комендантство – Перник.

Държавен архив – Плевен:

- 1) Фонд 5к – Текстилна фабрика „Кайлъшка долина“ Акционерно дружество (АД) – Плевен.

Държавен архив – Разград:

- 1) Фонд 5к – Околийско управление – с. Кубрат.
- 2) Фонд 47 – Градски общински народен съвет – Разград.

Държавен архив – Смолян:

- 1) Фонд 960 – Колекция „Участие на България във Втората световна война“.
- 2) Фонд 1206 – Мурджо Стоев Четрафилов (1911–1995).

Държавен архив – София:

- 1) Фонд 31 – Градски народен съвет (ГНС) – Самоков.
- 2) Фонд 548к – Селско общинско управление – с. Долна баня, Софийско.

Държавен архив – Шумен:

- 1) Фонд 1652 – Борис Ванков Павлов.

Държавен архив – Ямбол:

- 1) Фонд 47 – Градски общински народен съвет (ГОНС) – Елхово.
- 2) Фонд 169к – Печатница „Светлина“ – Ямбол.

Държавен военноисторически архив:

- 1) Фонд 1 – Кабинет на Министъра (1878–2000).
- 2) Фонд 3 – Главно политическо управление на БНА – под. (35650) 22000.
- 3) Фонд 7 – Управление „Кадри“ МНО – под. (35240) 24080.
- 4) Фонд 9 – Тил на БНА – под. (35570) 22420.
- 5) Фонд 11 – Медицински отдел – под. 35160.

- 6) Фонд 22 – Генерален щаб.
- 7) Фонд 24 – Оперативен отдел – (35420) 24190.
- 8) Фонд 49 – Първа българска армия.
- 9) Фонд 51 – 5-та отделна армия.
- 10) Фонд 318 – 1 български окупационен корпус.
- 11) Фонд 319 – 2 български окупационен корпус.
- 12) Фонд 745 – 12-а (31-ва) пехотна дивизия.
- 13) Фонд 1027 – Черноморски флот – под. (20400) 34400.
- 14) Фонд 1042 – Дунавски флот – под. 20270.

Централен държавен архив:

- 1) Фонд 16 – Централен комитет на БКП.
- 2) Фонд 3к – Монархически институт в България (1879–1946).
- 3) Фонд 82 – Петър Цачев Тодоров (1881–1955).
- 4) Фонд 88 – Министерство на правосъдието.
- 5) Фонд 95к – Любомир Христов Лулчев (1886–1945).
- 6) Фонд 1476 – Васил Петров Коларов (1877–1950).
- 7) Фонд 166к – МВРИ – Дирекция на вероизповеданията.
- 8) Фонд 173к – Народно събрание (НС).
- 9) Фонд 176к – Министерство на външните работи и изповеданията (МВРИ).
- 10) Фонд 177к – Министерство на народната просвета (МНП).
- 11) Фонд 258к – Главна дирекция на държавните и на гарантираните от държавата дългове.
- 12) Фонд 264к – Министерство на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ).
- 13) Фонд 284к – Министерски съвет (МС).
- 14) Фонд 317к – Българска легация в Берн.
- 15) Фонд 319к – Българска легация в Стокхолм.
- 16) Фонд 321к – Българска легация в Цариград – Анкара.
- 17) Фонд 370к – Министерство на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) – Дирекция на полицията.
- 18) Фонд 371к – Министерство на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) – Дирекция на общините и обществените грижи.
- 19) Фонд 372к – Главно управление на народното здраве.
- 20) Фонд 538к – Петър Христов Габровски (1898–1945).
- 21) Фонд 660к – Струмишко околийско управление.
- 22) Фонд 771к – Колекция „Спомени, снимки и други документи за участници в национално-освободителните борби в Македония и Тракия“.
- 23) Фонд 791к – Св. Синод на Българската православна църква.
- 24) Фонд 1268к – Александър Радев Моллов (1888–1957).
- 25) Фонд 1303к – Никола Стойчев Мушанов (1872–1951).
- 26) Фонд 1484 – Министерство на външните работи – Парижка мирна конференция.
- 27) Фонд 1498к – Централна еврейска консистория в България.
- 28) Фонд 1536к – Иван Владимиров Попов (1890–1944).
- 29) Фонд 1568к – Колекция „Еврейски документи и старопечатни издания“.
- 30) Фонд 1870к – Любен Стоянов Златаров (1900–1988).

Објављени извори:

- 1) Avramovski Živko, „Devet projekata ugovora o jugoslovensko-bugarskom savezu i federaciji (1944–1947)“, *Istorija 20. veka*, I, 2, (1983), 91–124.
- 2) Ангелов Веселин, „Документи за броя на населението от 1922 до 1948 г. и положението на българите в цариградско и босилеградско към 1950 г.“, *Исторически преглед*, LVII, 3–4, (2001), 185–202.

- 3) Ангелов Веселин, „Неизвестни писма за присъединяване на Пиринска Македония към Югославия (август–септември 1944 година)“, *Исторически преглед*, XLVII, 9, (1991), 91–95.
- 4) БКП, *Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946)*. Том втори, със. Билярски Цочо, Бурилкова Ива, София 1999.
- 5) *Британските военни мисии во Македонија. Документи 1942–1945*, ред. Чепреганов Тодор, Скопје 2000.
- 6) Бојковић Слађана, Пршић Милоје, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918. Документи*, Београд 2000.
- 7) *Българите от Западните покрайнини (1878–1975)*, със: Бугарчева Елена, Зидарова Людмила, София 2005.
- 8) *България и Независимата Хърватска Държава (1941–1944). Дипломатически документи*, със. Тодоракова Милена, София 2004.
- 9) *България–непризнатият противник на Третия райх*, със. Тошкова Витка, София 1995.
- 10) *Българското управление във Вардарска Македония (1941–1944). Документален сборник*, със. Гребенаров Александър, Николова Надя, София 2011.
- 11) *Великите сили и България 1944–1947 г. Том I. Примирието между СССР, Велобитания, САЩ и България (януари–октомври 1944 г.). Документи*, със. Ревякина Луиза, Тошкова Витка, Волокитина Татяна, София 2014.
- 12) *Великите сили и България 1944–1947 г. Том II. Съюзната контролна комисия в България (ноември 1944–декември 1947 г.). Документи. Пъва част*, със. Ревякина Луиза, Волокитина Татяна, София 2018.
- 13) Весковиќ–Вангели Вера, „Германски документ за заземањето на Радио–Скопје во 1941 година“, *Гласник*, XXV, 1, (1981), 259–264.
- 14) Весковиќ–Вангели Вера, Брезоски Велимир, „Нови документи од Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија–АСНОМ (2.8–28.12.1944)“, *Гласник*, XVIII, 3, (1974), 149–184.
- 15) *ВМРО (Обединета). Документи и материјали, книга 1*, прир. Катарциев Иван, Скопје 1991.
- 16) *ВМРО (Обединета). Документи и материјали, книга 2*, прир. Катарциев Иван, Скопје 1992.
- 17) *Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија (1944–1945). Документи, Т. 1*, ур. Чепреганов Тодор, Скопје 2008.
- 18) Георгиевски Кузман, „Документи за загинатите скопјани во бомбардирањата на Скопје во 1943–1944 година“, *Гласник*, XVI, 1, (1972), 165–169.
- 19) *Германски документи за Македонија. Том 1. Книга 1. Обидот на Третиот рајх за создавање „Независна Македонија“ во 1944*, прир. Димитријевски Марјан, Скопје 2001.
- 20) *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga II. Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938.
- 21) *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb 1948.
- 22) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941–1945*, I, Beograd 1988.
- 23) Жила Лина, „Някои аспекти от политиката на СССР към България (1935–1940)“, *Исторически преглед*, LIII, 4, (1997), 118–129.
- 24) *Записници од седниците на Македонската еврејска општина во Скопје (1944–1946)*, прир. Манојловски Александар, Скопје 2017.
- 25) *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, прир. Pijevac Komnen, Jončić Dušan, Beograd 2004.
- 26) *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 1 (Zbornik I/1)*, Beograd 1949; *Зборник I/3*, Beograd 1953; *Зборник I/4*, Beograd 1954; *Зборник I/5*, Beograd 1954; *Зборник I/7*, Beograd 1955; *Зборник I/9*, Beograd 1955; *Зборник I/10*, Beograd 1955; *Зборник I/11*, Beograd 1955; *Зборник I/12*, Beograd 1956; *Зборник I/13*, Beograd 1956; *Зборник I/14*, Beograd 1957; *Зборник I/15*, Beograd 1957; *Зборник I/16*, Beograd 1958; *Зборник I/19*, Beograd 1969; *Зборник I/20*, Beograd 1965;

- Zbornik I/21*, Београд 1965; *Zbornik II/2*, Београд 1954; *Zbornik II/7*, Београд 1959; *Zbornik II/8*, Београд 1959; *Zbornik II/10*, Београд 1962; *Zbornik II/11*, Београд 1963; *Zbornik II/12*, Београд 1971; *Zbornik II/13*, Београд 1982; *Zbornik II/14*, Београд 1981; *Zbornik II/15*, Београд 1982; *Zbornik III/8*, Београд 1956; *Zbornik III/10*, Београд 1969; *Zbornik IV/13*, Београд 1955; *Zbornik IV/14*, Београд 1956; *Zbornik V/39*, Београд 1979; *Zbornik VII/1*, Београд 1952; *Zbornik VII/2*, Београд 1952; *Zbornik VII/3*, Београд 1954; *Zbornik VII/4*, Београд 1954; *Zbornik IX/1*, Београд 1961; *Zbornik IX/2*, Београд 1961; *Zbornik IX/3*, Београд 1967; *Zbornik IX/4*, Београд 1966; *Zbornik IX/5*, Београд 1969; *Zbornik IX/9*, Београд 1969; *Zbornik XI/3*, Београд 1976; *Zbornik XII/1*, Београд 1973; *Zbornik XII/2*, Београд 1976; *Zbornik XII/3*, Београд 1978; *Zbornik XII/4*, Београд 1979; *Zbornik XIV/1*, Београд 1981; *Zbornik XIV/2*, Београд 1983; *Zbornik XIV/3*, Београд 1983; *Zbornik XIV/4*, Београд 1985.
- 27) Zečević Miodrag, Popović Jovan, prir. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*. Београд 1996.
 - 28) *Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941–1945). Knjiga 22. (1. januar–4. mart 1945)*, pr. Vuković Branko, Београд 1996.
 - 29) *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том VII. Македонија у народноослободилачком рату и народној револуцији 1941–1944*, Београд 1951.
 - 30) *История на съвременна България. Сборник документи. Том 1 (1944–1947)*, със. Огнянов Любомир, София 2016.
 - 31) *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, prir. Krizman Bogdan, Zagreb 1981.
 - 32) *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943–1945. Dokumenti*, prir. Petranović Branko, Београд 1981.
 - 33) Колономос Жамила, Весковиќ-Вангели Вера, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941–1945). Зборник на документи. I*, Скопје 1986.
 - 34) Колономос Жамила, Весковиќ-Вангели Вера, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941–1945). Зборник на документи. II*, Скопје 1986.
 - 35) *Коминтерн и Вторая мировая война. Часть I, до 22 июня 1941 г*, сос. Лебедева Н. С., Наринский М. М., Москва 1994.
 - 36) *Коминтерн и Вторая мировая война. Часть II, после 22 июня 1941 г*, сос. Лебедева Н. С., Наринский М. М., Москва 1998.
 - 37) *Logor Vanjica. Logoraši. Prvi tom. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Vanjica (1941–1944)*, prir. Mirković Evica, Radojičić Milena, Београд 2009.
 - 38) Лопичић Ђорђе, прир, *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2009.
 - 39) *Македонија во архивиот на Јосип Броз Тито (1943–1953)*, ур. Велјановски Новица, Скопје 2012.
 - 40) *Македонија во странскиот печат. Том I*, ред. Џинго Теон, Петровски Филип, Сотиров Игор, Скопје 2016.
 - 41) Марковиќ Душан, Мићић Срђан, „Сусрети краља Александра и краља Бориса од септембра до децембра 1933. године“, *Токови историје*, 1, (2017), 175–198.
 - 42) *Меѓународни уговори Федеративне Народне Републике Југославије. Свеска 4*, Београд 1947.
 - 43) *Методија Андонов-Ченто. Документи и материјали*, ур. Димитријевски Марјан, Тодоровски Зоран, Бунтески–Бунте Ристо, Скопје 2002.
 - 44) *Методија Шаторов–Шарло. Документи и материјали*, ур. Тодоровски Зоран, Бунтески–Бунте Ристе, Скопје 2012.
 - 45) *Миливој Грбиќ–Војче. Документи*, ред. Симоновски Александар, Скопје 2016
 - 46) Михајлов Миле, „Еден документ за стрелањето на група затвореници од скопскиот затвор во месноста Пуста Кула–Велешко 1942“, *Гласник*, XXI, 1, (1977), 175–183.
 - 47) Михајлов Миле, „Еден обид за дешфрирање на извештајот на Методија Шаторов–Шарло до Извршниот комитет на Комунистичката интернационала од 16.9.1941 година“, *Гласник*, L, 1, (2006), 195–207.

- 48) Михајлов Миле, „Меморандумот на македонските политички организации во Америка и во Канада од ноември 1941 година“, у: *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми. Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 година по повод 50-годишнината од работата на институтот за национална историја*, ред. Битовски Крсте и др, Скопје 2000, 301–307.
- 49) *Nirnbërška presuda*, Beograd 1948.
- 50) *Освобождението на българи от Вардарска Македонија – военнопленници от бившата югославска армия през Втората световна война*, със: Михов Милен, Гребенаров Александър, София 2016.
- 51) *От Сан Стефано до Париж (1878–1947 г.). Най-важните договори за България*, със. Билярски Цочо, София 2009.
- 52) Pavlović Konstantin, „Dnevnik Vrhovne komande Vermahta (1–31. decembra 1943)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1990), 253–272.
- 53) Pavlović Konstantin, „Dnevnik Vrhovne komande Vermahta (1–30. novembar 1943)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1991), 279–296.
- 54) Pavlović Konstantin, „Zabeleška o razgovoru Adolfa Hitlera i bugarskog predsednika vlade Bogdana Filova, 27. jula 1940. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1981), 165–168.
- 55) Pavlović Konstantin, „Zabeleška o razgovoru Adolfa Hitlera sa bugarskim poslanikom Parvanom Draganovim 23. novembra 1940. i 3. decembra 1940. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1981), 169–177.
- 56) Pavlović Konstantin, „Zabeleška o razgovoru između firera i bugarskog poslanika Draganova povodom njegovog premeštaja u Madrid, u Firerovom Glavnom stanu 'Vukodlak' ('Werwolf') 14. avgusta 1942; zabeleška o razgovoru između firera i članova Bugarskog regentskog saveta princa Kirila i ekselencije Filova u Firerovom Glavnom stanu 'Vučja jama' ('Wolfsschanze') 18. oktobra 1943; zabeleška u razgovoru između Firera i članova Bugarskog regentskog saveta princa Kirila i profesora Filova 19. oktobra 1943. u Firerovom Glavnom stanu 'Vučja jama' ('Wolfschanze')“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2, (1982), 339–358.
- 57) Pavlović Konstantin, „Zabeleška o razgovoru između Firera i bugarskog predsednika vlade Bojlova u Firerovom glavnom stanu „Vučja jama“ (Wolfschanze) 5. novembra 1943“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1982), 283–292.
- 58) Pavlović Konstantin, „Zabeleška o razgovoru između Firera i mađarskog predsednika vlade grofa Telekija (Teleki) u Beču 20. novembra 1940; razgovor Firera sa mađarskim poslanikom Stojajijem (Stojay) 27. marta 1941; zabeleška o razgovoru između Firera i članova Bugarskog regentskog saveta u zamku Kleshajm (Klessheim) posle večere 16. marta 1944. godine; zabeleška o razgovoru između Firera i članova Bugarskog regentskog saveta princa Kirila, ekselencije Filova i generala Mihova u zamku Kleshajm (Klessheim) 17. marta 1944. pre podne“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1983), 325–345.
- 59) Pavlović Konstantin, „Zabeleške o razgovoru između Firera i bugarskog predsednika vlade Filova na Oberzalbergu 4. januara 1941, razgovor Firera sa bugarskim poslanikom 27. marta 1941; prijem bugarskog ministra inostranih poslova kod Firera 27. novembra 1941.“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1981), 307–314.
- 60) Pavlović Konstantin, „Iz ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1986), 293–334.
- 61) Pavlović Konstantin, „Iz ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta (1. januar–31. mart. 1943. godine)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1988), 249–286.
- 62) Pavlović Momčilo, „Srbija na kraju rata. Izveštaj majora Džona Henikera Mejdžora o Srbiji u periodu april–novembar 1944.“, *Istorija 20. veka*, XIV, 2, (1996), 153–176.
- 63) *Политичките судски процеси во Скопје за време на бугарската окупација (1941–1944)*, ред. Ивановски Владо, Скопје 2009.
- 64) *Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941–1945. Svezak 1*, prir. Kisić Kolanović Nada, Zagreb 2003.

- 65) *Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941–1945. Svezak 2*, prir. Kisić Kolanović Nada, Zagreb 2003.
- 66) *Proleter. Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929–1942*, ur. Morača Pero, Beograd 1968.
- 67) Росос Андреј, „Македонците од Егејска Македонија: Извештај на еден британски офицер, 1944“, *Гласник*, XXXVIII, 1–2, (1994), 87–113.
- 68) *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, ur. Mihovilović Ive, Zagreb 1952.
- 69) Терзиоски Растислав, „Неколку извештаи на бугарските окупаторски власти за приликите во Битолско–Прилепскиот регион 1941–1943 година, *Гласник*, XXIII, 2–3, (1979), 173–202.
- 70) Терзиоски Растислав, „Неколку необјавени извештаи на бугарските просветни власти по повод штрајкот на учениците од Кумановската гимназија во септември 1941“, *Гласник*, XIII, 3, (1969), 204–218.
- 71) Терзиоски Растислав, „Три документи како сведоштво за човечките жртви и материјалните штети во окупирана Македонија 1941–1944“, *Гласник*, XXV, 2–3, (1981), 229–260.
- 72) *Tito–Churchill. Strogo tajno*, ur. Biber Dušan, Zagreb 1981.
- 73) Тодоровски Глигор, „Нови податоци за состојбата на Евреите во Македонија во 1941. година (според еден бугарски, строго доверлив документ)“, *Гласник*, XXXIX, 1–2, (1995), 69–77.
- 74) Toškova Vitka, „The Programme of the Fatherland Front in Bulgaria of July 17, 1942 – a Historic Document about the Anti-Fascist Struggle of the Bulgarian People during the Years of the Second World War“, *Bulgarian Historical Review*, 3, (1974), 99–103.
- 75) Трајковиќ Александар, *Свитање над Моравом. Врањски округ у НОБ 1941–1945. Збирка докумената*, Београд 1976.
- 76) Хаџи Јорданова Невена, „Стрелањето на 12-те младинци во Ваташа. Монструозен злостор на бугарскиот фашистички окупатор“, во: *Тиквешкијата во НОБ 1941–1945. (Материјали од научниот собир одржан на 21 и 22 јуни 1982 год. Во Кавадарци). Книга петта. Окупарскиот систем, селата во НОБ и НОБ во песните*, ред Ристо Џунов и др, Кавадарци–Неготино, 1984, 143–150.
- 77) *Hitler's War Directives 1939–1945*, ed. Trevor-Roper H. R., London 1966.
- 78) *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденција (1919–1941 г.). Том II (1934–1941 г.)*, със. Митев Дмитър, София 2007.

Дневници, мемоари и сећања:

- 1) Атанасов Щерю, *Походът на Запад. Спомени*, София 1966.
- 2) Атанасоски–Думбалот Пецо, „Концентрациони логори во Бугарија за време на Втората светска војна: ’Белане‘ кај Свиштов и ’Препечани‘ кај Петрич“, во: *Прилеп и Прилепско во НОБ 1944–15 мај 1945 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 14, 15 и 16 март 1983). Книга трета*, ред. Борко Темелкоски Лилјак и др, Скопје 1985, 439–445.
- 3) Бойдев Васил, „От јунак до генерал. (Спомени)“, *Летописи*, 5/6, (1994).
- 4) Бойдев Васил, „От јунак до генерал. Тоа, което малцина знаат“, *Летописи*, 7/8, (1994).
- 5) Влахов Димитар, *Мемоари*, Скопје 1970.
- 6) Vrkljan Andro, *Hrvatski Argonauti 20. stoljeća. Povijest Hrvatske pomorske legije na Crnom moru 1941.–1944*, Zagreb 2011.
- 7) Vukmanović–Tempo Svetozar, *Borba za Balkan*, Zagreb 1981.
- 8) Vukmanović–Tempo Svetozar, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga druga*, Zagreb 1982.
- 9) Vukmanović–Tempo Svetozar, *Revolucija koja teče. Memoari. Knjiga treća*, Zagreb 1982.
- 10) Вукмановиќ–Темпо Светозар, „Сећања из народноослободилачке борбе у Македонији, на Косову и Метохији“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, (1959), 26–68.
- 11) Гавриловиќ Милан, *Лондонски дневник*, Београд 2013.
- 12) Grol Milan, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990.

- 13) Данов Андрей, *През Ниш, Страцин, Драва, Мур*, София 1969.
- 14) Dikin F. V. D., *Војовна planina*, Београд 1973.
- 15) Димитров Георги, *Дневник (9 март 1933–6 февруари 1949)*, София 1997.
- 16) Димитров Георги, „Кроз бомбе и куршуме ка братству и јединству“, *Гласник СИКД „Његош“*, свеска 21, (јуни 1968), 48–61.
- 17) Đilas Milovan, *Razgovori sa Staljinom*, Београд 1990.
- 18) Евтимов Румен, *Годен за терористически акции. ВЗРО „Вртон“ 1924–1944 съдби и атентати*, София 2017.
- 19) Јовановић Драгољуб, *Медаљони. Књига II*, Београд 2008.
- 20) Јовановић Драгољуб, *Медаљони. Књига III*, Београд 2008.
- 21) Јовановић Драгољуб, *Политичке успомене. Узлет у бури. 6*. Београд 1997.
- 22) Јовановић Драгољуб, *Политичке успомене. Mezza voce. 7*, Београд 1997.
- 23) Kardelj Edvard, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana–Београд, 1980.
- 24) Konstantinović Mihailo, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945*, Novi Sad 1998.
- 25) Kosanović Sava, *Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma*, Zagreb–Београд 1984.
- 26) Лулчев Любомир, *Тайните на дворцовия живот. Дневник (1938–1944)*, София 1992.
- 27) Maklin Ficroj, *Rat na Balkanu*, Београд 1980.
- 28) Маринов Иван, „Пет дни в правителството на К. Муравиев“, *Исторически преглед*, XXIV, 3, (1968), 81–102.
- 29) *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, Београд 2001.
- 30) *Mi smo preživeli...2. Jevreji o holokaustu*, ur. Gaon Aleksandar, Београд 2003.
- 31) *Mi smo preživeli...3. Jevreji o holokaustu*, ur. Gaon Aleksandar, Београд 2005.
- 32) *Mi smo preživeli...4. Jevreji o Holokaustu*, ur. Gaon Aleksandar, Београд 2007.
- 33) *Mi smo preživeli...5. Jevreji o holokaustu*, ur. Gaon Aleksandar, Београд 2009.
- 34) Мошанов Стојчо, *Моята мисия в Каиро*, София 1991.
- 35) Nojbaheг Herman, *Specijlani zadatak Balkan*, Београд 2008.
- 36) Огнянов Михаил, *Македонија – преживяна съдба*, София 2002.
- 37) *Otpor u žicama. Sećanja zatičenika. Knjiga prva*, ur. Frol Ivo, Београд 1969.
- 38) Павловић Коста, *Лондонски дневник 1945–1946*, Београд 2017.
- 39) Павловић Коста, *Ратни дневник 1941–1945*, Београд 2011.
- 40) Рјјадe Моша, *Izabrani spisi, I tom, 4 knjiga*, Београд 1966.
- 41) Рјјадe Моша, *Izabrani spisi, I tom, 5 knjiga*, Београд 1966.
- 42) Поповски Ристо, „Сведоштва за животот во бугарските окупаторски затвори“, во: *Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора*, ред. Трајче Грујоски и др, Битола 1982, 757–772.
- 43) Радосавлевиќ Мишко, „Бегање од Битолскиот истражен затвор 1943 година“, во: *Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора*, ред. Трајче Грујоски и др, Битола 1982, 835–840.
- 44) *Ратни дневник Лазара Тркље 1941–1944. Откопана истина*, прир. Тркља Никола, Београд 2020.
- 45) Smodlaka Josip, *Partizanski dnevnik*, Београд 1972.
- 46) Соколоски Методија, „Методи на бугарската окупаторска полиција и агентура за изнудување признанија“, во: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1944–15 мај 1945 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 14, 15 и 16 март 1983). Книга трета*, ред. Борко Темелкоски Лилјак и др, Скопје 1985, 429–437.
- 47) Соленкова Любомила, интервју, „Софи Пинкас – за Холокоста, войната, мира и медицината“, *Исторически преглед*, LXXIV, 2, (2018), 137–162.
- 48) Todorov Kosta, *Balkan Firebrand. The Autobiography of a Rebel, Soldier, and Statesman*, USA 1943.

- 49) Тодоров Петър, *Лични свидетелства*, София 1999.
- 50) Трифуновић Милош, *Емигрантске успомене*, Земун 1998.
- 51) *The Ribbentrop Memoirs*, int. Alan Bullock, London 1954.
- 52) Филов Богдан, *Дневник*, София 1990.
- 53) Цанков Александър, *Моето време. Мемоари*, София 2002.
- 54) Crnjanski Miloš, *Embahade IV*, Beograd, 1983.
- 55) Чубриловић Бранко, *Записи из туђине*, Сарајево 1946.

Штампа:

- 1) *Борба*
- 2) *Време*
- 3) *Danas*
- 4) *Ново Време*
- 5) *Политика*
- 6) *Понедељак*
- 7) *Правда*
- 8) *Службене новине*

Интернет извори:

- 1) Държавна агенция „Архиви“ (ДАА). Войните на България (1878–1945. г.) – <http://wars.archives.bg/>
- 2) Държавна агенция „Архиви“ (ДАА). Народният съд 1944–1945 – <http://narodensud.archives.bg/>
- 3) Official site of Yad Vashem – <https://www.yadvashem.org/>
- 4) Centropa: Jewish witness to the 20th century – <https://www.centropa.org/en>

ЛИТЕРАТУРА:

Монографије и студиије:

- 1) Avramovski Živko, *Balkanska antanta 1934–1940*, Beograd 1986.
- 2) Avramovski Živko, *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918*, Beograd 1985.
- 3) Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
- 4) Апостолски Михаило, *Завршне операције за ослобођење Македоније*, Београд 1953.
- 5) Apostolski Mihailo, *Pogledi na jugoslovensko-bugarske odnose u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1980.
- 6) Апостолски Михаило, *Февруарски поход*, Скопје 1975.
- 7) Атанасов Василев Васил, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българи-југославските отношения*, София 1991.
- 8) Afiero Massimiliano, *An illustrated history. The 7th Waffen-SS Volunteer Gebirgs (Mountain) Division*, Atglen 2016.
- 9) Бар–Зоар Михаел, *Извѣн хватката на Хитлер. Героично спасяване на бългаските Евреи*, София 2011.
- 10) Barker Elizabeth, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb 1978.
- 11) Barker Elisabeth, *Macedonia. It's Place in Balkan Power Politics*, London–New York 1980.
- 12) Билярски Цочо, *Иван Михайлов в обектива на полиция, дипломация, разузнаване и преса*, София 2006.
- 13) Божинов Воин, *Политическата криза в България през 1943–1944*, София 1957.
- 14) Божовић Срђан, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево 2020.
- 15) Брезоски Велимир, *Комунистичка партија на Македонија 1941–1944*, Скопје 2003.
- 16) Васиљевић Ђорђе, *ВМРО завера против Срба*, Београд 1990.
- 17) Велјановски Новица, *Македонија во југословенско-бугарските односи (1944–1953)*, Скопје 1998.

- 18) Војводић Михаило, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999.
- 19) *Външна политика на Народна Република България*, 1, София 1970.
- 20) Генчев Николай, *Външната политика на България (1938–1941)*, София 1998.
- 21) Gilbert Martin, *The Holocaust. A History of the Jews of Europe during the Second World War*, New York 1985.
- 22) Глигоријевић Иван, *Партизански одреди Источне Србије 1941–1944*, Београд 1969.
- 23) Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970.
- 24) *Горе рџцетъ Дража Михайловичъ*, София 1943.
- 25) Гърдев Костадин, *Българската емиграция в Канада*, София 1994.
- 26) Даскалов Георги, *Българо–югославски политически отношения 1944–1945*, София 1989.
- 27) Дедијер Владимир, *Париска конференција*, Београд 1947.
- 28) Джонев Ангел, *Погромът в Босилеградско, 15–16 май 1917 г.*, Кюстендил 2016.
- 29) Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2014.
- 30) Димитријевић Бојан, *Србија 1941*, Београд 2021.
- 31) Димитријевски Марјан, *Големите сили и Македонија во Втората светска војна 1939–1945: (политички, воени и економски аспекти)*, Скопје 2018.
- 32) Димитријевски Марјан, *Македонска војска 1944–1945 (Преглед на Главниот штаб, бригадите, дивизиите, корпусите и V југословенска армија)*, Скопје 1999.
- 33) Димитријевски Марјан, *Политиката на Третиот рајх кон Македонија 1933–1945 година*, Скопје 2001.
- 34) Димитров Илчо, *Англия и България 1938–1941. Навечерието и началото на Втората световна војна*, София 1996.
- 35) Димитров Илчо, *Българо-италиански политически отношения*, София 1996.
- 36) Динић Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд 1921.
- 37) Dragišić Petar, *Jugoslovensko–bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd 2007.
- 38) Дренков Илко, *Великобританија и македонскиот вџпрос (1919–1949)*, София 2017.
- 39) Ђорђевић Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995.
- 40) Đuretić Veselin, *Vlada na bespisi. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti 1941–1944*, Beograd 1983.
- 41) Жежов Никола, *Под заклетва на ВМРО: Кирил Дрангов*, Скопје 2021.
- 42) Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1985.
- 43) Животић Александар, *Југословенско–совјетски односи 1939–1941*, Београд 2016.
- 44) Животић Александар, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938–1941*, Београд 2020.
- 45) Занетовџ Г., *Българи на Морави. Истотрически и етнографически скици*, София 1914.
- 46) Златић Јован, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу (1941–1944). Књига I. Злочиначка активност немачке фелдкомандантуре 809–Ниш и Првог краљевског (бугарског) окупационог корпуса*, Ниш 1994.
- 47) Златковић–Милић Ђура, *Зла времена. Монографија Лужнице (1876–1945). Прилози за историју*, Бабушница 1967.
- 48) Златковић Србислав, Васев Цветан, Видаковић Гаврило, *Димитровград 1877–1945*, Београд 1989.
- 49) Илић Владимир, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд 2006.
- 50) Илић Никола, *Крвави фебруар (13–18.2.1942)*, Лесковац 1977.
- 51) *Историја српског народа. Пета књига. Први том. Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878*, Београд 1981.
- 52) *Историја српског народа. Шеста књига. Први том. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд 1983, 7–94.
- 53) Јанев Владимир, *Историја на Евреите во Македонија (1700–1912 година)*, Скопје 2018.

- 54) Janjetović Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.
- 55) Јовановић Владан и др., *Овсиште. I део*, Београд 2004.
- 56) Karaula Željko, *Paveličev diplomat na jugoistoku Evrope. Autobiografski zapisi diplomata Nezavisne Države Hrvatske dr. Vladimira Židovca*, Vjelovar–Zagreb 2017.
- 57) Катарциев Иван, *Македонската емиграција во Бугарија 1944–1950*, Скопје 2008.
- 58) Катарциев Иван, *Сто години од формирањето на ВМРО, сто години револуционарна традиција*, Скопје 1993.
- 59) Кайчев Наум, *Македонијо възжелана... Армията, училиштето и градежъд на нацията в Събия и България (1878–1912)*, Софија 2003.
- 60) Kisić Kolanović Nada, *Zagreb–Sofija. Prijateljstvo po tjeri ratnog vremena 1941–1945*, Zagreb 2003.
- 61) Ковачевић Душко, Ђурчић Бранислав, *Париска мировна конференција и Мировни уговори из 1947. године. (Мировни уговори у XX веку). Књига II*, Нови Сад 1996.
- 62) Колономос-Анџела Жамила, *Движењето на отпорот и Евреите од Македонија*, Скопје 2007.
- 63) Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 2008.
- 64) Косев Димитър, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926–1931*, Софија 1995.
- 65) Косијер Љубомир, *Јевреји у Југославији и Бугарској*, Загреб-Београд-Љубљана 1930.
- 66) Кочанков Николай, *България и Независимата Хърватска др̀жава 1941–1944. Политически и дипломатически отношения*, Софија, 2000.
- 67) Кочанков Николай, *От надежда към покруса. Западна Македонија в Българската външна политика 1941–1944*, Софија 2007.
- 68) Кремштон Ричард, *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003.
- 69) Krizman Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978.
- 70) Krizman Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980.
- 71) Krizman Bogdan, *Ustaše i Treći Reich. 1*, Zagreb 1983.
- 72) Krizman Bogdan, *Ustaše i Treći Reich. 2*, Zagreb 1983.
- 73) Крстић Бошко, *Јабланица и Пуста Река у НОБ*, Бојник 1978.
- 74) Кулић Димитрије, *Бабички партизански одред*, Ниш 1961.
- 75) Кулић Димитрије, *Бугарска окупације Србије 1941–1944*, Београд 1992.
- 76) Кулић Димитрије, *Бугарска окупација Србије 1941–1944. Злочини геноцида Првог бугарског окупационог корпуса у Србији. Том други*, Београд 1993.
- 77) Lebl Ženi, *Jevreji u Pirotu*, Beograd 1990.
- 78) Lebl Ženi, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Gornji Milanovac 1990.
- 79) Livanios Dimitris, *The Macedonian Question. Britain and the Southern Balkans 1939–1949*, Oxford 2008.
- 80) Лукач Душан, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo, 1937–1941*, Beograd 1982.
- 81) Лукач Душан, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Treći deo. 1941–1945*, Beograd 1987.
- 82) Љушић Радош, *Књига о Начертанију. Национални и др̀жавни програм кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993.
- 83) *Македонија во меѓународните договори. Том II (1941–1991)*, ур. Миноски Михајло, Скопје 2008.
- 84) Малковски Ѓорѓи, *Бугарската фашистичка организација „Браник“ во Македонија (1941–1944)*, Скопје 1992.
- 85) Малковски Ѓорѓи, *Политичките партии, организации и групи во Македонија во Втората светска војна 1941–1944 година*, Скопје 2002.
- 86) Малковски Ѓорѓи, *Профашистичките и колаборационистичките организации и групи во Македонија 1941–1944 година*, Скопје 1995.
- 87) Манић Миљан, *Равногорски покрет у округу пиротском*, Пирот 2012.

- 88) Marjanović Jovan, *Dražo Mihailović između Britanaca i Nemaca. Knjiga I. Britanski štićenik*, Zagreb–Beograd 1979.
- 89) Marković Mirko, Maletić Strahinja, Justiz Harry, Grubić Miloš, *Jugoslovenski napredni pokret u Sjedinjenim američkim državama i Kanadi 1935–1945*, Toronto 1983.
- 90) Matev Kaloyan, *Red Wind over the Balkans. The Soviet offensive south of the Danube, Spetember–October 1944*, Warwick 2019.
- 91) Миленковић Тома, *Политичка емиграција из Бугарске у Југославију 1923–1944*, Београд 2018.
- 92) Miller Marshall Lee, *Bulgaria during the Second World War*, Stanford 1975.
- 93) Миловановић Мирослав, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд 1983.
- 94) Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. 3. Rasulo*, Beograd 1983.
- 95) Milošević Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, Beograd 1981.
- 96) Минчев Димитър, *Българските акционни комитети в Македония–1941*, София 1995.
- 97) Минчев Минчо, *България отново на кръстопът (1942–1946)*, София 1998.
- 98) Mitrović Andrej, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969.
- 99) Mitrović Andrej, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981.
- 100) Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
- 101) Митровић Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987.
- 102) Mitrovski Boro, Glišić Venceslav, Ristovski Tomo, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 1971.
- 103) Младеновић Божица, *Жена у Топличком устанку 1917*, Београд 1996.
- 104) Neave Airey, *Nurnberg: Osobno svjedočanstvo o suđenju glavnim nacističkim ratnim zločincima 1945–1946. godina*, Zagreb 1980.
- 105) Недев Недю, *Александър Цанков: легиона, ратник, правителството във Виена, смърт в Аржентина*, Пловдив 2015.
- 106) Недев Недю, *Три државни преврата или Кимон Георгиев и неговото време*, София 2007.
- 107) Nešović Slobodan, *Jugoslavija–Bugarska, ratno vreme 1941–1945*, Beograd–Sarajevo, 1978.
- 108) Nešović Slobodan, *Na žeravici. Pokušaj Bugarske da se povuče iz rata (1943–1944)*, Beograd 1983.
- 109) Nešović Slobodan, *Svet o nama 1941–1945. Tom 1*, Beograd 1983.
- 110) Николић–Брка Живојин, *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979.
- 111) Николић Коста, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига прва*, Београд 1999.
- 112) Николић Коста, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига друга*, Београд 1999.
- 113) Николић Коста, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига трећа*, Београд 1999.
- 114) Ogden Alan, *Through Hitler's Back Door. SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria 1939 – 1945*, Barnsley 2010.
- 115) Павловић Војислав, *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941–1945)*, Београд 1998.
- 116) Павловић Момчило, Младеновић Божица, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, Београд 2003.
- 117) Павловски Јован, *Судењата како последен пораз*, Тетово 1977.
- 118) Палешутски Костадин, *Југославската комунистическа партија и македонскиот вџпрос 1919–1945*, София 1985.
- 119) Панайотов Любомир, Палешутски Костадин, Мичев Добрин, *Македонија и българско-југославските отношения*, София 1991.
- 120) Parlitcheff C., *Les atrocités Serbes en Macédoine (1912–1915). Avec 20 portraits joints au texte*, Sofia 1917.
- 121) Пенков Сава, *Берлинскиот договор и Балканите*, София 1985.

- 122) Perry Duncan, *The Politics of Terror. The Macedonian Liberation Movements 1893–1903*, Durham-Duke University 1988.
- 123) Перовић Миливоје, *Јужна Србија*, Београд 1961.
- 124) Перовић Миливоје, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971.
- 125) Перовић Миливоје, *Хроника о Пустој Реци*, Београд 1951.
- 126) Petranović Branko, *Balkanska federacija: 1943–1948*, Beograd 1991.
- 127) Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, Beograd 1988.
- 128) Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988.
- 129) Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
- 130) Петров Методи, *Въртоп – револуционна организация за освобождение на Западните покрайнини*, София, 2003.
- 131) Петровић Драгољуб, *Народноослободилачки рат и револуција у источној Србији 1941–1944*, Београд 1983.
- 132) Пизари Милован, *На Балканском фронту. Рат и злочини против цивилног становништва у Србији од 1914. до 1918*, Нови Сад 2021.
- 133) Попов Димитар и др, *Историја Бугарске*, Београд 2008.
- 134) Поповић Васиљ, *Источно питање. Борбе за опстанак Османлијске царевине на Леванту и на Балкану*, Београд 2007.
- 135) Поповић Небојша, *Јевреји у Србији 1918–1941*, Београд 1997.
- 136) Popović Nikola, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd 1988.
- 137) Поповић Никола, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд–Нови Сад 2000.
- 138) Радојевић Мира, *Милан Грол*, Београд 2014.
- 139) Радојевић Мира, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*. Београд 2007.
- 140) Радојевић Мира, Димић Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*, Београд 2014.
- 141) Радић Радмила, Исић Момчило, *Српска црква у Великом рату*, Београд–Гацко 2014.
- 142) Рајс Арчибалд, *Злочини над Србима у Великом рату*, Београд 2014.
- 143) Ракић Хранислав, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941–1944*, Лесковац 1986.
- 144) Ратковић Борислав, *Први балкански рат 1912–1913*, Београд 1975.
- 145) Ратковић Борислав, Ђуришић Митар, Скоко Саво, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972.
- 146) Райчевски Стојан, *Нишавските българи*, София 2004.
- 147) Ristović Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 2005.
- 148) Ристовић Милан, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, Београд 1998.
- 149) Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара–Бугара–Немаца у Србији 1914–1918: *изабрани радови*, прир. Бојковић Слађана, Пршић Милоје, Београд 1997.
- 150) Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980.
- 151) Самарцић Момир, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад 2008.
- 152) Симоновски Александар, *Миливој Трбић (1913–1947)*, Скопје 2018.
- 153) Скакун Милан, *Југословенско-бугарски односи*, Београд 1984.
- 154) Спасов Людмил, *България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, София 1993.
- 155) Спасов Йорданов Людмил, *България и СССР 1917–1944 г.: (политико-дипломатически отношения)*, Велико Търново 2008.

- 156) Спасовски Александар, *Партизанско движење во Скопје и скопско 1941–1945*, Скопје 1984.
- 157) Stavrianos L. S., *Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Northampton 1944.
- 158) Стамболија Небојша, *Српска државна стража 1942–1944*, Београд 2021.
- 159) Стателова Елена, *Дипломацијата на књажество Бугарија 1879–1886*, Софија 1979.
- 160) Стателова Елена, Стойчо Грњчаров, *Том III. Историјана нова Бугарија 1878–1944*, Софија 1999.
- 161) Stefanović Momčilo, Krstić Milisav, *Mihailo Apostolski: Velikobugarske pretenzije od Sanstefana do danas*, Beograd 1978.
- 162) Стојанчевиќ Владимир, *Србија и Бугари 1804–1878*, Београд 1988.
- 163) Стојанчевиќ Владимир, *Србија и српски народ за време рата и окупације*, Лесковац 1988.
- 164) Стојковиќ Живан, Ракиќ Хранислав, Илиќ Никола, *Окупација у Лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994.
- 165) Стојчев Ванче, *Бугарскиот окупациски систем во Македонија 1941–1944*, Скопје 1996.
- 166) Stojiljković Miroslav, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1989.
- 167) Shoup Paul, *Communism and Yugoslav National Question*, New York 1968.
- 168) Тасиќ Дмитар, *Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953*, Београд 2021.
- 169) Ташев Спас, *Депортацијата на Евреите од Вардарска Македонија. Факти и митове*, Софија 2012.
- 170) Терзиоски Растислав, *Денационализаторска дејност на бугарските културно-просветни институции во Македонија (скопска и битолска окупациона област) 1941–1944*, Скопје 1974.
- 171) Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije. Uroci i posledice poraza. 2*, Beograd–Titograd–Ljubljana 1982.
- 172) Тодоров Иванов Иван, *Бугарското военно разузнавање през Втората световна војна* Софија 2016.
- 173) Todorović Desanka, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd 1979.
- 174) Тодоровски Глигор, *Западна Македонија за време на окупацијата (1941–1944)*, Скопје 1998.
- 175) Томаниќ Борис, *Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945*, Београд 2019.
- 176) Tomashevich Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979.
- 177) Тошкова Витка, *Бугарија в балканската политика на САЩ 1939/1944*, Софија 1985.
- 178) Тошкова Витка, *Бугарија и Третијат райх (1941–1944), (политически отношения)*, Софија 1975.
- 179) Трајковиќ Александар, *Тако су их учили. Врањски округ у НОБ-у. Злочини окупатора*, Београд 1979.
- 180) Трајковски Роберто, *Вермахтот и Македонија (1943–1944 година)*, Битола 2018.
- 181) Туровиќ Добросав, Ивановиќ Небојша, *Лесковац и Лесковачки крај 1915–1918*, Лесковац 2006.
- 182) Хаџи Васиљевиќ Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Нови Сад 1922.
- 183) Чепреганов Годор, *Велика Британија и Македонското национално прашање (август 1944–1948)*, Скопје 1997.
- 184) Чепреганов Годор, *Судирот на британските и германските интереси на Балканот во текот на Втората светска војна*, Скопје 2000.
- 185) Čolić Mladenko, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*, Beograd 1988.
- 186) Čulinović Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970.
- 187) Džefri Kit, *MI6. Istorija tajne obaveštajne službe 1909–1949*, Beograd 2016.
- 188) Wandycz Piotr, *Czechoslovak-Polish Confederation and the Great Powers 1940–1943*, Indiana 1956.

Расправе и чланци:

- 1) Avramovski Živko, „Bugarska i Balkanski sporazum 1933–1934“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1982, 193–219.
- 2) Avramovski Živko, „Bugarske pretenzije na aneksiju delova Kosova u Prvom svetskom ratu (1915–1916.)“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1982, 119–151.
- 3) Avramovski Živko, „Ekonomski i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1972), 61–88.
- 4) Avramovski Živko, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925 godine“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1980, 147–178.
- 5) Avramovski Živko, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine“, *Istorija XX veka*, IX, (1968), 133–186.
- 6) Avramovski Živko, „Pitanje Balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi 1925. godine u svetlu britanske politike na Balkanu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1984), 87–113.
- 7) Avramovski Živko, Pokušaj formiranja neutralnog bloka na Balkanu (septembar–decembar 1939), *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1970), 153–184.
- 8) Avramovski Živko, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, *Istorija XX veka*, II, (1961), 5–161.
- 9) Avramovski Živko, „Treći Reich i 'Velika Albanija' posle kapitulacije Italije (1943–1944), *Radovi*, 9, (1976), 93–213.
- 10) Avramovski Živko, „Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2, (1965), 3–20.
- 11) Александров Емил, „Дипломатическоправна практика на Бълхария (1935–1944 г.)“, *Исторически преглед*, XLV, 6, (1989), 18–30.
- 12) Aleksić Dejan, „Priprema za oružanu borbu u Kumanovu i kumanovskom kraju 1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1981), 139–151.
- 13) Алексић Драган, „Привреда Лесковца 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXXV, (1995), 345–349.
- 14) Андоновски Христо, „Македонското национално малцинство во Грција, Бугарија и Албанија“, *Гласник*, XVIII, 1, (1974), 25–62.
- 15) Apostolski Mihailo, „Zajednička dejstva jedinica NOV i POJ i jedinica Bugarske u Makedoniji (oktobar–novembar 1944)“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova, 1*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1980, 309–327.
- 16) Апостолски Михаило, „Ослобођење Македоније“, *Војноисторијски гласник*, 2–3, (1955), 76–100.
- 17) Апостолски Михаило, „Сарадња током устанка 1941–1944. на простору Јужне Србије и Северне Македоније“, *Лесковачки зборник*, XI, (1971), 25–34.
- 18) Апостолски Михаило, „Сарадња током устанка 1941–1944. на простору јужне Србије–северне Македоније“, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945. научни скуп посвећен 30-годишњици устанка, одржан на Златибору 25–26. септембра 1941*, ред. Марјановић Јован, Глишић Венцеслав, Борковић Милан, Београд 1972, 423–436.
- 19) Апостолски Михаило, „Соработката во текот на востанието од 1941 до 1944 на просторот на Јужна Србија–Северна Македонија“, *Гласник*, XV, 3, (1971), 33–50.
- 20) Apostolski Mihailo, Hristov Aleksandar, Terzioski Rastislav, „Položaj okupirane Makedonije u Drugom svetskom ratu (1941–1944)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3, (1963), 43–71.
- 21) Ачкоска Виолета, „Аграрното прашање во Македонија во 1941 година“, *Гласник*, XXXVII, 1–2, (1993), 95–110.
- 22) Ачкоска Виолета, „Некои карактеристики на бугарското 'оземјување' во Македонија 1941–1944 година“, *Гласник*, XLI, 1–2, (1997), 81–97.
- 23) Баев Џордан, „Георги Димитров и някои въпроси за тактиката на комунистическите партии в началто на Втората световна война (1939–1941 г.)“, *Известия*, том 39, (1985), 88–112.

- 24) Бартош Милан, „Стварање Меѓународног кривичног суда“, у: *Меѓународно кривично право*, прир. Лопичић Ђорђе, Београд 2006, 437–442.
- 25) Баталски Георги, „Отечетвенета война на Бугарија 1944–1945“ г, *Известия*, том 39, (1985), 3–27.
- 26) Благоев Спиридон, „Дипломатските активности на грчката емигрантска влада за иднината на окупираните од Бугарија делови не Егејска Македонија (1941–1944)“, *Гласник*, XXVIII, 3, (1984), 117–137.
- 27) Богданова Румјана, „Ликвидирани на монархията в Бугарија чрез референдум“, *Исторически преглед*, LVIII, 1–2, (2002), 116–136.
- 28) Bogdanova Rumjana, „The Political Platform of the 'Zveno' Popular Alliance and the People's Democratic Revolution (September 1944 – September 1945)“, *Bulgarian Historical Review*, 2, (1983), 3–21.
- 29) Бодрожик Милица, „Прилог кон проучувањето на проокупаторските групации во текот на НОВ“, *Гласник*, XVIII, 1, (1974), 135–156.
- 30) Божинов Войн, „Пактът за 'Вечно пријателство', или осыществили се българо-югославското сближение“, *Токови историје*, 1–2, (2008), 38–55.
- 31) Борисов Георги, „Българската народна армия в Белградската операция през 1944. г.“, *Исторически преглед*, XLIII, 4, (1987), 40–53.
- 32) Борисов Тодор, „Българо–хърватски спортни контакти (1941–1944)“, *Исторически преглед*, LXXVI, 4, (2020), 72–86.
- 33) Бояджиева Елена, „Активизиране на германското културно-политическо влияние в Бугарија (1937–1939 г.)“, *Исторически преглед*, XL, 6, (1984), 57–69.
- 34) Брезоски Велимир, „Состојбата и дејноста на КПЈ во Македонија во текот на 1940 година“, *Гласник*, XV, 2, (1971), 83–91.
- 35) „Бугарска окупација Македоније и кратак преглед развоја народноослободилачке борбе у Македонији до новембра 1943 године“, *Војно-историјски гласник*, 1, (1950), 7–49.
- 36) Вајс Алберт, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, 1–2/3–4, (1961), 387–400.
- 37) Vasilev Vasil, „The Bulgarian Communist Party and the Macedonian Question between the Two World Wars“, *Bulgarian Historical Review*, 1, (1989), 3–20.
- 38) Василијевић Владан, „Враќање једном раскршћу меѓународног кривичног права“, у: *Меѓународно кривично право*, прир. Лопичић Ђорђе, Београд 2006, 108–136.
- 39) Вачков Даниел, „Изпълнението на финансово-икономическите клаузи на съглашението за примирие с Бугарија от 28. октомври 1944 г.“, *Исторически преглед*, LX, 1–2, (2004), 129–154.
- 40) Велјановски Новица, „Опозиционерските истапувања против АСНОМ и создавањето на македонската држава во Бугарија и Србија (1944–1946)“, *Историја*, XXXIX, 1–2, (2003), 77–86.
- 41) Višnjić Petar, „Dejstva divizija Glavnog štaba Srbije u južnoj i istočnoj Srbiji avgusta 1944. godine“, *Vojnistorijski glasnik*, 2–3, (1974), 51–78.
- 42) Вишњић Петар, „Дејства Оперативне групе у јужној Србији (августа 1944)“, *Лесковачки зборник*, XXVII, (1987), 369–406.
- 43) Višnjić Petar, „Nemačka ofanziva na oslobođenu teritoriju u južnoj Srbiji sredinom 1944. godine“, *Vojnistorijski glasnik*, 2, (1970), 105–167.
- 44) Вълканов Вълкан, „Деветосептемврийският военно-политически преврат от 1944 година (65 години от събитието)“, *Исторически преглед*, LXV, 3–4, (2009), 85–122.
- 45) Вълков Ваньо, „Погребението на цар Борис III“, *Исторически преглед*, XLVIII, 3, (1992), 74–81.
- 46) Гавриловић Милан, „Којим путем?“, *Гласник СИКД „Његош“*, свеска 26, (јуни 1971), 3–8.
- 47) Генчев Николай, „Възвращане на Јужна Добруджа към Бугарија през 1940 г.“, *Исторически преглед*, XXV, 6, (1969), 58–73.

- 48) Гибианский Леонид, „Советский Союз и Югославия в начале Второй мировой войны (1940–1941)“, в: *Призвание и всеотдайност. В чест на 70-годишнина юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*, със. Ревякина Луиза и др, София 2011, 212–228.
- 49) Гинчев Георги, „Из приноса на България за освобождението на Югославия от немскофашистко иго“, *Исторически преглед*, XXV, 6, (1969), 3–23.
- 50) Глигоријевић Иван–Џина, „Демаркациона линија кроз јужну Србију“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 63–68.
- 51) Глигоријевић Иван–Џина, „Комбинације четника са стварањем 'Заграничног бугарског комитета' у источној Србији“, *Лесковачки зборник*, X, (1970), 107–111.
- 52) Глигоријевић Иван–Џина, „Облици злочина окупатора и њихових помагача у источној Србији 1941–1944. године“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 93–103.
- 53) Глишић Венцеслав, „Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXXV, (1995), 143–147.
- 54) Glišić Venceslav, „Doprinos NOP-a Jugoslavije razvoju antifašističkog otpora u Bugarskoj“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1980, 297–305.
- 55) Glišić Venceslav, „Zločini bugarskog okupatora u Srbiji 1941–1944. godine“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1982, 313–330.
- 56) Глишић Венцеслав, „Злочини немачких и бугарских окупатора у јужној Србији 1941–1943.“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 101–108.
- 57) Глишић Венцеслав, „Злочини у Другом светском рату у светлу историје и правља (с посебним освртом на Србију)“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 5–9.
- 58) Глишић Вјенцеслав, „Успостављање окупационог система и бугарско-немачки спорови око демаркационе линије у лесковачком крају 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XXII, (1982), 11–15.
- 59) Grandakovska Sofija, „On Holocaust Photography: Or when the memory practice of the victims is empty“, *The Jews from Macedonia and the Holocaust: History, Theory, Culture*, ed. Grandakovska Sofija, Skopje 2011, 647–678.
- 60) Grahovac Milan, „Bugarske snage u trojnoj agresiji protiv Srbije 1915. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1985), 145–173.
- 61) Дамчевски Илија, „Февруарскиот поход–понови видувања“, *Гласник*, XLVIII, 1–2, (2004), 83–93.
- 62) Даскалов Георги, „Българските акционни комитети във Вардарска Македония (април–август 1941 г.)“, *Исторически преглед*, XLVII, 8, (1991), 58–74.
- 63) Даскалов Дончо, „Георги Димитров и новият курс на партијата в првите месеци след 22. јуни 1941. г.“, *Исторически преглед*, XLIV, 1, (1988), 3–19.
- 64) Димески Димитар, „Дабничкиот масакр во 1942 година“, во: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1942 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 13, 14 и 15 декември 1976 година)*. Книга втора, ред. Борко Темелкоски, Скопје 1978, 279–303.
- 65) Димитријевски Марјан, „Интересот на Третиот рајх кон југоисточна Европа и Македонија во периодот 1933–1945 година“, *Гласник*, XLIII, 1, (1999), 43–61.
- 66) Димитријевски Марјан, „Обидот на Ванчо Михајлов за создавање на 'независна Македонија' 1944 година“, у: *Македонската историска наука–достигнувања и проблеми. Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 година по повод 50-годишнината од работата на институтот за национална историја*, ред. Битовски Крсте и др, Скопје 2000, 309–329.
- 67) Димитров Димитър, „За участието на България във войната против фашистка Германия на територијата на Југославия“, *Известия*, том 39, (1985), 28–40.

- 68) Димитров Димитър, „Народноосвободителните войски на Македония, взаимодействуващи с Българската народна армия (септември–ноември 1944 г.)“, *Исторически преглед*, XLIX, 2, (1988), 41–53.
- 69) Димитров Димитър, „Първа армия и Югославските народноосвободителни войски на Кюстендилско-скопското и Скопско-прищинското направление през Отечествената война (1944–1945 г.)“, *Исторически преглед*, XXXXIII, 1, (1983), 64–76.
- 70) Димитров Илчо, „Народни съюз ’Звено‘ (1 октомври 1944 г.–19. февруари 1949. г.)“, *Исторически преглед*, XXVI, 5, (1970), 3–33.
- 71) Димитров Илчо, „Смъртта на цар Борис III“, *Исторически преглед*, XXIV, 2, (1968), 40–59.
- 72) Dimitrov Ilčo, „Colonel Donovan’s Mission in Sofia“, *Bulgarian Historical Review*, 4, (1978), 3–14.
- 73) Димитров Пламен, „Политиката на българската власт спрямо етническите и религиозни малцинства в скопска и битолска област през Втората световна война“, в: *Великите сили, Балканите и България през Втората световна война. Международна научна конференция 21–23 април 2015, София*, със. Гребенаров Александър, София 2016, 171–183.
- 74) Димитрова Петя, „Българската легация в СССР (1940–1941)–поглед отвътре“, в: *Призвание и всеотдайност. В чест на 70-годишния юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*, със. Ревякина Луиза и др, София 2011, 230–241.
- 75) Динчић Александар, „Англоамериканци у Лесковачком и Врањском округу и спасавање воздухопловаца (1941–1944)“, *Лесковачки зборник*, LVII, (2017), 237–259.
- 76) Динчић Александар, „Страдање српских школа и учитеља у јужној Србији за време окупације (1915–1918)“, у: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем Сурдулица–Лесковац 29–30/31. октобар 2015*, ур. Трајковић Верољуб и др., Лесковац 2016, 137–156.
- 77) Dragišić Petar, „Zbrinjavanje jugoslovenske dece u Bugarskoj 1945. godine“, *Istorija 20. veka*, XIX, 2, (2001), 103–110.
- 78) Ђорђевић Димитрије, „Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912 године“, *Историјски часопис*, 9–10, (1959), 467–486.
- 79) Đuretić Veselin, „Jugoslovenska izbjeglička vlada i pitanje Bugarske 1941–1944“, у: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ур. Avramovski Živko, Beograd 1982, 221–248.
- 80) Живковић Милутин, Ристановић Раде, „Стварање Команде Јужне Србије ЈБуО 1942. године – територијални оквири и војна структура“, *Лесковачки зборник*, LXI, (2021), 15–32.
- 81) Živković Nikola, „Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1995), 176–202.
- 82) Живковић Никола, „Коришћење економског потенцијала југа Србије од стране окупатора 1941. до 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXV, (1985), 131–137.
- 83) Живковић Никола, „Остварење немачких привредних планова на југу Србије“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 95–99.
- 84) Živković Nikola, „Pljačka i uništavanje prosvetnih, naučnih i zdravestvenih ustanova i spomenika kulture od strane Bugarske na području Makedonije i južne Srbije u Drugom svetskom ratu“, у: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ур. Avramovski Živko, Beograd 1982, 331–340.
- 85) Živković Nikola, „Ratna šteta učinjena Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2, (1994), 171–185.
- 86) Живковић Никола, „Користењато и пљачкањето на југословенското злато, парите и хартиите од вредност од страна на фашистичка Бугарија во Втората светска војна“, *Гласник*, XXXI, 1, (1987), 37–58.
- 87) Животић Александар, „Југославија, велике силе и македонско питање“, *Зборник Матице српске за историју*, 85, (2012), 113–130.
- 88) Задгорска Валентина, „Крвгът ’Звено‘ и неговата идеологија“, *Исторически преглед*, LXV, 1–2, (2009), 112–130.

- 89) Зафиров Димитър, „Българската армия – монархически и републикански образ“, *Исторически преглед*, LVIII, 1–2, (2002), 188–212.
- 90) Златилов, Вълчо „Източнородопската област в политиката на турския национализъм (1913–1944 г.)“, *Исторически преглед*, XLV, 2, (1990), 39–51.
- 91) Златкова Мария, „Педесетгодишният юбилей на Софийския университет през 1939 г.“, *Исторически преглед*, XLIV, 10, (1988), 49–60.
- 92) Зографски Данчо, „Британските воени мисии во Вардарска Македонија за време НОБ“, *Гласник*, XXVI, 1, (1982), 91–109.
- 93) Зографски Данчо, „Виенската спогодба Рибентроп–Кано 1941 (Во светлоста на автентичини извори и документи)“, *Гласник*, XXIV, 3, (1980), 21–55.
- 94) Зографски Данчо, „Македонија 1941–1943 год. Според некои германски документи“, *Гласник*, XV, 3, (1971), 51–69.
- 95) Зографски Данчо, „Македонија во балканската политика и Третиот Рајх“, *Гласник*, XVIII, 1, (1974), 7–24.
- 96) Зографски Данчо, „Преговорите со бугарскиот и германскиот гарнизон во Прилеп 1944“, во: *Прилеп и Прилепско во НОБ 1944–15 мај 1945 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 14, 15 и 16 март 1983 година). Книга I/1*, ред. Темелкоски Лилјак Борко и др, Скопје 1985, 329–338.
- 97) Zografski Dančo, „Proces konstituisanja makedonske nacije“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 4, (1969), 11–22.
- 98) Ivanovski Vlado, „Osnivanje Komunističke partije Makedonije i prva sednica Centralnog komiteta Komunističke partije Makedonije 19–20. marta 1943. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1983), 53–68.
- 99) Илић Никола, „Борбе и активности Лесковачког партизанског одреда (мај 1942–февруара 1943)“, *Лесковачки зборник*, X, (1970), 83–105.
- 100) Илић Никола, „Јабланичко-пасјачки НОП одред у 1942/43. години (август–децембар–февруар)“, *Лесковачки зборник*, IX, (1969), 135–164.
- 101) Илић Никола, „Ослобођење Горње Јабланице и рејона Оруглице“, *Лесковачки зборник*, XX, (1980), 143–157.
- 102) Илић Никола, „Рад британских и америчких војних мисија при четничким штабовима у сливу Јужне Мораве“, *Лесковачки зборник*, V, (1965), 134–156.
- 103) Илић Никола, „Црнотравски (II јужноморавски) народноослободилачки партизански одред 'Синадин Миленовић' (февруара–јуни 1944)“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, (1988), 323–329.
- 104) Илић Никола, „Четнички покрет на југу Србије 1941–1944. године“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 119–131.
- 105) Исић Момчило, „Разарање основних школа у Врањском и Топличком округу за време Првог светског рата“, у: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са меѓународним учешћем Сурдулица–Лесковац 29–30/31. октобар 2015*, ур. Трајковић Верољуб и др., Лесковац 2016, 77–94.
- 106) Јагодић Милош, „Рат‘ између ратова: упади бугарских комита у нове крајеве Србије 1913–1915“, *Лесковачки зборник*, LVI, (2016), 37–54.
- 107) Јанић Чедомир, „Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXXV, (1995), 235–243.
- 108) Jareb Mario, „Odnos dr. Ante Pavelića i Ustaško-domobranskog pokreta s Bugarima i Bugarskom od kraja dvadesetih godina do uspostave NDH u travnju 1941“, у: *Hrvatsko–bugarski odnosi u 19. i 20. stoljeću*, прир: Bratulić Josip, Zagreb 2005, 125–155.
- 109) Јовановић Љубиша, „Кривична одговорност појединаца у меѓународном праву“, у: *Меѓународно кривично право*, прир. Лопичић Ђорђе, Београд 2006, 19–38.
- 110) Јовановић Станимир, „Пета српска народноослободилачка бригада од оснивања до уласка у састав 21. дивизије“, *Лесковачки зборник*, XXV, (1985), 87–101.

- 111) Јовановић Станимир, „Селяштво Србије у рату и револуцији 1941–1945.“, *Токови револуције*, 1, (1989), 96–126.
- 112) Јовић Јордан, „Завршне борбе за ослобађање Јужног Поморавља“, *Лесковачки зборник*, IV, (1964), 5–13.
- 113) Јовић Стојан, „Војне мисије и савезничка помоћ јединицама НОВ и ПОЈ на југоистоку Србије 1943/44. године“, *Лесковачки зборник*, XXVI, (1986), 455–473.
- 114) Joksimović Sekula, „Prilog proučavanju učešća Bugarske narodne armije u završnim borbama za oslobođenje Kosova“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2, (1982), 187–213.
- 115) Јосимовска Верица, „Болничко-превентивни установи во вардарскиот дел на Македонија под бугарска управна власт (1941–1944)“, *Гласник*, LIX, 1–2, (2015), 177–183.
- 116) Јосимовска Верица, Кнежевиќ Зоран, „Македонија и Македонците во извештаитена британската разузнавачка служба 1942–1945. година“, *Историја*, LIII, 1, (2018), 137–156.
- 117) Калинков Асен, „Помошното движение по време на Отчетвената војна (1944–1945)“, *Исторически преглед*, XXI, 3, (1965), 61–68.
- 118) Калинова Евгения, „България и Турция в навечерието и началото на Втората световна война, 1939–1941 г.“, в: *Втората световна война. 70 години по-късно*, със Баева Искра, София 2018, 289–308.
- 119) Калинова Евгения, „Възникване на Отечествения фронт в годините на Втората световна война“, със: *История на Отечественя фронт/Съюз в България. Том 1*, ур. Баева Искра, София 2012, 11–45.
- 120) Каменов Г. Евгений, „Характерни черти на германо-фашистиката окупация на България през 1941–1944 г.“, *Исторически преглед*, XXII, 1, (1966), 3–21.
- 121) Картов В., „Формирањето на Гевгелискиот партизански одред 'Сава Михајлов' и неговите политички акции од мај до септември 1943“, *Историја*, VI, 1, (1970), 58–72.
- 122) Kilibarda Danilo, „Bugarska politika u oblasti prosvete i kulture na okupiranom delu Srbije za vreme Drugog svetskog rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1986), 75–101.
- 123) Kisić Kolanović Nada, „Ivan Vanča Mihajlov: makedonski revolucionar uskraćen za domovinu i korijene“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, (2002), 107–139.
- 124) Kljaković Vojmir, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u periodu august-oktobar 1944. godine u svetlu sporazuma u Krajovi“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1981), 39–67.
- 125) Кљаковић Војмир, „Промјена политике Велике Британије према Југославији у првој половини 1943. године“, *Југословенски историјски часопис*, 3, (1969), 25–57.
- 126) Кљаковић Војмир, „Србија и Македонија у њемачко-бугарским односима 1940–1941. године“, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945. научни скуп посвећен 30-годишњици устанка, одржан на Златибору 25–26. септембра 1941*, ред. Марјановић Јован, Глишић Венцеслав, Борковић Милан, Београд 1972, 477–498.
- 127) Коен Давид, „Провалът на нацистките планове за унищожаване на българските Евреи“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 61–81.
- 128) Кожухаров Асен, „Безвъзвратните загуби на България по речно-морските съобщения през Втората световна война“, *Исторически преглед*, LVII, 3–4, (2001), 173–184.
- 129) Колева Мария, „Германско–българската търговия и германските оръжейни доставки (1933–1939)“, в: *Призвание и всеотдайност. В чест на 70-годишния юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*, със. Ревякина Луиза и др, София 2011, 73–79.
- 130) Koljanin Milan, „Zločini Bugarske u Srbiji 1915–1918. Prilog istraživanju bugarske okupacije u Prvom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka*, 2, (2014), 39–52.
- 131) Konstantinov Duško, „Bitoljski Jevreji i VMRO“, *Jevrejski almanah*, (1963–1964), 92–95.
- 132) Konstantinov Duško, „Ekonomska likvidacija bitoljskih Jevreja za vreme fašističke okupacije Makedonije (1941–1943)“, *Jevrejski almanah* (1961–1962), 172–180.
- 133) Костадиновић Радомир, „Зверства бугарских фашиста у црнотравском крају“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 67–78.

- 134) Котев Николай, „Наякои неизяснени монети околу англо-американската бомбардировачна офанзива срещу България (1943–1944 г.), *Известия*, том 48, (1989), 72–107.
- 135) Кочанков Николай, „Българо-хърватските отношения (април–декември 1941 г.)“, *Исторически преглед*, L–LI, 5, (1994–1995), 94–116.
- 136) Кочанков Николай, „Между реалноста и националниот идеал: Иван Михайлов в Загреб (1941–1944)“, *Национален исторически музеј – Софија*, том XVII, 2006, 115–146.
- 137) Криворов Игнат, „Българската армија във Втората световна војна“, в: *Великите сили, Балканите и Бугарија през Втората световна војна. Меѓународна научна конференција 21–23 април 2015, Софија*, със. Гребенаров Александър, Софија 2016, 13–27.
- 138) Krizman Bogdan, „Pitanje priznanja ustaške države 1941“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, (1970), 99–121.
- 139) Крстић Бошко, „Терор бугарске окупаторске војске у Пустој Реци и Јабланици у 1943. години“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 55–65.
- 140) Кулић Димитрије, „Бугарски окупациони систем на југу Србије 1941–1942“, *Лесковачки зборник*, XXII, (1982), 17–24.
- 141) Курмазовић Милисав, „Бугарска казнена експедиција у Пожешким селима у августу 1943. године (Рупељево, Расна, Сврачково, Годовик, Горибоље и Милићево Село), у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсуворском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Трнавац Миливоје, Горњи Милановац 2017, 243–256.
- 142) Куцуловска Галена, „Теророт на бугарскиот окупатор во Велес и Велешко 1943–1944 година“, во: *Велес и Велешко во народноослободителната војна од 1943 до 15 мај 1945 година. Материјали од научниот собир „Велес и Велешко во НОВ од 1943 до 1945 година“ одржан на 11 и 12 јуни 1976 година во Титов Велес*, ур. Гигов Страхил и др, Титов Велес 1977, 329–336.
- 143) Кљосева Цветана, „Българо-съветските отношения. Пропаганда и конјуктура (1944–1949)“, *Исторически преглед*, LV, 1–2, (1999), 67–85.
- 144) Лазаревски Ѓорѓи, „Формирање и активност на контрачетите во Тиквешијата за време на НОВ“, во: *Тиквешијата во НОВ 1941–1945. (Материјали од научниот собир одржан на 21 и 22 јуни 1982 год. Во Кавадарци). Книга петта. Окупарскиот систем, селата во НОВ и НОБ во песните*, ред. Џунов Ристо и др, Кавадарци–Неготино, 1984, 131–141.
- 145) Лазаров Лазар, „Големите сили и обединувањето на Македонците кон крајот и по Втората светска војна“, *Гласник*, XL, 1, (1996), 25–45.
- 146) Лазаров Лазар, „Кон прашањето за остварување на националните права на Македонците во Егејска и Пиринска Македонија на Париската мировна конференција во 1946 година“, *Гласник*, XXV, 2–3, (1981), 163–183.
- 147) Лалов Игнат, Јанчков Вълко, „Бойната дружба меѓу 15-а пехотна дивизија и Народноослободителните војски на Македонија“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 194–213.
- 148) Latas Branko, „Saradnja bugarskih okupacionih trupa i četnika u borbama protiv narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u Srbiji“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1981), 251–273.
- 149) Levi David-Dale, „Bitoljski Jevreji u Narodnooslobodilačkoj borbi“, *Jevrejski almanah*, (1957–1958), 109–115.
- 150) Livianos Dimitris, „A loveless entanglement. Britain and Bulgar-Yugoslav relations 1924–1943“, *Balkan Studies*, № 1, (1998), 123–146.
- 151) Литовски Александар, Трајковски Роберто, „Воените операции за ослободување на Битола и Битолско во 1944 година“, *Историја*, LV, 1, 2020, 81–92.
- 152) Лукач Душан, „Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, VI, 1–2, (1988), 53–85.

- 153) Любомировна Валева Елена, „България в годы второй мировой войны“, в: *България в ХХ век. Очерки политической истории*, ред. Любомировна Валева Елена, Москва 2003, 262–301.
- 154) Малковски Ѓеорѓи, „Активноста на италијанкиот конзулат во Втората светска војна 1941–1944. година“, *Историја*, XXXIV/XXXV, 1–4, (1998/1999), 75–80.
- 155) Малковски Ѓеорѓи, „Организационата поставеност и дејствувањето на контрачетниците во Велешко во Втората светска војна (1942–1944)“, *Историја*, LIV, 1, (2019), 55–74.
- 156) „Mađarske i bugarske snage na teritoriji Jugoslavije u toku rata. 1942. godina“, *Vojnoistoriski glasnik*, 4, (1952), 75–77.
- 157) Манојловски Александар, „Еврејската верска општина во Битола (1945–1950)“, *Гласник*, год. LXII, 1–2, (2018), 157–177.
- 158) Манојловски Александар, „Еврејската верска општина во Скопје и прашањето за депортираните Евреи од Македонија“, *Гласник*, LX, бр. 1, (2016), 210–223.
- 159) Манојловски Александар, „Југословенско-грчките преговори за создавање балканска унија“, *Гласник*, LVI, 1–2, (2012), 143–161.
- 160) Маринковиќ Радован, „Одмазде окупатора у Љубиќким и Трнавским селима у току 1943. године (хронологија)“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсувоборском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Трнавац Миливоје, Горњи Милановац 2017, 45–47.
- 161) Маринковиќ Радован, „Трагични догађаји ратне 1943. године у Драгачеву“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсувоборском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Трнавац Миливоје, Горњи Милановац 2017, 49–65.
- 162) Маринов Иван, „Приносът на България за победата над хитлеристка Германия“, *Исторически преглед*, XXXIV, 4, (1978), 42–51.
- 163) Марчев Марчо, „Шеста пехотна дивизија в нишката операция през първия период на Отечествената война“, *Известия*, том 19–20, (1975), 33–57.
- 164) Матеев Борис, „За главният удар на деветосептемврийското въоръжено въстание“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 82–105.
- 165) Миладиновиќ Милан, „Борба против Бугара код Косанчића и Бојника фебруара 1942. године“, *Лесковачки зборник*, XI, (1971), 49–62.
- 166) Миладиновиќ Милан, „Злочини бугарског окупатора у доњем делу Пусте Реке фебруара 1942. године“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 41–54.
- 167) Milenković Toma, „Državne granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca“, *Istorija 20. veka*, X, 1–2, (1992), 9–25.
- 168) Милков Христо, „Британската пропаганда към България през първия период на Втората световна война (по документи от Архива на Министерството на вътрешните работи)“, в: *Великите сили, Балканите и България през Втората световна война. Международна научна конференция 21–23 април 2015, Софиа*, със. Гребенаров Александър, Софиа 2016, 347–360.
- 169) Милков Христо, „Европската пропаганда и България през първия период на Втората световна война“, *Исторически преглед*, LXV, 5–6, (2009), 91–120.
- 170) Milošević Slobodan, „Iseljavanje stanovništva iz Makedonije u Drugom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka*, XII, 2, (1994), 101–108.
- 171) Milošević Slobodan, „Okupatorska podela Jugoslavije 1941–1945.“, *Istorija 20. veka*, X, 1–2, (1992), 125–143.
- 172) Milošević Slobodan, „Učešće bugarskih okupatorskih jedinica u bici na Sutjesci 1943“, *Istorija 20. veka*, I, 2, (1983), 49–58.
- 173) Мирчетиќ Драгољуб, „Аћимовићева офанзива у јужној Србији (2. јул–август 1942. године)“, *Лесковачки зборник*, XIX, (1979), 53–72.

- 174) Мирчетић Драгољуб, „Летња офанзива бугарских фашистичких трупа против партизанских одреда на југоистоку Србије (јун–јул 1942. год.)“, *Лесковачки зборник*, XX, (1980), 159–168.
- 175) Мирчетић Драгољуб, „Непријатељска офанзива на Запање и Бабичку гору (20. фебруара–25. март 1942. године)“, *Лесковачки зборник*, XVII, (1977), 51–71.
- 176) Мирчетић Драгољуб, „Непријатељска штампа и пропаганда о устанку 1941. године на југу Србије (мај 1941–март 1942. године)“, *Лесковачки зборник*, XXII, (1982), 119–136.
- 177) Мирчетић Драгољуб, „Нишки концентрациони логор и стрељања на Бубњу“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 105–116.
- 178) Мисаиловић Илија, „Репресалије окупатора 1943. године на Златибору и Тари на примеру села Кремана“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсувоборском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Трнавац Миливоје, Горњи Милановац 2017, 89–132.
- 179) Митрески–Јавашо Димче, „Теророт на окупаторот во Прилеп и Прилепско во текот на 1941–1942 година“, во: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1942 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 13, 14 и 15 декември 1976 година). Книга втора*, ред. Темелкоски Борко, Скопје 1978, 237–268.
- 180) Mitrović Andrej, „Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom aneksione krize (jesen 1908 – proleće 1909)“, у: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ур. Avramovski Živko, Beograd 1982, 57–90.
- 181) Митровић Миодраг, „Јужноморавске бригаде у пролећној офанзиви 1944“, *Лесковачки зборник*, XXV, (1985), 33–42.
- 182) Митровски Боро, „Битола и Битолско низ бугарската управно-полициска документација (1943–1944), во: *Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора*, ред. Грујоски Трајче и др, Битола 1982, 681–706.
- 183) Митровски Боро, „Бугарската документација за организацијата на окупаторскиот систем и мерките за задушвање на народноослободително движење во Битола и битолско 1941 година“, во: *Битола и битолско во НОВ 1941 и 1942. (Материјали од симпозиумот одржан на 11, 12 и 13 април 1977 година). Книга прва*, ред. Апчевски Дојчин и др, Битола 1978, 282–302.
- 184) Mitrovski Boro, „Zajednička dejstva jugoslovenskih i bugarskih jedinica na teritoriji Jugoslavije od oktobra 1944. do maja 1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1966), 3–29.
- 185) Mitrovski Boro, „Neki aspekti nemačke politike na Balkanu i njen odraz na gušenje narodnooslobodilačkog pokreta u zapadnoj Makedoniji pre i posle kapitulacije Italije“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1974), 115–144.
- 186) Mitrovski Boro, „Netačno prikazivanje u Bugarskoj historiografiji uloge Bugarske i Jugoslavije u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1968), 71–129.
- 187) Mitrovski Boro, „Odlučna i dragocena pomoć druga Tita i CK KPJ u prevazilaženju teškoća u Makedoniji i rešavanju makedonskog nacionalnog pitanja“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3, (1977), 135–157.
- 188) Mitrovski Boro, „Okupacija i oružani ustanak u Makedoniji 1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1971), 129–157.
- 189) Mitrovski Boro, „Oružane borbe u Makedoniji 1942. godine i vojno-političke mere za razgaranje ustanka u 1943. godini“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, 1972, 41–66.
- 190) Митровски Боро, „Поважните настани во Западна Македонија во периодот декември 1943–август 1944“, *Гласник*, XIX, 2, (1975), 105–144.
- 191) Mitrovski Boro, „Povodom članka Dimitra Radulova Sadejstvo između Bugarske Narodne armije i Jugoslovenske armije u prvom periodu Otadžbinskog rata (IX–XI 1944. god.)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1982), 237–267.

- 192) Mitrovski Boro, „Ponovo neistine o doprinosu i ulozi bugarske narodne armije u borbama za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3, (1987), 163–180.
- 193) Mitrovski Boro, „Saradnja narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i oslobodilačkog pokreta Grčke 1941–1945. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1981), 65–74.
- 194) Mitrovski Boro, „Stvaranje i odbrana slobodne teritorije u zapadnoj Makedoniji u drugoj polovini 1943. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 4, (1965), 35–55.
- 195) Mitrovski Boro, „Uslovi pod kojima se pripremao početak oružanog ustanka u Makedoniji“, *Vojnoistorijski glasnik*, 4, (1966), 125–143.
- 196) Mitrovski Boro, Ristovski Tomo, „Dimitrov i jugoslovensko-bugarski odnosi“. *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1978), 7–33.
- 197) Митровски Боро, Ристовски Томо, „Тиквеш—едно од жариштата на вооружената борба во 1943 година во Македонија“, *Гласник*, XV, 2, (1971), 5–39.
- 198) Mitrovski Boro, Ristovski Tomo, „Tikveš u narodnooslobodilačkoj bobi 1943. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1970), 89–112.
- 199) Мићић Срђан, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925. године“, *Војноисторијски гласник*, 1, (2014), 203–232.
- 200) Мићић Срђан, „Рад Бугарског посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)“, *Зборник Матице српске за историју*, 93, (2016), 89–104.
- 201) Михајлов Миле, „Декларацијата на ОФ на Бугарија по македонското прашање од декември 1943 година“, *Историја*, XXXVI, 1–2, (2000), 61–68.
- 202) Михајлов Миле, „Идејата на Светозар Вукмановиќ—Темпо за создавање Балкански штаб во 1943. година“, *Гласник*, XLIII, 2, (1999), 49–60.
- 203) Михајлов Миле, Георгиевски Михаил, „Политичката активност на Македонскиот народен сојуз во САД и Канада од 1928–1935 година“, *Гласник*, XV, 1, (1971), 105–136.
- 204) Мичева Цветана, „Идејно развитие на ВМРО след Първата световна война (1919–1944). Част втора: 1928–1944 г.“, *Исторически преглед*, LVII, 5–6, (2001), 80–112.
- 205) Недев Светлозар, „Сталин и Българската армия“, в: *Призвание и всеодриност. В чест на 70-годишния юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*, със. Ревякина Луиза, София 2011, 255–284.
- 206) „Nemačke, italijanske, bugarske i mađarske snage na teritoriji Jugoslavije u toku NO rata. 1941. godina“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1952), 78–109.
- 207) Николић Горан, „О досадашњим истраживањима покрета отпора у пиротском крају током Другог светског рата“, *Пиротски зборник*, 42, (2017), 115–170.
- 208) Николић Коста, „О неким проблемима у раду организације Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942–1944“, *Лесковачки зборник*, LI, (2011), 255–276.
- 209) Николић Стојан, „Народноослободилачка борба у лесковачком крају у 1941. години“, *Лесковачки зборник*, I, (1961), 43–62.
- 210) Николић Стојан Јоле, „Први злочини окупатора у Поречју и Лесковцу 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 23–29.
- 211) Николов Борис, „Документи из дейноста на българските емигрантски дружества в САЩ и Канада оз началото на XX в“, *Исторически преглед*, XLII, 3, (1986), 73–81.
- 212) Николов Румен, „Организация, направления и методи на хитлериската военноикономическата дейност в България през периода май 1941–септември 1944 г“, *Известия*, том 48, (1989), 109–130.
- 213) Николова Соња, „Британските и американските погледи на општествено-политичките и економските односи во федерална Македонија (јули 1944–јануари 1945)“, *Историја*, LIV, 2, (2019), 115–134.
- 214) Николова Соња, „Методија Шаторов—Шарло помеѓу интересите на КПЈ, БРП и Коминтерната“, *Историја*, XLVIII, 1, (2013), 191–206.
- 215) Николова Соња, „Состојбата на ПК на КПЈ за Македонија во времето на Методија Шаторов—Шарло“, *Гласник*, LV, 1–2, (2011), 163–179.

- 216) Обрадовић Милан, „Обавештајна служба и систем безбедности НОР-а на југу Србије за време другог заседања АВНОЈ-а“, *Лесковачки зборник*, XIV, (1974), 41–49.
- 217) Огњанова Ирина, „Католическата црква и антисемитизмот в Хрватия по време на Втората световна война (1941–1945), *Исторически преглед*, LXXIII, 5–6, (2017), 165–193.
- 218) Озимих Небојша, Симовић Бојана, „Избеглице у Нишу за време окупације (1941–1944), *Лесковачки зборник*, LV, (2015), 233–246.
- 219) Pavlica Branko, „Bugari u Jugoslaviji“, u: *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative*, prir. Mitrović Ljubiša i dr, Niš 2004, 177–200.
- 220) Павлица Бранко, „Југословенско-бугарска државна граница“, *Лесковачки зборник*, XXXVIII, (1998), 33–49.
- 221) Павлица Бранко, „Нејски уговор и разграничење Југославије са Бугарском“, *Лесковачки зборник*, XL, (2000), 29–45.
- 222) Pavlica Branko, „Razgraničenje Jugoslavije sa Bugarskom (1919–1922)“. *Tokovi istorije*, 1–2, (2002), 7–23.
- 223) Павлов Димитър, „Създаване дейност и отношение на младежкия съюз 'Звено' към единството на младежта (1944–1947), *Исторически преглед*, XLV, 4, (1989), 3–16.
- 224) Петков Димитр, „Еще об отношениях между болгарскими и югославскими коммунистами в период сентябрь 1943–июль 1946“, *Bulgarian Historical Review*, 3–4, (2009), 138–164.
- 225) Петковић Душан, „Др Георги Димитров 1903–1972“, *Гласник СИКД „Његош“*, свеска 30, (јуни 1973), 141–142.
- 226) Петковић Душан, „Уз чланак др. Георги Димитрова“, *Гласник СИКД „Његош“*, свеска 21, (јуни 1968), 61–63.
- 227) Петрановић Бранко, „Југословенска влада у избеглиштву и Бугарска окупација делова Југославије 1941–1944“, *П. О.: АСНОМ во соыдавањето на државата на македонскиот народ. - Скопје: МАНУ*, 1987, 321–327.
- 228) Петров Бисер, „Възстановяне на славянското движение в България в края на 1944 г.“, *Исторически преглед*, LXXII, 5–6, (2016), 73–86.
- 229) Петров Людмил, „Въоръжаване и материално-техническоосигуряване на българската армия през Втората световна война“, *Известия*, том 28, (1979), 37–57.
- 230) Петровић Драгољуб, „Народноослободилачки рат и револуција на књажевачком подручју 1941–1942. године, *Токови револуције*, XIV–XV, (1981), 309–394.
- 231) Петровић Драгољуб, „Положај Јевреја у југоисточном делу Србије и Македонији под Бугарском у II светском рату“, *Balkanica*, XXIV, (1993), 237–250.
- 232) Петровић Светислав, „Дејства 1. и 2. јужноморавске бригаде у периоду октобар – децембар 1943. године“, *Војноисторијски гласник*, 1, (1962), 63–85.
- 233) Пилчевић Ђорђе, „Репресалије окупатора у ивањичком и ариљском крају 1943. године“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсуворском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Трнавац Миливоје, Горњи Милановац 2017, 67–88.
- 234) Pintev Stojan, „Great Britain and the Armistice with Bulgaria (September–October 1944)“, *Bulgarian Historical Review*, 1, (1986), 3–14.
- 235) Пинтев Стоян, „Начална дейност на Съюзната контролна комисија в България (октомври 1944–януари 1945 г.)“, *Исторически преглед*, XXXV, 4–5, (1979), 196–204.
- 236) Пинтев Стоян, „Принципът на безусловна капитулация и примирieto с България – октомври 1944. г“, *Исторически преглед*, LIV, 3–4, (1998), 37–60.
- 237) Pintev Stojan, „First Steps towards Peace in the Autumn of 1945 (Bulgaria and the Activity of the Council of Foreign Ministers of the USA, Great Britain and the USSR)“, *Bulgarian Historical Review*, 3, (1994), 76–95.
- 238) Pisarri Milovan, „Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War“, *Balkanica*, XLIV (2013), 357–390.

- 239) Писари Милован, „Гушење Топличког устанка: ВМРО на челу репресије“, *Војноисторијски гласник*, 2, (2011), 28–49.
- 240) Поповић Војин, „Борбе у јужној Србији од априла до јуна 1942. године“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, (1961), 52–88.
- 241) Поповић Војин, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, *Војноисторијски гласник*, 3, (1952), 22–57.
- 242) Поповић Војин, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, *Војноисторијски гласник*, 4, (1952), 37–74.
- 243) Поповић Војин, „Развој устанка у Топлици и Јабланици (јануар-март 1942)“, *Војни историски гласник*, 1–2, (1960), 24–59.
- 244) Popović Nikola, „Antanta i srpsko-bugarski odnosi (1914–1918)“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1980, 101–125.
- 245) Поппетров Николай, „Идейно-политическите схваќања на 'Съюз на българските национални легиони' и 'Ратници за напредъка на българщината' в годините на Втората световна война“, *Исторически преглед*, XLVII, 6, (1991), 53–67.
- 246) Поппетров Николай, „Организациите 'Отец Паисий' и 'Българска Орда' прет Втората световна война“, *Исторически преглед*, XLIII, 9, (1987), 32–49.
- 247) Радојевић Мира, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)“, у: *Ослобођење Београда 1944, зборник радова*, ур: Животић Александар, Београд 2010, 31–51.
- 248) Радојевић Мира, „Милан Гавриловић о идеји Балканске заједнице 1941–1945“, *Наша прошлост*, 13, (2012), 175–187.
- 249) Радојевић Мира, „О идеји српско-бугарског јединства током Првог светског рата (прилог проучавању)“, у: *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, ур: Терзић Милан, Београд 2011, 19–32.
- 250) Ракић Хранислав, „Бојник и његова трагедија 17. фебруара 1942. године“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 31–39.
- 251) Ракић Хранислав, „Зверства бугарских фашиста на окупираној територији у врањском и лесковачком крају 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXV, (1985), 43–52.
- 252) Ракић Хранислав, „Лесковачки и Врањски крај у устанку 1941. године“, *Лесковачки зборник*, LII, (2012), 196–215.
- 253) Ракић Хранислав, „Масовна стрељања 11. децембра 1941. године у Лесковцу“, *Лесковачки зборник*, XXI, (1981), 65–70.
- 254) Ракић Хранислав, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1943. год.“, *Лесковачки зборник*, XV, (1975), 37–47.
- 255) Ракић Хранислав, „Сарадња српских и македонских револуционарних снага у 1944. години“, *Лесковачки зборник*, XVII, (1977), 13–23.
- 256) Ракић Хранислав, „Специфичности обнављања и ширења НОП-а у Лесковачком крају 1942–1943. године“, *Лесковачки зборник*, LIV, (2014), 353–372.
- 257) Ранчев Стојан, „Тристранниот пакт и државите от југоисточна Европа (септември 1940–март 1941 г.)“, *Известия*, том 47, (1989), 3–23.
- 258) Растовић Александар, „Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату“, у: *Алексинач и околина у прошлости, 500 година од првог писаног помена 1516–2016. Зборник радова са Меѓународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексиначу*, ур. Рајић Сузана, Алексинач 2016, 407–420.
- 259) Ревякина Луиза, „Съюзната контролна комисија в България (ноември 1944–декември 1947)“, в: *Великите сили, Балканите и България през Втората световна война. Меѓународна научна конференција 21–23 април 2015, Софија*, със. Гребенаров Александър, Софија 2016, 45–68.
- 260) Ристић Иван, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): спољнополитички и безбедносни аспект“, *Зборник Матице српске за историју*, 96, (2017), 91–108.

- 261) Ristić Ivan, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, *Istorija 20. veka*, 2, (2012), 41–61.
- 262) Ристић Иван, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, *Архив*, 1–2, (2014), 79–94.
- 263) Ристић Иван, „Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године“, *Токови историје*, 2, (2013), 75–95.
- 264) Ristović Milan, „Britanska balkanska politika i jugoslovensko-bugarski pregovori (novembar 1944–mart 1945)“, *Istorija 20. veka*, III, 1, (1985), 69–94.
- 265) Ristović Milan, „Dragoljub Draža Mihailović i bugarska građanska opozicija (1941–1944)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, (1984), 183–202.
- 266) Ристовић Милан, „Експеримент Буљкес: ’грчка република’ у Југославији 1945–1949“, *Годишњак за друштвену историју*, 2–3, (1997), 179–201.
- 267) Ristović Milan, „Ivan-Vančo Mihailov između Nezavisne Države Hrvatske i Bugarske (1941–1944)“, *Istorija 20. veka*, IV, 1–2, (1986), 139–153.
- 268) Ристовски Томо, „Германско-бугарската офанзива во Меглен и на планината Пајак во светлината на најновата германска документација од Архивот ’Вашингтон‘“, *Гласник*, XVII, 1, (1973), 35–47.
- 269) Ristovski Tomo, „Ofanzivna dejstva nemačkih i bugarskih jedinica u Meglenu i na Pajak planini januara 1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1973), 103–115.
- 270) Савковић Светислав, „Терор и злочини окупатора и њихових слугу у Топлици (1941–1942)“, *Лесковачки зборник*, XII, (1972), 79–91.
- 271) Савова Теменужка, „Британската информациона-пропагандна дейност в Бџлгария (1943–1944), *Исторически преглед*, LI, 3, (1996), 41–63.
- 272) Симовски Тодор, „Доаѓањето на бугарската мисија при Врховниот штаб на НОВ и ПОЈ во септември 1943 година и меѓународните импликации“, *Гласник*, XXVII, 3, (1983), 29–83.
- 273) Симовски Тодор, „Првата германска офанзива во Меглен („Операција Елефант“) 3–13. јануари 1944“, *Гласник*, XL, 1, (1996), 47–70.
- 274) Сирков Димитър, „Антифашисткото движење в Бџлгария след присъединяването и към Трестранният пакт (март–јуни 1941 г.), *Исторически преглед*, XXIX, 3, (1973), 3–27.
- 275) Sirkov Dimitâr, „Bulgaria’s Foreign Policy 1938–1941“, *Bulgarian Historical Review*, 4, (1979), 3–22.
- 276) Sirkov Dimitâr, „Bulgaria’s National Territorial Problem during the Second World War“, *Bulgarian Historical Review*, 3, (1991), 3–19.
- 277) Сирков Димитър, „Международните одношения на Бџлгария (1 март–22 јуни 1941), в: *Външната политика на Бџлгария 1878–1944*, със. Василев Васил, Софија 1978, 387–419.
- 278) Skoko Savo, „Stvaranje i raspad Balkanskog saveza 1912–1913. godine“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova* 2, ur. Avramovski Živko, Beograd 1982, 91–118.
- 279) Сретеновић Милосав, „Бугарска одмазда и цивилне жртве села Миоковци у ратној 1943. години“, у: *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у Ужичком, Чачанском и Подсуворском крају. Зборник саопштења са првог меморијала Драгутина Кујовића и Петровских талаца (Гојна Гора, 27. јул 2013)*, ур. Трнавац Миливоје, Горњи Милановац 2017, 317–323.
- 280) Стамболија Небојша, „Команда Српске државне страже округа лесковачког 1942–1944“, *Лесковачки зборник*, LIII, (2013), 301–308.
- 281) Стамболија Небојша, Томанић Борис, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12-1, 147–166.
- 282) Станев Владимир, „Англичаните и бџлгарските партизани“, в: *Бџлгария и Балканите през XX век: външна политика и публична дипломатия*, със Калинова Евгения, Софија 2021, 154–177.
- 283) Станковски Бошко, „Формирањето, својствата као регуларна единица на НОВ и ПОМ, движењето и борбите на баталјонот ’Стив Наумов‘“, во: *Битола и Битолско во НОВ*

- 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора, ред. Грујоски Трајче и др, Битола 1982, 207–220.
- 284) Стефановиќ Јосиф, „Формирање и акции 13. српске бригаде“, *Лесковачки зборник*, V, (1965), 157–169.
- 285) Стерјовски Александар, „Бугарската пилана во с. Трново, Битолско“, во: *Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. (Материјали са симпозиумот одржан на 20 и 21 окомври 1981). Книга втора*, ред. Грујоски Трајче и др, Битола 1982, 843–849.
- 286) Стоилковиќ Мирослав, „Борбите на единиците на НОВ и ПОЈ на подрачјата на Србија и Македонија против бугарските окупаторски сили во 1944“, *Гласник*, XXXI, 2, (1987), 89–116.
- 287) Стојанов П., „Бугарската денационализаторска политика во Македонија и посебно во Велешка околија во 1941–1942 година и нејзиниот крах“, *Историја*, VI, 1, (1970), 73–79.
- 288) Stojanov Petar, „Makedonija za vreme balkanskih ratova“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1980, 37–59.
- 289) Stojanova Vanja, „Bulgarian Orthodox Church and Bulgarian National Question (1941–1944)“, *Bulgarian Historical Review*, 2–3, (1997), 96–107.
- 290) Stojiljković Miroslav, „Bugarska kao saveznica sila Osovine u okupaciji Srbije 1941–1944“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Avramovski Živko 1982, 249–311.
- 291) Стојковиќ Живан, „Одмазда непријателџа као доказ јачања народноослободилачког покрета у Лесковцу, Врању и околини у другој половини 1942. године“, *Лесковачки зборник*, XXIII, (1983), 131–137.
- 292) Стојковиќ Живан, „Страдање Бабичког НОП одреда у борби за ослобођење земље (поводом 75 година од формирања)“, *Лесковачки зборник*, LVII, (2017), 219–236.
- 293) Стојчев Ванче, „Балкнаскиот штаб и македонското прашање во 1943. година“, *Историја*, XXXVII, 1–2, (2001), 57–68.
- 294) Стојчев Ванче, „Бугарија и Третиот Рајх (1939–1941 година)“, *Гласник*, XXXV, 1–2, (1991), 57–88.
- 295) Stojčev Vanče, „Bugarska u pripremanju za okupaciju Jugoslavije (prilog izučavanju 'velikobugarske ideje' 1939–1941)“, *Istorija 20. veka*, XII, 1, (1994), 177–193.
- 296) Stojčev Vanče, „Bugarski okupacioni sistem u Jugoslaviji“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–3, (1992), 61–70.
- 297) Стојчев Ванче, „Македонија во Втората светска војна (1941–1945)“, в: *Историја на македонскиот народ*, ур. Чепреганов Тодор, Скопје 2008, 257–302.
- 298) Стојчев Ванче, „Обидите да се спречи создавањето македонска држава по АСНОМ 1944 година“, у: *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми. Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 година по повод 50-годишнината од работата на институтот за национална историја*, ред. Битовски Крсте и др, Скопје 2000, 331–344.
- 299) Стојчев Ванче, „Формирањето и соработката на колаборационистичките организации во Македонија 1941–1944 година“, *Гласник*, 48, 1–2, (2004), 65–82.
- 300) Стојчески Данчо, „Дабничкото клање“, во: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1942 година. (Материјали од Научниот собир одржан на 13, 14 и 15 декември 1976 година). Книга втора*, ред. Темелкоски Борко, Скопје 1978, 305–321.
- 301) Стоянова Ваня, „Българската православна църква в Беломорската област 1941–1944 година“, *Исторически преглед*, XLIX, 4–5, (1993), 140–155.
- 302) Strugar Vlado, „Sistem bugarske okupacije u jugoslovenskim oblastima 1941–1944. godine“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1* ur: Avramovski Živko, Beograd 1980, 251–293.
- 303) Танев Стоян, „Масовното движење Бугарија за подпомогане на југословенските деца през 1944–1945 г.“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 234–253.
- 304) Танкова Василка, „Правителството на Отечествениот фронт и Българската дипломатическата група в Третия райх“, *Исторически преглед*, LXV, 3–4, (2009), 123–145.

- 305) Тасић Дмитар, „Војно-политичка акција ‘македонствујушчих‘ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године, *Архив*, 1, (2002), 92–107.
- 306) Тасић Дмитар, „Присаједињење Цариброда и Босилграда Краљевини СХС“, *Токови историје*, 3, (2007), 121–131.
- 307) Ташев Спас, „Българската администрация във Вардарска Македония през 1941–1944 г. и съдбата на еврейското население“, в: *Евреите в Източна Европа и Съветския Съюз в годините на Втората световна война и Студената война (1939–1989)*, пр. Грозев Костадин, Маринова-Христиди Румяна, София 2013, 114–134.
- 308) Terzioski Rastislav, „Bugarska politika denacionalizacije makedonskog naroda u toku Drugog svetskog rata“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1980, 199–223.
- 309) Терзиоски Растислав, „Економската ситуација и материјалните штети во окупирана Македонија 1941–1944 година“, *Гласник*, XXV, 2–3, (1981), 9–44.
- 310) Терзиоски Растислав, „Некои аспекти од отпорот на македонскиот народ против денационализаторската политика на бугарскиот окупатор во окупирана Македонија (1941–1944)“, *Гласник*, XV, 3, (1971), 71–81.
- 311) Terzioski Rastislav, „Sovjetska štampa u fašističkom opredeljenju i okupatorskoj ulozi Bugarske u Jugoslaviji 1941–1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–4, (1978), 509–520.
- 312) Терзиоски Растислав, „Соработка на ВМРО–михајловисти со германскиот окупатор 1941–1944 год“, *Гласник*, XVIII, 3, (1974), 31–52.
- 313) Terzić Milan, „Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji“, *Tokovi istorije*, 1–2, (2005), 81–111.
- 314) Тикваровски Благоја, „Велешани пред Бугарскиот фашистички воен прек суд за време на окупацијата 1941–1944 година“, во: *Велес и Велешко во народноослободителната војна од 1943 до 15 мај 1945 година. Материјали од научниот собир „Велес и Велешко во НОВ од 1943 до 1945 година“ одржан на 11 и 12 јуни 1976 година во Титов Велес*, ур. Гигов Страхил и др, Титов Велес 1977, 337–347.
- 315) Тодорова Зденка, „Приносът на българската администрация в културно-просветното възстановяване на западните покрайнини в периода 1941–1944 г.“, в: *Великите сили, Балканите и България през Втората световна война. Международна научна конференция 21–23 април 2015, София*, със. Гребенаров Александър, София 2016, 419–428.
- 316) Тодорова Румяна, „Възстановяне на дипломатическите отношения между България и Гърция след Втората световна война“, *Исторически преглед*, XLIX, 2, (1993), 60–97.
- 317) Todorović Desanka, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. godine“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*“, ur. Avramovski Živko, Beograd 1980, 179–197.
- 318) Todorović Desanka, „Pitanje jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine“, *Istorija XX veka*, IX, (1968), 63–132.
- 319) Тодоровски Глигор, „Нека питања из окупације западне Македоније 1941–1944. године“, *Војноисторијски гласник*, 2, (1964), 25–39.
- 320) Todorovski Gligor, „Neke karakteristike okupatorskog sistema u zapadnoj Makedoniji 1941–1944. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, (1970), 130–140.
- 321) Todorovski Mile, „Masovni otpor protiv bugarskog okupatora u Makedoniji 1941–1944. godine“, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Avramovski Živko, Beograd 1980, 225–249.
- 322) Тодоровски Миле, „Ослободителната борба на македонскиот народ во емисиите на ‘Слободна Југославија‘“, *Гласник*, XV, 3, (1971), 83–94.
- 323) Тодоровски Миле, „Партизанските одреди во Македонија во 1941. година и нивните дејства“, *Гласник*, XX, 3, (1976), 33–56.
- 324) Тодоровски Миле, „Федеративниот статус на Македонија во Демократска Федеративна Југославија и опозицијата во 1945 година“, *Гласник*, XXXI, 2, (1987), 23–58.

- 325) Томанић Борис, „Бугарски злочини почињени у Србији током Првог светског рата (1915–1918): примери који потврђују правило“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, (2018), 35–63.
- 326) Toškova Vitka, „Bulgaria between the USSR and the USA (1944–1946)“, *Bulgarian Historical Review*, 1, (1995), 66–90.
- 327) Тошкова Витка, „България в балканската политика на САЩ (септември 1943–јуни 1944 г.), *Исторически преглед*, XXXV, 1, (1979), 27–49.
- 328) Тошкова Ив. Витка, „Присъединяването на България към Тристранния пакт“, *Исторически преглед*, XXV, 4, (1969), 56–72.
- 329) Тошкова Витка, „САЩ и излизането на България от Тристранния пакт (јуни–септември 1944 г.), *Исторически преглед*, XXXV, 4–5, (1979), 204–217.
- 330) Toškova Vitka, „The Policy of the United States towards the Axis Satellites (1943–1944)“, *Bulgarian Historical Review*, 2, (1979), 3–26.
- 331) Trajanovski Aleksandar, „Bugarska egzarhija i ilindenski ustanak u Makedoniji“, *Jugoslovensko istorijski časopis*, 1–2, (1980), 45–56.
- 332) Туровић Добросав, „Злочини бугарских контрачета и сабирни логори. (Поводом 100 година од Топличког устанка)“, *Лесковачки зборник*, LVIII, (2018), 133–156.
- 333) Fidanova Slavka, „Napori KPJ u Makedoniji u borbi za mase i stvaranje političkog jedinstva u toku 1941–1942. god.“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, (1968), 75–90.
- 334) Fišera Vladimir Claude, „Politika i oblici regionalne integracije u slovenskim zemljama (od slovenskog sveta do sovjetskog bloka) 1941–1948.“, *Istorija 20. veka*, III, 2, (1985), 149–160.
- 335) Фолић Милутин, Никчевић Војислав, „Учешће Косовско-метохијских јединица у борбама на југу Србије 1944. године“, *Лесковачки зборник*, XXXV, (1995), 363–369.
- 336) Хаджийски Иван, „Съдбата на Евреите от југозападна България през 1940–1944 година“, *Исторически преглед*, LIV, 3–4, (1998), 94–118.
- 337) Хаков Дженгис, „Основни насоки на вџншата политика на Турција през Втората световна война“, *Исторически преглед*, XXIII, 6, (1967), 3–33.
- 338) Храбак Богумил, „Бугарске комите у источној Македонији и Србији, као и са Арбанашке стране 1918–1920. године“, *Лесковачки зборник*, XXXVIII, (1998), 19–31.
- 339) Hristov Aleksandar, „Pripreme za obrazovanje Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM) (2. avgusta 1943–2. avgust 1944)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2, (1965), 21–38.
- 340) Христов Филю, „Девети септември и Българската народна армија“, *Исторически преглед*, XXV, 2–3, (1969), 172–193.
- 341) Цветковић Драган, „Страдали припадници војске Краљевине Југославије са територије уже Србије у заробљеничким логорима“, *Историја 20. века*, XXII, 1, (2004), 37–48.
- 342) Svetković Slavoljub, „Balkanska komunistička federacija i makedonsko nacionalno pitanje“, *Istorija 20. veka*, XII, 2, (1994), 49–59.
- 343) Colić Mladen, „Četničke vojne formacije u Makedoniji 1942–1943“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1974), 145–167.
- 344) Чакарјаневски Ѓорѓи, „Активноста на групата Чкатров–Ѓузелов во Македонија под бугарската окупација во текот на Втората светска војна (1941–1942)“, *Гласник*, LII, 1–2, (2008), 43–61.
- 345) Чакарјаневски Ѓорѓи, „Македонија во италијанско-бугарската сфера на влијание во 1941. година“, *Гласник*, XLVIII, 1–2, (2004), 45–63.
- 346) Чакарјаневски Ѓорѓи, „Некои моменти од воспосовањето на бугарската администрација во Македонија 1941. година“, *Гласник*, L, 1, (2006), 87–100.
- 347) Чакарјаневски Ѓорѓи, „Некои пропагандни активности во Македонија под бугарска окупација (1941–1942 година), *Гласник*, LIV, 1–2, (2010), 111–127.
- 348) Чемпалов И. Н., „Из дейноста на хитлеристкият послани в Анкара Франц фон Папен в навечерието и в началото на Втората световна война (април 1939 г.–јуни 1941 г.), *Исторически преглед*, XVIII, 2, (1962), 54–59.

- 349) Чепреганов Тодор, „ВМРО и Иван Михајлов во плановите на британската разузнавачка служба (СОЕ) 1940–1941 година“, *Гласник*, XLVIII, 1–2, (2004), 109–119.
- 350) Чепреганов Тодор, Николова Соња, „Британските идеи за федерации на Балканот и во југоисточна Европа за време на Втората светска војна“, *Историја*, LII, 1, (2017), 106–121.
- 351) Чепреганов Тодор, Пановска Лилјана, „Еден документ од 1945 година за активността на Македонско-американскиот народен сојуз“, *Гласник*, XXXI, 2, (1987), 229–239.
- 352) Čičovska Vesela, „Bulgaria’s International Cultural Relations (September 9, 1944–1948)“, *Bulgarian Historical Review*, 3, (1975), 3–27.
- 353) Чичовска Весела, „Организационно изграждане и дейност на Българо–съветските дружества (1944–1946 г.), *Исторически преглед*, XXIII, 4–5, (1967), 72–96.
- 354) Dželebdžić Milovan, „Vorbе u Sremu u zimu 1944/1945. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1975), 9–53.
- 355) Џинго Теон, „’Кога неправдата станува закон, отпорот станува должност‘ скопскиот бискуп д-р Смиљан Фрањо Чекада“, *Историја*, LIV, 1, (2019), 75–86.
- 356) Џунов Тодор, „Карактеристики на бугарскиот окупаторски систем во Тиквешијата 1941–1944 година“, во: *Тиквешијата во НОВ 1941–1945. (Материјали од научниот собир одржан на 21 и 22 јуни 1982 год. Во Кавадарци). Книга петта. Окупарскиот систем, селата во НОВ и НОБ во песните*, ред Џунов Ристо и др, Кавадарци–Неготино, 1984, 19–33.
- 357) Щеринов Щелијан, „Демографски измерения на еврејското етническо присуство в Блгарија през периода 1876–1946. г“, *Епохи*, 1, (2013), 166–175.

Енциклопедије и лексикони:

- 1) *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Том II Н–Я*, София 1966.
- 2) *Војна енциклопедија. Друго издание. 2, 4–10*, Београд 1971–1975.
- 3) *Македонска енциклопедија. 1–2*, Скопје 2009.

Дипломски, мастер/магистарски радови и Докторске дисертације:

- 1) Жежов Никола, „Македонското прашање во југословенско-бугарските односи (1918–1941), (докторска дисертација, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филозофски факултет Скопје, Институт за историја, 2006).
- 2) Korov Goran, „Jugoslovensko-bugarski односи u kontekstu makedonskog pitanja 1944–1949“ (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2013).
- 3) Мићић Срђан, „Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925–1938)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2017).
- 4) Ристић Иван, „Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2017).
- 5) Stankova Marietta, „Bulgaria in the British Foreign Policy 1943–1949“, (doktorska disertacija, London School of Economics and Political Science, 2014).

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Борис Томанић је рођен у Београду 1990. Студије историје уписао је 2009. на Филозофском факултету у Београду, где је дипломирао 2014. на Катедри за историју Југославије. Мастер диплому је стекао 2016, а докторске студије уписао је 2017. на истом факултету. Од марта 2016. до маја 2021. био је ангажован као спољни сарадник Музеја жртава геноцида. Од септембра 2017. до априла 2018. радио је у Архиву Југославије у Београду. Добитник је награде Института за савремену историју за најбољи мастер рад на Катедри за историју Југославије у 2016. Од маја 2018. запослен је у Институту за савремену историју. Истраживачки се бави ратним злочинима почињеним у Првом и Другом светском рату у источној и југоисточној Европи, војним формацијама које су дејствовале у Југославији и дипломатским односима који су владали на Балкану током Другог светског рата. Учествовао је на више научних конференција у земљи и иностранству. Објавио је више научних радова и прилога; од тога је аутор једне монографије „Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945“, Београд 2019 и коаутор је једне научне студије „Орашачки срез у листу 'Ново време' 1941–1944“, Аранђеловац–Београд, 2019.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Борис Томанић

Број индекса 5116-003

Изјављујем

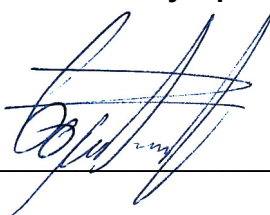
да је докторска дисертација под насловом

Југославија и Бугарска 1941–1945: између сукоба и савеза

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 20. септембар 2022.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Борис Томанић

Број индекса 5i16-003

Студијски програм Историја

Наслов рада Југославија и Бугарска 1941–1945: између сукоба и савез

Ментор Проф. др Александар Животић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 20. септембар 2022.

Потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Југославија и Бугарска 1941–1945: између сукоба и савеза

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

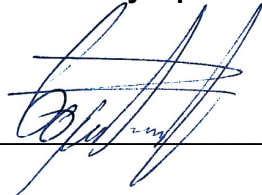
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, 20. септембар 2022.

Потпис аутора

A handwritten signature in blue ink, consisting of stylized initials and a surname, is written over a horizontal line.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.